

A MAGYAR NYELV
TÖRTÉNETI NYELVTANA

II/1. KÖTET

A KÉSEI ÓMAGYAR KOR
MORFEMATIKA

Készült
az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtörténeti
és Nyelvjárástani Tanszékén

Főszerkesztő

BENKŐ LORÁND

Szerkesztő

E. ABAFFY ERZSÉBET

Írták

E. ABAFFY ERZSÉBET, D. BARTHA KATALIN, I. GALLASY
MAGDOLNA, A. JÁSZÓ ANNA, JUHÁSZ DEZSŐ, KOROMPAY KLÁRA,
LŐRINCZI RÉKA, D. MÁTAI MÁRIA, A. MOLNÁR FERENC, SÁROSI
ZSÓFIA, SZEGFŰ MÁRIA, G. VARGA GYÖRGYI, ZELLIGER ERZSÉBET,
ZSILINSZKY ÉVA

Akadémiai Kiadó, Budapest 1992

A MAGYAR NYELV TÖRTÉNETI NYELVTANA

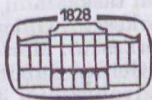
II/1. KÖTET

A KÉSEI ÓMAGYAR KOR MORFEMATIKA

MTAK

0 00003 21000 0

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1992

507.910
507910

Tudományos szerkesztőbizottság

E. ABAFFY ERZSÉBET, BENKŐ LORÁND, †IMRE SAMU,
RÁCZ ENDRE

A technikai szerkesztés munkatársai

KOZOCSA SÁNDOR, SÁROSI ZSÓFIA, SZEGFÜ MÁRIA

Lektor

VELCSOV MÁRTONNÉ

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEμία
KÖNYVTÁRA

ISBN 963 05 5977 3 (összkiadás)

ISBN 963 05 4243 8 (II/1. kötet)

Kiadja az Akadémiai Kiadó, Budapest

Első kiadás: 1992

© Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televíziós adás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

A kiadásért felelős
az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója

A nyomdai munkálatokat
az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Felelős vezető: Zöld Ferenc
Budapest, 1992

Nyomdai tászkaszám: 20671

Felelős szerkesztő: Gilicze Gábor

Műszaki szerkesztő: Marton Andor

A fedélterv Gerhes Gábor munkája

Kiadványszám: 30

Megjelent 82.94 (A/5) ív + 1 db melléklet terjedelemben

Printed in Hungary

TARTALOM

Az igék	17
Az igetövek (Írta ZELLIGER ERZSÉBET).....	17
A morfofonetikai változások hatása az igetövekre	17
A csonka tövek	17
A csonka tövek végződése	18
A csonka tövek használati köre.....	19
A csonkatövétség következményei	19
A hangzótoldás ~ hangzómegmaradás	20
A hangzónyúlás	22
Az egykori * β és * γ folytatásai	24
A teljes tövek	25
A tövéghangzó minősége	30
A tövéghangzónak a toldalékhoz való vonódása	31
Lappangó teljes tövek.....	31
A tövéghangzó megmaradásának következményei.....	31
A hangzóvesztés	32
A hangzónyúlás elmaradása	32
Az egykori * β és * γ folytatásai	34
A csonka és a teljes tő váltakozása toldalékok előtt	35
A tő szótagszámának hatása	36
A tő végének hangszerkezete és a toldalék kapcsolódása	41
A magánhangzós végű tövek	41
Magánhangzóra végződő abszolút tövek	42
Magánhangzóra végződő relatív tövek	42
Pégyalakú tövek	42
Tővégi időtartamot váltakoztató tövek	43
Járulékos elemek a tövekben	43
Az <i>sz</i> a tövekben	44
A <i>v</i> a tövekben	44
A <i>d</i> a tövekben.....	45
A <i>j</i> és az <i>l</i> a tövekben	46
Analogikus hatások a tövekben.....	46
A <i>van</i> és toldalakjainak története	46
A <i>mégy</i> és toldalakjainak története	47
A fiktív tövű igék	47
A belső keletkezési igék tövei	47
Az elhomályosult igetövek	48
Az onomatopoetikus igék tövei	49
Az idegen eredetű igék tövei	50
Az igetörendszer a kései ómagyar korban	50
Többalakú tövek	50
A teljes tőtől csupán a tövéghangzó hiányában eltérő tövek	51
A többelségi időtartamot váltakoztató tövek	52
A hangzóhiányos változatú tövek	52
A <i>v-s</i> változatú tövek	52

A csak <i>v-s</i> változatú tövek	52
Az <i>sz-es</i> és <i>v-s</i> változatú tövek	52
Az <i>sz-es</i> , <i>d-s</i> és <i>v-s</i> változatú tövek	53
Az <i>sz-es</i> és <i>d-s</i> változatú tövek	53
A tövégi időtartamot váltakoztató tövek	53
Típust nem alkotó tövek	53
Egyalakú tövek	54
Irodalom	54
Az igeképzés (Írta D. BARTHA KATALIN)	55
Az igeképzés alaki kérdései	55
Új képzőbokrok alakulása	55
Hátul bokrosuló képzők	55
Elöl bokrosuló képzők	58
A hangalak és a morfológiai felépítés	61
A képzők hangtani felépítése	61
A képzők morfológiai felépítése. A kapcsolódás alaki vonatkozásai	63
A teljes tőhöz járuló képzők	63
A csonka tőhöz járuló képzők	64
A teljes és a csonka tőhöz váltakozva járuló képzők	66
Hangalakváltozatok folyamatban levő és lezárult hangtörténeti fejlődések következtében	69
Az <i>-ít</i> képző	69
A képző alakváltozatai és előfordulásuk típusai	69
Nyelvjárási vonatkozások	73
Az <i>-ul/-ül</i> képző	74
A képző alakváltozatai és előfordulásuk típusai	74
Nyelvjárási vonatkozások	76
Igeképzőink illeszkedésének állapota	77
Az igeképzés funkcionális kérdései	79
A funkció általános kérdései	79
A produktivitás korszakunk igeképzőrendszerében	82
Általános kérdések	82
A produktivitás típusai	83
Teljes produktivítás	83
Korlátozott produktivítás	86
Nem produktív képzők	91
Tő és képző viszonya képzett igéinkben	91
A valódi tövek kérdése	92
A relatív tövek kérdése	94
A fiktív tövek kérdése	98
A képzett igék funkcionális csoportjai	98
Az akcióminőség kifejezése	98
A gyakorító igék és képzők	99
Deverbális képzések	102
Denominális képzések	103
Onomatopoetikus igék képzése	104
Jövevényigék képzése	104
A mozzanatos igék és képzők	105
Deverbális képzések	106
Denominális képzések	107
Onomatopoetikus igék képzése	107
A cselekvés viszonya végzőjéhez és tárgyához. A képzett intranszítív-tranzitív igék és formánsaik	107
Passzív intranszítív igék	108
Aktív intranszítív igék	109
Deverbális képzések	109
Denominális képzések	110
Onomatopoetikus igék képzése	110
Tranzitív igék	111
A kauzatív igék képzése	111
A faktitív igék képzése	112
Egyéb tranzitív igék képzése	112

Onomatopoeitikus igék képzése	113
A cselekvés lehetőségének, a cselekvésre való képességnek kifejezése. A ható ige és képzője	114
A funkcionális szembenállások és szerepük a képzők életében	115
Irodalom	118
Az igemód- és igeidőrendszer (Írta E. ABAFFY ERZSÉBET)	120
Az igemódok és igeidők alaki kérdései	120
A kijelentő mód	120
A jelen idő	123
A múlt idők	123
Az elbeszélő múlt	128
A <i>-t(t)</i> jeles múlt	131
A $\emptyset$ + <i>vala</i> szerkezetű összetett múlt	132
A <i>-t(t)</i> + <i>vala</i> szerkezetű összetett múlt	133
A jövő idők	136
A feltételes mód	136
A jelen idő	138
A múlt idő	138
A jövő idő	139
A felszólító mód	139
A jelen idő	146
A múlt idő	147
A létige	148
A mód- és időrendszer a kései ómagyar kor végén	150
Az igemódok és az igeidők közlésbeli szerepe	151
A kijelentő mód	151
A jelen idő	153
A múlt idők	153
Az elbeszélő múlt	154
A <i>-t(t)</i> jeles múlt	155
Az <i>-á/-é</i> és a <i>-t(t)</i> jeles múlt arányai	157
A $\emptyset$ + <i>vala</i> , $\emptyset$ + <i>volt</i> típusú múlt	162
A <i>-t(t)</i> + <i>vala</i> , <i>-t(t)</i> + <i>volt</i> típusú múlt	164
Ingadozások a múlt idők használatában	166
A múlt idők szerepköreinek feltehető alakulása az ős- és az ómagyar korban	167
A jövő idők	168
A feltételes mód	169
A feltételes jelen szerepe főmondatbeli, önálló használatban	170
A feltételes jelen szerepe a mellékmondatokban	171
Latin hatás és magyar nyelvszokás	175
A feltételes mód múlt idejének önálló használata	175
A feltételes múlt a mellékmondatokban	175
Latin hatás és magyar nyelvszokás	178
A felszólító mód	178
A felszólító jelen szerepe önálló használatban	179
A felszólító jelen szerepe a mellékmondatokban	180
Latin hatás és magyar nyelvszokás	181
A felszólító mód múlt ideje	182
Irodalom	184
Az igei személyragozás (Írta E. ABAFFY ERZSÉBET)	184
Az iktelen igék általános és határozott ragozása	184
A kijelentő mód	184
A jelen és az <i>-na</i> jeles jövő idő	193
Sajátos ragozású igék	197
A múlt idők	197
Az elbeszélő múlt	199
A <i>-t(t)</i> jeles múlt	202
A feltételes mód	205
A felszólító mód	211
Nyomósító elem a felszólító módban	

Az ikés igék személyragozása.....	213
A kijelentő mód	214
A jelen és az <i>-nd</i> jeles jövő idő	214
A múlt idő	215
A feltételes mód	216
A felszólító mód	217
Kölcsönhatások az iktelen és az ikés ragozás között	217
Iktelen igék ikesedése	217
Mediális ige kifejezője az <i>-ik</i>	218
Az <i>-ik</i> cselekvő intranszitiv igéken	219
Cselekvő ikés igék tárgyas használata	220
Ikés rag iktelen igéken	221
Iktelen rag ikés igéken	222
A személyragok rendszere a kései ómagyar korban	222
Az általános és a határozott ragozás használata	225
Az ige tárgyatlan, illetve tárgyas jellege	225
A tárgyas igék	225
A tárgy számának és személyének kifejezése	226
A tárgyas igék általános ragozásának használata	226
A tárgyas igék határozott ragozásának használata	228
A tárgyas igék E/1. alany és E, T/2. tárgy esetén	231
A határozatlan és a határozott tárgy együttes előfordulása	231
Az általános és a határozott ragozás keveredése	232
A beszélt és írott nyelvváltozat jellegzetességei a kései ómagyar kor igerago-	
zásában	233
A beszélt nyelvváltozat	233
Az írott nyelvváltozat	234
Irodalom	237
A névszók	239
A névszótövek (Írta SÁROSI ZSÓFIA)	239
A névszótövek alakulása a kései ómagyar kor folyamán	239
Az egyalakú tövek	239
A rövid magánhangzóra végződő tövek	240
A hosszú magánhangzóra végződő tövek	240
A többalakú tövek	240
A tövégi időtartamot váltakoztató tövek	240
A tövéghangzós és tövéghangzó nélküli változatot is mutató tövek	243
Az alapalakjukban mássalhangzóra végződő szavak tövei	243
A valódi teljes tövek	243
Átmeneti töváltozatok	246
A valódi csonka tövek	249
A teljes és a csonka töv váltakozása toldalékok előtt	249
A tövéghangzó meglétével összefüggő többelseji jelenségek	252
A tövéghangzó hiányával összefüggő többelseji jelenségek	253
Az alapalakjukban magánhangzóra végződő szavak tövei	257
A <i>h</i> elemet tartalmazó tövek	257
A <i>v</i> elemet tartalmazó tövek	258
A <i>j</i> elemet tartalmazó tövek	262
Az <i>ajtó</i> : <i>ajtaja</i> , <i>mező</i> : <i>mezeje</i> típus	263
Az <i>ó-t á-val</i> , az <i>ó-t é-val</i> váltakoztató tövek (<i>bíró</i> : <i>bírák</i>)	265
A csonka töv : teljes töv váltakozása a kései ómagyar kori névszótövekben	265
A névszótövek a kései ómagyar kor végén	266
Irodalom	267
A névszóképzés (Írta SZEGFÜ MÁRIA)	268
Keletkezéstörténeti és alaki kérdések	268
Új elemek a névszóképzők rendszerében	268
Köszavak képzésében részt vevő új elemek	269
A kései ómagyar korban keletkezett deverbális névszóképzők	269
A kései ómagyar korban keletkezett denominális névszóképzők	271
Személynevek képzésében részt vevő új elemek	276
A képzők hangalakja és morfológiai felépítése	279

A hangtörténeti változások hatása a képzők alakjára	279
A kései ómagyar korban produktív névszóképzők alaki típusai.....	281
A névszóképzők illeszkedésének állapota	282
A képzők kapcsolódásának alaki vonatkozásai	284
A névszóképzés funkcionális kérdései	286
A deverbális névszóképzés funkcionális rendszere	290
A cselekvésnevek (nomen actionis) képzése.....	291
A cselekvés eredményének (nomen acti) kifejezése	294
A cselekvés tárgyának (nomen obiecti) kifejezése	296
A cselekvő, illetve jellemző tulajdonságának (nomen agentis) kifejezése	297
A cselekvés eszközének (nomen instrumenti) kifejezése.....	298
A cselekvés helyének (nomen loci) kifejezése.....	299
A cselekvés elmaradásának (nomen caritivi) kifejezése.....	299
A denominális névszóképzés funkcionális rendszere	299
Köszavak képzése	302
A kicsinyítés kifejezése	303
A nagyítás, fokozás, nyomatékosítás kifejezése	306
A valamihez tartozás kifejezése	307
Az ellátottság kifejezése	308
A hiány kifejezése	309
A hasonlóság kifejezése	309
Az elvontság kifejezése	310
A mérték kifejezése	310
A gyűjtőnevek képzése	311
A foglalkozásnevek képzése	312
A sor- és törtszámnév kifejezése	313
A képzőszerű utótagok funkciója	313
Tulajdonnevek képzése	314
Személynévképzés	315
Helynévképzés	317
Irodalom	320
A névszójelezés (Írta KOROMPAY KLÁRA)	321
Az általános többesjel	321
Alaki kérdések	321
Funkcionális kérdések	322
A birtokos személyjelezés	324
A rendszer általános jellemzése	324
Alaki kérdések	327
A birtoktöbbsesítő jel	327
Az egyes számú birtokra utaló paradigma	329
A többes számú birtokra utaló paradigma	337
A szokásostól eltérő morfémakombinációk	337
Funkcionális kérdések	339
A többes számú birtok használatának általános kérdései	339
Az -i morféma grammatikai homonímiája.....	341
A többes számú birtok ráértékes kifejezése	342
A főnévi birtokos jelzős szerkezet számjelölési problémái	346
A névmási birtokos jelző szerepe	348
Egyéb névszójelek	349
A birtokjel	349
Alaki kérdések	349
Funkcionális kérdések	349
A középfokjel	350
A felsőfok kifejezőeszközei	352
A kiemelő jel	353
Irodalom	354
A névszóragozás (Írta KOROMPAY KLÁRA)	355
A ragrendszer felépítése és belső összefüggései	355
Mennyiségi mutatók	358
Keletkezéstörténeti kérdések	361
Alaki kérdések	367

Morfonológiai kérdések	367
Rövidülés	367
Kötött magánhangzó-váltakozások: az illeszkedés	370
Szabad magánhangzó-váltakozások	372
Funkcionális háttérű alaki kettősség: az előhangzóval kapcsolatos ingadozások	377
A hiátussal összefüggő ragváltozatok	378
A ragok hangtani felépítése a korszak végén	381
A ragok kapcsolódása más toldalékokhoz	382
A raghasználat szófaji kötöttségei	383
Funkcionális kérdések	386
Az egyes ragok főbb funkciói	397
Az irányhármasság érvényesülése a helyhatározóragok körében	400
A polyszémia kérdésköre	401
A névszóragok szinonimikája	408
Latin hatás a raghasználat hátterében	410
Irodalom	411
Egyéb szófajok	411
Az igenevek (Írta A. JÁSZÓ ANNA)	411
A főnévi igenév	411
Alaki kérdések	411
Az igenév képzője	413
Az igenév személyjelezése	414
Funkcionális kérdések	422
A melléknévi igenevek	422
Az -ó/-ő képzős melléknévi igenév	423
Alaki kérdések	423
Az igenév képzője	424
Az igenév toldalékolása	424
Funkcionális kérdések	429
A -t ~ -tt képzős melléknévi igenév	429
Alaki kérdések: Az igenév képzője	431
Funkcionális kérdések	435
Az <i>isten adta gyermek</i> típusú szerkezet igeneve	435
A <i>holta, laktában, nőttön (nő)</i> és a <i>jövet</i> típusú igenév	437
Az -andó/-endő képzős melléknévi igenév	437
Alaki kérdések	437
Funkcionális kérdések	439
A határozói igenevek	439
A -va/-ve, -val/-vel, -ván/-vén képzős igenevek	439
Alaki kérdések	439
Az igenév képzői	442
A -va/-ve képzős igenév személyjelezése	443
Funkcionális kérdések	451
Az -atta/-ette képzős határozói igenév	452
Alaki kérdések	452
Az igenév képzője	452
Az igenév személyjelezése	452
Funkcionális kérdések	454
Irodalom	455
A névmások (Írta G. VARGA GYÖRGYI)	455
Csak főnévi értékű névmások	455
A szorosabb és tágabb értelemben vett személyes névmások közös vonásai	456
A szorosabb értelemben vett személyes névmások	456
A nominatívusi eset	460
A birtokos jelzői szerepű személyes névmások	464
A személyes névmás accusatívusi esete	467
A személyes névmás határozós esete: a határozószói személyes névmás	475
Az -n toldalékos névmás	478
Személyes névmásszerű szóalakok	478

A tágabb értelemben vett személyes névmások	479
A birtokos névmás	479
A visszaható névmás	482
A kölcsönös névmás	486
Főnévi, melléknévi és számnévi névmások (hármasszófajú névmási osztályok)	488
Mutató névmások	488
A főnévi mutató névmások	488
Az <i>e, a, ez</i> , az főnévi mutató névmás	489
Az <i>ezén, azon</i> névmás	503
Az <i>emez</i> (~ <i>imez</i>), <i>amaz</i> névmás	504
A melléknévi mutató névmások	505
Az <i>ily, oly</i> névmás	505
Az <i>ilyen, olyan</i> névmás	507
Az <i>ilyetén, olytán</i> névmás	508
Az <i>im-</i> (> <i>em-</i>) előtagú melléknévi névmás	509
A <i>-féle</i> utótagú névmások	509
A <i>-beli</i> képzővel alkotott névmások	509
A <i>-nemű</i> utótagú melléknévi mutató névmások	510
A melléknévi mutató névmások egy-néhány közös jellemzője	510
A számnévi mutató névmások	511
Az <i>ennyi, annyi</i> névmás	511
Az <i>ugyan-</i> és <i>meg-</i> előtagú számnévi mutató névmások	515
A kérdő névmások	515
A főnévi kérdő névmások	515
A főnévi—melléknévi és tisztán melléknévi kérdő névmások	519
A számnévi kérdő névmások	521
A vonatkozó névmások	524
Általános kérdések	524
Az <i>a, az, e, ez</i> előtagú összetett névmások kialakulásának feltételei	525
A főnévi vonatkozó névmások	529
A melléknévi vonatkozó névmások	540
A számnévi vonatkozó névmások	541
A határozatlan névmások	543
Rendszertani kérdések	543
A főnévi és főnévi—melléknévi határozatlan névmások	545
A melléknévi határozatlan névmások	555
A számnévi határozatlan névmások	555
Az általános névmások	557
Rendszertani kérdések	557
A főnévi általános névmások	559
A melléknévi általános névmások	567
A számnévi általános névmások	568
Irodalom	569
A határozószók (Írta D. MÁTAI MÁRIA)	570
A határozószók morfológiai kérdései	570
Az egyszerű határozószók	570
A névszói (és igenévi) alapszavú határozószók	570
A többirányú határozószók	582
Az egyirányú határozószók	597
A névszói alapszavú határozószók morfémaszerkezete	600
A morfológiai változatok	600
A névmási alapszavú határozószók	601
A helyettesítő és a nem helyettesítő funkció	602
A többirányú határozószók	607
Az egyirányú határozószók	613
A névmási alapszavú határozószók morfémaszerkezete	615
A morfológiai változatok	615
Az összetett határozószók és előzményeik	617
A morfológiai—szintaktikai szerkezet	617
A tipikusan névmási előtagos határozószók	617
A szintagmatikus kapcsolatból keletkezett határozószók	620

A szintagmán kívüli kapcsolatból keletkezett határozószók	627
A morfológiai jellegű kapcsolatból keletkezett határozószók (A név- utós összetett szók)	628
A ragszilárdulással keletkezett határozószók	632
A szerkezeti típusok számszerű adatai	633
A morfológiai változatok	634
A morfológiaszerkezet összefoglaló jellemzése	636
Az elő- és utótagok szófaji jellemzői	638
A helyettesítő és a nem helyettesítő funkció	638
A többirányúság kérdései	639
A határozószók összesítő statisztikája	640
A határozószók toldalékolása	640
A ragozhatóság	643
A fokozás	646
A képzőfelvevő képesség	647
A határozószók funkcionális kérdései	647
Jelentésbeli csoportok	648
A helyhatározószók	649
Az időhatározószók	650
Az egyéb elvontabb jelentésű határozószók	652
Funkcionális változások	654
A határozószók szinonimitása	659
A szófajváltás	659
A szintaktikai kapcsolódás	660
Irodalom	662
Az igeekötők (Írta D. MÁTAI MÁRIA)	662
Alaki és keletkezéstörténeti kérdések	662
Igeekötőink legkorábbi rétege	663
Az újabb igeekötők és igeekötő-előzmények	671
Funkcionális kérdések	671
Általános megjegyzések	672
Az igeekötők fő funkciói és funkcióváltozásai	672
A jelentésmódosító szerep	687
A szintaktikai szerep	689
Az igeekötő-használat és az igeidők	690
Az igeekötők kapcsolódásának lehetőségei	692
Az igeekötő nélküliség kérdése	694
Az igeekötő többszófajúsága	695
Irodalom	696
A névutók (Írta ZSILINSZKY ÉVA)	696
A névutós szerkezetek alaki kérdései	697
A névutók típusai	697
Korábban örökölt névutók	697
Ragszilárdulással keletkezett névutók	700
Határozói igenévből szófajváltással keletkezett névutók	700
Szóhatár-eltolódással keletkezett névutó	701
A névutóvá válás folyamatába belépő elemek	702
A névutói kategóriából kilépő, a raggá válás útján lévő elemek	703
A névutók szinkrón morfológiai változatai	704
A névutók szinkrón összefüggései más szófaji kategóriákkal	705
A névutós szerkezet alapszavának kérdései	709
A névutós szerkezet funkcionális kérdései	715
Irodalom	716
A névelők (Írta I. GALLASY MAGDOLNA)	716
A határozott névelő	716
Keletkezés és alak	716
Szófaji hasadás	717
Az elkülönülés alaki vonatkozásai	721
A névelőssé váló szerkezet	724
Keletkezés és funkció	724

Az ismertség jelzése: a nem szövegtől függő határozottság	725
Prezentálás	725
Deiktikus funkció	727
Az ismertség jelzése: a szövegbeli határozottság	728
Anaforikus funkció	728
Kataforikus funkció	729
Funkciók érintkezése	729
Folyamatos módosulás a prezentálás felé	729
Funkciók kereszteződése	731
A határozottság kategóriájával való összefüggés	731
A névelőzés terjedése	738
A palatális változat	741
Alaki jellemzés	742
Funkcionális jellemzés	743
Deixis	743
Anafora	746
Összefoglaló anafora	748
A szövegtéma kiemelése	749
Katafora; prezentálás	751
Szófaji jellemzés és megoszlásbeli vonatkozások	752
A határozatlan névelő	756
Keletkezéstörténeti kérdések	757
Az előzmény-szófajoktól eltérő sajátosságok	757
A kialakulást jellemző és elősegítő tényezők	758
Funkcionális kérdések	762
A határozatlanság jelzése	762
Más lexikai elemek névelőszzerű funkcióban	763
Névelő nélküliség	765
A határozatlan névelővel alkotott szerkezetek	766
A használat terjedése	769
Irodalom	771
A kötőszók (Írta JUHÁSZ DEZSŐ)	772
Szófaji, keletkezéstörténeti kérdések	772
Alaki kérdések	778
A kötőszók alaki rendszere	778
Az egyszerű kötőszók	778
Általános kötőszók	778
Vonatkozó kötőszók	784
Az összetett kötőszók és állandósult szókapcsolatok	786
A mondatból keletkezett kötőszók	786
Az egyéb szószervezetekből keletkezett kötőszók	788
A szintagmatikus viszonyban nem levő szavak összetételei, állandósult kapcsolatai	789
A kötőszói szerkezetek	794
A kötőszók alaki változása	796
Funkcionális kérdések	796
Funkcióváltás és funkciómegoszlás a szófajon belül	796
Az <i>és</i> , <i>is</i> -sel kapcsolatos kérdések	796
A vonatkozó kötőszók néhány kérdése	798
Az <i>ezért</i> — <i>azért</i> viszonya	800
A <i>mert</i> kérdései	801
A latin minta és az irodalmi nyelv hatása a kötőszórendszer alakulására	801
A kötőszók főbb funkcionális csoportjai	803
A kötőszók elfordulása a kősei ómagyar kor szövegmélekeiben	805
Irodalom	814
A módosítószók (Írta JUHÁSZ DEZSŐ)	815
Szófaji, keletkezéstörténeti kérdések	815
Szófaji kettősséget nem mutató módosítószók	815
Kettős (többszörös) szófajúságot mutató módosítószók	816
Korábbi szófajváltások eredményei	816

Korszakunkban is zajló szófajváltások	817
Sajátos szófaji összefüggések	822
Alaki kérdések	823
Az egyszerű módosítószók	823
Morfológiailag tagolatlanok	825
A morfológiai ártértékelődés alaki jegyeit mutatók	827
Morfológiailag tagoltak	829
Az összetett módosítószók, összetett szó-előzmények és állandósult szó-	
kapcsolatok	830
Kéttagúak	832
Háromtagúak	833
Funkcionális kérdések	833
A módosítószók főbb funkcionális csoportjai	835
A funkcióváltás és funkciómegoszlás néhány kérdése	836
A módosítószók szöveggyakorisága	836
A kódexek törzssanyagának mutatói	838
A világi emlékek törzssanyagának mutatói	838
Irodalom	839
Az indulatszók (Írta I. GALLASY MAGDOLNA)	839
Az indulatszók állománya és adathozhatósága	839
Adatok és számarányok	841
Közvetett adatok	844
Alaki kérdések	844
Morfológiailag motiválatlan indulatszók	846
Morfológiailag motivált indulatszók	846
Ismétléses alakulásmód	847
Egyéb morfológiai motiváltság	849
Az indulatszók a szöveg szerkezetében	851
Funkcionális kérdések	851
Általános és specializálódott szerepek	851
Funkció és nyelvhasználati rétegek; műfajok	852
Irodalom	852
Összetett szavak és szoros szókapcsolatok (Írta LŐRINCZI RÉKA)	853
Közzavak és közzói szoros szókapcsolatok	853
Két lexémából álló összetett szavak és szoros szókapcsolatok	853
Mellérendelő viszonyt tartalmazó összetett szavak és szoros szókapcsolat-	
tok	853
Kettőztetések	854
Halmazások	856
Alárendelő viszonyt tartalmazó összetett szavak és szoros szókapcsolatok	860
Igenévi és deverbális névszói alaptagúak	860
Névszói alaptagúak	867
Hozzárendelő viszonyt tartalmazó összetett szavak és szoros szókap-	
csolatok	879
Szintagmatikus viszonyt nem tartalmazó összetett szavak	879
Rész- és tükrőfordítással keletkezett összetett szavak	880
Népetimológias összetett szavak	881
Elhomályosult összetett szavak	882
Több lexémából álló összetett szavak és szoros szókapcsolatok	883
Összetett számnevek	885
Tulajdonnevek	888
Személynevek	888
Földrajzi nevek	891
Két lexémából álló nevek	891
Mellérendelő viszonyt tartalmazók	891
Alárendelő viszonyt tartalmazók	901
Szintagmatikus viszonyt nem tartalmazók	901
Rész- és tükrőfordítással, párhuzamos névadással keletkezettek	902
Népetimológias nevek	903
Elhomályosult összetett nevek	903
Több lexémából álló nevek	903

Mellérendelő viszonyt tartalmazók	903
Alárendelő viszonyt tartalmazók	903
Egyéb tulajdonnevek	908
A hitélet tulajdonnevei	908
Csillagászati nevek	909
Irodalom	910
A két- és többszófajúság; a szófajváltás (Írta A. MOLNÁR FERENC)	911
Az ige-névszók	911
Igei kettős szófajúság; igesülés más szófajokkal kapcsolatban	915
Főnévi—melléknévi kettős szófajúság	915
Állomány és rendszer a kései ómagyar kor kezdetén	915
Változások a kései ómagyar korban	916
Teljes kettős szófajúság	916
Analogikus kettős szófajúság	916
Főnevesüléssel keletkezett kettős szófajúság	918
Melléknemesüléssel keletkezett kettős szófajúság	918
Részleges kettős szófajúság	919
Számnévi—főnévi és számnévi—melléknévi kettős szófajúság	919
Melléknévi igenévi—főnévi kettős szófajúság	921
Az alkalmi főnevesülés és a melléknévi igenévi—főnévi kettős szófajúság viszonya	924
Melléknévi igenévi—melléknévi kettős szófajúság	924
Határozószói—főnévi kettős szófajúság	925
Határozószói—melléknévi kettős szófajúság	926
Főnévi kettős szófajúság; főnevesülés más szófajokkal kapcsolatban	927
Irodalom	928

AZ IGÉK

AZ IGETÖVEK

Írta: ZELLIGER ERZSÉBET

A morfofonetikai változások hatása az igitövekre

A csonka tövek

A csonka töveknek alakulásmódjuk szerint több típusuk van. Abszolút szóvégen és mássalhangzóval kezdődő toldalék előtt található a szó szoros értelmében vett változatában: JókK. 101: *kel*; MünchK. 87vb: *Ag* (adj); SzabV.: *gerjefsthuwen*. Előfordul akkor is, amikor a toldalék, mint az *-at/-et*, *-atlan/-ellen*, *-atta/-ette* stb. magához vonta a tövéghangzót: AporK. 116: *asztatlan*; NádK. 332: *zónetlen*; BécsiK. 62: *bézellèttèc*; MünchK. 37vb: *iazattoc*; illetve, ha a tövéghangzó és a toldalék kapcsolatából diftongus, majd ebből keletkezett hosszú magánhangzó a toldalék: CzechK. 71: *sebhoteek*; ÉrdyK. 511: *foga-dauk*; BécsiK. 24: *mèzeitènèc*; ÉrsK. 456: *zallyttom*. A csonka tövek ez utóbbi két csoportja hozta létre a sajátos, kettős természetű változatot: a *tő* a teljes tövekre jellemző alakban mutatkozik a toldalék (pl. az *-ít* képző; *-á/-é* időjel; *-i*, *-ik* igerag) előtt: DebrK. 6: *búuek*; KulcsK. 148: *levyk* (lövik); BécsiK. 212: *iègzi*; NádK. 149: *yhle*.

A csonka tövek számának és a teljes tövekhez képest arányának növekedése a kései ómagyarban több forrásból táplálkozott. Ezek: a toldalékok előtti csonkatő-használat gyakoribbá válása (JókK. 48: *adta*; vö. HB.: *odutta*); azok az esetek, amelyekben a tövéghangzónak a toldalékhoz való vonódása a kései ómagyar korra tehető (E/3. *-on/-èn/-ön*); a toldaléknak a megelőző tövéghangzóval való diftongusos fejlődése (*-ít*). A kései ómagyar korából erre a célra mintának vett szövegek (a JókK. teljes anyaga, a BirkK., DöbrK., PéldK., SándK., TelK. szövegéből a törzsanyag és a versekből, levelekből és hivatalos iratokból a statisztikai vizsgálatokra kijelölt 4-szer 10 000 n terjedelmű szöveg) alapján a csonka tövek aránya 80%, ebből 3%-ot tesznek ki a kettős természetű tövek. Ez a korai ómagyar kor vizsgált anyagában a csonka tövek 73%-os előfordulásához képest abszolút értelemben is mutatja a csonka tövek szövegbeli előfordulásának a gyarapodását. (A korai ómagyar kor statisztikai adatainak értékelését l. I, 48—9.)

A csonka tövek végződése

A tövégi magánhangzó hiánya esetén az igitövek zöme egy vagy két mássalhangzóra végződik. Csaknem minden mássalhangzó lehet tövégi helyzetben, nincs azonban *c*, *cs*, *ty* és *zs* végű igitő. Ez azzal lehet összefüggésben, hogy a

kérdésszerű hangok legtöbbje nyelvünkben kései fejlemény, a *cs* pedig igeképző szereppel nem rendelkezett. Ritkán végződik igező *ly*, *ny*, *k* és *m* hangra. Tővégi helyzetben a leggyakoribb mássalhangzók a *t* (27%), *l* (21%), *z* és *d* (10–10%). Ezek hangalakjukat tekintve egybeesnek leggyakoribb elemi képzőinkkel.

Csonka tövek végén hosszú mássalhangzó csak olyan mondatfonetikai helyzetben fordulhat elő, amikor a következő szó magánhangzóval kezdődik, illetve beszédsszünet teszi lehetővé a megelőző mássalhangzó hosszú ejtését. Az olyan tövekben, ahol a hosszú mássalhangzó etimologikus (pl. *áll*, *hall*, *vall*, *beszél*, *kell*), bizonyára megvolt a mássalhangzó hosszú ejtése, noha írása többnyire egy betűvel történik: JókK. 21: *val*; 1518 k.: *al vala* (RMKT. 1²: 493); 1529: *kel* (MNY. 37: 277). Olykor mássalhangzóval kezdődő toldalékok előtt, de különösen abszolút szóvégen betűkettőzések alakok is előfordulnak: JókK. 26: *vallna*; WinklK. 300: *all*; 1527 k.: *kell* (MNY. 37: 206).

Ilyen a felszólító mód jelének a *tő* végmássalhangzójával összeolvadt, esetleg ahhoz teljesen hasonlult változata is. Az így keletkezett hangot csonka töben nyelvelméink csaknem következetesen egy mássalhangzóval jelölik: MünchK. 85vb: *Kouès*; CornK. 55v: *Menyel*; 1526 k.: *meg bochaas*, *laas* (MNY. 37: 205); törzsanyagunkban az összes előfordulás több mint 50%-ában a mássalhangzó rövidsége mondatfonetikai okokkal magyarázható. Mindössze néhány adat van, ahol hosszú mássalhangzót jelölnek: FestK. 393: *fyeff*; NádK. 325: *meñnel*; 1531: *viffell* (LtK. 1: 134).

A *-t* jeles múlt idő csonkatő-változatában általános az egy *t* írása. Tekintettel arra, hogy a múlt idő *-t*-je hangzóközi helyzetben a teljes töben nyúlt meg, és nyelvjárásaink némelyikében a *θ* személyragos csonka töben ma is röviden ejtik, csaknem biztosnak tekinthetjük, hogy a kései ómagyarban a nyúlás a mai köznyelvinél kevesebb morfofonetikai helyzetben terjedt el.

A kései ómagyarban a csonka töben előforduló mássalhangzó-torlódások egy része kódexenként (és így bizonyára nyelvjárásonként is) eltérő képet mutat: BécsiK. 218: *Likorj*; NagyszK. 247: *čičorog*; DöbrK. 16: *mosolgia*; NádK. 327: *mofologvala*; stb. (l. még 19–20). A hangzóhiány csonka töben sokkal ritkábban jelentkezik, mint teljes töben. Ez utóbbiban és a vele rokon felépítésű kettős természetű csonka tövekben 4-szer annyi a hangzóhiányos tőalak, mint a csonka tőnek a szó szoros értelmében vett eseteiben.

A csonka tövek használati köre

A toldalékok egy része már az ősmagyar kor végén, illetve a korai ómagyarban is következetesen a csonka tőhöz járult. (Ezeket l. I, 48.) A kései ómagyar kor deverbális képzői közül ezek közé illeszkedett még néhány: *-dokol/-dēkēl/-dōkōl*: 1405 k.: *neldekles* (Gl.); BécsiK. 69: *oldōclēni*; MünchK. 17va: *faldoclo* | *-lal/-lel*: BécsiK. 231: *foglal*; WinklK. 116: *keertelyk* | *-dōl/-dōl*: JókK. 10: *fordola*; MünchK. 26va: *megzēndolt* | *-dīt*: MünchK. 28va: *mozdeitani*; 1456 k.: *elfordejtwan* (Gl.) | *-dogāl/-dēgēl/-dōgēl*: GuaryK. 50: „*el mendogel nec vala*”; NagyszK. 311: *vardogalnia*; ÉrsK. 523: *yldōgelne*; vö. még 1552: „*kinēzdegēl vala*” (RMKT. 6: 65); stb. Ugyanígy még: *-dok/-dēk/-dōk*, *-kāl/-kēl*, *-sol/-sēl/-sōl*, *-tatik/-tetik* igeképzők, *-cs* névszóképző.

A *-ván/-vén* határozói igenévképző egy-két adattól eltekintve szintén ide tartozik: JókK. 39: *foglaluan*; BécsiK. 18: *iazuā*; MünchK. 85vb: *Tēkentūē*;

SzabV.: *rekezhwen*; GuaryK. 21: *monduā*; NagyszK. 3: *kezduen*; stb. A teljes tő a JókK. 72: *kereuen* és a KeszthK. 192: *fel emeleween* adatában meglepő, de archaikus alaknak minősíthető. A KeszthK. adatával kapcsolatban l. még KulcsK. 184: *fel emelwen*. Sajátságos ugyanakkor, hogy a délnyugati nyelvjárásokban a közelmúltig ismert *mondora*, *tiltora*, *hajtova*-féle alakokra semmi adatunk sincs. Ebben nem annyira az ilyen alakok tényleges nyelvi hiányát, mint inkább már az ómagyar kor későbbi századaira területileg viszszaeszközött állapotát kell látnunk.

A csonka tőhöz járuló jelek és személyragok körét illetően a korai ómagyarhoz képest nincs változás a kései ómagyarban: JókK. 38: *menyel*; BécsiK. 12: *enjëggen*; Apork. 114: *diczezteffel* | JókK. 12: *yzanýwdak*; MargL. 150: *lakának*; DebrK. 92: *meg hñle* | JókK. 43: *hallyauala*; BécsiK. 225: *meg egèti*, 321: *megrakiuc*; GuaryK. 25: *el nē vegezhefoc*; BécsiK. 255: *visèlítec*; MünchK. 86ra: *meqlattatoc*; BécsiK. 250: *bèfedic*; JordK. 386: *mongýak*; stb.

A csonkatövűség következményei

A csonka tő kialakulása további változásokat tett lehetővé. Ezek a változások szoros kapcsolatban vannak az érintett tövek korábbi hangszerkezetével. A tövek legnagyobb része azonban nem változott. Ezek a teljes tőtől csak a tövéghangzó hiányában különböznek: SzabV.: *verethný*; FestK. 392: *nehezewlt*; DöbrK. 379: *kel' fel*; stb.

A hangzótoldás ~ hangzómegmaradás

A kései ómagyarban változás mutatkozik az igetöveknek abban a csoportjában, ahol korábban a kétnyíltszótagos tendencia folytán a tövégen két más-salhangzó került egymás mellé. Ez az egyes kódexek nyelvallapotában és a különböző kódexek közötti, elsősorban nyelvjárási különbségekben mutatkozik meg. Az adatok kis száma miatt a változás mértékének statisztikai szemléltetése nem lehetséges.

A Huszita Biblia nyelvében szóvégen és toldalékok előtt is gyakori a más-salhangzó-torlódás: BécsiK. 218: *Likorý*; MünchK. 51vb: *vèztegl vala*, 54va: *oz zaql* stb.; — BécsiK. 2: *rēmèlhètnètec*, 112: *fenlnèc*, 113: *forbatlhatnac meg*; MünchK. 52vb: *megkaromlucuala*, 90ra: *bègèlnc vala*, 91va: *Fonalgnucuala* stb. Ebben a nyelvműlécsoporthoz a hangzóhiányos alakok feltűnő gyakorisága esetleg a fordítók tudatos nyelvi alakításának köszönhető.

A más-salhangzó-kapcsolat megszüntetése a kései ómagyar korban leginkább egy — általában középső nyelvallású — magánhangzó beékelődésével történt. Így valójában a tő belsejének eredetibb hangszerkezete állt helyre, sőt az írásbeliségből esetleg időlegesen kiszorult, de a beszélt nyelvben tovább élő alakok felerősödéséről is szó lehet.

A JókK.-ben viszonylag gyakran fordul elő a tőbelseji magánhangzó toldaléktalan alakban: 42: *erezuala*, 100: *orz(f)agol* (az *f* javítva *z*-re), 106: *ýhèl*. Ugyanígy toldalék előtt: 23: *gýptewruen*, 110: *yegyeznek* stb. Ebből a kódexből is van példa azonban a hangzóhiányra: 116: *Erzuen*, 144: *e[r]zuen*, 147: *yegyzuen*. — A WinklK. nyelvjárásában a magánhangzót tartalmazó megoldások hasonló arányokat mutatnak: 194: *teuolyogh*, 360: *theweleg*, 160: *le terdepplween*, 270: *orzagolz*, 365: „ne heerezh” stb. Hangzóhiányos alakok: 173:

veztegl wala, 197: *karomljak vala*, 260: *Eerdomlielek*, 272: *remenlijyk vala*. Más kódexeinkból ugyancsak szép számmal idézhetők mindkét megoldásra adatok: KulesK. 17: *orzagl* : VitkK. 103: *orzagol*; DöbrK. 395: *yhl* : HorvK. 127: *Ihelueen*; AporK. 98: *teuelgnek* : ÉrdyK. 163: *teewölýoghhet*; stb.

A mássalhangzó-torlódás feloldásának más — szórványos és nem mindig időtálló — módjára is van példa. A három mássalhangzó közül az egyik, az adatokban rendszerint a középső, kiesik, ha a tőhöz olyan toldalék csatlakozik, amelyik több szótagú igetöveknek mindig a csonkató-változatához járul: JókK. 154: *yngeruen*; BécsiK. 197: *rèmenkeggèl*, 235: *vèztègtèlvolnaè*; WinklK. 222: *veztegÿ*; JordK. 887: *kazomtatol*; TihK. 92: *hafonhatlak*; stb.

Egyes kódexek nyelvjárásában az *üdvözöl* : *üdvözül* elkülönítésének igénye támogathatta a mássalhangzó-torlódásos forma megőrzését csonka töben: MünchK. 12ra: „Es ha lac tü atatoc fiait *èduozlènditèc*” : 16va: „Ki ke vegig allanga *az èduozol*”; JordK. 382: „Bel menwen . . . az hazban, *ydwezlÿetek hwtet*” : 383: „Vala kÿ azezt meg mazadand mÿnd veghÿg az ollÿan *ÿdwezwol*”.

A ragozás hiányos volta (pl. a *fénylik* igében) ugyancsak gátat szabhatott a hangzótoldásnak: CornK. 2v: *kÿ feenljek*. — A mássalhangzó-torlódások feloldódása azonban más esetekben is elmaradhatott. A *mond*, *kérd*, *nemz* stb. már az ősmagyar kortól fogva hangzóhiányos alakban él. A kései őmagyarban arra is van példa, hogy a két mássalhangzó közül a második hasonította magához az elsőt: JókK. 66: *ebellew*; BécsiK. 38: *rèmillikuala*; WinklK. 310: *bezeell*, 337: *wall* stb.

A hangzónyúlás

A hangzónyúlás az ősmagyar kortól kezdődően korszakunkig, sőt talán egyes esetekben azon túl, a XVI. sz. későbbi évtizedeiben és a XVII. sz.-ban is érvényesült. E változások napjainkig kihatnak, eredményük a tőrendszer alakulása szempontjából azonban nem egységes.

1. A hangzónyúlás — meglehet, párhuzamosan a névszótövekkel — a tővéghangzó lekopásával indult meg, hogy az így bekövetkezett alaki rövidülést bizonyos mértékig kiegyenlítse. Szembeszökő eltérés azonban a névszótövektől, hogy az igék esetében a változás csaknem kivétel nélkül egy szótagú töveket érintett. (Megjegyzendő az is, hogy bizonyos igetövek esetében a nyúlás soha, semmilyen körülmények között nem ment végbe. Erre l. 32.)

Az őmagyar kor kései szakasza a kérdéses tövek vizsgálatában azért fontos, mert ekkor (pontosabban néhány korábbi szórványos adattól eltekintve a XVI. sz.-i kódexekben) találunk több fogódzót a magánhangzók időtartamának megítéléséhez. — A tőváltakozás kiindulópontja feltehetőleg a legrövidebb, a *ø* jeles és *ø* ragos alak volt: WinklK. 354: *aad vala*; AporK. 122: „nem *meeg ki*”; NádK. 334: *el veez*; stb. Toldalékos alakokban ezzel szemben rövid magánhangzó található a tő belsejében: WinklK. 125: *adnak*, 143: *adnaia*, 226: *mennek vala*; JordK. 367: *menÿen*, *vezÿen*; VirgK. 89: *el . . . vezni*; stb. Ez a tőváltakozás mai nyelvjárásaink egy részéből is kimutatható.

Meglehet, régi nyelvjárásainkban sem volt általános a töbelseji időtartamváltakozás, a nyelvi változatok egy részében (esetleg időlegesen) a nyelvi rendszerben való analogikus továbbterjedésével is számolhatunk. Erre utalhatnak az alábbi adatok, ha a betűkettőzés minden esetben a magánhangzó hosz-

szúságát jelzi: WinklK. 158: *leeznek*, 285: *weeztok*; JordK. 382: „be ne meenŷetek”, 383: *teeznek*, *leeztek*, 382: *El meenwen* stb.

A csonka tő analógiájára a hosszú többelseji magánhangzó egyes igetövek teljes tövű változatába is behatolt: WinklK. 187: *leelok*, 97: *leezewk*; JordK. 387: *teezek*, 388: *meegŷen* stb. Ezek egy része feltehetően a választékosságra való törekvés jegyében terjedt el vallásos szövegekben, és az ilyenekben, illetve nyelvjárásokban napjainkig is fennmaradt.

Egyes — felső nyelvállású magánhangzót tartalmazó — abszolút igetövek mai köznyelvi és részint nyelvjárási időtartam-váltakozása alapján ilyen a korábbi korszakokra is fel kell tennünk bizonyos nyelvjárási korlátokkal: *bízik* : *bizalom*, *sír* : *sirat*, *fúr* : *furakodik*, *szúr* : *szüret* stb. Úgy látszik, ezeknek a magánhangzóknak a hosszúságát az ómagyar kor végéig sohasem jelölték, így vizsgálatuk, adatolásuk még a korszak utolsó szakaszában sem lehetséges.

2. Az ige teljes paradigmájában végbement nyúlásra sok esetben csak közvetett bizonyítékaink vannak. Támpontul egyrészt az etimológia alapján következtethető rövid többelseji magánhangzó és ezzel szemben a mai köznyelv és a nyelvjárások hosszú hangzója (esetleg ez utóbbiban a megőrzött rövid magánhangzó) szolgálhatnak. Olykor — s ez éppen a többelseji nyúlás egyes eseteinek az ómagyar kor második felében való lezajlása mellett szól — egyéb tótani következményei is jelentkeznek a kései ómagyarban ennek a változásnak.

A *lát* eredetibb, csupán a *Ø* toldalékos alakban mutatkozó többelseji nyúlására utalhat esetleg a WinklK. néhány adata: 307: *laat*, 337: *laath*, 368: *laath* stb.: 77: *lata*, *latok*, 113: *latlak* stb. (l. még I, 49).

Az egyetlen két szótagú ige, amelyben a kései ómagyar adatok alapján gondolni lehet a többelseji magánhangzó nyúlására, a *bocsát*. (Az ismer második magánhangzójának hosszúsága a kései ómagyarból még nem igazolható.) A régi nyelvben a múlt idő jele a *bocsát* csonka tövéhez járult: JókK. 47: *bel bocsztamuala*; CornK. 137v: *bochatta volna*; stb. A főnévi igenév *-ni* képzője előtt a csonka és a teljes tő váltakozása azonban a többelseji *á* nyúlását sejteti: JókK. 24: *kyboczatnod*; MünchK. 15ra: *bozatni*; HorvK. 31: *bochatny*; JordK. 384: *boczatanŷ*. A teljes tő használata itt leginkább az *-ít* képzős igék analógiájával magyarázható. Ez a hatás azonban csak az *á* > *á* változás után képzelhető el.

A *néz* szintén rövid többelseji magánhangzóval hangozhatott: SzabV.: „De az fellywl módot pal kenezŷ | Aroknak melyfeget ygen nezyŷ”. Nyelvjárásokban Erdély keleti részén a rövidség napjainkig megőrződött egyes igealakokban. Csupán helyesírási következtetlenséget, de esetleg tényleges nyelvi ingadozást is mutathatnak az alábbi WinklK.-beli adatok: 158: *neeznek*, *neez*, 240: *neezven* stb.; de: 84: *Neziwala*, 229: *nezwen*, *Nezyk* stb.

Hasonlóképp másodlagos nyúlás eredménye a *vár*, *kér*, *tér*, *fél*, *fér*, *tép*, *véd*, *vél* stb. többelseji hosszú hangzója: WinklK. 111: *teernŷe*, 157: *vaarnak*, 215: *keerlek* stb. A több-kevesebb gyakorisággal felbukkanó olyan írásképp, amely a magánhangzó rövidségét sugallja, valóságos nyelvi helyzetre utalhat, bár a helyesírás következtetlenségéről is szó lehet: WinklK. 225: *varyakwala*, 295: *kertél volna*. A *tér* WinklK.-beli adatai a nyúlásnak csak csonka töben való bekövetkezésére mutatnak. Ilyen helyzetben a kódex következetesen betűkettőzéssel jelöli a magánhangzót: 110: „azzonŷom *teerbe*”, 111: *teer be*, 225:

be theerneke wala, 353: *megh teerth* stb. Rövid magánhangzóra utaló egybetűs írással csak magánhangzóval kezdődő toldalékok előtt találkozunk: 258: „Fogagyad te hozjad een *terendo* . . . lelkömeth”, 298: *be there* stb.

A TESz. adatai alapján több mint 100 olyan egy szótagú igető van, amelyben az ősmagyar kortól kezdődően napjainkig hangzónyúlás következett be. Ebből mintegy 50% végződik *l*, *r*, *j*-re. (A magánhangzó nyúlásának legkevesbé az explozívára végződő tövek kedveznek: a hangzónyúlásban részt vevő töveknek mindössze 14%-a ilyen.) Az érintett tövek 28%-ának minden származéka hosszú magánhangzós mai nyelvünkben. Ezek között is az *l*, *r*, *j* végűek fordulnak elő legnagyobb számban: arányuk 48%, vagyis a hangzónyúlás elsősorban a hangkörnyezet függvénye, noha a pótlónyúlás és a hangszűly hatására bekövetkezett időtartam-növekedés is jelentős szerepet kapott.

Az egykori **β* és **γ* folytatásai

I. Azokban a tövekben, amelyeknek végére a tövéghangzó lekopása folytán az ősmagyar kor utolsó szakaszában *β* vagy *γ* került, a korai ómagyarban további változás történt. A két spiráns vokalizálódott, és így az őket megelőző magánhangzóval diftongust alkottak. Az ilyen módon keletkezett diftongusok a korai ómagyarban monoftongizálódtak. Tótani szempontból ez azt jelenti, hogy a csonka *tő* hosszú magánhangzós végűvé vált. A kései ómagyar kor előtt ez a változás lezáródott. A kérdéses igetők részletes tárgyalását itt az teszi szükségessé, hogy a korai ómagyarban alig adatolhatóak. Az adatgazdagság ehhez képest még a kései ómagyarban is csak viszonylagos, ugyanis az ide tartozó tövek nagy része a szövegekben ritkán fordul elő. Ez magyarázza az idézett példák aránylag nagyobb számát.

A kései ómagyar korban a hosszú magánhangzó a csonka tövek egy részében mindig középső nyelvallású: *fő-*: BécsiK. 269: *megfözottet*; NádK. 535: *fóth*; 1520: *fettel* (Gl.) | *nő-*: JókK. 145: *newnekuala*; BirkK. 2a: *neion* [1]; TelK. 282: *nóth* | *ró-*: XV. sz.: „meg ne roijjak” (MNY. 10: 375); DöbrK. 266: *ronaiak*; 1525: *ronwnk* (NyK. 28: 77).

A csonka tövek más részében lehetséges a középső, de a felső nyelvallású hosszú magánhangzó is: *jő-*: JókK. 45: *jewtel*; FestK. 392: *be yetel*; DöbrK. 376: *el iöiön* ~ SzabV.: *bel ywth volna*; 1492: *el iwien* (MNY. 37: 203); MargL. 5: *junek vala* | *lő-*: AporK. 52: *lojenek*; ÉrdyK. 236: *lewnek*; SándK. 30: *lód* ~ SzabV.: *luttek*; KeszthK. 155: *lwyek* | *nyű-*: MünchK. 45rb: *megnouen* [*discerpens*]; FestK. 95: *ky nyewthethnejek*; DöbrK. 290: *nóietek* ~ NádK. 593: *núni*; PeerK. 23: *núny* | *sző-*: JókK. 140: *zewnij*; FestK. 369: *zewtem*; CornK. 206r: *zewt* ~ 1490 k.: *zönij* (Gl.); VirgK. 52: *zwni*; ÉrsK. 195: *zwth*. A középső, illetve a felső nyelvallású magánhangzók használata nyelvjárási különbségekre utal. A misszilis levelekből, a SzabV.-ból, a MargL., JordK., ÉrsK., VirgK., KeszthK. nyelvéből idézhetők a felső nyelvallású magánhangzót tartalmazó csonka tövek. Ezek alapján a nyelvterület nyugati, déli és északkeleti részére lokalizálható a jelenség.

A két magánhangzó előfordulásának gyakoriságát — törzsanyagunk alapján — az alábbi táblázat mutatja: (l. 23).

Néhány *tő* mindig felső nyelvallású magánhangzót tartalmaz: *bú(vik)*: JókK. 113: *budofuan*; VirgK. 31: *buth*; TelK. 247: *bunanak* | *fű-*: BécsiK. 115: *fu*; NádK. 639: *fuya*; DöbrK. 478: *fedd*; ÉrsK. 436: *fwny*.

Tő	Középső	Felső	Összesen
	nyelvállású magánhangzóval		
jő-	83	23	106
lő-	—	1	1
nyű-	—	—	—
sző-	1	—	1

Külön vizsgálatot igényelnek azok a tövek, amelyeknek többeli magánhangzója veláris **i*-re megy vissza. A tövégi β vokalizációja a szokottól eltérő módon ment végbe ezekben: úgy tűnik, hogy az **i\beta* hangkapcsolat az esetek többségében nem vált diftongus fokon keresztül hosszú magánhangzová. Lehetséges, hogy a β ilyen hangkörnyezetben még a kései ómagyarban is sokáig megmaradt: JókK. 38: *hyutanak*; BécsiK. 162: *viu*; FestK. 323: *rew*; vö. még 1566: *Siu* (TESz.). A β -nek ezekben a tövekben alighanem szabad alternánsa lehetett egy teljes értékű *o* ~ *u* magánhangzó: BécsiK. 3: *hyonotoc* ~ 196: *hiuttā*, 18: *vyot* ~ 317: *viuttanac*, 197: *reio*. A *j* hiátustöltő; a *-t(t)* időjel geminált változatának megjelenése az őt megelőző hang magánhangzó jellege mellett szól.

A *ri*- és a *hi*- tövekben a magánhangzó hangszíne váltakozhat: BécsiK. 112: *Reionac*; DöbrK. 520: *reio* ~ vö. 1582: *riwnak* (TESz.) | Apork. 105: „Ne *heiuu meg* [‘hívj meg’]”; 1529—1541: *henj* ‘hívni’ (RMNy. 2/2: 48) ~ BécsiK. 183: *Hiu*. A *ri*- esetében a középső nyelvállású magánhangzó a relatíve gyakoribb, bár törzsanyagunkból egyetlen adata sem idézhető. A felső nyelvállású többelseji magánhangzóra csak a középmagyar kor elejéről ismerjük az első adatot. A *hi*- előfordulásai között alig találni többet a két idézett-nél a középső nyelvállású többeli magánhangzósra; törzsanyagunkban nem fordul elő. A többeli felső nyelvállású magánhangzós változataira közel 20 adatunk van innen. Mind az **i\beta* > *i* ~ *ē* + β , mind az **i\beta* > *i* ~ *ē* + *o* ~ *u* hangkapcsolat első tagjával, vagyis a *tő* belsejének magánhangzójával kapcsolatban nagy valószínűséggel állítható, hogy időtartamát tekintve rövid hang volt.

Az *i*-t tartalmazó veláris hangrendű töveknek a kései ómagyarban más irányú fejlődése is kimutatható. Az adatok egy része arra utal, hogy megőrizték a tövégi β -t, illetve a képzés helyének eltolódásával, esetleg a teljes *tő* analogikus hatására is *v* került a csonka *tő*-be. (Adatainkban az *u*-s olvasat sem zárható ki:) LobkK. 285: *wywnak*; CornK. 96v: *hywnak vala*, 101v: *hyvta volna*; KeszthK. 21: *hywtak*; XVI. sz. eleje: *hywtak* (MNY. 1: 352); VirgK. 72: *hiuta*; stb. Más nyelvi típusban a *nő*-, *sző*- stb. ige-tövek hatására végbement a β > *v* eltűnése a megelőző magánhangzó egyidejű nyúlásával: MünchK. 105ra: *meg vinanac*; 1456 k.: *kij zja* (Gl.); MargL. 2: *hi*; TelK. 227: *syni*, 274: *hynak*; ÉrdyK. 643: *vyna*; stb. A *v* ~ *u*-s ejtés és a hosszú magánhangzót tartalmazó *tő* egyazon nyelvemlékben is előfordulhat, sőt bizonyára egymás mellett éltek az élő nyelvben is: MargL. 121: *hivnija* : 159: *hijnija*; LobkK. 285: *wywnak* : 294: *vynnak*; DomK. 71: *hywnaya* : 41: *hynaya*; ErsK. 49: *hywnak* : 87: *hytok* stb.

A *hiu*, *viu* típus továbbfejlődésére is vannak adataink. A két magánhangzó közé ejtéskönnyítő mássalhangzó került: a *ri*- esetében az adatok nagy része

ezt mutatja: BécsiK. 210: *reio*, 215: *reyo*; DöbrK. 520: *reio* stb. Ugyanígy: Apork. 105: „Ne *heiu*y meg”. Hiátustöltő *v*-vel a keleti nyelvterület nyelvjárásainak *hivu*, *szivu* stb. adatai napjainkig megőrizték ezt a típust.

Az ómagyar kor kései szakaszában kezdődik meg ebben az ígétőtípusban a toldalék mássalhangzójának nyúlása intervokalikus helyzetben: BécsiK. 17: *ipttēn^e ki*, 322: *futtatoc*; MünchK. 63rb: *felnpttēc*; SzabV.: *lwttēk*; FestK. 369: *zewttem*; NádK. 416: *hittalac*; PéldK. 76: *yewnnēk*; LobkK. 294: *vynnak*, 326: *yennye*; JordK. 31: *fōtteth*; DebrK. 360: *hynni*; stb. Esetleg a hosszú mássalhangzó olykor már a szóvégi helyzetre is áttérjedhetett: FestK. 337: *el yewtt*, 345: *yewtt*; BodK. 21: *fott*; SzékK. 22: *vytt*; ÉrdyK. 236: *brwth*. Kétséges az is, hogy bekövetkezett-e már a *jō*-magánhangzójának rövidülése. A szórványosan jelentkező *jōn* adatokból (DebrK. 3: *megiōn*, 32: *megiōn*; SzékK. 310: *iōn*; BatthyK. 56: *iōn*) egyes nyelvi típusokban a változás megindulása sejlik.

2. A *lē*-, *tē*-, *vē*-, *hī*-, *vī*-, *ē*- és *i*-tövek elbeszélő múlt idejű alakjában a spiráns beolvadása a megelőző magánhangzóba lezáródott a kései ómagyar kor előtt (l. I, 50–1). A személyragok előtt hosszú magánhangzós *tō* szerepel. A *tō* magánhangzója az adatok egy részében illabiális: GuaryK. 31: *ted*; KeszthK. 29: *ween*; KulcsK. 262: *hynec*; stb. A magánhangzó + spiráns hangkapcsolat labiális irányba való fejlődését mutatja a JókK. 48: *tewm*; BécsiK. 14: *vōn*; MünchK. 86va: *hūnēc*; CzechK. 58: *lōl*; stb. Az illabiális: labiális adatok aránya törzssanyagunkban 40 : 38.

Az eredetileg veláris *i*-t tartalmazó *i*(*szik*) magánhangzójának és a spiránsnak az egymásra hatása a *hī*-, *vī*- stb.-hez hasonló megoldásokra vezetett: JókK. 153: *yum meg*; BécsiK. 143: *yūtoc*; MünchK. 50vb: *junac*.

Az elbeszélő múltban használatos (relatív) *tō* analogikusan hatott a befejezett múlt hangalakjára egyes nyelvjárásokban. Így keletkeztek még a korai ómagyarban a labiális alakok, amelyekben a *tō* magánhangzója eredetileg hosszú volt: JókK. 47: *teuted*. A rövidülés az időjelnek intervokalikus helyzetben való nyúlásával függ össze: MünchK. 85ra: *lōttēn^e*; Apork. 113: *meg ottō*, 116: *meg ottek*, 124: *totted*; SzabV.: *wuttek*; stb. — Az elbeszélő múlt hatását mutatja a BécsiK. 287: *yottatoc*; 1479: *iwttatoc* (Oklsz. fi a.); DöbrK. 484: *yot* adata is.

Csak a kései ómagyarból idézhetők az *alszik*, *fekszik* típusú igéknek az olyan elbeszélő múlt idejű alakjai, amelyek a *tōn*, *lōn* stb.-féle alakokkal mutatnak rokonságot, és amelyek még az ősmagyar korban alakultak ki: FestK. 5: *megh efkewm*; DöbrK. 17: *el alvm*; ÉrdyK. 312: *fekewmek*; stb. Az adatok arra mutatnak, hogy a tövégi magánhangzó és az időjel kapcsolatából labiális magánhangzó keletkezett. A kevés adat arra utal, hogy az elbeszélő múltnak ez a kifejezési módja a kései ómagyarban az *alszik*, *fekszik* ígétőtípusban erősen háttérbe szorult, és a *v*-s *tō* vette át mindjobban ezt a szerepet. (L. még 444.)

A teljes tövek

A csonka *tō* használatának terjedése mellett a kései ómagyarban is vannak olyan toldalékos alakok, amelyekben a toldalék előtt teljes *tō* van. Az egész korszakban teljes *tō*nek számítanak azok a személyragos alakok, amelyekben

a toldalék előtt a tövéghangzó hangszíne a paradigmára jellemző: BécsiK. 79: *gölolom* : 223: *Göloltèm*, 257: *adod* : 103: *attad* stb. Bizonyos toldalékok előtt váltakozik a tőhasználat. Teljes tőről beszélünk, ha a morfémahatáron a tő magánhangzós változata jelentkezik: VirgK. 72: *verekwdni* : JókK. 63: *emelkedykuala*. Teljes tőről van szó akkor is, ha a toldalék előtt a tőre jellemző tövéghangzó jelentkezik, illetve ha az általánosan használatos csonka tővel szemben egy-egy adatban archaizmusként a toldalék előtt tövéghangzó fordul elő: CzechK. 56: *nywgomaban*; ÉrdyK. 509: *nyomothny* (nyomatni); — JókK. 41: *felelene* (felelne).

A kései ómagyar kor nyelvi anyagából erre a célra vett minta alapján (ezt l. 17) az ige-tövek teljes változata 20%-ot tesz ki. Ez az egyes szövegek jellege és az annak megfelelően használatos igealakok eltérése folytán igen nagy különbségeket takar. A BirkK.-ben csupán 12%, mert ott a jelen és a -t jeles múlt idejű E/1., 2., jellegzetesen teljes tövet tartalmazó igealakok alig használatosak. Az élő beszéd igealak-használatához igen közel álló PéldK. részletben ez 25%, a levelekben, iratokban pedig 26%.

A teljes tövekben a tövéghangzót megelőző morfematikai helyen viszonylag nagy számban fordulnak elő hosszú mássalhangzók, illetve mássalhangzókapcsolatok, mivel az ilyen alakulatok hangszerkezete eltér a csonka tövekétől: BécsiK. 183: *enekel* : 224: *enekletec*. A mássalhangzókapcsolatoknak a teljes tövek tövéghangzója előtti viszonylag magas számát a kétnyíltszótagos tendencia többelseji érvényesülése eredményezi. Ez a csonka tő tiszta eseteiben nem jelentkezik.

A tövéghangzó minősége

Az alább tárgyalandó toldalékok többsége nem minden esetben járul a teljestő-változathoz. Itt most a teljes tő esetén előforduló tövéghangzó kérdéseit vizsgáljuk. (A teljes vagy a csonka tő érvényesülésének jellegzetességeiről l. 34—41.)

1. A tövéghangzó hangszíne a t ő t ő l f ü g g. Az alsó vagy középső nyelvállású tövéghangzó érvényesülésében eredetileg a tőnek van szerepe. Ennek még a kései ómagyarban is kimutathatók a nyomai, bár már körülbelül az ősmagyar kor második felétől (l. I, 43—5) a hangszín nem a lexémákra, hanem a p a r a d i g m á k r a jellemző. A tőtől függ azonban a középső nyelvállású palatális tövéghangzó labiális, illetve illabiális volta: BécsiK. 50: *zènuèdètuolna* ~ 166: *qltqzotuala*, 101: *tèzèc* ~ 275: *grqlc* stb. A nyelvjárások egy részében a hangrendszernek megfelelően nem szükség szerű a középső nyelvállású tövéghangzó hármas — o/ø/ö — megfelelése. A KeszthK. és a KulcsK. nyelvében pl. a palatális labiális rövid magánhangzók csaknem teljesen hiányoznak: KulcsK. 22: *Teredelm*; az erősen ö-ző nyelvjárásokban viszont a zárt ø tövéghangzóban nem fordul elő: NagyszK. 88: *fegettóm*; DebrK. 360: *el reitøgetit* [ø: *reitøgetic*]. Olyan nyelvjárás is van, ahol a hangsúlyos labiális szótagot hangsúlytalan helyzetben illabiális követi. A tövéghangzó labialitás szerinti illeszkedése itt is elmarad: BirkK. 3a: *ioien*; 1490: *ewlteznenem* (MNy. 25: 90); 1516: *Thewzeth* (tűzött) (Nyeml. 206).

Középső nyelvállású a ø jeles (jelen idejű) és az -nd jeles (jövő idejű) ige-tövek tövéghangzója a korai ómagyarhoz hasonlóan a -k, -m, -l, -d, -tok/-tèk/

-tők személyragok előtt: JókK. 45: *tudok*; MünchK. 87ra: *mondandoc*; NádK. 316: *zenvedóc* | JókK. 38: *adom*; MünchK. 86va: *felkoltō* | MünchK. 85vb: *la-kozol*; GuaryK. 30: *zpnol meg* | BécsiK. 17: *méltolod*; MünchK. 85va: *latādod*; GuaryK. 30: *veztd* | BécsiK. 16: *mégmazadandotoc*; MünchK. 87rb: *vallotoc*; JordK. 382: *be menendótek*; stb.

A nyelvterület keleti részén beszélt nyelvben a *-t* múltidő-jeles tő véghangzója is lehet középső nyelvvállású az *-m* személyrag előtt: 1531: *acartom, var-tom* (LtK. 1: 134). Ez bizonyára a jelen idejű alakok hatásával magyarázható.

Alsó nyelvvállású a felszólító mód *-j* és a múlt idő *-t* jelének a tővéghangzója a *-k*, *-m*, *-d* és a *-tok/-tők/-tők* személyragok előtt: MünchK. 87rb: *mōdottam legēc*, 87vb: *iojēc*; GuaryK. 31: *monāc* | MünchK. 85va: *mej oggam*; NádK. 333: *terōmteffsem*; JókK. 47: *bel boczattamuala*; WinklK. 323: *hyttem* | JókK. 41: *agyad*; BécsiK. 19: *kèzèftèffèdmg*; MünchK. 86rb: *taztottad*; WinklK. 262: *orizied* | BécsiK. 16: *kèzèttètēc*; JordK. 385: *lattatok, hallottatok*; BécsiK. 16: *Lègètēc*; AporK. 114: *Uallatok*; stb.

A BécsiK. néhány adatában alsó nyelvvállású a tővéghangzó olyan esetekben, amikor középső nyelvvállásút várnánk: 2: „mielőt hazafkodnatoc még-aggatoc”: ante *eritis vetulae*, quam nubatis, 16: „mégmazadandotoc ém-vuèlkè-detècbèn”: *perseveraveritis in hoc opere*. Ezek talán kivételként felbukkanó archaizmusok.

Az E/3.-ben az adatok egy része az *-n* személyraghoz vonódott tővéghangzótól (l. 30) eltérő megoldásra mutat. Nyílt *e* a tővéghangzó az *-n* előtt a *nincsen* igealakban: BécsiK. 19: *nìlèn*. Ez a mai nyelvünkben is így van. — Az *-n* előtti középső nyelvvállású magánhangzótól való szórványos eltérések is adathatók: BirkK. 2b: *meg batorohan*. Ezt a többes szám *-nak/-nek* ragja előtti alsó nyelvvállású tővéghangzó analógiája magyarázhatja. Ugyanebből a nyelvemlékből azonban a személyragnak főként az *-on/-èn/-ön* formája idézhető: 2a: *haznalion, nœion*, 2b: *iogolion* stb. Az ÉrsK. 260: *Iwywn* adatában a felső nyelvvállású magánhangzó talán inkább helyesírási saját-ság.

A MünchK. a *mëgyën, lëszen, tëszen, vëszen, hïszen, viszen* és *ëszik* igék jelen idejű egyes számának ragozása során a tővéghangzó minősége tekintetében különbözik mind a többi kódexnek, mind mai nyelvünknek és nyelvjárásainknak gyakorlatától. A fenti igékben a *-k*, *-m*, *-d* és *-n* személyragok előtt a korszakban általában jellemző középső nyelvvállású *ë* helyett túlnyomó többségben nyílt *e* található. A kódex nyelvében toldalékok szerint a tővéghangzók hangszíne a következő megoszlásban mutatkozik:

Toldalék	Tővéghangzó	
	<i>ë</i>	<i>e ~ e</i>
<i>-k</i>	30	15
<i>-m</i>	11	5
<i>-d</i>	9	8
<i>-n</i>	154	31
Összesen	204	59

Az egyes igetők esetében ez a következőképpen mutatkozik meg:

Igető	Tővéghangzó	
	è	ē ~ e
mēgy-	39	30
lēsz-	80	10
tēsz-	44	11
vēsz-	19	3
hīsz-	18	4
visz-	3	1
ēs-	1	—
Összesen	204	59

A két táblázathoz néhány megjegyzés szükséges. A zárt *è*-t mutató oszlopok számadatai további korrekcióra szorulnak, mivel 15 adat olvasata bizonytalan. Ezen túlmenően azokban az adatokban, amelyekben a toldalék nazális mássalhangzó (E/1. -m, E/3. -n), gyakran csupán a magánhangzón jelöli a másoló a szótagzáró nazálist (*ē*). Ilyenkor az *e* hang nyílt vagy zárt voltának a megkülönböztetése a jelölésben rendszerint elmarad. Ez további 9 adatot érint. A két bizonytalansági tényező összesen 24 előfordulást jelent. A feltehetően zárt *è*-vel jelölt adatok közül tehát 35, azaz 59,3% tekinthető biztosnak. Másként fogalmazva a vitathatatlan olvasatú 239 igealaknak 14,6%-a tartalmaz a vizsgált személyragok előtt középső nyelvállású magánhangzót. A fenti arányok alapján az *è*-t íráshibának aligha tekinthetjük, bár a jelenségre egyelőre nem tudunk magyarázatot adni. Feltűnő azonban, hogy a nyíltabb tővéghangzó csak palatális hangrendű tövekben jelentkezik.

A T/3. -nak/-nek rag előtt a -t jeles múlt tővéghangzója mindig alsó nyelvállású: JókK. 46: *meg nyitattanak*; BécsiK. 17: *megutaltanak*; MünchK. 85ra: *lottèn*; stb. — A felszólító mód jelének tővéghangzója a rag előtt általában szintén alsó nyelvállású: BécsiK. 14: *lègèn*; MünchK. 87ra: „*megne feddesfèn*”; AporK. 121: *meg szabadoltassanak*; NádK. 318: *iuffanak*; stb.

A JókK.-ben ezzel szemben a -nak/-nek rag előtt középső nyelvállású a tővéghangzó a veláris hangrendű szavakban kivétel nélkül (4 adatban), és a palatális labiális esetén (1 adatban): 24: *kýboczataffonak*, 28: *agýjonak*, 114: *yrewlyewnek* stb. Ezek alapján a -nek előtti *e* betűnek is *ē* hangértékére következtethetünk valamennyi itteni előfordulásában: 24: *beltelyenek* (2×), *engigýjenek*, *legýjenek*, 66: *legenek*, 124: *telyefegýjenek*. Hasonló nyelvjárási eltérés máshonnan is idézhető: 1530: *agýjonak* (MNy. 37: 351); BatthyK. 114: *vi-gázzonak*, *el aludýjonac*, *meg hallónac*. Ennek az — úgy látszik, némely nyelvjáráskban erőteljesen mutatózó — sajátosságnak legvalószínűbb magyarázatát az E/3. analógiája adhatja.

Nyelvjárási megoszlásra utal, hogy a -lak/-lek igerag előtt néhány kódexben középső nyelvállású a tővéghangzó a *ø* és az -nd jeles tövek után: BécsiK. 254: „*èn τ kèzdelèc megvèrnem tege vèzedèlmèl*”; Et ego ergo *coepi percutere te perditione*; DöbrK. 178: *hivandolak*; stb. Más kódexekből ugyanezek a tövek alsó nyelvállású tővéghangzóval adathatók: JókK. 118: *valaztalak*; ÉrdyK. 231: *mondalak*; stb. — Az egyéb jeles tövek véghangzója a -lak/-lek

rag előtt alsó nyelvválású: BécsiK. 199: *meg ešmèrtèlèc*; NádK. 322: *meg vontalac*; BécsiK. 2: *mèghaggalac*; NagyszK. 2: *zereffelec*; stb.

2. A tővéghangzó hangszínére szórványosan még a *t ő m o r f é m á k n a k* is hatásuk van. Feltűnő, hogy más igetövekkel szemben az *aluszik*, *feküszik*, *nyugoszik* stb. igék tővéghangzója egyes esetekben zártabb: BécsiK. 184: „*alotom økèt*”: *dormire eos faciam*; 181: „*megñugotom Ifrl hazanac orzagat*”: *quiescere faciam regnum domus Israel*; JordK. 345: „*Samfont el alwthaa ew tezdeen*”; DebrK. 590: „*te az iftennec fiat . . . az iazolba feküted*” | BécsiK. 166: *èl aluttac*; KeszthK. 28: *meg aluth*; TelK. 25: *meg haragut*; SzékK. 21: *nyegvtt* | JókK. 4: *alonnj*; BécsiK. 42: *fèkenni*. Az *-alom/-elèm* képzővel kapcsolatosan különösen feltűnő ez a jelenség: úgy tetszik, a *nyug-* tőhöz kapcsolódva a tővéghangzó előtte a XV. sz.-ban mindig középső nyelvválású, de még későbből is idézhető így: JókK. 11: *njwgomlatlan* (+1 adat); BécsiK. 2: *ñugolmat* (+8 adat); MünchK. 17vb: *nugolmat* (+2 adat); BirkK. 2b: *ñugulmatlanokat*; ugyanígy még CzechK. 56: *njwgomlaban*. Alsó nyelvválású tővéghangzós adataink csak a XVI. sz.-tól ismertek: DöbrK. 195: *ñvgalma*; AporK. 182: *njwgalomnak* (1510 k.-i bejegyzésből). Az *alkalom alk-* töve az egész kései ómagyarból csak középső nyelvválású tővéghangzóval idézhető: JókK. 16: *alkolmas*; BécsiK. 168: *alkolmas* (+1 adat); MünchK. 41rb: *alkolmas* (+2 adat); WinklK. 112: *alkolmasfnak* (+2 adat); TelK. 1: *alkolmas* (+19 adat, valamennyi a Szt. Anna-legendából); stb. A zártabb tővéghangzó feltehetően összefüggésben van ezeknek az igéknek a tótani elkülönülésével, de ebben a tótipusban sem általános: XV. sz.: *tilalm* (MNY. 11: 84); 1504–1507: *tylalm* (MNY. 9: 444); DöbrK. 154: *tilogjal*; DebrK. 83: *tilalom*, 509: *megh tyllth* stb.

A *nyom* tővéghangzója a *-t* deverbális igeképző előtt középső nyelvválású: JókK. 11: *njwmotuan*; BécsiK. 252: *ñomotandic*; JordK. 385: *el njmoteek*. — Szórványosan más igék is előfordulnak középső nyelvválású tővéghangzóval a *-t* igeképző előtt: MünchK. 85ra: *èzèztet*; NádK. 316: *terómtöttemvala*; stb. Ezekre azonban ellenpéldák is idézhetők: MünchK. 87rb: *èzèztètèm*; NádK. 333: *terómtèffem*. Az ellenpéldák és a korszak nyelvi anyagának ismeretében (96% alsó nyelvválású magánhangzóval szemben — ebben az *a : e* szembenállás meglehetősen szabályossága alapján a nem *ö-ző* források *e* hangjai is szerepelnek — 4% középső nyelvválású van) a középső nyelvválású tővéghangzók egy részének a nyelvi megítélése bizonytalan.

Másodlagos hangfejlődés következménye lehet, hogy a *-mány/-mény* képző (a *-más/-més*-nek a korai ómagyarban bemutatott alakulásához hasonlóan, sőt bizonyára azzal párhuzamosan) veláris hangrendű tövekhez középső nyelvválású tővéghangzóval kapcsolódik, a palatális tövek tővégi magánhangzója a BécsiK. és a MünchK., az erősen *ö-ző* nyelvmlékek és a mai *ë-ző* nyelvi változatok tanúsága alapján alsó nyelvválású. Példái csak a kései ómagyarból adathozhatók: BécsiK. 20: *tudomañanac*, 142: *adomañit*; MünchK. 11va: *hagomannac*; 1430 k.: *tarthoman* (Gl.): BécsiK. 6: *vètèmènc*; MünchK. 60rb: *vètèmèñ*. A *-más/-més* képző adatai: BécsiK. 129: *aldomas*, 263: *hallomasodat*, 189: *lelèmefec*. Az elhasonulás kivételesen egy-egy példában még a kései ómagyarban is elmaradt: BirkK. 4b: *hallamafbol*.

3. A tővéghangzó hangszíne a *t o l d a l é k t ő l f ü g g*. A *toldalék* előtt jelentkező tővéghangzó hangszíne az ómagyarban lejátszódott változások és

részint későbbi analógiás folyamatok következtében a kései ómagyarban már elsősorban a toldaléktól függ, és az esetek túlnyomó többségében a mai rendszer körvonalazódik benne.

Alsó nyelvválású a tövéghangzó néhány képző, a feltételes mód jele és az E/2. -sz személyrag előtt:

-*kodik/-kēdik/-kōdik*: BécsiK. 209: *vētekedem*; MünchK. 45rb: *torēkettēcuol-na*; GuaryK. 32: *neuekōdec*; NádK. 172: *vonacodafan* | -*kōzik/-kēzik/-kōzik*: JókK. 42: *tudakozykuala*, 162: *adakoznj*; BécsiK. 172: *gūlēkezēt* | -*nī*: JókK. 42: *mondanj*; BécsiK. 17: *allanioc*; MünchK. 44rb: *m̃g fēddēni* || -*na/-ne*, -*ná/-né*: JókK. 44: „megne *bantana*”; BécsiK. 17: *kēzeitēnēc* || -*sz*: BécsiK. 120: *kērdēz*; MünchK. 85rb: *mōdaž*, 105va: *žolaž* stb.

Néhány esetben kivételként fordul elő az alsó nyelvválású tövéghangzó. Megjelenése archaizmus lehet a -*dalom* képző előtt: JókK. 119: *njūgadalmara*, 154: *bizadalm*, 1508–1518 k.: *Syradalmas* (RMKT. 1²: 237); 1530: *bjzadalma* (MNY. 37: 351). Nyelvemlékeink írásgyakorlatában a kétféle *e* fonéma megkülönböztetésének csaknem általános hiánya a magyarázat arra, hogy palatális hangrendű szavainkból nem tudunk erre példát hozni. — A -*t(t)* igenévképző előtt korai kódexeinkben szórványosan alsó nyelvválású tövéghangzót találunk: JókK. 51: *karhozattacnak*; BécsiK. 90: *mējmēuētēnē*, 134: *megodattakat*, 142: *kojzēttēkēt*, 217: *karhozattaknac*; MünchK. 6r: *koronazattac*; PéldK. 73: *valasztattaknac*; stb. Az ilyen alakok felbukkanását több ok is előidézhette. Legfontosabb közülük archaikus voltuk. Tekintettel kell lennünk arra is, hogy a Huszita Biblia szövegében gyakran követi az igenévképző az -*at/-et*, -*tat/-tet* műveltető képző csonka tövű változatát: BécsiK. 24: *zezzēttēttēc*, 114: *aranasztattac*, *ēzūstzēttēttēc*; MünchK. 85rb: *ēzēžtēttēc*; stb. Ezek az alakulatok hangzásuk rokonságával támogathatták egy ideig az alsó nyelvválású tövéghangzó fennmaradását.

Középső nyelvválású tövéghangzó van több képző és a -*t(t)* időjel előtt: -*z*: JókK. 39: *lakožykuala*; MünchK. 85rb: *mgkēzēdzēnēc* | -*dalom/-delēm*: BécsiK. 14: *bizodalmoč*; Apork. 123: *lakodalnokból*, 117: *tozdelmezēttēnēc*, 121: *gūžzodelemerth* | -*t(t)* (igenévképző): JókK. 42: „ez felewl *mondot* negyuen napokban”; BécsiK. 14: „vōn . . . *valasztattakat*”; MünchK. 85ra: „iltēntol *ēzēžtēttēt* ēmber”; GuaryK. 27: „*fēstol elkōlō*” | -*t(t)* (időjel): JókK. 40: *nugot-takuolna*; BécsiK. 19: *adot*; MünchK. 85rb: *ēzēžtēttēc*; Apork. 118: *giūtōtto*; stb. — A -*t(t)* igenévképző és időjel előtti középső nyelvválású tövéghangzó megjelenésének elsősorban funkcionális oka lehetett: a velük etimológiailag azonos -*at/-et* névszóképzőtől való fokozottabb megkülönböztetés igénye.

Néhány esetben a középső nyelvválású tövéghangzó használata kivételesnek számít. A főnévi igenév képzője és a feltételes mód jele az *alszik*, *fekszik*-típusú igék esetében gyakran az ige *sz* és *v* nélküli tőalakjának középső nyelvválású magánhangzós teljes változatához járul: BécsiK. 42: *alonni*, *fēkenni*; NádK. 341: *alonnēc*; CornK. 54v: *alonnanak*; stb. Az ehbe a tőtípusba tartozó igéknek más toldalékok előtt is előfordul a többi ige-tőnél zártabb tövéghangzója (l. még 28). — Szórványosan más tő is állhat középső nyelvválású tövéghangzóval a -*nī* igenévképző előtt: 1492: *Zolony* (MNY. 37: 203). Itt a többeseji magánhangzó hasonító hatása lehet a zártabb tövéghangzó jelentkezésének az oka.

Az -*sz* személyrag előtt mind a BécsiK., mind a MünchK. szövegében palatális hangrendű szavakban szórványosan zárt *ē* is található: BécsiK. 86: *kēz-dez*, 2: *menēndēz*; MünchK. 88ra: *bežellež*. Tekintettel arra, hogy mindkét

kódexben tapasztalhatók következetlenségek a zárt *ē* jelölésében, illetve az *e* és az *ē* megkülönböztetésében, ezeket az adatokat is nagy valószínűséggel a jelölési tévedések közé sorolhatjuk, bár lehetséges magyarázatként a jelen idejű tövek általánosabb középső nyelvválású tövéghangzójának analógiáját is szám-ba kell vennünk.

A tövéghangzónak a toldalékhoz való vonódása

A tövéghangzónak a tőtől való elszakadásához és a toldalékhoz való vonódásához vezető folyamat az ősmagyar kortól a kései ómagyar korig, egyes esetekben talán még azon túl is tart. Az alsó nyelvválású tövégi magánhangzó már az ősmagyarban képzőink részévé válhatott. A kései ómagyarból idézhető példája az *-atta/-ette* határozói igenévképző, amely a tövéghangzó magához kapcsolódásában a vele eredetében összefüggő *-at/-et* névszóképzőhöz hasonlóan fejlődött: BécsiK. 43: *ēlfutattoc*; MünchK. 37vb: *īazattoc*, 89ra: *fēkētte* stb. Alig van adat a képző előtti magánhangzó zártabb voltára: PeerK. 176: *fūggōtted*. A középső nyelvválású tövéghangzót itt bizonyára az első szótag labiális *ū* hangja magyarázza.

Az *-nd* időjel előtt a kései ómagyarban alsó nyelvválású magánhangzó az általános: JókK. 45: *latandaz*; MünchK. 86vb: *žūlētēndic*; WinklK. 290: *esmerkodendijk*; JordK. 382: *be menendōtek*; KeszthK. 65: *lezallandok*; KulcsK. 3: *yutand*; stb. Ebből arra gondolhatunk, hogy ez az időjel alsó nyelvválású tövéghangzót vont magához. Az alsó nyelvválású tövéghangzó más toldalékokhoz az ősmagyar kor korai szakaszában vonódott, viszont az *-nd* időjelle valószínűleg csak később vált. Ez az ellentmondás feltétlenül magyarázatra szorul. Az történetelt, hogy a képzőbokor — amelyből az időjel kialakult — az ősmagyar korban egységesítette maga előtt a tövéghangzó hangszínét (vö. *-m* mozzanatos képző: *futamik*, *félemik*, *folyamik*, illetve az *-amod/-emēd* mozzanatos képzőbokor). Az időjel ezt a folyamatot örökíthette tovább. Az alsó nyelvválású tövéghangzónak a jelhez való tapadása mellett szól, hogy így magyarázhatók meg a Huszita Biblia *lēnd*, *tēnd* írású (és valószínűleg *lēnd*, *tēnd* olvasatú) adatai: BécsiK. 21: *vēndic*; MünchK. 87rb: *lēnd*. Az alakfejlődés lehetséges menete az volt, hogy az első szótagi zárt *ē* a hangsúlytól támogatva nyíltabbá vált, majd a két egyforma hang hosszú nyílt *ē*-vé olvadt össze. (Erről l. még 41.)

Néhány adat ismert az *-nd* előtti középső nyelvválású magánhangzóra. Ezek közül a BirkK. 2b: *ki zalaztondotok* adatának megítélése bizonytalan; ugyaninnen bőségesen idézhetők alsó nyelvválású magánhangzós alakok: 2b: *hazasolando*, *tartandotok*, *adando* stb. A KulcsK. 346: *yarondok* adata esetleg az *á* utáni *o*-zás egyik korai példája; a KeszthK.-ben ugyanez *a*-val szerepel: 380: *yarandok*.

Az E/3. *-n* személyrag — mivel a ragozási sortól függetlenül *o/ö/ő* előzi meg adatainkban — legkésőbb a kései ómagyar kor elejére magához vonta a középső nyelvválású tövéghangzót, és *-on/-ēn/-ōn* alakúvá vált: MünchK. 87rb: *vagō*; BécsiK. 17: *mēgen ki*; NagyszK. 14: *vezōn*; BécsiK. 17: *légēn*; MünchK. 87ra: *vduo3ollōn*; stb. (Az ettől való eltéréseket l. 26–7.)

A kései ómagyarban a deverbális nomen *-l* képző, amely a korai ómagyar korban egyes esetekben már magához vonta a tövéghangzót, *-āl/-ēl* formában is élhet: WinklK. 91, 93, 106, 185: *halaal*; CzechK. 70: *halaalnak*; stb.

A képzőnek ebben a korszakban, de még a mai magyarban is meglevő alaki változatai, és a vele alkotott névszók különböző tótani viselkedése alapján elképzelhető, hogy a magánhangzó és a képző egymáshoz való viszonya lexémánként eltérő: BécsiK. 3: *halal* : 89: *halalt*; BécsiK. 311: *kotèlnèc* : 188: *kotèlèt*; BécsiK. 44: *lèpèlbèn* : JókK. 64: *leplebe*; vö. még *fonál* ~ *fonal*. — Néhány adatból esetleg arra lehet következtetni, hogy az általános ragozás *E/2*.-l ragja előtt is megindulhatott a magánhangzó nyúlása: FestK. 386: *attaal*, 388: *fel emelteel*. Az adatok más részében azonban nincs betűkettőzés: FestK. 386: *attal*, 383: *tewttel*.

Lappangó teljes tövek

A tövéghangzónak a toldalékhoz való vonódása folyamatában a végső állomás, amikor a formáns kielemezhetetlen részévé válik. A kései ősmagyarban a mai *-ít* képző fejlődése mutatja ezt a folyamatot. Példáink a változás valószínű sorrendjében következnek: 1364: *Pyrohtos* szn., 1408: *Kerehtew* szn. (Oklsz.) :> JókK. 31: *zoroftasamijt*, 98: *segeytenij* :> WinklK. 133: *aleitok* :> JókK. 21: *hagijtuala*; 1470: *indetja* (Gl.); TelK. 37: *alittanac*; stb.

Ha a felszólító mód jele következik az *-ít* képző előzménye után, a sajátos hangfejlődés következtében a képző előtti tövéghangzó viszonylag sokáig ki-mutatható: JókK. 44: *indohad*; BécsiK. 29: *segeh*; WinklK. 255: *ky meroh*, 332: *tanohon megh* :> BécsiK. 30: *elfozdeham*; WinklK. 96: *zorehad* :> 358: *alijhad*.

A tövéghangzó megmaradásának következményei

A hangzóvesztés

Az ősmagyar kori hangváltozáshoz — amikor a tő belsejében érvényesült a kétnyíltszótagos tendencia — hasonló változás a toldalékok megőrizte teljes tő, illetve annak megfelelő hangszerkezet következtében később is megindult. A változás középső és felső nyelvallású magánhangzókat érintett. Törzsanyagunkban mintegy 60 tő 240 adata mutatja a hangzóvesztést, és ezek több mint egyharmada 3 toldalék (*-at/-et* igeképző, *-ó/-ő* igenévképző, *-t(t)* időjel) előtt jelentkezik: BécsiK. 274: *forjó*, 193: *meg oldoklőchoz*, 155: *elhailottanac*; AporK. 120: *zezzettek*; NádK. 322: *tevdłgettettelec*; JordK. 440: *el tekozlattathnak*; — JókK. 44: *czergefet*, 161: *omlaf*; BécsiK. 16: *ozlutba*, 183: *eltorlōc*; GuaryK. 30: *gottzod*; NádK. 149: *yhle*; MargL. 93: *eerze*; stb.

Nyelvjárási különbség okozhatja, hogy a JókK.-ben hangzóvesztő tőalak-
kal előforduló *öriz* (41: *ewrzyuala*, 123: *ewrzenij*) későbbi kódexeinkből csak szórványosan idézhető hangzóhiányos formában. Példák a töbelseji magánhangzó megmaradására: BécsiK. 311: *orizem* (+24 adat); MünchK. 68vb: *ozi zi* (+10 adat); WinklK. 306: *orizi* (+3 adat); ugyanígy még: FestK. 158: *ewrewzetheth*; CornK. 53r: *evryzerk*; KeszthK. 29: *eryzem*. — Példák a hangzóhiányos alakokra: SándK. 24: *orzoeketh*; DebrK. 549: *ewrzeum*; TihK. 46: *örzenunk*. A hangzóhiányos alakok ebben az igetőben a kódexek nyelvében viszonylag ritkán fordulnak elő. A glosszákban a magánhangzót tartalmazó, illetve a hangzóhiányos változatok aránya 50–50%: 1405 k.: *wrizo*, 1456 k.:

erizikh : 1470: *erze* (*angyal* a.), 1490 k.: *eorze[v]*, 1533: *örzö* (Gl.). Ebből az arányeltolódásból esetleg a hangzóhiányos alakok beszélt nyelvi, az *öriző*-féle formák írott nyelvi voltára lehet következtetni.

A kései ómagyarból a *végez* hangzóhiányos tőalakjára nem került elő adatunk; vö. mégis: 1552: „az *mý wegzessónk zerinth*” (MNy. 68: 222). A mai tőváltakozás kialakulásának bizonyos erőteljesebben szembeszegült a második magánhangzó nyílt volta: BécsiK. 260: *vegèzètet*; 1529: *wegezet wala* (MNy. 37: 276).

A kései ómagyarban még nem esik ki a magánhangzó az *igyekszik* utolsó előtti szótagjában, vagyis nincs *igyekszik* (ill. *igyezik*) adatunk. A változásnak itt elsősorban a *tő* hangszerkezete állt ellen: JókK. 40: *ýgekezykua*; GuaryK. 29: *ýgekőzic*; NagyszK. 5: *ígekőzőnec*. A hasonló hangtani felépítésű *emlékezik* esetében ugyanígy a változás előtt vagyunk: BécsiK. 292: *emlékezcic*; Apork. 123: *emlekezet*; FestK. 7: *emlekžel*; stb.

Néhány töben, ahol a *tőbelseji* mássalhangzók könnyen kapcsolódnak egymáshoz, a hangzóhiány állandósult (*szégyent, fénylik, himlik* stb.). (Ezekről l. még 20.)

A hangzónyúlás elmaradása

Az ige-tövek egy részében (pl. *rak, lök, üt, dob, kap* stb.) sem a korábbi korszakokban, sem az ómagyar kor második felében nem következett be a *tőbelseji* magánhangzó nyúlása. A TESz. anyagában körülbelül 80 ilyen egy szótagú ige-tő található. Ebből 41% végződik explozívára, vagyis a hangzónyúlás elmaradása — miként ellentéte, a hangzónyúlás is mutatta — nagy mértékben a hangkörnyezet függvénye. Emellett szól az is, hogy a hangzónyúlást támogató *l, r, j*-s tövég itt csak a tövek 15%-ában mutatkozik.

Azoknak a töveknek a nagy részében, ahol a *θ* toldalékos alakban a *tőbelseji* magánhangzó időtartamának a megnyúlása mutatkozott (*ád*), a toldalékok előtt jelentkező teljes töben a *tőbelseji* nyúlás nem következett be (*adok*). A biztos rövid ejtésben kódexeink esetenkénti hangjelölése mellett mai köznyelvünk és nyelvjárásaink is támpontul szolgálnak: NádK. 330: *adoth*; NagyszK. 10: *adatnek*; NádK. 333: *el vezendő*; KeszthK. 14: *wezedelmbe*, 13: *el weze*, 17: „meg nem *lelyk*” stb.

A nyelvjárások egy részében a hosszú magánhangzó bizonyára már a kései ómagyar korban a csonka *tőből* az egész paradigmában elterjedt, és csak néhány származék őrizte az eredetibb rövid hangot: JókK. 46: *syralmatt*; CornK. 55r: *syralmas* (de: *sírok, sír*); NagyszK. 1: *bizodalmat* (de: *bizik*); BécsiK. 14: *bizodalmōc* (de: *bírok, bír*); JordK. 383: *gywlekwzettýekben* (de: *gyűlik*); stb. Ezekben az időtartam váltakozására csak a mai nyelvallapotból lehet következtetni: a felső nyelvválású magánhangzók időtartama forrásainkban még jelöletlen. Gondolnunk kell a tőváltakozás területi korlátaira is. Az ugyanis elképzelhető, hogy a nyelvtérület egyes részein (így pl. a Dunántúlon) a felső nyelvválású magánhangzók nyúlása elmaradt.

Az egykori *β és *γ folytatásai

A *β-nek és *γ-nek teljes töben (azaz intervokális helyzetben) való ősmagyar/korai ómagyar kori kiesése, illetve hiátustöltő szerepben a megmaradása a kései ómagyar korban változatos megoldásokhoz vezetett. Legáltalá-

nosabbak a $\beta > v$ -s formák: JókK. 40: *yewuefewnkrewl*; GuaryK. 30: *zguetfe-got*; PéldK. 66: *reuas*; 1517: *híjvassak* (TörtT. 1890: 559); KeszthK. 30: „*vyzha vyuo*”; 1530: *rawasbol* (MNY. 37: 280); stb. — A hiátustöltő mássalhangzók gyakori kiesésével magyarázhatók a gyakoriságban a *v*-seket követő ilyen alakok: 1405 k.: *fuo*, 1456 k.: *reogathiak* (Gl.); SzabV.: *wjadalh*; DöbrK. 471: *zoarvant*; KeszthK. 155: *lwyk* (lövik); TelK. 369: *foetlen*; ErdyK. 201: *fyalkodeek*; stb. — Hiátustöltő *j*-vel a kései ómagyarból alig van adat: DöbrK. 171: *reiagat*; ugyanígy még KeszthK. 251, KulcsK. 231. Feltűnő, hogy valamennyi ugyanannak a tőnek és képzőnek a kapcsolata. Ritkán más esetekben is előfordulhatott: erre utal az 1566: *Bebúúéc* (TESz.) adat. — Esetleg számolnunk kell *h* hiátustöltős alakokkal is az 1552: *rihasztának* (RMKT. 3: 343) alapján.

A vizsgált igék teljes tövének törzsanyagunkbeli alakulását az alábbi táblázat mutatja:

Ige	Hiátustöltő			Hiátus
	<i>v</i>	<i>j</i>	<i>h</i>	
<i>búvik</i>	—	—	—	—
<i>fő</i>	—	—	—	—
<i>fú</i>	1	—	—	—
<i>hí</i>	8	—	—	—
<i>jő</i>	54	—	—	7
<i>lő</i>	2	—	—	—
<i>nő</i>	5	—	—	—
<i>nyi</i>	—	—	—	—
<i>nyű</i>	—	—	—	—
<i>ri</i>	1	—	—	—
<i>ró</i>	—	—	—	—
<i>si</i>	1	—	—	—
<i>szí</i>	—	—	—	—
<i>sző</i>	1	—	—	—
<i>vi</i>	3	—	—	14

A többelseji magánhangzónak a hangszíne lehet alsó, de — másodlagosan — középső nyelvvállású is: *nő*: GuaryK. 24: *neuekodic*; BécsiK. 130: *nquen* | *ró*: 1530: *rawassa* (MNY. 37: 352); DöbrK. 266: *rovas*. — Csak középső nyelvvállású magánhangzóval adatolt a *fő*: TelK. 369: *foetlen*. — A legtöbb tő esetében váltakozik a magánhangzó nyelvvállása a középső és a felső nyelvvállásfok között: *fú*: JordK. 219: *foalloth*; BécsiK. 130: *fuuo* | *hí*: 1529–1541: *heuattatnanak* (RMNY. 2/2: 46); MünchK. 86ra: *Hvuattatec* | *jő*: 1516: *Jewe* (MNY. 52: 369); SzabV.: *fwuefeth* | *lő*: PeerK. 255: *lőwestól*; ErsK. 583: *lwwe* | *nyű*: MünchK. 66rb: *mejnque*; SzékK. 362: *nywvitek* | *ri*: MargL. 137: *reogato*; DöbrK. 90: *rivok* | *szí*: MünchK. 35ra: *gouazuūt*; vö. még 1552: *elszouárkozuán* (TESz.); DebrK. 39: *ziua* | *sző*: TelK. 36: *zoue*; 1490 k.: *zuueum* (Gl.) | *vi*: ThewrK. 183: *bayuéúbie* (bajvívója); GuaryK. 28: *viacodic*. — Néhány tő

csak felső nyelvválású magánhangzóval adathozható: *bú(vik)*: DebrK. 6: *búvek*; TihK. 154: *buik* | *nyí*: SándK. 38: *njuaassok* | *st*: NádK. 103: *stuas*; ÉrsK. 162: *syakol*.

Törzsanyagunkban a többeli magánhangzó váltakozását az alábbi táblázat szemlélteti:

Ige	Alsó	Középső	Felső
	nyelvválású magánhangzóval		
<i>nő</i>	5	—	—
<i>ró</i>	—	—	—
<i>fú</i>	—	—	1
<i>hi</i>	—	—	8
<i>jő</i>	—	47	14
<i>lő</i>	—	2	—
<i>nyű</i>	—	—	—
<i>ri</i>	—	1	—
<i>szi</i>	—	—	—
<i>sző</i>	—	1	—
<i>vi</i>	—	—	17

A többelseji magánhangzónak a hangszíne a csonka és a teljes tőben szoros kapcsolatot mutat. (L. még 22—3.) A nyíltabb: alsó, illetve középső nyelvválású magánhangzósak a *nő* és a *ró*; a csonka tövek tanúsága alapján idetartoznak a *fő* is. Ez az igető azonban adatainkban elsősorban -z képzős származékában, tehát csonka tővel fordul elő, verbum finitum alakjai hiányosan adathozhatóak, így a rendelkezésünkre álló kevés adat alapján nem alkotható róla pontos kép.

A középső (illetve felső) nyelvválású magánhangzós tövek nagyobb részének az összefüggései világosak. A *jő*-, *lő*-, *nyű*-, *ri*- és *sző*- mai nyelvjárási alakjaiból is hasonló váltakozás rajzolódik ki. Ezekben, miként a *nő*- és a *ró*- esetében is, a nyíltabb magánhangzó lehet az eredetibb. A zártabb alakok nyilvánvaló módon viselik magukon a spiráns beolvadásának jegyét. — A *fú*- ritka *fo*-változata (JordK. 219: *foalloth*) nem értékelhető. A *hi*- középső nyelvválású magánhangzós adatai neologizmusok lehetnek, amelyeket a nyelvérzék tévedése hozhatott létre, miután a *tő* etimologikusan veláris *i*-jét palatális hangrendűnek érezték. Ugyanez vonatkozik esetleg a *vi*- szórványos *e*-s (*ě*-s) változatára is. A *szi*- nyíltabb, *o*-s alakja az előzőekkel ellentétben éppen azzal magyarázható, hogy a *tő* *i*-jének veláris jellege kerekedett felül a beszélők nyelvi tudatában — meglehet csupán néhány származékban.

A csonka és a teljes tő váltakozása toldalékok előtt

Toldalékaink tekintélyes része előtt többé-kevésbé szabályszerűen bizonyos tövek csonka, mások teljes változata jelentkezik. Az alábbiakban figyelmünket csak arra irányítjuk, hogy milyen esetekben van teljes és mikor csonka tő az egyes toldalékok előtt. (A tövéghangzó hangszínére l. 25—30.)

Olyan formáns, amely előtt váltakozik a tőhasználat, a képzők, jelek és a ragok között egyaránt fellelhető. Szerkezetileg zömükben magánhangzót (is) tartalmazó testesebb toldalékok ezek: *-mány/-mény, -vány/-vény, -kodik/-kédik/-ködik, -kozik/-kèzik/-közik, -gat/-get, -ni*, továbbá a *-doz/-dèz/-döz, -dalom/-delém, -na/-ne, -ná/-né, -nak/-nek, -lak/-lek, -tok/-tèk/-tök*. Vannak azonban egyelemű toldalékok is köztük: *-t(t)* igenévképző és időjel, *-sz, -d* személyrag, valamint az elhomályosulás különböző fokozatain álló *-d, -g* és *-t* igeképzők.

A csonka, illetve teljes tő jelentkezése egyes esetekben a tő szótagszámától függ — olykor azonban ezt keresztező szempont is felléphet az időtartam vagy más, analógiás hatások folytán. Máskor a tő végének hangszerkezete játszik szerepet a megfelelő tőváltozat megjelenésében. Itt további tényező, hogy a toldalék (kezdő) mássalhangzója milyen mértékben képes más mássalhangzókkal kapcsolódni. Az is fontos szempont, hogy az alakfejlődés ne vezessen homonímiához.

A tő szótagszámának hatása

A képzők egy részének jellegzetes kapcsolódási sajátossága, hogy egy szótagú töveknek a teljes változatához járulnak: *-mány/-mény*: JókK. 96: *tudományonk*; BécsiK. 13: *vétéménékét* | *-vány/-vény*: BécsiK. 151: *ingouan*, 64: *oltouanoknac*, 303: *iouèuēt* | *-kodik/-kédik/-ködik*: GuaryK. 32: *neuekpedec*; NádK. 326: *vetekódní* | *-kozik/-kèzik/-közik*: JókK. 42: *tudakozykuala*; AporK. 115: *gülekezetet* | *-gat/-get*: JókK. 58: *latogafatok*; CornK. 58r: *nezegetny*; JordK. 765: *mosogata megh*; ÉrdyK. 361: *keereghethnek vala*; stb.

Ugyanezek a toldalékok több szótagú igetöveknek a csonka változatához járulnak: *-mány/-mény*: FestK. 180: *teremtmeenyewd*; JordK. 584—5: *kezej-meenyekben* | *-vány/-vény*: BécsiK. 195: *írotuanokat*, 273: *faraguan*, 83: *dağad-uanaual* | *-kodik/-kédik/-ködik*: JókK. 47: *vralkodojanak*; BécsiK. 19: *ludakodanac*; MünchK. 87ra: *müuelkedetec* | *-kozik/-kèzik/-közik*: JókK. 43: *ymmadkoznak*; MünchK. 86ra: *megfogatkozuā*; CornK. 54r: *chodalkozanak* | *-gat/-get*: WinklK. 105: *be thakargata, megh apolgota*; PeerK. 27: *ölelgetyuata*.

Ez a szabályosság azonban az egyes képzők esetében más szempontok érvényesülése folytán csorbát szenvedhet.

1. A *-kodik/-kédik/-ködik* és a *-kozik/-kèzik/-közik* képzők előtt egy szótagú tövek esetében a teljes tő helyett csonka tő jelentkezik, ha az alapige töve hosszú magánhangzót tartalmaz: JókK. 20: *bankodnakuala*; BécsiK. 19: *vét-kézètè*; ÉrdyK. 166: *fecrkőzeek*.

2. A *-gat/-get* képzőnek a tőhöz való kapcsolódását néhány más szempont keresztezte egy-egy származékban. A legszembeszökőbb a *hallgat* adataiban az alapszó csonka töve. Valószínű, hogy ez a sajátosság több okra vezethető vissza: hatott a *forгат, háborgat, mozgat*-féle alakok mintája (ezeknek a származékoknak a képzőjével formánsunknak eredetében van kapcsolata). Emellett a likvida a zöngés zárhanggal jól kiejthető kapcsolatot alkotott. Számolnunk kell még a *hallgat* viszonylagos gyakoriságának a hatásával is.

A képzőnek fiktív tövekkel való kapcsolatában több esetben fennmaradt az eredetibb, teljes tőből alkotott származék: 1456 k.: *hasoghathnadh* (Gl.); KeszthK. 4: *teryegetet*; — sőt még a XIX—XX. sz. fordulóján is legalább a

kései ómagyarig visszaulató archaizmus: *akogasd fel* (TMNy. 419). — A tő elhomályosulása mégis — úgy látszik — kedvezett a csonka tő használatának: JókK. 60: *zagatuan*; vö. még: 1548: *fahasgatho* (OkISz.); 1561: *aggatiatoc* (TESz.). Ezek a XVI. sz. közepéről idézhető szóalakok már bizonyára éltek a kései ómagyar kor nyelvhasználatában is.

A tő végének hangszerkezete és a toldalék kapcsolódása

A tövéghangzó jelentkezése vagy éppen elmaradása bizonyos toldalékok előtt elsősorban attól függ, hogy (a tövéghangzó előtt) a tő milyen mássalhangzóra, esetleg mássalhangzókra végződik. Emellett azonban figyelembe kell venni a toldalék felépítésének a hatását is. Ezzel kapcsolatban szó lesz arról, hogy a toldalék tartalmaz-e magánhangzót vagy sem, és arról, hogy a (kezdő) mássalhangzó mennyire képes mássalhangzó-kapcsolatok második tagjaként szerepelni.

1. A testes toldalékokra (-*ni*, -*na/-ne*, -*ná/-né*, -*tok/-tők/-tők*) és a más mássalhangzókhoz könnyen kapcsolódó -*sz* személyragra jellemző, hogy olyan igéknek járulnak a teljes tövéhez, amelyeknek ez a töváltozata a tövéghangzó előtt hosszú mássalhangzót vagy mássalhangzó-kapcsolatot tartalmaz. Természetesen idetartoznak a mai -*ít* képzős igék tövei is: -*ni*: JókK. 37: *bezelieny*; SzabV.: *allany*; CornK. 2v: *meg feddeny*; JókK. 42: *mondany*; GuaryK. 30: *fel gezejeteny*; CornK. 2v: *meg tartany*; MünchK. 87vb: *mézeitenē*; JókK. 38: *zerzenem*; AporK. 123: *oldokleni*; stb. | -*na/-ne*, -*ná/-né*: JókK. 43: *meg hallana*; 1525: *Illenek* (MNY. 37: 204); JókK. 44: „megne bantana”; BécsiK. 15: *ki iztana*; AporK. 116: *elhimtene*; BécsiK. 17: *kézeitenēc* | -*tok/-tők/-tők*: MünchK. 87rb: *vallotoc*; BécsiK. 16: *megmazadandotoc*; MünchK. 48vb: *teudigetec ē*; BirkK. 2a: *gakorlotok*; JordK. 731: *eppóytótók* | -*sz*: JordK. 387: *zallaz lee*; MünchK. 85rb: *mōdaž*; GuaryK. 30: *socafējtaz*; KeszthK. 30: *ydwzeytez*.

Ugyanezek a toldalékok, ha az igető rövid mássalhangzóra vagy magánhangzóra végződik, a csonka tőhöz járulnak: -*ni*: JókK. 24: *kyboczatnod*; BécsiK. 18: *fognioc*; NádK. 328: *firna*; KeszthK. 14: *kerefsny*; MünchK. 87rb: *fel nōni*; TelK. 22: *Jōnye* | -*na/-ne*, -*ná/-né*: JókK. 48: *hathatnek*; BécsiK. 254: *meg ēfmērned*; JordK. 381: *kījwe ŷzneek*; KeszthK. 284: *eryzneek*; 1532: *hadnaŷa* (LtK. 1: 137); BécsiK. 83: *ionq* | -*tok/-tők/-tők*: MünchK. 85va: *tuttoc*; JordK. 383: *zoltok*; KeszthK. 4: *zerettek*; BécsiK. 2: *iotq* | -*sz*: JókK. 38: *akarz*; MünchK. 86va: *mutac*; NádK. 333: *fogacz*; BécsiK. 32: *ioz*; stb. — Az -*sz* személyrag előtt meglepő a csonka tő használata a WinklK. 168: „megh nem eerz [o: eertz]” és a VirgK. 132: *meg nyomoricz* adatában, de mai nyelvjárásokból is kimutathatók hasonló alakok.

A tövég mássalhangzójának ingadozó, rövid – hosszú ejtése hatással van a vizsgált toldalékoknak a tőhöz való kapcsolódására: DomK. 278: *predicalany*; ÉrdyK. 146: *predicalny*; CornK. 133r: *el metteny* : *el metny*. Az igenév-képző és a módjel viselkedésében egyező vonások mutatkoznak: JordK. 710: *zolanŷ* : 1526 k.: *zoolnom* (MNY. 37: 205); JordK. 389: *zolana* : JókK. 41: *zolna*. A két toldalék kölesönhatása rokon fonetikai felépítésük alapján könnyen érthető. A *szól* teljes tövének megjelenését a szinonim *beszél*, sőt távolabbról talán a *prédikál* és a *mond* hatásának is tulajdoníthatjuk: BécsiK. 81: *zolaz*; 1526 k.: *zolaz* (MNY. 37: 205) : NádK. 322: *zolz*. — Az -*sz* személyrag előtt más esetekben is mutatkozik tőingadozás: LobkK. 92: *akaraz* [az utolsó

a betű pótlólagos betoldás] : *akarz*; GömK. 52: *ylez* : BécsiK. 102: *ülz*. A teljes *tő* használata — ha mégoly meglepő is éppen *tővégi l, r* után — bizonyára az eredetibb állapot megőrződése. — Teljes *tő* van az *-sz* előtt abban az egy adatban, ahol ez a rag *tővégi sz* után következik: JókK. 145: *lezez*. — A *bocsát* *tő*változatainak ingadozása (HorvK. 31: *bochatny* : JordK. 384: *boczatany*; JókK. 40: *boczatnanak* : JordK. 741: *boczatananak*), illetőleg a teljes *tő* megjelenése a két toldalék előtt a *tő*belseji *a* nyúlásával lehet összefüggésben (vö. 21), de a JordK. nyelvi sajátossága is lehet a teljes *tő* különös kedvelése.

Felbukkan a máig meglevő alaki ingadozás is a hangzóhiányos változatú *tő*vek esetében: JókK. 97: *sepreny* (2-szer) : *seperny*. Aligha lehet véletlen, hogy az ugyanazon lapon háromszor előforduló szó harmadik adata tér el az előzőektől, holott a JókK.-ben az efféle *tő*vek a főnévi igenév képzője előtt teljes változatukban gyakoribbak: 118: *el haylany*, 154: *vadlany*. (Hasonló *tő*váltakozás ebben a *tőtípusban* más toldalék előtt is lehetséges: BécsiK. 16: *zezzétté* : KeszthK. 14: *zeretzenek wala*.)

A hangszerkezet rokonsága alapján a *-ni* és a *-na/-ne*, *-ná/-né*-hez hasonló kapcsolódást lehetne várni a *tő* és a *-nak/-nek* személyrag között is. Törzsanyagunkban ezzel szemben a *-nak/-nek* rag minden *ő* és *-nd* időjeles igető csonka változatához járul: GuaryK. 26: *latnac*; JordK. 385: *pzedicalnak*; BécsiK. 16: *aiālnakuala*; SzabV.: *kyalthnak*; GuaryK. 23: *ki vezēdnec*; stb. Néhány XVI. sz.-i kódexünkben idézhetők olyan adatok, ahol a *-nak/-nek* rag középső nyelvválású magánhangzót tartalmazó teljes *tő*höz járul: DöbrK. 55: „atkoztak kik . . . *el haylonak*”, 128: „királok neked aiandekokot *aianlonak*”; WesprrK. 71: *Allonak wala*; VitkK. 83: *haytonac wala*. Meglepő a csonka *tő*nek legalábbis az írásbeliségben mutatkozó túlnyomó többsége a *-nak/-nek* személyrag előtt. Az is figyelemre méltó, hogy a *tő*véghangzó előtte az idézett példák szerint középső nyelvválású. Ez a mai nyelvhasználattól való olyan eltérés, amelyet a jelen idejű paradigmában általános *tő*véghangzó-használat analógiája tesz érthetővé.

Az *l* és az *n* kapcsolódási képessége hasonló. Ez magyarázza, hogy a határozott ragozás *-lak/-lek* személyragja a *-nak/-nek* morfémaéhoz hasonlóan kapcsolódik a *tő*höz, vagyis a rövid és hosszú mássalhangzóra, valamint a mássalhangzó-torlódásra végződő *tő*veknek is a csonka változatához járul: JókK. 45: *kerlek*; LaskS.: *ymadlak*; JordK. 387: *meg kynnnywilek*; KeszthK. 12: *vallak*; JordK. 729: *kjldlek*. Mássalhangzó-kapcsolatra végződő (és *-ít* képzős) *tő*vek esetén a rag előtt az eredetibb teljes *tő* is lehetséges: JókK. 118: ? „*walaztalak* teged egy gyewet es tudatlant”; 16: *kerdlec*; DöbrK. 416: „Imar nem *mondolak* titeket zolgaknak”; „Titeket kedeg baratimnak *mondlak*”; ÉrdyK. 231: „Tyteket . . . *mondalak* baratymnak”; „nem *mondlak* tyteket zolgaymak”; SzékK. 363: *megh kunywdeytelek* : 1470: *meg degesejtlek* (Gl.). Az idézett példák közül a *mondalak* : *mondlak* kettősségek a monotónia elkerülése céljából kerülhettek egymás mellé a kódexek szövegében. A kevés adat alapján a változás nyelvi helyzete, nyelvjárási és egyéb vonatkozásai nem rajzolódhatnak ki.

2. Az eredetbeli és hangzásbeli azonosság a *-l(t)* igenévképző és időjel között a *tő*höz való kapcsolódás tekintetében is rokon megoldásokhoz vezetett. A két formáns alkotta szóalak a mondatban olyannyira eltérő szerepű, hogy a homonímia megszüntetése nem vált szükségessé.

Mindkét toldalék az *l*, *r*, *n*, illetve magánhangzós végű tövek csonka változatához járul: JókK. 40: „egý zegen *cžynalt* haylok”; BécsiK. 255: „*Megert* fugèkèt keuant”; ÉrdyK. 67: „az *meg kent* teltöt”; GuaryK. 15: „az ebneç fazaba *lüt nil*”; — BécsiK. 15: *pazāoltuala*; MünchK. 85vb: *izt*; JókK. 42: *mentuolna*; SzabV.: *bel ywth volna*; stb.

Megőrzött régiség, amely elsősorban a JókK. nyelvéből, de szórványosan máshonnan is adatolható, hogy az *l*, *r*, *n* végű tövek teljes változatát követi a két formáns: JókK. 64: „attýat egbee *felemeletlený*”: (sanctum) patrem in aere *sublevatum*, 44: „vala ... felelemuel *meg rettenet*”; ÉrdyK. 392: „iftennek *yarot wtay*”; ÉrsK. 349: „*megh nyret ywhot*”; — JókK. 42: *feleletuolna*, 103: *nyeret*, 77: *vonot kij* stb.

Az egyszerű mássalhangzóra végződő tövek csonka változatához járul általában az igenévképző és az időjel, ha a további toldalékolás folytán a keletkezett relatív tő teljes változatban (vagy ahhoz hasonló hangkörnyezetben) fordul elő: BécsiK. 75: *alaztakat*, 82: *alazkottakat*, 117: *oktattakat* stb.; — JókK. 42: *zoktauala*; BécsiK. 18: *alazta volna*; MünchK. 85vb: *kquëttecuala*, 87vb: *atta* stb.

Néhány eltérés is tapasztalható ezektől. Az igenévképző előtti teljes tő használata archaizmusnak látszik az 1488: „ez fekel war *fogotta* weres *pey lo*” (MNY. 16: 79) adatban. — Olykor ugyanannak az igének a teljes és a csonka töve is előfordul a befejezett melléknévi igenév képzője előtt: BécsiK. 142: *kpožtèttèkèt*; Apork. 118: *kpožtèket*; BécsiK. 217: *karhozattaknac*; NádK. 333: *karhoztaccal*. Az ilyen alaki kettősség jelentésbeli különbséget is takarhat: WinklK. 77: „(O) Mynd tyw fyw *zilt* azzonyállatok”: 101: „(O) edessegos *zjwolettem*”; CornK. 53r: „az evryzevk ... levnek mykent *meg holtak*”: JordK. 385: „*hallottak ffelel tamadnak*”; stb.

A csonka tövükben egyszerű mássalhangzóra végződő töveknek a teljes változatához járul az igenévképző és az időjel, ha az általuk létrehozott relatív tő csonka: JókK. 122: „az *nezet* allatot”; WinklK. 126: „*Atkozott* az”, 158: „*el hagýjott* leezen”; — Apork. 115: *geziedet*; CornK. 1v: *zvetet*; JordK. 388: *meg azot vala*; stb.

Szórványosan a *d* végű töveknek a csonka változatához is járulhat ilyen morfofonetikai helyzetben a *-t(t)* igenévképző és időjel: GuaryK. 21: „az *meg dihut* ebneç”; CornK. 141v: „Nezzetek ... az *fel tamatnak* ... *lebeyt*”; — BécsiK. 195: „Gabbaa napitol foguā *būnhot* Ifrl”; GuaryK. 23: „az ... mezoçgel, kiuel *meg dihut*”; NádK. 315: „atte farcad immar ... *el zakath*”; stb. Az efféle alakok kialakulását és későbbi terjedését a *d + t* kapcsolat hasonulás okozta könnyű kiejtése (*tt*) és a szótagszám csökkenése irányába ható nyelvi törekvés segíthette. (Az egy szótagú *ad* esetében nem találkozunk *adt* formával *adott* helyett!) Múlt idejű igealakok esetében a ragozott formák analógiája is hathatott (l. korábban). Mindezekből arra gondolhatunk, hogy a fenti alakok korszakunkban beszélt nyelvi sajátosságok lehettek, és ott talán már nagyobb elterjedtségnek örvendhettek. Adataink egyes esetekben időben hosszan elnyúló nyelvi ingadozásokról tanúskodnak: (†1092)/1399: *Zakathegh* hn. (PRT. 10: 497); de: BécsiK. 114: „*q* kötèle ne legen *megzakudot*”; 1329: *Reketrou* hn., *Reketpataka* hn. (OklSz.); de: NádK. 333: „*rekedöt* zoual”. — Ritkán más tövégekhez is hasonlóan kapcsolódnak ezek a formánsok: 1364/: *Zakaduztfeuld* hn. (OklSz.); JókK. 86: „*zakadozt* gyekenek”.

Ha az igető csonka változatában mássalhangzó-kapcsolatra vagy hosszú mássalhangzóra végződik, mind az igenévképző, mind az időjel a teljes tövet

követi. Természetesen mássalhangzó-kapcsolatként viselkedik az *-ít* képző és összes előzménye is: JókkK. 42: „felewl *mondot* . . . napokban”; AporkK. 122: „az *ezoſſeitet* vazofba”; GuaryK. 27: „*feſlot* elkqlq”; stb.; — JókkK. 46: *hal-lottam*; AporkK. 116: *ottottek*; MünchK. 86rb: *taztottad*; SzabV.: *ſtrwmlottak*; NagyszK. 15: *el közelítöttek volna*; 1533: *telepetöttem* (LtK. 1: 142); stb. — Az olyan esetekben, amikor a két mássalhangzóra végződő töveknek a mássalhangzó-kapcsolatot feloldó alakja is van, az időjel a teljes és a csonka tőhöz is járulhat, ha utána a szóalakon belül magánhangzó (is) következik: BécsiK. 16: *zezzétte vala* : KeszthK. 14: *zerezenek vala*.

A *mond-* tőhöz az adatok nagy részében hasonlóképpen, tehát minden morfofonetikai helyzetben a teljes tőhöz járul az időjel: MünchK. 86va: *mödotta*; AporkK. 116: *mondot*; stb. Ez egyébként az eredetibb állapot. Egészen ritkán azonban már adatolható a másodlagosan keletkezett *mondta* is: CornK. 53v: *meg monta*. A csonka tő használatával könnyen létrejött a rövidebb alak: a *d* zöngétlenülése a *t* hatására egyúttal teljes hasonulás is. A rövidebb alak bizonyára a beszélt nyelvben keletkezett, és arra jellemző; első adatai is ezt a magyarázatot támogatják: 1488: „azt megh lata bodogh affon. az loth *monta vala*” (MNY. 16: 79); FestK. 370: „Ees *montam* magamnak”. A *mondotta* formák sokkal általánosabb elterjedtsége korabeli írásbeliségünkben választékosabb voltával, az írásbeli norma akkori igényeivel függ össze. (A *mondta* : *mondotta* formák szembenállásának mai nyelvünkben is hasonló stilisztikai vetülete van.)

A korabeli általános nyelvhasználattól eltér a NádK. 327: *merittel* adatában előforduló csonka tő. A diftongusos eredet és ebből következően az *i* hosszú volta alapján az idézett alak meglepő, mégis figyelemre méltó, hogy a nyelvterület egészen más részéről való TelK. Szt. Anna-legendájának szövegéből rendre olyan alakok idézhetők, amilyenek mai nyelvjárásainkban e képző *i*-jének rövidülésével függnek össze: 37: *alittanac*, 80: *epytte*, 52: *tanytta*, 5: *terytti* stb. — Az *-ít* képzős igetövek toldalékkal való szokatlan kapcsolatát mutatja a VirgK. 132: *meg nyomoricz* adata is. Mindezek a képző *i*-jének a nyelvterület egyes részein való korai rövidülésére utalhatnak.

Külön vizsgálatot érdemel a *-t(t)* időjelnek a *t* végű igékhez való kapcsolódása.

a) Az egy szótagú *t* végű igék múlt idejének alakulása a kései ómagyarban változóban van, illetőleg területi tagoltságot mutat. Adataink egy részében az időjel mindig a teljes tőhöz járul, miként mai köznyelvünkben is: JókkK. 39: *yutottakuala*; FestK. 366: *vetettem*; CornK. 54r: *be keverte*; TelK. 2: *iutot volna*.

Az adatok más részében a több szótagú, rövid mássalhangzóra végződő tövekhez hasonlóan csak az általános ragozás E/3.-ben van teljes tő az időjel előtt, a *-t* egyébként a csonka tőhöz járul: JókkK. 39: *yuttanak volna*; BécsiK. 18: *ki vettékvolna*; 1516: *meg kötthem* (ItK. 3: 122); KeszthK. 290: „*ky etteek* . . . weerth” : BécsiK. 198: *El futot*. Ezek az alakok a *-t* időjel intervokalikus helyzetű nyúlása előtt, a kétnyíltszótagos tendencia érvényesülése, illetőleg egyszerűítés következtében jöhettek létre.

A fenti sajátosságok kódexenként a következő képet mutatják: a *juttam* és a *jutottam* típus egymás mellett él, és egy ígén belül is ingadozik a tőhasználat a JókkK., LobkkK., JordK. és KeszthK. nyelvében. Ígénként különbözik a teljes és a csonka tő érvényesülése a MünchK.-ben (a 20rb: *ki vétette* az ígének és a tőváltozatnak is az egyetlen előfordulása; a *jut* és a *nyit* csak a *juttam*-típusnak megfelelően fordul elő, 7 adatban) és a WinklkK.-ben. A BécsiK.-ben

és az AporK.-ben következetes a *juttam*-típus. A *jutottam*-féle alakok használata viszont a FestK.-ben, a PéldK.-ben, a CornK.-ben és a TelK. Szt. Anna-legendájában általános. Ha ezeknek a kódexeknek a nyelvjárási hovatartozását vizsgáljuk, akkor az derül ki, hogy a mai nyelvjárási képnek nagyjából megfelelő e tekintetben kódexeink nyelvéllapota: a déli és északi típusra lokalizálható kódexeinkből mutatható ki a *juttam* típus, a Dunántúl egyéb területeiről, északkeletről és keletről a *jutottam*. Ez a kép megerősíti azt a benyomásunkat is, hogy a KeszthK. északi, palócos sajátosságokat is mutat.

A *lát* ige tövének a múlt idő jelével alkotott kapcsolata (figyelembe véve az eredetibb rövid töbelseji magánhangzót) többnyire a *juttam*-típusnak felel meg: JókK. 61: *latta*; BécsiK. 122: *lattam*; de: JókK. 87: *latotuala*; BécsiK. 214: *latot*. (Mai nyelvünkben is így használatos.) Néhány adatban azonban a *jutottam*-típusnak megfelelő — archaikusabb — alakjai mutatkoznak: PéldK. 70: *latottam*; DomK. 292: *Latottal volna, Latottad volna*.

b) Külön említendő a *bocsát* ige múlt ideje: az időjel általában a csonka tőhöz járul, és csupán akkor van előtte teljes tő, ha a szóalak további szótaggal nem bővül: JókK. 47: *bel boczattamuala*; WinklK. 326: *bochattal*; CornK. 137v: *bochatta volna*; KeszthK. 71: *meg bochattanak*; JókK. 134: *boczatot*. A *bocsát* tövének és az időjelnek az ilyen kapcsolata amellet szól, hogy a töbelseji magánhangzó korszakunkban még rövid volt, mint pl. JókK. 154: *zerettem*; MünchK. 99vb: *žèrettè*; MünchK. 63ra: *žèzèttè*; JókK. 88: *kewuette*; WinklK. 225: *kouetteek vula*; BécsiK. 61: *kouèttè*; stb. (L. még 21.)

A kései ómagyar korban *sz*-es és *v*-s változatú igék egy részének az *sz* és *v* nélküli teljes tövéhez járul az időjel: JókK. 40: *nugottakuolna*; AporK. 114: *meg hazagottak*; PéldK. 39: „el nem *aluttam*”, 41: *fekevt vula*; stb.

3. A csonka és a teljes tő váltakozása tapasztalható az E/2. -d személyrag előtt a kijelentő mód jelen időben és a felszólító módban.

Adataink túlnyomó többségében a kijelentő mód jelen időben a -d a teljes tőhöz járul: BécsiK. 17: *mèltolod*; MünchK. 86vb: *hallod, tudod*; NagyszK. 11: *velòd*, 12: *kerdòd*; stb. A csonka tő veszedelmes homonímiát teremt a felszólító mód rövidebb alakjával (l. később), néhány adatban mégis előfordul: ThewrK. 157: „te *tud*”. A személyrag a ható igék csonka töve után gyakrabban fordul elő: BécsiK. 122: *megièlenthèd*, 175: *mondhad*; LobkK. 197: *el vífelhed*; 1527 k.: *elvesthed* (MNy. 37: 206). A teljes tőre is van szórványosan adat: LobkK. 90: *meg efmerhetòd*. Ez a nyelvi sajátosság ellenpéldáival együtt törzsanyagunkból alig idézhető, ami magának az igealaknak a viszonylagos ritkaságára utal. Létrejöttét segíthette, hogy a szóalak a beszédtempó gyorsulásának megfelelően megrövidült, az egymás mellé került *t* és *d* egymással — a rag hangalakjával megegyezően — hasonult. (Morfofonetikai szempontból rokon jelenség ezzel a *d* végű igitövek csonka változatának és a -t(t) időjelnek a kapcsolata, amelyről korábban volt szó.) Kevésbé megszokott azonban ez a változás abból a szempontból, hogy a (tővégi) magánhangzó morfémahatáron való eltűnése akkor várható, ha a szóalakban még további magánhangzó is van. Ez — ragról lévén szó — soha nem is lehetett; a jelenség kialakulásához tehát megfelelő szövegkörnyezetet: rá következő magánhangzós szókezdetet is fel kell tennünk. Ilyen az idézett példánk között is található: BécsiK. 122: *megièlenthèd ènnèkem*; LobkK. 197: *vífelhed az*.

Csonka tő után következhet a -d személyrag akkor is, ha utána -è kérdő szócska áll: DebrK. 517: *ladde*; VirgK. 61: *Tude*; vö. még 1527: *Thuddi* (Heyd.

19). A kérdés részletesebb vizsgálatára (pl. más tövégi mássalhangzó után is lehetséges-e, milyen gyakoriak az efféle alakok stb.) nem elegendő az anyagunk. A szövegkörnyezetek és az ellenpéldák (NádK. 331: *tudode*; KeszthK. 16: *Latodee*; DebrK. 517: *latode*; stb.) nyomán elsősorban beszélt nyelvi alaknak tartjuk őket.

Felszólító módban többnyire a teljes relatív tőhöz járul a *-d* személyrag: JókK. 41: *agyad*; MünchK. 85vb: *lassad*; GuaryK. 29: *nomjad*; stb. A rövidebb (jeltelen) felszólító módban azonban az ige csonka abszolút tövét követi: JókK. 47: *add*; NádK. 334: *mondmeg*. Az eredetibb teljes tő használata jóval gyakoribb anyagunkban; a csonka tő csak szórványosan adatolható. A két-féle tőváltozat gyakoriságában mutatkozó különbség ellenére sem lehet stilisztikai vagy akár jelentésbeli eltérést kimutatni köztük. Az előfordulási arányból legfeljebb a hosszabb alak főként írott nyelvi, a rövidebbnek elsősorban beszélt nyelvi voltára lehet következtetni. Erre utalnak a misszilis levelekből származó adatok is: 1526: *zerezd meg*, *kerd meg* (MNy. 37: 204).

A magánhangzós végű tövek

Magánhangzóra végződő abszolút tövek

A végső elemzésben magánhangzóra végződő tövek (*lë-, tē-, vē-, hi-, vi-, ē-, i-*) tőváltakozást nem mutatnak: JókK. 44: *hiteuala*; BécsiK. 19: *vitettétéc*; MünchK. 87vb: *innom*; 1544: *meg weghe* (LevT. 1: 1); stb. A magánhangzó esetenkénti alakozású megnyúlása — WinklK. 158: *leeznek*; JordK. 383: *teez-nek*; 1526: *leeg* (MNy. 37: 204); stb. — a relatív tövekben következett be. (A kérdésre l. 20—1.)

A fenti tövek közül azok, amelyek zárt *ē*-re végződnek, egyes nyelvjárásokban bizonyos toldalékok előtt nyílt *e*-sre változnak. A jövő idő *-end* jelével valószínűleg egy hosszú hanggá olvad össze a tő magánhangzója a Huszita Biblia nyelvében: BécsiK. 5: *lënd*, 8: *mégvëndéd*, 113: *tënd* — itt a kódexmásoló javított *tèiënd*-ről! —; MünchK. 86vb: *lënd*, 87va: *vëndi* stb. — Az általánosabban használt *j* hiátustöltős formák esetén a BécsiK. 113: *tèiënd* és a MünchK. 88rb: *èiëndq* adatán kívül nincs fogódzónk a többeli *e* nyílt vagy zárt voltának eldöntésére: BirkK. 3b: *be veiendő*, *leiënd*; GuaryK. 22: *teğendnec*; stb. Ugyanez mondható el a hiátusos alakokról is: WinklK. 127: *leënd*, 149: *teendő* stb.

A ható igeképző előtt a Huszita Bibliában a tő *ē*-je a hangsúlyos helyzetű nyílt szótag és a hátra hasonulás következtében ugyancsak nyílttá válik: BécsiK. 15: *lèhètuala*, 35: *èhètém*; MünchK. 86vb: *tèhèti*, 87rb: *vèhèt* stb. A jelenség olyan következetességgel adatolható, hogy a MünchK. 86vb: *lehètne* adatában az egyébként is bizonytalan olvasatú *e*-t nyílttá tekinthetjük.

A zárt *ē* ilyen típusú nyíltabbá válása az idézettekén kívül a *mëgy* ható igeképzős alakját is érinti: BécsiK. 58: *mèhètéc bè*; MünchK. 86vb: *mèhètèbè*. Ebből az következik, hogy elsősorban nem tőtani, hanem hangtani kérdéssről van szó, az oka pedig a hangsúlyos nyílt szótag és az *-end* és *-het* morféma nyílt *e*-jének hasonító hatása. Ez a megoldás a Zobor-vidék nyelvjárásában (természetesen csak a *-het* képző előtt) napjainkig fennmaradt, s korábban bizonyára szélesebb körben is elterjedt volt.

A *lë-, të-* stb. típusú tövekből alakult általában ezeknek az igéknek a befejezett múlt ideje: JóK. 39: *vyttekuala*; AporK. 115: *hittenek*, 121: *vette*; ÉrdyK. 509: *eettek*, *yttak* stb.

A *tő* magánhangzójának labiális (és korábban hosszú) volta a befejezett múlt jele előtt az elbeszélő múlt analógiájára keletkezett még a korábbi korszakokban. Példáik azonban elsősorban a kései ómagyarból idézhetők: JóK. 47: *tewted*; BécsiK. 15: *tot vala*; MünchK. 85ra: *lōttēn*; SzabV.: *wuttek*; stb. (A₁ kérdésre l. még 24.) Az időjel intervokalikus helyzetű nyúlása a₁ magánhangzó rövidüléséhez vezetett. — Az illabiális és labiális adatok %-os aránya törzsanyagunkban 42 : 58.

A labialitás analogikus voltát bizonyítja, hogy elsősorban nem az *ő-ző* kódexekben jelentkezik, de az elbeszélő múlt labiális alakjaival azonos forrásokból származik. Labiális alakok vannak a BécsiK., MünchK., SzabV., MargL., TelK., VirgK., illabiálisok a GuaryK., JordK., SándK., KeszthK., ÉrdyK. és a KulcsK. nyelvében. Egyéb forrásainkban a *tén ~ tōn* és a *tēt(t) ~ tōt(t)* típus változó mértékben, de ingadozást mutat.

Magánhangzóra végződő relatív tövek

Magánhangzóra végződő relatív tövek az elbeszélő múltban és a feltételes mód jelen idejében vannak.

Egyalakú tövek

A határozott és az általános ragozás megkülönböztetésének az elbeszélő múltra és a feltételes módra való kiterjedésével kapcsolatosan állandósult a *lātnā ~ lātnād, néznē ~ néznéd* típusú tövek csoportja, és a határozott ragozás funkciója tapadt hozzá. Kialakulása — a *lātna ~ lātnāl, nézne ~ néznél*-féle töváltakozással együtt, a szóvégi *á, é* hangok rövidülésével összhangban — a korai ómagyarra tehető. Írásbeli jelölése a hosszú magánhangzókkal összefüggésben csak az ómagyar kor kései szakaszának néhány emlékében tapasztalható: WinklK. 117: *adaam*; CzechK. 69: *zenwedeed*; ÉrdyK. 508: *meg ygye-reek*; WinklK. 117: *adaa*; CzechK. 74: *oklelee*; ÉrdyK. 508: *kerdee megh*; 1530: *el wýthethee* (MNY. 37: 281); XVI. sz. e. n.: *mondāa* (MNY. 7: 196); — ÉrdyK. 508: *tartanaak*, 512: *meg találhatnaak*; CzechK. 52: *foghathnaa*; ÉrdyK. 509: *fegheellenee meg, tennee* stb.

A nyelvhasználatban az egyalakú tövek típusa általános lehetett (a *lātnāja, néznéje*-féle igealakok problematikája nem tótani kérdés, feldolgozását l. 203—5).

A határozott ragozásban a várható hosszú hang helyett a rövidre utaló íráskép (*a, e* az *aa, ee* helyett) helyesírási sajátosság. Még a hosszú magánhangzók következetes jelölésére törekvő másolók esetében is előfordul, másutt gyakori: WinklK. 123: *el hagyak*; CzechK. 69: *wallad*, 73: *latad, kýtaltad*; WinklK. 154: *hagȳa*; CzechK. 51: *meg zaggatha, kȳ hullatha*.

Tővégi időtartamot váltakoztató tövek

A szóvégi *á, é* rövidülésével kapcsolatosan keletkezett a *lātna ~ lātnāl, nézne ~ néznél* töváltakozás a korai ómagyarban. A hangváltozás teremtette

BécsiK. 12: *még hazaguéc*; 1525/: *alkuvás* (TörtT. 1908: 83) | MünchK. 11va: *med el*; SzabV.: *tetek*; NádK. 338: *vonanac* | DöbrK. 88: *meg venhőttem*; JordK. 25: *megh seziwth*, 740: *ký hjzthówek* stb.

Az *sz* jelenidő-jel funkciójának a *játszik* alakjaiban korábban jelentkező elhomályosulása és ezzel egyidejűleg az igealakokban való terjedése a kései ómagyarban más igékre is áttérjed. Ennek jele az, amikor az *sz* nem szóalakzáró morféma előtt is előfordul: KazK. 71: „parthaouenek farkuaffat el *mecce*”; ugyanígy TihK. 20. Máskor jelen időben is még az *sz* nélküli fő használatos: BirkK. 3a: „ha *tetit* [o: *tetik*] neki”, „mit *tetit* [o: *tetik*] iobnak lēni”: BécsiK. 31: *tëccikuala*. Az *sz* szerepének az elhalványulása azonban néhány példában és adataink szerint csupán a fenti két igében jelentkezik. Ez a változás a következő korszakokban tovább folytatódik.

Az *sz* analogikus terjedése is megkezdődik a korszak végén. Miután az *alszik*, *fekszik* típusú igék *d-s* töve megjelenik a XV. sz. második felében (l. 45), az *-odik/-édik/-ödik*, illetve a *-kodik/-kédik/-kődik* képzős igékhez hasonló formákban is előfordulnak: FestK. 74: *haragodneyek*; NádK. 201: *esködni*; ÉrdyK. 313: *nywgodnwnk* | JókK. 89: *elegednek meg*; BécsiK. 152: *nëuèkedetuolna*; XVI. sz. e. n.: *cheleknodnenek* (MNY. 7: 198); stb. Ezeknek a párhuzamos alakoknak a hatására az *sz* a *cselekedik* típus jelen idejébe is behatol: AporK. 103: *elegedellen*; NagyszK. 299: *meg elegedes*; MargL. 7: *meg elegezýk*; ÉrdyK. 508: *eleegőznek*; MargL. 62: *meg nyomorottakat*; 1533: *meg Niomoroznak* (LtK. 1: 142); JordK. 45: *ffel meleghedýgh*; ÉrdyK. 515: *megh melegőzyk*; 1536: *wezekedek* [o: *wezekednek*] (PestiFab. 18); ÉrdyK. 524: *vezekőznek*. (Bár az utolsó példában későbből adatolható a *d-s* fő, az az eredetibb.) Feltűnő, hogy az *sz-es* alakok zömének forrása egyedül az ÉrdyK. ! Ennek alapján az *sz* behatolása a *cselekedik* típusú tövekbe területileg elsősorban a Dunántúl délkeleti részére tehető.

A v a tövekben

A jelen idejűkben *sz-et* tartalmazó ige-tövek egyes — elsősorban elbeszélő múlt idejű — alakjaiban a már korábban is jelentkező *v-s* formák száma a kései ómagyar korra megszorodik: MvS.: *el viuend*; SzabV.: *vevek*; VirgK. 38: *iuek* | BécsiK. 12: *èfkéuéc*; FestK. 88: *megh nywgowam*; CornK. 44v: *fekv-ueek* | JordK. 740: *ký hjzthówek*; stb. A *v* más alakokban is jelentkezik: AporK. 115: „zena *eúo*”; CzechK. 63: „nap *leewo zýnød*”, 66: „yo *thewoýe*”; ÉrdyK. 83: *alwaaf*; TihK. 20: *el nuguafra*; stb. Az eredetibb *v-tlen* alak korszakunkra már erősen viaszosult, egyes esetekben elszigetelődött az ige-től: 1395 k.: „vas *kezthew*”, 1405 k.: *wolegen* (Gl.); — BécsiK. 61: „*alafnal kül*”, 260: „*kørñol fekeft*”, 312: „*kørñol fèkètbèn*”; MünchK. 55vb: *fekete*; FestK. 376: *fekeuweelyem*; DöbrK. 149: *alo*.

A *v-s* fő későbbi jelentkezése a *-t(t)* időjel előtt a DöbrK. 484-en (is) előforduló *yot*-féle alakokból magyarázható. Az eredetibb alak: AporK. 113: *meg øt 'megevett'*; WinklK. 296: *yth 'ivott'*; JordK. 633: *ýth*.

A d a tövekben

Az *alszik*, *fekszik* típusú igék *d-s* tövének kialakulása két forrásra támaszkodhatott.

Ezekben az igékben a *-ni* igenévképző és a feltételes mód *-na/-ne, -ná/-né* jele a teljes tőhöz járul: JóK. 4: *alony*; TihK. 26: *fejunód*, illetve AporK. 85: *alunaiok*; 1504: *fekvnynek* (Száz. 1872: 478). A toldalék *n* elemének az intervokalikus helyzetből fakadó nyúlása a kései ómagyarban már széles körben elterjedt: JóK. 3: *nywgonnak*, 4: *alonnj*; MünchK. 33vb: *ěskěni*; FestK. 353: *fekenny*; stb. A nyúlásnak bizonyára ritmikai oka lehetett: az idetartozó tövek jó részében nyílt szótagok sora követte egymást: (*a-lu-na, fe-kü-ne, ha-ra-gu-na, nyu-go-na*), s ezek egyhangúságát igyekezett a nyelv megszüntetni.

A geminált *nn* lehetséges elhasonulása *dn* irányban egyre gyakrabban jelentkezik a kérdéses igealakokban: Guary K. 79: *megnugodni*; 1499–XVI. sz. eleje: „reŷaŷa *ěkwtnek*” (MNy. 49: 208); NagyszK. 285: *nugodnec*; LányiK. 426: *fekednek* (E/3.); stb.

A *d*-s tő kialakulásának másik forrása a *-t* időjel alakulása. A múlt idő *-i* jelének intervokalikus helyzetben való nyúlása a kései ómagyarban teljesedett ki: BécsiK. 18: *nugotuolna*, 31: *fěkotuola*, 35: *meghazagut*, 166: *ěskotuolna*, 190: *alut*; JóK. 40: *nugottakuolna*; BécsiK. 29: *hazaguttac*, 102: *ěskottěm*, 166: *ěl aluttac*; WinklK. 149: *le fekott volna*; stb. Ezek a formák a *d* végű igék *-t(t)* jeles alakjaival (*attam, marattam, fěttem*) csengenek egybe, és az *nn > dn* elhasonulás teremtette *d*-s tövekkel azonos fejlődmények kialakulását tették lehetővé. Egyenes út vezetett innen a 3. sz.-ű alakok *d*-s tövéhez: AporK. 178: *efkedet* (az adat 1510 körüli); ÉrdyK. 511: „el nem *nywgodot*”, majd olyan adatok is mutatkoznak, ahol a *d* jelentkezése független a hangtani körülményektől: WinklK. 266: *haragodwan*; CornK. 183r: *meg efkedendv*. Meglepően ritkán jelentkezik felszólító módú alakban a *d*-s íráskép: DebrK. 326: *odiad* 'óvjad'; vö. még 1570: *alkwdgŷanak* (RMNy. 2/2: 212).

Az *alszik, fekszik* típussal már az ősmagyar kortól szoros kapcsolatot mutató *tész, lész*-féle igék rokon hangszerkezete alapján a *d*-s tő behatolására a XVI. sz. második feléből van adatunk: 1577: *el hidgied* (Gl.).

A *j* és az *l* a tövekben

1. Az eredetileg **β-t* vagy **γ-t* tartalmazó abszolút tövek teljes változatában a *v* hiátustöltő mellett gyakori a hiátusos megoldás: GuaryK. 64: *buec*; 1499–XVI. sz. eleje: *ŷvenek* (MNy. 49: 207); NagyszK. 37: *hya* 'híva'; stb. (l. részletesebben 32–3). A hiátus megszüntetésére előfordul a *j*: DöbrK. 171: *reiaŷut*; vö. még: 1566: *Bebűiéc* (TESz.).

Bár a *j* hiátustöltőre még az ómagyar kor végén is csak egy-két példa idézhető, az élő beszédben valószínűleg gyakoribb volt. Erre utalhat, hogy a *j* már a csonka tőben is mutatkozik: SzékK. 319: *bwydosny*. A *j*-nek töelemmé válása — a megsziporodott adatok alapján — ugyan csak a következő (középmagyar) korszak elején történik meg, a kezdetek a kései ómagyarba nyúlnak vissza.

2. Az *l*-nek a magánhangzós csonka tövek végére való kerülése ugyancsak hangtani okokra vezethető vissza.

Az eredetileg **β-t* (**γ-t*) tartalmazó abszolút tövek csonka változatában könnyen tévedhetett a nyelvi tudat úgy, hogy a tő hosszú magánhangzója *l* kiesésével keletkezett, miként a *vóna, zód a volna, zöld* alakokból. Így magyarázható talán az ÉrdyK. 27: *newltek* adata; vö. még 1535 k.: *főlt* (Monfrók. 3: 166). Ez a változás (esetleg más okokkal együtt) később új tőtípus kialakulásához vezetett.

Hasonló módon került az *l* az (ekkor még inkább a *tész*, *vész* típusba tartozó) *óv* ige *ótalom* > *oltalom* származékába. Az *ótalom* az *ó(v)* ~ *ós*z igének ugyanolyan származéka, mint a *tész*-nek a *tételem*: JókK. 74: *tetelme*. Noha korai adataiban az *l*-es alakok csaknem általánosak (JókK. 22: *oltalma*, 119: *oltalmaz*; BécsiK. 19: *mégoltalmazia*, 20: *mégoltalmaztaffec* stb.), a szó etimológiája alapján az *l* nélküli formák az eredetibbek: LaskS.: *otalma*; NádK. 632: *otalma*; DebrK. 144: *otalmam*; BodK. 10: *otalmra*; GyöngyK. 53: *ottalmazom*. Erre utal az is, hogy a XVI. sz.-i kódexek közül több olyanban, amelyre a zárt szótagi *l* kiesése nem jellemző (NádK., DebrK., BodK. stb.), az *ótalom* forma fordul elő, némelyikben kizárólagosan.

Mivel az *l* az *oltalom* változatokon kívül más alakokra később sem terjedt át, a hangváltozásnak tótani következményei nem lettek.

Analógikus hatások a tövekben

A *van* és *tő*alakjainak története

A *vagyon* igealak eredeti, *l*-es (*vol*-, *val*-) és az ősmagyarban keletkezett *gy*-s tövei a kései ómagyarból is adatolhatók: JókK. 11: *kemenuala*, 21: *nagyob-uolna*; 1524: „hathad wala” (MNY. 25: 70); 1526 e.: „hagyot volt” (MNY. 43: 158); stb.; — JókK. 21: *vagŷ*; 1500–1533: *uagŷok* (MNY. 72: 502); SzékK. 7: *vagŷnk*; stb.

Az *n* vagy *t* kezdetű toldalékok előtt a *tő*végi *gy* depalatalizálódik korai kódexeinktől kezdve: JókK. 29: *vadnak*; BécsiK. 13: *vadnac*; — JókK. 126: *vadtok*; BécsiK. 2: *vattoc*; stb. Ez a hangtani változás természetesen más *gy* végű *tő*ben is végbemehetett: BécsiK. 281: *hadnacvala*; — JókK. 98: *hattauala*; 1524: *hathad wala* (MNY. 25: 70); 1526 e.: *hattál* (MNY. 43: 158). A depalatalizáció a *hagy* és a többi *gy* végű igében el is maradhat: BécsiK. 270: *fègnel*, 324: *hagnac*.

A *vadnak* *d*-je a nyelvterület egyes részein *dn* > *nn* hasonuláson ment keresztül: 1456 k.: *vannak* (Gl. *fiú* a.); BirkK. 1a: *vānak*, 2a: *vānak*; XVI. sz.: *wannak* (MNY. 22: 146); stb. Új *tő* ezekből az alakokból akkor keletkezett, amikor az E/3.-t elvonták a többes számból. Az bizonytalan, hogy ez a kései ómagyarban megtörtént-e, mivel az 1490 k.: „*chin uain*” (Gl.) olvasata, elemzése kérdéses.

Úgy tűnik, a beszélt nyelvhez közelebb álló szójegyzékekkel ellentétben az írott nyelv egyelőre még nem fogadta be teljesen a hasonulásos alakokat. Többes számban a *vadnak* formára a kései ómagyar kor végéig vannak adataink: 1517: TörtT. 1890: 559; 1524: MNY. 13: 122; TelK. 23. Területileg azonban viaszszorulóban lehet a peremvidékek nyelvjárásába. A *vadnak* : *vannak* adatok $\frac{1}{10}$ -os aránya törzsanyagunkban 41 : 59. Jellemző a *vadnak* alakok forrásonkénti megoszlása: az adatok 9–9%-a a JókK.-ból és a SzabV.-ból idézhető. 36%-uk származik a GuaryK.-ból. A XVI. sz.-i anyagból pedig az összesnek 18%-a a TelK.-ból, 27%-a a SzékK.-ból adatolható.

A *mëgy* és *tő*alakjainak története

A *mëgy*-eredeti, *n*-es (*mën*-) és az ősmagyarban keletkezett $\frac{3}{4}$ > *gy*-s (*mëgy*-) és magánhangzós (*më*-) alakjai a kései ómagyarban is megvannak: 1492: *el*

mene (MNY. 37: 203); 1518 k.: *el mentek* (múlt idő) (RMKT. 1²: 492); JordK. 382: *kijwe mentők*; 1527 k.: *menne* (MNY. 37: 206); — 1488: *el megyen* (MNY. 16: 79); 1526: *megek* (MNY. 37: 204); — SzabV.: *meheffenek*; stb.

A JókK.-ból idézhető *mēdnek* alakok: 20: *mednekuala*, 85: *mednek* (l. még 82, 146 is), alighanem a *mēgy-* tő *gy-*jének analogikus terjedését és további regresszív depalatalizációját mutatják.

A mai nyelvjárásokból adatolható *mēnyék*-féle formák, amelyek többeli *ny-*je a *mēgy-* tő *gy-*jének egyik hangtani előzménye kellett, hogy legyen, forrásainkból nem kerültek elő. Ezzel rokon jelenségre, az *n* intervokalikus helyzetű palatalizálódására utalhat mégis talán az AporK. 120: „*vizeknek kimehetibe*” adata. Az *n* > *ny* változás másik további fejleménye, a *j* már szintén adatolható a XVI. sz.-ból: 1574: *meiënd* (TESz.). Ez azt jelentheti, hogy esetleg szűkebb nyelvjárási elterjedtséggel már a kései ómagyar kor nyelvi rendszerének is része lehetett. A kontaminációval keletkezett *mēnyék*-féle alakok, vö. 1597: *mengyen* (TESz.) talán ugyancsak előfordultak a kései ómagyar kor vége felé.

A tő magánhangzójának megnyúlása szintén adatolható: AporK. 122: „nem *mēg ki*”. (Ezt részletesebben l. 20—1.)

A fiktív tövű igék

A belső keletkezésű igék tövei

Az elhomályosult igetövek

A korábban aktív, önálló lexémaként is használatos tövek fiktívvá válásának több útja is nyomon kísérhető a kései ómagyar korban.

a) A tőige ilyen minőségében az egész nyelvi rendszerből kihalt, és csak továbbképzett formában él tovább: korai ómagyar *mut* 'mutat' (de l. még SzabV.: *muta* is!) :> JókK. 4: *mutata* ~ 1470: *mutogathvan*, 1405 k.: *hinto* 'hinta' (Gl.) ~ 1500 k.: *hyntho* (hintó) (OklSz.); 1522: „*Fwswgýartho*” (MNYTK. 105. sz. 34); stb.

Gyakori, hogy a tőige a nyelvjárások egyikében-másikában fennmarad esetleges származékai mellett. Ott tehát nem válik fiktív tövé. A nyelvjárások zömében azonban csak származékaiban él tovább, és fiktív tő lesz belőle. A kései ómagyarban feltehetően ilyen: JókK. 66: *Teczýk* : 64: *tetejere*; de 2: *meg tettýk*; BécsiK. 25: *èlmèccí* : 1395 k.: *metelt*, 1405 k.: „zele *metin*” (Gl.); de: BécsiK. 311: *mètec ki*; ÉrdyK. 525: *tombolo*; de: 1505: *tombi* (RMKT. 1²: 483). A példák alapján úgy tűnik, hogy a kései ómagyarban az *sz-*es változatú ige-tövek egy részében az *sz* jelenidő-jel szerepének elhomályosulásával is kapcsolatosan van a fiktív tövé válás (l. még 43—4). Az adatok alapján kirajzolódik a fiktív tövé válás néhány más oka is: a tőigének és valamely származékának a jelentése csaknem megegyezik, és a nyelv végül jobban ragaszkodik a valamivel árnyaltabb jelentéstartalmú és mindenképpen testesebb származékhoz.

b) A fiktív tövé válás másik módja, amikor a tőige is tovább él, de származékaival úgy elszakadnak egymástól, hogy a szinkrón nyelvi tudat már

ebben a korban sem érzékeli az összetartozásukat. Ez a jelenség a szóhasadás-sal rokonítható: JókK. 147: *meg ewl* : BécsiK. 18: *öldözneie*; JókK. 160: „*effek az mely vyzbe*” : 157: *effedefemuel* ’könyörgésemmel’; BécsiK. 115: „*zél... fu*” : JókK. 100: *fohazkodnak*; BécsiK. 136: *eriuala* : JókK. 5: *ertuen*; 1456 k.: *ký zýa* (Gl.) : ErdyK. 329: *megh zykkadot vala*; stb.

Az onomatopoetikus igék tövei

1. A fiktív tövű onomatopoetikus igék szerkezetileg az alábbi csoportokat mutatják:

a) Az abszolút tő nem családosult, egyetlen származéka mutatható ki. A tő hangszerkezete (C)VC a csonka, (C)VCV a teljes változatban: 1456 k.: *rezele* ’reszelő’ (Gl.); ApórK. 187: *Nýzeýtwen*. — A tő végén mássalhangzó-torlódás is lehetséges. Ez bizonyára másodlagos még akkor is, ha a két szótagos változat későbből adatható: WinklK. 75: *chengheseth*; VirgK. 107: *czongó* : 1615: *czionóg* (TESz.); BodK. 8: „*dongo leg*” : 1611: *Donogoc* (MA.). — A többesjei hosszú magánhangzós igék is idetartozhatnak: BirkK. 1b: *bogefnekv*; DöbrK. 520: „*bóóg ókór*”, 203: *čvzamařtol*; MargL. 195: *chuzna*.

b) Az abszolút tő családosult. A legtöbb tőhöz csak igeképzők járulnak, és mozzanatos, valamint gyakorító igék állnak szemben egymással: JókK. 44: *meg rettenet* : GuaryK. 98: *zetteguen*; 1456 k.: *ký chattan* (Gl.) : WeszprK. 59: *czattaganak*; stb. Gyakori a sokszoros szembenállás is, azaz a fiktív tőnek több származéka is lehetséges. Ezek jelentkezése időben erősen széthúzódhat, néha egy-egy származék csak évszázadokkal a kései ómagyar kor vége után adatható: JókK. 159: *fel rezzezte* : BécsiK. 74: *még rézzettéc* : 1430: *Rezgew* szn. (OklSz.) : 1456 k.: *megh rezene* (Gl.) : DöbrK. 495: *rezgetefnek* : ÉrsK. 531: *rezzegetyk* | BécsiK. 42: *mozgafat* : 60: *mozdola* : 132: *mozgattatnac* : MünchK. 28va: *mozdeitani* | DebrK. 445: *harinthatod* : ÉrdyK. 429: *haranleek* : 542: *harantanaam*.

A képzőkön kívül a tő is szerteágazó kapcsolatokat mutathat: JókK. 96: *repelew* : BécsiK. 206: *megremolt* : ÉrdyK. 64: *róbógó* : ÉrsK. 107: *megh renghe* | MünchK. 106vb: *gonógreituén* : NagyszK. 75: *gomoloytus* : 1533: „*Bongoleito sek*” (Gl.); stb. Ezen a nyomon a tőhasadástól a hangutánzás síkján érvényesülő tőrokonságig lehet eljutni. Itt már elsősorban etimológiai jellegű problémákkal állunk szemben.

Olykor előfordul, hogy az onomatopoetikus jellegű szócsalád töve nem fiktív: *nyí* : *nyihog*, *nyirbál* ’rimánkodik’, *nyivákol*; *rí* : *rian*, *riaszt*, *rikácsol*, *rikkt*, *rikkant*, *rikolt*, *rimánkodik*, *rivall*. — Az onomatopoetikus igéknek egy része csak a nyelvtörténet bizonyos korszakaiban tekinthető fiktív tövűnek. Ennek az lehet az oka, hogy a valódi származékige később elszakadt az alapszavától, vagy az eredetileg fiktív tövű igékből később vonták el a tövet. Hogy egy-egy esetben melyik okról van szó, azt igen nehéz megállapítani, sokszor legfeljebb a kronológia nyújt némi támaszt.

2. A lexéma értékű tő lehet: a) Ige: 1456 k.: *megtheperedekh* (Gl.) : vö. 1577 k.: „*tépeth zéleot*” (OrvK. 300) | 1476: *Chysolo* (MNY. 6: 180) : 1444/: ? *Chezew* szn. (OklSz.); vö. még 1799: „*Kratzen: Tseszni*” (GyarmAff. 330); stb. — b) Igenévszó: BécsiK. 155: *lepeget* : FestK. 149: *chee^pijn* ’cseppjén’ | 1458: *lobogo* (OklSz.) : 1509: *lombosfarkunak* (MNY. 10: 235). A lexéma értékű

tő és a fiktív tövű ige összetartozása ebben a csoportban ismerhető fel a leg-
nehezebben. — c) Indulatszó: BécsiK. 61: „kizal *aieit* tiztelni”: DebrK. 333:
„Monda herodes *ah* enis hallottam valamit erről” | BécsiK. 92: „*ohaita* z
mōda”: JókK. 110: *oh*; stb.

Az idegen eredetű igék tövei

Az ómagyar kor kései szakaszában nyelvünkbe került, itt meghonosodó idegen eredetű igék alaktanilag is beilleszkedtek a magyar igetövek rendszerébe. Az átdó indoeurópai nyelvekben az igetövek többnyire magánhangzóra végződtek, mint pl. lat. *planta-re*, *prophetisa-re*, *canta-re*; szl. **činja-ti*, **kopa-ti*, **berma-ti* stb. Ilyen töigevégződés a magyarban nem volt. Ráadásul ezek az igetövek önmagukban az átdó nyelvekben nem éltek, csak a megfelelő toldalékmorfémákkal kiegészülve, vagy — mint a latin imperatívus alakja — viszonylag ritkábban fordultak elő. Ezért aztán a kései ómagyarban képzőrendszerünk egyik gyakori, deverbális és denominális szerepkörrel egyaránt rendelkező tagjának, az -l képzőnek különböző változataival honosodtak meg nyelvünkben. Az -l képző sajátos funkciói természetesen az így keletkezett alakokban is megnyilvánultak.

A jövevényigék tekintélyes része a magyarban az *-l* képző *-al* változatával terjedt el, mivel az áttadó nyelvekben ezek *ā*, illetve *ā* tövűek. A *tő* végződése így abba a rendszerbe illeszkedett be, amelyet a relatív igetövek körében a *várál* ~ *vára* típus jellemez, és a névszótövek körében is ismert: 1395 k.: *zobalo* (Gl.); JókK. 2: *fundaltatott*; 1456 k.: *capalok*, *trufalnak*, 1479: *círcalopenz* (Gl.); DöbrK. 308: *hahotal*; WespzrK. 105: *czanalattata*; CornK. 11r: *meg beer-maltatny*; DebrK. 56: *Cantaliak*; 1526: *kommendalom* (MNY. 37: 205); stb. Analogikusan ebbe a rendszerbe illeszkedik az *árguval* 'vitatkozik' (< lat. *arguere*) is: ÉrdyK. 662: *Arguálnak vála*.

Az idegen igetőknek további csoportja az, amelybe a nem á (á) tövű igék tartoznak. Ezekhez az -l képző középső nyelvválású, analogikus tövű hangzó után kapcsolódik. A mély és vegyes hangrendű idegen igetők így -ol képzőt kaptak: JókK. 10: *panazoluan*; MünchK. 34vb: *kostoltauolna*; 1470: *meghodolth* (Gl.); SándK. 10: *tanczolnakee*; stb. A palatális hangrendű igetők képzője -él/-öl: 1461: *Henyelepvarlag* (OkISz.); 1470: *perelnj* (Gl.); GuaryK. 66: *meg kezestolefhe*.

Az -*öl/-él/-ől* képzős jövevényigék egy része a hangzóhiányos változatú igetövek rendszerébe illeszkedett be: 1470: *perelnŷ* (Gl.) ~ TihK. 254: *põrõlietdõk*; MünchK. 11vb: *pezlëni*; DomK. 94: *gazol*; 1493/: *Wýzgazlo* (MNY. 10: 79) vő. 1562: *elkoborol* (TESz.); 1470: *coborlok* (Gl.); vő. 1643: *vándorolha/s* (ComJan. 92); JordK. 335: *vandozlok*; stb. — Az -*dil* képzős tövek és az -*öl/-él/-ől* képzősöknek az a része, amelyeknek a hangszerkezete nem teszi lehetővé a hangzévesztést, a teljes tótól csupán a tövéghangzó hiányában eltérő tövek a hangzóvesztést; JókK. 25: *czyñalna*; 1506: *Ekechenalo* szn. (Oklsz. eketípusába tartozik; JókK. 157: *p[o]coczaluan* ’kügünyolván’; 1500 k.: *pakokalo* [I csináló a.]; JókK. 157: *kolttauolna*; CzechK. 112: *koostolaasan*: (MNY. 50: 202); MünchK. 34vb: *koslttauolna*; MagyarK. 66: *meg kezestolefsbe*; 1479: *circalopenz* MünchK. 36rb: *kèzègtel*; GuaryK. 31: 125); stb. A töváltakozások világosan utálnak (Gl.): 1531: *circalas* (MNY. 31: 125); stb. A töváltakozások világosan utálnak arra, hogy a vizsgált igetövek nyelvünk szerkesztésévé váltak, és idegenszerűségüket elvesztették.

Az a néhány — az átadó nyelvben mássalhangzós tövű — ige, amely a magyarban sem kapott képzőt, a tőigék számát gyarapítja: 1420 k.: „*Phecum hugodat*” (ÓMOLv. 283); 1445 e.: *Viegga* 'fékja' (MŊy. 9: 424) | JókK. 80: *mertekletnenek*; BécsiK. 296: *merièm*. Az, hogy ezek a tövek miért nem kaptak képzőt, magyarázatra szorul. A *fék* esetében szemantikai oka lehet, amennyiben szinonimái (*bak-ik*, *basz-ik*, *gyak-ik*) is egytagúak. Ez a szempont erősebbnek bizonyult annál az alaktani indítéknál, amely a tő fiktívvé válását támogathatta volna, és amely a *k* végű ige-tövek viszonylagos ritkaságából fakadhatott volna. A *mér*-rel kapcsolatban szótörténeti (az átvétel esetleges korai volta) és alaktani oka (az *r* végű ige-tövek relatíve nagyobb gyakorisága) egyaránt lehet annak, hogy honosító képző nélkül is beilleszkedhetett ige-töveink rendszerébe.

Van egy-két olyan eset is, amikor az átvett ige látszólag tőalakban honosított meg. A *vall* (JókK. 69: *valyak*, 1: *vallot*) eredetibb alakja a *vádol* (<: szl. *vaditi*): BirkK. 4b: „bvneket meg *vadohiak*”. Ennek hangzóhiányos változatából — vö. 1573: *Be vadlotta* (SzT. 1: 866) — *dl* > *ll* hasonulással keletkezett a *vall*, majd jelentésmegoszlással a *vall*-hoz a 'megvall, kinyilvánít', a *vádol*-hoz a 'váddal illet' jelentés társult. — A *zár* esetében az *-l* képzős *zárol*-típusú forma mutatja az eredetibb alakot: vö. 1541: *be ... zāroluāñ* 'bezárván' (SylvŰT. 1: 100). A *zárol* hangzóhiányos változatából (ĚrsK. 357: *be-zawarla*; DebrK. 114: *bēh zarla*) különösképpen mássalhangzóval kezdődő toldalék előtti helyzetben, mint pl. *zāvārlj*, *zāvārlđ*, történt meg az *l* kiesése: ĚrsK. 115: *zawaryatok be*; 1541: *zárjátok* (RMKT. 2: 83). — Más a helyzet az *ábráz* igével. Itt az *ábráz* főnév (JókK. 125: *abrazban*) az végződését a nyelvi tudat ige-képzőnek érezte (az *aláz*, *példáz*, *ruház*, *vigyáz* stb. mintájára): 1470: *abraztassýg* (Gl.).

Az idegen eredetű fiktív tövekre kisfokú produktivitás jellemző, vagyis nem, vagy csak kis mértékben családosultak. Ez szemantikai, szóképzéstani stb. okokon kívül összefügg az ilyen tövek viszonylag fiatal voltával is.

Az ige-tőrendszer a kései ómagyar korban

Az előzőekben ismertetett változási folyamatok a tövek rendszerkapcsolataiban is módosulásokhoz vezettek a korai ómagyar kor végére kialakult állapothoz képest. Az alábbi összefoglalás a kései ómagyar kor végén kimutatható tőtípusokat jellemzi. Mivel már ismertetett változások összegzéséről van szó, nyelvtörténeti példák nem, vagy csak igen kis mértékben fordulnak elő benne.

Többalakú tövek

A teljes tőtől csupán a tővéghangzó hiányában eltérő tövek

Az ige-tövek legnagyobb része ebbe a tőtípusba tartozik. Tőigéken kívül (*lak-ik*, *csal*, *tud* stb.) származékok is tartoznak ide (*furdal*, *állap-ik*, *segít*), sőt a jeles relatív tövek nagyobb része: a felszólító módjeles, az *-nd* és a *-t(t)*

időjeles tövek is ide sorolódnak. Csonka tövük a szótári alapalakkal azonos: JókK. 38: *kell*; LaskS.: *kerlek*; SzabV.: *gerjethwen*; 1489: *megmasolya* (Okl-Sz.); stb. Teljes tövük ennek a magánhangzóval bővült változata: MünchK. 17vb: *vètemèn*; LaskS.: *tiztohad*; 1460 k.: *hírwadoth* (Gl.); JordK. 382: *be menendótek*; stb.

Mozgás mutatkozik ebből a típusból más típusok irányába. A többelseji eredetibb rövid magánhangzó nyúlása csonka töben a többelseji hosszú ~ rövid váltakozást mutató tövek számbeli gyarapodásához vezetett (*ád, hágy, lél; néz, lát* stb.). A hangzónyúlásnak az egész paradigmára való kiterjedése egyes tövek esetében a teljes tőtől csupán a tövéghangzó hiányában eltérő tövek típusába való visszasorolódáshoz vezetett (*lát, néz*).

A képzős relatív tövek egy része csonka töben is megőrizte a teljes tő alapján keletkezett mássalhangzó-torlódást. Ez néhány töben állandósult (*mond, kérd, nemz* stb.). A több szótagú igetövek egy részében átmenetileg ezekhez hasonló viselkedés tapasztalható (*forbátl, országł, tékozi*) nyelvemlékenként eltérő mértékben. A mássalhangzó-torlódás leginkább a Huszita Biblia nyelvére jellemző ilyen esetekben.

A többelseji időtartamot váltakoztató tövek

Az egy szótagú igetövek egy részében a Ø toldalékos szótári alapalakban a többelseji magánhangzó a kései ómagyarban hosszú: WinklK. 320: *meeghee*; NádK. 328: *aad*; KeszthK. 16: *leez*; stb. A nyúlás egyes tövek esetében már a korábbi korszakokban megkezdődhetett. A jelenség nyelvi és nyelvjárási terjedése a kései ómagyarban folytatódott. A magánhangzók időtartamának kései és nem következetes jelölése folytán a típus pontos megrajzolása a kései ómagyarra vonatkozóan sem lehetséges. A felső nyelvállású magánhangzót tartalmazó tövekkel kapcsolatban (*hízik : hízłal, тұr : тұrelem, түник : түntet, тұr : тұrkál* stb.) csak a mai nyelvre és a nyelvjárások egy részére támaszkodva lehet sejteni a töváltakozás meglétét, egyúttal azonban ennek területi korlátait is számításba kell venni.

A hangzónyúlás a tövéghangzó elvesztésével keletkezett alakrövidülésnek a kipótlására és a hangsúlynak, valamint a hangkörnyezetnek (főként a csonka tő végi mássalhangzó minőségének) a hatására indulhatott meg, de általában soha nem vált, tehát nem terjedt ki minden egy szótagú igetőre. Néhány esetben a hosszú magánhangzó az idők folyamán az egész paradigmában állandósult (*lát, néz*), az azonban nem állapítható meg, hogy ez korszakunk nyelvi eseménye volt-e, vagy csak később történt. Ezek az igetövek — most már hosszú többelseji magánhangzóval — ismét a teljes tőtől csupán a tövéghangzó hiányában eltérő tövek típusába sorolódtak.

A csonka és a teljes tő használatára vonatkozóan a teljes tőtől csupán a tövéghangzó hiányában eltérő töveknél elmondottak érvényesek. — A többelseji magánhangzó egyes alakokban való hosszúsága más tőtípusokba tartozó tövekben is jelentkezik: *mégy, lesz, tész* stb.

A hangzóhiányos változatú tövek

A két vagy több szótagú származék-igetövek egy része tartozik ebbe a típusba: *énekél : éneklék, gyötör : gyötrő, jegyéz : jegyzi* stb. (Az igitövek képzett volta már a kései ómagyarban sem volt feltétlenül felismerhető.) Elsősorban — gyakorisági sorrendben — *l, z, g, m, r* végű tövek tartoznak ide.

A kései ómagyar kor első felében, különösen a Huszita Biblia nyelvében gyakori volt, hogy a hangzóhiányos tőváltozat fordult elő a csonka és a teljes tőben is: BécsiK. 143: *èrznèc ~ 111: èrzic*, 218: *Likorg ~ 218: Likorgatoc*, 258: *teuelgnèc ~ 198: teuelget* stb. Az így toldalékolt igitövek száma más kódexekben és a korszak későbbi évtizedeiben csökkent, tehát a hangzóhiányos változatú tövek típusába tartozó igék száma a teljes tőtől csupán a tővéghangzó hiányában eltérő tövek rovására gyarapodott.

A v-s változatú tövek

Az idetartozó tövek közös vonása, hogy *v-s* tőváltozatuk is van, amely a teljes tőben és a kettős természetű tövekben jelentkezik.

A csak *v-s* változatú tövek

Ezek a tövek a kései ómagyarban csonka tőben általában hosszú magánhangzóra végződnek: KeszthK. 155: *lwyek*; 1530: *megh roja* (Száz. 1874: 348); vö. még XVI. sz. m. f.: *Jö* (MNY. 60: 105); stb. A hosszú magánhangzó a korábbi korszakokban alakult ki a * β (* γ) szabályos hangfejlődése során. A spiránsokra, illetve a hiányukra a teljes tőben jelentkező hiátusos alak, illetve a hiátustöltő *v* (*j, h*) utal; 1456 k.: *iuende* (Gl.); GuaryK. 64: *buec*; — PéldK. 66: *syuasnak*; KeszthK. 29: *fuuasatwl*; 1524: *newelje* (MNY. 13: 122); — KulcsK. 231: *reyagat*; — vö. 1552: *rihasztának* (RMKT. 3: 343). Az eredetileg veláris *i*-t tartalmazó tövekben az *i* és a spiráns kapcsolata a szokásostól eltérő módon fejlődött. Az *i* + β hangkapcsolatból nem tudott diftongus alakulni, hanem a spiráns teljes értékű *o ~ u* magánhangzóval váltakozhatott: BécsiK. 183: *hiu*, 196: *Hiuttac*, 287: *hiottam* stb. Az ilyen alakok a nyelvterület keleti részén a *hivu, szivu, sivu* stb. formákban napjainkig fennmaradtak.

A kései ómagyarban 15 tő tartozik ide: *nő-, ró-, bú-, fő-, fű-, hi-, jő-, lő-, nyí-, nyű-, ri-, sí-, szí-, sző-, ví-*.

Az *sz-es* és *v-s* változatú tövek

Az idetartozó tövek alakjai korábbi hangtani, alaktani és analogikus változások kapcsán fejlődtek ki. Egy részüknek rövid magánhangzós az abszolút töve (*lë-, të-, hi-, vi-* stb.). Elbeszélő múltjukat a többi igitől eltérő módon (is) képezik: BécsiK. 16: *tonc*; SzabV.: *wvnek*; NagyszK. 17: *bevynek*; MargL. 105: *eskevernek*; stb. Kijelentő mód jelen időben a tövük *sz-szel* alakul: 1488: *tesí* (MNY. 16: 79); DöbrK. 373: *ezónk*; 1526: *hijzem* (MNY. 37: 204); BécsiK. 255: *alozon*; stb. A kései ómagyarban kezd erőteljesebben terjedni a *v-s* tövük: BécsiK. 15: *megueue*; JordK. 732: *el nýwgoveek*; stb. Ebbe a típusba tartozik a *tész, lész, vész, hisz, visz, észik, iszik, ósz; aluszik, fekuszik, nyugoszik, haraguszik, esküszik, tiloszik, vajuszik*.

feküszik, alkuszik.

Az sz-es, d-s és v-s változatú tövek

Ez a típus a kései ómagyar kor második felében kezd alakulni. Forrása ekkor még csak az *sz-es* és *v-s* változatú tövek közül kilépő néhány ige: Guarý-K. 79: *ñugodnec*; WeszprK. 79: *esküdnie*; LányiK. 426: *fekednek*; stb.

Az *sz*-es és *d*-s változatú tövek

Az *sz-es* fő az *aluszik*, *feküszik* típusú igék *d-s* tövének kialakulása után további terjedésre válik képessé: megkezdí behatolását néhány *-odik/-edik és -odik/-kodik/-kodik* képzős ige jelen idejébe: MargL. 7: *meg elegezíyk*; ÉrdyK. 524: *vezekőznek*. Erre a változásra a XVI. sz. elejétől vannak adataink. A kései ómagyar kor végéig a következő tövekre terjed ki: *elégedik ~ elégészik*, *nyomorodik ~ nyomoroszik*, *melegedik ~ melegészik*, *veszekedik ~ veszekészik*. Ezek a tövek a teljes tőtől csupán a tővéghangzó hiányában eltérő tövek csoportjába tartoztak eddig.

A tövégi időtartamot váltakoztató tövek

A magánhangzóra végződő tövek csoportja, amelyben a *tő* magánhangzója testes személyragok előtt hosszú, *ő* személyrag előtt rövid: CzechK. 47: *figgezteteel*; 50: *meene*; ÉrdyK. 509: *enghedneenek*; 511: *mywelne*. Az általános ragozásnak elbeszélő múlt idejű és feltételes módú tövei tartoznak ide. — A Huszita Biblia és a VitkK. nyelvi változatában a toldaleket megelőző szótag palatális labiális magánhangzójához való illeszkedés folytán *ő* ~ *é* váltakozás mutatkozik: BécsiK. 13: *még olo*; Apork. 155: *ioo*; VitkK. 59: *fúgo*; BécsiK. 68: *glènèc még*; — MünchK. 71ra: *ioo*; BécsiK. 303: *bqitplnètèc*. Ennek a váltakozásnak a kezdetei valószínűleg a kései ómagyar kor elejére tehetők.

Típust nem alkotó tövek

A *vol- ~ val- ~ vagy-* és a *mën- ~ mäg-* tövek nagy alaki gazdagságuk folytán egyetlen típusba sem sorolhatók.

Egyalakú tövek

A magánhangzóra végződő relatív tövek csoportja, amelyben a tő hosszú magánhangzóra végződik, és ez a toldalékolás során változatlan marad: WINKLK. 208: *fel emeleek* : 326: *fel emelee* | ÉRDYK. 512: *meg találhatnaak* : 509: *tennee*. A határozott ragozás elbeszélő múlt idejű és feltételes módú tövei tartoznak ide.

Irodalom

BÁRCZI, Szótöv.; D. BARTHA, Szóképz.; BENKŐ, ÁrpSzöv. 122–78. — A morfofonetikai változások hatása az ige-tövekre: SIMONYI: Nyr. 10: 366–76, AkNyÉrt. 14/VII: 4–45, TMNy. 240–2; TÖMLŐ: Nyr. 14: 203–5, 254, 302–5; DINGFELDER, Bibl. 40–6; LOSONCZI: NyK. 16: 242–4, 432–40, 446–58, 17: 125–38; MÉSZÖLY, HBTárgy. 35–44, 96–9, NyTörtFejt. 90–9; MOKCSAY; IMRE, SzabV. 164–8; MÉSZÖLY: NéprNytud. 5–6: 16–8; KÁBOLY: NytudÉrt. 40. sz. 170; SIMA: MNy. 62: 318–23. — Szervetlen elemek, analogikus hatások a tövekre: SIMONYI: Nyr. 16: 219–20, TMNy. 269; DINGFELDER, Bibl. 42–5; MÉSZÖLY: Nyr. 37: 167–70, HBTárgy. 126–38, NyTörtFejt. 88–9; HORGER: Nyr. 42: 337–9; ZOLNAI: Nyr. 49: 125–6; HORVÁTH: MNyTK. 61. sz.; BENKŐ: ANyT. 5: 63–4; VELCSOVNÉ: Nyelv és Ir. 1: 123–31; P. HIDVÉGI: Pais-Eml. 304–6; PAPP I.: MNyJ. 4: 35; IMRE, SzabV. 164–5, 168; ZELLIGER: NytudÉrt. 104. sz. 775–80, MNy. 80: 486–8; NYIRKOS, InetímMsh. 63, 83, 86–8, 129, 133. — A fiktív tövű igeik: ZOLNAI: MNy. 40: 154–8; BÁRCZI: MNy. 44: 84–94; BENKŐ: MNy. 50: 254–74, Fiktlg.

AZ IGEK ÉPZÉS

Írta: D. BARTHA KATALIN

Az igeképzés alaki kérdései

Új képzőbokok alakulása

Gazdag képzőrendszerünk jelentős részének keletkezése nyelvünk írott emlékes kora előtti szakaszokra nyúlik vissza. A képzők bokrosulása azonban egyik korszakban sem tekinthető véglegesen lezárt folyamatnak, ha egyre ritkábban is, bármikor végbemehet, így a kései ómagyarban is működésben levő alakulás. Néhány képzőbokrunknak e korszakbeli adatai lehetővé teszik a bokrosulás lefolyásának a kezdetei a még ebben a korban bokrosuló vagy tovább bokrosuló képzők többségében az előző szakaszra tartoznak.

A vizsgált korszakban alakuló képzőbokok vagy két elemi képző összetapadása útján keletkeztek (ez az ősi, az első képzőbokok születésének szakaszában egyetlen bokrosulási mód), vagy a már előző korszakokban több eleművé tapadt képzők tovább bokrosulása alakítja őket még testesebbé. A bokrosulás helye, illetve iránya szerint is elkülönül két típus. Az általánosabb, a többséget képviselő az, amelyben az utána következő elem tapad hozzá a képzőhöz (*hasad* :> *hasadoz*; *fuldok* :> *fuldokol*), vagyis a bokrosulás hátul történik, a másik típusban a képző elé kerül be egy új elem, tehát a bokrosulás elöl megy végbe (*erőkodik* :> *erőkődik*).

Hátul bokrosuló képzők

1. A vizsgált korszakban alakuló képzőbokok közé tartozik a *-doz/-déz/-döz* gyakorító képző is. Az egyelemű *-z* gyakorító képző deverbális használatban már ebben a korban sem produktív, a vele formált néhány származék minden bizonnyal az előző korszakokból megőrződött, lexikalizálódott elem: JóK. 111: *tartoznak*; NádK. 338: *megkötőzec*, 340: *elvaltozic*; JordK. 383: *vonznak*; stb., *-d*, illetve *-ad/-ed* képzős alapigéhez azonban akadálytalanul járulhat. Ez már a bokrosulás megindulásának a jele, s ez a folyamat az előző szakaszban elkezdődhetett.

A következő adatok a *-d*, *-ad/-ed* képzős igékből *-z*-vel formált továbbképzésekre szolgáltatnak példát: BécsiK. 18: *ildopzneie* (vö. HB.: *ildetutivl*); Apork. 66: *esedeznek* (alapszava *esedik*; vö. JóK. 157: *esfedesemuel*); MargL. 3: *zakedozot*; NagyszK. 82: *hafadozna*, 307: *megrepedezenec*; stb. Megjelenik nyelvemlékeinkben már néhány olyan képzés is, melyek létrehozásához bizonyára nem szolgált alapul *-d*, *-ad/-ed* képzős ige (vagy legalábbis ilyen nem lehet kimutatni), bennük tehát a képzőbokra tapadt *-d*, *-z* egységes *-doz/-déz/-döz* toldalékként működik: BécsiK. 37: *egédopz* : *ardens*; NádK. 162:

lengedőzne; CornK. 27r: *haylodozo*; JordK. 7: *ýngodozo*; SzékK. 3: *lövöldöző*.

A képzőbokorra válás kritériumának azonban nemcsak azok a származékok tekinthetők, melyek nem *-d*, *-ad/-ed* képzős alapszóból alakultak. Az a körülmény, hogy a deverbális *-z* ebben a korszakban már csak *-d*, illetve *-ad/-ed* képzős alapszóból eredő képzésekben viselkedik produktív képzőként, egyértelműen azt bizonyítja, hogy a nyelvérzék a *-z* elemet a *-d*-hez tartozónak véli, s a *repedez*-félekben is a *-doz/-déz/-döz* közreműködését látja.

2. A *-dokol/-dēkēl/-dōkōl* létrejötté egy már előzőleg is többelemű képző tovább-bokrosulásának eredménye. Kialakulásának körülményeire jól követhetően rámutatnak korszakunk nyelvtörténeti adatai. A közvetlen előzmények, a *-dok/-dēk/-dōk* képzős igék, melyek képzőbokra kétségtelenül ősmagyar keletkezésű (a *-k* képző az ómagyarban már elavult), együtt élnek a belőlük *-l* gyakorító képzővel formált továbbképzésekkel: MünchK. 11ra: *gldōkēnd*; BécsiK. 69: *gldōclēni*. A *faldokol* (MünchK. 17va: *faldoclo*) továbbképzés számára is bizonyára megvolt a *-dok* képzős alapszó, bár csak egy korszakunknál későbbi adatban mutatható ki: 1590: *faldokua* (KárBibl. 1: 671). Az *érdekel* igére korszakunkból egy személynévül használt továbbképzést idézhetünk: 1453: „Mathias Erdekelew” (OkI Sz.). Az *érdek* alapszót szintén nem tudjuk olyan adattal szemléltetni, amely korszakunk feldolgozott forrásaival azonos időből származik, valamivel későbből közölhetjük a következő példát: 1559: „... hellebardal erdekni [‘érintgetni, ütögetni’] kezdē” (SzékKrón. 168). A feltehető *nyeldek* igéből *-l*-lel alakult továbbképzésre több nyelvemlékükből idézhetünk adatokat: 1405 k.: *nel dekle* ‘nyeldeköl’ (Gl.); NagyszK. 195: *neldeklefne*; VirgK. 4: *Nyeldeklefembe*; stb. Korszakunkban a *nyom* ige-nek is élt *-dok* képzőbokkal képzett *nyomdok* származéka: 1405 k.: *megnomdok* (Gl.); ÉrdyK. 43: „yo mywelkōdetnek nyomdokoyt [‘követőt’]”. A *nyomdokol* továbbképzésre csak a XVII. századi források szolgáltatnak adatokat (l. NySz.).

3. A kései ómagyarban a kauzatív jelentésárnyalatú *-aszt/-eszt* képzőbokor is tovább bokrosul egy gyakorító *-l* képzővel. Kapcsolódásuk állandósulásával megszületik a kauzatív-duratív jelentésárnyalatú származékokat képező *-asztal/-esztel* képzőbokor (*magasztal*, *vigasztal*, *engesztel* stb.). A bokrosulás első fázisa, amelyben az *-sz* képzős igékhez kauzatív *-t* járulván az *-aszt/-eszt* képzőbokor létrejött, az előző korszakokra esik, vizsgált szakaszunkban már nem élnek a bokrosulás alapjául szolgáló *-sz* képzős igék. Kivétel a *vigasztal*, melynek előzményei között a bokrosulás kiindulópontját jelentő *vigaszik* igére is találunk korszakunkbeli adatot: MünchK. 14rb: „Es megrigazec a gēzmeec azon időbēn” : *Et sanatus est puer in illa hora*.

Az *-aszt/-eszt* képzőbokkal keletkezett származékok jelentős mennyisége mellett elenyészően csekély az *-asztal/-esztel* képzős igék száma, vagyis az *-l*-lel történő továbbképzés csak néhány esetre korlátozódik. Korszakunk írott emlékeiből még minden továbbképzés *-aszt/-eszt* képzős alapszavára idézhetünk példát, párhuzamosan a belőlük *-l* képzővel formált származékok adataival: JókK. 1: *megakasztotta* : DöbrK. 27: *akasztallud*; JókK. 9: *felmagasztaltott* : JókK. 125: „magasztalnak [‘emelnek’] fatorokot”; JókK. 72: „yőhabely terelemnefekett meg vigaszt [‘meggyógyít’]” : JókK. 102: „es vigasztalyauala sebyt ewnekyk”; MünchK. 84va: „Tapaziatoc z laffatoc” : *palpate et videte* : AporK.

128: „... kezek vágon es nem *tapasztalnak* ['tapintanak']; KeszthK. 97: *meg lankasztad*; DöbrK. 68: *meg lankasztala*; ÉrdyK. 653: *marasztaa*; a *marasztal* képzésre csak a XVII. században található adat (l. TESz.), valószínű, hogy korszakunknál későbbi szakaszban keletkezett.

Az *engesztel* az egyetlen olyan — már korszakunkban is meglevő — *-asztal/-esztel* képzős ige, melynek e szakaszbeli forrásaiban nem szerepel *-aszt/-eszt* képzős alapszava, valószínű tehát, hogy nem *-l*-es továbbképzés, hanem az egységes, ekkor már képzőbokorra vált *-asztal/-esztel* alkotása. (A NySz. *megengeszt* adata téves, a hivatkozásban idézett helyen ez áll: BécsiK. 157: „*ëngëzteltëffëlmeg vram*”: *placare Domine*.) Az *-asztal/-esztel* képzőbokorral keletkezett igék száma a későbbi századokban sem szaporodott, sőt inkább csökkent. Kihalt például az idézett *akasztal*, *lankasztal*. Az *-aszt/-eszt* képzős igék viszont, melyek az intranszítív *-ad/-ed* származékaival állnak szemben — valószínűleg éppen ennek a szembenállásnak köszönhetően —, ma is jelentős mennyiséget képviselnek. Az *-asztal/-esztel* képzőbokor működése tehát már vizsgált korszakunkban is igen szűk korlátok között mozgott, majd meg is szűnt, mielőtt a képző igazán termékenyvé válhatott volna. Produktivitásának elhalását bizonyára siettetette a vele képezett származékok korai lexikalizálódása is.

4. A hasonlóan korlátozott szerepkörű *-aml/-eml* kialakulása korszakunkban megy végbe, bár lehet, hogy kezdetei szintén az előző szakaszra nyúlnak vissza. Korszakunkban még élnek az egyelemű *-m* mozzanatos képzővel képzett *csuszamik*, *félemlik*-féle igék: BécsiK. 262: *villamo*; *fulgurans*, 287: *mëgfëlmëc*; DöbrK. 203: *ëvzamaftol*; stb. Néhány ilyen igehez — az *-m* gyengülő funkciójának megerősítése céljából — már korszakunkban a mozzanatos *-l* járult. A *félemlik*-re az első példa a JókK. hangátvetéses adata: 108: „Es mynd az barátok ygen *felelmenek*”. Minthogy ez az alakváltozat más forrásunkban is előfordul (DöbrK. 93: *filelmnek*; *pertimescunt*), valószínűnek látszik, hogy a *félelem* főnév akkori *felelm* alakjának hatására alakult át az *-eml(ik)* képzős ige *-lm* végződésűvé. A *csuszamik* és *csuszamlík* képzésekre azonos forrásból idézhetők a következő adatok: DöbrK. 203: *ëvzamaftol*, 255: *ëvzamlëk*. A *villámlík* képzés — valószínűleg még rövid magánhangzós *villamik* formában — gyakran jelentkezik korszakunk írott emlékeiben: BécsiK. 262: *villamo*; GuaryK. 19: *vellamafnac*; stb. Az *-l*-el bővült változatra az 1533: *Vellamlík* (Gl.) adat az első példa. A később *háramlík* alakban használatos igeneknek nincs korszakunkban *háramík* előzménye, s első előfordulásaiban — nyilván a *hárint*, *hárant*-féle analógiájára — *-n* végződéses alapszóhoz járul benne az *-l*: ÉrdyK. 429: „azokra *haranleek*”. A *háramlík* változat csak MA.-nél jelenik meg, bizonyára a *csuszamlík*, *félemlík*-féle képzések hatására. A *sikamlík*, *csillámlík*, *íramlík* származékok korszakunknál későbbi időben keletkeztek.

Az *-aml(ik)/-eml(ik)* is egyike azoknak a képzőbokrainknak, melyek keletkezésük pillanatától csak egy-két jellegzetes típusú képzés létrehozására alkalmasak. E képzőbokrok produktivitása kezdettől minimális hatókörű, a velük képzett csekély számú származék lexikalizálódása elősegíti termékenységük teljes elhalását. Képzéseik többnyire specializálódott jelentésárnyalatúak, néhányan közülük egyedi jelölői az általuk hordozott jelentésnek (*ingadoz*; *fuldokol*, *érdekel*; *vigasztal*, *engesztel*; *villámlík*; stb.).

Képzőbokrainknak az a csoportja, melyben az alapképzésbeli képző elé kerül a bokrosulást vagy tovább-bokrosulást előidéző elem, alakulásának indítékai, majd a kialakult képzőbokr funkcionális sajátosságai tekintetében is eltér az előzőkben tárgyalt, hátul bokrosuló típustól. Az előző típusba tartozók bokrosulása mindig morfológiai természetű, funkcionális indítékú, célja funkciómegerősítés vagy funkciómódosítás. A képző elején bekövetkező bokrosulásban az alapul szolgáló képzőelem vagy bokr funkciója érintetlenül megmarad, sem nem erősödik, sem nem változik az eléje kerülő elem hozzátapadása következtében, vagyis ez a bokrosulás csupán hangtani természetű.

1. Korszakunk írott emlékeiben már felbukkan néhány olyan ige, mely az *-ng* többbelemű képzővel alakult. E képzőben az eredetileg egyelemű gyakorító *-g* az eléje beiktató *n* segítségével válik kételemű képzővé. Az *n* elem bekerülése a *-g* elé valószínűleg több forrásból ered, többségében (de lehet, hogy kizárólagosan) szervetlen járulékhangként ékelődik a zárhang elé, s ezt a folyamatot bizonyára támogatja a *zeng*, *kong*-féle hangutánzó analógiája is.

Az *-ng*-vel képezett igék közül a *kering* (*kereng*) látszik a legrégebbinek, valószínű, hogy legalább a korai ómagyarban keletkezett. Korszakunkban már lexikalizálódott képzés, gyakori használatú: JóK. 30: „kyk ez vilagott kernýel *kerengýk*”; BécsiK. 229: *kèrengnèc*; TelK. 24: *keringi vala*; stb. Bár éppen korai létrejötte s a keletkezés menetére, előzményeire utaló adatok hiánya akadályozza a benne levő *n* eredetének egyértelmű tisztázását, itt is valószínűnek látszik, hogy járulékhangként került a *-g* elé, bekerülését segíthette a már említett hangutánzó példája is, melyekben az *n* a szó hangtestéhez tartozó elem, s a *-g*-vel együtt sajátos hangulati hatást keltő eszköz a hangutánzásnak.

Világosan követhető fejlődés a *lappang* ige *-ng*-jének alakulása. Ennek az igének kimutathatóan megvolt az *n* nélküli, egyelemű gyakorító *-g*-vel képezett változata: PéldK. 63: „zokot vala *lappagný* [’rejtőzni]”. Mivel ugyanabból a (valószínűleg nomen-verbum) töből *-n* mozzanatos képzővel is élt korszakunkban egy *lappan* ige, föltehető, hogy az *n* járulékhangnak a *-g* elé kerülését ennek hatása is segítette: PéldK. 27: *el lappana* ’elrejtőzött’. Korszakunk emlékeiben megjelenik a *lappang* változat is: ÉrdyK. 236: *lappangozny*. A *lappang* korszakunktól állandósult lexikai eleme szókincsünknek.

A *szorít*, *szorul* igével azonos (ősi *szor*) alapszóból is keletkezett *-ng*-s képzés, a napjainkig élő *szorong*, mely korszakunknál később, a XVI. sz. második felében jelenik meg írott emlékeinkben: 1577 k.: *zorongafabol* (TESz.). A kauzatív *-at*-tal formált továbbképzés azonban már több mint egy évszázaddal korábban előfordul: BécsiK. 206: „q attafiat nē *zorongalta*”: *fratrem suum non coarctabit*. A *szorít*, *szorul* igék tövéből képezett *szorog* származékra nincsenek adataink (a meglehetősen gyakori *szorog* ige alapszáva a *szorgos*-éval azonos: JóK. 70: „zorgalmaffagual *zorognakuala* kazdagolný”; stb.), korszakunkbeli létezését tehát teljes bizonyossággal sem állítani, sem tagadni nem lehet. Ha megvolt, az *n* járulékhang bekerülésével vált kételeművé, ha hiányzott, feltehető, hogy már közvetlenül az *-ng* képzőbokr hozta létre. Az sem lehetetlen, hogy néhány esetben az *-ngat* képzőbokr kialakulása megelőzte az *-ng* létrejöttét, vagyis a *-gat* elé került az *-n*, majd ebből az *-ngat* képzőbokorból vonódott el az *-ng*. Lehet, hogy ez történt a *szorong* igével

kapcsolatban is, s a BécsiK.-beli *szorongat* képzés már az *-ngat* képzőbokr használatára nyújt példát.

Korszakunkban még csak az említett néhány *-ng* képzős igére szolgáltatnak adatot emlékeink. A vele alakult származékok csak a következő korszakokban gyarapodnak jelentősebb mennyiségűvé. Minthogy azonban az *n* általában csak fonetikai okok miatt került a zárhang *-g* elé, s csak a *-g* volt képző eredetileg, ez a folyamat, vagyis az *-ng* kialakulása nem igazi elől bokrosulás.

2. Ebben a korban már kétségtelenül végbemegy néhány képzőnkön az elől bokrosulásnak az a változata is, mely annak köszönheti megindulását, hogy e képzők gyakran járulnak azonos típusú (azonos végződésű) alapszavakhoz, s ezek utolsó eleme hozzájuk tapadt, anélkül, hogy ennek a bokrosulásnak bármilyen funkcionális jelentősége lenne. Ez az azonos indítékú — és többségében azonos elem beiktatásával végbemenő — bokrosulás a következő képzőket alakította ki: *-sít, -sul/-sül: sokasít, sokasul, semmisül* stb., *-lkodik/-lkődik/-lködik: paráználkodik, -skodik/-skődik/-skődik: viaskodik* stb.

A denominális használatban korszakunkban is igen termékeny kauzatív *-ít* képző és funkcionális ellenpólusa, az *-ul/-ül* nagy mennyiségű származékot alkot *-s* képzős melléknévi alapszóból. Ilyen képzésekre minden vizsgált nyelvemlékünk szolgáltat adatokat, közülük csak néhányat idézünk: DöbrK. 17: *évdafeyta*; NádK. 388: *meg febdősilven*, 370: *ekőšülttette*; CornK. 33v: *fenefeytek*; stb.

A későbbi *semmisít, semmisül* igék helyett *semmít, semmül*-féle képzések is akadnak a korszakunkbeli forrásokban: BécsiK. 65: *mégšēmēitēni*, 311: *mégšēmēitēnē*; MünchK. 42va: *mēšēmēitettēc*; stb. Lehet, hogy ez a képzésforma elszigetelt nyelvjárási változat, de valószínűbb, hogy ezek a képzések a később jelentkező *semmisít, semmisül* korábbi egyenértékesei, a *-sít* és a *-sul/-sül* képzőbokrok kialakulását megelőző időkből. Ezt a feltevést támogatja a kétféle képzésű igék jelentésbeli azonossága is: ÉrdyK. 48: *meg femyšdyttee*, 97: *el femyšewl*.

Azt, hogy az utóbbi képzések a *semmi* alapszóból a *-sít, -sul/-sül* képzőbokkal alakultak, igen valószínűvé teszi a *semmis* melléknév korszakunkbeli hiánya is. A vizsgált emlékeinkben kimutathatatlan *semmis* alak, amely későbbi forrásokban felbukkan, bizonyára elvonás a *semmisít, semmisül*-féle származékokból.

Más képzésekre nézve is nehéz olykor eldönteni, hogy a már egységes képzőbokorra vált *-sít, -sul/-sül* termékei-e, vagy még az *-s* nélküli *-ít, -ul/-ül* hozta őket létre olyan *-s* képzős alapszóból, ami a mai magyar nyelvben már nem él. Kérdéses az alapszó milyensége a *sokasít, sokasul* igék esetében is. Előfordul ugyanis korszakunk írott emlékeiben (s később is) a *sokas* melléknév a *sokkal* azonos jelentésben, bár az említett igei származékokhoz viszonyítva meglehetősen késői adatban: DöbrK. 127: *sokašf*. Korábbi meglétét ugyan teljes biztossággal nem utasíthatjuk el, azt viszont, hogy a nagyon gyakori használatú *sokasít, sokasul*-féle képzések belőle származnának, ritka előfordulása erősen megkérdőjelezi. A kérdés ma már megnyugtatóan nem dönthető el, valószínűbbnek látszik azonban, hogy a *sokas* is elvonás a *-sít, -sul/-sül* képzős származékokból.

Hasonló problémának merülnek föl a *dicsősít, dicsősül*-féle képzések keletkezésével kapcsolatban is. A *dicsős* melléknév egy kétes adaton kívül viszonylag

későn bukkan fel: 1577: *Dyches* (TESz.), az *s*-es változatú képzések viszont vizsgált szakaszunk első felének emlékeiben megtalálhatók: JóK. 35: „fel magasztat tegedet es *gyczewsejyt* tegedet”; DöbrK. 104: *dyčőseitefsbe*; CornK. 79r–79v: „es *dychewsyhyk* az ty menyey atyátokat”; stb. A *dicsősült* változatra csak egy adatot sikerült kimutatni: CornK. 52v: „az meg *dychewseult* telt meg alla az coporfon”; *super sepulchrum stetit corpus gloriosum*.

Az *-s* nélküli képzések lényegesen többször jelentkeznek, emlékeink többségében csak ezek használatosak. Ezek a több nyelvelmélkünkben kivételtelen előfordulása *-s* nélküli változatok azonos jelentésűek az *-s*-es *dicsősít*, *dicsősül*-féle képzésekkel: BécsiK. 130: „*dilqueitivala* . . . *iftent*”; *glorificabant* Deum, 140: „felmagasztatom z *dilqueitem* mein^f kiralat”; MünchK. 15ra: „*dilqueitec* *iftent*”; *glorificaverunt* Deum; ÉrdyK. 182: „megh *dyczöytefseek* embernek ew *ffya*”; BécsiK. 287: „rakiatocmg a hazat . . . meg*dilqueitlētē*”; *aedificate domum* . . . et *glorificabor*; ÉrdyK. 133: „Az ygazak megh *dyczöwltethnek*; stb. (Érdekesek és figyelemre méltóak a BécsiK. és a MünchK. adatai, melyekben hiátustöltő *v* kerül a *tő* és a képző magánhangzója közé.)

Minthogy azokban az emlékeinkben, melyekben a *dicsősít*, *dicsősül*-féle képzések szerepelnek, nem fordul elő a *dicsős* melléknév, ahol pedig előfordul — a KulcsK.-ben — az *-s* nélküli *dicsőt* továbbképzés található (KulcsK. 117: *dychewytefsbe*), igen valószínű, hogy a *dicsősít*, *dicsősül* már szintén a *-sít* és a *-sul/-sül* képzőbokokkal keletkezett származékok. Ezek a formák korszakunk nyelvallapotában sem voltak gyakoriak, illetve általános használatúak, később pedig végleg átengedik helyüket az *-s* nélküli *dicsőt*, *dicsől* változatoknak.

3. Az *-s*-sel bővült *-skodik/-skedik/-sködik* képzőbokok korszakunk vizsgált emlékeiben még meglehetősen kevés képzésben mutatkozik. Néhány szép példája azért már itt is kimutatható: GuaryK. 28: *viascodic*; ÉrdyK. 362: *byrofkodyk vala*. Vizsgált szakaszunknál pár évtizeddel későbből adatolható a következő képzés: 1573: *alnokoskodnec* (BornEvang. 4: 910b). Minthogy sem a *vi* ige *-s* gyakorító képzős *viás* származéka, sem *bírós* vagy *alnokos* melléknév nem mutatható ki sehol, a belőlük, illetve az *-s* nélküli alapformáikból keletkezett, előbb említett igékben már kétségtelenül a *-skodik/-skedik/-sködik* képzőbokok a képzést létrehozó toldalék.

Ez a képzőbokok kétféle képzéstípusból történő elvonás eredménye. Az egyik, a lényegesen nagyobb csoport tagjai az *-s* nomen possessoris képzős melléknévekből eredő igék (az *okoskodik*, *ékeskedik*-félék), a másik típust az *-s* gyakorító képzős igei alapszavakból alakult (*kereskedik*-féle) továbbképzések képviselik.

4. Vizsgált korszakunk adataiban az *-l*-lél bővült *-lkodik/-lkedik/-lködik* képzőbokok már több képzésben jelentkeznek: JóK. 23: *ketelkedek*; BécsiK. 182: *paraznalkodot*; PéldK. 76: *papalkodny*; MargL. 8: *tarsolkodnak*; JordK. 191: *gazazdalkodnak*. A későbbi *erőlködik* ige első adataiban még *-l* nélküli formák szerepelnek: BécsiK. 43: *ēzqkōdn^fuala*, 82: *ēzqkōdn^f*; WinklK. 111: *erewkedem*; DomK. 116: *erevkevdyk vala*; stb. Az *erő* alapszóból tehát még a képző *-l*-lél való bővülése előtt létezett egy *-ködik* képzős ige, amit később (a XVI. század végén) kiszorított az inetimologikus *-l*-lél gyarapodott *erőlködik* változat.

A *-kodik/-kodik/-ködik* képzőbokok *-l*-lél történő tovább-bokrosulása szintén két forrásra vezethető vissza. A fő forrás az *-l*-lél képzett igei alapszóból

származó *-kodik/-kodik/-kodik* bokorral továbbképzett *csodálkodik*, *uralkodik*-félék analogikus hatása. (Ilyen képzések minden emléünkben előfordulnak: BécsiK. 35: *rudalkodnakvala*; VirgK. 33: *czodalkoduan*; BécsiK. 161: *vral-kodic*; CornK. 144r: *vralkodny*; stb.) A másik forrás, melynek érvényesülését éppen az *erőlkodik* alakulása példázza, néhány olyan képzésben eredményezhette az *l* bekerülését, amelyekben a képző előtti magánhangzó minősége lehetővé tette, hogy a nyelvérzék *l* kieséses formának fogja fel. Ilyen esetben az *l* hangtani reciprokumként került a *-kodik/-kodik/-kodik* képzőbokor elé. (Ez azonban egészen kivételes módja az *l* bekerülésének.)

Az a körülmény, hogy e néhány képzőbokor születése vizsgált korszakunkban kezdődött, illetve ekkor még folyamatban volt, semmit sem változtat azon a tényen, hogy e korbeli igeképzőrendszerünk kialakulása lényegében már az előző korszakokban kibontakozott. Származékaik mennyiségét tekintve ezek a képzőbokrok nem jelentősek ebben a korban (többségük a későbbiekben sem), mégis jelentősekké teszi őket az a kivételes lehetőség, hogy alakulásukat, fejlődésük mozzanatait adatok szemléltetik.

A hangalak és a morfológiai felépítés

A képzők hangtani felépítése

Ősi egyelemű igeképzőink alaki felépítése az ősmagyar korban még többnyire CV lehetett, majd a képzővégi vokális lekopása után vált egyetlen más-salhangzóvá. Ezek korszakunkban C, vagy VC formájúak, az utóbbiakban a mássalhangzó egy vokálissal bővült, hozzátapadt ugyanis kiegyenlítődőtt minőségben (állandóan vagy alsó, vagy középső nyelvallású formában) az alapszó tövégi magánhangzója. E folyamat kezdetei legalább az ősmagyar korra nyúlhatnak vissza, erre utal az a körülmény is, hogy a képzőhöz tapadt tövéghangzó többségében alsó nyelvallású (*rakat*, *folyamik*, *illan*, *dobál* stb.), ilyen minőség viszont az ige-tövek véghangzójában a későbbi szakaszokban már nem található. Akadnak azonban olyan képzőink is, melyekben a hozzájuk tapadt, kiegyenlítődőtt minőségű tövégi magánhangzó középső nyelvallású, vagyis az ige-töve korszakunkban jellemző véghangzóval azonos. Ezekben az esetekben olykor nehéz megállapítani, hogy a kérdéses magánhangzó még a *tő*, vagy már a képző tartozéka-e. Nem okoz problémát a kérdés eldöntése az olyan képzőkkel kapcsolatban, melyek denominális ige-eket is képeznek, a névszótövekre jellemző véghangzó ugyanis korszakunkban is kétféle minőségű, alsó vagy középső nyelvallású magánhangzó lehet. (Így például az *-l* gyakorító képző előtti véghangzó deverbális származékokban mindig középzárt: *hatol*, *dőföl*, denominális ige-ekben a *tő* szerint változik: *ural*, *gondol*.) Az is eldönti a kérdést, ha egy-két származékot a csonka, illetve a relatív csonka *tő*-ből képez, ez esetben nem tapadhatott hozzá a tövégi magánhangzó (DöbrK. 223: *főstőlnek* stb.). Az *-odik/-edik/-odik* és az *-ozik/-ézik/-özik* középső nyelvallású magánhangzójának a képzőhöz tartozását csak korszakunknál későbbi századokban lehetne közvetlen kritériumok alapján bizonyítani (ilyen bizonyíték lehetne például e magánhangzó nyúlása), de vizsgált szakaszunkban is igen valószínűvé teszi a nem szótagalkotó *-d* és *-z*-től való jelentésselkülönülés (*kérd*, de: *teljesedik*; *kötöz* de: *változik*; stb.), s az is, hogy a középső

nyelvállású véghangzóval bővült változatuk állandósulását már az előző korban elősegíthette a velük bokrosult *-kodik/-kédik/-kodik* (JókK. 100: *fohazkodnak*, 147: *fegyuerkedet* stb.), *-kozik/-kèzik/-közik* (JókK. 42: *tudakozykuala*, 161: *elfedekezet* 'elfedett' stb.).

Megtörténik, hogy egy már elavulóban levő képző kap új erőre a véghangzó hozzátapadása következtében, ilyenkor az eredeti C típusú alak háttérbe szorul, elveszti aktivitását, csak régi származékok őrzik (ázt :> áztat). Máskor a véghangzóval való gyarapodás új funkció betöltésére teszi alkalmassá a képzőt, mintha egy másik képzővel bokrosult volna, sőt a gyakorító *-d*-hez kétféle minőségben, kétféle funkció betöltését lehetővé téve tapadt hozzá a tövégi magánhangzó (*hasad*, *éled*; *záródik*, *törődik*).

Néhány korszakunkbeli forrás adataiban egyes képzők előtt a tövégi magánhangzó *i* alakban jelentkezik. Előfordul a mozzanatos *-nt* képzőbokr előtt, egyetlen képzésben, ebben is *e*-vel váltakozva: JókK. 67: *tekenete*; 1456 k.: *theikynthwen* (Gl.). Ezt a szokatlan véghangzóminőséget valószínűleg az előző szakasz nyelvállapotának képzésformái magyarázzák. Az ÓMS. *theikunched* és a KTSz. *tekunte* képzésének *ü* véghangzójával szemben korunk illabiális tendenciájú nyelvjárásaiban a *tekint* alak lehetett használatos. Föltehető, hogy ez a változat több nyelvjárásban tovább élt, anélkül, hogy a képző előtti tövégi magánhangzó nyiltabbá vált volna. Ilyenféle oka lehet az *-ng* előtt szintén csak egy képzésben szereplő *i* meglétének is: TelK. 24: *keringi vala* (de: JókK. 30: *kerengjék*). Legkorábbi adatban a *-gál* képző előtt mutatkozik *i* véghangzó: MünchK. 21rb: *hagigaltaticuala*. Az *i* vegyeshangrendűvé teszi az igét, lehet, hogy itt elhasonulás eredményeként magyarázható. (Vagy veláris *i* volt az előzmény.)

Korszakunk képzőállománya alaki terjedelem és hangtani felépítés szempontjából a következő típusokba sorolható:

a) Egyelemű, nem szótagalkotó képzők. Hangtani képletük: C: *-l*: BécsiK. 71: *tozol* | *-d*: BécsiK. 274: *megnomodod* | *-g*: MünchK. 18rb: *füstolgo* | *-s*: BécsiK. 66: *folofuan* stb. — b) Kételemű, nem szótagalkotó képzők. Képletük CC: *-ng*: BécsiK. 229: *keregnèc* | *-nt*: BécsiK. 4: *pillantatban* | *-jt*: BirkK. 3a: *tarfohtani*. — c) Magánhangzós kezdetű, egyelemű, szótagalkotó képzők. Képletük VC: *-ad/-ed*: BécsiK. 72: *azzada* | *-at/-et*: FestK. 205: *chaltatya* stb. — d) Magánhangzós kezdetű, kételemű, szótagalkotó képzők: VCC. Magánhangzójuk szintén a hozzájuk tapadt tövéghangzó, két mássalhangzójuk képzőelem: *-aml/-eml*: DöbrK. 255: *czamlek* | *-int*: 1456 k.: *theikynthwen* (Gl.) stb. — e) Egyedüli típust képvisel az *-ü* képző diftongusos *-oit*, *-ëit*, *-öit* (*-ait*) változata. Kételemű, szótagalkotó képző, de magánhangzója diftongus. Hangtani felépítésének képlete: VSvC. JókK. 90: *byzonojta* stb. — f) Mássalhangzós kezdetű, szótagalkotó, kételemű képzők: CVC (Ebbe a típusba hangalakját tekintve az önálló szóból keletkezett *-hat/-het* is beletartozik, de ez természetesen nem kételemű.): *-dal/-del*: GuaryK. 62: *fuldallak* | *-gat/-get*: BécsiK. 102: *halgat* | *-lal/-lel*: DöbrK. 35: *foglalának* | *-hat/-het*: JókK. 47: *athatok* stb. — g) Ebbe a típusba elől tovább bokrosult képzőbokok tartoznak, a következő hangtani felépítéssel: CCVC: *-lkodik/-lkédik/-lkodik*: MargL. 8: *tarsolkodnak* | *-skodik/-skédik/-skodik*: ÉrdyK. 362: *byrofkodyk vala*. — h) Van néhány két szótagú képzőbokrunk. Kivételes alakulások, három képzőelem tapadt bennük képzőbokrúrá. (Az összetapadás több ütemben történt.) Hangtani felépítésük: CVCVC: *-dogál/-dégél/-dögél*: VirgK. 58: *iardogalt* | *-dokol/-dèkél/-dököl*: MünchK. 17va: *faldoclo*.

A képzők morfológiai felépítése.

A kapcsolódás alaki vonatkozásai

Az a körülmény, hogy mássalhangzós kezdetű vagy egyetlen mássalhangzóból álló igeképzőink közül egyesek az alapszó teljes, mások a csonka tövéhez járulnak, eltéréseket okoz képzőink, illetve képzéseink alaki vonásaiban. A csonka vagy a teljes tőhöz járulás egy-egy képzőnknek többnyire állandó tulajdonsága, olykor azonban előfordul kettősség ugyanazon képző használatában is.

A többemű képzők csonka vagy teljes tőhöz járulását — az alapszó hangalaki felépítettsége mellett — döntően befolyásolja annak terjedelme is. Ezért szótagalkotó többemű képzőink több szótagú alapszavaknak szabályszerűen a csonka tövéhez kapcsolódnak: NagyszK. 106: *kefergetik*; VirgK. 30: *igazgatiak*; JókK. 124: *enczelkedtenek*; MünchK. 9rb: *kédezkeddetvala*; ErdyK. 510: *nyayaskodyk*; stb.

Az egy szótagú alapszavak tőalakjának használatára vonatkozólag nincs egyértelmű szabály, ha a csonka tő olyan mássalhangzóra végződik, ami után könnyen ejthető a képző. Például: *hallgat*, de *halogat*: 1470: *hallogassad* (Gl.). Ha azonban a csonka tő olyan zárhangra, mássalhangzó-torlódásra vagy geminátára végződik, ami után a képző mássalhangzójának artikulálása nehézségekbe ütközhetne, a képzőt teljes tő előzi meg: DöbrK. 1: *haitogatanak*; VirgK. 86: *oztogatta*; stb.

Az egyelemű képzők előtti tőalak használati szabályának kialakításában szintén az alapszó hangalakjának milyensége, pontosabban a csonka tő záró mássalhangzójának jellege az alapvető szempont. A nehezen ejthetőség egyértelmű szabályhoz vezet: a teljes tő kizárólagos használatához: JókK. 41: *meg czokolyauala*; DöbrK. 183: *fezkeznek*; stb. A csonka tőnek a képző kezdő mássalhangzójával is könnyen ejthető volta ingadozást eredményez, ilyen esetben a csonka és a teljes tő ugyanazon képző előtt is váltakozva használatos, jelentkezéséből semmi szabály nem vonható le: TelK. 188: *nomorognac vala*; CzechK. 52: *keserg*; stb.

A tővégi magánhangzó, mely korszakunk ige-töveiben már általában középső nyelvvállású, az ősmagyarban még jórészt alsó nyelvvállású lehetett, s ez a minőség néhány ősi képzésünkben megőrződött (*akar*, *kever*). Az esetek többségében azonban a képző előtt jelentkező alsó nyelvvállású magánhangzó vizsgált szakaszunkban már nem a tő, hanem a képző tartozéka, vagyis a képzőhöz tapadt hangelem. A korszakunkbeli deverbális képzésekben tehát a tőtől függő véghangzóminőség mindig középső nyelvvállású (*szorog*, *töröl*, *kötöz* stb.), a denominálisokban a névszói alapszóra jellemző középső (*illatozik*, *országol*) vagy alsó nyelvvállású (*ural*, *rágalmaz*).

A teljes tőhöz járuló képzők

Következésképpen teljes tőhöz kapcsolódnak következő képzőink:

Egyeleműek: -n: A mozzanatos -n képzőhöz már az előző korszakokban hozzátapadt az alsó nyelvvállású tővégi magánhangzó. Valószínű, hogy az ősmagyar kortól a testesedett -an/-en formában használatos: 1330: *Zuhanos hn.* (ÖkISz); DöbrK. 35: *ki harfana*; PéldK. 84: *retteny meg*; stb. Mégis előfordulnak olyan képzések vizsgált forrásainkban, melyekben a képzőt középső

nyelvállású véghangzó előzi meg: SándK. 33: *vetonik* 'hasonlítható'; VirgK. 101: *meg giaponek* 'gerjed, lángra gyúl'. (A csonka tőhöz kapcsolódás az -n esetében elképzelhetetlen.)

-p: A mozzanatos -p-vel keletkezett származékok közül korszakunkban már csak egy-két (azóta elavult vagy csak továbbképzésben élő) igével találkozunk: JókK. 100: *hagypna* 'köpne'; CornK. 54v: *meg allapanak* : *steterunt*; MünchK. 62ra: *fel vltépec* : *resedit*. Nehéz lenne eldönteni, hogy e néhány képzés -p előtti tövéghangzójának egyöntetű nyíltsága a képzőhöz tapadás jele, vagy a tövéghangzónak e néhány ősi képzésben megőrződött eredeti minősége. Ez utóbbi lehetőség valószínűbb, a képző tehát az alapszó teljes tövéhez járul.

-r: A gyakorító -r képző előtti tőalak kérdésében az előbbihez hasonló problémák adódnak. A vele képzett (köztük az ekkor már továbbképzetlenül nem élő) néhány igében alsó nyelvállású magánhangzó előzi meg: JókK. 6: *akar3*; NagyszK. 124: *sanaru*; GuaryK. 87: *keueze*. A *zavar* ige is minden bizonnyal megvolt korszakunkban: 1240: *Zouorug* szn. (OklSz.), de vizsgált nyelvemlékeinkben nem találunk rá adatot, csak néhány évtizeddel későbből (1566-ból) idézi a TESz. a *zavarod fel* példát. A *nyomor* igét vizsgált szakszunkban csak továbbképzésekből lehet kikövetkeztetni, a legrégebbiekben az -r előtt nyílt magánhangzó jelentkezik: 1395 k.: *nomarek* (Gl.); 1405 k.: *nyumarik* (Gl.); FestK. 53: *nyomozanék*; vö. 1560 k.: *niomorū* [!] (Gl.). A *tipor* igeire vizsgált forrásaink nem szolgáltatnak adatot, bár valószínű, hogy korszakunkban már megvolt, vö. 1603: *tiporya* (TESz.). Az alsó nyelvállású magánhangzós képzések bizonyára ősi állapot megőrzői. Az -r képző mindig a teljes tőből alkotja képzéseit.

-s: A gyakorító -s mindig teljes tőhöz járul. Kevés származékot képez, de néhány ezek közül világosan felismerhető, aktív alapszóból keletkezett: JókK. 82: *kerefett*; BécsiK. 66: *folofuan*; GuaryK. 23: *futos*; DöbrK. 231: *repefői*; JordK. 209: *zepefnek*.

Többeleműek: -*ít*: Az -*ít* képzőnek ez, a korszakunk néhány forrásában még megtalálható előzménye mindig a teljes tőhöz kapcsolódik: BirkK. 3a: *tarfohtani*; MargL. 23: *mereht*.

-*ng*: Mindig teljes tő előzi meg: JókK. 30: *kerengyk*; BécsiK. 206: *zorongatta*; stb.

-*nt*: Szintén teljes tőhöz járul: JókK. 67: *tekente*; BécsiK. 4: *pillantatban*; stb.

Mindig teljes tőhöz járul az elől bokrosult -*lkodik*|-*lkedik*|-*lködik*: JókK. 23: *ketelkedek*; MargL. 8: *tarsolkodnak*; és az ugyanígy alakult -*skodik*|-*skedik*|-*sködik* is: 1573: *alnokoskodnec* (BornEvang. 4: 910b).

A csonka tőhöz járuló képzők

Egyeleműek: E típusba csak a gyakorító -*sz* sorolható, ez azonban csupán a tövéghangzóval testesedett változatában képez számottevő mennyiségű igét, önmagában mindössze a *játszik* igében minősül képzőnek: JókK. 160: *yacikuala*.

Többeleműek: -*dít*: Ez a képző és korszakunkbeli alakváltozatai kivétel nélkül csonka tőből alkotják képzéseiket: DöbrK. 22: *meg randoitotta*; 147: *el fordeitanaia*; VirgK. 79: *fordita*; stb.

-*dul/-dül*: Szintén csonka többől alkotja képzéseit ez az előzővel azonos tovább-bokrosulás útján alakult képző: JókK. 22: *fordola*; DöbrK. 117: *toldvlnak*; stb.

-*dogál/-dégél/-dögél*: (Az -*l* előtti magánhangzó korszakunkban még valószínűleg rövid.) GuaryK. 50: *el mendogelnec vala*; NagyszK. 311: *vardogalnia*; VirgK. 58: *iardogalt*; stb.

-*dok/-dék/-dök*: MünchK. 11ra: *oldokend*; 1405 k.: *nomdoco* (Gl.); 1590: *faldokua* (KárBibl. 1: 671).

-*dokol/-dököl/-dököl*: MünchK. 62va: *faldoclo*; BécsiK. 69: *oldocleni*; NagyszK. 195: *heldeklefnec*.

-*dos/-dēs/-dös*: Ez a gyakorító képzőbokor általában egy szótagú igék csonka tövéből alkotja képzéseit: DöbrK. 229: *fogdosniok*; CzechK. 47: *gyagдостак*; VirgK. 54: *meg mardostad, meg wldwsted*. A következő képzések magánhangzós többől erednek (mert a *búvik* és *tővik* igék ekkor még magánhangzóra végződtek): JókK. 114: *budosnac*; DöbrK. 89: *tődöstik*.

-*hod/-héd/-höd*: Ez a korszakunkban már kihalóban levő denominális igeképző a még fellelhető néhány származékban a csonka tőhöz járult: BécsiK. 19: *bühottèc*, 204: *megbüzhottènec*; ÉrsK. 425: *meg bwzhedyk*.

-*hot/-hét/-höt*: Szintén csonka tő előzi meg: NagyszK. 99: *bynhótnec*; CzechK. 71: *meg febhoteek*; WinklK. 203: *megh veerhoteek*.

-*kál/-kél* (vagy még -*kal/-kel*): Korszakunkban alig képez egy-két származékot, néhány évtizeddel később valamivel több képzésben jelentkezik. Általában csonka tőhöz kapcsolódik: ÉrdyK. 469: *zwrkallyaak*; a *máskál* képzésre 1551-ből közöl adatot a TESz: *maszkalnac*. A *tökél* ige magánhangzós többől ered, ez a tény is amellett szól, hogy valóban a *tesz* az alapszava (a *v* tövűeknek erre a típusára jellemző az előbb említett tőalak használata olyan képzők előtt is, melyek egyébként következetesen csonka tőhöz járulnak): FestK. 146: *thewkelleneeye*.

-*lal/-lél* (-*lál/-lél*): Mind deverbális, mind denominális képzésekben a csonka tő előzi meg: JókK. 85: *kezelely uala*; BécsiK. 12: *megzamlala*, 13: *megfoglala*; ÉrdyK. 494: *taplalnanak*.

-*sol/-sél/-söl*: Korszakunk kevés számú képzésében általában csonka tő előzi meg: FestK. 44: *thapsolyathók*. Később több igében zöngésült változatban jelentkezik, de korszakunkban még a zöngésülés valószínűleg ezekben sem következett be: JordK. 83: *pezsölljed*. A *dörzsöl* ige első adatát 1562-ből idézi a TESz: *törsölvén*.

-*tat/-tet*; -*tatik/-tetik*: A tőalak használata szempontjából azonos módon viselkednek, csonka többől alkotják képzéseiket: JókK. 35: *alaztattya*, 59: *fel ewltewztete*, 112: *eltetem*; FestK. 196: *thawozthafd*; ÉrdyK. 510: *valtoztatta*; stb. (A *v* tövű igei alapszavakban természetesen szintén magánhangzós tőalakhoz járul: JókK. 143: *tetete*; CzechK. 72: *ýtatak*; stb.) A -*tatik/-tetik* néhány adata: JókK. 64: *fel emeltetykuala*, 114: *adattattnak*; DöbrK. 9: *meg oftoroztaffec*, 217: *vilagofoltatik*; stb. (De: ÉrdyK. 495: *vyteteek*.)

-*hat/-het*: Ez az egyelemű, de alaki felépítését tekintve a CVC típusú többelemű képzőkkel azonos formáns — deverbális képzésekben — vizsgált korszakunkban is korlátlan produktivitású. Hatalmas mennyiségű képzéseiben az alapszó csonka tövéhez kapcsolódik: JókK. 25: *nezhettne*, 60: *lakhatom*, 159: *felkewlthetij*; FestK. 19: *foghath*; NagyszK. 104: *indulhatatlan*; stb. Kivételesen magánhangzós többől alakulnak a -*hat/-het* képzős származékok a *megy* igéből, valamint a *v* tövűekből (az -*sz*-szel, -*d*-vel váltakozó *v* tövűek kivételével): JókK. 24: *el mehec3*; GuaryK. 32: *lehet*; stb.

A teljes és a csonka tőhöz váltakozva járuló képzők

Egyeleműek: *-d*: Gyakorító funkcióban korszakunk vizsgált forrásainak adataiban csak a csonka tő használatára van példa: JókK. 104: *meg kerdenek*; MünchK. 86ra: *monda*; ÉrdyK. 13: *aldot*, 466: *chend* 'cseng'. Ezekben az adatokban tehát már csak a másodlagos alakulásként létrejött, csonka tőből eredő képzésekben jelentkezik az egyelemű *-d*. Bennük a képzőt csupa könnyen ejthető (liquida, nazális) mássalhangzó előzi meg, de például a korszakunkban is bizonyára megvolt *tapod* származékban: 1536: *tapodlak* (TESz.) — éppen az alapszó csonka tövének végmássalhangzója miatt — a képző a teljes tőhöz járul. (A régebbi szakaszokban megvolt eredeti állapot, vagyis a teljes tőhöz járulás emlékét őrzik a *-d* véghangzóval testesedett *-ad/-ed* és *-odik/-édik/-ödik* változatai is.)

-g: Teljes és csonka tőhöz egyaránt kapcsolódhat. Példák a teljes tő használatára: JókK. 70: *zorognakuala*, 95: *morognak* (de: DöbrK. 190: *morganak*); AporK. 57: *czepegetek*; PéldK. 78: *rettegewm*; TelK. 188: *nomorognac vala*; stb. A csonka tő használatára többségében olyan képzések idézhetők, melyeknek bizonyos grammatikai, illetve továbbképzett alakzataiban a *-g* előtt a teljes tőváltozat is megjelenik, vagyis tőtípusukra jellemző a csonka és a teljes tő váltakozása: 1405 k.: *forgo zel* (Gl.) (de: BirkK. 1b: *forogion*); BécsiK. 42: *mozgáfat* (de: FestK. 35: *mozognak*); NagyszK. 4: *keferggó* (de: ÉrdyK. 608: *keferóghny*); stb. Vannak azonban olyan nyelvmlékeink, melyek nyelvjárásában ezek az igék nem tartoznak az említett tőtípusba, nincs meg bennük a csonka és a teljes tő váltakozó használata, a *-g* minden adatban a csonka tőhöz járul: DöbrK. 190: *morganak*, 192: *nomorgananak*; NádK. 109: *dedergó*; *keferg*, 58: *tekergeel*; stb.

-l: Funkcionálisan háromféle *-l* képző különböztethető meg korszakunkban: a gyakorító, a mozzanatos és a műveltető *-l*. Minthogy a műveltető *-l* korszakunkban már az alsó nyelvválású véghangzóval testesedett *-al/-el* formában él: 1405 k.: *azalo* (Gl.); DöbrK. 444: *forralt*; stb., a mozzanatos *-l* pedig a fellelhető néhány adat bizonyossága szerint már geminálódott változatban használatos, így csak a teljes tőhöz járulhat (BécsiK. 42: *zokelléc*; ÉrdyK. 299: *ffel zókölleek*; BécsiK. 287: *fuallottá*), ezen a helyen csak a gyakorító *-l* előtti tőhasználat kérdéseit tárgyaljuk.

A gyakorító *-l* vizsgált szakaszunkban főleg denominális származékok létrehozására szolgál, a vele formált néhány deverbális ige előző korszakokból megmaradt, lexikalizálódott származék. Vannak olyan képzésformák, melyekben következetesen teljes tő előzi meg: JókK. 66: *gylewlj uala*; BécsiK. 19: *gondollakuala*; CzechK. 59: *meg vrvosoljad*, 74: *oklelee*; stb. A csonka tő általában olyan igékben jelentkezik, melyek tőtípusára jellemző a tőalak-változás: BécsiK. 136: *éltékozlatoc*; DöbrK. 307: *tekozl*; BécsiK. 11: *ozzaglua* (de: JókK. 100: *or3(f)agol* [!], javítva az *f* *3*-re); JordK. 386: *Eneklethwuk*; ÉrdyK. 510: *cerdemlót*; stb.

-t: Funkcióját tekintve az egyelemű *-t* műveltető és mozzanatos jelentésű igéket képez. Alaki viselkedésük egyezései lehetővé teszik az előttük jelentkező tőalakhasználat kérdésének párhuzamos vizsgálatát.

Mind a két képző járulhat teljes és csonka tőhöz. Teljes tő előzi meg a kauzatív *-t*-t a következő igékben: BécsiK. 184: „*alotom okèt*”: *dormire eos faciam*; 193: *éltémèti*; MünchK. 55vb: „*fekete qtet a iazolba*”: *reclinavit eum in praesepio*. A mozzanatos *-t*-t: BécsiK. 14: *vèzètven*, 174: *mèuètuè*, 200:

zèrètē. — A műveltető -t gyakran járul csonka tőhöz: JóKk. 94—5: *hýmtenek*; GuaryK. 24: *ki kolti*; PéldK. 65: *meg rettente*; stb. — Csonka tő a mozzanatos -t előtt: BécsiK. 102: *èrtnèc*; SzabV.: *arthattak*; FestK. 172: *kewzewnthew*; stb.

-z: A gyakorító -z nagyszámú, főleg denominális képzéseiben általában teljes tőhöz kapcsolódik: JóKk. 71: *kewteleze*, 73: *lakozykuala*, 115: *meg ragalmaztak*; Apork. 115: *be fedeze*, 119: *aldoziak*, 123: *oltozot, öldozot*; stb. — A -z előtt a csonka tő ritkán s többnyire a teljes tővel váltakozva fordul elő: JóKk. 100: *erzenek* (de: 130: *erez*); BécsiK. 194: *nènz*.

Több eleműek: -doz/-dèz/-döz: Minthogy ez a képzőbokrunk úgy jött létre, hogy a gyakorító -z -ad/-ed képzős alapigékhez kapcsolódott, a legtöbb származékban a tővégi magánhangzóval bővült -adoz/-edèz/-edöz alakban szerepel. Néhány igében azonban középső nyelvválású véghangzó előzi meg a képzőbokrot, vagyis ez -doz/-dèz/-döz formában járul a teljes tőhöz: CornK. 27r: *haylodozo*; JordK. 7: *ýngodozo*. Egy-két származékban csonka tőhöz járul: BécsiK. 18: *ildozneie*; SzékK. 3: *lòvöldözkel*.

-gat/-get: Két és több szótagú alapszavakban kivétel nélkül csonka tőhöz járul: JóKk. 24: *kezelgetne*, 154: *haborgatanak*, 161: *emelgetek*; DöbrK. 201: *vakargattak*; NagyszK. 106: *kefergetik vala*; VirgK. 55: *czauargatafaua*; stb.

— Az egytagú alapszavakban általában a teljes tőhöz kapcsolódik: JóKk. 31: *smeg eutewgettem*, 69: *meg latogata*; BécsiK. 27: *fenègèt*; DöbrK. 42: *haitogatának*, 479: *çepegetnek*, 491: *čalogatokert*; ÉrdyK. 361: *keereghethnek*; VirgK. 86: *oztogatta*, 115: *meg hafogatya*; stb. Olykor azonban — ha azt az alapszó végmássalhangzójának minősége és mennyisége lehetővé teszi — egy szótagú alapszavaknak is a csonka tövéhez járul: JóKk. 106: *meg halgatak*; GuaryK. 14: *zaggattac*; stb.

-kodik/-kèdik/-kodik: A két vagy több szótagú alapszavakban mindig csonka tő előzi meg: JóKk. 44: *mijuelkedyk*, 63: *emelkedykuala*, 113: *fuualkodnak*; BécsiK. 19: *ludalkodanac*; stb. Előfordul a csonka tő egy szótagú alapszóban is: JóKk. 68: *bankodanak*; VirgK. 24: *kerkedenek*. — Az egy szótagú alapszóból eredő képzések az esetek többségében a teljes tőből alakulnak: JóKk. 32: *gyèzkekedel*; GuaryK. 13: *tozekodic*; DöbrK. 373: *nevekednek*; PéldK. 85: *mene-kewdewl meg*; stb.

-kozik/-kèzik/-közik: A tőalak használatában a -kodik/-kèdik/-kodik-kel azonos módon viselkedik. Két vagy több szótagú alapszavakban a csonka tőhöz járul: JóKk. 77: *kýuankozykuala*, 125: *ymadkozyk*; PéldK. 86: *el feletkewznek*; CzechK. 43: *Kowethkozýk*; stb. Néhány esetben egy szótagú alapszóban is a csonka tővéből képezi a származékokat: JóKk. 68: *le uelkeztettuen*; NádK. 325: „nagokba vetkòztel”; JordK. 592: *bel feezkezný*. — Az egy szótagú alapszóból eredő képzések azonban többségükben a teljes tőből jönnek létre: JóKk. 21: *gylekezenek*, 42: *tudakozykuala*, 161: „holot uala az gyermeknek telte elfedekezet [’befedett’]”; DöbrK. 113: *hadakozo*; stb. — Hogy a magánhangzó nyúlása bekövetkezett-e már néhány képzésben, azt sem a -kodik/-kèdik/-kodik, sem a -kozik/-kèzik/-közik esetében nem lehet bizonyítani.

A kapcsolódási alaki feltételei. — A korszak néhány képzőbokrának, illetve szótagalkotó egyelemű képzőjének használatán már megfigyelhető az a — bizonyára az előző szakaszokban is megvolt — jelenség, hogy kapcsolódási lehetőségeiket, a funkcionálisan kívül, alaki tényezők is befolyásolják. Az alapszó hosszabb terjedelme, két vagy több szótagúsága akadályos lehet egyes képzők hozzájárulásának. Néhány képzőnkre nézve

tehát kialakul az a törvényszerűség, hogy alapszavuk csak egy szótagú lehet, így egytagú igék vagy névszók csonka tövéből képezik származékaikat. Ez azt is jelenti, hogy alapszavuk képző nélküli vagy elhomályosult képzős alak, a képzések morfológiai felépítése tehát a következő: abszolút (vagy annak érezhető) *tő + képző*. Ilyen kötöttséggel funkcionáló képzőink:

-*dos/-dēs/-dős*: JóK. 114: *budofnac*; BécsiK. 23: *megfogodosuā*; VirgK. 54: *mardofnad*; stb.

-*lal/-lél*: JóK. 117: *kyzlelyuala*; BécsiK. 12: *megzamlala*; DöbrK. 68: *irlelisbe*; ÉrdyK. 494: *taplalnának*; stb.

-*dok/-dēk/-dök*: MünchK. 11ra: *öldökend*; ÉrdyK. 43: *nyomdokoyt*; 1559: *erdekni* (SzékKrón. 168); stb. Ugyanígy viselkedik a belőle tovább-bokrosu-

Az igeképzők előtti *tő*alakhasználat:

Teljes tőhöz járul	Csonka tőhöz járul	Teljes vagy csonka tőhöz járul
- <i>n</i> (<i>gyaponik, vetőnik</i>)	- <i>sz</i> (<i>játszik</i>)	- <i>d</i> (<i>tapod</i>) (<i>mond</i>)
- <i>p</i> (<i>hagyap, ültep</i>)	- <i>dít</i> (<i>indít, fordít</i>)	- <i>g</i> (<i>szorog</i>) (<i>keserg</i>)
- <i>r</i> (<i>tipor, kever</i>)	- <i>dul/-dül</i> (<i>indul, fordul</i>)	- <i>l</i> (<i>gondol</i>) (<i>tékozl</i>)
- <i>s</i> (<i>futos, repes</i>)	- <i>dok/-dēk/-dök</i> (<i>faldok, öldök</i>)	- <i>t</i> (<i>szeret</i>) (<i>ért</i>)
- <i>xt</i> (<i>társoxt, erext</i>)	- <i>dokol/-dēkēl/-dököl</i> (<i>faldokol, nyeldēkēl</i>)	- <i>z</i> (<i>borítóz</i>) (<i>nemz</i>)
- <i>ng</i> (<i>szorong, kereng</i>)	- <i>dogál/-dégél/-dögél</i> (<i>járdogál, mendégél</i>)	- <i>doz/-dēz/-döz</i> (<i>hajladoz</i>) (<i>üldöz</i>)
- <i>nt</i> (<i>vonont, tekent</i>)	- <i>dos/-dēs/-dös</i> (<i>mardos, pökdös</i>)	- <i>gat/-get</i> (<i>osztogat</i>) (<i>hallgat</i>)
- <i>lkodik/-lkēdik/-lködik</i> (<i>társalkodik, erőlködik</i>)	- <i>hod/-hēd/-höd(ik)</i> (<i>vénhődik, búzhődik</i>)	- <i>kodik/-kēdik/-kődik</i> (<i>dicselkedik</i>) (<i>juvalkodik</i>)
- <i>skodik/-skēdik/-sködik</i> (<i>bíróskodik, viaskodik</i>)	- <i>hot/-hēt/-höt</i> (<i>sebhēt, bűnhöt</i>)	- <i>kozik/-kēzik/-közik</i> (<i>gyülekezik</i>) (<i>kívánkozik</i>)
	- <i>kál/-kél</i> (<i>máskál, magánhangzós tőből: tőkél</i>)	
	- <i>lal/-lél</i> (<i>foglal, érlel</i>)	
	- <i>sol/-sēl/-söl</i> (<i>tapsoł, magánhangzós tőből: visél</i>)	
	- <i>tat/-tet</i> (<i>altat, ültet, magánhangzós tőből: etet</i>)	
	- <i>tatik/-tetik</i> (<i>adattatik, épültetik, magánhangzós tőből: vitetik</i>)	
	- <i>hat/-het</i> (<i>állhat, kérhet, magánhangzós tőből: mehet</i>)	

lással alakult *-dokol/-dēkēl/-dōkōl*: BécsiK. 69: *oldōclēni*; MünchK. 17va: *fal-doclo*; 1453: *Erdekelew* (OklSz.); NagyszK. 195: *neldeklefne*; stb.

-dogál/-dēgēl/-dōgēl (még valószínűleg az *l* előtt rövid magánhangzóval): E legtestesebb képzőbokraink egyikére vonatkozólag is kialakulóban volt korszakunkban az egy szótagú alapszóhoz való kapcsolódás törvényszerűsége: NagyszK. 311: *vardogalnia*; VirgK. 58: *iardogalt*; ÉrsK. 523: *ylđōgelne*; 1552: *kinēzdegēl vala* (TESz.). Ebben a szakaszban csak kivételesen bukkan fel olyan képzés, melynek nem egy szótagú ige volt az alapszava, például: VirgK. 78: *mulatdogal*.

Az egytagú alapszóhoz való kötöttség olyan képzőbokraink és egyelemű képzőink néhány egyedére vonatkozólag is érvényesül, melyekhez hozzátapadt a kiegyenlítődtől minőségű tővégi magánhangzó. Ilyenek a következő képzők:

ad/-ed: JókK. 31: *engedj*, 38: *fogadom*, 133: *fel tamad*; FestK. 30: *ragada*; DöbrK. 190: *meg farrada*; ÉrdyK. 496: *eredē*; stb.

-aszt/-eszt: Az intranzitív *-ad/-ed*-del funkcionálisan szemben álló kauzatív *-aszt/-eszt* származékai szintén két szótagúak, ez a formáns azonban kételemű képzőbokor, mely az alsó nyelvválású tővéghangzó hozzátapadásával vált VCC típusúvá: BécsiK. 30: *mēgfazzasztac*; GuaryK. 46: *geziezte, tamazta*; DöbrK. 209: *be fakazta*; stb.

Az alapszó terjedelmével összefüggő korlátozások arra mutatnak, hogy a nyelvi ökonómia szabályozó szerepe a szóképzésben is érvényesül, de első-sorban nem a képzők hangalakjának csökkentésére irányul, hanem — ahol lehet — a képzések méreteit rövidíti. A képzők hangalaki növekedése ugyanis, amely a bokrosulás következtében ölt jelentős méreteket, az esetek többségében a funkcióhoz kapcsolódó folyamat, s a funkció világos kifejezésének szempontját nem szoríthatja háttérbe az alaki rövidségre való törekvés. A tővégi magánhangzónak a képzőhöz tapadása egyébként nem növeli a képzett szó hangalakját, nem a terjedelemben, csak a magánhangzó hovatartozásában történik változás. (Az összefoglaló táblázatot l. az előző lapon.)

Hangalakváltozatok folyamatban levő és lezárult hangtörténeti fejlődések következtében

Az *-ít* képző

A képző alakváltozatai és előfordulásuk típusai

Az *-ít* képző hangalakjának korszakunkbeli változatai egy még le nem zárult hangtörténeti fejlődés kibontakozásának különböző fázisait realizálják, és nyelvjárási különbségek kialakulásának lehetőségeit vetítik előre. A vizsgált szakaszban főtípust jelentő diftongusos formák mellett mind az előző állapotot képviselő spiránsos, mind a végeredményt megvalósító monoftongusos alakok megtalálhatók az írott emlékek nyelvjárásában. Az ebben a korban még fellelhető két előzmény, vagyis a spiránsos (*-ýt*) formák és a spiráns vokalizálódása útján létrejött diftongusos változatok szintén két fejlődési fázist képviselnek. A spiránsos alakok első fázisában a *ý* előtti magánhangzó még a tővéghangzóval azonos, tehát ha palatális hangrendű alapszókhoz járul a *-ýt*, palatális, ha velárisakhoz, veláris: GyS.: *tonohtuananac*;

BirkK. 3a: *tarsohtani*; MargL. 2: *Kezerehtetijk*, 23: *mereht*. A képző előtti veláris magánhangzó rendkívül ritka változat. Lényegesen gyakoribbak a második fejlődési fázist képviselő spiránsos alakok, melyek magánhangzója mindig palatális, tehát a veláris hangrendű alapszóból eredő származékokban is palatalizálódott, nyilván a palatális spiráns hatására: PéldK. 28: *meg zaba-dehtod*, 32: *megnem gjogeth*, 36: *meg nem zomorehtot*, 54: *alehtanj*; MargL. 3: *feketehtenj*, 47: *puziehtoknak*; stb.

A képző diftongusos változatai is két fejlődési fokozatban jelentkeznek, elsődlegeseeknek itt is azok tekinthetők, melyekben a félhangzós *i* előtti magánhangzó az alapszó hangrendjével azonos: JókK. 28: *eppejtesnek*, 90: *byzonojta*; ErdyK. 508: *veragofoytollaak*, 509: *eelegöyte meg*; stb. Vizsgált forrásaink nagy részében azonban a képző veláris hangrendű alapszókhoz is palatális magánhangzós *-eit* formában járul: BécsiK. 148: *zoreituā*; MünchK. 11ra: *taneitand*; PéldK. 78: *hozzabejtyta*; KeszthK. 15: *Meg harageyth*; stb. Emlékeink nagy részének nyelvjárásában bizonyára ez az egyöntetűen palatális magánhangzós kettőshangzó volt az *é* vagy *i* közvetlen előzménye. Az a — már a spiránsos változatokban meginduló — folyamat, amely a képző egységesen palatális hangrendjének kialakulását eredményezte, viszonylag rövid idő alatt teljes sikerrel zárult. A palatális formák gyors uralomra jutásában része lehetett bizonyos asszociációs tényezők közreműködésének. A képző azonos voltának tudata nagyban elősegíthette az azonos forma megvalósítása érdekében tevékenykedő analógia érvényesülését.

Vizsgált korszakunk írott emlékeiben már megjelennek a monoftongizálódással kialakult, s nyelvjárási megoszlással napjainkig érvényben levő képző-változatok, a felső nyelvallású hosszú magánhangzós *-it* és a középső nyelvallású magánhangzós *-ét*: JókK. 21: *hagjtuala*, *hagjtnak uala*; 1477: *Lothanytho* (Oklsz.); DöbrK. 183: *be berytaniok*, 223: *el puztytod*; NagyszK. 348: *byzonitja*; VirgK. 100: *meg fanyarita*; stb. Az *-ét* változat ritkábban fordul elő vizsgált emlékeinkben: SzabV.: *twrletenek* 'készítettek, szereztek'; MargL. 9: *tellyesety*; NagyszK. 361: *ekefetik*; stb.

Ebben a szakaszban forrásaink közül még viszonylag kevés jutott el a monoftongusos formákig, s ezek egy részében is csak néhány adat képviseli az egyszerűsödött változatokat. Mégis akad példa arra, hogy a képző kivétel nélkül vagy főképpen, a fejlődés végső fokát jelentő, monoftongizálódott magánhangzós formában használatos. Az ilyen források *-it* vagy *-ét* képzős adatai alapján némileg képet lehet alkotni a kétféle változat nyelvjárási megoszlásának kezdeti állapotáról. Az egyéb változatokat dokumentáló nagyszámú adat segítségével kísérletet lehet tenni arra is, hogy a képző korszakunkbeli alakj fejlődésének a vizsgált források nyelvjárásában föllelhető fázisait, változatainak nyelvjárásonként mutatkozó különbözőségeit, előfordulásuk arányának eltéréseit bemutassuk.

Az alakváltozatok jelentkezése szempontjából vizsgált nyelvemlékeink csoportjában az a leggyakoribb típus, melyben kevert formák használatosak. Azt, hogy a különböző képzőváltozatok egy forráson belül váltakozva fordulnak elő, több tényező okozhatja. Minthogy a feldolgozott források nagy része másolat, az alakváltozatok sokféleségét előidézhethi a másoló és a másolt szöveg nyelvjárási formáinak különböző méretű és milyenszerű keveredése, esetleg az időbeli különbség az eredeti és a másolat közt. Az egy-egy forrásban belüli jelentkező alak sokféleség azonban valóságos nyelvjárási állapotot is tükrözhet, azonos nyelvjárás formáinak alakulásában is természetes a többvona-

lúság, s természetes a különböző fejlődési fázist megtestesítő alakok együttélése is. — Ritkábban előforduló típus az, melyben teljes vagy csaknem teljes egyöntetűség mutatkozik az alakváltozatok használata szempontjából. Az ilyen meglepő egyöntetűség egyrészt tudatos írói műgond, az írott nyelvi normához való igazodás eredménye, másrészt — néhány esetben — az illető emlék nyelvjárásában bekövetkezett kiegyenlítődés következménye.

A kevert típus. — Azok a források, melyekre a különböző nyelvi formák keveredése jellemző, aszerint, hogy az *-ít* lehetséges alakváltozatai közül melyiket használják fel, több altípusba sorolhatók.

1. Van olyan típus, melyben még a spiránsos formák is élnek, s ezek váltakoznak diftongusos, sőt némelyikben monoftongusos alakokkal: SzabV.: *twbbwhthete*, *erwffwhthete*; BirkK. 3a: *tarsohtani*, 2a: *poroitás*, *ketheleneit*, 2b: *tanoitafnak*, 3b: *mezeitelen* stb. A Fest.K képzőváltozatai a következők: Nem illeszkedő, spiránsos *-iýt*: FestK. 9: *megh fozdýththo*, 49: *thanythhad*, 113: *megh eresýththe* stb. Kétalakú (illeszkedő) *-oýt/-ëit*: 7: *aloythod*, 63: *segeytheny*, 344: *meg wyoytáfának* stb. Egyalakú *-ëit*: 119: *Nagyeythya*, 123: *megh wyeythod*; stb. Monoftongusos *-ít*: 10: *megh wylagofýtho*, 246: *erewfytette* stb. Az alakváltozatok ugyanabban az igében is egymást váltva, sokszor ugyanabban a mondatban együtt szerepelnek: 345: *ýdwezythewyeth*, *ýdwezythweyeth* stb. A PéldK.-ben is előfordul csaknem minden lehetséges változat: Spiránsos alakok: 11: *meg tiztýhta*, 12: *batoryhta*, 28: *zabadehtod*, 49: *hagehta* stb. Egyalakú diftongusok: 69: *chauareytom*, 72: *aleytyak*, 78: *mezeytelen* stb. Monoftongusos forma: 3: *alithattatlan*. A FestK. és a PéldK. különös spiránsos *-iýt* képzőalakjai valószínűleg helyesírási kontaminációk a monoftongusos *-ít*-ből és a spiránsos felszólító módbeli formákból. A MargL.-ban a spiránsos változatok dominálnak: 16: *tanehtanaýa*, 90: *meg lagehtaný*, 190: *byzonehtak*, 206: *segeht* stb. Mellettük ritkán jelentkeznek az egyalakú diftongusos változatok: 155: *be tellýsesýtek*, 180: *feketeýt*, 230—1: *ordeytasokat* stb.

2. Forrásaink jelentős hányadában a nem illeszkedő magánhangzós diftongusos *-ëit* képzőalak az uralkodó forma, ez váltakozik az illeszkedő *-oýt/-ëit*-tel és esetleg a monoftongusos alakokkal is: Az AporK. nagy részében egységesen *-ëit* változat jelentkezik: 47: *meg habozeitottad*, 60: *el mezeited*, 112: *meg langafeita*, 145: *meg elegeitem*; stb. Akad néhány példa az illeszkedő magánhangzós diftongus használatára is: 202: *Tanoýtwani*, 221: *meg zabadoýtanak* stb. Felbukkan a monoftongusos *-ít* is: 182: *ýdwezyttenek* 'üdvöztőnek', 186: *ezewfytettek*, 204: *zozýtýa* stb. — Két fejlődési fázis alakváltozatait dokumentálják a GuaryK. adatai: Illeszkedő diftongusos változatok: GuaryK. 2: *bizoýnoyt*, 7: *meg habozoytoia*, 59: *tulaýdonoytotta*, 98: *meg kissebelyti*, 108: *meg ezofoyte* stb. Egyalakú diftongusos formák: 7: *el fozdeýtoia*, 30: *megfocafeýtani*, 125: *meglaýeyt*, 132: *taneýtafat* stb. — Három fejlődési fázist képviselnek a DöbrK. adatai: Illeszkedő diftongusosok: DöbrK. 9: *zabadoitoia*, 11: *kazdagõita*, 39: *naýoitvan*, 87: *õrõkeitik* stb. Egyalakú *-ëit* képzős adatok: DöbrK. 11: *taneita*, 17: *õvdafeýta*, 33: *kefereitenec*, 496: *bizoneitani* stb. Monoftongusos formák: DöbrK. 3: *fel fezytven*, 11: *kõzelyte*, 81: *porytatnak*, 375: *naýytak vala* stb. — Ugyanazt a képet mutatják a NádK. adatai, melyekben illeszkedő és nem illeszkedő magánhangzós diftongusos formák váltakoznak monoftongusos alakokkal: NádK. 22: *megvalagosoita*, 62: *ekõfeiti* stb. Nem illeszkedő alakok: 91:

ordeytotoc, 281: *taneytvan* stb. A monoftongusos változatokban az *-it* mellett már felbukkan a geminált *t* is: 4: *megfeztitc*, 354: *teritte* stb. A NádK.-éhoz egészen hasonló jellegű keveredés található a NagyszK.-ben. A ritkán jelentkező illeszkedő diftongusos változat mellett gyakoriak az egyalakú diftongusos formák: NagyszK. 322: *kizabadoytta*, 10: *aleytaffec*, 160: *lageyta*, 309: *őregeytj* stb. A monoftongusos alakok itt is *-it* és *-itt* változatban használatosak: NagyszK. 105: *segittene*, 118: *sokafitvan*, 150: *zorittomvala*, 256: *megvelagofith* stb. — Az alakváltozatok használatában régiesebb típust képvisel a JordK., diftongusai ugyanis szinte kivétel nélkül illeszkedő magánhangzósak: JordK. 52: *be bozojttaa*, 317: *megh habozojttaak*, 758: *bel telljesejthven*, *ezőssjőjthven* stb. A csak gyéren előforduló monoftongusos formák között is akad példa a *t* geminációjára: JordK. 389: *meg gjogjtta*; de: 398: *tanjthwanj*, 401: *tanjthvanj* stb. — Egyalakú diftongusaival, melyek egyöntetű használatát csak néhány monoftongusos *-it* változat zavarja meg, a fejlődésben egy fokkal előbbre lépő típus képviselője a KeszthK. 5: *chodaseytha*, 30: *meg vylagofeytod*, 155: *meg eleseyteek*, 159: *byzoneytaal* stb. Monoftongusosak: KeszthK. 438: *Megh szabadythom*, 451: *meg dychesythem*, *Iduezythe* stb.

Ugyanebben a típusban, nyelvjárási vonatkozásait is figyelembe véve, külön kategóriába sorolható az az alcsoport, melynek monoftongusos formái csak *-ét*, esetleg — a monoftongizálódás két fő vonalát követve — az *-it* mellett *-ét* változatban is jelentkeznek, természetesen diftongusos alakokkal keveredve: CzechK. 7: *zomorejtanak*, 94: *wilagosejtoja*, 142: *epejjetjyk* stb., 8: *epetoje*, 17: *tanetwanjodnak*, 58: *mezetelen*, 116: *tanjthwanjmak*, 148: *meg lagjethja*, 165: *segetseeg*, 188: *haborethassa* stb. A néhány illeszkedő és nagyszámú nem illeszkedő diftongusos alakokkal keveredve tíz *-ét* és két *-it* változat fordul elő a KulcsK.-ben: 2: *meg haboreytya*, 32: *zeleseyteed*, 33: *zabadeytaz*, 282: *yndoytak* stb. 153: *byzonjetatyk*, 253: *meg wyetod*, 281: *taneta*, 299: *Thazytanak* stb.

Ugyancsak a kevert típuson belül olyan alakváltozatok is előfordulnak, melyekben a monoftongusos képző magánhangzója labiális. Ilyen változatok keverednek például a KazK.-ben illeszkedő diftongusokkal és a monoftongusos *-it* formával: KazK. 1: *iduőzöitenk* 'üdvözítők', 6: *bizonuith*, 7: *irefötetöt*, 8: *segituen*, 15: *tanituany*, 51: *megh uidamultya*, *meg kuzdakuttya*, 186: *megh epöttetnek*, 190—1: *egőfőttettik* stb. A labiális magánhangzós monoftongusos formák kialakulását valószínűleg az a körülmény tette lehetővé, hogy az illető nyelvjárásokban a diftongus előtagja nem egységesült *ä*-vé, a monoftongusos formák előzménye nem *-ëit*, hanem *-uit/-üit* vagy *-oit/-öit*-féle kétőshangzó lehetett. Az idézett *bizonuith*-ből például természetes fejlemény a *bizonyút*, az *iduőzöit*-ből az *idvözöit*.

Az egységes típus. — Így nevezhető forrásainknak az a csoportja, melyben az *-it* képző alakváltozatai egyöntetű diftongusos vagy egyforma monoftongusos formákat mutatnak. A spiránsos alakok nem fordulnak elő egységes változatként.

1. Vannak egységesen, illeszkedő diftongusos alakokat tartalmazó források. Legkorábbi kódexünk is ezek közé sorolható, kivételt benne csak egyetlen, monoftongusos képzővel alakult származék képez: JóK. 4: *ajjojtatosfagual*, 7: *eppeljtfre*, 20: *tanojthuanja*, 60: *zabadojthana*, 158: *Byzonyojta* stb. Monoftongusos képzővel csak a *hagyit* ige szerepel: JóK. 21: *hagjthuala*, *hagjtnak uala*; ÉrdyK. 566: *fordoytod*, *erőssjőjthween*, 581: *el terőyteek* stb.

A nem illeszkedő *-ët* kettőshangzó egységes használatára szolgáltatnak példát a BécsiK. és a MünchK. adatai. A bennük tapasztalható egyöntetűség azonban aligha tekinthető valóságos nyelvi állapot tükrözőjének. Valószínűleg annak tulajdonítható, hogy ekkorra már kialakult bizonyos írott nyelvi norma, amihez a két kódex másolója következetesen alkalmazkodott. De az sem lehetetlen, hogy az egyezések az összöveg nyelvi formáira vezethetők vissza: BécsiK. 161: *megbatoreitacvala*, 254: *igazeitom*, 279: *zabadeithalta meg* stb.; MünchK. 14va: *taneituañi*, 27rb: *ëlkoželeitetuolna*, 45ra: *meghabozeita*, 45vb: *gonožbeitad* stb.; CornK. 11r: *erevfeyteffseek*, 23v: *ordeyto*, 27v: *meg velagofeyt*, 42r: *byzoneyatyk* stb.

2. A képző monoftongusos változatai is előfordulnak egységesen több forrásunk adataiban. A kisebb terjedelmű emlékek (levelek, okiratok stb.), egykét azonos monoftongusos képzőformát dokumentáló adatuk alapján, szintén az egységes típus képviselői közé sorolhatók.

Az *-ít* változat egységes használatának példái: Egy menedéklevélben, mely Erdély területén 1508-ban keletkezett, a következő két *-ít* képzős adat olvasható: *meg elegytette*, *meg erewsfytotuk* (MNY. 9: 86); TelK. 6: *öduözitteie* 'üdvözítője', 7: *hazafittatneiec*, 10: *betellefitteni*, 329: *meg vylagofytto*, 336: *meg zabaditana* stb. A SzékK. első és második kezének írásában szintén az *-ít* a kizárólagos használatú változat: 38: *eröfyttyk*, 57: *el burytak*, 99: *nemefyte*, 259: *alituan* stb.

Egységesen *-ét* formában jelentkezik a képző a következőkben: SándK. 5: *taneituanjoknak*, *kezetty*, 7: *meg indethaatnaña*, 11: *zabadeettatik* stb. Egy 1529-ben Enyingen kelt levél csekély számú képzésében: *zalagossototta* (zálogosított), *segetsegre* (MNY. 37: 276). Ugyanígy egy 1533-ban Söjtörön keletkezett levélben *le telepete* (LtK. 1: 141), *telepetöttem*, *segethette* (LtK. 1: 142).

Nyelvjárási vonatkozások

A források túlnyomó többségét képező kódexek másolat jellegéből, a lokalizáció megoldatlanságából fakadó súlyos problémák és bizonytalanságok ellenére is levonható a nyelvjárási vonatkozásokkal, az alakváltozatok használatának területi megoszlásával kapcsolatban néhány olyan következtetés, amely bizonyára nem áll messze az igazságtól.

1. A különböző fejlődési fázist megtestesítő alakváltozatok kialakulásának üteme a vizsgált korszak nyelvjárásaiban kisebb-nagyobb mértékben eltérő lehetett. Az 1508-as levélre, a TelK. és a SzékK. adataira hivatkozva megállapítható, hogy az erdélyi területek nyelvjárástípusaiban a képző hangalakja gyors ütemű fejlődés következményeként viszonylag korán jutott el a monoftongusos fázisig, s korán valósult meg a monoftongizálódott formák általános használata. Ezzel szemben az északi, északkeleti nyelvjárásterületek néhány pontján ebben a korszakban még megvoltak a spiránsos változatok, amint ezt a SzabV., a BirkK., a PéldK. és a MargL. adatai dokumentálják. Az archaikus formák meglétének hitelét a nem másolat BirkK.-ben előforduló spiránsos képzőalak jelentősen erősíti.

2. A monoftongusos *-ít* (*-itt*) és *-ét* változatok nyelvjárási megoszlásáról — a kevert típusok adatait is figyelembe véve — a következő kép alakul ki: A keleti (erdélyi) nyelvjárásterület több pontján uralkodó változat az *-ít*, de

gyakran jelentkezik a geminált *-t-s -itt* forma is. Az északi, északkeleti területekre lokalizálható forrásaink közül néhányban (PéldK., DöbrK.) előforduló monoftongusos alakokban csak az *-ít* változat jelentkezik. Az *-ét* képzőalak a nyugati és a déli nyelvjárásokban használatos, mellette azonban ugyanezen a tájakon az *-ít* forma is gyakori, sőt olykor az *-ít* és az *-ét* forráson belül váltakozva szerepel. A CzechK. és az 1533-as Söjtörön írt levél adatai alapján valószínűnek látszik, hogy ebben a korszakban Zala megyében, illetve Zala megye bizonyos részein az *-ét* lehetett a képző monoftongizálódott változata. A SándK. és az Enyingen kelt levél adatai arra mutatnak, hogy a déli nyelvjárástípusban a Dunántúl déli részein szintén az *-ét* képzőalak volt használatos. Megjelenik a SándK.-ben a geminált *t-s -étt* forma is (23: *zabadettafnak*), valószínű tehát, hogy olyan nyelvjárást képvisel, melyben a későbbiekben a *tanéttó*-féle képzések használatosak (ma például Baranya megye több pontján).

A déli területhez köthető KazK. nyelvjárásában találhatók a labiális magánhangzós monoftongusos képzőváltozatok: 174: *megh tanutha*, 187: *megh épöttetik*. (Az *-út/-üt*-féle változatok ma is csak a déli nyelvjárástípusban fordulnak elő.)

Az *-ul/-ül* képző

A képző alakváltozatai és előfordulásuk típusai

A kauzatív *-ít* képző funkcionális ellenpárja, az intranzitív-reflexív *-ul/-ül* fő alakváltozatai egy korszakunkban már lezárult hangtörténeti folyamat eredményei. Az előzményül föltehető labiális utótagú diftongus zártabb és nyíltabb irányú monoftongizálódása hozhatta létre az *-ul/-ül* és az *-ól/-öl* változatokat. A ritkán felbukkanó *-il* és *-él* formák ebben a korban szinte kizárólag illabiális *i-ző* és *é-ző* nyelvjárásokban jelentkeznek s csak palatális hangrendű képzésekben, előfordulásuk tehát a nyelvjárás hangtani sajátásával függ össze.

A források többségének nyelvallapotára az *-ul/-ül* és az *-ól/-öl* formák különböző arányú keveredése jellemző, de vannak olyan írott emlékek is, melyek nyelvében egységesen az egyik vagy a másik változat jut szerephez.

A kevert típus. — 1. Forrásaink egy részében mind a két alakváltozat több képzésben szerepel, egyik sem rendelkezik számottevő többséggel, nem dönthető el, melyik tekinthető uralkodó változatnak. Középső nyelvállású magánhangzós alakok: JókK. 2: *reppeluala*, *fordolot vala*, 9: *egyefewltetet*, 21: *habarolatilan*, 117: *epewltetnek*, 145: *sokafolyatok* stb. Felső nyelvallású magánhangzósak: JókK. 10: *haburultatol*, 95: *tanulnő*, 107: *tanultak* stb. A JókK. veláris hangrendű adataiban a felső és a középső nyelvallású képzőalakok váltakozva szerepelnek. A palatális hangrendű adatok egyöntetű *ew* jelölése nem teszi lehetővé annak megállapítását, mely képzésekben jelentkezik nyíltabb (középső nyelvallású) magánhangzós, melyekben zártabb magánhangzós változat. Igen valószínűnek látszik ugyanis, hogy e kódex *ew* betűkapcsolata az *ö*, *ő* és az *ü*, *ű* hangok jelölésére egyaránt szolgál. (E feltevést támogatja például az *ül* ige magánhangzójának hasonló jelölésmódja, holott ez sem nyelvtörténeti, sem nyelvjárási adatainkban nem fordul elő *ö-ző* formában. A JókK.-ben így szerepel: 84: „alazatoft le ewle atewz mellett”. Az idézett mondatban a *tűz* írásmódja is jó bizonyítéka az *ew* többértékűségének.)

— Váltakozó formák találhatók a SzabV. néhány adatában is: *tystwlath, kezwl, fardola*. Ez a kevés számú adat bizonyára a leggyakrabban használt alakok tükrözője, eszerint a SzabV. nyelvjárásában is megvolt az *-ul/-ül* és az *-öl/-ől* változatok kettőssége. — Keverten jelentkezik a két alakváltozat a DöbrK.-ben is: 1: *elvirősfölven, kőőőrőlvin*, 16: *sokafoltanak*, 18: *meg sokafultanak*, 53: *igazvlasidnak*, 94: *kőőőrőlesidet*, 462: *fezöltnenek* stb.

2. E típus következő alcsoportjára az jellemző, hogy az alakváltozatok keveredésében döntő vagy megállapítható többséggel a felső nyelvválású magánhangzós forma vezet: GuaryK. 5: *meg vakul*, 35: *meg zabadulnac*, 65: *fel zopülön*, 134: *özülne*; de: 97: *meg zabadolon*; NádK. 28: *iarulandaz*, 90: *meg-rezögiltene*, 306: *puztulvan*, 454: *meg epülven*; de: 170: *tanolna* stb.; NagyszK. 6: *tanulo*, 11: *meg ekősilven*, 14: *meg jógvlasanac*, 39: *keherületre*, 60: *meg ekőföltetőth*, 116: *meg vidulnac*; de: 119: *meg istenesölttek* stb.; CzechK. 5: *fezwletod*, 46: *bethegwltel*, 54: *tjztwlma*, 106: *keserwlj*; de: 111: *bwsolausaan*, 190: *orólhessek* stb.; SándK. 1: *oról*, 3: *eggjessóle*, 19: *kj zabadulasserth*; de: 30: *orolnom*, 39: *meg betegle* stb. A kódexben csak a palatális hangrendű képzésekben fordul elő a képző középső nyelvválású változata. (Ez a jelenség több vizsgált forrásra jellemző.) — KeszthK. 2: *zendwlenek*, 14: *Meg vydwlok*, 27: *meg zabadulok*, 28: *el repwle*; de: 95: *meg vyola* stb. E forrásban az *-ul/-ül* változat egyöntetűségét csak két nyíltabb forma töri meg: 1: *bewelthethnek*, 95: *meg vyola*. Az elsőben található illabiális *é*-zés jellemző vonása a kódex nyelvjárásának. — Csak palatális hangrendű képzésekben jelentkezik a nyíltabb képzőváltozat a következő két forrásban: ErdyK. 39: *yarwlly*, 88: *el bwrwlwan*, 96: *Kenyerwlnek*; de: 276: *el reewölteteek* stb.; KazK. 29: *megh fezwlt*, 53: *Megh tanula*, 91: *aruloknak*; de: 7: *megh irefföl*, 173: *kőőőrölwen* stb.

3. A kevert típus másik alcsoportjában az *-öl/-ől* változat dominál: Apork. 43: *habozoltatot*, 44: *el idegenöltnenek*, 62: *gonozbolatba*, 187: *nehezewlesed*; de: 201: *azwltakwala*, 205: *kenjzewlnnek* stb.; BirkK. 1b: *zomorolianak*, *meg ioğolianak*, *betegeluen*; de: *nehezvlienenek*, *zokvlni* stb.; FestK. 2: *erewlyewnk*, 10: *megh ugazolthak*, 46: *megh zabadolthak*; de: 63: *zabadwlly*, 143: *kewnywwzwlween* stb. — Nem ennyire egyértelmű a nyíltabb formák túlsúlya a PéldK.-ben és a MargL. adataiban. Bár mind a két forrásban az *-öl/-ől* a gyakrabban előforduló változat, ez a gyakoriság a palatális hangrendű képzések képzőhasználatának köszönhető. A veláris hangrendűekben ugyanis a felső nyelvválású magánhangzós az uralkodó forma, kivételt csak a *tanul* ige nagy számban jelentkező *-öl* képzős variációi jelentenek: PéldK. 6: *el merewle*, 7: *kenjyerelwen*, 36: *kevnjyerevl*, 41: *Idwezewlteffel*, 43: *tanolfagnak*, 47: *meg kevnjyebewltnek*, 50: *tanolyvk*, 64: *tanolt*; de: 71: *meg hozwabulny*, 77: *tanultam* stb. Az *-el* képzőalak (7: *kenjyerelwen*) beleillik a PéldK. nyelvjárásának hangtani állapotába, egyik jellemző vonása ugyanis az illabiális *é*-zés (11: *thewlgefesebel*, *kufeyebel* stb.). — Hasonló képet mutatnak a MargL. adatai: 1: *tanolny*, 5: *epenltetnek*, 50: *meg betegewle*, 88: *ekessevlt*; de: 162: *meg hydegvltnek*, 168: *meg gjogjwla* stb.

Az egységes típus. — Az alakváltozatok használata szempontjából egységes típust képviselő forrásaink közé tartoznak a következők:

1. Az *-ul/-ül* változat egyöntetű használatára szolgáltatnak példát a TelK. és a SzékK. adatai. (Az utóbbiban kivételt képeznek a harmadik kéz írásának

nyíltabb magánhangzós formái.) TelK. 1: *tanulnaya*, 33: *meg zabaduloc*, 55: *meg testefőlefenec*, 94: *el merőlejet* stb.; SzékK. 11: *kézőlvéén*, 14: *megh kerőlee*, 19: *megh fokafulanak*, 214: *meg zayofwluny* stb.

2. A középső nyelvválású magánhangzós *-ól/-öl* forma kivételtelen használatú a BécsiK.- és a MünchK.-ben: BécsiK. 18: *fokafoltanac még*, 60: *mozdola*, 91: *rémolttén^cm̃g*, 123: *élégolttén^c : commiscebuntur* stb.; MünchK. 15vb: *könözolo*, 17ra: *megtízoltatnac*, *gonozboltatic*, 21rb: *mèzolni* stb. A két kódex nyelvvállapotának — a Huszita Bibliára általában jellemző — tökéletes azonossága kérdésessé teszi nyelvi formáinak valódiságát. Valószínű, hogy az *-ól/-öl* változat egységes jelentkezése is a nyelvi, illetve az írott nyelvi norma érvényesülését vagy az összveg egységességét jelzi. — Néhány kisebb emlékünk kevés számú adatában is van példa az *-ól/-öl* egyöntetű előfordulására. Így például egy Szarvaskenden (Vas m.) 1531-ben kelt levél két adatában: *megh Bwzolt^h* (megbúsult), *megh Bwffolok* (LtK. 1: 136), és egy Somlyón (Szilágy m.) 1532-ben írott levél képzéseiben: *ewrewlew^k*, *ewregbewlⁱfire*, *ewrewlew^m* (LtK. 1: 138).

Nyelvjárási vonatkozások

Bár a különböző alakváltozatok azonos forráson belüli váltakozó használatának magyarázata sokszor a másolt szöveg és a másoló nyelvi formáinak keveredésében keresendő, az eltérő alakok együttélése az esetek jelentős hányadában természetes következménye a több vonalú fejlődésnek. Valószínű például az összes vizsgált források (JókK., PéldK., MargL., DöbrK.) alapján, de különösen a nem másolat BirkK. és a SzabV. adatait figyelembe véve, hogy az északi, északkeleti területek bizonyos részein az *-ól/-öl* nagyobb méretű előfordulása mellett az *-ul/-ül* változat is használatos lehetett. A különböző változatok használatának kiegyenlítődése csak később következhetett be egyik vagy másik, nem okvetlenül a képzések többségében jelentkező képzőalak javára, hiszen a fejlődés irányát egy-két gyakoribb származékban előforduló alakváltozat is befolyásolhatta. — A nyugati (dunántúli) nyelvjárásterületnek is voltak ebben a korszakban olyan zónái, melyeken az *-ól/-öl* lehetett az általánosan használt képzőalak (l. FestK. és az 1531-ben Szarvaskenden írt levél). Valószínű, hogy többek között Vas megyében és Zalában lehetnek ilyen sávok, illetve foltok. (Ma Zalában ismerünk ilyen helységeket). Több forrás (GuaryK., CzechK., KeszthK., KulcsK.) képviseli viszont főleg a déldunántúli nyelvjárásterületek olyan részlegeinek nyelvjárási formáit, amelyeken a felső nyelvválású magánhangzós változat volt általános használatú. — A déli nyelvjárásterületekhez köthető nyelvmlékek többségének közös vonása, hogy adatainak nagy részében az *-ul/-ül* alak jelentkezik. Néhány vizsgált forrás nyelvjárássának erősen illabiális jellege következtében a képző — a palatális hangrendű képzésekben — *-ül* formában is használatos (NádK., NagyszK.). Ilyen nagymértékű illabialitás kétségtelenül élhetett a korszak déli nyelvjárásterületeinek bizonyos szakaszain, például Somogyban, amint ezt Somogyi Ferencnek 1529-ben Ényingen írt levele bizonyítja. Néhány példa nyelvjárása illabiális voltának szemléltetésére: *kýgelméd^týl*, *therekettenk*, *kýlgýe*, *elet* (előtt), *rýwýd*, *belele* stb. (MNY. 37: 276–7). (Somogynak ma is vannak illabiális jellegű foltjai, bár — természetesen — nem ilyen mértékű illabialitással.) — A keleti, közelebbről a székely nyelvjárásterületre lokalizálható vizsgált forrásokban

az *-ul/-ül* a szinte kizárólagosan használt képzőalak. Minthogy a SzékK. első kezének, Nyújtódy Andrásnak írásából származó (nem másolt) rész nyelvjárása jelentősen különbözik a TelK.-ével minden lényeges vonásban meg-egyező második kéz, vagyis Nyújtódy Judit írásának nyelvjárásától (a keleti és a nyugati székely különbözősége), úgy látszik, hogy az *-ul/-ül* formai egy-öntetősége nagyobb területen általános érvényű lehetett.

A lokalizálhatósággal kapcsolatos objektív nehézségek, a szövegek másolat voltából eredő értékelési problémák következtében nagyon is vázlatos nyelv-járési vonatkozású megállapítások hitele a későbbi állapot tanulságaival né-mileg erősíthető. Az adatok olyan alakváltozatokat őriztek meg, melyeknek léte sok esetben — e korszak megfelelő nyelvjáróterületein — (ha bizonyos helyzeti, települési eltolódásokkal is) későbbi szakaszokbeli létezésükkel is igazolható.

Az *-ul/-ül* képző alakváltozatainak nyelvjárasi megoszlása a törzsanyag alapján:

Nyelvjáróterületek	Alakváltozatok			Összesen
	<i>-ul/-ül</i>	<i>-öl/-öl</i>	<i>-u</i>	
Keleti	12 (92%)	1 (8%)	—	13
Nyugati	43 (67%)	21 (33%)	—	64
Déli	25 (66%)	10 (26%)	3 (8%)	38
Északi (északkeleti)	2 (10%)	19 (90%)	—	21
Összesen	82 (60%)	51 (38%)	3 (2%)	136

Igéképzőink illeszkedésének állapota

Mint toldalékaink általában, e korszak szótagalkotó képzői is három típust képviselnek a hangrendi illeszkedés szempontjából.

Nem illeszkedő képzők. — Idetartozik az *-ül/(-ét)*, valamint en-nek *-ízt, -őzt, -ét* hangalakváltozata. — Példák a nem illeszkedő spiránsos alakokra: FestK. 9: *megh fozdíytho*, 79: *megh thanyíthad*; PáldK. 12: *batoryh-ła*; MargL. 21: *byzonehtassal*, 47: *puztehtoknak* stb. — Az egyalakú *-ét* példái: BécsiK. 44: *bizonehtatanac*, 107: *mezabadeit*; CzechK. 7: *zomorejtanak*, 94: *wilugosejtoja*; KeszthK. 77: *taneytlak*, 229: *aleyttalam*; stb. — A nem illesz-kedő monoftongusos formák néhány adata: FestK. 10: *megh wylagosyitho*, 162: *tanythwanyaanak*; NádK. 14: *megbizonit*, 22: *tanit*; KulcsK. 253: *meg wyetod*, 283: *pwztettya* stb.

Palatális—veláris illeszkedésű képzők. — Az *-ít* képző *-oít/-ëít* változata: BirkK. 3a: *tarsohtani*; MargL. 4: *epehtenek*. Az *-it* képző *-oit/-ëit* változata: JókK. 48: *naggyoboítottom*, 57: *mezejteleneytite*; ÉrdyK. 461: *tanojthwany*, 639: *meg eppeytte*; stb. | *-ad/-ed*: BécsiK. 37: *mégfazzattac*, 72: *azzada*, 181: *élfelédem* stb. | *-aml/-eml*: JókK. 108: „*igen felelmenek*” [!]; DöbrK. 255: *čuzamlek*; stb. | *-an/-en*: 1456 k.: *meg chekenik* (csökken) (Gl.); stb. | *-at/-et*: JókK. 149: *adatok*; NádK. 325: *illeti*; CzechK. 64: *qlessed*; stb. | *-dal/-del*: BécsiK. 15: *ki vajdala*, 147: *megtordèlec* stb. | *-gat/-get*: JókK. 24: *kezeltetne*, 69: *meg latogata*; CornK. 3v: *el halgatta*; VirgK. 112: *ewelgeti*; stb. | *-hat/-het*: JókK. 81: *výfelhetne*; NádK. 335: *meg változhatnac*; CornK. 3r: *esmerhegyevk*; stb. | *-kál/-kél* (esetleg még *-kal/-kel*): JókK. 148: *tewelletel*; ÉrdyK. 469: *zvrkallyaak vala*; stb. | *-lal/-lel*: JókK. 61: *kyzlele*; BécsiK. 13: *mégfoglala*; stb. | *-tat/-tet*: JókK. 35: *alaztattya*, 79: *eleltettem*; DöbrK. 381: *öltöztet*; stb. | *-ul/-ül (-íl)*, *-ól/-öl (-él)*: DöbrK. 81: *vilagosvliatok meg*; VirgK. 26: *el veruflwt*; NádK. 368: *meg sebősilven*; JókK. 70: *kazdagolnŷ*, 100: *ewrewlenek*; KeszthK. 1: *bewelithethnek*; stb. (Ez a képzőnk az illeszkedés szempontjából természetesen kétalakú, hiszen a labiális és az illabiális-palatális változatok használata nem függ attól, hogy az alapszóban labiális vagy illabiális magánhangzó előzi meg.)

Labiális—illabiális illeszkedést is mutató képzők. — Az *-it* diftongusos változatai néhány forrásban labiális-palatális illeszkedést is mutatnak, de egyikben sem következetesen. Már a JókK.-ben is található példa e képzőváltozat háromalakúságára: 20: *tanojtuanyja*, 28: *eppejtesnek*, 71: *meg erewfewjtyjala* (de: 35: *gýczewfejty*); JordK. 52: *be bozojttaa*, 758: *bel telljesejteenek*, *ezősfőythven* stb. (A viszonylag kevés számú forrásban jelentkező spiránsos változatok között nem került elő példa a háromalakúságra, de — minthogy bennük a spiráns előtti magánhangzó eredetileg a tőhöz tartozott — bizonyára meg kellett lennie.) | *-dogál/-dégél/-dögél* (az *l* előtti magánhangzó a vizsgált korszakban még valószínűleg rövid): NagyszK. 311: *vardogalnia*, KazK. 75: *ky idődögel*; VirgK. 26: *elmendegel vala*, 58: *iardogalt*; stb. | *-dok/-dek/-dök*: MünchK. 11ra: *oldokënd*; ÉrdyK. 43: *nyomdokoyt*; stb. | *-dokol/-deköl/-dököl*: BécsiK. 69: *oldocleni*; MünchK. 17va: *faldocolo*; 1453: *Erdekelew* (OkISz.); stb. | *-dos/-dēs/-dös*: NádK. 124: *zōgdōssenee*; SándK. 37: *mardos-tatnak*; 1604: *erdes tango frequenter* (MA.); stb. | *-doz/-dēz/-döz*: BécsiK. 191: *öldozi*; DöbrK. 233: *rvgoldoza*; CornK. 34v: *esfedeznek*; stb. | *-kod/-küd/-köd-(ik)*: JókK. 100: *fohazkodnak*; DöbrK. 25: *keuelkedik*; stb. | *-od/-öd/-öd(ik)*: JókK. 124: *meg telyefegyenek*; BécsiK. 18: *mégjēzpfōdnēnc*; DöbrK. 374: *allapottak*; stb. | *-oz/-ēz/-öz(ik)*: JókK. 27: *lakozak*, 81: *ewruendezykuala*; DöbrK. 373: *öltőzietek*; stb.

Igeképzőink sorában az illeszkedés hiánya ritka jelenség, az *-it* (és néhány alakváltozata) az egyetlen példa az egyalakúságra. Fejlődése az illeszkedés szempontjából más toldalékaink, például ragjaink nagy részének alakulásával ellentétes irányú, az *-it* ugyanis eredetibb illeszkedő háromalakúságból változik nem illeszkedő egyalakú formánssá. Az asszociációs palatalizálódás, majd a *i*-s diftongus monoftongizálódása eredményeként létrejött palatális magánhangzó illeszkedés nélkül járul veláris hangrendű alapszavakhoz is. Az így kialakult vegyes hangrendűség azonban korszakunkban már nem elszigetelt jelenség, s mivel ekkorra már az *i* és *é* hangrendi közömbössége is kifejlődött, érthető, hogy ebben az időben kísérlet sem történik az illeszkedés helyreállítására.

Az igeképzők jelentős része kétalakú, de nem kevés a háromalakúaknak, a labiális—illabiális illeszkedést is követőknek a száma sem. Az illeszkedés a kései ómagyar korban már kész, kialakult állapot, kezdetének ideje egybeesik a szótagalkotó képzők születésének szakaszával. A labiális—illabiális illeszkedés természetesen csak a palatális hangrendű alapszavak magánhangzóin végbemenő labializáció következtében alakulhatott ki. Az is természetes, hogy az illeszkedésnek ez a fajtája csak középső nyelvállású magánhangzós képzőink sajátja, ha ugyanis a képzőbeli magánhangzó alsó nyelvállású *a, e*, nincs lehetőség a labiális illeszkedés megvalósítására. Középzárt magánhangzóval rendelkező képzőink viszont valamennyien követik a labiális—illabiális (palatális) illeszkedést is. Az *ö-ző* nyelvjárásokban azonban illabiális-palatális hangrendű alapszóhoz is gyakran járul labiális magánhangzós képző: NagyszK. 16: *ellenkődnek*; JordK. 389: *vezfenkődýk*; stb.

Az igeképzés funkcionális kérdései

A funkció általános kérdései

1. A kései ómagyar kor képzőrendszere funkcionális hatáskörét és lényeges tulajdonságait tekintve nemcsak az előző korszakokbelihez, de a maihoz is hasonló képet mutat. A funkciónak ezek a hosszú távon megmaradó, alapvetően jellemző vonásai ugyanis még a képző keletkezésének idején kialakultak. A korszakunkban meglevő igeképzés is rendelkezik mindazokkal a funkcionális sajátosságokkal és képességekkel, melyek az előbbi és a későbbi szakaszokban egyaránt szerephez jutnak, természetesen a mennyiségi és az intenzitásbeli arányok korszakonként módosulnak.

A funkciónak a szófajiséggel összefüggő szerepe korszakunkban is mind a három lehetséges irányban érvényesül: megtartja az alapszó szófaját (*kérd, tördel*), megváltoztatja azt (*kevélykedik, dicsőít*), szófajjelölésre szolgál (*cseng, prédikál*).

Minthogy képzőink többsége a funkcionális készségek közül legalább kettőt lehetőségként hordoz, ugyanaz a képző a szófajiséggel kapcsolatosan korszakunkban is különböző szerepeket vállalhat. Szófajtartó a deverbális képzésekben, szófajváltó a denominálisakban. Van azonban néhány képzőnk, melynek használatában (az alapszó szófaja tekintetében), általában, mint az előző korszakban, bizonyos kötöttségek mutatkoznak. Igei alapszóhoz járulnak, tehát szinte kivétel nélkül deverbális igéket képeznek a következő formánsaink: a kauzatív-faktitív *-at/-et* és *-tat/-tet*, a passzív *-atik/-etik, -tatik/-tetik*, valamint a cselekvésre való képességet vagy a cselekvés lehetőségét kifejező *-hat/-het*. Közülük a kauzatív-faktitív *-tat/-tet* kivételesen névszóhoz is járul, denominális származék a *büntet* ige, amely specializálódott jelentéssel már korszakunkban állandósult eleme szókincsünknek: MünchK. 52vb: „Es kic 9 vele megfèzeittettèc vala *büntetic* uala 9tet”: Et qui cum eo crucifigi erant, *conviciabantur* ei. Valószínűleg ez az egyetlen biztosan denominális származék, az *oktat* ige ugyanis az *okik* derivátuma is lehet (BécsiK. 191: *oktattā*).

2. A korszakunkbeli képzett igék létrehozásában részt vevő képzők (ugyanúgy, mint az előző szakaszokban) a következő grammatikai jelentéstartal-

mak közlésére alkalmasak: a) A cselekvés minőségének, tartós vagy mozzanatos jellegének kifejezése. b) A képzett ige cselekvésének a cselekvőhöz és a cselekvés tárgyához való viszonya. c) A cselekvés lehetősége vagy a cselekvésre való képesség kifejezése. Az elsődleges alapjelentésen kívül másodlagos járulékként viselt, kísérő grammatikai funkció meglétét világosan igazolják adataink.

Az *-ad/-ed* képzőhöz például mind az eredetibb duratív, mind a kezdő-mozzanatos funkcióban az intranszitivitás jelölése társult: JóK. 13: „*zolgalattya-ra meg maragy*”; BécsiK. 41: *ebzédnè fel*; GuaryK. 24: *oldalannis ki facadna*; FestK. 30: *meztb bel rekedeth . . . zaya*; stb. (l. még pl.: *árad, éled, gerjed, virrad* stb.). A tárgyatlanság jelölésének képességét a képző funkcionális sajátjaként — a származékok szemantikai jellegén kívül — az a körülmény szilárdíthatta meg, hogy ugyanazokból a valódi vagy fiktív tövekből, melyekből az *-ad/-ed* képzős igék létrejöttek, a tranzitív-kauzatív *-aszt/-eszt* képzőbokkal alakulnak a tárgyas ellenpárok: BécsiK. 27: „*hazağot tamazion z hietlènkédètèt ġeziezien*”; DöbrK. 209: „*binðfòknek homlokokat be fakazta*”; ÉrdyK. 653: „*maraztaa nala*”; stb. — Hogy az *-ad/-ed* és az *-aszt/-eszt* funkcionális szembenállása valóban jelentősen hozzájárult az *-ad/-ed* képzős igék intranszitiv jellegének előidézéséhez, illetve megőrzéséhez, azt néhány kivételes eset érdekesen dokumentálja. Akad ugyanis egy-két olyan ige, mely *-ad/-ed* képzős létére tranzitív. Az ilyennel azonban vagy nem áll szemben *-aszt/-eszt*-tel alakult oppozíciós pár (FestK. 211: „*Imee зыз fogad . . . gyermeke-th*”), vagy jelentésselkülönülős következtében nem érzékelhető a szembenálló képzett igék tövének azonos volta, így elhomályosult a szembenállás érzékelhetősége is (JókK. 114: „*ewrewk orzagot . . . ragattatok*”: BirkK. 4b: „*az hozza ragasztott imadlagoktól meg valua*”).

A szintaktikai alapjelentést hordozó képzőkben, másodlagos funkcionális sajátjaként, az akcióminőség jelölésének képessége jelentkezik. A tranzitív-kauzatív *-aszt/-eszt* a cselekvés momentán jellegét is érezteti, alapvető funkciójának, a tárgyasság valamilyen fokozatának kísérő árnyalataként: JóK. 72: „*yo[n]habelġ teredelmefekett meg vigajt* [‘meggyógyít’]”. A gyakorító *-l*-lel bokrosult *-asztal/-esztel* viszont a kauzatív alapjelentés mellett a cselekvés tartós voltát is jelöli: JóK. 102: „*es vġgajztaġwala lebyġ ewnekyk*”.

A képzőbokok funkcionális kettőssége rendszerint alkotóelemeik eredeti funkciójának érvényesüléséből adódik. (Erre utalt az *-asztal/-esztel* példája is.) Így történik például a *-dul/-dül* és a *-dít* képzőbokok esetében is. Bennük az *-ul/-ül* az intranszitiv-reflexív, az *-ít* a tranzitív-kauzatív, a *-d* az inchoatív-momentán funkció hordozója: BécsiK. 60: „*9 vlèlenç hèlehql ingen lem mōz-dola*”; MünchK. 28va: „*vġockal lem akaziac mozdeitani azokat*”.

3. Abban, hogy a képzett ige jelentésének specializálódása (ezáltal az ige lexikalizálódása) bekövetkezhessen-e, s milyen hatásfokkal, döntő szerepet játszik a képző grammatikai jelentéstartalmának milyensége. Egyes igeképzőknek szinte a jelekéhez hasonlóan általános jellegű grammatikai funkciója nem ad lehetőséget a velük képezett igék lexikalizálódására, illetve az ehhez szükséges szemantikai tartalom kialakulására. A korszakunkbeli képzett igék rendszerében jól megfigyelhető, hogy ezek a képzők olyan származékokat hoznak létre, melyek grammatikai jelentése csak az illető képző produktumaiban, vagyis képzett igékben található meg, képzetlen igének sohasem lehet sajátja. Jelentéstípusuk jellege következtében ezek a képzett igék nem illenek bele a

lexémák kategóriájába, sajátos grammatikai kategóriát alkotnak. A csupán grammatikai képzésre alkalmas képzők legpregnansabb példája a *-hat/-het*. Szemantikai többlettel gyarapodott, állandósult lexikai elemmé vált ige nem található adatainkban (BécsiK. 66: *olvashattakuala*, 140: „nini ki ellène *alhaffon* o kézenèc” stb.), s ilyen megjelenése szinte elképzelhetetlen.

Grammatikai funkciójú származékok képzője a szenvedő *-atik/-etik* és *-tatik/-tetik* is. Egészen kivételes jelenség, hogy az *-atik/-etik*-kel képezett szenvedő igék sorából a *születik* állandósult lexikai elemmé fejlődött. Ehhez természetesen grammatikai alapjelentésének megváltozására is szükség volt. A *születik* eredeti jelentése a 'világra hozatik' lehetett, ez módosult az aktív 'világra jön, keletkezik, létesül' árnyalattá: JókK. 2: „kykkezewl . . . eleve *zjlettett* . . . volt frater Bernald”; BécsiK. 246: „[az alázatosság] iŧtèn orçlètenèc rëmen-segeből *zülètic*”; stb. — Faktitív jelentéssel egyetlen képzett ige sem válhat lexémává, ritka kivételként azonban a megváltozott grammatikai jelentésű faktitív ige lexikalizálódhat. A *-tat/-tet* képzős műveltető igék közül lexikalizálódott például a *késztet*, 'öszönöz, sarkall' jelentéssel: 1456 k.: *kjztteth* (Gl.).

A hangutánzó-hangfestő igék, minthogy egyedi és pregnans kifejezői az utánzott hangjelenségnek vagy az adott hangulati hatásnak, általában állandósult lexikai elemmé válnak (*ballag, cseng, morog, remeg, reng, zeng, zörög* stb.), természetesen ezek olyan képzőkre végződnek, amelyek ezt lehetővé teszik.

4. Azon tényezők sorában, melyek a képző alapvető jelentéstartalmának a képzésben megvalósuló funkcionális értékét meghatározzák, illetve módosítják, első helyen az alapszó jelentésének besugárzása áll. A képzésben az alapvető szemantikai tartalmat hordozó alapszó a származékige jelentését is áthatja, az alapszó (szemantikai és grammatikai) jelentéstípusainak meghatározott jelentéstípusú származékok felelnek meg. A deverbális képzésben például a származékok grammatikai jelentése ugyanazon képző esetében is különböző jellegű lehet, ha különböző grammatikai kategóriába tartozó alapigéhez járul. Tartós cselekvést kifejező alapszóból például a *-dos/-dës/-dös* duratív jelentésű származékot képez: JókK. 114: „kerek aztalnak vÿtezÿ kyk *budofnak* kÿetlenben”, a mozzanatos 'szúr' jelentésű *tövik* igéből viszont frekventatív jelentésű képzett igét hoz létre: DöbrK. 89: „Mert te ñilaid belem *tüddöstik*”. — Az *-at/-et* vagy a *-tat/-tet* képző intranszitiv igéből kauzativ, tranzitiv igéből általában faktitív származékokat képez: AporK. 115: „lang meg *egette* a búnyloket”; stb. — A denominális képzésű igékben változatos jelentésárnyalatokkal gazdagítja a jelentéstartalmat a névszói alapszó sokszínű jelentésének irradációja: JókK. 115: „Ewk ew tudományoknak zeleuel meg *ragalmaztak* eleteket”; NagyszK. 386: „Tiuiŧkkel o zent feye megcoronazta-*thec*”; CzechK. 47: „Azzw ['aszú'] földeth *harmatozoth*”; stb.

A ható ige képzőjéhez, funkcionális jellege következtében nem forrott hozzá sem szintaktikai vonatkozású, sem az akcióminőséggel kapcsolatos mellékjelentés, ezért a vele képezett ige az alapszótól kölcsönzi az említett funkcionális sajátosságokat: BécsiK. 66: *olvashattakuala z halhattakuala* (mind a két ható ige tartós cselekvést kifejező tárgyas ige, mert képzésük ilyen grammatikai funkciójú alapigéből történt), 140: „nini ki ellène *alhaffon* o kézenèc” (az alapszó is, a származék is duratív jellegű intranszitiv ige); ÉrdyK. 382: „Ha meeg myndden teŧwnk tagwnk eelð nyelvÿre *fordwlhatna*” (az alapszó és a származék egyaránt kezdő-mozzanatos jellegű intranszitiv ige); stb.

A produktivitás korszakunk igeképzőrendszerében

Általános kérdések

A korszakunkbeli igeképzők jelentős hányada nem tekinthető produktív-nak, nem rendelkezik azzal az aktivitással, amely a megfelelő alapszóból történő származékképzés tevékenységéhez szükséges. Azt a folyamatot (vagy helyzetet), amely a képző produktivitásának gyengülését, végül megszűnését magyarázza, több, olykor felismerhető, olykor rejtve maradó tényező okozhatja. A produktivitás különböző mértékű csökkenésével vagy megszűnésével kölcsönhatásban a képzőkével azonos funkciójú egyéb kifejező eszközök veszik át ezek szerepét. Azok a nyelvi eszközök, amelyek az improduktív-vá váló képzők szerepét betöltik, lehetnek más, még produktív képzők (*gyónt* : *gyóntat*), de lehetnek a képzők kategóriáján kívül eső elemek, például igekötők a mozzanatosság kifejezésére (*állapik* : *megáll*). — Kétségtelen, hogy a produktivitás hanyatlása — egyéb tényezőkön kívül — a képző életkorával, keletkezésének távoli (uráli, finnugor, ugor kori) szakaszával is összefügg. Nem véletlen, hogy vizsgált korszakunkban az ősi (primer) képzők deverbális használatban már szinte mind improduktívak. A primer képzők produktivitásának gyengüléséhez kísérő jelenségeként kapcsolódik az a körülmény, hogy ezek egyre gyakrabban járulnak velük azonos vagy éppen ellentétes funkciójú képzővel ellátott relatív tövekhez, s ez a helyzet nemcsak a képzőbokrok keletkezésének kedvez, hanem ahhoz is hozzájárul, hogy a relatív tőhöz kapcsolódó képző produktivitásában bizonyos morfológiai jellegű kötöttségek alakuljanak ki. A kötöttségek persze nemcsak morfológiaiak, hanem más természetűek is lehetnek (például szófajiak, sőt olykor etimológiai jellegűek). A különböző kötöttségektől szűkebb területre korlátozódott produktivitás élettartamát általában nem rövidíti meg a teljes hatókör hiánya. A már korszakunkban is csak denominális használatban igazán produktív -z gyakorító képző produktivitása például évszázadok óta egyre növekvő tendenciát mutat. (Mindennek megállapítására az előző korszakok adatszégénysége következtében nem adódott lehetőség.)

Bár a származékok mennyisége nem azonos a produktivitás mértékével, egy-egy képzővel nagy számban létrehozott igék rendszerint hatékony produktivitást jeleznek. Minthogy a képzés analogikus folyamat, érthető, hogy minél több származék szolgál számára mintául, annál valószínűbb számos hasonló születése. Így például a főleg deadjektivális használatban produktív kauzatív -ít nagyszámú s gyakori használatú származékainak hatására korszakunkban sok újabb ugyanilyen képzésű ige jön létre: BécsiK. 20: *bèitèllè-seithètne*; CzechK. 148: *meg lagjethja*; TelK. 7: *hazasfittatnieec*; SzékK. 99: *nemefyte*; stb.

A képző produktivitásának mértéke korszakunk igeképzésében is szorosan összefügg a jelentéstartalom milyenségével. Minél általánosabb a képzőnek a származékokban kiteljesedő alapjelentése, annál szélesebb körű produktivitással rendelkezik. Ezért százszázalékos deverbális használatban a szinte módjelszerűen általános jelentésű -hat/-het képző produktivitása. A jelentés általános jellege a származékok lexikalizálódását is akadályozza, nem véletlen, hogy a -hat/-het-tel alakult származékok közül egy sem vált állandósult lexikai elemmé. Ez a körülmény szintén a produktivitás megőrzését segíti elő.

Más, kevésbé általános jelentéstartalmú képzőkkel létrehozott igék, melyek könnyen gyarapodhattak a lexikalizálódáshoz szükséges szemantikai többlettel, lexémaként élnek tovább, s minthogy a szókészlet állandósult tartozékai, a képzés folyamatának megismétlése nélkül, készen állnak a nyelvhasználat rendelkezésére, képzett voltuk jelentősége a nyelvtudat számára elhalványodik, a képző produktivitása szempontjából holt anyaggá válnak. Korszakunkban nem egy fiatal képzőbórok produktivitásának gyengülését idézte elő — más tényezőkkel együtt — a származékok korai lexikalizálódása.

A produktivitás típusai

A produktivitas különböző mértéke és jellemzői alapján a korszakunkbeli ige-képzők különböző típusokat képviselnek. Produktivitásuk fokának pontos, számszerű fölmérése természetesen lehetetlen, működési körük nagysága, kötöttségeik természete azonban megismerhető és viszonyítható. Mindezek figyelembevételével a következő kategóriák találhatók:

Teljes produktivitas

Általános jelentéstartalmának köszönhetően teljes produktivitással rendelkezik a *-hat/-het* képző. Működését morfológiai kötöttségek sem korlátozzák, csakfőszófajiak, a jelekéhez hasonló alapjelentése bármilyen képzővel ellátott ige továbbképzésére is alkalmassá teszi: JóK. 32: *gýczekedhetewnk*, 112: *hordozhatna*, 130: *mondathatyk*; GuaryK. 44: *iduzzúlhet*; stb. De természetesen képző nélküli igéből, vagyis abszolút töből is alkothat derivátumokat: JóK. 36: *latthattýauala*, *ylletthetyuala*; SzabV.: „meg fem *yrhattyak*”; 1450—1494 k.: *meg foghassak* (MNy. 1: 352) stb.

Korlátozott produktivitas

1. Jelentéstartalmának általános volta következtében szintén széles körű a produktivitása a passzív *-atik/-etik* és *-tatik/-tetik* képzőnek. Mivel azonban a nyelvhasználatnak két azonos funkciójú, vagyis szinonim képző áll rendelkezésére, működésük egymás produktivitását korlátozza. Az összes lehetőségeken, az egész igeállományból alkotható passzív jelentésű igék képzésén ez a két képző osztozik.

A két képző valamelyikével létrehozott szenvedő igéknek a kódexek nyelvén tapasztalható rendkívüli gyakorisága latin hatásnak tulajdonítható. Élő beszédbeli előfordulásuk sokkal ritkább lehetett, ezt dokumentálják a vizsgált korszakunkból származó levelek, melyekben csak kivételesen található szenvedő képzős igealak. — Az *-atik/-etik* néhány adata: JóK. 78: *czalattinak meg*; BécsiK. 18: „bozzofagba *adattanac*”; MünchK. 87ra: „megne *feddeffenc* o müuelkedeti”; stb. *-tatik/-tetik*: MünchK. 87ra: *megitteltet*; NádK. 324: *birtatic*; CzechK. 72: *fel emelteteel*; és még nagyon sok más adat.

A korlátozó tényező jellegét tekintve ugyanebbe a típusba sorolható a kauzatív-faktitív *-at/-et* és *-tat/-tet*, produktivitásuk azonban még szűkebb körű, hiszen a működésük számára kínálkozó lehetőségeken nemcsak egymással, hanem más szinonim képzőkkel (*-aszt/-eszt*, *-ít* stb.) is osztozniuk kell, bár de nem verbális használatban így is a legtermékenyebb kauzatív-faktitív funkciójú

képzők. Hogy kettőjük közül melyik milyen feltételekkel funkcionál, arra nézve ugyanazok a fonetikai indítékú szabályszerűségek érvényesek, mint a szenvedő képzők tevékenységére: -at/-et: MünchK. 10ra: „allata qtét a temp-lomnac tètèièrè”; AporK. 115: *meg egette*; stb. -tat/-tet: 1480—1510 k.: *zegez-teffed* (MNY. 6: 23); DöbrK. 86: *ítatod*; DomK. 273: *el taroztata*; stb.

A produktivitását korlátozó tényezők azonos volta alapján e típusba tartozik a gyakorító -gat/-get is. Deverbális szerepben tevékenységének körét csak a szinonim képzők használata szűkíti. Egyetlen gyakorító funkciójú képzőnk, melynek produktivitása idők múltával egyre szélesebb hatókörűvé válik. Minthogy fiatal keletkezésű képzőbokr, korszakunkban a vele alkotott származékok mennyisége még kevesebb, mint a későbbi szakaszokban: JókK. 105: *nem halgatnak meg*; DöbrK. 80: *meg zaggattá*; stb.

2. Azoknak a képzőknek a típusában, melyek produktivitását szófaji kötöttségek korlátozzák (vagyis a denominális használatához kötik), legszélesebb körű aktivitással a gyakorító -l és -z rendelkezik. Mind a kettő denominális szerepben, főleg főnévi alapszóból képezett származékok létrehozásában tevékenykedik. Az -l elvétele deadjektívális származékokat is alkot: JókK. 98: *zolgaltam*; SzabV.: *doboltatnő*; 1526: *el rendeltem* (Nyeml. 257); VirgK. 115: „ew zaua oli retenetefflegel *hangoslik*”; s ezen kívül még igen nagyszámú adat. — A -z, amely deverbális funkcióban csak bizonyos morfológiai kötöttséggel képez származékokat, főnévi alapszóból igen jelentős mennyiségű igét hoz létre, s produktivitása ezen a területen egyre erőteljesebbé válik (később nem egy igéből kiszorítja az -l-et is): JókK. 92: „*meg ruhazna* nemynemew ven azont”; DöbrK. 20: *meg harmatozom*; NagyszK. 386: „*keferuen oflorozatec*”; stb.

Szintén szófaji kötöttséggel, főleg deadjektívális származékok képzőjeként tekinthető produktívnak a tranzitív-kauszatív -ít és a vele funkcionálisan szembenálló intranszitiv-reflexív -ul/-ül. Az -ít ugyan még jelentkezik néhány világosan elemezhető deverbális igében is (*állít, szállít*), de hasonló képzésű igék már korszakunkban nem születnek, deadjektívális funkcióban viszont produktivitása széles körű: JókK. 52: *meg vylagosoftot*; GuaryK. 16: „*es vezesqytic meg v aiacocat*”; 1527 k.: „*ne kyssebeych, megh*”; (MNY. 37: 206); stb. — Az -ul/-ül-lel képezett, korszakunk írott emlékeiben is megtalálható deverbális igék jelentős része elhomályosult, fiktív töből ered (*borul, repül, merül*), de még a későbbi korszakokban is keletkezik néhány valódi töből származó újabb, szintén igei alapszóból képzett származék (*nyomul, dugul, tolul* stb.). Improduktívnak tekinthető ugyan deverbális szerepben, de még nem jutott el az improduktívitás végső stádiumáig. Denominális használatban — az -ít funkcionális ellenpárjaként — vele azonos jellegű produktivitással működik: JókK. 145: *sokafolyatok*; DöbrK. 1: *elviröfölvén es elfebefölvén*; stb.

Szófaji kötöttség korlátozza például a -kodik/-kédik/-kődik képzőbokr tevékenységét is. Deverbális funkcióban produktivitása gyenge, az improduktívítás felé hanyatlík (*gondolkodik, törekedik, vélekedik*), denominális képzőként produktív, főnévi és melléknévi alapszóból egyaránt alkot származékokat: NagyszK. 87: *kegőtlenkődnekvala*; 1516: *ellenkewdew* (MNY. 52: 368); stb. A képző produktivitása denominális szerepben már korszakunkban is egyre erőteljesebbé válik.

A képzőknek az a csoportja, amelynek produktivitása a denominális képzéshez kötődik, ezen a területen általában növekvő produktivitást tanúsít.

3. Morfológiai természetű kötöttségek érvényesülnek igeképzőink következő típusának produktivitasában. Ezek a más vonatkozásban improduktív képzők meghatározott morfematikai alakulású relatív tövek bármelyikéből képesek származékokat létrehozni. Így például a deverbális képzésben improduktív gyakorító *-z, -d, -ad/-ed* képzős duratív, illetve kezdő-mozzanatos jelentésű alapigékből, valamint *-t, -ít* műveltető (tranzitív-kauzatív) képzősekből produktív képzőként alkot származékokat. Produktivitása különösen az előbbi kategóriában hatékony: JókK. 86: „nemj *zakadozt* gyeknek ualanak alattak”; MünchK. 90va: *tamadoz uala*; ÉrdyK. 8: *meg hafadoznak*; stb. A *-t, -ít* képzős alapigékből kisebb mennyiségű származékot képez: 1456 k.: *aŷeytoznak* (Gl.); Apork. 123: *qltozot*; JordK. 546: *hŷmtezy vala*; stb.

Morfológiai kötöttség jellemzi még például a kauzatív *-t* produktivitását is. Ez a képző, amely korszakunkban már csak a véghangzóval bővült *-at/-et* változatban produktív, eredetibb bővületlen formájában is aktívan részt vesz deverbális igék létrehozásában mozzanatos *-n, -an/-en* képzővel ellátott relatív tőigékből. A *-t*-nek ez a korlátozott produktivitása idővel a maga területén teljes érvényűvé válik, korszakunkban még viszonylag kevés adatban jelentkezik: 1456 k.: „suscitaverunt eum *fel serkentek*” (Gl.); NádK. 8: „*meg rettent-nec engömet en zamtalan bineim*”; 1526: „*Peter dobantho*” (MNY. 25: 235); stb.

4. Etimológiai természetű tényező korszakunkban is beleszóllhat egyes képzők produktivitasának alakulásába. Vannak olyan igeképzők, melyek tevékenysége csupán onomatopoeitikus jellegű származékok létrehozására korlátozódik. A hangutánzó keletkezésű igék meglehetősen zárt és egységes szemantikai csoportja, amelynek tagjai nagyrészt valamilyen hanghatás visszaadására születtek, természetszerűen egységesek az alaki kifejezőeszközök felhasználásában is. Nem meglepő tehát, hogy például a gyakorító jelentés jelölésére már korszakunknál régebbi szakaszokban is (amint ezt a *mozog, forog*-féle, onomatopoeitikus jellegüket veszített ősi származékok dokumentálják) szinte kivétel nélkül a *-g* tölti be a formáns szerepét.

Onomatopoeitikus igéink ebben a szakaszban — s nagyrészt már az előzőekben is — képzős formában születnek és élnek. Tulajdonképpen nem valódi képzések, hiszen bennük a képző az esetek nagy többségében soha nem létezett „alapszó”-hoz járul, képzőik azonban ugyanazt a funkciót töltik be, mint a valódi képzésekben, s egy fiktív, kikövetkeztetett tőhöz kapcsolva, a funkcionális igényeknek megfelelően változtatja őket a nyelvhasználat, ugyanúgy, mint a valódi képzésekben. E képzők produktivitasának értékelésekor tehát ez a speciális működési terület sem mellőzhető. — A *-g*-nek ehhez a területhez fűződő produktivitása korszakunkban is (sőt napjainkig) tökéletesen virulens: JókK. 95: „[na]potefteg *morognak*”; DöbrK. 200: *kocog*; VirgK. 107: *czongó*; stb.

A gyakorító *-g* funkcionális ellenpárja a mozzanatos *-an/-en*, produktivitása jellegét tekintve ugyanebbe a típusba sorolható. A mozzanatos jelentésű hangutánzó-hangfestő igék képzésében egyre erősödő produktivitással vesz részt, éppen úgy, mint a *-g* a gyakorító jelentésűekében. Az *-an/-en* csak két szótagú származékokat képez, tehát csak egy szótagú fiktív vagy valódi tőhöz járulhat, így produktivitasát alaki kötöttség is korlátozza: JókK. 44: „*vala ezenne felelemuel meg rettenet*”; JordK. 310: „nem meze *mozzanny*”; DebrK. 217: *öppenuen*; stb.

Szintén onomatopoeitikus keletkezésű tövekből alkotja származékait a tranzitív-kauszatív alapjelentésű *-dít* és funkcionális ellentéte az intranzitív-reflexív *-dul/-dül*, mely képzőbokrok az említetteken kívül a mozzanatosság grammatikai jelentését is hordozzák, első alkotóelemüknek, a kezdő-mozzanatos *-d*-nek köszönhetően. Csak egy szótagú fiktív tövekhez járulnak, a velük formált igék tehát két szótagúak. Produktivitásuk túléli korszakunkat, az említett kötöttségek azonban leszűkítik hatókörét. A funkcionálisan szemben álló két képzőbokr egymás produktivitását támogatja: az egyikkel valamely töből létrejött származék sugallja, hogy ugyanabból a töből a másik képzővel jelentésbeli ellentétpárja is megszülessen. Az ellenpárok megjelenését olykor évszázadok választják el (például FestK. 314: „*meg buoldýhtja ewket*”, viszont a *bolydul* csak a XVIII. század végén bukkan fel), olykor csak az egyik jön létre, sok esetben azonban már korszakunkban egymás mellett élnek a két ellentétes képzővel azonos töből képezett alakpárok: JókK. 14: „*egýet malf-tan czerdeh*”; MünchK. 28va: *mozdeitani*; AporkK. 189: *chendeteny*; stb. A *-dul/-dül*-lel képezett ellenpárok: BécsiK. 60: „*ingen fem mozdola*”; 1490 k.: *chendulýen* (Gl.); WinklK. 207: „*halla a veroknek masod cherdpleseet*”; stb.

5. Szintén etimológiai, mégis egészen más jellegű kötöttség mutatkozik az ige-képzők következő típusának produktivitásában. Az ebbe a típusba tartozó képzők *idegenből átvett igék* fiktív tövéhez járulva ezeket a jövevényelemeket igéink többségének (a képzős végű igéknek) morfológiai szerkezetéhez idomítják, mintegy beleillesztik a jelentős mennyiséget képviselő képzett magyar igék rendszerébe. Korszakunkban ezt a feladatot a gyakorító *-l* (*-ol/-él/-öl*) és ennek *-ál* változata látja el. Az, hogy a két változat közül mikor melyik jut szerephez, általában a jövevényigéknek az átadó nyelvben meglévő morfológiai alkotával függ össze. A latinból átvett igékben szinte kivételtelen az *-ál* végződés, minthogy főleg *a*-tővű igéket ültettünk át nyelvünkbe, s a döntő többség analógiája érvényesült a más konjugációhoz tartozó igék végződésének kialakításában is: JókK. 8: „*fondaltauolna ez zerzetett*”; 1450–1490 k.: „*Lazlo kiral confirmalta Bela kiral leuelet*” (MNy. 1: 350); ÉrdyK. 662: „*ezenkeppen Argualnak [‘vitatkoznak’] vala*”; stb. — A szláv eredetű jövevényigékben az átadó nyelvbéli tőhangzó erőteljesebben szabja meg a magyar végződés hangalakját. Azok az igék, melyek a szlávban *a*-tővűek, a magyarban *-ál*-ra, az *i*-tővűek *-l* (*-ol/-él/-öl*)-re végződnek: *csinál* < szl. *činjati* (JókK. 25: „*czýmalna egy ekes helyet*”), *keresztel* < szl. R. *krstiti* (MünchK. 36rb: „*En kězýtellèc tútoket vizbèn*”), *vádol* vö. óe. szl. *vaditi* (VirgK. 10: „*vadolom bwnwfnek magamat*”) stb.

Bár kétségtelen, hogy az *-l*, illetve *-ál* képzőnek ezekben a jövevényigékben az a legfőbb feladata, hogy az idegen elemek igerendszerünkbe történő beépülését megvalósítsa, nem tagadja meg eredeti funkcióját sem, duratív alapjelentése minden meghonosított igében érzékelhetően érvényre jut. Ezen a területen korszakunkban teljes értékű produktivitással rendelkezik.

Nem produktív képzők

A virulens produktivitástól a passzív *im produktivitás* állapotáig számos átmeneti fokozaton át vezet a képzők útja, de maga az improduktivitás sem egysíkú stádium. Az improduktivitás kezdő szakasza tulajdonképpen azonos a produktivitás végső fokával, a vitatható, kétségeket támasztó pro-

duktivitás mindig az improduktivitás bekövetkezését jelzi. Az improduktív képzők többsége — olykor századonként születő egy-két származék erejéig — részt vesz a képzés folyamatában, a vele képezett, már meglevő derivátumok analogikus hatása indukálja néhány újabb hasonló születését. Ez ugyan nem jelenti azt, hogy a képző produktívnek tekinthető, de azt világosan jelzi, hogy még nem jutott el az improduktivitás végső határáig. Az improduktivitás stádiumában levő képzőkkel képezett néhány származék keletkezését nemcsak alaki, illetve morfológiai, hanem olykor szemantikai jellegű analógia is támogathatja. A deverbális szerepben már korszakunkban is improduktív gya-
korító -z-vel például már a XVI. század végén megjelenik a *kiáltoz* derivátum, majd a későbbi szakaszokban létrejönnek az azonos végződésű alapszóból alkotott, azonos szemantikai típusba tartozó következő származékok: *üvöltöz*, *sikoltoz*, *rikoltoz* s a szintén -t-re, illetve -ít-re végződő *ordítózik*, *sáptózik* stb.

A befejezett, teljes improduktivitás fokára viszonylag sok képző eljutott korszakunkban, ez az a stádium, melyben az improduktív képzőt a meglevő származékok analógiája sem segíti hozzá egyetlen származék létrehozásához sem, vagyis a képző elveszti a származékképzés (vagy újraképzés) képességét. Az ilyen képzővel régebben képezett derivátumok részben elhomályosulnak (*harap*), részben elavulnak (*hagyap*), esetleg továbbképezve, vagyis immár más képző termékeként folytatják életüket (*állapik* > *állapodik*, *villámik* > *villámlik* stb.), nem szolgálhatnak alapul az eredeti képzőjük produktivitását segítő analógia megindulásához.

Az improduktivitás fokozatai. — Az improduktivitás fokozatai és sajátosságai szerint igeképzőink éppen úgy különböző típusokba sorolhatók, mint produktivitásuk mértéke alapján. A két szélső stádium között mutatkozó fokozatbeli eltérések azonban még nehezebben értékelhetők. A részleges improduktivitás, vagyis az improduktitásnak csak egy-egy területre szorítkozó meglete ugyanis (ami konkrét kritériumul szolgálna) nem képezheti a felmérés alapját, bár kétségtelen, hogy a korlátozott tevékenységű képzők bizonyos területekhez kötött produktivitásának negatív megfelelője az egyéb területeken érvényesülő részleges improduktivitás. Ezeket a képzőket azonban, bármilyen szűk körre vonatkozik tevékenységük, a produktív képzők sorában kell számon tartanunk. — Részben az improduktitásnak csak viszonylagosan értékelhető fokozatbeli különbözősége alapján, részben az azt előidéző, olykor megfogható tényezők figyelembevételével, a következő típusok állapíthatók meg:

1. A teljes improduktivitás fokát képviselő igeképzők általában az ősi (primer) formánsok közül kerülnek ki. Ilyenek például a már említett mozzanatos -p-n kívül a szintén mozzanatos -m, illetve -amik/-emik, valamint a denominális igeképző -h, amely korszakunkban már főleg továbbképzett származékokban jelentkezik. Helyüket más nyelvi formák, illetve más képzők foglalták el. A -p már korszakunkban csak egy-két származékban lelhető föl: JókK. 100: *hagyapna* 'köpne'. Az *állapik* 'megáll' jelentésben használatos: BécsiK. 37: „bēmēuēn *allapēc* q ozaia elqt”. Az *ültepek* talán egy mozzanatos -t + -p-ből álló képzőbokr egykori létének emlékét őrzi: MünchK. 62ra: „Es fel *ültepec* ki megholtuala”. — Az -amik/-emik-kel képezett csekély számú származék élő alapszóból ered, valószínűleg előző szakaszok termései: JókK. 79: *folyumnanak*; BécsiK. 41: *futamādnac*; MünchK. 35rb: *megfele-*

mené; stb. Már korszakunkban megjelennek e származékok továbbképzett változatai (*félemlik, futamodik*), melyek a későbbiek folyamán kiszorítják az *-amik/-emik* képzősöket, így az ekkor már teljesen improduktív képző a további szakaszokban eredeti formájában kipusztul a nyelvhasználatból.

A denominális *-h* önmagában is előfordul, de főleg képzőbokrok első elemeként jelentkezik. A hozzá kapcsolódó képzők többsége korszakunkban a *-h* nélkül is funkcionál denominális szerepben. Példák önálló előfordulására: BécsiK. 88: „*bñhouc* [‘bűnőztünk’] mñ iltenqcbèn”; ÉrdyK. 357: *el hyrhóweek*; stb. Különböző képzőkkel ellátva, illetve bokrosulva valamivel gyakrabban előfordul: JóK. 50: „*kyuel* nehezen *zepphetyk* yltennek *zolgaja*”; MünchK. 35rb: „*z hēlhetē azt q vñ kopozfoiaba*”; BécsiK. 19: „*miglēn* nem *bñhottēc* ... *q iozagok qvélēc vala*”, 204: „*A barmoc megbūzhottēnc*”; stb.

Szintén az improduktivitás végső stádiumában lévő primer képzők közé sorolható még például a gyakorító *-r*, *-s*, *-sz*, a mozzanatos *-l*, *-ll* (stb. Ezeket, improduktivitásuk fokának hasonló volta mellett, több egyedi jellemvonás különbözteti meg egymástól. Az *-r* például csupa olyan, fiktív töből eredő lexikalizálódott származékban őrződött meg, melyeknek képzett volta már korszakunkban sem lehetett világos: JóK. 6: *akarz*; GuaryK. 87: „*magat* vezebe *keuze*”; FestK. 22: *dychēz*; stb. E képző improduktívva fejlődését életkorán kívül valószínűleg szinonim képzőtársainak nagy száma és a vele képezett igék korai lexikalizálódása tetőzte be. — A csak deverbális szerepű *-s* viszont — néhány elhomályosult képzésű származékon kívül (*olvas, keres*) — többnyire valódi töből eredő, világosan elemezhető derivátumokban jelentkezik, melyekből idővel más képzők, illetve képzőbokrok kiszorították (*futkos, nyaldos, szökdös*): JóK. 17: „*futofuan* meg *kerefe*”; BécsiK. 66: *folofuan*; CornK. 33r: *repefnek*; stb. — A tövéghangzóval bővült *-asz/-esz(ik)* vagy *-ász/-ész(ik)* alakban az improduktivitás kezdeti fokán álló *-sz*, eredeti bővületlen formájában az improduktivitás végső határára jutott, egy-két elhomályosult képzésű származék s néhány élő alapszóból képezett, világosan elemezhető ige őrizte meg: JóK. 160: *yaczottakuala*, „*Nemñ nemew vzo* ... *oda mene*”; MünchK. 19rb: *lacéc*; stb. — A szintén százszázalékos improduktivitással rendelkező mozzanatos *-t*-nek a régebbi korszakokból megőrződött származékokban már funkciója is elhalványult: JóK. 5: „*Es megmodot bezedeket yol ertuen*”; GuaryK. 79: *felti vala*; FestK. 172: *megh kewzewnthew*; stb. — A mozzanatos *-l*, *-ll*-lél képezett igék általában élő alapszó világosan elemezhető származékai, csekély számukat azonban még analogikusan létrejött újabb derivátumok sem gyarapítják: JóK. 131: „*lattatykuala* ... *zayanak fuuallasabalol* ... *zerelmnek langyt ky boczattñ*”; BécsiK. 42: *ki zokellēc*. A *lővell* csak korszakunknál későbbi időkben jelentkezik: 1604: *ki lővellem* (MA.). — A teljes, véglegesnek mondható improduktivitás állapotához tehát különböző úton-módon jutottak el az említett képzők, közös vonása sorsuk alakulásának — improduktivitásuk fokozatának azonos voltán kívül — az elavulás folyamatát előidéző főbb tényezők egyezése.

Képzőbokrainak sorában is akadnak olyan egyedek, melyek improduktivitása a végleges kihalás, a tökéletes passzivitás stádiumát jelenti. A képzőbokrokkal alkotott származékok képzett volta — formásuk morfológiai alakjának köszönhetően — akkor is érzékelhető, ha önállóan nem élő (fiktív vagy elhomályosult) töből keletkeztek, többségükben ekkor sem válnak olyan toldalék nélkülinek felfogható lexémákká, mint a primer képzőkkel alakult származékok egy része (*akar, olvas, szeret* stb.). Ez, valamint fiatalabb életkoruk,

olyan körülmények, melyek következményei improduktivitásuk alakulásának módjában is valószínűleg eredményeznek a primer képzőkétől eltérő mozzanatok. A képzőbokok esetében általában kiiktatható az improduktivitást előidéző tényezők sorából az életkorral járó kifáradás, alaki és funkcionális elhalványulás, s nagyobb súllyal nem jöhet számításba a származékok elhomályosulása sem. Jelentős eltérés a primer képzőkkel kapcsolatos körülményektől az a tény, hogy a képzőbokok nagy része keletkezése pillanatától olyan csekély számú származék képzésére szolgál, produktivitásának hatóköre — főleg szinonim képzőtársai térfoglalása következtében — oly szűkre korlátozott, hogy az fölér egy előrehaladott improduktivitással. Jól példázzák ezt a korszakunkban alakultakon kívül, az előző szakaszokban keletkezett, s néhány derivátumban megőrződött képzőbokok is.

Ez utóbbi típust képviseli például az ősmagyar korból származó, frekventatív jelentésű igékben megőrzött *-dok/-dék/-dök* képzőbokok, mely nyilván soha nem rendelkezett szélesebb körű produktivitással, korszakunk elején már improduktívnak tekinthető, sorsát azonban véglegesen az pecsételte meg, hogy tovább bókrosult egy funkcióját erősítő, gyakorító *-l*-lel, s ennek következtében az újonnan keletkezett *-dokol/-déköl/-dököl* háromelemű képző, mellyel egy ideig párhuzamosan használta írott emlékeink nyelve, lassan elfoglalta helyét a még néhány meglevő származékban is. A *-dok/-dék/-dök* tehát idővel kihalt a nyelvhasználatból, korszakunkban azonban még néhány adatban megtalálható: MünchK. 11ra: *oldokend*; ÉrdyK. 43: „meg tyztoytana . . . yo mywelkódetnek *nyomdokoyt* ['követőit']”. Vizsgált szakaszunknál valamivel későbbi adatban bukkan föl az *esdek*: 1536: „hogýha chak attýatokfýan *esdektek* ['csüngtök']” (PestiNTest. 9). — A fölös mennyiségben burjánzó gyakorító képzőbokok közül korszakunkban már több van teljes improduktivitásra kárhoztatva, de nem teljes eltűnésre, a lexikailag állandósult származékokban túlélők korszakunkat. Ilyen például a palatalizált *l*-lel is használatos *-log/-lög/-lög*: BécsiK. 88: „Ne akazy heiba *téuélgènéd*”; ÉrdyK. 647: „*teebolgo* zywknek erőllege”; 1533: „*Seddölgö* betekseg” (Gl. *betegség* a.); a *-lal/-lel*: JókK. 13: „kezde helyet . . . *foglalnýja*”; WinklK. 116: *keerlelyk vala*; 1530: *kopplal* (Száz. 1874: 348). Denominális használatára is akad példa: JókK. 33: „Adkozattakkewzybe melto vagy *zamlattatnod*”; 1456 k.: *gomlaloý* (Gl.). Ugyanebbe a kategóriába sorolható például a *-sol/-söl/-söl*, mellyel elhomályosult származék is akad (zöngésült kezdő mássalhangzóval is előfordul korszakunkban): JordK. 305: *el mozzolottanak vala* stb. Eredeti alakjában szerepel a *tapsol* igében: AporK. 101: *tupfolnak*; stb.; ilyen a *-sol/-szöl/-szöl*, mely előfordul affrikálódott kezdő mássalhangzóval is: JókK. 157: *onzolyauala*; SzabV.: „Affelet lokzer *har-cholafst* twttek”; stb. Más funkcionális kategóriák sokkal kisebb számú képzőbokra között is akad néhány teljesen improduktív képző, főleg a mozzanatos alapjelentésűek sorában. Tökéletesen improduktív korszakunkban például a néhány onomatopoetikus jellegű származékban megőrződött *-li*: JókK. 58: „yftennek ýrgalmallagat *ewuewltýkuala* mennyekbe”; 1444: „Adamus *Sy-koltho*” (Oklsz.); és még a *rikolt*, amire csak későbbi adat ismeretes, de teljesen improduktív például a műveltető *-lal/-lel* is: 1492: „Igazan *bizlalom* hog el iwien *kegelmed*” (MNy. 37: 203); DebrK. 169: „*el azlala* a földet”; ÉrdyK. 613: „*Zent gýmelchöket . . . eerlele*”; stb.

2. A meglehetősen nagyszámú, kevésbé nagyfokú improduktivitással rendelkező képzők sem alkotnak egységes típust, még impro-

duktivitásuk mértéke tekintetében sem, differenciálásukhoz azonban nem találhatók megfelelő kritériumok. Az improduktivitás végső határán levő előző csoporttal szemben az ide sorolható képzők számára még nem vesztett el teljességgel a származékképzés lehetősége, bizonyossága ennek egy-egy (a meglevők analógiájára), korszakunkban vagy még később született ige. Az improduktivitásnak ez az enyhébb foka főleg a képzőbokra jellemző. A még korszakunkban is szaporodó gyakorító képzőbokok többsége ezt a típust képviseli.

— Ide sorolható például a *-dal/-dél*: BécsiK. 147: *meğtordēlec*; CornK. 27r: *zegdelev*; VitkK. 48: „a keñert laffan *zeldēled*”; stb.; a *-dos/-dēs/-dōs*: JókK. 114: „*budofnak* kyetlenben”; MünchK. 82rb: *lapdoffacuala*; VirgK. 54: „*meg mardostad*, es *meg wldwsted*”; stb. Születésétől csekély származékokban jelentkezik a korszakunkban alakult *-dokol/-dēkēl/-dōkōl* képzőbokról, mely a teljesen improduktív *-dok/-dēk/-dōk* helyére lépett. Olyan származékokban jelenik meg, melyek *-dok/-dēk/-dōk*-kel képzett alakban is használatosak: BécsiK. 69: *oldocleni*; 1453: „*Mathias Erdekelev*” (OkISz.); stb.; nyilván ilyen képzővel ellátott alapigék *-l*-l történő továbbképzése indította meg a *-dokol/-dēkēl/-dōkōl* kialakulását, s ez megtörtént ebben a szakaszban a következő, *-dok/-dēk/-dōk* képzős alapszóval nem rendelkező derivátumok bizonyossága szerint: NagyszK. 203—4: *tindōclic*; VirgK. 4: *Nyeldeklesembe*; stb. E típusba sorolható a szintén gyakorító *-gál/-gél*, melynek később felbukkan néhány világos képzésű produktuma, a korszakunkbeli forrásokban viszont alig akad vele képezett ige: MünchK. 21rb: „A haiolka ke a haboetol *hagigaltaticuala*”; 1541: „*ne jargalják* csak az piaczokat” (RMKT. 2: 154). Még későbbi származékok például a *keresgél*, *nevetgél* stb., a *-kál/-kél* (*-kol/-kōl*), mely a későbbi szakaszokban több származékot hoz létre (*irkál*, *járkál*, *tudakol*, *pörköl* stb.), de vizsgált korszakunkban csak egy-két származékban mutatható ki: JókK. 148: „*yzanýw gonoz tetelmeket tewkelletel*”; ÉrdyK. 469: *zurkallyaak*; 1551: *maszkalnac* (HeltBibl. 1: A2); s e típusba tartozhatott a *-kod/-kēd/-kōd*, melynek meg kellett lennie korszakunkban (ugyanis ősmagyar keletkezésű), de csupán későbbi forrásokban bukkan fel: 1577: *chypkeodeo* (OrvK. 75); 1590: *czjapcottak le* (MNY. 42: 76); még későbbi származékok: *kapkod*, *nyomkod*, *tépked*, *lépked* stb., valamint a *-rog/-rēg/-rōg*, mely onomatopoeitikus jellegű igékben is szerepel: NádK. 109: *dedergő*; ÉrdyK. 673: *pytyeregne*. Nem hangutánzó keletkezésű a *tántorog*: ÉrdyK. 540: „*ne tantorogy keth wton yarwan*”. Későbbiek például a *csepereg*, *dübörög*, *nyikorog* stb., az *-ng*: JókK. 30: „*ez vilagott kernýel kerengýk*”; GuaryK. 97: *pizonganía*. Későbbi származékok például *mereng*, *dereng*, *jajong* stb., s a más funkcionális kategóriába tartozó képzőbokok közül az improduktivitásnak ugyanezen a fokán áll például a mozzanatos *-nt*, *-ant/-ent*: JókK. 67: „*azon frater . . . tekente zent fferencz-nek kepere*”; BécsiK. 4: „*eg pillantatban fozdolt haza*”; NádK. 87: *be hōrpentetnec vala*; stb. A képző később főleg *-int* alakban használatos, de korszakunkban ezt a formát nem sikerült kimutatni. Ugyanebbe a kategóriába sorolható a fiatal keletkezésű, szintén mozzanatos funkciójú *-amod/-emēd(ik)* is, melyre korszakunkban alig akad adat, pár évtizeddel később azonban több származékban felbukkan: BécsiK. 36: „*zabadlag adatnēc onēki . . . villa-modat elot kimenni*”; (később l. még *futamodik*, *iramodik*, *csuszamodik* stb.).

Az improduktivitás valamilyen fokán álló, vagyis produktivitásukat még bizonyos (szófaji, morfológiai stb.) kötöttségek korlátaiktól szűkebbre szorított területeken sem birtokoló primer képzőink és képzőbokraink nagy száma ugyan kétségtelenül képzőállományunk szegényedésének jele, minthogy azon-

ban a velük képzett igék többsége túléli korszakunkat, sőt állandósult elemévé vált szókészletünknek, e képzők vizsgált szakaszunkbeli csekély működési körük ellenére több szempontból tartós érvényű jelentőségre tettek szert. Nem jelentéktelen tevékenységük a szókincsgyarapítás sem (*repes, kever, tévelyeg, tántorog* stb.), s származékaik között néhány sajátos hangulatú és stílushatású ige létrehozása (*szökell, szédeleg, mardos, tündököl, pityereg* stb.), de különösen fontos szerepet kaptak igéink morfológiai jellegének alakításában. Több, velük alkotott, fiktív (vagy felismerhetetlen) tőből származó ige ugyanis csak ebben a végződéses formában él (*akar, facsar, tapsol, unszol* stb.), így ezek növelték képzős végződésű igéink számát, vagyis részeseivé váltak a képzőre végződés általános tendenciájának, amely igéink jelentős részének morfológiai fejlődésében megfigyelhető.

Tő és képző viszonya képzett igéinkben

A valódi tövek kérdése

A tő, vagyis az a morfológiai egység, amelyhez a képzők (és más toldalékok) kapcsolódnak, nemcsak morfológiai jellegében és morfológiai felépítésében rendelkezik különböző változatokkal, hanem eredete, illetve előlete következményeként, lexikológiai vonatkozásaiban is. A morfológiai változatok, vagyis a teljes és a csonka tő használatának problémái nem függenek össze a tő és a képző korrelációjának funkcionális természetű vagy a produktivitást érintő kérdéseivel. Ilyen szempontból a morfológiai szerkezet különbözősége és a lexikai jellegű eltérések alapján föllelhető tőváltozatok érdemelnek figyelmet. — Morfológiai felépítése szerint a tő kétféle változatban jelentkezik; a minden toldalékot nélkülöző abszolút tő mellett fontos szerepet kap az igeképzésben a valamilyen formánssal ellátott relatív tőváltozat is (*fűstölög, morzsolódik* stb.). A lexikológiai vonatkozások tekintetében a tövek szintén két eltérő típust képeznek, az egyik csoport tagjai a szókészlet elemeiként önállóan is létező, lexéma értékű tövek, melyekből a képzők a valódi képzett igéknek nevezhető származékokat hozzák létre (*fog-lal, él-ed, áll-ít* stb.), a képzett igék jelentős nagyságú csoportja azonban fiktív tő terméke, vagyis olyan tőé, amely korszakunk szinkrón rendszerében nem lexéma értékű (*bor-ít, csendül, csin-ál* stb.), bár egy részük valaha az lehetett. A lexéma értékű tőigéből származó ige képzett volta — bármilyen elavult formáns hozta létre — világosan felismerhető (*futamik*), a fiktív tövekből alakult származékokban viszont, ha képzett voltukat más formánsokkal ugyanezen tövekből keletkeztetett származékok nem világítják meg, a képző a laikus nyelvérzék számára az ige hangtetséhez tartozó végmássalhangzóvá válhat, az ige képzett volta felismerhetetlen (*akar, harap, emel* stb.).

A funkcionális alap és állandóság megtestesítője mindig a tő, a valódi éppen úgy, mint a fiktív, s természetesen mindkét morfológiai változatuk, az abszolút és a relatív tő egyaránt. A lexéma értékű tőigéből végbemenő származékképzésben a funkcionális folyamat a következő: A tőige hordoz egy alapvető szemantikai tartalmat és valamilyen grammatikai jelentést. A tő szemantikai tartalma átsugárzik a származékba, meghatározza annak jelentését. Ehhez a képző csupán a módosult (megváltozott vagy megerősített) grammatikai jellegű jelentésárnyalat kialakításával járul hozzá. A *csap* tőige 'út,

vág' jelentésében például a mozzanatosság grammatikai árnyalata is érvényesül, ezt a -dos/-dēs/-dős képző a vele létrejött derivátumban frekventatív-vá változtatja, a tő szemantikai tartalma tehát megváltozott grammatikai funkcióval él tovább a származékigében. A *csapdos* jelentése 'többször üt, vág'; MünchK. 82rb: „*lapdoffacuala qtet*” stb. — A fiktív többől történő képzésben a funkcionális folyamat ugyanígy megy végbe, a különbség csak annyi, hogy a tőnek nincs önálló léte. A származékok szemantikai jellegét azonban szintén a tő jelentéstartalma határozza meg, akár úgy, hogy egy régebbi korszakban azt mint önálló lexéma hordozta, majd önálló létének megszűnése után az őt túlélő származékai vitték tovább (*aka-r*; *in-dul*; *in-dit* stb.), akár úgy, hogy a magyar nyelv képzett igéinek rendszerébe képzős végződészel beillesztett jövevényige fiktív töve hozta magával az átadó nyelvből (*kóstol*, *informál* stb.), de úgy is, hogy az onomatopoezis útján létrejött, képzővel ellátott ige fiktív tövének sajátja a hangutánzó vagy hangfestő jellegével összefüggő szemantikai tartalom (*zeng*, *zendül*, *zengedez* stb.).

A relatív tövek kérdése

Az abszolút tő mellett a relatív többől történő származékképzésnek csak a lexéma értékű tőigék esetében van számottevő szerepe, vagyis akkor, ha a képzős végződésű relatív tő korszakunk szinkrón rendszerében maga is önálló léttel bír, lexéma értékű származék. Ez esetben viszont a tő és a származék funkcionális korrelációja ugyanolyan, mint az abszolút tőigéből végbemenő igeképzésben. A különbség mindössze az, hogy a grammatikai jelentés a képzőtlen tőigében az általa hordozott szemantikai tartalom függvénye (az *ül*, *tűr* például, szemantikai tartalmának megfelelően duratív, a *gyak*, *dug*, *dob* mozzanatos cselekvést jelöl), míg a relatív tőben a képző funkcióját valósítja meg: a *retten* (JókK. 44: „*vala . . . meg rettenet*”) például az -*n* (-*an*/-*en*) grammatikai funkciója következtében mozzanatos jelentésű intranszitiv ige, a *rettent* továbbképzésben a mozzanatos jelentés megőrzése mellett a kauzativ-transzitiv funkciójú -*t* közreműködésével transzitiv-kauzativ jellegű derivátummá válik (NádK. 8: „*meg rettentnec engömet en zamtalan bineim*”).

A relatív többől való származékképzés ősidőktől fogva fennálló lehetősége teremtette meg a képzőbokok kialakulásának feltételeit. A még vizsgált korszakunkban is létrejött új képzőbokok, funkcionális sajátosságukat illetően, az előző szakaszban keletkezettekkel azonos jellegűek, alkotó elemeik egymáshoz kapcsolódását is azonos funkcionális szabályszerűségek irányítják. Ha a nyelvi igény a relatív tőben meglevő primer képző halványuló funkciójának megerősítésére törekszik, ugyanolyan funkciójú képzővel történik a relatív tő továbbképzése. Ebben az esetben azonos funkciójú elemekből álló képzőbokok jön létre. Közéjük tartozik a gyakorító -*d* + -*z*-ből korszakunkban született -*doz*/-*dēz*/-*döz* is, az olyan relatív tövekből képezett származékokban, mely tövek -*d* (-*ad*/-*ed*) képzőjének eredeti gyakorító jelentése megmaradt: AporK. 119: „*aldoziak diczezetnek aldozattat*” (az *ald* relatív többől: JókK. 24: „*kyk aldanndnak teged*”); WessprK. 20: *faradozok* (a *fárad* relatív többől); stb. Frekventatív jelentéssel vált képzőbokorrá: NádK. 462: „*zep laflu zel lengedőzne*” stb. — A relatív tőben szereplő képző grammatikai jelentésének megváltoztatására szolgáló, ettől eltérő funkciójú képző felhasználása teszi lehetővé a különböző funkciójú elemekből álló képzőbokok kialakulását. A korszakunkban keletkezettek közül ilyen például a kauzativ-duratív jelen-

tésű, három elemi képzőből összetett *-asztal/-esztel* képzőbokr: BécsiK. 12: *éngèztèl* stb. (Kialakulásukról l. 56—7.)

Az a kérdés, hogy a különböző képzőre végződő relatív tövekhez milyen formánsok járulhatnak, többnyire ez utóbbiak grammatikai jelentésének milyenségével, s az ehhez szorosan kapcsolódó produktivitásuk mértékével áll összefüggésben — természetesen a fő produktivitásán kívül. Érthető, hogy például a *-hat/-het*, amely éppen jelentéstartalmának általános jellege következtében — deverbális képzőként — százszázalékos produktivitással rendelkezik, éppen úgy hozzájárulhat bármely lexéma értékű relatív főhöz, mint ahogy hozzáfűzhető minden képző nélküli főigéhez. (Ugyanez a helyzet — bizonyos, hangalaki vonatkozású szabályszerűség szerinti megoszlással — az *-atik/-etik*, *-tatik/-tetik* szenvedő képzők s a valamivel szűkebb körű produktivitású kauzatív-faktitív *-at/-et* és *-tat/-tet* esetében is.) — A bizonyos kötöttségektől korlátozott szerepkörű képzők közül a deverbális *-z* leggyakrabban *-d* és *-t* képzős relatív főből alkotja a származékokat, mindkét funkcionális indítékú, de fonetikai okokkal is összefüggő kapcsolódási szokás korszakunkbeli megerősödését jelzik a viszonylag elég nagy számban használatos származékok. Így *-d* (*-ad/-ed*) képzős relatív főből keletkeztek például a következők: JóK. 20: *hordozuan*, 30: *ragadozuan*; FestK. 152: *hafadozaafan*; WeszprK. 20: *faradozok*; stb. (l. 55—6). A kauzatív *-t*-vel formált alapigékből a *-z*-nek *-ik*-kel és előhanggal bővült *-ozik/-ëzik/-özik* változata is több származékot képez; éppen úgy, mint a tranzitív igéket képező *-z* változat: AporK. 123: *qltozot*; JordK. 546: *hýmtezj vala*; 1517: *oztozjanak* (TörtT. 1890: 558); stb. — A már korszakunkban is egyre növekvő produktivitású *-gat/-get* mellett igen gyakran járul különböző képzővel ellátott alapigékhez a *-kodik/-këdik/-kődik* és a *-kozik/-këzik/-kőzik*. Relatív főből képezi a *-gat/-get* például a következő származékokat: 1456 k.: *foztogathjak*, 1490: *haytogathwan* (Gl.); VirgK. 112: *ewlelgeti*; stb. A szintén virulens produktivitással rendelkező *-kodik/-këdik/-kődik* is többféle képzőre végződő igéből alkothat korszakunkban származékokat: JóK. 113: *felfuualkodnak*; BécsiK. 211: *mërezkedet : conatus est*; 1530: *kerdezketthem* (MNy. 37: 350); stb. Ugyanígy a *-kozik/-këzik/-kőzik*: BécsiK. 91: *mglalatkozianac*; MünchK. 19ra: *kquëtkezuë*; 1530: *fogyathkozoth*, *chwdalkozijk* (MNy. 37: 351); stb.

Bár kétségtelen, hogy elsősorban a produktivitás mértékétől függ, melyik képző milyen relatív főből alkothat származékokat, — s ebben nincs különbség az abszolút és a relatív főből történő képzés között — az is kétségtelen, hogy a döntő tényezőnek tekinthető produktivitáson kívül számos egyéb, illetve szokás kialakításában. Azt, hogy milyen grammatikai jelentéstartalommal rendelkező képző milyen relatív főhöz járulhat, természetesen a funkcionális igény dönti el, de hogy az azonos funkciójú képzők sorából az adott relatív főigéhez melyiket kapcsolja a nyelvhasználat, azt már más tényezőnek kell eldöntenie. Funkcionális jellegű okok magyarázzák például, hogy a *-g* képzős igékhez általában tranzitív-kauzatív jelentésű képzők járulnak: 1422: *Chengethew* (Oklsz.); JordK. 373: *3ergheffetek*; stb.; a *-g* ugyanis tartós cselekvésű intranszitiv-bennható jelentésű származékokat képez, intranszitiv-reflexív funkciójú képzővel történő továbbképzésére nincs igény, ezért csak kivételesen akad rá példa. Hogy a szinonim képzők közül a különböző formánsokkal ellátott relatív tövekhez adott esetben melyik miért kapcsolódik, az többnyire olyan tényezőktől függ, melyek feltárásához nincsenek megbízható fo-

gódzók. Egyebek között azonban bizonyára beleszól fonetikai tényező, például a kakofónia kerülésére való spontán törekvés is; az azonos funkciójú -ozik/-ëzik/-özik, -odik/-ëdik/-ödik és a -kozik/-këzik/-közik, -kodik/-këdik/-kődik képzőpárok közül például a z-s változatok nem járulnak -z képzős végű igékhez, csak a -d-s változatok: BécsiK. 141: *razottatnacvala*, 168: *kèrdezkednèc-
vala* stb.

Az abszolút és a relatív tőigékből történő képzés tehát, funkcionális vonatkozásait tekintve, alapvető egyezéseket mutat, s a képzők is produktivitásuk szélesebb vagy szűkebb hatókörének megfelelő mértékben járulnak több vagy kevesebb relatív tőhöz, éppen úgy, mint az abszolút, vagyis végződés nélküli tőigék esetében. A relatív tő használatának azonban még vizsgált korszakunkban is szerepe van a képzőbokrok létrejöttében, valamint a részleges produktivitással rendelkező képzők működése terén föllelhető morfológiai kötöttségek kialakulásában.

A fiktív tövek kérdése

Korszakunk képzett igéinek rendszerében mennyiségileg is jelentős csoportot alkotnak a fiktív tőből származó igék. Morfológiai szerkezetük egy nem lexéma értékű tő és valamilyen képző kapcsolatából áll (*mara-d*, *villo-g*, *prób-ál* stb.). A fiktív tővű igék képzett volta az esetek többségében a laikus nyelvérzék számára is felismerhető, minthogy produktivitásuk igen nagy, abszolút tövükből több képzővel alakulnak rendszerint funkcionálisan szemben álló származékok (*hasad* : *hasít* : *hasaszt* : *hasogat* stb.). Fiktív tővűségük nem egy esetben időleges állapot, jelentős csoportjuk valaha lexéma értékű tő származéka volt, majd ez a tőige önálló létét veszítve fiktív tővé halványodott, esetleg olykor — hangalaki és jelentésbeli eltávolodás miatt — az önállóan élő tőige és a képzett igében vagy igékben jelentkező tő azonosságának tudata megszűnik, ez utóbbi tehát a nyelvérzék szempontjából fiktív tővé válik (*tővik* : *tűz*, *visz* : *visel*, *tesz* : *tökél* stb.). A fiktív tővű igék fejlődésének története éppen úgy többvonalú, mint ahogy eredetük is különböző kezdőpontokról indul. Vizsgált korszakunk szinkrón rendszerében a fiktív tővű igék etimológiai hovatartozásuk szerint három kategóriába sorolhatók:

Az ősi eredetű fiktív tővű igék. — E csoportot azok a képzős alakulások képviselik, melyek keletkezése (a tőé vagy a képzett igéé) az előmagyar kor valamelyik szakaszába nyúlik vissza. Egyik típusukban a fiktív tő csak egyetlen képzővel ellátva fordul elő, nem hoznak létre belőle a különböző szinonim vagy antonim funkciójú képzők azonos grammatikai jelentésű vagy oppozíciós igepárokat. Az idetartozó fiktív tővű igék, minthogy egyedi hordozói a maguk nem lexéma értékű tövének, s így a bennük meglevő morféma kapcsolat ténye korszakunkra már elhomályosult, az e szakaszbeli nyelvérzék szempontjából lexéma értékű abszolút tőnek minősíthetők. Ilyenek például a *kísér*; BirkK. 4a: *keferiek*; *nevet*: JókK. 57—8: *meg mewue-tijkuala*; *mond*: JókK. 8: *mongyauala*; *úsz(ik)*: SzékK. 354: *vzh*; stb.

Az ősi eredetű fiktív tővű igék jelentős hányada abba a kategóriába tartozik, melynek tagjai nem családtalan, egyetlen képzővel lezárt alakulások, hanem abszolút tövükből több ellentétes vagy hasonló grammatikai funkciójú képző hoz létre oppozíciós vagy szinonim jelentésű igepárokat, illetve sorokat.

Az azonos fiktív töből különböző képzőkkel formált igék összetartozása (ha csak valamilyen alaki vagy jelentésbeli fejlődés el nem különíti őket) világos, s képzett voltuk is jól érzékelhető, így képzőik produktivitásának meglétében ugyanolyan szerepet vállalnak, mint a lexéma értékű tövekből alakult származékok. A képzőszembenállást mutató igepárok többségében cselekvőbennható : kauzatív oppozíció jelentkezik: JókK. 28: *eleuehaladotuala* : AporK. 77: *el halasztotta* : 1456 k.: „sicut faciunt procrastinantes *halogatok*” (Gl.) | BécsiK. 316: *meghasad* : AporK. 114: *meg hafaszta* : 1456 k.: *meg hafogathadh* (Gl.) : ÉrsK. 69: *hasítot* | DöbrK. 173: *zarradaft* : GuaryK. 64: *meg zazaszta* | JókK. 21: *nývla* : JókK. 155: *nywýjtuan* | stb. — Ősi eredetű fiktív tövű igéink képzésében csaknem kivétel nélkül deverbális képzők vesznek részt, ez a körülmény, s a rokon nyelvi megfelelések vallomása egybehangzóan a fiktív tövek eredendően igei jellegét bizonyítja.

Az onomatopoetikus eredetű igék. — Ezek többsége kétségtelenül fiktív tő terméke. A korszakunkbeli emlékekben adatolt ilyen jellegű igék, keletkezésük kronológiája szerint, különböző rétegeket képviselnek. Az ősi eredetű, vagyis az előmagyar kor valamelyik szakaszában létrejött onomatopoetikus igék közül korszakunkra már nem egynek elhalványult a hangutánzó-hangfestő jellege: BécsiK. 268: *fakaggon*; BirkK. 1b: *forogion*; 1430: „*Emericus Rezgew dictus*” (Oklsz.); stb., az utánzott hanghatással összefüggő eredeti jelentés általában átment annak a mozgásnak jelölésére, mely az illető hangot előidézte: a *fakad* például eredetileg a későbbi *pukkan* igével azonos hangjelenséget érzékeltethetett. A magyar nyelv külön életének valamelyik, korszakunknál régebbi szakaszában is jelentős mennyiségű fiktív tövű onomatopoetikus ige keletkezett, s bizonyára a vizsgált korszakunk is gyarapodott újabb hasonló alakulásokkal. A két utóbbi réteg azonban nem minden esetben különíthető el megbízhatóan; a korai jelentkezés ugyan valószínűleg régebbi keletkezésre utal, a későbbiről adatoltság viszont nem okvetlen bizonyítéka a késői keletkezésnek. Valószínű például, hogy a *zeng*, amely, még ha első adata kétes is: 1240/: ? *Zengev* (ÁÜÖ. 7: 104), hiteles adatban is korán jelentkezik helynévként: 1437: *Zenghewhegh* (Oklsz.) és a *zúg*: 1296/: „*Zugou fuk*” (Oklsz.), vagy a *rebeg*: 1410: „*Mychael Rebegew*” (Oklsz.) a korszakunkat megelőző szakaszok valamelyikében, sőt minden bizonnyal az ősmagyar korban jött létre; a *kopog*: 1566: *koppogo* (NySz.), *megeg*: 1546: *megegését* (RMKT. 2: 327), *vigyorog*: DöbrK. 444: *viğorgnak vala* viszont korszakunkbeli alakulásoknak látszanak.

Az onomatopoetikus eredetű igéknek szintén van egy olyan morfológiai típusa, melyet családaltalan, egyetlen képzővel lezárt fiktív tövű igék alkotnak. Leggyakoribb képzőjük a *-g*, de ha ritkábban is, más képzőkre is végződhetnek: JordK. 288: *ballaghjatok*; WinklK. 208: *lebegh vala*; BirkK. 3b: *kealtafsek*; AporK. 187: *Nýjereýtwen*; stb.

A korszakunkbeli onomatopoetikus igék jelentős része abba a kategóriába sorolható, melyre jellemző az abszolút tő több (oppozíciós, esetleg szinonim) képzővel történő kapcsolódása. Leggyakoribb a gyakorító : mozzanatos szembenállás, mely általában a gyakorító *-g* és a mozzanatos *-an/-en* segítségével valósul meg: WeszprK. 59: „a tetemek meg *czattagának*” : 1456 k.: *ký chaitan* (Gl.), vagy — s ez korszakunkban még általánosabban használt megoldás — a *-g*-vel szembenálló képző a mozzanatos-reflexív *-dul/-dül*: MünchK. 81vb: *lè lozoguā* : 1456 k.: *ký chordoltik* (Gl.) | WinklK. 75: *chengheseth* : 1490 k.:

chenduljen (Gl.). Nem ritkán jelentkeznek többszörös szembenállások, a mozzanatos-reflexív *-dul/-dül*-l a mozzanatos-kauzatív *-dít* kerül oppozícióba, s esetleg több szinonim, vagyis gyakorító funkciójú képző is részt vesz az ige-sor gyarapításában. Ez történik például a legutóbb említett *cseng* ige családjában is, ahol az idézett szembenálláson kívül még megtalálható a kauzatív jelentésű *csendít*: Apork. 189: *chendettenj*, sőt a korszakunkban már kivételes (de az ősmagyarban onomatopoetikus igékben, amint ezt a *-dul/-dül* és a *-dít* képzőbokrok kialakulása bizonyítja, nyilván gyakori) *-d* képzős változat, a *csend* ige is: ÉrdyK. 466: „Ewtöd twlaydonlaga az arannak ... lem chend lem pengh”. Többszörös oppozícióra példa a *zörög* és családja: JókK. 44: *czergetet* : 16: *zerdewlest* : GuaryK. 87: *meg zozejté* : JordK. 373: *zezhessetek*; stb. Az ősi hangutánzó-hangfestő keletkezésű *for-* fiktív töből is népes igecsalád alakult korszakunkra: BirkK. 1b: *forogion* : MünchK. 74ra: *megfozgafta* : JókK. 10: *fordola* : JókK. 113: *fordoijtanyj* stb. Meglehetősen gyakran fordul elő korszakunkban az onomatopoetikus jellegű fiktív tövekhez kapcsolva a *-d*, illetve *-ad/-ed* intranszitiv kezdő-mozzanatos és ellenpárja a kauzatív *-aszt/-eszt* képző: BécsiK. 241: „a tenger ... greiaioc dagadvala” : 1456 k.: *daghazth* (Gl.) | BécsiK. 268: *fakaggon* : DöbrK. 209: *be fakazla*. Korszakunkban, más képzős változatok mellett az ősi fiktív *rez-* töből is használatosak *-ad/-ed* és *-aszt/-eszt* végződésű oppozíciós alappárok: BécsiK. 74: *még ... rézzettèc* : JókK. 159: *fel rezzezte*; stb.

Éppen úgy, mint az ősi eredetű fiktív tövű igékben, az onomatopoetikus keletkezésűekben is — fiktív tövük szófaji jellegét illetően — az igei kategória dominál. Képzőik szinte kizárólagosan deverbálisak. A két, etimológiailag különböző típusba tartozó fiktív tövű igék morfológiai sajátágaikban is több egyezést mutatnak. Fiktív tövük élénk produktivitása következtében az egyetlen képzővel való lezáródás mind a két típusban ritkább jelenség, mint a több képző útján végbemenő családosulás. Az onomatopoetikus igék fiktív töve különösen alkalmas arra, hogy több képző hozzákapcsolódása végbemenjen, termékenyséjük fölülmúlja a legtöbb töigéét. A különböző képzős végződésű fiktív tövű igék funkcionálisan semmiben nem különböznek a valódi képzéssel létrejött származékoktól, képzőik ugyanazok, s azonos grammatikai jelentést valósítanak meg.

A j ö v e v é n y i g é k. — Ezek a képzett magyar igék rendszerébe illeszkedtek be, olyan végzésekkel ellátva, amelyek egy-egy magyar igeképzővel azonosnak tekinthetők. Csaknem kivétel nélkül a fiktív tövű igék kategóriájába tartoznak (kivételek csak abban az esetben képzelhetők el, ha olyan névszót is átvettünk valamely nyelvből, amely alapszava lehet a képzett igének).

Legterjedelmesebb csoportjukat az egyetlen képzőre végződő, családaltalan fiktív igék alkotják. Az idegenből átvett igék fiktív töve ugyanis sokkal kisebb produktivitással rendelkezik, mint az ősi eredetű vagy az onomatopoetikus keletkezésű igéké, a hozzájuk kapcsolható képzők száma is lényegesen kevesebb. A többségükben jelentkező képzők egyhangúsága is arra utal, hogy a fiktív töhöz kapcsolt képzők első renden a beilleszkedés, a képzett igék morfológiai szerkezetével való azonosulás célját szolgálják, szerepük funkcionális jellege háttérbe szorul. Korszakunk fiatalabb jövevényigéivel kapcsolatban ez százszázalékosan érvényes, képzőjük minden esetben a gyakorító *-l* és változatai (*próbál*, *parancsol*, *rajzol* stb.). E fiktív tövű jövevényigék tehát olyan grammatikai jelentést hordoznak, amely képzőtlen igéknek is sajátja

lehet, a duratív árnyalatot. (Ilyen jelentésű képzőtlen igék például: jár, megy, áll, tud, él stb.)

A legterjedelmesebb csoportot alkotó, egyetlen képzővel állandósult korszakunkbeli igék végződésének milyensége (-ál, -ol/-él/-öl) etimológiai jellegű tényezőktől, illetve azokon belül minden egyes jövevényigének az átadó nyelvben meglevő morfofonetikai alkatától függ (részletesebben l. 86). Ez elsősorban a szláv nyelvekből átvett jövevényigékre vonatkozik, a latin igék morfofonetikai különbségének hatását a magyarban bekövetkezett alaki kiegyenlítődés (-ál) semlegesítette: 1526 e.: „Karol kiral *confirmalta* Bela kiral . . . adományat” (MNy. 1: 351); XVI. sz. e.: „neked *kommendalom* az en hvgomat” (MNy. 37: 205); JókK. 66: *predícalo*; FestK. 4: megh *pzobálak*; stb. Az említett okok következtében a szláv eredetű jövevényigék változatosabb képzőformákkal illeszkednek be: 1551: „hazatth *cijnaltatok* neký” (RMNy. 2/2: 28); DomK. 94: „gazol vala által nemely folyo vizet”; MünchK. 36rb: *megkezèztelkednc vala*; 1488: *poroncholok* (MNy. 16: 79); JókK. 25: *va-dolom*; stb.

Fiktív tövű jövevényigéink másik kategóriájába azok az igék sorolhatók, melyek a magyarban családosultak. Korszakunkban ebbe a csoportba jelentéktelen mennyiségű jövevényige tartozik, kronológiailag az átvételek régebbi rétegének képviselői, etimológiailag ótörök eredetűek, az átadó nyelvben vagy tőigék, vagy képzős alakulások, abszolút tövükből a magyarban képzett ige-sorok vagy igepárok nőttek ki, olykor úgy is, hogy a magyar képzők valamelyikével alakilag véletlenül egyező török végződésnek a magyar képzővel azonos funkciót tulajdonítva, megteremtették az ige oppozíciós párját. Korszakunkban még csak kauzatív : reflexív szembenállást mutató származékai élnek az ótörök tőigéből eredő *bur-*, *bor-* fiktív tőnek (melyből később népesebb igecsalád jött létre): 1456 k.: „*operite* nos: *el burehatok*” (Gl.) : WeszprK. 37: „az aztalra *borula*”. A *dől* (DöbrK. 513: *le dölven*) minden valószínűség szerint török képzett forma átvétele, a nyelvérték számára magyar gyakorító-visszaható képzős alakulás, a mellé megteremtett *dönt* (*dőjt*, *düt*) oppozíciós pár viszont már valóban magyar kauzatív képzővel formált származék (BécsiK. 175: *él dőite*), valószínűleg hasonló a helyzet a *gyűlik* (JókK. 155: *egybe gyewluen*) : *gyűjt* oppozíciós igepár esetében is (JókK. 94: *gwytye*).

Törzsanyagunk képzett igéinek száma: 1660		
Deverbális képzésűek		Denominális képzésűek
1198 (72%)		462 (28%)
Valódi tőből képzettek	Fiktív vagy fiktívvá vált tőből képzettek	
464 (39%)	734 (61%)	

A képzett igék funkcionális csoportjai

Az akcióminőség kifejezése

A gyakorító igék és képzőik

Korszakunk gyakorító képzőinek potenciálisan hordozott alapvető jelentéstartalma a származékigékben — mint az előző korokban, ugyanúgy itt is — két fő grammatikai jelentésárnyalat kifejezését teszi lehetővé. Jelölheti az ige a cselekvés többszöri ismétlődését, gyakoriságát (verbum frekventativum vagy iteratívum): DöbrK. 89: „Mert te nilaid belem *tódóstit*”; ÉrdyK. 469: *zwrkallyaak vala*; stb. E jelentésárnyalat kifejezésére csak képzett igék alkalmasak, képző nélküliek önmagukban ilyen akcióminőséget nem tudnak kifejezni. Az igék másik csoportja a cselekvés tartós, folyamatos voltát jelöli (verbum duratívum): JókK. 114: *budofnac* stb. Tartós cselekvést képzetlen ige is kifejezhet: *áll, néz, ír, vár* stb.

Potenciálisan minden gyakorító képző alkalmas mind a két jelentésárnyalat kifejezésére. Általában az alapszó cselekvésének minősége dönti el, hogy a kétféle funkcionális lehetőség közül a képzett igében melyik jut szerephez. Mozzanatos cselekvésű alapigének frekventatív jelentésű a származéka, tartós cselekvést jelölőnek rendszerint duratív (*ütöget*; de: *hallgat*). — Természetesen más szabályok érvényesek a denominális vagy a deinterjekcionális képzésű származékok esetében. A névszói vagy az indulatszói alapszó jelentése másképp szól bele a származék funkcionális jellegének alakításába, mint az igei alapszóé. Az akcióminőség kifejezése szempontjából a névszói alapszó jelentéstartalma általában közömbös, s a denominális gyakorító igék szinte kivétel nélkül duratív jelentésűek: JókK. 60: *kýno3*; BécsiK. 108: *nèuèzet* : *nominavit*; JókK. 100: *or3(f)agol* [!]; JordK. 386: *Eneklethwnk*; stb. Csak elvétve, valamely speciális jelentést hordozó denominális származék cselekvését lehet frekventatív jellegűnek minősíteni: *öklöz* 'ökölrel többször megüt'; CzechK. 3: *okloztetql wala* stb.

A gyakorító ige képzése végbemehet tőigéből vagy igei jellegű fiktív tőből (deverbális képzés) és névszóból (denominális képzés) vagy indulatszóból (deinterjekcionális képzés). A szófaji különbségen kívül bizonyos etimológiai természetű eltérések is számottevők, az onomatopoeitikus keletkezésű fiktív vagy (ritkán) valódi tövekből jelentős mennyiségű származékot hoztak létre korszakunk (vagy előző korok) gyakorító képzői. Gyakorító képző kap szerepet abban is, hogy a jövevényigék fiktív tövéhez járulva azokat a magyar képzett igék morfológiai rendszerébe beiktassa.

Korszakunk képzett gyakorító igéinek szinkrón rendszerében, keletkezésük kronológiáját tekintve, különböző rétegeket képviselő származékok élnek egymás mellett. Szétválasztásuk az esetek többségében nem oldható meg. Képzőik ugyan korszakunkban csaknem kivétel nélkül improduktívak, vagy csak bizonyos, főleg szófaji, esetleg morfológiai vagy etimológiai kötöttségek korlátai között produktívak, bizonyos mértékű származékképzésre azonban még majdnem mindnyájan képesek.

A korszakunkbeli képzett gyakorító igék nagy része primer képzős alakulás. Jelentős hányaduk deverbális képzésű, a bennük nagy számban jelentkező fiktív tövek is igei jellegűek. Többségük duratív grammatikai jelentést hordoz, az elhomályosult képzésű származékok némelyikében ez az árnyalat is elhalványult. A korszakunkbeli gyakorító igerendszer (régebbi szakaszokban vagy újonnan keletkezett) képzett igéinek létrehozásában a következő primer képzők vállaltak szerepet: *-d* (*-ad/-ed*), *-g*, *-l*, *-r*, *-s*, *-sz* (*-ász/-ész*), *-z*. A velük formált származékok sorában vannak családtalan, ezzel az egyetlen képzővel lezárt igék, melyek korszakunkra már elhomályosult képzésűekké váltak. Egy-két ilyen származék az egyébként világos képzésű igékben jelentkező képzők produktumai között is akad, de például az *-r* csak ilyenekben őrződött meg (JókK. 6: *akar*; FestK. 22: *dycherjethetk*; GuaryK. 87: *keuere*; stb.), s főleg ilyen igékben szerepel az *-sz* is (JókK. 160: *vzo*, *yaczottakuala*; stb.). A korszakunkbeli gyakorító képzők kizárólagosan igei alapszóhoz (vagy igei jellegű fiktív tőhöz) járuló, vagy csak egy-egy denominális származékot létrehozó többsége mellett vannak olyanok is, melyek csupán denominális funkcióban produktívak, mint például az *-l* és a *-z*. Nagyobb részük abszolút és relatív töből egyaránt képezhet származékokat, sőt egyesek produktivitása éppen bizonyos relatív tőhöz kötött (*marado-z*, *vigado-z* stb.), de némelyek csaknem mindig abszolút (fiktív vagy valódi) töből alakult igékben jelentkeznek, például a *-d*, *-ad/-ed*, mely még az ősmagyarban bizonyára relatív tövekhez is gyakrabban kapcsolódhatott (*-kod/-kęd/-kőd* képzőbokor).

A primer képzőkkel alkotott származékok szinte kivétel nélkül duratív jelentésű csoportjában csak elvétve bukkan fel frekventatív cselekvést jelölő ige: JókK. 23–24: „*Algjon tegedet mÿ vronk ... attÿa*”; BécsiK. 122: „*A [t]itkot mellët kiral kerd bõllec ... nem ielenthetic meg*”; DöbrK. 21: „*en íletemet földõn meg ñomoja*”; 1530: „*semi kepen nem maradhatnak*” (MNy. 37: 279). Az *-ad/-ed* funkcióváltását, vagyis gyakorítóból kezdő-mozzanatos képzővé válását azok a származékok indíthatták el, amelyekben a cselekvés minőségének kifejezése nem egyértelmű. Beleérezhető a duratív jelentés, de — különösen igeikötös változatuk — észrevehetően hajlik a mozzanatosság érzékeltetésére: JókK. 16: „*eregel [eredj el] í mongÿad frater ñlyefnek*”, 81: „*engede ew zemerneknek*”; PéldK. 86: „*be fogagyanak tegedet*”; stb. — Főleg relatív (fiktív és valódi) töből származnak a következő — gyakorító *-g*-vel képezett — igék: MünchK. 18rb: „*fũstolgo* fat megnem olt”, 40va: „*monda 9 nekic mit habozgotoc*”; 1524: „*az mÿ atÿankfÿay kewnjeregnek fellegednek*” (MNy. 25: 68); stb. Ezek a *-g*-vel alakult képzett igék többségükben intranszitivák, az alapvető gyakorító jelentéstartalomhoz másodlagos grammatikai árnyalatként a tárgyatlanság jelentése járul. — A képzett gyakorító igék következő csoportjában, melynek képzője a primer *-l* (és tövéghangzóval bővült *-al/-el*, *-ál/-él* változatai), több alakilag és funkcionálisan összefüggő típus található. A fiktív tövű, korszakunkban már legfőljebb oppozíciós alakpárjuk segítségével érzékelhető képzésű *fũl*, *gyũl*, *nyũl*-féle igékkel a tőlük hangalak tekintetében meglehetősen különböző *fojt*, *gyũjt*, *nyũjt*-féle kauzatív származékok állnak szemben, e szembenállás hatására az előbbieket reflexív intranzitivitásuk: JókK. 21: „*frater Bernald nyũla ñokezeuel kebelebo*”; MünchK. 40ra: „*z megfulanac a tengezhè*”; DöbrK. 35: *meg gũlanac*; stb. Szintén intranszitiv a *bomol*, *omol*,

romol-félék csoportja (vizsgált szakaszunknál néhány évtizeddel később már megjelenik bennük intranzitív voltak alaki jelölőjeként az *-ik*), oppozíciós alakpárjaik, a kauzatív *bont*, *ont*, *ront*-félék hatására ezekben is a tárgyatlanság funkciója kap hangsúlyt, a duratív jelentés háttérbe szorul, olykor kezdő-mozzanatos árnyalatba csap át: JókK. 154: „*omolnak ram vadlaný*”; 1470: [a gyémánt] „*nullo ferro frangitur, nullo igne consumitur [romol]*” (Gl.); DöbrK. 340: „*elmeiekben meg bomla*”; stb. Transzitiv igék alkotják a következő, fiktív töből és tőigéből alakult származékok csoportját: BécsiK. 136: *éltekozlato*, 112: „*valaki éltorlendi roldaiat*”; 1488: „*laba ky menielt*” (MNy. 16: 79); PéldK. 27: „*leselevket hagyja az barlangnak kevrnyvle*”; stb.

Kauzatív *-aszt/-eszt* képzős relatív töből alakultak a következő morfe-matikai típus igéi, világosan érezhető duratív jelentéssel: JókK. 125: „*magaz-talnak* [‘emelnek’] *fatorokot*”; DöbrK. 27: „*őköt te kezedbe akasztallad*”, 68: *meg lankasztala*; stb. Duratív és frekventatív jelentésárnyalatot egyaránt ki-fejeznek a következő *-s* gyakorító képzővel alakult — részben fiktív töből, részben tőigéből eredő — származékok: JókK. 17: *futosuan meg kerefe*; 1405 k.: „*penz oluaso tabla*” (Gl.); BécsiK. 66: „*mēden videc zezēt folofuan*”; 136: „*meñę rēpeřoy*”; stb.

A gyakorító *-z*-vel képzett deverbális igék csoportjában sajátos típust kép-viselnek azok a fiktív tövű, korszakunkban már többségükben elhomá-lyosult képzésű származékok, melyek egy szótagúak (képletük: CVC), ere-deti gyakorító jelentésük egy-egy esetben elhalványult, bár többségük dura-tív cselekvésű: 1399: *Nyuzuth* szn. (OklSz.); SzabV.: „*Aroknak melyfeget ygen nežý*”; A tűz ‘szúr’ jelentésben mozzanatos cselekvést fejez ki: DöbrK. 483: „*mert meg tőžót: mikent tōvs*”. Az intranzitív fő igével való funkcionális szembenállás következtében a főz, a duratív alapjelentésen kívül, a kauzatív grammatikai jelentésárnyalatot is kifejezi: BécsiK. 318: „*z řoznēc řbēnnec* [edényekben]”; stb. Kauzatív *-ít* vagy *-t* képzős relatív töből származó igék alkotják a következő típust: NagyszK. 116: „*az ifteni edőřľľegben elborító-zom*”; JordK. 546: „*kenettel hřymtežý vala*”; stb. A *-d* (*-ad/-ed*) képzős tövek-hez kötődő produktivitása következtében a *-z* deverbális funkcióban a gya-korító igék jelentős hányadát ezekből a tövekből hozta létre: JókK. 86: „*nemý zakadožt gyekenek ualanak alattak*”; MünchK. 22vb: „*Es valakit megodo-zandaž földön megodožot ležēn meñnēcēn es*”; 1517: „*kerem az vr ýstenerth es, hogý ... az gyermekek marhaýan ne ragadožýon*” (TörtT. 1890: 559); stb.

A képzőbokrokkal alakult korszakunkbeli gyakorító igék nemcsak morfe-matikai felépítésükben, hanem funkcionális sajátágaikban is mutatnak bizo-nyos eltéréseket a primer képzőkkel képzettekétől. Morfe-matikai szerkezetük-ben — képzőjük többbeleműségén kívül — különbséget jelent az a körülmény, hogy többségükben abszolút töből keletkeztek. Funkció szempontjából figye-lemre méltó eltérés, hogy a képzőbokrok, a duratív cselekvésű igék mellett, jelentős mennyiségű frekventatív jellegű származék képzésére is szolgálnak. Nagy részük már korszakunkban improduktív.

A korszakunkbeli gyakorító igék létrehozásában a következő képzőbokrok működtek közre: *-dūt/-del*, *-dogāl/-dēgēl/-dōgēl*, *-dok/-dēk/-dōk*, *-dokol/-dēkēl/-dō-kōl*, *-dos/-dēs/-dōs*, *-doz/-dēž/-dōž*, *-gat/-get*, *-kāl/-kēl*, *-kod/-kēd/-kōd*, *-lal/-lel*, *-loř/-lēg/-lōg*, *-roř/-rēg/-rōg*, *-sol/-sēl/-sōl*, *-szol/-szēl/-szōl*, *-ng*. Az egyazon kép-zővel alakult származékok általában azonos alaki és funkcionális kategóriába tartoznak, frekventatív származékokat képez egy szótagú abszolút töből

például a *-dal/-del*: BécsiK. 249: „9 tètémekèt megzègdèllec z rèmeekbè *vagdaltac*”; CornK. 27r: „nem vala tetoua *zegdelev* [szökdelő]”; stb. Általában duratív cselekvésű igék képzésére szolgál az erősödő produktivitással rendelkező, három elemi képzőből összetett *-dogál/-dègél/-dögél* (produktivitása a XVII., XVIII. században a legszélesebb körű): WinklK. 107: „lassu lepossel *mendeghelnek*”; NagyszK. 311: „kel... nağ vigan *vardogalnia*”; VirgK. 58: „ez farkas az varos zerte nagy bekeuel *iardogalt*”; stb. Származékai is kihatóan vannak a teljesen improduktív *-dok/-dék/-dök*-nek: MünchK. 11ra: „ki ke *oldokènd* mèlto lezè itèlètnèc”; ÉrdyK. 43: „yo mywelkòdètnèk *nyomdokoyt* [‘követőit’]”; stb. (Korszakunknál pár évtizeddel későbbi emlékekben még felbukkan néhány vele képezett ige.) Szerepét a gyakorító *-l*-lel bővült *-dokol/-dèkël/-dököl* veszi át, szintén csekély mennyiségű származékban: BécsiK. 69: „*oldoklèni* megzønènc”; MünchK. 17va: „mondnac im *faldoclo* èmbez”; NagyszK. 195: „A *heldeklefne*c kevanatos meez”; stb. Csaknem kivétel nélkül frekventatív cselekvésű igék a *-dos/-dës/-dös* képzőbokkal keletkezett származékok: BécsiK. 25: *megfoğdofuā*; MünchK. 82rb: „*lapdoffacuala* ötèt”; NagyszK. 17: „zerelmes orczamat... *pògdòseek*”; stb. A *-doz/-dèz/-döz* képzőbokkal alkotott nem nagyszámú származék többségében intranszitiv ige: BécsiK. 37: „vala *ègèdòzo* 9 kèuāfagaban”; erat... *ardens* in concupiscentia eius; Apork. 66: „9 elottò *esedèznek*”; CornK. 27r: „Az ev jarafa nem vala tetoua *haylodozo*”; JordK. 7: „tezemthe Iften... eelò es *ynğodozo* [‘mozgó’] allatokath”; stb.

A *-gál/-gél*-lel képezve alig akad gyakorító ige korszakunkban: MünchK. 21rb: „A haiolka ke a haboctol *hagigaltaticuala*”. Igen nagyszámú származékban jelentkezik viszont a fiatal keletkezésű *-gat/-get*. Második alkotóelemének, a kauzatív *-at/-et*-nek, illetve funkcionális hatásának következtében a *-gat/-get* képzősek csaknem kivétel nélkül tranzitiv igék, világosan érezhető gyakorító (duratív vagy frekventatív) jelentéssel: JókK. 161: „az kewueket es fakot... *emelgetek*”; BécsiK. 31: „*mègvalagata* 9 fèienèc haiat”; SándK. 25: „igøn *òlègettij* el *apolgatija* az fazokakath”; 1526: „nagy fenegeteffekkel *fenygegeted* teruenyel es.” (MNY. 43: 158); 1526: „gondolom hogy nem hamar *halgathyak* meg eoketh” (MNY. 6: 448); és még sok más adat.

Kevés származékban jelentkezik a *-kál/-kél* képzőbokor, de egyik vele alakult ige, a *tökél*, igen gyakori előfordulása: JókK. 148: „yzanyw gonoz *tetelme*ket *tewkelletel*”; SzabV.: „Azert *twkelleth* tanalcz lwn kwztkw”; ÉrdyK. 469: „zeneth vethween alaya *zwrkallyaak*”. — Kevés számú, főleg duratív jelentésű ige képzője a *-lal/-lel*: JókK. 13: „kezde helyet mendenewt *foglalnija*”; WinklK. 116: „vigasztaliak... ees *keerlelyk*”; 1530: „wgý *kopplal*, mýnth seghen ember” (Száz. 1874: 348); stb. — Egy-két lexikalizálódott származékban őrződött meg a *-log/-lèg/-lög* (*-lyog/-lyèg/-lyög*) képzőbokor: BécsiK. 88: „Ne akazy heiaha *tèuèlgènèd*”: *Noli frustra errare*; ÉrdyK. 647: „*teebolgo* [‘tévelygő’] zywknek erősfleegè” (a *tévelyeg* fiktív tövének *téb-* változatából). Vizsgált szakaszunknál néhány évvel később a *szédeleg* is felbukkan: 1533: „*Veternosus*: *Sedòlgó* betekseg” (Gl. *betegség* a.). — Hangulati hatások, szemantikai jellegük hasonló a *tántorog* igéhez, mely a *-rog/-règ/-rög*-gel képzettek sorában az egyetlen nem onomatopoetikus keletkezésű származék: ÉrdyK. 540: „ne *tantorogy* keth wton yarwan”. Hangutánzó-hangfestő fiktív *tő* származékai a következők: BécsiK. 218: *likorój*; NádK. 109: „*dedergő*, es rezketò hidegleg”; ÉrdyK. 673: „Mykoron... zent Catherina... keepe elòt *pytyeregne*, yme az nagy faragot keep feyeere efeek”.

Általában tartós cselekvésű tranzitív igék tartoznak a *-sol/-sël/-söl*-lel létrejött kategóriájába, köztük akadnak hangutánzó eredetűek is: 1507: „Az En Aruaymnak... *výsfelje* gongokat” (Nyírk. 6: 187); JordK. 306: „ez kýnýezek... *el mozfoltanak*”. Onomatopoetikus eredetűek: Apork. 101: „*tapfolnak* kezekkel”; JordK. 83: „megh *pezsöllyed* elegez az langon”; stb. Néhány hasonló jellegű származékban jelentkezik a *-szol/-szël/-szöl* (affrikálódott kezdő mássalhangzóval is): MünchK. 37ra: „*onžoluan* ötet... mōda”; stb. Ősi hangutánzó tő származéka a lexikalizálódott *harcol*: SzabV.: „Affelet lokzer *harcholasth* twttek”. — A gyakorító igék sorában sajátos hanghatású típust képviselnek a kivételes morfofonetikai alkatú *-ng* képzőbokkal alkotott derivátumok. Korszakunkban kevés számban jelentkeznak: JókK. 30.: „ez világott kernýel *kerengýk*”; GuaryK. 97: „binet meg mōdania, es *pirogania*”.

Denominális képzések

Képzett gyakorító igéink jelentős hányada denominális képzésű. Létrehozásukban — rendszerint csak egy-két származék erejéig — számos primer képző és néhány képzőbokor is közreműködik, vannak azonban olyan képzők is, melyek deverbális szerepben korlátozott produktivitással rendelkeznek, denominális formánsként viszont produktívak, mint például a primer gyakorító *l-* és *-z*. A denominális igék többségükben főnévi alapszóból erednek, de akadnak köztük deadjektívális, sőt egészen kivételesen deinterjekcionális származékok is. Gyakorító — főleg duratív — grammatikai jelentéstartalmuk jól érezhető.

Az *eped* (DebrK. 611: „en ziuem *el eped*”), *vigad* (KeszthK. 12: „Erwendek es *vygadok* the benned”)-félék kis csoportja mellett sajátos típust alkotnak azok a szintén kevés számban jelentkező származékok, melyek alapszáva főnév, s ebből az alapszóból képzőjük (az *-ász/-ész*) gyakorító igét s vele azonos hangalakú főnevet is létrehozhat. A képzett duratív cselekvésű ige jelentése: 'valaminek a gyűjtésével, fogásával foglalkozik', a vele azonos morfematikai alakulású denominális főnév pedig e foglalkozás neve: BécsiK. 255: „Ferfiu o atťafiat halakra *vadazia*”; 1395 k.: *vadaz* fn. (Gl.); MünchK. 107va: „Elmegèc *halažnom*”; 1395 k.: *halaz* fn. (Gl.); ÉrdyK. 580: „*madarast* [helyesen: *madarazast*]... ne tehessen”; 1291–1294: *Madaraz* hn. (Györffy I: 641). Csak az ige található meg a következő adatban: 1530: „*ký menth wolth Janos niwlaszný*” (Száz. 1874: 348); stb. Deadjektívális képzésű — a *-gat/-get* képzőbokkal létrejött — következő ige: NádK. 474: „az zizet *edőgethnie*... fogada”. Valószínűleg *-n* határozóragos számnév az *egyenget* alapszáva: DebrK. 246: „ammendő hato iftenhöz *igengeteffec*... atte fohatkozasot”. Határozószó származéka a *közelget*: ÉrdyK. 494: „zyleseehez *közelgethne*”. — Ebben a csoportban egy-két deinterjekcionális származék is felbukkan: SzabV.: „kyrai wkwth hozza *nugatta*”; JordK. 386: „*ýaýgatank*, es nem lýzatok”. Főnévi alapszó származéka a következő néhány *-lál/-lél* képzős ige: 1456 k.: „*Foliatores* hujus vineae: *gomlaloý*” (Gl.); 1530: „meg *zamlalasara* ewk hochathnak embeth [!]" (MNy. 37: 280).

A denominális képzésű gyakorító igék nagy része két primer képző produktuma. Az *-l* képzős származékok általában főnévi alapszóból keletkeztek, csak nagyon elvétve akad köztük melléknévből képzett ige. Minthogy analogikusan azonos fogalmi jellegű névszók egész csoportja kerül az alapszó

szerepébe, a származékok egy része bizonyos jelentéstípusokba sorolható. Egyik konkrét jelentésű típus például a 'valamilyen eszközzel, hangszerrel működik'-féle jelentésárnyalat kifejezője: SzabV.: „Hagya nag lok doboth *doboltatnÿ* (Es) Trombytakwal... *trombytalitnÿ*”; DöbrK. 468: „ragada pilatos iefult. es meg *ofortla* v̄tet.”; stb. A származékok jelentős hányadát képviselő absztrakt jelentésű típus igéinek egyik csoportja értelmi vagy érzelmi folyamatot, tevékenységet fejez ki: JókK. 30: *gondolangyuk*; SzabV.: „Sabach erws voltat *elmelle*”; BécsiK. 17: „ha *méltolod* halgatnod igallagot módoc”; 1523: „en ream erethe ne *nehazel*” (Nyeml. 227); stb. — Azok a denominális igék, melyek képzője a gyakorító -z, szinte kivétel nélkül főnévi alapszóból származnak, többségük tárgyias ige, egy kisebb csoportjuk tagjai sajátos jelentésárnyalatot hordozó, ikes ragozású intranszitiv igék (*éhezik, virágzik, gyökerezik*).

A származékok legjelentősebb méretű csoportját azok alkotják, amelyek jelentése a 'valamivel ellát'. Akadnak köztük absztrakt jelentésűek is. Szemantikai jellegük következtében csaknem valamennyien tranzitív igék: JókK. 125: „vala ew feye *aranyazot*”; BécsiK. 110: „Mert q faioc... meg *èzüstöz-tétuen* hamillac z nem zolhatnac”; DöbrK. 20: „en ágamot meg *harmatozom* en kõnveimmel”; 1524: „hagyok fl 100. az Barathok *Rwhazahýjara*... ele-thekre” (MNY. 13: 122); és még nagyon sok, hasonló típusú származék. Kisebb csoportot képeznek korszakunkban a 'valamilyen eszközzel működik' jelentésűek: NagyszK. 386: „keferuen *oforoztatec*”; CzechK. 72: „labaydat... által *zegezeeek*”; stb. Intranszitiv ikes igék a 'valamivel ellátódik' jelentésűek: FestK. 207: „*megh wýragozyk* en zenteletem”; 1490—1510: „Kÿ vez az mag az fvldbvl mert nem *gyvkerezhetik* meg” (MNY. 7: 198); stb.

Morfematikai felépítését tekintve, valamint általános vonásokban egyező szemantikai jellege alapján, egy típusba sorolható az a jelentős méretű csoport, melynek képviselői -alom/-elem, -dalom/-delem képzős deverbális nomenekből képezett igék. Jelentésük 'valamilyen (absztrakt jellegű) jóban vagy rosszban részesít, valamivel illet'. Elszaporodásukban talán része volt bizonyos, választékosabb, körülményesebb stílushatásra való törekvésnek is, amit a latin megfelelő hűbb visszaadásának célja sugallhatott: JókK. 96: „me[n]-den kegyetleneket meg *zydalmazon*”; BécsiK. 270: „z q *dyadalmazic* kiralo-kon”, 279: „ottogol az èros *torpèlmèztetic*”: *tribulabitur* ibi fortis (ebben például a latin *tribulabitur* hangalakjának stilisztikai hatását jobban megközelíti a *töredelmèztetik*, mint az egyszerűbb *töretik*); 1517: „fesseghemeth [!]
... *oltalmazjak* mÿnden bantotvl” (TörtT. 1890: 560); stb.

Onomatopoetikus igék képzése

Képzős végű hangutánzó-hangfestő keletkezésű gyakorító igéinkben számos primer képző és képzőbokor jelentkezik, többségük azonban csak néhány származékban. Korszakunkban -d gyakorító képzős onomatopoetikus ige már csak kivételesen fordul elő (ÉrdyK. 466: „lem *chend* lem pengh mynt az erz es ywegh”), régebbi szakaszokban ez a szerepe gyakori lehetett, közvetett bizonyítéka ennek az onomatopoetikus igékben sűrűn megtalálható -dul/-døl és -døl képzőbokrok kialakulása. Akad néhány hangutánzó-hangfestő ige -l végződéssel is: MünchK. 53ra: „lhē ke nag 3o èzèztuē ki lēhelle”: Iesus autem emissa voce magna *exspiravit*; 1456 k.: „sola lingua loquente totus *effluat*: karacol” (Gl.); ÉrdyK. 570: „az nagy *cherypólestewl* egy mai zawaat

nem erthetneek”; stb., s ritkábban képzőbokrok is szolgálhatnak onomatopoeitikus igék végződéséül (*didereg, pityereg, perzsel, tapsol*).

A gyakorító cselekvésű onomatopoeitikus igék jellegzetes képzője azonban kétségtelenül a primer *-g*. Igazán produktívna ez a képző csak az ilyen keletkezésű igék képzőjeként tekinthető. Produktivitása ezen a területen már az ósmagyarban széles körű lehetett, több olyan ősi keletkezésű igében szerepel, melyben korszakunkra már elhalványult az onomatopoeitikus jelleg, a képző gyakorító alapjelentése azonban ezekben is érvényesül: JókK. 70: „*zorognak-uala kazdagoln*”; BirkK. 1b: „*az forogion ti ziuetekben mit mōdotok zatok-ual*”; FestK. 35: „*Myndenek kyk mozognak wyzekben*”; stb. A fiatalabb keletkezésű igékben jól érzékelhető a hangutánzó-hangfestő jelleg: JókK. 95: „*[na]poteltteg morognak*”; BécsiK. 42: *koltaŋuā* 'kopogván'; FestK. 323: „*fyralmas nyekegeefekkel. rew [r'i]*”; DöbrK. 200: „*kocog v fogaival*”; stb. Világosan érezhető az onomatopoeitikus jelleg s a gyakorító jelentés a hangutánzó-hangfestő igéknek abban a típusában is, melyben a *-g* előtt nazális mássalhangzó színezi a hanghatást: 1456 k.: „*cymbalum tinniens (penghe)*” (Gl.); BodK. 8: „*El iq eg dongo leg*”; VirgK. 107: *czongó*; stb. — A gyakorító jelentésű onomatopoeitikus igékkel *-an/-en* vagy *-dul/-dül, -dít* képzős mozzanatos alakpárok állnak szemben.

Jövevényigék képzése

Korszakunk jövevényigéinek végződéséül (nem beszélve az ótörök eredetű *borít : borul, gyűl : gyűjt*-féle átvételekről) egyetlen primer gyakorító képzővel azonosítható morféma, az *-l* (*-ol/-él/-öl*) s ennek *-ál* változata szolgál. — Az egyházi és a hivatalos nyelv csatornáján tömegesen bekerülő latin és a sokféle népi és nyelvi érintkezés útján átvett szláv jövevényigék morfológikailag azonos jelleggel, funkcionálisan egységes duratív jelentéssel illeszkedtek be a képzett magyar igék rendszerébe. A szláv eredetű igékből elvonással keletkezett nomenek (*kapa, parancs, parázs* stb.) bizonyítják, hogy ezek az igék a nyelvérzék számára magyar denominális képzésű alakulásoknak minősültek. A morfológikailag is azonos végződésű latin eredetű igék nemcsak kódexeinkben és hivatalos jellegű okleveleinkben, hanem a magánlevelezésben is használatosak: 1472: „*wagyon [a klastrom]... Būda waroffaban fondaltatwa*” (MNY. 52: 369); XVI. sz. e.: „*Nemeth Lazlo kiral az vamnak veueserel confirmalta*” (MNY. 1: 351); 1526: „*neked kommendalom az en hvgomat*” (MNY. 37: 205); ÉrdyK. 662: „*ezenkeppen Argualnak [vitatkoznak] vala*”; stb. — A szláv eredetű jövevényigék, minthogy végződésük magánhangzója, mely az átadó nyelvbeli töváltzatoknak megfelelő minőségben került nyelvünkbe, véletlenül megegyezik a magyar névszók tövégi magánhangzóival, morfológikailag tökéletesen beleillenek az *-l* denominális képzésű magyar produktumainak kategóriájába (magyar: *dajkál, gondol, nehez*el, szláv jövevényigék: *csinál, vádol, keresz*tel stb.): 1456 k.: *fossore: cupalok* (Gl.); 1488: „*poroncholok the fent hiredel*” (MNY. 16: 79); TihK. 254: *pórólietók*; stb.

A mozzanatos igék és képzőik

Korszakunk képzett mozzanatos igéiben a képzők jelentéstartalma két fő jelentésárnyalat kifejezését teszi lehetővé. Kifejezhetnek ezek az igék gyorsan végbemenő, pillanatig tartó cselekvést, például: *szökell, dobban* (verbum mo-

mentaneum), és a cselekvés elkezdésének pillanatát (*verbum inchoativum-momentaneum*), például: *félemik, gyaponik, gyullad* stb. Szemantikai jellegük következtében a mozzanatos igék nagy része intranszitiv, tárgyatlan voltukat több esetben alakilag is jelöli a képzőhöz kapcsolódó *-ik*.

Grammatikai jelentésük ellentétes a gyakorító igékével. Valódi szembenállásról azonban csak olyan képzők esetében lehet beszélni, melyek azonos töből képeznek oppozíciós jellegű származékokat, mint például a gyakorító *-g* (*csepeg, harsog*) és a mozzanatos *-n* (*cseppen, harsan*). Az *-ad/-ed* képzős mozzanatos igék — nyilván másodlagos grammatikai funkciójuk, a tárgyatlanság következtében — kauzatív jelentésű, *-aszt/-eszt* képzős tranzitív igékkel állnak oppozíciós viszonyban (*éled : éleszt, támad : támaszt*), ezáltal mozzanatos alapjelentésük mellett tárgyatlan voltak is hangsúlyozottá válik.

A mozzanatos képzők potenciálisan hordozott jelentéstartalmának momentán vagy inchoatív-momentán jelentéssel történő érvényesülése a képzett igében, általában nem az alapszó jellegétől függ, hanem az egyes képzők állandósult sajátága. Többségük kezdő-mozzanatos igék képzésére alkalmas.

Keletkezésük kronológiája szempontjából a korszakunkbeli mozzanatos igék éppen úgy különböző rétegűek, mint a gyakorító igék. Többségükben improduktívak, illetve bizonyos kötöttségekkel korlátozott produktivitásúak.

Deverbális képzések

A mozzanatos igék többsége deverbális képzésű, főleg kezdő-mozzanatos jelentést hordoz. A primer képzők közül a következők vettek részt létrehozásukban: a *-d*-nek véghangzóval bővült *-ad/-ed* változata, *-l* (*-all/-ell*), *-m* (*-amik/-emik*), *-n* (*-an/-en*), *-p* és a *-t*. — Általában kezdő-mozzanatos jelentésűek, s gyakran fiktív, s mindig abszolút töből keletkeztek az *-ad/-ed* képzővel alkotott származékok: JóK. 68: „az frater meg *jeduen* le efek”; BécsiK. 316: „Es *meghafad* olayfaknac hege”; SzabV.: „[Es nagy] kyal *výgan* Budara *eredwen*”; DomK. 238: „hertelenleggel nagy tevj *gylada* fel”; ErdyK. 453: „*meg eelede* ky meg holt vala”; stb. E morfológiai típus igéinek gyakorítóból funkcióváltással mozzanatosná vált képzője korszakunkban produktívnak tekinthető. — Jelentéktelen mennyiségű, tipikusan mozzanatos jelentésű igék a *fuvall, szókell-félék*, melyekben az *-l* geminációja bizonyára a momentán jelentés érzékeltetésére szolgáló hangszimbolikai jelenség: BécsiK. 42: „*ki zokelléc* anephez”. Ősi hangutánzó keletkezésű tőige derivátuma a *fuvall*: BécsiK. 287: „*ki fuallottá* azt”. Intranszitiv kezdő-mozzanatos igék tartoznak a következő, *-amik/-emik*-kel képezett származékok csoportjába. Többségük lexéma értékű tőige származéka: BécsiK. 15: „*Ifzlnę* fiay . . . igen *męgfęlęmęnc* ę ozaiatol”; DöbrK. 242: „*ver* vizzel *ki folamek*”; 1529: „*ýmar* meges *futhamthanak wala*” (MNY. 37: 276); stb.

Szintén intranszitiv, de nem ikes igék a jellegzetesen mozzanatos alapjelentést tartalmazó *-n* (*-an/-en*) képzővel alakult származékok. Néhány adatban ez a formáns bővületlen formában, középső nyelvválású véghangzóhoz kapcsolódva is előfordul, általános használatú változata azonban a nyílt tővégi magánhangzóval testesedett *-an/-en* alak. A képző korszakunkban már csak onomatopoeitikus eredetű igék képzésében produktív, más jellegű származékokban csak kivételesen jelentkeznek: 1470: „[*imig megfogonik*]” (Gl.); PéldK. 27: „*el futa. es el lappana egy barlangba*”; DebrK. 542: „*az kegyetlen feyeldem : nagyon megh gyaponék* [*'felgerjedt, haragra gyúlt'*]”. Az *állapik, ha-*

gyap még használatosak korszakunkban, mozzanatos jelentésük is érezhető, éppen úgy, mint az őket túlélő *harap* igében, minthogy azonban ez utóbbi ősi fiktív tő egyetlen képzővel lezárt származéka, képzett volta már ekkor is elhomályosult: PeerK. 45: „önnön nêlweth el *harapa*”. Az *ért*, *szeret*-féle, mozzanatos *-t*-vel régebbi szakaszokban keletkezett igék többségében már az eredeti mozzanatos jelleg is elhalványult.

Deverbális képzésű mozzanatos igéink egy része képzőbokkal keletkezett. Képzésükben a következő képzőbokok vettek részt: *-aml/-eml(-ik)*, *-amod/-eméd(-ik)*, *-ít*, *-lt*, *-nt* (*-ant/-ent*, *-int*). A csekély számú képzett mozzanatos igék sorában a képzőbokokkal keletkezettek különösen kevesen vannak. Kezdő-mozzanatos jelentésárnyalat kifejezői a *félemlík*: JókK. 108: „Es mynd az baratok ygen *felelmenek*” (helyesen: *felemlenek*), a *csuszamlík*: DöbrK. 255: „*v labok el čvzamlék*”, valamint az *élemedik*: BécsiK. 160: „Es mikor bézellêne ön vélém *megelemedem* [*convalui*]”, és a *'virrad*, világosodik” jelentésű *villámodik*: MünchK. 93rb: „Iefus . . . *vilamoduan* ésmeg iouq a: témp-löba”.

Sajátos típust képviselnek az *-ít* képzős, momentán jelentésű származékok, melyek képzője, eredetét tekintve, a kauzatív *-ít*-tel azonos. A funkcióváltás a *merít*-féle kauzatív-momentán jellegű derivátumokból indulhatott ki. A *nyerít*-ben a képző onomatopoetikus keletkezésű fiktív tőhöz járul: Apork. 187: „*Njereijtwen* feldet meg *njmodod* mergedben”. A későbbi szakaszokban is főleg hangutánzó-hangfestő igék képzőjeként funkcionál (*csatít*, *süvít*, *visít*), de akadnak tőigékből keletkezett származékok is: NagyszK. 226: „micoron vr iften efföldről abbint elmofangá, es a pocolnac árnekzekibe *takaretanja*”; SzékK. 86: „közelsz yarvla az karpythoz, es *fel emelyte azt*”; stb. A mozzanatos jelentésű képzett igék sorában az *-lt* képzőbokkal alakult származékok korszakunkbeli képviselője csupán egy-két onomatopoetikus keletkezésű fiktív tőből eredő származék, korszakunknál bizonyára régebbi szakaszok szülöttei: JókK. 162: „*azazzon . . . ky kayaltiyauala . . . addyad* meg ennekem en fyamot”; BécsiK. 16: „*z vuqltq* mend *ănep*”, 281: „*fúuqlt z razia q kēzet*”; stb. Jellegzetesen mozzanatos jelentésű típus az *-nt*-vel és változataival alakult igék korszakunkban jelentéktelen nagyságú csoportja. Korai keletkezésű ige az onomatopoetikus eredetű tőből létrejött *pillant*: JókK. 19: „*zemnek egy pŷllontafaban*”. Ősi fiktív tő származéka a *tekint*: JókK. 67: „*tekente Γ zent fferencznek* kepere”. Hangutánzó eredetű szócsalád tagja a *hörpint* is: NádK. 87: „*be hörpentetnec* vala”; stb. Az *-nt* előtti magánhangzó a korszakunkbeli adatok nagy részében még középső vagy alsó nyelvválású, de már megjelenik az *-int* változat is, mely később általánossá válik: 1456 k.: *thekjnthwen* (Gl.).

Denominális képzések

Denominális képzésű mozzanatos igére kevés adat idézhető. Kétségtelenül nomen az alapszava a következő igéknek: BécsiK. 72: „*loc vizècbè azzada*”, 100: „*lehozadua iar*”; ÉrsK. 46: „*az ő zent feye ezör helyen lykada* meg”; és valószínűleg denominális származék az *ébred*: BécsiK. 41: „*labockal tapógnakuala . . . hog . . . ebzédnè* fel olofeznès” s talán a *szakad*: MünchK. 35ra: „*Es im a: templomnac fopozlaha këtten këtte žakada*” és a *terjed* SzabV.: „*Twrwk Sereg kwrnywlw terjēdwen*”. (Meg kell jegyeznünk, hogy denominális mozzanatos igék csak az eredetileg gyakorító funkcióban működött *-ad/-ed* képzősek között vannak.)

Hangutánzó-hangfestő, többségében fiktív többől csaknem mindenik mozzanatos képzővel alakult néhány ige. Az onomatopoetikus eredetű mozzanatos igék nagy része azonban *-an/-en* képzős alakulás. Ez a képző már korszakunkban is csak ebben a funkcióban rendelkezik tevékeny produktivitással. A hangutánzó-hangfestő igéknek később is egyre gyarapodó csoportjában a képző mindig *-an/-en* formában szerepel. A tő belsejében levő mássalhangzó az igék többségében geminálódott, a mozzanatos jelleg intenzívebb érzékeltetőjéül. — Az *-an/-en* képzős onomatopoetikus igék típusában az eredeti hangutánzásból másodlagosan egyéb, változatos jelentéskörökbe tartozó árnyalatok is kialakulhattak. A konkrét hanghatás visszaadásától eljutottak olykor a legkülönbözőbb érzelmi reakciókat kifejező jelentésekig: JókK. 44: „vala ezenne felelemuel meg *rettenet*”; 1456 k.: *turbatus est ... megh rezene* (Gl.); DöbrK. 35: „el ő zemből tóz *ki harsana*”; DebrK. 600: „megh *pattan* minth a tűzbe tőth ires fazek”; ÉrsK. 453: „a hir mondo ot *dobbanaa* [‘oda toppant, ott termett’]”; és még sok más adat.

A cselekvés viszonya végzőjéhez és tárgyához. A képzett intranszítív—transzítív igék és formánsaik

Képzett igéinknek ebbe a részrendszerébe azok a származékok sorolhatók, melyek alapvető grammatikai jelentésként az intranszitivitás, illetve a tranzitivitás valamely változatát hordozzák. Az intranszítív igék kategóriájába tartozó passzív igék saját képzővel rendelkeznek, így alakilag is elkülönülnek az aktív igék csoportjától. Az aktív igék különböző típusaiban viszont azonos képzők eltérő grammatikai jelentéskategóriát képviselő származékokat képezhetnek, másfelől több képző szolgálhat azonos jelentéskategóriába tartozó igék képzésére. Az intranszítív aktív igék képzői, eredeti funkciójuk szerint két csoportba sorolhatók: Az egyik csoport egyedei kezdetben reflexív igéket képeztek, a reflexív funkcióból fejlődött ki a nem visszaható jellegű intranszítív ige képzésének funkciója. A másik csoport tagjai eredetileg gyakorító képzők, melyek intranszítív gyakorító igéket képeztek, majd a hozzájuk tapadt *-ik* alakilag is elkülönítette őket a gyakorító képzőktől, s megerősítette intranszítív funkciójukat. Ez az alaki elkülönülés már korszakunkban végbement: DöbrK. 21: *meg homoja*; NádK. 333: „veled egetőmbbe *kenzodom*”; stb. — A képzett transzítív igék különböző típusai (a kauzatív, a faktitív és a passzív igék, transzítív igék) éppen úgy saját képzőkkel rendelkeznek, mint a passzív igék, e képzők ősi funkcióját valószínűleg a kauzatív árnyalat jelentette. Ebből fejlődhetett ki a faktitív funkció és a tiszta transzítív árnyalat.

Passzív intranszitiv igék

A passzív ige képzője — ebben a korszakban is — kizárólag a szenvedő ige kategória képzésére szolgál, grammatikai jelentéstartalmának általános jellege következtében teljesen produktív, a vele alkotott származékok szemantikai többlet, illetve specializálódás híján általában nem lexikalizálódnak. A passzív ige képzője — az *-atik/-etik, -tatik/-tetik* — morfeumatikai felépítésével is tükrözi, hogy a passzívum nyelvünkben a műveltetésből fejlődött ki, de erre utal az a mindkettőre jellemző momentum is, hogy a cselekvés direkt alanya egyikük esetében sem azonos a mondat alanyával. A képző *-ik* végződése jellegzetes alaki jegye az ige intranszitivitásának, az intranszitiv képzett igék többi kategóriájában is általános (kivéve az *-ul/-ül* képzősek csoportját).

Korszakunkban a szenvedő igealak használatának gyakorisága — a szövegek fordítása révén is érvényesülő latin nyelvi hatás következtében — rendkívüli méreteket ölt. A latin szöveg passzív igéje a magyar fordításban is többnyire szenvedő igealak lesz, függetlenül attól, hogy a magyar nyelv belső törvényszerűségei értelmében aktív vagy passzív ige lenne-e a megfelelő kifejezési forma. Kétségtelen például, hogy a következő szövegrész szenvedő igéje helyett a *kettészakad* korszakunkban is jobban megfelelné a magyar nyelvszemlélet igényeinek: MünchK. 83rb: „a templomnac fopozlaha közepet kette *žakažtatec*”: *velum templi scissum est medium*, hiszen nyilvánvalóan nem külső tényező hajtotta végre a cselekvést.

Morfeumatikai felépítését tekintve a szenvedő ige lehet abszolút és relatív fő származéka. A képzés alapszavával szolgáló abszolút vagy relatív fő ige lehet tranzitív és intranszitiv. Abszolút főből ritkábban keletkezik szenvedő ige, mint relatív főből. Tranzitív abszolút főből származnak például a következők: JókK. 77: „*latattykuala* neký lehetetlenfegnek”; CzechK. 57: „en lelköm . . . meg ne *fogtassek*”; CornK. 53v: „*lallatok* az helt hol *tetetert* vala”; stb. Bármilyen képzővel ellátott tranzitív relatív főből keletkezhet szenvedő ige: JókK. 85: *týzletetyk*, 76: „Valamennyen meg *yegýztetnekuala*”; FestK. 147: „*the zenthleeges* mehedben . . . yften ees ember *wyfelthetheek*”; stb. Különösen gyakori a kauzatív képzős alapige: MargL. 4—5: „zent margit . . . *be rekeztetek* az clastromban”; NagyszK. 10: „*orczyanac zyne* zerent *aleytaffec* elhağotnac”; 1526: „Ennek dolga bekesegben *hagyattatot*” (Nyeml. 257); stb. — Intranszitiv főigéből viszonylag kevés szenvedő ige keletkezik, különösen ritka az abszolút főből alakult származék: (ez utóbbiak hiánya képzett igéink túlsúlyával magyarázható): BécsiK. 248: „*èn nepèmnèc reze megraltoztatot*”; ÉrsK. 199: „az gonozoknak egyenlőleghek el *romlaffek*”; stb. — Sajátos morfeumatikai típust képvisel az *-ul/-ül* képzős intranszitiv alapigékből képezett passzív igék nagy csoportja: MünchK. 24ra: „*tèngè fenèkebè mèzoltèffec*”; MargL. 5: „*mýnd meg epevltetnek* vala”; CzechK. 46: „*weretettel. sebošwlttel*”; és még sok hasonló.

A passzív származékok korszakunk adataiban többféle jelentésben használatosak. Gyakori a tulajdonképpeni szenvedő jelentés, amely azt fejezi ki, hogy a mástól kiinduló cselekvést az alany elszenvedi: SándK. 26: „ez el” *dolgokerth tólónk . . . meg toresseenek*; ÉrdyK. 510: „*zoroff őlwenyen ky . . . kewelektewi yarattatyk*”; stb. Gyakran szolgál általános alany kifejezésére, az ágens ilyenkor hiányzik, a hangsúly a történéssre esik, nem a cselekvőre: 1517: „*mýnden fele marha akar mý nevel neveztessek*” (TörtT. 1890: 558); SándK. 29: „nem *mondatik* az bónnek mire nýn < en akaratyá az lelőkneek”;

stb. Határozatlan alany jelölésére is szolgál, ilyenkor a cselekvő alany megnevezése nem lehetséges, vagy nem fontos: BécsiK. 19: „*loc okozzoloq foglagba vitettetic*”; CzechK. 70: „*meg mewetwen kamokaban qloztetenek*”; 1524: „*az dologh . . . lattaffek*”; stb. (MNY. 25: 69).

Kivételesen már előfordul olyan adat, amely az *-odik/-edik/-ődik* képzős ige valódi szenvedő funkcióban való használatának megindulását jelzi: XVI. sz. 2. f.: „Hogý az feölde meg *zantogek*” (MNY. 60: 105).

Aktív intranszítív igék

Ebben a kategóriában a különböző funkcionális típusokba tartozó származékok képzését az intranszítív képzők egész sora valósítja meg, s szinte mindenik képző alkalmas különböző fokozatú intranszitivitással rendelkező igék képzésére. A gyakorító képzőkből intranszítívá fejlődött *-odik/-edik/-ődik*, *-ozik/-ëzik/-özik*, *-kodik/-këdik/-kődik* és *-kozik/-këzik/-kőzik* lényegében azonos típusú származékokat hoznak létre. A szintén intranszítív igéket képező *-ul/-ül* nem tartozik a volt gyakorító képzők sorába, eredetileg is visszaható funkciójú képző lehetett.

Deverbális képzések

Deverbális szerepben az intranszítív származékok következő típusainak képzésében tevékenykednek:

Igazi visszaható (reflexív) ige alig akad korszakunkban. Ebben a típusban a cselekvő alanyra irányul vissza a cselekvés, az alany tehát egy személyben a cselekvés tárgya is: BécsiK. 36: „*megmosdikuala a viznc fozza-fā[bā]*”; JordK. 778: *bozothvalkozýanak megh.*

A reflexív jellegű bennható igék képzésében mindenik intranszítív képző szerepet vállal, ebbe a típusba sok ige tartozik: SándK. 32: „*isten . . . monda. gyárapogýatok es sokassulyatok*”; BécsiK. 11: „*z dilèkëdik vala mõnal hatalmas*”, „*z q zvuq felèmlèkëdèc*”; AporK. 118: „*q lelkek q benne meg fojatkozot*”; DebrK. 134: „*mikoron . . . fa çazarlagba ferközöt volna*”; stb. — Az *-ul/-ül* képző az egyetlen intranszítív-reflexív képző, melyhez nem járul *-ik* végződés, vagyis származékai sohasem ikes igék. Igen valószínű, hogy ez a körülmény is eredendően reflexív jellegének bizonyítéka. Deverbális származékai csekély számúak, reflexív bennható igék. Valószínűleg igei természetű fiktív tő származéka a *feszül*: NagyszK. 277: „*mindõn pater noftert megfeszülve . . . meg olvalangá*” (a *megfeszülve* jelentése: 'magát kifesztítve, kiegyenesítve'); ÉrdyK. 127: „*az hayoczka el merülne az habok myat*”; stb.

A cselekvés kölcsönösségét kifejező *reciprok* igék típusa minden jel szerint korszakunkban kezd kialakulni. Funkcionálisan átmenetnek tekinthető a passzív és a tranzitív igék között, cselekvése ugyanis külső tárgyra is irányul, s külső cselekvőtől kiindulva vissza is hat az alanyra. A korszakunkban még csak egy-két adatban jelentkező igitípust *-kodik/-këdik/-kődik* és *-kozik/-këzik/-kőzik* képzős származékok képviselik: ÉrdyK. 520: „*eremest yf-merkódyk vala*”, 524: „*kyk törween kywl vezekőznek*”.

Denominális képzések

E származékok mennyisége többszörösen fölülmúlja a deverbálisakét. Az *-ozik/-ëzik/-özik* kivételével minden intranszítív képző tevékenykedik denominális szerepben is, a *-kozik/-këzik/-közik* kisebb mértékben, mint a többiek. A denominális képzésű igék nagy száma biztos jele annak, hogy az intranszítív képzők többsége ezen a területen virulens produktivitással rendelkezik. A velük képezett származékok általában bennható igék. — Az *-odik/-ëdik/-ödik* főképpen deadjektivális igéket képez 'valamilyené lesz' jelentésárnnyalattal: BécsiK. 161: „Es *megbatorodic* delzègi kiral”; GuaryK. 5: „az ireg embor mas embornec iamborlagabol *gonozodic* . . . mas embornec egellegebol meg *betegodic*, mas embornec zeplegebol meg *feketodic*”; és még nagyon sok más. Sokszor párhuzamosan együtt jelentkeznek a velük azonos tőből képezett *-ul/-ül* képzős alakulásokkal: MünchK. 56va: „A gèzmece ke . . . *megbatozoltatic*”; AporK. 119: „*mèg betegolték* es nem volt ki segeitene”; stb. — Az *-ul/-ül* és az *-odik/-ödik* képzős igék közül több olyan jelentést hordoz, amely a cselekvés mástól való kiindulását fejezi ki. Az *-odik/-ödik* ezért is válhatott később passzív képzővé.

Több szempontból más jellegűek a *-kodik/-këdik/-ködik*-kel képezett denominális származékok. Nem csupán melléknévi, hanem főnévi alapszóból is származhatnak, s általában azt fejezik ki, hogy valaki valamilyen tulajdonságnak megfelelően viselkedik vagy cselekszik, valamilyen minőségben működik. A korszakunkbeli származékokban már megjelenik a képző *-lkodik/-lkëdik/-lködik* és *-skodik/-skëdik/-sködik* alakváltozata is. A denominális képzésű intranszítív igéknek ezt a funkcionális és morfológiai típusát a korszakunkbeli forrásokban is gyakran előforduló, nagyszámú származék képviseli, számuk azonban később egyre jobban szaporodik. A JóK.-ben még denominális képzésű ige ezzel a képzőbokkal alig akad (a *nyájaskodik* az egyetlen), az utána következő nyelvméleinknek viszont egyik kedvelt képzésformája: JóK. 133: *nyaffkodny* 'nyájaskodni'; BécsiK. 164: *metatlankodic* (az itt jelentkező fosztó- illetve tagadó képzős alapszóból eredő származék a későbbi korokban egyike lesz e típus leggyakrabban használt igealakjainak), 186: „Azert *paraznalkodnac* tv leantoc”; ÉrdyK. 362: *byrofkodyk vala*; stb. Ritkábban keletkeznek származékok főnévi alapszóból a bővületlen *-kodik/-këdik/-ködik*-kel, vagyis a képző eredetibb változatával: 1551: „mynden *therwenkedew* ember ellen en kewlcegemwel megh oltalmazom” (RMNy. 2/2: 28).

Hasonló jellegű, de igen csekély számú igét képez a *-kozik/-këzik/-közik*. A vele képezett derivátumok alapszava főnév: JóK. 40: „Mert ott *ÿgekezykuala* tenny . . . negyuen bewytet” (alapszava az *ÿgy* főnév); BécsiK. 14: „vyn 9 maganac . . . valasztottakat *hadakazatza*”; KeszthK. 68: „el venny een lel-kemeth *thanachkoztanak*”; stb.

Onomatopoeikus igék képzése

Hangutánzó-hangfestő intranszítív igéink (nem beszélve a *zugodik*, *morgodik*-féle továbbképzésekről: VirgK. 55: „te elened *'zugodik morgodig* az ebekes”) általában *-dul/-dül* képzővel alakultak. Alapvető grammatikai funkciójukhoz, a reflexív jellegű bennható cselekvés kifejezéséhez, kísérő funkcionális árnyalatként kezdő-mozzanatos jelentés kapcsolódik. A *-dul/-dül* képzős ono-

matopoetikus eredetű származékok nagy része ősi fiktív töből keletkezett két szótagú ige: JókK. 10: „legottan hamar yaraful frater Bernaldhoz *fordola*”; BécsiK. 60: „ingen fem *mozdola*”; MünchK. 26va: „*megzëndolt* mēd a' vazos”; KeszthK. 28: „Ees *zendule* wr menyekbel”; stb.

Tranzitív igék

Ebben a kategóriában jelentős nagyságú csoportot alkotnak a műveltető jellegű képzett tranzitív igék. Képzőik, az *-l* (*-al/-el*), *-lal/-lel*, *-t*, *-at/-et*, *-tat/-tet*, *-ít* és az *-szt*, illetve *-aszt/-eszt*, a velük képzett származéigékben többféle funkcionális árnyalat kifejezését teszik lehetővé.

A kauzatív igék képzése

A kauzatív igék többsége korszakunkban direkt tárgyra irányuló tranzitív ige. Képzésükben több formáns vesz részt, alakulhatnak tőigéből és fiktív töből. A kauzatív igék (meglevő vagy odaképzelt) eszközhatározója tulajdonképpen ok- vagy eredethatározói értékű.

Deverbális szerepben a kauzatív képzők különböző hatékonyságú produktivitással rendelkeznek, legproduktívabb az *-at/-et* és a *-tat/-tet*, a többi már általában eljutott az improduktivitás valamely fokára. Az improduktív képzőkkel alakult származékok általában lexikalizálódtak, az *-at/-et*, *-tat/-tet* képzők sorában csak kivételesen akad ilyen.

Az improduktív műveltető *-l* (*-al/-el*) és a belőle elemismétléssel létrejött *-lal/-lel* képzős igékben világosan érezhető a kauzatív jelentés: BécsiK. 200: „Hoz vr *azalo* zélét . . . z *megazalla* qerit”; DöbrK. 444: „iöve eg azzoñember. draga *forralt* . . . kenettel”; MünchK. 17vb: „en *meghizlallac* tütöket”; 1492: „Igazan *bizlalom* ['biztatom'] hog el iwien kegelmed” (MNY. 37: 203); ÉrdyK. 613: „gymelchöket . . . *eerlele*”; stb. — A primer műveltető *-t* véghangzó nélküli, bővületlen változatával képezett igék közül viszonylag kevésben maradt meg a kauzatív jelentés: BécsiK.: 184: „z *alotom* öket bizodalmal” et dormire eos *faciam* fiducialiter; NádK. 8: *felferkentnec* . . . *meg rettentnec*; DomK. 27: „az fevdre *eyte*”; stb. — Az *-at/-et* képzős igék csoportjában is vannak kauzatív származékok: BécsiK. 210: „hegec edelleget *hullatnac*”; MünchK. 10ra: „z *allata* qtet a templomnac tètèièrè”; Apork. 115: „lang meg *egette* a búñloket”; 1529: „ha kegelmed marol el *mwlatja* . . . megh vezýk az darabantol” (MNY. 51: 359); stb. — Hasonló jellegű és mennyiségű származékok alakultak a *-tat/-tet* képzőbokkal: JókK. 112: „en *eltetem* ewkett”; 1524: „az en atýamfya býntelen megh nem *tartoztatta*” (MNY. 25: 68); VirgK. 104: „az w febeyt az en febeymhez *íutatuan*, vigazta meg engemet”; stb.

Az *-ít* általában kauzatív jelentésű származékok képzője, ez a funkciója azonban korszakunkra már több igében elhalványult. Deverbális szerepben kevés származékot hoz létre, a képzés alapjául szolgáló tőigék csaknem kivétel nélkül intranszitivák, s ez természetes a kauzatív igék képzési folyamatában, a tranzitív alapigékből ugyanis általában faktitív származékok keletkeznek: JókK. 124: *meg nyjomöroytaný*; BécsiK. 207: „*lezalleita* tv reatoc veterney harmatot”; KeszthK. 190: „el *mereythe* engemet”; stb. — Hasonló jellegű származékokat képez az *-szt* (*-aszt/-eszt*), melynek produktivitása az *-ad/-ed* képzős intranszitív-mozzanatos igékkel való szembenállásnak köszönheti meg-

maradását. A vele képezett származékok csoportjában a kauzatív jelleg már nem minden ige sajátja, de még sok esetben megmaradt: BécsiK. 97: *mëggëziëz-tëttëkuala*; NádK. 79: „nem zikleg *eleztefre* '[gyújtás]', mert mindencoron eeg"; NagyszK. 45: „engömet . . . igen meg *gulaža*"; stb.

A faktitív igék képzése

A faktitív igék kategóriájában a cselekvést a mondat alanya mással végezteti, a cselekvés tehát nem közvetlenül irányul a tárgyra. A mással való tétetést kifejező faktitív igék jellegzetes képzője az *-at/-et* és a *-tat/-tet*, a többi műveltető képző nem szolgál faktitív származékok képzésére. A faktitív igék deverbális képzésűek, ritkábban használt típust képviselnek, mint a kauzatív jelentésűek: SzabV.: „Sok felwl Sabach falath *bōlata*"; 1507: „az Efkolat el ne *hagjaffak* vele" (NyIrK. 6: 187); NádK. 562: „vtet elmeg igön *veretke*"; 1529: „az waswarý kaptalanbol *hýuasson* ketet hozýa" (MNY. 37: 277); stb. A *-tat/-tet* olyan faktitív származékokat is képez korszakunkban, melyekből később az *-at/-et* kiszorította: JókK. 89: „Mykeppen meg *yrtata* ['íratá'] venturanak egyházaban". Használata azonban legtöbbször a maival azonos: SzabV.: „Hagyokath mond arokba *vontatnñ*", „Hagýa nag lok doboth *doboltatnñ* [Es] Trombytakwal es *trombytaltatnñ*"; stb.

Egyéb tranzitív igék képzése

A származékok egy jelentős nagyságú csoportjában, az ősi kauzatív jelentés elhalványulásával, a műveltető képzők tranzitív igék képzőjeként funkcionálnak. Vannak közöttük kauzatív jellegűnek nevezhető tranzitív igék, melyekben — oppozíciós, intranszitiv párjuk asszociálása segítségével — érzékelhető némi kauzatív árnyalat (*nyújt, hint-félék*), s vannak, amelyek tiszta tranzitív igéknek minősíthetők (*választ, taszít*). Egyik-másik képzett ígéről nehéz eldönteni, melyik kategóriába sorolható, az ilyenek átmeneti állapotot tükröznek, a kauzatív jelentés elhalványulásának különböző stádiumába jutván. Olykor ugyanaz a származék — különböző jelentésárnyalataitól függően — lehet kauzatív vagy tiszta tranzitív ige: JókK. 27: „Semegý lakas lemuala holot feýet le *hajtana*"; BécsiK. 261: „q zolgalo leañi *haitatnacvala* ['hajszol-tatnak']".

Szinte mindenik műveltető képzővel képezett igék sorában vannak tiszta tranzitívak: JókK. 15: „nem akarom ewtet *bantaný*"; BécsiK. 5: „*mazlad* te falatodat az *ëcëtbë*"; stb. Különös jelentésfejlődésen ment át a *sírat*, mely egykori faktitív igéből (a fogadott síratók emlékét őrzi, TESz.) fejlődött tranzitív igévé: PéldK. 80: „engem nem *sýratnak*"; VirgK. 39: „az azonyalat ezenkepen *síratnaya* wmagat"; stb. Az eredetileg kauzatív jelentésű *mulat* is átlépett a tranzitív igék kategóriájába: JókK. 21: „Es mendenboz zolagokot . . . engedelmeft el *mulatuala* ['elvisel, eltűr']". Tiszta tranzitív ige korszakunkban a *mutat* is, melynek ekkor még *mut* alapszava is él (SzabV.: „leg ottan neky egeheleth *muta*"); JókK. 4: „*mutata* magatt alonný fennent es mellegeft"; stb. — A változatos jelentésárnyalatokkal használt, ismeretlen eredetű *alit* is ebbe a kategóriába tartozik: JókK. 2: „lokaktol balkatagnak *aloýtattnek* ['gondoltatnék']". Ide sorolható a gyakori használatú *feszít* is: MünchK. 52vb: „z *megfezeitec* qtet". Tiszta tranzitív ige a *kerít* is: JordK. 205: „kew fallal valanak *megh kezeýthween*"; stb. — Az *-sz* (*-aszt/-eszt*) képzős igék közül többen használatosak tiszta tranzitív származékként, bár olykor

csak bizonyos jelentésárnyalatuk alapján: BécsiK. 53: „kit qmaganac lañaia *valaszt* vala”; DomK. 172: „meg leleek az tablat az falra *tamasztuan*”; stb.

Csak egy műveltető képző (az *-ít*) rendelkezik denominális funkcióban a deverbálisnál szélesebb körű produktivitással. Néhányan azonban vagy egyáltalán nem, vagy csak kivételesen vesznek részt denominális származékok képzésében. Kivételes alakulás például a *-tat/-tet* képzős *büntet*, mely a *bűn* főnévből képezve a meglepő ’büntetésben részesít’ szemantikai árnyalatot hordozza: MünchK. 52vb: „Es kic q vele megfēzeitettēc vala *büntetic* uala qtet”. Csekély számban az *-aszt/-eszt* is képez denominális származékokat: JókK. 72: „ŷften yo[n]habelŷ teredelmefekett *meg vigaszt*”; DöbrK. 318: „Ezt Iften harmad napon *fel ebresztette*”; ÉrdyK. 64: „akaraa reea *arasztany* az ew zent malaszttyaat ez vylagra”; stb.

A műveltető képzők sorában az ősi *-ít* képzőbokor denominális funkcióban tekinthető igazán produktívnak, éppen úgy, mint oppozíciós partnere, az *-ul/-ül*. Általában deadjektívális származékokat képez, a korszakunkbeli adatokban még alig található főnévi alapszóból keletkezett ige, ilyen például a *haragút*: KulcsK. 192: „yzdraelnek zenteeth *meg haraguttaak*”, jelentése ’haragossá tesz’, vagyis olyan, mintha a *haragos* melléknév származéka lenne.

Az *-ít* képzős denominális származékok vagy kauzatív, vagy tiszta tranzitív igék, faktitív ige csak deverbális képzésű lehet. A kauzatív deadjektívális származékok általában a ’valamilyenné vagy valamivé tesz’ jelentés kifejezői: JókK. 61: „ky tētet *meg ekefejt* ... malaft zeretew :Γ zent fferencz”, 71: *meg erewfewjtjwala*; Apork. 117: „*meg zabadeitotta* azokat”; DöbrK. 6: „ez *meg holt velagot meg eleveneited*”; 1529: „*nekem zalagossetotta* ezer fforrentban Enŷnet” (MNy. 37: 276–7); stb.

A műveltető *-ít* képzős igék kategóriájában, ha kisebb mennyiségben is, tiszta tranzitív igék is találhatók. Ilyen például a *tanít*, mely, ritka kivételként a denominális kategóriában, ősi fiktív fő származéka (a *tan* nyelvújítási elvonás): JókK. 32: „Mŷkeppen teged *tanojtak* az keppen mongyad”; GuaryK. 41: „Ez niluan *meg bizonyytatic* moyfelnec ellŷ kŷhuebe”; 1507: „[fŷamat] ... en *meg Elŷgytetem* mŷnden Barmombol” (NyIrK. 6: 187); stb.

Onomatopoetikus igék képzése

Hangutánzó-hangfestő jellegű tövekből több műveltető képző létrehoz néhány származékot, főképp kauzatív jellegű tranzitív igéket: JókK. 159: „mend az zomzedfagot *fel rezzezte* lyralomra”; 1456 k.: „megh ighezthe auag *reaztota*” (Gl.); DöbrK. 190: „mert ŷ lelket *meg baŷasztak*”; stb. — A *-dít* képzőbokor általában hangutánzó-hangfestő keletkezésű, rendszerint ősi fiktív tövekből alkot származékokat (talán az *indít* az egyetlen nem onomatopoetikus tövből keletkezett ige). Ezek a képzett igék — kauzatív-tranzitív jellegükön kívül — mozzanatosságot is kifejeznek, bizonyára a *-d*-nek köszönhetően: JókK. 113: „Auagŷ egŷebeket penetencere *fordojtanŷ*”; MünchK. 28va: „vŷockal sem akaziac *mozdeitani* azokat”; NagyszK. 174: „ŷ tŷret *megrandidtotta*”; stb.

Népes csoportot alkot korszakunkban a tranzitív tárgyatlan igék kategóriája, melyben az igék csolekvése valamilyen határozóval kifejezett tárgyra irányul: JókK. 42: „*tudakozykuala zent fferencznek tjtok dolgŷn*”; MünchK. 13vb: *tudalkodnacuala* ... q tanofagan”; 1526: „ne *ban-koggal*” (MNy. 6: 229); stb.

A cselekvés lehetőségének, a cselekvésre való képességnek kifejezése. A ható ige és képzője

1. A ható ige *-hat/-het* képzője az egész adatolt magyar nyelvtörténet folyamán a legteljesebb produktivitással rendelkező formánsunk. Csak deverbális képzőként működik, de ebben a funkcióban produktivitása százszázalékos, minden igéből alkothat származékot. A *-hat/-het* képzős igék még a korszakunkbeli nyelvhasználatban is két fő jelentésárnyalat kifejezésére szolgálnak, közülük a 'képes, tud valamit tenni' lehetett az elsődleges, bizonyára ebből alakult a cselekvés lehetőségének kifejezése. A ható ige egyike azoknak a nyelvi eszközöknek, melyek nyelvünk szintetikus jellegének megvalósítói, a *-hat/-het* képző szerepét más nyelvekben általában segédige szokta betölteni. A latinból fordított nyelvemlékeinkben előforduló ható igének az eredeti szövegben szinte mindig a fő ige infinitívusából és a *possum*, vagy tagadó forma esetén, a *nequeo* szerinti alakjából álló szerkezet a megfelelője.

2. Forrásainkban, illetve a kódexekben még főleg a 'képes, tud' jelentésű ható ige gyakori használatú: BécsiK. 135: „mert ninL egéb ilten ki ig *zaba-deithaffōmeg*”: *neque enim est alius Deus, qui possit ita salvare*. A latin szöveg szó szerinti visszaadásának igénye szülhette azt az érdekes szerkesztésmódot, melyben a főige főnévi igeneve mellett a *tesz* ható képzős alakja szolgál segédigéül: BécsiK. 142: „nem *tēhētec* è bēzednēc értelmet *megñitni*”: *nequiverunt sensum huius sermonis edicere*; SzabV.: „Wÿz arokbol wÿadalth es tartothak A33al Sabachnak ŷgen fem *arthattak*”, „Mert elmerek hog meg nē *bÿrhattyak* [a veszedelmet]”; PéldK. 77: „az halalt meg *nem gyewzhetewm*”: *mortem nequeo vincere*; 1531: „en(n) te *·k·* meg nem(m) *zolgalhatom(m)*” (LtK. 1: 134); stb.

A cselekvés lehetőségének jelentése, amely nagyon közel áll az előző funkcionális árnyalathoz (a cselekvésre való képesség egyúttal a cselekvés lehetőségét is magában rejt), korán megjelenik forrásainkban, de a levelekben gyakoribb használatú, mint kódexeinkben. Ez élő beszédbeli nagyobb elterjedtségére utal, ami valószínűleg azt is jelenti, hogy a fordított szövegekbeli ritkább használat a másik jelentésárnyalatnak jobban kedvező latin nyelvi kifejezésmód következménye. A lehetőséget kifejező jelentésárnyalat már első kódexünk adataiban felbukkan: JóK. 85–6: „oly ... *tÿztes aztalokok* [!] vallananak hogÿ ynnetlen Vylagÿ emberek *epewltethetnenek* meg”, 86: „mely zegen baratt ... bely yewne ... *ewlhettnē* egyenbe az barátokual”; MargL. 13: „az ev nagy syramat ... meg *halhattak* az zent egyházban”; CzechK. 76: „hogÿ *lathassam* vram te zent orcadat”; stb. Néhány idézet az oklevelekben és a magánlevelekben található számos adatból: XVI. sz. e.: „Az azzonyokat valali dologban chak kiral *itelhesse*” (MNy. 1: 352); 1500 k.: „Egy byzoth emberrel el *wytethety*” (MNy. 22: 146); 1524: „kylthe kegelmed hozam Jarayth miwel az apro emberth meg *fogathathnam*” (MNy. 25: 70); 1525: „en oda Lyndwaba most nem *mehethek*” (Nyeml. 237); 1529: „ÿl thwgya kegyelmed, mÿnemew ÷dew wagÿon, nem hog *ÿrhath* de ÷ngen sem *ÿzenheth*” (MNy. 37: 276); stb. — Korszakunk írott emlékeiben a ható ige gyakorisága kisebb méretű, mint ahogy képzője százszázalékos produktivitása alapján gondolni lehetne. Viszonylag ritka előfordulását bizonyára lexikai szerepének teljes hiánya is magyarázza.

Képzett igéink funkcionális megoszlása törzsanyagunkban (összesen 1660 ige):

Az akciómínőség kifejezése		A cselekvés viszonya alanyához és tárgyához								A cselekvés lehetőségének kifejezése
		Intranszitiv igék				Transzitiv igék				
Gyakorító ige	Mozzanatos ige	Szenvedő ige	Intranszitiv bennható	Reflexív ige (igazi visszaható ige)	Reciprok ige	Kauzativ ige	Faktitiv ige	Tiszta tranzitiv ige	Tranzitiv tárgyatlan ige	Ható ige
390	96	299	253	3	2	186	20	244	40	127
23%	6%	18%	15%			11%	1%	15%	2%	9%

A funkcionális szembenállások és szerepük a képzők életében

A korszakunkbeli képzett igék jelentős hányadában meglevő funkcionális szembenállások kialakulása a deriváláshoz felhasznált tövek produktivitásával függ össze. Azt, hogy egy-egy valódi vagy fiktív tőből képzőrendszerünk milyen és hány produktív eleme hozhat létre származékokat, az adott tő produktivitásának mértéke dönti el. Mind a valódi, mind a fiktív tövek kategóriájában vannak produktív és improduktív tövek, a képzés folyamatában való részvételük milyenségében azonban lényeges különbségek mutatkoznak. Az improduktív fiktív tövek egyetlen képzővel lezárultak, ez a képző hozzájuk nőtt, létformájuk részévé vált, már a korszakunkbeli nyelvérzék számára is kielemezhetetlen (*akar, harap* stb.). Egészen más természetű a valódi tövek improduktivitása. Olyan improduktív valódi tő ugyanis nincs, amely a leg-hatékonyabb produktivitású képzők számára ne lenne produktív, s egy-egy gyakorító képző is ne kapcsolódhatna hozzá (*üzenetlik, üzenhet, üzenget*). Ezek tehát csak az oppozíciós képzőkkel történő deriválás, vagyis a szembenállásos családosulás szempontjából nevezhetők improduktívoknak. Kétségtelen azonban, hogy a valódi tövek produktivitása — főleg az oppozíciós családosulás tekintetében — elmarad a fiktív tövek produktivitásának mértékétől. A fiktív tövek kategóriájában az onomatopoeitikus keletkezésűek a legproduktívab-bak, s a jövevény fiktív tövek a legkevésbé produktívak, illetve nagy töb-bükben egy képzővel lezárult alakulások. Kronológiai tényező is beleszól a tőproduktivitas mértékének meghatározásába, az ősi valódi vagy fiktív tövek termékenyebbek, mint a fiatal életkorúak.

A funkcionális szembenállás erős asszociációs kapcsolatot teremt a szemben álló ige párok között. Hatása nem merül ki annyiban, hogy az oppozíció egyik ige tagja felidézi a másikat, kiterjed arra is, hogy ha a már megszilárdult szembenállás egyik tagja él a nyelvhasználatban, a másik is előbb vagy utóbb megszülessen. (Ez alól viszonylag kevés a kivétel.) Így az oppozíciós alak-párok létrehozásában tevékenykedő képzők produktivitásának megőrzését éppen a szembenállás újratemtésének igénye biztosítja.

A *-d* : *-sz*t s z e m b e n á l l á s. — Az oppozíció szerepe igen jelentős a szemben álló képzett igék jelentéstípusa szempontjából is. Az ellentétbe állítás kiemeli és megszilárdítja az oppozíciós igepárok grammatikai funkcióját. A *-d* (*-ad/-ed*) gyakorító, illetve inchoatív képző esetében a vele formált származékokkal szembenálló, műveltető *-sz*t képzős igék az előzőknek nem az alapvető jelentéstartalmát, hanem az ehhez másodlagosan, kíséző grammatikai árnyalatként tapadt intranszítív funkciót emelték ki és állandósították. Ez a szembenállás nem újkeletű korszakunkban, valószínűleg már az ősmagyarban kialakult, emellett szól korai jelentkezésén kívül az ősi lexéma értékű és fiktív tövekből létrejött oppozíciós igepárokban való gyakori előfordulása. A két ellentétes funkciójú képző közül nyilván a *-d* primer, egyelemű képző volt az elsődleges, de az *-sz*t képzőbokr is régi, valószínűleg korai ősmagyar kori alakulás. A későbbiekben az oppozíciós igepárok keletkezési sorrendje váltakozó lehetett, nem okvetlenül a *-d* (*-ad/-ed*) képzős igéé volt a kronológiai elsőség. A funkcionális szembenállást megvalósító igepár egyik tagjának megléte sokszor nagyon rövid időn belül, de olykor csak évszázadok múltán indukálta a másik fél születését.

Jelentkezik ez a szembenállás deverbális igékben: valódi tövekből létrejött származékokban: 1470: *meg eled* (Gl.) : NádK. 79: *eleztefre* | 1470: *gyvrad* (Gl.) : NagyszK. 45: *gulazta* | stb. — Igazán gyakran azonban fiktív tövekből, onomatopoetikus tövekből alakult oppozíciós igepárokban szerepel: BécsiK. 316: *meghafad* : DöbrK. 145: *meg hafazta* | PéldK. 42: *ky apada* : SzékK. 295: *kiapaftotta vala* | WinklK. 229: „zombatraverrad vala” : 1447: *Virasto* szn. (MNY. 9: 133) | 1456 k. *megheruad* (Gl.) : DöbrK. 300: *meg hervasztak* | FestK. 235: *Iyede* : BécsiK. 135: *megyèzte* | 1456 k.: *lankadok* (Gl.) : KeszthK. 97: *meg lankaztaad* | BécsiK. 37: „fekzen vala . . . rézégféggel elbaggadvan” : DöbrK. 190: „lelket meg bağasztak” | BécsiK. 268: *fakaggon* : DöbrK. 209: *be fakazta* | BécsiK. 243: „Niniuèn elfüllèd” : GuaryK. 42: „el nē fileztotte volna vket” | stb. — Denominális képzésű igepárok is szolgálnak kifejezőeszközéül e szembenállásnak: ThewrK. 189: *eppedeél* : (korszakunknál néhány évtizeddel későbből) 1565: *meg epeszszem* (NySz.) | ÉrsK. 46: *lykada meg* : WinklK. 220: *megh likaztaak* | stb.

Nem gyakori jelenség, de előfordul, hogy a *-d* (*-ad/-ed*), *-sz*t (*-aszt/-eszt*) képzős alakpárok közül az egyik, rendszerint a *-d* képzős, évszázadokkal megelőzi oppozíciós társa megjelenését. Bár az első adatolás az esetek többségében a keletkezés kronológiájával kapcsolatban csak hozzávetőleges tájékoztatást nyújt, a több évszázados adathiány minden bizonnyal valóságos időbeli távolság meglétének jele. Nagyon természetes, hogy az oppozíciós igepárok közül a másodlagosan létrejött egyed kialakulása, az egyidejűségtől kezdve a többszázados eltolódásig, rendkívül változatos kronológiai skálát mutathat. A már korszakunkban több adatban előforduló *reped* (MargL. 24: *reped*) mellé például csak a XVIII. században született meg a *repsz* igepár. A *tapad* : *tapaszt* párosból viszont a *tapaszt* volt lényegesen korábbi keletkezésű: MünchK. 84va: *Tapaziatoc* : *palpate*, a *tapad* viszont a XVIII. század vége felé jelentkezik először: 1777: *tapad* (TESz.).

Az *-ul/-ül* : *-ít* s z e m b e n á l l á s. — Az intranszítív-reflexív *-ul/-ül* és a tranzítív-kauzatív *-ít* szembenállása valószínűleg szintén igen régi keletű, s ugyanilyen régi lehet a vele azonos jellegű, főleg hangutánzó-hangfestő keletkezésű fiktív tövű igékben szereplő *-dul/-dül* és *-dít* képzőbokroké is. Az *-ul/-ül*

és az *-ít* kivételesen valódi többől is képez ige párokat, a velük alakult igék azonban többségükben ősi eredetű fiktív tövekből jöttek létre. Ősi valódi fő származéka a JókK. 156: *merewluen* és a BécsiK. 263: *mèreh*. Ősi nomen-verbum fő igei ágából származik a 1456 k.: *zorul* (Gl.) : BécsiK. 148: *zoreitua*, valamint a 1456 k.: *kýterule* (Gl.) : JókK. 105: „az fewldre terehetek az abrozót”. — Ősi igei jellegű fiktív többől ered a BécsiK. 38: „megkèzöléc a volgét” : 1456 k.: *kereýtje* (Gl.) és a JókK. 95: *tanulný* : JókK. 32: *tanoýtlak*; stb. — Gyakran jelentkezik ez az oppozíciós képzőpár denominális képzésű származékokban: JókK. 120: *ekesewltetet* : JókK. 61: *meg ekeseyt* | JókK. 55: *erewsewltetek* : JókK. 71: *meg erewsewýjtýjala* | JókK. 94: *meg epewltetek* : JókK. 59: *meg epeýttetekuala* | WinklK. 101: *megh sebesewlwen* : WinklK. 261: *sebsohed megh* | stb. Olykor belép a sorba az *-ul/-ül*-éhez hasonló funkcióval az *-odik/-édik/-ödik* is, ilyen esetben az *-ít*-tel két szinonim képző áll szemben: JókK. 70: *erewsewduen*; JordK. 312: *megh sebefedny*; stb.

A *-dul/-dül* : *-dít* szembenállás. — A *-dul/-dül* reflexív-mozzanatos és a *-dít* műveltető-mozzanatos képző, többszörös szembenállás láncszemként, a *-g* gyakorító képzővel is oppozíciós kapcsolatban áll. A *-g* képzős, folyamatos cselekvést kifejező igékkel szemben a *-dul/-dül* a mozzanatosság ellentétét képviseli, a *-dít* a mozzanatosságon kívül, minthogy a *-g*-vel képezett igék általában intranszitívak, a tranzitivitás ellentétét is. E sorozatos szembenállás kezdetei valószínűleg az ősmagyar korra nyúlnak vissza. Az oppozíciós sor képzős végű igei csaknem kivétel nélkül onomatopoetikus keletkezésű fiktív többől erednek, talán egyetlen kivétel az ősi, nem onomatopoetikus jellegű fiktív többől származó *inog* és családja, melyben azonban a *-g* képzős gyakorító ige szemantikailag elszakadt az *indul*, *indít* oppozíciós pártól, etimológiai összetartozásuk már korszakunkban sem lehetett kézenfekvő: MünchK. 17ra — 17rb: „mentétecki . . . latnotoc zeltől *ingando* nadat” : existis . . . videre? harundinem vento *agitatum*. Korai adatokban jelentkezik az egymással is szembenálló JókK. 139: *yndoltatykuala* és JókK. 44: *indohad*. Hangutánzó eredetűek a következő oppozíciós sorok tagjai: VirgK. 107: *czongó* : 1490 k.: *chendulyen* (Gl.) : AporK. 189: *chendetheny* | JókK. 141: *cergetuala* : WinklK. 207: *cherdoleseet* : JókK. 14: *czerdeh* | BirkK. 1: *forogion* : JókK. 10: *fordola* : JókK. 113: *fordoýtaný* | 1437: *Zenghehhegh* hn. (Oklsz.) : 1490 k.: *zendul* (Gl.) : 1559: *meg zenditi* (SzékKrón. 217) | stb. Ugyanez a sor több esetben gyarapodik *-an/-en* képzős mozzanatos igékkel, ez a képző a *-dul/-dül* szinonim párja, az oppozíciós láncba történő bekapcsolódása azonban korszakunknál jóval későbbi szakasz eseménye. (A *csurran* például először a XVIII. sz.-ban adatoit, a *csörren* a XIX. sz.-ban.)

A *-g* : *-n* szembenállás. — Vannak viszont olyan onomatopoetikus keletkezésű oppozíciós ige párok, melyekben a gyakorító *-g*-vel az *-an/-en* mozzanatos képző áll szemben, a *-dul/-dül* és *-dít* képzős morfológiai változat hiányzik. Ezek az *-an/-en* képzős alakulások egyértelműbben ellentétei funkcionálisan a folyamatos cselekvésű *-g* képzős igéknek, mint a *-dul/-dül*, *-dít* képzősek, s a később keletkező onomatopoetikus igék mozzanatos alakpárjának képzésében az *-an/-en* válik uralkodóvá. A szembenállásnak ez a szintén régen kialakult kifejezés módja korszakunkban is jelentős mennyiségű ige-együttesben, köztük korai adatolásúakban is, jelentkezik: 1456 k.: *ký chattan* (Gl.) : WeszprK. 59: *czattaganak*. Általában a *-g* képzős alak szerepel korábbi

adatokban: a *csepeg* például már a XIV. században előfordul 1353/1361: *Cepegeu* (Oklsz.), de a *cseppen* is megjelenik a XV. század elején: 1405 k.: *chepeneth* (Gl.). A *dobog* is korai adatban szerepel: 1430: *dobogohalm* hn. (Oklsz.), XVI. századi adatainkban a *dobban* is felbukkan: ÉrsK. 453: *dob-banaa*. A *pattog* később tűnik fel adatainkban: 1575: *pattogsz* (NySz.), mint a *pattan*: DebrK. 600: *pattan*, de ez nem okvetlenül jelent későbbi keletkezést, különösen akkor, ha az időbeli távolság a két adat előfordulása között csupán néhány évtizednyi. (Az persze ebben a szakaszban vagy később korántsem lehetetlen, hogy a két igepár közül az *-an/-en* képzős változat születik meg a *-g* képzős előtt.) — Gyakran megtörténik, hogy a korán megjelenő *-g* képzős ige évszázadokig oppozíciós pár nélkül marad, csak egészen késői szakaszban (XVIII., XIX. században) jön létre a vele funkcionálisan szembenálló *-an/-en* képzős mozzanatos ige (*hortyog* : *hortyan*, *rebeg* : *rebben*, *szuszog* : *szusszan* stb.).

A *-l(ik)* : *-t* szembenállás. — Nem nagyszámú ige testesíti meg azt a szembenállást, amely a gyakorító-reflexív *-l(ik)* és a műveltető *-t* képző útján fejeződik ki. Korszakunkbeli első előfordulásukban a *himlik*: BécsiK. 19: *él-himlítették vala* és a *hint*: JókK. 94—5: *hymtenek* származékigék tövének azonos voltát az egyforma hangalak is érzékelteti, a későbbiekben a hangalaki változás az összetartozás tudatát is gyengíti, ennek nagy része lehetett abban, hogy ezt a szembenállást nem képviselik újabb keletkezésű oppozíciós igepárok. A *bomlik*: ÉrdyK. 480: *meg bomlot* oppozíciós párja, a *bont* már csak a másodlagos *n*-es hangalakkal szerepel adatainkban: SzabV.: *bontathnj*, a *romlik*: JókK. 54: *romlafauval* ellenpárja, a *ront* azonban első adatában még az eredetibb formáját mutatja: JókK. 67: *el romta*. — Szintén az *-l* gyakorító képző áll szemben az *-t* műveltető képző *-kt* előzményéből fejlődött *-jt*-vel néhány oppozíciós igepárban, amilyenek például a DöbrK. 35: *gulanak* : JókK. 60: *gjojta*; a JókK. 21: *nyvla* : JókK. 155: *nywjtuan*; ebbe a kategóriába illeszkedett be például az ótörök eredetű JókK. 155: *gyewluen* : JókK. 94: *gewyte* jövevény igepár is.

A korszakunkbeli igeképzőkben megtestesülő funkcionális szembenállás két síkon jelentkezik, egyfelől az akcióminőség ellentétében, másfelől az intranzitív-reflexív és a tranzitív-műveltető grammatikai jelentés oppozíciójában. Mennyiségi arányait tekintve az utóbbi dominál.

Irodalom

Alaki kérdésekről: MÉSZÖLY: MNy. 25: 241—4, 296; HORGER: MNy. 25: 174—9; D. BARTHA, Szóképz. 10—2. — Új képzőbokrok alakulásáról: SIMONYI: NyK. 16: 238; SÁMSON, Gyaklg., NyK. 53: 184—210; D. BARTHA: MNy. 51: 24—32. — Nyelvjárási vonatkozású kérdésekről: HORGER: Nyr. 26: 193—202, 245—51; IMRE, SzabV. 84—90, MNyjRendsz. 125, 134, 141; MURADIN: NyIrK. 72: 315—32. — Az igeképzők funkciójának általános kérdéseiről, funkció szerinti osztályozásuk problémáiról: PAPP: MNy. 49: 367—9; KÁROLY: NyK. 67: 273—82, ÁNyT. 3: 94—5, 4: 103; E. ABÁFFY: NytudDolg. (Bp.) 14: 7—18; BERRÁR: ÁNyT. 5: 69—78, SzófAlTan. 118—23. — A képzők fő funkcionális kategóriáiról, egyes képzők funkcionális kérdéseiről: FISCHER: Nyr. 4: 211—6, 5: 433—40; SIMONYI: NyK. 16: 237—69, 17: 46—65, MNyelv. 301—7, Nyr. 46: 18—20; FOKOS: Nyr. 42: 246—51; BABOSS, MNyTK. 41. sz.; KLEMM: Melich-Éml. 186—95; PAIS: MNy. 41: 19—27, Ösv. 34—41; MÉSZÖLY, HBTárgy. 118, NyTörtFejt. 88; BÁRCZI, TihAl. 175—82, MNyÉletr. 253—8; B. LÖRINCZY, KTSz. 106—17; IMRE, SzabV. 168—74; D. BARTHA, Szóképz.

20—67; RUZSICZKY: MMNyR. 1: 345—71; SZABÓ, NytudÉrt. 48. sz.; BERRÁR: NytudÉrt. 58. sz. 79—83, SzófAITan. 104—7; E. ABÁFFY: MNyj. 19: 17—25, MNy. 73: 9—19, 176—88. — Jelentés és irradiáció kérdéseiről: ZSIRAI: MNy. 41: 1—11; SZABÓ: Nyr. 84: 78—80. — A képzés jellegéről: MAJTYINSZKAJA, VengJaz. 2: 243—8; KÁROLY: NyK. 67: 273—89, ÁNyT. 5: 189—218; SZABÓ: MNy. 65: 39—45, NyIrK. 11: 5—11; BERRÁR: SzófAITan. 107—14. — A produktivitás kérdéseiről általában: KÁROLY: NyK. 67: 282—4; NAGY: NyK. 74: 209—17; BERRÁR: SzófAITan. 104—7. — Elő és elavult képzők: KÖRÖSI: Nyr. 11: 13—7, 151—8, 203—9, 255—8, 305—9, 406—11, 12: 404—6, 454—6, 500—4; MÉSZÖLY: NyK. 24: 308. — Onomatopoetikus igék képzéséről és képzőiről: HORGER, NytAl². 35—7; BENKÓ: MNy. 50: 254—74, Fiktig.; KISS: NyK. 76: 6—8, 13—4, 16—8. — A jövevényigék képzőiről: BÁRCZI: MNy. 44: 81—94; BENKÓ, FiktIg. — A képzők szinkrón vizsgálatának kérdéseiről: RUZSICZKY: Nyr. 82: 200—8; KISS: MNy. 66: 210—3.

AZ IGE MÓD- ÉS IGEIDŐRENDSZER

Írta: E. ABAFFY ERZSÉBET

Az igemódok és igeidők alaki kérdései

A kései ómagyar igemód- és igeidőrendszer legtöbb tagja előző századok öröksége, még ha ez a korszak adatulja is őket először; mások új elemként jelennek meg, s próbálnak polgárjogot nyerni olykor nem is a beszélt, csupán az írott nyelv paradigmarendszerében; ismét mások már meglevő formák változataként tűnnek fel, néha csak átmeneti jelleggel, néha különböző analogikus hatások eredményeképpen véglegesen meghonosodva.

A kijelentő mód

A kijelentő módot ekkor is, mint nyelvtörténetünk egész folyamán, a $\emptyset$ móddal különbözteti meg a feltételes és a felszólító módtól.

A jelen idő

Jelen idejük szempontjából korszakunkban az igék többfélék.

1. Túlnyomó többségükben a jelenidő-tőnek semmiféle sajátos megkülönböztető jegye nincs: 1491: *gondolock* (MNY. 60: 497); 1484 k.: *akarz* (RMKT. 1²: 476); 1490: *nyawalg* (Gl.); 1486: *Zolonk* (MNY. 21: 115); JókK. 106: *allotok*; NádK. 321: *ragnac*; 1502: *kerem* (MNY. 37: 203); JókK. 50: *gġewtrewd*; 1490: *emlety* (Gl.); 1516: *Jfmerġewk* (MNY. 52: 369); BirkK. 2b: *zeretitek*; BécsiK. 252: *orizic*.

2. Az igék egy kisebb csoportját az jellemzi, hogy kizárólag a jelen idejükben *sz-szel* bővült tő található. Az idetartozó igék nem egységesek: kronológiailag egymás fölé épült rétegek tapinthatók ki bennük. A rétegek régisége szoros összefüggésben van jelenük és elbeszélő múltjuk párhuzamos alakulásával.

a) Legősibbek, még az ősmagyar korból valók, a *tészén*, *vészén* típusú igék, melyeknek sajátos elbeszélő múltja a jelen idővel szoros kapcsolatban jött létre, s ez a *tészén* : *tőn*, *vészén* : *vőn*-féle korreláció a kései ómagyarban is aktív, sőt úgyszólván kizárólagos: 1488: *tefi* : *then* (MNY. 16: 79); SzabV.: *lezen* : *lwn*; 1531: *vezen* : *vem* (LtK. 1: 134); JókK. 105: *eznek* : 99: *ewnek*; 1370/: *zyyw* (Nyr. 7: 81) : BécsiK. 143: *yintoc*; 1524: *hýzjewk* (MNY. 25:

68) : JordK. 421: *hýnek*; ÉrdyK. 175: *vyzen* : KulcsK. 43: *ryn*. Jelen idejű teljes paradigmáik korszakunkból adatolhatók először: BécsiK. 183: *tezec*; 1526 e.: *teez* (MNY 43: 158); MünchK. 9va: *težen*; BécsiK. 36: *tezonc*; 1533: *tezthek* (MNY. 6: 449); BécsiK. 68: *teznec* | 1526: *hýzem* (MNY. 37: 205); MünchK. 86ra: *hižed*; 1527 k.: *hýsý* (MNY. 37: 206); 1524: *hýžzewk* (MNY 25: 68); JordK. 380: *Hýžýtek*; MünchK. 63va: *hižic*; stb.

b) Igen régi, szintén ósmagyar lehet az *alszik*, *fekszik*-féle igék *sz-es* jelen-*idő-töve* is, de mind ez, mind pedig *alúm*, *fekúm* típusú múlt idejük már talán csak másodlagosan, az előző csoport analógiájára keletkezett: DöbrK. 478: *alozok*; MünchK. 51rb: *alož* : *dormis*; BécsiK. 255: *alozon*; XVI. sz. eleje: *meg alozik* (Nyr. 8: 169) : DöbrK. 17: *el alvm*; KeszthK. 142: *el alwk*; stb. | NagyszK. 67: *feközök*; NádK. 315: *feköz*; JóK. 156: *fekzenuala* : 74: *fekewk* : *iacui*; ÉrdyK. 312: *fekewnek*; stb.

c) Azt, hogy az egykorú szinkrón rendszerben ezek az *sz-es* tövek szorosan kapcsolódtak a jelen időhöz, a harmadik, a legfiatalabb réteg mutatja. E réteg kialakulása a korai, illetve kései ómagyar kor eseménye lehetett. Az sz ugyanis tovább terjeszkedik, s jó néhány ige (*metsz*, *tetszik*, *vonszon* stb.) jelen idejébe behatol, olyan sajátos jelenidő-tövet hozva létre, amelyből a kijelentő mód jelen idején kívül ekkor még semmi egyéb igealak vagy származék nem volt alkotható. De az *sz-es* jelen idővel már nem okvetlenül jár együtt a *tőn*, *vőn* típusú múlt (csak kivételesen fordul elő ilyen alak az előzők analógiájára); elbeszélő múltjuk ugyanúgy *-á/-é* jeles, mint a többi igéé.

A *metsz* ige jelen ideje a kései ómagyarban mindig tartalmazza az *sz-et*: 1456 k.: *elmeceznék*, *mechik* (Gl.); BécsiK. 25: *èlmèccí*. Minden más forma viszont a *met-* töből alakul: NádK. 566: *elmetűttek*; DebrK. 29: *megh metek*; JordK. 367: *meřd*; stb. Talán a következőket *sz-es* jelenidő-tő hatására akad olykor egy-egy *tőn* típusú elbeszélő múlt is: BécsiK. 311: *èlmèřom* : *abscidi*, *èlmèřom* : *praecidi*. A *teszen* : *tőn* típusal való asszociatív kapcsolatra utal a MünchK. 106ra: *mèggüc meg* felszólító módja is. — Az *sz-es* tőnek a jelen időhöz kötődése azonban csak átmeneti változat volt; a XVI. sz. első harmadának végén már írásban is, tehát az élő beszédben valószínűleg még korábban áterjed az *sz-es* tő egyéb igealakokba is: KazK. 71: „ky ueue: es ... *el mece*”. Az ingadozást jól érzékelteti a következő példa: 1559: „á fianac *ki meczek* á nieluet, az annianac pedig az orrat *metec el*” (SzékKrón. 133v).

A *tetik* ige jelen idejébe éppen korszakunkban kezd behatolni az *sz*; a két változat gyakran együtt él: JóK. 2: *meg tettýk* ~ 66: *Teczýk*. A MünchK.-ben hétszer *tet-*, hétszer *tetsz-tő* szerepel: 23vb, 24ra, 30rb: *tètic*, 29rb, 69va: *tètnè* ~ 27ra, 28ra, 33vb: *tèccíc*, 28rb, 30ra: *tèccíc* stb.; 1456 k.: *megh tettnek* : *elucescunt* ~ 1470: *tethzik*, *tecik* (Gl.); stb. A későbbi kódexekben és a missziliszekben az igének csaknem minden jelen idejű alakja *sz-es* tövű (de: 1515: „az en dolgáym kyecenek *tetnek*” : LevT. 2: 1), s ez talán arra mutat, hogy a XVI. századra s elsősorban a beszélt nyelvben gyorsan elterjedt ez a változat: GuaryK. 24, 32: *teccíc*; DöbrK. 378, 383: *teccik*; 1516: *Theczýk* (MNY. 52: 369); stb. Minden más igealak a *tet-* töből alakul: MünchK. 15vb, 53vb: *tètet*; 1456 k.: *tethnenek* (Gl.); SzabV.: *tetek*; olykor ugyanabban a levélben is: 1529 k.: *thecýk* és *teteneek* 'tetszenék' (MNY. 37: 277); 1530: *thecýk* és *thethwoth* k.: *thecýk* és *teteneek* 'tetszenék' (MNY. 37: 278). Nem jelenidő-tőként a *tetsz-* a kései ómagyar kor legvégéről adatolható: 1532 k.: „fogna ... *thettczeny*” (MNY. 16: 18); ÉrsK. 50: *meg techek*, 66: *ky teczuwen*. Ezekben — akárcsak az előbbi *metszék* alakban — az *sz-nek* a jelen idővel már asszociatív kapcsolata sincs. — Valószínűleg

hasonló volt a *látszik* ige is: 1456 k.: *non videtur homo* : „Iam nem *latik* ember”, 1470: „Iam nem tethzik embernek”, „*lacik* tecik” (Gl.); VirgK. 22: *meg laczik*; de az elbeszélő múltban és a felszólító módban *sz* nélküli *tő* van: TelK. 297: „Az sarkany ezeketh meg mondwan, *lathek* En nekem hogy olyan lewn mynth egy zep Ifyw”; JordK. 55: „*ký* ne *laffeek*”.

A régiségben gyakori *vonszon* nem teljes ragozással rendelkező önálló ige, hanem a *von* jelen idejének *sz-szel* bővült változata. A *vonsz-* *tő* kizárólag a jelen időben, illetve a jelen + *vala* paradigmában szerepel: JókK. 21: *vonzauala*; BécsiK. 235: *vonzlac*; DomK. 13: *meg vonzon*; stb. Talán nem véletlen, hogy az *sz* nélküli jelen időre alig találni adatot: DebrK. 303: *ki vonom*. Nem jelenben viszont mindenütt a *von-* *tő*alak jelenik meg. A következő példák jól szemléltetik e szabályszerűséget: NádK. 257: „*vonzyac* mint *vonhattac* *vala*”; CornK. 71r: „nem chak huzot *vont* mynket akoron. de maltan es huz *vonzon* mynket”; stb. — Olykor az *óv* ige jelen idejében is feltűnik az *sz*: JókK. 12: *ozyauala* : *cavebat*; HorvK. 252: *ozza vala*; de: ÉrdyK. 658: *meg ooyaak*. Az igeének a *teszen*-féle tövekkel való kapcsolatát a gyakori *óggya* típusú felszólító mód: 1456 k.: *ogýatok*, 1470: *ogiatok* (Gl.) és az 1300/: *Asgutherdewow*, 1318: *Themlechou* (Oklsz.) ’óvó’-féle igenév is mutatja.

d) A kései ómagyar kor végére a *tészén* : *tőn* típusú korreláció kizárólagossága megszűnik (l. 000), ezáltal az *sz-es* *tő* elveszti funkcionális jogosultságát, s bizonyos *tőtípusok* egyszerű lexikai variánsaként él tovább. Így az igen későn, több *tőtípus* keveredésének hatására keletkezett *elégeszik*-féle alakok már csupán *tőtani* változatok, anélkül, hogy a jelen időhöz bármiféle szerves kapcsolat fűzné vagy fűzte volna őket: ÉrdyK. 508: *eleegőznek*, 515: *megh melegőzyk*; stb.

3. A létige más igealakjaitól eltérő *tőből* alkotja jelen idejű paradigmájának csaknem minden esetét, ám ezek nem morfológiai építkezésükben különböznek az eredeti *tőtől*, hanem csupán hangtani változatai annak (*val-* > *val-* > *vaz* > *vagy-*): JókK. 11: *vagýok*, 33: *vagý*, 14: *vagýon*, 12: *vagyonk* stb. A T/2.-ben az egész nyelvterületen *vattok* ejtés lehetett általános: JókK. 30: *uattok*; BirkK. 2b, WinklK. 203, DöbrK. 328, PeerK. 338: *vattok*; BécsiK. 2, MünchK. 10vb, NádK. 7, TelK. 140: *vattoc*; stb. A T/3.-ben rendkívül ritka a *vagynak* alak: SzékK. 313: „ymez három dolgok *waghnak*”. Egyformán szokásos viszont a *vadnak* és a *vannak*. Az előbbi mássalhangzó előtti depalatalizáció a *vagynak* formából, az utóbbi ugyanebből teljes hasonulással keletkezett. A depalatalizálódásról vallhatnak a szórványosan előforduló *vadtok* adatok, amelyek azonban csakis írott, semmi esetre sem ejtett változatok lehettek: JókK. 126: *vadtok* (kétszer); XVI. sz. e. n.: *vadtok* (MNY. 7: 198). Példák a *vadnak* változatra: JókK. 130, 133, SzabV., Apork. 71, SzékK. 7: *vadnak*; BécsiK. 89, MünchK. 9rb, GuaryK. 22, TelK. 23: *vadnac*; stb. Példák a hasonult formára: BirkK. 3a: *vānak*; WinklK. 142, JordK. 366, BodK. 8, ÉrdyK. 510: *vannak*; SimorK. 4, NádK. 317, NagyszK. 8: *vannac*; stb. A misszilisekben ugyanez a kettősség mutatkozik: 1526: *vadnak* (MNY. 6: 448); 1530: *vadnak* (MNY. 37: 352); másrészt 1526: *vānnak* (MNY. 37: 205). — Néhány kódexben vagy egy-egy kéz írásában mindkét változat előfordul, de ezekben a *vadnak* esetlegesebb, a *vannak* általánosabb: VitkK. 53: *vadnac*, 31, 76: *vannac*; LányiK. 1: *wadnak*, 22, 25: *wannak*; SzékK. 250: *vadnac*, 264, 265, 266, 276: *vannac*; 1515: *wadnak*, *wannak* (LevT. 2: 1).

4. A *mëgyën* paradigmájában az egyes szám mindhárom s a T/1.-ben a *gy-s* tő szerepel az egész nyelvtérületen: 1456 k.: *megek* (Gl.); JókK. 33: *megý*; SzabV.: *megjén*; BécsiK. 2: *mëgönc*; stb. A T/2.-ben *mën-* tövet találunk: PeerK. 339: *mentek*; stb. A T/3.-ben egyedülállónak látszik a régiségben a JókK. következetes depalatalizálódott formája: 82, 85, 115: *mednek*. Egyéb-ként mindenütt *mënnëk* található: JordK. 437, KeszthK. 297, KulcsK. 330: *mennek*; BécsiK. 210: *mennëc*; stb.

5. Két hiányos ragozású igének csak jelen ideje van: SzabV.: *njncz*; PeerK. 341: *nynch*; 1530: *njynchen* (MNY. 37: 279); KazK. 85: *nincek* 'nincsenek'; 1532: *sinczen* (LtK. 1: 138); 1533: *sync* (LtK. 1: 142); stb.

A múlt idők

A kései ómagyar korszak igeragozási rendszere a kijelentő módban négyféle múltat ismer. Alaki szempontból kettő közülük egyszerű, kettő összetett. Az egyik egyszerű múlt oly sok változattal rendelkezik, hogy ezeket összefoglalva elbeszélő múlt néven, jelentéstani elnevezését használjuk az alaki kérdésekkel foglalkozó fejezetben is. A másik egyszerű múlt a *-t(t)* jeles múlt idő. Az összetett múltak egyikében a jelen idejű, másikában a *-t(t)* jeles múlt idejű paradigmához járul a létigének *vala* vagy *volt* alakja.

Az elbeszélő múlt

Igéink két osztályra tagolódnak. A legtöbb ige elbeszélő múltja *-á/-é* (illetve illeszkedés nélküli *-é*), *-a/-e*, *-ó/-ő* jeles. A jelen idejűnkben *sz-szel* bővült igetöveknek pedig sajátos *tőn ~ tén*, *hűn ~ hín*, *alún*, *fekűn*-féle elbeszélő múltjuk van.

Az *-á/-é*, *-a/-e*, *-ó/-ő* jeles múlt. — Az *-á/-é*, *-a/-e*, *-ó/-ő* időjelek nem kötetlen, vagylagos változatai egymásnak, hanem morfológikailag szigorúan kötött, a paradigmának csak meghatározott helyein használható variánsok.

1. Legtöbb pozícióban az *-á/-é* szerepel: a határozott ragozás E/1., 2., 3., T/2. és 3.-ében: 1456 k.: *megh bezelleem*, 1470: *meg mondam* (Gl.); BécsiK. 29: *adad*, 79: *éfmèzéd*; GuaryK. 31: „zent igeyet *meg tilta*”, „vket *neueze ebek-nec*”; BécsiK. 305: „*hallatoc èbèzedekèt*”, 143: „iftént . . . *në diLqueitetec [glorificasti]*”; 1524: *megh mondaak* (MNY. 25: 68), „*ezth lelek benne*” (69). — Az általános ragozásban az E/2. és a T/1., 2., 3.-ben: JókK. 148: *meg maral*; DöbrK. 33: *kerdezel*; 1529: *meg wjwank* (MNY. 37: 276); BécsiK. 99: *èlmènëc*; PeerK. 337: *yarolatok*; BécsiK. 143: „*kq iftènekèt diLeretec*”; SzabV.: *Meg hatalak*, *vyza terenek*. — Az ikés ragozásban az E/1. és 2.-ben: SzékK. 229: *ehenék*, *vyza terenek*. — Az ikés ragozásban az E/1. és 2.-ben: SzékK. 229: *ehenék*, *vyza terenek*; CzechK. 2: *wadoltatal*, *jtelteteel*.

Két igealakban: az általános ragozás E/1. és az ikés ragozás E/3.-ében csak egyalakú, palatális változat van: 1524: *Indoleek*, *thereek* (MNY. 25: 68); DomK. 48: *Be tellyesevdeek*; JordK. 385: *el njjomoteek*. Az ikés E/3. alak egyedül a JókK.-ben illeszkedik 22 eset közül 20-szor: JókK. 12: *meg yzanjndak*, 27: *lakoza*, 143: *ky mulak* stb. ~ 48: *meg adatek*. Ez ritka nyelvjárási jelenségnek tekinthető. — Az E/1.-ben nem illeszkedő *-é* magyarázata feltehetően a következő. A fgr. *j időjel az ősmagyarban a tövégi vokállissal együtt *ï* utótagú

kettőshangzót hozott létre, s ennek monoftongizálódásából szabályosan *i* vagy *é* lett, mely veláris hangrendű igékben illeszkedett *á*-vá. Az E/1.-ben azért nem történt meg az illeszkedés (*én hallék*), mert tárgyas igék esetében ez egybeesett volna a határozott ragozás T/3.-ével (*ők hallák*). (Az egyértelműség kifejezésére nem volt mód a palatális hangrendű igékben: *én kérék valamit*, *ők kérék azt*.) — Más vélemény szerint az *i* utótagú diftongus közvetlenül is monoftongizálódhatott *á*-vá, ebben az esetben az *én hallák* > *én hallék* elhasonulás volna. Bár tagadhatatlanul vannak olyan szavaink, melyekben nehéz elképzelni *si* > *é* > *á* változást (*búza*, *boka*) mégis, az igei és névszói toldalékok között nem egy olyan akad, melyben bizonyíthatóan palatális monoftongust eredményezett az *i* utótagú kettőshangzók monoftongizálódása, s ezek veláris tövekben is megtartották e palatális változatot. Ilyen az *-ít* ~ *-ét* képző (*tanít*), az ikes ragozás *-ik* ragja (*hallik*), az *-é* birtokjel (*baráté*) az *-i* birtoktöbbségitő jel (*lányim*) stb. Mindezek alapján a vegyes hangrendű *én valék*, *ő lakozék* típusú alakok eredetinek tarthatók. Az utóbbinak a JókK.-beli illeszkedését indokolhatja, hogy az ikes igéknek — tárgyatlanok lévén — nem lehetett határozott ragozásuk, s így nem állhatott fenn a zavaró homonímia veszélye.

Az *-á/-é* időjelnek *i*-ző nyelvjárásokban található alakja csupán hangváltozat. Meglepő, hogy használata egyetlen kódexünkben, még a legerősebben *i*-ző DöbrK.-ben sem következetes: 33: *kialtik*, 36: *örizim*, 35: *Ieleninec* ~ 35: *kialtek*, 36: *örizem*, 35: *ielenenec* stb. Hogy az *i*-zés a kódexirodalomban nem vert gyökeret, annak valószínű — véletlen — oka az lehet, hogy első kódexfordítóink egyike sem származott *i*-ző nyelvjárás-területről; így az írott nyelv alakulató normái közé ez a jelenség olyannyira nem kerülhetett be, hogy ha a másolók között akadt ilyen — mint a beregi, valószínűleg északkeleti nyelvjárást beszélő Halábori Bertalan, a DöbrK. másolója —, az is csak alkalmanként, talán figyelmetlenségből írt át egy-egy alakot saját kiejtése szerint. Az északkeleti *i*-ző nyelvjárású misszilisekben akad elbeszélő múlt: 1524: *kezlým* (közlém) (MNY. 25: 70). Az első következetesen *i*-ző paradigmát a Szatmár megyei Sylvester János műveiben találjuk, így az 1527-ben megjelent Rudimentában: B3v: *zeretyk*, *thyl*, *the*, B4r: *tyynk*, *thytek*, *thynek*. (Az alapige csak az E/1.-ben van kiírva. A *zerethe* (szerete) azért *e*, mert az *i* egybeesett volna a kijelentő mód jelen idő E/3.-ével.) De az írott nyelvi, irodalmi normától az *i*-zés mindig idegen maradt.

2. Az *-a/-e* változat csak az általános ragozás E/3.-ben fordul elő, de ott következetes kizárólagossággal. A szóvégi *á*, *é* hangok ómagyar kori szabályos rövidülése korszakunkra lehetővé tette a határozott és az általános ragozás E/3., korábban egybeeső vagy nehezen elkülöníthető alakjainak egyértelmű megkülönböztetését azáltal, hogy az eredeti hosszú változat a határozott, az újabb, rövid variáns az általános ragozásra foglaldott le. Nyelvemlékeink ugyan alig jelölik s sohasem következetesen a magánhangzók időtartamát, mégis idézhetők ilyen példák: WinklK. 75—6: „az ew gengheseghes zýwet Symeonnak meg ýghert elos thewre által hatáa Ees nem szenvedhetee”: 121: „te read thekeenthe . . . eerted le zalla”; CzechK. 110: „nem vtaalua meg laato-gatny ez wýlagoth”: 109: „zýz maria teltqth fogada”; 108: „embory nemzetqth hozzaa plelee”: 110: „kýth . . . kristus zenwede”; stb. Az iratokban, misszilisekben ez a helyesírás meglehetősen ritka: XVI. sz. e. n.: „mondaa . . . ezoket ez mondafokat”: *ký mene* (MNY. 7: 196); 1530: „az ew koth tharazk-

ýath es el wýjhethee" : el mene (MNy. 37: 281). — Egyértelműen bizonyítják a rövidülés bekövetkeztét azok a változatok, melyek csak a rövidülés után jöhettek létre. Így az *é*-ből rövidült *ē* a palatális labiális magánhangzót tartalmazó igetövek hasonító hatására *ö*-vé labializálódhatott: BécsiK. 16: „*vuqlto mend ānep*"; MünchK. 87va: *ōlo*; VitkK. 87: *eliōuō*; stb. Másrészt a meg-rövidült *ē* illabiális *tő* után nyíltabbá is válhat: BécsiK. 91: „Es az *kēzdē* gondolni *o* élētenēc . . . melto magallagat" : 88: „*kēzdē* meghalni", 31: „*lē vētē* aciliciomot" : 29: „*vētē* hamut *o* fēieze"; stb.

A kései ómagyar korszakra tehát az E/3.-ben a hosszúság, illetőleg rövidség hangtani variánsból morfológiai jeggyé válik, amennyiben ezentúl a szóvégi *-ā/-é* a határozott, az *-a/-e* pedig az általános ragozás E/3. kifejezésére szolgál.

3. A harmadik morfeumatikai változat, az *-ō/-ō* csak a determinált ragozás T/1.-ben található. Ez az igealak a kései ómagyar kortól adatolható először, s bár ez az igealak ekkor is ritkán fordul elő, következetes használata megengedi azt a feltevést, hogy a határozott paradigmásorba már az előző századokban, valószínűleg az egész nyelvterületen szervesen beépült: JókK. 82: „*valaztok(o)* [!] magonknak hyttuan zegenlegnek eletýtt"; BécsiK. 171: „azt nem *foghatoc meg*", „*kērdoc* ötēt"; 1510: *zerzok meg* (NyK. 28: 75); 1532: *megh foghook, el hozok* (LtK. 1: 139); stb.

Az *-ō/-ō* korszakunk szinkrón rendszerében feltétlenül időjelnek tekinthető morféma, mely az *-ā/-é* időjel funkcióját tölti be ebben a személyben. (Eredete többféleképpen magyarázható. A rá vonatkozó nézeteket I. I, 108—9, 143—4.)

Az *-ōk/-ōk* morféma zártabb változatát is megtaláljuk: 1529: „Azt *erthwk* hogh Mathyalfth . . . Kazaban be nem erezhed" (MNy. 51: 359); 1584: *halluc* (BornPréd. 17), *monduc* (452); 1590: „*meg verūc* ötēt" : *percussimus*, „*meg vēuūc* minden ō várofit" (KárBibl. 1: 159r). Úgy tetszik, ez a változat a Felvidéken lehetett járatos (az 1529-es levél Léván kelt).

Az általános ragozás *-ánk/-énk* formái később behatolnak a határozott ragozásba; ennek korai példáit találjuk a DöbrK.-ben: 103: „Mikent *hallank* vgan latok", 341: „*hallank* vket zolniosk". (Nem valószínű, de lehetséges, hogy ezek az általános ragozásnak a mai szabályoktól eltérő használatát illusztrálják, tehát nem határozott ragozású formák.)

A *tēszen : tōn* típusú igék elbeszélő múltja. — A jelen idejűnkben *sz-szel* bővülő igék elbeszélő múltú alakjai korszakunkban rendkívüli tarkaságot mutatnak. Legősibb csoportjuk, a *tēszen : tōn* típusúak elbeszélő múltjának keletkezése az ósmagyar korra nyúlik vissza. Ómagyar kori alakjaik már nem elemezhetők, nem bonthatók *tőre* és *múltidő-jelre*, sajátos paradigmáikra mégis meghatározott hosszú magánhangzók jellemzők, melyek alapján csoportosítani tudjuk őket. Alakváltozataik teljes gazdagsága korszakunkból idézhető először.

1. A *tēszen, tēszen, vēszen* és *ēszik* igék elbeszélő múltjában *ō ~ é* változatokat találunk (csak az E/3., T/3.-ben van *ū* is): DöbrK. 179: *lōk*; JókK. 18: *tewk*; NagyszK. 88: *vōók*; DöbrK. 478: *ōóm ~ KeszhK. 68: leek*; JordK. 220: *teek*; 1532: *wec* (LtK. 1: 138); JordK. 12: *megh eem* | FestK. 197: *lewł*; CzechK. 68: *tol*; DebrK. 342: *uōł*; 1527: *ewł* (Heyd. DIIv) ~ CzechK. 155: *leel*; DöbrK. 5: *tel*; ÉrdyK. 277: *veel* | BécsiK. 1: *lōn*; WinklK. 308: *tōon*; SzékK. 8: *vōn*;

DöbrK. 187: *ón* ~ SzabV.: *lwn*; VirgK. 22: *wvn* ~ 1500 k.: *len* (MNY. 6: 23); 1530: *then* (MNY. 37: 280); 1533: *ven* (LtK. 1: 141) | DöbrK. 207: *lönk*; ApMélt. 60: *vonk* ~ KeszthK. 360: *leenk*; ÉrdyK. 15: *teenk* | MünchK. 44ra: *votoc* ~ JordK. 200: *leetek*; ÉrsK. 82: *thetek* | JókK. 28: *lewnec*, 83: *teunek*, 142: *vewnek*, 99: *ewnek* ~ SzabV.: *lwnek*, *twnek*, *wwnek*; DöbrK. 146: *őnek* ~ ÉrsK. 564: *leenek*, 46: *tenek*, 83: *wenek*; JordK. 47: *eenek*; stb.

E változatok olykor nyelvjárások szerint különülnek el. A JókK., a SzabV., a BécsiK. és a MünchK. például a labiális, a KeszthK. és a KulcsK. az illabiális változatokat kedveli. Missziliseinkben gyakoribb az illabiális. De az is nemegyszer megesik, hogy illabiális paradigmába az E/3.-ben labiális is kerül: JordK. 219: *leek*, 41: *leel*, *len* ~ 348: *lewn*. A DöbrK., a CzechK. és az ÉrsK.-ben más személyekben is van váltakozás. Ez is arra mutat, hogy az ősmagyar korban egyazon nyelvjárásban is két forrásból táplálkozhatott e múlt idő: a **tē* + *i* ősi időjel illabiális, a **tēγ*-ből vokalizálódó *γ* > *u/ü* pedig labiális változatokat hozhatott létre. A kettő keveredéséből állhattak elő vagy egyenlítődték ki a paradigmák.

A *hiszēn*, *viszēn* igék elbeszélő múltjára az *i* ~ *ü*, illetve olykor még az *iü* diftongus a jellemző: ÉrsK. 262: *wylek* | JordK. 700: *hŷl*; ÉrsK. 140: *wyl* ~ ApMélt. 59: *hŷl* ~ DöbrK. 324: *hŷl* | NádK. 296: *hyn*, 85: *vin* ~ MünchK. 88vb: *Hün*, 31ra: *vün* ~ WinklK. 227: *hywn* | ÉrdyK. 125: *hynek*, 168: *vynek* ~ BécsiK. 243: *hünec*, 21: *vün* ~ WinklK. 300: *hŷwnek*.

Az *iszik* ige elbeszélő paradigmájában elsősorban a régi kettőshangzós forma található, s ez érthető is, hiszen az eredeti veláris *i* palatálissá válása után vegyes hangrendű diftongus jött létre, s ez nehezebben monoftongizálódott. Ha igen, akkor *i* lett belőle, ha nem, akkor gyakran két teljes hanggá hasadva hiátustöltő is léphetett a kettő közé, az *u* elem pedig o-vá nyitódhatott: JókK. 153: *yum* ~ DöbrK. 478: *yom* | ÉrdyK. 309: *ywtok*; BécsiK. 143: *ywtoc* | JordK. 61: *ŷnak* ~ MünchK. 50vb: *ŷunac* ~ DöbrK. 446: *yionak*.

Az *alszik*, *fekszik*-féle igéknek más morfológiai felépítésű, kétagú *alüm*, *feküm* típusú elbeszélő múltja korszakunk szinkrón rendszerében elemezhető: az igetőre és a tövégi magánhangzót magába olvasztó -*ü/-ű* ~ -*ő* időjelre bontható: KeszthK. 142: *el aluk*; DöbrK. 17: *el alvm*; JókK. 74: *fekewk*; DöbrK. 162: *efkóm* ~ JordK. 803: *megh efküwm*. — Majd analogikusan még a *metisz* igére is áterjedt az időjel: BécsiK. 311: *ělmětōm* (kétszer: *abscidī*, *praecidī*).

2. Külön magyarázatot igényel az -*á/-é* időjel és a *v-s-t* ő jelentkezése ebben a rendszerben. Az *sz-szel* bővülő igék sajátos, *tōn*, *lōn* típusú elbeszélő múltja egyedül az intranszitiv és iktelen *lōn* paradigmájában teljes és következetes. A tranzitiv és az ikes igék bizonyos alakjaiban -*á/-é* időjel található. Néhány paradigmában elég korai lehet ez az időjel.

A tárgyas igék határozott ragozásának E/3. és T/3.-ében kivétel nélkül mindig -*á/-é*-t találunk: JókK. 82: *tewe*; WinklK. 200: *teweek* | JókK. 67: *vewe*; SzékK. 364: *vevek* | 1490: *wywe* (Gl.); PeerK. 43: *wyuek* | NádK. 699: *meg ewe*; GuaryK. 32: *meg euec* | GuaryK. 47: *hŷue*; ÉrsK. 10: *hyweek* | NádK. 642: *meg iva*; stb. — Ezt az -*á/-é*-t az egyéb igék -*á/-é* időjelével azonosnak szokás tekinteni, s a kései őmagyar kor szinkrón rendszerében ez nyilvánvalóan helyes is. Ám lehetséges, hogy a határozott ragozású *tōm* ~ *tēm*, *tōd* ~ *téd* sorozat harmadik tagja is e sajátos múlt tőhöz járuló személyes névmással végződött (**tēye* + *si* > **tēyei* > **tēyé* ~ *tēbé* > *tēvé*), tehát eredetileg személyrag volt, s ez értékelődött át később a rendszerben időjellé. Természete-

sen ezt a funkcióváltást erőteljesen segíthette az igék túlnyomó többségének -á/-é időjele. Ugyanakkor ezek a formák a tövek v-s változatainak kialakulásában is szerepet játszhattak.

Régi lehet az -é időjel az ikes igék E/3. alakjában (vö. már a HB.-ben: *evéc*, *Horogüvec*): VirgK. 48, 105: *iuek*; DomK. 286: *el aluvek*; a JókK.-ben illeszkedve is: 156: *el aluuak*; DebrK. 118: *fekünek*; FestK. 128: *Efkevek*; stb. Az *észik* ige ikesedése, úgy látszik, még nem végleges, az *ön* és az *évék* egyaránt előfordul: DöbrK. 187: *meg ön*; KulcsK. 162: *meg eewn* ~ GuaryK. 112, TelK. 209: *euec*; JordK. 545: *ewek*. — A bemutatott igékben található -ék t. benne az -é időjel minden bizonnyal az egyéb ikes igék elbeszélő múltjában, kötelező -ék végződés analógiájára vonódott át ebbe a típusba is, s ez ugyancsak egyik forrása lehetett a v-s tövek kialakulásának.

3. Az -á/-é a továbbiakban áttérjed más alakokra is. A kései ómagyar kor folyamán e három igealakban jelentkező -á/-é — nyilvánvalóan a többi ige analógiájára is — megpróbál tovább terjeszkedni. Ennek első nyomait a BécsiK. 99: „*téuenc* gonozokat” és a MünchK. 35vb: *aluuāc* alakjaiban lehetne keresni, ám kétségtelen, hogy ezek nem elbeszélő múltak, hanem a határozói igenév e kódexekben különösen gyakori személyragos alakjai. A BécsiK.-beli *téuenc* latin megfelelője *facientes*, a MünchK.-beli *aluuāc*-é pedig *nobis dormientibus*. Egyébként is valószínűbbnek látszik, hogy erősebb az analogikus hatás a határozott ragozáson belül, ahol az E/3. és a T/3.-ból könnyen átvonódhatott az időjel a 2. és az 1. személyekre, s csak ezután vagy ezzel párhuzamosan terjedhetett ki az általános ragozásra. Erre mutat az is, hogy a *lön* paradigmájából — ahol nem volt mód a határozott ragozásból való kiindulásra —, korszakunkban még nem idézhető -é jeles múlt. Tehát az analógia a *töm*, *töd*, *tévé*, *tötök*, *tévék* sorozatban indulhatott el, de az -á/-é térhódítása csak fokozatosan, lépésről lépésre haladt. Az arányokat jól szemlélteti, hogy a törzsanyagban egyetlen 1. vagy 2. személyű -á/-é jeles adat sincsen. Egyébként ahol fel is tűnnek ezek a formák, ott sem következetesek, gyakran ugyanannak az igeének ugyanaz az alakja a hagyományos elbeszélő múltban is szerepel; még gyakoribb, hogy egyik igében már használják, másikban még a régi típusú múlt idő él. A változatok legtöbbször azonos kéz írásában jelennek meg. Az első adatot a WinklK.-ból idézhetjük: 241: *veved* (de 171: *toqd*); később, különösen az 1530-as évektől megszorodnak, ám az uralkodó változat még jó ideig a *tök*, *töl*, *töm*, *töd* típus marad: TelK. 298: *wewem* ~ *wewm*, 297: *wywem* ~ 300: *wym*; TihK. 122: *ueuem*; LobkK. 166: *teved*, 159: *vived* (de 343: *weed*); JordK. 42: *výved*; GömK. 4: *ewed* ~ 243: *ewd*; ThewrK. 68: (de 343: *weed*); JordK. 42: *výved*; GömK. 4: *ewed* ~ 243: *ewd*; ThewrK. 68: *ewed* ~ 55: *eed*, 74: *wyed* ~ 114: *wyd*; JordK. 160: *hýwetek* (de 341: *teetek*).

Ezekkel párhuzamosan az E/3. kivételével az általános ragozásba is áttérjed az -á/-é. (Az csak véletlen lehet, hogy nem adatolható a T/2.) A régi elbeszélő múltak azonban itt is sokkal általánosabbak: ThewrK. 247: *wewek* (de 111: *theel*); ÉrdyK. 493: *Teweel* ~ 436: *teel*; TihK. 397: *wewel* (de 26: *töl*); TelK. 289: *Iwank*; WeszprK. 7: *hiuenek*; JordK. 636: *hýweenek* ~ 421: *hýnek*, 294: *eweenek* ~ 47: *eenek*, 505: *ýjanak* ~ 61: *ýnak*; stb.

A régies elbeszélő múlt legszilárdabban az E/3.-ben tartott ki. Ennek -a/-e időjellel való helyettesítésére alig találni példát: JordK. 628: „Az the hazadnak zezelme *eewe megh enghemeth*”.

Az *alszik*, *fekszik* típusú igékben az ikes alakokon kívül a T/3.-ból idézhető -á/-é jeles múlt: Apork. 203, JordK. 434: *el alwanak*; KeszthK. 190: „*Meg*

aluak w almokath”. Missziliseinkben erre az újabb, -á/-é jeles múltra nem akadt példánk.

4. Az -ó/-ő időjel az sz-szel bővülő igék elbeszélő múltjában is a határozott ragozás T/1.-ben jelentkezik. Minthogy egyetlen adatunk sincs arra, hogy ez a személy a *tóm*, *tőd* paradigmában várható *tők*-nek hangzott volna (mely amúgy is egybeesett volna az általános ragozás E/1.-ével), feltehető, hogy ez is olyan eleme volt a rendszernek, melyben más igék analógiája régen érvényesült: NagyszK. 377: *veudk*; JordK. 263: *veevők*; NádK. 613: *viuóc*; ÉrdyK. 301: *vywők*; TelK. 289: *ewők*.

Az elbeszélő múlt időjeleinek összefoglalása: (Szögletes zárójelben a kései ómagyarban még csak szórványosan feltűnő, inkább a következő korszakra jellemző formák.)

Az -á/-é, -a/-e, -ó/-ő jeles elbeszélő múlt:

		Általános ragozás	Közös alakok	Határozott ragozás	Ikes ragozás
Egyes szám	1. sz.	-é		-á/-é	-á/-é
	2. sz.		-á/-é		-á/-é
	3. sz.	-a/-e		-á/-é	-é
Többes szám	1. sz.	-á/-é		-ó/-ő [-á/-é]	
	2. sz.		-á/-é		
	3. sz.		-á/-é		

Az sz-szel bővülő igék jellemző típusait a *tőn* igén mutatjuk be:

		Általános ragozás	Határozott ragozás
Egyes szám	1. sz.	<i>tők ~ ték</i> [tévék]	<i>tóm ~ tém</i> [tévém]
	2. sz.	<i>től ~ tél</i> [tévél]	<i>tőd ~ téd</i> [tévéd]
	3. sz.	<i>tőn ~ tűn</i> ~ <i>tén</i>	<i>tévé</i>
Többes szám	1. sz.	<i>tőnk ~ ténk</i> [tévénk]	<i>tévők</i>
	2. sz.	<i>tőtök ~ tétek</i> [tévétek]	<i>tőtök ~ tétek</i> [tévétek]
	3. sz.	<i>tőnek ~ tűnek</i> [tévének] ~ <i>tének</i>	<i>tévék</i>

A -t(*t*) jeles múlt

1. A -t(*t*) jeles múlt időnek az igék teljes vagy csonka tövéhez való kapcsolódása tőtani kérdés, itt kell azonban foglalkoznunk azzal, hogy a jelen idejünkben sz-szel bővülő igék -t(*t*) jeles múlt idejüket sajátos elbeszélő múlt

tövükből vagy abból is képezhetik. Vagyis a *tő-k*, *tő-l*, *tő-n*, *tő*-tőve elemezhetetlen múltidő-tőként szolgálva analogikusan alapja lehetett a másik, a *-t(t)* jeles múltnak is: *tőttem*, *tőtél*, *tőt* stb. Több körülmény mutat erre. Legbiztosabban az *iszik* ige alakjai igazolják: 1370 e./: *iwttatok* (Nyr. 7: 81); BécsiK. 287: *yottatoc*; DöbrK. 484: *yot*; ÉrdyK. 514: *ywtam*. Az *iu-* ~ *io-* töváltozat ezen az adatokon kívül csakis az elbeszélő múltban szerepel. — A *tevtm* típusú írásból ugyan nem tudjuk eldönteni a magánhangzó időtartamát, mégis abból, hogy például a JókK. ezekben következetesen rövid *t-t* ír, ugyanakkor, amikor rövid magánhangzók közötti intervokalikus helyzetben rendszerint hosszút, arra következtethetünk, hogy a hosszú magánhangzó akadályozhatta a *t* geminálódását, tehát ezekben is az elbeszélő múlt töve található: 25: *tevtm*, 158: *vevtel*, 26: *vevtuolna* stb. Ugyanakkor 32: *erdmélettel*, 39: *yutottakuala*, 46: *hallottam* stb. A 39: *vyttekuala* valószínűleg már kiegyenlítődőtt forma (a felső nyelvtanítású magánhangzók könnyebben rövidülnek). — Végül az elbeszélő múlttól való kiindulás mellett szól az a feltűnő nyelvjárási jelenség, hogy a *tött*, *tött* *ő-ző* alakjai még századokon át olyan területeken is élnek, melyekre egyébként a hangsúlyos szótag *ő-zése* nem jellemző. Ez már a kódexekből is kiteszik, hiszen a *lészén*, *tészén*, *vészén*, *észén* első szótagbeli zárt *ē*-je helyén sehol sem találunk *ő-t*, labiális hang van viszont nemcsak a *tőn*, hanem a *tött* típusban is. A következő adatsorozatban egyszerre szemléltethetjük azt, hogy egy-egy kódexben a *lészén*, *tészén* stb. jelen idejének első szótagjában nincs *ő* (tehát a hangsúlyos szótagbeli *ő-zés* nem jellemző a nyelvjáráásra), de labiális hosszú hang van az elbeszélő múltban, s nyilvánvalóan ennek analógiájára ugyancsak labiális a *-t(t)* jeles múlt idő magánhangzója is. Ez rövid *t* előtt még bizonyára hosszú *ő*, geminált *tt* előtt azonban — a magán- és mássalhangzók időtartamának kölcsönös kiegyenlítődése következtében — már rövid *ő* is lehet.

	Jelen idő	Elbeszélő múlt	-l(i) jeles múlt
DöbrK.	40: <i>lezek, leznek</i> 265: <i>lezen,</i> 507: <i>lezonk</i>	265: <i>lón, 207: lónk,</i> 29: <i>lónec</i>	77: <i>lőttem, 166:</i> <i>lőttel, 272: lőt,</i> 377: <i>löttetek, 343: lottek</i>
NádK.	85: <i>tezóc, 144:</i> <i>tezen, tezőn,</i> <i>tezőnc, 3: teznec</i>	363: <i>tól, 653: thón,</i> 151: <i>tónek</i>	487: <i>tőttem, 488:</i> <i>tőttel, 10: tóth,</i> 299: <i>tóttenecevala</i>
AporK.	103: <i>ezem, 142:</i> <i>ezed</i>	78: <i>őnek</i>	113: <i>meg őt, meg</i> <i>őtő, 116: meg őttek</i>

Annak alapján, hogy az *alszik*, *fekszik* igék tövéhez hasonló morfofonológiai felépítésű *öl*, *ül*, *fog*, *rak*-féle igékben a VC, illetőleg CVC tövet közvetlenül követheti a -t időjel (*öttem*, *üttem*, *fogtam*, *raktam*), de *altam*, *fekttem*-félék soha-követheti a -t időjel (*öltöm*, *ültöm*, *fogtok*, *rakodok*), és az *aludtam*, *feküdtem* múltsem fordulnak elő, lehetséges, hogy eredetileg ezekben is az *alú-*, *fekü-* múltidő-tőlhoz járult a -t, s talán a felső nyelvválásúak gyorsabb rövidülésével függ össze, hogy a kiegyenlítődes, a geminálódas már első adatainktól kezdve bizonyítható: Apork. 43: *alluttam*; Lobkk. 196, PéldK. 39: *alutttam*. Esetleg a

TelK. 305: *fekywthēm*, 310: *fekewthōnk* adataiban kereshetnénk eredeti hosszú *ū* + *t* elemeket, ám az *alu-ni*, *fekü-ni* alapján valószínűbbnek látszik, hogy a -*t* előtt is a teljes *tő* jelenik meg, s akkor így elemezendő az *aluttam* típus is, nem kell tehát benne *alū*- múltidő-tövet keresni.

2. Egyébként a -*t(t)* jeles múlt idő alaki vonatkozásai minden igében az eredeti *t* korszakunkban folyó geminálódásával függenek össze. Bár a helyesírás következetességét alig kérhetjük számon forrásainktól, alapkörpuszunk kódexszövegei meglehetősen egyöntetűséggel arra mutatnak, hogy intervokális helyzetben két rövid magánhangzó között már bekövetkezett a *t* megnyúlása, de ez a hosszú *tt* még alig-alig terjedt át a szóvégi helyzetre. Tehát a kései ómagyarban a *hallotta* : *hallot* megfelelés jellemzi jószerivel az egész nyelvtérületet.

a) Szó belsejében intervokális helyzetben: BécsiK. 16: *kēždēttētec*; FestK 371: *eerdemlettem*; KeszthK. 17: *meg hallotta*; stb. A rövid *t-t* tartalmazó szavak némelyikében a hosszú magánhangzó indokolja a rövidséget: JókK. 45: *īewtel*, 47: *teuted*; másrészt a vizsgált kódexek 18 rövid adata közül 12 a VirgK.-ben fordul elő, ahol a hosszú magánhangzósak mellett (38: *īwtem*, 38, 42: *īwtel*, 38: *tutek vala* stb.) ilyenek is vannak: 43: *halotam* (3-szor), *hallotal*, 41: *el teriez-tete*. Ám ezek hitelét a 45: *engete*-féle írásmódok (ahol a *d* + *t* feltétlenül hosszú *tt*-vé vált az ejtésben) erősen megkérdőjelezzik. — A *jő* ige múltja már a BécsiK.-től megtalálható kiegyenlítődőtt változatban: 17: *īōttēnc*; MünchK. 86vb: *īōttel*; DöbrK. 381: *īōttel*; stb.

Nem kódexbeli szövegeink közül a SzabV. tűnik ki következetes szóbeljei geminációival: *tuttek*, *wuttek*, *vallottak*, *tartotta*. Missziliseinkben viszont elég gyakori a rövid írásmód, ám ezt talán inkább a helyesírás fogatékosságának, mintsem valódi ejtésváltozatnak tekinthetjük. Ezt sejtetik az egyazon levélben előforduló kétféle megoldások: 1504: *valota* (2-szer), *valotta* (2-szer), *tartottam* s még inkább az *adtam* mellett 2-szer feltűnő *atam* (Száz. 1872: 478).

b) A szóbeljei hosszú -*tt* később olyan szóvégekre is áttérjed, ahol az időjel a teljes, a magánhangzós *tő*höz járul. A gemináció megjelenése teljesen függetlennek látszik attól, hogy a következő szó magán- vagy mássalhangzóval kezdődik-e. Az adatokat követő zárójelben a következő szó szókezdő hangja szerepel: BécsiK. 18: *vyot* (*ō*), *ēltawozot* (*ō*); KazK. 80: *lakozot* (*a*); 1527 k.: *mondoth vala* (MNY. 37: 206); 1529: *let* (*e*; MNY. 37: 277); stb.

Szóvégi hosszú -*tt*-ket a törzanyagban meglehetősen következetességgel a JókK., a BirkK. és a SzékK.-ben találunk: JókK. 42: *mondott uolna*, 45: *meg rettenett*; ám a JókK. hosszúságjelölése éppen a *tt*-ket illetően gyanút ébreszthet bennünk, ha ilyen adatokat látunk: 38: *ewrewlhtettne*, 40: *futtnakuala*, 96: *kegijettleneket*. A BirkK.-ben intervokális helyzetben mindig *tt* van, a magánhangzó utáni szóvégi múltidő-jel is hosszú 6 eset közül 5-ször: 1b: *adott* (*e*), *tott* (*e*), 4b: *hallott* (*m*) stb.; de 2a: *terētet* (*a*); SzékK. 18: *lakoth* (*m*), 22: *vyvtt* (*ō*), *vōtt* (*e*); de 21: *lakhatot* (*e*). Egyébként csak két hosszú szóvégi -*tt* akad törzanyagunkban, az egyik a DöbrK. 7 szóvégi -*t*-jével, a másik az ÉrdyK. 25 szóvégi -*t*-jével áll szemben.

A múlt idő -*t* ~ -*tt* jelének váltakozása a törzanyagban:

Szó belsejében intervokális helyzetben:

	-t-	-tt-
Kódexekben	18 (7%)	246 (93%)
Egyéb szövegekben	14 (37%)	24 (63%)

Szó végén:

	A követő szó			
	magánhangzója előtt		mássalhangzója előtt	
	-t	-tt	-t	-tt
Kódexekben	95 (94%)	6 (6%)	133 (92%)	11 (8%)
Egyéb szövegekben	9 (100%)	—	30 (100%)	—

Úgy tetszik, a hosszú *tt* a kódexekben jóval általánosabb, mint nem irodalmi jellegű szövegekben, s ez bizonyos normatív jellegre utalhat.

A $\emptyset + \text{vala}$ szerkezetű összetett múlt

Ámbár e múlt idő a korai ómagyar korszak kis szövegemlékeiben csak egyszer fordul elő, kódexekbeni rendkívüli gyakorisága — már a JókK.-ben több mint 100 példa van rá —, legalábbis az írott nyelvben való széles körű használatára, s feltehetően az ómagyarnál régibb eredetére utal. Figyelemre méltó az az arány, mely a $\emptyset + \text{vala}$ és a $-t(t) + \text{vala}$ kódexekben, illetve eredeti magyar szövegekben való előfordulásait mutatja.

	$\emptyset + \text{vala}$	$-t(t) + \text{vala}$
Kódexekben	348 (82%)	76 (18%)
Eredeti versekben	4 (57%)	3 (43%)
Egyéb eredeti szövegekben	3 (10%)	26 (90%)

A számok arról tanúskodnak, hogy a beszélt nyelvben a $\emptyset + \text{vala}$ viszonylag ritka múlt idő fajta volt. Ennek okairól az igeidők mondatbeli szerepével foglalkozó részben lesz szó (157–62).

Elöljáróban meg kell jegyezni, hogy a létigének $\emptyset + \text{vala}$ típusú *vagyok* *vala*-féle paradigmája sohasem volt, szerepkörét a *valék*, *valál*, *vala* múlt idő töltötte be.

Alaki szempontból egyébként két dolog érdemel figyelmet, mindkettő új jelenségeként adathozható korszakunkban. 1. A $\emptyset + \text{vala}$ változataként $\emptyset + \text{volt}$ is előfordul. 2. Olykor nemcsak a főige, hanem a létige is személyragot kap.

1. Az uralkodó szerkezet a $\emptyset + \text{vala}$: JókK. 41: *lesejyuala*; MünchK. 85va: *tudom vala*; DöbrK. 375: *vizik vala*; stb. — A $\emptyset + \text{volt}$ első s alapszövegünk egyetlen adata SzabV.: *hafad volt*. Majd a SermDom.-ban akad néhány példa: 1456 k.: „auag nem *tugatok uoth*”, „nem *velik voth*” (Gl.). A későbbiekben is ritka: WinklK. 184: *akarja volth*; NádK. 195: „*vizic volt* ... es *üticvala vtet*”; LobkK. 26: *akar volt*. Feltehető, hogy a gyakoribb $-t(t) + \text{volt}$ analógiájára születhetett ez a rövid életű, a későbbi korszakokra szinte nyomtalanul eltűnő forma.

2. Ugyancsak átmeneti s rendkívül ritka jelenség volt, hogy nemcsak a főige, hanem a létige is az alanynak megfelelő személyragot kapott. Alapkorpuszunkban nincs rá példánk. Néhány kódexünkől egy-egy — tudomásunk szerint összesen öt — adat idézhető, de kizárólag az E/l.-ben: JókK. 98: „nem *tudomualec [nesciebam]* mykeppen te hoz3ad yuthallak”; MünchK. 103vb: „*micor ovolec volnec en taztom valec [servabam]* azocat”; AporK. 60: „melleket nē zagattam tahat *fizetem valek [exolvebam]*”; DöbrK. 60: „Es en ... *iarok valik [ambulabam]*”; SándK. 26: „mel” *igon tiztoltetom valeek*” (ez szabad fordítása a latin *videor* igével szerkesztett mondatnak). Az előző korszakból ránk maradt HB.-beli *zoco3tra vola* adat nem nyújt segítséget annak eldöntésében, vajon létezett-e a régiségben *kérek valék, kérsz valál, kér vala* típusú paradigmasor is vagy csak *kérek vala, kérsz vala, kér vala* típusú. De a mindkét elemükben ragozott igealakoknak ilyen feltűnően minimális volta valószínűbbé teszi, hogy ezek a „túlbiztosított” formák egyediek, elszigeteltek maradtak (s talán, mint látni fogjuk, csak a *jöttem legyek-félék* analógiájára keletkeztek), de éppen redundáns jellegük miatt sem válhattak még szűkebb körben sem általánossá.

A $-t(t) + \text{vala}$ szerkezetű összetett múlt

Ezzel kapcsolatban is két alaki kérdés vetődik fel korszakunkban. 1. Az egyik ugyanaz, mint a $\emptyset + \text{vala}$ típusú múltnál: itt is jelentkezik a *vala* helyett a *volt*. 2. A másik az összetett igealak tagjainak sorrendjével függ össze.

1. A $-t(t) + \text{vala}$ mellett a $-t(t) + \text{volt}$ jóval gyakoribb, mint a $\emptyset + \text{vala}$ mellett a $\emptyset + \text{volt}$ szerkezet: JókK. 42: *zoktauala*; 1532: *ijewthek wala, eseth wala* (LtK. 1: 139); stb. — DöbrK. 383: *mondotta volt*; NádK. 316: *zülettem volt*; 1532: *Igirtek wolt* (LtK. 1: 138); stb.

Ebbe a szerkezetbe, melyben a főige is $-t(t)$ jeles, természetesen illeszkedhetett be a létigének is $-t$ jeles múltja, viszonylagos gyakorisága ezzel is magyarázható.

Törzsanyagunk egészében 87 $-t(t) + \text{vala}$ (86%) és 14 $-t(t) + \text{volt}$ (14%) adat fordul elő.

2. Míg a $\emptyset + \text{vala}$ szerkezetben elképzelhetetlen volna az elemek fordított szőrendje, a $-t(t) + \text{vala}$ -val kapcsolatban néhány XV. sz.-i adat a szerkezettagok felcserélhetőségének gyanúját kelti: JókK. 42: „mykeppen zent fferencztewl *vala zereztetett*”: ut a *sancto fuerat ordinatum*, 51: „vgývala *megfetetewltett*”: *erat ita obtenebratus*, 26: „*volt adattatot*: ez vylagnak mykeppen criftus”: *fuit quasi alter Christus datus*. Olykor még szavak is ékelődnek a két elem közé: JókK. 41: „vgý *vala yftenben megnjyomuadot [erat absorptus]*”, 42: „Zent

fferenc *vala* ymaduan magafagra *fel vetettetett* : sanctus pater orando erat assumptus in altum; MünchK. 36rb: „*vala* Ian9 ruhažtatot” : erat Iohannes vestitus; 42rb: „mezt *vala* 9 žuu9c mežuolt” : erat enim cor eorum obcaecatum.

Valószínűbbnek látszik azonban, hogy ezek a változatok nem az igei paradigma ingadozásai: az összetett múlt igealakjainak sorrendje szigorúan kötött lehetett. A felsorolt példák nem cselekvést kifejező verbum finitumok, hanem állapotot leíró befejezett melléknévi igenevek, melyeket a létige szabadon elhelyezkedő megfelelő alakja tesz névszói-igei állítmánnyá. A következő érvek szólnak emellett.

A felsorolt esetek mindegyikében a latinban is előbb áll a létige, sőt annak sokszor nem is az *erat*, hanem a *fuit* vagy *fuera*t alakja. Többes számban a névszói-igei állítmány szabályai szerint a *vala* is többes ragot kap (jóllehet a *-t(t)* + *vala* igealakban erre nincs példánk): JókK. 19: „*valanac* mend meg *fezewltettek*” : erant homines Crucifixi; MünchK. 15vb: „*k9n9z9l9 9 raitoc mezt valanac gettrettēc z fē9c*” : ... erant vexati et iacentes, 44va: „mezt *valanac* félēlme*l jettēc*” : erant enim timore exterriti. Az igenév + létige és a verbum finitum kölcsönhatásának, téves keveredésének tulajdonítható az egyetlen olyan adat, melyben mindkét tag személyragot kap: JókK. 46: „*valanac* meg *njttattanac* [erant ... aperta] kett vylagofflagok”.

Mégsem csupán mechanikus latin hatásról van szó. Megfigyelhető ugyanis, hogy állapot kifejezésére az igeneves szerkezetet használják fordítóink akkor is, ha a latinban verbum finitumnak tekinthető alak van: BécsiK. 277: *involuti erant argento* : „*valanac* ezustbē *takartattac*”. Másrészt verbum finitummal élnek, ha a cselekvést, történést akarják hangsúlyozni, még ha a latin a fordított sorrendű igeneves szerkezetet alkalmazza is: JókK. 27: „*femny* teb nem *jllettetettuala*” : nihil erat tactum, 81: „*ykab be(d)tegewltuala* meg” : erat magis debilitatus, 93: „*kyk ež vylagotm9ya el ožlottakuala*” : qui erant per orbem dispersi. Verbum finitumnak vagy igenévnek egyaránt tekinthető a következő példa: MünchK. 97vb: „Es legottā ki i9u9 ki *meg holtuala*” : Et statim prodiit qui fuerat mortuus. Verbum finitumot találunk a latin létige nélküli participium megfelelőjeként is, ha a fordító nem az állapotot, hanem a cselekvést akarja kiemelni: JókK. 101: „*teretuala* [Reversus] *bodog fferencž zent marianak ežyhazahoz*”, 134: „*ffrancyab* [!] *menny el felettenekuala*” : obiti ire in Franciam.

Végül, hogy a JókK. korábban idézett fordított sorrendű alakjai valóban nem verbum finitumok, hanem állapotot kifejező *-t(t)* képzős igeneves szerkezetek, kitetszik az 1529 előttről való VirgK. párhuzamos szövegrészeleiből: JókK. 44: *vala* ... meg *rettenet* ~ VirgK. 42: *volt meg retenuen* : *fuit* ... *perterritus*; JókK. 46: *valanac* meg *njttattanac* ~ VirgK. 43: *valanak* ... meg *nituan*; vagyis a VirgK. fordítója már a magyarban alkalmasabb határozói igenévvel fordít; MünchK. 42rb: „*vala* 9 žuu9c mežuolt” ~ JordK. 475: „*až h9w žywk meg vala vakw9an*”.

A jövő idők

Míg az előző korszakokban a kijelentő mód jövő idejének kifejezésére igeragozási rendszerünk két paradigmája, a jelen idővel azonos időjeltelen, valamint az *-nd* jeles jövő idő volt alkalmas, a kései ómagyar korban ezek mellett feltűnik az analitikus szerkezetű típus is.

1. Az időjel nélküli jelen ősi kifejezés módja a jövőnek, s mind a misszilisekben, mind a kódexekben (itt a futurum imperfectum megfelelőjeként) a leggyakoribb típus: JókK. 38: „En *boczatok [mittam]* te hozzad en tarfimbalo kettewt”; MünchK. 86ra: „ēzectol nagobbakat laé [*videbis*] ... meglattatoc [*videbitis*]”; 1532: „mȳkor eft megħ aghak akor alt ef megħ ĵro(m) ... reft ef thefek belewle” (LtK. 1: 140); stb.

Egyetlen igénk, a létige nem a *vagy* ige jelen idejével, hanem szuppletívusztikusán, más igtőből (*le-*) származó, külön lexémával fejezi ki a jövőt.

2. Az *-nd* jeles jövő idő szinte kizárólag a latinból fordított szövegekben található, ott sűrűn, elsősorban a futurum perfectum megfelelőjeként: MvS.: *el vinend, meg elend : ceciderit, hallandia : audierit*; CzechK. 44: *prizendlek, qlendlek*; stb. — Misszilisinkben egyáltalában nem fordul elő, de a magyar versek 17 jövő ideje közül 4 *-nd* jeles. Mindez arra mutat, hogy bár az *-nd* ősi képzők összetapadásából keletkezett belső nyelvi fejlemény, az *-nd* jeles paradigma, s főképpen annak rendszeres használata elsősorban a fordítás-irodalomra jellemző tudatos gyakorlat, mely a latin futurum imperfectumot kívánja következetesen ugyanazzal az alakkal visszaadni. Innen terjedt aztán tovább az irodalmi igényességgel írt versekre is. A beszélt nyelv legfeljebb szűk nyelvjárásterületen élhetett vele (l. a csángó nyelvjárást).

3. Az analitikusan szerkesztett összetett jövő igeragozási rendszerünk utolsóként kialakult paradigmája; feltehetően éppen az ómagyar kor terméke. Létrejötté forrásainkban nyomon követhető, s az ingadozás is, mely kialakulását kísérte.

XV–XVI. századi szövegeinkből mindenekelőtt az tetszik ki, hogy több ige is alkalmas volt a jövő idő kifejezésére. Közülük különösen kettő, a *kezd* és az ugyancsak 'incipit' jelentésű *fog* mutatkozott életképesnek. (Ez utóbbi a konkrét 'megfog'-ból alakult; vö. ma is: 'hozzáfog valamihez'.) Ezek az igék az inchoatív *-nd* képzőhöz hasonló funkciót tölthettek be. Mindkettő már a JókK.-ben megjelenik, mégis a legritkábban használt jövő idő.

Bár a kései ómagyarban a különféle változatok egymás mellett élnek, ezek tulajdonképpen a szószerkezetből paradigmává értékelődés különböző fázisait mutatják, így sorrendbe állíthatók.

a) Az adatok első csoportja azt bizonyítja, hogy mind a *kezd*, mind a *fog* világosan elemezhető tárgy-aszintagma alaptagja lehetett főnévi igenévi bővítőmennyel. E példák még csak nem is jövőt fejeznek ki, az igék múlt idejűek: BécsiK. 2: „zauoc felēmēluēn *kēzden: fīznoč*”: *elevata voce flere coeperunt*; PeerK. 5: „zyz marianak egh haza élőth *foga ūlny*”: ... *sedere cepit*; BodK. 11: „*Kerdezni foga* okot, de ok meg mentik vala magokat”. Egy példában a kódex írója először a *kezd* igét használja, majd a *fog*-ra javít: „Ezt halwan az ordog, vezteg (*kezde*) *foga* halgatnia”.

b) Az alábbi példákban a *coepi*, illetve a latin futurum imperfectumban álló *incipio* igét kódexeink következetesen a *kezd* jelen idejével fordítják: BécsiK. 254: „Azert en τ *kēzdelēc megrērnem [coepi percutere]* teget vēzedēlmēl”; MünchK. 73ra: „pizongással *kēzded* az vtollo hēlt *tasztanod*”: ... *incipias ... tenere*; még a létigében is: 80ra: „micor lőzn^e ēzec / τ mēl iēlenlēgēc *micoz kēzdnēc lēniēc*”: *quando haec erunt, et quod signum cum fieri incipient*. Ezek már jövő jelentésű szerkezetek, de minthogy a tárgy-aszintagmák szórendje kötetlen, természetesen az ige és főnévi igenévi tárgya közé bármilyen mondatrész beékelődhet.

c) A következő példákban valamely latin ige futurum imperfectumát — a latin mintától eltérően is — *kezd* vagy *fog* + főnévi igeneves szerkezettel adják vissza. Ezzel már minden bizonnyal a jövő időnek egy sajátos kifejezése terjed tovább: e mondatokban egyre kevésbé érezzük a 'kezd' jelentést, illetve a tárgyasszintagmát. A *kezd* példái: JókK. 125: *gyczewlkewdny kezdnek : gloria-buntur*; MünchK. 33va: „*latnotoc kèzditèc [videbitis] èmbezn^e fiat*”; NagyszK. 175: „*maydan nehezebbet kezd ennél hallani*, micoron az igaz biro azt *kezdi mondani*”. Példák a *fog* igére: JókK. 49: „*mýnd ez világ czudalný fogýa [admirabitur]*”; 62—3: „*ehlegtewl lok emberek fognak meg halný [morientur]*”; NádK. 630—1: „*micoron lelke teltetől elfog tarozni*”.

Missziliseink — ha összetett jövővel élnek — kizárólag a *fog*-os jövőt használják: 1527 k.: „*elwesthed wegrev magadoth barathýd sem fognak használhathný . . . hytthemre ssok maghyarth fok k. ýth luthny es sockal jobban fok allany az mý wrunk dolga*” (MNY. 37: 206; ugyanebben a levélben 5 0 jeles jövő idő van); 1530: „*fog oda meny . . . fogýa býrnýa*” (MNY. 37: 350); 1531: „*nem fognak ilyen pinzt adný*” (MNY. 48: 227).

A törzsanyagban mindössze 6 összetett jövő van, közülük a két *kezd* igés a kódexekből, a 4 *fog* igés a misszilisekből való. Mindez az analitikus jövő ritkaságát, de ugyanakkor azt is tanúsítani látszik, hogy jóllehet mindkét ige részvétele lehet belső magyar fejlemény, mégis a *kezd* alkalmazását elsősorban a latin minta támogatta, a beszélt nyelvben inkább a *fog* segédigés jövő lehetett honos. Abból, hogy a JókK. összesen 4 összetett jövő idejéből 1 *kezd*, 3 pedig *fog* segédigés, talán arra következtethetünk, hogy ez a korai kódexfordítás bizonyos tekintetben még kevesebb — később kötelezővé vált — latinizmust használt, mint például a Huszita Biblia tudatosan grammatizáló fordítói. (A MünchK. valamennyi összetett jövő idejében *kezd* a segédige.)

Az analitikus jövő paradigmájának végleges kialakulását a misszilisek adatai mutatják. Ezekben az egyébként konkrét jelentésű *fog* jelentésanalitikus már kiüresedett, grammatikai elemmé vált: 'megfog' → 'hozzáfog' → 'jövő időt jelző segédige'. Ennek következtében a *fog* és a főnévi igenév közötti szintaktikai viszony is elhomályosult, elemezhetetlenné vált (a fenti példák még erőltetetten sem igen elemezhetőek tárgyasszintagmáknak), így a *fog* segédigés jövő beépült az igeragozási rendszerbe. Csak az összetett igealak kötetlen szórendje utal a paradigma kialakulásának sajátos körülményeire.

Érdemes szólni arról, hogy Sylvester Grammatikájában még nem veszi fel ezt a paradigmát, jóllehet bibliafordításában s a Grammatika példanyagában is él vele (l. 168).

4. Az *-andó/-endő* + a létige jelen idejű paradigmája, mint a jövő idő kifejezési eszköze, a kései ómagyar korban, ott is csak a fordításirodalomban tűnik fel, minden bizonnyal latin mintára, s csak átmeneti jelenségként: BécsiK. 2: „*aggon tñèktèc ñugolmat lèñètèc tñ fezièitekn: hazoeban kikèt vèndoc vattoc [sortiturae estis]*”; MünchK. 26ra: „*lhaffatoc è a: kèlhèt kit èn iando vagoc [bibiturus sum]*”; 29vb: *hallandoc vattoc : Audituri . . . estis*; stb. Jelen-tősebb hatásra mutat ennél az, hogy olykor a latin praesens imperfectum helyén is áll, ha hangsúlyozottan jövő cselekvést kívánnak visszaadni fordítóink: MünchK. 46vb: „*lhaffatoc è a: kèlhet kit èn jāndo vagoc / Auag kezèztelkedhetec a: kòzèztleggel è kiuel èn kezèztelkedèndv vagoc*”: potestis bibere calicem, quem ego bibo, aut baptismo, quo ego baptizor, baptizari? — Egyébként, ahogyan a latin coniugatio periphrasticának van múlt ideje és van coniuncti-

vusa, ezek fordításaként a magyarban is van ilyesmi: JordK. 668: „Jefus *megh halando vala az eghee3 nepeezth*”: *Iesus moriturus erat pro gente*; MünchK. 90ra: „Ne akaziatoc aleitanotoc hog en *lepec* tütöket *vadolando* atanal”: *Nolite putare quia ego accusaturus sim vos apud Patrem*. Mindezek a magyar paradigmarendszerbe be nem épülő latinizmusok.

A feltételes mód

A kései ómagyar korszakban a feltételes módnak is három ideje mutatható ki: a módjelet tartalmazó $\emptyset$ időjeles feltételes jelen; a $-t(t) + volna$ szerkezetű feltételes múlt; és az $-nd$ jeles jövő időhöz csatlakozó módjeles alak, a feltételes jövő. Közülük a korai ómagyarból csak az első adatolható, ám minden bizonynyal ugyanakkor megvolt a feltételes múlt is. A feltételes jövő viszont valószínűleg e korszak — meglehetősen ritkán használt — terméke.

A jelen idő

1. A feltételes mód jelen idejét az igetőhöz kapcsolódó módjel és a $\emptyset$ időjel fejezi ki. A módjel, melynek magánhangzó eleme azonos az elbeszélő múlttal, azzal szoros párhuzamban $-ná/-né$ (illetve illeszkedés nélküli $-né$), $-na/-ne$, $-nó/-nő$ alakú.

a) Legtöbb pozícióban a $-ná/-né$ szerepel: a határozott ragozásban az E/1., 2., 3., T/2. és 3.-ben: 1526 e.: *varnam* (MNY. 43: 158); 1525 k.: *felthenem* (NyK. 28: 75); 1525: *thwdnad* (Nyeml. 237); 1512: *tehetnid* (KárOkl. 3: 86); BécsiK. 58: *onzollana*, 63: *kézné*, 2: *akaznatoc*, 209: *tennetec*; 1530: *lathnaijak* (MNY. 37: 282); 1537: *engedneek megh* (MNY. 2: 211). — Az általános ragozásban az E/2., a T/1., 2., 3.-ben: 1512: *hadnal*, *kyldenil* (KárOkl. 3: 86); 1524: *volnank* (MNY. 25: 67); 1516: *zerzenenk* (MNY. 52: 368); JordK. 388: *thwdnatok*; 1530: *lennetnek* (MNY. 37: 351); 1520 k.: *ragadnanak* (RMKT. 1²: 486); 1533: *lennenek* (MNY. 37: 354). — Az ikes ragozásban az E/1. és 2.-ben: VirgK. 45: *aldozhatnam*; MünchK. 74va: *génezkedném*; VitK. 80: *tarsalkodnal*; PeerK. 312: *dychekednel*.

Két igealakban: az általános ragozás E/1. és az ikes ragozás E/3.-ben csak egyalakú, palatális változat van: JóK. 48: *hathatnek*, 150: *hyhetnec*; SzékK. 27: *megh otalmatatneyék*. Kivételes, beszélt nyelvi változat bukkan fel az 1526: „kez volnak oda annom” (LevT. 1: 3) E/1. illeszkedett magánhangzójú *volnák* adatában. Az ikes E/3. csak a JóK.-ben illeszkedik 20 eset közül 19-szer: JóK. 40: *ymadkoznak*, 66: *lakoznak* stb. ~ 2: *aloijtattnek*. (A jelenségek magyarázatát l. 123—4.) A módjel következetesen *i-ző* változata erdélyi levelekben és Sylvester Rudimentájában található: 1525: *tehetnjm*, *tennjm* (MNY. 37: 204); 1524: *meg serzenim*, *terekednil* (MNY. 25: 70); 1527: *zerethnik*, *nil*, *nink*, *nitek*, *ninek* (SylvRud. C2r.).

A módjel korábbi diftongikus formáját (vö. HB.: *enejc*) felváltja a monoftongusos változat. A WeszprK.-ben jelentkeznek ugyan két magánhangzós variánsok, de csak a palatális hangrendű toldalékokban, s kizárólag az ikes ragozás E/3.-ben: WeszprK. 10: *plettenneik*, 14: *hozattatneik*, 32: *el valneik*, 60: *veritozneik* és a determinált ragozás T/3.-ben: 24: *el erneik*, 26: *meg keresneik*, 48:

zentolhatnak. Ám ezek valószínűleg nem a módjel kettőshangzós alakváltozatai, inkább a módjel + a mindkét esetben *-ik* személyrag hiátusos, esetleg összevont formái. Ezt több dolog valószínűsíti. Egyrészt más személyben diftongus nem fordul elő: 45: [én] *zenuednek, ennenek, adatnanak*; másrészt a determinált ragozás E/3., T/3.-ben a veláris hangrendű toldalék szerkezete is módjel + *-ja, -ják* személyrag: 11: *meg batoritanaia*, 12: *arulnaia*, 81: *annaiak*; végül palatális toldalékokban is van módjel + *-je, -jék* ragos szerkezet (e rag nyilvánvalóan a *-ja, -ják* analógiájára keletkezett): 11: *meg erossiteneie*, 16: *merneiek*, sőt az ikes is: 49 *iegiqztelneiek, merezkeidneiek*. (L. még 203—5.)

b) A *-na/-ne* változat csak az általános ragozás E/3.-ben fordul elő: JókK. 41: *zolna*, 51: *űewne*. A rövidülés valószínűleg korszakunk eseménye, bekövetkeztét nemcsak az ilyen írásmódok jelzik: ÉrdyK. 191: „hogy fenky megh ne lelnee” : „veeghe lenne”, 196: *meg apolgathnaa, adnaa* : 93: *mondhatna*, hanem azok az adatok is, melyekben az *é*-ből rövidült *ē* labializálódott: BécsiK. 10: *zólnq*, 83: *iqnq*; vagy amelyekben a nyíltabbá vált hangot a forrás jelöli: BécsiK. 41: *ebzédnē fel*, 52: *bēmēnnē*.

c) A *-nó/-nő* a módjel harmadik változata; csak a határozott ragozás T/1.-ben jelentkezik. BécsiK. 99: *halgatnoc*, 129: *meg lelhētnq*; ÉrdyK. 553: *ohatnook, tawoztathatnook*; BodK. 8: *meg vialnok*; stb. A *-nók/-nők* magánhangzójában a *-ná/-né*-jétől eltérő formánst is kereshetnénk (s ez azonos volna az *-ó/-ő* időjellel), de esetleg csupán analógiáról van szó: a determinált ragozás többes 1. sz.-ű, minden más paradigmában labiális személyragjainak (*-ok/-ők, -uk/-ük*) hatására lehetett labiális, és az eredeti időtartam hosszúságának megőrzésével hosszú a *-nók/-nők* változat. (L. I. 108—9, 143—5.) — A zártabb formák későbből adatolhatók: 1578: *vialnuc, itelnuc* (BornÖrdK. 651); 1590: *fēlnuc* (KárBibl. 1: 163v). — Lehetséges, hogy határozott ragozású a következő két igealak; akkor ezek igen korai példák a *-nók/-nők ~ -nánk/-nénk* keveredésére: DöbrK. 374: „Annak kedeg ki hatalmas bővebben adni hog nem kernenk avag ertenenk”.

2. Alaki szempontból figyelemre méltó, hogy a módjel *n* eleme a kései ómagyar korra geminálódott a *tēszen : tōn* típusú igékben: JókK. 88: *tennel*; SzabV.: *lenne*; DomK. 4: *jnnaya*; 1524: *hijnne, venne* (MNY. 25: 68); stb. Folyamathoz van az *n* megnyúlása az *alszik : alūn* típusban is: ÉrdyK. 128: *alwnanak*, 446, 550: *fekewneek*; TihK. 219: *aluna*; ÉrsK. 351: *fekeneyek ~ NádK. 341: alonnec*, 647: *fekónnec*; VirgK. 82: *alonnec*, 39: *feken-neek*; stb. — A mássalhangzó-nyúlást az intervokális helyzet indukálja. Még két olyan tőtípusunk van, amelyben hasonló pozícióba kerül az *n*; hogy ezek egyike a *teremtene, mondana, kellene*-féle igék csoportja, ahol az egyébként csonka tőhöz csatlakozó feltételes módjel a mássalhangzó-torlódás, illetve a hosszú mássalhangzó miatt járult a tővégi vokálisos teljes tőhöz: JókK. 20: *terremtene*; BécsiK. 53: *kēllēnē*, 58: *mōdana*; stb. A másik a *v* tövű igék esete, ahol az *n* előtti hosszú magánhangzó hátráltatja a nyúlást: JókK. 51: *űewne*; DöbrK. 266: *meg ronaiak*; 1532: *megh űewne* (LtK. 1: 140); stb. A *jönne* megjelenését: 1559: *iūnnenec* (SzékKrón. 51r) csak az időtartam-átváltás teszi lehetővé.

A múlt idő

A feltételes mód múlt ideje — bár korszakunkban adatolható először —, nyilvánvalóan korábban is használatos és *-t(t) + volna* szerkezetű volt: JóK. 44: „ha fewld meg *njtauolna* magat, ewrewmest magatt *el rejyttetteuolna*”; NagyszK. 16: *ymadkoztam volna*; CornK. 54r: *lattak volna*; stb.

Mindkét elemükben személyragozott formákat csak az E/1.-ben találunk: NagyszK. 392: *erdömlöttem volnec*; GömK. 315: *chelekettem volnek*; ÉrdyK. 426: *yartam voneek*, 542: *keerttem volneek*, 563: *el keztem volnek*. Ritka és következtelen használatát az egyetlen mondaton belüli ingadozások is mutatják: BodK. 29: „mind ez konben *irtam volnek be*, es . . . *ki oluastam volna* . . . *kit be irtam volnek*”; ÉrsK. 296: „*yob wolth wona* ennekem ha yngyen Sem *zylöttem volnek* . . . Awagy . . . *el Weztem woneek* És *Megh reekettem wona*”. Ezek a kizárólag kódexekben, ott is csak ritkán található példák talán csak a latinból való szó szerinti fordítás kényszeréből adódnak, mely a magyarban szokásos személyragos múlt időhöz a latinban szokásos személyragos létigét csatolta (*scripsissem* : perfectum tő + a személyragos létige). Erre, a cselekvő személyt redundánsan jelölő igealakra missziliseinkben (így valószínűleg a beszélt nyelvben) nem akad példa.

A jövő idő

Meglehetősen ritka, alapkorpuszunkban elő sem fordul az *-nd* + feltételes módjel szerkezetű igealak: JóK. 86: „haualamely zegen baratt *yutandana* [*veniret*] auagy bely yewne”, 110: „ky azkoron zerzet fogadni *yewuendenenek* [*venerint*]”; LányiK. 169: „ha Megys eleg nem *leyenne* [*leendne*] . . . meg elewl kelly kezdeny”. Mind a latin megfelelők, mind a magyar igék jelentése és alkalmazása kétségtelenné teszik, hogy az *-nd* ezekben az esetekben időjelként, nem pedig képzőként szerepel. Ezek a csupán kísérletnek tekinthető igealakok mindenekelőtt struktúrájukban szokatlanok. Egyszerű igealakjaink felépítése ugyanis kivétel nélkül olyan, hogy bennük vagy a módot, vagy az időt $\emptyset$ morféma jelöli, s csak az egyik kap anyagi, alaki kifejezést. A felsorolt példákban az igetövet először az időjel, majd a módjel követi. A morfémaknak ez a sorrendje bizonyára annak köszönhető, hogy az *-nd* időjel ez idő tájt jött létre egy mozzanatos-inchoatív képzőbokorból, amely viszont természetesen nem az igék módjeles alakjához, hanem csakis az igék tövéhez csatlakozhatott.

Az igealak keletkezését talán latin minta is segíthette, hiszen a latin ige-
ragozásban a legtöbb személyben egybeeső futurum perfectum indicativi és praesens perfectum coniunctivi (*laudaverit*) jelentésének visszaadására az *-nd* jeles jövő bizonytalanságát fokozó feltételes módjel kiválóan alkalmas volt. A feltételes jövő azonban csak próbálkozás lehetett, semmiképpen sem volt teljes paradigmájú, eleven igeidő, lényegében tehát nem módosított a korábbi s mindmáig fennálló két idejű feltételes rendszeren. Funkciójához hasonló a későbbi *fogna + főnéri igenév* szerkezet szerepe: 1532 k.: „az my nekem az wthan *fogna* Jobnak *thettezenj* azt myelnym” (MNy. 16: 18), de ez sem nyert polgárjogot igeragozásunkban.

A felszólító mód

A kései ómagyar korban a felszólító módnak két idejét kell számon tartanunk. A korábban is használt időjeltelen jelen időn kívül ugyanis a *-t(t)* jeles múlt paradigmájához csatlakozó *legyen* segédige formájában felszólító múlt alakok is jelentkeznek.

A jelen idő

A felszólító mód jelen idejében a puszta, időjel nélküli módjel járul az ige tövéhez rendkívül sok változatot eredményezve. Ezek rendszerezése annak alapján végezhető el, milyen igevégződéshez került a módjel, s a *tő* és a módjel kapcsolata milyen asszimilációkat hozott létre.

Magánhangzóra végződő tövek. — 1. A tiszta *v* tövű igék magánhangzós tövéhez korszakunkban *j* alakban járul a felszólító mód jele: JókK. 9, 52, 148: *űewűj*; BécsiK. 3: *hyiatoc*, 33: *vyonc* (vívjunk); KeszthK. 17: *meg lwyenek* (meglőjenek); stb. E tőcsoportban olyan morfofonetikai helyzet teremtdött, melyben a hiátusképződés és következményei előállhattak. Hogy ez csak a *jön* igében tapasztalható, azt talán az ige mindennapos használata indokolhatja. Feltehetően hiátusos változatoknak értékelendők a következő adatok (bár esetleg *v* hiátustöltős formáknak is értelmezhetők): JókK. 150: *yewel* 'jöjj el'; 1500 k.: *Jwetek el* (MNY. 58: 231); VirgK. 143: *Iwetek el*. A hiátust (biztosan) *v*-vel kitöltő formák: BécsiK. 134, 279: *iquetec*; Apork. 54: „*Iquetek* es laffatok”; PeerK. 17: *yóuethek*; TihK. 271: *Iőuetők*. Különösen gyakori az igeekötös *jőj el* helyett jelentkező, s már-már a paradigmától függetlenedő, lexikalizálódó *jövel*, melynek elterjedtségében szerepet játszhatott a biblikus, vallásos nyelvben, az imádságok szövegében állandósuló fordulat hagyományozódása. Az eredeti *j*-vel hangzik: DebrK. 572: *Iőyel*; HorvK. 176: *jeryel*. A *j* és a *v* váltakozik: TelK. 183: *yőyel* ~ *yőuel*; KrisztL. 46: *Iqiel* ~ 31: *iquel*. A *v* a hiátustöltő: TihK. 285, 380, 384: *Iőuel*; KazK. 18, 34, 103: *Iőuel*. — Egyetlen *v* tövű igenek az *ó*: *őrok*-nak *j*-s felszólító módú alakjai helyett a nyelvterült jó részén *gy*-s változatai is találhatók. Erről l. a következő pontot.

2. A *tészén*: *tőn* típusú igék rövid magánhangzós töve után (a *hizsén* ige kivételével) rövid *z* a módjel, mely korszakunkra már *gy*-vé válhatott. (Kialakulását l. I, 114—5.) Példák: JókK. 66: *legenek*; BirkK. 3a: *vegen*, 4a: *vięe*; PéldK. 69: *ygya*; JordK. 403: *eegűenek*; 1524: *űggű*, *lygh* (MNY. 25: 70). A *hizsén* ige esetében hosszú (*z̄* > *y*) *gyy* is jelentkezik. A geminálódás korát nehéz megítélni, alig van ugyanis olyan forrásunk, mely a hosszú *gyy*-ket következetesen jelölné. A *hizsen* igében intervokalikus helyzetben hosszú *gyy*-t; szó végén (akár szólamvégre, akár mássalhangzóval vagy magánhangzóval kezdődő szó elé kerül) rövid *gy*-t jelöl a BécsiK. és a MünchK.: BécsiK. 28: *higguc*, 285: *higgéc*; MünchK. 40va, 64vb: *hig*, 104ra: *higgè*; stb. Egyéb példák a hosszú *gyy*-re: GuaryK. 33: *hűgged*; SzékK. 290: *hűggón*; 1533: *hűggye* (MNY. 37: 353); stb. A nyúlás a *d* végű igék felszólító módjának, talán éppen a rokon értelmű *tuggya* paradigmájának a hatására mehetett végbe. Minthogy a fent közölt adatok különböző időkörből és különböző nyelvjárasterületekről valók, valószínű, hogy az alábbi példák közül is nem egyet már hosszú *gyy*-vel ejtet-

tek, csak ennek jelölése okozhatott gondot: JókK. 50: *hýggý, hýggýed*; VitK. 3: *hięetec*; 1524: *meg hygie* (MNY. 25: 67), *megh hýggýe* (68); 1531: *megh hýgghen* (LtK. 1: 133); stb.

Az *alszik, fekszik* igék felszólító módja viszont oly következetesen rövid *gy*-vel van írva mindenütt, hogy ezeknek a geminálódásáról a kései ómagyar korban még nemigen beszélhetünk: MünchK. 33ra, 51rb: *Alogatoc*; NádK. 21: *fekőęenec*, 185: *Aluęatoc*; PéldK. 82: *alugyunk, fekewgyen*; stb. Az 1531-ből való ThewrK.-ben (289) találunk *alwgyyon* adatot. (Mai nyelvjárásokban is él rövid *gy*-s változat.)

Néhány ige felszólító módjában, melynek jelen idejében analogikusan terjedt tovább az *sz*, ugyancsak felbukkan a *gy*: *ősz* 'őv': JókK. 32, 48: *ogýad* : *cave*, 140: *ogýatok*; WinklK. 262: *megh oggya*; VitK. 38, 42: *oęad*; stb. (De előfordul *j*-vel is: JordK. 224: *oęýatok*; ÉrdyK. 94: *oýya*; TihK. 86: *oíad*.) — *metsz*: MünchK. 106ra: *męggýc meę* : *scindamus*. — *vonszon*: NagyszK. 71: „magamat *elvongyam*”; CzechK. 45: *wongý*, 52, 60: *wongýad*; HorvK. 258: „vyzzaat ne *vongy* Ioha”. (De ugyanezekben a kódexekben egyéb, a jelen idejükben nem *sz*-et tartalmazó *n* végű igék felszólító módjában *ny* van: NagyszK. 5: *kevanęa*; CzechK. 45: *kýwanýalak*; stb.) Más nyelvjárásterület-ről való az 1500 k.: *uoęad ky* (MNY. 6: 23) és a MargL. 17: *vonýjon* adata. Mindhárom ige esetében arról lehet szó, hogy a *tęszęn* : *tęgyęn*-féle igék analógiája a jelen idejükben *sz*-szel bővült néhány más igeire is hathatott.

A palatizálódó mássalhangzókra végződő igék. — 1. A csonka tövükben *d*, *n*, *l* végű igéink felszólító módja a kései ómagyarban a korábbi $\frac{3}{2} \sim \frac{3}{3}$ -ból lett *gy* $\sim$ *ggy*, illetve *ny* $\sim$ *nyy*, *ly* $\sim$ *lly*-nek hangzott az egész nyelvterületen (kivéve a $\frac{3}{2}$, $\frac{3}{3}$ -ket megőrző peremnyelvjárásokat): SzabV.: *agyon, ymagýjon*; 1526: *bankogýal* (MNY. 37: 204); 1533: *Niomoroggeek meę* (LtK. 1: 142); stb. — JókK. 143: *el mený*, 15: *menýel*; CzechK. 65, 66: *ýelonnýel*; stb. — 1532: *zolyak* (LtK. 1: 138); 1532: *wýffýellýethek* (LtK. 1: 140); 1533: *zolgallya* (LtK. 1: 141); stb.

2. A csonka tövükben *t*-re végződő igék *t* + módjel kapcsolata különböző összeolvadásokat hozott létre. Ezeknek egy része már állandósult elemként hagyományozódott korszakunkra; más részükben éppen a kései ómagyarban zajlanak le a hasonulással, összeolvadással együtt járó ingadozások.

a) A magánhangzó + *t*-re végződő igék felszólító módjában a korábbról örökölt *ss*-t találjuk: JókK. 38: *meg mutaffad*; FestK. 371: *fwffak*, 393: *syeff*; 1516: *megh Bochýaffanak* (MNY. 52: 369); stb. Így még a *tát* és a *rét* igékben is: AporK. 61: *taffa*; BirkK. 2b: „iftęnek ne *veffetęk*” : ne ... *offendatur* Deus. Csak helyesírási „hiperurbanizmus” lehet a WeszprK. 130: *vetessýel* adata.

b) A mássalhangzó + *t* és a módjel ugyancsak már az ősmagyarban cs hangba olvadt össze (kivéve az *sz*t kapcsolatot, valamint az *-ít* képző korábbi változatait): JókK. 152: *tarczad*; SzabV.: *erczek, yelenchick*; 1524: *bonchýak* (MNY. 13: 122); stb. — Az *sz*t végű igék felszólító módjával az *sz* végű igékkel együtt foglalkozunk, mert azokhoz hasonlóan viselkednek.

3. Az *-ít* képzős igék felszólító módjában rendkívül sok variáció mutatkozik; az alakváltozatok szorosan összefüggenek magának az eredeti

-*ýt* szóvégnak fokozatos átalakulásával. Általánosságban az figyelhető meg kettejük összefüggésében, hogy a képző alakulása önmagában gyorsabb ütemű, mint ugyanezen képzős igék felszólító módjának változása. Úgy tetszik, hogy a felszólító paradigma bizonyos mértékig konzervált vagy konzerválhatott egy korábbi változatot (is). A továbbiakban csak a legfontosabb típusok felvázolására törekszünk.

a) Korszakunkban a legrégebbi típust a BirkK. képviseli. Ebben az -*ít* képző -*ýt*-nek vagy -*ýt*-nek hangzik, a felszólító módban viszont kivétel nélkül mindig *ýt* van: BirkK. 3a: *tarsohtani*, 4b: *fenehtek* ~ 2b: *tanoitaŋnak*, *ketheleneit* : *meg batorohan*, 3a: *konohek* (könnyítsék), 4b: *kezehe*. — Ez a felszólító módbeli *ýt* úgy keletkezett, hogy a -*ýt* képzőhöz járuló módjelet a *t* zöngétlenítette: *ýtýt*, majd ebből a hármas torlódásból a *t* kiesett, s a két *ýt* hosszú *ýt*-vé olvadt össze (vö. HB.: *zoboducha*). A *ýt* hosszúságát kódexeink nem jelölik.

b) A képző már csak -*ít* alakú, a felszólító mód viszont még mindig *ýt*: JókK. 21: *býzonoýt*, 22: *meg telleŋeýt* : 44: *indohad*, 60: *segehetek*, 98: *tulaýdo-nohad*; BécsiK. 24: *mèzeitènièc*, 107: *megzabadeit* : 7: *Tèzèhèd*, 24: *mèzèhènc*, 220: *fokaŋŋehatoc*. (Ebbe a típusba tartozik a MünchK. is.) WinkIK. 37: *megh wýjyotod*, *thaneýtud* : 96: *zorehad*, 153: *Bathorohadmegh*, 157: *zabadohad*; misszilisbeli adat: 1526 e.: *nyomorohad* (MNY. 43: 158); stb.

c) A következő változási fokozat, amikor a régies *ýt* felszólító mód még megvan, de az igeképző állandósult -*ít* alakjának hatására, a mássalhangzót követő *t* végű igék felszólító módjának szabályai szerint alkotott *jcs* variáns is megjelenik: GuaryK. 106: *erofeýt*, 116: *meg zabadoýt* : 113: *Erofophed* ~ *erofojýL*, *igazeýtýL*, 119: *aleýtýL*; WeszprK. 118: *taneýtýh*, *thereýtteni* : 128: *týzthohad* ~ 118: *taneýtýchon*, 120: *segeýtýchen*. (Ebbe a típusba tartozik a PeerK. is.)

d) A -*ýt* mellett megtaláljuk az igeképző monoftongizálódott -*ít* ~ -*ét* változatát is, a felszólító módban viszont még mindig az ősi *ýt* és a *jcs* az uralkodó. CzechK. 9: *fezeýtteek*, 48: *zoreýtom* ~ 8: *epetýje*, 54: *ýdwozýjtemnek* : 7, 26: *zabadoh*, 34: *batoroh*, 51: *keŋerphed* ~ 77, 125: *zabadeýtýcz*, 82: *wýlagosoýtýczad*, 151: *erofseeýtýcz*; máskor a *jcs* csak szórványosan bukkan fel: NádK. 21: *meghidegýtýj*, 33: *indoita* ~ 8: *Kezerit*, 23: *megbizonýt* : 168: *eróŋŋihedmeg*, 181: *zabadohmeg*, 237: *fezihetótkmeg* ~ 23: *tiztoýča*; (vö. még a KeszthK.).

e) Leveleinkből -*ít* : *jcs* megfelelést idézhetünk: 1524: *elegeýttený* : *elegeýtýche* *megh*, *megh elegeýtýche* (MNY. 25: 69); 1525 k.: *nyomoroyýthanad* (NyK. 28: 76) : *zabadoýtýcha* (77); egy másik misszilisből csak a felszólító mód adatolható: 1527 k.: *kýssebeýtých* (MNY. 37: 206).

f) A következő kategóriában a képző monoftongusos formája terjeszkedik, a felszólító módban viszont még mindig megvan a *ýt* és a *jcs*, s csak mellettük tűnik fel a *ccs* változat is: DóbrK. 1: *zabadeýtýsba* ~ 3: *fel fezytven* : 150: *zabadoh meg* ~ 157: *fordeít* ~ 157: *fordič*; NagyszK. 10: *aleytaŋŋec* ~ 17: *keŋeritenec* : 71: *iduezyhem* ~ 305: *aleyčac* ~ 83: *tanič meg*.

g) A felszólító mód erősen konzervatív jellegét különösen azok a kódexek példázzák, melyekben a túlnyomórészt -*ít* (~ -*ít*) képzős igének a felszólító módjában a legrégebbi, a *ýt* és a legújabb, a *ccs* változat található: LobkK. (3. keze) 249: *velagoseýtad* : 253: *zabadohad* ~ 245: *zabadiczon*, 246: *elevenecz*; VirgK. 134: *erwŋŋyfeŋel* : *ekeŋyhed* ~ 147: *alyczatok*.

h) Világi szövegből az -*ét* : *jcs* megfelelésre idézhetünk példát: 1517: *zaporetotak* (TörtT. 1890: 558) : *meg epeýtýchek* (559).

i) Végül következetes -*ít* képzős igének következetes *ccs* felszólító módja van: TelK. 31: *bizonýtatic* : 21: *zabadič meg*; SzékK. (1. és 2. kéz) 57: *el bwry-*

tak : 53: *byzońyčatok*; LázK. 35: *elegitened* : 29: *erősych*; 1507: *taniytaſſag* : *terjčen meg* (NyIrK. 6: 187); 1524: *meg elygjythetjyk* : *meg eligjchjyk* (MNY. 13: 123); stb.

j) Rendkívül ritkán az eredeti *ŷŷ*-ből alakult *jŷ* tűnik fel: JordK. 614: *ŷdwezeŷe*; TelK. 25: *zabady meg* 'szabadíts meg'.

Sajátos a FestK. *-it* képzős igéinek felszólító módja. E kódexben ugyanis nemcsak minden változat szerepel a *ŷŷ*-től a *jcs*-n keresztül a *ccs*-ig, de még egy speciális — csak néhány más kódexben található — alakulat is létrejön: a *-ŷt* képzős igének *ŷcs* felszólító módja: 7: *aloythod* ~ 10: *wylagofytho* ~ 49: *thanyhthad* : 203: *Fordyŷ megh*, 379: *Zabadoh megh*, 389: *ŷdwezyhed* ~ *ŷegeych megh* ~ 205: *fordyŷ el* ~ 371: *teryhcz ky*, 380: *Keezeryhch*. (Az is lehetséges azonban, hogy az *yhch*, *yhcz* jelölés *iccs* ejtést takar.)

A változás főbb állomásait (a FestK. -éhez hasonló kevert típusokat mellőzve) a következőképp szemléltethetjük.

Az <i>-it</i> képző alakja		A felszólító mód
<i>-ŷt</i> ~ <i>-ŷt</i>		<i>ŷŷ</i>
<i>-ŷt</i>	→	<i>ŷŷ</i>
	→	<i>ŷŷ</i> ~ <i>jcs</i>
	→	<i>jcs</i>
<i>-ŷt</i> ~ <i>-it</i>	→	<i>ŷŷ</i> ~ <i>jcs</i>
	→	<i>ŷŷ</i> ~ <i>jcs</i> ~ <i>ccs</i>
	→	<i>ŷŷ</i> ~ <i>ccs</i>
<i>-it</i>	→	<i>jcs</i>
	→	<i>ccs</i>

A képző alakulása tehát gyorsabb ütemű, mint ugyanezen képzős igék felszólító módjának módosulása. Az utóbbi konzervatívabb, egy vagy több lépéssel általában lemarad. Ennek oka a módjellel való, a tövet elhomályosító asszimilációkban keresendő.

Az *-it* képzős igék különböző felszólító módjának arányai alapkorpuszunkban az alábbi százalékokban tükröződnek. (A *ŷcs* változat mind a FestK.-ből való.)

	<i>ŷŷ</i>	<i>ŷcs</i>	<i>jcs</i>	<i>ccs</i>	<i>j</i>
Kódexek:					
XV. sz.	17 (74%)	5 (22%)	1 (4%)	—	—
XVI. sz.	19 (66%)	—	2 (7%)	7 (24%)	1 (3%)
Egyéb:					
XV—XVI. sz.	—	—	3 (50%)	3 (50%)	—

A fentiekből egyrészt kitetszik a *ccs* erőteljes terjedése, másrészt feltűnő, hogy e legújabb változat mellett még a XVI. sz.-ban is mennyire tartja magát a *žž*-féle megoldás.

A *ccs* terjedése új szabályt honosít meg. A korszak végére — talán elsősorban a keleti, erdélyi nyelvjárásterületen — a *t* végű igék felszólító módjának szabályrendszere módosult. Míg eddig a mássalhangzó + *t*-ből *cs* lett (s ebbe szabályosan illeszkedett a *tanoit* : *tanoics* megfelelés), a rövid vagy hosszú magánhangzó + *t*-ből pedig *ss* jött létre; az új szabály értelmében, ha a hosszú magánhangzó az *-ít* képző eleme, a felszólító mód jelével való kapcsolat nem *ss*-et, hanem *ccs*-t eredményez.

A *žž* változat továbbbélésének okát valószínűleg nem csupán a régi és az új formáknak a szokásosnál tovább húzódó harcában, hanem a kódex másolat voltából adódó következetlenségeiben, valamint stilisztikai tényezőkben is lehet keresnünk. Megfigyelhető ugyanis, hogy a *žž* elsősorban kódexekben fordul elő, s ott is főképpen szakrális szövegekben. Ezek gyakran századokon át képesek megőrizni és továbbhagyományozni az élő beszédben már régen nem használt fordulatokat, grammatikai régiségeket. Ezzel magyarázható, hogy a kódexek imádságaiban, bibliafordításokban vagy az abból vett idézetekben, s ezek hatására vallásos elmélkedésekben a törzsanyagból kitetszően még akkor is a *žž* a fővariáns (66%), amikor a világi szövegek arról tanúskodnak, hogy a beszélt nyelv ezt már nem (vagy nemigen), hanem csak a két újabb változatot, a *jcs*-t és a *ccs*-t használhatta. Bizonyítja ezt a bemutatott adatokon kívül például a NagyszK.-nek a Miatyánkot magyarázó részlete. Az imádságban ugyanaz a szó szerepel *žž* alakú felszólító módban, amely a magyarázatban *jcs* és *ccs* formában: NagyszK. 344—5: „De *zabadoh* minket gonoztol, Ez a heted reze keresőnkne, Auag heted keeres kibem keryőc iftent, hoğ minketh *mezabadyčon* mindőn gonoztol . . . keryők iftent hoğ *mezabadoyčon*”. Sylvester Rudimentájában (1527.) és Heyd.-ban (1527.) az *-ít* képzős ige felszólító módja mindig *jcs*: 1527: *Taniytok* (Rud. B2v), [Ta]niych, *chwnk* (Cr); 1527: *taniycha* (Heyd. Cv); de a Miatyánk szövegében ezt találjuk: 1527: *zabadoh* (Rud. G4r).

A nem palatizálódó mássalhangzóra végződő szavak. — E hangoknak és a módjelnek a kapcsolata részben a kronológiai tényezőtől, részben a morfofonetikai helyzettől, valamint a nyelvjárásoktól függően más-más megoldású.

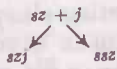
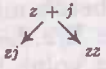
1. A XV. sz.-ban abszolút szóvégen, vagyis az általános ragozás E/2.-ében gyakori a módjelnek *h*, *ih*, *yh*-val való jelölése. Nehéz eldönteni, milyen ejtés áll e betűk mögött. Esetleg elképzelhető, hogy a **váryak*, **váryon*, **váryunk*-ből az E/2.-be analogikusan átvonódott *γ* módjel szokatlan szóvégi torlódást hozott volna létre: **váry*, s ezt egy időszakaszban ejtéskönnyítő *i* oldotta föl: **váriy*; s később a *várjak*, *várjon* stb. hatására lett itt is *várj* alak. De valószínűbb, hogy a *h*, *ih*, *yh* a módjelnek a szóvégi helyzetben tovább megmaradt zöngés mássalhangzó utáni *γ*, zöngétlen utáni *ž* változatát jelöli (vö. MünchK. 75vb: „*fedezih* fanac”). Ebben az esetben viszont a *γ* vagy *ž* hang = *ih* betűk meglepő jelöléssel kell számolnunk. Szó belsejében kivételes: SzabV.: *syrhon*; ErdyK. 559: *syrhon*; magánhangzó előtt ugyanis a *j*-vé válás könnyen bekövetkezett. Így korszakunk elején az **akary* : *akarjon*, **öldökj* : *öldökjön* egymás mellett élhetett, majd a *j* az abszolút szóvégre is átterjedt. Erre számos pél-

dánk van a Huszita Bibliából és a DöbrK.-ból. Az *r* után: BécsiK. 81: *akazyh*, 207: *akazih* : 3: *akaziatoc* : > 288: *akazy*; Apork. 129: *akarih*, 175: *nerh* : 120: *diczeriek*; DöbrK. 23: *meg tórih* ~ 72: *törj*, Varj. A *g* után: MünchK. 39va: *Végtégih* : 13rb: *koltagiatic*. A *z* után: Apork. 129: *irgalmazih* : 114: *Meg emlekeziel*. — Zöngétlen mássalhangzó utáni *z*-re kevesebb példa adódik: MünchK. 46rb: „Ne *öldökih*”, 14vb, 39vb: *èzèzih* (eressz) : 14va: *èzèziel* (eressz el).

2. E régies adatokon kívül mind a XV., mind a XVI. sz.-ban általános szabály, hogy a nem palatalizálódó mássalhangzók után — a sziszegő *s*, *sz*, *z* hangok kivételével — minden helyzetben *j* a felszólító mód jele: BécsiK. 229: *lapiad*; 1505: *tombi* 'tombolj' (RMKT. 1²: 483); CzechK. 57: *fekýjn*; stb. A *j* a *gy* végű igékhez hasonul: BirkK. 3a: *hagýanak*; 1517–1535: *haggyatok* (TörtT. 1888: 597). A korán jelentkező *gy*-zés indokolhatja a valószínűleg déli nyelvjárásterületről származó NagyszK. következő felszólító módjait: 34: *rettegýen*, 138: *kesfergýonc*, 301: *meg ragýa*. (Lehetséges, hogy ennek kiindulásában az ugyane területről ismert, de más okokra visszavezethető *vongya*-féle felszólító is közrejátszott.)

3. Az *s*, *sz*, *z* végű igék felszólító módjával együtt kell tárgyalni az *st*, *szt* végű igéket is, minthogy a módjel okozta mássalhangzó-torlódásból a *t* kiesik. A sziszegők és a *-j* kapcsolata éppen korszakunk folyamán teljes hasonulást eredményez. Adatainkból úgy tűnik, hogy ez legelőbb az *s* + *j* esetben ment végbe: FestK. 376: *esýem* (2-szer) ~ 3: *esfewnkle*; ÉrsK. 27: *esýetehk* ~ *le esfek*; CornK. 6v: *kereffevnk*, 9v: *mossa*. Az *s* + *j* korai asszimilációjának okát abban kereshetjük, hogy a hosszú *ss* a magánhangzót követő *t* végű igékben már az ósmagyartól kezdve igen gyakori és jellemző hangja volt a felszólító módnak (a *láss* típus). Lehetséges, hogy éppen ez, az analógiától is támogatott *s* + *j* > *ss* változás volt az elindítója az *sz* + *j* és a *z* + *j* hasonulásnak, melynek lefolyása, az ezzel együtt járó sok ingadozás adatainkban tükröződik. — Az *sz* + *j*: MünchK. 15vb: *èzèziel*, 16ra: „Bètègeket *viýaziatoc*”; CornK. 131v: *Valazyad* ~ 40v: *fyggezzed*; HorvK. 4: *vezzyen* (ez az adat a kiejtést és a konzervatív helyesírást egyszerre reprezentálja) ~ 8: *Valazzatok*; 1531: *vezzyen* (MNY. 48: 226); 1533: *erezz meg* (MNY. 37: 354). — *z* + *j*: MünchK. 16ra: *lakoziatic*, 16rb: *lezaziatoc*; BirkK. 3a: *ieýezzek* ~ 3b: *zereýzen*; 1529 [!]: „megý ne ýegýesýen” ~ „ký ne ýzen [úzzön]” (MNY. 37: 277); stb.

Mindezek az ingadozások nem csupán az eredeti és a másolat, vagy a különböző másolók okozta eltérések, hanem — amint a misszilisek adatai is bizonyítják —, a kései ómagyarban valóban létező, élő variánsok voltak.

	$s + j$ 		$sz + j$ 		$z + j$ 	
Kódexek:						
XV. sz.	2	1	4	—	14	4
XVI. sz.	—	3	3	3	18	18
Egyéb:						
XV—XVI. sz.	—	—	—	1	3	9

Alapkorpuszunkban ugyan kevés adat van rájuk, mégis a fenti következtetések tükröződnek ennek arányaiban is.

A számok a hasonulásos formák térnyerését tanúsítják. Ennek bizonyára meglévő nyelvjárások szerinti színeződését nehéz kimutatni. Valószínűnek tartható, hogy a beszélt nyelv korábban élt a hasonulásos formákkal, mint ahogy az az írott nyelvbe beszivárgott. A kódexek hagyományosabb írásnormáiról különösen azok az adatok tanúskodnak, melyekben egy hosszúval jelzett szibiláns mellé a *j*-t is kiírják: HorvK. 4: *vezzyen*; SzékK. 29: *el vezzy*, 38: *oltalmazyak*, 49: *alazzywk megh*, 53: *ymadkozzyatok*; ThewrK. 7: *Emlekezzyel*. Ezek leírói minden bizonnyal hosszú *ssz*-t és *zz*-t ejtettek, de az íráshagyomány normáihoz igazodva írták le külön a felszólító mód jelét. A SzékK.-ben még téves másolásról sem beszélhetünk: Nyújtódy András saját fordítása és saját kézírása a mű.

A módjel nélküli felszólító mód. — Korszakunkban a determinált ragozásban az E/2. *kérd, várd* típusban módjel nélküli alakokat találunk. Lehetne bennük ősi módjeltelenséget keresnünk, de másodlagosan is kialakulhattak a *kérjed, várjad* alakokból, a 2. személyben emocionális okból különösen fontos rövidsége törekvés eredményeképp. Ezt tanúsíthatnák a *hallgasd, tartsd*-féle felszólítók, melyekben a rövid alak is nyilvánvalóan a felszólító töből, a már ősmagyarban létrejött *ss*, *cs*-ből alakul. A hosszabb és rövidebb változat gyakran egymás mellett él: JókK. 47: *add ~ Aggyad*; WinklK. 151: *ted, veedd ~ 162: Tegyed*; stb. Nem tekinthető az ősi jelöletlenség maradványának a *tér be hozzám*-féle felszólító, ezekben a módjel éppúgy kieshetett a torlódásból, mint ahogy az *írgalmaz nekem* típusban mássalhangzó előtt megrövidül a hosszú konzonáns: 1505: *föck fel* [szökj fel] *kabla* (RMKT. 1°: 483); WinklK. 110: *teerbe* (térj be); KazK. 65: *uar megh*. Esetleg valóban

<i>γ, ž</i>	Csak a XV. sz.-ban E/2.-ben	<i>akary, öldökj</i>
<i>žž</i>	Az <i>-ít</i> képzős igékben	<i>tanožža</i>
<i>j</i>	Magánhangzós <i>tó</i> után	<i>jőjön</i>
	Nem palatalizálódó mássalhangzó után	<i>kapjon, rakjon</i>
<i>jj</i>	Az <i>-ít</i> képzős igékben	<i>taníjja</i>
<i>gy ~ ggy</i>	Az <i>sz-szel</i> bővülő igékben	<i>tēgyēn, alugyon</i> <i>óggya, vongya</i>
	A <i>d</i> végű igékben	<i>tuggya, mongya</i>
	A <i>gy</i> végű igékben	<i>haggya</i>
	A <i>gy</i> -zés eseteiben	<i>retteggyen, rággya</i>
<i>ny ~ nny</i>	Az <i>n</i> és <i>ny</i> végű igékben	<i>fonnyon, hánnyon</i>
<i>ly ~ lly</i>	Az <i>l</i> végű igékben	<i>tanullyon</i>
<i>cs</i>	Mássalhangzó + <i>t</i> végű igékben	<i>tarcsa, tanojcsa</i>
<i>ccs</i>	Az <i>-ít</i> képzős igékben	<i>taníccsa</i>
<i>ss</i>	Magánhangzó + <i>t</i> végű igékben	<i>vesse, lássa</i>
<i>sj ~ ss</i>	Az <i>s</i> végű igékben	<i>mosja, mossa</i>
<i>szj ~ ssz</i>	Az <i>sz</i> és <i>szt</i> végű igékben	<i>halásszon, válasszon</i>
<i>zj ~ zz</i>	A <i>z</i> végű igékben	<i>őrizjen, őrizzen</i>

módjel nélküli felszólító a JóK. 23: „*yewtew fyam*” : *veni*, fili mi és a KeszthK. 432: „o zenth lelek mynden alatoknak teremteye *yw my hozyank*”.

Egyetlen igénk van, melynek csak felszólító módját, mégpedig módjel nélküli felszólító módját ismerjük, a *jer*. Ez az ismeretlen etimológiájú, a *jöjj* igével szinonim ige valószínűleg ősi jelöletlenséget őrző, már lexikalizálódott forma. Ősi volta mellett szól, hogy kizárólag E/2. és T/2., valamint T/1.-ben használatos, vagyis éppen azokban az esetekben, melyekben a felszólító mód elsődleges szerepköre, az imperativus érvényesülhet: 1490 k.: *gere* (Gl.); GuaryK. 19: „*Jer velem*”; TelK. 196: „*iere azért es lafd meg*”, 185: *ierönc el*; ÉrsK. 108: *yertek*; KazK. 21: *Gertökel*.

A felszólító módjel, illetve a vele létrejött asszimilációk változatait a 145. lapon lévő táblázat mutatja be.

A múlt idő

A kései ómagyarban tűnnek fel forrásainkban a felszólító módnak *-t(t) + legyen* szerkezetű múlt idejű alakjai. Az új paradigma nem belső magyar fejlemény, hanem latin mintára jött létre. Ezt tanúsítja az, hogy másfél száz eredeti magyar szövegünkben mindössze egyetlen példát idézhetünk rá. De egyáltalában nem fordul elő például a JóK., a BirkK. és a FestK. szövegében. Először a grammatikailag tudatosan pontos és következetes fordításra törekvő BécsiK.-ben találkozunk vele, ahol mindig a latin *coniunctivi praesens perfectum* (*dix-erim, laudav-erit*) szinte szó szerinti megfelelője: a múltidő-tőhöz a létige *coniunctivusi* alakja járul. A paradigma latin hatásra alakulató jellegét az is bizonyítja, hogy a létige sem mindig E/3.-ben van — ahogyan a magyar összetett múlt idejű alakokban szokásos —, hanem az *erim, eris, erit*-nek megfelelően gyakran személyragozott: BécsiK. 9: „*Tv tanoc vattoc ma hog biatam légèc [possederim] mēdēnekēt*”, 4: „*Mēghizdēttēttēc ēnnēkēm . . . hog mēghattad lég [reliqueris] te zvlēidēt*”, 7: „*valaki mēgnē ēfmēziē hog idē iottēm leg [veneris]*”; MünchK. 17vb: „*mit tot legēn*” : *quid fecerit*. A BécsiK.-től kezdve bekerül a fordításirodalom normái közé: MargL. 106: *tevttenek legenek*; WespzprK. 126: *lenthlegjen*, 142: *jtwtel legj*, 30: *zoltanak legjon*; ÉrsK. 459: *töt legyen, hallottatok Legyen*; stb.

A magyar grammatikától idegen jellegéről árulkodik egyrészt viszonylag ritka előfordulása (törzssanyagunkban mindössze 10 adat), másrészt az is, hogy helyette magyarosabb megoldást is használnak. Így a MünchK. 87rb: *mōdotam legèc* : *dixerim* adata a JordK. 632: *mondeek*, a MünchK. 16vb: *ioptēm legeg* : *venerim* adata a JordK. 384: *jtewttem* alakjának felel meg. A VirgK.-ben többször találkozunk ugyanazzal a fordulattal, néha latinos, máskor magyaros igeidővel: 39: „*Ymar lafuk meg aztys, mikepen zolygalt es engedet legyen neki az eges*”, 45: „*ezebwł meg teczik, mikepen az eg zolygalt es engedet legien neki, Imar lafuk meg aztes, mikepen az viz engede neki*”. E példáknak nincs meg a latin megfelelőjük. Minthogy csak összekötő szövegek Szent Ferenc különböző csodatételeinek olyan leírásai között, melyeknek latin eredetijük is megvan; lehetséges, hogy ezek a magyar kódexíró eredeti összefűző mondatai. Akkor pedig azért tanulságosak, mert egy részükben a latinos szerkezet, a latin *consecutio temporum* hatása mutatkozik meg, más részük az attól való szabadulást, a természetes magyar fogalmazást példázza.

A l'été

A kései ómagyar kor bőséges forrásanyaga a koraiénál jóval differenciáltabban, sokszínűbben szemlélteti a létige paradigmájában a *val-* és a *lẽ-* tö egymásra való kölcsönhatását. E hatás kétféle.

1. Az egyik típusban a *lë-* tő úgy hatol be a *val-* alakrendszerébe, hogy már sohasem váltakozik a *val-* tőből alakult verbum finitummal, hanem végérvényesen elfoglalja annak a helyét. Mint a korai ómagyarban láttuk, ez történt a felszólító módban: BécsiK. 102: *legèc*; JókK. 24: *legÿ*, 25: *legÿjen*; BécsiK. 25: *lëgöc*; JókK. 25: *legÿetek*, 24: *legÿenek*. (A *val-* felszólító alakjából keletkezett *valjon* > *vajon* így elszigetelődhetett, s szófajátcsapással kérdőszóvá vált.) — A másik paradigma, mely a *val-* ragozását egészítette ki, a jövő idő, mely rendszertanilag ugyan szokatlan a magyar igeragozásban, de jelentéstanilag (lë- 'lesz, válik') — akárcsak a felszólító módban — tökéletesen érthető: JókK. 79: *lezec*, 55: *lez*, 154: *lezen*; BécsiK. 19: *lëzenc*; MünchK. 16va: *lëzèc*; JókK. 57: *leznèk*. Ezekben az esetekben tehát alakkiegészülés történt: a *val-* tő szuppletivisztikusan olvasztotta magába a *lë-* megfelelő paradigmáit.

2. A két ige közötti kölcsönhatás másik fajtája abban nyilvánul meg, hogy éppen az előbbieket analógiájára a *lẽ-* tő most már behatol olyan paradigmákba is, ahol a *val-* volt a szokásos, s megmaradt továbbra is elevennek és gyakornak. A kettő tehát egymás mellett él.

a) Ez a fajta analogikus keveredés legkönnyebben valószínűleg a feltételes mód jelen idejében mehetett végbe, az óhajítást vagy feltételt kifejező *volna* és *lénne* jelentése ugyanis igen közel áll egymáshoz. Természetesen az igék nagyon sokszor eredeti jelentésükben fordulnak elő: BécsiK. 49: „mvdon kizal *volna*” : cum rex esset hilarior, 69: „Es pazalola kizal hog *vglène*” : Praecepitque rex, ut ita fieret. De ugyancsak a BécsiK.-ben a *lénne* már *volna* helyett is állhat: BécsiK. 9: „hog erös *lennè* az adas” : ut esset firma concessio, 128: „hog iol *lenne* mvdneknc” : ut bene nobis esset. S egyéb példákban is: NádK. 336: „fem kedeglen hadna hog valamiconor ken nekil *lenne*”; PéldK. 70: „ha ennek ellene tennel nem yo kazas *volnal* es ennekem myndenkoron ellenfegem *lennel*”. A levelekben is gyakori a váltakozás: 1524: „nem Joby *volnay* . . . akarhonmeton efnek csak *lenne*” (MNY. 25: 70); stb.

b) Más a helyzet a feltételes múlt időben, ahol sokkal általánosabb a *volt volna*, mint a *lett volna*. A JókK.-ben kizárólag az első fordul elő: 26: *voltuolna*, 66: *voltakuolna* stb. De egybeült is: PéldK. 28: „ha gonozvl teev nem *volt volna*”; stb. S eredeti magyar szövegekben, levelekben is ez az általános: 1493: *volt volna* (Nyeml. 156); 1516: „ew kewzthek Nemÿ zerze6 *wolthwolna*” (MNy. 52: 369); 1533: „en bÿnem *wolth volna*” (MNy. 37: 355); stb. 1774: *löttene volna* : „... akarhónneton efnek csak lenne” (MNy. 25: 70); stb.

A *lett volna* általában 'factum esset' jelentésű: MünchK. 17va: *lottèc uolna : factae essent, lottèc volna : factae fuissent*; GuaryK. 113: *Hoj kedeg estue leth volna ; stb.* Csak ritkán akad arra példa, hogy 'volt volna' jelentésűnek tart-
ható a *lett volna*: MargL. 20: „nz en kenom sok jdeyg *leth volna*"; ÉrdyK. 511:
Dallás... „ha zngen leeleken fem *lett vona*".

c) A *val-* és a *lő-* váltakozása feltűnik — bár meglehetősen kis mértékben — a kijelentő mód múlt idejű alakjaiban is. Vizsgálatukkor természetesen figyelmen kívül kell hagynunk a *lő-* igének 'fio, fieri, factus sum' jelenté-

sét, csakis akkor kell jelen témánk szempontjából számba venni őket, ha az igealak a 'sum, esse, fui' jelentésnek felel meg.

Kódexeinkből százával idézhetők a következő, szabályos megfelelések: JókK. 62: *valek* : *eram*; MünchK. 33vb: *valal* : *eras*, 85ra: *vala* : *erat* stb., JókK. 78: *voltam* : *fui*; MünchK. 31rb: *voltal* : *fuisti*; JókK. 26: *volt* : *fuit*; stb. — MünchK. 37va: *ug lot* : *factum est*; BécsiK. 129: *lottonc* : *facti sumus*; MünchK. 67rb: *lottec* : *factae sunt*; BécsiK. 74: *lotvala* : *gestum erat*; CornK. 112: *Levn* : *factum est*; stb.

Az elbeszélő múltban viszonylag ritkán fordul elő, hogy a *lőn*-féle igealak nem állapotváltozást, hanem állapotban lételt fejez ki. Nem tekinthetjük a *vala* helyett állónak, a létige paradigmájába tartozónak a *lőn*-t akkor sem, ha a latin *fuit*-nak felel ugyan meg, de a magyarban a jelentése közelebb áll a *lē*-tő 'valami történik, lesz' jelentéséhez; így például: JókK. 145: *vgj lewn* : *ita fuit*, vagy 86: „*kj lewn* Geregelj papaŷa” : *qui fuit* ... *papa Gregorius*.

Máskor nem ilyen egyértelmű a 'lett' jelentés, a párhuzamos szövegekben *lőn* és *volt* egyaránt megfelelhet a *fuit* igének: FestK. 414: „*lewn* ember bochatthathoth yfentehwl” ~ MünchK. 85ra: „*Volt* iftèntql èzèztetet èmber” : *Fuit* homo missus a Deo.

A következő példák *lőn* ~ *lén* adatai ugyancsak helyettesíthetők a *vala* vagy *volt* igékkel: AporK. 211: „*kj* nagh keŷezewflleges hallas *lewn* az idebē, Ede6 313 maria the nekewd”, 224: „Hezodes mŷnt lata nagj ezemben len zaŷta”; CornK. 41v: „Elmeg oly nagy evrevm *lewn* criftulnak zvletefe. hog atal hata poklokat” : Item *fuit* tam magnum gaudium quod ... infernum penetravit.

De már kifejezetten állapotban lételt jelent, tehát a *voltak* helyett áll a következő mondat *leenek* igéje: JordK. 626: „es hŷ nala *leenek* az napon” : et apud eum *manserunt* die illo (~ MünchK. 85vb: „z *lakoŷanac* ot a napō”). — Latin megfelelő híján a tartalom alapján értékelhetjük *vala*, *volt* jelentésének a következő *lén*, *lēt* alakokat: CzechK. 58: „The sebidnek nem *len* zama”, 59: „nem *len* sohol oyl ŷo athŷa”; 1530: „thahŷ Janos haza menth, es azonnal *sembe leth* pekri laŷossal ... ez el mwltth sombaton *valek* ŷth *sembe* vele” (Száz. 1874: 348).

3. A fentiek alapján úgy tetszik, hogy a kései ómagyar korban a *lē*-tő a *val*-létige legtöbb paradigmájába szinonim változatként fokozatosan behatol. Alapkorpuszunk adataiból is a fentiekben vázolt kép kerekedik ki: a *volna* és a 'volna' jelentésű *lènne* váltakozási aránya a következő: *volna* = 87%, *lènne* = 13%; — *volt volna* = 55,6%, *lett volna* = 44,4%. — A *vala* és a 'vala' jelentésű *lőn* aránya pedig: *vala* = 98%, *lőn* = 2%. A feltételes módban tehát erőteljesebb a keveredés, mint a múlt időben.

A mód- és időrendszer a kései ómagyar kor végén

Ha a korai ómagyar kori állapottal szembesítjük a kései ómagyarra kibontakozó képet, úgy találjuk, hogy a három ősi igemód (kijelentő, feltételes, felszólító) továbbra is megmaradt, számuk nem szaporodott. Annál változékonyságban mutatkozott az igeidők rendszere. Az újonnan megjelenő igeidők közül azonban különösen azok, amelyek latin hatásra, latin mintára a fordítás-irodalomban tűntek fel, valójában nem tudtak polgárjogot nyerni igeragozásunkban. A feltételes mód az *-nd* jövőidő-jel segítségével megpróbál kitelje-

1.

	Módjel	Időjel				
		jelen	múlt		jövő	
Kijelentő	∅	∅	Elb. m. -á/-é, -a/-e, -ó/-ő	-t(t) ∅ + <i>vala</i> ~ ∅ + <i>volt</i> [∅ + <i>valék</i>]	-t(t) + <i>vala</i> ~ -t(t) + <i>volt</i> [-t(t) + <i>valék</i>]	∅ -nd kezd ~ fog + főnévi igenév
Feltételes	-ná/-né, -na/-ne, -nó/-nö	∅			-t(t) + <i>volna</i> [-t(t) + <i>volnék</i>]	[-nd + -né/ -né]
Felszólító	γ ~ ž ~ j és ezek asszi- milációi	∅			[-t(t) + <i>legyen</i>] [-t(t) + <i>legyetek</i>]	

2. A *ieszen* : *tön* típusú igék:

	Módjel	Sajátos jelen- idő tő	Sajátos múlt- idő tő	Időjel		
				múlt		jövő
Kijelentő	∅	sz-	Elbeszélő múlt é-, ő-, ű-, í-, ú- -á/-é, -ó/-ő	-t(t) ∅ + <i>vala</i>	-t(t) + <i>vala</i> ~ -t(t) + <i>volt</i> [-t(t) + <i>valék</i>]	∅ -nd kezd ~ fog + főnévi igenév
Feltételes	-(n)ná/-(n)né, -(n)na/-(n)ne, -(n)nó/-(n)nő	∅			-t(t) ~ <i>volna</i> [-t(t) + <i>volnék</i>]	[-nd + -ná/ -né]
Felszólító	gy ~ ggy	∅			-t(t) + <i>legyen</i> -t(t) ~ <i>legyetek</i>	

sedni kéttagú rendszerből háromtagú igeidőrendszerré: *látna, látott vol; a látandana*. Az utolsó tag azonban túlságosan mesterséges és ritka forma volt, teljes paradigmája talán sohasem élt, s feltehetően már csak azért sem terjedt el, mert az adott funkcionális rendszerhálózatban az *-nd* önmagában is kifejezhette a feltételeességet. (Vö. 167–8.)

A felszólító módban meg-megjelenik a *látott legyen* típusú múlt idő, azonban minden előfordulása kirívóan latin hatást tükröz, nem véletlen, hogy csak a kódexekben, illetve egy, a királyhoz szóló, deák írta levélben találkozunk vele, egyéb misszilisben nem.

Egyetlen új igeidő vált életképes paradigmává a kései ómagyar korban: a *fog* segédigével kifejezett összetett jövő. A kódexek kedvelt *kezd* segédigéje helyett a *fog* éppen a misszilisekre, az élő beszédre jellemző.

A kijelentő mód valamennyi múlt ideje létrejött már a korai ómagyar korra. Új múlt időt a kései ómagyar nem teremtett.

A *tészén* : *tón* típusú igék esetében a múlt idők rendszerében történt lényeges változás a kései ómagyar kor folyamán. Az ősmagyar és a korai ómagyar *tón, vón* típusú múlt mellé a többi ige analógiájára fokozatosan meghonosodott az *-á/-é* jeles múlt is: *tévém, révém*. A kései ómagyarban a két azonos funkciójú paradigma párhuzamosan él egymás mellett.

A létigében a *val-* és a *lë-* tő nem csupán szuppletivisztikusan kiegészíti egymást, hanem a legtöbb paradigmában vagylagosan használható. Kivétel a jelen idő (*vagyok*), illetve a jövő idő (*lészék*), valamint a felszólító mód, ez utóbbiban már nem fordulhat elő a *val-* tő (vö. ősmagyar *valjon*), csak a *lë-* (*lëgyën*).

A kései ómagyar korszak mód- és időrendszerét három táblázatban mutatjuk be. A legtöbb ige az első táblázat szerint alkotja igemódjait és időit. A második táblázat a *tészén* : *tón* típusú igékre vonatkozik. (Ezeket l. az előző lapon). A harmadik a létigét tartalmazza. A korszakban ritka alakok []-ben vannak.

3. A létige:

Mód \ Idő	Jelen		Múlt		Jövő	
Kijelentő	<i>vagyon</i>	<i>vala</i> ~ <i>lón</i>	<i>volt</i> ~ [<i>lëtt</i>]	<i>lëtt volt</i>	<i>lész</i>	<i>lënd</i>
Feltételes	<i>volna</i> ~ <i>lënné</i>			<i>volt volna</i> ~ <i>lëtt volna</i>		[<i>lëndene</i>]
Felszólító	<i>lëgyën</i>			[<i>lëtt lëgyën</i>]		

Az igemódok és az igeidők közlésbeli szerepe

A három mód és három idő kategóriába rendeződő paradigmátagok az aktuális közlésben, szövegkörnyezetben, illetve mondatokban változatos szerepköröket tölthetnek be, s ezek jobbra megegyeznek a korai ómagyar korból kimutatott funkciókkal. Ám az a körülmény, hogy a kései ómagyar kor-

ban forrásaink nemcsak tetemesen megsaporodtak, hanem műfajukban is színesebbek, változatosabbak lettek, lehetőséget ad arra, hogy az igemódok és az igeidők szerepköreit a korai ómagyarénál árnyaltabban vizsgáljuk. Ren delkezünk arra, hogy a latin hatás mértékét, mélységét mérjük bennük; de támaszkodhatunk annak a mintegy másfélszáz eredeti magyar szövegnek a tanúságtételére is, melyek között versek, misszilikék, hivatalos iratok, feljegyzések, virágénekek, találós mesék, ráolvasások, szitkozódások, a régi orvoslás „recipéi”, idegen ajkú deákok magyar „nyelvmenterei”, szójegyzékek stb. egyaránt akadnak, s melyekben az élő beszédhez közelebb álló nyelvhasználatot kereshetjük.

A kijelentő mód

A jelen idő szerepkörei a következők: A) Aktuális, valóságos jelen idő. Ez a dolog természeténél fogva elsősorban az egyenes beszédben vagy a levelek, hivatalos iratok szokásos közléseiben fordul elő: JókK. 44: „*paranczolk te nek*”; PéldK. 69: „*mychoda az akyt az te azzu kezeydben tartaz*”; 1526: „*kerlek ... ne bankogyal*” (MNy. 37: 205).

C) Általános, minden időre érvényes (vagy annak tartott) igazság megállapítása: JókK. 67: „Mert ky gonozt mýuelkedjk vylagoffagt vtal”; 1526: „minden embernek meg kel halni” (MNy. 37: 204); 1532: „walaký ewrdeghnek solghal kýnnal fýzeth neký” (LtK. I: 139–40). — Ilyen szerepe van a jelen időnek azokban az esetekben, amikor Jézus a tanítványai-
nak elmagyarázza példázatait jelentését. A magvetőről szóló példázatban például a gyülekezet előtt Jézus végig múlt időben beszél: MünchK. 38vb: „Íme dól a gyülekezet előtt Jézus végig múlt időben beszél: MünchK. 38vb: „Íme
dól a gyülekezet előtt Jézus végig múlt időben beszél: MünchK. 38vb: „Íme
*kí ment a vető vétnei z miköz vétet egebi íset az vt félén z ípttec a mõney zépölöc
z megölté azt*”: ecce exiit seminans ad seminandum. Et dum seminat [!],
aliud cecidit circa viam, et venerunt volucres caeli et comederunt illud. A para-
bola jelentése örök érvényű, igeideje tehát a jelen lesz, amikor a tanítványok
számára értelmezi a történetet: MünchK. 39ra: „Ki vét ígét vét Ezece ke kie az
vt félén vadnac hol az igé véttetic / Kie micöz hallangac / legottan ip a lathat-
nas / z éluegi az ígét” (~ JordK. 464) : Qui seminat verbum seminat. Hi autem

sunt qui circa viam, ubi seminatur verbum, et cum audierint, confestim venit satanas et aufert verbum. — Rendszerint jelen idő van azokban a mondatokban is, amelyekben a Bibliára, próféták, szentek, bölcsek mondásaira történik hivatkozás. Nyilvánvalóan a már írásban rögzített szöveg állandóságát hangsúlyozza a jelen: GuaryK. 7: „De halgassad immaz az zent docto2ocat mit 3olnac az tozcoffagzol zent Agofton docto2 vg mōd rola ...”; SzékK. 58: „mynt az doctorok yryak”, 96: „kyról zol yth az zenth yras”. A latin *scriptum est, dictum est* típusú, nyilvánvalóan az állapot hangsúlyozására alkalmazott passivi praesens perfectumot kódexeink többnyire -ván/-vén + *vagyon* szerkezettel adják vissza: BécsiK. 75: *hol izuā vagō : ubi scriptum est*, 99: *izuan vadnac : scripta sunt*; stb. Olykor a korai bibliafordítások követik a latin múlt időt, de a későbbiek ugyanezeket a helyeket is jelenlenn fordítják: MünchK. 28ra: „moyses vg mōdot” ~ JordK. 424: „Moýles mongýja”: *Moyses dixit*; MünchK. 34vb: „mel mondattatot Pphā miat ~ JordK. 447: „ký meg vagýjon mondwan”: *quod dictum est per prophetam*.

D) I s m é t l ő d ő c s e l e k v é s, mely hasznoként, akkor a z a l a n y r a jellemző is egyben: MünchK. 29va: „Ih2lm ih2lm ki megolod a pphetacat / z meg kquèzed azokat kic te hoýiad èzèztettec” (~ JordK. 429): Hierusalem, Hierusalem, quae occidis prophetas et lapidas eos, qui ad te missi sunt; GuaryK. 23: „Mas tulaydonfaga az mēg dihūth ebnece3, mezt v fohha nē nughatic, de mindoncozō edeltoua budofic, es futos”; 1530: „azok ... napon kynth dwlnak” (MNy. 37: 280).

E) A praesens historicum, vagyis az átképzeléses előadásmód jelen ideje ősi örökség nyelvünkben. Az eredeti magyar SzabV.-ban a történet jó része jelen időben van elbeszélve: „De az fellywl mōdot pal kenegý Aroknak melyfeget ygen nezý ... zorgofth megýjen Nandorfeyer varra” stb. Leveleinkben is akad rá példa: 1524: „Thamas dyak alloth kýral eleýbe. tezen panazth kýralnak kegýelmedre” (MNy. 25: 68); 1530: „oda menek hozza ... neký meg mondam ... ezth mond ennekem ... Thowabba azth mongýja” (MNy. 37: 280).

A praesens historicum kódexeink latin eredetijében is nagyon gyakori. Fel-tűnő viszont, hogy a magyar megfelelőiben rendre elbeszélő múltat találunk helyette. János evangéliumának első két részében a latin *dicít* ígét mind a MünchK., mind a JordK. sorozatosan (csaknem 20 esetben) *monda* alakkal fordítja. Egyéb példák: MünchK. 86rb: „Hiua a naýnag a volègènt z monda onèki” (~ JordK. 628): *vocat sponsum architriclinus et dicít ei*; JordK. 466: „ffel kóltek hwtet es mondanak hwneký”: *excitant eum et dicunt illi*; MünchK. 40ra: „iutanac ihoz z latak” ~ JordK. 468: „ýeweenek Jefushoz, es latak”: *veniunt ad Iesum et vident*. — A meglepő eltérést, mely a praesens historicum használata tekintetében a Biblia nyelve és az eredeti magyar források nyelvhasználata között mutatkozik, valószínűleg forrásaink műfaja indokolja. Azt, hogy a magyar Bibliából hiányzik az átképzeléses jelen, stílusbeli sajátosság-nak kell tartanunk. A jelenben való elbeszélés, mely a stílus élénkítésére szolgál, annyira a mindennapi beszélt nyelv sajátja lehetett, hogy a Biblia szent szövegében vulgárisnak érezhette a fordító. De már például az ÉrdyK. elbeszéléseiben találkozunk vele: ÉrdyK. 512: „Mykoron az megh hagyot ydōre ... haza nem yewt volna myndenek efeenek nagy kethleegben ... Attya annya syrattya ... yarnak fwtofnak teetowa”.

F) A j ö v ő k i f e j e z é s é n e k ősi eszköze a jelen idő: 1507: „Nekýek A3 Isten meg[f]ýzet” (NyÍrk. 6: 187); 1527 k.: „megh lathýe [!] k. hogh ýghen

A közelmúltnak -á/-é-vel való jelölése az élő beszédben, feltehetően a kései ómagyar korszakban is (mint ma is), nyelvjárási sajátosság volt. Ha a BécsiK. és a SzékK. párhuzamos szövegeit szembesítjük, azt találjuk, hogy az utóbbi, mely székely nyelvjárásban íródott, gyakran használja a párbeszédekben e célra az -á/-é jeles múltat, s ugyanitt a BécsiK. következetesen -t jeles múlttal fordít: BécsiK. 20: „Olofeznés ... móda Achioznac *Mézt pphetaltt nekőc*” ~ SzékK. 27: „olofernes ... monda ... akhyornak, Myert hog te mynekvńk yövendőt *mondal*”: Holofernes ... dixit ad Achior: Quoniam *prophetasti nobis*, BécsiK. 28–9: „Mēdēnekēt mellēkēt *bēzēllētēl igazac* ... Es móda azoknac Iudīt Mikēt a mellēkēt *zolhattā* ... mikēt *mondottatoc*” ~ SzékK. 52–3: „Myndenek meleket *zolat*, byzońok ... Es monda ő nekyk Iudith, Mynth hog, az meľeth *zolhatéék* ... az mynth *mondátok*”: Omnia quae locuta es, vera sunt ... Et dixit illis Iudith: Sicut quod potui loqui ... ut sicut dixistis; stb.

A -t(t) jeles múlt

A -t(t) jeles múlt általában az élő beszéd múlt ideje. A Biblia, a legendák történeteinek szereplői párbeszédekben használják; ezt találjuk az evangéliumok Jézustól elmondott példázataiban; a hívekhez közvetlenül szóló prédikációkban, a gyülekezetekhez intézett levelekben; a történeteket bevezető vagy a tanulságokat összefoglaló, az olvasókhoz, hallgatókhoz közvetlenül szóló sorokban; s igen gyakran élnek ezzel a mindennapi beszélt nyelvet leginkább tükröző misszilisekben is.

Az alábbi példák elsősorban az elbeszélés és az élő beszéd kettősségét szemléltetik. Olykor ugyanazok az események s leírásukkor ugyanazok az igék fordulnak elő, a személytelen elbeszélésben -á/-é jeles, az élő beszédben -t(t) jeles múlt időben. Az igeidők funkciójának ez a megoszlása teljesen belső magyar fejlemény, független a latintól, mely mindig praesens perfectumot használ: BécsiK. 2: „Ozpha *megapola* ő napat *z meľfozdola* Rvt *éggēsölē* ő napauat Kin: móda Noemi Ime te rokonod *meľfozdolt*”: Orpha *osculata est* socrum, ac *reversa est*; Ruth *adhaesit* socruī suae. Cui *dixit* Noemi: *In reversa est cognata tua*. — Személytelen elbeszélés: SzékK. 2: „Nabvgodonozor ... *megh vyva* az Arfaxat kyalynak ellenne, es *megh nyere őttet*”: Nabuchodonosor ... *pugnavit* contra Arphaxat, et *obtenuit* eum; Achior élő beszédbeli beszámolójából: SzékK. 22: „az ő yľtenek *vyvtt* ő érettek, es myndenťt *gőzōdelmet vōtt*”: Deus eorum *pugnavit* pro eis, et *vicit*; CornK. 53v: „*lataak* az angyalt ... ky *monda* nekyk. Ne akaryatok felny. mert tudom hog az iefuľt kerefytevk *aky meg fezevľt. fel tamadot* my keppen *meg mondotta*”: *viderunt* angelum ... qui *dixit* illis: Nolite timere, scio enim, quod Jesum, qui *crucifixus est*, quaeritis, *surrexit*, sicut *dixit*. E szövegekben elbeszélés, majd élő beszéd egymás után szerepeltek, s az alapszöveg elbeszélésének -á/-é jeles múltját mindannyiszor -t(t) jeles múlt váltotta fel, valahányszor az elbeszélést egyenes idézet, a szereplők élőszóbeli közlése szakította meg. — E beszélt nyelvi múlt időt használják a hívekhez szóló bevezetésben: ÉrdyK. 508: „en tyztōlendő es ayoytatus atyamffay az chodalatus peldaat ... eegy yghen reeghy yrafban *talaltam*”. — Olykor a -t(t) jeles múlt, az eseményleírást megszakítva, az elbeszélő (vagy a fordító) saját véleményét közli: Jókk. 45: „Azert nem cżuda ha *meg rettenett* [Leo frater] ew Zozattýara” (a rendelkezésünkre álló latinban ez nincs benne); máskor a legendákat összefűző szövegben jelentkezik: VirgK. 46:

„Azert lafuk imar meg azt es, hagi nem csak twz, viz, eg, es fwd, *engedet* ez zent atyanak, de meeg egyeb teremtet alatokes ... *engetek* neki, Azert mert az terwmtwnek w es mindembe *engedet*” (latin megfelelője nincs). — A BirkK. apácáknak szánt s a beszélt nyelven írt reguláiban csak *-t(t)* jeles múlt idők vannak. A FestK. bűnbánó zsoltárai E/1.-ben szólnak, és *-t(t)* jelet használnak: 365: „IAy neekem merth haragoffâ een ellenem *tewttem*, een meg *wâltô* math ees ew therweenyeeth kemenléggel *el mulattam*. Igaz wtath ... *el hat* tam, ees az yârathlan wtakon mezze ... *fozgottam*”. — Batthyany Ferenc feleségéhez írt levele a misszilisek beszélt nyelvét tükrözi: 1526: „az mith *ijrtal* azt *megh ertetem* ees ... valazt *tetem* ... *meg ijzentem*” (MNY. 37: 205).

Az *-â/-é* és a *-t(t)* jeles múlt arányai

E két múlt időről nem akkor kapunk hiteles képet, ha mechanikus statisztikát készítünk arányaikról, hanem ha külön vizsgáljuk, melyik múlt idő milyen arányban fordul elő az elbeszélésekben s milyen arányban a párbeszédekben, az olvasókhöz, hallgatókhöz közvetlenül szóló, a beszélt nyelvet tükröző szövegekben.

A következő táblázat egyrészt az elbeszélésekben, másrészt a közvetlen megnyilatkozásokban előforduló kétfajta múlt idő arányait mutatja be a vizsgáldásunk alapjául szolgáló korpuszban. A források közül azonban ki kellett hagynunk a zsoltárokat (AporK., FestK., KeszthK. és KulcsK.), bennük a múlt idők elemezhetetlenül keverednek: hiszen az Istenhez közvetlenül szóló, kérő, imádkozó, dicsérő szövegükhöz a *-t(t)* jeles múlt idő áll közelebb, de amikor a szerző Istennek jószágáról áradozva vagy az ellenség gonoszságáról panaszkodva sorjáztatja tetteiket, a magyar fordító gyakran az ennek megfelelő elbeszélő múlttal él. Az is gyakori, hogy ugyanazt a zsoltárt az AporK. *-t(t)* jeles, a KulcsK. elbeszélő múlttal fordítja. Ugyancsak személyes, imádkozó, dicsérő tartalma, de a passió történetét is beépítő szerkezete miatt váltakozik a két múlt idő a CzechK.-beli imádságokban. Az alábbi százalékokban ennek adatai sem szerepelnek.

Kódexek			
Elbeszélések		Közvetlen megnyilatkozások	
<i>-â/-é</i> jeles	<i>-t(t)</i> jeles	<i>-â/-é</i> jeles	<i>-t(t)</i> jeles
961 (96%)	45 (4%)	169 (33%)	338 (67%)

A táblázat arányszámai a kódexek elbeszélő részeire vonatkozó megállapításainkat hitelesítik, de magyarázatra szorul a közvetlen megnyilatkozások *-â/-é* jeles múltjainak magas százaléka. Ennek csak egy része indokolható azzal, hogy — mint láttuk — ez az időjel a beszélt nyelven a közelmúlt jelölésére szolgálhatott. Más részük az időjel elbeszélő múlt szerepkörével függ össze. A kódexekben ugyanis gyakran megesis, hogy egy-egy előszóban elmondott történet az élő beszédnek megfelelően *-t(t)* jeles múlttal indul, de olyan hosztörténet az élő beszédnek megfelelően *-t(t)* jeles múlttal indul, hogy ez spontánul is szúra nyúlik, szinte külön elbeszélés az elbeszélésben, hogy ez spontánul is magával hozza az *-â/-é* jeles elbeszélő múltat. A BécseiK. rendkívül precíz

nyelvhasználatában élő beszédbeli -á/-é jeles múlttal csak ilyen esetben találkozunk. Példánk a MünchK.-ból való. A magvetőről szóló példázatot Jézus mondja el: 38vb: „halgaffatoc / Ime ki ment [*exiit*] a: vèto vètni / z miko2 vètet [*seminat*] egebi èset [*cecidit*] az vt fèlen / z iottec [*venerunt*] a: mèney zèpèlqoc z megottéc [*comederunt*] azt / de egebi èset [*cecidit*] a: kouèfzè hol nè vallot [*habuit*] foc földèt / z legottan ki kolt [*exortum est*] ... z micoz nap felkolt volna meg hèuolq [*exaestuavit*] az / z ... ki aza [*exaruit*] / z egèbi èsec [*cecidit*] a: tuuiffecbè z felnèuenc [*ascenderunt*] a: tuuiffec z megfoitac [*suffocaverunt*] azt z nè gimolqoc [*fructum non dedit*] / z egebi èsec [*cecidit*] a io földbe z ... hoza [*afferebat*] eg za2at”. (E szövegrészben is látjuk, hogy azonos latin igealakoknak a magyarban vagy -t(t) jeles, vagy -á/-é jeles múlt felel meg.)

Az elbeszélésekben — bár csupán 4%-ban — jelentkező -t(t) jeles múlt előfordulása egyrészt azzal magyarázható, hogy a fordító olykor a függő beszédben is — a beszélt jelleget tartva erősebbnek — az egyesek beszéd -t jeles múlt idejét használja: MünchK. 38va: „m o n g a c u a l a hog hìztèlènkedtbè valaztatot”; másrészt például éppen a MünchK.-ben arra is felfigyelhetünk, hogy legalábbis egyes részleteket (pl. János ev. XI. rész) a fordításban kevésbé gyakorlott pap készíthetett, aki saját beszélt nyelvi múlt idejét használta az elbeszélésekben is.

Eredeti magyar szövegek			
Versek		Levelek, iratok	
-á/-é jeles	-t(t) jeles	-á/-é jeles	-t(t) jeles
96 (72%)	38 (28%)	49 (30%)	114 (70%)

A magyar versek közül a XVI. sz.-beli cantilénákban, énekekben általános az -á/-é jeles múlt, de ez természetes is, hiszen ezek egy-egy történelmi alak dicséretére íródva, annak tetteit beszélik el. Éppen ezért feltűnő, hogy a SzabV.-ban viszont rendkívül gyakori a -t(t) jeles múlt idő (az összes múlt 35%-a). Ennek magyarázata a SzabV. keletkezéstörténetével függhet össze. Alkalmassint arról van szó, hogy a SzabV. szerzője jelen lehetett az ostromnál, így saját élményeit személyes beszámolóként (nem személytelen elbeszélésben) mondja el, az élő nyelvhez közelebb álló stílusban, s az annak megfelelő -t jeles múlt idővel. Abból viszont, hogy a XVI. sz.-i énekekben eluralkodik az -á/-é jeles múlt, arra következtethetünk, hogy az irodalmi igényű históriás énekek elbeszélő s az ennek megfelelő múltat használó stílusa a XVI. sz. fordulójára, első negyedére alakulhatott ki annyira, hogy a beszélt nyelv közvetlenebb, -t(t) jeles múlt ideje már nem illett e stílus normái közé.

A táblázat azt mutatja, hogy a levelekben a beszélt nyelvi -t jeles múlt az általános. Ami a hennük mégis elég magas százalékban előforduló -á/-é jeles múltat illeti, az egyrészt a közelmúlt nyelvjárássokbeli eleven használatából adódik, másrészt abból, hogy a levelek is tartalmaznak olykor hosszabb beszámolókat, eseményleírásokat, melyek az elbeszélő múltat indokoltá teszik: 1529: „ezth ýrthathom ... hog ez napokba Moldway wayda nagh ereyth Erdelybe kulde ... Brassonal eleuekbe zallanak ... kedden ... meg wjwank, az

nakuala [confluit] ew hozza”; MünchK. 47va: „*sokac ke tēzeitik vala [straverunt] 9 ruhaiocat az vtba*”.

E) A szokásos cselekvés tulajdonképpen rendszeresen ismétlődő cselekvés, ezért ugyancsak a $\emptyset + \text{vala}$ alkalmas a kifejezésre: DöbrK. 378: „*ki oroz vala*. Imar ne orozion”: Qui *furabatur* iam non *furetur*; DebrK. 51: „*a vidékiek mikoron a valara mennek vala bethleemben kōtik uala az ő bar-mokat*”. — A szokásos cselekvések jellemzőek lehetnek valakire, ezért olyan gyakori ez az igeidő a szentek életéről szóló leírásokban: így a MargL.-ban; vagy a TelK. 16: „*io ember vala . . . egebeknec iozagyt el nem vezi vala*: hanem *čac az ő tulaydon iozagual eluala*: bekefegőt *tart vala mendenőckel*”.

F) A $\emptyset + \text{vala}$ igeidőt befejezetlen jellege teszi alkalmassá egy sajátos jelentés kifejezésére is: a cselekvés (történés) nem tökéletes teljesülésének, a célhoz nem érő, eredményre nem jutó cselekvésnek az érzékeltetésére. — Lehetséges, hogy e funkciónak is szerepe van a SzabV. egyetlen $\emptyset + \text{volt}$ alakú igeidejének használatában. (A *volt* -t jeles múltja a *vala* helyett megfelel a SzabV. nyelvhasználatának.) A következő sorokról van szó: „*Hagya nag fok doboth doboltatny Trombytakwal es trombytaltatny Olyha hasad volt eg mynd ezektwl*”. Feltehető, hogy az *olyha* szó régiségből ismert ’csaknem’ jelentését erősíti meg az ugyanezt kifejező, ugyanilyen jelentésfunkciójú igealak.

A cselekvés nem tökéletes teljesülését a kódexekben nemegyszer ez az igeidő fejezi ki. Az adós szolgáról szóló példázatban a szolga, akinek ura elengedte az adósságát, mikor az őneki tartozó szolgatársát megtalálja, ezt teszi: MünchK. 24va: „*megfoguan mg foitauala qtet monduan Ad meg miuel taztozol / Es az 9 fele űolga leēluē kezuala qtet monduan . . .*” ~ JordK. 412: *meg fojttyja vala hwet*: *suffocabat eum*. Nyilvánvaló, hogy az igealak valódi jelentése csak ’fojtogatta őt’. A csodálatos halfogásról olvassuk: MünchK. 59rb: „*Meűzakad uala ke 9 haloioc*”: *rumpebatur* autem *rete eorum*. De ezek után két hajó telik meg a kifogott halakkal. A JordK. fordítása már közelebb áll a mai kifejezéshez: JordK. 534: „*megh zakadoz vala hw haloűok*”. A Jairus leányáról szóló részből való a következő példa: MünchK. 64va: „*z yme iou9 eg fēzfiu . . . z ēlec iñac labaihoz / kezue qtet hog bē menne 9 hazaba / mezt qnēki vala eg laña . . . z ēz meűhalvala*” ~ JordK. 551: „*. . . es ymaz meg kezd vala halny*”: *moriebatur*. A történet folytatásából kiderül, hogy a kislány csak később halt meg, tehát az igealak tulajdonképpeni jelentése a mai *haldoklott*. BodK. 11: „*Kerdezni foga 9kot, de 9k meg mentik vala magokat* [’próbálták menteni magukat’] . . . De az kiral . . . mind kett9t halalra itele”; ErdyK. 464: „*akar meely erőffen mwkalkodyk vala meeg ees megh haal vala ehel* [’majdnem éhen halt’] . . . Es hozyaa meene mondwan . . . eggywt mwkalkoggywnk mynt annak elette”.

Van olyan vélemény, mely ezekben az igealakokban csupán a tartósság, ismétlődés kifejezését látja. Ám könnyű belátni, hogy a fenti példák vagy akár ezen igék mai gyakorító képzős változatai: *fojtogatja*, *szakadozik*, *haldoklik*, *menteteti magát* nem csupán tartósságot, ismétlődést jelentenek, hanem azáltal, hogy az igeidő (a régiségben), illetve a gyakorító képző (manapság) folyamatossá, befejezetlenné teszi az igéket, még egy fontos információt közölnek: azt, hogy az alapige cselekvése, történése nem ment végbe, nem jutott célhoz, nem vezetett eredményre. Aki fojtogat, az nem többször vagy hosszán fojt, hanem majdnem megfojt, aki haldoklik, az még nem halt meg, aki menteteti magát, az csak próbál mentetgetőzni, de nem biztos, hogy sikerül. Nem

volna helyes tehát példáinknak ezt a többletjelentését elhallgatva e $\emptyset + \text{vala}$ típusú igealakokat egyszerűen a 'tartós' vagy 'ismétlődő' jelentéscsoportba sorolni. (Lényegesen különböznek ezek például a *megapolgat* igétől: WinklK. 105; ÉrdyK. 385, KazK. 32, mely valóban azt jelenti, hogy a cselekvés többször megismétlődött, s mindannyiszor sikeresen végbement. A JókK. ugyanezt a $\emptyset + \text{vala}$ igealakokkal fejezi ki: JókK. 94 „az bantatot fraternak labayt meg apolyauala” 'csókolgatta'.)

Érdeemes a $\emptyset + \text{vala}$ igeidőnek a fentiekben elemzett sajátos jelentését az ellenkező oldalról is bizonyítani. Míg a MünchK. 59rb: „*Megzakad uala ke-
9 haloioe*” véleményünk szerint azt jelenti, hogy 'csaknem szétszakadt' (hiszen a segítségül hívott társak a halakkal „bétöltek mőno haiot”: impleverunt ambas naviculas), addig ugyancsak a MünchK. egy másik példájában a *megszakadozik* ige jelen ideje biztosra vett s eredményre vezető jövő időt fejez ki: MünchK. 15rb: „a' tōmlōc *megzakadoznc* z a' boz elōtletic”; a KeszthK.-ben a *megszakad* ige elbeszélő múltban ugyancsak eredményre jutó történést fejez ki: KeszthK. 358: „Az halo *meg zakada*, ees my meg zabadwlank”.

G) A $\emptyset + \text{vala}$ igeidőnek következő szerepköre csakis az előbbin, az 'eredményre nem jutás', a 'végbe nem ment cselekvés' jelentésen át értelmezhető. Ez a cselekvés, történéis sikeres végbemenésének óhajtása, kívánása, illetve casus irreális esetén a kívánság be nem teljesülése. Ez utóbbinak funkciója már a feltételes mód funkciójával érintkezik.

a) Az új jelentés kialakulásának első fázisa leginkább az *akar vala*, *kíván vala*, *kell vala* igés mondatokban világlik ki; ezekben az igék jelentéstartalma a cselekvés végbemenésének kívánását, szükségességét jelzi, a $\emptyset + \text{vala}$ igeidő viszont annak eredményre nem jutását fejezi ki: ApMél. 64: „*kýuannýa vala* hoǵh zent gergellyel lehetneh ýutalma”, 47: „eristust az testben nem lathatak: ýol leheh naǵ edes zýwuel *kýuannýak vala* latný”. Figyelemre méltó, hogy nem teljesült feltétel esetén még a praes. perf.-ot is (a szokásos -á/-é vagy -t jeles múlt helyett) $\emptyset + \text{vala}$ igeidővel fordítja a MünchK. 24vb: „nēde tenēked es *kegēlmēzned kel uala* ['kellett volna'] é te feled zolganac” ~ JordK. 412: „Nemde, *ýllýk vala* ['illetl volna'] teneked es *yzgalmaznod*”: oportuit misereri. (Az *oportebat* alakot már egyenesen feltételes móddal fordítja a MünchK. 106vb: „*kellēnē onēki* halottaibol félkelni”.)

b) Ha a cselekvés valójában nem ment végbe, nem volt eredményes, a $\emptyset + \text{vala}$ igeidő a feltételes módnak megfelelően az óhajtott, de (a múltban) nem teljesült kívánságot is kifejezheti akkor is, ha az igeidő jelentését az ige jelentéstartalma (*kell, illik, akar* stb.) nem erősíti fel. Illetőleg az igeidő alkalmas a feltételes mód bármely szerepkörének kifejezésére. Már a kódexekből gazdag példasor idézhető rá. S hogy az igeidőnek ez a szerepköre a magyarban önállóan fejlődhetett ki, azt mutatja az, hogy a latin megfelelők éppen nem praet. imp.-ot tartalmaznak: JókK. 74: „mýkoron ez lyanok . . . teremnekuolna zent Clarahoz: mondanak: *vajýha velewnk yewhecýuala* ['jöhetl volna'] Dragalatos clara azoný”: *utínam potuissēs esse nobiscum*. A következő példában a tanítványok méltatlankodnak azon, hogy egy asszony drága, értékes kenetet önt Jézus fejére: MünchK. 32rb: „ēz *áladathaticuala* lokon z *adathaticuala* zégēneen”: *potuit enim istud venundari multo et dari pauperibus*. A JordK. a második igében már egyenesen feltételes módot használ: 438: „*mēzth el adathattatýk vala* ez, es *zēghenyeknek adathatot vona*”. (A WespzprK. mindkét esetben feltételes móddal él: 12: „tōbben *athattak volna el* három

zaz penznel a zegenioknek osztogathattat volna".) — GuaryK. 89: „*ha adam magat bínofnec vala vala, iftē nekī meg bozatta volna az tőzuentőzefnec bínēt*"; TelK. 340: „*ha te gonoz lean ez oraban az mariat nem neuezed vala Tahat yme en legottan meg zakasztom vala a te nyakadat*"; stb. Egyik adat sem helyettesíthető a $\emptyset + vala$ igeidő egyetlen egyéb funkciójával sem. S nem lehet őket egyszerűen múlt időknak sem tekinteni, csakis feltételes múltnak (akkor is, ha ma lehetőség van ezeknek jelen idővel való kifejezésére is).

Nem véletlen, s e funkciónak belső magyar kialakulását bizonyítja az is, hogy leveleinkben — ahol egyébként igen ritka a $\emptyset + vala$ igeidő — éppen a 'feltételeesség' a legerőteljesebb szerepköre: 1529: „*ha welwnk thargyak wala ysthen mynden kethseg nelkyl nekwnk attha wala* [Brassót]" (MNY. 37: 276); 1530: „*ha thegnaph engem waar wala az wraymal . . . hýzem hogý masth Kaldy Myklos es kezben wolna*" (MNY. 37: 278); 1530: „*ha ma el nem mennek wala alola, wagý ma wagý holnap de kezwnkbe lezen wala*" (MNY. 37: 279); 1538: „*tebet irok vala ha papirosom lezen wala, ezth is az ablakrol wettem el*" (MNY. 6: 449).

A $\emptyset + vala$ gyakorisága különböző műfajú forrásainkban:

Kódexek	Eredeti magyar szövegek		Összesen
	Versek	Levelek, iratok	
348 (97,48%)	8 (2,24%)	1 (0,28%)	357 (100%)

A táblázatból az a következtetés vonható le, hogy a $\emptyset + vala$ igealak — jól lehet, mint a korábbi fejezetekben utaltunk rá, belső keletkezésű forma lehetett —, korszakunkban a latin praeteritum imperfectum automatikus megfelelőjeként elsősorban a fordításirodalomban burjánzik el, majd ennek hatására az irodalmi igényességű alkotásokban, a cantilénákban; a beszélt nyelvben ritkán éltek vele, ha igen, akkor főleg a belső keletkezésű, a feltételes módnak megfelelő jelentését használták.

A folyamatos múlt szerepű igealak beszélt nyelvi ritkaságának egyik oka az lehetett, hogy míg az elbeszélések -á/-é jeles múlt idejével egyidejű tartós állapot, huzamos cselekvés valóban múltbeli, s ezt írja le a $\emptyset + vala$ igeideje, addig az élő beszéd -t(t) jeles múlt idejével egyidejű állapot a beszélő jelene, tehát ott ugyanezt a jelen idő (így gyakran a névszói állítmány) fejezi ki: 1529: „*az Zazsag meg ýeth amerth hog nem thwgýa myth thegye* [!]" (MNY. 37: 276); 1530: „*keth few legenth tharthozthatham keghelmednek egyknek newe Akach pal masýknaknewe Kaldý ýmbreh . . . myndennyk ewth lowal wagýon kýth meg lattham hogh ýo zwwel wadnak . . . emberseges emberek*" (MNY. 37: 281); 1531: „*olý igen megh rettentek az pinztewl hogh Semnj Marhamra nem Merýk az yo pinzt kezekbewl kj adnj*" (MNY. 48: 227).

Az igealak ritkaságának másik oka az, hogy nyelvünknek a verbum finitum e paradigmáson kívül számos eszköze volt az állapot vagy cselekvés tartósságának, ismétlődésének, befejezetlenségének érzékeltetésére. Nem véletlen, hogy ezek használatakor gyakran még a latin praeteritum imperfectumnak egyébként kötelező $\emptyset + vala$ igealakokkal való fordítása is elmaradhat.

A Ø + *vala* grammatikai szinonimái. — A) Nem beszélve most arról, hogy már az igei alapjelentés magában hordozhatja a huzamosság jegyeit, mint az *él, marad, tart* stb. igékben (vö. JókK. 41: „mely paranczolatokott frater lleo ewrewmelt *meg tarta* [*observabat*]”), egyértelműen fejezheti ki a cselekvés tartós vagy ismétlődő voltát a megfelelő határozó: MargL. 10: „*mijndenkoron egyeb sororokkal allot es eneclet*”; ... *stabat* ... *et cantabat*; 1529 [?]: „*gasparal eleget therekettenk ez dologert*” (MNY. 37: 276); 1533: „*forgac Simon vramat zolgalta ennehan eztendeg*” (LtK. 1: 141); stb.

C) A tartósság képzetét keltheti: a) Ugyanazon ige múlt és jelen idejű alakja ugyanabban a mondatban: 1531: „sok fwtofalom es gondom *volth es vagyon*” (LtK. 1: 135); 1530: „de en azhoz *nem zoltham sem zolok*” (MNY. 37: 278); – b) Szinonim igék párhuzamos szintagmákban: Apork. 114: „hamiffan *móuelkettgnk* es hamiffagot *tottnk*”; – c) Azonos többől képzett igealakzatok, figura etimologicák: 1533: „mell nagh *zokkal zolt* ennekem” (MNY. 37: 353); különösen kedvelt korszakunk beszélt nyelvében a következő típus: 1526: „ymar mind *ijoton ijónék*” (MNY. 6: 448); 1530: „*zwkthwnk* [1] *zwknek* [szótkön szöknék] mert el yethék” (MNY. 37: 279); 1537: „az pogany oth mynden nap *rabolthon rabol, foglalton foglal*” (MNY. 6: 230). Ez a tartósságot különösen intenzíven fejezi ki.

Mindezek alapján természetesnek tarthatjuk, hogy ha nyelvünknek ennyiféle módja, lehetősége volt a befejezetlen állapot, cselekvés leírására, egyik sem vált kizárólagosan kötelezővé a beszélt nyelvben. Fordítóink ugyan szem-rencsés kézzel és grammatikai tudatossággal emelték ki ezek közül a *ő + vala* paradigmáját, melyet tudatosan és a magyar nyelv szempontjából is helyesen építettek bele egy latin igeragozási rendszer magyar megfelelőjébe, hiszen ez valóban a praeteritum imperfectumot fejezte ki; ám az az igény, az ahhoz való ragaszkodás, hogy ez a magyar paradigmák rendszerébe kötelező érvényűvel illeszkedjék, megbukott azon, hogy a foiyamatosság, a befejezetlenség

aspektusát a magyar nyelv elsősorban gazdag képzőrendszerével s az előbb bemutatott számos más eszközzel érzékeltethette. Alkalmassint ez indokolja későbbi közel teljes kiveszését, akkor is, ha a kódexek, a művelt irodalmi nyelv s régi nyelvtanaink sokáig igyekeztek is fenntartani.

A *-t(t) + vala, -t(t) + volt* típusú múlt

1. Ennek az igealaknak — mint a korai ómagyar korról szóló fejezetben láttuk — egyik elsődleges szerepe a múltban befejezett történés következtében beálló állapot jelentése lehetett. Az összetett igealak első része a befejezett melléknévi igenévből származik. *A hajó elsüllyedt. A víz fagyott. A hal főtt.* Ez az állapot a jelenre érvényes. Ha a múltbeli állapotot akarjuk érzékeltetni — ahogy egyéb névszói állítmányok esetén —, itt is a létige megfelelő alakja, a *vala* szolgál a múlt idő (s ugyanakkor a tartósság) „jeléül”: *A férfi erős → A férfi erős vala. A hajó elsüllyedt vala. A víz fagyott vala. A hal főtt vala.* Az *elsüllyedt, a fagyott és a főtt*-féle igenevek azonban egyúttal verbum finitumok is voltak egy *elsüllyedtem, elsüllyedtetél, elsüllyedt; fagytam, fagyttál, fagyott* sorozatban. Az E/3. *elsüllyedt vala, fagyott vala, főtt vala* indukálhatta azt a paradigmát, melyben a történés alanyát továbbra is a főigén jelezzük: *fagytam, fagyttál*, a beállott állapot múltbeli tartósságát pedig — mint az E/3.-ben — a *vala* fejezi ki. A továbbiak során az igealak nemcsak a múltbeli cselekvés, történés eredményeként bekövetkezett állapotot írta le, hanem az eredményt megelőző cselekvést, történést is jelölhette.

A kódexek párhuzamos szövegeiből bőségesen idézhetők példák arra, hogy azonos latin megfelelőt az egyik kódex igenévvvel, a másik igealakokkal fordít: MünchK. 44va: „mezt *valanac* félélmel *jettèc*” ~ JordK. 483: „mezt ýghen *meg zettentenek vala*”: *erant enim timore exterriti.* A következő mondat *-t + vala* alakjai akár igenévnnek, akár igének tekinthetők: MünchK. 97vb: „Es legottā ki iquq ki *meğ holtuala* [‘aki halott volt’ ~ ‘aki meghalt’]”.

2. Az igeidő minden esetben régmúltat jelöl. Eredeti magyar forrásaink tanúsága szerint nem feltétlenül grammatikailag viszonyított múltat: tehát nem két múlt közül a régebbit; a mindennapi nyelvben akkor is a régebben történt események kifejezésére szolgál, ha nem egy másik múlt idejű alakból, hanem csak a szituációból, a szövegösszefüggésből következtethetünk régiségére. Oklevelekre írt kivonatok: 1504—1507: „ez az level kyvel zalagon *adta vala* korlat emreh ok levelit het forinton”, „ez az tudomany hog hazamat *meg zalotta vala* abranfy sebestien” (MNY. 9: 444); magánlevél: 1532: „az zekelyek adot *Igirtek wolt* . . . kyt wgh erthek hogh nehezen fogýak *Megh adnj*” (LtK. 1: 138). Olykor a mondatbeli időhatározó is kiemeli a cselekvés régebbi voltát: 1534: „mýnth annak *elewthe ees ýrtham volth the k. masthan ees, kewannam*” (MNY. 43: 159).

Ennek az ősmagyar eredetű összetett múlt paradigmának tehát nem volt elsődleges szerepe a grammatikai értelemben vett időviszonyítás, de erre is alkalmas lévén a fordításirodalom szinte 100%-os érvénnyel a latin *praeteritum perfectum* megfelelőjeként használta, különösen a viszonyított múltat tartalmazó mondatokban: MünchK. 59ra: „A halazoc ke *lègallottacuala z moffacuala q haloioikat*”: *piscatores autem descenderant et lavabant retia*; CornK. 53r: „Es kyk estue *vettek vala [emerant]* draga kenetevt. *elmenenek [venerunt]* meg kenny iesufnak teltet”.

3. Adataink tanúsága szerint a régmúlt legtipikusabb a vonatkozó mellékmondatokban, melyek a főmondatra vagy annak egy részére úgy utalnak, hogy annak állapotát, minőségét a múltban lefolyt történéssel jellemzik; de alkalmasak minden egyéb előzményt kifejtő, például okadó mondatok állítványának tolmácsolására is: BécsiK. 16: „*Es tönç Iſrl mizezēt nèkic zezzētē vala Eliachim*”: *Et fecerunt filii Israel, secundum quod constituerat eis ... Eliachim*; KazK. 72: „*attyannak temerdők kencet: kyt hazol uit uala [detulerat]: mind az zegenőknek oztogatta [distribuit]*”; 1526 e.: „*az aztag buzat es kyt lelkeert hagyot volt*” (MNy. 43: 158).

4. Ezek a szerkezetek automatizálódhattak, s olyankor is élt velük a fordító, amikor a latinban nem praeteritum perfectum volt: Bécsi K. 12: „*mégzamlala [dinumeravit] a fészfiakat ... mikēt pazāoltuuala [praecepit] [nèki kizal]*”; MünchK. 90rb: „*Gphetèc fel [colligite] a dèzebekèt ... mellèc mē marattacuuala [superaverunt]*”.

A *-t(t) + vala* grammatikai szinonimái. — Amint láttuk, ezt az igeidőt a magyarban kialakult jelentésköre alkalmassá tette a latin praeteritum perfectum fordítására, mégsem vált kötelezővé a viszonyított régmúlt használatára. Nyelvünknek számos más eszköze is volt a régmúlt érzéltetésére:

A) Kifejezhette a régmúltat a távolabbi múltra utaló határozó: 1529: „*emlekez hetýk kegelmed rola hog ez el mult Jdukben el kezwk valank kegelmedel zamot vetni*” (MNy. 51: 358). — B) Előidejű mondatokat rövidíthet a *-ván/ -vén* képzős igenév: MünchK. 36va: „*haloioc meghaguā kquētec q̄tēt*”. — C) A befejezett melléknévi igenév sokszor régmúlt igealakú szerkezetté transzformálható: SzékK. 1: „*négzegŷ faragot kővekből zerzé az ő kő falyt*” ('kővekből, melyeket faragtak vala'). — D) Ez a melléknévi igenév főnevesülhet, de akkor is a régmúlt cselekvés, történés eredményét fejezi ki: MünchK. 18rb: „*Ime èn gèzmekem èn valagtottam / kit èn valagtottam*”. — E) Az *-atta/ -ette* képzős igenév olykor előzményt jelentő mondatot rövidít: MünchK. 53va: „*kic q̄tēt lattac felkèlètè nem hittèn*” ('látták, hogy feltámadt vala'): *qui viderant eum resurrexisse non crediderunt*. — F) Az igenévképzővel eredetétől azonos *-t* képzős nomen acti is a múlt cselekvés eredményét jelzi, s így

A négyféle múlt idő arányai százalékokban és forráscsoportok szerint:

	Kódexek	Eredeti versek	Levelék, iratok
-á/-é	1478 (56%)	96 (64%)	49 (26%)
-t(t)	747 (28%)	38 (26%)	114 (61%)
Ø + vala	348 (13%)	8 (5%)	1 (1%)
-t(t) + vala	76 (3%)	7 (5%)	22 (12%)
Összesen:	2649 (100%)	149 (100%)	186 (100%)

ez is sűrítet plusquamperfectumos szintagmát: BécsiK. 19: „megbātac *ēlfozdoltokat* ('hogy elfordultak vala'): poenituerunt *se recessisse*. — Egyéb hasonló szerepű deverbális nomenek: BécsiK. 12: „Ki *mōdēc* mikor *mēdenēknē* kellētuolna” ('amit mondott vala'); SzékK. 24: „meg terenek . . . az *el ozlaf-bol*, meel el ozlattanak vala”.

A táblázatból is kitetszik, hogy a közvetlen, élő beszéd funkcionálisan legterheltebb múlt ideje a *-t(t)* jeles, a legkevésbé használt pedig a *Ø + vala* múlt idő volt. Ez utóbbi még az eredeti magyar versekben is aránylag ritka. Ezekhez képest rendkívüli aránya a kódexekben nyilvánvalóan arra vezethető vissza, hogy fordítóink a latin praeteritum imperfectum következetes megfeleltetésére használták egyéb, a magyarban még lehetséges más kifejezésmódok helyett is. Ezzel szemben a *-t(t) + vala* az élő beszédnek frekvenciátalabb alakja lehetett, többek között éppen azért, mert nemcsak a két múlt közti viszonyítást fejezte ki, hanem bármilyen grammatikai igeidő környezetében utalhatott a régebben történt eseményekre.

A táblázat azt is elárulja, hogy a kódexirodalom a magyar irodalmi normákat befolyásolhatta: az eredeti magyar irodalomban az igeidők használata közelebb áll a kódexek gyakorlatához, mint a mindennapi beszélt nyelvhez.

Ingadozások a múlt idők használatában

A különböző múlt idők ismertetett szerepköreinek bemutatásakor csak a legjellemzőbb, a legáltalánosabb funkciókat soroltuk fel; ez azonban semmiképpen sem jelenti azt, hogy az igeidők használata forrásainkban mindig ilyen következetes.

Gyakran csupán szemlélet kérdése, hogy a magyar, illetve a latin milyen igeidőt használ. A kenyerek szétosztásáról szóló történet a MünchK. több helyén szerepel: 43va: „Es veuen a' het kenēzēt halat aduā megzege / z *ada* 9 taneituahinac”: Et accipiens septem panes gratias agens fregit et *dabat* discipulis suis. MünchK. 108ra: „Es iqu9 i° z vēue a' kenēzēt / z *aggauala* 9 nēki”: Et venit Iesus et accipit panem et *dat* eis. Szemlélet kérdése, hogy a tulajdonképpen egyszeri cselekvést kifejező *ad* igét 'minden egyesnek ad' jelentésű ismétlődő, tehát tartós cselekvésűnek értelmezzük-e, ahogyan a második magyar (*aggauala*) és az első latin szöveg (*dabat*) tette, vagy az egyszeri átadás tényét emeljük-e ki, ahogyan az első magyar szöveg felfogja (*ada*). A JordK. (701) e részletet még szemléletesebben így fordítja: „Es veuen Jefus az kynyēzeth, nekýk *oztýa vala*”. Itt az ige alapjelentése is hangsúlyozza a 'minden egyesnek ad' jelentést.

Ugyancsak szemlélet kérdése, hogy például a samariai asszony történetében a MünchK. tolmácsolója a két *valá*-val leírt állapotot tekinti állandó, tartós háttérnek, s ehhez viszonyítva egyszerinek, egyedinek az *ülő, jövő, monda* cselekvéseket, jöllehet a latinban a *sedebat* is praeteritum imperfectumban van: 87va: „*Vala* ke' ot Iacob kuta Ihc ke' megfazraduan az utban / *öl9 [sedebat]* ot a' kut felēt *Vala* ke' az id9 monnal hatod *Iqu9 [Venit]* eg nembezi lamariabol . . . *mōda [Dicit]* 9nēki”. Ugyanígy kell értelmeznünk az igeidőket a következő részletben: SzékK. 25: „*megh haragwnak* mynd . . . es *gondolak* meg ölnye”. Nyújtódy egymást követőknek fogja fel az eseményeket, melyeket a latin és a BécsiK. így tükröz: BécsiK. 19: *irati sunt* . . . *cogitabant*: „*tudalkodonac* [Téves fordítás: *mirati sunt*-ot fordítottak *irati sunt* helyett!] . . . *gondollakuala*”.

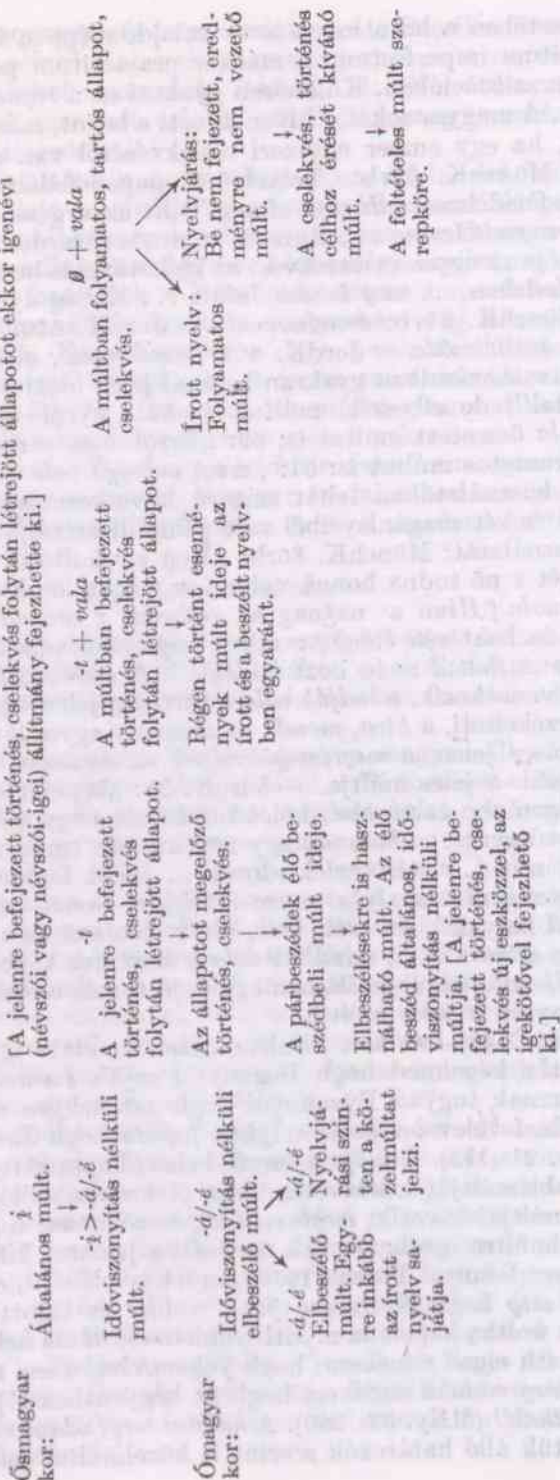
Egyes igék esetében a latin maga is — tulajdonképpen indokolatlanul — egyszer praeteritum imperfectumot, máskor praeteritum perfectumot alkalmaz magányosan szituációban. Különösen gyakori ez a *rogare, interrogare, dicere, ait* igékben. A magyar sokszor híven követi a latint, máskor — különösen egyes számban, ha egy ember egyszeri cselekvéséről van szó — *-át/-é* jeles múlttal fordít: MünchK. 51vb: „Felkeluē a: papoc fedelme közepbē kézde iēt . . . A: papoc feiedelme kezdē ötet elmeg”: *Et exsurgens summus sacerdos in medium interrogavit Iesum . . . Rursum summus sacerdos interrogabat eum.* A JordK. fordítója az egyszeri cselekvést az igekötővel is hangsúlyozza: 507—8: „az papý feýedelem . . . meg kezdee Jefuſt . . . Elmeg az papý ffeýedelem meg kezdee”; MünchK. 37vb: *mondnacuala* ~ JordK. 460: *mondanak* : *dicebant*; MünchK. 40rb: *mōda* ~ JordK. 469: *mond vala* : *aiebat*.

Az ApMélt. hivatkozásaiban gyakran használ időt: 52: „erről *mongija* zenth pal apastal”; de elbeszélő múltat is: 52: „kéről *výmonda* qmmaga vrunk”; -t + *vala* összetett múltat is: 52: „Erről *monta* *vala* az vr ýsten”; de Ø + *vala* folyamatos múltat is: 51: „erről *mongija* *vala* zent pal apastal”. Ezek a hivatkozások a múltak és a jövők viszonyát nem várható.

A múlt idők használatában tehát szigorú következetesség nem variható. Két kódexből és két magánlevélből való példa illusztrálja a négyféle múlt idő együttes használatát: MünchK. 86rb: „Hog ke' koftolta volna a' nažnag a' bozza lot vižet z nē tudna honnā volna / a' žolgac ke' kie a' vižet mēzei-
tettecuala tuggacuala / Hīva a' nažnag a' vōlēgēt z monda onēki / Mēdēn
ēmber ēložēr a' io bozt vēti ēlēuē / z micor megrēžegōlēndnē tahať aťt a' mēl
alab valo / te ke' *taztottad* a' io bozt ēddeglē”. A *mereitették* vala a korábbi
múlt eseményre vonatkozik, a *tudják vala* a történet jelenében érvényes belső
lelki állapotot érzékelteti, a *hīva, monda* az esemény egyes láncszemeit meséli
el, a *vēti* a szokásos jelen, a *megrészegölēndnek* az esetleges jövő, a *tartottad*
pedig az élő beszéd -tt jeles múltja. — VirgK. 38: „*keuelet euek iuek, es ...*
viuek wtet egy igen zep camoraba, holot twtek vala nagy twzet, es csináltak
vala zepen zerzet agyat ... hozanak egy zep azzony embert hozaya ... Es
... kemlyk vala, mit ... vele czelekwdneek ... zent ferencz ... monda az
azonialtnak, Te zegeni niaualyas, myre *iwtel* ide, *monda* az azonialat, arra
iwtēm hogy veled halyak”. Az *evék, ivék, vevék, hozának* és a *mondá* az elbe-
szélés múlt ideje, a *tűttek vala, csináltak vala* a *vivék*-hez képest, azt megelőző
múlt idő, a *kémlik vala* az elbeszélésben egyidejű tartós cselekvés, s a *jűtél* és
jűtem a beszélt nyelv -t jeles múltja.

[illegible]

A múlt idők szerepköreinek feltehető alakulása az őś- és az ómagyar korban

teged nezendlek es te hozzád kewzelgetnek”: *Si diu te inspicerem et approximerem*. A szerkezet automatizálódását legfrappánsabban a BécsiK. egy javítása bizonyítja: 20: „ha te pphciadat igaznak [*alaitandod*] *alaitad* ne effekm̃g te zéméled”: *si prophetiam tuam veram existimas, non concidat vultus tuus*. A kódexben zárójelbe tett, a latin *existimas* praesens imperfectumának megfelelő igealakot akár a fordító, akár a másoló tévesztette el, a tévedést a feltételes kötőszóval induló mondat szerkezeti-jelentésbeli hatása okozhatta, ezért „ugrott be” először spontán az *alaitandod* forma, melyet utólag javított.

Alapkorpuszunk kódexeiben az *-nd* jeles igealakok 84%-a (75) a latin *futurum perfectum* megfelelője, 16%-a (14) azonban a szerkezet automatizálódása okán egyéb latin igealakok fordítása.

D) Az *-nd* korszakunk teljes folyamán megmaradt az írott nyelv bizonytalanságot kifejező, mellékmondatbeli jövő idejének, a beszélt nyelvig nem hatolt le. Ámbár az irodalmi igényű versekben élnek vele, missziliseink általában még a hasonló szerkezetekben sem használják: 1507: „*ha . . . vala[m̃y] hazna lezen . . . Az meg ozolyon kozottok*” (NyÍrK. 6: 186); 1526: „*ha iŷten akarja . . . eg mast megh lat̃vk*” (MNY. 37: 205). — Egészen kivételes Drágffynak egy íródeák írta s az erdélyi püspökhöz szóló levelében: 1524: „*ha Iga3 zamoth aad zabadon el bochathja, ha adoffa marad elegeyche megh*” ~ „*ha Iga3 zamoth adand, kegylmednek meg ne hagya bolgathny de ha adoffa maradand . . . Ne fogyon melletthe*” (MNY. 25: 69).

E) A különböző jövő idők használata tehát elég következetesen megoszlik aszerint, hogy írott vagy beszélt nyelvi szövegről van-e szó. A latin hatásra a fordításirodalomban elburjánzott *-nd* és az ugyancsak latinos *-andó/-endő* + létige szerkezet nem jut le a beszélt nyelv szintjéig, de meglehetősen ritka lehetett a latin *coepi* vagy *incipio* igéknek megfelelő *kezd* igével alkotott összetett jövő is. A beszélt nyelvben legáltalánosabb volt a jelen idő jövő szerepben, az összetett jövők közül pedig a *fog* segédigével alkotott jövő. Az írott és a beszélt nyelvváltozat e különbségét érdekesen tükrözi Sylvester Grammatikája [1539.], melyben a *futurum* paradigmái között csak a *[szeretek, szerezcz, szeret iouendöre* („*Futurum exprimere nequimus, nisi circumloquamur*”: K3r) és a *mikoron [szeretendek, szeretendesz, szeretend* (K4r) található. Ám ugyanakkor nemcsak Újtestamentumában, hanem magában a Grammatika példamondataiban is bőségesen találni *fog* igével alkotott analitikus jövő időt. Így a névelőről szóló részben: „*Es lifzen az utollo napokban, az ilten monga, ki fogok otteni az en lelkemből minden teltre, es profetalni fognak az tū fiaitok, es az tū leañitok. Az tū iffiaitok látalt fognak lātni, es az tū uinēitek ālmat fognak lātni.*” (D3r). Sylvester tehát teljesen magától értetődően és oldottan használja azt a *fog*-os jövőt, amit nyelvtanában a paradigmák között meg sem említ.

A feltételes mód

A következőkben külön választjuk az igemód főmondatbeli, önálló használatát mellékmondatbeli előfordulásaitól. Ezt a kései ómagyar korszakra vonatkozóan azért szükséges megtenni, mert bár többnyire mind a fő-, mind a mellékmondatban hasonló szerepkört tölt be az igemód, a mellékmondatbeli, függő használat körét a korszak latin hatása erősen kitágítja.

A feltételes jelen szerepe főmondatbeli, önálló használatban

A feltételes igealakokon kívül gyakran különböző egyéb elemek: modális jelentésű igék, indulatszók, módosítók erősítik az adott funkciót. Ezek a szerkezet szerves részei, ezért a továbbiakban ezekre is figyelemmel leszünk.

A) Ó h a j, k í v á n s á g: NádK. 334: „*Akar čak ilyen volna a gonozok-*
nac vegezeti, es ekeppen *megmenekódnene*c a nag' góttremtől”; CzechK. 52:
 „az kýth kýwan *czak foghathnaa*”. Kívánság, óhaj kifejezésére még más latin
 minta ellenére is ezt az alakot használja a fordító: FestK. 368: „*O ha* valami-
 koz *le efnyek* een nyakambol [az iga]”: *O si tandem excidat a collo meo. A*
beszélt nyelvből is gyakori: 1515: „*cag ne maradnek* myndenestwl fokwa
 jresen” (LevT. 2: 2); 1520 k.: „en ream ew zemeyth wayha fordetannaya”
 (RMKT. 1²: 486).

B) Udvarias felszólítás, kérés: A következő mondatokban a *kell* ige feltételes módja a szigorúbb felszólítást udvariasabbá teszi: 1526 e.: „Io iſtuan vram meg *kellene* emlekevzned rola. mene ioual volt kegyelmednek ez zent egyház. es *nem kellene* haborgatnod ez zent egyház iobbagy” (MNY. 43: 158). (E helyett áll: „megemlékezz és ne háborgasd!”). — Máskor az *akarnék* 'szeretnék' feltételes módja indítja a kérést: JóKk. 38: „En *akarnék* valamit te veled *zerzenem*”; PéldK. 69: „*akarnam* meg tudnom my hazna vagyony ennek”. De a pusztá feltételes mód is lehet az udvarias kérés kifejezője: a következő mondat első ígéje felszólító módban, a második udvariasabban, feltételes módban kér: 1515: „az Wz Janosal walo dokotyš *wekeze el k.* ... thowaba az abranŷ apat wr dolgat ŷs *wekezne el k.*” (LevT. 2: 2); 1529: „ha k. thecŷk, *grnaŷa* hwshagŷo wasarnap elet walo wasarnapra” (MNY. 37: 277).

C) **Lehetőség:** A feltételes jelen fokozhatja a *-hat/-nei* képző potenciális értékét: NádK. 317: „Mind ez velagh néve sem *ielonthhetne meg* [*dicerent*]”; 1533: „Nem hog harmincket forintot deh bizon cak kettöt sem *athatna*” (LtK. 1: 141).

D) Bizonytalanság, kétség: Jellemző módosítószó kísérheti: a *netalántán*: PéldK. 66: „ha fokayg teged nezendlek ... *netalántan* az fewldre ... *esneem* es onnet *fel nem kelhetnek*”; 1533: „ha en thudnam hogh' k: myath el mulneyek *ne talantan* en egyeb vttal *megh zerezhethnem* (MNy. 37: 353).

E) Feltételeesség: Önálló főmondatban ritka: 1530: „erről sokat írathunek kegyelmednek” (MNy. 37: 279); rendszerint egy feltételes mellékmondathoz tartozó főmondatban található: 1526: „sokat írnek ha sok dolgom nem volna” (MNy. 37: 204).

F) Olykor a feltételes mód jelen ideje a beszélőtől nagyon is érvényesnek tartott álláspontot fejez ki: NádK. 320: „Atte palafod čak *aleg erne* ket garaft” (‘alig ér’; a latin indicativust használ: *valet*), 1527 k.: „nem *hijnned* ha jřnam es” (MNY. 37: 206); 1530: „*jđeje volna* hogh the keghelmed *jđe lathna*” (MNY. 37: 281). E funkciónak különleges példája a következő mondat: CornK. 1r-v: „... zent anfelmoľnak mondafa zerent. kř vgy mond. Ha crifust my atyankřya ... *tahat mřre nem volna mř anyank az.*” aky zvlte amř atřankřfat crifuft. *olyha az mondanařya. byzonyaban my anyank.*” A mondat egyik érdekessége, hogy a latin „*mater nostra non est*” indicativusát fordították feltételes móddal; a másik pedig, hogy a fordító vagy a másoló maga is kifejti a „mřre nem volna mř anyank” jelentését (ennek a megfelelője nincs benne a latinban): „*olyha az mondanařya. bizonyaban my anyank*”.

G) Előfordul méltatlankodó kérdésben is: TelK. 23: „*mi nem-de elegy volna eh enneköm ameddvegnec zidalma*”: *nonne sufficet mihi* (a latin coni. praes. im.-ot használ!).

A feltételes jelen szerepe a mellékmondatokban

A feltételes mód jelen idejét tartalmazó különböző alárendelt mondatok egy részében az igemód jelentése azonos az önálló főmondatbeli szereppel. E mondatok fokozatos mellékmondattá válása rendszerint ki is mutatható, minthogy nyelvünk a korábbi szerkezet típusokat is megőrizte.

A) Még két önálló mondatnak is tekinthetők a következő példák, melyekben elől áll a (leendő) mellékmondat (a mondatok közé virgulát teszünk): Kívánság kifejezése: 1530: „*chak ennek az fele volna es | jo volna*” (MNy. 37: 278); 1530: „*chak az hűth felewl ügyenesethnenek meg: | ozthan mynden dolog yolwolna*” (MNy. 37: 350). — Kérés, lehetőség: 1530: „*chak the k. wthwen lowon wallo emberth kuldenie, | egiez mynd a feld nepe melem thamadna*” (MNy. 27: 73). Ezek a feltételes mellékmondatok előzményének is tekinthetők.

B) A (leendő) főmondat van elől, de kötőszó még nem teszi szorosabbá a kapcsolatot. Udvarias kérdés: 1533: „*kenyergek thouaban | te kegyelmed ruhamat se felelytheneije el*” (MNy. 37: 355); 1524: „*kyrem kegelmedeth | Irnal egy leweleth neky*” (MNy. 25: 70). — Bizonytalanság: VirgK. 38: „*kemlyk vala, | mit belwl vele czelekwdneek*.”

C) Kötőszó már van, a mondatok viszonylagos önállósága mégis abban áll, hogy a mellékmondat megelőzi a főmondatot. Kívánság: NádK. 323: „*hog zolgalo leañod lennec, | engöm neköd adoth*”; a főmondatba beékelve: PéldK. 74: „*Nemynemew bewleth | hogy az halalt yonkab ezeben tarthatna . . . zerze ez verleket*”. Lehetőség: SzabV.: „*ky akarna | az valnek Charhoz*”.

D) Végül az elől álló főmondathoz alárendelő kötőszó kapcsolja a mellékmondatot, s ennek feltételes módú állítmánya betöltheti ugyanazokat a szerepköröket, melyeket önálló használatban betölt. Kívánság, óhaj: Jók-K. 40: „*Es paranczola tarfynak hogy ewhozga [zenkű ne menne]*”; 1524: „*felek raytha hogh azon modon Ne tenne mynth az en atyámfyanak*” (MNy. 25: 68). A kívánságot kifejtő mellékmondat az önálló használatban is gyakori *csak* nyomatékosítóval indul: 1530: „*azerth nem hatthak az nepeth ew nekű tharthany: hogh chak the kegyelmednek segethsegel ne leheethne*” (MNy. 37: 280). — Udvarias kérdés: 1515: „*kerlek en zerethew atyam hoog zolnal ersek uramal az en dolgomrol*” (LevT. 2: 2); 1537: „*follon: k: balinth vramnak hogy . . . terekedneek kyralnal hogy az fegen nep marhaya hatra adatneek*” (MNy. 2: 211). — A beszélőtől érvényesnek tartott igazság: 1521: „*jth ni[n]ch az porkolabnagh anni hazna mith egy thwghmon erne*” (MNy. 16: 17); 1524: „*kyben . . . minekynk fenyh [!] ketlegonk ninenchen hogj ylh nagy keremellonketh the felleged hejaban hudna*” (MNy. 19: 127). — Lehetőség: 1526: „*ha ysten azt akarna hogy yt en megh halnek*” (MNy. 37: 205). A SzékK. a latin praeteritum imperfectumot vagy az accusativus cum infinitivót is feltételes jelennel fordítja, hogy a lehetőséget jobban érzékeltesse: SzékK. 12: „*ottoгон öröznenek, holott, az hegeknek kőzötte, zoros wth lehetne [esse poterat]*” (~ BécsiK. 15: *lèhètuala*), 25–26:

„kyěvda ez, az ky ezt mongá, hog̃ ... *ellene alhatnanak*” : ... dicat *posse resistere*. — Bizonytalanság, kétség: JókK. 43: „Es gondoluan hog̃ kyűewl *ymmadkognak [oraret]*”; NádK. 320: „nem hizom hogh atte baratid ... *adnanuc ṽth* zanto földet ... hog̃ meg valtananac a kenochol”. — Feltétel (gyakran elő áll a mellékmondat): JókK. 41: „ha nem *fele(e)ne* legottan el terne”; 1525: „Ha *tehetnȳm* ees *Illenek* eremest tennȳm” (MNY. 37: 204).

Latin hatás és magyar nyelvszokás

1. A magyar nyelvszokás egybeesik a latin nyelvhasználattal, itt tehát latin hatást nem kell feltennünk: PéldK. 70: „ha ennek ellene *tennel* nem yo kazas *volnal*”; Contrarium si *faceres*, non bonus messor *esses*; MargL. 11: „mýnt ha mýndenkoron . . . *latnaŷa*. az vr istent”: ut semper videret Dominum.

A magyarban azonban a mellékmondattá váló kivánság inkább felszólító módot igényel: 1510: „irtham rola Deeshazy Isthwannak . . . hogy *ky yewyeen ees ez . . . dolgoth meg lassa*” (KárOkl. 3: 71); 1529: „ennekem kenyergetek baratym hogy *irjak* melette” (MNY. 37: 277); stb.

ban coniunctivus praesens imperfectum (a magyar felszólító mód), másrészről állítmányát coniunctivus praeteritum imperfectum (a magyar feltételes mód jelen ideje) követi. Ez utóbbinak következetes fordítása olyan mértékben növeli meg a függő (azaz alárendelt mondatban kifejtett) kívánságok esetén a feltételes mód használatát, hogy ezt már nem vezethetjük le mindig esetleges magyar előzményekből, hanem közvetlen latin hatással is számolnunk kell.

Gyakori a szó szerinti fordítás: JókK. 41: „paranezola iraterneonak hogy twebzer ne menne hogzaja... Es... lemmjtt ne volna”:... imposuit, quod twebzer ne menne hogzaja... Es... lemmjtt ne volna”:... imposuit, quod non... iret... nihil loquendo accederet; DöbrK. 381: „be iöve... az kiral: hog latnaia, az le vlteket”: Intravit... ut videret. A következő mondatban a BécsiK. fordítója a latinos, a SzékK. párhuzamos szövegében Nyújtódy And-rás a magyarosabb megoldást választja: BécsiK. 17: „pazanolt onèkie hog ki mènènc onnan z lakoznanac Czäban”: praecepit eis ut exirent inde et

habitarent in Charan ~ SzékK. 18: „porončolt ô nekyk, hog onnan *el ky yôyene- nek*, es *lakozzanak* karramban”. Máskor a latin igeneves szerkezetet a BécsiK. is igenévvél, a SzékK. latinos feltételes móddal fordítja: BécsiK. 15: „*pazāLola egbe gôlni*”: *adunari* praecepit ~ SzékK. 10: „porončola, hog ... *egbe gôle- keznek*”.

Eddig eredeti magyar szövegeinkből is olyan példákat idéztünk, melyekben a főmondatbeli múlt időt — a latinban is szabályos — feltételes mód követi. Az alábbi adatok olyan mondatokat tartalmaznak eredeti magyar szövegeinkből, melyekben nem a *consecutio temporum* szabályainak megfelelően jelentkezik a feltételes mód: főmondatbeli jelen idő után is ez áll felszólító mód helyett: 1524: „*felek raytha hogh azon modon Ne tenne mÿnth az en atÿamfÿanak*” (MŰy. 25: 68); 1524: „*kerÿek the fellegedeth ... hogj ... jdeghennek ne adna*” (MŰy. 19: 127); 1527 k.: „*ÿm ezen kerem k. ... hogh k. az ydeÿgh ne menne waydahoz*” (MŰy. 37: 206); stb. Ezek az esetek kétféleképpen ítéltetők meg. Ha latin hatásra gondolunk, ezekből arra kell következtetnünk, hogy már a kívánságot, óhajt kifejező mellékmondatok általánosan használt igeidejévé vált a feltételes jelen, nemcsak a latin szövegtől, hanem a latin grammatikai előírásoktól is függetlenül, mégis, latinos szerkezeti automatizmusként terjeszkedve a magyarosabb felszólító mód rovására. Az is lehet azonban, hogy egy a magyarban is természetes szokásról van szó: a főmondatból mellékmondattá degradálódott kívánságok megtarthatták eredeti feltételes módjukat még jó ideig, latin hatás nélkül is. Talán ezt támogatják a következő mondatok, melyekben egyforma természetességgel használja a levélíró egyszer az egyik, másszor a másik igealakot: 1512: „*ÿrtham wala neked ... hogj ... ne hadnal ... azyrth kyrlek ... hogj ... ne hagy ... czakakar ... keth zaz forynthoth kyldenil az wagy hoznal*” (KárOkI. 3: 86); 1524: „*fellegednek kenÿergewnk hogj felleged paranczolyon bochassa el az mÿ atÿank fÿath. ees marhayath adÿak megh*”, s ugyanebben a levélben később: „*Fellegedeth kerem hogj parancholna nekÿ hogj menne bee adna zamoth*” (MŰy. 25: 68).

3. Biztosan latin hatással kell számolnunk azokban az esetekben, amikor a magyar nem kíván feltételes módot, s nem is indokolható annak jelenléte, mégis azt találunk a mondatban. A magyar kijelentő mód helyett a latin *coniunctivus* szó szerinti fordítása mindig latinizmust eredményez. Így a függő kérdésekben, a mondást, érzékelést, történést jelentő igéket követő mellékmondatokban, a következményes, az időhatározói mellékmondatok egy részében a latinban kötelező a *coniunctivus*. A latin hatásnak különböző fokozatai vannak:

A) Szó szerinti fordítás: JóK. 43: „*hogÿ meg. hallana mÿtt mondana*”: *ut audiret, quid diceret* (VirgK. 41: ugyanígy); MünchK. 85vb: „*Iouènec ... z latic hol lakoznec*”: *venerunt et viderunt ubi maneret* (JordK. 626: ugyanígy).

B) A latin hatás következő fázisa, hogy az említett mondatfűzésekben a latinos feltételes mód olyankor is jelentkezik, amikor a latinban más megoldás, például igeneves szerkezet van, illetve ha a fordító teljesen szabadon tolmácsolva az eredetit, olyan mondatokat is beilleszt a szövegbe, melyek a latinban nem voltak benne, s ezekben is latinos igemódot használ: NádK. 327—8: „*nem aleytôd vala hog meg halnal*”: *mori non putaveras*; CornK. 54v: „*mykoron evk alonnnanak*”: *ipsis dormientibus*; VirgK. 41: „*mikor volna hod*

86va: „nē volna kellēmētes . . . hog valaki *tanofagot vallana* [*testimonium perhiberet*]” ~ JordK. 629: „. . . *býzonfagot teeĝen*”. A latinos és magyaros megoldást egyszerre érzékelteti a DöbrK. egy zárójelbe tett javítása: DöbrK. 376: „latwan mi nemmen. [!] elő heft *valogat[na]nak* vačorakon”: intendens quomodo primos accubitus *eligerent*. Valószínű, hogy a másoló spontánul a magyaros kijelentő módot írta le, s később latinosította feltételes móddá az igéalakot a [na] betoldásával.

A feltételes mód jelen idejének mellékmondatbeli használatát, a latin hatást, illetve az annak való ellenállást alapkorpuszunk azon szövegeinek szoros vizsgálatával végeztük el, melyeknek latin eredetije rendelkezésünkre áll, a latin–magyar szövegek tehát szembesíthetők. Az alábbi statisztika nem tartalmazza azokat az eseteket, melyekben mind a latin, mind a magyar egyformán feltételes jelent kíván.

	Latin hatás		Magyaros megoldás
	Szó szerinti fordítása a conl. praet. imp.-nak	Egyéb latin igealak vagy hiányzó latin szöveg helyén jelentkező latinizmus	A conl. praet. imp.-nak a magyar szövegkörnyezetben igényelt magyaros megfelelője
XV. sz.	78 (85%)	9 (10%)	5 (5%)
XVI. sz.	93 (54%)	63 (37%)	16 (9%)

A táblázat egyrészt a latin hatásnak és az írott nyelvi norma alakulásának mechanizmusát, másrészt az írott és a beszélt nyelvváltozat küzdelmét tárja fel. Míg a XV. sz.-ban a latinos feltételes módok túlnyomórészt a szó szerinti fordításból adódtak, a XVI. sz.-ra az a kategória ugrik meg leginkább (%-ban közel négyszeresére nő), amely latin minta nélkül is latinos feltételes móddal él. Ez arra utal, hogy a feltételes jelen bizonyos mellékmondat típusokban az írott nyelvi norma részévé vált. Ám hogy ugyanakkor a magyaros megoldás is csaknem kétszerese lesz a korábbi arálynak, mutatja, hogy a latinizmus nem tud véglegesen tért hódítani, unos-untalan meg kell küzdenie a beszélt nyelvváltozat hagyományaival.

Eredeti magyar szövegeinkben természetesen gyakori a magyarnak megfelelő igemód: 1531: „kegyelmed fogada hogh . . . Zarvaskendre . . . *Jew*” (LtK. 1: 136); stb.; mégis — mint korábban láttuk — latinos megoldások is vannak.

Alapkorpuszunk eredeti magyar szövegeinek mellékmondataiban a latinos, illetőleg magyaros használat arányai a következők:

Latinos	Magyaros
21 (38%)	34 (62%)

Ez az arány arról tanúskodik, hogy bár a magyaros megoldás a túlnyomó, a normatívvá váló latinizmus itt is erőteljesen terjeszkedik.

A feltételes mód múlt idejének önálló használata

A feltételes mód múlt ideje önálló használatban ritka, többnyire mellékmondat csatlakozik hozzá, s azzal együtt értelmezhető az igealak szerepe.

Kívánság: NádK. 316: „Iai enneköm hog zűlettem volna, *iob* anámnac meheből a lerbe *vitettem volna* legottan, es ekkeppen *megzabadultam volna* ez zörnű kentol”. A mondat első felének van meg a latin megfelelője: „Heu! quod fui nata? *Utinam* ad tumulum fuisset translata”. Az *utinam* azt sugallja, hogy a *iob* 'bár' jelentésben állhat, nem pedig egy „jobb lett volna” főmondatot rövidít; vö. még NádK. 333: „O iai enneköm *iob inžen se zűlettem volna*”. — **Méltatlankodás, szemrehányás:** 1527 k.: „soha *nem hýjthem volna* hogh k. ýllegghen zeressen adomanth waydanak harom warayrth *sem kelleth volna* k. ýnnen elmenný (MNY. 37: 206); 1530: „*nem hýjthem volna* soha hog chýak enne thwdomanýa legýen Waychprokarnak es az thwbýnek” (MNY. 37: 279). — **Lehetőség, illetve feltétel:** 1530: „a koron eleg nepethek wolth. es az thý magathok nepewel es kenýen *ký zedethhethehek volna* es ýob wolth volna hogh thýmagathok ozthozthathok volna az pýnzél” (MNY. 37: 280); 1530: „*Irtham volna* kegýelmednek de akor nem wolth semý zerzamom” (MNY. 37: 278).

A feltételes múlt a mellékmondatokban

A feltételes múlt a mellékmondatokban részben eredeti szerepköreit viszi tovább. **Kívánság:** 1530 k.: „En csak azýrt menthem wala papara, hogh ha az Emberwel oth nalad zembe *lehetthem volna*” (MNY. 16: 18). — **Feltevés, állítólagosság:** 1526 k.: „wgh eerthetthem wala hog az een thýzthessegem ellen *eyjthetthed volna* az zookath” (MNY. 37: 205). — **Lehetőség** (a ható ige erejét fokozhatja): SzékK. 22: „es nem wolt, ky *meg nyomorgathatta volna [insultaret] ez népet*”; 1533: „Nem volt lync es honnan zegen magat *segethette volna*” (LtK. 1: 142). — **Potenciális feltétel:** 1524: „ha jmar... *el atad volna*... kerýek...” (MNY. 19: 127). — **Irreális, meg nem valószínű feltétel:** 1530: „Azt es býzonýal thwdýa kegýelmed hogýha mý ide nem *juthwnk volna* wk Zombathhelyth megh nem wethek volna” (MNY. 37: 278). — **Irreális körülmenyek hasonlításban:** NádK. 321: „A telt feyet fel emele olmint *megeleuenúlt volna*”; ÉrdyK. 511: „falay ha mynt aranyas byborral barfonnyal *bel vontak vona*”.

Latin hatás és magyar nyelvszokás

A latin hatás, illetve annak lehetősége szempontjából a mellékmondatokban előforduló feltételes módú múlt idők több csoportra oszthatók.

1. A magyar nyelvszokás egybeesik a latin nyelvhasználattal, itt tehát latin hatást nem kell feltennünk: JókK. 44: „ha fewld *meg nyjta volna* magat /*.* ewrewmelt magatt el reýttette volna”: si terra se *aperuisset*, ibi se libenter abscondisset; NádK. 332: „istent ha *zeretted volna*... tegöd megnem ált volna”: Si Deum... *amasses*... non... *decepisset*; stb.

2. A latin hatásnak több fokozata van:

A) Szó szerinti fordítás. A magyar kijelentő mód helyett a latinban kötelező coniunctivusnak feltételes móddal való fordítása latinizmust eredményez: BécsiK. 17: „Es meghizdettétéc... hog... *bè rëkéztéttekuolna*”: *Annuntiatumque est... quod... conclusissent*; MünchK. 40rb—40va: „a nē-bezi... tuduan mel *lotuolna o bēne*”: *Mulier... sciens quod factum esset in se*. — Leggyakoribb előidejű időhatározói mellékmondatokban: JókK. 42: „Es *hogj a cellaba mentuolna es mondot uolna*”: *Et quum... introisset et dixisset*; MünchK. 17ra: „*mikoz meguégèztè uolna i^o è bēzedekèt... èlmène*”: *cum consummasset... transiit*; DöbrK. 375: „*kit hog latot volna [cum vidisset]* kōñöröl vala *† raita*”.

B) Ezek analógiájára hasonló mondattípusokba latin hatásként átkerül a feltételes múlt akkor is, ha a latin eredeti más megoldást, például igeenes szerkezetet használt, vagy amikor a fordító, nem ragaszkodva szorosan az eredeti szöveghez, szabadon tolmácsol, s a latinban nem szereplő mondatokat is betold a szövegbe. Mondást, érzékelést, történést jelentő igék után, függő kérdésekben például egyre-másra jelennek meg a latinos feltételes múltak: CornK. 54r—54v: „*meg hyrdeteek az papyfeyedelmeknek... hogy angyalt lattak volna... es hog criftus fel tamadot volna*”: *nunciaverunt... quod viderunt... et Christum surrexisse*; KazK. 72: „*hyre lōn... hog fya elek el futot uona*”; SándK. 29: „*keerde őket vrok mire ol*” hamar *meg ióttek volna*”; stb. — Gyakori időhatározó mellékmondatokban: MünchK. 86rb: „*Hog ke koftolta volna [gustavit]... a bozza lot vizèt*”; SándK. 25: „*es hog oda mentenek volna. monda*”; VirgK. 41: „*mikor kedig az hod az w fenet kiboczata volna*”: *lucente luna*; stb.

C) Ugyanezekben a mondattípusokban eredeti magyar szövegeinkben is megtalálható a feltételes múlt: SzabV.: „*mjkor Volt volna... elw alom kor*”; 1530: „*ez el mwlth wosarnapon hallam meg hogh Kewzegre joth volna*” (MNY. 37: 280).

D) Végül a legintenzívebb latin hatásra azok a feltételes múltak utalnak, amelyek nemcsak a latin szövegtől, hanem a latinos consecutio temporum szabályaitól is függetlenül, csupán a megszokott szerkezetek, mondattípusok automatikus használatával terjednek tovább már főmondatbeli jelen időt követő előidejű mellékmondatokban is. Igen gyakori a mondást jelentő igék után: 1530: „*ew azth mongya hogh az Erdewdy Pether dolgath kyralnal megzerzethek volna... azth mongya hogh the keghelmed Banffy Anthalnak jo sūmma pynth [!] adoth volna*” (MNY. 37: 280); 1533: „*panazolnak nekem ez en zolgaym... hogh nimj dezma aztagok wolt volna Karazba(n) kyt ewk pinzeken vewttenek volna, The K. el cziplette*” (MNY. 21: 120). — Ezekben rendszerint benne van a feltevés, az 'állítólag' jelentésmozzanata is, s valószínűleg ez is erősítette a latin befolyást. Így válhatott szinte kötelező használatúvá a feltételes mód a peres ügyek leírásában: 1516: „*ez latthyathyk Myerth ez Zekel Myklo6... Montha wolna ez Nelepeczy ferencz nek hog ew... akartha wolna Zekel Myklo6th megh ethethny akkoron ez Nelepeczy ferencz eth felelthe wolna hogh walaky eth... montha wolna ewnekj hamyffath thewthwolna*” (MNY. 52: 368—9).

A hivatalos iratok nyelvébe így felszívódva, már akkor is élnek az igealakokkal, ha nem állítólagos dolgokról van szó, hanem éppen az elismervények, menedéklevelek szigorúan vett tényeiről, ha azok előidejűek: 1493: „*en ver andras adom en kezem yrassat hog ados volt volna en nekem erdv hegy balas*

zaz forintal . . . es az zaz forintnak hvzat meg adta" (Nyeml. 156); 1504—1507: „ez ver Andrasnak menedek lossoneczj lazlo felvl ez ydeyg valo dolog ky volt volna mindenestvl" (MNY. 9: 444); 1520 k.: „Engemeth megj Elgytheth mynden ygassagombwl ky Engem yletheth volna" (Nyr. 36: 168).

Az előidejű időhatározó mellékmondatok *mikor, miután, hogy* stb. kötőszava latinos szerkezeti hatásként ugyancsak automatikusan vonzza a latinos feltételes múltat (bár leveleinkben ez a mellékmondat típus természeténél fogva meglehetősen ritka, inkább történetleírásokban szerepel). Egy végrendeletből idézhető: 1517: „*mijkoron az yngho marhath ewth rezre oztotak volna*, az egyk rezeth kewlchek lelkemerth" (TörtT. 1890: 558).

3. A latin minta ellenére magyaros nyelvhasználat kijelentő módja meglehetősen ritka: JókK. 47: „*hogj bel boczattamuala lewlek*": Quod quum fecissem, inveni (a magyar más igét használ, kötetlen tolmácsolásban); MargL. 9: „*mynd addyg mygnem be telljesshevtte*": donec recuperasset.

A latin hatás arányai a következő táblázatokból tűnnek ki. Természetesen nem vettük számba azokat a példákat, melyekben a latin és magyar igény egymásnak megfelel:

A kódexekben:

	Latin hatás		Magyaros megoldás
	Szó szerinti fordítás	Más latin megoldás vagy hiányzó latin szöveg helyén jelentkező latinizmus	A conl. praet. perf.-nak a magyar szövegkörnyezet igényelte magyaros megfelelője
XV. sz.	15 (72%)	5 (23%)	1 (5%)
XVI. sz.	25 (43%)	29 (50%)	4 (7%)

Eredeti magyar szövegeinkben:

Latinos	Magyaros
21 (87%)	3 (13%)

Mindkét táblázat azt sugallja, hogy kései ómagyar kori írott nyelvi szövegeinkben a feltételes mód múlt ideje latin hatásra erősen felszaporodott. Az időhatározó mellékmondatok feltételes módja az írott nyelvi normát egyre erőteljesebben jellemző latinizmus lehetett a kései ómagyarban, s utána még hosszú ideig. Lehetséges, hogy a latinul tudó műveltebb réteg beszélt nyelvébe is be-beszüremkedett, de valószínűtlennek látszik, hogy a mindennapi nyelvhasználatban közönséges, általános lett volna.

A felszólító mód

A felszólító módú alakoknak is külön vizsgáljuk önálló, illetőleg mellékmondatbeli használatát. Az előbbiben elsősorban a modalitás érvényesül: legtöbbször a beszélőnek egy helyzettel kapcsolatos érzelmi, akarati állásfoglalását, a valósághoz való viszonyát fejezi ki az igemód; az utóbbiban korszakunkban latin hatással is számolnunk kell.

A felszólító jelen szerepe önálló használatban

A) Felszólítás, parancs, utasítás, tiltás: Elsősorban E, T/2.-ben használatos: 1418—1422: „Heember hee *halgass*” (Gl.); SándK. 23: „*haŷ meg nyakad az istenőknek*”. Váci Pál az apácáknak szóló regulák fordításakor olykor a latin 3. személy helyett a magyarnak jobban megfelelő 2. személyt használja: BirkK. 2b: „feiedelm azzőnak mīt aňatoknak *engegetek* [*obediatur*]”, de ezek az utasítások a magyarban is gyakran 3. személyűek: 2b: „Az azzőn kedig ki nectek feiedelmetek . . . on magat io tetemēnek *adga* peldaiol . . . *Meg feggen* űgulmatlaňokat, *meg batorohan* felekeňeket”; az általános alany (T/3. szenvedő igealak) is utasítást fejez ki: 3a: „*inxek* etet . . . *izgaffak* . . . tvredelmeflegre”, 2b: „[ez könyvecske] egczer hetbe nectet [1] *meg oluafassek*”; 1502: „Ez lewel *adassek* Imrech vramnak” (MNy. 37: 203). — A feltétlenül teljesítendő parancsot kifejező latin futurum imperfectumot a magyar általában értelemszerűen felszólító móddal fordítja: JókK. 38: „En boczatok te hozgad en tarlimbalol kettewt Es te *meg mutassad* az hegyet ewnekýk” : . . . et vos mentem illum eis *montrabitis*; BécsiK. 12: „Meň ki nap űgat felē valo mēdz ozzag èllēn . . . z mēdz kofalos vazoft ènnēkēm *ēngēztēl*” : Egredere . . . et . . . *subiugabis*; BirkK. 3b: „az penat *tvrio*” : poenam *sustinebit*. A latin coniugatio periphrasticával kifejezett szükségességet is gyakran felszólító mód adja vissza: BirkK. 4a: *meg ogak* : *cavendum est*, 4b: *mondak el* : *pronuntianda sunt*. — A tiltás is leggyakrabban 2. személyhez szól: MünchK. 11rb: *Ne pazaznalkoggal*, 11va: „*ne ēskeggel* hamiffan”; de lehet 3. személy is: SzabV.: „Ezt fenky kywul *meg se mafollja*”; DöbrK. 378: „ki oroz vala. Imar *ne orozion*”. A latin a tiltást gyakran *noli*, *nolite* igékkel erősíti, fokozza. Ennek szó szerinti fordítása latinizmus: CornK. 55v: *ne akary engem illetned* : *Noli me tangere*; DöbrK. 378: *ne akariatok binőznőtők* : *nolite peccare*. Máskor ugyanaz a kódex is magyarosan fordít: DöbrK. 378: *Ne ajgjutok helt őrdőgnek* : *Nolite locum dare diabolo*, 379—80: *borral meg ne* : *rezegőlletek* : *nolite inebriari vino*.

B) Intés, figyelmeztetés, tanács: Általában ez is 2. személyű: MünchK. 72vb: „Mikor hiuattatol a' mēñekēzobē *ne vl' a' fō hēlrē*”; PéldK. 71: „*vygyazzatok* mert nem tугyatok mykoron meg haltok”. Lehet 3. személyű is: DöbrK. 378: „Nap *el ne űgoğek* ti haragtokon”.

C) Buzdítás: Szólhat 2. személynek: DöbrK. 379: „*bizial* fiam *meg bočannak* neked te bñid”; 1526: „semmith *ne bankogyl* merth Isten mind yol agya” (MNy. 37: 204). Lehet 3. személyű is: SzabV.: „Ma ymar w erettek *ymagylon* . . . yftennek nag halat *agyon*”. De ez a coniunctivus hortativusnak is nevezett funkció általában a T/I.-re vonatkozik; a SzabV.-ban egyenesen arra szolgál, hogy a hallgatót, olvasót is bevonja a történetbe: „Ezt mi *hagywk*

münd vgjan azonba ... De *yelenchwk* Alybeg *ýwuefeth*"; DöbrK. 371: „Ha lelekben elönk. lelekben *iarionk* es”.

D) Kérés: Általában 2. személynek szól: Apork. 124: „*teg* irgalmaffagot en uelem ... *zabadeh meg* engemet”; 1525: „hogy en oda hozzyad nem mentem, ezt semmy, ydegensagre ne *weghyed*” (Nyeml. 237).

E) Kívánság, óhaj: Rendszerint 1. vagy 3. személyű igealak: FestK. 375: „te yrgalmaffaagydroi loha *el ne feletkezyem*”; a kívánságot erősítő indulatszóval: FestK. 381: „*chak ne wezyek el*”; 1485: „*leghe* kenweb ynhanak” (RMKT. 1²: 477); 1526: „*agja ysten* minden *ýo* egeseget” (MNY. 37: 205).

F) Kétkedés, bizonytalanság: A dubitativus coniunctivusa általában 1. személyű: FestK. 366: „*Malth* azezt *myt thegyek* ... *howa fozdwljak*”; TelK. 21: „*maftan en myt tegek*”.

G) Méltatlankodó kérdés: PéldK. 74–5: „*myre zereffem* en azt azky keferew vegezetewt yger”; CornK. 55r: „*Myre ne syryak*. ha en ... vramat ... megnem lelem”; 1533: „tot orzagbol es ky bontokoztak ites hazok *ne legen*” (LtK. 1: 142).

H) Lehetőség: DöbrK. 376: „ne talantan ... *el iöön*”; NagyszK. 7: „mikeppen *leheffen* ez hog zeretetőfnec lattaffec”.

A felszólító jelen szerepe a mellékmondatokban

A különböző alárendelt mellékmondatokban a felszólító mód jórészt úgy alakult ki, hogy két, eredetileg önálló mondat csatlakozott egymáshoz, közülük az egyikben (a későbbi mellékmondatban) a felszólító mód az önálló használatban ismert szerepkörök valamelyikét töltötte be. A mellékmondattá válás különböző állomásai a kései ómagyarban is megtalálhatók.

1. A két mondat önállósága akkor a leghangsúlyosabb, ha a sorrend is olyan, hogy elől áll a leendő mellékmondat: ez ekkor még akár külön főmondatnak is tekinthető. (A két mondatot virgula választja el.) Kérés: SándK. 22: „*Mukafd meg | kerle[e]k*”. — Óhaj: 1533: „*ne legýjek el vettet | kegýelmednek kenyérgek*” (MNY. 37: 355). — Kétség, bizonytalanság: FestK. 371: „*Howa fuffak | nynchen wtam*”.

2. A következő fokozatban elől van a (leendő) főmondat, de még nincs a két mondat közötti viszonyt szorosabbá tevő kötőszó köztük. Intés: DöbrK. 373: „*mondam nektek | ne zorgalmaziatok*”. — Kérés: 1523–1526: „*kyrlek | ne refteled hozam yethedeth*” (MNY. 26: 150). — Kétség, bizonytalanság: 1530: „*nem thwdom | myth thegyek*” (MNY. 37: 352).

3. Átmenet a kötőszavas alárendeléshez a közbeékelt vonatkozó névmással indított mondat, mely funkciója szerint főmondat értékű. Kívánság: BirkK. 3a: „Ezen keppen tarxon penitēciat ha ki *kít iftē ne agjon vağ kítel iften veggen* tefti bvnbén efendik”.

4. Végül alárendelő kötőszó fűzi szorosabbá a két mondat közötti kapcsolatot, s ezáltal egyértelműen alárendelt mellékmondattá válik a felszólító módot tartalmazó egyik mondat. Ezeknek grammatikai szerepe valamely mondatrész

mondatban való kifejtése, de jelentésükben tovább élhet az önálló mondatban használt felszólító mód jelentése. F e l s z ó l í t á s, p a r a n c s, u t a s í t á s, t i l t á s: JókK. 44: „paranczolok teneked ... hogy ... *meg alj magadot se indohad*”; 1507: „mýndenemet hagyom az peternek, hog *tanýtaffag* es az Elkolat *el ne hagyaffak vele*” (NyIrkK. 6: 187). — I n t é s, f i g y e l m e z t e t é s, t a n á c s: CornK. 1r: „salamon jnt mýnket ... hog amý annanknak ... tevrueýeet ... *el ne hagyjk de kevrueffek*”; 1530: „wgh bochassa kegýelmed hog thwlýan *jwenek az rabanak*” (MNY. 37: 278). — B u z d í t á s: JókK. 40: „Dragalatof attyamfyaý hýzem hogý mý vronk ... gyczeretýre ... egy helyett *cýjnalyonk*”; BécsiK. 14: „iob hogh èlèuènèn *zolgallonc* Nabuhodonozor ... kizalnac *z alazko[z]ggonc te nèkèd*”; — K é r é s: 1530: „azon kerý the keghelmedeth, hogh the keghelmed *sýessen vele*” (MNY. 37: 351); 1533: „keerem ... hogh ne *halogassa*” (MNY. 37: 354). — K í v á n s á g, ó h a j: SzabV.: „Mýnd valogatotnep ... Meg feregleg hog bezedet *halýon*”; NagyszK. 4–5: „azt kevaýna hog ... akkit ò zeret, az ýtethes *zereffe*”. — B i z o n y t a l a n s á g, k é t k e d é s: 1530: „az mýnth bezedebewl erthem kethseg hogh ýo walaza *legýen*” (MNY. 37: 350). — M é l t a t l a n k o d á s: TelK. 23: „mi nemde eleg volna eh ennekòm ameddýfegneç zidalma ... es hogh ... gòmólçòt ne *vallac?*”; 1530: „nem hýthem volna soha hog chýak enne thwdomanýa *legýen* Waychprokarnak es az thwbýnek” (MNY. 37: 279). — L e h e t ő s é g: MünchK. 86vb: „minèm mèhèt èfm̃g bè o annanac hafaba *z hog èfm̃g ýulèthèffec*”. Lehetőséget fejezhetnek ki a *nincsen*-féle tagadó állítmányú főmondatot követő mellékmondatok: MünchK. 87vb: „nîlèn miuèl *mèzèh*”; DöbrK. 29: „ninçen ki iot *tegen*”; NagyszK. 11: „ninçen elendò embòr ol hog ki ýtet latvan touabba *elheffen*”.

Latin hatás és magyar nyelvszokás

Míg az eddigiekben bemutatott szerepkörök mind a magyarban, mind a latinban felszólító módot (imperativust, illetve coniunctivus praesens imperfectumot) igényeltek, vannak olyan mondattípusok, melyekben a latin coniunctivus helyett a magyar kijelentő módot kívánna, ám a latin szövegek szó szerinti fordítása gyakran latinos igemódhasználatra vezet. Ilyenek elsősorban a függő kérdések: BécsiK. 17: „Möगतoc nèkèm ki *lègèn* ènnép ... auag mellèc ... *legenèc* o vazosoc · mèl *lègèn* o èzèieç” : Dicite mihi, quis *sit* populus iste ... aut quae ... *sint* civitates eorum, quae etiam *sit* virtus eorum; DöbrK. 395: „nem tvdod honneiet *idòn*. avag hova *meýnen*”.

Olykor erősebb latin hatásként az is megesik, hogy a latin indicativust is felszólító móddal fordítják: a latin két külön mondatot használ, a magyarban alárendelt szerkezetben függő kérdés van: DöbrK. 378: „mi teccik nektek criftofrol. ki fia *leçen*” : Quid vobis videtur de Christo? cuius filius *est*? Ugyanez a MünchK.-ben: 28rb: „Mi teçéic tú nèctec x'rol ki fia”.

Gyakoribb, hogy a latinos coniunctivusnak magyaros kijelentő mód felel meg. Olykor régiebb és újabb fordítások közötti különbség is mutatkozik: MünchK. 16ra: „Valamef vazofba ... bemenèndetec kèzgetec ki o bènne *legè* mèlto z oth lakoziatoc” : In quacumque ... civitatem ... intraveritis, interrogate, quis in ea dignus *sit* et ibi manete ~ JordK. 382: „... kezgyetek meg ký *vaçon* ot melto ...”; BirkK. 3b: „tarxa ... mig nem pòriffa valaztuan *lezen*” : obtineat quousque priorissa *sit* electa, 4a: „... hog ... hel'ero *nè* ... *iohel*” : quod ad locum ... *venire non possit*.

Eredeti magyar szövegeink, leveleink a függő kérdésben rendszeresen ki-jelentő módot használnak: XVI. sz.: „Egyeb konfth [kunszt] dolgok wannak benne. Merth mynth *kel* aranyath vagy Ezyfthewth ky walazthanj wyzzel. vagy Mynemew wyzzel *kel* aranyath . . . vagy Ezyfthet czynalni” (MŰy. 22: 146); 1531—1542: „ÿrdmegh . . . myben *all* az dolog” (MŰy. 16: 18).

Mindez azt mutatja, hogy a felszólító mód jelen idejének latin használatára lényegében idegen maradt a mondatszerkesztésben.

A felszólító mód múlt ideje

1. Eleinte szinte kizárólag a latin coniunctivus praesens perfectum fordításaként bukkan elő, annak mintájára alkotott igealak a felszólító mód múlt ideje. Előidejűséget fejez ki a latin consecutio temporumnak megfelelő szabályok szerint. A párhuzamos fordítások egyike rendszerint a magyar kívánta igealakkal él: MünchK. 16vb: „Ne alahatoc hog *ioptem legez* békélegét ézégtenem földzè”: *Nolite arbitrari quia pacem venerim* mittere in terram ~ JordK. 384: „Ne alohat azt hog en *ÿewttem* bekefelegét boczatany ez ffeldze”; MünchK. 17vb: „Nē oluafatoc é mit^{it}tot *legèn* dauid”: *Non legistis, quid fecerit* David ~ JordK. 388: „Nem olwafatoc ee myt *teen* dauid”. Mások ugyanaz a kódex-részlet használja is és mellőzi is a *-t + legyen* igealakot: MünchK. 40ra: „hiz-delfedmg onékic ménnét *tot [fecerit]* tenéked v2 z hog *konqzolt legén [misertus sit]* te zaitad”. (Itt a latin *misertus sit* igealak szerkezeti hatása is érzékelhető.)

2. Olykor latinus szerkezeti hatásként bekerül olyan előidejű mellékmondatokba, melyekben a latin más alakot használt: TelK. 30: „vygadanac . . . ezert hog yr *meg mutatta legón* onékic: az ő *irgalmaffagat*”: *gavisus sunt . . . eo quod dominus ostenderet eis misericordiam suam*; JordK. 624: „hw *yelentette legýen* megh”: *ipse enarravit*. A VirgK. következő mondatszerkezetek, s akkor egyszer a latin megfelelőjét, ezek talán eredeti magyar szövegek, s akkor egyszer a latin consecutio temporum alkalmazásának igyekezete, másszor az anyanyelven beszélő fordító természetes magyarsága tetszik ki belőlük: VirgK. 45: „meg teczik, miken az eg *zolgalt es engedet legien* neki, Imar lafuk meg aztes, miken az viz *engede* neki”. — Magyar nyelvű leveleink közül csak egy hivatalos iratban, Báthory István nádornak II. Lajos királyhoz szóló levelében találunk felszólító múlt igealakot: 1525 k.: „Thahath otthan ghýwlekezefth hýrdeth, ezth kedýglen mynemew zýn alath *zoktha legýen*, azth ew maga thwggýa” (NyK. 28: 77).

3. Egyébként még a kódexekben is gyakoribb a latin minta ellenére is magyaros megoldás: BirkK. 4b: „hanō *meg mōd* a az zemelt kital *hallotta* [audierit]”; FestK. 375—6: „loha el ne feletkezyem Meny gonozokbol *engemet megh mentetteel [erueris]*, ces mykeppen een lelkemeth *el nem hattad* [non deserueris]”. Misszilisainkban sem élnek a felszólító múlttal, olyan helyeken sem, ahol a latin használná: 1524: „adom megh twdnod Mynth *Jartam* Thamas dyakal” (MŰy. 25: 68); 1530: „kýth býzonyal *meg ertheth* es *meg thwdoth* emlekezzek ke, mell nagh zokkal *zolt* ennekem k. ez dologrol” (MŰy. 6: 449). A fentiek arról vallanak, hogy a felszólító mód múlt ideje egyáltalában nem terjedt el még az írott nyelvben sem, a beszélt nyelvtől pedig minden bizonnyal mindig is idegen maradt.

Irodalom

- SZARVAS, Igeid.; SIMONYI, TMNy. 220, 232–7, 258–68, 587–639; MELICH, MNyTK. 14. sz.; KLEMM, TörtMondt. 62–111; GOMBÓCZ: UngJb. 10: 1–15, Mfg. 1–48, Synt. 62–77; MÉSZÖLY, HBTárgy., NytörtFejt., ÓmSzöv.; HORGER, Igerag; Lotz, JókK., UngSprachs. 148–58, Szonettk. 111–34, 164–83; LAZICZIUS, AltNyszet. 103–13; GYÖRKE: Melich-Eml. 95–103; BÁRCZI: MNy. 45: 231–44, NyIrK. 3: 19–32, HB., NytudÉrt. 130. sz.; KÁROLY, BécsiK., ANyT. 3: 85–95; DEME, Nyatlfunk., IgGrSzem. 12–23, AltNyAL 203–8; BENKŐ, Nyjtört., FelvIr. 28–76, 1. OK. 24: 29–48, NyK. 77: 327–44, ÁrpSzöv. 203–17, 235–56; BERRÁR, TörtMondt. 21–2, 78–83; SZABÓ, MMNyelv. 219–25, 235–40; BALÁZS, Sylv., Deáks.; PAPP I.: Nyr. 83: 458–61, MNy. 58: 166–73; TOMPA: MMNyR. 1: 485–99, 2: 129–37; ANTAL: MNy. 57: 273–9, UMNyT. 116–33, MNy. 78: 409–15; TARNÓCZI: NytudÉrt. 58. sz. 314–9; TEMESI: MNyJ. 15: 3–20; SKALIČKA: NyK. 70: 427–30; SAUVAGEOT, EdifLHongr. 76–105; ÉLEKEI: MNy. 68: 303–9, 412–8; VELCSOVNÉ: SzófAltan. 125–33; SZABÓ, MünchK.; JAKAB–KISS, JókK.; BIRKÁ; MEZEY, Deáks.; TARNAI, MagyNyelvIr. 227–84; E. ABÁFFY, IgeragRend. – Kijelentő mód. Jelen idő: MÉSZÖLY: Nyr. 37: 167–70, MNy. 15: 30–2, NytörtFejt. 90–112; PÁNITY: NyK. 42: 183–218; KRÄUTER: NyK. 42: 317–39; LOSONCZI: MNy. 23: 154–62, 24: 183–8; MOKCSAY; KNIEZSA: MNy. 33: 168–9; GYÖRKE: NyK. 51: 54–63; PAIS: NyK. 52: 291–2; HORVÁTH, MNyTK. 61. sz.; VELCSOVNÉ: Nyelv és Ir. 1: 123–31; BÁRCZI, Szótöv. 54–63; IMRE, MNyJRendsz. 326; NYÍRI: MNy. 69: 148–9, NéprNytud. 24–25: 79–90, Hajdú-Eml. 301–5; BENKŐ, ÁrpSzöv. 213; E. ABÁFFY: MNy. 78: 416–25, 84: 401–15; HONTI: NyK. 87: 78–84. – Elbeszélő múlt: SZINNYEI: Nyr. 20: 242–5, MNy. 22: 248–9; PÁNITY: NyK. 42: 183–218; KRÄUTER: NyK. 42: 317–39; ZOENAI: Nyr. 47: 239–41, 49: 125–7, MNy. 28: 161–3; MÉSZÖLY: MNy. 15: 30–2, HBTárgy., NytörtFejt. 93–4, ÓmSzöv. 144–56, 203–5; MOKCSAY; GYÖRKE: NyK. 51: 54–63; HORVÁTH, MNyTK. 61. sz.; BÁRCZI, Szótöv. 54–63, JSFOu. 72: 39, HB. 36–40, 130–1; IMRE, SzabV. 168, 184; RÉDEI: MNy. 58: 430; KÁLMÁN: MNyTK. 140. sz. 117–24; BENKŐ, ÁrpSzöv. 213–7; JAKAB: MNy. 78: 297–304; E. ABÁFFY: MNy. 78: 416–25, 84: 401–15; NYÍRI: Hajdú-Eml. 301–5; DIENES: MNy. 82: 300–17; HONTI: NyK. 87: 78–84. – A -t(t) jeles múlt: MELICH: NyK. 40: 381, MNy. 11: 347–8; PÁNITY: NyK. 42: 183–218; SÁGI: MNy. 21: 65; LOSONCZI: MNy. 23: 151–62, NyÉrt. 2: 5; MOKCSAY; HORVÁTH, MNyTK. 61. sz.; MÉSZÖLY, NytörtFejt. 57–66, ÓmSzöv. 160–4; BÁRCZI, HB. 54–60; BENKŐ, Nyjtört. 16, 21, ÁrpSzöv. 136–7, 215; IMRE, SzabV. 70, 168, 184; NYÍRI: CIFU. 2: 359–66. – Összetett múlt idők: MÉSZÖLY, NytörtFejt. 5–7, 57–66, ÓmSzöv. 160–4; BÁNHIDI, MNyTK. 63. sz. 1–32, NytudÉrt. 12. sz. 5–38; PAIS: MNy. 40: 193–7; BÁRCZI: MNy. 41: 79–81, HB. 54–60; KÁROLY, NytudÉrt. 10. sz. 127–33; IMRE, SzabV. 228, MNyJRendsz. 325; BENKŐ, ÁrpSzöv. 180. – Jövő idő: SIMONYI: Nyr. 42: 71–6; PÁNITY: NyK. 42: 183–218; KRÄUTER: NyK. 42: 333–5; MOKCSAY; MÉSZÖLY, NytörtFejt. 7–12, ÓmSzöv. 187–90; BÁNHIDI, MNyTK. 63. sz. 37–42, NytudÉrt. 12. sz. 52–4; KÁROLY, NytudÉrt. 10. sz. 59–60; BENKŐ, Nyjtört. 82–3, ÁrpSzöv. 213; SZABÓ, MvS. 9–10; BÁRCZI, HB. 101–3; SZATHMÁRI, RNyelvt. 130; KÁLMÁN: Nyr. 96: 392–404, NytudÉrt. 83. sz. 234–6; VELCSOVNÉ: NéprNytud. 19–20: 303–9, 21: 35–45. – Feltételes mód: SZINNYEI: Nyr. 20: 242–5; SIMONYI: Nyr. 42: 73; PÁNITY: NyK. 42: 183–218; MELICH, MNyTK. 14. sz. 38–44; KLEMM, TörtMondt. 62–7, 80, 98; MOKCSAY; NYÍRI, WinkIK. 26; HORVÁTH, MNyTK. 61. sz.; BÁNHIDI, MNyTK. 63. sz. 32–5, NytudÉrt. 12. sz. 38–48; PAIS: MNy. 40: 193–7; BENKŐ, Nyjtört. 82; IMRE, SzabV. 184–5, 224–8, MNy. 56: 156–66, MNyJRendsz. 324–5; PAPP I.: MNyJ. 11: 3–33; BÁRCZI, MNyÉltr. 152–3, 168–70, HB. 55, 84–6. – Felszólító mód: SZINNYEI: NyK. 23: 463–4, MNy. 22: 249–50; SIMONYI: Nyr. 40: 117–9, 42: 181–2; FODOR, Fölszm.; MELICH: NyK. 40: 240–5, 362–85, MNy. 7: 241–4, MNyTK. 14. sz. 19–29; PÁNITY: NyK. 42: 183–218; LOSONCZI: Nyr. 48: 65–7, MNy. 21: 102–8, 23: 154–62; LAZICZIUS: MNy. 26: 268–76; MOKCSAY; NYÍRI: NéNy. 9: 109–11, NéprNytud. 24–25: 84–6; JUHÁSZ: MNy. 34: 211–20; HORVÁTH, MNyTK. 61. sz.; BÁNHIDI, MNyTK. 63. sz. 35–7, NytudÉrt. 12. sz. 48–51; BÁRCZI: MNy. 46: 359–61, 53: 117–27, Szótöv. 58, 60, JSFOu. 72: 38–41, HB. 16–7, 151–2, 157, 170–1, 176–7; PAPP I.: FUF. 32: 282–301; DEME, Nyatlfunk. 256; IMRE, SzabV. 62–6, MNyJRendsz. 324–5; KNIEZSA: MNy. 58: 305–12; JAKAB: MNyJ. 10: 37–49, MNy. 63: 194–6; D. BARTHA: NytudDolg. (Bp.) 14. sz. 27–32; BENKŐ, ÁrpSzöv. 203–13. – A paradigmatainak mondatbeli szerepe: SZARVAS, Igeid.; SIMONYI: Hunfalvy-Alb. 23–31, MNyolv* 303–4, Nyr. 43: 136–8, 54: 83–7; ERDÉLYI: NyK. 35: 332–69; GYOMLAI: AkÉrt. 1912: 129–37, NyK. 37: 80–110,

196—244, 276—306, 38: 151—79, 246—56, 40: 161—210, MNy. 19: 133—7, 20: 63—71; MÉSZÖLY: MNy. 9: 433—9; NytörtFejt. 7—12, 57—66; W. E. PLATER and H. J. WHITE, A Grammar of the Vulgate. Oxford, 1926.; KLEMM, TörtMondt. 62—111; MNy. 27: 25—31, NyK. 50: 184—90; GYÖRKE: Melich-Eml. 95—103; BÁNHIDI, MNyTK. 63. sz., NytudÉrt. 12. sz.; HORVÁTH, IrMűvKезд.; BÁRCZI: MNy. 41: 79—81, MNyÉletr. 161—6, 168—74; PAIS: MNyTK. 83. sz. 134—43; KÁROLY, NytudÉrt. 10. sz. 127—33, 147—60, 214—22, NyK. 57: 260—8; BENKŐ, Nyjtört. 35—44, FelvIr. 28—76; IMRE, SzabV. 224—8; BERRÁR, TörtMondt. 78—83; BALÁZS, Sylv., Deáks.; J. B. HOFMANN—A. SZANTYR, Lateinische Syntax und Stilistik. München, 1965.; PAPP L., NytudÉrt. 19. sz. 1—7; DEME, NytudÉrt. 20. sz. 3—5, 82—5; VÉGH: NéprNytud. 13: 77—86; KÁLMÁN: MNyTK. 83. sz. 234—6, 140. sz. 117—24, Nyr. 96: 392—404; SZATHMÁRI, RNyelvt. 9—139; VELCSOVNÉ: NéprNytud. 19—20: 303—9, 21: 35—45; MEZEY, Deáks.; E. ABAFFY: ArNyT. 113—79; IgeragRend.; TARNAI, MagyNyelvIr. 227—84.

AZ IGEI SZEMÉLYRAGOZÁS

Írta: E. ABAFFY ERZSÉBET

A három igemód valamennyi igeidejének teljes paradigmái — bár természetesen jóval korábban kialakultak —, a kései ómagyarból adatolhatók először, így egykorú személyragrendszerünk egésze leírható. E rendszer túlnyomó részére a megállapodottság jellemző: a korábban lezajlott hangváltozások a legtöbb személyragban jószerivel az egész nyelvterületen azonos formákat eredményeztek, s állandósult a teljes fő magánhangzójának a különböző igemódokra, illetőleg igeidőkre jellemző hangszíne is. Az egykori rendszer mozgását, változását azok a ragok szemléltetik, melyekben — elsősorban a paradigmák egymásra hatása következtében fellépő — különböző analógiák újabb, vagylagos változatokat hoztak létre, olykor csak egy-egy nyelvjárásterületen, máskor a nyelvterület egészen ingadozó nyelvhasználatot teremtve.

A kései ómagyar korszakban a következő személyragrendszerek, ragozástípusok különülnek el: 1. Az iktelen igék általános és határozott ragozása. 2. Sajátos ragozású igék paradigmája (a *tészén* : *tőn* típus; a létige s néhány egyéb rendhagyó ige). 3. Az ikés igék általános ragozása (csak az egyes számban).

Az iktelen igék általános és határozott ragozása

Az idetartozó paradigmáknak néhány — bár csak részben — közös tulajdonságuk van: 1. A felszólító mód kivételével az általános ragozás E/3.-ben mindig $\emptyset$ a rag. — A kijelentő mód jelen, az *-nd* jeles jövő, a *-t(t)* jeles múlt idő, valamint a felszólító mód többes 1. sz.-ű *-onk/-önk* ~ *-unk/-ünk*, illetve *-ok/-ök* ~ *-uk/-ük* ragjai a lehetséges négy variációban (*-onk/-önk* és *-ok/-ök*; *-onk/-önk* és *-uk/-ük*; *-unk/-ünk* és *-ok/-ök*; *-unk/-ünk* és *-uk/-ük*) előfordulhatnak, de egy nyelvjáráson belül rendszerint minden paradigmában ugyanazt a típust használják.

A kijelentő mód

A jelen és az *-nd* jeles jövő idő

E két igeidő ragjai együtt tárgyalhatók, minthogy az *-nd* jeles jövő idejű fő eredetileg inchoatív képzős ige volt, így természetesen a jelen idő ragjai járultak hozzá.

A két paradigmában közös, más ragozástól eltérő tulajdonságok: 1. A kivétel nélkül teljes tőhöz járuló ragokat (-k, -m, -d), illetve a mássalhangzó-torlódás esetén a teljes tőhöz járuló -lak/-lek és -tok/-tők/-tök ragot mindig középső nyelvállású magánhangzó előzi meg. — 2. Kizárólag ebben a két paradigmában van az általános ragozás E/2.-ben -sz személyrag. — 3. Csak e két paradigmában bővülnek *j* elemmel a határozott ragozás bizonyos ragjai: -ja, -juk/-jűk, -játok, -ják; s csak itt felel meg ezeknek a palatális soron *i*-t tartalmazó személyrag: -i, -itek, -ik. — 4. Csak egyetlen ragozásban: a kijelentő mód jelen idejében valósulhat meg a -tok/-tők/-tök rag labiális illeszkedése. Egyebütt (az *ö-ző* nyelvjárások kivételével) a rag előtti szótagban nem fordulhatott elő palatális labiális hang, mely a -tök változatot indukálta volna.

Az általános ragozás. — E/1.: -k: 1488: *poroncholok* (MNY. 16: 79); DöbrK. 17: *kaialtandok*; BécsiK. 6: *kèzèsec*; DöbrK. 54: *nyzendek*, 254: *gòitòk*; 1532: *ewreulewk* (LtK. 1: 138). Az *ö-ző* nyelvjárásokban illabiális tő után is labiális a tővégi vokális: NádK. 316: *zenvedóc*; 1517: *elewk* (TörtT. 1890: 560). A MünchK. 93va: *itelèc*, 93vb: *megèc* típusú nyílt *è* jelöléseiről a *tészèn*: *tön*-féle igék -n ragjával kapcsolatban lesz szó (194–6).

E/2.: -sz. Bár ez a rag ugyanúgy egy mássalhangzót tartalmaz, mint a -k, -m, -d ragok, mégis azoktól egészen eltérő módon, más szabályrendszer szerint illeszkedik a tőhöz. Ha az ige szótári alakja hosszú magánhangzóra szerint illeszkedik a tőhöz. Ha az ige szótári alakja hosszú magánhangzóra vagy egy mássalhangzóra végződik, a rag közvetlenül ehhez, vagyis a csonka tőhöz járul: 1418–1422: *iús* (ÓMolv. 283); PéldK. 65: *yewz*; JókK. 45: *járz*; KeszthK. 16: *gondolz*; stb. Ha az ige *d*-re, *t*-re vagy *gy*-re végződik, a szóvég az *sz* hanggal *cc*-vé olvad össze, s ezt – általában anélkül, hogy a hosszúságot érzékeltetnék –, mind kódexeink, mind missziliseink rendszerint az affrikáta megfelelő jelével, ritkábban etimologikus vagy félig etimologikus helyesírással írják: *d* + *sz*: JókK. 150: *fogacz*; FestK. 194: *Fogacz6*; DöbrK. 38: *kiragacz*, *adcz*; 1531–1542: *thwcz* (MNY. 16: 18) | *t* + *sz*: FestK. 370: *fordolhacz*; DöbrK. 42: *veccz*; 1532: *wec* (LtK. 1: 138) | *gy* + *sz*: TelK. 25: *hac el*; KulcsK. 25: *hatcz*. — Az *s*, *sz*, *z* végű igék is -sz ragot kapnak a kései ómagyar korban, s ez is közvetlenül a mássalhangzó tőhöz járul: *s* + *sz*: MünchK. 107ra: *kèrèšz*; WinklK. 298: *kerezz*; 1526 e.: *kerez* 'keresél' (MNY. 43: 158) | *sz* + *sz*: BécsiK. 235: *èluèz*: *peribis*; BodK. 15: *el vèzz* 'elveszel'; | *z* + *sz*: MünchK. 48va: *nèž*: *vides*; GuaryK. 30: *židalmazh* 'szidalmazol'; BodK. 15: *vigazz* 'vigyázol'; SzékK. 342: *niz* 'nézel'. — A szótári alapalakjukban két vagy hosszú mássalhangzóra végződő, illetve a *szerez*: *szerzek* típusú hangtoldó/hangvesztő tövek esetében az -sz rag a hármas torlódás elkerülése érdekében a teljes tőhöz járul (akkor is, ha a *t*, *d* szóvégekkel összeolvadhatna érdekében a teljes tő rag előtti magánhangzója pedig mindig alsó nyelvállású: az -sz); a teljes tő rag előtti magánhangzója pedig mindig alsó nyelvállású: JókK. 45: *latandaz*; BécsiK. 236: *allaz*; FestK. 181: *orzaghlaz*; NádK. 315: *bantaz*; GuaryK. 30: *žegonlez*; 1512: *yewendes*, *kyldes* (KárOkl. 3: 86); TelK. 25: *tekentez*; stb. Ebben a típusban az -sz rag mondatfonetikai okokból könnyen kerülhetett intervokális helyzetbe, s ott (a beszélt nyelvben esetleg már gyakrabban) megnyúlhatott. Írásbeli adatunk rá a SzékK. 108: „es nem vallazz egéh ydegen yfteneket”. — Csak egy-egy szóban váltakozik az -sz rag előtt a teljes és a csonka tő: BécsiK. 81: *zolaz*; HorvK. 249: „Mykoron *zolaz bezellez*, chendef zonal bezely”; 1526 k.: *zolaz* (MNY. 37: 205) ~ NádK. 322: *zolz vala*, 326: *zolz*. A *szólusz* típusban alkalmasint az ejtésben hosszan 322: *zolz vala*, 326: *zolz*. A *szólusz* típusban alkalmasint az ejtésben hosszan hangzott az *ll*, s ez kívánta meg a teljes tövet (vö. BécsiK. 255: *zolla*); ha az *l*

rövid volt, akkor pedig szabályos a ragnak a csonka tőhöz kapcsolódása. Talán hasonlóan ítéldhetjük meg a BécsiK. 102: *ulz* ~ GömK. 52: *ylez* kettős-ségét. Fenntartásokkal kezelendő a LobkK. 92: *akarz* ~ *akaraz* adatpárja. A kódex eredetijéből kitetszik, hogy a másodikban utólagosan toldották be az *a* betűt. Ha ez nem tévedés, hanem tudatos javítás, akkor a teljes tő használatát bizonyítja. — Külön kell szólnunk az *-it* képzős igékről. Ezek *-sz* ragos alakjai tükrözik a képző hangváltozását. A két mássalhangzóra végződő *-it* képzős ige teljes töve előzi meg a ragot: MünchK. 27vb: *taneitaž*; GuaryK. 30: *hamifoytaž*; KulcsK. 30: *ydwezeytez*; stb. A hagyomány megtarthatja a teljes tövet a már *-it* alakú képző után is: DöbrK. 97: *haboritaž*; NádK. 76: *aletaz*, de később beilleszkezhethet az új változat az egy mássalhangzóra végződők sorába, s akkor a csonka tövet követi a rag: VirgK. 132: *meg nyomoricz*.

A bemutatott példatár szerint az *-sz* rag két tekintetben viselkedik sajátos, a paradigma többi tagjától eltérő módon: 1. Annak ellenére, hogy egyetlen mássalhangzóból álló rag, az ige csonka tövéhez is járul. 2. Ha teljes tő előzi meg, a tövégi magánhangzó nem középső, hanem következetesen alsó nyelvállású. E jelenségek magyarázata nem könnyű. Feltehető, hogy eredetileg ez a ragunk is a teljes tőhöz csatlakozott, mégpedig, úgy látszik, annak ősebb, alsó nyelvállású magánhangzóra végződő változatához. Ha a mondatfonetikai helyzet olyan volt, hogy az ígét magánhangzóval kezdődő szó követte, a két-nyíltszótagos tendencia értelmében az *-sz* előtti tövégi vokális kieshetett, így a rag közvetlenül a csonka tőhöz került. Hogy miért nem történt meg ugyanez egyéb ragokkal kapcsolatban is, annak valószínű oka az *sz* hangképzésbeli sajátágaiban keresendő: e spiráns a legtöbb mássalhangzóval könnyen ejthető kapcsolatot hozhatott létre, vagy összeolvadhatott azzal (nem úgy, mint például a *-k*, *-d* személyrag). E kapcsolat, vagyis a csonka tő + *sz* szerkezet így akkor is megmaradt és állandósulhatott, amikor a hangtani környezet már nem indokolta volna a magánhangzó-kiesést. (Valami ehhez hasonló tapasztalatunk mai nyelvünkben is: az *-sz* először bizonyára két magánhangzó közötti helyzetben nyúlt meg az ejtésben: *jössz-ē* > *jössz-ē*, *hallasz-ē* > *hallasz-ē*, majd abszolút szóvégen is hosszan hangozhatott: *Jössz? Jól hallasz?* Érdemes még külön felfigyelni arra, hogy az így korán egymás mellé kerülő *t* + *sz* kapcsolatok komoly szerepet játszhattak a *c* fonematizálódásában.)

Nehéz a másik kérdés is: miért maradt alsó nyelvállású a hosszú, illetve két mássalhangzó után megmaradó tövégi vokális az *-sz* előtt, szemben a többi rag előtti középső nyelvállású magánhangzóval? A válasz alkalmasint éppen ebben az ellentmondásban rejlik: A kivétel nélkül teljes tőhöz járuló ragok egymásra hatva egységesíteni tudtak, állandósítottak egy bizonyos nyelvállásfokot; a csonka vagy teljes tőhöz váltakozva járuló *-sz* esetében éppen ez a váltakozás akadályozhatta az állandó alakok sorába való tökéletes beilleszkedést. E magyarázat azonban nem egészen megnyugtató: a T/2. *-tok/-tēk/-tök* ragot ugyanis, mely ugyancsak váltakozva, az *-sz*-szel pontosan azonos körülmények között járul a teljes tőhöz, korszakunkban, néhány eset kivételével, mindig középső nyelvállású magánhangzó előzi meg.

E/3.: Ø: BécsiK. 115: *fu*; SzabV.: *mond, bezel*; GuaryK. 66: *meg haland*; 1533: „Ki nehezen *le* ['lehel']” (Gl.).

T/1.: *-onk/-ēnk ~ -önk ~ unk/-ünk*. Minthogy a T/1. rag nemcsak az általános, hanem a határozott ragozásban is (*-ok/-ēk ~ -ök ~ -uk/-ük*) több ragozási

Ezek a kódexek több nyelvjárást képviselhetnek, de hitelesen alig lokalizálhatók. A valószínűleg északkeleti, keleti DöbrK., TelK. és a SzékK. 2. kezének példáit megerősíthetik a szintén e nyelvjárásterületről való SzabV.-nak *hagywk*, *yelenchwk* adatai (sajnos ebben általános ragozású formák nincsenek). Ebbe a típusba tartozhat talán Suki István Kolozsvárt kelt menedéklevele: 1508: *adýwk*, *vegeztuk*, *erewffýtotuk* (MNY. 9: 86); s ilyen típusú a Vér András levél-tárából való Ábránffy-levele (talán Békés megye és környéke): 1521: *vagyonk*, *fogatonk*, *agýwk*, *atvk*, *hagýwk*, *oltalmazvk* (MNY. 9: 445). Az északi nyelvterületet képviselheti az 1513-as feltehetően nagyszombati polgároktól írt levél: *adonk*, *vagonk*, *Enghedonk*, *zolottunk*, *Mentonk* (2-szer), *konyjorgottonk*, *zollyonk*, *Menýonk* (2-szer), *twgywk* (2-szer), *Iriýwk* (2-szer), *Mongýwk*, *Vigwk* (NytudÉrt. 40. sz. 217).

3. Az *-unk/-ünk*, *-ok/-ök*~*-ök* típus. — LobkK. 2. kéz: 67: *palasztovnc*, *fódózvnc*, 39: *eltvncz vona*, 67: *legvnc*, *meg vltalangok*, *zeretiok*, 58: *el vztóttóc*, 101: *halgathassoc*, *teliefiheffók*; — ÉrdyK. 509: *allwnk*, 127: *vehetwnk*, 226: *meg holtwnk vona*, *el vezettewnk vala*, 532: *mongywnk*, *dychceeryewnk*, 509: *gondollyok*, *nyzyók*, 226: (mi) *meg talaltok*, 228: *lassok meg*, 532: *yelenchók be*. — Idetartozik a JordK. is.

E kódexek közül a JordK.-et és az ÉrdyK.-et a déli nyelvjárásterületre szokás lokalizálni.

4. Az *-unk/-ünk*, *-uk/-ük* típus. — SzékK. 1. kéz: 25: *alhatvnk*, 126: *kérvnk*, 6: *zolgalvynk*, *legónk*, *valyvk*, 128: *ertők*, 101: *el kezdettők*, 122: *lassvk*, 126: *zereffők*; — TelK. 2. kéz: 238: *adunk*, 257: *tartatvnk*, 258: *vetkeztwnk*, *tettwnk*, 262: *elmelkógwnk*, 247: *gondolhatyvk*, 258: *tetwk*, 267: *meg őriztwk*, 262: *gondoluk meg*. — Idetartozik a LányiK. 1. keze, a BodK. és az ApMélt. is.

Ami e kódexek lokalizációját illeti, a SzékK.-ben biztosan Nyújtódy András székelyföldi nyelvjárása tükröződik, s ugyancsak erdélyi lehet a TelK. 2. keze is. Missziliseink alapján feltehető, hogy az ország legnyugatibb sávjában is lehetett egy ugyanilyen típusú nyelvjárás. Két Batthyáynak szóló, Szombathelyről keltezett levélből idézhetünk. Ráday Mihálytól 1530: *indwlunk*, *wagýwnk*, *megýwnk*, *thanachkozthwnk*, *jwthwnk volna*, *thwdýwnk*, *menýwnk* (MNY. 37: 278), *megh vehethýwk* (279); és Sennyey Ferentől (aki biztosan nyugat-dunántúli): 1530: *foglalthwnk* (MNY. 37: 280), *thegýwnk* (281), *bochasswk* (280), *bochagýwk* (282).

E tiszta vagy csaknem tiszta típusokon kívül akadnak olyan forrásaink is, melyekben keverednek a ragok. Ilyen volt a JókK. is (l. 187). A CornK.-ben találjuk az alábbi adatokat; s a raghasználat következetesnek látszik: 6r: *vagýonk*, 56v: *tartottonk*, 1v: *jntetevnk*, 2r: *lezevnk*, 1r: *hagývk*, 1v: *akarývk*, 1r, 1v: *kevueffevk*, 5r: *lelyevk*. Tehát a ragok: *-onk/-önk*, *-uk/-ök*. Ez az utóbbi megfelelés rendkívül szokatlan, de az *ev* nemigen olvasható *ü*-nek, azt rendszerint *v* jelzi: 1v: *zvletet*, *zvltte*, *zvz* stb. A TihK. következetes *-ok/-ök* adatai mellett az *-unk/-ünk* ingadozik: 53 *-unk* ~ 1 *-onk* és 41 *-ünk* ~ 11 *-önk* található: 7: *tartozunk*, 39: *felelhetunk*, 37: *marathattunk*, 254: *tóttunk*, 164: *agunk*, *tegunk* ~ 278: *magasztalunk*, 295: *legónk*, 323: *elónk*, s egymás mellett is: 308: „*bóuólkódónk* es főlőtte igón *bóuólkódunk*”, 397: „*órólJónk* es *vigagiunk*”.

Ilyenkor gondolhatunk arra, hogy a kódex másolója egyszer az előtte levő kézirat, másszor saját nyelvjárásának alakjait írja le. Ám hivatalos iratainkban is előfordulnak olykor egyazon ragnak különféle változatai. Egy a Sáros megyei

Eperjesre is utaló (tehát talán a környékről származó) panaszos levélben *-onk/-önk, -uk ~ -ok* formákat találunk: 1556: *panasfjolonk, tudonk, jótonk, konjorgonk, akaryuk ~ akaryok, meg otalmazzok* (MNY. 69: 230). Hasonló váltakozás van a Palócon kelt Ráskai Mihály, Zsigmond és István szerződésében: 1529: *totonk, egenesfjonk, tartivk, oztivk, alivk, atuk ~ ozok, vezok* (RMNY. 2/2: 22). Lehetséges az is, hogy ezek (s esetleg a korábban bemutatott kódexbeliek is) élőnyelvi ingadozások, de talán valószínűbb, hogy a panaszos, illetve a szerződő felek élő beszédbeli és az íródeák saját nyelvjárásának alakjai keveredtek olykor a hivatalos levelekben.

Az alábbi táblázat a kódexek T/1. ragjainak megoszlását mutatja be időrendben. A csoportok nyelvjárasterülethez való kötése a kutatás mai állása szerint csak hozzávetőlegesnek tekinthető.

	<i>-onk/-önk ~ -önk -ok/-ék ~ -ök</i>	<i>-onk/-enk ~ -önk -uk/-ük</i>	<i>-unk/-ünk -ok/-ék ~ -ök</i>	<i>-unk/-ünk -uk/-ük</i>
1500-ig	GuaryK.	BécsiK. MünchK. BirkK.		
1510-ig		WinklK.1.k. DöbrK. PéldK.2.k. MargL.		
1520-ig	WeszprK. NagyszK. CzechK. SándK. DebrK.1.,2.k.	PeerK.1.k.	LobkK.2.k. JordK.	LányiK.1.k. BodK.
1530-ig	KeszthK. KulesK.	TelK.1.k. SzékK.2.k.	ÉrdyK.	ApMélt. TelK.2.k. SzékK.1.k.
Nyelv- járás:	Dunántúl	É.,ÉK.,K.	D.	K-i és Ny-i sáv

A ragpárok ilyen elkülönülése annál figyelemre méltóbb, mert a birtokos személyjelezés megfelelő toldalékai nem mutatnak ilyenfajta megoszlást. De ott az egységesülést akadályozhatta az, hogy míg az igeragozásban a fenti ragok mind T/1.-re, a birtokos személyjelek egy része T/1., más része T/3.-re vonatkozik.

T/2.: *-tok/-tők ~ -tök*. Ha nincs mássalhangzó-torkodás, a csonka tőhöz járul. Ennek oka, hogy a szótagot alkotó toldalék előtt a nyílt szótagba kerülő tövégi vokális kieshetett: PéldK. 71: *meg haltok*; 1530: *akarhok* (MNY. 37: 351); MünchK. 92vb: *iphèttec*; 1530: *mijeltheke* (MNY. 37: 281). A nem ő-ző nyelvjárásokban egyedül a jelen idejű paradigmákban találunk *-tök* változatot is: BécsiK. 2: *iptoc*, 324: *zoptoc*; BirkK. 2b: *kenereitök*. (A többi ragozásban a ragot megelőző alsó nyelvállású véghangzó akadályozza a labializálódást.) — Ha az ige szótári alakja hosszú vagy két mássalhangzóra végződik, illetőleg ha az ige a *szerz* : *szerzek* típusú hangtoldó/hangvesztő tövekhez tartozik, a raghármas a jelen és jövő paradigmájára jellemző középső nyelvállású

magánhangzóhoz járul: MünchK. 40va: *habozjotoc*; SándK. 21: *aallotok*; MünchK. 13ra: *mészendétéc*; KazK. 66: *leendőtök*. A középső nyelvválású magánhangzó annyira következetesnek látszik, hogy a BécsiK. 2: *mégajágotoc* 'megöregeszttek' és 16: *mégmazadandotoc* adata vagy tévesnek minősíthető (vö. ugyanitt: *mégmazadandotoc*, s a BécsiK.-ben még 12 *-otok* rag van), vagy megőrzött régiség. (Vö. az *-sz* előtti alsó nyelvválású magánhangzóval.)

T/3.: *-nak/-nek*. Rendszerint a csonka tőhöz járul még mássalhangzó-torlódás esetén is: JókK. 40: *zalnakuala*; JordK. 383: *vonznak*; MünchK. 20rb: *fénlné*; 1530: *kerdnek* (MNY. 37: 278); stb. A DöbrK. nyelvjárásában mássalhangzó-torlódáskor elég gyakran középső nyelvválású magánhangzó előzi meg a *-nak/-nek* ragot: 40: *vralkodandonac*, 55: *haylonak*, 128: *aianlonak*, 373: „nem *hintenek*. sem aratnak sem zvizokba nem *jóitónék*” (vö. MünchK. 12vb: *goitné*; JordK. 371: *gjejtnek*); akad egyébűt is: VitkK. 83: *haytonac*, *kyaltonac*.

Magyarázatra szorul az a meglepő jelenség, hogy a rag, a mai nyelvszokástól eltérően, még mássalhangzó-torlódáskor is rendszeresen a csonka tőhöz járul. Ennek okát a következőkben kereshetjük. Tudjuk, hogy a *-nak/-nek* nem a jelen időben kialakult rag, hanem más paradigmákból vonódott át: olyanokból, ahol az E/3. sz. *-n* ragos volt (*tęgyęn* : *tęgyęnek*, *vąrjon* : *vąrjanak*, *tőn* : *tőnek*, *tęszęn* : *tęszęnek* > *tęsznek*). Lehetséges tehát, hogy e rag csak akkor terjedt el a jelen időben, amikor az igéken szóvégi vokális már nem volt: *ęlnęk*, *mondnak*. Eszerint a régi és a mai nyelvjárási *mondonak*, valamint a mai köznyelvi *mondanak* másodlagos alakulat, mely az előbbiben a paradigma legtöbb tagjára jellemző középső, az utóbbiban az *-sz* előtt szokásos alsó nyelvválású magánhangzót használta analogikusan a torlódások elkerülésére. Ha ez a fel fogás a helyes, a mai változatok keletkezése éppen az ómagyar korra tehető.

Elképzeltető az is, hogy a rag eredetileg a teljes tőhöz járult, de a szótagalkotó formáns előtti, nyílt szótagban levő magánhangzó kiesése általánosíthatta a csonka tövet, magával ragadva a torlódásos eseteket is: *ęlenęk* > *ęlnęk*, *mondonak* > *mondnak*. Így a mai *mondanak* típust megőrzött régiségnek kellene tartanunk. Az a körülmény azonban, hogy az ómagyarban ez messze a legritkább változat, inkább az előbbi magyarázat mellett érvel.

A határozott ragozás. — E/1.: *-m*: 1526 e.: *meg oltalmazom*, *hallom* (MNY. 43: 158); MünchK. 107rb: *ęzęztęndęm*; BécsiK. 35: *tiztęlęm*, *bozolęm*; s ő-zó nyelvjárásokban: GuaryK. 21: *tehetęm*; SándK. 26: *kerdęm*. A MünchK. 94ra: *beęzllęm*, 96rb: *vęzęm* típusú ę jelöléseiről az *-sz*-szel bővülő igék *-n* ragjával kapcsolatban lesz szó (194–6).

E/2.: *-d*: JókK. 56: *tudod*; 1500 k.: „*meg voniandod magadat*” (MNY. 6: 22); BécsiK. 63: *nęzęd*, 34: *kouętęndęd*; MünchK. 86va: *koltod*; GuaryK. 30: *el vęztod*. A MünchK. 86ra: *hięzęd*, 96va: *vęzęd* féle ę jelöléseiről a *tęszęn* : *tőn* típusú igék *-n* ragjának tárgyalásakor lesz szó (194–6). Az élő beszédben olykor megrövidülhettek a gyakran használt E/2. alakok, s ezek néha bekerülnek a kódexekbe is. Eredetileg valószínűleg a kétnyíltszótagos tendencia hatására eshetett ki a rag előtti magánhangzó például az ilyenekben: MünchK. 19vb: „*Akazd* ę ęlmęgęnc”: *Vis*, imus; SándK. 2: *tudde* 'tudod-e'; de már nem indokolja a hangtani helyzet a következő formákat: MünchK. 105va: „*nę tud [nescis]* mezt hatalmam vągő”, 108ra: „*tę tud [scis]* mezt jęrętlęc tęgędęt”. Gyakori ható igék esetében: BécsiK. 175: „*Immar nem mondhad*”: non potes dicere; GuaryK. 63–4: „*ęzt tenęnmagad meętanolhad* niluan valo pędabalol”;

DebrK. 419: *nithhad*; valamint az *-e* kérdőszó előtt, mint már a MünchK.-beli példában is, és DebrK. 517: *ludde* (de ugyanott: *latode* is); VirgK. 61: *Tude*. Lényeges, hogy a kódexekben is élő beszédet közlő szövegrészletekből valók ezek az idézetek.

Az E/3., valamint a többes szám minden személyében *j*-vel bővülő, illetve *i*-t tartalmazó ragok szerepelnek. (Ezek kialakulásával az előző korszak tárgyalásakor foglalkoztunk: I, 140–2.) Minthogy problematikájuk közös, a továbbiakban nem a személyek szerinti elosztásban kerülnek tárgyalásra, hanem egyrészt a *-ja*, *-juk/-jük*, *-játok* és *-ják* sorozatot, másrészt az *-i*, *-iték*, *-ik* ragokat vizsgáljuk meg.

Elöljáróban annyit, hogy a *-ja* ragnak feltehetően (mint egyes későbbi és mai nyelvjárásokban is) *-i* változata is lehetett. Adatot azonban alig találni rá. Nem tekinthetjük bizonyosnak, hogy a JókK. 113: „epeytý es fordiojtý” fordulatának második tagja valóban *-i* ragot tartalmaz. Valószínűbb, hogy ez csak egyetlen esetre korlátozódó elírás (melynek lehetőségét az előző szó *-i* ragja fokozhatta): ugyanebben a kódexben ugyanis több mint 100 alkalommal a szokásos *-ja* rag szerepel a veláris ige ragozásában: 97: *akarya vala*, 121: *tanojtýanala* stb.

A *-j*-vel kezdődő ragoknak és az igevégződéseknek a csatlakozása szempontjából igéink több csoportra oszthatók:

1. Mindig *j*-nek hangzik a rag első eleme a hosszú magánhangzóra, illetve a nem palatalizálódó mássalhangzóra végződő igék után, ha ez utóbbiak nem *gy*, *s*, *sz*, *z* végűek: DöbrK. 344, 378: *hyia*; BécsiK. 103: *hyuc*; GuaryK. 24: *foya*; BécsiK. 321: *megrakiuc*; 1516: *akarjok* (MNY. 52: 369); BécsiK. 250: *megrakiatoc*; DöbrK. 377: *variatok*; BécsiK. 231: *megrakiac*; GuaryK. 24: *ragiac*. — 2. A *gy*-hez mindig hasonlóan a *j*: JókK. 141: *hagyauala*; BécsiK. 222: *meghaggatoc*, 113: *meg haggac*. — 3. Az *s*, *sz*, *z*-re végződő igék véghangzója körülbelül olyan arányokban asszimilálja a determinált ragozás *j* elemét, mint a felszólító mód jelét: *s + j*: FestK. 374: *lemofya* ~ BécsiK. 201: *oluaßfuc*, 130: *megkèrèßfuc*; MargL. 11, 12: *mossa* | *sz + j*: MünchK. 91va: *izia*; KeszthK. 16: *wonzya*; JordK. 383: *Vonzýa*; 1370 e./: *zyyw* (Nyr. 7: 81); BécsiK. 202: *hiziuc*, 222: *iziatoc*; MünchK. 26ra: *iziatoc*; NádK. 343: *hizyóc*; 1524: *tezyec* (MNY. 19: 127) ~ SándK. 24: *hýzzok*; 1524: *hýzzewk* (MNY. 25: 68); SzékK. 236: *vezzóc* | *z + j*: BécsiK. 19: *megoltalmazia*; GuaryK. 28: *Magaraða*, 31: *zidalmazac*; MünchK. 45vb: *soziatoc*; DöbrK. 373: *rehazia*, 376: *ki hvzia*, 377: *alazia*; CornK. 1v, 2r: *tanalchozya* (2-szer); KeszthK. 16: *meg alazya*; ÉrdyK. 509: *nyzyók*; SzékK. 15: *aldozyak*, 25: *oltalmazya* ~ BirkK. 4b: *zerezyk*; 1490: *sydalmazak* (Gl.); SándK. 6: *illatozzaak*, 27: *El hozzaak*; SzékK. 237: *peldazza*.

Minthogy a törzsanyagban elég kis számú adat fordul elő, érdemes megjegyezni, hogy a BécsiK. egészében minden *s + j*-ből *ss* lett; az *sz + j* és a *z + j* viszont sohasem hasonult.

A törzsanyagban előforduló arányok a következők:

	$s + j$		$sz + j$		$z + j$	
	sj	ss	szj	ssz	zj	zz
XV. SZ.	1	—	1	—	4	1
XVI. SZ.	—	4	2	1	11	1

Az asszimiláció tehát éppen korszakunkban folyik. Akárcsak a felszólító módjel esetében, leggyorsabban itt is az $s+j > ss$ hasonulás következik be. Okát ugyanabban kereshetjük, mint amott: a felszólító módban már az ősmagyar korban létrejöttek ss alakok nem hasonulásból, hanem a $t+j$ módjel összeolvadásából: *lássá, bocássá*. Ez a paradigmatikusan jelentkező ss indukálhatta a felszólító, majd a kijelentő módban is először az $s+j$, majd az sz és z hasonulását is. — 4. A j -vel kezdődő ragok a palatalizálódó mássalhangzókhoz (t, d, n, l) járulva mindig a megfelelő palatális hangot (ty, gy, ny, ly) eredményezték, s ez mássalhangzó után rövid, intervokalikus helyzetben viszont már feltehetően hosszú: $t+j$: FestK. 370: *meg taztya*; DöbrK. 372: *aratla*; BirkK. 4b: *Meg tiltiuk*; 1532: *erthýek* (LtK. 1: 139); ErdyK. 511: *mondhattyk*; BécsiK. 222: *megnomoreit-atocvala*; MünchK. 86ra: *meplatlatoc*; BirkK. 4b: *alaitak*; SzabV.: *býrhattyak* | $d+j$: JordK. 382: *halgatangýa*; BécsiK. 19: *agga*; 1516: *Mongýok* (MNY. 52: 369); JókK. 47: *agýwk*; BécsiK. 88: *zénvèggüc*; PéldK. 71: *tugyatok*; WeszprK. 13: *akarangiatok*; ApórK. 118: *Mongák*; SzékK. 15: *ymagýgak vala* | $n+j$: 1490: *kywanya* (Gl.); GuaryK. 18: *bañña*; SándK. 23: *keuanýok* | $l+j$: JókK. 41: *czokolýauala*, 43: *hallýauala*; MünchK. 86vb: *bèzelluc*; WeszprK. 142: *lelýek*; BécsiK. 88: *megutallatoc*; MargL. 5: *ayanlyak vala*, 16: *hallýak vala*.

Az i -t tartalmazó palatális hangrendű személyragok teljes sorozata is korszakunkban adatolható először, s csaknem mindig a maival egyező változatban jelentkezik: JókK. 41: *leseýýuala, ewrzyuala*; MünchK. 87ra: *hiýitec*; BirkK. 2b: *lelenditek*; CornK. 53v: *kereýytevk*; BécsiK. 33: *nèzikuala*; MünchK. 26rb: *èlèzèztic*; VirgK. 38: *kemlyk vala*; KulesK. 269: *dycheryk*; stb.

Mint köztudott, az $-i$ személyrag az E/3. személyes névmásnak raggá válásával jött létre, s eredetileg akár $i > i$, akár $é (> \tilde{e} >)$ e lehetett. Az egészen más forrásból keletkezett $-á/-é$ jeles elbeszélő múlttal való alaki egybeesést elkerülendő, a jelen idejű paradigmában az $-i$, az elbeszélő múltban a nyelvtérület nagy részén az $é \sim (> \tilde{e} >)$ e állandósult. A két változat harca hosszú ideig folyhatott (vö. KT.: *furýfcte* 'fűrösztí'). Gondolhatnánk arra, hogy az $-e$ változat nyomai maradtak meg ilyen adatokban, mint a JókK. 126: „Ez abraý kyt lacý(a) *yegyze* te zerýetednek kezdetýt yarafat es vegezétýt”; Forma ista, quam vides, initium, progressum et finem *significat*; DöbrK. 89: „es meg zabadeifa *ýket* . . . ki vezi *ýket* es idvózeite *ýket*”; ErsK. 570: „O azerth zerelmes attýamfýay ha ky yol eze[ewnk]ben weezy ees meg tekýnte ez yelennén walo wýlagnak allapattyat . . .”. Bár ugyanezen kódexekben olyan nagy számú, többszázszoros az $-i$ rag előfordulása, hogy e néhány adat nem annyira hiteles ejtészváltozatnak, mint inkább kivételes elírásnak volna tekinthető, mégis lehet, hogy megőrzött régiség; hiszen egyes nyelvjárásokban ma is van $-e$, $-je$ jelen idejű személyrag.

Komoly figyelmet érdemelnek azonban a BécsiK. és a MünchK.-ben a *tészén* : *tón* típusú igék jelen idejének T/3.-ében jelentkező $-ik \sim -ék \sim -ek$ ragok (l. a következők lapon).

Az ott bemutatott s az eredeti kettősséget őrző adatok a következőképpen magyarázhatók. Az sz -szel bővülő igék jelen idejében azért élhetett párhuzamosan még jó ideig az i -ző és $é$ -ző változat, mert éppen ezekben az igékben a határozott karakterű, sz -et tartalmazó jelen idejű $tő$ eleve megakadályozta a formáns elbeszélő múltú időjelnek való értelmezését. A többi ige analógiájára azonban végül a *tészén* : *tón* típusban is kizárólagos lett az $-ik$ rag.

lezon (így még a JordK., ÉrdyK. és az ÉrsK.-ben); 1531: *leezewk* (LtK. 1: 133); stb. (Van olyan felfogás, amely szerint e tövekben a hosszú *é* volt az eredeti. Akkor nehéz a rövid *tészék*, *tészén*-félét magyarázni; másrészt meglepő, hogy például a *-hat/-het* képző előtt nem találunk sem *i*-ző (*tíhet*), sem hosszú (*téhet*) variánst korszakunkban.)

3. A másik megoldás az E/2. külön jelölésére az egyéb igéken található *-sz* rag alkalmazása. Meglepő, hogy a későbbi korszakokban szokásos *lész*es típusú alakra alig van példánk. A JókK.-ben fordul elő, de csak a *lész* igében, s ott is csak egyszer a három *lész* változat ellenében: JókK. 33, 55 (2-szer): *lezj* ~ 145: *lezej*. — Más kódexek adatai esetleg úgy értelmezhetők, hogy az *-sz* rag közvetlenül az *sz*-es csonka tőhöz járul, hosszú *ssz*-et eredményezve: WinklK. 310: *hýzze* 'hiszel-e'; SándK. 28: *tezz* ~ 29: *leez*; BodK. 13: *tezz* ~ 26: *lez*; JordK. 627: *hýzz*. A GuaryK. és a DöbrK. — úgy tetszik — sajátos betűkapcsolattal jelzi az *sz* hosszúságát. Az egyéb igék *-sz* ragjait mindkettő a szokásos *z*-vel írja: GuaryK. 30: *el tozz*, *zeğonlez*; DöbrK. 484: *kerz*, 376: *kezdez*. A hosszú *ssz*-et *zh*-val írják, vagy a DöbrK. *zs*-sel is: GuaryK. 30: „ozuegöket *jidalmazh* žúzeket hamiloýtaž”. Ennek alapján *ssz*-et olvashatunk a következő adatokban: GuaryK. 25: *vezh*; DöbrK. 1: *lezh*, 376: *lezs* (2-szer), 391: *hyzs*, 395, 426: *tezs*. — Előfordul az is, hogy az E/2. elkülönítésére mindkét eszközt felhasználja a nyelv: a szóbelseji magánhangzó is és az *ssz* is hosszú: WinklK. 83: *teezz*; SzékK. 29, 68: *léezz*. Lehetséges, hogy egyéb *tez*, *lez*-nek írt adatokat is így kell olvasni. — Ugyancsak külön *-sz* ragot kapnak az ikesedőben lévő, de még nem ikes *aluszon*, *fekszén* igék is: a BodK. 13: *fekez*; HorvK. 22: *aloz* mellett vannak ilyen adatok is: JordK. 298: *fekezz*; ÉrdyK. 133: *alwzz*, sőt TelK. 253, ÉrsK. 240: *fekzez*.

4. Az E/3.-ben mindig *-n* a rag. Korszakunkban az E/2. külön raggal való jelölése megadná a lehetőségét az így funkciója vesztett *-n* rag elhagyásának, de a szórványos *leszesz* és gyakoribb *léssz*-féle adatok mellett kései ómagyar írásbeliségünkben, s valószínűleg a beszédben sem tűnik fel a *lesz* E/3. változatként. Vö. 1591: *lez* (MNYTK. 121. sz. 16).

A *tészén* : *tőn* típusú igék jelen idejű E/3. ragjáról csak azért kell külön szólni, mert — bár a jelen idejű ragok középső nyelvválású magánhangzóhoz járulnak — a MünchK. ebben az esetben feltűnően sokszor jelöl nyílt *è*-t, s ez felveti a MünchK. zárt és nyílt *e* jelölésének egész problémakörét.

Az igeragozás oldaláról közelítve a kérdést, a kép a következő. A jelen idejű személyragok veláris, illetve palatális labiális változatában a MünchK. is kivétel nélkül középső nyelvválású magánhangzót használ: 17vb: *vagoc*, 93va: *iquoc*, 15rb: *megviqazom*, 91va: *koltom*, 91vb: *vallod*, 8va: *vagon*, 15va: *aložon* stb. A palatális illabiális zárt *ē* helyett azonban meglepően gyakran találunk *ē* jelölést: 93va: *itelèc*, 93vb: *megèc*, *bègellèc*, *bègellè*, 94ra: *težèk*, 96rb: *vèžèm*, 96vb: *tèžèm*, 86ra: *hižèd*, 96va: *vežèd*, *težèd*, különösen sokszor az *-n* rag előtt: 11rb, 12va, 15rb, 20ra, 30ra, 47vb, 71va: *ležèn*, *èžèn*, 9va, 12ra, 13va, 27va, 38rb, 71rb, 86va: *težèn*, *tèžèn*, 13rb, 19ra, 45va, 46va, 68vb: *vežèn*, *vèžèn*, 87ra: *hižèn*, 13va: *vižèn*, 49ra: *nīlèn* stb.

A MünchK. *è*, *e* = *ē*; és *è* = *e* jelöléseit ugyan semmiképpen sem ítéltük következetesnek, mégis magyarázatra szorulnak a felsorolt *è*-vel írt adatok. A kódex különböző fejezeteiből mintául vett nagy terjedelmű szövegben a bemutatott ragok *e* hangjainak jelölése a következő arányokban tükröződik:

e betű = e hang	e betű = é hang
61 (21%)	224 (79%)

Az *e* tehát messze nagyobb arányban szolgál a hosszú *é* jelölésére, mint a zárt rövid *ē* írására.

Mindezek alapján az a feltevés alakul ki, hogy a MünchK.-beli *tēzēn*, *lēzēn*-féle jelölések mögött *tészēn*, *lészēn*-féle ejtést kereshetünk, s az *-ēn* talán csak írásbeli analógiával terjedt át a *hizēn*, *vizēn* igékre is. (Amennyiben ez valós megállapítás, akkor ugyancsak *ē*-vel ejthetők az előbbieken felsorolt *é*-t tartalmazó ragok is.)

A létige. — Jelen idejének egyes számú ragjai a korszak egészében *-k*, *-θ*, *-n* (a korábbi E/3. *vagy* alaknak már nincs nyoma): JókK. 56: *vagȳok*, 24: *vagȳ*, 6: *vagȳon*; PéldK. 67: *vagyok*, *vagy*, 65: *vagyon*; stb. Ha hitelesnek tartható, kivételesen korai példa és a beszélt nyelvet tükrözi az idegen ajkú deáktól hallomás alapján leírt följegyzés az Ábel Szójegyzékben: 1490 k.: *uain* (NyK. 31: 226); vö. 1611: *van pro vagon* (MA.); CzechK. 42 (XVII. sz.-i bejegyzés szövegében): *uan*. E *van* forma nyilvánvalóan analogikus elvonás a *vannak*-ból. Az igék túlnyomó többségében ugyanis a jelen idejű T/3. *-nak/-nek* rag az E/3.-hez járul: *jár : járnak*, *él : élnek*. Ez az analógia először biztosan a beszélt nyelvben érvényesült. S hogy szórványos korai adatai ellenére mégsem találkozunk vele többször, az azt bizonyítja, hogy az írott nyelv normái még nem fogadták be az új változatot.

A *nincs* és *sincs*. — Mindig állítmányként szerepelnek, először korszakunkból adatolhatók, s éppen a kései ómagyarban kezdenek felvenni igei személyragokat, s válnak tagadó igévé. Mind hiányos ragozásuk, mind pedig *-n* és *-nek* személyragjuk azzal magyarázható, hogy a létige paradigmájába épülnek be, abba a pozícióba: a kijelentő mód jelen idő E/3. és T/3.-ként, amelyet a létige nem fejezhetett ki. Az *én nem vagyok*, *sem vagyok*, *te nem vagy*, *sem vagy* sor nem használatos *ő nem van*, *sem van* alakja helyett áll a *nincs* és *sincs*. (A múlt időben és más igemódokban már lehetséges *ő nem volt*, *ő sem volna* stb., ezért nincs a tagadó *nincs*, *sincs*-nek egyéb módja vagy más ideje.) Nyilvánvaló, hogy éppen a *vagyok : nem vagyok*, *vagy : nem vagy*, *vagon : nincs*, *sincs* szembenállás, vagyis a *vagon* hatására vesznek fel a tagadószóknak éppen *-n* személyragot: JókK. 46, 47: *nenczen*; BécsiK. 20: *nīL* ~ 19: *nīLēn*; FestK. 368: *synchen*; GuaryK. 29: *nīnLēn*; JordK. 465: *nȳncz* ~ *nȳnczen*, 467: *ſȳnczen*; SzabV.: *nȳncz*, *nyncz*; 1527 k.: *nȳncz* (MNY. 37: 206); 1533: *Nync* (LtK. 1: 141); *sync* (141); 1532: *sinczen*, *nī(n)chen* (LtK. 1: 138).

A ragtalan és ragos formák aránya a törzsanyagban a következő:

	Ragtalan	Ragos
Kódexek	4 (11%)	33 (89%)
Egyéb	7 (58%)	5 (42%)

Lehetséges, hogy a többes számban először csak a névszói állítmányokon szokásos *-k* jelent meg, de ennek alig található nyoma: KazK. 85: „azokat mellek uannak megh utalliak . . . Azokat kegiglen mellek *nincek*: igeköznék hozyaiok ölelnie”. Egyébként, mint minden jelen idejű igében, ezekben is *-nek* a T/3. rag, de egyéb igéktől eltérően ezt mindig magánhangzó előzi meg: PéldK. 67: *synchenek*; 1530: *nŷnchenek* (Mŷ. 37: 281).

A *mēgy* ige. — Korszakunkban ugyancsak az E/3.-ben kap ragot: *mēgyēn*, s ragtalan az E/2.-ben, ahol valószínűleg hosszú a töbelseji magánhangzó: JókK. 156: *megyek*, 33: *megű*, 133: *megyen*; PeerK. 77: *megek*, 99: *meeg*, 51: *megyen*; stb. A töbelsei hosszú magánhangzó a paradigma többi tagjára is áttérjedhetett: WinklK. 154: *me<e>gek*, 320: „oda *meeghee*” (oda mégy-e); DöbrK. 50: *miéjek*, *bel mejek*, 119: *meej*. Az E/3. -n ragos: 1524: *mēgyēn* (MŇy. 13: 122); 1530: *mēgyēn* (MŇy. 37: 281). Kivételes a LázK. 148: *fel men* alakja.

A jó ige. — Az E/3.-ben korszakunkban általában magánhangzóra végződik: MargL. 16: „k^y ju vala”; 1530: j^w (MNY. 37: 281); 1533: jw (MNY. 37: 353); de van már jön is: SzékK. 310: iön; BatthK. 56: iön. Rendszerint jönnek alakú a T/3.: CzechK. 56: yōnek; 1530: j^wennek (MNY. 37: 282), de a jōnek-ből időtartam-átváltással lehetett jōnnnek is: PéldK. 76: y^wennek. A jelen-séget megtámogathatta a jōnek és mennek gyakori egymás mellettsége (Guary-seget megtagadhatta a jōnek és mennek gyakori egymás mellettsége (Guary-K. 1: „Jūnec, es mēnec”; SzékK. 66: „honnat yōz, awag hova meeg”; stb.), ez analogikus szinten jōnnnek-mennek változatot produkált. Egy jōnnnek alak pedig már lehetőséget ad az elvonásra, így keletkezett az E/3.: jōn.

A múlt idők

Az elbeszélő múlt

Az elbeszlő múlt paradigmáját jellemző sajátosságok: 1. A személyragok túlnyomó többsége az -á/-é időjelhez járul. A határozott ragozás T/1. -ók/-ök alakú. — 2. Az E/3. igealakban nincs külön személyrag: mind az általános, mind a határozott ragozásban egyetlen elemben jelenik meg az idő- és a személyjelölés szerepköre. — 3. Az általános ragozás E/1.-ben a -k ragot személyjelölés szepéköre. — 4. Az általános ragozás E/1.-ben a -k ragot személyjelölés szepéköre. — 5. Az általános ragozás E/1.-ben a -k ragot személyjelölés szepéköre. — 6. Az általános ragozás E/1.-ben a -k ragot személyjelölés szepéköre.

Az általános ragozás. — E/1.: -k. A rag mindig a palatális időjelhez járul (így válik lehetségessé — legalábbis a veláris hangrendű igékben — a határozott ragozás T/3.-tól való elkülönítés): JókK. 45: *hallek*; 1488: *lutek* (MNY. 16: 79); 1520 k.: *vezek* (RMKT. 1²: 486); ÉrdyK. 508: *meg ugyereek*. — E/2.: -l: 1512: *byzal* (KárOkl. 3: 86); CzechK. 51: *wallaal*, 57: *fjggeel*; 1521: *zerzel* (MNY. 16: 17). — E/3.: -a/-e. Ez az igealak tulajdonképpen ragtalan, de az elbeszélő múlt szóvégi -á/-é jelének korszakunkra valószínűleg már bekövetkező rövidülése egyrészt lehetőséget teremtett a határozott ragozás E/3.-tól való megkülönböztetésre — amennyiben a hosszú változat a határozott, a rövid az általános ragozásra foglaldott le —, másrészt — épp ezáltal — a „hosszúság” és „rövidség” jegy a ragozástípusra és a személyre utaló funkciókat kapott: SzabV.: *hala*; 1492: *akara*, *el mene* (MNY. 37: 203); 1516: *Jewe* (MNY. 52: 369). A rövidülésnek biztos jele, ha a megrövidült *ē* nyíltabbá

válík: BécsiK. 13: *èl èzèdè*; MünchK. 86rb: *felmenè*; vagy egyes nyelvjárásokban labiális magánhangzót tartalmazó ige-tövek után labializálódik: BécsiK. 13: *még olo*; MünchK. 87rb: *ipu*; VitkK. 12: *Meg heuóló*.

A formáns nyíltabbá válásának, illetve labializálódásának folyamata a zárt és nyílt *e* hangot megkülönböztető huszita helyesírás kódexekben jól nyomon követhető. Egy felmérés szerint a BécsiK.-ben és a MünchK.-ben a következő a kép az elbeszélő múlt E/3. toldalékban:

	BécsiK. 2. kéz	MünchK. 1. kéz	BécsiK. 1. kéz
-ë	60	105	6
-e	—	110	80
-ö	40	100	20

Legrégibb tehát a BécsiK. 2. kezének nyelvhasználata; a MünchK.-ben teljes az ingadozás; a BécsiK. 1. keze pedig már a nyíltabb formákat ejti. Labiális töbelseji magánhangzó után mindhárom *ö*-t ejt.

T/1.: -nk: BécsiK. 170: *futāc*; 1529: *meg wjwank* (MNY. 37: 276); MünchK. 17rb: *enèlēc*; SándK. 30: *menenk*. — T/2.: -tok/-tēk: MünchK. 17rb: *fizatoc*; JordK. 386: *tanczolatok*; MünchK. 17rb: *zoketec*; JordK. 385: *meenetek*. Mint a MünchK. *zoketec* adata mutatja, a rag labiális illeszkedését az időjel illabiális *é*-je megakadályozza. — T/3.: -nak/-nek: SzabV.: *halanak*; 1516: *fogadanak* (MNY. 52: 368); SzabV.: *twrletenek*; ÉrsK. 228: *megh sebhóteenek*.

A határozott ragozás. — E/1.: -m: 1492: *mondam* (MNY. 37: 203); 1504: *adam* (Száz. 1872: 478); KeszthK. 29: *eryzem*, 31: *Izem*. — E/2.: -d: FestK. 383: *walaztuad*; 1529: *akarad* (MNY. 51: 358), *erezthed* (359); KeszthK. 24: *Meg yelenteed*. — E/3.: -á/-é. Az E/3.-ben jelentkező -á/-é attól az időtől kezdve, amikor a rövid -a/-e változat létrejött, egyértelműen a határozott ragozásra foglalódott le, s az igeidőn kívül hosszúságával a határozott ragozás E/3.-re is rámutat. A következő példák jelölik is a hosszúságot (melyet egyébként forrásaink túlnyomó többsége jelöletlenül hagy): CzechK. 110: *rtaalaa*; XVI. sz. e. n.: *mondau* (MNY. 7: 196); WinklK. 76: *szenvedhethee*; 1530: *el wjthethee* (MNY. 37: 281). (L. még 123–4.)

A T/1.-ben a tulajdonképpeni rag a -k. Ha ez az -á/-é időjelhez csatlakozott volna, háromszoros egyalakúság jött volna létre: egybeesett volna az általános ragozás E/1. és a határozott ragozás T/1., valamint T/3. alakja. Ennek elkerülésére állandósult az -ók/-ök forma, melyben az -ó/-ö valószínűleg az -á/-é morfeumatikai változata, de lehet, hogy csupán a determinált ragozások T/1.-nek szokásos középső vagy felső nyelvválású magánhangzóját (*o/ö ~ u/ü*) az -á/-é-re jellemző hosszúsággal egyesíti (l. még 125, és vö. I, 137): BécsiK. 170: *latoc*; 1532: *megh foghook*, *el hozok* (LtK. 1: 139); MünchK. 82rb: *leloc*; JordK. 205: *el vezők*; 1510: *zerzok meg* (NyK. 28: 75). Zártabb változatra ritkábban akadunk: 1529: „Azt *erthwk* hogh Mathyafth Kazaban be nem *erezthed*” (MNY. 51: 359); és későbből: 1584: *halluc* (BornFréd. 17), *monduc* (452); 1590: *meg veruc* (KárBibl. 1: 159r). A zártabb alakok, úgy tetszik, az északi területre jellemzők. — Később az -nk személyrag a határozott ragozásba is áterjed. Ennek korai nyomait kereshetjük a DöbrK. adataiban: 103:

„Mikent *hallank* v'gan latok”, 341: „*hallank* v'ket zoln'ok”. De az is lehetséges, hogy ezek inkább az általános ragozás sajátos használatának példái. — T/2.: -tok/-t'ek: DöbrK. 273: *akaratok*; NádK. 226: *hozatoc*; BécsiK. 143: *d'itqueiteteck*; MünchK. 29va: *megol'et'ec*. — T/3.: -k: SzabV.: *adak*, *hallak*; DöbrK. 27: *meg t'orek*; ÉrsK. 3: *el wezteek*. — Az E/2. és T/2. tárgyra mutató igealak ragja: -lak/-lek: MünchK. 86ra: *latalac*; DöbrK. 271: *z'blelek*.

A *t'esz'en:t'ón* típusú igék elbeszélő múltja. — A sajátos ragozású igék közül csak a *t'esz'en:t'ón* típus érdemel említést. Ezek elbeszélő múltjának személyragjait az különíti el egyéb iktelen igék határozatlan, általános ragozású személyragjaitól, hogy az E/3.-ben ugyanúgy -n ragot kapnak, mint jelen idejükben. (Eredete az ősmagyar korra megy vissza.) Általános ragozásuk tehát a következő:

E/1.: -k: JókK. 158: *tewk*; NagyszK. 88: *v'óók*; DöbrK. 179: *lók*; KeszthK. 20: *week*; 1532: *wec* (LtK. 1: 138). — E/2.: -l: JókK. 52, 55: *hewl*; FestK. 197: *lewl*; NádK. 363: *tól*; DebrK. 342: *uól*; ÉrdyK. 277: *veel*. — E/3.: -n: JókK. 67: *tewn*, 28: *len*; SzabV.: *lwn*; NádK. 518: *h'án*; NagyszK. 294: *vin*. — T/1.: -nk: FestK. 83: *leewn*; ApMélt. 60: *v'gnk*; ÉrdyK. 15: *teenk*. — T/2.: -tok/-t'ek ~ -nak/-nek: BécsiK. 143: *y'itoc*; MünchK. 44ra: *v'otoc*; ÉrdyK. 172: *leetek*. — T/3.: -nak/-nek: BécsiK. 175: *megon'ec*, 243: *h'ün'ec*; SzabV.: *w'wnek*; ÉrdyK. 125: *hynek*, 395: *teenek*.

Az az analogikus hatás, mely az egyéb igék -á/-é jeles múltjának végződését általánosítja a *t'ón* típus -n ragja helyett, korszakunkban még alig érezhető. Csak alig találni adatot rá: JordK. 628: „Az the hazadnak zezelme *eewe megh enghemeth*”. Ez összefüggésben van a *t'óm ~ t'evém* típusú elbeszélő múltak keveredésével, s itt az *eve* -e toldaléka egyszerre tölti be az elbeszélő múltra és az általános ragozás E/3. sz.-ére való utalást. (L. 126—8.)

A határozott ragozás személyragjai korszakunk szinkroniájában azonosak az egyéb igék ragjaival. E/1.: -m: JókK. 153: *yum meg*; TelK.: 298: *wym*; *wewm*; ÉrdyK. 446: *teem*. — E/2.: -d: JókK. 55: *yoltewd*; CzechK. 151: *weed*; GömK. 243: *meg ewd*. — E/3.: -á/-é: JókK. 82: *tewe*; 1490: *wywe* (Gl.); 1524: *megh wewe* (MNY. 13: 123). E formáns leíró szempontból azonos az egyéb igék elbeszélő múltjának megfelelő alakjával, s ahogyan azok, ez is magába olvasztja a múltra és a személyre való utalást. Történetileg azonban ellenkező irányú változások mentek végbe. A *látá*, *nézé* -á/-é-je eredetileg csak az időjelet tartalmazta, majd ráértődött a személyre való utalás is; az *ivá*, *tevé* -á/-é-je viszont feltehetően eredetileg a névmásból keletkezett személyrag volt, mely viszont az időre való vonatkoztatást vette fel másodlagosan, s éppen az előbbi igék analógiájára. A kései ősmagyarban ezek már szétválaszthatatlanul egyformák. (L. 126—8.)

T/1.: -k: NádK. 613: *vin'óc*; NagyszK. 377: *veu'ók*; TelK. 289: *ew'ók*. — T/2.: -tok/-t'ek ~ -t'ók: NagyszK. 295: „houa *t'ót'ók* el a zep leant kit velet'oc vifelt'oc-vala”; JordK. 160: *h'jw'etek*, 341: *t'etek*. — T/3.: -k: JókK. 19: *veuek*; BécsiK. 169: *b'etueuc*; NagyszK. 295: *el'v'uek*.

A -t(t) jeles múlt

A -t(t) jeles múlt idő paradigmáját jellemző sajátosságok: 1. Minthogy az időjel teljes töve alsó nyelvválású magánhangzóra végződik, a teljes tőhöz járuló személyragok előtt általában a/e van. A jelvégi magánhangzót keletkezésükkor

magukba olvasztó ragok a csonka tőhöz csatlakoznak. — 2. Az általános és a határozott ragozás nem különül el az E/1.-ben. — 3. A $\emptyset$ személyragos forma az általános ragozás E/3.-be épül be. — 4. A T/1. ragok nyelvjárásoktól függő változatokban jelentkeznek. — 5. Két személyragban találunk korszakunkban folyó változást. Az egyik változás hangtani természetű: az általános ragozás E/2. ragja előtt feltehetőleg e korban megnyúlik a magánhangzó. A másik morfológiai jellegű: az általános ragozás T/3. -k ragja mellett vagylagos változatként -nak/-nek ragok is jelentkeznek, sőt terjednek.

Az általános ragozás. — E/1.: -m: 1529: *zolgaltham* (MNy. 37: 276); MünchK. 37vb: *ipttēm*. E/2.: -l ~ -ál/-él. Valószínűleg e korszak nyelvi történései közé kell sorolnunk az -l előtti magánhangzó megnyúlását, s talán az *ē* hang záródását is. A nyúlás minden bizonnyal az etimologikusan hosszú elbeszélő múltbeli, illetve feltételes módbeli -ál/-él, -nál/-nél analógiájára következtet be. Esetleg közrejátszhatott az -l nyújtó hatása is, de ez ellen szól, hogy az ikes ragozásban (ahol a középső nyelvvállású hangok miatt az analógia nem érvényesülhetett) mindmáig rövidek az *eszél*, *iszol*-féle ragok. A nyúlás idejét nehéz megállapítani, minthogy forrásaink ritkán jelölik a hosszú magánhangzót. A BécsiK. és a MünchK.-ben az -l rag előtt *ē*-van, ebből csak arra következtethetünk, hogy a magánhangzó nyílt volt, de hogy a nyúlás megtörtént-e, nem tudjuk. A BécsiK. Nyelvtana 59 szóban *ē*-t ír, 4 esetben *ē* betűt jelöl (a *beszéllettél* igében), de az eredeti szövegben itt is *ē* betűk vannak: BécsiK. 78, 101: *bészéllettél*, 30: *lōttél*, 34: *ipttél*; MünchK. 104ra: *žèrèttél*, 107va: *hittél*. A FestK. sokszor hosszút jelöl az -l előtt: 386: *attaal*, 388: *ygažgattaal*, *megh tartottaal*, 375: *megh mentetteel*, 388: *fel emelteel* ~ 386: *attal*, 383: *tewttel*. A kódexnek törzsanyagunkban előforduló részletében 20 eset közül 16-szor *aa*, *ee* szerepel az -l előtt. (E kódex gyakran jelöli a hosszúságot például az elbeszélő múltban is: 382: *teremteed*, 384: *ēkešyhteed* s egybeírt is: 360: *nemžethfeegnek*, *ees*, *leegýen*, *leeleknék*, *Imaadsaagh* stb.) A CzechK. az elbeszélő múlt hosszúságát elég gyakran, bár nem következetesen jelöli: 1: *hýrdeteed*, 2: *výseleel*, *ýtelteteel*, 6: *zenwedeel*, 11: *emelteteel* ~ *zenwedeel*, 17: *ažjanlal*, 25: *boczaťad*. A -t(t) jeles múlt idő E/2.-ében azonban sohasem ír kettős magánhangzót: 37: *otottel wolna*, 41: *tottel*, 46: *bethegwttel*, *konýjorwttel* stb. Következetelen hosszúságjelölések mellett is találunk azonban másutt ilyen adatokat: DomK. 256: *jntetteel*, 279: *terttel*; HorvK. 258: „*lattal* vagy *nezteel*”, *ky menteel*, KeszthK. 432: *meg wallottaal*, *teremtetteel*. A JordK. és az ÉrdyK. többnyire rövid, néha hosszú magánhangzót jelöl: ÉrdyK. 467: *zoktal*, *hattal*, 469: *eeltel*, 532: *meg nehezöttel* ~ 469: *leelteel*. Általában azonban forrásainkban rövid magánhangzó-jelölés található e helyeken; missziliseinkben csaknem mindig: 1523: *nehezeltel* (Nyeml. 227); 1526 e.: *irtal*, *hattál* (MNy. 43: 158); 1527: *hýrtelenkettel* (Száz. 1874: 347); stb. A helyesírásból tehát biztos következtetéseket nem vonhatunk le, de valószínű, hogy egyes nyelvterületeken végbement a nyúlás, másutt még egymás mellett élhetett a hosszú és a rövid változat (mint manapság a *fonal* ~ *fonál* típusban). De a korszak végén már alkalmasint a nyelvterület jó részén -ál/-él ragok élhettek. Egyes nyelvjárásokban ma is megvan a rövid -al/-el. — E/3.: $\emptyset$ rag: 1488: *menth*, *megh santulth* (MNy. 16: 79).

T/1.: -onk/-énk ~ -önk ~ -unk/-ünk: MünchK. 59vb: *luttonc*, 62va: *Enèclet-tonc*; KeszthK. 76: *remenkettenk*; ÉrdyK. 226: *meg holtwnk*; LobkK. 39: *eltvncz*. A nyelvjárások szerinti megoszlás a jelen idő megfelelő helyén található

(187—9). — T/2.: *-tok/-tők*. A labiális illeszkedést a jelvégi alsó nyelvvállású e akadályozza: 1530: *ozthozthathok volna* (MNY. 37: 280); BécsiK. 27: *zézzèttètèc*. — T/3.: *-k ~ -nak/-nek*. Az igenévből keletkezett igeragozási sor eredetileg pusztán *-k* többesjele értékelődött át az általános ragozásban a T/3. jelölőjévé. Éppen a kései ómagyar korban azonban e *-k* mellett a többi általános ragozású paradigma mintájára morfológiai variánsként a *-nak/-nek* rag kezd terjeszkedni. Ám ez sehol sem válik kötelező érvényűvé, sohasem szorítja ki a *-k* ragot, annak mindig szabad, kötetlen variánsa marad: JókK. 39: *yutottakuala ~ juttanak volna*; BécsiK. 19: *bñnhottèc, èltauoztakualna ~ 18: bèmèlènc, bñlèttènèc*; NádK. 318: *lòttec*, 319: *meg vaculthac ~ 332: adattanac*, 339: *megfarrattanac volna*; stb. Adataink megoszlása és kronológiája nemcsak arra enged következtetni, hogy az analogikus hatás a kései ómagyarban indulhatott meg, hanem talán arra is, hogy a *-nak/-nek* terjedése a könyvírásban kezdődött el. XV. sz.-i nem kódexbeli forrásaink csak a *-k* ragot használják, például a SzabV. is 12-szer: *tartothak, arthattak, lwttek* stb. Ugyanakkor a JókK.-ben a két rag aránya a következő: *-k*: 38%; *-nak/-nek*: 62%. A BécsiK.-ben (a *volt* és *lett* ige kivételével): *-k*: 26%; *-nak/-nek*: 74%. Alapkorpuszunk raghasználata:

	<i>-k</i>	<i>-nak/-nek</i>
XV. sz.	49 (60%)	33 (40%)
XVI. sz.	33 (35%)	63 (65%)

A XVI. sz.-i adatokon belül a törzsanyag missziliseinek arányai ugyanilyenek: 6 *-k* és 9 *-nak/-nek* fordul elő bennük. A *-nak/-nek* tehát terjed, de általánosság valószínűleg sehol sem válik, jóllehet például a JordK. kijelölt szövegrészletében 10 *-nak/-nek* rag áll szemben 1 *-k* raggal, a KulcsK.-beli részletben pedig 12 *-nak/-nek* van, s egyetlen *-k* sincs. Úgy tetszik, hogy a *-nak/-nek* először cselekvő igékre terjed át (itt hathattak inkább az egyéb paradigmák), az állapotot kifejező (különösen a *-t(t) + vala* szerkezetű), illetve szenvedő igék tovább őrizhették a *-t(t)* jeles participium névszói jellegét, megtartva a névszói *-k* többesjelet.

A határozott ragozás. — E/1.: *-m*: 1504: *tartottam* (Száz. 1872: 478); 1526: *megh ertetem* (MNY. 37: 205). — E/2.: *-d*: NádK. 331: *latted*; BécsiK. 30: *tóttèd*. — E/3.: *-a/-e*: SzabV.: *tartotta*; 1504: *valotta* (Száz. 1872: 478); 1533: *el cziplette* (MNY. 21: 120). A rag korábbi *á/é*-ből rövidült, s az így létrejött *è* egyes nyelvjárásokban labiális magánhangzót tartalmazó tő után *ö*-vé labializálódhatott, illabiális magánhangzót tartalmazó tövekben, illetve más nyelvjárásokban pedig nyíltabbá, *e*-vé vált. A BécsiK.-ben és a MünchK.-ben e fokozatok mindegyike megtalálható: BécsiK. 178: *bèzèllette ~ 99: bèzèllettè*, 105: *lelte ~ 88: lèttè*, 124: *megtòrtò*, 271: *gùittòttò*; hasonló a helyzet a MünchK.-ben is. A Huszita Biblián kívül más kódexben nem akadni ilyen *-ö* ragokra, még az erősen *ö*-zó kódexekben sem: GuaryK. 20: *gòttzòtte*; TihK. 237: *el uetòtte*. (Ma a *vöttö* típus a nyugati nyelvjáróterületen él.)

A formáns nyíltabbá válásának, illetve labializációjának folyamatát a Huszita Biblia különböző „kezeli” a következőképp tükrözik:

	BécsiK. 2. kéz	MünchK. 1. kéz	BécsiK. 1. kéz
-ě	55	40	5
-e	—	25	25
-ö	30	40	6

Legrégiesebb tehát a BécsiK. 2. kezének nyelvhasználata; a MünchK. az ingadozást tükrözi; a BécsiK. 1. keze a nyíltabb változatot kedveli. Labiális többséji magánhangzó után mindhárom ő-t ejt.

T/1.: *-ok/-ék ~ -ök ~ -uk/-ük*: KulcsK. 106: *hallottok*; WeszprK. 83: *leltok*; DöbrK. 272: *lattrk*; BécsiK. 156: *kertüc*. A nyelvjárások szerinti megoszlást l. 187—9. — T/2.: *-átok/-étek*: 1370 e./: *ívtatok* (ittátok) (Nyr. 7: 81); 1533: *szerzettetkek* (MNY. 6: 449); NádK. 487: *töttetöc*. — T/3.: *-ák/-ék*: BirkK. 4a: *hadhatlak*; FestK. 3: *fondaalthaak*; MünchK. 84va: *megèfmèztec*. — Az E/2. és T/2. tárgyra mutató rag: *-lak/-lek*: MünchK. 102rb: *valažtortalac*, 102ra: *žerèttèlèc*.

A feltételes mód

A paradigmát jellemző sajátosságok: 1. A személyragok túlnyomó többsége a *-ná/-né* módjelhez járul. Kivétel a határozott ragozás T/1. *-nök/-nök* alakja. — 2. Az általános és a határozott ragozás E/3.-ben a *-na/-ne*, *-ná/-né* toldalék a módra és személyre való utalás funkcióját külön személyrag nélkül, egyidejűleg tölti be. — 3. Morfematikai variánsként a határozott ragozás E és T/3., illetve a T/1. alakja egyéb paradigmák analógiájára felveheti a határozott ragozás más paradigmákban jellemző személyragjait. — 4. Az általános ragozás E/1. *-k* ragot veláris hangrendű igékben is a módjel palatális változata előzi meg. — 5. E paradigmákban nincs mód a T/2. általános, illetve határozott ragozás megkülönböztetésére.

Az általános ragozás. — E/1.: *-k*: A rag mindig a palatális módjelhez járul (így — legalábbis a veláris hangrendű igékben — elkerülhető a határozott ragozás T/3.-vel való egybeesés): WinklK. 308: *volneek*; 1492: *ertenek* (MNY. 37: 203). Kivételes az illeszkedett változat: 1526: „*kez wolnak oda annom*” (LevT. 1: 3). — E/2.: *-l*: 1512: *hozna*, *kyldenil* (KárOkl. 3: 86); HorvK. 260: *teerneel*. — E/3.: *-na/-ne*. A korábban *-ná/-né* alakban egybeeső általános és határozott ragozású E/3. alakok elkülönülésére lehetőséget adott a szóvégi *á/é* megrövidülése. A rövid változat az általános ragozásra, a funkciómegoszlás következtében szükségszerűen megmaradó hosszú változat pedig a határozott ragozásra foglaldott le, s így a *-na/-ne*, *-ná/-né* egyidejűleg olvasztja magába a feltételes módra és a 3. sz.-re való utalás szerepkörét: a „rövidség”, illetve a „hosszúság” jegy a ragozástípusra és a személyre való utalást nyert. Általános ragozású példák: JókK. 41: *zolna*, 43: *mondana*. A megrövidült palatális változat egyes nyelvjárásokban labiális magánhangzó után labializálódhatott, illabiálisok után, illetve más nyelvjárásokban nyíltabbá válhatott: BécsiK. 160: *bèzellène*, 261: *bèmenne* ~ 26: *bèzellènè*, 52: *bèmennè*, 10: *zèlnq*; VitkK. 74: *el iònd*, 96: *bòytòlnò*.

A formáns nyíltabbá válásának, illetve labializációjának folyamatát a Huszita Biblia különböző „kezei” a következőképp tükrözik:

	BécsiK. 2. kéz	MünchK. 1. kéz	BécsiK. 1. kéz
-ë	12	30	2
-e	—	30	25
-ö	—	10	2

Legrégiesebb tehát a BécsiK. 2. keze; a MünchK. az ingadozást tükrözi; a BécsiK. 1. keze pedig a nyíltabb változatot kedveli.

T/1.: -nk: 1531: *lakhatnaank* (MKsz. 1898: 130); 1490: *vakmerőkódninch* (Gl.); 1516: *zerzenenk* (MNY. 52: 368). — T/2.: -tok/-tëk: BécsiK. 2: *hazaſkodnatoc*, 1530: *lennethek* (MNY. 37: 351). — T/3.: -nak/-nek: 1520 k.: *latnanak* (RMKT. 1²: 486); SzékK. 23: *vélkeznének*.

A határozott ragozás. — E/1.: -m: 1526 e.: *varnam* (MNY. 43: 158); 1520 k.: *Zeretnem* (RMKT. 1²: 486). — E/2.: -d: 1531: *akarnad* (MNY. 2: 210); 1512: *tehetnid*, *tenned* (KárOkl. 3: 86). — E/3.: -ná/-né. Ez a módjelet és a ragot egybeolvasztja: ÉrdyK. 400: *meg yobboytanaa*; ÉrsK. 120: *meg ólnee*. A személyraggal is ellátott alakokról a T/3. tárgyalása után lesz szó. — T/1.: -nök/-nök: A módjelet és a ragot egybeolvasztó forma: BécsiK. 99: *halgátnoc*, 156: *gondolnoc*; ÉrdyK. 553: *ohatnook*; ÉrsK. 128: *akarnok*; 1525 k.: *bellenewk meg* (NyK. 28: 77); ÉrsK. 149: *erdemlenök*; KazK. 197: *hynnök*, *welnök*. Az igealak használata következetes. Zártabb változatok későbbből idézhetők: 1578: *vtalnuc*, *itelnúc* (BornÖrdK. 651); 1590: *félnúc* (KárBibl. 1: 163v). Az -ók/-ök feltehetőleg ugyanúgy magyarázandó, mint az elbeszélő múlt hasonló alakja: vagy az -á/-é formáns morfematikai változata ez, vagy analogikus eredetű. (Vö. I, 137.) — Lehetséges, hogy határozott ragozású a következők két igealak (s akkor ezek igen korai példák a -nök/-nök ~ -nánk/-nénk keveredésére, vagyis arra, hogy a -ná/-né módjel analogikusan a T/1.-be is behatol): DöbrK. 374: „Annak kedeg ki hatalmas bővebben adni hog nem kernenk avag ertenenk”. — T/2. -tok/-tëk: BécsiK. 2: *akaznatoc*, 209: *tennetec*. — T/3. -k: SzabV.: *hadnak*; 1537: *engedneek* (MNY. 2: 211). — Az E/2. és T/2. tárgyra mutató rag: -lak/-lek: CzechK. 43: *lathnalak*; BécsiK. 305: *gétzénélec*.

Morfematikai variánsok a determinált ragozásban. — A határozott ragozás E/3., T/1. és T/3. kései ómagyar forrásaink nagy részében más paradigmák határozott ragozásának analógiájára azok ragjaival kiegészül, illetve kibővül. E ragozás egyik leggazdagabb változata a WeszprK. 1. kezének nyelvjárásában tűnik fel. Az E/3.-ben az -a/-e rag *j* hiátustöltővel bővült alakja járul a módjelhez: WeszprK. 2: *mondanaia*, 18: *meg mutatnaia*, 25: *tehetneie*, 49: *vinneie* stb. — A T/3.-ben a veláris -ják ragnak a palatális igéken a -jék mellett gyakran -ik rag felel meg: 21: *meg fognaiaik*, 22: *latnaiaik*, 16: *merneiek*, 76: *el regezneick* ~ 24: *el erneik*, 64: *esmerneik*. — A T/1.-ben a határozott paradigmák jellegzetes -jok/-jök ragja csak kivételesen csatlakozik a -ná/-né-hez: WeszprK. 54: *kerneiojk* (egybeült is ritka: CornK. 70v:

feledneyevk; 1562: *banthatnaioc*: TelKerF. 53). Rendszerint a -*nó/-nő* változathoz járul: WeszprK. 53: *adnoiok*, 46: *zeretnqiok*.

E személyragozott formák eredetét többféleképpen ítéldhetjük meg. Kelethezettek olyan korban, amikor a szóvégi *á/é* még nem rövidült meg, s a -*ná/-né* végződésben egybeesett az általános és a határozott ragozás; s akkor e személyragok éppen azt a célt szolgálhatták, hogy az E/3.-ben egybeeső két ragozástípust formailag is elkülönítsék. Valószínűbb azonban, hogy a határozott ragozás szokásos elemeivel való bővülés későbbi, s nem elsősorban a két ragozás megkülönböztetésére jött létre, hanem merő analógia eredménye: más paradigmák határozott ragozásának hatása. (A kettő együtt is hathatott.) Mindkét esetben alkalmasint először a -*nája/-néje* változat születhetett meg, majd ennek természetes többsége, a -*náják/-néjék* kiszoríthatta az eredetileg is egyértelműen határozott ragozású -*nák/-nék* végződést. Végül, analogikusan, utoljára terjedhetett át a raggal bővült forma a T/1.-be is.

Külön magyarázatot kíván a -*neik* változat. Felmerülhetne a gyanú, hogy benne a módjel eredeti diftongikus alakja őrződött meg (vö. HB.: *enejnc*; KT.: *lelhetneijn*), ám ezt a lehetőséget elhárítja az a körülmény, hogy egyetlen kódexünk sem jelöl egyetlen más személyben sem ilyen diftongikus formát a feltételes módjelen: WeszprK. 64: *kelhetnenek*, *keresfnenek*, 66: *kerhetnem*, *tennenk* stb. Lehetséges az is, hogy a -*neik* végződésben az -*ék* rag *i-ző -ik* változatát kell keresnünk, de az is lehet, hogy a -*neik*-ben nem a múlt idejű vagy felszólító módú -*ék* rag (*nézték*, *nézzék*), hanem a jelen idejű -*ik* rag (*nézik*) analógiája érvényesült. Végül az sem elképzelhetetlen, hogy az ikes igék feltételes módjában jelentkező -*neik* hatását tükrözi ez az alak. Meglehet ugyanis, hogy a feltételes módú igealakok most tárgyalt morfológiai változata éppen az ikes igéken alakult ki először. Erről a kérdésről az ikes igékről szóló fejezetben lesz szó (216–7).

Korszakunkban e ragozási forma terjeszkedni látszik. Nem fordul elő a JókK., MünchK.-ben, a SzabV.-ban, sem a JordK., ÉrdyK., VitkK., KazK. és a TihK.-ben, megtaláljuk viszont a következő kódexekben: BécsiK., Apork., GuaryK., WinklK., DöbrK., NádK., PéldK., MargL., WeszprK., NagyszK., DomK., SándK., DebrK., BodK., KeszthK., HorvK., TelK., SzékK., VirgK., ÉrsK. és KulcsK.; és van misszilisainkban is.

A terjeszkedésre mutat az is, hogy feltűnően sok kódexünkben vagylagos variánsként jelentkezik, még kimutathatóan egy kéz írásában is. A BécsiK. 34 -*né*, illetőleg 43 -*ná* végződése mellett csupán 5 -*néje* változat van: 18: *öldozneie*, *mégizennèie* stb. Egyebütt is egymást váltják a kétféle ragozás példái: GuaryK. 2: *adnaia*, 24: *monhatnara*, 14: *el vezteneie*, 86: *quedzeneie*, *jacozlanara*, *habozgatnara* ~ 86: *oftozozna*, *viselne*; NádK. 149: *arulnara*, 154: *adnara*, 149: *meg ölneiek*, 216: *enneiek* ~ 54: *oftorozna*, 84: *tenne*, 92: *keuannac*, 149: *megh tartanac*; így még pl. a PéldK. 2. kéz, a BodK., a SzékK. 1. kéz, a VirgK. és a KulcsK.-ben. Levelekben ugyanígy: 1530: *akarnaia* (MNy. 37: 281) ~ *akarnak*, *wenne* (280); 1533: *Acarara* ~ *el veghezne*, *megfizetne* (MNy. 37: 354).

Más kódexekben következetesnek vagy legalábbis igen erőteljesnek látszik a továbbragozott formák használata. Ilyen a már korábban bemutatott WeszprK.-en kívül: WinklK. 139: *adnaia*, 140: *el arulnaia*, 78: *illetneie*, 138: *egbe geijtheneie*, 140: *megh tartanaia*, 105: *emelneieek*; DöbrK. 30: *latnara*, 186: *oktatnara*, 38: *iduezyteneie*, 266: *meg ronaiak*, 392: *vinneiek*; valamint a LobkK., a CornK., a SándK., a DebrK., a HorvK., a TelK. és a SzékK. 2. keze.

E kódexek túlnyomórészt az ország nyugati, északkeleti és keleti nyelvjárás-területeiről valók, s talán nyugatiak a következő levelek is: 1544: *wehetneye* (LevT. 1: 1); 1530: *keresneje, lathnaijak* (MNy. 37: 282); 1533: *felejitheneje, bocjatanja* (MNy. 37: 355). A déli területre lokalizálható ErdyK. és JordK.-ben egyáltalában nem találni ilyen igealakot. Ma csak nyugaton fordul elő.

Alapkorpuszunk adatai ugyancsak arra engednek következtetni, hogy terjeszkedő jelenséggel állunk szemben. E determinált ragokkal kibővült formák XV. századi forrásainkban jóval kisebb arányban tűnnek fel, mint a XVI. századiakban:

	-ná/-né, -nák/-nék	-nája/-néje, -nájék/-néjék
XV. sz.	35 (90%)	4 (10%)
XVI. sz.	62 (57%)	46 (43%)

Az is lehetséges ugyan, hogy a XV. sz.-ból éppen olyan forrásaink vannak, melyek nyelvjárásában nem éltek e ragos alakok. Am feltűnő, hogy míg az északkeleti DöbrK.-ben általános, ugyanakkor a SzabV.-ban egy sincs: *lathna, illethne, hadnak, adnak*. S ez ismét amellet szól, hogy viszonylag újabb, analogikus eredetű s időben és talán térben vagy esetleg nyelvtípusban terjeszkedő jelenséggel van dolgunk.

A felszólító mód

A paradigmát jellemző sajátosságok: 1. A felszólító mód személyragozását elsősorban az különbözteti meg más paradigmák személyrag-rendszerétől, hogy itt az E/2. alak a $\emptyset$ ragos, s a 3. kap (-n) ragot. — 2. A módjelre az alsó nyelvállású jelvégi vokális a jellemző, a legtöbb teljes tőhöz járuló személyrag ehhez csatlakozik. Az E/3. -n előtt azonban mindig középső nyelvállású a magánhangzó. A jelvégi vokalist magukba olvasztó ragokat az egykorú rendszer szempontjából a csonka tő előzi meg. — 3. A határozott ragozás E/2.-ben rövid és hosszú változatok (*várd ~ várjad*) egyaránt élnek. — 4. A T/1. ragok nyelvjárási megoszlása ugyanolyan, mint a kijelentő mód jelen, -nd jeles jövő és -t(t) jeles múlt idejében. — 5. A felszólítást olykor a *sza/sze, -e* vagy a *hadd* indulatszó, illetve egyéb elem nyomósítja.

Az általános ragozás. — E/1.: -k: BécsiK. 36: *mögac*; MünchK. 34va: *tegèc*. — E/2.: $\emptyset$: JókK. 46: *lafmeg*; MünchK. 9ra: *Kël fel*; 1526 k.: *meg bochaas* (MNy. 37: 205). A JókK. 9: *zolyw* és 11: *mo[n]ggyw*, csak kivételesen előforduló alakját nehéz magyarázni. Amennyiben helyes — márpedig annak látszik — az a feltevés, hogy az E/2. felszólító alak eredetileg a módjel nélküli emfatikus alapalak volt (mai nyelvjárásokban is előfordul), s a módjel csak később, analogikusan került át ebbe a személybe is — s ezt támogatja, hogy csak így járulhat itt is mindig a csonka tőhöz —, akkor azt is feltehetjük, hogy a kijelentő mód jelen idejű E/3., ugyancsak ragtalan alaktól való megkülönböztetés céljából (kijelentő: *szól*, felszólító: *szól!*) a hanglejtés mellé még valami társult, s ez esetleg a tovább őrzött tővégi vokális lehetett: kijelentő: *szól*, felszólító: *szólu!*. Mikor azután a -j az E/2.-be is behatolt, alakkeveredéssel

olykor tovább élhettek olyan változatok, melyekben mindkét megoldás egyszerre van jelen: felszólító módjel + tővégi vokális: *mongyu, szólju*. Erre annál is inkább szükség lehetett eleinte, mert nyelvünkben szokatlanok voltak még a szavak végén bizonyos mássalhangzó-kapcsolatok. Az sem lehetetlen azonban, hogy ezek az *u*-k ugyanolyan fokozó, nyomósító szerepűek, mint a JókK. 56: *menye*, melyhez hasonlókat találunk például a NagyszK., BodK., KeszthK., SzékK. és KulcsK.-ben. (Erről, valamint az ugyancsak nyomósító *-sza/-sze* végződésről l. 211–3.) A látszólag módjel nélküli E/2. igealakokról a felszólító mód tárgyalása során volt szó (145–6).

E/3.: *-on/-ën~ön*. Az *-n* rag előtt a paradigma többi tagjától eltérően középső nyelvválású a magánhangzó, s ez a raghoz tartozónak tekinthető: 1488: *megh tiſtolion* (MNY. 16: 79); BécsiK. 27: *géziezien*; WeszprK. 8: *vezzon*. Kivételesen előfordul alsó nyelvválású magánhangzó is: BirkK. 2b: *meg batorohan*, de ugyanitt számos *-on* van: *meg iogolion*, 3a: *tarxon*, 3b: *laffon*, *aggon* stb.; PiryH. 2: „faan keel meg haſan”; de: *meg valſon*. Így a néhány *-an* ragos adatot inkább elírásnak tekinthetjük. Amennyiben hiteles ejtésváltozat volna, vagy archaizmus, vagy a többes számú *-anak* (BirkK. 3a: *tarxanak*, *hagſanak*) hatását láthatjuk benne. A BécsiK. 36: *engéggen*; MünchK. 92va: *legén-féle* adataiból nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket (erről l. részletesen a 194–6). Ugyanígy nem valószínű, hogy Ráday Mihály 1530-i levelében *elkwlgywn, kwlgjwn* (MNY. 37: 278 és 279) adatait *ü*-vel kellene olvasni, vö. ugyanebben a levélben *býrjon, sýjessen* (278).

T/1.: *-onk/-önk ~ -unk/-ünk*: 1531–1542: *gondolýonk* (MNY. 16: 18); 15(2)9: *mýjelýenk* (MNY. 37: 277); BécsiK. 19: *mēnqnc* ~ PéldK. 68: *lakozzunk*; 1530: *menýwnk* (MNY. 37: 278); stb. Nyelvjárások szerinti megoszlásukat l. 186–9. — T/2.: *-tok/-tők*: MünchK. 13rb: *koltagiatic*; MünchK. 46vb: *kéziētec*; ő-ző nyelvjárásban: CzechK. 47: *ýdwozlegýetok*. — T/3.: *-nak/-nek*: 1507: *Agýjanak* (NyIrK. 6: 187); SzabV.: *veheffenek*. Előfordul *-onak* változat is az E/3. *-on* hatására: JókK. 28: *agýjonak*; 1530: *agýjonak* (MNY. 37: 350 és 351).

Sajátos ragozású igék. — I. A *tészén*: *tőn* típusú igék felszólító módjának személyragozása csak annyiban kíván külön figyelmet, amennyiben valószínűnek tartjuk, hogy az E/2.-ben az ige többeli magánhangzója korán megnyúlhatott. Erre utalnak az *í*-ző változatok: 1524: *týgý, lygh* (MNY. 25: 70) és a gyakori hosszúságjelölések: SándK. 21, 22, 23, 31: *leeg*, 7: *teeg*: 6, 7, 14: *legon*; ThewrK. 296: *leegy*, 304: *weeg*: 175: *legien*, 237: *wegyen*; KrizaK. 25: *teegý*, 29: *teeg*, 51: *teegý* 42: *veegý*, 77: *leegý*: 22: *legýen*, 36: *legýenek*. A hosszú hang olykor a paradigma többi tagjába is átterjedhet: WinklK. 132: *leegh*, 168: *teegh*, 218: *veegh*, 269: *leegýon ~ legýon*, 123: *ve(e)ge*; hasonló még a GyöngyK. és az ÉrsK. A *tégy*, *légy* nyúlását elősegíthette az egyszótagúság, a hosszú magánhangzó továbbterjeszkedésében pedig a párhuzamosan alakuló *tészek, tész*, *tészen* és *tégyek, tégy, tégyen* egymást támogathatta. A régi, E/3. *légy* típusra nem akadt példánk korszakunkból, bár az ÖMS.-beli *leg* (E/3.) tovább élhetett egyes nyelvjárásokban. (Így Felsőőrön ma is *tédzs* az E/3.)

2. Egy-egy hiányos ragozású ige csak felszólító módban tartható számon. A *jer ~ gyer* csakis felszólító értelemben használatos, s csak abban a három személyben, mely valódi felszólítást (imperativust) fejez ki: E/2.: GuaryK. 19: *Jez ~ TelK.* 196: *iere ~ 1490 k.: gere* (Gl.); T/1.: TelK. 185: *ierőnc el*; T/2.: ÉrsK. 108: *yertek*; KazK. 21: *Gertőkel*.

Az állatúzó *co* indulatszónak emberre alkalmazott igei származéka csak felszólító mód T/2.-ben adatható: 1497/: „*Czojathokkj az Eghhazbol*” (MNY. 11: 320).

A határozott ragozás. — E/1.: -*m*: 1531: *Alhaffam megh* (LtK. 1: 133); 1530: *kwldjtem* (MNY. 37: 279).

E/2.: -*d*. E rag különféleképpen kapcsolódhatott az igehez vagylagosan hosszú vagy rövid változatokat hozva létre. Morfológiai felépítettségük sem egyforma; korszakunkban a következő osztályokba sorolódnak.

1. A hosszabb alakban a személyrag a felszólító módjeles ige teljes tövéhez, tehát alsó nyelvallású magánhangzóhoz járul. Ez az egykorú könyvírás nyelvének leggyakoribb változata; kivétel nélkül minden igitőtípusban, a módjel bármiféle hasonulásos vagy összeolvadásos formájában megtalálható: JókK. 38: *tjztellyed*, 42: *njfad*, 47: *Agjad*; GuaryK. 29: *nomjad*; NádK. 330: *megh efmeried*; KazK. 71: *Uejed*; stb.

2. A rövidebb változatok a hosszabb felszólító variánsaként jelennek meg. Morfematikai struktúrájuk nem egyöntetű; az igitípusoknak megfelelő, szigorúan kötött szabályok szerint alakul.

A) Felszólító módjeles csonka tőhöz járul a -*d* rag, ha az ige magánhangzó + *t*-re végződven, a módjel a tővel már az ősmagyarban -*ss*-sé olvadt össze: FestK. 378: *Allafd megh*, 379: *ygazgafd*; 1502: *Bochattasd* (MNY. 37: 203); TelK. 25: *mutafd meg*.

B) Valószínűleg felszólító tő van az -*szt* végű igeik rövid változatában is: BécsiK. 166: *rèkèzdbè*; WeszprK. 39: *halazdel*; stb., hiszen az -*szt* végű igeik felszólító módjára jellemző a *t* elmaradása: BécsiK. 77: *rèkèzièdbè*; CornK. 40v: *fyggezzed*; KeszthK. 26: *ozyad el*.

C) Ugyancsak a felszólító módjeles tövet kereshetjük a *tészèn* : *tőn* típusú igeik *tedd*-féle alakjában: JókK. 127: „*ved* ezedbe”; BécsiK. 9: „*Ved* a fazut”, 176: „*Vid* èz . . . èbèdet”; GuaryK. 25: *Ved*; DöbrK. 379: *ved fel*; KrisztL. 18: *ed meg*; PeerK. 340: *veddel*.

D) A nem *t* végű és nem *tészèn* : *tőn* típusú igeik rövid felszólító alakjának szerkezete mindig: kijelentő módú csonka tő + -*d* személyrag: JókK. 47: *add*; BécsiK. 6: *iègèzdmèg*, 315: *Vèzdmèg*; FestK. 374: *zeghd megh*; NádK. 334: *mondmeg*; 1526: *zerezd megh*, *kerd meg* (MNY. 37: 204); 1531: *kyld vjza*, *ijzend megj*, *ijrd megj* (MNY. 2: 210); stb. A *gy* végű igeikben hasonulás állhat be: FestK. 376–7: „*ne had*”; 1521: „*ne hadth* [!] az zegen arvakoth” (MNY. 16: 17); a mássalhangzó + *d* végűek pedig elvesztik *d*-jüket: PéldK. 67: *Mond meg*; stb.

E) Az ősmagyar korban nehezen ejthető változat lehetett a mássalhangzó + *t* végű *tart* típusú ige rövid felszólító módja: a *tartsd*-féle alak ugyanis a nyelvben még szokatlan szónévi mássalhangzó torlódást jelentett. A következő adatok mégis a rövid alak ismeretét s a torlódás következtében a *d* kiesését példázzák: FestK. 212: „*hajchle* fylejdedh”; 1517: „*tarchel* wket” (*tartsd* el őket) (MNY. 11: 360); XVI. sz. e.: „*azt hijneh meg*” (Nyr. 8: 214); XVI. sz. e.: „*az porath hinch* az sebbo” (Nyr. 8: 169); KeszthK. 79: „*Ved ky* teredeth ees *ranch meg*”. De ebben a típusban gyakoribb a teljes tő: FestK. 406: *tarchad*; CzechK. 45: *hajczad*; BodK. 13: *turcad*, *kplèd*; HorvK. 10: *haychad*; KeszthK. 14: *tekenched*; VirgK. 44: *Nyoyczad*.

F) Teljesen hiányzó változat az *-ít* képzős igék korábbi *indoxja* típusú felszólító módjának *indoxd*-féle rövid alakja, melyre nem találni példát. A *-d* ragot teljes tő előzi meg: JóK. 44: *indohad*; FestK. 389. *ydwezyhed*; CzechK. 76: *tjztohad*; akkor is, ha az *-ít* képző *jt* formájú: KeszthK. 25: *Chodafeychad*. Az *-ít* képző végleges formájának elnyerése után jelenik meg először a csonka tőhöz járuló rag: WeszprK. 91: *fezisd*; esetleg ennek hasonult változata: NádK. 237: *Fezidmegh*.

A rövid változatok keletkezése. — A bemutatott rövid változatok funkcionálisan természetesen akkor is felszólító módúak, ha bennük a módjel nincs jelen. Létrejöttüket nem könnyű megítélni. Egyik felfogás szerint ősiek, még akkor keletkeztek, amikor az általános ragozás E/2. módjeltelen volt: *vár!*, s ehhez járult a határozott ragozásban a *-d* rag: *várd*. Ez ellen szólnak azonban a *kösd*, *lásd*, *adasd* típusú formák, melyekben a *-d* ragot nyilvánvalóan az ősi felszólító módjeles tő előzi meg. (Ám ez a tőnek későbbi analogikus behatolásával is magyarázható.) A másik nézet a rövid változatot másodlagosnak vallja, s *adjad* :> *add*, *kérjed* :> *kérd* változást tesz fel, elsősorban éppen annak alapján, hogy a magánhangzó + *t* végű igékben tagadhatatlanul az ősi, felszólító módjelet magába olvasztó tő kapja a *-d* ragot: *lásd*, *hozasd*.

A különféle, egyrészt felszólító, másrészt kijelentő tövű változatok keletkezésének oka és kronológiája a következő lehetett. A magánhangzó + *t* végű igék általános ragozású alaksora feltehetően már az ősmagyarban *lássak*, *láss*, *lásson*, s ugyanez a határozott ragozásban *lássam*, *lássad*, *lássá* volt. Az E/2. *láss* alak talán éppen rövidségével fontos funkció hordozója: a felszólítás erélyét fokozza, a jelen levő 2. sz.-nek szóló *parancsot* érzékelteti. A rövidségnek ugyanerre a funkciójára minden bizonnyal szükség volt a határozott ragozásban is, így a *láss* : *lássad* helyett természetes analógiával alakulhatott ki a *láss* : *lásd*.

A következő fázis alkalmasint a *tészén* : *tőn* típusú igéket érte el. Forrásainkban ugyanis, amint látni fogjuk, legnagyobb százalékban ezekben az igékben fordul elő rövid felszólítás. Ebből arra következtethetünk, hogy a *tégyek*, **tégy*, *tégyen* : *tégyem*, *tégyed*, *tégye* sor a *láss* : *lásd*-hoz hasonlóan már igen régen, talán az ősmagyarban kialakította a **tégy* : **tégyd* > *tégy* : *tëdd* alakpárt. Lehetséges, hogy ennek (tévesen használt) nyoma maradt fenn Rotenburgi János deák nyelvmesterében: 1418—1422: „*wegd* ennekem yt lcherut” ’végy énnkem egy sarut’ (ÓMOLv. 284). A *gyd* hasonulást a *hagyd* jól ismert *hadd* változata is igazolja.

Végül a rövid változat egyéb igék határozott ragozásába is áttért. De nem úgy, hogy a *várad*, *szegejd*-ből **várjd*, **szegejd* lett volna, s a torlódást elkerülendő, hangtani okokból esett ki a *j*, s maradt a módjeltelen, kijelentő módú tő. (Ha ez történt volna, akkor például a *fonjad*, *öleljed* nyugodtan hangozhatnék *fonyd*, *ölelyd*-nek, hiszen ezek ejthető hangkapcsolatok.) Arról van inkább szó, hogy a *lásd*, *nyisd*-féle formák legjellegzetesebb vonása a csonka tövűség volt: a *-d* rag ugyanis minden más paradigmában kivétel nélkül a teljes tőhöz járul: *kéred*, *láltad*, *adandod*. S a csonka tövűség, mint rövidség ugyanúgy a felszólítás expresszívebb kifejezését szolgálta, mint ahogyan a személyrag nélküliség az általános ragozású *láss!*, *várj!* alakokban. Valószínű tehát, hogy a *láss* : *lásd* közvetlen analógiája eredményezte a *várj* : *várd*, *szejj* : *szegejd*-féle szembenállásokat, akkor is, ha a párok második tagja módjeltelen volt. A *várj* : *várd*

tehát sajátos építkezésű páros: egyikből a személyrag, másiból a módjel hiányzik, hogy előállhasson a felszólító mód E/2.-ének funkcionálisan is fontos, jellegzetes rövidsége. Ez azután analogikusan (nem pedig hangtani úton) valamennyi ige ragozásában általánossá válik.

A hosszabb és rövidebb változatok használata. — A hosszabb és rövidebb változatok nyelvemlékeinkben vagylagosan fordulnak elő:

	Hosszú	Rövid
JókK.	78 (88%)	10 (12%)
BécsiK.	160 (96%)	7 (4%)

A törzsanyagban az arányok a következők:

	Hosszú	Rövid
Kódexeinkben	67 (75%)	23 (25%)
Egyebekben	1 (25%)	3 (75%)

Az egyéb szövegek egyetlen hosszabb adata a bagonyai ráolvasásból való: 1488: *mondiad* (MNy. 16: 79); a rövideket a misszilisekben találjuk: 1502: *Bochattasd* (MNy. 37: 203); 1526: *zerezd megh, kerd meg* (MNy. 37: 204).

Ha a hosszú és rövid felszólítók alakilag — mint láttuk — csaknem teljesen kötetlen, szabad variánsai voltak is egymásnak, lehetséges, hogy használatukat a szó morfológiái szerkezete vagy stilisztikai, szociolingvisztikai tényezők befolyásolhatták.

1. Szerepet játszhatott az igealak morfofonológiai szerkezete. Talán nem véletlen, hogy a BécsiK. 7 rövid változata közül 2 a *vëdd* és *vidd* adata. A MünchK. mutatója szerint a *vész* igenek 16 *vëdd* és 4 *vëgyed* variánsa van. Törzsanyagunk 26 rövid alakja közül 6-szor a *vedd* fordul elő: GuaryK. 25, 29, DöbrK. 379, CornK. 2v: *ved*; KeszthK. 26: *wed*; PeerK. 340: *veddel*. A 68 hosszú változat közül viszont csak egyetlen *vëgyed* van: KazK. 71: *Uëged*. Feltehető tehát, hogy a *vëgyed* : *vëdd* típusú igékben a nyelvtérület egészen hamarabb és általánosabban elterjedt a rövid változat.

Törzsanyagunk 68 hosszú és 26 rövid változata a szó hangtani felépítettsége szempontjából a 210. lapon lévő táblázat szerint oszlik meg.

2. Máskor a példák azt sugallják, hogy a rövid, illetve hosszú variáns használatát stilisztikai, jelentéstani szempontok irányítják: a rövid inkább utasítást, a hosszabb pedig kérést tartalmaz. Nyelvszociológiai tényezőnek tekinthető, hogy például a BécsiK. rövid adatai általában angyalok vagy valamilyen „föltekesek” utasításai, a hosszúak pedig Istenhez szóló kérést, a királynak szóló tanácsot fejeznek ki: utasítás: BécsiK. 176: „Es monda vrnac angala Abakuknac Vid ez ebédet”, 300: „Es kimene az angal

	Hosszú	Rövid
<i>vëgyed ~ vëdd</i> típus	1 (14%)	6 (86%)
<i>hagyjad ~ hagyd</i>	2 (40%)	3 (60%)
<i>g, z, r</i> végű igék	5 (62%)	3 (38%)
<i>d</i> végű igék	13 (65%)	7 (35%)
magánhangzó + <i>t</i> végűek	18 (72%)	7 (28%)
<i>m, n</i> végűek	4 (100%)	—
<i>l</i> végűek	8 (100%)	—
mássalhangzó + <i>t</i> végűek	7 (100%)	—
<i>indoxxad</i> típus	10 (100%)	—

... Es mōda ènnèkem Èmèld fel te zè mèidèt z laffad mi èz'' ~ kérés Istenhez: 30: „Èmèllèdfel te kazadot'' | utasítás: 166: „Te kèd Danièl rèkèzèdbè è: bèzedekèt'' ~ kérés Istenhez: 77: „Ìftèn... nè rèkèzièdbè tègèd diLèzòknè zaiokat'' | utasítás: Noémi mondja menyének, Ruthnak: 6: „iègèzdmég ahèlt'' ~ a királynak így adnak tanácsot papjai: 174: „tegèd bè az aitokat z iègezièdmeg te güròddèl''. Korpuszunk „mondd meg'' adatai elsősorban a lélek és a test, a halál és az élet mindennapi nyelvet tükröző párbeszédéből valók: NádK. 331: „Mondmeg ennekòm... a lelòk ki menven mi lezòn a testnec'', 334: „mondmeg, ha kedueznec valamit a nõmòs zòmelòk-nec''; PéldK. 67: „Mond meg azert mychoda oka ez yzanyofagnak'', stb. Ezzel szemben például a WinklK. 90—91. lapjain ismétlődő *mondjad meg* Mária kérése, könyörgése fiához, Jézushoz: WinklK. 90: „Mongyad megh nekem kynek hagyòd te anjyadath'', 90—91: „Mongyad megh azeerth zerethew fyam mytth tegyen ymmar a te anjyad... Azeerth imma ergalmazofyam mongyad akar chak azth, hogh halyak meegh the veleed''. Ugyanígy hosszú felszólítókat találunk törzsanyagunkban a CzechK. ünnepélyesebb hangú imádságaiban, a KeszthK. Istent dicsőítő, hozzá könyörgő zsoltáraiban. Gyakori viszont a rövid változat missziliseinkben: 1531: *keflelyed ~ bochafd viffa, kyld vjza, ijzend meg, ijrd megij* (MNY. 2: 210); vagy például a legközvetlenebb beszélt nyelvet s egyértelműen utasításokat tartalmazó receptekben: XVI. sz. e.: „terd megh es az porath hinch az sebbe'', *fed be, esd meg* [’önts meg’] a vízzel'', *kend meg, kesd rea* (Nyr. 8: 169); XVI. sz. e.: *kendmeg, „azt hynch meg''* (Nyr. 8: 214). (Mindezekre a kérdésekre azonban csak jóval nagyobb felmérések és statisztikák alapján lehetne — s talán úgy sem — egyértelműen válaszokat adni.)

A határozott ragozás E/2.-ben személyragtalannak tetsző adatokban valójában a mássalhangzó-torlódás miatt esik ki a -d: 1517: „*tarchel wket*'' (tartsd el őket) (MNY. 11: 360); LázK. 32: „*teliefych be az en keuanfagomath*''; KazK. 74: „*hozbe*... az iftennek embòret''; stb. Olykor az ilyenféle torlódásokból nem a személyrag, hanem a módjel esik ki: MünchK. 18ra: „*Nojd ki te kèzedèt*''; NádK. 237: *Fezidmegh* (bár ez utóbbi lehet hasonulós változat is).

E/3.: -a/-e: SzabV.: *mafollyà*; 1521: *nezze* (MNY. 16: 17). Az eredetileg hosszú -à/-é e ragban is megrövidült, s az *è* egyes nyelvjárásokban nyíltabbá is vált, vagy labializálódhatott: BécsiK. 272: *nezie*, 29: *nèziè*, *megèzòfohq*. A Huszita Biblia adatai e variánsokat a következőképp tükrözik:

wram terwen twdoth w raytok"; KulcsK. 15: „zerezye wram . . .”; de: DöbrK. 25: „Vram zerez ô raiok törven tudo mestert”. S a KulcsK.-ből már hiányzó imádságokban is előfordul: KeszthK. 431: „Eengedy[e] wram iefus Criftus engedy the nepednek”, 433: „ees engedyed malazthnak ayandokyth . . . ees zerezye bekefeegnek fyregyeth [!]”, 436: „Zyz maria myndenkoron erewlye ky erdemletted Criftulth vyfelnye”. — Labializálódik az *ē* a következő példában: SzékK. 343: „el yoyo es oztogaffad”.

Az *-e* partikula illeszkedés nélküli a veláris szavakban: KeszthK. 79: „vye meg [’vív] meg’] engem vyuokal”; (ugyanígy a KulcsK.-ben); DöbrK. 83: „wyd meg engem wivokot”. De talán ennek illeszkedett változatát találjuk a JókK.-ben: 49: „Es valja enrolam zorgalmatus gondolatot”: et *habeas* de me curam sollicitam.

Bizonytalan a JókK.-beli *-u* elem megítélése. Amennyiben nem az általános ragozás E/2.-nél adott első magyarázat a helyes, akkor — s ez valószínűbb is — nyomósító elemnek tartható a következő példákban: JókK. 9: „yewy zolyw ez vaknak . . . yewy zolyw ez vaknak”: Veni, loquere isti caeco, 11: „mo[n]gijw ./- honnat te neket ennye keuellege”. Így a JókK.-ben a felszólításnak *-e/-a* s valószínűleg *-u* elemmel való nyomatékosításával találkozhattunk eddig.

2. A *-sza/-sze* ugyancsak az élő beszédből való nyomósító elem, mely korszakunk adatai szerint elsősorban a határozott ragozás E/2., ritkábban T/2.-ben főként déli, dél-dunántúli nyelvjárású kódexekben használatos. Van illeszkedés nélküli *-sze* s illeszkedett *-sza/-sze* változata. Az *-sz* eredetével kapcsolatban több nézet merült fel: egyrészt — közelebből nem etimologizálható — nyomatékosító elemnek tartják; másrészt az általános ragozás E/2. személyragjából származtatják, melyhez az *-e* nyomósító elem járult. Az első vélemény végeredményben magyarázatlanul hagyja az *-sz-et*; a másodiknak az a gyenge pontja, hogy régi adatainkban éppen nem az általános, hanem elsősorban a határozott ragozásban fordul elő: 15 eset közül mindössze 2 általános ragozású. Bármiből keletkezett is az *sz*, az *e* biztosan a közelre mutató névmásból lett, már az előzőkben látott nyomatékosító. Ezt az illeszkedés nélküli adatok bizonyítják: MünchK. 28ra: „Mit kéfeztetec engemèt kepmutaloc mutaffatocžè ènnèkè az adopènžt”; LobkK. 8: „o iltenben zeretò atiamffiy es tizteletes neneym de gondoliatokze megh”; JordK. 509: *lassadze*; ÉrdyK. 10: „O zerelmes atyamffiy gondollyatokze meg”, 72: „*lassatokze* atyamffiy mynemew zerelmet mwttatot my hozyank”. Palatális hangrendű példák, illetve illeszkedett változatok: NádK. 679: „Monda neki Tekenczedže [!] ez velagot”; PéldK. 75: „*Lassadza* houa megyen mynden yelen valo elew ember”; NagyszK. 91: „No azert gondolyadczumegh”, 103–4: „No azert *vegedze* ezòdben maftan”; SándK. 31: „*nezedze* az patriarkaakath”; ApMét. 15: *Halgassatcha*; KazK. 176: „O the daniel: *mongiacia megh* mith ertez az feel tamadafrol”, 187: „*Vejetòze* [!] ezòtòkbe”.

Általános ragozású E/2. forma: NádK. 323: „*Halgasza* im megh mondom”. Egyetlen példánk van az általános ragozás E/3.-ben való előfordulásra. Ez egyedülálló, de a szöveg- és eseménykörnyezetben érthetően erősen fokozó, sőt gúnyos jelentése van. Jézus keresztre feszítésekor az őt gúnyolók mondják: MünchK. 35ra: „Egebeket vduozeitet òmagat ke nē vduozeithèti ha ižln^o kizala žallonžele a kèžèžtžol z hižonc nèki”. Ez is ősiabb, illeszkedés nélküli változat.

3. Az E/2. felszólításának nyomatékosítására használhatták a régiségben az ige után vetett E/2. névmást. Ennek legkorábbi adatai Rotenburgi János deák nyelvmesteréből idézhetők: 1418—1422: „Culczër *ette* kynyer” ’kulcsár, adj te kenyeret’, „Sackacz *ette* hűft” ’szakács, adj te húst’ (ÓMOLv. 283). A hasonló célból — idegen ajkú (olasz) deák saját használatára készült Ábel-féle szójegyzékben is találunk ilyet: 1490 k.: „*ethe* cheneret” ’adj te kenyeret’ (Gl.). A *te* névmásnak nyomatékosító funkcióban elhomályosult és labializálódott formáját láthatjuk a JókK. következő adatában: 23: „*yewtew* fyam” : *venī* fili mi, de megvan ez a típusú nyomósítás az ÉrdyK.-ben is: 101: „peldaat vehetwnk az apro germókókról, mykoron ky meg ehözyk Nem zeegyenly kyaytany Apa *atte* kynyeret. Anya *atte* kynyeret”. Példáink legtöbbje érdekes módon az ételkéréssel kapcsolatos, s mind olyan szituációban, szövegkörnyezetben fordulnak elő, melyekben a mindennapi, beszélt nyelv, nem pedig az egyházi szövegek ünnepélyesebb, írott, könyvnyelvre tükröződik. Ez a fajta nyomósítás tehát az egykorú *familiáris nyelv* sajátja lehetett.

4. A *hagy* ige megengedésből indulatszóvá alakuló *hadd* > *had* alakja ugyan-csak nyomatékosító szerepet játszik a felszólító módú ige mellett. Ez is elő beszédet tolmácsoló szövegekben vagy a misszilizsekben található, tehát ugyancsak a *beszélt nyelv* fordulata lehetett. Míg az előbbie az E/2., T/2. felszólítást erősítették, ez sohasem a 2., hanem elsősorban az 1. (ritkán a 3.) személy mellett használatos. S ez érthető is, ha eredetére gondolunk: az E/2.-től megengedést kérő *hagyd*, *hadd* után 1. személyű *kérés* következik saját (vagy 3. személyű alanyok) cselekvésére vonatkozóan: JókK. 90: „Es monda bodog ferencz: *had zolyonak*” : *Dimitte illos dicere*; WeszprK. 80: „*had haliak meg te veled*”; SándK. 5: „vong vtannaad minkeeth. *haad fussonk* az te illatodban”, 24: „hozzaatok elomben okeeth *haad lassaam zomejmmel*”, 1531: „mench megh enghemeth *had Alhaffam megh*... az en nagh bozűflagomath” (LtK. 1: 133); 1525: „*had legyen* zeghynyeknek valamj” (MNy. 37: 204). A bemutatott négyféle nyomósító elem a latin mintáktól független; a beszélt nyelv sajátja volt, s onnan kerülhetett át a fordításirodalom párbeszédeibe.

Felszólító módú igealak analogikus hatása a ki-jelentő módra. — Az úgynevezett *-suk/-sük* nyelv korai példáját találjuk a DöbrK.-ben, 361: „Azert es ki *aleyča* magat allania. laffa hog ne effek” : *Itaque qui se existimat stare, videat ne cadat*. Lehetséges, hogy az *-ít* képzős igékben a beszélt nyelvben ekkor már bekövetkezett vagy legalábbis meg-indult a *tanítsa* : *tanítja* → *tanítsa* : *tanítsa* analogikus változás.

Az ikes igék személyragozása

Az ikes igék sajátos személyragozása már az ősmagyar korban kialakult, de csak az egyes számban különült el más általános ragozású paradigmáktól. Az eredetileg mediális igeragozás később sem teljesedik ki, sőt a nyelvtörténet folyamán még a meglévő is fellazul. Már az ősmagyar korban fellelhetők az iktelen és ikes paradigmák egymásra hatásának, keveredésének első nyomai. Az ikes ragozás elkülönülése sohasem volt igazán tökéletes: jellemző személyragjai közül az *-m* és *-l* nem kizárólag az ikes ragozásban tűnnek fel. A sorozat egyetlen határozott karakterű tagja az *-ik* (*-ék*), mely E/3. ragként csak az ikes

igéken jelentkezik, s melynek minden paradigmában az a jellegzetessége, hogy illeszkedés nélkül az eredetibb palatális változatát őrzi veláris igéken is: jelen időben: *-ik*, elbeszélő múltban: *-ék*, feltételes módban: *-nék*. (Ennek magyarázata a rag ősmagyar kori keletkezésében rejlik. Az ikes ragozás kialakulásakor e rag azonos volt a T/3., eredetileg veláris igéken is *-ik* alakú ragjával; vö. mai nyelvjárási: *adi*, *adik*.) Már az *-l* közel sem az ikes igék sajátja: az általános ragozású iktelen igék a kijelentő mód jelen, az *-nd* jeles jövő és a felszólító paradigma kivételével mindenütt *-l* ragot használnak az E/2.-ben: a *-t(t)* jeles múltban: *láltál*, az elbeszélő múltban: *látál*, a feltételes módban: *-látnál*. Így semmiben sem különbözik az ikes *lakozál* az iktelen *hozál* vagy az ikes *esnél* az iktelen *lesnél* szóalak ragjától. Az E/1. *-m* rag az ikes ragozásban azért tekinthető egyértelműnek, mert egybeült ez a határozott ragozás eleme; a *-t(t)* jeles múlt időben pedig — ahol az *-m*-ben egybeesik a határozott és az általános ragozás — nincs ikes ragozás. Hogy ez éppen csak ebben a múlt idejű paradigmában nem alakult ki, annak kronológiai tényezőkön túl alkalmasint éppen az lehetett az egyik oka, hogy itt már két elem, az *-l* és az *-m* is le volt foglalva az iktelen igék általános ragozására, az ikes paradigma tehát alig különülhetett volna el.

A kijelentő mód

A jelen és az *-nd* jeles jövő idő

Az E/1. és E/2. ragok — éppúgy, mint az iktelen igék ragjai — középső nyelvválású magánhangzóhoz tapadnak: E/1.: *-m*: CzechK. 57: *kj mulom*; KeszthK. 20: *el yzamandom*; SzékK. 73—4: „ezekből ... éezem”; NádK. 332: *gótretóm*. — E/2.: *-l*: MünchK. 12rb: *imadkozandol*; WeszprK. 97: *ky muloh*; BécsiK. 20: *lé éfél*; GuaryK. 30: „nē zonol meg”. — E/3.: *-ik*. Mindig illeszkedés nélküli, s csaknem kivétel nélkül *-ik*: JókK. 96: *fenlyk*; MünchK. 91rb: *èièndic*; 1490: *bolondozik* (Gl.). A BécsiK. és a MünchK.-ben azonban a jelen idejükben *-sz-szel* bővülő ikes igék E/3.-ében *-ik* ~ *ék* (írva: *-ic* ~ *-éc*, *-ec*) ragot találunk: BécsiK. 143: „zenat ezicvala”, 173—4: „Auag nem latod mene-ièkèt ezec z izic egmenden napon”: An non vides, quanta comedat et bibat quotidie; MünchK. 15ra: *ežic* : *manducat*, 73rb: *ežic* : *manducabit*, 37va: *ežec z izéc* : *manducat et bibit*, 50vb: *éžec* : *manducat*, 36rb: „falkacat z vad mēžeket éžecuala”: *locustas et mel silvestre edebat*; BécsiK. 250: „nap èlñugozec”: *occumbet sol*, 259: *mej haragozec*; MünchK. 29ra: *èškezec*, 58vb: „meghizhèzec vala è hir”, 67ra: *megñugozec* stb. Kivételesen a DöbrK.-ben is előfordul: 205: „Ime nem zvñod [!] fem alozek”. Egyéb igékben mindig *-ik* a rag: BécsiK. 163: *allapic*, 41: *èfic*, 67: *fènlikalau*; MünchK. 60ra: *illic*, *èluètèic*, 60rb: *èlòtlètèic* stb. Az arányok a következők:

Az ikes ragozás E/3. *-ik* ragja a BécsiK. és a MünchK.-ben (l. a 215. lapon).

A bemutatott ragváltakozás nem választható el attól a jelenségtől, hogy ugyancsak a BécsiK. és a MünchK.-ben s csak a jelen idejükben *-sz-szel* bővülő tárgyas igék határozott ragozású T/3.-ben ugyanilyen *-ik* ~ *ék* (írva: *-ic* ~ *-éc*, *-ec*) ragvariánsok találhatók. (Vö. 192—3.)

Az *-ik* rag eredetére vonatkozó nézetek közül legvalószínűbbnek azt a fel-fogást tartjuk, mely szerint az *-ik* azonos a tárgyas igék határozott ragozású T/3. *-ik* ragjával. A táblázatokba foglalt kölcsönös ragváltakozások is ezt a

	BécsiK.		MűnehK.	
	-ik	-ék	-ik	-ék
<i>eszik</i>	2	2	4	7
<i>iszik</i>	3	—	2	4
<i>aluszik</i>	—	—	—	3
<i>esküszik</i>	—	—	1	6
<i>haragoszik</i>	—	1	—	1
<i>meghírheshzik</i>	—	—	—	2
<i>nyugoszik</i>	1	2	—	1
Összesen:	6	5	7	24

nézetet támogatják. De egyúttal éppen ez a kölcsönösség magyarázza magát a váltakozást is. Tudnivaló ugyanis, hogy a jelen idejű határozott ragozás kialakulásakor az E/3. ősi névmás + a *-k* többesjel eredetileg ugyanúgy *-ik* ~ *-ék* változatokat eredményezhetett, mint ahogyan az elbeszélő múltban az időjel és a *-k* többesjel *-ik* ~ *-ék* párt hozott létre. A legtöbb igében később a kétértelműség elkerülése céljából az a szabály állandósult, hogy az *-ik* > *-ik* a jelen idejű határozott ragozás (és az ikes ragozás) ragja lett, az *-ék* pedig az elbeszélő múltra foglaldott le. Az elkülönülést az is elősegíthette, hogy az *-ik* *i*-je megrövidült, az *-ék* *-é*-je azonban megmaradt hosszúnak.

A fent bemutatott (valamint a 192—3. lapon található) adatok még az eredeti kettősséget mutatják és bizonyíthatják: az *-sz-szel* bővülő igék jelen idejében, s így az ikes ragozásban is azért élhetett párhuzamosan még jó ideig az *i-ző* és az *-é-ző* változat, mert éppen ezekben az igékben a határozott karakterű, *-sz-et* tartalmazó jelen idejű *tő* eleve megakadályozta a formáns elbeszélő múltú időjelnek való értelmezését. A többi ige analógiájára azonban végül is a *tészén* : *tőn*, illetve az *eszik*, *nyugszik* típusban is kizárólagos lesz az *-ik* rag. A fenti példák tehát a régi változat utolsó maradványai.

A múlt idő

Az E/1. és E/2. személyragok az *-á/-é* időjelhez járulnak. E/1.: *-m*. NádK. 341: *el čodalčodam*; KeszthK. 20: *remenkedem* : *speravi*. Természetesen az *eszik*, *iszik* igék sajátos elbeszélő múltú töve jelenik meg a rag előtt: JókK. 153: *yum*; DöbrK. 478: *šom*, *yom*. — E/2.: *-l*. KrisztL. 42: *býzaal*; NádK. 229: *hizelkódeel*. — E/3.: *-ék* (a JókK. kivételével). Ez magában foglalja az elbeszélő múlt *-é* időjelét és az ikes *-k* ragot, de az ikes paradigma jellemző sajátossága, hogy az E/3. alak mindig palatális, és illeszkedés nélkül járul a veláris szavakhoz is. Az *-é* tehát időjel mivoltán kívül az ikes ragozásnak ezt a jellegzetességét is kifejezi: 1488: *filetek* (MNY. 16: 79); DöbrK. 1: *meg mošdec*. A JókK.-ben, nyelvjáráshoz kötődő jelenségeként, illeszkedik az E/3. rag: 12: *meg yzanijudak*, 27: *lakozak*, 143: *ky mulak*.

A feltételes mód

Az E/1. és E/2. ragok a -ná/-né módjelhez járulnak. — E/1.: -m: BécsiK. 157: *imadkozna*; MünchK. 74va: *gēnezkednēm*. — E/2.: -l: VitkK. 80: *tarfal-kodnal*; PeerK. 312: *dychekednel*; 1524: *terekednīl* (MNY. 25: 70). — E/3.: -nék (a JókK. kivételével). Ez egyszerre tartalmazza a -né módjelet és a -k személyragot, de az a jellegzetessége, hogy mindig palatális, szorosan az ikes ragozási rendszerhez köti: GuaryK. 29: *kizaggattatnec*; 1537: *terekedneek*, *adatneek* (MNY. 2: 211). A JókK.-ben illeszkedik: 40: *ymadkozna*, 66: „Azert mykoron emondot barat *lako*znak . . . ez mondot [con]uentben”.

Morfematikai variánsok. — A feltételes mód E/3.-nék toldaléka mellett korszakunkban egyéb variánsok is jelentkeznek.

A -néjék változat: WinklK. 93: *halgattatneyek*, *viga(l)ztaltatneyeék*, 162: *Bee telnejeek*, 180: *vadoltathnejeek*; DöbrK. 325: *atkozatneiek*; WeszprK. 49: *merezkedneiek*, *iegiotzetneiek*; 1524: *thartoznejeik* (MNY. 13: 123); 1533: *el mulneiek* (MNY. 6: 449); stb.

Olykor -ik változat járul a módjelhez: WeszprK. 10: *olettetneik*, 14: *hozattatneik*, 96: *vitetneik*; LobkK. 4: *elmedkedneik*; SzékK. 370: *kesertetneik* (mindhárom forrásból -néjék és -nék adatok is idézhetők).

Egészen kivételesen *niék* végződés is akad. Az erősen *i-ző* DöbrK.-ben a módjel *i-ző* változatát -ék rag követi: DöbrK. 85: *vitkezniek*; LobkK. 175: *lako*znyeik (vö. 177: *menninek*); s egy *i-ző* nyelvjárású levélből: 1518–1523: „ha holthom *Thewrthyniek*” (Nyr. 36: 168).

A -nék mellett használatos -néjék ~ *niék* ~ *niék* nyilvánvalóan szorosan összefügg az iktelen feltételes mód *kérné* : *kérnék* : > *kérnéje* : *kérnéjék*-féle ragváltozataival. Szinkrón szempontból meglepőnek látszik, hogy ezek a másodlagosan ragozott igealakok éppen két merőben ellentétes rendszerben egyformák: a határozott tárgyra utaló iktelen és az eredetében kizárólag tárgyatlan ikes ragozásban.

Diakronikusan azonban ez magyarázható, sőt éppen ez a kései ómagyar kori egyezés a tárgyas *ők kérnéjék* és az ikes *ő esnéjék* között támogatja meg erőteljesen azt a felfogást — melyet korábban már említettünk —, hogy az -ik maga is a határozott ragozás T/3. ragjából adaptálódott a mediális ígék E/3. ragjává.

A -néjék típusú formák minden bizonnyal másodlagos analógia eredményei. Az analógia elindulása kétféleképpen is elképzelhető. Lehetséges, hogy a határozott ragozású feltételes mód vette fel először az egyéb paradigmákra jellemző -a/-e, -ák/-ék ragokat (hiátustöltő *j*-vel): *kérnéje* : *kérnéjék*, s az *ők kérnék* : *ő ennék* megfelelésből az *ők kérnéjék* hatására *ő ennéjék* is keletkezett. De az is megeshetett, hogy a másodlagos formák éppen az ikes alakokból indultak ki a következőképpen: Az ikes paradigma elsőként kialakult eleme minden valószínűség szerint a kijelentő mód jelen idejének E/3. ragja volt, ezzel különült el először az iktelen ragozástól (gyakran szinte képzői funkciót töltve be: tárgyas ígét mediálissá alakítva). A fentebb idézett -*niék* toldalékok ez esetben úgy is elemezhetők, hogy bennük a feltételes módnak az ikes ragozásra jellemző palatális -né változatához az ikes ragozás fő jellemzője, a jelen időből elvont -ik rag járul. (Korábban volt szó arról, miért nem valószínű, hogy a kódexekbeli *neik* a feltételes módjel diftongikus változatát őrzi.)

Első analogikus tovább ragozott igealakunk is éppen hasonló felépítésű ikes ige lehet e felfogás értelmében: HB.: *enejc*. Ebben az esetben a *származnéjék* féle alakok *-néjék* ragjában az egyéb (elbeszélő múltú, felszólító módú) ikes paradigmák végződése csatlakozik a *-né* módjelhez. Minthogy ezek alakjukban egybeestek a határozottan ragozás T/3.-ével (*ő ennéjék* : *ők ennéjék azt*), innen is elindulhatott az analógia. A legvalószínűbb, hogy a raggal bővült másodlagos morfológiai változatok mind a determinált, mind az ikes ragozásban létrejöttek, s aztán kölcsönösen megerősítették egymást, legalábbis egy időben s bizonyos nyelvjárásokban.

A felszólító mód

Az íkes ige szokásos ragjai a felszólító módra jellemző alsó nyelvváltsú magánhangzóhoz csatlakoznak. — E/1.: -m: FestK. 145: *fwthamyam*; KulesK. 20: *zenderedyem*. — E/2.: -l: Előtte a magánhangzó, valószínűleg az etimologikusan is hosszú elbeszélő múltú és feltételes módú -ál/-él analógiájára s az -l hatására is megnyúlt. A nyúlás kora nem állapítható meg pontosan: a BécsiK. 5: *egël*, 6: *qltoziël*; és a MünchK. 70rb—va: *ñuðoggal egël igal z gènèzkèggël* adataiból csak annyi tűnik ki, hogy a magánhangzó alsó nyelvváltsú, de lehetséges, hogy már ekkor hosszan is hangzott. Bár forrásaink alig jelölik a hosszú magánhangzót, alkalmasint *ál-é*-vel kell olvasnunk a következő ragokat: WinklK. 116: *fogjatközjaal*; KrisztL. 42: *býjaal*; CzechK. 53: *Meeltoltassaal*; FestK. 389: *emlekezyeel*. Másutt a helyesírás nem igazít el a kiejtésben: PéldK. 70: *zewwnyel*; 1512: *byzal* (KárOkl. 3: 86); stb. — Az E/3. ragja egyalakú -ék: MünchK. 34va: *Megfèzeitèssèc*; FestK. 356—7: *lakozyeek*; 1524: *tartozzyèk* (MNY. 25: 68). Illeszkedés még a JóK.-ben sem történik, ahol pedig az elbeszélő múltban és a feltételes módban illeszkedett párokat találtunk: a felszólító mód E/3. egyalakú JóK. 153—4: „Azert morgas ne *zarmazzek* ky belewled”.

Kölcsönhatások az iktelen és az ikes ragozás között

A kései ómagyar korszakban a két ragozás egymásra hatása még többnyire egyoldalú, s az ikes ragozás fokozatos térhódításában érvényesül.

Iktelen igék ikesedése

Az újabb és újabb igék ikesedését egyrészt funkcionális, másrészt az ezzel gyakran szorosan összefüggő alaki tényezők segítik elő.

Az ősmagyar korban az ikes ragozás kialakulását az az igény hozhatta létre, hogy a tárgyat, melyre a cselekvés irányul, a beszédben akkor is egyértelművé lehessen tenni, ha a nyelvben még nincs kötelező tárgyrag, és már nem kötött a szórend (l. I, 125—6). Az *-ik* ugyanis úgy alakíthatja át a cselekvő tárgyas igét, hogy a cselekvés tárgya grammatikai alannya válik, az aktív cselekvő (ágens) pedig nem is szerepelhet az ige szorosan vett bővítői között (*A fát törik : A fa törik*). Így az ikes ige elsősorban a mediális, a történést kifejező igenem alaki kitevőjévé vált, s ebben a funkcióban eleven lehetett még a kései őmagyar korban is.

Mediális ige kifejezője az -ik

1. Cselekvő tárgyas igéből mediálist alkot. Ilyenfajta cselekvő: mediális szembenállások korszakunkból idézhetők először; némelyikük alig élte túl az ó-, illetve középmagyar kort: *szeg: szegik*: MünchK. 21ra: „veuen az 9t kenèzekèt . . . *m̃g* alda z *megzege*”: ÉrsK. 410: „ylteny akarathol három rezre *zegek az oftya*” | *meztökéll: meztökéllik*: WinklK.: 299: „Een etkem eez hogh een tegem annak akarattyat k̃y engomet bochatotth hogh *megh tokeelyem az ew mywelkodytyth*”: DöbrK. 288: „ha mel egeb parančolat vagon ez zoben *tökellik meg. zereffed te közeledet*” | *tel: telik*: WinklK. 37: „*thelyedh be a te hyveidnek zýveketh*”: 39: „Leleek *be thelyk malaztal*” | *végez: végezik*: DomK. 78: „az ev eleteet . . . *el vegeze bodogwl*”: JordK. 514: „*eth veeghezýk el zent Mazk ewangelíoma*” | *oldoz: oldozik*: DöbrK. 49: „*o en labaimot k̃otelből ki oldozia*”: ThewrK. 298: „*kentwl byntwl oldozyk*”.

2. Ikeshet az előző csoport analógiájára az az ige is, mely már a l a p j e l e n t é s é b e n m e d i á l i s (történést fejez ki), s aktív ágens nem állhat mellette. Ezek tárgyas változata más képzővel alakul; az -ik tehát valóban csak kitevője, jelölője a medialitásnak. Legtöbbször ingadozó a nyelvhasználat: *fogy: fogyik*: WinklK. 217: „ez velagh *megh fogya*”: ÉrsK. 215: „wr Iften kerelfőknek nem *fogyk megh mynden yo*” | *fesél: feslik*: TelK. 303: *megh fesle*: JordK. 512: *meg fesleek*. | Az *esik* ige korszakunkban az *eső*-vel kapcsolásban általában iktelen: DomK. 120: *esfev ees vala*; NagyszK. 262: *az eső . . . beuðbben ees*; egyébként ikesh: MünchK. 21vb: „Ha ke: a: vac a vakot vèzètèndi / mōnaic a: vèzembè *èsic*”; ÉrdyK. 344: „nagy feelelem *esfeek ew reea*”, 358: „Hallanya *esfeek . . . hogy*”; 1531: „feyemre *esfyk*” (MNY. 2: 210).

3. Nemcsak állapotváltozást, hanem állapotban lételt is kifejezhet a mediális ige, s ez is felveheti az -ik toldalékot: MünchK. 88va: „*vala neminēmō kiralta kin° fia betegluala*” ~ JókK. 73: „Clara . . . Mýkoron nehezen *beteglenek*”; WinklK. 320: „Kynek attýafya lazaar *beteglyk vala*”. Korszakunkban ikeshedik az *alszik*, *fekszik* ige, valószínűleg a *nyugszik* hatására is. Korai kódexeinkben még túlnyomórészt iktelenek. A JókK., a BécsiK. és a MünchK.-beli arányok a következők:

	iktelen	ikes
<i>alszik</i>	14	8
<i>fekszik</i>	14	—

Az *alszik* 14 iktelen alakja közül 11 jelen idő E/3.: BécsiK. 255: *alozon*; MünchK. 15va: *alozon stb.* Iktelen még a BécsiK. 7: *alog*, 113: *aland*; MünchK. 51rb: *alož*. Az ikesh ragozás először — úgy tetszik — az elbeszélő múlt E/3.-ben jelentkezik, már a JókK.-ben: 156: *el aluuk*; BécsiK. 7: *aluēc*, 146: *el aluec*; MünchK. 63vb: *elaluec*. (A *tészén: tőn* típusban szabályos *alún*-féle változattal nem is találkozunk.) A MünchK.-ben van még egy felszólító E/3.: 39rb: *elalogec*, és 3 kijelentő mód jelen idejű E/3. Érdemes azonban megjegyezni, hogy ezekben mindig a *tűz*, tehát nem élőlény az alany, a medialitás egyértelműbb: 45va: „*tuzoc megnē alozec*”: Ignis non extinguitur (s még kétszer). — A *fekszik*, mint láttuk, e három kódexben mindig iktelen: JókK. 11: *fekegy*,

74: „betegewl fekwk Es nem tudom”, 156: *fekezuala*; BécsiK. 6: *fékég*, 42: *fekezén*, 159: *fekeczuala* : *iacebam*; stb. Bár a későbbi kódexekben megjelennek a *fekszik* ikes alakjai is, az ingadozás mindkét ige ragozásában sokáig tart.

Kijelentő mód jelen idő, E/1.: -k ~ -m: DöbrK. 478: *alozok*; NagyszK. 67: *fekszók*; KeszthK. 5: *eel alwzok* ~ DöbrK. 18, TelK. 223: *alozom*; ÉrdyK. 300: *fekszóm*; TelK. 301: *fekezem*. — E/2.: -sz ~ -l: WeszprK. 53: *alwz*; DöbrK. 447: *aloozs*; HorvK. 22: *aloz*; TelK. 225: *feköz*; LobkK. 293: *fekeez*; TelK. 253: *fekeez* ~ WinklK. 363: *fekezel*, *fekezel*. — E/3.: -n ~ -ik: KeszthK. 103: *aluzon*; WinklK. 233: *fekezön*; SzékK. 360: *feksen* ~ DöbrK. 95, LobkK. 302: *alozyk*; NagyszK. 254, DebrK. 580: *fekeze*.

Elbeszélő múlt E/1.: -k ~ -m: KeszthK. 142, KulcsK. 136: *el alwk*; JókK. 74: *fekwk* ~ DöbrK. 17: *el alwm*. — E/2.-re nem akadt példa. — E/3. mindig ikes: -k: WinklK. 150: *eel alueek*; NádK. 570, 574: *el alvek*; MargL. 193, DomK. 228: *fekeveek*; DebrK. 123, KazK. 38: *fekeek*; stb.

Feltételes mód: minden alakja ikes: E/1.: -m: TelK. 305: *fekennem*. — E/2.-re nincs példánk. — E/3.: -k: NádK. 341: *alonnec*; DebrK. 17, 129: *alunneiek*; NádK. 647: *fekönnec*; SzékK. 281, TelK. 72: *fekönnieec*.

Felszólító mód E/1.: -k ~ -m: PeerK. 181: *alogyak* ~ LobkK. 348: *alogiam*. — E/2. csak iktelen: Ø: CornK. 81r: *alogy*, *fekegy*; VitkK. 58: *alóg*, *fekeg*; stb. — E/3.: -n ~ -k: CzechK. 53: *alogyon*; PéldK. 82: *fekeggyen* ~ FestK. 280: *alogyeek*; LányiK. 426: *fekegyek*.

A fenti dokumentációból kitetszően az ikesedés először az elbeszélő múlt és a feltételes mód E/3.-ben indulhatott meg, de elméleti úton is ugyanerre a következtetésre juthatunk. A *tészén* : *tön* típusú igéknek, s így az *alszik*, *fekszik*-nek is az ikesedés szempontjából leggyengébb pontja a személyragtalan feltételes mód E/3.: *ténne*, *lénne*, *feküdné*. Ide könnyen csatlakozhatott analogikusan a -k rag: *fekünnék*, *alunnék*. Az összes többi esetben nem egyszerű csatlakozásról, raghozzátoldásról, hanem *ra g c s e r é r ő l* van szó, s ez természetesen bonyolultabb folyamat: legkönnyebben a feltételes alak felépítésével rokon elbeszélő múltú E/3.-be kerülhet be analogikusan a -k: *alurek*, *fekevék*. Sajátos, hogy a *tön*, *lön*-nek megfelelő *alún*, *fekün*-féle -n ragos változatra nincs is példánk. Lassabban mehetett a kijelentő mód jelen és a felszólító mód -n ragjának -ik-vel való felváltása: *aluszon*, *aluggyon* : > *aluszik*, *aluggyék*.

Az E/2. -l rag egybeesik az iktelen raggal éppen a feltételes módban és az elbeszélő múltban. Így e paradigmák két, már ikes tagja könnyebben hasonlíthatta az E/1.-t is ikessé. Elég makacsul kitart az E/1. és E/2. iktelen -k és -sz rag a kijelentő jelen, illetve az E/2. Ø rag a felszólító ragozássorban.

Valószínű tehát, ami egyébként adatainkból is kiolvasható, hogy a feltételes módban, majd az elbeszélő múltban indult meg erőteljesen az ikesedés, s csak lassabban került út — talán először az E/3., majd az E/2. és az E/1.-be — az ikes rag a kijelentő jelen és a felszólító mód paradigmájába.

Az -ik cselekvő intranszitiv igéken

Az előbbi csoportok egyik fő jellegzetessége a tárgyatlanság, hogy accusativusi tárgy nem állhat mellettük. Ennek alapján analogikusan tovább terjedhetett az -ik toldalék olyan igékre is, amelyeknek ágensük van, tehát cselekvők, de jellemző tulajdonságuk az intranszitivitás. Így az -ik eredeti kettős szerepköréből (az ágens nélküliségre és a tárgyatlanságra való rámutatás) egyiket, az elsőt elveszítette.

1. Az *-ik* intranszitiv cselekvő igék jelölésére szolgál. Gyakori — bár nyelvjárásbeli ingadozásokkal — a mozgást jelentő igéken: *lépik*: BécsiK. 81: *věpiěl idě*; CzechK. 159: *lepijel kj*; DebrK. 532: *lepeek | letérdep-lik*: JókK. 42: *leterdeplikuala*; VitkK. 24: *terdelpegel le | szök ~ szökik*: XVI. sz. e.: „Supra agnő föck fel kabla” (RMKT. 12: 483); TelK. 171: „david ... zóc vala telles ereyeuel” ~ ÉrsK. 523: „egyhaztoknak kenczet ... el lopa Es wele el zókek”.

2. Az *-ik* visszaható igét hoz létre. Amikor a cselekvés az alanyra irányul, az igének nem lehet accusativusi tárgya. Ez teszi alkalmassá az *-ik* toldalékot arra, hogy visszaható igéket hozzon létre: *megmosd* : *megmosdik*: DebrK. 517: „chyak orchayayath lym mosdotta megh” : BécsiK. 36: *megmosdik-uala*, 169: *mosgam meg | befedez : befedezik*: KulcsK. 107—8: „en orchamnak zemeremfege bel fedeze [cooperuit] engemeth” : BécsiK. 7: „Tèzèhèd ki te palastodat kiuèl befèdèzèl [operiris]” | *övez : övezik*: DöbrK. 399: „övedzed vala magadot” : PeerK. 3: „aran gürüyth. ees parthaðuenek chathyath ees feyeth kywel öuecgyk wala. neky tharthany ada”; JordK. 749: *Éwedezyél be*.

3. Cselekvő tárgyas igéből cselekvő tárgyatlan igét alkot. Az *-ik*-hez az intranszitivitás oly erősen asszociálódhatott, hogy a toldalék arra is alkalmassá vált, hogy akár önmagában, akár képzőkhöz járulva cselekvő tárgyas igét cselekvő tárgyatlanná alakítsa.

a) Előfordul, hogy ugyanaz a cselekvő ige iktelenül tárgyas, ikesen tárgyatlan: *gyón* : *gyónik*: JordK. 100: *gyónnja megh ... býneeth* : JókK. 53: *gyouon-yal meg*; DöbrK. 245: *govonik*; TelK. 140: „intec ötet hog meg gonneyec”.

b) Olykor a képzőtlen iktelen ige tárgyas is lehet, a képzővel ellátott ikes ige pedig csak tárgyatlan: *fut* : *futamik*: MünchK. 42rb: *befutuan mēd a vidēket* : ÉrdyK. 517: „[ő] bel futameek egy kerben” | *foly* : *folyamik*: DebrK. 55: „a kw̃t a vyzh helieben ... olayt folia” : TelK. 136: „[ő] folamec ... fcent anna azzonnac oltalma ala”. S még számos tárgyas igéből alakult tárgyatlan: JókK. 59: *fel ewltewzek*; BécsiK. 36: *kèzètèzèc*; DebrK. 411: *kerefcódic*; ÉrsK. 297: *Megh czalal enghem Es megh Czalatkozam*.

Cselekvő ikes igék tárgyas használata

Az, hogy ugyanaz a cselekvő ige iktelenül tárgyas, ikesen tárgyatlan (*gyón valamit* : *gyónik*) megzavarhatta a nyelvérzékét, és lehetőséget adott arra, hogy tárgy jelenléte, vagyis tárgyas ige esetében is az ikes alakot használják. Mielőtt az intranszitiv *áldozik* ige egyházi terminussá vált, iktelen ragozású lehetett: PeerK. 183: „teneked *aldozok* dycheretes aldozatwal”; ÉrsK. 449: „ky ky ... terd haytaffal *aldozyon*”; de már ikes: VirgK. 45: „enekem ada az aldozatokat, kyuel en neki *aldozhatnam*”; KulcsK. 129: „Akaratom zarent *aldozom* teneketh [!]”. S keveredik a két szempont, a tárgyas igét is ikesen ragozza a JordK. 81: *hýmóth es zepletelent aldozyeek*.

Még inkább eluralkodott a határozatlan tárgy melletti ikes ragozás az *észik*, *iszik* igékben (mint már a HB. *halalut avec* adatában). A JókK., a BécsiK. és a MünchK.-ben az *észik* ige mindig ikesen ragozódik, kivéve a BécsiK. egy adatát: 263: *èzè meğ tegedèt tüz* (de ennek E/2. tárgya van). Az ikes alakok intranszitiv, illetve tranzitiv használata a következőképp oszlik meg:

	Tárgy nélkül	Határozatlan tárggyal
JókK.	4	2
BécsiK.	9	6
MünchK.	9	6

A tárgyas és a tárgyatlan használat között tehát az ikességet illetően az igében semmi komolyabb különbség nem mutatkozik: JókK. 92: „ha ... *zewlewtt ennek hÿzem hogÿ haznalna nekÿ*”; BécsiK. 5: *égel kenhèzèt ... Es euèc*, 143: *zenat ezicuala*; MünchK. 36rb: „*z vad mēzèket ēzecuala* [János]”, 91va: *ki ēzic èngemèt*. (Későbbi kódexeinkben iktelenül is: DöbrK. 187: „minden fÿvet meg òn”).

Ikes rag iktelen igéken

Míg az eddig tárgyalt igék sorsa, hogy jó részük — legalábbis a kései ómagyarban — véglegesen ikessé vált; másrészt az ikes ragozás terjeszkedését láttuk abban is, hogy nemcsak mediális, hanem cselekvő, nemcsak intranszitiv, hanem tranzitiv igék is — méghozzá nemcsak tárgy nélküli, hanem tárgyas használatban is — ikes ragokat kaphattak, addig a most tárgyalandó esetben az ikes ragozás asszimiláló hatása abszolút iktelen igéken érvényesül, de nem az E/3.-ben, hanem csak egyetlen igealakban: a felszólító mód E/2.-ben. Az *-l* (*-ál/-él*) ikes rag áttérjedése az iktelen igék felszólító módjának E/2.-ére korszakunkban kezdődő (s mindmáig érvényes) tendencia. Először — úgy tetszik — történést leíró *-ul/-ül* képzős mediális igéken jelenhetett meg a rag: JordK. 456: *Nemwllÿal megh* ~ 466: *nemwl meg* (vö. MünchK. 36vb: *Megnēmōl*), 457: *tÿztwllÿal meg* ~ *meg tÿztwla*; LobkK. 97: *zegōnvlïel meg*; ÉrdyK. 125: „*akarom tÿztwllÿaal megh*”. Hogy az egész paradigma nem vált ikessé, azt az *-ul/-ül* képző (mely magában hordozza a medialitás funkcióját) akadályozta meg. A *méltol* ige, mely a *méltoltatik*-hoz hasonlóan csak, vagy főképpen felszólító mód E/2.-ben volt használatos (egyrészt mert a *méltol* kihalóban volt, másrészt esetleg a *méltoltatik* hatására), ugyancsak feltűnik az ikes *-l* rag: FestK. 64: *meltholyal*; CzechK. 74: *meltolÿal*; KeszthK. 50: *Meltolÿal*; ThewrK. 117: *meltolÿal*. Talán elírásnak tekinthetjük az ÉrdyK. következő részletének első, ikesen ragozott igealakját, melyet az egész mondatot megismétlő javítás (?) követ: ÉrdyK. 517: „*kel ffeł olwaffal kel ffeł olwaffad*”. A CornK. 18v: „*hayolyal az gonoztvł*” és 73v: „*bochaffal engem*” lehet az ikes *-ál* rag terjeszkedésének adata (de lehet elírás is az igekötős *hajolj el* és *bocsáss el* helyett). Semmiképpen sem tekinthetjük személyragos formáknak a kódexek számos *menjel* típusú adatát: MünchK. 66vb: „*ezezel èlōzer enget*”: *permitte* mihi primum, *menël*: *vade*; 92ra: „*Eregël innèn*”: *Transi hinc*; ezekben ugyanis bizonyára az igével egybeírt *el* igekötő található. Különösen a felszólító módban (de egybeírt is) gyakori az ige mögött álló igekötő ilyenféle egybeírása: MünchK. 66vb: „*hadel hog a halottac temeffecl o halottocat*”; MargL. 198: *menyel alogÿjel*; CornK. 82r: *Menyel es arulyel mendeneket*. Más igekötők is hasonlóképpen viselkednek: JókK. 45: *tanohmeg*; BécsiK. 30: *Èmèl-èlèdfel*, 37: *Tokelmég*; stb. — Talán elírás, esetleg cselekvő iktelen ige korai *-l* ragos adata az ÉrdyK. 672: „*yewyel el zeep zoretòm*”, de meg kell jegyeznünk,

hogy az ÉrdyK. éppen ezen adat környékén is jelöli az ikes -l rag előtti magánhangzó hosszúságát: 671: *zennyeel megh, aldozyaal*; a *yewyel* pedig *jőj el*-nek (is) olvasható, s akkor tévedés az újra kitett igekötő.

Iktelen rag ikes igéken

A kései ómagyar korban jóval kisebb, még alig számba vehető a két ragozás közti fordított irányú hatás. Mégis találunk kifejezetten ikes (szenvedő képzős) igen iktelen ragot: KazK. 76: „az uriftenes *meltoltaffon* ergalmallagot tenny”; ÉrdyK. 45: „mynket ees *meltoltaffon* vynny”. Valószínűleg a *mélt* ~ *méltol* ~ *méltoz* ige kihalása okozza, hogy a szenvedő képző elhomályosul benne.

(A tárgyasan iktelen, tárgy nélkül ikes *tel* : *telik* következő adata: KeszthK. 175: „*Beel telyen een zaam dycherettel*”, s az ehhez hasonlóak nem a két ragozás közti, hanem egy-egy igének ikes és iktelen változata közötti ingadozást tükrözik. Erről korábban volt szó.)

A személyragok rendszere a kései ómagyar korban

Bár személyragrendszereink (az általános, a határozott és az ikes ragozás, valamint a sajátos ragozású ígék személyragjai) már az ősmagyarban kialakultak, s rájuk elsősorban az állandóság jellemző, mégis valamelyes módosulások folyamatosan történtek bennük.

A kései ómagyar kori változások a következőképp csoportosíthatók:

1. Az egyértelműségekre való törekvésnek kedvezett az elbeszélő múlt és a feltételes mód E/3.-ben az $\acute{a} > \grave{a} > a$, $\acute{e} > \grave{e} > e$ rövidülés bekövetkezése. A korábbi *látá*, *nézé*, *látná*, *nézné* formákban egybeesett a határozott és az általános ragozás. A szóvégi $\acute{a}$, $\acute{e}$ szabályos rövidülése ($\acute{f}\acute{a} > \acute{f}a$, $\acute{e}k\acute{e} > eke$) kettős alakokat hozott létre, s ez alkalmat adott a funkciómegoszlásra: a megőrzött hosszú változat a határozott, az újonnan keletkezett rövid változat az általános ragozás kifejezésére foglaldott le (*látá* : *látá*, *kézné* : *kérne*).

2. Az analógia szerepe a ragok alakulásában fontos tényező.

a) Az előbb ismertetett funkcióegybeesést a feltételes módban a nyelvterület egy részén az is kiküszöbölhette, hogy a *látná*, *kézné* alakokhoz a többi paradigma analógiájára hozzájárultak a határozott ragozás személyragjai: *látnája*, *kéznéje* (majd ezek a T/3. és a T/1.-re is áttértek).

b) Az analógia próbálja továbbterjeszteni az általános ragozás T/3. -*nak/-nek* ragját a -*t* jeles múlt időbe is. A kései ómagyarban tűnnek fel a *láttak*, *kérték* helyett, illetve mellett a *láttanak*, *kértenek*-féle alakok. Ám minthogy ennek nincs jelentésmegkülönböztető szerepe, sohasem vált a nyelvterület egészen s minden nyelvváltozatban általánossá. (A -*nak/-nek* analogikus terjeszkedését más paradigmákban l. I, 134–5.)

c) Részben a *látál*, *nézél*, *látnál*, *néznél* analógiája (ahol etimologikusan hosszú az -l előtti magánhangzó), részben az -l okozta nyúlás miatt lesz hosszú a -t jeles múlt E/2. -l ragja előtt is a magánhangzó: *láttal* > *lúttal*, *néztel* > *néztél*.

Ez ugyan nem játszott funkcionálisan szerepet a paradigmában, mégis véglegessé vált a nyelvterület túlnyomó részén: ugyanis egyszerűsítette, egyszerűbbé, egyöntetűbbé tette az *-l* ragos alakokat.

3. Két ragozási rendszer egymásra hatásának lehetünk tanúi a kései ómagyarban.

a) Egyes — mediális alapjelentésű — iktelen igék felszólító módú E/2.-ébe átterjed a mediális ikés igék *-l* ragja (*némuljál meg*). De a hatás kölcsönös: ikés igék iktelen *-n* ragot kaphatnak a felszólító mód E/3.-ben (*méltóltasson*). —

b) Rendkívül szórványosan ugyan, de már korszakunkban bekerül az írott nyelvbe az általános és a határozott ragozási rendszer kölcsönhatását tükröző néhány igealak: a *-nánk/-nénk* a feltételes mód határozott ragozásába a *-nók/-nők* helyett; s a felszólító módú határozott személyrag a kijelentő módba (*alejtsa az alejtja* helyett). A beszélt nyelvben talán már mindkettő általánosabb lehetett. — Mindezek az igeragozási rendszerek kölcsönhatásának legelső, még alig-alig jelentkező nyomai.

4. Végleges rendszerváltás következik be a *teszen : tőn* típusú igék jelen idejében és felszólító módjában. A jelen időben az E/2. és E/3. személyt már nem csupán a többeli magánhangzó hosszúságának különbsége (tehát egy flektív jellegű tulajdonság), hanem az E/2.-ben a jelen időben olykor jelentkező *-sz* rag, az E/3.-ben pedig mindkét ragozásban az állandósuló *-n* rag is egyértelműen jelzi: *tészek, tész ~ tészesz, tészén, tégyek, tégy, téggyén*. Így a paradigmák agglutináló nyelvünk más paradigmáihoz hasonlóvá váltak.

5. A létigében és néhány sajátos ragozású igében a beszélt nyelvben talán már megjelenhettek az újabb, analogikus formák. A *vagyon : vannak* párosból a többi ige analógiájára elvonással *van : vannak* jött létre. Igésült a *nincs (nincsen : nincsenek)* és a *sincs (sincsen : sincsenek)*. A *megyek, mégy, mēgyén* az E/3.-ban lehet *mén* is. A *jő : jőnek > jő : jönnek > jön : jönnek* ugyancsak analogikusan alakítja ki új E/3. alakját.

A kései ómagyar kori személyragok összefoglaló táblázatai

Az iktelen igék

Általános ragozás:

	Kijelentő mód			Feltételes mód	Felszólító mód
	jelen idő	-t(i) jeles múlt	elbeszélő múlt	jelen idő	jelen idő
E/1.	-k	-m	-k		
E/2.	-sz	-l ~ -ál/-él	-l	-Ø	
E/3.	-Ø				-n
T/1.	-nk				
T/2.	-tok/-tők ~ -tök	-tok/-tők			
T/3.	-nak/-nek	-k ~ -nak/-nek	-nak/-nek		

Határozott ragozás:

	Kijelentő mód			Feltételes mód	Felszólító mód
	jelen idő	-l(t) jeles múlt	elbeszélő múlt	jelen idő	jelen idő
E/1.			-m -lak/-lek		
E/2.			-d		
E/3.	-ja/-i	-a/-e	-ø	-ø ~ -ja/-je	-a/-e
T/1.	-jok/-jők ~ -juk/-jűk		-k	-k ~ -jok/-jők ~ -juk/-jűk	-k
T/2.	-játok/-íték	-átok/-éték		-tok/-ték	-átok/-éték
T/3.	-ják/-ik	-ák/-ék	-k	-k ~ -ják/-jék	-ák/-ék

A *tészén* : *tőn* típusú igék sajátos paradigmái

Általános ragozás:

	Kijelentő mód		Felszólító mód
	jelen idő	elbeszélő múlt	jelen idő
E/1.		-k	
E/2.	(')-ø	-l	(')-ø
E/3.		-n	

A létige jelen ideje:

E/1.	-k
E/2.	-ø
E/3.	-n

A *megy* ige jelen ideje:

E/1.	-k
E/2.	'-ø
E/3.	-n

A *jön* ige jelen ideje:

E/1.	-k
E/2.	-sz
E/3.	-ø ~ -n

Az *ikes* igék sajátos személyragjai:

	Kijelentő mód		Feltételes mód	Felszólító mód
	jelen idő	elbeszélő múlt	jelen idő	jelen idő
E/1.			-m	
E/2.			-l	
E/3.	-ik	-[é]k	-[né]k	-ék

Az általános és a határozott ragozás használata

Az általános és a határozott ragozás használata alapvetően két tényezőtől függ: 1. Az ige tárgyatlan, illetve tárgyas voltától, 2. Tárgyas ige esetében többnyire a tárgy határozatlan vagy határozott jellegétől.

Az ige tárgyatlan, illetve tárgyas jellege

A) Vannak igecsoportok, melyek mindig vagy többnyire intranszitívek, tárgyatlanok: 1524: „Igen býzonwal *wagyon* hogy terek czafar reank *Iew*” (MNy. 25: 67); 1524: „Mýnth *Jartam* Thamas dýakal”, „*felek* raytha hogh azon modon Ne tenne” (MNy. 25: 68); stb.

B) Egyes igék más-más vonzatokkal, bővítményekkel az intranszitivitástól a tranzitivitásig vezető út más-más fokán állnak. Missziliseink nyelvhasználatából az *ír* ige illusztrálhatja ezeket az állomásokat: a) Teljesen intranszítív a szépen, csúnyán *ír* típusú vonzat esetében: 1531: „megh Bochaffa kegýelmed hogh illýen *paraſthol* kegýelmednek *Irok*” (LtK. 1: 136). — b) Tárgyatlan az *ír vkinek vmiről* szerkezet is: 1530: *kegýelmed es írýon felwle neký* (MNy. 37: 278). — c) Tárgyatlannak tekinthető akkor is, ha ezek a vonzatok nincsenek kifejtve, csak beleértődnek az igébe: 1530: „Az kegýelmed leweleth meg erthethem, kýben *ýr* kegýelmed hoghý erthený akarna mýnden dolgokath” (MNy. 37: 278). — d) Az igébe beleértődhet állandó tárgya: *ír* = *levelet ír*, s ilyenkor is általános ragozású: 1529: „nem hogh *ýrhath* de ýngen sem ýzenheth” (MNy. 37: 276). — e) Végül lehet az *ír* ige tárgyas, s ragozása a tárgy határozottságától függ. Határozatlan tárgy esetén általános ragozású: 1529: „kewanam ha the kegýelmednek *ýob hýrth ýrhatnek*” (MNy. 37: 276). Határozott tárgy esetén határozott ragozású: 1544: *The keg: ezt írýa, hogh...* (LevT. 1: 1).

C) Vannak olyan igék, melyek a kései ómagyarban még intranszitívak, vagy legalábbis gyakori az intranszítív használatuk: 1511: *kyrewl meges ffoghadok hythemre hoky* (Nyeml. 196), de tárgyas is lehet: 1526: *ezt fogadom hoky* (MNy. 37: 204). — 1524: „felleged *paranczolýon* bochaffa el”, „az ký fellegednek *panazol*” (MNy. 25: 68). A *parancsol* és *panaszol* igék később elsősorban tárgyasán fordulnak elő: 1530: „az mýth kýral ew neký *parancholth*” (MNy. 37: 280); 1531: *panazolom... az... fok bozýſſfugoth* (LtK. 1: 133).

D) Másrészt intranszítív igék is lehetnek bizonyos jelentésükben tranzitívak, s ha határozott tárgy áll mellettük, határozott ragozásúak: 1510: „*ajtomat* feg(v)eref kezvel *allottak*” (NyK. 28: 75); 1518–1523: „*Ilýem* [éljem, használjam] mýnth Enýmeth” (Nyr. 36: 168).

A tárgyas igék

Míg az intranszítív tárgyatlan igék mindig általános ragozásúak, addig a tárgyas igék akár kifejtett, explicit, akár ki nem fejtett, implicit tárgyuk van, mind általános, mind határozott ragozásúak lehetnek. Ragozásuk lényegében attól függ, hogy az ige tárgya határozatlan-e vagy határozott. Am a tartalmi, értelmi determináltság nem mindig esik egybe a határozott ragozás megkívánta determináltsággal; többnyire a tárgyszóval kapcsolatos grammatikai kifejező

eszközök jelenléte vagy hiánya dönti el, hogy adott esetben melyik ragozást kell használni.

A következő két példában egyaránt egy nagyobb összegnek egy meghatározott részéről van szó, mégis egyik esetben általános, másik esetben határozott ragozása az ige: 1507: „penzemet fűztem *terjcen meg hat forjntot Benne*” (NyIrK. 6: 187) — 1493: *az zaz forintnak hvzat meg adta* (Nyeml. 156). Tartalmilag mindkét tárgy egyaránt határozott, de csak a második mondat tárgyában szereplő birtokos személyjel (huszát) teszi kötelezővé a határozott ragozást.

Tartalmilag nem tekinthetők határozatlanoknak a következő vonatkozó mellékmondatok tárgyai sem: 1526: „*az mith ýrtal* azt megh ertetem” [= a leveledet megértettem] (MNy. 37: 205); 1530: „*az Erdewdy Pether ýozagathes kýcheth el foglalthwnk wala*” (MNy. 37: 280); mégis általános ragozású mellettük az ige. Ennek feltehetően történeti okai vannak: e vonatkozó névmások kérdő—határozatlan névmásokból értékelődtek át. A kérdő—határozatlan névmási tárgyak természetüknél fogva általános ragozást vonzottak, s ezt a vonzatukat az ártértékelődés után is megtartották. Még akkor is, amikor az egyébként határozott mutató névmás hozzátapadt a kérdő névmáshoz: 1526: „*az mit akar az lezen*” (MNy. 37: 204); 1527 k.: „*heya lesen annak, a mýth fogatthak*” (MNy. 37: 206).

A tárgy számának és személyének kifejezése

A határozott és az általános ragozás nem egyformán alkalmas mindhárom személyű tárgy kifejezésére. Mind a határozott, mind az általános ragozás egyes és többes mindhárom személyű alany esetén utalhat E/3. és T/3. tárgyra. Az általános ragozás E, T/3. személyragjai alkalmasak az első és második személyű tárgy kifejezésére is. Az E, T/2. ragok az E, T/1. tárgyra is utalhatnak, a T/1. rag pedig E, T/2. tárgyra. Az E/1. alany külön raggal (*-lak/-lek*) mutat rá az E, T/2. tárgyra. (A tárgy személyére való utalás lehetőségét szemléltető táblázatot l. I, 156.)

A tartalmi határozottság szempontjából itt is van némi következetlenség: az E, T/1. tárgy minden szituációban határozott, mégis általános ragozású igealak áll mellette. Az ugyanúgy határozott E, T/2. tárgyra ugyan az E/1. alany külön ragot alakított ki, de ugyanez a tárgy általános ragozást kíván T/1., valamint E, T/3. alany esetén. (Ennek feltehető okairól l. I, 158–9.)

A tárgyas igék általános ragozásának használata

Általános ragozású a tárgyas ige a következő feltételek mellett: A) A tárgy 1. vagy 2. személyű személyes névmás (kivéve az E/1. alany 2. személyű tárgyra utaló *-lak/-lek* ragját). Ezek, minthogy személyjel van rajtuk, *-t* rag nélkül is állhatnak: 1533: „*ha enghem Soos ferench el arwl*” (MNy. 37: 353). De lehetnek *-t* ragosak: 1523: „*Laas engemeth Jo zerethethwel*” (Nyeml. 227); 1529: *mýnketh az Zekelyek wezthenek* (MNy. 37: 276).

Gyakran implicit a tárgy, ilyenkor a szövegkörnyezetből derül ki, hogy milyen szám melyik személyére utal az igealak: 1526 k.: *laas jo zemmel* [engem] (MNy. 37: 205); 1529: *az Zekelew el arulanak* [minket] (MNy. 37: 276).

B) A tárgy névelőtlen köznév: a) Kifejezhet meg nem határozott személyt: 1516: „*Zekel Mýklo6 . . . leanth ewlethewthwolna*” (MNy. 52: 369); a határozat-

lanságot a határozatlan névmási értelmező jelző erősíti: 1525: „*emberth senkyth eremesben nem lathok naladnal*” (Nyeml. 237).

b) A tárgy közelebből meg nem határozott dolog: 1527 k.: „*soha nem hÿt-them wolna hogh k. jÿlleghen zeressen adomanth*” (MNY. 37: 206); 1529: „*the kegÿelmed bÿnth ream ne wessen*” (MNY. 37: 276). A határozatlanságot határozatlan névmási értelmező jelző is erősítheti: 15(2)9: *hÿrt nem irhatok k. egÿebet* (MNY. 37: 277). — A főnevesült melléknév is lehet általánosító, határozatlan: 1530: *jÿbbath the keghelmed nem thalal rajÿtha* (MNY. 37: 352); 1533: *igazat irok te .N.* (LtK. 1: 142).

c) A névelőtlen tárgyak legnépesebb csoportja az, melyben a tárgy olyan szoros kapcsolatot tart igéjével, hogy már-már frazeológiai egységet alkot: 1527 k.: „*ÿo wthath lelÿnk mÿnden dologban*”, „*walozt warak k. tewl*” (MNY. 37: 206); 1530: „*wÿselÿen wgÿ gondoth reÿa*” (MNY. 37: 278). — A kifejezések gyakran egyetlen igével helyettesíthetők: 1518–1523: „*Az En ÿedrwhamrwl Es elegeth Thewth* [‘megelégitett, kielégített’]” (Nyr. 36: 168); 1524: „*Thamas dÿak . . . tezen panazth* [‘panaszol’] *kÿrlnak*” (MNY. 25: 68); 1529: „*k. ebbe ellent ne tarchon* [‘ellenezzen’]” (MNY. 51: 358); 1530: *walazth ÿrÿon* ‘válaszoljon’, „*az monÿorokerekÿekwel bekessegeth thegÿwnk* [‘megbékéljünk’]”, „*zeghenh . . . nem akarnek wallanÿ* [‘megszégyenülni’]” (MNY. 37: 281); stb.

d) Kifejezhet a tárgyszó meghatározatlan mennyiséget. E -t ragos tárgyak rokonok a -ból/-ből ragos partitívusi értékű tárggyal: jelölhetik az egészet, melynek valamely közelebből meg nem határozott részéről van szó: 1507: „*Eu hozzot [E]n hozam Barmot pezt*” (NyIrK. 6: 186); 1530: *kwlgÿwn penzth* (MNY. 37: 279). Máskor az egész is, a rész is -t ragos, de mindkettő határozatlan: 1530: *mynd alÿgÿwkath, mynd elesth igaz elegieth* [‘vegyeset’] *hozthanak* (MNY. 27: 74). Jelölheti az egészet határozórag, a részt -t tárgyrag, s ha ez nincs közelebből meghatározva, általános ragozású az ige: 1532: „*ha ÿo lowakath nyÿerthe(m) tahath refth te(n)nek ben(n)e*” (LtK. 1: 139); 1532: *refth ef thesek belewle* (LtK. 1: 140).

Általános ragozás áll a számszerűen meghatározott mennyiségjelzős tárgy mellett is, ha az egyébként határozatlan: 1530: *chak thÿzenketh lowagoth tharchon es harmÿczketh gÿalogoth* (MNY. 37: 280); ugyanez vonatkozik a pénzösszegekre is, jöllehet ezek tartalmilag határozottak: 1526 e.: *eot zaz forynlot kerez* [‘keresel’] *kouac myklofon* (MNY. 43: 158); 1531: *ÿt forintura pinzt agÿjak ÿrette* (MNY. 48: 226).

C) A tárgy határozatlan névelős névszó. A határozatlan névelő a kései ómagyar kor terméke. Az *egy* példánk közül valamennyiben még tulajdonképpen számnévnek is tekinthető: 1507: *Cata leanomnak Agÿanak eg Borÿus vnot . . . Aÿ menesbol Agÿanak nekÿ eg germek louath* (NyIrK. 6: 187); 1532: *k hozaffon egh yo pancilt en nekem* (LtK. 1: 138). Már inkább határozatlan névelőnek értékelhető a következő: 1526: *eg germeket chÿnalok* (MNY. 37: 204).

D) A névmások közül akár tárgyként, akár a tárgy jelzőjeként általános ragozást vonzanak a következők: a) Melléknévi és számnévi mutató névmás: 1515: *olÿjat adhat* (LevT. 2: 2); 1530: *olÿ leweleth hozasson* (MNY. 37: 280); 1533: *annÿath* [‘annyit’] *thwdok* (MNY. 37: 353); 1530: *anÿ karth wallana* (MNY. 37: 352).

b) Kérdő névmás: 15(2)9: „*ÿrÿon kÿgelmed mÿth mÿjelÿenk*” (MNY. 37: 277); 1526 e.: „*laffad mÿnmem tyzteffegelt teez*” (MNY. 43: 158).

c) A vonatkozó névmás — minthogy a kérdő névmásból alakult —, megörizte az általános ragozást akkor is, ha pontosan tudjuk, kire, mire vonatkozik

a névmás: 1526 e.: *az hytuan ember zerzy. kyt kepedben hattál* (MNy. 43: 158); akkor is általános ragozása marad az ige, amikor a rámutató az is csatlakozik a kérdő—vonatkozó névmáshoz: 1526: *az mith ýrtal azt megh ertetem* (MNy. 37: 205).

d) Határozatlan és általános névmás: 1544: „*az het forenthon valamyth weheth raytha, meg vege keg:*” (LevT. 1: 1); 1526 k.: *semmýth nem zooltham* (MNy. 37: 205); 1530: *az polgharok mýndeent tenenek keghelmederth* (MNy. 37: 282). Lehet a névmás a tárgyszó jelzője: 1492: *ha valamý artandossagoth ertenek* (MNy. 37: 203); 1533: *egeeb wysagot nem írhatunk* (MNy. 37: 354); 1530: *kýthwl kegyjelmed mýnden dolgokath . . . megh ertheth* (MNy. 37: 278).

E) Az idéző mondat *mond* igéje ugyan mindig a beszéd tárgyára utal, rendszerint mégsem *ezt, azt*, hanem *úgy* utalószó áll mellette. (A korai ómagyarban hasonló volt az *úgy szól* szerkezet.) Gyakran általános ragozása a *mond*: 1530: *wgh month hogh kýral ew neký . . . ados . . . wgh month hogh a koron eleg nepethek wolth* (MNy. 37: 280); stb. Kivételek akadnak. Ezekkel „Az általános és a határozott ragozás keveredése” c. fejezet foglalkozik: 232.

F) A tárgy főnévi igenév. Ha ez tárgyatlan ige, vagy ha tárgya határozatlan, akkor az ige általános ragozása: 15(2)9: *akarak solgalnom kýgjelmednek* (MNy. 37: 277); 1530: *hogý thwdýwnk hozja tharthoznj* (MNy. 37: 278). Kivételes ilyenkor a határozott ragozás. (Erről is l. 232.)

G) Ha latinos accusativus cum infinitivo függ az igétől, ez akkor általános ragozása, ha az accusativus határozatlan(nak számító) tárgy: 1530: *te kegelmed tuggyon minketh . . . egessegeben lennwcnk* (LevT. 1: 5).

A tárgyas igék határozott ragozásának használata

A határozott ragozás használatának szabályait aszerint tárgyaljuk, hogy az ősmagyar kortól kezdve mik voltak a determinálás eszközei.

A határozottság kifejezésének egyik legősibb eszköze a birtokos személyjel, hiszen ha a tárgyat valaki vagy valami birtokaként nevezzük meg, ezzel egyedivé is tesszük. Másrészt mindig határozottak a mutató névmások. E két elem a nyelvtörténet folyamán tovább is fejlődött: a) Determináló szerepű birtokos személyjel(ek) → E/2. birt. szj. → determináló szerepű *-t* tárgyrag → általános tárgyrag: az ősmagyar kor folyamán. — b) Mutató névmás → határozott névelő: az ómagyar kor folyamán.

A kései ómagyar korban elsősorban ezek és ezek kombinációi állnak rendelkezésünkre a határozott tárgy kifejezésére.

A) Egyedül az 1. és 2. személyű birtokos személyjel alkalmas arra, hogy a vele ellátott szó a mondatban ragtalan határozott tárgy lehessen. Egykorú leveleinkből csak E/2. személyjeles tárgyra akadt példa: 1530: „*mel igen kevanum elted, azon kepen kevannam az en germekymuel meg zabadulasod*” (LevT. 1: 5).

B) A visszaható névmás — eredetileg birtokos személyjeles névszó lévén — E/1. és E/2.-ben ugyancsak külön tárgyrag nélkül lehet határozott tárgya az igének: 1527 k.: *ne wezesd el magad* (MNy. 37: 206).

C) A birtokos személyjel határozottá teheti az egyébként határozatlan *-t* ragos tárgyat a következő esetekben: a) A tárgy névelőtlen *-t* ragos névszó. Itt már nemcsak az E/1. és 2., hanem valamennyi személy szerepet játszik a determinálásban: E/1.: 1530: *zolgalthomat ízenem* (MNy. 27: 73); E/2.: 1523—

1526: *ne reſteled hozam yethedeth* (MNY. 26: 150); E/3.: 1527 k.: *ýghen megh bannýa k. ebbely theththith* (MNY. 37: 206); T/1., T/2.: 1370/: *iwttatok werenkewth, ma yzzywk thy wertheketh* (Nyr. 7: 81); T/3.: 1530: *lathom zýweketh* (MNY. 37: 278). Természetesen mindig határozott ragozás áll az E/2. személyjelet tartalmazó *kegyelmedet* mellett: 1502: *kerem kegyelmedeth* (MNY. 37: 203); stb. Egyetlen ennek ellentmondó adatunk kivételnek, tévedésnek tekinthető: 1533: *az en segen athýam zolgalt kegyelmedet* (MNY. 37: 355), ugyanebből a levélből helyesen is: *kegyelmedet akorth nem akaram buseýthanom*.

b) A birtokos személyjel a határozatlan névelős, illetve számnévi jelzős határozatlan tárgyat is határozottá teszi: 1527 k.: *soha megh nem bantha k. egh dolgath ýgh mýndt ezt* (MNY. 37: 206); 1530: *kwlthe wala egh ffe zolgaýath* (MNY. 27: 74).

c) Az általános és határozatlan névmási jelzős tárgyas szerkezetek mellett is határozott ragozású az ige, ha a tárgy birtokos személyjeles: 1523: *mynden yomath The kegyelmedthewl warom* (Nyeml. 227); 1530: *egheeb ýobaghaat es sokser tarthata wonna megh keghelmednek* (MNY. 37: 282).

D) A birtokjeles tárgyszó ugyanúgy egyedít, mint a birtokos személyjel: 1518–1523: „En mýndeneknek Therheth ream vezem, mýnd leýanyometh es egyebeketh” (Nyr. 36: 168).

E) A főnévi mutató névmási tárgy mindig határozott: 1526 e.: *ezt senky tanachabol ne tegyed . . . tevled es azt varnam* (MNY. 43: 158); 1510: *Mind ezoket zepeffý eſpan vram akaraffabol . . . zezok meg* (NyK. 28: 75). S határozott a tárgy, ha előtte főnévi mutató névmási kijelölő jelző van: 1526 e.: *ez haborusagot mynd az hytuan ember zerzy* (MNY. 43: 158); 1530: *kýralý the kegyelmednek attha awag adna ez warath* (MNY. 37: 280).

F) A határozott névelő, mely a mutató névmásból a korai ómagyarban alakult, s a kései ómagyarban vált általánossá, ugyancsak mindig határozottá teszi a tárgyat. Átmenetnek tekinthető a mutató névmás a névelő felé a következő példákban: 1526 k.: *az een thýztessegem ellen eýthetthed volna az zookath* (MNY. 37: 205); 1530: *kýre az walazth tetthe: hogh* (MNY. 37: 351). Határozott névelő a következőkben: 1530: *reýam gíoythýa az warath* (MNY. 27: 74); 1530: *az fýzessý Barmoth haythassa el the kegyelmed* (MNY. 37: 352).

G) A határozott névelő determinálja az egyébként határozatlan számnévi jelzős tárgyat is: 1507: *az három germeket, zaý forýntal Elegýcek meg* (NyIrK. 6: 186); 1531: *panazolom the .k. az en raýtham leth sok bozýſſagoth* (LtK. 1: 133).

H) Természetesen határozott ragozású az ige, ha a determináló szerepű elemek közül több is jelen van a szerkezetben. a) Határozott névelő + birtokos személyjel: 1526: „az mostani bánatonkkat ees farasagvinkat mind výsagra ees nivgodalomra agýa” (MNY. 37: 204); 1530: *az ew keth tharazkýath es el wýthethee* (MNY. 37: 281). — b) Határozott névelő + tulajdonnév: 1515: *az wrýstent nezthe* (LevT. 2: 1); — c) Határozott névelő + tulajdonnév + birtokos személyjel: 1526: *hýzsem az en Istenemeth* (MNY. 37: 204).

I) Az E) pont alatt tárgyalt főnévi mutató névmásokon kívül még a következő névmási tárgyak kívánják meg a határozott ragozást: A visszaható névmás (minthogy eredetileg birtokos személyjeles névszó volt): 1527 k.: *elvesthed wegre magadoth* (MNY. 37: 206). — Az E/3. és T/3. személyes névmás: 1525 k.: *zabadoýcha meg . . . ewtheth* (NyK. 28: 77). — A kölcsönös névmás: 1526: *eg must megh latýek* (MNY. 37: 205). — Az -ik toldaléokra végződő névmások: 15(2)9: *agýa nekem k. egýk astagot solgalatomert* (MNY. 37: 277). — A mind általános névmás -t rag nélkül is lehet a mondat határozott tárgya.

Eredetileg a határozott tárgyra vonatkozó állapothatározó, értelmező volt: 1516: „Mýw walamýth ew kewzthek zerzenenk azokath Mýnd megh allanaýak” (MNY. 52: 368). Az alábbi mondatok mindegyikébe beletehetnénk az azt névmást a *mind* elé: 1526: *Isten mind ýol agýa* (MNY. 37: 204); 1530: *az kýth el nem dulhath mýnd el egethý* (MNY. 37: 282); 1533: *valamít zolgalatiawal talalt mind bele attu zegen* (LtK. 1: 141). — Határozott ragozás áll a 'valamennyi' jelentésű mindenféle mellett is: 1517: *aznak vianna mýndenfele marhath ewth rezre ozýak* (TörtT. 1890: 558).

J) Összefügg a személyes, illetve mutató névmással az a jelenség, hogy a 'szánszámra méltó' jelentésű *szegény* szó határozott névelő nélkül is határozott ragozást vonz. Ez ugyanis a személyes vagy mutató névmásnak lehetett eredetileg értelmezője: *ót, szegényt, azokat, szegényeket*, majd a névmás elmaradhatott: 1530: *ýnkab hath bochatthnam el zeheneketh* [!] (MNY. 37: 352).

K) A tárgy lehet főnévi igenév; ha ennek határozott tárgya van, akkor a főige határozott ragozása: 1516: *akarthá wolna Zekel Mýklobth megh ethethný* (MNY. 52: 369); 15(2)9: *neffelegýe k. kýraltw az lewelet megý serzený* (MNY. 37: 277).

L) Ha latinos accusativus cum infinitivo függ az igétől, ez akkor tárgyas ragozása, ha az accusativusi tárgy határozott: 1529: *kýwanom ... the kegýel-medeth ... nagh ýo egességbe lenný* (MNY. 37: 276); 1530: *Ertem ez Chaky Elektwl ... kegemedeth egességben lenný* (LevT. 1: 5).

M) Tartalmánál fogva határozott a tulajdonnév és az egyedi név. A tulajdonnév lehet a tárgy jelzője: 1529: *mýnd Janos kýraltth kýathýak* (MNY. 37: 276); 1533: *az Eg zegen legen forgac Simon vramat zolgulta* (LtK. 1: 141).

N) Egyedi név, tehát névelő nélkül is határozott a király, királyné, mint-hogy egyazon korszakban egyazon közösségben mindenki ugyanazt érti rajta: 1530: *kerýk wolth azon kýraltth hogh ... , kýralne azzonth akaryák wolth adný az franczay kýral fýanak* (MNY. 37: 350).

Bár az *Isten* is egyedi és határozott, névelő nélkül is: 1526: *hýzem Istent* (MNY. 37: 204); stb., mégis egy szerkezetben: *ímádý Istent érette* általános ragozást vonz: 1524: *ýmagýanak ýstheneth erethem* (MNY. 13: 123), *Imagýon ýstheneth ýrthem* (124); 1526: *ýmaýg Istent az sok ýmborert* (MNY. 37: 204).

O) Egyéb eszközökkel determinált tárgy. A megfelelő körülírás egyedítheti a tárgyat: 1504: *adom emlekezetre en kezemel ýrt levelet* (Száz. 1872: 478).

Ö) Nehezen indokolható a következő mondat határozott ragozása igealakja: 1530: „mýnd elý ffwthothak anýra megh rethenthek thwlem akýk therekelý tharthýak [‘a törökökkel tartanak’]” (MNY. 27: 74).

P) Ha az igétől tárgyi mellékmondat függ, az ige rendszerint határozott ragozása: a) Ki van téve a mutató névmási utalószó: 1530: *azth tharthýak hogh wweýk ez Zegien orzug* (MNY. 27: 74); 15(2)9: *est mongyak hogý k. semelýe nekel nem lehet* (MNY. 37: 276). — b) Nincs kitéve a mutató névmás: 1492: *nem akarya hug* [!] *prior tugýa* (MNY. 37: 203); 1529: *ýol thwgya kegýelmed, mýnemew ýdew wagýon* (MNY. 37: 276). — c) Az ért ige általában *amint* értelmű szerkezetben fordul elő, határozott ragozással, tárgyragos utalószó nélkül: 1530: *az mýnth erthem Thwrzothol erthený akar* (MNY. 37: 351); 1530: *az mýnth bezedebawl erthem kethseg hogh ýo walaza legýen* (MNY. 37: 350); de van utalószavas is: 1515: *Ertem azt hoog w kýgelmének sok dolga wagýon* (LevT. 2: 1), s utalószók nélkül: 1526 k.: *eerthem thewled ... hogh ...* (MNY. 37: 205). — d) Az *úgy* mond szerkezetű idéző mondat igéje — mint láttuk — többnyire általános ragozása: 1530: *wgý mond hogh ha azth ýrtha wolna* (MNY. 37: 281).

Ritkán áll *-t* ragos utalószóval, de akkor is lehet általános ragozása: 1530: *ezth mond ennekem: hogh jól emlekezhethem rola* (MNy. 37: 280). Az *ügy* mond szerkezetben határozott ragozásra a levelekből csak E/1.-re akadt példánk: 1526 k.: *wgy mondam ha the zoolthal wolna* (MNy. 37: 205).

A tárgyas igék E/1. alany és E, T/2. tárgy esetén

Az E/1. alany külön igeraggal (*-lak/-lek*) utal az E, T/2. tárgyra. Példáinkban csak implicit tárgy fordul elő: 1523—1526: *kyrlek ne refteled* (MNy. 26: 150); 1526: *kerlek . . . hogh meg emlekezzel* (MNy. 37: 204). Értelemszerűen E/2. a tárgy akkor is, ha az eredetileg E/2. *kegyelmed* megszólítás már E/3. igealakot vonz: 1531: *kerlek az iften erth hogh kegyelmed tegyen elegheth fogadaffodnak* (LtK. 1: 136).

Ha az igének főnévi igenév a tárgya, s ennek tárgya a 2. személyű névmás, az ige *-lak/-lek* ragot kap: 1525: *zywenzerinth kywannalak lathnya* (Nyeml. 237).

A határozatlan és a határozott tárgy együttes előfordulása

1. A még nem ismert, az először említett határozatlan tárgy mellett általános ragozású ige áll, ugyanerre a tárgyra a következő mondatban már határozott ragozású ige utal, gyakran a tárgy megismétlése nélkül: 1533: „*Ha mit accoron es eerthetewn . . . el nem titkolljwk kegelmedtewl*” (MNy. 37: 354); 1551: „*Semj Jofagoth jewendere thewlek nem perlek Sem az en ewcheym nem perljk*” (RMNy. 2/2: 28).

Az első említéskor nem is szükséges, hogy tárgyként álljon a szó, melyre mint már ismertre a második mondat igéje határozott ragozással utal: 1526 e.: „*reya irtal az my i o b b a g y o n k r a . n a g y f e n e g e t e f f e k k e l . f e n y e g e t e d t e r u e n y e l e s .*” (MNy. 43: 158); 1533: „*nem mj wagwnk elsewk kyknek d o l g o c k i l e m b e n t e r t e n t h o g n e m v e e l t e k v o l n a*” (MNy. 37: 354).

Előfordul az is, hogy az első említéskor a határozatlan tárgy mellett általános ragozás áll, de a következő mondat határozott tárgy mellett már nem ismétlik meg az igét, mely természetesen határozott ragozású volna: 1530: *walumjth zjybrjk weghez en es ast* (MNy. 37: 283); 1530: *bjntelenth nem akart bantanj hanem ast akj nekj ados* (MNy. 37: 282); 1533: *Engemet es zolgalt fiamat ket estendeg* (LtK. 1: 141).

2. Az értelmező jelzős tárgyas szerkezetekben gyakran más ragozást kíván a tárgyszó és mást a *-t* ragos értelmező. A következő típusok adódtak anyagunkban: a) E/2. implicit tárgyra a *-lak/-lek* rag utal akkor is, ha az értelmező jelző a határozott ragozás *-m* ragját vonzana: 1526: *kerlek zerelmes leaniommat* (MNy. 37: 205); ugyanebben a levélben *mint*-tel kapcsolva: *azon kerlek minth zerelmes leaniomath*. — b) E/1. implicit tárgy esetén általános ragozású marad az ige akkor is, ha az értelmező szerepű tárgy birtokos személyjeles, tehát határozott: 1533: *kegyelmed tiple el ne uessen [engem] mjnth illen segen meg njomorodoth zolgojtu* (MNy. 37: 355). — c) Névelő nélküli határozatlan tárgyat kijelölő szerepű mutató névmási határozott tárgy követ: az ige határozott ragozású: 1530: *ke. wj hjrth ezt irhatom* (Száz. 1874: 348).

Az általános és a határozott ragozás keveredése

A két ragozásnak az előző fejezetekben felsorolt használati szabályain kívül előfordulnak a kései ómagyarban olyan példák, melyek a két szabályrendszer keveredését, egymásba való átszövődését mutatják.

1. Gyakori a mondatátszövődésből keletkező zavar. Ennek egyik típusában az ige egyszerre vonatkozik névszói tárgyára, és a következő tárgyi mellékmondatra: a) *Me gesik, hogy mindkettő határozott ragozást kíván: 1530: az hol kegýelmed az sapharth írja hogy haza kwldýem (MNY. 37: 279); 1530: ewthes mongýa hogh zolth az the kegýelmes [!] dolgarol (MNY. 37: 350); 1530: Az thewbýth nem esmerem hogh anýera walo Býnek wolna (MNY. 37: 352). — b) Az ige általános ragozása: ez a névszói tárgyra vonatkozóan helyes is, de a tárgyi mellékmondat határozott ragozást kívánna: 1516: mely dólgo kath Nylwan erthewnk hogh ez zok . . . haragbol . . . Thewrthenthene k (MNY. 52: 369); 1529: eleft mondaz hogh benne nýnchen (MNY. 51: 359). Az ért ige általános ragozása sem a határozott tárgyszóval, sem a tárgyi mellékmondatkal kapcsolatban nem indokolt: 1516: ez zokath Nem erthewnk hogh Zekel Mýklofnak Thýzthefegenek arthana (MNY. 52: 369). E szokatlan szerkezetű mondat alkalmasint a perirat hivataloskodó, nehézkes fogalmazásának eredménye. — c) Mondatátszövődés, illetőleg közbeékelés idézi elő azt a jelenséget is, hogy a vonatkozó névmást követő ige általános helyett határozott ragozása: 1510: megh erthethem az the k. bozywssagath . . . kyth thugya k. hogy igen banok” [= kit igen bánok — tudja kegýelmed] (KárOkl. 3: 71); 15(2)9: „Therek Balýnt wram ffelel semý jo hýrt nem ýrhatok, kýt hyzem hogý k. nýlwan twd” (MNY. 37: 277). — d) Közbeékeléssel sem indokolható a vonatkozó névmás utáni határozott ragozás: 1544: kyth en keg: meg mondam, meg weghe kegelmeg (LevT. 1: 1). — Keveredik a két ragozás a következő mondatban is: 1532: „az zekelyek adot Igirtek wolt gubernator vra(m)nak kýt wgh erthek hogh nehezen fogýak Megh adný” (LtK. 1: 138).*

2. Egyéb ellentmondások is összegyűjthetők a két ragozás használatával kapcsolatban: a) A mennyiségjelzős tárgy névelőtlenül általános ragozást vonz. Mégis határozott ragozása az ige a következő példában: 1544: „The keg: ezt írja, hogh het forenton nem wehetneye meg egh weghe hernuchot” (LevT. 1: 1). Másrészt viszont határozott névelős mennyiségjelzős tárgy mellett is előfordul általános ragozása: 1545: the k. az hetwen nygh dozkott [‘deszkát’] yde kylgyen (MNY. 6: 449). Feltehetően mindkét eset tévedésnek, fogalmazásbeli zavarnak minősíthető. — b) Az idéző mondat *mond* igéje, mint láttuk, általában általános ragozása az *ügy mond* szerkezetekben. Ennek hatásával kell számolnunk az 1530: *ezth mond ennekem: hogh ýol emlekezhethem rola* (MNY. 37: 280) példában, de ugyanott: *azth mongýa hogh; stb.* — c) Feltűnő, de lehet véletlen is, hogy a *kíván* ige lehet határozott ragozása akkor is, ha a tőle függő főnévi igenévnek nincs tárgya: 1524: „fokath írhatnich de lathya lften nem kywanom lrrnom” (MNY. 25: 67); 1534: *kýthewl en nem kewannam sem ýoba sem gonozba el thavoznom* (MNY. 43: 159).

A beszélt és írott nyelvváltozat jellegzetességei a kései ómagyar kor igeragozásában

Meglepőnek tetszhet a kérdésfeltevés olyan korszakra vonatkozóan, amelyből kizárólag írott emlékek maradtak ránk, s sokszorosan óvatosaknak kellett lennünk, ha meg akartuk különböztetni az írott nyelvet a mindennapi nyelvhasználattól. (Ez utóbbin nem a területhez köthető nyelvjárást értjük.) A beszéd és az írás eltérései leggyakrabban úgy mutatkoznak meg, hogy az élő beszéd lazább, keresetlenebb formáival szemben az írás kötöttebb, válogatottabb megoldásokat hoz felszínre. Arra próbáltunk választ keresni, az igeragozásban kimutathatók-e olyan jelenségek, melyek elsősorban a beszélt nyelvre jellemzők, esetleg olyannyira az élő nyelv sajátjai voltak, hogy elő sem fordulhattak, vagy csak a perifériára szorulva tűnhettek fel itt-ott az írott nyelvben; s hogy írásbeliségünk, mely hosszú ideig szinte kizárólag latin egyházi szövegek tolmácsolója volt, kialakított-e olyan normákat, melyek eltértek a mindennapi nyelvszokástól, de szinte előírásosak voltak az írott nyelvváltozatban.

A beszélt nyelvváltozat

A) A nyelvi újítások a beszélt nyelvváltozatban hamarabb jelentkezhetnek, mint a rendszerint konzervatívabb írott nyelvben.

Olykor egy-egy sajátos helyesírási megoldás árulja el, hogy egy hangváltozás a kiejtésben már végbement. A *tartozzjam, vesszjen*-féle írásmódok hosszú *zz*, hosszú *ssz* ejtést tükröznek, de azt is, hogy az írásban *zj-t*, *szj-t* illetl használni.

Máskor egy-egy az ómagyarban új, de a későbbi korokban gyakori igealaknak kirívóan egyedi feltűnése vall arról, hogy egy morfeumatikai változás az élő beszédben bekövetkezett, de az írott nyelvbe még nem hatolt be.

Idetartozik a *van* megjelenése, mely a beszélt nyelvben történő analogikus elvonás a T/3. *vannak* alakból. Nem találjuk meg a kései ómagyar kornak sem a fordításirodalmában, sem a misszilisekben. Jelentős viszont, hogy egy idegen ajkú, olasz anyanyelvű deák feljegyzéseiben bukkanunk rá, az Ábel-Szójegyzékben maradt fenn (1490 e.): *uain*. Ha elfogadjuk, hogy ez a *van*-nak felel meg, akkor éppen arra gondolhatunk, hogy egy idegen deák (akárcsak Rotenburgi János is) egyáltalában nem lehetett járatos a magyar írás, illetve szöveghagyományban, feltehető tehát, hogy ezt az igealakot is — mint egész szó- és kifejezőképességét — hallás után, azaz a beszélt nyelvből jegyezte fel. Szaz, hogy a *van* nem kerülhetett be az egykorú írott nyelvbe, bizonyos normatív jellegről tanúskodik: ez a forma túlságosan vulgárisnak hathatott még ekkor ahhoz, hogy a kódexek nyelvbe bejusson. Molnár Albert szótára már mint beszélt nyelvi változatot jegyzi fel.

Kivételes ritkasággal fordul elő a *-nánk/-nénk* T/1. határozott ragozású alak a *-nók/-nők* helyett; ritka az *-l* ikes rag az iktelen igék vagy az *-n* iktelen rag az ikes igék felszólító módjában; s csak egy-egy példa akad az *én volnák*-féle változatra vagy a felszólító módú alak behatolására a kijelentő módba. Mégis arról árulkodnak ezek az adatok, hogy — ha véletlenül csúsztak is ki a kódexmásoló tollából — a későbbi korszakokban erőteljesen megmutatkozó keveredések első nyomai a beszélt nyelvben már a kései ómagyarban megjelenhettek.

A JókK. *leszesz* alakja ugyancsak egyedülálló saját korában, csak a korszak végén tűnnek fel a *fekszesz*-féle formák. — A *fog* segédigés jövő is beszélt nyelvi

fordulat lehetett. Erre vall, hogy missziliseink csak ezt használják összetett jövőként.

B) A gyors beszédbeli rövidülések, összerántások semmi képpen sem az írott, hanem a beszélt nyelvben történnek meg: *tudde, ládde* s a ható igékben gyakori: *mondhadd, megtanulhadd*.

Csak az élő nyelvi gyors beszédben és a gyakori használatban rövidülhetett a *Mit tesztek?*, *Mit tegyek?*-féle töprengő kérdés *meccek, meggyek* alakúvá. (Használó ez a mai *nem tom, mittom* 'nem tudom, mit tudom'-féle összerántásokhoz.) Mégis már a kódexirodalomban jó néhányszor előfordul, s a XVI. sz. második feléből szinte az egész paradigma adatható. Jézus egyik példázatában a számadásra felszólított „folnagy” töpreng így: MünchK. 74vb: „tudō *mēccēk* / hog micor eltauožtatandom ē folnaglažtol fogagganac engemēt o hazoča”: Scio *quid faciam*...; a „förtelmes lélök” kiűzetése után így gondolkozik magában: DebrK. 374: „No tudom *meczec*: esmeg el haza terőc”; Jézus egyik példázatában így szól a bő termést betakarító gazda: MünchK. 70rb: „*meggēc* hog nīlēn houa takaziam ēn gimōlimēt”: *Quid faciam*...; GuaryK. 111: „ha az el fogand, *meggōnc* az vtan nekōd”; JordK. 772: „yngyēn fem twggyak *meggyēnek*”.

C) Az E/2. felszólítások párbeszédekben, természetes beszédhelyzetekben előkerülő nyomatékositott formái a mindennapi nyelv fordulatait őrzik még a Biblia nyelvében is. Az -a/-e, -sza/-sze nyomósító elem csakis az élő nyelvből juthat az írott nyelvbe. Az idegen ajkú deákok magyar feljegyzéseiben szereplő *Atte kenyeret*, *Atte húst*, melyet az ÉrdyK. gyermekektől idéz, mind olyan szituációban, olyan szövegkörnyezetben fordulnak elő, melyekben a mindennapi beszélt nyelv, nem pedig az egyházi szövegek ünnepélyesebb, írott könyvnyelvre tükröződik. Ez a fajta nyomósítás bizvást tekinthető az egykorú familiáris nyelv jellegzetességének.

Stilisztikai, sőt nyelvészociológiai tényezők irányíthatták talán a BécsiK.-ben a határozott ragozású E/2. felszólító mód használatát: a rövid változat rendszerint egy alárendelt személynek szóló parancs, felszólítás, a hosszú pedig a fölérendelthez intézett kérés, tanács.

D) Ami az igeidő-használatot illeti, a múlt idők tekintetében elég jól kirajzolódik az élő beszédbeli gyakorlat: a mindennapi beszédben még az események elbeszélésekor is a -t jeles múltat használták: ez volt az általános múlt idő. Ezért találkozunk vele nemcsak a valóságos párbeszéd leírásakor, hanem pl. a SzabV.-ban vagy a MünchK. bizonyos, talán gyakorlatlanabb fordítótól származó részleteiben s természetesen a misszilisekben is. A Ø + *vala* és az -á/-é jeles múlt meglehetősen ritkán s általában egy-egy specializálódott jelentésben fordul elő a beszédben, s ezekről feltehető, hogy már akkor is nyelvjáráshoz kötődtek.

Az írott nyelvváltozat

A kései ómagyar korszaknak különböző műfajokba sorolható forrásai alapján arról is készíthető összefoglalás, milyen normákat alakított ki az írásbeliség az igeragozás területén, melyeknek a használata vált szinte kötelezővé, s hogy bizonyos, főképp az igeidő-használattal kapcsolatos normatív sajátosságok hogyan vándoroltak a különböző műfajokban: a kötött szövegű fordításoktól a szabadabb fogalmazású prédikációkon, az eredeti magyar verseken, énekeken át egészen a misszilisekig.

1. A konzervatívabb formák tovább élése tapasztalható az írott nyelvben, amikor az előző fejezetben felsorolt újítások helyett a kódex írója a hagyományos *vagyon*, *valék*, *lész* stb. alakokat használja. A beszélt nyelvben élő változatok közötti tudatos választással teszi ezt, s ez felbátorít arra, hogy ezekben az esetekben a régibb, konzervatívabb igealakokat az írott nyelv normatív elemeinek tekintsük.

2. Olykor stilisztikai, műfaji okok lehet egy-egy régi változat fennmaradásának. A kötött szövegű imádságok, így a Miatyánk is, olyan archaizmusokat őrizhetnek, melyeket a beszélt nyelv esetleg már régen nem használ. Például mind a NagyszK.-ben, mind Sylvesternél ez áll: *szabadoh* (minket gonosztól), ugyanezekben a forrásokban egybeült *szabadiccson*, *taniccson* olvasható. Így maradt fenn a *jövel* is.

Stilisztikai okokkal magyaráztuk azt is, hogy a latin praesens historicumot alig-alig fordítják a Biblia szent szövegeiben jelen idővel, jóllehet az elbeszélő jelen ősi, finnugor sajátossága nyelvünknek, s missziliseinkben is bőségesen találkozunk vele. Ám talán éppen ezért, minthogy annyira a mindennapi nyelv élenkítő előadásmódjára jellemző, nem illett soha a Biblia ünnepélyesebb nyelvéhez.

3. Az igemódok és az igeidők használata terén különül el legnyilvánvalóbban az írott és a beszélt nyelvszokás, s tűnnek fel leginkább az írott nyelv normatív sajátosságai.

Az *-á/-é* és a *-t* jeles múlt a szerepkörökön eredetileg úgy osztozott, hogy az előbbi az elbeszélések, az utóbbi az élő beszéd, a párbeszédek múlt ideje volt. Korszakunkban a *-t* terjeszkedik, s általános múlt idővé válva behatol az írott nyelvbe is. Így azoknak a kódexeknek vagy eredeti magyar forrásainknak a gyakorlatát, melyek ragaszkodnak az *-á/-é* jeles elbeszélő múltéhoz, már a kései ómagyarban (s később még inkább) irodalmiasnak, a beszélt nyelvtől eltérőnek kell tartanunk.

4. A latin nyelv befolyása korszakunkban nem egy írásbeli normát alakított ki. E befolyás természetesen jóval erősebb a szoros fordítással keletkezett kódexekben, mint eredeti magyar szövegeinkben. Normatív szempontból kétféle latin hatást különböztetünk meg.

A) Az egyik a latin igealak következetesen azonos fordítása. A kódexekben a latin hatás egyik legjellemzőbb formája, hogy egyes igeidők kihasználtsági, terheltségi foka jóval erősebb, mint a latintól független forrásokban. A kijelentő módon belül ilyennek találtuk a *θ + vala*, a *-t + vala* múlt és az *-nd* jeles jövő időt. Nem arról van szó, mintha maga az igealak latin hatásra jött volna létre: ezek belső magyar fejlemények, s természetüknél fogva kifejezhették mindazokat a jelentéseket, amelyeket a vele párhuzamos latin igealakok kifejeznek. Az igealakok tehát nem latin mintára keletkeztek, csak a leírt funkciókban való kizárólagos használatuk lett a latin hatás eredménye. A magyar nyelv ugyanis ugyanezeket a szerepköröket számos más eszközzel, különböző grammatikai szinonimákkal is le tudja írni.

Úgy látszik, első fordítóink, illetve első iskolamestereink Priscianus vagy alsóbb fokon Donatus grammatikájának a magyar nyelvvel való „kontrasztív” szembeállításánál tudatosan törekedtek arra, hogy a gazdag magyar eszköztárból minden latin igealak megfelelőjéül egy-egy módban, időben és személy-

ben paradigmaticusan végigragozható igealakot válasszanak, mely a latinhoz hasonlóan egyetlen verbum finitumba sűrít egyébként más módon is megfogalmazható jelentéseket. Első névtelen tolmácsaink és tanítóink munkája nyomán született tehát első magyar grammatikánk, ekkor rendeződtek először tudatosan paradigmaticus sorokba az élő beszédben korlátlan gazdagsággal felmerülő magyar igealakok. Ezek az iskoláról iskolára, tanárról tanárra és diákról diákra hagyományozódó ragozási minták olvashatók ki kódexfordítóink egységes gyakorlatából, s ezek tekinthetők a Sylvesterrel induló magyar grammatikák őseinek is.

Ez a rendszer hosszú időre megszabta a latin igeidők tolmácsolásának szabályait. Különösen kiemelkedik a BécsiK. következetes nyelve: a vizsgált szövegrészletben a latin praeteritum imperfectumnak 100%-osan $\emptyset + \text{vala}$, a praeteritum perfectumnak 100%-osan $-t + \text{vala}$ igeidő felel meg.

A most tárgyalt latin hatás, mely azonos latin igealakoknak mindig azonos magyar igealakokat feleltet meg, elsősorban a kezdetleges fordítói technikából, a kevésbé kifinomult fordítói módszerekből táplálkozott: amikor még az egyes mondatoknak szóról szóra haladó lefordítására törekedtek.

B) A latin hatás másik formája, hogy latin szerkezettypusok a n a l o g i k u s a n t e r j e s z k e d h e t n e k. Ez a fajta latin hatás is mechanikus fordítói gyakorlatból indult, de minthogy eredetileg is bizonyos szerkezettypusokban, bizonyos fajta kötőszók után, meghatározott alárendelt mellékmondatokban jelentkezett, ezek a szerkezettypusok magukkal hurcolták a latinos megoldást; a kötőszókhoz az írott nyelvben szinte kötelezően tapadt bizonyos azt kísérő igemód, igeidő; ezek aztán szerkezeti automatizmusként terjedtek át eredeti magyar szövegeinkbe is, olyan normatív sajátosságokat hozva létre, melyek bizonyos műveltségi fokon túl: a deákság, a literátusok körében már előírások voltak.

a) A kijelentő módon belül ilyennek s a kódexekben gyakorinak találtuk a bizonytalanságot, feltételt kifejező *ha, mikor, ha valaki* stb. kötőszók után következő — eredetileg a futurum perfectumot kifejező — *-nd* jeles jövő idő használatát. Minthogy magánlevelekben sohasem, még hivatalos iratokban is csak ritkán fordul elő, feltehető, hogy sohasem volt, még az írni, olvasni tudó réteg nyelvében sem, élő beszédbeli fordulat, hanem szigorúan a könyvnyelv normái között maradt.

b) A latinos feltételes mód jelen, illetve múlt idejének terjeszkedése, sőt szétáramlása annál erőteljesebb tendencia. Vizsgálatainkban nyomon követhettük, hogyan hódít tért az óhajt, kívánságot kifejező mellékmondatok latinos feltételes jelene a magyaros felszólító mód rovására. Táblázataink a latin hatásnak és az írott nyelvi norma alakulásának mechanizmusát éppúgy tükrözik, mint az írott és a beszélt változat küzdelmét. Azt, hogy a latinizmus egyre erősödik, mutatja, hogy míg a XV. sz.-i latinos feltételes módok elsősorban a szó szerinti fordításokból adódtak, s még ritka az igealak spontán használata, addig a XVI. sz.-ban a latin minta nélküli latinos feltételes módok arányszáma a korábbinak négyszeresére növekszik. Ez arra vall, hogy a feltételes jelen ebben a típusban csaknem eléri a normatív szintet, ám eredeti szövegeink tanúsága szerint jócskán meg kell küzdenie az élő beszéd magyaros felszólító módjával.

Egy nyelvi sajátosság normatívvá válását, s annak a felsőbb, könyvnyelvi rétegekből alsóbb, irodalom alatti rétegekbe való alászállását példázzák a fel-

tételes módnak olyan alkalmazásai, melyek előidejű mellékmondatokban hozzák magukkal a latinizmusokat.

Egyrészt a mondást, érkezelést jelentő igék után, függő kérdésekben szaporodnak fel a magyaros kijelentő vagy felszólító móddal szemben a feltételes módok, s a latin mintától, sőt a latin szerkesztési szabálytól (*consecutio temporum*) is függetlenedve, a megszokott mondattípusokban rendszeresen megjelennek.

Mint hogy gyakran fordulnak elő mondást jelentő ige után, melyhez könnyen fűződhet az 'állítólag' jelentésmozzanata is, a hivatalos, peres ügyek leírásakor élnek vele. Majd szinte a hivatalos nyelv kötelező fordulatává válik, még elismervényekben, menedéklevelekben is, ahol nem is állítólagos dolgokról, hanem szigorúan vett tényekről van szó.

De különösen nagy hatású a latinos feltételes mód beáramlása a latin cum historicum esetében a *mikor, hogy, miután, mihelyt* stb. kötőszókkal induló egy- és előidejű mellékmondatokban. A rohamos terjeszkedést ismét nem a szó szerinti fordítás, hanem az teszi lehetővé, hogy ebben a szerkezetű típusban, ezek után a kötőszók után automatikussá vált a feltételes mód használata: még eredeti magyar szövegeinkben is felszaporodott. Az időhatározó mellékmondatok feltételes módja az írott nyelvet igen erősen jellemző normatív sajátosság lett. Lehetséges, hogy a latinul tudó, műveltebb réteg beszélt nyelvbe is beszüremkedett, mégsem valószínű, hogy a mindennapi nyelvhasználatban általános lett volna.

c) A felszólító mód latinos használatát a függő kérdésekben vizsgáltuk, s úgy találtuk, hogy bár a kódexekben olykor túllépi a közvetlen latin igealak hatását, eredeti magyar szövegeinkben nemigen válik az írott nyelv kötelezően használandó normájává. A felszólító mód múlt ideje pedig direkt latin párhuzamok esetén sem kötelező, ez az igealak nem tud beilleszkedni a magyar paradigmák sorába.

Irodalom

Az iktelen igék általános ragozása: SETÁLÁ, TuM. 142; SZINNYEI: Hunfalvy-Alb. 39–44, FUF. 1: 73–81, Nyr. 20: 236–8, NyK. 33: 241–60, MNy. 22: 250–2; BALASSA: Nyr. 22: 289–94; SIMONYI, TMNy. 588–605; MÉSZÖLY: Nyr. 37: 167–70, NyK. 48: 66–7, MNy. 15: 30–2, HBTárgy. 124–45, NyTörtFejt. 88–112, ŐMS. 51–2, ŐmSzöv. 205; MELICH: NyK. 40: 376–9, MNy. 7: 244–6, 9: 108, 155; PÁNYI: NyK. 42: 183–218; KRÄUTER: NyK. 42: 317–39; HORGER: MNy. 10: 116, Csengery-Eml. 179–88, Igerag. 6–36; BARTA: NyK. 45: 303–32; LOSONCZI: Nyr. 48: 65–7, MNy. 23: 154–62, 24: 183–8; KLEMM: MNy. 16: 72–8, 46: 251–2, TörtMondt. 42; ZOLNAI: MNy. 19: 39–40; GOMBOCZ: UngJb. 10: 1–15; MOKCSAY; HORVÁTH, MNyTK. 61. sz.; SÁMSON: MNy. 45: 310–7; DEME, Nyatlfunk. passim; BENKŐ, Nyjtört. 104, ÁrpSzöv. 235–49; BERRÁR, TörtMondt. 49–53; IMRE, SzabV. 185–8, MNy. 56: 156–66, 63: 193–4, NyK. 62: 164–5, NytudÉrt. 43 sz., MNyjRendsz. 320–6; FARKAS, MünchK. 21–7, UAJb. 30: 167–82; NYÍRI: Mészöly-Eml. 133–42, CIFU. 1: 115–20, NéprNytud. 10: 46–51, MNy. 69: 140–58, FUF. 40: 134–45, NéprNytud. 17–18: 149–59; BÁRCZI: CIFU. 1: 39–45, HIB. 31–2, 37–8, 92–4, 134–6; SZABÓ: MNy. 54: 333–4, 55: 273–8, NyIrK. 8: 77–92; PAIS: MNy. 54: 334–5; DOMOKOS: MNy. 57: 39–46; KÁROLY: MMNyR. 1: 302–12, BécsiK. 190–8, 203–5; D. BARTHA, NytudÉrt. 42. sz.; VELCSOVNÉ: MNy. 77: 308–15; SIMONCSICS: Hajdú-Eml. 365–80; E. ABARFFY, IgeragRend. — A határozott ragozás: SZINNYEI: Nyr. 20: 242–5, MNy. 11: 1–15, 22: 250–1; SIMONYI, TMNy. 605–17, Nyr. 42: 1–5; THOMSEN: Nyr. 41: 26–9; MELICH, MNyTK. 14. sz., MNy. 11: 34; PÁNYI: NyK. 42: 183–218; KRÄUTER: NyK. 42: 317–39; KLEMM: Szily-Eml. 23–6, MNy. 21: 188–92, 256–9, TörtMondt. 69–71,

119—23; LOSONCZI: Nyr. 44: 64, MNy. 21: 40—7, 23: 154—62, 27: 41—3; HORGER: MNy. 18: 7—9, Csengery-Eml. 179—88, Igerag. 51—91, Nyr. 59: 83—6, Nyj. 151—5; BARTA: NyK. 45: 303—32; GOMBOCZ: UngJb. 10: 1—15; MÉSZÖLY, HBTárgy., NyTört Fejt. 67—71, ÓmSzöv. 144—56; DEME, Nyatlfunk. passim; BENKŐ, Nyjtört. 81, 103—4, I. OK. 24: 39, NyK. 77: 335—9, ÁrpSzöv. 249—56; BERRÁR, TörtMondt. 50—2, 54—7; BÁRCZI: MNy. 54: 257—70, CIFU. 1: 39—45, MNy. 71: 129—31, HB. 17—21, 36—40, 112, 120—3; IMRE, SzabV. 188—90, 223—4, MNy. 56: 156—66, 63: 193—4, NyK. 62: 164—5, NytudÉrt. 43 sz., MNyjRendsz. 320—6; FARKAS, MünchK. 21—7, UAJb. 30: 167—82; NYÍRI: Mészöly-Eml. 133—42, NéprNytud. 10: 46—51, MNy. 69: 140—58, NéprNytud. 17—18: 149—59; KNYEZSA: MNy. 58: 305—12; KÁROLY, BécsiK. 198—205; RÉDEI: MNy. 53: 421—35; PAPP L.: MNyj. 11: 3—33; KÁLMÁN: MNy. 61: 165—70; M. KORCHMÁROS: NéprNytud. 17—18: 161—8; ZELLIGER: NytudDolg. (Bp.) 14. sz. 179—83; A. MOLNÁR: Benkő-Eml. 81—90; HONTI: NyK. 87: 78—84; E. ABÁFFY: MNy. 84: 401—15, IgeragRend. — Az ikes ragozás: SIMONYI, TMNy. 588—602, Nyr. 7: 481—93, Iktört.; MELICH, MNy. 9: 341; SZINNYEI, NyH. 122; GOMBOCZ: UngJb. 10: 11, 14; PAIS: MNy. 27: 142—3; HORGER: Igerag. 41—6; LOTZ, JókK. 29—30; JUHÁSZ: MNy. 35: 284—5; MÉSZÖLY: NyK. 51: 1—13; BÁRCZI: MNy. 49: 388—9, CIFU. 1: 43, MNyÉletr. 60—1, 154—7, HB. 85—8, 100—1, 111, 112; KÁROLY, BécsiK. 190—3; SZABÓ: AnyÉl. 106—11; IMRE, MNyjRendsz. 320—1; R. HUTÁS, NytudÉrt. 78. sz.; E. ABÁFFY: MNy. 71: 410—7, 74: 280—93, 76: 165—75, 77: 20—33, IgeragRend.; BENKŐ, ÁrpSzöv. 238—9; JAKAB: MNy. 78: 297—304.

A NÉVSZÓK

A NÉVSZÓTÖVEK

Írta: SÁROSI ZSÓFIA

Ősmagyar és korai ómagyar kori változások eredményeképpen a névszótövek két, élesen elkülönülő csoportra oszthatók a kései ómagyar kor elején: a tővégi váltakozást nem mutató, egyalakú tövekére és a tővégi váltakozást mutatókéra.

A névszótövekben az ősmagyar korban elkezdődött változások még korántsem zárultak le a kései ómagyar kor elejére. Az egyre határozottabban elkülönülő tőtípusok mellett tehát természetesen számolni kell a kategóriákba nem sorolható egyéb tövekkel is, melyek megléte részint a régi és új tőtípus ideiglenes együttélésének, részint a rövidebb-hosszabb ideig fennmaradó különféle — főleg területi — alakváltozatoknak az eredménye. Mivel azonban a névszótöveknek ez a korai, sőt bizonyos fokig kései ómagyar kori, időnként kaotikusnak tűnő, rendkívül sokszínű forgataga mégiscsak határozottan a típusba rendeződésre való hajlamot mutatja — sőt később ezt világosan meg is valószínűsíti —, a tájékozódást megkönnyítő kategóriákba való rendezés indokoltnak látszik.

Itt jegyzendő meg az is, hogy bizonyos tőtípusok megítélésénél gyakran okoz gondot az ómagyar kori hangjelölés, mely nem vagy csak ritkán tesz különbséget hosszú és rövid magánhangzó között; így meglétük az adott esetekben csak feltételezhető, későbbi korok adatainak és a hangfejlődési tendenciáknak az ismeretében.

A névszótövek alakulása a kései ómagyar kor folyamán

Az egyalakú tövek

A kései ómagyar kori egyalakú tövek mindig középső vagy felső nyelvválású magánhangzóra végződnek, és töviük változatlan marad a legkülönbébb morfe-matikai helyzetekben. A szóvégi magánhangzó rövidegsége vagy hosszúsága szerint az egyalakú töveknek két típusa különböztethető meg: a rövid magánhangzóra és a hosszú magánhangzóra végződő tövek.

A rövid magánhangzóra végződő tövek

Az idetartozó abszolút és relatív tövek *i*-re, ill. *u*-ra végződnek. Az *i* végűek csoportját elsősorban az *i*-s toldalékkal ellátott relatív tövek alkotják: *-i* melléknévképző (nomen possessi): JókK. 42: *ýftený*; MargL. 9: *lelký*; *-i* birtoktöbbsítő jel: KulcsK. 268: *haby* 'habjai', 266: *ýrgalmassagy* 'írgalmasságai'; NádK. 332: *byneink*; és az E/3. birtokos személyjel *-i* változata: TelK. 20: *nemzetgygyuel* 'nemzetségével'; KulcsK. 275: *emlekezety* 'emlékezete'; stb.

A rövid *u*-ra végződő egyalakú névszók a kései ómagyar kor folyamán teljesen kiszorítják a korszak elején talán még létező, tövégi időtartam-váltakoztató előzményüket (*kapu* : *kapút*); BécsiK. 152: *kapu*, 38: *kapukat*, 9: *kapubá*; 1533: *sarw* (Gl.); BécsiK. 9: *fazut*; DöbrK. 382: *sarvban*; stb.

A hosszú magánhangzóra végződő tövek

Az *ó*, *ő*, *ú*, *ű* végű egyalakú tövek jelentős része a relatív tövek köréből kerül ki. Ezek részben igenévi eredetűek: 1456 k.: *haburusaghokath* (Gl.); 1533: *Sepró* (Gl.); részben az *-ó/-ő* ~ *-ú/-ű* melléknévképzővel alkotott névszók: BécsiK. 206: *írgalmassago*, 87: *kemőfégo*; 1456 k.: *neww* (Gl. jegyez a.); stb. Akad néhány abszolút *tő* is ebben a csoportban: 1490: *thanw* (Gl.); KazK. 72: *haioba*; stb.

Az egyalakú töveknek ez utóbbi típusa nemcsak szóvégi magánhangzójának hosszúságában különbözik az előzőtől, hanem abban is, hogy az idetartozó tövek közül soknak több hangalaki változata is van: 1456 k.: *haburusaghokath* ~ 1470: *haborotul* (Gl.); 1405 k.: *sepre* (Gl.) ~ BécsiK. 279: *seproiqcè* ~ SzékK. 376: *sepruvel*; stb. E csoport tagja lehetett — szóvégi *u*-ja megrövidülése előtt — a *kapu* szó is, melynek föltehetőleg hosszú *ó*-s változatára a kései ómagyar kor elejéről is van példa: JókK. 147: „ky mene az *kapon*”. (A hangalaki változatok kialakulásának feltételezett okairól l. I, 167.)

A *tanú* ~ *tanó* szó esetében úgy tűnik, jelentés-megkülönböztető szerepe is van a kettősségnek. A kései ómagyar kori *-ság/-ség* képzős adatok azt mutatják, hogy ha a szó 'testimonium' jelentésben szerepel, többségében *o*-s alakban jelenik meg a kódexekben: BécsiK. 9: *tanofaga*; MünchK. 14ra: *tanofagocra*; WinklK. 172: *thanook*; míg a 'studium, doctrina' jelentéssel többnyire *u*-s alakváltozat jár együtt: JókK. 109: *tanufagnak*; stb. A *tanúság* szó hangalaki kettősségének kialakulásához minden bizonnyal hozzájárult az is, hogy az adatok két külön eredetű szóból származnak: egyrészt a török jövevény *tanú* (*tanó*) szóból, másrészt a *tanul* : *tanít* igék alapszavából.

A többalakú tövek

A tövégi időtartamot váltakoztató tövek

Ez a névszótó-típus a korai ómagyar kor első felében hosszú magánhangzóra (*á*-ra, *é*-re) végződött, és egyalakúként viselkedett minden morfológiai helyzetben: *almá* : *almák*, *almát*, *almával*, *almában* stb. A korai ómagyar kor második felében — vége felé az *á*, *é* szóvégi helyzetben megrövidült (az *á* labializálódott is, az *ē* pedig nyíltabbá vált *e*-vé), míg a legtöbb toldalék előtt megőrizte

hosszúságát — így tövégi időtartam-váltakoztatóvá vált. A $\emptyset$ toldalékos alakok megrövidülése fokozatosan következett be, így elképzelhető, hogy a kései ómagyar kor elején még előfordult *almá*, *kezé*-féle alak is. A tárgyalt korszak végére ezek az alakok valószínűleg teljesen eltűntek és tövégi időtartam-váltakoztató utódaik egyeduralkodóvá váltak.

A tőtípusba tartozó szavak egy része abszolút tő: BécsiK. 6: *azpa* : 8: *azpat*, 3: *azpac*, 5: *azpanac*; BécsiK. 43: *ělmě* : 88: *ělmět*, 83: *ělměkněc*, 258: *ělmeněc*; ÉrdyK. 510: *tyzta* : 511: *tyztaak*; stb. (Az abszolút tövek között jócskán találhatók jövevényszavak, melyek analogikus úton illeszkedtek be a tőtípus fejlődésébe.) A relatív tövek csoportját részben az *a*, *e* végű toldalékokkal ellátott névszók alkotják: pl. *-csa/-cse*, *-cska/-cske* képzős főnevek: BécsiK. 70: *aiandok-lakat*, 261: *orozlan-laidat*; BécsiK. 219: *agalkamnac*, 261: *těrdělkěcněc*; stb.; részben az *-a/-e*, *(-ja/-je)* E/3. birtokos személyjellel ellátott szavak: CzechK. 67: *halaalaanak erdomeeth*; JordK. 384: *lelkeet*; stb.

A $\emptyset$ toldalékos alak szóvégi magánhangzója viszonylag késői megrövidülésének tudható be az, hogy egy mássalhangzóból álló és testesebb toldalék előtt egyaránt a hosszú magánhangzós tőváltozat mutatkozik: MargL. 9: *erekleekhez*; ÉrsK. 29: *czodaalathos*; KulcsK. 270: *puztaath*; ÉrdyK. 511: *chodayaat*; stb., és CzechK. 79: *epeenek*; ÉrdyK. 510: *horaban*; CzechK. 67: *halaalaarol*, 71: *kezeeben*; JordK. 390: *fejdelmeenek*; stb. Meglehetősen ritkán és csak fiatal toldalékok előtt fordul elő a rövid tőváltozat: BécsiK. 80: *genğěfegězt*, valamint *pěldakěnt*, *órákor*. (Itt érdemes megemlíteni — bár valószínűleg ezek újabb keletkezésűek — a nyelvjárásokban ma is fellelhető rövid tőváltozatú *Annacska*, *faig*-féle formákat.)

Két toldalék — az *-it* és az *-ül/-ül* ~ *-öl/-öl* verbumképzők — előtt az eddig leírtaktól eltérő módon viselkednek az *a*, *e* végű névszók: e toldalékokkal képzett alakjaikban nem mutatják szóvégi magánhangzóikat.

A korabeli szinkrón állapotot tekintve némileg különbözik a tövek viselkedése a kétféle formáns előtt. Az *-it* denominális igeképző a kései ómagyar korban az átalakulás folyamatában van. E folyamat valamennyi fázisa megragadható. Az *-it* képző *-ýt* formájú előzménye a névszók rövid magánhangzós tövéhez járul: MargL. 3: *meg feketehtený*, 25: *meg tyztehgya*; ÉrdyK. 340: *tyztohad*. A *ýt*-vé való vokalizálódása után diftongust alkot a tő magánhangzójaival: JókK. 65: *tyztoýtuan*; 1470: *feketheýt* (Gl.); CornK. 36r: *tyzteythattanak*, majd — valószínűleg inkább csak a korszak végére vagy még később — a diftongus monoftongizálódik: 1533: „eden tisteeto”; 1560 k.: *tyztytóm* (Gl.). A szóvégi *a*, *e* fokozatos toldalékba olvadása tehát jól nyomon követhető. Bizonyos, hogy az ilyen alakok kialakulásában fontos szerep jutott a *szabadoýt*, *szépěýt*-féle tövek analogikus hatásának; sőt, egyes vélemények szerint az egész, immár a hajdani tövéghangzót is magába foglaló *-oýt/-ěýt* képzőszerkezet vonódott át analogikusan a mássalhangzós végű tövekről az *a*, *e* végűekre.

Lényegében ugyanez történt az *-ül/-ül* ~ *-öl/-öl* képzős tövégi időtartamot váltakoztató névszókkal is, de jóval korábban: a tárgyalt időszakra a magánhangzónak már nincs érzékelhető nyoma: BécsiK. 191: *tiztolhat*; CzechK. 64: *feketwlth*; WinklK. 211: *feketyl*. Számottevő szerepe lehetett az *-ül/-ül* ~ *-öl/-öl* képző *a*, *e* végű névszókhöz történő kapcsolódási módjában a *szépül*, *szegényül*-féle szavak analogikus hatásának is, különösen jövevényszavak és viszonylag későbbi keletkezésű szavak esetében: *butül*, *tisztil*.

Néhány, rokonságot jelölő, tövégi időtartamot váltakoztató főnév esetében (*utya*, *anya*, *néne*, *bútya* stb.) az E/3. birtokos személyjel közvetlenül az *a*, *e*

nélküli tőhöz járul: CzechK. 67: *atja*; KazK. 75: *attyamnak* : 75: *atty*; ÉrdyK. 508: *anya*; KulcsK. 275: *anyanak* : MargL. 7: „az ev *anja*”; KazK. 74: „zenth eleknek *annya*”; SándK. 22: *neenem* : MargL. 7: *nenjeij*; 1512—1520 k.: *Batya* (RMKT. 1²: 495) : 1479: „athjamy *batja*” (Gl.); stb. (A jelenség magyarázatát l. I, 165.)

A kései ómagyar kor tövégi időtartamot váltakoztató névszótövei közül azok, melyeket az *e ~ é* hangokkal jelzett váltakozás jellemez, ebben a korszakban voltaképpen még több típusba sorolhatók aszerint, hogy szövégi *e*-jük nyílt *e* vagy zárt *ë*. Ennek megfelelően elsődlegesen két, tisztán elkülönülő csoportba sorolható az *e* végű névszók egy része: az *ë* : *é* és az *e* : *ë* váltakozást mutatókéba. A kódexek közül kettő, a BécsiK. és a MünchK. jelöli az *e* és *ë* közti különbséget, több-kevesebb következetességgel. A két típus legtisztábban a BécsiK. 2. keze által írott szövegekben választható szét. Az *ë* : *é* hangváltakozás az *igë* : *igét* típusban: BécsiK. 158: *ige* : 218: *iget*, 108: *igebën*; BécsiK. 199: *mëdue* : 148: *mëdueuël*; stb. Példák az *e* : *ë* hangváltakozásra (*füge* : *fügët* típus): BécsiK. 275: *fügë* : 193: *fügëncë*, 298: *fügëie*, 203: *fügëmët*; BécsiK. 130: *këmencë* : 190: *këmencët*, 268: *këmencëbol*; stb. A BécsiK. 2. keze, mely archaikus nyelvjarását meglehetősen következetességgel érvényesíti, mutatja, hogy a kódexek korában még jól elkülöníthetően élt az *e*-t *ë*-vel és az *ë*-t *é*-vel váltakoztató tövek két típusa, legalábbis egyes nyelvjarásokban. (A nyelvjarások egy részében ez ma is tapasztalható jelenség.) A BécsiK. 1. keze és a MünchK. adatai azonban jelzik, hogy a keveredés megindult. A váltakozás ezekben az esetekben már a $\emptyset$ toldalékos alapalakban is megvan *e* és *ë* között, melyek hosszú *é*-s párjukat mutatják a hozzájuk kapcsolódó toldalékok előtt: BécsiK. 288: *igë* ~ 27: *igë* : 31: *igët*, 35: *igéc*, 88: *igëckël*; BécsiK. 43: *ëlmë* : 88: *ëlmët*, 3: *ëlmëuël*; MünchK. 85ra: *igë* : 19vb: *igët*; stb.

Ugyanez az ingadozás az E/3. palatális birtokos személyjel esetében is megfigyelhető: BécsiK. 256: *ëllënfëge* ~ 70: *ëllënfëgë* : 64: *ëllënsëgëncë*; 60: *fëlësege* ~ 9: *fëlësfëgë* : 1: *fëlësfëgëuël*; stb.

A $\emptyset$ toldalékos alakok hol rövid zárt *ë*-s, hol rövid nyílt *e*-s magánhangzóját magyarázhatja — a nyelvjarási különbségeken túl — az egyes szavak eltérő etimológiája vagy például a sajátos morfofonetikai helyzet: pl. az *ë* fonéma szövégi helyzete megőrződésének kedvez, ugyanakkor ki lehetett téve a szóbelseji nyílt *e* hasonító hatásának is. Nem hagyható figyelmen kívül az a tény sem, hogy az *ë* valószínűleg már a kései ómagyar korban eltűnt a keleti, északkeleti nyelvjarások egy részéből, és ez is az *e* érvényesülését segítette. Az összes *e ~ ë* végű névszóra visszahathattak az E/3. birtokos személyjel palatális változatával létrejött szóalakok, melyekben a nyílt *e* uralkodóvá válásában mások is közrejátszott (pl. a veláris *a*-s változat erős hatása). (Erről és a váltakozásról l. 329—31.)

A BécsiK. és a MünchK. adatai alapján úgy tűnik, hogy a két, eredetileg különálló, tövégi időtartamot váltakoztató névszótó-típus (*ë*-t *é*-vel, illetve *e*-t *ë*-vel váltakoztatók) mellett, ezek keveredése és egyéb okok következtében kialakulóban van egy harmadik, az *e*-t *é*-vel váltakoztató típus, mely igen gyorsan tör előre. A korszak végére a mindig is csekélyebb számban lévő *e* : *ë* váltakozást mutató tövek visszaszorulnak, és átadják helyüket az *e*-t, illetve *ë*-t *é*-vel váltakoztató névszóknek.

Az E/3. birtokos személyjeles relatív tövek kapcsán érdemes megemlíteni a sajátos, ritkább tőváltakozási formák közül egyet. A Huszita Biblia kódexében sok esetben (és szórványosan más nyelvemlékekben is) nem *ë* : *é* vagy

e : ē, hanem ō : é váltakozást találunk: BécsiK. 165: *foldo* : 1: *foldebè*; 136: *gimollo* : 194: *gimolienè*; stb. (A hasonulásos eredetű ō változatról bővebben l. 330.)

A tövéghangzós és tövéghangzó nélküli változatot is mutató tövek

Az alapalakjukban mássalhangzóra végződő szavak tövei

Ósmagyar és korai ómagyar kori folyamatok eredményeként, már jóval a most tárgyalt korszak előtt kikristályosodott a teljes tő : csonka tő szembenállás, melyet a tövéghangzónak a szó végéről és szó belsejéből, morfémahatáron történt eltűnése váltott ki. Egyes toldalékok előtt a tövéghangzó eredeti formájában van jelen — ezek a valódi teljes tövek: *halu-t, keze-k*. Más toldalékok előtt és abszolút szóvégen azonban egyáltalán nem mutatkozik, létrehozva így a névszó valódi csonka tövéltőzöt: *hal-tól, kéz-nek*.

A csonka tövűvé válásnak azonban egy másik módja is megmutatkozott már a kezdetektől: a tövéghangzó nem tűnt el, hanem különféle átalakulások során fokozatosan a toldalék részévé vált. A teljes tőtől a csonka fő felé haladó során fokozatosan a toldalék részévé vált. A teljes nyomán keletkezett ún. átmeneti tövéfajlódás különböző fázisai, és az ezek nyomán keletkezett ún. átmeneti tövéfajlódások a kései ómagyar korban is megragadhatók. A csonkatövéssződés két-féle módon mehett végbe. Az egyik folyamat során a tövéghangzó bizonyos toldalékok előtt egy adott nyelvváltsfokon egységesül (egységesülő tövéghangzójú teljes tövek), majd teljesen a toldalékhoz vonódik, annak részévé válik (a tövéghangzó toldalékhoz vonódásával keletkezett csonka tövek): *hal-on*, *kéz-en*. A tövégi vokális toldalék részévé válásának másik útja az, hogy a tövéghangzó és az őt követő egy vokálisból álló vagy vokállissal kezdődő (VC felépítésű) toldalék magánhangzója diftongust alkot — ezek a lappangó teljes tövek —, és később az így keletkezett diftongus monoftongizálódik. A monoftongizációval az eredeti tövéghangzó immár teljes mértékben beolvad a toldalékba (a tövéghangzó toldalékba olvadásával keletkezett csonka tövek): *hal-a*, *kéz-e*.

A csonka tövűvé válás ez utóbbi két folyamatának végeredményeként kialakult csonka tövektől történetileg az különbözteti meg a valódi csonka töveket, hogy az utóbbiaknál az eredeti tövéghangzó semmilyen formában, még nyomokban sincsen meg, mivel már az ősmagyar, illetőleg a korai őmagyar korban lekopott. Leíró szempontból is érzékelhető a *keze* típusú, a tövéghangzó toldalékba olvadásával keletkezett csonka *tő* és a *kéz*-ben típusú valódi csonka *tő* közti különbség: az előbbi töv változat teljes tövet idéző töbelseji viselkedése a tövéghangzó valamilyen formában való meglétére utal.

A valódi teljes tövek

A törzsanyag alapján például a következő toldalékok előtt jelenik meg következőzeten és kizárólagosan a teljes tő: -s melléknévképző: BécsiK. 102: *írgalkezesen* és *kizárólagosan* a teljes tő: -s melléknévképző: BécsiK. 145: *harmincad*; *mas*; ÉrdyK. 510: *kewasagos*; -d sorszámnévképző: BécsiK. 38: *agalkaia*; TelK. 14: *mafodie*; -cska/-cske kicsinyítő-becézőképző: BécsiK. 52: *lakodalmacba*; 1526: *nac*; MargL. 2: *foltochkakat*; -k többesjel: BécsiK. 52: *lakodalmacba*; 1526:

hýrek (MNY. 37: 205); -m E/1. birtokos személyjel: BécsiK. 79: *bètégsegémét*; KulcsK. 272: *labam*; -d E/2. birtokos személyjel: JókK. 38: *fewldebe*; BécsiK. 198: *vrad*; -nként, -nkéd rag: ÉrdyK. 508: *naponkeed*; -st módhatározó rag: MargL. 7: *alazatost*.

Más formánsok az alapszó teljes vagy csonka tövű változatához váltakozva járulnak. Ezek például: -ság/-ség képző, -kodik/-kédik/-kodik, -zat/-zet, -z, -t, -g, -l, -d verbunkképzők; -b, -bb középfojkel, -i birtoktöbbsesítő jel; -t tárgyrag.

A t ő v é g h a n g z ó h a n g s z í n e. — A felsorolt formánsok előtt a tővéghangzó alsó vagy középső (esetleg felső) nyelvallású. Ezek érvényesülésében a tő szerepe elsődleges.

Ezt támasztja alá az is, hogy alsó vagy középső nyelvallású tővéghangzó egyaránt állhat a szó belsejében alsó, középső vagy felső nyelvallású magánhangzót tartalmazó tő végén, például a -k többsesjel előtt: 1456 k.: *halakból* (Gl.); MargL. 8: *zozatokat*; BécsiK. 21: *kötélèckèl*; TelK. 17: *dolgoc*, 19: *kvldu-foknac*.

Az ige-tövekhez hasonlóan a névszótövek esetében is a tő határozza meg a középső nyelvallású palatális tővéghangzó labiális, illetve illabiális voltát: BécsiK. 38: *lèndeffeget* ~ 264: *ordógot*; 202: *gènerkedètes* ~ 212: *bünöfoknèc*. Ugyanakkor éppen a labialitás terén igen nagyfokú az ingadozás, egyazon kódexen vagy misszilisen belül is: BécsiK. 244: *könörölètes* ~ 43: *(m̃g)tèzhöfolen*; BécsiK. 324: *foldet* ~ 17: *foldot*.

A nyelvjárási sajátosságok megosztják (e tekintetben is) az emlékeket: az erősen ő-ző TelK.-ben nemigen fordul elő középső nyelvallású illabiális tővéghangzó; a KulcsK. és a misszilisek ellenben alig-alig használják a tőhöz tapadó középső nyelvallású palatális labiális rövid vokálist.

A tő dönti el néhány meghatározott toldalékkal alkotott relatív tő tővéghangzójának hangszínét is. Rendszerint alsó nyelvallású az -alom/-elem (-dalom/-delem) képzős relatív tövek tővéghangzója: BécsiK. 79: *bizodalmat*, 28: *èngedèlmètlènfegekèt*; WinklK. 359: *lakodalmath*; stb. Ugyancsak túlnyomórészt alsó nyelvallású a tővéghangzó az alábbi esetekben: -t, -tt képzős relatív tövek: JókK. 51: *karhozattacnak*, 148: *Terentetteket*; PeerK. 179: *léézallottat*; stb.; -b, -bb középfojkeles relatív tövek: BécsiK. 125: *prègbèkèt*; GuaryK. 14: *gonozbac*; stb. A kódexek tükrözte nyelvjárások egy részében alsó nyelvallású tővéghangzó van a -k többsesjeles és a birtokos személyjeles (kivéve az E/3.-t) relatív tövekben: -k többsesjel után: BécsiK. 7: *kazdaçokat*, 11: *nèmmzètèkèt*; DomK. 3: *farkafokat*; stb.; birtokos személyjelek után: BécsiK. 15: *ç èztèlmèkèt*, 37: *vazofodat*; VirgK. 3: *Zolofmaymat*; stb. Más nyelvjárások adatai szinte egyöntetűen zártabb (középső nyelvallású) tővéghangzót mutatnak a -k többsesjeles tövekben: JókK. 5: *gondokot*, 39: *baratokott*; DöbrK. 381: *varofokot*, „*iokot es gonozokot*”; stb. Az északi és egyes keleti nyelvjárástípusoknak máig megőrzött jellegzetessége, hogy hangsúlytalan helyzetben alsó nyelvallású magánhangzó helyén, a -k többsesjel után és a tárgyrag előtt, gyakran zártabb magánhangzót használ (vö. mai nyelvjárási *házokot*, *ablakokot* stb.). Ugyancsak nyelvjárási különbséget jelezhetnek a középső nyelvallású tővéghangzót tartalmazó birtokos személyjeles relatív tövek: JókK. 11: *labadot*, 38: *baratjidot*; DöbrK. 33: *velöiököt*; stb.

Bármennyire is a tő az elsődleges befolyásoló tényező a tővéghangzó minőségének alakulásában a fentebb tárgyalt adatokban, úgy tűnik, a tővégi vokális milyensége még ezekben az esetekben sem teljesen független a követő toldalék-

tól. Talán ez az oka annak, hogy az általánostól tapasztalható eltérések például éppen az *ö*-zésben bizonyos formánsokhoz köthetők.

Az alsó, középső vagy felső nyelvválású magánhangzót tartalmazó *tő* által meghatározott *tővéghangzó* rendszerint alsó vagy középső nyelvválású. A többi, már említett képzőhöz, jelhez, raghoz hasonlóan így van ez a *-k* többesjel előtt álló *tővéghangzó* esetében is. Adódnak azonban kisebb eltérések is. Három kódexben az esetek túlnyomó részében a középső nyelvválású palatális illabiális tövet labiális *tővéghangzó*, *ö* követi (a középső nyelvválású *tővéghangzó* *ö*-vé formálódásának valószínűleg hangsúlytalan helyzete is kedvezett). Ez természetes az *ö*-ző nyelvjárásterületről származó ÉrdyK. és TelK. esetében: ÉrdyK. 511: *zeepők, zentőknek*; TelK. 19: *őzuegőknek*, 18: *felelmefóc*; stb. A MargL. törzsanyagában mindössze három *ö* *tővéghangzó* fordul elő a többesjel előtt: MargL. 6: *bezedevkel* (2 adat), 5: *myelkevedetevken*. Másolója, Ráskai Lea föltehetőleg a keleti nem *ö*-ző nyelvjárások valamelyikét vallhatta anyanyelvjárásának, így a fenti adatok talán a kódex nyelvezetének egészére jellemző nyelvjáráskéveredést mutatják.

Nem bizonyul egységesnek a középső nyelvválású palatális labiális magánhangzó megjelenése az *-m* E/1. birtokos személyjel előtt sem. Az erősen *ö*-ző TelK. több példával is szolgál az *ö* hangsúlytalan helyzetben történő használata: TelK. 23: *életőmnec*, 22: *kőnőrgesőmet*. A másik (talán kevésbé) *ö*-ző kódex, az ÉrdyK. törzsanyagában azonban erre egyetlen adat sincs: 509: *őzweeremet, tyztősseegem*. Van viszont — igaz, csupán egy — a nyugati nyelvtületről származó, *ē*-ző KulcsK.-ében: 276: *teftewm*. Talán ismét a nyelvjáráskéveredés jelensége ad magyarázatot az utóbbi példára. Ismert, hogy a KulcsK.-t a KeszthK.-szel együtt valószínűleg közös eredetiről másolták. A két kódex fonémaállománya alapján föltehető, hogy az összeveg erősen illabiális jellegű volt. Elképzelhető azonban, hogy a KulcsK. másolója labializálódott nyelvjárási területről származott, és bármennyire ragaszkodott is az eredeti szöveghez, néha önkéntelenül is attól eltérő, saját anyanyelvjárására jellemző alakokat írt le.

Az ÉrdyK. középső nyelvválású *tővéghangzó*i az *-s* melléknévképző előtt is eltérnek TelK.-beli megfelelőik viselkedésétől. A kódex másolója következetlen a középső nyelvválású labiális és illabiális *tővégi* vokális használatában: ÉrdyK. 510: *eedeffeegőt* ~ 508: *eedősseeghnel*; 509: *eekeffseeggel* ~ 510: *eekeffseeggel*.

Az *ö*-zésen kívül az általánosan elterjedtnél zártabb magánhangzók megléte vagy hiánya okoz eltéréseket az egyes nyelvmélekek névszótöveinek alakulásában. Három kódex törzsanyagában (JókK., ÉrdyK., KulcsK.) bizonyos névszók veláris *tővéghangzó*ja az *-s* nomen possessoris képző előtt hol középső, hol felső nyelvválású: JókK. 43: *kyuanatost* ~ 37: *kjuuanatuf*; ÉrdyK. 509: *ayoytatoffaggal* ~ 508: *ayoytatuf*; KulcsK. 265: *mocharos* ~ 260: *mocharus*; stb. Más nyelvmélekekben is van példa az *-s* képző előtti *u* hangra: PeerK. 116: *magoffagus*, 123: *warwfnak*; 1533: *homalus saga* (Gl.); stb. A kései ómagyar korban igen ritka felső nyelvválású *tővéghangzó* az adatok zömében akkor fordul elő, ha az *-s* szóalakzáró helyzetben van, míg a korszak nyelvallapotára inkább jellemző középső nyelvválású magánhangzó főleg a tovább toldalékolt alakokban jelentkezik. A meglévő kivételek is rendszerint az általános tendenciát tükröző alakokkal váltakozva jelennek meg: KulcsK. 265: *mocharos* ~ 260: *mocharus*; JókK. 49: *czudalatos* ~ 37: *czudalatus*; BécsiK. 189: *vtalatuf* ~ 40: *vtalatoffagaban*. Abban, hogy az *-s* képző előtti felső nyelvválású *tővéghangzó* ilyen hosszan megőrződött, szerepe lehetett a latin *-us* végződés-

nek. Talán ezt az elgondolást támasztja alá az a fentebb már említett tény is, hogy az *u* tövéghangzó főleg szóalakzáró helyzetében előzi meg a képzőt. Az így keletkezett melléknévhez járuló további toldalékok azonban meg-ingathatták a felső nyelvállású véghangzó pozícióját, melyet először ezekben az alakokban, később a toldalék szóvégi helyzetében is a középső nyelvállású *o* váltott fel. E feltevések valószínűsége ellenére nem lehetetlen, hogy az *-us* végződés elterjedése csak egy bizonyos időszakra jellemző sajátosság volt.

Vannak adatok a zártság jelenségének ellenkezőjére is. Néhány névszótagon a kései ómagyar korban már általános középső nyelvállású *o* helyén az alsó nyelvállású, archaikusabb *a* tövégi vokálist találjuk: JókK. 48: *aranjas*; JordK. 390: *vazas*; ÉrdyK. 511: *varaft*. E régi alakok megőrződését befolyásolhatta az érintett szavak hangtani felépítése (kizárólag alsó nyelvállású magánhangzók fordulnak elő bennük), de szerepet játszhatott etimológiájuk is (a *vár* például régi iráni jövevényszó, melyhez analogikusan még az alsó nyelvállású tövéghangzó kapcsolódott).

Előfordulhat, hogy a tövéghangzó minősége nem csupán, illetve nem első-sorban tótani kérdés. A csekély számú adat alapján talán föltehető, hogy a *-d* denominális verbunképzőt megelőző vokális alsó vagy középső nyelvállású volta nem kizárólag a *tő* függvénye: a tövéghangzó milyensége a képző funkciójával is összefüggésben állhat.

Átmeneti töváltozatok

A z e g y s é g e s ü l ő b e n l é v ő t ő v é g h a n g z ó j ú t e l j e s t ő v e k. — Egyes toldalékok hatására a formáns előtti tövéghangzó egységesülni kezd, és egyre inkább ugyanazon a nyelvállásfokon jelenik meg. A toldalék részévé a vizsgált korszakban még nem válik: a számos kivétel jelzi, hogy egyelőre csupán tendenciáról van szó.

Az ősi *-n* locativusrag két különböző nyelvállásfokon egységesítette maga előtt a tövéghangzót, és ily módon két jelentésben fejlődött tovább. Alsó nyelvállású tövéghangzóval rendszerint mód- és állapothatározói funkcióban, középső nyelvállású véghangzóval általában helyhatározói funkcióban jelenik meg már az ómagyar kor végén is. Különösen az *-an/-en* esetében azonban nagy még az ingadozás. A modális adatok többsége a mára köznyelvi szinten állandósult alsó nyelvállású tövéghangzót mutatja: JókK. 40: *výgan*; KulcsK. 259: *hamyfsan*; BécsiK. 86: *èzpfèn*, 82: *zèzèlmèfèn*; stb.; de gyakran előfordul középső nyelvállású magánhangzó is a toldalék előtt: KulcsK. 258: *zarozon*; BécsiK. 254: *zorgalmazatofon*; BécsiK. 48: *ékèfen*, 222: *tokellètesen*; TelK. 24: *edefòn*, 19: *bòfegòfòn*. Bár az *-n* szétválása — annak ellenére, hogy korán megkezdődött — később sem vált teljessé (vö. a mai modális funkciójú *nagyon*, *vakon*-féle adatokat), a nyelvi tudat mégis egyre inkább a formáns előhangzójának, és nem a *tő*höz tartozó véghangzónak érezhette az *a* és *e* hangokat. Ez azonban valószínűleg a tárgyalt korszaknál később következett be.

A *-tlan/-tlen* fosztóképző az igei alapszónak alsó nyelvállású tövéghangzós teljes tövéhez járul, a vokális volta képpen már hozzátapadt a deverbális képzőhöz. Ugyanez nem mondható el maradéktalanul a denominális funkciójú fosztóképzőről. Az a kevés számú adathból is kiderül, hogy az alsó nyelvállású tövéghangzó toldalékhoz tapadásának tendenciája a névszói alapú képzések esetén szintén erőteljesen érvényesül: BécsiK. 91: *alkolmatlanocba*; TelK. 17: *feneketlen*. Egyöntetű, kivétel nélküli megvalósulása azonban csak később

következtetett be. A kései ómagyar korban föl-fölbukkanó középső nyelvállású tövéghangzójú adatok ritka, de minden bizonnyal más forrásokban is nyomon követhető meglétére utalhatnak a BécsiK. teljes anyagában talált fosztóképzős származékok: BécsiK. 67: *falotlan*, 153: *zèmermetlèn*, 98: *hòtòt-lènèc*; és MünchK. 87va: *hiutòtlèn*.

A tövéghangzó toldalékhoz vonódásával keletkezett csonka tövek. — Ha a toldalék előtt csaknem teljes egyöntetűséggel azonos nyelvállási fokon állnak a magánhangzók, akkor e vokálisokat már nem tövéghangzónak, hanem a toldalék részének tekinti a nyelvi tudat. Az egykori középső nyelvállású tövéghangzó teljes toldalékhoz vonódása következtetett be, valószínűleg már a vizsgált korszak elejére, az *-onk/-ènk ~ -ònk* T/1. és az *-ok/-èk ~ -òk* T/3. birtokos személyjelekben, valamint az *-on/-èn ~ -òn* helyhatározó ragban.

Az *-n* locativusrag funkcionális szétválása nyomán keletkezett *-on/-èn ~ -òn* — szemben párjával, az *-an/-en* raggal — szinte minden esetben középső nyelvállású vokálist tartalmazó, ma is ismert alakját mutatja: MargL. 13: *zolosmakon*; KulcsK. 268: *hayokon*; BécsiK. 68: *mvuèlkedèfeken*, 234: *fertezè-teffegen*; BécsiK. 278: *küzobon*; ÉrdyK. 508: *földòn*. Ritka kivételként előfordul alsó nyelvállású vokálissal is: BécsiK. 104: *vadakan*.

A nyelvállásfok viszonylagos egyöntetűsége jelzi, hogy a T/1. és T/3. birtokos személyjelek előtti magánhangzók már a toldalék részének tekinthetők. A T/1. birtokos személyjel középső nyelvállású adatai mellett (BécsiK. 129: *aldomasonc*; KulcsK. 264: *Istenenk*; JókK. 40: *yewuefwnkrewl*) egyelőre még csak kivételként, többnyire a középső nyelvállású variánsokkal váltakozva szerepelnek felső nyelvállású (*u-s*) alakok: 1527 k.: *wrunk* (MNY. 37: 206); MargL. 7: *azzonijonk ~ 15: azzonijvnk*; 1526: *farasagvntak* (MNY. 37: 204).

A T/3. birtokos személyjel ugyancsak az előzőleg középső nyelvállásfokon egységesített tövéghangzót vonta magához: BécsiK. 185: „*o dilofegekèt vlatatuffagba változtatom*”; TelK. 20: „*az ő nemzetsegòknec hazat*”; KulcsK. 257: „*es meg elew w halokath*”; stb. Bár előfordul néha, hogy váltakozik alsó nyelvállású variánsával: BécsiK. 50: *fezieknc ~ 50: feziekèt*; BécsiK. 249: *nèmberiekèt ~ 29: nèmbeziekèt*; stb., a korszak végére a hajdani tövéghangzó teljesen a toldalék szerves részének tekinthető. A középső nyelvállású előhangzó egyébként egyes nyelvjárásokban a mai napig megőrződött.

A lappangó teljes tövek. — A valódi teljes tő és a valódi csonka tő közti átmeneti tőváltozatok másik nagy csoportja úgy keletkezett, hogy a tövéghangzó és a követő, egy magánhangzóból álló toldalék előbb diftongust alkotott egymással, majd a toldalék teljesen magába olvasztotta a tövéghangzót. (Maga az egy vokálisból álló toldalék ősi egyelemű, rendszerint egy spiránshól álló toldalék vokalizálódásával keletkezett.) Ez a folyamat túlnyomórészt már az ősmagyar korban végbement. Az ómagyar kor végére egy jelentősebb formáns maradt, az *-ít* denominális verbumképző, mely előtt a névszók tövéghangzója, ha lappangva is, de még felismerhetően jelen van. Az *-ít* képző a korszakban a változás állapotában van, így a forrásokban a fejlődés valamennyi állomására akad példa. Mivel ez elsősorban a toldalék keletkezésének kérdése, itt csak a képző legszűkebb tótani vonatkozásaira van mód kitérni.

A korszakból adatolható legősibb forma a spiránsos *-ýt*. A fejlődés kezdeti szakaszában az előtte megjelenő tövéghangzó hangszíne a tőtől függ: MargL. 8: *ketelenekhtese*, 9: *tellessehtetij*; BirkK. 3a: *tarsohtani*; stb. A spiráns vokalizálódása nyomán keletkezett diftongus első tagja a névszótó hangrendjéhez igazodó tövéghangzó: BécsiK. 92: *ohaita*; ÉrdyK. 508: *veragofoytottaak*. A következő fázisban már egységesül a tövéghangzó: a palatális spiránsos eredetű toldalék hatására a legtöbb esetben palatálissá válik: MargL. 16: *tanehgya*, 17: *melegehtenij* stb. A későbbiek során az alapszó hangszínétől függetlenül az esetek többségében *ei* kettőshangzó válik az egykori tövégi vokális és az ősi spiráns kapcsolatából: CornK. 36r: *tyzteythattanak*; 1527 k.: *kijsebeijch* (MNY. 37: 206); KulcsK. 258: *wylagofeytana*. Végül a vizsgált korszak végére fölbukkannak a fejlődés utolsó fázisát képviselő monoftongizálódott *-ít* és *-ét* formák, melyek egyidejű megléte egyben jelzi a képző használatának napjainkig érvényes nyelvjárásbeli megosztottságát: 1477: *Lothanytho* (OkISz.); TelK. 23: *sokafyttya*; 1529: *zalagosssettotta* (MNY. 37: 276); 1549: *lo tanetoyanak* (OkISz.); stb.

A tövéghangzó toldalékba olvadásával keletkezett csonka tövek. — A kései ómagyar korra általánosságban az a jellemző, hogy az *-ít* denominális verbumképzőhöz hasonló folyamatok már lezárultak, rendszerint az ősmagyar korban vagy az ómagyar kor elején végbe mentek. A végeredmény: olyan, többnyire egy vokálisból álló vagy vokálissal kezdődő toldalékok, melyekben már az ómagyar kor végi nyelvi tudat sem ismerte föl a hajdani tövéghangzót. Az ilyen toldalékokat megelőző tövek voltaképpen a csonka tövek közé sorolhatók, de beszézőkő sajátosságuk, hogy a többseji időtartamot váltakoztató (*levél* : *levelet* típus) és a hangzóhiányos (*korom* : *kormot* típus) tövek esetén többseji viselkedés tekintetében kimutathatóan teljes tőként viselkednek: MargL. 12: *fedeleuel*; TelK. 23: *lelkebe*; KulcsK. 269: *yrgalmy*; 1520 k.: *thokleuelw fw* (Gl.).

A hajdani tövéghangzót magába foglaló toldalékok közül két képző úgy keletkezett, hogy a diftongusos előzmény zártabb és nyíltabb irányba is monoftongizálódott. Ilyen az *-ül/-ül ~ -ól/-öl* denominális verbumképző: KulcsK. 272: *zabadwltafsanak*, 270: *sokafwlanak ~* BécsiK. 18: *sokafoltanac*; MargL. 16: *vizesewl*; KulcsK. 277: *Zegyenwlyenek ~* BécsiK. 271: *ekesplétic*, 263: *megrezegolz*; stb.

Hasonlóképpen az *-ú/-ű* melléknévképző is gyakran jelenik meg *-ó/-ő* formában: TelK.: 22: *zomoru*; KulcsK. 267: *nywmorwafagokba ~* BécsiK. 63: *hatalmo*, 102: *ňako* 'nyakú'; JókK. 61: *zepszegew*; 1456 k.: „el neww firfinak” (Gl. jegyez a.) *~* BécsiK. 53: *zépsego*, 3: *neup*.

Minden esetben *i* hanggá monoftongizálódott az *-i* melléknévképző tövéghangzót tartalmazó kettőshangzós elődje: JókK. 39: *angyalij*; MargL. 9: *lelkij*; 1529: *somogij* (MNY. 37: 277).

Az E/3. birtokos személyjel az ómagyar kor végére leginkább *-a/-ē (-e) ~ -i* formában fordul elő: JókK. 43: *vylagoffaga*; TelK. 17: *maradeka*; MargL. 8: *nyergese*; KulcsK. 275: *byne*; BécsiK. 248: *fertezeteffegi*; 1527 k.: *emberijth* (MNY. 37: 206). Területi sajátosságként megjelenhet labializált alak is: BécsiK. 153: *bünp*, 316: *vplgp* (völgye), 136: *gimqlp*.

Az *-i* birtoktöbbséítő jel változatlan formában szerepel: JókK. 42: *ajakymott*; MargL. 5: *tarsi*; KulcsK. 266: *yrgalmassagy*. (Teljes tőhöz történő kapcsolódásáról l. 251–2.)

A valódi csonka tövek

A kései ómagyar korban mindig valódi csonka tő mutatkozik abszolút szóvégen, $\emptyset$ toldalékos alakokban: MargL. 14: *njolo*; 1538: *Engedelmes, kapitan* (Gl.); stb. Bizonyos toldalékok (különösen CVC-típusúak) előtt szintén nincs tövéghangzó (a tövéghangzó hiányát korábbi lekopása vagy a kétnyílt-szótagos tendencia eredményezte; a lekopás után átvett jövevényszavak analogikusan ebbe a rendbe illeszkedtek be: pl. ÉrdyK. 508: *pyspek* stb.). A valódi csonka tő következetes megjelenése például az alábbi testes toldalékok előtt következik be: *-ka/-ke* kicsinyítő képző: TelK. 24: *madarkath* | *-né* képző: 1527 k.: *kjralne* (MNY. 37: 206) | *-nak/-nek* rag: TelK. 20: *meddűfegne*; KulcsK. 272: *feldnek* | *-val/-vel* rag: JókK. 41: *vizuel*; 1529: *azzonijomal* (MNY. 37: 276) | *-ról/-ről* rag: JókK. 40: *yewuefewnkrewl*; KulcsK. 262: *nemzethrel* | *-ból/-ből* rag: ÉrdyK. 509: *meenyből*; TelK. 19: *marhayocbol* | *-tól/-től* rag: MargL. 11: *vasarnaptvl*; BécsiK. 186: *aldomasoktol* | *-ban/-ben* rag: JókK. 40: *agyban*; 1529: *hajnalban* (MNY. 37: 277) | *-nál/-nél* rag: MargL. 10: *ablacnal*; ÉrdyK. 508: *eedőffeeghnel* | *-ba/-be* rag: KulcsK. 261: *tengerbe*, 273: *haborwfagonkba* | *-hoz/-hez~ -höz* rag: MargL. 9: *erekleekhez*; TelK. 16: *zegenókhöz* | *-ra/-re* rag: MargL. 11: *cetevertekre*; ÉrdyK. 510: *őzweeremre* | *-szor/-szőr/-ször* rag: JókK. 41: *tewbzer*; 1529: *soksor* (MNY. 37: 277) | *-ért* rag: JókK. 39: *ferenczert*; 1526: *űamborert* (MNY. 37: 204); stb.

A teljes és a csonka tő váltakozása toldalékok előtt

Néhány toldalék előtt a névszótövek egy része hol teljes, hol csonka változatával fordul elő. Leginkább bizonyos képzők előtt következik be a tőváltakozás, de előfordul egyes jelek és ragok előtt is. E toldalékok egy része teste-sebb: *-ság/-ség*, *-kodik/-kődik~ -kődik*, *-zat/-zet*; más része egyelemű: ilyen a denominális verbunképző *-z*, *-t*, *-g*, *-l*, *-d*; az *-i* melléknévképző: a *-b*, *-bb* középfokjel, az *-i* birtoktöbbségitő jel és a *-t* tárgyrag.

A formánsok előtti csonka tő : teljes tő váltakozás többé-kevésbé szabályos volta több tényező hatásával magyarázható. A tövéghangzóval vagy anélkül történő kapcsolódás a tő szótagszámától, a tő végének hangszerkezetétől és a toldalék kezdő mássalhangzójától, azaz a létrejött toldalékos alak könnyen vagy nehezen kiejthető voltától, és az utána álló többi toldaléktól függ. A fentiek mellett (esetleg helyett) egyéb grammatikai jelenségek is érvényesíthetik hatásukat: például az analógia vagy a homonímia elkerülésére irányuló törekvés.

Nem csupán egyetlen tényező befolyásának kivétel nélkül való megvalósulása irányítja a tőváltakozást. Az adatok egy részében a teljes vagy a csonka tő használatát ugyan elsődlegesen a tő szótagszáma dönti el, de az ily módon keletkezett két csoporton belül is nagy lehet az ingadozás a tőváltozatok között attól függően, hogy milyen a tő végének fonetikai minősége, és hogy milyen mértékben képes a toldalék kapcsolódni az előtte álló mássalhangzóhoz. Ezért a továbbiakban a két szempontot együttesen figyelembe véve kerül sor a teljes tő : csonka tő kettősség problematikájának vizsgálatára, megemlítve az esetleges egyéb tényezőket is.

A tőváltakozást befolyásoló tényezők. — Bizonyos toldalékokra jellemző, hogy egy szótagú névszóknak rendszerint a teljes tövé-

hez járulnak. Ilyen például a *-b*, *-bb* középfokjel: MargL. 8: *nagyob*; ÉrdyK. 511: *kyffsebhöz* és a *-t* tárgyrag: JókK. 47: *zeppett*; KulcsK. 258: *zyrtoth*. E formások két vagy több szótagú névszónak általában a csonka tövével alkotnak származékokat: MargL. 2: *kemenb*; ÉrdyK. 508: *gyenerűfseegősb*; stb.

A *-t* tárgyrag esetében más szempont is irányítja az egy és több szótagú tövek váltakozását: a *tő* végének és a toldaléknak a hangszerkezete. Egy szótagú tövek is csonka tövel kapcsolódnak, ha a *tő* utolsó mássalhangzója könnyen kiejthető mássalhangzó-kapcsolatot alkot a tárgyraggal: MargL. 9: *kart*; KulcsK. 263: *verth*; 1529: *býnth* (MNY. 37: 276); stb. A két vagy több szótagú tövek közül tövéghangzó nélkül kapcsolódnak a tárgyraggal azok, amelyek utolsó mássalhangzója könnyen kapcsolódik a *-t*-vel (pl. likvida, tremuláns vagy spiráns): TelK. 26: *archangalt*; MargL. 13: *soltart*; KulcsK. 260: *tengerth*; BécsiK. 189: *aldomast*; 1526: *ýstenth, valast* (MNY. 37: 205); stb.

Ez alól a „szabály” alól is van azonban jó néhány kivétel. E kivételek nagy része a töbelseji időtartamot váltakoztató tövek közül kerül ki: JókK. 9: *keufet*; MargL. 12: *fedelet*; 1526: *levelet* (MNY. 37: 204). (Erről bővebben l. 253, 255–6.) A JókK. 39: *angýallott* (angyalt) adatában a rövid magánhangzó talán a likvida geminálódása miatt került a tárgyrag elé.

Teljes *tő* áll a *-t* előtt, ha a tövéghangzót megelőző mássalhangzó explozív, vagy más, a *-t*-vel együtt nehezen artikulálható hang: JókK. 45: *bezedekett, langott*; TelK. 25: *főledet*, 22: *kónórgesőmet*; KulcsK. 263: *nemzeteth*, 270: *gywmelcheth*; stb. Ugyanakkor még a kései ómagyar korban is előfordul olyan töváltozat, mint a VirgK. 19: *papirosat* adata, melyben megmaradt az analógiás úton bekerült tövéghangzó, bár morfológiai kapcsoló funkciójára nincs szükség.

A *tő* szótagszáma a *-ság/-ség* képző előtt másképpen fejti ki hatását, mint a tárgyrag esetén: e képző két vagy több szótagú alapszókhoz kapcsolódik minden esetben csonka tövel: JókK. 39: *esmeretlensegeert*; MargL. 1: *germeksegetvl*; 1492: *artandossagoth* (MNY. 37: 203). A jelenség magyarázata a *-ság/-ség* önálló szói eredetében, hangszerkezetében (CVC), valamint a kétnyílt-szótagos tendencia hatásában rejlik.

Egy szótagú tövek teljes és csonka változatához egyaránt kapcsolódhat a *-ság/-ség*. A névszó mássalhangzós töve jelenik meg a legtöbb olyan esetben, melyben a képzett szó kiejtése nem ütközik nehézségekbe: MargL. 1: *zentseges*; KulcsK. 268: *meelfegbe*; 1529: *kethseg* (MNY. 37: 276). Ha azonban a bizonyos mássalhangzókkal (spiránsokkal és affrikátákkal, pl. *s*, *cs*) történő közvetlen kapcsolódás — mely sok esetben egyben hármias mássalhangzó-torlódást is eredményezne — nehezen ejthetővé tenné a szót, a magánhangzós töváltozat könnyíti meg a kiejtést: JókK. 38: *bewlczezegnek*; TelK. 24: *tarfasagat*; stb.

Néhány egy szótagú névszó a *-ság/-ség* előtt csonka tövű változatán kívül teljes tövű variánsában is előfordul, holott ezt artikulációs akadályok nem teszik szükségessé: BécsiK. 102: *fokassag*; PéldK. 78: *foksaga*; JókK. 40: *výgfagual*; ÉrdyK. 511: *vygafagban*. Lehetséges, hogy a teljes tövű változatok kialakulásában az analógia is szerepet játszott (vö. *tisztes* > *tisztesség*). A kései ómagyar korban a kétféle alak azonos jelentésben szabadon váltakozhatott; a magánhangzós és a mássalhangzós töváltozat jelentés-megkülönböztető funkciója a tárgyalt korszak adataiban még nem ragadható meg.

A vizsgált anyag azt mutatja, hogy néhány toldalék előtt a töváltakozás nem függ az alapszó szótagszámától. E tövek kapcsolódásának módját utolsó mássalhangzójuk és a követő toldalék hangszerkezete irányítja, valamint

néhány olyan tényező, melyek mibenlétét — megfelelő mennyiségű adat híján — nem sikerült megnyugtatóan tisztázni.

A -z denominális verbumképző az esetek túlnyomó többségében a névszók teljes tövéhez járul: JóK. 41: *kenuezezfuel*; MargL. 14: *harangoznija*; TelK. 24: *emlekőzec*. Igen ritkán csonka tőhöz is kapcsolódhat, vagy ugyanannak az alapszónak mindkét tőváltozatával előfordulhat: BécsiK. 207: *nēmzettēnēc*; JóK. 126: *yegyze* : 110: *yegyeznek*. A tővéghangzó kiesése vagy megmaradása függhet a -z-t követő toldalék hangszerkezetétől is.

Az *l* hang a mássalhangzók nagy részével könnyen ejthető hangkapcsolatot alkot, így az -*l* denominális igeképző is gyakran a névszók csonka tövével képezi származékait: TelK. 26: *fenlic*, 22: *remenlóc*; KulcsK. 262: *yngerleek*. Teljes tő áll az -*l* előtt, ha a képzett szó artikulálása egyébként nehézségbe ütközne: BécsiK. 18: *mégédēsoltēnc*; MargL. 15: *bevhtel*; 1470: *vrlakodik* (Gl.); stb. Akad azonban olyan névszó is, mely tőhasználatában ingadozást mutat, akár egyazon kódexen belül is: BécsiK. 183: *enekel* : 218: *eneklënd*; MargL. 10: *eneclēt*; TelK. 24: *enekóluen*; KulcsK. 271: *yneklek*. Az *enekl-* tőváltozat megmaradásában a fenti alakokban közrejátszhatott az időjel és a képző (-*end*, -*lt*) alakjának állandósulása is.

A viszonylag kevés számú adat alapján úgy tűnik, mindkét denominális verbumképző előtt csonka a tő akkor, ha a képzőket további toldalékok követik, és az így keletkezett származékok morfofonetikai felépítése kedvez a tővéghangzó kiesésének (azaz a kétnyíltszótagos tendencia érvényesülésének).

Az eddig tárgyalt névszótöveketől több vonatkozásban sajátosan eltér az -*i* melléknévképző és az -*i* birtoktöbbsesítő jel előtt álló tövek viselkedése. Mindkét toldalék diftongusos eredetű: a hajdani tővéghangzóval alkotott kettőshangzó monoftongizálódása nyomán keletkeztek, talán még az ősmagyar korban. A kései őmagyar korban a tővéghangzó természetesen már kielemezhetetlen része ezeknek a toldalékoknak, melyek előtt hol csonka tő (ha nem is valódi csonka tő), hol teljes tő áll (az utóbbi esetben a szóalak történetileg voltaképpen két tővéghangzót is tartalmaz).

Az -*i* melléknévképző szinte kivétel nélkül az alapszó csonka tövéhez kapcsolódik: JóK. 10: *yštenj*; MargL. 9: *lelkj*; TelK. 19: *vilagy*. Ritkán ugyan, de előfordul az is, hogy teljes tő után áll: BécsiK. 121: *menñey*; KulcsK. 258: *menyey*. Az -*i* képző egyfelől másodlagosan kerülhetett a teljes tő mellé; másfelől valószínűleg a homonímia (*mennyi*: 1. kérdő névmás, 2. 'mennyei') elkerülésének tendenciája is segítette e viszonylag szórványosan felbukkanó forma kialakulását és megszilárdulását. A folyamat talán csak a kései őmagyar kor vége felé zárult le: a BécsiK.-ben például még mindkét tőváltozat előfordul: 136: *menñi* : 121: *menñey*. Hasonló folyamat játszódhatott le a *szűz* szó esetében: a másodlagosan teljes tőhöz járuló -*i* melléknévképzővel ellátott *szűzei* 'szűzi' alak (MargL. 174: *zvzey*; WeszprK. 57: *zvzei*) látványosan különbözik az E/3. birtokos személyjeles *szűzi* szótól (BécsiK. 45: *zvzimēt*) — az azonos alakban (*szűzi*) jelentkező, két eltérő funkció nem mindig volt egyértelműen megkülönböztethető. A későbbiek során az így kialakult alakok ismét zavaró homonímiát eredményeztek; e tövek újabb, egymástól eltérő fejlődése vezetett aztán az E/3. birtokos személyjeles (*szűze*), az -*i* birtoktöbbsesítő jeles (*szűzei*) és az -*i* melléknévképzős formák (*szűzi*) alaki különválásához.

Az -*i* birtoktöbbsesítő jel előtti tőváltakozásra legfőképpen magának a jelnek a természete és kialakulásának története ad magyarázatot, ezért bővebben

„A névszójelek” c. fejezet foglalkozik vele. Tótani szempontból is érdemes azonban megjegyezni azt, hogy a birtoktöbbsítő jel előtti csonka tő : teljes tő váltakozás átmeneti állapotot tükröz. Az analógia, valamint a homonímia megszüntetésére irányuló törekvés indította el ezt a folyamatot is: az eredetibb állapotot képviselő csonka tövű formák — JókK. 39: *tarfy*; KulcsK. 268: *haby* — mellett megjelennek az újabb, másodlagos teljes tövű alakok is: MargL. 6: *sebeijnek*; TelK. 22: *zemeymet*. Ez a tövváltozat olyan mértékben elterjedt és megszokottá vált, hogy a korai ómagyar kor végén és különösen a későbbi időkben a nyelvi tudat egyre inkább a toldalékhoz tartozónak érezte az előtte álló magánhangzót (-*ai*/-*ei*): az -*i* birtoktöbbsítő jel tulajdonképpen másodszer is magához vonta a tövéghangzót.

A tövéghangzó meglétével összefüggő többelseji jelenségek

A hangzóvesztés. — A toldalék által megőrzött tövéghangzó megléte jó néhány esetben a valódi teljes tő belsejének változását eredményezte. A kétnyíltszótagos tendencia folyamatos (így többek között kései ómagyar kori) érvényesülése folytán az eredetileg CVCVCV felépítésű névszók egy részének utolsó előtti szótagjából (C alakú formánsok előtt) kiesett a magánhangzó (hangzóvesztő tőtípus). Ez a folyamat valószínűleg már az ősmagyar kor végén, de a korai ómagyar kor elején mindenképpen megkezdődhetett, és lefolyását, valamint eredményét tekintve nem változott a kései ómagyar korban sem. A hangzóvesztés egyaránt végbemehetett ősi alapnyelvi eredetű szavakban (pl. *álom*) és jövevényszavakban (pl. *malom*), abszolút tövekben (pl. *tükör*) és relatív tövekben (pl. *torok*). A hangzóvesztő tőtípusba tartozó szavakban — eredetüktől függetlenül — ugyanúgy zajlott le a változás, ezért különválasztásuk a továbbiakban nem szükséges. A magánhangzó kiesésének a tárgyalt időszakban is az kedvezett elsősorban, ha az eltűnése következtében szomszédossá vált két mássalhangzó jól artikulálható hangkapcsolatot alkotott egymással. Néhány példa a hangzóvesztésre: -*s* melléknévképzős tőben: 1456 k.: *selmes* (Gl.); ÉrdyK. 509: *lelkős*; -*m* E/1. birtokos személyjeles tőben: JókK. 38: *lelkemnek*; 1507: *Barmom* (NyIrK. 6: 187); -*d* E/2. birtokos személyjeles tőben: BécsiK. 191: *torkodban*; TelK. 22: *lelkőd*; -*k* többesjeles tőben: BécsiK. 229: *farkakat*; NádK. 317: *telkőc*; -*t* tárgyragos tőben: 1507: *Molnot* (malmot) (NyIrK. 6: 186); TelK. 24: *fezket*; stb.

Bekövetkezett a hangzóvesztés az átmeneti tövváltozatok nagy részében is. Ezek a tövek ugyan nem valódi teljes tövek, de tövéghangzójuk, ha a nyelvi tudat számára már nem is érzékelhetően, de jelen van. Ezt leglátványosabban éppen a második szótagbeli magánhangzó kiesése bizonyítja pl. egységesülő tövéghangzójú teljes tőben: BécsiK. 41: *batzon*; a tövéghangzó toldalékhoz vonódásával keletkezett csonka tőben: NádK. 334: *ő lelkőc*; a tövéghangzó toldalékba olvadásával keletkezett csonka tőben: BécsiK. 261: *corma*.

A kétnyíltszótagos tendencia hatása nem mindig érvényesül: BécsiK. 165: *satorat*; ÉrdyK. 511: *Satorokat*; NádK. 329: *teleköt*; VirgK. 40: *ayakaymat*; LobkK. 241: *tókerem*; stb. Ennek oka valószínűleg a nominativusi alak erős analogikus hatása.

Az ÉrdyK. 511: *Sathort* adata valószínűleg egy, a kései ómagyar kornál később zajló fejlődés korai hírnöke (vö. pl. *bokrot* : *bokort*); a nominativus hatását erősíthette az *rt* hangkapcsolat viszonylag könnyen kiejthető volta is.

A választékosságra való törekvés vezethetett a földi javai felől rendelkező Ródi Cseh István végrendeletében az *élet* szó mindkét, hangzóhiányos és többelseji magánhangzóját megőrző alakváltozatának előfordulásához: 1507: *Eltejjg, Eleteembe* (Nyírk. 6: 186, 187).

A hangzónyúlás elmaradása. — A tövéghangzó lekopását követően a névszótövek egy csoportjában pótlónyúlás következett be a tövéghangzót megelőző (esetleg több szótagú szavakban az első) szótag magánhangzójában (*levél* : *levelet*; *három* : *harmad*). (A $\emptyset$ toldalékos alakban vagy teste-
sebb toldalék csonka tőhöz való kapcsolódásakor tapasztalható nyúlás létrejöttében szerepe van a változást kedvezően befolyásoló hangkörnyezetnek is.) Ugyanezen szavak nagy részében nem következik be a hangzónyúlás, amennyiben a toldalékok révén megőrződik a tövéghangzós teljes tő, például: -z verbumképző előtt: 1456 k.: *leueleznek* (Gl.); -s melléknévképző előtt: 1395 k.: *kerekes* (Gl.); -k többesjel előtt: 1538: *erek* (Gl.); -t tárgyrag előtt: 1456 k.: *lelketh* (Gl.); stb.

Ez történik azokkal az átmeneti tőváltozatokkal is, melyek ugyan a tövéghangzót nem eredeti formájában, hanem a hozzájuk kapcsolódó toldalékkal egybeolvadva, vagy annak részeként tartalmazzák, de többelseji viselkedésük alapján a tövégi vokális valamilyen módon való jelenléte biztosra vehető: 1470: *lelkenk* (lelkünk) (Gl.); KulcsK. 264: *kezebe*; stb.

Előfordul, hogy analogikusan ebbe a tőváltakozás-típusba sodródnak be olyan szavak, melyek eredetileg hosszú többelseji magánhangzót tartalmaztak: 1533: *Nyar*, 1538: *saar* (Gl.). Ezek *nyarat*, *sarat* változatai inkább a kései ómagyar kor utáni időkben terjedtek el.

A tövéghangzó hiányával összefüggő többelseji jelenségek

A hangzótoldás és a hangzó megmaradása. — A hangzóhiányos tövek kései ómagyar kori $\emptyset$ toldalékos (C)VCVC felépítésű formája (*korom*, *árok*) több különböző folyamat azonos eredményre vezető terméke. Bár az ezzel kapcsolatos tőtani események döntő többsége korábbi időkben játszódott le, van néhány olyan tő, melyeken megkésve, a kései ómagyar korban, esetleg még később zajlanak le a változások.

Néhány jövevényszó mássalhangzó-torlódásos alakban került be a magyarba, mint pl. a német eredetű *torn* 'torony' vagy a szl. *holm* 'halom'. Az ilyen szavak az ősmagyar és a korai ómagyar korban beilleszkedtek a belső keletkezésű szavak fejlődési sorába: analogikusan tövéghangzót kaptak (*tornu*, *holmu*), mely tövéghangzójukat a korai ómagyar kor folyamán abszolút szóvégen és bizonyos szóbelseji helyzetekben a többi tőhöz hasonlóan elvesztették. Így e névszók csonka töve ismét mássalhangzó-torlódásos alakban mutatkozott. A mássalhangzó-torlódást a nyelv rendszerint már a korai ómagyar korban ojtéskönnyítő magánhangzó betoldásával feloldotta, s ezt mutatják a kései ómagyar kori példák is (hangzótoldó tőtípus): 1405 k.: *toron*, 1470: *halomra* (Gl.); stb. Előfordulhatott néhány tő esetében (valószínűleg azokban, melyekben a szóvégi mássalhangzó-kapcsolat kiejtése nem okozott különösebb nehézséget), hogy a hangzótoldás nagyobb arányban csak a kései ómagyar korban következett be, legalábbis erre utalhat a Gl. adata: 1405 k.: *halm* — de a későbbiekben már: 1470: *halomra*, 1533: *Halum* (Gl.) stb.

A hangzóhiányos típusú tövek nagyobb része belső keletkezésű, vagy olyan, igen korán átvett jövevényszó, melyek az ősmagyar és a korai ómagyar korban

hangtani felépítésüket tekintve megegyeztek az alapnyelvi eredetűekkel: (C)VVCVCV. E névszók kétféleképpen alakulhattak.

Az egyik esetben a kétnyíltszótagos tendencia korai érvényesülése folytán a többelseji magánhangzó valószínűleg még a tövéghangzó szóvégi lekopása előtt kiesett: **áloму* > *álmυ*. A tövéghangzó lekopása után visszamaradt mássalhangzó-torlódásos alakot a nyelv egy idő után magánhangzó betoldásával megszüntette (különösen akkor, ha utána C-vel kezdődő toldalék következett): *álm* > *áloм*, így kialakítván a többelseji váltakozást: ÉrsK. 27: *alommal* : 30: *almadoz* stb. Ez a folyamat nemritkán áthúzódott a kései ómagyar korra is. Néhány névszóra — a korszak elején különösen — a mássalhangzó-torlódásos csonka tő a jellemző, elsősorban Ø toldalék előtt: 1395 k.: *fark* (Gl.); BécsiK. 121: *tiik*; 1435 k.: *sork*, 1520: *vetknek* (véteknék) (Gl.); stb. Az ilyen alakok tartós fennmaradásának oka csak részben sejthető: egyes esetekben talán a torlódásos szóvég viszonylag könnyen artikulálható volta tehetette szükségtelemmé a vokális beiktatását. Az is elképzelhető, hogy a jelenségben inkább írássajátságot, mintsem természetes, élő nyelvi formák tükröződését kell keresni. A (C)VVCVC felépítésű csonka tövek analógiája azonban hathatott, mert a kései ómagyar kor végére a fenti szavak nagy része csonka tövében ejtéskönnyítő magánhangzót mutat: 1550 k.: *tytok*, 1550 k.: *sorok* (sarok), 1520: *vetek* (Gl.). Ennek ellenére elképzelhető, hogy a mássalhangzó-torlódásos formák nagyarányú kipusztulása egyes esetekben (pl. a *farok* szóéban) a kései ómagyar kornál későbbi időkben következett be.

Nem zárható ki a tövek hangzóhiányossá válásának egy másik útja sem. Lehetséges, hogy a többelseji magánhangzó változatlanul megmaradt a tövéghangzó lekopása előtt és után is (*áloму* > *áloм*).

Hasonlóképpen fejlődtek az *-alom/-elēm* képzős névszók is, melyek a kódexek korában a hangzóhiányos tövek zömét adják, ezért érdemes velük bővebben foglalkozni. A tövéghangzó ősmagyar, illetve korai ómagyar kori lekopása után részint mássalhangzó-torlódásos alakban maradtak fenn (**hatalomu* > **hatalmu* > *hatalm*), részint feltehető, hogy *hatalom*, *szerelem* formában is megjelenhettek már a korai ómagyar korban is. Az mindenesetre figyelemre méltó, hogy a mássalhangzó-torlódást nem mutató adatok mellett: BécsiK. 169: *getrēlem*; ÉrdyK. 510: *syralom*; TelK. 25: *tōredelōmben*; 1526: *nivgodalomra* (MNY. 37: 204) igen sok példa akad a hangzótoldás elmaradására torlódásos alakokban: BécsiK. 260: *tōrōdēlm*, 25: *fēgēdēlm*; MargL. 6: *zerelmnek*; KulcsK. 263: *vezedelmre*; stb.

Fölvetődhet a kérdés, hogy függ-e valami meghatározható tényezőtől a mássalhangzó-torlódásos alakok viszonylag nagyobb számban való előfordulása egy-egy nyelvemlékben. Az említett kódexek a kései ómagyar kor legkülönbözőbb korszakaiból valók, tehát nem állítható, hogy a régiesebb alakok megjelenése keletkezésük idejével lenne elsősorban összefüggésben. Az ebből az időszakból való legkorábbi kódex, a Jókk. például sokkal inkább tartalmazza a hangzótoldást, mint az újabb keletkezésű, de ilyen szempontból jóval archaikusabb nyelvezetű BécsiK. A kódexek keletkezésének helye sem nyújt túlzottan sok támpontot, mivel szinte ahány kódex, annyiféle nyelvjárási területről származik.

Az adatok alapján úgy tűnik, a különféle kódexekben többnyire ugyanazok a szavak őrződtek meg mássalhangzó-torlódásos formájukban: BécsiK. 142: *ērtēlm*; NádK. 323: *ertelmvel*; VirgK. 45: *ertelm*; BécsiK. 71: *zēzēlmēl*; MargL. 6: *zerelmnek*; NagyszK. 5: *zerelmbe*; stb. Talán elképzelhető, hogy az íráshagyó-

mány elsősorban ezekben a szavakban őrizte meg valamilyen oknál fogva az archaikusabb alakot (melyek fennmaradásában közvetve lehetett szerepe nyelvjárási vagy egyéb tényezőknek is).

Érdekes, hogy a vizsgált misszilisekben nem volt mássalhangzó-torlódásos példa — ez arra utalhat, hogy a régiesebb változatot inkább a hagyományosabb, (márcsak témájánál fogva is) kötöttebb, nemegyszer mesterkéltiségre is hajlamos egyházi nyelvezet, a kódexek nyelve tartotta életben még a kései ómagyar korban is.

Az adatok viszonylag csekély száma ellenére talán leszűrhető néhány tanulság. Ritka az olyan *-alom/-elēm* képzős, hangzóhiányos tő, amelyik kizárólag mássalhangzó-torlódásos változatában fordulna elő. A BécsiK. teljes anyagában is csak szórványosan bukkannak fel ilyen szavak: 42: *fèiedèlēm*, 21: *gozodèlēm*, 164: *fègedèlēmèl*, 247: *lakodalm*; de: ÉrdyK. 509: *lakodalom*, 511: *lakodalomban*; stb. Jóval gyakoribb a kétféle alak váltakozása egyazon szövegen belül is: BécsiK. 14: *felèlēm* ~ 15: *felèlēm*, 87: *bizodalmal* ~ 281: *bizodalommal*, 236: *torodèlēmèl* ~ 236: *torodèlēmèl*, 34: *vèzedèlēmèl* ~ 247: *vèzedèlēmèl* stb. E változatok a BécsiK.-ben számarányukat tekintve többé-kevésbé egyenrangúak, bár nem egy esetben a régebbi forma tűnik erősebbnek.

Többnyire a CV és CVC típusú toldalékokkal ellátott alakokban jelenhetett meg először az ejtéskönnyítő magánhangzó, és innen terjedt át használata a $\emptyset$ toldalékos alakokra. Ennek ellenére nem ritka a korszakban, hogy a testesebb toldalékok csonka tőhöz való kapcsolódása révén keletkezett hármas mássalhangzó-torlódásokat sem mindig oldja fel magánhangzó — bár ez inkább csak az írásra lehetett jellemző: BécsiK. 234: *birodalmba*, 72: *fèiedèlēmèl*, 233: *getrèlēmèl*; de: 279: *getrèlēmèl*; NagyszK. 7: *faydalmlnac*; stb.

A háromtagú mássalhangzó-kapcsolat feloldásának egy másik, a hangzó-toldásnál jóval ritkább módja az egyik mássalhangzó kiesése: NagyszK. 4: *faydambol*; NádK. 334: *göttremtől*. Lehet, hogy csak a *-val/-vel* határozóraghoz kapcsolódó helyesírási sajátosság (hasonulás) például a BécsiK. 71: *zèzèlēmèl* és a MargL. 15: *syralmal* adata, de talán mégis inkább az eredetileg meglévő mássalhangzó kiesése mellett szólnak az ilyen adatok: NádK. 323: *ertèlēmèl*; NagyszK. 14: *zerèlēmèl*; stb.

A h a n g z ó n y ú l á s. — A tővéghangzó szóvégi és testes toldalékok előtt történő lekopása az ősmagyar, esetleg a korai ómagyar korban a névszótövek egy csoportjában a tő belsejében érvényesülő időtartambeli változást vont maga után: a névszó eredetileg rövid tőbelseji magánhangzója pótlónyúlás eredményeként megnyúlt. A nyelvi kiegyenlítődést szolgáló pótlónyúlás elsősorban $\emptyset$ toldalékos alakokban és bizonyos, főleg testesebb, rendszerint csonka tőhöz járuló toldalékok előtt ment végbe: 1405 k.: *kez*, 1520: *keznek*, 1405 k.: *neg*, 1533: *Kuut*, 1538: *eer* (Gl.) stb. (A pótlónyúlás természetesen nem kivétel nélkül valósult meg: vö. mai nyelvjárási *kez*, *keznek*-féle alakokat.)

A hangzónyúlás jelenségének adatokkal való illusztrálása meglehetősen nagy nehézségekkel jár még a kései ómagyar korban is. Bár ez az a korszak, melynek vége felé elkezdik jelölni a hosszú és rövid magánhangzók közti különbséget, ez a jelölés azonban eléggé szórványos, néhol következtetlen, és így nem teljesen megbízhatóan tükrözi a valódi, beszélt nyelvi formát. Így az adatok inkább csak feltevésekre és következtetésekre, mint biztos, kellőképpen alátámasztott megállapításokra nyújtanak lehetőséget. A magánhangzók hosszúsága rendszerint csak a mai hangalakok nyomán tehető fel.

A hangzónyúlás létrejöttében nem csupán a tövéghangzó korábbi lekopásának van szerepe. Egyéb tényezők is elősegítették a pótlónyúlást, mindenekelőtt a követő mássalhangzó (zárt szótagi helyzetű *l, r, j*) nyújtó hatása. A hosszú magánhangzós alakváltozatok nem csekély részének létrejöttében játszhatott szerepet a hangkörnyezet a tárgyalt időszakban: 1512: *veer* (MNy. 69: 229); ÉrdyK. 510: *theer*; KulcsK. 265: *zeel*.

Egy szótagú és több szótagú tövekben egyaránt létrejöhett a pótlónyúlás. Az egy szótagúak esetében a többelseji magánhangzó hosszúvá válását legbiztosabban és legnagyobb számban a *Ø* toldalékos adatok mutatják: ÉrdyK. 508: *neeg*, 509: *heet*; KulcsK. 268: *veez* 'vész'; stb., de előfordul testes toldalék előtt is: ÉrdyK. 510: *zeellel* és talán: 1560 k.: *nyllal* (Gl. lövöldözés a.).

A több szótagúaknak két típusa van attól függően, hogy a hosszú magánhangzó a második vagy az első szótagban mutatkozik. Az a több szótagú névszótó-csoport, melynek tövéghangzó előtti szótagjában ment végbe a pótlónyúlás, ugyanúgy viselkedik, mint az egy szótagúak: 1405 k.: *leuel*, *zamar*, 1456: *kenerel* (kenyérrel), 1533: *kener*, 1538: *kereek* (Gl.) stb. (Néha a hangsúlyviszonyok is befolyásolhatták a nyúlást, vö. a második szótagjában hangsúlyos olasz *somaro* > m. *számár* szóátvételt.)

A többelseji időtartamot váltakoztató több szótagú tövek másik típusának első szótagbeli magánhangzója hosszú *Ø* toldalékos alakban és testes toldalékok előtt: 1430 k.: *Soljom*, 1405 k.: *har^{um}*, *haru^{ms}ag*, 1456 k.: *haromra*, 1533: *Harumser* (háromszor), 1456 k.: *lelek*, *lelektel*, *lelegben* (Gl.) stb. E névszók abban is eltérnek a *levél* típusúaktól, hogy bennük a tövéghangzó lekopása okozta legnagyobb változás nem elsősorban a magánhangzó megnyúlása volt: a tövéghangzó szóvégi eltűnése után vagy mássalhangzó-torlódásos, hangzóhiányos csonka töként (*harm*), majd később ejtéskönnyítő magánhangzó közbeiktatásával: *három*), vagy esetleg változatlan többelsejű csonka töként (*háromu* > *három*) mutatkoztak. Az első szótagbeli magánhangzó megnyúlásának oka talán csak részben a tövéghangzó lekopása: a fő ok a hangsúlyviszonyok megváltozása. A többelseji időtartam-váltakozás kialakulását ezekben a tövekben valószínűleg a *levél*: *levelet*-féle töváltakozás analogikus hatása is segíthette. Fontos megjegyezni, hogy a többelseji magánhangzó megnyúlása sok esetben jóval később, és már nem a tövéghangzó lekopásának, hanem inkább analogikus hatásnak az eredményeképpen következett be, illetőleg gyakran meg sem történt: l. pl. az egy szótagúaknál a *vak*, *had* stb. szavakat, és a több szótagúaknál a mai magyar nyelvjárások némelyikét, pl. az erdélyi *level*, *madar*, *tehen*-féle alakokat. (Ez utóbbiak úgy is létrejöhettek, hogy magánhangzóik — képzésük helye azonos lévén — hasonultak.)

Az analógia más vonatkozásban is éreztetheti hatását. Ha valóban hosszú magánhangzót jelöl, egy érdekes, korát megelőző neologizmus mutatja a nominativusi alak behatolását a következő adatban: DöbrK. 86: *deelt*. (Nem hagyható azonban figyelmen kívül az a tény, hogy a kódexek másolói — talán figyelmetlenségből, megszokásból — gyakran olyan szavakban is hosszú magánhangzót tüntetnek fel, melyekben szinte kizártnak vehető a korabeli hosszú ejtés: vö. ÉrdyK. 508: *eegy*, *eegyhaz* stb.)

Az alapalakjukban magánhangzóra végződő szavak tövei

Az idetartozó névszók alapalakja a korai ómagyar kor végén — kései ómagyar kor elején jórészt még diftongusra végződhetett. A kései ómagyar kor folyamán azonban a már jóval korábban megindult monoftongizálódási tendencia erősen háttérbe, voltaképpen nyelvjárási szintre szorította a kettőshangzós alakváltozatokat. Így a névszók valódi teljes tövével egy rendszerint hosszú (esetleg rövid) magánhangzós csonka tő, a módosult hangalakú csonka tő áll szemben.

A csonka tő : teljes tő váltakozás eltérő mértékben valósul meg a különböző magánhangzóra végződő tőtípusokban. Ennek okai ősmagyar, illetve korai ómagyar kori fonetikai és morfológiai változásokra vezethetők vissza.

A *h* elemet tartalmazó tövek

Ez a tőtípus voltaképpen átmenet a mássalhangzóra végződő és a magánhangzóra végződő tövek között. A nominativusukban *h*-végű névszók egy részének *θ* toldalékos alakja a beszélt nyelvben a kései ómagyar kor folyamán egyre gyakrabban a *h*-t megelőző magánhangzóra végződhetett. E szavak alapalakjában gyakran nem, csupán toldalékos (elsősorban C, V, ill. VC típusú toldalékos) alakjaiban hangozhatott el ténylegesen a valamennyi írott formában mutatkozó mássalhangzó: 1500 k.: *Lapoh* 'lapu', 1525 k.: *meeh*, 1538: *iwh* (Gl.); Jókk. 59: *yuhj*; 1456 k.: *djhes* (Gl.); GuaryK. 7: *dohoffag*; stb.

A *h*-s változatú tövek a korai ómagyar korban etimologikus alapon még *χ*-re végződtek, és tökéletesen beilleszkedtek a mássalhangzóra végződő tövek csoportjába. A kései ómagyar kor elejétől a *χ* > *h* szóvégi helyzetben egyre inkább eltűnt, különösen egy szótagú szavakban. A hagyományörző helyesírás megtartotta ugyan, de a kiejtésben a tárgyalt időszakban sem játszhatott szerepet — néha még írásban sem jelölték: 1478: *Chefalw* (Csánki 2: 477); 1533: *Cze* (Gl.); 1533: *Iu*, *mee* (Gl.); stb. Szóbelseji védett helyzetben, két magánhangzó között megmaradt a *h*, és így olyan tőváltakozás alakult ki, mely bizonyos fókig eltér a mássalhangzós végűektől, önálló típust hozva létre. A tőtípus ősi alapnyelvi eredetű (*méh*) és jövevényszavakat (*cseh*) egyaránt tartalmaz.

A *h* sok esetben nem tűnt el. Elsősorban két szótagú szavakról feltételezhető, hogy szóvégi *h*-juk nemcsak írásban, hanem a kiejtésben is megvolt: 1460 k.: *peleeh* 'pehely', 1470: *keleh* 'kehely', 1538: *kelijeh*, 1550 k.: *Tereh* (Gl.). A *h* meglétét támasztja alá az a tény is, hogy ezek a szavak a mai napig tartalmazták ezt a konzonánst — bár nem szóvégi, hanem — hangátvetés eredményeképpen — többelseji helyzetben: *pehely*, *kehely*, *teher*. Ugyanakkor van korabeli adat például a *teher* szó *h* nélküli változatára is: 1533: *tere* (Gl.), és valamivel később számos toldalékos alak is ezt a formát mutatja: 1597: *terethűl*, *terewel* (Oklsz. *szekér-tehër* a.) stb. Nem zárható ki, hogy ezek az adatok azt jelzik: ha a hangátvetés nem következik be, talán e szavak *h*-ja is eltűnik a kiejtésből.

A csonka tő : teljes tő váltakozás megvalósulásának módja. — A csonka tő : teljes tő váltakozás lényegében ugyanúgy megy végbe a *h*-s töveknél, mint a mássalhangzóra végződőknél. Valódi teljes tő áll az egy mássalhangzóból álló, ősi toldalékok előtt: 1339: *Mehes* (Oklsz.);

1456: *dihes* (Gl.); BécsiK. 173: *iuhoc*; 1538: *mehek* (Gl.); stb. Lappangó teljes tövek a *dühēi*-féle formák. A tövéghangzó toldalékba olvadásával keletkezett csonka tövek meghatározott toldalékokkal kapcsolódnak: pl. E/3. birtokos személyjel: 1456 k.: *ijha* (Gl.); -*ú/-ű* melléknévképző: *dühű* stb. Bár nehéz adattal igazolni, minden bizonnyal léteztek egységesülő tövéghangzójú teljes, *h*-s tövek a -*tlan/-tlen* fosztóképző előtt. A tövéghangzó toldalékhoz vonódásával keletkezett csonka töveket reprezentálják az -*ok/-ék~-ők* T/3. birtokos személyjeles vagy pl. az -*on/-ën~-ön* helyhatározóragos alakok: *dühök*, *juhon* stb.

A *méh*, *cseh*, *juh*-féle formák — ha írásképeket vesszük alapul — valódi csonka töveknek tekintendők. Mivel a beszédben azonban magánhangzóra végződnek, talán helytállóbb az egyedül e típusnál alkalmazott tovább csonkult *tő* elnevezés. Ez a tovább csonkult *tő* minden tekintetben a valódi csonka *tő*nek felel meg: *ő* toldalék és testesebb formánsok előtt jelentkezik (*ju*, *mével*, *csenek*).

A *v* elemet tartalmazó tövek

A *ő* toldalékos alakban magánhangzóra (a tárgyalt korszak elején esetleg diftongusra) végződő névszók egy részében *v* hang található a *tő*ben bizonyos toldalékok előtt. A *v*-s, teljes tövű alakváltozat rendszerint az ősi, egyelemű képzők, jelek, ragok előtt mutatkozik: -*s* melléknévképző: TelK. 21: *keferues*; -*l* denominális verbumképző: WinklK. 164: *mquelkōdetith*; -*k* többesjel: BécsiK. 136: *fiuèkrè*; -*d* E/2. birtokos személyjel: ÉrdyK. 510: *lowadat*; -*t* tárgyrag: 1507: *louath* (NyIrK. 6: 187); stb.

A *v* elemet tartalmazó névszók módosult hangalakú csonka töveinek jó része a kései ómagyar kor elején már hosszú monoftongusra végződhetett (*kő*, *ló* stb.), bár a korábbi diftongusos formák szórványos fennmaradása sem zárható ki (*kőu*, *lou*).

A magánhangzós csonka *tő*változat *ő* toldalék és a testesebb toldalékok előtt jellemző: 1405 k.: *faw* (Gl.); VirgK. 39: *keferw*; BécsiK. 253: *furè*; ÉrdyK. 510: *keferűseeggel*; stb.

Az igen sokféle *tő*váltokozás ellenére már a korai ómagyar kor végén tapasztalható volt a *v*-s tövek hajlama a többé-kevésbé behatárolható típusokba való rendeződésre. Ezek a típusok a kései ómagyar kor folyamán egyre határozottabb jelleget öltenek. A tárgyalt időszak végére a *v*-s tövek csoportján belül *tő*váltokozás szempontjából egyértelműen különváltak az egy szótagú és a több szótagú tövek; az egy szótagúak további megoszlást mutatnak aszerint, hogy teljes *tő*változatukban a *v* előtt milyen hangszínű magánhangzó áll. Az egy szótagúak fő típusain belül a *tő*váltokozás lehetőségeinek körét tovább tágítja a módosult hangalakú csonka *tő* szóvégi magánhangzója és a teljes *tő* *v* előtti magánhangzója viszonyának szempontja, azaz: az érintett két magánhangzó azonos hang-e, vagy különbség van köztük időtartam, hangszín és nyelvtámaszt tekintetében. Tovább növeli a variációk számát az a tény, hogy néhány névszó — a hozzá csatlakozó toldaléktól vagy területi megoszlástól függően — több típusba is beletartozhat. A *tő*váltokozások rajzolta kép tehát meglehetősen bonyolult — a típusba rendezés a jelenségek közötti biztosabb eligazodáshoz hivatott némi fogódzót nyújtani, a teljesség igénye nélkül.

A z e g y s z ó t a g ú a k. — Az egy szótagú *v*-s névszók három típusra oszlanak *v* előtti magánhangzójuk hangszíne szerint.

1. Az idetartozó névszók teljes tövű változatában a *v* előtt alsó nyelvallású rövid magánhangzó áll. E szavak módosult hangalakú csonka töve hosszú ó-ra, (ő-re, é-re) végződik, így a csonka tő : teljes tő váltakozás egyben hangszín- és időtartambeli váltakozást is jelent: CzechK. 64: *ho* : JókK. 30: *haun*; 1515: *Kygostho* (Oklsz.) : 1415: *Zydamthauafoka* (Oklsz.); MargL. 16: *zoo* : NagyszK. 9: *zauockal*; NádK. 322: *io* : 1529: *jaruawal* (MNy. 37: 277); 1533: *Lee* : 1418—1422: *lewesch* (Gl.); stb. Talán erdélyi, illetve dunántúli nyelvjárási jellegzetességet takarnak a következő adatok, melyekben nem mutatkozik a hangszínváltakozás, mivel bennük — valószínűleg a β hatására — az eredetibb *a*-ból *o* lett: 1507: *touanak* (NyIrK. 6: 186); 1527 k.: *zowath*, *jowara* (MNy. 37: 206).

Egy mozzanatában különbözik az eddig tárgyaltaktól néhány szó, a *hő* : *heves*-féle szavak töváltakozása, melyben a hangszín- és időtartambeli módosuláson kívül labialitás ~ illabialitás tekintetében is van eltérés: BécsiK. 169: *heu* : 268: *hëueitezëndic*. (A *v* előtti *e* alsó nyelvallású volta részben etimologikus okokból, részben a későbbi nyelvjárások alapján tehető fel.)

2. Az egy szótagú *v*-s tövek második típusában rendszerint középső nyelvallású rövid vokális a *v* előtti magánhangzó, míg a névszók módosult hangalakú csonka töve ó (~ú)-ra, ő (~ü)-re végződik, így időtartambeli változással jár együtt a töváltakozás: 1533: *őztöuerlo* (Gl.) : ErdyK. 510: *lowadat*; 1533: *kő* (Gl.) : NádK. 337: *kenkőues*; stb.

Az idetartozó névszók többségére jellemző, hogy módosult hangalakú csonka tövüknek van hosszú, felső nyelvallású magánhangzós párja is: 1533: *kő* ~ 1470: *kw* (Gl.); 1423: *Loorew* ~ 1408: *Lwmezee* (Oklsz.); stb. A felső nyelvallású magánhangzóra végződő csonka tövek többségükben ugyancsak a *v*-je előtt középső nyelvallású magánhangzót tartalmazó teljes tövel váltakoznak. Mivel azonos forrásból származó és ezt leghitelesebben illusztráló adatokat nagyon nehéz, sőt egyes esetekben lehetetlen lenne találni, ezúttal (és a későbbiekben is néhányszor) különböző források adatai szemléltetik a feltételezett váltakozást. A váltakozás ezekben az esetekben hangszínt és időtartamot egyaránt érint: 1470: *kw* : 1533: *Kőuekről* (Gl.); 1408: *Lwmezee* : 1462: *Lowas* (Oklsz.); stb. A kései ómagyar kor elején gyakrabban előfordulhatott a *lú* : *luvak*, *kű* : *küves* váltakozás: 1408: *Lwmezee* : 1507: *Lwos* (Oklsz.); 1409: *Feyerkw* : 1426: *Kwesgyolch* (Oklsz.); stb. A korszak folyamán azonban a toldalékos alakok töbelseji nyíltabb *o*-s, *ö*-s változata és a *ló*, *kő*-féle módosult hangalakú csonka tövű formák mind nagyobb teret hódíthattak, lassan kiszorítva a felső nyelvallású, *u*-s, *ü*-s teljes töveket és a hosszú *ú*-s, *ü*-s $\emptyset$ toldalékosokat.

Mivel a magánhangzók hosszúságát még a kései ómagyar korban sem jelölték forrásainkban, csak feltételezhető, hogy a *bő* szó *v*-s tövváltozata, a *lovak*, *köves*-félektől eltérően, esetleg már ekkor is hosszú *ő*-t tartalmazott a *v* előtt: BécsiK. 214: *bö* : 208: *bguqlkodnëc*. A jelenség magyarázatát valószínűleg a nominativusi alak analogikus hatása adja meg.

Ugyancsak hangjelölési problémák miatt nem dönthető el egyértelműen sok esetben, hogy a teljes tövű szóalak *v*-s vagy hiátusos alakban mutatkozik-e. Tekintettel arra, hogy éppen a *ló* : *lovat*, *kő* : *köves* tőtípus esetében a nyelv „nem sietett” a β (γ) korábbi kiesése nyomán keletkezett hangrést betölteni (l. a mai nyelvjárási *kües*-féle alakváltozatokat is), még a kései ómagyar korban is biztosan akadt jó néhány hiátusos forma: 1426: *Kwesgyolch*, 1485: *Fuestelek* (Oklsz.); 1507: *Lwos* (Oklsz.).

3. A harmadik csoportot alkotó szavak teljes tövében felső nyelvvállású magánhangzó előzi meg a *v*-t. Módosult hangalakú csonka tövek ugyancsak felső nyelvvállású, hosszú vokálisra (*ú, ű*-re) végződik.

E típuson belül szintén többféle töváltakozás jellemző a kései ómagyar korban is. Némelyik csonka *tő* magánhangzója (a hangjelölés bizonytalansága miatt: feltehetőleg) csak kiejtésének időtartamában különbözik a *v* előtti vokálistól: 1500 k.: *hvnjorfw* (Gl.): BécsiK. 136: *fiuèkrè*; BécsiK. 293: *mò* : 288: *mòuèt*; BécsiK. 124: *hù* : 85: *huuon*; stb. Ugyanezek a szavak azonban igen gyakran illabiális magánhangzót mutatnak teljes tövükben: 1435 k.: *fw* (fű) : 1490 k.: *fyueketh* (Gl.); 1520: *hÿw* (hű) : vö. 1560 k.: *hywen* (Gl.); BirkK. 4a: *mivnek* (műnek) : NádK. 322: *mivelkòdetòctòl*; 1512: *miueo* (MNY. 69: 229); stb. A labiális ~ illabiális váltakozás egyúttal időtartambeli változással is járhatott — bár például a *mű, hű*-féle szavak *v*-s, tövéghangzós tövváltozataiba feltehetőleg korán behatolt — legalábbis a nyelvterület egyes részein — a hosszú magánhangzós nominativus (*művel, mives, híven*). Az alapalak analogikus hatásán túl a nyúlásnak kedvező hangsúlyviszonyok is elősegítették a hosszú magánhangzós *v*-s alakváltozatok elterjedését. (Talán nyelvjárási sajátosságot tükröz a WinklK. 164: *mòuelkòdetiùh* adatában a magánhangzó hangszínbeli eltérése.)

Részben az illabiális ~ labiális váltakozást mutató tövek közé sorolható a *szű* is, melynek ugyan *v*-s és nem *v*-s változatában egyaránt az *ű* dominál a tárgyalt korszakban, egyes esetekben azonban az *i* hang is megmutakozik az első szótagban: BécsiK. 261: *zù*; TelK. 21: *zùuemtòl*; JókK. 4: *zÿueben*; de: ÉrsK. 28: „tòredelmel *zyu* embernek”, 30: „kemen *zyw* ember”; stb. A labiális és illabiális változatok egyaránt előfordulhattak a kései ómagyar korban; valószínűleg csak a későbbiek során dőlt el, hogy valamilyen szabályosságot kialakítva megmaradt-e a váltakozás (*hű* : *híven*), vagy valamelyik változat egyeduralomra került-e (*mű* : *művek*). Az utóbbi esetben az egyeduralom inkább csak néhány nyelvjárássra értendő, mivel a nyelvjárásokban és bizonyos stílusrétegekben a mai napig igen gazdagok a váltakozás lehetőségei.

Az idetartozó névszók — az összes többi *v* elemet tartalmazó szóhoz hasonlóan — egy β -t (γ -t) tartalmazó előzményből fejlődtek a XVI. sz. közepére kialakult formáig. A hangzóközi β (γ) kiesése nyomán keletkezett hiátus betöltése sok esetben még a kései ómagyar korban sem történt meg, illetve ha megtörtént, eszköze gyakran nem a *v*, hanem egyéb hiátustöltő hang (pl. *j*) volt: PeerK. 337: *zibonek*; ÉrsK. 28: *zyu* (szívű); 1527 k.: *mÿjelne* (MNY. 37: 206); 1529: *mÿjelijenk* (MNY. 37: 277); 1538: *mijelnij* (Gl.); stb. (A fenti adatok egy része valószínűleg valóban hiátust jelöl — nem hagyható azonban figyelmen kívül az, hogy a *v*-t, főleg *ű* és *i* után, gyakran nem jelölték a korszak írásbeliségében.) A hiátustöltő hangok váltakozása, illetve a hiátus betöltetlenül hagyása egyes nyelvjárásokban és stílusrétegekben ma sem ismeretlen jelenség.

A t ö b b s z ó t a g ú a k. — Olyan névszók tartoznak ebbe a csoportba, melyek módosult hangalakú csonka töve többnyire felső nyelvvállású (*u, ú, ű, ő*), esetleg középső nyelvvállású (*ó, ő, é*) magánhangzóra végződik, mely magánhangzó a *v*-s teljes töben egyáltalán nem jelenik meg: VirgK. 39: *keferw*; KazK. 79: *kefferòffegòmeth* (a töben mutatkozó *ò* hang nyelvjárási jellegzetesség (a *keserű* ~ *keserő* ~ *keseré*-féle alakváltozatok kialakulását l. I, 180–1); CzechK. 50: *keserweb*; TelK. 21: *keferues*; JordK. 387: *hamwban* : 1533:

Hanuas (Gl.); 1522: *Thotfallw* (MNYTK. 86. sz. 23) : 1404: *Jakabsyaianusfalva* (Oklsz.); 1405 k.: *kenw* 'könny' (Gl.); TelK. 19: *kónðben* : JókK. 41: *kenuezeffel*; BécsiK. 286: *kpnvèzètècbèn*; stb.

A több szótagú *v*-s tövek hangzóhiányossá válása többnyire a korai ómagyar korban zajlott le, bár néhány esetben a változás áthúzódhatott a kései ómagyar korra is. Ezt bizonyítja a TelK. 26: *kónðuet* adata is, mely a fejlődésnek egy korábbi fázisát tükrözi. Az ősmagyar—korai ómagyar β hangzóközi helyzetben vagy *v*-vé vált, vagy kiesett, de helyét a kései ómagyar korban többnyire már betöltötte a *v* hiátustöltő hang. Az eredetileg három szótagú $\beta > v$ -t tartalmazó névszók spiráns előtti magánhangzója a kétnyíltszótagos tendencia következtében kiesett (MargL. 16: *kevnvet*), így a TelK. adata megőrzött régiségnek, esetleg analógiás alakulatnak tekinthető.

A csonka tő : teljes tő váltakozás megvalósulásának módja. — A tövéghangzós és tövéghangzó nélküli változatot is mutató, alapalakjukban magánhangzóra végződő tövek közül a *v* elemet tartalmazók azok, melyekben leginkább nyomon követhetők a valódi teljes tőtől a módosult hangalakú csonka tőig vezető út fázisai.

A valódi teljes tő tövéghangzójának hangszíne a tőtől függ (alsó, esetleg középső nyelvvállású): BécsiK. 136: *fíuèkrè*; NádK. 337: *kenkòues*; ÉrdyK. 510: *lowadat*; TelK. 21: *zòuemtól*; stb.

Az átmeneti tövváltozatok mindegyike — a mássalhangzóra végződő névszókéhoz hasonló módon — megtalálható a *v*-s tövek körében. A tövéghangzó hajlama arra, hogy egy adott nyelvválásfokon egységesüljön bizonyos toldalékok előtt, azt jelzi, hogy a tövéghangzó úton van a toldalékhoz való teljes mértékű tapadás felé, bár még a tőtől sem szakadt el teljesen. Ilyen, egységesülő tövéghangzójú teljes tövek előzik meg a modális funkciójú *-n* határozóragot. A majdani *-an/-en* határozórag előtt a *v*-s tövek tövéghangzói is többnyire alsó nyelvvállásúak: 1456 k.: *beuen* (Gl.); KazK. 76: *hyuen*; stb., de a toldalékhoz való teljes mértékű és végérvényes vonódásukat a kései ómagyar korban egyelőre még akadályozza a nagyfokú ingadozás, a középső nyelvvállású véghangzós alakok megléte: BécsiK. 261: *bougn*.

Az ily módon zajló csonka tövvé válás akkor tekinthető végbementnek, ha a hajdani tövéghangzó olyan következetességgel és szinte kivétel nélkül mutatkozik egy adott nyelvválásfokon a meghatározott toldalékok előtt, hogy azt a nyelvi tudat már a formáns részeként érzékeli. A kései ómagyar korban ilyen toldalék a T/1. *-onk/-ènk ~ -ònk* birtokos személyjel: BécsiK. 130: *ziugncèl*; a T/3. *-ok/-èk ~ -òk* birtokos személyjel: BécsiK. 270: *louoc*, 261: *ziugncbèn*; PeerK. 339: *zawokkal*; és az *-on/-èn ~ -òn* helyhatározó rag: JókK. 30: *hauon*; 1538: *louon* (Gl.); stb., melyekben a csaknem egyöntetűen középső nyelvvállású magánhangzó a korábbi tövéghangzó teljes mértékű toldalékhoz vonódását jelzi.

A csonka tövvé válás másik módja az, hogy a tövéghangzó diftonguson keresztül egybeolvad az öt követő, magánhangzóval kezdődő vagy egy magánhangzóból álló toldalékkal. Az egybeolvadás első, diftongusos fázisában a tövéghangzó még felismerhető. Ilyen lappangó teljes tövet eredményez a kései ómagyar korban a mai *-ít* képző teljes tőhöz való csatlakozása. A kezdetben *-ýt* realizációjú formáns, tövéghangzóval történő kapcsolódása és a *ý* vokalizálódása után diftongust alkot a tövégi vokálissal (*bòvòit*, *bòvèit*), az utóbbi ily módon félíg elszakítva a tőtől. A diftongus hosszú monoftongussá válása a

tővéghangzó toldalékba olvadásának következő és egyben utolsó állomása. Az e fázisban lévő töveket már csonka tőnek érezhette a kései ómagyar kori nyelvi tudat is. Ilyenek nagy számban találhatók például az E/3. birtokos személyjel előtt: MargL. 9: „az ev kezŷ *mŷviert*”; 1519: *urthawa* (OkI Sz.); ÉrdyK. 510: *lowa*; stb., de más toldalékok előtt is (pl. -i, -ú/-ű melléknévképzők, -i birtoktöbbsítő jel).

A csonka tő : teljes tő váltakozás kialakult rendjét gyakran megzavarja az analógia. A nominativus erős hatása időnként „szabálytalan” tőváltozatokat hoz létre: JókK. 40: *kews*; BécsiK. 261: *halastoknac*; 1507: *toftol* (NyIrK. 6: 186); 1527 k.: *zom* (MNy. 37: 206); 1507: *tot* (NyIrK. 6: 186); MargL. 16: *zoot*; stb.

Többnyire az analógia eredménye az is, ha egy-egy szó többféle tőváltakozástípusba is beletartozik, pl.: *szű* : *szürek* ~ *szívek* stb.; de: *szív* : *szívek*, *szívet* stb.

Részben ugyancsak az analógia hatása, részben a nyelvnek a zavaró homonímia kiküszöbölését célzó törekvése irányította a mai köznyelvi *könny*, *könnyű* és *könyv* szavak fejlődését. Még a kései ómagyar korban sem különülnek el a szavak tőváltozatai a jelentések szerint: 1405 k.: *kenw* (Gl.) 'könny'; MünchK. 17vb: *koŋo* 'könnyű'; BécsiK. 300: *koŋo* 'könyv'; JókK. 85: *kewnueznŷ* 'könynyezni'; JókK. 155: *kewnuen* 'können'; 1533: *könue* 'könyve' (Gl.).

A *könyv* szó $\emptyset$ toldalékos alakja elvonással jöhetett létre a teljes tővű alakokból a *halak* típus analógiájára. Így fejlődött a 'könny' jelentésű szó is, de a későbbiek során *nyv* > *nny* hasonulással vagy a *v* kiesésével keletkezett alak (*könny*) sok nyelvjárásban fokozatosan háttérbe szorította az eredetibb, *v*-s alakot. Ugyancsak a homonímia megszüntetésének igénye vezethetett (egyéb tényezőkön kívül) a *könnyű* szó *v*-s változatának visszaszorulásához.

A j elemet tartalmazó tövek

A kései ómagyar kor elején e névszók egy részének módosult hangalakú csonka töve még diftongusra végződött. A kettőshangzó monoftongizálódása következtében a korszak végére már egyértelműen a hosszú *ú*-s (a diftongus kettirányú fejlődése nyomán egyes nyelvjárásokban esetleg *ó*-s) szóvég a jellemző: 1405 k.: *fagŷv* (Gl.); JókK. 83: *lassu*; BécsiK. 324: *boriv*; DöbrK. 189: *borio*; stb.

E szavak teljes tövében, illetve átmeneti tőváltozataiban a szóvégi hosszú *ú* (~*ó*) nincs jelen. Az *ú* nélküli változat leggyakrabban az E/3. birtokos személyjel előtt jelentkezik: MünchK. 49rb: *hoŷiaban*; NagyszK. 3: *fya*; de gyakori más toldalékok előtt is: -s nomen possessoris képző: 1481: *Faggyas* (OkI Sz.); 1526: *Boriasch* (MNy. 25: 150); 1533: *Gyapias* (Gl.); -m E/1. birtokos személyjel: BécsiK. 182: *gapiamat*; KazK. 79: *fyam*; -k többszjel: TelK. 15: *yfaknac*; -n határozórag: JókK. 44: *lofan*; stb.

Az *ú*-ra (*ó*-ra) végződő és a hangzóhiányos alakok kifejlődése a korai ómagyar korban zajlott le. Ugyancsak ott követhető nyomon az etimologikus, illetőleg analogikus *j* elemnek a teljes, illetve a csonka tőben való megjelenése. A kései ómagyar korban a *j* az összes tőváltozatban általános, olyannyira, hogy gyakran hasonul is az előtte álló mássalhangzóhoz: JókK. 83: *lassu*, 44: *lofan*; 1481: *Faggyas* (OkI Sz.); stb. (Másfelől azonban néhány szóalakban, nyelvjárási szinten máig nem történt meg a hasonulás; vö. nyj. *lasjú*, *hoszjú* stb.)

Korai ómagyar kori fejlődését tekintve is különleges eset a *fiú* szó, de a tárgyalt időszakban is eltér társaitól abban, hogy *j* elemét írásképe nem, csak kiejtése mutatja.

A csonka tő : teljes tő váltakozás megvalósulásának módja. — Általában valódi teljes tő áll az ősi, egy mássalhangzóból álló toldalékok előtt: -s melléknévképző: 1533: *Gyapias* (Gl.); -m E/1. birtokos személyjel: 1507: *fyjannak* (NyIrK. 6: 187); -d E/2. birtokos személyjel: ÉrsK. 30: *fyadnak*; -k többesjel: TelK. 20: *firfiackal*; -t tárgyrag: BécsiK. 181: *fiat*; stb.

Módosult hangalakú csonka tő előzi meg a testesebb toldalékokat: ÉrdyK. 509: *ffywnak*; TelK. 14: *firfiuhoz*; stb.

Valamennyi átmeneti tőváltozat megmutatkozik a *borjú* : *borjas* tőtípusban is, bár nem mindegyik dokumentálható egyformán gazdagon. Minden bizonynyal létezett a lappangó teljes tő (*hosszēit, lassēit*). A tővéghangzó toldalékba olvadásával keletkezett csonka tőre számos példát adnak pl. az E/3. birtokos személyjeles alakok: MünchK. 49rb: *hožiaban*; ÉrsK. 29: *attyamfya*; stb. Valószínűleg egységesülő tővéghangzójú teljes tő jelentkezik az -n módhatározó rag előtt: JókK. 44: *lofan*. A tővéghangzó teljes mértékű toldalékhoz vonódását reprezentálja az -ok/-ēk~ -ök T/3. birtokos személyjeles névszó: KulcsK. 263: „w *fyokath*”.

Természetesen az analógia, mely a korai időkben is jelentős tényező volt a *borjú* : *borjas*-féle tőváltakozás kialakításában, a kései ómagyar korban is sok „szabálytalan” változatot eredményez. Valószínűleg az alapalaknak a paradigmába való behatolását jelzik az ilyenféle, sokszor párhuzamosan együtt élő változatok: BécsiK. 182: *gapiumat* : *gapiamat*; ÉrdyK. 510: *ffywt* : BécsiK. 181: *fiat*; 1507: *Borjys* (NyIrK. 6: 187) : 1526: *Boriasch* (MNY. 25: 150); stb. (Néhány szó esetében a két alakváltozat a későbbiek során különböző jelentéssel állandósult a köznyelvben: pl. *gyapjüm* ~ *gyapjam*, *borjúja* ~ *borja* stb.)

Az *ajtó* : *ajtaja*, *mező* : *mezeje* típus

E névszótő-csoport tagjai csak néhány meghatározott toldalék előtt mutatják *j* elemet tartalmazó tövüket, egyébként magánhangzóra végződő egyalakú tőként viselkednek: NádK. 329: *erő*; MargL. 15: *erertelen*; CzechK. 49: *erőssege*; 1512: *Eztendoben* (MNY. 69: 229); TelK. 16: *eztendős*; KazK. 79: *eztendőtül*; stb. A *j*-s tőváltozathoz kapcsolódó toldalékok közül a legfontosabbak a következők: -i és -ű/-ű (-ó/-ő) melléknévképzők (a *j* sok esetben csak a kiejtésben mutatkozik): BécsiK. 254: *èztendēy*; JordK. 59: *mezej*; 1529: *erdey* (OklSz.); BécsiK. 114: *idejēneč* (idejűnek); az E/3. birtokos személyjel: JókK. 44: *erejjeuel*; BécsiK. 59: *vèzzēienč* (vesszejének), 59: *aitaia*, 233: *koporfaiuaual*; NagyszK. 2: *teteyeből*; TelK. 15: *ydeye*; stb.; és — bár az írásképe nem tükrözi a *j*-t — *ig*, *-iglen* határozórag: MargL. 6: *jdejjlen*; NagyszK. 3: *eztendeig*; TelK. 17: *eztendeiglen*; 1527 k.: *jdejjgh* (MNY. 37: 206); stb.

A *j*-s tőhöz kapcsolódó toldalékok jellege kapcsán fölmerül az a kérdés, hogy a *j* hang a tőhöz vagy a formánshoz tartozik-e inkább. (Az egész problémakör tárgyalását l. I, 184.)

A tőtípus tárgyalásakor — bizonyos fokig eltérő viselkedésük miatt — célszerű a palatális és a veláris hangrendű névszókat külön-külön vizsgálni.

1. A palatális névszók módosult hangalakú csonka töve korábban *ëü* diftongusra végződött. A diftongus — a veláris névszóknál éppúgy, mint a palatálisoknál — többféle előzményre megy vissza. A tövek nagy része relatív tő, főnevesült melléknévi igenév, kettőshangzójuk voltaképpen igenévképző: *mezëü*, *erdëü*, *tetëü* stb. Más részük jövevényszó, melyekben az átadó nyelv egykori vokalizálódott spiránsa alkotja a diftongus utótagját: pl. *disznou*. Vannak a csoportban ősi szavak is, melyek szintén spiránsos előzményből fejlődtek: pl. *fëü*. A kései ómagyar korban abszolút és relatív tövek viselkedésében nincs különbség, így a továbbiakban sem szükséges különválasztásuk. Az *ëü* kettőshangzó korábban többféleképpen monoftongizálódott: *ö*-vé, *ü*-vé, illetve *ei*-n keresztül *é*-vé, és ennek megfelelően egy-egy szónak több alakváltozata is kialakulhatott, bár ez csak feltételezhető, mivel nem mindegyik tőváltakozás-típus dokumentálható azonos forrásból: BécsiK. 204: *zolo* ~ 1500 k.: *Ebzewle* (MNY. 21: 141); BécsiK. 250: *mëzo* ~ 1405 k.: *mezw*, *meze* (Gl.); BécsiK. 117: *zëplo* ~ 1456 k.: *zeplu*, *zeple* (Gl.); JordK. 93: *zëplöf* ~ KulcsK. 263: *zeplefwle*; stb. A többféle nominativus többféle tőváltakozást tett lehetővé. Egyfelől egy *mezö* : *mezeje*-félét: 1533: *Mezö* (Gl.) : BécsiK. 6: *mëzeien*; BécsiK. 164: *ödo* : 196: *idëig*; stb., másfelől egy *mezé* : *mezeje*-félét: 1405 k.: *meze* (Gl.) : BécsiK. 11: *mëzeien*; 1456 k.: *jde* (Gl.) : LobkK. 237: *ideiglen*; 1456 k.: *eztende* (Gl.) : BécsiK. 154: *ëztëndëie*; stb.; sőt előfordulhatott *mezü* : *mezeje*, *mezei*-féle váltakozás is: 1405 k.: *mezw* (Gl.) : JordK. 59: *mezej* — ez utóbbi ritkábban, mint az első kettő.

2. A veláris névszók módosult hangalakú csonka tövének *ou* diftongusa *ó*-vá fejlődött: 1405 k.: *dizno* (Gl.); BécsiK. 255: *biro*; 1435 k.: *ajto* (Gl.); stb. A *γ* esetleges *i*-s vokalizációja következtében a korai ómagyar korban valószínűleg kialakultak hosszú *á*-ra végződő módosult hangalakú csonka tövek is (*birá*, *diszná*, *ajta*), de ezek gyorsan eltűntek, és a kései ómagyar korban nominativusi formában már nemigen fordultak elő; esetleg megrövidült formában néhány helynévben, mint *Nagyajta*, *Diszna*, *Disznajó*; 1319: *Gyznoyo* (Csánki 5: 699). A tárgyalt korszakban a veláris tövek esetében ily módon csak egyféle tőváltakozással kell számolni: 1435 k.: *ajto* (Gl.) : JókK. 43: *aytajan*; BécsiK. 255: *biro* : ÉrsK. 41: *byraya*; stb.

A csonka tő : teljes tő váltakozás megvalósulásának módja. — Valódi teljes töről e tőtípus esetében nem lehet szó. Az ősi, egyelemű toldalékok és a testesebb toldalékok egyaránt a névszók módosult hangalakú csonka tövéhez járulnak: KazK. 70: *zillektul* (szüléktől); KulcsK. 263: *zeplefwle*; 1456 k.: *zepletelen* (Gl.); stb.

Az átmeneti tőváltozatokat túlnyomórészt a tövéghangzó toldalékba olvasásával keletkezett csonka tövek képviselik: BécsiK. 59: *vëzzëien* (vesszejének); 1529: *erdey* (Oklsz.); stb. Néhány szó esetében előfordulhat a tövéghangzó toldalékhoz vonódásával keletkezett csonka tő is, mint a következő T/3. birtokos személyjeles adatban: BécsiK. 17: *ëzëiec*.

A csonka tő : teljes tő váltakozást valamennyire is mutató, magánhangzóra végződő tőtípusok közül az *ajtó* : *ajtaja*, *mező* : *mezeje* típus az, melyben az analógia (elsősorban az alapalak analógiája) a leginkább fellazította a tőváltakozás eredetileg minden bizonnyal szigorúbb rendjét: BécsiK. 17: *ëzëiec* : SzékK. 17: *erőyók*; JókK. 43: *aytajan* : CzechK. 55: *ajtoja*; 1512: *zewlejt* (MNY. 69: 229) : BécsiK. 183: *zölqiet*; BécsiK. 215: *mëzëiebën* : 13: *mëzëizë*;

BécsiK. 196: *idëig* : 151: *ôdpiglën*; stb. A nominativus máig erősen hat a toldalékos alakokra, melynek következtében a *mezô* : *mezeje* tótípus egyre inkább az egyalakúság felé halad, egyre kevésbé őrizve a hajdan erőteljesen megvalósuló csonka tő : teljes tő váltakozás emlékét.

Az *ô*-t *á*-val, az *ô*-t *é*-vel váltakoztató tövek (*bíró* : *bírák*)

Néhány, módosult hangalakú csonka tövében korábban diftongusra, a kései ómagyar korban hosszú *ô*, *ô*-re végződő névszó bizonyos toldalékok előtt az *ô* helyett *á*-t, az *ô* helyett *é*-t mutat a tövében: BécsiK. 255: *biro*, 1: *bizonac* : 1: *bizac*, 216: *bírat*; BécsiK. 81: *zomozo* : MünchK. 25rb: *žomozun*; ÉrdyK. 511: *meltonak*; KazK. 74: *melto* : BécsiK. 85: *mëltan*; NádK. 316: *meltan*; stb.

A váltakozás magyarázata részben ősmagyar, korai ómagyar hangváltozásokban rejlik: a hangzóközi spiráns kiesése nyomán keletkezett hiátus egy sajátos feloldási módjának eredménye a *bírák*-féle alak (l. I, 186).

A tőváltakozás kialakulását azonban valószínűleg segítette egy másféle hangváltozási folyamat is. A *bíró*, *idő*-féle szavak korábbi spiránsos előzménye többféleképpen is diftongizálódhatott, illetve később monoftongizálódhatott, melynek következtében létrejöttek a *bírá*, és főként az *idé* alakváltozatok (l. még 263—4). Ezek *ø* toldalékos formában gyorsan eltűntek (velárisok) vagy erősen visszaszorultak (palatálisok), bizonyos toldalékok előtt azonban megőrződtek: *bírá*-k, *idé*-n, *diá*-s; vö. *Gyenesdiás* helynév, 1423: *Dyaswelgh* (OklSz.) stb. A két, különböző kiindulású folyamat, végeredményük azonos lévén, erősítette egymást, és a tárgyalt alakok fennmaradásához vezetett.

Ez a tőváltakozás már a kései ómagyar korban is viszonylag ritka lehetett. Mutatja ezt az is, hogy az *á*-s, *é*-s formák gyakran váltakozhatnak az *ô*-s, *ô*-s formákkal: *bírók* ~ *bírák*, *bíró*t ~ *bírá*t stb. A különböző alakváltozatok időnként különböző jelentést is hordoznak: *mëltó* és *mëltán*, *időtlen* és *idétlen* stb. Azok az *á*-s, *é*-s szóalakok azonban, amelyek önálló funkciót nem kaptak, lassan visszaszorultak vagy teljesen eltűntek (pl. *szomorán*).

A *bíró*, *idő*-féle módosult hangalakú csonka tövel nem áll szemben valódi teljes tő ebben a tőváltakozás-típusban, és ugyanígy hiányoznak az átmeneti tőváltozatok is. A magánhangzóra végződő tövek e csoportjában — sajátos fejlődésük folytán — nem alakult ki a csonka tő : teljes tő szembenállás.

A csonka tő : teljes tő váltakozása a kései ómagyar kori névszótövekben

A tőváltakozások különféle módjai már a korai ómagyar kor végére kialakultak, és lényegében változatlanok maradtak a kései ómagyar kor végéig.

Csonka tő : teljes tő váltakozás továbbra sem jellemzi az egyalakú, rövid magánhangzóra (*házi* : *házit*) és az egyalakú, hosszú magánhangzóra (*háború* : *háborút*) végződő töveket. Másféle szembenállás mutatkozik a tővégi időtartamot váltakoztató töveknél (*alma* : *almát*) és az *ô*-t *á*-val, *ô*-t *é*-vel váltakoztatóknál (*idő* : *idén*).

A tővéghangzó megléte vagy hiánya a többi névszótő esetében már a tőváltakozást befolyásoló tényező.

Ősi, egyelemű, egy mássalhangzóból álló toldalékok előtt valódi teljes tő mutatkozik néhány névszótó-típusnál: mássalhangzóra végződő tövek (*vára-k*, *vize-t*, *barmo-t*), *h*-ra végződő tövek (*méhe-t*), *v* elemet tartalmazó tövek (*feny-ves*), *j* elemet tartalmazó tőtípus (*borja-k*).

Az átmeneti tőváltozatok közül az egységesülő tővéghangzójú teljes tő megtalálható a mássalhangzóra végződő tövek (*szép-e-n*), a *v* elemet tartalmazó tövek (*hiv-e-n*), a *j* elemet tartalmazó tőtípus (*lasj-a-n*), és valószínűleg a *h*-ra végződő tövek körében. A tővéghangzó toldalékhoz vonódásával keletkezett csonka tőváltozat kimutatható a mássalhangzóra végződő töveknél (*hal-on*), a *h*-ra végződő töveknél (*méh-ën*) és a *v* elemet tartalmazó töveknél (*lov-on*).

A kései ómagyar korban van lappangó teljes tő. A mai *-it* képző előzménye az előtte álló névszó teljes tövéhez kapcsolódik, annak tővéghangzójával diftongust alkotva. Ilyen alakulatok keletkezése nyomon követhető a következő tőtípusokban: mássalhangzóra végződő tövek (*bátor-ëi-t*), *h*-ra végződő tövek (*düh-ëi-t*), *v* elemet tartalmazó tövek (*böv-öi-t*), a *j* elemet tartalmazó tőtípus (*lass-ëi-t*). A csonka tövűvé válás következő fázisát, a tővéghangzónak a toldalékba való beleolvadását reprezentálják az előbbi tőtípusok ilyen alakjai mint: *vize*, *dühe*, *lova*, *borja* (és esetleg a *mező* : *mezeje* tőtípus *mezejű* alakja).

Valódi csonka töről csak a mássalhangzóra végződő tőtípus esetében beszélhetünk: *víz-nek*. A *h*-s tövek esetében ugyan írásban szintén megvan ez a tőváltozat (*cseh-től*, *méh-nek*), de a kiejtésben jó néhány esetben csak a tovább csonkult tő hangozhatott feltehetőleg már a kései ómagyar kor végi beszélő ajkán is.

A valódi csonka töéhez hasonló morfeumatikai helyzetben módosult hangalakú csonka tő áll a többi tőtípus esetében: *ló-nak*, *borjú-val*, *mező-ben*.

A névszótövek a kései ómagyar kor végén

A tárgyalt korszak végére tisztán különváltak azok a tőtípusok, melyek ezt a tendenciát mutatták már a korai ómagyar korban is. (L. „A névszótó-típusok fejlődése a kései ómagyar kor végéig” c. táblázatot a kötet végén.)

Az már az egyes tőtípusokat részletesen tárgyaló részekből is kiderült, hogy a tényleges kései ómagyar kor végi helyzet bonyolultabb a táblázatban jelzetténél. Ennek oka kettős.

Egyfelől szórványosan előfordulhatott, hogy a biztos pozícióba került új tőtípus mellett elő-előbukkant még előzménye is, és így egy darabig párhuzamosan élt együtt a kettő. Ilyen lehetett a hosszú magánhangzóra végződő tövek (*szomorú*, *kő*, *mező*) korábbi, diftongusos formája (*szomorou*, *kēu*, *mezēu*).

Másfelől a kialakult tőtípusok analogikusan gyakran hatottak egymásra, sőt egy-egy névszó egyszerre több típusba is tartozhatott: pl. az *idő* szó bizonyos esetekben a *mező* : *mezeje*-féle tőtípus jellegzetességeit mutatja (*idő* : *ideje*), más toldalékok előtt azonban az *ó-t á*-val, *ó-t é*-vel váltakoztató névszótó-csoport tagjaként jelentkezik (*idő* : *idén*).

A kötet végi táblázat azt próbálja meg nyomon követni, hogy hogyan vezetett a névszótövek útja a két ómagyar kori alaptípustól a kései ómagyar

kor végére kialakult „családfáig”. Bár az egyes típusok képviselőinek nagyobb számban való megjelenése csak nagyon bizonytalan és hozzávetőlegesen megadható időszakokhoz köthető, az áttekinthetőség érdekében mégis szükségesnek látszott a feltételezett időszak megadása.

A kötet végén található táblázatban a kettős nyilak azt jelzik, hogy hogyan fejlődik az egyik tőtípus a másikkól. A sima egyenes vonalak az egyes nagy típusokon belül párhuzamosan meglévő kisebb alcsoportokat kötik össze, azt érzékeltetvén, hogy bár a csoportok bizonyos szempontból összetartoznak, el is térnek egymástól töváltakozás vagy többelseji viselkedés szempontjából. A *h*-s változatú töveket — laza kapcsolatukat érzékeltetvén — csak szaggatott vonal köti össze a mássalhangzóra végződőkkel.

Irodalom

Általánosan felhasznált művek: INOTAY, TelK.; NYÍRI, WinklK.; GYÖRKE: MNy. 39: 111–33, 176–95; BÁRCZI, TihAl., Szótöv., Htört., HB.; B. LÖRINCZY, KTSz. 80–6; MÉSZÖLY, ÓmSzöv.; D. BARTHA, Szóképz.; IMRE, SzabV. 154–64; KÁROLY, BécsiK.; BENKŐ, ÁrpSzöv. 122–78. — A kérdés leíró nyelvtani hátteréről: GYÖRKE: MNyTK. 67. sz.; KÁROLY: MMNyR. 1: 321–31; PAPP F.—JÁNOSKA: MNy. 63: 140–2; ELEKFI: MNy. 68: 303–9. — A tövéghangzóról, a tövéghangzó és a toldalék viszonyáról: SIMONYI: Nyr. 10: 366–76; GOMBÓCZ: MNy. 5: 393–5, 23: 119–27; SZINNYEI: NyK. 34: 1–11; MELICH: AkÉrt. 1910: 181–91; LOSONCZI: MNy. 17: 94–9, NyK. 46: 242–86, 402–6, 438–40; LAKÓ: MNy. 29: 171–7; KNIEZSA: MNy. 39: 1–12; D. BARTHA: MNy. 54: 233–6; NytdÉrt. 42. sz.: KUBÍNYI: MNy. 54: 213–32, 57: 337; VELCSOVNÉ: NéprNytud. 5–6: 16–8; GÁLFY: MNy. 59: 439–45; PAPP: NytdÉrt. 40. sz. 288–95; ELEKFI: SzótTan. 258–62; KÁZMÉR: NytdÉrt. 58. sz. 121–5. — Az egyes tőtípusokról: TÖMLŐ: Nyr. 14: 303–4; BALASSA: NyK. 24: 276–86; SZINNYEI: MNy. 22: 229–33; MÉSZÖLY: MNy. 24: 28–34, 273–5; VÉGH: MNy. 4: 380–404, MNy. 51: 252–8; GÁLFY: MNy. 4: 95–145; D. BARTHA: Pais-Eiml. 133–9; IMRE: MNy. 56: 445–50; BÁRCZI: MNy. 66: 326–7; KÁZMÉR, Falu; NYÍRI: NéprNytud. 22–23: 23–46. — A nyelvjárási vonatkozásokról, analogikus hatásokról: — SIMONYI: Nyr. 16: 241–9; HORGER, Nyj. 108–12; VÉGH: MNy. 50: 252–8; A. KÖVESI: MNy. 4: 69–79; MÁRTON: MNy. 16: 11–6; IMRE, MNyRendsz. 302–6; PENAVIN: NytdÉrt. 79. sz.

A NÉVSZÓKÉPZÉS

Írta: SZEGFŰ MÁRIA

Keletkezéstörténeti és alaki kérdések

Új elemek a névszóképzők rendszerében

A kései ómagyar kor nyelvemlékeinek adatai alapján élénk táruló igen gazdag névszóképző-rendszer tagjainak túlnyomó része már az előző korszakokban is a szóalkotás rendelkezésére állt. A kései ómagyar korban keletkező néhány képző és képzőbokor tovább árnyalja, színesíti a már eddig is számos elemet magába foglaló képzőállományt.

Korszakunkban a deverbális és denominális köznevek, valamint a tulajdonnevek létrehozásában közreműködő képzők száma együttesen mintegy hússzal gyarapodott. Az új formánsok kialakulásának útját követve a képzők keletkezésének valamennyi lehetséges módjával találkozunk. Legtöbbjük a fiatalabb formánsokra jellemző módon jött létre: azonos vagy különböző funkciójú elemi képzők bokorra tapadásával (-cska/-cske, -dad/-ded, illetve -atos/-etës, -hatatlan/-hetetlen, -lat/-let, -ös/-øs, -ságos/-ségës, -ságú/-ségű, -zat/-zet). Meglepően nagyarányú — mind a névszóképzők korábbi rendszerével, mind az igeképzők állományával összehasonlítva a kései ómagyar kor végéig — az önálló szavak képzővé válása (-beli, -fi, -né, valamint a képzőszerű utótagként értékelhető -féle és -nemű). A jelenség hátterében többféle ok húzódik meg: a -fi és a -né esetében korábban összetett szó fejezte ki a személyek közötti ilyen jellegű kapcsolatokat (*Istvánfia*, illetve *Pálneje*), s a használat elterjedése, gyakorisága idézte elő az összetett szavak második tagjának képzővé válását. Végeredményben tehát a társadalmi viszonyok fejlődése hívta életre e két formánsunkat. Egészen más indíttatású a -beli, a -féle és a -nemű, amelyek ebben a korban még igen közel állnak az összetételi utótagokhoz, a -féle és a -nemű funkciója pedig részben még csak stilisztikai: a korszak írásbeliségére jellemző testesítés a feladata (részletesen l. 274—7). Mint láttuk, az önálló szavak viszonylag nagyarányú morfológiai átértékelődése a korszak különböző sajátosságaira vezethető vissza, a képzők keletkezésében a későbbiekben nem növekszik ilyen mértékben a szerepe. Megfigyelhetjük még más típusú toldalék átértékelődését (-ë ~ -i patronymicum-képző), a morfémahatár eltolódását (-si), valamint egyedi körülmények között létrejött formánsok is jelentkeznek (-i, -ika/-ike kicsinyítő és becéző képző).

Köszavak képzésében részt vevő új elemek

A kései ómagyar korban keletkezett deverbális névszóképzők

Mindössze négy újonnan alakult képző és képzőbokor tartozik ide: a *-cs*, a *-hatatlan/-hetetlen*, az *-ós/-ös* és a deverbális mellett denominális szerepben is kimutatható *-atos/-etős*.

A) A kései ómagyar kortól dokumentálhatók deverbális *-cs* képzővel alakult származékszavak: 1395 k.: *vacharch* (Gl.); DomK. 25: *zalmatekerchet* (vö. *tekercs*). A képző eredetét nem tudjuk kétséget kizáróan megállapítani. Valószínű, hogy a deverbális *-s* (*lakos, piros, tilos* stb.) hangtani változatát kereshetjük benne, így végső soron ősi eredetű lehet. Az *-s* alakú képzők affrikálódása nem szokatlan: a gyakorító *-s* (a *-csol/-csől/-csől* képzőbokorban), a deverbális *-ás/-és* (*forgács, kujács* stb.), a kicsinyítő-becéző *-s* (*kövecs; Andics; stb.*) egyaránt kimutatható ilyen változatban. A deverbális *-s* és *-cs* kapcsolatát csupán a *-cs* képzős derivátumok késői megjelenése kérdőjelezheti meg. Ez a körülmény azonban önmagában nem cáfolja feltevésünket, mivel a szóban levő származékszavak igen csekély számát tekintve, véletlen is lehet.

Szembetűnő, hogy a *-cs* képző minden származékszóban azonos hangalaki — morfológiai felépítésű: két szótagú, *-r* képzős alapszavakhoz kapcsolódik, s mindig nomen acti értelmű főneveket alkot. Ennek alapján elképzelhető, hogy az *-s* és *-cs* szétválását a párhuzamos alak- és funkcióhasadás egyik esetének tekinthetjük, amely bizonyára még az ósmagyar korba nyúlik vissza.

Kevésbé tartjuk valószínűnek, hogy a vizsgált képzőben egy alapnyelvi *-cs* (< *-tš*) egyenes folytatását láthatjuk. Ennek a képző említett igen szűk működési keretei (mind az alapszavak, mind a keletkezett származékszavak felől) határozottan ellentmondanak.

B) A különböző funkciójú elemekből álló *-hatatlan/-hetetlen* viszonylag kevés származékban mutatkozik biztosan képzőbokorként. Mindkét tagja: a *-hat/-het* és az *-atlan/-etlen* nagyon gyakori, szinte korlátlan produktivitású formáns, lehetséges, hogy éppen ez akadályozta meg a belőlük létrejött képzőbokor szélesebb körű használatát. Önálló képzők kapcsolataknak számtalan adatban fordulnak elő: JókK. 63: *meg feythetetlen*; BécsiK. 42: *tözhétetlen*; 1456 k.: *kerthetetlen* (Gl.); stb. Bokorra válásuk nem járt együtt a jelentésmódosító szerep változásával, mindkét tag jelentése világosan érezhető maradt. Az alapszavak vizsgálatától sem várhatunk segítséget arra nézve, hogy utánuk két önálló képző vagy már egységes képzőbokor következik-e, hiszen a *-hat/-het* kapcsolódásában semmi kötöttség nincs. A továbbképzett vagy bokorral alakult származékok szétválasztásához csupán néhány szemantikai sajátosság nyújt fogódzót. A két önálló képzőt tartalmazó szavak ellentétes értelmű párhait az *-atlan/-etlen* antonim megfelelőjének használatával — a *-hat/-het* meghagyásával — alkotjuk: *menthetetlen* : *menthető*, *mérhetetlen* : *mérhető*, *számlálhatatlan* : *számlálható* stb. Ezzel szemben a képzőbokorral alakult szavak antonimáit a *-hat/-het* nélküli alapszóból hozzuk létre: *halhatatlan* : *halandó*, *nyughatatlan* : *nyugodt*. Szembetűnő, hogy a képzőbokornak értékelhető adatokban az alapige szinte kivétel nélkül intranzitív: CornK. 28v: *meg hayolthatatlanul*; SándK. 18: *neg* [1] *faaradhatatlan*; TelK. 121: *meg fonnathatatlan*; stb. E származékok jelentése általában: 'az alapigével kifejezett cselekvés semmilyen körülmények között nem megy végbe', tehát némileg nyomatékosabb, mint a továbbképzett szavaké, amelyek 'az alapigével jelölt cselekvést nem lehet

megtenni' értelműek, s többnyire tranzitív igéből jöttek létre (példákat l. fent). Ugyancsak az egységes képzőbokr jelenlétét tehetjük fel néhány olyan melléknévben, amelyek — azon túl, hogy a fenti kritériumoknak is megfelelnek — jelentésspecializáció eredményeképpen 'állandó, jellemző tulajdonság' értelművé váltak: JóK. 151: *telhetetlen*; 1460 k.: *njúkhattathlanssagawal* (Gl.); 1495 k.: *alhattalanna* (vö. áll) (MNY. 6: 23); ÉrdyK. 511: *halhatatlan*. Ezek között akad olyan is, amelynek nincs antonim párja (*telhetetlen*), illetve egészen sajátosan alakul (*állhatatlan* : *állhatatos*, l. az *-atos/-etős* képzőnél). Ez arra utalhat, hogy a jelentés említett módosulása korán bekövetkezhetett; talán ennek a következménye az is, hogy ezek a származékszavak nem vesznek fel igekötőt.

Más megítélést kíván az ilyen felépítésű derivátumok egy jól elhatárolható csoportja. Ezekben a *-hat/-het* eredeti, önálló szói 'képes vmire' értelemben jelenik meg, s ennek tagadására szolgál a fosztóképző: 1470: *mozdolphattalan-sag* (Gl.); TelK. 135: *tanulhatatlanfaga* 'tanulásra való képtelenség'; 1530: *fűzethetlenségnek mýattha* (MNY. 37: 351); stb. A képzők jól érzékelhető önálló funkciója miatt ezeket inkább továbbképzett alakoknak minősíthetjük, annak ellenére, hogy az antonimákról mondtak alapján képzőbokrót tartalmaznak.

Kétségtelenül képzőbokorként kapcsolódott a *-hatalan/-hetetlen* néhány névszói alapszóhoz: 1500–1533 k.: *veghetetlen* (MNY. 72: 502); NagyszK. 107: *mertekhetetlen*. Ezek analógiás képzéseknek tekinthetők, denominális funkcióban nem terjedt el a formáns használata. Ezekben a származékokban a képzőbokr jelentése a fosztóképzőével azonos, a *-hat/-het* csupán stilisztikai, szótestnövelő szerepben van jelen.

C) A folyamatos melléknévi igenév *-ó/-ő* képzője és az *-s* denominális névszóképző alkotja a 'szokásos, állandó tulajdonság' értelmet hordozó *-ós/-ős* képzőbokrót. Ennek a jelentésnek korábban nem volt széles körben produktív kifejezőeszköze, az új formánszt tehát funkcionális szükséglet termelte ki. Alkotóelemei közül az *-ó/-ő* nomen agentis-képzőként van jelen, ám általában az aktualizált cselekvés végrehajtóját jelöli: *tekergő* 'aki v. ami (éppen most) tekereg'. Az alapigében meghatározott cselekvés szokásos, állandó tulajdonsággá válásának kifejezése az 'ellátottság' értelmű *-s* használatával érhető el: *tekergős* 'akinek v. aminek az a jellemző vonása, hogy tekereg'.

Az *-ós/-ős* képzőbokorral alakult származékszavak a kései ómagyar kor kezdetétől adathatók: 1398: *Ziuos* szn. (Oklsz.); MünchK. 62vb: *adofi*; 1441: *ffogosch* szn. (MNY. 10: 183); FestK. 399: *tekerges* (tekergős); stb.

Mivel nyelvelméleinkben a képzőbokr használatának fokozatos terjedése szemléletesen tükröződik, megalapozottnak látszik az a feltevésünk, hogy kialakulása nemigen tehető a kései ómagyar kort megelőző időkre.

D) Két igen gyakori és produktív képző: a deverbális nomenképző *-at/-et* (nomen actionis szerepben) és a denominális nomenképző *-s* (ellátottság kifejezőjeként) alkotja az *-atos/-etős* képzőbokrót. A bokorra válás alapját és lehetőségét a nagy mennyiségű *-at/-et* képzős főnév *-s*-sel továbbképzett származéka teremtette meg: JóK. 157: *banatos*; 1456 k.: *becheletes* (Gl.); FestK. 200: *alazaatosydnak*; stb. Az ilyen típusú derivátumokat *-ság/-ség* képzővel ellátva sok esetben az *-at/-et* képzős főnévével azonos értelmű szavak keletkeztek: JóK. 55: *gyacorlatoffagara*; ÉrdyK. 60: *gyalazatoffaag*, 510: *tyztöleteffseegre*; stb. Ezekben az *-s*-nek tehát nincs, nem érezhető a funkciója, mint testesítő elemet az *-at/-et*-hez vonhatták. Hasonló folyamat játszódhatott le néhány olyan névszóban, amelyben az *-at/-et* + *-s* denominális igéhez járult: BécsiK.

146: *könvèzetes*, 167: *vegèzetes*; 1456 k.: *hasznalatos* (Gl.); stb. Itt viszont az -s őrizte meg szerepét, s az -at/-et (a megelőző igeképzővel együtt) bizonyul testesítőnek, a származékok jelentése az alapnévszó + -s képzőével egyezik meg (*könnyezetes* 'könnyes', *vegezetes* 'véges', *hasznalatos* 'hasznos'). E két típus alakíthatta ki az -atos/-etős képzőbokrot 'fokozott mérték, nagyítás' jelentéssel.

A deverbális származékokat elemezve nehéz határozottan elkülöníteni a továbbképzéssel vagy a képzőbokkal létrejöttteket, mivel az -at/-et produktivitása ebben a korszakban nomen actionis funkcióban szinte korlátlan, csaknem mindig kimutatható önállóan is a vele alakult derivátum, s ha akad is egy-két kivétel, az adat hiánya nem jelenti azt, hogy nem is létezett ilyen. A képzések jelentésének vizsgálata nyújtott támpontot az állásfoglalásban: eszerint a következő szavakban valószínűleg a fokozást is jelölő -atos/-etős képzőbokor mutatkozik: JókK. 39: *kedueletest*; SzabV.: *syeteteffegwel*; MargL. 9: *zenvedetesseget*; l. még *hervadatos*, *örvendetes*, *rothadatos*, *szeretetes*.

Az -atos/-etős megjelenése névszói alapszavakon kétségtelenné teszi, hogy képzőbokorként működik (az -at/-et nem járulhat névszóhoz). Különös, hogy elsősorban -alom/-elēm képzős főnevekhez kapcsolódik: BirkK. 3b: *zorgalmatofok*; DebrK. 218: *fertelmetes*; CzechK. 41: *zerelmetos*; l. még *alkalmatos*, *figyelmetes*. Más jellegű alapszón is kimutatható: MünchK. 86va: *kellēmetes*; CzechK. 95: *elevenetos*; PozsK. 23: *keferwetes*; TihK. 109: *órōmetōssōn*.

Elképzelhető, hogy a tárgyalt képzőbokor l-lel bővült formájával találkozunk a JókK. 40: *Dragalatos* : *carissimi* és a NagyszK. 4: *keñületős* (vö. *könny*) adatában. Az újabb mássalhangzó használatát a magánhangzós szóvég indokolhatja, eredetében pedig a deverbális származékokban gyakori igeképző lehet: 1456 k.: *kenerelatesen* (Gl.); 1490—1510: *hassonlatus* (MNY. 7: 196); VirgK. 43—4: *vtalatos*; stb.

Valószínűleg az -atos/-etős jelenlétével, illetve analógiás hatásával számolhatunk az állhatatos melléknév végződésében is: JókK. 3: *alhatatofsnak*. A szóalak az állhatatlan antonimája, amely a -hatatlan/-hetetlen képzőbokkal jött létre; az állhatatos formai sajátossága abban áll, hogy az -atos/-etős megbontotta a -hatatlan/-hetetlen egységét, s az ebben a jelentésben nem létező *állhat alapszóhoz járult.

A kései ómagyar korban keletkezett denominális névszóképzők

1. A képzőbokok kisebb hányada azonos funkciójú elemekből áll.

A) A -cska/-cske képzőbokor kialakulásának folyamatáról elég keveset tudunk; a nyelvemlékek adatai már csak az eredményt, az egységes képzőbokor meglétét tükrözik. Az bizonyos, hogy kicsinyítő funkciójú elemekből áll, s a -ka/-ke feltehetően maga is képzőbokorként része a -cska/-cske formánsnak.

A képzőbokor keletkezésében kevés szerepet játszhattak a korábban egyszerű -cs képzős szavak, mivel alig akad köztük közzói kicsinyítő értelmű származék, talán csak az *csecs*, *halmocs*, *kövecs* ilyen. Ebből az is következik, hogy a számos, -cska/-cske képzőbokkal alakult névszó között — a *kövecske* kivételével — nincs olyan, amelynek kimutathatnánk egyszerű -cs képzős előzményét: BécsiK. 261: *tèrderkècnèc*; MünchK. 86rb: *kptèlerkecbql*; FestK. 34: *hegechkcek*; stb.

A -cska/-cske keletkezéstörténetében nagyobb jelentőséget tulajdoníthatunk a korai és a kései ómagyar kor első szakaszában produktív -csa/-cse képző-

bokornak: JókK. 118: *emberceze*; ApMélt. 1: *könwetózeh*; SzékK. 326: *feereg-cye*; stb. A kicsinyítő képzők egyedülállóan nagyfokú variálódási hajlamát és képességét ismerve, ezekből a derivátumokból kiválhatott a *-cs*, s összekapcsolódhatott a *-ka/-ke* képzőbokkal. Esetleg a *-csa/-cse* és a *-ka/-ke* keveredésére is gondolhatunk.

A *-cska/-cske* erősödését jelzi, hogy egy-két *k* végű névszó *-csa/-cse* képzős származéka hangátvetéssel *-cska/-cske* képzősnek látszik: ApMélt. 38: *gyjerméczkeeth*; ÉrsK. 211: *hayleczka*.

B) A nyelvemlékek adatai világos képet adnak a *-dad/-ded* keletkezéséről. Az egyszerű *-d* képző a kései ómagyar korban elvétve még önállóan is kimutatható: BécsiK. 72: *kizenèd*, 226: *aprod* 'kicsi'; SzékK. 363: *kwnyd* (vö. *könnyű*); vö. 1556: *roüideden* (MNY. 69: 230); stb. A formáns funkciója azonban gyengülni kezdett, egyrészt viszonylag ritka előfordulása miatt, másrészt azért, mert — az idézett származékok tanúsítják — ezekben már az alapszó jelentésében is benne foglaltatik a 'kicsi, kis mértékű' tartalom, ezért a *-d* jelentésmódosító szerepe kevésbé érzékelhető, inkább csak nyomatékosítást tulajdoníthattak neki.

A képző funkciója elemismétléssel erősödött meg: az egyszerű *-d*-vel létrejött derivátumokhoz újra a *-d*-t csatolták hozzá: NagyszK. 112: *kičinded*; ÉrdyK. 56: *aprodadok*. Lehetséges, hogy ugyanilyen előzmény—következmény viszonyt tükröznek a következő szópárok is: VirgK. 39: *edesden* : CornK. 7v: *edesdedevn*; NádK. 580: *zegendön* : VirgK. 124: *zegended*. A bizonytalanságot az okozza, hogy az egyszerű képzős alakok csak ragos formában adatolhatók, így egyszerejtéssel is keletkezhettek az *édesdeden*, *szegénydeden* formákból.

A *-dad/-ded* képzőbokkal létrejött első származékok között van a *kisedè*, amelyre a korai ómagyar korból idézhetünk adatot: 1283/: *Kysdedboy hn*. (ÁÜÖ. 9: 364). Ez azonban még meglehetősen elszigetelt példa, a képzőbokor produktivitásáról a kései ómagyar kortól beszélhetünk, ettől kezdve folyamatosan jelennek meg a nyelvemlékekben a *-dad/-ded*-del alakult névszók: BécsiK. 16: *gèzmèkdèdèkèt*; GuaryK. 15: *keregedè*; ÉrdyK. 519: *ezesded*; (l. még *ifjudad*, *távoldad*).

C) Elképzelhető, hogy képzőbokornak fogták fel a kései ómagyar korban az *-ika* végződést a *karika* szóban: 1357/: *Karikad hn*. (MNY. 10: 82). Az *-i* azonban szinte bizonyosan nem képzőelem, ebben a korban ugyanis az *-i* még becéző képzőként is elég ritka, csakúgy, mint az *-ika/-ike* (l. 278—9), közszavakon pedig nem is tudjuk adatolni. Eredetét másutt kell keresnünk: lehetséges, hogy ehasonulással keletkezett egy **karoka* alakból (az ilyen irányú változásra több példát ismerünk: *harosnya* : *harisnya*, *karoma* : *karima* stb.). Kétségtelen, hogy a XVI. sz. második felében már számolhatunk *-ika/-ike* képzőbokkal a köznevek alkotásában is: 1595: *Palczikakot* (MNY. 62: 236); ekkorra a becéző *-i* magában is, képzőbokban is nagyobb teret kapott, s innen terjedhetett át közszói alapszavakra.

2. Különböző funkciójú elemekből állnak az alábbi képzőbokok.

A) A deverbális és denominális funkcióban egyaránt eleven *-l* és a deverbális nomenképző *-at/-et* alkotja a *-lat/-let* képzőbokrot. A két képző gyakran kerülhetett egymás mellé, mindkettő széles körben produktív lévén: BécsiK. 18: *kazomlatot*, 19: *himlètblol*; AporK. 73: *hasonlatlaba*; stb. Ezekből vonhatták el a *-lat/-let* végződést — feltehetően tudatosan —, s alkalmazták egészen

képzőbokorként. Az ezzel létrejött származékszavak két típusba sorolhatók. Az egyikben a formáns csupán testesítő, illetőleg ezzel párhuzamosan szófajjelölő szerepet tölt be: BécsiK. 178: *cimerlétbèn*, 228: *kopazlatot* 'kopasz helyet'; Apork. 78: *sofolatba* 'sós pusztaságba'; 1405 k.: *gewruleth* 'gyűrű' (Gl.). E funkció ráértését a két összetevő képző igen általános jelentéstartalma tette lehetővé.

A derivátumok másik csoportjában jól érzékelhető mind az *-l*, mind az *-at/-et* szerepe: BécsiK. 266: *bainaklatnac* 'bajnokságnak'; MünchK. 42ra: *tündezlènc* : *phantasma*, 56vb: *Lazazlatlanac* : *imperii*, 74va: *hangoflatot* : *symphoniam*, mégis a képzőbokrot kell látnunk bennük, mivel nem adatolhatók **bajnokol*, **császárol* stb. alapszavak. Végigtekintve a *-lat/-let* képzős származékszavakon, feltűnik, hogy a *gyűrűlet* kivételével valamennyi a Huszita Bibliából való. Ez megerősíti azt a feltevést, hogy ez a formánsunk a tudatos szóalkotásra törekvés eszközeül kapott helyet az igényes írásbeliségben, a köznap használatban nem terjedt el.

B) A denominális szerepben szinte korlátlan produktivitású *-ság/-ség* és a domináns nomenképző *-s* sűrű együttes előfordulása, s bizonyos szintaktikai körülmények gyakori megvalósulása vezetett a két formáns bokorra tapadásához egy új, nagyítást, fokozást kifejező funkcióban. E jelentéstartalom a kódexekben különösen kedvelt fok- vagy mértékhatározói szerkezetekben válhatott a *-ságos/-ségés* sajátjává: GuaryK. 26: *nağ zentseğos*, 54: *nağ cazdagfagos*, 64: *igon nağ zepseğos*; Nagyszk. 13: *igön jeñerűseğos*; KazK. 78: *igön bekeşseğos*; stb. Ilyen helyzetben a képzett szó magába szívhatta a határozó jelentését, amelyet azután a *-ságos/-ségés* végződéshez rendeltek, s a továbbiakban mint egységes képzőbokorral nagyszámú származékot alkottak vele az új jelentésmódosító funkció érvényesítésével: JókK. 2: *melseges* : *profundissimus*, 43: *edesseges* : *dulcissime*, 146: *kemenseges* : *ferocissimus*; CzechK. 29: *bewseğos* : *superfluus*, 32: *noşoseğos* : *generosissimus*; stb. (l. még *boldogtalanságos*, *csúfságos*, *hatalmasságos*, *írgalmasságos*, *jóságos*, *szelídséges* stb.).

C) Az előbbi képzőbokorral párhuzamosan, azzal szoros kölcsönhatásban alakult ki az ugyanolyan jelentésű *-ságú/-ségű*. A változás kiindulópontja itt az *-ú/-ű* melléknévképzős szerkezet: JókK. 97: *cizdalatos alazatoffago*; BécsiK. 32: *zeptiztafego*, 53: *hihètètlèn zèpsego*; stb. Sokszor áll jelzőként a *nagy* is: JókK. 121: *nagű gyorssago*; BécsiK. 11: *nag èzseğgo*; CzechK. 25: *nagű kemensego*; stb. Ezen a szinten már megfigyelhető a keveredés az előző pontban bemutatott fok-, mértékhatározói szerkezettel: BécsiK. 50: *igè zelèşseğgo*, 53: *ijèn felètte èkéşsego*, 77: *igè kèuèlşseğgo*; ÉrsK. 28: *ygen fenèşseğhw*; stb. E két utóbbi tényező, valamint az egyidejűleg létező, elterjedt, ugyanilyen úton keletkezett *-ságos/-ségés* hatása indíthatta el azt a folyamatot, melynek során a jelző, illetve a határozó jelentése a *-ságú/-ségű* végződésbe épült be, amely így nagyítást, fokozást kifejező képzőbokorra értékelődött át. A kódexekből számos *-ságú/-ségű* képzővel létrejött származékszó idézhető: JókK. 61: *zepseğew*; CzechK. 22: *keserusego*; ÉrsK. 28: *artatlanfagw*; stb. A *-ságos/-ségés* képzőbokorral való szoros kapcsolatra utal, hogy ugyanazon az alapszón váltokozhatnak: CzechK. 9: *gjengeşsego* ~ 99: *gjengeşegw*; CzechK. 28: *sokşagos* ~ 25: *sokşagw*; ÉrsK. 28: *zentseğes* ~ 26: *zentşseğhw*; stb. — A *-ságú/-ségű* szerkezetből kiszakítva bizonyára az írott nyelv határain belül maradt, a beszélt nyelvhez közel álló levelekből nem tudjuk adatolni.

Néhány származékban a képzőbokor nem illeszkedik, a *-ségű* változat járul veláris hangrendű alapszóhoz is: BécsiK. 13: *kazdagşseğgo*, 32: *zeptiztafego*, 52:

dzaǵalatuffeǵǵ, 61: *amagaffeǵǵ* stb. Nem valószínű, hogy ezek egy eredetibb állapotot őriznének, mivel csak a Huszita Bibliában találkozunk ilyenekkel, más — korábbi és egykorú — nyelvemlékekben általános az illeszkedés. Inkább arra gondolhatunk, hogy a speciális jelentéstartalom alaki megkülönböztetésére irányuló törekvést tükrözik; a Huszita Biblia fordítóinak az átlagosnál jóval tudatosabb nyelvhasználatát, sőt nyelvalkító tevékenységét ismerve ez nem lenne meglepő.

D) A kései ómagyar kori adatok szemléletesen megvilágítják azokat a mozzanatokat, amelyek befolyásolják a denominális -z igeképző és az -at/-et deverbális nomenképző (nomen acti funkcióban) bokorra tapadását. A kiindulópontot a következő származékszavak képviselik: 1405 k.: *fayzat* : *genus* (Gl.); BécsiK. 55: *nēmzēt* 'nép, nemzet', 42: *mēnēzēt* 'ágy tetőkárpitja'; MünchK. 14ra: *haiaizatoma alu* 'tetőm alá'. Ezeknek kimutatható még önállóan a -z képzős előzményük is, ami amellet szól, hogy továbbképzéssel jöttek létre; az eredeti nomen acti jelentés azonban már többé-kevésbé elhalványodott, s előtérbe kerül az összefoglaló, gyűjtő értelem. Ez a szemantikai tartalom a névszói alapszavakból sugárzott a származékszavakba, majd — ahogyan már többször láttuk — a végződéshez társították, s a -zat/-zet a későbbiekben ebben a szerepben működött. A kései ómagyar korban még csak elvétve bukkan fel -zat/-zet képzőbokorral alakult derivátum: MünchK. 65vb: *ruhaizatla*. (Ennek analógiájára keletkezhetett az *öltözet* hasonló jelentése, mivel itt a -z gyakorító képző, az ilyen típusú alapszavak pedig nem vesznek részt a képzőbokor kialakulásában: ÉrdyK. 511: *öltözettyők*.)

3. A morféma határ eltolódása következtében született meg a -si formáns, amelyben a funkciót a 'valamihez tartozás'-t jelölő -i hordozza, az -s 'ellátottság' jelentése egyáltalán nem érvényesül. A morféma határ eltolódásának hátterében tehát nem funkcionális indítékokat kell keresnünk, sokkal inkább asszociatív és analogikus hatások eredményének tekinthetjük.

A kései ómagyar korban csupán egyetlen egy -si képzős származékszót tudunk adatolni: a *falusi*-t: 1406: *Gergerfalusy* (ZsigmOkl. 2/1: 549). A *falu* alapszó szemantikája és hangalakja megvilágítja az -s -i képzőhöz vonódásának okait. A *falu* igen szoros asszociatív kapcsolatban van a *város* szóval, amelynek -i képzős származéka erős analógiás hatást gyakorolhatott a *falu*-ból létrejött -i képzős derivátumra, amelynek korábbi formája bizonyára **falui* lehetett. Ugyanebbe az irányba hatottak az -s képzős helynevek (*Bükkös*, *Gyopáros*, *Tölgyes* stb.) -i-vel továbbképzett formái, amelyekből szintén elvonódhatott a -si végződés, mint a 'valamihez tartozás' kifejezője. A *falu* magánhangzos szóvégehez járuló -si a könnyebb kiejtést is segíti.

4. Ö n á l l ó s z ó b a n kereshetjük a -beli névszóképző előzményét. A képzővé válás jelöletlen birtokos jelzős szerkezetekben indulhatott meg: a *városból* 'város belseje' típusú szintagmákhoz kapcsolva az -i 'vmihez tartozás' értelmű formánst a szerkezet jelentése 'a város belsejében levő, illetve onnan való' lett. A gyakori használat, valamint a *bél* fenti jelentésének elhomályosulása (felváltja a *belső* szó) előbb összetett szóvá sűrítette a szerkezetet, majd a -beli utótág jelentése általánosabb irányban kiszélesedett: a konkrétabb 'belső rész' mozzanat kiszorult belőle, s elvontabb 'vhová való, vhol levő' értelmet nyert. Ebben a jelentésmódosító funkcióban a kései ómagyar kor egyik leg-

kedveltebb képzője: JókK. 28: *zűgetbelynek*; MünchK. 86ra: *galileabéli*; 1490—1510: *pokolbeli* (MNY. 7: 199); stb.

A *-beli* önállóságának viszonylagos megtartását jelzi, hogy az alapszó felvehet névszójeleket, leggyakrabban birtokos személyjelet: JókK. 98: *eletewnkbeli*; DöbrK. 141: *kezebeli*, 354: *zemedbeli*; NádK. 625: *rduarombeli*; stb., de többesjelet is: BécsiK. 75: *vidékcébéli*. Ebben a korban a különírása sem megy ritkaságszámba, ez azonban a helyesírási normák hiányával, valamint a *-beli* testes voltával magyarázható, tehát ezek a formák a képzőként való működést nem zárják ki. Néhány korabeli adat azt mutatja, hogy a mutató névmáshoz kapcsolódva annak *z*-je nem hasonul: CzechK. 23: *ezbeli*; 1526: *ez belí* (LevT. 1: 3). Lehetséges, hogy az eredeti, a *-beli* önállóságára visszavezethető állapotot tükrözik, de nyelvjárási sajátosság is lehet.

A nyelvterület egy részén alakilag is beilleszkedett a képzőrendszerbe, veláris párja is megjelent: SzékK. 23: *efebonbaly*; LobkK. 20: *tartomanbaly*, 201: *pokolbali*, 242: *mindenkorfagbaliak*.

5. A kései ómagyar korban önálló szóból képzőszzerű utótaggá válik a *-féle* és a *-nemű*. A változás lefolyásában, működésükben, kötöttségeikben, alaki viselkedésükben sok hasonlóságot fedezhetünk fel.

A) A *-féle* az 'oldal, rész, társ stb.' jelentésű *fél* szó E/3. birtokos személyjeles alakja. Bizonyára ebben a formában fordult elő leggyakrabban összetett szavak utótagjaként, s így indulhatott el a képzővé válás útján. A változást viszonylag kis mértékű szemantikai és alaki módosulások kísérték. A jelentésbeli eltávolodás abban áll, hogy az önálló szó konkrét jelentéseiből egy absztrakt szemantikai jegy: az összetartozás mozzanata vonódott el, így a *-féle* funkciója a 'valamihez tartozás' kifejezése lett. A *-féle* önálló szói előzményétől, a *fél* E/3. birtokos személyjeles formájától alakilag az eltérő tőhasználat segítségével különült el: a *fele* az ősmagyar kor folyamán kialakult hangalakot őrzi, ezzel szemben a *-féle* a másodlagos, hosszú magánhangzós tövel szilárdult meg.

A *-féle* a kései ómagyar korban még csak bizonyos típusú alapszavakkal alkot kapcsolatot, elsősorban névmásokkal: JókK. 21: *ezfele*; MargL. 61: *ilyenfele*; 1515: *mindenffele* (Száz. 1879: 336); stb. Számnevek mellett is gyakoriak mondható: 1490—1510: *haromfelle*, *Neegj felle* (MNY. 7: 198, 199); VirgK. 126: *Kethfele*. Melléknévi alapszóval csak ritkán fordul elő: ÉrdyK. 465: *yo fele*. Főnévhez csatlakozva nem tudjuk még adatolni.

A *-féle* a toldalékokra jellemző sajátosságok közül többel nem rendelkezik, a képzőkhöz inkább jelentésmódosító szerepe közelíti, alaki viselkedésében azonban jobban megőrizte önállóságát. Erre utal a gyakori különírás, az illeszkedő pár hiánya, a mutató névmás *z*-jének megmaradása (LobkK. 120: *azfele*; HorvK. 159: *ezfele*; stb.). Mindezeknek külön-külön nincs túlzott jelentőségük, de együttes érvényesülésük huzamosabb időn át a nyelvterület nagy részén már figyelmet érdemel.

B) A *-nemű* alakilag még annyira sem szakadt el önálló szói megfelelőjétől, mint a *-féle*. Az eltávolodás csak a szemantika síkján ragadható meg. A jelentésváltozás ugyanolyan irányú volt, mint a *-féle* esetében: a konkrét 'nemhez tartozó': ÉrdyK. 197: „*eegyeb nemew [alii generi] ellenfeegtwl*” általánosabb 'összetartozók, egy csoportba valók' értelművé szélesedett. Ez a jelentéstartalom — feltehetően szintén összetételi fokon keresztül — elhatárolta a *nem* szótól, s képzőszzerű utótaggá gyengítette a *-nemű*-t.

A kései ómagyar korban a *-nemű* még csak névmásokkal kapcsolódik, s az adatok szerint nagyobb jelentősége van alkalmazásakor a testesítésnek, mint a jelentésmódosító szerepnek: JókK. 7: *nemijnemew kewekrel* : *de quibusdam lapidibus*, 110: *semmijnemew [nullam] zeplewt*; MünchK. 93rb: *illeten nemquèt* : *huiusmodi*; 1490: *egiptomnak mynden nemű vrasaga* : *dominium tocius egipti* (Gl.); stb. Főnévi alapszavak mellett (*ágynemű*, *ruhanemű*) csak a XVIII–XIX. sz.-tól terjed el, elszigetelt, korai előhírnökök azonban ebben a korban bukkan fel: MünchK. 42va: *ész nemquèke 'ércedényeké'*.

A *-félé*-hez hasonlóan a *-nemű* is megtartotta viszonylagos alakí önállóságát: nem ritkák a különírt formák, és hiányzik az illeszkedő pár. Ugyanakkor végbemegy a *minemű* > *minő* rövidülés: 1537: *mijnewth* (RMNy. 2/2: 31), ez azonban más származékokban nem tapasztalható, ezért valószínű, hogy a változás szóalakhoz kötött, annak különösen sűrű használatával magyarázható.

Személynevek képzésében részt vevő új elemek

I. Ö n á l l ó s z ó b ó l keletkezett a *-fi* és a *-né* képző.

A) A *-fi* patronymicum-képző jelölt birtokos jelzős összetett szó utótagjából eredeztethető. Az ilyen típusú összetételek a XIV. sz.-tól gyors ütemben szaporodtak, a társadalmi fejlődés ugyanis akkor ért el arra a fokra, hogy a családi viszonyok — jelen esetben az apa—fiú — tükrözése a nevekben, főként birtokjogi szempontból, jelentőséget nyert. A korai ómagyar kori és a kései ómagyar kor első évtizedeiből idézhető összetett szavakban a birtokviszony még jelölt: 1319: *Inakfiapeturfelde*, 1335: *Methvdfiamihalfelude*, 1358: *Palfyanyanus*, 1402: *Anthonio dicto Jwanfya*, 1415: *Demeter fya istwan* (Oklsz.); stb. A szerkesztésmód rohamos terjedése, a gyakori használat következményeként rövidülhetett a *fia* utótag *fi* alakúvá, jelentésének megőrzése mellett. A rövidebb forma a korai ómagyar korban még csak véletlenszerűen fordul elő: 1302: *Rykolfy* (Oklsz.), a XV. sz. közepétől azonban fokozatosan kiszorítja a *fia* alakot: 1443: *Egiedfymykloshelude*, 1454: *Esthwanfypeterhaza*, 1484: *Ladislai Benedekfy* (Oklsz.); stb. A hangalak megváltozása önmagában még nem hozta magával a szó önállóságának megszűnését, bár az egy szótagúvá válás, és a *fiú*-tól való elkülönülés bizonyára megkönnyítette a toldalékká értékelődést.

A családnév-képző funkció felvételét a nevek öröklődése tette lehetővé: a *-fi* utótagú, többnyire az apa nevéből alakult családnevekben tükröződő s a névadás alapjául szolgáló valóságos apa—fiú viszony ugyanis a későbbi generációkban már érvényét veszítette. Ezen a fokon a *-fi* végződésnek családnév-képző szerepet tulajdoníthattak. A *-fi* a kései ómagyar korban zömmel személynevekhez kapcsolódik: 1482: *abramfy sebastien* (MNy. 9: 444); 1453: *Egyedfy Mathias* (TörtT. 1882: 535); 1522: *Blasius Emrefi* (MNyTK. 86. sz. 30); stb. Előfordul méltóságot jelölő főneveken is: 1504: *Johannis Nadrespanffy* (Oklsz.); 1524: *Banffy Janoferth* (MNy. 13: 123).

B) A *nő* szótól alak- és jelentéshasadással vált el a *-né* feleségnevek képzőjeként. A fejlődés kiindulópontja a korai ómagyar kor jelölt birtokos jelzős összetett szavaiban keresendő: 1288: *Marcelneygyaya* (*Marcel* + *neje* + *gyiaja* [diója]) (MonStrig. 2: 244); 1354: *Bunkneytereme* (Oklsz.); stb. (az idézett adatokban az E/3. birtokos személyjel -i alakban mutatkozik). A társadalmi fejlődés

követelte meg a férj—feleség viszony következetes kifejezését is, így nagy mennyiségben keletkeztek ilyen összetett szavak. Ez válthatta ki a hangalak rövidülését egy szótagúvá: a *nei* magánhangzói diftongusként fejlődtek, így jött létre monoftongizációval a *né* alak. A rövidült formák a korai ómagyar korban elvétve már feltűnnek: 1264: *Seremnepataka* (CD. 4/3: 209), de tömegesen a kései ómagyar kor kezdetétől adatolhatók: 1376: *paphwyiacabne* (Zichy-Okm. 3: 625); 1377: *Palnewelgy* (OklSz.); 1405 k.: *banne azon, ispanne azon* (Gl.); stb.

Az alakváltozással együttjáró jelentésspecializálódás elhatárolta a *-né*-t a *nő* szótól, s a kései ómagyar korban már valószínűleg képzőként alkalmazták. Legvilágosabban akkor látszik formánsnak, ha a férj egy- vagy kételemű nevéhez kapcsolódik: 1453: *pongracz lazloné* (TörtT. 1882: 538); 1524: *homonnaŷ Ianosnenak* (MNY. 13: 123); stb., ill. 1522: *Zeplakyne* (MNYTK. 86. sz. 32); 1530: *moranczykne* (MNY. 3: 84); stb. A kései ómagyar korban azonban nem ritkán találkozunk olyan adatokkal is, amelyek még közelebb állnak az összetett szavakhoz: egy részükben a férj foglalkozását, esetleg társadalmi helyzetét jelölő szóhoz csatlakozik a *-né*: 1431: *hoffmesterne, Suhtompalgarne* (OklSz.); 1453: *poharnokne, Gergerkowachne* (TörtT. 1882: 741); 1460: *Zekelispanne*, 1498: *Chanakosne* (OklSz.); másik részükben a *-né* birtokos személyjeles főnévhez járul: 1517: *Balas vramne* (TörtT. 1890: 559). Ugyancsak összetett szónak érezhetjük a *királyné*-t a következő értelmező szerkezetben: WinklK. 117: *Lazlo kŷralne Anna Azzon*, amely 'László király felesége, Anna asszony' jelentésű. Mindez arra utal, hogy a képzővé válás hosszú ideig tartó, talán területi megoszlást is mutató ingadozás, keveredés eredményeként valósult meg.

Más típust képviselnek a *-né*-vel alakult foglalkozás- és tiszttségnevek: 1500 k.: *Mosonenak* (OklSz.); WinklK. 330: „Mennőrzagnak *kŷralne* azzonŷa”; TihK. 390: „mindnőknnek *chazarne* azzonŷa”. Ezekben a *né* a *nő* illabiális változata, s azt jelöli, hogy a szóban levő foglalkozást, tisztséget nő látja el. A *né* az ilyen típusú összetett szavakban a nem : genus nyelvi kifejezőeszközeül szolgál.

A kései ómagyar korban önálló szóból képzővé vált elemeknek nem alakult veláris párjuk, aminek két — egymás hatását erősítő — oka lehet. Egyfelől az, hogy mind a *-fi*, mind a *-né* alakilag és jelentésbelileg csak kis mértékben távolodott el önálló szói, a nyelvben egyidejűleg élő megfelelőjétől, ehhez többé-kevésbé kötődtek, s ez akadályozhatta az illeszkedés megvalósulását. Másfelől e képzők keletkezésének idején az illeszkedés mint hangtörténeti tendencia már jócskán veszített erejéből, egyre inkább terjed a vegyeshangrendűség.

2. Más típusú toldalék, az *-é* birtokjel értékelődött át képzővé a *-fi*-vel azonos, családnévképző funkcióban. A változás hátterében álló társadalmi igényekről a *-fi* kialakulásával kapcsolatban már szóltunk. Az *-é* birtokjellként kapcsolódva az apanévhez világosan utal a leszármazásra a kételemű nevekben: *Ferencé János, Lukácsé László* stb. Ahogyan a *-fi* elemzésekor láttuk, a nevek öröklődése elhomályosíthatta az eredeti, valóságos apa—fiú viszonyra utaló birtokjel funkcióját, s a beszélők az általánosabb jelentéstartalmú családnévképző funkciót tulajdoníthatták a nyelvi elemnek. A szerepváltást némi alaki elkülönülés is kísérte: az *-é* megrövidült a családnevekben, bár ennek idejét pontosan nem tudjuk meghatározni, a helyesírás erre nézve nem nyújt támpontot, de a XV. sz. végi adatokban valószínűleg

rövid magánhangzót tehetünk fel: 1477: *Lewryncze*, 1490: *Dyenesse*, 1498: *Elyesse* (Csánki 3: 165, 142, 368); stb. A zártabb -i változattal már a XIV. sz. közepétől találkozunk, s ez a leggyakoribb a kései ómagyar korban: 1341: *Janusy* (OklSz.); 1453: *Miclosy* (TörtT. 1882: 530); 1512: *karoly* (KárOkl. 3: 86); 1522: *Ysaký, Balasý, Ferenchý* (MNYTK. 86. sz. 23, 23, 44); stb. Az -i-s alakok nagy számában még egy tényező közrejátszhatott: a helynevekből -i képzővel létrejött származékok: *kisfaludi, zalai, bogárdi* stb., amelyek családnevekként is gyakoriak voltak: 1388: *KysBaych-i Miklós fia Tamásnak* (ZsigmOkl. 1: 47); 1398: *Petrus de Chasmamelleky* (ZsigmOkl. 1: 577); 1416 e.: *francisco Gulaý* (RMNy. 2/2: 4); 1453: *Sarwari peter, Josa kewesdy, Johannes Barthway* (TörtT. 1882: 531, 537, 741); stb. A pusztá személynévből álló helynevek -i képzős származéka is egybeesik a családnevképzős alakokkal: a *Jánosi, Mihályi, Miklósi* stb. vezetőnévként bármelyik típusú derivátum lehet (ennek megállapítása a konkrét név esetében nem kis problémát jelenthet, nem befolyásolja viszont azt a tényt, hogy e nevek egy része a családnevképző -i-t tartalmazza).

Kétséges az -a formáns funkciója a következő adatokban: 1473: *Janossa*, 1478: *Balassa*, 1483: *Myklossa* (Csánki 3: 275, 263, 280); stb. Legvalószínűbbnek az látszik, hogy az -ē ~ -i veláris megfelelője, amelynek megjelenésével a családnevképző elszakadt egyrészt a birtokjeltől, másrészt az -i helynévképzőtől, amelyek nem illeszkednek. Az sincs azonban kizárva, hogy az említett származékokban a becéző szerepű -a formánssal számolhatunk, illetve mivel a szóban levő nevek mind -s végűek (az idézettekén kívül l. még *Andrása, Mátyása, Tamása*), a szintén becéző -sa képzőbokr hatása is felmerülhet. Kétségtelen, hogy a családnevek egyik fő típusát a becéző képzős keresztnévek alkotják: *Jandó, Józsa, Sebő, Simó, Sinka* stb. Az viszont a családnevképző -ē ~ -i-vel való kapcsolatára utalhat, hogy ugyanezen nevekből az -i változattal is jöttek létre családnevek: *Andrási, Balasi, Jánosi* stb. (az adatokat l. előbb).

3. A XIV. sz. közepén bukkannak fel az első -i becéző képzős származékszavak, de a kései ómagyar kor végéig egészen ritkán kerülnek elő: 1348: *Mary* (ZichyOkm. 12: 26); 1387: *Magy* (ZsigmOkl. 1: 133); 1396: *Andi* (Nyr. 44: 298); 1397: *Kathy* (MNY. 11: 367); 1518–1523: *sofy* (Nyr. 36: 168). A képző eredetét illetően nem tudunk egyértelműen állást foglalni. Az bizonyos, hogy nem lehet azonos a korai ómagyar kori nyelvemlékekben sűrűn előforduló szóvégi: TA.: *Opoudi*; DömA.: *Benedi, Mihaldi*; TÖ.: *Joanchi, Peti, Voci*; illetve szóbeljei, általában valamely képzőt megelőző i-vel: DömA.: *Babísa, Babita, Magici, Wadis*; 1171: *Benid* (PRT. 8: 275); stb. Annak azonban van valószínűsége, hogy a fenti származékszavakban az i hangban is érezhetek funkciót. Különösen jelentős szerepet kaphattak ebben a -di-re végződő alakok, egyrészt, mert a -d képző után az átlagosnál hosszabb ideig megmaradt a tövégi vokális, másrészt az i egyalakúsága is kedvezhetett annak, hogy képzőnek értékeljék. Ennek a folyamatnak kedveztek azok a derivátumok is, amelyekben az i – talán asszociációs elhasonulás eredményeképpen – veláris hangrendű környezetben tűnik fel: 1202–1203 k.: *Banis* (KritJ. 1: 63); TÖ.: *Borid*; 1248: *Maquich* (ÁÜO. 7: 274); 1392: *Annys* (ZsigmOkl. 1: 271); stb. Azt is számításba kell vennünk, hogy i hangalakú becéző képző szinte minden nyelvben létezik, ami hangszínének, hangulatának folyománya, így a magyarban is hangulatfestő jellege miatt válhatott képzővé. Az említett tényezők

egymást erősítve segíthették az új képző létrejöttét egy eredetileg funkciótlan hang jelentésmódosító tartalommal való feltöltésével.

4. Az *-ika/-ike* képzőbokr a kései ómagyar korban még csak elvétve adatolható: 1544: *orsikam* (OkI Sz.). A képzőbokr kialakulásában — amennyire a kevés származék alapján meg lehet ítélni — aligha az *-i* képzős származékok továbbképzéséből kell kiindulnunk, mivel azok száma meglehetősen alacsony volt, s a meglévők *-ka/-ke* képzős változatait (*Andika, Katika, Marika, Zsófica*) ebből a korból nem tudjuk idézni. Az *i* elem itt is funkciótlan lehetett eredetileg, s az előző pontban kifejtett körülmények játszhattak közre abban, hogy az *i* is becéző szerepet kapott.

Az *-i* és az *-ika/-ike* szélesebb körben a kései ómagyar kor után terjed el, akkor már egymást erősítve, szoros kölcsönhatásban.

A képzők hangalakja és morfológiai felépítése

A hangtörténeti változások hatása a képzők alakjára

A nagyobb arányú, a képzőrendszer több tagját érintő hangtörténeti események (a tővégi vokálisok lekopása, az illabiális és labiális utótagú diftongusok monoftongizálódása, a hosszú magánhangzók esetleges megrövidülése: *-i > -i*, *-nyi > -nyi*, az *-l* és az *-n* palatalizációja) a kései ómagyar kor kezdetéig lezajlottak. A XIV. sz. közepe után már csak alig néhány formáns hangalakja módosult.

1. A korai ómagyar kori *ëü* diftongus legkésőbb a kései ómagyar korban nyelvterületi megoszlásban illabiális *é* vagy labiális *ö* ~ *ű* monoftongussá fejlődött. Az illabiális—labiális szembenállás az alábbi képzők változataiban tükröződik: deverbális (*-ós/-ös* ~ *-és*: 1413: *Esmerews* szn. (OkI Sz.): FestK. 399: *tekerges* (tekergős); denominális nomenképző ('ellátottság' jelentésű) (*-ü/-ű* ~ (*-ó/-ö*) ~ *-é*: 1395 k.: *veres zineu*; 1405 k.: *keth ele* (kétélű) (Gl.); denominális (*-só/-sö* ~ *-sé*: JókK. 13: *elfew*; 1456 k.: *elesekh* (elősők 'elsők') (Gl.). Az 'ellátottság' értelmű melléknévképzőnek labiális középzárt és zárt realizációja is adatolható, szintén nyelvjárási sajátosság függvényében: JókK. 121: *nagj gyorssago*; GuaryK. 27: *feslöt elkplō*; 1520: *allapatho* (Gl.); stb., ill. 1405 k.: *huziu hainu*, 1490: *keth samv* (Gl.); NádK. 317—8: *yo izű*; stb.

Szép számmal előfordulnak a kései ómagyar korban diftongusra utaló jelölések is: JókK. 31: *nagj feyew*; 1413: *Felzemew*, 1413: *Esmerews* (OkI Sz.); PéldK. 77: *beulch bezedew*; 1515: *űgah hűtew* (Száz. 1879: 336); stb. Ezek azonban nagy valószínűséggel monoftongusokat takarnak, az *ö* és az *ű* betűjele ugyanis sokáig a fenti példákban is látható *ew*, továbbá számos más betűkapcsolat. Nem véletlen tehát, hogy palatális hangrendű alakokat idéztünk, a veláris formákban csak kivételesen találkozunk diftongust sugalló betűjellel: 1418: *harumlabow* szn. (ÓMolv. 240). Az írássajátosság mellett szól, hogy párhuzamosan, a nyelvterület nagy részén a veláris *-ó* ~ *-ü*-t általában, a palatális *-ö*-t pedig gyakran monoftongusra valló betű jelöli.

2. A kései ómagyar kori emlékekben találkozunk néhány olyan *-ság/-ség*, illetve *-ságos/-ségés* képzős szóval, amelyben a képzőkezdő *s*, intervokalikus helyzetben lévén, geminálódott. Ez természetszerűleg akkor figyelhető meg, ha az említett képzők magánhangzóra végződő vagy teljes tövű névszóhoz kapcsolódnak (pl. *béke*; ill. *bölcs*, *szűz*, *víg*). Nyelvemlékeinkben a szóban levő származékszavak még egyszerű és gemináta *s*-sel egyaránt előfordulnak: JókK. 3: *hekesseghel*; MargL. 27: *Bekessegnek*; JókK. 130: *bewlczeleg*; JordK. 77: *bölcsesseghel*; JókK. 77: *zewzefegerewl*; FestK. 147: *zyzeffeges*; MünchK. 17rb: *vigafagos*; CornK. 7r: *vigassagos*; stb. Elképzelhető, hogy a nem egységes írásmód csupán helyesírásunk korabeli kiforratlanságának következménye; valószínűbb azonban, hogy beszédbeli — esetleg nyelvterülethez is köthető — ingadozást tükröz.

A gemináció nem érvényesül minden adott felépítésű *-ság/-ség*, ill. *-ságos/-ségés* képzős szóban (vö. *nyereség*, *sokaság*, *társaság* stb.), csupán egyes származékszavak sajátossága marad.

3. A kései ómagyar kor folyamán néhány ősi, *-ú/-ű* képzős szavunk hangalakjában olyan módosulások mentek végbe, melyeknek eredményeképpen morfológikailag is átértékelődtek, s képzett szavakból tőszókká váltak: *enyű* > *enyv*, *könyű* > *könny*, *nyelű* > *nyelv*, *tolú* > *toll*. A változás indítéka talán az volt, hogy a denominális *-ú/-ű* ekkor mint melléknévképző széles körben produktív volt, s zavart okozhatott az ugyanilyen végződésű főnevek használata egy adott szituációban. A többi *-ú/-ű* képzős ősi főnév a vokális megrövidülésével különült el a melléknévektől: *daru*, *falu*, *hamu*. A mássalhangzós szóvég bizonyos toldalékok előtt eredetileg tövváltozatként jelent meg: JókK. 114: *kewnes*; LobkK. 280: *enwefbe*; 1431: *Tolwas* szn. (Oklsz.). Az *-ú/-ű* főnévképző funkciója ezekben a származékokban már nem érzékelhető, ez nagymértékben hozzájárult az átértékelődéshez. Az *enyves*, *nyelves* derivátumokból a korabeli nyelvhasználók elvontak egy *enyv*, *nyelv* alapszót (vö. *szű* ~ *szív*, *hű* ~ *hív* stb.). A *toll* és *könny* esetében az elvonást megelőzően a *tolvas*, *könyves* fokon a *v* teljes hasonulásával vagy a kiesését követő geminációval (*tolvas* > *tolas* > *tolas*) jött létre a gemináta mássalhangzó a szó belsejében, majd a toldalék leválasztása után a szó végére került.

E szócsoport tagjainak egy irányba vezető alaki változása nem egy időben ment végbe, bár bizonyára nem voltak függetlenek egymástól. Az eredeti és az újabb formák a kései ómagyar kor végéig — s azután is — párhuzamosan élnek a nyelvben, legfeljebb területi eltéréseket mutatnak, de ez is a szóalakra jellemző, nem pedig a típusra. Már a XIV. sz. végétől adatolhatók a mássalhangzóra végződő alakok: 1395 k.: *toul* (Gl.); BécsiK. 25: *kon hullasockal*. Az *ű*, *ű* és a *v* hang jelölése korszakunkban többnyire egybeesik, ezért a *nyelv* és az *enyv* első előfordulása bizonytalan. Lehetséges, hogy az 1395 k.: *nyelv* (Gl.) már *nyelv* kiejtést takar, biztosabb a NagyszK. 282: *nelre* adata, a kiesés mássalhangzó jelenlétére enged következtetni. Az *enyv* legkorábbi lehetséges példája: JordK. 139: *enŋw*. Ezekkel egyidejűleg bőven idézhetünk magánhangzós végű szavakat is: JókK. 29: *nŋelewuel*; BécsiK. 283: *nŋelŋ*; DebrK. 570: *enŋuel*; 1520: *tollvbolchŋnalih* (Gl.); stb.

4. Szembetűnő a várt hangváltozások elmaradása az *-alom/-elēm* és a denominális szerepű *-(a)t(a)lan/-(e)t(e)len* képzős származékszavak egy részében; a magyarázatot valószínűleg stilisztikai szempontok adják meg.

A) A kései ómagyar kor végéig folyamatosan adatolhatók olyan *-alom/-elēm* és *-dalom/-delēm* képzővel alakult főnevek, amelyekben a mássalhangzó-torlódás nincs feloldva sem nominativusban: SzabV.: *segedelm*; NádK. 329: *hatalm*; KazK. 68: *feiedelm*; stb., sem mássalhangzóval kezdődő toldalék kapcsolódásakor: JókK. 11: *engedelmnecmjata*; AporK. 13: *hyedelmbe*; DöbrK. 383: *ertelm-ben*; KeszthK. 14: *wezedelmbe*; stb. Az ilyen típusú szavakban a torlódás azután az *l* vagy az *m* kiejtésével szűnhet meg: GuaryK. 40: *felem nekulon*; MargL. 13: *syramat*; NagyszK. 4: *zerelben*; stb. Ezek a formák szokatlanságukkal, a beszélt nyelvi használattól való eltérésükkel feltehetően az igényes írásbeliséghez kötődő stilisztikai többletet hordoztak.

B) Korszakunkban a fosztóképző gyakran járul hosszabb alakjában magánhangzóra végződő főnevekhez is, nem érvényesül tehát a kétnyíltszótagos tendencia: BirkK. 2a: *erotelensegbe*; GuaryK. 26: *beketelen*; NagyszK. 381: *ruhalansaganac miatta*; ČornK. 39r: *zerenchetelensege*; 1520: *zeppletelen* (Gl.); stb. Különösen a magasabb színvonalú írott nyelvben éltek szívesen alkalmazásukkal a szótest növeléséből fakadó stilisztikai hatásuk miatt.

A kései ómagyar korban produktív névszóképzők alaki típusai

1. A morfológiai felépítésük szerint egyelemű képzők egy része ősi eredetű: a deverbális *-g*, *-l* ~ *-ly*, a denominális *-a/-e*, *-d*, *-i*, *-ú/-ű* stb. A kései ómagyar korban újonnan keletkezett képzők közül ebbe a típusba tartozik a deverbális *-cs*, a denominális *-ē* ~ *-i* (patronymicum-képző), *-i*. Ugyancsak ide sorolhatók az önálló szóból képzővé vált elemek: a *-fi* és a *-né*.

A kételemű névszóképzők egyik csoportja is még az ősz- vagy a korai ómagyar korban keletkezett: a deverbális *-alom/-elēm*, *-ás/-és*, *-atag/-eteg*, *-dék*, *-lék*, *-mány/-mény*, *-ték*, *-vány/-vény*; a denominális *-csa/-cse*, *-só/-ső*, *-ka/-ke*, *-kó/-kő*, *-ócs/-öcs*, *-ók/-ök*, *-só/-ső*. A kései ómagyar korban keletkezett a deverbális *-ós/-ős*, valamint a deverbális és denominális funkcióban egyaránt működő *-atos/-etős*. Jelentősen megnőtt a denominális képzőbokrok száma: a kései ómagyar korban alakult a *-dad/-ded*, *-ika/-ike*, *-lat/-let*, *-ságos/-ségēs*, *-ságú/-ségű*, *-si*, *-zat/-zet*.

A háromelemű képzők közül a deverbális *-dalom/-delēm* és *-ékony/-ékēny*, valamint a deverbális–denominális *-(a)t(a)lan/-(e)t(e)len* az előző korszak öröksége. A kései ómagyar korban csupán egyetlen háromelemű képző született: a *-cska/-cske*.

A kései ómagyar korban keletkezett az egyetlen négyelemű képzőnk: a *-hatatlan/-hetetlen*.

Sajátos típust képviselnek a kései ómagyar korban keletkezett képzőszerű utótagok: a *-beli*, a *-féle* és a *-nemű*, mivel eredetüket tekintve önálló szó + morféma (képző a *-beli* és a *-nemű*, birtokos személyjel a *-féle* esetében) kapcsolatából állnak.

2. A névszóképzők hangalaki felépítése változatosabb, mint az igeképzőké. Az egy képzőelemet tartalmazó formánsok szerkezete lehet: V (*-i*, *-ó/-ő* stb.), C (*-g*, *-s* stb.), VC (*-ás/-ész*, *-at/-et*, *-ék*), CV (*-fi*, *-né*, *-nyi*), CVC (*-ság/-ség*). A két képzőből állóké: VC (*-ás/-és*, *-ók/-ök* stb.), CV (*-csa/-cse*, *-kó/-kő*, *-si* stb.), VCV (*-ika/-ike*), CVC (*-dad/-ded*, *-dék* stb.), VCVC (*-alom/-elēm*, *-atag/-eteg*, *-atos*).

-etēs), CVCV (-ságu/-ségű), CVCVC (-ságos/-ségēs). A három képzőt magukba foglaló bokrok alakja lehet: CCV (-cska/-cske), VCVC (-ékony/-ékény), CVCVC (-dalom/-delēm, -talan/-telen), VCCVC (-atlan/-etlen). Az egyetlen négyelemű képző CVCVCCVC szerkezetű (-hatatlan/-hetetlen).

A sajátos morfológiai felépítésű képzők CVCV alakúak (-beli, -féle, -nemű).

A névszóképzők illeszkedésének állapota

A korábbi korszakok tárgyalásakor a képzők illeszkedéséről vázolt kép — kiegészítve más toldaléktípusok viselkedésének szabályszerűségeiből leszűrt tanulságokkal — azt mutatja, hogy a szótagalkotó formánsok kapcsolódásakor általános tendencia a palatális—veláris illeszkedés megvalósulása. A kései ómagyar korban bokrosodással létrejött új formánsok szinte automatikusan csatlakoznak a kétalakú képzőkhöz: nagy részükben ugyanis az egyik vagy mindkét alkotóelem önálló használatában már kialakult a mély—magas hangrendű alakpár: -atos/-etēs, -cska/-cske, -hatatlan/-hetetlen, -lat/-let, -ós/-ős, -ságos/-ségēs, -ságu/-ségű, -zat/-zet. Az elemismétléssel keletkezett -dad/-ded vokálisa kötőhang, így törvényszerűen követi az alapszó hangrendjét. Az illeszkedés szempontjából bizonyos kettősség nyilvánul meg az -ika/-ike veláris tagjában (l. még -ékony/-ékény), mivel az -i egyalakú formáns, a -ka/-ke szembenállás azonban a kétalakúak közé vonja az -ika/-ike képzőt is.

Külön kell szólnunk a patronymicum-képző -a/-ē ~ -i alakjairól. Bár van palatális és veláris megfelelője, mégsem sorolható egyértelműen a kétalakúak közé két okból. Egyrészt, amint a keletkezéstörténeti részben kifejtettük, nem egészen bizonyos, hogy a veláris tag az illeszkedésre törekvés következtében jelent meg a *Balasa*, *Mátyása* típusú neveken, egy másik képző, illetőleg hatása sincs kizárva ezekben a származékokban. Másrészt, ha feltesszük, hogy az eredetibb -ē ~ -i mellé másodlagosan alakult az alapszó hangrendjéhez illeszkedő -a, a palatális—veláris alakok használata akkor is számottevően eltér az illeszkedés általános szabályaitól, miután nem valósul meg a palatális hangrendű alapszóhoz -ē ~ -i, veláris hangrendűhöz -a megoszlás, hanem ugyanahhoz az alapnévhez -i és -a is járulhat: *Andrási* ~ *Andrása*, *Miklósi* ~ *Miklósa* stb.

A kései ómagyar kor emlékeiből idézhetők azok az adatok, amelyek a nyelvterület egyes részein az eredetileg egyalakú formánsok veláris megfelelőjének realizálódására és elterjesztésére irányuló kísérletet tükrözik. Talán a nyugati területhez köthető a -nyi párjának megjelenése: JókK. 32: *annja*; KeszthK. 209: *heeth anyath*; 1533: *annjath* (MNy. 37: 353). Az illeszkedő alak használata azonban csak az *annya* szóalakban érvényesült, valószínűleg gyakorisága miatt, más származékokban nem tudjuk kimutatni. Egyes területeken megteremtették a -beli veláris változatát: SzékK. 23: *esebonbaly*; LobkK. 20: *tartomanbaly*; stb. A fentieknél is szórványosabban bukkan fel a 'vmihez tartozás' jelentésű -i illeszkedő párja: 1332—1337: *Kyralya* hn. (Györffy 1: 561); inkább csak egyedi, esetleg nyelvterülethez köthető alakulat lehet.

A kései ómagyar korban keletkezett új névszóképzők mintegy negyede egyalakú. Ezek jórészt önálló szóból értékelődtek át formánssá, de nem távolodtak el annyira az előzményüktől, hogy a toldalékokra jellemző alaki sajátosságokat felvegyék: -fi, -né, -féle, -nemű. A -si vokálisa a vmihez tartozást kifejező -i-vel azonos, így azzal egyezik a viselkedése: nem illeszkedik. Szintén

egyalakú a kései ómagyar korban megjelenő *-i* becéző képző, a veláris pár hiánya azonban ebben az esetben valószínűleg e formáns keletkezésének körülményeivel magyarázható: mint láttuk, a képzőfunkció jelentős mértékben az *i* fonetikai tulajdonságaihoz, hangulatához tapadt, s ez a veláris megfelelőjében már nincs meg. (Egészen más jellegű háttére van a nem illeszkedő *-ségű* használatának a Huszita Bibliában, l. 273—4.)

A névszóképzők körében háromalakú képző nincs.

A kései ómagyar korban produktív névszóképzők hangalaki felépítése és illeszkedési lehetőségei:

A képzők alakja			
Szimbólum	Egy msh.-ból állók	Mgh.-ból állók, ill. mgh.-t is tartalmazók	
		egyalakúak	kétalakúak
V		-i ¹ (<i>holnapi</i>) -i ² (<i>Kati</i>) -i ³ (<i>Balasi</i>)	-a/-e ¹ (<i>Anda, File</i>) ? -a/-e (<i>Andrása, Lőrince</i>) -ó/-ő (<i>Simó, Gerő</i>) -ú/-ű (<i>hatujjú, szentéletű</i>)
C	-cs ¹ (<i>halmocs</i>) -cs ² (<i>tekercs</i>) -d (<i>könnyed</i>) -g (<i>fuldalag</i>) -k (<i>kutyok</i>) -l ~ -ly (<i>aszály</i>) -s (<i>selymes</i>) -t (<i>íjedtében</i>)		
VC		-ék (<i>takarék</i>)	-ás/-és (<i>nyílás, intés</i>) -ász/-ész (<i>tikász, révész</i>) -at/-et (<i>példázat, rendelet</i>) -ócs/-őcs (<i>Katócs, Petőcs</i>) -ók/-ők (<i>Katók, Sebők</i>) -ós/-ős (<i>fogós, tekerős</i>)
CV		-fi (<i>Bánfi</i>) -né (<i>Bartosné</i>) -nyi (<i>arasznyi</i>) -si (<i>falusi</i>)	-csa/-cse (<i>leánycsa, féregcse</i>) -csó/-cső (<i>Palcsó, Bencső</i>) -ka/-ke (<i>városka, Péterke</i>) -kó/-kő (<i>fakó, Bekő</i>) -só/-ső (<i>túlsó, középső</i>)
VCV			-ika/-ike (<i>karika</i>)
CVC		-dék (<i>mosadék</i>) -lék (<i>ázalék</i>) -ték (<i>fogyatéék</i>)	-dal/-ded (<i>távoldad, kerekded</i>) -lat/-let (<i>kopaszlat, gyűrület</i>) -mány/-mény (<i>kotormány, születmény</i>) -ság/-ség (<i>orvosság, nyereség</i>) -vány/-vény (<i>állvány, gyűjtemény</i>) -zat/-zet (<i>ruházat, szerzet</i>)

A képzők alakja			
Szimbólum	Egy msh.-ból állók	Mgh.-ból állók, ill. mgh.-t is tartalmazók	
		egyalakúak	kétalakúak
CCV			-cska/-cske (hajócska, hegyecske)
VCVC			-alom/-elēm (rágalom türelēm) -atag/-eteg (hullatag, kergeteg) -atos/-etēs (hervadatos, örömetēs) -ékony/-ékēny (fázékony, érzékēny)
CVCV		-beli (országbeli) -féle (sokféle) -nemű (valaminemű)	-ságű/-ségű (sokságű, szépségű)
CVCVC			-dalom/-delēm (fájdalom, jövedelēm) -ságos/-ségēs (jószágos, mélységēs) -talan/-telen (számptalan, szertelen)
VCCVC			-atlan/-ellen (varratlan, hűtellen)
CVCVCCVC			-hatatlan/-hetetlen (fogyhatatlan, telhetetlen)

A képzők kapcsolódásának alaki vonatkozásai

A képzők előtti tőhasználat szabályszerűségei a kései ómagyar kor kezdete előtt rajzolódtak ki és szilárdultak meg. A kései ómagyar korban ugyanazok a tényezők irányították a csonka vagy teljes tő megjelenését egy adott formáns előtt: 1. a származékszó terjedelme; 2. fonetikai szempontok.

1. A kései ómagyar korban keletkezett, mássalhangzóval kezdődő formán-sok közül mindig teljes tőhöz kapcsolódik a -cska/-cske, akár egy szótagú az alapszó: *ágacska, foltocska, házacska*; akár több szótagú: *férgecske, kötelecske, hasadékcsonka*. A magyarázat nyilvánvalóan a képzőbokor hangalakjában rejlik: a két mássalhangzó nehezen ejthető együtt, az alapszó utolsó mássalhangzójával hármas torlódássá kiegészülve pedig szinte lehetetlen a ki-ejtésük. Mivel a -si az -s képző tőhasználatát követi, az pedig teljes tövekhez járul, azt is ebbe a típusba sorolhatjuk, bár korszakunkban csak magánhangzós végű alapszón adatolhatjuk: *falusi*, a későbbi származékok azonban igazolják az eljárásunkat: *hegyesi, völgyesi*.

A korszakunkban megjelenő új formánsoknak legnagyobb hányadát mindig csonka tő előzi meg. A képzők egy részében ez keletkezéstörténetük következménye: az önálló szói előzményre visszavezethetők a képzővé válást megelőző összetétel-fokon csonka tövű névszóval kerültek kapcsolatba. Ez az eredetibb állapot őrződött meg az átértékelődés után, bizonyára azért is, mert az így keletkezett formánsok nem szakadtak el teljesen önálló szói megfelelőjüktől. Ezért találunk mindig csonka tövet — a származékszó terjedelmétől és fonetikai körülményektől függetlenül — az alábbi képzők, illetve képzőszerű utótagok előtt: *-beli*: házbeli, malasztbeli; *-fi*: Drágfi, Jakabfi; *-né*: Széplakiné, Varga Györgyné; *-féle*: kétféle, mindenféle; *-nemű*: ércnemű, valaminemű. A képzők másik része különféle okokból járul csonka tőhöz: valószínűleg funkcionális hasadás irányította a deverbális *-cs*-vel kapcsolatos tőhasználatot, amelyhez az alapszók azonos hangtani—morfológiai felépítése társul: *tekercs*, *vakarcs*; a *-dad/-ded* CVC típusú hangalakja lehetővé teszi, hogy bármilyen felépítésű alapszó csonka tövével kapcsolódjék: *gyermekded*, *kisded*; a *-hatatlan/-hetetlen* képzőbokor a *-hat/-het* tőhasználatát követi, amely önálló szóból keletkezvén járul csonka tőhöz: *hervadhatatlan*, *nyughatatlan*. — Mindezek mellett a csonka tövűség általános terjedése is abban az irányban hatott, hogy a fiatalabb formánsok zömmel ehhez a tőalakhoz járuljanak.

A kései ómagyar korban létrejött néhány képzőbokor előtt a szótest hosszúságától és a találkozó hangok összeférhetőségétől függően csonka vagy teljes tő jelenik meg. Az alapszó terjedelme befolyásolja a tőhasználatot a *-lat/-let* képző kapcsolódásakor: egy szótagú névszó teljes, több szótagú csonka tövéhez járul: *sósolat*, *címerlet*. Ugyanezt a szabályszerűséget követi majd a *-zat/-zet* későbbi származékaiban: *tollazat*, *fégyverzet*, de korszakunkban a kevés származékszó miatt ez még nem tűnik ki. A *-ságos/-ségés* és a *-ságú/-ségű* képzőbokor ugyanolyan megoszlásban kapcsolódik teljes vagy csonka tőhöz, mint a *-ság/-ség*, amely egy szótagú alapszavaknak többnyire a teljes tövéhez járul, különösen hármas mássalhangzó-torlódás esetén: *bölcsesség*, *társaság*; de máskor is: *nyereség*, *sokaság*, *vigasság*. Ez utóbbiak közül a denominális származékok nemegyszer rövidebb formában is élnek: *sokság*, *szűzség*, *vigság*, a kétféle alak pedig jó alapot teremtett a jelentésmegoszláshoz a *sokaság*—*sokság* és a *vigasság*—*vigság* tagjai között: a teljes tőből alakult származékok konkrétabb jelentést vettek fel 'embertömeg', illetve 'vidám rendezvény' tartalommal, míg a csonka tőből alakultak az elvont értelemben szilárdultak meg. Ezekkel párhuzamos a *-ságos/-ségés*, *-ságú/-ségű* képzőbokokkal létrejött származékszavak viselkedése: *bölcsességes*, *szűzességes*, *vigasságos*, *sokaságos* ~ *sokaságos*, *sokaságú* ~ *sokságú*. Az egy szótagú alapszavak más egyedeihez, valamint több szótagú alapszavakhoz kivétel nélkül csonka tövel kapcsolódik a *-ság/-ség*, *-ságos/-ségés*, *-ságú/-ségű*: *csúfságos*, *szépségű*; *írgalmasságú*, *kemény-ségű*, *szelídséges*, *boldogtalanságos* stb. A magánhangzóval kezdődő, ill. a magánhangzóból álló képzők természetesen csonka tövek után jelentkeznek, van azonban példánk arra is, hogy az *-i* melléknévképző teljes tőhöz járul. A *meny-nyei* származékszó már a korai ómagyar korban felbukkant, a teljes tő megjelenése itt minden bizonnyal a *mennyi*-vel fennálló homonímia megszüntetésével indokolható.

2. A teljes tövek záró vokálisa az adatok túlnyomó többségében alsó vagy középső nyelvvállású. A képzőhöz tapadt kiegyenlítődőtt minőségű vokális a kései ómagyar korban alsó nyelvvállású: *-alom/-elēm*, *-at/-et*, *-atag/-eteg*, *-atlan*/

-etlen (deverbális), -atos/-etős. Egyébként ugyanazon formáns előtt középső és alsó nyelvválású magánhangzó is előfordul: *ködöcske, ujjacska; birodalom, váradalom; orros, hájas*.

A kései ómagyar kori nyelvemlékekben nem ritka az -s képzőt megelőző hang felső nyelvválású voltára utaló jelölés: 1380 k.: *Bvnusch, zorus*; 1470: *hasonlatus* (Gl.); 1490—1510: *foglalatus* (MNY. 7: 200); ÉrdyK. 495: *ayoytatus, meltofagus*; stb. Mivel a jelenség elég elterjedtnek látszik mind az írott, mind a beszélt nyelvben, valószínű, hogy valóságos nyelvi, illetve beszédbeli tény húzódik mögötte (nem pusztán írássajátság); lehetséges, hogy a hangsúlytalan helyzetből fakadó zártabbá válást tükrözik az adatok. (Táblázat: 287—8.)

A névszóképzés funkcionális kérdései

A szóképzés nyelvi szerepe a kései ómagyar korban. — A szóképzés a kései ómagyar korban is a legelterjedtebb szóalkotási mód maradt az ekkor kiterelvényesedő szóösszetétel mellett. A korabeli szövegek — elsősorban a kódexek, de a levelek is — igen nagy mennyiségben tartalmaznak képzett szavakat; ezek tüzetesebb vizsgálatából fény derül a szóképzés útján kifejezhető nyelvi tartalmakra. Legfontosabb szerepe változatlanul a jelentésmódosítás a korábban megszilárdult, illetőleg a gondolkodás, a társadalom differenciálódása következtében újonnan fellépő igényeknek megfelelő szemantikai kategóriákban. Ezzel párhuzamosan a kései ómagyar korban erőteljesen megnövekedett a képzett szavaknak mint stilisztikum hordozóinak a felhasználása, főként az írott — azon belül is a magasabb szintű, igényes — nyelvben. Mindez szoros összefüggésben van a kódexirodalom megjelenésével; a szövegek vallásos, magasztos, ünnepélyes tartalmával összhangban kellett lennie a nyelvi megformálásnak. Ennek érdekében a fordítók a köznapi nyelvhasználattól eltérő, annál bonyolultabb, díszesebb nyelvi formákhoz fordultak, sőt maguk alkottak ilyeneket. Stilisztikai értéket kapott például a szokatlanul megnövelt szótest, ennek eléréséhez pedig néhány névszóképző kínálkozott eszközül. Testesítésre azok voltak alkalmasak leginkább, amelyek általános, elvont jelentéstartalmúak, ugyanakkor produktivitásuk szinte korlátlan. A denominális szerepű formánsok közül ilyen a -ság/-ség, amelynek funkciója nemritkán a testesítésben merül ki: BécsiK. 173: *napfagtol*; NádK. 340: *remensege*; TelK. 142: *zarandoksag*; stb. Gyakori az is, hogy egy főnévi alapszóhoz előbb -s melléknévképző, majd a -ság/-ség kapcsolódik, a keletkezett derivátum jelentése így az eredeti alapszóéval azonos lesz, csak a hangtest növekedett meg: JókK. 34: *ügyalmassagnak*, 70: *zorgalmassagual*; ÉrdyK. 510: *tyztöleteffegre*; vö.: 1556: *kegyelmessige* (MNY. 69: 230); stb. (Lehetséges, hogy a szófajjelölő szerepűnek minősített -i, -s, -ság/-ség az esetek egy részében egyszersmind testesítő elemként is funkcionál: *magyari; bizonyos; melegség*; további példákat l. 302—3.) A deverbális képzések körében jóval ritkább az ilyen típusú származékszó; a meglévők a korszak kedvelt nomen actionis-képzőjével, az -at/-et-tel alakultak, de csak meghatározott morfológiai felépítésű alapszavakból: ha a széles körben produktív denominális -l, -z képzős igékhez járul az -at/-et, a derivátum jelentésében nem mutatkozik számottevő különbség a főnévi alapszóhoz képest: JókK. 20: *haznalatját*; MünchK. 61ra: *halalat* (vö. *hála*); TelK. 358: *zegyenletyben*; VirgK. 129: *munkalatokual*; BécsiK. 213: *zorgalmazat*, 258: *peldazat*, 146: *konuèzètes*; CzechK. 24: *wegezeth*. A bemutatott

A kései ómagyar korban produktív névszóképzők kapcsolódása:

	Képzők	A képzők kapcsolódása		
		teljes tőhöz	csonka tőhöz	teljes és csonka tőhöz
Egy magánhangzóból álló, ill. mgh.-s kezdetű képzők és képzőbocok	-a/-e		<i>Boda</i>	
	-a/-ē ~ -i		<i>Miklósi</i>	
	-alom/-elēm		<i>bántalom</i>	
	-ás/-és		<i>teremtés</i>	
	-ász/-ész		<i>kertész</i>	
	-at/-et		<i>magyarázat</i>	
	-atag/-eteg		<i>förgeteg</i>	
	-atlan/-etlen		<i>alkalmatlan</i>	
	-atos/-etős		<i>szerelmetős</i>	
	-ék		<i>vezeték</i>	
	-ékony/-ékény		<i>érzékeny</i>	
	-i ¹			<i>mennyei, tengeri</i>
	-i ²		<i>Andi</i>	
	-ika/-ike		<i>Orsika</i>	
	-ó/-ō		<i>Benő</i>	
	-ócs/-ōcs		<i>Katócs</i>	
	-ók/-ōk		<i>Sebők</i>	
	-ós/-ōs		<i>szaládós</i>	
	-ú/-ű		<i>(jó)illatú</i>	
Egy másállhangzóból álló, ill. msh.-s kezdetű képzők és képzőbocok	-cs ¹	<i>halmocs</i>		
	-cs ²		<i>vakarcs</i>	
	-csa/-cse			<i>könyvecse, nyálábcsa</i>
	-cska/-cske	<i>vizecske</i>		
	-csó/-csō		<i>Jancsó</i>	
	-d	<i>kicsinyed</i>		
	-dud/-ded		<i>szegényded</i>	
	-dalom/-delēm			<i>bizodalom, fájdalom</i>
	-dék			<i>mosadék, nyomdék</i>

	Képzők	A képzők kapcsolódása		
		teljes tőhöz	csonka tőhöz	teljes és csonka tőhöz
Egy mássalhangzóból álló, ill. msh.-s kezdetű képzők és képzőbokrok	-g	<i>göngyöleg</i>		
	-hatatlan/-hetetlen		<i>szenvedhetetlen</i>	
	-k	<i>bütyök</i>		
	-ka/-ke		<i>madárka</i>	
	-kó/-kő		<i>Palkó</i>	
	-l ~ -ly	<i>aszály</i>		
	-lat/-let			<i>sósolat, hangoslat</i>
	-lék			<i>toldalék, moslék</i>
	-mány/-mény			<i>hagyomány, kotormány</i>
	-nyi		<i>futamatnyi</i>	
	-s	<i>hegyes</i>		
	-ság/-ség			<i>vigasság, fáradság</i>
	-ságos/-ségēs			<i>bölcsességēs, fehérségēs</i>
	-ságú/-ségű			<i>bölcsességű, magasságú</i>
	-si	(vö. völgyesi)		
	-só/-ső		<i>végő</i>	
	-t		<i>sírtában</i>	
	-ték			<i>fogyatéék, értéék</i>
	-vány/-vény			<i>szövevény, állvány</i>
	-zat/-zet			(vö. tollazat, csillagzat)
A kései ómagyar korban önálló szóból keletkezett képzők	-beli		<i>szerzetbeli</i>	
	-féle		<i>mindenfélé</i>	
	-fi		<i>Egyedfi</i>	
	-né		<i>Villámné</i>	
	-nemű		<i>egyébnemű</i>	

— talán túlképzésnek vagy felülképzésnek nevezhető — jelenség túlhajtásából néhány egészen különös szóalak született: BécsiK. 79: *koznékézétlénékne*? (vö. *környék*); MünchK. 19vb: *gozgalmazatoffaja*, 94va: *megtižtèlleneitetec* (megtisztetlenítetettek); FestK. 389: *haalatatlanfaagymrol* (vö. *hála*), 409: *bekefeeghtelensegenktewl*; stb. Az ilyen hosszú szóalakok léte is elősegíthette, hogy egy-két szorosabb szószervezet némi hangtani változást követően a képzett szavakhoz csúszott át: GuaryK. 118: *dogletoffeget*; de: ThewrK. 167: *dögletefesség-tül*; TelK. 32: *haladatos*; de: NagyszK. 83: *haala adatlan*. Az átértékelődésnek természetesen előfeltétele volt, hogy a kiinduló formák is képzettek voltak.

A kódexekben találkozunk a mesterséges szóalkotás első termékeivel is. Az eredeti latin szövegekben előfordultak olyan szavak is, amelyeknek nem volt magyar megfelelőjük, esetleg a meglévőt stilisztikailag nem találták alkalmasnak az adott fogalom visszaadására. A tudatosan létrehozott új szavak főként szóképzés útján jöttek létre, s zömmel deverbális névszók. A derivátumok nagy többsége a korszak produktív s emellett stílushatással is bíró képzőjével, az *-at/-et*-tel alakult: MünchK. 27rb: *gimolozžètn* 'gyümölcsérésnek', 38rb: *gozdoglet* 'mennydörgés', 68vb: *fozlatit* 'zsákmányait', 80rb: *haborolatlanac* 'vihárának', 106va: *èlègolètet* 'keveréket'; BécsiK. 18: *ragadatba* 'fogságba'; stb. Más deverbális képzőt ritkábban használtak fel: JókK. 78: *kellettsegenek felette* : *ultra necessitatem*; BécsiK. 291: *kouètlèmbol* : *ab imitatione*; MünchK. 31va: *kèllètlèn* : *inutilem*, 35ra: *žouazuāt* : *spongiām*. Szembetűnő, hogy denominális származékok alig kerülnek elénk; ezt valószínűleg azzal magyarázhatjuk, hogy a denominális képzéssel elérhető jelentésmódosítás többnyire csak viszonyítást foglal magában (kicsinyítést, nagyítást, hasonlóságot, ellátottságot, hiányt), új fogalom kifejezésére ritkán — a szóegyed jelentésváltozása következtében — alkalmas. Ugyanakkor a tudatos szóalkotás eszközeként jelent meg a *-lat/-let* képzőbokr, az ezzel létrejött valamennyi származékszó mesterséges alakulatnak látszik: BécsiK. 178: *cimerlètbèn* 'címben, feliratban', 228: *kopazlatot*; MünchK. 42ra: *tünèzèlètn* : *phantasma*, 74va: *hangoflatot* : *symphoniam*; stb. Egy-két derivátum erejéig más denominális képzővel is találkozunk: JókK. 79: *yelenfegesbelijet es kewzsegbelijet* : *in speciali et in communi*; BécsiK. 102: *zèllèt* 'szellem, lélek'; MünchK. 22va: *dèzhenq* : *serenum*. Amint az idézett adatok is tanúsítják, a Huszita Biblia fordítói voltak a korszak legbátrabb nyelvújítói.

A névszóképzés általános funkcionális sajátosságai. — A deverbális és denominális névszóképzés funkcionális rendszere, sajátosságai, lehetőségei és kötöttségei már jóval korábban, az ősmagyar kor végéig kialakultak s többé-kevésbé megszilárdultak. Új vonásokat a kései őmagyar korban nemigen fedezhetünk fel, csak megerősíthetjük az előző időszak tárgyalásakor megállapított tényeket, tendenciákat, kiegészítve a kései őmagyar korban keletkezett formánsok viselkedéséből, az újonnan megjelent funkciók elemzéséből leszűrhető általánosítható tanulságokkal.

A) A névszóképzés elsődleges feladata változtatlanul a jelentésmódosítás, amelynek kategóriái már ismertek. A denominális funkciók azonban kibővültek a társadalmi szükségletet kielégítő családnév- (*-a/-ē ~ -i, -fi*) és feleség-név-képzés (*-né*) lehetőségével. A deverbális származékok között megjelentek, a denominálisok között pedig gyarapodtak a nagyító-fokozó értelműek (*-atos/-etēs* deverbális és denominális, *-ságos/-ségēs, -ságú/-ségű* denominális képzővel alakultak), ezek azonban — legalább részben — a szóképzés stilisztikai jelentő-

ségét tükrözik: használatukkal a szemantikai mozzanat kifejezése mellett a testesítésnek is fontos szerep jutott. A denominális képzők közül a gyakori, azonos szófajú származékokat létrehozók (-i, -s, -ság/-ség) szófajjelölő funkciót kaphattak (szintén testesítéssel összefonódva).

B) A kései ómagyar korban keletkezett formánsokról is elmondható — csak úgy, mint az ős- és a korai ómagyarban megjelenőkről —, hogy funkcionális tulajdonságaikat tekintve is jóval egységibb, mint legősibb társaik. Az új képzők, képzőbokrok és képzőszerű utótagok csak egyféle funkció betöltésére alkalmasak (a *-hatatlan/-hetetlen* a cselekvés elmaradását, az *-atos/-etës, -lat/-let, -ságos/-ségës* nagyítás-fokozást, a *-né* feleségnevet, a *-fi* családnevet képes kifejezni, illetve alkotni). Ez a tény a fiatalabb formánsok keletkezésének körülményeiből fakad: általában speciális igényt szolgálnak, amely nem érintkezik más funkcióval (mint ahogyan a *nomen actionis* és *acti* vagy az ellátottság és hasonlóság), más funkciókban pedig nincs szükség a kifejezőeszközök gyarapítására.

Ami szófaji jellegzetességeiket illeti: határozottan elkülönül a deverbális és a denominális képzés. Korábban is alig akadt olyan formánsunk, amely ígéhez is, névszóhoz is járulhatott (*-atlan/-etlen, -ság/-ség*), bár előfordult, hogy deverbális képző névszóból hozott létre származékot: JókK. 154: *fejdelm*; AporK. 102: *almekonfagot* (< *álmékony*); JordK. 150: *apzoleektokat*; XVI. sz. eleje: *sokadalmaban* (MNy. 1: 351); de ezek csekély számuk miatt analogikusan keletkezettek. Ugyanígy ítéltük meg a kódexekben felbukkanó következő derivátumokat is: BécsiK. 102: *zëllët*; NagyszK. 107: *mertekhetetlen*; KrizaK. 42: *veghetetlen*. A *-hatatlan/-hetetlen* áttérjedését nagyban segíthette, hogy az *-(a)t(a)lan/-(e)t(e)len*-nek nem volt szófaji kötöttsége. A kései ómagyar korban megjelenő formánsok közül az *-atos/-etës* deverbális alapszavakon vált képzőbokorra (*sietetës, szeretetës*), denominális szerepben (*alkalmatos, szidalmatos*) másodlagos. A tárgyalt formánsokkal létrejött derivátumok szófaja egységes, a szóegyedeket érintő esetleges szófajváltástól eltekintve adott formáns vagy főneveket, vagy melléknéveket képez. Újabb melléknévképzők az *-atos/-etës, -hatatlan/-hetetlen, -ós/-ös, -ságos/-ségës, -ságú/-ségű*, valamint a képzőszerű utótagok: *-beli, -féle, -nemű*. Mindig főneveket alkotnak a *-cs, a -lat/-let, -zat/-zet* és a tulajdonnévképzők: *-a/-ë ~ -i, -fi, -né*. A kicsinyítő képzők megtartják az alapszó szófaját: AporK. 16: „*eggelöltene az ifiuczka timpanizalok*”; de: JókK. 81: *fyaczkajm*; 1402: *Erdechke* hn. (Csánki 1: 294); TelK. 263: *poztochkaban*; stb.; GuaryK. 28: „*az kereded alladba zegetot lel*”; VirgK. 128: „*twbet hozot az zegended foror*”; de: BécsiK. 16: „*o gëzmëkdëdëkët lëter-iëztëc*”; JordK. 866: „*yzok tÿnektek apzoczkaak*”. Az *-i, -ika/-ike* kicsinyítő-becéző képző még olyan ritka, hogy sajátosságait nem tudjuk felmérni.

A deverbális névszóképzés funkcionális rendszere

A deverbális névszóképzés mint funkcionális rendszer a kései ómagyar korban nem mutat új vonásokat: a már kialakult kategóriák folyamatosan gyarapodnak friss derivátumokkal, ugyanakkor bizonyára némelyik régebbi származék kivész a nyelvből. Említésre méltó, hogy — amint a keletkezéstörténeti részben láttuk — a deverbális funkciókat jelölő eszközök száma alig növekedett: csupán az *-atos/-etës, a -cs, a -hatatlan/-hetetlen* és az *-ós/-ös* bővíti az állo-

mányt; ebből viszont az következik, hogy — miután a szóképzés nyelvi szerepe nem csökkent, sőt kétségtelenül kiszélesedett — a meglévő kifejezőeszközök megterheltsége fokozódott. A produktív képzők száma az ősmagyar kortól egyre fogyatkozott: öröklött elemi formánsaink nagy hányada már akkor elavult (-k, -m, -r, -s, -sz ~ -z), s az ősmagyar kor folyamán keletkezett képzőbokrok egy részének produktivitása sem tartott ki a kései ómagyar korig (-ár/-ér, -dal/-del, -más/-més, -tal/-tel), mások használata sohasem volt széles körű (-ánk/-énk, -ékony/-ékény, -dék, -ték, -lék).

A cselekvésnevek (nomen actionis) képzése

1. Ősi egyelemű képzőink az ősmagyar korban is csak elvételre vettek részt nomen actionis jelentésű származékok alkotásában (*álom*, *öröm*, *fogoly* 'fogság'; talán az *aszály*, *dagály*), s még az ősmagyar korban improduktívá váltak. A korai ómagyar korban még eleven -t (*hit*, *tét* stb.), -dal/-del (*viadal*), -más/-més (*áldomás*, *látomás*), -tal/-tel (*étel*, *vitel* stb.) a kései ómagyar korban a származékokban még él ugyan, de újabb derivátumokban nem tudjuk kimutatni.

2. A kései ómagyar korban a cselekvésnevek leggyakoribb kifejezőeszközei közé számíthatjuk a következőket.

A) A korai ómagyar korban a nomen actionis legelterjedtebb képzőjének az -at/-et bizonyult. A formáns alkalmazása ebben a szerepben a kései ómagyar kor első szakaszában is általános volt: JókK. 58: *vtalattjyarol*; 1380 k.: *latath*, *hallath* (Gl.); BécsiK. 18: *kazomlatot*; AporK. 74: *zomlat*; stb. Szélesebb körű használata azonban már ekkor feltűnően kötődik egy-egy nyelvemlékhez, elsősorban a XIV—XV. sz. fordulóján keletkezett szójegyzékekhez és a Huszita Bibliához, ezért részben a nyelvterületre jellemző sajátosságként, részben a tudatos stilisztikai megformálásra irányuló törekvés jeleként értékelhetjük. A nyelvterület meghatározó szerepét igazolja, hogy az ugyanebből az időből származó Jókai-kódexben a nomen actionis jelentést az -at/-et-nél gyakrabban jelöli az -ás/-és képző: JókK. 71: *fohazkodafokual*, 74: *orgonalaft*, 80: *aldozasnak* stb. Természetesen a Huszita Bibliában is találkozunk -ás/-és képzővel alakult cselekvésnevekkel: BécsiK. 218: *futas*; MünchK. 19vb: *žantafaba*; AporK. 74: *razas*; stb., de előfordulási arányuk összehasonlíthatatlanul kisebb, mint a Jókai-kódexben. Ebben az időszakban — kb. a XV. sz. közepéig — a nomen actionis jelölésére mindkét formáns használható volt, egy-egy nyelvemléken belül is szabad váltakozást figyelhetünk meg: JókK. 90: „mýkeppen kellene mondanom *kewzewnetett* [*pro salutatione*]”, „Myt akar neký ež ylmew *kewzewnestek* [*salutatio vestra*]”; MünchK. 19vb: „ki vëtet io magot 9 *žantafaba* [*in agro suo*]”, 20ra: „Az *žantat* [*Ager*] ke az è világ”; l. még: MünchK. 30vb: *iuoltes* : 85rb: *iuoltein^c*, 35va: *fold indolas* : 49va: *fold indolatoc*; KeszthK. 10: *gywlekezes* : 233: *gywlekezet*; stb. Ez a kötetlen képzőhasználat a XV. sz. közepe után egyre kevesebb szópárra terjed ki, de a kései ómagyar kor végéig adatolhatók ilyenek: JókK. 10: *gondolafarwl* : PéldK. 82: *meg gondolattya*; JókK. 114: *epelesekben* : CornK. 4r: *eperletjre*; JókK. 156: *odozas* : GuaryK. 98: *oldozatnac*; stb. A nyelvemlékek adatai szemléletesen tükrözik az -ás/-és fokozatos térhódítását, s ezzel párhuzamosan az -at/-et visszaszorulását a cselekvésnevek képzésében.

A nomen actionisok kifejezőjeként mind az *-ás/-és*, mind az *-at/-et* funkciója abban merül ki, hogy az alapige jelentését főnévi szófajban adja meg, szemantikailag szinte semmi módosulást nem érzékelünk. Ezért lehetséges, hogy az alapige szintaktikai jellemzői a képzés után is érvényben maradnak, a képzett szó megtarthatja az igekötőt: JókK. 23: *el meneſen*; BécsiK. 256: *megñomodatbā*; FestK. 213: *megh yelenethyre*; 1524: *be ewltezýfre* (MNY. 13: 124); stb., sőt az alapige bővítményeit is: 1479: *ele hozasawal* (Gl.); CzechK. 76: *arcwl weresodert*; 1517: *oda adasnak* (TörtT. 1890: 558); TelK. 78: *ötet meg bantafokrol*, 181: *vizbe vezefónkne*; stb. (L. még 299.)

Amint az előző korszak tárgyalásakor már láttuk, mozzanatos alapigékből alakult származékszavakban az actionis és az acti értelem szorosan összefonódik. A kései ómagyar korban is feltűnnek ilyen típusú derivátumok az *-ás/-és* képzősek között is: JókK. 116: *newgefekuel* (vö. *nyög*); GuaryK. 128: *lattanafa*; az *-at/-et* képzősek között is: MünchK. 9rb: *ozdeitat*, 88vb: *mozdolattat*; 1520: *fordulat* (Gl.).

A most bemutatott két formáns bármilyen morfológiai felépítésű igéhez kapcsolódhatott.

Az *-at/-et* produktivitása cselekvésnevek képzésében a korszak végére számottevően csökkent. Visszahúzódása a különböző nyelvi rétegekben más-más arányú volt: az igényes írásbeliség feltehető stílushatása miatt tudatosan őrizte, megtartotta az elevenségét, miközben a beszélt nyelvben helyét már átvehette az *-ás/-és*. Ugyanakkor nyelvjárási eltérésekkel is számolhatunk: egyes nyelvterületeken bizonyára gyakoribb maradt, ahogy pl. Szlavóniában, az Őrségben ma is jóval több származékban él, mint másutt. Az *-ás/-és* produktivitása kiszélesedett, általánossá vált a nomen actionis képzőjeként.

B) A kései ómagyar kori nyelvemlékek arról tanúskodnak, hogy az egyszerű *-t* képző birtokos személyjellel bővült változata igen kedvelt kifejezőeszköz lehetett, számos derivátumban adathatjuk: SzabV.: *erws voltat*; GuaryK. 93: *feltokbe*; PéldK. 85: *elteben*; 1512: *jo wolthomirrh* (KárOkl. 3: 86); stb. Az írott nyelv — elsősorban az irodalmi — grammatikai tömörítő képességéért valószínűleg szívesebben élt vele, mint a beszélt nyelvváltozat.

Az ezzel a képzővel alakult származékszavak az *-at/-et*-tel való etimológiai és funkcionális azonosság révén szintén megtarthatják az alapige igekötőjét: BécsiK. 19: *elfozdoltokat*; PéldK. 70: *meg holtokat*; CzechK. 12: *meg emlekotoderth*; stb., sőt szintaktikai bővítményét is: CzechK. 53: *nalad leeteeth*; TelK. 23: *yelen voltat*; KazK. 64: *hozadualo byztomba*; stb. Ugyanez mondható el a *-tal/-tel* képzős származékokról is: BécsiK. 237: *éluitélète*; SzabV.: *meg velerawl*; FestK. 392: *be yetel* (vö. *jő*); ill. BécsiK. 82: *iol tétélékzpl*; TelK. 139: *ot letelócne*.

A birtokos személyjellel bővült *-t* fő- és képzett igékhez egyaránt kapcsolódhat. Produktivitása az egész korszakban egyenletes, széles körű.

C) Korszakunkban az elvont cselekvést jelentő főnevek legproduktívabb kifejezőeszköze az *-alom/-elēm* képző volt. Számos újabb származékban jelentkezik: JókK. 115: *ragalmaztak*, 120: *ertelmet*; FestK. 196: *kerelmeth*; DöbrK. 22: *terelmes*; stb. Ezt a formánst különösen kedvelhették a kódexfordítók, talán testes volta miatt stilisztikai értéket kapott, ezzel magyarázható néhány olyan származék létrejötte, amelyek aligha lépték át az írásbeliség kereteit: JókK. 74: *tetelme*; BécsiK. 121: *fiételmél*, 291: *kvetélmebol* 'követéséből'.

Az *-alom/-elēm* főként egy szótagú abszolút vagy relatív tövű igékhez járult, ritka a két szótagú alapszó: *követ*, *siet*, *szorog* (ez utóbbinak a képző előtt meg-

jelenő töv változata azonban egy szótagú: *szorg-alom*). (Az *-ad/-ed* képzős relatív tövekről l. I, 230.) A formáns a kései ómagyar korban még produktivitása teljében van.

3. R i t k á b b a n használt cselekvésnév-képző a *-dalom/-delēm* és a *-ság/-ség*.

A) A *-dalom/-delēm* képzős származékok főként nomen actionis értelműek, de a formáns produktivitása szűk körre korlátozódik. Az előző korszakban ezzel a képzővel keletkezett főnevekhez hasonlóan az újonnan megjelenők is egy szótagú igékből alakultak: JókK. 26: *gjezedelmuel*, 147: *byzadalmat*; MünchK. 80rb: *vazodalmtol*; GuaryK. 73: *tözedelmesszeg*; MargL. 64: *foydaalm*.

B) A *-ság/-ség* képző deverbális szerepben a kései ómagyar korban kissé megerősödött. A korabeli emlékekben előforduló származékok egy része nyelvünknek tartós eleme lett: JókK. 100: *tehetsegem*, 125: *mewuetsege*; 1456 k.: *farradsaghra* (Gl.); FestK. 156: *segeythsegedeth*; VitkK. 80: *syetsege*. A derivátumok legalább ekkora hányada viszont a köznyelvben nem vált általánossá: JókK. 78: *kellethsege*; JordK. 8: *teneessegehekze*; ÉrdyK. 189: *zaradsagwnknak*, 275: *lethessege*; *possibilitas*, 277: *azalssagra*. Ezek nagyrészt valószínűleg a fordítók mesterséges alkotásai; egy-két származék használata pedig a nyelvterület egy részére korlátozódhatott.

Az alapigék között feltűnően nagy arányban találunk képzetteket. Lehetséges, hogy az *-alom/-elēm* és a *-ság/-ség* kiválasztását — mindkettő azonos szemantikai tartalom: elvont cselekvés kifejezésére szolgál — az alapige morfológiai felépítése irányította. — A cselekvésnevek szófajukat tekintve mindig főnevek.

Szinonimika a cselekvésnevek körében. — A kései ómagyar korban a nomen actionis értelmű főnevek között a szinonim alakok — azaz egyazon alapszóból több formáns közreműködésével létrejött származékok — a nyelvtörténetben páratlan bőségben halmozódtak fel. Ez a különleges, mert sem a deverbális képzés más kategóriáiban, sem más korszakban nem rögzíthető állapot többféle nyelvi ok és cél együttes megnyilvánulására vezethető vissza. A kiterjedt szinonimika lehetőségét a cselekvésnevek szemantikája teremtette meg: mivel a szófajváltáson kívül nem megy végbe lényeges jelentésváltozás, cselekvésnevet bármelyik igéből alkothatunk, s jelölésükre több formánst is felhasználhatunk: az *-ás/-és*-t, az *-at/-et*-et szinte korlátozás nélkül, az *-alom/-elēm*-et és a *-ság/-ség*-et kötöttségekkel. Ez a nyelvszerkezeti lehetőség a kései ómagyar korban találkozott a nyelvi megformálást előtérbe helyező, a változatos, színes előadásra törekvő irodalmi stílus igényeivel. Ez természetesen nem zárja ki azt, hogy a beszélt nyelvben is éltek szinonim párok; az azonban nagyon valószínű, hogy a kódexek fordítói mesterségesen fenntartották, illetve gyarapították a rokon értelmű szavakat.

A szinonímia legáltalánosabb formája az *-ás/-és* és az *-at/-et* képzős szópárok megléte. Számos adatot idézhetünk: 1405 k.: *ziletas* (Gl.); CornK. 130v: *zvetety*; BécsiK. 14: *hadakazatza*; JordK. 69: *hadakozafnak*; BécsiK. 215: *gènerkedètnèc*; FestK. 366: *genyezkedesekekwel*; MünchK. 46ra: *Tezemtetnè*; PéldK. 72: *teremtesrewl*; stb. Ebben a típusban a szinonímia az *-at/-et* képzős szó ki szorulásával szűnt meg. A szópárok másik csoportjában a nyelvi ökonómia másként érvényesült: jelentésmegoszlás ment végbe a tagok között, mégpedig meglehetősen következetességgel: az *-ás/-és* képzős főnév az aktualizálható

— ilyen értelemben konkrét — cselekvés, az *-at/-et* képzős az aktualitáson felülemelkedő cselekvés jelölésére foglaldott le (ebből következik, hogy az *-at/-et* képzősök nem vesznek fel igekötőt, illetve nem tartják meg az alapige bővítményeit). Ilyen szópárok a következők: CornK. 14v: „byn tetelnek erekke nem *akarafa*”; TelK. 66: „ha iftenec *akarattyana*c nem engettem volna”; PéldK. 76: „az *eleft* halal kewuety”; 1508: „Syradalmas nekõkh my *elethõkh*” (Nyeml. 165); JókK. 117: „Egyebkeppen nem hathatnak ew *gyula*zafoknal . . . kewl egyeb barátokat ýmtenye”; TelK. 59: „hog e ícent anna azzonnac . . . *galazat* . . . ne legõn: harmadzor hazafulni”; JókK. 104: „adnak-uala *kewnewrewletbewl*”; BirkK. 3a: „kõnohek . . . õtet raita *kõnprolesfel*”; stb.

Hasonló jelentésmegosztlás érvényesül az olyan szópárok tagjai között, amelyeknek egyike *-ás/-és*, másika *-alom/-elēm* vagy *-ság/-ség* képzős: JókK. 154: „Ottuagyon . . . meg *mewuetes*”; 125: „lezen egy ygewleg ygeret *mewuetsegre*”; TelK. 97: „eg keues *mulatfasnac vñanna*”; ErdyK. 412: „peenzt hymteneenek el . . . az lok neepeknec *mulatfagaer*”; NagyszK. 25: „az emberi nemzetnek *megvalttafara*”; KeszthK. 310: „*Valtsagoth* erezthe wr w nepeknec”; stb., ill. ErdyK. 61: „byneknec meg *enghedee*se”; JókK. 11: „ha valamýt *engedelme*cnēmýata neký paranczolna tennee”; BirkK. 4b: „az forõknac . . . meg *fegefere*”; DomK. 107: „tanegyga vala evket az zerzetnek *fege*lmere”; VirgK. 39: „kezde nagy keferw *sirasth* tenny”; ErdyK. 510: „hol ott lemy banat lemy *syralom* . . . nynchen”; stb.

A kettõnél több szóalakra terjedõ szinonímia sokkal ritkább, s általában viszonylag rövid idõ alatt két tagra redukálódik, a már ismert jelentések kifejezésére: JókK. 6: *kere*fere : AporK. 73: *ke*zeteket : FestK. 196: *ke*relmeth : DebrK. 261: *ke*remesõket; JókK. 14: *sy*etefem : BécsiK. 121: *si*tetelmel : VitkK. 80: *si*etfege. A következõ rokon értelmű szócsaládoknak két-két tagja megmaradt ugyan, de az egyik — a *-más/-més* képzõs — kilépett a cselekvésnevek körébõl, s nomen obiecti jelentést kapott: GyS.: *lat*atia : JókK. 5: *lat*afaul : DõbrK. 106: *lat*omast; 1380 k.: *hall*ath : 1405 k.: *hal*as (Gl.) : BirkK. 4b: *hal*-*la*masbol. Csupán egy alak õrzõdött meg az alábbi hármashól: JókK. 141: *tem*etefemre : 143: *tem*etsegre : MünchK. 50va: *el*temetebn. Kivételszerû, ha három szóalakra tartósan szükség van, ilyen a JókK. 10: *ze*retett : 126: *ze*relemuel : FestK. 17: *ze*rethéfewel.

Szinonim párok léte arra is lehetõséget nyújt, hogy egyik tagjuk speciális jelentést vegyen fel. A cselekvésnevek körében a lehetõségekhez viszonyítva ritkán tapasztalunk lexikalizálódást, de az érintett szóalakok kivétel nélkül *-at/-et* képzõsek: JókK. 65: „pentektewl mend *napotte*steg”; AporK. 76: „egbe giúttottõ azokat *Nap kelettõl es napnuguttõl*”; JordK. 104: „*zý*zethnek ýdeyn”; ErdyK. 555: „leen nagy *ytkõ*zet”. Annak, hogy éppen az *-at/-et* képzõs szavakban ment végbe jelentésszûkülés, bizonyára az az oka, hogy — mint korábban láttuk — általában ezek távolodtak el az aktuális cselekvéstõl.

A cselekvés eredményének (nomen acti) kifejezése

1. Ősi képzõink közül a nomen acti jelölésére korábban alkalmas *-b* (<-p) (*hasáb*), *-g* (*homorog*, *üreg*), *-k* (*hajlok*, *homlok*), *-n* (*hason*, *haszon*), *-s* (*teljes*, *üres*) és *-sz* ~ *-z* (*horpasz*, *kopasz*, *száraz*) még az ősmagyar kor folyamán el-

avult, csak — zömmel elhomályosult — származékokban élt tovább. — Egy-két elemi képzőnk azonban még részt vesz a kései ómagyar kor szóalkotásában (1. a 3. pontban).

2. A cselekvés eredményének két g y a k o r i k i f e j e z ő e s z k ő z e volt a kései ómagyar korban: az -ás/-és, valamint az -at/-et.

A) A nomen acti jelentésű származékok többsége az -ás/-és képzővel alakult: JókK. 12: *fogjattkozasombol* : *defectibus*; 1405 k.: *keles* (Gl.); 1454: *Irthas* hn. (OkI Sz.); 1523: *irasokval* (MNy. 68: 340); ilyen még: (*bolt*)*hajítás*, (*kigyó*)-*marás*, *nyílás*, *termés*, *töltés*, *vájás* stb.

B) Az -ás/-és térhódítása a cselekvésnevek képzésében maga után vonta egyre szélesebb körű használatát más funkcióban is, mivel — amint az általános kérdésekről szólva kifejtettük — eszköz és funkció nem kötődött szorosan egymáshoz. Ezzel párhuzamosan az -at/-et működési területe fokozatosan csökkent mind a nomen actionisok, mind a nomen actik jelölésében. A kései ómagyar kor kezdetétől az -at/-et képzővel létrejött származékok száma egyre kevesebb, de még jelentős: JókK. 66: *gyülekezeti*ben; BécsiK. 248: *nirét*; MünchK. 106va: *éléglétet*; ilyen még az *épület*, *furat*, *hajazat* 'tető', *tekerület* stb. — Az -at/-et képzővel alakult szavak között van néhány, amely sajátos szemantikai többletet is hordoz: mértéket, mennyiséget is jelöl: 1395 k.: *zeleth*, *falath* (Gl.); 1418: *Cheppeneth* szn. (OkI Sz.).

Az -ás/-és és az -at/-et képző bármilyen morfológiai felépítésű igéhez kapcsolódhat.

3. S z ű k e b b k ö r b e n használt kifejezőeszközöket nagyobb számban találunk.

A) A kései ómagyar korban felbukkan a nyelvemlékekben egy-két, ősi elemi képzővel alakult derivátum: 1405 k.: *rothadag* 'rothadás, üszögösség' (Gl.); ill. JókK. 130: *morzalekat*; WinklK. 235: *vereitekednek*. Az adatok alapján nem dönthető el, hogy az alábbi származékszavak -g vagy -ék képzőt tartalmaznak-e: DöbrK. 514: *señnedeket*; TelK. 1: *señnedegós* 'varas'; VirgK. 31: *gwngelek* (vö. *gönggyöl*). A szóvégi zöngétlenedés lehetőségét szem előtt tartva nagyobb valószínűséggel -g képzősek, de az sincs kizárva, hogy két változatban is éltek. A -l ~ -ly képzős nomen actik közül a következőket vehetjük ide: 1426: *ozthal* hn. (OkI Sz.); vö. 1585: *tsekély* (Cal. 309). Az említett névszók korábban — akár az ősmagyar korban is — keletkezhettek, de mivel felépítésük világosan elemezhető, s későn is tűnnek fel, nem lehetetlen, hogy ebben az időben születtek.

B) A cselekvés eredményét jelöli a -vány/-vény képzős származékok egy része: JókK. 27: *zeuueuenben*; Apork. 74: *fazaguañoknak*; GuaryK. 8: *goyteuene*; ÉrsK. 423: *kelewennek*. — A képző egy és két szótagú, abszolút és relatív tövű igéken mutatható ki. Produktivitása szűk körű.

C) A kései ómagyar korban jelennek meg az első -ság/-ség képzővel létrejött nomen acti értelmű névszók: JókK. 108: *tanufag*; *scientiam*; GuaryK. 30: *zouetfegot*; NádK. 337: *geñetseg*. — A származékok két szótagú relatív tövű igékből alakultak. A -ság/-ség ebben a funkcióban szűk körű produktivitást mutat.

D) Az alábbi formánsok mindegyike csak kevés származékban fordul elő, de ezek zömmel a cselekvés eredményét jelölik. Azonos felépítésű: két szótagú, -r képzős igékhez járult a -es képző: 1395 k.: *vacharch* (Gl.); DomK. 25: *zulma-*

tekerchet. A -mány/-mény képzős derivátumok közül ebből a korból adatolhatjuk az alábbiakat: FestK. 180: *teremtmeenyewd*; JordK. 274: *zýlemenývel*. Nomen acti értelmű főneveket alkotott a -*dék* képző: BécsiK. 11: *nomdékne*; NádK. 588: *mosadeccal*; a -*lék*: 1456 k.: *azalek* (Gl.) (vö. *ázik*) 'főzelek, leves étel'; MargL. 25: *moslekat*; ÉrdyK. 299: *főzeleek*; a -*ték*: ÉrdyK. 509: *fogyateek* 'hiány'. — A bemutatott származékszavak többnyire egy szótagú töigékből alakultak, de akad köztük relatív tövű is: *teremt*. A felsorolt formánsok produktivitása csekélynek mondható.

A nomen acti jelentésű névszók döntő többsége főnév, csupán a -*ly* képzősek között találunk melléknevet (*csekély*).

A cselekvés tárgyának (nomen obiecti) kifejezése

1. A cselekvés tárgyának jelölésére az előző korszakokban nem állt rendelkezésre jellemző, széles körben produktív formáns. Nomen obiecti értelmű névszók alkotásában jó néhány képző részt vett: az ősi -*n* ~ -*ny* (*kötény*), az ősmagyar korban keletkezett -*ás*/-*és* (*kérés*), -*at*/-*et* (*áldozat*), -*dalom*/-*delém* (*birodalom*), -*dok* (*ajándok*), -*mány*/-*mény* (*adomány*), -*más*/-*més* (*áldomás*), -*vány*/-*vény* (*tanítvány*), de mindegyik csupán egy-két származék erejéig.

2. A kései ómagyar kornak már jellegzetes nomen obiecti képzői vannak.

A kései ómagyar kor nyelvi anyagában valamivel határozottabb körvonallal rajzolódnak ki a nomen obiecti kifejezésének lehetőségei. Az ilyen értelmű képzett szavak zöme a korszak széles hatókörű, jellegzetes nomen actionis-képzőivel alakult, ami azzal magyarázható, hogy a tranzitív alapigékből létrejött cselekvésnevekbe könnyen besugárzott az ige iránytárgyára is utaló szemantikai tartalom. Ezt igazolják azok a derivátumok is, amelyek kezdetben bizonyíthatóan nomen actionisok voltak, s csak másodlagosan töltődtek fel a tárgy jelentésével is: BirkK. 1b: *etelnek*, *italnak* 'ennivalónak, innivalónak', 4b: *hallamafbol*; 1524: *keremessfeth* (MNY. 19: 127); VirgK. 13: *hytemnek*.

A) Az -*ás*/-*és* képzővel alakultak a következő nomen obiecti értelmű névszók: AporK. 13: *fogadasimat*; 1456 k.: *mondasokat* (SermDom. 1: 207); 1520: *fýzetese* (Gl.); vö. 1546: *wullusth* (MNY. 13: 231); továbbá *alítás*, *hagyás* 'rendelkezés', *közlés* stb.

B) Az -*at*/-*et* képzős származékszavak közül idetartoznak az alábbiak: BécsiK. 129: *aianlat*; MünchK. 15vb: *azatat* 'aratnivaló', 84vb: *igezètet*; 1525/1640: *rendeletek* (TörtT. 1908: 85); valamint *áldozat*, *üzenet* stb.

C) Az ebben a korszakban keletkezett -*ós*/-*ős* is jelölheti a cselekvés tárgyát: 1413: *Esmerews* szn. (Oklsz.); vö. 1551: *feyus* (fejős) (LevT. 1: 86).

D) A -*ság*/-*ség* is kimutatható ebben a funkcióban: JókK. 22: *kelczegijt*; *expensas*, 117: *nerefege ert*; FestK. 141: *ymaadfaagokuth*; CornK. 7v: *veztezsegel*; TelK. 136: *keuanfagat*.

3. Más formánsokkal csak elvétve alakul nomen obiecti jelentésű származékszók. Adatolható ebben a szerepben a -*dalom*/-*delém*: XV. sz. vége: *hyjedelme* (MKSz. 1881: 107); az -*ék*: JókK. 100: *mondeka*; a -*lék*: MünchK. 60ra: *toldalekat*; ÉrdyK. 414: *martaleekot* 'koncot' (vö. *mar*); a -*mány*/-*mény*: MünchK. 11va: *hagomannac*.

A nomen obiecti értelmű névszók általában főnevek, csupán az *-ós/-ős* képzősök melléknévek, de ezek is főnevesülhetnek (*ismerős*).

A cselekvő, illetve jellemző tulajdonságának (nomen agentis) kifejezése

1. Legősibb képzett szavaink nagy része a cselekvő megnevezésére szolgál. Az ósmagyar korban a nomen agentis jelentésű származékszavak alkotásában szinte valamennyi ősi formásunk részt vett: a *-g* (*boldog, csillag, hazug*); a *-k* (*burok, kerék*); az *-l* (*levél, valál*); az *-m* (*folyam*); az *-n* ~ *-ny* (*serény*); az *-r* (*fintor, hunyor*); az *-s* (*mókus, sebes*); az *-sz* (*merész*). Az *ős-* és a korai ómagyar kor folyamán is keletkeztek olyan képzőbokrok, amelyeknek elsődleges funkciója a nomen agentis kifejezése volt: az *-ár/-ér* (*csiszár, sugár*); az *-atag/-eteg* (*forratag*); *-ékony/-ékény* (*feledékény, félekény*); *-ánk/-énk* (*félénk, nyalánk*). Ezekon kívül még más formánsokkal is jöttek létre ilyen jelentésű névszók: *-ás/-és* (*forrás*), *-at/-et* (*kísértet*), *-mány/-mény* (*örmény*), *-vány/-vény* (*ingovány, jövevény*).

Az eleven képzők száma a korai ómagyar kor végére jelentősen megcsappant, elsősorban elemi képzőink improduktívvá válása következtében, de elavult az *-ár/-ér* is, s az *-ánk/-énk* sem mutatható ki újabb derivátumokban a kései ómagyar korban.

2. A kései ómagyar kor jellegzetes nomen agentis-képzői az alábbiak:

A) A cselekvő jelölésének legproduktívabb eszköze a kései ómagyar korban alakult *-ós/-ős* képző, amely rövid idő alatt a 'jellemző tulajdonság' jelentés tipikus kifejezője lett. Korszakunkban már számos származékban fordul elő: 1398: *Ziuos* szn. (OkI Sz.); 1402: *Vakarus* szn. (OkI Sz.); 1449: *Zalados* szn. (OkI Sz.); FestK. 399: *tekergetes* (*tekergetés*); stb.

B) Az *-atag/-eteg* szűkebb körben működik ugyan, de mindig nomen agentis értelmű névszót alkot: MünchK. 63vb: *fuuataga*; AporK. 78: *fezgetegeket*; 1422: *Syathagus* szn. 'sivító, síró' (OkI Sz.). A korszak kezdetén megjelennek az első melléknévi származékok: JóK. 2: *balkatagnak*, 93: *kergetegnek* 'dühöngőnek'.

C) Szintén kizárólag nomen agentisek létrehozására alkalmas az *-ékony/-ékény*. A kései ómagyar korban produktivitása kis mértékű, alig találkozunk újabb származékokkal: SándK. 8: *eerzekönsegok*; TihK. 102: *fazekonok*. Első előfordulásánál korábbi lehet az *aluszekony* (vö. 1550 k.: *alozekonsg* : Gl.), mivel bizonyára ennek analógiás hatásával számolhatunk egy szokatlan, denominális képzés születésében: AporK. 102: *almekonfsagot*.

D) A kései ómagyar korban keletkezett *-atos/-etős* képzőbokr deverbális származékokban az alapigében jelzett cselekvést jellemző tulajdonságként érzékelteti. Ezt a jelentésmódosító tartalmat részben az *-s* ellátottságot kifejező funkciójából, részben az egész alakulat stilisztikai — fokozó, nyomatékosító — hatásából nyeri. A deverbális *-atos/-etős* képzős szavak jórészt az irodalmi szintű írott nyelv határain belül maradtak: JóK. 39: *kedueleteft* : *caritative et libentissime*, 50: *zenvedetteffegjt* (< *szenvedetés* 'lemondó, önmegtartóztató'); BécsiK. 134: *tozétetteffeg* (< *töretetés* 'töredelmes'); l. még *hervadatos, rothadatos, sietetés, szeretetés*. Ritka az olyan derivátum, amely szélesebb körben is elter-

jedt, de akad rá példa: vö. 1577: *kiuanatos* (Gl.). (Az *-atos/-etēs* képzős denominális származékokat l. később: 307.)

3. A cselekvő, illetve jellemző tulajdonságának kifejezésére egy-két származék erejéig más formánsok is felhasználhatók:

Az *-at/-et* képzős főnevek közt van néhány, amely a cselekvőt jelöli: BécsiK. 292: *io illato* (vö. az *illan* tövével); MünchK. 104ra: *arradatlla* 'patakja'; 1479: *Alsófolyamath* 'Alsófolyó' (Oklsz.); 1520: *esseth* (Gl.).

Néhány származékszóban az *-ék* képző is ezt a szerepet tölti be: JordK. 720: „vezeteek newe”; ÉrdyK. 642: *takarekoston* (a *takar* 'begyűjt, felhalmoz' jelentéséből származhat a melléknévi *takarék*).

A *-vány/-vény* is kimutatható nomen agentis-képzőként: MünchK. 35ra: *žouazuāt* 'szivacsot'; SándK. 8: *halouaň* 'gyenge, roskatag'; ÉrdyK. 18: *ragdwanyatwl* 'járványától'.

Szórványosan adathozható ebben a funkcióban a következő formánsok: *-alom/-elēm*: JókK. 114: *įutalmat*; Apork. 9: *artalmassagatowl* [!]; *-ás/-és*: TelK. 99: *alaft* 'állványt'; *-dalom/-delēm*: BirkK. 4b: *iquedelmel*; *-ság/-ség*: BécsiK. 100: *iēlėnfėgėbėn*; *-ték*: 1405 k.: *forratek* 'forrás' (Gl.); ÉrdyK. 137: *erteke*.

A nomen agentis értelmű névszók között a képzőhöz kötött melléknévek (*-ėkony/-ėkėny*, *-ős/-ős*; részben *-atag/-eteg*, *-ék*, *-vény/-vény*) is, főnevek (főként a **3.** pont alatt tárgyaltak, valamint részben az *-atag/-eteg*) is vannak.

A cselekvés eszközének (nomen instrumenti) kifejezése

1. Azok a nomen instrumenti jelentésű derivátumok, amelyeknek keletkezését az *ős-* és a korai ómagyarra tettük, kis számukhoz mérten a felhasznált képzők meglepő változatosságát tükrözik. Előfordul az *-at/-et* (*élet* 'táplálék', *patyolat* 'lepel'), az *-ás/-és* (*élés* 'táplálék'), az *-ár/-ér* (*tölcsér*), a *-dal/-del* (*eledelel*), a *-dék* (*menedék*), az *-ék* (*festék*, *játék*), az *-l* (*fedél*, *lepel*), a *-ság/-ség* (*eleség*), az *-sz* (*támasz*), a *-ték* (*mérték*).

2. A kései ómagyar kori emlékekben újonnan megjelenő néhány eszköznév tovább bővítette a közreműködő formánsok számát: 1395 k.: *beles* (vö. *béll* 'bélel'), 1430 k.: *fulac* 'fullánk' (Gl.); XV. sz.: *valchaga* (MNY. 11: 84); 1490: *Tekerwin* 'tekerő' (Oklsz.); DöbrK. 233: *fvldalagiāt* 'fullánkját'. (A 'fullánk' jelentésű szavak a korábbi korszakban is élhettek már, mind hangalaki, morfológiai felépítésük, mind jelentésük megengedi a régebbi keletkezést is; világos tagolódásuk és kései felbukkanásuk azonban indokolhatja a kései ómagyarba sorolásukat.)

Az igék elvont eszközhatározói bővítményét foglalják magukba az alábbi származékszavak: JókK. 119: *mentsege* (↔ *amivel ment vkit*); Apork. 80: *magjaraazath keppen* (↔ *amivel magyaráz vmit*); BirkK. 4b: *fenehtek* (↔ *amivel fenyít vkit*); CornK. 1v: *peldazatzerent*; 1525/1640: *büntetéssel* (TörtT. 1908: 82); CzechK. 40: *įntefoketh* 'intelmüket'.

A cselekvés eszközét jelentő származékszavak mindig főnevek.

A cselekvés helyének (nomen loci) kifejezése

A korábbi időszakban keletkezett nomen loci jelentésű névszók (*állás, ülés, szállás; lakodalmom* 'lakás') kis csoportja valamelyest gyarapodott a kései ómagyar korban. Az újonnan megjelenő derivátumok főként az *-at/-et* képzővel alakultak: 1395 k.: *foliath* 'meder' (Gl.); GuaryK. 98: *zegeletebe* (vö. *szögellik*); CzechK. 18: *eredethj*; TelK. 298: *öltözetet* (az *öltözik* bővítménye korszakunkban általában *vmibe*, ezért nagy valószínűséggel ide vehetjük az *öltözet* szót); 1529: *maroklatjuiuglan* (RadvCsal. 2: 4). Más formánssal alig találkozunk a nomen loci között, csupán az *-ás/-és* mutatható még ki: JókK. 25: *lakást*.

A cselekvés helyét jelölő képzett szavak mindegyike főnév.

A cselekvés elmaradásának (nomen caritivi) kifejezése

Ezt a funkciót az egész nyelvtörténetben produktív *-atlan/-etlen* (< *-tal/-tel*) látja el. Számos újabb ilyen jelentésű származék jelent meg a kései ómagyar kori emlékekben: JókK. 118: *tevekkeletlensegnek*; ÉrdyK. 268. *kerezteletlen*; ThewrK. 36: *Romlatlanfagos*; stb. Az írott nyelvben különösen gyakran éltek a nomen caritivi-képzés lehetőségével, a kódexekből jó néhány nyilvánvalóan tudatos képzést idézhetünk: JókK. 27: *índolattlan*; 1456 k.: *termetlen* (vö. *terem* i.) (Gl.); FestK. 174: *theremtethlen*; SándK. 22: *haznalatlan*; stb.

A kései ómagyar korban az *-atlan/-etlen* és a *-hat/-het* képzőbokorra tapadt. A *-hatatlan/-hetetlen* — a *-hat/-het* jelentéstöbbletének megfelelően — az alapigével jelölt cselekvés megvalósulásának lehetetlenségét, képtelenségét fejezi ki. A korszak nyelvelméleiből adatolhatjuk a következő, *-hatatlan/-hetetlen* képzővel alakult derivátumokat: JókK. 151: *telhetetlen*; MünchK. 45va: *alhatatlan* (vö. *alszik*); 1460 k.: *njwkhattathlanssagawál* (Gl.); l. még *fogyhatatlan, halhatatlan, mozdulhatatlan* stb.

A nomen caritivi jelentésű névszók, mivel az alapigékben kifejezett cselekvés aktualizálhatóságát megőrzik, megtarthatják az igekötőt: SándK. 18: *meg fadaradhatatlan*; CornK. 28v: *meg hayolhatatlanul*; SzékK. 87: *el vyfelhetetlen*; stb.

A *-(hat)atlan/-(het)etlen* képzős névszó a kései ómagyar korban is állhat módhatározóként, miután *-n* eleme eredetét tekintve mód- v. állapothatározórag: SzabV.: „*strwmoltak kemellethlen*”; MargL. 6: „*jmadkozjék vala zvnellen*”; CzechK. 3: „*artatlan karhoztattatol wala*”; stb.

A nomen caritivi értelmű névszók — az alkalmoszerű szófajváltás eseteitől eltekintve — mindig melléknevek. (A táblázat a 300. lapon.)

A denominális névszóképzés funkcionális rendszere

A denominális névszóképzés ősmagyar korban vázolt funkcionális rendszere már tükrözte a nyelvi kifejezési lehetőségeit azoknak az alapvető, szemantikailag tipizálható kapcsolatoknak, összefüggéseknek, amelyek két, névszóval (az egyik az alapszóval, a másik a belőle képzett származékszóval) jelölt való-ságelem között szinte minden időben megfigyelhetők. Ez a korán kialakult, kiemelkedően fontos jelentésmódosító szerepeket magában foglaló rendszer folyamatosan szolgálta a közlési igényeket, de az idők folyamán új lehetőségekkel is bővült. A kései ómagyar korban megjelenő funkciók egy része a tár-

A kései ómagyar korban produktív deverbális névszóképzők és funkcióik:

	Nomen actionis	Nomen acti	Nomen objecti	Nomen agentis	Nomen instrumenti	Nomen loci	Nomen caritivi
-alom/-elēm	+			+			
-ás/-és	+	+	+	+	+	+	
-at/-et	+	+	+	+	+	+	
-atag/-eteg				+			
-atlan/-ellen							+
-atos/-etēs				+			
-cs		+					
-dalom/-delēm	+		+	+			
-dék		+					
-ék		+	+	+	+		
-ékony/-ékēny				+			
-g		+		+	+		
-hatatlan/-hetetlen							+
-l ~ -ly		+					
-lék		+	+				
-mány/-mény		+	+				
-ós/-ős			+	+			
-ság/-ség	+	+	+	+	+		
-ték		+		+			
-vány/-vény		+		+	+		

sadalmi fejlődés folyamánya (a családnév- és feleségnév-képzés); más részüket az írásbeliségben — főként a kódexekben — kibontakozó stilisztikai törekvések termelték ki (a jelentésbeli és hangalaki nagyítás, fokozás); speciális nyelvi igény: a szófaji hovatarozás testes nyelvi elemmel való megerősítésének kívánalma érhető tetten bizonyos képzők (-i, -s, -ság) szófajjelölő szerepben megfigyelhető használatában.

A rendszer működése a képzők és funkciók viszonyát tekintve sem mutat lényeges változást az ős- és a korai ómagyar korral összehasonlítva. Ahogyan korábban, a kései ómagyar korban is egy-egy funkció ellátására több formáns is képes, még azután is, hogy az ősi, egyelemű képzők egy része (-g, -l ~ -ly, -m,

-n ~ -ny, -p, -r, -sz, -t) elavult. Legváltozatosabb a kicsinyítés és a becézés eszköztára; a kései ómagyar korban keletkezett képzők közül több a nagyítás, fokozás, illetve a valamihez tartozás kifejezője lett; az ellátottság, a gyűjtőnév, a foglalkozásnév, a mérték és a sorszámnév képzésére két-három formáns alkalmas. Egy adott funkción belül általában van egy (esetleg két) széles körben produktív képző, a többi pedig csak kisebb arányban, bizonyos kötöttségekkel vesz részt a szóalkotásban: pl. a kicsinyítő képzők között ebben a korban a *-ka/-ke* és a *-cska/-cske* a legelterjedtebb, de eleven még a *-d*, *-csa/-cse*, néhány származékban kimutatható a *-dad/-ded* stb.; a vmihez tartozást leggyakrabban az *-i* és a *-beli* képző jelöli, de előfordul a *-si* és a *-sól/-ső* is ebben a funkcióban. Csupán egy-egy formáns használható azonban az elvontság, a hasonlóság és a feleségnév kifejezésére.

A korábbi korszakokhoz képest valamelyest megnőtt azoknak a formánsoknak az aránya, amelyek csak egyféle funkció kifejezésére alkalmasak. Ez annak a következménye, hogy egyrészt a poliszém ősi, egyelemű képzők teljesen vagy bizonyos funkcióban elavultak, pl. az *-a/-e*, az *-ó/-ő* csak becéző képzőként élt tovább, a *-k* csak kicsinyítő és becéző szerepben maradt eleven. Másrészt az önálló szóból vagy más nyelvi elemből átértékelődött fiatalabb képzők általában csak egy funkciót töltenek be (*-beli*, *-féle*, *-né*, *-nyi* stb.), hasonlóan az újabb keletkezésű képzőbokrokhoz (*-atos/-etős*, *-cska/-cske*, *-dad/-ded*, *-ságos/-ségős* stb.). Továbbra is megmarad azonban az *-s* poliszémiája, sőt kibővült a mértékképző funkcióval. Arra gondolhatunk, hogy az alapszavak jelentésének, a képzett szó szófájának és használati szabályainak különbözősége elég élesen elkülönítette egymástól az *-s* képzős derivátumokat. Ezenkívül az *-i* képzőhöz is több funkció köthető: a valamihez tartozás és a családnévképzés kifejezése a birtokjelre vezethető vissza, ezeket a köznévi és a tulajdonnévi alkalmazás határolja el; a más eredetű, kicsinyítő szerepű *-i* az előzőekétől alapvetően eltérő nyelvi környezetben jelenik meg, ez biztosítja azonosítását. A *-ság/-ség* gyűjtőnévképző és elvontságot kifejező jelentése más-más típusú alapszavakon érvényesül, ezért nem értelemzavaró. A több képzőt érintő kicsinyítő és becéző szerep párhuzamos megléte (*-csa/-cse*, *-cska/-cske*, *-csól/-cső*, *-ka/-ke*, *-kól/-kő*) sem idéz elő kétértelműséget, egyrészt mivel az általuk jelölt szemantikai tartalom a két funkcióban szinte azonos, másrészt pedig a köznév—tulajdonnév minőség az alapszavakat és a derivátumokat egyaránt elválasztja.

A képzett szavak szófaja szoros összefüggésben van a bennük megnyilvánuló szemantikai tartalommal: a vmihez tartozás, az ellátottság, a hiány, a hasonlóság, a mérték, a sorszám általában tulajdonságként fogalmazódik meg és fejeződik ki, az ilyen értelmű származékszavak főnévből vagy (ritkábban) melléknévből alakult melléknevek. Ezzel szemben a főnévi alapszavakból keletkezett gyűjtő- és foglalkozásnevek, valamint a főnevekből és melléknevekből egyaránt képezhető elvontságot jelentő derivátumok mindig főnevek. Az alapszó szófájának megmaradása vagy megváltozása tehát a jelentésmódosulás függvénye. A formánsokhoz kevésbé kötődik a szófajtartó vagy szófajváltó tulajdonság, amit jól példáz a poliszém *-s* viselkedése: ha a származékszó ellátottság vagy hasonlóság értelmű, szófajváltó lehet, ha az alapszó főnév volt (*vizes*, *ezüstös*), szófajtartó viszont gyűjtő- és foglalkozásnevek létrehozásakor, mivel ezek mindig főnévi alapszavakból keletkeznek, s a származékok is mindig főnevek (*fácános*, *üveges*). Nem változtatja meg az alapszó szófaját a kicsinyítő és a nagyító-fokozó képzés: főnévi alapszavakból főnevek (*leánycsa*, *madárka*, *ágacska*), melléknevekből melléknevek (*vékonyka*, *kerekded*; *szépséges*, *gyenge-*

ségű) keletkeznek. Ez a kicsinyítés és nagyítás természetéből fakad: elsősorban stilisztikai többletet hordoznak ezek a származékszavak, csupán a méret, intenzitás eltérését fejezik ki. Mindig szófajtartó a sorszámnevek és a tulajdonnevek képzése. — A kicsinyítő és nagyító képzőkön, valamint az *-s-en* kívül egy-egy formáns vagy főneveket, vagy mellékneveket hoz létre, az egyedi szó-fajváltás eseteitől eltekintve egységes a származékok szófaja.

Közzszavak képzése

1. A névszóképzés elsődleges funkciója a kései ómagyar korban is a jelentésmódosítás. A kései ómagyar korban keletkezett származékszavak felépítése világos, a képzővel kifejezett jelentésváltozás többnyire könnyen, egyértelműen meghatározható. A képzéseknek egy kisebb csoportjában azonban többé-kevésbé elszigetelt, ritkán megvalósuló szemantikai módosulás elemezhető ki.

Nem meglepő, hogy az ide sorolható derivátumok zömmel a *-ság/-ség* képzővel alakultak, ehhez kötődött a legelvontabb funkció kifejezése, s ezzel együtt annak a lehetősége is, hogy különféle egyedi jelentéstartalmakat jelöljön. Nyilván szerepe van ebben annak is, hogy a *-ság/-ség* deverbális képzésre is alkalmas volt, néhány származék értelmezésekor ugyanis deverbális jellegű jelentésváltozást tapasztalunk, főleg nomen actionishoz hasonlót (vö. *nevetség*, *sietség* stb.): BécsiK. 11: *vzaſaga* 'uralkodása', 185: *gilkoſſaſa* 'gyilkolás', 202: *vēndegſeg* 'multság, vigadalom'; MünchK. 9va: *kēzēgſegere* 'keresztel(tet)ésére'. A nomen obiectikhez áll közel az *örökség* 'amit örökölnék': TelK. 80: *ōrōkſegel*. (A deverbális és denominális képzés egymásra hatására már láttunk példákat: a jellegzetes deverbális képzők névszói alapszavakon is feltűntek: *sokadalom*, *aprólék*, *ízék* stb.; az igeképzésben pedig kifejezőeszközeiben is, funkcionálisan is a deverbális és denominális képzés rokonsága dominál.)

A *-ság/-ség* képzős származékszavak kis hányadában nem lehet tipizálni a lezajlott jelentésváltozást: JóK. 5: *vruuffagarol*; 1405 k.: *feleseg* (Gl.); 1486: *Ew felfeekeneek* (MNY. 21: 115); 1511/: *helység* (TörtT. 1903: 418); DomK. 291: *meſterſegvknēk*.

2. A kései ómagyar korban három képző merőben új szerepkörben: a szófaji hovatarozás nyelvi kifejezőeszközeként (is) működik. Ez a funkció bizonyára több tényező együtthatásának eredményeként termelődött ki: közülük a leginkább meghatározónak a nyelvi tudatosság erőteljes fejlődését tarthatjuk, amelyet a fordítások jelentékenyen meggyorsíthattak; az sem elhanyagolható, hogy a szófajjelölés megvalósulásával a magyar nyelv egyik részrendszerében (a kettős szófajú szavak körében) visszaszorult a homonímia a főnévi és melléknévi megfelelők között.

A szófajiság jelölésére értelemszerűen az adott szófajú szavak képzésében leggyakoribb képző lehet alkalmas, mivel csak nagyszámú származékban tapadhat a képzőhöz a szófaji minőség jelölése.

A főnévi szófaj megtestesítője a *-ság/-ség* képző lett: ez mindig főnévi származékot hoz létre, leggyakoribb szerepe pedig az elvontság kifejezése, tehát a legtágabb jelentéstartalom kötődik hozzá. Az adatok tanúsága szerint elsősorban eredetileg kettős szófajú szavak főnévi használatában torjadt el, kiküszöbölve ezzel a homonímiát: JóK. 42: *melegſegben*, 54: *vjſagott*; Apork. 72: *melfegben*, 76: *ſetefegben*; FestK. 33: *hydeghſegh*; stb. Ugyancsak ezzel a képzővel jelölhetjük a melléknevek alkalmi vagy állandósult főnevesülését: JóK.

115: *hamoffagnak*; FestK. 205: *ygaffaagoth*; XVI. sz. eleje: *Hiabaualosagk* [!]
(MNY. 59: 225); PéldK. 66: *yzanyosagoknak*; CzechK. 6: *zorywssegokrol*;
1533: *Semnek feerseghe* (Gl.); stb.

A melléknevek jelölésére a köznévi származékokban mindig mellékneveket alkotó -i látszott alkalmas eszköznek; a jelzői szerepben álló főnevek vették fel a képzőt: JókK. 135: *apostoly tarsokual*; SzékK. 102: *dyaky bótőről*; TelK. 20: *azzoni allatokkal*; 1531: *malomj keowet* (MNY. 2: 210). Grammatikailag ugyan ebbe a típusba tartoznak a nép-, ill. országnevek is, amelyek a magyarban változatlan alakban állhatnak jelzőként is, a kései ómagyar korban azonban ezeken is feltűnik a mellékneveket jelölő -i: BécsiK. 47: *pezsayaknac*; 1490: *magyarj wraknak* (RMNY. 2/2: 5); 1530: *franczaj kjral*, *scojczaj kjralnak* (MNY 37: 350).

Korántsem ilyen egyértelmű az -s képző szófajjelölő funkciója, miután egyidejűleg többféle jelentésmódosító szerepben is működik. Viszonylag kevés az olyan -s képzős származékszó, amelyről nagy valószínűséggel feltételezhetjük, hogy a képző csupán a szófajiság kifejezője: JókK. 126: *vaffasok* 'vasból valók'; GuaryK. 97: *bizonos*, 130: *ozokos* 'örökké való'; 1469: *Zabados* szn. (OkISz.); JordK. 566: *setetes*; ÉrdyK. 357: *zenttefnek*; 1533: *Aranias penz* szn.: *Aureus* (Gl.). Sok esetben azonban a származékszó pontos jelentését nem ismervén, nem tudjuk, hogy a képzőnek volt-e jelentésmódosító funkciója is, s ha igen, milyen (a kicsinyítés és a nagyítás kerülhet szóba általában): 1380 k.: *hyctus* (vö. *hejt* 'balga'), 1405 k.: *balgatagus* (Gl.); 1466: *Gorombas* szn. (OkISz.); JókK. 157: *zewkefek*; FestK. 67: *bewefek*; KeszthK. 29: *tagaffagra*; ÉrdyK. 406: *fanyarwas*.

(A denominális névszóképzők szótestnövelő szerepéről l. 286, 289—90, 307.)

A kicsinyítés kifejezése

1. Az egész nyelvtörténet folyamán a kicsinyítés kifejezése a legdinamikusabb kategória, ennek vannak a legváltozatosabb eszközei, az elemek újabb és újabb variációkban bukkannak fel. Ez a rendkívül élénk mozgás lehet az oka annak, hogy alig akad olyan kicsinyítő képző — a legősibbek között is —, amely legalább a nyelvterület egyes részein, esetleg szűk körben ne őrződött volna meg. Azok a formánsok, amelyeket újabb származékokban nem tudunk adatolni, sohasem voltak széles hatókörűek ebben a funkcióban (-g: *garongyag* 'göröngy'), illetőleg használatuk még az ősi testesítéssel is összefonódott (-n: *pislen* 'kiscsirke'; -t: *menyét, nyest*), bizonyára ezért nem maradtak fenn képzőbokokban sem. A többi ősi egyelemű képző (-a/-e, -cs, -k, -ó/-ő, -s) alkalmanként még mobilizálható lehetett, akár csak egy-két származék létrehozására, annak ellenére, hogy már a korai ómagyar korban elsősorban a kételemű képzők terjeszkedtek. E formánsok elevenségét az tarthatta fenn, hogy több képzőbokban is előfordultak: az -a/-e a -csa/-cse és a -ka/-ke bókban (a -sa/-se-ben csak becéző funkcióban, tehát személyneveken); a -cs a -csa/-cse-ben, -csó/-cső-ben, valamint a kései ómagyar korban született -cska/-cske-ben; a -k a -ka/-ke és a -kó/-kő képzőbókban; az -ó/-ő a -csó/-cső-ben és a -kó/-kő-ben; az -s még csak becéző képzőként működött önállóan és a -sa/-se képzőbókban. A becéző képzéssel a kicsinyítés szoros rendszertani kapcsolatban lévén az említett elemi képzők közszoói alkalmazását elősegíthette, hogy a személynevek képzésében produktívak voltak.

Ősi elemi képzőink közül a -d mondható viszonylag produktívnak a kései ómagyar korban; az ősmagyar kor folyamán keletkezett formánsok közül a -cs

kis mértékben, a *-csa/-cse* (különösen egyes nyelvjárásokban) és a *-ka/-ke* nagyobb körben produktív a kései ómagyar korban. A korai ómagyar korban alakult *-csó/-cső* és *-kó/-kő* köznevek létrehozásában a kései ómagyarban sem terjedt el.

2. A kései ómagyar kor leggyakoribb kicsinyítő képzőinek az alábbiak minősülnek.

A) A kései ómagyar kor kezdeti szakaszában íródott nyelvemlékeinkből a *-csa/-cse* még sűrűn idézhető: JóK. 62: *zegencze*; BécsiK. 70: *aiandoklakat*, 230: *nalablaiait*, 261: *orozlanlaidat*; stb. A későbbi időkben szembevetődően megcsappannak a *-csa/-cse* képzős származékok, de egy-egy azért feltűnik: NádK. 485: *germőkőciet*; SzékK. 326: *feeregnye*, 339: *haylokchaban*; ApMél. 1: *konwetecze*; VirgK. 138: *leanczayd*. A szórványos adatokból nemigen rajzolódhat ki a képző használatában esetleg megmutatkozó területi kötöttségek határai, valószínű azonban, hogy a formáns Szlavóniában és Erdélyben ma is megfigyelhető elevensége megőrzött régiség. Ez a kódexekben nem tükröződik ilyen élesen: a két, székely területhez kötődő emlék közül a TelK.-ben nem fordul elő a *-csa/-cse*, a SzékK.-ben is csak az idézett két származékban, bár a kicsinyítő képzős alakok eleve ritkák (és azok *-cska/-cske* képzősek). Kétségtelen, hogy a nyelvterület nagy részén a kései ómagyar kor végére visszaszorult a tárgyalt formáns, helyét a *-cska/-cske* és a *-ka/-ke* vette át. — A *-csa/-cse* a nyelvemlékek adataiban főnévi alapszavakhoz járult, később, a nyelvjárásokban melléknévhez is kapcsolódhat: *mélyebbcsebb*, *nagyserűcsén* stb.

B) A kései ómagyar korban keletkezett *-cska/-cske* képzőbokr rövid időn belül az egyik leggyakoribb kicsinyítő képzővé vált. A korszak kezdetétől folyamatosan dokumentálhatók az ezzel alakult derivátumok: JóK. 32: *helleczen*; BécsiK. 239: *vcaikabā*, 261: *tēdelkēkn*; MünchK. 86rb: *koṭelezkebol*; 1450: *Banyachka* hn. (Oklsz.); FestK. 34: *hegechkeek*; stb. — Ez a formáns is zömmel főnevekből hozott létre származékokat, ebben a korban mellékneveken nem tudjuk kimutatni, de jelzőként álló kettős szófajú szón előfordul: AporK. 16: *ifiuczka timpanizalok*.

C) A *-ka/-ke* a kései ómagyar kort megelőzően főleg már akkoriban is specializálódott jelentésű származékokban élt: szín- (*szőke*, *szürke*) és állatnevekben (*csirke*, *róka*), valamint a *sóska*, *szálka*, *tőke* szavakban. (Becéző képzőként jóval elterjedtebb volt). A kései ómagyar korban a képző használati köre tovább bővült, a *-cska/-cske* mellett a korszak legáltalánosabb kicsinyítő képzője volt. Főnévi alapszavakon a XIV. sz.-tól gyakori: JóK. 10: *emberke*; 1483: *Azsonka* hn. (Oklsz.); WinklK. 324: *varoskaba*; 1533: *Oppidunka* (vö. lat. *oppidum* 'város') (Gl.); stb. Mellékneveken a XVI. sz. közepe után bukkannak fel: 1577 k.: *vekonka* (OrvK. 96). Elképzelhető, hogy az ilyen típusú képzések pár évtizeddel korábban megjelentek, s csak korlátozottabb használatuk miatt nem kerültek be az írásbeliségbe. A kései ómagyar korban vagy ahhoz közeli időkben keletkezettek újabb *-ka/-ke* képzős állatnevek is; vö. 1549: *pottijka* (vö. *ponty*) (MNy. 31: 125); 1589—1591: *póka* 'pulyka' (indulatszóból) (BalÖM. 1: 129).

3. Szűkebb körben több képző produktív kicsinyítő funkcióban.

A) Az ősi elemi *-d* képző legkorábbi származékai főnévi, illetve főnevesült alapszavakból jöttek létre: TA.: *holmodi rea*; ÓMS.: *eggedum*, *fyodum*, *uodum*. A kései ómagyar korban az adatok bizonyossága szerint a formáns használati

szabályai megváltoztak: ekkor mellénevekhez kapcsolódnak: BécsiK. 72: *kilenéd*; NádK. 580: *zegendön*; SzékK. 363: *kwnyd* 'könnyed'; WinklK. 92: *edesden*; ÉrdyK. 633: *yobaddaa* (vö. *jobbaddán*). A képző funkciójában is érzékelhető bizonyos módosulás: az újabb derivátumokban kevésbé ragadható meg a tényleges kicsinyítés tartalma, a formáns inkább csak nyomatékosítja az alapszó jelentését, stilisztikai szerepe van. — Az egyszerű -d képző produktivitása szűk körű marad a korszak végéig, az említett néhány szóalakban él.

B) A -d elemisméltéséből alakult -dad/-ded képzőbokor funkcionálisan sok rokonságot mutat elődjével. A -dad/-ded is többnyire mellénevekhez kapcsolódik: JókK. 39: *ky/ded*; BécsiK. 171: *ifiudad*; GuaryK. 15: *keregeded*; ÉrdyK. 50: *tavoldaad*, 519: *ezesded*. A -dad/-ded elterjedése után valószínűleg a képzőbokor jelenlétét érzékelték azokban a származékokban is, amelyek eredetileg a ki-mutatható -d képzős fő továbbképzéséből jöttek létre: NagyszK. 112: *kicinded* (vö. *kicsinyed*); ÉrdyK. 56: *aprodadok* (vö. *aprod*). Nem egészen egyértelmű az *edesded* és a *szegényded* kialakulása: adathozható ugyan egyszerű -d képzős változatuk is (l. előbb), de csak tovább toldalékolts formában (*edesden*, *szegényden*), ezért egyszerejtésre is gondolhatunk. Egyidejűleg élnek a testesebb alakok is: CornK. 7v: *edefdedevn*; VirgK. 124: *zegended*. Főnévi alapszón sokkal ritkább a -dad/-ded: BécsiK. 304: *gèzmècdédéckèl* 'kisgyermekkel'. (A melléknévi alapszavak közé sorolt kettős szófajú névszók: *ifjú*, *szegény*, *távol*, feltehetőleg melléknévi értékükben vették fel a képzőt, a származékok jelzői szerepben állnak.) A képzőbokor funkciója legalább a derivátumok egy részében — a -d-hez hasonlóan — csak a stilisztikum síkján fogható meg (*ifjúdad*, *kerekded*, *kiseded*, *edesded*). Más részükben érvényesülhetett a kicsinyítő szerepe is, de a származékok pontos jelentését nem ismerjük (*eszesded*, *tavoldad*).

C) A kései ómagyar kori emlékekben feltűnik néhány egyszerű -k képzős névszó: 1511: *Kutyok* 'kutyus' szn. (OkI Sz.); 1522: *Fiyok* szn. (MNYTK. 86. sz. 32); ÉrsK. 182: *bóthkyben* 'bütykében'. Ezek keletkezésén talán nem sokkal előzte meg a megjelenésüket, mivel a -k, az űs- és a korai ómagyar korban elsősorban becéző képzőként volt produktív, közszói származékai még az ősmagyar korban elhomályosultak (*farok*, *könyök*, *marok*, *torok* stb.). Emellett a *kutyok* és a *bütyök* onomatopoetikus töve, valamint a szócsaládok többi tagjának ugyancsak késői adatai is megengedik a kései ómagyar kori keletkezést. A -k bizonyára az azt tartalmazó kicsinyítő és becéző képzőbokrokból vált ki, s így alkalmanként egy-két származék létrehozására szolgálhatott.

D) Az előzőekhez hasonlóan lehet megítélni a korszakunkban felhukkanó -cs képzős névszót is: 1422: *Hulmuch* (vö. *halom*) (OkI Sz.). Ez a formáns keletkezésétől fogva csak szűk körű produktivitást mutat, de a derivátum világos tagolhatósága és a képző gyakori előfordulása kicsinyítő és becéző szerepű képzőbokrokban lehetővé tette, hogy esetenként önállóan is részt vegyen a szóalkotásban.

E) A fiatalabb (a korai ómagyar korban alakult) képzőbokok elsősorban becéző képzőként működtek, közszói származékaikkal a kései ómagyar korban is csak elvétve találkozunk: 1504: *Tharko* szn. (OkI Sz.); DöbrK. 456: *fakčonal kil*. A század második felére a *zákcsó* is -kő/-kő képzőssé értékelődött át a szóközépi mássalhangzó-kapcsolatban lezajlott hangátvetés eredményeképpen; vö. 1577 k.: *zaczkoban* (OrvK. 29).

F) A kései ómagyar korban születő -ika/-ike képző még nem jut nagy szerephez a szóalkotásban, de az első származékok már jelentkeznek: 1357/: *Karikad* hn. (MNY. 10: 82) és vö. 1595: *Palczikakot* (MNY. 62: 236).

4. A kései ómagyar kori adatok arra engednek következtetni, hogy bizonyos esetekben az -s képző az alapszóban kifejezett tulajdonság kisebb mértékű meglétét jelöli, főként szint jelentő szavakból: 1483: *Zwrkes* szn. (OklSz.); vö. 1585: *sargas*, *Feketes*, *Feieres* (Cal. 440, 444, 1015). Más jellegű alapszóhoz kapcsolódva az -s funkciója többféle lehet: szófajjelölő vagy nyomatékosító: 1386: *Hossyas* hn. (OklSz.); JordK. 566: *setetes*; ApMélt. 31: *rozsas*; ÉrdyK. 406: *fanyarwas*; stb. (erről l. még 303). Az állásfoglalásban a származékok pontos jelentésének ismerete segíthetne.

5. A kicsinyítő képzős derivátumoknak csupán elenyésző hányadáról mondhatjuk, hogy a jelentése specializálódott. Ezek egyik rétege szemantikailag körülhatárolható: a szín- és az állatnevek csoportja: *szőke*, *szürke*, *tarka*, ill. *vércse*, *csikó*, *csirke* (ezek a korábbi időszakból valók), *potyka*, *pulyka*. Rajtuk kívül szórványosan, a szóegyedhez kötötten megy végbe jelentésváltozás. Az ős- és a korai ómagyar korban keletkezett származékok közül a *sóska*, *szálka*, *tócsa*, *tüske* szavakat említhetjük; a kései ómagyar korból az alábbiakat: *karika*, *zacskó* (adataikat l. előbb), 1533: *menyeczke*, *Hurka* (Gl.).

A nagyítás, fokozás, nyomatékosítás kifejezése

1. A nagyítás, fokozás szóképzéssel történő kifejezésére a kései ómagyar kort megelőzően csupán a közszói eredetű névadás egy viszonylag szűk rétegében láttunk példát: a testrésznevekből alakult személynevek egy része fogható fel ilyen értelműnek: *hasas*, *tompos* stb. Ezekben az -s ellátottságot kifejező funkcióban van jelen, ez egészült ki a nagyító árnyalattal (miután az ilyen típusú nevek bizonyára olyan személyeket jelöltek, akiknek az alapszóban jelölt testrészük, illetve testi felépítésük — adott esetben méretében — eltért az átlagostól). Ezt a szemléletet tükröző nevekké a kései ómagyar kor első évtizedeiben is találkozunk: 1418: *Vallas* szn. (OklSz.); 1429: *Thetemes* szn. (MNy 10: 427); 1480: *Hwsos* szn. (OklSz.). Ezek minden bizonnyal közszói használatban is éltek, csakúgy, mint a magas életkorra utaló 1388: *Koros* 'idős' szn. (OklSz.) és a 1533: *Testős* (Gl.).

2. Szélesebb körű igény a nagyítás kifejezésére a kései ómagyar korban, mindenekelőtt a kódexirodalomban jelentkezik. Az ok valószínűleg a kódexek fordítás mivoltában keresendő: az eredeti latin szövegekben ugyanis a melléknevek felsőfoka képzéssel alakult, s a fordítók a lehető legnagyobb szöveg-hűségre törekedve a magyar megfelelőket is képzett szavakként akarták megadni (emellett a képzett szónak a szószerkezettel szemben stilisztikai értéke is lehet). Így tehát többé-kevésbé tudatos szóalkotás (pontosabban képzőalkotás) hozta létre a felsőfok jelölésére a -ságos/-ségés és a -ságú/-ségű képzőbokrót. Mindkét formáns melléknevekből hoz létre származékokat (a kettős szófajú szavak is melléknévi értékükben veszik fel a képzőket: *bölcs*, *mély*, *szent* stb.), amelyek már a legkorábbi kódexekben nagy számban fordulnak elő: a -ságos/-ségés néhány adata: JókK. 1: *sentseges* : *sanctissimi*, 2: *tyztasagos* : *purrissimus*, 2: *melseges* : *profundissimas*; GuaryK. 61: *tokeletosseges*; CornK. 35r: *bevlcheffeges*; stb.; a -ságú/-ségű szerkezetben és önállóan is kimutatható ebben a funkcióban: JókK. 61: *zepssegeu* : *pulcherriman*; BécsiK. 87: *feztetettéffego* : *scelestissime*, 53: *ifen felétte ékéffego*; CzechK. 41: *soksagu*; ÉrsK. 29: *ygen kemenseghw*; stb.

3. A nagyítást jelentő származékszavak nemcsak szemantikai tartalmuknál fogva, hanem formailag is összhangban voltak a kódexek stilisztikai sajátosságaival, amelyeknek egyike éppen a szokatlanul hosszú, sokszor többszörösen képzett szavak szembetűnő térhódítása. Nem meglepő tehát, hogy olyan képzőbokok is keletkeznek ebben az időben, amelyek legalább akkora mértékben stiluseszközök, amennyire jelentésmódosító elemek.

A) Az *-atos/-etős* képzőbokor denominális származékokban is igen korán megjelenik: MünchK. 86va: *kellēmētes*; BirkK. 3b: *zorgalmatofok*; stb. Mivel a képzőbokor eredetileg bizonyosan deverbális alapszavakon jelent meg, kissé meglepő, hogy szinte egyidejűleg a kétségtől másodlagos denominális képzések is kimutathatók; a magyarázat talán abban rejlik, hogy a képzőbokor s a vele létrejött származékok keletkezésében — legalább részben — a tudatos szóalkotás megnyilvánulásával is számolhatunk: a kései ómagyar korban az *-atos/-etős* képzős melléknevek az írásbeliség, döntően a kódexirodalom szókincséhez tartoznak.

Denominális szerepben a képzőbokor *-s* elemének 'ellátottság' jelentése érvényesül, az *-at/-et* a hangtest növeléséből adódó nyomatékosító, fokozó árnyalatot hordoz. A derivátumok többnyire főnévi alapszóból jöttek létre: CzechK. 41: *zerelmētos*; DebrK. 276: *órōmetōšfen*; stb., melléknevekből ritkábban alakultak: JókK. 40: *Dragalatos*; CzechK. 95: *elewenētos*; PozsK. 23: *keferwetes*.

B) Ugyancsak a korszak jellegzetes termékei a *-lat/-let* képzős származékszavak, amelyek között szintén találunk olyanokat, amelyekben a formáns testesítő szerepe domborodik ki: BécsiK. 178: *cimerlētben*; 1405 k.: *gewruleth* (vö. *gyűrű*) (Gl.); egy-két szóban (adatainkban ezek főnevesült melléknevekből alakultak) szófajjelöléssel társul: BécsiK. 228: *kopazlatot*; Apork. 78: *fosolatba* 'sós pusztaságba'.

C) A nagyítás, fokozás egyik formájának tekinthetjük a nagyrabecsült személyek tiszteletteljes megnevezésekor alkalmazott hangalak-növelést. Erre a célra a *-ság/-ség* képzőt használták: 1405 k.: *vrasag* (Gl.); 1516: *wr iftensegh* (ItK. 3: 122); VirgK. 132: *azonfug*; 1533: *feiedelem sege* (Gl.).

A valamihez tartozás kifejezése

1. Ősi képzőink közül egy sem volt széles körben produktív ebben a szerepben, s a származékok legkorábbi rétege már az ómagyar korban lexikalizálódott: így a testrésznevek közül pl. a *farok*, *könyök*, *oldal*; a helyet jelölők közül az *alag*, *balog*, *jog*, *környék*, *mellék*, *elő*, *utó*, *közép* s a más jelentéskörbe tartozó *jobbágy*. Az ómagyar kor második felében alakult *-i* és *-só/-ső* viszont a kései ómagyar korban is eleven maradt.

2. A valamihez tartozás kifejezésének jellemző eszköze a kései ómagyar korban az *-i* és a *-beli*.

A) Az *-i* képző produktivitása a kései ómagyar korban szinte korlátlanul szélesedett. Az összetartozás legkülönbözőbb típusait képes kifejezni: térbeli kapcsolatot: 1395 k.: *vŷjfiw* (úti fű) (Gl.); 1450—1494 k.: *Fejervari kereztes* *conuent* (MNY. 1: 351); 1533: *Tengeri hal* (Gl.); stb.; időbeli összefüggést: 1470: *husveti baran* (Gl.); CzechK. 42: *penteki Imadcsaginot*; 1533: *Iyeli hollo* (Gl.); stb.; birtokviszonyt: GuaryK. 26: *ozdogi hatalmnc*; CzechK. 72: *embqri ydwos*; *segert*; ÉrdyK. 510: *angyal eeneklees*; 1526: *horvat orzagj ban* (MNY. 37: 204); stb.; valamint számos egyéb jelentésárnyalatot: SzabV.: *kezy pwfkakwal*;

FestK. 150: *kyraly feyeen*; DöbrK. 381: *menegzői rhaba*; VirgK. 135: *azzonyalaty gyarlofagnak*; stb. Sajátos — stilisztikai — szerepe van a képzőnek azokban a szerkezetekben, amelyekben a kiemelés kerül előtérbe: JókK. 28: *tely ydewben*, 146: *baromy lelkeseket*; 1492: *maŋ napon* (MNY. 37: 203); 1490 — 1510: *euangeliumi kenvenek* (MNY. 7: 199); PéldK. 72: *embery allatok*; stb.

Az -i képző többnyire főnévi alapszavakhoz kapcsolódik (példákat l. fent), de nem ritka a határozószóból létrejött származékszó sem: MünchK. 13ra: *holnapi*; FestK. 48: *maŋtany*; 1504: *nijhaŋ* (Száz. 1872: 478); stb. Kimutatható jeles, ragos névszókon is: 1405 k.: *holvalbanj világ : manius lux*, 1470: *bezedenketyj ertelmere* (Gl.); MünchK. 65va: *èlebi*; Apork. 129: *poklokiakhoz*.

B) Rövid idő alatt általánossá vált a kései ómagyar korban keletkezett -beli képző használata a valamihez tartozás kifejezésére. A korszak kezdetétől folyamatosan adathatóság a származékszavak, amelyek zömmel főnevekből jöttek létre: JókK. 150: *varasbelyek*; NádK. 89: *ewangeliumbeli*; LobkK. 20: *tartomanbaly*; stb. Mutató névmáshoz is járulhat: CzechK. 23: *ezbelj*; GyöngyK. 16: *az beli*. Az alapszó birtokos személyjeles névszó is lehet: JókK. 95: *zerzetebely*; DöbrK. 267: *zivökbeli*; JordK. 263: *labatok belj*; stb.; más toldalék után ritkán fordul elő; de: BécsiK. 30: *elöbélièkèt*, 75: *vidékébèli*.

3. A kevésbé produktív kifejezőeszközök közé tartoznak a következők:

A) A -sól/-ső képzőbokr a már korábban megfigyelt szemantikai korlátok között működik: helyzetviszonyító szavakból alkot származékokat: JókK. 2: *elewlsew*, 113: *kylsew*; 1468: *Wegsew* szn. (OklSz.); vö. még 1536: *hatulso* (Pesti-Fab. 26). Elképzelhető, hogy az említett derivátumok (vagy legalább valamelyikük) már a korai ómagyarban is megvoltak, de ugyanígy lehetséges, hogy e részrendszer morfológiai átalakulása még folyamatban volt a kései ómagyar korban, akár pusztán az analógia segítségével. A szemantikailag világosan körülhatárolható, antonimákba is rendeződő, viszonylag kevés számú elem kedvező alap az analógia érvényesüléséhez. A kései ómagyar korban már bizonyára minden idetartozó szóalak -sól/-ső képzőssé vált: *alsó* — *felső*, *belső* — *külső*, *el(ül)ső* — *középső* — *hát(ul)só*, *túlsó*, *végső*.

B) Az -s képzős derivátumok között akad néhány, amelyben a valamihez tartozás fejeződik ki: JókK. 116: *zerzetefnek*; 1405 k.: *termezetes : naturalis*, 1533: *Vizes tető* (vizes tetű) (Gl.); vö. még 1575: *öldalos* 'oldalt levő' (Helt-Krón. 67).

C) A tárgyalt funkcióban működik a kései ómagyar kortól adathatóság -si képző is. Produktivitása később is meglehetősen szűk körű marad, s korszakunkban csupán a *falu* alapszóból hozott létre az írásbeliségből is kimutatható származékot: 1409: *Gergerfalusy* (ZsigmOkl. 2/1: 549).

A valamihez tartozást kifejező származékszavak melléknévek, de — különösen az -i és -beli képzősök körében — nem ritka a főnevesülésük.

Az ellátottság kifejezése

1. E funkció ellátására az egész nyelvtörténet folyamán két ősi eredetű képzőnk alkalmas: az -s és a szerkezetben előforduló -ü/-ű. Az ősi és a korai ómagyar korban is számos származékban élhettek: *fűves*, *köves*, *virágos* stb., ill. *almahímű*, *nagyszemű*, *veresorru* stb. A kései ómagyar kort megelőzően más formánssal is alakulhattak ilyen értelmű derivátumok: *hangony*, *személy*.

2. A kései ómagyar korban is nagy számban keletkezhettek *-s* képzős, ellátottságot jelentő melléknevek, köztük lehettek az alábbiak: 1413: *Corcholas* szn., 1439: *Palaskws* szn., 1490: *Zmalczos* 'zománcos' (Oklsz.); ÉrdyK. 508: *zyklaaf*; stb. — Az 'ellátottság' jelentésen belül a kései ómagyar korban már világosan körvonalazódik néhány kisebb szemantikai tömb. Az egyik ilyen alcsoportban az *-s* képzős származékszó az alapszóban megjelölt tartalmat mint jellemző tulajdonságot nevezi meg: 1438: *Ithws* (vö. *it* 'ital') szn., 1451: *Ydegcs* szn. (Oklsz.); GuaryK. 26: *tozcos*; 1512: *Dolgos* szn. (Oklsz.); stb. A korszakból adatolhatók az első olyan képzések, amelyek beteg állapotot jelölnek, ami szintén az 'ellátottság' jelentésből specializálódhatott: JókK. 101: *poclofual*; MünchK. 10va: *haufocaf* 'holdkórosokat'; JordK. 108: *zyhes*; 1533: *Himlós*, *Nathas* (Gl.); stb.

Folyamatosan keletkeztek újabb és újabb származékok a szinte korlátlanul produktív *-ú/-ű* képzővel is. Ezek a névszók jelzős szerkezetek alaptagjai: BécsiK. 81: *zofa zino*; 1424: *Nagzayw* szn. (Oklsz.); 1533: *Kis pilisó* (Gl.); stb.

Az ellátottságot kifejező képzett szavak mindig melléknevek.

3. A nagy mennyiségű ellátottságot jelentő származékszónak csupán töredéke vált speciális értelművé: JókK. 152: *kezefenek* 'jótállójának'; 1395 k.: *beles* (béles: lepényféle), 1405 k.: *istekes*, 1456 k.: *hazasember* 'házasságban élő' (Gl.); PiryH.: *köteles*; MargL. 68: *hegyes* 'szúrós'.

A hiány kifejezése

Ezt a funkciót az egész nyelvtörténet folyamán egyetlen formáns: az *-(a)-t(a)lan/-(-e)t(e)len* (< *-tal/-tel*) látja el. Produktivitása igen széles körű, bizonyára keletkeztek újabb származékok a kései ómagyar korban is. A nyelvemlékekben számos fosztóképzős derivátummal találkozunk, amelyek többségükben főnévi alapszóból jöttek létre: JókK. 66: *hűtetlenseguel*; BécsiK. 20: *feguēztēlen*; GuaryK. 26: *beketelen*; NádK. 324: *alcolmatlan*; stb. Melléknévi alapszón ritkán jelentkezik: SándK. 37: *tiztaa(land)talán* [!]. A kódexekben fellelhető néhány túlságosan mesterkéltnek ható képzés: BirkK. 2b: *nugulmatlanokat*; *inquietas*, 3a: *feğelmetlensege*; *incorrigibilitas*; 1456 k.: *eleuentelen*; *natura insensibilis* (Gl.); CornK. 122r: *halaltalanfag*; *immortalitas*; SzékK. 140: *yambo(r)talánfágáerth*; *improbilas*; stb. Az idézett adatok szemléletesen tanúsítják, hogy a szokatlan magyar alakok a latin *in-* következetes fordításának eredményeként jöttek létre; ezek nagy valószínűséggel az írásbeliség elemei maradtak, a beszélt nyelvben nemigen terjedtek el.

Az *-(a)t(a)lan/-(-e)t(e)len* képzős derivátumok a mondatban határozóként is állhatnak (l. 299. is): GuaryK. 27: *zetelen téžon*; CzechK. 10: *zeplotelen zolgalhassalak*; DebrK. 195: *büntelen ehöztec*; stb.

A fosztóképzős névszók jelentése csak kivételszerűen specializálódik: GuaryK. 22: *hertelen* 'gyorsan'.

A hasonlóság kifejezése

1. Ősi, egyelemű képzőinkkel alakult legkorábbi származékszavaink közt találunk néhány hasonlóságot kifejezőt is: *guba*, *gubacs*, *fagyal*, *gyertyán*, *lapor*, *lajos*, *lapász* stb. Ebben a funkcióban azonban egyik formánssunk sem vált nagyobb mértékben produktívvá, egy-egy képző csak egy-két ilyen értelmű

szóban fordul elő, s ezek a korai derivátumok általában még az ős-, illetve a korai ómagyar korban elhomályosultak.

2. A kései ómagyar korban a hasonlóságot jelentő melléknevek — kifejezőeszközeiket tekintve — korántsem olyan változatosak, mint korábban. Az előző időkben létrejött származékszavak természetesen tovább éltek, de az elemi képzők nagyrészt elavultak. A hasonlóság kifejezésére az általános nyelvi forma nem a képzés, hanem például a hasonlító szerkezet lehetett.

Az igen sokoldalú *-s* azonban ebben a szerepben is felbukkan: 1395 k.: *alamasscine* (almás színű), 1456 k.: *selmes* (Gl.); 1523: *megyeszywne* (meggyes színű), 1524: *kerekes* 'kerekded', 1529: *kasaskerthwel* (Oklsz.); 1533: *Hargas nyako* (Gl.). Színt jelentő alapszavakból az *-s* képzős származékok jelentése kétféle lehet: színárnyalat (amely a kicsinyítés egy fajtája) vagy hasonlóság: 1483: *Zwrkes* szn. (Oklsz.); 1585: *sargas*, *Feketes*, *Feieres* (Cal. 440, 444, 1015); stb. Az, hogy az ilyen típusú szavaknak melyik jelentése érvényesül, konkrét szituációban, a megnevezendő valóságelem ismeretében dől el.

Adott esetben az *-i* képzős származékszó is képes a hasonlóság kifejezésére: JókK. 61: *galamby artatlan/fagnakmýatta*; NagyszK. 119: *meezi edeffeggel*; TelK. 286: *angyaly abrazath*. Az *-i* elsődleges, valamihez tartozást kifejező funkciójából könnyen levezethető a hasonlóságot jelölő szerep a szemantikai rokonság alapján.

A korszakunkban keletkezett *-féle* képzőszerű utótagnak is kifejlődött hasonlóságot jelölő funkciója, de még ritkán adatolható ebben a szerepben: JókK. 21: *ezfele* : *similia*; MargL. 61: *ilyenfele*. Az adatok tanúsága szerint a *-féle* 'hasonlóság' jelentése kezdetben mutató névmási alapszavakon mutatható ki, s ebből arra gondolhatunk, hogy az alapszóbesugárzás is szerepet játszhatott a funkció kialakulásában.

Az elvontság kifejezése

Az elvontság kifejezésére a *-ság/-ség* képző keletkezésétől fogva széles körben használatos, más kifejezőeszközre nem is volt szükség. A kései ómagyar korban is folyamatosan alakulhattak ilyen típusú származékszavak. A nagy mennyiségű *-ság/-ség* képzős derivátum zömmel melléknévi alapszavakból jött létre: BécsiK. 303: *koňozplétéffégékét*; SándK. 23: *vakmerpseeggel*; TelK. 258: *tnnyasagrol*; ÉrdyK. 345: *fygelmeteffeeggel*; stb. Főnévi alapszavakhoz megelőően ritkán járul: JókK. 3: *bekefequel*; 1395 k.: *ember sig* (Gl.); 1490—1510: *istenffehezvrint* 'Isten volta szerint' (MNY. 7: 196); l. még *bosszúság*, *reménység*, *szégyenség*. Számnevekhez is kapcsolódhat: JókK. 77: *ketseg*; 1405 k.: *harumsag*, 1470: *egzeg* (egység) (Gl.). Előfordul ragos névszón is, de ez kivételszerű: FestK. 143: *egeflenfeegwel*.

Az elvont értelmű képzett szavak mindig főnevek.

Az elvontságot kifejező származékszavak jelentése ritkán specializálódik, de akad rá példa: 1405 k.: *egesseg* : *sanitas* (Gl.).

A mérték kifejezése

Az ősmagyar korban ragból átértékelődött, csak a mérték kifejezésére alkalmas *-nyi* a kései ómagyar kort megelőzően két típusú származékszóban mutatható ki. Egy részük névmástövekből (*annyi*, *mennyi*), másik részük már ön-

magában is mértéket jelentő főnévi alapszóból jött létre (*kőhajításnyi, könyökletnyi, nyomdéknyi, singnyi*).

A kései ómagyar kori emlékekből idézhető *-nyi* képzős derivátumokban is már maguk az alapszavak utalnak a mértékre: 1451: *lewethnefeld* (vö. *lő*) (Oklsz.); 1456 k.: *zempillantansne* (Gl.); WinklK. 322: *futamathnŷ*; NádK. 99: *eŷ mak zómne*; MargL. 86: *keet vŷjne*; TihK. 99: *arazni*; ÉrdyK. 277: *feleny*.

A korabeli adatok bizonyossága szerint a kései ómagyar korban az *-s* képzős szavak egy része is mértéket jelöl. Az *-s*-nek ezt az újabb funkcióját az alapszavak jelentésének besugárzása alakíthatta ki: főként mértékegységet jelölnek: 1479: *Hathcebres*, 1533: *pyntes et Icczes* (Oklsz.); vö. még 1557: „*Ket köbles chyobolyot*”, 1558: „*Mezeles on kanna*” (Oklsz.). Ebbe a szemantikai körbe vonható a következő származék is: 1410: *Hethpenzes hn.* (Oklsz.). Időegységet jelentő alapszavakhoz ritkábban járul az *-s* (ezekhez inkább az *-i* kapcsolódik, l. alább), de van rá példa: MargL. 2: *evt eztendeŷs* (de l. *esztendei*); 1533: *Horas* (órás) 'órányi' (Gl.).

Az *-i* képzős származékszavak is kifejezhetnek mértéket, alapszavuk ekkor időegységet jelent: JókK. 158: *heted euŷ* 'hét éves'; BécsiK. 254: *èztèndèŷs boriukat*; SzékK. 358: „*egy napi vtath*”; 1533: „*Eg holnapi munka*” (Gl.).

A mértéket jelentő képzett szavak mindig melléknevek.

A gyűjtőnevek képzése

1. Gyűjtő- vagy összefoglaló értelmű származékszavak az ősi és a korai ómagyar korban két, viszonylag széles körben produktív formánssal alakultak: az ősi *-s* képzővel (*almás, füzes, nádas* stb.), majd kb. az ősmagyar kor második felétől a *-ság/-ség*-gel (*bánság, erdőség, jószág, ország* stb.). Ezeken túl ősi képzőink közül csupán az *-m* adatolható ilyen szerepben (*tetem* s esetleg az *izom*), ezek a derivátumok azonban igen korán elhomályosultak.

2. A kései ómagyar kor jellegzetes gyűjtőnévképzője az *-s* és a *-ság/-ség*.

A) Az adatok tanúsága szerint az *-s* a kései ómagyar korban is alkalmas volt gyűjtőnevek képzésére, mégpedig a korábban kialakult szemantikai kötöttséggel: legtöbbször állat- és növénynevekből alkotott származékokat, amelyek azt a területet jelölik, ahol a növények, állatok csoportosan találhatók (teremnek, illetőleg tartózkodnak). A kései ómagyar korban tovább éltek a korábban létrejött ilyen típusú derivátumok (amennyiben az alapszóban jelölt állat, növény honos volt nálunk), s minden bizonnyal újabbak is keletkeztek az akkortájt megismert, meghonosított állatok és növények nevéből. A fiatalabb képzések közül valók az alábbiak: 1378: *Maccus hn.*, 1493: *Juwharos hn.* (Oklsz.). Bár a korszakból nem adatolhatók, de talán megvoltak a következők is, mivel az alapszóban megnevezett állatok, növények már ismertek voltak, s az alapszavak kimutathatók: *barackos* (vö. 1395 k.: *barasc fa* : Gl.); *cseresznyés* (vö. 1256: *Cheresnafa* : Oklsz.); *fácános* (vö. 1395 k.: *fachian* : Gl.); stb.

A fent idézett derivátumokban inkább az összefoglaló jelentéstartalom érvényesül (meghatározott területről van szó). Gyűjtő értelmű *-s* képzős származékszavunk alig akad, csupán a *ménés*-t tarthatjuk ilyennek: 1425: *Menespazthor szn.* (Oklsz.).

B) Jóval szélesebb körben alkalmazható a tárgyalt funkció kifejezésére a *-ság/-ség* képző. A kései ómagyar kori emlékekből dokumentálható nagy meny-

nyiségű származék egy része területet, tájegységet jelölő, összefoglaló értelmű névszó: 1405 k.: *kiralsag, hercegség, bansag*, 1435 k.: *vajda sag* (Gl.); ill. 1409: *Ewrzegh* (ZsigmOkl. 2/2: 218); DöbrK. 382: *fidofagbol*; ÉrdyK. 496: *Somogfagban, zalaffagban*; stb. A gyűjtőnevek a valamilyen közös tulajdonságuk alapján egy csoportba tartozókat jelölik. Az összetartozást biztosíthatja az azonos foglalkozás: 1395 k.: *vitez seg* : *militia* (Gl.); a hit: 1456 k.: *kereztijenségnek* (Gl.); a nemzetiség: 1506 k.: *Zekelisegh* (OklSz.); a társadalmi réteg: 1508: *Nemeffeg* (MNY. 9: 86); 1525 k.: *jobaghfagnak* (NyK. 28: 77); 1533: *Papsag* (Gl.); a származás: MünchK. 55rb: *rokonsagidban*; TelK. 196: *atafiusfagomat* : *confrateri*; SzékK. 82: *nemzetfégednek*; a területi érintkezés: JókK. 79: *kewzfegbeljét* : *in communi*, 159: *zomzedfagot*; DöbrK. 379: *sokassag*; TelK. 15: *tarfaggyhoz*; és még bizonyára sok egyéb közös ismertetőjegy kiemelhető.

3. A kései ómagyar korban formálódik a *-zat/-zet* képzőbokor. A korszakunkból idézhető származékok többsége morfológiailag még *-z* képzős igék továbbképzett alakjainak tekinthető, egyik-másik jelentésében azonban megragadhatók olyan változások, amelyek az eredeti nomen acti értelem elhomályosulásával párhuzamosan az összefoglaló, illetve a gyűjtő jelentés előtérbe kerülését jelzik. Ezzel egyidejűleg az érintett szavak morfológiai felépítése is átértékelődik, amelynek eredményeképpen a *hajaz* : *hajazat, mennyez* : *mennyezet*, *nemz* : *nemzet* stb. szembenállásokat *haj* : *hajazat, menny* : *mennyezet, nem* : *nemzet* stb. megfelelés váltja fel. A kései ómagyar kori adatokban már jól érzékelhető az újabb jelentéstartalom: BécsiK. 55: *nènzèt* 'nép', 42: *mènzèt*, 116: *haiazatoc* 'tetőjük'; MünchK. 45rb: *faizat* : *genus*, 65vb: *ruhazatta*.

Az idézett összefoglaló és gyűjtő jelentésű származékokból kitetszik, hogy ezek mindig főnevek.

A foglalkozásnevek képzése

1. A foglalkozásnevek alkotására az *ős-* és a korai ómagyar korban elég változatos eszközrendszer állt rendelkezésre, különösen, ha számba vesszük a deverbális lehetőségeket is (az *-ó/-ő* melléknévi igenévképző és az *-ár/-ér* fejezhette ki). A denominális névszóképzők közül ebben a funkcióban is eleven volt az *-s* (*kerekes, köteles, szekeres* stb.), elsősorban állatokkal kapcsolatos tevékenységet jelölt az *-ász/-ész* (*halász, lovász, méhész* stb.), kisebb mértékben produktív volt a *-nok/-nök/-nök* (*asztalnok, fegyvernök, pohárnok*) és az *-ár/-ér* (*gyalmár, solymár*).

2. A kései ómagyar korban a foglalkozásnevek zömmel *-s* képzősek: 1405 k.: *hetes* 'heti szolgálatot végző személy' (Gl.); 1424: *Kewsewrus* szn., 1469: *Lakatus* szn. (OklSz.); JordK. 50: *týzedőfóketi*; 1533: *Heghedes* (Gl.); stb. — Az *-s* képzős, foglalkozást, tevékenységet jelentő szavak körébe jól illeszkedtek az ugyanebbe a szemantikai csoportba tartozó *-s* végű latin jövevényszavak, amelyek bizonyára ezért őrizték meg a végződésüket: 1450—1494 k.: *plebanossagon* (MNY. 1: 35); 1465: *Pathycaros* szn. (OklSz.); 1522: *Literatus* szn. (MNYTK. 86. sz. 36); DomK. 70: *cardinalis*, 291: *generalis*; stb.

Néhány újabb *-ász/-ész* képzős származékszó is felbukkan a korabeli emlékekben: 1391: *Reuezh* szn. (OklSz.); 1395 k.: *kerthez* (Gl.); 1461: *Thykaz* szn. (OklSz.). Nem zárhatjuk ki azt sem, hogy ezek (vagy valamelyikük) a korábbi időkben keletkeztek, hiszen a többi, régebbiről adatolható derivátum is

tovább él a nyelvben, de miután ezek morfológiai felépítése világos, ugyanúgy lehetséges, hogy a kései ómagyar korban is alakultak *-ász/-ész* képzős szavak.

A fentiekhez hasonlóan kell megítélni a kései ómagyar kor elejéről adatolható *-ár/-ér* képzővel létrejött származékszót: 1361: *Kulchar* szn. (Oklsz.). Lehetséges, hogy előbb keletkezett, s véletlenül nem került be az írott emlékekbe, de elképzelhető, hogy a már meglévő képzések analógiájára valóban ekkor született.

A foglalkozást, tevékenységet jelentő szavak mindig főnevek.

A sor- és törtszámnév kifejezése

A sor- és törtszámnveket az alapnyelvtől kezdve az egész nyelvtörténet folyamán az ősi *-d* képzővel alkotjuk. A képzőnek ez a szerepe mindvégig világos, produktivitása a részrendszeren belül korlátlan, így a számsor — adott korszakban ismert — bármely tagjából képezhettek a segítségével sor- és törtszámnveket (kivéve az *egy*-et és a *kettő*-t: ezeknek a sorszámnévi megfelelője más töből alakul: *első, második*). A kései ómagyar kori nyelvemlékekben számtalan sorszámnévi adatot találunk: BécsiK. 145: *harmincad*; 1479: *huzon eggedik* (Gl.); GuaryK. 32: *neguenod*; DöbrK. 380: *huzon kettöd*; ÉrdyK. 467: *ezered*; stb. Törtszámnvevek összehasonlíthatatlanul ritkábban kerülnek elő: 1395 k: *negede* (Gl.); 1524: *kylenczedemet* (MNY. 13: 124); ÉrdyK. 137: *tyzedet*. A sor- és a törtszámnvevek mennyiségi különbsége használati gyakoriságuk folyománya.

A kései ómagyar korban megteremtődik a lehetősége annak, hogy az addig homonim sor- és törtszámnvekek alakilag is szétváljanak. Az *-ik* kiemelő jel fokozatosan terjed a sorszámnveken, bár használata még meglehetősen esetleges, egy-egy nyelvemléken belül is váltakoznak a jeles és jel nélküli alakok: BécsiK. 20: *hatod* : 215: *negedikén*; SzékK. 117: *nolczad* : *hetedyk*, 151: *harmynczkettöd* : 152: *tyzeneggedyk*; stb. Az *-ik*-es formák aránya idővel kétségtelenül növekszik, bár területi eltérésekkel számolnunk kell.

Az *ös*- és a korai ómagyar korban sorszámnévi értékük lehetett a számnévi alapszavakból létrejött *-s* képzős származékoknak is: ilyeneknek tarthatjuk a személynévi adatokban fennmaradt *hármás, négyes, ötös* stb. képzéseket. Újabb ilyen típusú személynevek a kései ómagyar korban már nemigen keletkeztek, legfeljebb alsóbb társadalmi rétegekben éltek tovább: 1391: *Huzzas* szn. (NytudÉrt. 68. sz. 97); 1454: *Kylences* szn. (Oklsz.). Nem zárhatjuk ki azonban — bár adatolni nem tudjuk —, hogy köznévként is használtak *-s* képzős sorszámnveket.

A képzőszerű utótagok funkciója

Amint a keletkezéstörténeti részben rámutattunk, a *-féle* és a *-nemű* képzőszerű utótagok alakilag sok hasonlóságot mutatnak a névutós szerkezetekkel (önállóan nem fordulhatnak elő, nem illeszkednek, morfológiailag tagolhatók), nyelvi szerepük azonban a képzőkével rokon. A képzőmorfémákhoz közelíti őket, hogy jelentésmódosításra képesek: önálló szói előzményéből mindkettő a 'valamihez tartozás' szemantikai tartalmát hozta magával, amely képzőszerű használatukban 'valamilyen fajta, valamilyen típusú' értelemben folytatódik; ugyanakkor nyomatékosító, testesítő elemként is funkcionálhattak, ami szintén a képzőkre jellemző szerep.

A) A *-féle* jelentésmódosító szerepe a kései ómagyar kori adatokban többnyire érzékelhető. A *-félét* felvevő előtagok szófajukat tekintve és számszerűen is korlátozottak: általános névmások: 1515: „*mjndenffele nagy gond*” (Száz. 1879: 336); JordK. 403: „*eeğğebfelee lok beteghok*”; mutató névmások: MargL. 61: „*ilyenfele . . . zemelyeket*”; HorvK. 159: „*ez fele faak*” (ebben a típusban fejlődhetett ki a *-féle* hasonlóságot kifejező funkciója az alapszó jelentésének besugárzása folytán); számnevek: 1490–1510: „*Neegj felle kylvmbfflegvt*” (MNY. 7: 199); SándK. 33: „*ket feele koronath*”; KrizaK. 43: „*sok fele bñnokben*”; esetleg melléknév: ÉrdyK. 465: *yo fele*.

A *-féle* a jelentésmódosítás mellett általában nyomatékosabbá is teszi a kifejezést, sőt esetenként ez a szerepe erősebb is: l. előbb az *ilyenféle*, *négyféle* adatát, valamint 1517: „*mjndenfele marhath ewth rezre ozjak*” (TörtT. 1890: 558).

B) A *-nemű* utótag korszakunkban különféle névmási előtagokkal alkot kapcsolatot. Funkciója kétféle lehet: jelentésmódosító ('-fajta, -féle') vagy az ebből absztrakcióval kifejlődött kijelölő, amely egyben nyomatékosító is.

A *-nemű* jelentésmódosító szerepe elsősorban az általános és tagadó névmások mellett érzékelhető: GuaryK. 70: *mindonnemű aldozatocat*; CzechK. 89–90: *mjndonnemw bñnejmnek*, 7: *egğebnemw . . . kenokal*; BirkK. 4b: *Semmi nemø esetbe*; GuaryK. 43: *semminemű . . . iozag*; SándK. 29: *akar mjnemø bozzwssaagokkal*; stb. Ritkább a kérdő, mutató és határozatlan névmásokkal való kapcsolatokban: GuaryK. 20: *minemű izű*; XVI. sz. e.: *Mynemew wyzzel* (MNY. 22: 146); BodK. 1: *minemø halallal*; JókK. 101: *yljñnemew [huiusmodi] alazatoffagrol*; MünchK. 93rb: *illeten nèmquèt : huiusmodi*; GuaryK. 96: *valaminemű . . . iozag*; NádK. 99: *testenec valaminemű rezet*; DomK. 293: *valamynemew . . . malasztot*; GuaryK. 22: *neminemű gøjtočanñal*; TelK. 24: *neminemű . . . madarkath*.

A *-nemű* utótag kijelölő-nyomatékosító szerepe főként a *némi* és a *mi* névmás mellett érvényesül: a *néminemű*, *minemű* értelme ilyen esetekben 'némely, valamely, illetve milyen': GuaryK. 91: *neminemű varhoz*; PéldK. 82: *nemynemew . . . bewlch*; KazK. 62: *neminemű uaraszba*; PéldK. 86: *mynemewnek* ('amilyennek') *keuan leletny*; stb.

A kései ómagyar korban megjelenik a *-nemű* főnévi alapszón is: MünchK. 42va: *èzè nèmquèke : aeramentorum*, ez azonban elszigetelt alakulat, a hasonló származékok (*ruhanemű*, *vászonnemű*) csak évszázadok múlva dokumentálhatók.

Tulajdonnevek képzése

A kései ómagyar korban mind a személynévek, mind a helynévek grammatikai megformálásában háttérbe szorult a szóképzés, mint az azonosítás nyelvi kifejezési módja, s fokozatosan elterjedt mindkét részrendszerben a terjedelmesebb, ezáltal pontosabb, differenciáltabb jelölésre alkalmas nyelvi forma: a kételemű névadás a személynévek körében, illetve az összetett szavak a helynévek körében. A többtagú nevek egyik vagy mindkét eleme természetesen lehet képzett szó, de az azonosító funkciót ezekben az esetekben nem a képző hordozza.

A kései ómagyar korban egyre általánosabbá vált a kételemű névadás. Az azonosításra ezentúl a kételemű nevek szolgálnak. A korábbi időszakban egyelemű névként élő képzett alakok (*Gyurka, Mikó, Sebők* stb.) a szűkebb szociális környezetbe húzódtak vissza, s főként becéző funkcióban éltek tovább, bár a kisebb közösségek belül azonosító szerepük is megmaradt.

Családnévképzés. — A családnemeknek számos típusát tartjuk nyilván, valamennyivel nem feladatunk foglalkozni; csupán azokról szólunk, amelyek családnévképzővel alakultak.

A) A kései ómagyar korban két olyan képző keletkezett, amelyeknek egyetlen funkciója családnemek létrehozása: az *-a/-ē~i* és a *-fi*. Eredetileg mindkettő a közvetlen leszármazásra utalt: az apa nevéből alkotott származékok váltak családnemékké.

Az *-a/-ē~i* képzős nevek már a kései ómagyar kor első évtizedeiben felbukkannak a nyelvemlékekben, s ettől kezdve folyamatosan adatolhatók: 1453: *Miclosij Dimisch* (TörtT. 1882: 530); 1512: *karoly estwannak* (KárOkl. 3: 86); 1522: *Michael Balasj, Franciscus Mathjasa* (MNYTK. 86. sz. 23, 66); stb.

Ugyancsak a XV. sz. közepe táján jelennek meg az első *-fi* képzős nevek, amelyek zömmel szintén személynevekből jöttek létre, de előfordul, hogy méltóságnév az alapszó (*nádorispán, bán*): 1451: *Bekefy Janus* (OklSz.); 1453: *Egyedfy Mathias, Paulfy lazlo* (TörtT. 1882: 535, 536); 1482: *abramfy sebestien* (MNY. 9: 444); 1504: *Johannis Nadrespanffy* (OklSz.); 1524: *Banffy Janoferth* (MNY. 13: 123).

B) A feleségnevek alkotására alkalmas *-né* képzővé válása bizonyára hosszú ideig elhúzódó folyamat eredménye. A XIV. sz.-i adatok nagyrészt még összetett szónak vagy annak is felfoghatók, s csak kivételesen akad olyan alakulat, amelyet nagyobb valószínűséggel ítéltünk képzett szónak: 1376: *paphwyiacabne* (ZichyOklm. 3: 625). A XV. sz. közepétől azonban tömegesen kerülnek elő feleségnevek, mégpedig minden ma is érvényben levő típusban, egy-egyesen *-né* végződéssel (a *neje ~ nei* formák eltűntek), ekkor tehát már — legalább a nyelvterület nagyobb részén — feltehetjük a *-né* képzőként való működését. A *-né* kapcsolódási lehetőségei a következők: a kételemű név második tagjához járul: 1453: *Hegedes mehalne, Santha palne* (TörtT. 1882: 535, 537); 1524: *homonnaij Janofnenak* (MNY. 13: 123); stb.; csatlakozhat a családnévhez: 1453: *Thamasne* (TörtT. 1882: 536); 1479: *Borosneganayosa hn.* (OklSz.); 1530: *moranczykne* (MNY. 3: 84); stb.; kezdettől jelentkezik a férj tiszttségét, foglalkozását jelölő szón: 1405 k.: *banne, ispanne* (Gl.); 1431: *hoffmesterne* (OklSz.); 1453: *poharnokne, Gergerkowachne* (TörtT. 1882: 741); 1517: *tarnok mesterne* (TörtT. 1890: 559); stb.

Becéző képzés. — A kései ómagyar kori becéző képzés feltárását erősen megnehezíti az a körülmény, hogy a korabeli írásos emlékek jellegéből adódóan kevés adat áll rendelkezésünkre, mivel hivatalos iratokban már döntően kételemű nevek jelölik a személyeket, a kódexek pedig tartalmuknál fogva nem adnak alkalmat a becézett alakok használatára. A magánjellegű iratok, levelek száma viszont még nem túl nagy, s bennük csak esetlegesen találkozunk becézett nevekkal, így ezekből aligha vonhatunk le egyértelmű,

határozott következtetéseket. A korabeli becézőképző-rendszer felvázolásához ezért kellő óvatossággal és körültekintéssel felhasználjuk a későbbi korok adataiból leszűrhető és visszavetíthető tanulságokat is, de a kirajzolódó kép még így is csak több-kevesebb valószínűséggel tükrözheti a valóságos állapotot.

1. Az ős- és a korai ómagyar korban a személynévképzésnek rendkívül gazdag kifejezőeszköz-készlete volt: elemi képzőink közül kimutatható ebben a funkcióban az *-a/-e* (*Simona, File*), az *-d* (*Bened, Ivánd*), az *-k* (*Andork, Zolk*), az *-n ~ -ny* (*Bekeny, Bodony*), az *-ól/-ő* (*Vidó, Gerő*), az *-r* (*Bogor, Csimor*), az *-s ~ -cs* (*Dimis, Katus*, ill. *Magics, Iváncs*). Számos képzőbokor is működött ilyen szerepben: *-csa/-cse* (*Damacsa, Szemcse*), *-csó/-cső* (*Ancsó, Bencső*), *-ka/-ke* (*Póka, Deske*), *-kól/-kő* (*Stefkó, Benkő*), *-ócs/-őcs* (*Katócs, Petőcs*), *-ók/-ők* (*Katók*), *-sa/-se* (*Jakusa, Mikse*), *-ta/-te* (*Viduta, Szemte*). Tovább bővítette a lehetőségeket a csak ebben a nyelvi részrendszerben általánosan elfogadott nem illeszkedő alakok létrehozása (*Benka, Bencsa, Fülöpa, Jakuse, Lósa, Miske, Pócse* stb.).

Erre a páratlanul változatos jelölési rendszerre az egyelemű névadás idején azért volt szükség, mert az egyazon névből többféle képzővel létrejött nevek más-más személy azonosítására szolgálhattak. Bár a kései ómagyar korban a kételemű névadás átvette ezt a funkciót, mégsem csökkent számottevően a becéző képzők száma: a nyelvterület kisebb-nagyobb részén kiszorulhatott a használatból a *-d*, az *-n ~ -ny*, az *-r*, a *-sa/-se*, *-ta/-te*, s inkább csak képzőbokokban élt tovább a *-cs* és a *-k* (talán az utóbbi formánsok C típusú hangalakja is hozzájárult ehhez, mivel nehezen kapcsolódtak a teljes és rövidült változatukban is többnyire mássalhangzóra végződő idegen eredetű nevekhez). Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy a névadástól elszakadó becézés tág teret enged a szubjektum érvényesülésének, amely kiaknázza az elemek bőségében rejlő tartalékokat.

2. A kései ómagyar kornak két jellegzetes becéző képzője lehetett. — A kései ómagyar kor adatai és a későbbi korok tanúsága szerint a nyelvterület nagy részén gyakori képző volt a *-ka/-ke*, amely rövidült és teljes nevekhez is kapcsolódhat: 1359: *Ilunka* (AnjouOkm. 7: 564); 1418: *Synkawelgye* hn. (ÓMOLv. 239); 1451: *Ilka*, 1525: *Giwrka* (Oklsz.); stb. — A korabeli nagyszámú adat arra enged következtetni, hogy — legalábbis egyes területeken — az előbbinél is kedveltebb volt a *-kól/-kő*, amely inkább rövidült nevekhez járul, de előfordul teljes néven is: 1476: *Janko*, 1476: *Myhalko*, 1505: *Pethko*, 1538: *Laczko* (Oklsz.); stb. — A *-ka/-ke* és a *-kól/-kő* nagyarányú térhódítását a több irányból is ható szláv nyelvi érintkezés is erősíthette.

3. A korszak kevésbé produktív becéző képzőinek minősülnek az alábbiak. — A kései ómagyar korban keletkezett becéző szerepű formánsok még ritkán adatolhatók. Mindig rövidült névhez kapcsolódik az *-i*: 1348: *Mary* (ZichyOkm. 12: 26); 1387: *Magy* (ZsigmOkl. 1: 133); 1396: *Andi* (Nyr. 44: 298); 1397: *Kathy* (MNy. 11: 367); 1526: *soffinak* (Nyeml. 256). — Becéző képzőként csak szűk körű produktivitást mutat a *-cska/-cske*: 1449: *Jakochka* (Oklsz.). — A korszak végén jelenik meg az *-ika/-ike* képzőbokor: 1544: *orsikam* (Oklsz.).

Néhány becéző képzőnk kései ómagyar kori produktivitását illetően kellő mennyiségű adat hiányában csak többé-kevésbé valószínű következtetésekre juthatunk a kései ómagyar kort megelőző és az azt követő időszak tényeinek elemzéséből. Ezek alapján feltehetjük, hogy elemi képzőink közül azok, amelyek korábban is gyakran járultak idegen eredetű nevekhez, s a kései ómagyar kor után is aktív tagjai a képzőrendszernek, a kései ómagyar korban is részt vettek a becéző képzésben. Az idézhető kevés származékszó feltehetően az alábbi képzők valóságos eleveenségét tükrözi: *-a/-e*: 1372: *Anda*, 1391: *Boda* (ÓMOLv. 211, 229); *-ó/-ő*: 1364: *Defew* (ÓMOLv. 204); 1377: *Petheu* (SztárOkl. 1: 440); 1391: *Jako*, *Ifow* (ÓMOLv. 220, 227); 1505: *cathe* (Száz. 1876: 329); *-s*: 1364: *Mathius* (ÓMOLv. 204); 1522: *Annos* (MNYTK. 86. sz. 29); 1526: *katvs* (MNY. 37: 204).

A fentihez hasonló álláspontra helyezkedhetünk néhány képzőbokkal kapcsolatban is, azzal a különbséggel, hogy a *-csa/-cse*, *-csó/-cső*, *-őcs/-őcs*, *-ók/-ók* a kései ómagyar kor előtt és utána is viszonylag szűk körben produktív, ezért még ritkábban adatható: 1369–1372: *Mykowcha*, 1378: *Bancha* (SztárOkl. 1: 358, 441); 1405: *Dachow*, 1441: *Jancho*, vö. 1587: *Myhók* (OklSz.). Az imént bemutatott formánsok mindig rövidült névhez kapcsolódnak.

A becéző képzők produktivitásáról szólva szem előtt kell tartanunk azt is, hogy az egyes képzők megterheltsége nyelvterületenként kisebb-nagyobb mértékben eltérhet.

A kései ómagyar korban a keresztnévek — amint az idézett példák is tanúsítják — zömmel idegen eredetűek; az ősi, köznévi eredetű magyar nevek szinte teljesen eltűntek.

Helynévképzés

1. Helyneveink legkorábbi rétegében igen magas a szóképzés útján létrejöttek aránya. A korai ómagyar kori anyagban tömegesen fordulnak elő *-d* képzős (*Diód*, *Endréd*, *Sasad*), *-i* képzős (*Apáti*, *Kovácsi*, *Oroszi*) és *-s* képzős (*Almás*, *Körtvélyes*, *Szilás*) helynevek. E formánsok produktivitása azonban a XIV. sz. végére a jelek szerint jórészt kimerült, ettől kezdve a helynevek között egyre nagyobb arányban találkozunk összetett szavakkal, amelyek több nyelvi elemet változatosabban felhasználva árnyaltabb, pontosabb jelölésre képesek.

2. A kései ómagyar kor kezdetére tehát a helynévképzők használata nagy mértékben visszaszorult, ami nem zárja ki, hogy néhány újabb származék létrehozásában még részt vehettek. Legnagyobb valószínűséggel az *-s* képzőről gondolhatjuk ezt, mivel köznevek alkotásában széles körben produktív volt, így állandóan keletkeztek újabb 'ellátottság' értelmű derivátumok is, s ezekből funkcióváltással helynevek is válhattak. Az írásbeliségben a kései ómagyar korban jelennek meg az alábbi *-s* képzős helynevek: 1408: *Gemes* (OklSz.); 1478: *Koros* (vö. *kóró*) (Csánki 2: 498); 1493: *Gyoparos* (OklSz.).

A korszakunkban felbukkanó *-d* és *-i* képzőt tartalmazó helynevek létrejöttében — amennyiben nem korábbi keletkezésűek (de valószínűbb, hogy azok) — bizonyára az analógia játszott közre: ilyenek pl. az alábbiak: 1475: *Saasd* (Csánki 3: 448); 1542: *Bykesd* (Csánki 2: 472); ill. 1478: *Sandory* (Csánki 3: 24); 1524: *Myhaly* (OklSz.); stb.

A kései ómagyar korban produktív denominális névszóképzők és funkcióik:

Funkciók															
	Kies-nyitás	Nagyítás	Valami-hez tartozás	Ellátottság	Hány	Hasonlóság	Gyűjtő-név	Foglal-kozás-név	Elvont-ság	Mérték	Sor- és törtésm.	Család-név	Fel-ség-név	Becé-zés	Hely-név
-a/-e														+	
-a/-ē ~ -i												+			
-ász/-ész								+							
-atos/-etős		+													
-beli			+												
-cs	+													+	
-csa/-cse	+													+	
-cska/-cske	+													+	
-csó/-cső	+										+			+	
-d	+														
-dal/-ded	+														
-féle		+	+												
-fi												+			
-i (< -é)			+							+				+	
-i	+													+	
-ika/-ike	+													+	
-k	+														
-ka/-ke	+													+	+

Említést érdemelnek még *-ka/-ke* képzős helyneveink. A korai és a kései ómagyar korból adatolható néhány ilyen felépítésű helynév a magyar nyelvterület északi—északkeleti részéről és a Dunántúlról: VárReg. 116: *Vruzca* (Abaúj m., Györffy 1: 136); 1255/: *Olozca* (Vas m., KritJ. 1: 331); 1280 k.: *Olochka* (Borsod m., Györffy 1: 752); 1305/: *Cholanka* (Baranya m., Györffy 1: 292); 1346: *Nogka* (Fejér m., AnjouOkm. 4: 635); 1385: *Saska* (vö. *sás*) (Zala m., Csánki 3: 101); 1439: *Odoska* (vö. *hód*) (Veszprém m., Csánki 3: 234); 1468: *Zewlewske* (Zemplén m., Csánki 1: 363); 1477: *felswNadasska* (Abaúj m., HazOkm. 5: 337); 1520 k.: *Zenteske* (Zemplén m., Csánki 1: 398). Mivel a képző használatában elég határozott területi korlátok mutatkoznak, arra gondolhatunk, hogy az észak—északkeleti vidéken a szomszédos szláv nyelvterületen gyakori *-ka/-ke* végződésű helynevekből a magyar nyelvérzék a magyar képzővel azonos alakú szláv *-ka/-ke* formánsnak helynévképző funkciót tulajdonított, ebben a szerepben elvonta, s a továbbiakban magyar helyneveket alkotott vele. Innen terjedhetett el azután a Dunántúltra (a háttérben művelődés-, településtörténeti vagy egyéb ok állhat). Ezt az elképzelést némileg gyengíti, hogy a két területen egyidőben jelennek meg (illetve egyidejűleg adatolhatók) a *-ka/-ke* képzős helynevek. Ezért lehetséges, hogy idegen hatás nélkül, belső magyar fejleményként születtek az ilyen típusú nevek, s csupán a szemlélet hasonlósága és az azonos alakú képzők sugallják a szláv eredet feltételezését. (A táblázatot lásd a 318—9. lapon.)

Irodalom

(Az általános és összefoglaló munkákat l. I, 255.) — A deverbális névszóképzők alaki és funkcionális kérdéseiről: SZILY: MNy. 4: 468—9; TOLNAI, Nyúj. 27—8; DEME: NyK. 54: 11—3; D. BARTHA, Szóképz. 77, 89. — A denominális névszóképzők alaki és funkcionális kérdéseiről: KERTÉSZ: Nyr. 38: 122—3; LOSONCZI: MNy. 14: 269—71; ZOLNAI: AkNyÉrt. 23/10: 3—17; HORGER: MNy. 24: 271—3; TOLNAI, Nyúj. 27—8; PAIS: MNy. 47: 1—12, 54: 480—4; GYALMOS, MNyTK. 88. sz.; D. BARTHA, Szóképz. 115—26; É. KISS: Nyr. 93: 382—3; KÁZMÉR: MNy. 63: 345—8; SZABÓ T. A.: MNy. 68: 124; JUHÁSZ: MNyTK. 170. sz. 38—41. — A személynévképzőkről: MELICH: MNy. 10: 97—107, 193—9; BENKŐ, RSzn. 15—6, Nyr. 74: 335—42; BÁRCZI, Szók. 137—9; D. BARTHA, Szóképz. 112—3, 118; RÁCZ: MNy. 63: 292—7; FEHÉRTÓI: NytudÉrt. 68. sz. 11; KOROMPAY: MNyTK. 160. sz. 37—9. — A helynévképzőkről: BENKŐ—MIKESY: MNy. 46: 143—7. — Egyes nyelvenlékek képzőrendszeréről: ZOLTVÁNY: NyK. 19: 27—32; SCHMIDT: NyK. 24: 212—5; KARDOS, KeszthK. 12—4, 16—20; IMRE, SzabV. 174—82; KÁROLY, BécsiK. 162—76. — Egyes nyelvjárássok képzőrendszeréről: KARDOS: Budenz-Eml. 160—2; LÖRINCZ: MNysztb. 6: 225; D. BARTHA, A palóc nyj. 42—4, MNyj. 1: 50—63, Szlav. 17—20, 23—30; N. BARTHA, Udvarhely m. 41—54; KONSZA: Nyr. 45: 107—9; SULÁN: MNyj. 1: 3—33; A. KÖVESI: MNyj. 2: 71—5, 82—5, 95—9, 101; VÁMSZER: NyIrK. 1: 58; IMRE: NytudÉrt. 72. sz. 77—80; KISS, Rábaköz 197, 199—200.

A NÉVSZÓJELEZÉS

Írta: KOROMPAY KLÁRA

Az általános többesjel

Alaki kérdések

A *-k* morféma alaki ingadozást nem mutat. Tótani kapcsolódásmódja a következőképpen jellemezhető. A csak magánhangzós változatokat mutató tövekhez általában közvetlenül csatlakozik: BécsiK. 32: *kapukon*, 44: *hègè-dqcbèn* | ÉrdyK. 510: *faak*; SzékK. 3: *tévékvel* | BécsiK. 81: *aitokon*, 311: *vèz-zqkèt* | KulcsK. 258: *byrak*; stb. Másfelől bizonyos morfeamatikai helyzetekben az előhangzós megoldás mondható szabályosnak. Így *-i* nomen possessi képző után (akár eredeti szófaji értékében: melléknévként szerepel a szóalak, akár főnevesülve): BécsiK. 18: *Egiptomiak*; TelK. 17: *isteniec*; stb. A *-k* közvetlen csatlakozására is van azonban példa, több egymást követő magánhangzó után: BécsiK. 84: *Macedoniaykeba*. Az *-i*-re vonatkozó szabályok a *-bali/-beli* képzőre is érvényesek: JókK. 68: *conuent beljékuel*; SzékK. 20: *egyptombalyak-nak*; stb. — Az *-ó/-ő ~ -ú/-ű* nomen possessoris képzőhöz a *-k* háromféle-képpen kapcsolódhat: a) közvetlenül: BécsiK. 25: „*Egèlmeiqc legètèc*”, 105: „*bètqłtqłtq azt ... neg labockal*” stb. b) előhangzóval: JókK. 121: „*týgta zemeweknek lenný*”; SándK. 27: „*ne legetqk kemen zýwóeek*”; stb. c) *v* hiátustöltővel és előhangzóval: BécsiK. 104: „*nag allatouac voltanac*”, 114: „*nem hoziu idèiqùèc*” stb. Az utóbbi két típus között nem ritka az ingadozás: BécsiK. 67: „*Iacinetinos zinq | ècbèn z èg zinqùècbèn*”; SándK. 24: „*erqs hitqweek*” ~ 27: „*kemen zýwóeek*”; stb. Föltehető, hogy az *ú, ű* hangok jele után nem mindig tüntették fel a *v*-t, így egy-egy adat olvasata is vagylagos lehet: WinklK. 273: „*kesqdelmes zýwpeek*”. — Az előbbi képzővel rokon eredetű *-ó/-ő* igenévképző viselkedése egységesebb: általában közvetlenül járul hozzá a *-k*: JókK. 80: „*mend azt nezewk es hallok*”; BécsiK. 172: „*ki qbèle rèmqèkedqkèt meg zabadeit*”; stb. Az eltérő viselkedésben szerepet játszhat a szófaji különbség is: a melléknévi igenév könnyen főnevesül, s a *-k* többesjelet is általában e másodlagos szófaji értékében veszi fel.

A teljes tő : csonka tő szembenállást mutató típusokban a *-k* mindig a teljes tőhöz csatlakozik: Apork. 114: *Bodogok*; JordK. 383: *embezekthwl* | ÉrdyK. 511: *madarak*; SzékK. 3: *zekerekvel* | 1516: *dolgokath* (MNY. 52: 369); SzékK. 3: *ókróknak* | BécsiK. 294: *louak*; ÉrdyK. 510: *fywek* | TelK. 15: *yf-yaknac*; stb.

A *-k* többesjel használatát az alábbi szófaji kötöttségek jellemzik. Legszerdabban a főnevekhez kapcsolódik: elvileg minden jellegzetes szintaktikai szerepben (alany, állítmány, tárgy, határozó, birtokos jelző) megjelenhet. (A különféle korlátozó tényezőket l. 322–4.) Melléznevekhez csak olyankor járul, ha állítmányként vagy értelmezőként szerepelnek: SándK. 21: „*laata*

hog' igrn *zeppok* volnanak''; számnevek — jellemző funkcióikban — nem vehetik fel. Ha azonban szófajváltás: alkalmi vagy állandó főnevesülés történik, eredeti melléknevekhez, sőt számnevekhez is szabadon kapcsolódik: JordK. 385: „vala *ký* ýtalt adand egýnek ez *apzokkezzel*”, „*poklofok* tyztwlnak”; BécsiK. 153: „tamattanac *negèc* 9 erte”: surrexerunt *quatuor* pro eo; MünchK. 86va: „*fokac* hù nec 9 nèuebè”: *multi* crediderunt in nomine eius; stb. Az utóbbi alakulatok hátterében a latin mintával is számolni kell.

A *-k* morfémának a többi toldalékhoz való kapcsolódása korszakunkban is megfelel a korábban leírt típusoknak. Ilyen módon a főnévi jelek legjellegzetesebb együttesei: egyfelől *tő + -k*, másfelől *tő (+ -i) + birtszjel*. Az *-é* birtokjel mindkét jelzett típushoz kapcsolódhat. A *-k*-ra tehát az jellemző, hogy vagy nem áll mellette más főnévi jel: JókK. 57: *germekek*, 74: *lyanak* stb., vagy az *-é* birtokjel követi: BécsiK. 70: *nilaké*; 1518—1523: *egýebeketh* (Nyr. 36: 168); stb. — A melléknevekhez — állítmányi és értelmezői szerepükben — a *-k* vagy egymagában járul: JókK. 81: *ertelmefek*, 97: *gyarsak*, vagy a középfokjel után: BécsiK. 92: *kégéfé[c]bèc*; JordK. 384: *ýobbak*; stb. (Arra nézve, hogy milyen ragok járulhatnak jellel bővült szóalakokhoz, l. „A névszóragozás” c. fejezetet.)

Funkcionális kérdések

A számhasználat tekintetében korszakunkat többféle, egymásnak sokszor ellentmondó tendencia érvényesülése jellemzi. Egyfelől továbbra is alapvető sajátosság, hogy az egyes szám : többes szám szembenállás nem mindig valósul meg élesen: bizonyos, jól körülhatárolható helyzetekben formailag egyes számú alak jelentkezik olyankor is, amikor a többség mozzanata kétségtelen, s amikor az indoeurópai nyelvek általában többes számot használnak; másfelől az erős latin hatás azzal a következménnyel jár, hogy a *-k* többesjel egyre jobban terjed a fönti helyzetekben is, s ilyen módon váltakozás indul meg a kétféle — hagyományos magyar és latinos — szerkesztésmód között.

Az ingadozás jellegét és mértékét tekintve három fő típus rajzolódik ki.

1. Az elsőt az jellemzi, hogy — elsősorban szemantikai okoknál fogva — az egyes szám használata voltaképpen é r t e l e m s z e r ű (más nyelvekben is hasonló módon jelentkezik), s korszakunkban is általánosnak mondható. A szabályosságot többes számú alakok igen ritkán, s szinte mindig latin hatásra törik meg. Ezt tapasztaljuk az alábbi csoportokban:

Egyetlennek ismert dolgok neve: JókK. 42: „Nemýkoron lewlte ewtett egnek ezenne magallagaba fel emeltettuen”; FestK. 382: „Te en neekem mennyett . . . teremteed, *Napott*, ees *holdat*”; stb.; de: JordK. 386: „*ký* kedeg *kýlfeb menýeknek* ozagaban [in regno *caelorum*], nagýob hw nalanal”.

Anyagnevek: MünchK. 86rb: „Hog ke. koftolta volna . . . a. *bozza lot vizét*”; JordK. 382: „Ne akazýatok býzný *azañat*, fe *ezýftet*”; stb.; de: MünchK. 85ra: „Kic nē *vèzechbol* [ex *sanguinibus*] / sem tèftnèc akarattahol / . . . de *zülettèc iftèntol*”; FestK. 34: *Aldyaathok yegek* ees *hawak wrath*”; stb.

Gyűjtőnevek: DöbrK. 375: „Ès mennek vala vele *ý* taneitvañi. es *bóv fokassag*”; KazK. 81: „az iftennek embõre megh talaltatot uona: kyt egez *romasagh* [tota *civitas*] keres uala”; stb.; de: JókK. 57: „Do *germekek* es *neppék* kezdenek mewuettný”: *Pueri autem et homines coeperunt ridere* stb.

Elvont főnevek: DöbrK. 374: „mel legen zeleffeg. hozivfag. magaffag es melfeg”; ÉrdyK. 510: „hol ott femy banat femy syralom es zomorwfaagh nynchen”; stb.; de: AporK. 117: „Es atta azokat irgalmassagokba”; et dedit eos in misericordias; KazK. 73: „halakat adok teneköd en edös itenöm”; Gratias tibi ago, Domine; KulcsK. 257: „Erezte fetetfegeketh”; Misit tenebras (a latinban e főnévnek csak többes száma van); stb.

2. A második főtípus ugyancsak jelentéstani alapon körvonalazódik. Közös jellegzetessége, hogy az egyes számú alak voltaképpen összefoglaló értelmű: a többség mozzanata a valóságvonatkozásban jelen van, nyelvünk hagyományai szerint azonban erre külön grammatikai eszköz többnyire nem utal. A latinban azonban igen, s e tény erős váltakozást indít meg, első sorban az alábbi csoportokban:

Meghatározatlan mennyiségre való utalás (nemcsak anyagnevek és gyűjtőnevek esetén): JóK. 91: „Mykeppen ewuek zewlew [uvas] beteguel”; DomK. 13: „hog az taneytvanyok nem chak dymevlchevt hozzanak, de hog sok dymevlchevt hozzanak”; stb.; de: JóK. 92: „kyben valanak · yo enny valo zewlew [uvas]”; MünchK. 13va: „Minē zedn^c tūiſſēczol žolokèt | aḡ kozokzol fižekèt”; Numquid colligunt de spinis uvas aut de tribulis ficus?

Páros testrészek neve: ÉrdyK. 511: „kyl zóm nem latot fem ffyl nem halot”; Quod oculus non vidit, nec auris audivit; de: JóK. 4: „fel emelet kezekuel es zemekuel”; elevatis . . . manibus et oculis. (Mivel az e körbe tartozó szavak szinte mindig birtokos személyjellel ellátva jelentkeznek, a számhasználat kérdéseinek részletes kifejtését l. 339–40.)

3. A harmadik főtípus közös sajátossága, hogy a jelöletlen szóalak mennyiségjelzős szerkezet alaptagjaként szerepel: ilyen módon maga a főnév nem, de a szerkezet egésze egyértelműen utal a többség mozzanatára. Az ingadozás lényegében abból fakad, hogy a hagyományos magyar nyelvszokás egyszeresen: csak a jelző révén, az indoeurópai nyelvek, s így a latin is kétszeresen: a jelző és a többes számú jelzett szó révén fejezik ki ugyanazt a grammatikai tartalmat. Ezen belül két jellemző alcsoport van:

A bővítmény mennyiségjelző: BécsiK. 292: „harminc èztendő után”; GuaryK. 32: „v feien vinne hazom tekeno teztat”; SzékK. 3: „el yndola, ő es mynd az ő sok fereghe”; stb.; de: PéldK. 43: „Valanak keet doctorok”; JordK. 384: „mezt sok vezebeknel jobbak vattok ty”; multis passeribus meliores estis vos; TelK. 23: „yme maſtan olmynt öt hónapoc mvlnac el”; Ecce nunc quinque menses fere praetereunt; stb. — Kódexeink e tekintetben hallatlanul tarka képet mutatnak. Általánosságban elmondható, hogy a sok után gyakrabban jelentkeznek többes számú alakok, mint a tőszámszavak után. Az utóbbiak mellett a latinhoz szorosan kötődő fordításokban (BécsiK., PéldK. stb.) a többes számú alakok vannak túlsúlyban; az élő nyelvhez közelebb álló emlékek (GuaryK., ÉrdyK. stb.) az egyes számot kedvelik. Az ingadozás azonban ezekben is törvényszerű: ÉrdyK. 74: „hat vyder vyzet valtoztata el yo borraa”; „Az hath vydrókön erteteenek . . .” stb. Világi emlékeinkre általában az egyes szám jellemző: 1485: „Zaaz yo napath | keth Zaz yo eeth hozyaya” (RMKT. 1²: 477); 1533: sok Èztendeig (LtK. 1: 142); de a kivételek sem ritkák: GyöngyK. 4: „sok orzagokath the byral”; 1527 k.: „ez nolcz napokban” (MNY. 37: 206); stb. Minden bizonnyal ebben a korban terjednek el a háromkirályok típus előz-

ményét jelentő, alakilag kötött szerkezetek: ÉrdyK. 63: „Az három zent keeralyok” (sokszorososan ismétlődve).

A bővítmény a *minden*, *mind* általános névmás: MünchK. 85ra: „Ígaz világ vala ki meguilagoſeit mēnden ěmbezt”: *Erat lux vera, quae illuminat omnem hominem*; Apork. 114: „meg halgattatta o mēndz diczeret”: *auditas faciet omnes laudes eius*; PéldK. 75: „Laffadza houa mynden yelen valo elew ember”; stb.; de: JordK. 381: „gŷogŷőthwan mŷnden kozŷagokat es mŷnden be-tegŷeghőket: et curarent omnem languorem et omnem infirmitatem”; SzékK. 8: „Mŷnden varosokbol kedeegh vőn... erőŷ férŷyakot”: *De universis autem urbibus assumŷit... viros fortes*; stb. — A latin hatás ez esetben is fennáll, bár az előbbi csoporthoz képest szövevényesebb módon. A *minden* névmás leggyakoribb megfelelője az *omnis*, *omne*. Ez kettős jelentésű: a klasszikus szabályok szerint egyes számban ’egész’, többes számban ’minden’. A középkori latinban azonban ez a kettősség már korántsem ilyen éles (l. adatainkat): így a *minden* utáni többes szám nem minden konkrét esetben latinizmus; fő tendenciájában azonban bizonyára az. — A *mind* névmás — az előbbitől eltérően — nem befolyásolja közvetlenül a számhasználatot: összefoglaló jelentéséből adódóan hol ’egész’, hol ’minden’ értékű, s rugalmasan idomul az adott szerkezet szükségleteihez: NádK. 336: „mind ez velagon”; TelK. 24: „es mēnd az vtakat meg iaria vala”; VirgK. 39: „az nepet az hazbol mŷnd ky kwilde”; stb.

A birtokos személyjelezés

A rendszer általános jellemzése

A kései ómagyar kor birtokos személyjelezése a szó legteljesebb értelmében rendszernek tekinthető. Benne a két szám és a három személy együttese az igeragozási paradigmákhoz hasonló, hat elemből álló részrendszereket hoz létre a birtokos számának és személyének megfelelően; ezek a részrendszerek maguk is két párhuzamos sorba rendeződnek aszerint, hogy egyes vagy többes számú birtokra utalnak-e. Az alparadigmák építőelemei egyfelől a birtokos személyjelek, másfelől az előttük esetenként megjelenő birtoktöbbsesítő jel. A morfémák sorrendje a szóalakban: *tő (+ -i) + birtokos személyjel*.

E rendkívül szilárd szerkezet korszakunkban már igen hosszú múltra tekint vissza: főbb vonásaiban voltaképpen alapnyelvi eredetű. E ténynek a kései ómagyar kor szinkroniájára nézve is meghatározó jelentősége van. Minden bizonnyal a fönti két jellegzetesség: a szilárd struktúra és a rendszer régi volta adja meg a magyarázatát annak, hogy a birtokos személyjelezés — más nyelvi részlegekhez, kiváltképp a névszóragozáshoz képest — korszakunkban feltűnően kiegyenlített. A sokszor igen szövevényes alaki és funkcionális kérdések a legkülönbözőbb forrásokban hasonló módon jelentkeznek: ez egyfelől annyit jelent, hogy a nyelvjárási megoszlás viszonylag csekély, másfelől pedig, hogy az ingadozások hátterében többnyire belső, rendszertani okok húzódnak meg. Ilyen módon lehetőség van arra, hogy a korszak nyelvi átlagát néhány jellegzetes paradigmával szemléltessük.

Az alább következő példasor a főbb toldalékolási típusokról ad képet. Ezek belső eltéréseit különféle morfematikai és hangtani okok együttese ma-

gyarázza. Elsőrendű szerepe van ezek közül annak a tótani mozzanatnak, hogy a tótípusok egyik felében csak magánhangzós tőváltozatok jelentkeznek, másik felében viszont valamilyen módon megvalósul a teljes tő : csonka tő szembenállás. (Részletesen kifejtve l. I, 270.) Ez a kettősség olyan mértékben meghatározó, hogy több toldalékváltozat használati szabályai jórészt belőle következnek (-a/-e és -ja/-je; -nk és -onk/-enk~önk; -ok/-ék~ök és -jok/-jék~jök; -i és -ai/-ei). — További fontos tényező korszakunkban a tő szótagszáma (elsősorban az -i : -ai/-ei váltakozása szempontjából); számolni kell emellett olyan egyedi morfológiai sajátossággal is, mint az -at/-et képző, mely az E/3. alakban a szokásostól eltérő formák megjelenésének kedvez.

Maguk a toldalékok hangalakai szempontból is sokféle változatot mutatnak (-e~ë~ö~i; -onk/-enk~önk~unk/-ünk; stb.). Típus-példáink e tarkaság érzékeltetésére nem alkalmasak: céljuk a morfológiai meghatározottságú eltérések bemutatása. (Éppen ezért mindig a leggyakoribbnak tekinthető hangtani formát adják meg; a további belső ingadozásokra nézve l. 329—36.) — Azok a morfémakapcsolatok, melyek korszakunkban még kivételesen ritkák, az elemsor megfelelő helyén zárójelben szerepelnek.

A kései ómagyar kor birtokos személyjelezési rendszerének legjellegzetesebb paradigmái a következők.

I. A csak magánhangzós tőváltozatokat mutató tótípusok körében:

<i>kapum</i>	<i>gyűrűm</i>	-m
<i>kapud</i>	<i>gyűrűd</i>	-d
<i>kapuja</i>	<i>gyűrűje</i>	-ja/-je
<i>kapunk</i>	<i>gyűrűnk</i>	-nk
<i>kaputok</i>	<i>gyűrűtök</i>	-tok/-tők ~ -tök
<i>kapujok</i>	<i>gyűrűjök</i>	-jok/-jék ~ -jök
<i>kapuim</i>	<i>gyűrűim</i>	-i + -m
<i>kapuid</i>	<i>gyűrűid</i>	-i + -d
<i>kapui</i>	<i>gyűrűi</i>	-i + -∅
<i>kapuink</i>	<i>gyűrűink</i>	-i + -nk
<i>kapuitok</i>	<i>gyűrűitök</i>	-i + -tok/-tők
<i>(kapuik)</i>	<i>(gyűrűik)</i>	<i>(-i + -k)</i>

II. A teljes tő : csonka tő szembenállást mutató tótípusok körében:

1. Egy szótagú tövekben

<i>lábam</i>	<i>kezem</i>	-m
<i>lábud</i>	<i>kezéd</i>	-d
<i>lába</i>	<i>keze</i>	-a/-e
<i>lábunk</i>	<i>kezőnk</i>	-onk/-enk ~ -önk
<i>lábutok</i>	<i>kezetök</i>	-tok/-tők ~ -tök
<i>lábok</i>	<i>kezők</i>	-ok/-ék ~ -ök
<i>lábaim</i>	<i>kezeim</i>	-ai/-ei + -m
<i>lábaid</i>	<i>kezeid</i>	-ai/-ei + -d
<i>lábai</i>	<i>kezei</i>	-ai/-ei + ∅
<i>lábaink</i>	<i>kezeink</i>	-ai/-ei + -nk
<i>lábaitok</i>	<i>kezeitök</i>	-ai/-ei + -tok/-tők
<i>(lábaik)</i>	<i>(kezeik)</i>	<i>(-ai/-ei + -k)</i>

Megjegyzés: az -ai/-ei használata elsősorban az egy szótagú tövekhez köthető; másfelől viszont ez utóbbiak mellett az -i változat is igen gyakori.

2. Több szótagú tövekben:

a) Morfematikai megszorítás nélkül:

<i>városom</i>	<i>beszédem</i>	<i>-m</i>
<i>városod</i>	<i>beszéded</i>	<i>-d</i>
<i>városa</i>	<i>beszéde</i>	<i>-a/-e</i>
<i>városonk</i>	<i>beszédönk</i>	<i>-onk/-énk~-önk</i>
<i>város(o)tok</i>	<i>beszéd(é)ték</i>	<i>-tok/-ték~-tök</i>
<i>városok</i>	<i>beszédők</i>	<i>-ok/-ék~-ök</i>
<i>városim</i>	<i>beszédim</i>	<i>-i + -m</i>
<i>városid</i>	<i>beszédid</i>	<i>-i + -d</i>
<i>városi</i>	<i>beszédi</i>	<i>-i + Ø</i>
<i>városink</i>	<i>beszédink</i>	<i>-i + -nk</i>
<i>városítok</i>	<i>beszédíték</i>	<i>-i + -tok/-ték</i>
<i>(városik)</i>	<i>(beszédik)</i>	<i>(-i + -k)</i>

b) -at/-et képzős relatív tövekben:

<i>parancsolatom</i>	<i>mívelkedetem</i>	<i>-m</i>
<i>parancsolatod</i>	<i>mívelkedeted</i>	<i>-d</i>
<i>parancsolatja</i>	<i>mívelkedeti</i>	<i>-ja/-i</i>
<i>parancsolatonk</i>	<i>mívelkedetönk</i>	<i>-onk/-énk~-önk</i>
<i>parancsolat(o)tok</i>	<i>mívelkedet(é)ték</i>	<i>-tok/-ték~-tök</i>
<i>parancsolatjok</i>	<i>mívelkedetök</i>	<i>-ek/-ék~-ök</i>
<i>parancsolatim</i>	<i>mívelkedetim</i>	<i>-i + -m</i>
<i>parancsolatid</i>	<i>mívelkedetid</i>	<i>-i + -d</i>
<i>parancsolati</i>	<i>mívelkedeti</i>	<i>-i + Ø</i>
<i>parancsolatink</i>	<i>mívelkedetink</i>	<i>-i + -nk</i>
<i>parancsolatítok</i>	<i>mívelkedetíték</i>	<i>-i + -tok/-ték</i>
<i>(parancsolatik)</i>	<i>(mívelkedetik)</i>	<i>(-i + -k)</i>

Az egyes és a többes számú birtokra utaló alparadigmákat összevetve a rendszer legszembetűnőbb vonása az, hogy az E/3. az előbbiben mindig jelölt, az utóbbiban következetesen jelöletlen. E szerkezeti aszimmetria az ősmagyar kor nyelvi eseményeiben leli magyarázatát: a birtoktöbbségitő *-i*-nek és az E/3. birtoszjel egyik alakváltozatának az egybeesése eredményezte azt, hogy az *-i* mintegy magába sűrítette mindkét funkciót: külön személyjel nélkül is kifejezte az E/3.-t. (Vö. I, 266—7.) Másrészt — a rendszer egésze felől nézve — a Ø elem használatát csak a második alparadigma tehetné lehetővé: egyes számú birtok esetén nincs olyan, az egész részrendszeren végigvonuló közös jegy, mely utalna magának a birtokos személyjelezésnek a tényére, ilyen módon minden alaknak jelöltnnek kell lennie; a birtoktöbbségitő jellel bővült relatív fő viszont csakis saját paradigmájában jelentkezik, annak minden tagját meghatározza, nyitva áll tehát annak a lehetősége, hogy ezen belül egy alakot Ø személyjel különböztessen meg a többitől. — A jelzett aszimmetria alaki következményei is figyelemre méltók. Míg a paradigmata tagok többségében az egyes és a többes számú birtokra utaló elemek szembenállása világosan és következetesen valósul meg (*-m* : *-im*, *-nk* : *-ink* stb.), addig az E/3.-ben a realizáció eleve rendhagyó, s azon belül is alakilag igen heterogén: *-ja/-je* : *-i*, *-a/-e* : *-ai/-ei*, *-a/-e* : *i*, *-ja/-i* : *-i* stb. (Arra nézve, hogy e tarka helyzetet korszakunkban a nyelvi tudat számára milyen értelmezési lehetőségeket kínált, illetőleg milyen zavarokat okozott, l. 337—8.)

A rendszer egészét érintő másik kérdés a T/3. alak sajátos, kialakulatlan helyzete többes számú birtok esetén. A kései ősmagyar korban a *kapuk*,

gyűrűk-féle szóalakok nem teljesen példátlanok ugyan, de ritka kivételnek tekinthetők: a hatodik paradigmata voltaképpen még nem épült be a rendszerbe. E megkésetttség annál feltűnőbb, mert a 3. személyű alakok relatív gyakorisága elvileg éppen annak kedvezne, hogy a szembeállítás biztosító elem megszilárduljon és elterjedjen. Maga a jelenség azonban nem elszigetelt: a többes számú birtokos mindhárom személyében előfordul még korszakunkban, hogy *-i* elemet nem tartalmazó alak (*házonk, házatok, házok*) utal egyes és többes számú birtokra egyaránt. A T/3. viselkedése e szélesebb összefüggésbe illeszkedik bele, mint annak legszélsőségesebb megnyilvánulása. (Arra nézve, hogy az *-i* végigterjedését az alparadigmán milyen tényezők akadályozták, l. I, 267—8. Az egész problémakör részletes leírását, a T/3. paradigmata pótlásával, ill. megjelenésével kapcsolatos kérdéseket l. 342—5.)

Alaki kérdések

A birtoktöbbsítő jel

Korszakunkban a birtoktöbbsítő jel az alábbi változatokban él: *-i, -ai/-ei, -jai/-jei*. Azt, hogy ezek az elemek valóban önálló toldalékként viselkednek, tehát morfeumatikailag elkülöníthetők az utánuk álló birtokos személyjelektől, maguk a paradigmák igazolják: ezek közös jellemzője, hogy — akár az *-i*, akár az *-ai/-ei* jelenjék meg bennük — az adott elem általában végigvonul az alakok teljes során: AporK. 122: *bazatim*; NádK. 320: *baratid*; KeszthK. 22: *baraty*; SzékK. 162: *felebaratynkot* | 1470: *germekijm* (Gl.); XVI. sz. m. f.: *giernekiduel* (RMNy. 2/2: 10); 1504: *gyermekijnek* (Száz. 1872: 478); 1524: *germekijkwel* (MNy. 13: 122) | FestK. 369: *laabaymnak*; CzechK. 72: *labajdat*; 1470: *labai* (Gl. kötöz a.); BécsiK. 41: *tölabaitoc* | FestK. 377: *bijneymnek*; SzékK. 137: *bőneynek*; NádK. 332: *byneink*; SzékK. 138: *bőneytek*; stb. (Arra nézve, hogy a birtoktöbbsítő jelnek és a birtokos személyjeleknek az együttese milyen morféma kapcsolatokat hoz létre, l. 337.)

A három morféma változat használati köre, megterheltsége rendkívül erős eltéréseket mutat. A korszak fővariánsa kétségtelenül az *-i*. A csak magánhangzós tőváltozatokat mutató tövek körében egyeduralkodó: BécsiK. 306: *kapuitocban*; CornK. 2r: *zeretevijm*; KulesK. 274: *mvkayth*; BécsiK. 323: *igeitec* : *verba vestra*; stb. A tővel való találkozás sajátos eredményhez vezet a hangszint és időtartamot váltakoztató tőtípusban: noha a birtoktöbbsítő jel itt is a puszta *-i*, a tő etimologikus *a, e* hangjához való kapcsolódásból olyan megoldás születik, mely alakilag egybeesik az *-ai/-ei* toldalékváltozattal: JókK. 29: *erejitt* : *virtutes*; BécsiK. 54: *aituiban*, 182: *emleinèc*; stb. — A teljes tő : csonka tő szembenállást mutató tőtípusokban az *-i* osztozik ugyan az *-ai/-ei*-vel, de összehasonlíthatatlanul gyakoribb amannál. A JókK. teljes anyagában a két változat aránya: 83% : 17%. A BécsiK. lényegében hasonló megoszlást mutat: 85% : 15%. (A vizsgálat csak a leggyakoribb paradigmatagra: az E/3.-re terjedt ki; az ismétlődő szóalakokat egy egységnek tekintette.) Maga az *-i* mind veláris, mind palatális, mind egy szótagú, mind több szótagú tőhöz kapcsolódhat. Számba veendő korlátozó tényező, ha van is, nem magának az *-i*-nek, hanem az *-ai/-ei*-nek a használati szabályaiából következik. Mivel ez utóbbi korszakunkban elsősorban egy szótagú tövek mellett jelentkezik, s két szótagúhoz ritkán, ennél hosszabb tőhöz pedig csak kivételesen járul (l.

alább), az *-i*-re nézve a következő szabályszerűségek rajzolódnak ki. Három szótagú vagy annál hosszabb tő után úgyszólván egyeduralgó: JordK. 388: *tanoŋthwanŋd*; KulcsK. 9: *ellenŋegym* | BécsiK. 50: *pazanŋolatit*; KulcsK. 268: *mywelkedetyh* | JókK. 44: *cŋzudalatoffagyert*; BécsiK. 274: *hirtŋlŋnkedŋti*; stb., két szótagú tő után is eléggé általános: PeerK. 333: *mondafy*; KazK. 80: *ayakyt*; AporK. 112: *bezedit*; DöbrK. 380: *feregŋt*; stb.; s csak egy szótagú tövek után mutat relatív csökkenést, de még itt is nagyon gyakori: JókK. 143: *napŋt*; MargL. 5: *tarsi*; JókK. 38: *hyuŋ*; BécsiK. 172: *bŋnid*; stb. Jellemző adalék, hogy a JókK. jelzett teljes anyagában az egy szótagú tövekhez járuló *-i* és *-ai/-ei* aránya 2 : 1. Meglepő viszont, hogy a szintén korai FestK.-ben ugyanez az arány már megfordul (1 : 2,6).

A második változat, az *-ai/-ei* csak erős korlátok között jelentkezik. Tótani szempontból a teljes tő : csonka tő szembenállást mutató típusokhoz köthető: mivel *a*, *e* eleme voltaképpen előhangzó, szinkrón viselkedését tekintve csonka tőhöz járul. Megjelenése igen határozott összefüggésben áll a tő szótagszámával. Általános elvként mondható ki, hogy az *-ai/-ei* változatot elsősorban az egy szótagú tövek vonzzák: PéldK. 71: *fogaymat*; SzékK. 125: *dolgayra*; CornK. 55v: *zemeyt*; SzékK. 122: *fŋleinkben*; stb. A JókK. és a BécsiK. teljes anyaga ismét számarányokkal igazolja e törvényszerűséget: az előbbiben 12 szóalakban jelentkezik az *-ai/-ei*, s ebből 10-nek a töve egy szótagú; az utóbbiban 34-ből 32-re jellemző ugyanez. A két kódexben alig 3-4 kivétel van a jelzett szabály alól: JókK. 158: *halottaybalol*; 60: *kewteleŋt*; BécsiK. 87: *tozuŋenieezt*, 233: *eghazait* (az utóbbiban bizonyára az egy szótagú *haz* hatása is érvényesül); két szótagúnál hosszabb tő mellett az *-ai/-ei*-re egyetlen példát sem találunk. A korszak többi emléke lényegében hasonló képet mutat, azzal a különbséggel, hogy a ritka ellenpéldák körében a két szótagú tövek mellett három szótagúak is akadnak: FestK. 16: *walaŋzthothaywal*, 168: *keweelfeegeywel*; KulcsK. 7: *ellenŋegeymerth*; stb.

Természetes, hogy az *-ai/-ei* térhódítása ingadozásokon keresztül valósult meg. Így nem meglepő az azonos szóalakon belül megjelenő kettősség sem: AporK. 124: *tezdim* : KulcsK. 276: *teerdeym*; 1456 k.: *madari* : 1470: *madarajm* (Gl.); ÉrsK. 31: *thagy* : *thaghayth*; stb. Egyetlen olyan lexikai kötöttségű tő van, mely mellett az *-ai/-ei* morfémaváltozat kizárólagosnak mondható: 1523 k.: *fŋajm* (MNy. 68: 340); NádK. 320: *fiaid*; 1456 k.: *fiaŋ* (Gl.); SzékK. 7: *fyaynk*; JókK. 140: *fŋajtoknak*; BécsiK. 174: *fiaiktol*. E tény az adott tő sajátos hangtani és morfématikai felépítésével függ össze.

Az egész jelenségekörnek: az *-i* és az *-ai/-ei* egymással való váltakozásának kezdetei az ősmagyar kor végéig nyúlnak vissza: az akkori tövégrendszer adhat magyarázatot arra is, hogy miért az egy szótagú tövek mellett indult meg az *-ai/-ei* térhódítása. (Ennek bővebb kifejtését l. I, 265–6.)

A birtoktöbbsítő jel harmadik változata, a *-jai/-jei* korszakunkban még fejlődése kezdetén tart. (Kialakulásának körülményeit l. I, 271–2.) Mindössze néhány szóalakban (s kizárólag E/3.-ben) tudjuk adatolni: JókK. 8: *karyay* (hasonló módon 125 és 160 is), 31: *kynŋajŋt*; BécsiK. 163: *attay*; FestK. 170: *thytkayayth*; PiryH. 4: *felebarataiert*; MargL. 7: *nenŋejŋ*; ÉrdyK. 18: *napyayt*; stb. Szűk elterjedési körére jól rávilágítanak azok a szóalakpárok, melyek használatának lehetőségét már magukba rejtik, de megvalósulását még nem mutatják: BécsiK. 12: *napiaban* : 13: *napiban*; VirgK. 41: *langyat* : JókK. 131: *langŋt*; ÉrsK. 28: *czontyawal* : FestK. 368: *chontymban*; stb. A tótanilag különleges rokonságnevek körében van némi ingadozás az *-i* és a *-jai/-jei*

között: SándK. 23: *nenej̃dneek*; de: MargL. 7: *neñjeij̃*; egészében azonban az -i-s megoldás a jellemző: AporK. 114: *afaink*; TelK. 290: *batyayth*; stb. — Említést érdemel a -jai és a -jei kialakulásának eltérő ritmusa is. Mivel korszakunkban mássalhangzós tövek mellett még maga a -je is kivételes jelenség (l. 333), nem meglepő, hogy a -jei keletkezésének jóformán még a feltételei is hiányoznak, s a megfelelő szóalakpárok egy fokkal korábbi állapotot mutatnak: AporK. 115: *zentet* : 121: *zentiben* stb.

Az egyes számú birtokra utaló paradigma

A) E/1.: -m. — E morféma alakja tökéletesen egységes. Kapcsolódásmódja megfelel az egyelemű, C felépítésű toldalékok szokásos használati szabályainak: a) a csak magánhangzós változatokat mutató tövekhez közvetlenül csatlakozik: FestK. 373: *megh walthom*; KulcsK. 271: *hegedum* | 1456 k.: *igamath* (Gl. *vesz* a.); CzechK. 68: *elmeemeth* | NádK. 325: *id̃om*; stb. — b) a teljes tő : csonka tő szembenállást mutató típusokban mindig a teljes tőhöz járul: 1507: *felesegem* (NyIrK. 6: 187) | 1502: *vram* (MNY. 37: 203); 1493: *kezem* (Nyeml. 156) | 1507: *Barmom* (NyIrK. 6: 187); JóK. 38: *lelkemnek* | 1515—1525: *Lowam* (RMKT. 1²: 486); BécsiK. 196: *z̃ũem*; stb.

B) E/2.: -d. — Viselkedése minden tekintetben párhuzamos az előző morfémáéval: a) FestK. 387: *taarfolodat* : *comitem*; BécsiK. 174: *gür̃odd̃el* | JóK. 43: *zolgad*; 1470: *elmedel* (Gl.) | BécsiK. 31: *ez̃od*; stb. — b) 1527 k.: *barathod* (MNY. 37: 206); BécsiK. 12: *z̃em̃ed* | DöbrK. 377: *vradot*; CzechK. 48: *kezed* | BécsiK. 191: *torkodban*; DöbrK. 377: *lelkedből* | 1488: *louad* (MNY. 16: 79); FestK. 376: *m̃jwedet*; stb.

C) E/3.: E toldalék változatai két fő típusba rendeződnek:

a) Magánhangzós változatok: -a/-ē, -e, -ō, -i. — E formák megjelenése tótani szempontból azokhoz a típusokhoz köthető, melyek közös jellegzetessége a teljes tő : csonka tő szembenállás. Maga a toldalék — mint a V felépítésű, diftongikus eredetű elemek általában — szinkrón szempontból csonka tőhöz járul, ilyenkor azonban a csonka tövűség másodlagos, s éppen az adott toldalék korábbi fejlődésének következménye: PeerK. 331: *viraga*; AporK. 117: *istene* | 1516: *wra* (MNY. 52: 369); MargL. 6: *tuzeuel* | LaskS.: *otalma*; VirgK. 42: *zerelme* | 1507: *touanak* (NyIrK. 6: 186); MargL. 8: *zuuenek*; stb.

A veláris változat forrásainkban rendkívül kiegyenlített: következetesen -a. További toldalék előtt természetesen ennek hosszú párjával kell számolni. Néhány esetben fölvetődik az a gyanú, hogy esetleg veláris hangrendű tőhöz is kapcsolódhatott -i alakú birtokos személyjel: SzékK. 1: „nézgeŷ faragot k̃ovekb̃ol zerz̃e az ō k̃o falyt. *magoffagyt* hetven lééngñnére” : fecit muros eius in *altitudine* cubitorum septuaginta; KulcsK. 26: „hogy el ne vezen een labaym-nak *nyomy*” : ut non moveantur *vestigia mea*; stb. Az effajta adatok -i-je azonban többnyire birtoktöbbsítő jelként is megmagyarázható, s ez utóbbi feltevés jóval valószínűbb. (Erre nézve l. még 340—1.) — Egyedülállóan ritka az az eset, amikor a többes szám lehetősége kizárható: 1524: „zenthly-polth *nap̃j wtan*” (MNY. 19: 127). Ez az adat későbbi nyelvjárásaink *lovi*, *h̃ati* típusú alakulataival mutat rokonságot, melyek talán a palatális szóalakok analógiájára jöttek létre.

A palatális megfelelők igen tarka képet mutatnak. Fő változatnak az -ē ~ -e (további toldalék előtt: -é-) tekinthető; arra nézve azonban, hogy korszakunk-

ban a keletkezéstörténetileg korábbi *-ē*, vagy a belőle származó *-e* volt-e a fővariáns, lehetetlen határozottan állást foglalni. Emlékeink közül csak a BécsiK. és a MünchK. jelöli a kettő közötti különbséget, s bennük is több, egymástól eltérő típus fedezhető fel. A BécsiK. 2. keze úgyszólván tökéletes következetességgel az *-ē* : *-ē-* alakpárt használja: 154: *bēzede* : 276: *bēzedeβēn*, 185: *itelēte* : 90: *itelētēt* stb., ugyanakkor az 1. kézről származó részekben az adatok túlnyomó többsége *-e* : *-ē-* megfelelést mutat: 2: *kēzē* : 25: *kēzēβē*, 76: *fēiedēlmē* : 17: *fēiedēlmēnc* stb. A BécsiK. egészében tehát az ingadozások egy része a másolók nyelvjárása közötti különbséggel magyarázható: 280: *iftēne* ~ 286: *iftēnē* stb.; másutt egy nyelvjáráson belüli kettősséggént értékelhető: 60: *fēlēsege* ~ 9: *fēlēšegē* stb. A MünchK.-re (melynek jelölésmódja eleve jóval kevésbé megbízható) meglehetősen tarkaság jellemző: a szóvégi *-ē* és *-e* megközelítően azonos arányban fordul elő: 108rb: *kēze* ~ 21va: *kēzē*, 12va: *žouētnēke* ~ 69rb: *žouētnēkē* stb. — A két rövid változat megoszlását korszakunkban a legkülönbébb hangtani és morfológiai tényezők befolyásolhatták. A szóvégi helyzet a középső nyelvválású magánhangzó megmaradásának kedvezhetett, másfelől viszont a többelseji nyílt *e* hangok (1. adatainkat) hasonító hatást is gyakoroltak. A hangrendszer szempontjából lényeges mozzanat, hogy az *ē* fonéma eltűnésével keleti, északkeleti nyelvjárásaink többségében feltehetőleg már az ómagyar kortól számolni kell. Ráadásul ugyanebbe a tőtípusba: a tövégi időtartamot váltakoztatató tövek csoportjába olyan abszolút tövek is tartoznak, melyekben az *-e* : *-ē-* váltakozás tekinthető eredetinek, s ilyen módon a hasonló szóvégek között bizonyos keveredés eleve megindulhatott. Legátfogóbb okként egy általános morfológiai jelenséget emelhetünk ki: a magyar toldalékok rendszerében az *a/e* szembenállás olyan szabályszerű (vö. *-ba/-be*, *-va/-ve*, *-ka/-ke* stb.; toldalék belsejében is: *-nak/-nek*, *-val/-vel*, *-ban/-ben* stb.), hogy a veláris változat *-a* formája okvetlenül erősítette a neki megfelelő *-e* helyzetét. Hosszabb távon tehát a fejlődés az *-e*-nek kedvez: kérdés azonban, mennyire haladt előre e folyamat korszakunkban. Valószínű, hogy az emlékek egységes *e* jelölésmódja mögött tarka, s bizonyára nyelvjárásilag is tagolt ejtészváltozatok húzódnak meg.

Meghatározott forrásokban, s igen szoros hangtani kötöttségek között a palatális változat *-ō* : *-ē-* formában is jelentkezik. A BécsiK. többelseji labiális után következetesen ezt a megoldást alkalmazza: 165: *foldō* : 163: *foldenēc*, 214: *konuō* : 54: *konuēβē* stb. Hasonló képet mutat a Huszita Biblia másik két kódexe is: MünchK. 30ra: *konuō*, 63rb: *fulō*; Apork. 127: *zūuō*, 164: *ozomō*; stb., bár az utóbbi némi ingadozással: Apork. 171: *gimolūō* ~ 45: *gimolche*, sőt (analógiásan) 67: *neuō* ~ 163: *neue* is. Ugyancsak az illeszkedéses *ō*-zést képviseli a VitkK. is: 91—2: *pūspōkō*. Más emlékekben az *-ō* csak szórványosan fordul elő: SzabV.: *yutwō* ['jötte'], ritka kivételként azonban többelseji illabiális után is: DebrK. 527: *hytew*, 541: *lelkw*; 1533: *resō* (Gl.). Föltehető, hogy ez utóbbiakat is az analógia magyarázza. — Az *-ō* változat lényegében hasonló eredetű; az *-ē* labializálódását a szóalakban elfoglalt hangsúlytalan nyílt szótagbeli helyzet is elősegítette. Fejlődéstörténeti szempontból figyelmet érdemel e típus, mert az *-ō* csak ott jelenhetett meg, ahol a szóvégi *-ē* nem vált nyíltabbá. Az *-ē* > *-ō* labializálódás eredményeként ezek szerint már az ómagyar korban kialakult az E/3. birtokos személyjelnek az a háromalakú illeszkedést mutató formája (*-a/-ē/-ō*), mely egyes nyelvjárásokban — legtisztábban a Dunántúl nyugati felén — máig föllelhető. (Vö. ennek kapcsán I, 273.)

A palatális változatok közül több vonatkozásban különleges viselkedést mutat az *-i*. (Arra nézve, hogy hosszú változatával is számolhatunk-e, emlékeink semmilyen fogódzóval nem szolgálnak; keletkezéstörténeti okokból és későbbi nyelvjárásaink alapján azonban valószínűnek látszik az *-i* megléte is, elsősorban további toldalék előtt.) Funkcionális szempontból legfeltűnőbb vonása, hogy bizonyos szóalakokban törvényszerűen egybeesik az *-i* birtoktöbbsesítő jellel. (E kérdés részletes kifejtését l. 341—2.)

A birtokos személyjel változataként elsősorban morfológikailag kötött helyzetben: *-et* képző után jelentkezik. A morféma-összetételnek ez a realizációja régi keletű, s korszakunk legkülönbözőbb forrásaiban egészen megszokott: FestK. 375: *emlekezetthy*; 1504: *zvetlettý* (Száz. 1872: 478); SzékK. 12: *menety*; stb. Bizonyos ingadozás természetesen van az *-i* és az egyébként palatális fővariánsnak tekinthető *-e* között; egyes kódexek e tekintetben igen tarka képet is mutatnak: JókK. 32: *zerzetnek* ~ 89: *zerzetének*; MünchK. 86rb: *kezdetében* ~ 95va: *kezdetitlfoquan*; CornK. 1v: *eletenek* ~ *eletýt*; stb.; a korszak nyelvi átlagát tekintve azonban az *-i* számbeli fölénye e helyzetben vitathatatlan. Ettől való eléggé következetes eltérést csak a BécsiK.-ben tapasztalunk, ahol az adatok túlnyomó többségében *-et* képző után is *-ë* vagy *-e* jelentkezik: 9: *qnèuèzètè*, 180: *kezdetè*, 289: *müuèlkèdètè* stb.

E jól körülhatárolható típuson kívül az *-i* leggyakrabban egy szótagú tövek mellett tűnik fel: 1493: *estin* (Nyeml. 156); SándK. 29: *hitýröl*; KulcsK. 263: *neepy*; stb. Emellett természetesen számolhatunk szabályokba nemigen foglalható, szórványos ingadozásokkal is: 1490—1510: *ertelmenek* ~ *ertelmýre* (MNY. 7: 198) stb.

Az eddig bemutatott jelenségek a korszak nyelvi átlagáról adtak képet. Viszonylag élesen elkülönülnek tőlük azok az esetek, amikor az *-i* morféma-változat feltűnő gyakorisága — az adott emlék erőteljes *i*-zésével összefüggésben — határozott nyelvjárási jelenséggé értékelhető. Morfológiai kötöttség ilyenkor is kirajzolódik: az *-i* megjelenésének elsősorban az a helyzet kedvez, amikor a birtokos személyjel után további toldalék következik. (Máskülönben gyakran számolni kell az előző szótagbeli *-i* indukáló hatásával is.) Az *-i*-zésnek e típusa jelentkezik az északkeleti nyelvjárást képviselő SzalkGl.-ban: 1490: *intýsiuel*, *mysýghyth*, *zerelmywel* stb. (de *bezydewel*, *tówewel* is); szóvégen *-e* a megoldás: *felesyge*, *nyzyse*, *sypsyghe* ('szépsége') stb. (Gl.). Ugyanez jellemző több, ugyancsak a nyelvterület északkeleti, keleti részéről származó hivatalos iratra, levélre: 1504: *rýziýt* (ismétlődve, Száz. 1872: 478); XVI. sz. közepe: *wý felfiginel*, *wý felfiginek*, *hýwfigít*, de (ismétlődve) *wý felfige* (MNY. 69: 230); 1532: *Idveffigir(e)*, *Thizteffigire*, *ewregbewlifire* (LtK. 1: 138); stb. Kódexeink közül a szintén északkeleti DöbrK. mutat hasonló képet, csak az *i*-zés gyöngébb fokán. Szóvégi helyzetben itt is *-e* a végződés: 30: *filelme*, 40: *neve*, 49: *ýtene* stb.; további toldalék előtt mindkét változat előfordul: 27: *ziveben* ~ 26: *zíviben*, 47: *helen* ~ 61: *helyn* stb., de az *-e* még itt is valamivel gyakoribb. A váltokozás egésze tehát így jellemezhető: 49: *lelke* : 47: *lelket* ~ 25: *lelkinék*, 39: *tórvine* : 15: *tórvénebe* ~ *tórvéniben* stb. — Az, hogy világi eredetű kisebb emlékeinkben e jelenség jóval erőteljesebben érvényesül, mint kódexeinkben, korántsem meglepő: e korszakban gyakran tetten érhetők olyan normatív törekvések, melyek bizonyos — létező — változatokat nem, vagy csak korlátozott mértékben engedtek behatolni a kódexirodalom nyelvébe.

b) *j*-vel bővült változatok: *-ja/-jè*, *-je*, *-jò*, *-jì*. Megjelenésük törvényszerű azokban a tőtípusokban, melyek csak magánhangzós bővülőváltozatok

kat mutatnak: PeerK. 331: *kapwya*; DöbrK. 381: *menegzőie* | NagyszK. 8: *rofsayat*; 1515–1525: *Zerencheyet* (RMKT. 1²: 485) | JókK. 43: *aytajjan*; 1456 k.: *vezzeje* (Gl.); stb. Ugyancsak általánosak a rokonságneveknek egy főtanilag is különleges csoportjában: MünchK. 16vb: *allat*, *annat*; 1479: „*athjámfa batija*” (Gl.); 1517: *nenjével* (TörtT. 1890: 558); stb. Vannak esetek, amikor az írásmód nem utal ugyan *j*-re, de a fonetikai helyzet ennek meglétét nagymértékben valószínűsíti. Szabályosnak tekinthető e jelenség a *fiú* megfelelő alakjában: DöbrK. 379: *fianak* stb. Néhány szórványos adatban magánhangzós *tő* után is *-a/-e* alakú toldalék tűnik fel, ez azonban alighanem csak egyedi, szóelemzésre hajló írássajátosság: JókK. 36: *teremtewet*, *yduezejtewet*; GuaryK. 28: *kissebeytqe*; MargL. 2: *ideeben*; 1533: *industriaat*, *Morhaa*, *paripaa* (LtK. 1: 141); stb.

Mássalhangzós tövekhez való kapcsolódás tekintetében a *-ja* és a *-je* viselkedése élesen kettéválik: a *-ja* már viszonylag széles körben terjeszkedik, a *-je* viszont még csak elvétve bukkan fel.

A *-ja* használatát az alábbi morfológiai, hangtani és lexikai kötöttségek határozzák meg. Tökéletesen szabályosnak mondható *-at* képző után: JókK. 45: *Zozattjara*; 1488: *poroncholathia* (MNY. 16: 79); stb. A kivételek száma nem nagy, s mivel ezek mind mellékjeles helyesírású emlékekben jelentkeznek, bizonyító erejük aligha van: BécsiK. 11: *ozzaglattanac*; BirkK. 3b: *akarattauat*; stb. Ugyanakkor a főnevesült melléknévi igenevek *-t*, *-tt* képzője után mindig *-a* áll: AporK. 115: *valasztotta*; SzabV.: *valogatotta*; stb. E kettősség gyökerei a korai ómagyar korig vezethetők vissza: az *-at/-et* képzős főnevek és a *-t*, *-tt* képzős igenevek alaki elkülönülésének egyik fontos összetevője az, hogy a birtokos személyjel az előbbiekhöz *-ja/-i*, az utóbbiakhoz *-a/-e* formában kapcsolódik. (E kérdéstről részletesebben l. I, 274–5.)

A hangtani és a lexikai korlátok általában együtt jelentkeznek. A tövégi mássalhangzók közül elsősorban az explozívák, a likvidák és a nazálisok vonzóak a *-ja* változatot; ennek terjedése azonban meghatározott szóalakokhoz köthető. Az előkerült adatokban a *-ja* az alábbi hangok mellett tűnik fel: *t*: JókK. 83: *bottjatt*; AporK. 120: *pasztaza*; 1456 k.: *korlatjaban* (Gl.); GuaryK. 27: *malasztia*; TelK. 26: *barattya*; stb.; ugyanakkor jellegzetes kivételek: 1456 k.: *vtan* (Gl.); az után névutóval való egybeesés ellenére is; NádK. 327: *kutaba*; stb. — *d*: BirkK. 2b: *modiat*; 1490 e.: *Gondya* (RMKT. 1²: 478); stb. — *k*: 1498: *maradekjanak* (MNY. 32: 53); DöbrK. 382: *sifakiat*; NagyszK. 1: *deakya*; stb. — *g*: AporK. 115: *haragiat*, 124: *igia*; FestK. 366: *bazlangya-kezet*; VirgK. 41: *langyat*; stb.; de: 1490: „*gabonának maghabol*” (Gl.), a visszaható névmással való egybeesés ellenére is; — *p*: BécsiK. 12: *napiaban*; 1456 k.: *qstapja* (Gl.); SzékK. 12: *papya*; de: BécsiK. 16: *papa*; stb. — *b*: 1394/1446: *Marthondombya*, 1438: *Byterfeldelabya* (OkI Sz.); stb. — *m*: 1386: *Reufaorumya* (NyK. 25: 149); — *n*: 1456 k.: *kennijat* (Gl.); 15(2)9: *Banijan* (MNY. 37: 277); 1533: *espania* (Gl.); stb. — *l*: JókK. 46: *engalya* (ingalja); SzékK. 4: *balya*; stb. — *r*: KeszthK. 17: *karyath*; — *s*: 1493: *masya* (Nyemi. 156). — Helyesírástörténeti okokból nem dönthető el, hogy bizonyos *c*, *cs* végű tövek mellett *-a* vagy *-ja* a toldalék, mivel az előbbi mássalhangzók jele is tartalmazhat *j* féle elemet vagy mellékjelet: KeszthK. 21: *tanachyath*; KazK. 75: *piacán*; stb., s így a toldalék hangalakja inkább *-a* lehet.

Korszakunkban nem ritka a *-ja* elemnek tövégi mássalhangzó-kapcsolattal való találkozása sem. Az esetek egy részében — a mássalhangzók jellegéből adódóan — ez nem okoz kiejtésbeli nehézséget (*partja*, *barlangja* stb.; l. előbb).

— Ugyanakkor emlékeink feltűnően kedvelik az erős torlódások bizonyos típusait is, különösen a *tkj* hármas kapcsolatot: JókK. 26: *tjtkyaban*; 1413: *porozloarkya* hn. (Oklsz.); DöbrK. 77: *zytkyat*; BodK. 25: *atky*; stb. Egyes szóalakok kapcsán valóságos nyelvi divatról beszélhetünk (*tikja*: BécsiK. 12, 218, 275; MünchK. 19rb, 39ra, 63rb; 1456 k. : Gl.; NagyszK. 4; ApMélt. 44; stb.), mely olyan erős, hogy még a birtoktöbbsesítő jel alakulására is kihat (ApMélt. 43: *tjtkjajth*). Kérdés, hogy a természetes nyelvhasználatban is éltek-e ezek a formák, vagy inkább — a nyelvi tudatosság túlkapásaiként — elsősorban az írott nyelvben jelentkeztek. Annyi kétségtelen, hogy e jelenség is érzékletesen mutatja a *-ja* morfémaváltozat erőteljes terjeszkedését mássalhangzós tövek után. (E folyamat kezdetei a korai ómagyar korba nyúlnak vissza, l. I, 274–5.) Néhány adat esetleges másfajta értelmezését l. 337–8.)

A *-je* forma mássalhangzós tövek után korszakunkban még csak kivételesen adathozható: 1490: *kewethtje* (RMNy. 2/2: 7); 1517: *Chwdarezye* (Oklsz.); SándK. 32: *fortozzeettje*; e helyzetben az *-e*, illetőleg az *-i* tekinthető szokásosnak.

A *j*-vel bővült változatok magánhangzója lényegében ugyanazt az ingadozást mutatja, mint a *j* nélkülieké, s a források szerinti megoszlás is azonos. Fővariánsnak a *-ja/-je* tekinthető; a BécsiK. és a MünchK. abszolút szóvégen itt is kétféle alakot különböztet meg: BécsiK. 168: *idèie* ~ 5: *idèie*, 280: *igèie* ~ 286: *igèie* stb. Töbelseji labiális után a Huszita Bibliában *-jõ* alak áll: MünchK. 88va: *vdwozeitjio*; AporkK. 175: *tezemtjio*; stb. További toldalék esetén ez ismét *-jé*-vel váltakozik: BécsiK. 251: *zqljio* : 183: *zqljiet*, 266: *zèrètjio* : 184: *zèrètjiet* stb. A *-ji* forma használatát egy sajátos, egyedi vonás jellemzi: a hangszínt és időtartamot váltakoztató tőtípusban — főként ha a birtokos személyjel után további toldalék következik — a *-je* helyén nemegyszer *-i* (*-ji*) jelentkezik: JókK. 67: „Es *ydeijt* varuan”; ÉrdyK. 511: *eztendey*; 1532: „anak *ketheijt*” (LtK. 1: 138); stb. Ezek a formák — a tő különleges szerkezetéből adódóan — egybeesnek a birtoktöbbsesítő jellel bővült szóalakokkal.

D) T/1.: *-nk*, *-onk/-ënk* ~ *-önk*, *-unk/-ünk*. — Az *-nk* alak általános minden olyan tőtípusban, melyre csak magánhangzós tőváltozatok jellemzőek: PeerK. 335: *taplalonk*; 1470: *idvezijtenk* (Gl.) | BécsiK. 100: *orčank*; SzékK. 164: *elméénkben* | KulcsK. 272: *erwnkbe*; stb. Ezzel szemben előhangzós forma jelentkezik azokban a típusokban, melyeknek közös meghatározó jegye a teljes tő : csonka tő szembenállás: JókK. 17: *latafonkra*, 99: *testewnkbelewl* | 1456 k.: *wronk* (Gl.) | 1556: *dolgonk* (MNy. 69: 230); 1524: *zerelmönknek* (MNy. 19: 127) | 1508: *zwönkert* (Nyeml. 164); stb.

Maga az előhangzó a források többségében középső nyelvválású. Jellegzetesen kétalakú toldalék: a palatális változat többnyire labiális. Ilyen módon korszakunk fővariánsa az *-onk/-önk*: JókK. 96: *tudomanyonk*, 137: *Istenewnk*; 1508: *ygazsagyonk*, *remenseghonk* (Nyeml. 164); stb. Határozottan ezt a típust képviselik az alábbi emlékek: JókK., BécsiK., MünchK., AporkK., FestK., GuaryK., NádK., DöbrK., SándK., TelK. 1. kéz. Figyelemre méltó e változat rendkívüli elterjedtsége legkorábbi kódexeink körében. — Jóval ritkább, s meghatározott forrásokhoz köthető az *-onk/-ënk* realizáció: 1470: *mj wltonk* 'mivoltont', *lelkenk* (Gl.); KulcsK. 37: *wronknak ystenenknek*; stb. Ez elsősorban olyan nyelvjárások jellegzetessége, melyek hangrendszerében a palatális labiális magánhangzók vagy nincsenek jelen, vagy nagyon csekély megterheltségűek. Az *-ënk* ~ *-önk* ingadozás egy emléken belül is előfordulhat: 1516:

zerzeffenkre ~ Jgjenessjtheffewnkre (MNY. 52: 368). Arra azonban, hogy e szabad váltakozás háromalakú illeszkedéshez vezetett volna, nem találunk példát.

Korszakunkban jól nyomon követhető az *-unk/-ünk* változat terjedése is. Első biztos adatai kivételképpen tűnnek fel olyan kódexekben, melyekre egyébként az *-onk/-önk* a jellemző. A BécsiK. 2. keze egyetlen szóalakban tesz kivételt, de ott következetesen: 156 stb.: *vrunk*. (E jelenség magyarázatát minden bizonnyal a többelseji magánhangzó hasonító hatása adja meg.) Az AporK. 4. kezétől származó néhány lapon kizárólag az *-unk/-ünk* formára akad adat: 189: *eghha^zwnkban*, 196: *zezzethwⁿnk* stb. E típus tömegesebb jelentkezése azonban csak a XVI. században, s főként kései kódexeinkben figyelhető meg: TelK. 258: *felebaratunkat*, 260: *bwnwnknek*; KazK. 54: *azzonunkat*, 59: *könör-^gefunket*; stb. Ez jellemző az alábbi forrásokra: LobkK., BodK., TelK. 2. kéz, PozsK., GyöngyK., SzékK. 1. kéz, ÉrdyK., KazK. 1. kéz, ÉrsK.

A középső és a felső nyelvválású előhangzó váltakozására számos emlékből van példa. Előfordul, hogy a palatális és a veláris változat viselkedése nem teljesen párhuzamos: az *-unk/-ünk* formát kedvelő emlékekben a szabályosságot többnyire az *-önk* töri meg: TelK. 312: *Jara^{ss}wnkban*; de: *megh there^{ss}önkben*; ÉrdyK. 675: *halahwnknak*; de: *lelkewnknek*; stb. Efféle jelenségek a határozóragok körében is előfordulnak.

Az *-onk/-önk* ~ *-unk/-ünk* ingadozás lényegét tekintve olyan kettősség, mely a fejlődés két különböző fokozatát képviseli ugyanabban a szinkrón rendszerben. A harmadik számba jöhető alak a keletkezéstörténetileg még korábbi *-ank/-enk*. Bár adatolni nem tudjuk, későbbi nyelvjárásaink alapján biztos föltehető, hogy korszakunkban is megvolt.

A különféle változatok használata minden bizonnyal nyelvjárási megoszlást is mutatott. A határozott elkülönülést jól szemlélteti Vásárheli András Cantilenájának kétféle másolata: a PeerK.-ben ránk marad szöveg (330—7) következetesen *-onk/-önk* alakban, a ThewrK.-beli (77—82) ugyanilyen következetesen *-unk/-ünk* alakban használja e toldalékot: *ygaz^{ss}ag^{on}k* ~ *ygaz^{ss}ag^{wn}k*, *bator^{ss}ag^{on}k* ~ *bator^{ss}ag^{wn}k*, *remens^{ss}eg^{on}k* ~ *remens^{ss}eg^{wn}k* stb. Ráadásul e kettősség nem is egyszerűen a két másoló nyelvjárásából következik, mivel a ThewrK. környező lapjain ugyanaz a kéz az *-onk/-önk* változatot részesíti előnyben. E kis részlet is jelzi, hogy vegyes tartalmú kódexeinkben az egymástól eltérő előzmények révén is milyen tarka, kevert nyelvjárási kép alakulhatott ki.

Az *-unk/-ünk* elem az igeragozásban is föllelhető: az eredetbeli összetartozás-on alapuló alaki egyezés olyan fokú, hogy egy-egy emlékünkből e két toldalék előhangzója párhuzamos viselkedést mutat.

E) T/2.: *-tok/-tők* ~ *-tök*. — E toldalék tótani kapcsolódásmódját az alábbiak jellemzik. A csak magánhangzós változatokat mutató tövekhez közvetlenül csatlakozik: BécsiK. 322: *orcatokat*; 1470: *elmetekbe* (Gl. hoz a.); JordK. 382: *fazwtok*; stb. Azokban a tőtípusokban, amelyeket a teljes tő : csonka tő szembenállás jellemez, részint a tő hangtani felépítésének, részint hosszúságának van döntő szerepe. — Általános a teljes tő használata mássalhangzó-kapcsolat vagy gemináta esetén: BécsiK. 220: *kérteteket*, 221: *orrotocba*; DöbrK. 358: *jómól^lő^ltök*; stb. Ezzel összefüggésben szabályszerű a hangzóhiányos változatú tövek egész csoportjában: JókK. 115: *fjralmatokⁿnak*; DöbrK. 383: *zerelmetek*; 1532: *keghelmetheknek* (LtK. 1: 140); stb. Ritka kivétel: BécsiK. 161: *féd^lemtec*. Ha a tő egy mássalhangzóra végződik, a teljes tő főleg olyankor lép előtérbe,

ha a szóalak rövid (maga a szótári alapalak egy szótagú): BécsiK. 206: *vratoc*; DöbrK. 380: *zivetekben*; JordK. 382: *övetőken*; stb. — Ezzel szemben korszakunkban úgyszólván általánosnak mondható a csonka tőhöz való kapcsolódás a több szótagú, mássalhangzóra végződő tövek körében: JókK. 156: *latastokra*; BécsiK. 108: *vdupfsegeckel*; JordK. 382: *ýtaptok*; stb. Ilyenkor a csonka tövűség háttérében a kétnyíltzótagos tendencia áll. Ugyanez rövidebb tövek esetén csak szórványosan érvényesül, s mindig olyankor, amikor a szóalak további toldalékokat vesz föl: JókK. 25: *eztekbe* (eszetekbe); PéldK. 71: *byntewkert*; stb. Egészében tehát a tőhasználat kérdését nagymértékben meghatározza a szóalakhosszúság is.

Illeszkedés szempontjából e morféma a két- és a háromalakúság között ingadozik. Emlékeink egy részében — elsősorban az *ő-ző* kódexekben — *-tok/-tők* formában jelentkeznek: PéldK. 67: *halaltokat*, 74: *kereftewkkel*; SándK. 21: *voltotok*, *zeepseegtok*; stb. Más forrásokban a *-tok/-tők* a szabályos: 1456 k.: *athatok* (atyátok), *oerqwchwtekh* (erkölcsötök) (Gl.) stb. Gyakori a kettő közötti szabad váltakozás: JordK. 382: *övetőken* ~ *kentősthek*; 1523 u.: *kerestekre* ~ *zerzettoknek* (MNY. 68: 340); stb. Szabályos háromalakú illeszkedést találunk a BécsiK.-ben: 1: *añatoknac*, 28: *bèzettèkzè*, 107: *vdupzeitotoktól* stb. Akad példa ezzel ellentétes tendenciára is: a NagyszK. éppen palatális labiális után használja az illabiális toldalékokat és fordítva: 114: *ezőtekben*, 304: *híretőkbe* stb. E két emlék más háromalakú toldalékokkal kapcsolatban is ugyanezt a jellegzetes viselkedést mutatja.

F) T/3. A változatok két fő típusba sorolhatók:

a) Magánhangzósváltozatok: *-ak/-ek, -ok/-ők* ~ *-ök, -uk/-ük, -ik*. — E formák tótani kapcsolódásmódja hasonló szabályokat követ, mint E/3.-ben az *-a/-e*, T/1.-ben az *-onk/-önk* típusú alakok. A teljes tő : csonka tő szembenállást mutató típusokban jelentkeznek, csonka tőhöz járulva: 1533: *hazok* (LtK. 1: 142); 1516: *hýthekre* (MNY. 52: 368) | ÉrdyK. 510: *wrokat*; KulcsK. 2: *kewteleketh* | JordK. 387: *dolgok*; KulcsK. 2: *therheketh* | PeerK. 339: *zawokkal*; BécsiK. 261: *zuuqbèn*; stb.

Alsó nyelvallású előhangzó csak kivételképpen, néhány elszórt adatban fordul elő: BécsiK. 45: *plouac*, 41: *o feiedelmèkèt*, 50: *o fezièkèt*; 1507: *otalmakra* (NyIrk. 6: 187). Néhány esetben a toldalék magánhangzójának megőrzött nyíltsága összefügghet a többelseji magánhangzó hasonló hangszínével is.

A középső nyelvallású előhangzós változatok ez esetben is központi szerepet játszanak. Gyakori a kétalakú illeszkedést mutató *-ok/-ők* forma, elsősorban az *ő-ző* emlékekben: SándK. 29: *vrok*, 28: *testok*; TelK. 14: *hazaßfugocba*, 20: *nemzetsegoőknek*; stb. Jóval ritkább s főként néhány jellegzetes forrásban tűnik fel az *-ok/-ők* alakpár: 1470: *w alnoksagok* (Gl. ismer a.), 1456 k.: *w gemelchekbel* (Gl.); KeszthK. 21: *wtokba*, 18: *zywekbe*; stb. Nem ritka az *-ék* és az *-ök* közötti szabad váltakozás: ÉrdyK. 511: *zynek* ~ 510: *zengheefók*; 1533: *neuek* ~ *tenerók* (Gl.); stb. Van már példa a következetes háromalakú illeszkedésre, tehát az *-ok/-ék/-ök* realizációra is: JókK. 86: *vankofok*, 119: *feyedelmek*, 32: *kewnuewk*; BécsiK. 13: *zamoc*, 18: *fèzègèc*, 256: *fülóc*; Apork. 113: *otalmokza*, *nemzetekben*, *foldokban*; stb.; figyelemre méltó, hogy e nagyfokú egység éppen legkorábbi kódexeinkben jelentkezik ilyen határozottan.

Az *-uk/-ük* alakpár korszakunkban még ritka. Uralkodó változatnak csak az ÉrsK.-ben tekinthető: 15: *lampafwkath*, 16: *epulethwke*, *Dyczőseghwketh* stb., itt is osztozik azonban középső nyelvallású magánhangzót mutató formákkal: 18: *vrvknak* ~ 8: *wroknak*, 15: *edenywkben* ~ 17: *edenőkbe* stb. Más emlékek

ben egy-egy elszórt adat jelzi meglétét: 1456 k.: *menesukh* : *progressus*, 1470: *halaluckal* (Gl.); 1490 – 1510: *zjwkbēn* (MNY. 7: 200); 1533: *sekūk* (Gl.); KulcsK. 2: *cryftofuknak*; stb. Kivételesen az *-ik* forma is feltűnik: GyöngyK. 2: *rethene-tyk*; ÉrdyK. 511: *kőzykben*.

Az előhangzó viselkedését tekintve figyelemre méltó az a különbség, mely az *-ok/-ők* ~ *-ök* és az *-onk/-ēnk* ~ *-önk* között világosan kirajzolódik. Noha mindkét esetben a középső nyelvválású magánhangzót tartalmazó alak tekinthető fővariánsnak, a zártabbá válási folyamatnak más-más állomását képviseli a két toldalék. A T/1. lényegesen tovább jutott a fejlődésben: az *-onk/-önk* mellett az *-unk/-ünk* is számottevő változatnak tekinthető. T/3.-ben ezzel szemben egyrészt még adathozható az *-ak/-ek* forma is, másrészt az *-uk/-ük* terjedése még éppen csak megkezdődött. A nyelvtörténet későbbi korszakaiban a zártabbá válási tendencia még inkább kiteljesedik. (Ennek funkcionális okait l. 348–9.) Analógiás hatások az igeragozás felől is érik a jelzett alakokat, ott ugyanis már korszakunkban számolni kell a T/1. határozott ragozású *-uk/-ük* alak erőteljes terjeszkedésével.

b) *j*-vel bővült változatok: *-jak/-jek*, *-jok/-jék* ~ *-jök*, *-juk/-jűk*. – Megjelenésük a *j* vonatkozásában szinte tökéletesen párhuzamos az E/3. *-ja/-je* típusú alakjainak használatával. Így általánosnak tekinthetők minden olyan tőtípusban, ahol csak magánhangzós tőváltozatok vannak: BécsiK. 186: *oltalmazoioc*, 192: *ozeretioiognèc* | JókK. 59: *ruhayoknak*, 153: *elmeyekbe* | 1456 k.: *idejekk* (Gl.); KrisztL. 14: *ereiek*; stb. Hasonló a helyzet a rokonságnevek tőtanilag különleges csoportjában: GuaryK. 24: *añnocat*; SzékK. 190: *afok*; stb. A *-j*-s változat magánhangzós tő mellett olyankor is föltehető, amikor erre az írásmód nem utal. Ez jellemző a *fiú* paradigmájának megfelelő alakjára: BécsiK. 147: *fiok*. Néhány szórványos adatban a *j* hiánya bizonyára csak alkalmi írássajátszóság: JókK. 113: *predicaciookert*; 1490 – 1510: *elmeokban* (MNY. 7: 200); stb.

Mássalhangzós tövekhez a *-j*-s változatok csak meghatározott morfológiai, illetve hangtani helyzetben kapcsolódnak. Itt is kitüntetett szerepük van az *-at* képzős származékoknak, melyek következetesen a *-jok* formát vonzzák: NádK. 319: *banattokat*; 1524: *zolgathjokath* (MNY. 13: 123); ÉrdyK. 511: *zozattyokkal*; stb. Szóvégi *-t* hang, illetve néhány más mássalhangzó mellett is felbukkan ez az alak: KulcsK. 19: *baratyokra*; 1507: *gongokat* (gondjukat) (NyIrK. 6: 187); 1517: *maradekjokra* (TörtT. 1890: 559); stb. A palatális változat különleges vonása, hogy *-et* képzős szóalakokban is fel-feltűnik: JordK. 383: *gywlekőzettyekben*; ÉrdyK. 511: *ótőzettyók*, noha ilyenkor E/3.-ben nem a *-je*, hanem az *-i* változat a szokásos, s ennek megfelelően T/3.-ben is az előhangzós forma a tipikus: MünchK. 87ra: *müwèlkedetec*; KulcsK. 258: *nemzetekbe*; stb. A *-jek* szórványos megjelenése ezek szerint nem annyira az E/3. *-je*, mint inkább a T/3. veláris *-jok* analógiás hatásával magyarázható. (Egyes, esetleg ide is vonható adatok másfajta értelmezését l. 337–8.)

A *-j*-s alakok magánhangzója ugyanazt a hármasságot mutatja, s emlékek szerint is ugyanúgy oszlik meg, mint az előhangzós formák. Van tehát – bár ritkán – *-jak/-jek*: SzabV.: *Akarattyak*; SzékK. 120: *akaratak*; fővariánsként jelentkezik a *-jok/-jék* ~ *-jök*, mely két- vagy háromalakú illeszkedést mutat: KulcsK. 269: *nawalayyokból*, 257: *zeleyeketh vineas eorum*; AporK. 115: *finagogniokban*, 124: *feieket*, 113: *zolgjoket*; stb., s előfordul a *-juk/-jűk* változat is: ÉrsK. 16: *barathyoknak*; 1533: *feiuket* (Gl. *dúl a.*); stb.

A többes számú birtokra utaló paradigma

E részrendszer felépítését az jellemzi, hogy a birtoktöbbséítő jel különféle változataihoz (-i, -ai/-ei, -jai/-jei) csatlakozik a birtokos személyjelek következő sora: -m, -d, -θ, -nk, -tok/-tők, -k. (A θ elemre vonatkozólag l. 326.) Új jelenség korszakunkban a T/3. paradigmata megjelenése, azaz az -ik, -aik/-eik morfémakapcsolat. Az, hogy maga a birtokos személyjel itt pusztán -k formában (s nem előhangzóval) jelentkezik, kétszeresen is érthető: alaki szempontból azért, mert előtte V felépítésű toldalék áll; funkcionális szempontból pedig azért, mert ilyenkor — az -i jelenléte miatt — föl sem merülhet a -k általános többesjellel való egybeesés, ami egyébként a T/3. alakban az -ok/-ők~ök kialakulásához vezetett.

Az alább következő példasor a paradigma legjellegzetesebb alaki típusait szemlélteti. Az egész elrendezés ugyanazokat az elveket követi, mint a korai ómagyar korról szóló rész hasonló összeállítás (I, 277—8).

E/1.: -im, -aim/-eim: 1507: *Aruaymnak* (NyÍrK. 6: 187); KulcsK. 24: *wefeym* | 15(2)9: *baratým* (MNY. 37: 277), 1526: *opmesterim* (Nyeml. 256) | FestK. 369: *laabaymnak*; NádK. 341: *kezeymet*; stb.

E/2.: -id, -aid/-eid: SzékK. 7: *zolghayd*; SándK. 28: *neneýdnek* | KulcsK. 259: *valasztottyd*; 1490—1510: *bezedidet* (MNY. 7: 199) | 1527 k.: *dolgayðdhoz* (MNY. 37: 206); NádK. 319: *zόμεid*; stb.

E/3.: -i, -ai/-ei, -jai/-jei: Apork. 113: *mvnkait*; NagyszK. 9: *zeretóy* | PeerK. 333: *tanacy*; 1515—1525: *ellenfegyth* (RMKT. 12: 485) | DöbrK. 382: *ñilaitth*; PeerK. 332: *zemey* | BécsiK. 159: *kariay*; MargL. 7: *nenýej*; stb.

T/1.: -ink, -aink/-eink: BécsiK. 100: *atainc*; SzékK. 6: *mezóynk* | SándK. 23: *paranxolattinknak*, 21: *isteninknek* | SzékK. 224: *dolgaynkot*, 122: *főleinkben*; stb.

T/2.: -itok/-itők, -aitok/-eitők: BécsiK. 206: *ruhaitokat*, 5: *kéueitéből* | SzékK. 147: *ymadfagytokval* [palatális példa nem került elő] | BécsiK. 220: *vraitoknac*; SzékK. 138: *kezeyték*; stb.

T/3.: -ik, -aik/-eik: 1456 k.: *chordaykon* (Gl.); NagyszK. 6: *zeretóyket* | 1520: *Jobagýkoth* (Gl.); SzékK. 18: *čelekedetyket* | BécsiK. 174: *fiaiktól*; WinkIK. 274: *zomeik*; stb.

A paradigma tagjai közül a T/3. korszakunkban még kivételesen ritka; a T/1. és T/2. használatának is vannak korlátozó tényezői. (Az ezzel kapcsolatos kérdéseket l. 342—5.)

A szokásostól eltérő morfémakombinációk

A birtokos személyjelezés körébe tartozó elemek sorrendje a szóalakban kötött: tő + -i + birtszj. Ez alól az általános szabály alól alaki szempontból egy kivétel van: E/3.-ben a birtok többségére utaló alak felépítése tő + -i + θ. Ugyanakkor az egyes számú birtokra utaló sor párhuzamos helyén testes morféma áll, s ez a tény az analógus hatás lehetőségét eleve megteremti. Nincs kizárva, hogy néhány olyan esetben, amikor látszólag -ja birtokos személyjel áll előttünk, voltaképpen -i + -a elemkombinációról, tehát az utóbbi elv érvényesüléséről van szó. Főleg olyankor merülhet föl ez a gyanú, amikor a latin eredeti is többes számot mutat: BécsiK. 277: „iftèn títkianac ősmèrpio” : *arcanorum Dei cognitor* (a *títkeja* többi adatát l. 332—3), illetőleg amikor az egymással váltakozó magyar alakok között biztosan többes értékű is van:

1456 k.: *maradekja* ~ 1470: „gondolatoknak *maradekj*”: *reliquiae cogitationum* (Gl.); stb. Az efféle alakok talán ilyen soroknak voltak tagjai: *maradékim*, *maradékid*, **maradéki**ja*. Palatális hangrendű szóalakok is kaphatnak hasonló értelmezést, különösen azért, mert korszakunkban a birtokos személyjel *-je* változtatásával mássalhangzós tövek mellett még alig-alig számolhatunk: 1520 k.: „wylagnak nagyob *genyeresegyebwl* vel *gengyesegyebwl*” (Gl. *gyönyösség* a.).

Hasonló vitás adatok T/3.-ben is akadnak. Látszólagos *-jok/-jék* formák talán *-i* + *-ok/-ék* elemkapcsolatként fejthetők meg: Apork. 114: „es meg zabadeitotta azokat *ellenfegi'ek* keze**kb**ol”: et remedit eos de manu *inimici*; 1520 k.: „azywek kynythyat [!] *ferthezethessegyeketh*”: corda nunciant *impudica* (Gl. *nyit* a.). — E szerkesztésmód szokatlansága alaki természetű: ha a főnti példákban valóban az *-i* birtoktöbbsesítő jel rejlik, akkor mellette nem a pusztá *-k*, hanem annak előhangzós változata jelenik meg, valószínűleg ismét az egyes számú birtokra utaló paradigmataag analógiás hatására. Az ingadozás ténye korántsem meglepő: az *-ik*, *-aik/-eik* elemkapcsolat korszakunkban még egészen friss alakulat.

Az E/3. rendhagyó voltát egyéb tényezők is színezik. Azokban az esetekben, amikor a birtoktöbbsesítő jel *-ai/-ei* változata használatos, az egyes és a többes számú birtokra utaló alak így áll szembe egymással: *háza* : *házai*, *keze* : *kezai*. Nyilvánvaló, hogy már az ómagyar kori nyelvi tudat számára is lehetséges volt a többes számú forma ilyen felbontása: *tő* + birtszj. + *-i*. (Ezt bizonyítja egyébként a *karjai* típus megjelenése is, l. I, 271–2.) Föltehetőleg ez a magyarázata annak, hogy szórványosan a paradigma más elemeiben is érvényesül a főnti sorrend: SzékK. 29: „ha ez én *bezedemyt* lehetetleneknek alaytod be telefedny”; FestK. 167: „meelthoyal engemeth . . . aaldany, the gentfeeges *zyzey thagodyth*”.

Más jellegű problémákat vet fel a kétféle többesjel használata. Kivételesen előfordul, hogy *-k* általános többesjel áll a birtoktöbbsesítő *-i* helyén: DöbrK. 47: „Feiedelmek niffatok fel ti *kapuktokat*”. A kettő még kombinálódik is, pedig ez rendkívül szokatlan: FestK. 378: „Allald megh ymmar . . . *habokj*t ees *wezekj*t lelkemnek”: Siste iam *fluctus* ac *procellas* animi; NagyszK. 14: „az ayetatos *fileydec*”. Ugyancsak rendhagyó jelenség, hogy T/3. birtokosra nem az *-ok/-ék* ~ *-ök* birtokos személyjel, hanem az *-i* birtoktöbbsesítő jel utal: PeerK. 339: „Serenyen futamnak tanchan az leanyok | nylwan oth megh lathywk az o *yamborsagyth*”; 1524: „hogý ezek legenek feleffegemnek . es germekýmnek othalmý mynden nemew *dolgayba nyomorofagyba*” (MNy. 13: 122).

Mindezek a jelenségek többféleképpen magyarázhatók. Lehetnek alkalmi kisiklások, melyek háttérben helyenként jól kitapinthatók a rendszernek némiképpen aszimmetrikus vonásai. Esetenként a *-k* és az *-i* keveredésében a latinból való fordításnak is szerepe lehet, ott ugyanis a szokásos többes számú alak fejezi ki a többes számú birtokszót is. Végül az sem zárható ki teljesen, hogy egyik-másik esetben sajátos nyelvjárási alak beszüremkedéséről van szó. Az mindenesetre tény, hogy a kései ómagyar kor birtokos személyjelezési rendszerének szokatlan morfémakombinációi néha feltűnően egybecsengenek ma is élő nyelvjárási alakokkal (vö. göcseji *házainkak*, muravidéki *teheneidek*, *tehentökek* stb.).

Funkcionális kérdések

A többes számú birtok használatának általános kérdései

A többes számú birtok használatának és jelölésének kérdésköre korszakunk birtokos személyjelezésének egyik alapproblémája. Ezzel kapcsolatban több, egymással részben ellentétes hatású tendencia működése érhető tetten.

Egyfelől a rendszer alapvonásának tekinthető az, hogy míg a paradigma a birtokos személyére és számára mindig pontosan utal, addig a birtok számának a jelölése jóval elnagyoltabb. Ez bizonyos fokig a magyar számhasználat általános szabályaiból is adódik (l. a *-k* többesjelről mondottakat, 322–4); korszakunkban emellett a jelölésmód kialakulatlanságából is következik. Az elemsor gyenge pontjai e tekintetben a következők: az E/3. alak *-i* morfémája, mely kétértelműségénél fogva zavart (*ítéleti*: 'ítélete' és 'ítéletei'); továbbá a többes számú birtokosra utaló alakok sora (*fionk*, *fiatok*, *fiok*), ahol az *-i* birtoktöbbsesítő jel elterjedése még korszakunkban sem tekinthető befejezettnek. (E két kérdés részletes kifejtését l. alább, 341–5.) A fenti tények arra vallanak, hogy noha elvileg már szembeállítható egymással a két paradigma, a tényleges nyelvhasználat gyakran korábbi korszakok kevésbé differenciált nyelvállapotát őrzi.

Ugyanakkor igen határozottan jelentkezik az a tendencia, mely — elsősorban latin hatásra — a számhasználat szabályait úgy módosítja, hogy a magyar nyelvben szokásos egyes számú birtok helyett a többes számúnak kedvez, ingadozást indítva meg (vagy erősítve fel) a kétféle szerkesztésmód között. E jelenség viszonylag tisztán érvényesül egyes számú birtok esetén; a főnt mondottak értelmében nehezebben hatol be a többes számú birtokos három személyébe — végső soron azonban a számhasználati szabályok ilyen irányú változása egyszersmind a pontos számjelölés szélesebb körű elterjedését is előmozdíthatta. E változások elsősorban az alábbi csoportokat érintik:

a) Páros testrészek neve: Korszakunk adatainak tekintélyes hányada a magyar nyelvben hagyományos egyes számú formát mutatja, velük váltakozva azonban sűrűn felbukkannak többes számú megfelelőik is: DöbrK. 378: „Ionkab kedeg mvnkaloggék kezevel”: *magis autem labore operando manibus suis*; AporK. 117: „es alasztattak ő kezei ala”: *et humiliati sunt sub manibus suis*; ÉrdyK. 510: „ewket tehbee zemeewel nem lathnaa”: *KeszthK. 18: „Ew zemey zegenyekre neznek”*; stb. Az ingadozás általánosnak mondható valamennyi páros testrész nevével kapcsolatban: BécsiK. 201: *fűlő*: 97: *főlèibè*; VirgK. 40: *labához*: CornK. 55v: *labaynal*; stb. Arra nézve, hogy a fordítók nyelvi tudatában milyen természetesen éltek a többes számú alakok is, sokat elárul az, hogy néha latin egyes számnak is magyar többes szám felel meg: JókK. 43–4: „De maga lata hogý zent fferencz ky terýeztyuala ew kezejtt”: *Vidit tamen, quod sanctus Franciscus extendit manum suam*. Még jellemzőbb az, hogy eredeti magyar szövegekben sem ritkák a hasonló adatok: 1515–1525: „es en ream ew zemeyth wayha fordotannaya” (RMKT. 12: 486) stb. Ilyenkor az erősítés, nyomatékosítás mozzanatával is számolnunk kell. Más esetekben viszont a többes szám használata nyilvánvaló latinizmus: PéldK. 67: „mert oly zewrnyow fogas vagy hogy egy zal ayakayd lynchenek”; FestK. 382: „leogýen neekem . . . pyrolas een ozczajmban”: *sit mihi . . . rubor in genis meis*; stb. Különösen kirívóak azok a testrésznévi példák, melyek a magyarban csak egyes számban fordulnak elő: FestK. 173: „Imaandom ees

aaldom the eekelfeeges orraydath"; NagyszK. 66: „Jay mert yme hayaym elmettetnek”. — Egészében (az utóbbi eseteket nem tekintve) sem a latinban a többes, sem a hagyományos magyar nyelvszokásban az egyes szám nem lehetett kizárólagos; a kettő használata bizonyos esetekben nyilván a valóságos beszédhelyzettől is függött; az azonban kétségtelen, hogy a többes számú alakok feltűnő gyakorisága a fordításirodalomban jórészt latin hatással (s emeltt stílárís megfontolásokkal) magyarázható.

b) Több birtokosnak külön-külön egy-egy birtoka van: A magyar és a latin nyelvszokás e tekintetben is eltér egymástól: az előbbi az egyes, az utóbbi inkább a többes szám megjelenésének kedvez. Korszakunkban erőteljesen terjeszkednek az effajta alakok: FestK. 79: „hyweknek zyweyth”, 258: „ýgazaknak . . . lelkey”; TelK. 24—5: „te tudod emberőknek elmeyt”: Tu nosti mentes hominum; stb. Némileg meglepőbb, hogy eredeti magyar szövegben is találni példát többes számú alak használatára (igaz viszont, hogy versben, ahol a ritmikái tényezők szerepe sem elhanyagolható): PeerK. 332: „Read neznak zenteknek zemey: | es veneknek keferwes zúwey: | es arwának nyomorolth yhay: | bwnflőknek ohayto lelkey”. — Vö. alább a d) pontot is.

c) Elvont főnevek: Az esetek többségében határozott latinizmusként értékelhető ezek többes száma: KulcsK. 26: „Chodasfychad the yrgalmasagydath”: Mirifica misericordias tuas, 30: „w ygafsagyth twlem el nem tauoztattam”: iustitias eius non repuli a me; stb. Különösen feltűnő ez olyankor, amikor a latin főnévnek csak többes száma van (plurale tantum): KulcsK. 31: „wram en Iftenem wylagolohad meg een sethethsegymeth”: Deus meus, illumina tenebras meas”.

A főnti három kategória adatai a T/1., T/2. és a T/3. alakokban is jelentkeznek, de a jelölésmód korlátai miatt némileg más megítélést kívánnak. (Ezek bemutatását l. 342—5.)

d) A többes számú birtokos besugárzása: Főnévi birtokos jelzős szerkezetben nem ritka, hogy többes számú birtokos mellett a birtok is többes számba kerül. E mozzanat szerepe már a főnti b) típusban is fölfedezhető. Az alábbi jelenségkör annyiban mutat sajátos jegyeket, hogy a birtokszó — a főnévi birtokos jelzőből következőleg — csak 3. személyű lehet; jelentéstanilag pedig rendszerint elvont főnév. — Bizonyos adatokban a többes szám latin hatással is magyarázható, máskor azonban független attól: JókK. 152: „Es az farkas . . . teltének farkanak es fyleynek zep mutataffywal: . . . mutattayuala az fogadaft tartany”: Et lupus . . . gestibus corporis et caudae et aurium bladimentis se servaturum pacta promissa . . . monstravit; NagyszK. 31: „ha ki kőhvenec hullatafira valo čapafokat te erted felvenne” (a birtokos itt egyes számú ugyan, de többes értékű); stb. Eredeti magyar szövegekben, illetve más világi emlékekben is előfordul: 1490—1510: „nem lattýakvala hýthulvalo ertelomnek zomeýnek lattaffywal” (MNY. 7: 198); 1515—1525: „Terekeknek fokafagyrolatok el izte” (RMKT. 1²: 485); 1520: „tagognak zakadasiból” (Gl.); stb. — Fölmerülhet e jelenség kapcsán az a gyanú is, hogy az -i itt E/3. birtokos személyjel. Veláris hangrendű tövek mellett azonban korszakunkban e morfémaváltozatra egyetlen biztos adat van: a számba jöhető összes többi szóalak a főnti típus keretében jól megmagyarázható. — Morfeamatikai szempontból különleges vonás, hogy az -i éppen -ság/-ség és -ás/-és képző után jelentkezik, olyankor tehát, amikor a birtoktöbbsesítő jel meglehetősen szokatlan. Ez is amellet szól, hogy a többes szám használata voltaképpen a grammatikai pontosságra való törekvésből, egyfajta egyeztetési, sőt nyomatékosítási

igényből fakadhat. Ezt az értelmezést határozottan támogatja az, hogy ugyan-
csak a többes számú birtokos besugárzása teremtette meg — más morfológiai
eszköz felhasználásával — az ún. egyeztető szerkezetet (*embereknek házok*),
mely korszakunkban igen elterjedtnek mondható. (Ennek kérdéseit l. 346—8.)

Az -i morféma grammatikai homonímiája

Korszakunk birtokos személyjelezési rendszerében két olyan elem van, mely
-i alakban jelentkezhethet. Az egyik a birtoktöbbséítő jel, melynek ez a fővariánsa,
s kettőnél több szótagú fő esetén úgyszólván kizárólagos változata, a másik
az E/3. birtokos személyjel, mely palatális hangrendű szavakban az -e mellék-
variánsaként tűnik fel, meghatározott helyzetekben — elsősorban -et képző
után — azonban eléggé általános érvennyel. (Mindezekről l. a kérdésekről l. a
megfelelő korábbi fejezeteket.) A két elem használati szabályaiból törvény-
szerűen következik, hogy bizonyos szóalakokban morfológiai homonímia jön
létre. Alakilag azonos szerkesztésmód utal a) egyes számú birtokra: 1504:
„ez levelet ýrtam . . . ezer vt zaz nýg eztendvben ýsten fýa *zvetettý vtan*”
(Száz. 1872: 478); NádK. 334: „Akar čak ilyen volna a gonozoknak *vegezetí*” :
talis esset utinam *finis* impiorum; stb. — b) többes számúra: MünchK. 87ra:
„Ki ke- težèn igállagot iq a- fenéllégré / hog meg ièlentéllèn q *míuelkedéti*” :
qui autem facit veritatem, venit ad lucem, ut manifestentur *opera eius*;
FestK. 384: „megh walogataal . . . eedewket, agaknak *lewelijwel*” : *distinxi*
. . . silvas ramorum *foliis*; stb.

A két típus homonímiája bizonyos esetekben más nyelvi eszközök révén
kiküszöbölődik. Az alany — állítmányi szerkezetben az egyeztetés többnyire
jelzi, mikor melyik funkcióról van szó: JóK. 37: „Es ew nýlueu ez *vala*
kezdetý p[re]dicacioyanak”; KeszthK. 19: „Vrnak *bezedy tyzta bezedek*”;
TelK. 25: „tenekód a zýueknec *reytòki nyluan vadnac*”; stb. Ez a kritérium
azonban nem abszolút érvényű, mert az egyeztetés hiánya nem okvetlenül az
egyes számú alany bizonyítéka; lehet az inkongruencia következménye is:
NagyszK. 30: „Es mind az ó *esueni igòn zorošh*”; TelK. 17: „mert mendenéftvl
fogua iftennec *iteleti feneketlen*” : *iudicia dei abyssus multa*; stb.

A mondatkörnyezet más elemei (névmások, kötőszók, értelmező szerkezet
stb.) ugyancsak szerepet játszhatnak a kétértelműség eloszlátásában: BécsiK.
12: „hiuan Nabuhodonozor *Olofeznèst q vitèzinç feiedelmit*” : vocavit Nabucho-
donosor rex *Holofernem principem* militiae suae; MünchK. 86va: „lokac
hùnec q nèuebè / latuā q *ièlenfejít mellèkèt težènuala*” : multi crediderunt in
nomine eius videntes *signa eius, quae faciebat*; stb. — Más esetekben jelentés-
tani szempont, illetve az egész mondat valóságvonatkozása dönti el a kérdést:
PéldK. 78: „az halálnak *ýteletyt rettegwm*” : *Iudicium* mortis horrens; TelK.
25: „mutald meg ennekòm atte veghetetlen irgalmaffagodnac *zeretetü*” : et
ostende *gratiam* misericordiae tuae infinitae; stb. Voltaképpen ez jellemző az
-et képzős főnevek szinte teljes körére: a homonímia lehetősége elvileg itt a
legnagyobb, másfelől viszont e szavak jó része elvont főnév, mely a természe-
tes nyelvhasználatban legtöbbször egyes számban fordul elő — ebből követke-
zőleg a világos distinkció hiánya viszonylag ritkán okoz komoly zavart.

Vannak természetesen olyan esetek is, amikor a két funkció megkülön-
böztetése lényeges lehet, s mégsem valósul meg: JóK. 110: „czak zent lelek-
nek *myuelkedeti myat vezetettnek*” : sola Spiritus sancti *operatione* ducen-
tur : KulcsK. 268: „es hyrdethuoyek w *myuelkedetyh*” : et adnuntient *opera*

eius; stb. Az efféle szerkezetek tökéletesen kétértelműek; pontos jelentésüket voltaképpen csak a latin eredeti világítja meg. Megjegyzendő azonban, hogy szövegeinkben ritkák az olyan mondatok, melyekben semmilyen támpont nincs a számbeli viszonyok megállapításához, ha e kérdésnek valóban jelentősége van. Jóval jellemzőbb az, hogy igen sok ugyan az ambivalens forma, de ezek értelmezése valamilyen módon mégiscsak lehetséges — vagy pedig nem is okvetlenül fontos.

A homonímia feloldására korszakunk morfológiai rendszere több elvi lehetőséget is kínál. Az egyik a birtokos személyjel *-e* változatának — fővariánsának — előtérbe kerülése a kritikus szóalakokban (tehát pl. *-et* képző után) is; ezáltal *-e* : *-i* szembenállás biztosíthatja a funkciók elkülönülését. Lényegében ezt valósítja meg — ritka kivételként — a BécsiK. 280: „*ēluēztettēknēc nēmzēte*” : *gens perditorum* : 285: „*Izlm varolanac . . . nēmzēti*” : *gentes civitatis Ierusalem*, 185: „*itelēte*” : 280: „*itelēti*”, 114: „*egmūuēlkeđēte*” : 126: „*mūuēlkeđēti*”, 80: „*oltōzētēnc*” : 31: „*oltōzētīuēl*” stb. — A másik lehetséges út a birtoktöbbsesítő jel *-ai/-ei* változatának nagyobb fokú terjeszkedése volna. A kései ómagyar korra ez még nem jellemző: a két szótagúnál hosszabb tövek valósággal taszítják a hosszabb toldalékváltozatot. Ezzel függhet össze, hogy forrásainkban *-i* : *-ei* típusú rendszeres szembenállásra nem találunk példát. Feltűnően igazolja ezt a DöbrK., ahol maga a birtokos személyjel is a szokásosnál jóval gyakrabban jelentkezik *i*-ző formában: 15: „*vrnak tōrvenībēn*” : *in lege Domini*, 31: „*ō zivībēn*” : *in corde suo*, 42: „*ō feibēn*” : *in capite eius* stb.; ennek ellenére a birtoktöbbsesítő jel *-ei* változata semmivel sem gyakoribb, mint más emlékekben. A fő változat itt is az *-i*: 23: „*tengōrnek ōsvenit*” : *semitas maris*, 36: „*ō itileti*” : *iudicia eius*, 37: „*vrnak zep bezedi*” : *eloquia Domini* stb. — Végül a fenti két lehetőség találkozásából olyan megoldás is születet, hogy mindkét morféma esetében háttérbe szorul az *-i* változat. A mához vezető fejlődés útja voltaképpen ez; a végeredmény: *-e* : *-ei* szembenállás. A kései ómagyar kor rendszere még távol áll ennek általános érvényű megvalósításától, az a tény azonban, hogy maga a típus az egy szótagú tövek csoportjában már régóta létezik (*keze* : *kezei*, *szeme* : *szemei*), s hogy a birtokos személyjel fővariánsa évszázadok óta az *-e*, voltaképpen már magában hordja e későbbi fejlődés csírait.

Az *-i*-vel kapcsolatos kétértelműség — igen szoros tótani korlátok között — a *j*-vel bővült toldalékváltozatok körében is megjelenik. A hangszínt és időtartamot váltakoztató tótípusban palatális tövek esetén ugyancsak előfordul, hogy ugyanaz az E/3. szóalak hol egyes számú, hol többes számú birtokra utal: XVI. sz. első fele: „*az torronjnyak tethein*” (MNy. 69: 231) : SzékK. 11: „*es el foghlaak mynd az hegeknek teteyt*” : *et praeoccupaverunt omnes vertices montium* stb. E jelenség a korai ómagyarban föltehetőleg elég gyakori volt (I. I, 274, 279—80); korszakunkban — az E/3. *-je* változat uralkodó volta miatt — már kevésbé általános. (Vö. ezzel kapcsolatban 327, 333.)

A többes számú birtok ráértékes kifejezése

Az egyes és a többes számú birtok megkülönböztetése a kései ómagyar kor nyelvi rendszerében elvileg kialakultnak mondható: az *-i* birtoktöbbsesítő jel a két paradigma párhuzamos elemeit egymással világosan szembeállítja. A tényleges nyelvhasználatban azonban az oppozíció megvalósulása jóval kevésbé következetes: olyankor, amikor mind a birtokos, mind a birtok többes számú,

az utóbbira külön eszköz nem mindig utal. E jelenség a T/1., T/2. és T/3. körében erősen eltérő megoszlást mutat (a különbségekről l. később), a probléma gyökere azonban azonos, s főbb típusai mindhárom alakkal kapcsolatban föllelhetők.

A) Funkcionális szempontból a pontos jelölés hiánya kétértelműséggel jár: ugyanez a szóalak — a közlési szándéknak megfelelően — hol egyes, hol többes szám értékű lehet: T/1.: MünchK. 87vb: „minē vag te nagob mū *atancol* Iacobtol”: Numquid tu maior es *patre nostro* Iacob: DöbrK. 485: „*Mi atank* ez hegbe Imadkoztak”: *Patres nostri* in monte hoc adoraverunt; — T/2.: BécsiK. 302: „ha . . . meghalगतatangatoc tṽ vratoc *istēnteknēc* zauat”: si . . . audieritis vocem Domini *Dei vestri*: 224: „z višfētetec . . . *baluāntoknac* kepet”: Et portastis . . . imaginem *idolorum vestrorum*; — T/3.: BécsiK. 167: „Q zülēg kēdeg . . . taneitac q *leaňokac* Moyšefnēc tṛueňe zerēt”: parentes enim illius, . . . erudierunt *filium suam* secundum legem Moysi: Apork. 116—7: „Es el oṭtṭottek az aztatlan vezṭ q *fioknac* es q *lanoknac* vezit”: et effuderunt sanguinem innocentem, sanguinem *filiorum suorum et filiarum suarum*; stb. — Mindezekben a szóalakokban olyan különbségek mosódnak egybe, melyek a mondat valóságvonatkozása szempontjából lényegeseek volnának.

B) Vannak ezzel szemben olyan esetek is, amikor az ambivalencia a közlésben komolyabb zavart nem okoz, mivel a számhasználat lényegében grammatikai természetű kérdés, s ezen belül a többes szám használata elsősorban latin hatás következménye. Ennek korábban leírt típusai (l. 339—40) többes számú birtokos esetén is jelentkeznek, azzal a különbséggel, hogy az -i ezekbe jóval nehezebben hatol be, s így a formailag egyes számú szóalakok a számjelölés szempontjából voltaképpen közömbösek; valóságvonatkozásuk azonban tökéletesen egyértelmű. Ez figyelhető meg az alábbi csoportokban:

a) Páros testrészek neve: T/1.: KeszthK. 108: „my *fylenkel* hallottok”: *auribus nostris* audivimus; T/2.: JordK. 382: „zaṣṣatoc le az pozt tṽ *labatokzol*”: excutite pulverem *de pedibus vestris*; T/3.: SándK. 28: „fogaak ottan zegenyökketh es, *keṣokkeeth labokath* meg kṭṭṭzeek”; stb. — Ezek mellett azonban már adathatóság a többes számú alakok is: BécsiK. 98: *zēmēinkēt*, 41: *tōlabaitoc*; WinklK. 274: *zṣmēik*; stb.

b) Több birtokosnak külön-külön egy-egy birtoka van: T/1.: CzechK. 47: „mṽ *lelṭṭonknek* waleczagara”; T/2.: BécsiK. 210: „Erēzietec tṽ *šarlotokat*”: Mittite *fulces*; T/3.: BécsiK. 16: „Es hamu vala q *fēiekē*”: et erat cinis *super capita eorum*; stb. — Az -i behatolása itt is megfigyelhető: BécsiK. 103: *zūūēinkbē*, 2: „tṽ *feziēiteknēc* hazočan”; 1470: *clmēykben* (Gl.); stb.

c) Elvont főnevek: T/1.: BécsiK. 156: „hog ēl fordolnanc mṽ *hamiřfagonc* bol”: ut reverteremur *ab iniquitatibus nostris*; T/2.: BécsiK. 196: „Ig tṭt tṽnēktec Bethel tṽ *alfagtoc* gonoffaganac orcaiatol”: Sic fecit vobis Bethel a facie malitiae *nequiarum vestrarum*; T/3.: KulcsK. 267: „es w *zykfegekbewl* meg menthe wkēt”: et *de necessitatibus eorum* liberavit eos; stb. — Az -i (ritkán ugyan) itt is megjelenik: Apork. 122: *mō tehetseginkben*: *in virtutibus nostris* stb.

C) Mint már jeleztük, a T/1., T/2. és T/3. viselkedésén belül feltűnő különbségek tapasztalhatók. Adataink egyértelműen arra vallanak, hogy a birtoktöbbsítő -i terjeszkedése T/1.-ben már igen erőteljes, T/2.-ben jóval gyöngébb, T/3.-ben pedig még éppen csak megindult. Beszédes bizonyítékokkal szolgál erre nézve a BécsiK. teljes anyaga. Ha megvizsgáljuk azt, hogy a többes számú

birtokot (melyre nézve a latin eredeti mindig eligazít) hány esetben fejezi ki -i birtoktöbbsesítő jellel bővült, s hányszor anélküli — tehát formailag egyes számú — alak, akkor T/1.-ben már megközelítőleg 4 : 1 az arány az -i javára, T/2.-ben csak 1 : 1, T/3.-ben pedig mindössze egyetlen adat (174: *fiaktól*) áll szembe a többes szám értékű, de azt formai eszközzel ki nem fejező szóalakok egész tömegével.

D) A T/1. és a T/2. vonatkozásában ez egyszersmind azt jelenti, hogy szinonim viszony alakul ki a kétféle szerkesztésmód között. Sokszor egy mondaton belül is szeszélyesen váltakoznak az azonos grammatikai tartalmat jelölő, de alakilag eltérő megoldások: SzékK. 6—7: „mynd m^v heg^{bn}k, es halomynk, es m^v mez^{dyn}k, es okr^{bn}kn^{ek} ő nyay, es yohynknak čorday, es mynd kečkeyn^{nek}, es lovaynknak, es thévénkn^{ek} sokaššaghy, es mynd az m^v marhayn^k, es az m^v čaladyⁿk, te előtted vadnak” (7 szóalakban van -i, 3-ban nincs): omnes colles et montes et campi, et armenta boum gregesque ovium et caprarum, equorumque et camelorum, et universae facultates nostrae atque familiae in conspectu tuo sunt; BécsiK. 208: „z tū fiaitoc z t^v leantoc pphetalnac. Tu ventec almakat almadoznac. z t^v ifiaitoc latatokat latnac”: et prophetabunt filii vestri et filiae vestrae: senes vestri somnia somniabunt, et iuvenes vestri visiones videbunt; stb. Másfelől a bibliafordítások párhuzamos helyei ugyancsak képet adnak a jelzett ingadozásról: MünchK. 88ra: *atāinc* ~ WinklK. 297: *atya^{yn}k* ~ DöbrK. 485: *atānk* ~ JordK. 634: *atya^{yn}k* : *Patres nostri*; MünchK. 68va: *fiatocnac* ~ DöbrK. 333: *fiatoknak* ~ JordK. 564: *ffiatoknak* ~ ÉrsK. 12: *Fyatoknak* : *filiis vestris*; stb. Föltehető, hogy ezek nyelvében a szöveghagyományak is szerepe lehetett az archaikusabb formák továbbvitelében.

Összefoglalóan az jellemzi tehát a T/1. és T/2. szóalakokat, hogy míg az -i birtoktöbbsesítő jel meglete egyértelműen utal a birtok többes számára, annak hiánya nem okvetlenül értékelendő egyes számként: az adatok egy része a számjelölés szempontjából differenciálatlan állapotot tükröz. Ezzel az eshetőséggel a T/1. esetében kisebb, a T/2. kapcsán nagyobb valószínűséggel számolni kell. Minden jel arra vall, hogy az élő nyelvhasználatban s a latin hatástól mentes írott szövegekben a fönti jelenség még általánosabb lehetett (egyes nyelvjárásainkban máig megvan). Kisebb, világi emlékeinkben azonban az értékelhető adatok száma oly csekély, hogy a kódexekben jól feltérképezhető szembenállások meglétének vagy — föltehetőleg — hiányának kérdésére nem kapunk világos választ.

E) A T/3. különleges vonása a fentiekhez képest abban ragadható meg, hogy e differenciálatlan állapot nem egy a meglévő lehetőségek közül, hanem úgyszólván kizárólagos érvényű sajátossága a rendszernek: az egyes és a többes számú birtok megkülönböztetésének itt voltaképpen még a lehetősége is hiányzik, illetve éppen csak megszületőben van. Éppen ezért a T/3. alakok kiváltképpen alkalmasak arra, hogy megvizsgáljuk, melyek azok a tényezők, melyek az ebből fakadó funkcionális zavart némileg enyhítik, s melyek azok, melyek a kiküszöbölés irányába mutatnak.

a) A kétértelműség eloszlátásának legfontosabb nyelvi eszközei — a dolog természetéből adódóan — ugyanazok, mint a korábban látott -i morféma esetében. Itt is lényeges támpont az egyeztetés, különösen alany és állítmány között: ApMél^t. 6: „El hagyak . . . az vtat k^{yn} ġaranak az o att^{yn}ok”; SzékK. 22: „ada ő nekyk az ő istenek meñey erő^t”; stb. Szerepet játszhatnak a mondatkörnyezetnek mindazok az elemei (névmások, kötőszók, párhuzamos szerke-

zetek), melyek valamilyen módon megvilágítják a számbeli viszonyokat: Apork. 121: „Oletet vtalat o fedelmekze es teuelgoue tottq azokat”; SzékK. 9: „mert az ő varofokat mynd el töré” : nam et civitates eorum destruxit; ÉrdyK. 509: „es eleyben nyomotanak az wr ffywnak mynt wroknak”; stb. Gyakran magának az alapszónak a jelentése valószínűsíti az egyik funkciót; az elvont főnevek kategóriája például az egyes számot: 1516: „Zekel Mýklos es Nelepeczý ferencz . . . fogadanak / hýjtheke / Thýjzthessegekre” (MNy. 52: 368); ÉrdyK. 508: „kyknek eeletekből ymaran hollok wtan kylemb kylemb zent zerzetelek tamadanak”; stb. Az adatok tekintélyes hányadában azonban semmilyen közvetlen fogódzó nincs: legfeljebb az egész tágan értelmezett beszédhelyzet világíthatja meg az adott elem értékét. A latin eredeti ilyenkor mindössze a közlési szándékra nézve ad eligazítást: BécsiK. 18: „Vuoltenç o v2oc ísténéhez” : clamaverunt ad Dominum suum; BécsiK. 17: „mêt nem akazac kquètniec o attoknac ísténékèt” : quoniam noluerunt sequi deos patrum suorum; stb.

b) A többes számú birtokra utaló T/3. hiányának pótlására többféle, a szokásostól eltérő megoldás született. Azt, hogy a nyelvi tudat ezekben a szóalakokban is szükségét érezte a többes szám kifejezésének, jól mutatják azok a formák, melyekben az -i valósággal az -ok/-ék~-ők rovására jelenik meg: Apork. 117: „Es tozedelmegtek azokat azoknak ellenfegi es alagztattak o kezei ala” : et humiliati sunt sub manibus eorum; SzékK. 23: „az ő földõket, es ő varofyt ezek mynd el byrak” : et terras eorum, et civitates eorum ipsi possederunt; KulcsK. 264: „meg nyomoreytak wketh w ellenfegy” : tribulaverunt eos inimici eorum; stb. — Előfordul, hogy efféle szóalakokat T/3. személyes névmás egészít ki s tesz egyértelművé: JókK. 101—2: „Es ewrewmeft yllettý uala es vȳgaztalýauala sebyt ewnekyk” : et libenter vulnera eorum tangebat et mutabat et curabat; DöbrK. 24: „es ő nekik ő varofit megtõred” : civitates eorum destruxisti. E szerkesztésmód háttérében a latin hatás kétségtelen. Magyarosabb a mutató névmás használata: SzékK. 10: „es mynd el veve azoknak varofyt” : Accepitque civitates eorum stb.

c) S végül a hiányzó paradigmata megszületését jelzik az -ik, -aik/-eik morfémaegyüttes első, egyelőre igen ritka adatai: BécsiK. 174: „Valanac kèdeg Beelnèc papi hètuenen fèlèlegektol z gèrmekdèdektol z fíuiktol megvaluā”; 1456 k.: chordaykon (Gl.); Apork. 109: „Meg otqzuen hegeket o felikbol” : Rigans montes de superioribus suis; WinklK. 274: „Ees legottan megh nýlanak o zomeik”; NagyszK. 6: „mert az zeretõk az ő zeretõyket . . . fel magasztatiak”; 1524: „Thartozzal meg bochatnya es az germekýkwel magoknak tarthanýa” (MNy. 13: 122); KulcsK. 263: „feld . . . meg zeplefwe w mywelkedetykbe” : terra . . . contaminata est in operibus eorum; stb. Ezek tényleges elterjedése azonban jóval későbbi korok nyelvi eseményei közé tartozik. Jellemző adalék, hogy még Szenci Molnár Albert 1610-i nyelvtanában sincs uraik típus: 'domini eorum' jelentésben nála „Urai, uroc” szerepel (CorpGr. 145).

Mindazok a jelölésbeli nehézségek, melyek a többes számú birtokkal kapcsolatosak, főnévi birtokos jelző esetén az ún. egyeztető szerkezetben is hasonló módon jelentkeznek: JordK. 382: „es az ffele hýthw samazitanofoknak vazofokban be ne meenýetek” : et in civitates Samaritanorum ne intraveritis. Ennek kifejtését l. a következő részben.

A főnévi birtokos jelzős szerkezet számjelölési problémái

Korábbi időszakok nyelvi örökségeként a kései ómagyar korban kétféle típus él egymás mellett: az egyikben — mely gyakoribb, s valószínűleg korábbi is — a birtokos többsége csak a jelzőn fejeződik ki (*emberek háza, házai*); a másikban a szerkezet mindkét tagján (*embereknek házak*). Ennek megfelelően vannak „nem egyeztető” és „egyeztető” szerkezetek, s ezek mindegyike kifejezhet egyes vagy többes számú birtokot. Ilyen módon kettős szerkezeti szinonimika alakul ki:

Egyes számú birtokra utalhat: a) Nem egyeztető szerkezet: BirkK. 3b: „Conuēt kedig . . . az valaztoknak *neuet* es *zamat* meg iria”: *Conuentus autem . . . numerum scribat eligentium et nomina*; NádK. 332: „Ha gonoz embörök-nec *rtat* nem kōvettedvolna”; 15(2)9: „az thot orsagyak *dolgarol* ast ertem” (MNy. 37: 277); stb. — b) Egyeztető szerkezet: MünchK. 86rb: „z rokon vala a. *fidocnac hufuetec*”: *Et prope erat pascha Iudaeorum*; JordK. 386: „yme ez ember . . . az nylwan valo bynefeknek es gonoz tewóknek *bazattjok*”: *Ecce homo . . . publicanorum et peccatorum amicus*; ApMélt. 1: „Vrnak neuebeh kezdetyk egh *kōnwetceh* az zent apostoloknak *metlosagokrol*: es *dwczo-segek-rol*”; stb. — Forrásaink alapján a két változat megterheltsége erősen eltér egymástól: a törzssanyagban az előbbi mintegy két és félszer olyan gyakran fordul elő, mint az utóbbi.

Többes számú birtokot ugyancsak kifejezhet: a) Nem egyeztető szerkezet: JókK. 40: „femmy nemuala hanemczak fagnak *agyan* egy zegen czynalt haylok”: *nihil erat nisi pauperrimum illud tugurium de ramis arborum*; PeerK. 333: „Dychōseghes zenteknek *mondasy* | . . . apostoloknak zent *predicalasy*”; MargL. 7: „nenye hercegeknek *felesegy* · junek vala ez clastromban”; stb. — b) Egyeztető szerkezet: JordK. 386: „mezt nem tamadot azonfallatoknak *magzattjok* kezet nagyob kezeztőlő Janofnal”: *non surrexit inter natos mulierum maior Johanne Baptista*; SándK. 23: „titzölýeed . . . vraknak es fejedelmeknek *ýstenokeeth*”: *venerari . . . dominorum principumque deos*; KazK. 71: „ky az pogan böcéknek *kōnuōket*: ryuid időn mind el tanula”; stb. Mivel a korszak nyelvi rendszerét az jellemzi, hogy a birtok többsége T/3.-ben ráértéssel fejeződik ki, az utóbbi szerkezetek alakilag egybeesnek az egyes számú birtokra utalókkal. Egész kivételesen azonban az egyeztető szerkezetbe is behatol az újkeletű és igen ritka birtoktöbbsítő -i: SzékK. 18: „el haḡvan, az ő atoknak *čelekedetyket*”: *Deserentes itaque ceremonias patrum suorum*. — A két változat eltérő megterheltsége többes számú birtok esetén még szembeszökőbb: az első altípust a törzssanyagban mintegy ötször annyi adat képviseli, mint a másodikat.

Azt, hogy azonos jelentésű szerkezet kétféle realizációja áll előttünk, minden-nél világosabban szemléltetik a párhuzamos fordítások: BécsiK. 17: „mēt nem akazac *kōuētniec* 9 attoknak *ýstēnekēt*” ~ SzékK. 18: „mert yol twégák *kōwetny* az ő attoknak *ýstēnyt*”: *quoniam noluerunt sequi deos patrum suorum*; AporK. 120: „es veneknek *zekekben diczeziek* 9tet” ~ KulcsK. 269: „es venekenek [!] *zekybe dycheryk wteth*”: *et in cathedra seniorum laudent eum*; stb.

Forrásaink a kétféle típus használatában erőteljesen különbségeket mutatnak. A fönti példák is tükrözik azt a tényt, hogy a BécsiK. és az AporK. jobban kedveli az egyeztető szerkezeteket, mint a SzékK. és a KulcsK. A JordK. és a SándK. ugyancsak gyakran él az előbbiekkal; ezzel szemben a BirkK.,

MargL., NádK., TelK. nyelvére a maival megegyező, egyszerűbb szerkesztés-mód a jellemző. Egyazon forrásban is nemegyszer előfordul mind a kettő: ÉrdyK. 589: „apostolok *yarasaarol* valo kenyweth”, 343: „apostoloknak *yarasokrol* yrth kenyweenek elfew rezeeben”; KulcsK. 264: „Ees ada wketh nemzeteknek *kezebe*”, 275: „Ez azoknak *dolgok* kyk ragalmaznak engemeth vrak élétte”; stb.

A kétféle szerkesztésmód váltakozásának hátterében szövevényes okok húzódnak meg. Elvileg nem zárható ki, hogy a jelenségnek nyelvjárási gyökerei is vannak, forrásaink alapján azonban ilyen jellegű megoszlás nem körvonalazódik. — Komolyan számba veendő szempont, hogy a szinkrón kettősségben fejlődéstörténeti fokozatok tükröződnek, s hogy a két megoldás közül az egyeztető szerkezet az újabb. Annyi kétségtelen, hogy a korai ómagyarban ez utóbbi még csak szórványosan van jelen (l. I, 268–9), korszakunkban viszont erőteljes mellékvariánsa a máig élő egyszerűbb változatnak. — Igen valószínű, hogy a fejlődésnek ez az iránya bizonyos műfajbeli és stílári jellegzetességekkel is összefügg. A kései ómagyar korban gyakran tetten érhető olyan törekvések, melyek — nemegyszer a latin mintától is ösztönözve — a kifejezésbeli pontos ság fokozására, a jelölésmód megerősítésére irányultak, s melyek végső soron a nyelvi tudatosság megnyilvánulásaiként értékelhetők. Mivel a két szerkezet közül az egyeztető mondható erősebben jelöltnek, s az ismétlődő elem miatt morfológikailag zártabbnak, föltehető, hogy bizonyos normatív törekvések az írott nyelvben (s elsősorban a kódexek nyelvében) ez utóbbi használatának kedveztek. Más oldalról ezt erősíti meg az a tény is, hogy az eredeti magyar szövegekre (amennyire ezek adataink alapján ezt meg tudjuk ítélni) a nem egyeztető szerkezet a jellemző: 1529: „az Zekelyek *hijwathalara*” (MNy. 37: 276); 15(2)9: „az thot orsagyak *dolgarol*” (MNy. 37: 277); stb. A természetes beszélt nyelv bizonyára ezt az egyszerűbb megoldást kedvelte.

A fenti általános összefüggéseken kívül bizonyos jól megragadható nyelvi tényezők is befolyásolják egyik vagy másik típus használatát. Ilyen a megszólítás, mely az egyes számú alanynak megfelelően a nem egyeztető szerkezetet vonzza: CzechK. 57: „IDvozlegý zenthoknek *ýdvossege*. býnosoknek *remensege*”; TelK. 24: „lok nemzetőknek *vra*: emleközzel meg az en zidalmamról”; stb. Az értelmező szerkezet szerepe is hasonló: TelK. 16–7: „e boldog yfiu: io zvéleknek *maradeka*” stb. Másfelől bizonyos szintagmákra olyan fokú összehasonltság jellemző, hogy az már-már az összetételek kategóriájára felé sodorja őket, s ezzel összefüggésben a kevésbé jelölt szerkezetnek kedvez: DöbrK. 380: „Ollan löt *meñneknek orzaga*: mikent eg kiral ember”; MargL. 4: „mely zýget ... annak elevtte mondatýk vala *nýlaknak zýgetenek*”; stb.

Ha a két típust a kifejezés pontossága szempontjából tesszük mérlegre, igen eltérő eredményt kapunk. Az egyeztető szerkezet a többes számú birtokosra kétszeresen is utal ugyan, ezzel azonban lehetetlenné teszi a birtok számának pontos jelölését: az embereknek házak szerkezet korszakunkban éppoly kétértelmű, mint az ő házak. Ezzel szemben a nem egyeztető szerkezet tökéletesen megkülönbözteti a többes számú birtokot az egyes számútól, mert ha a szóalakban nincs T/3. birtokos személyjel, semmi akadálya a birtoktöbbsítés -i megjelenésének: BécsiK. 102: „mert megemlékeznè q attoknac *vtarol*”: quia reminiscuntur *viar* patrum suorum : 17: „z ahégekne *vtayt* bè røkèztèttek-uolna”: ac montium *uina*ra conclusissent; stb. Éppen ezért nem meglepő, hogy többes számú birtok esetén a nem egyeztető szerkezet relatív gyakorisága kiugróan magas.

A kétféle szerkesztésmód eltérése más jellegű morfológiai különbségekkel is társul. A birtokos jelző *-nak/-nek* ragja a nem egyeztető szerkezetben korántsem kötelező: MargL. 12: „nemcsak az *sororok* labait *mossa* *vala* meg”; ugyanakkor a korszak egyeztető szerkezeteiben elmaradhatatlanul jelen van: AporK. 121: „a *gonozoknak* tozedelmektől és fezelmektől”. Ez utóbbi szabályszerűség kialakításában több tényező egymást erősítő hatása játszhatott szerepet. A jelenség hátterét a *-nak/-nek* rag széles körű terjedése adja meg, mely már a korai ómagyarban kitapintható, s melyet az erősödő latin hatás még tovább fokoz. Funkcionális szempontból a leglényegesebb mozzanat az lehetett, hogy az *emberek házok* szerkezetben a szóvégek egybecsengése meg lehetőségen elfedi a két szerkezettag hierarchikus viszonyát (egyes esetekben akár alany–állítmányi viszonyt is sugallhat a ragtalanság) — maga a *-nak/-nek* rag viszont éppen e belső hierarchiát domborítja ki. Végül nem hagyhatók figyelmen kívül azok a kódexirodalom nyelvében — az erősen jelölt, s ezáltal gyakran redundáns kifejezésmódnak kedveztek. Az *embereknek házok* típusra is ez jellemző: voltaképpen mind a birtokviszonyra, mind a birtokos többes számára kétszeresen utal.

Az egyeztető szerkezet morfológiai jellegzetességei közül az alábbiak érdemelnek meg figyelmet. A birtokos többes számát kifejezheti a) leggyakrabban a *-k* többesjel: KeszthK. 18–9: „*Zegenyeknek* nawalyayokerth, . . . ymmar fel tamadok”; — b) az *-i* birtoktöbbesítő jel: SándK. 28: „Iyeg meg az *te nenejdnék* halalokon”; — c) a többes számú birtokra ráértéssel utaló T/3. birtokos személyjel: BécsiK. 17: „nem akazac *kouètniec q attoknac* iftènekèt”; *noluerunt sequi deos patrum suorum*; — d) formailag egyes számú szóalak (többségre utaló jelzővel): KazK. 71: „vegre az *sok iambornak* kónörgefflókre vket iften magzattal zerette”.

Az egyeztetés meglétének vagy hiányának kérdését a többes számú dativus possessivus is fölveti. Korszakunkban mindkét megoldásra van példa: BécsiK. 13: „*iuhoknac* Lozdait *kienç zamoc* nem *vala*” ~ SzékK. 3: „*yohoknak* foklagos nyayt, melyeknek nem *vala zama*”: *gregesque ovium, quorum non erat numerus*; gyakoribb azonban az egyeztetés: JordK. 387: „*týzonnak* es *fydonnak* kýnnýeben *lezen dolgok* . . . hannem *týnektek*”; PeerK. 341: „*Ighen kewes hayok* zantalan *yozagok* . . . az *apath vraknak*”; ApMélt. 38: „s nemdeh *lucifer fejedelmek* *valae* az *angyaloknak*”; stb. — Olyankor, amikor egy szerkezet átmenetet alkot a részeshatározó és a birtokos jelző között, az egyeztetés ténye fenntartja az ambivalenciát: 1507: „Ezt [az] *teftame[n]tomot* . . . *Jrtam* az en *germekýmnek meg maradassokra* es *taplalassokra*” (Nyírk. 6: 187); VirgK. 121: „*Zent* *apaczaknak* *eletekre* *rwuyden* *valo regula*”; stb.

A névmási birtokos jelző szerepe

Korszakunk adatainak igen nagy hányadában a birtokos személyjeles szóalakot birtokos jelzői szerepű személyes névmás is kíséri: AporK. 124: „*Vallok vznak* igen *en zammal*”: *Confitebor Domino nimis in ore meo*; Dobrk. 379: „*ved* fel. *te ajadot* es *meñ el. te hazadba*.”: *Surge, tolle lectum tuum, et vade in domum tuam*; SzékK. 6: „az *mð halalnkvál, mð zolghalatvknak* karat *valyvk*”: *cum interitu nostro ipsi serratutis nostrae damna patiamur*; stb. Mivel a birtokos számára és személyére maguk a szóalakok is egyértelműen utalnak, a névmások funkciója elsősorban a nyomatékosítás; a sűrű névmás-

használat háttére pedig a fordításirodalomban elsődlegesen a latin nyelv hatása. Van azonban egy jellegzetes morfológiai szerkezet, amellyel kapcsolatban a névmási jelzőnek jelentésmegkülönböztető szerepe is van. Korszakunkban a T/3. birtokos személyjel leggyakoribb változata az *-ok/-ők/-ök*; ugyanakkor a *-k* általános többesjel előtt is gyakran jelentkezik középső nyelvválású tövéghangzó. Az ebből adódó homonímiát a névmás küszöbli ki: BécsiK. 151: „menden *kiraloc*”: *omnes reges*, ugyanakkor 190: „*Q menden kiraloc*”: *omnes reges eorum*, 103: „*ëllènsegeknèc földèben vag*”: *in terra inimicorum* es, ugyanakkor 68: „*mègvèzèc q èllènsegekèt*”: *percusserunt inimicos suos*; stb. Minden bizonnyal a fõnt említett alaki egybeesés is közrejátszott abban, hogy a késõbbi évszázadok folyamán a T/3. birtokos személyjel *-uk/-ük* formája (mely korszakunkban még igen ritka) megerõsödik, s a fejlõdés újmagyar kori szakaszában uralkodó változatként tűnik majd fel.

Egyéb névszójelek

A birtokjel

Alaki kérdések

Nagyfokú kiegyenlítettség jellemzi: alakja következetesen *-é*. Késõbbi korok szórványos adatai alapján esetleg *-i*-zõ változata is fõltehetõ: CzechK. 42 (nem egykorú kéz bejegyzése): „Ez akõnyu Mienk sr Maria *Victoriaij*”.

Tõtani viselkedését tekintve legfigyelemreméltóbb vonása, hogy az *-a*, *-e* tövûek kivételével a szótári alapalakhoz járul; e tekintetben határozottan eltér a többi V felépítésû, diftongikus eredetû toldaléktól. — A csak magánhangzós töváltozatokat mutató tövekhez általában közvetlenül kapcsolódik: BécsiK. 243: *ofèdèlmièbol*, 97: *fiae*, 259: *èrtqe* stb.; egyes esetekben az írásmód is feltünteteti a hiátustöltõ *j*-t: BécsiK. 259: *teuqie*; 1456 k.: *vraie* (Gl.); AporK. 88: *genteie*; stb. — A teljes tõ : csonka tõ szembenállást mutató típusokban mindig a csonka tõhöz járul: JókK. 91: *ÿftene*; BécsiK. 74: *tqzqdèlmè*; AporK. 88: *vze*; stb.

Morfematikai kapcsolódásmódját az jellemzi, hogy megjelenhet valamennyi névszójel után: így a *-k* többesjel után: ApMèlt. 31—2: „hoğh ÿesusnak neuebeh megh haÿollyon mÿnden terd: *mennÿjeÿeke: földÿeke: es pokolbelÿeke*”; *-i* birtoktöbbsesítõ jel után: BécsiK. 273: „*földnèc z a varolnac hammillagibol z q menden bènne lakozoyebol*”; továbbá birtokos személyjelek után: JókK. 23: „ez few nem en elew *fÿame*”; stb. Fontos jellegzetessége korszakunknak, hogy az *-é* birtokjel után *-i* birtoktöbbsesítõ jel még nem áll: JókK. 90—1: „mert el kezdÿk meglen azokot kyk *ÿftene*”; BécsiK. 139: „z q kormi mõnal *madarake*”; stb. E tekintetben a birtokos névmások jóval elõrehaladottabb állapotot mutatnak (*enyèim*, *õvèi* stb.).

Funkcionális kérdések

Az *-é* birtokjeles szóalak sajátos grammatikai szerepet tölt be: olyan birtokos szerkezettel egyenértékû, melynek birtokszavát az *-é* morféma helyettesíti. A kétféle szerkesztésmód párhuzama azonos mondaton belül különösen szembe-szökõ: DöbrK. 378: „mi teccik nektek cristofrol. *ki fia* legén: mondanak neki *davide*”.

Mondatbeli szerepei közül jellegzetes az állítmányi: JóK. 31: „Mert mend ez felewl mondott czudakban. mý nem gýczekedhetewnk: [mert nem mýeýnk De ýftenne”; 1524: „az malyk olthar legýen zenth soffya azzonýe” (MNY. 13: 124); XVI. sz.: „czyko yanofo wooth az kewnyw” (MNY. 22: 146); stb. — Ugyancsak gyakran szerepel értelmezőként: 1524: „az zygetbe zenth margýt azzonýeba” (MNY. 13: 124); 1526: „Ez . . . Lewel keolt . . . az felsege taborabol Layos kyralyebol” (Nyeml. 258); stb. — Sok esetben a mondatbeli funkció voltaképpen közömbös az említett helyettesítő értékhez képest: ha a birtokos szerkezet alaptagja a közvetlen szövegkörnyezetben már szerepelt, az ismétlődő szerkezettagot az -é birtokjel helyettesítheti; mivel maga a szóalak egy egész szerkezettel azonos értékű, funkciói is az ennek megfelelő változatosságot mutatják. A szövegbeli előzmény legtöbbször birtokos szerkezet: BécsiK. 14: „iohoknac lozday[e] [z] kèlkèké louake. z téuèké”, 63: „kizalnac ozariat z kizalnè azzonèt nē vífélhètè zènuèdni”; máskor birtokos személyjeles szóalak: JóK. 49: „meg ýlenek neký cristus . . . nyómuau vas zegekett es fzebeknek yegýt oldalarol zent fferenczenek”; KulcsK. 31: „Ky thekeletelse tette een labaymath mykeppen zaruafoketh”; stb.; végül lehet olyan elem is, mely első előfordulásakor még nem utal birtokviszonyra: BécsiK. 247: „siralmat tezec mèt farkanoket. z gazolatot monnal strucoket”, 266: „Laffad mel mèrez zo z nemikeppèn karomlate”; vö. XVI. sz. m. f.: „Az | fold az halomnal . . . bala | Simone melet” (MNY. 60: 105); stb.

E különleges morfémának a latinban nincs pontos megfelelője: állítmányi szerepben dativus, egyéb funkcióiban genitivus áll háttérében. Éppen ezért nem meglepő, hogy a latint szorosan követő fordításokba néha -nak/-nek váltakozik vele: BécsiK. 237: „Es lezē orzag Vrnac”: et erit *Domino* regnum, 212: „nem keñernèc èhfeget fem viznèc zomiuafagat. dèiftèn igeie halgatafanak”: non famem panis neque sitim aquae, sed *audiendi* verbum Dei stb. Kivételesen az is előfordul, hogy latin genitivust -é birtokjellel fordítanak: JóK. 88: „zerzett es elet kyllèb fraterokee: nemy nemew kews czorda”: Religio et vita Minorum fratrum est quidam pusillus grex. E szokatlan jelenség nyilván a latin szórend követésével is összefügg.

A középfokjel

A l a k i k é r d é s e k: Változatai közül korszakunkban a -b a fővariáns. A -b ~ -bb ingadozás igen szorosan összefügg a tőhasználati szabályokkal, melyek a következők. A csak magánhangzós változatokat mutató tövekhez e morféma közvetlenül csatlakozik: BécsiK. 167: *tiztelèndòb*; 1470: *dragab, gengeb* (Gl.); 1529: *ýjob* (MNY. 37: 276); stb. — A teljes tő : csonka tő szembenállást mutató típusokban az eredetibb teljes tő viszonylag ritkán használatos. Szabályosnak elsősorban olyankor mondható, ha a tőtípusra valamilyen váltakozás jellemző: BirkK. 3b: *nehezebb*; 1485: *kenweb* (RMKT. 1²: 477); CornK. 54r: *iffyab*; SzékK. 224: *hywebben*; stb. A töbelseji váltakozást nem mutató típusban — tehát a névszótövek nagy többségében — teljes tövel jóformán csak olyankor találkozunk, ha maga a szótári alapalak vagy egy szótágú: JóK. 66: *výjab*; 1435 k.: *kiseb* (Gl. *hal a.*); MünchK. 87vb: *nagob*; stb., vagy mássalhangzó-kapcsolatra végződik: FestK. 387: *ekefewlteb*; SándK. 22: *bolondab*; stb. — Ennek megfelelően csonka tövet találunk a szóalakok leg-nagyobb hányadában, mind abszolút szóvégen álló középfokjel előtt: JóK.

93: *yga3b*; ÉrdyK. 508: *gyenerűseegőfb*; mind további toldalék esetén: BécsiK. 125: *grëgbëkët*; NagyszK. 3: *magasbakra*; stb. A teljes *tő* magánhangzója a kétnyíltszótagos tendencia következtében tűnt el, tovább toldalékolt alakban, már jóval korszakunk előtt; a kései ómagyar korra azonban az analógia ezt a kapcsolódásmódot szóvégen is egészen általánossá tette. (Erről részletesebben I. I., 282.)

A fenti szabályokból következőleg a *-b ~ -bb* ingadozásnak még a lehetőségi köre is igen szűk. Mássalhangzó utáni helyzetben kizárólagos a *-b*: BirkK. 2b: *magasb*; PéldK. 68: *erewfb*; 1470: *okosban* (Gl.); FestK. 376: *bodoghbakra*; stb. Magánhangzó után is eléggé általános, ha szóvégi helyzetben van, vagy mássalhangzós kezdetű toldalék követi: BécsiK. 14: *iob*; 1531: *Nagjwb* (LtK. 1: 136); JókK. 71: *kyffëbnek*; stb. Hangzóközi helyzetben korszakunk nyelvi átlagát tekintve már ritka: DöbrK. 383: *ioban*; JordK. 386: *nagjjobat*; stb., bár egyes emlékekre még ez jellemző: JókK. 67: *vjaban*, 82: *vjgaban* stb.

A *-bb* változat megjelenési köre voltaképpen a hangzóközi helyzetre korlátozódik: BécsiK. 12: *nagobbakat*; DöbrK. 374: *bövebben*; 1527 k.: *jobban* (MNY. 37: 206); stb.; ilyenkor viszont már ez a fővariáns. Lassan megindul térhódítása abszolút szóvégen is, természetesen csak magánhangzó után: DöbrK. 377: *nagjvbb*; SzékK. 148: *yobb*; stb. Az efféle adatok azonban még szórványosak. — Föltehető, hogy a kettősségek érzékeltetésében az írásképp elég híven követte az ejtett változatokat.

Az egész jelenségkör úgy foglalható össze, hogy a gemináció forrása csak a hangzóközi helyzet lehet, márpedig a kétnyíltszótagos tendencia az esetek többségében éppen ezt szüntette meg: ilyen módon rendkívüli mértékben összezsugorodott az a kör, ahol a *-bb* valóban gyökeret verhetett. Komolyabb elterjedése csak jóval későbbi korokban fog bekövetkezni, minden bizonnyal éppen a teljes *tő* visszaállításának következményeképpen.

Kapcsolódása más toldalékokhoz. — A középfokjel előtt más névszójelek nem állhatnak, utána azonban többféle morféma megjelenhet. Különleges vonása, hogy bizonyos képzők is követhetik: BécsiK. 160: *ëlhozia-beitatic*, 240: *megkõnùèbednenc*; 1470: *kisebejtene*, *nagjjobaha* (Gl.); stb. E tekintetben a képzőkkel mutat rokonságot. Állítmányi és értelmezői szerepben *-k* többesjel járulhat hozzá: 1470: „*iobak s nagjiohak vattok*” (Gl.). Fölvehet melléknemekhez járuló ragokat: JókK. 91: *ewrewmesben*; GuaryK. 28: *kememben*; DöbrK. 383: *ioban*; stb. Ha a szóalak főnevesül, természetesen főnévi jelek és ragok is csatlakozhatnak hozzá: JókK. 57: *nemesbëkkewzewl*; BécsiK. 125: *tiztelëndõbit*; FestK. 376: *bodoghbakra*; stb.

A fokozás jelensége a határozatlan számnevek körében is föllelhető: SzékK. 107: *fok:tõb*. Igen gyakori még a határozószók kategóriájában.

Mondatbeli funkciójának legjellemzőbb vonása az, hogy a középfokjeles szóalak hasonlító határozói szerkezetek alaptagja: JordK. 388: „az templomnal *nagjjob* ez”.

Korszakunkban — egészen ritka kivételként — jelöletlen, azaz *-b*, *-bb* elemet nem tartalmazó adat is fölbukkan: XV. sz. vége — XVI. sz. eleje: „Mar Balas ag dorothisanal” (MNY. 14: 186). Mivel esíziórészletben fordul elő, a valóság-vonatkozás alapján egyértelmű a középfok jelleg; nem dönthető azonban el, hogy valamilyen korábbi állapot megőrzéséről vagy pusztán alkalmi sajátosságról van szó.

A felsőfok kifejezőeszközei

Körülírássos változatok. — A felsőfok *leg-* + *-b*, *-bb* jelének kialakulásával csak a kései ómagyar kortól lehet számolni; a születőben levő új elem mellett számos olyan kifejezési mód tovább él, mely korábbi korszakok jellegzetes formája lehetett. Ilyen a pusztá középfokjel: DöbrK. 377: „ez *nagvbb* es elő parančolat”: Hoc est *maximum* et *primum* mandatum; GömK. 159: „De kerlek tegedet. kegyes zent lelek hogy ne vtaly engemeth. te *kűsebyk*. meltatlan zogalodath” (az *-ik* kiemelő jel megjelenését itt talán éppen a különleges funkció indokolja); stb. — A középfokú melléknév bővítményeként *minden* névmással bevezetett névutós szerkezet, nemegyszer partitívusi funkcióban: ÉrdyK. 537: „O *myndden* chodalatus teremtet allatok *kőzōt* chodala-tofō Criftus Iefuľnak kereztfafa”; stb. — Olyan, (ugyancsak *minden* elemet tartalmazó) szerkezet, mely mint bővítmény *-nál/-nél* vagy *-tól/-től* ragos hasonlító határozó: BécsiK. 89: „Te *kēd* oh fēztēzētēs z *menden* ěmbēzēctol *bōnpfb*”: Tu autem, o scelestē, et *omnium* *hominum* *flagitiosissime* stb. (Ennek grammatikai tartalma már igen közel áll a valódi felsőfokéhoz.) — Az előbbivel rokon, de kifejezésmódjában még tömörebb szerkezet, melyben a főnévi *mēnd* ~ *mind* névmáshoz kapcsolódik a *-tól/-től*, illetve a *-nál/-nél* rag: MünchK. 28rb: „Ez az ělō pazātolat z *mēntol* *nagob*”; ÉrdyK. 511: „*mynneel* *kyffsebhōz* ees nem mery vala magaat *Hafonlany*”; stb. Példáink jól mutatják, hogy a gyakori használatban e ragos névmások alakilag is módosultak: a *mēntől* *nagyobb*, *minnél* *nagyobb* voltaképpen már nem is körülírássos szerkezet, hanem a felsőfok kifejezésének egyik jellegzetes morfeumatikai eszköze korszakunkban. A Huszita Bibliában sokszor előfordul: használatának következetességét jól mutatja az alábbi adatpár: MünchK. 32ra: „egnēc *ēkűffēbec* *kōzōl*”: uni de *minoribus* his (középfok): 31vb: „ēz ěn *mentol* *kűffēb* atamfiai *kōzōl* ěgnē”: uni ex his *fratribus* meis *minimis* (felsőfok).

A *leg-* + *-b*, *-bb* felsőfokjel. — E morfémaegyüttes első adatai melléknévi fő mellett a XVI. sz. elejétől jelentkeznek: NádK. 487: „Valamit az eneim *kőzōl* *leg* *kiffsebnec* tōttetōc nekōm tōttetōc”; WeszprK. 84: „Harmadik vadolasrol monduan kyt *q* *leg* *nagiobnak* vel vala”; LobkK. 77: „mindōn therōmtōt allatoknal *leg* *mētoľagofb*”; VirgK. 148: „yme az kiraly . . . mynden-tōl zamot akar venny, Bizony megh az *legkiffseb* gondolatokroles”; stb. Bizonyos lexémák (*alsó*, *felső*, *első*, *utolsó* stb.) esetében pusztá *leg-* a felsőfok jele: DebrK. 147: *leg* *első*; XVI. sz. első fele: *leg* *felső* (MNY. 69: 231); stb.

A fejlődés kiindulópontja minden bizonnyal a határozószók körében keresendő. Már jóval korábbi emlékeinkben is sokszorosán adathozhatók egyes elemek: JóK. 67: *legottan* (e kódexben ugyanez a szóalak még 60-szor fordul elő!); GuaryK. 78: *legioncab*; CzechK. 196: *Leg* *vtolzor*; 1524: *leg* *elewzer* (MNY. 13: 122); stb. A *leg-* nyomatékossító elem és a középfokjel együttes megjelenése efféle határozószókban kellő alapot teremthetett arra, hogy az analógia a melléknevekre is továbbvigye a középfok: felsőfok ilyen jellegű megkülönböztetését. A terjedés folyamata azonban — tekintettel arra, hogy maga a felsőfok viszonylag ritkán használt nyelvtani jelenség — aligha lehetett gyors. — Éppen ezért eléggé meglepő, hogy a XVI. sz. második felében — határozóztalólag sajátságként — már a *let-* formával is találkozunk: „*Leth* *towab* *Juljath*, *i. leth* *Inkab* *Celyath* ez *Ideygh* *berettem*” (BalÖM. 2: 125).

A felsőfok jelének alaki viselkedése és morfématikai kapcsolódása természetesen főleg érintkezik a középfok jelével. Van azonban egy igen fontos különbség: a felsőfokú melléknév *-b*, *-bb* jeléhez képző nem járulhat.

A kiemelő jel

Korszakunkban lehetünk tanúi annak, hogy az *-ik* elem — mely korábban csak a névmások igen szűk körében jelentkezett — fokozatosan terjeszkedni kezd, s egyrészt a sorszámnevek *-d* képzőjéhez, másrészt a *-b*, *-bb* középfokjelhez járulva a kiemelés, megkülönböztetés eszközévé válik.

Magának e morfémanak a keletkezéstörténete nem tekinthető teljesen tisztázottnak. Csak annyi kétségtelen, hogy kialakulása egyes névmásokhoz, azon belül is elsősorban a rendkívül gyakori *egyik* — *másik* névmáspárhoz köthető. Ezek *-ik* eleme a legelterjedtebb felfogás szerint a T/3. birtokos személyjel átértékelődésével keletkezett. Korszakunk számos adata funkcionális oldalról támogatja is ezt az eredeztetést: JóKK. 13: „vŷuen vele egŷnehan tarfokot : *kyknec egŷk* vala zent bernald” : ducens secum aliquos socios, *quorum unus erat frater Bernardus*”; BécsiK. 1: „Kic fêlêfêgêkêt vŷnê Moabitidiakat *Kicne êggic* hiuattaticuala Ozphanac mafic Rvtnac” : *quarum una* vocabatur Orpha, alteraque Ruth; SándK. 18: „Ez meg írtaaknak mŷndŷnik . . . vŷgasagos hangossagoth twd tennŷ”; stb. Ugyanakkor több olyan mozzanat is van, mely vagy alaki, vagy funkcionális szempontból a jelzett fôltevés ellen szól.

Egyrészt: a T/3. birtokos személyjel szokásos formája korszakunkban az *-ok/-êk ~ -ôk*, a kiemelő jelé pedig a nem illeszkedô, s következésképpen felsô nyelvválású magánhangzóval megjelenô *-ik*. A kettônek hasadással való elkülönülése elvileg lehetséges ugyan, de a fejlôdésnek ez az útja nem adatolható. Csak szôrványosan került elô olyan forma, mely mégis emellett szólhat: ÉrsK. 569: „mykeppen zenth pal apoŷtol ees mongya *egyek* epyŷtolayaban”.

A funkció tekintetében a következô tények érdemelnek figyelmet: a) Adataink többségében az *egyik* — *másik* nem birtokos szerkezetben jelentkezik: JóKK. 83: „Es *egŷk mafŷknak* mondŷauala”; 1524: „zolgalyŷn . . . zeredan az *eggyk* az thŷzenketh apaltalnak az *mafŷk* mŷnd zenthnek” (MNy. 13: 124); stb. — b) Ha a fôlteni névmások mégis birtokos szerkezet alaptagjai, nemegyszer birtokos személyjelet vesznek fel: vö. 1616: „kondor ferench hozta bornak *egyke*”, „horuat Myhaltol vet bor felenek *egyike*” (RMNy. 2/2: 12–3); stb. Ez arra vall, hogy a nyelvi tudatban az *-ik* elemnek a T/3. birtokos személyjellel való összekapcsolása korántsem volt általános; egyes esetekben e kapcsolatot talán a latin minta is sugallhatta. (L. fent a JóKK. és a BécsiK. adatát.) — c) Ha a kiindulópont a *kiknek egŷk* típusban keresendô, akkor az egyeztetô szerkezetet egészen általánosnak kell tekinteni; márpedig ez kevésbé valószínû. — Mindezen megfontolások alapján az *-ik* morféma végsô eredete meglehetősen bizonytalan.

Az *egyik* — *másik* pár azáltal válhatott az *-ik* morféma továbbterjedésének kiindulópontjává, hogy miközben maga két valósígelem megkülönböztetésének (s bizonyos fokú szembeállításának) az eszköze volt, egyszersmind magában hordta azt a lehetôséget is, hogy több valósígelem esetén a felsorolásnak kiindulópontja legyen, s ilyen módon az utána megjelenô sorszámnevek alaki viselkedését is befolyásolja. Ez a kölcsönhatás annál inkább felléphetett, mert a magyar sorszámnévrendszerben a *kettô* megfelelôje eleve a *más* : > *másod*

volt. Korszakunk szinkroniájában sokszorosan adathatóságok még az eredeti formát őrző, *-ik* nélküli sorok: GuaryK. 66: *első*, 67: *Mas*, 69: *hazmad*, *Negjed*; CzechK. 88: *Elso*, 90: *Masod*, 92: *Harmad*, 94: *Negjed*; SzékK. 224: *elő*, *masod*, *harmad*, *negjed*; stb.

Másrészt szépen nyomon követhető az *-ik* térhódítása is; nemegyszer — példákkal igazolhatóan — a fönti névmások felől: SzékK. 204: *egyik*, *masyk*, 205: *harmadyk*, 206: *negedyk* stb. (ugyanígy 217—8, 222 is). Jellemző tény, hogy az *-ik* továbbterjed ugyan, de éppen a sor első két elemében sokáig folyik még a kétféle indítás küzdelme: SzékK. 190: *első*, *Masyk*, *harmadyk*, 222—3: *egyik*, *masodyk*, *harmadyk* stb. Találkozunk azonban a maival azonos rendszer egészen következetes megvalósulásával is (SzékK. 222—3; ThewrK. 67—75; 1538: Gl.; stb.).

Azt, hogy az *-ik* kiemelő jel a természetes nyelvhasználatban mennyire volt gyakori, igen nehéz megítélni. Első kódexeinkben ritkán vagy csak kivételként jelentkezik; a BécsiK.-ben pl. a számos adat között mindössze két sorszámnévnek fordul elő *-ik* jellel bővült változata: 87: *hazmadic*, 216: *negediken*. Későbbi emlékeinkben jelentősen felszaporodik, megjelenési köre azonban eleve kötött, mivel többnyire vagy felsorolásokban, vagy bibliai leltérekre való hivatkozásokban szerepel. Az első esetben — mint korábbi példáink jelzik — az analógia erős továbbvivő hatásával, a másodikban viszont az egyházi nyelvre jellemző hagyományörzéssel kell számolni. Így nem meglepő az *-ik* nélküli formák túlsúlya az efféle utalásokban: DöbrK. 265: „Ílailas propheta *kilenced* Cap.”, 286: „zent mathe apoltol Capitulum *noicad*” stb. Jellemző, hogy még az *-ik* jel szempontjából különösen gazdag SzékK.-ben is a bibliai hivatkozások tarka képet mutatnak: 152: „moyles profetanak *neged* kőnwének *tyzeneggedyk* réezében” stb.

Egészen kivételesen már középfokjel után is megjelenik az *-ik*: Apork. 189: „harmath kel az *ozeghbyk* hazanghal chendetheny”. Kiemelő, megkülönböztető szerepe révén egyes adatokban felsőfokra utaló funkciója van vagy lehet: GömK. 159: *kűsebyk* (l. korábban is); SándK. 2: „az mentől *alsobykban* is”. Bizonyos rokonságnevekben föltehetőleg igen korán megszilárdult; vö. 1541: „*oregbik* urammal egyetembe” (NádLev. 70).

Irodalom

A *-k* többes jel: SIMONYI, TMNy. 533—6; IMRE, SzabV. 183; D. BARTHA, NytudÉrt. 42. sz. 64—7; KÁROLY, BécsiK. 207—9. — A birtokos személyjelezés: SZINNYEI: Nyr. 17: 1—8, 49—57, 97—110, 145—54, 193—203, 241—9; SIMONYI, TMNy. 536—41, 707—16, Jelz. 178—91; MELICH: MNy. 14: 230—52; KLEMM, TörtMondt. 342—75; HORGER, Nyj. 136—41; IMRE, SzabV. 190—1, MNyRendsz. 309—14; D. BARTHA, NytudÉrt. 42. sz. 67—73, 80—9, 94—7; KÁROLY: NytudÉrt. 46. sz. 41—56, BécsiK. 209—15; VÉGH: NéprNytud. 15—16: 135—9; RÁCZ: Nyr. 104: 257—73, Hagymeg. 141—61; KOROMPAY: MNy. 81: 155—63. — Az *-é* birtokjel: SIMONYI, TMNy. 536—8, 581; MELICH: MNy. 14: 230—5; KÁROLY, BécsiK. 215. — A *-b*, *-bb* középfokjel: SIMONYI, TMNy. 562—5; LOSONCZI: MNy. 14: 22—6; IMRE, SzabV. 184; D. BARTHA, NytudÉrt. 42. sz. 61—4, 97—101; KÁROLY, BécsiK. 170—1. — A felsőfok *leg-*jele: SIMONYI, TMNy. 565—7; HORGER, Nyj. 123—4; BALÁZS: Pais-Eml. 127—33; BERRÁR, TörtMondt. 20, MNyT. 402. — Az *-ik* kiemelő jel: SIMONYI, TMNy. 533—6; MELICH: MNy. 14: 246—7.

A NÉVSZÓRAGOZÁS

Írta: KOROMPAY KLÁRA

A ragrendszer felépítése és belső összefüggései

I. A kései ómagyar kor névszóragjai az alábbi rendszer szerint írhatók le:

A) Főnevekhez járuló ragok

a) A rendszer szilárd elemei

1. $\emptyset$	nominativus
2. -t	accusativus
3. -ban/-ben	inessivus
4. -ba/-be	illativus
5. -ból/-ből	elativus
6. -n, -on/-en/-ön	superessivus
7. -ra/-re	sublativus
8. -ról/-ről	delativus
9. -nál/-nél	adessivus
10. -hoz/-hez/-höz	allativus
11. -tól/-től	ablativus
12. -nak/-nek ¹	dativus
13. -val/-vel	instrumentalis- -comitativus
14. -vá/-vé	translativus- -factivus-essivus
15. -ul/-ül	essivus-modalis
16. -ért	causalis-finalis
17. -ig	terminativus
18. -nak/-nek ²	genitivus

b) Korlátozottabb használatú elemek

Visszaszorulóban levő ragok

1. -t	locativus
2. -á/-é	lativus
3. -ul/-ül	ablativus
4. -ént	essivus-formalis

Keletkezőben levő ragok

1. -ként	essivus-formalis
2. -nként	distributivus
3. -stul/-stül	sociativus
4. -kor	temporalis

Csak egyes nyelvjárásokra jellemző ragok

1. *-nott/-nëtt, -nött, -nütt*
2. *-ni*
3. *-nól/-nöl, -nul/-nül*

B) Melléknevekhez, melléknévi igenevekhez, számnevekhez járuló ragok

1. <i>-n, -an/-en</i>	modalis-essivus
2. <i>-(s)t</i>	modalis-essivus
3. <i>-szor/-szër/-ször</i>	multiplicativus

2. A fönti elemek együttese korszakunk szinkroniájában már felmutatja a mai ragrendszer leglényegesebb jegyeit. E rendszer szerkezeti jellegzetességei, belső viszonyai a következőképpen jellemezhetők:

A) Az elemek száma rendkívül magas. A mintegy 30 névszóragból álló sor — már mennyiségi viszonyait tekintve is — határozott eltérést mutat az indoeurópai típusú nyelvek (általában 5—8 elemből álló) esetrendszeréhez képest.

B) A ragok pontos száma nehezen határozható meg, s ennek többrendbeli keletkezéstörténeti oka van. Egyrészt: egy-egy archaikus rag visszaszorulása vagy egy-egy születőben levő rag elterjedése lassú, fokozatos, sokrétű folyamat; így annak a kérdésnek az eldöntése, hogy egy ilyen — több szempontból is periférikus — elem még vagy már beletartozik-e a rendszerbe, nem könnyű feladat. Ennél is vitathatóbb az egymással keletkezéstörténetileg összefüggő ragok megítélése. A rendszer több pontján jelentkezik egy sajátos kettősség: egyfelől — igen korlátozott használatban — még őrzi eredeti funkcióját egy-egy ősi rag; másfelől a belőle sarjadt, tőle alakilag és funkcionálisan többé-kevésbé elkülönült új elem is tagja, sőt egyre fontosabb tagja a rendszernek. Kérdés, mennyiben tartotta számon ezek összetartozását, esetleges egységét az akkori nyelvtudat. Ilyen módon a *-t* locativusrag és az *-(s)t*, az *-ál/-é* lativusrag és a *-vá/-vé*, az *-l* (*> -ul/-ül*) ablativusrag és az *-ul/-ül* essivus-modalisrag etimológiai megfontolásból egy ragnak, a szinkrón viselkedés alapján viszont inkább két külön elemnek tekinthető. Ugyancsak a funkcionális szempont indokolja a *-nak/-nek* rag felbontását (*-nak/-nek*¹: a részeshatározó ragja, leggyakrabban igei alaptagú szerkezetekben; *-nak/-nek*²: a birtokos jelzőé, névszói alaptag mellett), noha a kettő között határesetek is vannak, s alaki elkülönülés itt nem kísérte a funkcióhasadást.

További fontos szempont az alapszó szófaja szerinti megoszlás: az *-n, -on/-ën/-ön* superessivusrag és az *-n, -an/-en* mód- és állapothatározórag szétválását ez a körülmény is előmozdította. A főnévi és a melléknévi alapszó kettőssége az *-ul/-ül* esetében is fennáll, ott azonban ez nem járt együtt a funkciók (és a hangalak) olyan megoszlásával, hogy a „raghasadás” bekövetkezett volna.

Mindebből az az általánosabb tanulság adódik, hogy az egyes ragok határvonalai nem mindig élesek, s ezért az elemek számának meghatározása a tárgyalásmód szempontjától is függ. Ez a fejezet — a szinkronia követelményeinek megfelelően — a funkcionálisan egymástól elkülönülő elemeket külön ragként mutatja be.

C) A magyar névszóragozás egyik legsajátosabb vonása, hogy az elemek összessége nem alkot szorosan strukturált, zárt rendszert — ugyanakkor azonban e szerteágazó s meglehetősen heterogén elemsor bizonyos pontokon rendszerre sűrűsödik. Legvilágosabb példája ennek az a 9 helyhatározóragból álló

csoport, mely (jórészt névutói előzményekből alakulva) lényegében az ómagyar kor folyamán szilárdult ragrendszerre. Ennek belső viszonyait két, következetesen érvényesülő elv határozza meg: egyrészt az irányhármasság, másrészt a helyviszony jellege szerinti tagolódás. (Az előbbi az alapnyelvtől kezdve érvényesülő sajátosság; az utóbbi — a ragok szempontjából — olyan új szerkezeti jegy, mely az árnyalt névutórendszer bizonyos elemeinek raggá válása során alakult ki.)

E 9 elem viszonya a következőképpen ábrázolható:

A helyviszony jellege szerint \ Az irányhármasság szerint	Hol?	Hová?	Honnan?
Belső helyviszony	-ban/-ben	-ba/-be	-ból/-ből
Szorosabb külső helyviszony	-n, -on/-én/-ön	-ra/-re	-ról/-ről
Lazább külső helyviszony	-nál/-nél	-hoz/-höz/-höz	-tól/-től

Nem lényegtelen mozzanat, hogy az egyes elemek közötti kapcsolatot — keletkezéstörténeti okokból — bizonyos alaki jegyek összecsengése is kiemeli. A motiváltság itt is kettős: az azonos helyviszonyra utaló ragok nemegyszer a hajdani közös alapszó révén függnek össze (-ban/-ben : -ba/-be : -ból/-ból; -ra/-re : -ról/-ről); másfelől az azonos irányt kifejező ragokban nemegyszer azonos végződés lelhető fel (-ba/-be : -ra/-re; -ból/-ból : -ról/-ről : -tól/-től; kissé távolabbról a -ban/-ben : -n, -on/-én/-ön is). Mindezekkel a jegyekkel a rendszert erősítő tényezőként is számolni kell.

A jelzett kettős motiváltságot az alábbi táblázat mutatja be:

	Hol?	Hová?	Honnan?
Belső helyviszony	-ban/-ben	-ba/-be	-ból/-ból
Szorosabb külső helyviszony	-n, -on/-én/-ön	-ra/-re	-ról/-ről
Lazább külső helyviszony	-nál/-nél	-hoz/-höz/-höz	-tól/-től

≡ = a helyviszony azonosságát alaki jegy is tükrözi;

||| = az irány azonosságát alaki jegy is tükrözi.

(## = a helyviszony és az irány azonosságát alaki jegy is tükrözi).

Figyelemre méltó, hogy a 9 helyhatározóragból 5 kétszeresen motivált (-ban/-ben, -ba/-be, -ból/-ból, -ra/-re, -ról/-ről), 2 viszont semmilyen alaki jegyét nem viseli rendszerkapcsolatainak (-nál/-nél, -hoz/-höz/-höz). Igen jellemző még

az a tény, hogy a motiváltság foka a belviszonyragoktól a lazább külső helyviszony ragjai felé haladva fokozatosan csökken.

Funkcionálisan hasonló, de minden tekintetben korlátozottabb részrendszert alkot még a viaszszorulóban levő három ősi, egyelemű helyhatározórag. A többi elem kapcsolata meglehetősen laza (éppen ezért sorrendjük is bizonyos esetekben tetszőleges). A határozók kategóriáinak a ragokra vetítése további rendszerezést nem tesz igazán lehetővé, márcsak a poliszémia miatt sem. (A mód- és állapothatározónak, az ok- és célhatározónak a legjellemzőbb kitévői pl. egybeesnek; egymást felidéző határozók — például az eredethatározó és az eredményhatározó — ragjainak asszociatív kapcsolata jóval kevésbé szoros; stb.) Ilyen módon a névszóragozás mint morfématikai jelenségkör egyfelől természetes függvénye a szintaktikai szerkezeteknek; másfelől azonban az elemek olyan sort (bizonyos tekintetben: olyan rendszert) alkotnak, melynek saját, belső törvényei is vannak.

D) További jellegzetes vonása a magyar névszóragozásnak, hogy a benne szereplő mintegy 30 elem a nyelvi helyzet szempontjából rendkívül szélsőséges megoszlást mutat. Az adatszámot véve alapul: a *-t* tárgyrag a törzsanyagban több mint 2000-szer, az *-á/-é* lativusrag egyszer sem fordul elő. A poliszémia tekintetében: a *-val/-vel* ragnak legalább 8 funkciója elhatárolható — a *-stul/-stül* viszont egyetlen szerepben jelentkezik. Hasonló a helyzet a szinonimika területén is: a mód- és állapothatározók körében a ragok váltakozása rendkívül gyakori, a számhatározónak viszont korszakunkban egyetlen ragja van: a *-szor/-szőr/-ször*. Mindezek a tényezők azt eredményezik, hogy a névszóragozásban a központi elemektől a jóval súlytalanabbakig sokféle típus él együtt, s e jelenség némi párhuzamot mutat azzal a kettősséggel, ami a rendszerszerű és nem rendszerszerű vonások együtteséből adódott.

E) Végül az elemek morfématikai kapcsolódási lehetőségei is figyelmet érdemelnek. Mivel a rag szóalakzáró morféma, a fő kérdés az, hogy megjelenhet-e névszójelekkel bővült relatív fő után. Az elemek nagyobbik feléről ez elmondható (l. 382—3); ilyen módon egy-egy főnév lehetséges alakjainak a száma már a kései ómagyar korban is esetenként akár több százra tehető. A klasszikus esetrendszerekhez képest (vö. a latin főnév 10 alakját) ez ismét lényeges megkülönböztető jegy.

Mennyiségi mutatók

I. A névszóragok gyakoriságát igen sokfajta ok határozza meg. Elsődleges szerepet játszanak maguk a szintaktikai szerkezetek; ezek háttérében számolni kell a szövegek műfajából, témájából adódó eltérésekkel is. Ennek megfelelően az egységnyi (10 ezer n terjedelmű) szövegek a ragelőfordulás tekintetében néha meglepően nagy egyedi különbségeket mutatnak. Ugyanakkor kétségtelen tény az, hogy nagyobb korpusz alapján a ragok gyakoriságában sajátos törvényszerűségek fedezhetők fel, s az egyes ragokra jellemző mutatók igen szoros összefüggésben állnak az adott elem nyelvi helyzetével.

A következő két táblázat a teljes törzsanyag alapján készült. Műfaji okokból (s nem utolsósorban a kódexirodalom fordítás jellege miatt) szükségesnek bizonyult a kódexek és az eredeti magyar szövegek elkülönítése. A két típus összevetését a 10 ezer n-re eső ragelőfordulás mutatói teszik lehetővé. A *Ø* rag (funkcióinak erősen heterogén volta miatt) ebben a kimutatásban nem szerepel.

	Kódexek		Eredeti magyar szövegek		Összesítés	
	Összes adat (23×10 ezer n-ben)	Átlagos ragelőfordulás (10 ezer n-ben)	Összes adat (4×10 ezer n-ben)	Átlagos ragelőfordulás (10 ezer n-ben)	Összes adat (27×10 ezer n-ben)	Átlagos ragelőfordulás (10 ezer n-ben)
	1	2	3	4	5	6
-t (acc.)	1753	76,22	289	72,25	2042	75,63
-ban/-ben	479	20,82	78	19,5	557	20,63
-ba/-be	416	18,09	41	10,25	457	16,93
-ból/-ből	196	8,52	35	8,75	231	8,56
-n, -on/-én/-ön (superess.)	188	8,17	68	17	256	9,48
-ra/-re	258	11,22	65	16,25	323	11,96
-ról/-ről	110	4,78	19	4,75	129	4,78
-nál/-nél	39	1,7	8	2	47	1,74
-hoz/-höz/-höz	116	5,04	20	5	136	5,04
-tól/-től	143	6,22	26	6,5	169	6,26
-nak/-nek ¹	438	19,04	126	31,5	564	20,89
-val/-vel	550	23,91	105	26,25	655	24,26
-vá/-vé (transl.)	30	1,3	1	0,25	31	1,15
-ul/-ül (ess.-mod.)	34	1,48	9	2,25	43	1,59
-ért	109	4,74	15	3,75	124	4,59
-ig	55	2,39	13	3,25	68	2,52
-nak/-nek ²	1197	52,04	94	23,5	1291	47,81
-t (loc.)	—	—	1	0,25	1	0,04
-á/-é (lat.)	—	—	—	—	—	—
-ul/-ül (abl.)	1	0,04	—	—	1	0,04
-ént	4	0,17	—	—	4	0,15
-ként	—	—	2	0,5	2	0,07
-nként	7	0,30	3	0,75	10	0,37
-stul/-stül	—	—	2	0,5	2	0,07
-kor	2	0,09	—	—	2	0,07
-n, -an/-en (mod.)	64	2,78	14	3,5	78	2,89
-(s)t	30	1,3	5	1,25	35	1,3
-szor/-szőr/-ször	42	1,82	7	1,75	49	1,81
Összesen:	6262	272,26	1039	259,75	7301	270,41

A ragok gyakorisági sorrendje:

Kódexek	Eredeti magyar szövegek	Összesítve
1. -t (acc.)	1. -t (acc.)	1. -t (acc.)
2. -nak/-nek ²	2. -nak/-nek ¹	2. -nak/-nek ²
3. -val/-vel	3. -val/-vel	3. -val/-vel
4. -ban/-ben	4. -nak/-nek ²	4. -nak/-nek ¹
5. -nak/-nek ¹	5. -ban/-ben	5. -ban/-ben
6. -ba/-be	6. -n, -on/-én/-ön (superess.)	6. -ba/-be
7. -ra/-re	7. -ra/-re	7. -ra/-re
8. -ból/-ből	8. -ba/-be	8. -n, -on/-én/-ön (superess.)
9. -n, -on/-én/-ön (superess.)	9. -ból/-ből	9. -ból/-ből
10. -tól/-től	10. -tól/-től	10. -tól/-től
11. -hoz/-höz/-höz	11. -hoz/-höz/höz	11. -hoz/-höz/-höz
12. -ról/-ről	12. -ról/-ről	12. -ról/-ről
13. -ért	13. -ért	13. -ért
14. -n, -an/-en (mod.)	14. -n, -an/-en (mod.)	14. -n, -an/-en (mod.)
15. -ig	15. -ig	15. -ig
16. -szor/-szer/-ször	16. -ul/-ül (ess.-mod.)	16. -szor/-szer/-ször
17. -nál/-nél	17. -nál/-nél	17. -nál/-nél
18. -ul/-ül	18. -szor/-szer/-ször	18. -ul/-ül (ess.-mod.)
19—20. -vá/-vé (transl.)	19. -(s)t	19. -(s)t
- (s)t	20. -nként	20. -vá/-vé (transl.)
21. -nként	21—22. -ként	21. -nként
22. -ént	-stul/-stül	22. -ént
23. -kor	23—24. -vá/-vé (transl.)	23—25. -ként
24. -ul/-ül (abl.)	-t (loc.)	-stul/-stül
		-kor
		26—27. -t (loc.)
		-ul/-ül (abl.)

2. A táblázatokból a következő általános tanulságok vonhatók le:

A lista élén a *-t* tárgyrag áll: abszolút elsősege nyelvünkben kortól és műfajtól függetlennek tekinthető. Az utána következő *-nak/-nek²* feltűnő gyakorisága viszont szoros kapcsolatban áll forrásaink túlnyomó többségének fordítás jellegével: ezt önmagában is jelzi az a tény, hogy a kódexekben e rag több mint kétszer olyan gyakran fordul elő, mint az eredeti magyar emlékekben. (E kérdésről részletesen l. 401—8.) A *-nak/-nek¹* ugyancsak a lista elején (változóan a 2.—5. helyen) szerepel, a *-val/-vel* társaságában. A helyhatározóragok sorrendjében sajátos belső összefüggés figyelhető meg: a belviszonyragok általában gyakoribbak, mint a külviszonyragok; az utóbbiakon belül a szorosabb külviszonyra utalók többnyire megelőzik a lazább helyviszony kifejezőit. Másfelől szerepet kap az irányhármasság szerinti megoszlás is: legfeltűnőbbben a belviszonyragok csoportjában, ahol a *-ban/-ben*, *-ba/-be*, *-ból/-ből* gyakorisági sorrend egyértelműen érvényesül. (A *-ban/-ben* és a *-ba/-be* számarányának ár-

nyaltabb megítéléséhez vö. még 397—40.) Meglepő, hogy a lazább külső helyviszonyra utaló ragok éppen fordított gyakorisági rendet mutatnak: *-tól/-től*, *-hoz/-höz/-hőz*, *-nál/-nél*. Ennek oka alighanem túlmutat a három rag helyhatározói szerepkörén: a *-tól/-től* például többféle funkcióban jelentkezik (okhatározó, ágens stb.); ezért nagyobb fokú polyszemiája, valamint a vele alkotott szerkezetek gyakorisága lehet e szokatlan sorrend magyarázata.

A polyszémia és a gyakoriság szempontjának egymásra vetítése érdekes tanulságokkal jár. A monoszém elemek szélsőséges megoszlást mutatnak: a listának vagy a legelején (*-t*, *-nak/-nek*²), vagy — jóval nagyobb számban — a végén foglalnak helyet. A polyszém ragok ezzel szemben mindig gyakoriak.

A gyakorisági lista összevethető a ragrendszer belső tagolódását bemutató táblázattal is (l. az előző részben). Ennek fő tanulsága a következő: a lista első, nagyobbik fele lényegében megegyezik azzal az elemsorral, melyet — a főnevekhez járuló ragokon belül — a rendszer szilárd elemei alkotnak. A visszaszorulóban, illetőleg keletkezőben levő ragok egyaránt ritkák, ez a tény azonban nemcsak e ragok fejlődéstörténetével, hanem funkciójuk korlátozottabb voltával is összefüggésben áll.

Keletkezéstörténeti kérdések

1. Névszóragozásunk egyik szembetűnő vonása, hogy új elemek megjelenésével — s ennek következtében a rendszertani kapcsolatok átalakulásával — az ősmagyar kortól egészen a kései ómagyarig minden korszakban számolni kell. A névszóragozás keletkezéstörténetének e „megkésettsége” különösen az igeragozáshoz képest feltűnő, hiszen a mi esetünkben a mai rendszer lényeges vonásainak együttese a kései ómagyar korra alakul ki.

Az előző korszakhoz képest jelentősen megnőtt a ragok száma. Az új elemek egy része korábban is megvolt elemek átalakulásával jött létre; ezen belül a legnagyobb arányú változás a névutók egy részének raggá válása volt. Ez bizonyos elemek rendszertani helyének átrendeződését is jelenti. Maga a folyamat elsősorban az alaki viselkedés felől ragadható meg; fő összetevői: a rövidülés és az illeszkedés. (Részletes tárgyalását l. 367—72.)

Van a névszórágoknak egy olyan, viszonylag szűkebb csoportjuk, melynek keletkezéstörténete szorosan az ómagyar korhoz köthető. Egyes elemek (pl. a *-szor/-szēr/-ször*) raggá válása föltehetőleg már a korai ómagyarban megindult; más ragok (*-ként*, *-kor*) még korszakunkban is e fejlődés kezdetén állnak. Olyan toldalék is akad, mely ekkor jelentkezik először, de máris a visszaszorulás jeleit mutatja (*-ént*). Az egész csoport közös jellemzője az, hogy kialakulásuk, fokozatos terjedésük, egész alaki és funkcionális viselkedésük a kései ómagyar kor adataiból tárul elénk. A következő ragok tartoznak ide: *-szor/-szēr/-ször*, *-nként*, *-ként*, *-(s)t*, *-stul/-stül*, *-kor*, *-ént*; továbbá néhány erősen korlátozott használatú ragszerű elem: *-lan/-len*, *-lag/-leg* s a mértéknevekhez járuló *-né*.

2. A továbbiakban e ragokat külön-külön mutatjuk be:

A) A *-szor/-szēr/-ször* rag már legkorábbi kódexeinkben jelen van, sőt általános használatúnak mondható. Alaki viselkedését a raggá válás fokozatainak tarka egymás mellett élése jellemzi. Egyrészt még fölbukkannak — ha ritka kivételként is — azok a névutószerű alakulatok, melyek a rag előzményét je-

lenthetik: BécsiK. 90: *Vtolzezen*; CornK. 10r: *Elevezert*; TelK. 53: *előzert* stb.; másrészt a korszakunkban már általános rövid alak hol egyáltalán nem illeszkedik: BécsiK. 3: *előzer*, 53: *mafodzer* stb., hol palatális – veláris illeszkedést mutat: JókK. 41: *tewbzer*, 45: *szokzor* stb., hol pedig már a háromalakú illeszkedésben is részt vesz: VirgK. 1: *Negyedzer*, *Ewtwdzewr*, *Hatodzor* stb. (Minderről bővebben l. 367–72.) Az utóbbi tulajdonságok (következétesen rövid alak, kezdődő illeszkedés) határozottan arra vallanak, hogy a kései ómagyar kor elején a *-szēr* már a ragrendszer szilárd eleme.

Viselkedése funkcionális szempontból meglehetősen egységes: a számhatározó ragja. Tőszámnevekhez és sorszámnevekhez egyforma elevenséggel kapcsolódik: BécsiK. 149: „*Ezerzer* ezerec zolgalnacvala neki z *tizzer* ezerec”; PéldK. 73: „*Mafodzer* meg kel embernek ez harom yelen valokat gondolny”. Az már a kódexek műfaji sajátosságaival függ össze, hogy a sorszámnévi adatok mégis jóval gyakrabban tűnnek fel. Különösen jellemző ez az elmélkedésekre és a példákra, melyekben a szövegszerkesztésnek igen fontos eleme a felsorolás: SzékK. 172–3: „az bočanando bvn, . . . megh vrvfoltatyk tyz képpen. 1. *előzör* az kőz gónafnak myatta. 2. *mafodzer* az mel' werelnek myatta. 3. *harmadzer* az zentelt vyznek myatta . . . x. *tyzedzer*, az atafywfagol kőnőrvletellegnek myatta”.

A *-szor/-szēr/-ször* rag önálló szóból: a 'sor, rend, mód' jelentésű *szēr* főnévből származik. Korszakunkban a szó főnti jelentése még eleven: BécsiK. 148: „z q zaiabā *haromzer* fogac valanac”. A számnév és a *szēr* együttese nemegyszer jelzői szerepet tölt be: 1405 k.: „*diploys: ket zer kentes*” (Gl.); e használat a régiségben sokáig megmarad (R. *háromszor kötél* 'funiculus triplex', vö. NySz.).

A *szēr* főnév és a *-szor/-szēr/-ször* rag közötti átmenetet az *előszért*, *utolszērén* típusú alakulatok képviselhetik. Eredetileg ezek is jelzős szerkezetek voltak: az alaptag *-t*, ill. *-on/-ēn/-ön* határozóragot kapott. Az *előszért* felépítését legjobban egy vele azonos szerkezetű későbbi határozószó világítja meg: az *elsősorban*.

Az *előszért* : > *előszēr* változás többféle tényező együttes hatásával magyarázható. A gyakori használat eleve kedvezhetett az egész alakulat megmerevedésének, az elemek összeforrásának, s ezzel együtt eredeti funkciójuk elhalványulásának. A *-t* rag visszaszorulása ugyancsak előmozdíthatta a szóvég alaki kopását. Funkcionális változással is számolni kell: 'kezdetben, korábban' jelentése is kialakult az *előszēr*-nek, s ez esetben már határozósóznak tekinthető. Ugyanakkor szoros marad kapcsolata a számnevekkel, annál is inkább, mert az *elő* 'első' korszakunkban még eleven sorszámnév. Mindebből következően az *először* rendszertani helyét az adja meg, hogy a *másodszor*, *harmadszor*, *negyedszēr* sornak is kiindulópontja, sőt — a sorszámnevek és tőszámnevek természetes kapcsolata révén — az *egyszēr*, *kétszēr*, *háromszor* soral is viszonylag közeli összefüggésben áll. Ilyen módon a raggá válás magyarázatához a kulcsot egyedi szóalaknak: az *előszēr* (s kisebb mértékben az *utolszért*, *utolszērén*) határozósóznak az alakulásmódja adhatja meg: az ebben megrövidült végződés járulhatott analogikusan a számnevek teljes köréhez, anélkül, hogy minden esetben *-szērén* vagy *-szért* közbülső alakokat kellene föltenni. Arra, hogy ez régi folyamat lehet — az eddig mondottakon kívül — az effele, újabb keletű határozószók is rávilágítanak: 1516: „*Mýnd keth fele echersmýnd / Eghmafnak kezeth adwan / Eghmafnak mýndenbawl megh Bochyalfanak*” (MNy. 52: 369).

A fentiekből a rag korábbi életére nézve is levonhatunk következtetéseket. Ha a kódexek korában a *-szēr* már általánosan használt rag, akkor fejlődése jóval előbb kezdődhetett; joggal tehetjük hát fel, hogy a korai ómagyarban a számhatározót nemcsak az archaikus *-l* (vö. HB.: *charmul*), hanem már az új *-szēr* is kifejezhette, hogy a kései ómagyar korra ez jórészt kizorítsa amazt.

Alaki fejlődését több változat egymás mellett élése jellemzi. Korai (1. fent) s egyes kódexekben igen következetes a *-nkéd*: ÉrdyK. 508: *naponkeed*; TelK. 15: *naponked*; KazK. 70: *naponked*; a JordK.-ben és az ÉrdyK.-ben kivétel nélkül ez jelentkezik. A másik fő változat a *-nként*: FestK. 380: *napon keent*; a Ráskai Lea másolta emlékeket például egyöntetűen ez jellemzi. Van emellett *-nkét* is: KeszthK. 50: *Nopon keeth*, s nem ritka egy-egy emléken belül a váltakozás: SzékK. 189: *koronkétwalo*, 190: *ejenkét* ~ 208: *naponkéd*.

A rag eredete több szempontból tisztázatlan. Annyi valószínűnek látszik, hogy a ragos időhatározókhoz (*napon, koron*) csatlakozhatott egy második elem, mely talán a finnugor eredetű *kéd* ~ *kégy* 'kör, pálya, út, távolság, idő' önálló szóval azonos: 1456 k.: *kegben : in stadio* (Gl.); WinkIK. 271: *keed*. Nem világos azonban, hogy ez a **napon* kérd előzmény szintaktikailag milyen viszonyt takar (a *napon, kérd* típusú, értelmezőszerű szerkezetre analógiát egyet- len rag fejlődése sem kínál), s az sem, hogy tartalmazott-e korábban valamilyen viszonyító elemet. A rag változatai közül mindenesetre a *-nkéd* látszik a legkorábbinak; ebből szóvégi zöngétlenedéssel jöhetett létre a *-nkét*.

A másik uralkodó változatnak: a *-nként* alaknak a létrejöttében kétségtelesen szerepet játszott a *-ként* rag analogikus hatása is, noha ez utóbbi ragként még jóval kevésbé eleven, de névmási fő mellett korszakunkban már sokszorosán előfordul.

C) A *-ként* rag első adatait a *miként* előfordulásai jelzik: JóK. 105: „ha vgyan tēyendetek *mykent* [*sicut*] mondek nektek : byzom ystenben hogý meg nyērytek ewnekyk lelkekett”; MünchK. 68rb: „Lēgen te akazatod *mikent* menbēn z *azōkent* földön”; stb. A Huszita Biblia különösen kedveli: hasonlító kötőszóként a *sicut*-ot fordítja vele. A BécsiK.-ben 144-szer fordul elő. A raggá válás útját más névmások (*valamiként, másként*) is jelzik. Tartalmas szóhoz a korszak egész kódexirodalmában csak kivételesen járul: BirkK. 3a: „ha kedig valakik . . . poriffa ellen . . . fel tamadandnak, felel *mōdot kent* [*supradicto modo*] tarxanak pnitēnciat” (vö. uo.: „az felel *mōdot keppen*”: *modo supradicto*); JordK. 174: „zamlallýatok ýzrael ffýáynak zamokath . . . *hazok keent* es nemzethleeghek zezenth”; VirgK. 95: „ez velagi chufok, ez fwldi vrakat *czodaken* diczerik es zeretik” (vö. 33: „Es ezth latuan, w zyuebe es lelkebe, nagi edeffeges vigalagba, *choda kepen* elmerwle”). — Adataink jól mutatják, hogy a születőben levő *-ként* rag és a még névutói *képpen* egymásnak szinonimái: hasonlító módhatározói szerepben jelennek meg.

A *-ként* rag valószínűleg önálló szóból: az 'akarati, tetszés' jelentésű finnugor eredetű *kěj* ~ *kény*-ből származik (vö. BornPréd. 241: „Minden nyaualyara rea erezte ő magat őn *kényen* a Christus”); *-t* eleme az ősi *-t* locativusraggal azonos. A raggá válás menetére nézve az kétség telennek látszik, hogy a rendkívül gyakori névmási alakulatokban formálódott ki az a *-ként* forma, mely korszakunkban már névszóragként is jelentkezik, de e minőségében még fejlődése kezdetén áll.

D) Az *-(s)t* rag elemtörténetileg nem más, mint *-s* képzős melléknevekhez járuló ősi *-t*, mely ebben a morfémakapcsolatban módhatározóként szerepel. Korszakunkban sok kódex ismeri; igen változatos ragozási tövek mellett tűnik fel: JóK. 7: *hýwsegeft* : *fideliter*; BécsiK. 109: *zèrèlmèst* : *diligenter*; MargL. 7: *alazatost*; KeszthK. 19: *byzodalmasfih* : *fiducialiter*; stb. Verses szövegekben ritmikai és stiláris szempontok is irányíthatják megjelenését: CzechK. 59: „zent kezeýdnek. q. meel sebeeth. qlegetom *ajetatosth. reezkettetosth kýwanatosth*.”. Levelekben is előfordul, noha az élő beszédben használata bizonyára korlátozottabb volt: 1529: „az mýwel enes thwtham býzon jamborwl es *eremesth* zolgaltham” (MNy. 37: 276).

A rag viselkedése mind alaki, mind funkcionális szempontból egységesnek mondható. Szerkezetileg különleges vonása, hogy az *-s* elem voltaképpen nem része a ragnak: valamennyi alakulatban vagy még ma is világosan felismerhető, vagy ha nem, a régiségből kimutatható az *-s* képzős melléknév: BécsiK. 9: *qzomèst* : ÉrsK. 535: „legyen az gyonas . . . yldomos *órómes* es zemerres *erős*”. Másrészt azonban az is kétségtelen, hogy a *-t* rag elevensége — módhatározói funkcióban — egyetlen morfológiai helyzetre korlátozódik: az *-st* morfémakapcsolatra. (Ezt a korlátozott elevenséget egyes nyelvjárások évszázadokig megőrzik majd; vö. mai székely *szívest, sebest, erőst*.) A szoros kapcsolat révén természetesen fennáll a lehetősége annak is, hogy az elvonás egységes *-st* ragot vigyen tovább: erre azonban korszakunkban nincs példa.

Funkcionális szempontból különleges kérdést vet fel az *-(s)t* ragnak más módhatározóragokhoz való viszonya, tehát a szinonimika problémája. Erre nézve a JóK. teljes anyaga kínál gazdag tanulságokat. A rag összes előfordulásának száma 94; ezen 29 szóalak osztozik. A 29 szóalakból 25-nek a szerke-

zetét jellemzi egy közös negatívum: a rag előtt álló szóalak nem egyszerűen -s képzős melléknév: 11 esetben -at/-et képző, 11-ben -ság/-ség képző, 3-ban -alom/-elem képző előzi meg az -s elemet. Jellegzetes példák: JókK. 20: *engedelmeft*, 24: *beusegeft*, 76: *výga/sagoft*, 78: *czudalatoft* stb. Az -(s)t ragnak ilyen morfológiai környezetben való megjelenése a korszak többi kódexére nézve is jellemzőnek látszik.

Ugyanezt erősíti meg más oldalról egy szinonim ragnak: az -n, -an/-en módhatározóagnak a tanúsága is. A JókK. teljes anyagában -s képző + -an/-en rag csak 7 szóalakban fordul elő: 7: *telyesen*, 13: *týjtfesen*, 83: *magaffan*, 125: *torkofon*, 140: *edeffen*, 144: *okofon*, 159: *erewfen*. A fentiek kivétel nélkül elemi -s képzőt tartalmaznak. A JókK.-et tehát az alábbi kettősség jellemzi: 140: *edeffen*; de: 34: *edeffeget*, azaz az elemi -s képző inkább az -an/-en ragot, a képzőkapcsolat viszont egész határozottan az -(s)t ragot vonzza. Elégge valószínű, hogy ez a szabályszerűség végső soron a szavak szótagszámmal függ össze, hiszen az *édes*, *erős*, *okos* két szótagú szavakkal szemben az *édességes*, *engedelmes*, *csudálatos* típusú (már eleve hosszú!) szavak a szinonim ragok közül a rövidebbnek (a nem szótagalkotónak) kedvezhettek.

E) A -*stul/-stül* társhatározórag korszakunkban még meglehetősen ritka. A *mindenestül*, *mindenestülfogva* határozószókból tömegesen előfordul ugyan: JókK. 5: „*mendenestewülfoguan [penitus]* zerzem ezuýlagot elhadný ./. es kewuettný tegedet”, tartalmaz szóhoz kapcsolódva azonban csak a XV. század végétől adatható: GuaryK. 70: „*mündonostülfogua*, ágga magat mind ý halalaíg *teftstül lelkstül* íftēnec zolgalatt’aza”; JordK. 340: „mýnd teghed, mýd atýadat *hazastwl* megh eeghetwnk”: incendimus te, et domum patris tui; ÉrdyK. 315: „az ellenfeegőket kedeeg mynd *hayostwl* az tengherben merőytee”. A XV–XVI. század kódexeiben összesen 42-szer fordul elő. E jelenség a kódexirodalom fordítás jellegével is összefügg: e sajátos ragnak a latinban nincs megfelelője; kötöttebb fordításokban ez is magyarázza ritkaságát. Kódexeink közül valóban a legegyszerűbb nyelvekben bukkannak fel adatai. Jellemző emellett egyes kisebb emlékekre, elsősorban végrendeletekre: 1507: „Jtem Áz Reu[d]ý Molnot hagyom mýnd *toftol* Áz hazhoz valaký | az hazban marad meg aze legýen” (NyIrK. 6: 186); 1526: „Solyomkwít michket sentlazart pachyalt *videkesteól* Chehit *turtomanyostwl* hagyom magdalnanak es ferencznek” (OkI Sz.). Mindezekből ítélve az élő nyelvben formálódó, s talán a jogi nyelvben is szerepet kapó rag lehetett.

Keletkezésének hátterében két módhatározórag áll: az -(s)t és az -ul/-ül. Összeforraszuk egyedi szóalakban: a *mindenestül* határozószóban kezdődhetett meg. E gyakran használt szó, melyet a kódexirodalom bizonyos műfajai (legendák, elmélkedések) különösen kedveltek, alapul szolgált ahhoz, hogy a -*stul/-stül* végződés elvonódjon és továbbterjedjen.

Funkciója kialakulásában két tényező játszott fontos szerepet: egyrészt a ragozási tő besugárzásából adódó összefoglaló jelentésárnyalat, másrészt a benne rejlő -s elem funkciójának előtérbe kerülése, mely a valamivel való el-látottság mozzanatával gazdagította a -*stul/-stül* tartalmát (*mindenestül* 'mindenével együtt'), s így indult el annak fejlődése a társhatározó felé.

F) A -*kor* raggá válása a kései ómagyarban kezdődik meg. Előzményét a *koron*, *kort*, *korban* névutók jelentik, melyek a *kor* főnév ragos alakjaiból jöttek létre: JókK. 162: „Es yme *efelkoron [circa horam noctis mediam]* kezdé az hews afoytanya”; DomK. 184: „meeg *alafonk jdeye koron* es”; GömK. 29: „az

en vtollo horamkorban"; stb. A raggá válás névmások mellett indult meg. Jól tükrözi ezt az a tény, hogy a JókK.-ben a gyakori *mikoron*, *némikoron*, *mindenkoron* mellett van 5 *mindenkor* alak is, a Huszita Bibliában pedig a *mikor* már általánosnak mondható. Főnevek mellett azonban egyrészt még ritkán, másrészt hosszabb változatában jelenik meg.

Rövidült alakjára kevés példát találunk; ezek viszont arra vallanak, hogy használati köre meglehetősen rugalmas volt; a későbbi lexikai kötöttségek itt még nem érvényesültek: CzechK. 65: „*Halalomkor* fogagý engom. legý feýwe-rom te ennekom”; VirgK. 40: „Paranczola aztes, hogy meeg eiel fe menne hozza, hanem csak egyzer *veterniekor*”, 140: „azt akarom ... hog az te nyeluednek iftent dyczerny engetefek, *alkolmasidukor*”; ErsK. 453: „*Elew alom kor* fel kele | mert akor ygaz lewn helye” (vö. SzabV.: „Mert twlaýdon hat wnmagok mykor | Volt volna [nag] feteth [effely] *elw alom kor*”; a *kor* itt főnévként szerepel). Nem véletlen, hogy a rövidült alak többször is (CzechK., ErsK.) verses szövegben tűnik fel; megjelenésének a ritmus is kedvezhetett. A *-kor* rag kései kialakulásával függ össze, hogy az illeszkedés folyamatában nem vesz részt.

Funkciója egyértelmű: mindig időhatározórag.

G) Az *-ént* rag első adatai meglehetősen korán jelentkeznek: JókK. 99: „mert tý nektek nemczak *yftenent* de ez *výlagent* es aloytatýk nagy tyztellefegnek”: *Vobis autem non tantum secundum Deum, sed etiam secundum istud saeculum reputatur ad magnum honorem*; 1465–1467: „ne elý *lele kent* emberth thew nyelüedel ragalmazua” (MNY. 20: 85); stb.

Elterjedése egyenetlen: a DöbrK. kedveli és sűrűn alkalmazza, más emlékekben azonban igen ritka. Funkcióját tekintve elsősorban mód- és állapothatározók ragja. Ezen belül legjellegzetesebb árnyalata a 'szerint' jelentés, mely a latin *secundum* fordításaként jelenik meg: DöbrK. 509: „legen nekem te *mondasodent*”: fiat mihi *secundum verbum tuum*. Előfordul essivusi szerepben is: JókK. 100: „vyfelyuala ewtett vele *tarfaent* [*pro socio suo*]”. Későbbi visszaszorulása föltehetőleg szorosan összefügg más elemek előtérbe kerülésével: 'secundum' jelentésében kiszorítja névutói szinonimája: a *szerint*; essivusi funkciójában pedig — melyet számos állapothatározórag már eleve kifejezett — az újkeletű (s hozzá alakilag is közel álló) *-ként*.

Keletkezésének hátterében minden bizonnyal a raghalmozás áll. Összetevői: az *-é* lativusrag, továbbá az *-n* és a *-t* locativusragok. Ez utóbbi kettőnek együttes, nyomatékosító szerepű használata még korszakunk néhány adatában is megfigyelhető: DöbrK. 524: „Elt kedeg iob ... zaz es negven *eztendönt*”; DebrK. 252: „mikepen ha az *tenerent* hordozna az poluat az *zelönt*”; ÉrdyK. 375: „es az varaf *kew* | *Falant* bochataak ky”; stb. Ugyanezek az elemek számos megszilárdult ragos alakulatban föllelhetők (*mint*, *szerint* stb.). Nincs kizárva, hogy a raggá válás folyamatában ez utóbbi csoport jelentette a kiindulópontot.

H) A *-lan/-len* ragszerű elem a kései ómagyar korban igen szűk korlátok között él. Egyrészt az *-ig* ragot nyomatékosítja: JókK. 42: „býkfa *kewzepiglen*”; BécsiK. 11: „a toznoc *magassagaiglan*”, 18: „nèguèn *èztèndèiglèn*”; stb. (erről l. 383); másrészt van bizonyos önálló használata is, idő-, illetve mértékhatározói funkcióban, de ez mindössze néhány szóalakra terjed ki: JókK. 26: „ez vala beytfew *zeredara viradolan*”; TelK. 291: „egy woflarnapra *wyradolan* eyel az azzontol bwchwt ... wek”; PeerK. 340: „Az korth az papoknak vala tyztellefegek | mykoron *egezlen* al vala zerzetek”; stb. A lexikai korlátok miatt a

fönti szóalakok inkább határozószóknak tekinthetők. Maga a *-lan/-len* csak a középmagyar korban tesz szert nagyobb elevenségre, az *-ól/-ö* képzős igenevek mellett. — Keletkezésének módja föltehetőleg ismét a raghalmozás; összetevői az *-l* ablativusrag és az *-n* locativusrag.

J) Sok tekintetben az előbbivel rokon viselkedést mutat a *-lag/-leg*: JókK. 105: „Es *vege/fleg* [*finaliter*] keryetek ew tewlewkw az elfew kerelt”; 107: „es hagyta magat *kewzew/fleg* [*interdum*] ewtewlewkw vezertettetny”; ÉrdyK. 671: „es első borothrowakkal meg fizetee kyk eegy mas ellen *valto/flak* forognanak”; stb. — Rendkívül ritkán jelentkezik, erősen határozószószerű alakulatokban. Első eleme az *-l* ablativusrag; a második a határozószókból jól ismert nyomatékosító *-g*.

K) Végül adatolható korszakunkban egy *-né* (*~ -nyé*) alakú toldalék, melynek rag volta erősen kérdéses. A Huszita Biblia néhány adatában tűnik fel, mindig mértéknevekhez kapcsolódva: BécsiK. 11: „huz *lab nomdékne* taztatikuala”; MünchK. 81va: „z o el tauozec qtolloc eg *kq hageitafne*”; stb. A fönti archaikus alakulatok mellett azonban már megjelenik (mégpedig a fönti forrásokban is) ugyanennek az elemnek a mértéknévképzői funkciója: BécsiK. 11: „9 toznit kédég vèté zaz *kqngklètnè* magallagba” stb. Az eredeti szerepkör elhalványulását még ennél is egyértelműbben mutatja az a tény, hogy forrásaink többségében a mértékhatározó szerepét e toldalék önmagában nem, csak a *-ra/-re* raggal bővülve tudja betölteni: CornK. 108r: „Es el mene ew tevwewkw egy kev *hagyhtafnera*”; SzékK. 1: „Az tornoknak ... köfalyt, hwz *lab nyomnéra* zelelyteté”; stb. Mindez arra vall, hogy eleven ragként korszakunkban már nem tartható számon. — Eredetét tekintve minden bizonnyal azonos a *-nott*, *-nól*, *-ni* ragsalád harmadik elemével. (Ennek bemutatását l. I, 294—5.)

Alaki kérdések

Morfofonológiai kérdések

Rövidülés

Az egy szótagúvá válás. — Az a rövidülési folyamat, melynek már a korai ómagyarban is kész eredményeit láttuk, s amelynek kezdetei jóval korábbra (minden bizonnyal az ősmagyar korra) nyúlnak vissza, korszakunkban tovább tart. Hatósugarába olyan ragok tartoznak, melyek keletkezéstörténeti szempontból névutói eredetűek, fölépítésüket tekintve pedig eredetileg két szótagúak. A rövidülési folyamat üteme azonban ragonként más és más. Már az előző korszakban rövid a *-ben*, a *-nek*, a *-túl*, a *-hoz*; a kései ómagyar kor adataiban válik általánossá két újabb ragunk rövid alakja: a *-ba/-be* és a *-ból/-ből*.

A) A kettő közül kétségtelenül a *-ba/-be* rövidülése a korábbi. Már korszakunk elejétől egészen általános az egy szótagú alak: 1395 k.: „*hamuba* silth pagacha”; *s^ubcjmericium* (Gl.); 1405 k.: *hugbaneze* : *astronom^{us}* (Gl.); JókK. 42: „a *cellaba* mentuolna”; 1552: „En az En Jozagomat ... wettem zalagon zekel gergelnek, három *forjntba*” (RMNy. 2/2: 359); SzabV.: „Nekyk kezennykyk *vyzbe* halanak”; stb. A kép olyan egységes, hogy a fejlődés korábbi láncszemeit az egész korszakból csak egy-egy elszigetelt példa jelzi: MargL. 140:

„kýnek az ev anyja *keetsegbel* esueen az ev meg gyógyvlasarol · monda”. (Az utóbbi alak megőrzésében a *be-* igekötő viszonylag gyakoribb *bel-* változata is szerepet játszhatott.) A rövidülés menete a következő lehetett: *-belé* > *-belē* > *-bel* > *-bé* > *-bē* > *-ba/-be*; esetleg közvetlenül *-belé* > *-bé* is, az *l* kiesésével; az sem zárható ki, hogy az illeszkedés már a korábbi fokozatok valamelyikében megjelent. A fejlődés közbülső elemeinek meglétét későbbi korok nyelvjárási tényei nagymértékben valószínűsítik: *-belé*, *-belē*, *-ba/-bel*, *-bé* változatokat (a modvai csángók és a palócság köréből) XIX—XX. századi nyelvjárási közlések is számon tartanak. Arra nézve, hogy korszakunkban a *-ba/-be* magánhangzója már rövid volt-e, igen kevés támpontunk van. A fönti nyelvjárási alakokból kiindulva legalábbis részlegesen föl kell tenni a hosszú változat meglétét. A helyesírás a fönti kérdés eldöntéséhez nem ad biztos fogódzót: legtöbb emléküink jellemzője éppen az, hogy a magánhangzók hosszúságát nem jelöli.

Mindent összevetve: a *-ba/-be* rag viselkedése korszakunkban aligha lehetett teljesen egységes, annyi azonban valószínűnek látszik, hogy egy szótagúvá válásának döntő szakasza legtöbb nyelvjárásunkban a korai és a kései ómagyar kor közé esett.

B) Tovább elhúzódik, nagyobb ingadozást mutat a *-belēül* > *-balól/-belől* > *-ból/-ból* változás. Törzsanyagunk e tekintetben is a fejlődés rendkívül előrehaladott fokát mutatja: csak a JóK.-ben találkozunk hosszú alakokkal: 38: *tarfımbalol*, 44: *langbalol* (de 43: *langbol*), 43, 45: *menbelewl* stb. Többi 22 kódexrészletünk mintegy 200 adata kivétel nélkül rövid: MünchK. 86rb: *templombol*, 87rb: *foldbol*; SzékK. 3: *hazabol*, 1: *kóvekból*; stb. A levelek és kisebb emlékek tanúsága is hasonló: 1507: *Barmombol* (NyIrK. 6: 187); 1516: *hallomasbol*, *Bezedbewl* (MNY. 52: 368); 1518—1523: *yozagabol*, *mýndenekbewl* (Nyr. 36: 168); stb.

Mindezek az adatok a rövid változat uralomra jutását meggyőzően igazolják, nem érzékeltetik azonban a kivételeket, melyek néhol elég magas számban jelentkeznek. A kódexirodalom részletes vizsgálata alapján a következő kép tárul elénk. A JóK.-ben 69 hosszú alak mellett 11 rövid jelenik meg: a főváriáns tehát még a hosszú. Minden más kódexben a rövid alak van túlsúlyban; 25 kódexben kizárólag ezzel találkozunk. A kivételek legnagyobb számban a GuaryK.-ben és a NádK.-ben jelentkeznek: a rövid : hosszú arány itt 86 : 19, illetőleg 128 : 15. Kisebb mértékben, de még jelen van a hosszú változat a DöbrK., a NagyszK., a DebrK., a KeszthK. és a KulcsK. anyagában; mindössze egy-két adatra szorul vissza a WinklK., FestK., PeerK., CzehK., VirgK., GömK., HorvK. ragelőfordulásaiban. — Előfordul a glosszákból is: 1470: *erchbelelletetek* : *aere fusi sunt* (Gl. önt a.).

A legfeltűnőbb jelenség azonban az, hogy a fentieknél sok évtizeddel korábbi Huszita Biblia a maga egészében csak a rövid alakot használja. (Egyetlen kivétel van a MünchK.-ben; bizonyára a másoló nyelvjárását jellemzi.) Ez arra vall, hogy a XV. sz. elejére a *-balól/-belől* rövidülése egyes nyelvjárásokban már kétségtelenül befejeződött. Másrészt a nyelvi tudatosságnak azok a jegyei, melyek a kódexcsoportunkat általában jellemzik, szintén szerepet játszhattak e feltűnő egység létrehozásában.

A rövidülési tendencia okairól itt még nem szükséges szólnunk: ugyanazok az erők alakították így ragjainkat, melyek már a korai ómagyarban hatottak. Új tényezőként azonban számolni kell a már korábban megrövidült ragok analogikus hatásával, hiszen a kódexek korában az egy szótagúság már közös jellemzője szinte minden névszóragunknak. A *-ból/-ból* kialakulásának az etimo-

lógiailag rokon *-ban/-ben* és a funkcionálisan rokon *-ról/-ről, -tól/-től* egyaránt kedvezhetett. (Ez utóbbiak jóval korábbi rövidülését hangtani tényező: a γ eltűnése magyarázza.) Ilyen körülmények között az igazi kérdés ez: mi késleltette a rövidülést? A legátfogóbb okot valószínűleg a viszonylag ritka ragelőfordulásban kell látnunk. Törzssanyagunk tanúsága szerint a három belviszonyrag gyakorisága erősen eltér egymástól: a *-ban/-ben* például mintegy két és félszer olyan gyakran jelentkezik a szövegekben, mint a *-ból/-ből*, márpedig a ritka használat a zsugorodásnak, kopásnak eleve kevésbé kedvez. A fékező tényezők között a *belőlem, belőled* névmási sor analogikus hatását is számon kell tartanunk. Azt, hogy ez milyen határozottan jelentkezik, legjobban a *-balól* és a *-belől* eltérő rövidülési ritmusa mutatja. A *-balól* valamennyi kódexben hamarabb rövidült. A két változat aránya néhány forrásban: GuaryK.: 3 *-balól* : 16 *-belől*; NádK.: 1 *-balól* : 14 *-belől*; DebrK. 5. kéz: csak 9 *-belől*. (Azt, hogy ez az aránytalanság nem véletlenszerű, a *-ból* és a *-ből* aránya igazolja ugyanott: 49 : 56; 84 : 44; 18 : 15.) A változás így minden bizonnyal a „védtelen” — a névmástól kevésbé befolyásolt — veláris alakban indult meg. Végül előmozdíthatta a hosszabb alakok fennmaradását a kódexirodalom másolat jellege is: az egyszer leírt szó — különösen, ha a vallási élet fogalomköréhez kapcsolódott — sokszor azonos módon ismétlődött egy-egy szövegben: legjellemzőbb példája ennek a *mennybelől*, mely egyes emlékeinkben szinte egymaga képviseli az összes hosszú ragváltozatot. Ilyen lexikális kötöttségek azonban az élő nyelvben aligha hatottak; mindez a rövidülés korát is adatainknál előbbre teheti.

Az archaikus *-balól/-belől* alakulat határesetet jelent a névutók és a ragok között. Hosszúsága az előbbiekkal rokonítja, van azonban egy olyan tulajdonsága, mely csak a toldalékok körében lelhető fel: az illeszkedés. (Ennek kialakulásában bizonyára szerepet játszott a kódexekben gyakori *-bali/-beli* képző analógiás hatása is.) Mivel az illeszkedés már a korszak elején általánosnak látszik, a *-balól/-belől* nyelvelem — hosszúsága ellenére — inkább a ragok, mint a névutók rendszerébe tartozik.

A ragvégi mássalhangzó eltűnése. — A rövidülésnek ezzel a típusával korszakunkban találkozunk először. Leggyakoribb az *-l* végű határozóragokban: JóK. 151: *merewlestew*, 162: *ragufyabalo*; 15(2)9: *kjraltw*, *germekewe* (MNy. 37: 277); KazK. 76: *morfalekyaua*, 79: *eröue*; stb. Kivételesen más ragok végső mássalhangzója is elmaradhat: JóK. 69: *ayoytatoffager* (uo. *ayoytatoffagert* is).

Kódexeink közül legfeltűnőbb a jelenség a KulcsK.-ben: ott szinte minden *-l* végű határozórag többszörösen előfordul (mondatfonetikai helyzettől függetlenül) ilyen formában: KulcsK. 333: *Melseegbew* (~ KeszthK. 364: *Melseegbewl*), KulcsK. 295: *el yzamaftw* (~ KeszthK. 319: *el yzamaftwl*), KulcsK. 291: *feyedelmewe* (~ KeszthK. 313: *feyedelmynwel*). Mivel a KeszthK. és a KulcsK. közös eredeti alapjún készült, s ez utóbbi jellemzőit általában a KulcsK. őrizi hívebben, a fenti rövidült alakokat viszonylag régi keletűeknek tarthatjuk.

Ugyancsak korainak látszik a *-ban/-ben* ragnak *-ba/-be* alakúvá való rövidülése. Legtöbb kódexünk ismeri: JóK. 73: „nem lehettuala tarly kewzt ýly ayojtatol ydnepe”; FestK. 169: „menth az thyzthafaagos naadba zokoth eedes naadmeez theremny”; stb. Levelekben, hivatalos iratokban ugyancsak gyakori: 1507: „Jtem Ezt [az] teftame[n]tomot en Eletembe egeffegembe Jrtam” (NyIrK. 6: 187); 1529: „kýwanom . . . the kegýelmedeth . . . nagh ýo egesseg-

be lenny” (MNY. 37: 276). A *-ba/-be* alak olyan elterjedt, hogy a *-ban/-ben* rag összes adatának egyharmadában jelentkezik. Világos, hogy a jelenség lényegét elsősorban a *-ban/-ben* rag alakí fejlődése magyarázza; az is kétségtelen azonban, hogy — a két rag alakí egybeesése révén — e változásnak olyan következményei lesznek, melyek mindkét rag használatára kihatnak. Ezért a kérdés részletes tárgyalását l. a funkcionális részben.

A ragvégi mássalhangzó eltűnéséhez képest ellentétes irányú folyamatra: a mássalhangzó geminálódására is van már példa: GuaryK. 24: „az *oldalannis* kifacadna”; NádK. 51: „az ő ket *labannes*”, „hogé ne kőndőrlne ő mehenec zűlőttenne”; ÉrsK. 447: „De mind ez nagy *wrafagbannes* el uala zomorwflagban”; stb. Adataink jól mutatják a változás mondatfonetikai kötöttségét: magánhangzós szókezdett előtt, tehát voltaképpen intervokalikuss helyzetben indult meg.

Kötött magánhangzó-váltakozások: az illeszkedés

A kódexek korában teljesezik ki névszórágózáunknak az a jellegzetessége, hogy a ragok illeszkedés szempontjából három eltérő típust mutatnak: 1. Egyalakú (nem illeszkedő) ragok: *-ért*, *-ig* stb. 2. Kétalakú ragok, palatális — veláris illeszkedéssel: *-ban/-ben*, *-tól/-től*, *-nak/-nek* stb. 3. Háromalakú ragok, palatális — veláris és (palatális hangrend esetén) labiális — illabiális illeszkedéssel: *-hoz/-höz/-höz*, *-szor/-szőr/-ször* stb.

Magának az illeszkedésnek a folyamata természetesen sokkal korábbi korszakokban indult meg. Nem is a névszórágózás egyedi jellegzetessége: a magyar toldalékok minden típusában föllelhető, s azok együttesében elemzendő. (Kezdeteire nézve l. I, 289 — 93.)

A palatális — veláris illeszkedés. — Kezdetei az előző korszakig nyúlnak vissza: már a korai ómagyarban is kitapintható a *-nak/-nek*, a *-ban/-ben* és a *-ra/-re* többé-kevésbé előrehaladott illeszkedése. Másrészt bizonyos ragok — így a *-ból/-ből* — esetében az illeszkedés megelőzte a rövidülést, s ha a kódexirodalomban már a rövid alakok is túlsúlyra jutottak, akkor az illeszkedés jóval korábbi kellett, hogy legyen. Sok jel vall tehát arra külön-külön, hogy a változás kora legtöbb nyelvjárásunkban a korai ómagyar kor végére: legnagyobb valószínűséggel a XIII — XIV. századra tehető.

Ezt tükrözi mindennél világosabban a törzsanyag nyelvi állapota is. Az önálló szóból keletkezett ragok (*-ban/-ben*, *-ba/-be*, *-ból/-ből*, *-ra/-re*, *-ról/-ről*, *-nál/-nél*, *-tól/-től*, *-nak/-nek*, *-val/-vel*, *-hoz/-höz/-höz*, *-szor/-szőr/-ször*) szinte mindegyike 100%-os illeszkedést mutat. Nem illeszkedő alakok korszakunkban csak ritka kivételként fordulnak elő: AporK. 197: *zesponsozvmwyel*; MargL. 10: *napterel*; ApMél. 49: *orzagabenes*; ThewrK. 178: *halaltúl*; stb.; ezek egy része azonban lehet íráshiba is. Még inkább íráshiba vagy helyesírási bizonytalanság áll az alábbi adatok háttérében: AporK. 118: *tengeztol*; KulcsK. 34: *menyhol*; 1532: *befedbol* (LtK. 1: 137); stb., hiszen e ragok etimológiailag igazolható előzménye éppen a másik ragváltozatban őrződött meg. — Egyetlen rag mutat még a palatális — veláris illeszkedés tekintetében is komoly ingadozást: az egyalakú *-szēr/-ből* fejlődő *-szor/-szőr/-ször*. A BécsiK.-ben a *-szēr* még kivétel nélküli: 3: *élper*, 53: *mafodzer*, 212: *Harmadzer*, 149: *Zazzer* stb. Ugyanebbe a típusba illik bele a SzabV. *sokzer* adata is. Kódexeinkben igen gyakoriak a nem

illeszkedő formák: PéldK. 73: *Mafodzer, harmad|zer*; SzékK. 1. kéz: 172—3: *mafodzer, harmad|zer, nejedzer, ötödzer, hatodzer* stb., de uo.: *elődzer*. A SzékK. 2. keze már az egy- és a kétalakúság közötti átmenetet mutatja: 289: *elődzer*, 290: *mafodzer, harmadzor*, 291: *negedzör, ötödzer*, 292: *hatodzor*. (A *-szēr* és a *-ször* itt egymás szabad változatai; nem a fő függvényeként jelennek meg.) Van példa a viszonylag következetes palatális — veláris illeszkedésre is: JókK. 6: *elwzer*, 67: *Mafodczor*, 45: *harmaczor*, 41: *tewbzer*, 45: *szokzor*, sőt — kivételesen — a háromalakúságra is (l. alább). A különböző fokozatok egymás mellett élése, s az emlékeinket e tekintetben jellemző kialakulatlanság, forrongás a rag fiatal voltával függ össze. A *-kor* raggá válása még későbbi; az illeszkedésben nem is vesz részt.

A kivételek közé tartozik egy különös jelenség: a kétalakú *-ul/-ül* ragnak korszakunkban fölbukkanó *-él* változata: JókK. 61: „zent fferencz ... Ewtett gyakortab *tarfel* [*pro socio*] vele vízyuála”. Különösen gyakori az egyalakú *-él* az *arc* alapszó mellett: DöbrK. 10: „*arcel* pögdöltefec”; MargL. 25: „*archel verny*”; NagyszK. 17: „*arcel* hagapalaac es pögdöfeek”; stb. E jelenség eredete tisztázatlan: e formák vagy másodlagosan, elhasonulással jöttek létre, vagy — kevésbé valószínűen — *-é* lativusragot őrizhetnek. Az utóbbi esetben az *-él* magánhangzója kétségtelenül hosszú; ha viszont az *-ul/-ül* a kiindulópont, akkor valamennyi változat hangértéke körül nagyobb a bizonytalanság, mert az *-ul/-ül* > *-ül/-űl* változás korát nem ismerjük. — Mindenesetre az *-él* forma szűk körben élt, s ha használata néhány egyedi szóra korlátozódott, akkor ezek valószínűleg határozószóknak tekinthetők.

Törzsanyagunk — mint láttuk — a palatális — veláris illeszkedésnek szinte teljes érvényesülését mutatja. Kérdés, mennyiben tükrözi ez az egység az akkori nyelvi valóságot. Fő vonásaiban bizonyára igen; nem adhat azonban számot két jelenségről. Egyrészt arról a nyelvjárási megoszlásról, melyet későbbi korok határozottan igazolnak. Nemcsak XVI. sz.-i emlékeinkben találkozunk ugyanis — szórványosan — szinte minden ragunk nem illeszkedő változatával: e jelenség — megőrzött régiségként — néhány ragunk esetében a XX. század közepéig fennmaradt. Még a Nyatl. anyagában is jelentkeznek az egyalakú *-hoz*, *-nál* és *-szēr* alakváltozatai; együttesen főleg az ország nyugati-déli nyugati peremén; a *-szēr* keleten is. Különösen jellegzetes egységet képvisel a göcseji nyelvjárás, ahol a fenti ragok mellett egészen a múlt századig a *-be* és a *-ra* is egyalakú volt. Ez arra figyelmeztet, hogy nem illeszkedő ragokkal — mint nyelvjárási jelenséggel — az ómagyar kortól kezdve minden korszakban számolni kell.

Másrészt nem adhat számot a fönti egységes kép az egyes ragok illeszkedésének egyedi kronológiai kérdéseiről sem. Legvalószínűbbnek az látszik, hogy az illeszkedés — mely néhány rag esetében talán már az ősmagyarban elkezdődött — nyelvjárásaink többségében a korai és a kései ómagyar kor között zajló, de ragonként sok eltérést mutató, s egészében hosszán elnyúló folyamat volt.

Az önálló szóból származó ragok esetében az illeszkedés sok szállal kapcsolódik egy korábban már látott folyamathoz: a rövidüléshez. A korai ómagyarban a ragok többsége már egy szótagú; illeszkedésük viszont csak a kódexek korára válik általánossá adatainkban. Úgy látszik tehát, a két mozzanat egymást követi, sőt a kettő között ok-okozati összefüggés is van. A *-balól/-belől* fordított viselkedése azonban arra figyelmeztet, hogy e két jelenség összefüggése szövevényesebb: a rövidülés és az illeszkedés — az önállóság elvesztésének közös folyamatában — együttesen, egymást át- meg átszöve hatott.

A labiális–illabiális illeszkedés. — Az illeszkedésnek e második típusa korszakunkban még igen nagyfokú ingadozást mutat: ragonként is, nyelvjárásonként is szembeszökőek a különbségek.

A háromalakúság legvilágosabb jeleit az a rag mutatja, melyben tövégi magánhangzó az előzmény: a superessivusi *-n*, *-on/-ən/-ön*. Emlékeink többségében az *-ən* és az *-ön* változat megjelenése már határozottan a tőtől függ, noha e kötöttség szinte sehol nem érvényesül kivétel nélkül: DöbrK. 376: *zombaton*, 366: *kőveken*, 359: *földön*; CzechK. 36: *oldaladon*, 11: *helen*, 14: *býnossokyn*; de: 47: *kezedgn* is; SzékK. 11: *orzágon*, 20: *tengeren*, 5: *földön*; stb. Bizonyos kódexekre — tőtől függetlenül — a labiális vagy az illabiális változat a jellemző: KazK. 74: *helön*, 75: *kezön*, 80: *testön*; ilyenkor a rag voltaképpen kétalakú.

Az *-on/-ən/-ön* rag tökéletes háromalakú illeszkedését mutatja viszont korszakunkban a BécsiK.: 229: *oltaron*, 192: *innèpen*, 217: *èzüstön* stb. A kódex teljes anyagában egyetlen kivétel sincs. Ez az alaki egység egyszersmind funkcionális szempontból is igen fontos, hiszen az *-n*, *-on/-ən/-ön* helyhatározórag és az *-n*, *-an/-en* módhatározórag elkülönülésében is szerepet játszik. E folyamat már az ősmagyar kor végén megindulhatott; a korai ómagyarban már adatlható is. (Részletes tárgyalását l. I, 296–7; vö. továbbá 377–8.)

A *-hoz/-höz/-hőz* háromalakú illeszkedése jóval kevesebb emlékre jellemző. Ezek közé tartozik a JókK.: 131: *tarfához*, 87: *zegenhez*, 15: *hewshewz*; továbbá a BécsiK.: 36: *vzamhoz*, 42: *ānephez*, 29: *īstēnōkhoz* stb. Ez utóbbi forrásban a háromalakúság ismét 100%-os. Legtöbb kódexünk ismeri ugyan mind a *-höz*, mind a *-hőz* változatot, de vagy az utóbbi van bennük túlsúlyban: GuaryK. 21: *ebhōz*, 15: *beftekhōz*; KazK. 78: *leuelhőz*, 79: *kölkeihőz*, *tefthőz*, vagy szabadon váltakozik a kettő: BirkK. 3b: „*loroknak . . . tetelehez es maga vifelejehez*”; NagyszK. 1: *īstēnhőz*, 7: *zerelmhez*; éppen ez a szabad váltakozás mutatja azonban, hogy háromalakúságról általánosabb érvénnyel még nem beszélhetünk, mert a többseji magánhangzótól való függés szabálya — az emlékek többségében — még nem hat.

A *-szor/-szőr/-ször* még tarkább képet mutat. Egyrészt még gyakori a nem illeszkedő *-szőr*, másrészt megjelenik a palatális–veláris illeszkedés (e kérdésről l. 370–1); s végül találkozhatunk olyan emlékekkel is, mely a korszak nyelvi átlagát messze megelőzve tökéletesen mutatja a háromalakú illeszkedést: VirgK. 1: *Elhwzewr*, *Mafodzor*, *Harmadzor*, *Negyedzer*, *Ewtwdzewr*, *Hatodzor*, *Hetedzer*, *Nyolzadzor*, *kylenzeczer*. A kódex teljes anyagának közel 50 adata között egyetlen kivétel van: 8: *Ewdzer*. Ez az egység korszakunkban még csak egyes nyelvjáráсок kivételes jellegzetessége lehetett.

Szabad magánhangzó-váltakozások

Az e csoportba tartozó jelenségeket egy fontos negatívum kapcsolja össze: a rag magánhangzójának váltakozását nem a tő irányítja. A sokféle, gyakran szeszélyes ingadozás mögött részben hangtörténeti (ezen belül gyakran hangrendszerbeli) okok állnak, részben morfológiai természetűek: közülük legfontosabb a hasonló funkciójú ragok egymásra hatása. Mindezek eredményeképpen egyes ragjainknak igen sokféle változata jött létre, s ezek koronként is, nyelvjárásonként is tarkán keveredtek. A ragváltozatok bősége más szempontból is fontos tényező volt: alapul szolgálhatott kötött váltakozások kifejlődéséhez. — A *-hoz/-höz/-hőz* rag jól mutatja azt az átmenetet, amikor — éppen korszakunkban — szabad változatok kötött változatokká alakultak át.

Középső és felső nyelvválású magánhangzók váltakozása: *-ból/-böl ~ -bül/-bül, -ról/-ról ~ -rül/-rül, -tól/-tól ~ -tül/-tül; -ol/-öl ~ -ul/-ül*. — Honnan? kérdésre felelő helyhatározóragjaink egymásra hatása állandóan ható, hosszú folyamat. A korai ómagyar korban a főnti ragok előzménye alakilag még távol áll egymástól (*-belől*, de *-tül*); az akkori szövegek alapján a kései ómagyar korra *-ból/-böl, -ról/-ról, -tül/-tül* hármasságot lehet előre vetíteni. Ez egyes emlékekben valóban jelentkezik is, a kép azonban korántsem egységes. A törzsanyag tanúsága szerint a *-ból/-böl* kódexrészleteinkben kivételtelen; a *-rül/-rül*-re egy-két (bizonytalan olvasatú) példa van, a *-tól/-tól* azonban gyakrabban fordul elő, mint a korai ómagyarból ismert *-tül/-tül*. E tény az előző korszakhoz képest olyan jelentős újdonság, hogy önmagában is erős nyelvjárási megoszlást sejtet.

Részletesebb vizsgálattal valóban több eltérő típust lehet megragadni:

A) Mindhárom rag magánhangzója egységesen középső nyelvválású: *-ból/-böl, -ról/-ról, -tól/-tól*. E típus legkorábbi tiszta képviselője a Huszita Biblia. A BécsiK. teljes anyagában mindhárom rag kivétel nélkül a főnti formában jelenik meg: BécsiK. 199: *halalbol*, 232: *ereiebol* | 116: *barsonrol*, 103: *kézédrol* | 147: *orožlanoktol*, 145: *embertol*. Hasonló a helyzet a MünchK.-ben és az AporK.-ben is. Több más kódex vagy kódexkéz mutatja még következetesen a *-ból/-böl, -ról/-ról, -tól/-tól* sort: FestK. 373: *poklokbol*, 196: *bynbeul* | 377: *banatymrol*, 177: *betegsegereul* | 94: *yjfwagomthool*, 107: *Napkeletihewl*; SzékK. (1. kéz) 136: *okokbol*, 118: *lelkemből* | 82: *hatalmarol*, 7: *hejékről* | 135: *gonoztol*, 81: *yftentol*. Ugyanez jellemző a BirkK.-re, a NagyszK.-re s a TelK. 2. és 3. kezére is. A XVI. századi levelek, hivatalos iratok körében egy-egy emlék (rövidsége miatt) a teljes ragsort nemigen tartalmazza, mégis találunk példát olyan elemekre, melyek a főnti típust körvonalazhatják: 1516: „*herthelensfegbeul* | *haragbol* | *er Bozwufugbol*”; *ferenczthewl* (MNY. 52: 369). Nem egy esetben csak részletes helyesírástörténeti és hangtörténeti vizsgálat dönthetné el, hogy a kérdéses emlék ide tartozik-e. A JókK. például (mely ugyan a kéttagú *-balól/-belől* túlsúlya miatt külön altípust képvisel) lényegében középső nyelvválású magánhangzót tartalmazó változatokat mutat: JókK. 44: *langbalol*, 43: *menbeleul*, 13: *paranczolatbol*, 17: *erdevbewl* | 35: *zamrol*, 59: *neuerewl* | 58: *vylagtol*, 5: *gentlelektewl*, s a *-ról/-ról* és *-tól/-tól* fenti írásmódja benne szinte kivételtelen. Ennek ellenére bizonytalanságot kelt az a tény, hogy a JókK. helyesírási rendszerében az *ü, ű* hangnak nincs biztos jele, s így az *ew* hangértéke eleve nem lehet tökéletesen egyértelmű. Hasonló okokból eldönthetetlen a SzabV. adatainak pontos hangértéke is: *Sabachbol*, *few haytasrol*, *helrul*, *wyzejektul* stb.: e sorban az *w* hangértéke *ö* és *ű* egyaránt lehet.

Mindez azonban nem változtat azon a tényen, hogy e főtípus erőteljes, korai és széles körben élő változat lehetett. Mindenekelőtt a megjelenés koraisága meglepő: a XV. századból ránk maradt 7 kódex közül 6 idetartozik. (Ezek: a JókK., a Huszita Biblia három kódexe, a BirkK. és a FestK.) Másrészt az emlékek nyelvjárási megoszlása is igen nagy változatosságot mutat: a FestK. nyugati, a SzékK. 1. keze (Nyújtódi András munkája) keleti, s azon belül székel, a BirkK. északi, s a Huszita Biblia talán déli nyelvjárást képvisel.

Mindezek alapján e típus nem köthető egy-egy szűkebb területhez: számos nyelvjárásban meglevő, s a Huszita Biblia esetében bizonyára tudatos következetességgel használt változat volt. A főnti tények a korai ómagyar korra nézve is fontos tanulsággal járnak: noha akkor a *-tól/-tól* ragnak csak felső nyelvválású magánhangzós változata adatolható, minden bizonnyal voltak

olyan nyelvjárások is, melyekben e rag fejlődését a **-tēul* > **-tōul* > **-tōl* sor jellemezte. A diftongusfejlődésnek ezt az útját természetesen tovább erősítette a *-bōl/-bōl* és a *-rōl/-rōl* analógiás hatása is.

B) A második főtípus jellemzője a *-bōl/-bōl*, *-rōl/-rōl*, de *-tūl/-tūl* realizáció: CzechK. 57: *wýlagbol*, 77: *nehesseegebol* | 69: *halalodrol*, 2: *keserwsegodrol* | 75: *fogsagtul*, *ýtelettul*; TelK. 128: *korsagbol*, *zerzesbōl* | *azzoni allatrol*, *keprōl* | 110: *buzgofagtul*, 137: *elenfegtōl*; stb. A következő kódexek nyelvallapotára jellemző ez: GuaryK., CzechK., TelK. 1. keze, a SzékK. 2., 6. keze, ÉrsK. Ez érvényesül az ÉrdyK.-ben is, de a *-tūl/-tūl* itt már váltakozik a *-tōl/-tōl*-lel.

A *-bōl/-bōl* és a *-rōl/-rōl* analogikus hatása különböző kódexeinkben a kiegyenlítődes különböző fokozatait, sőt a legkülönbözőbb kevert változatokat hozta létre. Nem ritka az a megoldás, hogy a *-bōl/-bōl* és a *-rōl/-rōl* kizárólagos, harmadik ragunk azonban a veláris alakban mindig *-tūl*, a palatálisban vegyesen *-tūl* és *-tōl* alakban jelentkezik. Ez jellemző a KazK.-re és — a *-tōl* még nagyobb gyakoriságával — a TihK.-re. Több emlékünkn tanúsítja, hogy a palatális alakban megjelenő *ō* szoros összefüggésben áll a *tōlem*, *tōled*, *tōle* névmási sor hasonló elemével. Különböző természetű analógiás hatások közös eredője tehát, hogy e második főtípus közeledést mutat az előzőhöz, az egységesen középső nyelvallású magánhangzót mutatóhoz. Természetesen a belső nyelvi okokon kívül számolni kell egyrészt a nyelvjárások egymásra hatásával, másrészt azzal, hogy a különböző keverék típusok létrehozásában a másolóknak is szerepük volt. E második nagy csoporton belül (melynek közös jellemzője a *-tūl/-tūl* forma) ismét találunk különleges altípusokat: ilyen a KeszthK.-ben és a KulcsK.-ben a palatális ragváltozat illabiális realizációja (*-bōl/-bēl*, *-rōl/-rēl*, de *-tūl/-tūl*), mellyel a későbbiekben külön kell foglalkozni.

Az egész főtípus nyelvjárási megoszlását nehéz pontosan jellemezni; néhány kódex (GuaryK., CzechK.) alapján a nyugati nyelvjárások egy-egy részlegére gondolhatunk. Ez összhangban van azzal a ténnyel, hogy e típus előzményét képviselik Árpád-kori szövegméleink is, melyek föltehetőleg szintén nyugati nyelvjárásokhoz köthetők.

C) A felső nyelvallású magánhangzó irányába mutató kiegyenlítődesnek e korban még csak kezdeteit látjuk.

Mindhárom ragra kiterjedő, következetes megoldást e típuson belül sehol nem találunk. A *-būl/-būl* rag még egészen kivételes: 1518—1523: *ýgassagombul* (Nyr. 36: 168); KazK. 93: *palotabul*. A *-rūl/-rūl* változat valamivel gyakoribb. Használatának különleges vonása, hogy a kódexekre inkább a *-rōl/-rōl*, a levelekre, hivatalos iratokra, kisebb emlékekre a *-rūl/-rūl* is jellemző. A 23 kódexrészletből álló törzssanyagban az utóbbi változat csak elvétve bukkan fel: CornK. 53r: *coporforul*. Részletesebb vizsgálattal egy-két kódexben a *-rōl/-rōl* és a *-rūl/-rūl* keveredésének jóval előrehaladottabb foka állapítható meg: ilyen a HorvK. és a LobkK. 2. keze. — Annál több, s korai példát kínálnak a kisebb emlékek: 1488: *Janofrul* (MNY. 16: 79); 1493: *forintrul* (Nyeml. 156); 1504: *ezekrul* (Száz. 1872: 478); 1518—1523: *ýedrwamrul* (Nyr. 36: 168); 1526: *adoossagomrul* (MNY. 37: 204); stb.

Egy-két iratban már a *-bōl/-bōl*, de *-rūl/-rūl*, *-tūl/-tūl* sor körvonalai is fölfedezhetők: 1507, 1508: *ruhabol*, *penzebowl* | *ruhajarul*, *egebekrul* | *tartasatul* (SzóEmb. 487); vö. 1572: *akaratyabol*, *vilagbol* | *fiwrul*, *nemzetsegerul* | *atýatul*, *Lazlotul* (MNY. 69: 229). A főnti emlékek kolozsvári, illetve ungvári eredetűek; föltehető, hogy a nyelvtérület keleti-északkeleti részén voltak olyan nyelvjárási egységek, melyekben e típus érvényesült. Ezt határozottan megerősíti a

SzalkGl. tanúsága is, mely biztosan északkeleti eredetű: 1490: *varosabol, tengherből* | *magassagarul* (Gl.) | *sylphatul* (Gl. fa a.); 1490: *embertől* (NyK. 25: 453). A jelzett — műfajhoz kötött — kettősség több szempontból is figyelemre méltó: egyrészt arra utal, hogy az élő nyelvben a *-rül/-rül* alak terjedésével e korban már komolyan kell számolni; másrészt arra is rávilágít, hogy a kódexek nyelvén lehettek már olyan — végső soron normatív — tendenciák, melyek bizonyos meglevő ragváltozatokat háttérbe szorítottak.

Negyedik ragunk, az *-ol/-öl ~ -ul/-ül* ritkábban fordul elő, a két változat arányát ezért nehéz megítélni. A JókK. és a BécsiK. teljes anyagában kivétel nélkül minden adat középső nyelvallású magánhangzót mutat: JókK. 157: *Balgatagol*, 74: *betegewl*; BécsiK. 202: *gorogol*, *Deiakol*. A SzékK. 1. kezére viszont az *-ul/-ül* forma a jellemző: 7: *vrul*, 13: *nyéréseégl*. Más kódexekben (TelK., KazK.) is ez látszik gyakoribbnak. Természetesen egy forráson belül is van példa ingadozásra: PéldK. 68: *bolondul ~ 79: veyendewewl*. A rag magánhangzóját későbbi korok helyesírási rendszerei hosszúnak jelölik; lehetséges, hogy az *l* okozta nyúlás már korszakunkra lezajlott.

Labiális és illabiális magánhangzók váltakozása: *-belől ~ -belél, -ból ~ -bél, -röl ~ -rél, -től ~ -tél*. — E jelenségek lényegét tekintve tér el a labiális–illabiális illeszkedéstől: az tőtől függő váltakozást jelent, mindig egy részrendszeren belül (BécsiK. 104: *hadhoz*, 187: *isténhez*, 159: *foldhoz*); emez tőtől függetlenül megjelenő váltakozást, melyek során a rag magánhangzójának labiális vagy illabiális jellegét az adott részrendszer jellemzőjeként tarthatjuk számon: MünchK. 87vb: *vizből ~ KeszthK. 308: aar vyzbeel*; NádK. 316: *meheből ~ KeszthK. 39: mehebel*; stb. Fonológiai okokból e váltakozás csak a palatális magánhangzókat érintheti, hatóköre így eleve szűk; másrészt — az emlékekben való előfordulást tekintve — e jelenség korszakunkban ritka: föltehetőleg ekkor már visszaszorulóban van. (Középső nyelvállású rövid magánhangzó esetén a fejlődés általában a háromalakú illeszkedés felé vezet; erre nézve l. 370–2.)

Az illabiális *-belél, -bél, -rél* alakok két, egymással összefüggő emlékben jelennek meg többé-kevésbé rendszerszerűen: a KeszthK.-ben és a KulcsK.-ben. E két kódex szövege legnagyobb mértékben megegyezik; a főnti ragok is szinte minden összevethető adatban azonos viselkedést mutatnak: KeszthK. 36: *kewbel ~ KulcsK. 38: kubel*, KeszthK. 66 ~ KulcsK. 66: *twrbewl*, KeszthK. 1 ~ KulcsK. 1: *zynerel* stb. Az egyes alakok belső nyelvi helyzetére nézve a két kódex teljes anyagából az alábbi következtetések vonhatók le.

A *-ból/-bél* rag palatális változatát négyes ingadozás jellemzi: KeszthK. 142: *menybeel ~ 199: menybeewl ~ 34: menybel ~ 426: menybewl*. A fejlődéstörténetileg korábbi két szótagú ragváltozatok erős lexikai kötöttségek között jelentkeznek: a KeszthK. 12 ilyen adatából 10 a *menny-* tőhöz kapcsolódva tűnik fel. Ez a tény jól mutatja, hogy a vallási élet fogalomkörébe tartozó szavak kódexeink nyelvén nemegyszer grammatikai archaizmusok hordozói is lehetnek. — Az egy szótagú formák az előbbiekhöz képest jóval gyakoribbak: összesen mintegy 70 adatban fordulnak elő. Ezen belül a *-bél* és a *-ból* aránya megközelítőleg 1 : 2. E számok hátterében azonban nem egyenletesen kevert állapot, hanem kódexen belüli éles elkülönülés húzódik meg: mindkét forrásunkban az első 25 szoltár szövege szinte kizárólag a *-bél* alakot használja; innen kezdve viszont uralkodó változatként tűnik fel a *-ból*. — A két kódex föltehetőleg közös eredeti alapján készült. Nyilvánvaló tehát, hogy egyezései-

ket is abból merítették — ez viszont azt is jelenti, hogy a fönti kettősség már abban megvolt. Még tovább menve: már az is olyan kettős eredetű összeállítás lehetett, melynek nagyobbik felében a *-bél* alakot már jórészt kiszorította a *-böl*; volt viszont egy archaikus első fele, mely megőrizte az eredeti illabiális állapotot. Annyi kétségtelennek látszik, hogy a sokszoros másolat mögött igen régi eredeti állhat.

A *-rél* változat ugyancsak mindkét emléket jellemzi, s az első 25 zsoltárban kivételtelen. Innen kezdve erős az ingadozás: KeszthK. 427: *nemzetrel* ~ 426: *nemzetrewl*; KulcsK. 366: *bynenkreel* ~ „my *bynekrewl*”; stb. A labiális változat csak emlékeink utolsó harmadában jut túlsúlyra. — A *-tól/-től* viszont minden tekintetben eltér a másik két ragtól; magánhangzója következetesen felső nyelvvállású és labiális: KeszthK. 19: *nemzettwl* ~ KulcsK. 19: *nemzettwl* stb.

A fentiek alapján a kései ómagyar korban lehettek olyan nyelvjárások, melyekben e raghármás *-böl/-bél*, *-ról/-rél*, *-tül/-tül* formában élt. Az említett két kódexen kívül ez jellemző (ugyancsak ingadozásokkal) a NémetújGl.-ra, a Csáti Demeter énekére s egy dunántúli misszilisre is: 15(2)9: *kaptalanbol*, *kenijergesembel*, *dolgarol*, *kýrel*, *kýraltw*, *kýgelmedtýl* (MNY. 37: 276—7).

A három, rendszertanilag szorosan összefüggő határozórag ezekben az emlékekben mutatja a legfeltűnőbb alaki tarkaságot. Ennek hátterében bizonyára hangrendszerbeli okok húzódnak meg: elsősorban az *ő* féle hangok hiánya egyes ómagyar nyelvjárásokban. Ezzel összhangban áll a KeszthK. és a KulcsK. erősen illabiális nyelvvállapota is. A *-bél*, *-rél* visszaszorulását így föltehetőleg az *ő* hang megjelenése indította meg, annál is inkább, mert a magyar toldalékok rendszerében az *ó/ő* szembenállás fontos szerephez jutott, az *ó/é* viszont talán már a korai ómagyarban is kivételes lehetett. (Erre nézve csak a teljes toldalék-állomány együttes vizsgálata adhat feleletet.)

Egyes *-bél*, *-rél*, *-tél* sorral a kései ómagyar korban csak kivételesen találkozunk: 1456 k.: *bynekbél* (Gl. *üdvözít a.*), *Inseghbél* (Gl.), *iderél* (Gl. *emlékezik a.*), *Istenrel* (Gl. *beszél a.*), *egestel* (Gl.). (Olyan példa, melyben a *tő* labiális palatális magánhangzót tartalmazna, nincs.)

Az egész jelenségkörrel kapcsolatban két megszorítást kell tenni. Az egyik helyesírástörténeti jellegű: nem zárható ki az, hogy egyes (főleg korai) forrásokban az *e* betű mögött *ő* is meghúzódhat, hiszen *e* hang jelölésmódjában az egész ómagyar kor folyamán sok az ingadozás. A másik morfológiai természetű: nem lehetetlen, hogy a labiális—illabiális szabad váltakozás alapján megindult *e* ragok körében is a háromalakú illeszkedés felé vezető (de a későbbiek során megrekedt) fejlődés. Ennek csak csírái ragadhatók meg: egyetlen emlék sem mutat következetes **-böl/-bél/-böl* típusú illeszkedést, de illabiális ragváltozatok kivételképpen fel-feltűnnek olyan emlékekben is, melyekre egyébként nem ez jellemző, s *e* jelenség mindig illabiális töbelseji magánhangzó után következik be: JókK. 7: *kewekrel*, 56: *engedelmessfegerel*, 3: *ýdegenektel*, 21: *emberektel*; FestK. 226: *terembel*, 261: *feldrel*; SzékK. (4. kéz) 329: *zeretekbel*, 330: *ýleyreel*, 325: *kíteel* (uo. *kytewl* is). A szabad és a kötött váltakozás ezért nem mindig választható el élesen egymástól; a fejlődés főiránya azonban a *-böl/-böl*, *-ról/-ról*, *-tól/-től* ragok esetében határozottan a kétalakúság.

Funkcionális háttérű alaki kettősség: az előhangzóval kapcsolatos ingadozások

1. Az ősi *-n* locativusragból sarjadt két toldalék bizonyos fokú elkülönülése már az ősmagyar korban megkezdődött: a későbbi *-n*, *-on/-ən/-ön* superessivusrag főnevekhez járult, elsősorban helyhatározói szerepben; a majdani *-n*, *-an/-en* pedig melléknevekhez és számnevekhez, mód- és állapothatározóragként. E funkcionális kettősség az alaki megoszlásnak is kedvezett, s ennek kezdetei már a korai ómagyarban kitapinthatók (l. I, 296—7): a superessivusrag magánhangzója már ekkor középső nyelvéllásfokon kezd egységesülni. A módhatározórag alaki rögzülése viszont később sem válik általánossá; így maga a hasadás is inkább csak tendenciaszerűen érvényesül, s megvalósulásában mindmáig eléggé tarka, szövevényes képet mutat. A kései ómagyar kort is határozottan az jellemzi, hogy az alaki megállapodottság foka a két rag esetében korántsem azonos:

A) Az *-n*, *-on/-ən/-ön* superessivusrag középső nyelvéllású előhangzója úgyszólván kivételtelen: JókK. 36: *vtōn*, 18: *vȳzen*, 85: *fewldewn* stb. Ezen belül ingadozást legfeljebb a labiális—illabiális illeszkedés tekintetében találunk (l. 372). A sokszáz szabályos alakkal szemben alsó nyelvéllású magánhangzó csak elvétve jelentkezik: JókK. 151: *eȳ vylagan* : *in praesenti*; BécsiK. 104: *vadakan* : *super bestias*; 119: *ñeluēn*, 231: *ñeluēn*. E ritka példákban föltehetőleg az előző szótagbeli magánhangzó hasonító hatása érvényesül.

B) Másfelől az *-n*, *-an/-en* mód- és állapothatározórag változatainak körében a zártabb alakok szép számmal előfordulnak. Bizonyos melléknevekre mindmáig ez jellemző: 1405 k.: *zabadon* (Gl.); SzékK. 190: *kazdagon*; vö. a *nagyon* határozószót is. Föltehető, hogy e jelenség háttérében hangtani természetű ok (elhasonulás) áll. A zártabb ragváltozat és a módhatározói funkció összekapcsolódását esetenként egyedi főnevek is erősíthették: a *módon*, *tükön* féle (superessivusragos) alakulatokban az alapszó besugárzása játszhatott szerepet.

Az ingadozás mértékét emlékeink alapján nem könnyű megítélni. Az értékelhető adatok számát csökkenti, hogy legtöbbször csak a veláris *-an* és *-on* vethető össze közvetlenül; az *-en* ~ *-ən* kettősség — helyesírástörténeti okokból — jórészt elemezhetetlen. Kivételt csak a Huszita Biblia jelent; emellett közvetett fogódzót adnak azok a kódexek, melyek az *ö*-zés valamilyen fokát képviselik, s így a palatális magánhangzó zártabb voltára határozottan utalnak.

2. Mindezen tényezők figyelembevételével a következő fő típusok vázolhatók fel.

A) Az *-an/-en* mód- és állapothatározórag magánhangzója rendszerint alsó nyelvéllású. Ez jellemző a JókK.-re: 83: *vȳgan*, *magassan*, 160: *gyarfan* stb. A kódex teljes anyagában (mintegy 30 veláris szóalak között) összesen 4 *-on* bukkan fel: 24: *zabadon*, 52: *batron*, 125: *torkofon*, 144: *okofon*. A palatális forma magánhangzójának nyelvéllása — a főt említett okokból — nem állapítható meg: 150: *zepen*, 151: *ereufen*, az azonban feltűnő, hogy az adatok tömegében *-ön* alak mindössze egyszer jelentkezik: 35: *ewbren* (ébren), holott ez utóbbi az *-on/-ən/-ön* superessivusrag esetében elég gyakori. Ez — negatív oldalról — megerősíti a raghasználat viszonylag kiegyenlített voltáról mondottakat, s e tény — legkorábbi kódexünkrol lévén szó — önmagában is meglepő.

B) A rag magánhangzója az alsó és a középső nyelvéllásfok között ingadozik. Ezen belül két további altípus figyelhető meg:

a) A mód- és állapothatározó ragját *-an/-en ~ -on/-ën ~ -ön* váltakozás jellemzi. Ezt képviseli a BécsiK.: 25: *hamiſſan*, 82: *zèzèlmèſèn* ~ 254: *zorgalma-zatoſon*, 44: *Èdèſdèdèn*, 12: *bouon* stb. E nagyfokú tarkaság a számokban is tükröződik: az alsó és a középső nyelvválású magánhangzós adatok aránya az összes ragelőfordulást tekintve 37 : 25; a szóalakokra szűkítve: 17 : 14. — Több más kódexünk mutat hasonlóan kevert nyelvválapotot, esetenként a labiális *-ön* még nagyobb gyakoriságával: NádK. 316: *nómòſſen*, 322: *kemeñön*, 323: *zepön*, 332: *tòkellètòſön* stb.

b) A váltakozás *-an/-en ~ -on/-ën* formában jelentkezik. Itt ismét kizárólag a veláris alakok jelzik a kettősséget. Ezt mutatja a SermDom.: 1456 k.: *la-gjan ~ alkolmason*, 1470: *lassan ~ hevsagoston* (Gl.) stb.; számszerűleg az utóbbi formák fölnyével. A palatális változat esetében — rendszertani alapon — az *-ën* meglétével számolni kell, az egyes adatok vonatkozásában azonban lehetetlen állást foglalni: 1456 k.: *bewsegessen*, *Bethegen*, *beuen* (Gl.) stb.

Az ingadozások nyelvjárási kötöttsége az egész jelenséggörrel kapcsolatban nyilvánvaló. Az is kétségtelen, hogy a nyíltabb és zártabb alakok kettősségét az *ö-zés* (önmagában is szövevényes) kérdésköre még tovább színezi. Ilyen módon a módhatározórag magánhangzója rendszerbe nem mindig foglalható tarkaságot mutat, s a kor nyelvi átlagát tekintve megállapodott előhangzónak még nem nevezhető. — Azt azonban, hogy más vonatkozásban mégis jogosult előhangzóról beszélni, a magánhangzós tövekhez való kapcsolódás ilyen típusai jelzik: JókK. 15: *zomoruan*; 1390 k.: *dichwuen* (MNY. 23: 36); stb. E jelenség gyökerei a korai ómagyar korig nyúlnak vissza. (Részletesebb tárgyalását l. I. 296—7.)

Az egyes változatok megjelenésének hátterét a tő felől jobban meg lehet közelíteni. A szabályszerűségek részint morfeamatikai, részint hangtani jellegűek. Középfokjel után például következetesen alsó nyelvválású a magánhangzó: BécsiK. 182: *iobbā*, 74: *zèzèlmèſbèn*; SzékK. 224: *aytatoſban*; stb. A hangtani mozzanatok gyakran ellentmondásosak. Szerepet játszhat a hasonulás: MünchK. 50ra: *okofon*; NádK. 165: *gorſon*; DebrK. 60: *edòſön*; stb., de ugyanígy az elhasonulás is: MünchK. 95rb: *vakon*; stb. Különösen érdekes a morfeamatikailag bonyolultabb felépítésű szavak viselkedése. Mivel e rag igen gyakran járul *-s* képzős melléknevekhez (maga az *-s* pedig sokféle, már képzett szóhoz), forrásainkban tipikus morfémakapcsolatokat szemléltetnek az alábbi adatok: FestK. 404: *yrgalmaffaagoſon*; DomK. 48: *rettenetevſevn*; DebrK. 62: *alhatatoſon*; stb. Ezek többségében a középső nyelvválású magánhangzót mutató rag megjelenése elsősorban hasonulásos jelenségként értékelhető (az előző szótaghoz képest); mivel azonban maguk e szóalakok meglehetősen hosszúak (5—6 szótagból állnak), bennük sokféle, lényegében a változatossággal és a jóhangzással kapcsolatos mozzanat is befolyásolhatta a rag magánhangzójának alakulását.

A hiátussal összefüggő ragváltozatok

1. A kései ómagyar kor névszóragjai hangtani felépítés szempontjából különböző típusokat alkotnak. Legtöbb ragunk közös vonása, hogy a magánhangzós, illetve mássalhangzós töhöz való kapcsolódás elsősorban tótani kérdés: magának a ragnak a hangalakja lényegében változatlan marad.

Ezzel szemben van néhány olyan rag, mely vagy korábban magánhangzóból állt (*-á/-é > -vá/-vé*), vagy — az etimologikusan benne rejlő β miatt — eleve

különleges természetű (-val/-vel). E ragoknak magánhangzós tőhöz való kapcsolódása a hiátus jelenségét idézhette elő. Másrészt a mássalhangzós tővéig is változások kiindulópontjává vált, s mindez — különböző keletkezéstörténeti és analógiás jelenségek eredményeképpen is — igen sok ragváltozatot eredményezett.

2. E tekintetben legszövevényesebb a -val/-vel rag viselkedése. Attól függően, hogy a tő magánhangzóra, egy mássalhangzóra vagy mássalhangzó-kapcsolatra végződik, a következő változatok alakultak ki.

A) Magánhangzós tővéig után valamennyi kódexünkre a -val/-vel alak jellemző: JókK. 37: *attyauval*; BécsiK. 200: *buzauval*; GuaryK. 32: *vez3puel*; ÉrdyK. 516: *peldayawal*; SzékK. 7: *erővel*; stb. Ugyanilyen egyöntetű a levelek, hivatalos iratok tanúsága is: 1492: *wnkezeuel* (MNy. 37: 203); 1507: „*Annaual* es *Barborauual*” (NyIrK. 6: 186); 1518–1523: *erdewel* (Nyr. 36: 168); 1526: „*bekevel* es *yo zerenchevel*” (MNy. 37: 204); stb. A rag egész fejlődése szempontjából meglepő, hogy az előző korszak *h-s*, illetve hiátusos megoldásai, valamint a későbbi korokból ismert *j-s* változatok alig-alig bukkannak fel. Csak egy-egy szórványos adat jelzi meglétüket: SándK. 34: *leanijaal*. Éppen a jelzett — kronológiailag egymástól távol eső — változatok mutatnak azonban arra, hogy korszakunk képe e tekintetben is alighanem tarkább lehetett. Kérdés, nem nyelvjárásiasságuk miatt maradtak-e ki egyes alakok a korszak írott forrásaiból.

B) Egy mássalhangzóra végződő tővéig mellett a változatok rendkívül tarka sorával találkozunk, s a különböző emlékek között igen erős az eltérés. Lényegében négy fő típus rajzolódik ki.

a) Az elsőt az jellemzi, hogy a -val/-vel rag *v*-je nem hasonul a tővégi mássalhangzóhoz: JókK. 41: „*keneruel* es *vizuel*”, 45: *tijzteffeguel*, 39: *ewrewmuuel*; SzékK. 3: *lowagokval*, 64: *ékeeffegwel*, 110: *lelkemvel*, 124: *nrgolomval*. A JókK.-ben e típus érvényesülése csaknem kivételtelen; a SzékK. 1. kezének adataiban is 90% fölött van. Kisebb emlékeink közül ez jellemző a SzalkGl.-ra: 1490: *keuylsegwel* (Gl. *szerez a.*), *thagokval*, *menőtysvel*: *fulmine* (Gl.) stb. — Forrásaink alapján a fönti jelenség egyes északi, északkeleti, keleti nyelvjárások sajátossága lehetett. Ez egybevág a nyelvöldrajz tanúságával: a palócban és a székely nyelvjárások többségében a nem hasonuló -val/-vel máig föllelhető.

b) Az emlékek második típusában a nem hasonuló és a hasonuló -val/-vel keveredése figyelhető meg: BirkK. 2b: *akaratuual*, *Tisteffeguel*, 3a: *zandekual*; de 2b: *zeretettel*, 3a: *efedezeffel* stb.; FestK. 385: *allatokwal*, 388: *yrgalmaffaagwal*; de: 367: *zelekkal*, 384: *fywekkal*, *wyragokkal* stb.; NádK. 334: *testökvel*, 338: *foghval*; de: 331: *iozagokkal*, 338: *hertelenfeggel*, 339: *bezeddel* stb. A kódexek közül ez jellemző még a PéldK.-re és a CzehK.-re is, a kisebb emlékek közül elsősorban a SzabV.-ra: *Trombytakwal*, *nylakwal*, *syetetteffegwel*; de: *A33al*; valamint egyes külszülisekre: 1532: *keghelmedwel*, *affonwal*; de: *kýnnal* (LtK. 1: 139–40). Különleges vonása e kevert típusnak az, hogy bizonyos emlékekben a két változat megjelenése fonetikai helyzettől függ: A SzabV.-ban, a BirkK.-ben s néhány más forrásban a -val/-vel *v*-je *k* és *g* után általában nem hasonul, egyéb mássalhangzók esetén azonban igen. Ez utóbbi jelenség föltehetőleg északi nyelvjárásainkhoz köthető.

c) A harmadik csoportba azok az emlékek tartoznak, melyekben a -val/-vel *v*-je hasonul a tővégi mássalhangzóhoz, az eredmény tehát gemináta: BécsiK. 12: *egakazattal*, 14: *lowagokkal*, *tèhèl3eggèl*; MünchK. 85rb: *igaffa3g3gal*, 86rb:

vizzel; Apork. 118: *vassal*, 124: *alazattal*; NagyszK. 12: *zömeiddel*, 17: *ke-menéssel*; ÉrdyK. 511: „*vygassaggal* es *zeretettel*”; stb. A fentiekén kívül a GuaryK.-re, a DöbrK.-re és a CornK.-re is ez jellemző. Meglepően gazdag csoport ez: a Huszita Biblia idetartozása önmagában is jelzi, hogy e kiegyenlített típusal már a XV. század elején számolni kell; másfelől a kódexek nagy száma arra vall, hogy elterjedtsége — legalábbis forrásainkban — meghaladja még a vegyes típusokét is. Természetesen az írott emlékek (s különösen a tudatosság magas szintjét képviselő kódexek: Huszita Biblia, ÉrdyK.) az élő nyelvhez képest bizonyára egységesebb nyelvallapotot mutatnak.

d) A negyedik típus ismét vegyes: *gemináta* váltakozik rövid mássalhangzóval: KeszthK. 16: *kazdagokkal* ~ 13: *vygassagokal*; TelK. 22: *bekefessel* ~ 19: *bőfegel*; SzékK. 311: „*ehfessel*: *zomivusagal*: es *hydegfegel*.”; más emléktípusokban: 1456 k.: *ymadsagokal*, *lelkeseke* ~ *hittel* (Gl.); 1529: *ffarkassal* ~ *Janusal*, *gasparal*, *okossagal* (MNY. 37: 276—7). Általában a *gemináta* tekinthető gyakoribb változatnak. Egyes esetekben valószínűnek látszik, hogy a kettősség csupán helyesírási kérdés: ez tehető fel a VirgK.-szel kapcsolatban, mely a hosszú mássalhangzókat rendszerint nem jelöli. Kódexeink többségében azonban ez nem általános. Bizonyos emlékekben a rövid változat morfológiailag kötött helyzetben jelentkezik: a SzékK. 2. keze és a TelK. 1. keze szinte kizárólag a *-ság/-ség* képző és a *-val/-vel* rag találkozásakor mutat ilyen szabályszerűséget: SzékK. 241: *bizonfagal*, 245: *mestőrfegel*, 257: *hertelenfegel*; TelK. 4: *ymadsfagal*, *zepfegel*, *ekelfegel*. E jelenség kialakulásában bizonyára szerepet játszott az a tény is, hogy e két morféma kapcsolata a kódexekben rendkívül szoros: együttesen a módhatározó jellegzetes és gyakori kifejezőeszközeként tűnnek fel. (Erre nézve l. még 404—5.)

e) Végül néhány kivételes adatban fölmerülhet a *j*-s ragváltozat gyanúja is: 1460 k.: *eezetlenségijel* (Gl.); TelK. 356: *töledelmessfegyel*; ThewrK. 75: *was zegyel*. Ezek olvasata azonban meglehetősen bizonytalan.

c) Tővégi mássalhangzó-kapcsolat esetén a *-val/-vel* rag általában *-al/-el* változatban jelentkezik: BécsiK. 87: *bizodalma*; MünchK. 85rb: *malaftal*; BirkK. 2b: *hatalmal*; CzechK. 49: *felelmal*; KulcsK. 258: *ezwftel*; stb. Ugyanígy a levelekben is: 1493: *forintal* (Nyeml. 156); 1507: *forjntal* (NyIrK. 6: 186). Egészen ritka kivétel az alábbi: NagyszK. 14: *zerelmvel*. Ha az *-alom/-elem* képzőben bontóhang van jelen, a *-val/-vel* viselkedése az egy mássalhangzóra végződő tővégeknek megfelelően alakul: BécsiK. 106: *firalomal*, 161: *hatalomal* stb.

Összegezve a *-val/-vel* rag viselkedésében a korai ómagyar korhoz képest bekövetkezett változásokat, legfontosabbnak a következőket tarthatjuk: magánhangzós tővég után a *-val/-vel* alak széles körű elterjedése; egy mássalhangzós tővég után a változatok erőteljes megoszlása; az utóbbiak közül a *geminálás* megoldás hangsúlyos szerepe.

3. A *-vá/-vé* rag jóval ritkábban fordul elő. Az alakváltozatok itt is színesek.

Magánhangzós tővéghöz kapcsolódhat a) hiátussal: VirgK. 112: *gyarloa*; b) *v* hiátustöltővel bővülve: Apork. 54: *hallandoua*; SándK. 23: *zornjowe*; c) *j* hiátustöltővel bővülve: MünchK. 78va: *bazlangaia*. A három típus gyakoriságát nehéz megítélni. A *-vá/-vé* és a *-já/-jé* harcát jól mutatja, hogy a mindig feltűnően következetes BécsiK.-ben a kettő váltakozik egymással: 124: *biroua*, 282: *Puztaua* ~ 88: *bazattaia*, 276: *grizpieie* (e példákban a birtokos személyjel *j* eleme is kedvezhetett a *-já/-jé* változat megjelenésének). Az utóbbi alak nyelv-

járási szinten évszázadokig tovább élt (Göcsejben még a múlt században is föllelhető volt).

Egy mássalhangzóra végződő tövég mellett egyrészt még jelen van az *-á/-é*: VirgK. 144: *fo ozlopa*; KulcsK. 257: *veere*, másrészt — a példák többségében — már bekövetkezik a geminálódás: BécsiK. 88: *kazdaǵǵa z bodogǵa*; GuaryK. 31: *ǵzdogge*; SándK. 23: *tana<<a*; VirgK. 84: *twkelleteffe*; KulcsK. 269—70: *allo vyzekkee*; stb. A BécsiK. ismét élen jár a fejlődésben: mind a 32 adata geminátát mutat. A rövid mássalhangzós típus azonban tovább él, amint ezt mai nyelvjárások is igazolják (pl. Háromszék). Korszakunk ingadozásait s az analógia működését a Katalin-legenda különleges alakulatai is jelzik: ÉrsK. 458: *allatíaa*, 468: *martyrlya*.

Tővégi mássalhangzó-kapcsolat esetén következetesen *-á/-é* ragváltozatokkal találkozunk: BécsiK. 124: *fèdèlme*, 269: *íǵazba*; MünchK. 85ra: *tefte*; stb.

A ragok hangtani felépítése a korszak végén

A kései ómagyar kor névszóragjai szerkezeti szempontból két fő típust alkotnak. Ragjaink egy kisebb csoportját az jellemzi, hogy csak mássalhangzóból állnak: saját, a ragra jellemző magánhangzójuk nincs. Az alábbi ragok tart-

Névszóragjaink valamennyi jelzett tulajdonságát az alábbi táblázat foglalja össze:

Csak mássalhangzóból álló ragok (C típus)	Testesebb ragok			
	Illeszkedés szerint Hangtani- felépítés szerin	egyalakú	kétalakú	háromalakú
-t tárgyrag -t loc. -(s)t	CVC	-kor	-ban/-ben -ból/-ből -ról/-ről -nál/-nél -tól/-től -nak/-nek ^{1,2} -val/-vel	-hoz/-höz/-höz -szor/-szer/-ször
	CV		-ba/-be -ra/-re -vá/-vé	
	VC	-ig	-n, -an/-en -ul/-ül	-n, -on/-én/-ön
	VCC	-ért -ént		
	CVCC	-ként		
	CCVC(C)	-nként	-stul/-stül	

toznak ide: a *-t* tárgyrag, a már erősen korlátozott használatú *-t* locativusrag, s ennek fejleménye, az *-(s)t*.

Minden más ragnak közös vonása, hogy testesebb felépítésű. Ez egyben azt is jelenti, hogy szerkezetéhez egy magánhangzó is hozzátartozik, mely különféle szabályok szerint váltakozhat, de mint magánhangzó a ragnak állandó, szerves eleme. Ilyen módon a fenti ragok a szóalakban új szótagot eredményeznek. (E típusba soroltuk az *-n*, *-an/-en* és az *-n*, *-on/-ën/-ön* ragot is, azzal a megszorítással, hogy bizonyos tótani helyzetekben való viselkedésük alapján az előző csoportba is beleillenek.) — Mindezen ragok további jellegzetessége az illeszkedés. Korszakunkban a kétalakúság már a rendszer alapvonásának tekinthető; hozzá képest jelent különleges típust egyrészt a háromalakúság, másrészt az egyalakúság. — Végül a ragokat a hangtani felépítés sajátos szabályai is jellemzik. E szempontból a következő csoportok rajzolódnak ki: a) CVC: *-ban/-ben*, *-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-nál/-nél*, *-től/-től*, *-nak/-nek*^{1,2}, *-val/-vel*, *-kor*; *-hoz/-höz*, *-szor/-ször*. Korszakunkban ez a leggyakoribb típus; a ragoknak mintegy a fele idetartozik. — b) CV: *-ba/-be*, *-ra/-re*, *-vá/-vé*. — c) VC: *-on/-ën/-ön*, *-an/-en*, *-ul/-ül*; *-ig*. — d) VCC: *-ért*, *-ént*. — e) CVCC: *-ként*. — f) CCVC(C): *-stul/-stül*; *-nként*.

Az alaki ingadozásokról a fejezet részletesen szólt; a táblázat (l. 381) azt kívánta érzékeltetni, hogy a kései ómagyar kor névszóragjai alakilag is rendszert alkotnak, s hogy ebben már a mai rendszer minden lényeges vonása megvan.

A ragok kapcsolódása más toldalékokhoz

1. Mivel a rag szóalakzáró elem, kapcsolódási lehetőségeinek körét elsősorban a névszójelekhez való viszonya határozza meg. Ezen belül korszakunkban a főnévi ragokat általában a *-k* többesjel, az *(-i +)* birtokos személyjel vagy az *-é* birtokjel előzheti meg, a melléknévi ragok előtt pedig a középfok jele fordulhat elő. Ez az elvi lehetőség azonban nem minden rag esetében valósul meg maradéktalanul.

A) A főnévi ragok viselkedése háromféle lehet:

a) Lényegében minden korlátozás nélkül kapcsolódhatnak jelmorfémákhoz az alábbi ragok: *Ø*, *-t*, *-ban/-ben*, *-ba/-be*, *-ból/-ből*, *-n*, *-on/-ën/-ön*, *-ra/-re*, *-ról/-ről*, *-nál/-nél*, *-hoz/-höz*, *-től/-től*, *-nak/-nek*¹, *-val/-vel*, *-vá/-vé*, *-ért*, *-ig*, *-nak/-nek*²: WinklK. 82: „te valazthaal enghemeth ielegs zolgalo leanyodda”; CzechK. 56: „en zjwemtwl el ne tawozsal”; PeerK. 339: „Cyntalan dolgokoth tw ne zerezetek | fodor hayatokoth meg léé fefolyetek”; stb. — A rendszer szilárd elemei az *-ul/-ül* rag kivételével mind e csoportba tartoznak. Figyelmet érdemel az *-ig* rag viselkedése: többesjel mellett viszonylag ritkán fordul elő, s ez bizonyára a rag sajátos funkciójával függ össze: a határmegjelölés legtöbbször egyes számú alakot kíván meg. Vannak azonban jellemző kivételek: AporK. 120: *meñnekiglen*, *meleşegekiglen*; SándK. 38: *ijnakjg*, *ontokjg*, sőt *tydöyjkiglen* is; stb.

b) Ritkábban és korlátozottabb módon szerepelhet névszójel után az *-ul/-ül*, az *-ént* és a *-kor*. Közös jellemzőjük, hogy többesjelhez — az előkerült adatok tanúsága szerint — nem kapcsolódnak, birtokos személyjelhez azonban igen: SándK. 23: „es leeg az te nenejdneek tanossaagnak *peldajuiul*”; DöbrK. 21: „Vram itil engem en *igassagoment*, es en ram en *artatlanfagoment*”; CzechK.

65: „*Halalomkor fogagý engom*”. (Ez utóbbi esetben nyilván a rag névutói eredete magyarázza a kapcsolódás viszonylagos szabadságát.)

c) Egyáltalán nem járulnak névszójeles alapszóhoz a következő ragok: -t locativusrag, -á/-é lativusrag, -ul/-ül ablativusrag, -ként, -nként, -stul/-stül. Az első három rag esetében ez elsősorban a rendkívül szűk körű használattal függ össze: a helynevekre magukra jellemző, hogy általában nem vesznek fel névszójeleket. A -nként és a stul/-stül más okokból tartozik ugyennebe a csoportba: a rag sajátos funkciójából fakad, hogy közvetlenül a főnévi tőhöz csatlakozik.

B) A melléknévi ragok közül a középfok jeléhez szabadon kapcsolódik az -n, -an/-en: Jókk. 82: *výgaban*; GuaryK. 28: „*ezsfben*, es *kememben*”; SzékK. 143: *nehezebben*, 224: *hywebben*; stb. Szinonim ragjaira ez nem jellemző: az -ul/-ül mód- és állapothatározóragnak ilyen morfémakepcsolatát nem tudjuk adatozni. Az -(s)t hangtani és morfematikai felépítése eleve kizárja a -b elem megjelenését; ezért az -s képzős melléknevek alapfokú és középfokú alakja gyakran mutatja az alábbi kettősséget: Jókk. 4: *gýakorlatoft* : 63: *gyakarlatoftban*, 117: *ewrewmest* : 91: *ewrewmestben*; CzechK. 59: *ajjetatosth* : SzékK. 224: *aytatosban*; stb. — Azok a főnévi ragok, amelyek melléknévhez is járulhatnak, általában ugyancsak megjelennek a középfokjel után is: Jókk. 71: „*mendennel kyffebnek aloytyauala magat lený*”; KulcsK. 12: „*Kewefe kyfsebbe tettet wketh angyaloknal*”; stb.

2. A ragok után általában nem fordulhat elő újabb névszórag: a raghalmozásos alakulatok (*újonnan*, *titkonnan* stb.) a határozószóvá válás folyamatával függnek össze. Egyetlen elemre jellemző olyan morfematikai változat, melyet egy újabb toldalék csatlakozása hoz létre: ez az -ig rag kapcsán számba veendő *-iglan/-iglen* alakulat: Jókk. 104: „*nem fogyadcoznak meg ytellet(nek) napiglan*”; 1492: „*Chak eg keues Ideyglen vele Bezelle en elleuttem*” (MNY. 37: 203). Különösen a kódexek kedvelik a hosszabb változatot: a Jókk.-ben az adatoknak több mint a fele ilyen formában jelentkezik, a BécsiK.-ben pedig (csak a főnévi alapszókat véve alapul) 4 -ig alakkal 100-nál több *-iglan/-iglen* áll szemben. Mindez beleillik azokba a stiláris törekvésekbe, melyek kódexeink nyelvén a hosszabb, nyomatékosabb morféma változatok megjelenésének kedveztek. Alkalmilag előfordul *-igen* formában is: KeszthK. 19: „*mene ydeygen*” (ismétlődve); ez a határozószókkal mutat rokonságot. A *-lan/-len* elemei raghalmozással tapadtak össze; a főnti, morfematikailag kötött helyzeten kívül bizonyos fokig önálló ragként is számba vehető. (L. még 366—7.)

A raghasználat szófaji kötöttségei

Általános kérdések. — A kései ómagyar kor anyagában világosan kirajzolódik a magyar névszóragozás két lényeges jellemzője:

a) A névszó (összefoglaló) kategóriájába tartozó egyes szófajok ragozás tekintetében meglehetősen elkülönülnek egymástól. A főnevek ragos alakjai külön sorba (paradigmába) rendeződnek; az itt szereplő ragok többsége más szófajú alapszóhoz rendszerint csak akkor járul, ha az (alkalmi vagy állandó jelleggel) főnevesül. — A melléknevekhez, melléknévi igenevekhez, számnevekhez kapcsolódó ragok részben szófajok szerint tovább bonthatók — az -(s)t

például csak melléknevekhez, a *-szor/-szër/-ször* csak számnevekhez járul —, részben azonban egybeesnek: éppen a leggyakoribb elem, a mód- és állapot-határozói *-n*, *-an/-en* például közös ragja a mellékneveknek és a számneveknek. Ezért e csoport további bontása nem látszik célszerűnek; a relatív egységet ez esetben az biztosítja, hogy e ragok főnévi alapszóhoz általában nem járulnak. E kettős tagolódás a névszóragerozás egészében olyan átfogó módon érvényesül, hogy a rendszerezés alapelvének is tekinthető (l. 355–6).

b) A ragoknak szófajok szerinti elkülönülése ugyanakkor nem eredményez merev, áthághatatlan kategóriákat, mivel nyelvünkben a szófajváltás lehetőségei meglehetősen rugalmasak. A főnevesülés például — megfelelő mondat-tani helyzetben — bármikor bekövetkezhet: az alkalmi szófajváltásnak morfeamatikai szempontból az egyik legfontosabb velejárója (mintegy tükrözője) éppen a főnévi ragok megjelenése. Efféle példákat korszakunkban tömegesen találunk: JókK. 43: „Es bodog fferenc monduala *zolonak*”: Et sanctus Franciscus respondebat *loquenti*; FestK. 98: „Nem yaaztham *nagyokban*: *fem chodalathosokban*”; SzékK. 5: „es elék az ő féelme mynd az földön *lakozokra*”: et cecidit timor illius *super omnes inhabitantes* terram; stb.

Egy sajátos szintaktikai helyzet van, melyben a főnévi rag megjelenése nem jelent szófajváltást: ez az értelmező jelzős szerkezet: ApMélt. 9: „zerzek teneked ... heeth magassagos hegýeketh: *výragosokath* rosaul es liliumal” stb.

Egyes ragok jellegzetességei — A főnévi ragok közül — meghatározott funkcióban — más szófajú ragozási tőhöz is járulhatnak az alábbiak.

A *-nak/-nek*¹ gyakran szerepel essivusi (többnyire praedicativusi vagy nuncupativusi) állapot-határozó ragjaként; ilyenkor melléknevekhez, melléknévi igenevekhez is szabadon kapcsolódik: NagyszK. 9–10: „az őörk iegős, auag zerető iollehet ... aleytaffec *elhaýotnac*”; DomK. 47: „erevfbnek mongya vala magat ez zentleges atya ... es jelenyk vala zebnek es kevuerbnek ez bodog atya”; stb.

A *-vá/-vé* — mint az eredményhatározó, illetve az essivusi állapot-határozó ragja — mindenfajta névszói ragozási tő mellett megjelenhet: AporK. 121: „es *teuelgoue* tóttó azokat”; SándK. 23: „en az en kýralý kenettel meg kenth nyakamath megh. nem zornýotom az az *zornýgwe* nem tezom”; ÉrdyK. 394: „Lazlo Ladyflaus *haromaa* haffázthwan az az laus dacio. populus dycheeret, adaas neep”; stb. E nagyfokú rugalmasságnak az a következménye, hogy a kettős szófajú szavak *-vá/-vé* ragos alakja tovább örzi a ragozási tőre jellemző szófaji kettősséget: DöbrK. 377: „mert † benne. mindenben (k)*gazdagga löttetek*”.

A *-ra/-re* ragnak szintén van eredményhatározói funkciója; ilyen esetekben melléknevekhez is kapcsolódhat: KulesK. 267: „es vas zawarokath *aprra* terdeele”. — A főnévi ragok közül számnevek mellett is megjelenhet a distributívus *-nként* eleme: SzékK. 189–90: „meleket, az ő atok az őrdög mynd *eýenkét* kazdagon el hazafyta”.

Valamennyi névszórag közül a legszövevényesebb kérdéseket az *-ul/-ül* veti fel. Korszakunkban a szófaji vonatkozások szempontjából három fő típusa különíthető el:

A) Az adatok legnagyobb hányadában az *-ul/-ül* jellegzetesen főnévi rag: BécsiK. 57: „kit kizal *zolguol* adot ... vala [ø]nűki”; NagyszK. 90–1: „Es †tet *añaul* ayanlam ... Janofnac, es az en tanítvañomat ianolt hagyam

az en megkeferődöt anámnac *fyvl*”; SzékK. 7: „yðy m^v nek^vnk békefeghes *vrvl*”; stb. A ragos alak leggyakrabban essivusi állapotatórózó, előfordul azonban módhatózóba hajló árnyalat is: TelK. 14: „e fcent anna azzon germóc koraban: bizonaba *germóckól* [*pueriliter*] lemmyt nem élekkódic vala”.

B) Ugyancsak igen gyakran jelenik meg e rag kettős szófajú: főnévi—melléknévi ragozási tő mellett. Ilyenkor az adott szóalak szófaji értéke ritkán határozható meg egyértelműen. Jellegzetes altípusok:

a) A 'valamilyen nyelven' jelentésű szerkezetek: 1515—1525: „gyakor helen vygan laknak mynd *magyarol* zolnak” (RMKT. 12: 486); 1524: „Than^ycha *dejakwl*” (MNY. 13: 124); stb. Ezek az *-ul/-ül* ragos alakok voltaképpen főnévi alaptagú szerkezetek szinonimái: *deákul* ~ *deák nyelven*, s e tény inkább a főnévi szófaj mellett szól.

b) Állapothatórózók: KulcsK. 274: „Maradyanak w fyay *arwawl*, es w felesége *ezwegywl*”. Itt mindkét ragozási tő kettős szófajú (vö. TESz.); a szinonim ragos alak (TelK. 11: „*őzuegge* maradot vala”) ugyancsak az. Talán egy hiány valószínűsíti mégis a főnti szóalakok főnévi jellegét: a tipikusan melléknévi toldaléknak tekinthető *-n*, *-an/-en* mód- és állapotatórózórag — adataink tanúsága szerint — itt még nem jelentkezik. (Ha megvolt is, ritka lehetett: még a következő korszak adalékai is erre vallanak, vö. SzT. *árva* és *árván* a.)

c) Módhatórózók: JókK. 104: „Es femegý gonoz e3 zerzetben *gonozol* [*male*] eluen nem lachatyk lokka benne”; BécsiK. 300: „Es iq az ornac hazaba z az él-könéc hazaba *hazugol* [*mendaciter*] èn nèuembè”; PéldK. 68: „*bolondul* kerded mert nalatoknal nagygyal erewf^b vagyok”; BécsiK. 250: *alnakol*; 1524: *jamborol* (MNY. 13: 122); ÉrdyK. 569: *zegheenyewl*; stb. — Az értelmezés itt kétféle lehet. A ragozási tövek vagy melléknévek (s akkor e szerkezetek ugyanazt jelentették, mint ma), vagy főnévek, akkor viszont a ragos alakoknak sajátos (bizonyos fókig essivusi) szerepük van: *bolondul*: 'bolond módjára' (vö. az A) pont alatt szereplő *gyermekül* adattal). Ez utóbbi feltevést nemcsak az *-ul/-ül* ragról eddig mondottak támogatják: az alapszók etimológiája is nagymértékben valószínűsíti. A főnti szavak közül ugyanis mindazok, amelyeknek eredete biztosan megállapítható, főnév → melléknév szófaji fejlődést mutatnak. (Ilyen a *bolond*, a *gonosz*, a *jámbor*, s föltehetőleg az *álnok* is, vö. TESz.) Komolyan számba veendő tehát az a lehetőség, hogy — a nyelvfejlődés korábbi szakaszában — az *-ul/-ül* ragot is főnévként vették fel. Ebből az is következik, hogy a tövek szófaji fejlődése és az *-ul/-ül* ragnak melléknévi toldalékként való megerősödése bizonyára összefügg egymással. Korszakunk szinkroniájára nézve a főnti szóalakoknak mindkét szófaji értékével számolni kell.

C) A tisztán melléknévi ragozási tövek típusát (a jól határozószón kívül) elsősorban a fosztóképzős alakulatok képviselik: BécsiK. 308: „mert a farag-uañoc *ektèlènol* bèzellettèc”; KulcsK. 30: „Merth een ... lemmyuelkettem *kegyethlenwl* een yftenem ellen”; stb. (Ennek hátterét l. 404—5.) Rajtuk kívül igen ritka a biztosan melléknévinek tekinthető tő: KazK. 77: „es lelketh uriftennek nag *bodoghufogofful* megh ada”. Mindezek alapján a kései ómagyar kor *-ul/-ül* ragja részben főnévi, részben melléknévi ragnak minősül, s előbbi szerepében való nagyobb súlya miatt a főnévi ragok között kap helyet.

Funkcionális kérdések

Az egyes ragok főbb funkciói

Az alábbi összeállítás a kései ómagyar kor gazdag szinkrón anyagából merítve mutatja be az egyes ragok használati körét. A tárgyalásmód megegyezik azzal, ami a korai ómagyar kori fejezet megfelelő részében érvényesült (I, 312–5). Az elemek sorrendje itt is a rendszer felépítését követi (l. 355–6). A példaanyagot minden rag esetében rövid összefoglaló megjegyzés zárja. Ennek hármas célja van: jelzi az adott elem gyakoriságának mértékét (a zárójelben szereplő két szám az egységnyi — 10 ezer n terjedelmű — szövegre eső ragelőfordulást adja meg, 1 fölötti érték esetén kerekítve; az első a kódexekre, a második az eredeti magyar szövegekre vonatkozik); ezt követi a legjellemzőbbnek tekinthető latin megfelelők számbavétele; végül utalás jelzi, ha a raghasználat kérdései más fejezetekben részletesen szóba kerülnek.

Ø r a g. — Sokféle szerepe lényegében három fő típusba rendezhető:

A) A *Ø* ragos alak kizárólagos használatú; a morféma kötelező jellegű. Ez jellemző mindenekelőtt a mondat alanyára: JókK. 47: „Mýtt adhatok te nagyfagos aýandokodnak ./. mert *mený* es *fewld* es *tewz* es *výz* týed”; FestK. 364: „Ítth el kezdehnek . . . *psalmofok*”; 1526: „sokat ýrnek ha sok *dolyom* nem volna” (MNy. 37: 204); stb. — Ugyancsak előfordul alanyos szerkezetben is, igenévi alaptag bővítményeként: JókK. 39: „Es azért ez felewl mondott *ýdnepp* el muluan ./. Es *vrland[us]* *vr* feldebe teruen: zent ferenc boczata kettewt tarly kewzewl”, 42–3: „De hogý zent fferenc nem feleletuolna *hold* vilagofoýttuan [*lucente luna*] . . . Ezzebe ueuen hogý zent ferenc nem volna ott”; 1488: „ez *fekel war* fogotta weres *pey lo* megh tiftolion” (MNy. 16: 79); stb. Fordításokban különösen gyakori e szerkesztésmód; legtöbbször a latin *ablatus* absolutus megfelelője. — A névszói állítmáány és a névszói-igei állítmáány névszói része szintén *Ø* ragos alakban szerepel: FestK. 380: „ees *ey baratya* tolwayoknak”; PeerK. 331: „paradychomnak vagh zeles *kapwya*”; 1531: „Nem en leffek *oka* ha walamýth Mýelek” (LtK. 1: 136); stb. — *Ø* ragos szóalakként jelentkezik a megszólítás is: DöbrK. 377: „*Mefter* mel nağ parançolat törvenben”; 1526: „*ýo katus* en zerethe leaniom agýa ysten minden ýo egesegetet” (MNy. 37: 205); VirgK. 42: „*Atyamfia barmoczka*, mire iwtel ide”; stb.

B) A *Ø* rag az adott funkcióban gyakori, de nem kizárólagos szerepű. E típus képviseli a *Ø* ragos birtokos jelző: 1493: „en ver andras adom en *kezem* yrassat” (Nyeml. 156); 1531: „valarnap hozom megh . . . Az en matkamath . . . az *zele balas* leanyath” (LtK. 1: 135); LobkK. 16: „amely napon effyk *zent peter vassa zakadafa* napya”; stb. (Ennek kapcsán l. még 401–8, 408–9.)

C) Az adott grammatikai tartalmat általában más, testes morféma fejezi ki, szűk korlátok között azonban *Ø* rag is megjelenhet. Ez jellemző mindenekelőtt a tárgyra, melynek jelöltsége hosszú idő óta általános; *Ø* elemmel csak az alábbi, morfematikailag, illetőleg szintaktikailag kötött helyzetekben találkozunk: Egyrészt E/1. és E/2. birtokos személyjel után: vö. KTSz.: „*cuetsegum* huz[i]ad weged”; GyöngyK. 4: „ekes *fereged* oth felethed | kyraly *zeked* benne

helheztheted”; stb. — Másrészt igenévi alaptaghoz kapcsolódva: Főnévi igenévhez: MargL. 14: „mykoron ez soror megýen vala az *ora* meg latný”; VirgK. 60: „*laß* molni valo vizet zerzenek”; stb. | Melléknévi igenévhez: BécsiK. 38: „z mōda Iudit mēzzol a *var* oizizokne [custodibus murorum]”; VirgK. 3: „Mert engedetlen voltam, *zegenfeg* tarto nem voltam, *tyztasag* tarto nem voltam”; stb. | Határozói igenévhez: JókK. 141: „*leuel* latuan [visis litteris] Angelifý zent Mariahoz fýes”; BécsiK. 43: „Dē *fēiee* lehaituan mēdēnēc ēlhaguā [inclinato capite, relictis omnibus] ēzokqdnqula az ebezeetol [‘héberektől’] ēzladnioc”; stb. Ez utóbbi használatában legtöbbször a latin participium absolutum fordítására szolgál. — Mindezek a típusok a magyarban igen régiek; egyes esetekben föltehetőleg az alapnyelvig vezethetők vissza.

A különböző határozófajták közül az időhatározót $\emptyset$ ragos alak a következő helyzetekben fejezheti ki: Olyan ragozási tövek esetében, melyek jelentése eleve időviszonyra utal: JordK. 629: „Negywen es hat eztendeegh rakattatoth ez templom, es the *hazmad nap* ffeleppeýted hwtet?”; 1531: „Az *nap* legen en vendegem the, ke zaýkon” (LtK. 1: 135); stb. | Bizonyos -at/-el képzős szavak esetében: BécsiK. 146: „Tahat kiral *vilamodat* [primo diluculo] fel kēluē fiētēlmēl mene az orozlanoknac vērmehez”; 1531: „a mýerdtt en fel *ýüvedt* az vton zoltam valla te ·k.” (LtK. 1: 134); stb. Ez utóbbi jelenség bizonyára összefüggésbe hozható azzal, hogy a képző -t eleme alakilag egybeesett a -t locativusraggal. (Van olyan felfogás, mely a kettő között eredetbeli kapcsolattal is számol.) — A mód- és állapothatározók körében elsősorban a -talan/-telen fosztóképzős alakulatok veendők számba, melyek nemcsak határozószóként, hanem melléknévként is szerepelnek, így kezdetét veszi az a fejlődés, amely a ragtalansághoz vezet: SzabV.: „Nwazert ltrwmlottak *kemellehlen*” (hszó.), „Mel nagy *mondhatatlan* vezedelmbe | lwnek az vtan” (mn.). — $\emptyset$ ragos fokhatározó szerepét leggyakrabban a *nagy* melléknév tölti be: SzabV.: „*Nagý* bws yonhal meg vyzza terenek”; 1529: „kýwanom ... the kegýelmedeth ... *nagh* ýo egessegebe lenný” (MNY. 37: 276); stb.

Latin hatásra is megjelennek $\emptyset$ ragos alakok kódexeinkben. Ennek jellemző esete pl. a nuncupativusi állapothatározó: a latin kettős nominativusnak a magyar fordításban nemegyszer ragtalan forma felel meg (a szabályos -nak/-nek¹ helyett): BécsiK. 23: „Es iquēnēc ... a hēlzol ki mōdatic *Belna*”: qui dicitur *Belma*; MargL. 54: „Vala egy Soror · ky neuzeztetyk vala soror *evrsebet*”; stb. Értelmező-szerű állapothatározó is lehet latin mintára ragtalan: CzechK. 57: „Býzon *ýsten* ha fen fýggeel. býzoný *enbqr* meg oleteel.”: Pendens homo verus *Deus*, (v. homo-deus) | Caducis nutans genibus; BécsiK. 14: „iqy mývnēkqnc bekefēges *vr*”: Veni nobis pacificus *dominus*; stb.

A fentiekől eltérő megítélést kíván az ismétlődő ragok elhagyása, mely — ritka jelenséggként ugyan — már korszakunk emlékeiben is jelentkezik. Ilyenkor voltaképpen egy mellérendelő szerkezetnek egyszeri, összefoglaló jelöléséről (s nem $\emptyset$ ragról) van szó: FestK. 391: „Eeen teftemnek torheewel *megh faaradot*. ees *meg horgudottol* ýaaroq”; LobkK. 169: „fenmi ennel *kegőffegőfb* es *zeretēfőbnec* nem gondoltathatic”; stb.

A $\emptyset$ rag sokféle funkciójáról összefoglalóan a következőket mondhatjuk el. E toldalék nem tartozik a poliszém elemek szokásos csoportjába; egyes funkciói általában nem vezethetők le egymásból. Különösen jellemző ez az előbbi C) csoportra, melyben megannyi eltérő szerep találkozik. Ezért a magyar névszóragozásban voltaképpen több, egymással homonim viszonyban levő $\emptyset$ raggal számolhatunk.

-t — A tárgy ragja: JóK. 23: „bal *kezet* tewue frater *ýl*yes feýere”; stb. — Határozó értékű tárgy: MargL. 225: „Ez Soror katerina . . . lakot vala ez zerzetben huz *extendent*”; ÉrdyK. 509: „kyn nem keel *sokat* chodalnwnk”; stb. — Latin hatás (szerkezetek szószerinti fordításából vagy latin ige vonzataból adódó raghasználat): JóK. 39: „Meg yzenuen neký ez mondott *helyett* ýgen mezzenek lenný”: *annuntiantes dictum locum esse valde remotum*; KeszthK. 30: „ees een yltlenembe *kw falth* athal megyek”: *et in Deo meo transgrediar murum*; stb.

Valamennyi testes névszórag közül messze a leggyakoribb elem; előfordulása kódexekben: 76; eredeti magyar szövegekben: 75.

- *ba n* / - *be n*. — Hol? kérdésre felelő, belső helyviszonyra utaló határozó: JóK. 38—9: „vrland[us] vr ./. lakozýkuala . . . nemý nemew *varaban*”: *in quodam suo castro*; 1507: „valaký az *hazban* marad meg aze legýen” (NyIrK. 6: 186); PeerK. 336: „Ezt zerzetek peltnek *varofaban* : | vgyan ottan zent peter *vcayaban*”. | Hol? kérdésre felelő, külső vagy általános helyviszonyra utaló határozó: AporK. 115: „ki tot . . . czudakat kamnak *foldeben*”: *in terra Cham*. | Helynévhez kapcsolódva: BécsiK. 11: „z ézèztè mèdènékhèz kic lakoznakuala *Ciliciaban z Damascofban z Libanosban*”; ÉrdyK. 399: „Salamon azert marada nagy Bwal *Pofonban*”. | Átvitt értelemben: AporK. 118: „es az ehezó lelket *m*g elegeitette iokkal, A *setetseben* es a halal arnekaban vlokot”: *sedentes in tenebris et umbra mortis*; DöbrK. 383: „Azert mert en nekem zivemben . . . vattok. es en *kotelimben*. es evangelimnak [!] *oltalmaban*. es *eroffeitefeben*”. — Hová? kérdésre felelő helyhatározó és más, a -*ba*/-*be* ragra jellemző funkciók: FestK. 369: „es akarwan estem halaalnak *lefýben*”; JordK. 382: „Bel menwen kedýg az *hazban*, ydwezlytek hwtet mondwan”. — Időhatározó: BécsiK. 242: „Es uala Ionas a halnac hafaban harom *napokban z haró eyekbèn*”: *tribus diebus, et tribus noctibus*; AporK. 114: „Bodogok kik . . . teznek igazolatot mend *idoben*”; 1504: „ez levelet ýrtam . . . ezer vt zaz nýg *estenduben ýsten fýa zvletetty vtan*” (Száz. 1872: 478). — Állapothatározó: FestK. 390: „Een eeyeym *zomorosaagban* el mwlnak”; CzechK. 76: „hogý lathassam vram te zent orcadat nagy *promben*”. — Partitivusi határozó, illetve tárgy: JóK. 42: „Es ottogyel lok vala ez mondott *faban*”: *Erant autem ibi de dictis arboribus*; CzechK. 11: „sem egý te zent *tagýdaban* helen marada”; JordK. 388: „es az zent *kýnyfezekben eweek*”. — Eredethatározó: JóK. 107: „mert ott nem valanak lako helyek hanemczat [!] *beurben [de storiis]* czýnal-tak”. — Tekintethatározó: PéldK. 65: „ky vagy te kyt latok ez abrazathan allany *nezeffen rettenetews es termetewdhen zomoru*”: *In visu es horribilis tristisque statura*; CzechK. 77: „zabadeýcz meg vram engomet myndon neheseegbol mynd *lelkomben mynd testomben*”. — Okhatározó: MünchK. 87va: „Ihè ke megfazaduan az *utban [ex itinere]* vlo ot a kut felèt”; CornK. 53r: „Az angyaltvl valo *feltebben [pro timore]* kedeg. az evryzevk . . . meg rettenenek”. — Komplex határozók: Mód-eszköz—állapot: SzékK. 12—3: „es megh alazak az ó lelkeket, *bóytókben*, es *ymadfaghokban*”. Ok—állapot: 1515—1525: „Ez eneket . . . Zabatkay Myhaly zerze egy nagy jo *kedweben*” (RMKT. 1²: 487). — Elvontabb vonzat: 1490 e.: „byzyk wala mathyas kyraly therek *Chazarban*” (RMKT. 1²: 478); FestK. 393: „te *yrgalmassfagodban* remenkedem”.

Gyakori rag. Előfordulása kódexekben: 21; eredeti szövegekben: 20. Igen sok funkciója van; az alapszók változatos köréhez járul. Latin megfelelője

leggyakrabban az *in* + ablativus; ritkábban a puszta ablativus. (Vö. még: 397—400, 401—8.)

- *b a / - b e*. — Hová? kérdésre felelő, belső helyviszonyra utaló határozó: JókK. 43: „hold vilagoloýttuan kýnek vylagoffaga bel megyenuala az *hazba*”; MünchK. 87va: „luta azezt i^c samazianac *vazofaba [in civitatem]* ki mondatie lichaznac”; CornK. 54r: „Es be hayla janos es be tekente az *coporjoba*”. | Hová? kérdésre felelő, külső vagy általános helyviszonyra utaló határozó: JókK. 38: „Mykoron meg terendez *te fewldedbe [ad partes vestras]*”. | Helynévhez kapcsolódva: 1490 e.: „kewetfege el Bel kewldeek *therek orzagba*” (RMKT. 12: 478); 1529: „Moldway wayda nagh ereýth *Erdelybe kwlde*” (MNy. 37: 276). | Átvitt értelemben: GuaryK. 25: „halalt ne vegetoc ti *lelkoýogbe*”; DöbrK. 381: „boçalfatok vtet. kvllo *setetbe*”. — Hol? kérdésre felelő helyhatározó és más, a -*ban/-ben* ragra jellemző funkciók: GuaryK. 22: „az *v zaiaba es fogaiba mezog* vagon”; KeszthK. 15: „meg wtalz *zykfegembe ees nawalyamba*”. — Eredményhatározó: AporK. 120: „Es allaptatta *q fezgetegeket zellóbe*”: et statuit procellam eius *in auram*. — Elvontabb vonzat: DöbrK. 381: „Es lata oth eg embert. nem oltóztet menegzői *rvhaba*”.

Gyakori rag. Előfordulása kódexekben: 18; eredeti szövegekben: 10. Latin megfelelője az esetek többségében *in* + accusativus. (Vö. még: 397—400, 401—8.)

- *b ó l / - b ő l*. — Honnan? kérdésre felelő, belső helyviszonyra utaló határozó: JókK. 43: „lata egý zepp tewzellangot . . . magas *menbelewl* zent ferenc feýre le zallanya”; 15(2)9: „az waswarý *kaptalanbol* hýwasson ketet hozýa k.” (MNy. 37: 277); 1532: „de en az *warbol* chatara kýne(m) yartha(m)” (LtK. 1: 139). | Honnan? kérdésre felelő, külső vagy általános helyviszonyra utaló határozó: KeszthK. 17: „el weznek nemzetek w *feldebel [de terra]*”. | Helynévhez kapcsolódva: MünchK. 87va: „Ipuq eg nembezi *samariabol* viz mezeiteni”. | Átvitt értelemben: AporK. 119: „Es kiutte azokat a *setetfebol* es halalnak *aznekabol*”; 1532: „erthem azt hogh The k Megh Thert az *Twelygiþewl*” (LtK. 1: 138). — Állapothatározó: NádK. 320: „hog meg valtananac a *kenocbol [a poenis]*, kiket kel zenvednőnc”; VirgK. 45: „ez zent atya . . . ottan az *wkorsagabol* meg vigazek”. — Eredethatározó: PéldK. 68: „az neegy *nedueþfegewkbewl* zerzet *testekbewl* leznek ez fergek”; MargL. 2: „Mykoron zent margit azzonnak adnak vala kentest capat iob *poztobol* az tarsinal”. — Partitivusi határozó, illetve tárgy: MünchK. 87vb: „Mendèn ki iýic *è rizbol [ex aqua]* elmeg megzomiuhozic”; 1507: „[Che]h Janost en meg Elýgytetem mynden *Barmombol* e[s m]ýnden hazý *ezkozbol*. . . touaba Az *menefbol* Agyanak neký eg gormek louath” (NyIrK. 6: 187). — Móddhatározó: BirkK. 4b: „Elmeg lenki ne vadolion *hallamasbol [de auditu]*”; DöbrK. 377: „Zereted te vradot iltenedet te telles *zivedbol*. es te telles *lelkedbol*. es te telles *elmedbol*”. — Okhatározó: 1516: „az Thewh zok kedýgh *herthelensþfegbewl* haraghol es *Bozwsagbol* . . . mondatthanak” (MNy 52: 369); KazK. 75: „de iftony *akarathbol: [dispensante Deo]* az tengőrn uez tamada”. — Elvontabb vonzat: FestK. 371: „zahadyheç meg engemeth, pokolnak *thorkybol*”.

Közepes gyakoriságú rag. Előfordulása kódexekben: 9; eredeti szövegekben 9. Jellegzetes latin megfelelői: *de, ex, a, ab* + ablativus. (Egyes funkcióira nézve vö. 401—8.)

- *n, -o n/-ē n/-ō n*. — Hol? kérdésre felelő, általános helyviszonyra utaló határozó: BécsiK. 11: „z megnézé qtèt a nag *mèzn*”: *in campo magno*; SzabV.: 389

„Ment kel *pyaczon* varban allany”; 1516–1518: „*Erdewn* Jar wala lebeke tharghy” (MNY. 13: 272). | Hol? kérdésre felelő, szorosabb külső helyviszonyra utaló határozó: BécsiK. 16: „Es hamu vala o *fèiekè*”: *super capita eorum*; GuaryK. 28: „ki az zep igenos *scitlan* Lomot lel”; CornK. 53v: „lataak az angyalt evlly az *kevien*”. | Helynévhez kapcsolódva: 15(2)9: „*Enjngen* yram ez lewelet” (MNY. 37: 277); 1531: „vartom te *k- pesten* hatt napig” (LtK. 1: 134). — Időhatározó: 1493: „adatot yenvben kys karacson *estin*” (Nyeml. 156); DomK. 146–7: „zent damancos atyank ky muleek ez velagbol, ... *penteken* hatod *horan*”; 1529: „Ez lewel adathoth Zebembe zenth Lazlo kÿral *napjan*” (MNY. 37: 276). — Állapothatározó: ÉrdyK. 511: „elfew reenden valook nagy vygallfaggal es zeretettel fogadaak ewtet”. — Módhatározó: 1507: „Illÿen *modon* hog Cheh Janos fy[am]nak legÿen zabad molna” (NyIrK. 6: 186); KeszthK. 16: „ellenkedyk *tythkon*, my keppen orozlan w lakodalmaba”. — Eszközhatározó (csereviszonyra utalva): JordK. 384: „Nem de ket veebek adatnak ee- eÿ ffe~~l~~ *penzen?*”; SándK. 23: „snem zolgaee az kÿ ... *italmon* meg vetetoth”. — Komplex határozó (hely- és időviszonyra egyszerre utalva): DöbrK. 376: „latvan mi nemmen [!] elö he~~l~~t valogat[na]nak *vaçorakon*”; MargL. 10: „az nagy *mÿsen* es egyeb *zolosmakon* mÿndenkoron egyeb sororokal allot es eneclet”. — Elvontabb vonzat: FestK. 388: „Megh kenyewrewlteel en *mukaymon*”; 1515–1525: „Mynd ty nepek bankogyatok pispek *vezedelman*” (RMKKT. 12: 485).

Gyakori rag. Előfordulása kódexekben: 8; eredeti szövegekben: 17. Eredeti magyar szövegekben való nagyobb előfordulási aránya a levelek keltezésében szereplő hely- és időhatározóknak köszönhető. Latin megfelelői változatosak: *super* + accusativus, *in* + ablativus, pusztá ablativus. (A helyhatározói funkciókkal kapcsolatban vö. még 401–8.)

-ra/-re. — Hová? kérdésre felelő, szorosabb külső helyviszonyra utaló határozó: JókK. 40: „kewlewmb kewlewmb madarak futnakuala ew hozza ... es nemelyek zalnakuala *fejere* / nemelyek *terdere* / nemelyek *vallara* / nemely zalnakuala szent fferencznek *kezeÿre*”; MargL. 11: „Az vtan le fekzÿk <az> vala az agÿ elevt az pagimentomon egy *gekenre*”. | Hová? kérdésre felelő, általános helyhatározó: TelK. 22: „a çordat a puztanac bellö *rezere* [*ad interiora*] lezöc teritendö”; KazK. 73: „es ime ez uilagnak mindön *orzagira*: es *tartomanira* zolgait kilde”. | 'Felé' jelentésben: PéldK. 69: „neha deel felew~~l~~ valokat vele fenyewgetewk es neha *ezakra* chauareytom”. | Helynévhez kapcsolódva: 1401: *Chabaramenewth* (Oklsz.); SzabV.: „kÿral vÿgan *Budara* eredwen”. | Átvitt értelemben: MünchK. 87ra: „Ki ke- teÿen igaffagot iq a *fenèffègrè* [*ad lucem*]”; JordK. 387: „pokolnak *meelfegheze* zallaz lee”. — Időhatározó: ÉrdyK. 510: „bwlechw~~t~~ veen ew azzon felellefeghetewl ... mynt ha harmad *napra* haza ternee”. — Állapothatározó: SzékK. 13: „hog ne adatnak nyéréleégv~~l~~, az ö apro gyermekek es felefelegk *ozlafra*, es az ö varosok *el-pvztulafra*”. — Eredményhatározó: 1526: „de en hÿzem Istent hogÿ az mostani bánatonkkat ees farasagv~~n~~kat mind *vÿgsagra* ees *nivgodalomra* agÿa” (MNY. 37: 204); KulcsK. 274: „es wneky ymathlaga legyen *bynre* [*in peccatum*]”. — Mértékhatózó: SzékK. 1: „négze~~g~~ faragot kövekből zerzö az ö kö falyt. magoffagyt hetven *féenghnére*, es zéleffegyt, awagy temerdekleghit harmynoz *fenghnere*”. — Tekintethatózó: PéldK. 79: „*latafra* zeep vagyok”: *pulcher visu*; NagyszK. 10: „Ileten atte zerethöd kit te kiuil valo *zinere* [*afforis*] latod zep zyneckel lenni”. — Okhatározó: JókK. 45: „Azert nem

czuda ha meg rettenett ew Zozattjara [*ad vocem ipsius*]; VirgK. 38: „az kyanak *paranczolatjara* hozanak egy zep azzony embert hozaya”. — Célhatározó: 1507: „Ezt [az] testame[n]tomot en Eleteembe egefflegembe Jrtam az en gyermekymnek *meg maradassokra es taplalassokra*” (NyÍrK. 6: 187); PéldK. 71: „neha lezen yelegs malaztbol az ydewnek el halaztala... penitencianak *tartasara*”. — Elvontabb vonzat: BécsiK. 12: „Tahat Nabuhodonozor kizal méghazaçuéc mēd *afoldzē z ēlkēuēc q ozzagaza z qzēkizē*”; 1532: „wýfýellyēthek gho(n)doth *magathokra el az kerezthensēghre*” (LtK. 1: 140).

Gyakori rag. Előfordulása kódexekben: 11; eredeti szövegekben: 16. Latin megfelelője többnyire *ad* vagy *in* prepozíciós accusativus. (A helyhatározói funkciókkal kapcsolatban vö. még 401–8.)

-*ról/-ről*. — Honnan? kérdésre felelő, szorosabb külső helyviszonyra utaló határozó: GuaryK. 32: „es iqnenec egi madazac, es az teztat *feiezl* mind el zaggatac”; CornK. 53r: „Es jaruluan az angyal el veue az kevuēt az *coporforul*”; 1515–1525: „Nemel Terekek fa *teteyerewl* azt orozwa nyzek” (RMKT. 12: 487). | Honnan? kérdésre felelő általános helyhatározó: SzabV.: „*Az helrewl* kezdek zwrnyen verethny”; TelK. 20: „nag haragal e fcent Joachimot az *oltarrol* elvze”: *ab altari* repulit. | Helynévhez kapcsolódva: JókK. 69: „yewue... zent mariahoz *Deangelisrolualohoz*”: *ad Sanctam Mariam de Angelis*. | Átvitt értelemben: KeszthK. 14: „ky fel magasztalz engemeth halálnak *kapuyarol*”: *de portu* mortis. — Okhatározó: SzabV.: „Affelet yftennek nag halat agyon | Mēdenemw nag fok yo *tetelervl* | [] ES erws Sabach *meg vetelerwl*”. — Elvontabb vonzat: JókK. 37: „zerze magat zent attyaua! bezelleny ew lelkenek *yduesegerewl*”; Apork. 117: „Es meg emlekezet q *testamētomarol*”: *et memor fuit testamenti sui*; BirkK. 3a: „Igen nehez *bürol*” (cím).

Közepes gyakoriságú rag. Előfordulása kódexekben: 5; eredeti szövegekben: 5. Latin megfelelője többnyire *de* vagy *a, ab* prepozíciós ablativus. A vonzatok háttérében nem ritka az ún. genitivus memoriae; a fordítás ilyenkor többnyire a magyar raghasználatot követi (l. fent). E rag adatainak körében az elvontabb vonzatok igen magas arányt képviselnek. (A helyhatározói funkciókkal kapcsolatban vö. még 401–8.)

-*nál/-nél*. — Hol? kérdésre felelő, lazább külső helyviszonyra utaló határozó: GuaryK. 33: „Joseph kedeg lata ket almat meg att’a *kazanal*”; CzechK. 60–1: „Im en wagýok *kpoczhdnal*. ým kesergok zenth *labadnal*”; MargL. 10: „Nemýkoron kedeg al vala az *ablacnal*”. | Helynévhez kapcsolódva: ÉrdyK. 398: „Es atal menwen az Zawa vyzeen *Nandor feyeer varnaal*”; 1529: „zep nepel *Brassonal* eleuekbe zallanak” (MNY. 37: 276). — Hasonlító határozó: PéldK. 74: „mert az halál bizony de az halálnak *orayanal* semmy bizonytalab”; JordK. 386: „mezt nem tamadot azonýallatoknak magzattýok kezēt nagyob kezegtóló *Janofnal*”.

Ritka rag. Előfordulása kódexekben: 2; eredeti szövegekben: 2. Helyhatározói funkciójában jellegzetes latin megfelelője az *apud* vagy *ad* prepozícióval álló accusativus, hasonlító határozói szerepében pedig az ablativus comparationis. (Ez utóbbi funkcióra nézve l. még 401–8.)

-*hoz/-hez/-hez*. — Hová? kérdésre felelő, lazább külső helyviszonyra utaló határozó: DöbrK. 377: „Az időben menenek *iefusfhoz* farifeofok”; MargL.

12: „megyen vala egy soror labatvl · az mas soror *labához*”; 1531: „zenth marthon nap wtan valo valarnap hozom megh *hazamhoz* zaýkra, Az en matkamath erlebeth azzonth” (LtK. 1: 135). | Átvitt értelemben: DöbrK. 374: „le haitom en terdemet mi vronk iefus criftofnak *atlához*”. — Elvontabb vonzat: GuaryK. 15: „Hafonlatic zent izafba az zagalmazo embq2, elezteb az *ebhq3*”, 17: „Hafonlatos . . . az *diznohoz*”; TelK. 19: „anna ke: . . . ymadkozec *vrhoz*; es fogadaft *tôn*”.

Közepes gyakoriságú rag. Előfordulása kódexekben: 5; eredeti szövegekben: 5. Latin megfelelője leggyakrabban *ad* + accusativus.

-*tól-től*. — Honnan? kérdésre felelő, lazább külső helyviszonyra utaló határozó: AporK. 118: „egbe giútottq azokat, *Nap kelettől es napnugattól: aquillontól es tengeztől*”: congregavit eos a solis ortu et occasu, ab aquilone et mari; 1490 e.: „Kyt Both Janos az Chazarthol neky hozoth wolth” (RMKT. 1²: 478); FestK. 367: „Eel thawoztam een az *partol [a portu]*”. | Átvitt értelemben: CzechK. 56: „en *zýwentvl* el ne tawozzal”; PeerK. 340—1: „*Penztől* el futamtak zwrben be oltoztek”. — Időhatározó: MargL. 182: „bodog azzon clastromanak *fondalasatvl kezdetytevl* fogua”. — Okhatározó: KazK. 79: „De mikoron az *sokfagtul* hoza nem iothatna”; KulcsK. 276: „Een teerdeym meg korwltanak *ehsegtvl*”. — Ágens: JókK. 42: „mýkeppen zent *fferencztevl* vala zereztetett ezt mondaný”: ut a sancto fuerat ordinatum; 1516: „az Thewb zok kedýgh herthelenlfegebwl . . . ez Nelepeczý *ferenczthewl* mondatthanak” (MNY. 52: 369); JordK. 387: „Mýndenek ennekem adattanak en *atýamthvl*”. — Hasonlító határozó: BécsiK. 262: Minē iob vag te Allexandria-beli *neptől*”; MünchK. 87vb: „minē vag te nagob mű *atancól Iacobtól*”. — Elvontabb vonzat: MargL. 12: „Ezt kedeg zent margit azzon . . . meg kerý vala az *priorissatvl*”; TelK. 21: „es zabadič meg engōmet: az kelerues *ygetől*”.

Közepes gyakoriságú rag. Előfordulása kódexekben: 6; eredeti szövegekben: 7. Latin megfelelője többnyire *a*, *ab* + ablativus vagy pusztá ablativus; funkcionális szempontból: ablativus separationis, ablativus causae, ablativus auctoris, ablativus comparationis. (Egyes szerepköreire nézve vö. még 401—8.)

-*n a k/-n e k¹*. — Hová? kérdésre felelő helyhatározó: ÉrdyK. 32: „De wr iften efmeg ffelel tamazttya ewket es myndeneknek latalaara *mennyeknek meennek ffelel*”. | Átmenet a részeshatározó felé: ÉrdyK. 434: „az zent Apoltolt . . . nákon kōthween vyweek herodes *kyralnak*”. — Részeshatározó: SzabV.: „Swf Chazarnak azt meg lem yrhattýak”; 1492: „En thiztelende *vramnak* Bagyaný Baltazarnak etc.” [címezés] (MNY. 37: 203). — Állapothatározó (többnyire praedicativusi vagy nuncupativusi funkcióban): MünchK. 85vb: „tē híuatol *Cefasnac* ki magaraztatit *Péteznc*”; PéldK. 69: „egy felew *horgasnak es elewfnek* teczyk”; PeerK. 340: „*Samsomnak* aleyta az por qnnon magat”. — Személytelen igék mellett (jellegzetes bővítményként): MargL. 4: „kýralý nemes aýandocokkal meg aýandocozak · mykeppen illic kýralý *felsegeknek*”; 1526: „minden embernek meg kell halni” (MNY. 37: 204). — Dativus possessivus: SzabV. „Arrol bwlchefege lwn *kyralnak*”; 1490 e.: „Gondya vala en *vramnak* az nagy kewethleghel” (RMKT. 1²: 478); LobkK. 161: „Az egy *madaracnac* fezkec vaçon es az *ravazoknac* likoc”. — Egyéb, ugyan-csak a birtokos jelző felé mutató funkciók: BécsiK. 237: „Es lezō orzag *Vrnuc*”: et erit *Domino* regnum; 1529: „ýdegen segedseg nelkýl kýral ez *orzagnak* ký

lezen" (MNY. 37: 276) | A szerkezet átértékelődésének lehetőségével: BirkK. 4b: „Θnen bvnet vağ egebet mōduan . . . *feiedelmenek* xak kerdefere feleluen" : *praelatis suis tantum ad interrogata respondendo*; DöbrK. 378: „hog' legen honneiet † *zenvedōienek* zikfeget meg adni" : ut habeat unde tribuat necessitatem *patienti*; stb. (A fönti példákban a latin mondatszerkezet dativust tartalmaz, magyar megfelelője azonban részeshatározó és birtokos jelző egyaránt lehet.) — Elvontabb vonzat: Apork. 116: „Nem hittenek q *igēienek*"; SándK. 27: „monda Cionia Illik hog' *azarnak* enge[d]g".

Gyakori rag. Előfordulása kódexekben: 19; eredeti szövegekben: 32. Az eredeti magyar szövegekben jelentkező magas előfordulási arány elsősorban a műfajok (levelek, végrendeletek) jellegzetes szerkezeteivel függ össze. — Latin megfelelője legtöbbször a dativus, előfordul azonban (az állapothatározói funkció megfelelőjeként) kettős nominativus vagy accusativus is.

-v a l/-v e l. — Társhatározó: BécsiK. 13: „Es èl èzèdè q z mēdz fēzèg az zèkèzèckèl z a lōuagockal z a lōuockèl" : *cum quadrigis, et equitibus, et sagittariis*; MargL. 8: „sok eyeket nagyob rezre jmadsgaban mulat vala el alomnekevl. Egy *sororal* auagý *kettevuel*"; 15(2)9: „Serechen Janus megý ffokta wáyda wramat, mynd *assonjomal* *germekewe marhajawal*" (MNY. 37: 277). — Állapothatározó: BécsiK. 18: „z èzec zazaz *labbal* a tēngēznç fēnèkèt iazuā által ménènç"; CornK. 54v: „meg terenek az kerthez meg zomorodot *elmeuel*". | Essivusi árnyalattal: JókK. 41—2: „Es nemýkoron lewlyua [!] ewtet fewldrewl *fel emeltettettuel* [*elevatum*] býkfa kewzèpiglen". — Eszközhatározó: SzabV.: „Mert mondhatatlan *zakalofokwal* | Sok *nýlakwal* lwt zamtalan *sokwal* | kezy *pwfkakwal* nagy *pattátyukwal* | . . . zwnetlen lwttek"; PéldK. 70: „mydeneket meg zagatok az en kemeny *fogaymmal*". — Módhatározó: JókK. 39: „Ez felewl mondot vrnak varat nagý *nechezseguel* lewlek meg"; DöbrK. 349: „En fiačkaim Ne zereffónk zoval. Iem *nelvell. de tetemeínel* es *bizonfaggal*". | Nyomatékosító szerepben: KulcsK. 277: „Zegyenwlyenek *zegyenfegele* kyk ragalmaznak engemeth". — Ágens (leggyakrabban nem személyre utaló alapszó esetén): NádK. 198: „nem akarnadee hog' . . . *ördöggele* be íeletnee"; PéldK. 67: „meg kewrnykewztettel *fergekuel*" : *Circumdatus* es *vermibus*; SándK. 24: „monda fabius megfogattatam nekýk *zepsegokkel*". — Mértékhatározó: PéldK. 68: „nalatoknal *nagygyal* erewlb vagyok"; 1527 k.: „es *sokkal* jobban fok allany az my wrunk dolga" (MNY. 37: 206). — Tekintethatározó: MargL. 12: „valanak az jdeven ez elastromban *zammal* hetuenen"; DomK. 168: „*Erkevlchel* vala edes, tetlenek *mertekeuel* zeep, *kegeffeggele* chodalatos, *bezeddel* edes es nyayas". — Okhatározó: BécsiK. 214: „a fēbnèc *fèrèlmeuèl* meghala" *dolore vulneris expiravit*; NagyszK. 7: „a halalnak *keserűsegeuel* zyne meghehuadot". — Komplex határozók: Mód—állapot: SzékK. 7: „Tahat lé zalla az hegekról . . . nag' *halalomval*, es nag' *eróvel*". Mód—eszköz: SándK. 23: „eefelee vakmeroseeggele valo zokat *kenokkal* keel el tauoztatnonk". Okhatározó—agens: CornK. 55v: „O chodalatos ez azzonyallatnak ev zerelme. mely *zerelmele* kezereytetyk ev ereyefevlevt. teny". — Elvontabb vonzat: 1493: „ados volt volna en nekem erdv hegy balas *zaz forintal*" (Nyeml. 156); KeszthK. 15: „kynek . . . *atokkal* telyes w zaya, es *keserefegele* es *chalardfagul*".

Gyakori rag. Előfordulása kódexekben: 24; eredeti szövegekben: 26. Funkcionális gazdagság tekintetében első helyen áll. Latin megfelelője legtöbbször a pusztá ablativus; társhatározói szerepében a *cum* + ablativus. A magyar és a latin alakulatok a funkció szempontjából is sok párhuzamot mutatnak

(ágens — ablativus rei efficientis; tekintethatározó — ablativus limitationis stb.). (Módhatározói szerepkörére nézve l. még 401—8.)

-v á/-v é. — Eredményhatározó: MünchK. 85ra: „z az íge löt *tefte*” : Et Verbum caro factum est; ÉrdyK. 496: „Es az gonoz hytetlen Somogy hytpant vagataa *neeggyee* Zent Ifthwan kyal”; KulcsK. 269—70: „Vethee az pwztaath allo *vyzekkee*” : Posuit desertum in stagna aquarum. — Essivusi állapothatározó: JókK. 26: „Ifthenek ygen ýga3 zolga3ya ferenc3: . . . volt ottog3yal . . . *vendege* hyuatott”; 1465—1467: „belendes emberth *baratha* new weg3” (MNy. 20: 86); SándK. 27: „azt en t3y nekt3k *tanaka* nem adom”.

Ritka rag. Előfordulása kódexekben: 1; eredeti szövegekben: 0,25. A latinban ugyanezt a funkciót más szerkezet (kettős nominativus, in + accusativus) fejezi ki. (Essivusi állapothatározói szerepkörével kapcsolatban l. még 401—8. Vö. alább az -á/-é lativusragot is.)

-u l/-ü l. — Állapothatározó (gyakran essivusi funkcióban): PéldK. 79: „barat vagyok ez velagnak zerelmenek *meg halandoyul* es yo eletet *veyendewewul*” : monachus, mundi moriturus amor; 1514: „p3spek vram erdel3 adoth meg3 nekem . . . ewth zaz for3nthoth *aranwl* [‘aranyban’]” (MNy. 2: 162); 1533: „forgac Simon vramat zolgalta ennehan eztendeg *lowazwl*” (LtK. 1: 141). — Módhatározó: 1524: „merth nekem nagy3 ýol ýjamborol zolgalth” (MNy. 13: 122); 1531: „megh Bochaffa keg3yelmed hogh ill3en *para3thol* keg3yelmednek Irok” (LtK. 1: 136). — Elvontabb vonzat: 1514: „En k3y vagyok Dragff3 Janos belthek adom *emlekezetwl* ez leweleth” (MNy. 2: 162).

Ritka rag. Előfordulása kódexekben: 1; eredeti szövegekben: 2. Latin megfelelője leggyakrabban adverbium. (Vö. még 383—5, 401—8, továbbá az -ul/-ül ablativusragot is.)

-é r t. — Okhatározó: JókK. 46: „mert zent ferenc ýgen zeretuala ewtett *t33zta3agert* es *alazatoffagaert*” : propter puritatem et mansuetudinem; PéldK. 71: „nem tudok nektewk engedny az ty *byntewkert*”. — Célhatározó: CzechK. 72: „kor3ztfadath meg weer3zted te zent wer3dwl. emb3ri ýd3w3sseget” ; SándK. 21: „tahaath t3y es wg3yan te3et3k m3nth 3k tetteek az *h33tterth*: es az z33zesseegerth” ; 1531: „the, ke, megh bochaffa ennekem hogh en magam zemelyem zerenth nem mehettem the, ke, ez *dologerth*” (LtK. 1: 135). — ‘Helyett’ jelentésben: GuaryK. 39: „mezt [incab] valasztottac magoknac az gonoffagot *a33zagezt*, az g3l3feget az *zezetetezt*, az cazt az *nezefegezt*, az kint az *dil3fegezt*, az poklot az [az] *me3ozagezt*, az g3z3k halalt az g3z3k *eletezt*, es g3z3g3t az *iftenezt*”. — Eszközhatározó, csereviszonyra utalva: AporK. 122: „Es vettenek en ellenem gonozokat *iokezt*: [pro bonis] es g3l3feget en *zezetetemezt* [pro dilectione mea]” ; 1529: „k. nekem zalogossetotta ezer fforentban En3nget, . . . *solgalatomert*” (MNy. 37: 276—7). — Elvontabb vonzat: 1526: „ýma3g Istent az sok ýjamborert” (MNy. 37: 204).

Közepes gyakoriságú rag. Előfordulása kódexekben: 5; eredeti szövegekben: 4. Latin megfelelői: propter + accusativus, illetve pro + ablativus. A pro ‘helyett’ jelentése minden bizonnyal előmozdította az -ért rag hasonló használatát.

-i g. — Helyhatározó: JókK. 106: „az toluay3k . . . eke3denek . . . zolgaln3 az baratoknak v3yuen ew wallokon fatt az *claf3trom33glan*” ; 1532: „monghak hogh

chafar *ŷwhelŷgh* meghe(n)” (LtK. 1: 139). — Időhatározó: A cselekvés időbeli határára utalva: MargL. 11: „ez zentseges zvw iudica vasarnaptvl fogua · *nagŷ zombatig* mynden napon meg oluastagŷa vala az passiot”. | A cselekvés időtartamára utalva: JordK. 629: „Negywen es hat *eztendeegh* zakattatoth ez templom.”

Ritka rag. Előfordulása kódexekben: 2; eredeti szövegekben: 3. Leggyakoribb latin megfelelője az *usque ad* + accusativus. (Vö. még 382—3.)

-n a k/-n e k². — A birtokos jelző ragja: AporK. 113: „Es atta onekik *nemzeteknek* o2zagit: es *nepeknek* mvnkait bi2tak”; 1516: „*Athŷjanak* eo *fŷnak* / eo *Zenthleleknek* Newebe / amen” (MNY. 52: 368). | Nyomatékosító szerepben: LobkK. 168: „mikepen hog az aldot iefus *kera2ocnac* kerfala [!] es *vracnac* vra”. | Partitívusi funkcióban: JókK. 119: „hogya *baratoknak* valamelyk eluezend” : si quis *fratrum* . . . perierit.

Rendkívül gyakori rag; előfordulása kódexekben: 52; eredeti szövegekben: 24. (Ennek hátteréről l. 401—8.)

-t (locativusrag). — Hol? kérdésre felelő helyhatározó: MünchK. 17rb: „ha2onlatnac a *vasa2t* vl2 g2zmekechez”: Similis est pueris sedentibus *in foro*; DöbrK. 291: „lata e2gebeket *vasart* allokat *ŷrefeket*”. | Helynévhez kapcsolódva: 1508: „ez leuel kewlt *Koloswarth*” (MNY. 9: 86); MargL. 172: „Vala nemelŷ penitencia tarto azzonŷallat *eztergamot*”; ÉrdyK. 88: „es temetteteek *Vaczot*”.

Rendkívül ritka rag. Előfordulása kódexekben: 0; eredeti szövegekben: 0,25. Lényegében csak a helységnevek meghatározott körén belül mondható elevennek. (Erre nézve l. még 401—8.)

-á/-é (lativusrag). — Hová? kérdésre felelő helyhatározó: BodK. 12: „mezze *ŷolde* el budostanak volna”. | Helynévhez kapcsolódva: ÉrdyK. 396: „feyeer varat hala megh es vyweek *pe2chee* temethny”, „Endre herczek azert . . . meene *feyeer varraa*”, „tytkon gywleenek *chanaddaa*”. — Mennyi ideig? kérdésre felelő időhatározó: ÉrdyK. 137: „Merth . . . Iefus es azon napon meenth ky az pwztaban beytelny Negywen *ee s nappaa*”; ÉrsK. 324: „mene *hette* awagh myne *honapa* zvw marya 2 fiath wyfelte 2 meheben negwen *hette*”. — Részes-határozó: 1524: „Hagŷok *zewlewŷŷe* elmeth fl. 50 az Barathoknak” (MNY. 13: 122).

Rendkívül ritka rag. Előfordulása mindkét forrástípusban: 0. (Helynevekkel kapcsolatos használatára nézve l. 401—8. Vö. fent a -vá/-vé ragot is.)

-u l/-ü l (ablativusrag). — Honnan? kérdésre felelő helyhatározó: Helynévhez kapcsolódva: MargL. 4: „*bezprimmevl* zent katerina azzonnac clastromabol · változtatek hozattatek az clastromban”; vö. 1553: *Egről* (RMKT. 3: 147); stb.

Rendkívül ritka rag. Előfordulása kódexekben: 0,04; eredeti szövegekben: 0. (Vö. 401—8, továbbá fent az -ul/-ül állapothatározóragot.)

-én t. — Módhatározó: BirkK. 2a: „A2 mel· foror kedig ŷonha n2 akar kerni bochanatot auag nem *lelkeient* [*ex animo*] kerŷ”. — Állapothatározó (essívusi funkcióban): WinkIK. 335: „Mykoron Ed2s fyadath ihesustchristusth ioseph karodra ada kyth te *zizenth* zyleel”. — 'Szerint' jelentésben: DöbrK.

378: „es iltôzietek vy emberbe. ki iftenent [*secundum Deum*] teremtetet igafflagba”; SzékK. 367: „legen nekem te mondasodenth”.

Rendkívül ritka rag. Előfordulása kódexekben: 0,17; eredeti szövegekben: 0. (Részletesebben l. 366.)

-k é n t. — Móthatározó: BirkK. 3a: „ha kedig valakik . . . poriffa ellen . . . fel tamadandnak, felel mōdot kent [*supradicto modo*] tarxanak pn̄tenciat”. | Essivusi jelentésárnyalattal: VirgK. 95: „ez velagi chufok, ez fwldi vrakat czodaken diczerik es zeretik”.

Rendkívül ritka rag. Előfordulása kódexekben: 0; eredeti szövegekben: 0,5. (Részletesebben l. 364.)

-n k é n t. — Distributivus. Időhatározói funkcióban: 1456 k.: *eztende kenth : anniversariae, naponked : dietim* (Gl.); NádK. 91: „Ötöd keñña pokolnac ez, . . . Mert az oth valoc v̄g halnac meg hoḡ coronked elnec, es v̄g elnec, hoḡ koronked meghalnac”. | Helyhatározói funkcióban: WinklK. 179: „Samsonth . . . akarattyā nekōl vzankenth zerthe”; DöbrK. 511: „Es teznek vala hazonked [*per domos*] vendegfeget”. | Állapothatározói funkcióban: SzékK. 248: „hyzy vala a lcent anaftasius martyr: hoḡ . . . yzenked meteltetnec”.

Rendkívül ritka rag. Előfordulása kódexekben: 0,3; eredeti szövegekben: 0,75. (Részletesebben l. 363–4.)

-s t u l/-s t ű l. — Állapothatározó, társhatározói jelentésmozzanattal: 1507: „eg l[o zabo]la (?) fekeftul” (NyIrK. 6: 187); NádK. 84: „es ennec vtanna mind ruhaftol magat a vizbe martyavala”; ÉrdyK. 402: „haat myndden embery legōhdelemnēl kyl varad felee meegyen az zent tēfth mynd zekereftewl”.

Rendkívül ritka rag. Előfordulása kódexekben: 0; eredeti szövegekben: 0,5. (Részletesebben l. 365.)

-k o r. — Időhatározó: CzechK. 65: „Halalomkor fogagy engom. legy fegywerom te ennekom”; SzékK. 244: „mert nem tuggatoc mel oraban eliōuendō : estue eh : efelikor eh : tvczo kor eh : holual eh”.

Rendkívül ritka rag. Előfordulása kódexekben: 0,09; eredeti szövegekben: 0. (Részletesebben l. 365–6.)

-n, -a n/-e n. — Móthatározó: JókK. 44: „frater leo kezde lofan oda menny”; GuaryK. 28: „. . . az atkozot hazmad nēlv, kinel erōfben, es kememben, fēmi allat nē vialcodic”; PeerK. 339: „Serenyen futamnak tanchan az leanyok”. — Állapothatározó: JókK. 67: „Es Ime lata az sent sebeknek helyet oly zeppen es v̄jan hogy lonha v̄jaban meg nem ylentekuala ment te hat”; NádK. 316: „En ki nagh nōmōffen terōmtōttemvala . . .”: *ego quae tam nobilis fueram creata . . .* | Számállapot-határozó: JókK. 107: „Es voltanak eut ezenen”; DöbrK. 381: „Mert sokan vannak hyttak: de kevesen valasztotak”: *Multi enim sunt vocati, pauci vero electi.* | Alanyi szerepben: MünchK. 65va: „Valanac ke. mōnal 9tžēz ēzez fezfian”. — Mértékhatározó: SándK. 28: „Monda hyrena meñeuel nagjjobban gyōtretom: anñeual nagjjobban fel magaztatom”.

Ritka rag. Előfordulása kódexekben: 3; eredeti szövegekben: 4. Latin megfelelője leggyakrabban adverbium. (Vö. még 377–8, 401–8.)

-(s) t. — Módszathatározó: MünchK. 61vb: „z azoc micoz iottècuolna i'hoz *gozgalmast* [*sollicite*] kezicuala ötet mőduan”; BirkK. 3b: „kinek tizte lezen hog *zereteteft* laffon es gondolion az guétel”. — Állapothatározó: JókK. 156: „nugolomual magat agyba takara es vrban *bodogfagoft* [*feliciter*] el aluuak”; DöbrK. 382: „Azert vegetek iltennek feğeret: hog . . . mindenben *tökelleteft* allanotok”: in omnibus *perfecti* stare.

Ritka rag. Előfordulása kódexekben: 1; eredeti szövegekben: 1. (Részletebben l. 364—5.)

-s z o r/-s z őr/-s z őr. — Számhatározó: JókK. 45: „Es tehat latek tewz langott . . . es *fzokzor* neky felelny tegedett”; SzékK. 177: „Kőwetkezyk ymar az yras az heet halalos bñnőkről, es *előzőr* az kewéllégről”. — Mértékhatározó: 1515—1525: „de megh halanak immar *ketzer* oly nagy fok Terekek” (RMKT. 12: 487).

Ritka rag. Előfordulása kódexekben: 2; eredeti szövegekben: 2. (Részletebben l. 361—3.)

Az irányhármasság érvényesülése a helyhatározóragok körében

1. Korszakunk helyhatározóragjainak minden rétegében: a központi elemekben éppúgy, mint az archaikusokban, közös elvként jelenik meg határozórendszerünknek az alapnyelvtől kezdve állandó vonása: az irányhármasság.

A rendszer szigorú következetessége azonban bizonyos pontokon — éppen a kései ómagyar korban — gyengülni látszik. Legjellemzőbb példája ennek a *-ban/-ben* és a *-ba/-be* meglepően nagyfokú keveredése, melyet az alábbi táblázat mutat be. A bekeretezett számok a szokásostól eltérő jelenségeket emelik ki.

	A <i>-ban/-ben</i> rag szokásos funkcióiban (loesivus stb.)	A <i>-ba/-be</i> rag szokásos funkcióiban (illativus stb.)	Összesen
<i>-ban/-ben</i> alak	481	76	557
<i>-ba/-be</i> alak	240	217	457
Összesen	721	293	1014

A két ragra a teljes törzsanyagban összesen 1014 adat van. Szigorúan az alak felől közelítve: 557 *-ban/-ben* és 457 *-ba/-be*. A *-ban/-ben* alakú ragok közül azonban 76 (= 13,64%) a *-ba/-be* valamelyik funkciójában szerepel (leggyakrabban hová? kérdésre felelő helyhatározóragként); másfelől pedig a *-ba/-be* alakú 457 rag közül 240 (= 52,52%) funkcionálisan a *-ban/-ben* ragot képviseli. Mindez azt is jelenti, hogy összesen 316 rag (a teljes állomány 31,13%-a) az alak és a funkció viszonyát tekintve „szabálytalan”-nak mondható.

A két rag eltéréseinek egymáshoz való viszonyáról némileg más képet nyújt a funkcionális kiindulópontú vizsgálat, mivel a *-ban/-ben* a szövegekben eleve

sokkal gyakoribb, mint a *-ba/-be*, s így az adott funkción belüli viszonyítás tekinthető igazán mérvadónak. Ilyen megközelítésben a törzsanyag 721 *-ban/-ben* és 293 *-ba/-be* értékű elemet tartalmaz. Az előbbi csoportban a 240 rendhagyó (*-ba/-be* alakú) rag 33,29%-ot képvisel; az utóbbiban a 76 — ugyancsak rendhagyó — *-ban/-ben* alak pedig 25,94%-ot. Ezek szerint tehát a *-ban/-ben* helyén megjelenő *-ba/-be* forma a rag adatainak egyharmadára, a *-ba/-be* helyén megjelenő *-ban/-ben* alak pedig az adatok egynegyedére jellemző.

Mindebből az alábbi általános következtetések vonhatók le a törzsanyag egészére nézve. A szabályostól eltérő alakok száma mindkét rag esetében jelentős; a *-ban/-ben* helyén megjelenő *-ba/-be* abszolút mértékkel mérve különösen kiugró, de relatív előfordulását tekintve is magasabb arányt mutat, mint a fordított jelenség. Mindezek mellett nem hagyható figyelmen kívül, hogy a két rag adatainak kétharmada, illetőleg háromnegyede alak és funkció hagyományos egységében jelenik meg.

2. Az előbb összesített adatok hátterében egymásnak sokszor ellentmondó típusok harca áll. A három legfontosabb a következő:

a) A *-ban/-ben* és a *-ba/-be* használatát világosan megkülönböztető típus: JókK. 47: „Azert ha valamit egýebett lewlnek en *kebelemben* [*in sinu meo*] |. te tewted oda”: „boczaßfad te kezedet *kebeledbe*”: Mitte manum *in sinum tuum* | BécsiK. 151: „Mikoron volnec Sufifnac vara[sa]ban ki vagon elamnac *videkebèn*”: quod est *in Aelam regione*: 198: „El futot Iacob Syrianac *videkebè*”: fugit Iacob *in regionem Syriae*; stb. — A törzsanyag 23 kódexrészletéből az alábbi 7-re jellemző ez: JókK., BécsiK., MünchK., AporK., FestK., DöbrK., SzékK. „Szabálytalan” alakok bennük is előfordulnak, ez azonban a jelzett tendencia érvényesülését nem módosítja lényegesen. Az emlékcsoport közös jellegzetessége, hogy jórészt korai kódexekből áll: a XV. századból ránk maradt 7 kódex közül 5 idetartozik. A Huszita Biblia esetében föltehető, hogy a raghasználatot oly feltűnően irányító nyelvi tudatosságnak a *-ban/-ben* és a *-ba/-be* megkülönböztetésében is szerepe volt. (E tényezőkről l. később.)

b) A két ragot közös *-ba/-be* alakban kiegyenlítő típus. GuaryK. 34: „mikeppè phazaho kezalnac *tömlöcbe* hazom foglalac taztatnac vala”: 54: „vígán, es díleköduen megon vala az *tömlöczbe*” | KeszthK. 24: „Merth nem hagyod een lelkemeth *pokolba*”: Quoniam non derelinques animam meam *in inferno*: 14: „fordwlyanak bynefek *pokolba*”: Convertantur peccatores *in infernum*; stb.

— Ez jellemző a következő 8 kódexre: BirkK., GuaryK., NádK., KeszthK., TelK., KazK., VirgK., KulcsK. A tendencia hatóereje természetesen változó erősségű: a TelK.-ben például a funkcionális értelemben vett *-ban/-ben* ragot mintegy fele-fele arányban fejezi ki a *-ban/-ben* és a *-ba/-be* alak; a KeszthK.-ben és a KulcsK.-ben viszont a *-ban/-ben* forma egészen ritka kivételnek számít. A típus különleges vonása, hogy kisebb részben korai, nagyobb részben kései kódexeket foglal magába. Nem lehet véletlen, hogy a fogalmazványként fennmaradt (s így nyelvileg nem tökéletesen megformált) BirkK. az első képviselője. Ugyancsak határozottan érvényesül e típus a világi emlékekben, s különösen a korszak levezésében: SzabV.: „*Sabachba* nagy veztegeg lwt volna”: „*Sabachba* nag fel zowal kyalthnak”; 1516: „Athýanak eo fýnak | eo Zenthleleknek *Newebe* | amen” (MNy. 52: 368); 1526: „anmeg ýrtam fellýl az *levelbe*” (MNy. 37: 204); stb.

c) A két ragot a *-ban/-ben* javára kiegyenlítő típus: MargL. 12: „hogkýk valanak az jdevbén ez *clastromban* zammal hetuenen”: MargL. 4: „zent

katerina azzonnac clastromabol . . . hozattatek az *clastromban*” | ÉrdyK. 510: „meg tyztwle [!] *zyweeben testeeben es leelkeeben*” : ÉrdyK. 511: „kyt . . . ffyl nem hallot sem embernek *zyweeben* nem zallot”; stb. — A következő kódexek képviselik e típust: MargL., CornK., JordK., SándK., ÉrdyK. Az első kettőt Ráskai Lea másolta; nincs kizárva, hogy a második tudatosságnak is szerepe volt az alakok ilyen irányú egységesítésében. A többi kódex is a nyelvi igényességnek magas szintjét képviseli. Fontos negatívum, hogy a világi emlékekben e jelenségre igen kevés a példa. Vö. mégis: 15(2)9: „az ffeýerwarý lector . . . nem arta magat ez *dologban*” (MNY. 37: 276).

3. Az előbb vázolt problémakör magyarázata során a következő tényeket kell figyelembe venni. A korai ómagyarban e két rag (illetve rag-előzmény) között az alaki különbség még éles: egyfelől *-ben*, *-ban/-ben*, másfelől *belé* formában tűnnek fel. Az egy szótagúvá válás és illeszkedés átfogó folyamata viszont a korai ómagyar kor végére meglehetősen hasonló hangalakot eredményezett: *-ban/-ben*, ill. *-ba/-be*. További összemosódásuk több tényező együttes hatásának köszönhető: a) A határozóragok körében nem ritka a ragvégi mássalhangzó eltűnése (l. 369 – 70); az *n* hang nazális jellege e változásnak eleve kedvezhetett. — b) A *-ba/-be* rag (korábban hosszú) magánhangzójának megrövidülésével meglazult az a kapcsolat, mely e toldaléket az *-á/-é* lativusraghoz fűzte; a motiváltság csökkenése megkönnyítette annak az útját, hogy a *-ba/-be* alak '*-ban/-ben*' értékben szerepelhessen. — c) Funkcionális szempontból döntő mozzanat, hogy a közlésben komolyabb zavar így sem támadt, mert az a szöveggörnyezet, melyben a ragok megjelennek, általában egyértelműen meghatározza, hogy mikor melyikről van szó. (Vö. a fenti példanyagot.) — d) Nem zárható ki annak a lehetősége sem, hogy a folyamat összefüggésbe hozható azzal a (nyelvjárásainkból ismert) jelenséggel, melynek lényege — a háromirányúságon belül — az egyik irány kiesése: „Gyere el *nálunk*”. Megjegyzendő azonban, hogy korszakunkban efféle analóg példákkal még nem találkozunk. — e) Végül: írott szövegeinkben latin hatás is előmozdította a két rag keveredését, mivel a vonzatok pontos fordítása nemegyszer a magyartól eltérő raghasználatához vezetett: MünchK. 87va: „Ki hižen *fiuba* valla az 929c életet”: Qui credit in *Filium*, habet vitam aeternam; CornK. 53v: „latanak maas | angyalt . . . evltevzueen feyer | *ruhában*”: viderunt alium angelum . . . inditum *stola* candida; stb.

Mindezek alapján nagy valószínűséggel föltehető, hogy a 2. pont alatt tárgyalt b) típus a beszélt nyelvben széles körben elterjedt, s — mivel a két rag éles megkülönböztetését irodalmi nyelvi norma még nem írta elő — az írott nyelvbe is viszonylag szabadon behatolt, különösen a korszak vége felé. A szabálytalanságok aránya tehát e vonatkozásban azért olyan magas, mert ezeket normatív törekvések még kevésbé fedték el.

A c) típus — sajátos módon — egyszerre jelzi a fenti tendencia meglétét s a vele szemben ható erők érvényesülését is. Amikor ugyanis a *-ban/-ben* és a *-ba/-be* alakilag egybeemosódott, a hiperurbanizmus jellegzetes eseteként eredeti *-ba/-be* helyén is megjelent a *-ban/-ben* forma, s az emlékek nem kis hányadában a két rag alakja ebben egyenlítőddött ki. E változás bizonyos értelemben a nyelvi igényesség megnyilvánulása, eredményében azonban nem különbözik lényegesen a „pongyolább” b) típustól, mivel funkcionális oldalról a kettő azonos értékű: a *-ban/-ben* és a *-ba/-be* ragot egyik sem különbözteti meg.

Az egész jelenséggörőről elmondható, hogy háttérében a nyelvi normával vagy annak csíráival kapcsolatos jelenségek jobban megragadhatók, s talán nagyobb szerepet is játszottak, mint a nyelvjárási különbségek. Ez utóbbi szempontból a három típus megoszlását inkább a tarkaság és a határozott tendenciák hiánya jellemzi.

A poliszémia kérdésköre

Névszóragjaink viselkedése a funkcionális sokrétűség tekintetében nem egységes. A ragoknak több mint egyharmadára igen nagyfokú poliszémia jellemző: legalább 3—8 féle főbb határozói szerepe (s azon belül számos árnyalata) adatható a következő elemeknek: *-val/-vel*, *-ra/-re*, *-ban/-ben*, *-n*, *-on/-én/-ön* (superessivus), *-nak/-nek¹*, *-ból/-ből*, *-tól/-től*, *-ról/-ről*, *-ért*, *-ba/-be*, *-n*, *-an/-en* (modalis-essivus), *-ul/-ül* (essivus-modalis). (A sorrend a szerepkör csökkenését érzékelteti.) A többi ragnak általában egy vagy két főbb funkciója van. Ez utóbbi csoportba tartozik a gyakori és fontos *-t* tárgyrag és a *-nak/-nek²* is; a határozóragok közül pedig a *-nál/-nél*, a *-hoz/-hez/-höz*, a *-vá/-vé* és az *-ig*, továbbá a korlátozottabb használatú elemek teljes köre.

Korszakunk anyagában is világosan kirajzolódnak a poliszémiának azok az esetei, amikor az egyes funkciók közötti belső összefüggés általánosabb érvényűnek mondható: egyrészt más korokban is hasonló módon jelentkeznek (vö. I, 316), másrészt sok más nyelvben — egymástól függetlenül — föllelhető. Az alábbi összeállítás így csak azt tükrözi, hogy mely típusok adathatók a kései ómagyar korból. (A példákat l. az egyes ragok főbb funkciói kapcsán: 386—97.)

A) A helyhatározóragok körére általában jellemző egyéb funkciók: a) időhatározó: *-ban/-ben*, *-n*, *-on/-én/-ön*, *-ra/-re*, *-ig*, *-á/-é* lativusrag; b) állapothatározó: *-ban/-ben*, *-ból/-ből*, *-n*, *-on/-én/-ön*, *-ra/-re* (vö. az *-á/-é* lativusrag és az *-l* ablativusrag sajátos továbbfejlődését is az ősmagyar korban: I, 296—9).

B) Egy-egy, meghatározott irányra utaló helyhatározórag jellegzetes funkciói: a) a *hová?* kérdésre felelő helyhatározóragok esetében: eredményhatározó: *-ba/-be*, *-ra/-re*; célhatározó: *-ra/-re*; részeshatározó: *-nak/-nek¹*, *-á/-é* lativusrag; b) a *honnan?* kérdésre felelő helyhatározóragok körében: eredethatározó: *-ból/-ből*; okhatározó: *-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-tól/-től*.

C) Elvontabb határozók ragjával kapcsolatos funkcionális kettősségek. A jelenség lényege, hogy bizonyos határozópároknak általában közös ragjuk van. Ilyenek: a) a mód- és az állapothatározó: *-n*, *-an/-en*, *-ul/-ül*, *-(s)t*; b) az eszköz- és a társhatározó: *-val/-vel*; c) az ok- és a célhatározó: *-ért*. E ragok esetében az adott szóalak pontos értékét csak a tágabb mondatbeli környezet szintaktikai és jelentéstani összefüggései alapján lehet meghatározni.

Adataink a tekintetben is tanulságosak, hogy az egyes funkciók közötti átmeneti fokozatokról nemegyszer igen árnyalt képet adnak. Arra nézve, hogy részint magának az alapszónak a jelentése, részint különféle szintaktikai mozzanatok hogyan határozzák meg az egész szerkezet jellegét, az *esik vmibe* néhány példája kínál érzékletes szemléltető anyagot: DöbrK. 376: „kiteknek zamara vag őkre. *kvta efik*: nemde legottan. ki hvzia azt zombaton e” (konkrét helyhatározó); ÉrdyK. 511: „oly meel zeretethnek *tyzeeben efiek* be az wr ffyw” (az eredetileg konkrét helyhatározó azáltal válik átvitt értelművé, hogy elvont jelentésű bővítménye van); SándK. 23: „kük istennek *haragyaaban* akarnak

esnyj” (maga a rag már olyan főnévhez járul, amelynek nincs is helyre utaló funkciója); KeszthK. 23: „Nawalyak *esenek* nekem *gyenerw|egbe*” (a bővítménynek állapothatározói értéke van); TelK. 17—8: „ez igazac . . . *ketsege* nem *esene*c” (egy ilyen jellegű határozós szerkezet állandósult szókapcsolattá fejlődik); stb. — A főnti példák a grammatikai tanulságokon túl azt is szemléltetik, hogy egy-egy rag funkcionális rugalmassága a „képes beszéd”-nek milyen lehetőségeit teremti meg. Korszakunk szövegeiben az ebből adódó stílushatás igen jellemző mozzanat. Különösen kedveli az ilyen kifejezésmódot az egyházi nyelv; a kódexirodalom műfajai közül elsősorban a zsoltárok. Mindezen szövegek fordítás jellegéből következik, hogy az átvitt értelmű helyhatározók sűrű használatának hátterében gyakran idegen nyelvi minta áll. — Az egész jelenségkör a ragok számát tekintve is igen kiterjedtnek mondható; vö. a *-ban/-ben*, *-ba/-be*, *-ből/-ből*, *-ra/-re*, *-ról/-ről*, *-tól/-től* adatait.

A névszóragok szinonimikája

Általános kérdések. — A névszóragok igen széles körű rendszerkapcsolatai önmagukban is jelzik, hogy a szinonimika lehetséges köre e területen rendkívül tág. A ragos alak a mondatban bővítmény értékű, s e szerepében korántsem kizárólagos: a határozói bővítmények kifejezőeszközei például a ragos névszók, a névutós névszók és a határozószók együtteséből adódnak, így a mondatbeli szerep azonossága ezeket eleve összefűzi. Ezen belül: a különböző morfémaosztályokba tartozó elemek sokszor szinte azonos jelentést hordoznak, csak más-más grammatikai kötöttségek között használatosak (*-ban/-ben*: vö. *belül*, *bent*, *benne*); máskor — meghatározott funkcióban — egymás szinonimái (*-ból/-ből* és *közül*) vagy éppen antonimái (*-val/-vel* és *nélkül*). Az effajta összefüggések feltárásához a mondattan adja meg az igazi keretet; ezért a továbbiakban a vizsgálat a ragok egymás közötti szinonimikájára szűkül.

Ennek kapcsán két fő viszonyítási pont kínálkozik. Az egyik a szerkezet alaptagja: különböző ragos szóalakok csak akkor tekinthetők szinonimáknak, ha azonos jellegű alaptagok bővítményeiként szerepelhetnek: *nagyobb vminél* ~ *nagyobb vmitől*. A másik viszonyítási pont maga a ragozási tő (mint morfológiai egyed), melyhez a névszórag csatlakozik. E tekintetben a szinonimikának két fő típusa rajzolódik ki: a) Az esetek többségében a ragváltakozás nem függ a tőtől: *eszik a kenyérben* ~ *eszik a kenyérből*. Ilyenkor az ingadozás hátterében rendkívül szerteágazó okok húzódnak meg: a nyelvfejlődés korábbi és későbbi fokozatainak egymás mellett élése; nyelvjárási megoszlás; stb. — b) Az esetek kisebb hányadában maga a ragozási tő határozza meg, hogy a rokon funkciójú ragok közül melyik jelentkezik: *Buddn*, *Debrecenben*, *Pécsett*. Az okok itt is sokrétűek: hangtani, illetve morfológiai tényezők; névtani vonatkozások; a ragok magas száma; stb.

Az egész jelenségkörrel kapcsolatban megjegyzendő még, hogy — a poliszémiából adódóan is — két rag között a szinonimika úgyszólván sohasem teljes: legtöbbször egyes funkciókra korlátozódik.

A helyhatározóragok szinonimikája közszói alakulatokban. — A kései ómagyar korban a belső helyviszonyra, a szorosabb, illetve a lazább külső helyviszonyra utaló ragok hármassága a rendszer

egyik meghatározó elvének tekinthető. A három réteg elkülönülése funkcionálisan mégsem mindig éles; az ingadozások száma meglehetősen magas.

E kor emlékeiben jelentkezik először egy sajátosan magyar raghasználati mód, melynek lényege, hogy — sok más nyelvtől eltérően — bizonyos szerkezetekben a testrésznevek törvényszerűen a belviszonyragokat vonzzák: Apork. 225: „Hezodes le wewen az kozonat ewnnen *fejebel* thewe az en fyamnak *fejeben*”; FestK. 368: „O ha walamikor le efneyek een *nyakumbol*”; KazK. 76: „es nekyk az moſdo uizet *niakaba* ontikuala”; NádK. 317: „A güruc kiket *vyodba* vifeltel”; ÉrdyK. 595: „ky vewee gyerwyeet *wyabol*”; stb. Ez a szemléletmód minden bizonnyal igen régi (rokon nyelvekben is van megfelelője, vö. finn *hattu päässään* 'kalappal a fején,' tkp. 'kalap a fejében'); ezért jó okkal föltehető, hogy a korábbi korszakokban is megvolt — akkor még a névtői előzmény jellegzetességéeként.

A belviszonyragoknak és a szorosabb külviszony ragjainak a váltakozása számos (helyfogalmat jelölő) főnév mellett megfigyelhető. Ezek közé tartozik a *hely*, a *világ*, a *föld*, az *út*, az *oldal*, az *utca*, a *part* stb. Az adatok nemegyszer az ingadozások teljes körét elérik tárják: BirkK. 3a: „es kvlen valo *hëre* [*in locum*] be rekeztellek” ~ DöbrK. 376: „vl le. az vtollo *helbe*”; VirgK. 41: *helen* ~ 45: *helben*, 41: *helrewl* ~ 59: *helbwl* | MünchK. 87ra: „fenélleg iqt *ëwilaſba* [*in mundum*]” ~ ÉrdyK. 511: „es wgy loha haza nem yewt volna ez halando *vylagra*”; NádK. 336: *velagon* ~ *velagban*; stb.

Hasonló váltakozás a szorosabb és a lazább külső helyviszonyra utaló ragok között is előfordul, bár kevésbé gyakran: JókK. 42: „nemŷkoron lewlyua [!] ewtet *fewldrewl* [*a terra*] fel emeltettettuel” ~ 64: „lata zent fferenczet . . . *fewlteul* [*a terra*] felemeletlenŷ”, 14: *kappura* ~ *kappuhoz* : *ad portam*; Apork. 118: *tengeztol* [!] ~ KulcsK. 265: *tengerreel* : *a mari*; stb.

Az egész jelenségkör magyarázata lényegében két fő irányba vezethet. Az egyik a — korszakunkra megszilárdult — névszórározási rendszernek egy különös hiányossága: voltaképpen nincsenek benne általános helyviszonyragok. A hajdani primer ragok használata egészen szűk körre szorult vissza; közülük csak az *-n* locativusrag épült be — *-n*, *-on/-ën/-ön* formában, s elsősorban superessivusi funkcióban — a 9 elemből álló új, árnyaltabb rendszerbe. (Éppen ezért korántsem véletlen, hogy valamennyi helyhatározórag közül ennek a legelevenebb az általános helyviszonyt jelölő funkciója.) A hová? és a honnan? kérdésre felelő helyhatározóragok körében a jelzett funkcionális hiány még egyértelműbb. Ilyen módon a rendszer egészében hiány, illetőleg — a ragok bősége miatt — inkább bizonytalanság támadhatott, s nem egy esetben az azonos típusú kérdésre felelő ragok (*-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-tól/-től*) egymás szinonimáivá válhattak. Különösen olyankor érthető e jelenség, amikor az alapszó igen tág jelentésköre és kevésbé konkrét tartalma (*hely*, *világ* stb.) mintegy ellentétben áll ragjaink rendkívüli árnyaltságával, pontosságával.

A fönti általánosabb magyarázat mellett szövegeinkben jól kitapintható az ingadozások másik oka: a latin. Egyes prepozíciós szerkezeteknek (melyeket a középkori latin különösen kedvel) a magyarban két- vagy többféle rag is megfelelhet; másrészt a szó szerinti fordításban nemegyszer belviszonyrag jelenik meg olyankor, amikor a szabadabb, magyarosabb fordítás külviszonyragot használ. E vonatkozásban a belviszonyragok kedvelése különösen a JókK. és a Huszita Biblia nyelvállapotát jellemzi. Mivel e korai fordítások általában erősen kötődnek a latin szerkezetekhez, a fönti jelenségnek latinizmusként való értelmezése még határozottabbá válik. Ez azonban nem áll

ellentétben a korábban mondottakkal, hiszen a fordítás során egy ragos alakulat csak a meglevő ragrendszer sajátosságai alapján jöhet létre.

A helynevek raghasználata. — A korszak helyneveinek vizsgálata szövegeink alapján csak korlátozott mértékben lehetséges: elsősorban a főbb típusokra (helységnevek, országnevek stb.) találunk bennük nagyobb számú adatot. A szinonimika szempontjából azonban ezek rendkívül tanulságosak, mert az egymástól elkülönülő s funkcionálisan egységes kategóriák a velük kapcsolatos ragok gazdagságát különösen kiemelik. Ilyen módon a helységnevek határozóragos alakjai a ragok szinonimikájának talán legtisztább eseteit mutatják, hiszen ilyenkor a ragos alakok funkciója tökéletesen azonosnak tekinthető.

A különféle helynévtípusok raghasználatát az alábbi általánosabb szabályszerűségek jellemzik.

Az országnevek, tartománynevek többnyire belviszonyragot kapnak: BécsiK. 11: *Samaziabā* : MünchK. 87va: *samariabol*; 1504: *erdelyben* (Száz. 1872: 478) : 1529: *Erdelybe* (MNY. 37: 276); ÉrdyK. 401: „*franciabol hyspanyabol Anglyabol es Brytanyabol*”. Ez jellemző az *-ország* utótagú nevekre is: SzabV.: *Turwkorjagba*; 1533: *tot orzagbol* (LtK. 1: 141); stb. Korszakunkban a Magyarország helynév sem kivétel: ÉrdyK. 398: *magyar orzagban* : 397: *magyar orzagba* : 593: *magyarorzagbol*. A nemritkán előforduló *-ra/-re* ragos alakok sajátos, szűkebb jelentésben szerepelnek ('támad vmire'): ÉrdyK. 400 – 1: „*Salamon kyral esmeg ffele gyeytee Az kwnoknak maradekyt es meene Bologaar orzagra es ghóróg orzagra*”; 1532: „*chafar . . . on(n)an ala ther gherechre . . . onna(n) horwath orsfaghra*” (LtK. 1: 139).

A nem magyarországi helységnevekhez ugyancsak belviszonyragok szoktak kapcsolódni: TelK. 16: *nazaretben* : 23: *nazaretbe* : 16: *nazarethól*; ÉrdyK. 395: *veneczeben*; KazK. 73: *romaba*; 1532: *beczben* (LtK. 1: 137); stb.

A magyarországi helységnevek raghasználatát sajátos hármasság jellemzi. Járulhatnak hozzájuk:

a) Primer határozóragok: MargL. 218: „*es lakozot vala bezpremet*” : ÉrdyK. 616: „*Ayoytatus ymachagnak okaert meene Wesprimee*” : MargL. 199: „*es mykoron el jut [eljött] vala bezprimevl*”. — Különösen jellemző ez a *-vár* utótagúakra: DomK. 172: *feyer varat* : ÉrdyK. 396: *feyeer varraa*; vö. 1572: *Onghvart* (MNY. 69: 229); stb., továbbá számos egy szótagú helységnévre: ÉrdyK. 396: *pecchee*, 400: *Vaczot*, 496: *Gyórree* stb. Az idetartozó helynevek teljes körét anyagunk alapján nem lehet megítélni, az azonban kétségtelen, hogy a mainál jóval szélesebb lehetett: ÉrdyK. 396: *chanaddaa*, 402: *Byhar varaddaa* stb.

b) Külviszonyragok: 1516: *Bwdan* : *Bwdara* (MNY. 52: 368 – 9); 1531: *zajikon* : *zajkra* (LtK. 1: 135); ÉrdyK. 395: *sarospatakon*, 397: *kanyfara*; 1533: *zenthmiklofon* (LtK. 1: 141); stb.

c) Belviszonyragok: 1493: *yenvben* (Nyeml. 156); 1518 – 1523: *karolba* (Nyr. 36: 168); ÉrdyK. 379: *Tyhanban*, 399: *posonban*; 1529: *Zebembe* (MNY. 37: 276); stb. — Ezek megjelenésével kapcsolatban elsősorban bizonyos hangtani tényezők szerepe ragadható meg: a nazálisra vagy likvidúra végződő helynevek gyakran e csoportba tartoznak.

A három típus arányának kérdése szövegeink alapján nem közelíthető meg. Valószínű, hogy köztük gyakori volt az ingadozás is: 15(2)9: „*Enjngen* yram ez lewelet” ~ „*Enjgben* keltezem [költözöm] ha k. akaratyá” (MNY. 37: 277).

Egyes esetekben a váltakozásnak talán funkcionális háttere is volt. Ez tehető fel a *-vár* utótagú helynevekkel és a várnevekkel kapcsolatban: belviszonyragos alakjuk elsősorban magára a várra vonatkozhatott: SzabV.: „Erws *Sabachból* ki *zwknÿ* kezwl”; 15(2)9: „casar . . . *ffejerwarban* wolna” (MNy. 37: 277); egyéb ragos alakjuk pedig általában a településre: ÉrdyK. 396: „peter kyrál . . . *feyeer varat* hala megh” stb.

Ami a raghasználat tarkaságának általános okait illeti, legfontosabb mozzanatként a rendelkezésre álló elemek bősége emelhető ki. Ez nyitott utat annak, hogy — részben alaktani vagy hangtani alapon, részben csak bizonyos hagyomány folytán — a megoszlás kialakuljon. A hagyomány szerepét e folyamatban azért kell különösen hangsúlyozni, mert a tulajdonnevek életében ennek meghatározó szerepe van. Föltehető, hogy éppen ez ad magyarázatot a primer ragok kettős viselkedésére: közzsók mellett már az ősmagyar kor folyamán visszaszorulhattak — bizonyos helynévi alakulatokban viszont a legújabb időkig fennmaradtak.

A mód- és állapothatározóragok szinonimikája. — E szerteágazó kérdéskörből mindenekelőtt az *-n*, *-an/-en*, az *-ul/-ül* és az *-(s)t* viszonya érdemel figyelmet. Mindhárom rag kapcsolódik melléknevekhez (vagy azokhoz is), s ugyanaz az alapszó nemegyszer kétféle ragot is fölvehet: JókK. 56: „es belmenuen varalba ezkeppen *mezejtelenwl* [*nudus*]” ~ BécsiK. 247: „Ezen liroc z ordeitoc elmegec meg foztatuā *mezeitēlenen* [*nudus*]” (vö. még a harmadik, ragtalan változatot: ÉrdyK. 569: „es azonkeppen az mezeytelen Criftus Ielufth . . . *mezeytelen* es zegheenewwl akaraa kōwethny”); BécsiK. 82: „kic a nēkic adatot zolgalatot *zēzēlmēsēn* [*diligenter*] taztac” ~ 109: „hogy Ifrl *zērēlmēsē* [*diligenter*] iarion istēnnēc tiztefflegebēn”; BécsiK. 248: *kēuelen* ~ 207: *kēuelql*; stb.

E hármas váltakozásban kétségtelenül az *-n*, *-an/-en* használata a legszélesebb körű. Morfematikai kötöttsége elsősorban abban áll, hogy fosztóképző után igen ritkán jelenik meg. Ennek természetes magyarázata, hogy maga a rag részévé vált a képző hangtestének, s így funkcionális szempontból voltaképpen jelen van. — Ha a fosztóképzős melléknév mégis határozóragot kap, akkor — a jóhangzás igényének megfelelően — általában az *-ul/-ül* elemet vonzza: BécsiK. 176: *hirtēlēnql*; KazK. 80: *kegōtlenōl*; stb.

Az *-ul/-ül* használatát nemcsak morfematikai, hanem lexikai mozzanatok is befolyásolják. Meghatározott szavak mód- és állapothatározóragos alakjában következetesen ez az elem jelentkezik: JókK. 24: *gonozol*; BécsiK. 250: *alnakol*, 300: *hazugol*; PéldK. 68: *bolondul*; KeszthK. 84: *chalardwl*; 1529: *jamborwl* (MNy. 37: 276); stb. (E kérdéskör tágabb összefüggéseit l. 383–5.)

Az *-(s)t* használati szabályai morfematikai jellegűek s igen határozottak. E különleges mód- és állapothatározórag eleve csak *-s* képzős alapszó esetében jöhet létre; ezen belül legtöbbször olyankor, amikor más, testesebb képző is megelőzi az *-s-t*. (A kérdés részletesebb elemzését l. 364–5.)

A fönti három raggal bizonyos összefüggést mutat a *-val/-vel* is. Különösen azok az alakulatok érdemelnek figyelmet, melyekben *-ság/-ség* + *-val/-vel* morfémakapcsolatot találunk: DöbrK. 375: „meltan iariatok az hivatalban . . . minden *alazatossaggal* : es *zeledseggel*” : *cum omni humilitate et mansuetudine* ~ JókK. 94: „Es *alazatost* [*humiliter*] boczanatot keruala” ~ DomK. 314: „es evneky *alazatofon* engedueen . . . meggyogyvla” | MargL. 13: „jmadkozyk vala nagy *aytatossaggal*” ~ JókK. 161: „neky *ayoytatost* [*devotus*] halat

adna''; stb. Az előbbi szerkesztésmód a kódexek nyelvére különösen jellemző; igen gyakran összefügg a latin előzmény hasonlóan elvont kifejezőmódjával is: JókK. 39: „nagy *nechezseguel*” : *cum magna difficultate*, 40: *vijgagual* : *cum hilaritate* stb. A -ság/-ség képző családjában (-ságos/-séges, -ságú/-ségű) föllelhető fokozó, nagyító jelentésárnyalat ezekben a határozói alakulatokban is érezhető.

Más jellegű szinonimikai viszony figyelhető meg az essivusi állapotathatározó kifejezőeszközei körében. Leggyakoribb ragja az -ul/-ül, ez azonban korszakunkban igen sok esetben -vá/-vé raggal váltakozik. Az ingadozás különleges vonása, hogy számos kötött határozói bővítményt is érint; éppen ez mutatja, hogy nem pusztán meghatározott igei lexémák egyedi jellegzetessége: KazK. 12: „miert haé imar minket *aruaiul*” ~ TihK. 27: „mert ma *aruia* hagattam”; ÉrdyK. 611: „az meel yoth te el *vezteel* tartaz” ~ BécsiK. 87: „mőnal *femie taztana egétzelmékét*”; TelK. 25: „vőttem az en firfiamat *hazas tarsul*” ~ BécsiK. 72: „Elter az kit kizal von *fələšeggē*”; stb.

További különleges vonása a fönti jelenségnek, hogy a két rag keletkezés-történetileg egymással ellentétes irányú helyhatározóragból (-l ablativusrag, illetőleg -ál/-é lativusrag) jött létre. Állapothatározói szerepükben e különbségnek ekkor már nyoma sincs: még azokban az esetekben is, amikor némi cél-határozói mozzanat színezi az állapotathatározót, az -ul/-ül rag használata gyakorinak mondható.

E két elemmel bizonyos esetekben váltakozhat a -nak/-nek¹ is, e szerepében azonban viszonylag ritka: VirgK. 147: „Az babilonianak nyaualyas leanya, ky nem wete iftenth *segetsegenek*”; DomK. 134: „ezeket hagyom nektek tevrvén zerent valo evrekfeggel *byrandonak*”; stb.

A hasonlító határozó. — Korszakunkban két ragja jelenik meg: a -nál/-nél és a -tól/-től. Váltakozásukat a különböző bibliafordítások párhuzamos helyei szemléletesen mutatják: MünchK. 87vb: „minē vag te nagob mű *alantol Iacobtól*” ~ JordK. 633: „Nem de nagyob vagy ee the az my *atyanknal, Jacobnal*”: Numquid tu maior es *patre nostro Iacob* stb.

A két rag megoszlásának háttere meglehetősen bonyolult, ezzel összefüggésben részint bizonyos funkcionális mozzanatok, részint nyelvjárási, illetve kronológiai különbségek körvonalazódnak. — A hasonlító határozó leggyakrabban közép fokú hasonlítást fejez ki; ilyenkor a -nál/-nél és a -tól/-től ragos alakok aránya (13 korai kódex teljes anyaga alapján) 3 : 1. Az emlékek többségében a -nál/-nél rag kizárólagos használatú (FestK., GuaryK., WinklK., MargL., PéldK.), vagy csaknem kivételtelen (DöhrK., NádK.). Későbbi kódexeink is folytatják e sort: nagyobb számú adat alapján határozottan a -nál/-nél jellemzi például a JordK., a KeszthK. és az ÉrdyK. nyelvallapotát. A -tól/-től mindössze három korai emlékből lép fel uralkodó változatként (BécsiK.: 8 -nál/-nél és 11 -tól/-től; MünchK.: 11 -nál/-nél és 37 -tól/-től; BirkK.: csak 3 -tól/-től; ezek a számok a *nála, tőle* típusú névmásokat is magukba foglalják). A nyelvjárási megoszlás szempontjából eszerint elsősorban a Huszita Biblia érdemel figyelmet, mely maga is kevert típust képvisel. Ennek létrejöttében azonban nemcsak a fordító és a másoló(k) nyelvjárásának eltérése, illetőleg az egy nyelvjáráson belüli keveredés játszhatott szerepet, hanem bizonyos morfeumatikai és szófaji tényezők is. Erre vall az, hogy a BécsiK.-ben főnévi alapszó mellett inkább a -nál/-nél rag, névmások esetében viszont határozottabban a *tőle* típus mondható szabályosnak: BécsiK. 270: „O louoc *kənuəhəc pardicoknal* · hamarbac ətli *farkasnal*” ~ 50: „Dē mas végē 9

ozzagat ki *tolletol* iob". — Korszakunkban a hasonlító határozó a felsőfok kifejezésére is szolgál. Ezen belül a konkrétabb hasonlítás eszköze: a *minden* névmás leggyakrabban *-nál/-nél* ragot kap; vele szemben a (fejlődéstörténetileg korábbi) *mënd ~ mind* viszont — határozószóvá szilárdulva — a *-tól/-től* ragot őrzi: BécsiK. 63: *mētol gonozb : pessimus*, 255: *mentol iob : optimus* stb.

Mindezeknek a tényeknek az értelmezése több irányba vezethet. Kronológiai szempontból főleg az emelendő ki, hogy bizonyos névmási alakulatok a *-tól/-től* ragos szerkezet igen régi voltára utalnak: ha a kétféle szerkesztésmód között időbeli különbség van, akkor alighanem ez a korábbi típus. Az elterjedés tekintetében korszakunk nyelvi képét összefoglalóan az jellemzi, hogy a *-nál/-nél* ragos hasonlító határozó jóval gyakoribb, mint a *-tól/-től* ragos; ez utóbbi használatát nyelvjárási és (bizonyos fokok) morfológiai kötöttségek jellemzik, s egyeduralkodónak sehol sem mondható. — A kétféle típus lényegében a viszonyítási pont tekintetében különbözik egymástól: az összehasonlítás két elemét a *-tól/-től* ragos alakulat mintegy az egyikből kiindulva, a *-nál/-nél* ragos pedig mintegy egymás mellé állítva szemléli. (Más felfogás szerint a *-nál/-nél* is ablativusi funkciót őríz ebben a szerepében.)

A *partitivus*. — Kétféle kifejezőeszköze, a *-ban/-ben* és a *-ból/-ből* ragos határozó nemegyszer azonos forráson belül is váltakozik egymással: JókK. 92: „kezdé enny az *zewlewben* [*de uvis*]” ~ JókK. 131: „es az *gyew-mewlczewkbelew* [*de frustulis*] ... euen ./. felkelenek”; JordK. 633–4: „Mýnden, kŷ ez *vŷzben* [*ex aqua*] ýzŷk, elmegh megh zomeehwl; kŷ kedeg ýándŷk az *vŷzból* [*ex aqua*] kŷt en adok hŷnekŷ, nem zomehwl megh az wtan”. (A párhuzamos helyeken mindenütt az utóbbi alakot találjuk: MünchK. 87vb, WinklK. 296, DöbrK. 484.) A két típus gyakoriságáról nehéz képet alkotni, mert maga e szerkezet viszonylag ritkán fordul elő. A fenti források közül a JókK. és különösen a JordK. inkább a *-ban/-ben* ragos megoldást kedveli. A szerkezet latin megfelelőjében *de, ex* prepozíciósi ablativust találunk, melynek a magyarban a *-ból/-ből* ragos alak felel meg pontosan. Minthogy a latin eredetit szorosan követő JókK.-ben ennek ellenére a *-ban/-ben* az uralkodó változat, a fordító nyelvjárását határozottan ez jellemezhetette.

Részen már korszakunkban is, a nyelvi fejlődés későbbi szakaszaiban pedig különösen a *-ból/-ből* terjedésének lehetünk tanúi, a *-ban/-ben* rovására. Ez azonban nem okvetlenül jelenti azt, hogy a *-ból/-ből* ragos szerkezet fejlődéstörténetileg későbbi, mint amaz. Párhuzamos kialakulásuk talán nagyobb valószínűséggel jöhet számításba. — Szemléletesen a rész és az egész viszonyának kétféle megközelítését mutatják: a *-ban/-ben* a kettő összetartozását, a *-ból/-ből* pedig mintegy a résznek az egészből való kiválását érzékelteti.

A *birtokos jelző*. — A ragtalan és a *-nak/-nek* ragos birtokos jelző kettősségével — amint ezt már korábban bemutattuk — az ősmagyar kor utolsó szakaszától kezdve számolnunk kell. (L. I, 300–2, 316–7.)

A kései ősmagyarban is érvényesülnek azok a szintaktikai szabályok, melyek meghatározott esetekben a *-nak/-nek* rag megjelenését úgyszólván előírják. Ennek legjellemzőbb típusai a következők:

A) A birtokos szerkezet két tagja — közbeékelte mondatrészek miatt — eltávolodik egymástól. A jelöltség ilyenkor kétféle lehet:

a) A közbeékelte tag ellenére a jelző ragtalan: Apork. 53: „*fold menden* vegeinek remenfege”; 1525: „Batŷani Ferench az thi *felsegteg* hŷw zolgaŷa”

(MNY. 37: 204); 1531: „az *kegyelmed* pwztha hazahos ... *kegyelmed* Jew” (LtK. 1: 136); stb. — E nem túl gyakori szerkesztésmód főleg olyankor jelentkezik, amikor mindössze egy szó választja el egymástól a birtokos jelzős szerkezet tagjait.

b) A birtokos jelző *-nak/-nek* ragos: MargL. 3—4: „Az ev *zvleynek* · es predicator zerzetbelý *fratereknek* nagy tyztes tarsossagýual ... hozattatek az elastromban”; CzechK. 55: „*menýjorzagnak* wagý aýtoýa”; stb. — Korszakunk adataiban e megoldás egészen általánosnak tekinthető. Törvényszerűen ez használatos olyankor, amikor a közbeékelt rész hosszú, illetőleg amikor a hangsúlyos belső bővítmény ezt megkívánja.

B) Többszörös birtokviszony. — A jelöltség tekintetében ennek három fő típusa különül el egymástól:

a) Valamennyi birtokos jelző ragtalan. Korszakunkban ez igen ritkának mondható. Az idetartozó adatok jó része a szorosabb szókapcsolatok, illetőleg az összetett szavak felé húz: 1502: „Janoss *herczeg keze* Irassa etc.” (MNY. 37: 203); LobkK. 16: „amely napon elfyk zent *peter vaffa zakadafa* napya”; stb.

b) Ragos és ragtalan birtokos jelzők vegyesen fordulnak elő. Ezen belül az egyik jellegzetes eset az, amikor csak a szerkezetlánc végső alaptagjának közvetlen bővítménye, tehát a sorrendben utolsó birtokos jelző kap *-nak/-nek* ragot: SzékK. 1: „Kezdetyk Ittegen az lcent Ivdit *Azzony könyvenek* ellő Reze”; KulcsK. 44: „*Jacob ystene zynenek* kerefeý”; stb. — Előfordul azonban ezzel ellentétes megoldás is: JókK. 40: „mý vronk iefus *criftusnak* neue gyczeretyre ... egy helyett cýñalyonk” stb.

c) A szerkezetlánc minden (vagy csaknem minden) birtokos jelzője *-nak/-nek* ragos: MargL. 6—7: „vronk iesus *cristusnak fezevletinek* evt *sebeýnek* heleyt gyakorta ... meg chokolgatýa vala”; CzechK. 67: „weettem en *vramnak teromtemnek*. a te dragalaatos zent *fýadnak*. *Iesusnak krýstusnak*. *kennýjanak*. *halaalaanak* erdomeeth”; DomK. 16: „*ýstennek emberenek* zent *damancofnak* zandokat dychyre”; stb. — A kódexekre elsősorban ez jellemző. Ennek hátteréről l. alább.

C) A jelző és a jelzett szó sorrendje megcserélődik: FestK. 374: „egy ... *cheppe* zent *weeznek* lomofya”; 1526 k.: „hogh ha mý *nehessege* een reýaam *the k. woolna*” (MNY. 37: 205); 15(2)9: „thowaba az *datomat* az zalagos *lewelnek*, ... ýrnaýa” (i.h. 277); stb. — A *-nak/-nek* rag ebben a helyzetben elmaradhatatlan.

A raghasználat egész kérdéskörét (már a fenti kötöttségek között is) át-meg átszövik a műfaji és stíláriis vonatkozások. Ezek szerepéről képet adnak a mennyiségi mutatók is (l. 358—61): a vizsgált kódexrészletekben a *-nak/-nek* birtokosjelző-rag a második leggyakoribb elem, egységnyi szövegben 52 rag-előfordulással; ugyanakkor az eredeti magyar szövegekben e szám csak 24. Megjegyzendő, hogy ez utóbbi érték két szélsőség kiegyenlítésének eredménye: a levelekben, hivatalos iratokban az átlagos ragelőfordulás csak 10, a versrészletekben ezzel szemben 63; igaz viszont, hogy e kiugróan magas szám nem tekinthető tipikusnak, mert jórészt egy vers egyedi jellegzetességeiből adódik (l. a következőkben).

A kódexekben való rendkívüli gyakoriság elsősorban két tényezővel magyarázható. Egyrészt a fordítóknak azon törekvésével, hogy a latin eredeti minden részletét minél pontosabban, hívebben adják vissza: maga az a tény, hogy a genitivusnak a latinban jellegzetes esetragja van, a szinonim magyar toldalékok

közül a testes ragnak kedvez, a ragtalanság rovására. — Ezzel szoros összefüggésben számolnunk kell azzal a stíluseszmennyel is, mely (egészében ismét a latinon nevelődve) a kódexirodalom nyelvében átfogó módon érvényesül. A részletezettségnek, a minél többszörös jelöltségnek az igénye olyannyira jellemzővé válik, hogy — nemegyszer közvetlen latin előzmény nélkül is — a morfológiai eszközök „túláradásá”-nak lehetünk tanúi. (A névszójelezés és a névszóragozás köréből erre sok analóg példát idézhetünk: egyeztető szerkezet; a többes számú birtokos besugárzása; toldalékok testesedése, l. *-iglan/-iglen*; nyomatékösítő szerepű morféma-kapcsolatok kedvelése, l. *-ságl/-ség + -(s)t*, *-ságl/-ség + -val/-vel*; stb.) A *-nak/-nek* rag szempontjából e törekvésnek az lesz a stíláriis következménye, hogy genitivus-sorozat esetén (mely a latinban többnyire alakilag eltérő végződésekkel valósul meg) a magyar fordításban nehézkes ragismétlés áll elő: DöbrK. 377: „meg erőfleit titeket . . . vronk *cristofnak* el *iövetenec* napiara”: confirmabit vos . . . in die *adventus* Domini nostri Jesu Christi. Az ebből fakadó monotonía azonban egyébként sem idegen szövegeink stílusától.

A magyar nyelvű misszilizsek ettől gyökeresen eltérő képet mutatnak. Meghatározó jegyük éppen a birtokos jelző ragtalansága, mely még a kötött típusokban is jelen van, azokon kívül pedig úgyszólván általános: 1507: „Az *zentegház* epuleffere”, „az *Egház* zwklegere” (NyIrK. 6: 187); 15(2)9: „az *kaptalan* hýre nekel” (MNy. 37: 276); 1531: „az *zele balas* leányath” (LrK. 1: 135); stb. Nem lehet kétség afelől, hogy a korszak természetes beszélt nyelvét is ez jellemezte.

Mindkét eddig vizsgált emlékcsoporttól lényegesen különbözik a magyar nyelvű versek raghasználatja. A *-nak/-nek* gyakorisága itt ismét megnő, de ennek sajátos, újfajta okai is vannak: részben a versritmus, szótagszám kívánalmái: 1515—1525: „egy zenth *gyergynek* *ynnepenek* nemes kezdeteben” (RMKT. 1²: 487); részben a költői nyelvre jellemző inverzió: GyöngyK. 4: „Nagh ekefflege *thyzteffegennek* | nagh batorlaga *felelmeneknek* | otalmazoya magyar *nepeknek*”; stb. — A nyomatékösítés igénye itt is jelen van, a *-nak/-nek* rag gyakorisága azonban a versekben egészen más stílushatást eredményez, mint a latinhoz kötődő kódexekben. Legjellemzőbb példa erre Vársárheli András Cantilenája, melyben a soroknak több mint a fele lényegében azonos felépítésű megszólítás, ezek pillére pedig végig a birtokos szerkezet: a bennük ismétlődő *-nak/-nek* rag a hangsúlyos elem kidomborításának, s egyben a gondolatritmus kiemelésének is eszköze: PeerK. 332: „Aldoth the legh *ihu/nak* daykaya: | zenth *athyanak* draga kench tartoya: | zenth *teleknek* 9 megh nywgoztoya | *ygazfagnak* megh vylagofoytoya”.

Latin hatás a raghasználat háttérében

A latin esetrendszer és a magyar névszóragozás — a két nyelv tipológiai különbségéből adódóan — szerkezetében, rendszerszerűségében erősen különbözik egymástól. Ennek természetes következménye, hogy részleteikben sem fedik egymást, s hogy bizonyos pontokon az eltérések szembeszökőek. A fordítások ezeket eleve felszínre hozzák; ezért a kései ómagyar kor raghasználatának vizsgálata nem mellőzheti a latinizmusok számbavételét.

Megnyilvánulhat a latin hatás már abban is, hogy egy meglévő rag gyakorisága megnő. Ennek legjellemzőbb példája a *-nak/-nek*²: a latin genitivusi

végződésből is adódik, hogy a fordítás a testes ragnak kedvez, az egyébként jóval általánosabb *Ø* rag rovására. Ennek kifejtését l. az előző részben.

Nem ritka jelenség, hogy egy magyar rag használati köre latin mintára bővül. Az eredményhatározó egyik kifejezőeszköze például az *in* + accusativus: bizonyára ezzel is magyarázható a *-ba/-be* és *-ra/-re* ragok ilyen funkciójának gyakorisága: AporK. 120: „Gímolecnek földő lőť *sofolatba*” [*sósolat*: 'szüksős pusztaság'] ~ KulcsK. 269: „Teen . . . Gyemelch teremthew feldeth *sowan-sagra*” : Posuit . . . terram fructiferam *in salsuginem* stb.

Bizonyos latin szerkezetek fordítása jellegzetes ragváltakozásokat hoz létre. Ennek hátterét legtöbbször az adja meg, hogy a megfelelő magyar szerkezet gyökeresen más: ezért a szabadabb és a kötöttebb fordítás különbségét tükrözik az alábbi példák. A kettős nominativus fordításaként: MünchK. 85vb: „tē hīuatol *Cefafnac* ki magaragtatic *Pētezn*” ~ DöbrK. 390: „te *cefas* hīvatol” : tu vocaberis *Cephas* (quod interpretatur *Petrus*) stb. Még tarkábbak a kettős accusativus megfelelői: az egyeztetés szándéka a *-t* tárgyragnak (vagy akár a *Ø* ragnak) kedvez, a magyaros fordítás viszont állapothatározóragnak — mindebből nemegyszer keverék formák születnek: JókK. 138: „Es elhagyuān ewkewt . igen *výgan* Es penetenczere *zerzettekett* Elmene onnatlan” : Et dimittens illos valde *consolatos* et ad paenitentiam *dispositos*, recessit inde; MünchK. 101rb: „nem haglac él tutókēt *azuac*” : Non relinquam vos *orphanos*; stb.

Se szeri, se száma kódexeinkben a latinos vonzatoknak: FestK. 388: „nem *ýrgalmaffaagwal* . de *gyewlewseegwel* woltam meolto” : non *miseriordia*, sed *odio dignus* eram (de vö. GuaryK. 32: „nağ felleğős *zentifegze* melto”); TelK. 27: „mellet mikoron latandaz: az *igereiről* örül” : quod quum videris, *de promisso* gaudeas; stb.

Morfematikai szempontból különösen érdekesek azok az alakulatok, amikor a casus obliquusban levő formát a fordító meghagyja: JókK. 69: „De az frater . . . yewue ayoýtatoſſlager zent mariahoz *Deangelisrolualo hoz*” : ille frater . . . Venit causa devotionis insuper ad Sanctam Mariam *de Angelis* (vö. LobkK. 4: „mikoron azért volna abodog zent fferench *angeli bodogazonba*”). Helynevek esetében ez nem ritka (az *Egyiptom* név pl. accusativusi formában állandósult). Latin vocativusi alak is megjelenik magyar szövegben: JókK. 53: „yewue hozza ag ellenleg . . . /. ſmonda /. frater *Rufine*” : ecce venit hostis antiquus . . . dicens: „Frater *Rufine* . . .”; ApMélt. 11: „Mýt te latēh *ýjerem-ýa?*”; stb.

Végül említést érdemelnek azok az esetek, amelyek latin alakok félreértéséből adódnak: ezek hátterében többnyire latin morfeamatikai homonímia áll. Gyakori a dativus és az ablativus, a tövű névszók esetében a nominativus és az ablativus körüli zavar, illetőleg az ebből fakadó mondatátalakítás: PéldK. 71: „neha lezen yeſews *malaztboľ* az ydewnek el *halaztafa*” : Fit *specialis gratia* [nom.] tempus prolongando stb. — Ritkábban ugyan, de előfordul értelemzavaró félreértés is: MünchK. 50vb: „mōgatoc *Vznac haz*” : dicite domino *domus* [gen.] stb.

A raghasználat fontosabb latin vonatkozásait l. az egyes ragok kapcsán is (386–97).

Irodalom

A rendszer leírása: L. I, 318 — Történeti összefoglalások: SIMONYI, Névr., Hat. 1., TMNy. 640–707, Jelz. 136–93; KLEMM, TörtMondt. 157–219, 269–71, 342–75; GOMBOCZ, Synt. 63–88; BÁRCZI, Névr.; BERRÁR, TörtMondt. 25–43, MNyT. 403–13. — A kései ómagyar kor leírása: IMRE, SzabV. 66–72, 192–200; KÁROLY: ÁNyT. 3: 85–96, BécsiK. 215–32; SZABÓ, MünchK.; JAKAR–KISS, JókK., BirkK. — Keletkezéstörténeti kérdések: SZINNYEI: Nyt. 17: 291–4; WICHMANN: MNy. 4: 210–5; BEKE: Nyr. 39: 194–6; BALÁZS: MNy. 49: 458–61, MNy. 54: 236–42; B. LŐRINCZY: MNy. 51: 169–76; NYÍRI: Nyelv és Ir. 2: 117; BERRÁR: NytudÉrt. 13. sz. 22–81, MNy. 54: 485–90; FARKAS: MNy. 53: 97–103; PAIS: MNy. 54: 242–3. — Alaki kérdések: SZINNYEI: Nyr. 24: 150–3, NyK. 40: 357–61; HORGER: NyK. 42: 309–16, Nyj. 125–36; MÉSZÖLY: MNy. 11: 61–5, 14: 257–65, 15: 15–25; LOSONCZI: MNy. 15: 88–91; BERRÁR: NytudÉrt. 13. sz. 4–21; TOMPA: NytudÉrt. 14. sz., MNy. 71: 132–42, 308–18; BENKŐ: Nyjtört. 79–83, 102–3; D. BARTHA: MNy. 54: 233–6, NytudÉrt. 42. sz. 74–80, 90–4, MNy. 66: 429–43; Nyatl.; ÁGOSTON: Tanulm. 1971: 7–57; IMRE, MNyjRendsz. 314–20. — Funkcionális kérdések: LEHR: MNy. 4: 97–108; MELICH: MNy. 14: 73–8; KÁROLY: MNy. 50: 43–50; KÁLMÁN: Nyr. 87: 174–81; SZABÓ: MNy. 65: 160–72, MNy. 71: 161–7; B. GREGUSS: MNy. 72: 456–68; S. HAMORI: NytudÉrt. 104. sz. 375–8; R. HUTÁS: MNy. 79: 291–9.

EGYÉB SZÓFAJOK

AZ IGENEVEK

Írta: A. JÁSZÓ ANNA

A kései ómagyar kor igenévrendszere lényegében megegyezik a mai igenév-rendszerrel. Alaki, de még inkább funkcionális szempontból igen gazdag. Ez a gazdagság egyrészt nyelvünk finnugor jellegéből adódik, másrészt a latin fordításirodalom következménye.

A finnugor–ugor korból örökölt *-ó/-ő, -t ~ -tt, -ni (?)* és *-va/-ve, -ván/-vén* képzős – igeveink mellé az ősmagyar és a korai ómagyar kor folyamán újak keletkeztek – különféle *-t* képzős igevevek, valamint az *-andó/-endő* és a *-val/-vel* képzős igenév –, s így egy gazdag, örökös mozgásban lévő igenév-rendszer bontakozott ki. Igenévrendszerünk nem annyira alaki, inkább funkcionális szempontból mozgékony, rugalmas. Ennek a rugalmasságnak az oka egyrészt az igenév átmeneti szófaji jellegében, másrészt funkciójának öröklött komplexitásában rejlik.

A főnévi igenév

Alaki kérdések

Az igenév képzője

1. A főnévi igenév képzője a *-ni*: Jókk. 45: *zolnŷ*; BécsiK. 12: *lŷni*. — A *-ni* képző minden igetőhöz kapcsolódhat. Az igető végződéseinek különböző típusai alapján az igevek hol teljes, hol pedig csonka tövéhez járul.

A főnévi igenév képzője akkor járul a teljes tőhöz, ha a tőváltozat hosszú mássalhangzóra vagy mássalhangzó-kapcsolatra végződik, s ez esetben a tővégi magánhangzó alsó nyelvvállású: BécsiK. 19: *allanioc*; 1527: *allanŷ* (MNy. 37: 206); Jókk. 43: *zallaniŷa*; Jókk. 37: *bezellenŷ*; 1530: *bezellenŷ, segellenŷ* (MNy. 37: 281); CornK. 2v: *feddenŷ*; Jókk. 42: *mondanŷ*; stb. A hangzóhiányos tövek esetében is többnyire a hangzóvesztő teljes tőhöz járul a *-ni* képző, de ellenpéldákat is találhatunk: GuaryK. 30: *zezzeni*; DöbrK. 243: *zerzened*; de: SzékK. 182: *zereznŷ*; BirkK. 1b: *enecleni*; FestK. 370: *thewelgenŷ*, 373: *remenlenŷ*; 1470: *panazlani* (Gl.); de: 1456 k.: *panazolnŷ* (Gl.); SzabV.: *odwarlanŷ*; 1490—1510: *forгани* (MNy. 7: 200); 1510: *kenergenem* (MNy. 1: 214); stb. A képző általában a csonka tőhöz járul, ha az rövid mássalhangzóra végződik: MünchK. 15ra: *bolatni*; SzékK. 230: *bočatnŷa*; de: JordK. 384: *boczataniŷ*; TelK. 294: *menni*; de: 1524: *menŷ* (MNy. 25: 68). A *szól* igevek inkább a csonka

tövéhez kapcsolódik a képző: VirgK. 43: *zolni*; 1517: *zolnŷ* (TörtT. 1890: 559); de megtalálhatjuk a teljes tövet is: 1492: *Zolony* (MNY. 37: 203); JordK. 710: *zolanŷ* ~ *zolnŷ*.

A tiszta *v-s* tövekben a magánhangzóra végződő csonka tőhöz kapcsolódik a képző: FestK. 400: *yewnŷ*; DöbrK. 260: *iöni*; 1542: *ŷenŷ* (MNY. 48: 227); DöbrK. 237: *vynia*; SzékK. 132: *hynnyok*; stb. Az *sz-szel* bővülő *v* tövű igék rövid magánhangzós tövéhez járul az intervokális helyzetben megnyúlt *-nni* képző (vö. az igeragozásban a feltételes mód jele *n-jének* a megnyúlásával): MünchK. 87vb: *innom*; FestK. 196: *lenny*; DöbrK. 372: *lenni*; CornK. 55v: *el vinnŷ*; JordK. 389: *tennŷ*; ÉrdyK. 509: *venny*; SzékK. 104: *hynnŷnk*. A képző egy *n*-nel írva ritkán fordul elő a kódexekben — BirkK. 3a: *venj*; KazK. 73: *uenööm* —, a misszilisekben azonban gyakran találkozunk efféle írásmóddal: 1530: *leny* (MNY. 25: 7); 1530: *meg wenŷ* (MNY. 37: 280); stb.; de ugyanott: *lennŷ*. Ezek az alakok kiejtésváltozatokat tükrözhetnek, s az eredeti állapotot őrzik. Az *sz-es* tövekhez tartozott az *öni* (*övní*) ige is, hosszú magánhangzója azonban megakadályozta az *n* nyúlását: FestK. 387: *oonŷ*.

Az *sz-szel* és *d*-vel bővülő *v* tövű igékben inkább az eredetibb, *d* nélküli változathoz, elvétele a *d-s* változathoz csatlakozik a *-nni*: VirgK. 38: *fekenni*, 39: *fekenny*; de: KazK. 79: *feködnöd*. Az *alszik* ige *d-s* töve még nem mutatható ki korszakunkban: MargL. 14: *alonnŷa*.

2. A főnévi igenév képzőjének változatai a következők: a) A geminált *-nni* változat az *sz-es v-s* tövekben jelentkezik. Olykor más tőtípustban is megtalálható a hosszú *n*: 1526: *kyldenny* (LevT. 1: 3).

b) A mai nyelvjárásokban gyakori *-nyi* változat meglehetett a kései ómagyarban is, de csak a VitkK. helyesírása jelöli, s az sem mindig következetesen: VitkK. 2: *epihtetni*, *fojatkozni*, 5: *keszerteni*, 11: *zületni* stb.; de: 3: *imatkozni*, *čelekedni* stb. Ezenkívül: MiskTör. 8: *teni*, 10: *olöni*.

c) A főnévi igenév képzőjének van *-nia/-nie* változata is (l. 422): GuaryK. 20: „mezt ... zezeted ... meg zagalmaznia”; SzékK. 25: „gondolak meg ölnye”; 1490 — 1510: „wnvn magokat bolenek gondolŷak lenie” (MNY. 7: 198); stb. Ezek az igenevek birtokos személyjelesek. Az igenév száma és személye azonban nem egyezik a mondat főigéjének a számával és személyével. Tehát ezek az alakok — feltehetően a gyakori használat miatt — elvesztették az E/3.-re utaló szerepüket; az *-a/-e* elvesztette grammatikai funkcióját, mert más személyekben is használatossá vált. Ezáltal az önálló életet élő képző önálló alakváltozatnak minősíthető. — A *-nia/-nie* képzőváltozatnak palatalizált változata is felbukkan; tehát *-nyia/-nyie* változatról is beszélhetünk: BodK. 4: *tennie*.

d) A *-nia/-nie* képzőváltozat a következőképpen fejlődött tovább: az *i* palatalizálta az *n*-et — ezen a fokon van a BodK. fentebb idézett adata —, majd beleolvadt. Így alakult ki a *-nya/-nye* képzőváltozat. — A mai nyelvjárásokban előforduló *-nya* változat — *innya*, *rinya* stb. — viszonylag jól adatolható: BécsiK. 48: „a nem akazokat inŷa kézezeitöné”; BirkK. 4b: „Senkinek ŷe adaflek ez keŷuexke meg irŷa”; GuaryK. 33: „inŷa ada”, „inŷa attal”; NádK. 279: „ne akar’ firŷa”, 287: „adnac vala neki inŷa”, 328: „firŷa kezde”; NagyszK. 163: „kezde ... firŷa”; BodK. 1: „kel viwŷa”; VitkK. 2: „ige-kezenec ez ala valo irafokhoz eteket zöbŷa”; stb. A felsorolt kódexek alapján ez az alakváltozat nem lokalizálható, előfordulhatott szórványosan az egész nyelvterületen. Főleg egy szótagos veláris szavakban mutatkozik: BirkK. 4b:

„Senkinek le adaffek ez keñuexke meg írña vağ meg latni”; NádK. 328–9: „A teft . . . firña kezdé, es . . . felelni”. Példáink szépen mutatják a *-nya* képző korlátozott használatát, kivétel azonban található mind a régiségben (l. a VitkK. adatát), mind a mai nyelvjárásokban. Felbukkan ez az alakváltozat a T/3.-ben is: BécsiK. 2: „këzdënë *fizñoc*”.

A *-nya* az egy szótagos veláris ígéken keletkezhetett, mégpedig fonetikai okokból. A veláris *i* után palatális *i*-t nemigen lehet kiejteni, inkább egy veláris magánhangzót, az *a*-t. Ezen képzőváltozat kialakulását végül is az illeszkedés eredményének tekinthetjük. Kialakulásának ideje mindenképpen a korai ómagyar korra tehető: egyrészt a veláris *i* miatt, másrészt pedig a funkciótlan *-nia* kialakulásához — melyből keletkezett — is idő kellett. Az egy szótagos veláris ígéről azután szórványosan átment más ígére; az E/3.-ról pedig — nagyon ritkán — a T/3.-re. Ezenkívül kialakulhatott mellé egy *-nye* változat is (olv. *-nyë* vagy *-nyé*).

Lehetséges ugyanis, hogy a főnévi igenév képzőjének volt *-nye* változata, legalábbis erre utalnak a LányiK. adatai: 91: „ez kepen kely ez dominikakoth *Tartanye*”, 103: „Mynd azonth kelly *Mondanye*”, 161: „ees *twdnye* hogy”, ezenkívül 206, 211, 232, 233, 237, 272 stb.; de: 239: „*Thwdnya* azért hog”. A misszilizsekben is fellelhető ez a változat: 1527: *fogadnye* (MNY. 37: 206). Itt is találunk analogikusan keletkezett többes számot: VirgK. 135: „eg zeretwth lem akartok *efmernyetek*”. A *-nye* változat mai nyelvjárásainkból nem adatolható, de a századforduló táján még élhetett.

Az igenév személyjelezése

A *-ni* képző *i* eleme — melyben az eredeti lativusrag lappang — csak 3. sz.-ben marad meg a személyjel előtt, az 1. és 2. személyekben eltűnt, vagy inkább sohasem volt.

A személyjeles végződéses a következők: E/1.: *-nom/-něm/-nöm*: CzechK. 61: *adnom*; FestK. 164: *thennem*; TelK. 63: *óruendőznöm*; E/2.: *-nod/-něd/-nöd*: NagyszK. 10: *lathnod*; CornK. 55v: *illetned*; KazK. 79: *fekődnőd*; E/3.: *-nia/-nie*: 1524: *maradnja* (MNY. 13: 122); KazK. 79: *tennie*; T/1.: *-nonk/-nönk*, ill. *-nunk/-nünk*: 1529: *yrnonk* (MNY. 51: 359); DöbrK. 257: *kelnönk*; PéldK. 68: *valhatnunk*; SzékK. 104: *hynnönk*; T/2.: *-notok/-nētek/-nötök*; DöbrK. 382: *alla-notok*, 267: *felnetek*, 374: *erősfődnötök*; T/3.: *-niok/-niēk/-niök*: BécsiK. 18: *főgnioc*; MünchK. 85ra: *lenniec*; CzechK. 45: *lelnýjk*. Olykor a főnévi igenév képzőjéhez közvetlenül kapcsolódik a többesjel: BécsiK. 84: *ělnic*; MargL. 53: *el hoznyk*; 1517: *eelnik* (MNY. 11: 360); stb.

A magas hangrendű végződés illabiális–labiális párjának illeszkedése még nem alakult ki teljesen, sokszor az illabiális magánhangzókat tartalmazó töhöz labiális magánhangzót tartalmazó toldalék járul; bár ezek az esetek a hangsúlytalan *ő*-zés példái is lehetnek: SándK. 25: *lennöm*, *tennöm*; 1534: *ertheneum* (MNY. 43: 159); DöbrK. 8: *zeretnőd*. Olykor labiális magánhangzót tartalmazó töhöz illabiális toldalék járul: SzékK. 89: *yónyek*.

A középső és a felső nyelvállású magánhangzók megfelelése csak a T/1.-ben érvényesül, a T/3.-ben csak középső nyelvállású magánhangzó van; természetesen, a T/1.-ben több a középső nyelvállású magánhangzó, mint a felső.

Funkcionális kérdések

A főnévi igenév az akcióminőség és az időviszonyítás, valamint az alanyi és a tárgyi viszony kifejezése szempontjából semleges, s ezáltal különbözik a latin infinitivustól. Ez a tény a kódexek szerzőinek fordítási gondokat okozott. Valamiképpen ki kellett fejezniük a befejezett akcióminőséget és a passzív értelmet, ezért számos latinos szerkezetet alkottak.

1. A főnévi igenév befejezett akcióminőségét, a latin infinitivus perfectust mesterségesen alkotott szerkezetekkel fordították le, mégpedig a *-t ~ -tt* képzős melléknévi igenév és a *lenni* kapcsolatával: JókK. 14: „nem hyzlec tegedet *lewtlenni* fratereknek kapuŷan”: nondum te credo ... *fuisse*, 63: „latta uala zent ferenczet fewlttewl *fel emeletlennŷ*”: vidit sanctum Franciscum *elevatum* a terra (azaz: *elevatum esse*, ugyanis az infinitivus perfectus passiviben gyakran lemarad az *esse*).

A *-t ~ -tt* képzős igenéven igen sokszor *-nak/-nek* rag található: JókK. 93: „lattna ew barattŷat ... *meg haborotnak lennŷ*”: cerneret ... fratrem ... *perturbatum*.

A *-t ~ -tt + (-nak/-nek) + lenni* szerkezet elsősorban a JókK. nyelvére jellemző, de a többi kódexben is megtalálható: VitkK. 91: „Mert meg latod, a te vradat iefust, *fel emeltnecl leni*”; LobkK. 130: „mykoron latia ő magat ... *ala vetőtnecl lenye*”, 70: „akoron lattatyk *bwchnec letlenye*”.

Ezek a szerkezetek főleg a latin accusativus cum infinitivo és nominativus cum infinitivo fordításai (l. később). Nem feltétlenül magyartalanok, latinos jellegük a *lenni* használatából adódik. A *-nak/-nek* rag beépülése pedig egyáltalán nem ellenkezik nyelvünk sajátosságával. Az eredeti *jónak látja, jónak látszik* szerkezet nyomán nem hat idegenszerűnek a *-nak/-nek* használata: TelK. 31–32: „byzonytŷta a lcent iras *meg hyrdetőtnecl lennye*”. Természetesebb a szerkezet a létige igeneve nélkül: NagyszK. 9–10: „orczayanac zyne zereht aleytaffec *elhaŷotnac*”.

2. A tárgyi viszonyt kifejező (szenvedő értelmű) igenevek esetében a kódexek fordítóit probléma elé állította az a tény, hogy a magyarban csak egy főnévi igenév van, a latinban pedig hat: három aktív és három passzív, mindegyiken belül folyamatos, befejezett és beálló akcióminőségű. Ezt a problémát úgy oldották meg, hogy *-at/-et*, *-tat/-tet*, sőt megkettőzött *-attat/-ettet*, *-tattat/-tettet* képzőkkel szenvedő értelmű igeneveket alkottak: JókK. 3: „tewn ... agŷat *cŷŷnaltattnŷ*”: fecit parari lectum, 33: „melto vagŷ pokolba *atkozattattnŷ*”: es dignus maledici; PéldK. 74: „tynek-tewk mynd el kel *vytettetnetek*”; stb. Ezek a *-tat/-tet* stb. képzős igékből alkotott mesterséges igenevek kódexeinkben latinizmusok. Az esetek többségében azonban képző nélküli főnévi igenévvel fordítják le a latin passzív igenevet: MünchK. 80vb: „a bazant kél vala *meg plni*”: necesse erat *occidi* pascha. Ilyenkor a latin passzív szerkezet aktív szerkezetté alakul át.

3. A főnévi igenév mondatrészi szerepe lehet állítmány; szabad bővítményként célhatározó; továbbá kötött határozó, tárgy és alany; a jelzők közül — főnévi értékének megfelelően — csak birtokos jelző lehet. A kései ómagyar korban a főnévi igenévnek csaknem mindegyik ma is megélvő szerepére találunk bőségesen példát.

A) A főnévi igenév állítmányként ritkán fordul elő: LányiK. 100: „*Twdneye* hogy ... el kezdetyk az Bodogh Azzonny zolofmaya”, 276: „*Mynd* zentek napiarol *twdneye* hog ...”, 239: „*Thwdnya* azért hog ...”, 292: „*Twdney* elmegh hog ...” stb. Ezek valószínűleg kihagyásos szerkezetek, hiányzik belőlük a *kell, illik* ige. Effélékből származhatnak: LányiK. 232: „*Twdneye Illik* azért hogy ...”, 250: „Megynth elewl *kel kezdenye* *Es twdneye* hog ez octaua ... el nem hagatyk”. Nyelvünkben a főnévi igenév állítmányi funkciójának a kialakulására megvan az analógiás alap, a névszói állítmány ugyanis nyelvünk sajátossága. A *kell, illik* stb. melletti alanyi funkciójú főnévi igenévben a névszói sajátosságok erősen kidomborodnak; az igei állítmány elhagyásával pedig átveszik az állítmányi funkciót. Hasonló mondat szerkezetek ma gyakoriak nyelvünkben: Innen messze *látni*, Azt *mondhatni*, hogy ... stb.

A kései ómagyar korban van kialakulóban a *fog* + főnévi igenév kapcsolatából keletkezett összetett jövő idő: JókK. 49: „*mýnd* ez világ *czudalný fogýa*”; 1527: *fok ... lathny, fok allany* (MNY. 37: 206); stb.

B) A főnévi igenév szabad bővítményként célhatározó. Csak szándékos, tudatos cselekvést jelentő igék (igenevek) mellett fordul elő, mégpedig mozgást, mozdítást (vagy ezek ellenkezőjét jelentő) igék mellett: MünchK. 87va: „*Iqur* eg nembezi lamariabol viz *mèzeiteni*”: *Venit* mulier de Samaria *haurire* aquam; BécsiK. 303: „*kic q velè valanac vñac ozcaiat onzollani*”: *qui erant* cum eo, *ad deprecandam* faciem Domini; DöbrK. 380: „*kölde v zolgait el hynnyok az hyttakat*”: *Et misit* servos suos *vocare* invitatos. Az *ad-, kér-féle* igék mellett is állhat célhatározói főnévi igenév, ha valamilyen célra adásról vagy kérésről van szó: BécsiK. 19: „*adot qnèkic tètètlégèt èllènt allanioc*”: *dedit* eis ... *virtutem resistendi*.

A mozgást és helybenléteelt jelentő, azaz intranszítív igék mellett az igenév cselekvéshordozója a mondat alanyával azonos: DöbrK. 376: „*be menne Iesus ... keñeret enni*”: *intraret* Iesus ... *manducare* panem. A mozdítást jelentő, tranzítív igék mellett az igenév cselekvéshordozója a mondat tárgyával is azonos lehet: MünchK. 85va: „*ki èzèztet èngemèt kèzèztèlnè a vizbèn*”: *qui misit* me *baptizare* in aqua. Az *ad-féle* igék mellett az igenév cselekvéshordozója a mondat részeshatározójával is azonos lehet: MünchK. 85ra: „*adot qnèkic hatalmat istènfiaia lenniec*”: *dedit* eis *potestatem* filios Dei *fieri*.

C) A főnévi igenév kötött bővítményként többféle mondatrész. a) Kötött határozói bővítményként a főnévi igenév határozói vonzattal, állandó határozóval egyenértékű; az igeneves szerkezet állandó határozói funkciójú névszói szerkezetté transzformálható, pl. *kényszerítik viselni* ↔ *kényszerítik a viselésre*: MargL. 2: „*kezerehtetýk vala az porissatvl el viselny az ruhat*”. Az igenév a szerkezeti alaptaghoz jelentéstanilag szorosan kapcsolódik, az igei (névszói) állítmány az igenévben kifejezett cselekvésre való törekvést, kényszerülést, kényszerítést jelenti általában, de képességet, alkalmasságot, érdemességet vagy ezeknek ellenkezőjét is kifejezheti: BécsiK. 67: „*z senki nē mēzēzikuala èllènèc allani*”: *Nullusque ausus est resistere*; CornK. 1v: „*ñntetevnk ... az zvv marianak eletenek zentlegeet kevuctny*”: *nos hortamur ... ad imitandum* sanctitatem vitae Mariae; BirkK. 4b: *mello meg fejni*: *digna sit* correctione. Más igék mellett is állhat főnévi igenév kötött határozói bővítményként: BirkK. 3a: „*ki ... sem hvnt nē fel tēni*”: *quae nec culpas timet* *admittere*; KeszthK. 14: „*meg emlekezeek w vereth kerelny*”: *quoniam requirens* sanguinem eorum *recordatus est*; stb.

Intranszítív főige esetén az igenév cselekvés- vagy történéshordozója és a

mondat alanya többnyire azonos: FestK. 9: „*Ezwende mynth ozyas wtath futhnya*”: *Exultavit ut gigas ad currendam viam*. Vannak olyan szerkezetek is, melyekben nincsen meg ez az azonosság: JordK. 386: „*kýnek vagyon ffýle hallanýja, halgaffa*”. Ha az ige tranzitív, az igenév cselekvéshordozója a mondat tárgya is lehet: BirkK. 2b: „*titeket ketheleneit kemen zokat mōdani*”: *dicere vos verba dura compellit*. Ha a mondat állítmánya melléknév, az igenév cselekvéshordozója megegyezhet a mondat alanyával: FestK. 397: „*teen magad hatalmas vagy tewrwenth wethný halaalnak*”: *tu solus potens es praescribere leges mortu*.

b) A főnévi igenév t á r g y k é n t igen gyakori a kései ómagyar kori szövegekben. Sűrű használata többnyire a latin fordítás következménye, ennek ellenére ezek eredeti magyar szerkezeti sajátosságok. Főnévi igenévi tárgyak leginkább akarást, óhajtatást, elhatározást, kedvelést vagy ezek ellentétét jelentő igék mellett szerepelnek: MünchK. 85vb: „*akara ki mēnni galileaba*”: *voluit exire in Galilaeam*; 1529: „*hýwen jamborwl akarok solgalnom kýgelmednek*” (MNy. 37: 277); MargL. 2: „*capat iob poztobol az tarsinal ... zegenly vala meg viselný*”. Gyakori a tárgyi szerepű főnévi igenév a cselekvés kezdését, képességét, gyakoriságát jelentő igék mellett: MargL. 2: „*ciliciom foltochkak ... zokat vala viselný*”; SzabV.: „*Azon kezde minden velekedný | Swt few haytafon sem elegendný*”. A fentebb említett igékkel ellentétes jelentésű igék mellett is szerepel: GuaryK. 30: „*kegōtlen vadolafocat nē zgnol meg socafeytani*”. Az idetartozó igenevek cselekvés-, illetve történéshordozója a mondat alanyával azonos.

A *hagy*, *enged* stb. igék mellett is lehet tárgy a főnévi igenév akkor, ha nem kettős tárgyas szerkezet tagja; ekkor az igenév cselekvéshordozója a mondat részeshatározója: SzabV.: „*Hagýja nag fok doboth doboltatný | Trombytakwal es trombytalittatný*”; 1515–1525: „*hogy ne hagygon Terekeknek dwlnya*” (RMKT 1²: 487). Az *ad* mellett is állhat főnévi igenévi tárgy, ha 'enged' jelentésben van: NagyszK. 2: „*agýad iobban ten magadat ennekōm megfsmernem*”; DöbrK. 374: „*agýon nektek ōrōke erōffōdnōtōk*”.

c) A főnévi igenév a l a n y k é n t igékkel és névszókkal alkot szerkezetet, az állítmány szófajától függően.

Igei állítmány mellett, a létigével: DöbrK. 378: „*legen honneiet v zenvedōienek zikleget meg adni*”: *ut habeat unde tribuat necessitatem patienti*; SzékK. 219: „*nynčen myben, lelkében gōnōrkōdnye*”. A főnévi igenév főleg a *kell*, ritkábban az *illik* ige mellett szerepel alanyként: MünchK. 87rb: „*Annac kel fel noni*”: *Illum oportet crescere*; 1504: „*kýknek ýlyk meglatný*” (Száz. 1872: 478). Gyakori még a *kelletik*, *történik* mellett: BirkK. 4a: „*ha vrat kellett neki adni*”: *si oportuerit eam communicari*; TelK. 20: „*tōrtēnec ke: e lcent hazafocnac Jerufaleembe mennyōc*”: *contigit autem hos sanctos coniuges proficisci in Hierusalem*. Egyéb szenvedő értelmű igék mellett is előfordul: BécsiK. 115: „*kiknēc mikor parāzoltatandic iltētōl mēd ēz vilagot bē iarni*”: *quibus cum imperatum fuerit a Deo perambulare universum orbem*. Egyéb igével: BirkK. 1a: „*S mit haznal zegeneknek oztani es zegēne lēni*”: *et quid prodest dispergere dando pauperibus et pauperem fieri*.

Névszói állítmány mellett, vagyis melléknévi állítmány mellett a főnévi igenév alany: FestK. 380: „*Keezeryhch engemet te hozyaad, ha hywny keweēs*”: *... si vocare parum est*; KulcsK. 277: „*JO vallany vrnak es dychernye fellegednek neweth*”: *Bonum est confiteri Domino. et psallere nomini tuo Altissime*; SzabV.: „*Honneg alkob Sabachoth verethný | Es kwnweb lezen wth meg we-*

hethnű". Állítmányi szerepű birtokos névmással: JóK. 123: „En vram tyed azt ewrzenű es valaztanű de enem volt bezedet mondanű” : tuum sit hoc inspicere, meum autem fuit verba proferre.

A főnév és a főnévi igenév kapcsolata azonosító predikatív szerkezetet alkot, ezek tehát kétféleképpen foghatók fel: SándK. 23: „mű leheeth eegtelemh tiztplellenseeg ... mýnth zolgaakath vgyan tiztólnű mynt vrakaath” : Et quae inhonestas turpior, ... quam servos venerari ut dominos; SzékK. 202: „ötet hordozny ygen nag zomorvsag”, 215: „ezenkeppen meg rézegolvű myndenkoron halalos bűn”, 225: „ötödyk, twdomañ, embernek yol élny, ... yóra téyny.

A főnévi igenév alanyi szerepe a határozói szerepből magyarázható meg: szűkségem van az olvasásra ↔ kell olvasnom, nehéz a megtanulásra ↔ nehéz megtanulni. Például az elég melléknév mellett még kötött határozói bővítménynek tekinthető: CornK. 55v: „mykoron eleg nem volt volna ... evmaga ilyen nehez teltvett el vinnű” : cum sola non sufficeret tam grave corpus tollere. A jó, könnyű stb. mellékevek mellett — mint azt a fenti példák is mutatják — már alany.

d) Az átmeneti jelenségek, mégpedig az átmenet a határozó és a tárgy között gyakori. A főnévi igenév tárgyi funkciója a határozói funkcióból alakult ki. Ez azért volt lehetséges, mert a tárgy az alany cselekvésének cél-, illetve végpontját fejezi ki: menéshez kezd ↔ kezd menni, akar vizet az ivásra ↔ akar vizet inni ↔ akar inni. Éppen ezért igen sok az átmenet a határozói és a tárgyi funkció között. A parancsol, meghagy, tanácsol igék mellett a főnévi igenév tárgyi funkciójú: parancsol valamit stb. A kései ómagyarban azonban a parancsol igének még nem alakult ki a tárgyi vonzata, ezt pedig alanyi ragozása árulja el: BécsiK. 101–2: „mellen pazāzoltal nēki mégizna te tozuenedēt” : qua praecepisti ei scribere legem tuam, 66: „z egbē pazāzolanac gōlēkēzni” : et in unum praeciperent congregari. Az enni, inni ad szerkezetben az igenév átmenetet képez a határozó és a tárgy között. Inkább határozónak tekintjük az igenevet akkor, ha olyan tárgy is van a mondatban, mely az igenévnek is, az igének is egyaránt lehet bővítménye: MünchK. 34vb: „Es adanac nēki inha ēpēuēl ēlegeitēt bozt” : Et dederunt ei vinum bibere; még inkább határozónak tekinthetjük az igenevet, ha a mondat végén áll: MünchK. 52vb: „z adnac uala onēki ... bozt inha” : Et dabant ei bibere ... vinum. Tárgyi bővítmény hiányában az igenév inkább tárgy: VirgK. 117: „Ehezem es ennekem enem adatok zomehozam es ennekem inom adatok” : ... dedistis mihi manducare ... dedistis mihi bibere. Természetesen, az is előfordul, hogy a főnévi igenévi tárgy erős latinizmus, például a tárgyas ragozású siet ige mellett: MargL. 3: „sjetűy vala meg feketehetűy”. A siet ige mellett célhatározói szerepű igenév áll: VirgK. 39: „Syetenek ... az kyrálnak meg mondanű”.

Az állapothatározói igenevek, illetve a kettős tárgyas és a kettős alanyos szerkezetek a latin accusativus cum infinitivo fordításai a kódexekben. Nem állíthatjuk azonban minden efféle szerkezeetről, hogy latinizmus. A lát, hall, érez igék melletti főnévi igenév vagy finnugor örökség, vagy nyelvünk belső fejlődésének: JóK. 43: „lata egű ... tewzeflangot ... le zallanjya” : vidit unam flammam ignis ... descendentem, 45: „Attyam ... hallak tegedett zolnű es mondanű es ... vjmadnű” : Pater, audivi te loquentem et dicentem et ... orantem; PéldK. 75: „az halalt ... meg erzewm byzonnak lenny”; stb. Hasonlóképpen a hagy és enged mellett: PéldK. 76: „papa vagyok de az halal emgem nem hagy lokayg papalkodny” : ... papare diu mors Non sinit. A mondást, gondolást, parancsolást, akarást jelentő

igékhez kapcsolódva a főnévi igenév inkább latinizmusnak tekinthető: BécsiK. 12: „*Es monda qbènnè ègondolatot lèni*”: *dixitque, cogitationem suam in eo esse*; CornK. 55r: „*aleyta evtet lenny kerteznek*”: *sed aestimavit esse hortulanum*; 1529: „*kéjwanom ... the kegýelmedeth ... nagh ýo egessegbe lenny*” (MNY. 37: 276).

A kettős alanyú szerkezetekben a mondat főigéje a *látszik, tetszik, hallatszik, hallatik, hallik* vagy egyéb hasonló típusú ige: NagyszK. 10: „*az testnec jarlo volta lattatic olnac lenni*”; SzékK. 181: „*ne lattassék ő, tééwelgenye, az ő tótte dologban*”, 238: „*mend vecerneiglen nem engettetic vala bemen(n)i*”.

A kettős tárgyas szerkezetben az igenév cselekvés-, illetve történéshordozója a névszói tárgy, a kettős alanyos szerkezetben pedig a névszói alany.

Ezeknek a szerkezeteknek az igeneve eredetileg állapothatározó. Ezért lehetséges az, hogy a fordítók olykor szinonim szerkezetekben határozói és főnévi igenevet alkalmaznak felváltva: MünchK. 85va: *latádod a- žèllètet ležallani*: *videris Spiritum descendente*, de előzőleg *-atta* képzős határozói igenév szerepel: *latam a- žèllètet lè žalatta*; CornK. 53v: „*lataak az angyalt evlly az kevuen*”: *viderunt angelus super eum sedentem*, ugyanitt később: „*latanak maas angyalt jogrol evlueen*”: *viderunt alium angelum sedentem*. Tulajdonképpen állapot-határozói igeneves szerkezeteknek is nevezhetnénk ezeket a típusokat, sőt történeti szempontból valószínűleg ez a helyes elnevezés, de a kettős tárgyas, illetve kettős alanyos szerkezet terminus sem kifogásolható.

e) A főnévi igenév birtokos jelzőként is szerepelhet a mondatban. A birtokos jelző főnévi jelző, ebben a szerkezetben a főnévi igenév erősen főnévi értékű: MargL. 14: „*hog ha jdeye veterneyet harangoznýa*”. A főnévi igenévi birtokos jelző birtokszavai a következők lehetnek: *ideje; órája; mi haszna; se vége, se hossza*.

4. A főnévi igenév bővítőmánya lehet határozó és tárgy: VirgK. 39: „*Syetenek ... az kyrálnak meg mondany*”, 45: „*en vtanam kemelkwdnwd ne iwy*”; ill. CornK. 53r: „*elmenenek meg kenny iefulnak testeet*. — Tárgyi és határozói bővítőmánya is lehet egyszerre: JordK. 384: „*en ýewttem bekefeghot boczataný ez ffeldze*”. Olykor a bővítőmenny szófaja is igenév: JókK. 64: „*erdemle lattný zent attýat egbee felemelettlený*”.

A létige főnévi igenevének — az infinitivus perfectus fordításaként — *-nak/-nek* ragoz állapot-határozói bővítőmánya is lehet, elsősorban a kettős tárgyas és a kettős alanyos szerkezetekben. Az állapothatározói bővítőmenny szófaja *-t ~ -tt* és *-ó/-ő* képzős melléknévi igenév, valamint igen gyakran főnév és melléknév: TelK. 31—2: „*bizonyttya a lce(n)t iras meg hyrdetótnec lennye*”; ÉrdyK. 511: „*nem mery vala magaat Hafonlany es meltonak lenny*”; KazK. 72: „*mynet elmere zikseğó/nek lenny*”; PéldK. 72: „*aleytyak vala magokat vraknak es azzonyoknak lenny*”. Kettős alanyos szerkezetben: TelK. 32: „*hytetetic ... adatotnac lennye*”, 52: „*kicről zoros zam elmertetic adandonac lennye*”; SzékK. 109: „*az tvés vas, mondatyk lenny tvznek*”. A *-nak/-nek* + a létige főnévi igenevének a kapcsolatát a magyar szakirodalomban dativus cum infinitivónak, vagy egyszerűbben *-nek lenni* szerkezetnek is nevezik. A *-nak/-nek* rag használata magyaros, inkább a rag nélküli szerkezet tekinthető latinizmusnak: NagyszK. 12: „*meglatod vtet telyes lenni buzgofagos zeretettel*”. Ezen szerkezetek idegenszerűségét a *lenni* okozza; a főnévi igenév nélküli szerkezetek magyarosabbak: MünchK. 65va: „*kinèc mōdnac èngemèt a- gple-kežetec*”: *Quem me dicunt esse turbae*?

Az igenév mellett ragtalan tárgyi bővítmény is állhat. Ez a manapság csak összetételekben élő szerkezet (*favágni, háztűznézni*) a kései ómagyarban még gyakori, főleg célhatározói igenevek mellett: MünchK. 87va: „Iqur eg nembezi . . . viz mézeiteni”; JordK. 385: „*Mý lathnŷ meenetek kŷwe az pwztaban?*”; DöbrK. 262: „*mi latnotok mentetek ki*”. Nagyon ritkán a ragtalan tárgy határozott névelős: MargL. 14: „ez soror megŷen vala az ora meg latnŷ”. Előfordul, hogy a ragtalan tárgy jelzővel van bővítve: ÉrdyK. 224: „Beelzebub a’ my atyánk, ky mynket *mynden gonoffagh tenny* bochaat”. A ragtalan tárgy ősi, eredeti, magyaros. Nem lehetetlen, hogy a ragtalan alak a határozatlan tárgyat jelölte, s a ragos a határozottat. A határozottság egyéb lehetőségeinek kifejlődésével azonban a ragtalan tárgy elveszítette funkcióját, s fokozatosan kiszorult a nyelvhasználatból. A kései ómagyarban azonban még eleven lehetett. Elsősorban igenév mellett találunk ragtalan tárgyat. Ennek a jelenségnek az lehet a magyarázata, hogy az eredetileg mondat szinten lévő, később a mondat szintje alá süllyedt igeneves szerkezetek konzerválták az eredeti ragtalan tárgyat.

5. A főnévi igenév személyjelezése jellemző a kései ómagyar kor nyelvezetére. A törzsanyag kódexeinek 341 adatából 112 személyjeles, azaz 32%; a törzsanyag eredeti szövegeinek 45 adatából pedig 10 személyjeles, vagyis 22%. A kódexekben nagyobb mérvű a főnévi igenév személyjelezése, mint az eredeti szövegekben. A személyjelezés a kódexek nyelvének feltűnő sajátossága, mely irodalmi törekvésből, stílári igényből fakad. A grammatikai pontosságra való törekvést mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy nemcsak alanyi funkcióban személyjeles a főnévi igenév — mint jobbára a mai nyelvhasználatban —, hanem minden egyéb funkcióban is. Időben az egyes kódexek nyelvhasználata e vonatkozásban nemigen tér el egymástól, térben azonban eltérések mutatkoznak, a keleti és az erdélyi területen keletkezett kódexek ugyanis — a DöbrK., a TelK. és a SzékK. — a szokásosnál nagyobb mértékben élnek a személyjeles használattal. Feltűnően gyakran személyjelez még a déli területről való KazK. A BirkK.-ben viszont csaknem minden főnévi igenév személyjel nélküli; ennek a jelenségnek viszont az lehet az oka, hogy ebben a kódexben általános utasítások, regulák fogalmazódnak meg.

A főnévi igenév személyjelezésében bizonyos tendenciákat kitapinthatunk ugyan, következetesen megvalósuló szabályokat azonban nemigen találunk. (A továbbiakban a százalékos adatok mindig a törzsanyagra vonatkoznak.)

A) Sz a b a d b ő v í t m é n y k é n t célhatározói funkcióban a kódexekben 44% a személyjeles igenév, az eredeti szövegekben pedig nincs személyjeles alak.

Többnyire akkor nem kap a főnévi igenév személyjelet, ha cselekvéshordozója azonos a mondat alanyával (82%): PéldK. 74: „El megyek *meg halny*”: Vado mori; de: MünchK. 85va: „*azet iquec en kézégteľnē*”. Akkor kap személyjelet a főnévi igenév — a törzsanyagban minden esetben —, amikor az igenév cselekvéshordozója nem a mondat alanya: DöbrK. 380: „*kŷlde v zolgaıt el hynŷok az hyttakot az menegzōbe*”: Et misit servos suos *vocare* invitatos ad nuptias.

A személyjelezés oka szórendi eltérés is lehet. A főnévi igenév ugyanis általában az ige után áll. Előfordul azonban, hogy helyük felcserélődik: ekkor az igenév cselekvéshordozóját egyértelművé kell tenni: VirgK. 45: „*hogi en vta-nam kemelkudnwd ne iwy*”; DöbrK. 262: „*Mi latnotok mentetek ki*”; de:

JordK. 386: „*Mý lathnŷ meenetek kŷwe*”. Ha terjedelmes szerkezet van a főige és az igenév között, szükség lehet az egyeztetésre, azaz a szorosabb kapcsolatot teremtésére: ÉrsK. 30: „*melter . . . megy wala az . . . farkafok között kŷk ŷyetnek wala megh zagghatny* Es az ygen ghonoz ebek *megh marnyok*”. Előfordul, hogy személyjeles igenév főigéje nélkül áll egy másik mondatban: DöbrK. 12: „*Jóue hozianc venni maganac zidalmaŷagot es nekonec adnia dičŷfeget*”. Ilyenkor szükség van a személyjelezésre a cselekvéshordozó egyértelművé tétele végett (lényegében ez az eset forog fenn az előző példában is). — A törzsanyag személyjeles igenevei között E/1.-ben van 3, E/2.-ben 2, T/2.-ben 1, T/3.-ben 3.

B) Kötött határozói bővítményként a kódexekben az igenevek 35%-a személyjeles, az eredeti szövegekben 25%. Általában személyjel nélküli az igenév, ha cselekvéshordozója megegyezik a mondat alanyával: SzabV.: „*ky zwknŷ kezwl*” (66%); de: NagyszK. 3: „*az ifteni elmerettre igekőzic felyeb hagnia*”. Személyjeles az igenév, ha cselekvés-, illetve történéshordozója nem azonos a főige alanyával: TelK. 52: „*tanytta az ō leanyt . . . iftent . . . felnyŷc . . . ymadkoznyoc: az vetkŷs tarlafagokat eltauoztatnyoc: a tiz parančolatokat tudnyoc: es meg tartanyoc*”. Fordított szórend, illetőleg terjedelmes szerkezet esetén sokszor személyjeles az igenév: SzékK. 202: „*az yregléget . . . el tavoztatnod ŷgekezzél*”; TelK. 36: „*e leanth . . . inčelkŷdenec zerzetŷs kepen: es bŷlčen neuelnŷc*”. — A törzsanyag személyjeles igenevei között E/1.-ben van 1, E/2.-ben 2, E/3.-ben 8; T/3.-ben 4.

C) T á r g y k é n t a kódexek adatainak 37%-a személyjeles, az egyéb szövegekben 17%, tehát hasonló a helyzet az előző, kötött határozói bővítményű csoporthoz. Ha az igenév cselekvéshordozója és a mondat alanya azonos, akkor többnyire személyjel nélküli az igenév (az esetek 66%-ában): NádK. 325: „*ith akaroc maradni*”. Ebben a funkcióban mégis jóval több a személyjeles igenév, mint a határozóiiban: MünchK. 86va: „*nē akaziatoc tēnnētec*”. Ha az igenév cselekvéshordozója és a mondat alanya nem azonos, akkor az *ad*, *enged*, *parancsol* igék mellett személyjeles az igenév: MünchK. 87vb: „*Ag ēnnēkē innom*”; FestK. 164: „*ne eengedyed . . . oly bynth thennem*”, 15: „*Parancholy wram yol mondanom*”; de: DöbrK. 374: „*aggon nektek . . . lakozni erlŷft*”. A törzsanyagban a *hagy* mellett nem személyjeles az igenév: MargL. 8: „*megne hadnŷjak bantanŷ az ev jmadŷagaban*”, minden bizonnyal csak azért, mert általános vonatkozású (a *parancsol* mellett az igenév átmeneti jellegű). — A törzsanyag személyjeles igenevei között E/1.-ben van 14, E/2.-ben 9, E/3.-ben 22, T/2.-ben 5, T/3.-ben 4. Az E/3.-ben 14 adat a KazK. *kezd* + személyjeles igenév szerkezetéből származik: KazK. 71: *kezde . . . predikalnia* stb.

D) A l a n y k é n t a kódexek adatainak 30%-a, az egyéb szövegek adatainak pedig a 33%-a személyjeles. A főnévi igenév személyjelezése itt is több tényezőtől függ. Általában azt állapíthatjuk meg, hogy alanyi funkcióban a legindokoltabb a főnévi igenév személyjelezése, mivel a mondat személytelen igéje (névszója) csak módban és időben változik, személyre és számra nem utal.

Ha a főnévi igenév cselekvés-, illetve történéshordozója határozott, akkor részeshatározói szerepű névszó (névmás) fejezheti ki. Ez esetben a főnévi igenévről elmaradhat a személyjel: MünchK. 87rb: „*Annac kel fel nŷni*”. Ha a részeshatározó elmarad, akkor az igenév cselekvéshordozóját a rajta lévő személyjel jelöli meg: 1527: „*nŷncz mith thennem*” (Mŷy. 37: 206). Szerepelhet együttesen is a mondatban a részeshatározó és a személyjeles — tulajdon-

képp redundáns — főnévi igenév: SándK. 27: „hol uannak az hýtwan leanjöc kiketh nekqm kenzatnom keel”.

Ha az igenév cselekvés-, illetve történeshordozója általános, akkor nincs a mondatban sem részeshatározó, sem személyjeles igenév: BirkK. 4b: „am mit kell *mōdani* az kalandariübol”; JordK. 389: „Azezt ýllýk ýnnepnapon ýot *tenný*”. Ebben a mondattípusban azonban lehet részeshatározó, ha az *ember* főnév vagy a *minden* általános névmás fejezi ki az általános cselekvés-, illetve történeshordozót: PéldK. 72: „*emberý allatnak* harom el multakat kel *meg ertený*”, 75: „El megyek meg halny mert *myndennek* ezre kel *yutny*”. — A törzsanyagban a személyjeles alakok között E/1.-ben van 10, E/3.-ben 6, T/1.-ben 4, T/2.-ben 3 és T/3.-ben 4.

A kettős tárgyas szerkezetekben a kódexek adatainak 22%-a személyjeles, az eredeti szövegekben nincs személyjeles adat. Olyan tehát a helyzet, mint a szabad határozói bővítmények csoportjában.

Ezekben a szerkezetekben tulajdonképpen redundáns az igenév személyjelezése: KazK. 72: „*ammynet* elmer uala maganak zykleznek *lennie*”, 79: „*latlak* tegödet ... enelöttem ... *feködnöd*: es enneköm nem *zolhatnod*”, 80: „*latoduala* attyadat es engömet: ... naponked *ýyrankoznunk*”. Abban az esetben indokolt az igenév személyjelezése, ha a nem igenévi tárgy nincs kitéve a mondatban: ÉrsK. 27: „*vram* ic ne hagy *el walnom* a te zenth oldalattwl”.

A kettős alanyos szerkezetekben a kódexek adatainak a 20%-a személyjeles (az arány 2 : 8): NagyszK. 7: „ki az zerelmnec ellene *va*gon, az az zerelmnec lattaflec ellene *lennie*”; de: SzékK. 9: „*čak* önön maga mondatneek ýftennek *lenny*”.

A statisztikai adatokból az derül ki, hogy a kódexek — valószínűen stíláriis okokból — erőteljesebben használják a személyjeles igenevet, mint az egyéb nyelvemlékek. Egyedül az alanyi funkcióban több a személyjeles igenév az egyéb nyelvemlékekben, mint a kódexekben. Ez a tendencia az újmagyar kor nyelvhasználatára felé mutat. Manapság ugyanis elsősorban alanyi szerepben személyjelezzük a főnévi igenevet, más funkcióban — pl. *adj ennem, innom* — ritkán. Azt is bizton állíthatjuk, hogy az alanyi funkcióban lévő személyjeles igenév ősi öröksége nyelvünknek. — Sok esetben indokolt a főnévi igenév személyjelezése, a szöveg egyértelművé tételéhez szükséges. Igen sokszor azonban redundáns, a fordító grammatizálási törekvése miatt, stíláriis okokból jön létre. — A törzsanyag személyjeles alakjainak szám és személy szerinti megoszlása a következő: E/1. 29, E/2. 14, E/3. 46; T/1. 5, T/2. 9, T/3. 15. A T/1. adatokból 4 alanyi funkcióban van, 1 pedig kettős tárgyas funkcióban. Határozói és tárgyi szerepben nincs T/1. adat a törzsanyagban.

A személyjeles és a személyjel nélküli igenevek aránya a törzsanyagban a következő:

	Személyjeles igenevek	Személyjel nél- küli igenevek
E/1.	29	16
E/2.	14	16
E/3.	46	186
T/1.	5	2
T/2.	9	14
T/3.	15	23

A személyjeles alakok közül a 3. sz.-űek többségben vannak, s az E/3. használata a leggyakoribb. Ez olyan szövegsajátság, mely másutt is megmutatkozik, ugyanez a helyzet a személyjel nélküli alakok körében is. Az érdekes az, hogy az E/3.-ben sokkal több a személyjel nélküli adat, ezzel szemben az E/1.-ben és a T/1.-ben több a személyjeles alak, mint a személyjel nélküli. A személyjeles alakok tehát E/3.-ben nincsenek olyan elsőprő fölényben, hogy a gyakori használat következtében elvesztették volna személyre utaló funkciójukat, tehát nem biztos, hogy a funkciótlan *-nia/-nie* végződés keletkezésének ez volna a magyarázata.

6. A főnévi igenévnek vannak funkciótlan személyjeles alakjai. A *-nia/-nie* végződésű igenév azért lehet funkciótlan, mert nemcsak E/3.-ben használatos, hanem a többi számban és személyben is, tehát ekkor nem egyezik a mondat főigéjével. Ezeknek az alakoknak oly nagy a számuk, hogy semmiképpen sem tekinthetők hibásaknak. Csaknem minden nyelvelméletben megtalálhatók, és minden szám és személy mellett előfordulnak: DöbrK. 279: „es *iöttönk imadnia őtöt*”; MargL. 5: „*junek vala egetevmben ez hozza evtet latnja*”; NagyszK. 4: „*titkyat meg akartad mutatnya*”; 1524: *Thartozzal meg bochatnja* (MNy. 13: 122); stb. Arról van szó tehát, hogy a *-nia/-nie* végződést önálló alakváltozatként, a *-ni* igenévvel egyenértékűen kezelték. Ennek oka valószínűleg a 3. sz.-ű alakok gyakoriságában rejlik, de a fentebb mondottak kissé kétségessé teszik ezt a következtetést; bár a 3. sz.-ű személyjeles igenevek száma csak relatíve, a személyjel nélküliekhez képest alacsony, abszolút mértékben mégis kiugró. Márpedig a gyakori használat szempontjából ez a lényeges.

7. A főnévi igenévnek a kései ómagyar korban végbemenő legfontosabb szófajváltása a *fog* + főnévi igenév szerkezet összetett jövő idejű igealakká válása.

A főnévi igenév egyébként nem hajlamos a szófajváltásra, ellentétben a többi igenévvel. Kötőszóiban találkozhatunk vele, de mindig egy másik szerkezettaggal együtt. A kései ómagyar kor jellegzetes kötőszavai főnévi igeneves szerkezetből alakultak: *tudnimélt* (JókK.), *tudnimért*, *tudniüllik*, *tudnimint*, *tudnihogy* és különféle alakváltozataik.

A melléknévi igenevek

Az *-ó/-ő* képzős melléknévi igenév

Az igenév képzője *-ó/-ő* alakban viszonylag állandósult, korántsem állandóan azonban a szófaja. A folyamatos melléknévi igenév — uralkodó funkciója alapján így nevezzük, de ez nem az egyetlen funkciója — szófaja a legbizonytalanabb az összes igenév között, hajlamos ugyanis a szófajváltásra, könnyen válik melléknévvé, illetve főnévvé, ugyanakkor ezek nagy része megmarad igenévnek is.

Alaki kérdések

Az igenév képzője

1. Az igenév képzője a kései ómagyarban már általában -ó/-ő: JókK. 89: *zeretew*; BécsiK. 3: *zanto*; DöbrK. 379: *fekő*; JordK. 385: *Kezeziolo*; KulcsK. 258: *folyo*, 262: *ellenkedew*; stb.

2. Az igenév képzőjének változatai közül az -á változat igen ritka, szórványosnak mondható, ezzel szemben az -é igen gyakori.

a) Az -á változat: JókK. 50: „*ÿduewzewlewkkewzewhuala* ['való']”, 54: *alatuala*, 59: *yftenhezuala*; LobkK. 112: *ielenvalakat*; stb. Az -á változat szinte kizárólagosan a létige igenevében található meg, de más igéből is képezhet az -á igenevet: KulcsK. 141: „*merth leel engemet hozyad fogada*”. Egyébként az -á inkább a szófajváltáson átment igeneveken található meg: 1499 — XVI. sz. eleje: *meltan* (MNY 49: 207); BécsiK. 1: *bizac*.

b) Az -é változat: JókK. 84: „*az aytalnal ewle baratoknak elewtte*”; LobkK. 255: „*es tekenchream zegen bynes leanodra teged ... kerere*”; JordK. 386: „*Kezeztele Janofnak*”; stb. Valódi igenevekben ez az alakváltozat is ritka, sokkal gyakoribb alkalmi főnevekben: KulcsK. 260: „*meg zabadeyta wketh gywleleeknek kezebewl*”; stb.

Gyakori az -é képző olyan jelzői szerepű igenevekben, melyek állandó tulajdonságot, szokást jelentenek, ezért közel állnak a mellénevekhez, sőt legtöbbször összetételek vagy állandó szókapcsolatok előtagjainak is tekinthetők: 1405 k.: „*nel dekle toroc* [nyeldekli torok]: *isogagus*”, „*zektete fiw* [szóktető fű]: *eloborus*”, 1456 k.: „*zekdese bekak*: *reptilia*”, 1470: „*sijthe kemenche*: *clibanus*” (Gl.); KulcsK. 261: „*zena ewee borywnak*”; 1527: „*yo Katus een zerethe leaniom*” (MNY. 6: 229); stb.

Az -é változat a leggyakrabban a már főneveknek tekinthető igenevekben szerepel: 1405 k.: *teremthe*: *creator*, *hugbaneze*: *astronomus*, *germek visele*: *pedagogus*, *bors tere*: *piperiterium*, *so tere*: *salterium* (Gl.); CzechK. 67: *teromtemnek*; CornK. 55v: *iduezeytenk*; WinklK. 110: „*sok iewe iaro*”; 1480 — 1510: *iduezetem* (MNY. 6: 22); stb.

Lehetséges, hogy ezeknek az alakváltozatoknak nyelvjárástörténeti oka van: összefügghet az ő-féle hangok hiányával vagy csekély megterheltségével egyes ómagyar nyelvjárásokban (vö. a „Névszórágózás” c. fejezetben a -bél, -tél, -rél ragokról mondottakkal). Nem hagyható azonban figyelmen kívül az a tény sem, hogy az -é elsősorban alkalmi vagy állandó szófajváltáson átment igeneveken szerepel, mintha szófajjelkülönítő szerepe lett volna. Voltaképpen a szójegyzékekben — különösen a SchlSzj.-ben — fordulnak elő nagyobb számban az -é-s változatok, különféle terminus technicusokban. A kódexekben főleg egy-egy tipikus lexémán szerepelnek. Ilyen a *teremté* (a törzsanyagban 3-szor) és az *üdvözíté* (7-szor), melyek egyházi terminusok. Megtalálható azonban mellettük az -ő-s változat is: CzechK. 61: *teromtometh*; KeszthK. 423: *ydwezeyteuwnek*; a szójegyzékekben: 1395 k.: *germekuiselew*: *pedagogus*, 1405 k.: *toruen ertw*: *sequester* (Gl.); stb.

c) Valószínű, hogy a kései ómagyarban létezik még a képzőnek felső nyelvállású -ü/-ű változata: TihK. 398: „*mi zozolunk az the ... zömeideth mi reank terihed*”, 378: „*O mi wigasztalunk: miért haé minkot aruaiul*”. Talán ezt jelölik a KulcsK. következő adatai: 257: *egw*, *elw*, 266: *chezw*, 190: *syryw* stb. Az -ü/-ű

képző meglétét nehéz eldönteni, sok nyelvelméletben ugyanis nem lehet az *ō* (*ū*) hangértékét megállapítani, mert csak *w* betű van bennük. Az *-ū/-ū* képző inkább a szófajváltáson átment igeelvek egy csoportján rögzült: MünchK. 18ra: „*eg aziu kēzō ēmbez*”.

Az ige név toldalékolása

Az ige név toldalékolását részletesen bemutatja a névszóragozásról szóló fejezet, ehelyütt csak néhány érdekességet említünk meg. Az ige névhez mint relatív tőhöz a *-k* többesjel — mint a többi toldalék is — közvetlenül járul: BécsiK. 13: *allokat*; MünchK. 86ra: *felmeneket*. Kivételt képez a már melléknévnek számító *egyenlō*, mely a magánhangzóval bővült tőalakhoz veszi fel a többesjelet: BécsiK. 110: *egēnlquēc* (hiátustöltő *v*-vel); MünchK. 29rb: *egēnlōec*. A denominális nomeneknél is hasonló fejlődés észlelhető: MünchK. 16rb: *egūgquēc*. — Az *-ōl/-ōl* (ma: *-ul/-ül*) határozórag előtt olykor hiátustöltő *v*-t találunk (mint a fenti esetben): MünchK. 50va: „*pēzt igezenēc neki adouol*”: promiserunt ei pecuniam se *daturos*.

Funkcionális kérdések

1. Az *-ōl/-ōl* képzős ige név az akcióminőség és az időviszonyítás szempontjából folyamatos akcióminőségű, s ilyenkor az ige névben kifejezett cselekvés—történés egyidejű a mondat főigéje által kifejezett cselekvéssel—történéssel: CornK. 55r: „*iefus . . . mutaffad meg magadat ez teged keresev es keuano fyralmas azzonyallatnak*”; DöbrK. 355 „*es lata ket allo haioth az to mellet*”. A kódexekben — a latin szöveg nyomán — előfordul az *-ōl/-ōl* képzős ige név előidejű használata: BécsiK. 312: „*Es mōda vr menñet ki tēriēzto z földet fondalo z ēmbereknek zellētet ǫbēne teup*”: *Dicit dominus extendens coelum, et fundans terram, et fingens spiritum hominis*. Utóidejű használata is előfordul: MünchK. 81ra: „*Dē valobizon az ęgēm ėlazolōnac kēzē ęg vėlē vagō az aštalon*”: . . . *manus tradentis me . . .* Az elő- és utóidejű ige név többnyire mozzanatos történésű igeből származik, vagy mozzanatos jelentést kap a mondatban.

2. Az igeelvek kifejezhetnek alanyi, tárgyi és határozói viszonyt.

A) Az *-ōl/-ōl* képzős ige név a kései ómagyar korban — éppúgy, mint ma — főleg cselekvő értelmű, aktív, vagyis transzformációjában alanyi viszonyt fejez ki, pl. *állō hajō ↔ a hajō áll*: BécsiK. 43: „*ēlfuto affiziofoc*”: *fugientes Assyrii*; DöbrK. 379: „*ágban fekō közvenelt*”; stb.

B) Az *-ōl/-ōl* képzős ige név szenvedő értelmű is lehet, azaz transzformációjában tárgyi viszonyt fejez ki, pl. *vágō tehēn ↔ a tehēnet vágják le*. A szenvedő értelmű melléknévi ige névnek semmiféle alaki ismertetőjegye nincs: JóK. 114: „*En zeretew* [‘szeretett’] *fyaym*”: *Filii mei dilecti*; KazK. 71: „*en zeretō iegōffōm*”; 1524: „*wago thehent*” (MNy. 13: 124); stb. A szenvedő értelmű melléknévi igeelvek többsége főnévvé vált.

C) Az *-ōl/-ōl* képzős igeelvek nagy része a transzformációban határozói viszonyt fejez ki, pl. *menō föld ↔ a földön mennek*. Ezek az igeelvek vagy összetételek előtagjai, vagy szoros szerkezetek, állandó szókapcsolatok elemei.

Helyhatározói viszonyt fejeznek ki: JókK. 39: *lakohelyet : domum pro habitaculo*, 40: „kÿ tartuala meg nemÿkeues menew fewldet”; FestK. 384: *mwlatoheléketh : recessus*, 387: „az neezew helrevl”: e specula; MargL. 10: *jmadkozo helen*; stb. Időhatározói viszonyt fejez ki: JókK. 26: *huffshagÿo nappba*: in die carnisprivii. Eszközhatározói viszonyt fejeznek ki: BécsiK. 46: *hadakozo kéffegit : vasa bellica* (ezt célhatározói viszonynak is felfoghatjuk); 1490—1510: „akinek . . . halo fille vagion” (MNY. 7: 198); 1526 e.: „mynd zanto barmayt” (MNY. 43: 158); stb.

3. Az -ó/-ő képzős igenév mondatrészi szerepe lehet:
A) Állítmány vagy névszó-igei állítmány része: BécsiK. 28: „Mezt *legènec megèmlékèzoc*”: *Memores esse* debent; FestK. 373: „een neekem életem *megh marado*”: *vita mea permanet*; stb. Sok esetben ezek az igenevek állandó tulajdonságot fejeznek ki: BirkK. 1b: „hoğ *eneclè legèn*”: *esse cantandum*, 3b: „kik *legènek igèkezek*”: *quae sint sollicitae*, 2b: „*tvre legèn* mēdenhez”: *patiens sit ad omnes*; DöbrK. 17: „Vram te kedeg engem *fogado vağ* . . . es en feiemet *fel magasztato*”: *Tu autem Domine susceptor meus es . . . et exaltans caput meum*; stb. Ezek a szerkezetek a kódexek nyelvén a latin coniugatio periphrastica fordításaként jöttek létre, számuk a korszak végére csökken.

B) Az igenév legtipikusabb funkciója a jelzői: PéldK. 75: „Lalladza houa megyen mynden yelen valo *elew ember*”; MargL. 3—4: „zent margit azzon . . . ev vele *meg marado* io sororoknak tarsossagaul . . . hozattatek az clastromban”; JordK. 389: „az *fystelghò* ganeet meg nem ottÿa”; stb.

C) A kódexek nyelve kedveli az értelmezős szerkezeteket. Az igenév sorrendjét, elől álló jelzői, illetve értelmezői használatát nem a latin szöveg dönti el, a latin participiumok ugyanis a jelzett szó mögött állnak. Az értelmezős szerkezetek kedvelésében a zsúfolt szerkezetek feloldását, tagolását kell látnunk, esetleg — a tagolással együttesen — ritmikus szöveg megalkotásának az igényét. Természetesen, ezzel nem mondjuk azt, hogy sok értelmezős szerkezet ne keletkezett volna latin mintára: JókK. 47: „lewlek egÿ aranpenzt oly nagyott es oly *fenlewt* Es zeppet”: *inveni unam monetam de auro tam magnam et tam fulgentem et pulchram*; FestK. 386: „Zaath neeky *parancholoth* ees wydamot: ees lelket teeged *foghatoot* . . . adtad”: *Os illi imperiosum ac serenum, spiritumque tui capacem . . . statuisti*; vö.: 1575: „Ez leuel adassek . . . Imre deaknak, Kassan *lakozonak*” (TörtT. 1890: 200).

4. Az -ó/-ő képzős igenév bővítményeit tekintve az igenév alannyal is bővíthető, de erre a kései ómagyar kor nyelvelmékeiben kevés példa van. Leginkább — mint minden igenév — tárggyal és határozóval bővíthető, valamint tárgyi birtokos jelzővel (genitivus obiectivus).

A) Alanyi bővítménnyel: BatthyK. 35: *meñ ÷tò kòuet*; 1533: *Menny ewtò kò*; vö. 1572: *Menÿ ewthò kò*, 1585 k.: *Menÿ Jthò kòw* (Gl.); stb. 'villám'. (Ennek a szerkezetnek van jelöletlen határozós 'mennytől ütő kő' értelmezése is.) Hasonlóképpen: 1533 k.: *Vereyteek iaro lik 'pórus'* (Gl.).

B) Tárgyi bővítménnyel: Ragos tárggyal: DöbrK. 22: „iltén *ziveket es veseket meg tudakozo*”, 352: „eg *önön magut jetro bÿnelen*”; stb. A törzsanyagban ragos névszói tárgyi bővítmény nincs, csak névmási. Természetesen, a kései ómagyar szövegekben megvan a névszói tárgyi bővítmény, de

az a tény, hogy a törzsanyagból hiányzik, mindenesetre arra utal, hogy nem lehetett gyakori. Ragtalan tárggyal: GuaryK. 27: „ahoz azt mögac hoğ *tiztoşseg kiıano*”; VirgK. 38: „*penitencia tarto embernek*”; DöbrK. 18: „te nem vağ *hamıffag akaro iften*”; stb. Az eredeti, ősi ragtalan tárgyi bővítmény első-sorban már összetételnek számító szavakban fordul elő: BirkK. 2b: „az *eghağ biro* papnak mond-a”: ut *ad presbiterum* . . . referat; stb. A levelekben is találkozzunk ragtalan tárgyi bővítménnyel. Ez arra utalhat, hogy a beszélt nyelvben élhetett: 1490—1510: „az *gonoğ gondolo žyw hemburoket*” (MNY. 7: 199). Természetesen, mindig ragtalan a főnévi igenévi tárgy: CzechK. 54: „IDwoğ-legy . . . Iesus . . . | *řrgalm tennř zorgalmazo*”. A személyes névmási tárgy hol ragtalan, hol ragos: FestK. 172: „az *theged megh kewzewnthew angyalnak*”; de: BécsiK. 272: *tegedet meğzagatok*. Az E/3. névmás kétszeresen ragos is lehet: KeszthK. 43: „Ez az *wetth kerefew nemzeth*”. Az 1. és 2. sz. birtokos személyjeles tárgy ragos: BécsiK. 324: „en *nėuēmėt feloknēc*”, de a 3. sz. ragtalan is lehet: BécsiK. 65: „kizal *lėuėli izokat*”.

C) **Határozói bővítménnyel:** A kései ómagyar korban a határozói bővítmény minden válfajára bőségesen találunk példát. A határozó lehet ragos névszó: KeszthK. 26: „*reytekbe lakozo orozlan kelk*”; névutós névszó: JordK. 385: „*ğel mřfat hağłodoğo nadat*”; határozószó: 1490—1510: „az *teřtova ĵaro nepek*” (MNY. 7: 199); névmás: SzabV.: „*hoğğya tartonep*”; stb.

D) **Tárgyi birtokos jelzői bővítménnyel:** A valódi igenévek nem lehet tárgyi birtokos jelzői (genitivus obiectivus) bővítménye, ezzel csak az alkalmi vagy az állandó szófajváltáson átment igenév rendelkezik: FestK. 392: „*een magamnak megh bantoya wagyok*”; azonosító értelmezőben: BécsiK. 319: „*Elaw vala zanto ember vadazatnac tudoa*”; stb.

5. A létige igenevei közül a *való* igenév használata a képző funkciójához áll közel, a határozói alakú jelzőt ugyanis formailag is jelzővé változtatja. A *való* igenévnek ezen használata a kései ómagyar korban igen el volt terjedve — a törzsanyagban 93 alkalommal fordul elő —, a vele alkotott szerkezetekkel lépten-nyomon találkozunk mind a kódexekben, mind az eredeti szövegekben és a szójegyzékekben. A *lévő* igenévnek is kapcsoló, képzőszerű funkciója lehetett, szerepéről azonban — adatok hiányában — nem alkothattunk teljes képet. A kései ómagyar korban kettőjük közül a *való* volt az uralkodó.

A) A *való* igenév jelzőként határozóragos névszót kapcsolhat a jelzett szóhoz: BirkK. 3b: „az *bnrol valo banatnak ioge žerent*”: signorum paenitentiae subsequentis; 1490—1510: az *vtfelon valo magokat* (MNY. 7: 199); stb. Névutós névszót is kapcsolhat a jelzett szóhoz: DöbrK. 378: *labad alat valo zekre* vetem: ponam . . . scabellum pedum tuorum; vö. 1572: *veer řerent valo atřjafaiinak* (MNY. 69: 229); stb. Határozószót is kapcsolhat a jelzett szóhoz: NagyszK. 16: *hertelen valo retteneteffegőt*; 1490—1510: *kywolvalo zemekvel* (MNY. 7: 198); stb. Igenevet is kapcsolhat a jelzett szóhoz: NagyszK. 6: *nilvan valo zepřegnec*; JordK. 386: „az *nylwán valo byneřeknek*”; stb. Igaz, ezekben a szerkezetekben a *nyilván* igenév már határozószónak tekinthető. Sajátos tautologikus szerkezet a következő: GyöngyK. 4: *Ne hağ walo yo mathyas křyal*; ebben a melléknév-képzős *nėhai* jelzőhöz már fölöslegesen csatlakozik az igenév.

Értelmezőként igen ritka: vö. 1550: „*kwld ennekem egy jo wysslat fyreszny wallot*” (LevT. 1: 2); 1572: „*atta el egřk žewleřjt ağ kwheğ allřaban valot*” (MNY. 69: 229).

B) A *lévő* igenévvel egy különleges ősi szerkezetet őriz Szent Bernát himnusza, CzechK. 63—4 (~ ThewrK. 295): „Meg fekethwlth *nap leewo zjñod*. | el thawozoth ekpssegod”, 64: „meg feketwlth *ho leewo testod*. | Zeep orcadon halaal jelonth”. A latin szövegben egészen más kifejezések vannak, a himnusz-nak ezen része teljesen szabad átköltés, vagy ami valószínűbb: egy ősi költemény, talán egy siratóének töredéke. A *lévő* igenév ebben a szerkezetben az azonosítást nyomósítja: *a színed nap, naphoz hasonló; olyan, mint a nap*. Az igenévnek ezen nyomósító funkciója a kései ómagyarra már visszaszorulhatott. A kapcsoló szerepet pedig teljesen a *való* vette át.

6. Az *-ó/-ő* képzős igenév szófajváltásáról a következők mondhatók el. Szókészletünkben sok igenévi eredetű lexéma van, főnevek, melléknevek egyaránt. Nagy részük már az ősmagyar és a korai ómagyar korban elhagyta az igenévi szófaji kategóriát, illetőleg megőrizte az igenév eredeti nomen actionis, acti funkcióját. Ez utóbbiak esetében talán felesleges is szófajváltásról beszélni. A kései ómagyar korra tehát már nem számítanak ige-neveknek az effélék, mint *erdő, mező; tű, hű; keserű, szomorú; csusza, törpe; sarkantyú, köszöntő* stb. A sok főnév és melléknév elkülönülése ellenére az *-ó/-ő* képzős igenév szófaja meglehetősen bizonytalan, számos szófajváltás következett be a kései ómagyar korban is.

A valódi igenévben elevenen él az időviszonyítás és az akcióminőség, az *-ó/-ő* képzős igenév jobbára egyidejű és folyamatos: NagyszK. 16: „Tahat ki őthlethek az en veres vereyteköm mikeppen a verrel elégűt *elfolyo* víz affölden”. A szófajváltáson átment igenévben nem érezzük az időviszonyítást és az akcióminőséget, elhalványulnak benne ezek az igei tulajdonságok, és kidomborodnak a melléknévi vagy a főnévi sajátosságok: KulcsK. 269: „Teen *folyo* wyzeketh az pwztaba”. Ilyenféle szerkezetekből keletkezett jelentéstapadással *folyó* főnevünk: AporK. 120: „Vetet *folokat* a kietlenben”. A BirkK. 2b: *zolgaleaⁿának* adatában már nem valódi az igenév, inkább melléknév, de már másutt főnév: BirkK. 4a: „Mas *zolgalo* es lehet”; hasonlóképpen melléknév már: GuaryK. 34: „*keñerfito* melftor”, s főnév: GuaryK. 40: *keñerfito^uel*.

A szófajváltás alkalmi és állandó lehet.

A) az *-ó/-ő* képzős igenév igen gyakran válik alkalmi szófajváltással főnévvé, vagy szerkezetből jelentéstapadással, vagy analogikusan. Ezek mind aktív ige-nevek, elmarad mellőlük a főnév, mely egyben az igenév cselekvésének hordozója: JókK. 43: „bodog fferenc monduala: *zolonak*”. Az alkalmi főnevek használata különösen a zsoltárok nyelvére jellemző, de nagyon sok van belőlük a kódexek egyéb szövegeiben is.

Az alkalmilag főnevesült ige-nevek felvohetik a névszói ragokat és jeleket, s a mondatban minden modatrész szerepét betölthetik, éppúgy, mint a főnevek. Állhatnak tehát alanyként: BirkK. 4a: „az *oluafo* mōd-a el az leccet”: *lectrix* pronunciet lectionem; 1515: „*Hadakozo* soha nem nyer” (Száz. 1879: 336); szerepelhet névszói állítmányként: GuaryK. 27: „azt mōgac, hōg hīzolkod es dilezetnec *kīuanoia*”; névszói-igei állítmány névszói részeként: Margl. 6: „Ez *uala* vezetsegnek *zeretevje*”; tárgyként: MünchK. 86rb: „lèle a: 371: „terýhez ký kezedeth *el wezewnek*”: extende manum tuam *pereunt*; kettős tárgyas szerkezet főnévi igenévi tárgya mellett *-nak/-nek* ragos állapot-határozóként: SzékK. 214: „az yando ember ... nem tvga az veneréket lennye ... *rézegythetnek*”; hirtokos jelzőként: AporK. 122: „bñqñnek es

alnalkodonak meg tattatot q zaia en zeam”: quia os peccatoris et os *dolosi* super me apertum est; 1523: „týžtesseghqs *kiróknek* kewansaghýnak” (MNY. 68: 340); értelmzőként: CzechK. 59: „O býňosqknek *zeretqýje*. essotteknek *emeloqýje*.”: O *amator* peccatorum, *Reparator* confractorum.

B) A kódexekben és egyéb szövegekben szép számmal vannak olyan ige-nevek, amelyek a kései ómagyar korban állandó szófajváltással váltak — vagy belső fejlődés útján, vagy latin hatásra — főnevekké, mellék-nevekké, határozószókká, módosítószókká, kötőszókká.

Főnevek: JóK. 47: „Es azt meden *vralkodoýjanak* adom”: et tibi, *Dominator* omnium, reddo, 46: „Egý vala *teremtewmnek* elmeretýrewl”: unum de cognitione *Creatoris*; CzechK. 67: *terómtemnek*, 61: *terómtometh*; CornK. 55v: *iduezeytenk*; KeszthK. 423: *ydwezeytewdnek*; stb. Általában különféle terminusokat igyekez-nek ige nevekkal kifejezni, s természetesen nemcsak egyházi fogalmakat. A fő-nevesült ige nevek között sok az összetett szó: WinklK. 110: „sok *iewe iaro* vagyon”; GuaryK. 32: „Egýic vala az *keñersítoknec* meltqze”; BirkK. 2a: *ruha mosoktol*; SzékK. 203: „az *fazék garto gýlölý* az mal fazakalt”. Ez utóbbi példa is mutatja, hogy egy új fogalom kifejezésére több lehetőséget is megteremt a nyelv (*fazékgyártó*, *fazekas*), s idővel valamelyikük a szókészlet elemévé válik, állandósul. A kései ómagyar korban különösen erős lehetett ezeknek a lehetőségek-nek a harca, hiszen a fordítók sok új szót alkottak.

Az -ó/-ő képzős ige nevek között szófajváltáson átment, igazi — fokozható — melléknevet keveset találni: PéldK. 73: „yffyuflagtoknak *vyragzo zepfeget*”. Vannak azonban olyan jelzős szerkezetek, melyekben a jelzői szerepű ige nevek már eltávolodnak a valódi igenévtől, nem fejeznek ki akcióminőséget és idő-vizonyítást; mégsem melléknevek: BécsiK. 12: „hiua . . . mēd q *hadakozo fēiedēlmit*”: Vocavitque . . . omnesque duces *bellatores* suos (jelen esetben nem egy adott szituációban hadakozó emberekről van szó, hanem harcosokról); GuaryK. 22: „*zagalmazo embqz*” (akinek a rágalmazás állandó tulajdonsága); stb. Igen gyakran egyetlen fogalmat (terminust) ad vissza igenévi jelzős szer-kezettel a fordító: KazK. 79: „*tenező* orozlan”: *leaena*. Különösen a szójegy-zékekben találunk efféle szerkezeteket. Némelyikük már összetételnek számít: NádK. 337: *iro deaki*; FestK. 383: „*allo wyzeketh*, *ees folyo wyzeketh*”: *lacus* et *flumina*; stb. Előfordul, hogy maga az igenévi jelző összetett szó: 1508: „*Ingo býngo* morhajabol” (MNY. 9: 86). Gyakran ragtalan tárgyi bővítménye van az igenévnek, s ezeknek a szerkezeteknek a többsége is már összetétel: MargL. 15: „*dýmelc olto* bodog azzon estýn”; ÉrdyK. 508: „nagy *isten feelő* leelky”; KulcsK. 7: „*Vveer zywo emberth*”, 12: „*Tey zopo* gyermekcheknek *zayabol*”; 1490—1510: „*mindonható* vr isten” (MNY. 7: 198); stb. A tárgyi és határozói viszonyt kifejező ige nevek többnyire összetett szavak előtagjait alkotják: GuaryK. 31: *akaztofaza*; KazK. 76: *mosdo uizet*; stb.

Határozószók: XVI. sz. második fele: „az eösuem [!] *atal kelloben*” (MNY. 60: 106) „az vt *Altalkelöben*” (105), „az föld az Völgyre *menobē* Bartha pal mel-let” (105).

A valóbizony módosítószóban a létige ige neve szerepel: ÉrsK. 27: „de magha *walo byzon* en zent attyam ne wgi mynt en akarom de wgy legyen mykent the akarod”. Kötőszószerűen: ÉrsK. 27: „aleelek *walo byzony* kezz az teft kedegh beteg”; DöbrK. 381: „monda v zolgainak: lehet menegző *walo byzon* kez legen”; stb.

A létige ige neve is hajlamos a szófajváltásra. Alkalmi főnévként igen gyakori: MünchK. 85va: „ki èn èlöttēm *walo vala*”: quia prior me erat; GuaryK. 30—1:

„Te vag, ki . . . claftzomba ualocat meg haborejta3”; 1517–1535: „az ytten walonack” (TörtT. 1888: 597); stb. A létigenévvél alkotott szerkezetekből összetett szavak is keletkeztek, ilyen pl. *alattvaló* főnevünk. Még nem tökéletes összetétel voltát mutatja az előtag toldalékolása: PéldK. 71: „zoktal az en *allattam valokon* vralkodnod”; BirkK. 2b: „hog *alattatok valoktol* bochanatot kerietok”; stb. A *nyilvánvaló* sem mindig összetett szó: GuaryK. 42: „*nylwan valo* bizonylag hog”; vö. SzékK. 154: „*yrwan walo* byzonlag vagon erről”; de olykor már összetett szónak tekinthető: JordK. 386: „yme ez ember . . . az *nylwan valo* bynefeleknek es gonoz tewóknek bazattyók”.

A törzsanyagban az *-ó/-ő* képzős igeneveknek csak 17%-a (41) valódi, akcióminőséget és időviszonyítást kifejező igenév. Az igenevek 83%-a (197) szófajváltáson átment igenév. Az összállomány 48%-a (116) alkalmi főnév.

A *-t ~ -tt* képzős melléknévi igenév

Alaki kérdések: Az igenév képzője

1. Az igenév képzője *-t ~ -tt*. Az eredeti a rövid *-t*. A hosszú *-tt* az ómagyar korban van kialakulóban, mégpedig oly módon, hogy a mássalhangzó intervokális helyzetben megnyúlt, majd átkerült a magánhangzós szóvégekre is. A kései ómagyar korban intervokális helyzetben már kialakult a hosszú mássalhangzó, a szó végén azonban még szórványosan jelentkezik, hasonló a helyzet a múlt idő jele esetében is (l. 130). A képző alaki változásáról a törzsanyag alapján a következő kép bontakozik ki:

	Szó belsejében			
	intervokális helyzetben		mássalhangzó előtt	
	<i>-t</i>	<i>-tt</i>	<i>-t</i>	<i>-tt</i>
A kódexekben:	2%	76%	12%	10%
Egyéb szövegekben:	—	100%	—	—

	Szó végén			
	a következő szó mgh.-val kezdődik		a következő szó msh.-val kezdődik	
	<i>-t</i>	<i>-tt</i>	<i>-t</i>	<i>-tt</i>
A kódexekben	36%	6%	47%	11%
Egyéb szövegekben:	40%	—	60%	—

A BirkK. helyesírása közelíti meg leginkább a mai állapotot, 72% benne a hosszú *-tt* aránya: BirkK. 3a: „*mödott* fegelmetlenok”, „*zerzete hagottakrol*”, 3b: „*atkozott* legen”, 4a: „*zokott* hel-ero”; de 3a: „felel *mödöt* kent”. 50%-os arányban közelíti meg a mai állapotot a JókK. és a DöbrK. helyesírása. Azt a feltevést sem zárhatjuk ki, hogy az északi, esetleg a keleti területeken előrehaladottabb volt a *t* hosszán ejtése.

2. A *-t ~ -tt* képző a kései ómagyarban úgy kapcsolódik az igetőhöz, mint a mai nyelvben. Mégis több olyan jelenséget figyelhetünk meg, amely már a kései ómagyar korban is archaizmusnak számított.

A) A *-t ~ -tt* igenévképző közös eredetű a *-t, -at/-et* főnévképzővel. A kései ómagyarra ezek több szempontból elkülönültek: a főnévképző mindig rövid mássalhangzót tartalmaz, a főnévképzőben pedig mindig alsó nyelválású a magánhangzó, mely eredetileg a tőhöz tartozott: JókK. 1: *kezdetiben*, 3: *vtalatjyat*. Ezzel szemben az igenévképző előtt általában középső nyelválású magánhangzó van: BécsiK. 52: „*zëzzët kënètëckël*”; GuaryK. 27: „*fesflot elkölö*”; JókK. 37: „*az mondot varba*”.

Archaikus vonás, hogy az igenévképző előtt *ö* helyett *e-t*, és igen gyakran *o* helyett *a-t* találunk: JókK. 60: „*kewtewzet ... ember*”, 51: *karhozattacnak*; BécsiK. 142: *kotözöttékët*, 86: *mëgfogattac*; BirkK. 4a: *halattak*; JordK. 585: *el haggyattat*; SzékK. 160: *halattaybol*, 228: *halattakot*; ÉrsK. 26: *aadattakrol*; stb. Különösen a FestK.-ben van erre a jelenségre sok példa: 62: *walazthatthay*, 170: *hasonlatthakath*, *gywlatthath*, 167: *meg yllatosthatthakath* stb. Az *ë* helyett *e-t* csak ott figyelhetünk meg, ahol ezt a különbséget jelölik: BécsiK. 90: *mëgmëuètënc*, 142: *kotözöttékët* stb. Másutt az *ë* és az *e* hangértéke nem állapítható meg. A példák zöme alkalmi főnévként használatos igenév. Feltehetjük, hogy ezért maradhatott meg bennük az *-at/-et* képzős főnévvel való alaki egybeesés.

Elősegíthette ezeknek az alakoknak a fennmaradását az a jelenség is, hogy az *ö* hang késői, fokozatosan alakul ki a labiális—illabiális illeszkedés (l. a névszóragozásról szóló fejezetben [374], valamint vö. a főnévi igenév személyjelezéséről [413] és az *-ó/-ö* igenévképző változatairól [423] mondottakkal). Ezért lehetséges, hogy olykor egymás mellett mindkét változatot leírják a szójegyzékek, jegyzetek készítői: 1456 k.: „*etteth brwrywth*”, 1470: *wtewth* [ütött] *borÿuth*” (Gl.).

B) Az *l, r, n* hangokra — olykor *d*-re — végződő igék csonka tövéhez kapcsolódik az igenévképző általában: FestK. 373: „*mëgh hywevlth* tagokban” (l. részletesen 37—9).

Archaizmusnak számít — elsősorban a JókK.-ben — ezekben a tövekben a képzőnek a teljes tőhöz való járulása: JókK. 4: „*menbe felemelet arczaual es fel emelet kezekuel*”, 50: „*fezewlew criftuľnak*”, 23: „*kolczolot kezeyuel*”, 77: „*vylagosolott elmeyew*”, 8: „*furot karyay*”, 22: „*ygeret helet*”, 157: „*az keret legedelmert*”, 162: „*nyomorolot hewfrewl*” stb. Az igék körében is előfordul ez a jelenség: JókK. 103: *nyeret*, 129: *lew lewt* stb. Mindez azt bizonyítja, hogy az *-at/-et* képzős főnév, az igenév és a múlt idejű igealak a kései ómagyar korban formailag még nem különült el teljesen egymástól.

A csonka és a teljes tő némely lexémákban éppúgy váltakozik, mint a mai nyelvben: SzékK. 235: „*emeg holt kiutetic vala*”, 117: *holtakot*; CornK. 54v: *holtakkal ~ SzékK. 228: halattakot*, 236: „*e halot*”; JordK. 382: „*hallottakat tamagÿatok*”. Hasonlóképpen: 1517: „*mëgh ÿrt testamentomomnak*” (TörtI. 1890: 560) ~ 1529: „*mëgi irot zerzelt*” (MNY. 2: 23); továbbá: KeszthK. 372: „*elew zyľteeth*”; DöbrK. 236: „*ziznek ÷ zöľtet*” ~ KeszthK. 375: „*elew zyľteewel*”; 1480—1510: *zilyľted* (MNY. 6: 23). Olykor már az efféle alakpárok szóhasadáshoz vezetnek: WinklK. 77: „*fyw zilyľt azzonyallatok*” ~ 101: „*O edes-segeos zÿwöľtettem*”.

C) Elsősorban *z*-re végződő igékhez — a mai nyelvhasználattól eltérően — a csonka tőhöz kapcsolódik a képző. A magánhangzó hiánya másodlagos, tovább toldalékolt alakokban a kétnyíltszótagos tendencia következménye: FestK.

117—8: *odozthakath*, 166: *býzthakath*; DöbrK. 381: *öltöztet*; NádK. 333: *karhoztaccal*; CzechK. 56: *zomehoztak*; SzékK. 229: *karhoztakra*; TelK. 21: *meg atkozat*; KulcsK. 266: *keteleztekeh*; 1456 k.: „lag ruhauual ruhaztath : hominem mollibus vestitum” (Gl.). Egyéb mássalhangzóra végződő igetöveken: FestK. 109: *Allapthak*; KeszthK. 401: *le estekeh*. A fenti példák mind alkalmi főnevek, tehát alaki elkülönülésükhöz jelentésbeli elkülönülés is társult. Efféle hasadást figyelhetünk meg a főnévszerű *holta*-típus, az *isten adta gyermek* szerkezet ige-névtípusa, a *mentében*-típus esetében (l. később). Ezekről eltérő, kivételnek számító szóalak is fel-felbukkan: JókK. 86: „*zakadozt gyekenek*”.

Funkcionális kérdések

1. A *-t ~ -tt* képzős igenév az akcióminőség és az időviszonyítás szempontjából előidejű, befejezett cselekvést fejez ki; olyan állapotot jelöl, mely egy befejezett cselekvés eredményeként jön létre: GuaryK. 21: „*az meg dihut ebne*”. Az igenév cselekvését rendszerint igekötő vagy határozói, illetve tárgyi bővítmény perfektiválja: NagyszK. 7: „*e megfezült embör*”; CzechK. 47: „*mýnth masth nýlth rosa*”; BécsiK. 182: „*irgalmassagot kouttétet*”: *Misericordiam consecuta*. Mivel azonban a *-t ~ -tt* képzős igenév elsősorban a cselekvés eredményeként bekövetkezett állapot jelölésére szolgál, az igenévvel kifejezett cselekvéshez akkor is hozzátartozik a befejezett, mozzanatos jelleg, ha ezt igekötővel nem jelöli. A kódexekben, különösen a JókK.-ben sok a ráértéssel mozzanatos jelentést kapott, a mai nyelvhasználattól eltérően igekötő nélküli igenév: JókK. 8: „*es ew furot karyay*”, „*magatt aduan criftuflnak feczulet karýnak*”; BirkK. 4a: „*vr vetelnek zokott hel-ere*”; KeszthK. 19: „*hethzer tyztultatot*”. Az igekötő nélküli használat olykor megegyezik a mai nyelvszokással: JókK. 126: „*Es vadtok aranyazot kifew*”, 131: „*ekerefet kenerben*” stb. Hasonló a helyzet az egységes fogalmat kifejező szerkezetekben, pl. *sült hús*, *mondott szó*: JókK. 13: „*mondot beteguel*”. Az ingadozó nyelvhasználatra utal ezzel szemben a levelekben használt igekötős *mondott* igenév: 1508: „*ez felýul meg mondoth anna azzon*” (MNy. 9: 86).

A *-t ~ -tt* képzős igenév olykor egyidejűséget is kifejezhet, de csak a szenvedő értelmű, a cselekvő értelmű nem: BécsiK. 75: „*hog mēden halalaloc aietatot békélféggel éltettētnēnc*”: ut ... *optata cunctis mortalibus pace fruerentur*, 173: „*Vala kēdeg daniēl ... tiztelttēt*”: *Erat autem Daniel ... honoratus* stb. Hasonló funkciójú az igenév a *tisztelt uram*, *szeretett fiam*-féle szerkezetekben.

2. Alanyi, tárgyi és határozói viszonyt fejezhetnek ki az ige nevek.

A) Alanyi viszonyt kifejező (cselekvő értelmű) ige nevek: MünchK. 86rb: „*a. bozza lot vizēt*”: *aquam vinum factam*; CornK. 54v: „*meg zomorodot elmeuel*”: *consternante mente*; KeszthK. 21: „*Meg nylth koporfo*”: *Sepulchrum patens*; 1526 e.: „*atyaktol maradot marhayokat*” (MNy. 43: 158); stb. Ezekben a szerkezetekben a jelzett szó az igenévben kifejezett cselekvésnek az alanya, vagyis a cselekvés, illetve történэшordozó. Az ige neves szerkezet alanyi—állítmányi szerkezetté transzformálható: *a borra lett vizet* ↔ *a víz lett borra*. Ezek az ige nevek intranszítív, sokszor mediális igéből vannak képezve. Ha tárgyi bővítménye van a tranzitív igéből képzett igenévnek, cselekvő értelmű lesz, pl. *sokat látott ember*. Efféle kevés van a kódexekben: JókK. 158: „*Agyad meg*

ymmar bewne zantnak kyt el vewtel kegyetlen karomlotol"; BécsiK. 182: *irgal-massfagot kouettetet*; stb.

B) Tár g y i v i s z o n y t kifejező (szenvedő értelmű) igenevek: FestK. 386: „menden teremtwtt allatok felet”: *prae cunctis creaturis*; SándK. 23: „kenettel meg kenth nyakamath”; 1504: „en kezemel új levelet” (Száz. 1872: 478); stb. Ezekben a szerkezetekben a jelzett szó az igenévben kifejezett cselekvés tárgya, az igeneves szerkezet tárgyas szerkezetté transzformálható: *a megírt levél → a levelet megírták*. Ha a szenvedő értelmű igenévnek ágense van, az legtöbbször -val/-vel vagy -tól/-től ragos névszó. A szenvedő értelmű igenév mindig tranzitív igéből van képezve.

A szenvedő értelmű igenév alakilag is elkülönülhet a cselekvő értelműtől, mégpedig úgy, hogy szenvedő igéből (*áldatott, eresztetett*) van képezve: JókK. 75: „critul vycaryulatul meg áldatot kenerekett”: *panes ... a Christi vicario benedictos*; MünchK. 85ra: „Volt isténtől ézégtetet ember”: *Fuit homo missus a Deo*; stb. A szenvedő igéből képzett igenév leggyakrabban állítmányi szerepű, használata az állítmányi funkcióban kezdődhetett el, s onnan terjedt át a többi funkcióra: FestK. 366—7: „lewtem ... zelekkel ees wee3zel hagygaaltatoh”: *Et factus sum ... iactatus ventis et pelago*; stb. A magyar igenév minden alakú megkülönböztetés nélkül lehet szenvedő értelmű. Ezek az alakilag is megkülönböztetett szenvedő értelmű igenevek latinizmusok, a latin igenév-rendszerhez való közelítés igénye hozta őket létre.

A törzsanyag igeneveinek 34%-a alanyi viszonyt fejez ki, 64%-a pedig tárgyi viszonyt, ezeknek mindössze 4%-a van szenvedő igéből képezve.

C) H a t á r o z ó i v i s z o n y t kifejező igenév csak kevés van a kései ómagyar kor szövegeiben, az is latin szerkezet fordítása: BécsiK. 199: „kölkéy élrágadot nőften ... medue”: *ursa raptis catulis* (tkp. a medvétől ragadták el a kölykeit, egy latin ablativus qualitatis szerkezet fordítása; l. később).

3. Az igenév mondatrészi szerepe lehet:

A) Állítmány vagy névszó-igei állítmány része. Itt elsősorban olyan igenevek szerepelnek, amelyek már mellékneveknek tekinthetők, azaz állandó tulajdonságot fejeznek ki, fokozhatók (3%): BirkK. 3b: „azonnal atkozott legen”; FestK. 386—7: „kýkwel eez eeleeth ekefewlth wolna”: *quibus vita haec foret ornatior*, 73: „ygen bel thewlthek wagyonk”: *quia multum repleti sumus*; TelK. 26: „o Joachim ... áldot vag: es áldottac atte kőnőrgefid”: *Benedictus tu, o Joachim ... et benedictae preces tuae*.

Az állítmányként szereplő igenevek cselekvő és szenvedő értelműek egyaránt lehetnek. Cselekvő értelműek: JókK. 41: „vgý vala yftenben megnýjomuadot”: *erat absorptus in Deum*, 44: „vala ezenne felelemuel meg rettenet”: *fuit tanto terrore perterritus*; FestK. 109: „Allaphak walanak my labaynk”: *Stantes erant pedes nostri*; stb. Szenvedő értelműek: JókK. 125: „vala ew feye aranya-zot”: *habuit caput aureum*; DöbrK. 376: „ne talantan naladnal bečđletelb wagon hivot v tőle”. Ezek előfordulnak az eredeti szövegekben is: 1533: „ne legýek el vettet” (MNy. 37: 355); 1516: „Egh aran gywreth kyben wagýon Rakoth dyamantal Maria” (Nyeml. 204); 1456 k.: „meg varroth uoth fwlwł zepen”: *erat tunica inconsutibilis desuper contexta per totum* (Gl.). Szenvedő igéből: JókK. 42: „Zent fferenc vala ... fel vetettetett”: *... erat assumptus*; BécsiK. 123: „az orzag megozlatot lezen”: *regnum divisum erit*; ÉrsK. 28: „arra wagý entulem meg Hyrdetetót”; stb. (l. az igeragozásról és a névszó-igei állítmányról szóló fejezetben is).

curvatus ingredior.

C) Az igenév elsődleges funkciója a jelzői (87%). Cselekvő és szenvedő értelmű egyaránt lehet: FestK. 372: „Az el wezeth marhaath”: Spemperditam; TelK. 21: „meg fogatkozot elmeuel: es meg komorodot orcaual”: *consternata mente demissaque facie*; NagyszK. 5: „az elreytőth zerelmnee”: *stb.*

Az igenevek tehát leggyakoribb mondatrészi szerepe a jelzői, majd az értelmezői. Határozói szerepe kialakulóban van e korban. Állítmányként pedig inkább a már melléknévvé vált igenév szerepel.

Alanyi bővítémmel: MünchK. 38ra: „*et ot vala eg keze meg azot émbez*: et erat ibi homo habens manum aridam, „es monda a *keze azot émbenèc*”. Ebben a sajátos szerkezetben maga az igenév jelző, jelzett szava pedig birtokosa a bővítőnénybeli alanynak: az *embernek a keze aszott*. 'Az uramat szolgálom' vagy 'az uramnak szolgálom' transzformációja lehet a következő példának: 1490: „*az en zolgalth vram*” (RMKT. 1^a: 477). — Egy latin ablativus qualitatis fordítása az alábbi szerkezet, melyben az igenévnek alanyi bővítőnény van: BécsiK. 199: „*Èlèichè kèlec qnèkic mōnal kolkèy èlragadot nōsten... mèdue*”: Occuram eis quasi ura raptis catulis, vagyis *kölkei elragadott medve a medvétől ragadták el kölkeit*.

Határozói bővítménnyel: A határozói bővítmény az igenév leggyakoribb bővítménye: JókK. 38: „ez feleul mondot vrland[us]”; Prae- dictus ...; BirkK. 4b: „az hozzá ragasztott imadfadgoktól”; MargL. 62: „az zvladyznoknak [. . .] vreiben chijnalt vozzevuol”; sth.

Alanyi birtokos jelzői bővítménnyel: Efféle bővítménye (genitivus subiectivus) csak főnevesült igeneveknek van: BécsiK. 162: *q valasztotti : electi eius*; Apork. 123: *q zúlotti*; stb.

5. A létige igenevei közül a *volta* igenévnek éppúgy képzőszerű funkciója van, mint a *való* igenévnek: NagyszK. 10: „az teftnec gárló *volta*”. Tulajdonképpen a *volta* elvont főnévképzőt pótol: *gyarló volta ~ gyarlósága*. A *volta* azonban egészen más jellegű, mint a *való*. Alaki szempontból rokonságban van a *-t*, *-at/-et* képzős főnevekkel, rövid ugyanis benne a *-t* képző. A tövégi alsó nyelvválású magánhangzó hiánya az *átkoztak*, *kárhoztak*-féle alkalmilag főnevesült igenevekkel rokonítja. Mindig van rajta birtokos személyjel. Mondatrészi szerepe, valamint jelzői bővítményei is a névszókkal rokonítják: PéldK. 73: „ez életnek *rewuyd volta*”; SzékK. 103: „Ne nézed . . . ez *grasnak az ő paraszt voltat*”; stb. Önmagában is állhat főnévként: NagyszK. 5: „az zerelmnec *volta vagon*”, sőt: a határozót a *való* kapcsolhatja hozzá: 1490—1510: „hemborffleghezurint *valo voltabol*” (MNy. 7: 196). Összetételek utótagjává is válhat: 1520: *Mj voltaba : In quantitate* (GL.).

A kései ómagyar korban igen gyakori a képzőszerű *volta* igenévvel alkotott szerkezet. Későbbi háttérbe szorulásához hozzájárulhatott a képzőrendszer kifejlődése is.

6. A *-t ~ -tt* képzős igenév szófajváltásának típusai:
Az igenév gyakran válik jelentéstapadással vagy analogikusan alkalmi főnévvé. Mint főnév a mondatban lehet alany: DöbrK. 381: „fokan vannak a *hyttak*: de kevesen *valasztottak*”: Multi enim sunt *vocati*, pauci vero *electi*; tárgy: DöbrK. 380: „kvíde v zolgait el hynyok az *hyttakot* az menegzőbe”: et misit servos suos *vocare invitatos* ad nuptias; határozó: FestK. 366—7: „lewtttem tengerbe *wezewtthevz* hasonlatos”: Et factus sum *naufrago* similimus; birtokos jelző: DöbrK. 381: „meg telek *le ölteknec* menegzőie”: et impletae sunt nuptiae *discumbentium*; értelmező: FestK. 388: „*el estet* fel emelteel”: *prostratum* sustulisti. Ezen alkalmi főnevek kialakulásában nagy szerepe van a latinnak is, a latin ugyanis gyakran használja a participiumokat főnévként.

Az állandó szófajváltás feltételei a következők: A *-t ~ -tt* képzős igenevet általában az igekötő, valamint a tárgyi és a határozói bővítmény perfektiválja. Ha ezek elmaradnak, nem érezzük az igenévben a befejezettséget és az előidejűséget, az igenév melléknév lesz: 1470: „(telles) *chapoth mertek*”: *mensuram confertam*, 1405 k.: *miuelth : cultum*, 1395 k.: „*varoth chepez*”: *Aucupeta* [‘főkötő’] (GL.); XVI. sz. eleje: „Egy *byzoth* emberrel” (MNy. 22: 146). Ilyenek még: *áldott*, *átkozott* stb. Főnevek: 1405 k.: *terem tet : creatura* (GL.); vö. 1572: *efkwtek* (MNy. 69: 229).

Ezzel az igenévvel is megtörténik — mint a *-ni* és az *-ó/-ő* képzőssel —, hogy szerkezetben válik más szófajúvá, ez esetben a határozószóvá válás útján indult meg: SzékK. 91: „az az *kyvalt keeppen* övenek mondatnak *vala*” (vö. GuaryK. 27: „*hög kiwalt* életü”).

A *-t ~ -tt* képzős igenévnek is lehet kapcsoló szerepe, olyanféleképpen, mint a *való* és a *volta* igenévnek. Ilyenkor igenév a latinban nem szerepel, a magyar szövegben a határozót kapcsolja — jelzői funkciót adva neki — a névszóhoz: JókK. 40: „*fuknak agyban egy zegen cżynalt haylok*”: *pauperrimum illud tugurium de remis arborum*. Máskor pedig — mint az *-ó/-ő* képzős igenévvel, de itt ritkábban — egy fogalmat adnak vissza az igenév segítségével körülírt szerkezettel: BécsiK. 32: *pazebol lot étkékèt : lapates*.

Az isten adta gyermek típusú szerkezet igeneve

Ebben a szerkezetben birtokos személyjeles igenév van: ÉrdyK. 129: „mynden *Isten atta yokat*”. Maga a szerkezet finnugor kori, az igenév ebben a formájában az ősmagyar kor elején alakult ki. A személyjel alapján a szerkezetben birtokviszonyt kell feltennünk: *isten adása gyermek*; leíró szempontból azonban a szerkezet első elemét alanyi bővítménynek fogják fel: *ki adta gyermek*? Részen ez az elemzés, részben pedig az igenév személyjelezésének a többi személyre való kiterjedése alapján az ige és az igenév közti átmenetnek tekintik a kérdéses középső elemet, s az *igenévi-ige* vagy az *ige-igenév* terminust alkalmazzák rá. Véleményünk szerint ez valódi — bár sajátos — igenév. A kései ősmagyar szövegekben ritkán fordul elő, az a tény azonban, hogy az eredeti szövegekben is megvan, szélesebb körű elterjedtségre vall: 1456 k.: *zel futha nadath*: *arundinem vento agitatam* (Gl.); vö. 1616: „*Janoffy zucz Pal arulta . . . bor* (RMNy. 2/2: 13), 1616: „*kondor ferench hozta bornak egyke*” (RMNy. 2/2: 12). Egyedi, archaizmusnak számító alak szerepel a Bagonyai ráolvasásban: 1488: „*hogy ez fekel war fogotta weres pey lo megh tiftolion*” (MNY. 16: 79).

A szerkezet első eleme főnév és névmás egyaránt lehet. A főnévi első elem ritkábban fordul elő: ÉrdyK. 541: „myndden felee nyelwek el mwlnak chak az *wr isten teremttöte sydo nyelw* marad” stb. Névmási első elemmel sokkal gyakoribb, s ezekben a szerkezetekben fordul elő az igenév a többi személyben is: E/1.: KazK. 34: „*ueged az neköd zórzóttam coronat*”; E/2.: NagyszK. 78: „*tekenchedmeg maltan atte tennön tótted frigódnék ieđeről*”; E/3.: SzékK. 181: *az ő tótte dologban*”.

A *holta*, *laktában*, *nőttön (nő)* és a *jövet* típusú igenév

Ezek nem tiszta igenevek, hanem átmeneti típusok: félig-meddig főnevek, továbbá egyrészt közelítenek a határozói igenevekhez, másrészt a határozószókhoz. Őriznek azonban még olyan tulajdonságokat, melyek alapján nem zárhatjuk ki őket az igenevek köréből.

1. A *holta* típusú főnévfeleségek alaki szempontból sajátosak: az *-at/-et* képzős főnevektől elkülöníti, és az igenevekhez közelíti őket a magánhangzó hiánya (l. előbb a *volta* tárgyalásában). Produktivitásukat tekintve azonban eltérnek az igenevektől, míg a valódi igenevek minden ige-tőből képezhetők, addig ezek csak bizonyosfajta tövekből, mégpedig némely intranszitiv igeiből. Mindig birtokos személyjelesek, s ez kétségtől névszói tulajdonságuk. A T/1. kivételével összeállítható a teljes személyjeles paradigma: 1521: *voltom* (MNY. 16: 17); ÉrdyK. 510: *lettöd*; NagyszK. 10: *volta*; SándK. 21: *voltotok*; MargL. 9: „*jelen voltokert*”. (Megjegyzés: a nem kapcsoló szerepű *volta* idetartozik.)

Mondatrészi szerepük, viszonyragozásuk, jelzővel való bővíthetőségük szintén névszói tulajdonság; pl. alany lehet: 1517: „*ha ennekem holtom tewrtenyk*” (TörtT. 1890. 559); birtokos jelzőt kaphat: DöbrK. 235: „*Nap el nógottat orizven*”; stb.

Őriznek azonban ezek a lexémák igenévi tulajdonságokat is. Accusativus cum infinitívós szerkezetekben, a latin igenevek megfelelőjeként szerepelhetnek. Ezen funkciójuk miatt — jogosan — régebbi szakirodalmunk *-t* képzős főnévi igenévnek nevezte őket: BécsiK. 189: „*mongac q zúuqkben q minden gonoffa-*

gokrol *megèmlèkeztemèt*”: dicant ... *me recordatum*, 38: „nē rēmèllikuala imar 9 nēki *megiötèt*”: sperabant, *eam iam non esse venturam*; DöbrK. 274: „ig akaram † *marattat*”: Sic *eum volo manere*; stb.

Igenévi tulajdonságuk a határozóval való bővíthetőség: ÉrdyK. 510: „Nem banod meg *en hozyaam yewtödet*”, „yo volt teeneked *en nalam lettöd*”; 1515–1525: „*mellettetek megh holtat yngyen ew nem nezte*” (RMKT. 1²: 485); 1523–1526: „*ne refteled hozam yethedeth*” (MNY. 26: 150); 1540: „*Ne restellyed the magad ys hozza menthedet*” (MNY. 6: 449); stb. A kései ómagyar kor nyelvezete rére nagyon jellemző ezeknek az igenév – főnévféleségeknek a használata.

2. A *laktában* típusú szóalakok a határozói igenevekhez közelednek. Két csoportjuk van. Idetartoznak egyrészt a fentebb tárgyalt lexémák határozóragos és névutós alakjai. Másrészt pedig olyan határozóragos igenevek tartoznak ide, amelyeknek relatív tövei nem tekinthetők lexémáknak, pl. **lakozta*, **sirta* főnevünk nincs. Éppen ezért a *lakoztában*, *sirtában*-féleségeket a következőképpen szegmentálhatjuk: *lakoz + tában*, *sír + tában*, egységes, bár nem összeforrott végződéssel. Ezért olyasfélék, mint a határozói igenevek. A továbbiakban a határozói funkciók szerint soroljuk fel őket:

Egyidejű időhatározó: JóK. 95: „*Ienanal lakoztában: yew hozza nemÿ ... doctor*”: *Manente ipso apud Senas ...*; DöbrK. 382: „*Imar kedeg † ala időten. † eleibe. menenek † zolgai*”: *Iam autem eo descendente ...* Előidejű időhatározó: SzékK. 99–100: „*nem vala, ky megh haborgatnaya yzrahelnek fyayt főt meegh, az ő holta vtan lok eztendökyghes*”: ... *post mortem eius*. Utóidejű időhatározó: SzékK. 74–5: „*ivdith, ezt kéré az oloferneftől, hog ... ky meheetne az ymadlagra, ... méégh wyrrattanak előtte*”: ... *ante lucem ...* (~ BécsiK. 36: „*villamodat èlöt*”). Egyéb időhatározók: DöbrK. 274: „*lön oth herodefnek holtaiglan*”: *Et erat ibi usque ad obitum Herodis*; KulcsK. 39: „*nap estyg*”: *per diem*; 1507: *Elteÿg* (NyIrK. 6: 186); 1530: *eltÿgh* (Száz. 1874: 349). Állapothatározó: DöbrK. 489: „*azert latvan vtet sirtaba*”: *ut vidit eam plorantem*; WinklK. 147: „*keseröltebe monda*”. Okhatározó: CornK. 53r: „*Az angyaltvl valo feltekben ... az evryzevk ... rettenenek*”: ... *pro timore*; MargL. 9: „*ez zent zvz az zokot jmadsgȳt be nem tellessehthetÿ vala ... az ev zvleÿnek jelen voltokert*”. Célhatározó: SzékK. 58: „*karoth hegeznek wala megh ... es megh fÿtyk vala az hegeth eroft voltaerth*”. Eszközhatározó: TelK. 7: „*az ő tekelletös voltaual: mendeneket az ő zeretetire vonzon vala*”. Határozói vonzatként: JóK. 37: „*vrland[us] vr ewrowle Bodog fferencz nec kyua-natul yelenuoltan*”: ... *gavisus valde de optata sancti Francisci praesentia*.

Ezek a szóalakok a névutó szerepében is előfordulhatnak, mintegy átmenetet képezve a névutó felé: 1528: „*kyth ydew jarthaban* [‘idő múlva, múltán’] *megherthes*” (Nyeml. 237).

A magyar példák latin megfelelői ragos participiumok, ablativus absolutusok, praepositívós főnevek. Ez a tény két dolgot bizonyít. Igenévként kezelték őket, hiszen igenevek megfelelői részben. De meglehetősen szabadon bántak velük, s ez csak akkor lehetséges, ha nyelvünk sajátos eszközeinek tekintették őket. S ez így is van: ezek az igenvszerű, igenévi eredetű, átmeneti szóalakok nyelvünk sajátos eszközei. Gyakori voltak a kései ómagyar kori szövegek jellegzetessége.

3. A *nöttön* (nő) típusú a figura etimologikában szereplő, tekinthető határozó is egyben nyomósító funkciójú, sajátos – mondhatjuk: *-ton/-tön/-tön*

képzős — igenév az ómagyar kori szövegekben ritkán fordul elő. A kódexekből nincs is rá adatunk. A beszélt nyelvben azonban élhetett, ezt eredeti szövegekből vett adataink bizonyítják: 1526: *jöten jönek* (MNY. 6: 448); 1530: *zwk-thwnk* [!] *zwknek* (MNY. 37: 279). Másra nem gondolhatunk, mint arra, hogy a fordításokba nem illettek ezek a beszélt nyelvben igen elterjedt, a finnugor nyelvekre oly jellemző szerkezetek.

4. A *jövet, menet* típusúak produktivitásuk szűk körét, olykor bővítménynélküliségüket tekintve inkább határozószók. Egyedül a *-t* képző köti őket az igenevekhez. WinkK. 145: „Im bemenett az városban leltok egh emborht”; vö. 1578: „kwlgiön w föllege Hit leuelet mýndön kefødelöm nekwl, ki mellet az my Embörwnk mýnd az uele valokkal mýnd *oda mōnet* fmýnd onnet *Ide Jwuet* Beköfleggel Jarhaffon” (RMNY. 3: 111); stb.

A *-t ~ -tt* képzős igenevek nagy része, 57%-a valódi igenév, 38%-a alkalmi főnév, s csak 4%-a melléknév, 2%-a pedig főnév. A törzsanyag adatai tehát azt bizonyítják, hogy ezek az igenevek — ellentétben az *-ól/-ő* képzősökkel — jobban megőrzik valódi igenévi voltukat, kevésbé hajlamosak a szófajváltásra.

Az *-andó/-endő* képzős melléknévi igenév

Alaki kérdések

Az igenév képzője *-andó/-endő*: JóK. 62: *yewuendew*; KulcsK. 270: *lako-zando*; stb. A palatális képzőnek van *-endé* változata: KeszthK. 333: „*Inekelen-deek valanak*”: *Cantabiles* ... erant; 1456 k.: *iuende: venturus est* (Gl.); XVI. sz. e.: „*Tyztelende wram*” (MNY. 22: 146); stb. (l. 423).

Az *-andó/-endő* igenévképző elvileg minden igetőhöz kapcsolódhat. A gyakorlatban azonban ez nem valósul meg. Mai nyelvünkben csak néhány meghatározott tőhöz járul. A kései ómagyar korban sokkal produktívabb volt, kiterjedtebb volt használata, mint ma; de azért nem találkozunk olyan sűrűn vele a szövegekben, mint a másik két melléknévi igenévtípussal. A többi melléknévi igenévhez viszonyítva az *-andó/-endő* képzős ritka; a törzsanyag összes melléknévi igeneve a következőképpen oszlik meg: *-ól/-ő* képzős 238 (49%); *-t ~ -tt* képzős 189 (39%); *-andó/-endő* képzős 59 (12%).

Az *-ól/-ől ~ -ul/-ül* határozórag olykor *v* vagy *j* hiátustöltővel kapcsolódik a képzőhöz: AporK. 167: *fogadandouol*; PéldK. 79: *meg halandoyul* ... *veyendewyewl*.

Funkcionális kérdések

1. Az *-andó/-endő* képzős igenév az akcióminőség és az időviszonyítás szempontjából főleg utóidejű cselekvés kifejezésére szolgál. A kódexekben a latin participium instans activi vagy passivi fordításaként szerepel: JóK. 62: „p[re]dicalokuala mend ez vylagnak *yewuendew* nagy hyrt”: *praedicabam* ... *famem* [!] ... *venturam*; TelK. 19–20: „az ő *zöletendő* leanakrol”: *de filia nascitura*; JóK. 75: „ezben volnek

ygen meg pyrojtando" : in hoc essem reprehendenda nimis valde. Ritkán elő-
idejűséget is kifejezhet: JókK. 162: „Nemy hews ragufyabalo [!] zarmazando
Gerlandus newew hews" : . . . de Ragusa oriundus.

Az -andó/-endő képzős igenevet gyakran a szükségesség kifejezésére is hasz-
nálják (participium necessitatis). A szükségesség kifejezésére szolgáló igenév
olyan cselekvést fejez ki, melyet általában meg kell tenni. Ebben a funkcióban
az igenév idővonatkozás szempontjából semleges: JókK. 12: „tyztelendew attya-
ban" : in patre reverendo; CzechK. 63: „Idwqzlegý týžtlenđo vram Iesus" :
Salve Jesu reverende, 65: „Merth az leezon zornýw ýdǫ. | ýgazaknak ees
felendo".

A latin participium imperfectum megfelelőjeként a magyar fordításban
-ó/-ő képzős igenevet várnánk, elég sokszor azonban az -andó/-endő képzős
igenév van helyette: NagyszK. 11: „elendő embőr"; ÉrdyK. 510: „lehetendew
dolgok"; SzékK. 214: „yando [’ivó’] ember"; PéldK. 81: „remeluen az ewrewkke
meg maradando eletewt kyert ez el mulando eletewt meg vtalom" : sperans sine
fine manentem, Spemans praesentem; stb. Idézett példáink igenevei vagy lehe-
tőséget, vagy általános, szokásos cselekvést és történést fejeznek ki. Ezen jelen-
tések kifejezésére mindkét melléknévi igenév alkalmas. A fordítók az -andó/-endő
képzőst nyilván azért részesítik előnyben, mert ezt a jelentést jobban érzik
benne. Ennek pedig az az oka, hogy a szükségesség kifejezésén kívül a lehetőség
és az általános vonatkozás kifejezése az egyik fő funkciója: DomK. 60: „ifteny
choda teteleknek twlaydoneytando", 71–72: „Myt az vr iften teendev volna . . .
semmykeppen nem tугyak vala"; BatthyK. 47: „Ez az kellemetes idő, | mel’
idueffeghöz illendő, | az kiúwl minden ueszendő, | es örök tǫwre menendő"; stb.

2. Alanyi, tárgyi és határozói viszonyt fejezhet-
nek ki az igenevek: a) Alanyi viszonyt kifejező (cselekvő
értelmű) igenevek: BirkK. 2b: „hazasolando zygeknek" : a virginibus . . .
nupturis; PéldK. 73: „kel embernek . . . meg latny . . . yewuendew yteletewt";
stb. — b) Tárgyi viszonyt kifejező (szenvedő értelmű) igenevek:
CzechK. 63: „týžtlenđo vram"; SzékK. 169: „bočanando bǫnre". Szenvedő
igéből: BécsiK. 277: „megvyolafat . . . megadattatandonac meghirdette": . . .
tribuendam. — A törzsanyagban kb. 50–50% a cselekvő és a szenvedő értelmű
igenevek aránya. — c) Határozói viszonyt kifejező igenevek:
KulcsK. 266: „hog mennek az lakozando varalba".

3. Az igenév mondatrészi szerepe lehet: a) állít-
mány és névszói-igei állítmány része. A kódexekben
gyakori az -andó/-endő képzős igenév, mégpedig a latin körülírt igeragozás
(coniugatio periphrastica) megfelelőjeként: MünchK. 85rb: „ki en utannam
iquēdo" : Qui post me venturus est; BirkK. 3b: „Micort kedig be veiendő lezen" :
fuerit recipienda; PéldK. 76: „hamuva leyendew vagyok" : cinis in cinerem
tandem rediturus; stb. Ezek a körülírt alakok a kódexek nyelvezetére jellem-
zők, latinizmusok. A beszélt nyelvben nemigen fordulhattak elő, legfeljebb
a sűrűn ismételt imádságokban: BatthyK. 77: „es el iduendő igazan itelni". —
b) H a t á r o z ó k: Célhatározói mellékmondat rövidítésére történő használa-
ta latinizmus: JókK. 21: „ezfele bozzofagokra tewrhetendew Teb napokon . . .
ýaruala . . ." : ad similia opprobria sustinenda . . . Ragos határozóként ritka:
PéldK. 79: „barat vagyok ez velagnak zerelmenek meg halandoyul es yo eletet
veyendewyewl"; TelK. 18: „azt aldozuán a templomba afellegőfnec adnayac

zolgalandoul''. Kettős alanyos szerkezetekben (vonzatszerűen): TelK. 52: „kieről zoros zam elmertetic adandonac lennye”. — c) Jelző: KazK. 77: „Az Ióuendő uaffarnapra”; stb. — d) Értelmező: TelK. 61–2: „latafth latha: mendenőknec ödalkozandot”; stb.

4. Az igenév szófajváltásának típusai:

Az *-andó/-endő* képzős igenév igen gyakori alkalmi főnévként, s mint ilyen, lehet alany: PéldK. 65: „feelnek engemet maltanyak. es yewuendewk”; GuaryK. 39: „az cazhozandoc, es az el vezendoc, ol igon meg kemenülnecc abbínbe”; tárgy: PéldK. 72: „embery allatnak . . . harom yewuendewket kel meg latny”; TelK. 5: „ő tőle zóletendőt peldazza”; határozó: TelK. 18: „azt aldozuan a templomba afellegőfnec adnayac zolgalandoul”. A *tisztelendő* igenév alkalmi szófajváltását a középfok jele is érzékelteti: BécsiK. 14: „menden vazafoknac . . . tisztelendőbi . . . ki ménenç”: . . . *honorati*, 167: „mēdeneknél *tisztelendőb* uala”: . . . esset *honorabilior* omnium.

Állandó szófajváltása gyakori. A *jövendő* valódi igenév is: PéldK. 73: „kel embernek . . . meg latny . . . yewuendew yteletewt”. Ugyanakkor már főnév is: SzékK. 27: „te m̃nekṽnk yóvendőt mondal”. Főnév már a *halandó* is: TelK. 9: „menden *halandocnak* ṽduözṽlendő magi [‘ivadéki’]”.

Az *-andó/-endő* képzős igenév is hajlamos a szófajváltásra. A törzsanyagban 35 : 24, vagyis 60% és 40% a valódi és a szófajváltáson átment igenevek aránya. A valódi igenevek magas, 60%-os aránya a kései ómagyar nyelvhasználatra jellemző állítmányi használatból adódik.

Az *-andó/-endő* képzős igenév legfőbb sajátossága az, hogy semleges az időviszonyítás és az akcióminőség szempontjából: általában fejez ki szükségességet és lehetőséget. Ez a lehetőség megvan az *-ó/-ő* képzős igenévben is, de erre a korszakra — valószínűleg latin hatásra — inkább erre az igenévre ruházódik át. Ezért használják a fordítók az *-andó/-endő* képzős igenévet a lehetőséget kifejező latin *-lis*, *-bilis* képzős melléknévek fordítására: FestK. 26: „Te byzonlagyd ygen *hyuendewk* letthek”: Testimonia tua *credibilia* facta sunt nimis; 1456 k.: „*elmulando romlando* [‘elmúló, romlékony’]: *non corruptibilibus*” (Gl.). Nyilván a *-ható/-hető* képzőbokor kialakulása (*hívendő* helyett ma már *hihető* használatos), valamint az *-ékony/-ékény* képző előrenyomulása kiszorította az *-andó/-endő* igeneves formákat. A *romlandó* és a *mulandó* megmaradt melléknéveknek.

A határozói igenevek

A *-va/-ve*, *-val/-vel*, *-ván/-vén* képzős igenevek

Alaki kérdések

Az igenév képzői

1. A *-va/-ve* képző példái: MargL. 3: *sirua*; CzechK. 43–4: *meg werethwe*. *meg hwzlatwa*; 1517: *megh* . . . *ŷrva* (TörtT. 1890: 558); 1524: *fogwa* (MNY. 25: 68); stb. — A BécsiK.-ben és a MünchK.-ben a magas hangrendű képzőnek

labiális illeszkedéses változata van: BécsiK. 21: *koꝛꝛuo*; MünchK. 41rb, 49rb: *oꝛꝛuo*. A labiális alakváltozatra nincs is több adatunk (a *-va/-ve* különben is ritka képző a kései ómagyarban). Valószínű, hogy egy ma is meglévő nyelvjárási jelenség nyomairól van szó. A Dunántúl nyugati részén az igenévképző hármas alakú: *-va/-vë/-vö*; s ez a helyzet azokon az erdélyi pontokon is, amelyekken illeszkedéses *ö*-zést találunk. Hogy megvolt ez a jelenség a BécsiK. és a MünchK. fordítóinak a nyelvében, azt a következő igealakok is bizonyítják: BécsiK. 40: *iqꝛꝛ*; MünchK. 82va: *oꝛꝛo*, 19vb: *toꝛꝛ*; valamint BécsiK. 83: *iqꝛꝛ*.

2. A *-val/-vel* képző sok kódexben fellelhető: JókK. 42: *fel emeltet-tetuel*, 21: *ewrewluel*; MargL. 191: *meg eskevuēl*; NagyszK. 98: *megfezūlvel*; CornK. 130r: „altalyaban *zohal*”; JordK. 294: *be ... teewel*, 698: *be teewel*, 892: *le teewel*; DomK. 78: *el hagyual*, 192: *allappual*; KeszthK. 51: *vyлаго-fulwal*; HorvK. 107: *el chudalkozual*; PeerK. 123: *thatalwal*, 54: *foglatual*; VirgK. 49: *vagdalual*. A nyilván határozószóban is előbukkan egyszer az *l*-es képző: JókK. 52: *nijluala* [1]. A képző hasonulásos változata is előfordul: KazK. 12: *syral*; ÉrsK. 313: *el lankatal*.

3. A *-ván/-vén* képző példái: JókK. 39: *haluan*, *monduan*, *ueuen*; 1516: *adwan* (MNy. 52: 369).

A) A *-ván/-vén* képzőnek a következő hangtani változatai vannak:

a) A képzővégi *n* hangot hosszan is ejthették: WinklK. 108: *halwann*. Erre a jelenségre nincs ugyan több példánk, az egyetlen előfordulás ellenére sem tekinthető íráshibának, mert egy, a későbbi korszakban elterjedt kiejtési változatot tükröz, vö. 1541: *monduān*, *vetuīn* (SylvÜT. 1: 121a, 121b). Olyan jelenség ez, mint a *-ban/-ben* ragnak hosszú *n*-nel ejtett és írt, nagyon elterjedt, de végül is irodalmi szintre nem emelkedett változata. A WinklK. szövegében az igenév után a névelő áll, a nyúlás tehát intervokalikus helyzetben következett be.

b) Az *í*-ző *-vín* változat a keleti területről származó kódexeinkben található meg: DöbrK. 1: *elsebefólvin*, *kónórólvin*, 34: *Dičirvin*; TelK. 238: *zwlettetvin*, 257: *tevin*, 261: *tivin*, 265: *zerzetvin*. A *-vín* használata ezen kódexekben nem következetes, csak mint a másolók anyanyelvjárásának sajátossága bukkan fel.

c) A *-von* változat valószínűleg íráshiba, vagy esetleg valamiféle labializált (palóc) kiejtést tükröz: ÉrdyK. 55: *mondwon*; 1538–1556: *Eladvon* (Gl.).

d) Gyakori jelenség az *n* és az *ny* felcserélése: WeszprK. 130: *monduanyj*. Talán ez is íráshiba, de nem lehetetlen, hogy kiejtési változatot érzékeltet.

B) A *-ván/-vén* képzőnek van egy *t* elemmel, minden bizonnyal locativus-raggal bővült, tulajdonképpen újraragozott alakváltozata: DöbrK. 124: *meg bővőitvent*, 235: *ki iővent*; vö. 1541: *monduānt* (SylvÜT. 1: 31a). Efféle újraragozások más szóalakokon is megjelennek: LobkK. 54: „mert inkább *nīlvabant latia*”.

A *-va/-ve* és a *-val/-vel* képzőben minden bizonnyal röviden hangzott a magánhangzó — kivéve a *-va/-ve* személyragos alakjait —, nem is jelölik hosszan sohasem. A *-ván/-vén* képző magánhangzója hosszú lehetett, ezt azonban kódexeink helyesírása csak elvétve jelöli, a törzssanyag adatainak 5%-ában. Az időtartam hosszúságát elsősorban a FestK., a JordK., az ÉrdyK. és a SzékK. jelöli, de nem következetesen: FestK. 67: *lehelween*; de: FestK. 68: *segeeythwen*.

4. A *-val/-vel* képző ritka. A törzsanyagban egyszer fordul elő a *-vel*, ez a határozói igenévképzők 0,2%-a.

A kódexekben jóformán csak a *-ván/-vén* képző használatos, a *-va/-ve* ritka: a törzsanyag kódexszövegeiben 4%. Ez a helyzet teljesen ellentétes a mai nyelvhasználattal, mai nyelvünkben ugyanis szinte csak a *-va/-ve* él, a *-ván/-vén* inkább archaizáló irodalmi nyelvi fordulatokban van jelen. A kései ómagyar kor egyéb szövegei a mai nyelvállapot felé mutatnak, a törzsanyag egyéb szövegeiben ugyanis már 23% a *-va/-ve* aránya. Összegezve: a törzsanyag 539 adatából 508, vagyis 94% a *-ván/-vén* képzős határozói igenév, s csak 31, vagyis 6% *-va/-ve* képzős.

Az arány a törzsanyagon kívüli szövegekben is hasonló. Az alábbi táblázat néhány kódex teljes anyagán — leszámítva a törzsanyagot — mutatja be a két képző gyakoriságát, a funkció tekintetbevétel nélkül (a DöbrK.-ből csak 50 kódexlapnyi szöveg van feldolgozva):

Forrás	Összes adat	<i>-ván/-vén</i>	<i>-va/-ve</i>
FestK. (Ny)	95	85 (89%)	10 (11%)
DöbrK. (ÉK)	156	151 (97%)	4 (3%)
MargL. (É)	240	228 (95%)	12 (5%)
NagyszK. (D)	435	423 (97%)	12 (3%)
CzechK. (Ny)	47	47 (100%)	—
KeszthK. (Ny)	85	83 (98%)	2 (2%)
TelK. (K)	588	579 (98%)	9 (2%)
SzékK. (K)	393	380 (97%)	13 (3%)

A századunk elején készült nyelvemlék-feldolgozások is a *-va/-ve* előfordulásának gyér voltát mutatják be: a JókK.-ben 10, a BécsiK.-ben 3, a MünchK.-ben 5, a TihK.-ben 7, a WinklK.-ben 8 adat van rá; nincs a LobkK.-ben, a VitkK.-ben és a NádK.-ben.

A táblázatból az is leolvasható, hogy a nyugati területen gyakoribb a *-va/-ve* képző, mint a többi területen. A FestK. 10%-os aránya feltűnően magas, s a CzechK.-nek a törzsanyagban szereplő Szent Bernát himnuszában szintén magas az arány: 37% (11 *-va/-ve* és 19 *-ván/-vén* található ebben a kis részletben). Ezzel szemben a keleti területről származó kódexekben hemzseg a sok *-ván/-vén*, minden bizonnyal nem véletlen, hogy a mai nyelvjárásokban jóformán csak az erdélyi területeken maradt fenn.

A fentebbi megállapításokat azonban nem lehet fenntartás nélkül elfogadni, a területi szempontot ugyanis keresztezi egy másik, a műfaji szempont. A FestK. sok *-va/-ve* képzője főleg zsoltárokból és imádságokból fordul elő. A CzechK. adatai egy viszonylag szabad versfordításban vannak. A verseknek a feltehetően más volt a nyelvezete, stílusbeli normája. Figyelemre méltó az a tény is, hogy a korai ómagyar kor 5 *-va/-ve* képzője közül 4 költeményben, az ÓMS.-ban van. A *-ván/-vén* előfordulásának a gyakorisága sem egyöntetű a különféle szövegekben. Nagyon sokat szerepel az elbeszélő bibliai részletekben,

példázatokban, legendákban, vagyis a történetet tartalmazó szövegekben, kevesebb van belőle a zsoltárokból és az imádságokban. A SzabV.-ban csak *-ván/-vén* képző van, ez természetes, hiszen történetet ír le.

Lehetséges az is, hogy a *-ván/-vén* kedvelése a korszak írott nyelvére jellemző. A kódexek nyelvezete e vonatkozásban valószínűleg nem tükrözi az élő nyelvi használatot. A misszilisokban a többi igenév gyakoriságához viszonyítva kevés a határozói igenév, ezért egyelőre nem lehet messzemenő következtetéseket levonni belőlük.

5. A képző minden ige tövéhez kapcsolódhat. — A képző a csonka tőhöz járul: BécsiK. 277: *tartatuan*, 32: *vazuan*; stb. A *v* tövű igékben a magánhangzós csonka tőhöz kapcsolódik: MargL. 150: *hīvan*; SzékK. 12: *vyvan*, 340: *yōuen*; BirkK. 4a: [*vūien*]; MargL. 147: *hīveen*; JordK. 386: *ywan*, *eween*; DöbrK. 39: *teven*, 241: *meg veven*, 242: *leven*; stb. A BécsiK. archaikus adatában — 16: *vyovan* — az *o* a többeli mássalhangzó nyoma lehet. — Archaikus jelenség az *sz-szel* és *d*-vel bővülő *v* tövű igékben a teljes *tő* megléte: SándK. 27: *aluwan*; CzechK. 172: *aluwan*; SzékK. 244: *aluuan*; valamint MargL. 174: *fekevueen*; VitkK. 58: *fekeuen*; továbbá MargL. 190: *eskevueen*; stb. — A régebbi nyelvallapotot megőrző magánhangzós *tő* szerepel még néhány igenévben: KeszthK. 192: *emeleween*; NagyszK. 57: *eleuen* (?); esetleg MargL. 176: *ayanl[.]van*.

A *-va/-ve* képzős igenév személyjelezése

A *-va/-ve* képzős igenévhez — a főnévi igenévhez hasonlóan — személyjelek járulhatnak. A személyjeles határozói igenevek nagy része a BécsiK.-ben (31) és a MünchK.-ben (36) van; mégpedig a BécsiK. első felében és a MünchK. Máté evangéliumában fordulnak elő. Ezért úgy gondolják, hogy ezeket a részeket azonos személy, a másolók egyike írta. Az is elképzelhető, hogy a személyjeles igenevek a másoló (vagy a fordító) anyanyelvjárásának jellegzetességei. Ennek a feltevésnek azonban ellene szól az a tény, hogy a személyjeles határozói igenevek sem a régi, sem a mai nyelvjárásokban nem mutathatók ki. Ezért inkább úgy véljük, hogy a szerző grammatizálási törekvéseinek a termékei, s ezek az alakok a személyjeles *-atta/-ette* képzős határozói igenevek analógiájára keletkeztek.

Az említett kódexeken kívül személyjeles határozói igenevek csak egy-két nyelvemlékben bukkannak fel, valószínűleg első bibliafordításunk hatására.

A paradigma a következő: E/1.: *-vám/-vém* (7 adat): BécsiK. 90: *ymaduam*, 159: *meghagattatuum*; ThewrK. 295: *walwam*; WinklK. 264: *elwem*; 1470: *valwam* (G1.). E/2.: *-vád/-véd* (13 adat): BécsiK. 2: *mghaluad*; MünchK. 12ra: *téuéd*; AporK. 110: *meg nituad*, *el fozdeituad*; FestK. 168: *walwaad*; ÉrsK. 48: *walwad*; WinklK. 262: *yelōn waluad*. E/3.: *-vája/*-véje* (egy előfordulás): WinklK. 232: *meghalvaia*. T/1.: *-vánk/-vénk* (13 előfordulás): BécsiK. 98: *hōtpilēnkēduēnc*; MünchK. 35vb: *aluuāc*; AporK. 175: *meg menekeduenk*. T/2.: *-vátok/-vétek* (17 előfordulás): BécsiK. 108: *megfordoluatoc*; MünchK. 36ra: *megkērēzteluetec*. T/3.: *-vájok/-véjek* (26 előfordulás): BécsiK. 30: *bizūaioc*; MünchK. 23rb: *bēžēluēiēc*. — A T/3. különlegessége a *-vák* végződés, melynek felépítése a főnévi igenévnek kivételképpen előforduló *-nik* végződésére emlékeztet: BécsiK. 250: *monduac*; VirgK. 145: *rakuak*.

A paradigma azonos a többi igenévi paradigmával. Érdekessége, hogy az E/3.-re csak egyetlen adatunk van, holott más paradigmákban az E/3. szokott a leggyakoribb lenni.

Funkcionális kérdések

1. Az akcióminőség és az időviszonyítás szempontjából a határozói igenévben kifejezett cselekvés vagy történés a mondat főigéjének cselekvéséhez vagy történéséhez viszonyítva előidejű, egyidejű és utóidejű lehet. Az igenév időviszonyító szerepe az igei alapszó akcióminőségétől függ.

Az előidejűség kifejezésére mozzanatos történésű vagy bővítménnyel mozzanatosá tett ige-nevek alkalmasak: JóK. 39: „Es azért ez felewl mondott ydnepp *el muluan* ./. Es vrland[us] vr *feldebe teruen*: zent ferenc boczata kettewt tarfy kewzewl”: *Completa* itaque sollemnitate praedicta et domino ad propria *redeunte*, sanctus Franciscus misit ad eum duos de sociis suis. A kódexek nyelvezetére jellemző, hogy — a mai nyelvhasználat ellentétben — igeikötő vagy bővítmény nélkül használják az ige-nevet. Különösen az *állván*, *jövéen*, *menvén*, *ülvén* ige-nevekre jellemző ez a használat: BécsiK. 35: „z *iquē meghizdátém* tenèkéd”: et *veniens* nuntiabo tibi.

Az egyidejűséget kifejező igenév többnyire tartós történésű: JóK. 43: „lata zent ferenczet terden *alua*”: vidit sanctum *stantem* genibus flexis. Két mozzanatos történés is végbemehet egyszerre: MünchK. 19vb: „Ne találat a konkol *ki zèduètèc ki izlatoc* vèlec 93u9 a buzat es”: Non, ne forte *colligentes* zizania et *alligate* ea in fasciculos ad comburendum. Egy tartós történésű igealak által kifejezett cselekvésfolyamat közben is végbemehet egy mozzanatos történés, s ez utóbbi igenévvvel van kifejezve: MünchK. 80ra: „z *vid9zn^c* 9 *linagogaioeban èlazolan*”.

A határozói igenév cselekvése utóidejű is lehet. Ilyenkor az igenév az ige után áll, mintegy kifejezve a két cselekvés rendjét: MünchK. 33ra: „èfec 9 ozéaiaza imadkozuā”: procidit in faciem suam, *orans*. A kódexekben ez a szórend latinosság, bár — minthogy rokon nyelveinkben is előfordul — nem feltétlenül.

A módhatározói igenév cselekvése mindig egyidejű a mondat főigéjének cselekvésével, a többi mondatrészi szerepben megvan mindhárom időviszonyítás. A létige melletti állapothatározó igenév nem szokott egyidejű lenni, járásokban is ismeretes *élvén van* szerkezet): SzékK. 37: „es *valanek örözwén* azokat, mynd éyel, mynd napval”: et *erant custodientes* ea tota die et nocte. A határozói igenévnek ezen használata nyelvtani szinonimája az *-ól/-d* képzős igenév állítmányi használatának (vö. az összetett állítmányról szóló fejezettel).

A határozói igenévnek nyomósító szerepe van a figura etymologicákban: JordK. 393: „*Halwan* hallyatok”: *Audit*u audietis; VirgK. 13: „vetkeztem . . . *tuduan* tudatlan, *ertuen* értetlen”. A kései ómagyar korban gyakoriak, s különösen a BécsiK. nyelvére jellemzők a mozzanatosá tett, igeikötős igével vagy bővítményes igével szerkesztett figura etymologicák: BécsiK. 302: „*halgatraū meghalगतगतoc*”: *audit*u audieritis, 19: „*aduan* *nèked* agga azokat”: *tradens* tradet illos.

2. Az igenév kifejezhet alanyi és tárgyi viszonyt. A) Az alanyi viszonyt kifejező (cselekvő értelmű) igenevek a mondatban elsősorban módhatározók, a módhatározó igenév ugyanis csak cselekvő értelmű lehet: BécsiK. 81: „Es *fiètuē* ... felzókéc *qzèkibol*”: et *festinus* ... exilivit de solio. Nagyon gyakran időhatározó: JókK. 10: „Ezt megertuen ... Bernaldhoz fordola”: Haec *intelligens* ... ad fratrem Bernardum revertitur; okhatározó: JókK. 157–8: „az ember meg bana ew balgataglaganak gonozlagat ysteny felelm *rja zaluan*”: Poenituit hominem statim insipientiae suae, divino super eum *irruente* pavore. Állapothatározói és létige melletti állapotthatározói igenevek is lehetnek cselekvő értelműek, ezek elsősorban történést jelentő vagy visszaható igékből vannak képezve: JókK. 16: „oly *haboroduan* mene akkapura”: ivit ita *turbatus* ad portam; VirgK. 60: „kynek labay *valanak meg sebeswluen*”.

B) A tárgyi viszonyt kifejező (szenvedő értelmű) igenevek elsősorban állapothatározók és létige melletti állapothatározók: BécsiK. 261: „*foguā* vitetet èl”: *captivus* abductus est; MünchK. 86va: „*iruan vago*”: *scriptum* est. A szenvedő értelmű igenevek tárgyas igékből vannak képezve.

A szenvedő értelmű igeneveknek semmiféle alaki jelölőjük nincs a magyarban. A kódexek fordítói azonban szükségesnek érezték a szenvedő értelem megjelölését, s ezért szenvedő alakú igeneveket hoztak létre: JókK. 42: „Nemýkoron lewlte ewtett egnek ezenne magallagaba *fel emeltettuen*”: Aliquando vero invenit eum in tanta altitudine aeris *elevatum* a terra, „fewldrewl *fel emeltettettuel*”: *elevatum* a terra; NádK. 320: „kičin lepódóbe fekúz *tacartatvan*”; stb.

Idő- és okhatározóként ritka: BécsiK. 118: „Es ug a napoc *bètèllèseituē* ... Bèuieue *okèt*”: *Completis* itaque diebus ... introduxit eos; szenvedő alakú igéből képezve: BécsiK. 20: „z altal *oklèltètuén* lè èfél”: et *confixus* cades.

3. A határozói igenév mondatrészi szerepe mindig szabad bővítmény: idő-, mód-, ok- és állapothatározó lehet. Speciális szerepe a létige melletti állapothatározó. Kötött határozói bővítmény, tárgy és alany nem lehet, jelző és értelmező sem: ezen szerepek hiánya elhatárolja mind a főnévi, mind a melléknévi igenévtől.

Leginkább a latin ablativus absolutusok fordításaként használatosak, időhatározóként: BécsiK. 86: „*pazāLola* ... *nèluét èlmètèni* ... *q ègèb attafiai* z *āna nèzueic*”: ... ceteris eius fratribus et matre *inspicientibus*; MünchK. 12ra: „Te ke alaminfa *téuéd* ne tugga te balod mit tégèn te iogod”: Te autem *faciente* eleemosynam, nesciat ...; Apork. 110: „te kezedet *meg nituad*: mendennek be tefelednek”: *aperiente* te manum tuam, omnia implebuntur bonitate, „te orczadat *el fordeitnad* meg haboreitattnak”: *Avertente* autem te faciem, turbabuntur”. Ezek tulajdonképpen komplex határozók, mert állapothatározóknak is felfoghatók.

Sajátos a *valvád* igenév szerepe. Ez a *lévén* nyelvtani szinonimája, egyidejű állapothatározó: FestK. 168: „ees mynden yo mywelkedethnek waaraath *zyzèlleghnek* feyedelme *walwaad* megh haagwan”; ÉrsK. 48: „Merth ha te zent fa *walwad* gymòlczòzò Es aldoth ennet zenwecz”; WinklK. 262: „een *zywen* ... teghed yelon *valuad* lasson”.

A -vák végződésű alak pusztán állítmányként szerepel, létige nélkül: BécsiK. 250: *monduac*: *dicentes*; az egyenes beszédet bevezető *mondván* igenév helyett

áll. A VirgK.-beli példa más jellegű: 145: „az koporsók . . . *rakuak* halotaknak *dwgeyuel*”, nyelvtani szinonimája: *rakva vannak*.

A személyjeles alakok keletkezését funkciójuk magyarázza meg. Szükség lehetett rájuk akkor, ha az igenév cselekvéshordozója független, más, mint a mondat alanya (ablativus absolutus); illetve akkor, ha az igenév cselekvéshordozója, illetőleg történéshordozója a mondat tárgya (WinklK. 262.). Ugyanakkor használatuk többnyire szükségtelennek látszik, redundáns elemek (a mód-, állapot- és okhatározói példák). Főlöszleges voltuk miatt nem terjedtek el.

A személyjeles határozói igenevek tehát idő-, ok-, mód- és állapothatározók lehetnek, éppúgy, mint a *-ván/-vén* képzős igenevek; ezzel szemben a ragtalan *-va/-ve* képzős igenevek csak mód- és állapothatározók lehetnek (nagy részük már inkább határozószó, l. később), legjellegzetesebb funkciójuk a létige melletti állapothatározói.

A) A *-va/-ve* képzős igenév mondatrészi szerepe: a) A személyjel nélküli igenév mód- és állapothatározó lehet, továbbá létige melletti állapothatározó. — M ó d h a t á r o z ó: BécsiK. 81: „z q̄tēt kaziaynal *fogua* tatzuā . . . k̄q̄n̄z-gētuala”: et *sustentans* eam ulnis suis . . .; MargL. 195: „es nem mer *vala chuzva* menn̄y az koporsohoz”; KazK. 75: „es zenth elekd̄t kez̄n *fogua*: az zent eghazba nağ tyzt̄l̄flegel el be uiue”; stb. — Á l l a p o t h a t á r o z ó: BirkK. 3b: „þoriffa kedig *meg halua* vağ leteue, Azon sup̄poriffa, e kepet tarxa”: Eadem autem sup̄priorissa, *mortua* priorissa vel *amota*, vices eius plenarie obtineat; CzechK. 43—4: „Zent k̄q̄r̄ztfan ha ýmadlak. | *meg werethwe. meg hwzlatwa. | meg t̄rethwe. meg v̄talwa*”: In hac cruce te *cruentum*, Te *contemptum* et *distentum*, 61: „The kenodban *b̄j̄rwa alwa. |* laas z̄ywemnek k̄ywansaga”: In hac cruce *stans directe*, Vide me . . .; stb. — L é t i g e m e l l e t t i á l l a p o t h a t á r o z ó: FestK. 73: „Merth ygen *bel thelwe wuqyon* my lelkewnk”: Quia multum *repleta* est anima nostra; 1517: „az tewb̄y *megh waḡyon zerezve*”, „az zeghen vram testamentomaban *waḡyon megh haḡyva*” (TörtT. 1890: 558); 1530: „az es ýde elew *megh waghon ýrwa*” (MNY. 37: 282); stb.

b) A személyjeles igenév állhat m ó d h a t á r o z ó k é n t: BécsiK. 90: „èn l̄l̄kēm̄t z t̄l̄stēm̄t adom . . . *ymaduam* vzat”: . . . *trado* . . . *invocans* Deum; — á l l a p o t h a t á r o z ó k é n t: BécsiK. 159: „Èn k̄èdeg ènen *magam meghagattatuam* latam è- nağ latatot”: Ego autem *relictus* solus vidi *visionem* grandem hanc; — o k h a t á r o z ó k é n t: BécsiK. 99: „mezt b̄v̄nhott̄nc m̄v̄ vzonc ift̄n̄ok̄n̄èc nem èn̄j̄èduènc q̄ zauanac”: . . . non *obaudiendo* voci ipsius.

B) A *-val/-vel* képzős igenév mondatrészi szerepe azonos a *-va/-ve* képzős igenevek szerepével: M ó d h a t á r o z ó: VirgK. 49: „iarunk kelwnk . . . em-bereketes . . . *vagdalual*”; HorvK. 107: „el *chudalkozual* izrahel fyay mondanak”. — Á l l a p o t h a t á r o z ó: JókK. 42: „lewlyua [!] ewtet fewldrewl *fel emeltettettuel*”; NagyszK. 98: „am̄megfezilt iefufnal tehes *megfezűvel* al-lanal”. Létige melletti állapothatározó: JordK. 294: *be vala teewel*; ÉrsK. 313: „enne nagy faratlagra ew magat *el lankasztal wala*”.

C) A *-ván/-vén* képzős igenév mondatrészi funkciója igen gazdag, idő-, mód-, ok- és állapothatározó lehet, valamint létige melletti állapothatározó. Tehát minden határozói igenévi funkcióval rendelkezik.

I d ő h a t á r o z ó: BécsiK. 62: „z a vazos v̄cain *iazuan vuql̄l̄on*”: Et per plateam civitatis *incedens* clamet; DöbrK. 379: „Az időben *fel menven* iofus eḡ haiočkaba által mene: es iöve v̄ varofaba”: Et *ascendens* in naviculam

transfretavit et venit in civitatem suam, 376: „V' kedeg fogvan meg vigazta vtet”: Ipse vero *apprehensum* sanavit eum (ez utóbbi példa állapothatározóként is felfogható); stb. Az igenév cselekvéshordozója azonos a mondat alanyával.

Az igenévnek független cselekvéshordozója is lehet, ezek az ablativus absolutusok fordításai: JókK. 78: „Es ez leuen el futta az frater eged”: Et hoc facto frater Aegedius aufugit, 43: „holduylag megmutattuan ./. lata zent ferenczet terden alua”: lunae lumine indicante . . . , 43: „hold vilagofojttuan . . . halla ewtett zolny”: lucente luna . . . audivit; BécsiK. 118: „Es ug a napoc bétellèseituē . . . Bèuive okèt”: Completis itaque diebus . . . introduxit eos; stb. Nem feltétlenül latinizmusok ezek a szerkezetek, ugyanis vannak effélék a finnugor nyelvekben is. Gyakori a *jutván* igenévvél: MargL. 11: „Nagy cetevertkekre *ituan* . . . meg mossa vala az sororok labajt”; a *lévén* igenévvél: VirgK. 38: „es az vaczora meg leuen, . . . viuek wtet egy igen zep camoraba”; vö. HBK.: *birsagnop itua*. Ebből a szerkezetből vált ki a *múlva* névutó.

M ó d h a t á r o z ó: A módhatározó igenevek mindig cselekvő értelműek, cselekvésük mindig egyidejű a mondat főigéjének cselekvésével, az igenév cselekvéshordozója mindig azonos a mondat alanyával. BécsiK. 81: „Es siètuē . . . felzokéc ozèkibol”: et *festinus* . . . exilivit de solio, 14: „ki ménenc . . . tancokat vèzètven kvtzocbèn z tympanomocban”: exirent . . . *ducentes* choros in tympanis et tibiis; SzékK. 8: „ky mennenek ő eleybe . . . *yarvan* tanczokat”; stb. — Sajátos fajtája a módhatározónak a figura etymologica: BécsiK. 181: *èlfèlèdkezuen èlfèlèdem : oblivione obliviscor* stb. — A bibliai szövegeknek idéző mondatokat bevezető sztereotípiái (melyek hebraizmusok) a kései ómagyar kor nyelvezetére jellemző csoportot alkotnak. Tautologikus, mégpedig nyomósító célú ismétlést kifejező igenevek tartoznak ide. Ezek jelentős mértékben felduzzasztják a módhatározó igenevek számát. JókK. 84–5: „fohazkoduan monda”: *suspirans* dixit; VirgK. 39: „az kyalaly . . . el amelkodek, es *fel kealtuan* monda”. — Egyéb, nyomósítást kifejező módhatározók: NagyszK. 12: „atte lelki zòmeiddel *latvan* nezven . . . meglatod”; 17: „az en nacamath nağ buzgofagolon *èapdoslan* veric vala”; VirgK. 41: „Es nezuen ez frater leo, lata egy twznek lanyat”; stb.

O k h a t á r o z ó: MünchK. 9rb: „z imtètuen almaban mene galileanao videdike”, 20vb: „z az q anhatol imtètue mōda”; PéldK. 73: „az ydew kyt ew gonozul eluen el veztewt”; JordK. 388: „hw tanoythwaný kedýglen meg ehezwen kezdeek zaggathný az gabona feýet”; 1530: „ez meg erthwen kýral semý walazth nem theth” (MNY. 37: 351); stb. — Független cselekvéshordozóval, ablativus absolutus fordításaként: JókK. 160: „De az germekek ewuewtuen . . . oda az vyzhez gyewlekezek emberý lokallag”: *Proclamantibus* autem pueris . . . multitudo convenit stb.

Á l l a p o t h a t á r o z ó: JókK. 16: „olý haboroduan mene akkapura”: ivot ita *turbatus* ad portam; BécsiK. 247: „èlmegec meý foztatuā z mèzeitèlènen”: et ululabo, vadam *spoliatus* et nudus; MargL. 13: „oluas vala soltart. *alvan* ev labaýn az carban”, 7: „Az zenteknek kepeket *leterdepeluen* alazatost jmagýa uala”; SzékK. 6: „yob, hoğ *èlvén* zolgalyvñk”; stb. — A fordítók érdekes megoldása a *habens* birtoklást kifejező igenévnek a *vall* 'habeo' ige igenevével való visszaadása: BécsiK. 26: „Es *valuā* q fazlokán ciliciomot bñtqluala”: et *habens* super lumbos suos cilicium, iejunabat.

Tárgyi történéshordozóval: JókK. 43: „lata zent ferenczet . . . *arczağa fel magaztatuan* es kezey fel emeluen yftenhez”: vidit sanctum . . . *facie elevata*

in coelum ac manibus extensis ad Deum, „elmenenek hagyuan *ewtett* ygen *megvygaduan*”: recesserunt, relinquentes eum intime *consolatum*; BécsiK. 64: „lèle *Amant* az agza *omoluā*”: reperit Aman super lectulum *corruisse*; MünchK. 86ra: „meglaffatoc *mēnēn niluā*”: videbitis caelum *apertum*; stb. Ezek különféle latin szerkezetek fordításai. A magyar szerkezetekben az a közös, hogy az igenév történéshordozója tárgy a mondatban. Tárgyi történéshordozója csak az állapothatározói igeneveknek van.

Létige melletti állapothatározó: A kései ómagyar kor nyelvezetének jellegzetes szerkezete, a mai nyelvben ugyanis csak a *-va/-ve* képzős igenév állhat a létige mellett: MünchK. 86va: *iruan vagō : scriptum est* (l. még: BirkK. 2b, 4a; JordK. 386; VirgK. 39; stb.); BirkK. 4a: „mit *meg mōduā vaḡon*”, „mit *vaḡon* az ordinariūba *meg iegezuēn*”; NagyszK. 10: *megvaḡon dyčōūlven*, 11: *vaḡon meg ekōšūlven*; CzechK. 44: „en ne *legýjek meg vialwan*”; stb.

Komplex határozók: Az előidejű időhatározók sokszor nem választhatók el az állapothatározóktól: JóK. 153: „Azvntan az farkas *meg aguan* meg hala”: Tandem ... *lupus seniens mortuus est*; BécsiK. 20: „z *altal oklētētūēn* lē ēfél”: et *confixus* cades. Ezen utóbbi példa igeneve okhatározóinak is felfogható. — Az okhatározó és az előidejű időhatározó érintkezik egymással: ÉrsK. 30: „mynd ezők *megh gondolwan* Oh Menezōr önne maghokat az földthez weryk wala”. — Az egyidejű okhatározó az állapothatározóval érintkezik: NagyszK. 16: „a halaltol *rettegven* ... az en ... természetōm zenvede”; CornK. 53v—54r: „ez azzonyallatok ... ky menenek ... *feelueen*. hog az coporfo evryzevk ne tamadnanak ev ellenek”: Et cito exierunt de monumento, *timentes* ...

4. A *-ván/-vén* és a *-va/-ve* képző a kezdetektől párhuzamosan él egymás mellett, korszakonként hol az egyik, hol a másik kerekedik felül. A korai ómagyar korban több a *-va/-ve* képzős adat. Oly kevés azonban a szövegemlékünk, hogy az előforduló néhány adatból nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket. A kései ómagyar korban a *-ván/-vén* képzős igenév van fölényben a *-va/-ve* képzős igenévvel szemben. A XIX. sz.-tól pedig a *-va/-ve* képzős igenév kerül előtérbe, szinte teljesen kiszorítván a *-ván/-vén* képzőt.

Változott ezen igenevek funkciója is. A kései ómagyarban a *-ván/-vén* képzős és a személyjeles *-va/-ve* képzős igenév csaknem minden, a határozói igenévre jellemző mondatrészi szerepben előfordul. Ezzel szemben a puszta *-va/-ve* képzős igenév csak mód- és állapothatározó lehet, valamint a létige melletti állapothatározó. A XVII. századtól kezdve a két képzőnek ezen funkciómegoszlása megváltozott. A *-ván/-vén* képzős igenév csak idő- és okhatározói funkcióban, megváltozott. A *-va/-ve* képzős igenév pedig mód- és állapothatározói, valamint a létige melletti állapothatározói szerepben rögzült. A mai nyelvben pedig szinte minden funkcióban a *-va/-ve* képzős igenév fordul elő, tehát a kései ómagyar kor nyelvallapotához képest fordított a helyzet.

A további fejlődés csírái azonban kimutathatók a kései ómagyar korban. A *-ván/-vén* képzős igenév funkcióiról készített statisztika alapján megállapíthatjuk ugyanis, hogy már akkor azon funkciói voltak túlsúlyban, melyek később uralkodóvá váltak. Az alábbi táblázat egy már meglévő, korai kódexünk anyagán elvégzett vizsgálatot hasonlít össze a törzsanyagon elvégzett, azonos szempontok alapján nyugvó vizsgálattal:

Funkciók	Törzsanyag	Korai kódexek (JókK., BécsiK., MünchK., AporK.)
Időhatározó	152 (32%)	1064 (44%)
Módhatározó	182 (38%)	895 (37%)
Okhatározó	53 (11%)	127 (5%)
Állapothatározó	60 (13%)	219 (9%)
Létige mellett	31 (6%)	106 (5%)
Előidejű	211 (44%)	1160 (48%)
Egyidejű	267 (56%)	1251 (52%)
Cselekvő értelmű	444 (93%)	2223 (92%)
Szenvedő értelmű	34 (7%)	188 (8%)

Az adatok azt mutatják, hogy előtérben vannak a cselekvő értelmű ige-
s az idő- és a módhatározói funkció (a módhatározók számát a mód- és az idő-
határozói funkció közötti átmenetek duzzasztják fel; tehát az itt közölt ada-
tok nagy része félig-meddig időhatározó). Érdekes az előidejű és az egyidejű
időviszonyítás kiegyensúlyozottsága (az igazsághoz azonban az is hozzátarto-
zik, hogy az elő- és egyidejűséget nem mindig lehet élesen elkülöníteni, megál-
lapítani).

A *-ván/-vén* képzős igenévnek uralkodó időhatározói funkciója nem vélet-
len. Elbeszélésekben szerepel ugyanis zömben, az elbeszélés pedig időhöz kötö-
dik. A *-ván/-vén* képzős igenév rendszerint olyan melléktörténést fejez ki, mely
tartalmilag összefügg a fő történéssel. Nem véletlen tehát, hogy a középmagyar
korban időhatározói funkcióban állandósul elsősorban. Az elbeszélésekben való
szereplésével kapcsolatos az a tény, hogy főleg 3. sz.-ben használják. A törzs-
anyagban a személyenkénti megoszlás a következő: E/1.: 19 (4%); E/2.: 18
(4%); E/3.: 301 (61%); T/1.: 4 (1%); T/2.: 24 (5%); T/3.: 119 (24%). Ezen a pon-
ton minden bizonnyal kiegészítik egymást a személyjeles *-va/-ve* képzős ige-
nevekkel. Ez utóbbiak ugyanis éppen a 3. sz.-ben ritkák, az E/3.-re csak egyet-
len adat van az egész kései ómagyar korból.

5. A *-va/-ve* és a *-ván/-vén* képzős igenév szerepelhet a lét-
ige melletti állapothatározóként: AporK. 198: *megh waghon
Izwan*, 205: „*oth fen waghon ýzwa*”. Ha történést jelentő vagy visszaható
igékből van képezve, akkor cselekvő értelmű az igenév, pl. *megzsugorodva lőn*,
meg van dicsőülvén. Transzitiv igékből is képezhető, ekkor csak befejezett és
előidejű lehet, valamint csak szenvedő értelmű, pl. *megtörve vagyon*, *írván
vagyon*. (A példákat l. 444.) Egyéb igitípusokból, pl. mozgást jelentő igékből
képezve ebben a funkcióban nem szerepel. Ugyancsak ritka a létige melletti
állapothatározói funkcióban a *-t ~ -tt* képzős melléknévi igenév (a példákat
l. 432).

A határozói igenévnek erős predikatív értéke van, ezért a létige nélkül is
előfordulhat, s ilyenkor állítmánynak elemezzük: BécsiK. 300: „*Es ime
egnemberi vlūē a korlonac közèpette*”: *et ecce, mulier una sedens in medio
amphorae*. A kései ómagyar korban az állítmányi szerepű határozói igenév
ritka, a későbbi korokban és a népnyelvben azonban gyakori (ugyancsak gya-

kori a rokon nyelvekben). A kései ómagyarban a határozói igenév állítmányi szerepét talán a kódexekben minduntalan fel-felbukkanó kötőszós kapcsolás őrzi.

6. A határozói igenevek kötőszóval való kapcsolása tekintetében a kódexek feltűnő szövegsajátossága, hogy olykor határozói igeneves szerkezet és, *azután, sőt, tehát* stb. kötőszóval kapcsolódik a mondat főigéjéhez: NagyszK. 295: „Azoc kedeg tagaggacvala, es azt mongacvala . . . de azoc nem *hiueen*, es elviuek vket, hóg igön vernec”, 97: „Te kedeglen ezöken meg nem *remülven Söth* mind ezökbën vigab lennel vigabban maradnal”; ÉrdyK. 363: „*felelween* ottan Jefus ees monda ewneky”, 402: „*Lathwan* az nagy ylteny chodaat es dycheereek wr iltent”, 336: „. . . az hytetlenek azon fem *eeleghódween* de meeg az tefteet ees egy oonof edeenben rekeztek hogy . . .”; NádK. 299: „a temetö helneç aytoiara nağ kôueth *tamaztvan*, es elmene”; stb.

Ezekben a mondatokban az igenév a verbum finitumhoz közeledik. Nem lehetetlen, hogy archaikus jelenségről, állítmányi használatú igenévről van szó bennük. Nem zárhatjuk ki azonban azt a lehetőséget, hogy másodlagos ez a jelenség (mint a főnévi igenév esetében). A *-ván/-vén* képzős igenév ugyanis mindig lazábban kapcsolódik a főigéjéhez, mint a *-va/-ve* képzős (régebbi nyelvtanirodalmunkban független igenévnek is hívták azért, mert a vele alkotott szerkezet mindig átalakítható mellékmondatná). Terjedelmes mondatok, szerkezetek esetén még inkább megglazulhat az igenév és főigéje közötti kapcsolat, s belép egy kötőszó. Az is lehetséges, hogy a fordító a beszédbeli szünetek helyére tette be a kötőszót, tehát kitételének szövegtani, ritmikai okai vannak. A fordító okoskodó magyarázkodásának a lehetőségét, s esetleg ügyetlenségét sem szabad kizárni. Ha ez így van, akkor pedig az igenév közeledése a verbum finitumhoz másodlagos jelenség. Mindezek ellenére a határozói igenév állítmányi funkciója ősi lehet, csak talán nem ezek a bonyolult mondatok őrzik.

7. Az igenév bővítményei a következők lehetnek: alany, tárgy és határozó.

A) Az alanyi bővítmény független cselekvéshordozó esetén alkot szerkezetet az igenévvel, az igenév alanya maga az igenév független cselekvéshordozója: BécsiK. 144: „Tahat *kiral paranloluā* oltöztetec danielt barloñba”: Tunc *inubente rege* indutus est Daniel purpura. Az alanyos szerkezet a latin ablativus absolutusnak felel meg. — Az alanyos szerkezetek — gyakoriságuk következtében — összetételekké válhatnak. A mai *szívszakadva* — birtokos személyjelezése mutatja — a kései ómagyarban még nem összetétel: NagyszK. 137: „iltennec . . . aúña zive *zakadua* alyon”, 145: „*zyuem zakadua* valec”.

B) Tárgyi bővítményt csak a tárgyas igéből képzett igenevek kaphatnak: 1516: „*dolghÿth el wegezwen* Iewe Ide Bwdara” (MNY. 5: 369). — Az igenév tárgyi bővítménye ragos névszó, ragtalan névszó, főnévi igenév és tárgyi mellékmondat lehet.

A ragtalan tárgyi bővítmény valószínűleg finnugor örökség nyelvünkben, a kódexekben a latin ablativus absolutusok fordítása révén terjedt el: JóK. 98: „*kÿ haluan* legottan ol mene”: *quo audito* . . .; BécsiK. 43: „Dè *feieç lehaituan* . . . èzokodnuala . . . èlzaladnioc”: sed *inclinato capite* . . .; stb. — Ebből a szerkezetből keletkeztek később a *szemlesütve, fogcsikorgatva* típusú összetételek, hasonló előzményekből: NádK. 474: *fogoc cikorgatvan*; VirgK. 54: *zaya meg tatuan*. — A tárgyragos névszó, névmás:

ÉrsK. 28: „Es ottogyan yftennek angyla yelenek menynyorzagbol *bathorytwan ötet*”; KazK. 78: „eg keues eröt ueuen”; stb. — Főnévi igenévi bővítmény: JókK. 102: „nem akaruan elegetteny yftennek”: *volens satisfacere* Deo; stb. — Tárgyi mellékmondat tal való bővítés: JókK. 142: „De az vtan *ferre vyuen meg kerduen hogý mykent yewtuolna ýlý zerrel*: felele”: *Tandem vero ducta seorsum et interrogata quomodo sic ordinata venisset*, respondit.

C) Határozói bővítmenyt minden típusú határozói igenév vehet magához: 1541: „hoza ez kethes leweleth, kýth ezen *lewelembé thacharwa knek*, kwilthem” (MNY. 51: 359). — Az igenév bővíthetősége függ az igenév határozói jellegétől. Az idő- és okhatározói igenevek inkább bővíthetők, mint az állapot- és módhatározó igenevek.

Az idő- és okhatározói igeneveknek — bővíthetőségük következtében — nagyobb az önállóságuk, mindig mellékmondat tal egyenértékűek: CzechK. 69—70: „pýlatos hazához *wýwen ... tegodeth ... te zent tagodath ... zag-gataak*” ’Miután Pilátus házához vittek tégedet...’.

A módhatározói igenév jobbára bővítmény nélküli: BécsiK. 27: „Monguc *szíuan vznac*”; de: BécsiK. 16: *vassal vyovan*; SzékK. 8: *yarvan tanczokat*. Az állapothatározó igeneveknek főleg határozói bővítmánya van, mivel tárgyatlan igéből vannak képezve az alanyos viszonyt kifejező igenevek: MargL. 11: *labon alua*; NagyszK. 140: *kereztfan fygue*; stb. Azonban az állapothatározói igenév is sokszor fordul elő bővítmény nélkül: MargL. 230: „*halva* fekevzyk”; SzékK. 31: „hogý ötet az affyryabelyek *megkötözve* el hattak volna”; stb.

Mivel a mód- és állapothatározói igenevek sokszor bővítmény nélküliek, szorosabban kapcsolódnak a főigéhez, kevésbé önállóak.

A határozói igenevek melletti ragtalan tárgy mintájára keletkeztek a következő szerkezetek: Apork. 210: „*nagý szýzwa fwtnak*”; NádK. 549: „*nagý ohaitua vartac*”; stb. Tulajdonképpen **nagyon sírva* helyett, ragtalanul mondjuk: *nagy sírva*. Ezeket a *nagy sietve*, *sebes vágatva*-féle szerkezeteket jelzős szerkezeteknek is elemzik, ugyanis a *nagy sietéssel* mintájára is értelmezhetők.

8. A határozói igenév szófajváltása nem jellemző anynyira, mint a melléknévi igeneveké. E tekintetben inkább a főnévi igenévhez hasonlít. Határozószóvá és névutóvá válhat.

A) A *-va/-ve* képzős mód- és állapothatározói igenevek egy része igen közel áll a határozószóhoz. A határozószókhöz való közeledést a bővítmény nélküliség és a jelentésváltozás idézi elő; a latin megfelelők olykor nem is igenevek, hanem különféle határozószók: SzékK. 38: „hogý vyzet *wrozwa* [’lopva’] merytenéének”: *ex quibus furtim* videbantur *haurire* aquam, 89: „*fyetwe* [’gyorsan, sebesen’] *fwtnakvala*”: *in fugam* ibant *praecipites*. Hasonló esetek lehetnek: MargL. 89: „az sororok. jól lehet mynd ereyek zerent tezyk vala ez zent zvznek az bozzvsagokat. de igen *oua*. [’óvatosan’] okosson.”; SzékK. 291: „es touaba *tudua* [’tudatosan, szándékosan’] jo ha halalos kepen nem akar ni vetkőzni”. Arról lehet szó, hogy a kódexek fordítói — amennyiben nincs a szókészletben a latinnak megfelelő lexéma — előszeretettel alkalmaznak igeneves szerkezeteket (ezt láttuk különféle terminusoknak, szavaknak melléknévi igenevekkel való visszaadásakor is).

A *nyilván* a kései ómagyarban határozószóvá vált. A MünchK. 86ra: „*me-lattatoc ménèt niluā*”: ... *apertum*” adatában az igenév eredeti ’nyitva van’ jelentéssel szerepel. A jelentés megváltozásával változhatott meg a szó-

A *nyilva* változat is gyakori: PéldK. 32: „*nyilva* alnak”; NagyszK. 13: *nyilva* vagion. — A *nyilván*, *nyilva* határozószó fokozható is, ilyenkor mindig *-n* rag áll a végén: SzékK. 193: *nyilvánban*, 194: „azért én yth meg allok, erről *nyilvánban* yrnom”; 1533: „Towabba immar *nylvan* vagion az Zechy Istvan Newzese, kinek kik legienek fundamentomy es ocay, hyzem hogh kegielmednel *nylvanban* vannak” (MNy. 6: 448–9).

B) A kései ómagyar korban alakult ki a *műlván* névutó. A független történezhordozóval bővült, alanyos szerkezetekből vált ki: WinklK. 331: „ees harmad *nap el mulwan* te zenthfyadath ... nem lataad”. Az alanyi bővítémeny időt jelentő szó. Az igekötő nélküli igenév már névutónak tekinthető: PeerK. 105: „egh kewees *yđđ mulwan*”. Hasonlóképpen *műlva* igenévvél: WeszprK. 74: „egi keues *idđ el mulua*”; XVI. sz. eleje: „harom *honap mulwa*” (MNy. 22: 146).

Az -atta/-ette képzős határozói igenév

Viszonylag szűk körű használatuk ellenére sem tekinthetjük ezeket az ige-
neveket a fordítók alkotásainak (mint pl. a *-vám* stb. személyjeles határozói
igenevet). Megvan ugyanis ez az igenév a nyelvjárásokban. Azonos a Székely-
földön kimutatott *álmotta* és *émette* 'ébren, virrasztva' igenevekkel, melyek a
kései ómagyarban is fellelhetők: ÉrdyK. 279: „mykoron ... az Iefus crif-
tustwl kylemb kylemb latalokkal es yelenetekkel mynd *emette* mynd *almatta*
megh Kezdet vona latogattathny”.

Alaki kérdések

Az igenév képzője

Az *-atta/-ette* személyjeles igenév. A *t* előtti alsó nyelvválású magánhangzó archaizmus, mely nem ritka a *-t ~ -tt* képzős igenevekben sem, sőt még múlt idejű igealakokban is előfordul. (l. 430). Kivételképpen középső nyelvválású magánhangzó is lehet a képző előtt: PeerK. 176: *fűggötted*; LázK. 173: *figötted*; de: GyöngyK. 16; ThewrK. 18: *fyggetted*; PozsK. 9: *figetted* (hacsak nem *ē* van bennük). Olykor a *t* nem geminálódik, s kötőhangzó nélkül kapcsolódik a tőhöz: PeerK. 176: *wyfétted*, 177: *sebhetted*; MünchK. 31vb: *zomiaztad*; ? ÉrsK. 348: *newetthe*. Kötőhangzó nélkül, de gemináltan járul az *sz-szel* bővülő *v-s* tőtípushoz: MünchK. 30va: *tettē*. A többi *v-s* tőtípushoz szabályos alakban kapcsolódik a képző: MünchK. 86ra: *iquettē*; — MünchK. 14rb: *fèkette*; ÉrsK. 348: *hawitta*.

Az igenév személyjelezése

Az *-atta/-ette* képzős igenév mindig személyjeles. A T/1. kivételével a paradigma minden tagjára van adat: E/1.: BécsiK. 157: *bèzellettēm*; E/2.: PozsK. 9: *figetted*; E/3.: JókK. 97: *seprette*; ErdyK. 332: *yaratta*. T/1. —; T/2.: MünchK. 80vb: *bèmenettētec*; T/3.: MünchK. 33ra: *alattoc*, 63vb: *èuèzettec*.

Funkcionális kérdések

Az igenév használata szűk körű: csak egyidejű cselekvést fejezhet ki, csak cselekvő értelmű lehet, tehát alanyi viszonyt fejez ki; mondatrészi szerepe állapot- és időhatározó, és — egy-két esettől eltekintve — történés-, illetve cselekvéshordozója vagy a mondat tárgya, vagy független.

Tárgyi történés- és cselekvéshordozóval: PeerK. 176: „ymadlak *tegedēt* az kereltfan *fűggötted*”; LázK. 173: „sido nepek *tegedet* kerez *fan figötted* bozwfagos karomlo bezedōkel illetnek *vala*”; (l. még BécsiK. 39; MünchK. 31vb; PeerK. 176, 177; SzékK. 80.)

(Kettős tárgyas szerkezetekben (accusativus cum infinitivo) a *lāt*, *hall*, *lēt* ige mellett: BécsiK. 59: „Es mikō *lattavolna* Hēster *kizalnet allatta*”: Cumque *vidisset Esther reginam stantem*; MünchK. 30va: „*kit micoz iquēd q vza ug lēt tettē*”: *quem cum venerit dominus eius, invenerit sic facientem*, 14rb: „*lata q napat fèkette z hideg lelettē*”: *vidit socrum eius iacentem et febricitantem*; l. még MünchK. 33ra, 41va, 86ra, 85vb, 92vb; ÉrsK. 41, 29; TelK. 167; stb.

Független cselekvéshordozóval (ablativus absolutus): MünchK. 63vb: „*azoc èuèzettec ke q èlaluec*”: *Et navigantibus illis obdormivit*; BécsiK. 157: „Mikor megzolnec z imadkoznā . . . Meg *èn bèzellettēm èz imadfaban Ime gabriel ferfiu . . . hamar rèpoluē illēte èngemèt*”: . . . *adhuc me loquente . . .*; ErdyK. 332: „De mykoron *ydw yaratta* az edes Iefus Criftus zent zerelmeeben tekeelletes lett volna”. Ez utóbbi példában már névutószerű: ‘idő múlva’. — Egyéb: ÉrsK. 29: „Es *ymathkozatta* leg alazathos”.

Az *-atta/-ette* képzős igenevet minden bizonnyal az egyeztetési szándék hozta létre.

*

Összefoglaló táblázat az igenevek funkcióiról:

		-ni	-ó/-ő	-t ~ -t	-andó/-endő	-va, -ván	-atta/ -ette
Akciónő- ség és idő- viszonyítás	egyidejű	—	⊕		—	⊕	⊕
	előidejű	— (+)	+	⊕	(+) —	⊕	
	utóidejű	—	+		⊕ —	+	
Alanyi Tárgyi Határozói	viszony kifejezése	—	⊕	+	+	⊕	⊕
		— (+)	+	⊕	⊕ —	⊕	
		—	⊕	+	(+) —		
Mondatré- szi szerep	alany	⊕					
	állítmány	(+)	+	(+)	+		
	tárgy	⊕					
	kötött határozó	⊕	(+)	(+)	(+)		
	szabad határozó	⊕	(+)	(+)	(+)	⊕	⊕
	minőségjelző		⊕	⊕	⊕		
	birtokos jelző	(+)					
Bővít- hetőség	értelmező		⊕	+	+		
	alany		+	+		⊕	⊕
	tárgy	⊕	⊕	+	+	⊕	+
	határozó	⊕	⊕	⊕	+	⊕	+
	jelző		+	+	csak szófajváltás esetén		
	gen. obi.		+				
	gen. subi.			+			
Szófaj- váltás	ige	⊕					
	főnév		⊕	+	⊕		
	melléknév		⊕	+	⊕		
	határozószó		+sz	+sz		⊕	(+)
	módosítószó		(+sz)				
	kötőszó	(+sz)	(+sz)				
	névutó					⊕	

Jelmagyarázat: + = szokásos funkció | ⊕ = erősen jellemző funkció | — = nem jellemző funkció | (+) = nagyon ritka funkció | +sz = szerkezetben.

A főnévi igenév funkcionális szempontból elkülönül a többtől: 1. Az akcióminőség és az időviszonyítás szempontjából semleges; s közömbös az alanyi, tárgyi és határozói viszony szempontjából is. Efféle funkciói latinizmusok. 2. Mondatrészi szerepe sajátos: alany, tárgy és kötött határozó. 3. Bővíthetőség szempontjából elkülönül a többi igenévtől, nem bővíthető ugyanis alannyal. 4. Szófajváltásra nem hajlamos. Legjellemzőbb szófajváltása az összetett jövő idejű igealakba való beépülése volt. A határozói igenév másképp viselkedik: 1. Az akcióminőség és az időviszonyítás szempontjából jól körülhatárolható; csak az alanyi és a tárgyi viszony jellemző rá, az igeneves szerkezet alanyi és tárgyi szerkezetté transzformálható (cselekvő és szenvedő értelmű). 2. A mondatban csak szabad határozói bővítmény lehet. 3. Alannyal, tárggyal és határozóval bővíthető. 4. A szófajváltásra kevésbé hajlamos, határozószó és névutó lesz esetenként. Az *-atta/-ette* képzős határozói igenév funkciója egészen szűk körű, teljesen ellentétes — az eredetét tekintve vele azonos — *-t ~ -tt* képzős melléknévi igenév funkcionális gazdagságával.

A legsokszínűbb és legrugalmasabb a melléknévi igenevek funkciója. Sokféle lehetőséget hordoznak magukban, közülük azonban csak egy válik uralkodóvá. Például az akcióminőség és az időviszonyítás, valamint az alanyi, tárgyi és határozói viszony kifejezése szempontjából csaknem minden lehetőséget kihasználnak, de egy-egy melléknévi igenévre egy tulajdonság jellemző. Mondatrészi szerepük is sokrétű. Állítmányként és ragos határozóként viszonylag ritkán fordulnak elő: állítmányként főleg latin szerkezetek megfelelőiben szerepelnek; s ez jellemző kötött határozói funkciójukra is. A mondatban elsősorban jelzők. Erősen hajlamosak a szófajváltásra, elsősorban főnévvé és melléknévvé alakulnak át.

Összefoglalva: az igenevek sokkal nagyobb szerepet játszanak a kései ómagyar kor nyelvében, mint a maiban. És ha beszélhetünk kései ómagyar kori „nyelvújításról”, akkor azt mondhatjuk, hogy az akkori nyelvújítás legkedveltebb eszközei.

Irodalom

A teljes bibliográfiát l. I, 351—2. A továbbiak a következők: KARDOS, KeszthK. 68—72; SZAKÁCS, VitkK. 25, 34—5, 42—4; MOLNÁR, Nyr. 29: 313—7; DINGFELDER, Bibl. 62, 68—71; KAUSCH, TihK. 31—2, 38—42, 86; KOVÁCSY, KulcsK. 8—9, 14—6; INOTAY, TelK. 26; NYÍRI, WinklK. 24—5; HORGER, Nyj. 111—2, 116—8, 163—8; IMRE, SzabV. 93; SZEPESY: Nyr. 102: 277—87; I. GALLASY: Nyr. 105: 29—37.

A NÉVMÁSOK

Írta: G. VARGA GYÖRGYI

Csak főnévi értékű névmások

A csak főnévi értékű névmások közé tartozik a szorosabb értelemben vett személyes névmási sor: *én, te, ő, mi, ti, ők*, valamint a tágabb értelemben vett személyes névmás: birtokos, visszaható, kölcsönös névmás. Az idetartozó névmásoknak a többi névmástól való megkülönböztető jegyei a következők: a) Nincs melléknévi és számnévi megfelelőjük. b) Megkülönböztetik a nyelvtani 1. és 2. személyt a 3. személytől. A többi névmás (mutató, kérdő, vonatkozó, határozatlan, általános) csak 3. személyű. — A csak főnévi értékű névmások grammatikai tekintetben jórészt megegyeznek a főnévvel, de több fontos, a főnévtől elkülönülő vonásuk is van: a) Névmási alfajtként más-más módon különbözik morfológiai viselkedésük (részletezését l. az egyes névmásfajtáknál). b) Mondatrésztértékük megegyezik a főnévével, de egyes alosztályokban fellépnek bizonyos korlátozások. Például a visszaható és a kölcsönös névmás nem lehet sem alany, sem állítmány; ha a visszaható névmás — a szorosabb értelemben vett személyes névmás nyomatékosítására — mégis alanyként fordul elő, akkor már elhagyta osztályát. c) Bővíthetőség tekintetében is eltérnek a főnévtől: nem kaphatnak jelzőt, csak értelmező járulhat hozzájuk.

A szorosabb és tágabb értelemben vett személyes névmások közös vonásai

1. A kölcsönös névmást kivéve megkülönböztetik a három nyelvtani személyt, valamint az egyes és többes számot. Legfontosabb szerepük a beszédbeli 1. személy (a beszélő) és a beszéd folyamatban részt vevő 2. személy (a hallgató) megjelölése, szembeállítva a beszéd folyamatban közvetlenül nem szereplő 3. személlyel. A „beszélő, hallgató, beszéd folyamat” mint terminus technicus egyaránt alkalmazható az írott és a beszélt nyelvi megnyilatkozásokra. — 2. Az 1. és 2. személyű névmásoknak nincs grammatikai értelemben vett helyettesítő funkciójuk: nem léphetnek be egyetlen főnév helyébe sem, és őket sem válthatja föl egyetlen főnév sem anélkül, hogy a grammatikai szerkezet föl ne bomlana. A jelentés síkján azonban korreferensek a beszélő, illetve a hallgató nevével. Az egyes és többes szám 3. személyében azonban érvényesül a helyettesítő szerep: a referenciálisan azonos főnév és névmás egymás helyébe léphet. — 3. Az 1. és 2. személyű névmások csak személyt jelölhetnek meg. Ez a szabály 2. személyben stilisztikai eszközként érvényét veszítheti: GuaryK.

29: „atkozot *nelv* ... *te* va^g az, ki iocat meg *nomocz*”, itt a korreferens főnév a *rágalmaszó*. A 3. személyű személyes névmások is elsősorban személyekre vonatkoznak, de alkalmazhatók dologra és elvont fogalomra is. — 4. A 3. személyű személyes névmásoknak azonos a disztribúciójuk a főnévi mutató névmásokkal: *ő* — *ez, az*; *ők* — *ezek, azok*; *őt* — *ezt, azt*; *őket* — *ezeket, azokat*; *hozzá* — *ezekhez, azokhoz* stb. Ez a megfelelés érvénytelen, ha a mutató névmás főmondatbeli utalószó, ugyanis az elemek fölcserélésével más mondatfajta jön létre. 1. és 2. személyben nincs ilyen kapcsolat a személyes és a mutató névmás közt.

A szorosabb értelemben vett személyes névmások

A személyes névmás két, egymást metsző paradigmaticus rendszerbe tartozik: lineárisan a főnévhez hasonló paradigmaticus rendszert alkot, azaz nominativusi, accusativusi, birtokos jelzői esetét különböztetjük meg; határozós eseteit — rendszertani kiegészüléssel — a határozószói személyes névmások képviselik. Mindegyik esetnek megvan a maga külön vertikális paradigmája, azaz nominativusban, accusativusban és a határozós esetben 6 elemből álló szám- és személyjelölő rendszere. — A birtokos jelzőként álló személyes névmás paradigmájából a kései ómagyar korban hiányzik a T/3. személy, szerepét az E/3. látja el: az *én házam*, a *te házad*, az *ő háza*, a *mi házunk*, a *ti házatok*, az *ő házuk*, tehát a főnévi birtokszó 6 elemű jelrendszeréhez a birtokos 5 elemmel kapcsolódik.

Az 5 elemből álló ragozási sor azt az állapotot őrzi, amelyben a nyelv — 3. személyben — még nem tett különbséget az egyes és a többes szám között, az *ő* csupán a „harmadik személyűség”-re vonatkozott. — A birtokos jelzői sor 5 elemét használja föl nyelvünk a határozószói személyes névmás és a visszaható névmás nyomatékositására, azaz a nyomatékosító szerepű *ő* E/3. és T/3. értékű: MünchK. 85rb: *onèki*, 85ra: *onèkic*; ill. BécsiK. 14: *o maganac*; TelK. 18: *o magokat*. — Az előbbiekhöz hasonlóan az -n toldalékos névmás paradigmája is 5 elemet tartalmaz, harmadik személyben nem tesz különbséget egyes és többes szám között: BirkK. 2b: *on* [!] *magat*; FestK. 383: *ewn bennewk*. (Kifejtését l. a megfelelő fejezetekben.)

A nominativusi eset

A l a k i k é r d é s e k. — E/1.: Nagy valószínűséggel alsó nyelvállású hosszú magánhangzós alakokkal számolhatunk: BécsiK. 17, 19: *èn*; MünchK. 85rb: *èn*, 85va: *En*, *èn*; de nem lehet kizárni a korai záródást sem, az *èn* megoldású alakot. Korszakunkban azonban még az *èn* lehetett az uralkodó forma; később nyelvjárási szintre szorult vissza, de a mai napig nem kopott ki a nyelvhasználatból: a középső palóc nyelvjárásbeli *kēz*, *jēg*, *sēl*, *tēl* stb. szóalakokkal együtt *èn* alakú az E/1. személyes névmás.

E/2.: Elsősorban a zárt *ē*-vel ejtett alakokkal kell számolnunk a kései ómagyar korban: BécsiK. 14, 17: *te*; MünchK. 85rb: *Te*, 85va: *tē*, 87vb: *te*; de lehetséges, hogy a keleti, északkeleti részeken, kivált emfatikus helyzetben bekövetkezett már a nyíltabbá válás, és a *te* ejtés is előfordulhatott. — A hozzátapadt névelős alak (*atte*, *ate*, *ette* stb.) csak birtokos jelzői helyzetben fordul elő (tárgyalását l. 720–1).

E/3.: A paradigmának a 3. személyű eleme nyelvjárásonként eltérő irányú monoftongizálódás eredményeként *ō* és *ū* formában található korszakunkban: MünchK. 85rb: „*o* meghizdettè”; VirgK. 44: „*w* zol uala”. — Az *ō* és *ū* lokalizálása az erős szóródás következtében csak elnagyoltan lehetséges. Az *ū* jobbra a nyugati területről való kódexekben jelenik meg (KeszthK., KulcsK.), de megtalálható dunántúli, valamint északi, északkeleti forrásokban is (GuaryK., DöbrK.). A törzsanyagban az arányok: *ō* 38, *ū* 29. — Az illabiális irányú monoftongizálódásnak éppen csak nyomai találhatók meg a korabeli szövegekben, de mai nyelvjárásainkból visszakövetkeztetve valószínűleg előbb lehetett, mint ahogy azt az írásbeliség tükrözi: 1516: „senki Nem vala, ky segytet volna Mýnketh hanem chok eh” (MNY. 13: 231); 1531: „en kyraldt ee Magadt kerdettem” (LtK. 1: 134). Tárgyesetben: 1470: „*Eteth* meg kewezenek : Tulerunt ergo lapides iudaei, ut jacerent in *eum* i.e. ut lapidarent *eum*” (Gl. kövez a.). Többes számban: 1552: *ek* (RMNY. 2/2: 91).

T/1.: A fő alaki variáns a *mi* lehetett: PéldK. 68: *my*; SándK. 29: *mý*. A Huszita Bibliában és a SzékK.-ben következetesen labiális a magánhangzó: MünchK. 85rb, 88ra: *mü*; SzékK. 6, 7, 25: *mû*. A törzsanyagban az illabiális : labiális alakok aránya: 10 : 5. Eredeti magyar szövegben felbukkanó *ýw*-s forma lehet egyéni írássajátság is, de nem zárható ki, hogy elszigetelt diftongusos ejtést tükröz: 1516: „*mýw* ... akaryok ... *Mýw* ... zerzenenk” (MNY. 52: 368–9). A *h*-val megtoldott forma csak írott változatnak tekinthető: 1526: *mýh* (MNY. 37: 205). — A T/1. tárgyesete szabályosan *minket* alakú a korszakunkban, azaz a *mi* névmáshoz *-nk* személyjel kapcsolódott, ezzel erősítvén a névmás személyjellegét, s ehhez az alakhoz járult a tárgyrag: GuaryK. 25: *minket*; KeszthK. 19: *mýnketh*. Az ebből elvont *mink* alanyesetre csak későbbi adatunk van, de valószínű, hogy ez a kései ómagyar korban is élő alak lehetett; vö. 1583–1599: *mink* (RMNY. 2/2: 335).

T/2.: Az illabiális magánhangzós változat látszik a fő változatnak: JordK. 383: *tý*; KazK. 77: *ty*. A labiális változat meghatározott forrásokhoz kötődik: a Huszita Bibliában, a CzechK.-ben, a SzékK.-ben, néha eredeti magyar szövegben jelenik meg: BécsiK. 1: *tü*; MünchK. 25va, 85va: *tü*; CzechK. 47: *Thw*; SzékK. 14: *tô*; 1518: *thw* (RMKT. 1²: 492). A törzsanyagban az illabiális : labiális aránya: 9 : 3. — A *tik* is élő forma lehetett a kései ómagyar korban, de csak tárgyesetét tudjuk adatolni: PeerK. 187: *tikteket*. A nominativusi formára vö. 1562: *thýk* (RMNY. 2/2: 174).

T/3.: Kétirányú monoftongizálódás eredményeként *ōk* és *ūk* formában fordul elő a forrásokban: BécsiK. 16: *ok*; CornK. 54v: *evk*; DöbrK. 376: *ōk*; SzabV.: *wk*. A törzsanyagban a két változat aránya: *ōk* 11, *ūk* 13. (A két változat földrajzi elhelyezkedésére nézve l. az E/3. személyről szóló részben foglaltakat.) — Nagyon ritkán felbukkan az elemisméltelés alak is: DebrK. 334: *ōkec*; WeszprK. 48: *okékis*.

Funkcionális kérdések. — A) Szintagmatikus kapcsolatok. — A nominativusi személyes névmás elsősorban az *a l a n y* szerepére hivatott. Az első és második személyű alanyt — mind egyes, mind többes számban — vagy pusztán igei személyraggal, vagy személyes névmással (illetve személyes névmás értékű *magam*, *magad*, *magunk*, *magatok* formában) tudjuk csak megjelölni. Harmadik személyben a névmáson kívül természetesen főnevek is kifejezik az alanyt.

Az 1. és 2. személyű alanyt világosan megjelöli az állítmány alakja, ezért

a magyar nyelvben a névmási alany kitételének általában valami oka, magyarázata van. Ennek főbb esetei a következők: a) A legfontosabb oknak az tekinthető, ha az aktuális mondattagolás írja elő a névmás kitételét. A réma szerepű névmás az igei állítmány, illetve a névszói-igei állítmány igei része előtt áll: MünchK. 85va: „*En kèzèztellèc vizbèn*”; GuaryK. 30: „*Te vag az atkozot nêlv*”. — b) Érzelmi nyomaték: lelkesültség, odaadás, keserűség, bánat kívánja meg az E/1. és E/2. névmás kitételét: JókK. 46: „*Vram en mendeneltewl tyed vagjok*”; KulcsK. 276: „*Mykent el haylo arneek . . . el vettetem en*”; FestK. 386: „*Te embeznak tefteet . . . megh ekelyhtetted*”. — c) Mászor két személy vagy dolog ellentétének, szembeállításának, párhuzamosságának megjelölését szolgálja a névmás: Ellentét: BodK. 33: „*Te vag irlgalmassagnak anna, . . . En kediglen meltatlan vagok kernem a te edeseges fiadat*”. Szembeállítás: VirgK. 60: „*Imez vennek mosam en meg labat, te kedeg az masyknak*”. Párhuzam: DöbrK. 316: „*mi nemmen en töttem nektek. ties vgan tegetek*”. — d) Igen gyakran azért teszik ki a névmási alanyt, mert értelmezett, azaz értelmező vagy értelmezői mellékmondat teszi pontosabbá: DöbrK. 375: „*Kerlek titeket En ki vagok vrban kötelezet*”; VirgK. 38: „*Te zegeni niaualyas, myre iwtel ide*”. — e) A névmási alany kitételét olykor több ok is támogatja: JókK. 43: „*Myczuda enedelfleges ýltenem Es mý vagjok en te fergeczked es te zegen zolgad*”; emfázis, párhuzam, szembeállítás kombinálódik e szövegben, továbbá az *én*-hez értelmező is járul.

Értelmezőként szokatlan a mondatrészi szerepe a személyes névmásnak: FestK. 382: „*kyt adakozol yo ado, Te en neekem*”.

A megszólítások tipikus belső nyelvtani megformáltságukat tekintve jobbra a birtokos szerkezetek körébe tartoznak, de néhány eltérő példa is akad a személyes névmások felhasználásával: PéldK. 74: „*o te rettenetes keferew halal . . . hagy mynekewnk touabba valo zabatflagot*”; CzechK. 47: „*Thw zent kezek ydwözlegyetok*”.

B) Szemantikai kérdések. — A személyes névmás 1. és 2. személyben kizárólag személy(ek) megjelölésére szolgál. A 3. személyben is ez a legfőbb funkciója, de itt már előfordul „élő, nem személy”-re vonatkoztatva is: GuaryK. 22: „*é ewel meg dihozic*”, anaforikus utalás a dühödt ebre; ÉrdyK. 510: „*ew [ti. az öszvér] jol twggya howa keel meeny*”. Az ilyen adat azonban igen ritka a korabeli szövegekben.

Másfelől: a kései ómagyar kor forrásaiban a főnévi mutató névmások szép számban adathozhatók 3. személyű személy(ek) megjelölésére. Ezzel tehermentesítik a személyes névmásokat, megkönnyítik a referenciális azonosság megállapítását. 1510 k.: „*ezek azok kýknek ureez tanq býonzagok ninchen*” (Gl. ez a.). — A mutató névmásnak ez a funkciója azzal is magyarázható, hogy a személyes névmásnál gyakrabban és természetesebben töltenek be állítmányi szerepet: MünchK. 85va: „*Ez az ki kèzèztèl*”, 87vb: „*ky az ki mōga tenèked ag ènnèkem innom*”; CornK. 1v: „*mý anyank az, aký zvlte*”.

Nem valószínű, hogy a mutató névmás személyjelölő szerepben a kései ómagyar kor újdonsága volna, sőt talán az *ők* kialakulását, elterjedését is késleltethette, hogy az *ezek*, *azok* alkalmasak voltak az *ők* funkciójának betöltésére. A mutató névmás grammatikai utalószói szerepe azonban egyrészt kedvezett a személyt jelölő mutató névmások mennyiségi növekedésének, és még tetszőlegesnek látszik, hogy a szerző melyik névmást használja. Másrészt: mellékmondat + főmondat sorrendben már nincs megfelelés a két névmásfajta között, szokatlanabb szerkezetet eredményezne a személyes névmás és a mutató

névmás cseréje: JordK. 384: „kŷ hw attŷat . . . fellŷeb ȝeethŷ mŷnt enghemet, aȝ nem melto en hoȝŷam”.

A 3. személyű személyes névmások és a személy(ek)re vonatkozó ragtalan mutató névmások aránya a törzsanyagban:

E/3. személyes névmás	Mutató névmás
67 (55%)	54 (45%)

T/3. személyes névmás	Mutató névmás
24 (51%)	23 (49%)

A következő összefoglaló táblázat egyrészt tükrözi a nominativusi sor 6 elemének megterheltségi fokát. Ebből kitetszik, hogy az E/1. a leggyakoribb, ezt követi az E/2., majd sorrendben az E/3. A többes számú alakok aránya igen csekély. — Másrészt a műfajok szerinti vizsgálatból kitetszik, hogy az egyes névmási elemek előfordulási arányát a szöveg jellege, célja szabja meg. Ez magyarázza, hogy a regulákat tartalmazó BirkK. részletében egyáltalán nincs E/1., T/1. és E/2. személy; a bűnbánati, hálaadó, Istenhez könyörgő zsoltárookban pedig éppen az E/1. és E/2. jut kitüntetett szerephez. De egy műfajon belül is számottevő eltérések mutatkoznak. A főképp elbeszélő tartalmú zsoltárrészletekben nem olyan nagy az arányeltolódás; például az Apork. és a KulcsK. adatai: E/1. és E/2. = 15, E/3. és T/3. = 9. Az erősen emocionális töltetű zsoltárrészletekben már jelentős különbségek észlelhetők; például a CzechK. és a KeszthK. adatai: E/1. és E/2. = 33, E/3. és T/3. csupán 4.

A nominativusi paradigma megoszlása:

	Epikus bibliai részletek	Zsoltárok	Legendák	Elmélkedések	Regulák (BirkK.)	Párbeszéddek (PéldK.)	Eredeti magyar szövegek	Összesen
E/1.	13	44	33	25	—	3	55	173 42%
E/2.	17	25	14	31	—	3	27	117 29%
E/3.	13	14	19	10	2	3	6	67 16%
T/1.	5	—	—	4	—	1	5	15 4%
T/2.	4	—	2	2	—	2	2	12 3%
T/3.	2	8	1	8	1	—	4	24 6%
Összesen	54 13%	91 22%	69 17%	80 20%	3 1%	12 3%	99 24%	408 100%

A birtokos jelzői szerepű személyes névmások

Alaki kérdések. — a) A hangalak. — A birtokos jelzőként álló személyes névmás hangalakja megegyezik a nominativusával. A hangalaki variánsok közül — a korabeli írásgyakorlatból adódóan — az alábbiakat tudjuk számszerűen is igazolni: E/3. funkcióban az *ő* : *ű* aránya: 274 : 206 | T/3. funkcióban az *ő* : *ű* aránya: 146 : 80 | T/1. a *mi* : *mű* aránya: 43 : 21 | T/2. a *tí* : *tű* aránya: 25 : 4.

b) Morfológiai kérdések. — A birtokos jelzőként álló személyes névmás természetesen nem kaphat semmiféle toldalékot, de szerepkörében — ha nagyon korlátozott mértékben is — megjelent a *neki* határozószói személyes névmás. Az eredetileg ragtalan főnévi birtokos jelző mellett még az ősmagyar korban megindulhatott a *-nak/-nek* ragos alak kialakulása is (l. I, 300–1). Ennek analógiájára a személyes névmási birtokos jelzőnek két ragozási sora jött létre.

Az esetrag nélküli ragozási sor	Az esetragos formával korreláló ragozási sor
(az) én házam	nekem (a) házam
(a) te házad	neked (a) házad
(az) ő háza vö. (a) fiú háza	neki (a) háza vö. (a) fiúnak (a) háza
(a) mi házunk	nekünk (a) házunk
(a) ti házatok	nektek (a) házatok
(az) ő házuk vö. (a) fiúk háza	nekik (a) házuk vö. (a) fiúknak (a) háza

A határozószói személyes névmás birtokos jelzőként: már a korai őmagyar korból adatolható: vö. KT.: *neky atia*, de a kései őmagyar korban sem túlságosan gyakori forma: BirkK. 2b: „Az azzon kedig ki *nectek feiedelmetek* ne alaha magat hatalmal vralkoduan”; DöbrK. 373: „kereffetek . . . iftennek orzagat es *ő neki igassagat*”; KeszthK. 26: „w *nekyk zayok* bezelleth kewellegeth”. A törzsanyagban 15 ilyen adat fordul elő. — E két ragozási sor természetesen nem azonos értékű. Mind a birtokos jelzős szerkezet, mind a határozószói személyes névmás szerepkörét tekintve a *neki a háza* típus periferikus jelenség, meglétét azonban nem vonhatjuk kétségbe.

Funkcionális kérdések. — 1. A személyes névmási birtokos jelző létrejöttét, majd a kései őmagyar kori helyzetét — rendkívüli gyakoriságát — egymást erősítő belső és külső nyelvi okok magyarázzák. Létrejöttének belső nyelvi igénye jól kitapintható a kései őmagyar kor forrásaiban is:

a) A közlés értelmi oldalával kapcsolatos, hogy a szerkezetben gyakran a birtokos tartalmazza a fontosabb közlési mozzanatot: AporK. 124: „*te kezed e3*”, itt a névmás réma értékű; SándK. 21: „ha . . . az *mű törwenyönkre* nallotok es az *mű isteninknek* aldoztok . . . az en . . . hazamba elsők leztok”. Kiteszik a névmást akkor is, ha egyformán fontos a birtokos és a birtok: CornK. 55v: „fel megyek az *en atyamhoz* es a *ty atyatokhoz*. *en iftenemhez* es *ty iftentekhez*”. Máskor a személyes névmás anaforikus szerepű, a referenciális azonosságot

szolgálja: TelK. 20: „Joachim ke: az zomzyd firfiackal: es ő nemzetsegyuel megön vala”.

b) A közlés érzelmi telítettségével magyarázható a személyes névmási birtokos megjelölése, kivált E/1. és E/2.-ben s főleg az erősen emphatikus zsoltárrészletekben (l. a 462. l.-on levő táblázatot). — Növelik a gyakoriságot az érzelmi hatást erősítő különféle stílusalakzatok: párhuzam, szembeállítás (l. fent), ismétlés: AporK. 121: „Kez en zúuem iften kez ... en zúuem” (~ KulcsK. 271).

A latin nyelv hatására, elsősorban a kódexekben, rendkívüli mértékben megnövekedett a személyes névmási birtokos jelző száma; ez a fordítónak a teljes szöveghűsége való törekvésével magyarázható: BécsiK. 16: „pèzèibè bizot z ghatalmaba z ofèzègèbè z payliba z o zékèzibè z plouafiba”; FestK. 391: „een lelkemnek [animae meae] perleefewel megh keferettem Een testemnek [Corporis mei] terheewel megh faaradot, ees meg horgadottol yaa-rok”. Érzelmileg természetesen ezek a szövegrészletek sem különböznek. — Erős latin hatást tükröz az a szerkesztésmód, amelyben együtt szerepel egy esetragos főnévi birtokos jelző és ugyanilyen funkciójú személyes névmás. Számos példa található a kódexekben az ilyen redundáns személyes névmásra: NagyszK. 3: *atyanac ő zineból*; JordK. 382: „Az poganoknak hw vtokon”; SzékK. 7: *őkrönknek ő nyay*.

A kódexek fordítói azonban mégsem követik mindig szigorúan a latin forrást, nemegyszer a magyar nyelv szabálya, szerkesztésmódja érvényesül. A főbb eltérések a következők: a) Halmozott birtokszó esetén előfordul, hogy csak egyszer teszik ki a birtokost: AporK. 113: „Es meg vezte o zolpíoket [vineas eorum] es fige faiokat [ficulneas eorum]”; FestK. 377: „een zabadyhtom [liberator meus], ees wtollo remenseegem [spes mea]”. — b) Máskor csak a birtokszó van jelen, elmarad a birtokos: JókK. 40: „monda tarsynak”: *sociis suis*; FestK. 369—70: „ees byneymben [in peccatis meis] magamnak hyzelkettem”. — c) Nemritkán birtokviszonyt találunk ott is, ahol a latin forrásban másfajta, a magyar nyelvben szokatlan szerkezet van. Ebben a típusban általában nem teszik ki a személyes névmási birtokost: BécsiK. 18—9: „Valaménezer ked megbätac elfozdoltokat o ilténèknè zolgalattatol”, a latinban accusativus cum infinitivo van a kérdéses helyen; MünchK. 87va: „Ata jèzèti fiat”: *Pater diligit Filium*.

Az alábbi számokból kitetszik, hogy a fordításokban — ha gyakran utat törnek is maguknak a magyar nyelv szabályai — a birtokos jelzői szerepű személyes névmások használatában igen erős a latin nyelv hatása. Az eredeti magyar nyelvű szövegek e tekintetben sokkal kiegyensúlyozottabb képet mutatnak, s noha itt sem zárhatjuk ki a latin nyelv befolyását, ezek a szövegek talán hitelesebben tükrözik a korabeli nyelvhasználatot.

	Kódexek	Eredeti magyar nyelvű szövegek
Alanyként álló személyes névmás	309 (19%)	99 (47%)
Birtokos jelzőként álló személyes névmás	1287 (81%)	112 (53%)

A birtokos jelzői személyes névmások megoszlása:

	Epikus bibliai részek	Zsoltárok	Legendák	Elmélkedések	Regulák (BirkK.)	Párbeszéd-ek (PéldK.)	Eredeti magyar szövegek	Összesen
E/1.	16	192	43	29	—	3	55	338 24%
E/2.	18	156	42	32	—	9	5	262 19%
E/3.	85	189	98	70	4	1	33	480 34%
T/1.	17	15	4	14	—	1	13	64 5%
T/2.	11	9	—	5	—	3	1	29 2%
E/3. (T/3. szerepben)	75	122	10	10	2	2	5	226 16%
Összesen	222 16%	683 49%	197 14%	160 11%	6 0,5%	19 1,5%	112 8%	1399 100%

A fenti táblázatból kitűnik, hogy itt — a nominativusival szemben — a harmadik személyűségnek jut nagyobb szerep. Az különösen figyelemre méltó, hogy a 3. sz.-ű adatoknak több mint a fele a zsoltárokból található. Ha azonban a zsoltárok műfaján belül további tartalmi vizsgálatokat végzünk, azt látjuk, hogy nem okvetlenül a műfaj a meghatározó ismérv, sokkal inkább a szöveg típusa. Az erős érzelmi telítettségű bűnbánó, hálaadó, könyörgő tartalmú CzechK.- és KeszthK.-részlet 199 E/1. és E/2. személyű adatával szemben csak 65 a harmadik személyű. A főképp elbeszélő jellegű ApokK.- és KulcsK.-részlet viszont csak 70 E/1. és E/2. személyű és 213 harmadik személyű adatot tartalmaz. A személy kategória előfordulási arányaiban nincsenek általánosítható szabályok. A szám kategóriában viszont — úgy látszik — az egyes szám gyakorisága meghaladja a többes számét.

2. A névmási birtokos jelzőt is tartalmazó megszólítási formák — a két fő típusát figyelhetjük meg korszakunkban:

a) A tagolatlan mondat értékű, tehát a mondat szerkezetébe be nem épülő megszólítások. E típus önmagában, belülről nézve grammatikailag szerkesztett nyelvtani egységet, szabályos birtokos jelzős szerkezetet alkot: ApokK. 124: „vzam en istenem,” 117: „vzam mē istenonk”. Bővítmény iktatódik be a szintagma elemei közé: MargL. 3: „en edes anyam”; ÉrdyK. 508: „en tyztőlendő es ayoytatus atyamffay”. — A törzsanyagban a számszerű megoszlás: 27 E/1., 3 E/2., 2 T/1.

b) Más természetű megszólítások a kései ómagyar korban a — kivált a levelezési szokásokban igen gyakori — *te kegyelmed-, ti kegyelmetek-, te nagyságod-, olykor a te feleséged-féle* formulák. Ezek a szerkezetek ugyanis beépülnek a mondatba, és ott alanyi, tárgyi, határozói és birtokos jelzői szerepet tölthetnek be. A *te kegyelmed-félek* belső szerkezetüket tekintve 2. sz.-űek, a mondat szer-

kezete felől nézve 3. sz. értékűek: 3. sz.-ű igei állítmányhoz kapcsolódnak akkor is, ha a távolabb álló szövegrészekből kitetszik, hogy a felek között udvarias tegező viszony van: Szent Ágoston szavai az Úrhoz: TihK. 8: „ugzeretöm en *the felsegödet*: az the Io uotodert”; személyes névmás nélkül: Szent András szavai a püspökhöz: DebrK. 7: „bočattaffa beh *kegielmed*”, személyes névmással, de nem megszólítás: 332: „*ő felsege uelönc*”; a kódexekben az *őfelsége* csak az Úrra vonatkozhatott. — Leggyakrabban a *te kegyelmed* megszólítás fordul elő a korabeli levelekben: 1486 k.: „*tugya the Kegielmed ... tugyad býzonnyal*” (MNY. 21: 115); 1527 k.: „*the k. nekem sem ýrth, sem ýzenth ... ne wezesd el magad nemes wram, es ne kýssebeych*” (MNY. 37: 203); személyes névmás nélkül: 1531: „*kerlek az iften erth hogh kegyelmed tegyen eleget fogadalfodnak*” (LtK. 1: 136). Az efféle szerkezetekben lelhetjük meg nyelvünkben a magázás kiindulópontját.

A *kegyelmed* és *nagyságod* szóalak a korabeli levelekben gyakran csak jelzés-szerűen van jelen, elhagyják az esetragokat, s csak a mondat elemzéséből derül ki, hogy a *k*, illetve az *n* hol helyezkedik el a mondat szerkezetében. Változatos rövidítési megoldásokkal találkozunk: csak a puszta kezdőbetűvel: 1532: *The k* (LtK. 1: 138); ponttal jelölik a rövidítést: 1531: *te .k.* (LtK. 1: 134); stb. Az ilyen írásbeli rövidítésformák szolgálhattak alapul a *kend* kialakulásához. Nincs biztos adatunk arra, hogy a *kend* létezett már a kései ómagyar korban, csak gyaníthatjuk, hogy a *kegyelmed* szabálytalan rövidülési folyamata megindulhatott e korszakban.

3. A birtokos jelzőként szereplő személyes névmás 5 elemét használta föl nyelvünk a határozószói személyes névmás nyomtatékosítására. Ezt az is valószínűsíti, hogy a határozószói személyes névmás paradigmája nem utolsó sorban a birtokos személyjelek állományából épült fel, így visszavezethető valamiféle birtokos jelzős szerkezetre. A nyomatékosító elem azonban csak később, kialakulásuk után kapcsolódott a határozószói személyes névmásokhoz.

A nyomatékosító szerepű személyes névmás erősíti a határozószói személyes névmás tartalmát, valamint hangsúlyozza, kiemeli a személy és a szám kategóriáját (*tőlem : éntőlem*). JóK. 38: *te hozzád*; BécsiK. 14: *mñnèkonc*; MargL. 4: *ev vele*; DöbrK. 377: *ti erettetek*; stb. A két elem egybeírása, illetve különírása talán szorosabb-lazább viszonyt tükrözhetett, s ez — felolvasás során bizonynyal — az intonációban is megjelenhetett.

Az alábbiakban táblázatban szemléltetjük a két elem egybe-, illetve különírásának arányait, valamint azt, hogy milyen arányban jelenik meg a szövegekben a határozószói személyes névmás a nyomatékosító funkciójú személyes névmás nélkül. Külön-külön táblázat közli a kódexek és az eredeti magyar szövegek adatait; a köztük levő jelentős eltérés teszi ezt szükségessé: az eredeti magyar szövegekben — arányát tekintve — csaknem kétszer annyi a nyomaték nélküli forma, mint a kódexekben.

A határozószói személyes névmáshoz járuló nyomatékosító szerepű személyes névmások a kódexekben:

	Nyomatékos		Nincs nyomaték	Összesen
	egybeírva	különírva		
E/1.	64 30%	84 40%	63 30%	211 25%
E/2.	44 30%	45 31%	56 39%	145 17%
E/3.	51 17%	100 34%	144 49%	295 34%
T/1.	10 31%	13 41%	9 28%	32 4%
T/2.	18 38%	13 28%	16 34%	47 5%
E/3. (T/3. szerepben)	35 27%	52 40%	43 33%	130 15%
Összesen	222 26%	307 36%	331 38%	860 100%

Eredeti magyar szövegekben:

	Nyomatékos		Nincs nyomaték	Összesen
	egybeírva	különírva		
E/1.	9 18%	18 35%	24 47%	51 35%
E/2.	1 9%	2 18%	8 73%	11 7%
E/3.	4 9%	3 7%	37 84%	44 30%
T/1.	2 9%	3 14%	17 77%	22 15%
T/2.	—	—	2	2 1%
E/3. (T/3. szerepben)	—	4 24%	13 76%	17 12%
Összesen	16 11%	30 20%	101 69%	147 100%

A személyes névmás accusativusi esete

A személyes névmási tárgy mindig tárgyas ige vagy tárgyas igéből képzett igenév bővítménye. Jelző nem járulhat hozzá, csak értelmező.

Itt is megmutatkozik az 1. és 2. személynek a 3.-kal való szembenállása: az 1. és 2. személy általános ragozással jár együtt: JókK. 46: „*lalmeg engemet*”, 47: „*nem zeretek egýebet . . . csak tegedet*”; GuaryK. 25: „*minkel, es taneyt*”

zent Agofton”; BirkK. 2b: „*titeket* ketheleneit”, a 3. személy határozott ragozást vonz: JókK. 46: „zeretiuala *ewtett*”; BécsiK. 19: „megoltalmazia *qkèt*”. Kivétel a *-lak/-lek* ragos alak, amely határozott ragozású, mégis 2. sz.-ű tárgy járul hozzá: JókK. 45: „hallak *tegedett*”; DöbrK. 375: „kerlek *titeket*”. Az 1. és 2. személy itt is kizárólag, a 3. személy csak főleg személyre vonatkozik.

A kései ómagyar kor forrásaiban az accusativusi sornak mind a 6 eleme képviselve van. A T/1. és T/2.-ben a *minket*, *titèket* mellett megtalálhatók a *bennünk(et)*, *bennetèk(et)* elemek is. A szoros belviszonyt kifejező helyhatározó → partitivusi 'közülünk, közületek' jelentésű határozó → részleges tárgy → a személyes névmás T/1. és T/2. tárgyesete változás feltehetően még az ősmagyar korban zajlott le, a korai ómagyar korból már adatolható. A kései ómagyar kor egynehány ilyen adatában a *bennünk(et)*, *bennetèk(et)* névmást hangsúlytalan helyzetben találjuk, a mondat vagy a tagmondat végén helyezkedik el, többnyire még ragtalanul: 1530–1540: „az áruló, látjátok, elárula *bennönk*” (MonÍrók. 3: 167), „hogy megeléjezsenek *bennetek* (129); ThewrK. 167: „Kérlek . . . *bennetek*, Iftent értem imadiatok”. A korszak végén megjelentek a tárgyragos alakok is: 1542: „erqvel qznek el *bennewnketh*” (LevT. 1: 20).

A határozó → személyes névmási tárgy értékváltozásnak nem volt szintaktikai és morfológiai akadálya T/1. és T/2.-ben, mindkét szerepben általános ragozásban áll a fölérendelt igei állítmány. T/3.-ben a „*bennük(et)*” kifejlődését, elterjedését megátolta a fölérendelt tag ragozásbeli különbsége: a határozó általános, a tárgy határozott ragozást vonz. Hogy mégis lehetett nyelvünkben kezdeményezés a T/3.-ben is, arra egyik mai nyelvjárásunk a tanú: az Őrségben *bennèket* alak található az *òket* helyén, de azt nem tudjuk, milyen régi. — A kései ómagyar kor írásbeliségében a *minket* és *titèket* lehetett az uralkodó változat, a *bennünk(et)*, *bennetèk(et)* névmást csak szórványos jelenségnek tekinthetjük.

A l a k i k é r d é s e k. — a) Az accusativusi sor hangalakja. — Az *ë—ö*, *i—ü* és *ò—ű* hangviszony névmásainkban nyelvjárási kötöttségű: JókK. 46: *engemett*; NagyszK. 16: *engòmet*; MünchK. 86ra: *teged*; NagyszK. 12: *tegòdet*; BécsiK. 14: *qtèt*; GuaryK. 23: *ùtet*, 25: *minket*; AporK. 114: *mönket*; SzékK. 17: *mònkòt*; DöbrK. 375: *titeket*; KazK. 77: *titòketh*; BécsiK. 19: *qkèt*; KulcsK. 257: *wketh*. — A mai nyelvjárásokban csaknem általánosnak mondható *-k* morféimával megtoldott változatnak: a *tiktèket* alaknak éppen csak némi nyoma van a kései ómagyar kor nyelvemlékeiben, de alighanem élő forma lehetett, csak az írásbeli norma nem kedvelte: PeerK. 187: „Kerlek *tiktetek*”; VirgK. 113: „En megh nyugotlak *tiktetek*”; 1542: „Isten . . . tarczon megh *tyktèket*” (LevT. 1: 14).

b) Az accusativusi sor morfológiai kérdései. — A tárgyragnak az *engèm*, *tégèd* névmásokhoz való kapcsolódása feltehetően a *házam* > *házam* ~ *házamat* fejlődéssel párhuzamosan indult meg és terjedt el: *engèm* > *engèm* ~ *engèmet*, *tégèd* > *tégèd* ~ *tégèdet*. Csakhogy a *házam* szóalak esetén kényszerűbb az esetrag kitétele, anélkül mondatrészi értéke csak szövegelemzéssel válik világossá (alany, tárgy vagy birtokos jelző), az *engèm*, *tégèd* csakis tárgy lehet, így a *-t* ragos alak jellegét tekintve funkcionálisan azonos elemek ismételése. A ragos és ragtalan forma a kései ómagyar korban egyenrangú változatként élt, így lehetett ez a következő századokban, s így van ma is, a váltakozást tehát folyamatosnak kell tekintenünk. Az E/1. tárgyesete nagy számban fordul elő érzelmileg erősen telített szövegekben (l. a műfajok szerinti táblázat zsolnárok rova-

Az accusativusi paradigma megoszlása műfajok szerint és összesítésben:

		Epikus jellegű bibliai részletek	Zsoltárok	Legendák	Elmélkedések	Regulák (BirkK.)	Párbeszéd (PálK.)	Eredeti magyar nyelvű szöve- gek	Összesen
E/1.	tárgyrag nélkül	3 9%	11 34%	3 9%	7 21%	—	3 9%	6 18%	33 7%
	tárgyragos	8 6%	87 65%	22 16%	5 4%	—	4 3%	8 6%	134 28%
E/2.	tárgyrag nélkül	1 3%	16 45%	3 9%	11 31%	—	1 3%	3 9%	35 7%
	tárgyragos	2 9%	4 18%	10 46%	4 18%	—	2 9%	—	22 5%
E/3.		31 25%	31 25%	35 29%	17 14%	7 6%	—	1 1%	122 26%
T/1.		5 19%	10 37%	—	9 33%	—	—	3 11%	27 6%
T/2.		8 47%	4 23%	1 6%	3 18%	1 6%	—	—	17 4%
T/3.		12 15%	48 58%	3 4%	17 21%	—	—	2 2%	82 17%
Összesen		70 16%	211 45%	77 16%	73 15%	8 2%	10 2%	23 5%	472 100%

tát: 466). A ragos változatot általában nyomatékosabbnak érezhették, mint a ragtalanat, ezért az E/1.-ben jóval meghaladja a ragos alakok %-a a ragtalanét.

A kései ómagyar korban E/3.-ben az elemismétléses alak szinte kizárólagoságot élvez: 121 elemismétléses formával szemben mindössze egyetlen *öt* adatunk van (MargL. 6). Az *ötet*, *ütet* a kései ómagyar korban a magasrendű írásbeliségnek szerves eleme, meglétét mind a mai napig folyamatosnak kell tekintenünk, bár napjainkra alsóbb nyelvi szintre szorult vissza.

Funkcionális kérdések. — A tárgyesetnek a 3. személyű alakjai főképp személyek megjelölésére szolgálnak, de előfordulnak más szerepben is; élő, nem személy: GuaryK. 23: „*étet meg diholóytic*”, anaforikus utalás a dühödtt ebbe, 24: „*üket of igon* zezeti, hóg zezettebe *üket* mind el néli”, mármint a vipera az újszülötteit; JordK. 389: „*kýwe emelý hwet* onnan”, vissza utalás a verembe esett juhra. Élettelen dologra utal a névmás: VirgK. 45: „*meg alda wtet*, es legh otan borra valtozek”, anaforikus utalás a vízre. A kései ómagyar korban az *ezt* vagy a *mindezt* névmást használták inkább ilyen összefoglaló jelentésben.

Megemlítendő a személyt jelölő mutató névmás, amelynek — ha nem utalószó — azonos a disztribúciója a személyes névmás tárgyesetének 3. személyű alakjával: de itt lényegesen kevesebb adatunk van, mint a nominativusban, s a szóródása is igen csekély. Az AporK.-ból való 27 adat (62,79%). AporK. 114: „*vduozzeitette azokat oket* gúlólóknek kezekböl”. Kedveli még a JordK. is: 387: „*el enéztótted ezeket az bőlczekthwl* es eztelmefekthwl”, vissza utalás azokra, akik letértek az igaz útról; TelK. 18: „*azt* aldozuan a templomba”, anafora: a remélt utódot. — A mutató névmás utalószó szerepben: KazK. 79: „*lathaffam . . fyamat*: es *azt*: ky emlőtte az en emleimeth”, a tagmondatok sorrendje: főmondat + mellékmondat, tehát a mutató névmás fölcserélhető volna a személyes névmással, de akkor a mellékmondat átértékelődne, értelmezőivé válna. Még ilyen feltételekkel sem cserélhető ki a két névmás, ha a sorrend: mellékmondat + főmondat: NádK. 328: „*kiknec tiztőffegőt ad, azokat* hamarab meg čalya a halalnac ereiuel”.

A személyes névmás határozós esete: a határozószói személyes névmás

A) A főnévi határozóragokkal párhuzamba állítható, rendszertani kiegészülésként létrejött határozószói személyes névmások állománya a kései ómagyar korban teljes, zárt rendszert alkotott. A 6 elemből álló szám és személy szerinti paradigmából áll, de a nyelv nem azonos gyakorisággal használja fel az elemeit. Valamennyi itt szóba kerülő határozószói személyes névmás a főnévi határozóragok szilárd elemeinek megfelelőjével áll párhuzamban, funkciójuk is megegyezik, ezért itt a határozófajták szerinti részletezéstől eltekintünk (vö. „A névszórakozás” című fejezettel).

1. A belviszonyragoknak megfelelő határozószói személyes névmások: *belölle*, *benne*, *belé*.

belölle: JókK. 10: *belewle*; 1529: *belele* (MNY. 37: 277); 1507: *beleulle* (NyIrK. 6: 186); MünchK. 87vb: *bélollq*; stb. — Ablativusi irányú helyviszonyt jelöl: GuaryK. 24: „*v belple* magocat ki zagiac”; elvontabb határozói viszony: 1507: „*ta(rca)k az hazat beleulle*” (NyIrK. 6: 186); NagyszK. 4: „*bizonlagod vagon belölle*”.

benne: JókK. 47: *ewbennék*; DöbrK. 375: *bennónk*, 383: *ti bennetek*, 375: *mi bennónk*; a mássalhangzó rövidítésére hajlamos VirgK.-ben 44: *wbenek*. —

Locativusi irányú helyviszonyt jelöl: JóK. 47: „mýnd azok kýk ewbennek vadnak”; elvontabb határozói viszony, gyakran kötött bővítmény: KazK. 79: „hyre lón benne annanak”; KeszthK. 13: „remenkedyenek the benned”.
bélé: MünchK. 86rb: *q bële : in eum*, 87ra: *q bële : in ipsum*. Nincs többes számú adatunk, noha bizonyára nem hiányzott a rendszerből. Lativusi irányú helyviszonyt fejez ki: KulcsK. 275: „bel mene *unen bele* mykeppen wyz”; elvont határozói viszony: 1470: „nem hwnek *en belem*: non crediderunt in me” (Gl.); CzechK. 48: „remenfégom *beled* wethom”.

2. A szorosabb külviszonyragoknak megfelelő határozószói személyes névmások: *róla*, *rajta*, *réd*.

róla: JóK. 45: *ew rola*; KulcsK. 259: *my rolonk*; SándK. 26: *rolok*; MünchK. 86ra: *prolla*; Apork. 114: *mò zollonk*; DöbrK. 16: *rolonk*; 1527: *rullam* (Heyd. 63). — Ablativusi irányú helyviszonyt jelöl: SándK. 26: „ruha-*ýokath rolok le* vongýak”; elvontabb határozói viszony: JordK. 384: „vallaft tezen *en zolam* . . . vallaft tezők *en es hw zola*”; ÉrdyK. 511: „Myt zolhatwnk teebbet . . . *rola*”; Apork. 114: „Meg emlekeziel *v2 mò zollonk*”.

rajta: FestK. 394: *rajtam*; SándK. 28: *rajtad*; MünchK. 85va: *raita*; Apork. 13: *zaitonk*; BirkK. 2b: *raitatok*; KulcsK. 264: *raytok*. Egy-egy szórványos adat: TihK. 355: *ritham*; KulcsK. 29: *reyatam*, 82: *rayatam*; TelK. 273: *reyta*, 243: *ryatha*. — Alapjelentése: locativusi helyviszony: MünchK. 85va: „*q raita* maradot”; CzechK. 72: „*rayta* tegodeth meg fezeytenek”. Elvontabb határozói viszony: MünchK. 87va: „*iftènn^e hazagía mazad q raita*”; okhatározó 'érte': ÉrdyK. 509: „halaat adok *rayta wr iftennek*”; 'miatta': KazK. 73: „*raitha* igón el kesserödegh”. A könyörül, uralkodik, diadalmat vesz, csodálkozik vonzata: ÉrdyK. 509: „myndenek chodalkoznak *vala raytta*”; stb.

réd: A hangalakja meglehetősen változatos. a) A hangsúlyos szótagbéli palatális magánhangzónak egyrészt a megléte vagy hiánya teremt alakváltozatot, másrészt hangszínében mutatkozik különbség: *ē* (~ esetleg *e*) ~ *i* ~ *ø*: Apork. 122: *zeam*; 1526 k.: *rjām* (MNY. 37: 205); hozzátapadt személyes névmással: 1531: *eram* 'énrám' (LtK. 1: 139); PéldK. 66: *read*; ÉrdyK. 509: *rea*; JóK. 21: *rja*; KazK. 80: *raa*; 1524: *reank* (MNY. 25: 67); Apork. 122: *zeaiok*; SzékK. 24: *ryayok*, 83: *ryok*; KulcsK. 262: *rayok*. A vegyeshangrendű forma az alapváltozat, és az gyakrabban fordul elő a forrásokban *e*-vel, mint *i*-vel. — b) A hiátusos írásmód a jellemző a korabeli szövegekben, de nem ritka — a kiejtés hatására — a hiátusnak *j* hanggal való kitöltése: KeszthK. 20: *reym*; FestK. 396: *reya*; 1517: *reyayok* (TörtT. 1890: 559).

Morfológiai jellegű folyamat eredménye a *-ja* birtokos személyjel megjelenése E/3.-ben. Az *-á* lativusra ráérthették a birtokos személyjel funkcióját, illetőleg az *-á* + *-ja* elemet egységnek fogták fel: BécsiK. 61: *reiaia*; 1470: *reaja* (Gl.). Korszakunkban a *-ja* morfézával megtoldott forma nem vált a *red*, *rá* egyenrangú változatává, a törzsanyagban 5 ilyen adatunk van.

Funkciója: Lativusi irányú helyhatározó: PéldK. 66: „banom hogy *read* neztém”; ÉrdyK. 509: „*ky rea* menend el *teewed*”; elvontabb határozói viszony: Apork. 71: „*q* felelmek eset *q zeaiok*”. A haragszik, kiterjeszt, tekint, irigykedik, gondot visel, esküszik vonzata: KeszthK. 28: „haragwek w *rayok*”; stb. — A mozgást, helyváltoztatást jelentő igék egy csoportja *rá* vonzattal kapcsolódva 'támad' jelentésű: 1524: „terek czasar *reank Jew*” (MNY. 25: 67). stb. — A *beszél* ige és szinonimái + *reá* vonzat jelentése: 'rosszat mond valakire': Apork. 122: „Bezelletek *en zeam* alnalkodo neluek”; KulcsK. 273: „chalardnak *zaya* meg nylth *en reyam*”; stb.

3. A lazább külviszonyragokkal korreláló határozószói személyes névmások etimológiailag más-más eredetűek (vö. a korai ómagyar korról szóló fejezettel), de az irányhármasság érvényesítésében rendszertanilag összetartoznak: *tőle*, *nála*, *hozzá*.

tőle: A hangalakja: A hangsúlyos szótag magánhangzója eltérő irányú monoftongizálódás eredményeként *ō* ~ *ū* ~ néha *é* ~ *í*. A két labiális közül az *ō*-s változat valamivel gyakoribb; az illabiális forma nagyon ritka, de talán nagyobb szerepe lehetett, mint ahogy azt az írásos források tükrözik, ugyanis archaikus nyelvjárásszígeten ma is föllelhető: MünchK. 87vb: *tōllēm*; CzechK. 65: *twlēm*; 1456 k.: *telem* (Gl.); PéldK. 71: *teuled*; CzechK. 60: *thwled*; NádK. 319: *tőle*; 1526: *tjle* (MNY. 37: 205); SándK. 26: *tólonk*; 1456 k.: *teletekh* (Gl.); SzékK. 20: *tōllōk*; GuaryK. 31: *ō tūloc*; 1456 k.: *utelek* (Gl.). — E/3.-ben a *tőle*, *tüle* mellett a Huszita Bibliában a *tōllō* alak található. Az E/3. birtokos személyjel a nyugati nyelvjárásban ma is nagy területen -*ē*/*-ō*. — Az intervokális *l* geminálódása (időtartam-átváltással) ugyancsak a Huszita Bibliából, továbbá a SzékK.-ből adatható, mindkét forrásban a középső nyelvallású magánhangzós változatban: BécsiK. 18: *tōllōc*; MünchK. 87vb: *tōllēm*, *tōllō*; AporK. 123: *tōllō*; SzékK. 20: *tōllōk*.

Az elemismétléses alak is felbukkan: BécsiK. 8: *tōllēdtōl*, 20: *tōlletōl*.

Funkciója: ablativusi irányú helyjelölőből elvontabb határozói jelentésben: BécsiK. 18: „a lapas *tōllōc* eltávozt”; AporK. 123: „zezetet... eltávoztatik *ō tōllō*”. Eredethatározó: MünchK. 87rb: „*ēzētēm *ō tōllō**”; Hasonlító határozóként: 1470: „*twlēm* nagob: major me est” (Gl.). A *kérd*, *el*-, *megváltik*, *vár*, *búcsút vesz*, *vesz*, *kér*, *tanul*, *elvon* vonzataként: DöbrK. 382: „kerdi vala... *† tōllōk*”; 1456: „vezed *telem*: a me habebis” (Gl.); stb.

nála: 1524: *nalwnk* (MNY. 13: 122); 1470: *nalok* (Gl. *próféta* a.). — Az *l* geminálódásának éppen csak nyoma van: 1526: *nallatok* (Nyeml. 256).

A morfológiai jelenség e szóalakban: az elemismétlés, amely itt funkcionális értékű: a hasonlító határozó sajátja.

Locativusi irányú helyhatározó: 1524: „nem akar *nalwnk* maradnya” (MNY. 13: 122); 1470: „Moyses es prophetak vannak *nalok*” (Gl. *próféták* a.). Hasonlító határozóként igen gyakori, s csaknem mindig elemismétléses formában: 1490 k.: „Erősbet *Naladnal* nem talaltam” (Gl. *talál* a.); PéldK. 68: „*nalatoknal*... erewfb vagyok”; JordK. 384: „*ký hw ffyat... en nalamnal* felette zezetý”, tehát a *felette* határozószó is betöltheti a középfokú alaptag szerepét. Előfordul nem elemismétléses alakban is: NádK. 327: „*ennalam* nagobban vetköztel”, ez látszik kivételnek.

hozzá ~ *hozzája*: JókK. 46: *hozzjám*; CzechK. 45: *hozzam*; FestK. 380: *hozzaad*; JókK. 38: *hozzad*, 42: *hozzja*, 40: *hozza*; 1508–1518 k.: *hozzank* (RMKT. 12: 236); 1517: *hozzaajok* (TörtT. 1890: 559); SándK. 25: *hozzaio*. Az egész korszak folyamán eleven a *hozzá* ~ *hozzá*-féle váltakozás, de lassan gyarapodnak a hasonlított ejtést tükröző adatok. Időrendben az első öt kódexrészletben 9 -*zj*- és 8 -*zz*- jelölés található, a korszak végéről való kódexekben a -*zj*- : -*zz*- aránya: 5 : 10. — A hangsúlyos szótagbeli magánhangzó elhasonulására korszakunkból nincs példa; az első ilyen ismert adat a XVI. sz. utolsó negyedéből való: 1577: „*hezza* halgatni: obaudire” (Gl. *hallgat* a.).

E/3.-ben már a korszak elején hozzákapcsolódott a -*ja* birtokos személyjel, s az egész kései ómagyar korban *hozzá* ~ *hozzája* kettősség élt: JókK. 41: *hozzaya*; BirkK. 3a: *hozzaia*; VirgK. 38: *hozaya*.

A funkcióbeli gazdagság fontos jellemzője e névmásunknak: Mozgást ki-

fejező igék bővítményeként 'a személyjelben kifejezett személy közelébe' jelentésben: BécsiK. 19: „mēnnc fel *phoziaioc*”. 'A személyrag jelölte személy körébe', konkrét jelentésben: JókK. 38: „En boczatok *te hozzad* en tarlimbalol kettewt”; ugyanaz elvont jelentésben: FestK. 378: „kezdek *tehozzad* meg teernem”. 'Ráadásul, tetejébe': 1485: „zaaz yo napath keth zaz yo eeth *hozyaya*” (Nyr. 6: 110). 'Íranta': SzékK. 6: „zönyek megh az te haragod *mđ hozyan*”. A *mond, szól, tartozik, méltó, hasonlatos* vonzataként: 1492: „priortul es az *ew hozya* Tartozotvl gleyteth keuana” (MNY. 37: 203); stb.

4. Egyirányú határozószói személyes névmások: *vele, érte, neki*.

v e l e: BécsiK. 19: *ovèléc*; MünchK. 86vb: *o uèle*; SzékK. 23: *vélek*. Feltéhetően *e ~ ē ~ é* volt a hangsúlyos szótagbeli magánhangzó, de a Huszita Biblia jelölése alapján inkább alsó nyelvválású volt. A rövid *e* talán gyakoribb lehetett, ugyanis hosszú magánhangzó + *l* kapcsolatban igen gyakori a geminálódás, de *e* lexémában ilyen csak kivételesen fordul elő: 1480–1510 k.: *vellók* (MNY. 6: 22). — Az *ē—ö* hangviszony nyelvjárási kötöttségű: BirkK. 2b: *veletek*; SándK. 22: *veletok*; stb. — T/1.-ben gyakrabban *-ōnk* alakú a toldalék: KazK. 80: *miuelōnk*; de néha: 1529: *welwnk* (MNY. 37: 276).

Alapfunkciója: társ- és eszközhatározó (vö. a *-val/-vel* rag szerepével). Társ-határozó: BécsiK. 19: „*o iozagoc ovèléc vala*”. Eszközhatározó: 1518: „*ekes thw zablyatok . . . vele pogan nepeth . . . ne vagyatok*” (RMKT. 12: 492). Átvitt értelmű eszközhatározó: ApórK. 124: „*teg izgalmaffagot enuelem*”. Műveltető igével kapcsolatban a cselekvéshordozó kifejezésére: 1510: „*az naghy zegenlek ees Betekleg tetetv velem*” (MNY. 1: 213). A *gondol* 'törődik', 'gondot visel', *bánik, megelégszik* vonzataként: BirkK. 2b: „*mond-a ki veletek gondol*”; 1470: „*vele banyek : Curam ejus egit*” (Gl. *bánik a.*); stb. — Az „Isten vele” fordulat talán ez időben nem búcsúüdvözlés, bár megszilárdulóban van, hanem felszólító módú állítmánnyal célhatározó: KazK. 71: „*legōn iften teueled es enuelem*”, kijelentő módú állítmánnyal 'segedelmére, üdvére' jelentésű társhatározó: VirgK. 39: „*iften vagyon veled*”.

ér őr tte ~ ér tte: Jellegzetes hangalaki vonása *e* névmásnak az *ér tte ~ ér tte* kettősség, amely az egész paradigmában érvényesül, és egyenrangúnak látszik a használatuk: CzechK. 62: *eerthem*, 68: *erottem*; NagyszK. 12: *erőtted*; NádK. 335: *erte, erőtte*; 1538: *erettewnk* (Gl.); CzechK. 69: *erottōnk*; BirkK. 2b: *ertetek*; DöbrK. 377: *erettelek*; BécsiK. 18: *éztec*; KulcsK. 263: *erettek*. Néha *i-zó* alak is előfordul: 1524: *yrthem* (MNY. 13: 124); 1490: *yrthed* (MNY. 25: 90); DöbrK. 185: *irettek*. — Az *ē—ö* hangviszony nyelvjárási kötöttségű.

Funkciója: ok-, illetve célhatározó: BirkK. 2b: „*adando lezen ti ertetek iftēnek*”; 1524: „*Imagyon yfthenth eretthem*” (MNY. 13: 124); NádK. 335: „*Ha mind kereztyenleg erte bōytōlne, es ha mind ez velag ō kenčet erőtte adna*”. A *hálát ad* vonzata: DöbrK. 377: „*Haalat adok en iftennek . . . ti erettelek*”.

n e k i: KulcsK. 273: *nekenk*; DöbrK. 381: *nekōnk*; SzékK. 71: *nekōnk*, 14: *nekik*; 1470: *nekukh* (Gl. *békesség a.*). Kivételesen: 1508–1518 k.: *Nekwđ* (RMKT. 12: 236); a zárt *ē* az *ō-zó* nyelvjárásból való szövegekben *ō*-vel található: NádK. 318: *nekōd*; stb. — A kikövetkeztethető többeli magánhangzó valószínűleg: *e ~ ē ~ é* lehetett.

E/3. és T/3.-ben néha újabb birtokos személyjellel látják el a szóalakot: 1486: *nekyee* (MNY. 21: 115); 1507: „*Nekyek Az Jsten meg(f)yzet*” (NyIrK. 6: 187). Ez azt jelzi, hogy korszakunkban a *neki* i elemének birtokos személyjel eredete már elhomályosult.

Alapfunkciója: részeshatározó 'részére, számára': 1524: „*hagýom mýnden*

yngo marhamath *nekjék* gyermekymwel egyembe" (MNY. 13: 122). Részes-határozó a *kell* ige bővítményeként a cselekvéshordozó kifejezésére: JókK. 38: „ha *neked*...*kell* az hegy". Dativus possessivus: JókK. 38: „*nekem* vagyon...*egy* hegyem". A következő sajátos fordulatban is dativusnak minősíthető (dativus ethicus): FestK. 365: „*Iay neekem*"; stb. 'Hozzá' jelentésben: JókK. 41: „leg kegyelmes *nekem* bñnefnék". 'Előtte': NádK. 329: „*ennekõm* ñlvan vagon". A vonzatosság teszi túlterheltté ezt a névmást: a *mond*, *beszél* és szinonimái, valamint a nagy megterheltségű *ad*, továbbá a *hisz*, *irgalmaz*, *mutat*, *parancsol*, *szolgál*, *tetszik* stb. JókK. 38: „*neked* adom"; stb.

B) A névutókkal korreláló határozószói személyes névmások nem alkotnak olyan szoros rendszert, mint a határozóragokkal párhuzamos előző csoport. Egy részük megvolt már a kései ómagyar kor előtt is, számuk a kései ómagyar korban gyarapodott. Mind a mai napig nyitott rendszernek tekinthető. A korai névmások valamilyen főnévi töre vezethetők vissza, melyek primer ragokkal ellátva — ragszilárdulással — határozószóvá váltak, majd a határozószó kétirányú fejlődése egyrészt névutót, másrészt határozószói névmást eredményezett (vö. a névutókról szóló fejezettel). Figyelemre méltó, hogy az e csoportba tartozó lexémák közül egyiknek sem tudjuk a teljes paradigmáját adatulni (l. a táblázatot: 473).

1. Irányhármasság szerint rendszertani kapcsolatban álló névmások:

(*alóla?*), *alatta*, *alá*: Mindhárom névmás meglehetősen korszakunkban, de az ablativusi funkcióját nem tudjuk adatulni, a másik kettő is igen ritkán fordul elő. PéldK. 71: „zoktal az *en alattam* valokon vralzkodnod"; KeszthK. 31: „El zeleytyed een wtaymath *een alattam*... *een ellenem* tamadokath *en alam* veteel"; DöbrK. 382: „*ð ala* iõteben".

előle, *előtte*, *elébe* ~ *előben*: SándK. 22: *elõlem*; KeszthK. 15: *elele*; MünchK. 85rb: *elõttèm*, 10vb: *elõttètèc*; BirkK. 3b: *elotte*; KeszthK. 29: *ellettem*; KulcsK. 261: *elette*. A lativusi irányú névmásban a személyjel megelőzi a szekunder határozóragot (*elém*, *eléd*, *elé* korszakunkban nem mutatható ki, és nem találtunk *elébe* stb. típusú morfológiai szerkezetet sem): SándK. 27: *elomben*; TelK. 27: *elõdbe*; KeszthK. 26: *eledbe*; DöbrK. 382: *eleibe*; ÉrdyK. 511: *eleyben*; SzékK. 17: *elõnkbe*; MünchK. 80vb: *elõtqcbè*.

Hely- és állapothatározó: PéldK. 65: „*tewruennek en elewlem* el vetele"; KeszthK. 15: „*El wetethnek the yteletyd w elele*". Idő- és állapothatározó: MünchK. 85rb: „*èn elõttèm lõt mezt èn elõttèm valo vala*"; BécsiK. 17: „*nem iõttènc ki nèkõnc elõncbè*"; CzechK. 76: „*te elõdben kell mennõm*"; SándK. 26: „*Im eleyben iq nağ iağ vezzikkel*". A locativusi és lativusi irányú adatok konkrét helyviszonyt jelölnek, de nem valószínű, hogy korszakunkban csak erre lettek volna használatosak.

közüle, *közötte*, *közibe* (*közé?*): BirkK. 1b: *kõzzõletek*; DebrK. 64: *kõzzõletõk*; 1456 k.: *kuzuletek* (Gl.); JordK. 389: *kezzõletek*. T/3.: JókK. 70: *kewzewlek*; SzékK. 23: *kõzõllõk*; NádK. 320: *kõzzõllõk*; KulcsK. 260: *kezwlek*; CzechK. 67: *kõzõttem* [!], *kõzõtied*; FestK. 105: *kewzetteth*; BirkK. 2b: *kõzõtletek*; 1507: *kõzõtlok* (NyIrK. 6: 186); 1516: *kewzthek* (MNY. 52: 368); SzabV.: *kwztlwk*; MünchK. 80va: *kõzõtècbè*; 1507: *kõzjèkbe* [!]. (NyIrK. 6: 186). — A kései ómagyar korban is eleven volt a *közötte* ~ *közte* váltakozás: SzabV.: „*tanalcz lwn kwztlwk*"; 1516: „*fogadanak... hogh Mýw walamýth ew kewzthek* zerzenenk azokath Mýnd meg allanayak" (MNY. 52: 368).

Az eredeti helyviszonyra vonatkozóan nincs adatunk a kései ómagyar kor-

ból, valamennyi példánk személyek közötti viszonyt jelöl, illetve partitívusi jelentésű. Szemantikai okokból mindhárom névmás elsősorban többes számban használatos: BécsiK. 19: „*loc okozzolo* foglagra vitettétéc”; JordK. 389: „*ký* leezen *kezzóletek* olý ember”; MünchK. 85va: „*tü kozottétéc* ke allot kit tü nem tuttoc”; BirkK. 2b: „*lelki* zeretnek kell *kozottetek* lénj”. Kivételesen látszik e névmás E/1. és E/2. használata: CzechK. 67: „*te kozotted*, ees en *kozottem*: weettem en vramnak”. A latívusi irányú változat: MünchK. 80va: „*ioyón tü kozitecbé* a hízteén nap”; 1507: „Eu hozgot . . . hozam Barmot pezg ozőlyon *kozýkbe* [l]” (NyIrK. 6: 186).

mellőle, mellette, mellé ~ melléje: ÉrdyK. 140: *mellőle*; VirgK. 6: *mellwle*, de feltehetően tovább élhetett a korai ómagyar korból adatható *melléle* is; vö. MvS.: *te melleled*; MünchK. 66va: *mellette*; 1515–1525 k.: *mellettek* (RMKT. 1²: 485); CornK. 54v: *mellettek*; VirgK. 39: *mellem*; FestK. 387: *Mellee*; BirkK. 4a: *melleie*; 1529: *mellewnk* (MNY. 37: 276).

Eredeti funkciója konkrét helyviszony jelölése: ÉrdyK. 140: „*mellőle* keel vala el menny”; MünchK. 66va: „foga eg gēmeket z allaptata otet o *mellette*”; 1515–1525 k.: „*mellettek* megh holtat . . . ew nem nezte” (RMKT. 1²: 485); CornK. 54v: „*keet* angelok . . . meg allapanak ez *mellettek* [‘ómellettük’] (a mutató névmási ez anaforikus utalás a szent asszonyokra); VirgK. 39: „*Iw mellem* ha velem akarz halni”; BirkK. 4a: „Mas zolgalo es lehet *melleie* ki az zent kenetet víge”. Elvontabb határozói szerepben: 1529: „az Zekelew . . . *mellewnk* . . . el allanak” (MNY. 37: 276). — A *mellette* gyakran a személyragban megjelölt személynek ’pártját fogja, érdekében tesz’ jelentésben fordul elő: 1524: „az kyal embere ne fogna *melletthe* hanem hozza nywlhaffon kegyelmed” (MNY. 25: 69); stb. Ebben a jelentésében az *ellene* névmás antonimája.

2. Egyirányú, a névutókkal párhuzamba állítható határozószói személyes névmások:

ellene: Apork. 122: *ellenem*; NádK. 324: *ellenóm*; JókK. 33: *ellened*; CzechK. 55: *ellenod*; BécsiK. 20: *èllènè*, 14: *èllènòc*; MünchK. 10vb: *èllèntec*; CornK. 54r: *ellenek*. — Valamennyi adatunk elvont határozói viszonyt fejez ki: BécsiK. 19: „*èllènéc* nem alhatóc”. Leggyakrabban ’valakivel szemben ellenségesen’ jelentésben a *vét*, *támad*, *árt*, *mond* stb. vonzataként fordul elő: JókK. 33: „En *te ellened* ez enne gonofagot tewtem”; stb.

felőle: A hangalakja: *feléle ~ felőle*; a hosszú magánhangzó utáni l geminálódása valószínűleg időtartam-átváltással történhetett: 1470: *feleledh* (Gl.); MünchK. 74vb: *te felolléd*; ÉrdyK. 338: *felőle*. — Elvont határozói viszonyt fejez ki: a ’róla’ szinonimája: 1470: „mý ez ah mith hallok *te feleledh*: Quid hoc audio *de te*?” (Gl.); ’miatta’ jelentésben: ÉrdyK. 338: „*elseek* nagy zomorwflagban *felőle*”; ’részéről’ szerepben: ÉrsK. 271: „Kyröl mynere *felőle* lehet halaat aggyon”. A törzsanyagban nem fordul elő ez a névmás.

körüle ~ környüle: MünchK. 71vb: *koznollq*; KeszthK. 28: *kernwle*; ÉrdyK. 510: *kewrőle*; BécsiK. 99: *mőkoznollonc*; KeszthK. 19: *kernwlenk*. — Minden adatunk helyhatározó: ’valaki(k) körül’: BécsiK. 99: „*kie mőkoznollonc* vadnac”; MünchK. 71vb: „*èrèžíe* ganeit *koznollq*”; KeszthK. 19: „*My kernwlenk* kegyetlenek yarnak”; ÉrdyK. 510: „mynden zeepfeeghnek zeepleege vagyon mynden felől *kewrőle*”.

miatta: Funkciója: ’általa’ jelentésű eszközhatározó: JókK. 44–5: „*egý czudalatoffagyert kykett yften mýuelkedyk ew mýatta*”; NádK. 316: „*te miattad* o nauafas teft ime mint feketültem megh”.

utána: Hangalaki váltakozást csak az *n* hang rövid, illetőleg geminált

A határozóragokkal korreláló határozószói személyes névmások megoszlása:

	belül	benn	belé	rála	rajta	rá	tőle	nála	hozá	vele	érté	neki	Összesen
E/1.	—	5	—	—	7	17	8	5	13	13	4	142	214 25%
E/2.	—	9	1	3	3	3	7	5	16	15	2	72	136 16%
E/3.	10	23	4	5	17	10	16	5	27	23	3	141	284 34%
T/1.	—	4	—	2	1	2	2	—	3	5	1	26	46 6%
T/2.	—	2	—	1	1	—	—	1	—	3	3	24	35 4%
T/3.	—	8	—	2	2	7	7	2	6	9	6	78	127 15%
Összesen	10 1,2%	51 6,0%	5 0,6%	13 1,6%	31 3,7%	39 4,6%	40 4,8%	18 2,1%	65 7,7%	68 8,0%	19 2,3%	483 57,4%	842 100%

A névutókkal párhuzamba állítható határozószói személyes névmások megoszlása:

	alatta	alá	előle	előtte	előbe	közülte	közibe	mellette	melé	ellene	körülte	miatta	utána	Összesen
E/1.	2	1	3	8	2	—	1	—	1	14	—	—	6	38 30%
E/2.	—	—	—	4	3	—	1	—	—	4	—	2	1	15 12%
E/3.	1	1	1	11	10	—	—	—	2	5	3	5	2	41 32%
T/1.	—	—	—	2	1	1	—	1	2	1	1	—	—	9 7%
T/2.	—	—	—	—	—	1	3	1	—	—	—	—	—	5 4%
T/3.	—	—	—	2	1	5	7	1	1	1	—	—	1	19 15%
Összesen	3 2%	2 2%	4 3%	27 21%	17 13%	7 6%	12 9%	1 1%	1 1%	25 20%	4 3%	7 6%	10 8%	127 100%

ejtésére utaló jelölés mutat. Feltehetően nyelvjárási különbségről van szó ez esetben: nyugaton inkább rövid, északon, északkeleten inkább geminált ejtéssel számolhatunk. — Nemigen lehet elválasztani e névmásban a hely-, idő- és az elvontabb határozói körülményt: ÉrdyK. 338: „myndenewt wtanna yaar vala”; JóK. 6: „kÿ akar envtannam ðewnye vegÿe fel kynÿat es”. A *bánkódik* ige vonzataként: 1526: „een vtannam semmit ne bankogÿal” (MNY. 37: 204). Az ’utódok’ jelentésű kifejezés részeként: SzékK. 21: „nem marada csak eges ő benne, hoÿ ky ez dolgot ő vtanok valoknak megh hyrdethetneye”.

A táblázatból (474. l.) kitűnik, hogy az e típusba tartozó névmásoknak milyen hiányos a paradigmájuk a törzsanyagban. A gyakoriságuk is igen csekély. Az *előtte*, *előbe*, *ellené* és talán az *utána* látszik igazán kifejlettnék: ezekben van mindhárom személy képviselve. — A kései ómagyar korban indul meg az a folyamat, amelynek egyik ága a *nélküle* határozószói személyes névmással lesz. A *-nál/-nél* ragos főnév + *kül* névutó együtteséből lesz egyfelől a *nélkül* névutó, másfelől (a paradigmája kialakulásával) a *nélküle* névmás. A következő adatokban a névutó található ugyan, de a személyre vonatkoztatás mozzanata sejteti a majdani névmást: FestK. 389: *naalad neekwl*; VirgK. 42: *wnala nekwl*. — Találunk példát olyan névutó → határozószói személyes névmás irányú kezdeményezésre, amely folytatás nélkül maradt: a *-nak/-nek* ragos főnév + *közepette* névutó további személyragot kapott a következő példákban: AporK. 57: „zerzeteleknek *közepettek*”, 58: „enekloknek *közepettek*”; BécsiK. 22: *möközépëttonc*. — Korszakunkban a határozószói személyes névmások jelentős szerepet látnak el a reflexivitás kifejezésében: FestK. 365: „haragofflaa een ellenem tewttem een meg waaltomath”, azaz ’magam ellen’. (Kifejtését l. a visszaható névmásoknál: 483.)

Az -n toldalékos névmás

Az -n toldalékos névmás a birtokos jelzői szerepű személyes névmással mutat erős rokonságot a következő megfontolásokból: 1. Az adatok túlnyomó többségének tanúsága szerint az -n toldalékos névmás a visszaható névmással állt szerkezeti viszonyban, annak meghatározó tagja volt, így a *tenmagad*-féle szerkezet egyértelműen sajátos, névmásos birtokos jelzős szintagmaként funkcionált. — 2. A korai ómagyar kor két adatában is előfordul birtokos személyjeles főnév birtokos jelzőjeként: vö. GyS.: *vnū zaiawal*, *Vnun tonohuananac*; a kései ómagyar korban pedig tömegesen fordul elő ilyen típusú szintagma elemeként: az *ön kezével* szerkezet aligha értékelhető másnak (eredeti szerepében), mint birtokos jelzős szintagmának. A kései ómagyar korra azonban az eredeti szintagmatikus kapcsolatnak csak a burka maradt meg: nyomatékosító és nyomatékosított viszonyává értékelődött át. Ennek grammatikai vetülete: az *ön kezével* egységként épül be a mondat struktúrájába. — 3. Ugyanúgy öt elemből áll a paradigmája, mint a birtokos jelzői személyes névmásé, továbbá az *én*, *te*, *ő*, *mi*, *ti*, valamint az -n toldalékos névmás számban és személyben párhuzamos alakjai között hangtani tekintetben csaknem teljes az azonosság (a bizonyítást l. alább).

A l a k i k é r d é s e k. — 1. Az -n toldalékos névmás többeli magánhangzó-jának hangszíne többnyire megegyezik az azonos számú és személyű nominatívusi és birtokos jelzői forma többeli magánhangzójával: JóK. 37: „ew lelke-nek, 48: *ewnenmaga*; BécsiK. 18: „*ŕ vza*”, 15: „*ŕnŕn maga*”; KazK. 74: „*ŕ*

imadlaga'', 79: „*innón* magat''. T/3.: BirkK. 3a: „*e* tarfalagoktol'', „*onen* magok''; KeszthK. 13: „*w* varolokat'', 14: „*w*nen labok''. T/1.: BécsiK. 14: „*m̃* fiaync'', *m̃nnmagonc*; JordK. 370: „*m̃j* veetetynketh'', 356: „*m̃jnn*en űdvelleghwnknek''. T/2.: MünchK. 85va: „*tũ* nem tuttoc'', 87rb: *tũnnmagatoc*. Természetesen kivétel is akad e szabályosság alól: VirgK. 41: „*w* imatkoznek'', 45: „*en* kezeynek''. A hangszínbeli változatok bizonyára nyelvjárási eltéréseket tükröznek. — E/1.-ben gyakran eldönthetetlen, hogy az *en* írás mögött *en* birtokos jelzői szerepű személyes névmást vagy az *en* nyomatékosító névmást kell keresnünk: Apork. 124: „*en* lelkem''; DöbrK. 374: „*en* terdemet''; JordK. 389: „*en* gűezmekem''; e példákban *en* is, *en* is lehet a helyes olvasat. A visszaható névmáshoz tartozó *en* esetében valószínűbb, hogy az *-n* toldalékos névmással van dolgunk: JókK. 46: *enmagamnak*. Az elemismétléses változatban mindkét magánhangzó zárt *ē* lehetett: ÉrdyK. 508: *ennen*. — E/2.-ben is valószínűleg zárt *ē* mindkét magánhangzó: FestK. 381: *ten*; ÉrdyK. 510: *tennen*; labializált formában: DöbrK. 377: *tennōn*. — E/3., T/3.: BirkK. 3b: *on*; SzabV.: *wn*; VirgK. 45: „*en* kezeynek''. Elemismétléses: SzékK. 8: *ōnōn*; GuaryK. 22: *ōnōmagat*; ÉrdyK. 508: *ennen*; KazK. 81: *innōn*. — T/1.: Az egy szótagú illabialisra csak későbbi adatunk van, vö. 1577–1580 k.: „*min* köztünk'' (NySz.); BécsiK. 14: *m̃nnmagonc*. Kéttagúak: DebrK. 276: *minen*; SándK. 18: *minon*; BécsiK. 14: *M̃nnon*. — T/2: JordK. 320: *t̃jnnmagatoknak* [!]; MünchK. 87rb: *tũnnmagatoc*; NagyszK. 297: *T̃jnnōn*; MünchK. 9va: *tũnō*.

2. Az intervokális helyzetű mássalhangzó időtartama egyaránt lehet rövid és gemináta. A törzsanyagbeli arány: 16 : 16.

3. Az elemismétléses forma nyomatékosabb, érzelmileg telítettebb. A *maga* névmáshoz kapcsolódik leggyakrabban, itt az egyszerű és az elemismétléses adatok aránya: 20 : 23. A birtokos személyjeles főnévhez járuló *-n* toldalékos névmás alakjában az egyszerű : elemismétléses aránya: 15 : 6. Határozószói személyes névmás nyomatékosításában az arány: 3 : 3. — Úgy látszik, a főnevekhez járuló *-n* toldalékos névmás egyszerű formában gyakoribb; a többi típusban kiegyenlítettnek látszik a két alak használata.

Szám és személy szerinti megoszlás:

	Egyszerű	Elemismétléses	Összesen
E/1.	14	2	16 23%
E/2.	5	6	11 16%
E/3.	11	16	27 38%
T/1.	1	1	2 3%
T/2.	1	—	1 1%
T/3. szerepben	6	7	13 19%
Összesen	38 54%	32 46%	70 100%

Funkcionális kérdések. — 1. Az *-n* toldalékos névmás elsőrendű szerepe a személy és a szám nyomatékosítása, melyet egyrészt grammatikai, másrészt értelmi-érzelmi okok váltanak ki. A nyelv felhasználja erre a szerepre a birtokos jelzői *én, te, ő, mi, ti* névmásokat is, így a nyomatékosításnak a következő fokozatai mutathatók ki a kései ómagyar korban: a) Puszta személyes névmással: JókK. 38: *te barátjdot*; BécsiK. 14: *mō fiaync*; AporkK. 113: *o nepet*. — b) Egyszerű *-n* toldalékos névmással: FestK. 367: *en lelkemel* (*én* is lehet az olvasat); CzechK. 11: *Then taneytwanyod*; SzékK. 57: *ōn lowag-lafokban*. — c) Elemismétléses *-n* toldalékos névmással: BirkK. 4b: *Onen bvnēt*; DöbrK. 240: *tenōn zolgaidot*; KeszthK. 14: *wnen labok*. — d) Elemismétléses *-n* toldalékos névmással, megtoldva a birtokos névmáshoz hasonló funkciójú nyomatékosító szerepű *tulajdon* szóval: GuaryK. 68: *tenon tulaydon nauulad*, 79: *ōnon tulajdon ajara*; stb. A nyomatékosításnak ezek a fokozatai az ómagyar korban alakulhattak ki, s kapcsolódhattak a *magam, magad* stb. névmáshoz (vö. 1: 373—5). Kivételt jelent a *tulajdon*-t is tartalmazó alakulat, amely inkább a kései ómagyar korra jellemző, bár már a JókK.-ben is megtalálható: JókK. 3: *ewn tulajdon kamarajaban*.

2. Az *-n* toldalékos névmás a következő típusokban fordul elő a kései ómagyar korban:

1. Visszaható névmáshoz járul; adatszám: 43 = 61%. — a) Az adatoknak mintegy egyharmadában a visszaható névmás nyomatékos alanyként szerepel, s ebben a funkcióban személyes névmás értéke van: JókK. 89: „*ký neprewl yftennek fya ewn maga [ipsemet] m[o]da ewangelumban*”; MünchK. 87rb: „*tūnmagatoc vallotoc ennēkem*”; FestK. 397: „*teen magad hatalmas vagy*”. — b) Nem mindig könnyű eldönteni, hogy a *maga* névmás nyomatékos alany-e, vagy pedig 'egyedül' jelentésű állapothatározó; a formai eszközök ehhez nem szolgáltatnak elég fogódzót. FestK. 381: „*ten magad ymerewd mynden nyawalyaymath*”, itt két értelmezés lehet: 'te ismered', azaz alany, vagy 'kizárólag, egyedül te ismered', akkor állapothatározó. Hasonlóan kétféleképpen értelmezhető: GuaryK. 43: „*wronc ōnonmaga meg bizōnoyt*”; PéldK. 4: „*Ennen magam oda megyek. es ennen magam meg feddem*”. A következő példákban bizonyosan 'egyedül' jelentésű szóhoz járul az *-n* toldalékos névmás: JókK. 27: „*ewnnewn maga marada*”; ÉrdyK. 509: „*senky nem twd teeb chak ennen magam*”. — c) Visszaható névmási tárgyhoz kapcsolódik az adatok 25%-ában: BirkK. 2b: „*on magat io tetemēnek adga peldaiol*”; DöbrK. 379: „*Zereted te közeledet: mikent tennōn magadot*”; SzékK. 55: „*ōn maghat ōltōztete zōr ynghbe*”. — d) Határozóragos a visszaható névmás: ÉrdyK. 509: „*ennen maganak . . . ew lenne yntōye*”; SzékK. 8: „*vōn ōnōn maghanak leghedelmekek [1]*”; FestK 373: „*Een enmagamba el weztem*”. — e) Egynéhányszor birtokos jelző a nyomatékosított névmás: JókK. 46: „*malyk vala enmagamnak elmeretyrewl*”; BirkK. 3a: „*onen magok vadolalaba*”; GuaryK. 27: „*ēnmaganac . . . iduōlflegerōl*”.

2. Birtokos személyjeles főnévhez kapcsolódik. Adatszám: 21 = 30%. E csoportban a főnevek elsősorban testrésznevek: *kéz, szem, láb, fej, szív, száj, torok, váll, oldal*, valamint az egész személyre vonatkoztatva: *jonh, lélek, személy, test*: FestK. 367: „*en lelkemel ellenkedem Haragzom een byneymre*”, 382: „*leegyen neekem zeegyen en zemeyn elewt*”; KeszthK. 29: „*en kezeymek tyztallaga zerenth*”; AporkK. 44: „*ōnon zuiokban*”, 225: *ewnnen fejebel*; DebrK. 282: *ōnōn ziveben*; SzékK. 210: *ōn torkanak*. — Egyéb jelentésű főnév-

vel: JókK. 75: „gyakorta papa *ewnkepere* [*personaliter*] meglatogattyauala ewtett”; BirkK. 4b: „*Onen brnet* . . . módon”; SzékK. 14: „az *ön eröyeben* . . . es az *ön payfsyban* . . . bizakodot”.

3. Határozószói személyes névmást nyomatékosít. Adatszám: 6 = 9%. FestK. 384: „Ezeket *ewn bennewk* . . . kylemb kylemb magokkal meg chemetee-lyhteed”; SándK. 8: „*mýnd ön bennok mýnd ön kówólok*”; visszaható jelen-tesben: MünchK. 85rb: „Mit *mōdaž tenē rollad*”; BirkK. 3a: „elezor etet *enon keztek* . . . inxek”; SzékK. 203: *ön kōztók*.

4. Előfordul ’ő személyesen’ jelentésben, birtokos személyjel nélküli szó-alakhoz kapcsolódva: ÉrdyK. 509: „*ennen Cristus* lett legyen awagy angyal”.

5. Kivételesen kölcsönös névmást nyomatékosít: MünchK. 29vb: „*on eg-maft* elazollac”.

3. Az -n toldalékos névmás a kései ómagyar korban még rendszerszerűen funkcionált, de voltak figyelmeztető jelei a rendszer későbbi fellazulásának.

1. Zavaró lehetett az E/1. sz.-ű és az illabiális megoldású E/3. sz.-ű névmás alaki egybeesése: ÉrdyK. 509: „*ennen magaat* . . . *ennen magam*” (vö. 1, 373).

2. A személytévesztés a nyelvérzék megingásának jele is lehet, de a tollhibát sem zárhatjuk ki: JókK. 94: „Attya . . . mýkoron halyauala ew fyaýt *ewnewn-benetek* [*ex se ipsis*] zentlegnek peldayatt vezzerlený”, a 3. és a T/2. keveredik; 1512: „*deha* . . . *tyn magad* nem yewendes . . . boczasad emberedeth” (Kár-Okl. 3: 86), itt az E/2. és a T/2. cserélődött fel.

3. Az -n toldalékos névmás kiválik megszokott környezetéből, főnevesült, önálló elemként főnévi toldalékokat vesz föl: a) Birtokos személyjel és többnyire birtoktöbbsítő jel is kapcsolódik hozzá: MünchK. 96ra: „a iuhoc nē tulaidon *onne* [*propriae*]”, 85ra: „Tulaidon *onnebè* iqt z *onnei* qtèt nē fogattac”: *in propria venit, et sui eum non receperunt*; JordK. 623: „Twlaydon *enneeben* ýewe, es *hw eennej* hwtet be nem fogadaak”; ÉrdyK. 113: „*ewn-nōny* ewteth bel nem fogadaak”; ÉrsK. 1: „*eenney* ewtet bee nem fogadaak”. Mindegyik adat ugyanannak a szövegrészletnek más-más módon való fordítá-sa, és az *onnei*, *eenney*, *ewnnōny*, *eenney* jelentése: ’hozzátartozói, szűkebb kö-zössége, népe’, s voltaképpen *ővéi* értékű. Így találjuk egy másik fordításban: DöbrK. 272: „*vnōn* tvlaidoniba iōth: es *vtet ővei* bel nem fogattak”. Ugyanez a jelenség E/1.-ben: FestK. 11: „*enneym* nē leendnek wralkodook”; T/2.-ben: MünchK. 40ra: „mēl te hazadba a *tennēidhēž* [*ad tuos*]”. Itt a főnévi jelle-gét hangsúlyozza a névelő jelenléte, valamint a főnévi határozórag. Ez a típus tehát a birtokos névmás funkciójához áll közel. — b) Birtokos személyjelet és főnévi határozóragot vesz föl az -n toldalékos névmás a következő adatok-ban is, de megkülönbözteti őket az előző csoporttól, hogy nem ’ővéi, hozzá-tartozói, szűkebb közössége, népe’ jelentésűek: MünchK. 85ra: *Tulaidon onnebè*: *in propria*; JordK. 623: *Twlaydon enneeben*; ÉrsK. 1: *Twlaydon en-neebe*; jelentése: ’saját tulajdonába’; ugyanez: DöbrK. 272: *ōnōn tvlaidoniba*.

A főnevesülésnek e példái szűk körű, mulékony jelenségnek látszanak, nem lett folytatásuk, nem született *enn* vagy *ōnn* főnév.

Személyes névmásszerű szóalakok

A kései ómagyar korban is megjelentek az olyan névmási szóalakok, ame-lyek természetük szerint nem különböztetik meg a nyelvtani 1. és 2. személyt, tehát nincs személy szerinti paradigmájuk, esetenként mégis személyragot

kapnak, s így személynév-másszerű funkciót töltenek be. Az efféle paradigma nem rendszerszerű, hiányos, csak többes számú alakja létezik. A kései ómagyar korból T/1. és T/2.-re vannak adataink (de bizonyára létezett T/3. is): T/1. sz.: MünchK. 46vb: *egginc*, *mařinc*; ÉrdyK. 463: *meellyewnk*; 1540: *walamellynknek*, *mýndenýkewnknek* (RMNy. 2/2: 33) | T/2. sz.: MünchK. 12vb: *kitec*; BirkK. 2b: *valakitek*; DöbrK. 376: *kiteknek*, 383: *mindenteket*, *mindentekert*; ÉrdyK. 61: *mellytók*; 1515—1525 k.: *Kytek* (RMKT. 1²: 485). — Kérdő, vonatkozó, határozatlan és általános névmások fordulnak elő korszakunkban ilyen kivételes személyragozott alakban.

A tágabb értelemben vett személyes névmások

A birtokos névmás

A birtokos névmás a nyelvtani személyt mint valaminek a birtokosát jelöli meg oly módon, hogy maga a birtokos névmás — bármely számban és személyben álljon is — mint mondatrész 3. személyű. A benne megjelenő személy és szám mégis kifejezi a beszélő, a hallgató és a jelen nem levő harmadik egymáshoz való viszonyát. Pl. az „Ez a könyv az enyém v. tied v. övé” stb. névmási állítmányok 3. személyűek, de a névmás megválasztását a beszélő és a hallgató szempontjai szabályozzák, amikor megjelölik a birtokost. — Az egy birtokra utaló birtokos névmási sor már a kései ómagyar kor elejétől kimutatható, de biztos, hogy korábban is megvolt. Alak, funkció és jelentés tekintetében egyaránt kialakult, megszilárdult rendszert alkot. Ez persze nem zárja ki az alaki variációk meglétét. — A birtokos névmás ritkaságát mutatja, hogy törzsanyagunkban csupán négy kódexből van adatunk rá, az is 2—2 azonos szövegrészletből való (JókK. és VirgK., valamint: Apork. és KulcsK.).

Alaki kérdések. — 1. A birtokos névmási sor elemeibe beépült -é birtokjel (vö. a korai ómagyar kor megfelelő fejezetével) a különböző számú és személyű névmásokban más-más módon viselkedik: a) E/1.-ben igen elevennek látszik az *é ~ i* váltakozás, de csak az egy birtokra utaló szóalakokban, valamint a több birtokot -k többesjellel kifejezőkben jelenik meg: MünchK. 92rb: *enem*; 1470: *enim* (Gl.); DöbrK. 330: *enimek*; JordK. 35: *enýmók*. Az *é : i* előfordulása a lehetséges helyeken: 11 : 16. — b) Az E/2., T/1. és T/2.-ben aligha lehet eldönteni, hogy a birtokjel -é, esetleg -ē vagy -e megoldású-e, erre a korabeli írásbeliség nem nyújt elég támpontot: MünchK. 31rb: *tied*, 27rb: *mienc*; JordK. 585: *tjetek*. — c) E/3. és T/3.-ben a birtokjel -é hangszínű: Apork. 97: *que*; FestK. 3: *ewe*; MünchK. 10vb: *qucc*.

2. Az intervokális nazális E/1.-ben kezdetben még valószínűleg alveoláris képzésű, a XVI. sz. elejéről van adatunk a palatális változatnak írásban való megjelölésére: DöbrK. 330: *enimból*; 1528: *enijmbewl* (Gl.).

3. Az E/3. és T/3. alakok tőhangzója a személyes névmáshoz hasonlóan többnyire labiális, de előfordulhatott illabiális formában is: JókK. 130: *ewue*; Apork. 97: *que*; VirgK. 96: *wue*; MünchK. 10vb: *qucc*; FestK. 3: *ewe*; ÉrdyK. 565: *ewee*; JordK. 365: *heweek*; 1507: „*Eue* legyen Elteýg” (NyÍrk. 6: 186). — Az *ewe*, *ewce* (*hewcek*), *Eue* olvasata bizonytalan: *evé* v. *övé*.

4. A XVI. sz. elején — bizonyára a birtoklás nyomatékosítására — kimutatható E/3.-ben a birtokos személyjel kapcsolódása a szóalakhoz, de ez kor-

szakunkban még csak szórványosnak mondható: DöbrK. 297: *öveie*; ÉrdyK. 587: *eweiet*; VirgK. 94: *wueiet*.

5. A birtok többségének jelölése a birtokos névmásokban sok rokon vonást mutat a főnevek birtokos személyjelezésével (vö. I, 271–8). — A következő megoldásokkal találkozunk: a) A több birtokot már a korszak legelején az *-i* birtoktöbbsesítő jel fejezi ki: JókK. 31: „ez . . . czudakban mý nem gýczekedhetwnk: mert nem *mýejnk* De ýftenne”; MünchK. 58ra: „*tied* leznc mēdēn”; DöbrK. 173: „hegeknek magallagi *övei*”. — b) Az E/1. és E/2. birtokos névmáson a *-k* többsesjel is kifejezheti a birtok többségét: DöbrK. 330: „mindene vala mie en attamnak vaon *enimek*”; JordK. 35: „mýndenek *enýmók*”, 687: „kýket ennekem attal, mezt *týedek* mýnd”. Az is előfordul, hogy mellérendelő viszonyban álló összetett mondatok közül az egyikben *-i*, a másikon *-k* jel utal a birtok többségére: DöbrK. 326: „meg elmerem *enemeket*: es meg elmernek engem *eneim*”. — c) Nem jelölik a birtok többségét, így ha a birtokos névmás állítmányi szerepet tölt be, nem kongruál a többes számú alannyal: JókK. 47: „*eze*k azonkeppen *týed* ment *enem*”: ista tua similiter sunt; ÉrsK. 127: „kynek nem thwlaydon *ewee* az *yhok*”; VirgK. 44: „*eze*kes *tyed* vram . . . *mindenek* kik wbenek vannak *tied* vram”. — d) Több kódexben megtalálható az a példa, amelyben a főnévi alany formailag többes számú, de egyes számú birtoknak fogják fel, így a birtokos névmási állítmány ehhez igazodik: egyes számú birtokot jelöl: ÁporK. 87: „*Týed* menńek es *tyed* föld”: *Tui* sunt coeli, et tua est terra. Ugyanígy: DöbrK. 162; KeszthK. 234; KulcsK. 218.

A birtokos névmásokat bemutató táblázat (nem törzsanyag):

A névmás (a birtokos)	Egyes szá- mú birtok	Többes számú birtok			Összesen
		<i>-i</i> jellel	<i>-k</i> jellel	jelöletlenül	
E/1.	20	7	5	1	33 25%
E/2.	31	8	3	3	45 35%
E/3.	21	6	—	1	28 22%
T/1.	12	1	—	—	13 10%
T/2.	4	—	—	—	4 3%
T/3.	6	—	—	—	6 5%
Összesen	94 73%	22 17%	8 6%	5 4%	129 100%

Az adatok az egyes számú formák túlsúlyát mutatják. A több birtokos több birtokra egyetlen adatunk van: JókK. 31: *mýejnk*.

Funkcionális kérdések. — 1. Szintagmatikus kapcsolataiban a predikatív szerkezettagként való szerep dominál. a) Névszói állítmány, illetőleg névszói-igei állítmány része: JókK. 47: „meny es fewld es tewz es vyz *tjed*”; MünchK. 10vb: „*pucc* mennèn^c o3zaga”; AporK. 121–2: „*Enem* galaad es *enem* manalles”; számban nem egyezik meg a többes számú alánnyal: DöbrK. 239: „Emlehed ho3 *tied* va3onk”; DomK. 107: „Lator ... negyet vettel el, kyk *enym* valanak, *Enym* valanak, es el vevd en tevlem”. Részesedési aránya: 86 = 67%. — b) Alanyként: MünchK. 60ra: „a *tièd* kè e3nèc z ignak”; DöbrK. 326: „meg elmernek engem *eneim*”; JordK. 583: „az *enym* mők mýndenek *tjedek*”. Részesedési aránya: 7 = 5%. — c) Tárgyként határozott, a fölérendelt ige határozott ragozása: JókK. 47: „*tjedett* agýwk neked”; MünchK. 99vb: „*3èrettè* volna *puèit*”; DöbrK. 326: „meg elmerem *enemeket*”. Részesedési aránya: 18 = 14%. — d) Határozóként a kései ómagyar kor főnévi határozói ragrendszerének szilárd elemei járulhatnak a birtokos névmáshoz (vö. „A névszóragozás” című fejezettel), de nem tudjuk valamennyi ragos alakot adatolni: BécsiK. 3: „*oveyhez* fo3dolni”; MünchK. 102vb: „*ènèbøl* vèzèn”; BirkK. 1a: „mondatok valamit tulaidon *tieteknek*”; VirgK. 94: „nem tezem *enyme* ... *enime* tenem ... *tiedde* tezed”; névutóval partitívusi szerepben: DebrK. 574: „Valamit az *eneim* kózzúl leg kilfebnek tóttetők nekem tóttetők”. Részesedési aránya: 18 = 14%.

2. Szemantikai kérdések. — A birtokos névmás a birtokost jelöli meg, de a birtokszóval való kapcsolata teszi lehetővé a névmás értelmezését. Ennek főbb típusai korszakunk nyelvi anyagában:

a) A birtokos névmás egy korábban megnevezett birtokszóra utal vissza, tehát lényegében anaforikus szerepet tölt be. Ebben a csoportban a birtokos névmás feloldható egy birtokos jelzős szintagmává: JókK. 130: „mykoron lattauolna ... ho3y frater Maffeufnak kenyere morfaleka teb es zeb ment *ewue*” (az ő kenyere morzsaléka); DebrK. 58: „az ő ziletele a *mienket* meg tiztihta az ő elete a *myenket* meg ... tanita az ő halala a *myenket* meg tóre” (a mi születésünket, a mi életünket, a mi halálunkat); ÉrdyK. 587: „ha az en bezedemet tartangyatok ty, a’*ttyetóket* ees meg tarttyaak” (a ti beszédeteket).

b) A birtok alanyként álló főnév, a birtokos névmás az állítmány. Ebben a típusban a birtokos jelzős szerkezetté való átalakításnak szemantikai korlátai vannak: konkrét jelentésű főnév esetében kifejezhető a birtokviszony birtokos jelzős szerkezettel, elvont jelentésű főnévvel az átalakítás alig vagy egyáltalán nem végezhető el: DomK. 53: „Ez hely tellyeffleggel *enym*” (az én helyem); talán ez is: MünchK. 27rb: „*mienc* le3èn az o o39ko” (a mi örökünk). A következő példák már ellenállnak az átalakítási kísérletnek: MünchK. 92rb: „En tanofagom nem *ènem* dè a3e ki èrè3tet èngemèt”; ÉrdyK. 345: „*myeenk* a’ mwka *tyeetek* a’ hazna”.

c) Anaforikus, néha kataforikus szerepű névmás utal a birtokszóra, a birtokos névmás az állítmány, predikatív viszony van köztük. A jelentés sérelme nélkül azonban nem fejezhető ki a birtokviszony jelzős szerkezettel: JókK. 46–7: „nenczen femýn hanem czak engalya ruham es cordam es zoknyam es *e3ek* a3onkeppen *tjed* ment *enem*”; VirgK. 44: „mind meny, es fwld, twz, es viz, es *mindenek* kik whenek vannak *tied* vram, Mert my vagion ... ky *tied* nem volna ... *mind tied* vram valamik vannak”.

d) Nem alakítható át birtokos jelzős szerkezetté az az eset, amelyben a birtokszó személyes névadás vagy tulajdonnév, s a birtoklás a személy egészére vonatkozik. Jelentése: 'testestül-lelkestül híve, követője (a birtokos névmás-

ban megjelölt személynek): Jókk. 46: „Vram en mendenestewl *tyed* vagyok”, DöbrK. 239: „Emlehed hoğ [mi] *tied* vağonk”; Apork. 121–2: „*Enem* ga-laad es *enem* manaffes”.

e) Az a típus sem oldható fel birtokos jelzős szerkezetté, amelyben a ki nem tett birtokszó jelentése: 'valamiféle tulajdona, vagyona', illetve 'összes tulajdona, vagyona': NádK. 498: „nem *enimet* de *ouet* attam az zegenőknek”; ÉrdyK. 516: „ha ... nem mwkalkodik nynchen honnan elny lenki nem aggya az *eweet* ew neky”; VirgK. 96: „az malet amy nem *wue*, azt agia meg”; MünchK. 74va: „mēd az *ènēm* tieid”; JordK. 583: „az *enymók* myndenek *tyedek*”, 687: „Az *enymeeek* es *tyedek*, es az *tyed* *enymek*”.

f) Szép számban találunk a kései ómagyar korban olyan birtokos névmást, melynek birtoka nincs külön szóval megnevezve, és jelentése: 'embereknek valamilyen szempontból közösséget alkotó csoportja', ez lehet család, háza népe, azonos gondolkodásúak köre, rendtársak összessége, nép: BécsiK. 22: „mwközèpèttone ... vgan nayialkoggal mēd *tieiddel*”; CornK. 91r: „Criftus poklot meg kene az ev vereuel. es az *evueyt* meg zabadeyta”; MünchK. 60ra: „a *tieid* kē eznēc z ignac”, 99vb: „žeretē ... *ouēt*”.

3. Birtokos névmásszerű alakulat a főnévi használatú *saját, tulajdon*: DöbrK. 272: *ōnōn tvlaidoniba*.

A visszaható névmás

A 6 elemből álló visszaható névmási sor bőven adatolható a kései ómagyar korból, és funkcióbeli sokféleségével tűnik föl.

Alakikérdések. — 1. A hangalak. — T/1.-ben jobbra *magonk* alakban találjuk: BécsiK. 14: *magonc*; néha felső nyelvválású magánhangzóval: SzékK. 41: *magwnkat*. T/3.-ben is észlelhető *o ~ u* váltakozás: többnyire oval fordul elő: Jókk. 38: *magoknak*; de: 1456 k.: *wmaguk*, 1520 k.: *wmaguknak* (Gl.). A tárgyrag előtti magánhangzó hangszínében *o ~ a* váltakozás észlelhető: Jókk. 48: *magamot*; NádK. 342: *magamat*; Jókk. 44: *magadot*; NádK. 342: *magadat*; SzékK. 162: *magwnkot*, 41: *magwnkat*; SzabV.: *magokot*; BécsiK. 16: *magokat*. Valószínűleg nyelvjárási megoszlású különbségről van szó.

2. Morfológiai kérdések. — A visszaható névmás a főnévi jelek közül az *-é* birtokjelet veheti föl: 1524: „kynek egeffegeth wgy kewannom myken *en magameth*” (MNY. 25: 69). Főnévi ragok és névutók járulhatnak a visszaható névmáshoz, néha a birtokos jelzői *-nak/-nek²* is. (A példákat l. a funkcióról szóló részben.) A személyes névmáshoz hasonlóan a visszaható névmási tárgy is lehet ragtalan E/1. és E/2.-ben; s ez a ragtalanság az ősi forma: CzechK. 46: „Im *en* *magam* hozzad vettem”; VirgK. 45: „meg ogyad *magad*”; 1527: „ne wezesd el *magad* nemes wram”, de uo.: „elwesthed wegre *magadoth*” (MNY. 37: 206). A ragos : ragtalan adatok aránya: 15 : 6.

Funkcionális kérdések. — 1. A visszaható névmás eredeti funkciója valószínűleg a reflexivitás kifejezése, azaz a cselekvés az alanytól indul ki, és visszahat magára az alanyra. Ez a szerep legtisztább formában az olyan tárgy-as szintagmában mutatkozik meg, melyben az alaptag határozott ragozású ige vagy tranzitív igéből képzett igenév, a meghatározó tag a határozott tárgy értékű visszaható névmás. E szerkezetben a külön szóval megnevezett vagy az igei személyragban kifejeződő alanynak és a névmásnak azonos a

5. A birtokos jelzőként álló visszaható névmást elkülöníti az előzőktől, hogy azok igei vagy igenévi bővítmények, a birtokos jelző adnominális szerkezetben található. Az alaptag E/3. birtokos személyjeles főnév: GuaryK. 27: „*önmaganac* . . . iduqflegezql . . . gondot vifel”; JókK. 46: „Egy vala teremtemnek elmeretýrewl Es malyk vala *enmagamnak* elmeretýrewl”, de ugyanez a szövegrészlet egyeztetett formában: VirgK. 43: „az *emagamnak* meg elmeretemrwl”. Esetrag nélküli, nem egyeztetett adat: BirkK. 3a: „Capitulôba zauok ne leğen hanem xak *onen magok* vadolafaba”. Csak kevés adatunk van a birtokos jelzőre, de azok személyes névmási nyomatékos elemmel állnak.

6. Az alanyként szereplő visszaható névmásokról aligha lehet minden kétséget kizáró bizonyossággal eldönteni, hogy az erősen nyomatékos alany jelölése volt-e az eredeti funkciójuk (‘kizárólag én, te’ stb.), esetleg az alany személyét értelmezőként tették hangsúlyosabbá először (‘én, magam; te, magad’ stb.), vagy a reflexivitás kifejezésének igénye hívta-e életre őket. Az kétségtelennek látszik, hogy a kései ómagyar korban az alanyként álló *magam*, *magad* stb. meglehetősen kevés a reflexivitást kifejezőkhöz képest (l. a táblázatot a 485. l-on). Az alany szerepű visszaható névmás funkcionálisan erősen hangsúlyos személyes névmás értékű, a ‘saját személye’ jelentésű: *ô maga*, *ön maga*, *önnön maga* stb.: JókK. 48: „az penzeket . . . kýket *ewnen-maga* tewtuala kebelembe”; MünchK. 87rb: „*tünmagatoc* vallotoc *ënnëkem* tanofagot”; NádK. 318: „*ten magad* vağ fergeknek etke”. Valamennyi adatunk külön személyes névmási nyomatékosító elemmel áll.

7. Egynéhány adatban értelmezőszzerű szerepben találjuk a *maga* névmást. Ebben a funkcióban is személyes névmás értékűnek tekinthető. Az a szerepe, hogy fokozza az értelmezett mondatrészben megnevezett személy jelentőségét: SzékK. 13: „az papok *ön magok* ôltôzenek zôr yngekben”; KazK. 81: „Az papa . . . az cazarokkal . . . *önnön magok* kezdek vallokon . . . ez zent teftôt uinnie”; VirgK. 39: „zent ferenczet csak *wmagat* hagma ot”. Mindegyik adatunk személyes névmási nyomatékos elemmel szerepel.

8. Az ‘egyedül’ jelentésű *maga* határozószó igeinek vagy igenévek bővítménye. Valószínűleg a kései ómagyar korban keletkezett, talán az alanyként álló *maga* továbbfejlődéseként. Erre jó lehetőséget nyújthatott az olyan mondat szerkezet, amelyben odaértett alany van csak, ilyenkor a *maga* gyakran alanynak is, határozószónak is értelmezhető; talán ebben láthatjuk az érték-váltáshoz szükséges érintkezési pontot: JókK. 27: „*ewnnewn maga* marada”, 73: „bodog clara: mend az ydnepre menuen *ewnnewn-maga*”. Itt is jelen van a nyomatékosító elem.

9. A kései ómagyar korban gyakran használatos a *maga* — szófajváltással — ellentétes kötőszó részeként: BirkK. 2b: „*demaga* bochanatot kell kerni iftétel”; FestK. 374: „*De maga* honnagh neekem nyegeefen”. Nemritkán ön-magában áll a *maga* ellentétes mellérendelő kötőszóként. A másoktól való elhatárolódás jelentésmozzanata tette alkalmassá erre: ÉrdyK. 508: „kynek . . . azt tanacholtaak volna hogy hazaffagban leelethneek kynek *maga* [‘azonban’] femyre nem keel vala ez vylaghy . . . eeleth”, 511: „azt twggya vala meegh az elth haynal el nem nywgodot mywlta el eredôt es három horaya meeg nem volna *maga* [‘de’] ymaron három zaaz eztendey mwlt vala el Mert varya vala az eeyet el yewny”. Megengedő mellékmondat bevezető kötőszava: 1490 e.: „Rea vewe az en vram az nagh kewethfegeth meg akara yelenhe . . . az thyzthel . . . gheh *Magah* [‘noha’] yol twda hogy oht thalal fok elenle-geht” (RMKT. 12: 478). (Részletesebb tárgyalását l. 781.)

A visszaható névmás funkció szerinti megoszlása:

	Tárgy	Határozó			Birtokos jelző	Alany személyes névmás értékben	Értelmező szerű szerepben	Összesen
		Részes-határozó	Vegyes határozóragos	Határozószól személyes névmás				
E/1.	6 19%	10 32%	2 7%	7 23%	1 3%	5 16%	—	31 15%
E/2.	15 52%	—	1 3%	8 28%	—	5 17%	—	29 14%
E/3.	63 58%	18 17%	9 8%	10 9%	—	6 6%	2 2%	108 53%
T/1.	—	—	—	—	—	2 100%	—	2 1%
T/2.	5 50%	1 10%	2 20%	1 10%	—	1 10%	—	10 5%
T/3.	14 56%	3 12%	1 4%	3 12%	1 4%	1 4%	2 8%	25 12%
Összesen	103 50%	32 16%	15 7%	29 14%	2 1%	20 10%	4 2%	205 100%

A *maga* névmásnak funkció szerinti megoszlását bemutató táblázatból kitetszik, hogy a kései ómagyar korban mindenekelőtt a reflexivitás jelölésére szolgál; egyértelművé teszi ezt a valódi visszaható értéket kifejezni képes típusok gyakorisága. Megterheltségi fokát tekintve számottevő még az egyéb határozóragos alakok előfordulási aránya.

A visszaható névmás megoszlása műfajok szerint:

	Epikus jellegű bibliai részletek	Zsoltárok	Legendák	Elmélkedések	Regulák (Birk.K.)	Párbeszéd (Péld.K.)	Eredeti magyar szövegek	Összesen
E/1.	—	17 55%	5 16%	3 10%	—	2 6%	4 13%	31 15%
E/2.	1 3%	12 42%	6 21%	7 24%	—	1 3%	2 7%	29 14%
E/3.	5 5%	12 11%	57 53%	15 14%	9 8%	—	10 9%	108 53%
T/1.	2 100%	—	—	—	—	—	—	2 1%
T/2.	4 40%	2 20%	—	—	3 30%	—	1 10%	10 5%
T/3.	6 24%	—	8 32%	3 12%	4 16%	1 4%	3 12%	25 12%
Összesen	18 9%	43 21%	76 37%	28 13%	16 8%	4 2%	20 10%	205 100%

A műfajok szerinti bontás az egyes szám, ezen belül is az E/3. dominanciáját mutatja, de — az előbb tárgyalt más jelenségekhez hasonlóan — a zsoltárokban feltűnően nagy megterheltségi fokú az E/1. és E/2. Ez minden bizonnyal a személyes hangvétellel, az erős érzelmi telítettséggel magyarázható. Az eredeti magyar szövegekben többé-kevésbé egyenletesen oszlik meg a három egyes számú nyelvtani személy.

A kölcsönös névmás

K e l e t k e z é s e é s a l a k i k é r d é s e k . — A kölcsönös névmásnak két önálló névmási elemből (*egy, más*) való összekapcsolódása, összetett szóvá válása a korai ómagyar korban kezdődhetett el, s noha már a kései ómagyar kor legelején találunk olyan adatokat, amelyekben mind alak, mind jelentés tekintetében a kölcsönös névmásnak minden meghatározó ismerve föllelhető, a folyamat kibontakozása, megszilárdulása a kései ómagyar korra tehető (I. 381–2).

Az előtag az 'egyik' jelentésű *egy* határozatlan névmás a mondat alanyának szerepében, az utótag a *más* határozatlan névmás 'másik' vagy 'második' jelentésben. A két névmás önálló szerepben: JóK. 86: „legyen egyarant eteltek nem hogy *egý* zaya keduent egyek *f masnak* ne legýen mytt . . . enný”. Valószínűbbnek látszik, hogy az utótag 'második' jelentésében vett részt az összetétellel válás folyamatában. Ezt igazolni látszik, hogy a *mást, másikat* általános ragozású ige bővítménye, míg a *másodikat* határozott tárgy — miként az *egymást* is az —, és határozott ragozású igével áll szerkezeti viszonyban.

A korai adatok valószínűleg úgy jöttek létre, hogy a mondatban egymás mellé került az alany és az igei állítmánynak alárendelt tárgy vagy határozó: „*egy* (a) *mást* segíti”, „*egy* (a) *másnak* szól”. A következő lépés az lehetett, hogy az egyirányú cselekvés kétirányúvá vált, belépett a kölcsönösség mozanata: a *más* jelölte személy is segíti az *egy* névmás jelölte személyt; ezzel fellépett a nyelvnek az a szabálya, hogy ha többen cselekszenek egyszerre, akkor az állítmánynak többes számba kell kerülnie (az ettől eltérő speciális esetektől most eltekintünk). A két elem egységként kezdett funkcionálni, és lassan összeforrt. A feltételezett kiindulópontot nem tudjuk adatozni, csak azt a valószínű közbülső helyzetet, amelyben az összetett szóvá válás lezajlott: JordK. 652: „halwan azth, *egý mas* wtan mynd kýwe mennek”; BodK. 9: „emberbe . . . vaçon lelek es test, es ez kettő . . . *ej massal* viw. . . mindenik vonza az okossagot az o kiuansagara, *ej mas* ellen”; ÉrdyK. 46: „kyn magyaraztatyk az atyaffyw zent zeretetlenek *egy mas*hoz valo kötelezety”; stb.

A kései ómagyar kor elején a kölcsönös névmásnak és a kialakulóban levő *-ik* kiemelő jelnek a sorsa összekapcsolódott. A még letisztulatlan funkciójú *-ik* elem először az *egy* és a *más* határozatlan névmáshoz kapcsolódott tömegesen, s kiindulópontja lett az *-ik* elem továbbterjedésének (vö. 353–54). E folyamat létrehozta egyrészt az *egyik* és a *másik* alakú határozatlan névmást, másrészt a laza szerkezetű mellérendelő összetett szót: az *egyik-másik* ugyancsak határozatlan névmást; talán ez utóbbi jelenik meg a következő példában: KulcsK. 19: „Hewfagokath bezellenek *egyik masyk* [unusquisque] w baratyokra”.

Az *-ik* elem terjedése úgy keresztezte a kölcsönös névmás útját, hogy olyan szóalakokba is behatolt, ahol nem várnánk: BécsiK. 20: „mőduan *eggic* a

mafiknac": dicentes *ad alterum*, itt a szöveg szerint nem egy kiemelt személy mond valamit egy másik kiemelt személynek, hanem többen mondanak valamit egymásnak, tehát a szemantikai tartalom a kölcsönös névmásnak felel meg. Hasonlóképpen a kölcsönös jelentés ellentétben van a morfológiai formával: ÉrdyK. 565: „*ee gygyk mafyknak tyztöfleegeet* . . . wgy zerety . . . mynt ha ewee volna”.

Birtokos személyjel is kapcsolódik olyan szóalakokhoz, amelyekben jelen van a kölcsönösség mozzanata: BécsiK. 220: „az reflexen ki mentec *eggitec mafoc* ellèn”; KazK. 8: „*egitok mastokat* legituen”; DöbrK. 372: „*Ejitek maf-toknak* terhet vifelletek”: *Alter alterius onera portate*. Fordítói bizonytalanság sejthető a következő példában: DöbrK. 378: „*éggink mafinknak*. tagi va-gonk”, 281: „*eg* tagok va-gonk criftofban: ki mind kedeg *éj mafnak* [*alter alterius*] tagi”. — A következő példában a tárgyrag jelenléte mutatja az egymás bizonytalan helyzetét: Jókk. 14: „*czerges magadnac* es rytkan *egjet mafvan* czerdeh”: *Pulsa ter et raro, unam pulsationem post aliam*. Ezt csak egymás után-nak értelmezhetjük, egyébként szemantikai képtelenséggel volna dolgunk. A következő példában a főmondatban csak szemantikailag érvényesül a kölcsönösség, alakilag még nem, a mellékmondatában megjelenik az alakilag is egyértelmű kölcsönös névmás: CornK. 58v: „mert ezenkeppen ten-netek *egyik mastoknak*. ha ti *egy mas* gyonafat halgatnatok”. A *második* alak is kimutatható nem sorszámnévi, hanem ’másik’ jelentésben: ÉrdyK. 565: „nem wgyan vagyon menyorzagban mynt ez vylagon hogy *ee gyk* yrygly az *mafodyknak tyztöfleegeet*”.

Az említett átmeneti formák mellett a korszak kezdetétől elevenen élt, számában egyre gyarapodott az alak és a funkció tekintetében egységes kölcsönös névmás.

Funkcionális kérdések. — A kölcsönös névmás keletkezéstörténetéből következik, tudniillik abból, hogy az utótag eredetileg tárgyi, illetve határozói bővítmény volt, hogy a már összetett szóvá vált névmás is elsősorban tárgyi és határozói szerepre lett alkalmas.

Tárgyként: DöbrK. 259: „fogágotok *éj mast* [*invicem*] mikent crifto es. fogadot tikteket”; SzékK. 198: „emberek *éj mast* megh veryk”; 1526: „hýzem . . . hogy mind ýo lezen . . . ees . . . *eg mast* megh latývk” (MNY. 37: 205). A törzsanyagban 4 tárgyragos adatunk van.

Határozóként: Úgy látszik, grammatikai korlátai nincsenek, hogy milyen határozóraggal fordulhat elő a kölcsönös névmás: GuaryK. 30: „*éj mastba* ualo io *zouetlegot* . . . meg fyeitez”; SándK. 25: „kezdenek az fuzokak es az *foddok éj masra zokdosny*”; FestK. 383: „wylagoffagot, ees feteetleeget, *egymasthoof* megh walaztaad”; SzékK. 204: „ha az zent zoretetben *éj masthoz* reltek, es tvniak leéndvnk”; ÉrdyK. 8: „zykfeog hogy ymaggywnk *egy maseert*”; ré-szeshatározóként a leggyakoribb: MünchK. 60va: „Ok . . . mődanac *egmastnac* [*ad invicem*]”; 1516: „Mýnd keth fele . . . *Eghmastnak* kezeth adwan *Eghmast-nak* . . . megh Bochyaffanak es . . . ýo Bekelffogben *Eghmaffal* Ellýenek” (MNY. 52: 369), ez utóbbi társhatározó. A törzsanyagban 13 határozói értékű kölcsönös névmás van.

Birtokos jelzőként: Valószínűleg az összetett szói jelleg megszilárdulásával, másodlagos fojleményként vált alkalmassá a kölcsönös névmás birtokos jel-zői szerepre; a törzsanyagban nem is fordul elő. BirkK. 2a: „ha . . . *éj mast* [*invicem*] meg fertendik, *éj mastnak* [*sibi*] vetket tarto3zanak meg engedj”.

A kor szokásával ellentétben sok a ragtalan forma: MünchK. 100ra: „tù taz-tožtoc *egmas* labat megmoľnotoc”; CornK. 58v: „*egy mas* gyonafat”; JordK. 509: „*egý maf* akazattýawal”; ÉrdyK. 543: „kenyergheenek . . . *egy maf* akarattyawal . . . wr iltennek”; VirgK. 105: „*egimas* zauat nem halanaa”.

A névmás két elemének egybeírása — legalábbis arányaiban — jelezheti az összetétel folyamatának lezáródását. Az egybeírt : különírt adatok aránya: 12 : 5.

Főnévi, melléknévi és számnévi névmások (hármasszófajú névmási osztályok)

Az idetartozó névmási osztályok: mutató, kérdő, vonatkozó, határozatlan és általános névmás. Mindegyiknek megvan a három (főnévi, melléknévi, számnévi) szófajának megfelelő alosztálya. Az alosztályokba tartozó egyedek között szép számban találunk átfedéseket, ezekről a tárgyalás során szólunk; eredetük, alakjuk és domináns funkciójuk összehangolásával soroljuk be őket.

Mutató névmások

Valamennyi mutató névmásnak közös tulajdonsága — egyéb funkciójuk mellett —, hogy képes utalni a beszélőhöz viszonyított közelségre (palatális változat), illetőleg távolságra (veláris változat); ez érvényes a kései ómagyar korban keletkező mutató névmásokra is.

A főnévi mutató névmások

a) Az *e*, *a*, *ez*, *az*, valamint az *em*-, *am*- mutató névmások szolgáltak alapul az összes többi főnévi mutató névmásnak. E névmáspároknak az ősmagyar korban feltehetően még differenciálatlanul megvolt a személyre, dologra, tulajdonságra és mennyiségre való rámutatási képességük. Akkor juthatott bennük uralkodóvá a főnévi szerep, amikor a megfelelő határozószók átértékelődésével létrejöttek a melléknévi *ily(en)*, *oly(an)* és a számnévi *ennyi*, *annyi* névmások. Talán a korábbi állapot maradványa, hogy néha a melléknévi és számnévi névmáshoz nyomatékosításként, de talán az eredeti funkció kifejeződéseként is, valamint az anaforikus szerep erősítésére az *ez*, az csatlakozik hozzájuk: JóK. 141: „*ez yly nemew* napiglan” : *usque ad talem diem*, 144: „*ez ylynemew* kewtewrewl” : *de tali ligatura*, 146: „*azanna* dewgben es felelemben, *ezenne* felelm”.

A melléknévi és számnévi névmások létrejöttével lehetőség nyílt az árnyaltabb kifejezésre: az *ily(en)*, *oly(an)* minősítői értéket kapott, az *e*, *a*, *ez*, *az* pedig — az elsődleges főnévi funkció mellett — jelzői helyzetben a határozottság fogalmát is magában foglaló kijelölés szerepére foglaldott le, illetőleg erre korlátozódott.

A kései ómagyar korban a puszta vokálisból álló *e*, *a* alakú névmás gyakoriságát tekintve nem közelíti meg az *ez*, *az* előfordulási arányát. Az *e*, *a* vari-

áns valószínűleg ősi örökségként maradt fenn. A puszta *e*, *a* mutató névmás használatát korlátozhatta egyrészt az, hogy a korszak írásbelisége — azonos funkció esetén — a testesebb szóalakokat részesítette előnyben; másrészt a fejlődőben levő határozott névelő és az *a* mutató névmás alaki egybeesése kedvezőtlenül hathatott az *e*, *a* névmáspár sorsára. L. mégis: MünchK. 45ra: „è toztent”; 1555: „*a* nem lehet, hogy . . .” (LevT. 1: 171).

b) Az *ezèn*, azon névmás az *ez*, az + *-n* nyomatékosító névmásképző együttese. E képző a kései ómagyar korban valószínűleg már passzív volt: új szóalakot már nem hozott létre, de az *ez* : *ezèn*, az : *azon* szembenállás révén még érzékelhető lehetett a szóalak képzett volta, tehát akkor még nem tekintetjük elhomályosult képzős szóalaknak.

c) Több főnévi mutató névmásunk keletkezett szóösszetétel útján a kései ómagyar korban. — E korszakban indul el és fejlődik ki az *emez*, *amaz* névmás. Párba szerveződésük, fejlődésük folyamata korszakunkban még nem zárul le. A veláris változatban hamarabb lezajlik az alak és funkció megszilárdulása, mint a palatális megfelelőben. — A valamivel való összehasonlítás alapuló, azonosító értelmű határozószói eredetű *ugyan*-előtag is a kései ómagyar korban kapcsolódott az *ez*, az névmáshoz, így az *ugyanez*, *ugyanaz* is e korszak terméke. — A *mind*-előtagú főnévi mutató névmások: a *mindez*, *mindaz* az összefoglaló anafora fontos, de nem kizárólagos eszközként működnek e korszakban. A *mind* elem összefoglaló értelme révén hordoz némi általános névmási jelentést is, de ekkor elsődleges feladata az *ez*, az nyomatékosítása, az anafora erősítése, hiszen a *mind* is, az *ez*, az névmás is képes önmagában anaforikus szerepre, együtt — összetett szóként — szövegkohéziós erejük megsokszorozódik.

Az *e*, *a*, *ez*, az főnévi mutató névmás

Alaki kérdések. — **1. Hangtani kérdések.** — A palatális változat magánhangzójának hangszíne a korai ómagyar korban még valószínűleg többségében középső nyelvválású lehetett, a kései ómagyar korban már alighanem az alsó nyelvválású megoldás volt az uralkodó. A Huszita Biblia jelölése szerint úgy látszik, hogy az *ez* ~ *èz* váltakozás megszűnőben volt: a BécsiK. 100 adatából 91 *èz* formában található: BécsiK. 17: *ènnèp*, *Ènnèp*, 19: *èz*; MünchK. 85ra: *Ez*, 85rb: *èz*. A veláris változatban az írásos emlékek teljesen egységes *a*-s jelölése a nyíltabb változat uralmát tükrözi.

2. Morfológiai kérdések. — A főnévi mutató névmás morfológiai viselkedése, toldalékolhatósága (mint lehetőség) azonos a főnévével, részleteiben azonban számos pontban eltér tőle: képző, jel, rag, névutó járulhat hozzá, de mindegyik morféma tekintetében vannak megszorítások.

a) A speciális névmásképzők a kései ómagyar korban már nem aktívak, bár az *ez* : *ezèn*, az : *azon* szembenállásából szinkroniában is kikövetkeztethető szóképzésről beszélhetünk. — A főnevekhez járuló képzők közül csak a főmelléknevet képző *-beli* és a képzőszerű utótagnak minősülő *-féle* járul a főnévi mutató névmáshoz: PozsK. 4: „*Ezbeli* nagy kenodert”, 8: „*az beli* kenodert”; 1527 k.: „*ebbelij* theththith” (MNy. 37: 206). JókkK. 21: „*ezfele* bogzofagokra”; DebrK. 105: „*a fele* zerzet”; 1533: „*effele* penze” (LtK. 1: 142). Ezek az összetett névmások két irányból keletkezhettek: *e*, *a* + *beli*, *e*, *a* + *féle* lehetett az egyik, s az *ez*, az + *beli*, *ez*, az + *féle* lehetett a másik forrás.

Az előbbi esetben geminálódás, az utóbbiban hasonulás ment végbe az *ebbeli*, *abbeli*, *efféle*, *afféle* névmások kialakulása során. — A névmásnak tehát megvan a képzőt felvevő képessége (l. később is: *tegez*, *magáz*, *valamicske*), de a nyelv csak ritkán él vele. (A melléknévképzős alakok tárgyalását l. 509–10.)

b) A névszójelek közül csak a *-k* többesjel és az *-é* birtokjel kapcsolódik a főnévi mutató névmáshoz: JókK. 39: *azok*; MünchK. 85va: *Ézec*; DöbrK. 373: *ezek*. Szórványosan előfordul a *z* geminálódása: JókK. 48: *ezzekett*, *ezzek*; DebrK. 277: *azzocba*. Az *-é* birtokjeles alak meglehetősen ritka a szövegekben: GuaryK. 28: *ezoke* [!]; 1507: *aze*, *Aze* (NyÍrK. 6: 186, 187); de melléknévi mutató névmáson (főnévi használatban) többször: MünchK.: 25ra: *ollatanoke* : *talium*.

c) A főnévi mutató névmás ragozási paradigmája csaknem azonos a főnévével (l. 355–56). A megszorítás a következőkre vonatkozik:

A főnévi ragrendszernek a kései ómagyar korban szilárdnak minősülő elemei közül az essivusi-modalisi *-ul/-ül* — mint ma is — hiányzik a névmás ragrendszeréből; a *-vá/-vé* ragos névmás meglehetett ekkor már, de főnévi adatkunk nincs rá. Melléknévi mutató névmáshoz kapcsolódva: ÉrdyK. 552: *ollyannaa*. Más névmásokon azonban előfordul: TelK. 23: „*mye akarz tened*”; JókK. 33: „*yften teged tezen olja*”; JordK. 724: „*el oylanak, es femye lenek*”.

A visszaszorulóban levő ragok közül az *-ul/-ül* ablativusi, a *-t* locativusi és az *-á/-é* lativusi rag korszakunkban már nem járul főnévi névmáshoz; e morfémákkal ellátott szóalakok a határozószók osztályába tartoznak (*itt*, *ott*). Ebből a csoportból csak az *-ént* ragos alak fordul elő a forrásokban: MünchK. 38vb: *azēt*, 46ra: *Ezēt*; SzékK. 11: *ézent*; előfordulási aránya rendkívül csekély, s névmási értéke is kérdéses lehet.

Az e korszakban keletkező ragok közül az *-nként* és a *-stul/-stül* sem akkor, sem később nem járul névmáshoz. Ebből a csoportból a *-ként* és a *-kor* ragos szóalakra vannak adataink: MünchK. 60ra: *a kent*; TihK. 244: *ekken*; CzechK. 52: *akkor*; VirgK. 43: *Akor*. Ezek azonban inkább határozószók, nem ragos névmások. Tehát nem minden mutató névmás + határozórag együttese sorolható be a főnévi mutató névmás paradigmájába; több ilyen alakulat névmás-határozószó kettős szófajúnak tekinthető, illetve egyértelműen határozószónak minősül. A főnévi névmási jelleg mindenekelőtt a számkategória meglétében fejeződik ki, névmásnak tekintendő az a szóalak, amely többesjellel megbontható: MünchK. 88rb: *ëbbën*; JókK. 46: *ezekben*. Szemantikai korlátai is lehetnek annak, hogy egy-egy határozórag társulhat-e névmással úgy, hogy a névmási szófaji érték megőrződik. Ez a megszorítás a *-kor* és az *-ént* ragra érvényes: az *ekkor*, *ezént* határozószónak minősíthető inkább. Úgy látszik, a kései ómagyar korban a főnév ragozási rendszerének szilárd elemei közül az essivusi-modalisi *-ul/-ül* ragon kívül az *-ig* sem sorolható be a névmás paradigmájába, és nem tartoznak bele a korszakunkban elavulóban, valamint a keletkezőben levő határozóragos alakok sem (l. „A névszóragerőződés” című fejezetet). Elméletben elképzelhető volna ugyan az *ezekig*, *ezekeként*-féle morfológiai felépítésű szóalak — ekkor névmásnak kellene őket tekintelnünk —, de ilyen forma korszakunk adataiban nem található.

A ragos alakok geminált mássalhangzója vagy *e*, *a* + ragból geminálódás, vagy *ez*, *az* + ragból hasonulás útján keletkezett. A törzsanyagban 139 (81%) ilyen adat található: BécsiK. 19: *abban*; MünchK. 87rb: *Annac*; BirkK. 4a: *erre*. Néha az *ez*, *az* nem hasonult formája is előfordul: PéldK. 75: *ezre*; CornK.

55v: *ezbevl*; KazK. 75: *Ezben*. — A ragos forma rövid mássalhangzója *e*, *a* + rag eredetre mutat. A törzsanyagban 32 ilyen adat van (19%): GuaryK. 26: *ahoz*; VirgK. 38: *enek*, 43: *anak*, 41: *enel*; 1529: *enek* (MNY. 37: 277); 1532: *abol* (LtK. 1: 139). A *-val/-vel* ragos névmások kétirányú fejlődésének tükröződése a forrásokban: *e* + *vel*, *a* + *val* kapcsolatból: SándK. 24: *awaal*; NagyszK. 17: *ewel*; de *ez* + *vel*, *az* + *val* kapcsolatból: BirkK. 2b: *azsal*; PéldK. 70: *ezzel*; 1526: *eziel* (MNY. 37: 205).

A *-ból/-ből* és az *-ért* ragos névmás speciális kérdései: 1. A *-ból/-ből* rag a korszak legelején még átmeneti helyzetben volt a névutó és a rag között: kétszótagúsága még a névutó, a hangrendi illeszkedés már a rag tulajdonsága: JókK. 76: *ebbelewl*, 91: *ezbelewl*, 53: *azbalol*, 91: *azokbalol*. A későbbi forrásokban *e* ragunk már beilleszkedett a névmás ragrendszerébe, bár nem lehet kizárni a névmásokon sem a *-belől* ~ *-ből*, *-balól* ~ *-ból* váltakozást a későbbiekben sem; a raggá válás folyamata párhuzamosan mehetett végbe a főneveken és a névmásokon. — 2. A kései ómagyar kor szövegei zsúfolva vannak az *azért*, lényegesen kisebb arányban az *ezért* lexemával. Ezek jelentős része kötőszó vagy elmosódó funkciójú, esetleg csak a beszéd folyamatot továbblendítő, a folyamatosságot szolgáló, mondatkezdő elem. A névmástól való elkülönítésük számos nehézségbe ütközik (ennek megoldását l. 782, 800–1). A táblázatban csak olyan adatok szerepelnek, amelyeknek névmás volta egyértelműnek látszik (bővebben l. 496).

A főnévi mutató névmás esetrendszerét összefoglaló táblázat:

		Egyes szám		Többes szám		Összesen
		palatális	veláris	palatális	veláris	
Jelöletlen	alany	55	36	21	23	135 19,5%
	állítmány	—	19	1	2	22 3,2%
	birtokos jelző	2	—	—	1	3 0,5%
Jelölt	tárgy	75	118	34	37	264 38,0%
	határozó	60	106	35	29	230 33,2%
	ragos birtokos jelző	13	19	2	5	39 5,6%
Összesen		205 30%	298 43%	93 13%	97 14%	693 100%

Az alanyként, valamint az állítmányként szereplő mutató névmás szükségképpen $\emptyset$ ragos. A birtokos jelzői mutató névmás csaknem mindig esetragos (*-nak/-nek²*), csak néha fordul elő $\emptyset$ raggal. A tárgyragos és határozóragos adatok feltűnően magas száma összhangban van a főnév ragozási rendszere

vizsgálatának eredményeivel. — Az egyes számú veláris adatok túlsúlyának funkcionális okai vannak: az utalószói szerepű főnévi mutató névmás gyors terjedésének, helyzete megszilárdulásának következménye. — Itt is, mint minden olyan nyelvi részrendszerben, amelyben kifejeződik az egyes szám — többes szám kategóriája, az egyes szám előfordulási aránya messze meghaladja a többes számét. Valószínűleg általában a számhasználatra általánosítható tanulságai is vannak e jelenségnek.

A határozóragos alakok megoszlása:

	Egyes szám		Többes szám		Összesen
	palatális	veláris	palatális	veláris	
-ból/-ből	7	2	6	1	16 7%
-ban/-ben	9	1	3	—	13 5%
-ba/-be	5	—	3	5	13 5%
-ról/-ről	4	8	0	—	18 8%
-on/-én/-ön	11	16	—	2	29 13%
-ra/-re	6	8	2	2	18 8%
-tól/-től	1	2	4	2	9 4%
-nál/-nél	2	—	—	2	4 2%
-hoz/-hez/-höz	1	18	1	1	21 9%
-nak/-nek ¹	7	13	7	14	41 18%
-val/-vel	2	2	1	—	18 8%
v-s alak	3	9	1	—	
z-s alak					
-ért	2	27	1	—	30 13%
Összesen	60 26%	106 46%	35 15%	29 13%	230 100%

A táblázatból kitetszik, hogy a főnévi mutató névmásokon a részeshatórozó (-nak/-nek¹) ragjának előfordulási aránya a legmagasabb, a -nál/-nél gyakorisági foka a legalacsonyabb, és kevés a névmáshoz kapcsolódó -tól/-től rag

is. A többi rag nagyjából egyenletes megoszlást mutat. A táblázat tükrözti számszerű és %-os arányok — a főbb tendenciákat, a szélső értékeket tekintve — megegyeznek a főnévragozás vizsgálatának eredményeivel.

3. A főnévi mutató névmás névutózása. — Jelöletlen névutós szerkezet a kódexrészletekben 27%-ban, az eredeti magyar szövegekben 59%-ban jelenik meg: MünchK. 88vb: *Ezec utan*; JordK. 384: *azok kezzele*; BirkK. 4b: *Ez utan*; 1526 k.: *az wegre* (MNY. 37: 205); 1529: *ez ffele* (MNY. 37: 277); 1516: *Az wthan* (MNY. 52: 369). — A névmás + névutó a kódexrészletekben 73%-ban, az eredeti magyar szövegekben csak 41%-ban birtokos szerkezetet alkot: MünchK. 89rb: *Annac utanna*; GuaryK. 23: *ennec miatta*; MargL. 4: *annak elevtte*; 1532: *an(n)ak felette* (LtK. 1: 138). — Mind a jelöletlen, mind a jelölt névutós alakulatokban erős a hajlam az összetapadásra, a határozószóvá válásra: JókK. 76: *annak felette*, *Annakfelett* : *insuper*, 90: *annakutanna* : *postea*, 96: *ezkeppen* : *taliter*. A funkcióváltás hangalaki módosulást is eredményezhet: névutós névmás: 1456 k.: „*az utan* : *ad illam* i. e. *post illam*” (Gl.), de határozószó a következőkben: 1456 k.: „*azutan* : *oztan* : *deinde* i. e. *posthac* vel *tandem*” (Gl. *azután* ~ *aztán* a.); MünchK. 13ra: *oŕtan*. Az így határozószóvá lett alakokból gyakran kötőszó lett.

Az *e*, *a*, *ez*, *az* főnévi mutató névmás funkcionális kérdése i. — 1. Predikatív szerkezetben álló főnévi mutató névmások. — Társulásukat tekintve hatféle csoportba sorolhatók:

1. Főnévi mutató névmási alany + igei állítmány: MünchK. 45ra: „*è tozent*”, 14vb: „*È kazoml*”; BécsiK. 17: „*èz* [‘e nép’] ... Mésopotamiában lakozot”; NádK. 336: „*ezök* istennec ergalmaffaga nekil vannac”; TelK. 17: „*az* ... az ő hazaftarlat tiftete”; SándK. 24: „*Azok* ... kŕ hozaak az tŕm-lŕczbŕŕl”. — Főmondatbeli utalószó: MünchK. 85va: „*ki èzèztet èngemèt* ... *az* mŕda ènnèkem”; DöbrK. 375: „*azok* kedeg kik vizik ... vala. meg allanak”. — Nagy számbeli fölénnnyel a leggyakoribb és a legkönnyebben elemezhető típus.

2. Főnévi mutató névmási alany + névszói vagy névszói-igei állítmány: 1470: „*e nagob* : *Hoc est maximum*” (Gl.); JordK. 388: „*az* templomnal nagŕob *ez*”; SándK. 26: „*ez* ennekŕm nag zegŕn”; SzabV.: „*Mert* nag mŕlto *az* mēden fellegnèk”. — Főmondatban utalószó: JordK. 384: „*Kŕ hw attŕyat* ... *fellŕb* jezethŕ mŕnt enghemet, *az* nem mŕlto en hozŕam, *Es kŕ hw ffŕyat* ... *en* *nalammal* felette *jezetŕŕ*, *az* es nem mŕlto en hozŕam”.

3. Azonosító szerkezetben, mutató névmás + névelővel, birtokos személyjellel, illetve jelzővel egyedített főnév: MünchK. 85rb: „*èz* *Ianofnac* tanofaŕa”; Apork. 124: „*te* kezèd *ez*”; CornK. 1v: „*mŕre* nem volna mŕ anyank *az*. *aky* *zvlte*”; MünchK. 87rb: „*Ki* *valla* a *menaŕŕŕont* *az* a *vŕlègèn*”.

4. Névmás névmással áll predikatív viszonyban: a) Főnévi mutató névmás + főnévi mutató névmás: MünchK. 85rb: „*Ez az* ... *ki èn* *utannam* *iquèdŕ*”, 85va: „*Ez az* *ki kèzèztèl*”. — b) Főnévi mutató névmás + főnévi kérdő névmás: VirgK. 43: „*myk* *legienek* *azok*”. Utalószóként: MünchK. 87vb: „*ki az* *ki mŕga* *tenèked*”; SzékK. 26: „*kyèvda* *ez*, *az* *ky* *èzt* *mŕga*”. — c) Főnévi mutató névmás + személyes névmás: Itt a mutató névmás az állítmány, a személyes névmás az alany: MünchK. 85va: „*ŕ az* *ki èn* *vtannam* *iquèdŕ*”; GuaryK. 29: „*te* *vaŕ az*, *ki* *iocat* *meg* *ŕomocŕ*”. d) Főnévi mutató névmás + birtokos névmás: Itt a mutató névmás az alany, a birtokos névmás az állít-

mány: JókK. 47: „*eze* azonkeppen tȳed ment enem”; VirgK. 44: „*ezeke* tȳed vram”.

5. Az -é birtokjeles főnévi névmást adatainkban állítmányi szerepben találjuk: GuaryK. 28: „*ezo*ke [!] az atkozot hazmad nêlv”; 1507: „valakȳ az hazban marad meg *aze* legyen” (NyIrK. 6: 186).

6. Határozói igenévnék alárendelt alany: BécsiK. 18: „*Azoc* ðlfutuā ... èzec zazaz labbal ... altal mênênc”; JordK. 385: „*Azok* ... el menwen, kezde Jefus zolnȳa az fokallaghnak”.

2. Birtokos jelzőként álló főnévi mutató névmás. — A kései ómagyar korban a -nak/-nek² rag kitétele birtokos jelző + jelzett szó sorrendben is rendkívül gyakori: BirkK. 3a: „*annak* fêgêlmetlenfege”; CornK. 53r: „*Ennek* okat kedeg ez keppen mongya”. Birtokos jelzői mellékmondat utalószavaként: 1503: „Igy vagȳon *Annak* az Alkalma, Hogȳ mykor Az en penzemet Meg Agya ... egȳzer kazalyam meg” (MNy. 60: 106); KulcsK. 275: „Ez *azoknak* dolgok kyk ragalmaznak engemeth”. — Nagyön ritkán, de előfordul ragtalanul is: BécsiK. 19: „*azoc* iftênê”; SándK. 21: „en nektȳk meg irom ... *ez* okaaerth hog ... tȳ es wgȳan tegetȳk mȳnth ȳk tetteek”; 1529: „Ez dologrol mȳert kesen ȳrtam, *ez* oka nagȳ sok gondom wolt” (MNy. 37: 277).

3. Tárgyként álló főnévi mutató névmás. — 1. A főnévi mutató névmási tárgy határozott, s leggyakrabban határozott ragozású tárgyas ige bővítőnénye, így a mondat második szintjén helyezkedik el: JókK. 47: „*azt* meden vralkodȳanak adom”; MünchK. 86va: „*êzt* tezeð”; NádK. 328: „*azokat* hamarab meg čalya”; JordK. 387: „el eñežtȳtted *ezeke*”. Utalószó: NádK. 329: „*Azt* mondom hoȳ mind ketten binhȳttethhetȳnc”; relatív főmondatban: SzékK. 26: „kyčuda ez, az ky *ezt* monga, hoȳ ...” a palatális hangrendű utalószó nem kivételes a kései ómagyar korban, alanyi alárendelésben különösen nem az.

2. A főnévi mutató névmás határozói igenév bővítőnénye, tehát a mondat harmadik szintjén helyezkedik el. Ebben a típusban a tárgy határozott volta nem befolyásolja a főige megválasztását, illetve ragozását: BécsiK. 14: „*ezeke*t tȳuên lem êngežtêlhêtcêmcȳg”; KazK. 70: „*azokath* hazatul el bocyatuan: ô es ... elefegȳt uezȳnuala”. — Előfordul, hogy utalószóként határozói igenév bővítőnénye: JókK. 45: „(hallak tegedett zolnȳ ...) monduan *azt* ky vagȳ te enedeſſeges ȳftenem”, 99: „De lattua(n) *azt* ew rokony ... hoȳ el akaryauala hadnȳ ewkewt ... kezdenec oly ewwlen kewnuežnȳ”.

3. A főnévi mutató névmás főnévi igenév bővítőnénye az alábbi típusokban: a) Ha a főnévi mutató névmási tárgy többszörös tárgy része, a szerkezetlanc végső tagja, akkor a névmás határozottsága átsugárzik a főigére, s az határozott ragozásban áll. A kor helyesírása nem mindig teszi lehetővé a ragozás minősítését, például a *kezde* olvasata: 'kezde' v. 'kezdé', *akaryatok* 'akarjatok' v. 'akarjátok'; az igei paradigmának össze nem tévesztendő elemeiből arra következtethetünk, hogy az itt tárgyalt szerkezet típusban valószínűleg az ige határozott ragozású alakjai szerepelnek: NádK. 327: „nem akara *ezt* zenvedni”, a kései ómagyar korban a *szenved* igeikötő nélkül is tárgyas ige, így szabályosan vesz föl a belőle képzett igenév tárgyi bővítőnényt; SándK. 26: „fabius ... *ezt* kezde mondanȳa”; SzékK. 20: „esmeegh ... akarnayak *ezeke*t megh fogny”; 1531: „*azt* en Moltan ... ell acartom te k ell vegeznem(m)” (LtK. 1: 134). — b) Ha a főnévi mutató névmási tárgy főnévi igenévi alany

bővítője, akkor természetesen nincs összefüggés a tárgy és az igei állítvány ragozása között: Jókk. 42: „mýkeppen zent fferencztewl vala zereztetett *ezt* mondaný”; 1518: „Tennye kellene *ezt* az nagh vraknak” (RMKT. 12: 493).

4. Határozóként álló főnévi mutató névmás. — A határozóragos főnévi mutató névmásnak a határozó fajtája szerinti funkciója megegyezik az azonos raggal ellátott főnévvel, ezért itt csak a különféle szerkezetitípusokra, illetve raghasználatra adunk példát.

-ból/-ből: Igei bővítője: Jókk. 91: „ne zegýenkegyel *ezbelew*”; TelK. 15: „*ebből* vagon hog aytatofflagnac ... valo heleyt zerette”. Utalószó: Jókk. 91: „vr ýften akart vallaný egý vý nepet mend *azokbalol* kyk el multanak” || -ban/-ben ~ -ba/-be: Igei bővítője: MünchK. 88rb: „*ëbbèn* vagon az igaz igè”; BécsiK. 19: „*abban* iaznanac”; VirgK. 38: „Egyeb nem lehet *ebbe*”. Név-szó, nomen actionis bővítője: BirkK. 2b: „ha elmeritek hog *azokba* ... mēteket elmultatok”. Névszói vonzat: GuaryK. 22: „*ezogben* ... hafonlatos”, 24: „*ebbe* hafonlatos”. Utalószó: Jókk. 46: „*ezekben* kyket te latal valanac meg nytattanak kett vylagofflagok” ~ VirgK. 43: „*azokba* kyket latal es hallotal valanak ennekem ket vilagofflagok meg nituan” || -ról/-ről: Igei bővítője, címszerű szövegrészben gyakori: Jókk. 78: „*ez arol* ualo”, (l. még: NagyszK. 15, ÉrdyK. 510 stb.); SzabV.: „*Arrol* bwlchelege lwn kyalnak”. Utalószó: TelK. 27: „atte felelegöd ... *ezokról* melleket hyrdettem teneköd: bator lez” || -on/-en/-ön: Igei bővítője: Jókk. 83: „*ezen* ygen meg ewrewle”. Határozói igenév bővítője: BirkK. 3b: „Meltert ... *ezen* megkerduen”. Főnévi igenévi tárgy bővítője (egyben utalószó): JordK. 383: „ne akazfatok *azon* gondolkodný mýkeppen ... zollyatok”; Apork. 117: „vzalkottak *azokon* kik gúloltak azokat”; NagyszK. 2: „kerlec *azon* hog ágád ... ten magadat megelmernem”; 1527 k.: „banathom wolt *azon*, ... hogh kegelmed ... waýdahoz zerzewdeth” (MNY. 37: 206) || -ra/-re: Igei bővítője: Jókk. 76: „fellele *erre* Papa”. Határozói igenév bővítője: KazK. 81: „*arra* efuen: az zenth testót kineben uihetnek”. Főnévi igenév bővítője: PéldK. 75: „myndennek *ezre* kel yutny”. Utalószó: TelK. 17: „intuen egmaft *azokra*: mellec ifteniec kōuetniōc” || -tól/-től: Igei bővítője: CzechK. 52: „*attól* magat nem tylhatya”. Fokjeles melléknév bővítője, hasonlító határozó: MünchK. 89rb: „*èzectól* nagob”; BirkK. 3a: „*ettől* kiflëb bvnekert”. Utalószó: Jókk. 88–9: „adnal ... egý ... nepett ... ký volna ... kewlewmb: *azoktól* kyk el multanak” || -nál/-nél: Fokjeles határozószó és megkövesedett fokjeles határozatlan névmás bővítője: NádK. 317: „mind *ennel* incab gótör”; VirgK. 41: „*enel* egiebet nem mond vala” || -hoz/-hez/-höz: Igei bővítője: BécsiK. 12: „Méd *èzechéz* kōuetékèt èzèztè”. Utalószó: FestK. 386: „*Ahhoz* attad ... tudomaanyokath, kykwel eez eeleeth ekewlfeb volna”; TelK. 16: „keges vala: *azokhoz* kie iftent felic vala” || -nak/-nek: Igei bővítője: BécsiK. 15: „pažāltuāla *annac* Nabuhodonozor kizal”; DöbrK. 376: „ágád *ennek* heft”; a *kell* ige bővítőjeként cselekvéshordozó: MünchK. 87rb: „*Annac* kel fel nōni ènnèkem ke: meg küflëbednem”; dativus possessivus: PéldK. 69: „my hazna vagon *ennek*”. Utalószó: Jókk. 82: „*azoknak* adtok ýftený zrolnnett kyktewl kertek alamyznatt”. || -val/-vel: Igei bővítője: PéldK. 70: „en *ezzel* femnyt nem gondolok”; NagyszK. 17: „az *eyet* ... ewel mulatac el”; SándK. 24: „amazok *awaal* sem gondolnak”; 1507: „Eue legýen Elteýg, *azval* [‘abból’] Igýk gyermekem Ne oztoztek” (NyIrK. 6: 186) || -ért:

A kései ómagyar kor szövegeiben rendkívül sok *azért*, lényegesen kevesebb *ezért* lexéma található. Az *azért* funkcionális tarkasága megnehezíti a névmás elkülönítését a határozószóktól, kötőszóktól, a köztük levő átmenetektől. A fentiek miatt az *azért*, *ezért* problematikáját egy kissé bővebben kell tárgyalnunk.

Talán feltehető, hogy a hangsúlyos *-ért* ragos, kezdetben csak anaforikus szerepű, igei bővítményként funkcionáló mutató névmásban eleve megvolt a lehetőség más érték kifejezésére. Alkalmas helyzetben, a mondat élén — hangsúlyát vesztvén — könnyen válhatott többé-kevésbé kiüresedett mondatkezdő, a szöveg folytonosságát jelző, érzelmi töltésű lexémává: MünchK. 85rb — 85va: „kezdec qtèt z mōdanac nēki *Azert* tē mit kēzēgtēlž, ha tē nē vag x^{cu}”; SzabV.: „*Nwazert* ftromlottak kemellethlen”. A mai nyelvben sem ritka az *azért* hasonló szerepben: „*Azért* ezt nem vártam”; „*Azért* már hozzáfoghatnánk a dologhoz”. — Kötőszó: BirkK. 2b: „ocot adando lezen ti ertetek ištēnek, *Azert* inkab engeduen nem chak ti raitatok, de fet e raita es kēnerehtek”, itt az okozat kifejtését vezeti be, összefonódva jelenik meg benne a határozószói, kötőszói, valamint az anaforikus + kataforikus jelleg. Jellemzően ómagyar kori sajáttság, hogy e helyen a veláris változatot találjuk; ma az *ezért* járja ebben a szerepben. (A kérdés kifejtését l. 800 — 1.)

Arra aligha lehet bizonyítható magyarázattal szolgálni, hogy a kései ómagyar korban többféle szerepkörben az *azért* miért utószóiban, s az *ezért* lehetőségei miért voltak oly kihasználatlanok. Talán az utalószó fejlődéstörténete volt számottevő hatással az *ezért*, *azért* funkciójának kikristályosodására. A korszak elején az utalószó : kötőszó korreláció általában még nem volt elég szilárd, még csak kialakulóban volt, bár igen gyorsan terjedt. Ingatag volt még az *azért* : *mert* korreláció is; nem volt ritka az utalószó nélküli *mert* kötőszó: JókK. 29, 56; MünchK. 90vb; stb. Az utalószói szerep kezdetlegességét jelzi, hogy — nem is kis számban — a palatális változat is lehetett utalószó a kései ómagyar korban; célhatározói mellékmondatra utal: MünchK. 90vb: „Mei ielēlegēt tēž *ēzert* te hog lafluc z higgōc teneked”. Az alanyi, tárgyi stb. alárendelésben azonban gyorsan terjedt a veláris mutató névmási utalószó, s ez háttérbe szoríthatta az *azért* egyéb funkcióit. Ez a folyamat utat nyitott az *ezért* számára a következtető tagmondat élén. A kései ómagyar korban az *ezért* és az *azért* közötti szerepmegosztásnak még csak a kezdeteit észlelhetjük.

Az *-ért* ragos névmást a következő ismérvek alapján különíthetjük el — több-kevesebb bizonyossággal — az azonos alakú egyéb lexémáktól: Névmásnak minősül: a) Ha többesjel van a szóalakban: FestK. 389: „Mynd *eze*kert myt te neeked meg fyzefflek . . . yrgalmazy”. — b) Ha személyre vonatkozik az *ezért*, *azért*. A korabeli forrásokban inkább az *erte* határozószói személyes névmás használatos ebben a szerepben. — c) Ha az aktuális tagolás szabályai szerint hangsúlyos helyzetben áll: JókK. 46: „*Azert* [*Propterea*] mondomuála: kŷ vagŷ te vram ŷften”; JordK. 389: „*Azert* ŷllŷk ŷnnepnapon ŷot tennŷ”. Ez a típus érintkezik a határozószókkal. — d) Névmásnak tekinthető az anaforikus értékű palatális változat: CzechK. 58: „ha zolgaylonk nekōd *ezeert*”; KeszthK. 24: „*Ezerth* een zywe mēg wydwlā”, ez talán következtető mellérendelő kötőszónak is felfogható.

5. Főnévi mutató névmással kapcsolatos speciális szerkezetek. — 1. Írott szövegeknek az élőszót idéző párbeszédeiben nem ritka jelenség, hogy a főnévi mutató névmás önállósul, hiányzik mellőle közvetlen szerkezeti tagja: az igei

állítmány, a névmás főmondatként vagy relatív főmondatként funkcionálhat. Az ilyen elliptikus szerkezeteket a szövegelőzményből ki tudjuk egészíteni. — a) Az állítmány kihagyásával a névmási alany predikatív szerkezetet sűrít magába: SándK. 29: „*az a kÿ ez vilagot . . . býrÿa*”, kiegészítve: „*az tilt meg*”. — b) Alaptag nélkül álló tárgy a névmás: MünchK. 86rb: „*tahat aẓt a mel' alab valo*”, kiegészítve: „*veti*”; GuaryK. 31: „*[Mit mongac többet te rolad,] hanē lac aẓt, hoẓ meg az angalocates te ted ȳrdogge*”. — c) Alaptag nélkül álló határozó a névmás: FestK. 385: „*Engemet lem aẓeet kewefbee mezt lokakkal few nemely twlaydonlagokat attal neekem*”, kiegészítve: „*azert zeretteel*”; KazK. 80: „*Iay azert ennekȳm en edȳs fyam*”; itt az önállósult *azért* egész mondatra utal vissza, csak a szövegelőzménnyel együtt értelmezhető: uo.: „*az ȳ zolgay lok buzulagot teznekuala raita*”.

2. A mondat valamely részéhez együtt kapcsolódik egy főnév és egy főnévi mutató névmás, mondatrészi értékük azonos. Az alany kettőződik meg: KazK. 71: „*Az ȳ iegȳffe kegek aglaes: az es hafsonlatos nȳmȳs Iozagal fenlik uala*”, 74: „*Az zenth eleknek iegȳffe az es: monda*”. — A tárgy kettőződik meg: 1532: „*az eghÿk tereketh aẓt el erefthethek*” (LtK. 1: 140). A névmás e szerkezetekben témakiemelő, témaismétlő feladatot lát el.

3. A főnévi mutató névmási utalószó megismétlődése többnyire akkor fordul elő, ha a mellékmondat beékelődik a főmondatba vagy a relatív főmondatba, így az utalószó távol kerül saját szerkezeti elemeitől; ezt hidalja át a megismételt névmás: SzékK. 15: „*meegh azokees, az kyk aldozatokat mwatnak vala az wr yltennek, méegh azokes zȳr yngheket ȳwedeztek vala ȳn magnokra*”; GuaryK. 24: „*aẓt ammit hallot . . . ȳ attafiazol, aẓt mañnac meg monga*”. A névmás itt is — miként az előző típusban — fontos kommunikatív funkciót tölt be.

6. A főnévi mutató névmás és a 3. személyű személyes névmás viszonya. —

1. A kései ómagyar kor névmásrendszerében létrejöttek a 'személy' és a 'nem személy' megkülönböztetésére szolgáló névmáspárok: *ki?* : *mi?* ; *aki* : *ami* ; *valaki* : *valami* ; *néki* : *némi* ; *akárki* : *akármi*. — A főnévi mutató névmás az E/3. és T/3. személyes névinnással áll ilyen viszonyban: *ez, az* : *ȳ* ; *ezek, azok* : *ȳk*, de a köztük levő szerepmegosztás több szempontból is felemás: a) A személyes névmás csak ritkán jelöl nem személyt, a mutató névmás gyakran vonatkozik személyre. Ez azzal függhet össze, hogy a mutató névmás a személyes névmásnál természetesebben tölthet be állítmányi szerepet. Az állítmányi funkcióra való alkalmasság jelentősége megnő a grammatikai, azaz utalószói funkció gyors terjedésével. Ez nemcsak lehetővé, hanem szükségessé tette a személyt jelölő mutató névmások mennyiségi növekedését. — b) A személyjelölő funkciót tekintve a főnévi mutató névmás eltérő módon viselkedik *ȳ* morfémas alakjában, s másképpen ragozott formájában (részletezését l. alább).

2. Személyt jelölő *ȳ* ragos mutató névmások: JóK. 39: „*menenek aȳok zent ferenczert*” BécsiK. 18: „*ēzec za22az labbal . . . által ménēnc*”; 1518–1523 k.: „*az hoz hath haz ȳobagȳoth*” (Nyr. 36: 168). Személyes névmások: MünchK. 86va: „*ȳ tugga vala*”; DöbrK. 376: „*ȳk figyelmezik vala ȳtet*”.

Előfordulási arányok műfajonként:

	Személyes névmás (ő, ök)	Mutató névmás	Összesen
Epikus bibliai szövegrészletek	15 31 %	33 69 %	48 28 %
Zsoltárok	22 81 %	5 19 %	27 16 %
Legendák	20 71 %	8 29 %	28 17 %
Elmélkedések	18 45 %	22 55 %	40 24 %
Regulák (BirkK.)	3 43 %	4 57 %	7 4 %
Párbeszéd (PéldK.)	3 100 %	—	3 2 %
Eredeti magyar szövegek	10 67 %	5 33 %	15 9 %
Összesen	91 54 %	77 46 %	168 100 %

A táblázathból kitűnik, hogy az érzelmileg telített szövegekben a személyes névmás fordul elő gyakrabban; az epikus jellegűekben vagy kiegyenlített a két névmásfajta használata, vagy a mutató névmásnak jut nagyobb szerep. Az eredeti magyar nyelvű szövegekben a személyes névmás van többségben. Az összesítés számszerű adatai jelzik, hogy számottevő a személy(ek) jelölését szolgáló főnévi mutató névmások $\emptyset$ morfémás alakjának használata.

3. A tárgyragos főnévi mutató névmásoknak 18%-a vonatkozik személyre, de az ilyen adatok többsége egyazon kódexből (AporK.) való, más forrásokban egy-két személyre vonatkozó mutató névmás fordul elő a törzsanyagban. Úgy látszik, a fordító ízlése szabályozta a névmás megválasztását; ezt világosan tükrözik a párhuzamos szövegrészletek: AporK. 118: „meg mente *azokat*, Es ki vitte *azokat* az igaz utba” ~ KulcsK. 266: „meg zabadeyta *wketh* Ees hoza *wketh* ygaz vtra”: eripuit *eos*. Et deduxit *eos* in viam rectam; AporK. 119: „mġ zabadeita *azokat* Es kiuitte *azokat* a letetflegbol” ~ KulcsK. 267: „megh zabadeyta *wketh* Ees ky hoza *wketh* letetflegbel”: liberavit *eos* et deduxit *eos* de tenebris; AporK. 121: „teuelgoue tōttō *azokat*” ~ KulcsK. 270: „tewelgetete *wketh*”: errare fecit *eos*; stb. A BécsiK. és a SzékK. párhuzamos szövegrészletei is tanulságosak. A BécsiK. inkább személyes névmást használ ott, ahol a SzékK.-ben mutató névmást találunk: BécsiK. 18: „ēlmeġ mēgakaznac *okēt* fōgnioe” ~ SzékK. 20: „esmeegh vyolan akarnayak *ezeke* megh fogny”: iterum *eos* vellent capere; BécsiK. 18: „mvdōn *okēt* az Egiptomiaknac ... lēzēgē *okēt* vldōzneie” ~ SzékK. 20: „mikor *ezeke* az egyptombalyaknac ... leregy v̄zneek”: dum ... exercitus Aegyptiorum *eos* persequeretur.

4. A határozóragos mutató névmások közül adatainkban a *-nak/-nek*¹ ragos részeshatározó vonatkozik sűrűn (56%-ban) személyre: JókK. 82: „*azoknak*

adtok yfteny zerelmett''; PéldK. 72: „meg tagattam *azoknak* kyk aleytyak magokat vraknak''; SzékK. 20: „az tengert *ezeknek* megh nyta''.

A többi határozóragos alak csupán 4%-os arányban mutat rá személy(ek)re: Apork. 117: „vzalkottak *azokon*''; KeszthK. 29: „Meg zabadeyta . . . *azoktól* kyk engem gyeelelnek''; TelK. 16: „keges vala . . . *azokhoz* kie iftent felie vala''.

7. A szövegkohézió és a főnévi mutató névmás. — A mutató névmás természeténél fogva lát el szövegösszetartó funkciót, teljes körű vizsgálata mégis elsősorban szövegtani eszközökkel oldható meg, beillesztve a névmásokat a szövegkohéziót szolgáló eszközrendszerbe. Ebben a fejezetben tehát csak a legfontosabbnak látszó kérdésekről szölünk.

A főnévi mutató névmásoknak a kései ómagyar korban lezajló, meglehetősen gyors grammatikalizálódási folyamata keresztezte az eredeti anaforikus, deiktikus, kataforikus funkciót. Utalószóként ugyanis már nem a szövegtől függ, hanem az összetett mondaton belüli viszonyoktól, a mondat belső rendjétől: mellékmondat + főmondat sorrendben anaforikus, főmondat + mellékmondat sorrendben kataforikus értéket képvisel.

A) A palatális főnévi mutató névmás. — a) Anafora. — A szövegbeli visszautalás a palatális változat leggyakrabban jelentkező szerepe, s ebben (nagyjából azonos arányban) osztozik a veláris változattal. A korreferens főnév vagy főnévi szerkezet a következő lehet: 1. Tulajdonnévvel vagy köznévvvel megnevezett személy: MünchK. 86vb: „*Ez* [Nikodemus] iquq i'choz''; SándK. 22: „mýt akar *ez* [Agapes]''; TelK. 16: „*ez* [Joachim] dauid királnac nemzetéből vala''; DöbrK. 375: „*ez* [az anya] özveg vala''; SzékK. 20: „az tengert *ezeknek* [Izrael fiainak] megh nyta''. — 2. Élő, nem személy: MünchK. 86rb: *ezeket* [a galambokat]; DöbrK. 373: *ezeknek* [a madaraknak, állatoknak, növényeknek]. — 3. Dolog, elvont fogalom: DöbrK. 373: *ezekkel* (enni-, innivalóval, ruházattal); PéldK. 69: *ezt* (a kaszát); VirgK. 44: *ezt* (aranypénzt); MünchK. 85ra: *Ez* (az ige); NádK. 322: *ezt* (a lelket); TelK. 18: *ezt* (a reménységet). — 4. Az adatok többségében az anaforikus névmás nem egy főnévre vagy főnévi szerkezetre utal vissza, hanem egy-egy mondatra: JókK. 39: „*ezt* haluan'' (hogy messze van a hegy); MünchK. 86rb: „*Ezt* teue i'' (a vizet borrá változtatta); CornK. 53r: „*Ezt* teue . . . az angyal'' (levette a követ a koporsóról, és ráült). Ez a típus már átmenetet képez az egyszerű és az összefoglaló anafora között; a különbség nem minőségi, csupán mennyiségi, a megidézett szöveg terjedelme az előbbiben egy-egy mondatnyi, az utóbbiban akár egy-egy nagy fejezet.

b) Összefoglaló anafora. — Ez speciálisan a palatális változat funkciója, s bár előfordulási aránya mintegy fele az egyszerű anaforáénak, jelentősége nagy, szövegösszetartó ereje erős. Típusai a következők: 1. Csupán névmás utal vissza egy szövegegységre, olyanra, amelyet nem lehet egy-egy mondatban összegezni, csak a témát lehet megjelölni: JókK. 41: „*ezt* . . . paranczola'', előírja társainak, hogyan viselkedjenek vele, amikor magányában van; FestK. 370: „*Inattya ezeketh* yften'', a bűnös életének leírása; KulesK. 271: „Ky . . . *eryzy ezeketh*'', Izrael fiai tévelygéseinek, szenvedéseinek és bocsánatának leírása. — 2. A névmást *mind* elem nyomatékosítja, vele összetett szót vagy összetett szói előzményt alkot: NádK. 317: „*mind ennel* incab gőtör, hóg soha hyedelmeth nem varoc'', szenvedéseinek leírása; VirgK. 39: „*mind ezekből* nyhuan meg teczikh, miképen engedot neky az twzes'', a Szent Ferencről szölő egyik történet lezárása. — 3. A *mind* elem követi a mutató névmást, nem alkot

vele szoros szerkezetet, intonációs viszonyai is bizonyára különbözhetnek az előző csoporttól, közéjük is ékelődhetett más szó, mégis összetartozónak látszanak: együtt töltik be az összefoglaló anafora szerepét. Grammatikailag vagy együtt alkotnak mondatrészt, vagy értelmezői viszony van közöttük: NádK. 330 — 1: „*ezt te mind erdömnekil el mulattad . . . ezt te mind el hattad*”, a lélek jóságának, okosságának, erejének taglalása; SzabV.: „*Ez mynd ezen zerent hat meg . . . lewē*”, hosszú történet sor lezárása. — 4. Előfordul, hogy a témát először a puszta névmás foglalja össze, majd a gondolatsor folytatásának mintegy lezárásaként a *mind*-del nyomatékosított alak jelenik meg: BirkK. 2b: „*ezeket meg tarchatok*”, az elmondott regulákat; ezután további előírások következnek, majd: „*Adga vr ilten hoğ meg tarchatok mend ezeket*”; FestK. 384: „*Ezeket ewn bennewk . . . megh chemeteelyhteed*”, az isteni gondviselés esetelése, majd tovább folytatván a témát, újra összegez: 385: „*Mynd ezeket embezeknek laabayala wetetted*”. — 5. Az egyszerű és az összefoglaló anafora között átmeneti típusnak tekinthető, ha a *mind* olyan többes számú névmáshoz járul, melynek kimutathatók a korreferens főnevei: GuaryK. 22: „*mind ezoknec lelkoket meg mezgolytyi*”, három emberét: a rágalmazóét, azét, aki meghallgatja a rágalmat, a megrágalmazottét; GuaryK. 32: „*Mind ezoknec meg ielonte vz ilten*”, a kenyérsütőnek, a pohárnoknak és Józsefnek; SzabV.: „*Olyha hafad volt eg mynd ezektwl*”, trombita- és dobszótól. Ezek tartalmuk szerint egyszerű, alakilag összefoglaló anaforikus névmások.

c) Katafora. — A kései ómagyar korra jellemző, hogy a palatális mutató névmás gyakran utalószó, többnyire főmondat + mellékmondat sorrendben. Az adatok többségében ilyen helyzetben őriz valamelyes anaforikus árnyalatot is. Úgy látszik, a grammatikalizálódási folyamat a palatális névmást is érintette, de teljesen nem tudott kibontakozni, megakadályozta ebben a veláris változat fokozatosan érvényesülő uralma. Hasonló folyamat zajlott le a határozott névelők fejlődésében (l. 741 — 52). A kataforikus szerepű palatális mutató névmás típusai: 1. Utalószó: JordK. 385: „*Es ez lewen, hoğ el veeghezte vona [!] Jefus . . . az týzen ket apoftoloknak bezeedet*”, szövegrészek kezdő mondata, tehát nemigen lehet szó anaforikus árnyalatról; MargL. 2: „*O ky nag cuda ez. hog il nag felseges kýrali magzat . . . ezenkeppen geterye magat*”; VirgK. 45: „*Es ezt engete nekem, az vr ilten, hogy . . . wtet . . . dyczeriem*”. — 2. Idéző mondatban sűrűn előforduló típus: NagyszK. 8: „*felel az Bölceleg ezt, monduan*” (l. még: 13, 14, 15); SándK. 26: „*fabius . . . ezt kezde mondanýa*; VirgK. 40: „*ezt mongia vala*”. — 3. Anafora + katafora együtt: NádK. 318: „*ten magad vağ fergeknec etke, ezt agga iltennec törveñe, hoğ a bynőfec iuflanac ilen vezödelömbbe*”; SándK. 26: [a férje csúffá lett] „*ezon en igon bankodom hog en nem tuttam hog igen vagyon dolgođ*”. — 4. Talán katafora a felsorolás kezdő mondatában álló névmás: JordK. 381: „*Az týzen ket apoftoloknak . . . newók ez: elfe Sýmon*” stb. — Esetleg ide sorolható a korabeli levelezésnek az a vonása, hogy újra meg újra leírja, amit éppen cselekszik: 1529: „*casar ffelel ezt ýrom kýgelmednek*” (MNY. 37: 277); 1531: „*Ezt ýrhato(m) hoig . . .*” (LtK. 1: 134); 1532: „*est ýrhato(m) . . . hogh . . .*” (LtK. 1: 140).

d) Deixis. — Lényeges vonásokban különbözik az anaforától és a kataforától. Ez utóbbiak léte a szöveghez, a deixisé a szituációhoz kötődik, és feltételezi a beszélőnek, a hallgatónak, valamint a denotátumnak együttes jelenlétét. Így érthető, hogy a rámutatásnak ez a legősibb eszköze az írott nyelvben hátterbe szorul. A kései ómagyar kor szövegeiben — párbeszédekben, a beszélt

nyelvet felidéző szövegrészekben — a deiktikus funkciót a névmás mellett nagy számban az *ím*, *íme* lexéma látja el, amely ekkor már nem névmás (elemzését l. a módosítószókról szóló fejezetben: 831; továbbá vö. az *emez* névmásról mondottakkal: 504–5): MünchK. 85va: „*Ez az ki kezéztél*”; 87rb: „*íme ez kezeztél*”; NádK. 322: „*Im ezt bizonytom*”.

B) A veláris főnévi mutató névmás. — a) Anafora. — A távolra mutató főnévi anaforikus névmás csaknem azonos arányban fordul elő palatális megfelelőjével. A korreferens főnév vagy főnévi szerkezet a következő lehet: 1. Tulajdonnévvel vagy köznévvvel megnevezett személy: BécsiK. 15: „*pazárolt uala annac*” (Olofernesnek); KazK. 71: „*az [Aglaes] es haflonlatos nómós Jozagal fenlik uala*”; TelK. 17: „*az [Anna] ... az o hazastarfat tistele*”; MünchK. 85vb: „*latuan azocat*” (a két tanítványt); SándK. 24: „*azok [a legények] ottan el viveek*”; SzékK. 13: „*bee fedezeek azokat [a gyermekeket] zór léplékwél*”. — 2. Élő, nem személy: DöbrK. 376: „*ky hvzia azt zombaton*”, azaz a kútba esett szamarát vagy ökrét; JordK. 384: „*azok kezzel egyk nem*”, (a verebek közül). — 3. Dolog, elvont fogalom: MünchK. 86va: „*felkoltō azt*” (a templomot); BirkK. 2b: „*bochanatot kell kerni iftétel ki elmeri azokat*” (az elkövetett bűnöket); PéldK. 75: „*myre zeretewm azt*” (a keserű véget). — 4. Az előzőknél gyakrabban nem egy-egy főnévre vagy főnévi szerkezetre, hanem egész mondatra utal vissza: NádK. 340: „*nem illic ide az*” (hogy Istenhez fohászkodik); CzechK. 52: „*attul magat nem tylhatya*” (hogy könnyhullatásban lel vigaszt); ÉrdyK. 509: „*Az ees nem choda*” (hogy a mennyei vendég és öszvérei nem ettek és nem ittak). Ez a funkciója együtt járhat az utalószói szereppel: JókK. 47: „*valamit egyebett lewlnek en kebelemben ... azt meden vralkodojyanak adom*”; NádK. 328: „*kiknec tisztöllegöt ad, azokat hamarab meg čalya*”; CzechK. 52: „*ky tegod zereth az nem epedh*”.

b) Összefoglaló anafora + katafora. — Ritkán szerepel összefoglaló anaforaként a veláris mutató névmás: JókK. 47: „*mýnd azok kýk ewhennek vadnak*” (mindaz, ami a mennyben, földön, tűzben és vízben van); SzabV.: „*[Nag kegelmes legyén ellenlegnek ...] mýnd azoknak kýk keges kegelmnék efný zoknak*”. — Hátravetett *mind* lexemával: GuaryK. 22: „*azokat mind meg mergolefýti*” (akiket megmar a veszett eb); 1516: „*fogadanak ... hogh Mýw walamýth ew kewzthek zerzenenk azokath Mýnd megh allanaýak*” (MNY. 52: 368).

c) Katafora. — A névmás grammatikai szerepének a kései ómagyar korra tehető megerősödése, gyors terjedése a veláris mutató névmás számbeli gyarapodását is jelenti. A korszak elejétől a korszak végéig előfordulnak utalószóval és anélkül szerkesztett összetett mondatok, az arányok azonban lényegesen megváltoztak (l. a mondattanban). Egynehány kódexünk különösen kedveli az utalószóval alkotott mondatokat (GuaryK., NagyszK., JordK., SándK.). — Típusai: 1. Névmási utalószó főmondat + mellékmondat sorrendű összetett mondatokban: JókK. 82: „*azoknak adtok yltény zerelmett kyktewl kertek alamyznatt*”; SimK. 11: „*istenre mondom azt hóg tennom magadon bizonyítom meg azt mit te masnac paranloltz*”; ApMél. 3: „*ézak az legyén gromwnk: hogh ffele ýrattatoth meñ orzagban az mý newwnk*”. — 2. Egyenes idézésre utal a névmás: JókK. 45: „*monduan azt ký vagý te enedelleges ýftenem*”; CornK. 2v: „*azt mongýa. fyam el ne hagyad te anyadnak tevrýtenem*”. — 3. Anafora + katafora: MünchK. 86rb: „*agt a meñ alab valo*”, az előzmény *bor* szava a korreferens főnév; VirgK. 43: „*tanicz meg azokra [azon ígékre] kiket nem halotam*”. — Azonos alakú névmások zsúfolása stí-

lusjeggyé is válhat: sajátos ritmikusságot, lüktetést ad a szövegnek: GuaryK. 26: „Ha kihöz azt lattac, hog tefti zúkleget meg vezi etelbe es italba, *ahoz azt* mongac hog torcos ... Ha kihöz igallag tetelt latnac, *ahoz azt* mongac, igon beketelen ... Ha kiben ... bollelegot latnac *ahoz azt* mongac hog igon alnoc” stb. Itt a stílusértéket erősíti a határozatlan névmás ismétlődése, valamint a párhuzamos mondat szerkezet, együtt hatnak a mutató névmás halmozásával.

8. Az *e*, *a*, *ez*, *az* főnévi mutató névmás melléknévi szerepben. — 1. A melléknévként használt, kijelölő jelzői szerepű *ez*, *az* névmásnak a kései ómagyar kori sorsa szorosan kapcsolódik a határozott névelőnek a névmások közül való kiválásához, új funkciójában való megszilárdulásához. A korszakban rendszerűen jelen van a névmás, valamint a névmás és a névelő közötti átmeneti forma: a névmás-névelő és a már kialakult névelő; s a köztük levő homonímia igencsak megnehezíti az adatok minősítését. (Az elhatárolás lehetőségeiről, módszereiről l. a névelőkről szóló fejezetet.) — Névmásnak tekinthetők a következők: palatálisok: BécsiK. 19: „*ez* èztëndoc èlöt”; BirkK. 2b: „*ez* kenuexkeben”; PéldK. 65: „*ez* abrazatban”. Velárisok: BirkK. 4b: „meg mōd·a *az* zemelt kitel hallotta”; DöbrK. 377: „*Az* időben menenek iefuhoz farifeofok”; SándK. 27: „hozzaak elomben *az* ketteyth”.

2. A mutató névmásnak a pusztá vokálisból álló fajtája ritkának tekinthető ugyan, de kimutatható az egész kései ómagyar kor folyamán, s elsősorban melléknévként funkcionál mint kijelölő jelző: BécsiK. 71: „*è* két napokat”; MünchK. 86vb: „*è* ielenfegekèt”; NagyszK. 7: „*e* megfezült embör”; NádK. 332: „*e* fergec”; a névmás két alakja egy mondatban: DebrK. 497: „*ee* keral fel vetete *ely* [!] fezywleteth”.

Az *ez*, *az* : *e*, *a* névmáspárok közül tehát az *ez*, *az* összehasonlíthatatlanul gyakoribb volt, de vele párhuzamosan valószínűleg folyamatosan élt az *e*, *a* is. Keleti nyelvjárásaink ma is őrzik ezt az állapotot. Az idők során a névmás alakja fokozatosan alkalmazkodni kezdett a követő szó alakjához: magánhangzós kezdettű jelzett szó előtt *ez*, *az*, mássalhangzós előtt az *e*, a vált általánossá. A mai *e* *célből*, *ez* *okból*; *a* *célből*, *az* *okból* gyökerei a kései ómagyar korra nyúlnak vissza, de az alaki elkülönülés folyamata későbbi korokra tehető. Megjegyzendő, hogy mind a kései ómagyar korban, mind napjainkban a pusztá vokálisból álló névmásnak a palatális változata szabadabban kapcsolódik különböző főnevekhez, a velárisnak kötöttségei vannak, ezt érthetővé teszi a névelői funkció.

3. A melléknévi szerepű, kijelölő jelzőként funkcionáló névmás — alakját tekintve — a kései ómagyar korban kezd elválni a többi minőségjelzős szerkezettől. A magyar minőségjelzős szerkezetben nem volt és ma sincs egyeztetés a jelző és jelzett szó között. Kivétel e szabály alól az *ez*, *az* kijelölő jelző, amely a mai nyelvben főlveszi jelzett szava néhány jelét és ragjait, ha az alaptag határozott névelős főnév: *ezek a házak*, *ebben a házban*, *ezt a házat* stb. E szerkesztésmód kezdetei a kései ómagyar korra tehetők: 1507: „Jtem *Ezt* [az] teftame[n]tomot en Eletembe egellfegbe Jrtam” (NyIrK. 6: 187); 1532: „*est* a hýrth nýlwa[n] ýro[m]” (LtK. 1: 139); 1533: „ne halogassa. . . touabba *est* eddolgot” (MNy. 37: 354). Tehát a XV. sz. végén, a XVI. sz. legelején már élhetett az egyeztetett forma a kijelölő jelzős szerkezetekben, s talán elterjedtebb lehetett, mint azt az írott források tükrözik. Csak a korabeli ejtésmód ismeretében lehetne eldönteni, hogy az itt felsorolt példák valóban kijelölő

jelzők-e, vagy értelmezőszerű alakulatok, melyek alapul szolgáltak az egyeztetés terjedésére. Ez utóbbi esetben, az *ezt a hírt* véve példának, az *ezt* és a *hírt* között szünet lehetett, s mindkét elem külön hangsúlyt kaphatott. Az intonáció megváltozásával jöttek létre az egyeztetett kijelölő jelzős szerkezetek. Akármelyik álláspontot fogadjuk is el, a folyamat kezdete a kései ómagyar korra tehető, kibontakozása, a jelenség elterjedése későbbi korok történetének része.

Az *ezén*, *azon* névmás

E névmáspár a kései ómagyar korban nagyjából azonos arányban szerepel főnévi és melléknévi szerepben, gyakran *ugyan-* előtaggal. Az *ugyan-* előtag valószínűleg eredetibb nyomósító funkcióból a 'használóképpen' határozószói jelentésen át jutott el a kései ómagyar korra az azonosító szerephez: 'az ismert, a szóban forgó vagy a mellékmondatban megjelölt személlyel, tárggyal, dologgal azonos' jelentésben összetett szót alkot a névmással. Az *ugyan-* azonosító előtag alakilag és szemantikailag kialakult formában áll előttiünk a kései ómagyar korban, a főnévi mutató névmásokon kívül megjelenik a melléknévi és számnévi névmásokon is, valamint a mutató névmásokkal párhuzamba állítható határozószókon (*ugyanitt*, *ugyanott*). Az előtagnak tehát elég tág a hatóköre, de a mutató névmásokkal csak ritkán kapcsolták össze. Az is figyelemre méltó, hogy minden rendelkezésünkre álló adatban különírt formában találjuk az *ugyan-* előtagot.

1. Főnév. — a) *Ø* morfémas alakban: Apork. 106: „te ke *vān azon* vag” ~ KulcsK. 246; CornK. 77v: „az kegyefleg *vgyon azon*. ky az igralmalfag”, 22r: „*Vgyan ezenek* meg elmertetnek”. — b) Tárgyraggal: JókK. 25: „az lakalt melyet en tartottam tñ es *azont* tarczatok”; BécsiK. 15: „*azót* né tēnē”; WeszprK. 49: „Iudas es *ezont* mondah”. — c) Többszemes és határozóragos alakok: BécsiK. 20: „[vḡā] *azonockal* tōzēl által vēzētētēc”; ÉrdyK. 8: „Az wr iften . . . aggyon tynektōk *azonokban* egymashoz valo ertelmet”. — d) Határozóraggal: DomK. 181: „*ezenhez* hasonlatos lataft latot volt nemely barat”; ÉrdyK. 343: „*ugyan ezenről* proffetalt vala zent Daudid proffeta ees”; KazK. 80: „*Azonba* hyre lōn benne iegōffenek”; SzabV.: „Ezt mi hagywk mýnd *vgýan azonba*”. — e) Névvutóval: JókK. 75: „*Azon kezbe* zent Clara zerzete kenerekett az aztalokra”; KazK. 73: „*Ezōnkōzbe* az zolgak mind megh tere nek”; SzabV.: „*Azon zerent* zabachba ben hadnak”, majd: „Ez mýnd *ezen zerent* hat meg . . . lewē”. Tömegesen találjuk szövegeinkben *képpen* névvutóval: JókK. 84: *azonkeppen*; MargL. 10: *ezenkeppen*; PéldK. 76: *ezzen keppen*. A névvutós alakok a határozószóvá válás útját járják, egyik-másik esetleg már határozószónak tekinthető, de az előzmény bizonyára főnévi névmás + névvutó kapcsolat lehetett.

2. Melléknév. — Kijelölő jelzői szerepben: 1395 k.: „*ezen feldý*”, 1405 k.: „*azon feldý*” (Gl.); BirkK. 4b: „elezer *azō* genle capitulōnak engedeti[uel] legen, *Azon* fenehtek alatt zerezvk”; NagyszK. 12: „*ezen* zerrel atte lelki zōmeiddel latvan”; SzékK. 20: „*vgyan azon* tengeren”. Minőségjelzői mellékmondat kitelsozava: BirkK. 2b: „ne . . . reftelietek *azon* zabol, oruoffagot mōdani kihal febek lottenek”; 1530: „*vgyan azon* wthon wýza menthek az mýnth ide jwthek wolth” (MNY. 37: 278). A főnévi és a melléknévi funkció arányainak megállapításához a törzssanyag nem nyújt megbízható mennyiségű alapot.

E névmáspár a kései ómagyar korban még csak a kialakulás szakaszában van. Hangalak tekintetében a veláris változatban nem látszik ingadozás, szilárdabbnak mutatkozik palatális párjánál. Az a funkciójuk, hogy nyomatékosan rámutatnak valamire, s azt szembeállítják egy tartalmas szóval megnevezett vagy más névmással megjelölt, esetleg csak gesztussal kijelölt dologgal. Egy-néhány adatban már kimutatható. (Vö. I, 502–13.)

1. A palatális változat a kései ómagyar korban e névmási eredetű, korszakunkban valószínűleg rövid *i*-s ejtésű *im*, *imē* vagy *ime*, néha *eme* nagyon gyakran fordul elő, de önmagában nem tekinthető névmásnak: nem épül be a mondat szerkezetébe, nincs sem mondatrészi, sem főnevet helyettesítő szerepe (vö. a módosítószók fejezetével 831). Csupán a deiktikus és kataforikus funkciója őrződött meg: gesztusértékű, gesztuspótló, a beszélt nyelvben — mint ma is — feltehetően gesztuskísérő értéke lehetett. A mutató névmással a kései ómagyar korban forrt össze (szemben a mondatszói utótagú *imé*-vel, amely korábbi keletkezésű). E folyamatnak a következő fokozatai figyelhetők meg:

a) *Im* + névmás: GuaryK. 21–2: „az meg dihút ebneć ... *im e* hazom gonoz tulaŕdonfaga vaĝon”. Aligha lehet teljes bizonyossággal eldönteni, hogy e példában a későbbi — jelzői helyzetű — *eme* előzményét, esetleg már meglétét találjuk, vagy két lexémával van-e dolgunk. E kérdésre csak az intonációs viszonyok (hangsúly, szünet) ismeretében felelhetnénk. NádK. 322: „nem mind igazak a kiketh mondal. *Im ezt* bizonietom hoĝ felig igazac, es felig nem”. E példában is az intonációs megoldások függvénye, hogy egyetlen egységet alkotó névmással vagy két lexémával kell még számolnunk. — E típusban az *im* és a névmás összeforrásának az intonáció módosulása a feltétele.

b) *Ime* + névmás: MünchK. 87rb: „*ime eĝ* kezeĝtel”: *ecce hic baptizat*; JordK. 386: „*ĝme eĝ* ember teekoĝlo es tozkoĝ”; SándK. 25: „*Imee eĝ* bolondnak el veĝoĝth ezzeĝ”. E típusban az összetett szóvá válásnak az intonációs egység létrejötte és a hapológia bekövetkezése a feltétele. — Az *im* + *ez* és a másodlagos, tautológiás *ime* + *ez* kapcsolat között valószínűleg nincs fokozati és időrendi különbség az összetett szóvá válás folyamatában: az *im* + *ez* alakilag közelebb áll ugyan az összetett névmáshoz, attól csak egy lépés választja el, de az *ime* nyomatékosabb az *im*-nél, s ez kiegyenlítően hathatott a kétlépcsős változásra.

c) Már egységnek tekinthető nyomatékos rámutatás, ám szemantikailag még kiforratlan: jelentése 'a közelebb eső', csak nyomatékos voltában tér el az ez névmástól: NádK. 336: „Annac *imez* tōruene, hoĝ valaki menevel naĝobban ... felmagaztatik, anneual naĝobban efic ha vetközendic”; SándK. 24: „veesetĝok ōketh *imez* palotaaban”; KazK. 73: „*imezt* mongauala”. Az összetett szónak minősíthető adatok többsége ebbe a csoportba tartozik.

d) Nyomatékos-szembeállító rámutatás, alakilag és szemantikailag egyaránt fejlett forma; jelentése: 'a közelebb eső másik': SándK. 27: „hamarban meg teer. ha *imezoknek* [‘két társának’] kennŕyokath nem laatyā”; VirgK. 60: „*Imez* vennek mosam en meg labat, te kedeg az masyknak”. A szembeállítás jelentésmozzanata még csak egynéhány adatban jelenik meg.

2. A veláris változatban az *am*-elem nyomatékosító szerepben csatlakozott a mutató névmásokhoz. A korszak elejéről van már rá adatunk, de ritkán élnek vele, csupán a SándK.-ben találjuk viszonylag nagyobb számban. (Vö. I, 502–13.) MünchK. 72vb–73ra: „iquen az ki teĝedēt *z amaĝt* hiutta”: *te et*

illum, tehát mind alakjában, mind szembeállító jelentésében kiforrott állapotban fordul elő. SándK. 24: „mÿ okaerth mondanak *amazok*”: elég következetesen ezzel a névmással jelöli a kódex Fabius legényeit és Varius szolgáit, a három szűzre a közelre mutató névmást alkalmazza; más tekintetben nem mutatható ki szembenállás. 1538: „mijchoda *amannak* neue: Quomodo vocatur illud” (Gl.). — Kijelölő jelzői mellékmondat utalószava: KazK. 75: „*Amaz* zegeen az iftennek embőre: aký . . . az zegenők között legh utol if”; BodK. 14: „Tauol legen te tqled, hog *amaz* embert zeressed, kit . . . ellensegest val-laz”.

A melléknévi mutató névmások

A melléknévi mutató névmások állománya a kései ómagyar korban a következőképpen alakul:

1. A puszta vokálisból álló ősi mutató névmás + az *-l* ablativusrag alkotta megszilárdult ragos forma: az *ily*, *oly* melléknévi mutató névmás. A határozószó-ból névmássá való alakulása elkezdődhetett már a korai ómagyar korban, de a kései ómagyar korban teljesedett ki anélkül, hogy elveszítette volna határozószói értékét. Kettős szófajúságát a mai napig megőrizte, sőt a névmási értéke mai nyelvünkben korlátozottabb, mint a kései ómagyar korban volt: ma állítmányként nem használatos. — Az *ily*, *oly* több más melléknévi névmásnak lett a forrása.

2. Az *-n* toldalékos *ilyen*, *olyan* keletkezésében is melléknévi névmási értékű; másodlagos fejleményként határozószói szerepet is kapott, bizonyára az *ily*, *oly* hatására. A testesebb forma, az *ilyetén*, *olyatán* adatainkban elsősorban névmás, kivételesen előfordul 'így' jelentésű határozószóként is.

3. Az *em-* ~ *im-*, *am-* előtagú melléknévi összetett névmások közül csak a palatális változatra találtunk adatokat: *imilyen*, *imilyetén*.

4. A *-féle*, *-nemű* képzőszerű utótag főképp melléknévi mutató névmáshoz kapcsolódott: *ilyenféle*, *ilyennemű*, *ilyen-nemű*, de a *-féle* előfordul főnévi mutató névmási előtaggal is: *effele*, *affele*.

5. A *-beli* képző főnévi mutató névmáshoz járult, melléknevet hozott létre: *ebbeli*, *abbeli*.

Az *ily*, *oly* névmás

Alaki kérdések. — Az *ily*, *oly* névmás alaki kérdéseit nemigen lehet a származékaitól elszakítva tárgyalni, ezért az összetartozó jelenségeket itt foglaljuk össze.

1. A magánhangzó hangszínét tekintve: a palatális változat csekély mértékű *i* ~ *ē* váltakozást mutat, az *i*-ző megoldás az uralkodó forma: FestK. 388: *gly*; NádK. 321: *ilieket*; BirkK. 3a: *ilien*; de: SándK. 26: *el*"; ÉrdyK. 510: *Eellyen*; KazK. 79: *elleten*. A törzsanyagban az *i* : *ē* aránya: 49 : 10. — A veláris változat hangszíne egyértelműen középső nyelvéllásra utal: MargL. 5: *oly*; NagyszK. 6: *ol*"; ÉrdyK. 511: *ollian*; de: 1529: *wly* (MNY. 37: 277); TelK. 205: *wl*; vö. 1556: *wly* (LevT. 1: 205).

2. A magánhangzó időtartama — figyelembe véve a korai ómagyar kori hosszú megoldású előmenyt — az *ily*, *oly* alakban a kiejtésben talán lehet hosszú, a származékokban feltehetően rövid.

3. A mássalhangzó minősége a fonetikai helyzet függvénye: a) Abszolút

szóvégi helyzetben az *ly* az uralkodó változat, az *l*-re utaló ejtismódnak csekély szerep jut: BirkK. 3a: *il*; FestK. 388: *ily*; MargL. 5: *oly*; de: CzechK. 58: *yl*; KazK. 80: *el*; 1515–1525 k.: *yll* (RMKT. 1²: 486). A törzsanyagban az *ly* : *l* aránya: 49 : 7. — b) Toldalék előtt intervokális helyzetben *ly*-es ejtésre utaló jelölést találunk, nagyon kivételesen fordul elő *l*-ező alak: NádK. 321: *ilieket*; SándK. 28: *oljaat*; DöbrK. 379: *illen*, 80: *Ollan*; de: 1507: *Jllen* (NyIrK. 6: 187). Az *ly* : *l* aránya: 49 : 1. — c) Mássalhangzóval kezdődő toldalék előtt *l* használatos: CzechK. 59: *ylre*; NagyszK. 10: *olnac*; 1462 k.: *ylben* (MNY. 14: 134).

4. A mássalhangzó időtartamát is a fonetikai helyzet szabályozza, illetve befolyásolja: a) Szóvégi helyzetben csaknem mindig rövid ejtésre utaló jelölést találunk (az adatokat l. az 1. és a 3. a) pontban). A rövid : hosszú aránya: 55 : 11. — b) Intervokális helyzetben jelentkezik a geminálódásra való hajlam, de a rövid ejtés talán valamivel elterjedtebb lehetett itt is: MargL. 2: *ilyen*; NádK. 337: *ilyen*; GuaryK. 28: *olan*; de: DöbrK. 373: *ilieket*; ÉrdyK. 511: *ollian*; JordK. 383: *olljan*. A rövid : gemináta aránya: 30 : 22.

5. A korszak első és második felében egyaránt, többé-kevésbé azonos gyakorisággal az *ez* főnévi névmás nyomatékosító elemként, egyben többnyire anaforikus funkcióban csatlakozik a melléknévi mutató névmásokhoz; azaz az anafora kettős jelölésű ezekben az adatokban: BirkK. 3a: *Ez il*; *ez ilien*; GuaryK. 29: *ez eleten*; VirgK. 42: *ez ilien* (a törzsanyagbeli adatok száma: 16).

A névmássá válás folyamatát a következőkben összegezhethjük:

1. Az *ily*, *oly* mutató névmás előzménye az *ily*, *oly* fokhatározószó, amely egy másik határozószónak, melléknévnek vagy számnévnek a bővítője: NádK. 322: „ki *il* kemeñn zolz vala”; KazK. 80: „miert celeködel *el* kegötlenñl”; JókK. 85: „*olj* [ita] erewfen akara”; SándK. 29: „mire *ol*” hamar meg ióttek volna”; ÉrdyK. 511: „*oly* yghen el merwlt vala az nagy ewrembe”. Határozószói értékű akkor is, ha melléknévi állítmány bővítője: NagyszK. 10: „mert *ol* zepfegős hog ...”.

2. Közvetlen előzménye a melléknévi névmássá válásnak, ha olyan szerkezetlanc végén helyezkedik el, amelyben melléknévi jelző bővítője. Ebből a szerkezetitípusból könnyen átvértelődhetett a határozószó melléknévi névmássá úgy, hogy a következő fázisban nem csupán a melléknévhez kapcsolódott, hanem az egész jelzős szerkezethez, annak lett névmási jelzője: JókK. 73: „*ylj* [tam] ayojtatoí ydnepe”; PéldK. 65: „*oly* ruth allad vagyon”; ÉrdyK. 511: „*oly* meel zeretethnek tyzeeben eleeek ... hogy”; SzékK. 26: „ez *yl* feğvertelen es erőtlen emberek”; tehát — ez utolsó adatot példának véve — először az *ily* a *feğvertelen és erőtlen* fokhatározója, majd a következő lépésben a *feğvertelen és erőtlen emberek* szerkezet jelzője lett. — Ezt a típust átmenetinek vagy többértékűnek tekinthetjük.

3. Főnév bővítmenyeként álló *ily*, *oly* már kétségtelenül jelzői funkciójú melléknévi mutató névmás: NagyszK. 15: „miert criuts minket *il* halallal megvaltoth”; CornK. 2r: „az atya nagyob zerelmel neuely ... az *oly* fyat melyet laat hog hasonlatos ev hozja”. Az így keletkezett melléknévi névmás főnévként való használata összhangban van a melléknevek természetével.

Az *ily*, *oly* mutató névmás funkcionális kérdései.
— 1. Melléknévi névmási szintaktikai szerepben tulajdonságra és nagyságra mutat rá. Ez utóbbi funkciót a későbbi *ekkora*, *akkora* látja majd el. — a) Minőségjelző: JókK. 75: „*ylj* aldomaft”: *talem* benedictionem; SándK. 26: „ez *el*” dolgokerth ... meg tőresseenek”; 1518: „azok nem gondolnak ez *yl*”

befecedekkel" (RMKT. 12: 492). A távolra mutató változat gyakran minőségjelzői mellékmondat utalószava is: VirgK. 44: „my vagion vram . . . *oly* alath, hogi ky tied nem volna”; 1529: „eft . . . *wlj* ember monta, kŷ casaral egyet ŷot” (MNY. 37: 277); 1531: „sem atŷam sem *olj* atŷamfia nŷnch kŷk az en gondomath vifelneŷek” (LtK. 1: 135). A minőségjelző olykor értelmezői helyzetbe kerül: NagyszK. 11: „földön ninčen elendő embör *ol* hog ki ŷtet latvan tuabba elhessen”, egyben utalószó is. — b) A kései ómagyar kor sajátossága, hogy az *ily*, *oly* állítmányként vagy állítmány részeként is használatos: PéldK. 67: „tyes *yllyek* leztewk”; utalószóként is: BirkK. 4b: „meliknek bvne *ol* [*talis*] leiend hog melto meg fegni”; GuaryK. 29: „mindon keŷgtlenŷeg. *ol* mel . . . eŷ . . . ordŷgi nelvtul veth maganac eredetŷt”.

2. Főnévi névmási szintaktikai szerepben ugyanúgy előfordulhat, mint általában a melléknévek. a) Alanyként: BirkK. 3a: „*Eŷ il* [*Talis*] valamig lezen eŷ penitēciaba vrat ne veŷen”; NagyszK. 6: „eŷ velagnac ő zeretőye kőzōt . . . leletteŷŷec *ol*, hog az ő zeretőyeneŷ, es ne leŷen . . . kellemetes”. — b) Tárgyként: DöbrK. 373: „mind eŷ *illeket* poganok kereŷik”; SándK. 28: „*olŷnat* teŷok raŷtad hog kŷtŷl felŷ”. — c) Főnévi határozóraggal: 1462: „mire thezen eŷ *yl* Ben perth” (MNY. 14: 136); NagyszK. 10: „az teŷtneŷ ŷarlo volta lattatic *olnac* lenni”; CzechK. 59: „fyaerth magath *ylre* agya”; JókK. 33: „yŷten teŷed tezen *olŷa* hogŷ aldottak keŷt leŷ . . . aldōt”.

A közelre, illetve távolra mutató névmás aránya a törzsanyagban: 22 : 41. A veláris változat számbeli fölénye a gyakori utalószói szerepből adódik.

Az *ilyen*, *olyan* névmás

E névmáspár — képzője révén — valószínűleg eleve névmásként jött létre, így érthető, hogy kisebb a szóródás a különböző funkciókat tekintve, mint az előző névmások adataiban. Az átmenetinek, illetve kettős értékűnek tekintett változat itt számottevően kevesebb, s ezek is inkább a névmási érték felé húznak. Az *ily*, *oly* analógiájára határozószói szerepben is előfordul, de csupán kis számban. A törzsanyagban határozószói *ily*, *oly* 18, *ilyen*, *olyan* 4 található.

Számbeli aránytalanság mutatkozik a közelre és a távolra mutató névmás között: a törzsanyagban a palatális alak negyedfélszer több a velárisnál.

¶ 1. Melléknévi szerepben e névmás is főképp jelző vagy állítmány: a) Minőségjelző: JókK. 90: „nem hallottacuala lennŷ valakytewl *yllyen* [*talem*] kewzewnetett”; BirkK. 3a: „ha kedig eŷ *ilien* bvŷn titok leiend . . . melto penitēciat tarxon”; DöbrK. 379: „dicōŷleitek iŷtent ki *illen* [*ekkora*] hatalmat adōt embereŷeknek”; utalószó: PéldK. 69: „lattale valaha *illyen* zerzamōt ky kazaŷnak mondatyk”. Utalószóként gyakran hasonlító jelentésárnyalatú mellékmondatra mutat rá: 1456 k.: „*olŷan* hazug leŷek mynth thŷ” (Gl.). b) Állítmány vagy állítmány része: NádK. 334: „Akar čak *ilyen* volna a gonozoknak veŷezeti”; hasonlító jelentésárnyalatú mellékmondatra utal: JókK. 52: „frater ferencŷ *olyan* ment yŷtennek angyala”; JordK. 383: „Eleg aŷ tanoytwannak, hogŷ eŷak *ollŷan* mŷnt hw meŷtezeē”; kivételesen palatális utalószó, eŷ állítmányi alárendelēŷben ritka: SzékK. 57–8: „Merth az ŷdōbēn eŷfēle feŷwerek *yllyen* vala . . . hog . . .”.

2. Főnévi értékben nem nagyon gyakran fordul elő: a) Alanyként: JordK. 383: „Vala kŷ . . . meg mazadand mŷnd veghŷŷg. aŷ *ollŷan* ŷdweŷwl”, eŷ esetleg értelmezőnek is felfogható. — b) Birtokos jelzőként: BirkK. 3a: „*Ilieneknek* . . . meg feŷeŷere leŷeneŷ . . . alcolmas keŷŷ heliek”. — c) Határozóként: BirkK.

3a: „*Ez iliennek* el vehetik velömat”; utalószó is: SándK. 25: „*olyannak* laattasseek mykeppen belöl býrtatik”; ÉrdyK. 342: „*ollyanna* tewee az en zamat, mykeent az elős tór”.

3. Kétféleképpen értékelhető típus: CornK. 55v: „eleg nem volt volna ... evmaga *ilyen* nehéz testevt el vinný”; VirgK. 42: „megne bantana ez zent atyat *ez ilien* zent titokban”; 1533: „*twdom ellyen* zegen legennek ... penze Nekwl el lehet te -N.” (LtK. 1: 142); ÉrdyK. 511: [az előzményben: *latha*] „*kewrwle* megh *ollyan* zeep ... Satorokat, mynt egy zeep ... varaft”. Ha az *ilyen*, *olyan* névmás csak a *nehéz*, *szent*, *szegény*, *szép* melléknév bővítménye, akkor fokhatározó, de ha a *nehéz test*, a *szent titok*, a *szegény legény*, illetve a *szép sátorok* szerkezethez kapcsolódik, akkor a melléknévi névmás a jelzős szerkezet jelzője.

4. Másodlagos fejleményként fokhatározó: PéldK. 66: „Myre vagy *yllyen* ruth es ektelen”; 1531: „megh Bochaffa kegýelmed hogh *ylllyen* paraftthol Irok” (LtK. 1: 136); ÉrdyK. 511: „meeg ... vytezők ees *ollyan* zeepők valanak mynt az feenes nap”, itt egyben utalószó is.

Az *ilyetén*, *olyatán* névmás

E névmáspár jelentésében a *-féle* utótagúakkal mutat rokonságot: tulajdonságra, illetve fajtára mutat rá. Nagy valószínűséggel toldalékbokorral az *ily*, *oly* határozószósból jött létre. A névmási funkciója az elsődleges, a csekély számú határozószói adat analogikus hatás eredménye; a törzsanyagban nincs is erre példa.

A távolra mutató változatban a hangrendi harmónia még csaknem teljesnek mondható, az elhasonult *olyetán* száma a későbbi korszakokban szaporodik meg; l. mégis: TihK. 5: *oletan*; ApMélt. 45: *ollyatenok*. A törzsanyagban nem fordul elő a távolra mutató változat.

1. Melléknévi szerepben többnyire nem tulajdonságot jelöl, hanem fajtát. Talán ezzel függ össze, hogy ritkábban találjuk jelzői helyzetben, mint más mondatrészi funkcióban. — a) Minőségjelzőként: MünchK. 40vb: „*ez illten* iozagoc mellec 9 kèzei miat lezn^c”; KazK. 79: „*ellten* lyraft tennie” (l. még az *ím* előtagú névmásoknál); TihK. 5: „az *oletan* Jozak mel egebeknek eköflegöt ad: az tóbinel nómölb”. — b) Állítmányként vagy állítmány részeként: DöbrK. 377: „Mafoð keðeg meg *illeten*: Zereted te kőzeledet: mikent tennön magadot”; NagyszK. 10: „*Ilten* atte zerethód”; JókK. 112: „eltetem mennual: mert ezek *olyatanok* leznek es oly ýok”; MünchK. 25ra: „mezt *ollatanoke* [*talium*] menñecn^c ozága”; ApMélt. 45: „az 9 bőlczeseges ýgeý *ollyatenok* valanak mynt az twzes nylak”.

2. Főnévi értékben: a) Alanyként: GuaryK. 24: „*ez elten* fémikeppē nem nughatic”; BodK. 5: „*ez illtenek* hasonlatosok az vakandakhoz”. — b) Tárgyként: JókK. 102: „emberek *yllyteneket* zoktakuala ýgen vtalný”, 27: „tewuifben czýnaltuala *olyatant* ment egý haýlok”. — c) Határozóként: DebrK. 382: „Embör micoron ... hasonla magat: baromhoz: es *oliatanna* lön: ... mint az barom”.

3. Kétféleképpen értékelhető adatok: melléknév fokhatározója vagy jelzős szerkezet jelzője: GuaryK. 28: „*Ez elten* atkozot gonoz nemzet”; JókK. 59: „lonha nem volt az varaftban vr iefus cristusnak kynyarol *olyatan* hallot lyralm”. A következő adatban már nem névmás az *olyatán*, hanem tisztán határozószó: JókK. 96: „*ez embernek* ... zentyrafa tyztafaual ... fenlyk *olyatan* mend egben repewlew kefelyw”, jelentése: ‘úgy’.

Az *im-* (> *em-*) előtagú melléknévi névmás

E névmás a kései ómagyar korban kialakulásának még csak kezdeti fokán tart. A távolra mutató változatra nincs, a közelre mutatóra is csak kevés adatunk van, s ez a kevés is csak nyomatékos rámutatást fejez ki, a szembeállítás mozzanata csak később fejlődik ki bennük. (Vö. a főnévi mutató névmásoknál az *emez*, *amaz* névmásokról mondottakkal.)

1. Melléknévi szerepben találjuk elsősorban: a) Minőségjelzőként: NádK. 339: „*Imilen* bezeddel illetec *vtet*”; ÉrsK. 520: „ez *kwnek* ... *ymyllyen* *thwlaydonlaga* waagyon *hogy*”. Az *ilyetén* névmáshoz is járulhat: KazK. 110: „*imelleten* zokalfok *uala*”. — b) Állítmányként: SándK. 1: „Azok az tarsasaagban *ualok imelijenok*: Igön eg maast zeretqok”. — c) Határozóként: KazK. 177: „*Cristus imelletenkeppen* felele”.

2. Kétféleképpen értékelhető adatok: a névmás a *nagy* melléknév fokhatározója, vagy a *nagy csodát* szerkezet jelzője: SándK. 28: „az *vr isten imelijen* *nag <odaath teen* *velok* *hog* *sem ruhaýok* *sem haýok* *sem testok* *meg* *nem* *eege*”.

A *-féle* utótagú névmások

Megfontolandónak látszik, hogy összetett szónak tekinthetjük-e a *-féle* elemmel kapcsolt alakokat. Egybeírt és különírt forma egyaránt előfordul; az *ez*, az előtagúakban hasonult és nem hasonult változat is megtalálható; így ezeket az ismérveket nemigen tekinthetjük perdöntőnek. Az egységgé váló értékelés mellett szól, hogy a *-féle* más névmásoknak is alkotó eleme: *akármelyféle*, *másféle*, *mindenféle* (Gl. *-féle* a.), s többnyire 'fajta' jelentésben. Megszilárdulni látszik benne a hasonlóságra való utalás képessége, s ennek révén inkább képzőnek látszik.

1. Melléknévi névmáshoz járuló *-féle* utótag: MargL. 61: „*zegenyeket. evzuegyeket. aruakat. es illyenfele* *neuolyassagos* *zemelyeket* *oltalmazna*”, jelzős szerkezet jelzője; CornK. 114v: „*ha ez illyen fele* *gondolatokban* *mara-* *dandaz* *meg.* *nem* *hagy* *tegedet* ... *az vr iften* *lelky* *vigasztalas* *nekevl*”, egyszerű jelzős szerkezet.

2. Főnévi névmáshoz járuló *-féle* utótag: JókK. 21: „*ezfele* *bozfozagokra*”; ThewrK. 172: „Ezekről és *töb é fele* *iokról* *kel* *elmelkedni*”; SándK. 23: „*eefelee* *vakmeroseeggel* *valo* *zokat*”; 1538: „*Poztorol* *lenrewl* *eas* *egijeb* *ez fele* *allatok-* *rol*” (Gl. *állat* a.); DebrK. 105: „*a fele* *zerzet*”; 1533: „*effele* *penze*” (LtK. 1: 142); DomK. 32: „*mykeppen* *jvthatna* *ez fele* *eletre*”.

A *-beli* képzővel alkotott névmások

A *-beli* képző főnevekből melléknévet, főnévi névmásból melléknévi névmást hozott létre. Abból a néhány adatból, amely rendelkezésünkre áll, úgy látszik, hogy jelentése nem sokban különbözik az egyszerű melléknévi mutató névmásótól, talán egy kissé választékosabb lehetett: PozsK. 4: „*Ezbeli* *nagy* *kenodert*”, 8: „*az belí* *kenoderth*”; 1527 k.: „*megh* *bannya* *k. ebbelý* *thetthith*” (MNY. 37: 206).

A kései ómagyar korban kezdett kialakulni a *-beli* képzőnek az illeszkedő *-bali* változata is, de megerősödni nem tudott. Ilyen illeszkedő névmási adatunk csak későbből van; vö. 1564: „En Berendben *abbaly* Reszben Jo *igassagal* *vagjok*”, 1576/1577: *abbali* (SzT.). Feltehetjük, hogy ilyen alakok a kései

ómagyar korban is létezhettek, de elhaltak, ahogy a főnevek mellől is eltűntek, illetve csak szűk nyelvjárási szinten őrződtek meg.

A -nemű utótagú melléknévi mutató névmások

Kérdés, hogy korszakunkban már összetett szónak vagy még szószerkezetnek kell-e tekintenünk az *ily* és a *nemű* kapcsolatát. Az összetétel mellett szól, hogy a JóK.K. hat adatából ötöt egybeírva találunk, s főként emellett szól más névmások analógiája: *mindennemű*, *minemű*, *semminemű* (Gl. a -*nemű* a.). — Igen nyomós hangtani érv szól viszont az összetett szóként való minősítés ellen. Szó belsejében mássalhangzó előtti helyzetben szabályosan *l* hangra utaló írásmódot találunk az *ly*-et tartalmazó szavakban: *ily* : *ilre*; tehát szabályosan *ilnemű* írásmódot várnánk összetett szó esetén. Márpedig a JóK.K.-ben fele-fele arányban *ly*, illetve *l* található a kritikus helyen.

Valószínűleg az összetett szóvá válás útján lehetett az *ily* + *nemű* a kései ómagyar kor kezdetén, de igazán megerősödni, elterjedni ekkor még nem tudott. Szerepét egyéb névmások látták el, majd a XVI. sz. első negyedében felbukkan az *ilyennemű*, s ez a mai napig megőrződött. JóK.K. 4: „*ylnemew ocual*” : *tali cautela*; 90: „*Myt akar nekŷ ez ylnemew [ista talis] kewzewneftek*”, 101: „*kezde ewtett ez ylynemew [huiusmodi] alazatoffagrol nagy ewrewmuel fegŷnye*”, 141: „*ez yly nemew napiglan*” : *usque ad talem diem*; 144: „*ez ylynemew kewtefrewl*” : *de tali ligatura*.

Az *ilyen* + *nemű* feltehetően még inkább szószerkezet, mint összetett szó, de a mai *ilyennemű* kétségtelenül a kései ómagyar korra nyúlik vissza. Feltűnő, hogy mindegyik adatunk a névmásnak *ē*-ző változata: JordK. 53: „*Ellŷen nemw bezeedŷket zola oth wz ŷften*” : *Locutusque est Dominus cunctos sermones hos*, 408: „*Ez eellŷen nemw kefeztet*” : *Hoc autem genus*; ÉrdyK. 498: „*előzŷr ellyen nemew mennyey chodawal akaraa az ew zent halalaat ky yelenteni*”.

A melléknévi mutató névmások egynéhány közös jellemzője

Valamely tartalmas melléknévvvel vagy melléknévi szerkezettel megnevezett tulajdonság, nagyság, illetve fajta megjelölése helyett áll. A szövegbeli rámutatást tekintve anaforikus vagy kataforikus értékű; az élő beszédben s a párbeszédet felidéző írott szövegekben természetesen deiktikus is.

Jelentését tekintve: a tartalmas szóval vagy szerkezettel megnevezett tulajdonsághoz, nagysághoz, illetve fajtához való hasonlóságra vagy azonosságra mutat rá: 'ahhoz hasonló vagy azzal egyező'.

Utalószóként igen gyakran sajátos jelentésárnyalatú mellékmondatra mutat rá. Elsősorban hasonlító, de nemritkán következményes jelentésárnyalatú mellékmondat főmondatában találjuk.

Feltűnő, hogy a törzsanyagban egynéhány névmásnak csak a közelre mutató változata fordul elő. Ezek a következők: *ilyetén*, *imilyen*, *ilyenféle*, *ebbeli*; a távolra mutató névmást egyéb forrásból ki tudjuk mutatni az *olyatán*, *afféle*, *abbeli* esetében. Az *olyanféle*, esetleg az *amolyan* meglétét csak feltehetjük. A -*nemű* utótag — adataink szerint — csak a névmás palatális változatával kapcsolódik korszakunkban. Hiányzik a melléknévi mutató névmási rendszerből az *ugyan*-előtagú csoport. Az *ugyan*-korszakunkban elsősorban határozószókhöz járult, helyet, időt, módot azonosító szerepben. Névmásokhoz

még csak elvétve kapcsolódik. Adatainkban egy-egy *ugyanaz*, illetve *ugyanannyi* mellett csupán az *ezen*, *azon* névmáshoz kapcsolódva fordul elő viszonylag gyakrabban.

A melléknévi mutató névmások megoszlása:

	Melléknévi értékű	Főnévi értékű	Melléknévi vagy hatá- rozószói	Összesen
<i>ily, oly</i>	23	9	13	45 51%
<i>ilyen, olyan</i>	23	3	7	33 37%
<i>ilyetén</i>	3	2	1	6 7%
<i>im-</i> előtagú	1	—	1	2 2%
<i>-féle</i> utótagú	2	—	—	2 2%
<i>-beli</i> képzős	1	—	—	1 1%
<i>-nemű</i> utótagú	—	—	—	—
Összesen	53 59%	14 16%	22 25%	89 100%

A számnévi mutató névmások

Az *ennyi*, *annyi* névmás

A l a k i k é r d é s e k. — a) A névmás a főnévi *e*, *a*, *ez*, *az* főnévi névmásnak *-nyi* ~ *-nyé* képzős alakja. A képző raghalmozásból (*-n* locativus + *-i* ~ *-é* lativus) értékelődött át, feltehetően még az ősmagyar korban. Az előzmény rag voltának korszakunkban már nincs érzékelhető nyoma: ugyanúgy toldalekolítható, mint más azonos szófajú képzett szóalak.

b) A kései ősmagyar kor elején a képzőben megkezdődött a hangrendi illeszkedés folyamata, s ez nyomot hagyott a névmáson is: JókK. 1: *anna*; MünchK. 46va: *ánnat*; DöbrK. 295: *anna*. A hangrendi harmóniát tükröző mély magánhangzós forma az írott nyelvben nem tudott igazán gyökeret verni, a törzssanyagban nem is fordul elő, de valószínűleg nem hullott ki teljesen a nyelvhasználatból; a mai nyelvjárásokban felbukkanó *annya* talán a kései ősmagyar korból megőrzött forma.

c) A szóalak palatális szóvégi magánhangzója korszakunkban még dominánsan nem felső nyelvválású. A törzssanyagban mindössze két *-nyi* végződésű adat található, nagyobb adatszámra kiterjedő vizsgálatban is csak 12% az *i*-ző formák aránya. Szabad váltakozásra mutat az, hogy a JókK. egyazon mondatában megtalálható mindkét alak: JókK. 3: *ennije*, *ennij*; más kódexekben is:

FestK. 50: *anny*, 366: *enny*, 388: *ennyeezer*; ÉrdyK. 6: *annee*, 514: *enny*, 520: *enny*, toldalék előtt: 121: *anneewal*, 337: *anneera*, 558: *anneet*. Úgy látszik, az *i*-zö formák szóvégi helyzetben gyakoribbak, a toldalék előtt inkább nyíltabb magánhangzós alak található. Az *i*-s adatok megoszlása: szóvégen 9, formáns előtt 3. Ez az adatszám túlságosan kevés; későbbi korok vizsgálata deríthet fényt gyanúnk igazolására vagy megcáfolására.

d) Az *ennyi*, *annyi* alakok szóvégi magánhangzója a kései ómagyar korban már feltehetően rövid *i* volt. — A szóvégi magánhangzó nyelvallásfokát tekintve a Huszita Biblia jelölésében a kép nem egyértelmű. Középső nyelvallású magánhangzóra utaló jelölés: BécsiK. 14: *annē*; MünchK. 22rb: *āne*, 61vb: *ēzēnne*; alsó nyelvallású magánhangzóra utaló jelölés: MünchK. 14ra: *ēnnē*, 22rb: *ēnnē*. Feltehetően váltakozott a magánhangzó minősége, az *e* mögött alsó és középső nyelvallású ejtés is volt. — A véghangzó időtartamát tekintve kérdésesnek látszik, hogy a szóvégi *ē* hangoknak a kései ómagyar korban lezajlott rövidülési tendenciája érintette-e névadásunkat is, vagy ugyanúgy megőrizte hosszúságát, mint például a *mellē*, *alā*, *fölē* stb. Valószínűleg *i* ~ *ē* ~ *ē* (~ *ē* ~ *e*) váltakozással kell számolnunk, ezt látszanak igazolni a mai nyelvjárásainkban föllelhető *annyé*, illetve *ennye* alakok.

e) A nazális mássalhangzó a kései ómagyar korra *e*, *a* + *-nyi* ~ *-nyé* előzmény esetén jórészt geminálódott, *ez*, *az* + *-nyi* ~ *-nyé* kapcsolatból keletkezett alakokban a *z* hasonult, s az így két irányból keletkezett geminátá található az adatok túlnyomó többségében: BécsiK. 14: *annē*; FestK. 366: *enny*. Csekély számban, de előfordul rövid forma is: JókK. 33: *anȳa*; de: 87: *azanna*; VirgK. 35: *eneh*; de: 5: *anne*; ThewrK. 123: *eni*, *anira*.

f) A kései ómagyar kor elején igen gyakran, később szórványosan nyomósítja a számnévi mutató névmást az *ez*, *az* főnévi névmás. Az idő haladtával egyre csökken az ilyen névmások száma; ez jól lemérhető a párhuzamos kódexrészleteken: JókK. 41: „nemȳkoron vala elmeȳenenek ezenne rȳvewletiben” ~ VirgK. 40: „giakorta vala el reytselbe, *annera* hogy . . .”; JókK. 41: „*azannera* hogȳ . . .” ~ VirgK. 40: „*Anera*, hogi . . .”; JókK. 42: „lewltē ewtett egnek ezenne magafflagaba fel emeltettuen” ~ VirgK. 41: „leli vala wtwt *anera* fel emelkwduen”.

Azonosító értelemben felbukkan az *ugyan*-előtagú forma is: JordK. VIII b: *vgȳan anne*, de *e* funkcióban más formák is élnek: 1504: *eg anȳ* (Száz. 1872: 478); JordK. 168: *megh anne*; SándK. 15: *mȳnd anne*; LobkK. 347: *ygaz anny*.

A *-ra* végződésű szóalakhoz egynéhány adatban csatlakozik az *úgy* lexéma nyomósító, fokozó értelemben: ÉrdyK. 337: *wȳ anneera*, 561: *wgy anneera*; stb., de ezek inkább határozószók, nem névmások.

g) A számnévi mutató névmás toldalékolhatóságát tekintve: a számnévi szófajúsággal összhangban fölveheti a számhatározói *-szor/-szēr/-ször* ragot, valamint a módhatározói, illetve számállapot-határozói *-n*, *-an/-en* toldalékot. A tárgyragos, valamint az említetteken kívüli határozóragos alakokat helyesebb szófajváltónak, alkalmi főnevesülésnek minősíteni.

Funkcionális kérdések. — 1. Mennyiségjelzőként ragtalan a számnévi névmás. Az *ennyi*, *annyi* számnévi névmás határozatlan tőszámnév helyett áll. Jelentése a kései ómagyar korban 'nagy mennyiségű', illetve a hasonlítás eszközeként 'olyan sok'; érdekes, hogy a 'kevés, egypár' jelentéssel nem találkozunk a forrásokban. — Szemantikailag fontosnak látszik, hogy milyen típusú főnév az alaptagja.

a) Elvont főnév jelzőjeként találjuk leggyakrabban, s az ilyen szerkezetben a névmás tartalma nem volna számszerűsíthető: JóK. 40: „Ezenne vÿgflagott mutattnak mÿ yewuefwnkrewl mÿ hugynk madarak”; FestK. 50: „Iten ky zenth annanak *anny* malazthoth adny meeltholal”; VirgK. 5: „atyamfianak *anne* iot nem akartam, mint en magamnak”. — Többes számú alaptaggal: FestK. 366: „*enny* wezedelmekben”; PeerK. 156: „*añne* wygalagokkal”; gyűjtőnévi alaptaggal: MünchK. 22rb: „*ènnè* gölèkezètekèt”.

Sajátos szerkesztésmód, amelyben egy határozatlan számnévi tartalmú szóval szoros kapcsolatban áll a névmás, együtt fejezik ki a határozatlan mennyiséget: NádK. 331: „Miert . . . hog *anne* sok iozagokkal megh eköfiltetven”; ÉrdyK. 6: „My oka hogy *annee* zamtalan chodaak es yegök leeznek az . . . veg-few ytelethnek elötte”. Hasonló szerkezetű a következő példánk is, de az alaptag konkrét főnév: TelK. 244: „az völgý miken foghatya be *anne* zamtalan sok embert”. E példák úgy is értelmezhetők, hogy mennyiségjelzős szerkezetnek van mennyiségjelzője: tehát az *annyi* egy szerkezetlánc végén helyezkedik el, és nem a *számtalan*, hanem a *számtalan sok ember* többszörös jelzős szerkezetnek a bővítménye.

b) Ritkán fordul elő konkrét főnév mennyiségjelzőjeként. Az ilyen szerkezetben a névmás tartalmát lehetséges számszerűsíteni: MünchK. 22rb: „Hol vagon . . . *āne* kenèzonc è kiètlènben hog ènnè gölèkezètekèt megèlegeithèlföc”; GuaryK. 25: „mene zagalmallagot te halgacz, *anne* ordogot filedbe vezh”.

Határozott számnévi bővítménnyel együtt fejezi ki a számszerűsíthető mennyiséget: 1533: *Ketanny* : *Duplus*, *Harumanny* : *Triplex* stb. (Gl.); DöbrK. 295: „nemel efek io földbe. es ki kelven. nemel hoza *harminc anna* gömölcöt nemel kedeg hatvan añnet. es nemel tön *zaz anna* gömölcöt”. Ebben a típusban csak a veláris névmásra van adatunk.

c) A névmás értelmezésében egyaránt helyénvaló az 'oly sok', valamint az 'ekkorá, akkora', illetve az 'igen nagy' jelentés: JóK. 112: „yndoytnak enge-met *azanna* haragra hogy en feltamadok ew ellenek”, 59: „*ezenne* nehezleguel es zerelmuel”; SzékK. 8: „És *anny* félélém zalla mynd az tartományokra, hogy . . .”; MünchK. 14ra: „nè letem *ènnè* hütöf Iðlèn”; VirgK. 42: „*az anne* zerelme es hite vala frater leonak ez zent atyahoz”.

Többször előfordul minőségjelzős szerkezet bővítményeként; a minőségjelzős szerkezet elemei: a *nagy* melléknév + elvont főnév: DomK. 8: „neeg eztendeyg vigyaza, *Anne* nagy zeretettel, es tanolafnak *anne* nagy keuanlagaua ragazkodik vala az zent jrahoz”; VirgK. 35: „kychoda az, hogi Zen-uethefe ez *eneh* nagi keferuefet”.

2. A tárgyként funkcionáló számnévi mutató névmást — mint típust — mennyiségjelzős szerkezettel lehet kapcsolathozni. Anafora, katafora, élőszóban deixis révén a jelző elhagyhatóvá vált, s a számnévi névmás az egész szerkezetet magába sűrítette: *annyi gyümölcsöt* → *annyit*. Az ilyen folyamat természetesen nem zajlott le minden esetben, a tárgyrag kapcsolódásának nem volt szüksége minden esetben szerkezeti előzményre. — A számnévi mutató névmási tárgy határozatlan: intranzitív igéhez, illetve tranzitív ige általános ragozású alakjához járul.

a) Nem számszerűsíthető mennyiségre utal: ÉrdyK. 558: „meeneere eröd vagon *annyt* teegy *anneet* mwkalkoggyal”. — Előfordul a 'százszor' jelentésű *száz* számnévvvel együtt, a két elem együttesének határozatlan az értelme: MünchK. 46va: „Senki níl. ki meghaganga hazat . . . földet èn èztem z az

ewāgeliomezt ki nē *jaz annat* vezèn èz idqbē hazacat”; JordK. 415: „Es mýnden ký el hagyāngýa hazat ... awaġ mezeýt en newemezt, *zaaz annýi* vezèn ezette”.

b) Számszerűsíthető mennyiségre utal: ÉrdyK. 558: „Amene vagyon *anneet* agy”, 69: „mene few *anne* ezz”; KazK. 72: „võn attianak kencebõl *annet*: mynet efmere ziklegõsnek lenny” ~ TihK. 21; DebrK. 164: „çak *annet* hagi ebben a minet akarz”. — Olykor határozott tőszámnévvel együtt fejezi ki a mennyiséget: DöbrK. 295: „nemeġ hoza *harminc anna* ġõmõlcõt nemeġ kedeg *hatvan annet*”.

3. Határozóként — szófaji természetének megfelelően — a modalisi-essivusi -n, -an/-en és a multiplicativusi -szor/-szēr/-ször rag kapcsolódhat hozzá. Egyéb határozóragos számnévi névmások vizsgálatában szinte adatonként kell elbírálni, hogy nem határozószóval van-e dolgunk.

a) Jellemzően számnevekhez, illetve számnevekhez és melléknevekhez járuló raggal ellátott alakok: -szor/-szēr/-ször: Számhatározó, határozatlan mennyiséget fejez ki: FestK. 388: „Megh kenyewrewlteeġ en mwkaymon *ennyeezer*”; ThewrK. 175: „bočasd meg ennekem hagi *enni*szor ... meg bantottalak” || -n, (-an/-en): A korszak sajátossága lehet, hogy e ragnak a pusztá konszonánsból álló változata járul a számnévi mutató névmáshoz (ma: *annyan*). — Módhatározó, számszerűsíthető mennyiséget jelöl: JordK. 720—1: „Mond megh ennekem azzon ember, ha *anneen* attatol el a3 me3õth? A3 kedeegh monda: Vgýan *anneen*”. — Számállapot-határozó, számszerűsíthető mennyiséget jelöl: ÉrdyK. 553: „mynem hogy chak *ennyen* volnanak, ... chak wr iften twggya zamokat”; CornK. 210r: „Menyen az emberek vadnak. *annyan* vadnak az hyrdetevk”.

b) Főnévi határozóraggal ellátott alakok: -ban/-ben ~ -ba/-be: Fokhatározó, 'oly nagyon' jelentésben: JókK. 103: „frater Peter *azanneben* týztelyuala es felýuala ewtett hogý nem meruala neký ellene mondaný”. Tekintethatározó: KazK. 190: „ezõk cak *anneba* tamadnak fel: amenibe leznek az teġnek ekõġġeġere” || -ra/-re: A határozóragos vagy annak minõsíthető alakok közül az *annyrira* fordul elõ leggyakrabban a kései ómagyar kor szövegeiben, többnyire fokhatározóként. Itt csak olyan adatokról szõlünk, amelyekben az is lehetséges, hogy ragos névmással van dolgunk: JordK. 368: „vala ky kezezeýtend teghed ezer lepeġze, mený azzal *ket anneza*”. E szövegrészletben a „lépésre” a korreferens főnév, s ilyen szempontból példánk inkább névmásnak tekinthetõ; másrészt mértékhatározói jelentése is van. — Értelmezõi helyzetben talán felfogható 'akkora' jelentésű névmásnak is: JordK. 764—5: „nagy feld ýndwlal leen, vgý *anneza*, hogý meegh az temlecznek alfo fundamentomý es megh ýndwlnanak”; VirgK. 16: „igen nagi haborusag tamada, *Anera* hogy az piġpek meg atkoza az varosnak feiedelmet”. Mindkét példában következmenyes jelentésárnyalatú mellékmondatra utal a névmás. || -val/-vel: Gyakrabban az *inkább*, ritkábban a *nagyobban* határozószóval együtt, összekapcsolt határozóként, fokhatározói értékben fordul elõ: ÉrdyK. 121: „Mygh nagyob wag. *anneewal ynka*b ... meg alazyad magadat”; stb. SándK. 28: „meġeuel nagyobban gýgtretõm: *anneewal nagyobban* fel magaztatom”; stb. — Tisztán névmásnak minõsül viszont: 1538: *enni*ġuel : *Tanto* (Gl.).

A főnévi határozóragos *ennyi*, de kivált az *annyi* ritkán minõsíthető vitatathatatlantul névmásnak. Erõsebbnek látszik bennük a határozószói jelleg.

Az ugyan- és meg- előtagú számnévi mutató névmások

Az azonosító értelmű számnévi mutató névmásra nagyon kevés adatunk van, de ez nem teszi kétségesse, hogy korszakunkban kialakulóban van az azonosító értelmű mutató névmások rendszere.

JordK. VIII b: „*vgyan annee* legfen az býnes mynt az ýgaz”; JordK. 168: „zezež ennekem heeth oltazokath, es zezež myndenykze egy egy twlkt, es *megh annee* zamw kofokath”. — Kétféleképpen értelmezhető példa: JordK. 721: „anneen attatol el az mežóth? Az kedeeğh monda: *Vgyan annee*” ez jelentheti azt, hogy ‘ugyanannyin’, de valószínűbb, hogy az *Vgyan* értéke az eldöntendő kérdésre felelő módosítószó: ‘igen, annyin’.

A kérdő névmások

A főnévi kérdő névmások

Az ősi *ki*, *mi* kérdő névmás a kései ómagyar korban együtt él a belőle hang-súlyvesztéssel létrejött *ki* és *mi* határozatlan, valamint vonatkozó névmással. E korszakban a kérdő, határozatlan és vonatkozó *ki* és *mi* nem mindig különülnek el élesen egymástól.

A kérdő névmások állománya — valószínűleg még a korai ómagyar korban — két új elemmel gyarapodott: a *mi* kérdő névmás és a *csoda* főnév együtteséből alakult a *micsoda* összetett szó, majd ennek mintájára jött létre a *kicsoda* (vö. 1: I, 390). — E két új kérdő névmás funkcionálisan nem hozott számottevő változást a főnévi kérdő névmások rendszerébe: az összetett szó erős emocionális tartalmával tűnik ki, de az előtag a domináns elem, a *mi* és a *micsoda*, illetve a *ki* és a *kicsoda* között nincs grammatikai értékű különbség.

A l a k i k é r d é s e k. — 1. A hangalak. — A *ki* névmásnak szilárd a hangalakja, főnévi névmási funkcióban a *mi*-ről is ugyanez mondható el, hiszen a (*mi* >) *mě-* többől a kései ómagyar korra már melléknévi és számnévi névmások alakultak ki: *mely*, *melyik*; *mennyi*, majd a kései ómagyar kor után a *mekkora*; másrészt némely ragos alakja korszakunkra már határozószóvá szilárdult meg: *meddig*, *mennél*, *mentől*, *merre* (vö. a határozószókról szóló fejezettel: 600–15).

A *csuda* ~ *csoda* főnév alaki kettőssége a névmásban is megjelenik: JókK. 43: *Myczuda*; SzékK. 26: *kyevda*; PéldK. 67: *mychoda*; CornK. 53v: *kychoda*. A névmásban az *o*-s megoldású forma látszik erősebbnek, a törzsanyagban az *o* : *u* aránya: 9 : 2.

2. Morfológiai viselkedése a kérdő névmásnak csaknem teljesen megegyezik a főnévével (a melléknéviék a melléknévével, a számnéviék a számnévével).

a) A névszójelek közül a *-k* többesjel kapcsolódhat a főnévi kérdő névmásokhoz: 1456: *kik* : *quidam*, *kyknekh* : *Quibus* (Gl.); NagyszK. 5: *kiket*; VirgK. 43: *myk*; ÉrdyK. 578: *mychodaak*. Megkaphatták az *-é* birtokjelet: 1418–1422: „*Kýe es : cuius est hoc*”, 1538: *kýe* : *Cuius* (Gl.). — Adatolni nem tudjuk, de feltehetjük, hogy birtokos személyjel is járulhatott a főnévi kérdő névmáshoz. A határozatlan és vonatkozó névmás ugyanis igen korán megjelenik birtokos személyjellel: JókK. 47: „*kýnek mye* vagyon . . . mynd tyed”; MünchK.

24va: „mendenet *mie* vala”: *omnia quae* habebat, 25rb: „ad èl mēd *miđ* vagon”: *quae* habes.

b) A főnévi kérdő névmások ragozási rendszerét tekintve figyelemre méltó különbség mutatkozik egyfelől az egyszerű és az összetett névmások, másfelől a *ki* és a *mi* között. A *ki* névmáshoz a főnévi ragrendszer szilárd elemei közül nem kapcsolódik az essivusi-modalisi *-ul/-ül*, valamint az *-ig*, és nem járulhat-nak hozzá a kései ómagyar korban visszaszorulóban, valamint a keletkezőben levő határozóragok sem (vö. „A névszóragozás” c. fejezettel). — A *mi* névmás határozóragos alakja már valószínűleg az ősmagyar korban is hajlott a rag-szilárdulásra, illetve a névutós kapcsolat összetapadására: a *mi- ~ mē- + -ig, -ként* morfémás formák a kései ómagyar korban már megmerevedett határozó-szói alakulatok. Korszakunkban is szinte minden adatot külön meg kell vizsgálni, hogy ragos névmással vagy határozószóval van-e dolgunk. Az egyes számú *mi* + határozórag együttesében ugyanis gyakori, hogy — elvont határozói viszonyban — részben vagy egészben háttérbe szorul a névmási funkció, s a határozószói jelleg látszik erősebbnek. Különösen a ’mi okból, mi célból’ jelentésű *-ért* és *-ra/-re* ragos alakulatok sorolódnak a határozószók közé: NagyszK. 15: *miert*; KazK. 80: *miert*; DöbrK. 379: *mire*; NádK. 333: *Mire*. Ha azonban a *-ra/-re* toldalékos forma nem ’miért’ jelentést hordoz, akkor inkább ragos névmásnak minősíthető; ez jobbra *-ra/-re* vonzatú határozóban található; GuaryK. 32: „meg ielőnte v2 iften *mize* iutna v *igoc* meg ezon velagba”. (Vö. a határozószókról szóló fejezettel: 613.) — A *kicsoda* és a *micsoda* ugyanazokat a ragokat veheti föl, mint általában a főnevek, toldalékolhatóságukat tehát a *csoda* utótag szabályozza.

c) A főnévi kérdő névmás ragozási rendszerét összefoglaló táblázatból kitetszik a *mi* névmás erős számbeli fölénye. Ez érthető, hiszen a használati köre sokkal tágabb, mint a *ki* névmásnak. (L. 518—9, továbbá, vö. I, 390.)

A főnévi kérdő névmások ragozási rendszere:

		<i>ki</i>	<i>kicsoda</i>	<i>mi</i>	<i>micsoda</i>	Összesen
Jelöletlen	alany	7	1	8	2	18 15,0%
	állítmány	17	1	13	5	36 30,0%
	tárgy	—	—	3	—	3 2,5%
	birtokos jelző	1	—	2	1	4 3,0%
	minőségjelző	—	—	5	1	7 6,0%
Jelölt	tárgy	2	—	39	—	41 34,0%
	határozó	5	—	4	—	9 7,0%
	birtokos jelző	—	—	3	—	3 2,5%
Összesen		32 27%	2 2%	77 64%	9 7%	120 100%

A táblázatból a ragtalan tárgy és birtokos jelző szorul némi magyarázatra. Adatainkban főnévi igenévhez járuló névmási tárgy jelöletlenségére találtunk példát: JordK. 385: „*Mý* lathný meenetek kýwe az pwztaban” (többször ugyanígy). A jelöletlenség volt az ősi forma, s keleti nyelvjárásainkban ez ma is megtalálható, ugyancsak főnévi igenévhez járuló bővítményként. — A ragtalan birtokos jelző nincs összhangban a korszak írásbeliségének szokásával, l. mégis: DöbrK. 378: „*ki* fia legen”. Egyéb adatunk talán már a grammatikailizálódás útját jelzi: SándK. 24: „*mý* okaerth”; KazK. 79: „*mi* oka’ert” (‘mi okból, miért’).

Funkcionális kérdések. — 1. Szintagmatikus kapcsolatok. —

1. Predikatív szó szerkezetben. — Igével áll szerkezeti viszonyban mint alany: DöbrK. 378: „*mi* teccik nektek cristofrol”; CornK. 53v: „*kychoda* vezy el az kevuet”; SándK. 29: „*ký* týlt meg”; ÉrdyK. 11: „*ky* gondolhattya meg, *my* leezen meeg towab”. — Főnévvel áll szerkezeti viszonyban mint állítmány: PéldK. 76: „*mychoda* az tyztefleg *mychoda* ez velagy dychekewdes”; névszó-igei állítmány része: BécsiK. 17: „*ki* légén ènnép”; SándK. 23: „*mý* leheeth eegtelemb tiztöletlenseeg. es *mý* leheth nagyöb egtelenseeg”; ÉrdyK. 23: „nem twggya vala *mychoda* leegyen az ifteny feelelem”. — Névmással áll szerkezeti viszonyban; a másik elem személyes névmás: MünchK. 85rb: „Te *ki* vag”; VirgK. 41: „*My* vagi te . . . *my* vagiok en”. A másik elem főnévi mutató névmás: BécsiK. 20: „*ki* èz”; MünchK. 87vb: „*ki* az”; SándK. 22: „*mýčoda* az”; SzékK. 26: „*kýčoda* ez”. Itt is a kérdő névmás az állítmány.

2. Tárgyként. — a) Valódi tárgy: Általános ragozásban álló tárgyas ige bővítménye: MünchK. 85rb: „*Mit* módaž”; NádK. 324: „*mit* kevan allelök”; CornK. 55r: „*kyt* tyztelenek az angelok”. — Tárgyas igéből képzett főnévi igenév bővítménye: DöbrK. 379: „*mit* kónnéb mondanía”; CornK. 2v: „*myt* kelyen el tauoztatný. *myt* meg feddený. *myt* meg tartaný”. Idetartozik a ragtalan tárgy is: JordK. 385: „*Mý* lathný”.

b) Határozói értékű tárgy: E szerkezetípusban az igei alaptag lehet tárgyatlan is: CornK. 55r: „*myt* syrz”; JordK. 404: „*Mýt* gondolkottok thýmagatokban”; 1538: „*Mijt* kijleneztektij : *Que* est inconuenientia vestra” (Gl.). — Az alaptag általános ragozásban álló tárgyas ige: MünchK. 85va: „tè *mit* [*Quid*] kèžetlž ha tè nē vag x^c”; ÉrdyK. 220: „*myt* haborgatz”. Határozott ragozású az igei alaptag, ha van egy másik, határozott főnévi tárgya is: CornK. 54v: „*myt* kerelytek az elevt. az holtokkal”; JordK. 372: „*Mýt* neezed . . . az zalkat te atýadffýanak zemeben”.

3. Határozóként. — A határozóragos főnévi kérdő névmás mondatrészi értéke megegyezik az azonos raggal ellátott főnévével (l. „A névszóragozás” c. fejezetet), de a ragelőfordulások aránya nagyon különböző. Általában kevés a határozóragos kérdő névmás (l. a táblázatot): -ból/-ből: NagyszK. 11: „*miből* löth legen az ő ken zenvedefe” | -ban/-ben ~ -ba/-be: 1470: *kikben* : *in qua* (Gl.); MünchK. 10vb: „ha a-fo èlènéžèndic *mibè* ložatic” | -ról/-ről: KazK. 75: „Haluan ezt az cultos: nem erthetyuala *kyról* mondana” | -n (a superessivus csak ebben az alakban járul a névmáshoz): ÉrdyK. 622: „*myn* yfnerhety meg” | -ra/-re: 1456 k.: „*mire* kel nekem az kazdagsagh : *ad quid* mihi divitiae” (Gl.). Az adatok sokaságában ‘miért’ jelentésben találjuk a *mire* alakot, s elmosdott benne a kérdő névmási szerep | -tól/-től: NádK. 326: „*kitől* tanultad ez kemeñ igeket” | -hoz/-hez/-höz: JordK. 386: „De *kýhez* aloýtom hasonlaný ez nemzetet?” | -nak/-nek: 1456 k.: „*kijnek* tezed maghadat : *Quem* te ipsum

facis'' (Gl.); VirgK. 65: „*minek* hized temagadat'' | -val/-vel: 1510 k.: „*mijwel* sozthok'' (Gl.); DöbrK. 373: „*mivel* rvhazionk'' | -vá/-vé: 1470: „*kye* týzed magadath : *Quem* te ipsum facis'' (Gl.); TelK. 23: „*mye* akarz tenned engömet''. — A főnévragozásban is megtalálható a hiátusos, illetve az -á/-é megoldású forma.

4. Birtokos jelzőként. — a) A jelöletlen (ragtalan) forma az eredetibb: MünchK. 27ra: „*Ki* hatalmaual tezed èzekeket'', ez a szerkezet még kétszer megismétlődik; DöbrK. 386: „*ki* kepe ez'', 378: „*ki* fia legén''; SándK. 24: „*mij* okaerth''; 1538: „*mij* okaert : *Ob quam* causam'' (Gl.).

b) Jelölt birtokos jelző: PeerK. 35: „*kynek* erdemeyrt agya nekönk ... malaftthiath''; TelK. 22: „*minekokaert* [*Quam ob* causam] ... a çordat a puztanac belsö rezere lezöc teritendö'', talán ez inkább kötöszó.

Nincs kellö számú adatunk a domináns forma megjelöléséhez; a kor írásbeliségének a jelölt birtokos jelző felel meg inkább.

5. Minőségjelzőként. — Főnév bővítményeként, 'milyen, miféle' jelentésben főképp a *mi*, *micsoda* névmás használatos: MünchK. 86va: „*mi* ièlenfeget mutac münèkõnc''; stb. TihK. 3: „*Micoda* lelki iozagh az''; stb.

2. Szemantikai kérdések. — A főnévi kérdö névmások közül a *ki*, *kicsoda* kizárólag személyekre vonatkozik, a *mi*, *micsoda* jobbra valamely tárgy, dolog, cselekvés, folyamat vagy jelenség felöl tudakozódik. A funkciómegoszlás azonban nem szigorúan következetes, vannak köztük átfedések (vö. I, 390–1).

1. A *ki*, *kicsoda* névmás. — a) E két főnévi névmás személyre vagy személyek alkotta csoportra kérdez: BécsiK. 17: „*ki* légén ènnèp ... *ki* légén õvitézi fèzègeknc ... kizala''; CornK. 55r: „hatra fordula, hog latnaya *kyt* tyztelnenek az angelok''; JordK. 392: „*Kyczoda* az en ançam''.

b) A jelzői helyzetben levö *ki* nem személyt jelöl, illetve a szerkezet nem személy jelentésű. Csak látszólag kérdö névmás; erös érzelmi töltésű szövegrészletekben találjuk 'mi, milyen, milyen nagyon' jelentésben. ErdyK. 11: „*ky* nagy eremök ... leezen azoknak'', 540: „O *ky* tawol wagyon ... az wr iftentewl''; NagyszK. 93: „O *ky* bodoglagofon multam volna *ki* ez velagbol''. Kérdésesnek látszik, hogy ezt a névmáshasználatot tekinthetjük-e — akár csak formailag is — kérdőnek. Itt a kérdö névmás szemantikai átalakulásával van dolgunk, figyelemfelkeltö, nyomatékosító szerepe van, s így talán inkább határozószóként minösül. (E típus részletes tárgyalását l. a mondattanban, a mondatfajtákról szóló fejezetben.)

2. A *mi*, *micsoda* névmás. — a) A névmás valamilyen tárgyat, dolgot jelöl meg, arra kérdez, s a megjelölt dolgot megnevezö főnevet válaszként be lehetne illeszteni — több-kevesebb nehézséggel — a névmás helyére: DöbrK. 373: „*mit* ezönk. va^g *mit* izonk va^g *mivel* rvhazionk''; PéldK. 69: „*mychoda* az akyt az te azzu kezeydben tartaz''.

b) A névmás valamilyen jelenségre, illetve elvont fogalomra kérdez: DöbrK. 378: „*mi* teccik nektek cristofool''; SándK. 26: „*mij* lelt''; TelK. 23: „*micsoda* volt enbennem teneköd vlatatos''; NádK. 324: „*mit* kevan allelök''; PéldK. 76: „*mychoda* az tyztelfeg *mychoda* ez velagy dychekewdes''; SzékK. 17: „*my* legén az õ eröyök''.

c) A névmás cselekvésre, annak körülményeire vonatkozik, a cselekvés irányára kérdez; adatainkban a *tesz* és a *művel* ige bővítménye: JordK. 388: „az te tanoýthwanýd *mýt* mýwelnek ... *mýt* teen dauid''; stb. Ebben a típusban a válasz nem főnévvel, hanem igével vagy egész mondatall adható meg.

d) A névmás gyakran járul a *mond* és a *szól* igéhez: MünchK. 85rb: „*Mit mōdaž tenē rollad*”; ÉrdyK. 511: „*Myt zolhatwnk*”; stb. Ebben a típusban a válasz többnyire nem egyetlen szó, mondatrész, hanem egy vagy több mondat.

e) A *mi* és a *micsoda* jól körülhatárolható esetekben előfordulhat személyre vonatkozóan is. Ma főképp valakinek a társadalmi helyzetére, foglalkozására kérdezzük velük. A $\emptyset$ morfémás *ki*, *kicsoda* egyaránt használatos volt a kései ómagyar korban is — mint ma is — személyek identifikálására, valamint személyeknek valamilyen tekintetben való definiálására. Például azonosításra kérdez: MünchK. 85rb: „*Te ki vag*”; de definiálást váró kérdés: JókK. 45: „*kj vagj te*”. A személyre vonatkozó *mi*, *micsoda* névmásnak azonban csak definíciót igénylő szerepe van, s ez a funkciója talán a kései ómagyar kor során szilárdulhatott meg, esetleg eleve így alakulhatott ki.

E névmáshasználat nyomát a JókK.-ben és a vele párhuzamos szövegrészleteket tartalmazó VirgK.-ben találtuk. A JókK. fordítója felváltva használja a *ki* és a *mi* névmást Szent Ferenc fohászkodásában mind önmagára, mind a mindenség urára vonatkoztatva, definiáló szerepben a VirgK.-ben a megfelelő helyeken már csak a *mi*, *micsoda* fordul elő: JókK. 43: „*Myczuda enedelleges ýftenem Es mj vagjok en*” ~ VirgK. 41: „*My vagi te . . . my vagiok en*”; JókK. 45: „*kj vagj te . . . mj vagjok en*” ~ VirgK. 43: „*smi vagi te . . . mi vagiok en*”; JókK. 46: „*kj vagj te . . . mj vagjok en*” ~ VirgK. 43: „*Myczuda vagi te . . . mi vagiok en*”; JókK. 46: „*kj vagi te . . . lafmeg engemet kj uagjok en . . . egy kyded fergeczke*” ~ VirgK. 43: „*My vagy . . . engemet meg latogacz, ki vagiok igen vlatatos fereg*”. Az utolsó példában grammatikai váltás következett be, a VirgK.-beli *ki* nem kérdő, hanem vonatkozó névmás.

A főnévi—melléknévi és tisztán melléknévi kérdő névmások

A melléknévi kérdő névmások közül a *mi* ~ *mē*-tő + *-l* (>*-ly*) ablativusrag együtteséből alakult *mely* az ősmagyar korból örökölt elem (vö. I, 391—2). Az *-ik* kiemelőjellel bővült alakja, a *melyik* talán meglehetett már a korai ómagyar korban is, de elterjedése, funkcionális megszilárdulása — az *-ik* jel fejlődésével összhangban — inkább a kései ómagyar korban zajlott le (vö. „A névszójelezés” c. fejezettel: 353—4). A *mily*, *milyen* névmás korszakunkban még nem élt, ezek későbbi fejlemények. A beszélt nyelv szintjén valószínűleg élt a *minő* kérdő névmás is, bár írásbeli nyoma csak vonatkozó névmási funkcióra van: 1537: *az mjnewth* (RMNy. 2/2: 31).

A főnévi *mi* névmásnak a *-nemű* utótaggal való összekapcsolódása zömében a kései ómagyar korra tehető, habár feltűnő, hogy a korszak első feléből való forrásban már továbbképzett alakban, bonyolult morfológiai szerkezetben találjuk: BécsiK. 83: *miēm̃segeb̃ol*. Az is szerepet játszhatott a *minemű* (valamint: *ilynemű*, *néminemű* stb.) viharos gyorsaságú megszilárdulásában, hogy a denominális *-ű/-ü* képző — mint ma is — mindig jelzős főnévhez, voltaképpen az egész főnévi szerkezethez járulhatott, s a képző azonnal szorosabbá tette a kapcsolatot a jelzős szerkezet elemei között.

A l a k i k é r d ő s e k . — 1. A hangalak. — A *mely* és *melyik* többeli magánhangzója a nyelvterület nagy részén ebben az időben még valószínűleg zárt *ē*

lehetett: BécsiK. 17: *mèllèc*; MünchK. 13rb: *mèl'*, 43ra: *mèllec*; de alsó nyelv-állású *e*-re utaló jelöléssel is találkozunk: MünchK. 27ra: *mèllic*. Mai nyelv-járásaink is megoszlanak *e* névmások *è*-zõ, illetve *e*-zõ ejtésében.

Az *ly : l* hangviszonyt tekintve, korszakunkban az *ly* megoldású látszik uralkodó formának: CornK. 7v: *mely*; JordK. 846: *meely*; DebrK. 2: *meli*. A meglehetősen ritka *l*-ezõ változat dunántúli, nyugati nyelvjárási kiejtés-módot tükrözhet: ÉrdyK. 4: *meel* (uo. 11, 56, 517, 554 stb.); CzechK. 58: *mel*, de uo. *mely* is. A törzsanyagban az *ly : l* aránya abszolút szóvégen 25 : 2, tövégen, intervokális helyzetben: 3 : 1. — Hangzóközi helyzetben az *ly : l* geminálódhatott: BécsiK. 17: *mèllèc*; MünchK. 25rb: *mellekèt*, 43ra: *mellek*; de gyakoribb a rövid ejtésre utaló írásmód: GuaryK. 25: *mèlic*; VitkK. 13: *Mele*; VirgK. 58: *melyek*. A törzsanyagban rövid 3, gemináta 1.

A *minemű* névmás *mi*-alkotórészének magánhangzója többnyire felső nyelv-állású: PéldK. 79: *mynemew*; NagyszK. 16: *minemű*; ÉrdyK. 508: *mynemew*. Ritkán ugyan, de előfordul a *më*-alak is: DomK. 184: *menemew*; VirgK. 82: *menemw*; 1527 k.: *menemew* (MNY. 37: 206). A törzsanyagban az *i : ë* aránya: 11 : 1.

2. Morfológiai kérdések. — A *mely* és a *minemű* legáltalánosabb szerepében, azaz jelzői helyzetben természetesen nem kaphat semmiféle toldalékot. A többes szám kifejezésére állítmányként, az alannyal való egyeztetésben van szüksége. A 'milyen, miféle' jelentésben csak a *minemű* névmáshoz járul a *-k* többesjel: BécsiK. 17: „*mièmqvèc* ... *legenèc q vazosoc*” ~ SzékK. 16: „*mynemèk* ... *legenek az ô varolok*”. Itt a lehetséges válasz többes számban álló melléknévvel adható meg. — A *melyek* szóalak nem egyszerűen az alapul szolgáló *mely* többese, tehát nem 'milyenek', hanem: 'több azonos személy, dolog v. elvont fogalom közül kiemelt több, egyenként megnevezhető, egyedített személy, dolog v. fogalom' jelentésű; azaz a *melyik* többes számaként funkcionál: BécsiK. 17: „*mèllèc* ... *legenèc q vazosoc*”; MünchK. 25rb: „*tazlad az pazāolatocat A· monda mellekèt*”; VirgK. 58: „*Valyon ... melyek volnanak az ... igek melyeket bodog atyank ... meg nem akart jelenteny*”. E kérdésekre a válasz főnévvel vagy főnevekkel adható meg; elkülönül az egyes számú alaktól, főnévi névmási értéke van. Adatainkban csak a *melyik* névmás fordul elő (igen csekély számban) esetraggal: JordK. 378: *Melyiket*; TihK. 7: *melikert*; 1520: *Mellejknec* [!] (Gl. volta a.).

Funkcionális kérdések. — 1. Szintagmatikus kapcsolatok. — 1. Minőségjelzőként főnév vagy szerkezetes főnév bővítménye; az alaptag kifejezte személy, dolog vagy elvont fogalom tulajdonsága, milyensége felől érdeklődik, de kifejezheti a kései ómagyar korban még hiányzó *mekkora* névmásnak 'milyen nagy' jelentését is. Ha szerkezetes főnév bővítménye, akkor mindig a szerkezetlánc végén helyezkedik el: NagyszK. 4: „*mèl heruadatoflagot*”; DebrK. 2: „*meli nagi diðoleg*”; SándK. 24: „*mèl” nõmqõ leañjok ezok*”. — PéldK. 79: „*mynemew bewlcheleg*”; ÉrdyK. 511: „*mynemew malazotos ayandekkal*”; SzabV: „*mynemew algýw kelmelle*”. — 'Mekkora' jelentésben: CornK. 55v: „*mely zerelmel kezereytetyk ev ereyefevlevt tenny*”; ÉrdyK. 652: „*mynemew hatalmam vagy onneke*”; 1527 k.: „*menemew banathom wolt azon onneke, hogh kegelmed ... waýdahoz zerzewdeth*” (MNY. 37: 206). — Melléknév bővítményeként fokhatározószónak minősül, fokhatározói szó szerkezet része: CornK. 55r: „*O ez azzonyallatnak mely chodalatos az ev kegyeffege*”; ÉrdyK. 4: „*mynemew gonoz leegen ez vylaag*”.

2. Predikatív szószerkezetben: Állítmány vagy névszói-igei állítmány része: BécsiK. 17: „*mēl* légen 9 èzèiee”; JordK. 377: „*Mýnemw* ez?”; 1418–1422: „*melic* assigas [az igaz] wt budara” (Gl.); VirgK. 58–9: „Valyon . . . *melyek* volnanak az aytatos ige”; alanyként: ApMelt. 35: „disputalnak vala az tanýtwanýok *mellyk* volna nagyýob”; 1470: „*ký* auag *mel* nem teremth : arbor quae non facit” (Gl.); MünchK. 27ra: „*mēllic* týtto è kýtto k9339l”; GuaryK. 25: „*melic* tezon nagob bint . . . *melic* . . . vezedelmeib”.

3. Tárgyként: JordK. 378: „*Melyket* kynnyeb mondaný”; MünchK. 25rb: „A. monda *melleket*”.

4. Határozóként igen ritka: TihK. 7: „Imez három közöl *melikert* tartozom en Jonkab istenómet zeretnóm”.

5. Birtokos jelzőként is előfordul: 1520: „*Mellejkek* [!] kýlem volta : *Cuius-quedam* varietas” (Gl. volta a.).

2. Szemantikai kérdések. — A kérdő névmás személyre vonatkozik, a válasz főnévvel adható meg: MünchK. 27ra: „*mēllic* týtto”; GuaryK. 25: „*melic* tezon”; MünchK. 13rb: „*mēl* az èmbez”. A névmás konkrét dologra utal, a válasz főnévvel is, melléknévvvel is megadható: 1418–1422: „*melic* . . . wt” (Gl.) Elvont dologra kérdez, a válasz egy vagy több mondatban adható meg: DöbrK. 377: „Melter *mel* nagý paranólat tórvenben”, 379: „*mel* legen iftennek akaratta”. Elvont fogalom bővítménye, feleletet nem kívánó felkiáltó mondatban található: CornK. 55r: „*mely* chodalatos”; ÉrdyK. 508: „*mynemew* erőffen es zentfeegőffen tartanaak az zeretnek regulayaat”; PéldK. 79: „*mynemew* bewlcheleg”. Ebben a szerkezetűpushan határozószói értéke van.

A számnévi kérdő névmások

A l a k i k é r d é s e k. — 1. A hangalak. — A *mēnnyi* névmás a kései ómagyar korban is őriz még valamit az ősi *mī- ~ mē-* kettősségből, de az *ē*-ző a domináns változat: MünchK. 12vb: *mene*; JordK. 551: *mene*; ÉrdyK. 4: *menee*. A többeli magánhangzó némelykor *i*-s megoldású: ÉrdyK. 560: *mynee*; DebrK. 13: *mineh*; BodK. 33: *Mīniuel*. — A törzsanyagban az *i* : *ē* aránya: 1 : 5, nagyobb mennyiségű adatban: 6 : 38.

A szóvégi magánhangzó jele a forrásokban többnyire *e*-vel található, ez nagy valószínűséggel zárt *ē*-t vagy *é*-t jelöl; de *i*-s forma is előfordul: MünchK. 34rb: *mene*; KeszthK. 19: *mene*; 1526: *mine* (MNY. 37: 204). A szóvégi magánhangzó *i*-s megoldású: FestK. 375: *Meny*; 1490: *menyk* : *Que*, 1538: *menijuel* : *Quanto* (Gl.). — Az *ē ~ é* : *i* aránya a törzsanyagban: 5 : 1, nagyobb mennyiségű adatban: 39 : 5. Ez az arány összhangban van az *ennyi*, *annyi* vizsgálatának eredményével (vö. 511–2).

A névmás hangzóközi mássalhangzója a korszak elején még jórészt alveoláris *n* lehetett (l. a fenti példákat), csak a XVI. sz.-tól található adatainkban palatális változatra utaló írásmód: BodK. 33: *Mīniuel*; SzékK. 16: *menyék*. Az *n*, később *ny* a kései ómagyar korban még általában rövid lehetett, adatainkban éppen csak nyoma van a geminálódás kezdetének: ÉrdyK. 554: *meennyen*.

A *hány* névmás nazális mássalhangzója intervokális helyzetben mindig, szóvégen többnyire *ny*-nek hangozhatott, mássalhangzóval kezdődő toldalék előtt többnyire *n* lehetett; ezt tükrözik az *n* : *ny* különbségét meg lehetős követ-

kezetességgel jelölő források: MünchK. 22va: *hañ*, 41vb: *Hañ*, 24va: *hanzez*; NagyszK. 198: *hañ*, *Hañat*, *hanzor*; JordK. 403: *Hañ*, 404: *hanj*, *hañ*, 429: *hanzo2*, 577: *hanze2*. — A számszerű adatok nem a törzsanyagból valók, ott ez a névmás nem fordul elő. Abszolút szóvégen 2 *n*, 8 *ny*; intervokális helyzetben 1 *ny*; mássalhangzóval kezdődő toldalék előtt 6 *n*, 1 *ny*.

2. Morfológiai kérdések. — a) A számnevek szófaji természetével összhangban a számnévi kérdő névmások is a *-szor/-szër/-ször*, valamint a modali-essivusi *-n* (*-an/-en*) ragot vették föl a kései ómagyar korban is: MünchK. 72va: *Mènezèr*; DomK. 200: *hanzer*; ÉrdyK. 554: *meennyen*.

b) Valószínűleg a kései ómagyar korban is csak elszigetelt jelenség lehetett a többes jellel ellátott *mènnyi* névmás: NagyszK. 63: „Jay *meneket* ... enneköm ... fogadal”. Ha a többesjel előhangzós, akkor hiátustöltő iktatódik be: BécsiK. 17: „*mènéic* legenèc *q* vazosoc”; AporK. 55: „*meneieket* tot en lelkemnek”; stb. A nyelv ezt a formát kivetette, mivel a *mènnyi* egyszerre fejezi ki az „egy : több” fogalmát.

c) A tárgyragos alakok: NagyszK. 198: „*Hañat* böytölt ... *Menet* ymadkozot ... *Menet* lepõt iduõflegenec kerefeleyert”. A tárgyragos számnévi kérdő névmások — noha alkalmi főnévi használatúak — nem veszítik el számnévi tartalmukat, nem lépnek át egy másik szófaji osztályba.

d) Adatainkban a főnévi határozóraggal ellátott névmások határozószerűek vagy éppen határozószók, tehát egy másik szófaji osztályba tartoznak: NagyszK. 198: „*menere* iftent zerette, es *menere* a binnece ellene allot ... *Menere* tiztaflagos es bekefegös volt”. E példákban a *mènnyre* a *nagyon* határozószóval feleltethető meg. — A *-val/-vel* ragos forma adatainkban többnyire az *inkább* határozószóval együtt, azzal egységben mint összekapcsolt határozó található: JordK. 383: *menewel ģnkab*; BodK. 33: *Minuuel inkab*. — A kései ómagyar korban is élhetett jelzős szerkezet megszüntetésével, illetve tapadással létrejött, névmási szerepét megőrző, főnévi határozóraggal ellátott számnévi kérdő névmás: *mènnyi* almára → *mènnyre*; *mènnyi* almával → *mènnyivel*, adatolni azonban nem tudjuk.

Funkcionális kérdések. — 1. Szintagmatikus kapcsolatok. — a) Fő funkciója: főnévnek vagy szerkezetes főnévnek mennyiségjelzője: MünchK. 22va: „*hañ* [quot] kofazockal vottetec fel”, 41vb: „*Hañ* [Quot] kèhèzèt vallotoc”; NagyszK. 63: „*mene* haborufagockal”; ÉrdyK. 4: „*menee* yrafok vannak”. b) Predikatív szószerkezet része (ritkán): BécsiK. 17: „*mènéic* legenèc *q* vazosoc” (~ SzékK. 16); MünchK. 12vb: „a fètet *mene* lezèn”. A *hány* névmásra e funkcióban nincs adatunk. — c) Számhatározós szerkezetben, igei bővítményként elsősorban a *hány* névmás használatos: MünchK. 29va: „Ih2l̃m ... *hañžèz* [quoties] akasztam te fiaidat egbè goitènem” (~ JordK. 429); DomK. 200: „az pater nofter *hanzer* mondanayak meg ... zvj mariat *hanzer* iduezletteek”; de a *mènnyi* névmásra is van ilyen adatunk: MünchK. 72va: „*Mènezèr* [quoties] akasztam tè fiaidat egbè goitènem” (~ JordK. 577: *hanze2*). Számállapot-határozós szerkezetben: ÉrdyK. 554: „O *meennyen* vezneenek el az gonoz ellenfeghnek chalardfaga myat”.

2. Szemantikai kérdések. — 1. Szemantikai különbségek a *mènnyi* és a *hány* névmás között: A *mènnyi* elsősorban olyan mondatban található, amelyben nem szerepel a mértékegység neve, s a kérdő névmás helyére beilleszthető válaszban nemigen lehet határozott számnevet alkalmazni. A kései ómagyar

kor szövegeiben a domináns jelentése: 'milyen sok'. A *hány* névmás megszámlálható személyeknek, dolgoknak, igei bővítményként megszámlálható cselekvéseknek a számára kérdez (vö. I, 392).

E jelentésbeli különbség nem jár együtt szigorú kötöttséggel, találkozunk átfedésekkel is: MünchK. 72va: „*Menežer* akasztam” ~ JordK. 577: „*hanzez* akaszttham”. Máshol halmozott mondatrészként szerepel a *ménnyi* és a *hány*. Ezt az teszi megokolttá, hogy az alaptag megszámlálható, nomen acti jelentésű főnév, ez indokolja a *hány* jelenlétét; de az erős érzelmi telítettségű szöveg az 'igen sok, milyen sok' jelentésű *ménnyi*-t is igényli: ThewrK. 99: „Oh yftheny zerelmes meelynek kynyewfleghe mene, *hany* ytfel rettenth meg az te zywed”.

2. A főnévi, melléknévi és számnévi kérdő névmások funkcióinak variációi. — A nyelvi megnyilatkozások három alaptényezője: a beszélő, a hallgató és a valóság tekintetében, egymáshoz való viszonyukban számottevő különbségek tapasztalhatók mind a főnévi, mind a melléknévi, mind a számnévi névmások használatában. Az elkülöníthető típusok a mondatfajták vizsgálatában jutnak kitüntetett szerephez, itt csak a névmások felől nézve adunk erről vázlatos képet (részletes kifejtését l. a mondattanban).

a) Feleletet igénylő kérdés. — A legtisztább típus a párbeszédes szövegrészletekben jelenik meg. A beszélő a névmásban megjelöli a valóságról való hiányos ismeretét, s a hallgatótól várja meg ennek kiegészítését. A kérdést gyakran idéző mondat vezeti be; sűrűn találkozunk egyenes idézettel, de függő idézet is előfordul: MünchK. 85rb: „*m̃gkèzdeznec* ötet Te *ki* vag ... *èn nē* vagoc x^c”; NádK. 331: „Mondmeg enneköm ... a lelők *ki* menven *mi* lezôn a teftnec”; KazK. 77: „megh kerdek: hóg *ky* uona ... az iftennek emböre”; BécsiK. 17: „*mèllèc z m̃ièmquèc* ... *legenèc q* vazosoc *mèl* légen *q* èzèie^c”; MünchK. 24va: „*hanzez* bolallac nèki hètžeziglèn è Monda annac i^c”, 45ra: „*kèzde q* atfat mene idèie vagō hog ... è tožtent Es a monda Gèz-mecdèdfegetol foguan”.

A szónoki kérdésnek egy különleges fajtája: a beszélő átveszi a hallgató szerepét, s maga adja meg a feleletet: JordK. 386: „*kýhez* aložtom halonlanž ež nemžetet? Halonlatos az p̃yazon žlō g̃yèzmekekhez”; NagyszK. 11: „honnaton auag *miból* lōth ležen az ō ken zenvedele ... zeretetiből ... te erōtted”; PéldK. 79: „vallyon *mynemew* bewlcheleg tuggya az halalnak okoflagat meg gyewzni ... egy fem”.

Előfordul e típusban, hogy a beszélő nem ad választ az általa feltett kérdésre; a hallgató vagy hallgatóság ismeretére, elvárható ítéletére épít: JordK. 388: „Nem olwattatok ee *mýt* teen dauid, *mý*kozon megh ehežet vona”; DöbrK. 379: „*mit* kōñneb mondanía: meg bočannak neked te b̃vnið: avag mondanía. keł fel es iari”.

A kérdés a beszélő gondolataiban fogalmazódik meg, választ is önmagától vár; a stilisztika ezt „tűnődő kérdés”-nek nevezi: FestK. 366: „Małth azežt *mýt* thegyék, enný wezedelmekben howa foždwlyak”; TelK. 21: „monda ōmagaba: małtan en *mit* tegec”. A kérdésnek ezt a formáját a hallgató teljes passzivitása, esetleg hiánya különíti el az előző típusoktól.

b) Feleletet nem igénylő kérdés. — A kérdő névmás olyan mellékmondatban fordul elő, amely csupán közli, hogy valakinek — nem okvetlenül a beszélőnek — valamiről hiányosak az ismeretei. A névmás mondathangsúlyos volta, szórendi helye megegyezik a feleletet váró kérdő névmáséval, de itt a kérdő jelleg többé vagy kevésbé elhalványul: NagyszK. 5: „*kūłfō* iegōk mogmutattyac *kiket* zeretnec”; ÉrdyK. 23: „annak elette nem twggya vala *mýchoda* leegyen

az ifteny feelelem"; 1529: „az Zazsag meg *ÿeth* . . . nem *thwgÿa mith thegÿe*" (MNY. 37: 276); BodK. 1: „nem tudod . . . *minem* halallal kell meg halnod"; FestK. 395: „Megh *ÿfmettem leefwen mely* bethegewl allottam wolth"; ThewrK. 156: „latod es twdod . . . *mene* bynekben . . . wagyok wetethwen".

Érzelmileg erősen színezett beszédben a névmás kérdő jellege teljesen háttérbe szorul, formálissá válik, megváltozik a mondat modális alapértéke. Talán el is lehetne különíteni a kérdő névmásoktól, esetleg a „felkiáltó funkciójú névmás” terminus alkalmas volna erre. A kérdő névmásokra emlékeztet mégis e névmások mondathangsúlyos volta, szórendi helye. — Két altípus különíthető el:

Nyomatékos állítást fejez ki a névmást tartalmazó mondat; gyakran szerepel benne indulatszó: NagyszK. 93: „O *ky* bodogsagoson multam volna ki ez velagbol"; SándK. 31: „*Micoda* bolondsaag . . . hog . . . apacza leeg"; CornK. 7v: „O keges iften *mely* edefdedevn vonzaz mynket. *mely* kegyeffen taneytaz"; CzechK. 56: „Oh *meÿl* edqs ez zenth ÿllath" (e típus halmazása uo. 43, 45, 50, 53, 58, 62, 64); NagyszK. 63: „O mert *mene* haborulagockal . . . ez il embör . . . keferög"; DebrK. 13: „ez velagert meli lokan *mineh* munkat teznek . . . el *mineh* faraçagot zenuednek".

Nyomatékos tagadást fejez ki a névmás, jelentése: 'senki, semmi; semmilyen': NádK. 315: „*Mith* haznalnac a nağ palotac, *mit* a nağ hazac, micoron atte ferod çak aleg foglal heth lab nomdekot"; KeszthK. 30: „Merth *ky* wagyon egyeb ÿften my wronknal"; KazK. 79: „*minem* uigaztalalth uehetök imar ezutan".

3. A szófajhelyettesítő szerep kérdése. — A kérdő névmások — mint modális alapértéket képviselő nyelvi elemek — nem minősíthetők helyettesítő funkciójú névmásnak. A kiegészítendő kérdő mondatok szerves elemei, más nem léphet a helyükbe a mondatfajta megváltozása nélkül. Ez még a kétféle kérdő mondat-típusra is érvényes: „*Ki* volt itt?" : „*Kati* volt itt?", e művelettel kiegészítendő kérdő mondatból eldöntendőt alkottunk, s a kétfajta kérdő mondat között intonációs különbség van. Az intonációs eltérés pedig önmagában is lehet modális alapértékű: *Szép idő van.* : *Szép idő van!* : *Szép idő van?* ; példánkban csupán az intonáció különbsége szabja meg a mondatfajtat.

A vonatkozó névmások

Általános kérdések

A kései ómagyar korra a vonatkozó névmások részben kiváltak a (kérdő →) vonatkozó-határozatlan névmások osztályából, de az előfordulások egy részében a határozatlanság és a vonatkozó szerep továbbra sem különült el élesen egymástól: JordK. 385: „*kÿ* fogad ÿgazat ÿgaznak neweben, ÿgaznak erdemeet vezÿ"; KulcsK. 259: „*Ky* bezely o vrnak hatalmath, az hallota tezy . . . w dycheretyth", e példákban az 'aki, ha valaki' funkció összefonódva jelenik meg, sőt az 'akárki' szerep is beleérthető. Ez a komplex névmási érték ma is világosan érzékelhető például közmondásainkban.

A kései ómagyar korban jelentős változás a vonatkozó névmások életében, hogy alakilag is kezdenek elkülönülni a többi névmástól. Ezt a nyelvnek az a természetes igénye támogatta, amely gyakran igyekszik megszüntetni a zavaró

homonímiát: az eltérő funkcióhoz eltérő alakot rendel hozzá. A *ki*, *mi*, *mely*, *minemű*, *mennyi* vonatkozó névmások mellett megjelennek a főnévi mutató névmással bővült *aki*, *ami*, *amely*, *aminemű*, *amennyi* összetett névmások. A főnévi mutató névmási elem a főmondat utalószava volt, majd a mondat-határ eltolódásával összetapadt a vonatkozó névmással. A folyamat lassú, egyenletes, és nem zárul le a kései ómagyar korban.

Az összetételi előtag lehetett a pusztá vokálisból álló főnévi mutató névmás is, ez esetben rövid mássalhangzós változat lett a szóösszetétel eredménye: *aki*, *ami* stb.; de az intervokális helyzetű mássalhangzó geminálódásával *akki*, *ammi* stb. alakot is ölthetett. Ha az összetételi előtag az alakú volt, akkor a z hasonulása révén *akki*, *ammi* stb. változat jöhetett létre. — Csak kevés adatunk van annak igazolására, hogy a pusztá vokális is lehetett utalószó, de a tényt aligha lehet kétségbe vonni: 1530: „az hýre a volna hogy yde wronkhoz hay-loth volna” (Száz. 1874: 348); ÉrsK. 535: „a gyonyk ygazan ky ő bynet . . . meg wallya”; talán ez is: NagyszK. 11: „nem a ki tenekőd tetczic avág lattatic”.

A kései ómagyar korban indult meg a korábban univerzális használatú *ki* vonatkozó névmás specializálódása, kezdenek kirajzolódni egyfelől a *ki* és a *mi*, másfelől a *mi* és a *mely* funkciómegoszlásából adódó különbségek.

A vonatkozó névmások között is megkülönböztetünk főnévi, melléknévi és számnévi értékű névmásokat, de e névmásoknak szófajhelyettesítő szerepéről nemigen beszélhetünk. Kereszteződő szófajú lévén a grammatikai szerepe is kettős: egyfelől kötőszó, amely összekapcsolja a fő- és a mellékmondatot, másfelől a mellékmondatnak valamely mondatrésze. E kettős funkciónak egyetlen főnév, melléknév vagy számnév sem tudna megfelelni. Ha mégis behelyettesítenénk a névmást a megfelelő szófajú tartalmas névszóval, felbomlana a mondat struktúrája.

A kései ómagyar kor vonatkozó névmási állományából még hiányzik a *milyen*, *amilyen*; *mekkora*, *amekkora* melléknévi névmás. Viszont többletet jelent a későbbi korokhoz képest, hogy csaknem minden vonatkozó névmás előfordul — az elsősorban határozatlan és általános névmási szerepű — *vala* előtaggal.

A *vala* előtagú névmásokban a határozatlanság jelentésmozzanata akkor is megőrződik, ha vonatkoztató szerep járul hozzájuk, ilyenkor a kötőszói funkció látszik dominánsnak: MünchK. 51va: „*Valakit* megapolandoc q az fogiatoc z vigétéc”; XVI. sz. eleje: „*valaky* az bezperymy pispek dezmaiat meg venne . . . vammal tartozziek” (MNy. 1: 350); JókK. 50: „*valamýtt* 3olgalna mend el veztene”.

Az *a*, *az*, *e*, *ez* előtagú összetett névmások kialakulásának feltételei

a) A veláris mutató névmási utalószó lett az összetett vonatkozó névmás előtagja. A kései ómagyar korban észlelhető ugyan némi kezdeményezés a palatális hangrendű utalószó és a vonatkozó névmás összekapcsolódására, meggyökeresedni azonban nem tudott: NádK. 266: „*E mith* irtam meghiuatlan irtan”; ÉrsK. 488: „*eez myt* mondaaz myes twgyok”, sőt: 46: „*Emmyt* tee thez meg fem te dolgoz”; NagyszK. 113: „halyd meg az v zayabol ezt ekith te acarz en tőlem kerdend”. E kezdeményezés szórványos maradt, s a mély hangrendű utalószó kapcsolódott össze a vonatkozó névmással.

b) Morfológiai feltétele, hogy a főnévi névmási utalósón nem lehet semmiféle jel vagy rag.

c) Olyan szórendi helyzet, amelyben egymás mellé kerül az utalósó és a vonatkozó névmási kötőszó. Ez a szórendi feltétel a következő esetekben léphetett föl: Az első pozíció: főmondat + mellékmondat sorrendben az utalósó a főmondat végére kerül: MünchK. 85va: „*q az ki en vtannam iquēdō*”; BirkK. 4b: „*mōd'a az ki fe, Tegenek veniat*”; GuaryK. 29: „*te vağ az, ki iocat meg nōmocž*”. — A másik lehetséges pozíció: a főmondatba az utalósó után ékelődik be a mellékmondat: BirkK. 4b: „*Tahat az ki fe meg mōdhatt'a riuiden*”; CzechK. 52: „*az kȳth kȳwan csak foghathnaa*”. Ha beékelődéssel vált lehetővé a két névmás összetapadása, akkor ennek bekövetkeztével megváltozhat az összetett mondat szerkezete: félbeszakított főmondat + mellékmondat + a főmondat folytatása → mellékmondat + főmondat képletű szerkezet lesz.

d) A főnévi mutató névmási utalósó hangsúlyvesztése és a két névmás közötti szünet eltűnése is feltétele lehetett az összetett névmás létrejöttének. Az elhangsúlytalanodás szoros kapcsolatban van a mondatvégi helyzettel és a mondathatár eltolódásával. Az említett tényezők aligha választhatók el egymástól, együtt hatnak.

A két névmás összekapcsolódásának folyamata. — 1. A pusztán *a* vokális a főnévi mutató névmási elem. — Ebben a típusban a két névmás összekapcsolódása viszonylag zökkenő nélkül mehetett végbe: a mondathatár eltolódása és a főnévi mutató névmás hangsúlyvesztése után már nem volt akadálya az összetapadásnak. Így ha nincs grammatikai fogódzónk, nem is igen lehet eldönteni, hogy egy-egy adatban lezárt folyamattal, átmeneti formával vagy még utalósó — kötőszó szerepű két önálló névmással van-e dolgunk: DebrK. 66: „*ō zent fellege a ki mi Átiankal zolt dičōlegnek bizoni Ištene*”; ez értelmezhető így is: '*az, aki*', de így is: '*aki*'.

Néha morfológiai támpontunk van annak igazolására, hogy a különírás ellenére a két névmás már együtt funkcionál: NádK. 322: „*nem mind igazak a kiketh mondal*”, itt utalósóként többes számban állna a mutató névmás.

Máskor — az előbbinél gyakrabban — új utalósó beiktatódása jelzi az egyelőre még különírt előtagnak az utótaggal való összetartozását: SándK. 29: „*kȳ tȳlt meg. . . az a kȳ ez vilaagot . . . bȳrȳa*”; 1527 k.: „*heȳa lesen annak, a mȳth fogatthak*” (MNy. 37: 206); DebrK. 66: „*eh kepen vannak e azok a meleket hozzađ mondnak?*”. — Az adatok bemutatásakor a sorrend itt és a továbbiakban: *ki, mi, mely, minemű, mennyi*.

Az összetett szóvá válás végső fázisának tekinthetjük, ha a) a főmondatban olyan morfológiai megoldás van (például az ige határozott ragozása), amely kizárja az *a* elem önállóságát; b) más utalósó jelenléte a főmondatban; c) a két névmás egybeírása. Ezek az ismérvek összetett névmásra vallanak: PéldK. 69: „*mychoda az akȳt az te azzu kezeydben tartaz*”; VirgK. 43: „*amȳt montal nem tudom*”; TihK. 6: „*az olietan Iozagh az tōb iozagoknal nōmōsb: amel touab megh marad*”; ÉrdyK. 558: „*Amene vagyon anneet agy*”. — Az így létrejött *aki, ami* stb. intervokális mássalhangzója geminálódhatott: *akki, ammi* stb.

2. A főnévi mutató névmási elem az *az* alakú utalósó (valószínűleg ide vonhatók a mellékjeles: *a* és *a'* esetleg az *ah* írásmódú adatok is). — Az össze-

tett szóvá válás kiindulópontjának tekinthetjük, ha a két, alakilag önálló névmás egymás mellett helyezkedik el; a főmondatban nincs eligazító értékű morfológiai vagy lexikai fogódzó arra nézve, hogy a mondathatár a mutató névmás után vagy az előtt húzódik meg; példáinkban mindkét lehetőség fennáll: SándK. 23: „snem zolgae az *kj* emborj kezettol činaltatot es iutalmon meg vetetoth”; DebrK. 477: „Masod az *my* ez keñerön ertetye: istennec igheyenec tanufaganac keñere”; TihK. 6: „cak [!] az zereteth az: *mel* megh gőz mindőnöketh”.

Az összetett szóvá válásnak a következő fázisában a mutató névmási elem megtartja ugyan még az alaki önállóságát, de már formai kifejező eszközökkel bizonyíthatóan együtt funkcionál a két névmás, a mondathatár eltolódása bekövetkezett. Ilyen formai eszköz a főmondat igei álltmányának határozott ragozása, és az odaérthető utalószó tárgyragos volta: FestK. 372: „Magamnak hywom *az kjt* megh leeztettem . . . megh hywom *az kjth* el weteek”; 1456 k.: „veged az *mi* thýed : Tolle *quod* tuum est” (Gl.); ÉrdyK. 552: „*a' meel* chomoot talalz zayaban ad . . . az ado zeedeknek”; MünchK. 28ra: „aggatocmg *a' mel* lažaze”. — A kitett utalószó egyértelművé teszi a két névmás funkcióbeli egységét: 1510: „en az wagyok, az *kynek* magamath montham” (KárOkl. 3: 72); 1526: „az *miłh* ýrtal *azt* megh ertetem” (MNY. 37: 205); 1533: „az *myt* ot gyeýtet volt zegen *azt* hozta volt yde” (LtK. 1: 141); MünchK. 86rb: „vétí èlèuè . . . *ažt a' mel* alab valo”. — Erre az alakilag még elkülönülő, de funkcionális egységet alkotó típusra a melléknévi és a számnévi vonatkozó névmások között is találunk példát: 1544: „Iztrigi Myhalnak az *Minimw* dolga wolth wolna My woltwnk wona az dologban Vayda Embery” (SzT.). 1537: „walogtys wzen *olljath*, az *mynewth* kywan ·k·” (RMNY. 2/2: 31); 1526 k.: „Az *Menj* genge wolth az mind egh Chetesben [‘kötésben’] az ladaba” (MNY. 2: 257).

Az összetett szóvá válás formailag is lezáródottnak tekinthető a mutató névmás z hangjának a követő mássalhangzóhoz való hasonulásával: BirkK. 4b: „Teğenek veniat *akkik* bvnefnak alait·ak magokat”; BirkK. 4b: „mond·ak el *am mit* kell mődani a kalandariübol”; PéldK. 67: „*Ammyt* kerdez tennen magadon meg efmerhetewd”; VirgK. 95: „Kibe al embernek . . . alazatoffaga . . . azokat *ammelyek* wnwnmagae, azokat tulaidoniha wmaganak az az azbyneket”. Az *amminemű*, *amminő* hasonult formára nincs adatunk. KazK. 72: „Az alamifnabol kegek: *ammynet* efmer uala maganak zykleznek lennie: *azt* maganak tartyauala”.

Az *akki*, *ammi*, *ammely*, *ammennyi* összetett névmási formáknak tehát két forrása lehetett: *a + ki > aki >* geminálódással *akki*; másrészt: *az + ki > a z* teljes hasonulásával *akki*. — Az alábbi táblázattal megkíséréljük az összetett névmás kialakulásának folyamatát időrendbe állítani a korszak elejéről, közepéről és végéről vett 5–5 kódex és az eredeti magyar nyelvű szövegek törzsanyaga alapján.

Az időrendi táblázathból (l. 528) kitetszik, hogy az összetett szóvá válás hajlama a *mi > ami*, *ammi* névmásban lehetett a legerősebb, e tekintetben az eredeti magyar szövegek megoldásai figyelemre méltók. Valószínűleg a *mi* analógiájára indult meg a változás a *ki* vonatkozó névmásban, de ez a folyamat korszakunkban még csekély számú *aki*, *akki* változatot eredményezett. Úgy látszik, hogy a *mely* névmás állt ellen legtovább az összetett szóvá válás menetében. A *minemű > aminemű*, *mennyi > amennyi* alakulására oly kevés adatunk van, hogy nem látszott tanácsosnak beilleszteni őket a fejlődési sorba.

	Kódexek			Eredeti magyar szövegek
	A korszak első harmada	A korszak közepe	A korszak harmadik harmada	
<i>ki</i> <i>aki, akki</i>	153 1	112 11	81 4	65 2
<i>mi</i> <i>ami, ammi</i>	2 4	3 3	2 3	1 7
<i>mely</i> <i>amely</i>	16 1	9 —	27 1	8 —
<i>minemű</i> <i>aminemű</i>	— —	— —	— —	— 1
<i>ménnyi</i> <i>amménnyi</i>	1 —	1 1	1 1	— —

A törzsanyag statisztikai táblázata:

	Egyszerű névmás	Összetett névmás			Összesen
		<i>a</i> előtagú	<i>az</i> előtagú	geminált mássalhangzós	
<i>ki</i>	627	11	9	8	655 85,4%
<i>mi</i>	18	8	4	8	38 5,0%
<i>mely</i>	63	—	2	—	65 8,5%
<i>minemű</i>	—	—	1	—	1 0,1%
<i>ménnyi</i>	6	—	—	2	8 1,0%
Összesen	714 93,0%	19 2,6%	16 2,0%	18 2,4%	767 100%

A táblázatban legfeltűnőbb a *ki* vonatkozó névmás rendkívüli gyakoriságáról, túlsúlyáról tanúskodó számadat. Ez minden bizonnyal abból következik, hogy e névmásnak a kései ómagyar korban még igen tág a feladatköre; visszaszorulása, funkciójának specializálódása korszakunkban éppen csak megkezdődött. — Az összetett szóvá válás folyamata a *mi* névmásban jutott el legtovább: egyszerű *mi* 47%, összetett (*ami, az mi, ammi*) 53%.

A főnévi vonatkozó névmások

Alaki kérdések. — 1. A hangalak. — A) Az egyszerű névmások. — A *ki* és a *mi* hangalakja szilárd volt a kései ómagyar korban is: Jókk. 38: *ky*; BécsiK. 15: *kic*; BirkK. 2b: *ki* | Jókk. 41: *mytt*; FestK. 389: *myt*; DöbrK. 378: *mi*.

A *mely* vonatkozó névmás többeli magánhangzója ebben a korban még a nyelvtérület nagy részén valószínűleg zárt *ē* volt: BécsiK. 15: *mēlleket*, 17: *mēllēc*, 19: *mēllēt*; MünchK. 86vb: *Mēl*, *mēl*, de: 85ra: *Mēl*.

Az *ly* : *l* hangviszony realizációja jórészt a fonetikai helyzet függvénye: Abszolút szövégen *ly* hangra utaló írásmód az uralkodó változat: Jókk. 71: *mely*; GuaryK. 29: *mēl*; MargL. 4: *mely*. Az *l*-es írásmód mögött *ly*-es kiejtés is állhatott, de itt (és a továbbiakban is) csak az írásmódból minősíthetünk: MünchK. 85ra: *Mēl*; TelK. 16, 20, 22, 27: *mēl*; TihK. 6: *mēl*. A törzsanyagban az *ly* : *l* aránya: 23 : 7. — Tövégen, intervokális helyzetben, toldalék előtt: MünchK. 86va: *mēlleket*; MargL. 4: *melyet*; SzékK. 18: *melek*. Szép számban található *l*-es írású adatok is: TelK. 17: *mellec*, 18: *mellet*; KazK. 74: *melet*. A törzsanyagban az *ly* : *l* aránya: 17 : 14. — Tövégen, mássalhangzóval kezdődő toldalék előtt: BécsiK. 19: *mēlbē*; DöbrK. 375: *mēlbe*, 383: *mēlben*. Az *l*-ező adatok: 1507: *melben* (NyIrK. 6: 187); TelK. 17: *melről*; VirgK. 91: *melnek*. A törzsanyagban az *ly* : *l* aránya: 3 : 2. — Hangzóközi helyzetben lehetett rövid is az *ly* és az *l*, de geminálódott is. Rövid ejtésre utaló írásmód: NagyszK. 13: *melyet*; CornK. 2r: *melyet*; WeszprK. 63: *meliet*. Geminált ejtésre utaló adatok: PéldK. 73: *mellyeket*; DöbrK. 383: *mellen*; TelK. 24: *mellekōn*. A törzsanyagban a rövid : gemináta aránya: 11 : 20.

B) Alaki variációk az összetett névmás megszilárdulásának folyamatában. — a) Az *a* előtagúak felépítése. — *a* + *ki*: NádK. 332: *a kiketh*; SándK. 29: *a kij*; WeszprK. 64: *a kytol*. Az egybeírás valószínűleg a szorosabb összetartozás jele: PéldK. 69: *akyt*; CornK. 1v: *aky*; KazK. 75: *aky*. A törzsanyagban a különírás : egybeírás aránya: 5 : 6 || *a* + *mi*: 1527 k.: *a mīth* (MNY. 37: 206); 1531: *a mījrdtt* (LtK. 1: 134). Egybeírva: CzechK. 65: *amīth*; JordK. 393: *amīj*; ÉrdyK. 509: *amyt*. A törzsanyagban a különírás : egybeírás aránya: 2 : 6 || *a* + *mely*: DebrK. 66: *a meleket*. Egybeírva: BécsiK. 37: *amēl*; ÉrdyK. 552: *ameel*; TihK. 6: *amel*. A törzsanyagban nincs rá adat.

b) Az *az* előtagúak felépítése. — *az* + *ki*: FestK. 372: *a3 kyth*; GuaryK. 24: *a3 ki*; SzékK. 15: *az kyk*. Egybeírva: PéldK. 75: *azky* || *az* + *mi*: DebrK. 477: *az my*; ÉrdyK. 80: *a my*; 1533: *az miben* (MNY. 21: 120) || *az* + *mely*: MünchK. 86rb: *a mel*; 1493: *az mel* (MNY. 21: 115); ÉrdyK. 552: *a' meel*; SzékK. 15: *az melyet*.

c) Geminált mássalhangzóval. — *akki*: BirkK. 4b: *akkik*; NádK. 339: *Akkic*; NagyszK. 5: *akkit* || *ammi*: BirkK. 2b: *am mi* (többször ugyanúgy); GuaryK. 24: *ammit*; NagyszK. 5: *ammi* || *ammely*: VirgK. 95: *ammelyek*; ApMél. 33: *ammellyek*.

d) A *vala* előtagú vonatkozó névmások felépítése. — *vala* + *ki*: Jókk. 24: *valakykēt*; NádK. 330: *valakinec*; JordK. 383: *Vala kīj* || *vala* + *mi*: Jókk. 50: *valamījt*; JordK. 384: *vala mījt*; SándK. 28: *valamījt*; ÉrdyK. 509: *vala myth* || *vala* + *mely*: MünchK. 13rb: *valamēlleket*, 16ra: *Valamel*, 26ra: *valumēl*, *valamel*.

2. Morfológiai kérdések. — a) A névszójelezés köréből legnagyobb számban a *-k* többesjellel alkotott vonatkozó névmási szóalakot tudjuk adatolni: Jókk.

38: *kýk*; BirkK. 4b: *akkik*; BécsiK. 17: *mèllèc*. Feltűnő, hogy a *mi*, *ami* ~ *ammi* névmás többes számára nincs adatunk, csak *vala* előtaggal fordul elő egyetlen példában a törzsanyagban: VirgK. 44: *valamik*. — Egynéhány példa igazolja, hogy birtokos személyjel járulhat a vonatkozó névmáshoz, ha a teljes paradigmát nem tudjuk is felmutatni: JókK. 47: „*mye* vagyon”; MünchK. 24va: „*mie* *vala*”: *quae* habebat, 25rb: „*mid* *vagon*”: *quae* habes. A *mely* névmás *-ik* kiemelő jellel ellátott alakja is előfordul, ha kis számban is: 1456 k.: *az melik* (Gl.); BirkK. 4b: *meliknek*; FestK. 382: „*melyk* *nekwl*”.

b) A főnévi vonatkozó névmás ragozási rendszere némi megszorítással meg- egyezik a főnévével. A ragrendszer szilárd elemei közül, úgy látszik, nem járul a névmáshoz az essivusi-modalisi *-ul/-ül*, valamint az *-ig* rag, csak határozószói jelleményként. A kései ómagyar korban elavulóban levő és az újonnan keletkező határozóragok sem kapcsolódnak a főnévi vonatkozó névmásokhoz (531).

c) A vonatkozó névmás névutózása meglehetősen szegényesnek látszik; bizonyára azért, mert több ide vonható alakulat átkerült a határozószók, valamint a kötőszók osztályába (*miután*, *mielőtt* stb.). Ragos névmással: MargL. 9: *kýnek okaert*; SándK. 28: *kínek mýjatta*; SzékK. 12: *kyknek altallok*. Ragtalan névmással: BécsiK. 16: *kic altal*; DöbrK. 374: *ki mia*; ÉrdyK. 508: *kyk kózzót*, 510: *kykkózzót*, 511: *kyk kózzól*; FestK. 382: *melyk nekwl*.

d) Kétszeres vonatkozású névmás a kései ómagyar korban is élt, bár kevés adatunk van rá. E típus jellemzője, hogy két, morfológiai felépítését tekintve eltérő alakú vonatkozó névmás vezeti be a mellékmondatot: JókK. 47: „*kýnek mye* vagyon”; BirkK. 2a: „*kínek mire* *zvkleget latandá*”; VirgK. 1: „*akynek myuel tartozol*”.

A vonatkozó névmások határozóragos alakjainak megoszlását szemléltető táblázat (532) a *ki*, *aki* igen nagy túlsúlyát mutatja a többi főnévi vonatkozó névmással szemben. A *-vá/-vé* ragos alak kivételével a felsorolt ragozási sorban mindenütt képviselve van, s bár nem tudjuk adatulni, valószínű, hogy a *-vá/-vé* raggal is élhetett korszakunkban is. E rag főnevekhez is nagyon ritkán járult, így nem meglepő, hogy a vonatkozó névmás adataiban nem találtunk rá példát.

Funkcionális kérdések. — 1. A vonatkozó névmások és az utalószók az alárendelő mondatokban. — Az eredeti szerkesztési mód utalószó nélküli lehetett, s noha már a kései ómagyar kor elején megjelenik az utalószó a főmondatokban, a korszak végéig gyakoribb az ezt nélkülöző szerkezet. Az utalószóval való szerkesztési mód kiterelődésével — a mutató névmás és a vonatkozó névmás között fellépő korreláció révén — grammatikailag szorosabbá vált a főmondat és a mellékmondat viszonya. A korrelációban álló elemek lehetnek morfológiailag azonosak, de eltérők is; a mutató névmás morfológiai felépítése a mellékmondat fajtájától, a vonatkozó névmásé a mellékmondatban betöltött szerepétől függ. Az utalószó nélküli összetett mondatok főmondatába kitehető, illetve odaérthető az utalószó. Később szólunk azokról az esetekről, amelyekben ez a szabály nem érvényes.

a) Alanyi alárendelésben utalószó nélkül: MünchK. 85va: „*tú kózzottetec ke allot kú tú nem tuttoe*”; ApMél. 59: „*ýgaz ammýt* mondnak az ýgassagnak predikaloý”; HorvK. 186: „*meg tevkellettenek mellyek* mondattnak teneked angeltvl”; JordK. 384: „*Vala ký hý lekeet meg leelý, el veztyý hwtet*”. — Utalószóval: VirgK. 21: „*az aki* ielenh . . . wrdwg volt”; JordK. 393; „*amý* latathneek lenný, *az* es el vetetýk hewthwle”; DebrK. 66: „*eh* kepen vannak

A ragozási rendszert összefoglaló táblázat:

		ki	aki	mi	ami	mely	amely	vagy előtagú	Összesen
Jelölten	alany	352	16	4	3	18	1	9	403 52%
	minőségjelző	8	—	—	1	15	—	2	26 3%
	tárgy	118	10	12	13	20	1	11	185 24%
	határozó	119	2	3	2	9	—	—	135 18%
	birtokos jelző	21	—	—	—	1	—	1	23 3%
	Összesen	618 80,0%	28 3,6%	19 2,5%	19 2,5%	63 8,2%	2 0,2%	23 3,0%	772 100%

A határozóragos alakok megoszlása:

	<i>ki aki</i>	<i>mi ami</i>	<i>mely amely</i>	<i>vala előtagú</i>	Összesen
-ból/-ből	12	—	—	—	12 9%
-ban/-ben	17	—	3	—	20 15%
-ba/-be	1	—	2	—	3 2%
-ról/-ről	12	—	1	—	13 10%
-n,-on/-én/-ön	8	—	2	—	10 7%
-ra/-re	4	1	—	—	5 4%
-től/-től	8	1	—	—	9 7%
-nál/-nél	1	—	—	—	1 1%
-hoz/-hez/-höz	3	—	—	—	3 2%
-nak/-nek ¹	31	—	—	—	31 23%
-val/-vel	23	2	1	—	26 19%
-vá/-vá	—	—	—	—	—
-ért	1	1	—	—	2 1%
Összesen	121 89%	5 4%	9 7%	—	135 100%

e azok a meleket hozzad mondnak?"; JordK. 383: „*Vala kŷ ... meg maza-*
dand mŷnd veghŷg, az ollŷan ŷdwezwl".

b) Állítmányi alárendelésben utalószó nélkül: PéldK. 65: „En vagyok *kyterwi*
feel mynden ... allat". — Utalószóval: MünchK. 85va: „*ŷ az ki en vtannam*
iquēdŷ"; VirgK. 91: „ez nektekh nem artana, ha *olyak* volnak *aminek* kellene
lennwnk".

c) Tárgyi alárendelésben utalószó nélkül: JordK. 385: „*yelenczetek meg*
Janofnak, kŷket lattatok es hallottatok"; BirkK. 4b: „*mond-ak el am mit kell*
mōdani az kalandariūbol"; MünchK. 86vb: „*mŷ bēželluc mellēt tudonc z tano-*
lone mellēt lattonc"; DöbrK. 381: „*valakiket* lelendetek *hyiatok a menegzōbe*";
1533: „*valamit* zolgalatiawal talalt mind bele atta zegen" (LtK. 1: 141). —

Utalószóval: PéldK. 75: „myre zereffem *azt azky* keferew vegezetewt yger”; JókK. 103: „ted *azt amj* neked kel”; TelK. 18: „*mellet* az emberi medd’fleg meg tiltot . . . *azt* az ilteni kegefleg meg engedneye”; JordK. 384: „*Vala ky* . . . meg tagadand enghemet . . . en es meg tagadom *azt*”; ÉrdyK. 509: „*vala myth* mondana *azt* tenne”.

d) Határozói alárendelésben utalószó nélkül: FestK. 387: „meg oktattad *mjtewl* magaat kellene meg oony”; 1529: „*az mjwel* enes thwtham . . . eremesth zolgaltham” (MNy. 37: 276). — Utalószóval: NagyszK. 13: „adatic *annac* azon zerrel, lathni *akki* nem zeret ezen zerrel”; 1527 k.: „heja lesen *annak*, a *mjth* fogatthak” (MNy. 37: 206); TelK. 17: „intuen egmalt *azokra*: *mellec* isteniec k’ouetnioc”.

e) Birtokos jelzői alárendelésben utalószó nélkül: DöbrK. 383: „kerdi *vala* . . . ideiet. v. tölök: *mellen* ioban l’ot volna”; ÉrdyK. 552: „*ameel* halat elezer fogz, nyffad f’fel zayaat” (mondatátszövődés); 1532: „Megh kewldewm az arrat . . . efmegh *valamit* reja(m) wec” (LtK. 1: 138). — Utalószóval: BirkK. 3a: „Igen nehez bvn, *annak* fegelmetlenfege *ki* . . . penaiat nē akaria fel venj”; KulcsK. 275: „Ez *azoknak* dolgok *kyk* ragalmaznak engemeth”.

f) Értelmezői alárendelés az olyan mondat szerkezetekben jelentkezik, melyekben egyáltalán nem vagy csak kivételesen fordulhat elő jelzői helyzetű utalószó. — Az értelmezett szó főnév: MünchK. 85vb: „Megl’eltuc *messiaft ki* magaraztatic x’nac”; MünchK. 85vb: „tē huiatol *Cefa/nac ki* magaraztatic P’etezn’”; TelK. 16: „egy’vt lakozanak . . . Joachimnac hazaban: *mel* k’aldag ember *vala*”, 26: „bočatta . . . *gabriel archangalt* . . . az puztaba: *mel* . . . fenlic *vala* ment a villam”. — Az értelmezett szó személyes névmás: DöbrK. 375: „Kerlek titeket *En ki* vagok vrbán kötelezet”; NádK. 322: „en lelk’om v’age *te ki* il kemeñön zolz *vala*”; KulcsK. 277: „Athkoznak *wk* . . . *kyk* tamadnak een ellenem”. Előfordul, hogy csak az igei személyrag jelöli az értelmezettet: PéldK. 78: „byro vagyok *ky* ymmar lokakat meg fettem”. — Az értelmezett szó mutató névmás: JókK. 46: „*ezekben kyket* te latal *valanac* . . . v’ylagoffagok”; FestK. 388—9: „Mynd *ezekeezt myt* te neeked meg fyzefflek laotod, yngen”; TelK. 27: „*ezokról melleket* hyrdettem tenek’od bator lez”. — Az értelmezett szó általános névmás: DöbrK. 377: „*minden ki* magat magaztalla alaztatik”; 1452: „adom *En mjndeneknek* twttara *kyknek* ill’yk” (RMNy. 2/2: 359).

2. A vonatkozó névmások szerepe sajátos szerkesztésmódban. — a) Nem ritka a kései ómagyar kor szövegeiben az olyan főmondat, amely csupán tagadó (olykor tiltó) szerkezetben álló, 3. személyű létigéből áll; a mellékmondata a hangsúlyosabb, az jellemzi a főmondatból hiányzó személyt vagy dolgot. Olykor kiteszik a főmondatba a tagadó értelmű általános névmást: PéldK. 68: „*senky* nynchen *hoggy ky* az halálnak poharat meg ne ygya”, de többnyire csak odaértjük az általános jelentést. A létige múlt idejű: Apork. 119: „nem volt *ki* legeitene”; KeszthK. 32: „nem *vala ky* wketh meg zabadeytana”; SzékK. 22: „nem wolt, *ky* megh nyomorgathatta volna ez népet”. — A létige jelen idejű: FestK. 379: „*ky* megh tylcha nynchen”; KeszthK. 20: „nynchen *ky* yoth thegyen”; 1515—1525: „Lam nynchen malt *ky* engemeth megh zabadytanna” (RMKT. 12: 486); KulcsK. 274: „no legyen *ky* kenyerwlyen w arwayn”. — Ritkán *mi* névmással: MünchK. 87vb: „Vram ingen n’ien *miuél* mēzēh”.

Az ilyen általános jelentésű létigés szerkezet kötöttsége: tagadó/tiltó szerkezetben álló 3. sz.-ű létige lehet csak benne. A mellékmondat alanyi alá-

rendelt mondatnak fogható fel, de sajátos vonásai megkülönböztetik, elkülönítik a többi alanyi alárendelt mondatától. A törzsanyagban 19 ilyen adatunk van.

b) A főmondat egészére vonatkozó névmás olyan mellékmondatot vezet be, amelynek nincsen meghatározható mondatrészi értéke, így a főmondatban nem képviselheti utalószó. A kései ómagyar korban főképp a *ki* névmást találjuk ilyen szerepben, néha a *mely* is vonatkozhat a főmondat egész tartalmára: MargL. 14: „veternýenek elevtte esmeg fel keel vala. *kýrewl* býzonsagot tevtek az sororok”; 1526: „ha ýften azt akarna hogý ýt en megh halnek *kývel* tartozunk ýftennek” (MNY. 37: 205); 1532: „The k Megh Thert az Twelýgífbewl ... *kýt* Bizoný Igen ewrewlew” (LtK. 1: 138); TelK. 17: „huz eztendeiglen ele-nec ... olmynt meddýc ... *melról* meg zomoroduan ... gakornac vala ohaytafokat”; 27: „elődbe yó atte felelegöd: telles vigafagal: *mellet* mikoron latandaz: az igereþről örýl”.

3. A főnévi vonatkozó névmásokkal alkotott szintagmák. — A vonatkozó névmások természetéből adódik az a kettősség, hogy egyrészt a velük bevezetett mellékmondatok szintaktikai viszonyban vannak a főmondattal, másrészt a mellékmondatban önálló szintagmaalkotó szerepet töltenek be.

a) Alányként. — A vonatkozó névmási alany többnyire igével vagy névszó-igei, ritkábban névszói állítmánnyal áll szerkezeti viszonyban: NádK. 339: „*Akkic* minekőnc zolgálnac”; 1456 k.: „az *mi* igaz leend megadom: *quod* iustum fuerit dabo vobis” (Gl.); TelK. 17: „*mellec* ... zeretetre valo dolgoe”; JordK. 384: „*Vala ký* ... meg tagadand enghemet”. — Kettős alany: JordK. 393: „*amý* latathneek lenný”.

b) Tárgyként. — Többnyire igei bővítmény: JókK. 45: „*kýkett* hallek”; NádK. 334: „*myth* oth lattal”; PéldK. 73: „*mellyeket* ew tewt”; DöbrK. 381: „*valakiket* lelendetek”; JordK. 383–4: „*vala myt* mondok týnektek”. Határozói igenév bővítménye: JókK. 40: „*kýtt* latuan”. Főnévi igenév bővítménye: JordK. 388: „*kýt* nem ýllyk vala hw neký eenný”. — Speciális szerkezetben: Kettős tárgy része: NagyszK. 10: „*kit* te ... latod zep zyneckel lenni”. Többszörös tárgy része: ÉrdyK. 508: „*kýt* meg ygereek *yelentenem*”, 511: „*kýt* ... malasztos ayandekkel Akar *zerethny*”; 1532: „*kýth* ... megh Akarok *zolgalný*” (LtK. 1: 137).

c) Határozóként. — Általában igei bővítmény: *-ből*: BirkK. 2b: „*kiből* lebek lettenek” | *-ben* ~ *-be*: JókK. 46: „*kyben* latomuala”; XVI. sz. eleje: „az sebbe *kibe* fereg vagyon” (Nyr. 8: 169); DöbrK. 375: „*melbe* hivatalofok vatok” | *-ről*: ÉrdyK. 508: „*kykról* ... tanobyzonlagot teezen”. Főnévi igenév bővítmény: 1527 k.: „*kýrewl* ýmar nem ýllyk nekem k. ýrnom” (MNY. 37: 206). Határozói igenév bővítménye: TelK. 17: „*melról* meg zomoroduan” | *-n*, *-en/-ön*: SzékK. 12: „*kyken* wt lehetne yervfalemlre”; 1527 k.: „*khým* ... bankodom” (MNY. 37: 206). Főnévi igenév bővítménye: ÉrdyK. 509: „*kýn* nem keel ... chodalnwnk”; DöbrK. 383: „ideiet ... *melten* ioban lýt volna” | *-re*: FestK. 394: „*kyre* kewnyeklettem wala”; SándK. 29: „*mire* nýnčen akaratýa az lelőkneek” | *-től*: BirkK. 3a: „*kítel* iften veggen”. Főnévi igenév bővítménye: FestK. 387: „*mytewl* magaat kellene meg oony” | *-nél*: Hasonlító határozó adnominális szerkezetben: GuaryK. 28: „*kinel* ezoþben ... lými allat nē vialcodic” | *-hez/-höz*: TihK. 3: „*kihöz* az halalos bin ... nem ferheth”. Állandó határozó, adnominális szerkezetben: ÉrdyK. 510: „*kyhöz* hasonlatoft ... loha nem hallot vala” | *-nek*¹: MünchK. 87rb: „*kinéc* tanofagot vallal”. Dativus possessivus: Apork. 113: „*kinek* ninczen zama”. Cselekvés-

hordozó jelölője: VirgK. 91: „*aminek kellene lennwnk*”, uo.: „*melnek lenny kel-lene*” | -vel: NádK. 332: „*kikvel ... gótretôm*”; MünchK. 87vb: „*miuël mēzēh*”; SzékK. 24: „*melel el ozlattanak vala*”. Főnévi igenévi bővítmény: DebrK. 477: „*melekuel ... kel kereztyen embörnec elnye*” | -vé: Nincs rá adatunk. | -ért: Igenév bővítménye: DöbrK. 378: „*kiert es hazvgiagot le vet-ven*”; 1531: „*a mījerdtt ... zoltam valla ... azt ... ell acartom ... vegez-nem(m)*” (LtK. 1: 134).

d) Birtokos jelzőként. — E szerkezet természetének megfelelően főnév bővítménye: BirkK. 3b: „*kinek tizte lezen*”; JordK. 388: „*kýnek kezee*”; ÉrdyK. 508: „*kyknek eeletekből*”. A birtokos jelző és alaptagja közé beékelődhet más mondatrész: GuaryK. 25—6: „*kiknec ... gonoz nēluoc*”; NádK. 318: „*ky nec ô kedves teteye*”; BirkK. 4b: „*meliknek bvne*”. Többszörös birtokos jelző esetén a szerkezetlánc legalsó szintjén helyezkedik el: NádK. 330: „*valakinec iozagoknac nagob malaztta*”.

e) Minőségjelzőként. — Vitatható lehet a minőségjelzői helyzetben levő főnévi vonatkozó névmás rendszertani helye: besorolható volna a melléknévi névmások közé is, de helyesebbnek látszik e névmások elsődleges funkcióját alapul venni, s a minőségjelzői helyzetben levőket alkalmi szófajváltó típusúnak tekinteni. — A minőségjelzői szerepű főnévi vonatkozó névmások közös vonása, hogy főmondat + mellékmondat sorrend esetén a főmondatban levő vonatkoztatott főnév a mellékmondatban megismétlődik; fordított mondatrendben ez már nem érvényes. E szintagmatípusban való részvételi arányuk azonban nagyon is különböző: csupán a *mely* vonatkozó névmás hajlamos nagyobb számban minőségjelzői szerepre.

Az egyszerű *ki* vonatkozó névmás igen ritkán — a törzsanyagban 1,3%-ban — áll minőségjelzőként: BécsiK. 15: „*vlo oth hazmiē napocban. Ki napocban pazāLola egbē gvlni*”; CzechK. 55: „*wýz folyas ... kŷ wýz tōlonk mereet-tetŷk*”. Minőségjelzői szerepű *ki* is vonatkozhat a főmondat egészére, ilyenkor természetesen a főmondatban nincs vonatkoztatott főnév sem: BirkK. 3b: „*ha vala mel· foror zerzetet el haŷanga azonnal atkozott leŷen, ki lentēciat ki mōdonk. ez zerzeffe zerzeŷbe*”. — Az *aki*, *akki* összetett névmás minőségjelzői szerepben nem fordul elő adatainkban.

A *mi*, *ami* rendkívül ritkán szerepel minőségjelzői helyzetben — a törzsanyagban egy ilyen adat van —, s ezek mellékmondat + főmondat sorrendűek. A vonatkozó névmás ilyen helyzetben mennyiségjelzői árnyalatot is hordoz: KazK. 55: „*amy keues morhackat ualuala: el aduan kezde abbol ... gertyat egetnie*”; 1532: „*amŷ zŷrth abol wehethek aft ... keghelinedwel kezle(m)*” (LtK. 1: 139).

A *mely*, *amely* gyakrabban — a törzsanyagban 23%-ban — szerepel minőségjelzőként: ÉrdyK. 341: „*Ez may zent Innepnek Epiftolaiat ... yrta meg ... meel Epiftolanak elette emlekōzyk*”; SzékK. 21: „*az lynay hegnek pwtayaba fwtnak, mely puztakban loha ember nem lakhatot*”; VirgK. 41: „*az helen meli helrowl ez zent atya fel emelkwdwt*”. Előfordul, hogy nem a vonatkozott főnév, hanem annak a mellékmondatban levő szinonimája a névmás jelzett szava: CornK. 1r: „*Ez bezedeket mongŷa ... Mely jgyben ... jnt mŷnket*”. — Mellékmondat + főmondat sorrendben nincs megismételt főnév: ÉrdyK. 552: „*ameel halat elezer fogz, nyfflad ffeŷ zayaat es a' meel chomoot talalz zayaban ad ... az ado zeedeknek*”.

A *vala* előtagú vonatkozó névmások adatainkban mellékmondat + főmondat sorrendű szerkezetben találhatók — a törzsanyagban két minőségjelzői

fordul elő —, így nincs megismételt főnév: NádK. 330: „*valami* ioth tuttal, ezt te mind el hattad”; 1507: „*valamij* labas Barmom legen . . . myndent hagyok az peter fyamnak” (NyÍrK. 6: 187), mindkét adatban föllelhető mennyiségjelzői árnyalat; MünchK. 16ra: „*Valamel* vazofba . . . bemenendetec kézgetec ki q benne legē mēlto”.

4. Szemantikai kérdések. — Az egész névmásrendszerben a kései ómagyar korban kitüntetett szerepe lehet annak, hogy a névmás élőlt vagy élettelenlét jelöl-e meg; az élő kategórián belül élő nem személy különül el. A másik megkülönböztető jegy a vonatkozó névmások szemantikai vizsgálatában, hogy a vonatkoztatott főnév jelen van-e a főmondatban vagy sem.

1. A *ki*, *aki*, *valaki*, *hogyki* névmás. — A) Az egyszerű *ki* vonatkozó névmás az egész kései ómagyar korban egyaránt vonatkozhatott olyan személyre és nem személyre, amely tartalmas szóval kifejeződött a főmondatban.

a) A vonatkoztatott szó személynév vagy személyre vonatkozó köznév. Kifejezőeszközei: Személynév: CzechK. 46: „kristus. *ký*”; JordK. 381: „Sýmon, *ký*”; KazK. 70: „eufemianus . . . *Ky*”. Köznév: BirkK. 2b: „papnak . . . *ki*”; DöbrK. 375: „özveg . . . *kit*”; CornK. 53v: „angyalt . . . *ky*”. Köznévi szóképek: Szimbólum: NagyszK. 1: „bölcséfeg, *ki*”, 11: „velagofflag *ki-ben*”. Metonímia: CzechK. 47: „zent kezek . . . *kijketh*”; KeszthK. 18: „lok zolo nyelweth *kyk*”. Főnévi névmások: DöbrK. 375: „En *ki* vagok vrban kőtelezet”, 377: „nektek . . . *kik*”; SándK. 25: „ez *ký*”; KeszthK. 20: „myn-deneketh *kyk*”. — Személy jelentésű gyűjtőnév is lehet a vonatkoztatott főnév, bár ebben a szerepben a kései ómagyar korban is már inkább a *mely* névmás volt szokásosabb: BécsiK. 17: „ennēpžol . . . *ki*”; KeszthK. 32: „Nepek *kyketh*”; ÉrdyK. 510: „femy allat [‘élőlény’] . . . *ky*”.

b) Élő nem személy a vonatkoztatott szó: AporK. 113: „falka es czaŷua: *kinek*”; ÉrdyK. 510: „madarakkal . . . *kyknek*”; 1533: „eg paripaa *kyn*” (LtK. 1: 141).

c) Nem személyre vonatkozik: Konkrét köznév: MünchK. 87va: „vazofaba *ki*”; DöbrK. 380: „borral . . . *kiben*”; MargL. 16: „veloma . . . *kývel*”. Elvont főnév: FestK. 386: „twdomaanyókath, *kykwel*”; BirkK. 3a: „panazža lelend *kit*”; NádK. 326: „igeket, *kiket*”. Ebben a funkcióban osztozott a *mely* névmással.

B) A *ki* utótagú összetett névmás több eltérő vonást mutat az egyszerű változatával szemben. Egyrészt: arányában kevesebb a nem személyre vonatkozás. Másrészt gyakran a kitett vagy csak odaérthető utalószó jeleníti meg azt, amire vonatkozik.

a) Személyre vonatkozók: Kifejezőeszközei: Csak tartalmas főnévvel jelenik meg a vonatkoztatott szó: CornK. 53v: „iefuŷt . . . *aki*”; DebrK. 66: „ő zent fellege *a ki*”. Főnév is, utalószó is jelöli a személyt: GuaryK. 22: „hazom embgzt . . . azt *akkit*”; CornK. 1v: „mý anyank az. *aky*”, 2r: „fyat . . . azt *aky*”. Csak utalószó jelöli meg a személyt: PéldK. 75: „myre zerefflem azt *azky*”; SándK. 29: „az *a ký* ez vilaagot . . . býřya”. Utalószó sem jelöli meg a főmondatban a vonatkoztatott személyt: BirkK. 4b: „Tegenek veniat *akkik*”; NádK. 339: „*Akkic* minekőnc zolgalnac . . . göttrettetnec”; KulcsK. 261: „laang meg egethe *az kyk* bynefek valanak”.

A *valaki* csak személyre vonatkoztatva fordul elő adatainkban. Utalószó képviseli a vonatkoztatott szót: JordK. 384: „*Vala ký* . . . meg tagadand enghemet . . . en es meg tagadom azt”. Odaértett utalószóval: GuaryK. 23–4:

„valaki meg zocangá ez ... zagalmaffagot ... nem nughatic”; JordK. 385: „vala kú ýtalt adand egýnek ez apzok kezzele ... nem vezty el hw ezdeemeet”.

b) Nem személyre vonatkozik: Konkrét vagy elvont főnévvel jelölhető meg. Utalószó is, a vonatkoztatott főnév is jelen van a főmondatban: NádK. 332: „a kiket maltan laez, ezóc my byneink”. Csak utalószó van jelen: PéldK. 69: „mychoda az akýt ... kezeydben tartaz”. Odaértett utalószóval értelmezzük a vonatkoztatott dolgot: NádK. 322: „nem mind igazak a kiketh mondal”. — Összefoglaló táblázatok:

Az egyszerű *ki* névmás:

	Élő		Élettelen	Összesen
	személy	nem személy		
Kódexek	384 69%	8 1%	167 30%	559 89%
Eredeti magyar szövegek	31 46%	1 1%	36 53%	68 11%
Összesen	415 66%	9 2%	203 32%	627 100%

A *-ki* utótagú összetett névmás:

		Személy	Élettelen	Összesen
a, az előtagúak	kódexek	21 81%	5 19%	26 69%
	eredeti magyar szövegek	1	1	2 5%
vala- előtagúak		10	—	10 26%
Összesen		32 84%	6 16%	38 100%

A táblázatokból kitetszik, hogy — mind a kódexek, mind az eredeti magyar nyelvű szövegek tanúsága szerint — az egyszerű *ki* névmás nem személy szerepben is igen életerős volt a kései ómagyar korban. De az is kiolvasható az adatokból, hogy ekkor már megindult névmásunkban a jelentésszűkülés: a személyt jelölő funkció fokozatosan uralomra jut, kezdi visszaszorítani a nem személy szerepkört. E tendencia az új forma indukálta a rendszer megújulását: a vonatkozó névmások közötti funkciómegoszlás fokozatos érvényesülését.

Speciális szerkesztésmód is megfigyelhető a kései ómagyar korban: egy általános és egy vonatkozó névmási kötőszó együttese. A vonatkozó mellékmondatot a *hogy* és a *ki* egységként vezetheti be. Az általános és a névmási kötőszó egységes fellépésének nemegyszer az lehet a magyarázata, hogy a mellékmondat mondatrészkifejtő szerepe mellett következményes jelentésárnyalatot hordoz, s ennek a *hogy* a tipikus kötőszava: NagyszK. 11: „ninčen elendő

embőr ol *hoj ki* vtet latvan touabba elhessen"; SzékK. 21: „nem marada csak eges ő benne, *hoj ki* ez dolgot ő vtanok valoknak megh hyrdethetneye". — Előfordul azonban a *hogy ki* olyan helyzetben, amelyben a mellékmondatnak nincs következményes jelentésárnyalata: MargL. 14: „Soror jolent *hogky* vala secrestyeres soror", 11–2: „meg mossa vala az sororok labajt ... *hogkyk* valanak ... ez clastromban"; VirgK. 44: „my vagion vram ... *hogi ky* tied nem volna" (a kérdés kifejtését l. a kötőszókról szóló fejezetben, valamint a mondattanban).

A két kötőszó úgy is egymás mellé kerülhet — mind a kései ómagyar korban, mind mai nyelvünkben —, hogy a relatív főmondatba közvetlenül a kötőszó után beékelődik a mellékmondata; ilyenkor a *hogy* és a *ki* nem alkot egységet: NádK. 321: „A teft feyet fel emele olmint megeleuenült uolna ... *hoj ki* ő vele zolt volna ... ezt meg kérte [!] volna"; a *hogy* tehát a relatív főmondatához, a *ki* a neki alárendelt mondatához tartozik.

2. A *mi*, *ami*, *valami* névmás. — Mind az egyszerű, mind az összetett változat közös vonása, hogy csak nem személy megjelölőjeként fordul elő adatainkban, továbbá többnyire a főmondatban ki nem fejtett dologra vonatkozik.

a) Az egyszerű *mi* névmás: Utalószó képviseli a vonatkoztatott dolgot: SándK. 29: „nem mondatik az bönnek *mire* nynčen akaratyja az lelőkneek". Odaértett utalószóval: JókK. 48: „nekem ada *myt* hathatnek adnyja"; HorvK. 245: „*myt* te tue ... ne mongyad mynd ky"; 1531: „Tugya kegylmed *Mjth* ennekem ... fogada" (LtK. 1: 136).

b) A *mi* utótagú összetett névmás: Utalószó képviseli a vonatkoztatott dolgot: JordK. 393: „*amj* latathneek lenny, az es el vetetyk hewthwle"; TihK. 6: „*amit* malt remelunk: azt menorzagba niluan valok"; VirgK. 84: „kellemetes nekem ... az *amit* mondaz". Odaértett utalószóval: 1456 k.: „veged az *mi* thved: Tolle quod tuum est" (Gl.); KazK. 55: „miert agam en megh *amit* ... keuanz?"

Inkább a *mely* névmás funkciója a főmondatban kifejtett dologra vonatkoztatás, l. mégis: TihK. 6: „az hit menorzagba nem lezön: *amit* malt ... hyzunk". A *valami* vonatkozó névmási szerepben: Utalószóval: 1516: „*valamijth* ew kewzthek zerzenenk azokath Mynd megh allanaajak" (MNY. 52: 368). Odaérthető utalószóval: NádK. 325: „A garlo teft ... *valamit* tezőn allelőkneec miatta tezi"; JordK. 383–4: „*vala myt* mondok ... homalyoffagban, ty mongyatok vylagoffagban".

A *mi* adatainak megoszlása:

Egyszerű <i>mi</i>	a-, az- előtagú összetett	vala- előtagú összetett	Összesen
18	20	13	51
35%	39%	26%	100%

A táblázat az összetett névmás dominanciáját mutatja. Jelentését, viselkedését tekintve a legegységelműbb a főnévi vonatkozó névmások között.

3. A *mely*, *amely*, *valamely* névmás. — A) Az egyszerű *mely* tipikus szerepköre a kései ómagyar korban is a főmondatban kifejtett formában megjelenő dologra való vonatkoztatás.

a) A vonatkoztatott szó nem személyt jelölő főnév: Konkrét köznév: MargL. 4: „az clastromban. *melyet*"; 1507: „Bwzat *mel* Buzanak" (NyIrK. 6: 187).

Elvont főnév: MünchK. 86vb: „è ièlenfegekèt *mellèkèt*”; PéldK. 73: „*myuelkewdet mellyeket*”; SzékK. 24: „az el ozlafbol, *melèl* el ozlattanak *vala*”. Olykor helyet jelölő főnév: MargL. 4: „az dunanak zýgeteben. *melý* zýget”; SzékK. 11: „esdrelonnak ellénében, *mely* vágon ... dotaymnak *mellette*”. Néha névmás: TelK. 27: „ezðkrðl *melleket* hyrdettem”; 1507: „mýndent ... *mel* (meg m)arad” (NyIrK. 6: 187).

b) A *mely* névmással bevezetett mellékmondat főmondatában nincs megjelölve a vonatkoztatott szó, ezt csak a kitett vagy odaértett utalószó képviseli: MünchK. 86vb: „mü bèzèlluc *mellèt* tudonc z tanolonc *mellet* lattonc”; TelK. 17: „intuen egmaft azokra: *mellec* ifteniec kðuetniðc”; VirgK. 34: „kez voltam azokra, *melyeket* nekem paranczoltal”. Ez a szerepkör korszakunkban is, ma is inkább a *mi*, *ami* névmásé.

c) A személyt jelölő gyűjtőnévre való vonatkozás természetes szerepe volt korszakunkban is a *mely* névmásnak: SzékK. 9: „az nemzetektðl, *mel* nemzetek”, 16: „az nép, *mel* ...”.

d) Személynévvel vagy személyt jelölő köznévvel megjelölt személyre vonatkozó *mely* alighanem annak az erősödőben levő, tendenciaszerű folyamatnak a reciprokuma, amely a *ki* univerzális szerepét személy jelölésére korlátozza, de nem teszi kizárólagossá. A *ki* szerepében álló *mely*: TelK. 16: „Joachimnac hazaban: *mel* kafdag ember *vala*”, 26: „boçatta ... gabriel archangalt ... *mel* ... fenlic *vala* ment a villam”.

B) A *mely* utótagú összetett névmások adatainkban jobbra nem személyt jelölnek meg.

a) A vonatkoztatott szó kifejtett formában jelen van a főmondatban: 1493 e.: „az leveleketh az *mel* felevl Beezellettenk ... felkýlgegh” (MNY. 21: 115); TihK. 6: „az olietan Iozagh az ... nõmðfb: *amel* touab megh marad”; SzékK. 15: „ha megh maradandotok ez dologban, az *melyet* el kezdettetek”.

b) A *mi*, *ami* szerepében álló összetett, *mely* utótagú névmás a főmondatban ki nem fejtett dologra vonatkozik: MünchK. 28ra: „aggatocm̄g a *mel* lažaze lažaznac z a *mel* iftene iftènn”, 86rb: „vétì èlèuð ... ađt a *mel* alab *valo*”; DebrK. 66: „eh kepen vannak e azok a *meleket* hozzád mondnak?”.

A *vala* előtagú névmások. — A nem személyre vonatkozó *vala* előtagúak: MünchK. 13rb: „mendenékèt *valamellèkèt* akasztoc hog tegen^o nèktec èmbezec tû es ugà tegètèc azocnac”, ez 'ami' szerepű. Személyre vonatkozók: MünchK. 26ra—26rb: „*valamèl* tû kôzçottètèc akazand ozeqb lenni a legèn tû žolgotoc Es *valamel* akarand tû kôzçottètèc èlç lenni a legèn tû žolgotoc”, e névmások 'aki, valaki' szerepűek.

A *mely*, *amely* adatainak megoszlása:

	Személy	Nem személy	Összesen
Egyszerű	14 22%	49 78%	63 97%
a-, az- előtagú összetett	—	2	2 3%
vala előtagú összetett	—	—	—
Összesen	14 22%	51 78%	65 100%

A melléknévi vonatkozó névmások

A kései ómagyar korban még hiányzik a rendszerből a *milyen, amilyen; mekkora, amekkora* melléknévi vonatkozó névmás. E szerepkörben csupán az igen csekély megterheltségű *minemű*, valamint az *aminemű* és valószínűleg — a beszélt nyelv szintjén — a *minő, aminő* tartozott az állományba. Melléknévi vonatkozó névmási funkciót a *mely, amely* névmás is ellátott, ha jelzői helyzetben állt. Ritkán a *ki* is előfordult ilyen szerepben (l. az előző fejezetet).

A *minő* a kései ómagyar korban valószínűleg még csak nyelvjárási szinten volt eleven, s csak a középmagyar korban került be az irodalom nyelvébe. Ezt látszik bizonyítani, hogy a kérdő névmások között nem fordult elő, s egyetlen vonatkozó névmási adatunk eredeti magyar szövegben, levélben található: 1537: „waložtys wzen olljath, az *mýnewt* kýwan ·k·” (RMNy. 2/2: 31). Úgy látszik, még sokáig nagyon magányos adat ez az irodalom nyelvében: csak a XVIII. sz.-ból van további példánk rá.

Alaki kérdések. — 1. A hangalak. — A *mi*-szótó magánhangzója általában felső nyelvallású: CornK. 27r: *mynevev*; 1544: az *Minimw* (SzT.); de előfordul *ē* tőhangzóval is: 1529: az *menemj* (MNy. 37: 276).

2. Az *a*, az + *minemű* összekapcsolódása. — a) A pusztá vokálisból álló mutató névmás + *minemű* típusra kevés adatunk van: 1511: *amynemw* (Nyeml. 196), de meglétére következtethetünk nem sokkal későbbi adatokból; vö. 1577: a *mynevo*, 1579: *amynemő* (SzT.). — b) Az *az* + *minemű* a kései ómagyar kor adataiban még jórészt különírt formában található: 1529: az *menemj* (MNy. 37: 276); 1544: az *Minimw* (SzT.); de: ApMélt. 52: *ammýnemq*; vö. még: 1552: az *mynemó* (SzT.); 1590: az *mynemó* (Gl.). Az igen gyér számú adatból aligha lehet eldönteni, hogy ez az alaki különállás a változás kezdeti szakaszát jelzi-e, vagyis csak később, az *akki*, *ammi* analógiájára tapadt hozzá a vonatkozó névmáshoz a mutató névmási elem, vagy — és ez a valószínűbb — párhuzamos folyamat zajlott le, csak éppen a melléknévi névmások esetében nem tudjuk nagyobb számban adatolni a kései ómagyar korból a változás végső fázisát. A geminált mássalhangzós formára vö. 1572: *am Mynemw*, 1586: *Ammi nemeo*, 1592: *amminemw* (SzT.).

Funkcionális kérdések. — 1. Szintagmatikus kapcsolatok. — a) A melléknévi vonatkozó névmás jobbra jelzői mellékmondatot vezet be: CornK. 27r: „bezedeben lemmy ... chvfflag nem volt. *mynevev* bezodekkel eelnek gonoz erkevlchev azzonyallatok”; ApMélt. 52: „vrunk ýesus azon hatalomal kwlde el az tanýtuanyokot, *ammýnemq* hatalommal kwlđotteh vala qtet az q zent attýah ez vylagrah”; 1544: „Iztrigi Myhalnak az *Minimw* dolga wolth volna My woltwnk wona az dologban Vayda Embery” (SzT.). — Előfordul másfajta, a következőkben tárgyi alárendelésben is: 1511: „*amynemw* perry en welem wacyon dyenessy Thamasnak ... azt ... nadryspan wram weleek megh zerzy” (Nyeml. 196); vö. 1552: „az *mynemó* lewelek voltak az en vramnal ... iozagunkrwl walo azokatís meg atta” (SzT.). — b) A mellékmondatban többnyire minőségjelző: CornK. 27r: „*mynevev* bezedekkel”; 1529: „az *menemj* tanulsaga” (MNy. 37: 276); vö. 1590: „az *minemő* kalazban” (Gl.).

2. Szemantikai kérdések. — A *minemű*, az *minemű*, *amminemű* melléknévi vonatkozó névmás 'amilyen, amiféle' jelentésben a főmondat egyik szavára

vonatkozik. A vonatkoztatott szó adatainkban elvont főnév: JóK. 49: „hyre-kett *mijnemewkewt*”; CornK. 27r: „chvfflag . . . *mynemew*”; ApMélt. 52: „azon hatalommal . . . *ammijnem* hatalommal”; ide vonható a nagyon tág jelentés-körű *dolog* főnév is: 1544: „az *Minimw* dolga . . . az dologban” (SzT.). Természetesen konkrét köznév is lehetett a vonatkoztatott szó, jóllehet erre csak későbbi adataink vannak; vö. 1552: „az *mynemó* lewelek . . . azokatis” (SzT.); 1590: „Az mag az *minemó*” (Gl.).

A számnévi vonatkozó névmások

A kései ómagyar korból csak a *mënnyi*, *amënnyi* számnévi vonatkozó névmás megléte igazolható. Nem zárhatjuk azonban ki a *hány*, *ahány* létezését sem, ugyanis nehezen tehető fel, hogy a vonatkozó szerepű *hány* nélkül létrejöhett volna a vonatkozó funkciójú *valahányszor* (PéldK. 75: *valahanzer*). Az valószínűsíthető, hogy az *ahány* a beszélt nyelv szintjén lehetett honos, az írott nyelvből a XVIII. sz.-ból adathatjuk. — Jelzői helyzetben levő *mi*, *ami* számnévi értéket is képvisel: KazK. 55: „*amy* keues morhackat ualuala”; 1532: „*amj* zyrth abol wehethek” (LtK. 1: 139).

Alaki kérdések. — 1. Az egyszerű névmás hangalakja. — Az eredeti *mi*- ~ *më*- töváltakozás nyomai a kései ómagyar korban is föllelhetők; az *ë*-ző alak látszik fővariánsnak: GuaryK. 25: *mene*; JordK. 713: *meneze*; VirgK. 66: *menen*; de zárt többeli magánhangzós: TihK. 21: *mine*; BodK. 13: *mineuel*, 17: *minezer*. A törzsanyagban az *i* : *e* aránya: 1 : 7.

A szóvégi magánhangzó jele a forrásokban többnyire *e*, amelynek hangértéke *ë* vagy *é* lehetett: JóK. 41: *meneben*; GuaryK. 32: *menere*; LányiK. 124: *Menye*. Ritkábban felső nyelvválású hangra utal az írás: CornK. 26v: *meni*; 1456 k.: *Meni* (Gl.). A törzsanyagban az *ë* (vagy *é*) : *i* aránya: 7 : 1.

A névmás hangzóközi mássalhangzója a korszak elején többnyire alveoláris lehetett, de a korszak vége felé megjelenik a palatális ejtésre utaló írásmód is: SándK. 28: *meñeuel*; LányiK. 124: *Menye*; 1546: *menye* (SzT.). A törzsanyagban az *n* : *ny* jelölésének aránya 7 : 1. — A hangzóközi mássalhangzó geminálódása is megindulhatott már e korszakban: ÉrdyK. 558: *meennyen*. A törzsanyagban nincs példánk a jelölt geminált változatra.

2. Az összetett névmás hangalakja. — a) A pusztá vokálisból álló mutató névmás + *mënnyi* kapcsolódásának éppen csak nyomai találhatók a forrásokban: DebrK. 164: *a minet*; ÉrdyK. 558: *Amenee*; vö. 1561: *Amene* (MelPréd. 152); 1584: *a menyin* (BornPréd. 74). A törzsanyagban nem fordul elő.

b) Az *az* + *mënnyi* szerkezetű névmásnak funkcionálisan már összetartozó, de alakilag még különálló változatai: 1526 k.: *Az Menj* (MNY. 2: 257); DebrK. 59: *ah minire*; 1546: *az menyé* (SzT.). A törzsanyagban nem fordul így elő. A funkcionális egységet az alaki egység erősíti: a *z* hasonulása, vagy az *m* geminálódása, ha a forrás *a* + *mënnyi* volt. NagyszK. 5: *ammenere*; KazK. 72: *ammyne*. A törzsanyagban az egyszerű és az előtagú összetett névmás aránya: 6 : 2.

c) A *vala* előtagú összetett számnévi vonatkozó névmások: ÉrdyK. 83: *Valu menee*; BécsiK. 18: *Valamënézer*, 19: *Valamënezzer*; PéldK. 75: *valahanzer*.

3. Morfológiai kérdések. — Számnévi szófaji természetének megfelelően a *-szor/-szër/-ször* rag kapcsolódhat hozzá: BodK. 17: *minezer*; PozsK. 32: *menyzer*; BécsiK. 18: *Valamënézer*; ApMélt. 5: *Valamenezzer*; fölveheti továbbá az

-n, -an/-en ragot; ÉrdyK. 558: *meennyen*; VirgK. 66: *menen*; SzékK. 75—6: *menen*. — Tárgyraggal is előfordulhat, de e funkciójában is megőrzi mennyiséget jelölő névmási értékét: KazK. 72: *ammynet*; DebrK. 164: *a minet*.

Egyéb toldalékokkal, így a főnévi határozóragokkal ellátott számnévi vonatkozó névmás inkább határozószói értékű, kivált, ha az utalószó és a vonatkozó kötőszó morfológiailag azonos felépítésű: NagyszK. 5: *ammenere* ... *annera*; TelK. 16: *meneuel* ... *anneual*. Ha azonban nincs megfelelés az utalószó és a kötőszó ragozásában, illetve a névmásban vonzatoság érvényesül, akkor a számnévi névmási érték látszik erősebbnek: ÉrdyK. 558: „*meeneere* erőd nagyon *annya* teegy”.

Funkcionális kérdések. — 1. Szintagmatikus kapcsolatok. —

a) Mennyiségjelző. — Ragtalan formában, főnév bővítményeként, ez az alapvető funkciója: LányiK. 124: „*Menye* pfalmus wagyon, Mynd el kelly Mondany”; ApMélt. 21: „*Mene* sebeketh fel vezwnk. anne koronath erdemlwnk”.

b) Alany. — Igével áll szerkezeti viszonyban. Alkalmi főnevesüléssel oly módon, hogy magába sűríti jelzett szavát is, amely a szövegkörnyezetből odaérthető: ÉrdyK. 558: „*Ameni* nagyon *anneet* agy” (azaz: 'amennyi javad, tulajdonod van'); TihK. 21: „attianak kenébből uőn *annet*: *mine* ő neki zikfeegs uala” (azaz: 'amennyi kincsre neki szüksége vala').

c) Tárgy. — Igei bővítmény alkalmi főnevesüléssel. Itt is magába sűríti jelzett szavát, amely a szövegkörnyezetből odaérthető: KazK. 72: „Az *alamfnabol* kegek: *ammynet* *elmer* uala maganak lennie: azt maganak *tartyauala*” (azaz: 'amennyi *alamizsnát*').

d) Határozó. — Igei bővítmény: -szor/-szēr/-ször: BodK. 17: „*minezer* ellene allunk, *annezor* ötet meg *gőzzok*”; PozsK. 32: „*Innocencius* ... *Papa* enge-deth ... *bynthól* walo theyes *Bochwth* *Annezor* *menyer* meg *mongya*”; BécsiK. 18: „*Valaménézer* ... ő *isténétől* megvalua égébbét *bqlqłtènèc* *ragad*ta ... *adattanac*”; PéldK. 75: „az *halalt* *valahanzer* meg *erzem* *byzonnak* *lenny* *halalos* *bynt* *ynkab* *el* *hagyok*”¹ -n, -an/-en: ÉrdyK. 558: „*annee* *ember*nek *keellene* ... *Iduőzewlny* *meennyen* *vannak* *az* *zent* *angyalok*”; SzékK. 75—6: „*nynčen* *a* *tengőrne*c *partyan* *anne* *főuen*: *menen* *ot* *voltonc*”; VirgK. 66: „*mind* *az* *en* *atyamfiay*, *menen* *a* *capitulomba* *volnanak*, *mind* *en* *ellenem* *fel* *tamadnanak*” | -ra/-re: Vonzatszerű, 'a megjelölt mennyiségben' jelentésű: JordK. 713: „*Býztokokath* *es* *ýozagokat* ... *el* *optyak* *vala* *kýnek* *mýnd* *meneze* *ýýkfeegh* *vala*”; DebrK. 59: „*meg* *čak* *az* *etelt* *litalt* *fem* *agiak* *valah* *neki* *ah* *minire* *zýkfeeg* *vala*”; ÉrdyK. 558: „*meeneere* erőd nagyon *annya* teegy”. — Egyéb -ra/-re ragos, valamint más főnévi határozóraggal ellátott szóalakok inkább határozószónak minősülnek: NagyszK. 5: „*ammenere* *az* *zere*-*tetekbe* *az* *zerelmne*c *volta* *vagon*, *az* *annera* ... *az* *ő* *zeretőy* *nem* *itelic*”; BodK. 13: „*mineuel* *valaki* *tőbbet* *vall.* *anneual* *tőbbet* *kiuan* *vallania*”.

2. A számnévi vonatkozó névmással bevezetett mellékmondatok fajtái. — Az alanyi alárendelésben, utalószóval: 1526 k.: „*Az* *Meny* *genge* *wolth* *az* *mind* *egh* *Chetesben* *az* *ladaba*” (MNy. 2: 257).

Tárgyi alárendelés utalószó nélkül: LányiK. 124: „*Menye* pfalmus wagyon, Mynd el kelly Mondany”. A többi példában a tárgyragos utalószó egyértelművé teszi a minősítést: ÉrdyK. 558: „*Ameni* ... *anneet*, *meeneere* ... *annya*”; TihK. 21: „*annet*: *mine*”; KazK. 72: „*ammynet* ... *azt*”; DebrK. 164: „*čak* *annet* *hagi* *ebben* *a* *minet* *akarz*”.

Határozói alárendelésben a mellékmondat módhatározói, az *úgy* utalószót

lehet beilleszteni a főmondatba: JordK. 713: „el ogtýak vala kýnek mýnd meneze zýkfeegh vala”. Számhatározószó utalószóval: BodK. 17: „minezer ... annezor”; PozsK. 32: „Annezor menyzer”. A *vala*- előtagúak utalószó nélkül állnak; odaérthető: *annyiszor* utalószóval számhatározói mellékmondatok (BécsiK. 18, 19; PéldK. 75).

Mennyiségjelzői alárendelés: GuaryK. 25: „mene zagalmaffagot ... anne ozdogot”; ÉrdyK. 558: „annee embernek ... mennyen vannak az ... angyalok”; CornK. 26v: „az feyedelmek anne halalokra meltok. mene gonoz myelkevedeteknek peldayat bochatyak az ev alattok valokra”.

Nehezen határozható meg az alárendelt mondat fajtája a következőben: VirgK. 66: „mind az en atyamfiay, *menen* a capitulomba volnanak, mind en ellenem fel tamadnanak”; talán értelmezőszerű: a *mind* értelmezője, esetleg számállapot-határozói a mellékmondat.

3. Szemantikai kérdések. — a) A névmás jelölte mennyiség jelentésének típusai. — A mennyiség a szövegben határozatlan, de egyébként valószínűleg szám szerint is kifejezhető dologra vonatkozik: 1456 k.: „veged *Meni* thýed: Tolle *quod* tuum est” (Gl.); ÉrdyK. 558: „*Amene* vagyon anneet agy”; TihK. 21: „attianak kenécből uón annet: *mine* ő neki zikfegős uala”.

A következő típusba sorolható névmás is megszámlálható dologra vonatkozik, de a főmondatban levő *mind* általános névmás révén a vonatkozó névmásra is átsugárzik a 'valamennyi szóba jöhető' jelentés: LányiK. 124: „*Menye* plalmus wagyon, Mynd el kelly Mondany”; 1526 k.: „Az *Mený* genge wolth az mind ... az ladaba” (MNy. 2: 257).

A mennyiség kevésbé számszerűsíthető elvont dologra vonatkozik: CornK. 26v: „az feyedelmek anne halalokra meltok. *meni* gonoz myelkevedeteknek peldayat bochatyak az ev alattok valokra”; PéldK. 75: „az halalt *valahanzer* meg erzewm byzonnak lenny halalos bynt ynkab el hagyok”.

b) A személy és a nem személy jelölését tekintve a számnévi vonatkozó névmás a kései ómagyar korban is vonatkozhatott személyre, élő, nem személyre és élettelen dolog mennyiségére.

A számállapot-határozó a kései ómagyar korban is, ma is csak személyekre vonatkoztatva használatos. A példákat l. az *-n*, *-an/-en* ragos névmásoknál. Vö. még: 1555: „ég aztalhoz beferwnk az *memyn* [!] wagyonk” (LevT. 1: 163). — Másfajta, személyre vonatkozó névmás: LányiK. 141: „az portas anyne zegyent kereflyen *Menye* atyaffyw wagyon”.

Élő, nem személy mennyiségét jelöli: 1546: „Gernyezegen, az *menye* zamv dyzno wagyon, azt ygazan meg zamlalyak” (SzT.). A törzsanyagban csak élettelenre van adatunk. Élettelenre vonatkozó: JordK. 45: „Anneeth [ti. kenyeret] gyéyczen ... *meene* eleegh eeüný mýnden feeze egy kofazza”; ÉrsK. 450: „Es zaz anny yot wez my twlwnk *Mene* mwnkat wallaz eertwnk”.

A határozatlan névmások

Rendszertani kérdések

1. Annak megállapítása, hogy egy-egy határozatlan névmás főnévi, melléknévi vagy számnév értékű-e, nem látszik egyszerű feladatnak: sok átfedés nehezíti a besorolásukat. Tovább bonyolítja a megítélésüket, hogy az idetartozó

névmások több ponton érintkeznek más szófajtaikkal: az *egy* számnévvel, illetve határozatlan névelővel, a sorszámnevekkel; a vonatkozó és általános névmásokkal, sőt az *egyéb*, az *egy(ik)* és a *más(ik)* a fogalomjelölő, tartalmas névszókkal is. — A határozatlan névmásokon belüli szófaji részrendszernek a következő típusai különíthetők el:

a) Egyértelműen főnévi névmások: *ki*, *valaki*, *néki* ~ olykor *egynéki* ('né-mely ember').

b) Főnévi—melléknévi kettős szófajuként viselkedik a *mi*, *egyéb*, *egy(ik)*, *más(ik)*, *valamegy*, *némely*, *egynémely*; a szófaji értékük csak a mondatban dől el. Főnévi szerepben: BirkK. 2b: „*ha mit bene meg ne tartandotok*”; 1524: „*egjebeth nem teheth*” (MNy. 25: 68); JordK. 392: „*Monda ... hwneký eggý*”; JókK. 13: „*egjék vala zent bernald*”; JordK. 341: „*mafnak attaak ... az ew mathkayát*”; 1524: „*zolgaljyon ... az mafjék mynd az zýzeknek*” (MNy. 13: 124); MünchK. 13rb: „*valamellèkèt akasztoc*”, 19ra: „*monda nèki nemèl*”, 72rb: „*Monda ke eg nemèl qnèki*”. — Melléknévi funkcióban: 1526 k.: „*ha my nehesseged ... volna*” (MNy. 37: 205); BécsiK. 4: „*nè men ègèb mèzqzè*”; 1516: „*Nem Theczyk egh felnek es Thýzthefflegenek hogh arthana*” (MNy. 52: 369); DomK. 83: „*Egyk kofar*”; 1524: „*maf ideghennek*” (MNy. 19: 127); CornK. 15r: „*Mafyk gyonas*”; 1498: „*valamelý Attiafiaywal*” (MNy. 32: 53); FestK. 386: „*nemelý twlaydonfaagokat*”.

c) Főnévi—melléknévi—számnévi három szófajú a *valami*: Főnévi névmás: MünchK. 86ra: „*Valamit mōdand*”. Melléknévi névmás: MünchK. 89ra: „*valami bètèglegtol*”. Számnévi értékben: 1507: „*vala[mý] hazna lezen*” (NyIrK. 6: 186).

d) A melléknévi és számnévi szerep összefonódva jelenik meg a *némi* ~ ritkán *egynémi* névmásban: JókK. 1: „*nemý yrafok*”, 44: „*Erdewnek nemý fajert*”, 83: „*egý nemý zegenek*”.

e) Tisztán melléknévi értékűek a *-nemű* képzőszerű utótaggal ellátott névmások: ÉrdyK. 197: „*eeqyeb nemew* halalos ellenfeegtwl”; JókK. 79: „*vallana valamýnemew [aliquid] marhat*”; 1538: „*Valamýnjenij* [1] dolgoknak neueij: Nomina alicuius rei” (Gl. név a.); 1456 k.: „*neminemew* ember: homo quidam” (Gl.).

f) Tisztán számnévi névmás a *valahány*, *valamennyi*, *néhány* ~ *egynéhány*: SzékK. 22: „*valahanzer ... adatanak predaba*”; 1490—1510: „*valamini yduig*” (MNy. 7: 199); 1534: „*nyhan napyg*” (MNy. 6: 230); JókK. 13: „*egýnehan tarfokot*”.

2. A határozatlan névmások használatában gyakran összefonódva jelenik meg több névmási funkció. — Határozatlan + vonatkozó névmási szerep együtt fordul elő: JókK. 24: „*valakyket akarz fogadnod ez zerzedbe fogattak legýenek* Es *valakyket* akarz kyboczatnod kyboczataffonak”; 1512: „*vala minek sereth tehethed ne hagy nala nakylen ... vala mith meg mond ezen solgam meg hyged*” (KárOkl. 3: 86). L. A kötőszókról és a vonatkozó névmásokról szóló fejezetet is: 791. — Határozatlan + általános; állító mondatban a határozatlan névmás helyére akár előtagú névmás helyezhető be: JókK. 44: „*paranczolok teneked ... hogý valamý vagý meg aly*”, 47: „*mykoron valamýtt neked adonk tyedett agýwk*”. Tagadó mondatban a határozatlan névmás sēm előtagú általános névmással feleltethető meg: MünchK. 87rb: „*Nem vèhèt ember valamit [quidquam] hanèha lènd q nèki aduà menbøl*”, 89va: „*Nem tehèt ec èn töllem valamit [quidquam] dè miképpèn halloc itelèc*”. — Határo-

zatlan + vonatkozó + általános névmási érték együtt jelenik meg: MünchK. 86ra: „*Valamit [Quodcumque] mōdand tūnētec tēgētēc*”; PéldK. 68: „*valami [quodcumque] zyletyk mind en rezem*”.

A főnévi és főnévi—melléknévi határozatlan névmások

A l a k i k é r d é s e k. — 1. A hangalak. — A) Az egyszerű névmások hangalakja. — a) A *ki* és a *mi*: Hangalakjuk szilárdnak látszik: MünchK. 86vb, BirkK. 3a, NagyszK. 13: *ki*; JókK. 44: *mjtt*; BirkK. 2b: *mit*; 1452: *mj* (RMNy. 2/2: 359).

b) Az *egyéb*: A korai ómagyar kori adatból felső nyelvválásúnak látszik a többeli magánhangzó; vö. KTSz.: *ygeb*. A kései ómagyar korban már csak elvétve jelenik meg az ősi *i* ~ *ē* váltakozást őrző *i*-ző forma: WeszprK. 131: *ijgeb*; a zárt *ē* lehetett az uralkodó alak: BécsiK. 15, 20: *égēb*, 18: *égēbēt*; MünchK. 89vb, 89ra: *egēb*.

A fokjel előtti magánhangzót a Huszita Biblia alsó nyelvválásúnak jelöli (1. a fenti példákat). Időtartama nagy valószínűséggel hosszú *ē* volt, beletartozott a *szeke*r : *szeke*ret tőtípusba: *ēgyēb* : *ēgyebet*. További történetében osztozott e tőtípus sorsában: egyes nyelvjárásokban tőváltakozást találunk, más nyelvjárásokban: *szeke*r : *szeke*ret, *ēgyeb* : *ēgyebet*. Mai nyelvjárásainkban az *ēgyeb* és a *szeke*r alak jobbra azonos földrajzi területen: északon, északkeleten és a keleti széleken található.

Az intervokális helyzetű *gy* nem geminálódott. Ennek valószínű magyarázata az, hogy a geminálódási hajlam elsősorban a rövid magánhangzó + más-salhangzó + rövid magánhangzó típusú hangkapcsolatot érintette, hosszú magánhangzó szomszédságában sokkal ritkább a geminálódás, illetve hosszú magánhangzó + mássalhangzó sorrendben bekövetkezhett, de az többnyire időtartam-átváltással járt együtt. — A névmás kései ómagyar kori hangalakját *ēgyēb* : *ēgyebet* formában rekonstruálhatjuk.

c) Az *ēgy(ik)*: A többeli magánhangzónak ősi *i* ~ *ē* váltakozása korszakunkban már csak nyomaiban lelhető fel, meghatározóan zárt *ē* lehetett: JókK. 46: *Eggy*; BécsiK. 20: *eggic*; MünchK. 85vb: *eg*; de az *i*-ző alak sem kopott ki teljesen a nyelvhasználatból: 1507: *Jgyk* (NyIrK. 6: 186). A törzsanyagban az *ē* : *i* aránya: 26 : 1. — Az intervokális helyzetű *gy* jelölése már a korszak elején rövid-hosszú váltakozásra utal: JókK. 13: *egyk*; CornK. 14v: *Egyk*; JordK. 384: *egyk*; de: BécsiK. 20: *eggic*; MünchK. 59va: *eggicbēn*; BirkK. 4a: *eggik*. A törzsanyagban az intervokális rövid : gemináta aránya: 9 : 6. — A *gy* geminálódása analógiásan a szóvégi helyzetű *gy* hangra is hatással lehetett, de korántsem vált általánossá a hosszú forma: MünchK. 85vb: *eg*; MargL. 12: *egy*; VirgK. 96: *Egi*; de: BirkK. 4b: *eggy*, *Eggy*. A szóvégi rövid : hosszú aránya: 11 : 2.

d) A *más(ik)*: A többeli magánhangzó hosszúságát gyakran jelölik a források betűkettőzéssel: 1456 k.: *maas* (Gl.); FestK. 366: *maas*; CornK. 53v: *maas*; VirgK. 96: *Maas*.

B) Az összetett névmások hangalakja. — A *vala* előtag nagyon csekély hangalak- ingadozást mutat, csupán elszigetelt jelenségnek látszik az *l* geminálódása: KazK. 73: *vallamel*; 1491: *valla mel* (MNy. 60: 497). A törzsanyagban a rövid : gemináta aránya: 63 : 1. — A *vala* elemet a források általában egybeírják az utótaggal. A különírt változatok jobbra egy-egy kódexhez kötődnek; ilyen a BirkK. és a JordK. BirkK.: 4a: *vala mi*, de: 2b: *valami*;

JordK. 382: *vala kŷ*, *Vala mel*. A törzsanyagban az egybeírt : különírt adatok aránya: 50 : 14.

A *né-* előtag magánhangzója dominánsan *é* lehetett: BécsiK. 83: *némél*; MünchK. 19ra: *némél*; DebrK. 164: *nekiket*. Néha *i-ző* alak is előfordul: KazK. 73: *nikiek*, de: 76: *nekyek*; 1524: *nŷmŷ* (MNY. 13: 123). A törzsanyagban az *é* : *i* aránya: 18 : 2.

A *mely* utótag magánhangzója a nyelvterület nagy részén valószínűleg zárt *ē* volt: BécsiK. 83: *némél*; MünchK. 88rb: *valamellēket*, 19rb: *nemellēc*, de: 19ra: *némél*. — Az *ly* : *l* hangviszonyban az *ly*-re utaló írásmód van többségben, s mivel az *l* betű palatális változatot is jelölhetett, az *ly*-ező kiejtés látszik uralkodó formának: JókK. 10: *valamel*; FestK. 386: *nemely*; BirkK. 3b: *vala mel*, de: 4a: *vala mel*; MargL. 8: *valamely*; DöbrK. 376: *nemēl*, de uo.: *nemel*. A törzsanyag jelölésében az *ly* : *l* aránya: 9 : 5. Az intervokális helyzetű, tővégi *ly* : *l* hangviszonyra csak *ly*-ező adatunk van: MünchK. 13rb: *valamellēkēt*, 89rb: *valamellēkēt*; NádK. 338: *Nemelec*; MargL. 2: *nemelyek*. A törzsanyagban 7 *ly*-ező forma van. — Korszakunkban erősödőnek látszik a hangzóközi *ly* geminálódása. Rövid megoldású: JókK. 26: *nemelyekben*, 40: *nemelyek*; geminátá: MünchK. 88rb: *valamellēket*, 14vb: *nemellēc*; SzabV.: *nemellyek*. A törzsanyagban a rövid : geminátá aránya: 6 : 1.

2. Morfológiai kérdések. — A) A határozatlan névmások jelezése. — Az általános többesjel általában közvetlenül kapcsolódott a magánhangzós végű szóalakokhoz: JókK. 24: *valakykēt*; BirkK. 3a: *valakik*; 1529: *kŷk* (MNY. 37: 277). A *néki* névmáshoz is így járult a *-k* morféma: SzabV.: *nekŷk*; NagyszK. 128: *nekik*; JordK. 406: *nekŷk*; DebrK. 164: *nekiket*, 620: *Nekik*; ÉrdyK. 176: *Nekik*, 351: *nekyket*, 361: *nekyketh*. Egyéni, kivételes az előhangzós többesjel: KazK. 73: *nikiek*, 76: *nekyek*, ez torzítja el a törzsanyagban tükröződő arányokat; itt az előhangzó nélküli és az előhangzós adatok megoszlása 4 : 4.

Az *egy* és a *más* főnévi használatban sem kaphatott többesjelet, a későbbi *mások* korszakunkból nem adatható. E korlátozásban a jellemző szemantikai jegyeken kívül szerepe lehetett annak, hogy e két névmásnak a kései ómagyar korban igen eleven kapcsolata volt a sorszámnévi rendszerrel (l. a funkcionális fejezetet), továbbá az *egyebek* pótolta a *más* többes számát.

Az *-é* birtokjel valamennyi főnévi használatú névmáshoz kapcsolódhatott, de lévén eleve csekély gyakoriságú morféma, érthető, hogy kevés adatunk van rá: VirgK. 96: „az *maŷet* amy nem wue, azt agia meg”; 1546: „fele, Legyen *Egyke*, es az masyk, fele Legyen, az *masyke*” (SzT.).

Az *egy(ik)* és a *más(ik)* gyakran szerepel együtt a szövegekben: két valamilyen módon összetartozó személyt vagy dolgot különböztet meg, állít párhuzamba, vagy jelzi a szembenállásukat. Együttes szereplésükkor többnyire mindkettő vagy *-ik* jel nélkül, vagy mindkettő *-ik* jellel bővült formában található: JókK. 11: *egŷ ... mas*, 86: *egŷ ... maŷnak*; VirgK. 96: *Egi ... Maas*; illetve: DomK. 83: *Egyk ... maŷyk*; SzékK. 218: *egŷik ... maŷyk*; 1524: *egŷŷk ... maŷŷk* (MNY. 13: 124); de: JókK. 46: *Egŷ ... maŷyk*.

Ha az *-ik* kiemelő jel előzménye valóban a T/3. birtokos személyjel (I, 353), akkor a kései ómagyar korban talán ez még észlelhető volna szófaji különbségekben: az *egy* és a *más* inkább melléknévi, az *egŷik* és a *másik* inkább főnévi szerepre volna hivatott. E szófaji különbség korszakunkban nem jelenik meg, így már inkább csak alakváltozatnak minősülnek. — Az *-ik* jel terjedése gyorsabb az *egy* névmásban, talán az *egŷ* számnévvel és a mind nagyobb szerephez

jutó *egy* határozatlan névelővel való homonímia elkerülése érdekében. A törzsanyagban az *egy* : *egyik* aránya: 9 : 14, a *más* : *másik* aránya: 15 : 10.

A partitívusi értelmű birtokos jelzős szerkezetekben az alaptagul szolgáló *egyik* névmásnak az *-ik* eleme T/3. birtokos személyjel illabiális változata, amely korszakunkban egyébként inkább labiális formában található: JókK. 13: „vŷuen vele egŷnehan tarlokot: *kyknec egyik* vala zent bernald”; BirkK. 4a: „vige ket zolgaloual *kinek egyik* egŷ kis kereztet vigen”; DöbrK. 373: „lalamon lem fedözöt mind ŷ dičősegebben mikent *ezeknek egyik*”.

Ritka, de több kódexben megjelenő sajátosság az *egyéb* névmásnak *-i* birtoktöbbsesítő jellel való kapcsolódása: JókK. 86—7: „ew es mend *egyebŷ* lewnek ewlŷen meg epewltettek”; BécsiK. 86: *egèbi*, 232: *egèbi*, 150: *egèbitol*, 258: *egèbibèn*; MünchK. 19rb: „*Egèbi* ke estènec a kquèŷe” (~ JordK. 392: „*Nemellyek* kedeg eŷeenek az kőfven”) : *Alia* autem ceciderunt in petrosa; MünchK. 19rb: „*Egèbi* ke eŷenec a tuuiflècbè” (~ JordK. 393: „*Nemellyek* kedeg eŷeenek az tőwŷczkekben”) : *Alia* autem ceciderunt in spinas; MünchK. 19rb: „*Egèbi* ke eŷenec a io földbè” (~ JordK. 393: „*Nemellyek* kedeg eŷeenek ŷo feldben”) : *Alia* autem ceciderunt in terram bonam; MünchK. 19rb: „*Egèbi* 3az nèmquèt *egèbi* hatuā nèmquèt *egèbi* hazmič nèmquèt” (~ JordK. 393: „*Nemel*” 3aaz anneet, *Nemel*” hathwan anneet, *Nemel*” hazmŷncz anneet”) : *aliud* centesimum, *aliud* sexagesimum, *aliud* trigesimum. A MünchK. *egèbi* formáját a JordK. a *némelyek*, illetve számnév előtt a *némely* formával oldja meg. Az *egyebi* morfológiai szerkezete: *egyeb* kötött tőalak + *i* birtoktöbbsesítő jel + Ø morfémával kifejezett E/3. birtokos személyjel. A szokatlan megoldás hátterében a „magvető magvai” gondolat húzódik meg. — Máshol is előfordul a fenti példabeszéd, a *némely* névmás található a megfelelő helyeken, de végig egyes számban, így a vele egyeztetett állítmány is egyes számú: 1490—1510: „*nemel* eŷfek” stb. (MNY. 7: 196—8).

B) A határozatlan névmások ragozási rendszere és névutózása. — A főnévi ragrendszer szilárd elemei közül, úgy látszik, nem járul a határozatlan névmásokhoz az essivusi-modalisi *-ul/-ül*, valamint az *-ig*. A kései ómagyar korban elavulóban, illetve keletkezőben levő határozóragok csak határozószerű fejleményként fordulnak elő határozatlan névmáson: MünchK. 12ra: *egèbként*; BirkK. 3b: *nemicor*; VirgK. 104: *egiebkor*. — Nem tudjuk a teljes ragozási rendszert bemutatni, mert nincs adatunk a *-ból/-ből*, az *-n*, *-on/-èn/-ön*, a *-vá/-vé* és az *-ért* ragra, noha ezek bizonyára kapcsolódhattak egyes határozatlan névmásokhoz. A kimutatható határozóragok előfordulási aránya is nagyon változó. A törzsanyag szerint a következő a megoszlása:

<i>-ban/-ben</i> :	1	<i>-ba/-be</i> :	5
<i>-ról/-ről</i> :	2	<i>-tól/-től</i> :	2
<i>-nál/-nél</i> :	3	<i>-hoz/-hez/-höz</i> :	7
<i>-nak/-nek</i> : ¹	14	<i>-val/-vel</i> :	1

A fenti adatokból a *-hoz/-hez/-höz* részesedési aránya nem tükrözi a tényleges helyzetet: valamennyi adat egyetlen forrásból, a GuaryK.-ból való, párhuzamos mondat szerkesztésnek, ismétlésnek stílus eszköze: GuaryK. 26: „Ha *kihöz* azt lattac, hoŷ tefti zúkleget mog vezi etelbe es italba, ahoz azt mōgac hoŷ tozcos ... Ha *kihöz* igallag tetelt latnac, ahoz azt mōngac, igō beketenen”, 27: „Ha *kihöz* azt lattac, hoŷ attafiat binezōl feŷelmezi, ahoz azt mōgac Igon vacmezō”.

A határozatlan névmások névutózása kevés névmást és kevés névutót érint: NagyszK. 1: *EGe*bek *kőzöt*; VirgK. 44: *egie*bek *kwzwt*; BirkK. 4b: *mas felöl*; 1516: *egh felwl* ... *Ma**o* *felwl* (MNY. 52: 368); 1524: *wala mi modon* (MNY. 25: 70). A törzsanyagban között 2, felől 6.

Alább a rozáási rendszert összefoglaló táblázatok következnek.

Az egyszerű határozatlan névmások:

		<i>ki</i>	<i>mi</i>	<i>egyéb</i>	<i>egy</i>	<i>egyik</i>	<i>más</i>	<i>másik</i>	Összesen
Jelöletlen	alany	19	—	9	3	6	1	4	42 30%
	alárendelt alany	—	—	—	2	—	—	—	2 1%
	állítmány része	—	—	—	—	1	—	1	2 1%
	minőségjelző	—	3	25	5	5	4	1	43 30%
Jelölt	tárgyragos	—	3	14	1	—	2	—	20 14%
	határozóragos	15	—	8	—	1	3	4	31 22%
	birt. jelző -nak/-nek ²	—	—	2	—	1	—	—	3 2%
Összesen		34 24%	6 4%	58 40%	11 8%	14 10%	10 7%	10 7%	143 100%

Az összetett határozatlan névmások:

		<i>valaki</i>	<i>valami</i>	<i>valamely</i>	<i>néki</i>	<i>némely</i>	Összesen
Jelöletlen	alany	12	5	1	8	8	34 40%
	állítmány része	1	1	—	—	—	2 2%
	minőségjelző	—	13	8	—	4	25 30%
Jelölt	tárgyragos	2	17	—	—	—	19 23%
	határozóragos	4	—	—	—	—	4 5%
	birt. jelző -nak/-nek ³	—	—	—	—	—	—
Összesen		19 23%	36 43%	9 11%	8 9%	12 14%	84 100%

Az egyszerű határozatlan névmások között kiugróan magas az *egyéb* előfordulási aránya. Ez bizonyára e névmásnak a változatos felhasználási lehetőségével magyarázható (l. a szemantikai kérdésekről szóló fejezetet). A táblázatban csak azok a névmások szerepelnek, amelyek csak főnévi, illetve főnévi-melléknévi vagy főnévi—melléknévi—számnévi kettős-hármas szófajúaknak tekinthetők.

Nem szerepelnek a statisztikában azok a *vala* előtagú névmások, amelyeket belefoglaltunk a vonatkozó névmások statisztikájába.

Funkcionális kérdések. — I. A szófajhelyettesítő funkció. — A határozatlan névmások szófajhelyettesítő szerepét sem grammatikai, sem szemantikai jegyek nem korlátozzák, ha a névmás helyébe meghatározható személy vagy dolog léphet: BirkK. 3b: „ha *ki* zēzete meg haǵalaba ... meg fogatik ... az penat tvrie”; SándK. 25: „*valakij* az aytōn vagyon”; VirgK. 104: „latatik vala hogi *valakinek* intene”. A melléknéviékie között is vannak helyettesítők: MünchK. 89ra: „meguigazicuala *valami* bēteǵlegtōl”; KazK. 73: „*vallamel* varafba ... ernenek ... az zegenōknek alamifnath oztogatnak”; a következő csak formálisan helyettesíthető: MargL. 12: „terden aluan megyen vala *egj* soror labatvl. az *mas* soror labahoz” (ti. valamennyi soror lábához megy). Nem helyettesít a névmás, ha személyek vagy dolgok közötti viszony kifejezésére szolgál: BirkK. 2b: „hog̃ ezeket meg tarchatok, es ha *mit* bēne meg nē tartandotok ... meg fegieſsek”; SzabV.: „Mert oth *ky* alath wolt nepnek valogatotta”; 1526 k.: „ha *mj* nehessed az een zombol een rjām theneked volna meg bochas” (MNy. 37: 205). Az *egyéb*, az *egy(ik)*, a *más(ik)* a definiálatlanságon mint e névmástípus közös szemantikai jegyén kívül jelentésbeli többletet hordoz, így nemigen cserélhető fel: ÉrdyK. 351: „zent Iános mondatyk *egyeb* emberekneel nagyobnak”; 1524: „Az keth papnak ez zolgalathya hog̃. wafarnapon az *eggj*k zenth haromlagnak zolgaljōn. az *maſik* de compalfiōe marie” (MNy. 13: 124).

2. Szintagmatikus kapcsolatok. — a) Predikatív szerkezetben: Igei állítmánnal áll szerkezeti viszonyban: JordK. 486: „Ha *ky* akar tȳ kȳztetȳk pzimus lennȳ, leezen ... vtolfo”; MünchK. 89vb: „*egēb* vagon ki tanofagot val ēn rollam”; JókK. 86: „legȳen egyārant eteltek nem hog̃ *egj* zaya keduent egyek f maſnak ne legȳen mytt ... ennȳ”; BirkK. 4a: „*eggik* egȳ kis kereztet vigen az *maſik* zeuetneket” (a második tagmondat hiányos szerkezetű), 4b: „*mas* ne zolion”; MünchK. 88rb: „*valaki* ēnni hozot ē onēki”; BirkK. 4a: „ha ... *vala* mi zvkſleges mivnek lēni, bē mehetnek ... miuelek”; MargL. 8: „ha *valamelj* az sororok kevzzevl ev rea menne. megne hadnaȳak bantanȳ”; JordK. 406: „vannak *nekȳk* eth allook kezzeſ, kȳk halalt nem koſtolnak”; MünchK. 71vb: „*Eg nekȳ* valvala fiȳē fat”, 19rb: „*nemellec* ēſtenē az vt fēlen”, 46rb: „*eg nemēl* ... kēzde q̄tet”. — Főnévvel áll szerkezeti viszonyban; azonosító predikatív szerkezet: JókK. 13: „vȳuen vele egynehan tarfokot: kyknec *eggj*k vala zont bernald”; GuaryK. 32: „*Eggic* vala az keuezfȳtknec meſtȳze, *maſic* vala az pohaznoc meſtȳz”. —

b) Tárgyként: Igei bővítmény: JókK. 154: „ha *kyket* crewſben zerettem azoktol hamaraban meg vtaltattam”; MünchK. 45ra: „ha *mit* tēheē ſegeh mȳkēt”; JókK. 40: „ewhozza ... *egȳebett* ſe hoczatnanak hanem czak frater leott”; GuaryK. 33: „lata ket almat ... *egȳet* azt lata, hog̃ ...”; 1510 k.: „*Maast* binteth az gȳowonasho: Defectus criminacionis” (Gl. *büntet* a.); ÉrdyK.

351: „az wr iften *nekyket* meg zentől”. Főnévi igenév bővítménye: BirkK. 4a: „meg kenetni . . . kellettendik *valaki(t)* [*aliquam*]”; JókK. 38: „En akernec [!] *valamijt* te veled zerzenem”.

c) Határozóként: Elsősorban igei bővítmény: *-ban/-ben ~ -ba/-be*: VirgK. 96: „ha *kyben* ez leend . . . nagi bekefegeben vagion”; BirkK. 3b: „*egebekbe* menere poriffa . . . neki . . . hağanga”; MünchK. 59va: „Es ig lot a napoc *eggicbèn*”; JókK. 26: „Iltennek ygen ýğaz zolgaýa ferencz: mert *nemelyekben* volt adattatot: ez vylagnak mykeppen cristus”; 1512: „nem ennire byzal en hozam de *wala mibe* kellethem mind az tywelyseg” (KárOkl. 3: 86) | *-ról/-ről*: JókK. 45: „ew rola es *egjebekrewl* ewrewmeft bezellyuala”; TelK. 132: „*neky-ról* hydeglelőről”, címszerű rész, nincs főlérendelt tag | *-ra/-re*: KazK. 94: „mindön embőrökre zolhatnak e? ez korlagok: auag cak *nekiekre*” | *-tól/-től*: JókK. 40: „*egjebektewl* el tauoztattatuan ymadkozna”, 90: „az emberek meglén nem hallottacuala lenny *valakytewl* ilyen kewzewnetett” | *-nál/-nél*: 1470: „chak ennalam vagyón ninchen *egbnel* senkynel: cum appetit singulariter *videri* habere quod habet” (Gl.); SándK. 22: „ez meeg az *massiknal* is bolondab”, hasonlító határozó, melléknévi állítmány bővítménye | *-hoz/-hez/-höz*: GuaryK. 26: „Ha *kihöz* igazlag tetelt latnac, ahöz azt mongac, igő beketelelen” | *-nak/-nek*¹: MünchK. 39rb: „ha *kinèc* vagő hallo fulq halgafla”; NagyszK. 15: „megmondoc teneköd, es *egebeknek* te vtannad valocnak es”; 1456 k.: *egiknek* : *vni* (Gl.); BirkK. 4b: „kit mas felel hallott *masnak* meg ne mōd-a”; JordK. 389: „egefleeg adatek hw neký, mynt az *mafýknak*”; VirgK. 104: „latatik vala hōgi *valakinek* intene” | *-val/-vel*: MargL. 15–6: „mynt ha *valakývel* zolt volna”; 1524: „ha *walamývel* Adoffa maradna . . . meg fýzellef” (MNY. 13: 122).

d) Birtokos jelzőként: Főnév bővítménye: GuaryK. 27: „vnmaganac, es *egbeknec* iduölfegezöl . . . gondot vífel”; TelK. 16: „*egbeknec* iozagyat el nem vezi vala”.

e) Minőségjelzőként: Főnév bővítménye: 1526 k.: „ha *mý* nehessége een reýaam the k. woolna meg bochaas” (MNY. 37: 205); BécsiK. 15: „azöt né tēnē . . . mēllēt tōt vala *égēb* vazofoknac”; 1516: „Nem Theczyk *egh* felnek es Thýzthelfeggenek hōgh arthana” (MNY. 52: 369); 1507: „azval *Jgyk* germekem Ne oztazzek” (NyIrK. 6: 186); CornK. 53v: „latanak *maas* angyalt jogrol evlueen”; DomK. 83: „*mafyk* kofar tellyes vala fygeuel”; MünchK. 89rb: „ne akazih bñhōnnōd hog *valami* gonoýb ne tōztennēc tenēked”; BirkK. 4b: „*vala mel* haz zorōknak rakattaflek”; 1515–1525: „*Nemel* Terekek fa teteyerewl azt orozwa nyzek” (RMKT. 12: 487).

3. Egyes határozatlan névmások viszonya egymáshoz. — A) Az *egy(ik)* és a *más(ik)* névmás gyakran szerepel együtt, függőségi viszonyban vannak, sorrendjük fölcserélhetetlen: két dolog közül az elsőként említettet az *egy(ik)*, másodikként a *más(ik)* névmás jelöli meg. A két névmás között a következő grammatikai viszonyok figyelhetők meg: a) Külön-külön tagmondatban találhatók; egyszerű párhuzam van közöttük: DomK. 83: „*Egyk* kofar tellyes vala kenyerrel, *mafik* kofar tellyes vala fygeuel”; PéldK. 69: „*egy* felewl horgafnak . . . teczyk *mas* felewl . . . tonka zabafu”; ellentét van közöttük: JókK. 86: „legýen egyarant elteltek nem hogy *egý* zaya keduent egyek f *masnak* ne legýen mytt . . . enný”. — b) A két névmás külön-külön tagmondat alanya, de közös az állítmányuk; a második tagmondatba odaértjük az elsőben kifejtett állítmányt: BirkK. 4a: „víge ket zolgaloual kinek *eggik* egg kis koreztet

vigen az *mafik* zœuetneket"; 1524: „zolgalyon ... hethffen az *eggik* zent kathalyn azzonnak az *mafik* az Thyzennygh legythew zenthnek" (MŒNy. 13: 124). — c) Határozói igenévnék szerkezetborkorban álló bővítménye a két névmás: CornK. 54v: „lata keet angelokat ... evluen. *egyik* fevtevl *mafik* labtvl". — d) A két névmás azonos mondatban, egy-egy szerkezetlánc végén helyezkedik el, közös a legfelső szinten levő állítmányuk: MargL. 12: „terden aluan megyen vala *egj* soror labatvl. az *mas* soror labahoz".

B) Gyakran névmás névmással lépett szoros, értelmezői kapcsolatba a kései ómagyar korban. Az értelmező és értelmezett között szabályos és következetes az alaki egyeztetés. Az értelmezős szerkezeten belül azonosító típusúnak tekinthetők az idetartozó jelenségek: az elemek fölcserélhetők, s ez csak az azonosító értelmezőre jellemző. — a) Az elemek egyike határozatlan, a másik általános névmás: JókK. 4: „*semijt egjebet* nem monduala", 41: „*egjebett semmijt* ne zolna"; 1470: „chak ennalam vagyon ninchen *egbeñel senkynel* : cum appetit singulariter videri habere quod habet" (Gl. *egyb* a.); BirkK. 3a: „*mēdēñel egbeñel* inkab ... vñdoklonk". — b) Mindkét elem határozatlan névmás: JókK. 14: „laknanac ... ew es frater maffeus es frater Ÿlyes es *egyebeke nekijk*", 47: „ha *valamit egjebett* lewlnek en kebelemben te tewted oda".

A kései ómagyar kor névmási azonosító értelmezős szerkezetei a későbbi korszakokban jórészt megszűntek, minőségjelzős szintagmává értékelődtek át. Vö. a mai *sēmmi egjebet*, *mindēn egyēbnēl*, *sēnki egyēbnēl*, *valami egjebet* stb., de a szavak sorrendjének megváltoztatásával az eredetibb értelmezős szerkezet is elevennek látszik: *egjebet sēmmit*, *egjebet sēnkit* stb.

4. Egyes határozatlan névmások viszonya más szófajtákhoz. — A) Az *egy(ik)* és a *más(ik)* névmás a kései ómagyar korban gyakran szerepelt sorszámnévket tartalmazó felsorolások első és második elemeként (l. 353—4). Megvalósulási formái: a) Mind a névmások, mind a számnév *-ik* jel nélkül fordulnak elő: BodK. 16: *Eg ... mas ... harmad* stb.; VirgK. 96: *Egi ... Maas ... harmad* stb. — b) Mind a névmások, mind a számnévek *-ik* jellel vannak ellátva: SándK. 21: *eggiknek ... massiknak ... harmadiknak*. — c) A két névmás *-ik* jel nélkül, a számnév *-ik* jeles formában található: GuaryK. 22: *egjjet ... maft ... hazmadicat*. — d) A névmások *-ik* jelesek, a számnév *-ik* nélküli: CornK. 14v—15r: *Egyik ... Masfik ... Harmad*. — e) Olykor az első számnévvel való indítás keveredik a névmásos megoldással: JókK. 122: „boczata ... ket kewettet ... az *elsew* ... czak bezedet hozza ... *azmas* kewetyl meg tere".

A felsorolás indításának kétféle megoldása között látszik valamiféle szemantikai különbség. Az *első* számnévvel induló sor szigorúan kijelöli a dolgok sorrendi helyét. Az *egyik* névmással induló sorban a felsorolt dolgok sorrendi helye esetlegesen látszik: GuaryK. 32: „phazaho kezalnac tñmlocebe hazom foglal tazatnac vala *Egjkic* vala az keñezlitokñec meftoze, *mafic* vala az pohaznoc mefto2, a *hazmadic* vala Jacob ... fia Jofeph"; SándK. 21: „*eggiknek* volth agapes nowo *massiknak* Cionia *harmadiknak* hýrena"; e példákban közömbösnek látszik, hogy melyik foglyot, illetve melyik leányt említik elsőnek, másodiknak stb. Mai példán: „Három lányuk van: az *egyik* szőke, a *másik* barna, a *harmadik* fekete", itt az *első*-vel való indítás születési sorrendet jelentene.

B) A jelzői helyzetű *egy(ik)* névmás és a korszakunkban keletkező, egyre erősebben terjedő határozatlan névelő között számos érintkezési pont van (a kérdés részletes kifejtését l. a határozatlan névelőről szóló fejezetben). A két

szófaj közötti kapcsolatot, átfedéseket érthetővé teszi a **genetikai összefüggés**, valamint a határozatlanlanság mint a két szófaj meghatározó szemantikai jegye. — A határozatlan névmás és a határozatlan névelő közötti kapcsolatnak a következő főbb megnyilatkozásai vannak a kései ómagyar korban:

a) Gyakran eldönthetetlen, hogy az *egy* szó névmás-e vagy névelő: 1524: „hogy polfonbol ala indoleek thereek kanýflay lazlónak *Eg* hazához” (MNY. 25: 68).

b) A határozatlan névelő és a *né-* előtagú névmás sűrűn fordul elő együtt. Így, egységben a definiálatlanság mellett 'egy bizonyos' jelentést is kifejeznek: MünchK. 71vb: „*Eg nêki* valvala figê fat plantaltattat 9 30lêiêbên”, 46rb: „êleibe futa *eg nemêl* . . . kêzde 9tet”, 72rb: „Monda ke. *eg nemêl onêki*”. Melléknévi névmáson is megtalálható: JókK. 83: „elmene fueue *egj nemj* zegennek caplayatt es bottyatt”. (A számnévi névmási *néhány* többségében *egy* névmással (esetleg névmás-névelővel) együtt található a forrásokban: JókK. 13: *egjnehán*; (részletezését l. 757–62).

c) A határozatlan — elsősorban a *né-* előtagú — névmás nemritkán határozatlan névelőként funkcionál a kései ómagyar korban: JókK. 14: „*nemelynappon* aluala zent fferenc erdewben vjmadkozuan”, 83: „Mikoron yewtuolna fratereknek *nemj* mjnyfltere zent ferenczhez”, 90: „*megyenuala nemj* fraterual”; MünchK. 88va: „*vala neminemo* kiralka kin² fia betegluala”, 89ra: „*Vala ke. ot neminemo* ember”. A mértékre, mennyiségre vonatkozó kifejezésekben az *egy* névelő vagy névmás-névelő szerepében sem ritka a *né-* előtagú névmás (l. 763–5): JókK. 10: „*varj meg engemet nemjkeuese*”, 40: „*nemj keuset* . . . nugottakuolna . . . *nemjkeues* menew fewldet”. — Feltűnő, hogy a határozatlan névmások közül elsősorban a *né-* előtagúak érintkeztek így vagy úgy az alakulóban levő határozatlan névelővel. Erre talán e névmások 'nem sok', mellékjelentése nyújtott lehetőséget.

C) Korszakunkban olykor nem névmási lexéma is előfordul határozatlan névmásszerű szerepben.

a) A szóismétléses mellérendelő összetett szó, a *különb-különb* 'más-más' jelentésben; de megőrizi melléknévi értékét is: JókK. 37: „ez mondot tyztellegben valának *kylemb kylemb* herrewlualo lok gewlekezet”; BécsiK. 18: „megvêzê Egiptônac mēdz fôldêt *kôlôb kôlgmb* lapalockal”; MargL. 5: „ez orzagnak *kevlemb kevlemb* rezebevl”; ÉrdyK. 591: „*kylemb kylemb* orzagokban el kyldôzwen hozyaa . . . zamtalan zyzeket”; SzabV.: „Es *kwlwmb kwlwmb* algjwkwal 3wnetlen lwttek.”; stb. *Más-más* nincs e korszakban, funkcióját a *különb-különb* látja el.

b) A *több* határozatlan számnevet olykor névmásszerűvé teszi, hogy jelentéséhez a 'más, egyéb' is társul: ÉrdyK. 509: „senky *nem twd teeb* chak ennen magam”; JordK. 77: „Mýndent megh 3e2zeenek . . . *az teb* bôlczekkel”; 1527 k.: „senkj *nem kell k. thewb* Janoss Rexnel” (MNY. 37: 206). — JordK. 922: „*az tebbj* mýnd megh ôlettetenek”; ÉrdyK. 557: „*az tebbj ew* nekyk tartoznak enghednj”; VirgK. 128: „ewneky twb nemzolgaltatyk honem mint az *twbynek*”.

5. Szemantikai kérdések. — Az élő : élettelen megkülönböztetést tekintve nem beszélhetünk általában vett határozatlan névmásokról, hanem csak az alábbi névmáscsoportokról:

a) Az egyszerű *ki*, továbbá a *valaki* és a *nêki* névmás adatainkban csak személyt jelöl: BirkK. 3a: „tarxon penitêciat ha *ki* . . . tefti bvnben efendik”; JókK. 90: „nem hallottacuula lenny *valakyteul* ilyen kewzewnetett”; DebrK.

164: „*nekiket zerzôt vala zolgai kôzzwl*”. Élő, nem személy: ÉrdyK. 510: „Az faak *ky* zeep vyragos *ky* . . . tellyes . . . eerth gymelchôkkel.”

b) Az egyszerű *mi* és az összetett *valami* elsősorban élettelen dolgokat, elvont fogalmakat jelöl: BirkK. 2b: „ha *mit* bêne meg *nê* tartandotok . . . meg fegieffek”; JókK. 77: „*mÿ* elewtt *valamÿt* nekÿ mondottuolna”. Előfordul személyre vonatkoztatva is: JókK. 44: „paranczolok teneked . . . hogÿ *valamÿ* vagÿ meg alÿ” (~ VirgK. 42: *valaky*); PéldK. 68: „*valamy* zyletyk mynd en rezem”; ugyancsak ritkán használatos élő, nem személy jelölésére: uo.: 68: „nem artnak en ellenem *valamÿk* kerben terewmnek”, habár ebben a szerepben valószínűleg megszokottabb lehetett, mint azt az adataink mutatják.

c) Egyaránt vonatkozhat élőre és élettelenre az *ëgyéb*, az *ëgy(ik)*, a *más(ik)*, a *valamely* és a *némely* névmás: Személy: MünchK. 88rb: „*mellêt tû nê* munkalkottatoc *egêbec* mûkalkottac”; 1516: „*mÿnd* ezek *egh* fel Thyztheffegenek eo Nem arth” (MNY. 52: 369); SándK. 21: „*eggiknek* volth agapes newe”; JordK. 341: „*maf*nak attaak vona az ew mathkaÿat”; 1498: „*valamely* Attiafiaywal egietemben akarandgÿa” (MNY. 32: 53); MünchK. 19ra: „monda *nêki nêmel*”. — Élő, nem személy: JordK. 384: „*egÿk* nem eÿÿk az feldze tÿ atÿatoknal kÿl”, ti. a verebek közül; 1490–1510: „*nemel* az magban esseek az vt fellon” (MNY. 7: 196). — Élettelen: 1510: „vdvaromrol zekeret es *egebet*, valamit akartak mind . . . el vyttek” (NyK. 28: 75); 1524: „az *eggÿk* az nagy olthar legen Rokonady bodog azzon newÿn . . . az *mafÿk* olthar legÿen zenth soÿÿa azzonÿe” (MNY. 13: 124); 1524: „*maf* pÿsfekeget . . . azth agÿa nekÿ felleged” (MNY. 19: 127); CornK. 15r: „*Mafÿk* gyonas mondatÿk. az iftentevl adatot ayandokokrol valo”; MünchK. 88rb: „megmonda ênnêkem mēdenekêt *valamellêket* tottêm.

Valamennyi határozatlan névmásnak közös szemantikai jegye a definiálatlanság; az *ëgyéb*, az *ëgy(ik)* és a *más(ik)* jelentésbeli többletet is hordoz.

Az *ëgyéb* gyakran olyan személyt vagy dolgot jelöl meg, amely a szóban forgó, már ismert személlyel vagy dologgal egy kategóriába tartozik, de a kiemeltnél kevésbé fontos: MargL. 10: „nagy mÿsen es *egheb* zolosmakon”, 7: „vronk iesusnak. azzonÿonk marianak es *egheb* zenteknek kepeket latÿa vala”; 1538: „kenijerrewl borrol ees *egheb* eledelekrewl : Pane vino et *omnibus* comestibilibus” (Gl. *edel* a.). „Hangijarol ees *egheb* fergekrewl : Formica et *alijs* vermibus” (Gl. *féreg* a.).

Másik sajátos jelentése az *ëgyéb* névmásnak: ’nem ugyanaz, nem ugyanolyan, nem azonos’; ez rokonítja a *más* névmással: BécsiK. 18: „Valaménêzer . . . *egêbêt* bololtênêc ragadatba . . . adattanac”; GuaryK. 27: „*nê* el vgan mint *egêb* iamboz”; BodK. 5: „nem hizen *egêb* kincet lennie, mint az földet turnia”.

Az *ëgy(ik)* gyakran partitívusi határozó, azt a csoportot jelöli meg, amelyből kiválik a névmás jelölte személy vagy dolog: MünchK. 85vb: „pete2n^e attafia *eg* a kêtto kôzzol”; DöbrK. 377: „kôzzôlôk *eg* meg kerde vtôt”; JordK. 384: „azok kezzel *egÿk* nem eÿÿk az feldze tÿ atÿatoknal kÿl”.

Az önállóan, nem az *ëgy(ik)* névmással együtt szereplő *más(ik)* névmás gyakran úgy fejezi ki a ’valamivel v. valakivel nem azonos’ jelentést, hogy a tőle különbözôt tartalmaz szóval már előzőleg megnevezték: SándK. 22: „ez tôle különbözôt tartalmas szóval már előzőleg megnevezték: SándK. 22: „ez meeg az *massiknal* is bolondab”; 1507: „vala Nalam zalagon Eg torot serlege . . . vegÿenek *maf*t Nekÿ” (NyIrK. 6: 187); a különböző a jelzett szóban jelenik meg: 1524: „*kerÿek* the felfogedeth . . . hogÿ . . . az *egh* pÿsfekegeth . . . *maf* ÿdeghehenek ne adna” (MNY. 19: 127); 1538: „*mas emberet* ne keuand : Non concupisces rem *alienam*” (Gl. *kiván* a.).

Az *egyik* és a *másik* névmást megkülönbözteti a többi határozatlan névmástól, hogy határozott névelő járulhat hozzá. A törzsanyagban csak a *másik* fordul elő névelővel: BécsiK. 20, BirkK. 4a, MargL. 12, JordK. 389, SándK. 22, 1516: MNy. 52: 369; 1456 k.: „*az masikh : Et alter dixit*” (Gl.). Egynéhány ilyen adatunk az *egyik* névmásra is van: VirgK. 104: „*meg iegzetet volna, ket zep fenes kereztel . . . az egik feietől fogua labayg*”; 1524: „*az eggyk zenth háromlagnak zolgalyon*” (MNy. 13: 124, még hétszer ugyanígy).

Az *egy* és a *más* élete igen változatos lehetett. Belőlük alakult ki a kölcsönös névmás, de alapul szolgáltak egyéb nyelvi alakulatoknak is: FestK. 366: „*Eggy, wagy maas, bazmoknak chozday kewzzewl*.” Az egységként viselkedő *egyik-másik* összetett határozatlan névmásra korszakunkból nincs biztos adatunk.

A főnévi határozatlan névmások megoszlása:

	Élő		Élettelen	Összesen
	személy	nem személy		
<i>ki</i>	32	2	—	34 15%
<i>mi</i>	—	—	6	6 3%
<i>egyéb</i>	29	—	29	58 26%
<i>egy</i>	9	—	2	11 5%
<i>egyik</i>	7	2	5	14 6%
<i>más</i>	8	—	2	10 4%
<i>másik</i>	7	—	3	10 4%
<i>valaki</i>	19	—	—	19 8%
<i>valami</i>	2	1	33	36 16%
<i>valamely</i>	5	—	4	9 4%
<i>néki</i>	8	—	—	8 4%
<i>némely</i>	11	—	1	12 5%
Összesen	137 60%	5 2%	85 38%	227 100%

A melléknévi határozatlan névmások

A melléknévi határozatlan névmások állománya szegényes. Ezt érthetővé teszi a főnévi—melléknévi kettős szófajú határozatlan névmásoknak jelzői szerepre való alkalmassága. A melléknévi szófaji alosztályba tartozik a *némi* és a többféle előtaggal társuló *nemű* utótagú névmás.

Alaki kérdések. — A *némi* előtagjának magánhangzója valószínűleg *é*-nek hangzott (l. az előző fejezetet). Az utótag magánhangzója jobbra *i*: JókK. 83: *nemy*; 1516: *Nemij* (MNY. 52: 369), néha téves analógia hatására *ü*: MargL. 5: *nemű nemű, neműnemű*; SzékK. 218: *némű, nemű*. A törzsanyagban az *i* : *ü* aránya: 6 : 2.

Funkcionális, szemantikai kérdések. — A *némi, némi-nemű*, valamint az *egyénemű, valaminemű* funkcióban, jelentésben nemigen különböznek; a testesebb szóalakok jobban illeszkednek a kor írásbeli szokásaihoz.

a) A névmás többes számú főnév jelzője; jelentése: 'különféle': JókK. 1: „*nemij* yrafok bodog ferenczrewl”; GuaryK. 32: „Vznac neuēbe kezdetnec *neminemū* iēgoc kīgbl embōz velheti... iduōzūlēdō, auag ha el vezendō”; MünchK. 39ra: „ē vilagnac naualaia z kazdaglagnac lalazdlaga z *egebnēmō* keuanlagochoz bē menuen megfoitac az iēg”; PozsK. 5: „*egyeb nemw*... kenokwal Theged zomoritanak”; 1538: „*Valamijnenij* [!] dolgoknak neuēij: Nomina *alicuius rei*” (Gl. *név a.*).

b) A névmás egyes számú főnév jelzője, jelentése 'valamiféle': JókK. 46: „valek edefflegnek *nemij* vylagofflagaban” (~ VirgK. 43: *neminemw*); SzékK. 218: „az dagał, ez... az zŕnek, *némű* keferŕlege... az reméntelenfég, ez... *nemű* kételkedés, az ōnŕn magahaly erŕŕl”; 1510: „lent gŕg napŕan menek lelezze *nemy*... dolgom ert” (NyK. 28: 75); 1456 k.: „*neminemw* ember: lelezze *nemy*... (Gl.); ÉrdyK. 197: „wr Iŕten... mynket vygaztallon meg... gonoztwl, degghalatwl es *egyeb nemew* halalos ellenfeegtwl”; 357: „myndden *egyeb nemew*... zolgalatnak tyzteletfeegere... bodogwl el vala”, ez utóbbi két adat talán 'valamiféle ~ másféle' jelentésű; JókK. 79: „ezenne fokallag vallana *valamijnemew* [*aliquid*] marhat kyre folyamnanak”, ez utóbbi példa talán 'valamiféle, valami kevés' jelentésű. Gyakran nincs éles határ a jelentésárnyalatok között. A törzsanyagban 2 *némi*, 6 *neminemű* adat található.

A számnévi határozatlan névmások

A számnévi határozatlan névmás állománya a kései ómagyar korban: a *né-* előtagúak: *néhány ~ egynéhány* (~ *némihány*); a *vala* előtagúak: *valahány, valamennyi*; a *valami* is előfordul melléknévi-számnévi szerepben. A *vala* előtagúak között kevés a tisztán határozatlan számnévi értékű névmás, többnyire komplex jelentésűek: a határozatlan funkción kívül vonatkozó + általános névmási szerepet is magukba sűrítnek: SzékK. 22: „*valahanzer*... mást tiztlenek, adatanak predaba... *valahanzer*... ez neep penitenciat tartanak, ada ō nekyk ō iftenek mehey erŕt”.

Alaki kérdések. — 1. A hangalak. — A *néhány, valahány* szóvégi nazális hangja jórészt még ōrzi az eredeti alveoláris jellegét: JókK. 13: *egy-*

nehan; JordK. 341: *ennehan*; 1533: *ennehan* (LtK. 1: 141). Először magánhangzón kezdődő toldalékolás előtt, intervokális helyzetben indulhatott meg a palatalizáció: CzechK. 60: *Valahanŷan*, majd innen terjedhetett tovább a szóvégi helyzetű mássalhangzóra: ÉrdyK. 543: *Ennehañ*; VirgK. 18: *ennehany*. Mássalhangzóval kezdődő toldalék előtt megőrződött az alveoláris változat: PéldK. 75: *valahanzer*; SzékK. 22: *valahanzer*.

A *néhány* ritkán fordul elő önmagában: 1534: *nyhan* (MNY. 6: 230), jobbra az *egy* névmással (esetleg: névmás-névelővel) együtt, azzal egységben jelenik meg; a névmás *gy* hangja teljes hasonlással idomult a követő nazális hanghoz (l. a fenti példákat), a JókK. 13: *egjnehan* adatának nem hasonult formája kivételnek látszik.

A *valamennyi* névmás utótagjának tőhangzója még őriz valamit az ősi *mi- ~ mē-* tőváltakozásból: a dominánsan *e*-vel való jelölés mellett, amelynek jórészt zárt *ē* lehetett a hangértéke, felbukkan az *i-ző* változat is: JókK. 4: *valamennjet*, 76: *Valamennyen*; MünchK. 38rb: *valamennèn*; de: 1490–1510: *valamini* (MNY 7: 199). A szóvégi magánhangzó jele többnyire *e*, melynek hangértéke *ē* vagy *é* lehetett; kivételesen *i-s* megoldással is találkozunk (l. a fenti példákat).

A hangzóközi mássalhangzó jelölésében a korszak elejétől folyamatosan észlelhető az eredetibb alveoláris és a másodlagos palatális változat együttélése: BécsiK. 18: *Valaménzer*, 19: *Valamézer*; MünchK. 68rb: *valameneièc*; de már a JókK.-ben palatális jelöléssel találjuk: 4: *valamennjet*, 76: *Valamennyen*. A fenti adatok az *n ~ ny* geminálódásának megindulását is jelzik.

2. Morfológiai kérdések. — A számnévi határozatlan névmás mennyiségjelzőként ragtalan. Határozóként szófaji természetének megfelelően fölveheti a modalisí-essívusi *-n*, *-an/-en* és a multiplicatívusi *-szor/-szőr/-ször* ragot (l. a funkcionális részben). Birtokos személyjelet alkalmi szófajváltással kaphat: MünchK. 68rb: „*valameneièc* kellèmetefec”. Ugyancsak szófajváltónak tekinthetjük a tárgyragos számnévi névmást: JókK. 4: „*mȳcoron valamennjet ew agȳaban nugonnak mutata magatt alonny*”.

Funkcionális, szemantikai kérdések. — Mennyiségjelzőként elsősorban a *néhány* található a forrásokban; jelentése a határozatlanságon kívül: 'nem sok'. A főnévi alaptagja gyakran többes számban áll: JókK. 13: „*egjnehan* tarlokot”; JordK. 341: „*ennehan* napok wtan”; DebrK. 114: „*ennehan* eztendők”; ÉrsK. 434: „*nemyhan* napok”. Egyes számban álló főnévi alaptaggal: ÉrdyK. 543: „*Ennehañ* eztendew wtan”; 1533: „*ennehan* eztendeg” (LtK. 1: 41); 1534: „*nyhan* napyg” (MNY. 6: 230). Kivételesen a *valamennyi* is előfordul: 1490–1510: „*valamini* ŷdoig” (MNY. 7: 199).

A *vala* előtagúak jobbra komplex: határozatlan + vonatkozó + megengedő értelmű általános névmások, s valószínűleg hangsúlyosak lehettek. Határozóként számállapot-határozó: JókK. 76: „*Valamennyen* meg yegȳztetnekuala”; MünchK. 38rb: „*valamennèn* ke valnac vala lapafokat”; CzechK. 60: „*Valahanŷan* hozdad ŷottek: te zent labaȳdhoz estek”. Számhatározó: PéldK. 75: „az halalt *valahanzer* meg erzewm byzonnak lenny halalos bynt ynka el hagyok”; SzékK. 22: „*valahanzer* . . . az ō ŷfteneknek ellene málť tiztelenek, adatanak predaba”; BécsiK. 19: „*Valamézer* . . . meghātac elfozdoltokat”.

A *valami* névmás 'csekély, egy kevés' jelentésben mennyiségjelzőként: 1510 k.: „*fegcl valamȳ kelchegel*” (MNY. 1: 213); 1521: „*adȳon the kogelmed valami*

eleft nekýth [!]" (MNY. 16: 17); 1526 e.: „hogha *valamy* penze maradot poka ianofnak . . . te kegyelmed azt nem gyevezte varny" (MNY. 43: 158). A *valami* ebben a funkcióban melléknévi-számnévi határozatlan névmás.

Az általános névmások

Rendszertani kérdések

1. Az általános névmások szófaji rendszerében is megkülönböztethetünk főnévi, melléknévi és számnévi névmásokat. Egynéhány általános névmás szófaji hovatartozása teljesen egyértelmű; például tisztán főnévi névmás a *ki-ki*, a *sěnki*, az *akárki*; csak melléknévi értékben fordul elő a *mindennemű*, a *mindenféle*, a *sēmminemű*; csupán számnévi szerepű az *akármennyi*. Több általános névmás azonban nem csupán egyetlen szófaj jegyeit hordozza, nem sorolható be kizárólag a főnévi, melléknévi vagy számnévi névmások közé. E névmásoknak — a kettős-hármas szófajúság természetének megfelelően — csak felhasználásukkor, a mondatban dől el a szófaji értékük. — A következő névmások tartoznak a kettős-hármas szófajúak közé:

A *mind* lexémát feltűnő funkcionális tarkaság jellemzi. Névmásként főnév, melléknév, számnév és értelmező; másrészt határozószó, illetve nyomatékosító szerepű járulékos elem. Főnévi szerepben lehet a mondat alanya egyes számú állítmánnyal: JókK. 47: „*mýnd* tyed"; ÉrdyK. 509: „*mynd* meg lehetőt". Mint tárgy határozott és ragtalan: SándK. 28: „*valamýt* en rájtam tezz *mýnd* meg gýozom krisztus segečdegewel". Melléknévi értékű 'egész, teljes' jelentésben: JókK. 74: „*mend* zýuetekuel" : *toto corde*; NádK. 335: „*Ha mind* kereztyenleg erte bõytõlne" : *Si tota fidelium pietas, oraret*. Számnévi névmásnak tekinthető 'összes, valamennyi' jelentésben: 1526 e.: „*Vr iften tarcha* meg kegyelmedet *mynd* hozzád tartozokkal evzue" (MNY. 43: 158). Gyakran fordul elő értelmezőként, ilyenkor a mennyiségjelzővel állítható párhuzamba, azzá alakítható át: JordK. 384: „*feýeteknek kedýg haýa zala mynd* meg zamlaltattanak"; 1524: „*regiftromýmoth mynd* el veete" (MNY. 25: 68). A *mind* névmás tehát három szófaji osztály jegyeit hordozza.

E lexémának a funkcionális sokféleségét jelzi, hogy igen gyakran határozószóként szerepel. Különösen 'mindnyájan' jelentésben fordul elő sűrűn; többes számú állítmány bővítménye: JókK. 80: „*mend [omnes]* azt nezewk es hallok bel telenek nagy felelemuel"; 1456 k.: „*ieietek en hoziam mind* : *Venite ad me omnes i.e. universi*", 1490 k.: „*meg holonk mind : omnes nos occubuisseus*" (Gl.). Határozószónak minősül 'egészen' jelentésben: 1538: „*mýnd* nap estijg hijuolkodot : *Ociatus est per totum diem*" (Gl. *hivalkodik* a.). Határozószó 'együtt' jelentésben is: 1507: „*hagýom az En felelegem[nek] az Bozý tot mynd az molomal*" (NyIrK. 6: 186); 1529: „*Serechen Janus megý ffoкта wayda wramat, mynd assonyomal*" (MNY. 37: 277).

A *mind* lexémának tehát határozórag vagy névutó nélküli szótári alakjában változatos határozószói szerep jut a kései ómagyar korban (ekkor még ismeretlen volt a *mindnek*, *mindhez* stb. szóalak). Ebből talán arra következtethetünk, hogy — más nézetekkel szemben — nem a *minden*-nek lehetett a 'mindnyájan' az eredeti jelentése, hanem a *mind* lexémának.

Gyakran találjuk a *mind* lexémát nyomatékosító szerepben, járulékos elem-

ként: nincs önálló mondatrészi értéke. Így kapcsolódik határozott számnévhez: 1456 k: „hagatok *mind ketteth* : Sinite *utraque*” (Gl. *hagy* a.); ez felfogható összetett szói előtagnak vagy összetett szói előzménynek is. A következő példában azonban a névelő jelenléte révén valószínűtlen ez a lehetőség: TelK. 19: „*mend a kettőnec* . . . zomorufagarol”. Nyomósító elemként járul a mutató névmásokhoz is (l. a mutató névmásokról szóló fejezetet). — Valódi, mellérendelő páros kötőszó: 1524: „*mjnd orzagodwal mjnd pap parazth Iobagodwal megh attad az nemelek zabadlagath*” (MNY. 25: 68; kifejtését l. a kötőszókról szóló fejezetben: 794–5).

A *minden* névmás funkcionálisan letisztultabb formában jelenik meg korszakunkban, mint a *mind*. A határozószókkal való érintkezése csupán egy-egy raggal vagy névutóval való kapcsolódása során kerülhet szóba (MünchK. 11va: *mēdzkent*; JókK. 46: *mendenestewl*; CzechK. 53: *mjndonkor*; GuaryK. 23: *mindoncozō*), névmási értéke tehát szilárdnak látszik. Ezen belül azonban változatos képet mutat. Valamennyi főnévi szerepben előfordul: Alanyként: DöbrK. 380: „*minden kezen vağon*”; a rendszerből hiányzó *mindenki* szerepében: SándK. 26: „*mjndon wtal mjndon fut tolem*”. Tárgyként határozatlan, a fölérendelt ige általános ragozásban áll: 1524: „*mindenth miwelek kegel medyrth minth vramirth*” (MNY. 25: 70). Határozó főnévi határozóragokkal: 1456 k: „*mjndembe az leleknekh enghed* : tunc convertentur i.e. animae totaliter subiciuntur” (Gl. *enged* a.); stb. Birtokos jelző: JókK. 47: „*azt meden* [!] *vralkodoğanak adom*”: Dominator *omnium* reddo. — Melléknévi szerepben a *minden* 'egész, teljes, mindenféle' jelentésben használatos korszakunkban: CzechK. 64: „*Mjndon wylagnak*”; BirkK. 3a: „*mēden alagatoflagual*”; SzékK. 23: „*mynden yok valanak ő vélek*”. — Számnévi értéke 'összes, valamennyi' jelentésben: MünchK. 85ra: „*mēndēn ēmbezt*”: *omnem* hominem; 1456 k: „*mjnden tekelleles ağanok* : *omne* donum perfectum” (Gl. *ajándék* a.).

A *mindenék* a kései ómagyar korban a szokásosnál függetlenebb szótári alakjától, mint más többes jeles szóalak; korszakunkban a lexikalizálódás jegyeit mutatja. Elsősorban, de nem kizárólag az ekkor még a rendszerből hiányzó *mindenki* szerepét tölti be. Egyéb névmásban is megtalálható a 'mindenki' jelentés, de a *mindenék* szóalaknak elsősorban ez a szerepe: BécsiK. 14: „*mēdēnēc te tozuēned alat lēgēnc*”; MünchK. 86va: „*ő ēfmēznē mēdēnēkt*”: eo quod ipse nosset *omnes*; TelK. 22: „*meg vtaltattam mēdēnōktōl*”. — A *mindenék* csak főnévi névmási szerepet tölt be, de mint alapalakjától függetlenedő többes jeles alak tartozik a szófaji rendszert jellemző sajátos esetek közé.

A *sēmmi* ismét többszófajúsága révén érdemel figyelmet. Főnévi névmás: 1456 k.: „*semīt nem mer fogny* : *nullum vivum audet invadere*” (Gl. *mer*¹ a.). Egybemosódó melléknévi ('semmiféle') és számnévi ('semennyi') névmási funkcióban: SándK. 22: „*haznalatlan . . . tōrweñ tartaas vtan yaartok*. *ki-ben semmij hazzon nynčen*”; 1529: „*Therek Balynt wram ffelel semj jo hyrt nem jrhatok*” (MNY. 37: 277).

2. Az általános névmásoknak a főnévi, melléknévi, számnévi szófaji rendszerét átszövi egy másik, hármas tagolódású szemantikai-grammatikai rendszer: a) Az állító-összefoglaló értelmű általános névmások; állománya: *mind*, *minden*, a többé-kevésbé lexikalizálódott *mindenék*, a *mindenik*, a lexikális egységként viselkedő *ki mind*, a *ki-ki*; az *egyminden*, a *mindennemű*, *mindenféle*. b) A tagadó-kirekesztő értelmű általános névmások; állománya: *sēnki*, *sēmmi*, *sēmēgy*, *sēmēgyik*, *sēmminemű*, talán a *sēmmiféle* is. c) A megengedő

értelmű általános névmások; állománya: *akárki, akármí, akármely, akármelyik, akármínemű, akármíféle, akárménnyí*. E névmástípusoknak fontos szerepe van az állító–tagadó mondatokban; illetőleg a megengedő mellékmondatokban.

Az állító-összefoglaló és a tagadó-kirekesztő névmások között világosan kirajzolódó, aszimmetrikus korreláció figyelhető meg. Az aszimmetria korszakunkban úgy nyilvánul meg, hogy egyrészt több állító áll szemben egy-egy tagadóval, másrészt egyazon állító – feltehetően a *mindenki* névmás hiánya következtében – a valóságelemek tágabb körére vonatkoztatható, mint a vele szemben álló tagadó névmás. — Az állító-összefoglaló és a tagadó-kirekesztő korreláció típusai:

a) Személy jelölőjeként: SzabV.: „*Mýnd* valogatotnep lowaglowal”, uo.: „*Menden* . . . ot výtzegeyth mutatta”; BécsiK. 14: „*mendénéc* te tozuened alat légeng”; ÉrdyK. 64: „*mynd* . . . el ozolnanak, *ky mynd ew nyelwe zerent*”. A tagadó-kirekesztő: ÉrdyK. 339: „*senky* nem yímery vala”. — b) Nem személy jelölőjeként: JókK. 47: „*mýnd* tyed”; DöbrK. 380: „*minden* kezen vaqon”; JordK. 387: „*Mýndenek* ennekem adattanak en atýamthwl.” A tagadó-kirekesztő: MünchK. 85ra: „*q* nalanalkül *fēmi* [*nihil*] nem lot”. — c) Meglehetősen egybemosódó melléknévi-számnévi szerepben: JókK. 74: „*mend* žýuetekuel”; SzékK. 23: „*mynden* yok valanak ő vélek”. A tagadó-kirekesztő: ÉrdyK. 510: „*femy* banat *femy* lyralom . . . ninchen”. — d) A *ki-ki* és a *mindénik* a *sémgyik* névmással van korrelációban: NádK. 323: „az ördög, es a velag *kiki* mind ő zocafa zerent vonza a tefőt”; JordK. 45: „*mýndenýk* keth annýath gýeyth *mýnden* ffewze”. A tagadó-kirekesztő: JókK. 24: „az frateroknak ez hatalmat *semgyik* ne valýa te raytad”. — e) Az *egyminden* és a *sémgy* korrelációja: BécsiK. 41: „*egmenden* [*unusquisque*] fezfiv *q* fégűezet veuē”. A tagadó-kirekesztő: SzabV.: „*Sem egh* kez kwztwk azt ne illethne”. — f) A *-nemű* és a *-féle* képzőszerű utótaggal alkotottak között levő korreláció: JókK. 101: „*ew* . . . kezd *menden nemew* yozagokban . . . haznalnýa”; JordK. 266: „egýbe gýeyth teeghedet *mýnden felee* neepeq kezşól”. A tagadó-kirekesztő: 1456 k.: „*semi nemw* nauala” (Gl.). A *sémníféle* is meg lehetett a kései ómagyar korban, hiszen a *-féle* más szerkezetekben, így a névmásokhoz kapcsolódva is meg lehetőszen gyakori, adatolni azonban nem tudjuk.

A megengedő értelmű általános névmásoknak közös, elvonatkoztatható szemantikai jegye a 'lehetőség'; ennek révén állnak szemben az állító-összefoglaló és a tagadó-kirekesztő névmásokkal: VitkK. 69: „*akarki* keze vyahf-kőgec en ellenem . . . nem fel az zűuem”; ThewrK. 138: „*akar mi* nagh ygye es banatya . . . leend *myndenbowl* Meg zabadul”; ÉrdyK. 509: „*akar meel* nagy beewfeeggel lezen vala”; 1517: „*neký* megh vgýan hagýom mýnth *akar mellýk* gyermekemnek” (TörtT. 1890: 558); PozsK. 24: „*kenyerewletes* . . . leegy . . . *akar mi nemew* en nagh nyawalamon”; DebrK. 128: „*akar mini* iot tegőnef . . . karhoznia kelh” (E névmásoknak a kötőszókkal való kapcsolatáról l. 777.) — A bár előtagú megengedő értelmű névmások a kései ómagyar korban még nem fordulnak elő, ezek későbbi fejlemények.)

A főnévi általános névmások

Alaki kérdések. — I. A hangalak. — A) Az egyszerű névmások hangalakja. — A *mind, mindén, mindénik* hangalakja a kései ómagyar korban is őrzi az ősi *mi-~mē-* többelseji magánhangzó váltakozását. A kor-

szak első felében csaknem következetesen *mē-* tövel fordul elő: JókK. 74: *mēnd*, 81: *menden*, 83: *mendenijk*, de: 47: *mijnd*. A Huszita Bibliában is a *mē-* tö található; zárt *ē*-nek jelöli a tőbeli, valamint az *-n* elem és a többesjel előtti magánhangzót: BécsiK. 16: *mēnd*, 3: *mēdenēknēl*, 24: *mēdenēknē*; MünchK. 88vb: *mēnd*, 8rb: *menden*, 89va: *mēdenē*; Apork. 120: *mēnd*, de: 119: *mijnden*. A XV. sz. végétől a források a *mind*, *mindēn* alakot részesítették előnyben mind a kódexekben, mind az eredeti magyar nyelvű szövegekben. A korszak végéről való egy-egy kódex írásgyakorlata azonban azt mutatja, hogy a *mē-* ~ *mi-* kettősség tovább élt: CornK. 55r: *mēdeneknek*; TelK. 23: *mēdenec*. Érdekes szabályosság észlelhető a SzabV. eljárásában: valamennyi *mind* valamennyi funkciójában *i*-vel található, az összes *mindēn* lexémát *e*-vel jelöli; az adatok száma: 7 *Mijnd*, 11 *menden*. — Az *ő-ző* nyelvjárásokból való forrásokban labiális változattal találkozunk: CzechK. 63: *mijndon*; NagyszK. 1: *mindōnec*; SándK. 26: *mindōnok* (l. még: GuaryK., NádK., TelK., KazK.).

A *mēnd*, *mind* adatai:

	<i>mēnd</i>	<i>mind</i>	Összesen
Kódexek	7 9%	68 91%	75 86%
Eredeti magyar szövegek	—	12	12 14%
Összesen	7 8%	80 92%	87 100%

A *mindēn*, *mindēnek*, *mindēnik* adatai:

	<i>ē-ē</i>	<i>i-ē</i>	<i>i-ō</i>	Összesen
Kódexek	62 30%	120 57%	27 13%	209 81%
Eredeti magyar szövegek	12 25%	36 75%	—	48 19%
Összesen	74 29%	156 61%	27 10%	257 100%

Úgy látszik, hogy az *ē-ző* alak a *mindēn* névmásban őrződött tovább, az *i-ē* forma a *mind* névmásban valamivel gyakoribb; valószínűleg a beszélt nyelv járt elől a felső nyelvválású magánhangzós alak megerősödésében.

B) Az összetett névmások hangalakja. — A *sēm* előtag magánhangzója túlnyomó többséggel zárt *ē* lehetett: BécsiK. 123: *meg semmeiti*; MünchK. 42vb: *Semmi*, 45rb: *senkinē*, 87va: *senkit*, de ugyanitt találunk alsó nyelvválású magánhangzóra mutató jelölést is: 85rb, 87ra: *senki*. Nem kivételes a felső nyelvválású magánhangzós megoldás sem: WespzrK. 20: *sinky*; DomK. 82: *synky*; DebrK. 93: *finky*; 1531: *simy* (LtK. 1: 134). A törzssanyagban az *ē* : *i* aránya: 107 : 1.

A *sěnki* névmásban a kései ómagyar korra már lezárult folyamatnak látszik az *mk* > *nk* képzéshely szerinti igazodás, de még előbukkan a korábbi állapotot tükröző adat is: BodK. 33: *semkinek*, de uo.: *senkihez* is.

A *sēm̃mi* névmásban a *sēm* + *mi* összetapadása révén geminált nazálist várhatunk: 1456 k.: *semmi* (Gl. *törekedik* a.); SzabV.: *fēm̃j*; FestK. 392: *semmy*; de meglepően sok a rövid mássalhangzóra utaló jelölés is: 1456 k.: *semit* (Gl. *mer* a.); JordK. 427: *fēm̃j*; ÉrdyK. 337: *femyt*; ebből talán arra következtethetünk, hogy a névmás *sē* + *mi* kapcsolatból is létrejöhetett. A törzsanyagban az *mm* : *m* aránya: 46 : 32.

Az *akár* előtag második szótagbeli magánhangzójának időtartamára nézve nincsenek szilárd fogódzóink, de figyelemre méltó, hogy nem fordul elő betűkettőzéssel azokban a forrásokban sem, amelyek gyakran így különböztetik meg az *á* hangot az *a*-tól: ÉrdyK. 531: *akar kynek*, 617: *akar meel*, 176: *Akar meene*, de: 509: *hagya*, *fogadnaak*. Feltehető, hogy a rövid magánhangzós alak elterjedtebb lehetett, tovább élt napjainkig, nyelvjárásainkban ez igen gyakori forma.

A törzsanyagban mindössze két megengedő értelmű névmás található: MargL. 7: *akar mel̃j*; ÉrdyK. 509: *akar meel*.

Korszakunkban a megengedő értelmű névmásokban még laza lehetett a kapcsolat az összetétel elemei között, összetapadásuk folyamata még nem zárult le. Erre mutat, hogy adatainkban (nem törzsanyag) 22 különírt és mindössze 2 egybeírt formával találkozunk: VitkK. 69: *akarki*, 56: *akarmi nemő*.

2. Morfológiai kérdések. — Az általános névmások jelezésének sajátossága, hogy — a *mindēn* kivételével — rendkívül ritkán állnak többes számban. Ennek kézenfekvő magyarázata az, hogy az általános névmás sosem vonatkozik csupán egyetlen valóságelemre, szemantikai jegyei közé eleve beletartozik a 'több' jelentés. A *mindēn* kivételes viselkedésének magyarázata az, hogy a *mindēnēk* többé-kevésbé önálló eleme a rendszernek. — Néha mégis előfordul a *sěnki* és a *sēm̃mi* is többes számban. Ezt esetleg a szövegelőzmény többes száma sugallhatja: VirgK. 143: „olyakat mutat nektek, melyeket *senkik*, hanem csak az meg zokot lelkek elmernekh”. Máskor grammatikai okból, az alannyal való egyeztetés szabályának engedve fordul elő a többes számú alak: VirgK. 99: „ez fwldiek *femik* az menieikhez kepeft”.

Az -é birtokjeles alakra nincs adatunk, de feltehetjük, hogy a többi főnévi névmáshoz hasonlóan az általános névmások is fölvehették e morfémát a kései ómagyar korban is.

Birtokos személyjeles alakok: JókK. 46: *fēm̃jm* (~ VirgK. 44: *femim*); 1507: *m̃jndenemet* (NyÍrK. 6: 187); 1470: „*mindenenk w lezen*” (Gl.); CornK. 18r: *m̃yndenyeuwneknek*; BirkK. 2b: *mēdēteknēk*.

Jelezés és ragozás tekintetében a *mind* sajátosan viselkedik: csak egészen kivételesen vesz föl bármiféle toldalékot. Adataink sokaságából mindössze egyetlen ilyen példánk van: VirgK. 123: „kerlek . . . *mindteket*”. A *mind* korunkban határozóként is, tárgyként is ragtalanul funkcionál; a mai *mind* ~ *mindet* váltakozásra, illetve *mindnek*, *mindről* stb. megoldásra nincs adatunk.

Az általános névmások ragozási rendszere megegyezik a többi főnévi névmással abban, hogy a főnévi ragrendszer szilárd elemei közül nem fordul elő -ul/-ül és -ig raggal. A keletkezőben levő ragok közül a *mindēn*-hez kapcsolódó -stul/-stül és a -ként ragos formák határozószóként funkcionálnak. — A törzsanyagban a határozóragos alakok megszólása:

-ból	3	-nél	3
-ben, -be	9	-höz	3
-ról	1	-nek ¹	18
-én	1	-vel	3
-re	1	-vé	7
-től	2	-ért	1

A részeshatározó gyakorisága egybevág a többi főnévi névmás adataival. Az eredményhatározó-rag adatainkban a *sëmmi* névmáshoz kapcsolódik, a jelölés szerint minden esetben hiátusos formában: Apork. 122: „*sëmmie* változtatta”; GuaryK. 31: „*sëmmie* teződ”; JordK. 724: „el ožlanak, es *sëmjë* lenek”; KeszthK. 22: „*Sëmye* lezen.”

Az általános névmások névutózása. — A *mindën*, *mindënëk* és a *sëmmi* névutós alakjára vannak példáink: ÉrdyK. 510: *myndden felől*; CzechK. 55: *mýndon foložh*; NagyszK. 1: *myndōnnec fōlōtte*; ÉrdyK. 510: *mynden felee*; CzechK. 63: *mýndon mýja* | BécsiK. 17: *mēdenēc felēt*; MünchK. 87rb: *mēdenecne felette*; TelK. 15: *mendenōknec fōlōtte*; 1529: *mýndeneknek elethe* (MNy. 37: 276) | SándK. 29: *sëmmj keeppen*; BirkK. 4a: *sëmi moddal*; 1531: *símj regedtt* (Ltk. 1: 134).

A névutók számszerű megoszlása a törzsanyagban: *felől* 3, *felēt* ~ *fōlōtt* 3, *felette* ~ *fōlōtte* 5, *felé* 2, *előtte* 2, *miatt* 1, *végett* 1, *képpen* 9; névutószerű: *móddal* 1. A *mindën*estől fogva alakulat a *teljesen*, *egészen* határozószóval mutat rokonságot, így a statisztikába sem került be.

A kettős-hármas szófajúságra való tekintettel a következőkben összefoglaló táblázat (563—4) mutatja be a törzsanyagban megjelenő általános névmási rendszert, s külön táblázat szemlélteti a főnévi, illetve többszófajúság esetén a főnévi használatú névmások ragozási megoszlását. A táblázatokból kitetszik a *mind* és a *mindën* nagy számbeli fölénye, valamint az, hogy a kettős-hármas szófajúság a *mind*, az egyes számú *mindën* és a *sëmmi* névmásra érvényes.

Funkcionális kérdések. — 1. Az általános névmásokra mint szófajra nem érvényes a szófajhelyettesítő funkció. E névmások olyan összetett jelentésűek, hogy nemigen lehet egy vagy több főnévvel, főnévi szerkezettel (melléknévvel, számnévvel) megfeleltetni. Persze létezhet olyan beszédhelyzet, amelyben a névmás valamely szűkebb körre vonatkozik, s megnevezhetők volnának a személyek, dolgok, amelyekre a névmás vonatkozik, ám ilyenkor elmarad a 'kivétel nélkül' jelentésmozzanat.

2. Szintagmatikus kapcsolatok. — a) Alanyként: Igei állítmánnyal áll szerkezeti viszonyban: 1490 k.: „*ký mýnd ýzuerere vel loara ýlee feel* : Surgentesque omnes filij regis ascenderunt singuli mulas suas” (Gl. *ul* a); ÉrdyK. 557: „*kymynd ew tyztýrōl neweztetyk*”; 1456 k.: „*minden valami keueset vegen* : *unusquisque modicum quid accipiat* i.e. *quilibet* sp. ex eis” (Gl.); BécsiK. 4: „*Mēghizdētētēc . . . mēdenec mēllēkēt tōttēl*”; JordK. 45: „*Hatod napon . . . mýndenýk keth annýath gýeýth mýnden ffewze*”; NádK. 323: „*az őrdög, es a velag kiki mind ő zocala zerent vonza a teltöt*”; Jókk. 24: „*az frateroknak ez hatalmat semegýk ne valýa te raytad*”; BécsiK. 4: „*fēki mēgnē zomozohon tēgedēt*”; Jókk. 40: „*mene az . . . herre holot . . . sëmmj nemuala*”. — Név-
szói-igei állítmánnyal áll szerkezeti viszonyban: JordK. 366: „*mýnden ký*

Az egész általános névmási rendszert bemutató táblázat:

	mind	mindén		mindenk	ki-ki	szemben	színi	szemmel	akármely	Összesen
		egyes szám	többes szám							
Alany	9	13	14	3	1	—	18	11	—	69 16,3%
Ragatlan tárgy	7	—	—	—	—	—	—	—	—	7 1,7%
Ragos tárgy	—	10	6	—	—	—	2	25	—	43 10,1%
Ragos határozó	—	25	10	1	—	—	6	10	—	52 12,3%
Minőségjelző	19	60	—	—	—	1	—	16	2	98 23,1%
Mennyiségjelző	17	93	—	—	—	—	—	2	—	112 26,4%
Ragatlan birtokos jelző	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1 0,2%
Ragos birtokos jelző	—	—	3	—	—	—	1	—	—	4 0,9%
Ragatlan értelmmező	35	—	—	—	—	—	—	1	—	36 8,5%
Ragos értelmmező	—	—	—	—	—	—	—	2	—	2 0,5%
Összesen	87 20,5%	202 47,6%	33 7,8%	4 1,0%	1 0,2%	1 0,2%	27 6,4%	67 15,8%	2 0,5%	424 100%

A főnévi, illetve főnévként is szereplő általános névmások:

	mind	mindén		mindé- nik	ki-ki	senki	semmi	Összesen
		egyes szám	többes szám					
Alany	9 13%	13 19%	14 20%	3 4%	1 2%	18 26%	11 16%	69 39,2%
Ragtalan tárgy	7	—	—	—	—	—	—	7 4,0%
Ragos tárgy	—	10 23%	6 14%	—	—	2 5%	25 58%	43 24,4%
Ragos hatá- rozó	—	25 48%	10 19%	1 2%	—	6 12%	10 19%	52 29,5%
Ragtalan bir- tokos jelző	—	1	—	—	—	—	—	1 0,6%
Ragos birto- kos jelző	—	—	3	—	—	1	—	4 2,3%
Összesen	16 9,1%	49 27,8%	33 18,8%	4 2,3%	1 0,6%	27 15,3%	46 26,1%	176 100%

meg haragzýk hew attýaffýaza, meltobýnes lezen ýtelettze". Névszói az állít-
mány: JóK. 47: „*mýnd tyed*" (~ VirgK. 44: „*mind tied vram*"); SzabV.:
„*Mýnd* valogatotnep lowaglowal."

b) Állítmányként: Az alany főnév: MünchK. 16va: „*femi ol titoc ki nē*
mgtudatic"; VirgK. 99: „*ez fwldiek femik az menieikhez kepeft*"; főnévi név-
más az alany: SándK. 2: „*mýnd senký semmý az ó zepsegokhoz kepoth*"; az
alanyt a névszói-igei állítmány személyragja fejezi ki: TihK. 4: „*ha . . . zere-*
tetót . . . nem uallanek: femi uagok".

c) Tárgyként: Igei állítmány bővítménye. A *mind* határozott tárgy: 1526:
„*mi hýrek vannak . . . mind meg ýzentem týle*" (MNy. 37: 205); az ige hatá-
rozott ragozásban áll: 1533: „*valamit zolgalatiawal talalt mind bele atta*
zegen" (LtK. 1: 141). A többi általános névmási tárgy határozatlan, a fölé-
rendelt ige általános ragozásban áll; de ha a névmás birtokos személyjeles
szóalak, akkor határozott tárgyként viselkedik: 1507: „*mýndent hagýok az*
peter fyamnak . . . mýndenemet hagýom az peternek" (NyIrK. 6: 187); MünchK.
86va: „*o elfmèznè mēdenèkèt*" : eo quod ipse nosset omnes; JóK. 82: „*men-*
dennykyt kewlewn boczattyauala Castellomokba es falukba" : *unumquemque*
separatim misit per illa castella et villas; itt a határozott ragozást az -ik ki-
emelő jeles szóalak kívánja meg; 1456 k.: *sem eggeth* : proverbium *nullum*
dicis i.e. *nullam* (Gl.), 1538: „*te senkiýt nem hacz alunniý* : Tu *neminem* *sinis*
dormire" (Gl. *hagy* a.). Többbszörös tárgy része, közvetlenül főnévi igenévi
bővítmény: 1456 k.: „*semit* nem mer fogný : *nullum vivum audet invadere*"
(Gl. *mer*¹ a.); 1524: „*femith* nem twdnak tenný" (MNy. 25: 67); ÉrdyK. 510:
„*senkyt* a zolgaak Kózzól vele el nem hagyá meenny". Feltűnően sok a tárgy-
atlan ígéhez kapcsolódó határozói értékű tárgy: ÉrdyK. 509: „*femyt* [*semmi-*

képpen'] rola nem ertőközhetyk vala"; 1526: „*Semmith* ['semmiért'] ne ban-kogyal" (MNY. 37: 204); előfordul tárgyas ige általános ragozású alakjával is: PéldK. 78: „nekem *semmyt* ['semmire, kicsit se'] nem haznal"; 1532: „ne-ke(m) *semijth* ['semmiről'] ne(m) jár" (LtK. 1: 140).

d) Határozóként igének, igenévnek bővítménye, de hasonlító határozóként és fokhatározóként névszói alaptaghoz kapcsolódhat: -ből: 1516: „Eghmafnak *mjndenbowl* megh Bochaffanak" (MNY. 52: 369); 1518–1523 k.: „Engemeth megh Elegytheth *mjndenekbowl*" (Nyr. 36: 168) | -ben ~ -be: ÉrdyK. 509: „*myndenben* bewleeg ... lehetôt volna"; JókK. 21: „*semegjben* megharaguuan, *Semegjben* meghaboroltattatot"; 1456 k.: „*mjndembe* az leleknek enghed: tunc convertentur i.e. animae totaliter subiciuntur" (Gl. *enged* a.); VirgK. 13: „Vetkeztem ... tunyafagomnak miatta, *myndenekbe* ... halalos bwnwkbe"; 1524: „*semjbe* megh ne banthaffek" (MNY. 13: 122) | -ról: FestK. 382: „nem ... el felettnek laatandags *mjndenekrewl*, kýt adakožol ýo ado" | -n, -én: DöbrK. 375: „mindennek atta ki minden felôt: es *mindenen*"; BécsiK. 32: „*femin* nem kèzdèc qtèt" | -re: VirgK. 34: „keez vagiok *mindenre* valamit en velem teez"; JókK. 86: „azokes *semmjre* valanak ýok" | -tól: JókK. 73: „magat alojtyauala lený *mendentowl* kewfsebnek"; MünchK. 45rb: „Ha ki akazád èlô leni ležen ... *mèdenectol* vtollob" | -nél: BirkK. 3a: „*mèdènel* egebel nel inkab ... vndoklonk"; VirgK. 139: „*Myndeneknel* magatokat gonozbaknak alyczatok"; 1526: „*myndenyknel* nagywb byzodalmam wolth kegyelmedben" (LevT. 3: 14) | -hez: BirkK. 2b: „tvre ležen *mèdenhez*"; ÉrdyK. 543: „*myndenekhez* kegyes zyweek" | -nek¹: JókK. 90: „ýtelew helyen *medennek* [!] meg hyrdettete"; 1504: „adom emlekezetre ... *mjndenneknek* kýknek ýlyk" (Száz. 1872: 478); VirgK. 125: „*myndenyknek* oztatyk vala, ... *kynek* *kynek* zyklege vala", 128: „oztogafak, *kinekkinek* amint zikleges"; MünchK. 23ra: „meg ad eg *mèdennè* o múuëlkedètè jèzent"; ÉrdyK. 339: „ez tytkot mynd halaly le mongyad *senkynek*", 511: „yozagaat mynd *semynek* vely vala", 531: „oly ... zolgalat kýt az ew zent zyleyeenek teeznek honnem mynt akar *kynek* eegyeb zenthnek" | -vel: 1532: „az zebenýeket ... gyetretyewk *Mi(n)denel*" (LtK. 1: 138); TelK. 16: „bekefegôt tart vala *mendenöckel*"; MünchK. 8vb: „te bethlehem ... *femiuel* vag külfèb Iudanac fedèlmibèn" | -vé: JordK. 724: „el ozlanak, es *semye* lenek ... *semye* lenek azok es" | -ért: DöbrK. 380: „halat advan *mindenert*"; 1538: „nem akarom tennij *semmijert*: Nolo facere pro nihilo" (Gl. *tesz* a.).

e) Birtokos jelzőként: Ragtalanul: JókK. 47: „agt *meden* [1] vralkodojyanak adom" (~ VirgK. 45: „*mindeneknek* vranak meg adom"); 1498: „*senki* zauara" (MNY. 32: 53); stb. Ragosan: 1452: „addom En *mjndeneknek* twttara kýknek állýk" (RMNY. 2/2: 359); stb.; DöbrK. 375: „*mindennek* atta".

f) Az azonosító értelmezős szerkezetre emlékeztet egy határozatlan és egy általános névmás értelmezői viszonya: az elemek felcserélhetők egymással, az értelmezőből értelmezett lehet: 1470: „chak ennalam vagýon ninchen *egebel senkýnel*" (Gl. *egyéb* a.); JókK. 41: „*egjebett semmijtt* ne zolna", 47: „nem zere-tek *egjebet semmijt* ... czak tegedet"; a felcserélhetőségre példa: JókK. 4: „*semyjt egjebet* nem monduala".

3. Szemantikai kérdések. — Az általános névmások jelölte valóságalemek típusainak elkülönítésében nem elegendő az 'élő: élettelen' megkülönböztetés, itt megjelenik az 'élő + élettelen' együtt, illetve a 'világmindenség' kategória is. — A főbb típusok: a) Körülhatárolt, korlátozott számú személy: SzabV.: „*Menden* ot výtözfegeth mutatta"; BécsiK. 24: „mègfogatkozanac

a Latoznac . . . *mēdenēkn* Betuliaban lakozoknac"; BirkK. 4b: „*senki* [a szerzetben] ne vadolion hallamaibol"; a korlátozást a mellékmondat tartalma szabja meg: MünchK. 87ra: „*mēdēn* ki hižen 9 bēle ēlne vēžien"; stb. — b) Minden létező személy, illetve annak tagadása: MünchK. 87rb: „Ki mēnbol iot *mēdenecn* felette vagō"; PéldK. 68—9: „*senky* nynchen hogy ky az halaliot *mēdenecn* felette vagō"; VirgK. 99: „ez fwldiek *semik* az menieikhez kenak poharat meg ne ygya"; VirgK. 99: „ez fwldiek *semik* az menieikhez kenapelt". — c) Minden létező személy + élettelen dolog, illetve annak tagadása: JókK. 47: „menj es fewld es tewj es vjz tyed Es mjnd azok kjk ewbennek vadnak . . . *mijnd* tyed"; MünchK. 85ra: „*Mēdenec* 9 miatta lottēn° z 9 nalanakul *fēmi* nem lot"; DöbrK. 375: „Eg iften . . . ki *minden felōt* es *mindenen*". 'Világmindenség': VirgK. 45: „*mindeneknek* vranak". — d) Körülhatárolt dolgok összessége: 1507: „*mijndent* hagyok az peter fyamnak" (NyIrK. 6: 187); ÉrdyK. 509: „az mennyey vendegh *mijndent* meg zerez"; 1518—1523 k.: „Engemeth megh Elegytheth *mijndenekbeul*" (RMNy. 2/2: 17). — e) Cselekvésre, történésre, elvont dolgokra vonatkozik: BécsiK. 4: „Mēghizdētētētēc . . . *mēdenec* mēllēkēt tōttēi"; MünchK. 88ra: „ēliquēnd az mūnēkōnc meghizdēt *mēdenekēt*"; 1524: „othalmazza *mijndenbe*" (MNy. 13: 124); 1524: „mjh el *mindenben* az felleged akaratyath tezyek" (MNy. 19: 127).

A főnévi használatú általános névmások összefoglalása:

	Élő	Élettelen	Élő + élettelen	Összesen
<i>mind</i>	4 25%	10 63%	2 12%	16 8%
<i>mindēn</i> egyes számban	23 40%	32 55%	3 5%	58 28%
<i>mindēn</i> többes számban	30 75%	5 12,5%	5 12,5%	40 20%
<i>mindēnik</i>	2 50%	2 50%	—	4 2%
<i>ki-ki</i>	1	—	—	1 1%
<i>sēnki</i>	27 100%	—	—	27 13%
<i>sēm̃mi</i>	2 3%	54 95%	1 2%	57 28%
Összesen	89 44%	103 51%	11 5%	203 100%

Az élőket jelölő kategória — ez esetben mindig személy — a *mind* és az egyes számú *mindēn* adataiban is számottevő, de túlnyomó számban mégis a *mindēnēk* szóalakban jut kifejezésre. A *ki* elemet tartalmazó névmások: *ki-ki*, *sēnki* csak személyek megjelölésére szolgálnak, abban a korszakban, amelyben az önmagában álló *ki* vonatkozó névmás korlátlanul jelölt élettelen dolgot is.

A melléknévi általános névmások

1. Több szófajú általános névmások melléknévi szerepben. — Ebben a csoportban a *mind*, *mindēn* és a *sēm̃mi* névmás minőségjelzői funkciójáról esik szó. 'Egész, teljes' jelentésben: BécsiK. 17: „mēdēnec *mēd* zvuqcbql ymaggak-uala v2at”; 1524: „*mýnden* býrodalom nala maradýon” (MNY. 13: 122); 1470: „*minden* býzonsagra : docebit vos *omnem* veritatem i.e. certitudinem” (Gl. *bizonyosság* a.). 'Mindenféle, semmiféle' jelentésben: JordK. 365: „*zoland-nak mýnden* Gonozt tý ellentek”; 1529: „*walamýkor k- megý kýwanýa mynden* ok wetes nekel megý bocýatom” (MNY. 37: 277); 1456 k.: „*nem terekedik semmi* iora” (Gl. *törekedik* a.); 1498: „*fem(m)i* zegient . . . rajta *nem* tezek” (MNY. 32: 53).

Gyakran összefonódva jelenik meg a melléknévi és a számnévi érték: BécsiK. 15: „*pazāLola* egbē gýlni . . . *mēdž* fēzēgēt”; CzechK. 77: „*mýnd* ez wýlagý ellensęnek ellene oltalmazzon” ('az egész világi v. az összes világi ellensęnek', esetleg értelmezett); NagyszK. 8: „*telyes minden* faydalmmac . . . keferýlegeuel”. — Talán ide vonható a 'minden egyes' jelentésű *ęgymindēn*, valamint ennek tagadó megfelelője, a *sēm̃ęgy*: BécsiK. 24: „*a viz egmēdž* napon mēztékēn adatikuala ānēpnę”, 41: „*egmenden* fezfiv q fęgüēzet veuē z kimenēnc”, 68: „*ōnēuēnēc* hizē *egmēden* napon nēuēkedikuala”; 1470: „*sem eg* ember keth vrnak nez [!] *zolgalth* : Nemo potest duobus dominis servire i.e. *nullus homo*” (Gl.).

2. Tisztán melléknévi általános névmások. — Állító-összefoglaló értelmű, képzőszerű utótaggal: Minőségjelzőként: JóK. 101: „*menden* *nemew* yozagokban”; CzechK. 13: „*mýndonnemw* býneýmnek”; ApMélt. 64: „*mýnden nemo* ýouaýmath”. Jelzős szerkezet jelzője: SzabV.: „*Mēdennemw* nag lok yo tetelervl”; NagyszK. 1: „*mindōnnemū* terōmtōth alatoknak”. Értelmező jelzőként: JóK. 47: „*te* zereľmedert meg vtalek aranýat es *menden* *nemewuet*”; JordK. 266: „*mýnden felee* nepek”, 396: „*mýnden felee* halak”. Jelzős szerkezet jelzője: 1515–1525 k.: „*az ew . . . myndenffele* nagy gond vyfeleľeth” (RMKT. 12: 485).

Tagadó-kirekesztő értelmű melléknévi névmások: CornK. 27r: „*zemeyben* *femymnemev* hvnyorgas . . . *nem* volt”; VitkK. 5: „*zűuenec* *feminemō* zerzeľenelkül meęen”. A *sēm̃miféle* alakot nem tudjuk adatolni, de létezhetett a kései ómagyar korban, névmásokhoz is gyakran kapcsolódott a *-féle* képzőszerű utótag.

A mogengedő értelmű általános névmások közül az *akárm̃i*, és az *akármely(ik)* — az utótag természetéből következően — magában hordozza a kettős szófajúság lehetőségét, de korszakunk forrásaiban melléknévként fordul elő. E névmások közelkerülhettek a kötőszói szerephez is, megőrizvén önálló mondatrészi szerepüket (kifejtését l. 777). Egyszerű jelzős szerkezetben: XVI. sz. eleje: „*akar mý* allath legyen az” (Nyr. 8: 169); SándK. 29: „*akar mýnemō* bozzwssaagokkal”; VitkK. 56: „*akarm̃i nemō* kemeňlegeketis . . . el zenuedhecz”; BirkK. 1a: „*akar mel-* koęetlenfeg”; 1517: „*hagýom mýnth akar mellýk* gýermekemnek” (TörtT. 1890: 558). Jelzős szerkezet jelzője vagy fokhatározó: ThewrK. 138: „*akar mi* nagh ygye es banatya . . . leend”; PozsK. 24: „*akar my* *nemew* en nagh nyawalamon”; DebrK. 128: „*akar meli* nagi binōľ legiōn ol”. Tisztán fokhatározó: CornK. 27v–28r: „*Akar mely* jęeen [igen, nagyon] oľtorozýad te magadat”.

A számnévi általános névmások

1. Több szófajú általános névmások számnévi szerepben. — Az 'összes, valamennyi' jelentésű *mind*, *mindēn* és a *sēmmi* névmás tartozik ebbe a csoportba. Egyszerű jelzős szerkezetben: BécsiK. 19: „Olofeznēnē mēdž fēie-dēlmi”; 1490: „yacobnak nemzetynek *minden* maradica : Successio tota, tota posteritas” (Gl. *maradék* a.); SzabV.: „Budanak *menden* wchayaba”; ÉrdyK. 509: „*femy* fogyateek nem lehetōt volna . . . *femy* fogyatkozaalt nem zenwed vala”; 1524: „*femi* hithem ninczen benne” (MNY. 25: 67). Jelzős szerkezet jelzője: SzékK. 23: „*mynd* elebonbaly hatalmafokat”; 1456 k.: „*mjnden* tekel-letes aꝓandok : *omne* donum perfectum” (Gl. *ajándék* a.). Értelmező jelzői funkcióban: 1518—1523 k.: „az hath haz yobagy *mjnd* . . . nekŷ . . . zalŷon” (RMNY. 2/2: 17); 1533: „Sohol . . . egeb Morhaa *semmi* Nync” (LtK. 1: 141); 1526 e.: „ez haborufagot *mynd* az hytuan ember zerzy” (MNY. 43: 158). Határozószói személyes névmás értelmzőjeként is felbukkan: PéldK. 74: „tynektewk *mynd* el kel vytettetnetek”.

2. Tisztán számnévi általános névmás. — Ebben a típusban nagyon szegényes az állomány; csupán a megengedő értelmű *akármēnnyi* névmás sorolható ide, s ez is nagyon ritkán fordul elő a korabeli szövegekben: ÉrdyK. 176: „*Akar meene* ydōf leegyen ember, Vala ky nagyob bwzgefaggal . . . tart penitenciat . . . azt az wr lŷten ynka b neezy”; DebrK. 128: „*akar mini* iot tegōnel ugian karhoznia kelh”.

A melléknévi és számnévi használatú névmások összefoglalása:

	Élő		Élettelen	Élő + élettelen	Összesen
	személy	nem személy			
<i>mind</i>	26 37%	1 1%	40 56%	4 6%	71 28,2%
<i>mindēn</i>	38 26%	3 2%	107 72%	—	148 59,0%
<i>mindēnnemű</i> <i>mindēnféle</i>	1 20%	—	4 80%	—	5 2,0%
<i>sēmmi</i>	1 5%	1 5%	19 90%	—	21 8,4%
<i>sēmminemű</i>	1 33%	—	2 67%	—	3 1,2%
<i>sēmēgy</i>	1	—	—	—	1 0,4%
<i>akármely</i>	—	—	2	—	2 0,8%
Összesen	68 27%	5 2%	174 69%	4 2%	251 100%

A melléknévi és számnévi névmásoknak az élő : élettelen kategória szerinti minősítése csupán a vele alkotott szintagmában végezhető el, az alaptag milyensége szabja meg a névmás értékét is: MünchK. 86rb: „*Mèndèn èmber*” : *Omnis homo*”; MargL. 11: „*mynden napon*”.

A melléknévi és számnévi érték között a határok meg lehetősélen elmosódot-tak, illetve gyakran mindkét minősítés elfogadható lehet, így az élő : élettelen kategóriát szemléltető táblázatban együtt szerepel a melléknévi és a szám-névi névmás. — Itt megtalálható, ha kis számban is, az 'élő, nem személy' kategória: FestK. 386: „Te embeznek telteet *menden* teremtwtt allatok felet megh ekelyhttetted”; GuaryK. 28: „hazmad nelv, kinel ezoqfben ... *fèmi* allat nē viafcodic”.

Irodalom

A szakirodalom részletezését l. a korai ómagyar kor névmásokról szóló fejezetében. Továbbá: Az egész névmási osztályt érintő írások: SIMONYI, Jelz. 55–60, 96–100, 120–34; KELEMEN: L. OK. 6: 154–74; BERRÁR: NytudÉrt. 13. sz. 22–35; RÁCZ: MNy. 53: 403–12; KÁROLY: MNy. 53: 412–5, Jelt. 71–94; ANTAL: MNy. 72: 271–81, UMNyt. 75–115; DIENES: NytudÉrt. 98. sz. 51, 53, 63, 68–9; PETE: MNy. 77: 231–4. — A szűkebb és tágabb értelemben vett személyes névmásokról: TOMPA: Nyr. 84: 155–8; PUSZTAI: MNy. 63: 297–307; LOTZ: MNy. 63: 394–408; RADICS: SzófAltan. 75–89; TÁLOS: MNy. 76: 70–2; S. HÁMORI: MNy. 79: 437–43; É. KISS: ÁNyT. 16: 155–87. — Személyes névmás: mutató névmás: PLÉH–RADICS: ÁNyT. 11: 261–77; J. SOLTÉSZ: Nyr. 100: 257–60; ELEKFI: MNy. 76: 176–87, 323–31. — A mutató névmások-ról: KUBÍNYI: Nyr. 81: 475–6; TOMPA: Nyr. 83: 399–402, MNy. 60: 359–63; B. LŐRINCZY: Nyr. 85: 448–9; NAGY J.: Nyr. 87: 384–6, MNy. 61: 352–4; BALÁZS: NytudÉrt. 46. sz. 3–16; M. KORCHMÁROS: NéprNytud. 19–20: 331–60. — A vonat-kozó névmásokról: KLEMM: NyK. 46: 34–65; KENESEI: NytudÉrt. 104. sz. 467–74, ÁNyT. 15: 117–26. — A határozatlan és általános névmá-sokról: BALÁZS: MNy. 51: 40–50; S. HÁMORI: Benkő-Eml. 27–35, MNy. 79: 437; PAP: MNy. 84: 65–7. — Anafora, katafora, deixis: Sebestyén: Nyr. 83: 464–70; É. KISS: MNy. 74: 445–52; KIEFER: Nyr. 103: 219; ELEKFI: NytudÉrt. 104. sz. 299–305; KÁROLY: MNy. 83: 466–74; SZALAMIN: MNyRét. 914–23; RÁCZ, Egyeztetés a magyar nyelvben 146–244, Mondatgrammatika és szöveggrammatika, kézirat. Az ana-fora, katafora, deixis kérdéséről l. még a mutató névmásoknál is; részletesebben a mondat-tanban és a szövegtanban.

A HATÁROZÓSZÓK

Írta: D. MÁTAI MÁRIA

A határozószók morfológiai kérdései

Az egyszerű határozószók

A névszói (és igenévi) alapszavú határozószók

A többirányú határozószók

Az irányhármasság, a magyar határozórendszernek ez az ősi sajátossága a kései ómagyar korszak határozószó-rendszerében is megnyilvánul. Jelentés-tani okokból csak a hely- és időhatározószók körében áll fenn mint lehetőség, megvalósulása azonban (még e körben is) nagyon változatos, érvényesülése — a kései ómagyar korszakban — a névszói alapszavú határozószók csoport-jában viszonylag szűk körű. Mint majd látni fogjuk, a háromirányúság a névmási határozószók körében szabályosabban érvényesül. A névutós, vala-mint a ragos hely- és időhatározók esetében pedig még következetesebben, ugyanis ezek viszonyító szerepe a határozószókéénál sokkal pontosabb, dif-ferenciáltabb.

De a névszói alapszavú határozószókon belül is vannak szilárdabb, szoro-sabb háromirányú részrendszerek, csoportok, és lazábban egymáshoz kap-csolódók. Akkor a legszorosabb a többirányú határozószók összetartozása, ha ugyanabból a tőből valók a csoport tagjai, és ha a három funkciót három különböző alak hordozza (*belől* — *benn* — *belé*). A funkcionális és az alaki többirányúság ugyanis nem mindig esik egybe, ezért erre a szempontra a rendszer bemutatása során külön figyelniünk kell. (A kései ómagyar korszak-ban ez különösen szövevényes kérdés, hiszen a határozószók funkcióváltozá-sának intenzív szakaszában vagyunk.) Alakilag (határozószóként) csak két-irányú például az *elől* — *elé*, hiányzik a locativusragos forma, funkcionálisan azonban érvényesül a háromirányúság, mivel az ablativusi alak, az *elől* — meg-felelő jelentésű ige mellett — hol? kérdésre felelő szerepet is betölt.

Az a tény, hogy egy határozószó egyirányú, vagy két-, illetve háromirányú-ságot felmutató csoport tagja, változhat a nyelvtörténet folyamán, vagyis nem ritka az átjátszás az egy-, két- és háromirányú határozószók között. A locativusi jelentésű *utól* például feltehetően korszakunkban illeszkedik be az addig kétirányú *hátról* 'hátról' — *hátra* csoportba, a hiányzó locativusi tag helyébe. Tehát háromirányúvá tette a sort, maga pedig e háromirányú cso-port tagja lett. Máskor újabb alakok keletkezésével válik egy eredeti egy-irányú határozószó többirányú csoport tagjává (például a *közepett* mellé létre-jön a *középből* — *középbe*). De úgy is kiléphet az egyirányú kategóriából egy határozószó, hogy jelentésköre bővül ki, és a második, sőt a harmadik irány jelölésének funkciójára is alkalmas lesz (*környől*), tehát a határozószó maga válik képessé több irány kifejezésére.

A háromirányú határozószók. — Korszakunkban elég változatos, mozgalmas képet mutatnak.

1. Alakilag és jelentésbelileg egyaránt érvényesülő háromirányúság jellemzi például a *belől* — *benn* — *belé/be* határozószó-csoportot, ami jól adathozható a korból: JókK. 41: „zent ferencz felelen onnatt^{be}lewl [*de intus*]”; MünchK. 43ra: „embezⁿ *bëlöl* [*ab intus*] žüue-
böl žazmaznac gonož gondolatoc”; TelK. 71: „eprokopyus . . . *belel* žvuenec
nag banattyaual meg vttetec”; SzabV.: *behl*; — JókK. 74: „ben uoltam en
attjamnak . . . zent egyházaban”; JordK. 699: „valanak *ben* [*intus*] egye-
temben”; VirgK. 141: „*ben* lakozok”; SzabV.: „ot *ben* valanak”. — Az ada-
tok szerint a *belől* még elég erősen őrzi a ragjának megfelelő ablativusi jelen-
tést, de már (a határozószóknál gyakori ablativus → locativusi jelentésválto-
zás eredményeképpen) az ablativusnál többször felel hol? kérdésre. Így a
locativusi jelentés kifejezésére együtt él a *benn* és a *belől*. A későbbi korokban
meglevő jelentéskülönbség az adatokból még nem tükröződik, csak gyakori-
ságbeli eltérések látszanak: gyakoribb a locativusként újabb *belől*, a *benn*
pedig kezd háttérbe szorulni. A *belől* locativus: PéldK. 67: „telles do-
hoffagual meg kewrnykewztettel fergekuel *belewl* [*intus*] es kyuewl”;
SzabV.: „*behl* ferelm lwt”. — A lativusi határozószó korszakunkban is a *belé*,
illetve a *belőle* rövidült *be*: JókK. 27: „cžynaltuala olyatant ment egy hažlok
Ibele mene Es ott lakozak”; 1533: „ven eg hazackat yt . . . valamit zolga-
latiawal talalt mind *bele* atta zegen” (LtK. 1: 141); MünchK. 51va: „Petez
ke- mēžžol kpueti vala otet mēd el *be* [*intro*] a- papoc feiedelmē pituazaiglan”,
27vb: „mirē iottel idē *bē*”; DöbrK. 381: „mikent iöttel ide *be*”. Mindkét lati-
vusi alak tovább is fejlődött: a *be* már korszakunk előtt igekötő lett; hang-
súlyos, nyomatékos 'befelé' jelentésű határozószóként a kései ómagyar kor-
ban már csak ritkán szerepel. A *belé* pedig a XV. században indulhatott el az
igekötővé fejlődés útján, amikor megjelent a *-ba/-be* rag a megfelelő határozón:
KeszthK. 14: „Az twrbe . . . labok *bele* akadoth”. — A jelentésbeli és szófaji
fejlődés kérdését tovább nem részletezve megállapíthatjuk hát, hogy — ha
mutatkozik is mozgás a rendszeren belül — a *belől* — *benn* — *belé/be* határozó-
szó-csoport még jól őrzi az irányhármasságot.

Hasonlókat mondhatunk az *alól* — *alatt* — *alá* csoportról is: MünchK. 93vb:
„tū *alol* [*de deorsum*] valoc vattoc”; ÉrdyK. 141: „eennen *alool* . . . ffele emel-
nek emberth”; — BécsiK. 217: „megtortēm fellöl q gimollet: z *alat* [*subter*]
q gükèrit”; TelK. 85: „*italat* a forgo zel a földön: az ő hazat . . . eltöre”. — Az
alól ablativusi határozószói szerepe a *belől*-énél is gyengébb. Locativusként
használja például az ÉrdyK. 510: „felwl az egh tyzta, *alol* az föld nagy eeköl-
feeggel ffele ötöztötöt”. A locativusi funkciójú *alól* és *alatt* versenyéből ezút-
tal is az *alól* kerül ki győztesen (az adatok szerint még hiányzik az *alul* hang-
alak), az *alatt* pedig határozószóként kezd háttérbe szorulni (az alaki elkülö-
nüléssel létrejött *alant*-ra csak a XVII. századból van adatunk). Az *alatt*-nak
— korábban erősebb — határozószói értékét őrzi például az *alattvaló* össze-
tétel: VirgK. 7: *alat valo*. Az *alatt* locativusi jelentésének egyértelművé tételé-
re való törekvés jele lehet a korszakunkban jelentkező *alattomban* határozó-
szó. Ebben még egy locativusrag (-n) és még egy újabb (hol? kérdésre felelő)
határozórag járul az alapszóhoz. Korszakunk első felében — helyhatározó-
ként — már meg kellett lennie, noha erre az eredeti, konkrét jelentésére csak
1572-ből van adatunk: „Az vetemeniek magas es hegies helieken inkább terem-

nek, hofi nem mint *alattomba* valo heleben" (KBécs. F2), a JordK.-ben és másutt ugyanis már 'occulte, clam; titokban', tehát átvitt jelentésben szerepel: JordK. 348: *alattomba* 'clam'. — E határozószó-csoport harmadik tagja az *alá*: GuaryK. 21: „Immar edeala zol mi atanc”; VirgK. 104: „feietől fogua labayg *ala*”; WinklK. 224: „templomnak loporlaha le zakada fölül mynd *ala*”; 1532: „chafar jwhelygh meghe[n] on[n]an *ala* ther gherechre” (LtK. 1: 139). Az adatok azt mutatják, hogy ez is kezd kiveszni a határozószók rendszeréből; igekötővé fejlődve egyre gyakrabban fordul elő. (A névutórendszernek máig szilárd eleme maradt.)

Más határozószókban, például az eddig tárgyalt két határozószó-csoport jelentésbeli párjaiban, antonimáiban a *kívől* — *kinn* — *ki* és a *félől* — *fenn* — *fél* csoportokban a kései ómagyar korszakra már meggyengült a háromirányúság. Gyengülőben van például az ablativus: a *kívől* és a *félől* egyre ritkábban felel honnan? kérdésre. Ablativus még: KazK. 74: „hozbe onnetan *kyuöl* az iftennek emböret”; MünchK. 29rb: „ëmbezeen^c *küuöl* [aforis] žepcen^c tètñ”; valószínűleg ablativus a SzabV.-ban is: „Ment feyedelmnnek belwl tolmaczolłya Ezt lenky *kywul* megfe mafollýa”; MünchK. 87rb: „Ki *fellöl* [desursum] iqt mëdenec^c felettë vagon”; így található a JordK. megfelelő helyén is: JordK. 632: *fewlöl*; FestK. 371: „Megh halyaak een býneymbe, ha neekem legeyt-leegh nem yewend onnagh *felyewl* [ex alto]”; TelK. 95: „az hò keuanlaga zerent *felül* adatot legedleg: legottan meg zönc a vizeknec arya”; WinklK. 224: *folyl*. Locativusi funkcióban már jóval gyakoribbak: JóKk. 43: „gondoluan hogý *kýuewl* [extra] ýmmadkoznak”; MünchK. 33vb: „Petë ke vlvala *küuöl* [foris] a pituazban”; CornK. 54v: „Maria magdalena kedeg menuen az coporlohoz. al vala *kyvevl* [foris] lyruan”. (A *kívől* a vizsgált korszakban már névutóként is gyakori.) ÉrdyK. 510: „*felül* az egh tyzta”; 1526: „meg ýrtam *fellyl*” (MNY. 37: 204). A *felül* locativusként leggyakrabban a *felül* mondott szerkezetben szerepel. Különösen kedveli ezt a fordulatot a JóKk. és a BirkK.; JóKk. 42: „ez *fewel* mondot negýuen napokban”; in supradicta quadragesima. Legtöbbször a latin *supradictus* és *praedictus* melléknemek, ritkábban a *supradicto modo* és *superius sunt* szerkezetek fordítására használják. Van eset, hogy igekötő előzi meg a melléknévi igenevet: TelK. 12: „*efelül* meg mondottacbol”. A *felül* mondott szerkezet a világi témájú SzabV.-ban is megtalálható: „az *fellywl* módot pal kenezý”, valamint levelekben: 1504: „adam ez *felvl* mondot atýamfýanak” (Száz. 1872: 478), de az élő beszédre nem lehetett jellemző. — A locativusi funkciót tehát ezekben a határozószó-csoportokban is két alak tölti be: a locativusivá (is) vált *kívől*, *félől* és az eredetileg is locativusi *kinn*, *fenn*: MünchK. 19ra: „alnac vala *kun* [foris]”; PéldK. 67: „*kyn* vannak”; JóKk. 132: „az fuuallafual egebe Tartuan ewtett ew elewtté *fen* egben”; MargL. 18: „*fen* fevg vala az zent kerezt oltara elevt”; CzechK. 57: „*fen* fyggeel”. A két alak használati aránya a *belől* — *benn* használatához hasonló: a *kinn*, *fenn* viszonylag ritka, a locativusi funkciót inkább már a *kívől*, *félől* tölti be. — E határozószó-csoportok leggyengébb láncszeme azonban a lativus: a *ki* és a *fél* ugyanis már az előző korszakban átlépett az igekötői kategóriába (bár a KTSz.-ban például lativusragos határozószóként még szerepel a *félé*). Korszakunkban azonban már csak lativusrag nélkül, úgy is ritkán fordulnak elő hangsúlyos 'kifelé', 'felfelé' jelentésű határozószóként (illetve igekötőszerű határozószóként): 1490 k.: „ere(dj) *ki* ['kifelé']” (NyK. 31: 226); ÉrsK. 467: „zyweböl wer yara *ky*”; MünchK. 73ra: „micor hiutatol a. menëkežobë / meñ z vl az vtollo hëlen / hog micoz iquënd ki tegedöt

hiut mongon ténèked / baratom meñ *fël* [ascende *superius*] / tahat ležèn te-
nèked diŕşeg az egbè euoc èlõt”; stb. A *fëlöl* – *fënn* – *fël* hármasság ese-
tében mutatkozik bizonyos törekvés a kiesőben levő *fël* – *félé* alak helyébe,
az „üres (illetve üresedő) hely” betöltésére ugyanis újabb, testes határozó-
ragos forma igyekszik beépülni, és törekszik megszilárdítani a háromirányú-
ságot. Ez az új elem még ritka és elég változatos alakú: *fëlibe*, *fölibe*; *fëlire*,
föltre, bár legtöbbször még (birtokos szerkezetben keletkezett) névutóként
szerepel, nem önálló határozószóként. Az igekötővé váló lativusi *ki* funkció-
ját pedig – átmenetileg – az ablativusi, majd a locativusivá is fejlődött
kivől vette át: KeszthK. 68: „*kywel* el tauoztanak”; JordK. 35: „*kýbl* onnan
ne vgyények” (e lativusi jelentés kialakulása korábbi korszak eseménye, l.
ÓMS.: *kyul*). Névutóként is van lativusi jelentése. Eszerint a *kivől* alak mind-
három irány kifejezésére alkalmas a kései ómagyar korban, de locativusként
a legáltalánosabb. E határozószó-csoport háromirányúságának végleges meg-
szilárdulására csak a középmagyar korban kerül sor: a *kivülre* (és a *kivülről*)
alak keletkezése révén. A primer ragos *kivől* ~ *kivül* végül is locativusként
szilárdul meg és épül be a sorba.

A háromirányúságon belül – az eddigiekhez némiképp hasonló – mozgás
mutatkozik a *hazul* – *honn* – *haza* határozószó-csoportban is (az ősi *hazul* –
haza kétirányúságot nagyon korán, valószínűleg már az ősmagyar kor előtt
megszüntette a locativusi irányt kifejező – korábban általánosabb helyben-
lélt jelentő – névmási tövű *honn* határozószó beilleszkedésével a nyelv).
Az ablativusi alak (a többi ablativusragos határozószóhoz hasonlóan) gyön-
gűl, ritkul, a locativusi *honn* mellett megjelenik a hol? kérdésre felelő hely-
viszonyt még egyértelműbben meghatározó *otthon*, *ittthon* összetétel; így e
határozószó-család legerősebb, leggyakoribb tagja a lativusi alak, amely vi-
szont egyre inkább igekötőszerű. Ablativusi: NádK. 406: „Az ő zolgai ...
megmondac hoğ *hazol* elmentvolna”; ÉrdyK. 167–8: „maŕ orzagghan meene
... Ennen *hazool*”; KazK. 72: „Onnetan *hazol*”. Már ezek a példák is jól
rávilágítanak egy alaki és jelentéstani szempontból is figyelemre méltó szin-
taktikai jelenségre. Arra ugyanis, hogy a *hazol* előtt többször (az összegyűj-
tött adatok felében) megjelenik az *innen*, *onnan* határozószó. Ha ezt a jelen-
séget szélesebb körben vizsgáljuk, bevonva a többi ablativusi helyhatározó-
szó hasonló viselkedését is, akkor azt látjuk, hogy a kései ómagyar korban is
világosan ablativusi *innen*, *onnan* azokhoz a határozószókhöz kapcsolódik,
amelyeknek az eredeti irányjelentése gyengülőben van, így a névmási elem
az ablativusi jelentés egyértelművé tételét szolgálja (vagy megfordítva: az a
tény, hogy névmási határozószóval alkotnak kapcsolatot, arra utal, hogy ere-
deti ablativusi jelentésük már nem elég világos): ÉrdyK. 167–8: *Ennen ha-
zool*; KazK. 72: *Onnetan hazol*. Egyes mai nyelvjárásokban (például a Tiszán-
túlon) is él az *innenhazul* alak. Ablativusi jelentése ma is világos, a *-ról* rag
hozzátétele nem szükséges. Egyéb határozószók esetében: JókK. 41: *onnatt-
belewl* : *de intus*; KazK. 74: *onnetan kyuöl*; ÉrdyK. 141: „*eennen alool* ... ffeŕ
emelnék emborth”; FestK. 371: *onnagh felyewl* : *ex alto*. Látjuk, hogy a *hazol*
határozószón kívül a *belöl*, *kivől*, *alól*, *fëlöl* határozószó-csoportra jellemző ez a
szintaktikai kapcsolódás. A névmási és a névszói határozószó értelmezőszerű
szerkezetet alkot (együttesen tartoznak egy igei alaptaghoz), amely magában
rejtí az összetett szóvá válás lehetőségét. De ez a lehetőség nem vált általá-
nos érvényű realitássá később sem (l. még 625–6.) – Ilyen értelmezőszerű
kapcsolat (ritkábban) más határozószókkal is alakult: TelK. 85: „*italat* a forgo

zel a földön: az ő hazat ... eltőre"; SzabV.: „*ot ben valanak*"; az *ott honn* szerkezet össze is tapadt; GuaryK. 21: „*Immar edeala zol mi atanc*". — E határozószó-csoport locativusi tagja a *honn*: MünchK. 45rb: „*hon [domi] volnanac*"; BirkK. 3b: „*hon az hazba lezen*"; ÉrdyK. 642: *hon*; a lativusi *haza* határozószó a leggyakoribb, és a fejlődésben is legelőbbre tart, amennyiben a szófajváltás útjára lépett: több adatban erősen igekötőszerű, különösen a *tér*, *megy*, *küld* igék mellett: ÉrdyK. 510: „*az vytezők haza meneenek*", de hangsúlyos, nyomatékos határozószóként is élő: ÉrdyK. 509: „*mynd haza ozla*"; 1526: „*ha ... yevek haza ezt fogadom*" (MNY. 37: 204).

Az alakilag és jelentésbelileg is háromirányú határozószók között tartandó számon az *egyűn* — *együtt* — *együvé* csoport. Ezen belül — az eddigiekhez képest — újabb típusú jelentésváltozásnak is tanúi lehetünk. Az *egyűn* ugyanis a határozatlan névmáshoz hasonló jelentésben is szerepel: 'valamely helyről, az egyik helyről, valahonnan'. E határozószó esetében az egységes -*űn*en rag, ahogy például a *messzűn*en esetében is látni fogjuk, a névmási határozószókról került át, és valószínűleg fölerősítette a határozószó jelentésének határozatlanná válási folyamatát. (Az -*űn*en végződés elsősorban az ablativusi irányú névmási határozószókra jellemző, de a nyelvjárásokban egyéb névszói alapszavú határozószókon is megjelenik, későbbi gyűjtések szerint: *kivűn*en, *közelűn*en, *hátűn*en stb.) Ilyen jelentésben szerepel: NádK. 82: „*Mikeppen mehetne e^ggűnⁿen m^afua*". — A locativusi *együtt* konkrét helyi viszonyjelentése meglehetősen háttérbe szorult. Korszakunkban már első sorban állapotahatározóként él: JordK. 633: „*nem eelnek e^ggűt az lýdok Samariabelyekkel*" (vö. MünchK. 87vb: „*a. lidoc nē k⁹39f⁹ln⁹ vala a. lamariabelyekkel*"); TelK. 16: „*e^ggűt lako^azanac nazaretben*" (az *együtt*-nek ebben a funkcióban rokona az *egyembe*, *egyetembe*, *öszve*; l. 657). — Lativusi társuk az *együvé*: JordK. 662: „*azokath es e^ggűwe kel ennekem hoznom*" (a MünchK. párhuzamos helyén 96rb: „*ide hoznom*": adducere szerkezet áll). Ebben a funkcióban osztozik az (éppen a funkció megerősítésére újabban keletkezett) *egybe* határozószóval, de az *egybe* már gyakoribb. Egymást követő mondatokban — a szóismétlés elkerülésére való törekvés jegyében — használja őket a JordK. 719: „*Előwe allanak feld⁹ k⁹zalyok es feyedelmek e^ggűwe g⁹wleenek, en vramnak ... ellenee. Býzonyawal e^gybe g⁹wltenek e^g vazalban ... Jefufnak ellenee*". Az *együvé* fokozatosan nyelvjárási szintre szorul, funkcióját egyre inkább az *egybe* tölti be, amely már igekötőként is gyakori. Elsősorban a *gyűl*, *gyülekezik*, *gyűjt* ige előtt jelenik meg. Már igekötőszerű például 1529: „*Masth ýmar az Zekelyek mynd e^gybe g⁹ylthenek*" (MNY. 37: 276).

Primer ragos alakokkal kifejezett háromirányúság mutatkozik az *örökkül* — *örökkön* — *örökké* időhatározószó-hármasban is. Az ablativus- és lativusragos alak főként figura etimologikás szerkezetben használatos. A kezdetet és a véget egybefogó, és így összességében 'mindig' jelentésű szerkezet a közkeletű a korban: FestK. 372: *erewkkewl erewkkee*; DöbrK. 375: *örököl öröke*; KeszthK. 13, 17: *erekwl erekke : in aeternum et in saeculum saeculi*. Hasonló funkcióban névutós és ragos határozó kapcsolata is előfordul: AporK. 117—8: *oroktol foguan es orokiglen*. Szabad határozószóként ritkán fordulnak elő: BécsiK. 166: „*Lillagoc orokol valo oroklegbèn*"; ÉrsK. 282: *erekwl*. Az *örökké* a kódexirodalom egyik leggyakoribb határozószava: AporK. 114, 118: *orokke : in saeculum*; NádK. 339: *öröcke*; KeszthK. 19, 23: *erekke : in aeternum*. Sokszor szerepel tagadó szerkezetben 'soha' jelentésben: KeszthK. 14: „*erekke el nem*

„fellegek *elewe* mennek” : ... transierunt; KazK. 75: „*elöue* indultuona”; időhatározószóként: KazK. 71: „Az menekőzőnek napya es mikoron *elöue* löt uona” (vö. HB.: „terumteve *elewe* ... adamut”). — Az *elé* ~ *elő* ~ *elév* primer ragos határozószóval azonos funkcióban nagyon gyakori az újabb határozóraggal megtöltött *elébe*. Nyilván a határozószói szerepben gyengülő *elé* ~ *elő* pótlására jött létre. Terjedésében az is szerepet játszhatott, hogy primer ragos társai megindultak az igeikötővé fejlődés útján, így a lativusi határozószói funkció megerősítésére is szükség volt. Az igeikötőszerűség és a névutószerűség az *eleibe* határozószó esetében is sokszor felvetődik, így e szó — szófaji szempontból — két irányban is átmeneti állapotot tükröz: JókK. 147: „zerze magat az mondót farkalnak *eleibe* menný”. Hangsúlyos, inkább határozószószzerű a TelK. adata: 24: „tauol meg latnaia ötet ... es *eleibe* folamneiec”. (Van olyan felfogás, mely szerint ezekben az alakokban nem lativusrag van, hanem E/3. birtokos személyjel. Mivel a két toldalék hangalakja azonos, lehetséges, hogy a nyelvhasználó mindkét funkciót beleértette.) — Az *elé* lativusi határozószóból rövidült már az ómagyar kor első felében az *el* igeikötő. Miután azonban az *el* sokszor kapcsolódott (igéken kívül) igeikötőkhöz, illetve határozószókhoz, ilyen kapcsolatokban sajátos nyomosító szerepe alakult ki, így korszakunkban mint nyomatékony határozószót (amilyen ekkor például a *leg* is) számon kell tartanunk. A nyomatékonyító szerepből pedig fokhatározói funkció keletkezett: az *el* ’egészen, teljesen, nagyon, rendkívül’ jelentésű határozószóvá vált (használat a adatok szerint a következő korszakban még jobban kiszélesedik): MünchK. 51va: „Petez kemészöl koueti vala ötet mēd ēl be a papoc fēiedēlmē pituazaiġlan”, 59ra: „iquenēc mēd ēl hoziaiglan” : ... usque ad ipsum. Az *el* *hoziaiglan* nyomatékosságát az előtte álló *mēd* határozószó (mint a fenti példákban is) tovább erősítheti.

Két alak fejezi ki a három irányt a *messzöl* — *messze* határozószópárban is, ahol szintén nincs önálló locativusragos alak (ennek korábbi meglétére sincs adatunk). Csakhogy itt a lativusi *messze* vette fel — bizonyos, locativust vonzó igeik mellett — a locativusi jelentést, és így vált funkcionálisan háromirányúvá a rendszer. Az ablativusi funkció betöltésére két alak szolgál: a *messzöl* mellé — valószínűleg a *másunnan*, *egyebünnen* stb. ablativusi irányú névmási határozószók analógiájára — keletkezett a *messzünnen* forma. E két alak közül a *messzöl* a régebbi, korszakunkban még ez a gyakoribb. Némi területi megoszlás mintha mutatkozna a két alak használatában: a *messzöl* inkább a nyugati, a *messzünnen* pedig inkább a déli nyelvjárásokban lehetett kedveltebb. A *messzünnen* első előfordulása ugyan éppen a nyugati nyelvjárástípushoz tartozó FestK., de a XVI. sz. eleji, déli nyelvjárásról származó JordK. és különösen az ÉrdyK. szóhasználatára jellemző: FestK. 395: „Meg fogtaanak engemet, lok kazdaghlaagoktol: gýewtewttekrewl een neekem ygen *mezzewnnen*”. A *messzünnen* korszakunk második felében szaporodik meg: ÉrdyK. 63: „*mezzewnnen* [de longe] yewnek” (uigy: 414, 580 stb.). A középmagyar korban a *messzöl* lesz a viasszaszoruló és a *messzünnen* a terjedő alak — a XVI. sz. vége felé keletkező *messziről* mellett —, míg végül, a *messzünnen* nyelvjárási szintre szorulásával a *messziről* diadalmaskodik. A *messzöl* kiavulását nyilván elősegítette a hasonló morfológiai felépítésű *belől*, *kivől*, *alól*, *főlől*, *elől*, *mögől* stb. határozószók eredeti ablativusi jelentésének fokozatos gyengülése, majd kiveszése. Az ilyen alaki és jelentésbeli rendszerkapcsolatok hatása a rendszer egyes elemein minden nyelvtörténeti korban érvényesül:

BécsiK. 38: „*z mōda Iudit mezzol a var qzizokn*“ : dixit Iudith a longe ...; 1456 k.: „*mezzwl ivth*“ : de via venit, *mezel : a longe* (Gl.); TelK. 142: „*erecley ... melhoz ... igōn meffōl ... [de longinquo] folamyanc*“. — A lativusragos *messze* alak eredeti funkcióján kívül (lativusként: KeszthK. 15: „*meze el tauoztal twlem*“) — az alapigétől függően — a locativusi szerepet is betölti: SzabV.: „*Sabachhoz nem meffe eg kys halmon Meg seregleg hog ... bezedet ... hal- yon*“; BécsiK. 23: „*a kq faloctol nem mezzē*“; TelK. 119: „*romahoz nem mezze lakozorol*“; FestK. 365: „*az yaarathlan wtakon mezze ees zeelesen for- gottam*“; CornK. 296: „*nynchen mezze az bevn*“; 1532: „*vagyon ... nem Mezze*“ (LtK. 1: 138). E határozószó azonban még tovább jutott a fejlődés- ben, esetében szófajváltás is bekövetkezett: melléknévesült, így korszakunk- ban kettős szófajú. Melléknévvé válására jól mutatja a lehetőséget a PeerK. példája: 47—8: „*hog kedegh ... meffce walo faluaban lakoznek*“. Az ilyen igeneves szerkezetben az igenév elmaradásával a *messze* (az igenév határozói bővítményéből) az igenevet követő főnév jelzőjévé, szófajilag pedig mellék- névvé válik. A kódexekben (melléknévként) leggyakrabban a *messze föld* szer- kezetben fordul elő: ÉrdyK. 512: „*el ragattatot mezzee földre*“.

A *messze*, mint a fenti példák mutatták, felveti a határozószók egy szűk csoportjának azt az alaki viselkedést is érintő szintaktikai problémáját, hogy ragos névszói bővítmény kapcsolódhat hozzájuk: BécsiK. 23: „*a kq faloctol nem mezzē*“; SzabV.: „*Sabachhoz nem meffe*“; TelK. 119: „*romahoz nem mez- ze*“. Így viselkedik még a *közel* és a *rokon* határozószó is (ezek lényegében a tagadó *nem messze* szinonimái). (A *valamivel össze, együtt, egyembe, egyetembe* más típusú szerkezetek: ezekben a ragos főnév és a határozószó egyenrangú mondatrész — társ-, illetve állapothatározó —, és közös igei alaptaghoz já- rulnak.) A *közel* és a *rokon -hoz/-hez* ragos kötött bővítményt kaphat: MünchK. 87va: *rokon a maiorhoz*; JordK. 633: „*ywta ... Az majozhoz közel*“. A *mesz- sze* esetében — a rendelkezésre álló adatok szerint — valószínűleg a *-tól/-től* ragos vonzat az eredetibb. Eszerint a *-hoz/-hez* ragos forma a *valamihez rokon, valamihez közel* szerkezet analógiás hatására terjedt el. Ez a „ragvonzás” e határozószóknak a névutószerűségére utal. De szórendileg szabadok, a ragos főnév megelőzheti, de követheti is a határozószót, sőt el is szakadhat tőle: JókK. 39: „*lakozýkuala kewzel aluerna hegýheý*“.

3. A háromirányúság úgy is megnyilvánul a határozószók körében, hogy egyetlen alak tölti be a három funkciót. Az adatok azt mutatják, hogy az ablativusragos formák alkalmasak erre a szerepre, mert jelentésfejlődésük eredményeképpen locativusi és lativusi irányt is jelölhet- nek. (Mivel azonban az *-l* rag nagyon korai időkben jelentkezett locativusi funkcióban is — például magában a *hol* kérdő névmási határozószóban is ez szilárdult meg —, így nem mindig és nem feltétlenül ablativus → locativus jelentésfejlődés eredménye minden *-l* ragos locativus.) — Ilyen hármas funk- ciót tölt be például a *környől ~ körül* (ezt láttuk például a *kivől* esetében is, de ott a *kinn* és a *ki* megléte az alaki hármasságot is biztosította). A kései ómagyar korban már az ablativusi jelentés a leggyengébb, erős a locativusi és elég erős a lativusi is, aminek következtében már igekötőszerű használatá- val is találkozunk a vizsgált korszakban. Az egész irányjelentés-változás fel- vétlenül összefügg az igekötővé válással: a lativusi alak igekötővé fejlődésé- vel keletkezett „vákuum” (ti. a lativusi határozószói pozícióban) lehet a vál- tozást indukáló erő. Még valószínűleg ablativus a *körül* a SzabV. következő

adataiban: „Az *helwrl* kezdek *zwrnŷen* verethnŷ *Mŷnd kwrnŷwl* nag erwŷŷen *twrethnŷ*”; — locativus: SzabV.: „*kwrnŷwl* alwan”; JókK. 17: *kernŷel*; SzékK. 11: *kŷrnŷŷl*. Ez a jelentés a NagyszK.-ben figura etimologikás fordulattal is megtalálható: 191: „*kŷrŷŷkŷrŷnŷl* ... *vigadoznac*”; — lativus, illetve igekötő-szerű határozószó: NádK. 361: „es *kŷrnŷl* tekintven monda”.

4. A háromirányúság szerint elrendeződő határozószóknak végül azt a csoportját tekintjük át, amely a kései ómagyarban válik háromirányúvá, mégpedig kiegészüléssel, vagyis az addig két irányt kifejező két alak mellé egy más tőből keletkezett ragos alakulat illeszkedik be harmadikként. Korszakunk elején valószínűleg már megvolt a *hátul* 'hátulról' — *hátra* kettős (vagyis a primer ragos ablativus mellé már kialakult a hová? kérdésre felelő *hátra*), de az már a kései ómagyar kor eseménye lehet, hogy — a háromirányúság kiteljesítésére való törekvés jegyében — a hiányzó locativusi alak helyébe (átmenetileg) belép az (addig egyirányúnak tekinthető) *utol*: 1470: *vtol* 'hátul' (Gl.); NádK. 251: „ketelenitec iefufnac, *vtol* vinni keresztfaiait”. Még felsőfokban is előfordul hol? kérdésre felelve: KazK. 75: „az zegenŷk kŷzŷt *legh utol* iŷ”. Az ablativusi *hátul* az ómagyar kor vége felé ritkul: JordK. 73: „*hatul* [*posteriora*] megh laez enghemeth, az en zŷnemeth kedeegh eelween nem lathatod”; BodK. 6: *hatul*. Elvértve locativusként (VirgK. 42) és lativusként (JordK. 380) is előfordul. (A középmagyar korban a locativusi funkcióban szilárdul meg — sok más ablativusragos társával együtt —, a honnan? kérdésre felelő alak pedig az újonnan, továbbragozással létrejött *hátulról* határozószó lesz). E háromirányú csoport legerősebb, leggyakoribb tagja a *hátra*. Legtöbbször a *fordul*, *fordít* (ritkábban a *néz*, *tekint*) igék határozója. A gyakori kapcsolódás megteremti a lehetőséget a *hátra* határozószó igekötővé válására. Ez a fejlődés legfeljebb korszakunk végén indulhat meg. Egyes mozgást jelentő igék mellett a 'vissza, hátra' jelentésű *meggel* egyenértékű, amit a MünchK. és a JordK. párhuzamos helyei is mutatnak: JordK. 625–6: „*hatra* fozdwlvan” ~ MünchK. 85vb: *Megfozdoluan*: conversus; KeszthK. 12: „*hatra* fordeytwan”: retrorsum; stb.

Hasonló kiegészüléssel vált háromirányúvá a *szemben* — *szembe* sor is. A honnan? kérdésre felelő, harmadik alak hiányzik, funkcióját az *arcul* 'szemből' ragos főnév tölti be. (Ez az ablativusi *hátul* 'hátulról' antonimája.) De éppen rendszerkiegészítő szerepe, funkciója alapján határozószóvá valóban levő alakulatot láthatunk benne. Ezt a többi ablativusragos határozószó — mint alaktani asszociatív sor — léte, az abba való beleillés ténye is valószínűsítheti: BodK. 6: „Immar lattel engem *arczul*, de las *hatul* es”. Ez elég ritka határozószó-csoport: FestK. 378: „Halaal een zemeyn elewth *zembe* al”: Mors ... adest; 1529: „Feldwarnak es Brassonak kezethe *zembe* meg wŷwank” (MŷNy. 37: 276); DebrK. 164: *zŷmben*.

A kétirányú határozószók. — Vagy eredeti háromirányú határozószó-csoport csönkulásával keletkeztek, vagy korábban egyirányú határozószónak kétirányúvá válásával. A korai ómagyarban még háromirányú sort alkothatott például a *męgŷl* — *męgŷtt* — *męgę* határozószó-csoport. Locativusi alakja azonban kiesett a határozószó-rendszerből, és a kései ómagyarban már csak névutóként él. Ez a jelenség is rávilágít arra a tényre, hogy a korábbi korszakokban feltehetően háromirányú határozószó-csoportok (vagy egyes tagjaik) kiveszése a névutó-

rendszer változásával is összefügg. Az ősmagyarban például a *közül* — *között* — *közé*, *elől* — *előtt* — *elé* hármas sorok esetében kettős szófajúságot (névutó és határozószó) feltételezhetünk. A differenciált viszonyjelölésre erősebben törekvő névutórendszerben ezek megmaradtak, helyhatározói jelentésük mellé egyéb funkciók keletkeztek, határozószóként pedig visszaszorultak: a *közül* — *között* — *közé* például teljesen, az *elől* — *előtt* — *elé* vagy a *mögöl* — *mögött* — *mégé* csoportból pedig csak a locativusi alak. Így a vizsgált korszakban csak a *mögöl* — *mégé* (*meg*) kettőssel számolhatunk (a *mögöl* és a *hátról* 'hátról' jelentéstani összefüggése külön vizsgálatot igényel). De a megmaradt *mögöl* — *mégé* kettős is erős gyöngülést mutat. A kései ősmagyar korszak végén már csak nyomokban van meg. Még a *mögöl* ablativusi jelentését őrzi a BécsiK. 110: „latuatoc gülekezètet *mégöl* z *èlöl*”: *visa turba de retro* et *ab ante*. — A *mégé* még lativusi jelentésében bukkan fel például a MünchK.-ben: 91vb: „lokac menenèc *mégé* [abierunt *retro*] z *imar* nè iaznacuala — *o vèle*”. A korán igekötővé vált *meg* viszont még korszakunk végén is őrzi 'vissza, hátra' jelentését, és lativusi határozószóként is többször előfordul: ÉrdyK. 509: „Mykoron ywtottak volna *meg* az *òlweenre* hol ott egy maft talaltaak vala *meg* allanak”; 1529: „wramath ... *ÿsthen* ez *wjadalbol* bekewel *meg* hoza” (MNY. 37: 276).

Korszakunkban kétirányú a *hanyatt* — *hanyattá* határozószó is. Mindkettő a *fekszik*, *fektet* és *esik* igéhez kapcsolódik leggyakrabban. Ablativusi alakja nincs, de mint testrésznévből alakult határozószó-csoportnak korábban esetleg lehetett: 1470: „posuerunt eum supinum [*hanjutha*] ad lignum” (Gl.); WinklK. 120: „*hanjatta* fekzyk dichosegnek koronaya”; ÉrdyK. 429: „*hanyattaa* efèek”; FestK. 376: „*hanyat* elyem poklokba”.

Egyirányú határozószó kétirányúvá válásával is keletkeztek határozószópárok, illetve határozószószerű alakulatok; például a mikor? kérdésre felelő *későn* mellé az újabb -ig ragnak a tőhöz tapadásával jött létre a *későig* alak, a meddig? „irány”. Ezek valójában még nem teljesen megszilárdult alakulatok, korszakunkban inkább csak határozószó-szerűek: ugyanis világosan él a *késő* alapszó (más rag is kapcsolódik hozzá: ÉrsK. 297: „*keesföre* halasztottam”, ahol világos ragos névszó), így még a *későn* határozószóságát sem elsősorban szerkezete, hanem inkább antonimájához, a korán határozószóhoz való társítása és viszonylagos gyakorisága erősítheti: TelK. 32: „hytettetic ... *kesőn* ez vilagra adatotnac lennye”; JordK. 557: „*keesen* tawozýk el h^w t^wle”; 1529: „Ez dologrol ... *kesen* ýrtam” (MNY. 37: 277). — A *későig* határozószóvá szilárdulását támogatja a kései ősmagyarban hasonló jelentésű (lat. *diu*), de gyakoribb *sokáig* határozószó (ez egyirányú): JóK. 75: „leleknek yduesslegerewl ... *keseyg* bezeluen”; JordK. 608: „*keleýgh* ymathkozýk vala”; stb.

Olyan esetek is vannak, amikor egy eredeti egyirányú határozószó mellé névutós szerkezet keletkezésével jön létre a valamelyik másik irányt kifejező alak; például a mikor? kérdésre felelő *régen* mellett a *régtől fogva*, *rég óta* alak; például a mikor? kérdésre felelő mióta? „irányt”; TelK. 28: *regtül fogua : ex antiquis*; ÉrsK. 468: „*reeg wta* wallom”. Ezek valószínűleg névutós szerkezetek, de — rendszerkiegészítő szerepük révén — korabeli határozószószerűségük sem zárható ki (l. 631—2).

A kétirányú határozószók körében is megtalálható az a típus, amikor egy egyirányú határozószó úgy válik kétirányúvá, hogy — alapigéjétől függően — jelentése bővül ki, hogy a meglevő egyetlen alak funkcionál két irányjelentés-

ben. Ilyen például a *közel*. E két irány a locativus és a lativus. A feltehetően eredeti ablativusnak már nincs nyoma (a keleti nyelvjárásterületről jegyeztek fel később *közelünnen* alakot), a *közel* locativusként általános, de ennek — bizonyos igék mellett — lativusivá vált használatával is találkozhatunk: 1532: „akor *ȳewthek* wala *kezel* az en *thÿthe(m)*hez hath lowal” (LtK. 1: 139). A locativusi *közel* a *rokon*-hoz hasonló jelentéstörténeti és szófajttörténeti utat járt be: időhatározószóvá is vált, sőt főnevesülve is előfordul. Locativusként: 1532: „k(egyelmed) *keuzel* lakyk nimet orzaghoz” (LtK. 1: 138). Többször szerepel e két határozószó a JordK. és a MünchK. párhuzamos helyén, azonos funkcióban: JordK. 628: „Es *ȳmaran közel* vala az *ȳdoknak* holweth *ȳnnepek*” ~ MünchK. 86rb: „*rokon* vala a *ȳidocnac* hufuetec” : . . . *prope* . . .

Látjuk tehát, hogy a háromirányúság korszakunkban (a határozószók körében) gyöngülő és egyszersmind erősödő rendszerformáló jelenség. Gyöngül, amennyiben egyes irányokat kifejező elemei kiesnek a rendszerből (mert igekötővé válnak, illetve csak névutóként maradnak meg), másrészt erősödik, azáltal, hogy egyes egy- vagy kétirányú (eleve ilyen vagy ilyenné vált) határozószó-csoportok kiegészülnek a második vagy harmadik irányt kifejező tag-

Összegezőképpen a többirányú határozószók közül néhányat — a rendszer szemléltetésére — táblázatszerűen is bemutatunk:

	Ablativus	Locativus	Lativus
Háromirányú határozószók			
három (vagy több) alak	<i>belől</i> <i>alól</i> <i>kivől</i> <i>főlől</i> <i>hazúl</i> <i>együnnen</i> <i>örökkül</i> <i>középből</i>	<i>benn, belől</i> <i>alatt, alól</i> <i>kinn, kivől</i> <i>fenn, fölől</i> <i>honn</i> <i>együtt</i> <i>örökkön</i> <i>közepett</i>	<i>belé, be</i> <i>alá</i> <i>ki, kívül</i> <i>fél; felire, felibe</i> <i>haza</i> <i>együvé, egybe</i> <i>örökké</i> <i>középbe</i>
két (vagy több) alak	<i>elől</i> <i>messzől,</i> <i>messzünnen</i>	<i>elől</i> <i>messze</i>	<i>elé ~ elő ~ elevé,</i> <i>el; eleibe; elől</i> <i>messze</i>
egy alak	<i>környől ~ körül</i>	<i>környől ~ körül</i>	<i>környől ~ körül</i>
kiegészüléssel háromirányúvá vált határozószók	<i>hátral</i> <i>arcúl</i>	<i>utól</i> <i>szemben</i>	<i>hátra</i> <i>szembe</i>
Kétirányú határozószók			
két (vagy több) alak	<i>megől</i> <i>ø</i> <i>ø</i>	<i>ø</i> <i>hanyatt</i> <i>későn</i>	<i>megé, meg</i> <i>hanyattá</i> <i>későig</i>
egy alak	<i>ø</i>	<i>közel</i>	<i>közel</i>

gal. A következő korszakban viszont — a kommunikációs szükségletből fakadóan — még erőteljesebben kibővül az irányhármasság. A háromirányú rendszer kiteljesedésének módját és egyéb körülményeit a nyelvi rendszer belső viszonyai, a nyelv szerkezete, típusa határozza meg. Nyelvünkben ez a törekvés elsősorban az újabb, testes határozóragok iránymódosító hozzátételével valósul meg. A *belülről* — *belül* — *belülre* típusú hármas rendszerek korszakunkban még hiányoznak, csak a középmagyar korban szilárdulnak meg. Nyilvánvaló, hogy például a *belülről* alak csak akkor keletkezhet — mert csak akkor van rá szükség —, amikor a *belől* már elvesztette ablativusi irányjelentését. (L. az 580. lap táblázatát.)

Morfémaszerkezeti jellemzés. — A statisztikában külön egységnek tekintünk minden morfológiailag különböző határozószó-alakot (*elő, eleibe; megé, meg* stb.), de egynek vesszük a fonetikai változatokat (*elő ~ elevé; környől ~ körül*), valamint azokat a határozószókat, amelyeknek egy alakjuk van, de több irányjelentésben is élnek (*kivől, elől*). Eszerint a feldolgozott törzsanyagban 30 határozószó sorolható a „többirányú” kategóriába. Ezek szóelőfordulásának száma: 189. Morfémaszerkezeti megoszlásuk a következő:

	Lexikai gyakoriság	Szövegbeli gyakoriság
$T_N + R_{pr.}^*$	26 (87%)	161 (85%)
$T_N + R_{szek.}^{**}$	4 (13%)	28 (15%)
Összesen	30 (100%)	189 (100%)

(Megjegyzés:

- * A statisztika egyszerűsítése érdekében ebben a csoportban szerepelnek az ún. ősi igekötők is, amelyeknek határozószói használatuk is van a vizsgált korszakban.
 ** A szimbólumok feloldása: T_N = névszótó; $R_{pr.}$ = primer határozórag; $R_{szek.}$ = önálló szóból keletkezett szekunder határozórag)

A számadatok azt mutatják, hogy a többirányú határozószók között nagy többséget képviselnek az ősi, primer ragosak. A törzsanyagban hat és félszer több primer ragos határozószó fordul elő, mint szekunder ragos. A korabeli nyelvi valóságban (a törzsanyag adataihoz képest) feltehetőleg valamelyest nagyobb lehetett a szekunder ragos határozószók aránya (a szótári és a törzsanyagon kívüli gyűjtés erre enged következtetni). A törzsanyag 30 különböző többirányú határozószavának 189 előfordulása alapján egy határozószó átlagosan 6,3-szer szerepel. A gyakorisági sorrend a következő: *örökké* (28), *átlagosan* 6,3-szer szerepel. A gyakorisági sorrend a következő: *örökké* (28), *felől* (25), *kivől* (18), *belől* (14), *elő* (2) ~ *elevé* (11), *eleibe* (11), *örökkül* (11), *egybe* (10), *háza* (7), *hátra* (6) stb.

Az elemzés után megállapíthatjuk, hogy a minden kétséget kizáróan biztos határozószónak tekinthető primer ragosak rendszerébe — részben a primer ragos határozószó funkciójának erősítésére, részben az irányhármasság kiteljesedésére irányuló törekvés jegyében — már beilleszkedett néhány szekunder ragos határozószó (*egybe, hátra*), a megszilárdulásnak különböző stádiumait mutatva fel. A szekunder ragok közvetlenül a tőhöz kapcsolódnak. Az adatok szerint tehát a többirányú határozószók közül hiányzik a $T_N + R_{pr.} +$

+ Rszek. morfémaszerkezeti típus, vagyis az olyan szerkezetű csoport, melyben a primer rag után újabb határozórag következik. (Ilyen lehetne esetleg az *eleibe*, ha a *-be* előtti toldalék lativusrag. De valószínűbb, hogy az *-i* birtokos személyjel a szóban.) Az egyirányú határozószók körében megvan ez a típus. A többirányúak közé a következő korszakban kerül be, illetve akkor erősödik meg, mégpedig azért, hogy az irányhármasság további kiteljesedése folyamán a primer ragos határozószóhoz irányváltoztató szerepű újabb határozórag járul (például *belülről* — *belülré*).

Az egyirányú határozószók

Nincs merev határ az egy- és többirányú határozószók között. A nyelv története folyamán egyes elemek átkerülhetnek egyik kategóriából a másikba. A kései ómagyar kor ilyen jellegű eseményeire a többirányú határozószók tárgyalásakor utaltunk (l. *környől*, *közel*, *utol* stb.).

Az egyirányú határozószók többsége nem érintkezik a többirányúakkal. Ezeket — ebben a fejezetben — elsősorban alakotani oldalról, morfémaszerkezetük szerint rendszerezük.

Egyetlen ősi, egyelemű határozóraggal keletkezett határozószók. — a) E legegyszerűbb és legősibb morfémaszerkezetű határozószók közül a lativusragot tartalmazók alkotják a leginkább megszilárdult réteget: *össze*, *vissza*, *tele*, *soká*, *hosszá* 'sokáig', *többé*, *holdá*, *világgá*, *eléggé*, *kevéssé*, *leg* stb. Jelentésükre nézve lativusi és locativusi hely-, idő- és fokhatározószók, a szófajváltásban pedig például az igekötővé fejlődésre szolgáltatóknak példát (l. *össze*, *vissza*). Elsősorban ebből a határozószó-csoportból kerülnek ki az újabb igekötők. Az igekötővé válás pedig a korábbi határozószóságra utal vissza. A lativusragos határozószók közül viszonylag gyakori az *össze*, *vissza*, *eléggé*, *kevéssé* (az *össze* gyakoriságát a névutó és az igekötő közti átmeneti alakok száma is növeli). Korszakunkban még jó néhány adat van a *hosszá* (sőt a *hosszáiglan*) határozószóra, a hasonló jelentésű *soká* viszont ritkulóban van (legalábbis az írott nyelvben); *-ig* raggal egyértelművé téve a terminativusi jelentést azonban általános használatú marad (*sokáig*): BécsiK. 86: „*hozia [diu] getzèttètnéc*”; TelK. 30: „nem oknalkṽl halasztotta il *hoffa* edičdfeğs gōmōlčōt”; ÉrsK. 28: „Es nem kewes ydeyglen De *hozya*”. A *soká* a JókK.-ben még ötször fordul elő (104: *sokka*), a korszak folyamán viszont egyre inkább a *sokáig* (*sokáiglan*) veszi át a helyét: NádK. 310: *sokáig*; PéldK. 66: *sokayg* : *diu*. — A kései ómagyar kor a *holdá* alkonya is. Néhány kódex őrizte meg, főleg a *holdá kelve* kifejezésben: MünchK. 98va: „*Holda kelue . . . ménènc*” ~ JordK. 670: *Hotakelue* : In crastinum. (A latin *crastinus*nak egyébként a *holdá*-val azonos tövű *holnap* [MünchK. 13ra] vagy a *másod nap* kifejezés [BécsiK. 170] felel meg. Hasonló funkciójú a *holval* is.) — E csoportból l. még: MargL. 10: „eg *keuesse* meg marad uala az sororokal”; TelK. 102: „nem *keuese* banom”; 1515—1525: „*teobbe* neky en nem hyzek” (RMKT. 1²: 486); stb.

b) A primer ragos egyirányú névszói határozószók között legtekintélyesebb a locativusragosak száma. A megszilárdultság kérdése itt differenciáltabban vetődik fel, mint a lativusragos alakoknál. A ragos névszó és a határozószó közti átmenetiség kérdése az *-n* és a *-l* rag kapcsolódása esetén is jelentkezik. Világos, egyértelmű határozószói kövületek (ha nem is egyforma

szinten) például a *jelen*, *rokon*, *ellen*, *régen*, *idén*, valamint az *oldalt*, *előst* alakok. Közülük a *jelen* a leggyakoribb. Jelentéstartalma eléggé általánosult, jobbra az *itt*, *ott* határozószó jelentésének felel meg: AporkK. 124: „diczerem 9tet, ki *ielen* allot”: ... quia adstitit. Gyakoriságához hozzájárul az is, hogy a latin *praesentia* szót sokszor fordítják olyan szókapcsolattal (illetve összetett szóval), melynek első tagja a *jelen*: JókK. 37: „vrland[us] vr ewrewle Bodog fferenczecz kŷuanatul *yelenuoltan*”: dominus Urlandus ... gavisus valde de optata sancti Francisci praesentia. Való (volt) igeneves szerkezetben (illetve létigéhez kapcsolódva) egyébként is gyakori: CornK. 55r: „*ielen* vagy”: praesto; ÉrdyK. 509: „*yelen* leegyek”; TelK. 23: „*yelen* voltat”. Helyi jelentésén kívül időre is vonatkozik, ’most’ jelentésben: PéldK. 72, 73: „embery allatnak három el multakat kel meg erteny es három *yelen* valokat kel meg gondolny”. — Stabil eleme a korabeli határozószó-rendszernek a *rokon* is (főleg hely- és időhatározószóként, de főnevesülve és melléknevesülve is), egyelőre a *közel*-el azonos értékben, de változó gyakorisággal. Talán már a *rokon* jelentésének halványodását jelzik a *közel*-el együttes előfordulásai: TelK. 132: „margyt ... ymar *rokon* közel leuen az ő halalahoz”, 8: „*rokon* közel valo anatul”. Esetleg fokhatározói jelentésárnyalatot fejez ki az ÉrdyK. előszavában is, amikor az *ennek utána* szerkezetben épül bele: ÉrdyK. 3: „ennek ymaran *rokon* wtanna követközky ez may zent Epiftola” (vö. még: 31, 73, 505, 508 stb.). — Szintén -n locativusragos határozószó még például az *idén* ’az év folyamán’. Bár csak 1549-ből való az első adatunk, valószínűleg már korszakunkban is megvolt (LevT. 1: 60).

A *-t* locativusrag az adatok szerint kisebb intenzitással kapcsolódik névszói töhöz, mint az *-n*. Igaz, hogy itt is felsorolhatunk néhány határozószót, de csak egy-egy gyenge példa jóvoltából: BodK. 19: „*Oldalt* fele lata az leañ az almat”; 1550: *Oldalt* 'félre' (RMKT. 5: 226); ÉrsK. 98: *elősth.*

Egyéb esetekben is kapcsolódik az *-n* és a *-t* locativusragos névszói tőhöz, de ha kapcsolatuk meg is szilárdult valamelyest, a szerkesztettség, a motiváltság, azaz a ragos névszói jelleg még elég erősen érezhető rajtuk. Ez a helyzet például az *örömet*, *sietelmest*, *szerelmest*, *szorgalmust*-féle *-t* locativusragos, *-s* képzős melléknevekkel, melyek módhatározók a mondathan. Jelentésük, latin megfelelőjük, valamint rendkívüli gyakoriságuk alapján (a JókK.-ben 94 adat van e típusra) lehetséges, hogy a kései ómagyarban ezek határozószó-szerű, vagy határozószóvá válóban levő ragos alakulatok voltak az élő beszédben is: 1486: „Igen fogada hogh *Eremefth* therekeedik benne Minden Jo veghre” (MNY. 21: 115); 1521: „Ha tehetným ees Illenek *eremest* tenným” (MNY. 37: 204); JókK. 39: *kedueletest* : *caritative*; KeszthK. 19: *byzodalmfth* : *fiducialiter* (mivel ragos névszói jellegük mégiscsak erősebb, a határozószók statisztikájában az *-(s)t* ragos módhatározók nem szerepelnek).

Az *-n* locativusragnak is vannak a korszakban még gyengén megszilárdult kapcsolatai. Annak megfelelően, hogy a kései ómagyarban az *-n* intenzívebben vesz részt a határozószók létrehozásában mint a *-t*, az *-n* ragos alakok a megszilárdultságnak is változatosabb fokozatain állnak. A teljesen megszilárdult, szilárdultságnak is változatosabb fokozatain állnak. A teljesen megszilárdult, szilárdultságnak is változatosabb fokozatain állnak. A teljesen megszilárdult, szilárdultságnak is változatosabb fokozatain állnak. A teljesen megszilárdult, szilárdultságnak is változatosabb fokozatain állnak.

pal lett az általánosan elfogadott adverbium (nyilván a *reggel, éjjel* stb. határozószó-csoport analógiás hatására).

A megszilárdulás szempontjából következő — önmagában is differenciált — csoportot azok a szavak alkotják, amelyekben az *-n* (ill. *-an ~ -on/-en*) már nem hely- (vagy idő-), hanem mód-, illetve fokhatározói értékben van jelen: *bizton, egészen, éhen, eleven, gyakran, gyalogon, hamar, hején ~ hian ~ hívon, igazán, jelesen, kordén* 'könyv nélkül', *különben, lussan, méltán, nagyon, pusztán, ritkán, titkon, tulajdon* stb. Közülük régen megszilárdult határozószó lehet az 'élve, elevenen' jelentésű *eleven* állapothatározószó, melyben az *elő* melléknévi igenév **elebe-* előzményéhez járul az *-n* (DöbrK. 335). Korszakunkban határozószóként már ritka, inkább melléknévesülve él (JókK. 67; WinklK. 295). Határozóként egyre inkább másik viszonyragot vesz fel: *elevenen* (JókK. 141), *elevenül* (VirgK. 108). — Régi ragszilárdulás eredménye lehet a 'solum, tantum' jelentésű *tulajdon* határozószó, mely a kései ómagyar korban még elég gyakori, de sorsa később (határozószóként) a kiveszés lesz. Melléknévvé és főnévvé válási folyamata már korszakunkban eléggé előrehaladott. Határozószó még: SzabV.: „*twlajdon* hat wmagok”; FestK. 176: „*thwlaydon theeged*”. — A *gyalogon* és a *hamaron* is biztos eleme a kései ómagyar kor határozószó-rendszerének, hiszen ragtalan határozószók (*gyalog, hamar*) ragos alakváltozatai. Ezek azonban ritkák, a ragtalan változat a fővariáns. Mégis: MünchK. 41va: *galojon : pedestres*; JordK. 474: *gýalogon*; MünchK. 41va: *hamazan : protinus*. A *hamar* latin megfelelője főleg a *cito*, amit egyes kódexek többször a *hamarsággal* határozószószerű alakulattal fordítanak. — Gyakori, megszilárdult határozószó lehetett már a tárgyalt korszakban a *titkon* (antonimájával, a *nyilván*-nal együtt). Erre az is utal, hogy nemcsak egy latin megfelelője van, hanem különféle latin kifejezések fordítására is használják, mint kész, közismert magyar szót: BirkK. 4b: „Senki foror azon ne terekeggek *titkon* vağ niluā” : . . . directe vel indirecte; KeszthK. 16: *tythkon : in insidiis*. — Biztos határozószó a korszakban a *gyakran* is, de viszonylag fiatal alakulat lehet. Határozószóvá válását a *ritkán* antonima egyre gyakoribbá válása is elősegítheti. Elvértve bukkan fel a rendkívül gyakori *gyakorta* mellett: SándK. 24: „haad nezhessem őket *gyakran*”; 1533: „*Calculofus*: Kit *gyaKran* Kő bant” (Gl.). Többször találkozunk viszont a *gyakorlatoson* szinonimával: NagyszK. 9: „*gyakorlatoson* . . . hitetlenlegőt mutatnac”.

Az *-n* ragos alakulatok másik része még nem kétségtelen határozószó a kései ómagyarban, de már útban van afelé; például a *különben*, melyben a *különb* melléknévhöz *-en* módhatározórag járul. Az a tény, hogy eredeti 'másképpen' jelentésű használata már ritka a korszakban, kötőszóvá válása pedig már megkezdődött, határozószóságára utal: BirkK. 3b: „ha mester . . . *kvlomben* [*aliter*] zergendi” (l. még: DebrK. 183; HorvK. 5; LevT. 1: 37; stb.). — Már határozószószerűnek mutatkozik a *hején ~ hian ~ hívon, igazán, nagyon, ritkán* stb. is. Ezeknek a töve a kései ómagyarban is élő melléknév (*hiu* 'üres', *nagy, ritka* stb.), így az alaki felépítés a ragos melléknévi jelleg mellett szól. A jelentésváltozás révén azonban, aminek eredményeképpen többé-kevésbé elszigetelődtek a tövüket alkotó melléknév jelentésétől, nem zárható ki határozószószerűségük a korszakban. — Elég gyakori a kései ómagyar korban a sok hangtani változatot felmutató (a HB. *heon* szavával azonos felépítésű) *hején ~ hívan* stb. szó. Általában 'üresen' jelentésű: MünchK. 48rb: „*ežętec* ęket *hiuan*” ~ JordK. 495: „*hewon* boczataak el” : eum dimiserunt vacuum. Elvontabb jelentésekben is szerepel: MünchK. 25va: „Mit allotoc it *hjan* mēd

è napot èfteg”: Quid hic statis tota die otiosi? Ugyanezt a ’tétlenül’ jelentést néhány mondattal korábban az újabb határozóraggal alkotott *hiába* határozószóval fejezi ki a fordító. A JordK. pedig mindkét helyen a *hiú* melléknévből képzett igét, illetve igenevet használja: 416: „Mýt allotok eth, ez nap eftýg hewolkodwan”, 415: „lata . . . hewolkodokul”. Az alaki változatosság, a *hiába* határozószóval és az igés-igeneves megfelelőikkel való váltakozás azt mutatja, hogy alapszavától még nem szakadt el teljesen, de már határozószóvá szilárdulóban van. Ilyen lehet az *igazán* is: 1492: „te kegelmedeth *Igazan* bizlalom hog el iwien kegelmed” (MNy. 37: 203); ÉrdyK. 3: „valaky *ygazan* zerety ew barattyaat”. Módhatózóí jelentése mellett egyre gyakrabban szerepel fokhatározóként, ami a szótó jelentésétől való elszakadást, a határozószóvá válást még inkább lehetővé teszi, tovább erősíti. Ez érvényes az *egészen* (SándK. 22), *jelesen* (1508: MNy. 9: 86), *nagyon* (NádK. 339) stb. szavakra is. — A *ritkán* határozószóvá válását pedig a már régóta határozószóként élő antonimája, a *gyakorta* is erősítheti: MargL. 7–8: „tezy vala . . . *ritkan*”. — Ezek között a határozószók között bukkan fel a magyar határozószó-rendszerben elvétve található idegen eredetű elemek egyike, a ’könyv nélkül’ jelentésű *kórdén*. A szó töve (*cordē*) korabeli latin jövevény. Ritka határozószó, mely később sem gyökeresedik meg nálunk: JordK. 271: „tanohatok megh rea Izraelnek fyáyth hogý *kozdeen* twggýaak es zaýokkal eenekellyeek”. — E csoportban megemlíthető az igen gyakori *méltán* határozószó, illetve határozószószerű ragos alakulat is. Végso soron nem névszói, hanem igei (illetve igenévi) alaptagú, de korszakunkra a tő (*méltó*) már melléznevesült, így a kései ómagyar kor szinkroniájában névszói alaptagú határozószónak tekinthető. E szó ’okkal, érdem szerint’ jelentésben rendkívül gyakori e korban. A gyakori használat is kedvez az egységes lexémává válásnak: BécsiK. 21: „èn tqzõnec *méltan* valo gétzèlmét vèndic”; CornK. 1v: „Annak okaert býzonual *meltan* [merito] jntevnk mýnd nyáyan”; SzabV.: *miltan*; stb.

Az eddigiekhez képest még közelebb van a ragos névszói jelleghez a *pustán*, *éhen*, *lassan* stb. MünchK. 22rb: „èhen pkèt èlèzègtènè nem akazom”: dimittere eos ieiunus nolo; JordK. 403: *èhen*; stb. Az *éhen hal* frazeológiai kapcsolatban — úgy látszik — még nem állandó elem az *éhen*: 1525: „had legyen zeghnyeknek [t.i. a magyaroknak] valamj ne hallyanak *ehhel*” (MNy. 37: 204).

Az -n ragos határozószókon belül külön csoportot alkotnak a fosztóképzős szavak. A képző végén levő -n ugyanis módhatózórag, aminek a funkciója a kései ómagyar korban valószínűleg még nem homályosodott el egészen. (A következő korszakban, amikor a rag már teljesen beépült a képzőbe, ezt a csoportot ragtalanak tekintjük.) A fosztóképzős szavak korszakunkban kettős szófajúak: határozószók és melléznevek is lehetnek. Az a tény, hogy eredetibb határozói használatukban általában nem vesznek fel újabb határozóragot, az -n funkcionális jelenlétére utal. Ez a határozói (mód-, állapot-, fokhatározói) használat azonban a kései ómagyar korra eléggé visszaszorult, és a jelzői, állítmányi funkció erősödött meg. Szófajilag tehát e szavak többsége már melléknévként tartandó számon. (A feldolgozott törzsanyagban 40 különböző -*alan*/-*telen* képzős szó és ennek 108 előfordulása szerepel. Ezek zömmel *jelzők* és állítmányok, csak 27 esetben határozók. Határozói szerepben 6 szó fordul elő és állítmányok, így csak ezek tekinthetők határozószóknak.) A melléknévvé válás gyakrabban, így csak ezek tekinthetők határozószóknak.) A melléknévvé válásra több grammatikai sajátosság is utal. Például az, hogy határozóként néha -*ul*/-*ül* vagy -*an*/-*en* ragot kapnak: KeszthK. 29: *kegyelleneul*: *impie*; ÉrsK. 26: *ekthelenul*; FestK. 395: „*mezejtelenen* hagyának”: nudum reliquerunt,

vagy az, hogy már főnevesülve is előfordulnak: KeszthK. 15: „dychertetyk bynes . . . ees *kegyetlen* aldatyk”. Sokszor szerepelnek toldalékokkal (képzővel, jellel, raggal) ellátva (a feldolgozott törzsanyagban 73 ilyen szóelőfordulás van): MargL. 3: *tjzteletlenseget*, 8: *ketelenehtese*; ÉrdyK. 3: *tehetetlenök*; KeszthK. 16: *artatlanh*, 26: *kegyellentwl*; stb. — Toldalékolatlan határozósói előfordulásuk tehát viszonylag szűk körű: FestK. 394–5: „az gyamol . . . engemet *hyrtelen* [*repen*] megh hagyta”; GuaryK. 22: „*hertelen* [*gyorsan, váratlanul*] (nem ’hír nélkül’)] . . . teyendnec”. Ehhez hasonló jelentésváltozás más esetekben is bekövetkezett, például az *untalan* határozósó esetében, amit ’állandóan’ jelentésben különösen az ÉrdyK. kedvel: 77: „*untalan* eezy” (l. még 133, 641 stb.; még *unos-untalan* figura etimologikás formában is: ÉrdyK. 378). A leggyakoribb (legalábbis a feldolgozott törzsanyagban) a *szünetlen* ~ *szüntelen* határozósó, melyet ’állandóan’ jelentésben sok forrásunk megőrzött: SzabV.: *zwnetlen*; FestK. 375: *zenetlen* : *assidue*; PéldK. 68: *zewnetlen* : *iugiter*; ÉrdyK. 512: „*zentelen* ymatkozwan”. A latin megfelelők között viszonylag ritkán szerepel adverbium. Határozósó még: FestK. 367: „*ký . . . mezejtelen* [*nudus*] ky wz” (de melléknév: CzechK. 49: „*mezetelen* . . . meýled”); SzabV.: *zerthelen*; GuaryK. 27: „*zertelen* teýon”; FestK. 378: „az ydew *hazontalan* [*inutiliter*] el mwlt”; MünchK. 68vb: „*kételkedèllèn* [*profecto*] tú kqzitechè iutot iftènn° oýzága”; stb.

c) A *blativus* rag viszonylag kevés egyirányú határozósóban található korszakunkban. Közülük teljesen megszilárdult, biztos határozósó például a *széjjel*, mely a *szerte* szinonimájaként él: ÉrdyK. 510: „Az zeep mezõn *zeellel*, felwl az egh tyzta”, az *egyedül*; MargL. 8: „*egedevl* . . . nem akart lenny” (néha az *enenmagam*, *enmagamba* tölti be a funkcióját). — A benne bekövetkezett jelentésváltozás alapján egységes határozósóznak tekinthető korszakunkban a nyomósító szerepű, ’különösen’ jelentésű *jelesül* szó, valószínűleg a beszélt nyelvben is: SzabV.: „Nag kegelmes legýen ellenlegnek *lelezw* kedyglen mýnd azoknak kyk keges kegelmnnek efný zoknak”; a kódexek közül a MargL. kedveli: 9: „mýkron ez zent zvz az zokot jmadsgýt be nem tellessehetý vala . *jelesevl* az ev zvleýnek jelen voltokert”. — Ritka határozósó lehet ekkoriban a *keresztül* és a *végeztül*: VirgK. 53: „Es hogy ez velagnak negy zegere *keresztwl* elozlanak”. — Valószínűleg már határozósóvá válóban van a korszakban igen gyakori *jól* szó, mely nemcsak mód-, hanem fokhatározó is: FestK. 379: „eertelmeth attaalwolt hogy *yool* [*bene*] mywelneen” (módh.); GuaryK. 29: „nomýad *iol* be ziuedbe” (fokh.). — Elszigetelt, tovább nem élő, de valamelyest megszilárdult alak lehet a JókK. *egýjel* ’egyszer’ szava (vö. HB.: *charmul*); JókK. 41: „paranczola frater leonak hogý tewbzer ne menne hozzáýa egý naponn hanem czak *egýjel* . . . Es veternýekoron euel *egýjel* [*semel* . . . *semel*]”.

Több primer ragot tartalmazó határozósók. — A kései ómagyar korban elég sok ilyen felépítésű határozósó élhetett, de az adatok szerint a következő nyelvtörténeti korban még jobban megszáporodott a számuk, és tovább nőtt morfémaszerkezeti változatosságuk. Valószínű, hogy korszakunkban is az élő, beszélt nyelvre lehettek inkább jellemzőek, így az írások a létező formáknak is nyilván csak a töredékét őrizték meg. (A raghalmozás, az enklitikus elemek tapadása — mint majd látni fogjuk — a névszói határozósókhoz képest erősebb, gyakoribb a névmási határozósók körében; az írott nyelvben is.)

A több primer ragot tartalmazó határozószók korszakunkban is elég változatos morfológiai felépítettséget mutatnak:

a) Vannak olyanok, amelyekben ugyanaz az ősi rag ismétlődik (mégpedig az *-n* locativus, illetőleg modális): *elevenen, fennen, jelenen, újonnan* stb. Az elemismétlés oka általában az, hogy a tőhöz kapcsolódó *-n* elvesztette mód- (illetve állapot-) határozói jelentését, és ezt kellett egy újabb raggal egyértelművé tenni. A *jelenen* határozószó az újabb rag kapcsolódásának egyéb okaira is jól rávilágít. Vannak olyan előfordulásai, melyekben ugyanolyan helyhatározószó, mint a *jelen*: TelK. 23: „mikoron ... Joachim ... *ielónnen* nem volna: kezde ... *fyrnya*”. Ilyenkor a második *-n* rag csak nyomatékosító szerepű (a *jelen* határozószó gyakori, jelentése a korban teljesen világos, nincs szükség a locativusi funkció egyértelműbbé tételére, tehát nem ezért járul hozzá az újabb rag). Helyhatározóként a *jelen* az általános. A *jelenen* pedig funkcióelkülönüléssel egyre inkább lekötődik az újabb, mód-, illetve fokhatározói szerepre. Az elemismétlés tehát — végül is — az alapszó (a *jelen*) viszonyjelentését változtatta meg. (A *fenn*-ből keletkezett *fennen* pedig — adataink szerint — csak ebben az új jelentésben szerepel.) Például SzabV.: „Budanak minden wchayaba *Yelennen* [‘különösen’] kyrlnak odwaraban lathyak Twrwknepeh ... odwarlany”; BécsiK. 12: „Meñ ki nap nugat félè valo mēdz ozzag èllèn: z *ielēnnēn* [‘praecipue’] azoc èllē kie mégvtaltac èn vzařagomat”; BirkK. 3b: *ielēnen* : *maxime, specialiter*.

b) Több határozószóban különbözõ ősi határozóragok kapcsolódnak egymáshoz. Ezek lehetnek eredetileg azonos irányjelentésűek; *fennent, viszont, egytem* (< *egyeten*), vagy különböző irányjelentésűek: *kevesenné, külön* stb. — Az *-n* locativusraghoz a nyomatékosítás céljából kapcsolódott a *-t*, de korszakunkra már bizonyos jelentésfejlődésen is átmentek e határozószók. A *viszont* például nem locativusi jelentésű, hanem a *vissza* szinonimája: KazK. 73: „zolgait kilde: hoğ az v zeretõ fyat zeretettel megh kerefnek: es *uizont* romaba uinnek”. Helyhatározóként egyébként a kiveszés végső stádiumában van. Módhatózóként szilárdul meg a nyelvi rendszerben, aminek első adatai korszakunkból valók: TelK. 17: „[a feleség] az õ hazaltarlat tiftle: mikenen vrat ... õ es *vizont* [‘vicissim’ ‘kölesönösen, viszont’] az õ feleleget tiftle”; TihK. 156: *vizont*. — Az eredetileg különböző irányjelentésű ősi ragokat tartalmazó határozószókban általában nincs irányváltoztató funkciójuk a szóvégi ragoknak. Az *-l* ablativusragot követő *-n* locativusrag nem változtat irányt például a (*kül* →) *külön* határozószóban (l. I, 409). A kései ómagyar korban főleg elvontabb viszonyjelentéseivel találkozunk: CornK. 54r: „az kezkenev *kylen* [‘seorsum’] al vala maganak”; a BirkK. adata pedig jól illusztrálja azt a mondattani lehetőséget, amelyben a határozószó melléknévvé válhat (illetve vált): BirkK. 3a: „ki ilien leletendik, Az ... *krton* valo hère be rekeztefflek”: ... *recludatur in locum sequaestrum*.

c) Primer ragot vagy ragokat *-k ~ -g, -t ~ -d* enklitikus elem is követhet. Ez főleg a beszélt nyelvre lehet jellemző, területileg pedig — a későbbi nyelvjárási adatok tanúsága alapján — a székelység nyelvében lehetett különösebben járatos (XX. századi adat: *kisség, kevésség, szintég*). E típusból korszakunkból adatolható: 1460 k.: *Vicissitudo : wyzontagw* (Gl.); ThowrK. 178: *uizontag : rursus*; de ez is elég fiatal alakulat lehet; l. még: ÉrdyK. 244: „ottan az nagy ferew chalan kőzzee ... meene, merő *mezeytelend*”; a XVI–XVII. század fordulójától kezdve lesz számottevőbb az egész enklitikus elemet tartalmazó határozószó-csoport.

d) Névszói tőhöz raghalmozással keletkezett újabb határozóragok csatlakozásával és megszilárdulásával is keletkeztek határozószók. Ez a típus korábbi keletkezésű, de adathozhatósága csak korszakunktól kezdve számottevő. Ezek a ragok (korabeli produktivitásuk feltehető sorrendjében) a következők: *-ig*, *-lan/-len*, *-ta/-te*, *-lag/-leg*, *-int*.

Az *-ig* látszik (a határozószó-alkotás szempontjából) legproduktívabbnak, amely a legtöbb adverbiumot hozta létre, és az egyes határozószók gyakorisága is viszonylag nagy. Az *-ig* nemcsak a ragtalan tőhöz járul (PéldK. 70: *aleg : vix*; WinklK. 349: *ideigh; váltig, fogytig, végezetig, végig, félig* stb.), hanem különböző határozóragok társaságában is megjelenik: főleg lativusrag után, a lativusi jelentés erősítésére, illetve a terminativusi jelentés kifejezése céljából (VirgK. 30.: *hozaygh 'hosszáig, sokáig'; sokáig; hosszágiglan, hozzágiglan*; MünchK. 100va: *kèuèfennèiqlè* stb.), és a nyomatékosító szerepű *-lan/-len* rag előtt (azaz: gyakran követheti *-lan/-len*: FéstK. 396—7: *wegyglèn : in finem; későiglèn, örökiglèn, ideiglèn*); nyomatékosító szerepű *-en* is követheti (1510 k.: *váltýken 'nagyon'* [MNY. 1: 213]; *választýgen 'nagyon'*).

Az *-ig* ragot tartalmazó határozószók között vannak valószínűleg már régen megszilárdult elemek (*végig, végiglèn, alig, sokáig*), olyanok, amelyek újabban váltak határozószóvá (*hosszáig, hosszágiglan, örökiglèn*), vagy azzá valóban vannak, azaz amelyek a ragos névszói állapothoz közel álló alakulatok (*ideiglèn, későiglèn, végezetig* stb.). Az *-ig* ragos határozószók főleg időhatározók, de van néhány fok-, állapot- és helyhatározó is köztük.

A feltehetően újabban határozószóvá vált, illetve a határozószóvá válás útjára lépett elemek közül nem volt hosszú életű például: TelK. 126: „*hoffaiglan* az ő elmeiebe forgatta volna”; SzókK. 243: *hoffaiglan*, a *sokáig* kiszorította a használatból: NádK. 310: *fokuig*; PéldK. 66: *fokayg*. Ugyanez lett az *örökké* nyomatékosabb kifejezésére keletkezett *örökiglèn* sorsa is: e bonyolultabb szerkezetű változat szorult vissza: AporK. 118: *orokiglèn*.

A határozószóvá valóban levő alakulatok közül a határozószósághoz legközelebb talán a *végezetig* áll (elégg gyakori a *mindvégezetig* kapcsolat). Határozószóvá válását szinonim társai segíthetik elő: az *örökké*, a *mindörökké*, a *mindvégig(lèn)*, a *mindvégezetig*, a *mindvégre* stb. Ez a magyar szinonimasor legtöbbször azonos latinnak a megfelelője, az *in finem*-é (vagy az *in aeternum*-é): KeszthK. 19: *wegezetyg : in finem*, 14: „Merth mynd *wegezetyk* zegennek el feledefe nem lezen, zegenyeknek bekefege *erekke* el nem weez”: *Quoniam non in finem oblivio erit pauperis, patientia pauperum non peribit in finem*; — ez az utóbbi példa még arra is enged következtetni, hogy a fordító részéről a szóismétlést elkerülni vágyó stilisztikai szándék rejlik az *in finem* kétféle fordítása mögött. (Ez a KeszthK.-ben másutt is kimutatható.) — Az *ideiglèn* és a *későiglèn* is elindult már talán a megszilárdulás felé; BirkK. 3a: „hog azon »mődot» hefen laco3zanak *ideiglèn* [*ad tempus*]”.

A primer ragok halmozásával keletkezett ragok közül a *-lan/-len* is alkalmas a megszilárdulásra. Nemcsak a már eddig említett esetekben, *-ig* ragos határozószóhoz járulva nyomatékosító elemként, hanem ragtalan tőhöz kapcsolódva is képes létrehozni határozószót: *egészlèn, méglen 'újra', újólàn 'újra'*. Az *egészlèn* általában fokhatározó, de sokkal ritkább, mint szinonimája, a *mindenestül (fogva)*. A JóK.-ben a következő előfordulással szerepelnek: *egészlèn* 7, *mindenestől* 3, *mindenestől fogva* 38; JóK. 38: „*bewle3efegnek yzýuel egezlèn eze3ewltetett*”. — Az *'újra*, ismét' jelentésű, gyakori *újonnàn* határozószóval szemben szinonimái közül az *újólàn* és a *méglen* korszakunkban viszonylag

ritka határozószó: SzékK. 20: „mykor ... az egyptombelyek ... esmeegh *vyolan* akarnayak ezeket megh fogny”. A *méglen* az *újólan*-tól szerkezeti szempontból abban különbözik, hogy töve önmagában is ’ismét’ jelentésű határozószó, mégpedig a *még* igekötő határozószói előzményének jelentéstani szempontból elkülönült változata (ez ragtalan határozószó): TelK. 41: „ne ketelgögel mikoron fogadando lez: es zvlendö: *méglen* egenlő neuel: ket yfiu mariakat”.

Elég gyakran kapcsolódik névszótóhoz a *-ta/-te* rag is, és szilárdul határozószóvá a ragos alakulat: JókK. 42: *gjakorta*; DebrK. 59: *zerteh*; GuaryK. 130: *zinte*; stb. Néha primer rag után is megjelenik e rag: WinklK. 229–30: „vgh mondwala *eleuente* harmadnapon fel tamadok”; TelK. 128: *regente*, illetve nyomatékosító szerepű *-n* rag is követheti: BécsiK. 232: *regentën*; 1456 k.: *zinthen* (Gl.); stb. Hely-, idő-, mód- és fokhatározók a mondatban. Közülük leggyakoribb e korban a *gyakorta*. Az egész nyelvterületen ismert. Legtöbbször a *saepe* fordítására használják: KulcsK. 264: „*gyakorta* [*saepe*] meg zabadeytotta wketh”. Igén kívül csak igenévhez kapcsolódik (különösen a *való*-hoz), ilyenkor a mondat szerkezet mélyebb szintjeinek valamelyikén helyezkedik el: BirkK. 3a: „*gakorta* [*frequenter*] *valo* inteffel magat meg fedni el mulatād-a”. A nyomósított *gyakortán* csak elvéve bukkan fel a szövegekben: DöbrK. 293: *gakortan*. A beszélt nyelvben (a többi nyomatékosított alakkal együtt) esetleg ez is gyakoribb lehet. — A többi e csoportba tartozó határozószóról is viszonylag kevés adatunk van.

E korban a *-lag/-leg* rag — legalábbis az adatok azt mutatják — ritkábban alkot névszói tövel határozószót. Valószínűleg megszilárdult alakulatnak tekinthető már a *váltóslag*, *végesleg*: JókK. 124: „azokban *vegesleg* meg telyefegyene”; ÉrdyK. 671: „eegy mas ellen *valtoflak* [’ellenkezőleg’] forognanak”.

Az *-int* ~ *-ént* rag a névszói határozószók közül a *megint*-ben fordul elő. Ez a szó leggyakrabban az *ismegént*, *esmegént* összetételben szerepel: WinklK. 306: „Azerth *esmeghenth* keerdyk vala qtet”.

Primer ragot és önálló szóból keletkezett határozóragot tartalmazó határozószók. — A kései ómagyar korban még viszonylag kevés határozószó-egyedet tartalmazó morfológiai típus: *alattomba*, *ellenbe(n)*, *egyenbe*, *egyetemben*; *utolszor*, esetleg a még nem egészen megszilárdult *hosszában* stb. Az adatok szerint elsősorban az *-n*, illetve a *-t* + *-n* locativusrag után következik az újabb határozórag, mégpedig legtöbbször a *-ban/-ben*. E határozószókban az újabb rag nem irányváltoztató szerepű: MünchK. 53ra: „ki *ellenbe* [*ex adverso*] aluala”; az *alattomban* eredeti jelentése is hol? kérdésre felelő ’alul’, de korszakunkban már inkább újabb módhatározói jelentésben használatos: JordK. 348: „fel zakodanak es *alattomba* [*clam*] el meeneenek”. Az *egyenbe*, *egyetemben* pedig már csak mód-, illetve állapot-határozó: ÉrdyK. 3: „kynek nyereeseere *egyetemben* yarwlwan ... azzonywnkhoz”; CornK. 54r: „*egyetermben* [*simul*] bemenenek”; a TelK.-ben (131, 132) egy mondaton belül szerepel a két változat (*egembe*, *egedömbe*), hasonló funkcióban. Gyakorisági különbség van csak köztük: a tárgyalt korszakban az *egyet(d)embe(n)* a kedveltebb (ugyanakkor a részben hasonló funkciójú *egybe* még gyakoribb; l. alább).

Önálló szóból keletkezett határozóraggal alakult határozószók. — Az előző típushoz képest sokkal jelentősebb a kései ómagyar korban a *tő* + szekunder rag felépítésű határozószó-csoport. Fejlődő,

erősödő, gyarapodó típus ez, ami egyúttal azt is jelenti, hogy körében elég erős az átmeneti jelleg, elég jelentős a határozószóvá válóban levő csoport.

A névszói tőhöz járó újabb határozóragok közül a produktivitás szempontjából a *-val/-vel* áll az első helyen. Ez hozza létre a legtöbb e csoportba tartozó egyirányú határozószót. Ezt követi a *-ban/-ben*, a *-ra/-re*, a *-szor/-szer/-ször* és a *-ba/-be*. Határozószóvá válóban van néhány *-képpen* ragos, illetve még névutós névszó (ezek korszakunkban összetett határozószók). A többi újabban keletkezett határozórag a tárgyalt korszakban az adatok szerint nem vesz részt egyirányú névszói alapszavú határozószók alkotásában; — esetleg a *-nként ~ -nkéd* — a 'mindig' jelentésű *koronként* határozószószerű alakulatban: ÉrdyK. 10: „az wtollo kyrthnek zozattya *koronkeed* fylembe zenghedőz”.

Ebben a típusban a legtöbb határozószó tehát a *-val/-vel* rag megszilárdulásával keletkezett. (Ez a tény a rag viszonylagos régiségére is rávilágít.) Vannak köztük olyan elemek, amelyek kétségtelenül jóval korszakunk előtt jöttek létre, de csak ebből az időből adatolhatók, és olyanok, amelyek most vannak megszilárdulóban. Régiek például (és korszakunkra már főnevesültek is): *éjjel*, *holval*, *reggel*, *este* (l. I, 410); az ugor nyelvek tanúsága szerint ezeknél későbbi a *nappal*, de már a JókK.-ben előfordul, így korszakunk szempontjából ez is régi, megszilárdult határozószónak tekinthető. Az ősi *éjjel* — *holval* ('sötétben — világosan') szerkezetet az *éjjel* — *nappal* váltja fel. Ha e két határozószó együtt szerepel a mondatban, akkor az *éjjel* — *nappal* sorrend az ősi, és korszakunkban is ez az általános, de — nyilván latin mintára (amit a PéldK. 70: „*eyyel es nappal*”: *in claro et obscuro* adat latin megfelelője is illusztrál) — a fordított szórendre is akad példa. A *holval ~ hollal* korszakunkban még gyakori, az egész nyelvterületen elterjedt határozószó lehetett (mivel különböző nyelvmelékéből rengeteg adatunk van rá). Jól megfért a *reggel*-l, már csak azért is, mert bizonyos jelentésselkülönülés következett be köztük: ÉrdyK. 130: „kywe meene elezer *reegghel hollal* mywefeket vynny ew zelőyeeben”. — Újabban keletkeztek, vagy éppen korszakunkban vannak megszilárdulóban például a következők: 1492: *ewssel thawással* (Oklsz.); ÉrsK. 158: „Ielenek . . . nagy hyrtelen *sebbel*”. E csoportból inkább ragos névszó jellegű például a *naggyal*, *éhhel*; bár a *naggyal* olyan gyakori a kor nyelvében középfokú melléknévek és középfokú határozószók előtti fokhatározóként (TelK. 113: „*nagul* nagoban”; DebrK. 140: „*nagiual* inkab”), hogy az állandó használat közben — a nyelvhasználó számára — elkophatott a szó motiváltsága, ragos melléknév jellege, és erősödhetett egységes lexémaként való felfogása, azaz határozószóvá válása. — Szintén ragos névszó jellegű, ugyanakkor — alábbi tulajdonságai alapján — a kései ómagyar korban határozószószerű lehetett néhány olyan *-val/-vel* ragos főnév, melyben a szótó *-ság/-ség* képzőt tartalmaz: VirgK. 18: *bizonfagul*; TelK. 17: *gakorlatoffaggal*; CornK. 54r: *hamarfagual*; TelK. 128: *hertelenfegel* stb. Ezek egyszerű, képző nélküli változatukban is határozószók, így azokkal korszakunkban is felcserélhető szinonimák: *hamar*, *hamarsággal*; *gyakorta*, *gyakorlatossággal* stb. Általában a latin megfelelő is azonos (*hamar*, *hamarsággal* 'cito'), így a két alak közti választást a fordító stílusérzéke, a mondat jobb hangzására való törekvés határozhatta meg. Némi használatbeli megoszlás mutatkozik még a beszélt nyelv és az írott szöveg között, amennyiben (például a *hamar* esetében) a beszélt nyelvre inkább a rövidebb alak jellemző: KulcsK. 260: „*Hamarfaggal* [Cito] towek”; de: 1527: „*hamar* yde hozatlak” (MNY. 37: 206); PéldK. 67: *byznofagual*;

CornK. 7r: *byzonsaggal* : *fide*; de: 1486: „tugyad Býzonnýal hogh ... ” (MNY. 21: 115).

A *-val/-vel* ragosakhoz képest a *-ban/-ben* raggal alakult határozószók ritkábbak, és kevésbé összeforrott szerkezetűek még a kései ómagyarban. Már határozószónak tekinthető a helyhatározóból időhatározóvá vált *nyomban*: ÉrdyK. 552: „ymaran ezen *nyomba* kőwetkőzyk ez may zent ewangeliom”, esetleg az 1456 k.: *valoban* (Gl.), de határozószóvá valóban lehet a *kezdetben* ragos főnév. Ez utóbbit az teszi lehetővé, hogy sokszor szerepel más, biztos határozószókkal egy mondatban, és azoknak a hatása a szófajváltást is megindíthatja: FestK. 372: „Mykenth wala *kezdetben* ees ma ees myndenha ees erewkkewl erewkkee”. Hasonló körülmények között a *jövendőben* ragos főnév is megindulhatott (vagy megindulhatott volna) a határozószóvá fejlődés útján, de e szóban (talán ritkasága miatt is) ez a változás nem következett be.

A *-ra/-re* határozóragnak a névszótóhoz tapadásával is keletkeznek e korszakban egyirányú határozószók: ÉrsK. 360: *balra*; MargL. 55: *fel(r)re*; 1525: *közre* (TörtT. 1908: 83) stb. A *-ra/-re* ragos határozószók közül a korabeli szövegekben a *végre* fordul elő leggyakrabban: KazK. 71: „*vegre* ... vket iften magzattal zerette”; 1527 k.: „elwesthed *wegre* magadoth” (MNY. 37: 206). Ezt néha a még ragos főnév jellegű *végezetre* helyettesíti: TelK. 114: „emeg mondot ziz: nagal ragoban hálnala a malaztban es *vegezetre* ... erdömlle fel magastaltatni”. A latin eredetű *kordé* szóhoz nemcsak az *-n* járul (l. 585), hanem a *-ra* rag is, hasonló módhatározói funkcióban: TihK. 305: „az zolofmakat mind *kordera* [‘könyv nélkül’] el tanula”.

A *-szor/-szér/-ször* raggal létrejött határozószók közül feltétlenül a kései ómagyar korszak előtt keletkezett az *először*, illetve az *előszert* (*-szeren*), valamint az *utolszor*, illetve az *utolszert* (*-szeren*) (l. I, 410). A valószínűleg korábbi *előszert* változat a kései ómagyar korban már ritkább, ragtalan (illetve pusztá *-szér* ragos) alakja az általános: TelK. 53: „e lcenat anna azzon ... *előszert* [‘előbb, korábban’] mendenöket meg tön: mellekre tanitta öket”. A *-t*, illetve *-n* rag nélküli *előszer* viszont szófaji szempontból a kései ómagyar korszakban kétféleképpen viselkedik. Azokban az esetekben, amikor ‘első alkalommal’ a jelentése, ugyanolyan ragos számnévnek kell tekintenünk, mint *társait*, a *másodszor-t*, *harmadszor-t*, hiszen töve, az *elő* ebben a korban még ugyanolyan élő, világos jelentésű (‘első’) sorszámnév, mint a *másod(ik)* stb.: DöbrK. 377: „ez nagyvbb es *elő* paranöolat: *Mafod* kedeg meg illeten”. Az ‘első alkalommal’ jelentésű *előszer* szó (tehát ragos számnév) utáni tagmondatokban és mondatokban gyakran szerepel a *másodszor* stb. ragos számnév: PéldK. 72–3: „*Elewzer* kel embernek három el multakat meg erten ... *Mafod* zer meg kel ... gondolny ... *harmadzer* kel ... meg latny ...”. Ha viszont az *előszer* ‘kezdetben, korábban’ vagy ‘elsőül, elsőként’ jelentésű határozó a mondatban, akkor – a fő jelentésétől való elszakadás, távolodás, az attól való fokozatos elszigetelődés eredményeképpen – valódi, megszilárdult határozószónak tekinthető: PéldK. 72: „Felel ... az halal ... fenkynek en bozzut nem tewttem es nem zerzettem *elewzer*”; SzékK. 18: „ez *előzör* mefopotamyaban lakotth”; 1516: „*Elewzer* ... Montha wolna” (MNY. 52: 369). — A *-szér* rag, átkerülve a tőszámnévekre (*egyszer*, *kétszer*) és néhány határozatlan számnévre (CzechK. 52: *sokzor*; JókK. 41: *tenbzer*) is (a névmásokról itt nem szólunk), sokáig megőrzi önállóságát, azaz sokáig megmarad a szóalak ragos számnév jellege. A kései ómagyar korban valószínűleg még ragos alakoknak kell tekintenünk a *sokszor*, *többször*-féle szavakat. Csak az *egyszer* szó

mutat fel — az *először*-höz hasonlóan — kettős szófajúságot: ha 'egy alkalommal' a jelentése és a *kétszer* stb. sor tagja, akkor ragos számnév, ha viszont 'valamikor, egykor, régen' jelentésű időhatározó, akkor határozószó: TelK. 61: „*egzer* mikor az ő meg faradot tagayt: nugalomra atta volna: ... latafthlatha”.

A *-be* rag megszilárdulásával is keletkezett határozószó; például a *közbe*, amely a *vet*, *vetés* szavak mellett már igekötőszerűen szerepel: BécsiK. 214: „*közbe vetuē*”; MargL. 6: „*kevze vetes*”. Hasonló kapcsolatban a *közből* is felbukkan, de nagyon friss alakulat lehet: 1536: „*keues idew ... kewzbeul wettetwen*” (PestiNTest. 174). Korszakunkban a *-ból/-ből* ragra egyébként még nem jellemző, hogy határozószót hozzon létre.

Birtokos személyjelet (is) tartalmazó határozószók. — Ez az alaktani típus a kései ómagyar korban még viszonylag gyengének tekinthető. Az adatok tanúsága szerint nem túl sok biztos reprezentánsa van. (A XVII—XVIII. század lesz az ilyen határozószók keletkezésének nagy korszaka. Sok új határozószó-egyed létrejöttével a középmagyar korban fog igazán megerősödni ez a határozószó-csoport, melynek analogikus hatására a következő korszakokban — napjainkban is — még több ilyen szerkezetű határozószó keletkezik, miközben még tovább erősödik maga a típus.)

Azok a birtokos személyjelet és határozóragot (ragokat) tartalmazó alakulatok, amelyeknek megszilárdulása többé-kevésbé már a kései ómagyar korra, illetve korban bekövetkezett, elég változatos morfológiai felépítésűek. A leggyorsabb szerkezetűekben a névszótőhöz járul a birtokos személyjel, és ehhez a primer vagy szekunder határozórag (illetve ragok). Ősi rag zárja le például az *idején* (PéldK. 86), *elein*, *korán*, *végezetin* határozószót, illetve határozószószerű ragos névszót. A primer ragok halmozódhatnak is: *eleinten*. Újabban keletkezett határozórag szilárdult meg (többé-kevésbé) például a következő szavakban: BirkK. 2b: *heiban*; ÉrdyK. 421: *yzeeben*; TelK. 14: *bizonaba*; NádK. 316: *Bizonaul*; CzechK. 23: *bijonjara*. Morfológiailag tagoltabbak azok a határozószók, amelyekben a birtokos személyjel előtt ősi határozórag áll: PéldK. 79: *egytemeben*; DöbrK. 443: *eleventebe*. Leggyakrabban a *hejában*, a *bizonyában* és a *bizonyával* fordul elő a szövegekben. Így ezek valószínűleg a többinél jobban megszilárdult elemek. Ez különösen a *bizonyában* szóra vonatkozik, amely 'valóban, biztosan' jelentésű nyomatékosító határozószóból már ekkor kezd módosítószóvá válni. Még határozószó: MünchK. 69va: „*Bizonaba [Profecto] tanoilatoc / mezt keduëlitēc tū ataitocnac müuëlkedëtekèt / mezt bizonaba ok meöoltec azocac*”; TelK. 17: „*az bizonnaba az ő hazaltarfat tiltele*”. — Általános használatú lehetett a *hejában* ~ *hiába* határozószó is, mégpedig nemcsak az írott, hanem az élő nyelvben is, például a XVI. sz. első harmadából való közgyónásszövegben: „*en bines vagjok ... az en hitemnek hñabaualo emlejteseben*” (MNy. 72: 502); FestK. 371: „*erewwl el wonzja, heyaban [frustra] ellene akaroót*”. Funkciójában a *hián* alakváltozattal és az *ingyen* szinonimával osztozik. Ez utóbbit jól illusztrálja a TelK. 216: „*mit haborgac mñneket heyaba auag ingen*”. — Eléggyé megszilárdult lehetett még: ÉrdyK. 362: „*herodos yollehet eleyn yghen zegheñ vala*”, 344: „*eleynden ['kezdetben'] valo eztondeyben*”; stb. Ragos főnév jellegű viszont a *végezetin*, aminek megszilárdulását ebben a korban éppen hasonló szerkezetű antonimája, az *elein* segíthette. Egyébként ritka lehetett az *elein*-nel együtt, és talán ez is hozzájárult kiveszéséhez, miközben alakváltozata, a *végezetül* (és a *végül*) megszilárdult a határozószó-rendszerben. Már a JókK.-ben felbukkan: 38: „*Es vegezetyn [in fine]*

használják. Visszaszorulását az *először* határozószó terjedése is gyorsíthatja. Hasonló funkciójúak, és azonos latin megfelelők (*primo, primum, primus* stb.) fordításai: JókK. 38: „gent fferenc . . . *Elezteb* yftennek monda gyczeretett . . . Annakuta[n]na halataduan Vrland[us] vrnak”: *primo* . . . *deinde* . . . E határozószó morfémaszerkezeti felépítése azonban nem egészen világos. Elképzeltető, hogy kialakulásában a hasonló jelentésű *először* és *előbb* analógiája is közrejátszott (a -t pedig a mikor? jelentést kifejező locativusrag).

2. A középfokjelet tartalmazó határozószók másik nagy csoportjában fordított a morfémarend: a tőhöz *először* a fokjel kapcsolódik, és azután a határozórag. A kései ómagyar korban már elég erős ez a határozószó-típus, de a megszilárdultság tekintetében nem egységes. Biztos határozószó már a *többé, kevésbé, inkábbban, inkábbban, hamarban ~ hamarabban, gyakrabban, nyilvánban* stb.: FestK. 385–6: „zeretteel emberth, Engemet sem azért *kevesebbe* [minus], mert . . .”; ÉrdyK. 510: „foha ewket *tebbe* zemeewel nem lathnaa”; 1529: „the kegýelmed býnth ream ne wessen hog *gyakrabban* nem ýrhatam” (MNy. 37: 276). A *nyilvánban* alak léte egyúttal a *nyilván* szó határozószóságának alakítani bizonyítéka is (a jelentéstani mellett), hiszen a *nyilván* csak mint határozószó fokozható: BécsiK. 83: „hog *nyluaban* [manifestius] mégéztétéc”; 1524: „*nylwabban* megh mongya” (MNy. 25: 69). — A még nem teljesen megszilárdult határozószók közül például a *jelesen* viszonylag sokszor előfordul a korszak nyelvében ’különösen, elsősorban’ jelentésben. Jelentéstanilag tehát egységes, összeforrott határozószó lenne, de a morfológiai tagoltság és a morfológiai mozgékonyság még eléggé jellemző rá: azonos jelentésben váltakozik például a *jelesen* és a *jelesül* határozószószerű alakokkal: KazK. 75: „Ezben kegek hyre lön: mind az tartomanba lakozo emböröknek: es *ielőfben* az uaraiba lakozoknak”; TelK. 115: „*yelesben* azokkal”. Határozószószerű még: WeszprK. 61: „te mynket a te életöndel *nagiobban* zerettel”; stb.

3. A középfokjelet tartalmazó határozószók harmadik csoportját az különíti el az előző kettőtől, hogy az ide sorolható elemek egyáltalán nem tartalmaznak határozóragot. Ezekben a középfokjel szilárdul meg, és ez a szóalak válik szó-tári szóvá, határozószóvá. E szócsoport problematikáját a korai ómagyar kor kapcsán tárgyaltuk (l. I, 411). Valószínűleg idetartozik a feldolgozott törzsszavak leggyakoribb névszói alapszavú határozószója: az *inkább* (lehet, hogy -k-ja lativusrag). A kései ómagyar korban még él eredetibb *jonkább* hangalakja is, bár már ez a ritkább variáns. Elsősorban ige előtt álló fokhatározó (BirkK. 2b: „*inkab* [plus] kiuaña”), de fontos szerepet tölt be hasonló mondatokban, sőt határozószót fokozó funkciója is van: PéldK. 72: „De *ynkab* gakorta meg tagattam”: *sed saepius negavi*. — Korszakunkban is él (sőt talán tovább él) a *beljebb, feljebb, kijebb* határozószó-csoport (a *lejjebb* hiányzik). A középfokos alakok elsősorban helyhatározók, csak a *feljebb*-nek alakult ki fokhatározói jelentése is; DöbrK. 376: „baratom: hagi *fellébb*” (lativusi helyhatározó); JordK. 384: „attýat es annýat *fellýeb* zezethý mynt enghemet” (’inkább, jobban’ jelentésű fokhatározó; ~ MünchK. 16vb: „*inkab* zezèti hognē enghemét”). — Nem tartalmaz határozóragot a *hamarabb* határozószó sem, hiszen a szótó, a *hamar* így, ragtalanul is határozószó, és ezt teszi középfokúvá a -bb. A *hamar*-hoz hasonlóan a középfokos alak is általános használatú, az élő nyelvnek is gyakori szava lehet: 1486: „hova *hamarab* fel kyltheh annal *hamarab* felkyllegeh” (MNy. 21: 115); ÉrdyK. 3: „*hamarab* es bewebben nyerhety”.

Az eddigiekben a középfokjelet (is) tartalmazó névszói alapszavú határozószókat morfémaszerkezeti szempontból vizsgáltuk. A határozószók fokozhatóságának, az alap-, közép- és felsőfok összefüggéseinek általános jellemzésére külön fejezetben kerül sor.

R a g t a l a n h a t á r o z ó s z ó k. — Korszakunkban is elég erős típus (az összetett határozószók között is szép számmal akadnak ilyenek). Elemeik között régiek és újabbak egyaránt találhatók. Az előző korok maradványaként, igaz, ritkán, de él még például a *reg*, *rég*, *meg* 'ismét': JókK. 92: „Ha az frater holual *reg* eret zewlewtt ennek”; SzabV.: „Nagý bws yonhal *meg* vy33a tere-nek”. A *hamar* korszakunkban is gyakori határozószó (de melléknévként és főnévként is előfordul): SzabV.: „Nagý *hamar* fel vótata az 3awan”; 1526: „ýr *hamar* ennekem” (MNY. 37: 204). — Gyakori a már régóta élő, igenévi eredetű *nyilván* határozószó is (melynek -n-je eredetileg határozórag), a beszélt és írott nyelvben egyaránt. Még fokozott alakban is előfordul (NádK. 40: „*nylvabban* valo”). 'Nyíltan, nyilvánvalóan' jelentése mellett (ami a *titkon* antonimája) 'biztosan, pontosan' jelentése is kialakult: NádK. 331: „Mondmeg enne-köm ha *nylván* megtuttad a lelők ki menven mi lezôn a teftnec”; BirkK. 4b: „Senki foror azon ne terekeggek *titkon* vag *nyluá* [directe]”. Levélből származó adat is tanúskodik e határozószó közkedveltségéről: 1526 k.: „*nylwán* meg mondam”, „eerthem . . . *nylwán*” (MNY. 37: 205). — Tovább él az ősmagyar kori török jövevény, a *kölcsön*, mely adataink szerint (a *kordén*, *kordéra* mellett) a másik idegen eredetű határozószó e korban: KulcsK. 274: „*kwchon* ado”. Ragtalan határozószó még: BécsiK. 90: „*Lupa* [solus] o onon maga iftèn”; ÉrdyK. 244: „ottan az nagy ferew chalan kőzzee . . . meene, merő mezeyte-lend”; SándK. 29: *baator*; stb.

Néhány ragtalan határozószó a kései őmagyarban kezd kiveszni a rendszerből. Vagy úgy, hogy a szóképzletből is kikerül, vagy úgy, hogy más szófajúvá válik. Kiveszőben van például a *meg* 'megint' (szinonimái veszik át a szerepét), a *reg* (kiszorítja a ragos *reggel*); más szófajúvá, főleg módosítószóvá és kötőszóvá valóban van például a *bátor*, *bár* stb.

A z e g y i r á n y ú, n é v s z ó i a l a p s z a v ú h a t á r o z ó s z ó k m o r f é m a s z e r k e z e t é n e k ö s s z e f o g l a l ó j e l l e m z é s e. — Az már az eddigi tárgyalásból is kitűnik, hogy az egyirányú határozószók — a többirányúakhoz képest — egyrészt változatosabb morfológiai felépítésűek, másrészt a névszói határozószók között sokkal nagyobb arányban szerepelnek:

	Lexikál gyakoriság		Szövegbelli gyakoriság	
A többirányúak száma	30	(24%)	189	(34%)
Az egyirányúak száma	95	(76%)	371	(66%)
Az összes névszói alapszavú határozószó száma	125	(100%)	560	(100%)

Az egyirányú határozószók nagy többsége ragszilárdulással keletkezett. A törzsananyagban összesen 95 egyirányú határozószó van. — Ebből határozóragot tartalmaz 87 határozószó (91,6%) — 298 előfordulás (80%), ragtalan 8 határozószó (8,4%) — 73 előfordulás (20%).

Morfémaszerkezeti megoszlásukat (a törzsanyagban) a következő táblázat szemlélteti:

A határozószó morfémaszerkezete	Lexikai gyakoriság	Szövegbeli gyakoriság
$T_N + R_{pr.}$	33 (35%)	118 (32%)
$T_N + R_{pr.halm.}$	17 (18%)	59 (16%)
$T_N + R_{pr.} + R_{szek.}$	2 (2%)	13 (3%)
$T_N + R_{szek.}$	22 (23%)	69 (18%)
Birtokos személyjelet tartalmaz	4 (4%)	18 (5%)
Középfokjelet tartalmaz	12 (13%)	58 (16%)
Ragtalan	5 (5%)	36 (10%)
Határozószó összesen	95 (100%)	371 (100%)

(Megjegyzések a táblázathoz: 1. A rövidítések magyarázata: T_N = névszó, $R_{pr.(halm.)}$ = primer határozórag, illetve ezek halmozódása vagy ezekből keletkezett másodlagos rag; $R_{szek.}$ = önálló szóból keletkezett szekunder határozórag. — 2. A középfokjelet tartalmazó határozósók közül 3-ban csak a fokjel szilárdult meg — összesen 37 előfordulással —, így valójában ragtalanok.)

Az egyirányú névszói alapszavú határozósók morfémaszerkezeti megoszlását tükröző számadatokból lényeges következtetések adódnak. A legfontosabb következtetés a primer és a szekunder ragos határozósók arányára vonatkozik.

	Lexikai gyakoriság	Szövegbeli gyakoriság
Az összes ragos egyirányú határozószó száma	87 (100%)	298 (100%)
Ebből primer ragos	59 (68%)	201 (67%)
Ebből szekunder ragos	28 (32%)	97 (33%)

Az egyirányú határozósók között tehát a többirányúakhoz képest jóval nagyobb a szekunder ragosak aránya.

	Lexikai gyakoriság	Szövegbeli gyakoriság
Primer ragos határozósó a többirányúak közül	87%	85%
az egyirányúak közül	68%	67%
Szekunder ragos határozósó a többirányúak közül	13%	15%
az egyirányúak közül	32%	33%

Ez a tény azt mutatja, hogy korszakunkban inkább az egyirányú határozószókban jelennek meg a szekunder ragok, az egyirányúak közül is elsősorban a mód-, állapot- és fokhatározószókban. Ez az egyik legerőteljesebben gazdagodó csoport.

A számadatokból az is kitűnik, hogy az egyirányú határozószók kevésbé gyakoriak a többirányúaknál: míg a többirányúak közül egy határozószó átlagosan 6,3-szer fordul elő, addig az egyirányúak közül egy határozószó (a törzsanyag 95 határozószó-egyedének 371 előfordulását számítva) csak 3,9-szer. Ez egyúttal az egyirányú határozószók nagyobb változatosságára is utal. — Leggyakoribb az *inkább* (32 előfordulás), de elég gyakoriak még: *először* (16), *gyakorta* (16), *bizonyában* (10), *titkon* (8), *egyetemben* (8) stb.

A névszói alapszavú határozószók morfémaszerkezete

Mint láttuk, a névszói alapszavú határozószók nagy többsége ragszilárdulással keletkezett, egy vagy több határozóragot tartalmaz. A ragtalan határozószók száma viszonylag kicsi, és a meglevők egy része is a kiveszés valamelyik stádiumában van.

Ha a ragos határozószók belső összetételét vizsgáljuk, a primer ragosak nagy többségét kell megállapítanunk:

	Lexikai gyakoriság	Szövegbeli gyakoriság
Az összes ragos határozószó	117 (100%)	487 (100%)
Ebből primer ragos	85 (73%)	362 (74%)
Ebből szekunder ragos	32 (27%)	125 (26%)

Tehát megközelítőleg 3-szor (2,66-szor) annyi primer ragos határozószó van a törzsanyagban, mint szekunder ragos. Szövegbeli előfordulási arányuk lényegében ugyanez (2,9).

Határozóragon (ragokon) kívül birtokos személyjel és fokjel is megszilárdult egyes határozószókban. A középfokjel inkább primer ragos határozószókban fordul elő (*alább, felettebb, többé*), ritkábban szekunder ragosakban (*hátrább*); (néhány esetben ragtalan szótőhöz tapad: *feljebb*). A birtokos személyjel viszont sokkal nagyobb arányban található meg a szekunder ragos határozószókban (*bizonyában, hejában, fogytára*), mint primer ragosakban (*elein, idején*). Ennek is megvan a maga történeti oka: többségük újabban keletkezett birtokos szerkezethől vált ki.

Érdekes áttekintnünk a ragos határozószókon belül a különböző határozóragok megoszlását:

A primer ragok megoszlása	Ablatívus	Locatívus (illetve módálle)	Latívus
A többirányúak között	8	6	6
Az egyirányúak között (egy primer ragosak)	5	28	8
Az összes (egy primer ragos) névszói alapszavú határozószó száma 61 (100%)	13 (21%)	34 (56%)	14 (23%)

Az egy primer ragot tartalmazó határozószóknak több mint a felében locativusrag található (a több primer ragot tartalmazók is részben ezt a csoportot erősítik), mégpedig elsősorban az *-n* (93%-ban), részben locativusi, részben modális funkcióban. Ezt a lativusragos határozószók aránya követi (a több primer ragot tartalmazó határozószókban többször lativusrag is van). Utolsó az ablativusragos határozószók csoportja, és mint láttuk, ez korszáunkban is gyengülőben van.

Vizsgáljuk meg azt is, melyek azok a szekunder ragok, amelyek részt vesznek határozószók alkotásában, és mennyire produktív a szerepük!

	Szóegyedszám	Arány
<i>-val/-vel</i> ragos	13	41%
<i>-ban/-ben</i> ragos	6	19%
<i>-ba/-be</i> ragos	6	19%
<i>-szor/-szer/-ször</i> ragos	4	12%
<i>-ra/-re</i> ragos	3	9%
	32	100%

A *-val/-vel* és a *-ban/-ben* ragok állnak az első helyen (a szélesebb anyaggyűjtés ezt még jobban megerősítette). Ezt a tényt a ragok viszonylagos régisége is magyarázza, ugyanis több idejük volt a megszilárdulásra (vagy többé-kevésbé megszilárdulásra), mint fiatalabb társaiknak. A későbbi nyelvtörténeti korokban a többi határozórag is nagyobb szerephez jut a határozószó-alkotásban.

Ha a törzsanyag ragos névszói határozószóit a felépítésükben részt vevő morfémaik száma szerint vizsgáljuk, a következő képet kapjuk:

	Szóegyedszám	Arány
1 morfémat tartalmaz	4	3%
2 morfémat tartalmaz	87	68%
3 morfémat tartalmaz	32	27%
4 morfémat tartalmaz	1	1%
5 morfémat tartalmaz	1	1%
Összesen	125	100%

A legtöbb határozószó (68%) tehát egyszerű szerkezetű, 2 morfémaiból épül fel. (Legalábbis a kései ómagyar korban, ugyanis ebben a csoportban szerepelnek a primer ragok halmozásával keletkezett ragokat tartalmazó határozószók is, tehát a *végig*, *újólán*, *gyakorta* típusúak.) Jóval kevesebb, de még mindig elég sok határozószó (27%) 3 morfémás (például *viszont*, *végiglen*, *hejában*, *ha-*

marban). 4 és 5 morfémából álló határozószó még kevesebb van (a törzsanyagban csak 1—1 fordul elő: az *egyetemben* és az *egyetemében*), de a korabeli nyelvi valóságban nagyobb lehetett az arányuk. 4 morfémás: *hozzáiglan*, *fennent*, *viszontag*, *alattomban*, *nagyobbára*, *ellenében*, *általjában* stb. 5 morfémából álló határozószó még kevesebb lehet: *kevesennéiglen*, *egyetemében*, *eleventében*, *eleinten* stb.

A fő morfémaszerkezeti típusok:

	Példák:
1. <i>Tő</i>	<i>rég, hamar</i>
2. <i>Tő + Rag</i> (egy vagy több)	
$T_N + R_{pr.(halm.)}$	<i>alól, jelennén, gyakortán</i>
$T_N + R_{szek.}$	<i>hátra, először, reggel, hamarsággal</i>
$T_N + R_{pr.(halm.)} + R_{szek.}$	<i>egyenbe, utolszor, alattomban</i>
3. $(Tő + Rag) + Jel$ (egy vagy kettő)	
$T_N + R_{pr.(halm.)} + J_{k.fok}$	<i>alább, rokonb, gyakortább</i>
$T_N + R_{szek.} + J_{k.fok}$	<i>hátrább</i>
$T_N + R_{pr.} + J_{birt.sz.}$	<i>jelette</i>
$T_N + R_{pr.} + J_{birt.sz.} + J_{k.fok.}$	<i>jelettebb</i>
4. $(Tő + Rag) + Jel + Rag$	
$T_N + R_{pr.} + J_{k.fok} + R_{pr.}$	<i>utolban</i>
$T_N + R_{pr.} + J_{k.fok} + R_{szek.}$	<i>utolbszer(en)</i>
$T_N + R_{pr.(halm.)} + J_{birt.sz.} + R_{szek.}$	<i>ellenébe, általjában, egyetemében</i>
5. <i>Tő + Jel</i>	
$T_N + J_{k.fok}$	<i>inkább, feljebb</i>
6. $Tő + Jel$ (egy vagy kettő) + <i>Rag</i>	
$T_N + J_{k.fok} + R_{pr.(halm.)}$	<i>többé, jelesben, inkábbban</i>
$T_N + J_{birt.sz.} + R_{pr.(halm.)}$	<i>végezetin, eleinten</i>
$T_N + J_{birt.sz.} + R_{szek.}$	<i>hejában, bizonyában, fogytára</i>
$T_N + J_{k.fok} + J_{birt.sz.} + R_{szek.}$	<i>nagyobbára</i>
7. <i>Jel + (Tő + Rag)</i>	<i>legelő, legutol</i>
8. <i>Jel + (Tő + Jel)</i>	<i>leginkább</i>

(A rövidítések magyarázata: T_N = névszótő; $R_{pr.(halm.)}$ = primer határozórag, esetleg ezek halmozódása, illetve azokból keletkezett másodlagos rag; $R_{szek.}$ = önálló szóból keletkezett szekunder határozórag; $J_{k.fok}$ = középfokjel; $J_{birt.sz.}$ = birtokos személyjel.)

A határozószók tövét — a fenti vizsgálatok során — egyetlen egységes morfémának tekintettük, hiszen az szolgál alapul a ragszilárduláshoz. Ez a *tő* azonban sokszor képzőt (sőt képzőket) tartalmaz, így — ha a képzőt is önálló morfémaként beleszámolnánk — valamelyest megnőne a 3—4—5 (sőt több)

morfémás határozószók aránya. Képzett töve van például a következő határozószóknak, illetve határozószószzerű ragos alakulatoknak: *kezdetben, végezetre, fogytára, hirtelenséggel, gyakorlatoson* stb.

A morfeumatikai változatok

Az alakváltozatok morfológiailag elég nagy változatosságot mutatnak. Két fő típusuk különíthető el: az egyikre az jellemző, hogy a ragtalan vagy ragos határozószó újabb határozóraggal vagy ragokkal bővül, és így keletkezik az alakváltozat. Ilyenek például *még : méglen, hamar : hamarán, inkább : inkábbban, utolb : utolban, rokonb : rokonban, soká : sokáig, végig : végiglen, rég : régen : régente : régenten* stb. A másik típusban pedig azonos tőhöz különböző ragok tapadásával jönnek létre az alakváltozatok, például *örökké : örökiglen, jelesen : jelesben : jelesül, messzöl : messzűnnen, végesleg : végezetül : végezetre, utolban : utolbszer, bizonynyal : bizonyával : bizonyssággal : bizonyában : bizonyára, gyakorta : gyakorlatossággal : gyakorlatoson* stb. Az első típus az erőteljesebb, a gyakoribb, az alakváltozatok tipikus keletkezési módja.

Az adatokból valamelyest következtethetünk az alakváltozatok használatára, megoszlására: úgy látszik, hogy az egyszerűbb, rövidebb alak a fővariáns, az az általánosabb használatú. Az adatok csak néhány apróbb részletmegjegyzést tesznek lehetővé. Azt például, hogy az általánosabb először változatot az újabb, a ritkább *elesztébb* alakot inkább a korábbi kódexek használják (pl. JókK., BécsiK., GuaryK.). Egy-egy alakváltozat néha a fordító szóhasználatára, ízlésére utal, például a MargL. fordítója a *jelesül* 'különösen' alakváltozatot kedveli, a TelK.-é pedig (az egyébként teljesen általános *gyakorta* mellett, illetve helyett) a hosszadalmas *gyakorlatossággal* változatot (l. még TelK. 24: *zorgalmatosság*). Ezek az alakok a kódexek ünnepélyesebb stílusába jól beilleszkenek. Egyéb nyelvjárási vagy műfaji megoszlás biztos megállapítását az adatok nem teszik lehetővé.

A névmási alapszavú határozószók

Alapvető jellemzőik hasonlóak, mint korábban voltak. A tövek száma most is listázható, csak több, és a tövön megszilárduló ragok száma valamivel nagyobb; a névmási alapszavú határozószók esetében a rendszerkapcsolatokat a tő is és a rag(ok) is erősítik. „Mindkét irányból” kötődnek tehát (szorosabban vagy lazábban) e határozószók morfológiailag rokon társaikhoz. Ebből következően a morfológiai felépítésből fakadó kapcsolatok, illetve egymásra hatások szerepe itt erősebb, mint a jelentéskapcsolatoké (ez utóbbinak — mint láttuk — a névszói alapszavú határozószók körében volt nagyobb jelentősége).

A tárgyalás során — a korai ómagyar korról szóló fejezethez hasonlóan — a többirányúság érvényesülésének figyelembe vétele mellett az a szempont is érvényesül, hogy az egyes névmási alapszavú határozószóknak megvan-e a tipikus helyettesítő funkciójuk, anaforikus szerepük a mondatban, vagy nincs meg (az *itt* helyettesítő, a *távol* nem). A helyettesítő funkciójúakon belül pedig (mind funkcionális, mind alaki szempontból) szükség esetén figyelemmel leszünk arra, hogy mutató, kérdő, vonatkozó, határozatlan vagy általános névmási, illetve helyre, időre vagy más elvontabb körülményre utaló határozószóval van-e dolgunk.

A helyettesítő és a nem helyettesítő funkció

A korai ómagyar kor kapcsán láttuk, hogy már az ősmagyar korban és a korai ómagyarban is voltak olyan határozószók, amelyek elvesztették helyettesítő funkciójukat, és úgy viselkedtek, mint a nem névmási alapszavú határozószók, azaz: a viszonyjelentésen kívül fogalmi jelentés is kötődött hozzájuk. Az így keletkezett „nem helyettesítő funkciójú” névmási alapszavú határozószók zöme a kései ómagyar korban is tovább él (például *tovább, ingyen, által, majd*); némelyikük elavul (például *tege, tegeten*). — Az ősi mutató névmásokon kívül a szintén ősi *ha- ~ ho-* kérdő (illetve határozatlan) névmástő jelenik meg még e határozószó-csoportban: ÉrdyK. 24: „erzeekenfeegewnknek *haydan* valo teetowa haylafaat”.

Az a jelentésváltozás, melynek során valamely névmási határozószó helyettesítő szerepe megszűnik, a kései ómagyar korban is folytatódik. Ekkor jár vége felé a 'most' jelentésű *ma* határozószónak 'a mai napon' jelentésűvé válása (ez valószínűleg már korszakunk előtt megkezdődött); a XVI. századi nyelvemlékekben jobbra újabb jelentésében él: KazK. 81: „ez *m a y n a p* özuege marattam: *ma* törettetöt el az en tyköröm . . . *ma* kezdetöt el az en lyraffom”; stb.

Az adatok alapján úgy látszik, hogy korszakunkban kezdődik el egyes élő mutató névmási tövű határozószóknak a nem helyettesítő kategóriába való átlépése. Az *ez(en)*, *az(on)* mutató névmás határozóragos alakjaival indul meg ez a folyamat. A primer ragos (raghalmozásos) *azontul, ezentel* a kései ómagyar korban már 'rögtön' jelentésű, tehát fogalmi jelentéssel is bíró határozószó: SándK. 29: „paran«ola varius hog el vÿnneÿek: *azontul* keeth ÿfiak . . . fel viueek”; 1548: „ha az jone, hat vgyan chak *azontul* iry mendent” (LevT. 1: 52); 1540: „imar az nemethek raythok wadnak, es a therekek *ezenhel* raythok leznek” (LevT. 1: 9). — A *-val/-vel* és a *-ban/-ben* raggal alakult határozószók pedig éppen ebben a korban vannak átmeneti állapotban a helyettesítő és a nem helyettesítő funkciójú névmástövű határozószók között. Még él a korábbi 'akkor' jelentésük is (ezek az előfordulások tehát még helyettesítő funkciójúak; ezen a szálon indul majd meg a kötőszóvá fejlődés), de újabb szerepükben, 'rögtön, azonnal' jelentésben egyre gyakoribbak. Helyettesítők például BirkK. 3b: „ha vala mel' foror zerzetet el haſanſa *azonnal* atkozott leſen”; JordK. 389: „*Azonnal* [*tunc*] monda az embezek” (~ MünchK. 18ra: *Tahat* . . .); még *ugyan-* előtaggal is előfordul: JordK. 670: „*vgſan azonnal* vele lazaſth es megh űlneek”; KazK. 80: „*Azonba* hyre lön benne iegűſſenek es” (vö. 79: „*Ezűnközbe* hyre lön . . .”). Nem helyettesítő szerepük: Apork. 70: „ki faragak 9 aitaſt: *azonban* feÿzeuel . . . le eytek űtet”; 1559: „ha my hirem lezen, *azonaid* k- nek hirre tezem” (LevT. 1: 316); (< *azonnal* + *-d* enklitikus elem).

Figyelemre méltó, hogy ezekben a határozószókban is a *-val/-vel* és a *-ban/-ben* rag jelenik meg: a szekunder ragok közül ezek szerepelnek leggyakrabban határozószókban. Ez is arra utal, hogy ezek lehetnek a legkorábban megszilárduló testes határozóragok, így — névmástőhöz is hozzákapcsolódva — ezeknek volt legtöbb idejük a funkcióváltozásra, adott esetben az anaforikus szerepből a fogalmi jelentéssel is bíró határozószók kategóriájába való átkerülésre, az ilyen irányú továbbfejlődésre. — A másik megjegyzésre érdemes jelenség az, hogy ez a funkcióváltozás leginkább az időhatározószók körében zajlik. Ez egybeesik azzal a ténnyel, hogy a kései ómagyar korban az időhatározószók a legdinamikusabban változók, ez a legszívesebb, szinonimákban is az egyik leggaz-

dagabb, legváltozatosabb jelentéstani csoport. (A névmási alapszavú határozószók további elemzése során — a többirányúság és a morfémaszerkezet vizsgálatakor — ezúttal sem válik szét ez a két csoport, de ha valamely jelenség ezzel összefügg, akkor megteesszük a szükséges megjegyzést.)

A többirányú határozószók

A többirányú névmási határozószók elsősorban a helyettesítő funkciójuk közül kerülnek ki. A korábbi nyelvtörténeti korszakokban kialakult, elég gazdag rendszer tovább él, jelentésbelileg fejlődik, újabb tagok keletkezésével és a rendszerbe illeszkedésével pedig maga az irányhármasság is erősödik. A névszói alapszavú többirányú határozószók kapcsán kifejtettük, hogy a funkcionális és az alaki többirányúság nem esik mindig egybe. A névmási határozószók körében nagyobb mértékű ez a megfelelés.

A háromirányú határozószók. — I. Alakilag és jelentésbelileg egyaránt érvényesülő háromirányúság jellemzi az ősi *i- ~ ě- ~ e-/u- ~ o- ~ a-* és a *ho- ~ ha-* (a későbbiekben az egyszerűsítés érdekében: *i-/o-*, illetve *ho-*) névmástövű határozószókat, melyeken már valószínűleg az ősmagyar kor előtt megszilárdultak a megfelelő primer határozóragok (I. I, 414–5).

a) Ezek helyhatározóként korszakunkban is őrzik az irányhármasságot: JordK. 630: „Az leelek *hol* akar oth lehel . . . de nem twdod *honnan* jeyen es *howa* mennýen”, de elég nagy alaki változatossággal.

Alakváltozatokban az ablativusi irányúak a leggazdagabbak: a leggyakoribb *innen*, *onnan*, *honnán* típusú alakok *-n* ragja helyén gyakran *-t*, *-ton ~ -tan/-ten*, *-tlan/-tlen* (raghalmazás), illetve *-g* áll: CzechK. 54: *onnath*; PéldK. 66: *onnet* : *inde*; BécsiK. 282: *Onnaton*; KazK. 74: *onnetan*; JókK. 37: *onnattlan* stb. Az újabb, elhasonulással keletkezett vegyes hangrendű alakok a későbbi, fiatalabb kódexekben fordulnak elő inkább a kérdő határozószó esetében is: JókK. 57: *honnatt*; PéldK. 65: *honnat* : *unde*, bár már 1418–1422-ből is van adatunk rá: *Hunnet* : *vnde?* (ÓMolv. 283); ugyanakkor a hangrendet őrző alak is jellemez jó néhány későbbi forrást: NagyszK. 5: *honnaton*; TelK. 22: *honnat*. A *g-s* szóvég a FestK.-re különösen jellemző: 371: *onnagh*, 367: *ynneg*, 387: *honnag*; SzabV.: *Honneg*; stb. Ezekben a határozószókban az *-l* ablativusrag csak később, másodlagosan jelenik meg, főként levelekben: 1547: *honal*, *valahonnal* (LevT. 1: 37, 38); 1555: *ynnel* (LevT. 1: 167). Az enklitikus szóvégi *-t ~ -d* is innen adatható: 1557: „el wittek *enneid*” (LevT. 1: 246).

Kevesebb alakváltozatban élnek a locativusi határozószók: a tipikus *itt*, *ott*, *hol* mellett gyakori a nyomatékosított *ottan* (GuaryK. 24), ritka az *itten* (GuaryK. 133: *etten*), a *hol* pedig lényegében egyalakú; a *hon-ra* csak az *ahon* összetételben van adatunk (DebrK. 21). — E csoportból a helyhatározószó időhatározószóvá válása az *ottan* esetében a legerősebb, és az idő haladtával erősödő: a törzsanyagban több mint négyszer nagyobb időhatározószói előfordulásainak száma: 1492: „es *ottan* el mene mihelen ebellek” (MNy. 37: 203); SándK. 27: „Monda *ottan* varius”; stb. Néha kettős, komplex (hely + idő) jelentésű: KazK. 76: „Ezt haluan attya . . . zömeiből az *kön ottan* ky indula”. Felsőfoka, a gyakori *legottan* már csak időhatározószó, mikor? kérdésre felelő. — (A locativusi szerepű *ott(an)*-hoz hasonló funkciójú az *ottogyol* elhomályosult összetétel, I. 615–6).

Az ablativusi és locativusi jelentésűekhez képest a *l a t i v u s* r a g o s h a t á r o z ó s z ó k csak egyalakúak: *oda, ide, hová*. Az *oda* és az *ide* néha locativusi jelentésben is szerepel, ilyenkor az *itt, ott* szinonimái: 1524: „mýgh en. *oda* mwlattam” (MNy. 25: 68); 1558: „mj dolog teortenek most *ide* ez feoldeon” (LevT. 1: 276). Az *ide* és az *oda* korszakunkban esetenként ki is lép a határozószói kategóriából, ugyanis igekötőként, illetve igekötőszerű határozószóként egyre gyakoribb. — Az eddig elemzett *onnan — ott — oda* stb. háromirányú határozószó-csoportokban nem tapasztaljuk azt az ablativus → locativus → lativus irányú jelentésváltozást, mint sok névszói alapszavú határozószó-csoport esetében, még akkor sem, ha a lativusi funkció (az *oda, ide* igekötővé válásával) meggyengül. Úgy látszik, hogy (a fő fogalmi jelentése híján) a ragok világos és egyértelmű funkciója ezt megakadályozza, illetve nem teszi lehetővé (az *oda, ide* lativus → locativus irányú jelentésváltozása szórványos jelenség; a *honnan, onnan, innen* problémáját l. I, 415). — A *hová ~ hoá* mindig lativusi irányra kérdez, és ilyen irányjelentésű vonatkozó névmási határozószói szerepében is: 1418–1422: „*Hoa meyc*” (ÓMOLv. 283); MünchK. 86vb: *houa : quo*; fonetikai változata, a *há ~ ha* pedig már mindig csak időhatározószóként (és még inkább kötőszóként) szerepel: MargL. 136: *ha 'mikor?'; MvS.: ha 'amikor?';* stb.

Primer határozóragok testesebb névmástöveken (*egyéb-, más-, minden-*) is megszilárdultak: ennek eredményeképpen is keletkeztek háromirányú határozószó-csoportok. Ezekre az első adatok a kései ómagyar korszakból valók, de egyikük-másikuk keletkezése korábbra tehető: MünchK. 95vb: *egebqnnēn*; FestK. 393: *egyebwnnegh : aliunde*; MargL. 7: *egyebert* (ez a leggyakoribb); 1517: *egjebwve* (TörtT. 1890: 559); CornK. 54r: *egyebevue*; — ErdyK. 116, „az napnak ew feene, az napnak termeezetybőlzarmazyk ee, awagy mafwnnak”; NádK. 17: *Mafut*; JordK. 383: *mafūa*; — MünchK. 37rb: *mēdēnōnēn : undique*; FestK. 365: *mendenerwth : ubique*; 1531: *myndenyth* (MKSz. 1898: 130); stb. — E határozószók ragjai jellegzetes névmási határozószói végződésekké váltak, majd egyes nem névmási tövekre is átterjedtek (FestK. 395: *mezgewn-nen*; l. még *együnnen, együtt, egyűvé*; stb.).

b) A névmási alapszavú *i d ő h a t á r o z ó s z ó k* körében is jelentkezik a háromirányúság, de ez az eddig említett helyhatározószó-csoportokhoz képest jóval fiatalabb jelenség lehet. Erre mutat, hogy kialakításában a primer ragok halmozásával keletkezett újabb ragokon (*-ig, -iglen*) kívül önálló szóból származó rag (a *-kor*) is részt vesz. Például a *mioltol ~ mióta — mikor — míg, meddig* háromirányú részrendszer morfológiailag már elég változatos (távrolról sem olyan egységes, mint a *honnan — hol — hová-félék*), és tagjainak keletkezési ideje is különböző. Logkorábbi a *míg* kérdő és vonatkozó névmási határozószó lehet (eredeti helyhatározói jelentése már kiveszett): BirkK. 3a: *mīg : quandiu*. Nyomósított továbbtoldalékolással jött létre a BécsiK. 11: *miglēn*; FestK. 378: *Myglen : Quandiu*; KeszthK. 19: *mygen*; stb. (A *miglen* a kódexek legkedveltebb alakváltozata, a levelekben stb. pedig az egyszerűbb *míg* a közkeletűbb.) A kései ómagyar kor végén tűnik fel a *meddig*: 1535: *meddeg* (OzoraDeChristo Gv.); 1541: *vala meccziglēn* (SylvÚT. 1: 51v), ami korszakunk után a *míg*-et visszaszorította (az *eddig, addig* határozószó analógiájára jött létre, tehát azok ennél régebbiek). — A *mikor* a kései ómagyar korban keletkezhetett (a hasonló jelentésű összetett *midőn* valószínűleg korábbi). Ekkor még e rövidebb, ragjavesztett alak a ritkább; a törzsanyagban 1 : 3 arányban még a *mikoron, mikort* változat a gyakoribb. Bár a *koron* még névutóként is él,

de már raggá is vált, mégpedig valószínűleg éppen a *mi-* névmástőhöz járulva. Megjegyzésre érdemes, hogy a Huszita Bibliát tartalmazó kódexekben, melyek korszakunk első feléből valók, az újabb *mikor* forma az általános. A viszonylag gyors ragvesztést a többi határozószó morfológiailag általában egyszerűbb alakjainak hatása is elősegíthette (BécsiK. 12; MünchK. 85rb; AporK. 78). — A harmadik „irány”-ra a névutós szerkezetből határozószóvá vált *miolta* ~ *mióta* kérdez: JókK. 98: *mjolta*; ÉrdyK. 511: *myolta*; stb. (ezt l. 628, 639).

Hasonló morfémaszerkezetű elemekkel fejezik ki a háromirányúságot az *ez*, az mutató névmás tövű határozószók is: *azóta* — *akkor* — *addig*, *ezóta* — *ekkor* — *eddig*. Ezek a határozószó-csoportok az irányhármasság strukturális ereje következtében valószínűleg a kései ómagyar korban szerveződtek háromirányúságot kifejező részrendszerre. Az egyes elemek keletkezését tekintve legkorábbi (korszakunk előtti) az *addig*, *eddig* (ezeknek még helyhatározói szerepük is megvan), ezt követte az *akkor*, *ekkor* (már a kései ómagyar korban), és egészen friss lehet a *mióta?* kérdésre felelő *óta* névutós összetettszószerű alakulat: TelK. 296: „Negyed napya hogy . . . warthalak, az *oltha* semmit sem öttem.” Létrejöttéig az *attól fogva*, *ettől fogva* névutós szerkezet töltötte be ezt a funkciót: MünchK. 81ra: „nē ēžem ēžt ēttōlfogan [*ex hoc*]” ~ JordK. 606: „*enttīblenfoghwa* nem eezem hīwbenne”; ezeket a *fogva* névutós szerkezeteket — éppen rendszerkiegészítő szerepük folytán — határozószószerű elemeknek foghatta fel a korabeli nyelvhasználat (vö. *rēgtől fogva*, *régóta*). Ebből származik az ilyen keveredés, mint ÉrdyK. 514: *my űlta foghwa* (l. még 629—31).

A *-kor* ragos alakok közül gyakoribb, általánosabb használatú a távolra mutató határozószó (melynek szinonimájaként gyakori a *tahát* és az *ottan*): JókK. 46: „*akkoron* monda”; AporK. 121: *akorth*; 1516: *akkoron* (MŰy. 52: 369); JordK. 389: *Akozon* (~ MünchK. 18ra: *Tahat : Tunc*); a ragjavesztett *akkor* alak még ritkább, de már a JókK.-ból adatolható: 102: *akkor : tunc*; CzechK. 52: *akkor*; VirgK. 43: *Akor*; 1532: *akor* (LtK. 1: 139); stb. A közelre mutató határozószó jóval kisebb számban fordul elő, és az *akkor*-nál fiatalabbnak mutatkozik: MargL. 8—9: „*ez koron* az ev jmadtságýt. . . tellesety vala meg”; SzékK. 257: *ekor* (szinonim kifejezésként l. CornK. 54v: *Ezen jdenben : interim*; VirgK. 41: *ez ilyenkoron*); stb. — A *meddig?* jelentésű megfelelőkből is a távolra mutató alak a gyakoribb: JókK. 143: *addeg*, 155: *adeglan*; GuaryK. 24: *addeg*; 1502: *adzyg* (MŰy. 37: 203); NádK. 262: *addiglan*; stb. BirkK. 3b: *eddēg : usque nunc*; MünchK. 86rb: *ēddeglē*; NádK. 222, 377: *mind eddiglen*; stb.

Ha a *fogva* névutós (*mióta?* jelentésű) szerkezeteket — rendszerkiegészítő szerepük alapján — határozószószerű alakulatnak értékelhetjük, akkor háromirányú határozószó-csoport a kései ómagyar korban még például a *mától fogva* — *ma* — *maiglan*, *mostantól fogva* — *most* — *mostanig* is (ha nem, akkor kétirányúnak tekintendő). Ezúttal is különböző időkben keletkezett határozószóegyedek szerveződtek korszakunkra — a háromirányúság kifejezésére való törekvés eredményeképpen — kis részrendszerekké. Legrégebbiek a *ma* és a *most* (és alakváltozatai; l. I, 416). A *meddig?* irányúak közül a *maiglan* 'mostanig' jelentésben szintén korszakunk előtt keletkezhetett, már legelső kódexeink használják: AporK. 65: *maiglan* (l. I, 416). A *mostanig* fiatalabb határozószó lehet; részben későbbi forrásokban fordul elő és ritkábban, részben morfológiailag bonyolultabb, végül azért is, mert a *maiglan* eredeti 'mostanig' jelentésének elhomályosulásával és 'a mai napig' jelentés kialakulásával párhuzamosan lett szükséges eredeti helyettesítő szerepének más, újabb nyelvi eszközzel való kifejezésére. Erre foglaldott le, és vált általános használatúvá a

mostanig határozószó: JordK. 386: „Kezezte Ianoznak . . . ȳdeȳtwl foghwa maſtanȳgh” (~ MünchK. 17rb: *maiglan : usque nunc*); stb. — A legfiatalabb elemek a mióta? kérdésre felelők: MünchK. 29va: „nē lattoc engemēt matolfogan [*amodo*]”; NádK. 319: *Matolfogva*. A *mostantólfogva* csak Heltaitól adatható először; (l. még 629–30).

2. Azzal a jelenséggel, hogy három irányt két alakkal fejezen ki a nyelv, a névmási alapszavú határozószók körében már nem találkozunk. (Ilyen lehetett korábban a *túl — túl — tova* csoport, de korszakunkban a *túl* alakot eredeti ablativusi jelentésében már nem tudjuk adatolni, ami azt jelenti, hogy csak locativus — lativus kettősséggel kell számolnunk.)

3. A határozószó jelentésbővülése következtében a névmási tövű határozószók között is akad olyan — eredetileg feltehetően egyirányú — szóalak, amely alkalmas mindhárom irány kifejezésére. Tovább él például a korszakunk előtt többirányúvá vált — nem helyettesítő funkciójú — *távol*. Locativusi funkciója erősödik a kései ómagyarban is. Még eredeti ablativusként is él: MargL. 8: „ev vele . . . tarsolkodnak vala · de maga *tavul*”; locativusi szerepben jóval gyakoribb: JókK. 114: „*taulualo* helyekben”; GuaryK. 27: „*taul* iar”; VirgK. 54: „wtwle *taul* meg alla”; megfelelő jelentésű ige mellett kialakult legújabb, lativusi funkciójában pedig még viszonylag ritka: KeszthK. 38: „myre wettel engemeth *tawol* een ydwellegemtwl”, 271: *tawl* tette”; stb.

A kétirányú határozószók. — Feltehetőleg eredeti háromirányú határozószó-csoport csonkulásával keletkezett például a *túl — tova, tél — té* kettős (a locativusragos alak korai kiveszésével), melyben az ablativusragos alakok már csak hol? kérdésre felelnek: SzabV.: „leg ottan *twlbelwl* . . . vyadalth . . . twrletenek”, úgy is ritkán (a palatális alakra pedig — bár létezhetett — nincs is korabeli adatunk). A lativusi *té* is elég gyenge, ritka már e korban. Előfordulási környezete arra vall, hogy távolra mutató párja, a még elég gyakori *tova* tartja életben: JordK. 166: „sem *tee* sem *towa* nem tezhethne”; ÉrdyK. 339: „sem *the* sem *towa* nem mennee”; stb. De már ez a pozíciója is megingott, amennyiben néha az *ide* áll a helyén: DebrK. 373: „fe *ide* fe *towa* ki ne meñ”; 1545: „en zölöymet adossoknak hanyom kyketh *ide* skyt *towa*” (LevT. 1: 28). Korszakunkban mind a *té(s)tova*, mind az *ide(s)tova* összetett szóvá szilárdulva is gyakori. Ennek az ősi határozószó-csoportnak a legerősebb tagja a *tova*, mely a *té*-től független, önálló használatban is létezik: JordK. 587: „menȳ *towa*” (~ MünchK. 75vb: „Meñ *el*”); stb. (A *mátólfogva* — *ma — maiglan* típusú határozószó-csoportok korszakunkban háromirányúak.)

A kései ómagyar korban a helyettesítő funkciójú névmási alapszavú határozószókat tehát erősen jellemzi az irányhármaság. Ezt — az előző korszakokból örökölt határozószó-csoportok mellé — az újonnan szerveződött háromirányú szócsaládok tovább erősítik. A háromirányúságon belül is az a típus a legerősebb körökben, amelyben a három irányt alakilag is különböző elemek fejezik ki, olyanok, melyeknek töve azonos, csak toldalékaikban térnek el egymástól. Ez főleg a névmási alapszavak korlátozott számával (és fogalmi jelentésük hiányával) magyarázható, melyeknek általános deiktikus szerepét a hozzájuk tapadt, irányjelentésüket jól őrző határozóragok aktualizálják. (Mint láttuk, a névszói alapszavú határozószók esetében alakilag sokkal változatosabban oldja meg a nyelvhasználat a három irány kifejezését.)

Morfémaszerkezeti jellemzés. — Legnagyobb részük primer raggal, primer ragok halmozódásával, illetve primer ragok származékainak a tőhöz tapadásával keletkezett. Az önálló szóból keletkezett szekunder ragok közül csak a *-kor* vesz részt felépítésükben. A törzsanyagból a következő morfémaszerkezetű határozószók adatolhatók:

	Lexikai gyakoriság	Szövegbeli gyakoriság	Példák
T _{Nm.} + R _{pr.}	13 (27,7%)	216 (39,3%)	<i>hol, itt, egyebütt, oda, másuvá, távol</i>
T _{Nm.} + R _{pr. halm.}	27 (57,4%)	175 (31,9%)	<i>honnat, onnaton, most, mostanig, mígen, eddiglen</i>
T _{Nm.} + R _{szek.}	7 (14,9%)	158 (28,8%)	<i>mikor(on), mikor(t), akkor(on)</i>
Összesen	47 (100%)	549 (100%)	

A törzsanyagon kívüli adatok a fenti arányokat csak annyiban módosítják, hogy még nagyobb a primer ragos és azok halmozódásával keletkezett határozószó-lexémák száma. Néhány adat arra mutat, hogy a korszak legvégén újabb *-kor* ragot tartalmazó — meddig? kérdésre felelő határozószószerű alakulatok jelenhettek meg, melyek birtokos szerkezetből keletkező összetételek (illetve azzá válóban levő alakok); ezekben a második tag birtokos személyjelet is tartalmaz: KeszthK. 177: *Mynd ez korayg : usque nunc*; GömK. 247: „*ez korayglan kertem*”; 1559: „*meegh akoraiglan* [‘addig’] *el nem bochattam*” (LevT. 1: 316). Korszakunk végén következhet be az az esemény is, hogy a *-kor* ragos határozószóhoz újabb szekunder határozórag járul a mikorra? jelentés kifejezésére: 1539: „*Halasztottak . . . akkorra micoron . . . leznek*” (MNY. 37: 354). De ezek, valamint a *mikorára*-féle típus is csak a következő nyelvtörténeti korban válik általános használatúvá.

A primer ragok közül legkisebb megterheltségű e határozószó körben az *-l* (*hol, túl, távol*; egyes esetekben a rag mindhárom irány kifejezésére alkalmas), legnagyobb az *-á/-é* lativusrag. A locativusragok közül a *-t* kötődött a *hol?*, *mikor?* jelentéshez (*itt, egyebütt; most*), az *-n* pedig főleg az ablativusi irányú névmási határozószók alkotóeleme (*honnat, onnat*; ez magyarázza az *-l* kisebb megterheltségét). A tövéghangzóval testesült *-on ~ -an/-én ~ -en* viszont mindhárom irányjelentésű határozószót nyomatékosíthat (*honnétan, inneten; ottan, mostan, mígen*). Ilyen szerepben a *-lan/-len* rag is megjelenik, de ritkábban (*onnatlan, eddiglen, máiglan*). Még ritkább a szóvéghöz tapadó ún. enklitikus vagy nyomatékosító elem, vagy „szervetlen járulékhang”, a *-t/-d* (*másunnand*).

Fontos szerepet tölt be e határozószó-csoportban az *-ig* rag, mely a meddig? irány kifejezésére tapad bizonyos határozószókhöz (*máiglan, mostanig*), de közvetlenül a névmástőhöz járulva is megszilárdul (*míg, addig, eddig*).

A törzsanyag 47 különböző többirányú névmási határozószó egyedének 549 előfordulása alapján e g y határozószó átlagosan 11,7-szer szerepel. A gyakorisági sorrend a következő: *mikoron* (91 előfordulás), *ott* (87), *mikor* (40), *hol* (28), *itt* (27), *ottan* (26), *mostan* (22), *oda* (21), *most* (20), *ide* (20).

Jelentékeny részük korábbi korszakok termékeként él tovább. a) Ezekben elsősorban az ősi *i-/o-*, *tě-/to-*, *mě-/mo-* mutató, valamint a *ho-* és *mi-* kérdő (illetve határozatlan) névmástőhöz kapcsolódik egy vagy több primer rag (*által*, *tavaly*, *már*, *majd*, *majdan*, *hát*, *hogya*, *hogyan*, *úgy*, *úgyan*, *így*, *ígyen*, *ingyen*, *igen* stb.; l. I, 418–9). Korszakunkban néhány már kiavulóban van e típusból: MargL. 136: „*ha* [‘mikor’] vagyon hýdeeg lelev napod”; 1545: „Sos Ferencz yt vala nalam é *thege*” (LevT. 1: 28); 1515: *Tegetlen* ‘nemrég, minap’ (RMKT. 12: 487); DebrK. 338: *Mehe* ‘mihelyt’; stb. Másoknak a szófaja változik meg: az *oly* fokhatározószó például (mely még az ősmagyar korban különült el alakilag és funkcionálisan az *úgy* módhatározószótól) melléknévi névmási szerepben is él (így korszakunkban kettős szófajú): MünchK. 16va: „*fēmi o’* fedezet” (~ JordK. 383: „*Semř nýnez vř* el fedeztetwen, hoř”). (Az *oly* névmássá válása némiképp az *úgy* határozószóra is visszahathatott, így jöhetett létre az ilyen ragozott alak: ErdyK. 169: „magallaga *ugynak* [‘olyannak’] lattatik hogy”).

A kései ómagyar korban tovább él néhány szekunder ragos (ősi névmás tövű) névmási határozószó is. Akad köztük olyan, ami elavulóban van, például a *-val* ragos *monnal*; már továbbfejlődött, hasonlító kötőszói szerepében is ritka: a kódexeken kívüli írásbeliségben nincs nyoma. Általános használatú viszont a *miért* (vö. HB.: *meret*). Legkorábbi kódexeink a *mire* ‘miért’ alakot részesítik előnyben (a JókK.-ben 3 : 1, a MünchK.-ben 15 : 1 az előfordulási arányuk); később elég nagy a szóródásuk. Kódexeink párhuzamos helyein is váltakozva fordulnak elő: NádK. 595–6: „*Mire* . . . tóttel” ~ KazK. 80: „*miert* celekôdel” ~ PeerK. 26: „*mire* . . . chelekettel” (a törzsanyagban is a *mire* a gyakoribb; 3 : 2 arányban szerepel).

A kései ómagyar kor folyamán egyre több szekunder határozórag szilárdul meg névmástővön; névmástővű határozószóhoz járul például a *-ra* rag: ErdyK. 509: „*towubra* [‘későbbre’] haggyad”. — Határozószószzerű alakulatnak tekinthető ekkor például a *mentől* (*mitől*), *mennél* (*minél*). Általában középfokos melléknév vagy határozószó előtt állnak fokhatározói szerepben: NagyszK. 4: „*mentől* incab”; ÉrsK. 31: „*mennel* nagyob”; 1549: „*k. kwlgye fewl mytul* hamarab lehet” (LevT. 1: 65). E korszakban az adatok szerint a *-tól* ragos változat a szélesebb körben használatos forma. Gyakran szolgál a felsőfok kifejezésére (l. 645). A kései ómagyar korban ‘mihelyt’ jelentése is kialakult; ez a jelentés talán a *mentől hamarabb*-féle kifejezésekből vonódott el, de a hasonló jelentésű *mené* (*miné*) határozószó analógiája is közrejátszott: FestK. 85: „*Kelythek* fel *menthewl* le ylendethek” (ebben a funkcióban nem kötődik középfokú szóhoz). — A *mi* névmás *-ként* ragos alakja a kései ómagyar kornak igen gyakori kérdő és vonatkozó módhatározószója: Apork. 123: „*oltogyt* atokba *mikent* [sicut] ruhaba”; DöbrK. 381: „*baratom mikent* ióttel ide be”. Hasonló szerepben előfordul a (kihalóban levő) *monnal* és a *miként*-nél is gyakoribb *miképpen* (a *-képpen* utótagú határozószók korszakunkban összetettek). A Huszita Bibliát tartalmazó kódexekben még mutatkozik következetesség e három szó használatában: a BécsiK.-ben például a *mi-ként* a *sicut*-nak, a *monnal* a *quasi*-nak felel meg, később következtlenebb a fordítás, miközben a *miképpen*-ek szaporodnak meg.

Egyre több határozószó keletkezik valamely határozóragnak az *az*, *ez*, *azon*, *ezen* névmáshoz tapadásából. — Primer ragok megszilárdulásával jött létre

például: ÉrsK. 213: „*ezenh zol*”; SándK. 29: „*azontul* [‘rögtön’] ... *iówenek*”; 1540: „imar az nemethek raythok wadnak, es a therekek *ezenhel* raythok leznek” (LevT. 1: 9). — A szekunder ragok közül (a névszói alapszavú határozószókhoz hasonlóan) a *-ban/-ben* és a *-val/-vel* szilárdul meg a legkorábban, illetve a leginkább: AporK. 70: *azonban* ‘azonnal’; JordK. 389: „*Azonnal* [*tunc*] monda”; stb. Egyéb ragok is kapcsolódnak e mutató névmásokhoz: TihK. 121: „*annal* ionkab”; 1486: „*annal* hamarabh” (MNy. 21: 115). Igen gyakori az *-ért* ragos mutató névmásból lett határozószó, az *azért*. Már korszakunk előtt megszilárdulhatott, hiszen kötőszóként is általános használatú. Határozószóként ok- és célhatározó: JókK. 41: „*ezt azért* [*ideo*] paranczola ... mert ...”; MünchK. 85va: „*azezt* [*propterea*] *iouec*” (~ JordK. 625: *annak okaest*). Közleche mutató párja jóval ritkább: KeszthK. 24: *Ezerth* : *propter hoc*. (A kódexek stílusának megfelelően sokszor névutós szerkezet helyettesíti: GuaryK. 23: *ennec miatta*.) — A *-ként* rag a kései ómagyar korban szilárdulhatott meg az *az(on)*, *ez(en)* névmáson. Erre utal az a tény is, hogy ezek a határozószók sokkal ritkábbak, mint a *miként* (a *miként*-ből kerülhetett át a rag ezekre a névmásokra): MünchK. 60ra: „fenki nē ēzēzt vȳ bozt o tōm-lōcbē / mezt a- *kent* [*alioquin*] az vȳ boz mȳgzakazȳa az o tōm-lōkēt”, 12rb: *azonkent*; TelK. 70: *ekent*; stb. (Az *ez*, *az* és a *mi* névmás *-kor* ragos alakjai a többirányú határozószók közé illeszkednek.)

Szekunder ragos alak ebben a határozószó-csoportban is keletkezhet, ha az eredeti határozószó jelentése elhomályosodott. Ez történt a kései ómagyar korban a *-nyi* irányhatározóragos *ennyi*, *annyi* határozószóval. Eredeti fokhatározói jelentésüket leginkább a Ráskai Lea másolta kódexek őrzik: MargL. 172: „*enne* [*tam*] nagȳ mezze fevldrevl”, 140—1: „*annȳe* nagȳ erdemed vāgȳon”. Erre a használatra mutat az is, hogy a fokhatározói *oly*, *oly igen* határozószókkal is felcserélhető. Szerepét újabb határozóraggal ellátott alakja veszi át, és ez szilárdul meg a nyelvi rendszerben: GuaryK. 83: „*igon* meg *galaztatic*, *annera*, hoȳ”. Egyes kódexek párhuzamos helyein az *úgy* határozószó áll a helyén, szintén fokhatározóként: SzékK. 19: „*anyera* megh *lokalv*lanak, hoȳ ...” ~ BécsiK. 18: „*vȳ* *lokaloltanac* még hoȳ ...” (e két határozószó együttes használatából keletkezett *úgyannyirá*-t és az *annyira* egyéb összetételeit l. 622). A fenti mutató névmási határozószókon kívül a *mennyire* is gyakori vonatkozó és kérdő névmási fokhatározószóként: BirkK. 3b: *menere* : *quantum*; 1490: „*Quam, quantum* : *menyre*” (Gl.); ÉrdyK. 506: *meneere*.

c) Az *annyi*, *ennyi* és a *mennyi* már mint névmás a *-ban/-ben*, a *-szor/-szēr/-ször* és a *-val/-vel* ragot is felveszi. A kései ómagyar korban ezek az alakok talán még nem szakadtak ki teljesen a névmási paradigmából, de határozószószerű használatukat már sok adat bizonyítja: JókK. 41: „*lefeȳvuala* ... *meneben* [*quantum*] *tehetiu*ala”; ÉrsK. 30: „*menezör* ... *ghondollyak wala*”; ThewrK. 175: „*boclasd* meg *ennekem* hoȳ *enniszor* ... meg *bantottalak*”. A *-val/-vel* ragosak még távolabb vannak a megszilárdultságtól: NádK. 336: „*valaki menevel* naȳobban *ez velagban* *felmagaztatik*”.

Az eddig említett névmásokon kívül még a *más*, az *egyéb*, a *minden*, a *hány* és az *ilyen* szolgál többször egyirányú névmási határozószó tövéül. Szekunder határozórag kapcsolódik hozzájuk, melyeknek megszilárdulása valószínűleg korszakunkban zajlik: AporK. 59: *Mascent*; BécsiK. 176: *egēbkent* : *alioquin*; MünchK. 11va: „*ne ēlkeggētec mēdzkent* [*omnino*]”; stb. (a *-ként* rag helyén sokszor a *képpen* áll, ami a kései ómagyar korban még névutó, így összetett határozószót alkot). — A *-kor* rag is megszilárdult néhány névmástővön:

MünchK. 97vb: „mezt *mēdenkor* [*semper*] meghalgač enget” ~ JordK. 667: „mezt *mýndenkozon* megh halgacž enghemeth”; VirgK. 104: „meliet ... nem latot vala *egiebkor*”; 1557: „amel falvokban *egiebkor*onnes arwlthanak” (LevT. 1: 224); stb. — A *minden* névmás *-szēr* ragos alakja is határozószóvá szilárdulóban van: ÉrdyK. 550: „gyakortaa meegyen vala ... de *myndenzer* megh chalatkozyk vala”. E ragos névmás lexikalizálódását a hasonló jelentésű és gyakoribb *mindenkor*(*on*) és a *minden* *ha* határozószói szinonima feltétlenül segíthette. — A *hány* névmáshoz csatlakozó *-szor* is határozószószerű alakulatot teremt: MünchK. 24va: „*hanzez* [*quoties*] boLaffac neki”. Felkiáltó mondatban még erősebb a határozószói jelleg: JordK. 429: „Jezwfalem ... *han3oz* akasztam ... es nem akazad”. — A kései ómagyar kor névmási határozószóiban az újabb keletű *-stul/-stül* rag is képviselteti magát, de csak az ’egész’ jelentésű *minden*-hez kapcsolódva; úgy viszont nagyon gyakran: JókK. 46: „Vram en *mindenestewl* [*totus*] tyed vagyok”; FestK. 382: *myndenestewl*; 1515: „*mýdenestwl* maganak akarýa” (LevT. 2: 2). Hasonló ’teljesen, egészen’ jelentésű határozószóként a ritka (névszói alapszavú) *egészlen* (l. 588) és a gyakori *mindenestülfogva* is használatos (l. 629). A kódexek törzsanyagában a *mindenestül*-höz képest a *fogva* utótagú határozószó a gyakoribb (kb. 1 : 2 az arányuk). A Huszita Bibliát tartalmazó kódexek és a pálos kódexek azonban a rövidebb formát helyezik előtérbe, talán tudatos választással. Az ilyen teljességet hangsúlyozó határozószóknak a gyakori használata stílussajátság lehet: a lelkendező, felsőfokokat kedvelő legenda- és elmélkedésirodalom stílusjegye (nemcsak a magyaré, hanem elsősorban a latin eredetie). A legendákban tehát gyakoriak, a bibliaszövegekben jóval ritkábbak, a zsoltárokbán pedig nem fordulnak elő.

Az egyirányú névmási határozószókban szereplő névmástővek a k ö v e t k e z ő k: a már önállóan nem élő ősi *i-/o-, tē-/to-, mē-/mo-* mutató névmás és a *ho-* kérdő, illetve határozatlan és vonatkozó névmás; az élő névmások közül a *mi, mennyi, hány* kérdő, az *ez, az, illetve ezen, azon, ennyi, annyi* mutató névmás, a *más, az egyéb, a minden* és esetleg az *ilyen* névmás.

Morfémaszerkezeti jellemzés. — I. Az előző fejezetben láttuk, hogy melyek azok a névmások, amelyek a hozzájuk kapcsolódó raggal, illetve ragokkal többé vagy kevésbé határozószóvá szilárdultak. Most a ragok felől vizsgáljuk meg e határozószó-csoportot, a tő és a rag összeforrottságának mértékét is figyelve. (Mivel itt ugyanannak a nyelvi anyagnak más szempontú rendszerezését adjuk, a már egyszer közölt példaanyagot nem ismételjük meg.)

1. A legerősebb összeforrottság az egyetlen primer határozóraggal keletkezett határozószókra jellemző. Ezek valószínűleg ómagyar kori (esetleg korábbi) ragszilárdulás eredményei, amelyek a kései ómagyar korban is gyakoriak (sokszor kibővült, elvonttá vált, vagy éppen specializálódott jelentésben): *ily, oly, mely, így, úgy, hogy, tavaly* stb., a lativusrag ritkábban: *há ’mikor’, tege, már* stb.

2. Nagyobb azoknak a határozószóknak a száma, amelyek több primer ragot tartalmaznak. Többségük szintén korszakunk előtről való: *által, tege, hát ’akkor’, majd, miné ’mihelyt’* stb., a nyomatékosított *majdan, hajdan, ígyen, igen, ingyen, úgyan, máran, tegeten, tegetlen*, a fokhatározószóvá vált (és már így is kihalóban levő) *ennyi, annyi*, a névmásképzőt is tartalmazó *azontul, ezentei* időhatározószó, a *mindenestül* fokhatározószó.

3. A primer ragot és önálló szóból keletkezett szekunder határozóragot is tartalmazó határozószó-típus a névszói határozószók körében is viszonylag szűk körű volt, a névmási alapszavúak között pedig éppen hogy csak megjelenik. Az adatok szerint csak az *ennyi*, *annyi* és a *mennyi* szóhoz kapcsolódik szekunder határozórag, mégpedig a *-ni* irányhatározórag elhomályosulása, illetve képzővé válása és e határozószóknak a névmási kategóriába való átlépése után. Így valójában nem is a primer ragos határozószó vesz fel másodlagos ragot, hanem egy (újabbán keletkezett) névmástő ragozódik. Ebben a típusban legfeljebb az *annyira* határozószót említhetjük (pl. GuaryK. 83), valamint a *továbbra* adverbiumot: ÉrdyK. 509: „*towabrá* [‘későbbre’] haggyad”.

4. A legerőteljesebb és korszakunkban is egyre bővülő morfológiai típus az önálló szóból keletkezett határozóraggal alakult határozószók csoportja. Ezt tapasztaltuk a névszói alapszavú határozószók körében is, de azokhoz képest a névmási alapszavúak többféle szekunder raggal keletkeztek. Elemei a megszilárdultságnak igen széles skáláján helyezkednek el. Viszonylag a legszorosabban a *-val/-vel* rag kapcsolódik a névmástőhöz is, például *ezennel*, *azonnal* ‘akkor, rögtön’ (enklitikus *-d* is járulhat hozzá, bár ez a jelenség korszakunk után lesz általánosabb). Az *azonnal* még felsőfokban is szerepel: DebrK. 139: *Legh azonnal*. A ritkán felbukkanó *mostansággal* határozószó is *-val* ragos: ÉrdyK. 404: „Wtolfo pelda ky leegyen eleegh *maftansfaggal*. Wgy olwaltatyk”, csak a szó töve morfológiailag tagoltabb az előzőknél. Hasonló felépítésű, mint a névszói alapszavú *gyakorlatossággal*, *hirtelenséggel* stb.; keletkezésében ezek analógiája is közrejátszhatott. E hosszabb változatok néha nyomósítva fejezik ki a határozói jelentést, máskor pedig stilisztikai eszközként használatosak, az ünnepegyesség, méltóságosság fokozására. Az eddigiekhez képest kevésbé megszilárdult, erősen ragos névmás jellegű: JordK. 383: „*menewel ŷnkab*” (~MüncK. 16va: „*ment inkab*”: *quanto* magis); TelK. 16: „*anneual inckab*”; stb. — A *-ban/-ben* ragnak (a névszói alapszavú határozószókhöz képest) itt kisebb a produktivitása; megszilárdult határozószó már: AporK. 70: *azonban* ‘rögtön’, de inkább csak határozószó-szerű: JókK. 41: *meneben*: *quantum*; KazK. 190: *anneba*; stb. A birtokos személyjelet tartalmazó *mostanában*, *általában* stb. határozószó is *-ban* ragos. — A *-ra/-re* rag valamivel gyakrabban szilárdul meg névmáshoz kapcsolódva. Elég széles körű az ok-, illetve célhatározói *mire*, *arra*, *erre* határozószó használata, a fokhatározói *annyira*, *mennyire*. Ez a rag már kész határozószó továbbragozására is alkalmas: *továbbra*, *akkorra*. — A *-szor/-szer/-ször* is megszilárdult vagy megszilárdulóban van egyes névmástöveken: *annyiszor*, *ennyi-szer*, *hányszor*, *mindenszer* stb.

Van néhány olyan másodlagos határozórag, amely a kései ómagyarban csak névmástőhöz kapcsolódva hoz létre határozószót (névszótőhöz járulva a szóalak ragos névszó marad). Közülük már a korai ómagyarban ilyen szerepű az *-ért*. Igen gyakori a most vizsgált korszakban is a *miért*, *azért*, *ezért*. A viszonylag fiatalabb *-ként* rag is csak névmástövön szilárdul meg, illetve van megszilárdulóban (főnévhez még alig járul). Leggyakoribb a *miként*, ritkább az *aként*, *azonként*, *egyébként*, *másként*, *mindenként* stb. A *-kor* rag is ilyen: *mindenkor(on)*, *egyébkor* stb. (a *mikor*, *ekkor*, *akkor* a többirányú határozószók közé tartoznak). Valószínű, hogy a *koron*, *kort* névutó a *mi* névmáshoz tapadva, az így keletkezett összetétel utótagjaként vált raggá, és innen terjedt át más név-

másokra, később tartalmas szavakra. Korszakunkban még önálló névutóként is él (CzechK. 48: „halalom *koron*”), de névmásokm ellett ragnak, a ragos névmás pedig korszakunkban már megszilárdult határozószónak tekinthető. A rövidülés, ami a névutó raggá válásának alaki kísérője, már sok adatban jelentkezik, bár még ez a ritkább. A törzsanyagban kb. 1 : 3 a *-kor* ~ *-koron*, *-kort* ragos névmási határozószók aránya. — Az eddig említett ragokon kívül felmerül még a *-tól/-től* és a *-nál/-nél* rag megszilárdulásának kérdése: az, hogy a BécsiK. 6: „*mentol iob*”; 1486: „*annal hamarab*” (MNY. 21: 115); ÉrsK. 31: „*mennel nagyobb*” és hasonló adatok kiszakadtak-e már a névmási paradigmából, vagyis bekövetkezett-e már a lexikalizálódás, a határozószóvá válás, vagy még ragos névmásokként élnek a kései ómagyar korban. Valószínű, hogy átmeneti állapotban vannak a két szófaji kategória között, azaz határozószó-szerű alakulatoknak tekinthetők.

A szekunder ragos egyirányú névmási határozószók száma a törzsanyagban: *-val/-vel* (4 szóegyed), *-ban/-ben* (2), *-ra/-re* (6), *-szor/-szér/-ször* (1); csak névmástövön határozószóvá szilárduló ragok: *-ért* (3), *-ként* (1), *-kor(on ~ -t)* (3), *-nál/-nél* (2), *-tól/-től* (1); összesen: 23 szóegyed.

5. A birtokos személyjelet (is) tartalmazó határozószók típusa a névmási alapszavúak körében még gyengébb, mint a névszói alapszavúak között, a törzsanyagban nem is fordul elő. Valószínű, hogy keletkezésükben a már meglevő hasonló szerkezetű (névszói alapszavú) határozószók mintája, analógiája is közrejátszott. Már megszilárdult határozószóhoz járul a birtokos személyjel és egy újabb határozórag: PéldK. 86: *mastanaban*; 1556: *Mastanaban* (LevT. 1: 201); MargL. 33: „*Altalyaban* [‘egyenesen’] megfelele”; 1517: „ha kedegh az doctorok *altallyaban* azt mongyák, hogy semmý-kepen nem tarthatnak wdvesseghekre, tahat agýák megh az . . . zent egyház-nak” (TörtT. 1890: 559). A birtokos szerkezetben való keletkezés pillanatáról is tanúskodnak adatok: KeszthK. 177: „*Mynd ez korayg*”: *usque nunc*; korszakunkban azonban a hasonló jelentésű, korábbi és egyszerűbb szerkezetű *eddig*, *addig* az általános (ezek a többirányú határozószók közé tartoznak).

6. Fokjelet (is) tartalmaznak egyes határozószók. A névmási alapszavú határozószók fokozása — a névszóiakhoz képest — jóval ritkább jelenség, és morfémaszerkezeti szempontból is mutatkoznak különbségek. Körükben is megtalálható az a csoport, amelyben a névmástőhöz közvetlenül járul a határozórag (ezúttal is csak ősi ragok), és ezt követi a középfokjel: ÉrdyK. 509: *towab* (helyhatározószó); PéldK. 77: *touab*; 1553—1559 között: „*thowab* kooniergeth” (RMNY. 2/2: 27) (időhatározószó); TihK. 143: *tauolb*; GuaryK. 38: *edeb*; stb. A középfokjelet primer rag vagy újabb határozórag is követheti: FestK. 389: *towabba* : *amplius*; 1525: „nem lenne *thowaba* zýkfeg” (NyK. 28: 77); ÉrdyK. 509: „*towabra* haggyad”. — A névszói alapszavú határozószók közt említett másik két morfémaszerkezeti típus ebben a csoportban nem található meg: nincs tehát tő + középfokjel + határozórag szerkezetű (mint a *többé*) névmási határozószó, valamint olyan, amelyből hiányzik a határozórag, azaz amelyben csak a középfokjel szilárdult volna meg. Van ugyanakkor egy olyan szerkezeti típus, amelyben a *-d* kicsinyítő meg. Van egyébként a középfokjelet, és ez egyúttal le is zárja a szót: ÉrdyK. 346: „*kyk-ről towabad* nylwabban zollywnk” (bár itt a *-d* nyomatékostó elem is lehet); az ÉrdyK. 50: „*tawoldaad* helyet valasztanak” határozószavában mintha az alap-

fokú alakhoz járulna a *-dad* kicsinyítő képző, bár az is lehet, hogy a középfokjel kiesett: vö. ErdyK. 628: *őreegbdeed*. Valószínű, hogy ez a kicsinyítés (ami a későbbi korokban gyakoribbá vált, főleg a keleti területeken és a palócság körében) inkább az élő nyelvben lehetett kedveltebb. Látjuk, hogy a fokozás — jelentéstartalmuk miatt — elsősorban a nem helyettesítő funkciójú névmási határozószókra jellemző.

Néhány névmási határozószóban a nyomatékosító határozószóból keletkezett *leg-* felsőfokjel is megtalálható: JókK. 44: *legottan* : *statim*; GuaryK. 23: *legottan*. A kései ómagyar korban az *ottan* gyakran szerepel 'akkor' jelentésű időhatározószóként, ennek megfelelően a *legottan* 'azonnal, nyomban' jelentésben használatos az egész nyelvterületen. Az 'azonnal stb.' jelentésű gazdag szinonimasornak ez a legáltalánosabb és leggyakrabban használt tagja; l. még: DebrK. 139, 224: *leg* *azonnal*.

7. A r a g t a l a n h a t á r o z ó s z ó k típusa korszakunkban is hiányzik a névmási alapszavú határozószók közül, hacsak a mód-, illetve fokhatározói szerepű, névmásképzőre (és nem határozóragra) végződő *ilyetén*, *olyatán* szavak (névmások) egyes előfordulásai nem tekinthetők határozószószzerűeknek: JókK. 96: „ez embernek ... zentyrafa ... fenlyk *olyatan* mend eghen repewlew keleyw”; KazK. 108—9: „nem ragazkodnanak *elleten* igön ez uilaghoz”.

II. A többirányúakhoz képest feltűnő, hogy az egyirányú, névmási alapszavú határozószók felépítésében milyen nagy szerepet játszanak a szekunder határozóragok. Az egyirányú határozószóknak mintegy a felében másodlagos rag szerepel. Ezek a határozószók idő- és más elvontabb jelentésűek. (Ez utóbbiak — melyek jelentésüknél fogva egyirányúak, illetve semlegesek az irányulás szempontjából — növelik meg ennyire a szekunder ragos határozószók számát.)

A z e g y i r á n y ú n é v m á s i h a t á r o z ó s z ó k elsősorban ragszilárdulással keletkeztek. A törzsanyagban:

	Lexikai gyakoriság	Szövegbeli gyakoriság
Primer ragos (illetve raghalmozásos)	25 (51%)	506 (65%)
Szekunder ragos	23 (47%)	267 (34%)
Ragos határozószó összesen	48	773
Ragtalan	1 (2%)	5 (1%)
Összesen	49 (100%)	778 (100%)

A r a g s z i l á r d u l á s s a l k e l e t k e z e t t h a t á r o z ó s z ó k morfémaszerkezeti képét és arányait (a törzsanyagban) a következő táblázat mutatja:

	Példák	Lexikai gyakoriság	Szövegbeli gyakoriság
$T_{Nm.} + R_{pr.}$	<i>ily, mely, úgy</i>	8 (16,6%)	193 (25%)
$T_{Nm.} + R_{pr.halm.}$	<i>hát, majd, így, mint, által, tegezen, mindenestül</i>	14 (29,2%)	247 (32%)
$T_{Nm.} + R_{szek.}$	<i>azonnal, mennyivel, mire, azért, miként, mindenkor</i>	21 (43,8%)	265 (34,3%)
Birtokos személyjelet is tartalmaz	<i>mostanában</i>	1 (2,1%)	1 (0,1%)
Fokjelet is tartalmaz	<i>továbbá, legottan</i>	4 (8,3%)	67 (8,6%)
		48 (100%)	773 (100%)

A névmási alapszavú határozószók morfémaszerkezete

A többirányúság szerint elrendeződő és az egyirányú névmási határozószók együttes adatai a törzsanyagban:

		Lexikai gyakoriság	Szövegbeli gyakoriság
Ragos	többirányú	47 (49%)	549 (41,4%)
	egyirányú	48 (50%)	773 (58,2%)
		95	1322
Ragtalan	többirányú	—	—
	egyirányú	1 (1%)	5 (0,4%)
Névmási határozószó összesen		96 (100%)	1327 (100%)

Ha a ragos határozószók belső összetételét vizsgáljuk, a névszói alapszavúakhoz hasonlóan itt is többségben vannak a primer ragosak.

Az összes ragos határozószó száma		95 (100%)	
ebből primer ragos	a többirányúak közül	40	65 (68,4%)
	az egyirányúak közül	25	
ebből szekunder ragos	a többirányúak közül	7	30 (31,6%)
	az egyirányúak közül	23	

Ugyanakkor meg kell állapítani, hogy ez elsősorban a többirányúakra jellemző; az egyirányúak között ugyanis a határozószóknak mintegy a fele szekunder ragos (48-ból 23). Ennek következtében a primer ragosak száma csak 2,3-szer nagyobb, mint a szekunder ragosaké (a névszói alapszavú határozószók körében nagyobb a primer ragosak aránya).

A szekunder ragok közül a következők vesznek részt a névmási határozószók felépítésében (produktivitásuk sorrendjében): *-kor*, ill. *-koron*, *-kort* (10 határozószó-lexéma), *-ra/-re* (6), *-val/-vel* (4), *-ért* (3), *-ban/-ben* (2), *-nál/-nél* (2), *-szer* (1), *-ként* (1), *-tól/-től* (1): 30 határozószó. Az új *-kor* rag szerepe emelkedik ki, mégpedig az időhatározószók alkotásában, valamint a *-ra/-re* ragé, amely sokféle funkciójú határozószót (idő-, ok-, cél-, fokhatározószót) hoz létre névmástőhöz kapcsolódva.

Határozóragon (-ragokon) kívül birtokos személyjel és fokjel is megszilárdult egyes határozószókban, de ezek elég szűk csoportot alkotnak.

Ha a névmási határozószókat a felépítésükben részt vevő morfémaák száma szerint vizsgáljuk, a következő képet kapjuk

	Szóegyed- szám	Arány	Példák
1 morfémat tartalmaz	—	—	—
2 morfémat tartalmaz	49	51,5%	<i>itt, úgy</i>
3 morfémat tartalmaz	37	39,0%	<i>hát, tovább</i>
4 morfémat tartalmaz	7	7,4%	<i>által, továbbá, legottan</i>
5 morfémat tartalmaz	2	2,1%	<i>tegetlen, mostanig</i>
	95	100 %	

Eszerint a névmási alapszavú határozószók között (a névszói alapszavúakhoz képest) viszonylag több a 3 és 4 morfémat tartalmazó szóegyed. Ez azzal magyarázható, hogy a névmástöveken (főleg az ősi, már nem élő töveken) gyakrabban elhomályosulnak a primer határozóragok, és így a jelentésnek más határozóraggal (-ragokkal) való megerősítésére (vagy éppen megváltoztatására) van szükség.

A névmási alapszavú határozószók fő morfémaszerkezeti típusai:

	Példák
1. $T\delta$	—
2. $T\delta + Rag$ (egy vagy több) $T\delta + R_{pr.}$ (halm.) $T\delta + R_{szek.}$ $(T\delta + R_{pr.}) + R_{szek.}$	<i>itt, honnaton, máiglan</i> <i>azonnal, mikor(on), akkorra, azért</i> <i>annyira</i>
3. $(T\delta + Rag) + Jel$ $(T\delta + R_{pr.}) + J_{k.fok}$	<i>tovább, távolb</i>
4. $(T\delta + Rag) + [Jel] + Képző$ $(T\delta + Rag) + [J_{k.fok}] + Képző$	<i>továbbad, távoldad</i>
5. $(T\delta + Rag) + Jel + Rag$ $(T\delta + R_{pr.}) + J_{k.fok} + R_{pr.}$ $(T\delta + R_{pr.}) + J_{k.fok} + R_{szek.}$ $(T\delta + R_{pr.[halm]}) + J_{birt.sz.} + R_{szek.}$	<i>továbbá</i> <i>továbbra</i> <i>mostanában, általában</i>
6. $T\delta + Jel + Rag$ $T\delta + J_{birt.sz.} + R_{szek.}$	<i>(en)magamban 'egyedül'</i>
7. $Jel + (T\delta + Rag)$ $J_{felsőfok} + (T\delta + R_{pr.[halm.]})$ $J_{felsőfok} + (T\delta + R_{szek.})$	<i>legottan</i> <i>legazonnal</i>
8. $(T\delta + Rag) + Képző + Rag$	<i>mostansággal</i>

A táblázatból látjuk, hogy a kései ómagyar korban a névmási alapszavú határozószók is elég változatos morfológiai felépítésűek. A névszói alapszavúakhoz képest egy morfémaszerkezeti típus hiányzik körükből: a pusztán többől álló határozószó (amilyen pl. a névszóiak közül a *rég*). Van viszont egy olyan szerkezeti típus, ha gyenge is, mellyel a névszóiak között (legalábbis adataink szerint) nem találkoztunk: a 4. csoport, amelyben kicsinyítő képző zárja a szót. Ez a típus a nem névmási határozószók körében a következő korszakban, főleg a keleti nyelvterületen és a palócság körében fordul elő gyakrabban.

A morfeamatikai változatok

Az a két fő típus, amely a névszói alapszavú határozószókat jellemezte, itt is föllelhető: az egyikre az jellemző, hogy a ragos határozószó újabb raggal vagy ragokkal bővül, és így keletkezik az alakváltozat. Ilyenek: *ott : ottan ; így : ígyen ; ígyöl ; majd : majdan ; honnat : honnaton ; míg : míglen ; addig : addiglan ;* stb. A korabeli szinkrón állapotot tekintve ebbe a csoportba tartoznak a *mikor : mikoron ; mindenkor : mindenkort* változatok is, de keletkezésük — az előbbi példákhoz képest — éppen fordított irányú: nem raggal való bővülés, hanem éppen ragvesztés hozta létre őket. — Az alakváltozatok másik fő típusát az jellemzi, hogy azonos tőhöz különböző ragok tapadásával jönnek létre a változatok. Ez az előbbinél gyengébb típus, és elsősorban a többirányú névmási határozószókra jellemző (közülük is leginkább az ablativusi irányúakra): *onnan : onnag : onnat : onnal : onnajt ; honnan : honnag : honnat : honnal ; egyebünnen : egyebünneg ; másunnan : másunnat ; hol : hun ;* stb. — A névmási alapszavú határozószók morfeamatikai változatainak van egy harmadik típusa is, amit az *itt : ittegyel ; ott : ottegyöl ; hol : holott* változatok illusztrálnak. A hosszabb variánsok nyomatékosítási céllal keletkezett összetételek; csak locativushan vannak ilyenek (I. 615–6).

Az összetett határozószók és előzményeik

Az eddig említett ragszilárduláson, a meglevő határozószók továbbragozásán stb. kívül az újabb határozószók keletkezésének fontos módja a szóösszetétel. Két vagy több (sokszor több toldalékot is tartalmazó) tömorféma összekapcsolódása, egyetlen új, határozói értékű lexémává szilárdulása hosszú folyamat, így korszakunkban is az átmenetek széles skálájával találkozhatunk a szoros szókapcsolattól, illetve laza összetettségű alakulatoktól, összetettségű-előzményektől a szerkezetileg elemezhető („átlátszó”, motivált) összetett szavakon át az olyan lexikológiai egységekig, amelyeknek összetett szó jellege elhomályosulóban van, vagy már egészen elhomályosult. A történeti vizsgálatnak is minden nyelvtörténeti korszakban figyelemmel kell lennie arra, hogy a vizsgált nyelvi konstrukció az adott szinkróniában összetett szó-e, vagy még nem az, illetve már nem az. A még nem összetett szó kategória az összetett szóvá válás problémáját veti föl, a már nem összetett szó pedig az összetett szó elhomályosulásának, vagyis egyszerű szóvá válásának kérdését.

Leginkább a névmási elemekből álló összetett szók között találunk olyanokat, melyeknek korszakunkra talán már el is homályosult összetett jellege (I. I, 421). Ezek nyomatékosítási céllal keletkezett, kétszeresen is

determinált elemek: JókK. 26: „volt *ottogyal*”; SzabV.: „*othtolijal* kyk haltak”; JókK. 74: „*ytegyel* ... fekwk”; SzékK. 1: „Kezdetyk *Ittegen*”; stb. Az adatok az egész nyelvterületen felbukkannak, de az egyszerű *itt*, *ott*-hoz képest jóval kisebb arányban (a törzsanyagban kb. 1 : 10). Inkább az írott nyelvi stílus sajátjai; az élő beszédet jobban tükröző levelek sokkal kevésbé kedvelik. Az egyszerű *hol* melletti *holott* jóval általánosabb használatú. Funkciómegoszlásuk korszakunkban már nyilvánvaló: a *hol* (vonatkozó határozószói szerepe mellett) elsősorban kérdő, a *holott* pedig (néhány kérdőszói előfordulása mellett) elsősorban vonatkozó névmási határozószó, de mindig *a*- előtag nélkül: 1516: „Jewe Jde ala Bwdara ... *holoth* ... Bezedek ... efthenek volna” (MNy. 52: 369; helyhatározószó); stb. Időhatározószóként ritkább: DöbrK. 380: „kiral kedeg *holot* hallotta volna. meg haragvek” stb. (A gyakori helyhatározói szereptől e ritka időhatározóin keresztül vezet az út a megengedő kötőszói funkcióig.) Elhomályosult lehet már a *tahát* is, mivel előtagja kiveszett az önálló használatból. A *hát* 'akkor' időhatározószóhoz hasonló szerepű, de már jóval gyakoribb annál: JókK. 45: „*tehat* [*tunc*] latek tewz langott”; DöbrK. 381: „*tahat* monda”; 1518—1523: „ha nekem holthom Thewrthynyek ... *thehath* az ... rezem ... zaljon az Dragffy Janosra” (Nyr. 36: 168); stb. Kötőszóvá válása nagyon az elején tart. 'Akkor' jelentésű határozószóként a XVI. sz. elején helyenként már lehetett bizonyos archaikus, illetve nem teljesen élő nyelvi színezete is. — A névszói (illetve egyéb, nem névmási) elemekből álló összetett szók között is van egy vékony réteg, amelynek összetett jellege a kései ómagyar korban valószínűleg már nem érződik. Ez lehet a helyzet például az *étszaka* szóval (a szóbelseji locativusi *-t*-nek a *-szaka* utótag *-sz* hangjával való összeolvadása az összetett jelleg elhomályosultságára utal, ugyanakkor elő is segíthette annak bekövetkeztét): MünchK. 59ra—59rb: „méd èz *éccaka* munkalkoduan”: per totam noctem laborantes; KazK. 72: „*etzaka* ... el ky mene”; stb. (Szinonimája, az *éjjel*, mely jól beleillik a többi *-val/-vel* ragos időhatározószó sorába, gyakoribb a korban. A MünchK.-ben pl. 22 : 2 arányban áll elől az *éjjel*.) — Elhomályosult lehet még pl. az *éhomra* határozószó, bár csak a középmagyar kortól adatolható ebben a formában. Koraiságát mutatja, hogy GömK. 240—1: „Nagy kedden *ehera* az fezwlet elewt magadat le tegyed orchadual”, azaz az *éhomra* alakot a nyelvhasználat E/1. birtokos személyjeles formának fogva fel, tévesen megalkotta melléje a fent idézett E/3. (és E/2.) alakot. — Ide sorolhatnánk a *mindjára*st, *midőn*, *mihelyt*, *esmé*-féle határozószókat is. Mivel azonban ezek a kései ómagyar korban még sok alakváltozatban élnek, és szerkezeti előzményeik is adatolhatók, a tárgyalásban az igazi összetett szók között szerepelnek, elhomályosulóban levőknek tekintve őket.

A kései ómagyar kor összetett határozószóinak egy része funkcionálisan (valamint utótagját tekintve) az egyszerű névmási határozószókkal mutat rokonságot: ezek a tipikusan névmási előtagot tartalmazó határozószók: *ugyanott*, *sehol*, *valamíg*. Az összetett határozószók másik része (mellé- vagy alárendelő) szó szerkezeti előzményre vezethető vissza, illetve abból keletkezik a korszak folyamán. Az összetett határozószóknak egy szűkebb csoportja közvetlen szintaktikai viszonyban nem levő lexémákból vagy határozóraggal ellátott összetett szó megszilárdulásával, egy tekintélyesebb csoportja pedig morfe-matikus jellegű kapcsolathból (azaz névutós névmásból, névszóból) keletkezett. (Az összetett határozószókat a következőkben ennek alapján rendszerez-zük.)

A morfológiai—szintaktikai szerkezet

A tipikusan névmási előtagos határozószók

Ez a határozószó-típus a mutató, a vonatkozó, a határozatlan és az általános névmási határozószók körében található meg. (Ezekben a funkciókban — különböző mértékben — előtag nélküli, egyszerű határozószók is szerepelnek.) Korszakunkban a régebbi rendszer gerince tovább él, emellett erősödik, gazdagodik ez a határozószó-típus is, miközben bizonyos egyedek, csoportok lassú elavulása is megfigyelhető.

1. Egyszerű mutató névmási határozószók korszakunkban is bővülnek *am-~em-~im-* névmási előtaggal: WespzrK. 35: „*imigý felele*”, 53: „*it maragiatok mig en amoda megiok*”; 1553: „*nyha ymet, nyha amot wagon*” (LevT. 1: 124), a *hol* kérdő, illetve vonatkozó (és határozatlan) névmási határozószó pedig *i-*, illetve *im-* és *a-* mutató névmási előtaggal, nyomatékos rámutatást fejezve ki: DebrK. 3: „*Ihon vagion*”, 21: „*mutattiak ... monduan ahon a zent Amborul*” (vö. KTSz.: *Ihul*); TihK. 315: *Ihonot*; MargL. 13: „*jme hol vagyon*”; CornK. 107r: „*Imehol vagyon*”.

Az azonosító funkciójú *ugyan-* előtag kapcsolódhat még korszakunkban mutató névmási határozószóhoz: PeerK. 336: „*Ezt zerzetek peftnek varolaban: vgyan ottan zent peter vcayaban*”; ÉrdyK. 633: *wgyan ottogyan*; 1486: *vgyan Iththen vylegraddon Zolonk*” (MNY. 21: 115); JordK. 670: „*vgyan azonnal* [‘ugyanakkor’] vele lazazth es megh olneek”; stb.

E mutató névmási határozószók zöme helyhatározószó (ezek korszakunk előtt keletkezettek), de némelyik előtag a kései ómagyarban már elvontabb jelentésű határozószóhoz is kezd hozzákapcsolódni.

2. A vonatkozó névmási határozószók (amelyek a mondatban mindig kötőszói szerepűek) a kései ómagyar korban egyre gyakrabban fordulnak elő *az-*, illetve *a-* előtaggal, bár még az egyszerű forma a gyakoribb. A névmási előtag jelenléte a *ho-* tövű névmási helyhatározószók körében a legerősebb, mivel ezek a legrégebbiek; közülük is a locativusi jelentésűek a leggyakoribbak, azok tartanak legelől az alaki fejlődésben is: JókK. 88: *aholot*; WinklK. 357: *a hol*; JordK. 650: *ah hol*; XVI. sz. első fele: *ahol* (Nyr. 8: 169); ÉrsK. 475: *az hol*; stb.; WinklK. 324: *a howa*; SzékK. 337: *az howa*; vö.: 1577 k.: *a honnet* (OrvK. 11); stb. — Az időhatározói *amíg*, *amikor* ritkábban használatos: 1521: *amígg* (RMNY. 2/2: 10); 1490: *amíkkorth* (RMNY. 2/2: 5); ezek *a-~az-* előtag nélkül általánosabbak, ahogyan az egyéb elvontabb jelentésű vonatkozó névmási határozószók is. Ritka az előtagos alak: 1511/1592: *a mint* (TörtT. 1903: 416); NagyszK. 5: *ammenere*; 1531: „*a mjerdtt ... zoltam*” (LtK. 1: 134).

Ebben a funkcióban a kései ómagyar korban az *a-* előtagúaknál gyakoribbak a *vala-* előtagú határozószók. (Ezek határozatlan és általános névmási határozószóként is szerepelnek, de e három funkció nem mindig különül el egyértelműen.) Korábbi keletkezésűek az *a-* előtagúaknál. Erre jóval gyakoribb előfordulásuk is utal: GuaryK. 24: „*valahol leli, ... ottan el neli*”; ÉrdyK. 510: „*on vala howa teegöd vyzen oda meeny*”; 1530: „*walamykoron zýkseg lenne*” (MNY. 37: 351); ÉrsK. 309: „*walamygh [quamdiu] ... mynd addegh ...*”; FestK. 380—1: *walament : ut*; VitkK. 71: „*Vala mehezor ... Anezor ...*”; stb.

3. A határozatlan névmási határozószók tipikusan *vala-* és *né-*, ritkán *egyéb-*, *más-* előtagosak (bár e funkciót egyszerű névmási határozószók is betölthetik: *egyébkor*, *egyébként*, *máskor*, *másként* stb.).

A *vala-* előtag kapcsolódik a legtöbb utótaghoz (mindig kérdő, illetve határozatlan névmási határozószóhoz), és ezek a határozószók a legváltozatosabb jelentésűek: hely-, idő-, mód- és fokhatározók egyaránt lehetnek: FestK. 368: *valamikor*; NádK. 322: *valamicoron*; 1529: *valamikor* (MNY. 37: 277); PéldK. 75: *valahanzer*, 4: *valamenere*; 1524: *valahogh* (MNY. 25: 69). De a *valamiért* szerepében általában még a *valami okért* szerkezet áll, *valamidőn*, *valamerre* sincs, és még jó néhány *vala-* előtagú határozószó hiányzik. — A *né-* előtag kevesebb utótaggal alkot kapcsolatot, és csak helyre, időre utal a határozószó: BécsiK. 201: „*nehol [alibi] oluaffuc*”; JókK. 41: *nemikor*; BirkK. 3b: *nemicor*; *aliquando*; stb. (A *néha*, *valaha*, *valamikor* határozószók 'egykor, régen' jelentésben, tehát nem helyettesítő funkcióban korszakunkban is előfordulnak l. I, 423.)

4. Az általános névmási határozószók tipikus előtagja az *akár-* és a *so(m)- ~ se(m)-*. Ezek is *ho-* és *mi-* tövű kérdő névmási határozószókhoz kapcsolódnak. Főleg hely-, idő- és módhatározók: TelK. 16: *akar honnat*; 1524: *akarhonneon* (MNY. 25: 70); 1525/1640: *Akár honnan* (TörtT. 1908: 83); DomK. 128: *akarhol*, 118: *akar houa*; 1515—1525: *akar mykoronnys* (RMKT. 1²: 486); TihK. 14: *akar mint*; ÉrdyK. 606: *akar mykeent*; stb. A kései ómagyar kor folyamán a *mi-* tövűek csoportja gyarapodik. — Az összes előtagos névmási határozószó közül a *so-* előtagú *soha* áll legelől a gyakorisági listán. Korszakunk előtt keletkezett (l. ÓMS.: *sumha*), helyhatározó társaival együtt. Az adatok az előtag *-m-* jének eltűnését is szemléltetik: JókK. 47: *sonha*; BécsiK. 18: *sonha*; MünchK. 18ra: *sonha ~* JordK. 388: *soha*; SzabV.: *sonha*; GuaryK. 23: *sohha*; a későbbiekben pedig már a *soha* az általános alak. A kódexeken kívüli írásbeliségben az egész nyelvterületen szinte ez a kizárólagos: 1465—1467: *foha* (MNY. 20: 86); PiryH.: *foha*; stb.; de: 1530: *somha* (MNY 37: 281). (A *soha* alak 'valaha' jelentésben is használatos, főleg a kódexirodalomban: ÉrdyK. 579: „*kyben . . . nem hyzöm hog' soha ember lakhafseek*”; *ne* tagadószóval sokszor a *ne unquam* fordítására is használják: BirkK. 4b; KeszthK. 20; a szó szerinti fordítás — KeszthK. 20: *wala mykoron ne* — ritkább.)

A kései ómagyar korban nemesak a *soha* esetében általános használatú a hangrendileg kiegyenlítődtett alak, hanem a helyhatározószók esetében is; közülük is a locativusi alak a leggyakoribb: JordK. 288, CzechK. 59, KazK. 73, ÉrdyK. 512, VirgK. 44: *sohol*; 1533: *Sohol* (LtK. 1: 141); stb. Ezt gyakoriságban a lativus követi: DebrK. 136, JordK. 71, TelK. 232: *sohoua*; stb., legritkább az ablativus: ÉrdyK. 81: *sohonnun*; 1559: *sohonnaid* (LevT. 1: 317). — Az újabban keletkezett (*mi-* tövű) határozószókhoz viszont az eredeti palatális hangrendű *se-* előtag kapcsolódik, és ez szilárdul meg végül a *ho-* tövű helyhatározószókban is (*sehol* stb., csak a *soha* őrzi a hangrendet). — A *ho-* tövű névmási határozószókon kívül kevés egyéb határozószóhoz járul korszakunkban a *se-* előtag: DöbrK. 398: *Semmikent*; a *se-* előtagú határozószók száma a következő nyelvtörténeti korszakban szaporodik meg.

Ebben az időben még nincsenek *bár-* előtagú általános névmási határozószók, előfordul viszont néha — valószínűleg az élő beszédben is — a *minden-* előtag a *ha* időhatározószóhoz kapcsolódva: FestK. 372: „*ma ees myndenha*”; 1532: *myndaha* (LtK. 1: 139); 1533: *mindenha* (MNY. 37: 353); stb. — (A *min-*

denkor, mindenként stb. — mint a *minden* névmás ragos alakjai — egyszerű névmási határozószónak tekintendők korszakunkban, a szintén általános névmási jelentésű *mindenfelől* stb. pedig névutós összetett szó (l. 639). — Ritkán nem névmástövű határozószónak is lehet általános névmási jelentése, pl. *szerén-szerte* 'mindenfelé' (l. 621).

Általános névmási határozószói szerepben sokszor feltűnnek a kései ómagyarokban a *vala-* előtagúak: BécsiK. 18: „*valahoua* [*ubicumque*] bëmētēnc ... vyot o iftēnc o ēztec”; FestK. 369: *walahoua*; KeszthK. 20: „*wala mykoron* ne [*ne quando*] mondhafla”; 1530: *walamykoron* (MNY. 37: 351); stb. — Jó néhány *vala-* előtagú határozószó tehát három funkcióban is használatos: vonatkozó, határozatlan és általános névmási határozószóként. A kései ómagyarokban nem is különül el mindig egyértelműen a három szerep: MargL. 7: *valuhol*.

5. Ebben a határozószó-típusban is (főleg a helyhatározószók körében) erős az irányhármasság. Ez a csoport is erőteljesen hozzájárul annak a képnek a kialakításához, hogy a névmási alapszavú határozószókat az irányhármasság különösképp jellemzi.

Morfémaszerkezeti jellemzés. — Az utótagok *ho-* és *mi-* tövű kérdő (illetve határozatlan), valamint *i-/o-* és *ez-/az-* tövű mutató névmási határozószók, amelyek önállóan is élnek a kései ómagyarokban. Ezek bizonyos szabályok szerint kombinálódnak az előtagokkal. A kérdő névmásiakhoz járuló előtagok: *az-* ~ *a-* (vonatkozó); *vala-*, *né-*, *egyéb-*, *más-* (határozatlan); *akár-*, *se-/so-*, *minden-* (általános névmási); *im-*, *i-/a-* (mutató névmási határozószót alkotnak). A mutató névmási határozószókhoz járuló előtagok: *am-/em-* ~ *im-*, *ugyan-* (mutató névmási határozószót alkotnak).

A törzsanyagban e határozószó-típus mennyiségi mutatói a következők: 18 szóegyed 116 előfordulásával találkozunk. Ennek megoszlása:

	Szóegyed	Előfordulás	Példák
Helyhatározószó	5 (27,8%)	19 (16,4%)	<i>amonnétan, sehol, valahová</i>
Időhatározószó	10 (55,6%)	94 (81,0%)	<i>néha, soha, mindenha, valamikor</i>
Egyéb jelentésű határozószó	3 (16,6%)	3 (2,6%)	<i>valamint, amennyire, amiért</i>

A szélesebb anyaggyűjtés is arra mutat, hogy mind lexikai, mind szövegbeli gyakoriságát tekintve az időhatározószók csoportja lehet a leggazdagabb a valószínű nyelvhasználatban is. (L. a 620. lap táblázatát.)

Az e típusba tartozó határozószók gyakorisági sorrendje a következő: *soha* (45 előfordulás), *néha* (12), *némikoron* (11), *mindenha* (8), *sohol* (8), *valamikor* (7), *némikor* (5), *valahová* (5) stb.

A tipikusan névmási előtagú határozószók közül egyesek a kései ómagyarok végén elavulóban vannak. Ilyen például néhány *-ha* utótagú időhatározószó (*mendenha, egyébhá*), ritkul a *valaha* stb. Ez a jelenség a *ha* utótagnak az önálló határozószói használatból való fokozatos kiszorulásával (és a *-kor* rag ter-

A névmási határozószók fajtái szerint:

	Szóegyed	Előfordulás	Példák
Mutató névmási határozószó	1 (5,5%)	1 (0,9%)	<i>amonnétan</i>
Vonatkozó névmási	2 (11,1%)	2 (1,7%)	<i>amennyire, amiért</i>
Határozatlan névmási	10 (55,6%)	50 (43,1%)	<i>valahol, valamint, néha</i>
(Megj.: az összes <i>vala-</i> előtagú határozószót itt tartjuk számon, bár ugyanannak a szóegyednek egyes előfordulásai nem határozatlan, hanem vonatkozó, illetve általános névmási funkciójúak.)			
Általános névmási	5 (27,8%)	63 (54,3%)	<i>akárhonnan, akármikor, sohol, soha, mindenha</i>
Összesen	18 (100%)	116 (100%)	

jedésével) magyarázható (időközben ugyanis mind gyakoribbá válik a *mindenkor*, *valamikor* stb. szinonima). Ugyanakkor jó néhány ilyen határozószó napjainkig megmaradt (például *soha*, *néha*). Ez valószínűleg a kommunikációs szükségletnek, gyakoriságuknak, rövidségüknek köszönhető. Ritkulnak és a későbbi korokban nyelvjárási szintre szorulnak az *i-/a-* előtagú mutató névmási határozószók (például *íhol*, *ahun*), az *im-* előtagúak pedig később ünnepélyes, illetve archaikus stílusértékűvé válnak (például *ímhó*, *imígy*). E határozószók körében a gyarapodó, erősödő csoport (az utótag felől nézve) a *me-* ~ *mi-* névmástővéké, például 1604: *quacunque* : *akarmerre* (MA.), de ez elsősorban az egyszerű névmási határozószók gyarapodásának függvénye.

A szintagmatikus kapcsolatból keletkezett határozószók

A mellérendelő összetett szók és szoros szókapcsolatok. — 1. Új jelentések és jelentésárnyalatok kifejezésének leegyszerűsítő módja az, hogy a már meglevő határozószókat ismétli meg a nyelvhasználó, változatlanul vagy bizonyos módosításokkal. Az egyszerű szóismétlések többnyire laza, összetettségű alakulatok, nem igazi összetett szavak. Némelyik ritka: JókK. 136: „*egyen egyen [singillatim] ewtewttek*”; MünchK. 50vb: „*kèzdenèc . . . mondanioc o nèki eggen eggèn [singulatim]*”; JókK. 82: „*nem bocgathattyauala ewket kellen kellen*”. Gyakoribb: MargL. 2: *lassan lassan*; TelK. 129: „*kezde lassan lassan [paulatim]* meg kívánné bódni”; ÉrdyK. 514: „*towab towab . . . halgattyaak*”. Az ÉrdyK. szép, színes nyelvében — a többi korabeli nyelvemlékhez képest — gyakrabban találkozunk ilyen szóismétlésekkel; l. még: ÉrdyK. 516: *neha neha* stb.; KazK. 40: *neha neha* (~ TelK. 1: *nemikoron*); TelK. 354: „*soha soha*: ez egy bynth nemmery *vala* meg gyonny”; DöbrK. 57: *kélon kélon*. A *hoggy* kérdő módhatározószó ismétlődése nyomatékosító szerepű. Többször használja például a JordK. (a MünchK.-ben a *mikeppen* a megfelelője): 630: „*hoggyhoggy* zlyethotýk embez mafodze . . . *hoggy hoggy* lehehnek mynd ezek”. A fenti vagy az azokhoz hasonló gyakoribb szóismétlések egyikét-másikat — sajátos jelentésük alapján — esetleg összetettségű kapcsolatnak is felfoghatta a nyelvhasználat.

2. A t ő v á l t o z ó i s m é t l ő d é s é v e l i s k e l e t k e z n e k ö s s z e t e t t s z ő s z e r ű a l a k u l a t o k . E z e k a f i g u r a e t i m o l o g i k a n é v e n i s m e r t s z e r k e z e t e k , m e l y e k e t a k i f e j e z é s n y o m ó s í t á s á r a a n a g y o b b é r z e l m i t e l í t e t t s é g k i f e j e z é s é r e v a l ó t ö r e k - v é s z ű l t . A n é p k ö l t é s z e t á l t a l i s k e d v e l t é l ő n y e l v i f o r d u l a t o k l e h e t t e k a k é s e i ó m a g y a r k o r b a n i s , m e l y e k s z á m á t t o v á b b n ö v e l t é k a l a t i n f i g u r a e t i m o l o g i k á k , i l l e t v e a z o k f o r d í t á s a i . S z e r k e z e t ű k r e á l t a l á b a n a z j e l l e m z ő , h o g y u t ó t a g j u k ö n á l l ó a n i s l é t e z ő , é l ő h a t á r o z ó s z ó , e l ő t a g j u k p e d i g a n n a k r a g g a l (r a g o k k a l) v a g y k é p z ő v e l m ó d o s í t o t t a l a k j a . E r a g v a g y k é p z ő (n é h a m i n d k e t t ő) á l t a l á b a n a k i i n d u l ó h a t á r o z ó s z ó r a g j a h e l y é b e l é p . A z í g y k e l e t k e z e t t e l ő t a g ö n á l l ó l e x é m a r a n g j á r a á l t a l á b a n n e m e m e l k e d e t t , k ö t ö t t h a s z n á l a t ú m o r f o l ó g i a i e g y s é g .

Határozóraggal keletkezett a következő figura etimologikák előtagja: ÉrdyK. 410: „el kyldőzeenek *zeren zertte* mynd orzagonkeed”, 617: „ez vylagon *zerenzertte* . . . el yarth”. E helyhatározói jelentés (‘mindenfelé’) mellett mármódtározói funkciót is betölt (‘sorjában, rendre’): JordK. 741: „mŷkozon mynd *zezen zettte* megh mondotta vona”; ÉrdyK. 411: „el közelgethne ew eeleteenek veeglew napya . . . es *zeren zertte* mynt eelt es yaart vona meg yrogataa”. E figura etimologikák egyes alakváltozataiban megfordulhat a szórend, újabb határozórag kapcsolódhat az utótaghoz: DebrK. 59: „a Tömlőczőket *zerteh zerent* iaria vala” (l. még ÉrsK. 132 stb.); névutóként is felbukkan: ÉrdyK. 334: „ez vylaag *zerezerten* predicallany” (ez a tény összetettségűszerűségét erősíti). — Hasonlóképpen határozóraggal alakult az előtag: WinklK. 174: „*eethen eeczczaka* . . . zakalath ky týparlak”; ÉrdyK. 390: „zolgallya . . . *etón eethzaka*”; 1551: „zoltam welök, hyzôm hogh reya es byrhatyok, hogh egh hettygh, ne *tolantan thowab* es oda mennek Saarwarra keg.-hoz” (LevT. 1: 86); vö. 1577 k.: *teledên tele* (OrvK. 98). Az adatok szerint a leggyakoribb ilyen típusú alakulat a FestK. 372: *erewkkewl erewkkee*; SándK. 28: „*orçkkol orçkke* vigadny”; KeszthK. 13: „w neweketh le vakarad *erekwl erekke*”: . . . *in aeternum et in saecula saeculi*; stb. Az -n ragos alakváltozat ebben a korban sokkal ritkább: NádK. 601; TelK. 5, 149: *öröckôn öröcke*; stb. Az *öröckôn* előtag a későbbiekben kiszakadt a szerkezetből, és önálló határozószói életre kelt.

A figura etimologikás határozószószerű alakulatok másik morfológiai típusában képzővel alakul az előtag: NagyszK. 190—1: „mind kiuil, es mind *köröf-körűl* . . . vigadoznac” (l. még: DebrK. 169; ÉrsK. 438; stb.); Jellemző, hogy az élő beszéd változatosságát, gazdagságát talán legjobban megközelítő és már eddig is legtöbbet idézett ÉrdyK.-ben szerepel névutóként, illetve jelölt birtokos szerkezetben is: ÉrdyK. 290: „Az *t o n a k körös körűle* . . . fekwznek”. Ilyen határozószó még: ÉrdyK. 378: „mynd *wnof wtalan* emléközetôt teecek”; TelK. 250: *mihelés mihelt*; stb.

3. R o k o n é r t e l m ű h a t á r o z ó s z ó k ö s s z e k a p e s o l ó d á s á v a l i s k e l e t k e z n e k ö s s z e t e t t s z ó k . A m o n d a t a l k o t á s f o l y a m á n s o k s z o r e l ő f o r d u l , h o g y — a k ö z l e m é n y v a l a m e l y r é s z é n e k e r ő t l e j e s e b b k i f e j e z é s é r e , n y o m a t é k o s í t á s á r a — k é t k ü l ö n b ő z ő , d e h a s o n l ó f u n k c i ó j ú s z ó k e r ű l e g y m á s m e l l é . H a a z í l y e n s z i n o n i m i k u s k i f e j e z é s e k , e g y m á s n a k m e l l é r e n d e l t s z ó k a p e s o l a t o k g y a k o r i a k é s n e m t ű l h o s s z ú a k , m e g v a n a l e h e t ő s é g e g y b e k a p e s o l ó d á s u k r a , ö s s z e t e t t s z ó v á v á l á s u k r a .

a) Többségük n é v m á s i h a t á r o z ó s z ó k b ó l (i l l . n é v m á s o k b ó l) k e l e t k e z e t t . M á r v a l ó s z í n ű l e g ö s s z e t e t t s z ó n a k t e k i n t h e t ő : NádK. 534: „A zent ayetatofflaghoz *ol igôn* zerközôt vala, es vrat annera engezteleva,

Hoó..."; KazK. 70: „Ky *olygón* naó uruala"; WinklK. 325: „*melighon* zerethý wolth oteth"; TelK. 102: „azert valami tulaydon *meligón* io az"; stb. Ezek az összetett szók az *annyira*, illetve az *ennyire* fokhatározószó szinonimái, és azok stiláris variánsaiként szerepelnek. Az *annyira* a fokhatározói értékű *úgy* határozószóval összekapcsolódva korszakunk vége felé szaporodik meg: 1480—1510 k.: „mind kezedet labadat zegezteffed . . . a koroztfahoz *uó annera* hoó mondhattad" (MNY. 6: 23); JordK. 764: „naó feld ýndwlaí leen, *vgý annera* [ita], hogý . . .". — Hasonló módon módhatározói összetett szók is keletkeznek, illetve keletkezőben vannak korszakunkban: TelK. 16: „*ig eckepen* e boldog yfiu . . . az ő felefeget venneye", 21: „*igekepen* . . . oda ýötuolna". Az *igy* előtagot a nyomatékosító szerepű *im* is felválthatja: TihK. 118: *Imekepen*; KazK. 177: *imellettenkeppen*; stb. Feltehetőleg az ilyen típusú összetett szavak analógiájára keletkeztek azok az összetett határozószók, amelyeknek előtagja nem határozószó, hanem mutató névmás, funkciójuk azonban az előbbiekéhez hasonló: JóK. 41: „lewlyuala ewtett . . . egbee fel emeltettet, *azannera* hogý . . ."; MargL. 11: „Az *annera* gevtri vala ev magat . . . es olý igen alazýa . . . mynt ha . . . latnaýa"; JóK. 81: „*azanneben* [tantum] zeretyuala". Ez a kettős rámutatás különösen a fokhatározószók és a módhatározószók körében kedvelt. Egyéb funkciókban ritkább, lásd mégis: BécsiK. 133: „*Ez eddeglèn* [Huiusque] ninlèn".

(Van olyan felfogás, amely szerint a *mind*- előtagú, *mindörökké*, *mindaddig*-féle határozószók két rokon értelmű, azonos fogalmi tartalmú határozószónak a jelentés nyomósítását célzó összetételei. Valóban van a *mind* határozószónak 'örökké'-féle jelentése, de a kései ómagyar kor *mind*- előtagú határozószóinak egész rendszere arra utal, hogy ezekben a *mind* úgy nyomatékosítja az utána álló határozószó jelentését, ahogy az *egészen* stb. fokhatározószók. Ebből az következik, a *mind* is valószínűleg fokhatározószóként kapcsolódott az őt követő — főleg — időhatározószókhoz, így fokhatározói alárendelő szószerkezet tapadt összetett szóvá.)

b) Név sz ó i (nem névmási) elemekből is keletkeztek ilyen típusú összetett határozószók, bár ez korszakunkban sokkal gyengébb folyamat volt. Ezek nemcsak intenzitásbeli többletet stb. -t hordoznak, mint a névmásiak, hanem új fogalmi tartalmakat fejeznek ki. Keletkezését tekintve ilyen az *étszaka* határozószó, amelynek összetett volta valószínűleg már elhomályosult. Analógiájára azonban keletkezett néhány összetett szó: ÉrdyK. 276: „Gyakortaa mynd *hetedzaka* eehen zomehon beytolth"; LányiK. 225: *nyaradzaka*. Szilárd, szoros összetett szó, legalábbis a korszak legvégén: 1557: „yt az gwlest el wegezek, es *ma hónap* [‘hamarosan’] kj mongyak" (LevT. 1: 232). Összetett szóvá valóban lehet (vagy gyakorisága alapján talán már az is) a *rokonközeli*: DebrK. 250: „az ő halala *racon közel* vona"; KazK. 105: „*racon közel* uala az el zakadaíhoz" (1. még: NagyszK. 385; WeszprK. 11; ÉrdyK. 556; TelK. 140; stb.). Szoros szókapcsolat lehet: JordK. 220: „*chen zomechon* efedezen"; DebrK. 342: „meztelen labbal . . . futosuala . . . *ehen zomehon*"; stb. Hasonló szerkezetű szinonimája jóval ritkább, újabb alakulat lehet: ÉrsK. 346: „egy ezten napygh *ellen ytlan* zemwede"; ÉrdyK. 666: „Catherina *eetlen ytlan* . . . kezde ymatkozny".

4. Ellentétes értelmű határozószók összekapcsolódásával is keletkeznek összetett szók. Mind megszilárdultságát, mind morfológiai felépítését, mind jelentését tekintve változatos csoport. — A közökre

és távolra mutató primer ragos névmási határozószók kapcsolatai elsősorban helyre vonatkoznak: JókK. 21: „ewtet nekȳ (ȳm)te toua [hinc inde] ... haboratȳauala”; ÉrsK. 30: „thethowa thazygaltatyk”; 1548: „Ide toua hañatat-nac” (SzékZsolt. 113). E lativusragos összetett szók már korszakunk előtt (vagy az elején) megszilárdulhattak, a kései ómagyar korban ugyanis már olyan változatai is gyakoriak (esetenként gyakoribbak), melyekben az *s* kötőszó is szerepel. Ezek a három önálló szóból keletkezett határozószók is igazi, szoros összetett szók: JókK. 43: „ydeftoua [hinc inde] ewrȳzuen”; GuaryK. 23: „edestoua budofic, es futos”; (l. még: TelK. 24; VirgK. 41; stb.); 1530: „ȳdesthowa ... ȳarne” (MNY. 37: 281); 1490–1510: „az testova ȳaro nepek” (MNY. 7: 199); NagyszK. 208: „budofol testoua”; stb. Az *s* kötőszó épült bele az *egyszersmind* módhatározószóba is, mely az egész nyelvterületen és az élő nyelvben is kedvelt lehetett: GuaryK. 22: „az atkozot ragalmaffag ... eȳzorsmind három embort mar meg”; 1516: „Mȳnd keth fele echerfsmȳnd Eghmalnak kezeth adwan ... megh Bochȳaffanak” (MNY. 52: 369); ÉrsK. 31: *egyzersmynd*; 1530: *echersmynd* (MNY. 37: 279); stb. — Az *innen* és a *tova* helyhatározószó összekapcsolódásából pedig gyakori időhatározószó lett: JordK. 405: „Eennen towa kezdee Jefus kȳ yelentenȳ” (~ MünchK. 22vb: *Enne vianna : exinde*); NádK. 340: „Innectoua ... loha nem lacz”; 1516: „Eghmalnak ... megh Bochȳaffanak es Innetthhowa ȳo Bekeffegben ... Ellȳenek” (MNY. 52: 369); stb.

Ellentétes értelmű névszói alapszavú határozószókból is keletkeznek összetett szók (ha lazábbak is), bár a kései ómagyar korban még nem nagy számban: JókK. 55: „euel napuala [die noctuque] el merewltetettuala ȳftenben” (a határozószó végi *-a* a sok *vala* igealak hatására kerülhetett oda); 1548: „ȳyel nappal ad meg eretenem” (LevT. 1: 52). Ha tagadó mondatban szerepel, akkor az 'állandóan' jelentés antonimájába csap át: GuaryK. 30: „Te vag az atkozot nelv, ki ... haragoffagocat ... eȳfel nappal nē [‘sohasem’] ȳonol feltamaztanod”; NádK. 540: „ȳyel nappal nem”. Ha kötőszó ékelődik a két határozószó közé, nem tapadnak össze: PéldK. 70: „le vag az en kazam mynd eȳyel es nappal [in claro et obscuro]. (A korszakban az *éjnap* összetett szó is élő alak lehetett, hiszen sok adatban csak az utótaghoz járul határozórag. Ezek a morféma-komplexumok azonban [bár 'éjjel-nappal' jelentésűek] inkább az összetett főnév ragos alakjai: SzabV.: „annȳa enaponked lyrhon”; JordK. 219: „nȳegȳwen ee nappaa leek az heȳynek teteȳn”). — Megszilárdulóban lehet a *hanyatt-homlok* is: FestK. 395: „az gyamol kyre kewnyeklettem wala, engemet hyrtelen megh hagyta: ees en hanyat, homlok fewldre efewt wagyok”. Kialakulásának szemléleti háttere az esés kétféle: hátrafelé vagy előre történő volta lehetett. A hasonló jelentésű (szláv összetétel tükörfordításaként keletkezett) *főmeredek* a kései ómagyar korszakban csak a MünchK.-ben fordul elő, négy alkalommal (és nem is maradt fenn): 14vb, 40ra, 58va, 64rb: „hiztélēn fȳmēzēdec [per praeceps] mēnē a: Lozda a: toba”. A JordK. három megfelelő helyén pedig tanúi lehetünk egy olyan fordítási megoldásnak, melynek talaján egy újabb összetett határozószó fejlődött a későbbiekben: JordK. 377, 532, 550: „nagȳ hoztelenlegghel mȳnd az fok lezege bazom nȳakza az vȳzben fwtanak”. Az újonnan keletkezett összetett szó — még jobban igyekezve a 'fejfel lefelé' jelentést kifejezni — a *fej*, illetve a *fő* szó megfelelő ragos alakját is magába olvasztja: vö. CsomaK. 2: „Niakra főre az tömlőczben be haita”. — Újabb keletkező összetettségű kapcsolat lehet: JordK. 63: „megh azanȳazgad hȳwth mȳnd kȳjól belȳl”; ÉrdyK. 511: „latha egy mondhatatlan ... zeep Sathort ... ky mynd kȳjól belȳl ... draga kȳwethȳl eekewltetȳt vala”.

Az alárendelő összetett szók és szoros szókapcsolatok.
 — Az adatok alapján a mellérendeltekhez képest bizonyos alárendelt szószerkezetek összetett határozószóvá tapadása erőteljesebb tendenciának tűnik. Ez elsősorban jelző + határozó, kisebb mértékben határozó + határozó össze kapcsolódása során következik be.

1. A jelzős összetett szók csoportja változatos és gazdag.
 a) A minőségjelzős összetett szók olyan szószerkezetekből keletkeztek, melyekben az utótag ragos vagy ragtalan határozó. Az utóbbiak közül legnagyobb a *-nap* utótagúak családja. A korszakunk előtt keletkezett *tegnap*, *holnap* mellé újabbak is társulnak: a *nap*-hoz a *mi* névmás is hozzá tapadt általános, illetve határozatlan névmási szerepben: 1527: „Nuper, neulich, nyedawno. Vng. *mynap*” (Heg. 49); 1549: „Thowaba *my napon* kwilthem wala K:nek huz penzt” (LevT. 1: 5). Szoros, szilárd összetett szó lehet. — Az újabb *nap* utótagú összetett szók még elég ritkák és kevésbé szorosak: BécsiK. 168: „bémene . . . *harmadnap* [*nudiustertius*]”; JordK. 371: „ma vagyon, es *maf nap*” (~ MünchK. 12vb: „. . . *holnap* [*cras*]”; ~ DöbrK. 373: *holnap*); 1531: „*vafarnap* hozom megh . . . Az en matkamath . . . kerem . . . *vramath* hogh *Az nap* legen en wendegem” (LtK. 1: 135); stb. — Ragtalan határozói utótagként a *láb* szó is előfordul néhány, szintén korai, elhomályosulóban levő határozószóban: NádK. 540: „*mezit láb* zenteghazhoz . . . *fofamot volna*”; SzékK. 211: „*kýböl*, néha, *neg kézlabés* máz, mykeppen emberből lótt barom”.

Az előbbiekhöz képest gyakoribb az olyan összetett szó-típus, melyben az utótag ragos határozó: 1533: „*az azzonyallatok hayadonfewel* ne legyenek” (KomjSzPál. 120). A szoros, sőt elhomályosulóban levő (ragos határozói utótagú) összetett szók között olyanok is vannak, melyekben (a *minap*-hoz hasonlóan) a *mi* névmás szerepel előtagként: MargL. 130: „*Mýhelen* . . . ada . . . Legottan . . . el vezte” (figura etimologikás változata, a TelK. 250: *miheles mihelt* is használatos); MvS.: „*ha miden* te atyad . . . meg elend”. A *midon* határozószónak alakváltozatait, sőt előzményszerkezeit is megőrizték nyelvemlékeink; ezek korszakunkban szinkrón változatokként élnek együtt: BécsiK. 18: *mēdon* : *dum*; BirkK. 2b: *miden* <*micort*> : *dum*; DöbrK. 106: *mi idon*; ÉrdyK. 510: *my ydōben*; MünchK. 30va: „*mel idōbēn* [*qua hora*] legēn . . . *mel idon nē*” (~ JordK. 433: „. . . *mely horabā* . . .”). A változatok használatában olyan megoszlás mutatkozik, hogy az összevonódott alak vonatkozó névmási határozószóként, a szószerkezetes változatok pedig kérdő funkcióban gyakoribbak. (A *midore* határozószóra csak a XVI. sz. végéről van adatunk.) Névmással kifejezett jelző vált összetett szó előtagjává még: DöbrK. 376: *mi nemmen* : *quomodo*; JordK. 275: „*halogattam ekkedýgh*”; 1526 k.: „*meg bochaas ees innen thowa mýnth ez kedýglen laas jo zemmel*” (MNY. 37: 205). — Fiatal, megszilárdulóban levő összetett szó lehet az 'ekkor' jelentésű *ezüttal* időhatározószó: 1515 – 1525: „*ha engem ew ez vttal ytt* megh nem fogyllend es ynneyten . . . *ky fem vyend, teobbe neky en nem hyzek*” (RMKT. 1²: 486). Valószínűleg korszakunkban vannak keletkezőben a *sokadmagával*-féle (kijelölő jelzői előtagú) összetett szók: ÉrdyK. 510: „*nagy sokad magával jōwe*”; Telk. 122: „*ícent anna azzont harmad magával . . . hyttac volna*”; ÉrdyK. 564: *negyed magawal*. Ezeket az utóbbi számállapothatározókat korábban — de még korszakunkban is — elsősorban olyan szószerkezettel fejezték ki, melyben a számnév alapalakjában (-d képző nélkül) állt: ÉrdyK. 511: *sok zamtalan magawal*. A -d képző a *harmadmagával*-féle alakokról kerülhetett át analogikusan a

sokadmagával-félékre. A -d képzős forma az idő haladtával egyre inkább nemcsak a 3., hanem az 1. és a 2. személyjeles visszaható névmáshoz is kapcsolódik: TelK. 100: „fegyel engömet *harmad magaddal*”; KazK. 56: „*harmad magadal legic*”. (A későbbi korokban egyéb -d képzős számnevek is szerepelnek ebben a helyzetben, így tovább bővül a típus. Ha ezek összetett szóvá váltak, és az összetett szó szófajilag határozószónak értékelhető, akkor ez az egyik olyan kései ómagyar kori határozószó-csoport, melynek birtokos személyjeles paradigmája van.)

b) A mennyiségjelzős összetett szók keletkezése gyenge folyamat lehet. A kései ómagyar korban összetett szóvá válóban levő szószervezetnek látszik: TelK. 101: „*egydeig* ... hazaiaba mene”; ÉrdyK. 389: „*eegy ydeyglen* kemeenfeet mwtallon” (de ezek később nem lettek összetett szavak).

c) Birtokos jelzős szerkezetekből is keletkeztek összetett határozószók. Tovább él a régebben keletkezett: WinklK. 176: *vasaarnapon*; 1531: „*vasarnap* hozom meg” (LtK. 1: 135); szoros összetett szó a jelöletlen birtokos szerkezetből létrejött 'tota die' jelentésű *napestig* határozószó is: MargL. 14: „marad vala mynd *napestyg* nagy siralmakban”; KeszthK. 38: „*kayaltok nap estyg*”; stb. (Néhány korabeli adat e határozószó keletkezésének körülményeiről is tanúskodik: a WinklK. 103: „*a nap eselhre* kewzelgheth” adatában például még megnyilvánul az 'esés' jelentésű *eset* szó igenévi jellege; itt a *nap* a mondat alanya, valamikori állítmánya — az *esik* — pedig ragos igenévként mint határozó szerepel.)

Jelölt birtokos szerkezet ritkábban és lazábban tapadt össze: KeszthK. 265: *Eefelyn*. Összetett szó-előzménynek tekinthető: MünchK. 30va: „aggon azocnac etkét *q idie kozan* [in tempore]” (~ JordK. 433: „... hŵ ŷdeyben”); stb. — A kései ómagyar korszak nyelvhasználatára jellemzők az olyan (egyszeresen, sőt kétszeresen jelölt) birtokos szerkezetek (esetleg ezekből keletkezett névutós szerkezetek), melyek névmási okhatározószók szerepét töltik be: SándK. 24: *mij okaerth*: quare?; KazK. 79: „*mi oka'ert* haborital”; 1555: „*az warmegye mjokaerth* hywatha wona az ... wrakath” (LevT. 1: 158); SándK. 21: *ez okaerth*; stb. A kétszeres jelöltség még gyakoribb ezekben a határozószószzerű szerkezetekben: TelK. 23: „*minekokaert* zerzett engömet”; CornK. 3r: „*Mynek okaert* [Quia] ... kel kevuethnevnk, annak *okaert* ... mondatnak”. Az élő beszédetől sem idegen: 1526 k.: „*ennek okaerth* ... meg bochas” (MNY. 37: 205); stb.

d) Ha határozószóval kifejezett határozószóhoz értelmező kapcsolódik, bizonyos esetekben akkor is megvan a lehetőség arra, hogy az értelmező szerkezet tagjai összetett szóvá tapadjanak. A kései ómagyar korban gyakran kapcsolódik névmási határozószóhoz magyarázó szerepű (névszói alapszavú határozószóval kifejezett) sajátos azonosító értelmező, amely a névmási határozószó általánosabb jelentését pontosabbá teszi. Ilyen jellegű előzményszerkezetből keletkezhetett (talán már az ómagyarban): MünchK. 66vb: „*othon [domi]* vadnac”; 1499 — XVI. sz. eleje: „*ithon* akagthafth erdomlene” (MNY. 49: 207). Ezekben az esetekben két locativusi határozószó összekapcsolódása eredményeképpen szintén locativusi jelentésű összetett szó keletkezett. A kései ómagyar korban azonban olyan adatokkal is találkozunk, amelyekben ablativusi, illetve lativusi határozószókból álló összetett szó (vagy inkább azzá válóban levő szószervezet) fejezi ki a 'domi' jelentést: ÉrdyK. 511: „*hallywnk* ... arról myt teenek ... *onnan hazol* ... ew eedes zyley”; 410: „*Ennen hazol* nagy keferwfeegben efenek az ew zyley”; 1551: „*kwltem* vala ... egy leueleth az *ide haza* valo dolog felől” (LevT. 1: 79); stb.

Az a lehetőség, hogy a locativusi jelentést lativusi alakú határozóval fejezzük ki, ősi öröksége nyelvünknek — a rokon nyelvek is erre vallanak —, így lehet, hogy az *idehaza* 'ittthon' típusú határozószók sokkal korábbi keletkezésűek, mint az adatok alapján vélnénk. Hasonlóképp: TelK. 12: „kyról mondottatec *idefel* ['itt fent, felül']”; TihK. 36: „mint *edefel* megh mondatek”; DebrK. 511: *ydefel*; stb. (Az *odafönt* típusú locativusi határozószók viszont — melyek lativusi és locativusi határozószók összetételei — úgy látszik, a kései ómagyar korban még hiányoznak.)

Ablativusi irányú határozószók értelmezőszerű kapcsolata a kései ómagyar korban elég gyakori jelenség. A névszói alapszavú határozószókkal kapcsolatban már láttuk, hogy korszakunkban az -l ragos határozószók ablativusi jelentése — többé vagy kevésbé — elhomályosulóban van (már sok ablativus vált locativusi, sőt lativusi irányúvá). Ezért sokszor az ablativusi jelleg egyértelművé tétele érdekében egy világosan ablativusi névmási határozószóval kapcsolták össze őket: JókK. 41: „zent ferencz felelen *onnattbelewl* [*de intus*]”; FestK. 371: *onnagh felyewl* [*ex alto*]; VirgK. 38: „*inet kyuewl* kemlyk vala”; KazK. 74: „hozbe *onnetan kyüöl* az iftennek embőret”; ÉrdyK. 141: „*eennen alool* . . . ffele emelnek”. — Lehetséges, hogy a kései ómagyar korban ezek az értelmezős szerkezetek potenciális határozószó-előzmények voltak. Az összetett szóvá válás azokban az esetekben valószínűbb, amelyekben az egész szerkezet irányjelentése más, mint tagjaié: ÉrdyK. 511: *onnan hazol* 'otthon'. E szerkezetek zömének összetett szóvá tapadását talán az a tény akadályozta meg, hogy mindkét tagjukra hangsúly esett.

Látjuk tehát, hogy a különféle (főleg minőség-) jelzős szerkezeteknek összetett határozószóvá tapadása a kései ómagyar korban már eléggé termékeny szóalkotási mód. Az elhomályosulóban levő összetett szók mellett pedig egyre gyarapodik az összetett szóvá valóban levő szószerkezetek csoportja.

2. A mondat valamely határozójából és a neki alárendelt határozóból álló határozós szószerkezet is összetett szóvá tapadhat. A kései ómagyar korban ez elég kis számú csoport. Elsősorban fokhatározós szószerkezetek tagjainak laza összekapcsolódása adatolható: JókK. 146: „valaky *nagj elyg* [*vix*] mer uala kymennj”; JordK. 758: „ezeket megh mondwan, *czak aljgh* lalloythatak megh az kőz nepeth”; stb. Az *el* fokozó, nyomatékosító határozószó ritkán tapad összetett szóvá szerkezeti alaptagjával; összetettségű talán: SzékK. 139: „ha meg maradand, mynd *el végre* ['végig'] az érgetélben”. (Igekötőkkel való kapcsolatát l. 690—2.) Annál erőteljesebb a fokhatározói *mind* kapcsolódási hajlama. Ebben rendkívüli nagy gyakorisága jelentős szerepet játszhatott. A *mind*-előtagú összetett szók első sorban az amúgy is változatos időhatározószó-készletet teszik még színesebbé, szinonimákban még gazdagabbá. A korszakunkban leggyakoribb *mindörökké* valószínűleg korábban keletkezett: BirkK. 3b: „be ne veteffek *mūd örökke* [*in perpetuum*]”; 1480—1510 k.: „*mind örökke* meg marad a uigallag” (MNy. 6: 22); stb. Melléje — hasonló módon — szinonimák egész sora jött létre: JordK. 383: „meg mazadand *mýnd veghýg*” ~ MüncK. 16va: „. . . *vegig* : *usque in finem*”; TelK. 25: „*menđ vegiglen* elfeleč eh engömet?”; KeszthK. 14: *mynd wegezetyk* : *in finem*; ÉrsK. 258: *mynd wegre*; JordK. 42: „Wr *mýnd eeltýgh* vzalkodýgh es mýnd ezekkwl ezekkee”; stb. A *mind* határozószó 'folyton' jelentésben a *járást* ragos főnévvel alkot összetett szót, ami az adatok szerint viszonylag friss alakulat lehet: elég ritka, és még nem jött létre a megrövidült

alakváltozat (ahogy megvan például az *asztán, midőn* stb.): 1524: „Iryon nekem . . . *mindyaraft* meg lérzem wala” (MNY. 25: 70); 1548: „kyz *mengiarast* embert kewldenie” (LevT. 1: 52). — A *mind* határozószó nemcsak névszói, hanem névmási alapszavú határozószókkal is alkot fokhatározós összetett szókat. Elsősorban mutató névmásiakkal: JóK. 79: „*mendaddeg* eleltetem . . . meglen . . . byžyk”; MargL. 9: „bankodýk wala . . . *mýnd addýg* mýgnem . . .”; TelK. 22: „*mend addeglan*: miglen . . .”; JordK. 628: „megh taztottad az ýo bozth *mýnd eddýglen*” ~ MünchK. 86rb: . . . *éddeglē [usque adhuc]*. Néha körülírással formában, szószerkezettel fejeződik ki ez a jelentés: WinklK. 108: *mýnd eez ideigh*. — Összetett szóvá válóban lehet: BécsiK. 4: *mēd maiýlan*: *usque nunc*, ugyanakkor csak szószerkezet: ÉrdyK. 174: *mynd ez mayglan*; összetettségű a KeszthK. 13: „el fogyathkoznak . . . *mynd egyetlene* [‘mind egy szálíg, teljesen’]”; stb.

A szintagmán kívüli kapcsolatból keletkezett határozószók

Az összetett szó képzésének az a módja, melynek során a mondatban egymás mellett gyakran fellépő szavak egymáshoz tapadnak egyetlen lexémává, főleg a kötőszók és a módosítószók kategóriájára jellemző, de a határozószók körében is — bár jóval kisebb mértékben — megtalálható. Mivel ezúttal is két szó lassú összetapadásáról van szó, nem könnyű az összetett szóvá válás „pillanatának” megragadása.

E határozószók egyik csoportja egy tagmondaton belül egymás mellé kerülő szavak összetapadásával jön létre, a másik csoportba tartozóknak pedig egyik tagjuk eredetileg a főmondat, másik tagjuk a mellékmondat alkotóeleme volt. — Az egy tagmondaton belül létrejött határozószók egy részében a *nem* tagadószó kapcsolódott hozzá az előtte álló (kérdő vagy vonatkozó) névmási határozószóhoz: MünchK. 18rb: „fűstolgo fat megnem olt / *mýgnē [donec]* vèti o gozodēlmet itelēte”; BirkK. 3b: „θ kepet tarxa . . . *mýg nem [quousque]* þoriffa valasztuan legen”; MargL. 5: „Zent margit azzon kezde . . . haznalný . . . *hognem* chak az ev sorori tarsi” (vonatkozók). Kérdő módhatározószóként: JordK. 413: „*Honnem* olwafftatok, mezt ký tezemtōttee az embezt”; stb. — Határozószó más szófajú szóval is alkot ilyen típusú összetett szót, például számnévvvel: 1557: „Az ke-med embere *mynth egy* ifelkor ywta ide” (LevT. 1: 256). Ez a hasonlító szerkezetből kivált és összetapadt határozószó, valamint a többi XVI. századi adat arra mutat, hogy e határozószó-típus a következő századokban erősödik meg jobban. Legrégebbi és leggyakoribb reprezentánsa korunkban a sok alakváltozatban megjelenő *esméj* ~ *ismét*. Az önmagában is ‘ismét’ jelentésű, de ritkuló *még* ~ *még* határozószó az *es* ~ *is* szóval már korunk előtt összetapadhatott, a kései ómagyarban pedig már erősen elhomályosulóban lehetett a szó összetett jellege: BécsiK. 18: *esmeý*: *iterum*; PiryH.: *esmeg*; 1502: „az faluth . . . *essmeg* el ffoglalya” (MNY. 37: 203). Az összekapcsolódás — mellékvariánsként — fordított szórenddel is bekövetkezett: NádK. 334: „A test zol *mege*s allelōkneç” stb. Az *esméj* határozószó továbbragozott formájával is találkozunk: NagyszK. 30: „*esmeglen* elől v menne”; DebrK. 178: „zent zŵzet hozzaia uitete *ifmegent* of monda”; stb. (Az is lehetséges, hogy ezek nem az *esméj* ~ *ismég* határozószó raggal való megtoldásával keletkeztek, hanem az önállóan is élő, ‘újra, ismét’ jelentésű *méglen* és *megént* határozószó kapcsolódott össze az *es* ~ *is* szóval.) Az *esméllen* alak azonban nyilván az *esmét* alakváltozat származéka: KazK. 75: *esmet*; LobkK. 343: *esmetellen*; 1550:

ismetlen (LevT. 1: 73). (Az *ismét* határozószó elemeiből keletkezett, csak más irányú hangtani fejlődéssel a *sőt* kötőszó is.)

Az összetett szók keletkezésének ez a módja, melynek során a főmondat végén álló utalószó és a mellékmondat elején álló kötőszó kapcsolódik össze, a határozószók körében korszakunkban nem számottevő. (A kötőszók életében annál fontosabb.) Határozószószerű alakulatoknak tekinthetők talán ebben az időben még például a következő szavak 'circiter' jelentésű előfordulásai: ÉrdyK. 338: „meene el . . . nagy tawol felden *wgy mynt* harmyncz keth meel felden az warafhoz”; TelK. 23: „maftan *olmynt* őt honapoc mvlnac el”; MargL. 6: „jmadkozýk vala zvnetlen *olyha* myndenkevzbe vetes nekevl”; stb. Korszakunk terméke lehet a 'vix' jelentésű *alighogy* fokhatározószó: MargL. 3: *alek hog*; stb.

A morfológiai jellegű kapcsolatból keletkezett határozószók (A névutós összetett szók)

Bizonyos névutós szerkezetek — a kései ómagyar korban — erősödő tendenciával lexikalizálódnak, tapadnak össze, válnak egyetlen szóvá. Az így keletkezett összetett szók szófajlag határozószók (illetve kötőszók).

A névutós összetett szók előtagjának szófaji kérdései. — A névutók legkönnyebben és leggyakrabban névmásokkal forrnak össze. Közülük is a mutató névmások állnak ebből a szempontból az első helyen: SzabV.: *az vtan*; 1526: „akar most akar *az vtan* minden embernek meg kel halni” (MNy. 37: 204); TelK. 297: „*ez előth* meg montham”; XVI. sz. eleje: „*az eloet* [megh] halni” (MNy. 59: 224); TelK. 296: „*az oltha* semmit sem öttem”; VirgK. 8: „*nalam lwt volna az aluth*”; VitkK. 88: *Eh kőzbe*; SándK. 25: „*Azon kőzben* . . . kezdenek . . . zőkdősný”; 1526 k.: „*een az wegre* semmýth nem zooltham” (MNy. 37: 205); stb. Az így keletkezett összetett szók is elsősorban mutató névmási határozószók (l. fent), de vannak köztük „nem helyettesítő funkciójúak” is (pl. *afelett* 'azonkívül'; ezeket l. 638). — A *mi*-kérdő-, illetve vonatkozó névmás névutós kapcsolatai kérdő, gyakrabban vonatkozó névmási határozószók: MünchK. 86ra: „*Miëlöt* [*Prisquam*] teged Phulop hiuna . . . latalac tegedet” ~ JordK. 627: *Mýnek elette* . . .; ÉrdyK. 511: „*az efth haynal* el nem nywgodot *myvltta* el eredőt; stb. — Hasonló szerepben, de ritkábban és lazább kapcsolatot alkotva más névmások is előfordulnak: a *minden* például, mely általános névmási összetett határozószóvá tapad a *felől*, *felé* névutóval: FestK. 384: „Ezeket . . . magokkal megh chemeteefyhteed *mynden felewl* [*circumque*]”, de nem helyettesítő funkciójú a JordK. 626: *mýndennek elette* (~ MünchK. 85vb: *ëlözéz* : *primum*), vagy a 'leginkább' jelentésű NagyszK. 2: *mindőnnec fölőtte* határozószóban. Ritkábban egyéb névmásokhoz is hozzátapad névutó: GuaryK. 11: *Maskeppen*; SándK. 20: *mas felöl*; TelK. 61: *egmasutan*; DebrK. 451: *hañ keppen*; stb.

Egyes névutók főnévvel, melléknévvel, számnévvel, igenévvel és (főnevesült) határozószóval is alkotnak összetett szót, bár az ilyenek aránya jóval kisebb, szilárdsági foka pedig jóval gyengébb, mint a névmás és névutó összetapadásából keletkezőké. — Az adatok jól dokumentálják néhány *képpen* névutós névszó (illetve igenév) összetett szóvá tapadását: Apork. 58: „*fokkeppen* valo”; FestK. 384: *fok keppen*; GuaryK. 45: „*fokkeppen* valo”; TelK. 101: „*elegkepen* lyetőc”; CornK. 2v—3r: „*keruet*

keuzev keppen adatyk''; ÉrdyK. 113: „emleközük *kywalthkeppen* wrwnk Iefufnak . . . zyleteefeeröl''; stb. — Igazi összetett szó lehet e korban még: JókK. 86: „az ert legyén *egýarant* eteltek''; ÉrsK. 468: „*reeg wta* wallom''. Az *egyfelöl*, *másfelöl* korszakunkra már túl is jutott a helyhatározószói állapoton; kötőszóként is használják. E korban valószínűleg összetett határozószónak tekinthető a gyakori *balfelöl*, *jobbfelöl* szó is: FestK. 367: „el ragattatom *bal felewl*'' : sed rapior *sinistrorsum*. (Ez utóbbiak névutószzerű szerepben is használatosak ekkor: BécsiK. 13: „kie vadnac Cilicianac *balfelöllo*''.) Hasonlóképpen összetett szó a még ritka *félre* határozószó szinonimája, a *félfelé*: CornK. 129r: „ez . . . gyermek . . . *fele fele* hyua teophilust es monda neky''. Talán összetettségű: a KulcsK. 260: „*keth fele* valaztaa az erews tengerth''; JordK. 31: *esthve felee* (az adatok szerint a *felé* névutó a kései ómagyar korban még nem alkot összetett szót határozószókkal és igekötőkkel, így a *hazafelé*, *hátrafelé*, *befelé*-féle összetett határozószók még hiányoznak). Laza összetettségű-előzmény lehet még: DöbrK. 261: „ne itelletek *idő nap elöt*: mig nem el idő vr''; TelK. 152: „tegnapon: es *tegnaph elöt* vala az . . . keferues naph''; stb. — Olyan névutós összetett határozószó is van a kései ómagyar korban, amely átmenetileg elégitette ki a kommunikációs szükségletet, és — miután a rendszerbe jobban beleillő megfelelője keletkezett — kiveszett a használatból. Ilyen a *hátmegöl* és a *hátmegé*. A *hátmegöl* az ablativusi jelentésében gyengülő *hátul* pótlására jöhetett létre: MünchK. 15rb: „vepec ő hozia *hatmegol [retro]*'' , lativusi társa pedig az egyre inkább igekötőszzerűen viselkedő *hátra* jelentésének kifejezésére: JókK. 43: „*hatmege [retro]* veppek''; ÉrsK. 29: lokak fordwnak *hathmege*''; stb. (Névutós szerkezetes előzményét is őrzik korabeli nyelvméleink: JordK. 482: „Mený *hatam meeghee [retro]*''; ÉrsK. 31: „kezeyt . . . *hatthamódghe* kőthőztheek wala''.) — Tanulságos a locativusi pozíció betöltésének módja és a vetélkedés a szerepért a különböző határozószók között. Az ebben a jelentésben gyenge *hátul* és *utól* mellett a *hátmegöl* is „megkísérelte'' ennek a pozíciónak a betöltését (ezúttal is az ablativusi alak vált locativusi jelentésűvé): MünchK. 62vb: „allapuan *hatmegol [retro]* ő labainal''; WinklK. 198: „ő annýa vala *hath megol*'' . (A *hátról*, *hátral*, *hátra* határozószó-csoport csak a középmagyar korban alakul ki.)

A névutós összetett szók előtagjának morfológiai kérdései. — A névutós szerkezet alapszavához az esetek legnagyobb részében nem kapcsolódik határozórag (pl. *azután*, *mielőtt*, *hátmegé*, *egýaránt*). Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a magyar nyelvtörténet legkorábbi szakaszaiban (a kései ómagyar kort is beleértve) főleg az ún. „egyszerű névutós'' szerkezetek közül kerültek ki az összetett szóvá tapadók. Az ún. „ragvonzó névutók'', melyek tehát határozóragos névszóhoz, illetve névmáshoz kapcsolódnak, éppen az alapszó ragozottsága következtében nehezebben, ritkábban tapadnak (alapszavukkal) összetett szóvá, és ha tapadnak is, lazább kapcsolatot alkotnak: 1525 k.: „nem lenne thowaba zýkleg . . . ezen *felewl* hazwnkath es eszewsthel bellenewk meg'' (NyK. 28: 77). A *fogva* névutó is ragos névszóhoz es *eszewsthel bellenewk meg''* (NyK. 28: 77). A *fogva* névutó is ragos névszóhoz járul. Valódi összetett szót talán csak a — legendákban különösen gyakori és a *mindenestől* határozószóval egyenértékű — *mindenestől fogva* fokhatározószóiban alkot: NagyszK. 7: „*mindenestől fogva* . . . ő zyne . . . megheruadot''; TelK. 26: „*mendenestől fogva* fenlie vala''; stb. A többi kapcsolata legfeljebb összetettségűnek minősíthető: a még viszonylag ritka *mióta* kérdő, illetve vonatkozó névmási határozószó szerepében például korszakunkban többször

felbukkan a *mi időtől fogva* és a *mitől fogva* szerkezet. Még távolabb vannak az összetettségtől a nem névmási alaptagú névutós szerkezetek, mint például az *öröktől fogván*, *régtől fogván*, *mától fogván* stb., jóllehet ezek két- vagy háromirányú határozószósor második vagy harmadik irányt kifejező tagjaként épültek be a rendszerbe, tehát legközvetlenebb társai határozószók; ezek a rendszerkapcsolatok pedig esetleg egységes határozószóvá válásukat segíthetik elő a korabeli szinkroniában: AporK. 117: „Aldot . . . *oroktól foguan* es *orokiglen*”; TelK. 28: *regtül fogua* (már él a *régóta* szinonima, és az kerekedik majd felül); NádK. 319: *Matolfogva* (vö. MünchK. 88ra: *ma*; AporK. 65: *maiglan*); stb. Még leginkább a 'kezdetből' jelentésű *eleitől* (~ *előtől*) *fogván* mutatkozik összetettségűnek, mely az *eleinte* (mikor?) mellett a mióta? kérdésre felelő szerepet tölti be: JókK. 109: *eleutewlfoguan* : *a principio*; 1532: „The k *eleutewlfogva(n)* aya(n)lotta(m) Magamat” (LtK. 1: 138); stb.

A névutók többségével alkotott összetett határozószókra morfológiailag tehát az a jellemző, hogy a névszón (amihez a névutó hozzátapadt) nincs határozórag. Van azonban e csoporton belül is egy morfematikai „vízválasztó”: ez pedig az *azután* ~ *annak utána* típusú kettősség megléte, illetve hiánya. — Mint azt a névutókról szóló fejezetben részletesen láttuk, az eredeti *azután* mellé létrejön a formálisan birtokos szerkezetet alkotó *annak utána* szerkezet, mely a kései ómagyarban egyre terjed, szaporodik, a korabeli nyelvmélekek szembetűnő stílusos jegyévé válik. E szerkezeti „bonyolódás” fő oka a grammatikai jelöltség általános terjedésében (illetve a szövegelőzményből ismert birtokos fogalmának nyomatékosítására, felelevenítésére törekvésben) keresendő. Természetesen a *-nek* ragos birtokos szerkezet analogikus hatásával is számolnunk kell. Terjedését a személyes névmás névutós alakjai (*öelötte*), pontosabban a birtokos személyjel azokban való megléte is elősegíthette. Ennek analógiája is hozzájárulhatott tehát ahhoz, hogy más névutós névszókhoz is hozzátegyék a birtokviszony kifejezőjét. (Ezek esetében természetesen nem volt elég pusztán a birtok megjelölése: a közlés egyértelműsége a birtokosnak raggal való ellátását is szükségessé tette.) A névutós névszók esetében a szerkezet jelöltsége — a birtokviszonyban keletkező névutókról — áttért az egyéb módon létrejövő névutók egy részére is. A névutós szerkezetből keletkező határozószók között azonban csak olyanoknak van „felbomlott”, jelölt variánsa, amelyek valóban birtokviszonyra vezethetők vissza: JókK. 38: *Annakutan-na* : *deinde*; KeszthK. 23: *annak utanna* : *postea*; 1507: *Annak utanna* (NyIrK. 6: 187); JordK. 386: *Ennek utanna* : *tunc* (~ MünchK. 17va: *Tahat*); FestK. 380: *mynek eleutte* : *priusquam*; JókK. 21: „*Annakfelette [insuper]* ewtet . . . haboratýauala”; CornK. 1v: „*ennek myatta nyere*”; stb. Nem véletlen, hogy éppen az *után*, az *előtt*, a *felett* és a *miatt* névutó szerepel ezekben a határozószókban, ezek fordulnak elő ugyanis leggyakrabban — névutós szerkezetekben — jelölt birtokos szerkezetes formában.

Az *ezután* és *ennek utána* variáns együttállításából adódik az olyan — kontaminációval keletkező — szerkezet, amely, ha nem is gyakran, de szabályszerűen megjelenik a korban: 1516: „*Eznek wthan* . . . *Jewe* . . . *Bwdara* . . . *annak wthan* . . . *ewlethewthwolna*” (MNY. 52: 369).

A névutó többszörös ellátott névmáshoz is kapcsolódhat. Ezek a névutós szerkezetek is megindulhattak az összetapadás útján: MünchK. 87rb: „*Ezecz utan [Post haec] iquq i^o*”; jelölt birtokos szerkezetes formában gyakrabban fordul elő; különösen a korszak vége felé szaporodik meg: SzékK. 5: „*ezeknek wtanna le zalla*”; ÉrsK. 30: „*Ezeknek wthanna ghondollyad*”; stb. — Felmerül a kérdés,

hogy ezek a jelölt szerkezetek tekinthetők-e egységes szónak, határozószónak az adott szinkroniában, vagy inkább névutós szerkezetekként kell őket számon tartanunk. Az a tény, hogy az *ennek előtte-félék ezelőtt* típusú társaikkal szinonim szerkezetek, és lényegében azok morfológiai variánsai, (sőt előfordulási gyakoriságuk szinte duplája a régebbi, egyszerűbb szerkezeteknek), valamint az egységes elemként való felfogást tükröző nagyon gyakran egybeírás mellett szól, hogy ezek talán összetettség-szerű alakulatokká váltak a kései ómagyar korban.

A névutós összetett szókban részt vevő névutók jellemzése. — A kései ómagyar kor névutói közül a *képpen* alkot legaktívabban összetett határozószót az előtte álló szóval (elsősorban névmásokkal; főnévhez ritkábban és lazábban kapcsolódik). Ez érthető is, hiszen ez az egyetlen, az utolsó olyan névutó, amely a magyar nyelv történetében (eddig) raggá agglutinálódott. Ez a raggá válás későbbi korok eseménye. Amennyiben a *képpen* a kései ómagyar korban még névutó, a vele alkotott összetett határozószók ugyanolyan névutós összetett szók, mint az *azután*, *mióta* stb. De bizonyos szempontból különböznek is azoktól. A legfontosabb különbség az, hogy a *képpen* névutóval keletkezett névmási határozószók tömegesen és általánosan felveszik a többi (*hol*, *mikor*, *miként* típusú egyszerű) névmási határozószó tipikus előtagjait, tehát van: PiryH.: *amikepen*; TelK. 31: *vgan ezónkepen*; GuaryK. 32: *nemikeppen*; 1480–1510 k.: *femmikeppen* (MNY. 6: 23); VirgK. 3: *valami kepen*; ÉrdyK. 351: *akar mykeppen*; stb., de még nincs (illetve elvéte lehet) *amióta*, *valamióta*, *ugyanezenközben* stb. (Csak a *minden-* és a *más-* névmási előtag található meg gyakrabban más névutókkal alkotott összetett szókban, például *mindenfelől*, *másfelé*, *mindennekfelette*.) Ez a tulajdonságuk tehát a ragos névmási határozószókkal rokonítja őket. A következő nyelvtörténeti korszak tárgyalásakor — mivel addigra a *képpen* raggá vált és a vele alkotott határozószók nem névutós összetett szavak — ott is lesz a rendszertani helyük.

A többi kései ómagyar kori névutó, amely összetett határozószó utótagjává vált, a nyelvtörténet későbbi szakaszaiban is névutó maradt. E névutók zöme ún. egyszerű névutó, amely ragtalan alapszóhoz járul: *előtt*, *után*, *alatt*, *felett*, *mellett* stb. A történetileg is későbbi, ún. ragvonzó névutók közül a kései ómagyar korban a *túl*, a *felül* és a *fogva* tölt be ilyen szerepet. — Elsősorban a legrégibb, a primer raggal alakult névutók tapadtak alaptagjukkal összetett határozószóvá, a primer ragos névutók közül pedig a locativusi *-t* raggal keletkezettek állnak az első helyen. Ritkábban szerepel ablativusragot tartalmazó (*túl*, *felül*, *megől*, *felől*), még ritkábban lativusragos névutó (*felé*, *óta*) ezekben az összetett határozószókban. A több primer ragot tartalmazó névutók közül csak a *szerint* adatolható összetett határozószó utótagjaként: BécsiK. 109: „meg hirdétne azoknac *mi zeren[t secundum quod]* paranoltatot vala” (hasonló funkcióban a *mint*, *miként* stb. is szerepel). — A szekunder ragos névutók közül a *közben* alkot összetett szót mutató névmási alapszavával. Az így keletkezett időhatározószók elég gyakoriak a korabeli nyelvhasználatban: JókK. 15: *azonkezbe*; *interim*; KazK. 77: *ezónközbe*; VitkK. 88: *Eh közbe*. (Néha szó szerkezet tölti be ezt a funkciót: CornK. 54r: *Ezen jdev kezben*; *Interea*.) — Elsősorban a többirányú névutócsaládokból kerülnek ki ezek a névutók, de általában a névutócsaládnak csak egy-egy tagja (a locativusi) jelenik meg az összetett szavakban: *előtt*, *alatt*, *felett* stb. (Kivétel például az *aránt*, l. *azaránt*, *egyaránt*, mely egyirányú névutó.) Ritkán épül be ilyen típusú összetett határozószóba valamely többirányú névutócsaládnak két (illetve mindkét) tagja (három soha-

sem): ilyen a *megől* — *megé* (*hátmegől* — *hátmegé*) és a *felől* — *felé* (pl. *mindenfelől* — *mindenfelé*). (A *közben* — *közbe* csak alaki kettősség, mindegyik névutóval alkotott összetett határozószó mindig mikor? kérdésre felel.) — Ha az összetett határozószókban részt vevő névutók eredetét vizsgáljuk, azt látjuk, hogy nemcsak birtokos szerkezetből (*előtt*, *után*), hanem egyéb (*óta*: alanyos, *túl*: értelmezős stb.) szerkezetekből keletkezők is vannak köztük. Ez az összetételi „hajlandóságot” valószínűleg nem befolyásolja, mint ahogy az sem, hogy a névutó tömorfémája névmás (*túl*, *óta*) vagy nem névmás (*mögé*, *aránt*, *közben*).

A ragszilárdulással keletkezett határozószók

Az összetett határozószók között is van, ill. lehet egy vékony réteg, amely (az egyszerűek többségéhez hasonlóan) ragszilárdulással keletkezett, vagyis egy — már meglevő — összetett szóhoz járult határozórag, mely megszilárdult a tövön, illetve a kései ómagyar korban van megszilárdulóban: JókK. 30: „allat mÿnkett . . . *efelÿglen* [*usque ad noctem*]”. Ez valószínűleg az összetett *éjfél* főnév ragozott alakja, mely a jelölt birtokos szerkezetből összetapadt — mikor? kérdésre felelő — *éjfelin* határozószó mellé épült be a meddig? jelentés kifejezésére.

Ez az összetett határozószó keletkezési mód a kései ómagyar korban még nem nagyon erős, hiszen kétszeresen is időigényes: nemcsak a határozórag megszilárdulása, hanem a szótóként szolgáló összetett főnév kialakulása is sokáig tart.

A szerkezeti típusok számszerű adatai

Az összetett határozószókról az eddigi határozószó-típusoknál is nehezebb statisztikát készíteni, hiszen még több az átmeneti alakulat, melyek besorolása, minősítése bizonytalan, sokszor lehetetlen. Az előző fejezetekben jeleztük, hogy mely határozószók, határozószó-csoportok tekinthetők a kései ómagyar korban biztosan megszilárdult (sőt esetleg elhomályosult vagy elhomályosulóban levő) összetett szónak, melyek viselkednek lazább összetett szavakként, mely szerkezetekkel kapcsolatban merül fel az a gyanú, hogy esetleg összetett-szószerűek a korban. Mivel ez a legutolsó csoport az egész statisztika (l. 633. lap) hitelét rontaná, az alábbiakban ezek számadataitól eltekintünk. A statisztika tehát csak a valódi (szoros és lazább) összetett szókat foglalja magába.

A táblázatból kitűnik, hogy legnagyobb a névutós összetett szók aránya: lexikai gyakorisága (32%) és szövegbeli gyakorisága (40%) közel áll egymáshoz; megjegyzendő, hogy a 29 névutós határozószó-egyedből a legtöbb (11) -*képpen* utótagú (ez az összes névutós határozószó 38%-a); előfordulási gyakoriságuk (számuk 181) pedig még nagyobb (az összes névutós határozószónak 72%-a). — A lexikai gyakoriság szempontjából ezt a *valahol*, *soha*-féle „tipikusan névmási előtagos határozószók” követik (a kétféle gyakoriság esetükben is hasonló). — A jelzős alárendelő összetett szók körében viszont jóval nagyobb a lexikai gyakoriság (14%), mivel ezek viszonylag ritkán fordulnak elő törzsanyagunkban (szövegbeli gyakoriságuk csak 3,4%), míg a szintagmán kívüli kapcsolatból keletkezett („szervetlen”) összetett szók (12%-os lexikai gyakorisággal) viszonylag gyakoriak (szövegbeli gyakoriságuk 17%). — Figyelmet érdemelnek még a feltehetőleg elhomályosult összetett szók: viszonylag kevés határozószó-egyed (lexikai gyakoriságuk 7%) elég gyakran szerepel a törzsanyagbeli szövegekben (szövegbeli gyakoriságuk 15%).

	Lexikai gyakoriság	Szövegbeli gyakoriság	Példák
Elhomályosult össze- tett szók	6 (7%)	91 (15%)	<i>ottogyan, tehát, holott, étszaka</i>
Tipikusan névmási elő- tagos összetett szók	18 (20%)	116 (18,6%)	<i>soha, valamíg</i>
Mellérendelő összetett szók	6 (7%)	18 (3%)	<i>olyígen, ígyképpen, idestova, egyszersmind</i>
Alárendelő összetett szók; jelzős	13 (14%)	21 (3,4%)	<i>holnap, aznap, ezúttal, midőn, sokadmagával, napestig, otthon</i>
határozós	7 (8%)	18 (3%)	<i>mindörökké, mindaddiglan</i>
Szintagmán kívüli kapcsolatból keletkezett összetett szók	11 (12%)	109 (17%)	<i>mígnem, esmég, meges</i>
Névutós összetett szók*	29 (32%)	251 (40%)	<i>azián, ezután, mielőtt, míképpen, semmíképpen, hátmégé</i>
Összes összetett szó	90 (100%)	624 (100%)	

* Megjegyzés: az *annak utána*-típusú jelölt szerkezetek nincsenek beszámolva (28 szó-
egyed 50 előfordulása szerepel a törzsanyagban).

Az összetett határozószók törzsanyagbeli gyakorisági sorrendje: *míképpen* (100 előfordulás), *tehát* (60), *immár* (50), *soha* (45), *esmég* (33), *ezenképpen* (27), *mindenestől fogva* (21), *holott* (20).

A morfológiai változatok

Az egyszerű határozószókhoz képest az összetettek között kevesebb olyan elem van, amely egymás alakváltozatának tekinthető, ugyanakkor többféle különbséget mutatnak fel a meglevő alakváltozatok. A morfológiai változatoknak két fő típusa különíthető el: 1. az egyikben a két változat morfémainak a száma egyenlő, az eltérést a két határozószó végén levő határozórag különb-
sége jelenti; például ahol : *ahon, akárhonnán : akárhonnat, mihelyt : mihelyen, íttegyen : íttegyél, tehát : tahág, esmét : esmég, esméglen : esmegént*. Ezek a ket-
tősségek jelentéskülönbség nélkül élnek együtt, sokszor egy nyelvműlken belül is váltakoznak. Kialakulásuk oka elsősorban a ragszilárdulás ingadozá-
saiban és a különféle analógiás hatások érvényesülésében keresendő. 2. A másik típusban van egy történetileg régebbi, egy kiinduló alapvariáns, amihez képest a másik alakváltozat morfématöbblettel bír. Attól függően, hogy ezek a többlet-
morfémák hol helyezkednek el a szóban, három csoport különíthető el. — Leg-
gyakrabban a ragtalan vagy raggal záródó összetett határozószó végéhezcsatla-
kozik az újabb határozórag, főleg az *-on ~ -an* és a *-lan/-len*: *akárhonnat : akár-
honnaton, ugyanott : ugyanotton, tegnap : tegnapon, minap : minapon, esmég :
esmeglen, mindrégig : mindvégiglen, mindaddig : mindaddiglan* stb. Az újabb

toldaléknak eredetileg nyomatékossító funkciója lehetett, korszakunkban azonban már jelentéskülönbség nélküli variánsok. Abban pedig, hogy ragtalan határozószóhoz határozórag járult, a tipikusan ragra végződő határozószók és egyéb, ragos névszóval kifejezett határozók rendszerhatása is szerepet játszott. — Az említett morfematöbblet nemcsak a szó végén, hanem a szó belsejében is jelentkezhet. Ilyen alakváltozatok pl. az *idetova* : *idestova*, *tétova* : *téstova* (a második változatba az *s* kötőszó épült bele). Morfematikai változatoknak tekinthetők az *ekképpen* : *ezenképpen*, *ilyképpen* : *ilyenképpen* : *ilyeténképpen*-félék is. — A változatoknak olyan csoportja is létezik, amelyekben a határozószó belsejében is és a végén is jelentkezik morfematöbblet: ez az *azután* : *annakutána* típusú kettősség. — A két fő típus együttes jelentkezése több tagú alakváltozatsort is eredményez *esmét* : *esméig* : *esméttlen* : *esméiglen* : *esmegént* stb. — Ritkán olyan morfematikai változatokkal is találkozhatunk, amelyekben az előtag és az utótag sorrendje különbözik: *szerte-szerént* : *szerén-szerte*, 'mindenfelé', *esméig* : *méiges*. Ez a jelenség egyes figura etymologicákban és a nem szintagmatikus kapcsolatból keletkező határozószók körében figyelhető meg. A szórendileg kötött szószerkezetekből (pl. jelző + jelzett szó) keletkező összetett szók ily módon nem variálódnak.

A morfemaszerkezet összefoglaló jellemzése

Az egyszerű határozószókhoz hasonlóan az összetettek zöme is határozóragra végződik.

A ragos és ragtalan összetett határozószók százalékos aránya a következő:

	Lexikai gyakoriság	Szövegbeli gyakoriság
Ragos	83 (92%)	610 (98%)
Ragtalan	7 (8%)	14 (2%)
Összesen	90 (100%)	624 (100%)

A szóvégi határozóragok legnagyobb része primer rag, ill. ezek halmozódása.

	Lexikai gyakoriság	Szövegbeli gyakoriság
Primer ragos, illetve raghalmozásos határozószó	71 (85,5%)	568 (93,1%)
Szekunder ragos határozószó	12 (14,5%)	42 (6,9%)
Összes ragos összetett határozószó	83 (100%)	610 (100%)

A primer ragosak közül leggyakoribb az *-n* locativusrag (nemcsak hely-, hanem idő- és módhatározói funkcióban is), valamint a *-t* locativusrag, különösen a névtűs határozószók jóvoltából; ezt követi a lativusrag (főleg hely-, idő-, mód- és fokhatározószóként), végül az *-l* ablativusrag (mely gyakran hol? kérdésre felelő határozószót alkot). A primer ragok származékai közül az összetett határozószók körében is az *-ig* és a *-lan/-len* a legmegterheltebb (*napestig*, *mindvégig*, *esmeglen*, *mindaddiglan*).

A szekunder ragok közül a *-val/-vel*, a *-ra/-re*, a *-ban/-ben* és a *-kor* (*~ -koron ~ -kort*) a legproduktívabb: *sokadmagával*, *hajadonfővel*, *éjjel-nappal*; *éhomra*, *nyakra-főre*, *úgyannyira*, *mindvégre*, *elvégre*, *amennyire*; *azannyiban*, *azonközben*, *valamikor*, *némikoron*, *akármikort* stb. Ezek elsősorban mód-, állapot-, fok- és időhatározók (elvétve helyhatározók).

Ok- és célhatározóként elég gyakori (a törzsanyagban is) a *miokáért*, *annak okáért* típusú szerkezet, mely a *miért*, *azért* névmási határozószó szinonimájaként szerepel. Ha ezek határozószószószószó (ez esetben az *okáért* névutószószószó) tekinthetők, akkor az *-ért* ragnak is fontos szerepe van az összetett határozószók felépítésében. Egyébként (a törzsanyagban) csak az *amiért* összetett határozószóban szerepel. Szekunder határozórag összetett határozószó belsejében ritkán fordul elő (*egyszersmind*, *mindenestől fogva*).

Az összetett határozószók többsége két tömorfémát tartalmaz (a törzsanyagban 84 szó, 93,3%), de három és négy tömorfémát magába foglaló határozószó is van a kései ómagyar korban. A törzsanyagban előforduló határozószók közül:

2 tömorfémát tartalmaz	84 határozószó	(93,3%)
3 tömorfémát tartalmaz	6 határozószó	(6,7%)
4 tömorfémát tartalmaz	0 határozószó	(0%)
	90 határozószó	(100%)

Tő- és ragmorfémán kívül birtokos személyjelet is tartalmazhat összetett határozószó, például *sokadmagával*.

Az összetett határozószók fő morfémaszerkezeti típusainak összefoglalása:

	Példák
2 tömorfémát tartalmaz $T\delta + T\delta^*$ $(T\delta + R^{**}) + T\delta$ $T\delta + (T\delta + R)$ $T\delta + (T\delta + J + R)$ $(T\delta + R) + (T\delta + R)$	<i>holnap</i> , <i>mezüláb</i> , <i>meges</i> , <i>hanyatt-honlok</i> , <i>mígnem</i> <i>tahút</i> , <i>néha</i> , <i>amiért</i> , <i>mihelyen</i> , <i>vasárnapon</i> , <i>azelőtt</i> , <i>azannyira</i> , <i>ezenközben</i> <i>sokadmagával</i> <i>ottogyan</i> , <i>étszaka</i> , <i>olyigen</i> , <i>mindörökké</i> , <i>éjjel-nappal</i> , <i>nyakra-főre</i>
3 tömorfémát tartalmaz $T\delta + T\delta + T\delta$ $(T\delta + R) + (T\delta + T\delta)$ $(T\delta + T\delta) + (T\delta + R)$ $T\delta + (T\delta + [T\delta + R])$ $(T\delta + R) + T\delta + (T\delta + R)$	<i>négykézláb</i> <i>maholnap</i> <i>tegnapelőtt</i> <i>semmiképpen</i> , <i>azmiképpen</i> <i>egyszersmind</i> , <i>ídestova</i> , <i>igyeképpen</i>
4 tömorfémát tartalmaz $(T\delta + T\delta) + T\delta + (T\delta + R)$	<i>íme képpen</i>

Megjegyzések a táblázathoz:

* 1. A $T\delta$ képzőt tartalmazhat. 2. A $T\delta$ fogalmát etimológiai alapon értelmezzük; két tövűnek tekintjük pl. az *ottogyol*-féle határozószókat, annak ellenére, hogy bennük az összetett jelleg a korabeli szinkroniában feltehetőleg már elhomályosult. 3. A morfémafelépítés rendszerezésekor a szerkezeti képletek egyszerűsítése érdekében azokat az összetételeket is $T\delta$ -nek nevezzük, amelyek tőtanilag nem viselkednek tőként, amennyiben nem toldalékolhatók (pl. *és*, *nem*, *se*).

** A R (rag) szimbólum itt primer és szekunder ragot, illetve egy és több ragot is jelent.

Az összetett határozószók morfémaínak száma:

	Lexikai gyakoriság	Példák
2 morfémat tartalmaz	4 (4,5%)	<i>holnap, minap</i>
3 morfémat tartalmaz	48 (53,3%)	<i>néha, sehol, amiért, hanyatt-homlok, mignem, mihelyen, napestig, azelőtt, négykézláb</i>
4 morfémat tartalmaz	31 (34,4%)	<i>amennyire, akárhonnat, tehát, esmegént, mintegy, otthon, éjjel-nappal, sokadmagával, ma holnap, tegnapelőtt, valamiképpen</i>
5 morfémat tartalmaz	7 (7,8%)	<i>amonnétan, mindvégiglen, mindaddiglan, olyigen, innetova, egyszersmind</i>
6 morfémat tartalmaz	—	<i>mindmáiglan</i>
	90 (100%)	

Az elő- és utótagok szófaji jellemzői

Az összetett határozószók felépítésében sokféle szófaj vesz részt. Ezek — fontossági sorrendben — a következők: névmási határozószók és névmások, névutók, névszói alapszavú határozószók, ezenkívül főnevek, mellénevek, számnevek, valamint kötőszók, módosítószók, igenevek, a névelő, valamint a tipikus névmási előtagok. E szófajok kapcsolódási variációi közül a kései ómagyar kor összetett határozószóinak körében elég sokféle valósul meg. — A legfontosabb, mert a leggyakoribb a *névmás + névutó* kapcsolata: *azután, ezenközben, mióta, miképpen, mindenfelől, egymásután* stb. (Sokkal kevesebb összetett szó keletkezik nem névmás és névutó kapcsolatából; erről később.) — Igen jelentős csoportot alkotnak a *két határozószó összekapcsolódásából* keletkező összetett határozószók is.

A különféle kapcsolódási lehetőségeket (illetve megvalósulásokat) táblázatban mutatjuk be (l. 637).

A táblázatból is kitűnik, hogy az összetett határozószók felépítésében igen jelentős szerepet játszanak a *névutók*. Az adatok szerint az összes összetett határozószónak mintegy harmada névutóval alakult. A névutó elsősorban névmáshoz tapadt (*ezenközben*), kisebb részben (kb. 3 : 1 arányban) névszóhoz (fn., mn., számn.), igenévhez és (főnevesült) határozószóhoz (*hátmegé, főképpen, egyaránt; kíváltképpen; viszontagképpen, tegnapelőtt*). — Az összetett határozószókban kiemelkedő helyen állnak az *egyszerű határozószók*. Ezek elsősorban egymáshoz kapcsolódnak, tehát két egyszerű határozószó összetapadásából születik az új, az összetett határozószó. Az összetett határozószók közül ily módon leginkább a mellérendelők keletkeztek.

A két fő egyszerű határozószó-típusból a *névmási alapszavúak* a kései ómagyar korban nagyobb szerepet játszanak az összetett szók alkotásában, mint a többiek. Nemcsak egymáshoz kapcsolódnak (*melyigen, innetova*), hanem névmáshoz (*tehát, azannyyira*), tipikus névmási előtaghoz (*valahová, mindenha*), módosítószóhoz (*mignem*), kötőszóhoz (*idestova*), de név-

	Példák
Névinás + névutó:	<i>azután, mióta, miképpen</i>
Nem névmás + névutó:	
Főnév + névutó:	<i>hátmegé</i>
Számnév + névutó:	<i>sokképpen, egyaránt</i>
Melléknév + névutó:	<i>balfelől, főképpen</i>
Igenév + névutó:	<i>következőképpen, kiváltképpen</i>
Határozószó + névutó:	<i>tegnapelőtt, régóta, viszontagképpen</i>
Névmás + névmási határozószó:	<i>tahát, azannnyira, ezeddiglen</i>
Névinási előtag + névmási határozószó:	<i>soha, valamikor(on), akárhonnán</i>
Névmási határozószó + névmási határozószó:	<i>ottogyon, holott, melyigen, úgyannnyira, igyeképpen, tétova, inntentova</i>
Névmási határozószó + névszói határozószó:	<i>maholnap, mindjárt, idehaza</i>
Névmás + főnév:	<i>minap, aznap, mihelyen, midőn</i>
Névszói határozószó + névszói határozószó:	<i>éjjel-nappal, nyakra-főre, elvégre</i>
Névszói határozószó + kötőszó + névmási határozószó:	<i>egyszersmind</i>
Névmási határozószó + kötőszó + névmási határozószó:	<i>téstova, idestova</i>
Névinási határozószó + módosítószó:	<i>mígnem, hogynem</i>
Névszói határozószó + kötőszó:	<i>alighogy, meges</i>
Kötőszó + névszói határozószó:	<i>esmeg, ismétlen</i>
Kötőszó + névelő (vagy számnév):	<i>mintegy</i>
Főnév + főnév:	<i>vasárnap</i>
Melléknév + főnév:	<i>holnap, éhomra, hajadonfővel</i>
Számnév + főnév:	<i>harmadnap</i>
Számnév + névmás:	<i>sokadmagával</i>
Névmási határozószó + melléknév:	<i>mindegyjellenné</i>

szói alapszavú határozószóval is alkotnak összetett szót (*maholnap, idehaza*). A **n é v s z ó i** (és egyéb nem névmási) **a l a p s z a v ú h a t á r o z ó s z ó k** korszakunk folyamán erősödő tendenciával tapadnak egymáshoz: *éjjel-nappal, elvégre* stb., de főnévvel (*hanyatt-homlok*) és kötőszóval (*alighogy, meges, esméglen*) is alkotnak összetett szót. Névmási alapszavú határozószóhoz is kapcsolódnak (*maholnap, mindjárt*), meg névutóhoz is (*régóta*), sőt névmási határozószóval és kötőszóval együttes előfordulásuk is megszilárdul (*egyszersmind*). — **N é v s z ó k** egymáshoz kapcsolódásával keletkezett összetett szavakat főleg a jelzős alárendelések körében találunk. Főnévi utótag járulhat főnévi (*vasárnap, napestig*), melléknévi (*éhomra*), számnévi (*harmadnap*) előtaghoz, de névmáshoz is (*minap*). Névmás — utótagként — számnévhez is tapadhat (*harmadmagával*).

A helyettesítő és a nem helyettesítő funkció

Láttuk, hogy az összetett határozószók jelentékeny része névmási határozószók, névmások, illetve tipikus névmási előtagok meghatározott szabályok szerint való összetapadásából keletkezett. Az e csoportba tartozó határozószók elsődleges és alapvető szerepe a helyettesítés, valamely határozói körülményre való utalás (ahogyan ezt az egyszerű névmási határozószók esetében is tapasztaltuk).

Vannak olyan összetett szavak, amelyek kérdő névmási szerepűek (*mióta, hogy-hogy*), vannak mutató névmásiak (*tahát, tétova, idestova, mindaddig, ezeddiglen, ezenközben, azután, ugyanezenképpen, ígyképpen*), vonatkozó névmásiak (*holott, mihelyt, mignem, mióta, miszerint, miután, azmiképpen, amenynyire, amiért*), határozatlan névmási (*valamint, néha, másfelé*) és általános névmási határozószók is (*akárhonnan, soha, mindenfelé, idestova* 'mindenfelé').

Az egyszerű névmási határozószókhoz hasonlóan a névmási elemekből álló összetett határozószók között is vannak olyan egyedek, amelyek nem helyettesítő funkciójúak a kései ómagyar korban, hanem fogalmi tartalommal is rendelkező határozószók, illetve összetettzószerű alakulatok: *ottan-ottan* 'újra, ismét', *innen-tova* 'többé, a későbbiekben', *mindennek előtte* 'először', *mindennek felette* 'leginkább', *mindenestől fogva* 'teljesen' stb.

A névmásból (névmási határozószóból) és névszóból (névszói alapszavú határozószóból) keletkezett összetett határozószók körében még nagyobb a nem helyettesítő funkciójúak aránya: *otthon, idehaza, mindörökké, mindréig, mindjárt, maholnap* stb.

A többirányúság kérdései

Az összetett névmási határozószók közül főleg a tipikus névmási előtaggal rendelkező helyhatározószók (a *valahonnan* — *valahol* — *valahová*-típus) körében erősen érvényesül az irányhármasság. Ez mindig a névmási határozószói utótag függvénye (ennek kérdéseit l. 602–4).

A többi összetettzósáfajára az jellemző, hogy többségük egyirányú, illetve az irányulás szempontjából semleges. A többirányúság igen gyenge e körben, és erősödésének tendenciája sem látszik. (Ez az erősödés az egyszerű határozószók körében — mint láttuk — egyértelműen kimutatható.) — A meglevő többirányú határozószó-csoportokban a különböző irányok ragok és névutók segítségével fejeződnek ki. A többirányú összetett határozószók körében másodlagos raggal nem találkozunk, primer raggal is csak néhány esetben, például az *onnan hazól* — *otthon* — *odahaza, innen hazól* — *íthon* — *idehaza* csoportokban (csak akkor három tagú a sor, ha az ablativusragos értelmezős szerkezet összetettzószerűnek tekinthető). A három alak azonban — legalábbis a kései ómagyarban — az adatok szerint nem fejez ki három irányt, hanem valamennyi alak locativusi jelentésű. Az *otthon, íthon*-hoz hasonló funkciójává vált az ablativusi alak: ErdyK. 512: „*Onnan hazool . . . ozttyaak*”. De a lativusragos alak is locativusi funkciójú: 1551: „*ide haza valo dolog*” (LevT. 1: 79). — A primer ragok származékai közül csak az *-ig* (néha *-len* raggal meg, toldva) hoz létre meddig? kérdésre felelő időhatározószót a mikor? „irányú” mellé: *holnap* — *holnapig, éjfelin* — *éjfeliglen*, és eredményez ily módon kétirányú határozószó-csoportot. — Több két- vagy háromirányú határozószó-családot várnánk a névutóval alakult összetett határozószók köréből. Az ada-

tok szerint azonban a többirányú névutók közül csak a *megől* — *megé* és a *felől* — *felé* kettős vesz részt többirányú határozószó-család kialakításában, de ezek sem általánosan, hanem csak néhány szóhoz (előtaghoz) kapcsolódva: *hátmegől* — *hátmegé*, *mindenfelől* — *mindenfelé*. A két alak azonban képes mindhárom irány kifejezésére, amennyiben az ablativusi alak ezúttal is betölti a locativusi funkciót, és eredeti jelentésében is él. Ablativus: MünchK. 15rb: *hatmegől*; TelK. 86: *menden felől*; stb.; locativus: MünchK. 62vb: *hatmegől*; NádK. 246: „aíña vala *haatmegől*”; ÉrdyK. 511: „latha . . . *myndden felől* kewrwle . . . Satorokat”. A többirányú névutók többsége tehát nem tapad az előtte álló névszóhoz, névmáshoz (csak egy-egy tagja, mint például az *előtt*, de az *elől* és az *elé* nem), ezért nem keletkezik így több két- vagy háromirányú határozószó-család.

Néhány névutó, illetőleg névutóval alkotott összetett határozószó, összetettszerű kapcsolat azonban alkalmas arra, hogy valamely egyszerű határozószó mellett a második vagy a harmadik irányt kifejezze, tehát hogy kiegészítse a sort: a *mikor?* — *mig?* kettős mellé a *mióta?* épül be és szilárdul meg harmadik tagként (a *mikor*-nak összetett szinonimája is van: a *midőn*), mely a hasonló szerepű *mitől fogva*-t is kiszorítja. A *mitől fogva* nem elszigetelt jelenség a határozószó-rendszerben, mivel több határozószó-családba is *fogva* névutós szerkezet illeszkedik be az ablativusi funkció betöltésére (mindig időhatározóként): *mától fogva* — *ma* — *máiglan*, *eleitől fogva* — *elein(te)*; a *mindaddig* összetett határozószónak is a *mindattól fogva* szerkezet a *mióta?* kérdésre felelő társa stb. Ez a rendszerkiegészítő szerep teszi lehetővé, hogy a *fogva* névutós időhatározókat esetleg határozószószerű, határozószóvá valóban levő rendszertagokként tartsuk számon.

A határozószók összesítő statisztikája

	Lexikai gyakoriság	Szövegbeli gyakoriság	Egy határozószó átlagos előfordulása
Névszói alapszavúak	125 (40,2%)	560 (22,3%)	4,5
Névmási alapszavúak	96 (30,9%)	1327 (52,8%)	13,8
Összetettek	90 (28,9%)	624 (24,9%)	6,9
Összesen	311 (100%)	2511 (100%)	8,1

A táblázatról leolvasható, hogy míg a névszói alapszavú határozószók száma a legnagyobb (125 különböző lexéma), a gyakorisági listát a névmási alapszavúak vezetik (a 96 határozószó 1327 előfordulással szerepel, azaz egy névmási alapszavú határozószó átlagosan 13,8-szer jelenik meg a törzsanyagban). A névszói alapszavúak tehát (kisebb gyakoriságukkal) nagyobb változatosságot mutatnak a szövegekben. Ha a törzsanyag összes határozószóját (311) és annak összes előfordulását (2511) figyelembe vesszük, egy határozószó átlagos szövegbeli előfordulása 8,1. A leggyakoribb a *miképpen*: 100 előfordulás-

sal. A határozószók összesített gyakorisági sorrendje a következő: *miképpen* (100), *mikoron* (91), *ott* (87), *tahát* (60), *immár* (50), *soha* (45), *mikor* (40), *esmeg* (33), *inkább* (32), *hol* (28), *örökké* (28), *ezenképpen* (27), *itt* (27), *ottan* (26), *félől* (25), *mostan* (22), *mindenestől fogva* (21), *oda* (21), *holott* (20), *ide* (20), *most* (20) stb.

Az egyes korpuszok határozószó-használatára, nyelvére, stílusára is következtethetünk a mennyiségi mutatók alapján. Egy korpuszban átlagosan 50 különböző határozószó-lexéma és 93 előfordulás szerepel. Ezt az átlagot például a GuaryK., TelK., SándK. képviseli. Ehhez képest többé vagy kevésbé változatosabb az ÉrdyK., BirkK., FestK. határozószó-használata, míg az AporK., DöbrK., KulcsK. átlag alatti értéket képvisel. A levelek és egyéb nem kódexszövegek is inkább ehhez az utolsó csoporthoz állnak közelebb. Azt, hogy a határozókkal (s ezen belül a határozószókkal) hogyan él valamely szöveg, elsősorban a tartalom határozza meg: a mozgalmas, eseményeket leíró részek (így például a legendák, példabeszédek) a leggazdagabbak ebből a szempontból. Ugyanakkor a tudatos szövegformáló szándék, a nyelvi igényesség is változatosabb határozószó-használatot eredményez. E két feltétel egybeesését, együttes megvalósulását legszebben az ÉrdyK. nyelve mutatja.

A határozószók toldalékolása

A határozószó toldalékfelvevő képessége a kései ómagyar kor folyamán is erősödő tendenciát mutat.

A ragozhatóság

Ha igazi viszonyragozásuk nincs is, a kései ómagyar korban elég változatos képet mutat a határozószóknak újabb viszonyragokkal való ellátása. Ez a ragkapcsolódás nem idéz elő szófajváltást, az illető szó továbbra is határozószó marad.

I. Akkor járul újabb határozórag a határozószóhoz, ha annak eredeti viszonyjelentése — elsősorban a határozószó végi rag elvenségének csökkenése miatt — elhomályosult vagy elhomályosulóban van, s így az egyértelműség igénye megköveteli, hogy újabb határozórag frissítse fel, illetve nyomatékosítsa a határozószó eredeti jelentését.

Ezt a szerepet a kései ómagyar korban leggyakrabban ősi határozórag tölti be. Akár ugyanaz a rag: *fennen*, *elevenen*, *jeleppen*, *tükönnan*, *újonnan* stb., ritkábban más primer rag: *viszont*, *külön* stb., *kevesenné*; akár primer ragok származékai, illetve halmozódása: *régente*, *régenten*, *gyakortán*, *eleinten*, *tegeten*, *fennent* stb. Ez utóbbiak közül leggyakrabban az *-on* ~ *-an/-en*, *-lan/-len* nyomatékosítja, egyértelműsíti a határozószót: *hamaron*, *gyalagon*, *íten*, *inneten*, *utolban*, *mígen*, *ígyen*, *váltígen*, *minapon* stb.; *végíglén*, *addíglan*, *inkábblan*, *onnatlan*, *máíglan*, *ideíglén*, *mindaddíglan*, *ismétlen* stb. Ezekben a ragos alakokban sokszor egész ragscsoportok testesítik, nyomatékosítják a határozószót: MünchK. 100va: *kèuðfennèíglè*; TelK. 31, 126: *hoffaíglan* 'sokáig' (leggyakoribb körükben a *tő* + lat. rag. + *-ig* + *-lan/-len* morfémafelépítésű határozószó).

A pusztán jelentést felfrissítő, egyértelművé tevő ragok másik csoportja a szekunder határozóragoké, melyek közül a határozószót záró raghoz hasonló jelentésű rag alkalmas a fenti szerep betöltésére: MünchK. 53ra: „*ellenbe* [*ad-verso*] *aluala*”; stb. Ezek primer raggal már egyszer nyomósított határozószókhöz is kapcsolódnak: JordK. 348: *alattomba*; DöbrK. 443: *eleventebe*; l. még: *hirtelenébe* stb., de még viszonylag ritkák. — Mind a primer, mind a szekunder ragok után megjelenhetnek ún. enklitikus, járulékos elemek: 1460 k.: *wyzontagw* (Gl.); 1525/1640: *másunnand* (TörtT. 1908: 81); 1559: *azzonaid* (LevT. 1: 316); l. még: *ittend*, *mezítelend* stb., amelyek főleg a beszélt nyelvre (a határozószók közül pedig leginkább a névmásiakra) lehettek jellemzők. — Az eredeti és a továbbragozott határozószó sokszor együtt él morfeumatikailag változatokként (gyakorisági, stilisztikai, területi különbségek általában lehetnek közöttük, de az adatok nem adnak elég támpontot ezek kimerítő leírására): *rég* : *régen* : *régente*, *jelen* : *jelennen*, *még* : *méglen*, *most* : *mostan*, *így* : *ígyen*, *esmeg* : *esmeglen*, *mindaddig* : *mindaddiglan*, *tegnap* : *tegnapon* stb. — Ugyanakkor azonban az alapul szolgáló alak végleg el is vesztheti önállóságát, kiveszhet a használatból. Valószínűleg ilyen stádiumban volt már a kései ómagyarban: *viszon(t)*, *egyeten(ben)*, *hajd(an)*, határozószóként már csak nyomai-ban volt meg, alig élt a *tege(ten)*, *eleven(en)* stb. — Az ilyen nyomósító továbbragozásban nemcsak a hely- és időhatározószók, hanem az egyéb elvontabb jelentésű határozószók is részt vesznek.

2. Akkor járul még újabb határozórag valamely határozószóhoz, ha jelen-tésének megváltoztatására van szükség. A határozószóhoz járuló rag tehát *j e l e n t é s v á l t o z t a t ó* szerepű. — a) Megváltoztathatja a határozószó irányjelentését. A helyhatározószók körében korszakunkban ez még nem érvényesül (még nincs *kívülről*, *kívülre* típus). A helyhatározószók közül legfeljebb a lativusi *hanyattá* keletkezhetett a lativusrag hozzátoldásával a locativusi *hanyatt*-ból.

Az időhatározószók körében a kései ómagyar korban van olyan rag, amely képes az irányjelentés megváltoztatására, és ezt a lehetőséget jó néhányszor ki is használta a nyelv. Az *-ig* rag hozzájárulásával keletkezett a mikor? kérdésre felelő *most*, *ma*, *későn*, *éjjel* stb. mellé a meddig? kérdésre felelő MünchK. 17rb: *maiglan* ~ JordK. 386: *maftanígh* : *usque nunc*. A mióta? „irányt” — ha létrejött — *fogva* névutós szerkezettel fejezték ki, nem pedig az alap-határozószó egyszerű továbbragozásával: MünchK. 29va: *matolfoguan* : *amodo*; *mostantólfogván* stb. — A korszak legvégére a *-ra/-re* rag is felbukkan irányváltoztató szerepben, de még ritkán: 1539: „Halasztottak . . . megjelenteseet *akkorra* micoron . . . leznok” (MNY. 37: 354). — b) A határozószóhoz járuló újabb rag úgyis fűzhet új jelentésbeli mozzanatot a tőhöz, hogy irányjelentése eközben változatlan maradjon. A termékeny *-ig* rag játssza ezúttal is a legfontosabb szerepet: lativusi irányú marad a megtoldott határozószó, de terminativusi jelentéssel gazdagodik: PéldK. 66: „*sokuyg* [*díu*] teged nezendlek”; TelK. 126: „*hofsaiqlan* az ő elmeiebe forgatta”.

Mely ragok vesznek tehát részt a határozószók továbbragozásában? A primer ragok és származékaik, illetve halmozódásuk, elsősorban nyomatékosító szerepben: leggyakrabban az *-n* és az *-on* ~ *-an/-en* ~ *-en*, valamint a *-lan/-len*; ritkábban az *-ig* (ez irányváltoztató szerepben is), az *-á/-é* lativus és a *-t* locativusrag. Ez utóbbiak az esetek nagyobb részében nem szózáró helyzetűek, hanem egyéb viszonyragok is követik őket:

kevesennéiglen, régenten, tegeten stb. Szózároként — e korban még nem túl gyakran — *-t ~ -d, -k ~ -g* enklitikus, illetve járulékos elem jelenik meg a határozószón: *viszontag, ittend, azonnald* stb. — A primer határozóragok, illetve származékaik közül néhány az irányváltoztatásban is részt vesz: *hanyattá, mostanig*.

Szekunder ragok is járulnak határozószóhoz, de ebben az időben még ezeknek a funkciója is elsősorban a nyomatékosítás: ezúttal is a *-ban/-ben* rag szerepe emelkedik ki (*ellenben, alattomban*). Az adatok szerint csak a *-ra/-re* képes a határozószó irányának megváltoztatására, de ez a funkciója nagyon újkéletű (*akkorra*). Egyéb jelentésváltoztató szerepben még a *-szor/-szér* rag járul határozószóhoz (*utolszor*). Más ragokat csak úgy vehet fel valamely határozószó, ha főnevesült vagy melléknevesült, ilyen esetben tehát nem a határozószót toldalékoljuk: JókK. 39: „*ýgen mezzenek lenny*”.

Milyen típusú határozószókra jellemző ez a ragozhatóság? Elsősorban az egyszerűekre. Az összetettek körében főleg olyankor jelentkezik, ha a határozószói szófajú utótaghoz mint egyszerű határozószóhoz önmagában is járulhat az újabb határozórag (*esméiglen, mindvégiglen, mindaddiglan, akárhonnétan* stb.).

Az egyszerű határozószók közül a ragtalanokhoz (*rég, hamar*) tapad legkönnyebben (nyomatékosító) határozórag (*régenten, hamarom*). Ezt a határozószók és a ragos névszók egész rendszerének analogikus hatása magyarázza. — A ragos határozószók nagy részéhez is járulhat újabb határozórag, a korábban már említett szükségletnek megfelelően.

A névszói és a névmási alapszavúakra egyaránt jellemző, hogy csak olyan határozószó képes, illetve alkalmas újabb határozórag felvételére, amely primer ragra vagy azokból keletkezett ragokra végződik. A továbbbragozhatóság tehát a határozószóknak csak ezen a körén belül áll fenn mint lehetőség. Megvalósulása azonban itt is elég változatos. A primer ragosak közül inkább a locativus- és lativusragosak kapnak újabb ragot: *honnán, mint, egyenbe, alatonban, ottan, onnaton, mostan* stb.; *sokáig, kevesennéiglen, hosszában, elébe, tegeten, majdan, máiglan* stb. De nem ragozódik tovább (adataink szerint) pl. a *kinn, benn, rokon* (locativusi *-n*); *gyakran, jelesen, méltán, éhen* (modális *-n*); *össze, vissza, tele* stb. A modális *-n* legtöbb esetben szózáro morféma, ritkán követi újabb rag: *elevenen, titkonnan* stb. — A primer ragos határozószók közül a legkevésbé az *-l* ablativusra végződők vesznek fel határozóragot. Az *-l* ebben a korban ugyanis (az *alól*-féle névszói alapszavú határozószókban) még elég jól őrzi eredeti jelentését, kevésbé van szükség ennek más rag által való megerősítésére. Sok esetben már locativusi szerepű, de így is ritkán kap ragot (*utolszor*; de: *széjjel, túl, távol, tavaly* stb. nem ragozódik tovább).

A primer ragokból keletkezett ragok közül az *-ig*-re végződő határozószók vesznek fel leginkább nyomatékosító határozóragot, főleg a *-lan/-len-t*, ritkán az *-an/-en-t*, de alapalakjukban is élnek (*végig*): *végiglen, ideiglen, addiglan, míglen* stb.; *mígen* 'meddig?', *váltígen* stb. Az *imént* mellett is van *iménten*, a *gyakorta, eleinte, régente* mellett *gyakortán, eleinten, régenten* stb., a *szerté*-ben viszont szózáro a *-te* rag. E ragesoportból a *-lan/-len* és a *-lag/-leg* viselkedik másképp, mégpedig úgy, mint az önálló szóból keletkezett szekunder határozóragok, vagyis hogy nem követi őket újabb rag, csak szózáro helyzetben lehetnek (illetve vannak): SzékK. 20: *vyolan* 'újra'; JókK. 38: *egezlen* 'teljesen'; NagyszK. 6: *meglen* 'ismét, újra', a fent említett *-iglen* végű határozószók stb.; JókK. 124: *vegesleg*; ÉrdyK. 671: *valtoflak*; stb. (Ha a JókK.-ben többször

előforduló 'simul' jelentésű *egyetlenbe[n]* határozószóban a *-len* rag van, és ezt követi a *-be*, akkor ez korlátozza a szabály érvényességét. De valószínűbb, hogy a *-tlen* fosztóképző rejlik a szóban: JókK. 6: „menewnc *egettlenbe* [*simul*] pifpeklegherre”; l. még JókK. 12, 92 stb.)

A szekunder ragos határozószók közül az *előszer* melletti *előszert*, *utolszeren* és az *akkor* mellett élő *akkoron*, *akkort*-félék tűnnek úgy, mintha a *-szér*, illetve a *-kor* ragot újabb rag követné, de itt nem továbbragozásról van szó, hanem inkább ragvesztésről, ami a kései ómagyar korban van folyamatban. — A szekunder ragos határozószók tehát ragozhatatlanok: *hátra*, *félre*, *végre*, *arra*, *annyira* (de: *reggelre*), *egybe*, *miként* stb.

A határozószók ragozhatósága a korszak folyamán erősödő tendenciát mutat. Ennek oka egyrészt az, hogy egyre több határozószó jelentésének csökken, gyengül az egyértelműsége — a primer ragok jelentésének elhalványulásával párhuzamosan —, másrészt az, hogy új közlésbeli igények jelentkeznek újabb jelentések kifejezésére. De ezt a tendenciát erősíti az egész határozószó-rendszer analógiás hatása is: a leggyakoribb határozószó-végi ragok más raggal megszilárdult határozószókhoz is hozzátapadnak.

A fokozás

A határozószók körében az a fokozhatóság feltétele, hogy a határozószó által kifejezett határozói körülmény hasonlítható (viszonyítható) legyen. Így jöhet csak létre például az alapfok : középfok oppozíciója (*alá* : *alább*; *távol* : *távolb*; de nem fokozhatók az *együtt*, *külön*, *mindenkor* stb. típusú határozószók). A kései ómagyar korban e jelentésbeli feltételeknek megfelelő határozószóknak is csak viszonylag szűk köre fokozható. Elsősorban a hely- és az időbeli távolságot, irányt jelölők, de a mód- és fokhatározószók között is jelen van a fokozás mint grammatikai kategória.

Ha a különböző határozószó-típusokat hasonlítjuk össze ebből a szempontból, megállapíthatjuk, hogy az összetett határozószókra nem jellemző a fokozhatóság. Az egyszerű határozószók közül sokkal erőteljesebben jellemző a fokozás a névszói alapszavúakra. A névmásiak közül főleg néhány olyannak van közép-, illetve felsőfoka, amely már nem helyettesítő funkciójú, azaz jelentését tekintve a névszóiakkal rokon, például *távol* — *távolb*, *azonnal* 'rögtön' — *legazonnal* stb. Korszakunkban a fokozás még nem nagyon terjedt át az *ide*, *arra*-féle névmási határozószókra (bár: GuaryK. 38: „Jüýqnc immar *edeb* alah”).

Az alapfok mellett mind a középfok, mind a felsőfok él már a korszak határozószó-rendszerében, de erősen eltérő mértékben és különböző kifejezőeszközök révén.

A középfok és kifejezőeszközei. — A felsőfokhoz képest sokkal általánosabb használatú, sokkal több határozószónak van középfokú alakja; *-b(b)* középfokjellel ellátott alakok valószínűleg az ősmagyar kor óta keletkeznek nyelvünkben: *rokon* — *rokonb(an)*, *közel* — *közeln(en)*, *messze* — *messzebb*, *hamar* — *hamarb(an)* ~ *hamarabb*, *ide* — *idébb* stb. — Azok az oppozíciók lehetnek valószínűleg kései ómagyar koriak, amelyeknek alapfokú tagjai is viszonylag gyengébben megszilárdult alakok: *gyakran* — *gyakrabban* (vissza is viszonylag gyengébben megszilárdult alakok: *gyakorta* — *gyakortább* régebbi keletkezésű és sokkal gyakoribb is korszakunkban), *jól* — *jobbán*, *nagyon* — *nagyobban*, *jelesen* — *jelesben*, *később* —

*később*ben stb. Ezek főleg mód- és időhatározószók. Alakilag az jellemzi őket, hogy az alapfokbeli határozórag a középfokú alakban a fokjel után, a szó végére kerül. Analógiásan régebbi keletkezésű középfokú helyhatározószók végéhez is tapadhat határozórag (*utolban, rokonban*; így ezekben két határozórag van), de ez másodlagos. Az elsődleges, „igazi” viszonyrag a fokjel előtt álló.

A középfokjel alakja korszakunkban mássalhangzóra végződő (alapfokú) határozószón általában rövid *-b*: *utolb, rokonb, közelb, hamarb* (de van *hamarabb* is); *jelesben* stb., vagyis mássalhangzós töhöz járul a *-b*, magánhangzó közbeiktatása nélkül (újabb viszonyrag felvételét ez a mássalhangzó-torlódásos szóvég is elősegíthette: *utolb-an, hamarb-an* stb.). Magánhangzó után a hosszú *-bb* a gyakoribb: *messzebb, gyakortább, nyilvrábban* stb. (bár: ÉrdyK. 535: *aluab* stb.).

Ha az alapfokú és a középfokú határozószó alakját és jelentését összevetjük egymással, kétféle esettel találkozunk: vagy megfelelnek egymásnak, vagy bizonyos eltérések mutatkoznak. A határozószók nagyobb részében megfelel egymásnak az alak és a funkció: *gyakorta* — *gyakortább* (hogyan?), *későn* — *később*ben (mikor?), a *nagyon* — *nagyobb*an-féle, előbb említett módhatározószók stb. A régebbiek közül ilyen például a *felette* — *felettébb* pár, amennyiben mindkettő fokhatározószó: JordK. 512: „*felette* yol”; VirgK. 137: „zentfelegb azzonyalat *fuluteb* honem yleneyek”, vagy az *utol* — *utolb*, mivel mindkettő hol?, illetve mikor? kérdésre felel.

Az *alá* — *alább*, *elő* (~ *elé*) — *előbb* (~ *elébb*) stb. esete azonban már nem ilyen egyszerű. Annak ellenére, hogy lativusragos alakok (és az alapfokú határozószók jelentése is lativusi), a középfokúak nemcsak hová?, hanem hol? kérdésre is felelnek. Ez azt jelenti, hogy a hol? kérdésre felelő *alatt, alól*, illetve *elől* határozószó középfokaiként is ezek szolgálnak: ÉrdyK. 535: „meg kyfflebböyteed ewtet *aluab* az angyaloknaal” (lativus); JókK. 8: „Mýkent *alab* [*infra*] ýelenýk” (locativus). Az *elébb* már ritkább eredeti lativusi funkciójában: MünchK. 36va, 51rb, 94vb: „*eleb* mēuēn” és gyakoribb locativusként, illetve mikor? kérdésre felelő időhatározószóként: JókK. 129: „Ew *eleb* ... kezduala tenný”; 1531: „*ellöb* zamadt vezen grendytoll” (LtK. 1: 134); stb.

Az alak és jelentésbeli csoportot alkotó *kijjebb, beljebb, feljebb* (*lejjebb* még nincs ebben a korban, szerepét az *alább* tölti be) határozószó közül a *kijjebb* és a *beljebb* adataink szerint — mozgást jelentő ige mellett — lativusi jelentésű (ÉrdyK. 476: „*kyllýeb* teryede”; 1470: *belýeb* : Gl.; stb.), a lativusi *ki, be* (esetleg egy *kil, bel* alakváltozatú) határozószó középfoka. A locativusi jelentésű *kinn, kívül* és *benn, belül* határozószónak nincs középfokú alakja. A *feljebb* viszont az *alább, elébb*-hez hasonlóan nemcsak lativusi irányú — és így a *fel* határozószó középfoka —, hanem locativusi, sőt fokhatározói szerepű is. Lativusi jelentésében a leggyakoribb: DöbrK. 376: „*haratom*: hagi *fellebb*”; NagyszK. 2: „az embör ... ígekőzic *felyeb* hagnia”; locativus: ÉrdyK. 516: „*fellyeb* valo helt”. Ritkán fokhatározószóként is előfordul: JordK. 384: „*attýat* es annýat *fellýeb* zezethý mýnt enghemet” ~ MünchK. 16vb: „... *inkab* zézeti ...”. Fokhatározóként azonban a vele azonos töből származó *felette* és *felettébb* határozószó válik általánossá, így már a kései ősmagyar korra bekövetkezett ez az alak- és funkcionális elkülönülés a lativusi *fel* középfoka: a *feljebb*, és a locativusi *felett* középfoka: a *felettébb* határozószó között.

A felsőfok és kifejezőeszközök. — Megfelelő jelentésű határozószók felsőfokának a kifejezésére valószínűleg már az ősmagyar korban is

volt szüksége (és lehetősége) nyelvünknek, de a — kizárólag a felsőfok jelölésére szolgáló morféma — a *leg-* felsőfokjel csak a kései ómagyar kor terméke. A korábbi kifejezési módok korszakunkban is élnek, így e kor szinkroniájából jól kibontható a felsőfokú határozószók kifejezőeszközeinek fejlődése is.

Legkorábban valószínűleg a *l a p f o k ú a l a k k a l* (fokjel nélküli határozószóval) fejezték ki a felsőfokot: a *felette* (*igen*) *messze* típusú szószervezetek szolgálhattak a 'legmesszebb'-féle jelentések kifejezésére. Ez a megoldás korszakunkban is él. A *mindeneknek felette*, *mindeneknek előtte* stb. szerkezetek viszont egyértelműen 'leginkább, legfelül' stb. jelentésűek, vagyis felsőfokú határozószóként funkcionálnak: TelK. 52: „*omaganac regulat zerzet vala: . . . leaninac tanufagyra . . . es mendenóknec földötte*: ['leginkább'] az isteni tífteffegőt . . . meg tartani”; WinklK. 79–80: „*Siruala magdalumbeli maria . . . Dee mynd ezeknek fewleutte sirvala az . . . ziz anyā*”; MünchK. 87rb: „*Ki menből iot mēdenecne felette* [*super omnes*] *vagō*”; JordK. 497: „*Mýndennek vtanna* ['legutoljára'] *meg hala az azzonyallat es*”; 1529: „*kýwanom mýndeneknek elethe* ['leginkább, legjobban'] *the kegýelmedeth*” (MNy. 37: 276); stb.

A felsőfok kifejezésének másik eszköze a *k ö z é p f o k ú a l a k ú* határozószó egyéb határozókkal egyetemben: JordK. 883: „*zent Janos . . . kýth wzwnk . . . mynd az teb apostolok kőzōth fellýeb zezete*”. Leggyakrabban a *mentől, mennél* hasonlító határozó és az utána következő középfokú határozószó együttese fejez ki felsőfokot: MünchK. 79va: „*mentōl rtolb a nēbezi es mghala*” (~ JordK. 600: „*Veghze ký mwleek az azzon es*”: *Novissime omnium* . . .), 28ra: *Mentōl rtolbğēz* [*Novissime*, 'legutoljára']; 1524: „*mentýl ha maraby leheth Iryon nekem egy kýczýn czedwlath*” (MNy. 25: 70). Ebben a helyzetben szilárdult határozószóvá a *mentől, mennél, minél* ragos névmás, és egyúttal a felső- és középfok megkülönböztető eszközévé is vált. Hasonló körülírási módon fejeződik ki a felsőfok: NádK. 317: „*De mind ennel incab* ['leginkább'] *ğōtōr, hog . . .*”; TelK. 113: „*nagal nagoban* ['leginkább'] *hafnala a malaztban*”; stb.

A kései ómagyar korban a határozószók felsőfokát leginkább az eddig leírt (körülírási) módokon fejezték ki. De ebben az időben már élt a nyomatékosító szerepű *leg* határozószó, amely elsősorban alapfokú határozószók nyomatékosító elemeként (majd azokkal összeforrva nyomatékosító határozószói előtagként) szerepelt. Így keletkezhett (már korábban) korszakunk leggyakrabban (*leg-* elemet tartalmazó) határozószója: a *legottan*. A kései ómagyar korban helyhatározói szerepének már nyoma sincs, mindig 'rögtön, azonnal' jelentésű időhatározószóként fordul elő: JóK. 41: „*legottan* [*statim*] *el terne*”; SzabV.: „*zorgofth kýralhoz ýwta leg ottan neky eghelth muta*”; 1530: „*mýkoron az pýnzth el hozak leg otthan ýde ýew*” (MNy. 37: 351). Korai kódexeink többsége (pl. JóK., MünchK., WinklK., LobkK.) a *legottan*-on kívül nem ismer más *leg-* előtagú határozószót. A *leg* még mint nyomatékosító határozószó tapadhatott az *azonnal* határozószóhoz is: DebrK. 139: „*Legh azonnal meg alla a dōg halal*” vagy az *először-höz*: 1524: *legý elezer* (MNy. 19: 127), esetleg az *elől, utol* alapfokú határozószókhoz: KazK. 75: *legý utol*; TihK. 189: *legý elől*. (A felsőfokú *legutol* és *mentől utolb* keveredéséből, kölcsönös egymásra hatásából keletkezett a LobkK. 244: *mentel rtol* típusú, ritkán előforduló körülírási felsőfokú alakulat.)

A felsőfok — ma szabályosnak mondott — megformálására (*leg-* felsőfokjel + középfokú határozószó) a kései ómagyar korból még alig van adat. XV. századi kódexeink közül csak a GuaryK.-ben bukkan fel ilyen határozószó:

78: „ez iambor azzon az coroon *legioncab* az pocclofocon igen konörül vala”; NádK. 81: „*legincab* . . . adattatic”. (Nem lehet véletlen, hogy éppen a *leg-inkább* az elsőként előforduló szabályos felsőfok: az *inkább* ugyanis igen korai határozószó lehet. Régiségére mutatnak etimológiai és alaki bizonytalanságai, valamint ekkori és későbbi funkcióinak változatossága is.) — A XVI. sz. elején is ritka forma: DebrK. 209: „az ördögök töreködenek a hit ellen . . . kih *legnagioban* [*leginkább*] Antikristof ideieben lezón”.

A fokozási rendszer összefoglaló, általános jellemzése. — A kései ómagyar korban a fokozás még viszonylag gyenge rendszerbeli sajátossága a határozószók szófajának: alig néhány határozószó fokozódik szabályosan abban az értelemben, hogy *mindhárom fokban* előfordul, s mindegyik alakja ugyanabból a töből való. Ilyenek például *utol* — *utolb* — *legutol*, *elé* ~ *elő* — *elébb* ~ *előbb* — *legelől* (ezekben a felsőfok -b(b) jel nélküli); *nagyon* — *nagyobban* — *legnagyobban* stb. — Leginkább azonban csak két fokban fordulnak elő a korszak határozószói. Ez három variációban valósul meg: alap- és középfok, alap- és felsőfok, közép- és felsőfok kettősében. Ez egyúttal a gyakorisági sorrend is. Alapfok és középfok oppozíciója: *rokon* — *rokonb*, *távol* — *távolb*, *messze* — *messzebb*, *alá* — *alább*, *gyakorta* — *gyakortább*, *nyilván* — *nyilvánb*, *fel* — *feljebb*, *felette* — *felettébb*, *hátra* — *hátrább*, *hamar* — *hamarban* ~ *hamarabb*, *ide* — *idébb* stb. Ritka az alapfok és felsőfok oppozíciója: *ottan* — *legottan*, *azonnal* — *legazonnal*. A harmadik esetre, amikor is egy határozószónak az alapfoka hiányzik, és a közép-, valamint a felsőfoka fordul elő, csak az *inkább* — *leginkább* határozószópárt tudjuk adatolni. (Bár, ha nyelvtani kiegészülésnek tekintjük a jelenséget, a *nagyon* határozószót itt is vehetjük alapfoknak, így viszont e határozószó két fokozási sornak is kiinduló tagja: *nagyon* — *nagyobban* — *legnagyobban*, *nagyon* — *inkább* — *leginkább*.) Van végül néhány olyan, középfokjelet tartalmazó határozószó, amely nem tagja semmilyen fokozási részrendszernek, mert sem alap-, sem felsőfoka nincs, például *többé*, *kevésbé*, *elesztébb* (ez az *először* szinonimája).

Fokozási típusok:

Alapfok	Középfok	Felsőfok
<i>utol</i>	<i>utolb</i>	<i>legutol</i>
<i>rokon</i>	<i>rokonb</i>	Ø
<i>azonnal</i>	Ø	<i>legazonnal</i>
Ø	<i>inkább</i>	<i>leginkább</i>
Ø	<i>többé</i>	Ø

A képzőfelvevő képesség

A kései ómagyar korban a továbbképzésnek már elég erős bázisául szolgál a határozószók szófaja. Itt is érvényesül az az általános jelenség, hogy minél régebbi egy határozószó, annál nagyobb szócsaládot képes kifejleszteni.

A határozószóra jellemző az a tény, hogy egy képző járul-e hozzá (*visszál, közelget, mostani*), vagy pedig képzők egész sora követi egymást (*alázatosságu, ellenkedés*). A kései ómagyar korban még az első típus a jelentősebb, de a másodikra is egyre több az adatunk.

Attól függően, hogy a képző hogyan változtatja meg a határozószó szófaját, jelentését, a képzésnek három csoportját különíthetjük el: az igeképzést, a főnévképzést és a melléknévképzést.

Ritkán ugyan, de az is előfordul, hogy a határozószóhoz járuló képző nem változtatja meg a szó szófaját: ilyen szerepet például a *-ság/-ség* képes betölteni, de csak akkor, ha még határozórag is követi, és az zárja a szót: DebrK. 623: „*ninchen maftan/aggal nywgodalmnak ideie*”; ÉrdyK. 404: „*Wtollo pelda ky leegyen eleegh maftan/aggal. Wgy olwaftatyk*”; MünchK. 14vb: „*a. Lozda nag híztlénfeggel [impetu] fő mészédéc menè a. téngezbè*”; JordK. 550: „*nagy heztelenfeggel . . . az vízben fwtanak*” (~ MünchK. 64rb: „*híztlén [impetu] főmészédéc menè a. Lozda a. toba*”); FestK. 396: *hamar/aggal : velociter*. E szavakban a képző és a rag együttese fokozza a határozó jelentését, nyomatékosítja a kifejezést. Valószínűleg a kódexek stílusára jellemző *mélységesen, szépségesen*-féle melléknévek analógiájára jöttek létre. — A *-ság/-ség* képzővel ellátott határozószó *-(s)t* határozóragot is felvehet: JókK. 66: *yelen/egest* 'nyíltan'; ÉrsK. 31: „*mynden tyzthefleghekwl közönfegőst myndenektwl wonatthatyk wala*”; ezek a határozószók a *sietelment, szorgalmazatost*-féle ragos melléknévek alaki és funkcionális rendszerébe illeszkednek bele; (a gyakori használat révén ez utóbbi szóalakok a kései ómagyar korban bizonyos mértékig megszilárdulóban lehettek). — Az *-(s)t* határozórag egyéb képzőkkel ellátott határozószóhoz is hozzájárulhat: JókK. 35: „*alazatoft [humiliter] felele*”.

A határozószók funkcionális kérdései

Jelentésbeli csoportok

A határozószók alapvető mondatbeli szerepe az előző korszakokhoz képest lényegében változatlan: valamely mondatrésznek — elsősorban az állítmánynak — valamilyen határozói körülményét fejezik ki, de más határozónak vagy jelzőnek a bővítményei is lehetnek. A határozószóval kifejezett határozók általában szabad bővítmények, néha azonban kötötté is válhatnak, például a már említett *felül mondott* szerkezetben, de igevonzatként is szerepelhetnek: 1515: „*mýkor dolgom esýk nýncen howa býznom*” (LevT. 2: 1). — (Van olyan fel fogás, amely szerint a határozói szerep mellett állítmány is lehet a határozószó az olyan típusú mondatokban, mint például BécsiK. 133: „*Vallatoc vrnak mert . . . groycke [in saeculum] q irgalmalfagu*”).

A határozószók kései ómagyar kori funkcióinak köre valamivel szűkebb a mainál. Míg ma szinte valamennyi határozófajta szerepét betölthetik, korszakunkban — gyakorisági sorrendben — a következő határozók lehetnek: hely-, idő-, mód-, fok-, állapot-, ok-, cél- és hasonlító határozók. A különböző határozószó típusok (a névszói, névmási alapszavú, illetve összetett határozószók) különbözőképpen oszlanak meg e funkciók betöltésében.

Az előző fejezetekben, főleg a különböző határozószó-típusok morfémaszerkezetének bemutatásakor sok funkcionális kérdés szóba került: például, hogy

milyen részrendszereket alkotnak az egyes határozószók, illetve -csoportok, hogyan érvényesül körükben az irányhármasság, milyen körülményeket kell figyelembe vennünk a különböző jelentésváltozások elemzése során, hogy milyen határozói szerepet töltenek be a mondatban stb. Ebben a fejezetben az egyes határozófajták (helyhatározószók stb.) speciális, jellemző tulajdonságait és a köztük fellelhető összefüggéseket mutatjuk be.

A helyhatározószók

A különböző határozószó-típusok közül a névszói alapszavú helyhatározószók csoportja a leggazdagabb, jelentésbelileg a legdifferentiáltabb. A kései ómagyar korban a következő legfontosabb helyviszonyokat képesek kifejezni (hol egy-, hol két-, hol háromirányúságot is felmutatva; általában alapkörökben, de többször középkörökben is, felsőfokban ritkán): *benn* — *kinn*, *fönt* — *lent* (ide értve az *alatt*-ot és társait), *elől* — *hátról* (ide vonva a *megől*, *utól*-féléket is), *középen* — *oldalt* (itt tartva számon a *széjjel*, *össze*, *félre*, *külön*, *köröskörnyül* stb.-t is), *közel* — *messze* (l. még: *rokon*, *el*, *elébb* stb.), *jelen 'itt'* — *szemben* (úgy: *ellenben*), *haza*, *keresztül* stb.

Kevésbé színesek, de számottevők az egyszerű névmási helyhatározószók. Ezek mutató, kérdő, vonatkozó, határozatlan és általános névmási szerepűek; például *itt*, *hol*, *ahol*, *egyebütt*, *mindenütt*. Lexikai gyakoriságuk kisebb, de szöveggyakoriságuk jóval nagyobb a névszói alapszavúakénál. Ha a *vala*-, *se*- stb. előtagú összetett névmási helyhatározószókat is itt vesszük figyelembe (márpedig funkcionális alapon idetartoznak), akkor jócskán megnövekszik a névmási helyhatározószóknak mind lexikai, mind szövegbeli gyakorisága.

Az összetett helyhatározószók köre a legszűkebb. Elemeik többnyire megtalálhatók az egyszerűek között, vagyis azok összetétele folytán keletkeztek (pl. *idestova*, *otthon*).

A helyhatározószók csoportja nemcsak gyarapodik a már elemzett módokon, hanem meg is csappan az állománya. Nemcsak úgy, hogy egyes elemei kihalnak, kivesznek a használatból (*viszontag* 'vissza', *meg* 'vissza', *té*), hanem úgy is, hogy bizonyos darabjai — főleg szerkezeti alaptagjuk jelentésének hatására — átkerülnek más jelentéstani kategóriába: időhatározószóvá vagy más elvontabb jelentésű határozószóvá válnak. Ez a folyamat a kései ómagyar korban már erős ütemben zajlik, főleg a névszói alapszavú helyhatározószók körében. Ezt viszonylagos régiségük (zömük korszakunk előtti) és tövük fogalmi tartalma magyarázhatja. Ez a jelentésváltozás lehet olyan, hogy a határozószó eredeti jelentése is megmarad, és mondatbeli helyzetétől függően más és más a funkciója (*rokon*, *messze*, *utól*: hely- és idő-; *jelennem*, *alattomban*, *együtt*: hely- és mód-, illetve állapot-; *feljebb*: hely- és fokhatározó; stb.), de lehet olyan is, hogy már csak új jelentésben él, vagy csak úgy tudjuk adatolni (*elébb*, *elein*, *megint*: csak időhatározószók; *felettébb*, *fennent*: csak fokhatározószók stb.). Sokkal kisebb mérvű ez a jelentésfejlődés a névmási alapszavú helyhatározószók körében (*ottan*, *itt*, *innen*, *há* ~ *ha*: hely- és idő-; *legottan*: csak idő-; *arra*, *erre*: csak ok-, illetve célhatározószó). Az összetett határozószók körében pedig csak szórványos a fenti típusú jelentésváltozás (*szerénszerte*: hely- és módhatározószó). Az újabban keletkezett összetett szók speciálisabb jelentése kevésbé változékony a korábban említett határozószókénál.

A régebbi korokból örökölt időhatározószó-rendszer nagymértékben kiteljesedett, jelentésstanilag differenciálódott, mennyiségileg gyarapodott a kései ómagyar korra, illetőleg korban. Ez ekkor a legdinamikusabban fejlődő, legnagyobb lexikai és szövegbeli gyakoriságú határozószói alkategóriánk. — Sok olyan névszói alapszavú időhatározószó él ebben a korban, amely minden valószínűség szerint egyenesen és konkrétan erre a funkcióra keletkezett: például az időt jelentő, illetve idővonatkozással is rendelkező főnévi tövekből származók (*idén, ideiglen, holval, reggel*), vagy olyan melléknevekből létrejöttek, melyeknek töve cselekvés, történés, állapotváltozás módját, tempóját fejezi ki, s így erős idővonatkozással bírnak (*hamar, hosszaiqlan, újonnan*). Az ilyen jelentésű főnevek, melléknevek határozóraggal ellátva könnyen válhatnak időhatározószóvá. Ezzel a típussal rokon az esemény, állapot bekövetkezésének ismétlődésére, számára utaló (az időhatározófélék körébe sorolt, számhatározónak is nevezett) *-szér* ragos határozószók csoportja (*egyszer, először*) vagy a *-szér*-rel továbbbragozott határozószók: *utolszor*). — Olyan időhatározószó-csoport is van a kései ómagyarban, amely helyhatározószókból vált azzá, de eredeti funkciójában már nem, vagy csak nyomokban él (*előbb, elein, végig, nyomban*). — A névszói alapszavú időhatározószók kategóriáját végül egy olyan ambivalens csoport is gazdagítja, amely úgy vált helyhatározószókból időhatározószóvá, hogy eredeti jelentésében is virágozik (*rokon, jelen, messze, utól*).

A névmási határozószók (a funkció alapján a *vala-* stb. előtagú összetetteket is beleszámítva) szintén jócskán gyarapítják az időhatározószók csoportját. Ezek egyrészt korszakunknál régebbi eredetű, ősi névmástövéű időhatározószók (*hát, tehát, most, majd, míg, tegeten, eddig, továbbá; távol, tavaly*), másrészt újabb keletkezésűek, különböző névmástövek és régebbi vagy újabb határozóragok megszilárdulásai (*azontul 'rögtön', azonban 'azonnal', mennyi-szer, továbbra, valamíg*; a sok *-kor[on]* ragos időhatározószó: *mikoron, azmikor-on, mindenkör, némikör*; *-koron*-hoz hasonló szerepben funkcionáló *ha 'mikor'* utótagú névmási határozószók: *néha, valaha, egyéha*; stb.).

A névmási időhatározószók körében (a névszói alapszavúakhoz képest) sokkal ritkább az a jelenség, hogy helyhatározószó válik időt jelentővé (*itt, ottan*). De ezek helyhatározószói funkciójukban is megmaradtak, sőt úgy általánosak. Néhány — eredetileg névmási helyhatározószó — azonban el is vesztette eredeti funkcióját, és csak időhatározószóként él (*legottan*).

Legváltozatosabbaknak, legdinamikusabban fejlődőknek — az időhatározószók között — az összetettek látszanak: főleg alárendelő szószerkezetekből és névutós névmásokból keletkeznek.

Az időhatározószók között — a helyhatározószói locativusokhoz képest is — több a mikor? jelentésű, ami annak lehet a következménye, hogy a nyelvi érintkezés szempontjából a pillanatnyi időnek van a legnagyobb jelentősége. A kései ómagyar korban (később még inkább) mind több mikor? kérdésre felelő határozószónak keletkezik második vagy harmadik irányt kifejező társa (l. 638—9): az *-ig*, ritkábban a *-ra/-re* rag, illetve a *valamikortól fogva* névutós szerkezet segítségével. A mikor? jelentésű időhatározószók nagy részében azonban önálló grammatikai eszköz nem jelöli a locativusi „irányt”; főleg lativusragos határozószók szolgálnak erre a célra (*örökké, többé, ma, majd, mindig*).

A kései ómagyar kor időhatározószói is kifejezhetnek időpontot és időtartamot. Több határozószó alkalmas mindkettőre: ugyanaz az elem — saját tö-zsavának, illetve a vele kapcsolatos igének vagy a fölébe rendelt szó jelentésének megfelelően — hol ezt, hol azt jelenti. Általában időpontot jelöl: NádK. 322: „*ha valamícoron a teft alleldkkel bint thetetdth*”; 1530: „*walamykoron . . . akarna*” (MNy. 37: 351), de időtartamra is utalhat: NádK. 340: „*Ne mongad innectoua valamícoron* [‘soha’] azt hog . . .”. — A differenciált jelentésű (és gyakori) időhatározószók egyebek mellett képesek az események bekövetkezésének, lezajlásának periodicitását, gyakoriságát stb. is kifejezni: *gyakorta, megint, mindig, néha, néha-néha, ottan-ottan ’újra’, ritkán, soha, újonnan ’újra’, unos-untalan* stb.

Az időhatározószók a cselekvések, történések múlt, jelen és jövő idejének kifejezésében is szerepet játszhatnak, mégpedig tipikusan az igéhez kapcsolódó (*im*)*már, most, majd; hajdan, jelen, jövőndöben; tegnap, ma, holnap*-féle határozószók segítségével.

Leggazdagabbnak az időhatározószóknak az a csoportja látszik, amelyik az időbeli érintkezés árnyalataira utal, és tagjai egymáshoz képest ritkábban szinonimák, gyakrabban csak egy jelentéskörbe tartozó elemek, azaz mezőszerű összefüggésben vannak (amennyiben — az alak és a jelentés viszonyát tekintve — több különböző alakhoz több összefüggő jelentés társul). A ‘most’-hoz képest közeli jövőbeli időpontra utaló határozószóknak igen széles skálája él a kései ómagyar korban. A legáltalánosabban használt *legottan* mellett: (*leg*)*azonnal, azonban, azontul, hamar, mihelyt, mindjárt, maholnap, nyomban* stb. Feltehetőleg használatos volt még a *tüstént, rögtön, rögvest* is, de csak jóval korszakunk utánról tudjuk őket adatolni.

Az egyéb elvontabb jelentésű határozószók

Az eddig tárgyaltakhoz képest kisebb lexikai gyakoriságúak, sok köztük a most alakuló. Ősi rétege ennek is van, differenciáltabb jelentésű elemei azonban az újabb idők termékei. Fajtai e korban:

Mó d h a t á r o z ó s z ó k. — Az idő- és módhatározószók között összekötő kapcsot jelentenek az olyan komplex határozó szerepű határozószók, melyek a cselekvés, történés idejére és módjára egyszerre utalnak (például a hirtelenséget, hamarságot kifejező határozószók: *azonnal, hamar, hirtelen, mindjárt, nyomban* stb.), de más jelentésűek is: *egyszersmind, gyakrabban, szünetlen* stb.). — Helyhatározószók is kerülhetnek olyan mondatkörnyezetbe, hogy jelentésük megváltozik, és a cselekvés, történés módját fejezik ki: BirkK. 3b: *Ielēnen : maxime, ielēnen : specialiter*; ÉrdyK. 411: *zeren zertte* [‘sorjában, rendre’] stb. (ezek helyhatározószóként is élnek még). Máskor véglegesnek látszik ez az átlépés az új jelentéstani kategóriába: JókK. 4: „*mutata magatt alonny fennent es mellegeft*”, 29: *fennyen : vehementer*; TelK. 17: *vizont : vicissim*. Megfigyelhető, hogy a névmási hely- és időhatározószóból nem válik módhatározószó, nyilván a fogalmi jelentés hiánya miatt.

A módhatározószók nagy többsége erre a funkcióra született, változatos jelentéstani csoport. Leggazdagabb a névszói tövűek sora, de egyre több összetett módhatározószó van keletkezésben. A névszói fő elsősorban melléknév: *heján, igazán, jelesen, jelesül, jobban, jól, különben, ritkán, végesleg* stb., határozószóvá válóban van sok *-(s)t* végű módhatározói funkciójú szó: *örömezt,*

sietelmest stb. Ritkán határozói igenév (*nyilván, nyilvánban*) és melléknévi igenév (*méltán, méltóbban*; illetve ekkorra az igenév már valószínűleg melléknévesült) is válhat határozószóvá, illetve szolgálhat annak tövéül. Jó néhány *-talan/-telen* képzős módhatározószó él a korban (az *-n* rag volta erősen elhomályosulóban lehet): *szertelen, haszontalan, kételkedetlen*. Egyesek módhatározói jelentése idővonatkozással bővült, így komplex jelentésűek: *hirtelen, szüntelen, untalan* stb.

Az összetett módhatározószók között a legtöbb összetettség-típus előfordul: *hoggy-hoggy, egyszersmind* stb. Leggyakoribb azonban a névutós névmásból összetapadt határozószó: SzabV.: *affelet* ['ráadásul, azonkívül'] stb., közülük is a *-képpen* utótagúak. A névmástövék mellett már van néhány névszói előtagú összetett szó (illetve azzá váló elem) is: JókK. 140: *fokkeppen*; FestK. 384: *fok keeppen* : *multiplíci*; ÉrdyK. 113: *kycvalthkeppen*; TelK. 95: „ötet *elegkepen* batorra teue” (ugyanígy: 101, 108 stb.: fokhatározóval komplex jelentésben); stb.

A névmási alapszavú módhatározószók lexikai gyakorisága nem jelentős (főleg régebbi korokból származók élnek tovább: *így, úgy, hoggy, mint* stb.), de nagy szövegbeli gyakorisággal bírnak. Sokszor tipikus névmási előtaggal szerepelnek (*valáhoggy, amint, valamint* stb.). Időközben leginkább a *-ként* ragosak száma szaporodik: *akként, miként, ezenként, egyébként, mindenként, akármiként, semmiként* stb.

Állapothatározószók. — Mind lexikai, mind szövegbeli gyakoriságát tekintve ritka, az eddigi határozószó-fajtákhoz képest a leggyengébb kategória. Egyik csoportja helyhatározószóból vált átvitt jelentésűvé: JókK. 9: „*zolnanak ewzue [simul]*”; TelK. 16: „*eggőt lakozanac*”, 45: „*egbe zerezettönc* ... *eggőt legönc*”. Ezek eredeti jelentésükben is élnek, mások csupán újabb funkciójukban: BécsiK. 14: *egembè : simul*; ÉrdyK. 3: „*eegetemben yarwlwan* ... *azzonywnkhoz*”; idővonatkozás is társulhat hozzájuk: TelK. 139: „*ezöc ke: egembe vrba meg erőflödenec: es* ... *egedömbe lelköket kiböcätuan*”; stb. — Az állapothatározószók másik csoportja e funkció betöltésére keletkezett: *eleven, eleventében, veszteg(séggel), egyedül, gyalog(on)*; *éhen-szoméhon, hajadonfövel, sokadmagával* stb. Módhatározószói jelentésárnyalata is van (tehát komplex jellegű) például a *hanyatt-homlok, nyakra-főre* határozószónak.

A felsorolt példák közül nem véletlenül hiányoznak a névmási alapszavúak, hanem azért, mert korszakunkban (legalábbis az adatok szerint) nincsen olyan szó, amely kizárólag állapothatározószó lenne; az *így, úgy* határozószónak egyes előfordulásai viszont lehetnek állapothatározók.

Fokhatározószók. — A módhatározószókhoz hasonló gazdagságú és változatosságú jelentéstani csoport. Ennek is van egy vékony rétege, amely helyhatározószóból keletkezett: 1526: „*en kegyelmednek fellyeb bewczeltetem*” (LevT. 1: 3); de módhatározószók is léptek át ebbe a kategóriába: *jól, jobban, igazán; úgy(an); hoggy, mint*: GuaryK. 29: „*ñomýad iol be ziuedbe*”; DöbrK. 169: „*Vram te mielkedetid hoj [quam] naöoltak*”.

A közvetlenül erre a funkcióra keletkezett fokhatározószók között mindhárom fő határozószó-típus (névszói, névmási alapszavú és összetett) erőteljesen képviseltetve van. Névszói alapszavú például: *inkább(an), kevésbé, kevésbé, eléggé, egészen, nagyon, naggyal, naggyobbra, alig, váltig(en)*. Ezek főként lativusragosak, de primer ragok származékai, sőt szekunder határozórag is meg-

szilárdult bennük. Többük fokozható. — A névmási alapszavúak között jóval több a szekunder ragos, ugyanakkor, és éppen ezért, kevésbé megszilárdult határozószók: *oly, ily, mely, annyi; annyira, mennyire, mennyiben, mennyivel, annyival* stb. Leggyakoribb fokhatározószó (és a határozószók összességében is előkelő helyen áll a gyakorisági listán) az *igen*, a *mind*, a *mindenestől* és a *mindenestől fogva*. — Az összetettek egy része két névmási határozószó összekapcsolódása (*olyigen, melyigen, úgyannyira*), de tipikus névmási előtagúak is gyarapítják e csoportot (*amennyire, valamennyire*).

A többi határozószó-fajtához képest a fokhatározószó a legmozgékonyabb a mondatban: nemcsak igének, igenévnek, hanem melléknévnek, sőt másik határozószónak (illetve ezekkel kifejezett mondatrészeknek) is lehet bővítménye. Ebből következően a határozószók közül a fokhatározószó képes a legmélyebb mondat szerkezeti szinten szerepelni.

O k- és c é l h a t á r o z ó s z ó k. — Kevés van belőlük, azok is csak névmási alapszavúak. Főleg kérdő és mutató szerepűek: *miért, mire; azért, ezért, arra, erre, ebben 'ezért', evvel 'ezért'* stb. Elég gyakran előfordul korszakunkban egy szó szerkezethöz álló csoport (névmás + *okáért*), mely a fenti névmási határozószók funkcióját tölti be: *mi okáért, minek okáért, annak okáért*; hasonló szerepű az *ennek miatta* stb. szerkezet. Névszói alapszavú határozószó egyáltalán nincs ebben a funkciócsoportban.

H a s o n l í t ó h a t á r o z ó k ént szerepel néhány *-tól/-től* és *-nál/-nél* ragos névmás, melyek általános használatuknál, viszonylagos gyakoriságuknál fogva határozószóként tarthatók számon. Mindig középfokban álló melléknévvel vagy határozószóval állnak együtt. Valamely minőség fokát, mértékét fejezi ki egy másik minőséghez viszonyítva, hasonlítva: NagyszK. 4: „*mentől* incab”; ÉrdyK. 511: „*mynneel* kyflehöz”; 1486: „*annal* hamarabb” (MNY. 21: 115); 1549: „*mytul* hamarab” (LevT. 1: 65).

Egyéb határozói szerepet a kései ómagyar korban határozószó lényegében nem tölt be. Egy-két szórványos adat arra mutat, hogy szerepköre idővel bővülni fog. Eredethatározó lehet: FestK. 374: „*honnagh* neekem nyegeefem”; eredményhatározó lehet: MünchK. 35ra: „a templomnac lopozlaha këtten *këtte* žakada”; WinklK. 178: *këtthe*. Tekintethatározó lesz a későbbiekben a most még módhatározószó *általljában*; 1517: „az doctorok *általljában* azt mongyak, hogy semmykepen nem tarthatnak wdvesseghekre, tahath agyák megh az ... zent egyhaznak” (TörtT. 1890: 559). — (A *miattam*-féle személyragos alakok kifejezhetnek egyéb határozókat is, de ezeket — bár a határozószóval kereszteződő szófajúaknak tekintjük — a személyes névmások között tárgyaljuk.)

Funkcionális változások

A határozószók szófaján belül a kései ómagyar korban is két fő típusú jelentésfejlődéssel számolhatunk:

a) Megmarad a határozószó mondatrészszerkepe, csak irányjelensé válik meg. Ez a lehetőség jelentéstani okokból csak a hely- és időhatározószók egy rétegében valósul meg. Ezt a kérdést részletesen kifejtettük (570—82, 602—6, 638—9), így most csak e fejlődés legáltalánosabb jellemzőit gyűjtjük csokorba. Az irányjelentés változásának fő tendenciája a kései ómagyar korban is az ablativus → locativus → lativus. Fő oka,

előidézője, meghatározója a fölérendelt szintagmatag (főként ige) jelentése, illetve jelentésfejlődése, de az igeekötők kategóriájának „elszívó” hatásával is számolnunk kell; egyre több lativusi határozószó válik ugyanis igeekötővé. Az ablativustól kiinduló jelentésváltozás legtöbbször megáll a locativusnál (korszakunkban például a *belől, alól, fölől*), de tovább is haladhat a lativus felé (*elől, kívől, környől, távol* stb.). Így vannak a kései őmagyar korban két, sőt három irányjelentéssel is bíró határozószók. Időközben persze kiveszhet az eredeti ablativusi jelentés (*széjjel*), és csak locativusi és lativusi jelentése él stb.

Ritkább eset, hogy a lativustól indul el az irányjelentés-változás a locativus: *messze, össze, tele, tova, idefel, oda* stb., sőt az ablativus felé: *mióta ~ miolta* (ezt a korban gyakori *mioltol* ablativusragos határozószó analógiája is segíthette). A kései őmagyar korban ez az irányjelentés-változás főleg a névszói alapszavú határozószók egy részét jellemzi. A névmásiak esetében korábban (az ősmagyarban) következhetett be erőteljesebben hasonló fejlődés. A nem helyettesítő, nem anaforikus szerepű, de névmási alapszavú határozószók egyes elemei korszakunkban is részt vesznek ebben a jelentésváltozásban (l. például a fent említett *távol, tova* határozószókat). A névmási határozószók közül — az adatok szerint — talán csak az *ide, oda* képez kivételt, amely a helybenlételt kifejező *van ~ vagyon* és néhány más, megfelelő jelentésű ige mellett locativusi szerepben is előfordul: 1524: *oda 'ott'* (MNy. 25: 68); 1551: „vram ... Zyra mene ... immar keit enberwnk vagion *oda* ['távol, ott']” (LevT. 1: 78). Ez a jelenség egyébként nyelvünk ősi sajátossága, és sok mai nyelvjárásunk is őrzi.

b) A határozószók jelentésfejlődésének másik fő típusában megváltozik a határozószó mondatrészszerpe: határozó marad, csak más fajtájúvá válik. E fejlődésnek sok kérdése szövegbe jött már az előző fejezetekben, így most csak a legáltalánosabb és legjellemzőbb tendenciákat említjük meg. E jelentésváltozás sokféle iránya, variációja közül a legfontosabbak a következők: ismert történeti okokból a leggyakoribb a helyhatározóból való kiindulás. Ez a jelentésfejlődés mehet az időhatározószók felé; ez a legmarkánsabb fejlődési vonulat: *közel, rokonb, jelen, messze, utol, elől, elébb, eleinte, meg 'megint' stb.; innen, onnan, itt, ott, ha, míg, majd, meddig stb.; inntova stb.* A többség helyhatározószóként is él, de jó néhányukat már csak időhatározószóként tudjuk adatolni: *nyomban, mihelyt, megint, legottan, holott stb.* — A helyhatározószó egyéb elvont jelentésűvé is válhat: MünchK. 86rb: „vétì èlèuè ... aʒt a mef *alab* valo”; VirgK. 47: „az iftent ... es meg vtaltatok, es *hatra* vetetetek”; 1524: „vram ... mindenth miwelek kegel me dyrth ... nom Johy wolnay hogy az ky *kezel* wagyon hozad azba terekedni” (MNy. 25: 70). — Helyhatározószó módhatározószóvá válására l. *viszont, jelennen, alattomban* (ezek még helyhatározószók is ekkor), *afelett 'ráadásul' stb.*; helyhatározószó állapothatározószóvá fejlődésére l. *egyembe, együtt, össze stb.*; helyhatározószó fokhatározószóvá válik: *feljebb(en); felette, felettébb, fennent, váltigen* (ez utóbbiak kizárólag új jelentésükben adatolhatók).

A helyhatározószóknak valamilyen elvont jelentésűvé válása lehet közvetlen (a fenti példák valószínűleg olyanok), de időhatározószón keresztül is bekövetkezhethet. Ilyennek látszik a *míg* határozószó jelentésfejlődése. Feltehetőleg eredetileg helyhatározószó volt, de így már nem tudjuk adatolni, időhatározószóként viszont bőségesen, és fokhatározószóként is néha: ErdyK. 121: „*Mygh* nagyob wag. anneewal ynka myndenben meg alazyad magadat”.

A határozófajta megváltozásával járó jelentésváltozás nemcsak a helyhatározószóból, hanem az időhatározószóból is kiindulhat, főként a módhatározás felé. Az ilyen típusú határozószók többsége komplex jelentésű: *azonnal, egyszersmind* stb. M ó d h a t á r o z ó s z ó általában fokhatározószóvá (*jól; úgy, mint, hogy* stb.), ritkábban időhatározószóvá (*hogy, mint*) válik. Ez utóbbi jelentésváltozás olyan mondatokban következhetett be, amelyeknek főmondatában időhatározószói utalószó állt, így a *hogy, mint* vonatkozó kötőszó (névmási határozószó) időhatározószói jelentésűvé vált: GuaryK. 24: „mind addeg budofic . . . *hoğ* [‘amíg’] . . . meg monga”; JordK. 400: „Es *mýnt* az hayoczkan be hagot vona, ottan meg alla az zel”. Utalószó nélküli főmondat mellett is vezethetnek be időhatározói mellékmondatot: SzabV.: „De *ment* az hayokoth fel vontata Sok felwl . . . bõtata”.

E jelentésváltozások eredményeképpen sok határozószó vált több funkciójúvá, vagyis poliszém határozószók keletkeztek (egy alakhoz több összefüggő jelentés tartozik). Ez a poliszémia jelentkezik például a helyhatározószókon belül (ugyanaz a szó ablativusi és locativusi, locativusi és lativusi stb. jelentésű is lehet), vagy ugyanaz a névmási határozószó kérdő és vonatkozó, határozatlan és általános stb. jelentésben is szerepel, de jelentkezik a különböző határozófajták között is (ugyanaz a határozószó hely- és idő-, mód- és fokhatározásra stb. egyaránt alkalmas). De ez a korabeli kommunikációban nem okozhatott zavart: az ige jelentése vagy a tágabb mondatkörnyezet, nyelvi mező egyértelművé tette az illető határozószót. A különféle funkciók alaki megkülönböztetésére irányuló törekvés korszakunkban még gyengén érvényesül.

A határozószók szinonimitása

A kései ómagyar korszakbeli határozószók szinonimikus viszonyainak árnyalt, sokoldalú, elvileg is megalapozott elemzését egy történeti nyelvtan — részben terjedelmi okokból — nem tudja vállalni. De azért sem, mivel az a tény, hogy ma nem vagyunk birtokában az akkori nyelvi kompetenciának, e kérdésnek a tárgyalását, a jelentések pontos értékelését különösen megnehezíti. Így a határozószók korabeli szinonimikus, illetve mezőszerű összefüggéseiről csak bizonyos óvatossággal nyilatkozhatunk. A nehézséget az is fokozza, hogy csak olyan lexikológiai egységeket tekinthetünk szinonimáknak, amelyeket ugyanaz a nyelvközösség használ, vagyis csak az egyidőben létező, egy nyelvi rendszeren belül beszélhetünk valóságos szinonimákról. Az egyidejűséggel kisebb a baj; a gondot inkább a másik kíváncsi okozza: a magyar nyelv ugyanis ebben az időben lényegében még csak nyelvjárásaiban él.

A szinonimák vizsgálatához jó támpontot nyújtanak a kódexekre jellemző „v a g y l a g o s f o r d í t á s o k”. Ez a fordításirodalom egyik jellegzetes vonása, a kódexek sajátos részletező, pontosságra törekvő stílusának a megnyilvánulási formája. Ilyenkor mindig egyetlen latin szónak van két (esetleg több) magyar megfelelője: BirkK. 2b: *miden* <*micort*> : *dum*; TelK. 216: „mit haborgac *mýnket heyaba auag ingen?*”; stb. — Ez a stilisztikai jellegzetesség, amely kedvezett a körülírásnak, ismétlésnek, a szinonimák megőrzését is támogatta. Ugyanakkor azzal is számolni kell, hogy az egymás kiegészítésére használt szavak sokszor nem pontos szinonimák az akkori író szándéka szerint sem, hanem több oldalról való megközelítései az azonos szituációnak. Így feltehető

az is, hogy a kettős megjelöléssel az író a szituáció bonyolultságát, illetve az egy magyar szó elégtelenségét akarta kifejezni. Talán ilyen jellegű: BirkK. 2a: „kit . . . ketheleneit rea hoğ meg fereggiek: *hozza* <*mezze*> ne *halazzak*” : . . . non *longius* differatur.

A szinonimák vizsgálatakor hasznosak a kódexek párhuzamos helyei, fordításai. Ha a megfelelő részek egymástól viszonylag független fordítások, és ha a területi, valamint az időbeli megfelelés kritériumai is érvényesülnek, akkor az azonos latinnak megfelelő különböző magyar kifejezések egymás szinonimái lehetnek. Tanulságosak például a MünchK. és a JordK. párhuzamos helyei (nagyjából azonos nyelvjárástípust is képviselnek): MünchK. 12vb: „*ig zuhazia*” ~ JordK. 371–2: „*ezenkeppen zwhazja*”; MünchK. 15ra: *mikoz* ~ JordK. 378: *mýkzon*; MünchK. 88vb: *Immar* ~ JordK. 637: *ýmazan*; MünchK. 85va: *azezt* ~ JordK. 625: *annak okaest* : *propterea*; MünchK. 88ra: *ma* ~ JordK. 634: *maft* : *nunc* (632: *maftan*); stb. Megállapítható, hogy a korábbi MünchK. használja általában a rövidebb határozószó-változatokat. Ebben sokszor például a DöbrK. is a Münchenit követi: MünchK. 85vb: *elozèz* ~ DöbrK. 390: *előzör* ~ JordK. 626: *mýndennek elette* : *primum*; MünchK. 86ra: *Mièlot* ~ DöbrK. 433: *mi elót* ~ JordK. 627: *Mýnek elette* : *Priusquam*; stb. — I. még: ÉrsK. 16: *oth* ~ NagyszK. 173: *holot*; ÉrsK. 534: *ot* ~ KazK. 180: *holot*; stb. — Más kódexek hasonló jelenségeit is vizsgálva azt feltételezhetjük, hogy a BécsiK. és MünchK. utáni kódexekben a grammatikailag bonyolultabb formák egyre inkább stilisztikai szerepet kaptak, vagyis a biblikus témához illő stilisztikai, szóhasználati normaféle kezdett kialakulni. — A párhuzamos szövegek nyújtotta valódi szinonimák közül l.: MünchK. 15ra: *Tahat* ~ JordK. 378: *legottan* : *tunc*; MünchK. 87vb: „*nē žomiuhozic ozpcke*” ~ WinklK. 296: . . . *ozpcke* ~ JordK. 633–4: „*nem zomehwl megh az wtan*” : . . . *in aeternum*; MünchK. 86rb: *rokon* ~ JordK. 628: *kózel* : *prope*; MünchK. 86vb: *Mikeppèn* ~ JordK. 630: *hogýhogý* : *Quomodo*; stb.

A szinonimákként emlegetett szavak jelentésköre sokszor csak részben fedí egymást, vagyis jelentésszerkezetük többé vagy kevésbé eltérő, aminek következtében például az egyik szónak csak az egyik jelentése van szinonimikus viszonyban a másik szóval (esetleg annak is csak az egyik jelentésével). Ez az eset a MünchK. 17rb: *maiglan* ~ JordK. 386: *maftanýgh* szinonimák esetében, mivel a *maiglan*-nak csak a 'mostanig' jelentése a JordK.-beli adat szinonimája, 'a mai napig' jelentése viszont nem az. Hasonlóképp: a *legutol* határozószó csak 'végül, legutoljára' jelentésében szinonimája a *végre* határozószónak, helyhatározói jelentésében nem. A kései ómagyar korban még ritka *később* is — a jóval szélesebb jelentéskörű és általánosabb használatú — *azután* határozószónak csak egyik jelentésével tekinthető szinonimának: BirkK. 3b: „*hamában vağ kefeben*” : *citius*, vel *tardius*; SzabV.: *az wtan*; 1526: „*akar most akar az wtan . . . meg kel halni*” (MNY. 37: 204). Az *azonban* határozószó két különböző jelentése ('rögtön' és 'azalatt, aközben') alapján két különböző szinonimasor tagja a kései ómagyar korban: *rögtön*, *nyomban*, *legottan* stb.; illetve *azonközben*, *azalatt* stb. Az, hogy mikor melyik jelentése aktualizálódik a szónak, nem okoz megértési zavart, mert a nyelvi mezőnek, a szövegkörnyezetnek oligazító szerepe van.

Elég nagy azonban a vizsgált korszakban a valódi szinonimák (az egymás jelentését jobban vagy majdnem egészen fedő szinonimák) száma, különösen az idő- és a fokhatározószók körében. A szinonimákban való gazdagság széles lehetőséget biztosít az írónak (nyelvhasználónak) a szavak jó megválasztására,

így el tudja kerülni a zavaró szóismétléseket, és széppé, gördülékennyé, változatossá tudja tenni stílusát. Jelentőségéhez mérten csak viszonylag szűkszavúan illusztrálhatjuk a szinonimák színes forgatagát (melyben egymás mellett szerepelnek a különböző határozószó-típusok).

Az időhatározószók köréből említettük már például a gazdag 'rögtön, rövid időn belül' jelentésű szinonimasort (l. 649—50), a *midőn* — *mi-koron*, *ma* — *most(an)* — *immár(an)* szinonimát stb. De együtt él nagyjából az egész nyelvterületen pl. a *hát*, *tahát*, *akkor(on)*; a *menyé*, *mihelyt*, *mihelyes-mihelyt*; a *soha(se)* és a *valamikor* *ne* (pl. KeszthK. 20); a *néha*, *némikor*; a *valaha*, *valamikor*; a *minden**ha*, *mindenkor*, *éjjel-nappal*; az *éjjel*, *étszaka*, *éten-étszaka*; az *azután*, *továbbá*, *innen-tova*; a cselekvés ismétlődését kifejező *újra*, *megest*, *esmeg*, *ismegént*, *meg-meg*, *újjonnan*, *ottan-ottan* stb.

Jócskán vannak olyan időhatározószók is, amelyek inkább csak egy jelentésmezőnek, mintsem szinonimasornak tekinthetők a kései ómagyar korban. (E két kategória közötti mozgás az egész nyelvtörténet folyamán megfigyelhető.) Jól illusztrálják ezt a jelenséget például a gyakoriságot kifejező szavak. Egészükben mezőszerű összefüggést mutatnak, de egyes elemei egymás szinonimái lehetnek a tárgyalt korszakban is. Egy jelentéskörbe tartozik például a *soha*, *néha*, *gyakorta*, *mindenkor* stb. Ezek némelyike azonban valódi szinonimákkal áll egy sorban: VirgK. 40: *nemikor*, 41: *néha*; MargL. 8: *ritkan*; — Apork. 123: *mendenha* : *semper*; BirkK. 4a: *mēdencor* : *semper*; 1533: *minden**ha* (MNy. 37: 353); ÉrdyK. 649: *myndenzer*; stb. — A különféle — napokra, napszakokra, évszakokra stb. — vonatkozó időhatározószók is jelentésánilag elsősorban csak mezőszerű összefüggésben vannak: *ma*, *tegnap*, *tegnapelőtt*, *holnap*; *reggel*, *nappal*, *estve*, *éjjel*; *tavasszal*, *ősszel* stb. (egyes elemeiknek természetesen van szinonimája, például az *éjjel*-nek az *étszaka*, a *reggel*-nek a *holval* stb.). De hozhatnánk példákat a múlt, jelen, jövő időre utaló határozószók közül is (pl. *régen*, *imént*, *most*, *majd*) stb.

Az azonos jelentésmezőben elhelyezkedő és a valódi szinonimikus viszonyban levő szavak összefüggéseinek illusztrálására igen alkalmas a kései ómagyar kor másik gazdag jelentéstani csoportja: a fokhatározószóké. Ezek ugyanis — mivel intenzitásbeli sajátosságot, különbséget fejeznek ki — jól elhelyezhetők egy olyan „számegyenesen”, amelynek középpontjától jobbra a „nagyító szók”, balra a „kicsinyítő szók” állnak. Ha ily módon tesszük szemléletessé a kései ómagyar kor fokhatározószó-rendszerét, világosan kirajzolódik a tagok egymáshoz való viszonya, az, hogy melyek tekinthetők egymás szinonimáinak. A „középütt álló határozószók” például szinonimák: *elég*, *eléggé*, *elégképpen*. A „nagyító szók” felé mutató egyenesen fokozatosan haladva a kései ómagyarban szinonimákként viselkednek pl. *igen*, *olyigen*, *melyigen*, (*úgy*) *annyira*, *azannyira*, *nagyon*, *váltig*, *választigen*; a cselekvés, történés vagy tulajdonság intenzitásának erősebb fokát kifejező szinonimák pl. *inkább*, *nagyobban*, *jobban*, *felette*, *felettebb*, *feljebben*; a 'teljesen, egészen' jelentésűek: *egészen*, *leginkább*, *mind*, *mindegyetlenné*, *mindenestől fogva*, *mindennek fölötté névutós szerkezet* stb. A „kicsinyítő szók” szinonimákban szegényebbek, pl. *kevés-sé*, *kevésbé*; *alig*, *nagyalig*, *csakalig* (ha e két utolsó felfogható összetett szónak).

A különböző szinonimákat (melyeket természetesen nem ismer minden nyelvemlék, pl. az *olyigen*-t a JókK. stb.) a korabeli írások sokszor egymás stílári variánsaiként használják: MargL. 11: „Az annera gevtri vala ev magat . . . es olj igen alazya vala”; NádK. 317: „incub zoretted”, 327: „nagyobban vetköztel”, 330: „iobban megh efmeried”; stb.

A hely- és a mód-, illetve állapothatározószók körében is vannak szinonimák, ha nem is olyan nagy változatosságban és gazdagságban, mint az eddig elemzett jelentéskörökben. Pl. *rokon, közel; szerte, szerén-szerte* (csak helyhatározóként szinonima, módhatározói jelentésben nem), *mindenütt, helyek szerént* (névutós szerkezet); *otthon, idehaza, onnanhazól; ide-tova, idestova, tétova, téstova*; stb. Szinonima ekkor pl. a *hátmegé, hátra*; ÉrsK. 29: „fordwnak *hathmege*”, 30: „*haathra thekyntwen*”, valamint ablativusi párjuk is, de a névutós határozószót egyre ritkábban használják a kódexek, a levelekből és egyéb kéziratokból pedig elő sem kerültek rájuk adatok. Leginkább a locativusi helyhatározószóknak vannak szinonimáik. — Módhatározószói szinonimák: *éhen-szoméhon, étlen-ítlan; homlok, hanyatt-homlok, nyakra-főre, főmeredek; méltán, igazán; így(en), (így)eképpen, ezenképpen, ezen szerént* (névutós szerkezet); *össze, egyembe, egyetemben*; stb.

Valamely határozószónak nemcsak egy másik határozószó lehet a szinonimája, hanem esetenként ragos vagy névutós névszók, sőt bizonyos szószerkezetek is. Ez főleg az időhatározószókra jellemző: *mikor, mi időben; akkor, az(on) időben; mindenha, mindenkor* (mindig ekkor még nincs), *minden időben; sokáig, sok ideig; eközben, ezen idő közben; mióta, mitől fogva, mi időtől fogva*; stb. A szerkezetes változatot sokszor a már említett részletező, néha túldíszített stílus jegyében használják, máskor az az illető forrás kedveltebb formája. A KeszthK. pedig szép példáját adja annak, hogyan lehet az ilyen szinonima segítségével a szóismétlést elkerülni: négy egymás utáni kérdő mondat kezdődik a latinban ugyanazzal a határozószóval (*usquequo*, illetve egyszerűen *quandiu*), amit a magyar kódex a *mygen* és a *mene ydeygen* változtatásával ad vissza (KeszthK. 19). — Ilyen típusú szinonima ok- és célhatározószót is helyettesít: KeszthK. 24: *Ezerth: propter hoc; GuaryK. 23: ennec miatta; a miért helyett mi(nek) okáért, az azért helyett annak okáért* stb. szerkezet is állhat. Valószínű, hogy ez eleinte a kódexek szóhasználati sajátága volt, és később jelent meg az élő beszédben: 1555: „az warmegye *mjokaerth* hywatha” (LevT. 1: 158). — Egyéb határozószó-fajtának ritkábban felel meg szinonimikus szerkezet. Mégis: helyhatározószó: BirkK. 3b: „*hon «az» hazba [in domo] legen*”; ÉrdyK. 509: „*yewy eede ezen herre*” (ragos főnévi, illetve szószerkezettel kifejezett értelmező szerepét tölti be a határozószót követő kifejezés). — Néha módhatározószót helyettesít névutós szerkezet, illetve szintagma: ÉrsK. 26—7: *ezeu Zerenth 'eszerint, így'*; gyakori az *így helyett az ez szerrel*; stb.

Az egy szinonima-csoportba tartozó határozószók — keletkezésüket tekintve — sokszor nem egyidősek. Ez részben abban nyilvánul meg, hogy van bizonyos megoszlás használatukban: a régebbiek általában inkább a korai vagy régebbi nyelvezetű kódexekben fordulnak elő, ugyanakkor a szintén régebbi, morfológiailag egyszerűbb változatok inkább a levelekben szerepelnek, illetve bizonyos kódexekre jellemzők stb. Ezen a téren is együtt él tehát a régi és az új. Ilyen régebbi — újabb szinonimapárok e korban a *(ta)hát — akkor, menyé — mihelyt, elesztébb — először, holval — reggel, ma — most(an), egyébbha — egyébbkoron, mitől fogva — mióta* stb. Ezekben az esetekben a régebbi elemek általában fokozatosan kihálnak — bár a kései ómagyarban még eléggé használatosak, csak használati arányuk billen el az újabbak javára —, vagy úgy szűnik meg valamely szinonima eredeti csoportjának tagja lenni, hogy funkciómegoszlás révén más szerepűvé, jelentésűvé válik: a *ma* például egyre ritkább eredeti 'most' jelentésében, és egyre gyakoribb az újabb 'a mai napon'

jelentésben; az azonnal is kilép az akkor mellől, és egyre gyakrabban szerepel újabb 'rögtön' jelentésében (és ezzel egyúttal más szinonimacsoporthoz kerül) stb.

A határozószók szinonimikus (és antonimikus) viszonyai szerepet játszanak a határozószóvá válási folyamatban is. A nyelv rendszerszerűsége szemantikai téren ugyanis éppen ebben, azaz a lexikai elemek szinonimikus és antonimikus kapcsolataiban, egymásra hatásában nyilvánul meg. Valószínű, hogy a kései ómagyar korban sokkal gyakoribb és már szilárd *sokáig* határozószó elősegítette az akkoriban hasonló jelentésű *későig* (a latin megfelelő mindkét szó esetében legtöbbször *diu*) ragos névszó megszilárdulását. (E folyamatban — a *sokáig* határozószó mellett — egy másik jelentéstani viszony hatását is számon kell tartanunk, mégpedig a *későn* — *későig* összetartozását. Ez azt jelenti, hogy a mikor? jelentésű *későn* határozószó mellé az addig „üres” helyre, a meddig? időviszony kifejezésére, a kommunikációs igények hatására belép — a *sokáig* szinonima által is erősített — *későig* alak). — A kései ómagyarban szintén ragos főnév jellegű *végezetig* szó megszilárdulását is támogathatták korabeli szinonimái: a gyakori *örökké*, *mindörökké*, *(mind)végiglen*, *mindvégre* stb. Ez a magyar szinonimasor legtöbbször azonos latinnak a megfelelője, az *in finem*-é (vagy az *in aeternum*-é). — Valamely ragos alakulat megszilárdulását a közeli szövegkörnyezetben levő rokon értelmű, azaz azonos jelentésmezőbe tartozó határozószók is elősegíthetik, különösen, ha gyakori az együttes előfordulásuk. Ezt tételezhetjük fel például a *kezdetben* szó esetében, mely elég sokszor előfordul a következő szövegkörnyezetben: FestK. 372: „Dychewseegh athyanak . . . Mykenth wala *kezdetben* ees ma ees myndenha ees erewkkewl erewkkee”. Hasonló körülmények között a *jövendőben* ragos főnév is megindult (vagy megindulhatott volna) a határozószóvá szilárdulás útján, de e szóban (talán ritkasága miatt is) ez a változás nem következett be.

Figyelemmel kell kísérnünk az antonimikus kapcsolatok hasonló szerepét is. Valószínű, hogy a határozói igenévből határozószóvá vált, és az ómagyar korban általánosan határozószóként használt *nyilván* szónak (egyéb körülmények mellett például a sok -n ragra végződő módhatározószó alaki korrelációjából fakadó hatására) szerepe volt a *titkon* ragos névszó határozószóvá válásában. Ez az antonima csak a *nyilván* egyik jelentése esetében áll fenn, tehát azoknak az előfordulásoknak a hatásával kell számolnunk. Nem a JókK. 62: „*nyilván* lattyauala” jelentés, hanem e határozószónak 'nyíltan, nyilvánosan' jelentése ellentétes a *titkon* jelentésével: 1526 k.: „otthees *nyilván* meg mondom” (MNy. 37: 205). A *nyilván*-nak a *titkon*-ra gyakorolt hatását az is erősíthette, hogy sokszor egy mondaton belül (vagy tágabb kontextusban) szerepelnek: BirkK. 4b: „*titkon* vag *nyilván*”: *directe* vel *indirecte*. A *nyilván*-hoz hasonlóan gyakori, az egész nyelvterületen általánosan használt *gyakorta(n)* határozószó is elindíthatott ilyen változást: az ellentétes jelentésű *ritkán* ragos melléknév megszilárdulását. (A *ritkán* alaki és jelentésbeli tagolódása világos lehet a korban — ez ragos névszó volta mellett szól —, de az egyre gyakoribb használat és a *gyakorta*-hoz való társítás koptathatott valamit a szó motiváltságán, így a határozószóvá válásnak legalább a potencialitása már a kései ómagyar korban megvolt.) Ugyancsak számolnunk kell például az *elcinte(n)* határozószó hatásával a vele azonos morfológiai felépítésű antonimájának, a *végezetin*-nek a határozószóvá válásában. Már a JókK.-ben (38) felbukkan 'végül' jelentésben. Abban pedig, hogy nem ez az alakváltozat szilárdult meg a határozószó-

rendszerben, hanem a *végezetül*, illetve a *végűt*, morfológiai okok, mégpedig az *-ul/-ül* ragos határozók rendszerépítő hatása játszhatott közre.

A szinonim határozószóknak igen nagy szerepük van a stílus változatosságát, a kifejező erő növelésében, de természetesen csak a szinonimák gazdagságát ismerő, köztük válogatni képes nyelvhasználó kezében. A kései ómagyar korban elég sok forrás élt jól ezekkel a lehetőségekkel. (A legkiemelkedőbb nyelvviségű, stílusú az ÉrdyK. a határozószó-használat oldaláról nézve is. A szóismétlések helyett a szóváltoztatások, azaz a változatos szóhasználat van túlsúlyban.) — Az antonimák is lehetnek stílusélénkítő elemek, melyeket sokszor az ellentétezés eszközeként is használ az író: JóK. 41: *tewbzer* → ← *egjyel* 'egyszer'; 38: *Elejteb* → ← *Annakutanna*; VirgK. 94: „meneuel *in-kab* ... Anneual *keuesbe*”; stb.

A szófajváltás

Egyes elemeknek a határozószó-kategóriából való kilépése a kései ómagyar korban is folytatódik. Sokszor úgy erősödik föl bennük valamilyen más szófaji érték, hogy közben határozószónak is megmaradnak, és a konkrét mondatkörnyezettől függően jelennek meg egyik vagy másik szófaji értékben. Az így keletkező kettős, hármas szófajúság korszakunkban is viszonylag sok határozószóra jellemző; sokszor olyan esetekben is, amikor — az új szófaj további erősödésével s végül kizárólagossá válásával, vagyis az eredeti határozószói szerep megszűnésével — a későbbi nyelvtörténeti korokban már túljutott a fejlődés a kettős szófajúság stádiumán, és csak egy szófajú szóként él tovább az illető szó. — Máskor viszont éppen korszakunkban zárul le az a szófajváltás, amely a korai ómagyarban kezdődött: akkor a változás csak a kettős szófajúságig jutott el, most pedig a továbbfejlődés eredményeképpen teljesen megszűnik a határozószói szerep, és a szó egészen átlép az új szófaji kategóriába.

Határozószó a kései ómagyar korban is két fő irányba mozdulhat el: a fogalomszók és a viszonyszók felé. (A főnévvé, melléknévvé válás kérdéseiről l. 925—7, a viszonyszóvá [igekötővé, névutóvá, kötőszóvá], illetve módosítószóvá fejlődés kérdéseit, okait, körülményeit pedig a megfelelő fejezetek tárgyalják.)

A szintaktikai kapcsolódás

Mint határozó alá- és mellérendelő szószerkezet tagja lehet.

Alárendelő szintagmákban tipikus és általános szerepe az, hogy bővítmény legyen, a neki fölérendelt tag valamilyen határozója. Leggyakrabban és általában az igei állítmányt bővíti (ilyen viszonylatban töltheti be a legváltozatosabb határozói szerepeket), de jellemző szintaktikai helyzete az is, hogy melléknév bővítménye legyen (akár állítmány, akár jelző a melléknév). Így fok-, illetve mértékhatározó. Néha számnévhez járul: BécsiK. 13: „azānat ... *igen fokat von*”; MargL. 11: „jmadkozyk vala *mjnd elev* [‘első’] *tyk zojg*”. Viszonylag gyakran szerepel igenevek bővítményeként (az igenév tulajdonságaiból adódóan többféle határozói funkcióban). Leginkább melléknévi igenévhez járul, különösen a *való*-hoz: BécsiK. 179: „*tahat valo vđqbñ*”; TelK. 95: „*hertelen valo čendelfeg*”; stb. (A határozószó és a *való*

összetett szóvá válása gyakori jelenség.) Egyéb melléknévi igeneveket is bővít: JókK. 25: „arczaya lewn *ýgen fenlew*”; TelK. 24: „meg latnaia ötet *haza iduöt*”; stb. Főnévi igenévhez is járul: DöbrK. 374: „aggon nektek *öröke erőffödnötök*”; SzékK. 225: *yol élny*; stb. Határozószói bővítmény elvéte járul főnévi alaptaghoz. E ritka eseteket az jellemzi, hogy a határozószó ragos főnévvel kifejezett határozót bővít mód-, illetve fokhatározóként; módhatározó: AporK. 114: „Meg emlekeziel ... *mý rollonk ... nepeidnek iol kelleteben*” ~ KulcsK. 259: „... *nepednek yol tetelebe*”: ... in *beneplacito* populi tui (a ragos főnév igenévi jellegű igei származék!); fokhatározó: MünchK. 86rb: „*bètoltec mēd tētiēglēn*”, 53ra: „*mēd ēl allaiglan*”. — Ha a ragos főnév megszilárdul, határozószóvá válik, akkor már minden további nélkül bővítheti fokhatározói szerepű határozószó. Határozószó tehát lehet egy másik, neki fölérendelt határozószó bővítménye: JókK. 51: „*egezlen tele tewlt ember*”; FestK. 371: *ygen thaawol*; 1525: „*igen nýlwán* *wagyon*” (NyK. 28: 76). A *mind* fokhatározószói alaptagjával sokszor összetett szóvá válik, illetve valóban van: GuaryK. 24: „*mind addeg* *budolic ... hoğ ...*”. — Határozószó még ige-kötőhöz járulhat bővítményként, de ez nagyon szűkkörűen valósul meg, ugyanis csak a fokozó, nyomatékosító szerepű *el* határozószóra érvényes néha: MünchK. 51va: „*koueti vala ötet mēd ēl be a papoc fiēdelmē pituazaiglan*”.

Alárendelő szintagmákban a határozószóval kifejezett mondatrész a szó szerkezet fölérendelt tagja (alaptagja) is lehet. Ezt a szerepét, valamint azt a kérdést, hogy a határozószó mellérendelő szintagma (azonosító értelmezős szerkezet) alkotó eleme is lehet, „A mondatban” tárgyalja.

Irodalom

Általános, a szófajegészével, illetve több részkérdésével is foglalkozó (leíró és történeti) munkák: SIMONYI: Budenz-Eml. 48–80, Hat. 1: 27–44, 2: 328–76; OKLSZ.; KLEMM, TörtMondt. 157–221, 231, 238, 254–9, 310–4, 467, 498–616 stb.; Lotz, UngSprachs. 98–105, 178–9, 209–12; MÉSZÖLY, NytörtFejt. 5, 13, 16, 21, 38, 44–59, 67–84, 90–112; BERRÁR, TörtMondt. 58–67, 93–7, 100–15, 145–8, MNyT. 200, 205–6, 209, 275–6, 341–2, 392, 470–2, NytudDolg. (Bp.) 33. sz. 7–32; KELEMEN: I. OK. 6: 157–8, 169; IMRE, Szabó, Szabó, MMNyelv. 129, 144–6, 157–8; J. SOLTÉSZ, Igeköt. 14–6; MARTINSZKAJA, VengJaz. 1: 170–204, 270–3, 2: 129–46, 215–9, 3: 282–95, NytudÉrt. 58. sz. 142–7; TEMESI: MMNyR. 1: 213, 251–8, NyelvtTan. 69–88; B. LÖRINCZY: MMNyR. 2: 162–259; SEBESTYÉN: NyelvtTan. 89–101, Névut.; RÁCZ: NytudÉrt. 39. sz. 58–95, 40. sz. 307–10 stb., MMNy. 285–335; Velesovne: MMNy. 57–69; H. MOLNÁR: NytudÉrt. 60. sz. 55–81; TOMPA, UngGr. 67–70, MNy. 71: 132–42, 308–18; KÁROLY, Jelt. 78, 97–8, 289–94, 330, 357; ÁGOSTON: Tanulm. 3. sz. 7–57; D. MÁTAI: NytudDolg. (Bp.) 2. sz., AnnBpL. 15: 149–57; SIMON: SzófAITan. 40–2, 53–4; B. GERGELY, MTörtNyelvt. 7, 31, 83; BENKŐ, ArpSzöv. 137–8, 264–87, 292–6, 322–3, 339–42, 348–50. — A névszói alapszavú határozószók: SIMONYI: Nyr. 9: 314–9, TMNy. 652–705; ZOLTVÁNY: NyK. 19: 35–8, 45–7; KOVÁCS: Nyr. 41: 324–7; MÉSZÖLY: MNy. 11: 195–6, MNy. 6: 209–14, 12: 65–8, 22: 84–92; KISPÁL: MNyTK. 39. sz.; JUHÁSZ: MNy. 39: 202–5; BEKE: MSFOu. 98: 22–5; PAIS, Ösv. 117–36; BALÁZS: MNy. 50: 447–51; FOKOS: NyK. 58: 66–74, 65: 41–2; BENKŐ: NyK. 64: 121–5, 131–3; S. HÁMORI: NytudÉrt. 58. sz. 91–4, 89. sz. 117–20; PÉROT: NytudÉrt. 58. sz. 270–3; SZATHMÁRI, RNyelvt. 75, 79; ÉLEKEI: MNy. 68: 309, 428; SZABÓ, MvS. 63; K. KESZLER: NytudDolg. (Bp.) 14. sz. 77–84; G. VARGA: SzófAITan. 68–70; SZABÓ, MünchK. 12–43, 91–432; D. MÁTAI: MNy. 81: 395–403. — A névmási alapszavú határozószók: SIMONYI, Köt., Nyr. 16: 49–56; ZOLTVÁNY: NyK. 19: 6–7, 35–8; KOVÁCS: Nyr. 41: 324–7; BEKE: Nyr. 49: 73–6, 115–80; MÉSZÖLY: MNy. 35: 150–9; MARTINKÓ: MNy. 49: 61–9, 475; BERRÁR: MNy. 53: 396–403, NytudÉrt. 13. sz. 22–35, 71–81, 23. sz.; FARKAS: MNy. 53: 97–103; SZABÓ, MvS. 40, 62. — Az összetett határozószók: SIMONYI: Nyr. 9: 314–9, TMNy.

369–70; KOVÁCS: Nyr. 41: 325; BEKE: Nyr. 65: 81–2; PAIS: MNy. 47: 135–54, 57: 266–73, 429–35, 62: 146–51, 436–41, 63: 131–8; BERRÁR: MNy. 51: 80–3, NytudÉrt. 23. sz., MNy. 63: 263–74, 381–94; BALÁZS: Pais-Eml. 127–33, SzókJelTan. 79–98; KÁROLY: MNy. 61: 333–44, ANyT. 4: 91–104, 6: 271–328, SzókJelTan. 135–6; SZABÓ, MvS. 26; KISS: NytudÉrt. 92. sz. 66–9. — A határozószók toldalekolása. A határozószók ragozhatóságának kérdései: KÁROLY, BécsiK.; SEBESTYÉN: CIFU. 3. 1: 685–8; ELEKFI: MNy. 68: 309, 428. — A határozószók fokozása: SIMONYI, TMNy. 277, 562–7; ZOLTVÁNY: NyK. 19: 30, 35–7; BALÁZS: Pais-Eml. 127–33; K. KESZLER: AnnBpL. 7: 145–9; KELEMEN: CIFU. 3. 1: 616; HEXENDORF, NytudÉrt. 104. sz. 399–407. — A határozószók képzőfelvevő képessége: SIMONYI: Nyr. 29: 233; MÉSZÖLY: MNy. 15: 81–7, 21: 121; D. BARTHA, Szóképz. 54–67, 102–27; K. KESZLER: NytudDolg (Bp.) 14. sz. 77–9. — A határozószók funkcionális kérdései. A határozószók jelentésbeli csoportjai: SIMONYI: Nyr. 17: 246–7; BALÁZS: MNy. 50: 447–51; MARTINKÓ: MNy. 52: 35–42; KÁROLY: Pais-Eml. 174–80; B. GREGUSS: MNy. 72: 456–68; B. GERGELY: NyszetiTan. 1983: 22–68. — A határozószók funkcióinak változása: BINDER: Nyr. 43: 246–7; DEME: NyK. 54: 22–34, ÁltNyAl. 207; FABRICIUS-KOVÁCS: NytudÉrt. 61. sz. — A határozószók szinonimitása: HORVÁTH, IrMűvKéz. 267–76; KÁROLY: NyK. 57: 260–8; O. NAGY: MNy. 61: 312–22; DEZSŐ: ANyT. 4: 31–65; SZABÓ, MünchK. 57–71; RUZSICZKY: SzókJelTan. 207–18; D. MÁTAI: MNy. 80: 297–304. — A határozószók szófajváltásának kérdései: SIMONYI, Köt.; KERTÉSZ: Nyt. 37: 397–402; HORGER: Nyr. 39: 294–7; MÉSZÖLY: MNy. 22: 84–92, NNyv. 1: 185; KOVÁCS: MNy. 50: 152–5; PAIS: MNy. 55: 184; G. VARGA: SzófAlTan. 68–70; HEXENDORF: NytudÉrt. 104. sz. 399–405.

AZ IGEKÖTŐK

Írta: D. MÁTAI MÁRIA

Alaki és keletkezéstörténeti kérdések

Igekötőink legkorábbi rétege

1. Hat legrégebbi igekötőnk (*mëg, el, ki, be, fël, lë*) az ősmagyar kor végén, illetve a korai ómagyar kor folyamán jött létre a megfelelő lativusragos határozószókból. A *mëgé, elé, fëlé, belé* lativusragjának redukciója, valamint a *ki, lé* és *bé* lativusragjának megrövidülése is lezajlott a kései ómagyar kor előtt.

Korszakunkban is vannak azonban olyan adatok, amelyek — valószínűleg az írás hagyományörző jellegéből adódóan — esetleg az eltűnt lativusra utalhatnak: 1456 k.: „state, state *megh maradjatok*”, 1470: *maragjátok megy maragjátok megj*, 1496 — 1499: „*mege weschen: ich will it gelden*” (Gl.); JókK. 86: *bely yewne*; 1470: *ely amulas* (Gl.); 1530: *elij atham* (MNY. 27: 73). Ezek az alakok talán csak írássajátságok, a szóvégi *h, y (i, j)* betűk csak hangérték nélküli grafikus jelek. Ilyen írásformában viszont sokáig megmaradnak, még középmagyar kori emlékeinkből is szép számmal adatolhatók. — A *ki, lë* eredetibb, hosszú magánhangzójának írásban hagyományozódott nyomait őrizheti a JordK. 387: *zallaz lee*, 510: *lee vethkőztetek*. A *bé* igekötő lativusragjának eredeti hosszúságára utalhat 1395 k.: „*Introitus: beu meneth*” (Gl.); ÉrsK. 523: *Elbee mene*; 1524: *mennjen bee* (MNY. 25: 69); SzékK. 13: *bee fedezeek*; ÉrsK. 215: *fogagytok beeh*. Valószínű, hogy a kései ómagyar korban (a rövid magánhangzóval ejtett *ki, lë*-vel szemben) létezett is a hosszú magánhangzóval végződő, *bé* hangalakú igekötő, hiszen egyes nyelvjárásainkban máig fennmaradt. (A rövid *e*-re végződő *bë* igekötő magánhangzója a kései ómagyar korra vagy korban a hangsúly hatására a nyelvtérület nagy részén nyílt *e*-vé válhatott, és így lett általános használatú.)

2. A *belé* határozószóból a korai ómagyar korban nemcsak *bé* > *be* hangalakú, hanem (a *mëg-, el-, fël-*hez hasonlóan) *bel* hangalakú igekötő is keletkezett. A kései ómagyar korban mindkét változat él. A *be* az általános, a gyakoribb, de nem tekinthető ritkának a *bel* forma sem. Főleg néhány kódexünkre jellemző a *bel* használata: FestK., JordK., ÉrdyK., KulcsK., de kisebb arányban másutt is (JókK., BirkK., KeszthK.) megtalálható. Szerope nem különbözik a *be* változatától. Irányjelentésű: JókK. 44: „*bel megyenuala az hazba*”; ÉrdyK. 508: *bel gyöltlenek volna*; KulcsK. 270 — 1: „*kegyetlenfeeg bel dwgya w zayath*”. Az ige jelentésének egyéb módosítására is képes: JordK. 389: „*bel telneek az mondaf*”; ÉrdyK. 510: „*Mykoron az aldot nap es hora bel tölt volna*”. A FestK.-beli törzanyagunkban a *be* : *bel* aránya 2 : 6, a JordK.-ben 4 : 3, az ÉrdyK.-ben 3 : 4, a KulcsK.-ben 0 : 6. Másutt a tipikus *be* mellett csak egy-egy *bel* alak jelentkezett. — Az adatok szerint a kódexeken

kívüli írásbeliségben ritkább használatú lehet a *bel*, bár ott is vannak nyomai: SzabV.: „Vytez Chehneþ azért *bel ywth volna*”; kettős igekötőbe is beépült: 1490 e.: „kewetfegeþ *el Bel kewldeek* therek orzagba” (RMKT. 12: 478). A levelekben, versekben, hivatalos iratokban azonban a rövidebb *be* alak az általános. — Teljes törzsanyagunkban a *be* : *bel* aránya 81 : 24, azaz 3,4 : 1. A két alak használatában nyelvjárási megoszlás nem nagyon mutatkozik. A *bel* változat Ny-i, É-i, D-i nyelvjárásterületre lokalizálható forrásból mutatható ki, de (közülük, a többihez képest) leginkább talán mégis a nyugati területhez köthetjük; bár valószínűleg ott is a *be* volt az uralkodó variáns.

3. Itt tárgyalt régi igekötőink a kései ómagyar korban már nem szenvedtek lényeges alaki változásokat. Ebből a szempontból csak két igekötő érdemel figyelmet: a *ki* és a *lë*, mivel ezeknek valószínűleg korszakunkban keletkezett *kivé*, *lëvé* hangalakú alakváltozatuk (l. I, 435). — Korai kódexeinkben nem fordulnak elő, csak néhány későbbi kódex szóhasználatára jellemzők. Keletkezésükben feltehetőleg az *alá*, *elé* ~ *elevé*-féle határozószók, illetve a belőlük keletkezett igekötők analógiája játszhatott szerepet. De funkcionális oka is lehetett annak, hogy még egy lativusragot illesztett a nyelvhasználat a *ki* és a *lë* igekötőhöz. Ez pedig a lativusi jelentést még egyértelműbben kifejezni akaró szándék, amit a latin *ex* prefixum jelentésének pontos visszaadására irányuló fordítási törekvés is erősíthetett: JordK. 382: *kýwe mentók* : *exeat*, 385: *meenetek kýwe* : *existis*. De talán a jellegzetes ünnepélyes, díszes kódexstílus hatásával is számolhatunk.

Törzsanyagunkban is a *ki* az általános használatú, 140 előfordulásával csak 4 *kivé* alak áll szemben. Ezek a JordK.-ből valók. A szelesebb anyaggyűjtés is azt mutatja, hogy a JordK. nyelvhasználatára jellemző a *kivé* változat, bár ez a kódex is a *ki*-t részesíti előnyben (a *ki* : *kivé* aránya kb. 3 : 1). Funkcionális különbség nélkül használja a kódex fordítója a két igekötőalakot, mégpedig elsősorban eredeti irányjelentésében: JordK. 382: „onnan *kýwe mentók* . . . *ký meenwen az hazbol*”, 385: *meenetek kýwe*. A JordK.-en kívül még az ÉrdyK.-re jellemző a hosszabb változat: ÉrdyK. 8: „*kywe hanyatnak belöle*”, 230: *kywe hollanak* (de gyakoriságban a kódexünkben is a *ki* áll elől). — A *lëvé* változat használata mintha még szűkebb körű lenne: JordK. 244: *veffee lewe*, 411: *Lewe eswen*, 444: *lewe hagýthwan*; ÉrsK. 107: *lewe eswen*, 112: *lewe zallotam*, 286: *lewe haythwan* stb. Törzsanyagunkban nem szerepel; ez is ritkaságára, illetve egyes kódexekhez való kötöttségére mutat.

Az újabb igekötők és igekötő-előzmények

1. A kései ómagyar korban tovább bővül az igekötő-állomány. A határozószók igekötővé válását a különféle új jelentések kifejezésének szüksége motíválhatta. Alakilag semmiféle változás nem történt: ezek az igekötők, illetve igekötő-előzmények megőrizték a határozószó lativusragját (vagy egyéb hová? irányú ragját), és mindegyikük (szemben az egy szótagú *még*, *el* stb.-vel) két szótagú. Ez a tény összhangban van azzal a sajátosságukkal, hogy erősen őrzik határozószói értéküket is, vagyis a határozószói és az igekötői szerep közötti út valamely pontján helyezkednek el. (Ezt az átmeneti jellegét érzékelteni leírásunkban az „igekötő-előzmény”, illetve az „igekötőszerű határozószó” terminus.) Vannak köztük olyan elemek, amelyek csak esetenként, egy-

egy ígéhez járulva viselkednek igekötőszerűen (pl. *közbe, felül*), egyébként gyakoribbak határozószóként, és vannak olyanok, amelyek több ígéhez kellő gyakorisággal kapcsolódva már elérték a kettős szófajúság állapotát, vagyis bizonyos mondatkörnyezetben határozószóként, más összefüggésben azonban már igekötőként jelennek meg (pl. *által, alá*). Az itt tárgyalt igekötők között a kései ómagyar korban nincs olyan, amely — eddigi határozószói szerepét elvesztve — kizárólag igekötőként funkcionálna.

Az újabb, két szótagú igekötők keletkezési módja tehát a szófajváltás, melynek során alaki változás nem következik be. Így ha keletkezéstörténeti kérdésekről szólnunk, a kérdéses elemeknek a funkcionális változásairól, használatuk módosulásáról kell beszélnünk. Ha egy határozószó egyre gyakrabban és egyre több ígéhez kapcsolódik, akkor veszít nyomatékából, és jelentése is általánosabbá válik: igekötőszerűen kezd viselkedni. Minél jobban kiterjed ugyanis a kérdéses elem használati köre, annál erősebb igekötői jellege. Az igekötővé válás megtörténetére utal az is, ha az illető szó az addig többnyire intranszítív mozgást jelentő igét tranzitívvá teszi; határozószó még: JordK. 551: *atal tezt̃h vona*, de igekötő: ÉrdyK. 117: *lelköd̃et atal folya*. A kérdéses szóalak igekötői jellegére utal az is, ha az ige jelentését — a képzőhöz hasonlóan — speciális irányban módosítja, illetve ha többféle jelentésmozzanattal bővíti, vagy éppen erősen leszűkíti az ige jelentését: ÉrdyK. 371: *ótózeek be az z̃erzetben*. Az igekötői jelleg mellett szól az is, ha a vizsgált szóalak az ige kötött határozóját megváltoztatja, vagy ha — irányjelentésének elvesztése után — pusztán a cselekvést perfektiváló eszközzé válik. Tovább erősíti az igekötői jellegét a származékká válás, azaz a VirgK. 95: *alamenefnek ṽta* típusú származékok keletkezése. Esetenként a latin megfelelőből is lehet következtetéseket levonni (l. még 671–2).

2. Az újabb igekötők — a többi szófajhoz való viszonyuk alapján — két csoportra oszthatók.

A) A névutóval és határozószóval hármas szófajúságot mutató igekötők: *fa alá* (névutó), *alá mutat* (határozószó), *alámegy* (igekötő).

a) Ezeknek a szavaknak egyik része névutóként személyragozható: *alám, alád, alá ~ alája* (*vet vmit*) stb. paradigmája van (ezeket l. 466–74). Eszerint az *alá* határozószóból keletkezett *alá* igekötő alakilag megegyezik a névutó E/3. $\emptyset$ személyragos alakjával. Ebből az alaki egybeesésből származhat az az analogikus jelenség, hogy a személyes névmási paradigmában kitett E/3. személyrag (*alá-ja*) néha az igekötőn is megjelenik: NádK. 326: *ez velugra alaya vettelt̃*; LobkK. 314: „Mykoron *alaya tek̃ynt* ez vilagnak *welgyre*, es e homalios *fewldre*”. A személyrag megjelenése azonban megazítja az igekötő és az ige kapcsolatát, így az *alája* típusú alakokat ilyen esetekben sem tekintjük igekötőnek, hanem határozószói személyes névmásnak, noha nincsen anaforikus szerepe. — *Alá* alakban, ha a *l̃e* igekötőhöz hasonlóan irányt jelöl, de általánosabb jelentésben szerepel, igekötőszerűnek tekinthető: KulcsK. 113: „Meg haborodanak nepek, es *ala haylanak* orzagok”: ... *inclinata sunt regna*. Érdemes megjegyezni, hogy Sylvester a prepozíciók között említi a *l̃e*-vel azonos funkciójának értékelve az *alá*-t: 1539: „descendo, *le* f̃zallok, auag *alá* megek” (CorpGr. 78).

Az *elé ~ elő ~ elevé* igekötői jellege is egyre erősebb. A három alak közül az *elé* csak elvétve fordul elő: 1510 k.: „irasoknak *ele hozusawul*” (Gl.); ritka

az *elő* is: FestK. 391: „*elew yewew [adventantis]* halálnak yelenfeege”; 1538: „Presentare: *elew adnij*: gegenwertigen” (Gl.). Leggyakoribb az *elév* ~ *elév* változat (okait l. I, 437): MünchK. 55va: „*èlèue kèlʒ [praeibis]* v2nac o2éaia èlòt”, 81vb: „a. tizènkettò kòʒʒòl èg . . . èlèuè mulla vala azocat [*antecedebat eos*]”. (A tranzitív válas mögött latin hatás is lehet.) Hasonló szerepben az *el* igekötő is megjelenik: MünchK. 22ra: „*micor inèn i° èlmultuolna [transisset]*”. Az *elév*-nek bizonyos igék mellett erősebb a perfektiváló funkciója: SándK. 22: „*Elowe aalla hýrena newò zýz monda az (aazarnak)*”; KulcsK. 120: „*Eleue hywa menyeth fellwl*”: *avocabit caelum desursum*.

A kései ómagyar korban az *elé* ~ *elő* ~ *elév* mellett gyakori a szekunder (illativusi) raggal megtoldott *elébe* ~ *eleibe* alak. Ez azonban, úgy látszik, igekötővé nem válik. (Bár néhány adatban a határozószó szerűség és a névutó-szerűség mellett az igekötő szerűség is felmerül: JókK. 147: „zerze magat az mondót farkasnak *eleybe menný*”; NádK. 371: *azononknac eleibe alla*.)

Az *elé* ~ *elő* ~ *elév* igekötővel azonos szerepben, főleg a *kel*, *múl* és a *vész* igékhez kapcsolódva elég gyakori korszakunkban az ablativusragos *elől* alak is. Jelentését tekintve ez is lativusi irányú, és mint ilyen — legalábbis néhány ige mellett — igekötő-előzménynek tekinthető: MünchK. 35va: „*im èlòl kèl [praecedit]* tutòket galileaban”, 47va: „*kic elòl mulnacvala [praeibant]* z kic kòuètic uala ötet iuòltn° vala” (vö. *elév kel*, *elév múl*).

b) A többi idetartozó igekötő (amely névutóval és határozószóval hármas szófajú) nem esik egybe alakilag a megfelelő határozószói személyes névmással: pl. *által*, *környül* igekötő, de: (*ő*) *általa*, (*ő*) *környüle* határozószó, illetve névmás (SzabV.: „*Twrwk Sereg kurnywulw terýedwen*”), vagy nincs is ilyen megfelelője: az *öszve*, *egybe* stb. névutó, határozószó és igekötő is, de nincs *öszvém*, *öszvéd*, *öszve* paradigmája.

A hármas szófajúság tényéből sok elemzési probléma is adódik, ugyanis (pl. az *által*) ugyanabban a mondatkörnyezetben mindhárom szófajcsoportba is besorolható, vagyis (pl. a *vmi[n]* *által* + ige szerkezetben) átmeneti kategóriát képvisel: MünchK. 14rb: „*pazālola 9 taneituaniñac tèngez által mennic*”: *iussit ire trans fretum*, 42rb: „*micoz tèngezèn által menten° volna*”: *cum transfretassent*; bár a latin megfelelő segíthet elkülöníteni a szófaji értékeket. Fordított szórenddel igekötő szerűsége nyilvánvalóbb: AporK. 54: „*lab-bal által mennek folon*” (l. „A határozószók”, „A névutók” és „Az igei csoport” c. fejezeteket).

Az *által* egyébként az újabb igekötők között a legkorábbiak egyike. Bizonyos igék mellett esetleg már a korai ómagyar korban is viselkedhetett igekötő szerűen. Viszonylag sok igéhez járul korszakunkban, és elég nagy gyakorisággal. Azokban az esetekben, amikor az igei szerkezetben nincs -n ragos (vagy ragtalan) főnév, az *által* valódi igekötőként jelenik meg: MünchK. 106rb: „*Lattac kit által gakdoftac*”; gyakori a *gyak(dos)* ige szinonimakörébe tartozó igék mellett is: 1456 k.: *altal itette vona* (Gl.); PeerK. 128: *altal ökleltetek*; CzechK. 72: *altal zegezeek*; TihK. 326: „*tòrel által itetek*”: *gladio transfossa est*. Mozgást jelentő igéken (deverbális főneveken, igeneveken) kívül (*megy, jön, fut, úszik, szökik, folyik, jut*; *hoz, von, visz* stb.) nem mozgást jelentőhöz is kapcsolódik; ilyenkor irányjelentése elhomályosul: VirgK. 85: „*Az ket agacs oly nagi vala, hagi mynd az zeles vilagot által erik vala*”. Sőt, átvitt jelentésű származékot is létrehoz: JordK. 400—1: „*az te tanythwanýd atul haghýjak az veeneknek hw zezzeefeket . . . Mýze ty es atul hagwan nem tazztýfatok v2 ýftennek pazanczolatýfat*” (a *hág* egyébként tipikus mozgást jelentő ige a kor-

ban; más igekötővel meg is marad ebben a szerepében: JordK. 400: „*kýwe hagwan pether az haŕoczkabol*”). — Az *által* igekötős ige mellett nemcsak határozói vonzat, hanem tárgy is állhat (l. fent JordK. 400–1). Ha azonban az igekötő mozgást jelentő intranzitív igét tesz tranzitívvá, a szerkezetben megjelenő tárgyragos szó valószínűleg nem értékelhető valódi tárgynak, csak a tárgy és a határozó közötti átmenetnek: FestK. 365: „*Menden . . . bel hatatlanokat által yaartam [penetravi]*”; DebrK. 112: „*folio vyz által folia az orzagot*”; KeszthK. 30: *kw falth athal megyek*. Ezek a szerkezetek részben következményei az *által* igekötővé válásának, részben hozzá is járulnak az igekötői használat erősödéséhez. (A latin minta esetleges hatásáról l. 688–9; a kötött bővítmények kérdéséről l. „Az igei csoport” fejezetét.) — Az *által* igekötő alakváltozatai közül a kései ómagyar korban csak az *átal* használatos (az *át* változat későbbi, az *ált* pedig csak névutóként jelenik meg), bár az *által* fővariánsához képest jóval ritkább: 1470: *atal mene* (Gl.); JordK. 267: „*ký wzhathjá atal az tenghert*”.

Sok ígéhez járuló, sokféle funkciójú igekötő az *egybe* is. Határozószói használatára ennek is kezd visszaszorulni. Morfológiai szerkezete (számnévi tő + szekunder határozórag) azonban arra utal, hogy az *által*-hoz képest feltétlenül későbbi eleme határozószó-, majd igekötő-rendszerünknek; a kései ómagyar kor folyamán azonban annyira általános használatú, hogy keletkezési idejét a kései ómagyar kor elejére, esetleg a korai végére bízást feltehetjük. Tárgyalt korszakunkban leggyakrabban a *gyűl*, *gyűjt*, *gyülekezik* igékhez kapcsolódik. Ezekhez nyomatékosítási, egyértelműbb kifejezésre törekvési céllal járulhatott az *egybe*, lényegében nem változtatva az ige kötött bővítményeinek körén (*gyűl*, *egybegyűl* vhol, vhoval; *gyűjt*, *egybegyűjt* vmit). Mozdást jelentő igék mellett elsősorban a mozgás, a tevékenység alapvető irányát jelöli; mely közös helyre, egy helyre irányul a mozgás: MünchK. 45ra: „*micoz latta volna ie a golekezètn^e egbè futtat*”: cum videret Iesus concurrentem turbam, 15vb: „*egbè hiuan o tizenkèt taneituanit*” ~ JordK. 381: „*egýbe híwan [convocatis] Jefus hw týzen ket tanoythwanýt*”. Egyéb igék jelentését — az ige alapjelentésétől függően — különböző irányokban módosítja; pl. 'egy darabba, egy egésszé' jelentésmozzanattal bővíti az igét: MünchK. 25ra: „*kikèt ilten egbè žèzketet [coniunxit]* embez megne valazia”; JordK. 714: „*leghottan egýbe fozzadanak hw czontýaý*”; DebrK. 263: „*Igõn zep egbe egelvles* ['egybeelgyülés'] az zezefleg az zent alazatoffaghoz”. — Irányjelentését elvesztve pusztán perfektiváló funkciót is betölt már: KeszthK. 116: „*fegywereketh egýbe twr ees verteketh tyzel egeth*”. Ez az igekötő is képes (mint a képző) új jelentésű igét létrehozni: DomK. 179: „*Te vagy en tarlom . . . egýben alyonk*, es lemmynemev ellenleeg nem arthat”; 1545: „*syessen the kmetek walamy nepel, merth ha az lengelekel [ti. a törökök] egbèh ferkeznek* ['szövetkeznek'], mew . . . kewesek wagyonk elleneh” (LevT. 1: 29). — Az *egybe* határozószó morfematikai alakváltozatai, az *egyembe* és az *egyetemben* nem váltak igekötővé. Ez csak a legrövidebb alakváltozat sorsa lett, éppen rövidségéből következően.

A kései ómagyar kor előre haladtával az *egybe* igekötőt fokozatosan egyre inkább az *öszve* váltja fel. Korszakunkban azonban még az *öszve* a ritkább. A kései ómagyar kor elején indulhatott el az igekötővé válás útján. A szintaktikai körülményeket jól illusztrálja a KTSz. adata: „*fyal ufve lele*”. Ebben a szerkezetben az *öszve* eredetileg határozószó (állapothatározó), amely a -*val*/-*vel* ragos határozóval közös igei alaptaghoz kapcsolódik. Így itt megvolt a lehe-

tőség arra, hogy a két határozó között szintaktikai viszony jöjjön létre: a határozószóval kifejezett határozó a ragos főnévi határozóval értelmezőszerű kapcsolatba került. Ebből az állapotból kétféle továbbfejlődés volt lehetséges: a határozószó (a másik határozóhoz vonódva) egyfelől névutóvá, másfelől (az igéhez közeledve) igekötővé válhatott. — A mozgást jelentő igék jelentését 'egy helyre, együvé' jelentésmozzanattal gazdagítja (miközben befejezetté is teszi a cselekvést): CornK. 31v: „*evzve folnak [concurrunt] zerelmenek enne nagy jegyej*”, 110r: „*ot [ti. a lábban] . . . nagy lok erek es jnak evzue ievnek [concurrunt]*”. Máskor 'kölsönösen, egymás felé' jelentéssel bővíti az ige eredeti jelentését: 1490 k.: „*kezet ezue jte*” (Gl.); MargL. 131: „*kezej ky teryeztven es esmeeg kezey evzue kucholvan*”. A befejezettségen kívül 'eggyé, egy egészszé' jelentésmozzanatot ad az igéhez, illetve az igének ilyen jelentését erősíti: DomK. 150: „*az koporlonak helyeet, nagy kevuekkel erevifen evzue ragazta*”, 174: „*mynt ha evzue zevtteek volna evket [ti. a haját]*”; máskor pedig 'szét, darabokra' jelentésű: KazK. 64: „*edenöket: mind özue törtem*”. Bizonyos igék mellett pusztá perfektiváló funkciója: DebrK. 53: „*čudakepen özue egiesdenek . . . az iftenleg f az Embörfeeg*” (l. még 679).

Az *öszve* használati köre lényegében az *egybe* igekötőéhez hasonló. Gyakran járulnak ugyanahhoz az igéhez: 1470: *egbe ragad*, 1490 k.: *ezue ragada* (Gl.), de sem lényeges jelentésbeli, sem nyelvjárási megoszlás nem mutatkozik.

Elég sok igéhez járul a *körül ~ környöl* igekötő is. Eredeti ablativusi irányjelentése még mint határozószónak vált locativusivá, majd lativusivá (l. 577–8). A hová? kérdésre felelő előfordulások megszaporodásával lépett át a határozószó az igekötői kategóriába. Vannak átmeneti esetek, amikor inkább hol? kérdésre felelő határozószó a *körül*, de az igével való gyakori kapcsolata miatt igekötőszerűsége is felmerülhet: JókK. 49: „*vewlgekett es keurnewlallo hegyekett*”: *montes et valles circumquaque*; 1520: „*ex circumstantijs Locj: heleknek kvrniul alla[sabol]*” (Gl.). Ha hová?, merre? kérdésre felel, erősebb az igekötői szerep: NádK. 361: „*kórñul tekentven monda*”. Az is igekötőségére utal, hogy az ige jelentésének specializálására is képes: JordK. 603: „*az ellenleghtwl Jerwfalem vazafath kezul vennj*”; ÉrsK. 134: „*Az kód kórñol foghaa ötet*”; mozgást jelentő igét tranzitívvá tesz: DöbrK. 117: „*a varost kórñol iariak*”; NádK. 537: „*annera kel embört vernöm, hog a veer testeth kórñul folya*”; sőt, állapotot jelentő (statikus) igét is képes tranzitívvá tenni: PeerK. 315: „*Kórñol fekefnek téged chafarok*”.

Korszakunkban kezdhet igekötővé válni a *felül* és a *közbe* is. De még kevés igéhez járulnak, így inkább csak igekötő-előzményeknek tekinthetők. A *felül* határozószó mint kötött bővítmény a mozgást jelentő *múl* ige mellett viselkedik igekötőszerűen, mégpedig elég gyakran. Ebben a kapcsolatban az ige elveszti mozgásjelentését, és átvitt jelentésűvé (s egyúttal tranzitívvá) válik: BécsiK. 75: „*ki bolñeléggel z huttel mēdenēket fellol mul vala [praecellebat]*”; BirkK. 2b: *ereiet felol mulia*: *vires eius excedit*; 1490: „*Excedit, superat: felol mul*” (Gl.). — A *közbe* határozószó pedig a *vet*, *vetés* és a *jár*, *járás*, *járó* igék, illetve származékok mellett igekötőszerű: MargL. 6: „*Ez zent zvz . . . jmadkozjyk vala zvnetlen olyha myndenkevzbe vetes nokevl*”; TelK. 69: „*iftennec akarattabol . . . közbevetefőcbe: kezot foganac*”. A *jár* ige szerkezetét új kötött határozóval is kibővíti: CornK. 31r: „*zvz maria . . . kevzbe jary az egyhazy emberekert*”; WinklK. 41: *KEwzbe iarjjon mjterthewnk* (l. még 688).

E csoportból felmerül még az *ellent* igekötőszerűsége, mivel a *tart* igével (és származékaival) alkotott kapcsolata igen gyakori (a *-t* funkciója nem világos:

valószínűbb, hogy locativusrag, de tárgyrag is lehet): WinklK. 127: „Neked kedeeh ha ezed leend *ellent tartaz neký*”; SándK. 23: „ez vakmerőök mý paran(olattinknak *elent tartook [contraluctantes]* lanczokkal meg kötőzteesse-nek”; eredeti magyar szövegben is előfordul: 1547: „az mit meggyertwnk . . . meges akaryuk adni, nem akaronk *ellent tartany* benne” (LevT. 1: 13). A XVI. sz. második feléből fennmaradt glosszák, szótártörödékek is felveszik az *ellent tart* kifejezést: 1560 k., 1577, 1600 k. (Gl.).

B) A kései ómagyar korban keletkezett igekötők, illetve igekötő-előzmények másik csoportját az jellemzi, hogy csak a **h a t á r o z ó s z ó v a l m u t a t n a k k e t t ő s s z ó f a j ú s á g o t** (névutóként nem élnek).

a) Közülük sajátos, zárt csoportot alkot a *rěa*, a *belé*, a *hozzá* és a *neki*. Ezek ugyanis a korábbi nyelvtörténeti korszakokban még éltek névutóként (akkor az *alá* típusba tartoztak), a kései ómagyar korra azonban határozóraggá váltak (a *-hoz* és a *-nek* már az ősmagyar korban, vö. HB.: *ozchuz, halalnec*; a *rěa* és a *belé* pedig a korai ómagyar kor folyamán, vö. TA.: *utu rea*; HB.: *vilagbele*, ahol a *rea* és a *bele* még névutó; l. „A névszóragozás” és „A névutók” fejezetét). Egykori névutóságukra a *rěám*, *rěád*, *rěa* stb. típusú paradigmák utalnak. E négy igekötőnek, illetve igekötőszerű elemnek mindenesetre lényegében hasonló története van. Egy eredeti (*belé* típusú) lativusragos főnév (*ház belé megy*) egyfelől névutóvá szilárdul, ami határozóraggá válik, másfelől határozószóvá, ami idővel igekötői funkciójú elemmé lesz. A változás során azonban korábban válik a névutó raggá, mint a határozószó igekötővé. Lehetőséges, hogy éppen a rag megszületése segíti elő a határozószó igekötővé válását: egy *házba megy* típusú szerkezet határozójához először (nyomósítás, kiemelés, egyértelművé tétel végett) értelmezőszerűen kapcsolódhatott a *belé* típusú határozószó, ami aztán az ígéhez vonódott, és annak előtagja, illetőleg igekötője lett. Ez a keletkezési mód magyarázhatja azt a tényt, hogy mind a négy igekötőnek, illetve a velük alakult igekötős ígének kötött határozói bővít-ménye van, illetve lehet az egész magyar nyelvtörténet folyamán: KeszthK. 14: „Az *twrbe kyth el reytettenek wnen labok bele akadoth*”: *comprehensus est pes eorum*; ErdyK. 599: „az eztelen papy feyedelmek *reea rohananak az zent apoſtolokra*”. Idővel, még a kései ómagyar kor folyamán ezek az igekötők, illetve igekötős ígék kilépnek ebből a szerkezetből, és kötött határozói bővít-mény nélkül is állnak; ez összefügg a jelentésváltozások produktumok számá-nak gyarapodásával.

E négy igekötő azonban nem egyidős, és a kései ómagyar korban nem egy-formán erős. Az adatok szerint a *rěa* tart legelől, annak fejlődött ki legelőször és leggazdagabban igekötői alkalmazása. Ennek talán az a magyarázata, hogy a *rěa* kifejezte helyviszonyt és egyéb határozói vonatkozásokat nem lehet más igekötővel kifejezni. Elsődlegesen lativusi irányú helyviszonyra utal; ilyenkor általában kötött határozója van: 1470: „keszdeny: tamadny: valamj *dologhra* Ighekeszny: tórekódný: ellensegwl *rea menny*” (Gl.). Gyakori átvitt értelmű használatban is: ErdyK. 190: „Ez *bezeedre mynd reea haylanak az lydo doktorok*”, 641: „nagy ílteny feelelemmel . . . *reea meene* [ti. a házasa-ságra]”. Kötött határozó nélkül is utalhat helyviszonyra: VirgK. 27: „w nem hagi el futna, es az verefegetwl felne, de ynkab . . . *rea fut vala*”, 33: „Harmad kibe lwn zent ferencz criftuſhoz haſonlatos, az zent lebeknekh *rea adafaban*”; így, kötött bővít-mény nélkül néha pusztán befejezetté teszi az ígét: MünchK. 82vb: „fēžehēdmg otēt . . . Es 9c iuoltno vala 9 žauoekal / z Pilatos *reia itele* 9 kēžefekēt”: . . . Et Pilatus *adiudicavit fieri petitionem eorum*.

(A *rëa* határozószó locativusi társa, a *rajta* is viselkedik néha igekötőszerűen, de nem tekinthető annak: MünchK. 18ra: „Ki az ëmbez tú kq33ollëtec kinëc vagon eg iuha z ëfendie žombaton a: vëzembë / nemdë zaita zagad [tenebit 'megragad, megfog'] e z ki ëmëli qtët”; kötött határozós szerkezetben igekötőszerűsége valamivel erősebbnek látszik: ÉrdyK. 400: „fwtha az kwn kyalhoz es meg eskweek neky hogy ha zeghedfeegwl mellee yewne lazlo kyal ellen Erdelffeegöt neky adnaa . . . Az kwn kyal azon raytta ragadwan nagy haddal be yewe magyarraa, es zallaa meg vng varaat”).

A *rëa* mellett a *belë* mutatkozik leginkább igekötőnek korszakunkban; kötött határozós igei szerkezetben már igekötőszerűsége erősebb: JordK. 745: „latam . . . nemýnemw edeent . . . kýben belee tekeenthwen, nezem vala my vona hw beñe?”; ÉrdyK. 466: „Cristufnak zent zerelmeeben oly yghen belee merewlt vala”. Ha kötött határozó nélkül áll, akkor inkább határozószósága domborodik ki: JókK. 27: „czýnaltuala olyatant ment egý haylok lbele mene”; BécsiK. 38: „ëluëuë q oz iëgët az ozlopokzol z belë takaza q tëlënc tqzloket”. Határozószószerűségére az vall, hogy a szövegelőzményben mindig megtalálható az a főnév, amelyre mint 3. sz.-re a *belë* visszaül (hajlok, jegy). Ez az anaforikus szerep a következő adatban gyengébb, így az talán inkább igekötőszerűnek vélhető: 1533: „ven eg hazackat yt zenthmiklofon valamit zolgalatiawal talalt [ti. pénzt] mind belë atta zegen. Nag rezewel maftan es ados” (LtK. 1: 141).

A *hozá* is csak a kései ómagyar korban kezd igekötővé válni, de kevesebb ígéhez és ritkábban társul. Kötött határozós szerkezetben inkább igekötőszerű: WeszprK. 66: „toret hoza vaga a pispoknek zolgaiahoz”, anélkül inkább határozószószerű: DöbrK. 373: „kereffetek előzdr istennek orzogat . . . Es ezek [ti. az étel és ital] mind hozia adatnak ti nektek”; DomK. 101: „hozya teneen az apacchak ez zerzeft”.

A csoport negyedik tagja, a *neki* úgy látszik, korszakunkban még nem igekötő. A szó maga igen gyakori ómagyar nyelvemlékeinkben, de ez mindig anaforikus szerepű személyes névmás, illetve határozószó, a *nekem*, *neked*, *neki* sor 3. sz. tagja. Igekötővé valószínűleg csak a középmagyar korban válik, vö. 1577: „dedo: neki esni valaminek” (Gl.).

b) Korszakunkban van keletkezőben még néhány olyan igekötő, amely határozószóval kettős szófajú. (Ezek a névutók osztályával semmilyen módon nem érintkeznek.) Ezek: *vissza*, *hátra*, *haza*, *oda*, *ide*. Mind gyakorisága, mind funkcionális gazdagsága alapján a *vissza* lehet közülük a legrégebbi. Eredeti irányjelentésében a leggyakoribb: 1337: *Vyzzamenewpatak* hn., 1430: *vizyayarouiz* (OkISz.); 1456 k.: „dissensiones vizza nonas vizza vonasog” (Gl.); CornK. 84r: „menden állapotot vizza fordeyt”. Igekötőszerűsége a SzabV.-ban is fellelhető: „Nagy hws yonhal meg vyzza terenek”; hasonló szerkezetben áll a következő levélrészletben: 1518–1523: „rezem mynden pernelkewl megý wýzza zalýon az Dragffy Janosra” (Nyr. 36: 168), de lehetséges, hogy ezekben hangsúlyos, mondatrészes értékű határozószó a *vissza*.

A *vissza* igekötő a hasonló jelentésű még funkciójába lépett, amikor a még irányjelentése visszaszorult, és elsősorban a befejezettség jelölője lett. — A *vissza* szinonimája ekkor a *hátra* is. Egyes kódexek (pl. a JordK.) jobban kedvelik. Bizonyos mozgást jelentő igék mellett mindkettő megjelenik. A határozószói és az igekötői használat között elég széles az átmeneti sáv. Leggyakrabban a *fordul*, *fordít*, *néz*, *tekint*, *tér* igékhez járul: JordK. 625–6: „Hattza fozdulvan . . . Jefus lata azokat” (~ MünchK. 85vb: *Megfozdoluan* . . . : *conversus* . . .),

169: *hattra teztv vona* 'visszajött volna'. Nem mozgást jelentő igék mellett igekötőszerűsége erősebb: ÉrdyK. 118: „Ha . . . eedes atyaad az aytoon eletted atal fekwneek, meegh ees atal haghyad es myndeneket *hattra hagywan* folamyaal az zenth kerezthffanak zasztaya alaa”. A szintén hasonló jelentésű *hátmege* határozószó azonban nem vált igekötővé. Bonyolultabb morfémaszerkezete, hosszúsága ezt nyilván megakadályozta, de szükség sem volt rá.

A kései ómagyar korban jelentkezik igekötő-előzményként a *haza*. Leginkább a *megy, jön, küld, tér* igékhez kapcsolódik, mégpedig mindig eredeti jelentésében. Így csak a kapcsolódás gyakorisága utal némi igekötőszerűsége: ÉrdyK. 510: „harmad napra *haza ternee* . . . az vytezők *haza meneenek*”; TelK. 24: „meg latnaia ötet *haza iduót*”. Fordított vagy megszakított szórend esetén ez az igekötőszerűség nem vagy alig érződik: 1526: „ha eelek ees tyztessegemre *jveek haza* ezt fogadom” (MNY. 37: 204); ÉrdyK. 511: „loha *haza nem yewt volna*” (l. „A szórend” fejezetét).

Hasonló a probléma az *oda, ide* igekötőkkel, illetve igekötő-előzményekkel is, bár ezek (főleg az *oda*) több igéhez járulnak, és gyakoribbak az előzőnél. A *jön, megy, hoz, visz, ad, tesz* stb. igék után állva még inkább határozószók, főleg akkor, ha értelmezőszerű funkcióban egy másik határozó követi őket: MünchK. 45ra: „*hoziatoc idē hoziam* ötēt”; ÉrdyK. 509: *yewy eede ezen herre*. Az *oda* igekötőszerűsége oly mértékben nő, ahogy anaforikus szerepe csökken. Ennek alapján még határozószó: SándK. 24–5: „veesetők oketh imez *palo-taaban* . . . *menjünk el oda* [ti. a palotába] hozzáaiok”, de már igekötőszerű: JordK. 628: „ottan *oda hgywa* az vew leghent az naaznagy”; igekötő jellegét az is támogatja, hogy a MünchK. párhuzamos helyén a latin *vocat*-nak megfelelően a puszta ige áll: 86rb: „*Hiva a nažnag a vplēgēt*”; eszerint a JordK. 628 (fent idézett) adatában az *oda* az irányon kívül a befejezettségre, a cselekvés eredményességére, végpontjára, célhoz jutására is utal. Hasonló funkciót az *ide* is betölthet: TelK. 22: „*yde iōttem*: hog felemelnem az en zemeymet a hegekre”. Az *oda, ide* erősebben igekötőszerű, ha igéjével együtt kötött határozója van (bár az igekötő nélküli ige mellett is állhat *-hoz/-hēz/-hōz* ragos határozó): 1492: „prior *Ide iwth vala vramhaz*” (MNY. 37: 203); 1527: „hamar *yde hozatlak enhozzam*” (MNY. 37: 206), valamint akkor, ha (képzőszerűen) új jelentésű igét hoz létre (ilyenkor hová? irányú határozó nincs is a mondatban): 1526: „az my ayondokoth az menyegzewre . . . kylthek, mind kez wolnak *oda amnom* [!] [‘átadni bárkinek, lemondani róla’], csak te kegyelmed ne kyssebeyth wola engem ewel” (LevT. 1: 3). Igekötő jellegére utal továbbá az, hogy már XV. sz.-i glosszában is szerepel igéjével együtt: 1456 k.: „*veniens: oda menuen*”, „*veniam* i.e. *veniam vel transibo* sp. *illuc: odamegek*” (Gl.).

Az elemzett igekötőkkel, illetve igekötő-előzményekkel alkotott igéknek a latinban általában igekötős ige felel meg (adverbium főleg a *hátra*, az *oda* és az *ide* megfelelőjeként jelentkezik). A latin prefixum-használat is ösztönözhette a fordítókat az igekötők mind nagyobb arányú alkalmazására.

Felmerülhet még más határozószók igekötőszerűségének a lehetősége is (pl. *túl, utol, szét, tele, végig*), de — a kései ómagyar korra vonatkozóan — adataink ezt nem támogatják.

3. Az eddig tárgyalt, kései ómagyar kori igekötők törzsanyagunkban ritkán fordulnak elő. Mind lexikai gyakoriságuk, mind szöveggyakoriságuk igen alacsony. Megszámlálásukat nehezíti az a körülmény, hogy viszonylag nagy a határozószó és az igekötő közti átmeneti állapotban levő elemek száma. Az

igekötő-előzményeket is beleszámolva (mind lexikális szinten, mind a szóelőfordulások tekintetében) a törzsanyag adatai a következők: 19 különböző igekötő, illetve igekötő-előzmény 89-szer fordul elő. Így egy igekötő átlagos előfordulási száma 4,68. A gyakorisági sorrend a következő: *által* (19 előfordulás), *egybe* (11), *eléré* (8), *oda* (7), *alá* (6), *haza* (6), *össze* (5), *ide* (4), *ellent* (3), *elől* (3), *hozzá* (3), *rőá* (3), *vissza* (3), *belé* (2), *hátra* (2), *elő* (1), *félül* (1), *környől* (1), *közbe* (1).

Funkcionális kérdések

Általános megjegyzések

Az igekötő funkcióinak vizsgálata során arra a kérdésre kell feleletet adnunk, hogy milyen viszonyban van az igekötő az igével, pontosabban az igekötős ige az igekötő nélküli puszta igével. Az igekötő nélküli és az igekötős ige jelentése, szerepe különböző mértékben térhet el egymástól: az egyik póluson azok az esetek állnak, melyekben az igekötős ige és a puszta ige egymással nagyobb zökkenő nélkül felcserélhető (*indul* ~ *megindul*), mert jelentésük között csak árnyalatnyi különbség van, a másik póluson pedig azok, melyekben az egyik igének a másikkal való helyettesítése lehetetlen (*áll* — *megáll*, *tagad* — *megtagad*, *vált* — *megvált*); e két véglet között aztán a különbözőzés sok válfaja megtalálható. — A különféle funkcionális szembenállások között a leggyakoribb az, amikor az igekötő nélküli ige nem fejezi ki a cselekvés irányát, az igekötős kifejezi (*megy* — *kimegy*), az igekötő nélküli ige imperfektív, az igekötős perfektív (*csinál* — *megcsinál*), vagy az igekötő nélküli igének (sokszor lexikai szinten is) más a jelentése, jelentésárnyalata, mint az igekötősnek (*él* — *visszaél*). A funkcionális szembenállás úgy is jelentkezhethet, hogy az igekötő nélküli igének mások a szintaktikai viszonyai, mint az igekötősnek.

Az igekötők jelentésmódosító és szintaktikai funkciói azonban nem határolhatók el élesen egymástól, ugyanis egymásba olvadnak, egyszerre is megjelenhetnek, sőt a különböző funkciók, illetve funkciólehetőségek keresztezhetik is egymást. Abban a mondatban például, hogy MünchK. 42rb: *befutuan mēd a vīdēket* : percurrentes universam regionem, vagy ÉrdyK. 574: „ez *vylagot atul futo* ezes neepektewl” az igekötő megjelöli az irányt, kifejezi a cselekvés aspektusát (befejezettségét), s egyszersmind megváltoztatja az ige szintaktikai helyzetét (tranzitívvá tesz egy többnyire intranszítívan használatos igt). — A *lehull* igének eredeti konkrét 'leesik' jelentése mellett (melyben az igekötő irányt és befejezettséget egyaránt jelöl) '(vmely építmény) leomlik, elpusztul' jelentése is van, ami már lexikai jellegű változás, és az igekötő képzőszerűségére utal: ÉrdyK. 338: „Az balwan Ifteneknek templomy mynd *lee hwallanak* el tőreteenek.”

Az igekötő különféle funkcióinak megállapítását egyéb körülmények is nehezítik: nem mindig lehet például a meglevő szöveganyag alapján kimutatni, hogy az igekötős ige új jelentése az igekötő jelentésmódosító szerepének tulajdonítható-e, vagy a már létrejött igekötős ige egészében ment át az adott jelentésváltozáson. Ez utóbbi eset ugyanis az ige jelentésváltozásának szférájába tartozik, és nem az igekötő-használat következménye (a *felkel* ige esetében például valószínűleg az egész igekötős ige ment át azon a jelentésváltozá-

son, melynek során a konkrét 'ültéből stb. felkel' jelentés mellé a 'halottaiból felkel, feltámad' átvitt jelentés keletkezett). — A jelentésváltozás megítélése azért is problematikus, mert nem mindig tudjuk biztosan kimutatni, hogy az igekötős ige által kifejezett jelentés megvan-e az alapigében vagy nincs; ugyanis csak az utóbbi esetek tartoznak az igekötő jelentésmódosító szerepének vizsgálatába. Gyakran akkor is nehéz az egyértelmű értékelés, ha az alapige többjelentésű, és az igekötő az alapigének egyszer az egyik, máskor a másik jelentéséhez kapcsolódik. Ilyenkor is igen változatos jelentésű igekötős igék születnek. Mindemellett nemcsak az igekötő jelentése hatolhat be az alapige jelentésébe, hanem az alapige jelentése is befolyásolhatja az igekötő jelentését stb. Mindebből kiviláglik, hogy igen bonyolult jelentésbeli kölcsönhatások érvényesülnek, és igen sokféle jelentésű igekötős ige keletkezhet (pl. *megtart*).

Az azonban minden igekötő funkcionális változásában közös, hogy az eredeti irányjelentés mellé — kisebb vagy nagyobb mértékben — létrejön a perfektiváló és egyéb jelentésmódosító funkció. Ez a változás a különböző igekötők esetében nem egyforma ütemű, nem egy időben zajlik le; így a különböző igekötők minden nyelvtörténeti korszakban különböző fázisokat, fokozatokat képviselnek. — Legelől a *még* áll, ezt követi az *el*, majd a *fél*, *ki*, *be* s — a legkorábbi igekötők közül — utoljára a *lő*. Az újabb igekötők, illetve igekötőszerű határozószók pedig még elsősorban irányjelentésükben fordulnak elő, egyéb funkciókban ritkábban.

Az igekötők fő funkciói és funkcióváltozásai

Az igekötők szerepét elemezve két nagy, önmagán belül is differenciált funkciócsoportot különíthetünk el: egyrészt az igekötők jelentésmódosító, másrészt pedig az ige szintaktikai viszonyait megváltoztató szerepét, képességét. A jelentésmódosító funkció többféleképpen is megnyilvánul: az igekötő megváltoztathatja az igekötő nélküli alapige irányjelentését, aspektusát, de a jelentésmódosítás egyéb fajtáira is alkalmas. Az igekötő szintaktikai módosító szerepe pedig azt jelenti, hogy az igekötővel összekapcsolódott ige bővíthetőségében (a tárgy és a határozók használatában) változás áll be.

A jelentésmódosító szerep

I. Az igekötők legrégebbi funkciója az igében kifejezett cselekvés irányának a megjelölése. Ez az irányjelentés minden igekötőnek sajátja, ha nem is egyforma mértékben. Az egy szótagúvá rövidült, legrégebbi igekötők egy részének irányjelentése az ómagyar kor folyamán a perfektiváló és egyéb funkció erősödésével párhuzamosan egyre gyengül, míg a két szótagú, a nyelvhasználó számára felismerhetően lativusragra végződő igekötők többnyire frissen őrzik konkrét irányjelentésüket. Ez azzal is összefügg, hogy az ilyen, viszonylag újabb igekötők, illetve a velük azonos alakú szavak még önálló, hangsúlyos határozói, azaz határozószói életet is élnek, így általában igekötőként is jobban megmaradtak elsődleges jelentésük fokán.

Ebben a funkciócsoportban tehát az újabb igekötők, illetőleg igekötőszerű határozószók a legerősebbek, azok állnak elől. Őket követi a hat legrégebbi

igekötőnk közül négy: a *lë, be, ki, fël*. Ezek az igekötők elsősorban mozgást, mozdítást kifejező igékhez járulva jelölik az irányt: 1456 k.: *odamegek*, 1470: *tengeren atal mene* (Gl.); DöbrK. 382: *ala iöteben*; KazK. 75: „zenth elek . . . az uara**f**bol *ky futha*”; ÉrdyK. 510: *le zókölleek lowa hatarol*. — A *fël* és a *lë* mozgást jelentő ige mellett nemcsak konkrét térbeli emelkedést, felfelé, illetve lefelé mozgást fejez ki, hanem — az elvont gondolkodás eredményeképpen — általánosabb ‘fel’ és ‘le’ irányt is: a *fel* például a víz folyásával ellentétes irányt is jelölheti; még átvittebb értelemben utalhat a fővárosra, illetőleg magasabb hivatalra, valamilyen központra is: 1524: „ha valahogh az dologh Ide *fel terne* tahath lattaflek az kÿrlnal ees mÿnd az wraknal” (MNy. 25: 69; Budán); 1543: „az leweleketh eg folkayath Polany Ferencz *kylte fel* . . . inen vramtul el zabadulhathnek, enes *fel mennek, feles megek*” (LevT. 1: 21; Egervárról Pozsonyba küldik a levelet). — Olyan igék mellett is irányjelentésűek ezek az igekötők, amelyek már önmagukban is irányváltoztatást, nem egyenes vonalú mozgást jelentenek: BirkK. 4b: *le haiolianak*; CornK. 84r: „menden állapotot *vizza fordeyt*”; KazK. 78: „az cellabol *ky fordula*”.

Nem konkrét helyváltoztatást, hanem csak azzal valamiképpen összefüggő tevékenységet, műveletet jelölő igék mellett is lehetnek irányjelentésűek ezek az igekötők: így például olyan igékkel összekapcsolódva, amelyeknek a jelen-tése az irányulás mozzanatát is tartalmazza: JordK. 515: „my nekewnk *kÿ attaak azok*”; DebrK. 3: *hatra tekinte reiaioik*. — Sőt, állapotot kifejező igék-hez is kapcsolódhat irányjelentésű igekötő; ennek az lesz a következménye, hogy dinamikussá válik az alapigében kifejezett cselekvés, olyanná, melynek iránya is van: BécsiK. 5: „*le ölp [sedit]* Ruth az azatoc *oldalához*”; VirgK. 66: *fel allok*, 63: *le fekwv volna*.

Az irányjelentésű igekötők legelőször és legkönnyebben feltehetőleg az eddig említett jelentéskörökbe tartozó igékhez járulhattak. Később (de már a korai ómagyarban) olyan igékhez is kapcsolódtak, amelyek nem mozgást stb., hanem egyéb cselekvést jelöltek; ezeket is irányjelentéssel egészítették ki: MünchK. 58ra: „a: *hiz ki hizheuec 9 zolla mēd a: videcbē*”; NagyszK. 36: „a *veer özue fajván*”; ÉrdyK. 445: „*egybe ragadanak* [ti. a kötelek] *mynth ha egybe fontaak vona*”.

Eddig a *mēg* és az *el* irányjelentéséről még nem esett szó. Ezek az igekötők keletkeztek ugyanis a legkorábban, következésképpen ezeknek az irányjelen-tése szorult vissza korszakunkra leginkább. Ekkor a *mēg* a leggyakoribb ige-kötő, az összes törzssanyagbeli igekötő-előfordulás 54,6%-a. Ennek viszont csak egy töredéke (6%) őrizi már az eredeti ‘vissza, hátra’ jelentést. A későbbi korszakok nyelvéllapothához képest mégis elég számottevőnek tűnik a *mēg* kései ómagyar kori irányjelentésű használata (mind a lexikai gyakoriság: 5%, mind a szöveggyakoriság, azaz az igekötő-előfordulás szintjén: 6%).

Az eredeti ‘vissza, hátra’ jelentésben elsősorban mozgást, mozdítást, álta-lában helyváltoztatással járó cselekvést jelentő igékhez járul: JordK. 611–2: „Es mÿnth megh ýfmezee hogÿ hezodelfnek hatalma alol vona, *megh kjldee [remisit]* hÿneky hÿwtet”; DomK. 312: „ev tarlanak jmadfagaua . . . halalrol eletre *meg hyva*”; 1529: „ÿsthen ez wÿadalbol bekewel *meg hozá*” (MNy. 37: 276). — Nem mozgást jelentő igékhez is kapcsolódik ebben az eredeti irány-jentésében: FestK. 368: „Gyakozta fwtaalomat *megh tazwtattam [reten-tavi]*”; KeszthK. 29: „*megh tartom* magamath een *kegyetlenfegemtwl*” (de már ezeknek az igekötős igéknek a tiszta, irányjelentés nélküli befejezett használata a közkeletűbb: Jókk. 41: „paranczolatokott . . . *meg tartá*”); irányjelentésben:

1526: „hýzem... ha ýsten akaryä... ýo egeseekbe eg mast *megh latývk* [‘vizsontlátjuk’]” (MŇy. 37: 205), (de befejezett: DöbrK. 375: „ilten *meg latta* v nepet”). A ‘vissza, hátra’ jelentés, illetve annak nyomai még jó néhány más *még* igekötős igében is megvan: *megad, megfizet, meghagy, megmarad, megkér, megtorol* stb. Az irányjelentés különösen szembetűnő, ha antonim párjával, az *el*-lel szerepel egy mondatban: MünchK. 59ra: „iquenec mēd ēl hogiaiglan / z *megtaztacvala* qtet hog ēlne *tauoznec* q tollqe”, 61ra: „ki *ēlveži* mel tied ne *keziēd* meg [repetas]”. — Az adatok azt mutatják, hogy az igéknek egy meghatározott, szinte listázható köréhez járul korszakunkban az irányjelentésű *még*. Valószínű, hogy ekkor, ebben a szerepben új igekötős kapcsolatok alkotására már nem képes. Erről tanúskodnak első nyelvtaníróink, akik nem tudnak arról, hogy a *még* tulajdonképpen ‘visszá’-t jelent. A *még* fő funkciója a kései ómagyar korban már a perfektiválás (l. alább), a ‘vissza, hátra’ jelentést pedig más lexémák fejezik ki, pl. *hátmegé, hátra, vissza*; valószínű, hogy az irányjelentésű *még* pótlására hívta elő a nyelvi szükséglet ezek terjedését, illetve a *hátra* és a *vissza* igekötővé válását.

Mind gyakoriságát, mind jelentésfejlődésének előrehaladottságát tekintve a *még*-et az *el* igekötő követi. Eredeti irányjelentésére már a korai ómagyarból van adatunk (l. I, 433). Az *el* igekötős ige azt fejezi ki, hogy a puszta igében jelzett mozgás a kiindulóponttól távolodik. Irányjelentése a *még*-éhez képest ekkor konkrétabb, színesebb, változatosabb (ezzel összefüggésben perfektiváló szerepe még gyengébb, l. alább). Nemcsak az *elmegy, elszáll*-féle igékben van meg, hanem közeledést jelentő igékhez is járulhat ez a távolodást (távolítást) kifejező igekötő: 1492: „Igazan bizlalom hog *el iwien* kegelmed” (MŇy. 37: 203); MünchK. 16ra: „*ēlkožlēt [appropinquavit]* menñecne ožaga” ~ JordK. 382: „*el kōželghetōt* menýek ožaga”; DöbrK. 380: „*kvlde v zolgait el hynyok* az hyttakat az menegžōbe”. Ennek a jelenségnek szemléleti háttere van: ezeknél az igéknél ugyanis a mozgás kiindulópontja van a beszélőtől távol, s a mozgás ettől távolodik, azaz a beszélőhöz közeledik. — Az *el* a kései ómagyar korban viszonylag gyakori a távolodást kifejező funkcióban: a legtöbb mozgást jelentő, ill. mozgással kapcsolatos igéhez járulhatott: PeerK. 340: *Penzlōl el futamtak*; átvitt értelemben is: SándK. 29: „semmy keeppen *el* nem *hajjōl* az q *hitýrōl*”; nemcsak helytől, hanem állapottól való távolodást is kifejezhet: NádK. 340: „*ekōšfege elvaltožic*”. — Nem konkrét mozgást, hanem mozgással együttjáró cselekvést jelentő igékkel kapcsolatban is kifejezhet távolodást; ilyenkor többnyire a cselekvés eredményeképpen jön létre az a távolság, amelyet az *el* tükröz: 1456 k.: *elzakatakh hittuul*, 1470: *hýthtwl zacadoth* (Gl.); 1507: „mýndenemet hagyōm az peternek, hog tanýtafflag es az Efkolat *el* ne *hagýaffak* vele” (NyIrK. 6: 187); JordK. 384: „ýwttem az ffýat *el valaztaný* hw att“athwl”.

Az irányjelentésen belüli jelentésárnyalatokat tovább nem részletezve az *el*-nek még egy funkciójára kell utalnunk: ez a fokozó, nyomatékosító szerep (pl. *elki*). De mivel ebben a jelentésében nem ígéhez kapcsolódik (tehát nem tipikus igekötőként viselkedik), hanem határozószóhoz vagy más igekötőhöz járul (vagyis határozószói szerepe domborodik ki), „Az igekötők kapcsolódásának lehetőségei” című alfejezetben tárgyaljuk (690–2).

II. Az igekötők másik, történetileg az irányjelentésből levezethető funkciója az *a s p e k t u s k é p z é s*. Az aspektusnak — egyéb eszközök mellett — az igekötők a legfőbb kifejezői.

1. A legkorábbi, a leggyakoribb és a legáltalánosabb ezen belül az igekötők perfektíváló funkciója. — Az igekötő irányjelölő funkciójának bemutatására hozott példák már jelezték, hogy az igekötők — az irányjelen-téssel egyidejűleg — más funkciót is betöltenek: általában befejezetté, perfektívvé is teszik az igével jelölt cselekvést. Az irányt kifejező igekötővel összekapcsolt ige ugyanis többnyire befejezett cselekvést érzékeltet, különösen, ha múlt időben van: egy *bement* típusú ige azt is kifejezi, hogy a cselekvés végzője „bent van”, tehát a cselekvés irányán túl a cselekvés befejezését, eredményét is érzékelteti. Az igekötők perfektíváló funkciója bizonyos, mozgást jelentő igéken jöhetett létre; majd — miután a nyelvhasználatban kialakult egy olyan szabály, hogy a befejezett cselekvést kifejező igék általában igekötősek — a perfektíváló funkciójú igekötő a mozgásigékről áttért más igékre is, ha azokat perfektív jelentésben akarta a nyelvhasználat alkalmazni. Olyen igékre is áttért az igekötő-használat, amelyek mellett eredeti irány-jelentésében soha nem szerepelt — jelentéstani okokból nem is szerepelhetett — az igekötő: *megcsinál, elolvas*. Ez utóbbi esetben beszélhetünk az igekötő „tisztán perfektív” funkciójáról, amikor semmiféle irányt nem jelöl, hanem csak és kizárólag a cselekvés befejezett, perfektív voltát.

Az ily módon befejezetté tett ige folyamatos párja az igekötő nélküli alapige (*mutat, olvas*); esetükben az igekötő hátravetését nem használjuk folyamatos párok képzésére. A perfektíváló funkciójú igekötők hátravetése ugyanis az alanyt vagy a bővítményt hozza hangsúlyos helyzetbe (*Ő mutatja meg. Most mutatja meg.*), az igekötős ige azonban befejezett marad. (Az ige általános és határozott ragozásáról, valamint a határozottság kérdéséről l. „Az igekötők szintaktikai szerepe” és „Az igeragozás” fejezetét.) — Ezzel szemben az irány-jelentésű igekötővel ellátott befejezett igék folyamatos párját az igekötő hátravetésével hozza létre a nyelvhasználat a kései ómagyar korban is: NádK. 601: „Es a coporlobol Auag a ferböl *id vala ki oľ edoľflegoľs illat*”. Véget nem ért, folyamatban levő cselekvést fejez ki a hátravetett igekötős ige a következő kiemelés nélküli, nyomatéktalan mondatban is: ErdyK. 129: „Az yo tyzta gabonat kedeeğ *gyoľty* az ew aztagaban, az az *vyzy be* mennyeknek orzaganak ... eremeeben”. Ez a szórendi sajátosság jó fogódzót nyújt ahhoz, hogy a tisztán perfektív igekötős igéket a többitől (az irányjelentéssel is rendelkező perfektív igéktől) elhatároljuk (bővebben l. „A szórend” fejezetben).

A) Az egyes igekötők tiszta perfektíváló funkciója nem egyidőben jött létre, és nem egyformán erős.

a) Ilyen funkciója a *męg*-nek keletkezett először, így ebben a szerepben az a legrégebbi, és a kései ómagyar korban is a leggyakoribb. Törzssanyagunkban a *męg* 332 különböző igével 1217 esetben fordul elő, ebből 1060 előfordulásban, azaz 87%-ban minősíthető tisztán perfektív funkciójúnak. Az összes igekötős ige (452) 73%-a, az összes igekötős előfordulás (2228) 55%-a *męg* igekötős: NádK. 331: „*Mondmęg enneköm*”; PeerK. 339: „*męg chalnak zawokkal*”, 334: „*qzwegeknek męgh oľalmazoya: zeghenyeknek męgh gazdagheytoya: zanky-wetefeknek męgh bodegelytoya*”. A *męg* tiszta perfekciót kifejező szerepének közkeletűségére, általánosságára utal az is, hogy számos idegen (latin) szóhoz is hozzáteszi a magyar fogalmazó, illetve fordító: JordK. 735: „*męgh pzedi-callaa hűneký Jelfuth*”; 1531: „*felfigeddel sembe lezek akortes męgh deputal-hatya the felfiged*” (MNY. 48: 227). Az ilyen adatok analogikusak, frissen keletkeztek, XV. sz.-i, XVI. sz. eleji neologizmusok (szemben a *męg* eredeti

funkciójával: 'hátra, vissza' jelentésű *még*-gel ugyanis ekkor már nem keletkeznek új igei alakulatok).

A kései ómagyar korban a *még* perfektív használata — a maihoz képest — sokkal szélesebb körű, vagyis sok olyan ige is a *még* perfektívál, amelyet (perfektív funkcióban) ma, de részben már a középmagyar korban is más ige-kötővel használunk: JordK. 104: „Mykozon *megh* azatanggyatok ty földeteknek vetemeenyeeth” (ma: *leerat*), 389: „az fyftelghó ganeet *meg* nem ottya” (ma: *elott*); CzechK. 70: „tegodeth . . . *meg mewetwen*” (ma: *kinevet*), 75: „oltoztes *meg* engomet” (ma: *felöltöztet*). Ez a jelenség azzal függ össze, hogy a kései ómagyar korban a többi ige-kötő még sokkal ritkábban fordul elő tisztán perfektív funkcióban.

A perfektív funkció ellátása szempontjából a *még*-et az *el* követi. Az *el*-nek a távolodást és a nem láthatóvá válást kifejező funkciójából származhat a perfektíváló szerepe. Ha a térbeli előrehaladásnak — amit az *el* fejez ki — valahol a térben vagy az időben határt vetünk, már azt fejeztük ki, hogy a cselekvés célhoz ért. Az *element a házból* típusú kifejezésben a kiindulópontot jelöltük meg, a cselekvést tehát távolodónak látjuk. De már ebben is megvan a perfekció mozzanata: a kiindulóponton való tartózkodás befejeződött.

Irányjelentés nélküli, tisztán perfektíváló funkciót akkor tölt be az *el*, ha a puszta ige a cselekvés haladását, folyamatban levését fejezi ki (DöbrK. 98: „Te kezed nemzeteket *pvzteita*”), az *el*-es ige pedig e folyamat célhoz érését, teljessé válását: GuaryK. 30: „Te vag, ki . . . vazalocat *elpuzteyta*”; KazK. 78: „az papa: az leuelet . . . *el oluastata*”. — Az *el* terjeszkedése — a *még* rovására — már korszakunk vége felé megindul: MünchK. 87va: „Ihō ke' *meg-fazraduan* az utban”; WeszprK. 88: „a verokel *faradnanak*”. Az *el* alkalmazási köre (a *még*-éhez képest) állandóbb, kevésbé változott a későbbiek folyamán. Viszonylag kevés olyan *el* ige-kötős ige van az ómagyar korban, amelyet az ómagyar után, illetve ma más ige-kötővel használunk: JordK. 751: „*el ýaztak vona* az eghez tartomant” (ma: *bejár*); WeszprK. 78: „bozzusagot . . . zidal-mat valamit tudanak raita tenni . . . mind *el teuek*” (ma: *megtesz*). Az *el*-lel perfektívált kései ómagyar kori ige-kötős igéink zöme a magyar szókinés stabil eleme ma is.

Elég sok olyan ige van korszakunkban (és azóta is), amelyben a perfekciót az *el* és a *még* ige-kötő egyaránt kifejezheti. A két, eredetileg ellentétes jelentésű határozószó, az *elő* és a *mégé* ('előre' és 'hátra') ellentétes jelentésfejlődés útján végül összetalálkozott a perfekció kifejezésében. — Anyagunk azt mutatja, hogy gyakran egymás szinonimájaként, váltakozva használják a perfektív funkciójú *még*-gel és *el*-lel alkotott ige-t: FestK. 376: „een lelkemeth *el* nem hattad [non deserueris]”, 376—7: „te mywedet *megh* ne had [ne destituas]”. Az ilyen ige-k között sokszor gyakorisági különbség van: néha a *még* ige-kötős tűnik gyakoribbnak: BécsiK. 13: „*mégtözo* mēdz magaffégo vazalokat”; VirgK. 108: „*el töre* az tömlöczöt”; más ige-k esetében pedig az *el* ige-kötős a gyakoribb: JordK. 674: „az vaczozat *el kezeythwen*”; WeszprK. 17: „az etyk *el kezuluen*”; VirgK. 60: „*meg kezytuen* az vizet”. — Gyakori jelenség az is, hogy — a mindkét ige-kötővel alkotott ige poliszém lévén — csak egy-egy jelentésük szerepel egymás szinonimájaként; a *megvégez* : *elvégez* ige-knek például csak 'véghez visz, befejez, megcsinál' jelentésük azonos: JókK. 75: „al-domas *meg vegezuen*”; 1516: „wra dolgaýth *el wegezwen*” (MNY. 52: 369). Az *old*, *oldoz* ige ige-kötős származékai közül is csak egy-egy jelentés szinonim: MünchK. 26rb: „legottan leltec eg megkotq3ot nqften zamast / z q vèhmet q

vèle *oggatocm̃g* [solvite] / *τ* hoziatoc ènnèkem” ~ JordK. 418: ... *ogyatok el* ...
 — A *m̃eg* és az *el* igekötővel alakult perfektív igék között azonban legtöbbször van bizonyos használatbeli, jelentésbeli különbség, ha ezt nem is könnyű mindig pontosan megfogalmazni; a *megoszt* : *eloszt* használatát példázva: JókK. 7: „legottan vr Bernald mendennew 10zagat elozta [distraxit, ill. distribuit]”: BécsiK. 172: „Valaziatoc èl [Separate] ökèt egmaftol m̃ezze ... Mikor azért *megosztattanac volna* [divisi essent] eggic a' maliktol”; az adatokból az tűnik ki, hogy az *el* igekötős ige jelentése valamennyire még őrzi az irányra utalás nyomait: 'nagyobb egységből részeket, adagokat külön-külön több embernek a birtokába juttat', tehát a 'szét, egymástól távolra' jelentésmozzanat is benne van; a *megoszt* tisztában perfektív, sőt újabb, speciális jelentése is keletkezett (új vonzattal): ÉrdyK. 54: „*megh ozhwan my velewnk* ... attyanak ... erekleegeet”. Ezek a jelentésváltozások azonban már nem az igekötőnek az igéhez való hozzájárulása révén keletkeztek, hanem az igekötős igék a maguk teljességében mentek át a jelentésváltozáson, így ez a jelenség lényegében már nem az igekötő ügye. — Máskor azért különböző a *m̃eg*-es és az *el* igekötős ige jelentése, mert ezek az igekötők az alapigének más-más jelentéséhez kapcsolódtak: a *bocsát* ige 'megbocsát' jelentéséhez (l. a HB.-ben is) járul a *m̃eg*: 1531: „the, ke, *megh bochassa* ennekem hogh ... nem mehettm” (LtK. I: 135), 'elenged' jelentéséhez pedig az *el*: CzechK. 73: „*lelkødeth te testødwtl el boczatad*”; a két ige vonzatköre is más.

A perfektív funkción belül az *el* és a *m̃eg* közös tulajdonsága, hogy mindkettő járul melléknévből képzett igéhez, és így az igekötős ige a melléknévben kifejezett tulajdonság vagy állapot teljessé válását, illetve teljessé tételét jelenti: JordK. 506: „*el nehezetteneke vala h̃wnekýk zemek*”; KeszthK. 31: „*Èl zeleseyteed een wtaymath een alattam*”. A *m̃eg* még gyakoribb ilyen funkcióban (melléknévből képzett igéhez járulva), aminek alapján biztos feltehetjük, hogy analógiás hatása is erős lehet korszakunkban: 1488: „ez fekel war fogotta weres pey lo *megh tiftolion* agh kepen menth Jordwan vize” (MNy. 16: 79); DöbrK. 381: *meg nemola*, 379—80: „borral *meg ne: rezegölletek*”.

b) A többi igekötőnek — a *m̃eg*-hez és az *el*-hez viszonyítva — a kései ómagyar korban sokkal gyengébb a tiszta perfektíváló funkciója. A gyengülés szerinti sorrend: *f̃el*, *ki*, *be*, *l̃e*. Ezeket követik azok az igekötők, amelyek az ómagyar kor folyamán keletkeztek (*alá*, *öszve* stb.), amelyek — latívusragjuk jóvoltából is — erősen őrzik irányjelentésüket. Ebből a szempontból a *f̃el* és a *l̃e*, a *ki* és a *be* lényegében tükörképei egymásnak, perfektíváló szerepük azonban nem ilyen párhuzamosan alakult. Míg — az itt említett korai igekötők közül — a *f̃el*-nek van a legerősebb perfektíváló funkciója, antonimája, a *l̃e* éppen hogy csak megjelenik ebben a szerepben. — Olyan igéken alakulhatott ki a *f̃el* perfektíváló funkciója, amelyek valamilyen formában tartalmazták a felfelé mozgásnak, a növekedésnek a jelentésmozzanatát: MünchK. 87rb: „Annac kel *f̃el noni* ènnèkem ke' meg küffèbednem”; JordK. 344: „*ff̃el zettene ween almabol*”. Az említett jelentéskörbe tartozó *f̃el* igekötős igék analógiájára más természetű növekedést, gyarapodást jelentő igék is megkaphatták a *f̃el*-t, például az érzelem felfokozódását kifejező igék: GuaryK. 30: „*paztolafocat, es ozafoeat, eýel nappal ñe 399l feltamaztanod, es f̃el geýjeztenød*”: NádK. 339: „*f̃el reazkodanac* [felriadtak] ez ellen az ördögök”; SzékK. 16: „es az Olofernes nağ ... haragwal *f̃el gheryede*”; hasonlóképpen az erkölcsi növekedést kifejező igék: ÉrdyK. 452: „zont Damonkofth zeretee es *ff̃el meeltoztatau wr iften*”; ilyen a *felmagaszt(al)* is, amely (a *felmegy* mellett) törzsanyagunk leg-

gyakoribb *fél* igekötős igéje: Apork. 120: „*fél magasztassak* ötet népnek eg hazaban”. — Miután kialakult a *fél* perfektiváló funkciója, más igékhez is hozzátették, ha a cselekvés befejezettségét akarták jelölni: DöbrK. 381: „*varofokot fél joita*”; MargL. 15: „*Mýkoron... halýa vala... az bodog azzon napýat fél... hirdetný*”; KazK. 71: „*feel fogadak... hog... életõkbe õrõk tyztallagoth tartananak*”.

A *fél*-lel szemben a *lè* viszont erősen tartja irányjelentését, amit talán a benne szereplő lativusrag véd. Így általában csak irányjelentéssel együtt perfektivál, vagyis tiszta perfektív funkciója a kései ómagyar korban még gyenge. A *vetkõzik* alapigével szemben a *levetkõzik* alak befejezett cselekvést jelöl, de a lefelé irányulás mozzanata ebben is benne van, így nem egészen tiszta a perfektiváló szerep: GuaryK. 87: „*Es mõda neki, vetkozel le*”; hasonló még: Land. 119: „*a falãth mynd fewldygh Le Ronthathya*”. Talán valamivel tisztább perfekciót tükröz: MargL. 28—9: „*gondoluan... haborusagoknak vezedelmenek le ehnýteset [!]*” (vö. *felgerjed*); JordK. 760: „*Es mýnek vtanna le czendezõdenek, felele Jacab*”. — Van olyan elképzelés, mely szerint a *lè* perfektiváló funkciója a *levág, learat, lekaszál* típusú igékből terjedhetett el, melyekben még van valami a 'lentség' jelentéséből. Ez lehetséges, korszakunkból azonban nem tudunk adatolni ilyen igekötős igéket. — A *lè* tiszta perfektív funkciójának kialakulásához feltehetőleg hozzájárulhatott ennek az igekötőnek az érzelmi, erkölcsi stb. csökkenést jelentő igéken való megjelenése is (l. fent: MargL. 29: *le ehnýteset*; JordK. 760: *le czendezõdenek*); ez összhangban lenne a *fél* perfektiváló funkciójának megerősödéséről mondottakkal is.

A *ki* ~ *kivé* igekötő perfektív használata olyan igékről indulhatott el, amelyek cselekvésének befejeződése kifelé járó mozgással, illetve valamilyen külsőségbe jutással járt együtt: GuaryK. 29: *ki zaggattatnec, es ki vezne*. A tisztán perfektív funkció kialakulásában szerepet játszhattak a közlést jelentő igék: BirkK. 3b: „*sentëciat ki mõdonk*”; JordK. 383: „*Semý nýncz vg*” el fedeztetwen *hog ký ne nýlutkoztasseek*”; MünchK.-beli megfelelőjében a *még* teszi befejezetté a szintén közlést jelentő *jelentetik* igét, ami arra utal, hogy a JordK.-beli *ki* irányjelentését is már nagyrészt elnyomja, elhalványítja a perfekció: 16va: „*lëmi ol fedezet ki nē mg vèlentetic [revelabitur]*”. A tiszta befejezettséghez talán valamivel közelebb van: DöbrK. 403: „*gerlice zo hallatot. fige fak ki bomboztak*”, és esetleg tiszta perfektív előfordulás: BécsiK. 16: „*hog né adatnanac... q vazaloc ki iztulba*”: *ne darentur... civitates eorum in exterminium*, 19: „*ki iztatanac [exterminati sunt] loc nemzètectol*”. A *kivé* alakváltozat tisztán perfektív funkcióját még ennyire sem tudjuk adatolni. Két szótagú lévén valószínűleg még jobban őrzi eredeti irányjelentését.

Antonimájának, a *be* ~ *bel* igekötőnek is elég korlátozott még a tiszta perfektív funkciója. Kialakulásának körülményeit mutatja a JordK. 21: „*bel telyk* egheez egiptomnak földé mýnden felee leggyëkkal”, amelyben a *bel* még őrzi az irányjelentéséből származó (egy bizonyos térnek a megtöltését kifejező) jelentésárnyalatot. Az 'eltelik, megvalósul' jelentésű *betelik* azonban már tisztán perfektív aspektusú: NádK. 443: „*harmicz nõlcz eztendõ be telven corlagban efec*”; 1490 e.: „*Ig Be theleek en Vramnak az nagy gondolafa*” (RMKT. 12: 478); a hasonló jelentésű *beteljesedik, beteljesít* is perfektív, és még gyakoribb: JordK. 632: „*Azezth ez en nagy ẽremem maltan betellýfedeth*” ~ MünchK. 87rb: „*Ebbèn azezt èn qzqmèm bè tolt [impletum est]*”. Egyéb igék mellett ritkábban tölt *be* tiszta perfektiváló szerepet: JordK. 372: „*mýnd ozek be zolgaltatnak týnektek*” (~ MünchK. 13ra: „*mëd õzec adatnac [adiciuntur]*”).

tünèctec"); 1527: „Az molthan meg zergeth dolgoth ... *be zolgalthathom*" (RMNy. 2/2: 19); NagyszK. 148: „fymnak zent vereuel *befagyotvala*".

A két szótagú, újabb igekötők — irányjelentésük világosságából fakadóan — még kevésbé használatosak a kései ómagyar korban tiszta perfekció kifejezésére; mégis: NagyszK. 36: „a ákorlatos ápafoebol eggic a mafikra elfen, es a veer *özue fajvan* mindön teltöm veerben vala *bee fajvan*, es mindön felöl az en genge teltömön a veer ala áorogvala" (a *be* igekötő perfektiválja a *fagy* igét, az *alá* viszont még igekötőszerű határozószó, amely irányjelentésben szerepel); irányjelentését elvesztve perfektiválja néha az igét az *egybe* igekötő: KeszthK. 116: „fegywereketh *egybe tur* es verteketh tyzel egeth"; 1529: „az Zekelyek mynd *egübe gyellthenek*" (MNy. 37: 276); az *egybegyül* befejezettségét az is alátámasztja, hogy hasonló funkcióban a *be* és a *fél* is hozzájárul a *gyül* igéhez: NádK. 453: *be gylnenec*; ÉrdyK. 508: *bel gyölttenek volna*; ÉrsK. 483: *fél gyölt wala*. Az irányjelentéshez képest a befejezettség lép előtérbe a következő össze igekötős igékben is: CornK. 37r: „*Evzue veryk [Conflabunt]* az ev tevrevket zanto valnak. az az zanto vafat chynalnak belevle"; KazK. 64: „edenöket: mind *özue törtem*". A *jön* alapigéhez képest a 'megérkezik' jelentésű *előjön* igében is visszaszorul az irányjelentés, így elsősorban a cselekvés befejezettségére utal az ige: FestK. 391: „*elew yewew* halalnak yelenleeg" (hasonlóképpen perfektív, csak gyakoribb a *megjön*: ÉrdyK. 511: „De *megh yewe* es nem marada *megh*").

B) Az igekötők perfektiváló szerepe az ómagyar kor folyamán egyre erősödik. Ez abban nyilvánul meg, hogy egyre több igéhez járul a cselekvés befejezettségét egyértelműen kifejező igekötő (főleg a *még*, de mások is). Eredetileg (pl. a HB.-ben) olyan igék is képesek voltak befejezett cselekvést jelölni, amelyekhez nem kapcsolódott igekötő. Az ómagyar kor folyamán azonban — az igekötők szófajának kibontakozásával, a tiszta perfektív funkció kialakulásával — olyan szabály jöhetett létre és erősödhetett meg a nyelvhasználatban, hogy a befejezett igék tipikusan igekötővel vannak ellátva. Így az igékben kifejezett cselekvés befejezettségének egyértelművé tételére, mintegy „biztosítékként", megerősítésként egyre több igéhez kapcsolódott igekötő: FestK. 379: „*Zabadyhch megh [Eripe]* te ellenleegednek zolgalatyabool"; PeerK. 335—6: „Halottaknak *megh zabadeytoya*"; a HB.-ben még igekötő nélkül áll: „*El zoboducha wt urdung ildetutvtl*"; hasonlóképpen: BécsiK. 114: „hadtol sem zabadeithattac meg magokat sem gonozobol *mènthetic ki [eripiunt]* magokat": HB.: „kit vr ez nopun ez homul világ timnucebelevl *mente*"; BirkK. 3a: „es e tarlafagoktol *meg valiek*"; ÓMS.: „*Tuled ualmun [o: ualnum]*". A korábbi és a későbbi kódexek párhuzamos helyei is ezt mutatják: MünchK. 46rb: „*Ihē ke tekentuē q reia žezete qtet*" ~ JordK. 489: „*Jefus ottan zeaya tekeentwen meg žezetne [dilexit]* hwtet"; MünchK. 16rb: „*valacie nē vēndne tūtōkēt*" ~ JordK. 382: „*vala ky be nem fogadand týtēket*": quicumque non receperit vos. A kései ómagyar korban bizonyos igék már nem is nagyon használatosak igekötő nélkül: BécsiK. 15: „*kq fulockal megkoznékēzēc q fuluiokat*"; KeszthK. 25: „*Een ellenfegym een lelkemeth megh kernekeztek*"; 1524: „*kýth myh minden athya fyvvh zerelemel megj akarvnk halalnjh*" (MNy. 19: 127). Az igekötő-használat terjedésével a latin szövegnek is lehetett szerepe, bár sok igekötős magyar ige nek prefixum nélküli latin ige a megfelelője. — Az ilyen perfektív funkciójú igekötőhasználat persze nem válik kizárólagossá; igekötő nélküli befejezett igék korunkunk végén is vannak (l. 692—4).

C) Az igekötő azon túl, hogy perfektivál (illetőleg irányt jelöl), az igében kifejezett cselekvés akcióminőségét is megváltoztathatja: képes például arra, hogy a cselekvés kezdő-momentán jellegét is kifejezze. Ilyen szerepben az igekötő a tartós (duratív) történésű igét egyszeri, mozzanatos történésűvé teszi: vö. HB.: „*Latratuc feleym*”: 1488: „*azt megh lata bodogh affon*” (MNY. 16: 79). Az igekötőnek ez a funkciója — mely korszakunkban viszonylag gyenge, mivel az igéknek egy szűkebb körére korlátozódik — a cselekvés célhoz érésének jelenségéből vezethető le. Érthető, hogy éppen a *még*-nek és az *el*-nek, a legrégebben perfektiválóvá lett igekötőknek alakult ki legkorábban és legerősebben a cselekvés megkezdődését kifejező funkciója. Ezt a jelenséget jól szemlélteti a cselekvés tartósságát igekötő nélkül, megkezdődését, momentán voltát pedig igekötős igével kifejező MünchK.-beli példa: 87vb: „Mendén ki ižic è vizböl elmeg *megzomiuhozic* [sitiet iterum] Ki ke ižec a vizböl kit èn adoc nē žomiuhozic ožocke [non sitiet in aeternum]”. — Hasonló funkcióban az *el* is szerepel: MünchK. 30vb: „*mēd . . . èl alunac* [dormierunt]”; KazK. 78: „*haluan . . . eufemianus . . . el kešferódek*”. (Mai nyelvünkben gyakori a cselekvés megkezdődésének, mozzanatosságának az *el* igekötővel és visszaható névmási tárggyal való kifejezése, főleg hangadást jelentő igéknél: *elkacagja magát, elsírja magát*, de a kései ómagyarból erre még nincs adatunk.) — A *fél* ritkán tölt be ilyen szerepet: JordK. 365: „*fel nythwan hew zařat tanoýthřa vala hwket*” (~ MünchK. 10va: „*ř zaia megnýtuwan* [aperiens] taneifauala oket”). — Az igekötő néha nem kifejezetten a kezdő mozzanatra utal, hanem csak a cselekvés momentán, pillanatig tartó jellegére: GuaryK. 23: „*az zagalmazo vnõn magat, es ř attafaiat meg mazya*”; SzékK. 10: „*réttegés, es yzhonyodas megh õtee az õ erzeckenlegeket*”.

A cselekvés megkezdődésének, momentán jellegének a kifejezése csak akkor tudható be teljes egészében az igekötőnek, ha az igen nincs kezdő, illetve mozzanatos képző. Egyébként ugyanis a képző teszi kezdővé, mozzanatos történésűvé az igét (pl. *serken, gyullad, indul*). Az ilyen mozzanatos képzős igékhez járuló igekötő pedig csak erősíti a mozzanatosságot, nyomatékosítja a képző által már kifejezett jelentést: 1456 k.: *fel serken*, 1490 k.: *feol serken* (Gl.); BécsiK. 15: „igen *męgfělēmęnc* [timuerunt] ř ozcaiatol”; 1502: „*myg en innen el indulok*” (MNY. 37: 203); MargL. 6: *meg gyvladuan*; stb. Erre a nyomatékosításra, erősítésre talán azért is szükség van, mert egyes mozzanatos képzők jelentése a kései ómagyar korra halványodhatott. — Lehetséges, hogy a *még*, az *el* és a *fél* ezt a jelentést a mozzanatos és kezdő igékből (*megretten, megrezzen, eliszamik, felfurull* stb.) szívta magába, és később — ebben az új funkciójában — már mozzanatos képző nélküli igékhez járulva is képesek voltak a cselekvés mozzanatosságának, megkezdődésének a kifejezésére. Bár ezt a sorrendet adatokkal nem tudjuk bizonyítani, mert a két típus (a mozzanatos képzős *megretten* és a mozzanatos képző nélküli *megszomjazik* típus) egyszerre jelenik meg nyelvemlékeinkben.

Sajátos csoportot alkotnak a testhelyzetet, a tartós, nem változó állapotot jelentő (ún. statikus) igék: *áll, ül, fekszik, térdepel* stb. Esetükben az igekötő a cselekvés bekövetkeztét egy sajátos mozzanat kíséretében érzékelteti: ezeket az állapotot kifejező igéket mozgást kifejező (ún. dinamikus) igékké változtatja. Az *áll* például nyugvást fejez ki, a *megáll* pedig mozgást, amelynek eredményeképpen áll be a puszta igében megnevezett nyugvás: JóK. 44: „*frater leo legottan meg alla*”; DöbrK. 375: „*azok kedeg kik vizik . . . vala. meg allanak*”; VirgK. 56: „*fel alun ez zent atya, twñ . . . predikaciot*”. Ezeket az

igéket nemcsak a *még*, az *el* és a *fél* teheti kezdő-mozzanatos jelentésűvé s egyúttal mozgást kifejezővé, hanem más, irányjelentésű igekötő is: VirgK. 63: „hogy *le fekut volna*, femikepen elnem alhatek”. Az igekötős igének — mozgásjelentéséből fakadóan — hová? irányú vonzata is lehet: VirgK. 82: *agyara le fekuet* (az igekötő nélküli alapige általában hol? kérdésre felelő határozóval bővíthető). Ezeket az *ül* : *leül* típusú igepárhuzamokat az indoeurópai nyelvek többnyire külön igékkel fejezik ki: ném.: *sitzen* 'ül' : *sich* (*nieder*) *setzen* 'leül', *liegen* 'fekszik' : *sich* (*nieder*) *legen* 'lefekszik'; orosz *стоять* 'áll' : *останавливаться* (*остановиться*) 'megáll' stb.

D) A kései ómagyar korban olyan igekötős igék is vannak, amelyekre (illetve az általuk kifejezett cselekvésre) nem az összefüggő, szakadatlan folyamat a jellemző, hanem a megszakításosság, az ismétlődés, a cselekvés vissza-visszatérése, újra meg újra megvalósulása, azaz a frekventatív jelleg: MargL. 6—7: „iesus cristusnak ... evt sebeýnek heleýt ... ev zaýaual *meg chokolgatya vala* ['minden sebhelyet megcsókol']”; NádK. 693: „Hagyot penitenciat *el halogatni*”. Az ilyen jelentésű igekötős igéken azonban az ómagyar korban általában van gyakorító képző; a frekventatív jelentést tehát nem tulajdoníthatjuk az igekötőnek, hiszen azt a gyakorító képző fejezi ki. Az igekötő szerepe ezúttal is általában a perfektiválás, hiszen az igekötő révén válik befejezetté az a cselekvés, ami ismétlődik. Az igekötő tehát az ismétlődő cselekvés eredményes lezárulását hangsúlyozza. A *megfogdos* ige például a *még* által befejezetté tett *megfog* és a folyamatos aspektusú, gyakorító akcióminőségű *fogdos* kölcsönhatásával keletkezhett, így jelentése is kettőssé vált: befejezettség és frekventativitás egyaránt jellemzi: KulcsK. 264: „kyk *megh fogdoftaak vala* wketh”; ugyanígy: *kérlel* (WinklK. 116) × *megkér* (ÉrdyK. 520) → *megkérlel*: ThewrK. 170: „Es hogyha uétkelnek talalod magadat, Kőniörgésed által *kélleld megh* Vradat”. Az ilyen jelentésű gyakorító képzős igekötős ige a kései ómagyar korban gyakoribb lehetett, mint mai nyelvünkben (*eljárkál*, *eljárogat*, *megdobál* stb.: újabb igealakok; ennek a funkciónak a betöltésére ma főleg az igekötő megismétlése szolgál [*el-eljár*, *meg-megnéz*], ez a kifejezési eszköz azonban az ómagyar korban még nem használatos.) — Főleg tranzitív igék fordulnak elő ezekben az igekötős származékokban: AporK. 123: „*el zagadoziak* idegenek q mvnkait”; BécsiK. 194: „Q *megzègdèli* [*confringet*] q. baluanokat”; CzechK. 43—4: „Zent kprzotfan ha ýmadlak. *meg werethwe. meg hwzlatwa*”, 47: „kezek ... kýketh el terýezthwen ... *meg gýagdotak*”; intranzitív igékkel ritkábban találkozunk: XVI. sz. eleje: „*el zakadoza vala* mynden ketheliý” (MNY. 49: 207). Gyakorító képzős igékhez (igei származékokhoz) kapcsolódva is a *még* a leggyakoribb igekötő, az *el* ritkább: GuaryK. 32: „es az teztat feiezoj mind *elzaggatac*”; SzékK. 11: „es *el köldözenek* [ti. Izrael fiai] mynd eghez samaria orzagon mynd kórnyvł”; 1533: „az orzagoth eppen nynden *el zaggatas* nekwl Janos kyrálnak az my k: wrunnak, zerzy chyazar” (MNY. 37: 353—4).

2. A kései ómagyar korban megjelenik az igekötőnek egy újabb használata, melynek során nem változik meg az igének sem az aspektusa, sem az akcióminősége, hanem az igekötő a folyamatos, tartós történésű alapige jelentését (szemben a befejezettséggel) éppenhogy erősíti, a benne kifejezett cselekvés tartósságát nyomatékosítja, folytonosságát, huzamosságát kiemeli. E funkció kialakulásának menete világos: az előre irányuló mozgást jelentő *el*-ből

fejlődött ki, következőképpen csak az *el*-nek van ilyen szerepe. A térben előre haladó cselekvés ugyanis egyszersmind az időben is halad; az időbeli folytonosság jelentésmozzanata előtérbe kerül, és az ilyen funkcióval felruházott *el* végül nem mozgást jelentő igeikhez is járulhat; ilyen a mai *elidőzik*, *elálldogál*, *eljátszadózik* stb. Mai nyelvünkben elég erős és erősödő az *el*-nek ez a szerepe, a kései ómagyar korra azonban még nem jellemző. Néhány ige néhány előfordulása arra utal, hogy ebben a periódusban jelenhet meg ez a funkció, de még a korszak végén is gyengének látszik: JókK. 140: „ty nem vettek sem aratok es yften tyteket *el eltett* [*pascit*]”; PeerK. 340: „bolchoth rengheffetek awal *el elhettek*”; BodK. 8: „mind eý nappa *el mukalkodik* [ti. a pók, amely folyton szövi a hálóját]”; ilyennek mutatkozik az *eltű* ige is: ÉrdyK. 635: „Aldozyk tyredelmeflegeewel mykora . . . betegfeegöt . . . *el tyr*”; hasonló lehet az *eltű*, *elszenved* kibír’ jelentésben az *elszenved*: GuaryK. 26: „femít *el* nē tūz, es *el* nē zenved”; BirkK. 3a: „ha . . . vala mi panazža leiend kit nē illik sem kell *el zenuedni* tvrni”; KazK. 80: „az v zolgay lok buzufagot teznekuale raita: es mind bekefflegel *el zenuedy uala*”. Az *elvisel* igeének is van olyan használata, amelyben tartós cselekvés fejeződik ki; eredeti konkrét ’tárgyat visz, hordoz’ jelentésben: MargL. 2: „kezerehtetýk vala az poriffatvl *el viselny* az ruhat” és átvitt ’kellemetlenséget eltű’ jelentésben is: TelK. 22: „en az en zidalmamat *el* nem *viselhetóm*”.

Az igeikötő — azon túl, hogy irányt jelöl, hogy perfektivál, vagy éppen a cselekvés tartósságát nyomatékosítja, vagy a cselekvés akcióminőségét változtatja meg stb. — kisebb-nagyobb mértékben általában az ige lexikális jelentését is módosítja. Erről a kérdésről l. a következő szakaszt.

III. Az igeikötők funkciói között különös jelentőséggel bír az ún. jelentésspecializáló szerep. Az irányjelentés és az aspektusképzés után ez az igeikötők legfiatalabb funkciója, de a kései ómagyar korból már jól dokumentálható. Akkor állíthatjuk, hogy az igeikötős ige szemantikailag specializálódott, ha annak jelentése nem azonos az igeikötő és az ige jelentésének összegével, hanem az igeikötős ige valamilyen sajátos többletet, illetve az alapigétől lexikailag különböző jelentést mutat. Az alapigéhez képest az igeikötős igeiben megtestesülő jelentésváltozásnak — mértékét tekintve — számtalan fokozata, árnyalata van; ezért az alcsoportok határai sem rajzolhatók meg élesen (mindez az igeikötő nélküli és az igeikötős ige felcserélhetőségének a lehetőségében, illetve lehetetlenségében is megnyilvánul).

a) Az igeikötő néha csak annyiban módosítja az alapige jelentését, hogy valamilyen speciális jelentésárnyalatot tesz hozzá: a *nevet*-hez képest például a *megnevet* (*vkit*) ige jelentésében mindig benne van a ’csúfolódás’ jelentésmozzanata: 1456 k.: „rideho, et subsannabo vos *meg mewetlek*”, 1470: „ludibrio *meg meuetes* i. e. vituperio *chufolas* habiti” (Gl.); JókK. 57–8: „mýkeppen bolondott *meg memuetýkuale* [*deridebant*]”; a ’birtokol (stb.)’ jelentésű *bír*-hoz képest a *megbír* ’megszerzés eredményeképpen birtokol; leigáz, elfoglal’ jelentésű: SzabV.: „mondhatatlan vezedelmbe lwnek . . . Mert emerek hog *meg* nē *býrhatlyak* [ti. a várat]”; ugyanígy: ÉrsK. 457: „katheryna . . . *meg býra* lok ellenfeget”.

Az igeikötő révén bekövetkezett jelentésspecializálódás általában az alapige jelentésének szűkülésével jár együtt: a *terjeszt* ige széles körű jelentéséhez képest (l. TESz.) a *leterjeszt* (*i magát*) csak ’földre veti magát, leborul’ jelentésű: JókK. 80: „fewldre *leterycztuen magát*”, 94: „fewldre

le teryezkedýkuala”; a *leterjeszt* ige ’leterít, legyőz, megsemmisít’ jelentése pedig még szűkebb, még speciálisabb, még távolabb van az alapige jelentésétől: BécsiK. 19: „mēd a hatalmafokat Elebonbā *letēziēztēttēnc* [*prostraverunt*]”, 16: „Igēn *letēziēztēttēc* leznē Ihzlnē mēdz ēllēnfeǵi”; más igekötőkkel (*el, ki, fél*) másféle jelentésspecializáció történik (ez bizonyos esetekben grammatikai következményekkel is jár: eltérő lehet az ige ragozása, határozói vonzata stb.; ezt l. 687–9). — Többféle irányban specializálódik a *töröl* ige jelentése is, attól függően, melyik igekötő járul hozzá: MargL. 12: „*meg tevrly vala* ev feýenek fedeleuel”, 16: „az ev kenveet . . . *el tevrly vala*”; további specializálódás eredménye a ’megsemmisít’ jelentés: BécsiK. 9: „nē taztozom ēn nēmēnēc vtollat *ēltōzlēnē* [*delere*]”; egészen speciális a ’deleo; írásból kihúz’ jelentés: AporK. 62: „*Le tozleffenek* előknek kōnucbōl”; JordK. 889: „nem *tōzlyóm ky* ew neveeth az eelew kenýbōl”; az általános ’nemet mond’ jelentésű *tagad* ige a *még*-gel összekapcsolódva ’elutasít, nem vállal’ jelentésű: JókK. 154: „kyket erewfben zerettem azoktol hamaraban meg vtaltattam es *meg tagattattam*”, a *ki* igekötővel pedig még szűkebb, egészen speciális jelentésű lesz: ’eltasít magától valamit, az örökségből kizár’: VirgK. 27: „Jer el az pifpeknek elybe, es *tagad ky* magadat az atyay wrwkfegbw”. A gazdag jelentéstartalmú *gondol* igének is erősen specializálódik a jelentése a *meggondolja* magát szerkezetben: ’megváltoztatja álláspontját’: Land. 133: „Talam *Megh gondollihaak Magokath*, Es . . . Megh agyak a warath felssegewdnek”; stb. — Sajátos, speciális jelentésűek a létige különféle igekötős származékai is: MünchK. 99vb: „Es a valora *meǵlēuē*”: Et, *cena facta*; SzabV.: *Ez . . . meg lewē* ’megtörténvén’; ÉrdyK. 509: „kyt ha mondanak hogy ennen Criftus lett legyen awagy angyal mynd *meg lehetōt* [’lehetséges volt’]”; *még* igekötővel ’megvalósul’ jelentésű is lehet: 1531: „wgh akaram hōgh az felliged akaratyā *liǵjēn megh*” (MNy. 48: 227); bizonyos esetekben (de csak jelen idejű igealakokkal) folyamatos cselekvést, történet is kifejezhet az igekötős létige: 1533: „Ne banca az fyzeteffel . . . te .N. twdom ellyen zegen legennek effele penze Nekwl *el lehet* te .N.” (Ltk. 1: 142); stb.

Érdig felhozott példáinkból az is kitűnik, hogy a különféle igekötők különböző igékhez kapcsolódva mindig másféleképpen, a konkrétan adott igekötős igében jelentkező módon változtatják meg az alapige jelentését. Úgy tűnik, hogy egyetlen olyan igekötő azért van a kései ómagyar korban, amely különböző igék jelentését is (legalábbis néhányát) hasonló irányban módosítja: ez a *be*, szerepe pedig az ún. „hivatalos funkció”. Néhány, speciális fogalomkörbe tartozó ige („törvénykezési ige”), melynek igekötője a cselekvés helyére (a törvényszékre, más hivatalos helyre) mutatott, különleges fogalmi jegyét ráruházhatta az igekötőre (irradiáció történhetett), amely ezután már más, eredetileg nem ebbe a jelentéskörbe tartozó igének is ilyen jelentésárnyalatot kölcsönözhetett: AporK. 122: „Imadkozýk ebben az profeta, az doegh ellen ky ewtet Sawlnak *be arewolta wala*”; ilyen használatává teszi a *be* igekötő a *mond, ad, áll* igét: DebrK. 137: „*beh monduk* a dioklecianofnak hōǵi eh Sebōftien vitez kereztien volna”; DöbrK. 432: „keres wala okos vǵet. hōǵ vǵtet *be adhatnaia*”; 1551: „az terwenbe addegh *be* ne alhassak . . . nigh nem *megh fizetem*” (RMNy. 2/2: 28). A *be* igekötőt használja a nyelv hivatalba, tisztségviselő testületbe való bekerülés kifejezésére is; az ómagyar korban például a szerzetesrendbe való belépés: *beöltözés*: 1524: „az mý zýkflýge lezen az *be ewltezýfre*” (MNy. 13: 124); ÉrdyK. 371: „*öltőzeek be* az zerzetben”; l. még: MargL. 28: „predicator zerzetnek professyot tevt *be eskort*”, 35: „zent margyt azzont . . . nagý jūneplessel *be fektezeek be zentelek*”.

b) A jelentésspecializálódás eddig említett eseteiben az igekötős ige jelentése az alapigéből viszonylag könnyen levezethető. Sok esetben azonban olyan jelentésűvé teszi az igekötő az igét, amely nem függ közvetlenül össze az alapige jelentésével, illetve csak nagyon áttételesen kapcsolható ahhoz. Ilyenkor tölt be az igekötő szóképző funkciót. A két típus között természetesen széles és nem éles a határ. Az átmenetet jól érzékelteti a 'becsuk, bezár' jelentésű *betesz* ige: még megvan benne a 'tesz, cselekszik' jelentésmozzanat, de már meglehetősen elszakadt alapigéjének jelentéseitől, és frazeológiai is bizonyos mértékig kötötté vált: MünchK. 12rb: *aito bêtéuën* (~ JordK. 369: *aſtod be tewen : clauso ostio*), 58rb: „Es hog fozdeitotta uolna a: *kõnuët lele a: hêlt, hol izuan vala . . . Es micoz bêtottuolna a: kõnuët [plicuiſſet librum] meğada a: ʒolgalonac z lè vlo*”; TihK. 9: *kapuia be tetetik*. Hasonlóan értékelhető a *kimegy* (*vki ellen*) ige is, amelynek jelentését az igekötő és az ige kötött határozója együttesen módosítja: BécsiK. 12: „*Meñ ki nap ñugat félè valo mēdz ozzag èllèn*”: Egređere adversus omne regnum. — A *megér* (*vmivel*) ige 'vmivel meglegszik' jelentése viszont csak nagyon áttételesen kapcsolódik az *ér* igéhez: GuaryK. 111: „ammit en velem hoztam en *awal* maſtan *meg ezom*”. A *hozzálát* (*vmihez*) ige 'vminek nekifog' jelentése is meglehetősen távol van a *lát* ige jelentéseitől: 1517—1535: „hogh az *ty myweteghez Zerywel hozza lattock*” (TörtT. 1888: 597). A kései ómagyar korban még ez tekinthető a jelentésspecializálódás legritkább esetének. Az igekötőnek ez a szerepe az új lexémát, szótári szót létrehozó képzőkéhez hasonló (az ún. szemantikai képzéssel rokon), abban is, hogy a származékszónak, illetve az igekötős igének egyedi jelentése van. Ilyen jellegűnek látszik még pl. a 'beleegyeznek' jelentésű *réamegy* (*vmire*): ÉrdyK. 641: „nagy ifteny feelelemmel . . . *reea meene* [ti. a házasságra]”; az 'egyetért vmivel' jelentésű *reáhajol* (*vmire*): ÉrdyK. 190: „Ez *bezeedre mynd reea haylanak* az *fydo doktorok*”; a *visszaél* (*vmivel*): BécsiK. 75: „Mikozon *èn loc nēmzētēnēc . . . pazāLolnēc . . . nem akazēc èn hatalmā* naglağaua*l vizhaeltētētnēm*”: *volui nequaquam abuti potentiae magnitudine*; FestK. 408: *wyʒʒa elewnk az peny-tenciawal*.

c) Az igekötők jelentésspecializáló funkciói között egészen sajátos helyet foglal el az ún. *pregnāns* igéket létrehozó képességük. Ezekben az igekötős igékben két cselekvés fejeződik ki egyszerre, vagyis jelentéssűrítés, jelentéstömörítés, jelentésszisztezés történik az igekötő segítségével: DebrK. 573: „az . . . őrdög eg zarandoc kepebe iðue es *be keredzek*”, azaz: 'kérte, hogy bejöhessen'; TihK. 313: „*fel cinaltattad* az *eigakat*”: a 'csináltat' és a 'feltesz' szisztezéséből keletkezett; VirgK. 22: „zent ferencz, es mind w tarili acellabol *ky hertelenkedenek*”, vagyis 'hirtelen kimentek'; DebrK. 6: „a zent Apoltolt . . . a kereztfarol mikoron . . . akaruan *leh oldozniu*”: a *leoldoz* is kettős cselekvésű ige, a 'megoldja (a kötelet)' és a 'leveszi' ige jelentése sűrűsödik benne. Erre a szerepre elsősorban az erősebb irányjelentésű igekötők alkalmaznak, ezek viszont a legvegyesebb cselekvéseket jelentő igékkel is összekapcsolódhatnak. Az így keletkezett kettős cselekvésű igék sokszor csak alkalmi képződmények, alkalmi használatúak: *kihirtelenkedik*, *felcsináltat*: MünchK. 47rb—47va: „Es nemellec az ot alloc *kõʒʒol* mōdanac *õnēkie* Mit teʒtee megoduan a: vehmet *Kic mondanac azoēnac* mikent *pazantoltuana* *õnēkie* ic / z *elhagac* [dimiserunt] / z viuec a: vehmet *ichoz*”: az *elhagyák* 'hagyták elmenni' jelentésű; PeerK. 71: „az lelkes zarnyafnal hamarab *elölē el hamar-kodek* [‘hamar ment + elment’]”. Az ilyen igék stilisztikai hatása erős: szemlé-

letessé, képszerűvé, élénkebbé teszik az elbeszélést, hiszen olyan összetett jelentésük van, amelyet egyébként csak körülírással tudnánk kifejezni.

A kései ómagyar kori törzsanyag igekötőinek statisztikája:

	(Szóegység-szám) Lexikai gyakoriság	(Előfordulási szám) Szöveggyakoriság
A legrégebbi igekötők	6 (24%)	2139 (96%)
Az újabb igekötők (igekötőszerű határozószók)	19 (76%)	89 (4%)
Összesen	25 (100%)	2228 (100%)

A hat legrégebbi igekötő belső megoszlása:

	Az igekötővel alkotott különböző igék		Az előfordulások	
	száma	aránya	száma	aránya
<i>mēg</i>	332	75,3%	1217	} 1675 } 78,3%
<i>el</i>	102	23,1%	458	
<i>ki ~ kivé</i>	50	13,3%	144	
<i>be ~ bel</i>	37	8,4%	105	
<i>fēl</i>	31	7,0%	134	
<i>lē</i>	27	6,1%	81	
az egymástól különböző igék száma: 441 (egy ige több igekötővel is állhat, ezért a fenti számok nem összeadandók)			2139	100%

A hat legrégebbi igekötő belső megoszlásának időbeli összevetése (szöveggyakoriság):

	XV. sz-l kódexek (törzsanyag)		XVI. sz-l kódexek (törzsanyag)		Zay Ferenc, 1535 k. (nem törzsanyag)	
<i>mēg</i>	387	(58,8%)	718	(54,6%)	398	(53,4%)
<i>el</i>	103	(15,6%)	321	(24,4%)	175	(23,5%)
<i>ki</i>	59	(9,0%)	77	(5,9%)	86	(11,5%)
<i>be</i>	40	(6,1%)	62	(4,7%)	41	(5,5%)
<i>fēl</i>	39	(6,0%)	90	(6,8%)	25	(3,4%)
<i>lē</i>	30	(4,5%)	47	(3,6%)	20	(2,7%)

Ez a statisztika is igazolja valamelyest azt az állításunkat, hogy a kései ómagyar kor-szak vége felé a *mēg* igekötő használatának aránya oszlik, az *el*-é pedig nő. A többi igekötő viszonylag alacsony szinten ingadozik.

Az igekötős igék előfordulásainak funkcionális megoszlása (szövegyakoriság):

Az igekötők funkciójai	<i>még</i>	<i>el</i>	<i>ké ~ kiné</i>	<i>be ~ bel</i>	<i>fel</i>	<i>le</i>	Legrégibb igekötők összesen	Az újabb igekötők előzmények)	Az igekötők összesen
Írány- jelentés*	75 (6,2%)	278 (60,7%)	138 (95,8%)	88 (83,8%)	124 (92,5%)	66 (81,5%)	769 (35,9%)	86 (96,6%)	855 (38,4%)
Perfektí- válás**	1060 (87,1%)	152 (33,2%)	3 (2,1%)	8 (7,6%)	4 (3,0%)	—	1227 (57,4%)	—	1227 (55,1%)
Jelentés- szpecializá- lódás	82 (6,7%)	28 (6,1%)	3 (2,1%)	9 (8,6%)	6 (4,5%)	15 (18,5%)	143 (6,7%)	3 (3,4%)	146 (6,5%)
Összesen	1217 (100%)	458 (100%)	144 (100%)	105 (100%)	134 (100%)	81 (100%)	2139 (100%)	89 (100%)	2228 (100%)
Ez az összes igekötő-elő- fordulásnak az 54,6%-a		20,6%-a	6,5%-a	4,7%-a	6,0%-a	3,6%-a		4,0%-a	2228 = 100%

* Az irányjelentésű igekötő egyúttal perfektívál is.

** A „tisztá perfekciót” jelenti.

A szintaktikai szerep

Az igekötő az ige szintaktikai viszonyainak, kapcsolódási lehetőségeinek a megváltoztatására is képes: ugyanaz az ige gyakran másfajta határozót, másfajta tárgyat kíván maga mellé igekötővel, mint igekötő nélkül, megváltozhat az ige tranzitivitása stb. Az igei bővítményeknek, illetve a bővítménykör változásának vizsgálatát nehezíti az a körülmény, hogy igekötő nélkül sok ige már nem, vagy csak ritkán fordul elő korabeli nyelvemlékeinkben, illetve a nyelvhasználatban, így az igekötős és az igekötő nélküli igék lehetséges bővítményeit sem tudjuk mindig elégséges adat alapján összehasonlítani. A kései ómagyar korban az igekötő szintaktikai módosító szerepének a következő fő típusai ismerhetők fel (részletesebben l. a Mondattanban „Az ige kötött bővítményei” között).

1. Az igekötős ige mellett másfajta határozó áll: a testhelyzetet, tartós, nem változó állapotot jelentő igék mellett például tipikusan (a kiemelés nélküli nyomatéktalan mondatban) hol? kérdésre felel a határozó: JóK. 66: *ewlne az aztalnal : sederet in mensa*, az irányjelentésű igekötővel ellátott ige azonban hová? irányú határozót kíván: BécsiK. 5: „*le vľo Ruth az azatoc oldalához*”: *sedit ... ad messorum latus*; DöbrK. 376: „*menńel vľ le az vtollo helbe*”; MargL. 11: *le fekjýk vala ... egy gekenre*; ÉrdyK. 509: *ffel yle lowa hathara*. — (Ha azonban a mondatban kiemelés van, akkor az igekötő nélküli igének is lehet hová? irányú vonzata: VitkK. 58: „*Job auag bol oldaladra fekeuen*”; ÉrdyK. 570: *aztalhoz yľneenek*; ennek magyarázata az, hogy a kiemelt, hangsúlyos határozó ugyanúgy perfektiválja az igét, illetve ugyanúgy mozgást kifejezővé teszi az igében kifejezett cselekvést, mint az igekötő; l. „A szórend” fejezetét.)

2. Az igekötő leszűkítheti az alapige kötött bővítményeinek körét: a mozgást jelentő igék például — míg igekötő nélkül többféle raggal (névutóval) ellátott határozóval is bővíthetők — igekötővel általában csak egy-két, igekötőnként különböző ragos (névutós) határozót vonzanak: JóK. 31: *feldre le evt*; JordK. 146: *be kelnek Emathba*; CornK. 65v—66r: *ala folnak vevľgyekre*; DomK. 16: *Meg teere ... az fraterekhez*; ÉrdyK. 46: *kywe ees kelhet belđle*; stb. — Ez a jelenség nem mozgást jelentő igéken is megfigyelhető: igekötő nélkül *-ba/-be* és *-ra/-re* vonzata is lehet az *akad* igének, bár jelentésbeli különbség van a kétféle vonzattal álló ige között: ÉrdyK. 517: *lewele akadoť volna kezeeben*; DöbrK. 369: „*meġen vala ... ierikoba. es akada toľvaiokra*”; *be*, illetve *bele* igekötővel viszont csak *-ba/-be* a vonzat: KeszthK. 14: „*Az twrbe ... wnen labok bele akadoťh*”, *meg* igekötővel pedig *-ban/-ben*: ÉrdyK. 191: „*Mykoron menne az řetethben ... gyakortaa meg akad vala az kevekben laba*”; stb.

3. Az igekötők új vonzattal is bővíthetik az igét. Ez főleg a perfektiváló és a jelentésspecializáló funkciójú igekötőkre jellemző. Az igekötő nélküli tölt igéhez például tárgy és helyhatározó kapcsolódhat: JordK. 379: „*nem řoltýk az wy bort az zeghý edeenben*”; PeerK. 15: *wyzeth feyre řhđľhyk wala*; DomK. 283: „*paranchola az edenberľ az kvľban tevtleny az vyzet*”; ha azonban befejezetté tevő *be* és *mġ* igekötővel használják, akkor az ige helyhatározói vonzatának elvesztésével egyide-

j ü l e g -val/-vel (vagy partitivusi -ból/-ből) ragos új vonzatot kap: BécsiK. 78: *hamuual z ganéual tölte bè o fèiet*; KulcsK. 266: *ehezv lelketh megh telthe yowal*; JordK. 403: „*az mozsalekokbol, heet tellyes kosazokat tölteenek meg*”. Az igekötős igével alkotott szerkezetben az igekötő nélküli mondat határozója (edénybe, lelkébe, kosarakba) tárgyként (edényt, lelkét, kosarakat), tárgya pedig (bort, jót, morzsalekokat) -val/-vel, illetve -ból/-ből ragos határozóként jelenik meg (borral, jóval, morzsalekokból). — Hasonló a szintaktikai különbség: *ajándékoz vkinek vmit*: DöbrK. 174: *aiandekoziatok vrnak*; *de: megajándékoz vkit vmivel*: DebrK. 347—8: *nağ beuseğel meg Aiandocozlac teğedet*; stb.

Az igekötő olyankor is bővítheti új vonzattal az igét, ha az jelentésspecializáló szerepben áll: *jár — közbejár (vkiért)*: WinklK. 41: *KEwzbe iarjon mjerthewnk*; *lát — hozzálát (vmihez)*: 1517—1535: „*az ty myweteghez Zerywel hozza lattock*” (TörtT. 1888: 597); *ér — megér(i vmivel)*: GuaryK. 111; *él — visszaél (vmivel)*: BécsiK. 75; FestK. 408; stb.; (az adatokat l. a III. b) pontban).

4. Gyakori az a jelenség is, hogy a tárggyal és határozóval is bővíthető alapige bizonyos igekötőkkel ellátva egyik bővítményét, más igekötőkkel a másik bővítményét veszíti el, illetve tartja meg. A néz igének például tárgya és határozója is lehet: JókK. 64: „*mýkoron ez enne fel emeltetefst neze*”, 66: „*neze zent ferencznek kepere*”; a *benéz*-nek viszont csak határozója: ÉrdyK. 380: *be neez ... az ablakokon*, a *megnéz*-nek pedig csak tárgya van: DöbrK. 71: *meg nyziem ő templomat*. — Hasonlóképp viselkedik jó néhány mozgást jelentő ige is, pl. a *foly*: DebrK. 55: *a kwt ... olayt folia*, 260: „*az vyz az hegrvl fol az vögekre*”; az *aláfoly* és a *kifoly* viszont csak határozóval bővíthető: CornK. 65v—66r: az *vizek ... ala folnak vevlygyekre*; ÉrdyK. 547: *paradychombol ky folyo Nylus, az általfoly, megfoly, környülfoly, elfoly* igének pedig csak tárgya lehet (határozója nem): DebrK. 112: „*folio vyz által folia az orzagot*”; WinklK. 329: „*te zywedeth elos tor megh folia*”; NádK. 537: „*a veer testeth kórñül folya*”. Az ilyen igék esetében nem mondhatjuk, hogy az igekötő tette tranzitívá az eredetileg intranszitiv, mozgást jelentő igét, mivel az igekötő nélküli igéhez is járulhatott tárgy: JókK. 19: „*az vlat ewrewmucl ýara Az frater*”; DebrK. 55: „*a kwt ... olayt folia*”. Az igekötős igék szerkezeteiben azonban — az alapigéhez képest — sokkal gyakoribb a tárgy. Egyes igekötős igék esetében pedig annyira eluralkodik a tárggyal való szerkesztés, hogy mellettük határozóval csak elvétve találkozunk. A *kereng*, *kerül*, *jár* stb. igéknek igekötő nélkül például lehet tárgyük is és határozójuk is: JordK. 381: *Jazýa kezenghý vala ... az vazafokat*; VirgK. 73: *amot iar*; stb., igekötővel azonban általában csak tárgyük lehet: BécsiK. 16: *mégkèzènjè mēd Ifzlt : circuivit omnem Israel*.

A tárgyat tartalmazó igei szerkezetek terjedésében latin hatás is közrejátszhatott: MünchK. 42rb: „*befutuan mēd a' vidèket*” ~ JordK. 475: „*hogy a' taztomant teetowa ýaznak*”: *percurrentes universam regionem*.

A nem mozgást jelentő igék körében tisztábban jelenik meg az igekötő-használtnak az a következménye, hogy az ige — korábban meglevő — határozói bővítményét egészen elveszti, és igekötővel ellátva csak tárgyát őrzi meg. Az igekötő nélküli *ítél* például többféle bővítményt is felvehet: MünchK. 26ra: *halalza itelic gtèt*; VirgK. 119: *igassagot itelek*; TelK. 258: *itild ezt en nekem, a megítél* azonban csak tárggyal bővíthető: JordK. 840: „*Vala ký malfth megh zagalmas, awagý megh ýteel, az tezweent zagalmazýa es ýtelý az ollýan megh*”;

CzechK. 75: *tegd meg ýtelenek* (l. még: JordK. 404, 727, 753; VirgK. 68, 114 stb.). — Hasonlóképp viselkedik a *segit* ~ *segáll* ige is: JókK. 98: „akarlac *teged segeytený*”: volo te adiuvare; BécsiK. 29: „vzā iltēnem *fēgeh ènnēkem*”: ... subveni ... mihi; a *megsegit*-nek viszont nem lehet -nak/-nek ragos vonzata, csak tárgya: PeerK. 333: „*Scegeled megh the benned byzokot*”; 1515–1525: „De ha engem ew ez vttal ytt *megh* nem *segyllend*” (RMKT. 1²: 486).

5. Az igeekötő az intranzitív alapigét tranzitív vá is teheti. Ez a képessége azonban korszakunkban még erősen korlátozott (szinte minden ige tranzitív használatára találhatunk adatot). A mozgást jelentő igeik közül a *kel* és a *hat* látszik leginkább ilyennek (korábban persze ezeknek is lehetett tranzitív használatuk, de a kései ómagyar korban ilyenre nem találunk példát); a *kel* ige az *elől* és az *által* igeekötővel, a *hat* a *meg*-gel tranzitív: MünchK. 8vb: „a Lillag ... *előlkéli vala okét [antecedebat eos]*”; 1536: *a wýzet által kelwē* (PestiNTest. 86); JókK. 146: *felelm ... meghata ewkewt : terror omnes invasit*; BécsiK. 15: „rémölēt *mēghata o ēztēlmékēt [invasit sensus eorum]*.” — A nem mozgást jelentő *sír* igét talán valóban a *mēg* teszi tranzitívá (ha a VitkK. 75: *mit sirz* típusú, egyébként gyakori szerkezet tárgyragos szavát nem tárgynak tekintjük, hanem határozónak): JókK. 114: „Es ew epelefebekben egyebeknek *beuwyt meg sýruan* eluen egy ygyewuen”: ... aliorum peccata plorantes; ÉrsK. 236: „Iay tynektek *kyk ez wylagon mewettek* Es *wygattok Merth megh zōpeghytek* Es *meg sýryatok*”.

6. Gyakori az a jelenség, hogy az igeekötő nélküli igeinek és az igeekötős igeinek is van tárgya (pl. *talál*, *megtalál*), de míg az előbbi mellett határozott és határozatlan tárgy lényegében egyforma eséllyel állhat, az igeekötős ige gyakrabban utal határozott tárgyra, illetőleg a határozott tárgy jobban igényel igeekötős igét. Az igeekötő ilyenkor valójában a cselekvés eredményes befejezettségét fejezi ki: MünchK. 17rb: *meg kezeiti te wadat*; PeerK. 333: „*Scegeled megh the benned byzokot*”; (vö. KTSz.: „angol[u]cnoc *corat [ha]mar ele mulhas[[a] [men]ecnec eget mege turhe[[fe] nazaret [v]arafat mege lel[he]sse*”).

Az igeekötő-használat és az igeidők

Ha az igeekötő-használat vizsgálatakor az igeidők alkalmazására is tekintettel vagyunk, feltárul néhány összefüggés. A befejezett, eredményt elért cselekvést jelölő igeekötős igeik — jelentésüknek megfelelően — legtöbbször múlt idejűek, főleg befejezett múlt idejű alakok: BécsiK. 18: „*ēltauozot o vza iltēnenē zolgalattatol*”. Az *ír vala* típusú folyamatos múlt ritkábban jelentkezik, mivel ennek jelentése és az igeekötő perfektiváló funkciója — egy igealakban — nem nagyon fér össze; mégis jó néhányszor előfordul nyelvemlékeinkben a folyamatos múlt idejű igeekötős ige (*megcsókolja vala*), jelentése azonban igen gyakran (főleg a *mēg* igeekötővel) speciális: múltban ismétlődve történő cselekvést fejez ki: JókK. 7: „*kebelet penzuel tele hordożuan ./. bewfegeft ezuegýnek aruaknak vtonýaroknac: es vr ýltennek zolgaloknac el oztýaruala*”, 104: „*emberekett meg toluaijólnakuala*”. — A jelen idejű igealakhoz is kapcsolódhat perfektiváló funkciójú igeekötő, de ez általában a cselekvésnek a jövőben való bevégződésére utal: JókK. 147: „*Attyamfya ferencz az kapukewl ne menýe Mert az farkas ... tegedet meg ewl [‘meg fog ölni’]*”; PeerK. 339:

„nylwan oth *megh lathywk* az *q yambor*fagyth”. Az igekötős igének ez a jelentése az igekötő perfektív funkciójából fakad; jelen idejű ige által kifejezett cselekvés a múltban még nem fejeződhetett be, ez csak a jövőben történhet meg. — Igekötő *-and/-end* jeles jövő idejű igealakhoz is kapcsolódhat: JókK. 54: „*mÿkoron meg halandaz [morieris]* es carhozol”. Ezek eredetileg mozzanatos képzős igealakok voltak, amelyek önmagukban is ki tudták fejezni a cselekvés megkezdését, így könnyen kifejlődhetett belőlük a jövő idő jelentése. Az *-and/-end* jeles igék igekötővel olyan mozzanatos történetet fejeztek ki, amely a jövőre vonatkozott, így alkalmasak lettek egy másik jövőbeli történéshez viszonyítva a jövőben előzményes történet kifejezésére: JókK. 38: „*Mÿkoron meg terendez [redieritis]* te fewldedbe En *boczatok [mittam]* te hozgad en tarlymbalol kettewt”. Ezzel kapcsolatban az is figyelemre méltó, hogy a latin jövő idejű alakokat is igekötős igével adja vissza a magyar fordító: JókK. 116: „banatban es vezelben *meg vegeztetnek [terminabitur]*”.

Az igekötők kapcsolódásának lehetőségei

1. Az igekötő tipikusan *ig é h e z* kapcsolódik. (A szórend kérdését l. „A szórend” fejezetében.) Ez a tény az igekötők keletkezési módjából következik: az *e* szófajba tartozó szavak ugyanis olyan határozószókból keletkeztek, amelyek igék (határozói) bővítményei voltak. Az eddig idézett adatok ezt a kapcsolódást illusztrálják. — Szokás azt is mondani, hogy igekötő *ig e i s z á r m a z é k o k h o z* (igenevekhez, főnevekhez) is járulhat (pl. *megmaradni, megmaradás*); ezek az alakok azonban általában nem úgy keletkeztek, hogy az igekötő az igenévhez, illetve a deverbális főnévhez kapcsolódott, hanem a már igekötős ige (pl. a *megmarad*) vette fel az igenévképzőt, illetve főnévképzőt. Így az igekötő-használat szempontjából ez a kérdés (ti. az igekötős ige továbbképzése) nem igényel vizsgálatot.

2. Az igekötő — ha jóval ritkábban is — nemcsak igékkel, hanem *ig e k ö t ő k k e l*, illetve *ig e k ö t ő s z e r ű h a t á r o z ó s z ó k k a l* is kerülhet szorosabb vagy lazább kapcsolatba, azokkal esetenként összetett szót is alkotva.

Az ilyen halmazott (vagy kettős) igekötők első tagja általában az *el*, a második pedig a világos irányjelentésű *be*, *ki*, és *fél*. Ez utóbbiak szabják meg az igekötős ige vonzatát: 1490 e.: „*El valazthaak en vramath az nagy zolgalathra kewetfegen el Bel kewldeek therek orzagba*” (RMKT. 1²: 478); JókK. 60: *men-dennek kezebelewl elky zaladu : de manibus omnium exilivit*; NagyszK. 15: „*az en ez velagbol elkymenesfömnec ideye el közelitöttek volna*”; TihK. 233: *el fel mene urhoz*.

Ez a szerkesztés a kései ómagyar korban eléggé közkeletű lehetett, hiszen a legkülönbélebb nyelvjárásokat képviselő, nemcsak prózai, hanem verses emlékekben is előfordul, de valószínű, hogy inkább az írott nyelvre volt jellemző. Törzssanyagunkban ugyan nem gyakori: a 2139 egyszerű igekötő mellett csak 15 előfordulással szerepel.

Az ilyen szerkezetek kétféleképpen keletkezhettek. Egyrészt olyan — párhuzamos felépítésű — mondatokban, amelyekben valamely ige kétszer, két különböző igekötővel fordult elő (pl. *elmegy, kimegy* → *elkimegy*). Elliptikus szerkesztés eredményeképpen a két igekötős ige közös elemét, az *igét* csak

egyszer tették ki, mellette azonban a két igekötő megmaradt. Az így keletkezett kettős igekötővel álló igék tehát kettős cselekvés kifejezésére szolgálnak, a bennük megvalósuló sűrítés révén pedig a többenél erősebb érzelmi, hangulati hatásúak (ez a pregnáns igékkel is rokonítja őket; l. e. fejezet III. c) pontjában). — (Ennek fordítottja az olyan sűrített párhuzam, amikor a közös igekötőt vonatkoztatja a nyelvhasználat két külön igére; l. 694.) — Emellett azonban úgy is létrejöhetnek ilyen alakulatok, hogy az igekötővel ellátott ige elé (pl. *kimegy*) lép be az *el*, mégpedig a befejezettséget nyomatékosító, megerősítő funkcióban. Az azonban nem egészen világos, hogy milyen szófajú *el*-lel kell itt számolnunk: igekötővel-e vagy határozószóval. Ha ebben a szerkezetben az *el* igekötőként jelent meg, akkor annak eredeti irányjelölő és perfektiváló szerepe átalakult: az igétől messzebb kerülve elvesztette igekötői funkcióját s így igekötői rangját, ugyanis a nyelvhasználó valószínűleg már nem úgy fogta fel, mint az ige határozóját, hanem mint az utána következő igekötő, illetve igekötős ige nyomatékosítóját (ezt az is elősegítette, hogy tiszta perfektiváló funkciója jóval erősebb, irányjelölő funkciója pedig jóval gyengébb volt, mint a *be*, *ki*, *fel* igekötőké): SzékK. 20—1: „az vyzeknek myatta, anyera *el be berytatanak*, hog nem marada”: itt az *el* talán az átmeneti állapotot tükrözi, ugyanis igekötői szerepéből még őriz annyit, hogy a *beborittatik* ige perfektív jellegét erősítse (*elborittatik* + *beborittatik*), ugyanakkor a cselekvés teljes megvalósulása kifejezésének fölerősödésével 'nagyon, felette, rendkívül, egészen stb.' jelentésűvé válik, ami viszont már határozószói jelentés; ezt az *el* előtti *annyira* fokhatározószó is megengedi.

Az eddigiek szerint az *el* igekötő vált volna fokozó, nyomatékosító határozószóvá. Ez azonban az egyetlen olyan változás lenne, melynek során egy helyhatározószó (*elé*) igekötővé vált (*el*), majd ez továbbfejlődött egy más funkciójú határozószóvá (fokhatározószóvá). Az igekötők szófajváltásában is ez lenne az egyetlen olyan eset, amikor igekötő más szófajcsoportba lép át; egyébként az igekötő szófaji továbbfejlődésen már nem megy keresztül. — Mindezek a körülmények azt valószínűsítik, hogy az *elé* határozószó *el* alakváltozatának keletkezett fokozó szerepe, így nem kell feltétlenül föltenni a közbülső igekötői fokot, s így ez a kérdés nem tartozik az *el* igekötő történetéhez. — Lehetséges persze, hogy a nyelvhasználatban az *el* határozószói és igekötői szerepe — czeiben a szerkezetekben — összeolvadva, egyesülve jelenik meg.

Az *el be megy*-féle alakulatok analógiájára keletkezhetett az *el haza megy* típusú szerkezet, melyben az *el* viszonylag újabb igekötőhöz, illetve igekötőszerű határozószóhoz járul: LobkK. 14: „zerető atiam . . . menie haza . . . tahat zent atiank *el haza mine* akalaftromba”; NádK. 618: *ő feryőctől . . . el kilen leznecvala*; KazK. 136: *el oda mene*.

Ha az *el be*, *el ki*-féléket tekinthetnénk is összetetté válóban levő szerkezeteknek, s akkor halmozott, illetve kettős igekötőknek vagy inkább igekötőszerű határozószóknak, az *el haza*-féléket már semmiképp. Ezeket úgy foghatjuk fel, hogy bennük az *el*-hez (az *el* igekötőhöz vagy inkább az *el* határozószóhoz) járul a *haza*, *oda* stb. igekötőszerű határozószó értelmezői bővítményként (l. a Mondattanban „A határozószói alaptagú szerkezetek” fejezetét). Erre utal az is, hogy az *el* a *beljebb* szóhoz is kapcsolódik, amit határozószónak tekintünk: ÉrdyK. 527: „*el beellyeb meene* az . . . pwztaban”. — Felépítésüket és létrejöttüket tekintve az *el be megy* és az *el haza megy* típusú szerkezetekhez hasonlóak az *el házához megy*-félék is, azzal a különbséggel, hogy bennük az

el — ami még világosabban határozószószerű — ragos névszóval kifejezett határozót nyomatékosít, illetve az *el*-hez ragos névszóval kifejezett értelmező kapcsolódik: NádK. 433: „Pafuncius megvigasztaltatec, es . . . *el* hazához mene, halat adwan iftenne”; LobkK. 18: *el romaba mine . . . papához*; az *el* még messzebb is kerülhet az igétől: NádK. 404: *el a varofba acaroc mennie*. Az értelmező nemcsak ragos, hanem névutós főnév is lehet: DebrK. 516: „mynd eethzaka eekeppen kenyergheth volna: *el haňyal* [!] *fele* [‘hajnal felé’] *el farada*: . . . ees *el* zenderedek” (az utolsó példa, ha nem másolási hiba, az *el* belépését előidéző igen erős analogikus hatásra utal: bekerül, pedig az *elfárad*-ban is benne van).

Az *el*-en kívül — néhány adat alapján — talán a *még*-ről tehetjük fel, hogy halmozott, illetve kettős igekötőt (vagy összetett szóvá válóban levő igekötőszerű határozószót) hoz létre: 1518—1523: „ha nekem holthom Thewrthyn-ŷek . . . thehath az mwsaŷ Gemseŷ rezem mynden pernelkewl *megŷ wŷzza zalŷon* az Dragffy Janosra” (Nyr. 36: 168). Ez a kapcsolat azon az alapon jöhetett létre, hogy a *még* igekötő eredeti irányjelentése a *vissza*-éval rokon, így a *még* mind az irányjelentést, mind a perfekciót nyomatékosítja. De ha a *még* a *vissza* mellett ‘újra’ jelentésű, akkor önálló határozószónak tekintendő, ami a *visszatér* stb. igékhez kapcsolódva időhatározóként szerepel a mondatban; valószínűleg ilyen a SzabV.: „Nagŷ bws yonhal *meg* *vyzza* *terenek*”.

A kései ómagyar korszakban ritkán ugyan, de felbukkannak olyan igék is, melyek mellett két ellentétes jelentésű igekötő (illetve igekötőszerű határozószó) áll: ÉrsK. 406: „*ala fel* *yarwan* . . . ew cellayaban”; a későbbi korokban terjed jobban *el*. — Ha ezek az igekötők összetett szóvá válóban vannak, akkor inkább a határozószóság, mint az igekötőségre felé haladnak.

3. Az igekötő úgy is szerepelhet a mondatban, hogy sem ígéhez, sem más szófajú szóhoz nem kapcsolódik, hanem önállóan áll. Így elsősorban eldöntendő kérdő mondatra adott igenlő válaszként jelenik meg: ÉrdyK. 430: „*Meg* *yhattyatok ee a’* pohart, kyth en *meg* yando vagyok? mondanak ottan: *meg*”. Az ilyen mondatokban az igekötő elliptikus használatú, mivel az ige megismétlése nélkül, vagyis az egész igekötős ige helyett állva tölti be az állítmány, sőt az egész mondat szerepét. Ez a tapadáson alapuló szerkesztés a magyar nyelv jellegzetes vonásának tekinthető: eldöntendő kérdésre ugyanis eredetileg és tipikusan nem az *igen* szóval, hanem a kérdés nyomatékos szavának a megismétlésével ad a magyar nyelvhasználó igenlő választ. Ha az igekötős ige a kiemelt szó, akkor — hangsúlyosságából következően — az igenlő válaszban az igekötő áll mondatértékű szóként annak ellenére, hogy nincs önálló jelentéstartalma. Az ilyen jellegű kérdés — feleletek az élő beszédre lehettek inkább jellemzők, ahogyan az igekötők önálló használatának más fajtái is. Valószínűleg ezzel magyarázható, hogy nyelvemlékeinkben ritkán fordulnak elő.

Az igekötő nélküliség kérdése

Igekötőrendszerünk az ómagyar kor elejétől kezdve a kései ómagyar kor folyamán (és azóta is) egyre bővül, kétféle jelleggel is: egyrészt újabb és újabb elemekkel gazdagodik az állomány, másrészt a meglevők (és a keletkezők) használati köre bővül, egyre több ígéhez, egyre változatosabb funkciókban csatlakozik. Jól jelzi ezt már az a tény is, hogy míg a HB.-ben csak egyetlen

igekötő egyetlen előfordulása szerepel, a kései ómagyar kor végének igekötő-használata már lényegében mai nyelvünkéhez hasonló.

E dinamikus fejlődés egész folyamán — a korabeli szinkronia felől nézve — igekötő nélküli és igekötős alakok állnak szemben egymással. Ha ehhez az alaki szembenálláshoz funkcionális különbség is csatlakozik, vagyis más a jelentése az igekötővel ellátott igének, mint az igekötő nélkülinek, akkor az igekötő meghatározható funkcióval rendelkezik (l. 672—89). Sokszor azonban nincs funkcionális különbség az igekötős és az igekötő nélküli igealak között: MünchK. 24va: „hanze2 *bolaffac* neki” : 75vb: „*bolas meg onèki*”. Ha ez a kettősség valamelyik korai nyelvallapotban jelentkezik, amikor még az igekötő nélküli változat az általánosabb, a természetesebb, akkor az igekötős alak számít másnak, eltérőnek, mert az az új. Ha azonban a kései ómagyar kor második felének igekötő-használatát vizsgáljuk, amikor már az igekötőzés az általános, akkor az azonos funkcióban levő igekötő nélküli alak tűnik kivételesnek, vagyis az igekötő nélküliség hiányként jelentkezik. Ez a „hiány” azonban általában csak látszat, nem olyan „üres hely”, ahonnan eltűnt valami, hanem olyan, amely még nincs kitöltve, vagyis ahova még nem hatolt be — a terjedési folyamat során — az igekötő. Az így felfogott „igekötőhiány” vizsgálatakor tehát arra a kérdésre kell felelnünk, hogy melyek azok az igealakok, igei szerkezetek, amelyekbe csak később hatol be az igekötő, illetve amelyekbe esetleg a későbbiekben sem, és hogy mi ennek a magyarázata.

A kései ómagyar kor folyamán az igekötők irányjelentésű használata — ami egyúttal általában perfekcióval is jár — és perfektiváló funkciója erősödött a legnagyobb tempóban. Az igekötős igék tehát zömmel befejezettek voltak, így a korszak második felére kialakulhatott egy olyan szabály, hogy a befejezett ige igekötős. Ez az analógián alapuló szabály mind több (befejezett cselekvést kifejező) ige, illetve igealak mellé odaillesztette az igekötőt, még tovább terjesztve az igekötő használatát, miközben maga a szabály is erősödött.

Ennek megfelelően általában nem került igekötő az olyan igék mellé, amelyeket más eszköz (pl. kiemelt, hangsúlyos mondatrészt) már perfektivált: 1517: „mýkoron az ýngho marhath ewth rezre oztotak volna” (TörtI. 1890: 558); 1530: „az dezmara emberth walazthana es kýldene” (MNY. 37: 280); XVI. sz. második fele: *en hozzam iutatna* (RMNY. 2/2: 10).

Az igekötő nélküliség néha egyes igealakokra, illetve igei szerkezetekre jellemző: például a tagadó szerkezetekre: JordK. 260: „*nem halgattad the . . . ýltenednek zawaat es nem tartottad az ew zent pazanczolatýt*”; talán azért nem érezte a fordító az igekötő kitételének szükségét, mert bizonyos mértékben a tagadás is perfektiválhat (vagy, ha cselekvésről tagadva szólunk, közömbössé válhat az aspektus). A tagadva kifejezett cselekvés tartós volta is magyarázhatja az igekötő nélküliséget. — Még feltűnőbb a felszólító módú igék körében az igekötő nélküliség, főleg egyenes felszólítás esetében: MünchK. 74vb: „*ýl z írìh hamā otuènt*” : *sede cito, scribe quinquaginta* (vö. 1541: „*ýll le hamar, es írý otuènt*” [SylvÚT. 109]); felszólító módban állnak a Miatyánk igekötőtlen igéi is: MünchK. 12rb: „*Scentelteffec tenèuèd Ioygn to o2zagod Legen te akaratod*” ~ JordK. 370: „*zentelteffec te newed. ýwýfen te o2zagod. Lefen te akazatod*”. Az a tény, hogy hasonló igekötő nélküli alakok találhatók valamennyi régi bibliafordításunkban egészen Károlyiig, arra utal, hogy az igekötő nélkülség megmaradásának elsősorban műfaji oka lehetett: az, hogy imádság. Valószínű, hogy ezt az imát (és egyéb liturgikus szövegeket) a hagyomány őrizte meg ilyen archaikus alakban századokon át, akkor is, amikor az igekötő

tőzés egyébként már általános jellegű volt. Jól illusztrálja ezt a JordK. 370-ben szereplő *bocsát* ige, amely az imádságban igekötő nélküli, az azon kívüli szövegrészben viszont már megjelenik az igekötő: „*Es boczaſſad mýnekewnk mý veetetyńketh mýkent mý es boczathwnk nekwnk veetetteknek*”, de utána: „*Mezt ha meg boczatangýatok embezeknek hew byneket meg boczattýa týnektek es tý menýeý attýatok tý veetkeýteket*”.

Máskor az ige, ha befejezett cselekvést jelöl, már jobbára igekötős, a belőle képzett igenév mellől azonban hiányzik az igekötő. Főleg a befejezett melléknévi igenév igekötőtlen, mivel ez az igenév — időviszonyítást kifejező képessége révén — tudja tükröztetni a befejezettséget (előidejű cselekvést jelöl): JókK. 2: *volt ſentelletet*; BécsiK. 48: „*kazikackal valanac toldattattac*”; VirgK. 131: „*az ty faradot tettetek, nywgommat . . . keuanyon*”. A határozói igenév ezzel szemben inkább igekötős; mivel időviszonyításra nem képes, nem fejezi ki önmagában a cselekvés bevégeztségét, szükség van az igekötő perfektiváló szerepű hozzátételére: VitkK. 39: „*Oſtorozafoknac loklagauual meg faraduan*”; de ha hangsúlyos határozói vagy tárgyi bővítménye van, a határozói igenév is lehet igekötő nélküli: ÉrsK. 27: „*orchayawal az földre borulwan ymatkozek*”. — Egyes deverbális főnevek viszont olyankor is igekötősek, amikor a későbbi (és a mai) nyelv nem (mindig) használja az igekötőt: WinklK. 264: „*Foga-gýad . . . vram . . . az een eztendõymnek megh maradekýth*”; TihK. 15: „*zykfegh az iftennek Io tetemininek gakorta ualo megh emlekõzete*”.

Az igekötő nélkülségnek talán csak egy típusát értékelhetjük tényleges igekötőhiánynak: ha két, azonos igekötővel álló ige szerepel egy mondatban, akkor az egyik mellől elmaradhat az igekötő. Általában a második ige mellől hiányzik: GuaryK. 93: „*az v feien, ala lignec, es fignec vala zamtalan 392ńu laz gicok*”; JordK. 603: „*latangýatok az ellenleghtwl Jezwſalem vazafath kezwl venný zallaný*” (~ MünchK. 80rb: . . . *megkopzńekezýtńi : circumdari*); CzechK. 63: *meg týztohon ees wýgazzon*; 1529: „*en semý dologban el nem vettem es nem wesem az mate hýspam . . . býrodalnat*” (MNy. 37: 277). — Az igekötő hiánya egymástól távolabb álló igekötős ígék esetében is előfordul: DebrK. 12: „*paranõla a feiedelõm hogi . . . meg oſtoroznaiak, el nagi erõf zwr foltokkal a meg taglot tettet tõrõlneiek*”. — Ez elég jellemző szerkesztésmód a kései ómagyar korban. Létrejöttének hátterében a gondolatsűrítés, a tapadás áll, ami több más jelenséggel rokonítja: legközelebbiről a kettős vagy halmozott igekötőjű ígékkel, csak ott az egyik ige marad el, de ide vonhatók az olyan esetek is, amikor két, azonos raggal ellátott főnévből az egyik rag esik ki (*hegy-võlgyet, tõrök s tatártól* stb., de ez inkább későbbi korok jelensége). Feltehető, hogy a sűrítésnek ez a formája inkább az írott, mint a beszélt nyelv stílusát jellemzi: egyrészt a nyelvi gazdaságosságra való törekvés gyümölcse lehet, hiszen mindig az az elem marad el, amelyik ismétlődik, ami a kommunikáció számára nem bír újdonsággal, ugyanakkor a fogalmazást tömörré, olykor feszültté, ünnepélyessé tenni kívánó stíluseszköz is.

Az igekötő többszófajúsága

Igekötőinknek határozószókból való keletkezése az egész ómagyar kor folyamán tartó változás. Az egyes határozószók azonban eközben általában nem szűnnek meg, nem vesznek ki a nyelvi rendszerből, hanem az igekötővel azonos alakban határozószóként is tovább funkcionálnak. Így esetükben kettős

szófajúság áll elő. Ez elsősorban az újabb igekötőkre érvényes, amelyeknek határozószó-előzményei is gyakori, szilárd elemei a szókészletnek: a *haza, hátra, vissza, oda, ide* bizonyos mondatkörnyezetekben határozószók, máskor igekötők (l. 663–71). — Kettős szófajú a *rěd, belé, hozzá, (neki)* igekötő is, hiszen határozószói személyes névmásként is él hasonló alakban (*rěám, rěád, rěd*). Eredetileg ezek a lativusragos szavak névutók is voltak, de mire igekötővé válásuk bekövetkezett, névutóként megszűntek létezni: már az ősmagyar, illetve a korai ómagyar korban raggá agglutinálódtak. — Egyes igekötőink olyan határozószókból keletkeztek, amelyek már maguk is (addig is) kettős szófajúak voltak, mégpedig úgy, hogy névutóként is hasonló alakban funkcionáltak. Így akkor, amikor a határozószókból létrejöttek az igekötők (miközben az illető szavak határozószóként is tovább éltek), névutó–határozószó–igekötő hármas szófajúság állt elő: *alá, elé ~ elevé, elől, által, egybe, össze, körül, felül, közbe* (az elhatárolás szempontjait l. 663–4). — A kései ómagyar kor végén hat olyan igekötőnk van (*még, el, fél, le, be, ki*), amelyek lényegében véve már csak igekötők, mivel eredeti határozószói szerepüket nagyrészt elvesztették: hangsúlyos, nyomatékos határozószóként csak elvétve fordulnak elő (l. 572–3, 580–1); fejlődésükben tehát már túljutottak a kettős szófajúság fokán, hiszen esetükben már nem egyenrangúan erős a két szófaji érték.

Irodalom

Általános, a szófaj egészére, illetve több részkérdésére vonatkozó (leíró és történeti) munkák: SIMONYI: Nyr. 13: 356–64; KERTÉSZ: Nyr. 37: 397–402; KLEMM, TörtMondt. 78–9, 253–60; ZSIRAI, Obaglgköt; SAUVAGEOT, EsquLHongr. 274–7; B. LÖRINCZY, KTSz. 79, 158–9, 166–8, 177; SZABÓ, MMNylv. 158–60; PAPP: MNy. 4: 111–4, I. OK. 9: 235–40; IMRE, SzabV. 94, 100, 109, 121–2, 124–6, 146; J. SOLTÉSZ, Igeköt., NyK. 80: 232–4; MAJTINSZKAJA, VengJaz. 2: 176–96; VELCSOVNÉ: NyK. 62: 165–9, MMNy. 65–9; PAIS: MNy. 57: 268–70; TEMESI: MMNyR. 1: 263–7; BÁRCZY, MNyÉletr. 65–7, 157–61, 179–81, 279–82; SEBESTYÉN, Névut.; PERROT: NytudÉrt. 52. sz., 58. sz. 270–3; BERRÁR: MNyT. 397–8; D. MÁTAI: NytudDolg. (Bp.) 2. sz. 151–92; JAKAB: NytudÉrt. 91. sz., 112. sz.; B. GERGELY, MTörtNyelvt. 74–7; BENKŐ, ÁrpSzöv. 264–76; FÜLEI-SZÁNTÓ: NytudÉrt. 104. sz. 329–32; KIEFER, Előfelt. 146–69, ÁNyT. 15: 127–49; PETE: MNy. 79: 137–49. — Alaki és keletkezéstörténeti kérdések: ZOLTVÁNY: NyK. 19: 1–5; IMRE, MNyRövTört. 157–8; KARDOS, KeszthK. 31–6; DÉNES, WinklK. 50–1; KOVÁCS: MNy. 50: 152–5; B. KUDLIK: MNy. 51: 83–7; PAIS: MNy. 55: 181–4; DIENES: NéprNytud. 7: 61; R. HUTÁS: MNy. 74: 69–73, 79: 291–9; B. GERGELY: NytudÉrt. 104. sz. 351–6. — Funkcionális kérdések: STEINER: Nyr. 2: 433–8; KOMÁROMY: Nyr. 3: 123–7, 157–60; SZARVAS: Nyr. 12: 519–20; KERTÉSZ: Nyr. 43: 291–2; BUJNÁK, Praefixa; BALÁZS: MNy. 50: 447–51; BOTTYÁNFY: Pais-Eml. 169–74; KÁROLY: NytudÉrt. 10. sz. 19–20, 109–13, 150–4, Jelt. 307, 329, 384 stb.; D. BARTHA, Szókópz. 133–4; SZABÓ: Nyr. 84: 78–80; PAIS: MNy. 57: 266–73; H. MOLNÁR: ÁNyT. 4: 157–66, IgGrSzom. 36–44, ÁNyT. 6: 236–42, 9: 128–44; SZABADI: SzótTan. 215–27; ZSILKA: NytudÉrt. 53. sz. 88–98, NyK. 74: 137–41; SKALIČKA: IgGrSzom. 72–6, NytudÉrt. 58. sz. 299; VÍGH: NéprNytud. 14: 86–9; DEZSŐ, TipVizsg. 20–3, MNy. 71: 269; D. MÁTAI: MNy. 67: 330–4; MARTINS: UAJb. 44: 107–21; WACHA: MNy. 72: 59–69; KOVALOVSKY, NyelvNyelvh. 171–82; E. ABÁFFY: MNy. 78: 157–8, ÁNyT. 124–32, 136–40; A. MOLNÁR: MNy. 81: 442–53; SZILI: IdNyHungDolg. 7. sz. 3–21.

A NÉVUTÓK

Írta: ZSILINSZKY ÉVA

A névutós szerkezetek alaki kérdései

A névutói rendszer a tárgyalt korszakot megelőző időszak végére lényegében kialakult, s a rendszerben ezzel egyidejűleg sajátos mozgás indult meg. Elmondható, hogy a kései ómagyar kor viszonylagos szinkroniájában a névutói kategória meglehetősen dinamikus: a korábbi időkben kialakult s folyamatosan tovább élő elemek, valamint az ezekhez képest újabb, de már stabilizálódott névutók mellett találkozunk a rendszerbe — a szintaktikai szerkezetek felől — éppen belépő, illetőleg onnan — a ragok irányába — távozó alakokkal is.

A korábban keletkezett, de egy-két kivételt nem tekintve csak a kései ómagyar kortól adatolható névutók állományát az alábbi felsorolás mutatja (a statisztikai adatok a törzsanyagból valók):

A névutó	Ragtalan alapszó után	Birtokos szerkezetben	Egyéb ragos alapszó mellett	Összesen
<i>alól</i>	2	1	—	3
<i>alatt</i>	21	8	—	29
<i>alá</i>	10	2	—	12
<i>közü</i>	22	—	—	22
<i>között</i>	27	3	—	30
<i>közé</i>	1	—	—	1
<i>mellől</i>	1	—	—	1
<i>mellett</i>	8	2	—	10
<i>mellé</i>	—	—	—	—
<i>mögül</i>	—	—	—	—
<i>mögött</i>	1	—	—	1
<i>mögé</i>	1	—	—	1
<i>elől</i>	1	1	—	2
<i>előtt</i>	49	37	—	86
<i>elébe</i>	3	7	—	10
<i>elvől</i>	1	—	—	1
<i>elvé</i>	—	—	—	—
<i>felül</i>	1	—	—	1
<i>felett</i>	8	22	—	30
<i>fölébe</i>	—	—	—	—
<i>felől</i>	36	—	—	36

A névutó	Ragtalán alap- szó után	Birtokos szerkezetben	Egyéb ragos alapszó mellett	Összesen
<i>felé</i>	4	—	—	4
<i>által</i>	4	1	1 (-n)	6
<i>belül</i>	3	—	—	3
<i>kívül</i>	3	2	—	5
<i>körül</i>	—	—	—	—
<i>túl</i>	—	—	—	—
<i>ellen</i>	37	19	—	56
<i>után</i>	47	47	—	94
<i>át</i>	—	—	—	—
<i>együtt</i>	—	—	1 (-vel)	1
<i>helyett</i>	—	—	—	—
<i>közepett</i>	—	—	—	—
<i>miatt</i>	13	30	—	43
<i>végett</i>	2	—	—	2
<i>viszett</i>	—	—	—	—
<i>gyanánt</i>	—	—	—	—
<i>íránt</i>	—	—	—	—
<i>szerint</i>	67	—	—	67
<i>képest</i>	—	—	—	—
<i>fejében</i>	2	—	—	2
<i>egyenben</i>	—	—	1 (-vel)	1
<i>egyetemben</i>	—	—	17 (-vel)	17
<i>közbe(n)</i>	9	—	—	9
<i>miá</i>	14	—	—	14
<i>óta</i>	1	—	—	1
<i>össze</i>	—	—	7 (-vel)	7
<i>szerte</i>	—	—	—	—
<i>fogva</i>	—	—	37 (-tól)	37
<i>megválva</i>	—	—	2 (-tól)	2
<i>nélkül</i>	42	—	—	42

(Az adatok kivetítése a tárgyalás sorrendjét követi.)

A névutók típusai

Korábban örökölt névutók

Ragszilárdulással keletkezett névutók

1. A névutóknak egyik, minden bizonnyal igen ősi típusát azok a több-irányú névutócsaládok alkotják, amelyek az egykori határozói irányhármas-ságot alaki összetartozásukkal is tükrözik. Ez, mint ismeretes, azt jelenti, hogy a — korszakunkra már elhomályosult — tő a hozzá kapcsolódó primer (abla-tívusi vagy locatívusi, illetve latívusi) raggal mintegy szócsaládot alkot. (Az

adatok bemutatásakor az irányhármasságnak csak az alaki vonatkozásait vesszük tekintetbe, a funkcionális problémák tárgyalását l. 709–15.)

alól – *alatt* – *alá*: BécsiK. 62: „kizal nëžgë *alol*”: de sella regis; GuaryK. 22: „ñeluenek *alola*”; JordK. 265: „menýnek *alola*” | JókK. 51: „hegyének *alata*”; BécsiK. 14: „təzuened *alat*”: sub lege tua; 1533: „N. zarnya *alat*” (LtK. 1: 141) | JókK. 160: „fewuen *ala*”; BécsiK. 11: „ə vzařađa *ala*”: (subiugaverat) . . . imperio suo; FestK. 165: *olthalmazalaa* || *közül* – *között* – *közé*: JókK. 44: *nagýokkewzewl*; NádK. 83: „e velag *kőzzül*”; JordK. 397: „a ýoknak *kezzelők*” | JókK. 37: *kykkewzewt*, 46: *egyebekkezewzewt*; BécsiK. 16: „ahegek *kožot*”: inter montes | 1456 k.: „buza *kezzé*” (Gl. *elegyít* a.); NádK. 514: „keth kerek *kőzzé*”; XVI. sz. eleje: „az twiskek *kőzy*” (MNy. 7: 199) || *mellől* – *mellelt* – *mellé*: MünchK. 36va: „tēngezmēllol”: secus mare; ÉrdyK. 548: „hyty *mellől*”; 1533: „zawa [Száva] *mellől*” (LtK. 1: 141) | JókK. 26: „to *mellet*”, 139: „faknak *melletteualo*”; KeszthK. 21: „nemzeth *melleth*” | JókK. 80: „Cereft *melle*”; GuaryK. 53: „pelda *melle*”; WeszprK. 77: „vronk *melle*” || *mögül* – *mögött* – *mögé*: MünchK. 15rb, 62vb: *hatmegol*: retro; NádK. 246: *haatmegül*; JordK. 301: „az vazař *mőgöl*” | JókK. 131: „oltara *megett*”; CornK. 55r: „hata *meget*”; TihK. 190: *aitomőgőt* | JókK. 21: „hat *mege*”; NádK. 560: „hata *mege*”; CzechK. 69: „*hataadmogee*”.

Már az ősmagyar és a korai ómagyar kor névutórendszerének bemutatása során jeleztük, hogy egyes névutócsaládok az alaki irányhármasság szempontjából hiányosak: egy-egy elemük csak későbbből (a középmagyar korból vagy a nyelvjárási gyűjtésekből) adatolható. Ugyanakkor morfológiai felépítésük megegyezik az ősmagyar korig visszavezethető névutókéval. — A nyelvjárási *elvelt* 'vmin túl' névutóról, melynek első adata a MTsz.-ból való, még feltételezhetjük, hogy analógiás úton keletkezett, s az *elvöl* meg az *elvé* így egészült ki az irányhármasságnak megfelelő harmadik alakkal (legkorábbi adataikat l. I, 445); MünchK. 10rb: *Iozdan eluol* | ÉrdyK. 109: „yordan wyze *elwee*”. — Az azonban nem valószínű, hogy a *határozószóként* adatolható lativusragos *elé*, illetőleg *fölé* névutóként teljesen hiányzott volna. Mindenesetre ezeknek a szócsaládjában a névutó lativusragos formáját következtesen az *elébe*, illetőleg a *fölébe* képviseli: KeszthK. 139: „the zyned *elél*”; JordK. 412: „hw vranak *előle*” | JókK. 71: „vr ýftennek *elewte*”; BécsiK. 14: „zēmelēd *előt*”: in conspectu tuo; BirkK. 3a: „ēghaz aitaia *elott*” | JordK. 184: „feýedelmeknek *eleyghben*”; SándK. 21: „<azaarnak *elejben*” || JordK. 135: „az fator *főlől*”; TelK. 303: „feyem *felywl*”; 1525 k.: „ezen *felewl*” (NyK. 28: 77); BécsiK. 39: „mēdz nēmbeziēd *felēt*”; MünchK. 8vb: „a. haz *felet*” | ÉrdyK. 545: „oltaranak *feelyben*”. (L. I, 445–6 is.)

Ez a jelenség határozórag-rendszerünk átalakulásával, a testes határozóragoknak az egyeleműek rovására történő előretörésével kapcsolatos. Annak, hogy a névutócsaládokon belül az újabb, járulékos raggal megszilárdult forma (ha csupán átmenetileg is) éppen a régi lativusragos alakokat szorította ki — tehát az *elé*-t és a *fölé*-t —, oka lehetett a homonímia elkerülésére való törekvés is, hiszen a személyes névmás paradigmájába tartozó határozószók egyes szám 3. személyű alakjai (pl. *alá*, *mellé*, *mögé* stb.) egybeesnek az ősi lativusi végződésű névutókkal. Hasonló jelenséggel más névutók körében is találkozunk: az ősi *közé* névutó mellé a tárgyalt korszakra kialakult a *közbe*, a *közben* és a *közibe* is: JókK. 15: *azonkezbe*: interim; MünchK. 63rb: „ēfet a. tūuis *kőzbe*”: inter spinas; CornK. 54r: „Ezen jdev *kezwben*”: Interea; JókK. 138: „yewue kameran es beuania *kezwýbe*”.

Több jel mutat arra, hogy ebben a vetélkedésben a testesebb toldalékok közül elsősorban a belviszonyragok vettek részt (l. a *fejében* névutót, illetőleg az alább, az éppen névutóvá váló alakulatokról mondottakat is), de találunk példát *-ra/-re* végződésű névutókra is: MünchK. 34vb: „9 fèie *felizè*” : super caput eius; KeszthK. 11: „menyeknek *felyre*” : supra caelos. — A közép-magyar korra az újabb névutók keletkezésében az ősi határozóragok már alig kaptak szerepet, az irányhármasság strukturális ereje azonban továbbra is — gyakorlatilag napjainkig — összetartotta névutórendszerünknek ezt az igen korai réteget.

A *felé* — *felől* névutópár kétirányúságáról már a korábbi időszak bemutatásakor szóltunk; l. még: BécsiK. 12: „nap nugat *fèlè* valo mēd3 ozzag èllèn” : omne regnum Occidentis, 13: *balfèlöllo* : sinistro [Ciliciae]; FestK. 367: „bal *felewl*” | JordK. 31: „esthve *felee*”; ČornK. 129r: „*feel fele*”. Az előbbi esetekkel szemben itt aligha beszélhetünk a harmadik tag „hiányáról”. Sokkal valószínűbb, hogy ez a szócsalád az alapszó jelentésbesugárzása folytán (< *fél* 'valaminek a fele; oldal') eleve kétirányú lehetett, a harmadik elem pedig a locativusi funkció megjelenése után sem alakult ki.

2. A ragszilárdulással keletkezett névutók másik csoportjába az egyirányú elemek tartoznak. Keletkezéstörténeti szempontból nézve ez a csoport sem teljesen egységes. Vannak közöttük olyan elemek, melyek korábban többirányú névutó- vagy határozószó-családok tagjai voltak. Egyesek a névutók raggá válása (pl. *belől* > *ből* — *belen* > *-ben* — *belé* > *-be*) következtében, mások a segédszók körében gyakori szófajváltások (pl. a *kivül* : *kinn* : *ki* többszörös szófajúvá válása), illetőleg a divergens jelentésváltozások (pl. *által* : *át* : *óta* s bizonyos fokig már a *miatt* : *miá*) folytán beálló szóhasadás hatására kikerültek a háromirányú névutók csoportjából, s ilyen irányú kapcsolataik a késői ómagyar kor szinkroniájában már felismerhetetlenné vagy jelzésszerűvé váltak.

Más egyirányú névutók viszont — különösen azok, amelyek kizárólag elvontabb határozói viszonyokat fejeznek ki (pl. *képest*, *viszett*) — minden bizonnyal a ragszilárdulás egyedi s időben is későbbi esetei, vagyis eleve egyirányú, családba nem tartozó névutókként jöttek létre.

A késői ómagyar kor egyirányú névutói a végzódések, tehát a megszilárdult ragok szerint csoportosítva a következők. (A példák idézésekor az alapszó morfológiai viselkedését is tekintetbe vettük, s az azonos névutó melletti valamennyi változatra található adat. Az adatok csoportosítása a következő módon történt: Az azonos végződésű adatok címszavai betűrendben követik egymást [A] és C) csoport]; a B) csoportban, ahol különböző végződésű névutók vannak együtt, a toldalékok szerinti tagolás elve is érvényesül, s a kezdőbetű szerinti csoportosítás ennek rendelődik alá.)

A) Ablativusi végződésű névutók: *által*: JókK. 3: „*Afsiaaltalmenuen*” : per Assisiam; BécsiK. 190: „*Mēd etaltal*” : tota nocte; NádK. 195: „cedron vize *altala*”; JordK. 388: „az votemeen^{en} *atal*”; 1527 k.: „*Zybrýk althal*” (MNy. 37: 206) | *belül*: JókK. 91: *ezbelewl*; BécsiK. 7: „vazofomnac kapuin *bèlöl*” : intra portas urbis meae; BirkK. 4a: „*foröknak foglulafa belöl*” : infra terminos sororum | *kivül*: JókK. 74: *testemkeuuewlee*; MünchK. 72va: „*Ih2l^m küuol*”; ÉrsK. 317: „az koporfon *kyuwl*” | *körül*: MünchK. 9va: „9 fo2Loka *köznöl*”; KeszthK. 206: „yerufalemnek circa lumbos suos, 45va: „9 náka *köznöl*”; JordK. 45: „az Saturnak *keuwríle*” | *túl*: WeszprK. 9: „vizen *tuwl*”;

ÉrdyK. 66: „Az Iordan vyzzenek *twl*”; vö. még 1583: „Mind azon *thwl*” (NytudÉrt. 40. sz. 217).

B) Locativusi végződésű névutók: *ellen*: JókK. 148: „zent ferencz *ellen*”; BécsiK. 15: „mèzonç ozcaia *èllèn*”: contra faciem campi magni; Apork. 80: „az dõgh *ellen*”; BirkK. 3a: „feidelmi *ellen*” | *után*: JókK. 14: „Az *vtan*”, 38: *ebedutan*; BirkK. 3b: „pfeffioiok *vtan*”; FestK. 367: „el weztefe *wtan*” | *át*: LányiK. 162: „eztendew *alth*”; DebrK. 220: „egezh eleteben *alč*” | *együtt*: SzékK. 29: „vélek *egbt*”; 1529: „casarral *egjet*” (MNy. 37: 277) | *helyett*: Apork. 195: „kynek *heletthe*”; JordK. IIIa: „Abelnek *helyette*”, 162: „ew attya *helyeth*” | *középett*: BécsiK. 21: „vènec *kòzèpet*”, 273: „èztèndõknè *kòzèpette*”; MünchK. 20vb: „èbèllo haz *kòzèpet*” | *miatt*: JókK. 3: *emberekmyat*, 37: „tewredelme *mjät*”; MünchK. 85rb: „moyses *miat*”; NádorK. 324: „allelõknec *miatta*” | *végett*: 1531: „simy *vegedtt*” ’semmi végett’? (LtK. 1: 134), 1532: „az *vigit*” (uo. 138) | *viszett*: WinklK. 115: „fyw *vjzett*”; NádK. 386: „fiu *vizeth*”; ÉrdyK. 82: „gyonal *vyzet*” | *gyanánt*: JordK. 564: „hal *gyanant*”; ÉrdyK. 312: „eetel ytal *gyanant*”, 494: „apostol *gyanaant*” | *iránt*: JókK. 86: *egjyarant*; JordK. 164: „az *arant*”; ÉrdyK. 536: „feldnek köldõke *arant*” | *szerint*: JókK. 63: *elmeyezerent*; FestK. 365: „akaratom *zerent*”; 1512: „veer *berent valo*” (MNy. 69: 229) | *képest*: JókK. 69: „hozyaia *keppest*”; SándK. 2: „ó zepsegokhoz *keppstth*”, 12: „meñorzaaghoz *keppstth*” | *fejében*: JordK. 256: „az [’annak’] *fejeeben*”; 1533: „minden Morhaa *feyeben*” (LtK. 1: 141) | *egyenbe(n)*: 1524: „germekymvel *egyembe*” (MNy. 13: 122); SzékK. 182: „õ vezedelmes magzatywal *egembe*” | *egyetemben*: TelK. 22: „veletõc *egedõmbe*”; KazK. 72: „zezenõkkeel *egétõmbe*”, 74: „ueled *egétõmbe*”.

C) Lativusi végződésű névutók: *miá*: JókK. 93: *vjlagotmja*: per orbem; BirkK. 2b: „feledekenfeg *mia*”: per oblivionem; DöbrK. 374: „lelke *mia*” | *óta*: JókK. 98: *mjolta*, 119: *Myolta*; ÉrsK. 468: „reeg *uta*” | *össze*: JókK. 39: „vele *ewzuen*”; BécsiK. 225: „o lakozoiual *ozuo*”: cum habitatoribus suis; GuaryK. 26: „hoza tartozoiual *õzuen*”; DöbrK. 374: „zentekkel *õze*” | *szerte*: JókK. 97: *faluzerte*, 150: *varaszerte*; MünchK. 82va: „mèd iudean *žèztè*”.

Határozói igenéből szófajváltással keletkezett névutók

Határozói igenéből keletkezett a *fogva* (*fogván*) és a *megválva* (*megválnán*) névutó: JókK. 83: *adtolfoguan*: ex tunc; BécsiK. 308: „tèngeztõl *foğuā*”: a mari; MünchK. 82va: *galileatolfoguan*, 98ra: „A naplağtol *fogua*”: ab illo . . . die | JókK. 20: „yltentewl *megualuan*”: praeter Christum, 27: „feletewl *megualua*”, 65: „czetertektewl *megualuan* es pentektewl”; BécsiK. 8: „tõllèd-tõl *mègvalua*”: excepto te; MargL. 214: „zolgalołtvl *meg valvaan*”. (Az utóbbit a középmagyar kor folyamán fokozatosan kiszorította a *kivéve* névutó, korszakunk első felében azonban — a JókK. és a BécsiK. szövegének tanúsága szerint — elterjedt és eleven lehetett.)

Szóhatár-eltolódással keletkezett névutó

A *nélkül*, *-nál/-nél* ragos névszó és a mögötte álló *kivül* ~ *kül* határozószó kapcsolatából jött létre, a névszóragnak a határozószókhöz tapadásával. (Ilyen módon mindössze egy névutó keletkezett nyelvünkben.) A folyamat a kódexek adataiban jól követhető és fokozatai a következőkben foglalhatók össze: 1. A rag alapszavához tapad, és hangrendileg illeszkedik, a határozószó

különírva követi: JókK. 117: „gyalazafoknal, yteleteknel es karhozatyoknal *kewl*.” (Figyelemre méltó, hogy itt a három ragos névszó egy közös névutót kap.) JordK. 384: „egyk nem efyk az feldre ty atyatoknal *kyl*”. 2. A rag és a határozószó már összekapcsolódott, de a keletkezett névutó hangrendje még az alapszóéhoz igazodik: JókK. 5, 44: „kÿ *nelkewl, nalanalkewl*”; BécsiK. 18: *nilnalkül*: sine ... sagitta, 24: „viadalba *méněfnělkül*”: sine congressione pugnae. 3. A névutó véglegesen megszilárdul, alakilag különválik, és függetlenedik az alapszó hangrendjétől: FestK. 391: „akaratom *nekw*”; NádK. 335: „okofflag *nekil* valo”.

Legkorábbi kódexeink alapján azt lehetnénk, hogy a *nělkül* korszakunkban még csak a kialakulás periódusában tart, s tulajdonképpen a *kívül* ~ *kül* névutó egy sajátos funkciójának vagyunk tanúi. Ennek azonban több tényező ellene mond: 1. Igen kevés példa van a névutó meghatározói funkciójára (amely pedig minden bizonnyal megelőzte az állapothatározói szerep kialakulását). 2. Korábbi kialakulásra mutat a *nělkül* jelentésszerkezete is (l. 712); nagy számú példa jelzi ugyanis, hogy ez a névutó a latin *sine* előjáró ekvivalense, s egyéb funkcióban szinte alig adatható. 3. A számos *l* nélküli adat (l. fent; l. még WinklK. 107: *naladnekywl*; NádK. 324: „allelők *nekil*”; MargL. 5: *testnekw*; stb.), amelyben a rag *l* eleme csak a névutóvá rögződés után eshetett ki, azt jelzi, hogy a *nělkül*-el már mint megszilárdult, „kész” névutóval számolhatunk a késői ómagyar korban legalább a magyar nyelvterület egy részén.

A névutóvá válás folyamatába belépő elemek

E csoportba azok az alakulatok tartoznak, amelyeknek szótörténete korszakunkban még annyira hézagos, hogy a rendelkezésre álló adatok alapján megszilárdult, biztos névutóknak, vagyis a rendszer szerves elemeinek nem tekinthetők. Egy részük azért, mert névutószerű funkcióban szerepel ugyan, de alakja még nem állapodott meg, morfolitikai szempontból heterogén képet nyújt. Az ilyenek tehát hasonlítanak a több morfológiai változatot mutató névutókhoz (vagyis az *oltol*: *óta, őszvén*: *őszve*-félékhez). Míg azonban azok között mindig megvan az állandó, stabil fővariáns, ezekre az alkalmiság, illetőleg a morfológiai változatosság — éppen a megállapodottság hiánya — jellemző: *móddal*: *módra*: BirkK. 4b: „o3 felel mōdott *moddal*”: *modo supra-dicto*; ÉrdyK. 562: „eedes kezeyt meelleyen kerezt *modra* el teryeztween” | *tájt*: *táján*: SzabV.: „lok hayokath ... fel vōtata az zawan Es Sabach var-*taŷath* hoztata zaman”; 1510: „ez el mvl̃t eztendōbe ſent Balint nap *taŷan*” (NyK. 28: 74); JordK. 343: „az haaz *taŷjan*”.

Az egyes névutószerű alakulatokhoz idézett fenti adatok gyakorlatilag szinonimái egymásnak. (A *tájt*: *táján* esetében — az alapszó poliszémiájából következőleg — ma mindkét változatnak van hely- és időhatározói funkciója!) Mőtörténik azonban az is, hogy az eltérő morfolitikai változatok funkciójukban élesen elkülönülnek egymástól, mint a *számból*: *számába*: *számára* esetében: JókK. 51: „te vagÿ karhozattaenak *zamabalol*”; BécsiK. 32: „legēn te nēuōd ſcentekn̄ z igazaknac *zamaba*”: *sit nomen tuum in numero sanctorum et iustorum*; 1525/1640: „minden esztendōben maga *számára* két vég szűrt vehessen” (TörtTl. 1908: 84; az adat eléggé a korszakhatárról való). Ezek az esetek is jelzik, hogy a testes határozóragok mind nagyobb szerephez jutnak a megszilárdulás folyamatában. Ugyanakkor a ragos névszókbl fejlődött új

formák már az alapszó azonossága ellenére sem rendeződnek az irányhármasság szerinti szócsaládokba, s szerkezeti kapcsolatuk lazaságát mutatja az is, hogy hármójuk közül csak a *számdra* maradt fenn. (A *számból* és a *számba* eltűnésében persze közrejátszott szinonimáiknak, a *közül*-nek, illetőleg a *közé*-nek általános elterjedtsége is.)

Vannak viszont olyan névutó-előzmények is, melyeknek egyféle szóalakjuk van csak, de arról nem dönthető el, hogy önálló mondatrésztévkü bővítmény-e, vagy már névutó. — A *részére* korszakunkban felbukkanó egyetlen adatával kapcsolatban szemantikai természetű kétségeink lehetnek: ÉrdyK. 537: „erdeghnek *rezeere* es hatalma alat voltanak”, minthogy jelentése még nem szakadt el úgy az alapszó konkrét jelentésétől, ahogyan a névutó későbbi, világos példáiban tapasztaljuk.

A korszak végére a határozói igenév → névutó változás tovább bővíti az állományt. A változás előzményeit jól mutatják a kódexek adatai a *mulva* ~ *mulván* esetében: JóK. 158: „ydw el *muluan* kȳ boczata lelket”; DöbrK. 335: „nem lok napok *mulvan* ez vtan”; JordK. 610: „ennek vtanna egy kewes ydó el *mulvan*, mynt egy hora vona”; DebrK. 119: „ennehan eztendők el *muluan* meg giózzetteten az Atiafyaktol hozzaiok mene az klaftromba”; 1525/1640: „Az mester ember özvegye esztendeig mivelheti az mivet, esztendő *mulván* az mesterek közzé be esküttessék’ (TörtT. 1908: 83). Az, hogy a határozói igenév alanyos szerkezet alaptagjából végül névutóvá vált, szorosan összefügg azzal a ténnyel, hogy az eredeti alanyos szerkezet bővítménye minden esetben időfogalommal kapcsolatos főnév.

A névutói kategóriából kilépő, a raggá válás útján lévő elemek

A késői ómagyar korban csak egyetlen olyan névutót találunk, amelynek önálló szóalak volta kérdéses lehet, a *koron*-t, illetőleg ennek morfológiai változatát, a *kort* formát. A raggá válásra utaló alaki jellemzők — az alapszóval való egybeírás, illetőleg a rövidülés — a *koron* esetében viszonylag jól dokumentálhatók. — A nyelvtörténeti adatok azonban arra mutatnak, hogy a raggá válás névmási alapszó mellett indult meg, tartalmas jelentésű szó mellett viszont tovább megőrződött a *koron* lexéma jellege. Anyagunk e tekintetben igen szemléletes képet mutat: N é v m á s o k mellett: JóK. 23, 102: *azkoron*, *akkor*, 4, 15: *mycoron*, *mykort*, 3: *mendenkor*, 42: *nemykoron*; FestK. 368: *walamikor*. — Tartalmas jelentésű szó mellett: JóK. 41: *veternyjekoron*; BécsiK. 7: *éfelkozon*: *nocte iam media*; AporK. 125: „barannak megh ewefe *koron*”; CzechK. 48: „halalom *koron*”; stb.

Az egybeírt, illetőleg a rövid, redukálódott alakok tehát megjelennek — s ez a raggá válás megindulását jelzi —, tartalmas alapszó mellett azonban adataink sokkal inkább tekinthetők névutónak, mint ragnak. A *koron* AporK.- és CzechK.-beli adatát helyettesíthetnénk az *idején* szóalakokkal is.

Hasonló — és nagyjából egyidejűleg lejátszódó — folyamatként tartottuk számon eddig a *-képpen* rag kialakulását is. Ennek rövidülése azonban igen későn, csak az újmagyar korban következett be, s akkor sem kizárólagosan. — Valójában a *-képpen* ma sem tartozik a „tipikus” határozóragok közé, sokkal inkább tekinthető összetett határozószók utótagjának vagy határozószóképzőnek. Leginkább a *-beli*, *-féle* típusú toldalékokhoz hasonlíthatnánk,

amelyeknek szabad morfémából kötötté válása hasonlóképpen mehetett végbe, bár ez utóbbiak tovább toldalékolhatók, míg a *képpen* nem.

A késői ómagyar kor rendelkezésre álló adatait alaki szempontból vizsgálva azt látjuk, hogy a névmási alapszóhoz mindig tapad a *képpen*: JókK. 1, 47: *Azkeppen, azonkeppen*, 1: *Ezkeppen*; MargL. 10: *ezenkeppen*; JókK. 1: *mi-keppen*; BécsiK. 50: *fémiképpèn*. — A névutó korai egybeírása az alapszóval azonban nemcsak a raggá válás folyamatával függhet össze, hanem a névmási előtagú névutós összetételek (> határozószók) kialakulásával is (l. pl. az *az után* > *azután* > *aztán* folyamat korai lezajlását). — Tartalmas jelentésű alapszó mellett az egybe-, illetőleg különírás már nem ilyen egyöntetű: BirkK. 3a: „felel mődött *keppen*”: modo supradicto; FestK. 381: „*fokkeppen* walo”; 384: „*lok keppen* walo”; DebrK. 33: „ket *kepen*”; MargL. 8: „*kyualt keppen*”; NagyszK. 169: „*halalos keppen*”. Ezekben a *képpen*-nek határozottan névutói a funkciója, s 'módon' jelentése van; a BirkK.-ből való adatnak ugyanott megtalálható a szinonimája, a *móddal*, amelyet fentebb, az éppen névutóvá váló alakok között idéztünk: 4b: „*o3 felel mődött moddal*”: modo supradicto. — Mind a *koron*, mind a *képpen* esetében ez a sajátos viselkedés azzal magyarázható, hogy a névutó — az ősmagyar kor végén agglutinálódott határozóragok előzményeivel ellentétben — nem szerkezetben, hanem összetételi utótagként válhatott raggá. Ez — különösen akkor, ha az előtag tartalmas jelentésű alapszó volt —, konzerválhatta az utótag lexikai önállóságát is.

A névutók szinkrón morfematikai változatai

A megszilárdult, világosan a névutók szófaji osztályába tartozó elemek közül többnek vannak olyan alakváltozatai, amelyek végződésük — tehát a megszilárdult rag — tekintetében eltérnek egymástól. Ezek az eltérések azonban különböznek az irányhármasság szerinti elkülönüléstől; nem jelzik, hogy a változatok kialakulásának funkcionális oka vagy háttere lett volna. Nem mutatnak ilyen különbséget korszakunkban sem, ezek a névutók ugyanis mind egyirányúak. Létrejöttükre a magyarázatot minden bizonnyal a névutói helyzetet megelőző állapotban, a ragszilárdulás ingadozásai között kell keresni. (A korszakunk elején már raggá válás felé tartó s a korszak végére raggá váló *koron* : *kort* váltakozása azt mutatja, hogy az ilyen alaki ingadozás már a korai ómagyar korban is jellemző lehetett egyes névutókra.) Ezekre a váltakozásokra pedig a leginkább feltételezhető területi különbségek mellett bizonyos esetekben az ősi és a fiatalabb határozóragok — fentebb már jelzett — küzdelme lehet az egyik lehetséges magyarázat. Határozószóink alaki változatosága közvetve ugyancsak ezt erősíti meg. Okkal tehető fel ugyanis, hogy ezek a névutók nem birtokos szerkezetből váltak ki, hanem határozószó → névutó szófajváltás eredményei lehetnek. Ugyanakkor egyes névutóvariánsokban a birtokos személyjeles alakok (*után*, *fejében*) analógiás hatása is megfigyelhető; l. *gyanáján*, *gyanába*; *helyén*, *helyében*.

A) A határozói igenév alaki variánsaiból következik a *fogra* ~ *fogván* és a *megválva* ~ *megváln* kettőssége (a példákat részben l. fentebb; l. még BécsiK. 8: „*tollèdtol megvalua*”: praeter te).

B) További, morfematikai változatokat mutató névutók a következők: *gyanánt* (*gyanáján*, *gyanába*): ÉrdyK. 312: „*eetel ytal gyanant*”; CornK. 82v: „*iften gyanayan*”; KeszthK. 171: „*ethkem gyanaba*” | *helyett* (*helyén*, *helyé-*

ben): Apork. 195: „kynek *heletthe*”; BécsiK. 53: „ötét ozzaglattata valti *hèlèn*”: fecitque eam regnare in loco Vasthi; JordK. 185: „atýatoknak *helýee-ben*” | *miatt* (*miattan*): JókK. 42: *eýeknekmýatta*; JordK. 361: „proffetanak *mýattan*” | *nélkül* (*nélkülön*): JókK. 44: „ew *nalanalkewl*”; BécsiK. 58: *kèt/egnèlkülön*: absque ulla cunctatione, 193: „*fiaknalkülön* tezè öket èmberec *közöt*”: absque liberis eos faciam in hominibus | *óta* (*oltol*): JókK. 98: „*mýolta*”; MünchK. 63ra: „*mioltol* bèiottèm”: ex quo intravit | *össze* (*öszvén*): BécsiK. 225: „*q* lakozioual *özüp*”; JókK. 155: „*veletekuel ewzüen*”.

E váltakozások közül csak az igenévi eredetű névutók (*fogva, megválva*) alakváltozatainak együttes előfordulását jelzik az adatok. A többiek helyzetét a feltárt példák csekély száma miatt nem ítéltük meg. Azt azonban tudjuk nyelvünk későbbi történetéből, hogy e morfológiai váltakozások sorsa a kiegyenlítődés. Ezt pedig a visszaszorulásnak, mellékvariánsná degradálódásnak kellett megelőznie még szélesebb elterjedtség esetén is. (Megtörténhetett azonban az is, hogy a morfematikai változatokban hasadás következett be, és mindkét alak önállóan élt tovább. Ilyen — valószínűleg még korai ómagyar kori — változás következtében különült el a kódexek korára az *által* és az *ált* (> *át*), melyek korábban olyan viszonyban állhattak, mint korszakunkban az *óta*: *oltol*.

C) Névutóként vagy határozószóként *e l e v e n* szóalakok továbbragozódásával is keletkezhetnek új morfematikai változatok. A fentebb már tárgyalt *elé*: *elébe*, *fölé*: *fölébe* mellett — melyekben az adatokkal nem dokumentálható rövid alak meglétét éppen a terjedelmesebb morfematikai változat igazolja, ilyen még az *ellen*: *ellenében*: GuaryK. 28: „*zeretetnec . . . ellene*”; BécsiK. 59: „*kizal haza èllènèbè*”: contra basilicam regis. — Ezek a *gyandánt*, *miatt* stb.-félék alakváltozataitól leginkább abban különböznek, hogy alakulásmódjuk világos, van önállóan is élő névutói alapszavuk, tehát bizonyára fiatalabb képződmények. Később azonban ugyanúgy visszaszorultak, mint a fentebb tárgyalt variánsok. (Látszólag van önállóan élő alapszava a *nélkülön*-nek is, melyet azonban nem soroltunk az utóbbi csoportba. A korai, még a névutós szerkezet alapszavához hangrendjükben illeszkedő adatok ugyanis sokkal inkább *-nál/-nél* + *külön* fejlődésre mutatnak, mintsem a *nélkül* továbbragozódására.)

A korábban kialakult névutók testesedését a kései ómagyar korban általánosan tapasztalható tendencia is magyarázhatja: a szekunder határozóragoknak a ragszilárdulásban egyre növekvő szerepe hosszabb névutói és határozószói szóalakokat eredményezett, s ez hathatott a korábban létrejött lexémák további alakulására is.

A névutók szinkrón összefüggései más szófaji kategóriákkal

A névutók egy része (az összes többirányú névutócsalád, valamint az *által*, *ellen*, *helyett*, *idért*, *íránt*, *kivül*, *körül*, *miatt*, *nélkül*, *szerint*, *után*, *viszett*) személyjeleket viselhet, és ilyen formában *h a t á r o z ó s z ó k é n t* funkcionál. Ezek az alakulatok valójában a személyes tágabb paradigmájába tartoznak, s bemutatásukra ott is kerül sor. — Az *által*, *belül*, *együtt*, *ellen*, *kivül*, *körül*, *össze*, *szerte*, *túl*, illetőleg a többirányúak közül az *alól* — *alatt* — *alá*, *elől*, *felül*, *mögé* — *mögül* kettős szófajú: nemcsak névutó, hanem határozószó is. Ilyen szerepükben a határozószókkal foglalkozó fejezet tárgyalja őket.

A névutós szerkezet alapszavának kérdései

A mondatban a grammatikai funkciót mindig a névutós szerkezet egésze hordozza, ennek alapszava azonban alaki viselkedésével visszaental azokra a szintaktikai körülményekre, amelyek között a névutó kialakulása megtörtént, vagyis azokra a szószerkezet-előzményekre, amelyekből a névutó kivált. — Aszerint, hogy a velük alkotott szerkezetekben a névutók milyen morfematikai struktúrájú alapszóhoz járulnak, két csoport különíthető el.

1. Amint a névutók fentebb bemutatott morfematikai típusainak adataiból látható, ragtalan alapszót követnek korszakunkban az alábbi névutók: Valamennyi többirányú névutócsalád, az egyirányúak közül pedig a körül, ellen, után, helyett, közepett, miatt, végett, gyandnt, irdnt, szerint, fejében, óta, szerte, nélkül. Bizonyos funkciókban szintén ragtalan alapszóhoz járul az által, belül, kívül, át és a miá. Ezeknek a névutóknak egy része azonban fakultatív módon -nak/-nek ragos alapszóhoz is csatlakozik, s azzal formálisan birtokos jelzős szerkezetet alkot.

alól: GuaryK. 22: „az fergeket *neluenec alola* ki veëndic” | alatt: GuaryK. 22: „*é neluenec alatta* fergeknek vadnac”; FestK. 396: „*een zjwemnek alatta*” | alá: SzékK. 1: „byrodalmanak *alaya*” | mellett: KulcsK. 1: „*folyo vyznek mellette*”: *secus decursus aquarum* | elvöl: JordK. 176: „Moabnak *mezeyn Jordan vyzeenek elvölle*”: *in campestribus Moab supra Jordanem* | előtt: GuaryK. 28: „*istēnec elotte* gülölegbe vadnac”; MargL. 14: „*veternyenek eleutte* esmeg fel keel vala” | elébe: BécsiK. 14: „*mēnēnc a iouonç éleibē*”: *exirent obviam venienti*; SándK. 21: „vittek volt *azaarnak elejben*” | felett: BirkK. 2b: „*kiket igaznak felette* meg fegtek”: *quas plus justo forte corriptis*; GuaryK. 26: „*ennec folotte*, . . . ez velagbol ki verec | *jölēbe (felēbe)*: JordK. 196: *Jordannak feljben*: *super Jordanem*; ÉrdyK. 545: „az ew oltaranak *feelyben* raktaak emleközettre” | felöl: JókK. 29: „*kerlec teged attjām ystennek felewle*”; ÉrdyK. 4: „*embery termeezetnek felölle*” | által: JordK. 633: „kel vala . . . meenhy [1] *Samarianak atala*”: *Oportebat . . . transire per Samariam* | belül: DöbrK. 451: „az itilő *haznak belölle*”; JordK. 108: „De az zēt *velomnak belölle* ne menhyen”: *intra velum non ingreditur* | kívül: MargL. 8: „ev *maganak* *keuwele* ragattatot”, „*dormitoriumnac kjevele* nem akart lenny” | körül: JókK. 130: „yutanak nemjemenew kutra: *kynec kewrnywle* vala egy helhezgett zep kew”; ÉrdyK. 290: „Az *tonak kőrös kőrewle* . . . nagy lok Korok betegnek fekewznek vala” | ellen: GuaryK. 28: „*nē vialcodic az zeretetnec . . . ellene*”; NádK. 341: „*elmulando marhanac ellenec*” | után: JókK. 38: „*Annak utāna* mōda”: *uta[n]a halataduan Vrlan[us] vrnak*; BirkK. 4b: „*Annak vtāna* mōda”: *post haec dicat*; NádK. 328: „a *geñerāsegoñkneç vtanna*” | helyett: AporK. 195: „*kynec heletthe ymee keth ozo* [‘oratio’] *mondathyk*”; JordK. IIIa: „Abelnek *heljette kyt* megh ölee kaym” | közepett: BécsiK. 21: „*ānēpnē közēpētē* allaptatac qtēt”: *in medium populi illum statuentes*; JordK. 909: „*repesween az eghnek közepette*”: [angelum] *volantem per medium caelum* | miatt: JókK. 42: „*ejeknekmiyatta* tudakozykuala zent fferencznek tytök dolgyn”; BécsiK. 19: „*viadalnac miatta* ki iztatanac loc nēmzētēctql”: *exterminati sunt proeliis a multis nationibus*.

A ragtalan és -nak/-nek ragos alapszó váltakozása a névutók egy részénél keletkezőstörténeti okokkal magyarázható: a névutós szerkezetet megelőző birtokos jelzői szerkezettel. A kősei ómagyar korban ez a váltakozás

olyan mértékben jellemző vonása a névutórendszernek, hogy meg-megjelenik olyan névutó mellett is, amely semmiképp sem válhatott ki birtokos szerkezetből: ÉrdyK. 66: „Az Iordan *vyzeenek twl*”; igaz, itt a névutó nem kap birtokos személyjelet. A személyjel hiányára azonban találni más névutóval is példát *-nak/-nek* ragos szerkezetben: NádK. 247: „vitessék az hegére . . . a varos *capuia-nac kiwil*”. Ezek a változatos „féloldalas” alakulatok szintén a *-nak/-nek* ragos szerkezetek elterjedtségét jelzik.

Az a tény viszont, hogy a birtokos szerkezet morfológiai felépítésével analóg névutós szerkezetek a tárgyalt korszak nyelvelmékeinek szembetűnő stiláris jegyévé váltak, és számuk egyre gyarapszik, pusztán keletkezéstörténeti érvekkel aligha indokolható. Minden bizonnyal szerepet játszott a jelenség elterjedésében az a törekvés is, hogy a funkciót az alak egyértelműen hordozza. Ez az igény pedig kedvezett a terjedelmesebb, sőt gyakran tautologikus, „túlbiztosított” formák létrejöttének. A folyamat felerősödéséhez tehát az eredetileg valóban birtokos szerkezetből kiinduló névutós alakulatok csak az alapot adták. A kommunikáció szempontjából tekintve voltaképpen ugyanazt a tendenciát figyelhetjük meg, amely a névutók továbbbragózódásában (l. az *elébe*, *fölébe*, *kivülötte* stb. alakokról előbb mondottakat) ugyancsak testet ölt ebben a korszakban.

A teljesség kedvéért meg kell jegyezni azt is, hogy míg egyfelől az analógia áttöri az etimológiai kereteket, másfelől gyakran hiányzik a példa *-nak/-nek* ragos alapszóra éppen azok mellett a névutók mellett, amelyekben kétségtelenül van egyes szám 3. személyű birtokos személyjel (*fejében*, *táján*). Kizárólag ragtalan alapszóhoz járul az adatok tanúsága szerint a *közibe* névutó is.

A ragtalan és *-nak/-nek* ragos alapszóhoz járuló szerkezetek aránya a törzsanyagban:

A névutó	A <i>-nak/-nek</i> ragos szerkezetek száma	A ragtalan alapszavú szerkezetek száma	Összesen
<i>alatt</i>	8	21	29
<i>alól</i>	2	1	3
<i>előtt</i>	37	49	86
<i>elébe</i>	7	3	10
<i>felett</i>	22	8	30
<i>között</i>	3	27	30
<i>mellett</i>	2	8	10
<i>kívül</i>	3	2	5
<i>ellen</i>	19	37	56
<i>után</i>	47	47	94
<i>miatt</i>	30	13	43

Ez a táblázat a *-nak/-nek* ragos alapszó mellett a leggyakrabban megjelenő névutók reprezentatív statisztikájának is tekinthető. Az a tény ugyanis, hogy a törzsanyagból számos olyan névutó hiányzik, amelyre kiegészítő gyűjtéssel is gyakran csak egyetlen adatot sikerült lelteni, a valóságos nyelvi viszonyokat

tükrözheti. Az *előtt* és az *után* adatainak kiugróan nagy számát a mutató, illetőleg vonatkozó névmási előtaggal együtt tulajdonképpen már határozószóként funkcionáló alakulatok (*annak előtte, minek utána*) gyakorisága magyarázza.

2. Következtesen ragos alapszó mellett áll a *fogva, megválva* (-tól/-től), az *együtt, össze* (-val/-vel), a *képest* (-hoz/-höz/-höz) névutó: MünchK. 98ra: „A napfágtól fogva”; JókK. 20: *yftentewl megualuan*; SzékK. 29: *vélek egjbt*; JókK. 155: *veletekuel* [!] *ewzuen*; JókK. 69: *hozyaija keppest*; valamint a *túl* (-n) névutó: WeszprK. 9: *vizen twl*. Az *által, belül, kívül, miá* különböző funkcióik szerint ingadozást mutatnak a ragtalan, illetőleg ragos alapszó tekintetében: JókK. 91: *ezbelewl*; BécsiK. 7: „vazofomnac kapuin belül”; MünchK. 72va: „Ih2lm kiugl”; ÉrsK. 317: *koporfon kywöl*; CzechK. 57: *pokol mja*; JókK. 93: *vjlagotmja*. A legváltozatosabb megoszlást az *által*-nál találjuk: funkcióitól függően egyaránt állhat előtte ragtalan, illetőleg -t és -n ragos alapszó: JókK. 3: *Afifaaltalmenuen*; BécsiK. 190: „Mēd etaltal alut”: *tota nocte dormivit* (tkp. *éjt által*); JordK. 388: „meegfēn vala Jefus az vete-meenfēn atal”. — Szokatlan grammatikai jelenség, hogy a névutó nem lexémához, hanem névutós morfológiai szerkezethez járul; ez tapasztalható az alábbi adatokban: MargL. 216: „az *vta fogva*”; JordK. 380: „tyzen ket eztendő *wta fogva*” és a Jordánszky-kódex viszonylag nagy számú egyéb példájában. Keletkezése valószínűleg a *valamitől fogva* és a *valami óta* szerkezetek keveredésével magyarázható, s azt a folyamatot jelzi, amelynek során az *óta* névutóval alakult szerkezet bizonyos időhatározói árnyalatok kifejezésében a *-tól fogva* helyére lép. (A későbbi írásos forrásokban és a nyelvjárási anyagban bőven találunk hasonló példákat, és megvan a *valami ótától fogva* változat is: vö. MTsz.)

A következő felsorolás az alaptag morfeumatikai felépítését mutatja a különböző névutók előtt, a következő felosztásban:

a) Az alábbi névutók csak ragtalan alapszó mellett fordulnak elő: *közül, közé, mellől, mellé, mögül, mögött, mögé, elvé, elől, felé, felül; át, végett, viszett, gyánánt, iránt, szerint, fejében, miá, óta, szerte, nélkül*.

b) A következő névutók vagy ragtalan vagy -nak/-nek ragos alapszó mellett fordulnak elő: *alól, alatt, alá, között, mellett, elvől, előtt, elébe, felől, felett, felébe; által, belül, kívül, körül, ellen, után, helyett, közepett, miatt*.

c) Az alábbi — többjelentésű — névutók különböző funkcióik szerint hol ragos, hol ragtalan alapszót követnek: *által, belül, kívül, miá*.

d) Az e csoportba tartozó névutók kizárólag ragos alapszó mellett fordulnak elő: *együtt, képest, egyenbe(n), egyetemben, össze, fogva, megválva, túl*.

A ragos alapszóhoz járuló névutók megoszlása a rag szerint:

Rag	Névutó
-t	<i>által, miá</i>
-n	<i>által, belül, kívül, túl</i>
-tól/-től	<i>fogva, megválva</i>
-val/-vel	<i>együtt, egyenbe(n), egyetemben, össze</i>
-hoz/-höz/-höz	<i>képest</i>

3. A névutós szerkezet alapszavával kapcsolatban még két jelenség kíván említést: a névmási alapszó, illetőleg az ugyanazon névutó mellett ismétlődően előforduló azonos alapszó problémája. Mindkét kérdés alapján lexikai természetű, grammatikai, illetőleg stilisztikai vonatkozásaik miatt azonban érintenünk kell őket. A *koron* és a *képpen* névutók kapcsán már esett szó a névmási alapszó sajátos, az ún. tartalmas jelentésű névszókétől eltérő jellegéről a névutós szerkezetben. Az adatok arra mutatnak, hogy egyes névutók és bizonyos — főként, de nem kizárólag mutató — névmások kapcsolata a tárgyalt korszakra már állandósult, sőt, a folyamat kezdetei visszanyúlnak a korai ómagyar korra.

A) Névmási alapszó és névutó állandósult kapcsolatát példázzák a következő adatok: *előtt*: MargL. 4: „*annak eleutte* mondatýk vala nyulaknak zýgetenek” stb.; Jókk. 36: „*myelewt* vallottauolna”; FestK. 380: *mynek eleutte*; stb. | *felett*: KeszthK. 12: „*annak fellelte* mezey wadakath”: in super et pecora campi; GuaryK. 26: „*ennec folotte* . . . velagbol ki verec”, 31: „*ennec folotte* . . . meg tilta”; stb.; BécsiK. 17: „*mēdēnēc felēt* . . . megutaltanac engemt”: prae omnibus . . . isti contemserunt me; CzechK. 56: *myndon foloth*; stb. | *közben*: Jókk. 15: „*azonkezbe* az frater ylles kefekuala”; SándK. 25: „*Azon kőzben* igōn kezdenek az fazokak es az fōdōok eĝ masra zōkdōfny”; stb.; KazK. 73: „*Ėzōnkőzbe* . . . megh terenek”; VirgK. 38: „*ezenkwzbe* . . . hozanak . . . azzony embert” | *után*: Jókk. 38: „*Annakuta[n]na* halataduān . . . vrnak”; BirkK. 4b: „*Az vtan*, az Nouciakat meg halgatuā”: Deinde auditus . . . novitiabus; stb.; GuaryK. 29: „*ennec vtanna* arra ígekozic”; BirkK. 4b: „*Ėz vtan* vlienek le az forōk”: Praetende. Fidelium Deus, resideant sorores; NádK. 321: „*Minec vtanna* allelōk ilieket mondotvolna”, „*minec vtanna* lok zepōgefōketh tōth volna”; stb. | *miatt*: GuaryK. 23: „*ennec myatta* v̄tet meg diholōytic”; CornK. 1v: „*ennek myatta* nȳere az . . . aldomaft”; stb. | *fogva*: Jókk. 37: „*Mendenef-tewlfogua* zerze magat . . . attyauāl bezelleny”; MargL. 6: „*mendenestevl fogua* meg v̄tal uala”; stb.

E szerkezetekben egyfajta lexikalizációs folyamat zajlott le, hiszen a névutós szókapcsolatok lényegében kötőszói vagy határozószói funkciót töltenek be, tehát szoros szerkezeteknek, közvetlen összetettség-előzményeknek tekinthetők.

B) Az állandósult névutós szókapcsolatok másik csoportja frazeológiai és stilisztikai szempontból érdemel figyelmet. Ezekben ugyanis a névutó és az alapszó morfológiai különállása megmaradt, a szerkezetek azonban vagy ma is eleven frazeológiai egységeknek korszakunkban megjelenő korai adatai (pl. *szokás szerint*, *igazság szerint* stb.), vagy olyan módon jelennek meg a szövegekben, hogy feltétlenül jellemző stílusjegynek kell őket tekintenünk (pl. az *isten előtt*: *ember előtt* ellentétpár vagy *írás szerint*, *mondás szerint*, *tanulmány szerint*-féle ismétlődő szerkezetek a regulákat, példázatokot tartalmazó kódexekben). Ahol lehetséges, mindenütt idéztük a latin megfelelőket is, hiszen ezeknek a magyar szöveggel való egybevetése igen gyakran azt mutatja, hogy a névutós szerkezetek latin előjárás struktúrák tükrőfordításai. Ugyanakkor az is látszik, hogy e szókapcsolatok más része a latintól függetlenül jött létre (pl. a *szerint*-tel alakult névutós szerkezetek egyes példáiban a latin megfelelő adverbium, nem prepozíciós szerkezet).

A kódexek szövegalkotására jellemzők a következő névutós szerkezetek: *elől*: KeszthK. 13: „*el weznek the zyned elēl*”: peribunt a facie tua | *előtt*: BécsiK. 14: „*zolgainc te zēmelēd ēlōt vadnac*”: . . . in conspectu tuo . . . , 16:

„vznac zémèlè èlòt” : in conspectu Domini, 19: „iftènèc zémèlec èlòt” : in conspectu Dei sui, stb.; BirkK. 2b: „felelmelel iftènek elotte” : timore coram Deo”; „emberek elett feiedelmetek legen” : coram hominibus; KeszthK. 15: „the zyned eleth” : in conspectu tuo; FestK. 378: „een zemeym elewth” : ante oculos meos; KeszthK. 21: „w zemek eleth” : ante oculos eorum | *elèbe*: KazK. 74: „imadfaga . . . fel megòn iftennek eleibe”, 77—8: „alla uraanak elebe” | *szerint*: BirkK. 3b: „tudakozas zerent, . . . vağ köz ihlet vağ akarát zerèt valagtalfelek pöriffa” : priorissa . . . vel per scrutinium, vel compromissionem, vel communem inspirationem eligatur; FestK. 365: „Igaž wtath akaratom zerent el hattam” : Iter rectum sponte deserui; BirkK. 3a: *ido zerent* : secundum tempus; „*zemel zerent*, melto penitènciat tarxon” : . . . secundum . . . personam . . .; NádK. 323: „kiki mind ò zocafa zerent vonza a teltòt”; KeszthK. 29—30: *ygazsagom zerenih* : secundum iustitiam meam; CornK. 1r: „ansel-mofnak mondafa zerent” : iuxta illud Ansel. dictum, 55r: „Aranzayv zent ianofnak mondafa zerent” : secundum Chrysostomum (még 8 példa ugyanabból a szövegrészletből!), 1v: „elewzer peldazatzerent valo” : primo quidem scriptura figuralis, 2v: „tanolfagzerent valo ertelm” : sententia doctrinalis, 3r: „iraszerent valo” (és még 1 példa); MargL. 9: „az zerzetnek regulazerent valo kemenseget”; CornK. 3r: „mondatýk regulazerent valo eletnek meg tartalának” : dicitur mysterium regularis observationis.

A névutós szerkezet funkcionális kérdései

A névutós szerkezetek a mondatban a határozói bővítmény szerepét töltik be. A vizsgált adatokban a névutós szerkezet csak adverbális bővítményként jelenik meg, s funkcióját a szorosan vett viszonyjelölés mellett az is befolyásolja, hogy az igei alaptaggal való kapcsolata mennyire szoros. E tekintetben a névutók meglehetősen széles skálán mozognak: szerepük az igei állítmány grammatikai-szemantikai tulajdonságaitól nem vagy alig befolyásolt bővítményi szereptől a vonzatjellegű funkciókig terjed.

1. Az adatok első csoportja a névutóknak szabad, az igei alaptag természetétől jószerevével független határozói bővítményekben való előfordulását példázza (az adatok bemutatása az alaktani fejezetben meghatározott rend szerint történik; az egy-egy névutóra vonatkozó összes információ egy helyen található):

alól: helyh. (abl.): GuaryK. 22: „až fergeket *neluenec alola* ki veýendic” | *alatt*: helyh. (loc.): JókK. 51: „laknakuala ažýfya *hegyjenek alata*”; időh.: FestK. 378: „Myglen chal . . . až maay nap, až holnapnak *waarafa alath*” : Quamdiu me deludit hodiernus dies, sub expectatione crastini; TihK. 20: „riuid *idónek alatta*: az pogan böcéknek kónuðket mind el tanula” | *alá*: helyh. (lativ.): JókK. 160: „az halottat eltemete *až fewuen ala*”.

közü: helyh. (abl.): NádK. 83: „o *velag közzül* kifuta a kietlen puztaba”; (loc.): KeszthK. 33: „Azerth vallak togedeth *nemzetek kezul* wram, ees the newednek dychereteth mondok”; partitívus: JókK. 2: „*kykkezewul* elewlsew es eleve žýlettott” | *között*: helyh. (loc.): JókK. 37: „lok *gewlekezet nemel* neppek: *kykkewzewt* uala nemýnemew tufciabelý vr”; (lativ.): JókK. 103: „attyafny tawtekuala egy talat *zent ferencz kewzt* es *až pocloš kewzt*” ('kettő-jük közé'); képes helyh.: FestK. 392: „eeynek *feteethfeegey kezett* megh nyom-

mattam"; állapoth.: MargL. 8: „Az ev zuuenek keserev *nyevgese* . . . *kerzevt* . . . siralmas zozatokat mond vala"; partitivus: JókK. 46: „*egyebekkezwzwt* kÿket akkoron monda yften en hozzyam" | *kőzé*: helyh. (lativ.): 1456 k.: „[ellen-séges ember] *elegÿthe* konkolokath az buza *kezze* (Gl. *elegÿt* a.); NádK. 514: „zent Apalin azzont keth *kerek közé* . . . rakva"; képes helyh.: VirgK. 142: „w edes *eneklesy kuzze* *elegiwl*ienek".

mellől: helyh. (abl.): MünchK. 36va: „galileabèli *tengezmèllöl*": secus mare Galilaeae | *mellelt*: helyh. (loc.): JókK. 26: „Parufia feldeben voltuolna *egÿ to mellet*" | *mellé*: helyh. (lativ.): JókK. 80: „vete *egÿ* penzt az *Cereft melle*"; tekinteth.: SzékK. 104: „myt kellen hynnÿnk az kereztén *hÿt mellé* [‘a hitre vonatkozólag’]"; helyettesítő h.: GuaryK. 53: „*pelda melle* [‘példaként, példa gyanánt’] *ign* *níluan valo*".

mögül: helyh. (abl.): MünchK. 15rb: „vepec o hozia *hatmegöl*": accessit retro; (loc.): MünchK. 62vb: „allapuan *hatmegöl* o labainal": et stans retro secus pedes eius" | *mögött* helyh. (loc.): JókK. 131: „az egyhaznak *oltara megett* el enyezte magat ymadfagra" | *mögé*: helyh. (lativ.): JókK. 21: „Ès nekyk vonzauala kapucrinat *hat mege*".

elvől: helyh. (abl.): MünchK. 10va: „*kouètec otèt* lok *golèkezètec* gelileabol . . . z Iozdan èluol": secutae sunt eum turbae multae de Galilaea . . . et de trans Jordanem; (loc.): JókK. 66: „emondot barat lakoznak *hegyek eluewl*" | *elvé*: helyh. (lativ.): MünchK. 14va: „*iutotvolna iè tengez èlue* : cum venisset trans fretum"; (loc.): JordK. 643: „az *tengher elwe* talaltak vona megh hÿtet".

elől: helyh. (abl.): BécsiK. 66: „*kizalnac zémèlè èlöl* kimèuè": de conspectu regis egrediens | *előtt*: helyh. (loc.): BécsiK. 14: „*zolgainc te zémelèd èlot vadnac*": familiae [nostrae] in conspectu tuo sunt; időh.: BécsiK. 19: „èz *èztèndoc èlot* mikor èltauoztakuolna": ante hos annos cum recessissent a via | *elébe*: helyh. (lativ.): JókK. 147: „zerze magat az mondot *farkasnak eleybe* mennÿ"; KeszthK. 10: „nylayth *geryetteknec eleybe* wetette".

felül: helyh. (abl.): JordK. 674: „ffel kele az *vaczora felöl*, es le vetheo hÿ rwhayath"; (loc.): 1456 k.: „et pars quae aquae eminent (*viz felwl*)" (Gl.) | *felett*: helyh. (loc.): MünchK. 8vb: „allana a *haz felet* hol vala a *gèzimec*": staret supra ubi erat puer | *fölébe*: helyh. (loc.): JordK. 196: *Jordannak felÿben* : super Jordanem; (lativ.): ÉrdyK. 545: „az ew *oliaranak feelyben* raktaak emle-közettre".

felől: helyh. (abl.): JókK. 11: „nyumotuan te labaydual *egÿ felewl* mas ferre"; (loc.): FestK. 392: „mynd *ket felewl*, [‘mindkét oldalon’] hazy ellen-leeget leltem"; okh.: ÉrdyK. 4: „Elezer alkalmas vala el yewny ennen magan-*nak* az felfleeges teremtőnek embery *termeezetnek felöle* [‘következtében’]" | *felé*: helyh. (lativ.): JókK. 129: „francya *tartomanya fele* vewn vtatt"; (loc.): BécsiK. 12: „*nap nugat felé* valo mēdz ozzag èllèn": adversus omne regnum Occidentis; (abl.): ÉrdyK. 63: „yeweenek *harom felee*"; időh.: JókK. 49: „nagy zent kereftnek *ydnepfe fele*".

által: helyh.: JókK. 3: „ezkeppen *Afisiaaltalmenuen*"; BécsiK. 16: „*kic altal* vt lèhèt vala IZlmbè": per quos via esse poterat ad Ierusalem; időh. (csak egy szókapcsolatban): BécsiK. 23: „mēd *ètaltal* az èghazban ymadko-zanac": per totam noctem intra ecclesiam oraverunt; eszközh.: DöbrK. 232: „Mikent zolt zent profetayinak *zaiok (altal)*" (a zárójel a forrásban van) | *belül*: helyh. (loc.): BécsiK. 7: „*ànèp ki èn vazofomnac kapuin belöl* lakozie": omnis populus, qui habitat intra portas urbis meae; (lativ.): DöbrK. 451: „vitezek kedeg *vtet* be vivek az itilò *haznak belöle*"; okh.: JókK. 91: „ne

zegyenkegyel *ezbelew*” | *kivül*: helyh. (loc.): JókK. 84: „czergete *aytokewl*
 Es ew tarla legottan meg nyta neký”; (lativ.): JókK. 147: „Attyamfya ferencz
 az *kapukewl* ne menýe”; időh.: BirkK. 2a: „keñuek[et] mēden napon egğ
 bizon oraba kerienek, *vdø kiuel* kik kerendik nekik ne adasslek”; állapoth.:
 DöbrK. 16: „imar *gorombasag kivl* [’nélkül’] legetek” | *körül*: helyh. (loc.):
 JókK. 130: „yutanak nemýnemew kutra: *kynek kewrnywle* vala egğ helhez-
 tetett zep kew” | *túl*: helyh. (loc.): WeszprK. 9: „a iordan *vizen twl* valo
 varasban” | *ellen*: helyh. (lativ.): JókK. 148: „zaýa felnyttuan zent *ferencz*
ellen futtuala”; (loc.): BécsiK. 15: „ki vagon . . . *mēzonc ozaia ellen*”: contra
 faciem campi | *után*: helyh. (lativ.): NádK. 466: „*azzonallatok vtan* indulna
 akarna”; időh.: JókK. 14: „egğyet *masvtan* czerdeh *Az vtan* varý meglen egğ
 p[ate]r noftert megoluafnal” | *át*: időh.: LányiK. 162: „melly collecta mynd
eztendew alth mondatyk” | *együtt*: társh.: SzékK. 29: „téés *vélek egğt* az en
bwzzw allafomnak alatta léwén” | *helyett*: helyettesítő h.: AporK. 195: *kynek*
heletthe | *közepett*: helyh. (loc.): BécsiK. 21: „a vénec *közèpet* z mēdenēkn^c
 zēmélè òlòt mēgmōda”: In medio itaque seniorum, et in conspectu omnium
 . . . dixit; (lativ.): BécsiK. 21: „*ànèpn^c közèpèttè* allaptatac *qtèt*”: in medium
 populi illum statuentes; időh.: BécsiK. 273: „feltēm Vrā te mūuèlkedètid
èztèndòkn^c közèpette”: et timui. Domine, opus tuum in medio annorum | *miatt*:
 helyh.: DomK. 288: „kevglyed evket en zertzetvmbely tyzenkeet fratereknek,
 tyzenkeet *orzagok myat* [’szerte’]”; időh.: JókK. 42: „gýakorta zent melegleg-
 ben *eýeknekmýatta* tudakozykuala zent fferencznek týtòk dolgýn”; okh.:
 MargL. 14: „*farutsagnak mýatta* . . . agya elevt . . . leletyk vala” | *végett*:
 célh.: 1531: *simý vegedtt* ’semmi végett’? (LtK. 1: 134) 1532: *az vigit* ’avé-
 gett’ (uo. 138) | *viszett*: helyettesítő h.: WinklK. 115: „naked vagyòk adwan
fyw vyzett” | *gyanánt*: helyettesítő h.: JordK. 564: *hal gyanant* | *iránt*
(aránt): helyh.: (lativ.): JordK. 164: „zallanak megh moabnak mezeýn
 az *arant* hol Jeryko varafa vagyon”; tekinteth.: SzékK. 122–3: „de ythh
 ez *arant*, nem vg keryvk, hog az vr yftennek ò neve, zent nem volna mynden-
 koron” | *szerint*: helyh. (lativ.): BécsiK. 43: „Es Ozyas èzèztè kquètèkèt
 Ifzlnc mēdz *vazosi z videki zèzt*”: Misitque Ozias nuntios per omnes civitates
 et regiones Israel; időh.: [csak szókapcsolatban] MünchK. 9ra: „az *ido zèzent*”:
 secundum tempus; módh.: JókK. 100: „*ewa[n]gelium mondeku ferent* kellene
 egğeb zegeneknek adny”; tekinteth.: JókK. 63: „nemoczak *elmeyezerent* *De*
testizerent es” | *képest*: módh.: JókK. 69: „azòkes *lyrnakuala hozyaýa keppest*”;
 tekinteth.: SándK. 2: „mýnd lenký lemmý az ó *zèpsegokhoz keposth*” | *fejében*:
 csereviszony h.: JordK. 256: „Athkozot ký ayandekot vezèn az *fejében*, hogý
 el enýezýe ew barattyanak veereeth” | *egyenbe(n)*: társhat.: KazK. 74: „*ueled eýetòmbe*
 . . . *lyrafba* megh maradok” | *miá*: helyh. (lativ.): JókK. 93: „ez *výlagalmýa*
 el ozlottakuala”; okh.: CzechK. 59: „en lelkqm . . . *býnqm mýa* zaggattatol” |
óta: időh.: JókK. 98: „*mýolta* kellettèk vrnak hogý teged latnalac” | *össze*:
 társh.: JókK. 155: „*vèletekuel ewzuen* ez kutbalol ky hozá” | *szerte*: helyh.:
 (lativ.): JókK. 97: „kýmene az hýr mend az *faluzerte*” | *fogva*: helyh. (abl.):
 (csak a latin *ab* . . . *usque ad* . . . szerkezet megfelelőjeként) BécsiK. 308:
 „*tèngertol foguā* tengeriglèn. z *foloctol foguā* földnc vegeiglèn”: a mari usque
 ad mare, et a fluminibus usque ad fines terrar; időh.: MünchK. 98ra: „A-
napfágtol fogua azezt gondoltac hog mególneec *qtèt*”: Ab illo ergo die cogita-
 verunt ut interficerent eum; tekinteth.: (csak a latin *ab* . . . *usque ad* . . . szer-
 kezet megfelelőjeként) BécsiK. 56: „mēden fidoc mególèttètnenè z òlòzlet-

tètnèn° gèzmèktolfguā mēd vèniglèn° : occiderent atque delerent omnes Judaeos, a puero usque ad senem | *megválva*: állapoth.: JóK. 20: „ystentewl megualuan lemmýt veleK vȳfeluen°” : nihil secum praeter Christum portantes | *nélkül*: helyh. (latív.): MünchK. 102va: „sinágojacnalkül tézn° tütöKèt” : Absque synagogis facient vos; módh.: MargL. 6: „ez . . . zent zvz . . . jmadkozȳk vala zvnetlen olyha myndenkevzbe vetes nekevl°”; állapoth.: JóK. 44: „ew nalanalkewl elny nem byzȳkuala°”.

2. A második csoport példái a névutós szerkezetek sajátos funkciójú eseteit mutatják be: a határozói jelleg ezekben már háttérbe szorul, a névutó mintegy kilép a névutós szerkezetből, s az ígéhez kapcsolódva annak vonzatává lesz. (A vonzatként funkcionáló névutós szerkezetekben ugyanis a vonzatjellegét nem a szerkezet egésze, hanem csupán a névutó hordozza.) Az állandó együttes előfordulás következtében a névutó egyre szorosabban kapcsolódhat az ígéhez, s ezzel egyidejűleg tovább lazulnak a saját alapszavához fűződő kötelékei. A következő adatban: KeszthK. 25: „yob kezednek *ellene* allotwl eryz meg engemeth°” : A resistentibus dexteræ tuæ custodi me, mindez már szófajváltáshoz vezetett; az *ellen* 'valakivel, valamivel szemben' jelentésű névutóból igekötővé vált. (E kérdéskör szorosan összefügg a mondat igei állítmányának grammatikai és szemantikai sajátosságaival. Tüzetes kifejtésére l. „Az igei csoport” c. fejezetet.)

A) Az alább, a szokásos sorrendben bemutatott adatokban a névutók szófaji hovatarozása még nem kétséges; az átlagosnál kötöttebb kapcsolatuk az igei állítmánnyal azonban nyilvánvaló (ezt kívánja jelezni az ige ritkított szedésével történő kiemelése is):

alá: BécsiK. 11: „nèzmzètèKèt a l a z o t vala o uzaſaĝa ala°” : subiugaverat multas gentes imperio suo, 19: „a l a z t a t t a c lèznç te hatalmadnac iazma ala°” : subiugati erunt sub iugo potentiae tuæ | *mellől*: ÉrdyK. 548: „kezök vagywnk . . . az ew hyty mellől loha el nem allan y°” | *mellelt*: KeszthK. 21: „wr nemzeth melleth w a g y o n°” : Dominus in generatione iusta est | *felől*: BirkK. 4b: „gonozt kit mas felel h a l l o t t masnak meg ne mōd-a°” : caveat ne malum quod audierit de alia alteri conferat; AporK. 148: „Jewendewth m o n d a z profeta a z babylonýabelý rabsagh felewl°” | *ellen*: BirkK. 3a: „þoriffa ellen . . . fel t a m a d a n d n a k°” : adversus prioriffam se . . . erexerint; CornK. 54v: „ew hazvgſagok ellen lok zentek t a m a t t a k vala fel°” : contra eorum mendaciam multi sancti . . . surrexerunt; DöbrK. 381: „a l h a f f a t o k őrdőgneK olalkodafa ellen°”; PéldK. 68: „a l h a t u n k e e te hatalmaſſagodnak ellene°” : resistere valemus Tuis protestatibus; NádK. 333: „allelőc z o l a testnec ellene°”, 329: „f e l e l a test allelőkneK ellene, monduan°”, 341: „elmulando marhanac ellenec m o n d e c°”; CzechK. 77: *ellensegnek ellene* o l t a l m a z z o n; KeszthK. 22: „bozwſagoth nem w e e t h w b a r a t y ellen°” : nec fecit proximo suo malum; VirgK. 39: „kezde kayaltani magat . . . v e t k e z e t n e k iſtenek es az zent embernek ellene°” | *után*: JóK. 106–7: „ygereK magokot e l n ŷ kezek munkayautan°”.

Sajátos, ágensi vagy az ágenséhez közel álló funkciót is betölt a 'következtében, segítségével, közreműködésével' jelentésű *által*, illetőleg a *miatt* és a *miá* névutós főnév (az ágens fogalmával, illetőleg azokkal az ígékkel, amelyek ágenssel járnak együtt, elemző módon ugyancsak „Az igei csoport” című fejezet foglalkozik, itt csak példákat közlünk a jelenségre): *által*: LobkK. 209: „alazatoffagnak általa y v t h a t n a o d a°”; ÉrdyK. 509: „hyzōm hogy az te

tanachodnak atala az en tyztöfseegem zereewel leezen" | miatt: JókK. 37: „byzonoýtuan apoltoloknak ... kinyíjmat”; BécsiK. 19: „viadalnac miatta ki iztatatanac loc nèmzètèctöl”: exterminati sunt proeliis a multis nationibus; FestK. 368—9: „zabadlaagom eennen kezem myatt el wezewt”: libertas mea manibus meis labefactata est; PéldK. 67—8: „ereus emberek en hatalmamnak myatta lehaytok es le hullatok”: vitales spiritus per meam vim reflecto | miá: DöbrK. 383: „Igaffagnak gömöllöével telliefek Iefus cristof mia”.

B) Bizonyos esetekben a rendelkezésre álló egy-két példa alapján a névutói adatokról nem dönthető el, hogy a tárgyalt korszakban vonzatok-e vagy (még) nem. „Vonzat-gyanús” például az *elegyedik*, *elegyül* (valami közé): 1456 k.: „elegethè konkolokath a buza kezze” (Gl. *elegyít* a.); VirgK. 142: „wedes eneklefy kwzze elegi wlienek”. — Ezekben a szerkezetekben — különösen az első példában — még világosan érezhető a névutó helyhatározói jelentése, így csak az ige oldaláról vizsgálva a kérdést mutatható ki, hogy a közé névutós határozói bővítmény az *elegyít*: *elegyül* valahová struktúra egyik aktualizációja-e (tehát lehetséges olyan szerkesztési megoldás, amelyben határozóragos grammatikai szinonima jelenik meg), vagy kizárólagos szerepű, azaz vonzat.

Hasonlóan problematikus a névutó funkciója a *vetekszik valami/valaki mellett* vagy a *szól valaki mellé* szerkezetekben: SándK. 21: „ók az <azarral vete- kottene k az kőrztyén hñth melleth”; WesszprK. 77: „qnnqn igiekozetek ellen vronk melle zolnak”. Az utóbbi eset a korszakunkra már kétségtelenül állandósult *valaki ellen szól* szerkezet antonim párjának is tekinthető (példáit l. előbb), s ez a *mellé* vonzat voltát támogatja. Ugyanakkor a későbbi adatokban — napjainkig hatóan — a *szól* ige vonzatai között az *ellen* párja a *mellett*, és nem a *mellé*.

3. A névutós szerkezet alapszavának jelentésbesugárzása, illetőleg az egész szerkezet átvitt értelmű használata következtében kialakulhatnak a névutóknak sajátos funkciói. A következő adatokban a névutó csak másodlagosan és csakis az átvitt értelmű alkalmazás következtében fejez ki állapothatározói jelentést: BécsiK. 62: „kit kiral aieit [!] tiztélni kizali zuhacba kél qltqztetni z allora vètni ki kizal nèzjè alol vagon”: quem rex honorare cupit debet indui vestibus regiis, et imponi super equum qui de sella regis est, 14: „te tozuened alat légènc”: sint omnia sub lege tua, 11: „nèmzètèkèt a la zot vala q uzafaja ala”: subiugaverat multas gentes imperio suo. — Amint az idézetek latin szövegpárhuzamai jelzik, ezek a jelentések a bibliai szóképek lefordításának eredményei is lehetnek.

A *felett*, *felül*, *kívül*, *mellett*, *túl* sajátos, a mérték-, illetőleg a tekintethatározóval rokon funkciója azzal magyarázható, hogy e névutók helyviszonyt kifejező jelentése mellé a 'valamihez kapcsolódás', illetőleg a 'kiegészítés, áadás' képzeete társult; JókK. 78: *kellettfeenek felette* 'a szükségesnél nagyobb mértékben'; GuaryK. 26: „az egeh lelki 10zagot kit benne lattac mind gonozra iteltec, es ennec folotte ... ez velagbol ki verec”; 1525 k.: „nem lenne thowaba zykfeg es ezen felewl hazwnkath es czewsthe bellenewk meg” (NyK. 28: 77) | 1525/1640: „ez okokon kívül ... az piaczon árulnák” (TörtT. 1908: 81) | 1524: „Az meleth hagyom mynden yngo marhamath nekýek” (MNY. 13: 122); vö. még 1583: „Mind azon thul Nekqnk Jobnak tecenek hoq Kegelmetek ... fol Kwldene Egiket” (NytudÉrt. 40. sz. 217). — E speciális névutós szerkezetek

alaptagja az esetek többségében névmás, a szerkezetek pedig egyes későbbi összetételek (határozószók vagy kötőszók) előzményét jelentik.

4. Áttekintve a vizsgált névutók jelentéseit, azt tapasztaljuk, hogy körükben vizsgált korszakunkban is a helyhatározói funkció az uralkodó: a tárgyalt 50 elemből csak a következőknek nincs helyhatározói adata: *át*, *gyanánt*, *egyenben*, *egyetemben*, *együtt*, *fejében*, *helyett*, *képest*, *közben*, *óta*, *össze*, *viszett*, *megválva*. Ezek többségükben olyan névutók, amelyeknek csak egyetlen, elvontabb határozói viszonyt kifejező jelentése van. (Az *át* kivétel: helyhatározói funkciójának adathiánya — vö. *által* — aligha több szótörténeti véletlennél.)

A bemutatott példákban látható, hogy a háromirányú névutók határozói irányjelölése alaki és funkcionális szempontból nem mutat teljes megfelelést. A névutóknak gyakran vannak a végződésük alapján „várhatóktól” eltérő jelentései. Ablativus → locativus irányú változás rekonstruálható az *által*, *belül*, *elől*, *felül*, *kívül*, *közül*, *mögül*, *túl* névutókban; locativus → lativus átmenetet tükröztetnek a *között*, *közepett*, *miatt*, *szerint* adatai, és ablativus → lativus alakulásra utalnak a *belül* és a *kívül* példái. Legjelentősebb az elsőként említett változás volt — joggal feltehetően jóval a tárgyalt korszak előtt —, ez több, eredetileg ablativusi irányú névutónak uralkodó szerepévé tette a locativusi irányjelölést (l. *elől*, *felül*), sőt a *belül* és a *kívül* névutókban az eredeti ablativusi funkció eltűnését eredményezte. Az irányjelölés megváltozása összefügg azzal, hogy a határozók közül — általában és adataink szerint is — a tartamhatározók csoportja (vagyis a helyjelölők közül a locativus) a leginkább megterhelt.

A névutók több mint fele (50-ből 27) több funkciójú, azaz többféle határozói viszony kifejezésére is képes. Ennek a poliszémiának az eredete a tényleges szótörténeti adatoknál természetesen korábbi (amint erről a megelőző korszak tárgyalásakor szoltunk is), a változások pedig igen sok hasonlóságot mutatnak a határozóragok funkcióbővülésével. — Általános grammatikai jelenség a hely → idő irányú változás, amely az *alatt*, *előtt*, *felé*, *után*, *át*, *közepett*, *miatt*, *kívül* adataiban mutatkozik. A *felett* névutó egyik sajátos példája, ahol a jelentés a hely és az idő képzetét egyaránt magába sűríti, éppen az effajta — az idő homályában eltűnő — változások folyamataához nyújt adalékot: DebrK. 7: „monda az *aztal földt* [az] őrdögh” ’miközben az asztalnál ültek’.

A névutók más, speciális jelentéseiről már korábban esett szó.

5. Egy-egy funkcionális kategórián belül a névutók igen finom, differenciált viszonyjelölésre képesek mind a konkrétabb — hely, idő —, mind az elvontabb határozói szerepekben. Ennek következtében kevés az olyan névutó, amelynek tökéletes (egy adott szövegkörnyezethez behelyettesíthető) szinonimája van. Ilyenek a helyhatározói *elől* : *túl*, az ágens *által* : *miatt*, a társhatározói *együtt* : *egyenbe(n)* : *egyetemben* : *össze* és a helyettesítő határozói *gyanánt* : *mellé* : *viszett*. (Az *által* és a *miatt* időhatározóként is szinonimák, de csak egyetlen szókapcsolatban: *éjt által* : *éjnek miatta*.)

E szinonimasorok tényleges nyelvi helyzetét az adatok alapján megítélni igen nehéz, szinte lehetetlen. (Az *által*, *elől* és *miatt* kivételével a törzssanyagban elő sem fordulnak, így statisztikai vizsgálatukra egyáltalán nincs mód.) Csak az *által*-nak és a *miatt*-nak vannak olyan adatai, amelyek a két névutó azonos szövegben szinonimaként való előfordulására mutatnak. Az adatok mennyiségét tekintve a *miatt* jóval gyakoribb, mint az *által*. Ugyanakkor a

párhuzamos szövegfordítások mindkét adatpárjában a MünchK. *miatt* adatainak a JordK. -ben *által* felel meg; MünchK. 85rb: „mezt a tozuen moyles *miat* adatot”: Quia lex per Moysen data est ~ JordK. 624: „Mert az terwen Moyles *atal* adatot”; MünchK. 85rb: „a malažt ke z az igallag i° x° *miat* lot”: gratia et veritas per Iesum Christum facta est” ~ JordK. 624: „az malazth kedegh Jefus criſtus *atal* leth”.

A többi rokonértelmű névutó helyzetére csak további sorsukból — azaz a tárgyalt korszak utáni csökkenő vagy teljesen eltűnő adatmennyiségéből — következtethetünk. Helyettesítő határozói funkcióban a *mellé* eleve elszigetelt jelenség lehetett, hiszen későbből nem találni nyomát. A XVI. század folyamán a *gyanánt* a *viszett*-et is teljesen kiszorította. Hasonló sorsra jutott ugyanakkor az *össze* az *együtt* ellenében; az *elől* pedig az elterjedt *túl*-lal szemben az erdélyi területekre szorult vissza. Valószínű tehát, hogy ezek már a vizsgált időkörben sem lehettek mindenütt azonos értékű szinonimák.

Összefoglalólag megállapíthatjuk, hogy a késői ómagyar kor névutórendszere mind elemeinek számát, mind azok funkcióit tekintve igen gazdag. Alaki szempontból jellemző rá egyes korábbi tulajdonságok (pl. a háromirányúság) továbbélése, ugyanakkor új elemek (testesebb ragokkal alakult névutók) megjelenése is. — Funkcionális tekintetben a névutók jelentéskörének differenciáltsága e szófaji kategória legfeltűnőbb vonása.

Irodalom

SIMONYI, Hat. 2: 3–288; KLEMM, TörtMondt. 221–53; SEBESTYÉN, Névut. — A névutós szerkezet alaki kérdései: BUDENZ: Nyr. 6: 145–7; SIMONYI: Nyr. 15: 57–62, 20: 181, Hat. 2: 3–288, MNyelv.² 442–5; SZARVAS: Nyr. 15: 54–5; ZOLNAI: NyK. 23: 39; FOKOS: Nyr. 41: 240, 68: 18–9; MÉSZÖLY: MNy. 11: 193–200; HORGER, NytAl.² 102; KLEMM, TörtMondt. 221–53; PAIS: MNy. 50: 318, 53: 213–4; BERRÁR: MNy. 52: 429, NytudÉrt. 13. sz. 22–7, 30–1, TörtMondt. 221–53; FARKAS: Nyr. 81: 281–4, MNy. 54: 33–7; NYÍRI: NéprNytud. 1: 83–5; KÁROLY: MNy. 53: 103–6; SEBESTYÉN: MNy. 56: 98–101, NyelvTan. 89–101, NytudÉrt. 40. sz. 314–9, Névut., különösen 187–99, 217–29; TEMESI: MMNyR. 1: 281–7; S. HÁMORI: NytudÉrt. 58. sz. 91–4, 89. sz. 116–20; SIMON: SzófAlTan. 55–6; ERDŐDI: MNy. 72: 213–5; ZSILINSZKY: MNy. 77: 82. — A névutós szerkezet funkcionális kérdései: BUDENZ: Nyr. 6: 145–7; SIMONYI: Nyr. 15: 57–62, Hat. 2: 3–288, Nyr. 21: 199–207, 23: 132–3; FOKOS: Nyr. 41: 240; MÉSZÖLY: MNy. 11: 193–200; KLEMM, TörtMondt. 221–53; PAIS: MNy. 50: 318; BERRÁR: MNy. 52: 429–35, TörtMondt. 62; FARKAS: MNy. 54: 33–7; KÁROLY: MNy. 53: 104–5; ANTAL: FormNyEl. 194–5; SEBESTYÉN: Névut., különösen 201–9; H. MOLNÁR: ÁNyT. 6: 229–71, 9: 129–44; S. HÁMORI: NytudÉrt. 58. sz. 91–4.

A NÉVELŐK

Írta: I. GALLASY MAGDOLNA

A határozott névelő

Keletkezés és alak

Szófaji hasadás

Korszakunkban szófaji elkülönüléssel kettéválik a főnévi mutató névmás és a határozott névelő. E kettéválás megerősödésének, az erőteljes elkülönülésnek, a határozott névelő elterjedésének ideje a kései ómagyar kor.

A korai ómagyar korban megindulhatott a névelő elválásának folyamata. Erre mutatnak az e korból fennmaradt kevés szövegemlékünknek névelő-előzményei (köztük a GyS. adata, mely a többinél valószínűbben lehet már névelő is), valamint az, hogy a kései ómagyar korból ránk maradt gazdagabb szöveganyagban — a legkorábbiakban is — megtalálható a névelő: JókK. 32: „De hogy *az ewdewt* yltennec gýczerettire kewlezewk”: sed ut *tempus* ad laudem Dei expendamus, 84: „alazatoft le ewle *atewz* mellett”; AporK. 71: „te fazagta *a hainalt* es *a napot*”; stb., sőt a névelőzésnek a rendszerszerűség felé haladását jelzi, hogy használják már a határozatlan névelőt is.

A mutató névmástól (*a, az*) való elkülönülés azonban hosszabb folyamat: a névelői funkció, a használati szabályok idő múltán megerősödnek és fokozatosan terjednek, azonban viszonylag hosszabb időt vesz igénybe, míg a névelőt kívánó esetek szabállyá válnak, illetőleg míg ezeknek az eseteknek a köre kiszélesedik. (Ezekről I. 724—37 és I, 461—74.)

Az előzmény-szófajtól való alaki elkülönülés részleges; a grammatikai elkülönülés kései és viszonylagos. Ezeknek a tényezőknek és a funkcionális változások fokozatos, illetve hullámozó alakulásának következtében az átmenetként élő és nem egyértelműen elemezhető esetek száma nagy. Még a kései ómagyar kor második felében is sorjáznak azok a kétségtelenül névelősnek is tekinthető szerkezetek, melyekben a névelő névmás is lehet. Egyes esetekben, típusokban az elkülönülés mindmáig nem teljes, például a „Hol jártál *az este?*”, „Kérem hát *a könyvet*, amelyről szó volt” mondatokban az *az, a* ugyanúgy névmási, illetőleg névmás—névelői, mint a kései ómagyar kor sok-sok hasonló példájában: JókK. 28: „kezdenek emberek ott *az zýgetben* laknya”; 1527 k.: „lam *a may napýk*” (MNy. 37: 206); WinklK. 296: „*a vîz* kyth een adok”; stb.

Kétségtelen azonban, hogy a kései ómagyar kor legelejétől fogva — korábban már jelentkező előzmények és fennmaradó átmenetek, névmás—névelők mellett — szép számmal vannak egyértelműen határozott névelői funkciójú, formájú és grammatikumú elemek, azaz: korszakunkban van határozott névelő. — Sőt, a határozatlan névelővel és a névelőtlen esetekkel együtt: alakulóban van a névelőzési rendszer.

Az elkülönülés alaki vonatkozásai

Az elhangsúlytalanodás. — A névelővé válást jelző, illetőleg az azt elősegítő beszédbeli elhangsúlytalanodás e szófaji változásnak jellemző jegye. Természetesen ez tényszerűen nem igazolható, de róla többféle tényező is tanúskodik:

a) A mai magyar nyelvbeli hangzás: a névelő hangsúlytalan, ellenben a főnévi mutató névmás hangsúlyos; ez különösen jól érzékelhető egymást követő helyzetükben, az *azt a könyvet* típusban.

b) A mutató névmás és a névelő szerepének jellege; általános nyelvészeti érvénnyel is megfogalmazható funkcionális különbségük, mely hangsúlyviszonyokban is megnyilvánul.

c) A hangalak zsugorodása, oldódása a névelővé válás során (a z módosulási és az a forma terjedése, szemben a hangsúlyos szerepű mutató névmásnak változatlanul leggyakoribbnak megmaradó *az* formájával).

d) Az újabban létrejött *abból a házból* típusú szerkezetek, melyekben a nyomaték az első, a mutató névmási tagon van, s a szintén viszonylagosan hangsúlyos főnév előtti névelőre kevés nyomaték esik.

e) Más nyelvek tényei, a mi nyelvünkkel analóg jelenségei: a névelők általános hangsúlytalansága; — a névmásból formálódó névelők alaki rövidülése (l. angol, német, francia stb.); — enklitikus formák léte „névelői” értékben (l. bolgár, dán, mordvin, örmény, román, svéd; egyes arab, héber, kaukázusi nyelvek stb.).

A kétalakú határozott névelő. — A kétalakú névelő, az *a* és *az* formák fonetikai helyzettől függő váltakoztatása is a kései ómagyar korban terjed el; a mássalhangzóval kezdődő szó előtti *a* forma terjedése ugyanarra a korszakra esik, amelyre magának a névelőnek a kialakulása. A folyamat elhúzódó, későn általánosul és korszakunk utánra is messze átnyúlik. Lassú, nehezen egységesülő változásról van szó.

1. Az az mássalhangzó előtti helyzetben is (a magánhangzó előtti helyzeten kívül) nemcsak névmásként, névmás—névelőként, hanem névelőként is igen gyakran használatos forma, egyalakú viselkedése nem kizárólagos, de uralkodónak látszik hosszú ideig és sok nyelvemlékben. Mind a kései ómagyar kor legelején: JóK. 58: „zent fferencz fel haga *az* p[re]dicato zekbe”: sanctus Franciscus ascendit in pergiolum; BirkK. 4a: „az oluaf, mōd'a el *az* leccet vağ *az* zerzesfel, vağ *az* idei ewangeliūbol”: lectrix pronunciet lectionem de institutionibus, vel de evangelio pro tempore; mind pedig korszakunk egész folyamán: 1488: „hogy *az* the louad megh vigaflek” (MNY. 16: 79); CornK. 53r: „hog *az* fel tamadafnak iegyet mutatnaya”; 1502: „Bochattasd chak adzyg mig *az* theurek zabonak *az* faluth myg en innen el indulok” (MNY. 37: 203); KazK. 74: „megh maradok: *az* ġerlicenek mogia zerenh”; stb.

2. Az idő haladtával — ahogyan a névelő-előzmények közül egyre több már névelő értékű — egyre többször találkozunk az *a* formájú névelővel, rögtön már első kódexeinktől kezdődően: JóK. 42: „Es hogý *a* cellaba mentuolna”: Et quum statim introisset ~ BpK.: *cellam sancti*; BécsiK. 18: „*a* lapas tollgo èltauozot volna”: cessasset *plaga* ab eis; l. még JóK. 73, 84; BécsiK. 19; Apork. 122; GuaryK. 28; NádK. 226; SzékK. 293; 1530: MNY. 37: 282; stb.

3. Átmeneti esetek is megjelennek: BirkK. 4a: „aldomaft veuen *ahhetestol*”; GuaryK. 25: „auag *azzagalmaffagot* halgatoe”; NagyszK. 6: *ammeghfezült emberben*, 114: *akkólikikakban*, atteli, 115: *ammeñnei*, 180: „*abbinne* miatta *allelkót* . . . megfeziti”, 368: *affó pap*, 120: *annap*; l. még JókK. 15; GuaryK. 111, 113; NádK. 2; NagyszK. 51, 55; stb. — A *h*-s formák helyesírásunknak *h*-val való speciális jelölései közé is tartozhatnak: FestK. 414: *ah wylagwffagh*; JordK. 633: *ah yazaſban*; DebrK. 30: *Ah zent Lazar piſpók*, 43: *ah királne*; vö. DebrK. 31: *eh zent Lazar*, ill. l. DebrK. 30: „*időh* Iartaban”, 43: „*kihnek* . . . bőret *leh* vonvan *kih* bočata onnan . . . *tömlőczbeh* tetete”; stb.

Az effajta, hosszú mássalhangzót tartalmazó írásmódok kétféleképp magyarázhatók: egyrészt az *az* *z*-je hasonulhatott a rákövetkező szó első mássalhangzójához, másrészt az *a* (névmás, névmás—névelő, névelő) és a rákövetkező szó második hangja (magánhangzója) közötti helyzetben a szókezdő mássalhangzó geminálódhatott. Mindkét — egyébként gyakori és szabályos — változással számolnunk kell, hiszen az *az* is, az *a* is használatos volt (mássalhangzó előtt). Figyelembe veendő e téren azonban az is, hogy névelőként is sokáig és nagy gyakoriságban élt az *az* minden fonetikai helyzetben, s hogy az *a* használata a mássalhangzóval kezdődő szó előtt viszonylag későbbben terjedő és hosszán elhúzódó folyamat.

A hasonulásokra vagy geminálódásra utaló írásmód minden bizonnyal a szóbeli használatban elterjedtebb, gyakori ejtémódnak az írásbeliségben, a kötöttebb szabályokhoz alkalmazkodó szövegekben lecsapódó része. A XVI. sz. nyelvhasználatának e téren való ingadozásáról, az efféle formáknak az írásbeliség korabeli normáival való szembeállításáról legelső nyelvtaníróink is tanúszkodnak, miközben műveikben küszködnek a jelenséggel, s olykor egymással is. Vö. Sylvester: „. . . etsi sunt, qui pronuncient ab barat, af farkas, ap pap, ad diak etc. articuli tamen extrema litera perpetuo scribenda est per z, non alias consonantes, vt ratio Orthographiae constet . . .”, l. a Dévaival vitázó sorokat is; vö. még Geleji: „. . . a’ z, még ha az utánna következő ízó *conſonanſon* kezdetik-is, *elidaltatik*, mint: *A’ föld*, *a’ tenger*, *a’ kő* etc, de azért ugyan nem iratik így: *Afföld*, *attenger*, *akkő* etc.” (CorpGr. 29, 28; 300).

A hasonulásos írás- és ejtémód a szófaji változással, a beszédbeli hangsúlytalanodással együttjáró folyamat, amikor a névmás önálló erejéből, (a valószínűsége vagy a szövegre) rámutató és azonosító szerepéből veszít, a határozottság „jelévé” válik: alakilag is redukálódik, oly módon, mint a (magyar s más nyelvekbeli) formánsok története mutatja. Hasonlóképpen, azaz a főnév szerepének, hangsúlyának viszonylagos fölerősödésével magyarázhatók a geminálódással ejtett, leírt alakok is.

Idetartozó jelenség az *a*, *a’*-féle jelölés, a hiányjelzés, az egykori *z*-re vagy a hasonult mássalhangzóra való ortográfiai utalás. Ez több nyelvemlékünkben elő-előfordul: JókK. 43: „*az* hazba *a’ haznak aytayan*”; JordK. 543: *a’ betegheth*; ÉrdyK. 124: *a’ menyekzőben*; eléggé gyakori a BécsiK.-ben: 12: „*hiua a’ fiedelmékét*”: *vocavit duces*; stb., és az efféle írásmód általában jellemzi a MünchK.-et: MünchK. 87ra: „*moyses félmağasztatta a’ kégot a’ kiellében*”: *Moyses exaltavit serpentem in deserto*, 16rb: „*ki menuetec a’ hazbol auag a’ razosbol lezaziatoc a’ talpatokon ualo poz*”: *exeuntes foras de domo vel civitate excutite pulverem de pedibus vestris* stb.

A névelőnek a rákövetkező szóval való egybeírása is ugyanebbe a jelenségkörbe tartozik: ugyanannak a folyamatnak, a „jellé”, jelölővé való redukálódásnak és a névszóhoz való szorosabb kötődésnek a másféle kifejeződése: BécsiK.

18: *adolgot*; Apork. 118: „*akietlenben* es a *vizetlenben*”, *alakodalmnak varofaba*; VirgK. 39: *akiraltul*; BécsiK. 16; GuaryK. 28; CornK. 2r; LobkK. 270; stb.

Párhuzamot mutatnak ezek a különféle átmeneti jelenségek a főnévi mutató névmásnak más irányú (funkcionális, alaki, illetve szófaji) elváltozásaiival: GuaryK. 29: *akkít*; NagyszK. 4: *ammi*, 34: *ammint*, 89: *ackoron*, *akkik*, 44, 101: *akki*; ÉrdyK. 3: *a'ky*, *a'my*; stb. Az efféle (vonatkozó névmási, névmási határozószói, kötőszói) adatoknak és a névelővé váló névmásnak írásmódja sok esetben hasonló, egyaránt találunk köztük (mássalhangzó előtti helyzetben) eredeti formájú, meg hasonulósos, illetve geminálódósos, hiányjelöléses és redukálódott alakokat. Ezt, a mutató névmás különféle fejleményeit egyaránt jellemző váltakozást a változásoknak közös vonása hozhatta létre, az, hogy bennük a szófaji, funkcionális változás a mutató névmás önállóságának, hangsúlyának csökkenésével, s a rákövetkező szóval való szorosabb összefonódásával jár. Ehhez kapcsolódik az alak megváltozása, a követő szóhoz való igazodása. Erre az általános jelenségre, folyamatra utalnak máig élő nyelvjárási jelenségek: a *zing* (<: az *ing*) szó, a *zember*, a *zédesanyám-féle* gyakori ejtismód, illetőleg a mai köznyelvben is: a *zidőjárás*, a *zadó*, a *zállam* stb.; vö. könyvcímekben is: „*A zanyja Kraus*”, *Zenga zének*; idetartozik néhány szó történetének sajátos, hasonló mozzanata is: *Zangyalhegy*, *Zimre* stb., illetve közvetetten (más alakulásmóddal, de az *az*, a tapadását mégis jelezve): *patika*, N. *acskó*; *Madéfalva*, *Cintos* stb. — Ugyanilyen alapúak egyes nyelvekben a proklitikus névelői formák; vö. pl. az arab *al* határozott névelő *l* hangjának módosulásait bizonyos mássalhangzókkal kezdődő szavak előtt (*al-baitu* 'a ház', de *at-tādžiru* 'a kereskedő') stb. — Ilyen jelenség ismeretes más névmásnál is: MünchK. 87vb: *onèki*; KulesK. 258: *wnekyk*; stb., (de MünchK. 87vb: *o nèki*), és felbukkan személyes névmásnak főnévvel való kapcsolatában is: BécsiK. 19: *ofoldebè* ([az] ő földjébe); VirgK. 45: „az *wkor-fagabol*”. — A névelőnek is megtalálható egy-egy bizonyos (általában a szövegben ismétlődő) névszóhoz való szorosabb tapadása is: GuaryK. 26, 28 (többször): *ayo*; NádK. 321–5 (többször): *allelók* (de: 314: *A lelóc*); a névelőnek a birtokos jelzői személyes névmáshoz való kapcsolódása sem ritka: NagyszK. 172: *attú atyatóc*; 1529: *azen* (MNy. 37: 276); a palatális névmás—névelőnél is vannak (l. 743–5; pl. *evilági*, *eföldön*), határozatlan névelőnél is előfordulnak ilyen tapadások; jellemző e szempontból a több kódexből ismert speciális forma, az *atte* is (l. 720–1).

4. Különféle nyelvmlékeink közel sem egységesek a határozott névelő alakjainak alkalmazásában.

A módosult formákkal viszonylag kisebb számban találkozunk, s az ilyen adatok megjelenése nem is elszigetelt, többnyire együtt szerepelnek a magát még sokáig fenntartó (mássalhangzó előtti) *az*-os alakokkal, illetve az *a*-val is. Inkább az a viszonylagos egységesség kivételes, amit a MünchK. mutat az *a* forma használatában. — A viszonylag kisebb gyakoriság az írásbeliségből, annak normaként működő szabályozottságából fakad, az élő beszédben minden bizonnyal gyakoribb lehetett ez a jelenség, éppen ezért kerülhetett be ennyi is a hasonulósos alakok közül a kódexek szövegébe (l. a 3. alatt is). Ezenkívül nagyon valószínű a területi elkülönülés is: a későbbi nyelvjárások és jórészt a kódexek is azt jelzik, hogy az *a* névmási, illetve erre visszanyúló formák inkább a keleti, az *az* (és a hasonulás alakok) inkább a nyugati nyelvjárások jellemzői lehettek.

Az *a* formájú névelő jóval gyakoribb a módosult formánál. Kiemelhető néhány kódex — s éppen koraiak —, melyek egészére a megfelelő fonetikai helyzetben az *a* használata a jellemzőbb: a BécsiK., az Apork., a NádK., meg olyanok, amelyek a többi kódexnél viszonylag többször alkalmazzák az *a*-t: JókK., MünchK., WinklK., SzékK., TelK.; csak elő-előfordul az *a* például a BirkK., GuaryK., DöbrK., CzechK., JordK.-ben; — erőteljes hiánya jellemzi a következőket: FestK., PéldK., MargL., SándK., KazK.

A JókK.-ben 15 *a* alakú névelő van, első magyar nyelvű kódexünkben egyébként is sok névelő található már. Az *a* és az *az* aránya (mássalhangzó előtti helyzetben) törzsanyagnyi részletekben: JókK.: 2 : 14; BécsiK.: 24 : 0; Apork.: 35 : 3; GuaryK.: 2 : 41; DöbrK.: 1 : 20; NádK.: 116 : 1; PéldK.: 0 : 78; MargL.: 0 : 75; CzechK.: 1 : 13; TelK.: 49 : 6; ÉrdyK.: 0 : 67; SzékK.: 0 : 55; VirgK.: 4 : 43. — Az eredeti magyar prózára, különféle műfajainak fennmaradt emlékeire egyaránt az jellemző korszakunkban, hogy erősen őrzi a névelő (névmás — névelő) egyalakú (*az*) formáját. Az *a* : *az* (+ mássalhangzó) aránya a törzsanyagban: 2 : 116. A sok *az* (+ mássalhangzó) írású adat közé csak elszórtan keveredik néhány *a*-s: 1525: „azert a rawass nep mya” (Nyeml. 237); 1530: „de a waras khwnewregh keghelmednek” (MNy. 37: 282); 1527 k.: MNy. 37: 206; 1530: MNy. 3: 84 (három adat); 1534: MNy. 6: 229.

5. A névelő formáját érintő ingadozások kevésbé rendeződnek; az írásbeliség — szóbeliség különbségén túlmenően lehetnek nyelvföldrajzi, s talán műfaji, stílusbeli okai is az eltéréseknek, de az efféle vonalak nehezen rajzolódhatnak ki.

Jól látható ellenben, hogy gyakran ugyanaz a nyelvemlék és akár ugyanaz a szövegrész vagy mondat tartalmaz mind *az*, mind *a* formát (mássalhangzó előtti helyzetben): JókK. 105: „ra tegyetek akenyert es az bort”: desuper ponite panem et vinum; GuaryK. 33: „az nap | es ahod”; még azonos szavak előtt is megvan az ingadozás: CornK. 1v: *azmy anyanknak*, 1r: *amyanyank*, 53v: *az coporsohoz*, *a coporsonak*; SzékK. 286: *aremethe*, *az remethe*; VirgK. 39: *az kyalnak*, *akiraltul*; és megtalálható párhuzamos mondatszerkezet ismétlődő elemében is: WinklK. 291: „Eez az zenthsegs patica kybe . . . Eez a zenthsegs patica kybe . . .”; a módosult alakok szintén keverednek más formákkal: JókK. 43: *az hazba a haznak aytajjan*; JordK. 388: *appapok*, *apapoknak*, *az templomnak*, 632: *ah húb*, *az húb*; GuaryK. 25: *arragalmazoe*, *az ragalmazonac*. — Sem szófaji, sem jelentéstani, sem hangtani kötöttségek nem látszanak szerepet játszani egy-egy névelői alak kiválasztásában, használatában.

Kiemelhető talán néhány, bizonyos mértékű kötöttség. Funkcionális: az anafórához az az erősebben kapcsolódhatott. Lexikális: néhány (nem nyugati) kódexünknek viszonylagosan állandóbb „szava”, az *atte*. Ez a forma a *te* (birtokos jelzői szerepű) személyes névmásnak és a névelő(-előzmény)nek gyakori összekapcsolódásából keletkezett: NádK. 320: *Atte palaftod*; NagyszK. 10: *atte zerethód*; SzékK. 294: *atte lelkódet*, „mend *atte nemzetódnec*”; stb. Előfordul más formában is: LobkK. 272; VirgK. 44: *ate*. A TelK. különösen kedveli ezt a szócskát (pl. hétszer: TelK. 25: *atte*), palatális (*ette*) és más változatát (*ate*) is megtaláljuk benne, sőt az *a* *ti* összevonását is: 29: *atð zidalmatoc*. Hasonló a helyzet a NagyszK.-ben: 77: *atte* (ötször); 120: „*ette keth emld*”, 57: „*attú zyuetóche*”, 78: „*attú veletók tóth frigról*”. Az *a* + *mi* személyes névmás összevonódik olykor: NagyszK. 115: „*ammú zyuónkben*”, „*ammú zyuónkne*”. Az *ate*-t, *atte*-t használó kódexekben nem kizárólagos ez a for-

ma: LobkK. 271: „*azte* nepedet es *athe* atiadnak hazat”, 272: *a te*, „*a te* hyrtelenfeged”. Más nyelvmélekeinkben — különösen az eredeti magyar prózában — a nem összetett, „szabályos” forma él: 1526: *az the atyad* (MNY. 37: 204); stb. — Az *atte* (és változatainak) használata időben és térben nem terjedt messzire (bár nyelvjárási maradványa mindmáig van), ám abba a folyamatba illeszkedik, mely az *abból*, *ahhoz*-féle maradandó változásokat létrehozta, s amely folyamatnak másik ága a mutató névmásnak névelővé válása, s a névelőnek a következő szóhoz való idomulása és funkcionális csatlakozása (erről l. 456, 490—1).

A határozott névelő alaki mozgását áttekintve sok ingadozást s a formák keveredését láthatjuk. Ez az ingadozás eléggé általános, és nemcsak az alakuló névelő formájára jellemző, hanem a névelő létére, a névelőhasználatra magára. Ezek a változások nem műfajhoz, stílushoz, kronológiához, grammatikai szerkezethez stb. kötötten „szabályosak”, hanem — korszakunk folyamán, földrajzi megoszlást is mutatva — az új grammatikai egység, a névelő térhódításának menetét, széles folyamatát tükrözik. Ez új szófaj funkcionális és alaki formálódásának, használati szabályozottságának egész nyelvünkön — nyelvetterületeken, nyelvi rétegeken és nyelvi rendszerünkön — átvonuló kisebb-nagyobb, olykor ütköző, s nem mindenhova egyszerre érő hullámaik láttatják egykori nyelvi emlékeink. — Névelőnk kétalakúsága a névelővé válásnak része ugyan, de inkább lassú velejárója, nem pedig kritériuma: a mássalhangzó előtti az forma — névelőként — korszakunkban mindvégig (sőt azon túl is) fennmarad. Ellenben az a forma korai megjelenése (JókK., Huszita Biblia) kétségtelenül a határozott névelő kétalakúságának korai voltát jelzi.

A névelőssé váló szerkezet

Az a grammatikai szerkezet, mely korszakunkban válik határozott névelőssé: a főnévi mutató névmási kijelölő jelzős névszó, leggyakrabban főnév. A nem jelzői szerepű mutató névmás nem „névelői helyzetű”, nem vesz részt a változásban. (L. I, 461.)

I. A névmásosból névelőssé váló szerkezet lényeges vonása, hogy — míg hangsúlya módosul, formája kétalakúvá lesz, funkciója átalakul —, grammatikailag nem változik meg. Így a kötött, főnév(i) szerkezet) előtt álló, közbeékelést meg nem engedő szórend is megmarad, és változatlanul érvényben marad az *az* (*a*) elem toldalékolhatatlansága is: JókK. 38: „Es te meg mutaffad *az hegyet* ewnekýk”: *et vos montem illum* eis monstrabitis (névmás), 20—1: „le Vete magát *az feldre*”: *se studiose posuit* (névelő); 1534: „de *a germek* lowat *a fure* bochasd” (MNY. 6: 229); stb.

Éppen ezért sem különíthetők el a korszak sok adatában a névmást meg a névelőt tartalmazó szerkezetek: névmás—névelő van bennük, s a korszak nyelvhasználói is bizonyára ekként érthették és alkalmazhatták sokukat.

Adódnak azért alaki, funkcionális, gyakorisági, valamint grammatikai jelzések is, melyek az elkülönítést segítik, a szófajiság mibenlétére rámutathatnak. A szóban forgó elem szófaji értékének (névmás; névelő) megállapítására a következő mutatók alkalmasak lehetnek:

a) A hangsúlyosság (a névmási hangsúlyosságra és a névelői hangsúlytalanságra a múltra nézve csak következtetni tudunk, valamelyest utal rá a z

hasonulása, illetőleg a geminálódás, azaz a névelőnek a jelzett szóval való szorosabb kapcsolata).

b) A névelőként gyakorivá váló *a* forma névelőt jelezhet (de ennek használata fonetikai helyzethez kötött, a többi helyzetben megjelenése nem is várható, tehát ezekben az esetekben az alaki tényezőnek nincs mutató értéke, alkalmanként pedig az *a* névmási forma megőrződése is lehet).

c) Funkcionális megközelítés: a prezentatív funkció csak a névelő sajátja; ellenben a szövegbeli utalás lehet névelői is. Ez azonban eredetileg névmási sajáttság, majd a névmás — névelők jellemzője, így elkülönítésük nehéz. Segítségül hívható a gyakoriság szempontja (l. 739).

d) Gyakoriság: ha a szöveg többször használ névelőt, akkor a nem bizonyosan névelős szerkezetnek tartható adat is valószínűbben névelős, mintha a szöveg egésze általában nem tartalmazna névelőket.

e) Az *azt az álmod* típusú szerkezetek: bennük a főnevet közvetlenül megelőző *az*, *a* igen nagy valószínűséggel névelő. E szerkezetek azonban eléggé későiek, korszakunkon túl mutatnak, vö. 1573: *azt a ados levelet* (SzT., l. 723).

f) Az *az én országom*, *a te kínzatásod* típusú szerkezetek — ezek a személyes névmási jelzőt tartalmazó szerkezetek is minden bizonnyal névelősek (l. 736).

Ilyen szempontok figyelembevételével korszakunk sok adatáról megállapítható, hogy az adott szerkezet névelős vagy névmásos-e (és marad egy egyértelműen nem elemezhető csoport is). Rajtuk kívül megvannak (és még sokáig élnek) a névmás — névelős, a nyelvhasználatban átmenetként funkcionáló szerkezetek is.

2. A névelős szerkezetek terjedésének vannak következményei, illetőleg jelzései. — Vannak olyan nyelvi jelenségek, melyek a névelőzés terjedéséből fakadnak, és egyúttal e terjedésről szóló jelzések: jelentkezik korszakunkban néhány olyan forma, melyeknek használatát a névelő léte hívta elő. Pontosabban az a kettősség, mely velük létrejött: az azonos formájú, de nem azonos funkciójú szerkezetek kettőssége, az, hogy az új szófajjal és az eredet-szófajjal alkotott szerkezetek formailag, grammatikailag azonosak, pusztán funkcionálisan eltérőek.

Korszakunkban az *az láng*, *az gyümölcs*-féle kifejezések kettős értékkel szerepelnek: hol eredeti mutató névmási kijelölő jelzős, hol újabb névelős szerkezetekként funkcionálnak. Korábban ebben a szerkezetben az *az* a szövegbeli vagy deiktikus azonosítás, kijelölés, rámutatás funkcióját töltötte be. Idő múltán e szerkezetekben az *az*, *a* névelővé válik, s ekkor már a határozottságot általában fejezi ki, legfőképpen a prezentálás, az általános ismertség jelölője. Ily módon, ha mégis az egyértelmű kijelölésre, azonosításra van szükség, erre már ugyanez a szerkezet nem lesz alkalmas, az *az gyümölcs*-beli *az*-nak egyértelmű névmási értelmezése megszűnt, az csak a névelői vetélytárs nélküli időkben állt fenn. Ezért a világos névmási kijelölésre újabb lehetőségeket kellett találni, — nyelvünk erre az *azon könyv* és az *azt a könyvet* típusú megoldásokat alkalmazta. Az előbbi volt a kései ómagyar korban a gyakoribb; az utóbbi (a névmás + névelő + főnév szerkezet) használata inkább csak megkezdődött, ám a későbbi századokban, máig tartóan, ez általánosult.

A) A nyomatékosító névmásképzővel bővült *azon 'az, ugyanaz'* névmás kijelölő jelzőként — s mint az eredeti mutató névmási szerkezetben is: toldalékolhatatlan formában — áll a főnév előtt, szükség esetén egyértelművé téve a névmási erőt igénylő kijelölést: MünchK. 16rb: „*azon időbèn mit bégelletec*”:

in illa hora quid loquimini; JordK. 637: „*azon hoza* vala, *kýbē* mondaa *hŵneký* Jefus”; ÉrdyK. 512: „*az wr ffyw azon yffyw*fagnak *koraban*”; de: DöbrK. 261: „*Az időben* mikoron”; MünchK. 88vb; ÉrdyK. 107; vö. KTSz.: *ezen scovol*.

Míg például a HB-ben az *az* megfelelően ellátta a szövegben többször előforduló *gyümölcs* azonosítását, a JókK.-ben már több ízben *azon* szerepel az egyértelműen névmást kívánó helyzetekben: JókK. 66: *azon frater : idem frater* (uo. a *dictus frater* megfelelőjeként: *emondot barát*), 63: *azon újsteny barát-sága*, nem korreferens főnév melletti esetben is megtalálható az *azon*: JókK. 9: „*azonbezedeket* monduan”: *verba eadem* repetens. — A palatális változat nyomatékosított formáját is alkalmazták e szerepben: JókK. 55: *ezen malast-ual*; GuaryK. 20: *ezon velagba*; NagyszK. 86: *ezőn zerrel*; de: 87: *ez zerrel*; stb. Használatosak alkalmanként ugyanebben a szerepkörben más névmási formák is: 1538: „*amaz penzeker*” (Gl. *művel* a.), és tulajdonképpen a sokszor a latint követő (de nem csak akkor és csak ilyen helyzetekben jelentkező), névelőt, névelő-előzményt tartalmazó lexikális körülírás is ugyanebbe a jelenségkörbe tartozik: JókK. 27: *az mondat zűgetben : in dicta insula . . . ez feleul mondot gazda : praedictus autem hospes ipsum*; VirgK. 42: *az fűlwl meg mondotl langra*; stb.

Az *azon* (stb.) efféle használata napjainkig él, bár előfordulása ritka. Gyakori korszakunkban sem volt, sokszor és sokáig jelentkezik még az eredetibb *az lángot*-féle szerkezet is, névmási, névmás—névelői, majd névelői szerepben egyaránt: JókK. 38: *az hegyet*; MünchK. 88vb: „*az idő* vala kibén *mőda* *jő* *ő neki*” (már említettre, illetve mellékmondatra való utalás: névmás); JókK. 103: „*ký* *uegyűala az talbalo az etkett*”: *accipiebat bolos de scutella ita* (említettrel azonosítás, l. uo.: „*tewtekuala egy talat*”: *apposita est una scutella*, de prezentatív funkció is, és névelőző szöveggörnyezet is: l. uo.: „*ewlne az a ztal-nal*”, *az egyeb barátok*: névmás—névelő); uo.: *az etkett : bolos ~ BpK.: cibum* (névelő).

B) Korszakunkban megjelenik az *az a láng* típusú szerkezet. Késői és eléggé ritka, de már létezik ez a későbbiekben nagyon elterjedő szerkesztésmód. Az effélék minden bizonnyal akkor keletkeztek, amikor már voltak névelős szerkezetek, s a névelő általánosan határozottá tevő funkcióján túlmenően névmási értékű azonosításra volt szükség, s ennek már az *a(z) láng*-féle szerkezet önmagában — mivel már névelős is lehet — nem tudott eleget tenni. Az ilyen esetekben a (névmásból lett) névelőt tartalmazó szerkezet elé ismét kitétték a névmást, s ezáltal az elhomályosult névmást névelőként tartalmazó szerkezet ismét névmásos lett, de már névelővel bővülten: *az + a(z) láng*. — Azoknak a grammatikai jelenségeknek a körébe tartozik ez is, melyekben az történt meg, hogy egy szerkezet valamely elemének funkciója elhálványult, ennek nyomán egy újabb (az eredetivel azonos vagy más), de ugyanazt a funkciót ellátó elem vonódik be a szerkezetbe.

Ezekben a szerkezetekben tehát — az előbbi magyarázatnak megfelelően — a főnevet közvetlenül megelőző *az*, a névelőként értékelhető. Korszakunkból ilyen szerkezetre példa alig-alig idézhető: 1492: *ez a level* (MNY. 9: 444); 1530: *ez a dologh* (MNY. 37: 282); 1532: „*est a hűrth nyhua(n) jro(m)*” (LTK. 1: 139), kissé későbből vö. 1550: „*Azzal az levelel* melyet . . .” (OKLSz); 1553: „*Azt* *Az dolgoth* *halaztothak*”, 1568: *az a testamento(m) leuel*, uo.: *azt a földet* (SZT.); stb. — Látszólag idetartozó adat több is van, de ezekben hol valószínűleg, hol bizonyosan nem egy (kijelölő jelzős) szerkezetként vesz részt a

mondat alkotásában az az a könyv típusú kifejezés, hanem tagjai között (az első az, ez és az utána következő egység, az az, a; ez, e + főnév között) predikatív viszony van, az első névmás a szöveg témája általában (anaforikus vagy deiktikus funkcióban), a második egység pedig a réma vagy a réma része. Így a második szerkezeti egységben levő az, a; ez, e az efféle adatokban nem tekintendő feltétlenül névelőnek, mint az „*azt a könyvet láttam*” típusban, hanem éppúgy lehet névmás, névmás—névelő, névelő, mint ez általában a korszakra jellemző: 1504—1507: „*ez az tudomány leuel*, hog az ok levelek . . . vadnak” (MNY. 9: 444); NagyszK. 110: „*ez a poncth*, es a hathar”, 121: „*Ezec a keth illatozo naranch almaak es az zep zynű nospolyak*”; stb. Az nagyon valószínű, hogy az átmenetet ezek a formák is elősegíthették az az a lán-g-féle szerkezet, azaz a megelőző névmással is és közvetlenül előző névelővel is ellátott főnevek kialakulása felé, elsősorban abban az esetben, ha vonatkozó mellékmondat kapcsolódik hozzájuk, s így az első névmásnak kataforikus funkciója is van: JókK. 111: „*Ezek az bezedek kyket . . .*”; NagyszK. 22: „*ez az vth*, kyn . . . , *Ez az ayto kyn . . .*”, 290: „*Ez a nap*, mel napon az ziz maria”; stb.

Az azonban nem valószínű, hogy a névelő kialakulásának éppen ezek a szerkezetek lettek volna a bölcsői. E felfogás szerint értelmezősek lennének az az lány-féle szerkezetek, bennük a második az az értelmező mutató névmási részeként szerepel (*az, az lány*), s ez halványult, módosult volna névelővé, utat törve az új szófaj felé. E magyarázat ellen erős kronológiai érv is szól: a névelő tömeges megjelenésével is számolhatunk már akkor (korszakunkban), amikor még nem legfeljebb csak igen elszórtan találkozunk az az a lány-féle névmási jelzős szerkezetekkel.

A mutató névmásnak a névelős szerkezet előtti helyzetben mutatkozó saját-sága, tehát az, hogy jelzőként is toldalékolhatóvá válik, a névelő kialakulásá-nak, a névelőssé váló szerkezeteknek egyik következménye. Az ez idáig két-arcú szerkezet (*az lán-g, az lán-gból*) kettéválik; az az azonos formájú és gram-matikumú szerkesztésmód, mely névmási, majd névelői funkciót is ellátott, lekötődik a névelős használatra (*az lán-g, az lán-gból*); a névmási szerep kifeje-zésére — a kései ómagyar kor végétől kezdődően — a másik, az újabb név-mással bővült forma terjedt el (*az a lán-g, abból a lán-gból*). Ebben a szerkezet-ben a névelő változatlanul toldalékolhatatlan, az elhomályosult névmási funk-ció betöltésére a szerkezetbe vont újabb névmás azonban toldalékolhatóvá, a jelzett szóval egyeztetendővé vált (kizárólag a névelővel ellátott szerkezet előtt, l. ma is *az okból, ez órában, de abból az okból, ebben az órában*). — E pon-ton aztán el is válik egymástól a névmás és a névelő sokáig közös útja; e kiala-kult szerkesztésbeli, grammatikai különbség, mely a névelővé válásnak követ-kezményeként jött létre, egyúttal — a nyelvhasználatbeli elkülönülés meg-erősödésével — a névelő önállóságának, terjedésének elősegítője is lett.

Keletkezés és funkció

Határozott névelőnk, az az, a főnévi mutató névmásból alakult ki, jelzői helyzetben; az új szófaj létrejöttének, s főként elterjedésének ideje a kései ómagyar kor. Erről a szófaji változásról, elsősorban alaki, grammatikai meg-közelítésben, de keletkezéstörténeti, s vele összefüggésben: funkcionális vonat-kozásban is volt szó már (l. I, 461—7 és e kötet 716, 721, 741).

Az ismertség jelzése: a nem szövegtől függő határozottság

Prezentálás

1. A korszakunkban kialakuló névelőnek funkciójává válik a p r e z e n t á l á s, ez társul hozzá keletkezésétől kezdve mindmáig, ez a szófajra specifikusan jellemző szerepkör. Az új névelői szófaj létrejöttét éppen e funkció megjelenése is jelzi; az általános ismertség, ismertnek tekintettség nyelvi jelölésének igénye, és az az, a-nak — mint névelőnek — e szerepkörben való alkalmazása a kései ómagyar kor nyelvi változásainak egyik jellemzője.

A kialakuló névelő ismertként jeleníthet meg olyan személyt, dolgot, fogalmat vagy csoportjaikat, melyeknek ismertsége nem a szövegösszefüggés következménye, és nem is a valóságos szituációra vonatkozó közvetlen rámutatásból fakad. Ez a fajta határozottság azoknak a főneveknek, főnévi szerkezeteknek lehet a sajátjuk, melyeket mindenki (a szöveg alkotója és az általa is feltehető használója: hallgatója, olvasója) általánosan ismertnek tart, olyannak, mely az éppen folyó vagy a várható kommunikációs szituáción belül egyértelmű lehet, ismertnek vehető, határozottan egy bizonyos valamire, valakire vagy csoportjukra vonatkozhat: JókK. 73: „*az apacza lyanak zoktakuala mýlere meny*”; CzechK. 138: „*ozwe thory az kýrallokath. . . be tply az puztasaagokath*”; JordK. 384: „*vethety az ezek týze*”; stb.

Természetesen, hogy mikor mit (kit, miket, kiket) tekint a nyelvhasználat ily módon meghatározottnak, az a mindenkori kommunikációs szituációnak is függvénye, valamint történetileg is változó. Az szintén a nyelv történetével együtt változik, hogy az effajta határozottságot kifejezik-e, s hogy mikor milyen nyelvi eszköz vagy eszközök segítségével történik ez meg. Ezen belül nyelvünk esetében mindenképpen a legjelentősebb állomás a határozott névelő — s fokozatosan a névelőzés rendszerének — kialakulása.

2. Prezentáló szerepű névelőzés a kései ómagyar korban kétségtelenül van. A korszak elejétől fogva — minden műfajban — élnek vele, váltakozó használati gyakorisággal. Az alkalmazásban megmutatkozó ingadozás jellemzőbb a prezentatív névelőre, mint az anaforikus, kataforikus és deiktikus funkciójára, mivel ez utóbbiakban a névmással való jelöltség volt a szokásos — a kiinduló formát jelentő — szerkezet.

a) Ismertként megnevezhetők voltak az egyházi irodalomban használatos, onnan jól ismert kifejezések, sokuk előtt meg is található a névelő: MünchK. 85vb: „*kit Moýles izt a tozuénbèn*”; CzechK. 20: „*Az ecpthnek ees merognek o nagy keserusegs kenýuerth*”; SzékK. 328: „*Agyatok ennem az nagy ifstencerth*”. Az erodoti magyar prózában is: 1526: „*hýzem az wr ýstenth hogy . . .*” (MNY. 37: 205); 1527: „*nagy az wr Isten*” (MNY. 6: 229). — Természetesen nemcsak egyházi, hanem egyéb vonatkozásokban is így volt ez: 1526: „*ýqton ýqñek . . . az morvajak*”, „*be výnnýh az koronazatra*” (MNY. 6: 448); 1530: „*az fejlseges kýralytul*” (LevT. 1: 5); 1538: „*az thy orzagtok*” (MNY. 6: 449).

A mindennapi élet közismert dolgai, körülményei esetében sincs szükség szövegelőzményre vagy konkrét rámutathatóságra ahhoz, hogy általában véve ismertként — névelővel — vonják be őket a szövegbe: JókK. 103: „*mykoron ewlno az aýtalnal bodog ferencý*”: *Quum ergo soderent ad mensam beatus*

Franciscus, 105: „De ty *az fewldre* terehetek *az abroz*” : Vos autem extendite *toaleam in terra*; BirkK. 4a: „*az oluaso*, mōd·a el *az leccet*” : *lectrix* pronunciet *lectionem*; 1530: „mÿg az *walaz* the kegÿelmethewl meg yew” (MNY. 37: 281); stb.

b) A korszak korai nyelvemlékeitől kezdve találkozunk a névelőnek *g e n e r i k u s* és általánosító használatával (ilyenkor az *az*, *a* egy faj egészére utaló eszközként azt jelzi, hogy nem egy egyedről, hanem ezek elvont összességéről, vagy pedig általános „képviselőjéről” van szó): GuaryK. 43: „*az carhozando* fohha iduozúlendöket nē zeret”; CornK. 118r: „Ha ember laa zepfeget *az viragban*”; JordK. 383: „Nÿnczen . . . *az zolga* hw vzanak felette”; PeerK. 341: „lok lyka vagyon erdön *az rawafnak*”; SzékK. 203: „myképpen *az fazék garto gÿvlöly az maſ fazakaſt*, es nem *az öbſt*, es *az zabo*, *az maſyk zabot*, es *az korcomaros* . . .”; stb.; de: JókK. 80: „Azert *penzt* ne zereffetek mert czalard” (latin megfelelés nélküli, valószínűleg a fordító alkotta szöveg); CornK. 59v—60r: „felmegyen mykÿppen *keſeliſev*”; stb.

c) Elvont dolgokat, fogalmakat kifejező szavak előtt is megtalálható — ismertségük jelzéséeként — a névelő: SzabV.: „Mÿt twñ nekÿk es *az kewelſeg*”; MünchK. 87ra: „ki gonoſzol müüelkedic gÿlöli *a fénèſſéjèt [lucem]*”; JókK. 32: „De hogÿ *az ewdewt* yſtenne c gÿczerettire *kewlczewk*” : sed ut *tempus* ad laudem Dei expendamus; SzékK. 202: *az yreſſég*, *az lelky wydamſagtol*; de: JókK. 56: „ÿol tudod hogÿ *bezednek malaſtyat* nem vallo”; GuaryK. 129: „*imadſag alamifna* . . . nē haſnal”; stb.

d) Azok a stilisztikai eszközök, melyek a hasonlóságra épülnek, általában jól tükrözik korszakunkban a névelő terjedését s a menetéből fakadó névelőhasználati ingadozást, mivel a hasonló és gyakran a hasonlított is generikus vagy általános használatú főnév (vagy közvetlenül is elvont jellegű). E főneveket prezentáló *az*, *a*-val is, egy határozatlan névelővel is jelölhetik, s lehetnek e főnevek névelőtlenek is: JordK. 383: „Legÿetek . . . egyegÿwk mÿkent *az galambok*”; DöbrK. 289: „Hasonlik meñneknek orzaga eſ emberhez. ki . . .”; NagyszK. 117: „mikeppen *nemes vyola veragbol kődöth keue*”; stb. (A határozott és a határozatlan névelő is napjainkig szerepel a hasonlításokon belül ilyen funkcióban; s a névelőtlenesség is megvan, de jobbra a hasonlatfajták kötöttebb formáiban megőrződött régiségként vagy archaizálásként.) A hasonlításokban a kései ómagyar kori névelőtlenesség egyrészt a névelőzésnek még nem elég szélesen kiterjedt voltából adódó névelő nélküliség, másrészt azonban már a névelőzés hárompólusú rendszerének (*az*, *a*; *egy*; $\emptyset$) kezdeti formálódásából következő, funkcionális értékkel bíró eszköz: $\emptyset$ névelő. A hasonlításoknak gyakori alkalmazása — főként a kódexekben —, viszonylag zárt köre, szerkezeti felépítésük párhuzamossága, s bennük a főnevek prezentálhatósága: kedvező terep lehetett a névelőzés rendszerjellegű használatának alakulásához, a háromféle névelőzés adta lehetőségek kihasználásához, a funkciók korrelatív formálódásához. — A hasonlatokban, főleg a „hasonló” előtt az *az*, *a* viszonylagos gyakorisága figyelhető meg, — ez a prezentáló határozott névelő terjedését jelzi: GuaryK. 120: „mikeppē *az ençlönec zaua* hangofflag nekülon | oñ mint *az dizoncnc zohgſefe*, eſzñkeppē *az imadſaſ* aioÿtatofflag nekülon mint *az tehennec bombſefe*”; CornK. 83r: „Ha latonk . . . bevlechoſſegevt. mykeppen *az kegyoban. az kakaſban* es *az galamba*”; ÉrdyK. 511: „zeepök valanak mynt *az feenes nap* . . . ödözettyök mynt *az zykrazo Cyllagok*”; stb.

3. A prezentatív funkciójú névelő kialakulásához mind a deiktikus, mind az anaforikus (és kataforikus) használatú névmás—névelő, névelő felől vezet az út. (L. 727—31.)

Deiktikus funkció

A távolra, távolabbra való névmási rámutatás eszközéből, az *az*, a névmásból jelzői helyzetben olyan névmás—névelő válhatott, mely megőrizte a valószínűségi szituáció valamely elemére való rámutatás motívumát (ez az adott esetben a szöveg formálásából, például a rámutatást határozószóval is megerősítő kifejezőmódból, meg a szöveg tartalmából is kiviláglik), s melyben a konkrét rámutatás ereje meggyöngyült: JordK. 390: „*sem eth ez vylagon, sem az ma vylagon*”; VirgK. 46: „*Meny amoda az kw ziklahoz*”; stb.

A rámutató erő csökkenése több okból is bekövetkezhetett: 1. egyfajta nyelvi rendszerbeli változásnak is következménye lehetett, annak, hogy más funkciók mentén is formálódott a névelő, használata is megszaporodott; 2. maga a jelzői helyzet is hangsúlytalanabb, tartalmilag is, és minden bizonynyal hangzásában is az önállóan álló névmáshasználathoz képest; 3. a leírásokban, például a kódexekbeli jelenetekben az adott szituáció nem annyira konkrét átélésként, hanem gyakran áttételesebben jelentkezett, beleélést, odaképzélést tükrözve és igényelve. Mindez a deiktikus funkcióban álló *az*, a determinánst a névelői státus felé löki, s a folyamat végül a névelővé válásig vezet.

A névelővé válás részint oly módon is létrejön, hogy e névelőknek névmási értelmezhetősége is megmarad; átmenetként, névmás—névelőként él: KazK. 75: „*mind az tartomanba lakozo emböröknek*”; ErdyK. 262: „*Az ydoben tamadanak az reghy zent atyaak*”; stb.; l. ma is: „*Láttad ott a villanást? Vihart jelez*”. — Részint meg prezentálásba fordul a meggyöngyült rámutatás: egy-egy szituáció főnévvel megnevezhető dolgai közül a meghatározók, amelyek egy ilyen helyzetnek általában is jellemzői, kísérői, azok — mivel általánosan is ismertnek tekinthetők, ekként meghatározhatók — prezentáló névelővel determinálhatók. A konkrét rámutatással való kiemelés névmási jelzése helyett és mellett így a közös tudatbeli rámutathatóság, általános ismertség révén való meghatározhatóság névelői jelzéséhez jutunk; a konkrétabbtól az absztraktabb felé haladva, és a kiemeléstől a határozottak közé való besorolásig hangsúlytalanodva.

Már a korai ómagyar korból való, GyS.-beli *oz kerezt fan* szerkezetben is az az egyaránt lehet konkrét rámutatás kísérője is, de meglehet, hogy a keresztfajól ismert voltának, a szertartásokhoz való (valóságos és tudatbeli) hozzátartozásának s az ebből fakadó elvontabb határozottságnak a jelzésére szolgál, új, prezentatív funkcióban, új, névelői szófajként. A kései ómagyar kor hasonló adatai (és maga az a tény is, hogy nagyon sok *az*, *a*-val meghatározott *kereszt* adatunk van, s természetesen a sok más *a(z)* - főnév szerkesztésű adat is) erőteljesebben mutatják a prezentáló névelő korszakunkbeli jelenlétét: GömK. 18: „*fwg vala az magas zent kereztfan*”; PozsK. 17: „*y madlak theghedeth az kereztfan fyggheffledeth*”; stb. Ilyen s hasonló példák sora mutatja, hogy mind az egyházi témakörökön belül, mind pedig a mindennapi élet színterein egyre távol az „ismert” szituációk „ismert” részeinek a köre: JókK. 16: „*frater helyas oly haboroduan mene akkapura hogy febefleguel az aytot megnyttuan*”; BirkK. 4a: „*Es az tobbi legen mit vagon az ordinariaba*”; 1531: „*on fel jüvedt az von zoltam valla te k.*” (ItK. 1: 134); stb., azaz — a

konkrét deixist megőrizve, e nyomon haladva és keretein túl is lépve: az elvont rámutatás, a prezentálás lehetőségével élve — gyarapodik a névelővel jelzendő főnevek és szerkezetek száma.

Az ismertség jelzése: a szövegbeli határozottság

Anaforikus funkció

A szövegben való egyszeri vagy többszöri említettséget jelző anaforikus főnévi mutató névmás, illetve névmás—névelő gyakori a kései ómagyar kor szövegeiben (s megjelenik a korai ómagyar kor adataiban is); a korreferens főnév(i szerkezet) elé újra és újra kitett *az, a* névmás—névelői jellegű, majd névelővé válik. Ez a folyamat lényegében alaki változások nélkül zajlott le, a lényeges a funkció módosulása volt. A visszamutatás ereje, a már említettel való azonosíthatóság fontossága csökkent. Ezzel párhuzamosan általánosabbá vált az *az, a* szerepe: határozottságot jelöl, s elmosódik az, hogy e határozottság ez esetben eredetileg a szövegből adódott, maga a határozottság ténye kerül előtérbe. A nagy gyakoriság az ez irányú változást elősegíthette: bár korkívá-
nalom lehetett — főleg a kódexirodalomban — az anafora jelölése, de a kommunikáció számára fölösleges a szövegbeli azonosításnak ez a mértéke, így a szerep fellazulhatott, teret nyitva a névelői szerepkörnek.

Megjelenik az anaforikus névelő (névmás—névelő) mindenféle műfajban; s a visszaतालás lehet mondaton belüli is, lehet nagyobb szövegrészt érintő is: 1493: „ados . . . nekem . . . *zaz forintal . . . az zaz forintnak hvzat* meg adta *az hvz forintul* en ver andras telyes menedeket adtam” (Nyeml. 156); SzékK. 303: *az vforas ember, a pap* (többször); NádK. 485: *az azzoñiallat* (többször); stb. — Egyes kódexekben különösen gyakori az anaforikus *az*: JókK. 146—53: *az farkas*, 74—6: *az [zent] Clara*, 66—9: *az frater* (többször fordul elő mindegyik a szövegrészletben); stb.

Az anaforikus névelő jelentős részt vállal a kommunikáció szempontjából való újnak és a nem újnak, a már ismertnek az elválasztásában. Az aktuális tagolás szerinti elkülönítést a névelőváltás is tükrözi: az első említéskor határozatlan névelővel (vagy annak szerepében álló más szóval) vagy pedig névelőtlenül álló főnév(i szerkezet) a további említés(ek) során *az-zal* jelzetté válik (l. még 750—1): JókK. 38: „*vagyon tulciaban egy hegyem . . . ha . . . kell az hegy*”: *habeo unum montem in Tuscia . . . Si . . . ille mons* placeret, 14: „*nemű ygen zepp hews . . . monda az hewsne*”, 39: „*vaganak agakot ./. Es az agakban zerzenek nemű haylekot*”. *Egy* → *ez* → *az(a)* → *az(a)* → (stb.) típusú váltás is többször előfordul, a szövegbe határozatlan formában bevont főnév a második említéskor az *ez, e* révén kerül a szituáció előterébe, majd a további említésekkor az *az* jelzi határozottságát, ismertségét: JókK. 13: *egy beteg* : *unum infirmum . . . ez betegne* : *isti infirmo . . . az neky hagyot beteget* : *infirmum sibi commissum*, 84: „*mýkeppen zaradnok es zegen*” : *sicut peregrinus et pauper . . . ez zegen zaradnoknak es betegnek* : *isti pauperi peregrino et infirmo . . . az zegennek* : *illi* stb.

Korszakunkra még nem jellemző az *az, a*-val való szándékos szituálás, az első említésben való olyan célú használat, hogy vele a nem ismertnek az ismertségét sugallják. Megjelenhet ugyan első említésben is az *az, a*, ám ilyenkor többnyire elvont dologról vagy tényleges ismertségről, jogos prezentálás-

ról van szó: JókK. 79: „Mikoron *az mýnister* ymtene zent fferenget”, 96: „Hogý lepriuala alazatoft *a zentegýházakot*”; GuaryK. 11: „Mel atkozot bín legón *az gonoz zagalmassag* eth kezdetic arról valo tanullag”; NagyszK. 296: „It kezdetic *az iras az iregýegnec bínéról*”; 1529: „*az thot orsagýak dolgarol* ast ertem hogý . . .” (MNy. 37: 277); stb.; de: NagyszK. 1: „Kezdetik zent An-felmus kenve *telyes Bólcefegról*, kit . . . meg irt”.

Kataforikus funkció

A szövegben előre, a később közlendőkre is szokott utalás történni, korszakunkban is. Az effajta determinálásban mind névmási, mind névelői szófajú elem részt vehet: az *az* (valamint palatális párja, az *ez* is) elég gyakran szerepel korabeli nyelvemlékeinkben ilyen funkcióban, elsősorban utalószói szerepben; jelzői helyzetben, tehát a névelővé válásra lehetőséget nyújtó pozícióban is: JordK. 389: „Menewel ýnkabb *az embezt*, ký ýob ah ýohnal”; 1517: „azt akarom, hogý *az oltarhoz* agýak, az mely oltart Chastay Borobas zerze” (TörtT. 1890: 559); stb.

A kései ómagyar korban, tehát abban az időben, amikor a névelőzés kialakulása zajlik, a kataforikus funkció ellátására is felhasználják az *az*, *a-t*, ezt az egyébként is mind gyakrabban alkalmazott, többféle szerepkörbe is bevont, s az új szófajában egyre inkább megerősödő elemet. A korszak névmás — névelői közt számon tartandók a kataforában szereplők is, és közöttük lehetnek névelő értékűek is. Különösen azokban az esetekben, melyekben más névelői vagy névelőszerű funkció révén egyébként is alkalmaznák a szöveg adott pontján ezt a determináló elemet. Mindamellett korszakunkban (és napjainkig tartóan) e funkcióban megmarad vagy megmaradhat a névmási rámutatás ereje is, tehát fennmarad az átmeneti jelleg, a szófajváltás eseményét tükröző átmeneti szófaji kategória. Elsősorban a csak mondatnyi előremutatás eseteiben van ez így, és ezek az esetek vannak túlsúlyban a veláris alak használati körében: BécsiK. 19: „mégfozdolanac . . . *a himlétből* mélbé élhimléttek vala”; 1516: „*az wrajmmal* egyethembe, kýk ez dolognak . . .” (MNy. 52: 368); SándK. 20: „Aldoth *az vr isten* ky, meg zabadeth mýnketh . . . Atkozoth *az isten* ký ez nag kenra vetoth mýnkeeth”. Idéző mondatban: CzechK. 31: „*az zo* mondwan. meg tqkellqth”, 19: „*az kqoztffan* fýgwen mondad *az zoth*. zomehezom”; 1488: „*az soth* monta vala . . .” (MNy. 16: 79); vö. azon névmási formában JókK. 9: „*azonbezedeket* monduan: ýewý zo-lyw . . .”; palatális alakkal: JókK. 111: „*Ez ala ýrt bezedeket* ffrater lleo . . . Ira . . . Cunradosnak: . . .”; stb.

Funkciók érintkezése

Folyamatos módosulás a prezentálás felé

A prezentáláshoz és határozott névelővel való jelzéséhez mind a deixis, mind az anafora jelölésétől vezet út. A deixissel megidézhető helyzetek jelenlétűségei gyakorta az adott helyzetnek természetes, általánosan is adott és általában ismert velejárói. Az, ami a szövegben már egyszer említett vagy többször is emlegetett, az szintúgy ismert, és gyakorta közismert is lehet. Ezen az úton létrejöhetett a kupcsolat az *az*, *a* determinatív elem (anafori-

kus vagy deiktikus névmás, illetőleg névelő-előzmény) s a prezentatív funkció között. E kapcsolat az esetek ismétlődésével, az analógia erejének segítségével állandósult. Így a kései ómagyar korban létrejött a szövegtől nem függő és közvetlen jelenvalóságot nem igénylő általános ismertség jelölésének igénye, és vele az a nyelvszokás, az a szabályszerűség, hogy ezt a prezentatív funkciót a névmásból lett új szófaj, a névelő látja el. Ingadozásokon keresztül visz ez a folyamat a későbbi igen nagy gyakoriság felé, azonban a kései ómagyar kor nyelvmelékei (a koraiaktól fogva) sok példáját adják az új funkció és új eszköze létének.

† Mind az anaforikusan felidézett, mind a deiktikusan megidézett dolgok (tárgyak, fogalmak, személyek stb.) egyre bővülő körét adják mindannak, ami az, a-val jelölhető, s maga az új funkció, az általános ismertség jelölhetősége, jelölendősége is mind több névelővel ellátott szót, szócsoportot eredményezett.

A mindennapi helyzetek, meg az egyházi történetek részesei, elvont dolgoknak, generikus vagy általános vonatkoztatású főneveknek névelős példái egyre gyakoribbakká válnak, és kiterjed a prezentatív névelővel megnevezhető dolgok köre a már ekként megnevezettek körülményeire, részeire, a valamilyen módon hozzájuk tartozóra is. Sok minden, ami csak ismertnek tekinthető, határozott névelős főnévként jelenik meg a szövegekben, az ismertnek tekintettséget — több-kevesebb rendszerességgel ugyan, de egyre inkább — jelzik. — Eközben mellékessé is válik, hogy valamely adott névelős szerkezet része-e anaforának (kataforának), vagy értelmezhető-e szorosabban vett deixis megvalósulásaként. (Az esetek egy részében igen, sok esetben meg már nem.) Magáé az ismertségé lesz az elsődleges szerep: ez adódhat anaforából (kataforából), deixisből is, de felléphet már tőlük függetlenül is.

Néhány jellemző köre a kései ómagyar kori prezentálhatóságnak, a prezentatív névelő használatának (l. e funkcionális fejezetrész előző részeiben levő példákat is):

Elvontság: FestK. 378: „az maay nap az holnapnak [*crastini*] waarafa alath”; CornK. 55v: „Az zeretevnek semmy nem tecchyk neheznek”: *Nil amanti videtur difficile*, 2r: *alekkyekben : in spiritualibus*; 1532: „azhwł, az hyv es Igaz Baratsfagh vagyon egbe” (LtK. 1: 138); stb. — Unikum jelleg: 1533: *Az vr isten* (LevT. 1: 142); 1529: *az Zazsag, az ffejerwary lector* (MŰNy. 37: 276); stb. — Liturgikus szövegek, egyházi irodalom jellegzetes kifejezései: MünchK. 87va: „atta iltèn a zèllètet”: *dat Deus Spiritum*; AporK. 214: *az apaftalok*; SzékK. 327: „cyak az erek tízre lezen melto”; stb. — A mindennapok általános körülményei: MünchK. 85va: *a vizbèn*; GuaryK. 33: „am mezon azatnanac”; PéldK. 71: „akar az egben legyenek akar az fewlden”; stb. — Ismertnek tekintett szituációban jelen levők: JókK. 160: „effek az mely vyz be : kyt az lebes vyz . . . eltemete az fewuen ala [*sub sabulo*]”; MünchK. 86ra: „Möda 9 aña a zolgacnac”: *Dicit mater eius ministris*; GuaryK. 32: „hazom foglalac tazatnac vala Eggic vala az kehezitoknec mestoze malic vala az pohaznoc mestoz a hazmadic vala Jacob p̃tiazchanac az kissebic fia”; stb. — Határozott névelővel vagy határozatlanlanként megnevezetthez tartozó, birtokviszonnyal hozzájuk kapcsolt: 1529: „Vagyon nala eg zabljya kynek az hyvele és az zija ewstws es aranyas” (RadvCsal. 2: 4); 1529: „az datomat az zalagos levelnek . . . ýrnaýa . . . wasarnapra” (MŰNy. 37: 277); SzékK. 328: „neminemev zerzetes ember el hagywan az ew zerzetith”; stb.

Egy névelős kifejezés természetesen nemcsak egyetlen használati körbe tarthat bele, lehet például egy egyházi terminus egyszersmind unikum jellegű

is, vagy pedig a kolostorok mindennapjainak is része stb. Az effajta érintkezés is a határozott névelő kitevésének irányába hat, a névelőhasználatot erősíti. — Több esetben nem is nevezhető meg, nem emelhető ki egyetlen ok, aminek következtében határozott, ismert az, amit a névelő ekként jelez, s van, amikor az okot nem is állapíthatjuk meg pontosan egykori adatainkból: AporK. 71: „te fazagta a hainalt es a napot”; 1502: „Bochattasd chak adzyg mig az theurek zabonak az faluth myg en innen el indulok” (MNY. 37: 203); stb. Vannak esetek, amikor csak a szöveget használók — levelet váltók — előtt ismert, számukra egyértelműen azonosítható az a személy vagy dolog, melyet prezentáló névelős főnévvel neveznek meg: 1492: „ellegh az vram gleythy kegelmednek” (MNY. 37: 203); 1527: az midolgvnk (MNY. 37: 206); 1530: „izenthem wala az kermendi dolog ffehlw”, az nepeth, az v raymath (MNY. 37: 279); stb., s l. a fentebbi példák közt is.

Funkciók kereszteződése

A névelőket különféle funkcióikban nem egymástól elszigetelten alkalmazták: ugyanaz a névelő egyszerre két vagy több okból is állhatott az adott helyen. Ez így volt már a névmás és a belőle alakuló névelő-előzmény esetében is. (A mai nyelvhasználatban is ez a helyzet: egy „Behoztam a Bibliát.”-féle mondatban az a lehet mindannak együttes következménye, hogy mutatom a könyvet, hogy már említettük is az adott beszédhelyzetben, s hogy egyébként is közismert mű.)

A több funkciójú névelő szerepe a szófaji fejlődésben is jelentős. Ha a névelő használatát egy adott szöveg adott pontján több ok, több funkcionális igény is megkívánja, nagyobb a valószínűsége, hogy azt ki is tegyék. Ez — a szófaj kialakulásából fakadó — ingadozások idején nagyobb jelentőséget kap, azért, mert a használati gyakoriságot növeli, a használati szabályokat erősíti: a névelőzés teljesebb kifejlődésének irányába hat.

Deixis és egyúttal anafora: JókK. 160: „oda az vjzhez”; ApMét. 24: „Az yffjw kyézodah ky qketh koronazzah es kezekbeh palmath ad?”; 1530: „yth az hazba hagjyoth engemeth” (MNY. 37: 261).

Deixis és egyúttal katafora: JókK. 48: „adomuala az penzeket yftenek / kyket ewnenmaga tewtuala kebelembe”, az bezedek, az kezek; DebrK. 39: „örzel vte ötet . . . ah kezet meli arczel wte az ebek ide a vendegök eleibe nem hoziak”; 1530: „wgh . . . hog thwljan jwenek az rabanak onath az hýd felul legýenek az mely hýd az raba wýzen oth . . . wagyon” (MNY. 37: 278).

Anafora és egyúttal katafora: JókK. 147: „az farkas ky . . .”; DebrK. 630: az zep leant; 1530: „az lewel ky az keghelmed ýobaghanal uaghon az es sol hogh be menýen” (MNY. 37: 282); stb. Az ilyen példákban a névelős főnevet már előzőleg említette a szöveg, olykor többször is. (A funkciók efféle kereszteződő érintkezéséről l. még 745—52.)

A határozottság kategóriájával való összefüggés

A három pólusú névelőzési rendszer. — A kései ómagyar korban már beszélhetünk a névelőzés három tagú rendszeréről, legalábbis e rendszerjelleg alakulásáról és bizonyos mértékű megvalósulásáról: a rendszerjellegben adott lehetőségek felhasználásáról. A rendszerjellegű

használat a névelőzés három pólusának, a határozott névelőnek, a határozatlan névelőnek és a névelő nélküliségnek megfelelő esetekben való alkalmazását jelenti, és ezeknek a kifejezőeszközöknek egymáshoz viszonyított funkcionális értékét feltételezi, s a folyamatot tekintve: alakítja. Névelőzésünk e hármasságban alakult, az egyes névelők használati szabályaiban a névelőtleniség is szerephez jutott; a határozottság—határozatlanság kategóriájának e háromféle (rokon) kifejezőeszköze egymásra vonatkoztatva is formálta saját szerepkörét.

Az általánosan meglevő ingadozás ellenére megfigyelhetők már azok az erővonalak, melyek mentén bizonyos mértékig rendeződnek a határozott névelős esetek és a névelőtlenül szokásosak.

Közlésbeli sajátosságok. — Az aktuális tagolás szerinti téma főneve (főnévi szerkezete) előtt inkább megjelenik az *az*, a, míg a rémában levő előtt nem, vagy legalábbis ritkábban: FestK. 2: „*nagy w2 aaz ysten: ees nagy kyraal*”; — téma: JókK. 80: „*vete egy penzt az Cereft melle*”; CzechK. 21: „*mykoron az korošťfan fygwen meg kostolad*”; — réma: JókK. 154: „*es engemet vereft vernek Es kereftre ytelnek*”, 147: „*nem Γ pajžual fegyuerkedet auagŷ pykonhokual De zent kereftnek yeggyuel*” stb. Hasonlóképpen van ez a későbbi nyelvhasználatban is, bár a rémában is egyre gyakrabban feltűnik majd a névelővel határozottá tett szerkezet.

A kései ómagyar korban elsősorban az jellemző, hogy a témabeli főnevek válnak mindinkább névelővel jelzetteké, elszaporodásuk elsősorban itt következik be. Ez természetes, hiszen az ismertséget jelző eszközről van szó: 1526: „*az mith ŷrtal azt megh ertetem ees az dolgok mind valaszt tetem*” (MNY. 37: 205); JókK. 102: „*tehat az barátok lakoznakuala poclofok Spitalaban*”; MünchK. 86rb: „*Tolletec bē a vedrekēt vizzel*”; stb.

Előfordul rémában is a határozott névelő: ez a prezentatív funkció felhasználásának következménye lehet, a közlésbeli újat is lehetséges úgy megjeleníteni, hogy annak általános ismertségére azért hivatkozunk: 1532: „*wŷlyellyethek gho(n)doth maghathokra el az kerezthenseghre*” (LtK. 1: 140). Szintén prezentálás is a hasonlatbeli szerep is: GuaryK. 21: „*kít hasonlot né lac az vgato ebhöz de . . . az meg dikūt ebhözes*”; KazK. 74: „*megh maradok: az ŷerlicenek mogia zerenth*”. Más esetekben például a mondatbeli azonosítás vagy a személyes névmási jelzős szerkezet az, ami elősegíti a rémában való határozott névelő használatát: 1532: „*nadafdŷ martho(n) keze ŷrafa az tehŷzta athŷjad fŷjae*” (LtK. 1: 140); 1526: „*ŷr hamar ennekem az the eegesegeđ felel*” (MNY. 37: 204).

Névelő nélküliség a közlési szándék következtében. — A közlésben vannak olyan elemek, ennek megfelelően olyan főnévi szerkezetek, melyek eleve nem igénylik vagy kizárják a határozott formában való megnevezést. Az ilyen főnévi szerkezetek korszakunkban sem, s jórészt a későbbiekben sem válnak határozott névelővel meghatározhatóvá.

Jellegzetesen határozatlan megformálásban jelenik meg a megszólítás, ez teljes nyelvtörténetünkben névelőtlen: JókK. 105: „*Attyamŷyaytoluayok yewyetek hozanak*”; AporK. 211: „*Oh zepleutlen žiz mazia*”; 1492: *En Thiztelendo vram* (MNY. 37: 203); stb.

További típusok is tartoznak ide, elsősorban az aktuális tagolással való összefüggésben (l. az előbbieken is). Azok a mondatrészek szoktak

rendszeresen vagy nagy gyakorisággal névelő nélküliek lenni, amelyek jellemzően vagy többnyire *r é m a k é n t*, illetőleg a réma részeként szerepelnek a szövegben:

Állítmány: JóK. 145: „te leze3 *barat* ez zerzetben”; SzékK. 320: „nem *okthalan allath* ez”; 1538: „igen *yo orzag* az thy orzagtok” (MNY. 6: 449). — Létige melletti személyragos alany: JóK. 32: „nekenk nýnczen *kewn-uewnk*”; 123: „neked vagyon *tyzta zemeyd*”; JordK. 381: „el tewedven mynt az ýohok, kýknek nýnczen *paztozok*”. — Létige melletti (szórendileg általában: utáni) alany: JóK. 107: „ott nem valanak *lako helyek*”; SándK. 11: „Oth lezon *rezokseeg* ... Oth lezon *nag zepseg* ... Oth lezon *nag grom*”. — Elvontabb és vonzatszerű határozók, gyakran mód- és állapothatározók: JóK. 123: „kyuala melfer *zent yrafban*”; MünchK. 85ra: „az íge lýt *tefte*”; BirkK. 2b: „Az azzon kedig ki nectek feiedelmetek ne alaha magat *hatalmal* vrlakoduan”; CornK. 55v: „maria magdalena el mene *nagy vigassaggal* az zent azzonyokhoz”; 1516: „es egh ferfio az Nasfaban. *gyewngyes lewegewel*” (Nyeml. 203); 1521: *zalogon* (MNY. 9: 445); 1529: „mýnd azen kegyelmes azzonyommal egyethemben *ýo egessegeben*” (MNY. 37: 276). — Az igével szoros szerkezetet alkotó — főleg tárgyi — szerkezetekben: KazK. 76: „ho3 az uristenes meltoltallon *ergalmassagot* tenny”; TelK. 203: „hazassagra adatot vala: demaga ez vilagi 3lt3zethe *zerzet3s elet3t* vifele” | BécsiK. 15: „gabonakat gýyt3ng”; MünchK. 87va: „v3z m3zeiteni”; BirkK. 3a: „penit3ciat tarxon”; SándK. 28: „fogagh *zooth*”. — Tárgy (szórendileg többnyire ige utáni tárgy): BécsiK. 19: „adot on3kic *t3h3t3f3j3t* 3ll3nt allanioc”; PéldK. 73–4: „nem hagyok tynektewk *zabadsagot* touabba elnetek”; CornK. 54v: „adanak *penzt* az evryzevnek”. — A névelő nélküli határozatlanságnál valamelyest determináltabb, de nem meghatározott esetek az *egy* határozatlan névelővel alkotott szerkezetek, ezek is természetesen határozott névelő nélküliek. (Az *a(z) + egy + fn.* szerkezetéről l. 765.)

A névelőtlenségnek eddig említett típusai nem a határozott névelő szófajának hiányából vagy kialakulásának kezdeti fokából következő névelő nélküli szerkezetek; e típusban nem is fog igazán teret kapni a határozott névelő, mert a névelőtlenség a közlésbeli szerep következménye. A határozottság kategóriája maga is történetileg változó, bizonyos módosulások e vonatkozásban is bekövetkeznek a későbbiekben. E névelőtlen típusnak a határozott névelő használatának alakulására csak közvetve volt hatása, szerepe a funkciók elhatárolódásában, a határozottan és nem határozottan megjeleníthetők körének fokozatos kijelölésében volt, a határozottság eszközeinek együttes formálódása révén. — A névelőtlenség további esetei a szófaj formálódásának, a korszakban alakuló használatának következményei, s — ezt tükrözve — jellegzetesen ingadozást mutató típusok. (L. 733–7 és 725.)

A határozott főnév vagy főnévi szerkezet és a névelőzés. — A névelőzés és a határozott főnevek összefüggése kétféle, de mindkét esetben, azaz a valamilyen módon meghatározott főnevek mellett is és az ily módon nem meghatározott főnevek mellett is alakul, terjed a névelőhasználat.

1. A határozott névelő már kialakulásakor is a használati esetek egyik részében önállóan látja el a határozottság kifejezésének szerepét; egy főnév vagy főnévi szerkezet az adott szövegben attól függően határozott vagy

nem az, hogy áll-e előtte az, a vagy sem: GuaryK. 15: *az zagalmazó embp2*; 1529: „*az zalagos lewel kelyenký*” (MNY. 37: 277); 1532: *az warbol* (LtK. 1: 139); stb. — Ebben a körben is egyre terjed a névelő.

A tárgyként álló szerkezet esetében az önállóság az igeragozás közrejátszása, párhuzama ellenére is fennáll: a névelő használata és a határozott ragozás alkalmazása közös közlésbeli okból fakad, nem pedig egymás következményei; a névelőzés — és az igeragozás szintúgy — nem kísérő jelenség: Jókk. 48: „*adomuala az penzeket ýftennek*”; Jókk. 40: *egy helyett czýnalyonk*; stb. Ez az önállóság nem jellemzi a már határozott főnév (pl. *a mi urunk*) melletti névelőhasználatot, l. a következőkben.

2. A már eleve határozott főnevek és főnévi szerkezetek mellett megjelenik és fokozatosan felerősödik a névelőhasználat. — Az egyébként is határozott főnevek, főnévi szerkezetek mellett névelővel, névelő-előzménnyel a korai ómagyar korban nem találkozunk (esetleges kivétel: KT.: „*Ez o3 ýften*”, l. I, 466), a határozottnak tekintett főnevek (*ördög, paradicsom, mi ősiünk, torkuk, szent Péter úr, szent asszony Mária, Úr isten, világ kezdete, te véred hullatja, igaz Simeon* stb.) efféle determináns nélkül állnak. A kései ómagyar kor szövegei és szövegrészletei is több ízben hasonló képet mutatnak. Úgy látszik, hogy a határozottság kétszeres jelölése kissé későbbi fejlemény, a már határozotthoz való csatlakozás szabályszerű kívánalma a névelőzés alakulásában nem a legelső állomás. Az e tekintetben való ingadozások, azaz az igen szép számmal s viszonylag korán megjelenő efféle kettős jelzettségű adatok arra mutatnak, hogy a határozott névelőnek a már meghatározotthoz való kapcsolódása eléggé hamar megkezdődhetett. Mindamellett e funkció viszonylagos későbbisége nem bizonyítható, nemigen állítható fel e téren kronológiai fejlődésvonal. A korszak folyamán az ingadozások csökkenése, az ilyen névelős alakok gyakoriságának növekedése — a korai ómagyar korhoz való viszonyítás alapján — azonban azt mutatja, hogy ez az igencsak valószínűsíthető folyamat. Funkcionálisan is jól beleillik ez a keletkező, terjedő szófaj hatáskörébe, abba a folyamatba, hogy egyre inkább, egyre többször jelzik határozott névelővel mindazt, ami határozott. A korszak második felében — mint a későbbi kódexek, nyelvémlékek mutatják (elsősorban a személyes névmási jelzős birtokos szerkezetekben) — jobban elterjedt ez az újabb nyelvhasználati szokás, a határozottságnak a névelővel való kettős jelzettsége, a határozottságnak mintegy megerősítése. Bizonyos, hogy ez a tény maga is erősítette a névelőnek mint új szófajnak a státusát, mivel a nyelvi tudatban ez az eszköz még jobban összekapcsolódott a határozottsággal.

Az egyébként is határozott főnevek, főnévi szerkezetek főbb csoportjai, melyek mellett — nem következetesen, ingadozásokat mutatva — a kései ómagyar korban megjelenik a határozott névelő:

A) A szó jellegéből, jelentéséből, azonosíthatóságából fakadó, külön grammatikai eszköz nélkül is fennálló határozottság elsősorban a tulajdonnevek, tulajdonnévi jellegű szavak sajátja.

S z e m é l y n e v e k: (jelzősek és jelzőtlenek; a jelző állandó jellegű, mintegy a név részeként szerepel): Jókk. 17: „*De az ýlyes*”: *Ipse enim*; de: 152: *zent fferenz*; CornK. 2r: *az zvz maria*; de: TelK. 60: *bodog ziz mariahoz*; DebrK. 12: *a zent Borbaluh*, „kih hozatuan a Marcianus ötet”; de: 372: *Zent pal*; TelK. 334: *az zent Berard Doctor*; az eredeti magyar prózában is: 1533:

az *Zechy ystwan* (MNY. 37: 352); vö. XVI. sz. m. f.: az *fejrwary Janos, Az Vitezlo somrakj Janofs Uramnak* (RMNY. 2/2: 20, 21); de: 1529: „woltam semben *dombaj Janussal, es farkassal*” (MNY. 37: 276). Hasonló a helyzet birtokos (vagy részeshatározói birtokos) szerkezetek élén is, ahol az azonosíthatóság szintén fennáll, bár nem mindig egyértelmű a névelő hovatartozása (erről l. később is): 1507: „*Az orfyka Azzonnak . . . Neg okre*” (NyIrK. 6: 187); 1530: „*az Erdewdy Pether yozagathes*”, *az Erdewdy Pether dolgath* (MNY. 37: 280); 1533: *az Derzffy leanyath* (MNY. 37: 352); stb. | Isten, Jézus és szinonimáik: JókK. 5: *az ysten*; GuaryK. 3: *az istentul*; FestK. 2; BatthK. 47; de: 1530: *Isten* (MNY. 27: 73); a BécsiK.-ben az *Isten* mindig névelőtlen, ha jelző nélküli; — GuaryK. 117: *az vz iftent*; de: 109: *vz iften*; a misszilikben sokszor fordul elő és rendszeresen az-zal: 1526: *az wr ystenth* (MNY. 37: 205); 1529: *az wrysten* (MNY. 37: 277); stb.; — VirgK. 46: *az terwmtnnek*; ÉrdyK. 71: *az byzon istennek ffya*; — JókK. 26: *oz cristufhoz*; LobkK. 322: *acristoshoz*; ApMél. 39; BatthK. 69; de: JókK. 26: „*mýkeppen cristus*”; AporK. 205: *cziustus*; l. még: MünchK. 87va: *a zelltet*; JordK. 390: *az zent leelek*; stb.

A személynevek előtti névelőhasználatban mindenképpen szerepe volt annak, hogy az adott főnév a téma vagy a réma része-e: 1527: „*semben lesek pall erseckel*” (MNY. 37: 206); 1533: „*az dersffy leanyath Zechy ysthwannak szerzettethek*” (MNY. 6: 449); stb., és valószínűleg — a birtokos szerkesztés mellett — a főnév előtti minőségjelző(k) jelenlétének, illetve hiányának úgyszintén: 1537: „*az segen Markor vramnak valanak . . .*” (MNY. 2: 211); de: 1529: „*Serechen Janus megý ffokta*” (MNY. 37: 277); stb.; az aktuális tagolás szerinti témában való jelenlét egyre inkább megkívánja a tulajdonnevek esetében is a névelő kitételét, s ebbe az irányba hathat a jelzővel való ellátottság is. — Lehetséges, hogy a személynevek előtti névelőhasználat ingadozása területi megoszlásból is fakad, erre mutathatnak az újmagyar kori nyelvjárási különbségek is: az általánosuló szokás előtt is már a nyugati nyelvtérideken jóval elterjedtebb volt a személynevek (családnevek és keresztnévek) előtt alkalmazott névelő.

Földrajzi nevek, helymegjelölések: BécsiK. 18: „*Es a vezés ténjezbol ki meüen fina hegenc kiellèni èlèicbè kèlènc*”; KeszthK. 288: *az weres tengerbe*; DebrK. 203: „*a Sido orzagba iöue*”; 1530: „*jwenek az rabanak . . . az raba wijzen*” (MNY. 37: 278); SzékK. 4—5: „*ottoген valanak az Mambre patakától fogvan*”, 2: „*az evfraten es tygryn es yodafon vyzey melletth*”; TelK. 67: *magarorzagba*; 1530: *Kermendre, Zombathhelyth* (MNY. 37: 278); vö. 1572: *az kw heg alljaban* (MNY. 69: 229); de: 1552: *zaz somboron* (RMNY. 2/2: 359); stb. Az e csoportbeli ingadozás részben a földrajzi nevek különböző típusának következménye, a városnevek, víznevek stb. közötti különbségtétel máig megvan.

Unikumokat jelölő, tulajdonnévszerű szavak: BécsiK. 82: *Akizal*; DebrK. 369: *Az kyal*; VirgK. 39: *az kyal*; BécsiK. 90; SzékK. 3; de: BécsiK. 49: *kizal*; 1500 k.: *kyral* (MNY. 1: 352); 1530: *kyralnal* (MNY. 37: 280) | GuaryK. 52: *az hold*, 4: *az pocol, az meozzuge, az ozok meozzagot*; de: JókK. 58: „*kewzelejt meny orzag*” | SzékK. 5: *az tengerygh* | DebrK. 204: „*az Aue Maria vagion raita irua*; VirgK. 285: *az euangelionnak* | SándK. 27: „*monda az Lazaar*”; MargL. 36: *az priorissa* | 1530: *az monyorokerekyekwel* (MNY. 37: 281); 1530: *az nemethek, Az algjuk* (MNY. 37: 279); stb.

B) A valamiféle grammatikai eszköz következtében (is) határozott főnevek, szerkezetek köre széles. Azok közül a grammatikai eszközök

közül, melyek határozottságot is kifejeznek (egyéb funkcióikon kívül), a határozott névelő szempontjából legjelentősebbek azok, melyek a *birtokos szerkesztéssel* kapcsolatosak: a birtokos jelzős szerkezetek, a birtokos személyjeles főnevek és kivált a személyes névmási birtokos jelzős szerkezetek. Ez utóbbiak körében a leglátványosabb a névelő terjedése: a legkorábbi kódexek anyagában meglehetősen ritkán fordul elő határozott névelősen a személyes névmási birtokos jelzős szerkezet (bár kódexenként mégis eltérő viszonylagos gyakorisággal), míg a kissé későbbi kódexekben és a levelezés anyagában jobbra ez a forma a jellemző, s inkább a névelő hiánya a kivételes (a gyakoriságban ugyancsak nyelvemlékenkénti eltérést mutatva).

Személyes névmási birtokos jelzős szerkezetek: BécsiK. 2: „*a te népèd èn népèm*”; GuaryK. 20: *az mi dolgozcat*, 26: *az v lodatètelet*. A levelezésben ez a forma az általános: 1529: *az mý porkolabonknak* (MNy. 51: 358); 1530: „*az wr ýfthen . . . yo[ra fordít]ya az mý dolghwnkath*” (MNy. 2: 209); 1537: *az en vram* (MNy. 2: 211; ez különösen gyakori, s ebben a formában megszokott kifejezés); jelzővel kiegészített szerkezetben is: 1530: „*ez lewel adafek az en zerelemes leýanomnak*” (MNy. 2: 210); stb.; de: JókK. 58: *ew mezejítelenfegerewl*; BécsiK. 203: *tõ fiaitoknak*; NádK. 184: *te fayedeth, ó zómeit*; a BirkK.-ben ilyen esetekben egyszer sincs az, a: 3b: „*Θ kepet tarxa*” stb.

Birtokos személyjeles főnév (a birtokos — többféle ok következtében — nem jelenik meg a birtokos szerkezet élén): Ebben a típusban úgy látszik, viszonylag később jelentkezik a határozott névelő használata: 1531: „*Ely vagatya az kezýnket*” (MNy. 2: 210); stb.; de: JókK. 40: „*3alnakuala fejere ./. nemelyek terdere. nemelyek vallara*”; GuaryK. 25: „*anne qzdogot fíledbe vezh*”; NádK. 508: „*hoğ nélvet ki mellec . . . zómeit aqabol ki vayanak*”; stb. — A (birtokként stb.) valamihez tartozó dolog mint ilyen, eleve többnyire határozott, s részint ennek következtében, részint magának a jelzőnek gyakori határozottsága folytán az egész szerkezet határozottá válik. (A szövegben egyértelműen határozatlanok természetesen kiválnak e sorból.)

A **birtokszón** is megjelenik a határozott névelő, amennyiben már ragos a birtokos jelző. A birtokos jelző ragos formája, e használatnak a terjedése bizonyosan hozzájárult a névelő terjedéséhez, a birtokszó előtt megszaporítva számukat. Ez a folyamat azonban korszakunkban csak megindulhatott, kiteljesedése a következő korszakban következik be: NagyszK. 227: *Annac a teste, ez ilen kis germóknec az ó teste*; vö. 1584: *Annak az gyaluzatya* (SzT.); ill. JókK. 24: *az frateroknak ez hatalmat*. Átmenetet mutató előzmény lehetett a birtokszó (vagy a birtoklást kifejező részeshatározós szerkezetben a birtokos személyjeles szó) előtt megjelenő személyes névmási jelző: NagyszK. 226: „*a napnac ó tisztóffeget meg aǵga*”, 227: „*a kis germóknec ó teste*”, s az ilyen szerkezetnek egyre inkább egyébként is névelősen szokásossá váló formája: ÉrsK. 28: *az ew fogay* stb., l. fentebb. A változás felé mutató okként a birtokszónak a birtokostól való bizonyos — például egyéb jelzői következtében fellépő — szövegbeli távolsága játszhatott közre, valamint a birtokos jelzői előzményként is számon tartandó birtoklást kifejező részeshatározóval való (gyakran alanyi jellegű, s mint ilyen, a névelőhasználatot kiváltképp vonzó) kapcsolata: NagyszK. 228: „*Megmondatek az iften felóknec, es zere-tóknec az ó íouendó díósfegóc*”.

Az egész **birtokos szerkezet** előtt is szokásos a határozott névelő. Ilyen használata ingadozásokat, az idő teltével pedig fokozódó gyakoriságot mutat, mindenféle főnévfajta esetében, amely jelzőként megjelenik. A

névelő vonatkozik, vonatkozhat az egész szerkezetre is, a jelzőre is, a jelzett szóra is, talán — a típusok effelé mutatnak — a jelző szerepe lehetett az erősebb, a névelő kitételét gyakrabban eldöntő: JókK. 28: *az varnak emberj* : *homines illius castris*; BécsiK. 15: „hog megfoglalnac a *hégéknéc felmenétét* (*ascensus montium*)”; BirkK. 4b: *Az io tetelnek eleue mondasatol*; SzékK. 1: „Kezdetyk Ittegen az *scent Iudit Azzony könyvenek első Reze*”; stb., eredeti magyar prózában is: 1507: *Az zentegház epuleffere* (NyIrK. 6: 187); 1532: *az ura akarattjabol* (LtK. 1: 137); 1529: *az kűgelmed hagyasa serent* (MNY. 37: 277); 1530: *az kűrajtl lewele ellen* (MNY. 37: 282); de: JókK. 70: „ky bűrya uala *czelekedew eletnek es ystenj edes eletnek nagy malaftyat*”; SzékK. 368: „ha idwezlenditek *atyatok fyayt*”; stb. Ingadozás egyetlen nyelvemléken belül is jelentkezik: JókK. 30: *az helynek capuyara*; de: JókK. 70: *attjafywj zerelmnek kyuanattyaval*; BécsiK. 204: *az apro barmoknac lorday*; de: BécsiK. 204 — 5: *nag barmoknac lorday*; BirkK. 1a: *az apostolok tetemehebe*; de: BirkK. 2a: *oruos tanalchawal*.

C) Vannak olyan esetek, melyekben a főnév (főnévi szerkezet, alkalmi főnevesülés) határozottsága részben grammatikailag is kifejeződik, részben a jelentésből következik. Ez többnyire az egyediséggel kapcsolatos.

A kései ómagyar korban határozott névelő igen gyakran kapcsolódik ily módon a következőkhöz: Az *-ik* kiemelőjeles szavakhoz: GuaryK. 32: „*a hazmadic* vala . . . Jofeph”; BécsiK. 20: „*möduan eggic a mafiknac*”; ÉrsK. 31: *az mafykath*; stb. — Azokhoz a jelzős szerkezetekhez, melyekben erősebben egyedítő, szűkítő, azonosító jelző van. Kiemelő és megkülönböztető jelzős szerkezetek: GuaryK. 32: *az kissebbic fia*; VirgK. 17: *az elwbi baratsagra*; 1530: *amassjyk ssolgamtul* (MNY. 3: 84); 1530: *az ewrseghj ember* (MNY. 37: 282); vö. 1551: *az egjeb Jofagok el Igazyafaban* (RMNY. 2/2: 28); a szűkítést, megkülönböztetést általában névmási (számnévi és határozatlan névmási) és névmási jellegű melléknévi szófajú jelző valószínűleg meg: 1516: „*Eg az mas fel annak sem enghedewth*”, „*az Thewb zok kedjgh . . . haragbol . . . mondatthanak*” (MNY. 52: 369); BirkK. 3a: *az egez duet : totus conventus*; a *mind* ~ *mend* a sajátos szörendjével vesz részt a szerkezetben: BécsiK. 16: *mend anép*; 1516: *Mjnd az keth fel* (MNY. 52: 369); SzékK. 11: *mynd az egeb varosoknak : ceteris civitatibus*. Számnévi jelzős szerkezetek: 1507: *az három gyermeket* (NyIrK. 6: 186); MünchK. 85vb: *a két teneituā : duo discipuli*; VirgK. 47: *az három hires toluayokban*. — A birtokszóként álló rokonságnevekhez: 1507: *az En feleségem* (NyIrK. 6: 186); 1516: *az ew Jpawal . . . egyethembe* (MNY. 52: 369); vö. 1551: *az en ewchejm* (RMNY. 2/2: 28). — Az önállóan álló birtokos névmáshoz és határozatlan névmáshoz (határozatlan névmási értékű szóhoz): 1537: *az enjmelh, az thewbit* (MNY. 2: 211); 1529: *az thewbjthes* (MNY. 37: 276). Egy nyelvemléken belül is van ingadozás: BécsiK. 87: *az otodot*, 288: *ahatod honapban*; de: 97: *otod eztendobèn*, 75: *kizal vtā masod*; VirgK. 15: *Az elfwt . . . Az mafikath . . . az harmadikath*; de: 19: *zent ferencznek elfw tarsay kwzwl valo*.

3. A *mind* névmásnak és a birtokos jelzőként álló személyes névmás(ok)-nak jelentős szerepe van a névelőzés alakulásában, a névelő formálódásában; egy ideig ők maguk jelölték a határozottságot (is), majd egyre következetesebb használattal beépült a *mind* után és az *én, te* (stb.) elé a szerkezet részeként a határozott névelő. (L. 557.) Ez utóbbi szerkezet további alakulása korszakunkon túlra esik.

A névelőzés terjedése

A kései ómagyar korszak a határozott névelő terjedésének — használati szabályai kialakulásának és megerősödésének, a használati gyakoriság növekedésének — kora. (Erről szóltak lényegében az eddigi fejezetrészek és nyelvi példák.) Az elterjedés még néhány ponton nyomon követhető.

A latinnal való összevetés. — A megfelelő latin szövegekkel való összehasonlítás és az eredeti magyar szövegek egyaránt azt mutatják, hogy nem a latin minták követéseként alakult ki a magyar határozott névelő használata. Bizonyos mértékig a mintául szolgáló szövegek névmásainak, főként mutató névmásainak viszonylag gyakori, olykor anaforikus névelőszzerű alkalmazása hathatott ugyan, de jelentősen túlmegy ezen a mintán a korabeli magyar nyelv: a latinnal összevethető szövegek esetében gyakoriságban és a specifikus prezentatív funkció meglétében, az eredeti magyar szövegekben és a beszélt nyelvhez közel álló misszilisekben az elég korai és gyakori megjelenésben.

Kódexbeli példák, melyek latinjában nincs meg a magyar névelőt (névmás—névelőt) indukáló megfelelés: JóK. 84: *Az mýnister : minister, akenberben : de pane, az aztalnal : ad mensam, atewz mellett : iuxta ignem* stb.; BécsiK. 18: *az Egiptomiac : Aegyptii*; MünchK. 87va: „megfazaraduan *az utban* | *vlq ot a kut felét*” : *fatigatus ex itinere, sedebat sic supra fontem*; FestK. 370: *az wtolfokzol : de extremis*; BirkK. 3b: *az ejetet meg ielentuen : expresso casu*; NádK. 318: *A zin változtato ... ruhacat : vestes ... varii colores*; stb.

Megfelelő latin mondat(részlet) hiányában, szabad vagy téves fordításban is szerepel névelő, névelő-előzmény: JóK. 39: *az vitezhez*; GuaryK. 30: „te vag *az gonoz nelv ... az atkozot nelv*”; NádK. 317: *A járúc*, 323: „az órdóg ... vonza a *teftöt*”; SzékK. 11: *az olofernes*; stb.

Eredeti magyar szövegben is megvan a névelőhasználat: SzabV.: *az zawan 'a Száván'*; 1507: „tekýncen *az Jstenre*” (NyÍrK. 6: 187); 1531: *az en erkewl-czemeth* (LtK. 1: 136); stb.

Amennyiben van az adott latin szövegekben a magyar névelőnek valamilyen megfelelése, ez többnyire az *ille* (olykor az *ipse, iste*) mutató névmás vagy a birtokos névmás, esetenként szórendi kiemelés, és lehet *dictus*-os megfogalmazás is: JóK. 43: *az langbol : de illa flamma*, 84: „*az zegennek felele mý[ni]ster*” : *respondit illi minister*, 39: *az agakban : de ipsis ramis, az helnek esmeretlensegeert : propter partes istis ignotas*; MünchK. 87vb: *a samaziai nēmbezi : illa Samaritana* | NádK. 340: *atte istenődnec neuet : nomen tui Dei* | NádK. 324: „nem a *teft*, de a *lelők* bynős” : *Non carnem, sed animam justum est culpari*, „A *teft allelők* nekil lemmit nem tezőn” : *Caro sine spiritu nihil operatur*” | VirgK. 39: *az hegy oldalan : in latere dicti montis*; stb. Ha a latinban az *ille* nem jelzőként, hanem önállóan áll, a magyarban a megfelelés akkor is jobbára *a(z)* + főnévvel való szerkesztésmód.

Lexikális formulák mint az elterjedés segítői. — Vannak olyan lexikális megfogalmazások, melyek az anaforikus eszközként szereplő névmás—névelő, névelő szerepében állnak, ezek az *az felül mondott (úr)* típusú formula változatai. Az effélék az egész kései ómagyar kor folyamán megjelennek, elszórtan, általában nem egyforma gyakorisággal alkal-

mazzák őket, de vannak kódexek (pl. a JókK., CzechK., BirkK.), melyekben gyakrabban előfordulnak. Jórészt a latinból való fordítás (*praedictus, supradictus, dictus*) következményei lehetnek ezek az anaforikus utalások: BirkK. 3a: *az mōdott fejelmetlenok : praedictae incorrigibiles*; VirgK. 42: *az fūwl meg mondoth langra : ad flammam praedictum*; stb., azonban a közvetlen fordításokon túl is elterjedhettek: 1516: *az feljēwl megh mondoth wrajmmal egjethembe* (MNY. 52: 389); vö. 1616: *az fölől meg mondot tyzen hat foryntō* (RMNY. 2/2: 11–2); stb. Mindenképpen az írásbeliségnek a jellemzői, s a latin hatáson és az anafora jelzésének erős igényén túl a hivatalosság, a hivatalos stílus az, ami elterjesztette, majd fenntartotta e formulákat. E formák nyilvánvalóan azért terjedtek tovább is, mert általában is megvolt a korábban említettel való azonosítás kifejezésének igénye. Nem volt még azonban teljes kifejelettségében (főként korszakunk kezdetén) a határozott névelő. Az anaforikus utalás erősségét, egyértelműségét jól szolgálta — a névelővel is mindig megerősített — lexikális megfogalmazás.

Nem állandósult egyetlen formában a kifejezés (*mondott ~ megmondott ~ irt; fölül ~ fölött*; stb., *a(z) ~ e(z)*; l. 723, 748): BirkK. 3a: *az felol mōdott keppen*, „azon «mōdot» helyen”; SzabV.: „*az fellywl mōdot pal kenezē*”; 1511: „*az fellywl mondoth paplanth, ... az fellywl meg mondoth poresekkel*” (Nyeml. 197); KazK. 74: „*az fölől megh mondot zenth eghaznak portikoffaba*”; stb. A JókK. inkább az *ez*-t alkalmazza e formulában: 27: „*ez felewl mondot ket kenerektwl*”; de *dictis* duobus paniculis, „*ez felewl mondot gazda*” stb.; de: 40: „*az felewl mondot herre*”, 26: „*az mondot zýgetbe*”, 27: „*az mondat zýgetben*”: in *dicta* insula. A formula felhasználása az ilyen visszautalási igény erejének csökkenésével párhuzamosan idővel tovább ritkul, bár szükség szerint még ma is alkalmazható.

Gyakoriság. — A névelői szófaji jelleg meglétére a legtöbb esetben az *az*, *a* szövegbeli előfordulásának gyakoriságából következtethetünk, mivel alakilag — írásban — a szófaji váltás lényeges változással nem jár. Ez a szófaj terjedésének mértékét jelzi, a nagyobb gyakoriság a névmás—névelőben a névmási nyomaték hiányával járhat együtt, az egész szövegben pedig az analogikus hatás nagyobb erejét jelenti. Amennyiben a szövegbeli *a*, *az*-ok között több prezentatív funkciójú is van, még bizonyosabb az adott szövegben a névelői szófaj jelenléte. — Így lehet ez több nyelvemlék vonatkozásában is: amikor például a *kereszt(fa)* sok kódexünk sok adatában *az*-zal meghatározott (AporK. 174; CzechK. 21; WinklK. 216; PozsK. 8, 34; stb.), ez minden bizonnyal névelőként tapad már hozzá, anafora vagy deixis jelenlététől függetlenül is — ez az ismertséget jelző szerkezet lett a szokásos említési mód. És egy nyelvemléken, szövegrészleten belül is: ahol már a legtöbb főnév előtt *az*, *a* áll, a nem említettek előtt is, ezek minden bizonnyal már névelők: LobkK. 280: *a maduraz, a tewrbe, az enwesbe, amadaraknak, az alazatofagal, a velag byro nag alexanderrewl, a kevetnek*. Egy-egy szó ellent tud állni még ilyen szövegben is a névelőzésnek, például a *paradicsom* kivétel a fenti sorban (LobkK. 280), még ige utáni helyzetben is névelőtlen: *felelenek paradicsombol*. Ez bizonyosan az unikum jellegű szavak előtti névelőhasználat viszonylagosan későbbi voltából következik.

A sok névelőt használó szövegekben is megmarad egy-egy példában az *az* névmási funkcióban is: VirgK. 40: „*Meeg az idwbees azt hagyja hogy ...*”; stb. — Úgy látszik, a kódexekben inkább előtérben állhatott mindvégig az

anaforikus szerep (beleolvadva a névelői használatba is), míg a levelezésben inkább a prezentálás dominálhatott (az anafora jelzésének megléte mellett). A prezentálás is jelen van mindvégig a kódexekben is, a legkorábbiaktól kezdve. — Feltehető, hogy a beszélt nyelv névelőhasználatát eltért az írásbeliétől, s területi eltérés, különfejlődés is valószínű; de adataink számából, jellegéből ilyen irányú különbségeket megállapítani nemigen lehet. A névelő mindenütt jelentkezik, s mindenütt megvan használatának ingadozása is, mindenre akad példa és ellenpélda is.

A BirkK. teljes anyagában 109 névelői helyzetű *az, a* van, és jó részük névelőnek is tartható. Ugyanezek száma 15 magánlevélben (a törzsanyagból): 112. Egy-egy levélben az abszolút előfordulásuk például: 2, 2, 8, 19, 10, 13, 9. Több más eredeti magyar szöveg is hasonló arányokat mutat. A névelői helyzetű, s jobbára névelői szerepű *a, az*-ok száma néhány kódexünkben (törzsanyagnyi részekből): BécsiK.: 42; MünchK.: 91; Apork.: 46; BirkK.: 85; GuaryK.: 102; DöbrK.: 31; NádK.: 121; MargL.: 103; PéldK.: 118; CzechK.: 18; JordK.: 82; SándK.: 96; KeszthK.: 2; TelK.: 104; KazK.: 123; VirgK.: 94. A kódexek más részletei más statisztikai képet is mutathatnak, pl. a CzechK.-ben van, ahol jóval gyakoribb a névelőhasználat, mint amit a fenti szám mutat, ellenben pl. a KeszthK. valóban nagyon ritkán él az *az* jelzői használatával, s azok is erősen névmási jellegűek.

Mondatrészek közötti eloszlás, aktuális tagolás. — Az elterjedés nyomon követhető afelől is, hogy elsősorban az aktuális közlésbeli ismertnek a kifejezései telítődnek határozott névelővel. A közlésbeli újnak újdonsága ezáltal — többségében — a névelő nélküliség következtében is kiemelkedik; olyan mértékben következik ez be, ahogy a névelőzés szokása terjed.

A mondatrészek közötti abbeli különbség, hogy mennyire kapcsolódnak hozzájuk névelők, szintén kapcsolatos az aktuális tagolás szerinti névelőhasználattal, a témabeli és rémabeli használati különbségekkel:

Az *alany* és *tárgy* jellemzően névelőt megkívánó mondatrészszé válik: a szöveg megalkotójának már korszakunk legnagyobb részében döntenie kell e mondatrészek határozottsága tekintetében, illetve az *a(z)*, az *egy* és a névelőtlenség alkalmazásával ki kell fejeznie az adott szerkezet határozott vagy nem határozott voltát: SzabV.: „Hogy ne lathna towabba *az karath*; Jókk. 43: „lata *egj zepp twzeflangot*”, 45: „latek *tewz langott* menbelewl lejtewtt”, 46: „*az lang* vala yften”; DebrK. 206: „Monda *a nagi Albert doktor*”, 207: „imatkozneiek *egi frater*”; stb. — A *hely*-, *idő*- és *rész* *es határozó* esetében is hasonló a helyzet, s gyakori a határozott névelővel való jelzettség: DebrK. 206: *a zent Irafba*, 207: *egi eyel*, 173: „tartoznak vala *a papnak*”; 1533: *Az tegnapy napon* (MNY. 6: 449); vö. XVI. sz. m. f.: *az meg hajgot napon* (RMNY. 2/2: 20).

A *névszó*i, *névszó*i-*ige*i állítmány (mint gyakori kifejeződése a rémának) jobbára nem névelős: DöbrK. 263: „en nem va^gok *criftus* . . . en *prztaban kaialtonak zava* . . . ha te nem va^g *criftus*: lem *Elles*: lem *profeta*”; JordK. 623: „Es az *vghe tefthe* leen”. Ha a mondatban rémából téma (állítmányból alany) lesz, határozott névelőssé válik már többnyire ebben a korban is az illető szó, l. a következő példában az *ige* → *az ige*, *élet* → *az élet* váltásokat; de az *isten* (mint eleve határozott) e váltás után, ennek ellenére is megmarad e helyen még névelőtlennek: JordK. 623: „Kezdethben vala

ýghe, es az *ýghe* vala *yštennel* es *ýsten* vala *ýghe*. ez kezdettől fogva vala *ýštennel* ... Hő benne *eelet* vala, es az *eelet* vala *embezeknek vylagoffagga*.” Az azonosító predikatív viszony azok közé az esetek közé tarthat, melyekben megjelent, s melyekből tovább terjedt a határozott névelő: JordK. 624: *En az puztaban kyaýtto 300 vagyok* (de névelőtlenül: DöbrK. 263); JordK. 625: „mezh hő az *ýstiennek ffya*”; stb. — A mód és állapotféle határozókként álló főnevek többségükben már ekkor is elkülönülnek névelőlenségükkel: JókK. 85: *oduar modra*; 1530: *zemel zerenih* (MNy. 37: 351); stb. (l. 733).

A jelzős szerkezetek fontos szerepet játszhattak a határozott névelők gyarapításában, mivel a jelző nélküliekhez képest határozottabbak a közlés tekintetében, s mint ilyenek — csatlakozva a névelőzés terén a más módon határozott vagy határozottá tett főnevekhez — maguk mellé veszik idővel a határozottság specifikus eszközét.

A birtokos jelzős szerkezeteken kívül (l. 000—00) az értelmező jelzős szerkezetek is elősegítik a határozott névelő terjedését: 1518—1523: „az *En Germekemthewl az sofy azontwl volna walo*” (Nyr. 36: 168); stb. Minőségjelzős szerkezetek éppúgy lehetnek névelősek, mint a puszta főnevek: LobkK. 161: *az magarazo avag ertelm ado iras, a meg zomorodot ziwnec*; stb. Egyes példák és gyakorisági jellemzők arra mutatnak, hogy a minőségjelzős szerkezetek is a névelőzés terjedésének elősegítői voltak.

A palatális változat

A palatális főnévi mutató névmást (ez, e) is használták kijelölő jelzőként, azaz állhatott névelői helyzetben. E helyzetben ellátta tipikus névmási (közelre mutató) funkcióját, de a névelői helyzet lehetőséget kínált ezen túllépő, bizonyos mértékig a névelőzés felé mutató névmáshasználatra is. Kései ómagyar kori nyelvhasználatunk efféle funkcióban alkalmazta is az ez-t: elsősorban bizonyos típusú anaforák jelzésére. Mivel anaforikus funkciót mind a névmások, mind a névelők betöltenek, e palatális forma így, ebben a funkcióban beilleszthető a korabeli névmás–névelők sorába; a veláris névmás–névelővel párhuzamban részt vehetett a szövegbeli azonosításban, azaz valamely személy vagy dolog említettségének jelzésében. De éppen e funkció ellátása közben a veláristól bizonyos mértékig különbözött is, sajátosabb szerepkört töltvén be, olyant, amely leszűkítettebb, amely közelre mutató névmási szerepével összeillik (erről l. 745—55). Használata e vonal mentén megrekedt egy speciális szinten, s ezzel — alkalmazásának szokásai, szabályai mentén — el is különült a veláris párjától, a névelővé váló formától.

A palatális formát anaforikus szerepben tehát csak bizonyos esetekben alkalmazták, mégpedig a velárisnál szűkebb körben és sokszorta kisebb gyakorisággal. E névmásnak deiktikus használata pedig — az eredeti és megtartott közelre mutató funkció miatt — nem ment át névelőibe. Prezentálásra szintén nem volt alkalmas: nem is találunk példákat arra korszakunkban sem, hogy igazi névelőként funkcionálna a palatális forma. Ezt az alakot ugyanis nem alkalmazták akkor, amikor a tulajdonképpeni, specifikus névelői funkció betöltésére, a prezentálásra volt szükség, azaz nem a közvetlen

rámutatásból vagy a szövegbeli azonosításból adódó, hanem az általános ismertségből fakadó határozottság jelzését igényelte a szöveg. — A prezentálás eszköze csakis a veláris alak, a névelővé váló *az, a*.

Alaki jellemzés

Az *ez* névmás ugyanebben az alakjában (VC) szerepel általában akkor is, ha névelői helyzetben áll: JókK. 49: *ez hegyben : in hoc monte*; GuaryK. 68: *ez velag, ez eghaznac*; 1529: *ez napokba, ez wyadalbol* (MNY. 37: 276); stb.

Nyelvemlékeinkben előfordul a rövidebb alak, az *e* forma is. (E fejezet csak a névelői helyzetűeket vizsgálja, l. még 488, I, 383.) Mássalhangzóval kezdődő szó előtti helyzetben találkozunk vele; a későbbi századokban (maig) ebben a fonetikai helyzetben lesz a szabályos alak. Ez a *z* nélküli forma valószínűleg továbbélése az egykori névmásnak, a csak vokálisból állónak. Idővel az *ez*-nek is létrejöhetett ilyen rövidült változata. (L. az *a*, az ilyen használatát, kettős formáját is.)

Az *e* forma használata eléggé ritka, de vannak nyelvemlékek, melyek olykor — és a msh. előtti *ez*-zel váltakoztatva — élnek vele. Erősen névmási jellegűek. A levelekben kevésbé használják — az eredeti magyar próza törzssanyagában egy *e* sem mutatkozik 55 *ez*-zel szemben —, de l. 1530: „*E level makovčzaba kolth*” (MNY. 3: 84). A kódexek inkább alkalmazzák: MünchK. 16rb: „*Bekèleg è haznac*”: Pax *huic domui*; GuaryK. 21–2: „*az meg dihüt ebne*c . . . *ehazom gonoz tulajdonsaga va*gon”; TelK. 22: „*honnat e haborusag*”; stb., az *e* : *ez* aránya a JókK., BécsiK., MünchK., Apork., BirkK., GuaryK., NádK., PéldK. és CzechK., ÉrdyK., SzékK. részleteiben: 0 : 19 | 4 : 1 | 12 : 0 | 0 : 0 | 0 : 12 | 1 : 12 | 3 : 17 | 0 : 12 | 21 : 3 | 0 : 5 | 0 : 11.

Az *e* alkalmazása nemcsak általában ritka, hanem jóval ritkább az *ez*-énél is, és különösen így van ez az *a* : az viszonyához hasonlítva: az *a*-éhoz mérten az *e* használata csaknem kivételszerű. A törzssanyagnyi részletben nem található meg pl. a JókK., Apork., BirkK., FestK., DöbrK., PéldK., MargL., SándK., KeszthK., KazK.-ben, és nincs meg a JókK., BirkK. egészében sem, sem pedig az Apork., FestK., VirgK. egyes további nagyobb részleteiben (az *a* forma több-kevesebb alkalommal előfordul bennük). Vannak adatok az *e*-re a NádK.-ben, a MünchK.-ben s a TelK.-ben, bennük az *a*-k száma 27-szer, 8-szor, illetve 2-szer több, a törzssanyagban 38-szor, 6-szor, 2-szer. — A 7 legkorábbi kódex törzssanyagnyi részében a névelői helyzetű *e*-k és *a*-k egymáshoz viszonyított aránya: 1 : 16. Ennél az átlagmutatónál többet mond az, hogy egyetlen kódex, a MünchK. tartalmazza 9 példáját az *e* formának, s belőlük is 4 az „ennép” ismétlődéséből adódik, míg az *a*-cit a JókK., BécsiK., MünchK., Apork. és FestK. adatai adják össze.

E ritkaságot az magyarázhatja, hogy míg a veláris alakok esetében az *a* forma lekötődött a névelő alakjául (túlsúlyában, és kialakulásának kezdeti nehézségei után; fonetikai helyzettől meghatározott variánsként), s mint ilyen, alkalmazása sűrűbbé, az eredeti névmási használatnál gyakoribbá vált, a palatális alakok esetében efféle részleges alaki elkülönülésre — mint a funkcionális, szófaji szétválás velejárójára, erősítőjére — nem volt szükség, mert az *ez*, a névelővé válás útját végül is nem járta meg.

Azt a feltevést, mely szerint az *ez*, *e* használata a rákövetkező szó hangrendjét követné, azaz *e* névmások, névmás–névelők palatális vagy veláris

alakjának alkalmazása illeszkedés következménye volna, egyáltalán nem támogatják a korabeli adatok. További vizsgálatot és figyelmet érdemel viszont az a nézet, mely szerint az *ez*, *e* az *az*, *a*-nak beszédbeli elváltozása, hangtani változata lehet, elsősorban a későbbi nyelvjárásokban kimutathatóan.

Funkcionális jellemzés

Deixis

1. A deiktikus rámutatásnak egyik tipikus eszköze a közelre mutató névmás, az *ez*, *e*. A jelenlevőre, közelben vagy közelebb levőre, a szituációban előtérben állónak a megjelölésére igen alkalmas a közelit—távolit jelző korrelációból a közelinek a használata. E használatból azonban nemigen vezet út a névelőzés felé; a konkrét közelség (vö. névmási jelezhetőség) és az általános ismertség (vö. névelőhasználat) szemantikai távolsága miatt. Ellenkezőleg, *e* távolság éppen arra nyújt lehetőséget, hogy kellőképp elkülönüljön egymástól az *e(z)* és az *a(z)*; egy szövegen belül egyikük a szituációban közeliként adottat, másikuk pedig a távolabbiként észleltet vagy általánosan ismertet jelezze.

Korszakunk nyelvi emlékeiben bőven találunk adatokat az *ez*, *e*-nek egyértelműen közelre mutató funkciójára: JókK. 151: „*ez farkas kŷ yt elewte-tek al*”: *lupus*, qui hic coram vobis adstat; CzechK. 180: „*Ez konŷweth ŷrtha*”; 1515: „*ez fogfagban yttten*” (RMKT. 1²: 486); stb. (l. még 743—6 és 499, I, 385—6.). Ez azt jelenti, hogy a korabeli nyelvhasználók tudatában világosan élt *e* funkció kifejezhetősége, illetve az *ez*, *e*-nek illetően értelme, valamint élt a távolra mutató *az*-zal való szembenállása. A névelőzéssel kapcsolatosan pedig azt jelenti ez, hogy az ilyen nyelvi tudat, nyelvhasználati szokás akadály volt az *ez* névelővé válásának, hiszen ez esetben a közelre mutató *e(z)*-nek a vele oppozícióban álló *a(z)*-zal azonos szerepkört, a távolra mutatót, illetve a névelői funkciót kellene magára vennie.

Az *e(z)* és az *a(z)* funkcionális szembenállását többféle nyelvi forma — és ezeken belül többféle szóegyed és eléggé gyakori alkalmazásuk — korszakunk folyamán végig életben és előtérben tartotta:

a) Nem névelői helyzetű névmási alkalmazások sora: 1482: „*Ez abramfy sebastien zalagas levele tarczazarol*” (MNY. 9: 444); JordK. 389: „*Nem de ez ee, az dauid ffŷa*”; 386: „*Mezt ez az kŷzel meg vaŷon ŷ2wan*”; ÉrdyK. 70; TelK. 282; BatthyK. 47; stb.

b) Névelői helyzetű deiktikus névmások: CzechK. 175: „*en ez othwen ŷdwozlegŷ mariath olwastam tenekŷd*”, 56: „*Oh meŷl eds ez zent ŷllath*”; LóbkK. 164—5: „*iefus . . . mondvan: O mind ty kyk iartoc ez vton . . . laŷlatoock*”; VirgK. 45: „*atyam it ez helben niczen bor*”; KeszthK. 410: „*ez ymadfagoth kel mondany*”; stb.

c) Összetételei (vagy szoros szerkezeti) elemként, más névmások (és egyéb szófajú szavak) részeként is gyakori az *ez*, *e*; ezen egységeknek szintén megvan a közelre mutató funkciójuk, s lehet távolra mutató névmással alakult párjuk is: *mindez*, *ez miá* stb., l. még: SándK. 24: *imez*; CzechK. 21: *ez belŷ*; VirgK. 38: *ezenkuzben*; JókK. 1: *Ezkeppen*; TelK. 282: *ezkeppen*; JordK. 387: *mŷnd ez ŷdeŷŷglen*; GuaryK. 79: *ezŷnkozbe, mind ezátal*; további (fajtájú) példákat l. a megfelelő szófaji fejezetekben is.

d) Lexikális kötődésekben is megjelenik, vannak olyan szavak és kifejezések, melyekhez tipikusan hozzákapcsolódik a közelre mutató névmás használata.

Egészen szorosan és következetesen kapcsolódik az *ez, e* a világ-hoz: az *ez-világ, evilág*-ként állandósuló kifejezés a mi földi világunkat jelölő szóvá válik, a túlvilág ellentétére vonatkozó jelentésében az *ez, e* közelre mutató névmás motivációjának van szerepe. Ilyen értelemben használhatták már a korai ómagyar korban is (vö. HB., I. elemzését is: I, 467), a kései ómagyar korban pedig már állandó jellegű lexikai egységgé, összetett szóvá válását jelzik az adatok: MünchK. 85ra: *é vilagba : in hunc mundum*, itt további három adat is van, s a latin megfelelőikben csak az elsőben van ott a (*hunc*) névmás, a többi *in mundo* típusú: a magyarban a névmásnak (a latintól eltérő) meghagyása a kötött kifejezési formában való állandósulás kifejeződése lehet: CzechK. 52–3: „*ez wylagnak en meg haýlak; orok eeleth thegod kywanlak*”; stb. — Az eredeti prózában is használatos: 1531: „*ha Az wrýften elteth ez wylagba enge-meth*”, „*mýnd iften elewt, Mýnd kedyk ez wylagh elevth*” (LtK. 1: 135, 136); vö. 1572: „*nagý ferencz . . . ez vilagbol ky mwlt*” (MNY. 69: 229); 1579: „*Vý chuda tetelel ziwletel ez vilagra*” (RMNY. 2/2: 23). Képzős alakban is már korán jelentkezik: JóK. 2: *ezvylagý ruhában : in habitu saeculari*; CzechK. 77: „*mýndon ordognek ellene. ees mýnd ez wylagý ellensegnek ellene*”; NagyszK. 10: „*ha hyz e vilaghi elmulandoknac, haat hyg az oróche megmaradondoknakes*”; CzechK. 69; LobkK. 283; stb. (De l. vonatkozó mellékmondatlalt: JóK. 39: „*az wylagýak kyk oda vyttekuala az baratokott*” : *Illi vero saeculares, qui fratres conduxerunt.*) Állandósuló szókapcsolatokba is máregy egységgént látszik bevonódni: GuaryK. 35: *ez velagnac tomlocebelql, ez velagnac tomlocebelql*; NagyszK. 292: „*VALA eg ayetatos deak, ki meeg ez velaghi voltaban es*”, *e velaghi voltaban, ez velaghi corodban*.

Az *evilág(i)* szerkezet lexikai egység voltát leginkább az jelzi, amikor a benne levő *e* névmási értéke kevésbé valószínű (korszakunk szokásos szerkezeteit ismerve), mivel előtte megjelenik a határozott névelő: NagyszK. 29: „*Ighog az e velaghi terómtóth allatoctol az orók iftennek lathhatatlan volta ezón megelmertetnek*”. Az „*evilág*”-gal szemben áll a „*másik világ*”, s az *veláris* formával jár: NagyszK. 390: *az maf wylagon*; SzékK. 313: „*mynd yth ez wylagon es mynd az mafon*”, l. még a 'fény' értelmű szavunk esetében is *veláris*sál: MünchK. 85ra: *a vilagrol : de lumine*.

Az időbeli meghatározásnak is eléggé kötött formájává vált az *ez, e*-vel való kapcsolódás a közelinek a kifejezésére (vö. még ma is: *e napon, e percben, ez évi, ez idő szerinti, ez időtől fogva* stb.). Főként a levelezésben gyakori: 1492: *ez maf napon* (MNY. 37: 203); 1530: *ez el mwltli napokban, ez el mwltli wasarnapon* (MNY. 37: 280); 1533: *Ez nyaron* (LtK. 1: 141); 1529 (MNY. 51: 359); 1530 (MNY. 37: 278); 1572 (MNY. 69: 229); stb. De megvan kódexekben is: BatthyK. 69: „*Ez husueti innepekben, vigadozzunk örömvnknben mert az Chrif-tus nag örömbe' tamat fel*”; stb.

Korszakunkbeli leveleknek jellegzetes formuláját képviselik az 1532: *ez lewel kewlth, Ez lewel adassech* (LtK. 1: 140) féle adatok, ezekben szintén eleven a *deixis*, és kifejezője a közelre mutató névmás. Az effélék értelmezhetők rámutatásként is, ugyanakkor hagyományozódnak is e formában: 1529: „*Enýngen ýram ez lewelet*” (MNY. 37: 277); 1530: „*Ez lewel adassech az en keghelmes wramnak*” (MNY. 37: 283); vö. 1552: „*kwlt Ez lewel*” (RMNY. 2/2: 359); stb. — Hasonló formájú és hasonló szerepű (az adott írásra, könyvre, imádságra

való) rámutatás szokásos a kódexek kezdő, záró vagy címszerű részeiben is: BirkK. 2b: *ezkeñuexkeben : in hoc libello*; CzechK. 168: „*Ez alaa meg yrtñ ymadsgoth zorzotte*”; ÉrdyK. 3: *ez yras*; stb.

Összefoglalásul: Az *ez*, *e*-nek tipikusan deiktikus alkalmazása, mellyel alapvető névmási, közelre mutató funkcióját érvényesítik, a kései ómagyar kor használatában erősen él, és él az *az*, *a*-val, a távolra mutató névmással és a belőle alakuló, alakulóban levő névelővel fennálló oppozíciója is; ennek következtében nincs kedvező tere az *ez*, *e* névelővé alakulásának, az ilyen irányú szófaji változásnak. — Az a szembenállás tehát fennmaradt, mely például már a HB.-ben jelentőséget nyert: az „*ifa el num igg ember mulchotia ez vermut. yfa mend ozchuz iarov vogmuc*” mondatban az *ez vermut* közelre való, konkrét rámutatásából az oppozíció kihasználásával, a veláris pár rákövetkező alkalmazásával („*ozchuz iarov vogmuc*”) jön létre általános, elvont értelmű, nemcsak egy adott szituációra, hanem az egész emberiségre érvényes állítás. Sűrűn találkozunk a kései ómagyar kor mindenféle típusú és műfajú írásában olyan szövegrészekkel, sőt mondatokkal, melyekben szintén egymást váltja az *a(z)* és *e(z)*, s melyekben a szövegekből világosan megérthető, hogy ez nem egymással szabadon felváltható formák variálása, hanem funkcionálisan indokolt megkülönböztetés következménye. A fejezetünkben szereplő példák is általában illusztrálják ezt, de l. még kódexekből (a deiktikus *e(z)* melletti *a(z)* lehet névmás, névmás—névelő, névelő): KeszthK. 410: „*azkoron ez ymadsgoth kel mondany*”; LobkK. 241: „*ez may napon kezdetet el az en puztulasom kinek soha vege nem lezen ez vilagon . . . ez may napon töretek meg az en tizta tókerem . . . es ez napon kezdetek el Anag kaserőseg, . . . ezt meg mondvan le omla a feldre mint heg holt*”; BathyK. 47: „*Ez az kellemetes idő, mel . . .*”; ÉrdyK. 265: „*ez őfween . . . az en hazamhoz vyzen*”; és miszsilisekből: 1516: „*az Thewb zok kedýgh . . . Bozufflagbol ez Nelepeczy jerencz-thewl mondatthaanak*” (MNY. 52: 369); 1518—1523: „*Ez nemes Ewlýs kyben Az karolý mathýas lakoth*” (Nyr. 36: 168); vö. 1579: „*kiwanom az ur ysten tul . . . ez vy eftendőbe yo egilegeth*” (RMNY. 2/2: 21); stb.

Ha valamelyes híd mégis verődik (a deixisen belül) a palatális alak és a névelői funkció közt, akkor ez szűk területre szorul:

a) Az anaforával való érintkezésre, a szövegben belül már említett, de jelenlevőként is megnevezhető személyek, dolgok esetében.

b) A más eszközzel, főként birtokos jelzői személyes névmással egyeditett, határozottá tett főnevek esetében, melyek mellé később került a névelő, akkor, amikor a határozottság kétszeres jelölése is szokássá vált. Az *effélék* értelemszerűen közeliként is megjelölhetők lehetnek, tehát közelebb kerül egymáshoz az *e(z)* névmási szerepe és a névelőnek az *a* funkciója, melyben az *e(z)* nem általános ismertséget jelez, hanem egyeditésre, konkretizálásra szolgál. Ezt jelezhetik talán az ilyen adatok: vö. 1551: „*kyrel attam ez en Lewelemtt kezem Irafawal*” (RMNY. 2/2: 28); 1572: „*attwk Ez mi leuelwnkot*” (MNY. 69: 229). Lehetséges, hogy *effélének* a megőrzője a palóchan ma is meglevő néhány *emi* 'a mi' (pl. fiunk), *eti* 'a ti . . .', *eménék* 'a mienk'-féle, többnyire lexikálisan kötött palatális alakú nyelvjárási forma. (Vö. TelK. 286: *ette*; stb., l. még velárisal is: NagyszK. 396: *ammú regulanc zerent*, 29: *atő zidalmatoc*; stb.)

2. Az anafora és a deixis ez esetben is mutat összefonódást: az adatokban érintkezik olykor az *ez*, *e*-nek anaforikus és deiktikus használata.

Ilyenkor a rámutatás, rámutathatóság ténye és a szövegben való említettség együtt jelentkezik, s e két tényező egymást erősítve a palatális alakot hívja elő. Az összefoglaló anaforák esetében is van ilyen: 1524: „ne hagyá felleged hejában *ez myh nagy keremeffonket*” (MNY. 19: 127); 1529: „kerem k. . . hogy k. megý ne ýegýesýen: *ez kenyýergesembel*” (MNY. 37: 277) és megvan a (következőkben tárgyalta) pusztá említettség révén megjelenő anafora — és a deixis — jelenléte eseteiben is. Kódexekben: Jókk. 151: „mend *az* gyewlekeztek . . . fogadak . . . eltetný *az* farkalt ./. Es te attyamfya farkas fogadod tartaný *ez zegewdest ez polgaroknak* hogy . . .”; stb., eredeti prózában: 1516: „*ez Zekel Myklos . . . Montha volna ez Nelepeczý ferencznek*” (a becsületbíró-ság előtt ezen nevezettek megjelentek, és nevük többször — s többnyire ezzel — említettet, MNY. 52: 368–9); 1516: „*Ez keeth agyhoz Tyzenketh lepedew*” (Nyeml. 206; kelengye-lajstrom); 1541: „*knek zoolnak ez lewelek*” (MNY. 51: 359); 1524: *ez erdelýih pýjpekseget* (MNY. 19: 127); 1524: *ez emberth* (MNY. 25: 70); 1529: *ez zalagod* (MNY. 51: 359); 1530: *ez nepet* (MNY. 37: 278); stb.

Anafora

1. A korszak szövegeiben fontos szerephez jut a szövegbeli téma azonosságának valamilyen módú kiemelése és jelölése: a szövegalkotás korkívánalmaként tarthatjuk számon ezt a jelenséget. Különösképp jellemzője ez a kódexirodalomnak, de a levelezésre és egyéb műfajokra is kiterjedt ez a nyelvi szokás. (L. erről 728 és I, 463, 467). Ez a kíváncsi a szöveg korábbi helyeire való gyakori visszautalásban tükröződik, a visszautalás annak jelzésére szolgál, hogy egyszer már említett személy, dolog, esemény újbóli említésére került sor. Ez többféle nyelvi, kifejezésbeli sajátosságot von maga után, s ezek közt a korreferens főnevek melletti anaforikus mutató főnévi névmásnak az egyik legjelentősebb szerep jut.

Tehát a szövegbeli visszautalásnak korabeli normatív kényszere jelentősen megnövelte az anaforikus névmásoknak a számát, a mutató névmásokét is. A veláris alaknak jutott mindebben a főszerep. E körben, a főnévi mutató névmások közt, funkcionális módosulásokhoz is vezetett ez, és valószínűleg a névelő kialakulásához az egyik legerősebb lökést is ez adta. — Ebben a mozgásban szerephez jutott a palatális névmás is. Két vonatkozásban: egyrészt maga is funkcionált — szűkebb körben és speciálisabb funkcióban — anaforikus elemként. Másrészt: magával az anaforikus jelöltség szokásának erősítésével, illetve a funkcionális megoszlás következtében, mivelhogy a palatális alak bizonyos típusban levette az anaforikus jelzés terhét a veláris formáról, s ezzel az utóbbi felszabadult egy általánosabb eredetű ismertség, a szöveghez, említettséghez nem kötött határozottság jelzésére.

Két speciális köre van az anaforának, melyben a palatális alak használatos volt: az összefoglaló anafora az egyik, és a szöveg fő témájának, gyakran a főszereplő személynek a kiemelése, jelölése a másik. Mindkét szerepkör olyan, melyben érezhető a közelre mutatás, a közeliként megnevezés motívuma, s így érvényesíthető az *ez*, *e* eredeti névmási funkciója névelői helyzetben is. — Az összefoglaló anaforának tipikusan a palatális mutató névmás a kifejező eszköze (mindmáig), önálló névmásként is, és főnévi szerkezet részeként is. — A szöveg-téma kiemelésének tipikus eszköze volt az *ez*, *e*, de a szövegtéma ilyen kiemelése, illetve jelzettsége egyrészt főként csak e korszaknak a jellemzője, másrészt

ekkor sem következetes és nem kizárólagos, nem minden szövegemlékben és azon belül sem minden szövegrészben alkalmazták. Azonkívül az adott korreferens főnevek mellett megjelenhetett az *az*, *a* is; ez esetben a szöveg témájául szolgáló meg az egyéb korreferens főnevek (az azonos alakkal való jelzettség következtében) nem különítették el egymástól.

Sok támpontunk ugyan nincsen a nem írásbeli korabeli nyelvhasználatra, mégis bizonyosnak tekinthető, hogy az anafora az élő beszédben kisebb szerepet játszott, ennél fogva a névelővé válást is kevésbé erősíthette a szóbeliségben.

2. Korabeli szövegeinkben a palatális formának van nem szövegtémát kiemelő, hanem egyszerű anaforikus használata is. Ilyen esetekben általában az előző mondatban említettre — s erre az említettségre — való közvetlen, erőteljes rámutatás szövegbeli nyelvi kifejezőeszköze az *ez*, *e*: CornK. 82r: „Ime azert embery allat hallottal *sok tanalchokat*. ha *ez tanalchok* kezevel tve iobbat . . .”; VirgK. 46: „*az zegeni ember . . . kyaltani* kezdé . . . Bodoglagos zent ferencz kedýg, *ez iuwlteti* hagi hallota volna, legotan le zalla *az zamar hatarol*”, 48: „*az tasza kinirt*, es *az palazk bort* fel vegied, es kerefed meg *az zegeni bynwfwket . . . ez keniereket*, es *ez bort* en twlem agyad nekik”; GuaryK. 6; CornK. 166; ApMélt. 1, 52; stb. A kódexirodalmon kívüli írásbeliségben is megtalálhatjuk ezt az anaforikus használatot; e műfajokban is a palatális és a veláris formát egymás mellett, de bizonyos funkcionális különbséggel alkalmazták, az egymásmellettségből és az *e(z)* eredeti és fennálló közelre mutató funkciójából fakadóan az *e(z)* a vele jelzett főnévre való nyomatékosabb rámutatást és főként *e* főnévnek a szituáció előterében való tartását szolgálhatta: 1488: „Vronck xpc . . . *Egy vton* el megyen vala . . . *az soth monta* vala . . . *Ez vth melletth* lateg *egh veres peý louath . . . ez fekel war fogotta veres peý lo* megh tiftolion” (MNY. 16: 79); 1524: „fogada nekem *az ýambor zolgaý által* hogy chak *az ew dolgat . . .* meg zerezem . . . meg adýa *az kerezeth kynek* Býzonfaga, *ez három zolgaýa* es *az ew dolgath* meg zezrem . . . meg kel Therný *az kerezthnek . . . ez ýambor zolgaýt . . . wallaffak*” (MNY. 13: 123); 1541: „mýkor *az ýspan wadazthatna*, *az poorok thalalnak*, *az harazthon*, *egh holth*, *thetfeth*, *ez leueleketh az thestth*, *meleth*” (ezekről a talált levelekről már volt szó; MNY. 51: 359).

3. Lexikális kötődést is mutató anaforikus szerkezetekkel a visszaütalás erejét, az említettel való azonosítás pontosságát alkalmanként tovább is fokozták. Ilyenkor az *e(z)* mellett más — lexikai — eszközöket is segítségül hívtak.

A) Az *e(z)* és a korreferens főnév között álló *ilyen*, *ilyetén* stb. mint szintén mutató és szintén a közelséget kifejező, de nem főnévi, hanem melléknévi névmás az egész szerkezet referenciális erejét tovább növeli, a csak az *e(z)*-t tartalmazó szerkezethez képest az *ez ilyen* stb.-vel jelzett főnév nyomatékosabb. Nem túl gyakran ugyan, de több és többféle szövegben előfordul; első sorban elvont főnevek — és ennek megfelelően: összefoglaló anafora — esetében: JóK. 90: „*Az frater kewzewnuala . . . Myt akar neký ez ylnemew kewzew-nestek*”; Quid sibi vult *ista talis salutatio vestra*; GuaryK. 1: *ez eleten zožnù beftenec*; VirgK. 33: „*nagi edeffeges vigafagba*, *choda kepen elmerwle*, es *el almelkodek czodalkoduan*, *ez ilieten vigafagnak latafaryl*”; NagyszK. 306: *ez ilyeten óróc erdómet*, 63: *ez il embór*; VitK. 38: *ez ilen zerzefról*; BirkK. 3a; GuaryK. 13; SándK. 26; ÉrdyK. 269; VirgK. 42, 76; vö. 1542 (MNY. 48: 227).

B) A már említettél való szövegbeli azonosítást nemritkán a névmáshasználaton (és halmozásukon) túlmenően is szükségesnek találták jelezni, volt e funkciónak lexikálisan megszövegezett kifejezőmódja is. Ez részben a latin nyelvi források hatása is, l. a megfelelő szövegekben a *praedictus*, *supradictus*, *dictus* jelzők viszonylagos sűrűségét, de a latin párhuzamokén túlmegy a magyar megfelelő szerkezet használatának gyakorisága. (L. 723, 738 és I, 464, 474.) A magyar formula a korszakunk idejéből való szövegekben: *az felül mondott, az mondott, az felül megnevezett* (+ főnév). Megtalálhatók e szerkezetek közt a palatális változattal alkultak is. Magát a lexikálisan kifejtő utaló formát sem minden kódexünk alkalmazza, s ezen belül is a palatális formával szerkesztettek inkább csak egy-két kódexre jellemzők: JókK. 43–4: „*az langbol 30 30zatlik-vala ... ez felewl mondot langbalol*”; de: a VirgK. megfelelő sorában (42): *az fwlw meg mondoth langra : ad flammam praedictam*; DomK. 237: *ez meg mondot jozagos myelkevedetevket*, 303: *ez meg mondot fraterrel evzve*; de: 236–7: *Vgyan ezen frater*. A JókK. általában ezt a szerkezetet használja, és eléggé gyakran él is vele, személyre, dologra, eseményre, ünnepre, időre való rámutatásban egyaránt alkalmazza: 39: „*azert ez felewl mondott ydnepp el muluan*”, 63: *ez mondot fel emelkedeffegben* (és ugyanitt van: *ez felewlmondottakbalol* is), 66: „*Azert mykoron emondot barat lakoznak hegýek eluewl ez mondot [con]uentben*”: *Unde quum dictus frater conventualis ultra montes in conventu praedicto consistet*, 42: *ez felewl mondot negýuen napokban : in supradicta quadragesima* stb.

A misszilisek is alkalmazzák e fordulatot, az *e(z)*-zel megszerkesztett — egyébként pedig lexikálisan jobban variálódó — formában: 1508: „*ez felýwl megmondoth anna azzon ada ... az Zwky Istwannak menedeked*” (MNY. 9: 86); vö. 1572: *ez felwl meg mondatot eo el adatot fwlo[t]* (MNY. 59: 229); 1579: *ez felot megí írot zerzest* (RMNY. 2/2: 22–3).

C) Sajátosan lexikális kötődésű — a téma azonosságát jelző anaforikus funkcióban — az *e(z)* abban az esetben, amikor a vele alkotott szerkezet tulajdonnévi értékű, annak felel meg (a latin forrásban is és a magyar szövegben is) funkcionálisan. Az *e(z)* anaforikus alkalmazásának szövegbeli azonosító ereje oly mértékű is lehetett, hogy a fordító a latin szövegbeli tulajdonnevet elhagyta, és csak az *ez* (+ köznév) szerkezettel nevezte meg az egyik fő szereplőt, és ugyanolyan formájában való többszörös megismétlésével jelezte a rá való azonosító visszautalást is: JókK. 28: *ez zerzettnek fraterry : fratres Minores* ~ BpK.: *Minores*, *ez zerzett : frater Minor*, 29: *ez zerzett, ez zerzet : frater Minor*.

Összefoglaló anafora

A szövegben elmondott eseményre, cselekménysorra, általában a felsorolt dolgokra, valamint az idézetként leírt egységre összefoglalóan szokott utalni az *ez*, *e*. Ez a szerepköre a névmásnak korábban is megvolt (l. I, 467–71), s megvan még a mai nyelvhasználatunkban is („... Hát, ez történt.”; „... *Mindebből* az a tanulság, hogy ...”; „*E kérdésekre várjuk a választ.*”; stb.), az effajta anafora kifejezése — szemben a pusztá említettség jelzésével — töretlenül él századok óta.

Korszakunkban az összefoglaló anafora kifejeződik önálló névmáshasználat is: SzabV.: „*Ez ... meg lewē*”; 1532: „*Ez kelt Bwdan*” (MNY. 2: 211); stb., gyakran az éppen e funkció betöltése során összetett szóvá váló *mindez* segítségével is: JókK. 29: „*frater lleo mend ezekrewl [de iis omnibus]* fennyen czudalkoduan”; BécsiK. 19: „*midqn Achior megzontuolna zolnia mēd ēz igékēt*

[*verba haec*]"; stb., és természetesen eléggé gyakran megvalósult a névelői helyzetbe kerülő mutató névmással alkotott főnévi szerkezet segítségével is: JóK. 24: „Es az frateroknak *ez hatalmat* . . . ne valya" (több megelőző mondat sorolja, hogy miben áll ez a hatalom), 63: *ez bezedek utan : post haec verba* (egy hosszan idézett szöveg lezárásaként), 103: „ky *ez vallast* latta azon meg yrta azt Ame[n] : Qui vidit *hoc*, scripsit et testimonium perhibet de hiis. Legtöbb kódexünkben szintén idézhető volna több ilyen példa.

Misszilisekben s más, terjedelmileg a kódexeknél jóval rövidebb műfajokban, melyekben a szövegek tartalma is kevésbé kínál lehetőséget ilyen összefoglaló anaforákra, természetszerűleg ritkábban is találkozunk velük. Adandó alkalmakkal azonban használják őket. Jellemző például a levelekben az, hogy a bennük leírt ügyet, vitát, problémát, kérést, ha visszautalnak rá, következetesen az *ez dolog* — szoros szókapcsolat jellegű — kifejezéssel teszik: 1529: „gasparal eleget therekettenk *ez dologert*" (MNy. 37: 276), „*Ez dologrol* myert kesen yrta" (277); 1530: „az *tharnoy porcolab* leueleth meg kerestessem, . . . *ez dologban* el jarion" (LevT. 1: 5); stb.; de: 1530: *a dologh* (MNy. 37: 282), ismétlésekor is ugyanígy.

A szövegtéma kiemelése

1. Vannak nyelvemlékeink e korszakból, melyekben azt a személyt, dolgot, fogalmat, amely többször is előfordul a szövegben, eléggé következetesen az *ez*, *e*-vel kiegészített korreferens főnév fejezi ki: VirgK. 41: *ez frater leo*, 73: *Ez frater mafeofh* stb. Ezekben az *ez*, *e*-vel megjelölt korreferens főnevek legtöbbször a nagyobb szövegrészekben át végig szereplő legfőbb személyt vagy dolgot nevezik meg, például a főszereplő szentet vagy egy (elmélkedéssel, példabeszéddel bemutatott) erényt vagy bűnt. Ilyenkor a szöveg fő témája kiemelkedik e nyelvi eszköz segítségével is a többi (főnévvel megnevezett) dolog közül: éppen az *e(z)*, illetve az *a(z)* alkalmazása és szembenállása révén különülnek el egymástól. A legfőbb témának, a szövegrész fő szereplőjének tekintett főnév ugyanis *e(z)*-zel van meghatározva, és e formájában gyakran megismétlik, míg vele szemben áll a többi főnév, melyeknek határozottságát általában jelzi az egyre szélesebben használatos *a(z)*.

2. Kódexek eseményei, történetei, példabeszédei, elmélkedései több esetben épülnek föl ily módon kiemelt, *ez*, *e*-vel jelzett központi téma köré. Ilyenkor a szintén ismételten előforduló, de a szöveg szerint kisebb jelentőségű személy, dolog többnyire nem kapja meg az *ez*, *e*-t, a palatális formát jobbra fenn tartják a fő téma azonosságának a jelzésére. (A lexikalizálódó, illetve *e(z)*-zel állandósuló szókapcsolatok: *evilág*, *ez napon* stb. azonban ilyen szövegekben is ebben a formájukban élnek.) — Vannak viszont kódexek és szövegrészek, melyekben az *az*, *a*-t használják a fő téma jelzésére is, tehát az anafora e speciális esetében is használatos volt a veláris forma is: PéldK. 71: „Felel ezekre *az halal az eletnek*" (sok ismétlésekor is ugyanilyen módon); SzékK. 363, 364: *az mvvefek*, *az gazda* (többször, olykor szinonimával említettek); nem egységesen (de zömében velárisal): NagyszK. 371—6: *az zent Symeonnak*, *az zenth veen Symeon*, *az zent Symeon*, *a veen embör*, *Az zentsegős veen*, *ez zent veen*, *zent Symeon*.

A GuaryK. egyik fejezetcímének része (11): *az gonoz zaqalmassag*. A következő 10 kódexlapon sokszor szerepel ennek (olykor jelző nélküli) megismétlése, következetesen „*ez (gonosz) rágalmasság*" formában. Ugyanitt a szintén többször

előforduló „(gonosz) rágalmazó”, minthogy nem azonos, csak kapcsolatos a fő tárggyal, rendszeresen, bár nem kivételtelenül, *az-zal* van meghatározva: 18: *az gonoz zagalmazo* stb.; de: 17: „hasonlatos *ez zagalmazo embor* az díznohoz”, a többi főnév szerkezetében pedig általában ott az *az*: 12: „gonozb *az pocol-nal*”, 14: „*az v io hízet, neuet* el veztendi”, 15: *az zent izas, mind az vtofo fil-lezig* stb.; de: 14: *ez velagi lozagocat* stb. Ugyanígy a „néminemű jámbor asszony” (GuaryK. 78) az újra és újra való emlegetésekkor *ez jámbor asszony*, 79: „*ez iamboz azzōnac kōqzognié*” stb., ám a többi „szereplő” *az-zal* van meghatározva: 79: *az en vzam*, „*az földze* le esec”, *az zent kōqzūletqfseg* stb.; a példabeszéd másik fontos (de nem fő) szereplője is ezek közé sorolódik: „*az poklos*”-ként van emlegetve: 80: *az pocclofnac kepebe* stb.; de: 79: „*ūgudnec ez pocclos az hazaffagnac ağan*”. — Hasonlóképp: GuaryK. 5: *ez qrdog*, 6: *ez dízno*; BécsiK. 17: *ēnnép*; l. e szavak ismétlődéseit és szövegkörnyezetét; l. még CzechK. 12; JordK. 386; KazK. 75; TelK. 17; stb.

Nevek esetében is fennáll az *ez*, e ilyen funkciójú alkalmazásának szokása egyes kódexekben. A név önmagában is határozott, és név mivoltából eleve következik a korábban említettél való azonosság, azonosíthatóság, ennek ellenére ide is behatol az anafora jelzésére vonatkozó, sőt a fő témát esetenként külön is kiemelő szövegszerkesztési eljárás mód: TelK. 226: *e ſcent anna azzon*; KazK. 75: „*kezdek ez zenth elekōih* minth istennek zentet tyztōlnie”; 1530: „Zerelmes vram. Ertem *ez Chaky Elektwl* . . . kegelmedeth egessegben lennj.” (LevT. 1: 5); VirgK. 41, 73; stb.

Ha *ez*, *e*-vel kiemelt fő téma van a szövegben, akkor szinonimáit is rendszeresen az *ez*, *e* kíséri: VirgK. 73: *ez engedelmes fraterwl*, *Ez frater mafeofh*, 75: *ez egi frater*; DomK. 66–7: *ez azzon* (többször), *ez ev zolgalo leanyt*, *ez keferues anyan-ak*. Ilyenkor az *ez*-nek szerepe az is, hogy az azonos lexémák helyére lépő szinonim kifejezések közt is fenntartsa a referenciát, jelezze a (főbb) szereplő azonosságát és elkülönítse őt a többitől. E funkciónak jól meg tud felelni, azért is, mivel a szöveg többi főneve előtt többnyire ott áll a veláris pár, az *a(z)*. Nem is csupán a szöveg fő vonala szempontjából mellékes főnevek előtt (az előbbi példánál maradva): DomK. 66–7: *az banatot*, *az jdevben*, *az haz*, *az clastromban az myefekert*, hanem a másik (másod) szereplőt megnevező szavak előtt is: DomK. 66–7: *az ew meg holt fyat*, *az ev fyat*, *az ev holt fyat*, *az meg holthoz*.

A már említettre való erőteljes visszautalás, a biztos azonosítás igénye idővel *ez + e* (+ főnév) szerkezetet is létrehozott: 1539: „ne halogassa immar touabba *ezt eddogot*” (MNy. 37: 354); vö. 1558 k.: „*tahat ezt e mixturat* . . . keziched Neky” (SzT.); vö. névmásban: NagyszK. 113: „*ezt ekith ti acarz*”. Valamennyivel is több példa e szerkezetre csak a következő időkből adódik, a középmagyar korszak az, amelyből inkább adatolható, hasonlóképpen, mint a veláris változatnál. E szerkezetben a főnevet közvetlenül megelőző palatális forma tekinthető akár egykori névelő-(előzmény)-változatnak is, bár az effélek ez esetben a rámutatás erőteljesebb volta miatt a velárisnál inkább tekinthetők olyan névmáshoz kapcsolt értelmezős szerkezetnek is, melyekben szintén megvan a névmás.

3. Az *e(z)*-t témajelölő eszközként felhasználó szövegeknek, főleg kódexeknek a többségében megfigyelhető, hogy a korreferens főnév előtt a szöveg folyamán *a(z) → e(z)*, illetve *egy → e(z)* váltás következik be. Hasonlóképp, mint az *egy → a(z)* váltás esetében (l. 463), azzal a különbséggel, hogy az *e(z)* anaforikus eszköz nemcsak a határozatlan névelőt válthatja fel, hanem — elég nagy

gyakorisággal — az $a(z)$ -t (névmást, névelőt) is. E jelenségben is tükröződik a palatális és a veláris formának — funkcionális hasonlóságukon túlmutató — használatbeli elkülönülése.

Efféle váltások esetében tehát a szövegbeli első említéskor a főnevet még nem $e(z)$ határozza meg, hanem $a(z)$ jelzi a szövegbeli újdonságot. Ez az $a(z)$ a rámutatás (névmási vagy névelői) kifejeződése következtében, alkalmanként a katafora jelzésére, több ízben pedig a névelő prezentáló funkciója révén, szándékos szituálás céljával kerülhet a szöveg kezdő mondataiba vagy a címbe (vagy mindkettőbe). A szöveg folytatásában pedig az $e(z)$ teljesíti a visszautalás, erős azonosítás feladatát: FestK. 238—9: „Hazmad Lekeze *Aaz aazonnak wezgeye kyrewl zolok wala 3y3 maria wolth . . . Ilayas pzopheta ez aazonnak wezgeyeeth . . . mwtathya*”; GuaryK. 126—7: „Vznak neuibe kezdetic tanollag *az zent bekefegzol*” (cím) . . . ”mene iozaga legon *az zent bekefegnec*” (első mondat) . . . „*E3 zent bekefegot xpūs testamētomba hağa az zent apołtoloknak, es mind ez zelos velagnac*”; CzechK. 6—7: „*az rettenetös zorijwssegokrol kyket zenwedeel . . . Ez te nagy kemeny es bozzusagos kenodeerth . . . mjnd ez kenodeerth*”; GuaryK. 11—2: (az *rágalmasság* → *ez rágalmasság*), 82—3: (az *szent gyónás* → *ez szent gyónás*); CzechK. 68: (az *jótett* → *ez jótett*), 74; VirgK. 43, 44; Gömk. 244—247; stb. A szöveg folyamán annál is inkább eleget tehet a szóban forgó funkciónak az $e(z)$, mert vele szembeállíthatók az $a(z)$ -zal szerkesztettek az egész szövegben, ahol az $a(z)$ másféle funkciót lát el. — Misszilisekben e váltás is ritkább — a rövidebbre fogott leírások következtében is, és talán a szöveg elején megjelenő deixisnek más műfajokhoz való tapadása miatt is —, de e jelenségre ott is van példa: 1530: (az *várat* → *ez várból*) (MNY. 37: 280); 1492 (MNY. 9: 444). — Természetesen a szövegkezdésben a szokásos határozatlan névelő (vagy ekként használt nyelvi elem: GuaryK. 78) is megjelenhet a témakiemelő $e(z)$ -ek előzményeként az első említésben: NagyszK. 292: „*VAla eg ayetatos deak*” . . . *ez fraterrel . . . ez barat . . . ez en zolgamat*”; LobkK. 326—7: „*egy kenwet vifelnye . . . en mind ekenwbe irtam volnek*”; VirgK. 285; stb.

Stiliztikai szerepe is van a szövegtéma kiemelését megkívánó korabeli szövegszerkesztésnek. A főtemát kifejező főnév ismétlődéseiből lesznek azok a pillérek, melyekhez a róla szóló gondolatok köthetők, e korreferens főnevek a gondolatok ritmusát érzékeltetik és kiemelik. E gondolatritmust erősíti a korreferens főnevek mellett az egyes szövegekben megjelenő *ez*, e anaforikus elem. Jobban erősíti, mint az ugyanebben a funkcióban olykor szintén megjelenő *az*, a , mert a szöveg többi főnevét általában szintén az *az*, a határozza meg, így közülük inkább kiemelkedik egy olyan ív, melynek pontjait az *ez*, e -vel alkotott szerkezetek jelzik: GuaryK. 81—3 (Az „*Eth zol ez izas az zent gonafzol*” c. részben): „*E3 zent gonafnac miatta az binsz embor . . . E3 zent gonafnac miatta az leloc . . . E3 zent gonafnac miatta ordog . . .*”; VirgK. 122: „*az zeretel twle netauozek . . . Ez zeretel nekwł az clastromok pokolnak, es benne lakozok, wrdw-gwnek mondatnak, Ez zeretel kedyg, az clastromok fwldy paradycsomoknak, es az benne lakozok angialoknak mondatnak*”.

Katafora; prezentálás

Kataforában is részt vehet az $e(z)$, névelői helyzetben is. Azaz állhat olyan főnév(i szerkezet) előtt, melyhez még kapcsolódik a szövegben valami, akár mellékmondat, akár nagyobb szövegegység. A palatális forma a benne őrződő közelre mutató motivációja révén akkor is rámutathat a szövegbeli szituáció

előterében állóra, ha e rámutatás az anaforával ellentétes irányú. Korszakunkban nem kötődik le (s a későbbiekben is csak bizonyos mértékig) csupán egyetlen forma sem az anafora, sem a katafora eszközeül: szövegeinkben mind a *veláris az*, *a*, mind a palatális *ez*, *e* eszköze lehet az anaforának is, a kataforának is.

A palatális formának a kataforán belül nem alakult ki olyan speciális köre, mint az anaforikus jelzésben. — Mivel az önálló, nem névelői helyzetű névmás is szokott előre utalni a szövegben: 1526: „*ezt* fogadom hogý . . .” (MNY. 37: 204); 1531: „*else ez* vala hoig . . .” (LtK. 1: 134); VirgK. 14: „angyaloknak tiztek *ez*, hogý . . .”; stb., ugyanezt a szerepet betöltheti adandó alkalommal főnévi szerkezetben, névelői helyzetben is: ÉrdyK. 509: „*ez őfween* hol maftan allwnk”; SzékK. 363: „monda iefus . . . *ez pelda besedeth* hafonlyk mennyeknek orfaga . . .”; 1529: „*Ez akaratom* kýgelmes wram hogý . . .” (MNY. 37: 277; e példának a szerkezete olyan, hogy benne az *ez* lehet névelői helyzetű is, de lehet a szintagmán kívüli önálló mondatrészt is); stb.

Sok esetben a kataforikus *e(z)* egyúttal anaforikus is: sőt, valószínűleg éppen az anafora révén kerülhetett a szövegbe. Az anafora okán jelen levő mutató elem a szöveg továbbfűzésével olyan szövegbeli helyzetbe juthat, hogy hozzá egyúttal az előre mutató funkció is csatlakozik. Mivel az *e(z)*-t egyébként is használták kataforában is (önálló névmásként is), ennek akadályja nem volt. Így az összefoglaló, témakiemelő vagy pusztá anafora (és esetenként a deixis) következtében alkalmazott *e(z)*-ek, hogyha a velük alakult szerkezetekhez a szövegben éppen vonatkozó mellékmondatot is kapcsolnak, akkor a palatális formával jelzett kataforák eseteit szaporíthatták, egyszersmind pedig a szövegnek mindkét irányába mutató eszközöként funkcionáltak: JóK. 45: „hallak tegegett *zolnjes mondanij* es . . . *výmadrň* . . . Es tehat latek tewz langott . . . *veled zolott* ./. es f3okzor neky *felelnj* tegegett . . . mondyad meg ennekem *ez bezedeket kýkett hallek*”: . . . Rogo te, pater, ut exponas mihi *verba*, quae audiui; ÁporK. 155: „eß te meg efmezted *en ofuenimet*, *Ez vtban kiben* iazokuala”, de (anafora nélküli pusztá kataforában): 157: „Meg ielenczed ennekē *az utat kiben* iaziak”; 1518—1523: „*Ez nemes Ewlyjs kiben* Az karolý mathýas lakoth” (Nyr. 36: 168); vö. 1572: „*ez felwl meg nevezet Bulot ký* vagýjon az kwheg allyaban” (MNY. 69: 229); stb.; vö. ÓMS.: „*ez buthuruth* / *kýt* . . .”, idevágó elemzését is l. I. 468—70. — A nem névelői helyzetű *ez* ugyancsak szokott a szöveg mindkét irányába mutatni, ez az *e(z)* + főnévi szerkezetek hasonló alkalmazására analógias alapul is szolgál: NagyszK. 305: „kezdetic ith *ket keres* . . . Ellő keres *ez, hoq* . . .”, 307: „Mas keres vala *ez, hog* . . .”; stb. A példák számát növeli — s az analógia hatását erősíti — a (jelzős szintagmában vagy önmagában álló) *mindez* és az *ez ilyen*, *ez ilyetén* stb. összetett anaforikus eszközöknek a kataforában való ugyanilyen jellegű felhasználása is.

Prezentálásra a palatális forma, az *ez*, *e* nem használatos. Ezt a sajátosan névelői funkciót korrelatív párja, az *az*, *a* látja el. Már korszakunkban is: ÁporK. 56: „míken el fel *a viuz* tűznek ozcziatol: ígen el vezienek *a búnp/ok* iftennek ozcziatol”; stb. (l. 725).

Szófaji jellemzés és megoszlásbeli vonatkozások

1. Névelővé mutató névmások szoktak válni; közülük erre azok alkalmasabbak, melyeknek funkciói inkább megengedik az elvonatkoztatást, általánosítást. A mutató névmások rendszerében általában a távolra, távolabbra

mutatás szerepét betöltők állnak közelebb a névelőhasználatban mutatkozó absztrakcióhoz, mely esetenként egészen a grammatikai funkcióig vezet. (A közelre — távolra mutatás megkülönböztetésének nem releváns volta esetében a mutatás ilyen jellege szempontjából közömbös, semleges névmásokból szokott a névelő kialakulni.) Ez a szófaji változás sok nyelv életében így történt meg, l. például az újlatin nyelvek névelőit, melyek a latin *ille* (és *ipse*) névmásokra mennek vissza, vö. görög, német, héber. — A magyarban is a távolra mutató főnévi névmás, az *a(z)* lett a névelő. A névmás palatális párja, az *e(z)* lényegében nem vált névelővé. Ezt a fent jelzett általános funkcionális, jelentéstani körülmény indokolja, de ezen túlmenően többféle nyelvi tényező is ebbe az irányba hatott.

Elsősorban az, hogy mutató névmási rendszerünkben erőteljesen jelen van és jelen volt az a kettősség, amely a közelre és távolra mutatás szembenállására épül. Ez alakilag a palatális és veláris formák következetes funkcionális elkülönülésében mutatkozik meg. Ez az oppozíció fennáll abban a korban is, mely a névelő kialakulásának és kezdeti elterjedésének ideje: a kései ómagyar korban. — A főnévi névmásokon kívül a melléknévi és számnévi is ugyanezt a rendszert követik, s a palatális és veláris alakoknak ezt a funkcionális elkülönültségét és szembenállását mutatják az *e* névmásokból alakult vagy alakuló összetételek, kötőszavak, illetve határozószók is. A kettősség kijelölő jelzői helyzetben éppúgy fennállt, mint a névmások más mondattani helyzetében.

Az, hogy palatális — veláris elkülönülésre épül a közelre — távolra mutató névmások teljes rendszere, mint erőteljes szembenállás, önmaga is erősíti a rendszert; ennek hiánya esetében, illetve pusztán szimpla alaki eltérésre építve, a kezdetben ellentétes funkciók idővel könnyebben lazulhattak, esetleg összemosódhattak volna.

Maga az a tény is, hogy korszakunkban kialakult a határozott névelő, mégpedig (a kései ómagyar kor sok nyelvemlékének sok adata szerint) a veláris névmásból alakuló veláris formában: a palatális névmás névelővé válásának ellenében hathatott, hiszen ugyanazt a funkciót a palatális — veláris szembenállásra épülő névmásrendszer két ellentétes pólusú tagja nemigen tölthette be.

A latin nyelvi minta, mely a korszakból fennmaradt írásos emlékek nyelvhasználatának jó részére erősen hatott, szintén erősíthette, ébren tarthatta az *a(z)* és *e(z)* különbségét a névelőhasználat terjedésének idején is, a névelői helyzetbe kerültek esetében is. Ahol a magyar szövegekben *e(z)* van, ott a latin megfelelőikben *hoc* vagy *iste* található, míg távolra mutató névmásunknak és határozott névelőnknek legtöbbször az *ille* névmás felel meg; JókK. 35: *e3 alazatos vetekezeshen : in hac humili contentione*; BécseiK. 17: *Énnép : populus iste*; BirkK. 4a: *e3 esetben : in iste casu*, 2b: *e3közvetkeben : in hoc libello*; de: MünchK. 87vb: *a' samaziai nèmbezi : mulier illa Samaritana*; stb.

2. Kétségtelen azonban, hogy a kései ómagyar korban aránylag sok jelzői (névelői) helyzetű palatális főnévi mutató névmással találkozhatunk. A későbbi, kivált a legújabb kori nyelvhasználatához mérten ezt a viszonylagos gyakoriságot a korszakra jellemző egyik sajátásának is tarthatjuk. (Mivel a névmáshasználat speciális köréről van szó, mely a névelők kialakulásával azonos korszakban jelentkezik, s alakulása a névelőzéssel összefügg, sőt vele — bizonyos mértékig — rokon, e jelenségkört e fejezetben tárgyaljuk.) A fenti jelenség magyarázatául többféle tényező szolgál:

A) Egyrészt megvoltak vizsgált korszakunkban e névmásnak ma élő funkciói is, másrészt ezek megjelentek olyan esetekben is, amelyekben ma már nem vagy ritkábban:

A *deiktikus* névmáshasználat egykori tipikus esetei közül az időhatározói szerep egykor is fennállt és ma is él: *ez évi*, *ez idei* stb. Másfélék viszont inkább csak a korabeli nyelvemlékeink jellemzői, formulái: az *e levél* (*kelt* stb.) kifejezéseket azóta nem (vagy esetleg *levelem* formában) alkalmazzuk; a misszilisekben szintén szokásos *e dolog*, *e dologban* szerkezet helyébe pedig újabban inkább birtokos személyjeles vagy határozott névelős szerkezet lépett: *ügyemben*, *a (szóban forgó) ügyben*; a kései ómagyar korban még szerkezetekként is éltek azok a szoros szókapcsolatok, melyek azonban a későbbiek folyamán összetételekké válva kiléptek a névmási szó szerkezetek köréből: *ezután*, *ezóta*, *ezalatt*; *efelől*; *evilági* stb.

Kataforában is több ízben alkalmaztak a kései ómagyar korban *e(z)*-t, valószínűleg főként az anaforával, kivált az összefoglaló anaforával való érintkezése, összeolvadása következtében. A későbbi korszakokban kataforában is gyakoribbá válik (főleg mondaton belül) az *a(z)*, bár egyes típusokban tovább él az *e(z)* használata is.

B) Elsősorban az *anafora* lehetett az, ami a jelzői használatú *e(z)*-ek viszonylagos gyakoriságát létrehozta. Azért, mert az anaforikus utalás igen gyakori volt, az anafora jelzése a kései ómagyar korban a szövegalkotásnak fontos kívánalmaként jelentkezett. A jelzés egyik fő eszköze a mutató névmás volt; itt a palatális és veláris formák alaki és funkcionális különbsége újabb szerephez juthatott. A palatális alak specializálódik, egyrészt mert az összefoglaló anaforának igen alkalmas eszköze, másrészt pedig egyes szövegemlékekben a korreferens főnevek jelzője, főként a fő téma jelölője lesz, s több szövegemlékben felhasználják a szituáció előterében levés jelzésére, a deixis és anafora együttes kifejezésére is (l. 745–51). — A későbbi korokban az anafora jelzésének efféle erőteljes igénye jelentősen lecsökken, és így (a deixis és katafora egyes eseteivel párhuzamban) e funkcióban is megritkul a jelzői helyzetű palatális alak használata.

3. Korszakunkra tehát jellemző a palatális főnévi mutató névmás jelzői — azaz névelői helyzetű — alkalmazása, s a későbbi korszakokhoz képest viszonylagos gyakorisága. Ez több forrásból — elsősorban az anaforikus jelzésnek a szövegalkotásbeli kiemelt jelentőségéből — fakad. Éppen ezért szófaji szempontból az *ez*, *e*-t korszakunkban a névmáshasználatból kiemelkedő, sajátos szerepű szóként, *anaforikus eszközként* is számon kell tartanunk. Ennyiben van kapcsolata a névelővel, névelőzéssel, hiszen a névelőnek is van anaforikus szerepe, kialakulásukat tekintve pedig az *ez*, *e* anaforikus eszköz és az *az*, *a* határozott névelő egy időben és bizonyos kölcsönhatásban alakul ki. De a névelői szófaj fogalma az *ez*, *e* szófaji, funkcionális jellemzőinél szélesebb: magában foglalja lényegi elemeként a prezentálás funkcióját is. Ezt, a szófajra mindmáig legjellemzőbb funkciót viszont korszakunk *ez*, *e* szava nem tölti be, éppen ezért: a névelőzéssel keletkezésében is, funkcionálisan is rokonságot mutató, de nem névelői szófajú szó, hanem a deixis kifejezésére alkalmas és a kései ómagyar korban jelentős anafora (olykor a katafora) jelzésére használt *sajátos eszköz*. Ennek az eszköznek sajátos szerepköre is kialakult — a deixis fennmaradása, megerősödése mellett —: elsősorban az összefoglaló anafora jelzése és a szöveg fő témájának (szereplőjének) jelzése. — Használati

gyakoriságának tekintetében sokszorosan alulmarad veláris párjának, a névelővé is váló *az*, *a*-nak alkalmazási sűrűségéhez képest.

Nyelvjárásaink, főleg peremnyelvjárások (elsősorban nyugat-dunántúli és déli-délkeleti kutatópontokon, valamint egyes palóc vidékeken) ismernek a XX. sz.-ban névelői helyzetű *ez*, *e*-t. A szövegekben nem kizárólagosan, hanem az *az*, *a* használata mellett, vele elkeveredve jelentkeznek. A szövegösszefüggésben is vizsgálható adatokban az *az*, *a* és *ez*, *e* használatának megkülönböztetése, funkcionális különbségük nem érezhető. Ez esetleges hangtani úton való keletkezésük mellett szól. Ennyiben tehát ez az újkorból adatolható használat eltérő a kései ómagyar koriétól. Eltérő abban is, hogy az említett nyelvjárásokban prezentáló funkcióban is használják, tehát valóban teljes értékű névelő. Prezentáló funkcióban is az *az*, *a*-val keveredik, változatokként találkozhattunk velük. Viszont mindenfajta egykori elemzett nyelvmemlékünkben az *ez*, *e* használata funkcionálisan másképp indokolható, a palatálisnak megfelelő szűkebb körben megmarad, s *e* szerepkörök jórészt az ugyanott szereplő *az*, *a*-val szembeállíthatók. — Területi szempontból az érintett mai s a vizsgált egykori területek nehezen vetíthetők egymásra. Nyelvmemlékeink nyelvrétegbeli hovatartozására vonatkozó ismereteink hiányosságai miatt is, de ezen túlmenően is: fedéseket is, de különbségeket is találunk. Kései ómagyar kori nyelvmemlékeink közt alig akad olyan (talán csak néhány rövidebb levél), melyben legalább elszórtan ne jelentkezne a jelzői *ez*, *e*-k. Tehát területileg mindenütt előfordultak, igaz, arányaikban különbözőképp. Viszonylag sok van belőlük nyugati, székely, északkeleti területhez köthető kódexekben is (GuaryK., CzechK., ÉrdyK., TelK.; MargL., DöbrK.), viszont alig akad a szintén székely SzékK.-ben (a kissé későbbi anyagot felölelő SzékOkl. is hasonló helyzetet mutat), nagyon kevés van a valószínűleg Vas megyei KeszthK.-ben (a mai nyelvjárási adatok jelentős része Vasból való), vagy a szintén nyugati AporK.-ben. A peremnyelvjárásokban való meglét viszont mutathat a régiség-re, a megőrződésre, bár a különfejlődésre is.

Az *ez*, *e* használatának egykori, jól megragadható sajátos funkciói nem jellemzik a mai *ez*, *e* névelőt ismerő nyelvjárási szövegeket; a kései ómagyar kori *ez*, *e* nem prezentáló, a mai igen; a területi egymásra vetítés nem bizonyítja kellőképpen a fedést; a peremnyelvjárásokra jellemző az archaikusság, de a különfejlődés is; ismeretes a mai nyelvjárási *ez*, *e* névelő keletkezésének (újabb korhoz köthető) hangtani úton való magyarázata is. Mindezek alapján sem zárható ugyan ki, hogy a mai szórványos adatok az egykori használat folytatásai lennének, de ez nem is bizonyítható, sőt, a mai jelenség újabb, az egykortól független fejleménynek is jogosan felfogható. — A főként palóc *emménk* ('a miénk') típusú lexikálisan kötött alkalmazás speciális alkulás lehet (l. 745), esetükben jóval valószínűbb, hogy megőrzött régiségről van szó.

4. Az *ez*, *e* használatának s z á m s z e r ű s é g e i r ő l kódexeinkben: Jelzői helyzetű névmási vagy névmás – névelői vagy névelői) *a(z)*-ok számához viszonyítva a jelzői helyzetű (különböző funkciójú) *e(z)*-ek aránya százalékban: 20% körül: CzechK., ÉrdyK., DöbrK., FestK., GuarýK., MargL., VirgK.; 5% és 10% közt: BécsiK., MünchK., BirkK., SándK., PéldK. Abszolút számokban az *e(z)* gyakorisága (a második szám az ugyanott található *a(z)*-ra vonatkozik): BécsiK.: 12 : 42; MünchK.: 9 : 90; AporK.: 0 : 46; BirkK.: 15 : 85; KeszthK.: 1 : 2; MargL.: 23 : 103; SándK.: 7 : 96; stb. Ezek az arányok törzsanymagyon belül: JókkK.: 20 : 19; BécsiK.: 5 : 28; MünchK.: 12 : 88; AporK.:

Ø : 57; BirkK.: 16 : 85; GuaryK.: 23 : 79; DöbrK.: 6 : 30; NádK.: 21 : 125; PéldK.: 15 : 115; MargL.: 24 : 121; CzechK.: 12 : 16; TelK.: 26 : 104; ÉrdyK.: 8 : 107; SzékK.: 12 : 130; VirgK.: 22 : 83.

Két rövid kódexrészlet adatainak számszerű és funkcionális jellemzése: a GuaryK. 49-ben 9 névelői helyzetű *az* található, és 5 névelői helyzetű *ez*. Ez utóbbiak közül 4 József neve, illetve szinonim megnevezései mellett áll mint a fő témát azonosító anaforikus elem, 1 pedig pusztán anafora. — A LobkK. lapjain (276—80) 12 *az* van, köztük prezentáló névelő is, 2 *egy* határozatlan névelő, és 11 névelői helyzetű *e(z)*. Az utóbbiak közül 9 az *ez világ* szerkezetben fordul elő, 1 összefoglaló anafora (*e kénok*), 1 pedig „ez mondott”-féle lexikálisan megfogalmazott anaforikus utalás része.

A számszerű vizsgálat a levelekben is körülbelül hasonló gyakoriságot mutat, mint a kódexekben, illetőleg az *e(z)*-nek *e* műfajban való valamivel ritkább használatára utal. Egy-egy misszilisben való előfordulását ilyen abszolút számok és arányok tükrözik (az első szám az *e(z)*, a második az *a(z)* előfordulása iránt vonatkozik): 3 : 8 | 1 : 4 | Ø : 7 | 1 : 10 | 1 : 14 | 1 : 7 | 5 : 12 | 3 : 19 | Ø : 4 | 3 : 8 stb., átlagosan az ugyanott előforduló *a(z)*-okhoz viszonyított aránya: 12%. A törzssanyagon belül pl. 1 : 2 | 1 : 9 | Ø : 4 | 2 : 14 | 1 : 6 | 5 : 10 | 8 : 20 (MNy. 37: 203—6, 275—7), átlagosan 27%. Az arányokhoz figyelembe veendő, hogy a levelekben általában legalább egyszer szerepel a névmási jellegű, lexikálisan kötött *ez levél* formula. — Egy hosszabb levél adatainak számszerű és funkcionális jellemzése jól tükrözi a többi levélben való (és korábbi) eloszlást is: egy 1572-ből való levélben (MNy. 69: 229) 8 névelői helyzetű *ez* van, köztük prezentáló funkciójú nincsen, közülük 3 *ez levél*, 2 *ez felül megnevezett* típusú, 1 *ez világ* és 1 *ez el múlt esztendő*, 1 pedig formulaszerű deixis: „Ez mi leuelwnkot *Ez mi varofu[n]knak peczete alatt*”.

A levelek műfajában egy-két típusban tehát eléggé rendszeresen felbukkan a jelzői szerepű *e(z)* az *e dolog*, *e napon*, *e levél*, *e világ* eseteiben, valamint a szóban forgó, általában többször is említett személy (név, város, vár stb.) jelzéseként, hiányzik viszont — a prezentáláson kívül — az anaforának az a gyakorisága, mely a kódexek stílusának jellemzője, a jobbára irodalmi igényvel is leírt szövegeknek (latin mintával is erősített) szokása. A rövidebb íveket átfogó beszélt nyelv, s az ehhez közelebb álló misszilisek az anafora jelzésével — és ennek *e(z)* eszközével is — ritkábban éltek.

A határozatlan névelő

A kései ómagyar korban határozatlan névelőnk már van. Ennek a szófajnak megerősödése, használatának gyakoribbá válása éppen korszakunk egyik eseménye.

Korszakunkra tehető valószínűleg a szófaj létrejöttének ideje is, bár ezt megelőző megjelenését sem zárhatjuk ki. Korábbi megjelenése nem bizonyítható; az előzmény-szófajok a megelőző időkben ugyan kialakultak, léteztek már, s ez lehetővé tehetette ugyan a további funkcionális és szófaji változást, ám hogy ez meg is történt volna, emellett nem szól sem a rokon nyelvek tanúsága, sem pedig legkorábbi nyelvméleinké. Ha megtörtént is ilyen szófaji változás, az alkalmi és szórványos lehetett. (L. I, 474—5.)

A már említetteken kívül további tényezők is mutatnak arra, hogy szófajunk kialakulásának ideje éppen korszakunk lehetett:

a) Még a kései ómagyar korszakban is csak folyamatban van a határozottságot és határozatlanságot jelző névelőzés rendszerének kialakulása, így a névelők léte, adatolhatósága idején is sokáig adódnak még a nyelvhasználatban olyan esetek, amikor nem jelzik velük a főnév határozottságát, illetve definiátlanságát, még olyan típusokban sem, amelyekben a későbbiek folyamán a névelő kitétele szabályszerűvé válik. — b) Egyes esetekben már szükségesnek tartják a főnév mellett a határozatlanság nyelvi jelzését, de a kifejezési forma ingadozhat, az *egy* helyett vagy mellett más lexikai elemeket is alkalmaznak. — c) Aránylag ritkán fordul elő a határozatlan névelő a kései ómagyar kor nyelvemlékeiben is, s ez részben magyarázható azzal, hogy éppen keletkezésének idejében vagyunk, részint viszont egész nyelvtörténetünk folyamán jóval kisebb a határozatlan névelő gyakorisága, mint a határozott névelőé, tehát a korai szövegekben való megjelenésére is eleve kisebb az esély.

Keletkezéstörténeti kérdések

Határozatlan névelőnk belső nyelvi fejlemény. Belső fejlődéssel, szófaji elkülönüléssel, az *egy* szavunknak számnévi és határozatlan névmási szerepkörétől való eltávolodással — funkcionális módosulással és névelői helyzethez való kötődéssel — jött létre határozatlan névelőnk, az *egy*.

Más nyelvek is mutatnak példát arra, hogy belső keletkezéssel és számnévvel meg határozatlan névmással genetikai kapcsolatban jönnek létre határozatlan névelők. (L. indoeurópai, iráni, török nyelvek; pl. angol, német, francia, tadzsik, üzbég.) — A mi nyelvünk esetében kérdéses lehet, hogy közrejátszott-e a latin nyelv az *egy* névelő kialakulásában. Maga a belső fejlődés folyamata, az előzmény-szófajok és a névelő közelsége és (a folyamatot is jelző és azon túl is fennmaradó) határesetei, valamint a más nyelvbéli önálló és hasonló fejlődés példái is azt mutatják, hogy az új szófaj nem külső hatásra keletkezett. Hasonlóra mutatnak korszakunk szövegei is, és a latin megfelelőekkel való összevetés is. Ezek azt is jelzik azonban, hogy áttételesen a latin mintának is lehetett része abban, hogy az *egy* névelői használata gyakoribbá vált.

Az új, a határozatlan névelői szófaj létrejötte után sem szűnik meg, hanem tovább él mindkét előzmény-szófaji mivoltában is az *egy*. A szófaji elkülönülés sem merev és teljes érintkezések és átmenetek maradnak — korszakunkon túl is — a három szófaj közt.

Az előzmény-szófajoktól eltérő sajátosságok

Névelői helyzet. — A határozatlan névelő mindig főnév(i) szerkezet) előtt áll, közvetlenül, ahhoz jelzőszerűen kapcsolódik. Mint ilyen, jellegzetesen toldalék nélküli. Az *egy* mint új szófaj toldalékolhatatlan: DebrK. 83: „*egí pīpōkōt* orzagabol a papahoz kwīde”; stb., de számnévként és névmásként kaphat toldalékokat: DebrK. 486—7: „nem čac *eqnec* atťa de myndōnhato iften, de incab fokaknac”; ill. 1544: *Egre masra* (Oklsz.); vö. XVI. sz. m. f.: „*egrol* mafrol” (RMNy. 2/2: 11); stb.

Alaki változás. — A hangalakban nem következett be változás az új szófaj létrejötte után: az *egy* forma képviseli mind a névelői, mind pedig a továbbélő számnévi és határozatlan névmási használatot (valamint az előz-

ményként nem szereplő, de szintén élő melléknévit is, i. *egy* 'ugyanaz, ugyanolyan', 'egyetlen').

Bizonyos azonban, hogy egyúttal kiejtésbeli hangsúlytalanodást is jelentett a névelővé válással járó funkcionális hangsúlytalanodás. A névelős szerkezetet tartalmazó mondat intonálása más, mint a számnévi vagy határozatlan névmási jelzős főnevet tartalmazóé: a névelő a hangzásban jelentéktelenebb, hozzásimul hangsúlyos főnévéhez (vagy annak jelzőjéhez). Ez a jelenség a szófaj jellegéből fakad; ez jellemző a mai magyar nyelvhasználatra; más nyelvekben is így van ez, még történetileg is, i. angol *one* 'egy <számnév>', *an*, *a* 'egy <névelő>'. Ennek ellenére kései ómagyar kori írásos adatainkkal ezt nem tudjuk alátámasztani. Várható az lenne talán, hogy a hangsúlytalan, névelői *egy*-nek a *gy*-je másként viselkedik, másként (például hasonulva) kapcsolódik a rákövetkező szó kezdő hangzójához, mint a hangsúlyos, például a számnévi használatúé. Újmagyar kori nyelvjárási adatok mutatnak is ilyen megoszlást, s feltehető korszakunkra is, de régi adatainkon ezt az elkülönülést nem tudjuk kimutatni.

Funkcionális változás. — Funkcionális elkülönüléssel ment végbe a határozatlan névelő kialakulása. Az *egy* számnévnek és a főnévi és melléknévi határozatlan névmásnak azok a jelentései, melyek alapján a határozatlan névelő használata kialakulhatott: 'szám szerint egy'; ill. 'egyk, valaki', 'egy bizonyos, valamilyen', 'egy valamely, valamiféle, egynémely'. Névelői helyzetben, hangsúlytalanodva, a viszonylag tartalmasabb jelentés helyett a valamilyen fokú meghatározottságon belüli definiálatlanságot jelölő szerep előtérbe kerülésével mehetett végbe a folyamat. Az új, névelői funkcióban az *egy* tehát a határozatlanság jelölésének eszközüvé válik, azaz a kommunikáció szempontjából való bizonyos determináltságot jelez, de oly módon, hogy ezen belül annak kifejezésére alkalmazható, hogy a vele jelölt főnév(i szerkezet) nem definiált, denotátuma közelebből nincs meghatározva. Ez a meghatározatlanság azonban kétféle, s a névelő mindkét funkcióban alkalmazható: 1. 'valamilyen, valamiféle, bármilyen <nem meghatározható>'; 2. 'egy bizonyos, egyik <közelebből is meghatározható>'. A névelő az előzmény-szófajoktól nem teljesen válik el: létrejött az új szófajnak önálló, az előzményektől eltérő szerepköre, de a kialakult új funkció (napjainkig) érintkezik az előzmény-szófajokéval. A nem teljes elkülönülés következtében átmeneti esetek történetileg is, a mindenkori szinkroniában is gyakoriak. Számnévi és névelői szerep: 1507: „Egreffly [. . .] nek vala Nalam zalagon *Eg torot serlege*” (NyIrK. 6: 187); névmási és névelői szerep: 1530: „ennekem *egh zolgamoeth* . . . meg fogak” (MNY. 37: 281); stb.

A kialakulást jellemző és elősegítő tényezők

1. E névelő kialakulásának folyamatában fontos szerep jut a **h a t á r e s e t e k n e k**, azaz az előzmény-szófajok olyan használatának, melyek funkcionálisan közel állnak a névelőéhez. Ezek a számnévi vagy névmási tartalmú jelzői kijelölés mellett egyúttal a határozatlanságot is jól érzékeltetik. Az ilyen típusokban, s az ezek analógiájára születő újabb esetekben az *egy* egyebek mellett a definiálatlanságot is kifejezi, majd idővel csupán annak jelölésére is alkalmazható lesz.

A) A határozatlan névelő előzménye egyrészt a *s z á m n é v i egy*. Átmeneti esetek mutatják a kialakulás útját. — Inkább számnév lehet, de egyúttal határozatlanságot is kifejez az *egy* pl. a JókK.-ben (47): „*lewlék egý aranpenzt*”: *inveni unam monetam de auro*; vagy Ródi Cseh végrendeletében: 1507: „*Az menelbol Agyanak neký eg gyermek louath*”, „*Cata leanomnak Agýanak eg Borýus vnot*” (NyÍrK. 6: 187); l. még 1533: „*egeb Morhaa semmi Nync az haz eg paripaa*” (LtK. 1: 141); stb. Hasonló funkciójú, de a névelői értéket erősebben is éreztető átmeneti adatok is vannak: JókK. 38: „*nekem vagyon tulciaban egý hegýem*”: *ego habeo unum montem in Tuscia*; 1518—1523: „*Adoth nekem karolba Egý nemes Ewlýsth az hoz hath haz ýobagýoth*” (Nyr. 36: 168); közöttük talán egészen névelőiek is: 1532: „*The k hozaffon egh yo pancilt en nekem*” (LtK. 1: 138); 1533: „*ven eg hazackat yt zenthmiklofon*” (LtK. 1: 141); stb.

B) Határozatlan névelőnk előzménye másrészt a *h a t á r o z a t l a n n é v m á s i egy*. Funkcióik korszakunkban is — és azóta is — érintkeznek.

Az *egy*-nek 'egyik' (határozatlan névmási) jelentése bizonyosan élt a kései ómagyar kor elején: JókK. 1: „*egý ezfelelmondot tizenket tarfbol cappolnabely frater Janus*”: *unus de duodecim sociis praedictis . . .*”; MünchK. 85vb: „*eg a kettő kőzöl*”. Névelői helyzetben állva az efféle használat elindítója, mozgatója volt az 'egyik, egy bizonyos', 'meghatározható, de nem definiált' szerepű, mindmáig e funkcióban is használatos határozatlan névelő létrejöttének: 1516: „*Nem Theczyk egh* ['egyik'] *felnek*” (MNy. 52: 369), vö. HB.: „*eg fa*” (l. I. 474).

A névelővé válást, az elkülönülést elősegítette egy alaki változás is: az 'egyik, egy bizonyos' jelentésben az *egy* (névmás — névelő) mellett terjedőben volt az *egyik* (~ *együk*) forma. Ez a megszilárdult ragos alak lett a határozatlan melléknévi névmás, s a hasonló, de hangsúlytalanabb s a mondatban kötött helyzetű névelői szerepben maradt az *ik* ~ *ük* nélküli *egy*: GuaryK. 32: „*Egýnc vala az kehezlytknec meftoze*”, névelői helyzetben: 1529: „*agýa nekem k. egýk astagot solgalatomert*” (MNy. 37: 277); az *egyik* és az *egy* elkülönült használatára egy mondaton belül is akad példa: BirkK. 4a: „*kinek egýk egý kis kereztet vigen az mafik zeuetneket*”: *una sorore crucem portante* [. . .] Névelői jellegű 'egyik, egy bizonyos' értelmű adataink is vannak: SándK. 25: „*az haaznak eý zegeleettiben*”; 1529: „*mongýa egy baratom*” (MNy. 37: 277).

Hozzájárulhatott az *egy* és *más*, e szavak összekapcsolt alkalmazása, illetve az így alakuló határozatlan névmás is az *egy* szó névelő voltának megerősödéséhez. Azért, mert a még nem összeforrott efféle szerkezetek az *egy*-nek határozatlan értelmű használatára adtak analógiás alapul is szolgáló példákat: JókK. 11: „*egy felewl mas ferre*”: *ex una parte ad aliam*; FestK. 366: „*Egy, vagy maas, harmoknak chozday kewzsewl*”; 1539: „*Amyt zerezhetet, . . . egy mas aproleket*” (MNy. 6: 449).

C) A mórtékre, mennyiségre vonatkozó kifejezések az *egy* használati körének sajátos csoportját adják. Ilyen kifejezések szép számmal adódnak korszakunk kezdetétől fogva. Bennük a névelőnek és az előzmény szófaj(ok)nak tipikusan átmeneti példáit láthatjuk. Ez az átmenetiség inkább szinkrón, mint diakrón jellegű; az efféle használat napjainkig mindkét szófajt idézi (névelő és számnév, névelő és névmás). E sajátos jelentésű és körülhatárolható lexikájú kifejezésekben az *egy* névelő is, e csoportnak a kései ómagyar korban is gazdag példatárt nyújtó léte tehát szintén erősítette a határozatlan névelők használatát.

Az *egy kevés*, *egy kissé*-féle kifejezésekben e névelő a határozatlan névmási jelentéssel mutatja a rokonságot: TelK. 97: „*eg keues* mulatafnac vtanna”; DöbrK. 428–9: *eg keveffe*; TelK. 227: „es aggon tñnectôc abbol *eg kičint*”; időre vonatkozólag is: 1492: „Chak *eg keues* ideygen vele Bezelle” (MNY. 37: 203); ÉrsK. 27: „csak *egy kyny* ydôthes”; stb. Más határozatlan névmással is: JókK. 40: *nemÿ keueset : aliquantulum*, „*nemÿkeues* menew fewldet”. — Egyéb, valamiféleképp szintén mértékre vonatkozó kifejezésekben ugyancsak találkozunk névelőinek is, névmásinak is értékelendő használattal: SzabV.: „*Eg iden nagy . . . [. . .] Strumlaſth twnek*”, *eg kÿs halmon*. Van közöttük számnévi—névelői átmenetet mutató típus is: JordK. 385: „adand . . . csak *egÿ pohaz hÿdeg vÿjzet*”, 384: „Nem de ket vezebek adatnak ee . / . *egÿ fſel penzen?*”; DöbrK. 457: „Es el fiete tÿlök. mikent *eg kô hagytaſne*”; LobkK. 313; stb.

Az időre vonatkozó kifejezésekkel találkozunk talán a leggyakrabban a határozatlan névelőt (névmás—névelőt) tartalmazó szerkezetek között: JordK. 388: „Az ÿdôben, *egÿ ÿnnepen* meegÿen vala Jefus”; 1530: „oda agha *egh ÿdeÿgh* banfii antalhozees” (MNY. 37: 282); 1530: „*egh nap* chak az lezen hogh . . .” (MNY. 37: 281); JókK. 41, 56; stb., és l. e pontunkban az *egy kevés* és a tagadó szerkezetek alatt is. Az efféle kifejezésekben is jelentkezik az *egy-en* kívül más, funkcionálisan megfelelő névmás: TelK. 72: *neminemÿ eyel*, 114: *neminemÿ ÿdôben*, 208: *valamel oraba*; l. még JókK. 42 (stb.): *nemÿkoron*.

A névelőzés terjedését jelző vagy elősegítő voltuk miatt azok a (mértékre, mennyiségre is többször vonatkozó) tagadó szerkezetek szintén ide kapcsolódnak, melyekben az *egy* számnévi jellegű, vagy az is, de határozatlanságot kifejező értéke ugyancsak van. E szerkezetek egészének bárki, bármiféle, senki, semmi, semmiféle’ általános névmási funkciója van, ennek megfelelően a szerkezetbeli *egy* a határozatlanságot (is) érzékelteti, jelzi: SzabV.: „Az kenczeth . . . Sem *egh kez* kwzgtwk azt ne illethne”; 1527: „soha megh nem bantha k. *egh dolgath wgh* mÿndt ezt” (MNY. 37: 206); időre vonatkozólag: 1531: „*egÿ oraÿg* le kellelyed ez embert” (MNY. 2: 210); l. még DöbrK. 114; KulcsK. 254; VirgK. 281; 1534: LtK. 1: 143; stb.; vö. HB.: „el num *ÿg ember*”.

2. A határozatlan névelő kialakulását, terjedését segítette magának a névelőzés rendszerének a létrejötte, elsősorban a határozott névelőnek a kialakulása, terjedése, amely szintén egyik grammatikai eseménye a kései ómagyar kornak.

A határozatlan névelő a határozott névelővel és a névelőtlen használattal korrelációban van, és így volt ez kialakulása idején is. A névelőzés rendje e hármasságban — és szerepük: egymásra vonatkozásukban — is alakult. Igény és eszköz formálódott a meghatározottság (közlésbeli említettség; általános ismertség) jelzésére: ezzel párhuzamosan szükség lett a határozatlanság jelzésére — és jelére. Ennek jegyében is formálódott a határozatlan névelői kategória, és véglegesült — némi ingadozáson át — e sajátos szerep kifejezőeszközeként az *egy*. — Nem minden nyelvben alakult ez hasonlóképp; vannak nyelvek, melyekben csak a határozott névelő jött létre (pl. sémi nyelvek, görög), s vannak, melyekben csak a határozatlan névelő (pl. észt, votják, egyes török és iráni nyelvek).

A korszakunk nyelvi emlékeiben megjelenő névelők (mind a határozottak, mind a határozatlanok) mennyisége is jelzi, hogy együttes formálódásukról volt szó, és megmutatkozik ez funkcióikban is. Szembeszökően mutatja funkcionális összetartozásukat, a határozottság kategóriáját közösen formázó szere-

püket például az, hogy eléggé következetesen megjelenik a szövegekben a korreferens főnév előtti névelőváltás: az első említéskor *egy*, a következő(k)nél *a(z)* vagy *e(z)* névelőt kap a főnév: VirgK. 38: „vinek wtet *egy igen zep camoraba*”, „hozanak *egy zep azzony emberi*”, „be rekeztek vele az *kamoraba*”, „monda az *azonialatnak*” stb. (E kérdéskőről l. még 728, 750 és 762—3.)

Az *egy*-en kívül más olyan nyelvi eszközök, közelebbről határozatlan névmások vagy valamiféle meghatározatlanságot is kifejező melléknévek is találhatóak korszakunkban, amelyek hasonló szerepkört töltenek be, mint az *egy* névelő (illetve határozatlan névmás). Ez arra mutat, hogy még nem véglegesült, nem vált kizárólagossá a szerepkörben az *egy*. (A határozatlanságot jelző *némi*, *némely* stb.-ről l. 763—5.)

Azok a más nyelvi részrendszerekben bekövetkező változások, melyek a határozottság egészét érintik, e kategória formálódásával kapcsolatosak, természetesen erős kölcsönhatásban állnak a névelőzéssel, ilyenek az igeragozás, az igekötő alakulása, szórendi és szövegteni jellemzők és változásai.

3. *Latin* vagy más idegen nyelvi hatásra nem volt szükség, hogy névelésünk s ezen belül a határozatlan névelő létrejöjjön: ez belső nyelvi folyamat volt. Szerepe azonban mégis volt e téren is a latinnak, a latin nyelv közvetett, névelőhasználatunkat erősítő hatásáról beszélhetünk. A kódexeink alapjául szolgáló latin szövegekben névelő nem volt, határozatlan sem, azonban gyakran szerepeltek határozatlan névmásokat is, sőt, az *unus*-t is alkalmazták határozatlan névmási funkciókban. A határozatlanság jelzése maga, és az ezt kifejező szavak szövegbeli ismételt előfordulásai természetesen módon ösztönözték az egykori fordítót, hogy a mi nyelvünkben ugyancsak tükrözzék ezt. Erre eszközök, megfelelő szavaink voltak. Felhasználásuk, gyakoriságuk mértéke bizonyára a latin példának is köszönhető, a latin minta arra készíthette a magyar olvasót és fordítót, hogy saját nyelvhasználatában rendszeresebben jelezze azt, amit a latin az *unus*, a *quidam* (s más: *aliquantum*, *aliquando* stb.) szavakkal kifejez.

Latin *unus* : magyar *egy* megfelelőést igen gyakran találunk a párhuzamos szövegek összevetésekor: e gyakoriság részben jelzi az *egy* használatának a szerepkörben való megállapodását, részben maga is elősegíthette ezt: JókK. 40: „Czýnala *egj kews cellatt* maganak” : fecit *unam pauperulam cellam* ~ VirgK. 39: *egi cellaczkat : unam . . . cellam*; JókK. 43: „lata *egj zepp tewzeflangot* ýgen fenlewt” : vidit *unam flammam ignis pulcherrimam* ~ VirgK. 41: „lata *egy twznek langyat*” : vidit . . . *unam flammam ignis*; l. még JókK. 38, 40, 43, 46, 49 stb.; FestK. 374; NagyszK. 367; JordK. 363; BodK. 1; ÉrdyK. 326, 511; VirgK. 280; stb.

Azok a szavak, névmások, melyek még az *egy*-en kívül, vele váltakozva szerepeltek nyelvünk e korszakában határozatlanságot jelző funkcióban (l. 763), természetesen módon többször megjelentek akkor is, amikor a latin párhuzamos szöveg éppen ezt sugallta, azaz *quidam* (vagy ritkábban más) névmást tartalmazott: JókK. 37: „fel haga *nemý kewfarra*” : super *quendam murum* ascendit; stb. A *némi* stb. használatának éppen a latin minta lehetett egyik fenntartója.

Névelő szerepű szóként az *egy* használata volt a legerősebb, olyan esetekben is találkozunk az *egy*-gyel, amikor a latinban nem az *unus*, hanem más névmás áll a megfelelő helyen: JókK. 40: „*nemý keueset egj czerfatewueben* nugottakuolna” : „*aliquantum quiescerent ad pedem cuiusdam quercus*”. Egyéb-

ként sem szoros a kapcsolat a magyar névelőzés s a latin megfelelő szövegek számnév-, illetve névmáshasználata közt: sok esetben akkor is használják az *egy*-et, ha a latin szöveg nem tartalmaz semmilyen határozatlanságra utaló elemet: MünchK. 18rb: „hozatec neki *ég ozdongos*”: *oblatus est ei daemonium habens*; stb., ezek is névelőzésünk belső, független alakulásának momentumai (l. még 770—1).

Funkcionális kérdések

Korszakunk egészére jellemző, már első szakaszától fogva, hogy megvan az *egy* használatának az a köre, mely sajátosan, egyértelműen határozatlan névelői. Az *egy* korszakunk folyamán a határozatlanság jelzésére használható, és ezen belül többértűen is alkalmazható eszköz: névelő.

Kettős funkciót tölt be sok esetben: az előzmény-szófaj szerepét is és a névelőt is együttesen ellátja, — különféle mértékű — átmenetet képvisel. Ez szinkrón tulajdonsága is, s mindvégig marad ilyen sajátossága a kialakult névelői szófajnak is. (Számnévi és névelői, határozatlan névmási és névelői, a kialakulás útját is mutató átmenetekről, és ezen belüli funkcionális csoportokról, a mérték és mennyiségjelzésben, az időre vonatkozásban való szerepéről l. 762—71. A határozatlan névelő alakulásának — önállósága mellett is — a latin ösztönzéstől nem teljesen független voltáról is l. ott, valamint a továbbiakban az egyes részletekben és példákban.)

A határozatlanság jelzése

Ha a szöveg folyamán a főnév(i szerkezet) nem határozott, ennek jelöletlenségét fölválthatja az *egy*-gyel való jelöltség, a névelővel külön eszközzel is jelezve, „meghatározva” a definiálatlanságot: JókK. 25: „monda *egj barát pappnak*: hogj czynalna *egj ekes helyet*”: *dixit uni fratri secrete*, ut *pararet locum*, JókK. 28, 39, 40, 41 stb.; GuaryK. 33: „*eg ekos paharba falara* es az kezalnac inna ada belole”; 1529: „*eg Ezvst tewken al*” (RadvCsal. 2: 4); 1530: „*elkwlgýwn . . . egj emberth*” (MŇy. 37: 278).

A névelőzés rendszerben, névelőink egymással korrelációban alakultak. (L. 731—2, 757 és I, 471—5 is.)

Korszakunkban a szövegen belül jelölik azt, ha ismételten ugyanarról a dologról van szó, az anaforikus mutatószó, az *a(z)*, *e(z)* (névmás—)névelő használata a korreferens főnevek előtt a kései ómagyar korban szövegszerkesztési kíváncsalom. Alakul és erősödik a határozott névelő prezentáló funkciója, az általánosan ismert dolgokat jelölő főnevek előtti használata is. Mindez hatás-sal volt arra — minthogy a határozottság kategóriájának két pólusa párhuzamban formálódott —, hogy a fenti okoknál fogva nem meghatározott főnév esetében jelöljék annak határozatlan voltát, 'valamiféle, valamilyen' vagy 'egy, egy bizonyos, egyik' értelmű definiálatlanságát.

A névelőváltás meglétében jelentkezik közvetlenül a kétféle névelő összefüggése. Korszakunk szövegeiben ez eléggé gyakori: JókK. 43: „lata *egj zepp tewezsflangot* . . . Es *az langbol* . . .”: *vidit unam flammam ignis* . . . Et de *illa flamma*; MünchK. 14vb: *eg kozuēñest, a kozuēñesno*; JókK. 80; MünchK. 41vb; Apork. 185; WinklK. 293; JordK. 378; DöbrK. 192, 375; stb. Eredeti magyar prózában, például a Bagonyai ráolvasásban meg levelekben is feltűnik

ez a névelőhasználat: 1488: „Vronck xpc ... Egy vton el megyen vala ... Ez vth melleth latek egh veres peŷ louath ... ez fekel war fogotta weres pey lo ...” (MNY. 16: 79); 1518–1523: *Egy nemes Ewljsth ... Ez nemes Ewljts* (Nyr. 36: 168); 1532 (LtK. 1: 139); 1541 (MNY. 51: 359); stb.

Minthogy a határozott névelő funkciójából következőleg jórészt lefoglalódik a szövegbeli téma jelzésére, ezzel összhangban létrejön — szintén funkcionális megfelelés alapján — a határozatlan névelőnek a közlésbeli rémához kapcsolódó, a szövegbeli újat jelző szerepköre.

Jellegzetesen szövegkezdő, tartalmilag új szövegegységet nyitó, az új „témát” — rémaként — bevezető szerepe is van ezért a határozatlan névelős szerkezetnek: SzabV.: „Elw Eg [igen] yffyw vardaŷ Sýmon”; DöbrK. 382: „Vala eŷ kif kiral”; LobkK. 324: „vala egy nemes ember”. A szöveg ilyenkor többnyire *egy* → *az (ez)* névelőváltással folytatódik: JordK. 636–7: „Es [vala] az ŷdőben eŷŷ kŷŷ kŷŷal ... Monda ... az kŷŷ kŷŷal”; stb. (l. a fön-
tebbiekben is).

Mondaton belül is jelzi az *egy* a rémát: JóK. 146: „vala Eugubia varafanak tartomanŷaban eŷŷ zernyw farkas”; AporK. 227: „chenalanak tewŷŷbel egy kozonath”; 1507: „debacinenak. Agŷanak eg harmat fu uzo tehent” (NyIrK. 6: 187); l. még JóK. 6, 39, 40; AporK. 171, 175; BirkK. 4a; DöbrK. 389, 495; ill. SzabV.; 1529 (RadvCsál. 2: 4); stb.

A határozatlannak minősített dolog lehet egyedi, de lehet egy faj képviselője vagy egy faj egésze is. Ez utóbbiak a közlésben általában is ritkábbak, ennek ellenére korszakunkból jól adatolhatók; tehát a generikus használat a határozatlan névelőnek már korszakunkban is sajátja: AporK. 194: „egh zeghennek anny pzeunda adathyk mynth eŷh athŷa fywnak”; DöbrK. 349: „eŷ galkofnak ninŷen ... ŷrők ilete”; stb.

A hasonlatok jó részében — a „hasonló” megnevezése előtt — is generikus szerepű az *egy* névelő; inkább az egész faj tulajdonságaihoz hasonlítunk, mint egy egyedéhez, bár éppen az *egy* megidézi az egyed képét is: BirkK. 2b: „mikeppen eŷŷ tukerbe [tanquam in speculo] magatokat meg lathaffatok”; DöbrK. 380: „mikent eŷ kiral ember”.

Más lexikai elemek névelőszerű funkciójában

A határozatlan névelő alakulása idején alkalmanként más lexikai elemeket is felhasználtak arra a célra, hogy vele a határozatlanságot jelezzék. Az *egy* korszakunkban még nem kizárólagosan látta el ezt a funkciót, nem foglалódott le egyértelműen e szerepkör kifejezőeszközeként.

Bizonyos, hogy ezt a lexikai többvonalúságot, eszközhelyi kisebb ingadozást a kódexeinknek latin alapot nyújtó szövegek is táplálták. Bennük ugyanis nem található határozatlan névelő (minthogy a latinban nincsen ilyen szófaj), ellenben a határozatlanság mégis kifejeződik, mégpedig többféle eszközzel. Egyrészt az *unus*-nak számnévi és emellett névmási használatával, ennek gyakorisága hathatott az *egy* névelőként való véglegesülése irányába; másrészt különféle határozatlanságot kifejező szókkal, főként névmásokkal tükrözték ezeket is a megfelelő magyar megfogalmazások, különféle lexikai elemekkel.

Jellemző, s névelőzési rendszerünk viszonylagos kialakultságát mutatja, hogy az ilyen szerepű szavaink, névmásaink az ekkori szövegekben sokszor valóban névelőszerűek, az *egy*-gyel helyettesíthetők lennének, funkciójuk sokkal inkább névelői, mintsem névmási.

Leggyakrabban használt ilyen szavaink a *néminemű*, *némi*, *némely*: JókK. 36: „*nemű ydewben ... phetrom hegyenek neműnemew varaban*”: *quodam tempore ... ad quoddam castrum Montis Feretri*, 32: *menű [o: nemű] hel- leczken: in quodam locello*, 66: „*vala az gylekezeiben neműnemew [quidam] predicalo frater*”, JókK. 37, 39, 101, 131, 160 stb.; BirkK. la: *nemű*; MünchK. 37; DöbrK. 458; stb.; vö. JókK. 10: *neműkeuje: aliquantum*, 83: *neműkeufe: aliquanter*.

Efféle szavaink használatában is megmutatkozik a határozatlan névelő funkcionális többfélesége. Például: 'egy, egy bizonyos': DöbrK. 396: „*vala nemű zakarias nevű pap*”; TelK. 92: „*neminemű pap[hoz]nal lakoze*”, 72: *neminemű eyel* | 'egy, valamiféle': GuaryK. 22: „*neminemű göjtocanhal meg gezezeztic*” | 'egy <eddig nem említett>': DöbrK. 404: „*Iesus be mene nemű kástelba*”; TelK. 518: „*alla en zemeim elöt nemű kep*”, 71–72: „*ot lele neminemű haylakot*”; szövegkezdő helyzetben, a szöveg rémájaként is: DöbrK. 349: „*Nemű ember tön nag vačorath*”, 347: „*vala nemű koldos. lazar nevű*”, 416–7: „*Nemű kőntőnlőnek valanak ket adoli*”; TelK. 67: „*neminemű káldag vitezlő ember nec: eggetlen eg fia vala*”. Az adatok többségére ráillik, hogy 'egy <ismerhető, de nem definiált>': DöbrK. 458: *nemű lean*; TelK. 24: „*latna az ő kerteben neminemű kős madarkath*”, 75: *neminemű berecbe*, 76: *neminemű helőn*; l. a fentebbieket is, és még DöbrK. 511, 512, 513; TelK. 72, 73, 83, 324; stb.

Más névmások is előfordulnak névelőszerű használatban: TelK. 334: „*az zent Berard Doctor vala mely helyen*”, 207: *vala mel oraba*, 332: *valamel ember*; DöbrK. 386: „*hog iefust valami bezedben meg fognaiuk*”; stb.

Az említett lexikai elemeknek névelőszerű használata elsősorban a kódexekre jellemző. Közülük is kiváltképp él velük a JókK., DöbrK., TelK. Az eredeti magyar próza — a latin hatásától távolabb állván — ezekhez képest ritkábban alkalmaz efféle megoldásokat; l. mégis: 1515: „*moyses wramnenak wagyon nemű dolgu kyrel ... ystwan zol*” (LevT. 2: 2).

A névelőszerűen alkalmazott névmások használatában mutatkoznak olyan mozzanatok, melyek afelé mutatnak, hogy e névmások majd kilépnek a névelő jellegű funkció keretéből, egyedül hagyva ott az *egy*-et:

a) E névmások az *egy*-gyel együtt, vele szoros lexikai kapcsolatban is szerepeltek, nem is ritkán: JókK. 83: *egű nemű zegennek: cuiusdam pauperis*, 92: *egű nemű zewlewe: in vineam quandam* | JókK. 10: *egű nemű nemew helyel: in quodam loco solitario*; MünchK. 72vb: *eg neminemű fedelménec hazaba*, „*ime egneminemű bēl poclos ember ő elött*”; TelK. 132: *eg neminemű zerzeids margyt nevy zizről*. Ezekben a szerkezetekben adva van a lehetőség, hogy az *egy* és a *némi*, *néminemű* funkciói elkülönüljenek, s ez utóbbiak névmási szerepe felerősödjék: TelK. 116: „*yelente őmagat ... eg remőtenec: es eg neminemű papnac*”, 84: „*egh neminemű nag káldag varalba: vala neminemű nag káldag duznac eg fia*”.

b) Mivel az *egy* névelő nem használatos többes számú főnév(i) szerkezetek előtt, azok határozatlanságát nem jelezte és nem jelzi a magyarban, viszont efféle jelzésre alkalmanként szükség van: e célra jól alkalmazhatók a funkcionálisan megfelelő névmások. Él ezzel a lehetőséggel korszakunk nyelvhasználata, nemritkán választják ezt a megoldást: JókK. 49: *neműnemew hyrekett: nova quaedam*; TelK. 144: „*valanac neminemű ... apačac*” | TelK. 246: *nemeyl doctorok*; DöbrK. 319, 338, 496; TelK. 24, 192 stb. Ilyen szerkesztésmódot ismernek a misszilisek is: 1516: *Nemű Bozsfagoo Bezedek* (MNY. 52: 369).

c) Elvont főnév(i) szerkezet) előtt is jóval ritkább az *egy* névelő, mint konkrét

előtt, ezért ilyen esetekben is elfogadta a nyelvhasználat a megfelelő névmások kínálokozását, kihasználva egyúttal névmási tartalmukat is, ezzel is elősegítve a tulajdonképpeni névelőtől való elválásukat: JóK. 46: „valek edelleflegnek nemij [quodam] vylagoffagaban” | TelK. 128: *neminemv dōgbōl korsagbol*, 144: *neminemv keges zorgalmatoffal* | JóK. 36–7: „*valamijnemew haznalatott ... tezewnk*”: *aliquem profectum faciemus* | TelK. 98: „*mves tenekōd valami tulaydont nem adonc*”. Eredeti magyar szövegben, levélben is: 1516: *Nemj Thjztheffeghez ellenkewdew dologban* (MNY. 52: 368).

Természetesen a névmási tartalom önmaga is olyan erő, amely elhajlítja ezeket a névmásokat a névelői jellegű használattól: FestK. 386: „*lew nemelij tulaydonfaagokat attal neekem*” | AporK. 225: „*ha walamij chodaat tenne*”; DöbrK. 301: „*senkinek valami vetket ne aggatok*” | TelK. 178: *neminemv ifteni titkocnac meg ielentefere*; stb.

Névelő nélküliség

A névelő nélküliség a határozatlan névelő vonatkozásában korszakunkban két fő típust mutat.

A) Az egyikben olyan közlésbeli sajátosságokról van szó, amelyek általában nem férnek össze a határozatlansággal. Azaz, ami a közlésben nem határozatlan, vagy nem is lehet olyan, az az egész nyelvtörténetünk folyamán nem kap határozatlan névelőt (vagy pedig csak speciális funkciómódosulással). Természetesen a kései ómagyar korban sincs az ilyen esetekben határozatlan névelő, így nincsen *egy* például a személynévek, földrajzi nevek előtt: 1502: „*el ffolgalya Barthoss*” (MNY. 37: 203), 1529: „*ffejjerwarban wolna*” (MNY 37: 277); megszólításban (l. 732); az ilyenfajta — rémában levő — szerkezetekben: 1512–1525: „*nem lezen ygaz hyteu*”, „*nagy kart vallek*” (RMKT. 1²: 486).

Magától értetődően a határozott névelővel vagy más, határozottságot jelző eszközzel való determinálás, azaz valamely főnév határozott volta is ellene mond a határozatlan névelő használatának. E téren kivételnek tűnik az, hogy korszakunkban is találkozzunk az *az egy* (+ főnév) használatával, bár nem gyakran, ez a jelenség inkább a következő korszakra nyúlik át.

Ezek egy része csak látszólagosan tartalmazza a két egymást kizáró funkciójú névelőt. Lehet az *az* névmási alany, az *egy* pedig az azonosító főnévi állítvány része: 1533: „*az Eg zegen legen*” (’ő — szegény legény’, LtK. 1: 141); és lehet az *egy* nem névelői, hanem melléknévi, számnévi (’egyetlen’; ’csak egy’) szerepű: TelK. 359: „*meg gyonna az egy hynt kyt foha ...*”; 1532: „*akor efeth wala egh terek az wraymath myndh az egh thereken adak megh*” (LtK. 1: 139). — Az *az egy*-et tartalmazó adatok létét lehetővé tevő másik tényező az, hogy bennük névmás az *az* (’az a bizonyos’). Az előbbi TelK.-beli példa is ilyen, benne mellékmondat rámutató szava az *az*. Azonban van olyan használat is az *az + egy* szerkezetnek, melyben az *az* szintén névmási jellegű ugyan, de korreferens főnevet azonosító, anaforikus mutatószó, az a névmás — névelő, mely korszakunkban már igen gyakran névelői értékű. Valószínűleg az *egy*-nek ’egyk’ jelentése is egyengeti a számunkra már szokatlan *az + egy* szerkezet útját: vö. 1572: „*es az ej ladat kylgie el keg*” (RMNY. 2/2: 11); 1580: „*az Eggy wege ez Lab feoldnek*” (SzT.); s az ’egyetlen’ jelentés szintügy: vö. 1582: *az egy Leowest*, 1586: *az egi eleő Istennek* (SzT.), ez utóbbi állandósuló szókapcsolattá is válik.

Mivel a névelők létrejötte előtt a kétféle névelő előzményei szerepelhettek együttesen is egy főnév előtt, rá vonatkozóan, az ilyen előzmény-példák nyomán elő-előfordulhatott az *az* és az *egy* egymás mellett egy főnév előtt akkor is még, amikor már névelőként éltek a nyelvhasználatban, s ezért ugyanarra a főnévre egyszerre mindkettő nem vonatkozhatott volna. Az *az egy* szerkezet túlélt a szófaji változást; s a névelő kialakulásának sajátos útja az, ami lehetővé tette a később is egy ideig fennmaradó formát: GömK. 39: „mykent az egy toluayt zabadeyta meg”; vö. még 1548: „juta Sándor az egy tartománban” (RMKT. 4: 145); 1553 e. (RMKT. 6: 89).

Tulajdonnevek előtt sem szoktak a kései ómagyar korban határozatlan névelőt használni, mivel a személynévek is, földrajzi nevek is a közlésben határozottak. Tulajdonnév előtti szórendi helyzetben szokott állni *egy*, de ezekben az esetekben a névelő a tulajdonnévi jelzőtől jelzett szóra vonatkozik: vagy az egész tulajdonnevet is tartalmazó jelzős szerkezetre: DöbrK. 410: „lata eġ mate nevō embert”, 404; NádK. 663—4: „oth latec eġ marianac kepeth”. Az efféle szerkezetek egyébként gyakran más, mellékmondattá oldott formában jelennek meg, ezekben a névelő távolabb esik a tulajdonnévtől: WinklK. 293: „egh varosba ky [nev]eztetik vala Naŷmnak”; DöbrK. 404, 409, 440; 1510: NyK. 28: 74.

B) A határozatlan névelőt nem tartalmazó főnévi szerkezetek másik típusa korszakunkban abból adódik, hogy még alakulóban van a névelő is, a névelőzés rendszere is. Ide azok az esetek tartoznak, melyekben a határozatlanság kifejezhető lenne, de még nem jelölik. A későbbi időkben e típusok példái határozatlan névelővel lesznek szokásosak.

Nincs mindig határozatlan névelő a szövegben még nem említett dolgot, közlésbeli újat kifejező főnév előtt sem: Apork. 205: „De ŷm Legottan anġjal ŷewe hozġa”; 1492: „Tartozotvl gleyteth kewana” (MNY. 37: 203); WinklK. 293: „yme halotth vitetik vala”; stb. — Ige utáni szórendi helyzetben és jelzős főnévi szerkezet esetén is vannak névelőtlen adataink, pedig ezek a határozottság következetesebb jelzése idején jobban megkívánják a névelőt: JóK. 42: „fel emeltettettuel bŷkfa kewzepiglen [usque ad medios fagos]”, 45: „latec tewz langott menbelewl leŷtewtt”; vidi *flamman ignis descendentem de caelo*; DöbrK. 379: „Ime mvtnak vala neki: aġban feċō kōzveñest”. — Hasonlatokban a „hasonlított” lehet névelőtlen is: BécsiK. 18: „a vizēc mēgē2919dnēnc mōnal kofal”: *aquae quasi murus solidarentur*; Apork. 104: „oŷla lōttem mikenk bagol kalitkaban”, 219: „Mykeppen zelŷd, ees aztatlan Bazanŷ”, 69, 184, 185; stb.

A határozatlan névelővel alkotott szerkezetek

1. Az a főnév(i) szerkezet), melyre a névelő vonatkozik, többféleképpen jelölmezhető:

a) Egyes számú főnevekre vonatkoztatható a határozatlan névelő, kialakulásakor és azóta is. (L. minden eddigi példát stb.) Ez összefüggésben van az előzmény-szófajok jelentésével. Többes számú főnevek előtt módosult alaki formában sem jelenik meg a névelő. A többes szám melletti határozatlanság jelzésére azokat a lexikai elemeket alkalmazták, amelyek ebben a szerepben amúgy is használatosak voltak, az *egy*-en kívül. Alkalmasabbak is voltak erre, mint az *egy*, mert ennek az előzmény-szófajokból adódó s a többes számnak

ellentmondó 'egy'; 'egyik, egy bizonyos' konnotatív jelentése a *némi, néminemű* stb. névmásoknál hiányzik; (E névmásokról l. 552). Az a néhány példa, melyben — a későbbiekben — a többes számú főnév mutatkozik az *egy* után, valószínűleg azzal magyarázható, hogy bennük az *egy* határozatlan névmási ('valamely', 'bizonyos') funkciójú.

b) A jelzett főnevek megszámlálhatóságával is kapcsolatos a határozatlan névelő alkalmazhatósága, ahogyan más nyelvek névelőzésében is így van ez.

A kései ómagyar kori adatok azt mutatják, hogy általában a megszámlálható dolgokat jelentő főnevek előtt használtak *egy* névelőt. Lazábban értelmezhető azonban ez a megszámlálhatóság, nem merev a határ. A konkrét főnevek mellett beleférnek az elvontak is; tulajdonnév előtt nem, de tulajdonnévi szerkezet esetében használható a névelő; népnevek, foglalkozásnevek előtt is; sőt anyagnevek előtt is, ha mértéket jelentő jelző iktatódik közéjük. — A névelőzhető konkrét főnevek élőt és élettelenlét jelentők egyaránt lehetnek.

Elvont főnevek jóval kisebb számban kaptak határozatlan névelőt, mint a konkrétak, mivel a határozatlanság nehezebben társul hozzájuk, de l. BirkK. 3a: „valakik *egğ gonoz zandekual* [per *conspirationem*]”; CornK. 2v: *egy nemes peldan* [in *exemplari*]; DöbrK. 517: „*eg titok zo iöve*”; 1515–1525 (RMKT. 1²: 486); TelK. 360. — Az elvont főnevek előtt is szokásosak azonban a — számnévi konnotáció nélküli, és egyéb névmási tartalmukkal is határozatlanságot kifejező — *némi, némely* stb. névmások.

(A tulajdonnevek előtti határozatlan névelő „hiányának” jellegéről és az *egy* névelőnek a határozott névelős szerkezet előtti használatának lehetőségéről l. 765–6.)

c) A főnévi szerkezet, melyre az *egy* névelő vonatkozik, egyaránt lehet jelzőtlen: DöbrK. 379: „fel menven iefus *egğ haiöčkaba*”; ÉrsK. 574: *egy ember*; DebrK. 39: *egi orozlan, egi palma*; stb. és jelzős: DöbrK. 492: *egğ nevezetes halafto*; DebrK. 133: *egi feyer galamb*, 39: *egi nagi giöngiöf ruhagban oltözöth kiralth*. — Birtokos jelzős is lehet a szerkezet (l. a következőkben is).

A jelzős szerkezeten belüli stilisztikai fokozáshoz, túlzó körülíráshoz kapcsolódni szokott korszakunkban az *egy* névelő: TelK. 273: *egy mondhatatlan nagy zep mezöre*; stb. Többször előfordul ezen belül az *egy igen* + mn. + fn. szerkezet: TelK. 353: *egy ygen zepp peldath*, 328: *egy nemes dragalatos kő*, l. még uo. 275, 283; ÉrdyK. 262.

d) Szórendileg az *egy* közvetlenül a vele jelölt főnév(i szerkezet) előtt áll.

A határozatlan névelő — grammatikusabb eszközzé válván is — követi ebben az előzmény-szófajokat, megtartja a jelzői szerepkörüknek megfelelő szórendet. — Ha a főnév jelzős, az *egy* névelő az összes jelző vagy a jelzős szerkezet előtt áll: VirgK. 45: *egi zegeny embernek zamaran*; stb.

2. A határozatlan névelővel jelzett főnév(i szerkezet) többféle szerepet tölthet be a mondatban.

A) A p r e d i k á t í v szerkezetek mindkét tagja lehet határozatlan névelős: 1515–1525: „En ky walek Zendewrowben *egy haragos Nagy Ban*”, „azert fogwan tart maft engemeth *egy haragos pap Ban*” (RMKT. 1²: 486).

A l a n y k é n t szokásos: JókK. 78: „kewltuala *egğ zepfegew lilium*”; 1529: „mongya *egğ baratom*” (MNY. 37: 277); stb., és jellemzője a *van*-os mondatoknak is: 1507: „vala Nalam . . . *eg lfo zabo jla fekesttu*” (NyIrk. 6: 187); DöbrK. 204: „vala *eg Maria newd huga*”; stb.

A névszói, illetve névszói—igei állítványokban is megjelenik több ízben a határozatlan névelő, amennyiben a predikatív szerkezet azonosító: JókK. 46: „kŷ uagŷok en ./. hanemczak *egŷ [unus] kŷŷded fergeczke*”; 1533: „az *Eg zegen legen*” (LtK. 1: 141), vagy, ha minősítő a szerkezet: JókK. 108: „ez vŷlagban lennek *egŷ balgataŷ olaŷ*”; NádK. 661—2: „De vaŷoc *egŷ rementelen binős*”; NagyszK. 367: „Te *egŷ keuel* azzonallath vag”.

B) A határozatlan névelővel jelzett főnév lehet még a mondatban: tárgy: JókK. 40: *egy helyett*; TelK. 213: „vegfel *eg kevet*”, 255: „ne latnak avag *chak eg zem pillantafith*”; stb. — különféle határozó: JókK. 40: *egŷ czerfatew-ucben*, 26: *egŷ to mellet*; SzabV.: „*eg kŷs halmon* | Meg foregleg”; 1530: „*egh nyŷaliab zalmawalŷ reŷam gioythŷa az warath*” (MNy. 27: 74); vö.: XVI. sz. m. f.: „*eg keves ideŷg bochatna be*” (RMNy. 2/2: 11); 1587: *egŷ zokniahoz* (SzT. a a.); stb.) — birtokos jelzős szerkezet bármely tagjának része: JókK. 97: „Azyfuaraŷanac *egŷ faluŷyanak* zent egŷhazaba”; 1490: „*In partibus arche: az archanak egy zegeletiben*” (Gl.); DöbrK. 438: „*eg tegla ŷartonak parlagat*”; 1515—1525: „*egy zenth gyergynek ynnepenek* nemes kezdeteben” (RMKT. 12: 487); stb. Ez utóbbi két példa típusában grammatikailag az *egy* vonatkozhat a főnévi jelzőre is, a jelzett szóra, illetve az egész jelzős szerkezetre is; az adott példákban leginkább a főnévi jelzöt minősíti.

C) Vannak olyan részei a mondatnak, melyekre a határozatlanság vonatkozásában is jellemző a névelőtlenség.

Nem szokott határozatlan névelő (sem) lenni például az állapothelyhatározókban: JókK. 136: „aldot vr yelus criftus meg yelenek *zepŷegew hewŷnec zemelyeben*”; BatthyK. 19: „Szŷwnek mehe . . . *tiŷtaŷagban* epittetek”; stb., de: 1515—1525: „zerze *egy nagy jo kedweben*” (RMKT. 12: 487).

Természetesen hiányzik minden megszólításból, s a megszólításhoz tartozó sajátos, értelmezőszerűen azonosító kifejezésekből is: LobkK. 245: „O vram *iefus criftus* imadlak tegedet *yo pastor*”, 248: „Idvezleg *maria* eleveneknek es holtaknak *keges vigasztaloia*”; stb. E „hiányok” a közlésbeli határozatlanság kategóriájának következményei.

D) M ellék mondatok kapcsolódhatnak a határozatlan névelős főnévhez: MünchK. 62ra: „yme *eg halot* hozatic vala ki / o ānanac eggétlön *eg fia*”; JordK. 388: „yme *eg ember* kŷnek kezee meg azot vala”, 423: „lata ot *egŷ embezt kŷnek* nē vona menŷekzehez valo zwhaŷa”; JókK. 6; DöbrK. 289; JordK. 423; stb. A mellékmondat gyakran a főmondatban adott embernek, városnak stb. a nevét adja meg: DöbrK. 272: „volt *eg ember* kŷlduen: kinek neve vala ianos” (l. korábbi pontjainkban is). Ezekben az esetekben a főmondatbeli főnév meghatározatlanságát a mellékmondat oldja fel, meghatározza nevét, tulajdonságát (stb.) annak az embernek, dolognak (stb.), amelyet a főmondat főneve — még határozatlan névelősen — jelöl.

A hasonlótokban — mondattanilag különféle megvalósulásaiiban — a „hasonló” gyakran határozatlan névelős főnév(i szerkezet): BirkK. 2b: „mikeppen *egŷ tukerbe* [tanouam in speculo] magatokat meg lathaffatok”; DöbrK. 380: „mikent *eg kiral ember*”; 1531: „mŷnt ha *eg rekon cernawal* keoteotek volna *egŷ malomŷ* keowet feŷem feolyre” (MNy. 2: 210); stb. A hasonló és a hasonlított megjelölése határozott névelővel is lehetséges a kései ómagyar korban, és állhat névelőtllenül is. (L. 726, 732, 763.)

A határozatlan névelő szövegbeli szerepéről, elhelyezkedéséről l. 762—3, 766, de ez elsősorban szövegteni kérdés.

A használat terjedése

1. Határozatlan névelő az egész kései ómagyar korban van; a korszak elejétől, korai nyelvemlékeinktől fogva adatolható. — Eloszlása, egyes nyelvemlékekhez való kötöttsége azonban eléggé egyenetlen.

Az eredeti magyar próza nem mutat elmaradást a határozatlan névelő használatában a kódexirodalomtól, időbeli vonatkozásban sem, gyakoriságban pedig talán meg is előzi azt.

Már korai misszilisekben, hivatalos iratokban, versekben stb. találkozunk az *egy* névelővel; l. a Szabács Viadalának, a Bagonyai ráolvasásoknak stb. e fejezetben már idézett adatait, s a még más nyelvemlékekből is idézhető, viszonylag korai adatainkat. Valószínűleg névelő van a BesztSzj.-ben is: 1395 k.: „fenix: *eg madar*” (Gl.); esetleg az van Rotenburgi Jánosnál: 1418—1422: „wegd ennekem *yt fcherut* — heme mihi *calcus*” (ÓMOLv. 284).

E műfajokbeli törzsanyagunk 30-on felül tartalmaz *egy* határozatlan névelőt, köztük néhány átmenetet is. E névelőnk szövegbeli eloszlásának ezt a mértékét megerősítik a törzsanyagon kívüli hasonló nyelvemlékeké is: mintegy 6—8 névelő van bennük tízezer n-enként. Kevesebb, de van bennük határozatlanságot jelző egyéb lexikai elem is. — Körülbelül egytizede ez a szám az ugyanennyi szövegben levő határozott névelőkének és névmás—névelői átmeneteknek. A kódexekben pedig még nagyobb a kétféle névelő számaránya közti eltérés. A határozatlan névelőnek ez a jóval ritkább volta csak részben annak a következménye, hogy a névelőzés kialakulásának kezdeti szakaszában vagyunk, nagyobb részt névelőzési rendszerünk sajátja ez, mint ahogy későbbi, XIX., XX. századi szövegeink mutatják: a bennük végzett számlálások a kései ómagyar koriéhoz hasonló arányszámot adnak.

Kódexeinkben is a legelsőtől kezdve találkozunk az *egy* névelő használatával. Jellemző azonban, hogy egy csoportjukban ez elég gyakorinak mondható (éppen a korai kódexek körében is): JókK., MünchK., DöbrK., JordK., WinklK., másokban pedig ritka. Törzsanyagunk alapján általában 1—2 határozatlan névelő jut egy-egy kódex 10 ezer n-es részletére, de ez az átlag a fenti kódexek 3—6 példájának és más kódexek (BécsiK., CzechK., NádK., SzékK.) névelő nélküliségének eltéréseiből áll össze. Egyes kódexeinknek teljes anyagából is kevés névelő kerül ki (pl. a BirkK.-ből: 4), míg más kódexekben több van (a JókK.-ben kb. 35), és van, amelyikben sok, bár ez kivételesnek látszik: a DöbrK.-ben 60-on felüli, a TelkK.-ben 50-en felüli a számuk. E két kódexben egyébként a *némely*, *néminemű* stb. száma is sok, körülbelül ugyanannyi, mint az *egy* névelőé.

2. A kódexek párhuzamos helyeiben megmutatkozik a határozatlan névelőnek korszakunkbeli helyzete: az egymásnak megfelelő adatok mutatják a névelő meglétét, de jelzik használatának elterjedtségét, mértékét, jellegét is.

a) Az *egy* alkalmazásának túlsúlyából látszik, hogy névelőzésbeli helyét már elfoglalta: MünchK. 28rb: *eg tozuētudo* ~ WinklK. 310: *eegh tozwen tudo* ~ JordK. 425: *egfj tezventhudo* | DöbrK. 395: „*vala eg Nicodemos nevő ember*” ~ ÉrsK. 574: „*vala egy ember* . . . Nycodemos new”; stb.

b) A határozatlan névelős adatoknak a párhuzamos szövegekben olykor névelőtlen felel meg, de ez a névelő nélküliség nem túl gyakori. Ez is az *egy* kiterjedtségét mutatja, de azért azt is jelzi, hogy használatának még nincs

szigorú szabálya, s a szabálynak kötelező érvénye: MünchK. 62ra: *eg halot* ~ WinklK. 293: *haloth* ~ DöbrK. 375: *eg holt* ~ JordK. 543: *egy hallot* | FestK. 414: „*lewn ember bochatthoth*” ~ DöbrK. 272: „*volt eg ember kvldven*” ~ GömK. 47: „*volt egy ember. kylduen*” ~ ÉrdyK. 113: „*Vala eegy ember bo-czathwan*” ~ ÉrsK. 1: „*Boczattateek ember*” | MünchK. 27va: „*hafonlati kizali embezhez*” ~ DöbrK. 380: „*mikent eg kiral ember*” ~ JordK. 423: „*Hafonlatos menyeknek ozzaga ember kyzalhoz*”.

c) Határozatlan névmások stb. is jelentkeznek határozatlan névelős szerkezetek megfeleléseiként a párhuzamos helyeken: ez a határozatlan névelőzésnek még nem megszilárdult voltát jelzi. Ugyanakkor azt is mutatja, hogy jobbra csak az eszköz megválasztásában, s nem a határozatlanság jelölése vagy nem jelölése kérdésében van ingadozás: MünchK. 88va: „*vala neminem kiral*” ~ DöbrK. 382: „*Vala eg kif kiral*” ~ JordK. 636: „*vala . . . egy kif kyzal*” | MünchK. 72vb: *egnemim bel poclos ember* ~ DöbrK. 376: *nemel bel poclos* ~ JordK. 577: *egy kez wenjes embez*. — Előfordulhat határozott névelő is ott, ahol a párhuzamos rész határozatlant használ: WinklK. 293: *egh varosba* ~ MünchK. 62ra: *a vazofba* ~ JordK. 543: *az vaza/ban*. (A város-hoz mindhárom kódexben vonatkozó mellékmondat kapcsolódik.)

d) Maga az a tény is felhívja a figyelmet arra, hogy a nyelvrendszerben is van ingadozás, hogy egy-egy kódex nem hű egyszersmindenkorra az egyik jelölésmódhoz, azaz élhet az *egy* mellett az *egynéminemű*-félék használatával is, és névelőtlen szerkesztéssel is. Vö. MünchK., és l. DöbrK., TelkK., amelyekben egyaránt gyakori az *egy* és a határozatlan névmási „névelő”. L. még néhány (párhuzamos helyről vett) megfelelést két kódexben:

MünchK.	JordK.
<i>egy</i>	<i>egy</i>
<i>néminemű</i>	<i>egy</i>
<i>egy</i>	<i>egy</i>
(névelőtlenység)	<i>egy</i>
<i>egy</i>	(névelőtlenység)
(névelőtlenység)	(névelőtlenység)

3. A határozatlan névelő elterjedtsége jellemezhető olyan mozzanatokkal is, melyek az *egy* használatának kiterjedtségét mutatják úgy, hogy a határozatlan névelő nyelvünkbeli megszokottságára, otthonosságára vetnek fényt.

Először is efelé mutat az eredeti magyar prózában élő névelőhasználat (l. a korábbiakban).

Vannak a kódexeknek is olyan részei, melyek kötetlenebb, szabadabb fordítást mutatnak, azaz bővebb megfogalmazási mód vagy a fordítandó szöveg félreértése miatt magyar szövegek viszonylagos nyelvi többletet tartalmaznak; olykor ezek a névelőhasználat szokásosságára is példát adnak. Vö. JókK. 108; PéldK. 67; s l. JókK. 40: „*faknak agyban egy zegen czynalt haylok*”, ahol a latin megfelelőben határozott névmás van, mert a szövegben már említett dologra történik visszautalás: *pauperrimum illud tugurium*, ennek ellenére a magyar szöveg mintegy elfeledkezik a visszautalásról is (JókK. 39: „*agakban zerzenek nemj hayleket*”) s a latinnak való megfeleltetésről is, és *egy* névelőt

használ, amint az nem szövegbeli visszautaláskor ekkor a réma előtt nyilvánvalóan szokásos, természetes volt.

Ezenkívül a kódexekben gyakran találunk *egy* névelőt olyankor is, amikor ezt a latin alapszöveg konkrétan nem indokolja, azaz a latin megfelelőben nincs külön nyelvi eszközzel jelezve a határozatlanság: Jókk. 39: „lelenek ott *egý kyřded pýjacott*”: invenerunt tandem ibidem *parvam planitiem*; MünchK. 18rb: „hozatec nèki *ég ozdongoř vac z nẽma*”: oblatuſ est ei *daemonium habens*, caecus et mutus; BirkK. 4a: „*egý kis kereztet vigen*”: *crucem portante*; l. még Jókk. 6, 19, 21, 39, 40, 41; MünchK. 87va; BirkK. 2b; stb. Természetesen sok példa van a szövegekben a latin *unus* (*quidam*) — magyar *egy* (*némi* stb.) megfelelésre is, l. korábbi pontjainkban.

4. A határozatlan névelő létrejötte, a névelőzés elterjedése nem független a határozottság kategóriája egészének korszakunkbeli mozgásától, ezen belül pedig többi kifejezőeszközének alakulásától, és szorosan összefonódik a szórendnek és az általános és határozott igeragozásnak a formálódásával. Ez a problematika több részterületet is érint, így a határozott névelő és az igeragozás kérdésköreit, a mondattannak szórendről és igei szerkezetekről szóló fejezeteit, valamint a szövegant.

Irodalom

RÉGER: NyF. 24. sz.; SIMONYI, Jelz. 55—86; KLEMM, TörtMondt. 315—29; IMRE: MNy. 49: 348, MMNyR. 1: 268—80; BALÁZS: NyK. 57: 204; KUBÍNYI: Nyr. 81: 473; PUSZTAI: MNy. 53: 109; SEBESTYÉN: Nyr. 83: 464; BERRÁR, TörtMondt. 121—4; KRÁMSKÝ, The Article and the Concept of Definiteness in Language. Mouton, 1972; SZABÓ: MNyj. 21: 33; BENKÓ, ÁrpSzöv. 257—63.

A KÖTŐSZÓK

Írta: JUHÁSZ DEZSŐ

Kötőszó-rendszerünk fejlődése szempontjából a kései ómagyar kor jelentős állomás. Mennyiségi bővülés és rendszertani fejlődés egyaránt jól lemérhető nemcsak a korai ómagyar korhoz képest, hanem a korszakon belül is. Számos határozószó most kezd kötőszóként (is) funkcionálni, s ugrásszerűen megnövekszik az összetett, illetve összetetté váló kötőszók száma. Ebben a szófajban és ebben a korszakban kiemelt jelentősége van az összetételnek mint szóalkotási módnak. Ezért ezzel a kérdéssel a kötőszók alaki rendszerének leírása során külön foglalkozunk, akárcsak a másik irányba mutató jellegzetes folyamattal, a formaszókra jellemző rövidüléssel. Az alárendelőkön belül is legnagyobb horderejű változás a vonatkozó kötőszók kettős – egyszerű és összetett – rendszerének kialakulása. Erről részletesebben a névmásoknál és névmási határozószóknál esik szó, de az összetétel kapcsán röviden itt is kitérünk rá. Egyéb tekintetben a szófaji kérdések, a kötőszóvá válás, illetve a funkcióváltás áll a középpontban.

Szófaji, keletkezéstörténeti kérdések

Az alábbi fejezetben kettős célt kell szem előtt tartanunk, a két cél azonban egységbe vonható. Az egyik a kötőszókat érintő szófaji változások vizsgálata (belépés a szófajba, kilépés a szófajból), a másik pedig az e mozgás eredményeként létrejött állapot: szófaji kettősségek, átfedések felmérése. Ebbe a tág értelemben felfogott szófaji kapcsolatrendszerbe, állapotrajzba a vonatkozó névmás (valamint vonatkozó határozószó) és a kötőszó között fennálló kereszteződő szófajúság is beletartozik, de azon túl, hogy megállapítjuk e kapcsolatnak a létezését, itt nem foglalkozunk vele, mivel keletkezéstörténetét tekintve az elő-, illetve ősmagyar korba tartozó kérdés. A továbbiakban tehát a szófajváltásról és kettős szófajúságról lesz szó. A részletek előtt azonban szükségesnek látszik néhány idevágó általános kérdés tisztázása.

a) Csak olyan szófajváltást tárgyalunk, amely ebben a korban (is) zajlik. Az állapotrajzba bekerültek már lezárult szófajváltások eredményei is, de a tiszta kettős szófajúságra viszonylag kevés példa marad a folyamatos alaki és jelentésbeli változások miatt. (Részletesen l. alább.)

b) Szófaji előzmény és következmény között nem lehet morfológiai különbség, változás, egyébként a szóalkotás területére lépne. Épp ezért kima-

szövegmondatok határán kötőszóvá válhatnak. A kötőszóvá válás a beszédben valószínűleg hangsúlyvesztést, beszéddallam-változást, valamint szintaktikai elszervetlenedést és szórendbeli átrendeződést idéz elő. Ezekből a kritériumokból az írásbeliség alapján a szórendi szembenállás ragadható meg legjobban. A következő példákban utalószoói (névmási határozószoói) eseteket látunk: JókK. 106: „Es azonkeppen tewnek az barátok mykeppen zent ferencz mondotuala nekyk”; SzékK. 120: „azéérth mongvk az vr yftent, atanknak, mert ő fyay vagvnk”; stb. A kiemelt, hangsúlyos utalószoó után, mint látható, közvetlenül az állítmány következik. Ha az utalószoó az állítmánytól távolabb kerül, veszt hangsúlyából, a kötőszók felé mozdul el: BécsiK. 29: „Azét ma ymag mvéztqc mezt f. nèmbezi vag z vzat felo” ~ SzékK. 52–3: „Azéérth mostan ymar ymag mv éértvnk, merth zenth azzonallat wag: es yften félő”; KulesK. 24: „Azertth een zywem meg wydwla ees erwle een nyelwem, . . . Merth nem hagyod een lelkemeth pokolba”. Hasonló jelenség igen gyakori például a DöbrK.-ben, amelyben a latin minta ellenére (ahol az állítmány az okhatározó után áll) elszakadás figyelhető meg: 67: „URam čudalatofok te hağafid. azert ő rolok en lelkem tudakozik vala”: Mirabilia testimonia tua: *ideo scrutata est anima mea; de vö.* AporK. 137: „Chudalatofok te tanofagid vşam: *azezt kquette en lelkem*”. Az *azért* . . . *mert* korreláció érdekes átértékelődését figyelhetjük meg akkor, ha az okhatározói mellékmondat megelőzi a főmondatát. Ekkor a mondatösszetételt a *mert* vezeti be, az *azért* pedig a tagmondatok határára — tipikus kötőszói helyzetbe! — kerülve magára vállalja az összekötő szerepnek egy részét: JókK. 22: „Mert bewnewktewt [!] meg ewrýztetet: *azert* felleges ýfttennek barátya”; SzabV.: „Mert elmerek hog meg nē býrhattyak | Swt Chazarnak azt meg sem yrhattyak | *Azert* twkel-leth tanalez lwn kwgtwk”. Hasonlóképpen viselkedhet más korreláció is: SzékK. 34: „*mynt* neked kellemetes lézen, *azonkééppen* . . . mvvelvnk éél”.

A kötőszói jelleg felerősödése nem jelenti az eredeti korreláció megszűnését, sőt, mintha éppen ez a helyzet kedvezne bizonyos erősebb alaki megfeleléseknek. Az a tendencia figyelhető meg ugyanis, hogy az ilyen előrevetett mellékmondatokban a *mert*-et sokszor a *miért* váltja fel. Ez formailag a vonatkozók felé tett lépés, ami látszólag az *azért* utalószoói helyzetét erősíti, de nem változtatja meg azt a tényt, hogy kötőszók is alkothatnak korrelatív párokat. (Az utóbbi megállapítás lényegében fel is oldja az ellentmondást.) PéldK. 80: „*myert* hogy meg hal az vygadozo *azert* en myt vygadok ynkab el megyek meg halny”; JordK. 682: „De *myezth* ez vylagbol nem vattok . . . *annak okaezt* gýlöl týteket ez vylagb”; stb. — A névmási eredetű kötőszó a mondatban nemcsak utalószoói, hanem egyszerű anaforikus névmással is szembeállítható. (L. még később az *ezért* — *azért* kapcsán mondottakat is: 800–1.)

Az az mutató névmásnak még van néhány névutós és ragszilárdulásos származéka, amely most indul el a kötőszóvá válás útján, s később nagy gyakoriságra tesz szert. Ilyen például az *az(u)tán*. A DöbrK. következő adatában még határozószónak vehető: 354: „velfd ki előzör az gerendat te zemedből: es *oztan* meg latod: hoğ te atad fianak zemeből ki hvzi zalkat”. Korabeli levelekből azonban már több olyan adat idézhető, amelyben az *az(u)tán* nem (vagy nem elsősorban) időbeli rákövetkezést fejez ki, hanem csak egyszerű mellérendelő kapcsolást szolgál: 1526: „az ýanos kyal kevethy eth bechbe vadnak zerechyn ýanos *oztan* [’és’] kenderessýh ýanos” (MNY. 6: 448). Jelölt szerkezettel: 1507: „Janost en meg Elýgytetem . . . *Annak utanna*, ha kýnek

[tartoznak?] az marhabol fygosse meg” (NyIrK. 6: 187). Közelre mutató névmásból is (következtető árnyalattal): 1529: „*ennek wtana* kerem k. mynt kygelmes wramat” (MNY. 37: 277). A jelölt formák közelebb állnak a határozószókhoz, mint a jelöletlenek. — Az *azonban*-nak is vannak szórványos kötőszógyanús esetei: TelK. 291: „*atyam . . . nagy fyralmath thezen wala, azomba* nyolchadnapon . . . bwchwt wek” — a tagmondatok közti viszony ellentétességnek is felfogható; mindenesetre hasonló helyzetekben válik az időhatározószóból kötőszó. De vö. uo.: „*mydön az menyekőzőnek nopya el Jewthwolna . . . azonba* [’akkor’] *atyamnak hazabol ky orozkodam*” — névmási alapszavú határozószó.

A *tahát* (~ *téhát*) összetett szó, amelynek előtagja mutató névmás. Ebből következik, hogy gyakran fordul elő utalószóként, de „egyszerű” anaforikus határozószó is lehet: BécsiK. 22: „*Tahat [Tunc ’akkor’]* Ozyas a tanal. megvégezuē viue qtēt o hazaba”. Kötőszóvá válva lényegében ugyanazt az utat járta be, mint az előbb tárgyalt *azért*. Az új szerep azonban még a szóelőfordulások kis hányadában jelentkezik, s nagyrészt az átmenetiség jegyeit viseli magán: WinklK. 321: „*Mondotta vala kedygh ihesus o halalarol, oqk kedigle(m)n aleytak hogh alomnak alasarol zolna Tahath [tunc ergo]* Ihesus nylwan monda nekýk Lazaar meghholth”, 206: „*hogh az bal kezeeth altal akarnaýak zeghezný nem eri vala a Furatoth tahath [tunc]* hwzyak vala zoroýthwan kptellel Genghe teltteeth”. Ilyen, az utóbbi példához hasonló, egymásra következést kifejező, tagmondatok közé ékelődött névmási határozószó helyzeténél és jelentésénél fogva egyre inkább képes volt kötőszói feladatok ellátására. A fokozatos funkcióváltást a gyakori használattal járó elszíntelenedés, tartalmi üresedés is segítette, így a *tahát* olykor már csak az elbeszélés továbbfűzésére szolgál: TelK. 297: „*Lattek keth orozlany fyakat, thahat az anyok es holwa mellettek fekyk.*” A kötőszóvá válás folyamatának tanulmányozásához legbiztosabb támpontot ebben az esetben az összevető vizsgálatok adnak. A latin mintán kívül a fordításváltozatokban is tapasztalhatók fokozatbeli különbségek: BécsiK. 175: „*Tahat [Et]* kiral monda”; WinklK. 173: „*Tahath . . . megh zagattaa ruhaiat mondwan*” ~ NádK. 205: „*Es megzagatta ruhaiat, mondvan*”; MünchK. 19ra: „*Tahat [autem]* monda nēki nēmēl” ~ JordK. 392: „*Monda azezt hwneký eegý.*” A *tahát* ~ *téhát* határozószói meggyengülésére utal az is, hogy mellette — mintegy erősítésül — újabb időhatározószók jelennek meg, amelyek azután átveszik a szerepét: GuaryK. 56: „*tehat annac vtāna*”; NádK. 76: „*tahat* ackoron”; SzékK. 27: „*tahat* akkoron”, de ugyanez BécsiK. 20: *tahat : tunc*.

Már a JókK.-ben is felfedezhetők a *tahát* kötőszó csírái, de csak egy olyan adat van az 52 szóelőfordulás közül, amelyben latin következtető kötőszó fordítására használják: 4: „*De wr Bernald vetee azt own zyueben reytezuen ewrýzni eýel Tehat [Unde]* előtt e [tőves betű] ylnemew ocual : hogý mycoron valamennyet ow agýaban nugonnak mutata magatt alonný fennent es mellegeft”. A kötőszószzerű (de latin határozószóval korreláló) példákat főleg olyan mondatok szolgáltatják, amelyekben a tagmondatok között időbeli egymásra következéssel összefonódó ok–okozat viszony van: 15: „*menýel zent fferenczhez . . . Smongýat hogý kowlge hozzam frater llyeft [kérés mint ok] Tehat [Tunc ’akkor’]*, ill. ’erre aztán; ezért’) *elmene frater maffeus . zent ferenhez*”, 83: „*De zent ferencz etolre le zaluan kamoraýabol :f lata az aýtalokott magaffan meg uettný Es oly oduar modra f Tehat [Tunc]* legottan tytkonnan elmene fueue egý nemý zegennek caplayatt es botttyatt” stb. Az

azért kötőszó szomszédsága is segítheti a funkcióváltást: 12: „Mert frater Bernald vala olyw nagy zentlegy *Γ* Azert tehatt zent fferenc ozyauala vele ... lakafat”.

A *hát* részben a *tahát* módjára viselkedik, vagyis *ha*-val vagy *mikor*-ral bevezetett mellékmondat után főmondatot nyit utalósószszerűen: BirkK. 4a: „ha k(.)g vala mel foror annera meg betegelt hog etet kelletik (.)g kenetni, *hat* [tunc] az pap fel eltezuē ... zent kenetnek olaiat viqe ket zolgaloul”, „Micor ... meg kenetni ... kelletendik valaki(t), *hat* legen mit meg möduā vaqon”; NagyszK. 10: „ha hyz e velaghi elmulandoknac, *haat* hyg az őrócke megmaradandoknakes”; 1531: „Ees The K. ha Zolathy Mýhalt talalya, *haat* Mondya meg Neky” (LevT. 2: 5); — illetőleg olyan töltelékszó, amely kötőszóként is értékelhető: 1524: „*Haath* addýglan mýgh en. oda mwlattam. kýral Jeeth Budara” (MNY. 25: 68); ÉrdyK. 510: „Az feld kyeef kyhöz foha hafonlatofth nem latot, ott vannak *haat* mynden felee zeep yllatw fywek kylemb kylemb zynew vyragok”. A latin *ergo*, *igitur* megfelelőjeként csak a JordK.-ből adatolható és csak kérdő mondatban: 446: „Mýt tégyek *haat* [igitur] ez Jefufnak” ~ MünchK. 34va: „*Azezt* mit tegèc èienac.” A SzabV.-ban többször előkerülő *hát* 'akkor' jelentésű határozószónak látszik, de töltelékszóként való használata kötőszószerűvé teszi: „Azzal magoknak fok lebet wuttek Halalth es vallottak *hat* nemellyek”, „Ez mynd ezen zerent *hat* meg ... lewē” stb.

2. Néhány nem mutató jellegű határozószó is részt vesz a szófajváltásban: LobkK. 81: „Meñietòkel atkòzta [!] azòròc thizre ... De maga *vizzont* ennek elene az ioknac az aldòt iften mit mond.” A *vizzont*-ot a társaságában előforduló *demaga* is segítette az ellentétes kötőszóvá válásban. A meggyengült határozószói jelentést a példában az *ennek ellene* szerkezet pótolja. — A *még* részben már kötőszó: BirkK. 2a: „akar corfagnac vtāna eltetèdekne<1>, akar *meg* hidegleles nekvì”, illetve előfordul az eredetibb 'megint, ismét' jelentésben, határozószóként is: PéldK. 44: „Es nagy fyralmas zoual chak ezt mongyak vala az barátok. o vr iften mýre hagyal el engemet. Maas felevl *meg* azt mongyak az karban. o vr iften myre hagyal el engemet.” — Szintaktikailag elszervetlenedve vagy önálló kihagyásos mondatból beolvadva keletkezik a kötőszószerű *továbbá*. A levelekre jellemző a használata: elsősorban tematikailag különböző szövegegységeket kapcsol (illetve különít el): 1532: „wra(m) el athya(m)fya wýfýellyethék gho(n)dòth maghathokra el az kerezthenfehre mergh [!] maydh wgha(n) lefen dolghwnk mýnth pýrýný pethernek *towaba* eft ýrhatho(m) keghelmednek hogh az mý foghlwnk ýghertheek walcha ghoot keth ezer forýnthoot” (LtK. 1: 140). Ha az *ír(hatom)* ige hiányzik a mondatból, a *továbbá* elveszti közvetlen szintagmatikus kapcsolatát: 1525 k.: „*Thowaba* kedýg kenýereg az mý wrwnk the fel-(legednek)” (NyK. 28: 77); 1532: „*towaba* bano(m) eft hogh ný(n)che(n) ýol wra(m)” (LtK. 1: 140). A *továbbá* tövében elhomályosult mutató névmás van, ezért az előző ponttal is némi rokonságot tart. — Itt említjük meg a *mind* — *mind*-et is, amely jellegében közelebb áll az utóbbi kötőszókhoz, mint az erősen forikus *azért*-féle típushoz: 1526 e.: „vgy hallom hog atyaktol maradot marhayokat mynd el vetted. *mynd* zevleuyt. *mynd* zanto barmayt ... *mynd* egyeb iozagaat.” (MNY. 43: 158). A szöveg első *mind*-je nem kötőszó, a többi a párhuzamos szerkesztés és bizonyos jelentésváltozások azzá teszik. (Egyéb vonatkozásait l. 794, ill. 804.)

3. Az általános-határozatlan *akármí, akármely, akárhol* stb. névmás is kerülhet kötőszói helyzetbe, de szófajilag a kötőszói oldal kiépülése megáll egy viszonylag kezdetleges fokon. Ha mondatösszetétel valamely tagmondatának elején áll, és a tagmondatok közti viszony lehetővé teszi, megengedő szembeállítását fejezhet ki: PéldK. 80: „vruos vagyok de az vruoflagual meg nem szabadulok mert *akar myt* myuellyenek az vruofok azért en el megyek meghalny”; DebrK. 128: „a ki kegig karhozattra ualo *akar mini* iot tegiõnelugian karhoznia kelh”. Ebben a helyzetben gyakran társul az *is* (~ *es*) kötőszóval, vele mintegy kötőszói szerkezetet alkot (l. az előbbi példát). Egyszerű mondatban — vagy összetettben, ha nincs megengedő szembeállítás — megmarad tiszta névmásnak: 1517: „neký megh vgýan hagyom mýnth *akar mellýk* gyerme kemnek” (TörtT. 1890: 558).

Kilépés a kötőszó kategóriájából. — A kötőszó jellegzetesen befogadó szófaj, folyamatosan adaptál más szófajoktól erre alkalmas elemeket. A szófajból való kilépés elég ritka, inkább csak a sok tekintetben rokon módosítószókhoz van kisebb-nagyobb átvándorlás. Néhány kötőszó olykor kérdőszóként tűnik fel: BirkK. 2a: „*ha* [*si* 'vajon'] haznal az ferelne[t]k ... <vigasztalára>, auag nem ... oruoftol kerdegzek”; JordK. 707: „Vzam *ha* ezen ýdõben megh adod ee Izzaelnek ozzagat?": Domine *si* in tempore hoc restitues regnum Israel?; BatthyK. 399: „Az tanituañok ... kezdek ezt mondanía: *Auag* en uagoke az uram?"; stb. A *si*-nek a latinban nemcsak 'ha', hanem 'vajon' jelentése is van, így a lat. *si* = m. *ha* 'vajon' megfelelés a kódexekben valószínűleg latinizmusnak tekinthető. Kérdőszói *ha* azonban a levelekben is előfordul: 1531: „en kyraldt ee Magadt kerdettem hoig *ha* frig lezen(n) ketzer felledt hoig Nem” (LtK. 1: 134); 1532: „towaba chodalok raytha hogh neke(m) femýth ne(m) ýrf hogha ýfthe(n) maghzatwal feretheet awaghne(m)” (LtK. 1: 140). Itt is gyanakodhatunk a levélíró latinos műveltségére, de a belső keletkezés lehetőségét sem zárhatjuk ki.

A hozzávetőlegességnek, bizonytalanságnak, határozatlanságnak a kifejezésére a feltételes hasonlító mondat kedvező feltételeket nyújt. Kötőszóit a kódexek gyakran alkalmazzák módosítószóként (l. bővebben: 821). Ennek a szófajváltásnak a hátterében a hasonlító mondat alárendelt tagmondatának mondatrészi szintre való süllyedése húzódik. Az összetett mondat megszűnésével a kötőszói funkció háttérbe szorul, viszont előtérbe kerül a modális jelentés: a beszélő bizonytalanságának, szubjektív látásmódjának az érzékeltetése. E változás értékelésekor a latin hatással is számolnunk kell: MünchK. 86rb: „alkototuolna *mõnal* [*quasi* 'mintegy'] oľtozt ... ki vete mēd a: temp-lombol”, 43va: „valanac ke: kic oľtēn° vala: *monnal* [*quasi*] negzēz ēzez õmbezecc”; GuaryK. 13: „[a rágalmazó] oľdognece kepebe oľmel° toľnienoľzoť vífel”; ÉrsK. 16: „theezy *ugg mýnth* baromma”; stb. (További példákat l. a módosítószóknál: 821.) — Nem feltételes hasonlító mondatok is süllyedhetnek a mondatrészek szintjére. A kötőszó kapcsoló szerepe ezúttal is háttérbe szorul, de a feltételesség hiánya miatt többnyire nem alakul ki modális jelentés (ellenpéldát l. a módosítószók fejezetében: 832). Az ilyen mondatban levő *mint, úgy mint* a kötőszók perifériájára kerül, de nem vált szófajt: prepozíciókra emlékeztető morfológiai jelleget ölt. Funkcionálisan raggal vagy névutóval kezd egyenértékűvé válni, segítségével fejeződik ki az állapothatározói (essivi) tartalom. Levelekben gyakori; formulaszerű fordulatokban kerül elő. Ez magyarázza korai funkcióváltását: 1529: „ýrom the kegýelmednek *mýnth*

en kegyelmes wramnak'' (MNy. 37: 275); 1531: „kerem the, ke, *mýnth* kegelmes wramath'' (LtK. 1: 135); 1508: „Emlekezzetre adýwk *vq mýnth*, fogoth Býrak'' (MNy. 9: 86); stb.

Sajátos szófaji kölcsönhatás. — Ilyen figyelhető meg a *sēm*, *sē* kötőszókbán, amelyekben a tagadó, tiltó jelleg nem szűnt meg az összetétellel, ezért ezek tágabb értelemben tagadó-, tiltószói kötőszóknak vehetők, a viszony pedig a kereszteződő szófajúság egy speciális esetének. A kettős tagadás rendszerének kifejlődése azonban arra figyelmeztet, hogy bizonyos helyzetekben a *sēm*, *sē*-ben levő tagadó, tiltó tartalom háttérbe szorult (l. alább 797–8).

Alaki kérdések

A kötőszók alaki rendszere

A vonatkozó és általános kötőszók szétválasztása ugyan mondattani alapon történik, mégis célszerű az alább következő morfológiai leírásban ezt a két csoportot külön tárgyalni, ugyanis mondattani természetükön túl alaktani viselkedésük, fejlődéstörténetük is lényegesen különbözik. Ismét más megközelítést kívánnak a mondatban külön álló, de összetartozó, egy egységet képező kötőszói szerkezetek. Az alaki jelenségek mellett helyet kaptak ebben a fejezetben olyan kisebb funkcionális kérdések is, amelyek csak egyes kötőszókat érintenek, s alaki változásuk magyarázatához elengedhetetlenek.

Az egyszerű kötőszók

Általános kötőszók

Az általános kötőszók a mondat szintagmatikailag szervesen, azaz mondatrészi szereppel nem rendelkező tagjai. Szintaktikai passzivitásukat — mintegy következményképpen — morfológiai mozdulatlanság kíséri. Alaktörténetükben morfológiai szempontból egyetlen általánosnak mondható, nagyobb hatósugarú tendencia munkál: az előzményszófajtól örökölt tagoltság felszámolása. (Kivéve, ha eleve tagolatlan szó váltott szófajt, de egyéb jelentésváltozások ekkor is bekövetkeznek.) Az eredeti morfémahatárok feloldódása, az elhomályosulás általában hosszan tartó folyamat. Kezdpontján állnak a fiatal kötőszók világos alaki felépítéssel, erős előzménykapcsolatokkal, végpontján pedig a legrégebb, elemezhetetlen, eredeti jelentésüktől megszabadult kötőszók. A két véget között széles átmeneti sáv húzódik éles határok nélkül, sőt vannak e vonalon kívül elhelyezkedő esetek is; mégis, a tárgyalt menethez és az alcsoportok kijelölésére ez a szempont kínálkozik leginkább. Először tárgyaljuk tehát a morfológiailag tagolatlan kötőszókat, amelyek részint eredendően ilyenek voltak (I. I. A) pont), részint azzá váltak (I. B) pont). Majd az elhomályosulatlan megszilárdult ragos alakulatok következnek. Külön pontban teszünk említést egy kötőszóként továbbtoldalékolt, s ezért kivételes formáról.

1. A tagolatlanok csoportjának A) és B) alcsoportja a korabeli nyelvi tudat számára nyilván nem jelentett érzékelhető különbséget, szemben a következő pontban tárgyalandó megszilárdult ragos alakulatokkal, melyeknek világos a morfémaszerkezete.

A) Morfológiailag-etimológiailag tagolatlan kötőszónk igen kevés van. E néhány, alább vizsgálandó kivételtől eltekintve a kötőszók nagy többségén világosan felismerhető, vagy etimológiai úton kimutatható a származékszói előzmény. — Itt tárgyaljuk tehát a következőket: *bátor*, *még*, *vagy*, *de*, *és*, *s*, *is*. A *még*, *s* és a *bátor* kivételével nagy valószínűséggel ősmagyar kori keletkezésűeknek tekinthetjük őket (bár e kivételek megállapításában sem lehetünk egészen biztosak).

A csoport közös jellemzője az egyszótagúság, a *bátor* > *bár* rövidülésre azonban csupán a XVI. sz. második feléből van adatunk: 1565: „Nem fegeiti Isten az hitlen hadat: *Bár* pap barát ott legien” (MNY. 14: 97). A *bátor*-nál esetleg feltehető **bátoron* előzményre korszakunkból nincs adat, mindig ragtalanul szerepel (sokkal valószínűbb, hogy ragtalan határozósóból keletkezett): GuaryK. 42: „ki aýocat zezeti, *batoz* ielos hínos legyn, en nec ol mel angali zíue vağon”; 1502: „Bochattasd chak adzyg mig az theurek zabonak az faluth myg en innen el indulok *Bathor* essmeg el ffoglalya Barthoss” (MNY. 37: 203); ÉrdyK. 651: „*Bator* tyzes meen yffen meg enghemet, ha azt nem vallo”. L. azonban később: 1549 – 1559: „Miként mondd, *bátoron* úgy legyön!” (RMKT. 6: 97).

A *még* alakja változatlan, megegyezik a maival: DöbrK. 377: „ez nagyvbb es elő parančolat: Malod kedeg *meg* illeten:”; ÉrdyK. 568: „wgy mond zent Bernald doctor: . . . Zent Agolton *meg* wgy mond”. Korszakunkban még ritka. (A *még* 'megint' határozósóhoz való viszonyát l. 776.) — A *vagy* az *avagy*-gyal azonos szerepben, de nála ritkábban jelentkezik (az *avagy*-ot l. az összetetteknél): BirkK. 3b: „«veğen» többet *uag* keuefebet” (e kódexünkben a *vagy* kiemelkedő arányban van jelen); DöbrK. 373: „mit ezönk. *vağ* mit izonk”; 1518 – 1523: „ha holthom Thewrthynyek *wagj* fyrhez menek” (Nyr. 36: 168). — A *de*-nek is sajátja a csoportra jellemző alaki, jelentésbeli mozdulatlanság, *gye* alakváltozata sem fordul már elő: JókK. 39: „zent ferenc boczata kettewt tarfy kewzewl / . . . *De* ewk az helnek efmeretlenfegeert / . Ez felewł mondot vrnak varat nagy nechezleguel [!] lewlek meg”; 1492: „kegelmed priortul es az ew hozya Tartozotwl gleyteth keuana, *de* vram azth monda, hog nem Zykseg” (MNY. 37: 203); 1529: „nem hog yrhath *de* yngen sem yzenheth” (MNY. 37: 276); stb.

A korszak leggyakoribb kötőszava az *és*; első helyét a nyelvtörténet folyamán végig megőrzi. (Az *és*-nek és családjának keletkezéstörténete is ősmagyar kori kérdés.) JókK. 38: „En boczatok te hozzađ en tarłimbalol kettewt *Es* te meg mutaffad az hegyet ewnekj”; Apork. 113: „meg vezte o zolıııket es fige faııkat”; 1525 k.: „Igekezel wala fok orzagokra | *es* nag hathalmas warologra” (RMKT. 1²: 481); stb. Az *és* meg a vele egy tőről való is funkcionális különállása — az előbbi egyszerű kapcsolatos, az utóbbi hozzátoldó szerepben — korszakunkban már teljesen mondható, alaki különválásuk azonban csak most kezdődik. Tekintettel arra, hogy az *és* hosszú magánhangzóját a helyesírás legtöbbször nem tükrözi, az *is* zárt alakjainak lassú gyarapodása pedig a korszak végétől figyelhető meg, az esetek túlnyomó többségében csak mondat- és jelentéstani alapon tudjuk őket megkülönböztetni.

Van azonban egy (olykor több) helyesírási kritérium, ami mögött fontos

nyelvi, hangzásbeli tények állnak: az egybeírás. Bizonyos nyelvmlékek a hozzátoldó *és*-t — de csakis azt! — meg lehetőséggel egybeírják az előtte álló szóval (l. ugyanitt a különírt *és*-eket is): JókK. 67: „Es kyuaŷa az kepprewl lebeknek yegytt: feleteket es mezetes kyuaŷa”; GuaryK. 17: „Hafonlatos ez zagalmazo embor az díznohozes, mezt addizno nē kemeli az ŷ zaíat, es ozzat”; 1526 k.: „otthees” (MNY. 37: 205); SzékK. 123: „az vr yftennek ő neve . . . őrókké zent volt, es mostanés zent”. Az említett kódexeken kívül a két eltérő jelentésű *es*-t ugyanígy igyekszik megkülönböztetni például a NádK., NagyszK., KazK., VirgK. A XVI. sz. elején e mellé már egyre gyakrabban társul, vagy tőle függetlenül jelentkezik az *is* zárt (felső nyelvállású magánhangzós) használata: 1531: „kyld vŷza hozam: ten magadŷs vtana Indulŷ” (MNY. 2: 210); 1533: „es mostŷs aŷanlom ke: magamat” (MNY. 24: 59). Az egybeírás ebben az esetben az egybeejtés eléggé biztos jele. Az egybeejtéssel járó nyomatékvesztés az *is* esetében záródást idézett elő; az *és* fejlődése ezzel éppen ellentétes: enklitikus nyomatékösítő elemből független szóvá válva hangsúlytöbbletbe jutott és megnyúlt. Ennek a funkcionális háttérű alaki elkülönülésnek a kései ómagyar korban tapasztalhatjuk az első határozott lépéseit, a folyamat széles körű kibontakozása azonban már a későbbi korok eseménye. Lehetséges, hogy a zártabbá válás a szóbeliségben hamarabb jelentkezett, mint azt a hagyományörzőbb írásbeliség tükrözi, és nyilván nyelvjárási különbségekkel (l. a mai megoszlást). L. a kódexek és a levelek példáinak különbségét is.

Anélkül, hogy teljességre törekednénk, és a részletekbe belemennénk, még néhány rendhagyó esetről kívánunk szólni. Az ÉrdyK. írója (másolója) például igen nagy következetességgel alkalmazza a betűkettőzést a magánhangzók hosszúságának jelölésére. A hosszú *é* jele tehát *ee*, míg a rövid *e*, *-ek* *e* betű felel meg. Csakhogy az '*is*' jelentésű kötőszók *ees*-nek, az '*és*' jelentésűek pedig *es*-nek vannak írva: 563: „Vala elmeg eegy yffyw lyket *es* ['és'] Nema az *ees* ['is'] azonnal meg vygazeek” stb. Ez ejtésben éppen a fordítottja a korabeli átlagnak. Tekintettel arra, hogy a törzsanyagban ez a megkülönböztetés kivétel nélkül jelentkezik, és a kódex hangjelölésére egyébként is a nagyfokú tudatosság a jellemző, úgy látszik, hogy az eredeti nyomatékösítő *és* hasadása ez esetben fordított eredményre vezetett. Ennek a szokatlan jelenségnek mozgatóerőit nem ismerjük minden részletében, annyi azonban bizonyos, hogy a kapcsolt szóhoz való hozzátapadás, ennek következtében magánhangzó-záródás egyik kötőszónál sem következett be. A két alak egyetlen megkülönböztetője a kvantitás. Elvértve vannak olyan nyelvmlékek, amelyekben mindkét kötőszó megnyúlt, az alaki változás nem vezetett elkülönülésre: CzechK. 69: „tŷzta zŷwemmel. *ees* tŷzta akaratommal”; de 65: „Merth az leezon zornŷw ŷdŷ. ŷgazaknak *ees* felendŷ”; KeszthK. 21: „zayok atkozassal. *ees* keferwlegel telyes”; de uo.: „ky yoth thegyen nynchen chak egy *ees*”. A két *ee*-vel írott alakok egy részében azonban a középső nyelvállású, zárt *ē*-s ejtés jelölésének kísérletét is gyaníthatjuk.

Az *s* az *ēs* ~ *és* változata, annak funkciójában jelenik meg: JókK. 46: „kŷ vagŷ te vram ŷften nagŷ bewlgezefeg / nagŷ yo g kegyelmelfeg”; BirkK. 4a: „elezer legen az omio, / az vtan az meg kenes”; 1515: „w kŷgelmet kel meg lelnem s w kŷgelmenek kel kenŷyergenem” (Lev'ŷ. 2: 1). Előfordulása azonban szórványos és egyenetlen. Keletkezése valószínűleg a kései ómagyar előtti korszak(ok)ra nyúlik vissza.

B) A tagolt morfémaszerkezetű szavakból átértékelődött kötőszók elhomá-

lyosulás útján kerültek a tagolatlanok közé. A jelentésbeli elhomályosulást alaki változás is támogathatja. Itt találhatók a *hát, mert, ha, hogy, így, maga*, amelyek eredetileg ragos alakulatok voltak, és a *sē, sēm, sőt, tehát*, amelyek pedig összetételi eredetűek. Az ősmagyar korba tehető a *ha, hát, hogy, így* alaki megszilárdulása, még a határozószói oldalon. A *hát* kötőszói funkciójára azonban csak a kései őmagyar kor második feléből vannak ritka és olykor bizonytalan példáink. (Szófaji határkérdéseit l. 776.) SzabV.: „[Es nagy] kyrál vȳgan Budara eredwen | Twrwk Sereg kwrnywlw terȳedwen | ... *Hat* valanak nekȳk nagȳ chwdaba | Hogȳ ... | lathȳak Twrwknepeth kazdagħ rwhaban”; SándK. 26: „el megȳok felesseȳomħoz ... , *haat* Im eleȳben io nag iaȳ vezzikkel”. (E példákban is tulajdonképpen töltelékszó, ill. komplex nyomatékosító és kapcsoló elem, amelybe még az eredeti 'akkor' jelentés is behelyettesíthető.)

A *mert* a leggyakoribb kötőszók közé tartozik: JókK. 47: „Vram kȳnek mye vagyō ... mȳnd tyed /. *mert* mȳkoron valamȳtt neked adonk /. tȳedett agȳwk neked”; MünchK. 87ra: „inkab zȳzȳttȳc ěmberec a fȳtetfȳgȳt hog nē a fȳnȳfȳgȳt *mezt* valanac ȳ mȳuȳlkȳdȳttȳc gonoȳoc”; PeerK. 337: „Remente-len dologħ ky hazwgnak hyzen | *merth* zeph befcedewel chak loth toled ve-fcen”. A *mert* és *miért* között nincs éles határ, de az utóbbit világos morféma-szerkezete a *mi* vonatkozó névmási kötőszóhoz erősen köti. Ezért érthető, hogy a két kötőszó funkcionális kettéválása is ebben az irányban (tudniillik vonatkozó → általános) halad tovább. A *miért* példáit l. a következő pontban.

A *ha* és a *hogy* keletkezéstörténete és alaki fejlődése kisebb hangváltozásoktól eltekintve ősmagyar kori kérdés, ezért ilyen szempontú tárgyalásuk ott található. Alaki tekintetben csupán az összetételekben való aktív részvételük a megjegyzésre méltó. Ezzel szorosan összefügg, különösen a *hogy* esetében, a nagy gyakoriság, valamint a vele járó funkcióátágulás: JókK. 38: „*ha* neked es tarfȳdnak kell az heȳ ewrewmeft ... neked adon”; 1492: „en kerezȳyenseȳ hyttemre *ha* valamȳ artandossagȳth ertenek, kegelmeden [!] nem bizlalnam.” (MNY. 37: 203); 1526: „sokat ȳrnek *ha* sok dolgom nem volna” (MNY. 37: 204); stb. — JókK. 39: „menenek azȳk zent ferencȳert *hogȳ* oda hoznak ewtett”; MünchK. 87vb: „Vrā aggad ěnnȳkem a vizȳt *hog* ne zȳomiuhoziam”; SzabV.: „Az few haytafrol vewek ezekbe | *Hog* nȳncȳ segedelm mar twb ezekbe”; stb. A *hogy*-nak vonatkozó párja is él (l. 785). — A *hogy*-gyal azonos toldalékú ősi ragos alakulat az *ȳȳȳ*; kötőszói használata azonban kései és korlátozott mértékű: SzabV.: „Akarattyak zȳrent tȳw kegelmmeth | Es nag myltȳfagȳs engedelmmeth | *Iȳ* meg adak zabacȳ erwȳfȳgetħ”; DöbrK. 121: „Mert iletȳknȳl iob te irgalmad: en aiaȳkim diȳȳrendȳk teȳedet *Iȳ* en iletȳembe aldȳlak teȳedet: es en kezeimet te nevedbe fel ěmelem”.

A *maga* a gyakori *de maga* kapcsolathól kiválva nyomósító elemből ellentétes és megengedő kötőszóvá lesz: PéldK. 83–4: „munkalkȳdyk az nyaua-lyas ěmber *hogy* meg ne hallyōn *maga* meg kel halny”; DebrK. 610: „mene banattȳa ěbbȳl volt iȳofnak hoȳ zauat nem hizi vala zentħ petȳr *Maya* vegre vȳħ lȳn minth iduȳzitenk monda”; ěrȳdyK. 511: „ħarom ěorȳya meeg nem volȳn *maga* ymaran ěarom zaaz ȳztendȳ mȳwt vala el”.

Elhomályosult összetett szót tartalmazó kötőszóink közül a *tahát* (~ *tȳhȳt*) a legfiatalabb: a kései őmagyar kor végén kezd a határozószói mellett kötőszói funkciót ellátni. (Bővebben l. 775–6.) Összetett szóként való megszilárdulása azonban korábbi, talán még ősmagyar kori esemény lehetett. A szótörténeti adatok tanúsága szerint a *tahát* volt az eredeti alak, ebből keletkezett a *tȳhȳt*

az á elhasonító hatására. Kevésbé valószínű feltevés szerint az összetételben egy közelre mutató *tē* névmás is megjelent. BécsiK. 175: „*Tahat* kiral monda”: *Et dixit rex*; TelK. 295: „hogy mennenk az wthon, thalalank egy . . . sarkanth, *thahat* az wthon altal nywlth”. A vegyes hangrendű változat már a JókK.-ben megjelenik, de kisebb méretű megszaporodása csak a kései kódexek némelyikében figyelhető meg: JókK. 51–2: „*Tehat* frater Malleus yftennek bewlczelegeuel egezen tele tewlt ember . . . monda ./.”; KazK. 71: „*Tehat* ez zenth iffiv: kezde iegőfleth az iftennek feelmere intenie”.

Az *és*, *s*, *is*-nek elhomályosult összetételeiből is keletkeztek kötőszók: a *sēm*, *sē*, *sőt*. Közülük a *sőt* fiatalabb képződmény, az *ismét* határozószóttól való hasadási elkülönülése ekkor már előrehaladott állapotban van, alaki tekintetben azonban még igen változatos képet mutat: JókK. 35: „yrgalmaz neked yften *Sewt* [*imo*] nagy malaftott vez te yduezeýtedtewl yftentewl”, 53: *Sewg* (de 47: *efmeg* ‘ismét’); SzabV.: „Sok nyalakwal *fw*t zamtalan fokwal”; 1526 e.: „mynd el vetted. mynd zevleuyt. mynd zanto barmayt. mynd louayt, mynd egyeb iozagaat. *sevt* meeg az aztag buzat es” (MNY. 43: 158). A további alakváltozatokra l. még WinklK. 175: *ysogh*; DöbrK. 461: *Ifót*; WeszprK. 140: *seeth*; TihK. 324: *smegh*; stb. A folyamat végeredménye itt is a csoportra jellemző rövidülés, melynek legfontosabb tényezője az egy szótagúvá válás. — A *sēm*, *sē* kötőszók, amint a JókK.-től megfigyelhető kiterjedt használatuk sejteti, valószínűleg korai ómagyar keletkezésűek. A kései ómagyar *es* *nēm*, *ēs* *nē* szókapcsolatoknak a *sēm*, *sē* kötőszókhoz való viszonyáról l. 797–8.

2. A megszilárdult ragos alakulatok között tárgyaljuk azokat a lexémákat, amelyek ragos volta jól felismerhető, a viszonzásokra jellemző rövidülés és elhomályosulás még nem változtatta meg eredeti szerkezetüket. Némelyikük alapszava azonban már ekkor is morfológiailag passzív, jelentésük is bizonyára elhomályosulóban van, ezért ezek átmenetet alkotnak az 1. és 2. pont között (l. *kedig*, *monnal*). A *hizsēn* kivételével határozószókból keletkeztek, ragjaikat még határozószóként, illetve igeként kapták. (L. azonban a 3. pontban említett kivételeket.)

A) Egy ragot tartalmaz az *ezért*, *azért*, *miért*, *kedig*, *monnal*, valamint az igei eredetű *hizsēn*. Az előző csoporttal szemben (1. pont), amelyre az egy-szótagúság volt túlnyomóan jellemző, itt két szótagúak vannak. — Leggyakoribb kötőszavaink egyike az *azért*. A latin következtető kötőszókat (*ergo*, *igitur*, *itaque*, *unde* stb.) szinte kizárólagosan, *sőt* okhatározószókat (*ideo*, *propterea*, *idcirco* stb.) sem ritkán *azért*-tal fordítják kódexeink: JókK. 37–8: „zerze magat zent attyauul bezellený . . . *Azert* [*unde*] az p[re]dicac[i]o meg leuen Monda fzent ferencznek”; BécsiK. 19: „Ma *azezt* [*ergo*] en vza kēzēftēssēdmg ha vagon . . . hamiflagoc”; MünchK. 87rb: „*Lot azezt* [*autem*] kēzēdēzet”; SzékK. 229: „halattaymban valék, es nem temetētek engemet. tawozzatok el *azéért* en tōllem az örök kēnnak tēvére”. A szóbeliséget hívebben tükröző levelekben is sűrűn előfordul: 1492: „*azert* te kegelmedeth Igazan bizlalom” (MNY. 37: 203 — a korábban elmondottakat összegezve, új szöveg-egységet nyitva); 1532: „k kewzel lakyk nimet orzaghoz *azý(r)t* k kirem hogh The k hozaffon egh yo pancilt en nekem” (LtK. 1: 138); stb.

Az *azért* közelre mutató párjából is keletkezett kötőszó, előfordulása azonban ritka. A JókK.-ben és a törzsanyagban nincs, a MünchK. kb. 200 *azért*-jával szemben 4 *ezért* áll; ebből 1 nem kötőszó, 1 pedig egy korábbi mondat megismétléséből származik: MünchK. 55ra: „mezt ime *ēzezt* mēdz nemzētec

mōdnac èngemèt bodognac'', 24vb–25ra: „z mōda nèkie *Ezezt* meghagga èmber attat z ànat eggefol q fèlèlegeuèl / z lezn^o kettèn eg tèftbèn'' (l. 46ra is); de: 90vb: „Mondanac azezt q nèki Mel ielèfeget tēz *èzezt* te hog laffuc z higgōc teneked'' (ragos névmás, illetve névmási határozószó). A levelekből is ritkán kerül elő: 1515: „a mýt akarok mýelnem w kýgelme akaratýawal akarom . . . ký en reým jlen ýeles gondot akar wýselný, ezer ezt ýrhatom k.'' (LevT. 2: 1). (Az ezért — azért kérdésére később a funkciómegoszlás kapcsán még visszatérünk.)

Amint említettük, a *mert* helyén *miért* is állhat: PéldK. 69: „*myert* [a fak-szimilében így!] te kazas vagy azért te ennekem ne kazaly''; VirgK. 43: „Es zent ferencz *miert* igen zerety vala frater leot . . . monda wneki''; 1524: „ha meg akarýak walthanya · engedek meg benne *mýerth* haznath wetthem'' (MNy. 13: 122). Ha összetett mondatban az *azért* kötőszóval kerül korrelatív viszonyba, vonatkozó jelentésárnyalatot kap (l. pl. a PéldK. idézett mondatát). Ebben világos morfológiai szerkezete, a vonatkozó *mi* névmáshoz való szoros paradigmátikus kapcsolódása támogatja.

A *kedig* egy kikövetkeztetett **ked* ~ **kéd* ?'idő' főnév -ig ~ -ég ragos származéka. Leggyakoribb alakváltozata a *kedeg* ~ *kedég*, a kódexek nagyobb hányadára ennek használata a jellemző. A kettőnek egy nyelvemléken belüli váltakozása sem ritka: JókK. 3: „Ew *kegyjeg* nag bekefegeuel mýkent fíket es nema nagy vígý arczaual el mulýkuala''; BirkK. 4b: „Egg *kedig* aluã es zoluã mas ne zolion''; SzabV.: „Mert Ez [bezed lwn] lwn nalok hat twkelletes | kýralnal *kedyg* nagy kellemetes''; DöbrK. 377: „ez naývbb es elő parançolat: Malod *kedeg* meg ílleten''. Erőteljesebb alakváltozások a korszak második felétől figyelhetők meg. Néhány további alakváltozat: AporK. 165: *keged*; GuaryK. 34: *kedec*; WinkK. 89: *ketheegh*; LányiK. 18: *thedyk*; KeszthK. 17: *kedyk*; KazK. 70: *kegek*; ÉrsK. 31: *kegygh*; 1529: *kenýg*, *kenýgy* (MNy. 37: 277). A *p*-vel kezdődő elhasonulásos változatok — a *pedig* első adatai — is ezek sorába tartoznak, funkcionális különbség nélkül: 1498/1630: *pedigh* (MNy. 32: 53); 1507: *pedig* (NyIrK. 6: 187); 1510: *penyg* (KárOkl. 3: 71).

A kései ómagyar korban korlátozott használatú volt a 'mint, mintha' jelentésű hasonlító kötőszó, a *monnal*. A Huszita Biblia fordítói használják igen tudatosan főleg a latin *quasi* megfelelőjeként. Mivel a Huszita Biblián kívül csak az ÉrsK.-ben fordul elő adat (módosítószóként), arra gondolhatunk, hogy mesterséges alkotásról és tudatos alkalmazásról van szó: BécsiK. 18: „a vizèc mégèzofodnènc *mōnal* [quasi] kofal'', 200: „Es lezec *mōnal* [quasi] harmat z Íflr viragoz *monnal* [sicut] lilíom'', 80: „võn kèt zolgalo lañokat z valóbizõ èggikzè tamazkodotuala *mōnal* [quasi] a' genèzofégèzt z ànag gengefègèzt nem vífélhètneì''. Az AporK. 49: *monual* hasonlatlan formája arra enged következtetni, hogy névmástó -val ragos alakjáról lehet szó. — Ekkor van keletkezőben a *híszèn*: JordK. 348: „ýewel velwnk *hýjem* ýob hogý egý nemzethnek Izraelben logý attýa es papýa, honnem egý embeznek''; ? 1524: „hwgathwl walo az kegelmèd fya mondam. en akarhonneton efnek czak lenne *hysem* miwel ew kegelmè es az en fýamnak minden Jawath kywannia'' (MNy. 25: 70). Mivel a szóvégi *m* > *n* változás még nem következett be, a szójelentés és mondatbeli helyzet is megfelel a korábbi állapotnak, a *híszèm* még be nem olvadt, modális főmondat is lehet.

B) Több ragot, illetve többelomú ragot tartalmaz a *viszont* és a *mint*. Ezek a ragok az illető szavak határozószói előéletében kerültek a helyükre. Az általános *mint* leggyakrabban hasonlító mondatokban áll: JókK. 27: „tewuifben

czŷnaltuala olyatant *ment* egŷ haŷlok''; GuaryK. 6: „Aŷ 2e39999 tozcofocat, 92d99 vŷan bŷŷŷa, *mint* emb92 ŷ bazmat''; KulcsK. 9: „lelkemeth el ne ragadya *mynth* eeh orozlan''. A vonatkozó jelleg azonban mŷg itt is           . Egy-szerű mondatokban vagy összetett mondatok valamely tagmondat  n bel  l essivus kifejezésére is használatos: 1524: „ker  k the fellegedeth *minth* zerel-mel ath  yank f  yath'' (MNY. 19: 127); 1529: „  rom the ke      mednek *m  nth* en ke      mes wrammak'' (MNY. 37: 275); stb. — A *viszont* ellentétes kötőszó-ként való használatára m  g csak szórványos, bizonytalan példáink vannak: 1515: ? „ol  al zerethet, k   soha nem wolt awag *w  zont* ha w zent felsekenek nem kelmetes ezért sem   kart nem valonk bene'' (LevT. 2: 2); LobkK. 81: „Me           atk      tac [!] az  r     thizre ... De maga *vizzont* ennec elene az ioknac az aldot iften mit mond''.

3. A *kediglen*, *peniglen*, *kedigen* kötőszóként kapták ragszerű nyo-mat  kos  t   elem  ket. Ez a *kedig* ~ *pedig* eleven nyomatékosító funkciójával is magy  razhat  . Mondatr  szszerepet nem játszó kötőszók között ez a ritka kivétel az, amely a kategórián belül m    d   toldal      sra ad példát. Az *-ig* : > *-iglen* változást a határozószók és a ragos névszók körében megfigyel-hető ilyen megfelele  sek analógiája támogatja, s egyben arra is utal, hogy az *-ig* korabeli morfológiai különállása (ti. hogy külön morfémaként értékelik) m  g nem sz  nt meg: NádK. 338—9: „Minec vtanna *kedeglen* az   rd  g     meg-farrattanac volna''; JordK. 381: „Aŷ t    en ket apoftoloknak *ked  glen* new  k eg:'. — BirkK. 2a: „ha *kedigen* e  ma  t meg fertendik'', 2b: „Micort *kedigen* ... titeket ketheleneit kemen zokat m  dani'' (a BirkK.-ben ugyanez több helyen is; az *l* nélküli forma másutt nem jellemző). — 1515—1525: „legyllyk ... | tyztfellegel vytfellegel pynzel es bewflegel | awagy *penyglen* Terek Vaydaknak az ewnen feyekel'' (RMKT. 1  : 486). Ezek k  re később némileg bővül majd. L. pl.: 1553: *azerttan* (LevT. 1: 107); 1591: *az  rton* (NySz.).

Vonatkozó kötőszók

A vonatkozó kötőszók csoportja vonatkozó névmásokból és vonatkozó ha-t  roz  sz  kb  l áll. (E kategóriák tárgyalását l. a névmásoknál és határozószók-n  l is.) A vonatkozó jelleg mibenlétéről, kialakulásáról az   smagyar kor kelet-kez  st  rt  neti eseményei kapcsán szóltunk. E helyen egy rövid szinkrón (k  -sei   magyar)   ttekint  st adunk, részben azzal a céllal, hogy az egyszerű vo-natkozó kötőszók alaki jellegzetességei összevethetők legyenek az   ltal  nosok  -val. Az összetett formák születéséről a következő alfejezet tájékoztat.

1. A vonatkozó n  v más i kötőszók paradigmaticus természetűek, s mi-vel névszókat helyettesítenek, alaki rendszerük sok tekintetben megegyezik azokéval. A z  r   toldalékos forma mondatk  rnyezetes adatol  sa után a gya-koribb ragos (illetve jeles)   s névutós alakok dokumentálása következik kon-textus nélkül. Az egyszerű sz   —   sszetett szó, ragos alak — névutós alak, ragos névmás — határozószó átmenetének kérdésével itt nem foglalkozunk.

DöbrK. 378: „Ionkah kedeg mvnkalog    k kezevel *m  * io ho   leg  n ... zik-feget meg adni''; ÉrdyK. 510: *myt*; NádK. 327: *miert*; S  ndK. 29: *m  re*; BécsiK. 14: *m  k  t*; MünchK. 86ra: *micor*; JókK. 93: *m  jkort*; PeerK. 340: *mykoron*; S  ndK. 25: *m  jkeappen*; DöbrK. 382: *m   el  t*; JókK. 133: *m  jutan*; NádK. 321: *minec vtanna*; TelK. 17: *minekokaerth*; ÉrdyK. 511: *myolta*; 1530:

mijhelth (MNY. 37: 282): SzékK. 193: *myhelen*; stb. — A *mi*- ~ *mē*- névmástő *-nyē* ~ *-nyi* mértékképzős származékára l. GuaryK. 25: *mene*; KazK. 72: *mynet*; NádK. 336: *mcnevel*; JókK. 41: *meneben*; stb.

CornK. 55v: „O chodalatos ez azzonyallatnak ev zerelme. *mely* zerelme kezereytetyk ev ereyefevlevt. tenny”; TelK. 17: *mellek*, 27: *melleket*, 24: *mellekén*; SzékK. 3: *melyeknek*; stb.; MargL. 4: *meljet*; DöbrK. 375: *melbe*, 383: *mellben*, *mellen*; TelK. 17: *melről*; stb.

JókK. 1: „frater Janus *ki* magat terben megakasztotta”, 38: *kyk*, 43: *kýket*; GuaryK. 25: *kiknec*, 23: *kiktül*; CzechK. 47: *Kýkbol*; NagyszK. 8: *kikben*; SzékK. 12: *kyken*; NádK. 332: *kikvel*; stb.; MünchK. 85rb: *kít*, 85va: *kinèc*, *kiról*; ÉrdyK. 509: *kyn*; DöbrK. 380: *kiben*, 374: *kitől*; CornK. 54r: *kyuel*; DöbrK. 374: *ki mia*; MargL. 9: *kýnek okaert*; SzékK. 12: *kyknek altallok*.

2. A vonatkozó **h a t á r o z ó s z ó i** kötőszók tiszta eseteit a *ho*- névmástővel alakult megszilárdult ragos formák adják. Közülük a *honnan*, *hol*, *hová* az irányhármasság szerint is csoportba rendeződik: 1533: „Nem volt lync es *honnan* zegen magat segethette volna” (LtK. 1: 142) — SzabV.: „megyen Nandorfeyer varra | *Holj* kyal errwl byzon hýrt vara” — GuaryK. 10: „es latt'a az pocclot, . . . *houa* lēmínemü ilten zezetq, . . . *nē* meqon”. A *honnan* morfológiai változataira l. még TelK. 22: *honnat*; ? SzabV.: *Honneg* (kérdő határozószó is lehet); illetve továbbragozva: NagyszK. 5: *honnaton*.

A *hogy* 'ahogyan; amikor' (< *hol*) még az ősmagyar kor folyamán kiszakadt a helyviszonyt jelölő határozószók közül, és mód-, valamint időhatározó szerepet vett fel: MünchK. 18ra: „megvigazec Vgan *hol* ['ahogyan'] a malic”; TelK. 292: „*hogy* ['amikor'] a waras wegere Jwthotwnk volna zerzenk . . . eleffegeth”; stb. (Az utóbbi funkcióban sokkal gyakrabban fordul elő.)

A fenti vonatkozó határozószói kötőszók a kései őmagyar kortól kezdve kifejlesztik az *a*, az névmásokkal összetett formájukat is. Kivételt képez ebből a szempontból a *ha* kötőszó, amely bár történetileg ugyancsak *ho*- névmástövet és megszilárdult határozóragot tartalmaz, de szerkezetileg elhomályosult, és funkciót váltott: a sajátos jelentéstartalmú feltételes mellékmondatok speciális kötőszava lett. Ezzel tulajdonképpen kivált a vonatkozók csoportjából is. Az eredetibb 'amikor' határozószói jelentésárnyalat leginkább a 'ha' — akkor' korrelációban érzékelhető még: JordK. 382: „*ha* kedýglen nem leend melto, *teehat* tý bekefegetk tý magatokza ther”; 1531: „Ees The K. *ha* Zolathý Mýhalt találja, *haat* Mondýa meg Neký. . .” (LevT. 2: 5); stb.

A *mi* névmás viszonyragos alakjai között is van olyan, amely megindult a ragszilárdulás útján, illetve eljutott ennek az útnak a végére. Elsősorban a *mint*-et kell megemlítenünk, amely — akár az előbb tárgyalt *ha* — sajátos jelentéstartalmú (hasonlító) mellékmondatok egyik jellemző kötőszavává válva a vonatkozó és az általános kategóriája között mozog: 1488: „weres pey lo megh tiftolion agh kepen *menth* Jordwan vize” (MNY. 16: 79); SzékK. 4: „el fedezék az földnek ó zynét, *mynt* az falkak”: vonatkozók, de: SzékK. 184—5: „femy nynén gonozab, es kegetlenfégefb bvn *mynt* zeretnye az penzt” stb.: általános kötőszó. — L. még a *miért*, *mert*, *mivel* kötőszók vonatkozó használata is. A *míg* (< *mi* + *-ig*) korszakunkra lényegében morfológiaileg egységes szóalakká vált: BirkK. 2b: *míg*; 1502: *myg* (MNY. 37: 203). A ragszilárdulásra utal az újabb ragok felvétele is: PeerK. 341: *myglen*; KulcsK. 20: *Mygen*.

Az összetett kötőszók és állandósult szókapcsolatok

Az új kötőszók keletkezésének legfőbb forrása a szófajváltáson kívül az összetétel. Ennek több oka van: a) Az általános kötőszók a *kedig* : > *kediglen*, *kedigen*; *penig* : > *peniglen* esetétől eltekintve nem toldalékolhatók. b) A vonatkozó névmási kötőszók ragjai, jelei nem hoznak létre új lexémákat. A *ménnyi* kivételével a képzés nem játszik szerepet. c) A vonatkozó határozószói kötőszóknál megfigyelhető ragszilárdulás arányait tekintve elmarad a szóösszetétel mögött. — Az összetételnek tehát mint morfológiai eljárásnak és lexikológiai tényezőnek a kötőszórendszer fejlődésében, alakulásában kiemelt szerepe van. Különösen érvényes ez a kései ómagyar korra, amikor nagyszámú és nagy terjedelmű, olykor bonyolult, magas szinten megszerkesztett szövegeket kellett latinról magyarra fordítani. Az írásbeliség részéről támadt hatalmas igény differenciált nyelvi formák — többek között új kötőszók — kifejlesztésére. A kötőszók körében a magyar nyelvben külső hatástól függetlenül is létezett az összetétel tendenciája, de fontos tényezőnek kell tartanunk a latin mintát is, ahol már adva voltak hasonló megoldások. A fordítással létrejött összetett szavak tovább éltek a maguk életét a magyarban, hatnak a többi kötőszóra, és mintául szolgálhatnak új, belső keletkezésű lexémákhoz. — A fellépő alak sokszínűséghez általában funkcionális változatosság társul, de kezdettől fogva jelen vannak a funkciómegoszlás erői is.

A természetes úton keletkező összetett szók kialakulása többnyire hosszan tartó folyamat. Magától értetődik tehát, hogy egy korszak — jelen esetben a kései ómagyar kor — szinkrón metszetében egyaránt találhatók már véglegesen összeforrott szavak (pl. *avagy*), az összekapcsolódás több-kevesebb jelét mutató, összetett szóvá váló szoros szerkezetek (pl. *tudniillik*), ambivalens módon viselkedő kapcsolatok, amelyek különböző helyzetekben egyszer az összetett szóhoz, máskor a szókapcsolathoz állnak közelebb (pl. *úgyhogy*, *aztán* ~ *azután* : *annakutána* — itt különösen fontosak a megragadható jelentésváltozások és a mondatbeli helyzet), továbbá alakilag soha összetetté nem váló, de funkcionálisan egy egységként szereplő állandósult szótársulások (pl. *és úgy* = lat. *itaque*), és végül olyan szomszédos lexémák, amelyek ekkor még alakilag és funkcionálisan sem minősíthetők összetett szónak, de később azzá válnak, illetve eljutnak a fejlődés bizonyos fokára (pl. *merthogy*). A valóságghú nyelvi kép kedvéért és a mozgási folyamatok bemutatására mindezekből a típusokból került a tárgyalásba bizonyos számú példa. Ezen a helyen azonban nincs mód arra, hogy az összetétel megítélésének általános szempontjairól részletesen szölgünk.

Az összetett kötőszók kisebb hányadát teszik ki azok a származékok, amelyeknek összetételi tagjai — azon túl, hogy a mondatban hosszú ideig egymás mellett álltak — egymással szintagmatikus viszonyban is voltak.

A mondatból keletkezett kötőszók

A tagok eredetileg mint alany és állítmány vagy határozóval determinált állítmány önálló tagmondatot (főmondatot) alkottak, később beleolvadtak az utánuk következő mellékmondatba. — Az *avagy* korai előfordulásai, kiterjedt használata és az igei tag E/3-re utaló alakjának eredeti, ragtalan állapota alapján ósmagyar keletkezésűnek tekinthető (l. még a *vagy*-ot is az egyszerű kötőszók között): JóK. 74: „Es nem tudom hogý teftembenee *avagy* teftem-

kewuewlee voltam”; SzabV.: „ky akarna az valnek Chazarhoz | *Awagj* magyarj Mathyas kyalhoz”; 1527 k.: „hogh nem mynth k. welj *awagh* hysj” (MNY. 37: 206). A ritka különírások azt mutatják, hogy a szó felépítése nem homályosult el teljesen: Apork. 187: *A wagy*. — Az *azaz*-t is folyamatosan adatolni tudjuk a JókK.-tól kezdve, keletkezési ideje azonban bizonytalan. Azonos szerepű és hasonló jelentésű tagmondatok, mondatrészek között állva úgy kapcsolja őket össze, hogy az első névmási tag (eredetileg alanyként) viszszaemutatva, a második névmási tag (eredetileg állítmányként) előre mutatva egymásra vonatkoztatja őket azonosítás vagy helyreigazítás céljából: JókK. 155: „meg változtata minden testnek vtat: *az az* meg hala”; CornK. 55v: „monda neky. raboni. *az az*. mester.”; SzékK. 5: „az ő ellenne allokát meghölé törnek torkával, (*az az* elyvel)”.

A *tudni*illik helyett a JókK. *tudnimélt*-et használ: 18: „Es az helyen alnakuala fratresek ew vele · *Tudny mélt* · Maffeus · Egjed · es jlyes.”, 114: „Tehat vryften meg mutatja ewnekj ew myuelkedeleknek gyewmewlezet es jutalmat: *tudny mélt [videlicet]* fok lelkeket ./.” (l. még 104, 120). A kódex első lapján önálló mondatként találkozunk vele: „yrtattanak meg yttegyel nemj yrafok bodog ferenczrewl . . . *Tudni mélt [sciendum est]* azért hog mi atyank bodog fferench minden miuelkedetiben: iftenhez volt haffonlatos”. A mondat és a kötőszó funkciója között nincs lényegi különbség. A JókK.-et elsőként követő BécsiK.-ben *tudnyamért* (< *tudniamért*) található: 14: „Sizianac *tudnamézt [scilicet]* Melopotaminac . . . kizali”, 15: „földnec mēdz iftēnit ki iztana: *tudna mézt [videlicet]* hog lac qnqn maga mōdatnēc iftēnn” stb. Később megjelennek a *tudni(a)miért*, *tudni(a)hogy*, *tudni(a)mint*, *tudni* formák is: GuaryK. 23: „az v zūeube igō gonoz fezgec vadnac, *tudna miezt*, az atkozot iezēfleg, gūlōfleg, es hazagoffag”; KazK. 77: „az papa innocencios az ket cazarokkal: *tudniaminth* archadioffal: es honorioffal”; LányiK. 289: *Tudny hoj*.

Keletkezésüket többféleképpen magyarázhatjuk. Az egyik lehetőség az, hogy az eredeti *tudnimélt* alakban a *mélt* 'illik' ige homályosulni kezdett, s helyébe a gyakori *mért* ~ *mērt* ~ *miért* lépett. Ezt a változást fonetikai oldalról az *l* ~ *r* hangviszony is támogathatta. A *mērt*-et azután könnyen válthatták fel egyéb gyakori kötőszók, sőt később az előtag ki is válhatott az összetett szavakból. — Az is nagyon lehetséges azonban, hogy a *tudni(a)mért*, *tudni(a)hogy*, *tudni(a)mint* keletkezése nem függ össze közvetlenül a *tudnimélt*-tel: bár azt váltották fel, nem belőle származtak. Ha abból indulunk ki, hogy a kódexfordítók tollán létrejött mesterséges alakulatokról van szó, azt is megengedhetjük, hogy a kérdéses szavak közvetlen ellipszissel, tehát nem egy már létező szerkezet átformálódásával születtek. (Az első ilyen összetett szó, a *tudnyamért* az újításairól is nevezetes Huszita Bibliában található.) Természetes körülmények között nehezen képzelhető el egy olyan eredeti egyszavas főmondat, mely csak egy alanyi szerepű főnévi igenévből áll. Bár vannak példák arra, hogy a *tudni* magyarázó kötőszóként bukkan fel, de ezek középmagyar kori adatok, így nem szolgálhattak alapul az ómagyar összetételekhez. (Inkább a *demaga* > *maga*-hoz hasonló kiválásról lehet szó.) Az összetételben részt vevő *hogy*, *mért* ~ *miért* 'hogy' az alárendelt mellékmondatot bevezető kötőszóként értelmezhető, a *mint* aktuális jelentése azonban bizonytalan. Míg az előző kettő ellipszise föloldható (pl. *tudni [mélt, illik, kell stb.]*, *hogy* — vö. JókK. 104: *tudny mélt hogj*), ezó — legalábbis ilyen formában — nem. Ha magyarázó (mellérendelő) kötőszóként van jelen, szerkezet-, illetve kötőszóvegyülésre (-vegyítésre) gondolhatunk. A magyarázó *mint*-re l. KazK. 123:

„ueltek v iftenőknek lenny: az neg eltető allatokat: *minth* az eget: az tyzeth: az földet: es az uizet”.

A *tudniillik* a *tudnimélt*-hez hasonlóan a latin *scilicet* (< *scirelicet*) 'ua.' megfelelőjeként jött létre a kódexfordítók nyelvében: WespzrK. 118: „kȳuanando, kedȳg lelekben es ȳozagban, *tudnȳa, illik* hogȳ az belel taneȳchon”; XVI. sz. első negyede: „kȳ mene az iltennek fȳa azw attiatul *tudni illic* az menorzagbol ez vilagra jwe” (MNY. 7: 196); LányiK. 232: *Twdnye Illik. A tudniillik a tudnimélt*-nél fiatalabbnak látszik, nála legalábbis életképebb: elterjedésével hozzájárulhatott annak kihalásához.

A *jöllehet*-ben egy megengedő-ráhagyó értelmű igei állítmány kapcsolódott egybe bizonygató, nyomósító szerepű határozói determinánssal. A „*Jó. Léhet.*” mondatokból mondattani tapadással való keletkezés kevésbé valószínű. Mindenesetre a geminálás alakok kezdetétől fogva nagy többségben vannak. Például a JókK.-nek mind a 14 adata ilyen: 81: „ewk voltakuolna erre hȳuatalofok l [téves l] *yollehett* zegȳenlykuala az koldulaft” stb. L. még MünchK. 87va: *iollehet*; NádK. 326: *Iollehet*; 1533: *jollehet* (MNY. 37: 355); stb.; de PéldK. 74: *yolehet*. Különírt formák viszonylag ritkán bukkannak föl, ezek a tényleges morfológiai tagoltság nyelvi tudatbeli tükröződésének értékes bizonyítékai: BirkK. 2b: „*jol lehet* mōnaik ȳvkes legen, de maga inkab kiuāna . . . hog *ȳereffetek*”; 1529: *jol leheth* (MNY. 37: 275); de: 1530: „mȳndenre kees volnek, *jo leheth* bȳzon egȳ lovam sȳncz” (Száz. 1874: 349). — A *hogy*-gyal kapcsolt köztöszéelőzmények a tagmondati eredet bizonyítékai: DomK. 85: „ev . . . touab nem mehetne, *Iollehet* hog ez keges atya kezereyty vala evtet el menny az vtōn”; ÉrsK. 27: „mert *jol leheth* *hogy* az leelek keez legyen de az tēft yghen betheg”.

Az egyéb szószerkezetekből keletkezett köztöszók

Alakulásmódjukat tekintve különbözök (leginkább névutós szerkezetekből keletkeztek), közös jegyük azonban — a megjelölt szemponton kívül —, hogy a mutató névmások köré szerveződtek. Többségük fiatal, meg nem szilárdult alakulat, erős határozószói jelentésáryalattal. Közülük talán az *azután* jutott legmesszebbre a köztöszóvá válás útján: 1526: „morkolab Kazamyros jmar eth vagȳon . . . *oztan* az chye h kevetek es az morvaȳak es ez heten eth leznek” (MNY. 6: 448); 1530: „theȳg wgȳ velem, . . . hogȳ tarthassak olȳ emberth, kȳ legȳen ke(gyelmednek) jo, az *vtan* ennekemȳs” (Száz. 1874: 349). Jelölt szerkezettel: DöbrK. 365: „el alvttak. *annak vtanna* latta iakab es. *Annak vtanna* mind az apostolok es”. További köztöszók: BécsiK. 237: „Ma meg őfmértēm mert iftēnnēc ferfia vagte · z iftēnnēc igeie te zadbā igaffaȳ *Ez okert* ē. gērmeket z · ig hiua Amathi”; DöbrK. 67: „Azert araȳnak es topaȳiȳnak felette zerettem te paraȳolatidōt *Azokert* minden paraȳolatidra igazvlok vala en minden hamof vtat gȳlōlj”; VirgK. 42: „wnala nekwl . . . el nem elhetne, *Enek okaert* . . . vgy mond vala frater leo”; CornK. 54r: „aleyta <vala> maria magdalena hog criftuȳnak tēstet egyebvue vittȳ. *annak okaert [ergo]* futa az taneȳtvanyokhoz.” — VirgK. 46—7: „Mert vgy oluaȳuk, hogi iollehet zoltan kyralnak elenee nagi fene es kemeny bezedekel predikal vala, de *mynd ezen altal*, az w kegyeffelegeert . . . zeretetal halgatȳa vala wtet”; 1533: „nem merthem the kegyelmedhes mennem De *mȳnd azon althal* ne legȳek el vettōt kegyelmednek” (MNY. 37: 355); stb.

A szintagmatikus viszonyban nem levő szavak összetételei, állandósult kapcsolatai

Keletkezésük alapja legtöbb esetben csak a mondatban való gyakori egymás mellett állás. Néhányuknál azonban az összetételi tagok között szinonimikus kapcsolat is van. Összeforrottságukat tekintve igen különbözőek. Többségük az összetettség felé haladó szoros kapcsolat. Alább a mondatthár-eltolódással járó és a mondatkeveredéses összetételeket külön is megvizsgáljuk.

K é t t a g ú a k. — A mondattani tapadás során ebben a csoportban kötőszók kötőszókkal vagy más szókkal (például nyomatékosító szerepűekkel) társulhatnak.

1. a) Különböző funkciójú kötőszók összetételei és társulásai: MargL. 9: „ez zent zvz ... igen bankodýk vala. *mýnt ha* vala[m]ý nagy kart vallot volna”; 1531: „*mýnt ha* eg vekon cernawal keoteotek volna egy malomý keowet fejem feolyre” (MNY. 2: 210). (Keletkezésének részleteit l. 792.) — A *hogy* funkcionális sokszínűségéből, gyakoriságából és tartalmi-jelentésbeli megüresedéséből következik, hogy könnyen társul különféle más kötőszókkal: JóKK. 20 — 1: „*Mert hogý* bizonyal uoltuolna crítufnak tekellestes tanoýtuanýa ... le Vete magat az feldre”; SzékK. 137 — 8: „meg nem halgattatyk az mý ymadlagwnk, ... az ymadlagban valo twnálagért, awág, lankattlagérth, *myért hoý* nem bvzgoflagval, es nem ayytatatofflagval ymatkozvnk”; KazK. 77: „eufemianus kegek kezde magat menteny: *hoý miuel* nem tudna”; CzechK. 23: „En ýstenom ... mýre hagýal el engometh. *hogý hu* el hagyattatal volna athýa ýstentwl” (keletkezését l. 792). A *hogy* vonatkozó kötőszókhöz is kapcsolódhat, de az összetett szó nem veszti el vonatkozó jellegét (pl. *hogyki*, l. 792 — 3).

Általános kötőszó és mutató határozószó (illetőleg belőle származó kötőszó) kapcsolódott össze az *és úgy, és így*-ben. — Nem szilárdult összetett szóvá a Huszita Biblia és *úgy* szókapcsolata (mint ahogy az *és így* sem), jöllehet a két tag szoros összetartozásához nem férhet kétség: szinte kivétel nélkül a latin *itaque*-t fordítják vele: BécsiK. 17: „nem akazac kquètniec o affoknac istènekètkic valanac Caldeofoknac foldebèn. *Es vg [itaque]* még hagac o attoknac cezimoniaiokat”; MünchK. 74vb: „*Es ug [itaque]* egbè hiuan o vzanac mēdèn adofit / mōduala az èlön”; stb. A fordítás nagyfokú következetessége és a Huszita Bibliára jellemző volta arra enged következtetni, hogy mesterséges alkotásról van szó. — A ritkább *és így* is születhetett fordítás eredményeképpen, de belső keletkezésű is lehet. Használata nemcsak a Huszita Bibliára jellemző: GuaryK. 10: „latt'a az pocclot, ... houa fēminēm ūften zezetō ... nē meōn, *es iý* abba io zemenfege vaōn, hoō v oda nē vettēfē”; PeerK. 95 — 6: „monda nekyk zolafnakees ydeye w-a-gyon westegfegnekees ydeye. *ees iý [Et sic]* zayat bēc fogwan. . . cellayabol az palastot ky wewe”; stb. (l. még BécsiK. 61, 68, 320 — különböző latin megfelelőekkel).

b) Két rokon funkciójú, egymást erősítő, ellentét kifejezésére alkalmas határozószót tartalmaz a *viszonellen*: ÉrdyK. 4: „Nemellyek mel vezedelemre meennek ... ew halaloknak wtanna. *vyzon ellen* meel erekemre mennek az ygazak”. — Az *ugyanis* eredetileg módosítószó volt, amelyben a mondanivaló nyomósítását két rokon funkciójú szó kitérével érték el: LobkK. 12: „O vr xpūs ihufnak zentleges zileye tegedetes kerlek hogy nyeryed megh ezt ate zent ffiattul, mert *vgian es* te wagy emberi nemzetnek zozoloia.”

(l. még uo. 15 is); ÉrdyK. 141: „Mert zent Agofton . . . atyanknak mondaferent *wjan ees* az vegre teremtetete *wr Iften* az embert”. Ha a *viszonellen*, *ugyanis* alaki létrejötte, elemeinek összekapcsolódása még a határozószói, illetve módosítószói oldalon bekövetkezett, a kötőszók megszületése a pusztaszófaváltás esetei közé sorolandó.

c) A kötőszók az említettekén kívül társulhatnak, illetőleg összeferorrhhatnak még módosítószókkal, határozatlan névelővel, indulatszóval, névmással is: DöbrK. 1: „Az ő vire miraytöne [!] es mind mi fionkon legön *čak hog* fezehed es őled meg őtet”. — MünchK. 87ra: „fènki fèl nē megen mēnbò / *hanem* ki ležallot mēnbòl embezn° fia ”(l. még 795); DöbrK. 374: „ki hatalmas bőveben adni *hoj nem* kernenk avag ertenenk”. (A *hanēm* és *hogynēm* keletkezéstörténetét l. I, 492–4.) Mivel a *sēm* már ekkor is egységes, egytagú kötőszó, származéka, a *mégsēm* a kéttagúak közé tartozik: JókK. 68: „bél dugak az febnék helytt ruhauales gyapotuál az ver *megfem* allatthatykuala”. — Az alábbi mondatok többes számú főnevei azt mutatják, hogy az előttük álló határozatlan névelő már a kötőszó részévé vált: DebrK. 218: „kik *mint egi* bolondok . . . laba eleiben efenek”; ÉrsK. 108: „fenkyhez nem zolnak wannak *mykeppen egy* halottak”.

Nyomósító szerepe van a kötőszó mellett megjelenő *no* indulatszónak és *maga* névmásnak. — Még szoros szókapcsolatnak is minősíthető a SzabV. szövegmondat-kapcsoló *nuazért* kötőszava, szemben a *noha*-val, amely már kész összetett szó: SzabV.: „*Nwazert* ftrwmlottak kemellethlen”; SándK. 22: „hýrena *noha* kýsseeb uag amazoknaal. leeg nagyjób meltosaaggal naloknal”. (A *kedig* kötőszó is mások után állva nyomósító szerepű, de sosem válik igazán összetételi taggá: GuaryK. 27: *ha kedeg*, 41: *hoj kedeg*, 4: *Miezt kedeg* stb.) — Különböző funkciójú és jelentésű szavak a közös használatban átadhatnak egymásnak saját jelentésükből, ha ezt a változást a tagmondatok közötti jelentésviszonyok is támogatják. Így töltődik fel például a nyomatékossító, determináló szerepű *maga* névmás a *de* kötőszó mellett ellentétet kifejező jelentéstartalommal, s válik alkalmassá önálló szereplésre is: JókK. 43–4: „nem hallýauala az bezedekett . . . *De maga* lata hogý zent fferencz ky terýeztýuála ew kezeýtt”; 1525 k.: „az en thyzthemben magath ne bochatha wolna, *de-maga* immar lathom, hogh egyeb okaerth mywelthewolth” (NyK. 28: 76). (Az önálló *maga*-t l. 781.)

2. Az összetett kötőszók kialakulását az esetek egy részében a *tagmondathatár eltolódása* kíséri. Ezek a kötőszók egy kissé részletesebb tárgyalást kívánnak, akárcsak a következő szakasz mondatkeveredései példái. — Mivel kizárt dolog, hogy a mondatban egy összetett szó egyik eleme az egyik, másik eleme a másik tagmondathoz tartozzék, más szóval: a tagmondathatár lexémán belül húzódjék, ezért olyankor, amikor összetettség-előzmények tagjai között tagmondathatár volt, mondattani átrendeződés következik be. A szintaktikai változásokat fonetikaiai (szuprasegmentálisak és néha szegmentálisak) és szemantikaiai is kísérik. Az ide sorolható (részben már érintett) lexémák vagy A) „utalószó + kötőszó”, vagy B) „kötőszó + kötőszó” összetételűek.

A) Az első csoportban a végtermék szempontjából két jól elkülöníthető alkategória van: összetett vonatkozó névmások és általános (nem vonatkozó), sajátos jelentéstartalmú mellékmondatokat kapcsoló kötőszók (következőnyes: *úgyhogy*, hasonlító: *úgymint*, *olymely*, *olymint* stb.).

a) Az összetett vonatkozó névmás kialakulása olyan alanyi vagy állítmányi alárendelő mondatban indult meg, melynek utalószava a főmondat végén állt: DöbrK. 376: „es el időñ · az ki tedeg [!] es ṽtet hívta”; SándK. 23: „snem zolgaee az k̃y embor̃y keeztől linaltatot”. Ilyen helyzetben a mutató névmás elveszthette utalószói szerepét, s átlépve a mellékmondatba a kötőszóhoz tapadt. A lezajlott változásra több tényező utal. A beolvadt utalószó már nem veszi fel a főmondatból hiányzó mondatrész grammatikai szerepének megfelelő ragokat, jeleket: SzékK. 231–2: „bodogok, az k̃y . . . kewanák, az ygazfágot” (azok, kik helyett). A hiányzó utalószó helyét új foglalhatja el: SzékK. 141: „nééha aartando, az, az myt kéérvñk”. Az új utalószó alaki eltérése teljessé teszi a szakadást: PéldK. 74–5: „myre zereffem en azt azk̃y keferew vegezetewt yger”; 1526: „az mith̃ ýrtal azt meghertetem” (MNY. 37: 205). Az összeforrottságnak a bizonyítéka az egybeírás és a lezajlott hangtani változások is: PéldK. 67: *Ammyt*; NagyszK. 2: *ammit*; 1532: *amýth* (LtK. 1: 140); PéldK. 82: *akky*; 1530: *akýk* (MNY. 27: 74); stb.

Az az alanyi és állítmányi vonatkozó mondatokból analógiásan került át más vonatkozó mondatokba (névmási határozószók elé is). Néhány további példa a fentiekén kívül: 1530: *Az mýnere* (MNY. 37: 278) ~ GuaryK. 44: *ámeneze*; 1529: *az mýgh* (MNY. 37: 277); 1526: *az mýnth* (MNY. 37: 205) ~ 1526: *amýnt* (LevT. 1: 3); 1523: *az mykeppen* (Nyeml. 227); SzékK. 197: *az mel̃* ~ MünchK. 28ra: *a mel̃*; 1524: *az mellýk* (MNY. 13: 122). — 1532: *azhul* (LtK. 1: 138) ~ 1515–1525: *Ahol* (RMKT. 1²: 486); JókK. 88: *aholot*; SzékK. 337: *az howa*; stb. Ezzel az összetett vonatkozó kötőszók alakilag is különváltak a kérdő és határozatlan névmásoktól, határozószóktól. (L. viszont a következő bekezdésben mondottakat is.)

Itt teszünk rövid említést a vonatkozó *valaki*, *valami*, *valahol* stb. kötőszókról is, amelyek mint összetett szók még a határozatlan névmások oldalán születtek meg, majd a névmásokon belüli funkcióváltással kerültek kapcsolatba a kötőszókkal. Szerkezetük abban is sajátos, hogy előtagjuk nem utalószót tartalmaz. (Keletkezéstörténetüket l. a korai ómagyar kor fejezetében.) Vonatkozó s egyben kötőszói színezetük az *ami*-típusnál gyengébb: PéldK. 68: „*valamy* [‘ami’, ill. ‘(ha) valami’] zyletyk mynd en (z) rezem”; MargL. 7: „*valahol* [‘ahol’, illetve ‘(ha) valahol’] vronk iesusnak. . . es egyeb zenteknek kepeket latýa vala. leterdepeuluen tyztely vala”; stb. — Ugyancsak feltételes alárendelésben keletkezik, de mondathatár-eltolódás nélkül a vonatkozó árnyalatú *haki*, *hami*: CzechK. 51–2: „k̃y tegod zereth. az nem epedh: *ha k̃y* keserg akkor wýgad.”; 1526 k.: „azerth kerem kegýlmedeth hogh *ha mý* nehessége een reyaaam the k. woolna meg bochaas” (MNY. 37: 205).

b) Az *aki*, *ami*-típushoz hasonló módon jött létre néhány, sajátos jelentés-tartalmú mellékmondat kötőszava, azzal a különbséggel, hogy az utalószó vagy már vonatkozását veszített alárendelő kötőszóhoz kapcsolódott, vagy olyan vonatkozó névmáshoz (határozószóhoz), amely az összetételt követő funkcióváltáskor hagyta el a vonatkozó értelmet. Mód- és fokhatározói következményes mondatokban a főmondat végére vetett, értelmezőszerűen hozzátoldott *így* utalószó összeforrasztott a mellékmondatot bevezető *hogy*-gyal: BécsiK. 18: „mēñ iftēñ a tēngōzt mēgnita *vghog* innēt z innēt a vizēc mēgēzq-ľōdnēñ: mōñal kōľal”; MargL. 192–3: „az ev huganak vra meg · betegedeek · *vgy hogý* három eztendeýg azonkeppen fekevuck az agyban mykeppen fa”. Az esetenkénti egybeírások itt is az egybekapcsolódás folyamatát jelzik. De fontosabbak a tartalmi kritériumok, amelyek új minőségre utalnak. Például

ha a mód- és fokhatározói jelentés háttérbe szorul, a következtető mellérendelt mondatokkal rokon következményes mondat keletkezik, amelyben az összetéti tagok elemenként, eredeti jelentésükben nem értelmezhetők. Jelentés-tanilag is új egység jön létre: MünchK. 19rb: „gölèkezenec q hozia loc gölè-kezètec / *ug hog* felmenuē vlnq a· haioLkabā / z mend a· gölèkézètec alnacuala a· mazton”. Ugyanilyen helyzetben született a hasonlító *úgymint, olymely, oly-mint*: ÉrdyK. 461: „Az kōwetees . . . veetetyk . . . hasonlatoflaag zerent, *wgy mynth* az fyw hasonlatus az ew attyahoz”; GuaryK. 123: „ad batozlagot azzolganac az kezelfe, *ol mel' azt* mōdana”; ÉrdyK. 449: „lataa almaban *oly mynt* egy wgato kōlkōt zylne”. Az *oly*-lyal összetett kötőszók nagyrészt feltételes, az *úgy*-gyal összetettek viszont főleg reális hasonlítást jelölnek. Az *oly, mely* kapcsolat eredetileg vonatkozó szerkezet jelölője volt, amely a főnévi utalószóval alakult korrelációval (*az, [a]mi*) szemben az állítás bizonytalan-ságát, feltételeességét jelezhette. Az *oly* utalószó a nem vonatkozó *ha*-val is összekapcsolódhat: *olyha*: CornK. 188r: „az pap fordegya magat az nepre. es laffv zoual mongya. . . *olyha* zomorv volna”. — Az *úgy, oly* utalószót beolvasz-tó kötőszók mondatai csak ritkán vesznek fel újabb utalószót. Vö. mégis: MünchK. 39va: „*ol' nag* agakat tēremt *ug hog* a· meññei rēpēfoc lakozhaffanac q azñeka alat”, de ugyanez a JordK. megfelelő részében: 466: „*nağ* agakat boczat, *vğ hoğ* az eghý madazak el lakhatnak hñw aznyēkan”.

B) A következő csoportban általános alárendelő kötőszókból összetevődő származékok vannak. Egy részük a feltételes hasonlítást szolgálja utótagjában a *ha*-val: VirgK. 81: „vig orchauel elmegien vala, *hogiha* ['mintha'] ingen nem hallanaya”; GuaryK. 113—4: „kí menenec zocaloc zezent, *mint ha* az imad-fagza mēnenec”; ÉrdyK. 511: „latha egy . . . Sathort, *mynt ha* egy eekes waar vona”. Ezek úgy keletkezhettek, hogy a hasonlító mondatnak volt egy másodrendű feltételes mellékmondata, s a két mondat — vele a két kötőszó — összeolvadt. A GuaryK. példájával szemléltetve: „kimenének szokások sze-rént, *mint* [akkor mennének], *ha* imádságra mennének”. Mivel a főmondatbeli és mellékmondatbeli cselekvés megegyezik, a *mint* egyedül képviselte tagmon-datát. A *ha* és *hogy* utótagú kötőszók keletkezhettek még közbeékelte mellék-mondat beolvadásával is: MargL. 8: „kerý vala zent margit azzon · az ev tarsit alazatos keressel · *hog ha* valamely az sororok kevzzevl ev rea menne · megne hadnayak bantaný az ev jmadzagaban”; stb. Az ilyen beékelésből származó kötőszókapcsolat mindig lazább, mint a hasonlító mondat elliptikus megol-dása.

A *hogy* kötőszó vonatkozó névmásokhoz is kapcsolódhat (*hogyki, hogymely* és ezek ragos, jeles alakjai). Ilyen összetett szók többféle mondat-szerkezet egymásra hatásából keletkezhettek. Az alapfeltétel az, hogy valamely alárendelő mondatviszony megjelenhessék közel azonos ér-tékben vonatkozó (vonatkozó névmással bevezetett), illetve *hogy* kötőszós mellékmondat formájában. A történeti fejlődés egyébként a *hogy*-os mondatok térhódítását mutatja a vonatkozók rovására. Ez a kölcsönhatás részben kötő-szócsere, részben együttes előfordulást eredményez.

A *hogyki* stb. születésének egyik legfőbb szintere a következményes (jelen-tésárnyalatú) vonatkozó jelzői mellékmondat. Az ilyen mondatokban eredeti-leg vonatkozó névmási kötőszót találunk: FestK. 164: „ees ne eengedyed ne-kem walamykozon, *oly bynth* thennem, *ky* myatth the malazthodat el wezef-fem”; NádK. 67: „oth vannac *ol' kenzooc kik* kegoenal zornübec, es farkannal mergőfbec”; stb. A következményes jelentéstartalom előtérbe kerülésének az

lesz az eredménye, hogy a vonatkozó névmás helyébe a *hogy* lép más *hogy* kötőszós következményes mondatok analógiájára: PéldK. 29–30: „Es mongyon az bevnes. az confeffornak elevtte. három jgaz bezedet. oly igen jgazakat. *hog* pokolbeli evrdegek femmyt ev ellene ne mondhattanak”: coram iudice discreto ductus, id est confessore, dicat tres veritates *tam* veras, *quod* daemones contra se non poterint obicere; de l. ugyanezt ÉrsK. 526: „mongyon az konffellor elewth három ygazzath Oly ygazakath *kyk* ellen az pokolbely ewrdegh ne alhaffon”. Van példa arra is, hogy egy mondaton belül váltakozik a *hogy* kötőszós következményes és a vonatkozó névmással bevezetett alárendelés: DöbrK. 424: „ki az ziz ol zent. *kibe* zent lelek. meltolt légen be menni ki az igen dizes. *hoj* vtet ilten annava valasztanaia. ki ol tizta. *hoj* zvéle vtan. zizen maradhatna”. A kétféle mondatzerkesztés küzdelme mutatkozik meg a kevert *hogyki*, *hogymely* születésében is: NádK. 254: „Ierufalemnec leani ne firiatocon raytam, De ten magatokon liryatoc, es ty fiatocon, mert im ionec ol napoc *hoj* *kikben* mongatoc Bodogoc az ol mehóc kik nem ziltene, es bodogoc az emlóc kik nem emlettenec” (de ugyanez WinklK. 202: „... ionek ol napok *kijkben* mongyatok. . .’); ÉrsK. 525: „walaky három ygazat olyat monthat *hogy* *kyben* femmy Hamyflagh nynczen”; 1533: „Azert ha en olljat vetettem volna *hogj* *kij* kegjelmednek ellene volna . . . kenjerges kegjelmednek *hogj* kegjelmed meg bochyasa” (MNY. 37: 355).

A *hogy* és a vonatkozó névmás összekapcsolódását nemcsak következményes jelzői és vonatkozó, hanem *hogy* kötőszós tárgyi, cél-, okhatározói és egyéb mondatok összekeveredése és mondatbeékelődés is okozhatja. A *hogyki* stb. életképességét mutatja az a tény is, hogy mutató névmási szerepű, anaforikus vonatkozó névmások helyén is megjelenik: 1504: „demjen gyvrgy valota volna zent myklos hely ryzyt, tyzen hat arany foryntban zent yogy — konventben, *hog* *kij* falvbely ryzek fekvnynek zabocz varmegjeben” (Száz. 1872: 478). — Példák a *hogymely*-re: SzékK. 170: „halalos bvn, az ol kéwanlaagh, . . . *hoj* *mel*, lezen . . . az yftennek felette”, 202: „az yregléget ygen nag zorgalmatofflagval el tavoztatnod vgekezzél, *hoj* *mel*, ha ygaz meg nem bantanaés” stb.

Anaforikus szerepe mind a vonatkozó kötőszónak, mind a mutató névmásnak, névmási határozószónak lehet. Ez a lehetőség szolgált alapul a *holott* keletkezéséhez. Szomszédos (vagy közeli) mondatokban az azonos helyre való visszautalás történhet vonatkozó határozószóval: TelK. 289: „ez nagy *pwztaban* lakozzol, *hol* semmi Emberi nyayafflag nynchen”, mutató határozószóval: ÉrdyK. 510: „Az *feld* kyeef kyhöz loha hasonlatosth nem latot, *ott* vannak haat mynden felee zeep yllatw fywek . . .”, vagy mindkettővel: GuaryK. 46: „acazat [!] vtet meg qlnie *amme3pbe*, *holoth* att’oknac Lozdaiaf qzizic vala”. (L. még 799.)

Többszörösen összetett szavak, szoros szókapcsolatok. — Az előbbi típusok kombinációival keletkeztek. Egy már megállapodott összetett szó újabb taggal bővül. Ábrázolva: $(a + b) + c$, illetve ritkán: $[(a + b) + c] + d$. A tömbösödés iránya, az összetett szó belső tagolódása változhat. Jellemző, hogy szinte kivétel nélkül *hogy*-ot tartalmazó alakulatokról van szó. Mivel a típusok bemutatása az előző pontban megtörtént, itt csoportokra bontás és mondatkörnyezet nélkül következnek a példák: JókK. 46: *Dehogj* mert; 1525 k.: *azaz hogh* (NyK. 28: 76); SzékK. 124: *hoj* ha mynt; SzékK. 83: *ol mynth*, ha; ÉrsK. 49: *oly mely* ha; NádK. 461: *ol mel* mint;

ÉrsK. 185: *mynt hgy ha*; BirkK. 2a: *hoj nem mît*; GuaryK. 14: *hoj nē ha*; BécsiK. 18: *ha nem lac*; MargL. 38: *hognem mynt ha*; JókK. 68: *hogjhana*; stb.

A kötőszói szerkezetek

Ha két vagy több nem szomszédos kötőszó olyan mondat szerkezetbe kerül, amelynek részei egymás között szorosabb függést mutatnak, akkor az összetartozó részek kötőszói is rendszeresen együtt jelennek meg, maguk is összetartozókká válnak. A szorosan összetartozó kötőszókat tehát (pl. *akár — akár*, *mind — mind*, *nēmcsak — de ... (is)*, *ha ... is* stb.) joggal tekinthetjük egy egységnek. Sokszor előfordul, hogy valamely kötőszó módosítószóval, tagadószóval kerül ilyen viszonyba (pl. *nēmcsak — de*, *nēm — hanēm* stb.). Ilyenkor a módosítószó mintegy a kötőszó tartozékává válik. A nem szomszédos elhelyezkedés azért kritériuma a kötőszói szerkezeteknek, azaz a szomszédos helyzetű kötőszókat azért zártuk innen ki, mert az egymás mellé kerülő, így állandósuló kötőszói lexémák összetettszó-előzményt hoznak létre. Ezek viszont külön problémakört képeznek.

A kötőszói szerkezetek lényegesen különböznek a szintaktikai szerkezetektől, mégis célszerű őket szerkezetek gyanánt kezelni, mivel egybeolvasztásuk a többi kötőszóval fontos minőségi eltéréseket fedne el. A *mind — mind* például elemenként nem értékelhető, mert páratlanul nem kötőszó (l. még 776), s ugyanez lényegében az *akár — akár*-ra is elmondható; szerkezetesen más szófaji minőséget mutatnak. (A többieknel a különbség nem elsősorban szófaji természetű.) Másrészt viszont az is igaz, hogy csak lazán körülhatárolható kategóriáról van szó, azaz igen széles az átmenet a fent említett kötött és az esetlegesen, alkalmi jelleggel létrejött szerkezetek között. A kötőszói szerkezetek helyzetét ezen a skálán az összekötött egységek kölcsönös függésének mértéke, előfordulásuk gyakorisága és formájuk változatlansága határozza meg. Az alábbiakban a főbb típusokat mutatjuk be a teljesség igénye nélkül.

Szóismétléses szerkezetek. — A megismételt szavak vagy eredetileg is kötőszók, vagy éppen ebben a helyzetben válnak azzá. A szerkesztés paralelizmusa és a párhuzamos egységek határán való elhelyezkedés segíti elő szófajváltásukat, vagy erősíti kötőszói mivoltukat. A többi kötőszótól eltérően (a maihoz hasonlóan) valószínűleg hangsúlyosak. Mondatrészeket és tagmondatokat egyaránt kapcsolnak.

Szerepelhetnek párosan: 1507: „*vag fyam vag felefelegem*” (NyIrK. 6: 187); ÉrdyK. 511: „*avagy volt ewróme annak előttte avagy nem ...*” — az utóbbi páros jóval ritkább; XVI. sz. eleje: „*sem legatnak sem eg keuetnek adot ne aggyatok*” (MNY. 1: 350); JordK. 384: „*azt feellyetek, kŷ mŷnd az lelket, mŷnd az teltet vethetŷ az ezek tŷze*”; 1526: „*een vtannam semmit ne bankogŷal akar az vtan*” (MNY. 37: 204); 1529: „*fe ne ŷzend fe ne ŷrrad*” (MNY. 51: 359). (Az *avagy — avagy*-ot, *sēm — sēm*-et és *sē — sē*-t l. már az előző korszak fejezetében: I, 496.)

Szerepelhetnek kettőnél többször is. A halmozás sokszor a fokozás, kiemelés stílusesszöke a szövegben. Példák a háromszoros használatra: BirkK. 3b: „*tu-dakozas zerent, vag kez ígeret zerēt, vaŷ kez ihlet vaŷ akarat zerēt*”; GuaryK. 31: „*Azezt meltan, ... ŷidalmaŷac ez atkozot hazmad neluet, mind az ŷent 12as,*

mínd az zent doctoꝛoc, es *mínd* az zentoknec zenti'' (az utolsó *mínd* lazán, kötőszóval kapcsolódik a többihez); 1503: „*sem* kýralý adomanyaval *sem* kvke ýstvan valasaval, *sem* branczkaý peter valasaval ne vralkogik az yozagban'' (MNy. 9: 444); ÉrsK. 31: „ew zent telteth yllethetyk wala *awagy* ew zent hayath *awagy* ô zent zakalath *awagy* rwhayanal foghwan myndenek hwzyak wala''. — Példák a négyszeres használatra: JókK. 100: „ha bodog fferencz terdre le haylana *auagy* kezed menbe fel emelne *auagy* kegyege hagyapna *auagy* hurutna *auagy* fohazkodnak''; PéldK. 82: „yelen valo elet hasonlatos az hayohoz mert azky az hayoban vagyon *akar* allyon *akar* yllyen *akar* fekewgyen *akar* yaryon . . . touah megyen''; ÉrdyK. 510: „*mynd* földet egheth, *mynd* eetelt ytalt *mynd* ez halandofaghnak yzeet byzeet *mynd* ember baratynak lokalit nyayafflaghyt el változtatta vala''. Végül még egy példát hozunk a hat-szoros használatra: JordK. 382: „Ne akazýatok býzný Azañat, *se* ezyýtet, *se* penzt tý ôwetôken, *se* ezyent az wton, *se* ket kentôlthek ne legýfen, *se* lazwtok *se* ýltaptok''; stb. Ha a *sēm*, *sē* társaságában megjelenő *nēm*, *nē*-t a kötőszói szerkezet részének tekintjük, akkor ezek a példák a következő pontba tartoznak.

Különböző lexémákból alakult szerkezetek. — Az előző csoporttal tart rokonságot a *vagy* — *avagy*, amelyben két páros kötőszó, a *vagy* — *vagy* és az *avagy* — *avagy* keveredését látjuk: 1530: „*wagh* keghelmednek megh ýrya *awagh* sembe lesen keghelmedwel'' (MNy. 37: 282). — A különböző lexémákból alakult szerkezetek zömét olyan kötőszói szerkezetek adják, amelyek a tagadószó, tiltószó (esetleg tagadó névmások) köré szerveződtek: TelK. 290: „az ky cristufnak thanytwanya *nem* lehet ez wilagon, menyorzagban ôrókôs fya *fem* leheh''; BirkK. 2b: „*nem* testi *de* lelki zeretnek kell kezettetek lénj''; NagyszK. 12: „*nem* čak bezedeben zeret . . . *de* mend thetomeniben . . . bizonitia''. — A *hanēm* szinte minden tagadó elemmel megjelenhet: 1524: „az eoh pýlpekfegeth the felleged maí jdeghennek *ne* adna *hanem* az eó athya fyanak'' (MNy. 19: 127); 1529: „*nem* wesem az mate hýspam kesset es býrodalmat, *hanem* az kýgelmed hagyasa serent cýlekettem'' (MNy. 37: 277); 1531: „egý oraýg *se* kellelyed ez embert: *hanem* ezenel kyld výza hozam'' (MNy. 2: 210); 1526: „jmar egý magyarban *synch* teb byzodalma az myh kegelmes wrvkná *hanem* *chyak* te kegelmedben'' (MNy. 6: 448); VirgK. 44: „*femim* enekem *nycz*, *hanem* kwntwfw, kordam, es az alfo titokh ruham''; stb. — A kötőszói szerkezetek egy kisebb csoportja a sajátos jelentéstartalmú megengedő mondatokhoz kapcsolódik: MargL. 15: „bevhtel vala vizzel meeg *ha* elég erevtelen volt *es*''; NagyszK. 9: „*iollehet* ô zynôknec zeplegôs, es edôs voltat mutattyac, *de* maga . . . ô merget ki ôttik''; SzékK. 193: „*yollehet* hoý az tyztafag ellen valo gonoz býnról, több yras volna, . . . *de* megh *nem* yrom''; DebrK. 285: „Nem kel azért embernek igen nag bizodalmat . . . vetnye ez halando . . . emberbe. *butor* meg haznalatos es zeretetes legen *es*''; JordK. 94: „*butor* ozdoýczon *de* az hw kôzmeet ket felee *nem* valaztýa''; stb. — Mindezek az altípusok — beleértve a szóismétléses szerkezeteket is — egymással kombinálódhatnak. Néhány példa ezek közül: MargL. 7: „*nem* *chak* vigyazuan • *de* meeg aluan es • týztelneýe az zent keroztfat''; BirkK. 2b: „*nem* *chak* ti raitatok, *de* *šet* ô raita es keñerelték'', „*nem* *chak* özvegeknek . . . *de* *šet* meg hazas azzoñallatoknak . . . *fem* kell tēni''; JordK. 388: „az zent kýnyezekben eweek, kýt *nem* ýllýk vala, hw neký eonný, *fem* azoknak kýk hw veleee valanak, *hanem* czak a papoknak''; 1524: „*sem* felefflegemnek *fem* gyermekýmnek • ha-

mýflath nem mýwelthem hanem az derýk ýozagot lam mýnd meg hatthā'' (MNY. 13: 124); 1526 k.: „een az the k. thýzthessege ellen sem zoltham sem zolokees'' (MNY. 37: 205); stb. (Néhány korai típusra l. I, 496.)

A kötőszók alaki változása

Mivel a vonatkozó kötőszók alaki mozgását már érintettük, illetőleg a névmásoknál és névmási határozószóknál kerül sor e kérdés tárgyalására, itt csak az általános kötőszók körén belül megfigyelhető rövidüléssel foglalkozunk. — Jóllehet ez a folyamat a hangváltozásokkal képez határterületet, mégis szükséges róla — ha vázlatosan is — külön szólni. A rövidülés ugyanis túlmutat az egyedi hangváltozásokon, és szoros összefüggésben van az eredeti morfológiai szerkezet elhomályosulásával, a viszonyoszóvá válással. — Már a kései ómagyar korban vannak szórványos példák a szóvégi *t* lekopására: 1515: ezer (LevT. 2: 1); 1531: azer (MNY. 2: 210); 1537: mer (MNY. 2: 211); 1524: mýjken (MNY. 25: 69). Sokkal fontosabb azonban a szótagvesztés, amelyhez az eredeti motiváció lassú megszűnésén kívül valószínűleg a gyakori hangsúlytalan ejtés is hozzájárult. A *míg*, *mert* korszakunkban már kizárólag egy szótagú. A *mért* ~ *mert* (< *mē* + *-ért*) és a *miért* között nemcsak alaki különbség van, hanem funkcionális is. Valószínűleg szótagvesztéssel keletkezett korábban a *sēm* (< *ēs nēm*), *sē* (< *ēs nē*), *s*, viszont ekkor van keletkezőben az *aztán* (~ *oztán*), *bár*, *sőt*. (A példaanyagot l. az előző fejezet megfelelő részeiben.) A *jóllehet*-nek is van szótagvesztéses változata: DomK. 252: *jollet*; TihK. 173: *Iollet*, de ez a forma az eredetivel szemben nem tud nagyobb teret hódítani.

Funkcionális kérdések

Funkcióváltás és funkciómegoszlás a szófajon belül

Az újabb és egyre differenciáltabb viszonyok kifejezését nemcsak új kötőszók kifejlesztésével éri el a nyelv, hanem a már meglevő kötőszók funkciójának bővítésével. A kötőszók meghatározott helyzetekben egymást felválthatják, együtt is szerepelhetnek, de funkciómegoszlás is bekövetkezhetsz közöttük. A kifejlődő alakváltozatokat is gyakran új funkciók foglalják le. Az alábbiakban ezekről a fontosabb változásokról lesz szó. A mondatípusok és szó szerkezetek történetében is számos olyan mozzanat van, amely a kötőszók funkcionális mozgását részletesebben megvilágítja. A megfelelő mondattani fejezetekben tehát még további kiegészítő anyag található.

Az *és*, *is*-sel kapcsolatos kérdések

Amint említettük, az *és* — *is* funkcionális különállása a kései ómagyar korban már teljesnek mondható. Szórványosan azonban előfordulnak olyan, az *és* keletkezésére is rávilágító esetek, amikor az utólagos elemzés nem döntheti el biztosan, hogy *és* ... *is* vagy *is* ... *is* kötőszópárról van-e szó: DöbrK. 364: „Es be menven templomba kezde ki vžni v benne arvlokot es vevőköt

es": Et ingressus in templum, coepit ejicire vendentes in illo, *et* ementes, 374: „le haitom en terdemet mi vronk ielus criftofnak attfahoz: kitől minden attfalag nevezetetik: menben *es* földön *es* . . .": flecto genua mea ad Patrem Domini nostri Jesu Christi, Ex quo omnis paternitas in coelis, *et* in terra nominatur stb. Lehet, hogy a korabeli ejtésben már az ilyen ritka esetekben is megtörtént a szétválás, csak az írásképp nem igazít el az olvasatban. Mivel az első *es* a kapcsolts mondatrészek között helyezkedik el, az esetek többségében 'és'-ként értelmezhető, a latin eredeti is erre utal, így inkább 'és . . . is' jelentést tehetünk fel.

Az (*ē*)*s* + *nēm*-ből származó *sēm* szabályosan tagadó értelmű, az (*ē*)*s* + *nē*-ből való *sē* pedig tiltó értelmű kapcsolásra szolgál: JókK. 26: „az tonak nemñnemew zýgetebe kýben meglen egy ember/*sem* lakottuala”; NádK. 337: „iro deaki megnem írhatnac, *sem* kep iroi megnem iegőzhetnec”; 1515–1525: „Az *sem* choda hogy en vagyok maft yll nagy fogfagban” (RMKT. 12: 486); stb. (tagadó), illetve JókK. 44: „paranczolok teneked . . . meg alý magadot *fe* indohad”; PeerK. 338: „fodor hayatokoth meg *sée* felfolyetek”; VirgK. 40: „es paranczola . . . hagi meeg ew *fe* menne hozza”; stb. (tiltó). Ez a megoszlás elég következetes, de szórványos ellenpéldák már vannak. Tiltó forma tagadó szerepben: JókK. 26: „egy ember/*fe* vewteuolna ezebe”; tagadó forma tiltó szerepben: JókK. 151–2: „*sem* lelkeft *sem* valamñnemew allatot meg ne fercz”.

A *sēm*, *sē*-t érintően van még egy olyan funkcionális kérdés, amelynek meszszenenő alaki vonatkozásai vannak. Az előzőekben volt róla szó, hogy az *ēs* nyomósító szóból hogyan vált funkcionális, majd alaki különfejlődéssel *és*, *is* kötőszó. Azt is megállapítottuk, hogy az *ēs*¹ 'és' — *ēs*² 'is' funkcionális megoszlás korai, az ősmagyar korba tehető. Ebből természetesen következik, hogy a későbbi tagadó, tiltó összetételekben is már kétféle *ēs*-sel kell számolni: van hozzátoldó *sēm* 'is nem', *sē* 'is ne' és egyszerű kapcsoló *sēm* 'és nem', *sē* 'és ne'. Példák a hozzátoldókra: 1470: „eggikkel *sem* leheth azthan szabad” (Gl. *szabad* a.); BirkK. 1a: „kit meg kiuel *sem* lelhettenek”; GuaryK. 38: „azezt iften *sem* bolat'a meg neki bñet lohha”; 1529: „nem hog ýrhath de ýngen *sem* ýzenheth” (MNY. 37: 276); stb. (A hozzátoldó *sē* példáit l. az előző bekezdés adatsorában.) Példák az egyszerű kapcsoló *sēm*, *sē*-re: BirkK. 3a: „kit nē illik *sem* kell el zenuedni”; PéldK. 81: „El megyek meg halny de nem tudom houa megyek *sem* tudom mykorom megyek el”; KulcsK. 10: „nem leend, ky meg valchon *sem* ky zabadohon”; BirkK. 1b: „*fe* kiuānatok ruhauual kellenj”. A hozzátoldó *sēm*, *sē* az *ēs*-hez hasonlóan hangsúlyosabb lehet, azaz nem kerül az előtte álló szó hangsúlya alá. Ez utóbbi sosem tudott a hozzátoldó összetétellel azonos jelentőségűvé válni, később pedig erősen viasszaszorult. A funkcionális különállás — akárcsak az *ēs* — *is*-nél — megbontotta az alaki azonosságot, és néhány speciális esettől eltekintve visszaállította, illetve megerősítette az analitikus *és* *nēm* uralmát. A kialakuló *sēm* 'is nem' — *és* *nēm* szembenállás életképességét mutatja az is, hogy az egymástól távolabb kerülő *nēm* (*nincs* stb.) . . . *is* tagadó kapcsolatokban a mondatvégi *is*-t szinten *sēm* váltja fel. (L. mégis HorvK. 40: „nynchen egy *es*”; KeszthK. 20: „nynchen chak egy *ees*”). Az 'és nem' jelentésű *sēm* viasszaszorulása jól látható a BécsiK. és SzékK. következő párhuzamos helyéből: BécsiK. 27: „iftèn *nem* vgā fenégèt mēt òmber. *sem* geziòztètìc hazagza mikèt òmbérnç fia” ~ SzékK. 48: „az yften *nem* fenéget vgán mynt ember, *sem* kedéç haragofflagra *nem* gheryed, mykepen

embernek ő *fya*’. A tagadás és kapcsolás rendszere tehát így változott: *nēm* . . . *sēm* ‘és nem’ → *nēm* . . . *sēm* ‘és (nem)’ . . . *nēm*. A *sēm* ‘és nem’ ilyenfajta funkcióváltásának nagy része lehetett a magyar kettős tagadás kialakulásában.

Ez a folyamat azonban meglehetősen bonyolult, több tényező játszik benne szerepet. Fontos például a tagadott (tiltott) állítmány — legtöbbször ige — és a tagadószó (tiltószó) egymáshoz való viszonya, helyzete, valamint a hangsúlyos újratagadás (tiltás) mondatonként eltérő jelentősége, a tagadott (tiltott) állítmányok bővíthetősége stb. Figyelemre méltó, hogy az ‘és *ne(m)*’ jelentésű *sē(m)*-et szinte mindig az állítmány követi, illetve az állítmány a kötőszó közelemben van. L. az idézett példákban is: „*fem* kell”, „*fem* tudom”, „*fe* kiuānatok”; „*fem* ky zabadohon”. A BécsiK. fenti adatában ugyanez a helyzet: „*fem* ġeziēztētic hazagza”, szemben a SzékK. párhuzamos helyével, ahol a *sēm* eltávolodását az állítmánytól új tagadószó megjelenése kíséri: „*fem* kedéég haragollagra *ne m* gheryed”.

Vannak persze olyan *sēm*-ek is, amelyeknek szövegmondatában nincs tagadószó, egyszersmind kettős tagadás sem. Ekkor a kötőszó kapcsoló szerepe szövegmondatok között is érvényesülhet. Az első mondat vagy nagyobb szöveg egység a második szempontjából olyan negatív állítást, jelentéstartalmat hordoz — kifejtve vagy kifejtetlenül —, amelyhez mintegy gondolati párhuzamot követve a második mondat *sēm*-mel kapcsolódhat: JóK. 81: „[a barátok] zegyenlġkuala az koldulaft tennġ mert csak nagyaeleg efmerġkuala telyeffeguel [= *nem* akartak koldulni] ġ Sewg olġ értelmelek *fem* [‘is *nem*’] ualanak hogġ csak azt mondġakuala nekġ mġ es el megewnġ alamyzna ertġ”; SzabV.: „Nagġ bws yonhal meg vyzza terenek [= *nem* jártak sikerrel] | Vyadalt kezdenġ *fem* [‘is *nem*’] merenek”; hasonlóképp: 1527 k.: „mġnden oran bankodom, merth elwesthed wegrev magadoth barathġd *sem* fognak haznalhathnġ” (MNy. 37: 276); stb.

A vonatkozó kötőszók néhány kérdése

Az összetett mondatokon belül az alárendelés egyik legerősebb fajtájának az a vonatkozó mondat tekinthető, amelyben a vonatkozó kötőszó azonos morfológiai elemmel (elemekkel) ellátott utalószóval áll korrelációban: ÉrsK. 28: „*azokath kyket* kerz te előttd wallyad”; SzékK. 179: „ez az akarat, az mēl nem akar engedny az ő feyedelmenek, *azokban, mēlekben* tartozyk engednye”. Az eltérő mondatbeli funkciók miatt az alaki párhuzam megszűnhet, ez azonban a vonatkozó jelleget nem veszélyezteti: BécsiK. 12: „*kġldē zamtalan tēuēknē* lokallāgaban · *azokkal mēllēc* afēzēgeknē bouon élēguolna”; BirkK. 1b: „*azoknak kiket* egeb zokas tett erőbe . . .”. Sőt, a kései ómagyar kor vonatkozó összetett mondatainak nagy hányadára az utalószó hiánya a jellemző: GuaryK. 16: „*zagalmazoc*, . . . hasonlatoloc az mezazos ebeġhōz, *kġkne* vezos az aġakoc”; SzékK. 134: „*bodog ember ky* el vyfely az kēfērtetet”; 1533: „Nem volt lync es *honnan* zegen magat segethette volna” (LtK. 1: 142). Az ilyen, utalószó nélküli kötőszó mellérendelő jelleget vehet fel, ha nem mondatrészkifejtő mellékmondatot kapcsol az előmondatához: BécsiK. 11: „*raka igē* nag ēzōġflego vazoft *kit* nēuēzē hēc batanifnac”; KulcsK. 57: „Vvr een vylagoleytoom ees een ydwelsegem *kyth* felewġ”. A kódexek ebben a latin mintát követik, de a jelenség eredeti magyar szövegekben is megfigyelhető: 1507: „Eu hozgot [E]n hozam Barmot pezt *kyket* En Eġġut el koltote[m]” (NyIrK.

6: 186). Az aktuális mondattagolás szempontjából a vonatkozó névmás a téma jelölője; mutató névmással vagy a vonatkoztatott szóval helyettesíthető. Például az utolsó mondatban: „Ő hozott énhozzám barmot, pénzt. *Azokat* [A barmot és pénzt] együtt elköltöttem.” A vonatkozó névmási kötőszó vonatkozó jellegét megtartotta ugyan, de alárendelő mivolta háttérbe szorult. Különösen jól megmutatkozik ez a változás az olyan mondatkapcsolatokban, ahol a névmási kötőszó vonatkozása nem csupán meghatározott mondatrésze, hanem az egész mondatra irányul. Így a mondatrészkifejtés szóba sem jöhet: JóK. 40: „madarak . . . zalnakuala Γ zent fferencznek kezéyre / *kytt* latuan monda tarfynak”; GuaryK. 35: „ezeket tpeketqlfleggel lenkíne az vr iften meg nem atta qlmezní *Kít* meg bízonoft az zent izas”.

A fentiekből érthető a vonatkozó kötőszók szövegtani szerepe, sőt ennek ismeretében adhatunk magyarázatot a *holott* keletkezésére is (l. 793). A kötőszó tartalmas szóra mutat vissza, ezért ritka az *ott* — *holott* korreláció, szükségtelen még helyhatározói utalószót is kitenni a főmondatban. — A megszilárdult összetett kötőszó visszatérhet a mondatrészkifejtő mondatokba, s itt már természetesen módon kapcsolódhat korrelatív párba utalószóval: TihK. 134: „*a holoth* uağon az zereteth: *ot* wannak az zómők zenth agofton doctornak monda fa zereneth”. Kérdőszóvá is válhat a többi vonatkozó kötőszó mintájára: TihK. 226: „adam *holot* uağ”.

Vonatkozó kötőszóból tiszta mellérendelő vagy nem vonatkozóan alárendelő kötőszó is válhat. Ekkor már nem tölt be mondatrész-szerepet, (tag)mondaton kívüli „vonatkozása” is megszűnik. A grammatikailag ilyen módon felszabadult szó szemantikailag töltődik fel: egyre inkább tartalmi-logikai viszonyokra utal. Elmozdulás tehát egyrészt a sajátos jelentéstartalmú alárendelő, másrészt a mellérendelő mondatok irányába történik. Szemléletesen példázza a fennálló új helyzetet az, hogy a hasonló mondatokban az utalószók sokszínű váltakozására a *mint* kötőszó nem reagál, viszont közvetlenül utal a sajátos jelentéstartalomra. A sajátos jelentéstartalom és a vonatkozó mondat természetesen nem zárja ki egymást. Ha vonatkozó kapcsolat létesül, szintaktikailag és morfológiailag eleven kötőszók jelennek meg, amelyek sajátos jelentéstartalmat is kifejeznek: NagyszK. 176: „*ammikeppen* töttec *Azonkeppen* tegetóc tú es neki”, 309: „*menere* vağon valakibe ayo akarat, *Annera* adatic neki az erdóm”; ÉrsK. 402: „*walamenewel* ynka b gietrettek en erewttem *annewal* ynka b hafonlatofok leztek en hoz'am”. Hasonló vonatkozó mondatokban az egyébként megmerevedett (*a*) *mint* is megjelenhet: JóK. 46—7: „Azert nenczen semým hanem csak engalya ruham es cordam es zoknyám es ezek *azonkeppen* tyed ment enem”; SzékK. 330: „*ammynth* teheti vala. el tawoztatya vala ewketh”.

Számba véve a kései ómagyarban a legfontosabb vonatkozó — általános kettősséget mutató kötőszókat: *hogy*, *mint*, *holott*, *miért* (a *ha* ekkorra már elszakadt a *hová*-tól, a *mert* sem fordul elő vonatkozó szerepben), láthatjuk, hogy az első három sajátos jelentéstartalmú: megengedő, hasonlító és következményes alárendelő, a negyedik pedig mellérendelő mondatok összekapcsolására (is) alkalmas. A *hogy* és *mint* régi elhomályosult vagy elhomályosulóban levő ragos formák, amelyek már tulajdonképpen kiüregedtek a névmási paradigmából, a kor szinkroniáját tekintve morfológiailag tagolatlanokká váltak. A morfológiai és szintaktikai változások tehát egymást kölcsönösen támogatják. A fiatalabb származékok nehezebben lépnek ki a vonatkozó kötőszók rendszeréből. (L. mégis a megengedő *holott* és az okhatározói *mivel* sorsát.) A két funkció különválásával álhomonímia — vagy legalábbis poli-

szémia — van kialakulóban, ezt azonban az összetett vonatkozó formák megjelenése sokhelyütt megszünteti. Néhány példa a (még) vonatkozó *hoggy*, *mint*, *miért*-re, valamint a most keletkező (már) nem vonatkozó *holott*-ra és *mivel*-re: JóK. 28: „Es *hoggy* valamennyet yartuolna elmeg h̄yua ewtett fmonda”, 12: „*azt ment* tehette ezulagent megtelyefejte”; SzékK. 143: „hatodyk oka, *myért* hamar az ymadfagot, vr yften meg nem halgatta, hog . . .”. A *holott* még túlnyomó többségben vonatkozó helyhatározó (olykor időhatározó) kötőszó, de már előfordul megengedő funkcióban is: FestK. 388: „Megh kenyewrewlteel en mwkaymon ennyeezer, *holot* nem yrgalmaffaagwal de gyewlewfeegwel woltam meelto”. — A *mivel* nem kapcsol sajátos jelentéstartalmú tagmondatokat, de okhatározói alárendelésben vagy magyarázó jellegű mellérendelésben már a többihez hasonlóan általános (nem vonatkozó) jelentésű: 1524: „Zerermes [!] athyamfya eft Irhathom *miwel* az Igen b̄yizonwal wagyon *hoggy* terek czafar reank Iew . . .” (MNY. 25: 67), „en zoleek k̄yralnak *mywel* ew fellege ne h̄ynne az ew zawath” (68). Ezt a funkcióváltást látszanak igazolni a *hoggy*-gyal és *ha*-val keletkezett összetett szók, illetve előzményeik is: 1512: „*hoggy miwel* ez yewendew czethertheken kellene fyzethnem . . . azyrth yrthall wala nekem” (KárOkl. 3: 86); 1524: „Thezem ez Teftamentomot *mywel ha* az wr̄yftthennek az kellemethes” (MNY. 13: 121); stb.

Az ezért — azért viszonya

Ennek a kérdésnek a történeti vonatkozásai több ponton még tisztázatlanok. Annyi bizonyos, hogy nem a kötőszók belügyéről van szó; a névmások sokkal inkább érintve vannak benne, mint a kötőszók. Valószínű azonban, hogy az itt lejátszódó funkcionális és alaki mozgások egyik mozgatórugója a mutató névmás — kötőszó elkülönülés. A mai magyarban a változások lényegében már nyugalomba jutottak. Az egyik oldalon létrejött egy *azért* — *mert*, *azért* — *hoggy* stb. korrelatív kapcsolat, amelyben az *azért* határozói alárendelések utalószava, a másik oldalon egy utalószó nélküli mellérendelő *ezért* kötőszó. Ha ugyanezeket az alá- és mellérendelő mondat típusokat megvizsgáljuk a kései ómagyar korban, azt tapasztaljuk, hogy a következő mellérendelő mondatokban túlnyomórészt *azért* kötőszó van. Ugyanakkor átmeneti formák is léteznek ezzel a névmás-kötőszóval az alá- és mellérendelés között (l. 774). Ha a *mert*-tel kapcsolt alárendelő mondatokat vizsgáljuk meg, azt tapasztaljuk, hogy a maihoz képest kevés az *azért* utalószós főmondat, a *mert*-tel szemben utalószó-hiány áll. Az *ezért* előfordulása ritka, megjelenhet alá- és mellérendelésben is, kötőszóval szembeállított utalószóként azonban csak kivételesen. Vö. mégis MünchK. 90vb: „Mel̄ iel̄segēt̄ t̄ez̄ *ezert* te *hog* laffuc z higḡoc̄ teneked”. Lehet azonban, hogy itt is a szöveg előzményre és nem a mellékmondatra való utalással van dolgunk.

Alárendelő összetett mondatokban a kötőszó és a hozzá tartozó utalószó legtöbbször korrelációban van; szerepük az egyik tagmondatból a másikba való utalás. Az utalásból következően a rámutatás tárgya (a kifejtendő mondatrész) jelen nem levőnek minősül, ezért az utalószó távolra mutató névmás. Az utalószavukat magukba olvasztott kötőszók is ilyeneket tartalmaznak, tehát *eki*, *emi*, *igymint*, *ilymely* stb. alakokat nem vagy csak kivételesen találunk; l. mégis NádK. 265: *E mith*. A közelre mutató *ezért* valószínűleg nem mondatrészkifejtő alárendelésben születik, nem ott jellemző, hanem okot és okozatot tartalmazó mellérendelés határán. Az ilyen névmás-kötőszó mint

ismertre, meghatározottra utal az előző mondat egy részére vagy egészére (esetleg nagyobb szövegegységre), tehát természetes módon jelenhet meg a közelve mutató forma. (Ez a helyzet azonban megengedi a másfajta, jelen esetben távolra mutató formát is.) Az utalószói rámutatásnak viszont éppen az a célja, hogy a még ki nem fejtett, meg nem határozott tartalomra, amely az alárendelt mondatban következik, utaljon.

Az utalószó — kötőszó (veláris — palatális) szembenállás azonban ebben a korban részben éppen az utalószók kisebb száma és jelentősége miatt még nem játszik fontos szerepet. Más alapelv határozza meg a veláris — palatális megoszlást, s ez a tendencia több nyelvemlékben elég következetesen érvényesül: a közelve mutató forma a szövegben előre, a távolra mutató pedig az előzményre utal. Ez magyarázza a mély hangrendű következő kötőszók nagy fölényét is. A tendencia azonban kezd visszaszorulni. — A mondatfajták elkülönülése a későbbiekben a differenciáltabb kifejezésnek kedvez. Ez majd egyrészt az utalószók számának megszorodásához, másrészt az utalószók és kötőszók határozottabb kettéválásához vezet. Érthető, hogy az erősebb belső rendszerkapcsolatokkal rendelkező azért névmás háttérbe szorítja az azonos alakú kötőszót. A folyamat azonban hosszú évszázadokon keresztül tart. Feltételei részben már a kései ómagyar korban megteremtődnek, de a változásnak ekkor még csak a csirái vannak jelen.

A *mert* kérdései

A *mert* nemcsak az okhatározói alárendelés kötőszava, hanem mellérendelő magyarázó mondatösszetételekben is sűrűn előfordul (a magyarázó mondatok kötőszókészlete ekkor még igen szegényes): MünchK. 87ra: „*Mezt [enim] ig žezèttè iftè èuilagot / hog 9 fiat . . . adna*”; SzabV.: „*Ezt mi hagywk mýnd vgýan azonba | Mert lemit nē hož nekwnk hazonba*”; 1527 k.: „*mýnden oran bankodom, merth elwesthed wegre magadoth*” (MNY. 37: 206); stb. A *mert* megterhelését a kódexekben tapasztalható latin hatás is fokozza. A latin *quia* 'mert; ugyanis' $\approx$ 'hogy' jelentésváltozás és váltakozás miatt a *hogy* kötőszó helyét is gyakran a *mert* foglalja el (különösen a Huszita Bibliában). Jól látható ez például a BécsiK. és SzékK. néhány párhuzamos részletének egybevetéséből: BécsiK. 20: „*hog megmuttaffam tenèked mezt [quoniam] níl iftèn hanem lac Nabuhodonozor . . . te es 9vèlèc az Affiziofoknak t9zèuèl halzmèg*” $\sim$ SzékK. 27—8: „*hoğ én teneked meg mvtaffam hoğ nýnčen egeb yften, hanem čak Nabvgodonozor kyrał, . . . tees, akhior, az affyrofoknak t9rynek myatta meg 9lettetel*”; BécsiK. 22: „*z mvtaffadmğ mèt [quoniam] nem hagodmğ tebèlèd bizokat*” $\sim$ SzékK. 33: „*es mvtaffad meg, hoğ nem hagod el, az te benned byzokat*”; BécsiK. 26—7: „*mýd9n èz hallottauolna mèt [quoniam] ozyas . . . fogattauolna*” $\sim$ SzékK. 47: „*mykoron megh halotta volna, hoğ az ozias megh ýgeerteh volna*”; stb.

A latin minta és az irodalmi nyelv hatása a kötőszórendszer alakulására

E bonyolult, sokoldalú kérdéskör részletes elemzésére e mű keretei között nincs lehetőség. Jelentősége miatt azonban szükséges néhány alapvető megállapítást tenni.

Van olyan ómagyar kötőszónk is, amely átvétel útján került a latinból a magyarba: JordK. 552: „*Illetee enghem vala kŷ, Nam megh ýlmezeem en*

az ezóth ký enbelólem ký zalmazeeek'': Tetigit me aliquis; *nam* ego novi virtutem de me exiisse, 612: „... Mezt *nam* hű hozya kылdeelek týteket'': *nam* remisi vos ad illum. Az 'ugyanis, tudniillik, mert' jelentésű *nam* ~ *nám* a hasonló hangzású *lám* (? > *nám*) módosítószó hatása alá kerülve módosítószóként is feltűnik (l. 825). Mint jövevény kötőszó e korban egyedülálló jelenség, használata elég szűk körű, és később vissza is szorul. (A magyar irodalmi nyelv — néhány kivételtől eltekintve — története során mindvégig ellenállt a viszonyzóképzők átvételének.)

Az összetett kötőszók megszaporodásának körülményeit taglalva már le-
szögeztük, hogy az irodalmi nyelv, azon belül is főleg a fordításirodalom részé-
ről támadt nagy igény új kötőszók megteremtésére. Az irodalmi nyelv azon-
ban nemcsak életre hívott sok új szót, hanem sokat meg is tartott saját kere-
tei között. Vannak tehát olyan kötőszók is, amelyek valószínűleg sosem ju-
tottak a (spontán) szóbeliség vérkeringésébe, illetve átvándorlásuk szórva-
nyos, stilárisan és műfajilag kötött. Ez vonatkozik többé vagy kevésbé az
ilyen nehézkes vagy papírizú alkotásokra, mint *ezokért, azokért, ennekokáért,*
annakokáért, ezenképpen, azonképpen, mindezénáltal, mindazonáltal, minek-
utána, minekokáért, tudni mélt, tudni illik stb. Nem kívánunk itt foglalkozni a
téves értelmezésből vagy az eredetihez való merev ragaszkodásból származó
téves fordításokkal, latinizmusokkal, jóllehet ilyenek szinte minden kódex-
fordításban vannak. A görög és latin által átörökített hebraizmusnak tekint-
hetjük a bibliai szövegek és kötőszóinak átlagon felüli gyakoriságát. A gö-
rögre és latinra fordítók sokszor éppúgy figyelmen kívül hagyták az 'és' alap-
jelentésű kötőszó egyéb mellékjelentéseit, mint a latinról magyarra fordítók.
Ennek a fordítói magatartásnak az ellentéte, a jól értés és megértetni akarás is
nyomot hagy a kötőszóhasználaton. Az utóbbira jó példa a SzékK., amely-
ben gyakran találkozunk a fordító magyarázkodásával, ezért nagyobb a ma-
gyarázó kötőszók aránya is. (L. még a sajátos magyarázó szerkezeteket a
mellérendelő szó szerkezetek fejezetében.)

Külön figyelmet érdemel még a Huszita Biblia kötőszóhasználat. Ezek-
ben a kódexekben nemcsak a fordítás latinossága vagy magyarossága képez-
heti vizsgálat tárgyát, hanem bizonyos kötőszók egyedi átültetése, magyari-
tása, illetve a kötőszóhasználat tudatossága, következetessége is. Egyedi meg-
oldás például a latin *quasi, tamquam monnal*-al való és az *utique és úgy*-gal
való fordítása. A magyar és latin hasonlító kötőszók közti — nyilván önké-
nyesen megállapított — megfelelések a következők: *miként* = *sicut*; *mint* =
ut; *monnal* — amint említettük — = *quasi, tamquam*; *miképpen* = *quomodo,*
quemadmodum; *miszerint* = *secundum quod*. A legrövidebb, legegyszerűbb latin
kötőszó, az *ut* kapta a legrövidebb magyar megfelelőt, a *mint*-et. A *quomodo* és
a *quemadmodum* fordítására a *kép* 'mód' szót magába foglaló *miképpen* kínálko-
zott. Mivel *secundum* = *szerint*, a *secundum quod* szabályos magyar párja a
miszerint. Az összetett *sicut*-ra maradt a közepes hosszúságú *miként*, amit még
a ritkább *velut* és *prout* fordítására is felhasználtak. Ennek a párosításnak a
következménye a *miként* szokatlan túlsúlya, ami az egész kódexirodalomban
szinte egyedülálló jelenség. (A *sicut* a leggyakoribb latin hasonlító kötőszó.)
Ezt a rendet legkövetkezetesebben a BécsiK. követi. Itt nagyon tudatos a
következményes mondatok kötőszóhasználat is: a latin *ita ut* helyén *úgy-*
hogy, az *in tantum, ut* helyén pedig *annyira, hogy* van minden esetben.

A kötőszók főbb funkcionális csoportjai

Mivel a vonatkozó — általános megoszlást már több tekintetben is tárgyaltuk, az alábbiakban csak két további, kiemelten fontos szempontból adódó kategorizálás következik. (A példaanyag nem teljes, mindössze a típusok szemléltetését szolgálja. L. még az alá- és mellérendelő szerkezetek és mondatok megfelelő fejezeteit.)

1. Az összekapcsolt egységek viszonya alapján a kötőszók lehetnek mellérendelők vagy alárendelők, illetve olyanok, amelyek mindkét funkcióban megjelenhetnek a mondattani környezettől (szemantikai háttértől) függően. Mondatkörnyezettel ellátott példákat csak az utóbbi, kettős arculatú mutató kötőszókra hozunk. (A többi, felsorolásszerűen megemlített szavak példamondatait l. az alaki fejezet megfelelő helyein.)

a) Mellérendelő kötőszók: *akár — akár, annakutána, avagy — avagy (— avagy), azért, azonképpen, az(u)tán, de, demaga, ezképpen, ennekokáért, ennekutána, és, ezenképpen, ezért, hiszen, is, is — is, kedig, maga, még, mégis, mégsem, mindazonáltal, mind — mind (— mind), nemcsak — de, nemcsak — de ... is, s, sē, sē — sē (— sē), sēm, sēm — sēm (— sēm), sőt, tehát, ugyanis, vagy — vagy (— vagy), viszonyellen stb.*

b) Alárendelő kötőszók: Többségükben vonatkozók. A vonatkozóknak a felsorolásától néhány különös esetet kivéve itt eltekintünk. A mellérendelésben való speciális előfordulásukra l. az előző fejezetben elmondottakat. A szokványos vonatkozó kötőszókon kívül sok, változatos összetételű és keletkezésű alárendelő kötőszót tartunk számon ebben a korban (általánosokat is): *akárki, akármí, akárhol stb., amérthogy, haki, hami, hamikort, hamintcsak, valaki, valami, valamely, hogyha, hogyhami, hogyhamint, hogyhana, hogyki, hogynēm, hogynēmha, hogynēm mint, jóllehet, mivelha, noha, olyha, olyhogy, olymely, olymint, úgyhogy, úgymint stb.* Az egyszerűek közül idetartozik pl. a *bátor, ha, hogy, mivel, monnal.*

c) Az alá- és mellérendelő szerkezetben, illetve mondatösszetételben egyaránt előforduló kötőszók. — A kötőszók alá- vagy mellérendelő jellegüket főleg az összekapcsolt egységek viszonyából nyerik. Ez a megállapítás azonban csak nagy vonalakban, inkább keletkezéstörténetileg igaz. A kötőszók maguk is lényegesen hozzájárulhatnak egy viszony testet öltéséhez, hiszen — bár az újabb és újabb mondatkörnyezet folyamatosan módosíthat jelentésükön — nem „üresen” kerülnek bele egy adott szerkezetbe, hanem történetileg kialakult funkcionális jellemvonásokkal. Léteznek tehát olyan helyzetek, amelyekben mellérendelő kötőszó kerül alárendelő szerkezetbe, esetleg fordítva. A kérdés az, mennyire változtatja meg a kötőszó a szerkezet minőségét és viszont, azaz a rendhagyó környezet okoz-e — az alkalmin túlmutató — funkcionális bővülést a kötőszónál.

A probléma érzékeltetésére az értelmezős alárendelésekbe került mellérendelő kötőszók esetét vizsgáljuk meg. Előfordulnak olyan, kötőszóval kapcsolt szerkezetek, amelyekben az értelmező kifejezetten jelzői szerepű (minőség-, mennyiség- és birtokos jelzőnek felel meg), s a kötőszó az értelmező kiemelésére szolgál: BécsiK. 134: „Aldot iftèneknèc iftène tudnia mert Sidrahe Miffache z Abdenagoe”: Benedictus Deus eorum, Sidrach *videlicet*, Misach et Abdenago; BatthyK. 350: „fzwle magzatot, *de* nag czudalatoft”; stb. Kü-

lönös kötőszós szerkesztésmóddal találkozunk néhány azonosító értelmezős szerkezetben: ÉrdyK. 69: „el veztyk Criftuſt es Iſtennek zent ffyaat”, 622: „Aldot leegyen wr iften es a' my wrwnk Iefuſnak Criſtuſnak zent attya”; PeerK. 200: „O iefuſnak zent néue es édes nev”; ÉrsK. 82—3: „zyz marya . . . ky mene eleyben az Edel yefwlnak *Es* az ő zent fyanak”; stb. A tagok jelentése, egymásra vonatkozása, a szerkezetben megvalósuló egyeztetés értelmezős alárendelő viszonyra utal, a kötőszó ellenben mellérendelőre. A szintagmatagok viszonyát ennek alapján alá- és mellérendelés kontaminációjának vagy párhuzamos érvényesülésének tarthatjuk. Az ilyen esetek száma azonban nem nagy, és csak a kódexekre jellemző. További vizsgálatot kíván annak az eldöntése, hogy a jelenség mögött áll-e (illetőleg milyen mértékben áll) latin minta.

Vannak persze olyan kötőszók, amelyek jelentésüknél fogva természetes módon illeszkednek alá- és mellérendelő szerkezetbe egyaránt. Az *avagy* például választó kötőszó létére azért kerülhetett azonosító értelmezős szerkezetbe, mert a szerkezettagok egyenlő jelentésbeli tartalmára utal, s mintegy megengedi közöttük a választást: WeszprK. 107—8: „a templomnak soporlahia a vagi kő fala”. (Etimológiája alapján azonban gondolhatunk arra is, hogy azonosító szerepe már eredeti funkciójával együtt jelentkezett; erről l. I. 1, 491.) Ugyanígy a magyarázó *tudniillik*, *tudnimélt*, azaz is kapcsolhat értelmezőt az értelmezetthez: JókK. 18: „alnakuala fratresek ew vele. *Tudny mélt*. Maffeus · Egýed · es jlyes”; SzékK. 153: „tőryed meg mynd azokat, azaz, az mŷ zŷwŷnkbelŷ bŷnőköt”. A *tudniillik*-kel azonos jelentésben és az előzőekkel megegyező mondatkörnyezetben a *miként* is előfordulhat: JókK. 1: „Mert nekyk volt rŷuteteth harmad menŷg: *mŷkenth* [*videlicet*] frater Eged”. Hasonló helyzetben egyéb hasonlító kötőszó (pl. *mint*, *úgy**mint*) is adatható: BirkK. 4b: „Az Capitulōba kedig forōk ne zolianak hanē xak ket okert, *mŷt* [*scilicet*], ŋnen bvnet vağ egebet mōduan egğ igēel, es . . . feiedelmenek (!) xak kerdefere feleluen”. (Innen érthetők az ilyen vegyülések formák: VirgK. 98: *Az az mint*; SzékK. 349: *tudniaminth*.) Az ilyen, hasonlító kötőszós szerkezetek már az értelmezős szerkezetek határán vannak (részleges értelmezők).

A *hanēm* kötőszóban a kései ómagyar korban szórványosan még feltehető a feltételes jelentésárnyalat. Itt a kettősséget a szinkroniában együtt élő különböző diakrón fejlődési fokozatok adják: FestK. 392—3: „lemmy fegeyth-leegem egyebewnnegh *hanem* ['ha nem' vagy 'hanem'] te yrgalmaſſaagodban remenkedem”: Nulla mihi spes salutis praesidium aliunde, *sed* in misericordia tua sperabo. (A lat. *sed* és — közvetve — a *hanēm* egybeírása már a fenti példában is a változás bekövetkeztére, mellérendelésre mutat. A jelentésváltozás mindenesetre ilyen helyzetekben indult meg.) A funkcióváltás összefüggésben van az összetétel folyamatával is. — A *holott* a hely-, illetve időhatározói alárendelésből kiválva lesz mellérendelő megengedő kötőszó ('ahol' → 'miközben' → 'jóllehet').

2. Az összekapcsolt egységek nyelvi szintje alapján a kötőszók lehetnek mondatrészkapcsolók és mondatkapcsolók. Az utóbbiak közé tartoznak a tagmondatkapcsoló, szövegmondatkapcsoló, illetőleg szövegmondatok halmazát kapcsoló kötőszók. — Olyan kötőszónk, amely kizárólag mondatrészkapcsoló, csak egy van: a páros (vagy többszörös) *mind — mind* (— *mind*). Különös magányossága keletkezőstörténetében leli magyarázatát. Mivel a 'minden egyes; összes' jelentésű jelzői szer-

re p ú általános névmásból (névmási határozószóból) keletkezett, főleg főneveket vagy főnévi értékű szavakat determinál, mégpedig olyanokat, amelyekre valamely állítás együttesen érvényes. Több névszóhoz tehát — ezek maguk a kapcsolt egységek — természetes módon tartozik egy állítmány, azaz egy (tag)mondat. Ha két vagy több *mind* külön tagmondatba kerül, külön állítmányhoz rendelődik. Ez a párhuzamosságnak, az összetartozásnak és egyben a kötőszói jellegnek a megszűnését jelenti: így a (tag)mondathatárt a páros és többszörös *mind* nem lépheti át. (Példákkal szemléltetve l. 794 — 5.) — A többi kötőszói szerkezet mondatrészek és tagmondatok között egyaránt állhat: *akár — akár* (— *akár*), *avagy — avagy* (— *avagy*), *vagy — vagy* (— *vagy*), *sē — sē* (— *sē*), *sēm — sēm* (— *sēm*), *nēmcsak — de, nēmcsak — de . . . is, nēmcsak — de . . . sőt, nēm* (*nincs, sēnki* stb.) — *hanēm, nēm . . . sēm — hanēm* stb. Ugyanilyen kettősséget mutat még például a *tudnimélt, tudni(a)-m(i)ért, tudniillik, jólléhet* azzal a különbséggel, hogy ezek potenciálisan szövegegységeket is kapcsolók, míg az előbbi szerkezetek a szövegmondat határát nem léphetik át (de nincsenek egy állítmányhoz kötve, mint a *mind — mind*). A *mint* tagmondat- és mondatrészekapcsoló lehet. Mondatrészekapcsoló akkor, ha a hasonló tagmondat mondatrész szintjére süllyed. — Minden szinten megjelenhet a mellérendelő kötőszók többsége: *avagy, azaz, és, s, is, kedig, sē, sēm, sőt, ugyanis* stb. — Csak mondatrészekapcsolók n e m lehetnek a vonatkozó kötőszók és a mutató névmási eredetűek (*annakutána, azért, azonképpen, az(u)tán, ennekutána, ezért, ezenképpen, tehát*). Ez érthető, mivel fő feladatuk éppen a másik (tag)mondatba való utalás. Az értelmezős szerkezeteken kívül, amelyeknek kötőszóhasználatára viszonylag változatosnak tekinthető, a mondatrészek között jóformán csak kapcsolatos és választó kötőszók jelennek meg. Ezért gyakorlatilag ide (a szöveg- és tagmondatkapcsolókhöz) vehető még a *de, demaga, mégis, mégsem, viszonyellen, mert, ugyanis*. — Csak tagmondatot kapcsoló kötőszónak viszonylag sok van. Közös jellemzőjük, hogy általánosok (nem vonatkozók) és alárendelők: *akárki, akármí, akármely, akárhol* stb., *bátor, ha, hana, ha . . . is, hogy, hogycsak, hogyha, hogyhamint, hogyhana, hogymivel, hogynēm, hogynēmcsak, hogynēmha, hogynēm mint, (megengedő) holott, mintha, mivel, mivelha, monnal, olymint, olyha, olyhogy, olymely* stb. — Csak (vagy szinte kizárólag) szövegegységeket kapcsoló elem a levelekben gyakori *továbbá*. Szerepe azonban — szemben a többi kötőszóval — legalább annyira az elkülönítés, mint az összekapcsolás. Rendszerint a tárgyalás folyamatában bekövetkező témaváltást jelzi, így szövegmondatoknál nagyobb egységek határán is gyakran előfordul. Leginkább a kapcsolatos és-sel rokonítható, de a szomszédos egységek olykor bonyolult tartalmi összefüggései — de lehet tartalmi függetlenség is! — nehezen azonosíthatók az összetett mondatok között fennálló viszonyokkal. Ez tulajdonképpen szükségtelen is, mivel a *továbbá*-t inkább negatív kötőszónak, „elkülönítő-szó”-nak minősíthetjük.

A kötőszók előfordulása a kései ómagyar kor szövegelemleiben

A kötőszók korabeli szöveggyakoriságát, sokféleségét a törzsanyagul kijelölt szövegrészletek statisztikai szempontú feldolgozásával érzékeltetjük.

1. A kódexek törzsanyagának mutatói: Jók K.: Á¹: (annak utána²: 2), azért 10, de 21, de maga 1, és 108, ha 6, [sēnki —] hanēmcsak 1, hogy 24, (hogyha 1), is 1, mert 11, nē — hanēmcsak 1, nē ... sē — hanēmcsak 1, nēm ... sēmmit — hanēmcsak 1, s 1, sē 1, sēm — sēm 1, sēmim — hanēmcsak 1, sēmim nēm — hanēmcsak 1, sēmmit nē — hanēmcsak 1, úgyhogy 2 || V: hogy 'ahogy, amint' 4, holott 'ahol' 5, ki 6, kiben 1, kik 5, kiket 6, kinek 3, kiről 1, kit 4, mely 1, mennyiben 1, miye 1, miképpen 6, mikoron 6, mint 'amint' 1, (mit 3), (valahol 1), (valamit 4).

Bécsi K.: Á: avagy 3, azért 2, de maga 1, és 114, és úgy 1, ha 5, hogy 19, hogynēm 1, is 5, kedig 7, mert 10, monnal 1, nēm — de 1, nēm — hanēmcsak 1, sēm 2, tudnyamert 2, úgyhogy 2 || V: hol 2, ki 10, kik 7, kikben 1, kikén 1, melybe 1, melyek 1, melyeket 1, melyet 3, midőn 3, míglen 1, miként 1, mikor 3, miszérint 1, (valahova 1), (valamennyiszér 1).

Münch K.: Á: avagy 2, azért 12, de 5, és 142, ha 4, hanēmha 2, hogy 16, hogynēm 2, jöllehet 1, kedig 34, mert 33, monnal 2, nēm — de 4, nēm — hanēmha 1, nēm ... sēm ... sēm — de 1, sēm — sēm 1, sēnki nēm — hanēm 1, sēnki nēm — hanēmcsak 1, sēnki nēm — hanēmha 1, sēnkit nēm — de 1 || V: amely 1, hogy 2, hol 2, ki 40, kiben 1, kik 7, kinek 3, kiről 1, kit 7, mely 3, melyeket 3, melyet 3, mielőtt 1, miként 1, miképpen 1, mikor 7, (valamit 1).

Apor K.: Á: és 214, ha 1, hogy 16, kedig 3, mert 20, nēm — hanēm 1 || V: ki 8, kik 9, kiket 3, kinek 2, kit 2, kivel 2, miként 11, mikor 6.

Birk K.: Á: akar — akar 1, (annak utána 1), avagy 1, avagy — vagy 1, azaz 1, azért 3, de 5, de maga 5, és 62, ha 27, hanēm 1, hogy 34, is 4, jöllehet — de maga 1, kedig 19, kedigen 1, mert 1, mint 2, nē — de 4, nē — hanēm 5, nē — hanēmcsak 3, nēm — de 3, nēmcsak — de sőt ... is 2, nēmcsak de sőt ... sēm 1, nēm ... sēm 1, nē ... sē 2, nē ... sē ... sē ... sē 1, s 7, sē 1, sēm — sēm 1, sēnki nēm — hanēm 1, vagy 38, vagy — vagy 2 || V: akkik 1, ammi 2, ammit 2, (azki 3), hogy 'amikor' 1, hol 'ahol' 1, holott 'ahol; amikor' 2, holott — hol 1, ki 14, kiből 1, kik 6, kikben 1, kiket 3, kikhöz 1, kiknek 2, kinek 2, kit 5, kitől 2, midőn 2, míg 3, mígnem 2, miképpen 1, mikort 3, mint 8, mit 1, (valamíg 1).

Fest K.: Á: azért 1, de 10, de maga 1, és 114, ha 5, hogy 7, kedig 1, mert 11, nēm — de 2, nēm — hanēm 1, sēm 3, sēmmit — hanēm 1, sō 'sőt' 1, továbbá 1, vagy 3 || V: azkit 2, holott 2, ki 6, kik 2, kikben 1, kikvel 1, kin 1, kit 1, kivel 1, miként 5, miképpen 1, mikor 2, mikort 2, minek előtte 2, mit 1, (valahova 2), (valamint 1).

Guary K.: Á: avagy 3, azért 8, de 2, és 98, ha 18, hanēmcsak 1, hogy 38, is 5, kedig 3, mert 13, miért 'mert' 2, mind — mind 2, mind — mind — mind 1, nēmcsak — de ... is 1, nēmcsak — de még ... is 1, sēmmitéppen nēm — de 2, soha nēm — de 1, tudnyamiért 2 || V: akkit 2, ammit 1, holott 1, ki 21, kik 2, kiből 1, kiket 1, kiknek 1, kiktől 1, kinél 1, kiről 1, kivel 2, mennyi 1, (miért 1), miképpen 2, mikoron 5, mint 3, (valahol 1).

Döbr K.: Á: avagy 2, azért 10, de 3, és 108, ha 3, hogy 18, hogynēm 1, is 6, kedig 17, mert 18, nē — de 2, nēm — de 1, nēm — sēm 1, nincsen — de 1, sēm 1, sēnki ... sēm ... sēm 1, (tahát 1), (úgyhogy 1) vagy 3 || V: (azki 1), hogy 1, holott 2, ki 17, kiben 2, kiért 1, kik 3, kiket 1, ki miá 1, kinek 2, kit 2, kitől 1, melybe 1, melyben 1, melyen 1, mi 1, mi előtt 1, mígnem 1, miként 8, mikoron 6.

¹Á = általános kötőszók, V = vonatkozó kötőszók

²A zárójellel közölt adatok átmeneti alakulatok, vagy besorolásuk egyéb szempontból bizonytalan.

N á d K.: Á: *avagy* 4, *azért* 5, *de* 7, és 59, *ha* 19, *hogy* 35, *hogyném mint* 1, *is* 2, *jóllehet* 1, *kediglen* 4, *mégis* 3, *mert* 12, *nēm* — *de* 3, *nēm* — *sēm* 2, *nēm* — *sēm* ... *nēm* 1, *nincsen* — *de* 1, *sēm* ... *nēm* 1, *sēm* — *sēm* 2 || V: *akiket* 2, *akkik* 1, *hogy* 1, *ki* 7, *kik* 4, *kiket* 6, *kiknek* 3, *kikvel* 1, *kinek* 2, *kit* 4, *kitől* 1, *kivel* 1, *mēnnyivel* 1, *miért* 1, *míg* 4, *miként* 1, *mikoron* 7, *minek* *utána* 4, (*vala-mikoron* 2), (*valamit* 2).

P é l d K.: Á: *akar* — *akar* 1, *akar* — *akar* 1, *avagy* 2, *azért* 9, *de* 23, *de* *maga* 3, és 50, *ezénképpen* 1, *ha* 4, *hogy* 17, *hogyki* 2, *is* 5, *kediglen* 1, *mégis* 1, *mert* 18, *nēm* — *de* 1, *nēm* ... *sēm* 1, *nēm* — *sēm* ... *nēm* 1, (*olymint* 1), *sēm* — *sēm* 2 || V: *akit* 1, *ammit* 1, *azki* 1, *ki* 8, *kik* 3, *kiket* 3, *kin* 1, *kinek* 1, *kiről* 1, *kit* 2, *kitől* 1, *melyeket* 2, *mígnēm* 1, *miképpen* 1, *mikoron* 1, (*valami* 1), (*valami* 1).

M a r g L.: Á: *avagy* 6, *azaz* 1, *azért* 1, *de* 7, *de* *maga* 2, és 63, *ha* 2, *ha* ... *is* 1, *hanēm* 'de' 1, *hogy* 16, (*hogyha* 1), *hogynēmcsak* 1, *is* 11, *kedig* 11, *mert* 4, *mintha* 3, *nēm* — *de* 2, *nēmcsak* — *de* ... *is* 2, *nēm* — *hanēmcsak* 1, *sēmmit* *nēm* ... *sēm* ... *sēm* ... *sēm* 1, *sēm* — *sēm* 1, *soha* *nēm* — *hanēmcsak* 1, (*tahát* 1), (*úgyhogy* 4), *vagy* 1 || V: *hogyki* 1, *hogykik* 1, *hogykit* 1, *kinek* *okáért* 1, *mely* 1, *melyet* 1, *mígnēm* 3, *miképpen* 4, *mikoron* 13, (*valahol* 1).

N a g y s z K.: Á: *avagy* 8, *azaz* 2, *azért* 9, *de* 4, *de* *maga* 7, és 61, *ha* 4, *hogy* 27, *hogyném mint* 1, *is* 5, *jóllehet* 1, *jóllehet* — *de* *maga* 3, *kedig* 1, *kediglen* 1, (*még* 1), *mert* 16, *miért* *hogy* 1, *nēmcsak* — *de* 1, *nēm* — *de* 1, *nēm* — *hanēm* 1, *nēm* — *sēm* 1, *nēm* — *sēm* ... *nēm* 1, *nēm* ... *sēm* — *sőt* 2, *nēm* — *sőt* ... *sēm* 1, *sőt* 1, (*tahát* 1) || V: *aki* ~ *akki* 3, *akire* 1, *akkik* 1, *akkit* 1, *ammi* 1, *ammit* 1, *hogyki* 2, *holott* 1, (*honnaton* 1), *ki* 8, *kiben* 1, *kik* 3, *kikben* 1, *kikből* 1, *kiket* 3, *kinek* 2, *kit* 5, *kivel* 5, *melyeket* 1, *melyet* 1, *mēntől* *inkább* 1, *miképpen* 6, *mikoron* 2, *mint* 3.

C z e c h K.: Á: (*annak* *utána* 5), *de* 5, és 47, *ha* 25, (*hát* 3), *hogy* 21 (? + 1), *is* 1, *jóllehet* — *de* 1, *mert* 9, *nēm* — *de* 1, *nēm* ... *sēm* — *de* 1, *sőt* ~ *ső* 3 || V: *amit* 1, *azkit* 1, *hol* 5, *ki* 18, *kiből* 4, *kikből* 1, *kiket* 3, *kinek* 1, *kit* 5, *kivel* 3, *mint* 5, (*valahányan* 1).

C o r n K.: Á: *annak* *okáért* 4, *avagy* 5, *azaz* 5, *azért* 4, *de* 4, és 65, *ha* 8, *hogy* 23, *hogynēm* 1, *is* 2, *kedég* 9, *mert* 11, *nē* — *de* 1, *nēm* — *hanēm* 1, *nēm* — *sēm* 1, (*tahát* 2), *vagy* 1 || V: *aki* 2, *hol* 4, *holott* 1, *ki* 9, *kik* 3, *kinek* 1, *kit* 1, *kitől* 1, *kivel* 1, *mely* 1, *melyet* 1, *miként* 1, *miképpen* 9, *mikoron* 3.

J o r d K.: Á: *avagy* 6, *azért* 5, *de* 2, *de* *maga* 2, és 94, *ha* 8, *hogy* 12, *hogynēm* 3, *hogynēm mint* 1, *is* 6, *kedig* 15, *kediglen* 7, *mert* 24, *mind* — *mind* 1, *mint* 1, *nē* — *de* 2, *nēm* — *de* 2, *nēm* ... *sēm* — *hanēmcsak* 1, *nē* ... *sē* ... *sē* ... *sē* ... *sē* ... *sē* 1, *nincsen* ... *sēm* 1, *sēm* 3, *sēm* — *sēm* 1, *sēnki* *nēm* — *csak* 1, (*úgyhogy* 1) || V: *ki* 21, *kiben* 1, *kik* 10, *kikben* 1, *kiket* 1, *kinek* 4, *kiről* 1, *kit* 2, *míglēn* 2, *miként* 1, *mikoron* 4, *mint* 3, (*valaki* 6), (*valamely* 1), (*valamit* 2).

S á n d K.: Á: *azaz* 2, *azért* 1, *de* 5, és 43, *ha* 8, *hamintcsak* 1, *hogy* 27, *hogynēm mint* 1, *is* 5, *kedig* 1, *kediglen* 1, *mert* 6, *mind* — *mind* 1, *mint* 1, *nēm* — *de* 3, *nēm* — *sőt* (*még*) ... *is* 1, *noha* 1, (*s* 1), *sēm* 1, *sēm* — *sēm* — *sēm* 3 || V: *aki* ~ *azki* 2, *azkitől* 1, *hogy* 8, *hogykitől* 1, *ki* 1, *kiben* 1, *kik* 2, *kiket* 1, *kinek* 1, *kinek* *miatta* 1, *mēnnyivel* 1, *miképpen* 1, *mikort* 3, *mint* 6, *mire* 1, *mit* 2, (*valaki* 1), (*valamit* 1).

K e s z t h K.: Á: *avagy* 2, és 127, *ha* 1, *hogy* 14, *is* 5, *kedig* 7, *mert* 26, *miért* 'mert' 1, *nēm* ... *sēm* 2, *sēm* 3 || V: *holott* 1, *ki* 19, *kik* 9, *kiket* 2, *kiknek* 1, *kinek* 1, *kit* 2, *míg* 1, *miképpen* 11, *mikoron* 5, (*mire* 1).

É r d y K.: Á: *annak* *okáért* 1, *avagy* 3, *avagy* — *avagy* 1, *azért* 8, *azonkép-*

pen 2, (csak 2), de 8, de maga 2, és 99, ha 6, hamint 1, hanëmcsak 1, (hát 2), hogy 20, is 11, kedig 9, maga 2, mégis 1, mert 13, miért 'mert' 1, mind — mind 4, mind — mind — mind — mind 1, mintha 5, nēm — de (még) ... is 1, nēm ... sēm — de 1, nēm ... sēm ... sēm 1, sēm 1, sēm — sēm 2, sēm — sēm — sēm 3 || V: amit 1, (haki 2), hol 1, holott 4, honnan 1, ki 10, ki — ki 1, kiben 1, kihéz 2, kik 4, kikkel 1, kik közül 1, kik között 2, kiknek 3, kikről 1, kin 1, kinek 3, kit 8, míglen 1, miképpen 1, mikoron 24, mint 9, mióta 1, mit 2, (tulajdonkit 1), (valahova 2), (valamit 1).

Tel K.: Á: annak okáért 1, avagy 2, azaz 1, azért 1, de 3, de maga 2, és 72, ha 1, hogy 11, (hogyha 1), hogynëmmint 1, is 1, jólléhet 1, kedig 11, mert 13, nēm — de 3, nēm — hanëmcsak 1, no azért 1, sēmmit nēm — de 1, tunnamint (? tunnyamint) 2 || V: honnat 1, ki 3, kik 2, kinek 2, mely 5, melyek 2, melyekén 1, melyeket 1, melyet 4, melyről 1, mēnnyivel 1, míglen 2, miként 1, miképpen 8, mikoron 7, minek okáért 5, mint 1.

Szék K.: Á: annak okáért 2, avagy 4, azaz 6, de 1, és 135, ha 5, hogy 19, hogynëmmint 1, is 9, kedig 11, mert 10, mind — mind — mind — mind — mind 1, miérthogy 1, nēm — de 2, nēm — hanëmcsak 1, sőt 1, (úgyhogy 2) || V: azki 1, azkik 1, azmelyet 1, azmit 1, hogy 1, hogyki 1, holott 2, ki 3, kik 5, kikén 1, kiknek általuk 1, mely 7, melyek 1, melyet 1, mellyel 1, míglen 1, miképpen 2, mikor 7, mint 1, (valahányször 2), (valahol 1).

Kaz K.: Á: (annak utána 1), avagy 1, azért 8, de 5, de maga 1, (ennek utána 2), és 94, hogy 16, (hogy mivel 1), is 9, jólléhet hogy — de maga 1, kegyék 'pedig' 20, mégis 1, mert 3, (téhát 6), tudniamint 1 || V: aki 1, amēnnyit 1, holott 2, ki 6, kik 2, kiknek 1, kinek 1, kit 5, melyet 1, mēnnyit 1, míg 1, míg nēm 2, miképpen 3, mikoron 7, mint 2.

Virg K.: Á: annak okáért 1, azaz 1, azért 9, de 7, de maga 1, ennek okáért 1, és 107, ha 4, hogy 30 (hogyha 2), is 7, kedig 11, mert 5, (nám 1), nēm — de 1, sē 2, sē — hanëmcsak 2, sēm — sēm — hanëmcsak 1, sēmim — hanēm 1, sēmmit ... nē — hanëmcsak 1, sēnki ... nē — hanëmcsak 1, (tahát 5), (úgyhogy 1) || V: amit 1, hogy 2, holott 1, ki 9, kibe 1, kik 1, kiket 6, kinek 4, kit 5, kivel 1, mely 1, (miért 1), miképpen 2, mikor 4, mikoron 7, mit 1.

Kules K.: Á: és 214, ha 1, hogy 19, kedig 6, mert 16, nē — sēm nē 1 || V: azkik 1, ki 4, kik 8, kiket 1, kikkel 1, kinek 1, kit 2, kivel 2, miként 3, miképpen 9, mikoron 4, mikort 1. Összesítve l. 809.

2. A világi emlékek törzsanyagának mutatói: Első 10 ezer n: Á: akár — akár 2, avagy 1, azért 4, bátor 1, de 12, ennek utána 2, és 39, ha 17, hogy 44, hogynëmmint 1, is 6, jólléhet 2, kedig 3, mert 15, mint 5, nēm — hanēm 1, nēmhogy — de ... sēm 1, sēm 4, sēm — sēm 1, továbbá 4, ugyanis 1 || V: amért 1, amit ~ azmit 3, azmíg 1, azminemű 1, azmint 1, azmivel 1, (hol 1), ki 2, kiből 1, kin 1, kiről 3, kit 3, kivel 1, mi 1, míg 2, mihelyén 1, mint 3, (valamikor 1).

Második 10 ezer n: Á: avagy 1, azért 3, de 8, ennek okáért 1, és 17, ha 9, hanēmha 1, hogy 38, (hogyha 2), hogynëmmint 1, is 18, kediglen ~ keniglen 2, mert 11, (merthogy 1), miért 'mert' 2, mind — mind 1, mint 9, nēm — hanēm 1, nēmhogy — de ... sēm 1, nēm — sēm 1, nēm — sēm ... is 1, nincs — hanëmcsak 1, sēm 2, sēm ... nēm — sēm ... is 1, sēm — sēm 2, sēm — sēm ... is 1, továbbá 7, vagy 2, vagy ~ vagy 1 || V: akikkel 1, ami 1, amiért 1, amit ~ azmit 2, azhol 1, ki 2, kiben 1, kiből 2, kik 1, kin 1, kinek 1, kiről 1, kit 4, mikor 1, mikoron 1, mint 2, mit 1, (valaki 1), (valamit 2).

Összesítve:

Kódexek	Általános		Vonatkozó	
	kötőszó	%	kötőszó	%
JókK.	194+3 ¹	4,6	51+8	4,7
BécsiK.	177+0	4,2	36+2	3,3
MünchK.	266+0	6,3	83+1	7,7
AporK.	255+0	6,1	43+0	4,0
BirkK.	241+1	5,7	67+4	6,2
FestK.	162+0	3,9	30+3	2,8
GuaryK.	201+0	4,8	46+2	4,3
DöbrK.	196+2	4,7	53+1	4,9
NádK.	162+0	3,9	51+4	4,7
PéldK.	143+1	3,4	28+2	2,6
MargL.	139+6	3,3	26+1	2,4
NagyszK.	159+3	3,8	54+1	5,0
CzechK.	114+9	2,7	47+1	4,4
CornK.	145+2	3,4	38+0	3,5
JordK.	199+1	4,7	51+9	4,7
SándK.	112+1	2,7	33+2	3,1
KeszthK.	188+0	4,5	52+1	4,8
ÉrdyK.	208+4	4,9	83+6	7,7
TelK.	129+1	3,1	47+0	4,4
SzékK.	209+2	5,0	39+3	3,6
KazK.	160+10	3,8	36+0	3,3
VirgK.	193+9	4,6	46+1	4,3
KulesK.	257+0	6,1	37+0	3,4
Összesen	4209+55	100,2	1079+50	99,8

¹Az átmeneti és bizonytalan alakulatként számon tartott esetek a százalékos kimutatóból kimaradtak.

Harmadik 10 ezer n: Á: (annak utána 2), azért 5, de 2, (ennek utána 1), és 57, ha 6, hogy 34, hogyha 1, is 7, kedig ~ pedig 3, mert 4, miért 'mert' 3, miérthogy 1, nēm — hanēm 1, sēm 1, továbbá 2, tudniillik 1, vagy 2, vagy — vagy 1 || V: azki 1, ha 'amikor' 2, hakinek 1, hogyki 3, holott 1, ki 6, kiben 2, kik 3, kiket 1, kiknek 3, kinek 1, mely 5, melyben 1, melyet 1, míg 2, mikoron 1, mint 3, (valaki 2), (valami 1), (valamit 1).

Negyedik 10 ezer n: Á: avagy 3, azért 6, bátor 1, de 7, és 28, ha 9, hát 4, hogy 15, is 10, jólléhet 1, kedig 1, kediglen ~ peniglen 2, (maga 1), mert 14, nuazért 1, sē 2, sēm 9, sőt 5, vagy 2 || V: ahol 1, (hamikoron 1), hogy 3, hol 1, ki 10, kiből 1, kik 8, kin 1, kinek 1, kit 2, kivel 1, mely 1, míg 1, míglen 1, mikor 2, mikoron 1, mint 2.

Világi tárgyú emlékek	Általános		Vonatkozó	
	kötőszó	%	kötőszó	%
Első 10 ezer n	166+0	29,6	26+2	21,0
Második 10 ezer n	143+3	25,5	24+3	19,4
Harmadik 10 ezer n	131+3	23,3	37+4	29,8
Negyedik 10 ezer n	120+1	21,4	37+1	29,8
Összesen	560+7	99,8	124+10	100,0

Az adatok jobb áttekinthetősége, elemezhetősége céljából alább megadjuk a szöveggyakoriság alapján kialakult listát (811). Itt jegyezzük meg, hogy ez a táblázat — a fenti kimutatásokhoz hasonlóan, azokra épülve — az általános kötőszók esetében a *lexémákra*, a vonatkozó névmási kötőszóknál a *szóalakokra* érvényes előfordulási számokat mutatja. (Az átmeneti és bizonytalan alakulatok továbbra sem szerepelnek az összesítésben. A világi nyelvemlékekből vett 4×10 ezer n-es minta táblázata jól áttekinthető, ezért anyagát nem közöljük új rendben.)

Néhány tanulság. — A kötőszók nyelvemlékenként különböző előfordulása elsősorban tartalmi, műfaji, stiláris tényezőktől függ, a kódexeknél általában hűen követi a latin mintákat. Ha a világi emlékekből kijelölt 4×10 ezer n-nyi korpusz kötőszavainak szöveggyakoriságát tekintjük (Á: 120—166, V: 24—37), a kódexek gyakorisági listájának utolsó harmadával megegyező értékeket regisztrálhatunk. Ez azt jelenti, hogy általában a köznapi nyelvhasználatot tükröző, illetőleg ahhoz közelebb álló eredeti magyar nyelvű szövegek (levél, végrendelet, záloglevél, tanúságlevél, elismervény stb.) szerkesztettségi foka alacsonyabb az irodalmi jellegű egyházi írásműveknél. A magyar irodalmi nyelv a fordításokon keresztül kétségtelenül jelentős támogatást kapott a latinítástól kötőszórendszerének bővítéséhez, bonyolultabb szerkezetek alkalmazásához. Ebből azonban nem következik, hogy latin minta nélkül ne keletkezhettek volna a kései ómagyarban magas fokon szerkesztett, kötőszókban bővelkedő szövegek.

Az általános kötőszók gyakorisági listáját a bibliai evangéliumot fordító MünchK. vezeti. A fordítás szigorúan, néhol mereven latint követő, a

Általános kötőszók				Vonatkozó kötőszók			
Gyakorisági sorrend	Kódex	Előford.	%	Gyakorisági sorrend	Kódex	Előford.	%
1.	MüncK.	266	6,3	1 — 2.	MüncK.	83	7,7
2.	KulesK.	257	6,1		ÉrdyK.	83	7,7
3.	AporK.	255	6,1	3.	BirkK.	67	6,2
4.	BirkK.	241	5,7	4.	NagyszK.	54	5,0
5.	SzékK.	209	5,0	5.	DöbrK.	53	4,9
6.	ÉrdyK.	208	4,9	6.	KeszthK.	52	4,8
7.	GuaryK.	201	4,8	7 — 9.	JókK.	51	4,7
8.	JordK.	199	4,7		JordK.	51	4,7
9.	DöbrK.	196	4,7		NádK.	51	4,7
10.	JókK.	194	4,6	10 — 11.	TelK.	47	4,4
11.	VirgK.	193	4,6		CzechK.	47	4,4
12.	KeszthK.	188	4,5	12 — 13.	GuaryK.	46	4,3
13.	BécsiK.	177	4,2		VirgK.	46	4,3
14 — 15.	FestK.	162	3,9	14.	AporK.	43	4,0
	NádK.	162	3,9	15.	SzékK.	39	3,6
16.	KazK.	160	3,8	16.	CornK.	38	3,5
17.	NagyszK.	159	3,8	17.	KulesK.	37	3,4
18.	CornK.	145	3,4	18 — 19.	BécsiK.	36	3,3
19.	PéldK.	143	3,4		KazK.	36	3,3
20.	MargL.	139	3,3	20.	SándK.	33	3,1
21.	TelK.	129	3,1	21.	FestK.	30	2,8
22.	CzechK.	114	2,7	22.	PéldK.	28	2,6
23.	SándK.	112	2,7	23.	MargL.	26	2,4

latin eredeti pedig szorosan szerkesztett, kötőszókban bővelkedő szöveg. A lista végén az élő beszédet megelevenítő, kevés epikus, annál több dramatizált részletet tartalmazó SándK., illetve közvetlenül előtte az imádságokkal képviseltetett CzechK. áll. A két végpont (MünchK.—SándK.) között tematikailag, műfajilag széles skála húzódik, néha szeszélyes váltakozást mutatva. A MünchK.-et az élen a KulcsK. és AporK. követi majdnem azonos számértékekkel (257, 255). Mindkettő kijelölt részlete bibliai zsoltárfordításokat tartalmaz. Az első pillanatra meglepőnek tűnik, hogy e zsoltárfordítások kötőszóanyaga megelőzi az összes legendáriumot és az evangéliumfordítások túlnyomó részét. Közelebről megvizsgálva a két kódexrészlet kötőszó-állományát, kiderül, hogy az előkelő helyezés kizárólag az és-ek kiugró számának köszönhető. Kötőszó-készletük az összes kódex közül a legszegényesebb (l. az alábbi táblázatot is). Anyagunkban egyébként még két zsoltárfordítás van: a KeszthK. és FestK. részlete, ezek a középmezőnyben helyezkednek el, de lexémakészletük ugyancsak nagyon szerény. Ezzel szemben a BirkK. minden tekintetben a „legerősebb” kódexek közé tartozik: az általános és vonatkozó kötőszók szövegbeli gyakorisága és ezen lexémák, illetőleg szóalakok sokfélesége szerint egyaránt. (A szerzetesi regulákat rögzítő szöveg egyes módosítószó-típusokat is átlagon felüli arányban tartalmaz.) Hasonlóan magas értékekkel jellemezhető az egyébként tematikusan, stílusosan jelentősen különböző ÉrdyK. is. — A középmezőnyre a viszonylag kis szóródás jellemző: a 6. helyen álló ÉrdyK. és a 14—15. helyezett FestK., NádK. között — az összes szóelőfordulást véve 100%-nak — 1 százalékpontnyi a különbség. Ilyen kis szóródás mellett külön figyelemre méltó egyes kódexek szomszédos vagy egymáshoz közeli elhelyezkedése. Nem lehet teljesen véletlen például, hogy a Jókk. és a VirgK. egymás mellé kerültek: mindkettő a Ferenc-legendát fordítja. Egymást követi a CornK., PéldK., MargL. is: mindhárom Ráskai Lea fordítása. Ez arra enged következtetni, hogy a kötőszó-használat mennyiségi, minőségi viszonyaiba a fordítástechnika is beleszólhat. (A kérdés részletesebb taglalása további — elsősorban latin—magyar — összehasonlító vizsgálatokat kíván.)

Ami a vonatkozó kötőszókat illeti, amint már említettük, statisztikájuk némileg más alapokon készült, mint az általánosoké. Itt kevés vonatkozó névmási lexéma (*ki, mi, mely*) sokféle ragos alakját, illetve néhány vonatkozó határozószót (*hogy, hol, holott, míg* stb.) kísértünk figyelemmel. Azzal, hogy a névmásoknál a lexémák helyett szóalakokat számoltunk, a differenciáltabb kép kialakítása volt a célunk. Jóllehet így elvileg talán csökken az általános kötőszókkal való közvetlen összevethetőség lehetősége, gyakorlatilag azonban közelebb kerültünk a grammatikai sokszínűség méréséhez. — A táblázat e rovatának részletes elemzésére nincs mód, csupán — az általános kötőszókkal összevetve — néhány egyezésre és különbségre hívjuk fel a figyelmet. Megmaradt az élmezőnyben a MünchK., ÉrdyK., BirkK., illetve a sereghajtók között a PéldK. és MargL. Látványosan emelkedett például a NagyszK. és CzechK., esett a KulcsK. és AporK. helyezése. A rangsorból jól lehet következtetni a vonatkozó mellékmondatos szerkesztés kedvelésére is.

A kép árnyalása érdekében közöljük azt a táblázatot is, amely bemutatja, hogy a törzssanyagul kijelölt nyelvemlékrészletek külön-külön hányféle kötőszólexémát (illetve vonatkozó névmások esetében hányféle ragos, jeles alakot) tartalmaznak. Végül megadjuk a tíz leggyakoribb általános és vonatkozó kötőszó listáját.

A kódexek anyaga:

Általános kötőszók			Vonatkozó kötőszók		
Gyakorisági sorrend	Kódex	Lexéma	Gyakorisági sorrend	Kódex	Szóalak
1.	BirkK.	32	1.	NagyszK.	26
2.	ÉrdyK.	27	2.	BirkK.	24
3.	NagyszK.	24	3.	ÉrdyK.	22
4.	JordK.	23	4–5.	DöbrK.	19
5.	MargL.	22		SzékK.	19
6–7.	JókK.	20	6.	NádK.	18
	MünehK.	20	7.	TelK.	17
8–11.	PéldK.	19	8–10.	MünehK.	16
	SándK.	19		GuaryK.	16
	TelK.	19		SándK.	16
	VirgK.	19	11–15.	JókK.	15
12–13.	GuaryK.	18		FestK.	15
	NádK.	18		PéldK.	15
14–15.	BécsiK.	17		KazK.	15
	DöbrK.	17		VirgK.	15
16–17.	CornK.	16	16–17.	BécsiK.	14
	SzékK.	16		CornK.	14
18.	FestK.	15	18–19.	JordK.	12
19.	KazK.	12		KulesK.	12
20.	CzechK.	11	20.	CzechK.	11
21.	KeszthK.	10	21.	KeszthK.	10
22–23.	AporK.	6	22.	MargL.	9
	KulesK.	6	23.	AporK.	8

A világi emlékekből kijelölt anyag:

Általános kötőszók			Vonatkozó kötőszók		
Sorrend	Korpusz	Lexéma	Sorrend	Korpusz	Szóalak
1.	Második 10 ezer n	27	1—2.	Második 10 ezer n	17
2.	Első 10 ezer n	21		Harmadik 10 ezer n	17
3.	Negyedik 10 ezer n	18	3—4.	Első 10 ezer n	16
4.	Harmadik 10 ezer n	17		Negyedik 10 ezer n	16

A kódexek közül -- érthető módon -- leginkább azok tudnak nagyobb változatosságot felmutatni a kötőszó-használatban, amelyek eleve nagyobb szöveggyakorisági mutatókkal rendelkeznek (pl. ÉrdyK., BirkK.), de ez a kapcsolat nem törvényszerű. Például a legtöbb előfordulással előre került MünchK. nem tartozik a legváltozatosabb lexémahasználatú emlékek közé, s a fentiekben már megemlítettük azokat a kódexeket, amelyek az és kiemelt gyakorisága miatt kerültek az első táblázat élmezőnyébe.

A világi emlékek közül a magánlevelek, közülük is a zömmel kései, 1530 utáni misszilizéseket tartalmazó 2. 10 ezer n-nyi korpusz tartalmaz legtöbbféle kötőszót.

A leggyakoribb általános kötőszók: 1. és 2404, 2. *hogy* 610, 3. *mert* 347, 4. *ha* 206, 5. *kedig* 201, 6. *de* 156, 7. *is* 141, 8. *azért* 124, 9. *avagy* 59, 10. *vagy* 52.

A leggyakoribb vonatkozó kötőszók: 1. *ki* 268, 2. *mikoron* 104, 3. *kik* 100, 4—5. *kit* 67, *miképpen* 67, 6. *mint* 52, 7. *kiket* 41, 8. *kinek* 38, 9. *miként* 33, 10. *mikor* 10.

Irodalom

SIMONYI, Köt.; ZOLTVÁNY: NyK. 19: 14—21; ZOLNAI: NyK. 23: 152—5, 167, 169—77; KARDOS, KeszthK. 46—52; BOGNER, BMAK. 77—104; KLEMM: MNy. 17: 163—7, 19: 113—5, 22: 117—25, 30: 7—12, TörtMondt. 405—616; FOKOS: Nyr. 70: 49—52; KUBINYI: Nyr. 81: 473; SEBESTYÉN: Nyr. 83: 464—70; BERRÁR: MNy. 52: 26—35, TörtMondt. 62—7, 143—73, MNy. 53: 396—403, NytudÉrt. 23. sz. 79—81, 83—97, 105—40, MNyT. 391—4, 461—85; KÁROLY: NytudÉrt. 16. sz. 63—5; TEMESI: MMNyR. 1: 287—90; RÁCZ: NyK. 64: 429, MNy. 55: 68—76, 57: 435—42, NéprNytud. 7: 19—29, NytudÉrt. 39. sz. 58—60, 83—7, 95—102, NytudÉrt. 40. sz. 307—10; SZABÓ: NyÍrK. 11: 201—13; TESZ.; DIENES: NéprNytud. 2: 79—82, MNy. 73: 210; S. HÁMORI: MNy. 77: 148—58; VELCSOVNÉ: NéprNytud. 26: 143—59, 27: 27—31, 31—2: 211—6; BÁNRÉTI: NytudÉrt. 117. sz., ÁNyT. 16: 87—113; JÓZSÁNÉ: NéprNytud. 28: 47—57; FÁBRICZ: MNy. 81: 79—87; MAJTINSZKAJA: MNyRét. 650—7.

A MÓDOSÍTÓSZÓK

Írta: JUHÁSZ DEZSŐ

A módosítósók részletesebb vizsgálatára először a kései ómagyar kor nyelvi anyaga alapján vállalkozhatunk. Ennek két fő oka van: 1. A viszonylag kis szöveggyakoriságú szófaj tanulmányozásához ettől kezdve állnak rendelkezésre elegendő számban, terjedelemben és nagyobb tartalmi, jellegbeli változatossággal nyelvmélekek. 2. A magyar módosítósók csoportja — akárcsak a többi viszonszó — a kései ómagyarban izmosodik meg: állománya jelentősen bővül, típusai differenciálódnak. A fejlett módosítósó- (és kötöszo)-rendszer az árnyalt, hajlékony mondat- és szövegalkotás egyik alapfeltétele, ezért szoros összefüggésben fejlődik az ekkor születő magasabb rendű írásbeliséggel, ébredő irodalmi nyelvviseggel.

A módosítósók morfológiailag, fejlődéstörténetükben e korszakban is sok rokon vonást mutatnak az általános kötöszókkal.

Szófaji, keletkezéstörténeti kérdések

A szófaji kérdések tárgyalásakor a kötösók kapcsán részletesebben kifejtett elvi és módszertani szempontokhoz igazodunk (l. 772—3). Közülük kiemelésre kívánczik a következő: E fejezetrész célja kettős: 1. A korszakunkban zajló szófajváltások vizsgálata (változásrajz); 2. A korábbi és folyamatban levő szófajváltások eredményeként létrejött kettős vagy többszörös szófajúság korabeli helyzete (szinkrón állapotrajz). — Itt csak a pusztá szófajváltás eseteivel foglalkozunk, a szóalkotás (összetétel) nyomán létrejött szófaji változásokat, keletkezéstörténeti kérdéseket az alaki fejezetben tárgyaljuk. — A szófajváltás együtt járhat egy szó mondatértékének megszűnésével is.

Szófaji kettősséget nem mutató módosítósók

Közöttük vannak régebbiek: *nē, nēm, már, im* stb. és újabbak is: *minēm, nēnde, nētalán, midenēm, nēmdenēm, nētalántán* stb. Az újabb összetett szók a szófajon belül keletkeztek, szófajváltás tehát általában nem áll a hátuk mögött (l. viszont a hasonlító kötösókból lett összetett módosítósókat). Ezek többnyire később sem hagyják el a szófajt, nem hoznak létre szófaji párokat (l. mégis az *ugyanis-t, immár-t*). A régebbi módosítósók között találhatók

olyanok is, amelyek szófajváltás eredményei, de korszakunkra előzménypárjukat elvesztették (pl. *ně, něm*), vagy alaki különfejlődéssel elszakadtak tőle (*lám ~ nám, talán, még*), vagy mindkét esemény megtörtént velük kapcsolatban (*vajon* — a létigének már nincs *valjon* felszólító alakja). Ezen szófajváltásoknak a tárgyalására a korábbi korszakok kapcsán került sor.

Kettős (többszörös) szófajúságot mutató módosítószók

Korábbi szófajváltások eredményei

Az ősmagyar korra tehető az *ēs, s* nyomatékosító szókból az *ēs, s 'és', ēs 'is'* kötőszók kialakulása. A szöveggyakoriságban jelentkező nagy szófaji aránybeli különbség is az előző korok terméke, de az eltolódási folyamat még most sem zárult le teljesen. Ennek oka főleg az említett kötőszóknak — szófajváltástól már független — további térhódítása, illetve az eredeti nyomatékosító szerepű, *ēs, s*-ek területileg nyilván különböző mértékű visszaszorulása. Ilyen *ēs, s* már kevés számban adatolható: DöbrK. 378: „*öltözieitek vy emberbe. ki iftenent teremtetet igallagba: es bizonylagnak zentlegeben: kiert es hazvlgagot le vetven. Zollatok bizonít'*”; ApMélt. 52: „*Vallyon/h gondolode mykeppen volna ez vylagh'*”; stb. (de a nyomatékosító funkció továbbélésére l. a későbbi-mai „*Mit is mondtál?*”, „*Hogy is van ez?*”, „*Nem is igaz!*”-féle mondatokat is). További példák a szófaji szembenállásokra a JókK. anyagából: kötőszók: 120: „*3ep es ayoýtatol'*”, 122: „*Es azma!f kewetyf meg tere'*”, 94: „*Es tehat el mene f magat es mend ew dolgýt . . . meg monda'*”; módosítószó: 16: „*Te hat frater helyas monda: Smongyat myt akar3'*” (a párhuzamos latin helyen nincs megfelelője). (L. még 824.) — Az *ēs* többszófajúsága a keleti magyar nyelvterületen máig fennmaradt.

A *tat ~ tott 'ügy, bizony'* nyomatékosító, felelő szónak egyetlen — íráshibaként is gyanúba fogható — határozószói párját tartjuk számon: AporK. 185: „*That meg habozoltak edom feýedelmý'*”: *Tunc* conturbati sunt principes Edom. Ez a példa lehet egy szabályos helyhatározó ('ott') → időhatározó ('akkor') jelentésváltás fennmaradt esete is, hasonlóképpen a JordK. párhuzamos helyéhez, ahol más lexikai megoldással ez áll: 42: „*Ottan megh habozodanak edomnak feýedelmý'*”. Mivel azonban hapaxról van szó, és mivel a latin *tunc*-ot a magyar kódexfordítások az adatok óriási többségében *tahát*-tal adják vissza, számba kell vennünk egy *That* [o: *Tahat*] elírási lehetőséget is. Vö. a betűkihagyásra a közeli 187. lapról: *ffldnek* (földnek), *nyimodod* (nyomomod), illetve a másoló által javított hibákra a *That* lapjáról: *myfn* [két] (miként), *lakodal[o]madban*. A *tat* módosítószói használatára l. MünchK. 26vb: „*z mōdanac nēki Hallod ē mit mōdnac ēzec Ihē ke mōda nēkie tat ug'*”.

Modális szerepű tagmondatok ősmagyar kori kétirányú szófaji fejlődése eredményezhette az *akár* és *avagy* korszakunkban meglevő kettősségét, illetve hármasságát. (A keletkezéstörténet részleteit l. I. 505–6.) Kettős szófajúság az *avagy*-nál nem az előzmény- és következményszófaj között áll fenn, hanem a keletkezett két új szófaji minőség: a kötőszó és módosítószó között (az előzmény predikatív szerkezet, az új lexémák összetétellel keletkeztek). Kötőszó: 1515: „*k. zeretétel nem warhatna awag nem lathatna'*” (LevT. 2: 1); módosítószó: DöbrK. 359: „*Valanak kedeg kik őttek vala awaj neg ezeren'*”. Az *akár*, ha még az eredeti *akar* alakban él, mint több mai nyelvjárásunkban, három

szófaji értékkel bír ebben a korban: ige, kötőszó, módosítószó: PéldK. 83: „*akar a k a r y u k akar ne*” (itt a kötőszói használaton kívül a ragozott igealak is szemlélhető); módosítószóként: 1512: „*ha tewb nem leheth czakakar* három *zaz az wagy keth zaz forynthoth kyldenil*” (KárOkI. 3: 86). Meg kell azonban jegyezni azt, hogy az *akár* kötőszó korszakunkban csak páros használatban került elő, az *avagy* kérdőszói használatát pedig latin hatás is segíthette (l. 820).

Főmondati helyzetű igével tart (korlátozott) kettős szófajúságot a *hadd* módosítószó, amely alaki, funkcionális mozdulatlanságából, kiforrottságából ítélve legalább korai ómagyar keletkezésű. SándK. 5: „*haad* fussonk”; DebrK. 44: „*had* tőriem el a Templomot el”; stb.; de vö. 1538: „*had* ennekem” (Gl. *hagy* a.). A *hagyjad* : *hagyd* ~ *hadd* igével való alaki szembenállásról később részletesebben szólnunk (l. 826).

Korszakunkban is zajló szófajváltások

Belépés a szófajba. A kései ómagyar módosítószók szófaji eredete változatosnak mondható. Pusztá szófajváltással névszóból, határozószóból, határozói igenéből, kötőszóból és indulatszóból keletkezhetnek.

1. Ekkor van keletkezőben a *bizony* módosítószó. Közvetlen előzménye a modális főmondatként álló névszói *bizony*, melynek jelentése 'bizonyosság; igazság, valóság', illetve 'kétségtelen, bizonyos'. Szerepe az, hogy az utána következő, alanyi alárendelésben levő mellékmondat állítását bizonygassa, kiemelve, nyomósítsa. A főmondat tartalma kifejtettebben szemlélhető a következő példában: ÉrdyK. 23: „*az byzon* dolog *hogy fenky nynchen* oly *ygaz*, . . . *ky meg nem retten*”. Ugyanez tömörebben, jelzős szerkezet nélkül: 1526 k.: „*Jo Dorozlay wram bizonj* *hogh een wgh eerthetthem wala*” (MNy. 37: 205). A mondat élén álló, kötőszó nélkül kapcsolódó *bizony* egyaránt vehető még névszói tulajdonságokkal rendelkező főmondatnak, vagy már a mellékmondathoz csatlakozó módosítószónak: 1524: „*bizonj* *myel az the felleged keremelleth femyben megj nem zegyek*” (MNy. 19: 127); 1533: „*bizon* *femmi baratom ninnen*” (MNy. 24: 59). A mondat éléről esetenként beljebb került *bizony* már sokkal jobban belesimul a befogadó mondatba: 1524: „. . . *kyben bizonj* *minekõnk fenyh* [!] *ketlegõnk ninnen*” (MNy. 19: 127); 1533: „*Sohol bizon* *egeb Morhaa semmi Nyne*” (LtK. 1: 141). A módosítószóvá válás együtt jár a mondatrészi szerep elvesztésével is. Jól látható viszont e funkció megőrződése a szófajváltást elkerülő példákban: PéldK. 74: „*az halal byzony* ['biztos'] *de az halalnak orayanal femmy byzontalab*”, 83: „*vezedelmes vagy alom . . . byzony* ['igaz'] *nem vagy de chalard vagy*”, 75: „*az halalt valahanzer meg erzewm byzonnak lenny . . .*”; 1529: „*bizont* ['bizonyóságot'] *yrhatok*” (MNy. 37: 277); stb.

2. Hasonló modális szerepben a *bizony* határozóragokkal megszilárdult származékai (*bizonnyal*, *bizonnyával*, *bizonnyába(n)*, *bizonnyára*) is feltűnnek. Ezek azonban eredetileg a modális főmondatnak nem az állítmányai, hanem határozói, szófajilag pedig határozók voltak: a) 1524: „*az Igen bizonnal* *wagyon* *hogj terek czafar reank lew*” (MNy. 25: 67). — b) A létige (vagy más rokon szerepű ige) elhagyásával megindul szavaink közvetlen szintaktikai (szintagmatikus) kapcsolatainak felszámolása: 1529: „*mynden bizonnyal* *hogj*

satanal volna” (MNY. 37: 277). Itt azonban a *bizonnyal* még nem maradt egyedül a tagmondatában. — c) A módosítószók irányába vezető út fontos állomása az, amelyben az ellipszis folytán a határozószó egyedül képviseli a főmondatot, de a különállást a kötőszó alkalmazása még egyértelműen jelzi: SándK. 24: „mondaanak az legenÿok *bizonnyauual* h o g zepok”. — d) Kötőszó nélkül kapcsolódva már módosítószónak vehetők: CornK. 73v: „*byzonyaba* nagy malazt nagy zerelm volt ez”; TelK. 16: „*bizonaba* meneuel tób alamiznakat oztogat vala: anneual inkább ifteni zerzefből: beuelkődic vala”; stb.

Határozószóként való továbbélésük jellegzetes színtere a közlés (írás, mondas, üzenés stb.) biztos voltán kiemelő mondat, melynek igei állítmánya szilárdabban tartja magát, mint a kihagyásra hajlamos létige: 1529: „ennekem *býzonýal* m o n g ý a egy barátom” (MNY. 37: 277); 1530: „thowaba *býzonýalý* i r h a t h o m the k.” (MNY. 27: 73), „*Býzonýalý* i z e n e the k. h o g h . . .” (74); ÉrsK. 26: „őketh ő zent bezedewel *byzonnyal* t a n y t t o t t h a”; stb. E példák azt is jól szemléltetik, hogy a határozószók a határozós szerkezetben rendre a saját igei alaptagjuk mellé (illetve közelébe) kerülnek, szemben a módosítószókkal, amelyek szintagmatikusan függetlenek a befogadó mondat állítmányától, és nem is mellettük, hanem általában a mondat élén állnak. (Van persze olyan eset is, hogy a két pozíció egybeesik.)

Azonos módon, határozói igenévből keletkezik (korszakunkban még csak szórványosan) a modális *nyilván*. A fejlődés előbbieken részletezett stádiumai a következők: a) CornK. 18r: „*nylwan* v a g y o n. h o g semmynemv zentleg nynchen es malazt. ky az zvz mariaban nem volna”; 1525: „*nylwan* wagyon az ees the fel(feged) elewth . . .” (NyK. 28: 77); stb. Igen sok a példa. — b) Arra nem került elő adat, hogy a *nyilván* mellől úgy tűnik el a létige, hogy közben egy bővítmény megmarad (vö. az előbbi „minden *bizonnyal*, hogy . . .” típusal). — c) 1526 k.: „*nylwan* h o g h a z e n t h ý z t h e s s e g e m e l l e n n e m z o o l t h a l ” (MNY. 37: 205). — d) ÉrdyK. 128: „*nylwan* erdegh vagyon ez emberben”. (A c), d) fokozatra sokkal kevesebb példánk van.) A *nyilván* eredeti, konkrét jelentésére l. DebrK. 556: „teneked menyneknek kapuya *nylwan* vagyon”. A módosítószó alapjául már az átvitt ’nyíltan, nyilvánosan’ jelentésű szó (határozószó?) szolgált: BirkK. 4b: „Senki loror azon ne terekeggék t i t k o n v a g n i l u ā ” stb.

3. Valószínűleg a fentiekhez hasonló elliptikus szerkesztésmód adott mintát a NádK. fordítójának is, amikor ezeket a mondatokat leírta: 316: „Iai enneköm h o g z ű l e t t e m v o l t, i o b a n a m n a k m e h e b ű l a f e r b e v i t e t t e m v o l n a l e g o t t a n, e s e k k e p p e n m e g z a b a d u l t a m v o l n a e z z ű r n ű k e n t o l ”, 333: „O iai enneköm *iob* i n g e n l e z ű l e t t e m v o l n a ”. Ez a *jobb*, ’bárcsak’ jelentésű alkalmi módosítószó tulajdonképpen egy „*Jobb* lett volna, . . .”-féle főmondatot rövidít, de lehet, hogy nem járta végig az ismertetett fokozatokat. (Talán fordítói „kényszermegoldás” a lat. *utinam* ’vajha, bárcsak’ visszaadására.)

A két lehetőség közül történő választásra, az ehhez fűződő egyéni állásfoglalásra épül a *jobb*-bal etimológiai és funkcionális rokonságban álló *inkább* módosítószói (módosítószószerű) használata is. Az *inkább* a szóelőfordulások nagy részében még az állítmányhoz szorosan kapcsolódó fokhatározó: MünchK. 87ra: „*inkab* [’jobbban, nagyobb mértékben’] z e z é t t e c e m b e r e c a f é t e t f e g é t h o g n e n e f e n é l f e g é t ”; PéldK. 74: „h o g y a h a l a t *y o n k a b* e z e b e n t a r t h a t n a e z b e w l c h z e r z e e z v e r f e k e t ”; CornK. 200r: „te azt *j n k a b* tudod”; stb. Modális szerepben viszont az *inkább* szintaktikailag és helyileg is eltávolodhat az állít-

mánytól. Ilyenkor fokhatározói jelentése háttérbe szorul, és előtérbe kerül a beszélő (vagy más, szóban forgó cselekvő) állásfoglalása, vélekedése, válasza: 1517: „[a hagyatékot] mynd lelkemert kewlchek az egyházakban, de *ynkab* az en jozaghomban mely egyházak vadnak, azokra kewlchek” (TörtT. 1890: 559); ErdyK. 187: „nam fem vezedelem nem zallot reea, hanem *ynkab* vala myt tett es mondot betellyefettek”; 1533: „ne Banchanak engemetis vele . . . hane(m) *Inkab* az miben en kellek lehessek es legyek The K.” (MNY. 21: 120).

4. Az *igyól* ~ *együld* stb. 'jól', 'bizony; netalán' bizonygatást, illetve vélekedést kifejező szó keletkezéstörténete még nincs teljesen megnyugtatóan tisztázva. Vagy az *igy* és a *jól* határozószók összetételéből származik, vagy az *igy-ól/-öl, -ul/-ül* raggal megszilárdult formájával van dolgunk. A szótörténeti adatok inkább az első (*igy* + *jól*) elképzelést támogatják. Hogy a korabeli nyelvi tudat is így tagolta a szóalakot, mutatják a szórványos különírások: ÉrsK. 466: „thewelgesed *yyg yol* latod”, 472: „Maghaa balwany *yg yol* latod”. Vö. még 1554–1555: „*Igy iol* tudgya az had dolgat hogy mely forgando” (HoffgreffEn. e3). A ragos alakból kiinduló magyarázatban leginkább meg gondolkodtató az a súlyos ellentmondás, hogy egy palatális hangrendű tőhöz egy illeszkedésre képes határozórag veláris változatával társul. Márpedig a XVI. sz. első negyedéig csak egyes hangrendű formák használatosak, és csak ezután bukkannak föl — az előbbiekkal párhuzamosan — palatálisak: JókK. 16: „ffelele frater jlyes l monda: *gyöl* tudom ezt”: Frater Helias respondit . . . dicens: Bene scio ista . . . (itt a latin megfelelő is a m. *jól* jelenlétét támogatja); AporK. 205: „Hamad3oz [!] azezth jmada, Mezth *ighöl* twda hogy az fydok ew zaŷta lemmit nem kenjezwlnek”; NagyszK. 132: „Tennem magad *igiol* tudod keges aña”; ÉrsK. 517: „Es ew neky yly zot monda | kyt az fok neep *gyyol* halla”; stb. Vö. még: 1585: *Igyöl* 'jól' (Cal. 377). A *tud, hall, lát* stb. állítmányok mellett megjelenő *igyól* szintagmatikus kötöttségénél fogva inkább még határozószónak minősül, szemben a palatális hangrendű — valószínűleg elhomályosult és hangrendileg kiegyenlítődőtt, továbbá inetimologikus járulékhanggal kiegészült — *együld*-del, ami már egyértelműen módosítószói funkcióban szerepel: 1536: „*együld* az konkollyal az hwzattŷs ky zaggatnatok” (PestiNTest. 27v) ~ MünchK. 19vb: „Ne *talatal* a konkol ki zeduétèc ki izlatoc vélec o3uo a buzat es” (~ JordK. 395: *Netalantal*) : Non, ne forte colligentes zizania eradicentis simul cum eis et triticum. Pesti bibliafordításában az *együld* értelmezése akár 'együtt' is lehetne, de a későbbi nyelvtörténeti adatok egyértelműen ez ellen szólnak, vö. 1542–1549: „Nagy félelemben szolgáljatok — úgymond, | . . . | Az igaz tudománt forgassátok — úgymond, | Mert *együld* ['netalán' vagy 'bizony'] az isten megharagszik — úgymond” (RMKT. 2: 169). Úgy látszik tehát, hogy az elhomályosulás kedvezett a szófajváltásnak, sőt a szófajon belüli funkcióváltásnak is (bizonygatás → vélekedés). Az utóbbiban segíthetett az is, hogy a szó eleji *i* > *ē* változás nyomán a lexéma az *egy* határozatlan névmás alakjára, jelentéstani vonzaskörébe került. (A szóhasadás irányába ható erők később nem tudják kiteljesíteni a megoszlási folyamatot: az alakjára, jelentésbeli tarkaság lesz jellemző.)

5. Egy határozószó úgy is módosítószóvá válhat, hogy felelő mondatzó, illetve bizonygató nyomósító elem válik belőle. Ilyen például az *úgy, ugyan* és részben a *bátor*. (L. még a valószínűleg korábbi keletkezésű *tal*-ot és a későbbi

igën-t is.) Módosítószói használatuk már az előző korszakban megjelenhetett, de erről adatok hiányában bizonyosat nem tudunk mondani. 1456 k.: „*eg atham: Ita pater*” (Gl. *atya* a.); 1527: „Woltaly keoz thaniythwany. | ... *Ugy / olymynth keeth ezhthendeygh.*” (Heyd. 64) | MünchK. 74ra: „Mödom ke: tünètec hog *ugan* [? 'bizony'] q2qm lézèn mènben ...”; JordK. 366: „*Vgyan* byzon mondom nektek ...” Ezeknek is tulajdonképpen egy teljesebb *Úgy(an) vagyon* mondat felel meg funkcionálisan, de ezt történetileg előzményként feltenni nem (mindig) szükségszerű. Vö. mégis: 1538: „Ita est: *wgij uagijon*: also ist es”, „Ita deo propitio: *wgij vagijon* hala istennek: ...” (Gl.).

Az igenlő válasz és a nyomátekos ráhagyás funkciói egyesülnek a mondat-szói *bátor*-ban: SándK. 29: „monda varius no maýd meg laatom ha legel [az isten] Monda hýrena. *baator* ['helyes, csak bátran!; úgy legyen!']”. Ez a szó jelentésében határozottan jelen levő 'úgy legyen!' modális tartalom lehetett a kiindulópontja mind az óhajtó ('bárcsak') módosítószó, mind a megengedő ('jöllehet') kötőszó irányába vezető fejlődésnek. Vö. még 1600 k.: *Bathor vj legien* (Gl.); az *úgy legyen* tulajdonképp tautologikus kifejtése a *bátor* fő jelentésmozzanatának. A korai megengedő mondatösszetételekben a *bátor* kötőszó mellett jelentkező felszólító mód is ezzel a szemantikai alaphelyzettel állhat összefüggésben (bővebben l. I, 483–4). A határozott 'úgy legyen!' tartalmú *bátor* óhajtó mondatba kerülve 'bárcsak úgy lenne' jelentésűvé szelídül. Ebben a (tag)mondat állítmányának feltételes módja is segíti: TihK. 110: „Miert földözem el az egyik zómómeth: *bator* mind keth zómeimnek welagat el weztóttem wona”. A mondat-szói használatnak fontos szerepe lehetett a 'bátran' → 'úgy legyen' jelentésmódosulásban, de az óhajtó módosítószó és a megengedő kötőszó szintaktikailag bizonyára nem mondat-szóból, hanem tagolt mondaton belüli mozgásokkal magyarázható.

6. K ö t ő s z ó k b ó l is lettek módosítószók. Ezen szófajváltásokban nagy szerepet játszott a latin minta hatása, a fordítási irodalom. Ezért — bár több szófajváltás a magyar nyelvi tendenciákból is levezethető — az alábbi esetek különleges megítélést kívánnak.

A *ha* és az *avagy* kötőszók latin szófaji kettősségtől támogatva kérdőszóként is feltűnnek a kódexekben: BécsiK. 243: „Ki tugga *ha* megfordollon z megbolalfon iftèn”: *Quis scit, si convertatur, et ignoscat Deus*; JordK. 388: „És meg kezdek az ffaizíeofok mondwan. *Ha [Si]* ýllyk ýnnap napon gýogýo"taný?" | MünchK. 61rb: „*Auag* mikeppèn mōdhatod te atadfianac ...”: *Aut quomodo potes dicere fratri tuo ...*; JordK. 388: „*Awag* [Aut] nem olwafatokat ee az tezewenben”. Ugyanezek kötőszóként: BécsiK. 19: „*Ha* ked èn-népnc vétkezétè nīrèn ... èllènc nem alhatōc”: *Si vero non est offensio populi huius ... non poterimus resistere illis* | JordK. 384: „*ký hw ffýat awag* [aut] lean"at en nalamnal felette zezetý, az es nem melto en hozýam”; stb. A kérdőszói *ha* a korabeli levelekben is előfordul, s bár ilyenkor is a levélíró latinos műveltségére gyanakodhatunk, a belső keletkezés lehetőségét sem zárhatjuk ki (l. a XVI. sz.-tól nagyobb számban az eredeti magyar szövegekben és a mai nyelvjárásokban is): 1530: „nem thwgýa sem erthý hogh *ha* ['vajon'] ýo awagh gonoz walaza lezen”; (MNY. 37: 350); 1531: „en kyraldt ee Magadt kerdettem hoig *ha* frig lezen(n) ketzer felledt hoig Nem” (LtK. 1: 134); 1532: „towaba chodalok raytha hogh neke(m) femýth ne(m) ýrl hogha ýlthe(m) maghzatwal feretheet awaghne(m)” (LtK. 1: 140). — Az *avagy* sem felel meg mindig a kötőszói *aut*-nak: BatthyK. 399: „Az tanituañok ... kez-

dek ezt mondania: *Auag* [numquid] en uágoke az uram?'. A *ha* és az *avagy* szófajváltása az előző korszakok eredménye is lehet. (Pl. az *avagy* közvetlenül mondatelőzményből is keletkezhetett.) A *ha* kérdőszónak határozószói előzményből való — közvetlen — magyarázata (**hoá* > *há* 'hová' → 'vajon') nem valószínű.

A hozzávetőlegességek, bizonytalanságnak, határozatlanságnak a kifejezésére a feltételes hasonlító mondat kedvező feltételeket nyújt. Kötőszóit a kódexek — többnyire szintén latin minta nyomán — gyakran alkalmazzák módosítószóként. Ennek a szófajváltásnak a háttérében a hasonlító mondat alárendelt tagmondatának mondatrészi szintre való süllyedése húzódik. Az összetett mondat megszűnésével a kötőszói funkció háttérbe szorul, viszont előtérbe kerül a modális jelentés: a beszélő bizonytalanságának, szubjektív látásmódjának az érzékeltetése: MünchK. 86rb: „alkototuolna *mōnal* [quasi 'mintegy'] ostozt ... ki vete mēd a templombol”; Nádk. 87: „Kiből fel-lőüöldöznek vala zamtalan tűzes *ol' mel' golobiloc*”; VirgK. 102: „ottan megvaltozek *oly mynt* maas emberre”. Ezekből a példák közül még többé-kevésbé visszaállítható, visszakövetkeztethető egy hasonlító összetett mondat: *'olyat alkotott, mint (monnal) egy ostor', *'[a látott jelenség] olyan volt, mintha számtalan tűzes golyóbist lövöldöztek volna fel', *'olyan lett, mintha más emberre változott volna'. Az esetek jelentős részében viszont a hasonlító jelentés már eltűnt, s ezek a szók már csupán a mondatban foglalt állítás gyengítésére, elbizonytalanítására valók: DöbrK. 58: „égenlők *Vg hoq* mindenbe”; ÉrdyK. 23: „felele *oly mynt* vydamlaggal”; TelK. 290: „walek *wgy mynth* hwz eztendős korban”; stb.

Bizonyos kódexekben lexikálisan is elkülönül egymástól a feltételes hasonlító mondat kötőszava és a feltételes hasonlításból származó módosítószó:

	Feltételes hasonlító mondat kötőszava	Feltételes hasonlításból származó módosítószó
Nádk.	<i>olyha</i>	<i>olymely ~ olymelymint</i>
MargL.	<i>mintha</i>	<i>olyha</i>
DebrK ³ .	<i>olyha</i>	<i>olymely</i>
VitkK.	<i>ha ~ hogyha</i>	<i>olymely</i>

7. *I n d u l a t s z ó b ó l* is keletkezik módosítószó. A *vaj* indulatszó óhajtó mondatba kerülve 'hárcsak', kérdő mondatba kerülve 'vajon' jelentésű módosítószóvá adaptálódhat, pontosabban jelentése ezekkel az árnyalatokkal bővíthet (ugyanis az indulatszói jelleg közben nemvész el): TihK. 232: „Vram *uay* zagatnadmegh az eeket: es zalanalle”, 372: *vay* uona Ielön az ora” (óhajtó); LobkK. 5: „*vay*lnem tudody” (kérdő); stb.; de: DebrK. 284: „*Vay* mel igen gakorlatos meg latogataffa vagion az vr istennec”; LobkK. 29: „*vai* bezeg nem tugiatok en töllem ezt megh” (felkiáltó indulatszó). (Az óhajtó *vajha* nem szófajváltással, hanem szóösszetétellel alakult.)

K i l ó p é s a s z ó f a j b ó l. — A módosítószók a kötőszókhöz hasonlóan inkább befogadnak, mint kibocsátanak egyes elemeket. Ritka ellenpéldák

azonban vannak. Az *ugyanis* alkotórészeinek jelentése folytán eredetileg nyomatékossító szó volt, de később egyre gyakrabban használták okadó magyarázatban a magyarázat igaz voltának hangsúlyozására, így magyarázó szerepet értettek rá, magyarázó kötőszóvá vált. Korszakunkban az elkülönülés még nem ölt határozott jelleget. Ha a tagmondatokat *mert* kötőszó kapcsolja össze, mellette az *ugyanis* még inkább csak kiegészítő, nyomatékossító szerepet játszik: LobkK. 12: „O vr xpus ihulnak zentfeges zileye tegedetes kerlek hogy nyeryed megh ezt ate zent ffiattul, mert *vgian es* te wagy emberi nemzetnek zozoloia”, 15: „vay frater fferench de smire hofi nem aach aiandekot az en edes zilemnek mert *vgian es* tartoznal vele”. Ha ilyen összetett mondatokban a *mert* helyére *ugyanis* kerül, könnyen adaptálódik kötőszóvá: 1527 k.: „kÿrewl ÿmar nem ÿllyik nekem k. ÿrnom, *ÿghen es* nem hÿnned ha ÿrnam” (MNy. 37: 206). — Lehet, hogy a *bátor* kötőszó fejlődéstörténetében is feltehető a határozószói előzmény mellett egy közvetett, módosítószói vonal (vö. előző szakasz 5. pont).

Vannak alkalmibb szófajváltások is: PéldK. 51: „Ez ablakok nem egÿebek kyrewl zol propheta *chak* az erzekenlegek”; 1524: „akarhonneton elnek *czak* lenne” (MNy. 25: 70); 1532: „eztes Igen akaro(m) es ewrewlewm *czak* ezt Bano(m) hofh Mezze vago(n) az hazank” (LtK. 1: 138). Itt a tagmondatok közé, mondathatárra kerülő *csak* kötőszó hiányában átveheti a kötőszói szerepet. — Az *immár*, amely módosítószóként, a *még* korrelatív párjaként is rendelkezik határozószói vonásokkal, kevés mozgással lép vissza a „tisztá” határozószók oldalára: KulcsK. 2: „Dychefeg attyanak ees fynak ees zenth leleknek, mykenth vala kezdehbe ees *ymmar* [‘most’] ees myndenkoron . . . Amen”. Ezek az átváltások azonban szórványosak.

Sajátos szófaji összefüggések

1. Az eddigiekben azt vizsgáltuk, milyen elemeket fogad be és bocsát ki a módosítószók csoportja szófajváltással, valamint azt, hogy e szófajváltások milyen módon, milyen körülmények közt zajlanak, milyen szófaji kettősségeket eredményeznek. Mivel a tárgyalt változások általában fokozatosan mennek végbe, többször láthattunk átmeneti formákat. Van azonban a módosítószóknak olyan (nem élesen elkülönülő) rétege is, amely ugyancsak több szófaj jegyeit viseli magán, de nem vagy nem elsősorban azért, mert úton van az egyik szófajtól a másik felé, hanem azért, mert viszonylag állandó jelleggel, komplex módon képes magába sűríteni több szófaj tulajdonságait, érintkező funkcióit. Itt csak röviden térünk ki rájuk.

A *bëzzëg, imë, im, ám, lám* stb. figyelemfelkeltő, nyomósító, bizonygató módosítószók fokozott érzelmi töltéssel ejtve indulatszók is egyben, akárcsak az óhajtó mondatokba kerülő *bárcsak, akárcsak, avagycsak, akár.* (Belső aránybeli különbségek természetesen itt is vannak.) Az óhajtó, kérdő *vaj, vajha* is öríz indulatszói vonásokat. Az *ës + nëm*-ből lett *sëm* továbbviszi mind a kapcsoló, mind a tagadó szerepet. A bizonytalanságot, hozzávetőlegességet hangsúlyozó módosítószók a fokhatározószókkal tartanak kapcsolatot (*ÿgymint, olymint, olymely, alig, szinte* stb.).

2. A töltelékszók használata minden korban főleg a beszélt nyelv sajátja, hiszen e lexémák leginkább a szövegalkotásban megakadt beszélőt segítik azzal, hogy kimondásukkal időnyerést tesznek lehetővé egy mondat(részlet) helyes

megformálásához. Magától értetődik, hogy az írásbeliség — hacsak nem az élőbeszéd hű visszaadására törekszik — nincsen rászorulva az ilyen jellegű nyelvi elemekre. A kései ómagyar szövegemlékekre sem jellemző ezek előfordulása, de van egy-két szó a mutató, illetőleg nyomósító módosítószók között, amely viszonylag gyenge modális impulzussal működik, és megjelenése a mai töltelékszókra emlékeztet. Jellemző példát ad erre a SzékK., amely bizonyos (főleg párbeszédes) helyzetekben olyan sűrűn használja az eredetileg 'íme, úgymond' jelentésű *egyēm*-et, hogy annak tartalma erősen megfakul: SzékK. 294—5: „honnat vagon tenekőd illen nag kenčőd *egem*: felele az őrdög: atte vduarod mellet veghetlen kenčóc eneztettenec reytettenec el *egem*: es monda a vitez: mond meg ennekôm holot vagon az minapon meg holt vylhelmus vr yfpannac lelke *egem*: felele az őrdög monduan: en igaz kereztyen hytómre mondom *egem* tenekőd hog ha valaki ez eg alat valo mentṽl nagob heget oda bočattana *egem*: holot a vilhelmus yspan lelke vagon *egem*: . . .” — A hát ritkábban fordul elő töltelékszó-gyanús esetekben: KazK. 66: „Haluan ezt az barátok: . . . folamanak frater ieronimufnak cellaiaba: *hat* oth ninč” stb. (Kötőszóként is értékelhető.)

3. A *-sa/-sze* (< *szē*) nyomatékosító partikula a kései ómagyar korban lényegében suffixummá vált, hiszen az adatok egy részében hangrendileg is illeszkedik: NádK. 323: „*Halgaſza* im megh mondom”; NagyszK. 91: „No azért *gondolyadcſamegh*”; SándK. 31: *nezedzee*. Példák a nem illeszkedő formákra: MünchK. 28ra: „*mutaffatocſē* ènnèkē az adopènſt”; JordK. 509: *laſſadze*; ÉrdyK. 72: „*laſſatocſe* atyamffiy”; stb. A partikula valószínűleg az E/2. *-sz* igerag és a nyomatékosító (ill. kérdő) *ē* szócska összetapadásával keletkezett. Ha ez a feltevés helyes, akkor már a korai illeszkedés nélküli, de az E/2.-től elszakadt adatok (l. pl. a MünchK. példáját) a lexéma meglétét — és közvetve korai ómagyar keletkezését — bizonyítják. (Vö. 212.)

Alaki kérdések

A módosítószók — akárcsak az általános kötőszók vagy indulatszók — a mondatnak mondatrészi értékkel nem bíró elemei, nincs ragozásuk, jelezésük. A képzés sem játszik szerepet a módosítószók alaktanában, mert új lexémák szöösszetétel vagy szófajváltás útján keletkeznek. (Jellemző, hogy jövevényszavakat sem találunk köztük, s később is csak kivételesen, l. *persze*.) A szófajváltással már foglalkoztunk, e fejezet főbb kérdései tehát — a szófajt jellemző korabeli morfológiai típusok szinkrón leírásán túl — az összetétel és a morfológiai átértékelődés (elhomályosulás) köré összpontosulnak.

Az egyszerű módosítószók

Morfológiailag tagolatlanok

A módosítószók alaprétegét azok az egyedek képezik, amelyekre a morfológiai tagolatlanság, néhány kivétellel az egy szótagúság, ósmagyar (esetleg ugor) eredet és részben a nagyobb gyakoriság jellemző. Itt található a tagadó-

szó: Jókk. 27: „De zent fferenc femmy eledelt vele *nem vȳn*”; 1515: „w zent felsekenek *nem kelmtes*” (LevT. 2: 2); SzékK. 167: *nynkel* (nem kell); — a tiltószó: BécsiK. 16: „vȳltēnc . . . hog *nē* adatnanac ȳ gēzmēkdēdēc . . . ragadatba”; DöbrK. 378: „ki oroz vala. Imar *ne* orozion”; 1526: „Zerethe Kata *ne* bankoggal” (MNY. 6: 229); — az igenlő, bizonygató értelmű *ügy, tat* ~ *tott*: 1456 k.: „*vg* atham”: *Ita* pater (Gl.); MünchK. 22ra: „Es a monda / *Vg* vȳam”: At illa dixit: *Etiam*, Domine; 1490 k.: „du^mtaxat: chak *ug*” (Gl.); 1527: „Ereowel ky tholfȳ the enghemeth. | *Toth* [‘bizony’] ky ha nem akarȳ helth adny” (Heyd. 55); vö. 1536: „zeretede eȳ azzonkat? monda Xanthus, zeretem *tat*” (PestiFab. 6v). (L. még a *tat-ügy*-ot is a szoros kapcsolatoknál.) — Idetartozik továbbá a korlátozó, nyomósító szócska, a *csak*: NádK. 319: „atte zülēidbe ne bizzal *čak* eȳ keues ideig firiatiac atte halalod”; 1529: „*čak* az wȳšten megȳ tarcȳon” (MNY. 37: 277); — a főleg időviszonyt, időbeli előfeltevést kifejező *már és még*: MünchK. 43va: „Kȳnȳrlȳc ē golēkezēteken / mēt ime *mar* hazmad naptol foguan ženuēdnē ēngemēt”; SzabV.: „nȳncȳ legedelm *mar* twb ezekbe”; PéldK. 59: „Ez aldot gyermeknek *meeg* nem vala heet eztendeye”; 1524: „Es *megh* eȳth hagȳak hogȳ az mel atȳafȳath meg fogtha kegȳelmed azth kezēllegen kȳbochallad” (MNY. 25: 69); — a mutató, nyomatékosító *im, am*: NádK. 322: „*Im* ezt nȳlvan valo bizonfagokkal bizonētom”; 1530: „*jm* latȳa the ke, az en nagȳ nȳomorossagomoth” (Száz. 1874: 349); 1462: „Zol ferench *am* neked” (RMKT. 12: 260); SándK. 25: „*Am* kȳ akarna mennȳ. lassok mȳt zolnak zolgaȳ”; ÉrdyK. 206: „kereffed meg Sauluth . . . *am* ymaran ymatkozyk”; — a kérdő simulószócska: 1490 k.: *yali* (Gl. *szik* a.); GuaryK. 25: „mēlc teȳon naȳob bint . . . azzagalmaȳoe, auag azzagalmaffagot halgatoe”; PéldK. 68: „Nemdee my fewldy emberek alhatunkee te hatalmaffagodnak ellene”; — az óhajtó vagy kérdő *vaj*: TihK. 232: „Vram *vay* zagatnadmegh az egeket: es zalanalē”; LobkK. 5: „*vayf* nem tudody”. Az indulatszókkal ugyancsak rokon *ē!* mutató mondatszóra nincs közvetlen adatunk, legfeljebb az *amē* szórványosan különírt példáiból idézhetünk: DebrK. 104: „*Am eh*” stb. Megléte egyébként valószínű.

Ide soroljuk még a kötőszókkal kettős szófajúságot alkotók közül a következőket is: 1. Nyomatékosító *ēs* ~ *is*: DöbrK. 379: „Azert *es* [‘hát’] ne legetek ertelenek de ertven mē legēn istennek akaratta” (a latin eredetiben nincs megfelelője); DebrK. 177: „heet zent Azzoni allatok leh tȳrlek az bodog vert rola . . . kiknekis a gonoz pogan feiedelȳm . . . feiȳket vetete”; ÉrdyK. 337: „Mykaron *ees* nywgodalomnak helyeere vitte vona agyal hazaban . . .”. — 2. Rövid párja, az *s*: LobkK. 15: „*vay* frater fferench de smire hogi nem aach aiandekot” (itt az ugyancsak nyomatékosító szerepű *de*-vel együtt; l. még 3. pont); CornK. 59r: „te temagadat meltatlannak gondolyad. valyon /ky lehet arra melto”; VirgK. 43: „Vram *fmi* vagy te” (mindkettő már elég ritka, de figyelembe kell venni azt is, hogy több kötőszó elemévé váltak, azaz a nyomatékosított szó mellett sokszor nem tudták megőrizni önállóságukat: *mégis, ugyanis, sőt* és részben a *sēm, sē*; l. még a *nincs* igét is). — 3. A nyomatékosító *de*: LobkK. 15: „*vay* frater fferench *de* smire hogi nem aach aiandekot”; ÉrdyK. 509: „*De* yo wram ky vaȳ” (ez is meglehetősen ritka, szófaji elhatárolása problematikus). — 4. A kérdő *ha?* ‘vajon’: GuaryK. 43: „kȳbȳl mindȳn meg ȳlmezhetȳ *ha* iduȳzȳlendȳ auag nē”; SzékK. 50–1: „megh kéclérttetenek az mȳ ataynk, hogȳ megh byzoȳnytatnanak, *ha* byzoȳnival tyztelnēek az ō wrokot yltēneket”. — 5. A nyomósító szerepű *hát*: CzechK. 66: „kerlek nekȳm *haath* yelȳnnȳel”; SándK. 24: „monda fabius. *haath* megȳonk [‘mit tegyünk’]”

(eredeti morfémaszerkezete már elhomályosult). — 6. A 'legalább; bárcsak' jelentésű *akár*: WinklK. 91: „Azeerth imma ergalmazofyam mongyad *akar* chak azth, hogh halyak meegh the veleed Mert nekem nalad nekywl elnem halaal”; 1512: „ha tewb nem leheth czakakar harom zaz az wagy keth zaz forynthoth kyldenil” (KárOkl. 3: 86). — 7. A ráhagyó, illetve óhajtó *bátor*: SándK. 29: „monda varius no maýd meg laatom ha segel Monda hýrena. *baator*”; TihK. 110: „Miert földözem el az egik zómómeth: *bator* mind keth zómeimnek welagat el weztöttem wona”.

A morfológiailag tagolatlanok között tárgyaljuk a *bézzég*-et is, mert nem tudjuk, hogy korszakunkra a nyelvi tudat mennyit őrzött meg az alaki motívációból. Mivel igen korai alakulatról van szó (l. I, 506) az elhomályosulás is lehet régi: 1445 e.: „*wesegg*: werlich” (Gl. — német nyelvű lejegyzőtől); LobkK. 29: „vai *bezeg* nem tugiato en töllem ezt meg”; ÉrsK. 307: „Oh te gonoz balwany ... *bezegh* ottan atte feyedet bee tewróm”. — Hasonló okokból vettük ide a morfológiailag nehezen megítélhető *égyém*-et is: TelK. 35: „vallatoc *egóm* atv gómölködöket fcentlegbe”; SzékK. 254: „minekokaert akarta *egem* az edes vr iften: ember nec az ő halalarol ezöket bizontalannac lenni”; 1533 u.: *ejem* (MonÍrók. 3: 58). Nyomatékosító, illetőleg idézést jelző szó ('bizony', 'íme úgymond'), ami talán az *így* és az *ím* (esetleg az *ē* + *ēm*) összetételéből származik, de korszakunk végére már elhomályosulhatott, l. pl. az *égyém* ~ *égyöm* ~ *ējēm* alakváltakozást is. Egy eredetibb állapotot mutató *igyim* forma sem került elő.

A morfológiai átértékelődés alaki jegyeit mutatók

A szófajváltással módosítószóvá alakult lexémák jelentős hányada toldalékos alak. A bekerült szavak vagy megőrzik az előzményszófajtól örökölt tagoltságot, vagy megindulnak az elhomályosulás útján. Ez a folyamat több esetben találkozódik a viszonszóok körében érvényesülő alaki redukcióval is. Itt tárgyaljuk tehát azokat a szavakat, melyeknek alakja korszakunkban (a morfológiai szerkezet rovására) változóban van, vagy a változás már lezárult, de egy korrelatív, illetve asszociatív kapcsolat visszatartja a szót a teljes elhomályosulástól. — Jellemző módon szinte kivétel nélkül igei eredetű vagy ige közreműködésével (főmondatból) alakult szavak tartoznak ide. (Keletkezéstörténeti kérdéseiket l. I, 505–6.)

1. A *látom* igealak rövidüléséből, összerántásából keletkezett a *lám*: MünchK. 51va: „*Lam* mendz nap tú nalatoc uoltam a: tēplomban taneituan”; 1515: „*Lam* nynchen malt ky ongemeth megz zabadytanna” (RMKT. 12: 486); 1526: „*lam* az wytezlo fyrfijak egrömesth megj hálnak az týttessegerth” (MNY. 6: 448). Olykor még a teljes, be nem olvadt főmondati igealak is megjelenik hasonló helyzetben: CzechK. 50: „*Lathom*. magad meg fogýattad. | mýndqngftwl nekqnk adtud” stb., de a *látom* > *lám* változás korábban, valószínűleg már a korai ómagyar korban vagy az ősmagyar legvégén megindulhatott. Erre a gyakorisági tényezőkön kívül bizonyos funkcionális változások előrehaladott volta is utal (l. 835). — A *lám*-nak hasonlással továbbfejlődött *nám* alakja is él: 1488: „ihc xep *Nam* megz fantholth louad” (MNY. 16: 79); NádK. 315: „*Nam* nem vağ maft a neg zegű kő toromba”. A törzsanyagban 7 *lám*-mal szemben 3 *nám* áll. A *nám* kialakulásában az említett hasonlúson kívül szerepet játszhatott a latin hatás is, mivel hasonló 'íme, bizony; ugyanis' stb. jelentéssel a latinban is van egy *nam* segédzó (kötőszó-módosítószó):

VirgK. 44: „*Nam* mind meny, es fwld, twz, es viz ... tied vram”: *Nam* caelum et terra, ignis et aqua ... tua sunt. A *lám* és *nám* összetartozását mutatja, hogy a lat. *nam*-nak *lám* is megfelelhet a fordításban: MünchK. 22ra: „Es a· monda / Vg v2am / Demaga *lam* a· kolkec es ezn° a· mozfalekocbol”: At illa dixit: Etiam, Domine; *nam* et catelli edunt de micis.

2. Hasonló a *talán* > *tán* fejlődés is. Lévéen azonban a kiinduló forma három szótagú (**találom* 'úgy' vélem'), az egy szótagúvá válás is nehezebben következett be, s a fő változat később is a két szótagú *talán* maradt. Az egyes alakok fejlődési rendje a következő lehetett: **találom* > *talám* > *talán* > *tán*: BirkK. 2a: „ha kedig az foror akarna de *talam* nem alkozik: θ kiuanattianak ne engeggenek”; CornK. 88r: „*talam* fegele ... az vr iften”; vö. 1577 k.: *talan* (OrvK. 608); 1602: *tan* (TörtT. 1862: 162). Az egy szótagú *tán* kései és ritka jelenség. E ténynek nem mond ellent az sem, hogy a *talántán*, *nétalántán* részeként már első kódexeinktől kezdve nagy tömegben adatható. A teste-sebb összetett szóban ugyanis erősebben, hatékonyabban működhetett az alakredukció, s így a *tán* u t ó t a g k é n t már korán megjelenhetett; később analogikusan is támogathatta a *talán* > *tán* fejlődést.

3. A *vajon* esetében inkább a jelentésbeli elhomályosulással számolhatunk, alakilag tehát igen stabil szó, de ennek is keletkezett később rövidült változata, vö. 1563: „nē neüezzy mýrt vettetyk *wolj* zalogba” (RMNy. 2/2: 14). Ez utóbbi a *vaj* indulatszó, illetve módosítószó hatását is mutathatja. Példák a teljes alakra: GuaryK. 28: „*valon* kí az, ki meg ohatta magát ez gono3 atkozot hazmad neltül”; PéldK. 79: „de *vallyon* mynemew bewlcheleg tuggya az halanak okoffagat meg gyewzny”; stb. A *vajon* (*valyon*) a *val*-ige E/3. felszólító módú alakjából keletkezett (l. I, 505, 509). — Elhomályosulóban lehet a létege jelenléte az *avagy*-ban is (l. 831–2).

4. A *hadd* a *hagy* ige felszólító módú E/2. határozott ragozású alakjából (*hagyd*) vált módosítószóvá ugyancsak főmondat lesüllyedésével. A szóvégi *gyd* > *dd* hasonulás szabályos, közönséges hangváltozás, még az igeen bekövetkeztetett. Önmagában szemlélve tehát nem lenne sok okunk az elhomályosulás, alaki átértékelődés jeleként számon tartani. Csakhogy elkülönülés figyelhető meg a szóvég lehetséges realizációi között: a *hagyd* igenek lehet *hadd* változata, de a *hadd* módosítószónak nem ismerünk korszakunkban *hagyd* alakját. Mint ahogy nincs *hagyjad* módosítószó sem. Ezt a szembenállást a JókK. következő két adatával szemléltetjük: 153–4: „Azert morgas ne zarmazzek ky belewled hanem ['ha nem'] lezen kyt kertel fem ymadafod fe *hagyad*” (értsd: 'ne hagyj abba az imádkozást sem'); de: 90: „Es monda bodog ferencz: *had* zolyonak”. A *hagy* alakváltozatra korszakunkból nem került elő példa, a *d*-s változat egyeduralkodó: SándK. 5: „vong vtannaad minkeeth. *haad* fussonk az te illatodban”; 1532: „Immar *had* zolyak czerj Barat Thewrvnyben” (LtK. 1: 138). A *Hadd*, ... 'Hagyd' főmondat beolvadásával nyilván megszűnt a beszédben a tagmondathatárt jelző, többnyire meglevő kis szünet is, s ez szabad utat engedett a szóvégi hosszú *dd* megrövidülésének, amit a rákövetkező mássalhangzós szókezdet indított el. Fenti példáink és az egybegyűlt anyag is ezt a helyzetet mutatja. L. ezzel szemben két magánhangzó között: JordK. 362: „*Hadd* vgyan ma”. A hangtani szembenállásnak tehát (jóllehet nem mindig következetesen érvényesül az írásban) itt fontos mondattani magyarázata van.

5. Itt teszünk még említést az előzőektől főleg eltörtönetben különböző *inkább*-ról és *igyól*-ról is. — Az *inkább* az előfordulások túlnyomó többségében határozószói funkciójú, s az alaki mozgások is ebben a szófaji tartományban

dokumentálhatók: JóK. 61: „Azert zent attyanak mend ew tarfj kewzewl nem volt oly hogj kj *ynkab* [‘jobbán, nagyobb mértékben’] tudofbuoltuolna ew tytkyrol es czudaŷrol mŷkeppen mondot frat[er] leo”; 1456 k.: *Imkab* (SermDom. 2: 545); JordK. 372: *ŷonkab*; stb. (mindezek egy eredetibb **jomkább*-ból). Tekintettel azonban a határozószói és módosítószói *inkább* között fennálló nagyon szoros kapcsolatra, a szófaji átalakulások kezdeti stádiumára, az átmeneti jellegre stb., mindkét oldalra figyelnünk kell. Azt a tényt, hogy módosítószószzerű adatok csak *inkább* alakban kerültek elő, inkább egyszerű statisztikai törvényszerűségnek, mintsem funkcionális alapon álló alaki elkülönülésnek kell értékelnünk. Azaz a már ritka archaikus alak (*jonkább*) és a még új, szintén ritka funkció egy nyelvi jelben való találkozása lehetséges, de statisztikailag kevésbé valószínű. Példák a szintaktikailag elszigetelődő, modális elemmé váló szóra (bővebben l. a szófaji-keletkezéstörténeti alfejezetben): PéldK. 75: „kynek zerelme heyyaban valo myre zeretewm azt *ynkab* [‘jobb lesz, ha’] el megyek meg halny”, 72: „ŷenkynek en bozzut nem tewttem es nem zerzettem elewzer De *ynkab* [‘ehelyett valójában az történt, hogy’] gakorta meg tagattam azoknakes kyk aleytyak vala magokat vraknak es az-zonyoknak lenny”; hasonlóképpen: 1526 e.: „Az en zeeen atyam. az te atyad es. soha nem vetettek az egyhaz ellen. *Inkab* zolgaltak.” (MNy. 43: 158).

Az *igyól* ~ *ëgyüld* keletkezéstörténetének problematikájáról korábban már szóltunk (l. 819). Itt csak az elhomályosulással feltehetőleg összefüggő alakváltozásokat dokumentáljuk: JóK. 16: *ŷgyól*; NagyszK. 132: *igiol*; vö. még: 1536: *egýld* (PestiNTest. 27v); 1542–1549: *együld* (RMKT. 2: 169); 1585: *Igyýól* (Cal. 377).

Morfológiailag tagoltak

Ide főleg azok a megszilárdult határozóragos alakulatok tartoznak, amelyek vagy egyáltalán nem, vagy számottevően nem vesznek részt alaki változásban; morfológiai felépítésük világos, motivációjuk is többnyire eleven. Természetesen ez a kategória sem válik el élesen a többitől. Egy szó úgy is eljuthat a morfológiailag tagolatlanok csoportjába, hogy lényeges alaki változás nem következik be rajta (azaz pusztá elhomályosulással). Ilyen az előzőekben említettek közül például a *hát*, s ebbe az irányba halad az alábbiak közül a névszói eredetű *bizony*.

1. A *bizony* valószínűleg a *biz(ik)* ige -n (~ -ny) névszóképzős származéka. Bár a szóvégi *n* ~ *ny* váltakozástól eltekintve nem mutat alaki mozgást, a korszak végére a névszói használat fokozatos háttérbe szorulása miatt a morfológiai motiváltság is nyilván elhalványulóban van: JóK. 122: „*byzon* ygen zep azont latek: bodog ky uele el”; CornK. 165r: „O margareta *byzon* igeen bankodonk te rolad”; 1532: „*Bizony* Igen ewrewlewkw” (LtK. 1: 138); 1533: „Nem hog harmicket forintot deh *bizon* cak kettőt ŷem athatna” (LtK. 1: 141). A kódexekben sokszor a *Bizony* mondom . . . : *Amen dico* . . . fordulathban tűnik fel: MünchK. 11rb: „*bizon* mondom teneked . . .”; JordK. 382: „*Býzon* mondom tŷnektek . . .”; ErdyK. 106: „*Byzon* mondom tynektek . . .”; stb. — L. alább még a *bizony* ragszilárdulásos származékait is.

2. Idetartozik a többi egyszerű, de a *mint*-nél fiatalabb, hasonló kötésszóból lett módosítószó is: JóK. 131: „mendenetewlŷoguan meg geryede: hogj lattatykuala ew arezajabalol es zayanak fuuallafabalol: *mýkent* [*quasi*] zerelm-nek langýt ky boezattný” | JóK. 101: „neky ayanlottauala Γ bodog ferencz

ewtett es mend egýebekett :Γ mert vala ewnekyk *mýkeppen* [quasi] vruufok'' | BécsiK. 38: „Es mend kettèn kimènen: 9 zokafoc zezèt mōnal ymadlagza''; AporK. 68: „En labaim ke: *monnal* meg mozdoltattak''; stb. A *monnal* a Huszita Biblia kötőszava és módosítószava. Az ErsK. 2 *monnal* adata az előbbi nyelvemléksorozat hatását mutathatja: 533: „Az hewolkōdō ember mondatyk *monnal* coaka kamōra zeek'' (l. még 532 is). A fordítók alkotásának látszik (? *mo-* névmástő + ? *-n* névmásképző + ? *-val* rag), s ha ez igaz, nem lehet szó elhomályosult formáról.

3. A világos morfológiai felépítésű, alakilag szilárd *ugyan* és *nyilván* is megjelenik módosítószói szerepben (ez utóbbi képzős származék): MünchK. 74ra: ? „Mōdom ke: tūnētec hog *ugan* ['bizony'] 929m lēžēn mēnbēn eg būnōfōn pniat mūuēlkedōn inkab hog nē kilēn° žaz kilēncēn kic nē žūkōfōc pniānalkūl''; NádK. 48: „mind ezōkneč zomorufogat es keferūfeget fōlūl mula Annera hog *vģan* ['szinte'] verrel veritōzec beleie''. Nyomósító szerepben vált az *ugyan* névmási, névmási határozószói összetett szavak előtagjává is: JókK. 147: *vgyanottan*; AporK. 106: *vģan azon*; 1486 k.: *vgģan Iththen* (MŊy. 21: 115); JordK. VIIIB: *vgģan annee*; stb. — 1518 k.: ? „*nylwan* oth megh lathywk az 9 yamborlafgyth'' (RMKT. 1²: 492); ÉrdyK. 128: „*nylwan* erdegh vagyon ez emberben''; stb. (Módosítószóként még nagyon ritka.)

4. Külön tárgyalást kíván a módosítószóknak egy kisebb csoportja, amely a szabályostól eltérően — valójában csak látszólag — módosítószó + rag felépítésű. A *bizony*-nak például legalább négy tagból álló ragszilárdulásos származékcsaládja van ebben a korban a módosítószók (és határozószók) tartományában: *bizonnyal*, *bizonyával*, *bizonyába(n)*, *bizonyára*. A levelek inkább a *bizonnyal*-t kedvelik. (Igaz viszont, hogy a határozószó → módosítószó szófajváltás — bizonyos tartalmi, műfaji okok miatt is — itt még igencsak szórványos, részleges.) 1530: „*bžyonyal* thwdŷa kegýelmed hogýha mŷ ide nem jwthwnk wolna wk Zombathhelyth megh nem wethek wolna'' (MŊy. 37: 278). L. a kódexekben is: JókK. 120: „ky vallana . . . ffrater lleonak egý ygewleget es alazatoffogat / ky *byzonual* zentleges eletewuala''; BirkK. 1b: *Bizōnal*. A *-val* ragos forma a birtokos személyjeles tővel is létrejöhet: NádK. 316: „*Bizonaua*l meltan mondhatom lai ennekōm hog zūlettem volt''; ÉrdyK. 337: „*Bizonyaw*al Iitenek yewttenek az en hazamhoz''. Gyakorinak mondható még a *-ba(n)* megszilárdulása a *bizony* birtokos személyjeles alakján: CornK. 153v: „*byzonyaban* chodalatos keppen zeep az tyztalag''; TelK. 16: „*bizonaba* meneuel tōb alamiznakat oztogat vala: anneual inkab ifteni zerzefbōl: beuelkōdic vala''; stb. Legritkábban a *bizonyára* fordul elő: CzehK. 23: „*bžyonyjara* ýol lebeth vram Jefus hogý te zenth athýad . . . tegōd sonha el nem hagyōth wolna''. A felsorolt származékok azonban nem a módosítószói, hanem az eredetibb, névszói 'bizonyosság; igaz' jelentésű alapszóból keletkeztek, tehát nem a módosítószók kivételes toldalékolásának példáit szaporítják (szemben az alább tárgyalandó *mégen*, *méglen*, *immáran*, *nētalándun* stb. eseteivel). A viszonylag nagy alaki változatosság részben a kódexfordítók útkeresését jelzi, amellyel megpróbálták közvetíteni a gazdag latin adverbium-állományt. Ezek a próbálkozások azonban többnyire egymástól függetlenül jelentkeznek, csak így eredményeznek relatív változatosságot. Egy nyelvemlék általában megeleghszik egy változattal, ennél fogva a funkcionális elkülönülés lehetősége is jórészt elesik. L. mégis az egy nyelvemléken belüli váltakozásra: CornK. 3r-v: *bžyonyjaban*, 161v: *byzonyal*; ÉrdyK. 322: *bizonnyal*, 325: *byzonyaw*al; VirgK. 101: *Bizoniaual*, 123: *byzonyaban*; stb. (részben határozószók). Még a *bizony*

és származékai között fennálló markánsabb alaki szembenállás sem takar feltétlenül határozott funkcionális különbséget. L. például az ilyen megfeleléseket: MünchK. 53rb: *bizō* : 1456 k.: *bizonaua* (SermDom. 2: 161) — azonos latin eredeti fordításaként (*quippe*).

5. A *bizony* és említett társai kettős vagy többszörös szófajúságot alkotnak a főnévi, melléknévi és határozószói kategóriában funkcionáló párjaikkal. A *még*-ről, *immár*-ról, *nétalán*-ról azonban mindez inkább csak kivételesen mondható el. Továbbtoldalékolásuk tehát elvileg csak a szófajon (módosítószókon) belül következhetett be. Ez azért figyelemre méltó, mert kivételt jelentene ama szabály alól, hogy a módosítószók nem toldalékolhatók. (Mivel jelenlegi kérdésünk szempontjából lényegtelen, itt eltekintünk az egyszerű szó — összetett szó különbségtől.) JóK. 26: „az tonak nemȳnemew žygetebe kyben *meglen* egy emberlem lakottuala.” | JóK. 17: „es *ymaran* tewteuala az zerželt”; 1529: „az te boraȳdat kedȳg .k. *imaran* adeghe ne arultafla” (MŲy. 51: 358) | BodK. 13: „Bin nekil kiuanhatod ez velagi morhat es tarthatod, mert *ne talandan vegre* meg zegeñedel”. Hasonló jellegű kiegészülések még (valamivel későbből): 1560 k.: *Inkaabban* (Gl. *inkább* a.), 1600 k.: *Inkablan* (uo.) stb.

A fenti példákban megjelenő *-an/-en*, *-lan/-len* ragszerű nyomatékosító elemek nyilván az egykori modális *-n* rag folytatásai, de a szokványos ragokkal szemben nincs mondatrészkijelölő funkciójuk. (Vö. mégis talán: JordK. 928: „kȳ azth, azczon *meegen* [‘tovább’, ill. ‘újra’]”, de itt a *még* eredetibb, határozószói minőségében tűnik föl.) Gondolhatunk részben arra is, hogy a *még* és *immár* a határozószókkal való közeli rokonság, átmenetiség miatt kapott alaki „megerősítést” (l. például a mondatbeli időviszonyok árnyalásában játszott szerepüket), a *nétalándan*-t azonban ezen az alapon már nehezen magyarázhatjuk. Valószínű tehát, hogy példáinkban a fenti módosítószók határozószói vonásain kívül a toldalékoknak a modális funkcióból eredeztethető sajátossága mutatkozik meg. Ez a speciális vonás a nyomatékosító jelleg. Ez az a többlet, amivel a formánsok az alapszavak jelentését gazdagítják. Többek között ezek az alaki kitevők jelzik a funkcionális kétarcúságát a kötőszó-nyomatékosítószó *kedig*-nek is: BirkK. 2b: „Micort *kedigen* meg tanoitaľnak žykfege erkeľcheknek fegielebe, titeket ketheleneit . . .”; SzabV.: „Nag kegelmes legȳen ellenfegnek | Ieležwl *kedyglen* mȳnd azoknak”; 1515–1525: *penyglen* (RMKT. 1²: 486); stb. (L. még 784.)

Az összetett módosítószók, összetettség-előzmények és állandósult szókapcsolatok

Az összetett szók — köztük a módosítószók is — vizsgálhatók az alkotóelemek száma, szófaja, egybeforrottságának foka, a köztük eredetileg meglevő szintaktikai, szemantikai és mondatfunkciós viszonyok alapján.

A kései ómagyar módosítószók között kéttagú és háromtagú összetett lexémák, szoros szókapcsolatok találhatók. Összeforrottságukat tekintve zömükben már megállapodtak. Természetesen vannak egyrészt a laza szókapcsolatokkal, másrészt a morfológiai átértékelődést mutató egyszerű módosítószókkal érintkező alakulatok is. Inkább állandósult szótársulásnak nevezhetjük például az ismétléses *bizony*, *bizony*-t, a másik oldalon pedig a morfológiai tagolatlanság felé halad az alakilag redukálódott *talántán* s a réginek látszó *imē*, *amē* is. (A további részleteket és példákat l. a következőkben.)

Korszakunk összetett módosítószóinak mindegyike az ún. szervesen összetételek kategóriájába tartozik, azaz az alkotó tagok előzőleg nem voltak egymással szintagmatikus viszonyban. Az összetett módosítószók kialakulásában azonban sok esetben nemcsak a mondatban való puszta egymás mellé kerülés, gyakori együtt szereplés érvényesül, hanem közvetlen szemantikai és funkcionális összetartó erők is. (Szemben például a sok tekintetben rokon kötőszókkal, ahol inkább a mondathatár-eltolódásnak vagy az ellipszisnek van összerántó szerepe.) — Az említett megközelítési szempontok közül — jelentősége miatt is — azt tesszük meg a tárgyalás vezérfonalának, hogy milyen alapon kapcsolódnak össze a tagok.

Kéttagúak

1. A nyomatékos kifejezés egyik eszköze az *e l e m i s m é t l é s*. A kódexekben a latin eredeti *Amen, amen*... mondatkezdését adják vissza *bizonny, bizony*-nyal: MünchK. 89va: „*Bizon bizon mondom tün'tec*”; CornK. 9v: „*Byzon byzon mondom tynektók*”; stb. Magyar nyelvű levelekből, világi tárgyú szövegművekből nem került elő adat. A biblikus, emelkedett stílusra jellemző. Ritkán a *bizonny* ragszilárdulásos származékait is megismétlik: 1456 k.: *bizonal bizonal : Amen amen* (Gl. *mond a.*), 1470: *bizonnawal bizonnawal : Amen, amen* (Gl.). Ezek még a *bizonny, bizony*-nál is alkalmibbak. — A *talán* megismétléséből származik az utóbb megrövidült *talántán*: MünchK. 17va: „ha Sodomaban lottéc volna è iozagoc / melléc te bennéd lottéc / *talantal* mend è napiglan vgan mazattac volna”; FestK. 382: „leegyen neekem zeegyen en zemeým elewt, ees pyrolas een orezaymban Merth *talantal* ýgy yrgalmaz meg”; VirgK. 121: „ha *talantal* kerdetneyek . . . , leg ottan az kerdezkwdnek ky magyaraza”. Mivel a *tán*-t önállóan csak a XVI–XVII. sz. fordulójáról tudjuk először adatolni, ezért a korán megjelenő *talántál* (*talántán*), illetőleg *nétalántál* (*nétalántán*) alakok valószínűleg nem a *talán* + *tán* stb. összetételéből, hanem egy korábbi **talám-talám* redukciójából származnak. Legalább korai ómagyar keletkezésű alakulatról lehet szó, a teljesebb formára már nem is került elő példa.

2. *N y o m a t é k o s í t ó s z ó k* más szavakhoz is hozzákapcsolódhatnak. Állítmányi szerepű, főmondati helyzetű szót nyomatékosít a *valóbizonny* utótagja. A *való* már önmagában is az utána következő állítás valóságát bizonygatja, a módosítószó rokon funkcióban ezt erősíti: MünchK. 105ra: „*valobizō* ha èn 923agom è uilágbol volna / èn 3olgaím meg vinanac èn eztēm”; Apork. 58: „*Valobizon* iften meg zegi 9 ellenfeginek feieket”. A különírás ellenére a bekövetkezett jelentésváltozás már az összeforrottságra utal a következő adathban: ErsK. 27: „*walo byzon* en zent attyam ne wgi mynt en akarom de wgy legyen mykent the akarod”. Ebben a mondatban már nem egy *k i j e l e n t é s* valóságát kell megerősíteni, hanem egy *f e l s z ó l í t á s*-t kell határozottabbá tenni (az utótag jelentése vált dominánssá).

Nyomósítást és megszorítást egyszerre közvetít a *csak* szócska a vele alakult szótársulásokban. Nem lehet véletlen, hogy szinte kivétel nélkül a fokhatározókkal érintkező 'legalább' stb. jelentésű előtagokhoz (ritkábban utótagokhoz) járul: 1480–1510 k.: „En edes uram ieful vui kōnqul immar *auaǵ lak* atte zentfegos annádon” (MNY. 6: 22); SzékK. 147: „ha vǵmond, *auaǵ čak* kettō, megh egǵefvléndnek tv kōzvletek, . . .” | CornK. 102v: „zerzene napot vagy jnnepet menden purgatoryombely lelkeknek. hog *akar čak* kevz ymadlagogbol

lenne legedelm''; HorvK. 95: „erdemleneem *akar chak* egyzer latnom az vzvet''. | Vö. még: 1511 [o: 1550 – 1570 k.]: „ha modot talalna, *bar chak* azgoniomat . . . eg keves ideyg bochatna be'' (RMNy. 2/2: 11). Nem régi kapcsolatok lehetnek, a tagok jelentése egyenként is eleven.

3. Nyomósítás és rámutatás ötvöződik a rokon funkciójú elemeket egyesítő *ímē* (*im* + *ē*) szóban. Amint az egybeírások és a gyakori használat is jelzi, megállapodott összetételről van szó: JóK. 6: „*Ÿme* vronk yften tanalcza melyet vallonk'', 54: *Emee*, 86: *Eeme*; CornK. 134v: „*Ime* levn nagy fevld jndulas''; DebrK. 2: *Imeh*; VitkK. 72: *Emi*; stb. A szórványosabban feltűnő *amē* (? ~ *amé* ~ *ámē* ~ *ámé*) felépítésében, keletkezéstörténetében, funkciójában sok rokon vonást mutat az *ímé*-vel. A benne található, egymást erősítő mutató névmási eredetű elemek (*am* + *ē*: tkp. 'íme ott', ill. 'íme') eredeti funkciójukból kifolyólag összetett szóként is főleg a rámutatást szolgálják: GuaryK. 37: „*Ame* pelda nekod''; TelK. 296: „zozat Jewe en hozzam ezt mondwán *Ame* Jelen wagyon Iftennek zolgaya''; TihK. 17: „*ame* ez nômös madar: az artatlan crifus iefus: kônôrôluen raitunk: veret az nağ zeretetbôl ertunk ki bociata''. Gyakran idézetek „előrejelzésére'', szövegtani elkülönítésére használják kódexeink: SzékK. 158: „*amé*, vğ yrwala zent pâl'', 140: „*ame* az zent yras hoğ mond'' stb. (L. még talán előbb a TelK. adatát is.) A DebrK.-ben megfigyelhető különírási bizonytalanság talán már az elhomályosulás jele: 104, 137: *Am eh*; de: 63, 149 stb.: *a me* ~ 224: *a meh* stb. — Ugyancsak két mutató határozószó kapcsolata a *tat-ügy* 'valóban, igen, bizony, úgy van': MünchK. 26vb: „z mōdanac nēki Hallod é mit mōdnac èzec Ihē ke mōda nēkie *tat ug*'', 23vb: „z mondanac nēki / Tū mēlteztec nē fizēti mīg a didragmat / z q mōda / *tat vg*'. Igenlő felelőszóként használják; az *ímē*-, *amé*-nél lazább alakulat, inkább csak állandósult szókapcsolat. (L. a *tot*-ot is az egyszerűeknél).

4. Egyéb mutatószós összetételek, összetett szó-előzmények: JóK. 34: „Es frater leo felele Mongyad *ymmar* attyám''; PéldK. 72: „eleget hallottal *ymmar* kyket neked meg yelenttem''; 1529: „*ymar* meges fwthamthanak wala'' (MNy. 37: 276): igen gyakori, megszilárdult összetett szó. — MargL. 13: „*jme hol* vagyon az zent kereztfa''; CornK. 107r: „*Imehol* [*Ecce*] vagyon iftennek baranya''; stb. Az *ímé*-hez kapcsolódó (eredetileg vonatkozó árnyalatú) *hol* névmási határozószó saját mondatának szintaktikai viszonyaitól támogatva nem veszti el mondatrészi szerepét, hanem az *ímé*-t is — kihasználva annak átmeneti vonásait — a határozószók felé viszi el. Ezzel tulajdonképpen szófaji átalakulás történt ugyan, de a keletkező új kapcsolat szemantikai funkciója az *ímé*-hez nagyon hasonló marad. L. a változatlan latin megfelelőt (*ecce* 'íme') vagy a párhuzamos helyeken megfigyelhető kettősségeket: JordK. 389: „*jme hol* az en gyezmekem kýt valasztottam'' ~ MünchK. 18rb: „*Ime* en gēzmekem en valasztottam''.

Az *a*, az mutató névmást és az E/3. létigét kereshetjük az *avagy*-ban, amely túlnyomó többségben kötőszó, de lehet 'vajon', 'körülbelül' stb. jelentésű módosítószó is. (A szófaji kapcsolatokról és a funkciókról már volt szó.) DöbrK. 359: „Valanak kedeg kik ôttek vala *avag* ['mintegy'] neğ ezeren''; JordK. 416: „*Awagj* ['vajon'] nem jllýk ee ennekem azt tennem, kýtth akazok''; stb. Megszilárdult ősmagyar összetett szó, mely a létige megfelelő alakjának -n ragos kiegészülése és saját mondatseropének elvesztése miatt ekkor már elszigetelődőben, elhomályosulóban van, de a kötőszókon belül meglevő *avagy* — *vagy* szembenállás (l. BirkK. 3a: „kikhez . . . gānofag vagion, hoğ el futnak, *auagj*

artandók zemel-be *vaj* marhaba, Be rekezteffenek”) és a szórványosan megfigyelhető széttagolt *a vagy, az vagy* forma az összetettség-jelleg elvesztése és a teljes elhomályosulás ellen hat: Apork. 209: „*A wagy*, Nem kezhetem az en zenth atamath hogý kyldene Nekem týzen keth themen angyalth”: kérdőszó; illetve 1512: *az wagy* (KárOkI. 3: 86): kötőszó.

5. A tagadva kérdező mondatokban keletkeztek mondattani tapadással a tagadószt tartalmazó összetett kérdőszók (kérdő módosítószók): JókK. 45: „*nemde* gyakarta mondam te neked”; MünchK. 88rb: „*Nemde* tú mongatoc é”; DöbrK. 352: *nem de* | JókK. 10: „*mý nem* [*Numquid*] kel yftent embernek elhadný”; BécsiK. 2: „*Minem* valloc fiakat én méhembèn”; MünchK. 93ra: „*Minem* tú es elhitlénqltétoc é”; Apork. 74: *Minem*; — főleg a Huszita Biblia fordítói használják; a lat. *numquid* kérdőszót adják vissza vele, szemben a *nemde*-vel, amelynek főleg a *nonne* felel meg (l. még a *mindenem*-et is a háromtagú összetett szóknál). A *minem* mi eleme kérdő névmás, a *nemde de*-je pedig bizonygató, nyomósító módosítószó. | PéldK. 32: „ez meg fellel erkevlcheert es hetflagos meueteffert. *Netalam* meg feddened magadat”; CornK. 124r: *ne talam*; SándK. 27: „hýrenath hagyak oth, *ne talam* hamarban meg teer”.

6. A *vaj* indulatszó és a feltételes *ha* kötőszó összetételével, mondattani tapadásával keletkezett a *vajha* óhajtó módosítószó-indulatszó: JókK. 74: „*vajha* velewnk yewheczuale” (‘bárcsak velünk jöhetnél volna’); WinklK. 104: „*Vayha* megh halhatneek een theweled”; PéldK. 83: „*vayha* olyak volna az ewrewkke meg maradando eletnek zeretewy”.

Mindeddig olyan összetett szavakról, illetve szoros kapcsolatokról volt szó, amelyek létrejöttükor a megjelenő új szófaji minőség (elsősorban) módosítószói. Vannak azonban olyanok is, amelyek összetett szóként a kötőszói kategóriában jönnek létre, majd onnan (puszta) szófajváltással jutnak el a módosítószók közé. Ezek a hasonlító kötőszókból lett módosítószók. Részletesebben a szófajváltás kapcsán foglalkoztunk velük. Itt csak néhány szemléltető példát adunk mondatkörnyezet nélkül: VirgK. 102: *oly mynt*; CornK. 1v: *olyha*; TelK. 290: *wgy mynth*; NagyszK. 89: *ol mel*; DöbrK. 58: *Vý hoý*; PeerK. 52: *hogh ha*; stb.

Háromtagúak

Háromtagú összetett szók, szoros kapcsolatok — ahogy ez a kötőszóknál is megfigyelhető — korszakunkban is többnyire úgy keletkeznek, hogy egy megszilárdult kéttagú lexéma újabb taggal bővül. (Fordítva is igaz: a háromtagú alakulatok közvetve a bennük levő kéttagú alkotórész összeforrottságát bizonyítják.)

A háromtagú összetett szók közül néhány a *nem* tagadószó köré szerveződik. Alapul itt is a tagadva kérdés szolgált. Az összetett szóban meggyöngült tagadó jelleg felfrissítésére, megújítására szolgál a *nem* ismételt kitétele ezekben a példákban: PéldK. 23: „*Nemde* nem latýatoke”; NagyszK. 25: „*Nemde* nem lelhetel volnae”; TihK. 177: *Nem de nem*; stb. Az újabb tagadószó az említett körülmények miatt csak laza tartozéka még a kérdőszónak. (L. az egybe- és különírást is.) Bár soha nem válnak igazi összetett szóvá, nagyon hasonló lehetkeztörténetük, motivációjuk van a következő alakulatoknak is: 1512: „*azyrth ymar ym* csak keth nap wagon az napha” (KárOkI. 3: 86); CornK. 162r: „*Azert jmmar jme* ez bouen fyzetev aldót zvz maria az kyfde zolgalatert zaz anneet aad”; ÉrdyK. 204: *yme ymaran*. — A *midenem* sza-

bálytalan alakulat a többszörösen összetett módosítószók között. Sem egy *miðe*, sem egy *denēm* megszilárdult összetételt nem tudunk előzményül kimutatni, amihez a kiegészítő harmadik elemet hozzákapcsolhatnánk. Mivel ez a kérdőszó csak a Huszita Biblia kódexeiből került elő (a lat. *numquid* 'vajon' megfelelőjeként), a kódexfordítók alkotásának tekinthetjük: BécsiK. 244: „*Midēnē nē ēz[ec] ē ēn igeim*”: *numquid* non hoc est verbum meum; MünchK. 88rb: „*midēnē q ē x*”: *numquid* ipse est Christus?; AporK. 84: *Midenem*. A rendszeres egybeírás egységes alakulatról tanúskodik. (Érdekes a BécsiK. fenti példájában a *nēm* újbóli kitétele is.)

A *talántán* (és a *talán*) mindig a *nē*-vel alkot összetett szót. Ez a szabályszerűség is valószínűleg a latin mintákra vezethető vissza. A MünchK.-ben például elég következetesen (bár nem kivételtelenül) érvényesül az a megfelelés, hogy a *talántál*-nak a lat. *forte*, míg a *nētalántál*-nak a *ne forte* felel meg: 10ra: „*z kēzēbē vēznēc tēgedet nētalantal* [‘nehogy talán’] *megeleznēd te labaidat a kōhōz*”: et in manibus tollent te, *ne forte* offendas ad lapidem pedem tuum, illetve 17va: *talantal* : *forte*; hasonlóképpen: 13rb: *nētalantal* : *ne forte* és 47va: *talantal* : *forte*; stb. Ellenpéldák: JókK. 63: *nētalamtal* : *forte*; PéldK. 66: *nētalantan* : *forte*; stb. A fordításirodalomban igen korán nagy népszerűsége szert tevő *nētalántán* szórványosan már a magyar nyelvű levelezésben is felbukkan: 1533: „ha en thudnam hogh’ k: myath el mulneyek *ne talantan* en egyeb vttal megh zerezhetthnem” (MNY. 37: 353).

A kéttagúakhoz hasonlóan itt is van egy módosítószóként másodlagos, hasonlító kötőszókból lett csoport (l. még 821 és 777). — Valószínűleg nyomatékositást szolgál a *na* indulatszó a JókK. *hogyhana* szavában: 129: „De zent ferencz mert uala vtalatos es kewfied /. Azert elmeretlenek kewzewt *hogyhana* [quasi] vtaltatykuala mendenektewl”. A hasonlító jelleg kapott megerősítést a *mint* kötőszó által a következő összetételekben: NádK. 459: „az ő vrat kemenlegős embört *ol me’ mint* az farkafbol barant tótvala”; ÉrsK. 374: „fel gywladwan yfteny zeretethwel *oly ha mynt* kezerytetet tēftnek nehezfe-gewel”. Az *olyhamint*-tel egyenértékű lexéma keletkezik akkor is, ha az *olymint*-hez feltételeességet hangsúlyozó *ha* kapcsolódik: KrisztL. 3: „[Ch]Ristina mondathatik *olj minth ha* krismaual kenetetetnek”; stb.

Funkcionális kérdések

A módosítószók főbb funkcionális csoportjai

A mondatban betöltött szerep alapján a módosítószók a következő fontosabb csoportokba sorolhatók (a példaanyag nem teljességre törekvő; szövegkörnyezetet és nyelvtörténeti példákat csak a többfunkciós módosítószóknál adunk, egyébként l. az előző fejezetek példáit):

1. Bizonyosságot vagy nyomatékositást, illetve mindkettőt kifejezők: *bizony*, (*bizony*, *bizony*), *bizonnyal*, *bizonyával*, *bizonyára*, *bizonyába(n)*, *valóbizony*, *és*, *s*, *hát*, *egyēm*, *bēzzēg*, *tal*, *úgy*, *tal-úgy*; továbbá JordK. 366: „*Vgŷyan* byzon mondom nektek”, l. még a 2. pontban is; ÉrsK. 517: „mert Istenemet yol lathom | ym engem hyw *ygŷol* [‘bizony’]... hallom”, l. még a 2. pontban is; JordK. 93: „Az tŷ atŷatokffŷaŷ *am* [‘legyen’] fŷzaŷfaak ez egheteoŷth tŷ kedeegh ez ŷften hazabol kŷ mennyetek”, l. még a

3. pontban is; PeerK. 340: „fogyad megh zakalath veddel *chak* yozagat”; 1527: „Hallyad *chak* egygy zomoth.” (Heyd. 15), l. még a 8. és 5. pontban is.

2. Bizonytalanságot, kételkedést, hozzátételeget séget kifejezők: *talán, talántán, nētalántán, miképpen, mint, monnal, mintēgy, mintha, olyha, olymely, olymint, úgymint, hogyha, olyhamint, olymintha*; továbbá 1470: „*wgjjan* [‘majdnem, csaknem’] megý oluadok wala” (Gl. *olvad* a.), l. még az 1. pontban is; 1536: „*egýld* [‘netalán’] az konkollyal az bwzattýs ký zaggatnatok” (PestiNTest. 27v) ~ MünchK. 19vb: „*Ne talātal* a konkol ki zēduētēc ki izLatoc vēlec oꝑuo a buzat es”, l. még az 1. pontban is; DöbrK. 463: „Vala kedeg *avag* [‘körülbelül’] hatot idō”, l. még a 4., 5. pontban is.

3. Rámutatást, figyelemfelkeltést kifejezők: *ím, imē, amē, lám ~ nám*; továbbá SándK. 25: „*Am* [‘odanézzetek csak’] ký akarna menný. lassok mýt zolnak zolgaý”, l. még az 1. pontban is; 1531: „*ýmar* [‘ím’] panazolom the k. az en raytham leth lok bozýfflagoth” (LtK. 1: 133), l. még a 6. pontban is. — A rámutatás és figyelemfelkeltés a nyomatékosítással is mutat némi rokonságot.

4. Érdeklődést, kérdést kifejezők: *-ē, ha, vajon, minēm, nēmde, midenēm, nēmdenēm*; továbbá 1456 k.: „*auag* nem tugatok uoth” (SermDom. 1: 207) ~ MünchK. 56vb: „nem tuggatocuala ē”. Az *avagy*-ot l. még a 2. pontban is.

5. Óhajzást kifejezők: *akár, akárcsak, bárcsak, avagycsak, hadd, vajha*; továbbá ÉrdyK. 450: „feelelemnel kyl yaar vala mynd az ellenfeegők közöt gyakortaa ees ynghōrly vala ewket hogy *chak* [‘bárcsak’] meg ōlhetneek”; 1530: „*chak* az hýth felewl ýgyeneshethnenek meg: ozthan mynden dolog ýolwolna.” (MNy. 37: 350); JordK. 400: „es keezyk vala hwtet hog” *awag* [‘legalább csak’] hw zwhaýanak alfo pezemeet hannaa ýlletnýók”, l. még a 2. és 4. pontban is.

6. Időbeli előfeltevést kifejezők: *még, mégen, méglen, már, immáran*; továbbá CornK. 138r: „Mert *ýmmar* touabba en lenkyt megnem gyevezhetek”. Ezt a funkciót sokszor nyomatékosító árnyalat is színezi. Az *immár* jelentésében az előtag révén olykor a rámutatás válik uralkodóvá (l. a 3. pontban).

7. Tagadást, tiltást kifejezők: *nē, nēm, (sē, sēm)*.

8. Megszorítást kifejező: BécsiK. 15: „*lac* oꝓon maga mōdatnēc iftēnnc”; MvS.: „ha miden te atyad dauid kyrál *chach* eggiet meg elend” l. még az 1. és 5. pontban is.

A magyar módosítószó-állomány korszakunkban a bizonyosságot, nyomatékosítást és a bizonytalanságot, vélekedést, hozzátételeget séget kifejező kategóriában a leggazdagabb (l. 1., 2. pont). Több szónál kimutatható kettős, többszörös, illetőleg komplex funkció is.

Néhány módosítószó önálló mondat (illetve tagmondat) is lehet. L. főleg a felelőszóknál: tagadás: 1456 k.: „olha mondana býzonal *nem*” (Gl.); MünchK. 85rb: „pphá vag ē te / Es félēle *Nem*”; 1531: „en kyraldt ee Magadt kerdettem hoig ha frig len(n) ketzer felledt hoig *Nem*” (LtK. 1: 134) — tiltás: JordK. 395: „Akarod ee, hoꝑ el meenýwnk . . . Es monda: *ne*” ~ 1536: „Akarode azert hogy el mēnýnk . . . monda amaz, *ne*” (PestiNTest. 27v) — igenlés: MünchK. 20va: „Ertettētēc ē mēd ēzekēt / mōdnac neki *Es ug*” ~ JordK. 397: „eztheetōkee mýnd ezeket / Mondanak hwneky / ýol.” ~ 1536: „Monda nekýk Iefus ertýteke mýnd ezeket? Mondanak amazok, *wgý wram*” (PestiNTest. 28v): Intellexistis haec omnia? Dicunt ei: *Etiam*. | MünchK.

26vb: „Hallod é mit mödnac èzec Ihē ke· mōda nèkic *tat ug*” | BécsiK. 133—4: „Kic fèlèluē mōdanac kiralnac *Bizoñ* kiral” : Qui respondentes regi, dixerunt: Vere, rex. Stb.

Az *imē* önálló tagmondati értéke főleg olyankor ragadható meg, illetve tehető fel, ha utána kötőszóval, kérdő névmással (határozószóval) folytatódik a szövegmondat: TelK. 293: „*Ime* hogy magamath oth syrahtnam az ky el enyezeth wala, . . . elõttthem alapek”; ÉrdyK. 28: „*Ime* hol vagyon az nagy chodalatus bõlccheeeg”, 192: „*yme* mel̄ kegyes es yrgalmaf az wr Ilten”; illetõleg ha az *imē* nem egy szóra, szerkezetre, hanem egy egész tagmondatra mutat: CornK. 180r: „*Ime* ky megyek ev hozya”, 204r: „*jme* romayaknak zolgay el jevuenek” stb. Megjegyzendõ azonban, hogy a tagmondathatár nem éles; lehetséges olyan tagolás is, melynek során a mutatószó az utána következõ mondategység részét képezi. Bizonyos esetekben a tényleges nyelvi fejlődés is átmeneti állapotokat szül (vö. pl. az *Ím, hol* [‘ahol’] . . . > *imhol* változást). A beszédben bizonyára a szupraszegmentális tényezõk (fõleg a szünet) segíthették a — szükség szerinti — határozottabb tagolást.

A funkcióváltás és funkciómegoszlás néhány kérdése

Korszakunkban a szófajon belül nincsenek nagyobb hatóerejû, több szót azonos módon érintõ funkcionális mozgások. Legfeljebb a fontosabb módosítószók általános jelentésbõvülésérõl beszélhetünk ilyen vonatkozásban. A *f u n k c i ó m e g o s z l á s* r a elsõsorban az alaki és lexikai variánsok adnának nagyobb lehetõséget, de itt is csak egyedi és árnyalatokban kifejezhetõ eltérések vannak. Gyakorlatilag azonos funkciójú például a *minēm, minēmde, midenēm*, valamint a *talán, talántán, nētalántán*, a *lám* és a *nám*. A *talántán* (< *talán, talán*) az ismétlésbõl eredõen a beszélõ bizonytalanságának nagyobb fokát érzékeltethette az egyszerű *talán*-nal szemben. Az is feltehető továbbá, hogy a hosszabb, összetettebb lexémák (*nētalántán, minēmde, nēmdenēm, nēmde(j)ē*, illetõleg az ismétléses *talán, talán, bizony, bizony*) stiláris többletet is hordoztak: választékosabbak voltak, mint az egyszerűbbek, ennél fogva az irodalmi írásbeliséget inkább jellemezheték, mint a mindennapi beszédet. (A kódexeken kívüli törzssanyagból nem is került elõ rájuk példa.) Különösen vonatkozhat ez azokra a szavakra, amelyek latin mintát követve a fordítók tollán születtek. Ilyenek például a Huszita Biblia *midenēm, minēmde* szavai, amelyek a *minēm*-mel együtt a lat. *numquid* fordítására szolgáltak, szemben a *nēmde*-vel, ami a *nonne*-nek felelt meg.

Itt jegyezzük meg, hogy a *lám* a szófajváltása után, illetve az alaki elhomályosulás során tovább mozog: jelentése általánosabb lesz, így alkalmasabbá válik segédszói funkció betöltésére: 1524: „az derýk ýozagot *lam* mýnd meg hatthá” (MNY. 13: 124). Itt az egykori ’látom’ jelentés már nem helyettesíthetõ vissza, inkább ez: ’íme, lássátok’. Elõtérbe került tehát a figyelemfelhívó jelleg, és a szó elszakadt az E/1.-tõl. Erre utalnak a kódexek latin megfelelõi is: CzechK. 55: *laam* : *Ecce*; SándK. 26: *lam* : *Heu, heu* ! Stb.

A *már* az *immár* mellett korszakunkban csak szórványosan kerül elõ. Funkcionálisan közel azonos az értéke; az *immár* elõtágja révén határozottabb mutató-nyomatékosító jelleggel bír. — Az egy csoportba tartozó *ím, ám, imē, amē* (~ *ámē*) funkciói is túlnyomórészt egybeesnek. Az *ím* és az *ám* között egykor a közelmre és távolra mutató volt a különbség, korszakunkban azon-

ban ez a szembeállítás (részben az *ám* kevés és problematikus előfordulása miatt) nem tehető meg. Az *ímē* az *amē*-vel szemben általánosabb jelentésű; az *amē*-t — amint erről már szoltunk — bizonyos nyelvmlékek inkább az idézetre való rámutatásra használják.

A nyomatékositó *ēs*, *s* közül az utóbbi használata a kérdő, illetve kérdést tartalmazó mondatokra korlátozódik (az *ēs* egyéb mondatfajokban is előfordul): JókK. 16: „Smongyat mýt akarz”; WinklK. 94: „(O) edesseghes anyā swalyon mýt zolhatwala”; CornK. 59r: „te temagadat meltatlannak gondolyad. valyon /sky lehet arra melto”; stb. (L. még az előző fejezetek példáit is.)

A *bizony*-nak és határozóraggal megszilárdult változatainak (*bizonnyal*, *bizonyával*, *bizonyában*, *bizonyára*) módosítószói használatában a szójelentésbeli, előzménybeli különbség ellenére nincs lényeges funkcionális eltérés. Tehát az a későbbi-mai szembenállás, mely szerint a *bizony* a határozott állítás, a *bizonyára*, *bizonnyal* pedig a bizonytalanabb vélekedés kifejezője, még nem jött létre: mindkettő bizonyosságot fejez ki.

A **f u n k c i ó v á l t á s** kapcsán néhány módosítószó azonos irányú jelentésmódosulására hívjuk fel a figyelmet. A mutató határozószók egy csoportja (*úgy*, *ugyan*, *ígyöl*) módosítószóvá válva először 'bizony, valóban' jelentésű, s egy „*Úgy van*, [hogy]” modális főmondatl egyenértékű. A jelentésbővülés folytán azonban a bizonyosság jelentésköréből a bizonytalanságot közvetítő szavakig terjesztik ki jelentéstartományukat: 1470: „*wggyan* ['majdnem, csaknem'] megý oluadok wala” (Gl. *olwad* a.); 1536: *egyld* 'netalán' (PestiNTest. 27v). Az *ígyöl* ~ *egyld* funkcióváltásához (bizonygatás → vélekedés) az is hozzájárulhatott, hogy a szó az elhomályosulás során az *egy* határozatlan névmás vonzáskörébe került. Az *úgy*-nak csak később fejlődik ki 'körülbelül' jelentése. (További mondatkörnyezettel ellátott példáikat l. az előző fejezetekben.)

Egyéb természetű, funkcióbeli kategóriaváltást eredményező jelentésmódosulás szórányosan más szavaknál is megfigyelhető (*ám*, *csak*, *avagy* stb.). (E kettős, többszörös funkciójú módosítószókat is l. az előbbieken.)

A módosítószók szöveggyakorisága (a törzsanyag alapján)

A kódexek törzsanyagának mutatói

A) Először a kódexek kronológiáját követve közöljük az összegyűlt módosítószókat:

JókK.: *nēm*: 11, *nē*: 7, *csak*: 6, *nēmde*: 1. — Összesen (Ö.=) 25.

BécsiK.: *nēm*: 11, *csak*: 3, *nē*: 3. — Ö. = 17.

MünchK.: *nēm*: 44, *bizony*, *bizonny*: 4, *ímē*: 4, *nē*: 4, *-ē*: 3, *monnal*: 3, *immár*: 2, *csak*: 1, *netalántál*: 1. — Ö. = 66.

AporK.: *nēm*: 14, *nē*: 3, *-ē*: 1, *nēmde*: 1. — Ö. = 19.

BirkK.: *nē*: 21, *nēm*: 12, *csak*: 5, *nēmcsak*: 3, *immár*: 1, *még*: 1. — Ö. = 43.

FestK.: *nēm*: 9, *nē*: 6, *csak*: 1, *talántál*: 1. — Ö. = 17.

GuaryK.: *nēm*: 14, *csak*: 4, *nēmcsak*: 2, *-ē*: 1, *vajon*: 1. — Ö. = 22.

DöbrK.: *nē*: 8, *nēm*: 6, *ímē*: 5, *immár*: 2, *-ē*: 1, *nēmde*: 1, *netulán*: 1, *valóbizony*: 1. — Ö. = 25.

Nád K.: *nēm*: 33, *immár*: 12, *csak*: 5, *ím*: 4, *ímē*: 4, *-ē*: 3, *nē*: 2, *akárcsak* ('bárcsak'): 1, *bizonyával*: 1, *nám*: 1, *olyha*: 1, *vajon*: 1. — Ö. = 68.

Péld K.: *nēm*: 27, *nē*: 4, *még*: 3, *-ē*: 2, *inkább*: 2, *csak*: 1, *immár*: 1, *nēmde*: 1, *nétalán*: 1, *vajon*: 1. — Ö. = 43.

Marg L.: *nēm*: 14, *csak*: 6, *még*: 4, *immár*: 2, *mintha*: 1, *olyha*: 1. — Ö. = 28.

Nagysz K.: *nēm*: 15, *csak*: 4, *immár*: 3, *ím*: 2, *ímē*: 1, *nē*: 1, *nēmcsak*: 1. — Ö. = 27.

Czech K.: *nē*: 14, *nēm*: 9, *ím*: 6, *lám*: 4, *?hát*: 2, *csak*: 1. — Ö. = 36.

Corn K.: *nē*: 9, *nēm*: 7, *ímē*: 3, *bizonyában*: 1, *csak*: 1, *immár*: 1. — Ö. = 22.

Jord K.: *nēm*: 32, *nē*: 9, *-ē*: 8, *ímē*: 5, *bizony*: 4, *csak*: 3, *nēmde*: 3, *bizonyával*: 2, *ha* ('vajon'): 1, *immáran*: 1, *nétalántál*: 1, *olyha*: 1. — Ö. = 70.

Sánd K.: *nēm*: 24, *nē*: 8, *ímē*: 4, *ím*: 3, *csak*: 2, *lám*: 2, *még*: 2, *bizonyával*: 1, *-ē*: 1, *hát*: 1, *?inkább*: 1, *nétalán*: 1. — Ö. = 50.

Keszth K.: *nēm*: 30, *nē*: 10, *csak*: 2, *-ē*: 1, *ím*: 1. — Ö. = 44.

Érdy K.: *nēm*: 38, *ímē*: 5, *csak*: 4, *immáran*: 3, *még*: 3, *bizony*: 1, *nē*: 1, *nétalán*: 1. — Ö. = 56.

Tel K.: *nēm*: 18, *bizonyába*: 8, *csak*: 4, *nē*: 3, *-ē*: 2, *ímē*: 2, *immár*: 1, *még*: 1, *minēmde*: 1, *olymint*: 1. — Ö. = 41.

Szék K.: *nēm*: 9, *nē*: 3, *csak*: 1. — Ö. = 13.

Kaz K.: *nēm*: 12, *ímē*: 4, *ím*: 1, *immár*: 1, *nétalántán*: 1, *olymint*: 1. — Ö. = 20.

Virg K.: *nēm*: 13, *csak*: 7, *nē*: 7, *ímē*: 2, *immár*: 2, *-ē*: 1, *még*: 1, *nēmde*: 1. — Ö. = 34.

Kules K.: *nēm*: 17, *nē*: 4, *csak*: 1, *-ē*: 1, *immár*: 1, *nēmde*: 1. — Ö. = 25.

A módosítószók nyelvemlékenként különböző előfordulása tartalmi, műfaji, stiláris tényezők függvénye. Például a BirkK.-ben a *nē* kiugróan magas aránya (21) és a *csak*-nak az átlagosnál valamivel erősebb szereplése (5 *csak* + 3 *nēmcsak*) természetes egy tiltó és korlátozó szerzetesi regulákat rögzítő könyvben. A kódex módosítószó-állománya egyébként szegényes. A párbeszédes, illetőleg vitatkozó, meggyőző részletek kedveznek a módosítószó-használatnak. Figyelemre méltó például a NádK. kijelölt törzsanyaga, amelynek témája a lélek és a test vitája. 10 ezer n-nyi (4 és fél lapnyi) szövegben 68 szóelőfordulást találunk. Ennek közel fele a tagadószó, de a maradék 35-ön 11 különböző lexéma osztozik, amelyek rámutatást, figyelemfelhívást, kérdést, tiltást, korlátozást, óhajtást, határozott vélekedést stb. fejeznek ki. Hasonlóan gazdag és differenciált kép bontakozik ki a JordK. kijelölt lapjairól (11 lexéma 70 előfordulás). Itt Krisztus prédikációiról, csodatetteiről van szó, amellyel a hitetlenkedőket, kételkedőket győzi meg. A többi anyagból még a MünchK.-re, PéldK.-re és az ÉrdyK.-re hívjuk fel a figyelmet.

B) Ezután a felsorolt lexémák gyakoriságát mutatjuk be csökkenő számsorrendben: *nēm*: 425 (52,40%), *nē*: 132 (16,28%), *csak*: 61 (7,52%), *ímē*: 38 (4,69%), *immár*: 26 (3,21%), *-ē*: 25 (3,08%), *ím*: 16 (1,97%), *még*: 16 (1,97%), *nēmde*: 10 (1,23%), *bizonyába(n)*: 9 (1,11%), *lám ~ nám*: 8 (0,99%), *nétalántál*: 6 (0,74%), *bizony*: 5 (0,62%), *bizony*, *bizony*: 4 (0,49%), *bizonyával*: 4 (0,49%), *immáran*: 4 (0,49%), *?hát*: 3 (0,37%), *?inkább*: 3 (0,37%), *monnal*: 3 (0,37%), *vajon*: 3 (0,37%), *olyha*: 2 (0,25%), *olymint*: 2 (0,25%), *ha* ('va-

jon'): 1 (0,12%), minemde: 1 (0,12%), mintha: 1 (0,12%), nőtáln: 1 (0,12%), talántál: 1 (0,12%), valóbizony: 1 (0,12%). — Összesen: 99,98% $\approx$ 100%.

Tájékoztatásul közöljük azoknak a kötőszóknak az előfordulási számait is, amelyek a tagadószóval és tiltószóval alkotnak kereszteződő szófajúságot: *sēm*: 39, *sēm* — *sēm*: 15, *sēm* — *sēm* — *sēm*: 6; *sē*: 4, *sē* — *sē*: 1, *sē* — *sē* — *sē*: 1, *sē* — *sē* — *sē* — *sē*: 1.

A világi emlékek törzsanyagának mutatói

Első 10 ezer n: *nēm*: 29, *nē*: 8, *immár*: 5, *csak*: 4, *im*: 4, *bizony*: 1, *lám*: 1. — Ö. = 52.

Második 10 ezer n: *nēm*: 22, *nē*: 6, *bizony*: 4, *csak*: 3, *immár*: 3, *még*: 3, *hadd*: 1. — Ö. = 42.

Harmadik 10 ezer n: *nēm*: 6, *nē*: 4, *nám*: 1. — Ö. = 11.

Negyedik 10 ezer n: *nēm*: 25, *nē*: 13, *csak*: 5, *immár*: 4, *bizony*: 2, *im*: 2, *immáran*: 1, *lám*: 1, *már*: 1, *vajha*: 1. — Ö. = 55.

A harmadik egységben a többihez képest feltűnően kis számot kaptunk. Az ok itt is nyilván tartalmi, műfaji természetű. Az ide válogatott szövegek a személyességet (pontosabban a szubjektivitást) — főleg a hivatalosság okán — kizáró írásokból kerültek ki: záloglevelek, menedéklevél, tanúságlevél, elismervény, végrendelet. És egy speciális szöveg: a Bagonyai Ráolvasások.

A felsorolt lexémák gyakorisága csökkenő számsorrendben: *nēm*: 82 (51,25%), *nē*: 31 (19,38%), *csak*: 12 (7,50%), *immár*: 12 (7,50%), *bizony*: 7 (4,38%), *im*: 6 (3,75%), *lám* ~ *nám*: 3 (1,88%), *még*: 3 (1,88%), *hadd*: 1 (0,63%), *immáran*: 1 (0,63%), *már*: 1 (0,63%), *vajha*: 1 (0,63%). — Összesen: 100,04% $\approx$ 100%.

Mivel a kódexekből és a kódexeken kívül kijelölt anyag terjedelme nem egyezik, és mindkét korpuszban vannak a tartalomból eredő jelentős ingadozások, ezért tüzetes összehasonlító elemzésre nincs módunk. Nagyobb vonalakban azonban sok közös vonás fellelhető. Például mindkét anyag élén a tagadást, tiltást, korlátozást kifejező szavak állnak. Ezt követik a rámutatást, figyelemkeltést és a bizonygatást-nyomatékosítást kifejezők. Feltűnő viszont, hogy a kódexeken kívül kijelölt 4×10 ezer n-es szöveganyagból nem került elő sem kérdő-, sem bizonytalanságot kifejező szó. (Természetesen egyéb világi tárgyú szövegemlékekből dokumentálhatók.)

Irodalom

SIMONYI, Köt. 2: 182–9, 3: 133–6, 170–8, Hat. 2: 367–9; ZOLNAI: NyK. 23: 40–1, 152–3, 159–60; BALOGH: Nyr. 26: 356; KLEMM: MNy. 19: 112–3, 117, 22: 117–22, TörtMondt. 17–35; MARTINKÓ: MNy. 49: 61–9; BALÁZS: MNy. 49: 427–31, 59: 143–51, NytudÉrt. 38. sz. 48–58; MÉSZÖLY: MNy. 51: 177–8; BERRÁR, TörtMondt. 68–70, NytudÉrt. 23. sz. 79–83, MNyT. 390–1; H. MOLNÁR: MNy. 55: 357–61, 470–80, NyelvtTan. 143–54, ÁNyT. 3: 145–55, NytudÉrt. 60. sz.; BENKŐ: MNy. 56: 239–40; TEMESI: MMNyR. 1: 260–2; TESZ.; VELCSOVNÉ: MMNy. 63–5, NéprNytud. 26: 143–59, 31–2: 211–6; RÁCZ: Nyr. 93: 495–504; KELEMEN, Monds. 11–6, 77–88, 194–200, 383–4; MÁTAI: NytudDolg. (Bp.) 14. sz. 113–5; NYÍRI: MNy. 69: 146–7; A. MOLNÁR: Benkő-Eml. 81–90; ZELLIGER: MNy. 79: 308; KIEFER, Előfelt. 69–70, NyK. 88: 3–37; SZALAMIN: MNy. 80: 167–71; FÁBRICZ: MNy. 81: 79–87; JUHÁSZ: MNy. 83: 454–61; MAJTINSZKAJA: MNyRét. 650–7.

AZ INDULATSZÓK

Írta: I. GALLASY MAGDOLNA

Az indulatszók állománya és adatolhatósága

Adatok és számarányok

1. A kései ómagyar korból több és többféle indulatszót őriztek meg írásos emlékeink. Egy-egy vagy néhány adat képviseli például a következőket:

ah: DebrK. 333: „Monda herodes *ah* enis hallotam valamit erről” | *co*: vö. 1558: „eregi, *czobe* innet” (MNy. 28: 318); 1497/: „de dicta Ecclesia expulissent, hys verbis ad eas dicendo in wlgari *Czojathokkj* az Eghhazbol” (MNy. 11: 320) | *hé* (*he*, *ha*): 1420 k.: „Heember *hee* halgass; homo homo audi” (Gl.); 1479: „Inde venit quod agricolae et coloni, zanthook, arando circa animalia cantum Ade clamant: *ha he*, *haŷ haŷ* etc.” (Gl.) | *haj*: 1456 k.: „canticum Adae clamant *hee hee haŷ haŷ*” (Gl.) | *haja*: 1505: „*haja haja* Wiragom” (RMKT. 1²: 483); *ne*: 1527: „Ym hoztham | *me*” (Heyd. 31); vö. 1598: „Adze s *ne* : Simul da et accipe” (DecsiAdag. 147) | *nosza*: Apork. 215; „*Nozza* fyonnak ew leany fŷzŷatok”; ÉrsK. 481: *Noza* tahat el ky hozyak | *vaj* (*vah*): MünchK. 35ra: *vay*, 52vb: *Vach*; DebrK. 399: „es azt monga uala: *Vay* gonoz: hity zegõth kyrál”; WeszprK. 105: „*vay* veg el engemet is”.

Többször fordul elő a *no*: NádK. 317: „*No* hol vannac a nag telkõc, kiket gõytõttel”; DebrK. 555: „*No* egyebeketh el hagywan ... monda ew neky *no yo* katerina”; 548: „monda ... Az Chazarnak *No* Chazar”; stb.; és még gyakoribb a *jaj*: BécsiK. 193: „*iaj* nèkie mikor elmenendèc otollõc”; ÉrsK. 29: „De *yay* merth lokak fordwnak hathmege az arwlo ywdaffal”; KazK. 79, 80: „O *yay* ennekõm en zeretõ fŷam” : *Heu* me, fili mi; stb. Messze legnagyobb gyakoriságú az *ó* (*oh*): JókK. 33: „monda: *Ů Oh* vram ŷften fewidnek es mennek vra” : dicebat: *O* Domine, Deus caeli et terrae, 110: „De *oh* azoknak kyk ...” : *Vae* autem illis, qui ... ; stb.; latin megfelelés hiányában is: FestK. 290: „O wram”, 349: „O chwdaalathos walthfaagh”; SzabV.: „*Oh* nawalyas hythwan kemenfeg”; stb.

2. Bizonyosra vehető, hogy jóval többször éltek indulatszóval, mint amennyiszer ezt le is írták, mivel a mindennapok élő nyelvhasználatának effajta spontán, érzelmi, akarati megnyilvánulásai minden korszakra jellemzőek. Viszont — főként a pragmatika szintjén élve — a nyelvhasználatnak olyan rétegeihez tartoznak, melyeket ritkán és kevésbé tükröz az írásbeliség.

Annak, hogy írott szövegekben mindenkor nagyon is kevés az indulatszó, az a magyarázata, hogy az indulatszó mint emocionális kifejezőeszköz jellegzetesen az élő beszédhez, sőt, a spontán beszédhez kötődő kategória, eredetében, és jórészt a későbbi használat során is. Ha a szöveg jellege még látszólag helyet kínál is az indulatszók számára, például drámai témában, párbeszédes

formában, akkor is igen kicsi marad az indulatszók részaránya az írott szövegben, mivel az indulati töltést lehetővé tevő és azt hitelesítő spontaneitás ez esetben is hiányzik, illetve csak imitálható, jelezhető. A szóelőfordulásoknak még 1%-át sem éri el az indulatszókéi, még XX. sz.-i, az élő beszédhez viszonylag közeli novellákban sem. Az írott szöveg tartalmi, stilisztikai jellegétől is függ, meg a korszakban normaként funkcionáló nyelvi szokástól, hogy megtűri-e az írásbeliség az indulatszót.

Korszakunkban kivált szűk lehetőség volt arra, hogy indulatszók leírására sor kerüljön: a hivatalos iratokban nincs helyük (mint azóta sincs), a félhivatalos írásokban hasonlóképp. S a misszilisek is efféle normát követhettek, indulatszó nélküli voltak ezt mutatja. Korabeli nyelvemlékeink többsége pedig egyházi, vallási és liturgikus jellegű, s ez megintcsak nem az a (szóbeli, pragmatikus) terület, amely az indulatszók terepe. Ezekből az következik, hogy a ránk maradt indulatszó-állomány az egykori valóságostól eltér jellegében is: jószerivel csak egyik részéről, az egyházi irodalomban élő indulatszók sajátos típusáról vannak adataink; az írásbeliség többi területéről csak elvétve; az orális nyelvhasználatból pedig nincsenek adataink, nem is lehetnek, illetve csak közvetve, áttételesen, írásbeli tükröződésben, és (ennek következtében is) ritkán.

Az indulatszó-állomány vizsgálatakor, számszerű jellemzésének értelmezésében is, és az elemzésekben is, mindig tudatában kell lennünk az itt jelzett szükségszerű hiánynak és a szűkebb rétegből nyert információk következményeként jelentkező arányeltolódásnak.

3. A bemutatható indulatszó-állomány hátterében álló, fentebb jelzett hiányt és a valóságos indulatszó-használatból való arányeltolódást bizonyos mértékig maguk a megfigyelhető számszerűsések is jelzik.

A kódexek — igen eltérő eloszlásban ugyan — de aránylag nagyon sok indulatszót tartalmaznak, pontosabban sokszor tartalmaznak egy indulatszót, ez az *ó* (*oh*). A különféle (de magánlevelekből és versekből is összetevődő) egyéb kisebb magyar szövegemlékeinknek tucatjait elolvashatjuk anélkül, hogy indulatszóra találnánk bennük.

Törzssanyagunkban indulatszóink közül az *ó* (*oh*), *ja* és *no* található meg. Eloszlásuk:

	<i>ó</i> (<i>oh</i>)	<i>ja</i>	<i>no</i>
Kódex	47	12	1
Egyéb szövegek	2	1	1
Összesen	49 +	13 +	2 = 64

További háromféle mintából vett kép indulatszóink jelentkezésében, arányai-ban kissé mást mutat ugyan, de a lényegben mégis ugyanazt (l. a 841. lapon).

Ugyanezeknek az indulatszóknak a kódexeken belüli egyenetlen eloszlásához további néhány adalék:

a) 9 kódex (JókK., BécsiK., MünchK., Apork., BirkK., MargL., SándK., KeszthK., SzékK.) 10 ezer n-es részletében egyáltalán nincs indulatszó. 14 kódex (FestK., GuaryK., DöbrK., NádK., PéldK., NagyszK., CzechK., CornK.,

	ó (oh)	ja	no
Kódexek (4×10 ezer n)	29	1	2
Egyéb nyelvemlékek (4×10 ezer n)	—	2	—
Kódexek teljes anyagában a fenti indulatszók eloszlása:			
JókK.	24	—	—
MüncK.	7	30	—
BirkK.	—	—	—
FestK.	21	2	—
DöbrK.	34	6	—
CzechK.	56	—	1
KeszthK.	11	—	—
TelK.	115	—	1
Összesen	268 +	38 +	2 = 308

JordK., ÉrdyK., KazK., VirgK., ÉrsK., KulcsK.) 10 ezer n-es részletében van, 1 (pl. ÉrdyK., VirgK.) és 9 (CzechK.) közötti előfordulási számmal. — b) A legtöbb kódex vizsgált részletében az indulatszót egyedül az ó képviseli (GuaryK., CzechK., CornK., ÉrsK.). — c) A DebrK. néhány lapján (pl. 497—9) több no van, mint a fönti statisztikába bevont összes anyagban.

Közvetett adatok

1. A kései ómagyar korból ránk maradt indulatszói adatokon kívül e korokban is jelentős mértékben támaszkodhatunk a „közvetett adatok”-ra, segítségükkel mégis kiegészül, az egykori nyelvi valósághoz jobban közelíthető az indulatszók állományáról megrajzolható kép.

Az egyik kiegészítést (l. 2.) e rajzhoz a szócsaládok, származékok tanúságából kapjuk. Ezek jobbára nem újabb indulatszókat jeleznek, hanem az adatolhatók jelenlétének súlyát növelik, meggyökerezettségükre, elterjedtségükre, valamint korábbi meglétükre mutatnak rá. Erről olyan szavak: igék, főnevek, viszonyszók, sőt indulatszók tanúskodnak, melyek a kései ómagyar korból vagy nem sokkal későbből adatolhatók, és történeti—etimológiai kapcsolatban állnak indulatszókkal. Ezek alapján az önálló indulatszó meglétére való visszakövetkeztetés nem kétségtelen, hiszen több esetben onomatopoeizsról van szó, s így könnyen lehetséges a párhuzamos kialakulás is, és előfordulhat az indulatszó utólagos elvonása is.

A másik kiegészítést (l. 3.) a korszak indulatszóihoz — további, újabb indulatszók meglétének jelzését — főként későbbben, korszakhatárunkat követően megjelenő adatok nyújtják. Ekkortájt ugyanis új lehetőség nyílik: az

indulatszóknek az ómagyar korban az írásbeliségen kívül futó vonala a XVI. sz. második felében, a XVII. sz. elején már megjelenhet, megjelenik valamelyest az írásbeliségben. Ezt egyrészt az új műfajok, a nyelvtanírói, szótárírói munkák, — másrészt a világi líra, a drámai irodalom erőteljesebb kibontakozása, a levelezés kiterjedése teszi lehetővé. Amely indulatszókat számba vesz Sylvester 1539-ben, de akár Molnár Albert is 1610-ben, azoknak bizonyára élniük kellett a kései ómagyar korban is már, — csak nem élt a műfaj, mely írásba foglalja őket. Hasonló feltevással élhetünk a Heltai, Balassi, Bornemisza műveiben élő indulatszók többségével kapcsolatban is, még akkor is, ha ezenközben nem feledkezünk meg arról, hogy az indulatszók életének a folyamatosság mellett a megújulás, (újra)teremtődés is jellemzője.

2. A XVI. századból való *hajsz*, *hajszolgat* származékok: 1566: „*Hoysz ide, hoysz*”, *hoyszogattlac* (HeltMes. 467, 293); a hasonló korú *haj* adatok: 1536: „*O haij*” (PestiFab. 6/b), 1610: *hoy* (CorpGr. 252); s minden bizonnyal a XV., XVI. században többször lejegyzett, gyakorító képzővel alakult *Hajgató* személynév is a *haj* indulatszó korabeli (sőt korábbi) nagyobb életterét jelzik. — A mulatozó, illetve megszólító és terelő *hej*-re is több adat van a XVI–XVII. sz. fordulóján. És bizonyára összefüggenek ezzel az indulatszóval a — talán a regöléssel, talán az állattenyésztéssel kapcsolatos, és szintén gyakorító képzős — *Hejgető* személynévek, melyek már 1438-tól kezdve idézhetők (Oklsz.).

A *haja*; *haja*, *huja*-féle ujjongó táncszóknek van adata korszakunkból is, de gazdagabb körükre világít rá az, hogy Heltainál (1552: „Hop *haya*, mint vöttéc *hálnat* az ő tobzódo életekne.” : Dial. L6a), Sylvesternél („*Euax, haia!*” : CorpGr. 78), Molnár Albertnél (*hayja*, *hayjahuyja* : CorpGr. 251), és még egyéb, XVI. sz.-i emlékekben is megtalálhatók. Van még igei származéka is: vö. 1604: *Hayja hujalगत* (MA. *Vitutor* a.), sőt, van szófajváltást jelző, főnévi adata is, mégpedig korszakunkból: ÉrsK. 306: „az oli bezedek . . . kyket nagy *hayya* Es meweteffel zokthatok wala ky mondanya” (vö. 1598: „Ezeknek csak *haia huia* kel” : DecsiAdag. 171). Az inkább későbből ismert, de már korszakunkban is élő virág- és szerelmi énekek réjái is ezekhez hasonló formákat tartalmaznak, folytatnak.

No indulatszavunk használatának korszakunkbeli viszonylagos sűrűségét már az is jelzi, hogy még az írásba lecsapódott része, gyakorisága sem kicsi, előfordulásainak száma korszakhatárunk átlépése után pedig tovább növekszik. Származékai is egykorú elterjedtségére (valamint korábbi meglétére) utalnak: SzabV.: „*wkwth . . . nugatta*”; vö. 1550 k.: *noditta* (CsomaK. 34); 1574: *nógat* (HeltCanc. 6 Dii); 1585: „Intés, *nogatas*” (Cal. 213); 1590: „Az reueszeknek *nogatasok*” (Gl.); stb. Ugyanerre mutatnak rá a *no* korai, összetétel jellegű alakulásmódjai, s ezeknek más szófajhoz közelítő, viszonyoszószzerű alkalmazása: 1430 k.: „*eýa: nomar*” (Gl.); SzabV.: *Nuazert*; SándK. 15: *noha*; valamint az is, hogy korszakunkból is kimutatható, Heltai, Balassi, Bornemisza munkáiban pedig eléggé gyakori a *no*-ból alakult *nosza* indulatszó. — A *nesze* is többször előfordul az említett szerzőknél (vö. 1566: *Neszze*: HeltMes. 68), s ez is hasonlót jelez, azt, hogy a *ne* (*né*, *ni*) indulatszó élettere is nagyobb lehetett, mint adatoltsága. További tényezők is szólnak emellett: magának a *ne* indulatszóknak a középmagyar kor elejéről való több adata (l. TESz.), azután az először 1604-ből: „*Au! Interjectio: Enye!, Énye!*” (MA. *Au!* a.), majd több helyről is ismeretes *ejnye* indulatszó léte, ez ugyanis már utótagként tartalmazza a *ne* figyelemfelkeltő szócskát.

A *co* ember- és állatterelő szócska sem lehetett annyira ritka, mint adatának elszigeteltsége jelzi, hiszen a XVI. sz. második felétől már jelentkeznek a társai: vö. 1566: „*tzóki, tzóki, vsd az ag latrod*”, *Tzo towa* (HeltMes. 73, 279); 1561: *czo fél* (RMNy. 3/2: 41); stb. A *co* jellegzetes (*ki, be* stb.-vel való) szókapcsolódásai is egykori hasznátságát jelzik.

Maga az *ó*-ra és *jaj*-ra vonatkozó kései ómagyar kori adatok száma is mutatja mindkét, de különösen az *ó* indulatszó széles körű használatát. (Az *ó* és *óhajt* viszonyáról l. I, 516.) A *jaj*-nak már a kései ómagyar kortól kezdődően adatolható, többféle származékból álló szócsaládja szintén a korabeli elterjedtség, valamint ugyancsak a még korábbi meglét következménye és jelzője: 1447: *Jayas* (szn., OklSz.); 1456 k.: *jaŷgathwan, iaŷgatassal* (Gl.); VirgK. 34: *iaŷdulaŷt*; stb., és hasonlóképp a korai főnevesülés is: 1470: „*nag jaŷth kezdé*” (Gl.), l. még a fönti *Jayas* szn.-et, mely főnévi alapszót tartalmazhat.

A *vaj* (a *no*-hoz hasonlóan) a kései ómagyar korban is részben már módosítószószzerű: TihK. 372: „*vay uona Ielön az ora*”, és ilyen funkcióban más kötőszóval (a *hogyha, olyha, olyanha*-félékben is ekkortájt már utótagszerűen szereplő) *ha*-val is összekapcsolódik: JókK. 74: „*mondanak: vajha velewnk yewhecŷuala*”: *utinam* potuisses esse nobiscum. Ezek azt is jelzik, hogy a néhány adatából vélhetőnél meggyökeresedettebb lehetett a *vaj*.

3. Egy-egy további indulatszó kései ómagyar kori meglétét jelezhetik más, másfajta közvetett adatok.

Ilyen lehet a részben indulatszói értékű *haha*; vö. 1552: *Ha ha* (HeltDial. L 7b); 1604: *Hahaha* (MA.); 1610: *haha, hahaha* (CorpGr. 251). — Az adatokon kívül a nevetést jelző hangutánzó jelleg, és a más nyelvek egymástól függetlenül kialakult, hasonló hangzású és funkciójú szavai is amellet szólnak, hogy ilyesféle szavunk lehetett már korábban is.

Hasonlóképp, korábbi előzményükre utalhatnak még ilyen, korszakunknál kissé későbből ismert adatok: 1541: *py* (SylvÚT. 1: 8); 1610: *pfi, pfiha; béh* (CorpGr. 252), *veh, vehŷe* (CorpGr. 251); stb. A *bel-bel, bel-bel* gyermeket ringató, indulatszó-jellegű, ismétléses formájú szócskára utalhat, azt magában is foglalva egy viszonylag korai adat, vö. 1585: „*lallare: Belógetue el alunni*” (Cal. 579).

Többféle tényező utal a *csi* indulatszó kései ómagyar kori életére. Calepinusnál, Molnár Albertnél már megtalálhatók: vö. 1585: *Tsi* (Cal. 125.); 1610: „*Silentis: csi, veŷteŷ*” (CorpGr. 252), és pár évtizeddel később származékai is: 1645: *csigat, csiget* (PázmPréd. 961, 459). S a másik irányból feltehető korai ómagyar kori meglétéből (l. I, 516, 519) is szólnak folytatólágossága mellett érvek.

Összefügg a *csi*-vel a *csit* indulatszó. E kapcsolat maga is kölcsönösen utal egykori hasznátságukra. Már a legkorábbi kódexünkben van *csit*-tel alakult párhuzamos származék: JókK. 41: *cŷjttheneduen*, 135: *cŷyttenetett*, s van később-ről is; vö. 1582: *cŷititáf* (HusztAen. 32b). Továbbá a *csikó*-nak, illetve előtagjának is vannak — korszakunkból is — *csit* ... *cse* változatai: 1525 k.: *Chŷthko* (MNy. 11: 82); vö. 1533: *czelko* (Gl.). — Feltehetően élt tehát a *csit* indulatszó is; funkciói is erre mutatnak, és más nyelvek hasonló alakú és szerepű, egymástól valószínűleg függetlenül alakult indulatszóinak (l. cseh *cit*; szlovák *ciť, čit*; sp. *chito*; ol. *zit*; stb.) tanulsága is ez.

A XVI. századból ránk maradt mulatozást idéző sorok: „*Haidenum haide-num | o haidena dena | tandari dari tattum | tandari borsos tiuk hus*” (MNy.

21: 66) olyan táncszói elemeket, réját tartalmaznak, mely a *haja, hajahuja*-tól eltérő formákat is megörökített. Ez is a réják gazdag és variálható formavilágát jelzi, és szintén az írásban ritkán rögzülő mulatozó indulatszó típusok meglétére utal, s talán a XVII. sz.-ban jelentkező, indulatszói, mulatószói eredetű főnév, a *dínomdánom* egyik korai alakjára is.

Az *á, é* (*ā, ē; ah, ej* stb.) indulatszók korszakunkban való megléte mellett is szólnak érvek s adatok. Először is az, hogy a Sylvestertől 1539-ben felsorolt négyfajta indulatszó egyike: *vö. „aut admirationem, vt; Papae, aa, ee!”* (CorpGr. 78). Ezt erősítheti, hogy az efféle hangok más nyelvekben is az önkéntelen hangkitörésnek, a csodálkozó (stb.) indulatszóknak jellemző hangjai. Az *ejnye* (vö. 1604: *Enye, Énye* (MA. Au! a.) az *ej*-re vonatkozólag is (mint a *ne-re* is) fontos adatunk: a szó az összetételi előtagja korábbi voltának jelzője. Valamint ide vonhatók talán a JókK.-beli adatok: „zent fferencz nagy fuuallafual es zent lelek nek bugzofagauual Es nagy kayaltafual gyakorta monduan *A A A*: fel emele ffrater maffeuft az fuuallafual egebe” (JókK. 132, l. még JókK. 131: *A A A*), melynek mintájául a latin szöveg szolgált ugyan (uo.: „ac clamore valido reboando *a! a! a! a!*”, „dicebat: »*A! a! a! a!*«”), de emellett meglehetett a magyar hagyománya is.

Az *áht, ájul, ájtatos; ást, ámul, álmélkodik, ácsorog* stb., már a kései ómagyar kor elejétől gazdagon adatható (l. TESz.) szócsalád tagjai összefüggének, s bennük az *á* (*áh*) szájmozgást és azt kísérő hangmegnyilvánulást jelez. Ez az *á(h)* (mint a korai ómagyar kor feltehető indulatszói közt már jeleztük) lehet korábbi önálló indulatszó; de mivel onomatopoetikus a szócsalád, valószínűleg inkább párhuzamos alakulásról van szó. Más onomatopoetikus elemek, hangutánzók, indulatszói és hangutánzó eredetű szavak, állathívók, -űzők, -terelők (és belőlük alakult állatnevek) stb. is gyakrabban jelentkeznek már korszakunk s a következő évszázad, évszázadok nyelvemlékeiben, ezzel további lehetőség nyílik arra, hogy — az onomatopoezis megszabta etimológiai határok közt — rálássunk az indulatszók e sajátos körére, illetve az indulatszókkal rokon mondatzókára: *hő: hők!*; NagyszK. 184: „mindön gonoflagtól meg *hőköl*”; *höss ~ höss*; vö. 1598: „*Hős kakas*” (DecsiAdag. 92); vö. még: *bámul ~ bámul; pizseg, pityeg; unszol, uszt; liba; cica; cika* 'malac'; *ruca; tuba*; stb. (az adataikra l. TESz.).

Alaki kérdések

Morfológiailag motiválatlan indulatszók

A kései ómagyar korban indulatszóink zöme morfológiailag motiválatlan.

Történeti kérdésekről a grammatikailag szokásos értelemben ennél a szófajnál — jellege folytán — nem beszélhetünk.

Alaki felépítésük tekintetében indulatszóink a jellegzetes egy szótagúságot őrzik. Felépítésük: V (*ó, á*); CV (*he, ne, no, csi*); VC (*ah, áh, oh, ej*); CVC (*haj, vaj, haj, huj, hej, csit*). — Nem egy szótagú a *haj(j)a*, ezt a kivételességet az magyarázhatja, hogy speciális indulatszó, mulatozás közbeni rikoltás, s ennek következtében megnyúlhatott a hangalakja. Lehetséges, hogy a szó végén egy másik morféma van: nyomatékosító elem vagy ilyen

szerepben odakapcsolt interjekció. — Esetleg hasonlóképpen, nyomatékostó elemmel alakult az ez esetben a *huj* indulatszóhoz kapcsolható, 1511-ből (néhány adatból) ismert „*Clamorem Hwйда*”, „*Hwıda Bestia Kwtyok*” (Oklsz.) is.

Az indulatszók hang súlyáról, a vele alakuló szöveg intonálásáról sem a központosításból, sem egyéb jelből (nagybetű használata) nem kapunk értékelhető eligazítást nyelvemlékeinkben; az indulatszóknak a szövegben való többé-kevésbé szervesen való jelzése csak, hogy a hangos szövegben ugyanúgy sajátos módon jelenhetett meg, mint a mai magyar nyelvben és más nyelvekben.

A szófajra jellemző különös hangokra vagy hangkapcsolatokra a fennmaradt adatokból nem derül fény. Ennek ellenére lehetséges, hogy voltak, csak az ejtésnél jóval szabályozottabb írásos forma ezt nem tükrözi.

Az indulatszók egykori ejtismódjának megítélése írásképeik alapján az átlagosnál is bizonytalanabb; a szófaj szokásosan sajátos hangteste, külön úton is járó hangváltozásai, a jellegzetesen gyakori hangalakváltozatok és módosulások következtében. Például az *ee*; *he*, *hee*-nek írt indulatszók magánhangzója lehetett *e*, *ē*, *ě*, *é*, ultrahosszú hang, diftongus, illetve ez is, az *is*; a *no*, *o* indulatszóé *u*, *ú*, *o*, *ó*, ultrahosszú hang, és diftongus; az *ah*, *oh*, *vach*, *vaj*, *beh*, *noh* szóvégi mássalhangzói közt előfordulhatott *χ*, *h*, *γ*, *ξ*, *j*. A szóvégi *h*-t tartalmazó indulatszók tartozhatnak ahhoz a korabeli példatárhoz is, amely a *h*-t pusztán írássajátságként tartalmazó szavakból állítja össze, de feltehetünk bennük egy kiejtett spiránst is. Indulatszók esetében ez kivált megengedhető, mert az érzelemmel telített erősebb nyomaték és hangsúly, más szavaktól a szövegben elkülönülő ejtés indokolhatja, hogy a magánhangzó egy *h*-féle spiránsban folytatódjék; nyelvünk későbbi indulatszói (*eh*, *hah*, *hajh*) s más nyelvi indulatszók is mutatnak erre példát. A vokálishez közelítő *h*- és *j*-féle hangok máskülönben is jellemző mássalhangzói indulatszóinknak, a kései ómagyar korban is. — Néhány számadat korszakunkból a szóvégi *h*-val kapcsolatban: a törzsanyagban az *o* : *oh* aránya 43 : 6. A JókK.-ben ugyanez 16 : 8 arányt mutat; az ŐrsK. (egy 10 ezer n-es részletében) az *oh* van többségben, ellenben a TelK., FestK., DöbrK. összesen száznál több *o*-t, de tíznél kevesebb *oh*-t tartalmaz. A szóvégi *h*-t írásban jelző indulatszók egy részénél, az *oh*-t is beleértve, azzal is számolhatunk, hogy az írásmód nemcsak ejtészváltozat tükrözője lehet, hanem egy funkciójában is némileg elkülönült indulatszó-változaté is.

A latin hatás, úgy látszik, a *h*-s forma alkalmazása esetében nemigen jöhet szóba. A latin párhuzamos szövegek általában *o*-t tartalmaznak. Az *oh* még ilyenkor is meg-jelenik a magyar megfelelő szövegrészben: JókK. 58: „*Oh en dragalatoŷym fulatok ez vylagtol*” : *O carissimi*, fugite mundum; CzechK. 56: „*Oh meyl edos ez zenth yllath*” : *O quam dulcis sapor iste*; stb. S találunk *oh*-t eredeti magyar szövegben is: SzabV.: *oh*; 1490 k.: „*Oh mely*” (RMKT. 12: 478). Megfigyelhető, hogy az *oh* forma az *oh mely*, *oh én*, *oh nekem* kapcsolatokban többször jelenik meg, mint más szavak előtt. (L. fenti példák; vö. ŐMS.: „*Vh nequem*”).

Más vonatkozásban, az írásmód tekintetében viszont valószínűleg latin hatást jelez, hogy az *o* sokszor nagybetűvel, *O*-ként jelenik meg. Nyilvánvalóan azért, mivel — mint a párhuzamos latin szövegekben is — igen gyakran függő idézetet (és egyben mondatot) kezdő, és/vagy megszólítás előtti helyzetben van: JókK. 52: „*monda O frater rufine*” : ait: *O frater Rufine*; stb. Bár sok-

szor előfordul a nagybetűs forma, ellenpéldák is szép számmal vannak: TelK. 23: „o örök mendenható vriften”: *O deus* [...]; stb., szabályszerű használatot valószínűleg ez esetben sem tehetünk még fel.

A l a k v á l t o z a t o k az indulatszók jellegzetes mozgékonyasága és az emfatikum következtében korszakunkban is lehettek, ennek látható nyomai vannak. A már említett *ó*, *oh* mellett lehetséges, hogy indulatszó-párral, alakváltozatokkal és elkülönülésükkel számolhatunk a *no*, *nó* esetében is. Vannak olyan jelenségek, melyek erre mutatnak: a kései ómagyar kori írásváltozatok, l. DebrK. 313: *No*; ÉrdyK. 339: *noh*; a hosszú magánhangzós származékok (*nógat*, *nódit*) kialakulása; a *no* és *nó* (későbbiről ismert) funkcionális különbsége; a *ma* is élő *nó* változat. — A csitító, csitító-hívó, terelő indulatszónknak *csi* és *csit* formája funkcionálisan is elkülönülő változat lehetett (l. 843). — Lehetséges, hogy további alakpárok is voltak, például — amennyiben nem független kialakulásúak — akkor palatális—veláris megoszlással, párként is keletkezhettek, vagy így folytatódhattak, a rendszerben később párhuzamba kerülve a *haj* és *hej*; a *ha* és *hé*: 1479: „clamant *ha he*, *hay hay*, etc.” (Gl.); esetleg hasonló lehet a *no* (*na*) és *ne* (*~ nē*). — Nem lehetetlen, hogy nem csupán írásbeli, hanem élő nyelvi elkülönülést, változatot jeleznek a kései ómagyar kori *vaj* és *vah*, valamint (az *oh*, *ó*; *noh*, *no*-hoz hasonlítható, jobbára kissé későbbi adatoltságú) *beg*, *beh*, *be*; *hoh*, *hoj*, *hó* (adataikat l. TESz. *be*², *hó*³ a.; — a *beg*-féle adatok szóvégi nyomatékosító elemmel való alakulások is lehetnek).

Morfológiailag motivált indulatszók

Ismétléses alakulásmód

I. Az indulatszók több csoportjának — a későbbiekben nyelvünkben is jól megmutatkozó — egyik jellegzetessége az ismétlődéssel való alakulásmód. Ez az indulatszók lazább kapcsolatát és változatlan ismétlését is, a szorosabban összetartozó ismétléses módosulásokat és ikerítődéseket s ily módon összetétellé váló indulatszókat is jelenti. Korszakunkból ismétlődéssel egységessé vált indulatszóra nincs, azonban laza ismétlésekre, meg a már egységesülés felé mutatóra van példa.

A) A mulatáshoz és a regöléshez tartozó „szertartásos” kifejezések re jellemzők az ismétlődő azonos és hasonló elemek: ez a virágénekekben, népköltészetben egyfajta verstani sajátossággá, kötött formává alakul.

A Kőrmöcbányai virágének táncszava 1505: „*hajja hajja* Wiragom” (RMKT. 12: 483) a réják két (vagy több) elemből szorosabban összefonódó típusának korai példája. Az 1604: *Hayja hujalगतoc* (MA. *Vitulator* a.); 1610: *hayjahuyja* (CorpGr. 251); stb., korszakunknál valamivel későbbi adatok a változatok összetapadására, illetőleg az összekapcsolódó tagok módosulására adnak példát. Lehetséges, hogy maga a *hajja* is már két, de különböző elem összekapcsolódása.

Ismétlődő elemeket tartalmaz a XVI. sz.-i, *Haidenum haidenum* (MNY. 21: 66) kezdetű réja is, s ugyancsak a táncszók rigmusba rendeződését jelzi más adat is, vö. 1552: *Hop haya* (HeltDial. L6a). — Indulatszók ismétlődésére mutat a régi *Hejgető* személynévek gyakorító képzője, — valószínűleg a rítushoz tartozó, mulatozást kísérő vagy regöléssel kapcsolatos szóismételtetések

emlékei e nevek. Más vonatkozásban, de szintén a rítushoz kapcsolódik a *húú* ősmagyar csatakiáltás szóismétléses formája is.

B) Az indulatszószerű szavak másik olyan csoportja, melynek tagjait a nyelvhasználat gyakorta megismétli: az állathívók, -űzők, -terelők. A belőlük később kialakult állatnevek szerkezete is mutatja ezt. Korszakunkból a nem összetételszerűen szorosan, de mégis összetapadó ismétlésre akad példa: 1456 k.: *hee hee haj haj* (Gl.); a NyírkGl. adatában (1479: „clamant *ha he, haj haj*, etc.”: Gl.) pedig a központosítás is ennek jelölője lehet. — Az ómagyar kori *Hajgató* személynevekben ugyancsak indulatszó ismétlésére utal a gyakorító képző, valószínűleg a többszöri *haj*-jal való terelgetést őrzi a személynév.

Mind a táncszók köre, mind az állatterelő szók sajátos helyzetűek az indulatszók között. Ezúttal ez a morfológiai vizsgálatban, a szavak szerkezetében mutatkozott meg: az ismétlődések elsősorban rájuk voltak jellemzők. — Csoportot jeleznek a korszakunkra feltehető (Heltaitól, Molnár Alberttől adathozható) *haha*-félék is: a hangutánzó jellegű indulatszókét. Nem egyértelműen ugyan, de bizonyos szempontból ide, az ismétléssel alakított, hangutánzó jellegű indulatszók közé vonhatók a JókK. (latin hatást is mutató) adatai: JókK. 131: „*tewzefewlt zayauual hyrtelen mongyauala A A A*”: *ignitus ore vehementer dicebat: A! a! a! a!*; l. még JókK. 132. L. továbbá: JókK. 72—3: „*Es tompa zoual tezyuala mykkeppen galamb. v.v.v*”: [...] *quasi columbus u u u*.

2. Az indulatszók ismétlésével az indulatszók másik körében is találkozunk. Másfajta igény hívja létre, nem a rítus jelleg kívánja meg, mint a táncszóknál, s nem az akarat szuggesztívebb kifejtése, mint az állatterelőknél. Az ismétlés szerepe ezúttal az indulatszóval kifejezett érzelem nagyságának jelzése, az ismétléssel is *nyomatékosabb* tétele. Korszakunkban a *jaj* ismétlésével nem is egyszer találkozunk, ezek azonban eléggé laza kapcsolatok (még kevésbé mutatnak egy későbbi *jaj-jaj, ajjaj* felé): LobkK. 277: „*le eleek es monda: Iay Iay adkozot velag*”; DöbrK. 9: „*Iay iay vram iefus*”; akad háromszoros ismétlés is: TelK. 301: „*Jay Jay Jay Ennekem merth kellőn ősmérem megh őrdőgnek alnakfagath*”; BodK. 3: *Iay. iay. iay*, ez földön való embereknek, *Iay* az paraznaknak, *Iay* az főfűneknek, *Iay* az keuleyeknek”; van példa az ó megismétlésére is: LobkK. 38: „*O O halal*”. Az effélék stilisztikai fogantatásúak és értékűek. A magyar szövegek latin előzményeiben is találkozunk a latin *o* és *vae* megismétlésével, e latin szavak megfelelője szokott lenni mind az *ó*, mind a *jaj*; s ha ezeket az ismétléseket a magyar szövegben nem pontosan követték is, de bizonyára mintául szolgáltak arra, hogy a nyomatékostásnak ezt az eszközét a magyar szövegek is igénybe vegyék.

Egyéb morfológiai motiváltság

1. Morfológiailag tagolt indulatszó korszakunkban a *nosza s a* feltehető *nesze*. Vö. még talán: 1610: *vehße* (CorpGr. 251). Indulatszóból (*ne ~ nē; no; veh*) és a hozzákapcsolódó *-sze, -sza* elemből áll. Ez az elem felszólító módú igealakokhoz szokott járulni. Ilyen igealak után is és indulatszóhoz kötődve is nyomatékostó szerepű, mindkét esetben *mozgáshoz fű-*

z ő d ő, akaratkifejező, sürgető, felszólítás végrehajtására ösztönző. Mind igei, mind indulatszói elemként szerepe a közös funkcionális motívum révén érthető. — A *ne ~ ně* indulatszónak a *nězd* igealakból való rövidülésével számolva a *-sze*-vel való kapcsolata még világosabb, ez esetben a *-sze* nem indulatszóhoz járult, hanem a vele alakult igei formából vált indulatszó értékű szócska.

Mondatszói értéke, talán indulatszói jellege lehetett a *veszteg(j)*-nek: 1479: „dicentes *Wezteg* kwrwanewfya zaros Nemeth” (OkISz. *fi, fiu* a.); vö. 1558: „*Veztegi* [’nyughass’] nagi kabola, eregi, czobe innet Iften veztet” (MNy. 28: 318); l. még 1560 k.: „*wesztegh* legy” (Gl.). Molnár Albert besorolja az elhallgatás indulatszavaihoz: 1610: „*Silentis: czi, veštegy*” (CorpGr. 252), de l. egyértelműen igei szerepben is: BécsiK. 225: „*Vèztegy* [’hallgass’] z ne èmlèkezièl vrnac nèuerol”. Felszólító módú forma, szinonimáival együtt (*eredj!* l. fönt, l. még *hallga*; vö. NádK. 323: *Halgafza*) a morfológiailag, jelentéstanilag motívált mondatszók, másodlagos keletkezésű, az igékkel rokonságot tartó indulatszók közé tartozhat.

Morfológiai szerkesztettséget találunk a 1497/: „*Czojathokkj* az Eghhazbol” (MNy. 11: 320) adatban, amely ilyen, raggal ellátott formájában hapax. Az eredetileg kutyaűző, illetve általános durva kergető, személyt kiutasító *co* indulatszó a *ki* határozószóval — igekötő jelleggel — állandó szókapcsolatban állhatott. Illetőleg, mint a további adatok mutatták (l. 839, 843), a *be, fel, tova, el* határozószókkal fordul elő még együtt, ezek is — az akaratkifejezés folytán igei jelleget mutató — indulatszó mellé igekötőszerűen kapcsolódhatnak.

A *cojzatok* igei, felszólító módú, személyragos forma. Nem idegen ez a toldalékolás — és az igei jelleg — az egyes, főként az akaratkifejező indulatszóktól (l. a későbbi *neszteg, nosztok, csissatok* stb.). Szerepet játszhat itt a szinonim funkciójú, igei, felszólító módú alakot őrző mondatszók, illetőleg a belőlük rövidüléssel alakuló másodlagos indulatszók (*eriggy, veszteg; hallga, la-félék*) analógiás hatása is. Jellemzője azonban az efféle indulatszói formáknak, s ez érvényes a *cojzatok*-ra is, hogy nem alkotnak paradigmát, hanem egyes, elszigetelődő, megszilárduló formák jelentkeznek: morfológiailag ismét csak egyalakú, nem változó, indulatszó-jellegű szavak. A többesszámúsítás sem idegen — főként az akarat- — indulatszóktól (l. *netek, notok* stb.), más nyelvekben, az uráli, altaji, indoeurópai, hámi-sémi nyelvcsaládok egyes nyelveiben is feltehető.

Az ebben a pontunkban tárgyalt morfológiai jellemzés (a *-sza, -sze; veszteg; cojzatok* igei jellege) arra hívja fel a figyelmet, hogy az akaratkifejező indulatszók köre nem pusztán funkcionálisan jelent sajátos csoportot, hanem ezzel párhuzamosan alaki vonatkozásokban is: az indulatszókhoz olyan morfémák kötődnek, melyek *i g é k b e n* szokásosak.

2. Képzett, összetett vagy egyéb, például rövidüléssel alakult indulatszók-alak korszakunkban nem vagy csak nyomokban találkozunk.

A) Indulatszó és *k é p z ő* kapcsolata révén jönnek létre új szavak, de ez szófajváltással jár, a származék más szófajú lesz. Indulatszói alapszavú igei, főnévi származék korszakunkból: SzabV.: *nugatta*; 1447: *Jayas* szn. (OkISz.); VirgK. 34: *iydulaft*; stb.

Képzett indulatszóra nincs példánk, — ez a későbbi korszakokban is inkább csak egyes csoportokban, például az állat terelő szók körében szokásos, *alakilag*

is egy csoportba fogva ezzel ezeket a funkcionálisan is sajátos kört alkotó szókat.

B) Összetétellel keletkezhetett a korszakunkra föltehető *ejnye* az elsődlegesen érzelmkifejező *ej* és a *ne* figyelemfelhívó szóból. (Mind elő-, mind utótagjával a későbbiekben további indulatszók is alakultak.) — Egyes esetekben nyomatékosító elemmel való összekapcsolódást tehetünk fel. A *haja*, *hajja*-féle adatok esetében lehetséges, hogy morfológiai motiváltságról, így az *a* (*ja*?) nyomatékosító szerepű, esetleg mondatszói (interjekcionális vagy mutató mondatszói) eredetű, utótagszerű elemnek a *haj* (? *ha*) indulatszóhoz való kapcsolódásáról van szó. — A CVC(C)V hangalak kivételes lenne morfológiai-lag motiválatlan, elsődleges indulatszók közt, bár funkciója következtében ennek is fennáll a lehetősége. (A *j* geminálódása mindkét esetben — az indulatszói intonálással is megerősítést nyerő — fonetikai természetű.) Hasonló jellegű szerkezeti motiváltságról lehet szó a 1511: *Hwyda* (Oklsz.) esetében is.

A *jajveszék* főnevünk előtagja a *jaj* indulatszó, és lehetséges az is, hogy utótagja is mondatszó, s talán másodlagos indulatszó. A *veszek* (*veszék*) ilyen jellegű használatára utaló adatok, és a *jaj*-jal való gyakori kapcsolódását jelzők is vannak a XVI. sz.-ban. A SándK.-ben már főnévi összetételként találkozunk vele: SándK. 26: „haat Im elejben iq nag *iaj* vezzikkel”; de (igeként): 1515—1525: „*yay* hogy vezek Zegyent vallek” (RMKT. 1²: 486). Nem lehetetlen, hogy a *jajveszék* előzménye két mondatszó szókapcsolata, összetétele volt.

A szóösszetételek egyik típusa az azonos vagy hasonló elemekből felépülő szó is (l. 846—7, 853—4). — Összetétellé válás felé mutatnak azok a szókapcsolatok is, melyekben az indulatszó módosítószóvá, kötőszóvá, kötőszó részévé alakul (*vajha*, *noha* stb.); ezekről l. 850—1, 790, 832.

C) R ö v i d ü l é s szóba jöhet a *né* (*ni*, *ne*) keletkezésének egyik lehetőségeként. A másik lehetőség az, hogy önkéntelen hangkitörésből keletkezett, elsődleges indulatszó. Illetőleg, feltehető az is, hogy mindkét kialakulásmóddal, tehát tulajdonképpen két, egymással az idők során alaki és funkcionális kölcsönhatásba lépő indulatszóval számolhatunk. Rövidülés esetén indulatszavunk a *nézd* igealakból vonódhatott el. Ilyenféle keletkezési alakok vannak még: a XV., XVI. sz.-ban is már élő *la*, *lám*, *hallga* szócskák a *lát*, *hallgat* ragozott formáiból lettek. (MünchK. 22ra: *lam*; vö. 1552: *la* (HeltDial. D6b); NádK. 323: *Halga*fa). Mindezek keletkezésmódjuk és funkcióik alapján bizonyos fokig elkülönülnek a többi indulatszóktól, másodlagos indulatszók is lehetnek, de inkább más mondatszók (párbeszéd-részek, mutató mondatszók) vagy részben a módosítószók körébe vonhatók.

Az indulatszók a szöveg szerkezetében

Az indulatszók elhelyezkedését a szöveg szerkezetében, a mondatokhoz való viszonyát, mondatrészekhez való kapcsolódását főként a néhány többször is előforduló indulatszónk alapján van módunk vizsgálni.

Az *ó* és a *jaj* egyrészt a mondatösszerűen független, mondatokban beszerkesztetlen használatával jellemezhető: ilyenkor tartalma összecseng a következő mondat vagy mondatok felkiáltó, óhajtó modális tartalmával: CornK. 62v: „*jaj* myt myelz”, 55v: „*O* chodalamat ez azzonyallatnak ev zerelme”; DöbrK. 458: „*O* ember nem vağok”.

Gyakori helyzete az *ó*-nak (és a *jaj*, *vaj* esetében is megfigyelhető jelenség ez)

a mondást jelentő ige utáni idézetkezdés: DöbrK. 305: „iesus monda neki: *O* azzonember. nag te hvtd”; DebrK. 553: „ygyen Iwewlte. *Oh* en bodoghtalan”; KazK. 80: „imezt kezde mondanía *O* yay ennekóm”; NádK. 316: „Bizonauaal meltan mondhatom *Iai* ennekóm”. — Az *ó*-t követő mondat sokszor *mely*, *azért* vagy *ha* kezdetű; ezekben a jellegzetes kapcsolódásokban az *ó* módosítószó, kötőszó színezetű, illetőleg szövegtovábbító jellegű, s rendszerint tetten érhető a latin hatás: CzechK. 45: „*O mejl* kegyöflegben latlak”: *O quam* large te exponis; 1490 k.: „*Oh mely* ighen hamys hythnek” (RMKT. 1²: 478); TelK. 365: „*O azert* keges zyz maria”, „*azert O* iltennek zentleges zyleye”; FestK. 139: „*O azert* my zozoloonk”; CornK. 2v: „*O azert* hýv lelek”: *O igitur* fidelis anima; FestK. 368: „*O ha* walamykor le efneyek een nyakambol”: *O si* tandem excidat a collo meo, l. még CzechK. 56, 57, 62, 64; FestK. 368; stb.

Másrészt gyakori az *ó*-nak a megszólításokhoz való társulása. Jellegzetesen összefonódó forma ez; tartalma ilyenkor többnyire mind a megszólításban megnevezettre, mind az utána következő mondatokra kisugárzik: DöbrK. 53: „*O* vram iduezeh engem”; TelK. 23: „*O* fellegős iften: mióda volt enbennem tenekőd vlatatos?”: quid tibi in me displicunt, deus altissime; stb. A megszólításban a latinban is gyakori az *o*, ezt sokszor követi a magyar: VirgK. 43: „*O* atyafia ielus criltufnak barmocz kaya”: *O* frater pecorelle Iesu Christi; stb., de latin megfelelés hiányában sem ritka kódexeinkben az *ó*: Telk. 22: „es azoc mondanac: *o io mestór*”: et illi: Magister; stb. Olykor a magyar *ó* a latin vocativus funkcionális megfelelőjének mutatkozik — érthetően, mivel a megszólítás is mondat(szó) értékű, s ennek jelzésére alkalmas az az indulatszó, amely már sokszor került a megszólított megnevezése elé —: CornK. 55r: „*O io* ielus ky ...”: *O* Jesu bone, qui ..., s még inkább a latin *o* nélküli vocativus párhuzamaként: TelK. 23: „*o* fellegős iften”: deus piissime; stb.

Az *ó*-nak és a *jaj*-nak szó szerkezet jellegű kapcsolatai is vannak kódexeinkben: a gyakori *ó nekem*, illetve *jaj nekem* (és néha más szó, ugyanilyen vonzatként). Ilyenkor ezek sokszor a latin *heu me*, (ritkábban: *heu mihi*) megfelelői: KazK. 79: „*yay ennekóm* niaualafnak”: *Heu me* miserum; JordK. 387: „*ýaj teneked* Bethlayda”: *vae tibi* Bethlayda; NádK. 593: „*O ennekóm* en zerető fiam” — vö. ÓMS.: „*Vh nequem* en | fyon” —; KazK. 79, 80: „*O yay ennekóm* en zerető fiam”: *Heu me*, fili mi. Az utóbbi példa s még sok más, az *ó*-nak és a *jaj*-nak összekapcsolódását is mutatja; funkcióik ilyenkor egymást erősítik. Az *ó* és a *jaj* ez esetben fennálló szinonimitását, illetve az *ó* *jaj*-ban egymást erősítő szerepüket a latin megfelelők is jelzik: a *heu*-nak is, a *vae*-nek is van *ó* is, és *jaj* is a magyar megfelelői között, bár a *vae* és a *jaj* összekapcsolása gyakoribb.

A *vaj* szerepe és így a szöveg szerkezetébe való beilleszkedése is hasonlít az *ó* és *jaj*-éhoz: DebrK.: 322: „*Vay* bizonnával mig előc ... meg emleközöm at te mvnkaidrvl kit te zenvedel”, 399: „*Vay* gonoz: hity zegőth kyrál”; vö. BornPréd. 504; stb. Önálló használatában módosítószó szerűen is szokott kötődni mondatához: WeszprK. 105: „*vay* veg el engemet if”, kivált a kialakuló, összetétel felé tartó szókapcsolatai jelzik, hogy ez a kötődés még szorosabb lesz, módosítószó-részként fog majd részt venni a szöveg alakításában: JókK. 74: „mondanak: *vajha* velewnk yewhecquala”; vö. 1595: *Vay-ha* (Gl.); 1566: *Vaj ha*. (HeltMes. 88). A lazább összefonódásokra l. még: LobkK. 10: „*O ffrater* ferench, frater ferench *vay ki* igen nagot kerel mofth”; DebrK. 284: „*Vay mel* igen gakorlatos meg latogatassa vagion az vr istennecc”.

A *no* már első adataitól kezdve ilyenféle összetételekben, szókapcsolatokban jelentkezik: 1430 k.: „eja: *nomar*”, 1520 k.: *noha* (Gl.); stb. A *no azért* összekapcsolódás viszonylag gyakori és speciális szerepköre van: töltelékszó, szövegtovábbító mondatzó(-kapcsolat): SzabV.: „mēden ereyekwel raŷtonk wttek | *Nwazert ltrwmllottak kemellethlen*”; TelK. 24: „monduan: *no azert* loc nemzetōknec vra: emlekōzzel meg . . .”: *dicens: Eia, domina multarum gentium, memor esto . . .*”; DebrK. 319: „*No azert* mit tetel te o edelleges germōc”, l. még 538, 546, 549, 559 stb. Mind az *azért*, mind a *no* önmagában is szokott ilyen szerepekben állni (DebrK. 351: „Haluan: *azert* maria erlebetnec feleletit”, 555: „*No* egyebeketh el hagywan” stb.).

Funkcionális kérdések

Általános és specializálódott szerepek

Korszakunknak voltak (a beszélőnek valamely tényre, eseményre, illetve a beszédbeli tartalomra való spontán, indulati reagálását, viszonyát érzékeltető) élő beszédben szokásos, érzelmet és akaratot kifejező indulatszói, mind általános, mind differenciálódott használatban. Az írásbeliségbe ezek kevésbé jutnak be, funkcióikat így nehéz volna részletezni, de egyértelműen megállapítható például, hogy öröm, jókedv vagy mulatozó hangulat szülötte és velejárója a *haja*, *hajja*; réják jellemzőjévé is váltak a *hej*, *haj*, *huj*, *haja* variációi; továbbá, hogy érzelemerkifejező (csodálkozást, meglepődést jelző) volt az *ah*, az *á(h)*; szintén az (de rosszalló) a *beh*, *ejnye*, *pi*. A beszélő (érzelemtől színezett) akaratának voltak kifejezői a nógatás szavai, a *no*, *nosza*, a kiutasító *co*, a figyelemfelhívó, megszólító *he*, *hé*, a hallgatásra intő *csi*, *csit*; e körbe vonhatók az állatterelő szócskák, a fent említett *co* is, a *hé*, *haj*. Fájdalomhoz, panaszhoz kötődik a *jaj* és az örömteli felkiáltás jelzésére is alkalmazható *ó* használata; emellett ezek az egyházi irodalom sajátos szerepű indulatszavaivá is váltak. A *no* szintén speciális szerepkört alakított ki az írott (főként kódex-) szövegekben: szövegrészeket összekötő, az elbeszélés továbbfűzését jelző, kötőszószerű használata is lett. (L. fönt.)

Funkció és nyelvhasználati rétegek; műfajok

Az előbbi pontban jelzett funkciók elsősorban az élő beszéd indulatszavainak jellemzői voltak, írásos emlékekbe (az *ó*, *jaj* és némiképp a *no*, *vaj* kivételétől eltekintve) csak nyomokban jutottak be. Az orális nyelvhasználatnak ezek a jellemzői nemcsak a kódexeknek tartalmában, formájában a mindennapok nyelvéhez közelítő részleteibe nem kerültek bele, de az eredeti magyar szövegekbe, levelezésekbe sem. Az élő beszédhez kötődő szófaji és funkcionális sajátosság mutatkozik meg ebben.

Az indulatszóknak egy kis része azonban bekerül az írásbeliség egy-egy területének szóhasználatába, — s ez funkcióik módosulását is magával vonja. Az egyik ilyen terület korszakunkban még mindig kevésbé nyomon követhető: ez a „*haja haja virágom*” és variálható társainak, az örömkifejező és mulatozó, ritmusos *t á n c s z ó k n a k* a köre, a *v i r á g é n e k e k* réjái. Ezek a népköltészetnek, szerelmi költészetnek befogadott, gyakori stílus-

elemévé — s ezzel költői eszközzé — válnak. Amint az írásbeliség tükrözi majd e lírát, a bennük előforduló efféle indulatszókkal is gyakrabban találkozunk.

A régi liturgikus színjátékokat folytató és hazánkban is terjedő devóciós passiójátékok, devóciós drámák érzelmekben gazdag és érzelmekre hatni akaró világa sajátos stílust teremtett meg: ennek részévé vált egy indulatszó sűrű használata is. A drámai passiók beszédekben és feldolgozásaikban kiváló terepet nyújtott erre az illusztráló előadás s az ennek megfelelő dialógusos szerkesztés és a megszólításokkal teletűzdelt retorika. Ez az indulatszó mind a latin devóciós drámairodalomban, mind a nyomában sarjadó magyar irodalomban az *o*, illetve az *ó*, *oh*. A műfaj — szöveg hagyománya szempontjából — legrégebbi magyar darabja, az ÓMS. is tükrözte már ezt, s a kódexek hasonló, passiók beszédeket feldolgozó részein is végigvonul az *ó*-k halmozása. Főként a megszólításokhoz társulva, de rajtuk kívül is. Latin nyelvű korai műfajtársak ugyanezt a képet mutatják. — Laskai Osvát XV. sz. végi devóciós passiójában például: „*O*, Fili mi dulcissime, *o*, lumen oculorum meorum, *o*, vita anima mee; *O* chara mea Mater, *O*, dulcis mea Mater, ...”.

Ez az irodalom nagy hatással van a magyar nyelvűre, s ez az *ó* indulatszó helyzetében és funkciójában is jelentős változást hozott: az olykori, alkalmankénti érzelmet nyilvánító felkiáltás besorolódott az irodalom eszköztárába, gyakran használt stíluseszközzé vált, s ezzel együtt alakult új szerepe: az eredetileg érzelm kiváltotta szócskából az érzelmekről beszélve az érzelmek jelzője, sőt, a hallgatóságból az érzelmek kiváltója lett.

Mivel használata legtöbbször megszólításhoz, sokszor Mária, Jézus megnevezéseivel kötődött, ez a kapcsolat is hozzájárulhatott elterjedéséhez, s mintegy a megszólítás, a bármiféle megszólítás kísérőjévé vált: DebrK. 319: „*O* en edes vram. Iefus criftoš”, „No azert mit tetel te *o* edeffegos germóc ... mit vetkőztel *o* zepfleges kevanatos ifiv”, 320: „*O* mind ty kik mentec ez vton”, 335: „*O* herodes”, 312: „*O* pilatus te ... návalas mit mivelcz”; stb. Ezekén túlmenően is: himnuszok, énekek, imák formáját megadó stíluselem, strófakezdő szócska az *ó* (pl. GömK. 4—9, 84, 99—121; CzechK. 88—103; PozsK. 1—13, 11—19; BatthK. 92—3; stb.). Sokszor sorokon és lapokon át ismétlődik az *ó*, mind verses, mind prózai részekben, tartalmi, gondolati ritmust formailag is erősítő jellegzetes stilisztikumként: GömK. 157—8: „*O* Atya Iftennek. nemes ayandeka. kerlek. lagozyl en velem lokaygh. *O* zep Iefufnak kevuety. kerlek nehagy. Engem egyedwl lennem. *O* en lelkemnek. edes gazdaja mykoron te en velem vagy. nynchen en lelkemnek. femy nyaualyaya. *O* en lelkemnek. kegyes wendege ...”; l. még ThewrK. 2—28, 49—59, 111—60, 200—82, 303—4; PeerK. 173—80, 199—205, 251—776; stb.

Irodalom

KLEMM: MNy. 22: 122—4; HORGER, Igerag. 4, 24; DEÁK, Indsz.; TEMESI: MMNyR. 1: 291—4; TESz.; KELEMEN, Monds.; A. MOLNÁR: MNy. 72: 312—7.

ÖSSZETETT SZAVAK ÉS SZOROS SZÓKAPCSOLATOK

Írta: LŐRINCZI RÉKA

Közzavak és közzói szoros szókapcsolatok

A korból rendkívül nagy számban adatolható szoros szókapcsolatok és összetett szavak legnagyobb része eleve kötött és szoros szórendű szintagmatikus kapcsolatfajtákat képvisel. Ez pedig azt jelenti, hogy a magyarban a szókinszbővülés nyelvspecifikusan gyakori módozata, a szóösszetétel, tulajdonképpen immanens, nyelvrendszerbeli tényezők által determinált sajátosság, illetve lehetőség. A kötött és szoros szórendűség előfordulásának gyakorisága és feltételei azonban kapcsolatfajtánként és a kapcsolatokban részt vevő tagok szófaji, morfológiai, szemantikai milyensége szerint is feltűnően különböznek.

Két lexémából álló összetett szavak és szoros szókapcsolatok

Az állomány döntő részét a mellérendelők és alárendelők teszik ki. Hozzárendelő szintagmatikus viszonyt, illetve szintagmatikus viszony nélküli kapcsolódást képviselők elenyészően kis számban adatolhatók.

Mellérendelő viszonyt tartalmazó összetett szavak és szoros szókapcsolatok

Az adatok világosan jelzik, hogy az egymással hangalak és jelentés, esetleg inkább csak jelentés tekintetében közel álló lexémák mellérendelő viszonyba kerülésekor eleve kötött, sőt olykor szoros szórendű szerkezetek jönnek létre. A tagok közti hangalaki és szemantikai affinitásnak két alapváltozatával találkozunk. Az egyszerűbb, de ritkább változat a mellérendelő kettőztetés, mely tulajdonképpen az *ismétlés* néven számon tartott ősi alakzatfajta egyik elemi megvalósulása. A komplexebb és jóval gyakoribb változat a mellérendelő halmozás, mely szintén régi alakzatfajtnak, a *párhuzamnak* elemi realizációja.

A közlés hírértékét sajátos módon növelő (tehát csak látszólag vagy részben redundáns) kettőztetés grammatikailag lehet szintagmatikus viszonyt is tartalmazó valódi kettőztetés és szintagmatikus kapcsolódás nélküli egyszerű reduplikáció. Az előbbi szintén kétféle: egyik változata az egyszerű mellérendelés, másik pedig a morfológiailag nem teljes, csupán tóismétlő alárendelés (figura etimologica). Ez utóbbi azonban összetett szavak keletkezéséhez nemigen vezetett, inkább csak szoros szórendű szintagmatikus szerkezetek létrejöttében játszott szerepet.

Egyszerű kettőztetések. — 1. Alaki szempontból az egyszerűbb változat a puszta szótári formák megismétlése: Land. 56: „a few few Neep”. A nem szótári alakok kettőztetése eredményezhet csupán az utótagon toldalékoltszerű szerkezetet is: SzékK. 19: „*kölömb kölömbfele* éapafokkal”; de: BécsiK. 18: „*kölöb kölömb* lapafokkal”. A kései ómagyarban egyszerű kettőztetéssel az alapszófajok közül csupán a melléknevek, számnevek és névmások állományában találkozunk.

Írásmódjukban a szétagolás gyakoribb: SzabV.: *kwlwmb kwlwmb*; vö. még 1566: *Kwlemb kwlemb* (Oklsz.). Egybeírásuk csupán szörványosan bukkan fel: vö. 1562: „a főfő népeket” (SZT.).

2. Funkcionális sajátágaik csak részben egyeznek az egyéb mellérendelő szerkezetekéivel. a) Szintagmatikai viselkedésük szófajiságukat tükrözi: 1529: „sok *kylemb kylemb olwaso*” (RadvCsal. 2: 6); Land. 26: „az few few wraknak”. Jelzőként másokkal együtt is járulhatnak ugyanahhoz az alaptaghoz: ÉrdyK. 510: „*kylemb kylemb zeep yeles* madarakkal”. Főnévi használatuk igen ritka: VitkK. 79: „vrönc criftufről *külömbet külömbet* zöl(nak)uala”. — b) Jelentésük egyetlen jeltárgyjelentés és egy viszonyjelentés összegéhez áll közel. A viszonyjelentés olykor a melléknév fokjelével rokon (a fokozás analitikus módon való kifejezése más nyelvekben sem ismeretlen): ÉrdyK. 522: „galylea bely *ffee ffee* [‘legfőbb’] neepeknak”; NádK. 318: „*külömb külömb* [‘legkülönbözőbb’] io ruhacat”; Land. 32: „az orzagbely few few [‘legfőbb’] Nemessek”. A melléknév-kettőztetésekben előforduló további viszonyjelentésfajta az osztó jelentés: DöbrK. 284: „holot *külön külön* [‘személyenként külön’] aiandektok legen”; PéldK. 79: „*kylewb kylewmb* yo etkekel es borokual [‘különböző jó étkekkel és különböző jó borokkal’] meg tellyefewltem”: *variis epulis vinoque repletus*.

Osztódásos ikerszavak. — A szintagmatikus viszonyt tartalmazó kettőztetésekhez alaki szempontból igen hasonlít a szintagmatikus viszony nélküli egyszerű reduplikáció, mely azonban a főszófajok körében nem, csupán a mellékszófajok körében vezetett összetett szavak keletkezéséhez (erről l. „A határozószók”, „A kötőszók”, „A módosítószók” és „Az indulatszók” c. fejezetet), a kései ómagyarból ezenkívül folyamatosan adatolható még a szintagmatikus kapcsolódás nélküli ismétléseknek egy kevésbé egyszerű változata, az osztódásos ikerítés.

1. Alaki szempontból két típusukkal találkozunk. Némelykor valamely, a korabeli szókészletből adatolható (vagy legalábbis etimológiai okokból létezőnek feltehető) lexémához kapcsolódik önmagának hangalakilag módosult

változata. Mások morfológiailag elkülöníthető két tagja közül egymagában használatosként egyik sem ismeretes. A tagok közti hangalaki hasonlóságok azonban mindkét típus esetében azonos változatokat képviselnek. a) Az egyik változat a magánhangzó-harmóniát képviselő szavakból felépülőké. A hangalaki rokonságot nem-labiális mássalhangzó : labiális mássalhangzó szembenállás egészíti ki: 1456 k.: *zanabanatol* (zenebonától), 1470 k.: *gezemicze* : *bursa pastoris* ('pásztortáska') (Gl.); 1524: *Tharkabarka* (Oklsz.). — b) A második csoportba sorolhatók egy része palatális : veláris magánhangzó-szembenállást és mássalhangzó-egyeztést tartalmaz: JókK. 131: *dereblef-darablasbalol*; vö. még 1586: *dib dabiákat* (SzT.). A továbbiak eltérő hangrendű tagok ismétlődését és magánhangzó : labiális vagy labiodentális mássalhangzó, olykor nem-labiális mássalhangzó : labiális mássalhangzó szembenállást tartalmaznak: 1508: *Ingo bįngo* (MNY. 9: 86); 1532: „sunt rubee albo colore mixte irdos birdos” (Oklsz.); vö. még 1541: *Ihagtok-vihagtok* (RMKT. 2: 154); 1536: *chijgabitgat* ('furcsa ember') (PestiFab. 6a).

Mindkét csoportban következetesen azonos sorrendű (tehát szórendi kötöttséget képviselő) szembenállást tapasztalunk.

Osztódásos ikerítéssel igék is, főnevek is, melléknevek is keletkeztek (a mellékszófajok ilyen szavaira vonatkozóan l. „Az indulatszók” c. fejezetet). Az egyéb mellérendelő szintagmatikus szerkezetekkel egyező módon osztódásos iker-szavaink is legtöbbször mindkét tagjukon felveszik a toldalékmorfémákat. Ettől pedig a tőalakok eleve meglévő hangzásbeli rokonsága még testesebb hangsorok ritmuspárhuzamával és a tagok végrímszerű egybecsengésével egészül ki: ÉrdyK. 468: *chonkat bonkaat*; vö. még 1541: *Ihagtok-vihagtok* (RMKT. 2: 154); 1597: „fegiuer derek *diribel darabal* val *vasaiual*” (Oklsz.). A kétszeri toldalékolás a tagok morfológiai elkülöníthetőségét még nyilvánvalóbbá teszi ugyan, de ezen túlmenően az egymagában különben nem használt elem semmilyen további önállóságra nem tesz szert. Az osztódásos iker-szavaknak — a szintagmáktól eltérő — csupán az utótagon való jelezése, ragozása igen ritkán fordul elő: 1456 k.: *zanabanatol* (Gl.); vö. még 1579: „*der dűrral löt volt*” (SzT.). Hasonlóképpen alig adatolható képző egyszeri felvétele: DebrK. 379: „*ő tarcabarcasagat*”; vö. még 1576: „*walamy dyryb darabochkak*” (SzT.).

Írásmódjukban bár mutatkoznak ingadozások, a viszonylag gyakoribb változat mégis az egybeírás: 1470: *zanobana*, 1470 k.: *gezemicze* (Gl.).

2. F u n k c i o n á l i s sajátágaik elsősorban a lexémaszint produktumaira jellemző vonásokat mutatnak. a) Szintagmatikai viselkedésükben főként abban különböznek a szó szerkezetektől, hogy egyik tagjuk önálló szóként nem járatos volta a tagok külön-külön bővítményfelvételét eleve kizárja. Így csak a szerkezet egészére vonatkozó bővítmény kapcsolódása vagy a szerkezet egészének bővítményként szereplése lehetséges: DebrK. 379: „*az: pardocz: ő tarcabarcasagat*”; ÉrdyK. 468: „*chonkat bonkaat . . . tala* [talála]”; vö. még 1575: „*az országbeli zennebonnákat*” (HeltKrón. 196). — b) Jelentésük ugyan-csak eleve különbözik a szintagmáétól. Az önálló szóként is használt tagot magukba foglalókról mindössze az állapítható meg, hogy leginkább a pragmatikai jelentésaspektusuk tér el a külön is előforduló tagétól, észrevehetően gúnyt, lekicsinylést, helytelenítést fejeznek ki: ÉrdyK. 468: „*Es vala hol chonkat bonkaat lanthaat vakot tala . . . palotaya eleeben gyöt'ee*”; vö. még 1575: „*az első napon az válaštáfnac valami zene bona lön*”, „*mind le ezen-debitötte volna az országbeli zennebonnákat*” (HeltKrón. 186, 196); 1584: „*Ez*

fele dõlfõlõc, *ihogoc vihogoc*, rõhõgõc, katzagoc, mofolygoc" (BornPréd. 388). Az önállóan nem használatos tagokból felépülők esetében még ilyen viszonyításra sincsen lehetőség. Feltűnő viszont, hogy szövegkörnyezetükben a beszélő sejthető viszonyulása a mondottakhoz ugyancsak a lekicsinylés, helytelenítés, esetleg tréfásság: vö. 1586: „viszi az draba(n)tok *dib dabiákat Cziwlaiokat*" (SzT.).

Halmazások

Tagjaik alaki és jelentésbeli milyensége szerint elkülöníthető csoportjaik a forradásos ikerszavak, valódi (összeforrt) összetett szavak és szoros szókapcsolatok (laza szerkesztésű összetett szavak).

Forradásos ikerszavak. — 1. Alaki szempontból elsősorban abban különböznek az egyéb halmazásoktól, hogy a tagok hangalaki hasonlósága esetükben a legteljesebb. Az összecsengésnek két változata fordul elő: a) Az egyik változat a magánhangzó-harmóniát tartalmazó szerkezeteké. Ezek közül néhány nem-labiális mássalhangzó : labiális vagy labiodentális mássalhangzó szembenállást is tartalmaz: JordK. 7: „*czuzo mazo* . . . allatokat"; ÉrdyK. 270: „*zeel veez* . . . tamada". Mások pedig magánhangzó : labiális vagy labiodentális mássalhangzó szembenállást: KrisztL. 40: „*az uzo mazo* fergeknek"; JordK. 165a: „Mikozon . . . meghzent [megszűnt] vona *az ýzvez*" (íz-vész) : *cessavit tumultus*. — b) A második változatot képviselők közül néhány palatális : veláris magánhangzó-szembenállást és mássalhangzó-egyeztést, olykor nem-labiális mássalhangzó : labiális mássalhangzó-szembenállást tartalmaz: JordK. 18: *býef/bajofýth*; vö. még 1584: „*esõbe hewbe hoba* (BornPréd. 460); illetőleg ÉrsK. 424: *czerepate* (c: *czetepate*). Másokban viszont egyes hangrendű, de ismétlődő magánhangzójú és nem-labiális mássalhangzó : labiális mássalhangzó szembenállást képviselő tagok kapcsolódnak egymáshoz: vö. 1551: „hajnal előtt nagy *locsé pocsé* kezd lenni" (TörtT. 1910: 402).

A korszakban forradásos ikerítés eseteivel igék, főnevek és mellénevek körében egyaránt találkozunk.

Az egyéb mellérendelő szintagmatikus szerkezetekéhez hasonló külön-külön toldalékolás legkövetkezetesebben az igei ikerítések körében tapasztalható: JordK. 723: *dwlnak fwlnak*; TelK. 5: „az ag . . . *elagazot bogazot*"; vö. még 1574: „Nem *bweltek bayoltak*" (SzT.). De előfordul a névszóiak körében is: Land. 13: *pewrewsb pathwarosb*; ÉrdyK. 523: „te barátodnak *yaat ffyaat*" : *domum proximi tui*; VirgK. 99: *agas bogas*. A mindkét tagon való toldalékolás határozott morfológiai elkülöníthetőséget biztosít, és ugyanakkor jól konzerválja kapcsolódásuk mellérendelő voltát.

A mindkét tagon való toldalékolás mellett igen ritkán előfordul a szintagmáktól eltérő, egyedül az utótagon való toldalékelvétel is: vö. 1561: „mj ebbe . . . *tetowazazft* tennünk" (RMNy. 3/2: 45). A csupán egyik tagon való toldalékelvétel erősíti ugyan az alaki összetartozást, ám a szintagmatikai átértékelődés (alárendelővé átértékelődés) lehetőségét is magában rejtji; vö. 1584: „*Bew Baios* voltayert", „ez fele *Bew Baiossagh* Nem illendeo" (SzT.).

Írásmódjukban a különírás túlsúlya mutatkozik. Egybeírással ritkán, inkább csak a toldalékolatlan és az egyszer toldalékolt változatokban találkozunk: GuaryK. 131: *pezpatuaz*; JordK. 18: *býef/bajofýth* 1524: *Thethowath* (MNy. 13: 123).

2. Funkcionális sajátágaik csak részben térnek el az egyéb mellérendelő szerkezetekétől.

A) Szintagmatikai viselkedésük igei és névszói természetüket tükrözi. A bővítmények azonban az egyes szerkezetek egészére vonatkoznak: 1524: „*ha walamj Thethowath Thenne Benne*” (MNY. 13: 123); ÉrdyK. 510: „*Az ffaknak aga boga*”; Land. 27: *Nagy Bwal Banattal*.

B) Jelentéspárhuzam voltak két változatban adatolható. a) Az egyszerűbb (szemantikailag a kettőztetéshez is közelebb álló) változat az azonos vagy csaknem azonos denotatív jelentésű tagokból állóké: 1533: *Zuzmaras* (Gl.); Land. 13: *pewrewsb pathwarosb*; vö. még 1551: *locsé pocsé* (TörtT. 1910: 402). A kései ómagyar kor végére már elhomályosult összetett szónak tekinthető *zúsmaráz* : > *zúsmara* kivételével a fentiek mindegyikéről megállapítható, hogy denotatív jelentésük tulajdonképpen ugyanaz, mint a külön-külön tagoké, és csupán pragmatikus jelentésük tér el amazokétól. Magának a szerkezetnek a jelentése ti. rendszerint valamilyen enyhítő, esetleg tréfás, többnyire azonban inkább helytelenítő, olykor éppenséggel elítélő vagy ehhez hasonló más mozzanatot tartalmaz: 1527: „*semj pert pattuart* nem akar ewznj kegelmeduel” (Száz. 1874: 347); vö. még 1552: „*ninch okoskodás, tudomány . . . hanem zur zauar*” (HeltDial. K7b); 1584: „*wadnak egieb Jambor kereztiének . . . ellen valo bew Baiossagyés*” (SzT.). — b) A jelentéspárhuzam másik változatával azokban a produktumokban találkozunk, melyeknek tagjai nem azonos denotatív jelentésű lexémák, hanem egymásnak kohiponimái (ezen belül olykor antonimái), esetleg egymással más mezőösszefüggésben levő szavak: JordK. 7: „*czwzo mazo . . . allatokat*”; KeszthK. 145: „*thy thwuylkethek agath bogath*”. Összjelentésük az átlagszintagmákhoz hasonlóan többnyire a tagok pusztá jelentésösszegével csaknem teljesen azonos. A feltehetően később bekövetkező — elsősorban pragmatikai jelentésbeli — módosulásoknak az irányát a kései ómagyar állapot azonban olykor sejteti már. Feltűnő, hogy ezek a lexémakapcsolatok rendszerint nem fennköltnek, nem pozitív értékűnek tekintett dolgokra utalnak: KrisztL. 40: „*engemet meltolkottal az uzo mazo férgeknek esmeretesenek lennem*”; JordK. 155a: „*az doctorok es papy fejedelmek . . . dwlnak fwlnak vala ennen magokban es gondollyak vala hogj ottan mynd megh ólneek hwket*”; ThewrK. 180: „*Hogiha uoltanaké . . . Habahuriak, vgi mint ha réa figielmezés nélkül*”.

Valódi mellérendelő összetett szavak. — 1. Alaki szempontból kevésbé képviselnek halmazást, mint jelentés tekintetében. A tagok között ugyanis sem mássalhangzó-korreláció, sem mássalhangzó-egyezés, de még a magánhangzók hangrend szerinti következetes megoszlása sem mutatkozik. És az adatok mégis kötött szórendű előfordulásukat tanúsítják. Típusaik a következők. a) A legtöbbször előforduló változatban valamely egy, legfeljebb két szótagú előtaghoz ennél legalább egy szótaggal hosszabb utótag kapcsolódik; ÉrdyK. 508: *kew zyklaaf*; TelK. 485: *zobezed*; Land. 53: *Holth Eleweneul*. Váltakozó sorrend csak egy szerkezet esetében fordul elő: ÉrdyK. 322: *vyz ezennek*; de vö. 1560 k.: *ózon vysz* (Gl.). — b) A ritkábban előforduló változat az egy szótagú előtagból és egy szótagú utótagból álló produktumoké: ÉrdyK. 270: *zeel veez*; VirgK. 19: „*iro zerzamo*” vö. még 1577: *hírneű* (Gl.).

Morfológiai viselkedésüket kettősség jellemzi. Előfordul ugyanis szintagma-szerű, mindkét tagjukon való toldalékfelvételük, ami a testesebb alakok ritmus-párhuzamát és a tagok végrímszerű összecsengését eredményezi: DebrK. 459:

„hyreth neuet: az zelne: agga”; 1553: „Eggy pap öltöző . . . mynden zerewel zamaual” (OkISz.). Az általánosabb változat azonban a szintagmákétól eltérő, az egyszeri toldalékolás: AporK. 184: „ewzun vjze be hwrytotta ewketh”; VirgK. 46: „Meny amoda az kw ziklahoz”; 1538: „zeressed fele baratodat” (Gl.). Elvértve a kétszeri és egyszeri toldalékolás keveredésével is találkozunk: ÉrsK. 167: *Feleyd baratydnak*.

Írásmódjukban az összekapcsolás viszonylag ritka. Inkább csak a szótári és a csak egyszer toldalékolt alakokban fordul elő: 1456 k.: *zerzamoth* (Gl.); PiryH. 4: „embör felebarataiert”. De vö. 1539: *Bobelid : Oratio* (CorpGr. 9).

2. Funkcionális sajátásaik átmeneti jellegűek.

A) Szintagmatikai viselkedésük névszó voltuknak felel meg: JókK. 113: „egyebeknek *zerzamaual*”; ApMélt. 51: „*kjnt halalt zenuedeh*”; ÉrdyK. 322: „*az vyz ezennek ydeyn*”; stb. Mint alaptagok olykor minőségjelzői, gyakrabban birtokos jelzői bővítményt vesznek föl. A jelzők azonban mindig a szerkezet egészére vonatkoznak: ApMélt. 10: *jo hyrrel newel*; ÉrdyK. 192: *nagy Isteny es mennyey edes zobezeedben*; ÉrsK. 29: *yefwfnak xcnak kennyarol halalarol*; stb.

B) Jelentés tekintetében (a forradásos ikerszavakhoz hasonlóan) a parallelizmus két változatát képviselik. a) Az egyszerűbb változatban két azonos vagy csaknem azonos denotatív jelentésű lexéma összekapcsolódik: VirgK. 46: „Meny amoda az kw ziklahoz”; 1538: *fele baratodat* (Gl.); vö. még 1560: „*tews gjwkeres yobagyom fyä*” (MNY. 64: 473); stb. — b) A szemantikai párhuzam talán kevésbé szembeötlő változatával azokban a szerkezetekben találkozunk, melyek egymással kohiponimikus (ezen belül olykor antonimikus) viszonyban, de gyakrabban egyéb mezőösszefüggésben álló tagokból állnak: TelK. 120: „*fekv . . . mikopen holteleuenöl*”; vö. még 1547: „*Tüzet, vészet önéki házaira*” (RMKT. 4: 53); stb. Szintagmatikus viszonyuk leginkább tisztán mellérendelő. Egyikük-másikuk azonban a mellérendelés és alárendelés közti átmeneti viszony (kifejtő magyarázó és következtető) képviselőjeként is felfogható, s mint ilyenek a szintagmatikai átértékelődésre (alárendelővé válásra) hajlamosak: KazK. 195: „*kenzenwedhetlenfegben: es kenzenwedefben*”.

Az egyes szerkezetek jelentése ritkábban, de mégis mutat olyan sajátságokat, mint a feltűnő alak- és jelentéspárhuzamot képviselő forradásos ikerszavaké. Így az azonos vagy közel azonos denotatív jelentésű (kifejtő magyarázó viszonyban álló) tagokból felépülők némileg nyomatékosító jelentéstartal-múaknak tűnnek: NagyszK. 11: „*az ö ken zenvedese*”; DöbrK. 464: „*Cedron arvize*”; ÉrdyK. 520: „*yo hyreet newet*”.

Néhányban nemcsak nagyobb fokú, hanem esetenként más-más irányú egyedi jelentéselmozdulás következett be. Ez olykor szűkülés: 1538: „*Kijlemb kijlemb zo bezedekrewl*” (Gl.); vö. még 1577: *hirneü : laus* (Gl.); 1588: „*megh eset felebaratunk ellen*” (SzT.). Ugyancsak számottevő eltávolodást eredményezett a tapadásos és a metaforikus jelentés kialakulása: 1533: „*Astal tizteito sersam*” : *Spongia* (Gl.); vö. még 1584: „*Jambor teos giwkeres zomzediwal*” (SzT. *bübbajos* a.). Mindezen sajátságok miatt helyük nem annyira a szintagmák között, mint inkább a szókészlet összetett szavai között van.

Halmazásos szoros szókapcsolatok (laza összetett szavak). — 1. Alaki szempontból feltűnő, hogy kötött szórendűségük hangzaspárhuzammal nem, csupán a szótagszám-egyezésből fakadó ritmus-párhuzammal hozható kapcsolatba. Körükben a szótagszám-egyezésnek két

változatával találkozunk. a) Az elő- és utótag azonos (egy, illetve két) szótag-számú tőszó: ÉrdyK. 655: „*el yaar kel vala*”, 510: „*fem ezyk yzyk vala*”, 512: *eetlen yttlan*. — b) Az összekapcsolódó tagok tőalakjainak szótagszáma nem egyezik (a nagyobb szótagszámú az utótag), de toldalékolt származékaikban különbségük kiegyenlítődik: NagyszK. 253: „*embörnec ziuibe lelköbe*” [!]; ÉrsK. 32: „*orrarol thorkarol ky bwzogh*”; ÉrdyK. 275: „*mynd testeewel lel-keewel*”.

A szintagmaszint mellérendelő szerkezeteire jellemző, mindkét tagon való toldalékolás előidézi vagy továbbviszi a szótagszám-egyezést, és végrímszerű egybecsengéssel egészíti ki (névszók esetében a mellérendelő viszonyt is konzerválja): NádK. 368: „*en zerető ziuem lelkom*”; ÉrdyK. 514: *laffok hallyok*. A szintagmáktól eltérő, csak az utótagon való toldalékolásuk igen ritkán bukkan föl: JókK. 27: „*negyuen e nappot*” (éjnapot): *diebus et . . . noctibus*; 1538: *Hegijek uewlgijekrewl* (Gl.).

Írásmódjuk következetesen széttagolást mutat (l. a fenti adatokat).

2. Funkcionális sajátságai csak részben szintagmaszerűek.

A) Szintagmatikai viselkedésük szófajiságukat tükrözi. Bővítményük azonban mindig a szerkezet egészére vonatkozik: 1456 k: *vnekýk ideýekh horayokh* (Gl.); NagyszK. 253: *embörnec ziuibe lelköbe* [!]; CornK. 71r: *maſtan es huz vonzon mynket, hvzot vont mynket*. Eltérést alkotóelemeik vonzatszerkezetétől ritkán tapasztalunk. Szabad bővítményekkel való kapcsolódásukban bizonyos lexikális kötöttségként tartható számon a *mind* névadás gyakori megjelenése előttük: ÉrdyK. 275: *mynd testeewel lelkeewel*; Land. 51: *mynd Elthewketh, Hotokath*; ThewrK. 177: *mind iartunkban, költünkben*. Határozott számnévi jelzővel való bővülésük viszont alig-alig fordul elő. De ilyen mégis: JókK. 27: „*beytewle . . . negyuen e nappot*”. Szabad bővítményként való használatukkal kapcsolatban megjegyzendő, hogy van köztük olyan, amely névszó főnévi jelzőjeként is használatos, s ilyen tagok együttesen és egységesen (tehát egymáshoz szorosabban kapcsolódva) vonatkoznak a jelzett szóra: ÉrsK. 22: „*wyz kynyr böyt*”.

B) Jelentésbeli felépítésük kétféle: a) Ritkábbak az azonos denotatív jelentésű tagokból álló szerkezetek. Bennük a tagok közti viszonyjelentés tisztán mellérendelőként (kapcsolatosként) és nem tisztán mellérendelőként is fel-fogható: 1488 k.: „*hufath fekel war fogta*” (MNY. 16: 79); ÉrdyK. 571: „*mynden yozagaat . . . el hannya vety*”; 1533: „*mondatot Saulnak es az megh teres ffordulas vtan*” (KomjSzPál. 17). — b) A gyakrabban előforduló változat az egymással igen szoros mezőösszefüggésben levő tagok kapcsolódása. A szoros mezőösszefüggés ritkábban fogalmi alá- és fölérendeltség (a fölérendelt fogalmat jelölő tag mindig az előtag): 1456 k.: „*vnyekýk ideýekh horayokh*” (Gl.); NádK. 97: „*mindön testbe tagba lezön . . . faydalma*”; ÉrdyK. 506: „*halwam yarohtol kelöktöl*”. A tagok közti viszonyjelentés inkább kifejtő magyarázóként fogható fel. A szerkezetek legnagyobb részében azonban a tagok egyéb szoros mezőösszefüggésben állanak: viszonyuk kohiponimikus, ezen belül antonimikus. Ez ritkábban kizáró ellentét: NádK. 130: *etelbe italba*; vö. még 1557: *Jewni. menni* (RMNY. 2/2: 125). A tagok közti grammatikai viszony pedig tisztán mellérendelő (összefoglaló kapcsolatos). Az ellentét jóval gyakrabban előforduló esete a nem kizáró ellentét: JókK. 27: „*negyuen e nappot*”; ÉrdyK. 515: *zywnk lelkewnk*. A szerkezetbeli viszonyjelentés tisztán mellérendelőként (hozzátoldó kapcsolatosként) értelmezhető.

Az efféle produktumok denotatív jelentése többnyire az összetevő elemek és a köztük levő viszonyjelentés összegével azonos: JordK. 159b: „*ettel yttal hű velők*”: *una edisti cum eis*; ÉrdyK. 514: *lassok hall yok*; 1533: „yl modon hantam uettem... volna elmembe” (KomjSzPál. 12). A névszók körében jelentésmódosulás vehető észre: a nem kizáró ellentéteket megnevező tagokból állók két végpontot megjelölve a köztük lehetséges dolgok implikációját is sugallják (a produktum jelentése így a tagok fölérendelt fogalmához közelít): ÉrdyK. 510: „halandoflaghnak *zyzet byzet*”; vö. még 1589: „mind *eyely nappaly vigiazas*” (SzT.). Az ilyen kisebb jelentésmódosulásokon kívül azonban olyan szerkezetek ezek, melyek szemantikailag is inkább a szintagmákhoz állnak közel. Alak- és jelentéspárhuzam voltuknál fogva azonban a pusztá fogalomközlésnél többre alkalmasak: az expresszivitás fokozásának jól értékesíthető eszközei. Kódexirodalmi előfordulásaik láttán nem kerülheti el figyelmünket, hogy mennyire jól beleilleszkedő elemei a korstílusra talán legjellemzőbb szövegéktípusoknak, az ívszerűen egymásra épülő dús halmozásoknak: ÉrdyK. 510: „ew termeezetyben meg tyztwle [!] *erzeekenfeeghyben zyweeben testeeben es leelkeeben*, meltan kedeegh merth mynd földet egheth, mynd eetelt ytalt mynd ez halandoflaghnak *zyzet byzet* mynd ember baratynak *sokafyt nyayaaffaghyt* el változtatta vala”.

Alárendelő viszonyt tartalmazó összetett szavak és szoros szókapcsolatok

A szórendi kötöttségek nem a tagok esetlegesen fellépő alaki, jelentésbeli rokonságával függenek össze (mint az a mellérendelő szerkezetek esetében tapasztalható), hanem merőben grammatikai körülmények velejárói. Bizonyos típusok esetében a bővítmény kötelező vonzat természetűe miatt eleve nem hagyható el, így a pusztá alaptag nem helyettesítheti a szerkezet egészét.

Igenévi és deverbális névszói alaptagúak

Alanyosok. — **I.** Alaki szempontból igen változatosak. Korszánkban ugyanis alárendelő alany nemcsak igenév-ige mellett, hanem befejezett vagy folyamatos melléknévi igenév, illetve bizonyos deverbális névszók mellett is előfordul. Szemben azonban az igenév-ige alárendelt alanyának csupán kötött szórendűségével, a többieké mindig szoros. Az alany ugyanúgy vonzatként járul az alaptaghoz, mint a tő személyragos igei származékaihoz: 1456 k.: „*miuotonk zerent*” (Gl.); VitkK. 89: „*aña zült mezihtelen*”; 1533: „*Vereyteek iaro lik*”: Pori (Gl.). A deverbális képzők egy része tehát (bizonyos denominális névszóképzőkhöz hasonlóan) nem változtatja meg, legföljebb módosítja az alapszó szintagmatikai kapcsolódási lehetőségeit. Így különösen a melléknévi igenév és fosztóképzős alaptagú szerkezetek esetében gyakori az alárendelő alanyi bővítmény E/3. személyjelezettségű: 1533: *Syuefaio*, 1538: *beelij zakadot*: *Hernicosus* (Gl.); 1539: *könyve-esellen* (könnyeesetlen) (RMKT. 2: 47).

Írásmódjuk váltakozó; olykor ugyanazon szerkezet esetében is: 1405k.: *kechke rago*, 1500 k.: *kechkeragoffa*, 1450 k.: „*miuotonk zerent*”, 1470: „*mý wltok zerenth*” (Gl.).

2. Funkcionális tulajdonságaik csak részben rokonítják a szintagmaszint szerkezetével. a) Szintagmatikai szerepük alaptagjuk szófajiségának megfelelően gyakran jelzői: DebrK. 106: *mendörgő zoual*; TelK. 139: *hydeglelő embórról*; vö. még BatthyK. 35: „Otalmaz, . . . *meñ íbtő kőuektől*”; stb. Ugyanez tapasztalható az -s-sel továbbképzett származékok viselkedésében is: vö. 1573: *zaña foganatos Ember* (MNY. 10: 185). Értelmező jelzői előfordulásuk azonban egészen ritka: ÉrdyK. 633: „O the gonoz *nappa fogyot*.” A melléknévi igenévi alaptagúak körében olykor főnevesüléssel is találkozunk: NagyszK. 68: „meeg az *meñdörgőnel* ees rettenefebbec [!].” A főnévi alaptagúak természetesen birtokos jelzőt is felvehetnek: ÉrdyK. 464: „az *borosttyan fywnek mywoltarol*”. Korszakunkban e produktumok egyike sem fordul elő olyan mondatkörnyezetben, amelyben az alanyi tag mellett saját bővítmény szerepelne. Az E/3. személyjeles alárendelő alanyt tartalmazók esetében azonban a bővítményfelvevő képesség csökkent formában, csupán szerkezeti jelleggel, némelykor mégis megmaradt. Az ilyenfajta szintagmatikus kapcsolatok ugyanis olyan főnevek jelzői lehetnek, melyek az alárendelő alanyi taggal értelem szerűen rész—egész típusú összetartozási viszonyban álló dolgokat neveznek meg: MünchK. 38ra: „a. *kèze aźot embènec*” : *homini habenti manum aridam*.

b) Jelentésük többnyire nem, csak szórványosan tér el a szintagmaszintre jellemző jelentésszerkezettől: 1456 k.: *ezeuzet: vesanus*, 1538: *agija furot* : *Cerebrosus*; vö. még 1595: *fejje furot* : *Furiosus* (Gl.). Ez utóbbi szerkezetek helye tehát a bennük végbement (bizonyára metaforikus használaton alapuló) jelentéseltávolodás következtében az összetett szavak között van. Hozzájuk hasonlóak azok is, melyek jelentésszűkülés révén váltak valamely fogalomkör szakszavaivá: 1405 k.: *kechke rago* : *caprificus*, vö. még 1560 k.: „*Vere iaro fw*” : *Celidonia* (Gl.).

Genitivus subiectivusiak. — 1. Alakilag jelölt és jelöletlen változataik egyaránt adatolhatók. Tagjaik szórendje a morfológiai felépítés függvényében kötött és szoros, illetőleg teljesen szabad. A szoros szórendűek gazdagon adatolható csoportja azonban funkcionális szempontból az alanyos alárendelő szerkezetekkel rokonítható. Az ide sorolható produktumokban az alaptagok morfológiai felépítése a későbbi korszakokénál mindenképpen változatosabb. Nagy számban vannak közöttük ugyanis -ás/-és képzősök: 1405 k.: *hod zeges* : *Eclipsis*, 1456 k.: *vizfolasbol* : *de torrente*, vö. még 1538: „zo bezedekrewl ees zo *jarasrol*” (Gl.); stb. Sűrűn fordulnak elő még -at/-et és -dalom/-delem képzősök: BécsiK. 268: „*hidég lelèteckèl hëuseitezëndio*”; MargL. 14: *napestijg*; 1533: *Torok faidalum* (Gl.); stb. A különböző képzős származékok váltakozhatnak is egymással: JordK. 116a: „nagy *ffe fajdalomban* fekyk vala”, „pazanczola az *ffe fajfajnak*”. Az alanyi alárendeléshez hasonlóan ezeknek a bővítményi tagja is tartalmazhat E/3. birtokos személyjelet: ÉrdyK. 279: „*Feye fayafnak myatta*”; 1533: „Embernek *agioka fajasa*” : *Lumbago* (Gl.).

Írásmódjukban ingadozással ugyanazon forráson belül is találkozunk: 1533: *Nyak fajas*, *Belfaias* (Gl.).

2. Funkcionális szempontból csak részben hasonlíthatnak a szintagmaszint átlagproduktumaihoz. a) Szintagmatikai viselkedésükben szembeötlő, hogy a jelölt genitivus subiectivusi szerkezetekkel ellentétben a jelöletlen, szoros szórendűek bővítményi tagja nem rendelkezik saját szófajiségára

jellemző bővítmény felvételének képességével. Vonzatként és szabad bővítményként egyaránt szerepelhetnek: MünchK. 64va: *vala . . . ver folatban*; CzechK. 140: „*Nap taamadatul fogwa nap essetüglen*”; vö. még 1590: „*hogy hinánac . . . eg forgas tudókat, váraflókat*” (KárBibl. 2: 156a). Kaphatnak bővítményeket is: NagyszK. 10: *ej zempillantásban*; ÉrdyK. 270: *nagy meeny dörghees*; 1533: *Efelkori tiksolas* (Gl.). — b) Jelentésük leggyakrabban a tagok jeltárgyjelentésének és a megfelelő viszonyjelentésnek az összege. Az alaptag jeltárgyjelentésének kettőssége miatt természetesen eltérő denotatív jelentéseik is lehetnek. Így megnevezhetnek különböző cselekvéseket: CornK. 53r: *fevld jndulafra*; VirgK. 104: *zem faydalm*; 1533: „*Madar Jarasboly valo Bywóló*” (Gl.); stb. Máskor a cselekvéssel összefüggő egyéb vonatkozásokat jelölnek: VirgK. 22: „*az nagi kw zakadasokat egibe vere*”; vö. még 1552: „*Erős városoc . . . koomlasá lesznek*” (HeltBibl. 4: 62: NySz.).

Jelentésükben a szintagmaszintre jellemző állapottól eltérően rendszerint szűkülés ment végbe. Ez azonban egyetlen esetben sem vezetett teljes fogalomköri eltávolodáshoz, a motiváltság megszűnéséhez. Genitivus subiectivusi szerkezetekkel különösen két szókinszrészleg gyarapodott. Az egyik az emberi testtel és betegségeivel kapcsolatos fogalomkör: BirkK. 2a: *hidegleles*; 1490 k.: *verhasalat : dissenteria*, 1520: *gutta ű[tes]* : *Apoplexia*, 1533: *Terd hailas : Poples* (Gl.). A másik jellegzetes fogalomkör a természeti világ (különösen az időjárás): MünchK. 29vb: *fold indolafoc*, 35rb: *fold indolatot*; 1490: *menvtysvel : Fulmine* (Gl.); JordK. 145a: *menj dezgheefnek*. Idetartozó sajátos alcsoport még a napszakokat és égtájakat megnevezőké: KulcsK. 244: *napeftygh*; vö. még 1562: *Nap kellethkort : orto sole* (HeltÜT. N8); 1572: „*nap nyjwgat felewl*” (MNY. 69: 229). A szakszói szerepet betöltő szerkezeteknek a helye természetesen az összetett szavak között van.

T á r g y a s o k . — 1. A l a k i sajátásaik az alaptagjukban szereplő tő ige voltával hozhatók összefüggésbe. Az igékhez járuló szófajváltó képzők jelentős része ugyanis a tőszó tárgyfelvő képességét sem szünteti meg. A létrejövő tárgyas szerkezetek a szabad szórendű főnévi és határozói igenévi alaptagúak kivételével kötött, olykor szoros szórendűek. Bővítményi tagjuk igen kevés kivételtől eltekintve kötelező vonzatként kapcsolódik az alaptaghoz (amely — vonzatszerkezete miatt — cselekvő jelentésben egymagában gyakran nem is állhatna): 1524: „*fellegednek . . . ezees zamadatltan zolgaŷa*” (MNY. 25: 68); 1533: „*Ver allato fy*” (Gl.); Land. 68: „*feegywer foghatho Embewerek*”.

Alaptagként legritkábban főnévi és határozói igenevek bukkannak föl. E két igenév fajta tárgyi vonzata tudniillik csak jelöletlen alakban kapcsolódik kötött és szoros szórendű bővítményként: 1470: *wraluen : specularando* (Gl.); Jókk. 141: *leuel latuan*; CzechK. 48: „*konŷhwllatwa*. Illetőleg: MünchK. 87va: „*Iouo . . . viz mēzeiteni*”; JordK. 90b: „*Mŷ lathnŷ meenetek kŷwe*”; 1532: „*Has kōthel allas kōthōzny*” (OkISz.). Az alaptag olykor *-ltan/-lten* fosztóképzős igei származék: NagyszK. 83: „*ilen haala adatlan voltam*” (erről a szerkezetről l. még 882); SándK. 30: *zoo fogadatlan*; vö. még 1569: *zam adatltn* (RMNy. 3: 82).

A fenti, ritka előfordulású fajtákkal szemben bőséggel adatolhatók viszont a melléknévi igenévi alaptagúak: NádK. 345: „*fiu zilt azzoniallatoc*”; 1520: „*wysz wono kerek*” (Gl.); vö. még 1544: „*Egh hal uago bardot*” (OkISz.); stb. Az egyéb tárgyas szerkezetektől ez utóbbiak abban is különböznek, hogy fő-

nevesülésük grammatikai átértékelődésüket, genitívus obiectivusivá válásukat eredményezi (részletesebben l. a következő fejezetrészen).

Írásmódjukban ingadozás ugyanazon típusú szerkezetekben is előfordul: NádK. 556: *hite zegót*; de 1538: *zerzetezagijot*; vö. 1560 k.: *Hűteszeget* (Gl.). A főnévi igenévi alaptagúak azonban szinte alig mutatnak ingadozást. Különírásuk ugyanis kivétel nélküli. Váltakozást csupán ritkán, e korban már minden bizonnyal lexikalizálódott szerkezetekben tapasztalhatunk: JókK. 7: „*mendenható* ýltenec”; PéldK. 56: „*men denható* vr ílten”; 1517: „*az mýndenható ýsten*” (TörtT. 1890: 559). (E produktum határozói összetett szóként és az -n toldalék határozóragként való értelmezhetőségének ellentmond, hogy a minden bővítménnyel olyan alaptag mellett is találkozunk, melyhez határozói minőségben aligha csatlakozhatott volna: MargL. 108: *menden tehetev*). Előfordul néhány következetesen egybeírt szerkezet is: JókK. 26: „*hűshagjó* nappba”; GauryK. 61: „*hűshagjó* valaznapí”; LányiK. 105: „*hűshagjó* zombaton”, 318: „*hűseewe* nap”.

2. **Funkcionális** sajátságaik szorosan összefüggenek alaki felépítésükkel. a) Szintagmatikai viselkedésük jellemzője, hogy (az alárendelő alanyos és genitívus obiectivusi szerkezetekhez hasonlóan) bővítményi tagjuk csaknem teljesen elvesztette bővítményfelvevő képességét (korszakunkban ti. már a szórványosnál is ritkábban tűnnek föl olyan szintagmaláncban, melyben a kapcsolótág saját bővítményük: BécsiK. 61: *qtuèn konòklètnè magassag vallot* : *habentem altitudinis quinquaginta cubitos*; JordK. 194b: *ydegheh Isten ýmadook*. Viselkedésük egyebekben a szó szerkezetekével azonos: 1470: *coda tewe angelok* (Gl.); JókK. 118: *grafesmerew emberert* : *pro homine litterato*; 1493: *falthewre pathantiw* (Oklsz.); stb. A határozói és főnévi igenévi alaptagúak fő szintagmatikai szerepe természetesen a határozói (esetleg jelzői értékű határozói): JordK. 133a: „*egý kewes vasztathwan* . . . monda”; CzechK. 48: „*adok halath konýhwllatwa*”. Továbbá: 1532: „*Has kóthel allas kóthózný*” (Oklsz.); vö. még 1570: „*Eotet* . . . *attha gomb keotthný*” (SzT. *gomb* a.). Ugyanígy a fosztóképzősök is lehetnek (jelöletlen) határozók: 1524: „*mýnden zam adathlan foktha megh*” (MNY. 25: 68.). — b) Jelentésbeli sajátságuk, hogy tárgyi bővítményi tagjuk általában nem egyedi létezőt jelent, és csaknem mindig határozatlan. Eltérést csupán szórványos adatok jeleznek: 1530: „*kwlthe wala* . . . *az war kerný*” (MNY. 27: 74); vö. még 1590: „*En valami varsa latogatni menthem vala*” (SzOÚ. 2: 10). A melléknévi igenéviak olykor megőrzik még időviszonyítás (például egyidejűség) kifejezésére való alkalmasságukat is: DöbrK. 330: „*legetek zo tevók*: nem csak *zo halgatok*”; ThewrK. 172: „*fzo fogado* léfzek”. Jelentésszerkezetük eléggé közel áll a szintagmákéhoz. Némelyikük azonban eltérő, összetett szói állapotot képvisel. A jelentésszűkülésben és a lexikalizálódásban ilyenkor a tárgyi bővítmény jelöletlen voltának is szerepe lehetett: ÉrdyK. 341: „*zo fogadatlan bynefeknek*”; ÉrsK. 229: *zofogadatlansaghtokrol*; 1525 k.: „*Kewthewrew fyw*” (Gl.); Land. 21: *gondwysselethlen*. Korszakunkban már jelentésszűkülésen átment szerkezet lehetett a *hűshagjó* és a *mindenható* is. Az összetett szónak tekinthetők közös sajátsága azonban, hogy tagjaik fogalomkörétől el nem szakadtak, s így motivált voltak megőrződött.

Genitívus obiectivusiak. — 1. Alaki szempontból a genitívus subiectivusiakhoz hasonlóan a genitívus obiectivusiak is lehetnek szabad

vagy kötött szórendű jelöltek, valamint szoros szórendű jelöletlenek. Alaptagjuk többféle deverbális főnévképzőt tartalmazhat. Korszakunkban leg-sűrűbben az akkor már csaknem abszolút produktivitású *-ás/-és* képző szerepel: 1395 k.: *híth adasz*, 1490: *teruenzeges* (Gl.); SándK. 19: „az zentőknek *ynok mondaafok*”; stb. Hasonlóan gyakoriak ekkor még az *-at/-et*, *-t* képzős alaptagot magukba foglalók: 1395 k.: *zelew scedet kor*, 1405 k.: *hit adath* (Gl.); MünchK. 29rb: „téllelec vattok *kepmutalattal*” (ez utóbbira vonatkozóan l. még 881). Többnyire csak *sz ~ v* tövű igékből keletkezett származékokban találkozunk a *-tal/-tel* képzővel: GuaryK. 26: *igassag tetelt*; KulcsK. 15: „Meg ylmertetyk wr *yteleth tetelebe*”; 1532: „*barom wyteleben* Az adoffagoth Meg haytany” (LtK. 1: 137); stb. A *tétel* alaptagúak gyakoribb lexikalizálódása természetesen aligha lehet független attól a sajátságtól, hogy a *tesz* ige mondatban tárgyi bővítménnyel együtt használatos. Az előbbieken kívül még egészen ritka származékszó-típusok is előfordulnak alaptagként: 1395 k.: *bay viadal* (Gl.).

Jelentősen növeli a genitivus obiectivusi szerkezetek számát a folyamatos és befejezett melléknévi igenévi alaptagúak sora. Ezek az eredetileg jelöletlen tárgyas szerkezetek ugyanis a szófajváltás nyomán grammatikailag átértékelődnek: NádK. 418: „az *ayto tartotol* meg izene”; 1516: „Az *kew wagonak* Atham” (RMNy. 2/2: 14); 1538: *tanachadok* : *Consiliarij* (Gl.); stb. Illetőleg: 1520: *uta uezteth* : *Cadesa*. i. scortum, *hűteszegett* : *Apostatrix* (Gl.).

Írásmódjukra jellemző, hogy a viszonylag kisebb szótagszámúak esetében talán gyakoribb az egybeírás: 1506 k.: *Partwtesek* (OkI Sz.); MargL. 80: *zertartasa*; vö. még 1560 k.: *Enekmondas* (Gl.); stb. Olyan is akad köztük, melynek az egybeírt változata csaknem kivétel nélkülinek látszik: MünchK. 32ra: *hufuét* : *pascha* (ugyanígy még: 1456 k.: Gl.; WinklK. 182; JordK. 99b, 35a; ÉrdyK. 33; 1538: Gl.); ÉrdyK. 275: *hwfhagatban* (ugyanígy még: HeltKrón. 116b; NádLev. 147).

2. Funkcionális sajátságaik csak részben egyeznek a szó szerkezetekéivel.

A) Szintagmatikai szempontból abban térnek el azoktól, hogy a hozzájuk kapcsolódó bővítmény mindig a szerkezet egészére vonatkozik: 1520: *alkolmas irastudo* : *Competenter literatus* (Gl.); 1524: „neký Jelef *sanadaffal tartozzýk*” (MNy. 25: 68); ÉrdyK. 496: *zent egyházaknak gond vyseleeseben*; stb. Igei főszók bizonyos főnévképzőkkel való toldalékolásáról megállapítható tehát, hogy az alapszó vonzatosságát nem szünteti ugyan meg, de a felvett bővítmény bővítményt felvevő képességét már igen.

B) Jelentésük alapján két, keletkezés módjukkal is összefüggő csoportjuk különíthető el. a) Szemantikai tekintetben teljesen egységes csoportot alkotnak a főnevesüléssel keletkezett genitivus obiectivusi szerkezetek. Bennük mindig eltérés mutatkozik az alkotóelemek pusztá jelentésösszegétől. Ez részben a szerkezetek szófaji jelentésének (melléknév → főnév irányú) változásából, másrészt pedig a jól felismerhető jelentésszűkülésből adódik. Az ilyen (szemantikailag tehát kétségtelenül lexémáknak tekinthető) szerkezetek valamely fogalomkör terminus értékű tagjaivá lettek. Legtöbbjük foglalkozásnév: MünchK. 86rb: *pénz valtocat*; 1525 k.: *fa wago*, 1533: *Kencz tarto* (Gl.); stb. Különösen feltűnő ebben a fogalomkörben a *-gyártó* alaptagúnak nagy száma, ami — nyelven kívüli tényezők mellett — bizonyára azzal a grammatikai sajátossággal is összefügg, hogy (a *tesz* igéhez hasonlóan) a *gyárt* használa-

tának is feltétele valamely tárgyi vonzatának kitétele: 1405 k.: *nerg garto*, 1456 k.: *fazek gyartho*, 1533: *Orgona gyarto* (Gl.); a kései ómagyarra vonatkozóan l. még az *ablak-*, *hordó-*, *új-*, *kés-*, *lanna-* 'lemez', *levegő* 'aranylemez', *öv-*, *sarkantyú-*, *szekér-*, *szelence-*, *szij-*, *tarsoly-*, *üst-*, *üveggyártó* szócikkeket a Gl.-ban, valamint a *bőr-*, *eke-*, *erszény-*, *fésű-*, *írha-*, *kanna-*, *kerék-*, *lakat-*, *majc-*, *salétrom-*, *süveg-*, *szappan-*, *szekér-*, *szita-*, *tegez-*, *toll-*, *tűgyártó* szócikkeket az OklSz.-ban. A foglalkozásnévként használt összetett szavak esetében joggal tehető fel az is, hogy a jelentésszűkülés jelentéstapadással is kombinálódhatott, hiszen az alaptagok igei töve csaknem kivétel nélkül emberre is, olykor éppenséggel csak emberre jellemző cselekvést nevez meg: GuaryK. 4: *izas magaza zo mestor* (ugyanígy még: GuaryK. 6, 9, 14, 34, 68, 88; NádK. 122, 129); DebrK. 18: „*eg döcömő giermők*”; 1533: *karbyro apacha : Cantrix* (Gl.); stb. Illetőleg: 1400: *Petro Ekegyarto*, 1477: *Matheus Serfewzew*, 1506: *Balthasar Ekechenalo* (OklSz.); stb. A jelöletlen tárgyi szerkezetekből átértékelődtek között a foglalkozásneveken kívül jelentős számban találunk eszközneveket is: 1497: *Sothartho* (OklSz.); 1533: *Gergia tarto*, *Penna tarto*, *Fog tisteito : Dentiscalpium* (Gl.); stb. A jelentésszűkülés ezek körében is járhatott jelentéstapadással, melynek alapjául jelzői használatuk szolgált: 1533: *Vis hordo eden*, *Hay takaro halo : Roticulum* (Gl.); vö. még 1548: *Osthya sythew was* (OklSz.). — b) A genitivus obiectivusi szerkezetek szemantikailag sokkal kevésbé egységes csoportját alkotják a deverbális főnévképzős alaptagúak. Az egység hiányának oka, hogy a szerkezetek tekintélyes részének jelentése nem tér el az alkotóelemek puszta jelentésösszegétől: 1456 k.: *Bahuan ymadas* (Gl.); 1506 k.: „*Partwtések miat*” (OklSz.); 1529: „*Vý chuda tetelel ziwletel*” (RMNy. 2/2: 23); stb. Olyanok is bőséggel adathozhatóak azonban, melyek jelentésszerkezete különbözik a szintagmákra jellemző puszta jelentésösszegétől. Az eltérés csaknem mindig jelentésszűkülés következménye: 1520: *tiztasagtartas : Coelibatus*, „*hamos [hamis] tanosagtétel*”: *falsi testimonij* (Gl.); ÉrdyK. 496: „*zent egyhazaknak gond vyfeleeseeben*”. Ez utóbbi összetett szó esetében a jelentésváltozás több irányú lehetett, mint azt a SzT.-nak már a korai (a XVI. sz. második feléből származó) adatai is jelzik. Egyesek jelentésmódosulásának hátterében olykor metonimikus mozzanat is meghúzódhatik: ÉrdyK. 275: *hufhagatban* (ez a szó tudniillik egy bizonyos időszakaszt nevez meg az akkor szokásos cselekvés nevével). A jelentésváltozások azonban csak a legritkábban jártak az illető összetett szavak motiváltságának elhomályosulásával. Erre inkább csak olyankor került sor, amikor az alkotóelemek valamelyikének önálló használatában olyan (esetleg többirányú) szétfelélődés vette kezdetét, amely a szócsalád tagjai közti összetartozás felismerhetőségének fokozatos gyengülését is elindíthatta: DomK. 133: „*zerzetnek ... zer tartafa*” ('rendszerbálya, regulája'); ÉrdyK. 373: „*eeleteenek zertartafarol*” ('lefolyásáról'); 1538: „*Egijhazij zer tartasrol*”: *Officio ecclesiastico* (Gl.).

Határozók. — I. A l a k i tulajdonságaik döntő módon az egyéb deverbális alaptagú szerkezetekéivel egyeznek. Alaptagjukként is *-ól/-ő, -t ~ -tt* képzős melléknévi ige-ek, bizonyos deverbális főnevek és csak egészen ritkán (bővíthetőség tekintetében sajátos viselkedésű) névmások szerepelnek: 1395 k.: „*hamuba silth pagacha*” (Gl.); PéldK. 8: „*nagi ketsegben effeseert*”; VirgK. 12: „*menybe kealto bwnwke*”; stb. Illetőleg: JordK. 92a: *hathwan annect*, *hazmyncz anneel*.

Míg azonban az alanyos, tárgyas, genitivus subiectivusi és genitivus obiecti-

vusi szerkezetek bővítményi tagja mindig vonzat, addig a határozósoké gyakran csak szabad és olykor jelöletlen bővítmény: 1456 k.: *vakmere* (Gl.); 1538: „az *kapun allook* adossaga” (KLev. 157. sz.); 1539: *māfualzenghók* ('mássalhangzók') (CorpGr. 7); stb. Természetesen kötelező vagy fakultatív vonzat szereplése sem ritka: 1492: „az *ew hozya Tartozotvl gleyteth* ... *keuana*” (MŰ. 37: 203); GuaryK. 29: *hittül zacadas*; 1533: *Napra nezo fy* (Gl.); stb.

A fenti (olykor igen korai keletkezésű) szerkezeteken kívül olyanok is adathozhatóak, melyeknek a határozói tagja kötelező bővítmény ugyan, de nem vonzat jellegű valenciapartner: 1458: *Nyakbawetew* (Oklsz.); CzechK. 7: „Te zent *menjben menetodert*”; 1539: *Newirtualo* ('névmás') (CorpGr. 12).

A deverbális alaptagú határozós szerkezetek szórendi szempontból mind kötöttek. Kötött szórendiségük azonban nem akadály a bővítményhalmozásnak, és olykor különmemű bővítmények egyidejű kapcsolódásának sem. Ilyenkor azonban semleges közlésszándék mellett is bizonyos sorrendiség figyelhető meg a különböző bővítmények egymásutánjában: az alaptaghoz közelebb álló tag kötelező vonzat vagy egy olyan — nem vonzat természetű — határozó, melynek otthléte az igei alapszó mondatban szereplésének elengedhetetlen feltétele: 1470: *hjthtwl zacadoth* : *scismaticus* (Gl.); DöbrK. 322: „va-gon e itt valami *enni való*”; vö. még 1544: „*utra ualot* szerezen” (Oklsz.).

A nem vonzatos (vagy nem határozói vonzatos) igéből képzett alaptagok szabad bővítményei esetében viszont a halmazott bővítmények fontos sorrendi szabálya, hogy (a ragozott igés szerkezetekhez hasonlóan) az alaptaghoz mindig a hangsúlyt hordozó tag áll a legközelebb (másként nézve: az alaptagot közvetlenül megelőző helyen való előfordulás magában is hangsúlyos szerepet jelöl ki). Ez pedig olyan grammatikai tényező, mely még a morfológiai jelölt szerkezetekben is a lexikalizálódás alapjául szolgálhat. És talán az ilyenféle szórendi szabályszerűségek is szerepet játszhattak abban, hogy egyébként szabad szórendű, de valamilyen jelentésváltozáson átment *verbum finitum* szerkezetek egyike-másika alaki szempontból is lexikalizálódjék (és bővítményi tagja később esetleg igekötőszervé váljék): ThewrK. 74b: „az *kereztfath* ... *ky agyon yth wala*”; vö. még 1590: „Monda azt is hogj en ez lattam *vgjmond*, hogj mind az lonal hálnak” (SzOU. 2: 11). Ez utóbbi szerkezet lexikalizálódása az idézett előfordulás korára talán már a paradigma-sorból való kiválásig is eljutott.

Í r á s m ó d j u k éppen úgy váltakozó, mint az egyéb alárendelőké. Némi következetesség jele az, hogy az adatok közt előforduló tizenkilenc egybeírt forma közül a legtöbbször az alaptagja a létige valamelyik származéka: MünchK. 15ra: *iēlenualo*; 1470: *alabualo* (Gl.); WinklK. 116: *ennedvalooth*; PéldK. 60: *jelen voltodtvl* (ugyanígy még: CornK. 11; ÉrsK. 522). A többi egybeírt adat részben a (bizonyára igen korai keletkezésű) *vakmerő* szót és származékait őrzi: JókK. 93: *vacmerew* (ugyanígy még: 1456 k., 1470: Gl.; GuaryK. 27; PestiFab. 77a); JókK. 125: *vakmerewfeget*; de: SzabV. „Meg halanak nag *vak merufegbe*” (igaz, a vele rímelő következő sorvég: „*vyteglew [hwefegbe] merufegbe*”). Egybeírt összetettség-típus még: 1533: *Egeanny*, *Ketanny* (Gl.). Ez utóbbi szerkezetfajta a Gl. adataiban különben végig egybeírva szerepel, csupán egyetlen különírás bukkan föl: 1533: *Sas anny* (Gl.).

2. F u n k c i o n á l i s sajátágaik észrevehetően különböznek a szintagmaszintre jellemző állapottól. a) Szintagmatikai viselkedésükben a fellelhető

különbség legtöbbjük bővítményi tagjának tovább nem bővíthető volta. Ilyenek a bővítményi tagként főnévi igenevet, határozószót és számnevet tartalmazók: DöbrK. 322: „valami *enni valo*”; ÉrsK. 522: „az te *yelömvoltodbol* wygaltaltaffek”; vö. még 1544: „uaznat iszaknak ... *hol ualot* ['holmit'] benne hordozni” (OkISz.). A deverbális (-ás/-és, -at/-et stb.) főnévképzővel kezelt alaptagúak bővítményi elemének külön bővítése fölöttébb ritka lehetett (ilyen szerkezetek keresése a NySz.-ban például nem is járt eredménnyel). Szintagmatikai viselkedésük egyéb vonatkozásaiban azonban a határozói bővítmény jelenléte — számos alárendelő szintagmafajtához hasonlóan — már nem játszik szerepet. A szerkezetek egészének bővítését és bővítményként való szereplését is az alaptag szófaji sajátosságai határozzák meg. Így a nem főnevesültek fő szintagmatikai szerepe a jelzői. És miközben ezt a funkciójukat látják el, maguk is fölvehetnek (a szerkezet egészére vonatkozó) jelzőt: DebrK. 328: „*kic ... es nağ egbe nezo mesteróc*”; ÉrdyK. 114: *fyw wr Istennek erekkee valo Istenfseegheeröl*; VirgK. 12: *menybe kealto bwnwkbe*. Az eredetileg is főnévnek számító deverbális alaptagúakkal, valamint a főnevesült melléknévi igenévi szerkezetekkel a szokásos főnévi szerepekben találkozunk: PéldK. 8: *nagi ketsegeben effeseert*; CzechK. 80: *Te zent menjben menetodert*; CornK. 49r: „*az ev menyben menetyn* evket *fel viue* menyorzagban”. — b) Jelentésük tekintetében a szintagmaszintre jellemző állapottól eltérő sajátosságokkal az eredeti szófajiságukat megőrzők csoportjában csak igen ritkán találkozunk. Körükben olykor azonban jelentésszűkülés következett be: GuaryK. 27: „*Igon vacmezo batoz*”; 1524: „*merth mind femire kelew*” (MNY. 25: 67); VirgK. 12: „*menybe kealto bwnwkbe*”. A tagok puszta jelentésösszegétől való eltávolodás továbbképzett származékaikban talán szembeötlőbb: XVI. sz. e.: „Ez vilagi *Hiabawalofagk* [!] megh utalafa” (MNY. 59: 225); PeerK. 141—2: „*nepek h wakmerőfeggel* illetek”. A deverbális főnévképzős alaptagúak körében még ennél is ritkábban került sor a tagok jelentésösszegétől való eltávolodásra: PéldK. 8: „*nagi ketsegeben effeseert*”. A melléknévi igenévi alaptagúak főnevesült változataiban azonban szűkülés, jelentéstapadás, néha metaforikus használattal összefüggő változások mutatkoznak, melynek eredménye rendszerint foglalkozás- vagy eszköznévvé, ritkán egyéb fogalomkör szakszavává válás: JókK. 7: „*aruaknak rtonjaroknac.*”; vö. még 1538: „*az kapun allook adossaga*” (KLev. 157. sz.); 1544: „*Ebedre ... soba főtnek* [egy ételféleség neve] *walonak*” (OkISz.). Leginkább a *való* alaptagúak jelentésbeli lexikalizálódása adatolható: 1456 k.: „*niluan valo vota*” (Gl.); JordK. 64b: „*wetza valot* agy ewneký”.

Névszói alaptagúak

A névszói alaptagú szerkezetek körében az ilyen, összetett szavak tömeges keletkezését grammatikailag determináló szórendi kötöttségek némileg más körülmények velejárói, mint a deverbális alaptagúakban. Feltűnő ugyanis, hogy az eleve kötött szórendű minőségjelzői, mennyiségjelzői és a *-nak/-nek* raggal nem jelölt birtokos jelzős szerkezetekben az egyéb szerkezetektől eltérő sajátosságok olykor a tagok jelentésével és a grammatikai kapcsolat jelöltségével, az alaptaghoz kapcsolódó bizonyos szófajváltó képzők jelentésével párhuzamosan tűnnek föl. (Egészen különös továbbá a határozói vonzatot tartalmazó szerkezetek viselkedése. Ezek tudniillik az állítmányi szerepben való előfordulásuk kivételével mindig kötött szórendűek.)

Minőségjelzősök. — 1. Alaki szempontból a minőségjelzős szerkezetek több, eléggé különböző tulajdonságokkal rendelkező csoportba tartoznak. a) Az egyik a pusztán tőalakban való használatból ekkorra már teljesen vagy részlegesen kiveszett, térbeli helyzetet, viszonyítást jelentő bővítményeket tartalmazó szerkezetek csoportja: 1494: *Elewaraz* ('bakarasz') (Oklsz.); 1520: *keznepokba : in festis simplicibus*, 1533: *Alfel : Culus* (Gl.). Ugyancsak szoros szórendűség tapasztalható a bővítményként *átal-*, *bel-*, *fel-*, *kül-* stb. lexémákat tartalmazó szerkezetekben: 1395 k.: *kifeldij : acola*, 1405 k.: *bel fa* ('küllő') : *cantus*, *fel zel : aquilo*, 1456 k.: *atal vtun : per viam artam* (Gl.); stb. A szintén kötött morfémaként viselkedő, ritkábban felbukkanó *vég-* is szoros szórendű: 1490: *vighurka : Intestinum magnum* (Gl.); 1535 k.: „Az *végházak* fogyatkozása” (Monfrók 3: 133); vö. még 1544: „Attam az *veg uaczorakor* az mesternek” (Oklsz.). Hasonlóan viselkedik még az előzőkkel fogalomkörileg rokon, de kevésbé önállósodott *fő* szó: BécsiK. 179: „*ki . . . fo varos* vala” : *metropolis*; 1470: *feangelok* (Gl.); ÉrdyK. 364: *ffew Capitan*; stb. — b) Minőségjelzőként ugyancsak szorosabban kapcsolódnak a foglalkozást, mesterséget, helyzetet, állapotot, hovatartozást, élőlények nemét, korát jelentő főnevek: 1456 k.: „*zolgatarsod* vagok”, 1533: *őzueg* *azzon* (Gl.); vö. még 1544: „Az *germek louakat*” (Oklsz.); stb. A fajtanévi jelzőt tartalmazó szerkezetek esetében sem tapasztalható szintagma : összetett szó szembenállás: 1395 k.: *fagal fa* (Gl.); JókK. 147: *yaspiskyon* (áspiskígyón); 1533: *Seder bokor* (Gl.); stb. Ugyanígy szoros a kapcsolódása a metaforikus használatú főnévi jelzőknek: 1538: *gyengeharmat* (gyöngyharmat) : *Pruina* (Gl.); vö. még 1545: „*Uöttem göng uiragot*” (Oklsz.). — c) Hasonlóképpen viselkednek a színnevek, anyagnevek, népnevek: 1405 k.: *veres hagma : Cibula* (Gl.); 1529: *rezchap*, 1530: „*Securis vna wlgo Nemeth Baard*” (Oklsz.); stb. — d) A szoros szórendű szerkezetek közt van egy fogalomkörileg és más szempontból is vegyes összetételű csoport, melynek tagjairól csupán annyi állapítható meg, hogy bővítményi elemük az alaptag jelentette dolognak valamely fontos, megkülönböztető tulajdonságát nevezi meg: MünchK. (Naptár 1. lapja): *Apro scéntek* (a december 28-i ünnep); 1495 k.: *Thaarpays* (Oklsz.); 1520 k.: *kewer fy : Barba Iouis* (Gl.); stb. — e) Kevésbé szorosak, de összeforrásra igen hajlamosak még a bővítményként (térbeli viszonyítást kifejező) *-só/-ső* képzős melléknévet tartalmazó szerkezetek: 1526: *Felsewruha* (Oklsz.); VirgK. 27: *also ruhaiat*; vö. még 1549: „Az *belső varban . . . borok* vannak” (Oklsz.). Szórendi előnyt élvezhetnek az *-s* képzős melléknévi bővítmények is: 1395 k.: *tekeneus beka* (Gl.); ÉrdyK. 295: *hazas tarffwl*; 1533: *Giumölczus kert* (Gl.); stb. Kevésbé jellemző módon, de bizonyos mértékben hajlamosak a szorosabb szórendűségre az *-i* képzős melléknévek is, melyek kapcsolódása szintén eredményezett szoros szókapcsolatokat és összetett szavakat: 1395 k.: *feldy bozju : edulum* (Gl.); WeszprK. 109: *tengori taitekot* ('szivacsot'); TelK. 88: „*fcnt Jakab apaltal vti tarsul yelennen lön*”; stb. — f) Ugyancsak szorosabb szórendűségről tanúskodó csoportot alkotnak azok a szerkezetek, melyekben a tagok közti jelentésviszony miatt a melléknévi igenévi bővítményi elem szonvédó jelentésű, vagy valamely cselekvés helyére, esetleg idejére vonatkozik: 1524: „*nyolczý werew dýznoth . . . wago thehenth*” (KLev. 50. sz.); 1533: *Allo hel : Statio* (Gl.); vö. még 1538: *aldozo chewtertek* (Gl.); 1559: *Vago barom* (Oklsz.); stb. Tartoznak *-t ~ -tt* és *-andó/-endő* képzős melléknévi igeneves szerkezetek is ide: 1529: „*wegendeo feelben* nem hagyhatom” (KLev. 82. sz.); 1533: *Zentült vis* (Gl.). A cselekvő jelentésben szereplő melléknévi igenévi bővítmények viszont

már szabadabb szórendűek. De hosszas együtthasználat eredményeként hozzátapadhatnak valamely alaptaghoz: 1395 k.: *foljoviz* : *fluius*, 1405 k.: *verefen* : *radius*, 1533: *iro diak* : *Scriba* (Gl.); stb. — g) Alaki okokkal összefüggő szorosabb szórendűség tapasztalható az -ik jel nélküli, puszta -d képzős sor-számnevek esetében: 1490: „Noeth nyolczad magaval”, 1533: *Harmad nap* : *Nudius tertius* : *Vor gestern* (Gl.); vö. még 1546: (a büntetéspénz) „harmadryze az byroe lygen” (SZT.); stb. — h) Egymással ellentétező viszonyban álló névmások bővítményeként való használatuk szintén előfordul szoros szórendűség (és ezzel párhuzamosan az illető szerkezet lexikalizálódásának lehetősége): JordK. 91b: „fem eth ez vylagon, fem az maf vylagon”. Az összetartozást erősítheti a szerkezetek továbbképzése is: GuaryK. 27: „Igon ez velagi”; VirgK. 93: „minden ez vylagi gonofflagnak zenuedefe”.

Írásmódjuk következetlen. Így gyakori például ugyanazon szerkezetek különböző forrásokbeli egybe- és különírásának váltakozása: 1494 k.: *aranpartha*, 1532: *aranparta* (Gl.); de 1533: *Aran Partha* (OklSz.). Az egyetlen forráson belüli írásmódjának ingadozása is rendszeres: 1525 k.: *fordwlo fíw* : *Valeriana* ~ *fordwlofíw* : *Uolibilis* (Gl.); KulcsK. 267: *vaskapw kath* ~ *vaszawarokath*; 1544: „Áttam apro penzt” ~ „Ki teszen apropenzt” (OklSz.).

2. Funkcionális sajátágaik részben az átlagszintagmák, részben a lexémaszintet képviselő összetett szavak tulajdonságaival egyeznek.

A) Szintagmatikai viselkedésük többnyire teljesen azonos az egyéb szintagmatikus szerkezetekével. Mondatrészi szerepeikben alaptagjuk szófajiságától csak abban mutatkozik eltérés, hogy a közvetlenül előttük álló jelzői bővítmény általában a szerkezet egészére és nem a bővítményi tagra vonatkozik: ÉrdyK. 512: *zerelmes yegyes tarssa*; ThewrK. 116: „atyadath nag fel zowal kyaltad”; vö. még 1538: „Laký Balas pofoni ViceIspan” (MNY. 46: 186). (Átmeneti típusok, melyekben a jelző a bővítményhez és a szerkezet egészéhez tartozóként is felfogható volt, elvértve természetesen keletkezhettek.)

B) Jelentésbeli sajátágaik alapján két csoportjuk különíthető el. Az első csoportbeliek jelentése a tagok jelentésösszegével egyezik. Mivel azonban szórendi sajátágaik a lexémaszint összetett szói részlegével rokonítják, szoros szókapcsolati állapotot képviselőknek tekinthetők: 1356: *Keukuth*, 1498: *wasfazeke* (OklSz.); 1533: *Kórtuelfa* (Gl.); stb.

Igen nagy számban vannak azonban a szintagmaállapottól eltérő jelentésszerkezetűek is. Bennük a tagok puszta jelentésösszegétől való eltérés csaknem mindig jelentésszűküléssel járó fajtanévvé válás következménye. Fontos jellemzőjük azonban, hogy szemantikai motiváltságuk a szűkülés következtében sem szűnik meg: 1395 k.: *feje eden*, 1456 k.: *hasasember* (Gl.); FestK. 376: „een *fekewheelym*”; stb. A jelentésmódosulással együttjáró szemantikai lexikalizálódás gyakoriságát jelezheti, hogy minőségjelzős összetett szavakkal a kor csaknem valamennyi fogalomkörének terminológiájában találkozunk. Ezek a következő két nagyobb csoportba sorolhatók: a) Az emberi, állati testre és az azzal kapcsolatos dolgokra vonatkozó fogalomkörök: 1405 k.: *also ayak* (Gl.); 1511: *franczvar* : *Morbo pestifero* (MKSz. 9: 122); vö. még 1550: *watthuss* (LevT. 1: 1); stb. Gazdag az ember szellemi, művészi tevékenységével, annak eszközeivel, az ember lelki életével kapcsolatos fogalomkör minőségjelzős összetett szavainak állománya is: 1456 k.: *lengijel hegedi* : *Lyra* (Gl.); 1533: *Lelki esmeret* : *Conscientia* (Gl.); stb. Különösen kiemelkedő ezen belül a vallásos életre vonatkozó terminusok — érthetően gazdag —

csoportja: KazK. 78: „az lelky pastorfagnac tyztet”; 1533: *Oltari sent sek* (szentség) : *Eucharistia*, *Zentűlt vis* (Gl.); stb. Igen gyakori az előfordulásuk foglalkozásokat, az ember családi, társadalmi kapcsolatait megnevező terminusok között: MargL. 39: *zolgalo leyanyoknak*; 1533: „*seep Anyadba* (wkwd-be)” : *in avia tua* (KomjSzPál. 386). — b) Az ember körüli világ fontosabb fogalomkörei. Maga a természeti környezet: BécsiK. 198: *forgo zèltől*; 1405 k.: *vyhod*, vö. 1538: *rwidew* : *Nubilum* (Gl.); stb. A növényvilágra vonatkozó terminusokról l. alább. Rendkívül gazdag az eszközök, tárgyak, szerszámok idetartozó neveinek állománya: 1451: *Metheukes*, 1530: *farago feyze*, 1539: *Vagokes*, *Zytowas* (OkISz.); stb. Az emberi táplálkozás fogalomkörébe tartozó terminusok ilyen szavakból álló részlege is népes: 1533: *Sos tey*, *Allut tey* (Gl.); vö. még 1544: *ludas kasaban* (OkISz.); stb.

A minőségjelzői összetételi típus különlegesen nagy produktivitása egyetlen fogalomkör szakszavainak vallomása alapján is lemérhetően nagy. Erről tanúskodnak a BesztSzj. növénynevei alapján készített felmérések is:

A BesztSzj. növényneveinek szerkezeti típusai:

Alakszerkezet	Mennyiség	Százalékos részarány
Egyszerű szó	52	59,8%
Két lexémából álló összetett szó	33	37,9%
Három lexémából álló összetett szó	2	2,3%
Összesen	87	100%

A BesztSzj. két lexémából álló összetett növénynevei:

Fajalk	Mennyiségük	Százalékos megoszlásuk	Részarányuk a teljes állományon belül
Mellérendelők	1	3,03%	1,15%
Minőségjelzősök	Jelzőjük egyszerű melléknév	8	24,24%
	Jelzőjük képzett melléknév	2	6,06%
	Jelzőjük melléknévi igenév	3	9,09%
	Jelzőjük főnév	7	21,21%
	Jelzőjük melléknév-főnév	2	6,06%
Birtokos jelzősök	9	27,28%	10,34%
Minőség- vagy birtokos jelzősök	1	3,03%	1,15%
Összesen	33	100%	37,93%

Mennyiségjelzősök. — **1.** Alaki sajátásaik csupán szórendi eltérést mutatnak a szintagmaszint átlagproduktumaitól. A sűrűn adatolható mennyiségjelzős szerkezetek kötött szórendű kapcsolódásával szemben szoros kapcsolódás elsősorban a semlegetől eltérő kiemelő, hangsúlyozó, el-lentétező közlésszándék esetében fordul elő. Ám ennek az egyazon szerkezet használatában való rendszeres és tartós érvényesülése igen ritka lehetett: 1456 k.: *Egzwltm : vnigenitus meus* (Gl.).

Szoros szórendűség igen ritkán jelentésszéli tényezőik eredménye is lehet. Így ezzel számolhatunk a *fel* bővítményűek esetében. Eszavunk tudniillik azon kívül, hogy adatolható főnévi jelentésben is, számnévi használatban sem egy-jelentésű. Egyes szavak mellett 'egyketted', mások mellett 'kettő közül az egyik' jelentésben használatos, de előfordul valamely minőség, állapot nem teljes, nem egész voltának megnevezésére is. Ilyen (szófaji többértékűséget képviselő) jelentéseket azonban csak közvetlenül az alaptag előtt állva hordoz: 1462: „Arma Media wlgō *feľfegwer*”, 1509: *felthafotha* (Oklsz.).

Írásmódjukra inkább a szétagolás jellemző: 1405 k.: *fel hod* (Gl.); MünchK. 43va: *fel tēzdrē*; 1470: *fel rezenth* (Gl.). Szerkezettypusokhoz, sőt elvétve szerkezetegyedekhez kötötten előfordul az egybeírás túlsúlya is. Olykor egymástól különböző típusú forrásokban is: Apork. 82: „*ketzèz zuhauaľ*”; vö. még 1544: „Eg *kecczer* ['béelt'] *dolmant*” (Oklsz.). Természetesen azonos típusú forrásból származó adatokban is találkozunk rendszeres egybeírással: 1490: „Tarazk magnus; *feltharazk*”, 1491: *Feltharazk*, 1533: „paplan de viridi *feľlatlacz*” (Oklsz.).

2. Funkcionális sajátásaik csak kissé különböznek az egyéb mennyiségjelzős szó szerkezetekéitől. a) Szintagmatikai viselkedésük azonban általában az alaptag szófajiságának felel meg: 1506 k.: „Az Urunk szwletesenek *negj idejenek* ['az adventi időszak' vagy a 'karácsony előtti hét'] eoteodik napan” (Oklsz.); DebrK. 64: „a zent Apoftolok . . . *fel papokka* tettenek vala”; 1538: *Tijz parancholatrol* (Gl.). Néhány esetben azonban funkcióváltás is bekövetkezett: a szerkezet maga már nem főnévként, hanem melléknévként viselkedik: vö. 1556: „Eg *fel kez fyrez*” (Oklsz.); 1574: „Mert eo *feľseg* [félszeg 'rokkant'] ember Inmar [!] dolgot Nem tehet” (SzT.). Bővítményi tagjuk elveszti saját szófajiságára jellemző bővíthetőségét, így még a közvetlenül előtte álló mennyiségjelző sem rá, hanem értelemszerűen a szerkezet egészére vonatkozik: 1533: *ket fel holdual* (KomjSzPál 16). — b) Jelentésük a tagok jelentésszegével gyakran csaknem azonos: 1405 k.: *fel hod : semi-luniu^m*, 1456 k.: *fel rezenth : exparte, felrezent : particulariter, fel rezent : semi-plene* (Gl.). Állandósult szoros szórendűségük miatt azonban mégsem sorolhatjuk a szintagmaszint átlagproduktumai közé.

Néhány szerkezet jelentése azonban eltér a szintagmákra jellemző jelentésszerkezettől. Ennek oka szófajváltás, szűkülés, metaforikus jelentésváltozás: Apork. 82: „*ketzèr zuhauaľ*” [de: KulcsK. 277: „*belleweth rwhawaľ*”]: *duploide*; JordK. 122b: „egý pap . . . hwtet el hagyaa Azonkeppen egý *fel pap*”: *Levita*; 1533: „ket *fel holdual* . . . kyt parenthefifnek hyuonk” (KomjSzPál. 16). Egy-egy produktum bonyolultabb jelentésváltozás eredményeként válhatott csaknem motiválatlan jelentésűvé: 1395 k.: *ezerýo fiu : paburus*, 1405 k.: *sax* [száz] *fiw : ariganu^m* (Gl.).

Jelöletlen birtokos jelzősök. — **1.** Alaki megkülönböztető jogyük a testes viszonyítóeszköz hiánya és a kötelező szoros szórendű-

ség, mely biztosan döntő szerepet játszik a szerkezetfajta rendkívüli produktivásában. Ehhez járulhat még magának a birtokos jelzői viszonynak a szemantikailag komplex volta. A lehetséges szemantikai változatok közül azonban egyrészt nem adatolható valamennyi, másrészt az adatolhatók előfordulási gyakorisága is igen különböző. A korszakunkból adatolható változatok az alábbiak (az e helyen nem tárgyalt genitivus subiectivusi és genitivus obiectivusi szerkezeteket l. 861—2 és 863—5).

a) Genitivus possessivusi, jogi értelemben vett tulajdonviszony (maga a birtoklás esetleg csupán lehetséges, nem feltétlenül valóságos bírása valaminek): 1405 k.: *lean ruha* (Gl.); 1533: *Tanacz haz : Praetorium* (Gl.). — b) Valamely egésznek és részeinek birtokviszonya genitivus partitivusi viszony. Ez lehet az egész és egynemű részeinek viszonya: 1405 k.: *hayzal* (Gl.); NádK. 89: „nem ada a *keñer morsalekot*”. Lehet az egész és nem egynemű részének viszonya is: 1405 k.: *aglag : celebrum*, 1405 k.: *zem fen : pupilla*, 1538: *zaarchont : Crus* (Gl.) (e szerkezetek jelölt változataira vonatkozóan l. 874—6); stb. Továbbá: 1405 k.: *lizt lang : adeps* (Gl.); 1516: „Negh *pegywethmal suba*” (OklSz.); 1533: *Hazfódel : Tegula* (Gl.). De kifejezheti dolgok térbeli, esetleg időbeli összetartozását: 1400: *derekal*; 1524: *Zyghle* (szügyelő) (OklSz.); JordK. 137b: „lezen . . . ký folyó *kwth fěwee*” : *fons aquae salientis*; stb. — a) Személyek rokon kapcsolatát kifejező birtokviszony: 1395 k.: *hug fiw : consubrinus* (Gl.); DebrK. 190: „Nömöf *wr fyunak*”; ÉrdyK. 435: *ewfffy* ('leszármazott, örökös'). — d) Társadalmi alá- és fölérendeltséget kifejező birtokviszony: 1405 k.: *zaz nag : centurio* (Gl.); NádK. 620: *uduarbironac*; 1517: *tarnok mester* (OklSz.). A rang- és tisztségneveknek ez a típusa tulajdonnévi használatban is adatolható. (Erről l. 889—90.) — e) Dolgok, élőlények valahol levését, valahonnan valóságát kifejező birtokviszony (genitivus loci): 1492: *Serkew* (sírkő) (OklSz.); 1525 k.: *Meenkijw*, 1533: *Kuut vis* (Gl.). További változat: 1395 k.: *bor fereg* (Gl.); 1458: *Astalkeskenev*, 1462: *Terdwias* (OklSz.). — f) A fentiekkel rokon a különböző dolgok valamely időszakasszal való kapcsolatát, illetve valamely időszakasznak a tartamára eső dolgokkal való kapcsolatát kifejező (az idő birtokviszonyának nevezhető) változat: 1373/: *Nyarmalon*, 1529: *thawaz bwza* (OklSz.). Ellenkező irányú kapcsolódási sorrend: BécsiK. 46: *itélet napian*; DomK. 81: *ebed jdev*; 1533: *Germek ewdō* ('gyermekkor') (Gl.). Ilyen még: NagyszK. 113: *tauaz időben* (~ 1533: Gl.); TelK. 198: *tel ödön*; 1533: *Nyar ewdō : Aestiuum* (Gl.). Az idő birtokviszonyát kifejező fenti szerkezetekhez hasonló lexikális elemekből alakult összetett szavak a rokon nyelvekből szintén ismereteseek, így e szavaink szemantikai finnugrizmusokként is nyilvántartandók. — g) Ok—okozat, előzmény—következmény, létrehozó—létrehozott, eredet—eredmény birtokviszonya: 1443: *Fechkefese* (OklSz.); 1533: *Dók halal : Pestilentia* (Gl.); vö. még 1544: „plebanosnak . . . öröm *miseert*” (OklSz.). Továbbá: 1525 k.: *fenjiewzurok* ('mézga'), 1520 k.: *Thykmon* (Gl.); ÉrdyK. 280: *harang zoygh*; stb. Leginkább ide sorolható sajátos csoport még: 1480: *azokpenz*, 1492: *erdewber*, 1520: *Halo berth*, *horogh pensth* (OklSz.) (az ászok, erdő, háló, horog használata után fizetett pénz). — h) Valamivel való ellátottság, valamiben való bővelkedés birtokviszonya: DebrK. 51: *yn helire* (enyhhelyre); 1533: *Mekas* (Gl.); vö. még 1560 k.: *Arany Banya* (Gl.). Sajátos alcsoport a különböző okmányok egyéb szellemi termékek és témájuk, a bennük foglaltak birtokviszonya: 1504: *ok levelek* (MNY. 9: 444); DebrK. 83: *hit leuettel*; ÉrdyK. 359: *soltaar kenynek*. És vö. még 1541: *viräg inekben* (SylvÚT. 2: 164a) (tudniillik a virág-ot, a ró-

zsá-t stb.-t metaforikus jelentésben sűrűn említő énekekben). — i) Valaki, valami valamire való alkalmasságának birtokviszonya (l. *ez az ő embere, a maga idejében és helyén stb.*): 1395 k.: *patk (!) seg* (Gl.); 1490: *pathanthyw mertheK*, 1544: *ieg uerem* (Oklsz.); stb. Idetartozó alcsoport még: 1405 k.: *posto kwlo* ('kölyű'), 1525 k.: *Thýwz kýw : Silex* (Gl.); 1546: *esső palastyat, eső síueget* (Oklsz.) (tudniillik az eső ellen alkalmas palást, süveg). A fentiektől különbözik ugyan, de leginkább mégis ebbe a főcsoportba sorolható még: 1395 k.: *kumjes : lapicida*, 1533: *Kónue arus : Bibliopola* (Gl.); 1536: „*a zew-lew mýesnek*” (PestiNTest. 151a); stb. — j) Mennyiség, mérték birtokviszonya: vö. 1540: „*thebet nem adanak három hopeznel*” (LevT. 1: 8); 1551: „*fi-zelse . . . az ő nap szamat*” (HeltBibl. 1: LLL3).

Az azonosság birtokviszonya (genitivus identitatis) adataink szerint közszavakban nem, csupán település-, hegy- és vízrajzi nevekben fordul elő (l. 906).

A jelöletlen birtokos jelzős közszói szerkezetek feltűnő alaki sajátága, hogy tagjaik rövid hangtestű (egy, két, esetleg három és csak szórványosan négy vagy több szótágú) lexémák. Alaktani sajátáguk továbbá, hogy viszonylag könnyen kapcsolódnak hozzájuk képzők. Így *-s* melléknévképző: 1405 k.: *fwltus* (*fültő + -s*): *timposus* (Gl.); ÉrdyK. 413: „*zyzek atyaffyafok*”. Valamint a *-bali/-beli, -i* melléknévképzők: CornK. 30r: *menyozzagbely* (l. még VirgK. 119); 1533: „*Hat holnapi*” : *Semestris* (Gl.). Főnévképző felvétele is adatolható: MünchK. 74vb: *folnagfagot*; CornK. 1r: „*ielus cristulnak atyafyv-faga*” (l. még: PeerK. 49, JordK. 848); ÉrdyK. 357: „*az hadnagyfagot le teeween*”. Ritkább viszont a még további képzés: GuaryK. 129: *atufyusagos* (l. még DöbrK. 284, BodK. 14, DebrK. 212). Igeképzők felvétele, a keletkezett ige továbbképzése a foglalkozásnévként használatosak körében adatolható: MünchK. 74vb: „*nē folnagkodhatol*” (l. még DöbrK. 362); MünchK. 74vb: „*ag-gad žamat te folnagkodatodnac*”; DöbrK. 362: „*aggad meg zamat te folnagkodafodnak*”.

Írásmódjuk általában váltakozó: MünchK. 20ra: *pelda bēzedecebēn*; de: MünchK. 20ra: *peldabēzedecebēn*. Bizonyos következetesség jele azonban, hogy szóhoz kötötten állandósult egybeírás is érvényesül. Így a *hónap* szót valamennyi forrásban egybeírt formában találjuk: JókK. 121: „*egy hónap*on” (ugyanígy: MünchK. 54va, WinklK. 299, NagyszK. 383, DomK. 249, 1533, 1538: Gl.). Máskor azonban forrástípusok szerinti eltérés mutatkozik: JókK. 55: *menyozzagban* (hasonlóképpen: 1456 k.: Gl.; JordK. 90a, 92b, 94a, KulcsK. 4, TelK. 39, 287, WeszprK. 51, l. még PéldK., amelyben tizenöt előfordulásból csupán kettő képvisel különírást); de: 1533: *Menny orsag* (Gl.). Hasonló a helyzet a *hadnagy* esetében is: a NySz. visszakeresett forrásai következetesen egybeírók, a Gl. forrásai azonban viszonylag későn kezdik az egybeírást.

2. Funkcionális tulajdonságaik sajátos módon igen közel állnak a szintagmaállapotra jellemzőhöz. a) Szintagmatikai viselkedésük alaptagjuk szófajiságát tükrözi: JókK. 26: „*beytfew zeredara viradolán*”; JordK. 91b: „*eseenek az wth felón*”; Land. 51: „*a wyz warathes . . . Megh wezy*”; stb. A kapcsolódó jelzői bővítmény természetesen mindig a szerkezet egészére vonatkozik (a bővítményi tag külön bővítése a szerkezet jelölt birtokos jelzőssé válását eredményezné!): JordK. 193a: „*halleeK oly mynt egy nagy kýzth zooth*”; ÉrdyK. 599: „*ol töreK . . . az oklatan balwan keepöt*”, 455: „*myndden fyw zalak . . . ky aznak*”; stb. Előfordul azonban két (egymással mellérendelő vi-

szonyban álló) birtokos jelzői tag kapcsolódása ugyanazon alaptaghoz: BodK. 1: „mikent ha elötted eg *zpr*, *awağ hay zalon* ketnenek eg *golobist* fel”. — b) Jelentésükben a szószerkezetek tipikus jelentésszerkezetétől mindössze azáltal térnek el, hogy általában szűkülés következtében, a jeltárgyak bizonyos csoportjának fajtaneveként használatosak. Ezért úgyszólván egyetlen fogalomkör sincs, amelynek terminuskészletében ne találkoznánk velük. Vannak köztük a mindennapi élethez kapcsolódó, általánosan használt szavak: 1405 k.: *chorda vth* (Gl.); BécsiK. 255: *zolo fo : botrus*; ÉrdyK. 319: *heegy tetön*; stb. Gyakoriak a különböző szakmák, sajátos tevékenységi körök fogalomrendszerébe tartozó szakszavak is: 1435 k.: *varas biro*, 1456 k.: *harangtorom : Campanile*, 1538: *termezet tudoman : Phisica* (Gl.); stb.

Egyszerre több irányú jelentésváltozás következett be az *atyafi* szóban: WeszprK. 7: „martanak es magdalnanak *attiokfiat*”; DebrK. 569: „*atiafya* Auag rokonfaga”; VirgK. 66: „en legyek kifeb *atyafiu*” ('szerzetes'). Metaforikus, metonimikus jelentésváltozás vagy más különleges jelentésspecializálódás viszonylag ritkábban ment végbe: MünchK. 20ra: *peldabézedet : parabola*; 1490: *thorokgyjk : inflatura colli* (Gl.); DebrK. 83: „akar ... Azzoni allatok ualanak meeg *giermők agibelieketis* zanki uete”; 1533: *Gyenghaz* (OkISz.). Ilyenek a csupán későbből adatható, de bizonyára már korszáunk előtt meghonosodott továbbiak is: 1510 k.: „*tanq bijonzagok* ninnen”, 1520: „*dýcheretes tanobizonsa*” [!]: *testimonium* (Gl.); DebrK. 162–3: „kit haluan vamof petór *zómigiót* [szemügyet] veuen el futa”.

Az alaptagon jelölt birtokos jelzősök. — 1. Alaki szempontból a birtokos személyjelek jelenléte figyelmet érdemlő különbségekhez vezet: a jelületlen szerkezetek szoros szórendűsége kötött (egyéb tagok közébeekelését tűrő) szórendűséggé, nagyon ritkán szabad szórendűséggé lazul. Szabad szórendűség olyankor fordul elő, amikor a birtokszó (elől álló) minőségjelzőszerűen kapcsolódik a birtokosszóhoz: vö. 1549: „*az fele hasznának* két része az apáczáké legyen” (SzékOkl. 2: 84); 1557: „*nehez ees sulia [súlya] betegfeg*” (RMNy. 2/2: 126); 1577: „*weny a fele dèzmat*” (LevT. 1: 4).

Az általános, birtokosszó + birtokszó sorrendet képviselő szerkezetekkel kapcsolatban a következők figyelhetők meg: a) Valahányszor *-k* többesjeles vagy birtokos személyjeles főnév vagy személyes névmás tölti be a birtokszó szerepét, a jelölés kötelező: 1492: *wykukpinze* (vékákpenze) (OkISz. Pótl.); 1525 k.: *fejéd lagya* (Gl.); 1529: *the kegjelmed* (KLev. 82. sz.). — b) A viszony kötelező jelöltsége tapasztalható olyankor is, amikor a bővítményi taghoz legalábbis értelemszerűen kapcsolódó vagy valóságosan kitett mennyiségjelző tartozik: JókK. 46: „*nenczen femým hanem czak engalya ruham*”; vö. még 1549: „*adjanak ... ugyan tiz kaszaalja füvet*” (SzékOkl. 2: 84). — c) A jelölés kötelező voltával találkozunk a megszemélyesítést tartalmazó szerkezetekben is: 1456 k.: *vasura : nemes ku : qui nullo ferro frangitur* (Gl.); vö. még 1564: „*lewelek ... Az Azthel [asztal] fýjaba*” (RMNy. 3/2: 53). A képi jelentésben használt szerkezetek esetében váltakozás is előfordul: 1525 k.: *eb nyelw : Cynoglossa*, 1533: *Eb nyelue : Cynoglossa*, *ókór nyelue : wundkraut*, 1560 k.: *eókór nyelw : lingua bouina herba est* (Gl.). — d) Elég általános a viszony jelölése olyankor is, amikor a bővítményi tag egyedi létezőt vagy ismertnek számító személyt, dolgot nevez meg (aki vagy ami esetleg csupán a beszédhelyzet alapján vagy a szövegösszefüggésből számít ismertnek): DebrK. 122: „*mi-koron a varof hazuba vitetót uolna*”; 1533: *Adam almaia : Gurgulio* (Gl.);

Land. 9: „Es Swlyok Balas *wr Kepe* [‘a király képviselője’] Lewen”. Ilyenkor azonban jelöletlen : jelölt váltakozás is előfordul: 1490 k.: *eh feelkor*, 1538: *effelij* : *Media nox* (Gl.); FestK. 95: „Legyenek menth *hazhenak* [házhéj ‘ház-tető’] zenaya”; DebrK. 4: „*haz heiara* menne”. — e) További adatok hiányában a jelöltség okát olykor csupán találgathatjuk: 1524: *Barath Bora* (Oklsz.); vö. még 1558: „Im kvltém az Doktortvl ég *Szanko Sipiat*, kivel maft Sipollon orfolla afzon” (OL. E 185. MKA. A Nádasdy család levéltára. Misszilisek. 22. cs. 1558. június 28.). Talán ide sorolható még: 1560: „kezde devheoskeodny mondvan, hogy en *vdvar hazugia* wagiok” (LevT. 1: 360).

Az alaptagon jelölt birtokos jelzős szerkezetfajták nem elhanyagolható alaki sajátága végezetül az is, hogy az E/1., 2. és T/1., 2. személyjeles alaptagokhoz vonzatként tartozó bővítmény lexikális jelenléte még kontextuálisan sem feltétlenül szükséges (a beszédhelyzet alapján ti. a beszélő és a partner egyaránt ismertnek számít). Ezzel szemben az E/3., T/3. személyjeles alaptagokhoz tartozó bővítmény lexikális jelenléte legfőljebb teljesen egyértelmű szövegelőzmények esetében maradhat el. Egyébként mindig kötelező a bővítmény kitétele.

Írásmódjuk csaknem ötletszerűen váltakozónak tűnik: PéldK. 43: *eyfelenek*; 1538: *effelij* (Gl.); de DomK. 110: *ey felehez*; 1500 k.: *papa fjuw* (Gl.); de 1525 k.: *papafjuwe* (Gl.); 1538: *hazheijan* (Gl.); de 1533: *Haz heia* (Gl.). Halványan formálódó stabilizálódás jele lehet azonban az, hogy az Oklsz. forrásai körében viszonylag gyakoribb az egybeírás: 1422: „vino Comititis seu Castellani . . . *Spanbora*” (ispánbora), 1492: *wykappinze* (Oklsz. Pótl.), 1510 k.: *Ispanpeze* (Oklsz.).

2. Funkcionális sajátágaik igen változatosak.

A) Szintagmatikai viselkedésük alapján három fajtájuk különböztethető meg. a) Az egyikbe azok tartoznak, melyek a hasonló felépítésű szintagmákra jellemző módon alaptagjuk főnév voltának megfelelően lépnek más lexémákkal szintagmatikus kapcsolatba: MargL. 99: „az *kar allyat* [‘karzat, kórus alját’] *mongja zent egyhaznak*”; vö. még 1552: „*jwne* ide Papara az *Kyral keppaehez*” (királyképéhez) (LevT. 1: 96); 1554: „*ky falw nylath byrya* forinthoth aggyon” (SzT.). Felvehetnek természetesen csak a bővítményre, de gyakrabban a szerkezet egészére vonatkozó jelzőt is: WeszprK. 102: „nem yohet ver az *o kezek feiebol*”; ÉrsK. 555: „Az *zentfeges wr napyarol walo* . . . *predycacyo*”, 557: *ez wylaghy bolond adamffay*. Egyeseket a kialakult mértéknévi funkció főnévi jelzői szorepre is alkalmassá tesz: 1346: *Bardalaerdeu* (Oklsz.); vö. még 1549: „adjanak az barátoknak tiz *ka(szaalja)* füvet” (SzékOkl. 2: 84). — b) Külön fajtát képviselnek a főnévi szintagmáktól eltérően csak minőségjelzőként használatos szerkezetek: JókK. 46: „*czak engalya* ruham”; vö. még 1598: „csak ahnot hivelyez es *szophia* beszedet avagy mést nyogtet” (GyarmFel. 293b: NySz.). — c) Az alaptagra jellemző szintagmatikai viselkedéstől való másfajta eltérés figyelhető meg a szerkezetek harmadik csoportjában. Ezek tudniillik nem alap-, hanem bővítményi tagjukra jellemző, névmási funkcióban használatosak: 1530: „azon kerý *the keghelmedeth* hogh *the keghelmed* sýessen” (MNY. 37: 351); 1530: „aýanlom *the kegyelmednek*” (MNY. 37: 280); vö. még 1579: „Az Ur ýlten tartha mogh *the k. the k.* haza nepewel egietembe” (RMNY. 2/2: 22). Az egyszerű személyes névmásoktól eltérően viszont azonosító szerkezetek második tagjaként is előfordulnak: 1537: *kerall ew felseghe* (KLev. 154. sz.); 1539: *vram ew kegelme* (KLev. 177. sz.).

B) Jelentésük igen gyakran csaknem teljesen szó szerkezeti állapotot képvisel: 1533: *Papok seký : Sedilia clericorum, Ágia vele : Cerebrum* (Gl.); vö. még: 1536: *háð felýn : in solarío* (PestiNTesT. 100b). Az ilyenfajta szerkezetek elsősorban jelzőközbeékelődés nélküli használatuk miatt különböznek a szintagmaszint jellegzetes produktumaitól. Pedig néhányukat (például az *ágya veleje* típusúakat) paradigmasorba való tartozásuk vagy többesjeles voltuk éppen ehhez a szinthez köti.

Rendszeresen előforduló jelöletlen változatuktól mindössze abban különböznek, hogy amazoknál talán inkább tekinthetők beszélt nyelvi formáknak: DebrK. 315: „atal fagatac vala mind az ő ágya veleiglen”; ÉrdyK. 501: „kőlykőchke . . . hataa olya”; 1533: „Valami allatnak laba feie” (Gl.). További használatbeli kötöttségük azonban, hogy több birtokos egy birtok típusú változatuk csak egészen szórványos lehetett.

A fentiekkel ellentétben a szerkezetek egy részének jelentése eltér a szó szerkezeti állapottól. Az oka lehet jelentésszűkülés: 1500 k.: *czyabaire* (különféle növények neve) (Nyr. 2: 68); vö. még 1585 k.: *warashaza : Curia*, 1590: „Egy zaszlo allya nep” : *Vexillatio* (Gl.). Máskor meg valamilyen metonimikus jelentésváltozással kell számolnunk: 1470: *hazam nepeth : familiam meam*, 1456 k.: *hazanepenek : familiae suae* (Gl.); BirkK. 2a: „atiokfiainak az fororoknak”; vö. még 1579: „Ralkai ligmőd ket atiafiat: vagi baratiat” (RMNy. 2/2: 22). Az esetek egy részében pedig hasonlóságon alapuló jelentésváltozás tételvezhető fel: 1405 k.: *nap haza : zodiacus* (Gl.). Egyesek további jelentésváltozáson is átmenve alkotóelemeik fogalomkörétől jelentős mértékben el is távolodtak: 1533: *őkör nylue : wundkraut* (Gl.); XVI. sz. közepe: „az fyweth kyth pap Monýjanak hýwnak” (MNy. 29: 188); vö. még 1578: „Ricinus tobb neue . . . Crist’ keze, Cristus tenyere” : *Palma Christi* (MelHerb. 82).

Szófajváltó további képzéssel keletkezettek. — A minőség- és mennyiségjelzős szintagmák körében korszakunkban már széles körben érvényesülő sajáttság lehetett az -ú/-ű, -s, -nyi és más szófajváltó melléknévképzők felvételével járó szórendi átstrukturálódás: az egyszerű, kötött szórend szorossá válása. Az így létrejött szerkezetek további sorsa azonban nem alakult egyformán. Egyesek tudniillik máig adatolhatóan szoros szókapcsolati állapotban maradtak, mások viszont teljesebb lexikalizálódással járó jelentésváltozáson mentek át.

I. Az -ú/-ű képzősök egyik legfontosabb alakí kérdése a kapcsolódásmód. Korszakunkban ugyanis ez a toldalék egyszerű szavakhoz még nem járul. Általánosan elterjedt viszont a főnévi alaptagú összetett szavakhoz és szó szerkezetekhez való kapcsolódása: 1500 k.: *dýnþajýwfw : De boragine* (Gl.); VirgK. 115: „ez neuð tudos mester”; 1533: „Hargas nyako madar” : *Vanellus* (Gl.). Az -ú/-ű-vel bővült szerkezeteknek már a kései ómagyarban is sajátága, hogy a főnévi alaptagú átlagszintagmáktól nemcsak szófaji érték, szórendi sajátosságok tekintetében különböznek, hanem abban is, hogy jelzői alaptagjuk nem szabad bővítményként, hanem kötelező vonzatként kapcsolódik az alaptaghoz. Olykor természetesen az is előfordul, hogy ugyanazon bővítmény egyszerre két alaptaghoz kapcsolódik: vö. 1584: „oly gonoz haborgo es rut bezedő zítku” (SzT. ész: esze vész vminek b. a.). A szoros szórendűvé válás miatt a bővíthetőségnek korlátai vannak: egy már kitett bővítménytől eltérő fajtájú bővítmény ugyanazon alaptaghoz már nem járulhat. Azonnemű viszont igen: vö. 1551: „feier anagy veres szabasu keleueny”

(MNY. 62: 53). Az egyes alaptagok bővítményei természetesen megváltoztathatók: 1456 k.: *kýsded hitek : modicam fidem habentes*, 1470: *fel hithe : Samaritanus* (Gl.); CornK. 22r: „*vala meg eert erkölchev*”; ÉrdyK. 245: *eertef elkőczew vala*”; stb. A bővítményi tag kötelező volta szerepet játszhatott talán egyes -ű/-ű képzővel bővült (és valamilyen okból másoknál esetleg gyakrabban használt) alaptagok lexéma → toldalékmorféma irányú funkcionális átértékelődésében. Így jöhetett létre a -nemű, -szerű képzőszerű morféma (részletesebben l. 268, 275–6).

Írásmódjukra a váltakozás talán kevésbé jellemző, mint egyéb szerkezetfajtákéra. A leggyakrabban alkalmazott megoldás a különírás. Egybeírásra a vizsgált forrásokból mindössze tizenkét adat került elő. Közülük azonban nyolc mennyiségjelzős. Meglehet, hogy ez a feltűnő aránybeli eltolódás a mennyiségjelzősök javára, a későbbi (egyszerű íráshagyománynál egyébként alig minősíthető) egybeírási gyakorlat kései ómagyarig való visszavezethetőségére figyelmeztet: 1538: *háromlabw : der tryfueß : Tripes* (egyfajta háromlábú bútordarab) (Gl.); SzékK. 295: „*eg felzómő baba*”, 1: *négzegő*.

Funkcionális kérdéseik szorosan összefüggenek morfológiai felépítésükkel. a) Szintagmatikai viselkedésük a képző funkciójának megfelelően alapvetően melléknévi. Használatukra azonban csaknem kizárólag olyan főnevek társaságában került sor, amelyek jeltárgya a szerkezet alaptagjának jeltárgyával rész—egész, esetleg más hasonló, de mindig el nem idegeníthető, szerves összetartozási viszonyban áll: JordK. 172a: „*keth elű tórnel előfb*”; ÉrdyK. 510: *zeep yllatw fywek*; 1533: *kősserő mago fy* (Gl.). Továbbá: PeerK. 65–6: „*horgas orrw törpe emberth*”; 1533: *Sok labo ferűk* (Gl.); stb. Melléknévi szófaji értéküknek megfelelően értelmező jelzőként is előfordulnak: BécsiK. 48: „*satozoc ... ěg zinquèc ... z azan zinquèc*”, 67: „*kizali zuhacban Iacinctinos zinquècbèn z ěg zinquècbèn*”. Az ilyen szerkezetek bizonyos fokú lezáratlan-ságát jelezheti azonban az, hogy a közvetlenül előttük álló bővítmény olykor a bővítményi taghoz kapcsolódóként is felfogható: BécsiK. 11: „*igē nag ězoffego vazoft*”; ÉrdyK. 519: „*nagy yo elkochű ... volna*”. A hozzájuk kapcsolódó bővítményük néha vonzatszerű: JókK. 69–70: „*lewn ... baratyhoz yokeduew*”: *ad fratres eius benevolus*. A melléknévi használat mellett szórványosan főnevesülés is bekövetkezett: DöbrK. 45: „*ę zarvoknak zarvioktul*”. — b) Jelentésük két változatot képvisel. A gyakoribb a szintagmák jelentésszerkezetével egyező változat: JókK. 31: „*nagj feyew bottual*”; 1533: „*Kis belő dio*” (Gl.); 1532: *aranzynew* (OkI Sz.); stb. Az ilyen szerkezetek tehát csupán szórendi saját-ságaikban különböznek a szabad szintagmáktól, és ezért szoros szókapcsolat természetűeknek tekinthetők.

Kisebb csoport a jelentésváltozáson átment produktumoké. Ezekben többnyire szűkülés vagy valamilyen metaforikus, metonimikus jelentésmódosulás ment végbe. Így joggal tekinthetők lexikalizálódott, összetett szóként élő produktumoknak: 1456 k.: *Egiguk : simplices* (Gl.); VitkK. 64: „*ketzinő es kepmutalo iget mendenkor el tauoztas*”. Egyesek szóképjellegekből fakadóan olykor a semleges stílusértéktől eltérő, fokozott expresszivitás hordozói: SimK. 12: „*a kemeñ zjűű ferfiac*”; DöbrK. 22: „*ki iduőzeit ěgenes zivőköl*”; VirgK. 52: „*az beu kezw kegies iften*”. Ilyen még: ÉrsK. 115: „*zola az angyal zain zenth Dawyd*”. Az észbeli gyorsaságra vonatkozó terminusállomány tagjaként meghonosodottaknak bizonyára már a kialakulás korában is lehetett sajátos pragmatikus jelentése: PéldK. 21: „*budofo elmjyr frat*’ (frater)” 1533: *Nehez feiő: Grauedinosus*; vö. még 1560 k.: *tompa elmeyw : stupidus* (Gl.).

2. Az *-i*, *-s*, *-nyi*, *-bali/-beli* képzős szerkezetek egyes alaki sajátosságai az *-ű/-ű* képzős szerkezetekéivel egyeznek. A két csoport közt azonban észrevehető különbségek is vannak. Így az *-ű/-ű*-vel keletkezett szoros szókapcsolatok és összetett szavak állományához képest az egyéb szófajváltó melléknévképzőkkel keletkezettek száma aránytalanul kisebb. Ennek legfőbb oka bizonyára az lehet, hogy ez utóbbi toldalékok elsősorban lexémákhoz kapcsolódnak, szintagmákhoz csak ritkán járulnak. Szószerkezetekhez való kapcsolódásuk a kései ómagyarban mindössze két fő típusra korlátozódik: a) A leggyakrabban előforduló típusba azok a mennyiségjelzős szerkezetek tartoznak, melyekben az alaptag mértéknév vagy éppen mértéknévi szerepben használt főnév. Megkülönböztető sajátosságuk, hogy bővítményi tagjuk eleve kötelező vonzatként járul az alaptaghoz: ÉrdyK. 672: „*hwz napy yaro földön*”; VirgK. 14: „*het . . . rend bely zentek*”. — b) A második, csupán gyéren adatolható típusok olyan főnevek jelzőiként vagy olyan főnevek állítmányaként használatosak, melyek jeltárgya alaptagjuk jeltárgyával valamilyen időbeli, térbeli kapcsolatban van: ÉrdyK. 626: „*kysded germeky yffywſagatrol foghwa*”, 170: „*lataa zent Agothaat . . . nagy gyenſes ruhában*”; vö. még 1574: „*Vayda Andras . . . harmad zomzedos volt Igarto gergy Zeoleyewel*” (SzT.).

Írásmódjukban általános a széttagolás.

Funkcionális sajátosságaik közvetlen összefüggésben vannak szerkezeti felépítésükkel. a) Szintagmatikai viselkedésük a felvett képzőnek megfelelően egységesen melléknévi: JordK. 154b: *hazom hozanj ſjóđ*; ÉrdyK. 353: „*hathwan eztendey őzwegyek valasztallanak*”; ÉrsK. 141: *harom reend beely zozathokath*. Értelmező jelzőként természetesen jelzett szavukkal azonos toldalékot vesznek föl: MünchK. 9ra: „*megoľ mendēn gezmeket . . . ket őztēndēieket z alab*”; *pueros a bimatu et infra*; ÉrsK. 164: „*My kenyerketh mynden napyath agyad neekwnk ma*”. Szófajiságuknak megfelelően állítmányi szerepet is betöltenek: MargL. 2: „*ez zent zvz. volna evt eztenders*”; WeszprK. 84: „*Az en orzagom nem e földi*”; ÉrdyK. 351: „*mykoron ymaran hatod honapy vona*”. Állítmányként számbeli egyeztetésük is adatolható: ÉrsK. 208: „*felwenfegh Es kewanatollagh egy alomyak*”; *Awaritia et cupiditas Sorores*. Főnévi használatuk csak egészen ritka lehetett: VirgK. 99: „*ez fwldiek*, semik az menieikhez kepest”. — b) Jelentésük általában a szintagmák jelentésszerkezetével azonos típusú (így ezek a szerkezetek is csupán szoros szókapcsolatoknak tekinthetők): JordK. 97a: „*hazmad napy ſyazo feldet*”; *via trium dierum*; ÉrdyK. 351: „*wrwnknak egy honapy koraban*”; vö. még 1540–1555: „*mindenütt gonosz hírósök vattok*” (RMKT. 3: 298).

A jelentésbeli eltéréssel járó lexikalizálódás körükben ritka. Az eltérés leginkább jelentésszűkülés: 1405 k.: *eg zaruus : vnicornis* (Gl.); CornK. 148v: „*a3 vialkodaas menden napy*”; VirgK. 14: „*menyorzagban, het . . . rend bely zentek vannak*”; 1533: „*Neg penzús garas*”; *Grossus nummus* (Gl.). Esetleg ide sorolható még: vö. 1570: „*chiuka lazlo harmad Ewy* [‘harmadik éves’] porozlo”, 1585: „*Amelj harmad Ewy* [‘tavalylelőtti’] Restantia” (SzT.).

Hozzárendelő viszonyt tartalmazó összetett szavak és szoros szókapcsolatok

1. Alaki szempontból talán legszembeötlőbb sajátosságuk a tagok általánosan jellemző alany — állítmány egymásutánt követő kapcsolódási rendje. Az alanynak ez a közvetlen állítmány előtti, tehát a lehangsúlyosabb helyen való állása lehetett az összeforrás alapjául szolgáló egyik fontos formai tényező. Alaki oldalról még az is hozzájárulhatott, hogy az előkerült (igen kis számú) összeforrt szerkezetben az alany főnévi igenév, egyedi létezőt jelentő E/3. személyű határozott alany, vagy E/2. személyű névmással kifejezett általános alany: WeszprK. 118: „lelekben es . . . *tuđnja*, *illik* hogý az belel”; 1533: *Mendörök : Tonat* (Gl.); 1577 k.: „(Pw)nkéld hawaban zeggýed az *The mondad fweth*” (OrvK. 37). Összetartozásukat erősítő további alaki sajátosságuk, hogy éppen az alany milyenségéből adódóan mind olyan szerkezetek, melyeket értelemszerűen nem is lehet az igei paradigmásor egyéb tagjaival helyettesíteni: 1538 k./: „nem tanitnac, azért femmi *iften fizesse* nints náloc” (DévTízPar. 48); vö. még 1554: „Az *Isten fogaggiat* az astalhoz szegeszte” (OklSz.).

2. F u n k c i o n á l i s sajátosságaik a következők: a) Szintaktikai szerepük szerint kétfélék. Mondat, illetőleg tagmondat értékűek: WeszprK. 118: „*tuđnja*, *illik* hogý”; vö. 1533: *Mendörök : Tonat* (Gl.). Szintagmatikus szerkezetek főnévi tagjaként is feltűnnek: 1538 k./: „femmi *iften fizesse* nints náloc” (DévTízPar. 48). — b) Jelentésük két változatot képvisel. Az egyszerűbbik a jelentésváltozást nem mutató: vö. 1595: *Meny-dorgeünni : Tonare* (Gl.). A gyakoribb változatot a metaforikus, metonimikus jelentésmódosuláson és szófajváltáson átment szavak képviselik: vö. 1544: „Az *Isten fogaggiat* az astalhoz szegeszte” (OklSz.); 1577 k.: „*The mondad fweth*” (OrvK. 37).

Szintagmatikus viszonyt nem tartalmazó összetett szavak

Számuk szinte elhanyagolhatóan kicsi. Vizsgálatuknak ezért inkább csak szerkezettipológiai szempontból lehet jelentősége.

Felépítésükben mindig egy önálló mondatrészi szereppel nem rendelkező szó meg egy ehhez kapcsolódó, mondatrész-szereppel rendelkező lexéma vesz részt. Mivel az ily módon együtt szereplő lexémák közt szintagmatikai függőség nincs, ezek alaptagnak, bővítménynek semmiképpen nem tekinthetők. Megkülönböztetésük alapja ezért legfeljebb pusztá sorrendiségük lehet. További jellegzetességük, hogy mindig az előtag az, mely önálló mondatrész-szereppel nem rendelkezik. Adatainkban az előtag vagy tagmondat értékű indulatszó, vagy a *nem* módosítószó. A tagok összekapcsolódásában a szórendi kötöttségnek feltétlen szerepe lehetett: 1462: „Seutelle . . . Sasas *Nemwerth*” (OklSz.) (ehhez l. 1529: *werthazthal* : OklSz.); NagyszK. 173: „Jay vezic az ol embörnec”; CornK. 14v: „byn tetelnek erekke *nem akarafa*”. Az előtagként módosítószót tartalmazók az utótag szófajiságát követik: vö. 1583: „Iften-nec tiz parancholatit *nem tartafomba*” (Agend. 200); 1590: *Bor nem iszsza : Abstemiús* (Gl.). (Ezeknek a jelentésszerkezetében sem találunk eltérést az alkotóelemek puszta jelentésszegétől.) Az indulatszóból és igéből állókban az utótag szófajiságától eltérő szintagmatikai viselkedéssel is találkozunk: ÉrdyK.

196: „nyawalyaflaggal es *yay vezykkel*”, 557: „ez *yay veszyköt* meg nem godoll-
yaak”. A főnevesülés lehetővé teszi a jelzőfelvételt is, mely azonban lexikális
kötöttséget mutat: GuaryK. 2: *nağ iay vezic*; NádK. 67: „O öröke valo *nağ*
iayvezic”; SándK. 26: „*iğ nağ iay vezzikkel*”. E produktumban a szófajváltáson
kívül egyéb jelentésváltozás is bekövetkezett: 1536: „*Iağwezek* hallatek”:
audita est lamentatio (PestiNTest. 3b).

Rész- és tükörfordítással keletkezett összetett szavak

1. A l a k i szempontból a kései ómagyar kor ily módon keletkezett össze-
tett szavai többnyire főnevek. Tagjaik etimológiai hovatartozása tekintetében
azonban különböznek egymástól. A részfordítások tudniillik az átvevő nyelv
szókészletébe tartozó lexémán kívül az átadó nyelvi produktumból is megőriz-
nek valamit. A bennük (minden esetben jelzőként) szereplő, a magyarban szó-
családdal természetesen nem rendelkező, kölcsönzött főnév szoros szórendet
követve kapcsolódik az alaptaghoz: 1405 k.: *sen vas* (sínvas) : *f^{er}relanus* (Gl.)
(vö. ném. *Schieneisen*); 1520 k.: *Galycz kew* : *Atrame^{tu}m sutoriu^m* (Gl.) (vö.
baj.-osztr. *galitzn-staa*); ÉrdyK. 388: *off mestereenek* (vö. ir. ném. *Hofmeister*
'udvarmester').

A részfordításokkal ellentétben a tükörfordítással létrejött szerkezetekben
mindkét lexéma az átvevő nyelv szókészletéből való. A tagok közti viszony
szintén (minőség- vagy jelöletlen birtokos) jelzői: 1456 k.: *nağ pentheken* : *in*
parasceve (Gl.) (szláv mintára alakult tükörszó); 1525 k.: *ewkewr zem* : *Regulus*
(Gl.) (ném. és lat. szavak tükörfordítása); 1545: „*ew fellíge heltharthoia*”
(RMNy. 2/2: 58) (lat. *locum tenens*). Adatolható továbbá jelöletlen birtokos
jelzősnek és (metaforikus vagy metonimikus jelentésű) főnévi jelzősnek egya-
ránt értelmezhető tükörfordítás is: 1405 k.: *farkas caza* (kasza) : *nouac^um*
(Gl.) (vö. ném. *Wolfeisen*); WinklK. 141: *veragh vafarna(b)p* (szláv mintára ala-
kult tükörszó); 1525 k.: *Kegŷo Rokka* : *Aroma* (Gl.) (vö. úfn. *trechenviz* 'kigyó-
fű', ennek fordítása lehet).

Í r á s m ó d j u k b a n valamivel gyakoribbnak látszik az egybekapcsolás:
MünchK. 1r: *Vizkèzèzt napia*; 1431: *hoffmesterne*, 1528: *galiczkeu* (Oklsz.).

2. F u n k c i o n á l i s sajátságaik a következők: a) Szintagmatikai visel-
kedésük főnévi: 1505 u.: *galichkeueth* (NytudÉrt. 88. sz. 106); WinklK. 141:
„*veragh vafarna(b)p* elott”; LányiK. 127: „*az nagy hetbe*”. — b) Jelentésük
tekintetében a rész- és tükörfordítások szintén eltérnek egymástól. A részfor-
dításos szerkezetek jelentése tulajdonképpen csak félig motivált: 1395 k.:
cicer borso (Gl.) (vö. lat. *cicerpisum*); KazK. 96: *ofmefłoreth*, vö. még 1556:
Sytfa (Oklsz.) (vö. ném. *Schitholz* 'ölfa'). Használatuk jelentésváltozást nem-
igen mutat, sőt inkább monoszém szavaknak látszanak.

A tükörfordítások ezzel szemben teljes egészükben motiváltak. Egy részük-
nek a jelentése a tagok puszta jelentésösszegétől csupán a szakszóvá válással
végbement jelentésszűkülés miatt tér el: BécsiK. 46: „*vr . . . ütèlèt napian*”
(vö. lat. *diēs iudicii*); MargL. 41: *nagŷ zom batŷg* (szláv mintára keletkezett).
Vannak azonban metaforikus vagy metonimikus értelemben való használat
miatt nagyobb eltérést mutatók is: 1525 k.: *Kegŷo Rokka* : *Aroma* (Gl.); ÉrsK.
263: „*Dagalyos mykent ekerzem*”; 1538: *gijewngijannija* ('gyöngyház') (Gl.)
(vö. lat. *mater perlarum*, ném. *Perlmutter* 'gyöngyház').

Népetimológias összetett szavak

1. A l a k i szempontból a kései ómagyarból adatolható népetimológias összetett szavak a keletkezésük háttérében álló előzményekhez való viszonyuk alapján két nagyobb csoportba sorolhatók:

A) Külön tartandók számon az egyszerű népetimológiának nevezhető változatot képviselők. Ezek úgy jöhettek létre, hogy a beszélők valamely összetett szó idegennek (ismeretlennek) érzett tagját helyettesítették be — hasonló hangzású — ismert anyanyelvi szóval: 1434: *Ostorado* (Oklsz.) (a szó bővítményi tagja a ném. *Steuer* 'adó' főnévre vezethető vissza); JókK. 29: „ez mondas tarta ýol kett *mely feldett*” (vö. ófn. *mi(l)a*, kfn. *mîle* 'mér föld'); VitkK. 54: „ez nem zenuedes volna de *képmutatas*” (a korábbi *mutál* < lat. *mutare* 'változtat' szó helyét váltotta fel az új alaptag).

B) A korszakunkból gazdagabban adatolható változatot a felbontó vagy tagoló népetimológiának nevezhető típus képviseli. Keletkezésük háttére az, hogy a beszélők egyes idegen szavakat (helyesen vagy tévesen) morfológiailag felbonthatóknak érezték. A helyettesítés nyomán keletkezett szerkezetek kétfélék. a) Egyesekben csak az egyik, az alaptag számít önálló, szócsaláddal rendelkező lexémának. A bővítményi tag viszont fiktív kölcsönszóznak minősíthető: JókK. 104: „*Cymteremeben* zent Coporlokna vara felett” (a lat. *coemeterium* 'temető; nyughely' népetimológias megfelelője); vö. még 1560 k.: *chere bogar* (Gl.) [az ismeretlen eredetű *cserebüly* (1525 k.: *Cherebol* : *Bruchus* : Gl.) népetimológias megfelelője]. — b) Olykor a felbontott idegen szó minden „tagját” valóban létező magyar lexéma váltja föl: 1418—1422: *samsereit* : *keysij* : *arcus* (Gl.); vö. még 1590: „*Szemszer iias* vitez” (Gl.) a szlk. *samostrel* 'számszerij' és más szláv megfelelőkkel van népetimológias kapcsolatban; JordK. 38b: „kefelýwth, heeýaath ... *kaza kathonat*” (talán valamely *gara* 'fekete' előtagú török madárnévből keletkezett); 1525 k.: *kenesew* : *Argentum uiuum* ('higany') [vö. ótör. (CC) *konessu* 'élősdiek ellen használt folyadék' és megfelelői, melyek s hangja a m. *eső* hatására cserélődhetett fel *š*-sel].

Í r á s m ó d j u k b a n nyelvemléktípusok szerinti és produktumokkénti különbségek nyomai mutatkoznak. Az Oklsz. és a Gl. forrásai inkább egybeírók: 1525 k.: *kenesew* (Gl.) (ugyanúgy még 1533, 1538: Gl.). A kódexek viszont inkább különírónak látszanak: BécsiK. 239: *mel földön* (ugyanúgy még TelK. 271, PeerK. 114, DebrK. 194, ÉrdyK. 338, CsomaK. 33); de DebrK. 124: „*tyz merföldön*” (l. még ÉrdyK. 50).

2. Funkcionális sajátosságai a következők:

A) Szintagmatikai viselkedésük az alaptag szófajiságát követi: CornK. 214v: „az *cynterymen* által megyen vala”; JordK. 38b: „heeýaath ... *kaza kathonat*”. Mértéknévként, tehát kötelező mennyiségjelzőt vonzóként viselkedik azonban a *mér föld*: DebrK. 194: „a tengörhöz *egi meerföldön*”.

B) Jelentésük egy esetben sem azonos az alkotóelemek jelentésösszegével. A különbözés jellege szerint két csoportba sorolhatók. a) Az első csoportba a fogalomkör-jelölőknek (szemantikailag informatív jellegűeknek) nevezhető szerkezetek tartoznak: 1438: *hostorado* (Oklsz.); 1538: *zamzerijij* : *Balista*, 1560 k.: *chere bogar* (Gl.). — b) A második csoportba a nem fogalomkör-jelölő (nem informatív), szemantikailag teljesen motiválatlan, önkényesnek tekinthető produktumokat lehetne sorolni: ÉrdyK. 634: *cyntyrym*; ÉrsK. 350: *karrakatoná*; 1538: *kenesew* : *mercurium* (Gl.).

Elhomályosult összetett szavak

1. A l a k i szempontból közvetlenül a kései ómagyar korra vagy éppen a kései ómagyarban elhomályosult összetett szavak az elhomályulási folyamat mibenléte alapján két csoportba sorolhatók. a) A gyakoribb, e g y t é n y e z ő s e l h o m á l y o s u l á s lehet hangtani természetű módosulás. Erre olykor az összetevő elemek közötti szóhatáron került sor: BécsiK. 51: „anëbérzièkne hazaba” (némbér szavunk előzménye *nő, né + ember* felépítésű összetett szó); TelK. 32: „iftenec haladatos lön”; vö. NagyszK. 83: *haala adatlan*. Ilyen lehet még: 1561: „Kisz pénzt is vőnek” (Oklsz.); vö. 1517: *keez penzyl* (MNY. 43: 157). (Ha azonban e szó bővítményi tagja mégsem a *kéz*, hanem a *kész* szó, akkor természetesen az elhomályosulás feltételezése is szükségtelen.) Módosulás többelseji helyzetben is bekövetkezhett: 1470: *fonadya* (Gl.) < 1405 k.: *folnag : villic^{us}* (Gl.) (az előzmény a *falu + nagy* ’vezető ember’ felépítésű összetett szó lehetett); 1542: *kefztjew* (RMNY. 3/2: 4) < 1405 k.: *kezte* (Gl.) (az előzmény a *kéz és tőjű* ’tevő’) lexémákból álló alárendelő összetett szó). Az egytényezős elhomályosulás oka szókiveszés is lehet: DebrK. 616: „*mezith labbal* megen vala” (a *mezit* bővítményi tag valószínűleg a *mez* ige családjába tartozó fosztóképzős melléknév lehetett). — b) Az elhomályosulás k é t - (esetleg t ö b b t é n y e z ő s, ha k ü l ö n n e m ű (például hangzásbeli, szókészleti, szemantikai vonatkozású), de egyidejűleg vagy egymást követően fellépő okok következménye: 1380 k.: *kerdgel* (kengyel) (Gl.) (talán az ugor korig visszavezethető **kengy* ’cipőféle, csizma, harisnyaféle’ szó és az *al* ’alsó rész’ szavak összekapcsolódásával keletkezhett); 1500 k.: *Keskenew* (Gl.) ~ 1405 k.: *kezkene* (Gl.) (a szó tehát *kéz + kenő* ’törlő’ lexémákból tevődhetett össze; az elhomályosulás kiváltó oka a bővítményi tag hangalakjának változása, valamint az alaptag ’törlő’ jelentésének kiveszése lehetett); vö. még 1595: *Eünnep : Feriae* (Gl.) < JókK. 38: *ydneppre* (a döntő hangalakmódosulás a *nap* alaptagban következett be, szókészletből kiveszett lexéma pedig az *id* ’szent’ bővítményi tag).

Í r á s m ó d j u k b a n széttagolással csak igen ritkán, szavakhoz kötötten találkozunk: 1517: *keez penzyl* (MNY. 43: 157); VirgK. 50: *mezit lab*; 1533: *Fo nad* (Gl.)

2. F u n k c i o n á l i s sajátosságai a következők: a) Szintagmatikai viselkedésükben elhomályosult voltak csupán jelzős szerkezetekbeli használatukban szembeötlő. Ilyenkor ugyanis olyan lexémával kerülhetnek kapcsolatba, mely valójában már saját maguknak is egyik alkotóeleme: BécsiK. 192: „*vr inèplètenec napiä*”; ÉrdyK. 523: *napnak . . . ynnepleese*. Ugyanez természetesen nominativusi alakjuk használatakor is megfigyelhető: BécsiK. 67: *innèpnapoc*; vö. 1541: „*kèzi kézkenöben*” (SylvÚT. 1: 113b). — b) Jelentésük a kései ómagyarban már nemigen viszonyítható egykori elemeik jelentésszegéhez, hiszen már teljesen vagy legalább részben megszűnt a szemantikai motiváltságuk. Az elhomályosult összetett szavakat jelentés szempontjából tehát inkább a motiválatlanság teljes vagy részleges volta alapján lehetne megkülönböztetni. A részleges motiválatlanságot képviselő produktumokban mindig az alaptag az, amely a korabeli nyelvérték számára is világosan felismerhető, s így fogalomköri hovatartozásuk is változatlan: MünchK. 12vb: „*ma . . . z holnap*”; vö. még 1595: *Mezeth-lab : Nudipes* (Gl.). A teljes motiválatlanság tulajdonképpen önkényes jellé válásukat jelenti: BécsiK. 26: *jnnèpètol : festa*; MünchK. 21rb: *nèmbériècöl*; WinklK. 326: *keezkenowel*.

Több lexémából álló összetett szavak és szoros szókapcsolatok

A kéttagúakéhoz képest állományuk feltűnően szegény. A törzsanyag, a NySz., az OklSz. és a Gl. teljes anyagára kiterjedő gyűjtés eredményeként mindössze egy-két tucatnyi adat került elő. Az egyes produktumok felépítése arról tanúskodik, hogy létrejöttük alapjául ugyanolyan grammatikai tényezők szolgálnak, mint a kéttagúak esetében. Tipológiai, fogalomkörü tekintetben azonban sokkal kevésbé változatosak. Körükből nem adatolható például elsődleges viszonyként mellérendelőt tartalmazó szerkezet, természetszerűleg nincsenek közöttük például alapfogalmakat megnevező produktumok.

1. A l a k i szempontból feltűnő, hogy az alkotóelemek száma szerint két élesen elkülönülő csoportjuk állítható föl. Ezek külön-külön való leírása márcsak gyakorisági okok miatt is indokolt. A gyéribben adatolható fajta a háromnál több lexémát tartalmazóké. Ezek közvetlen összetevők szerinti tagolódása többelemű bővítmenyi rész + alaptagként szereplő egyszerű szó. A bővítmenyi rész lehet többtagú összetett szó és többtagú szoros szókapcsolat. A bővítés kapcsolódása az alaptaghoz eleve szoros szórendű, de előfordul csupán kötött szórendű kapcsolódása is. Ilyenkor feltehetőleg funkcionális tényezők (terminus technicus szerep) hatására léphetett föl szoros szórendűség, majd lexikalizálódás: 1525 k.: *Napwthan forgo fjuw : Elltropium* (Gl.); Land. 47: *Negyedfeel zazad Magawal*; vö. még 1578: „Sz. Ilona aßBony fjuuënc hiyác” (MelHerb. 124).

A nagy többséget kitevő, csupán három lexémából álló szoros szókapcsolatok és összetett szavak közvetlen összetevők szerinti tagolódása az előző típusal szemben már kétféle: a kételemű rész lehet bővítmenyi is, alaptag is, lehet összetett szó is és szoros szókapcsolat is. Ez utóbbi tekintetben észrevehető különbségek mutatkoznak az egyes csoportok között.

A) A kételemű tagként ö s s z e t t e t t s z ó t tartalmazók közt szintén gyakorisági különbségek tapasztalhatók.

A z ö s s z e t t e t t s z ó t b ő v í t m é n y i t a g k é n t magukba foglaló szerkezetek mind jelzősök. Alaptagjuk deverbális vagy egyszerű névszó. Az előbbieket genitivus subiectivusi, illetőleg genitivus obiectivusi szerkezetek: VitkK. 11: „*tanðbizonfag tetele zerent*”; Land. 63: „*Keez Iw [kézij] Lewessel oltalmazhattak Magokath*”; vö. még 1549: „*Eg patko zeg feyezó*” (OklSz.). Szórványosan határozós szerkezetek is előfordulnak: 1506 k.: „*senkj az kivaltkeppenvalok . . . keozwl*” (OklSz.). A névszói alaptagúak legtöbbje minőségjelzős. Főnévi, melléknévi vagy sorszámnévi értékű összetett szói bővítmenyi tagjuk szemantikai vagy alaki sajátosságok miatt mindig szorosan kapcsolódik az alaptaghoz: 1378: *Zylfabokor* (OklSz.); 1533: *Napra nezo fy : Heletropium* (Gl.); Land. 89: *Ewth zazad Magawal*. Előfordul metaforikus értelemben használt főnévi jelző is: 1525 k.: *medwe talp fjuw : Betonica* (Gl.). A mennyiségjelzősök körében a szerkezet egészének továbbképzésével járó szoros kapcsolódás ismerhető föl: ThewrK. 141: „*tyzen kettód ewy koraban*”; vö. még 1560: „*partha Ew . . . maycz 24 Boglarw*” (SzT. *asszonyállat* a.). A birtokos jelzősök egy része E/3. személyjelen. Esetükben feltehetőleg funkcionális okokból fellépő szoros szórendűséggel számolhatunk: XVI. sz. e.: *Bodog anya metaya* (mentája) : *Herba sancte Marie, baifufaya : Laurus* (Gl.). A jelöletlen birtokos jelzősök

közt előfordulnak genitivus possessivusi és alkalmassági birtokviszonyt tartalmazókként egyaránt felfoghatók: TelK. 298: „egy zep azzonyember sarw”; ÉrdyK. 314: *kowach zezamok*; vö. még 1555: *azon ember rvhara* (Oklsz.). Adatolhatók továbbá rész — egész birtokviszonyt tartalmazó szerkezetek: 1522: *zerechen dio wyragot*, 1524: *zewkfyzyn*; vö. még 1542: *Thaarszeke fewdel* (Oklsz.). Vannak végül hely és előzmény — következmény típusú birtokviszonyt tartalmazók: 1395 k.: *valfeu vas* : *scapulare* (Gl.); 1530: *derekal hay* (Oklsz.); vö. még 1553: *heghwam bor* (Oklsz.).

Az összetett szót alaptagként magukba foglalók csoportja kisebb és tipológiailag is kevésbé változatos. A jelöletlen birtokos jelzősőkben és a minőségjelzősőkben a bővítmény eleve szorosan kapcsolódó névszó vagy (nem cselekvő jelentésű) melléknévi igenév: 1494: *Thyz feal* (tűzfejalj) (Oklsz.); VirgK. 19: *iro zezamot*; vö. még 1544: *fű szerszamot* (Oklsz.). Olyan jelzővel, mely csupán funkcionális szoros szórendűség és hosszabb együtthasználat eredményeként tapad, ritkábban találkozunk: DöbrK. 404: *Nag Bodog azzon nap* (e szerkezet közvetlen összetevők szerinti tagolása: *nagy* + *boldogasszony nap*). A mennyiségjelzősők körében szófajváltó melléknévképzővel való toldalékolással járó szoros szórendűség tapasztalható: 1533: *Hat holnap, öt honapi, Harum honapi* (Gl.).

B) A kételemű tagként szoros szókapcsolatot tartalmazó szerkezetek is jelzősek. Alaptagjuk lehet igéből képzett származékszó, bővítményi tagjuk elhomályosulóban levő névutós álszintagma: DebrK. 286: *zamkivetőt*. A tiszta névszói alaptagúak leginkább egyszer jelölt birtokos jelzősők: 1525 k.: *Gewroghpapijwe* : *Fenumgrecum* (Gl.); vö. még 1578: *Sz. Janos due* : *Artemisia*, *Szent Jacob fűue* (MelHerb. 161, 131). Bővítményként -ú/-ű képzőt tartalmazó szerkezetek is előfordulnak: 1533: *Harum leuelo fű* : *Trifolium*, *Lilium sabasofy* : *Satyrion*, *öt leuelöfy* : *Pentaphylon* (Gl.); stb.

Írásmódjukban három változattal találkozunk. Előfordul a teljes széttagolás: 1395 k.: *helg ber gerezna* (Gl.); 1522: *zerechen dio wyragot* (Oklsz.); VirgK. 15: *anya zenth egyhaz*. Gyakoribb azonban a csak két elemre tagolás: 1395 k.: *valfeu vas* (Gl.); ÉrdyK. 314: *kowach zezamok*; vö. még 1536: *fekethew [főkötő] halo* (Oklsz.). A teljes egybeírás tekintetében észrevehető különbség van az egyes forrástípusok között. Az előkerült tizenkilenc egybeírt adatból tizennégy az Oklsz.-ból származik, csak a többi máshonnan: 1378: *Zylfabokor*, 1520: *azyweghablakgyrtonak*; vö. 1539: *Hasfauiz* (Oklsz. *hársfa-víz a.*).

2. Funkcionális sajátosságaik a következők: a) Szintagmatikai viselkedésük alaptagjuk szófajiságát követi: Land. 42: „*Eroth zazed Magawal zorwl Bely*”; vö. még 1564: „*Vagion egy vy kettkeoz halo*” (Oklsz.). Figyelmet érdemel azonban, hogy jelöletlenségüknek köszönhetően a birtokviszonyt tartalmazók további birtokos szerkezetbe is beépülhetnek: VitkK. 63: *zent iras tanó bizónfag tetele*; VirgK. 12: *atyafyu zeretetnek gywlwsege*. — b) Jelentésük gyakran a szószerkezetekével egyező típusú. Ilyenkor inkább csak szoros szókapcsolatoknak tekinthetők, bár szakszói szerepükkel bizonyos fokú jelentésszűkülés és lexikalizálódás is együtt jár: 1493: *kethkezhalo* (Oklsz.); vö. még 1552: *Farham zy* (farhámzsj), *Derekzagh furo* (Oklsz.).

Az alkotóelemek és a köztük levő viszonyjelentések pusztá összegétől való eltérést mutatók közül egyesek nagyobb fokú jelentésszűkülés miatt már elszakadóban is lehettek alkotóelemeik jelentéskörétől is: 1470: „*sam kj velesnec sethsegebel*” : *tenebris exili* (Gl.); 1553: „*ith fyw zezamot hattal*” (LevT.

1: 122). Sajátos (nyelven kívüli tényezőkkel összefüggő) névadási szemlélet-módok érvényesülnek a növény- és állatnévi szerepűek egy részében: XVI. sz. e.: *Istenloafarka : Sparagus* (Gl.); 1527: *Bodogazzonhallath* (OkI Sz.); vö. még 1578: „*Szent Antal tűzét, Minden féle dagadáfflokat, fekélyeket gyógyít*” (MelHerb. 7). Adatolható végül olyan többtagú összetett szó, melynek denotatív jelentése tulajdonképpen alkotóelemei egyikének denotatív jelentésével azonos. A „szótöbblet” azonban módosítja a szerkezet pragmatikus és nyelvértégbeli jelentését: JordK. 85a: „*kezeztýenleghnek ýgazgatala anýazent eghazban*”; de VirgK. 30: „*kik kereztien egi hazat igazgatiak*”. Meglehet, hogy az ilyenfajta többszörös összetétel a korszakban ugyancsak tapasztalható túlképzéshez hasonlóan szolgálja az ilyen különbségtételt.

Összetett számnevek

Mennyiségi kisebbségben nem a többtagúak, hanem a kéttagúak vannak. A többtagúak közt sem csupán alárendelő kapcsolódással találkozunk. Fogalomkörileg teljesen homogén állományt alkotnak. Ami pedig a legsajátosabb: a többtagúakhoz nem feltétlenül a kéttagúakon át vezet az út. A csak mellérendelő viszonyt tartalmazók esetében a közvetlen összetevőkre való tagolódás többféle is lehet: például *ezerszáz és egy* vagy *ezer és százegy*, de értelmezhetők közvetlenül egyszerű számnevekre tagolódó szerkezeteknek is: *ezer és száz és egy*. Így nem feltétlenül szükséges a többtagúaknak és a csak kéttagúaknak az elkülönített leírása.

1. A l a k i szempontból a számnevek kései ómagyar kori sajátosságai bizonyára még az előző nyelvtörténeti időszakokban alakultak ki (jelen fejezetbeli tárgyalásukat inkább a kedvezőbb adatolási lehetőségek indokolják). Megjegyzendő azonban, hogy a *tizenegy* típusú szerkesztésmód ekkorra kihalt, illetve csak eredményeiben él tovább. A mellérendelő szerkesztésmódnak két változata adatolható.

A) Tipikusan fogalomkörre jellemző a rászámolásnak nevezhető mellérendelés: 1490 k.: *chilanzase harum* (kilencszázhárom) (Gl.); 1510: *zaz negvenket* (NyK. 28: 71); vö. még XVI. sz. 2. fele: *ezer othzaz három* (MNY. 60: 106). A más szófajok körében is szokásos mellérendeléstől eltérően azonban a számneveknél ez a kapcsolatos viszony is kötött szórendű, még kötőszós szerkesztésmód esetében is mindig a magasabb nagyságrendű mennyiséget megnevező előtag + kisebbet megnevező utótag sorrend tapasztalható (a kötőszó sajátos módon egyeseket vagy tízeseket jelentő tagok előtt áll): 1508: „*ezer oth zaz ees nyolch eftendõben*” (RMKT. 1²: 238); JordK. 136b: „*Negjwcn ef hat eztendeegh*”; TihK. 29: *három zaz es kilencuen nioð eztendõbe*. A mellérendelő viszony lehet kapcsolatos mellérendelő kettőztetés: 1456 k.: „*eg-eg pezth*”: *unum unum denarium* (Gl.); 1529: „*fel fel forynthot*” (Száz. 1873: 45); 1530: „*foghna mýndenýk keth keth embert*” (MNY. 37: 282). A mellérendelés olykor választó. Ilyen szerkezetekben a tagok rendszerint közvetlenül egymást követő számértéket neveznek meg. Kötőszó nélküli változatuk kifejezhet bizonytalanságot, határozatlanságot; vö. 1538: „*eg keet holdnapigh*” (KLev. 163. sz.). Kötőszós változatuk inkább egyszerű vagylagosságot fejez ki: 1526: „*hath wagh heth forynthara taffotat*” (LevT. 1: 3); 1527: „*atýutokfýait kethewt vag harmat*”

(Száz. 1874: 347); 1530: „*keth awagh harom ezer forynthal*” (MNY. 37: 280). Ilyen szerkezetekben sorszámnevek is előfordulnak: 1539: „*tizen ewted auagy huzad napra et kyn lennenek*” (MNY. 37: 354).

B) Az összetett számnevek keletkezésében a mellérendelön kívül az alárendelő, jelzős kapcsolódásnak is szerepe volt. Az így keletkezettek egymástól eltérő nagyságrendű mennyiségeket megnevező tagokból állnak: 1512–1526: „*ot ezer forynthot*” (MNY. 80: 368); 1530: „*hat zaz pwfkas*” (MNY. 37: 278); Land. 44: *Thyzewn-/Heeth Ezer* Emberrel”. Jelzőként felező számnevek is használatosak: 1521: „*harmadfel zaz forynthban*” (MNY. 9: 445); Land. 16: „*Thewbben Harmadfeel Ezewr Embewrnel*”. Nagyobb mennyiségek jelölését olykor azonban határozós szerkezetekkel oldották meg: MünchK. 21rb: *ot3èz èze2*; 1532: „*kethfer saaz ezer embere*” (NádLev. 222); Land. 47: „*Haromzor zaaz Ezewr Embewrnel*”. Ennél is analitikusabb a való igenévvvel szerkesztett — tízezer-nél nagyobb mennyiségekre használatos — változat: 1456 k.: *kilentz zazor valo zaz* (Gl.); ÉrsK. 135: „*zaz ezerzer walo ezer magyary mely feld*”. A mennyiségjelzős szerkezetek korabeli sajátása még, hogy a jelzői tag nemcsak egyeseket, hanem tízeseket jelentő számnév is lehetett: 1490: *tisase, tissase* (tízszáz) : *cento* (Gl.); vö. még 1607: „*az tizenhat száz forintot*” (LevT. 2: 179). Ezekre emlékeztető — de nem jelzős és tudatos analógiás alkotásnak tűnő — szerkezetek még: 1533: *Tisen hus : Viginti* (Gl.). További vizsgálatot érdemlő sajátása a számnevek jelzős szerkezeteinek, hogy bennük a száz, ezer lexémán kívül a negyven is betöltheti az alaptag szerepét (mennyiségjelzője a két számnév): JordK. 17a: „*Vala . . . Moÿseß keth negywen eztendeÿ, eß aaron keth negywen hazom*”; de l. 1590: „*Mofes pedig nyóltzvan eßtendös vala Aaron nyóltzuanhárom eßtendös*” (KárBibl. 54a); 1539: „*a purgamalnak veget atak keet Negwenewel akarafianak veget týzen eg forinton keet Negwenewel azrwha ala walonak veget ewt forintert azt es ket Negwenewel*” (KLev. 177. sz.). Az ilyen szerkezet lehet mennyiségjelzői bővítmény is: NádK. 617: „*megkereztele keth neÿuen ezór embört*”.

Birtokos jelzői viszonyt az ún. felező számnevek közvetlen összetevők szerinti tagolódása mutat: 1516: „*Neghven ewted fel gyra*” (Nyeml. 204); 1539: „*týzen kÿlenchedfel forintert*”, „*oztan Negwen harmadfel garas*” (KLev. 177. sz.). A többszörösen összetett számnevekben a mellé- és alárendelés kombinációjával is találkozunk. Az ilyen szerkezetek közvetlen összetevőkre tagolódásában azonban a jelzői viszonyban álló számnevek egységként viselkedő tagoknak látszanak: 1511: „*ezer ewth za3 Thyzenegh eztendewbe*” (HazOkl. 452); 1513: „*ezer otzaz thÿzen harom ezthendöbe*” (MNY. 16: 17); DomK. 41: „*Kylench zaz es harmyc eztendevk*”; stb.

Írásmódjuk márcsak fogalomköri okokból is fölöttebb változatos.

a) A számjegyírás legkorábbi hazai előfordulásai a római számok. Legelső ismert magyarországi, magyar vonatkozású alkalmazása a koronázási palástón szereplő évszám: *MXXXI*. A későbbiekben az évszámjelölésben a betűkkel való leírás és a római számok kombinált alkalmazása is előfordul: 1536: „*ezer wt zaaz XXXVj eztendwben*” (KLev. 142. sz.). Római számok használatával természetesen nemcsak az évszámok leírásakor találkozunk: MünchK. 9: „*Septembez XXX nap*”; 1492: „*soluent denarios regales XX*” (OklSz. *erdőbér* a.); 1524: „*aggÿanak wago thehenth viij*” (KLev. 50. sz.). — b) Az arab-hindu számjegyek legkorábbi magyarországi előfordulása egy Szászmezőgyorón (Brassó m.) kelt oklevélben szereplő 1441-es évszám (TóthAp. 23). Az évjelölés sajátos változata a pontokkal való tagolás: ApMélt. 64: „*Amen: 1.5.2.1. finis*”; vö.

még 1542: „1.5.4.2. ezthendewben” (SzT. *esztendő* b. a.). Az új számjegyek nem évszámjelölő használatban is elterjedtek: 1524: „hagyok fl .50.” (MNy. 13: 123); vö. még 1560: „24 Boglarw” (SzT. *asszonyállat* a.). — c) Alkalmazták a római és arab-hindu számjegyek kombinációját is. Ennek legkorábbi ismert előfordulása a magyarvalkói (Kolozs m.) templom épületén található: 1477 (1407). — d) Az összetett számnevek betűkkel való lejegyzésében egybe- és különírás egyaránt szokásos volt. A két változat előfordulásaiban következtetés azonban nemigen mutatkozik: Land. 87: *Keethzaaz*; de: 1517: *keet zaz* (MNy. 11: 360); 1470: *eggetleneg* (Gl.); de: KrisztL. 15: *egietlen eggiem*; 1529: *harmjnczket* (RadvCsal. 2: 4); de: 1533: *harminc ket* (LtK. 1: 141).

2. Funkcionális sajátosságai a következők:

A) Szintagmatikai viselkedésük szófajiságuknak megfelelően kettős: melléknévi és főnévi. a) Melléknévi természetüket jelzői használatukban figyelhetjük meg (állítmányi előfordulásukra nem került elő adat): 1516: „*gyewngyeth ewthwenkethewt*” (Nyeml. 204); 1532: „*keth ezer forjnthot*” (LtK. 1: 140); Land. 46: „*Nyocz zaz poor*”; stb. Kijelölő jelzőként rendszerint *-d* képzővel bővült alakban, de olykor pusztán főalakban is járatosak voltak: MünchK. 25va: „*tizèn egged idö kozon*”: *circa undecimam*; ÉrdyK. 414: „*könyweenek eccl. XVI. tyzenhatod rezeben*”, 473: „*Ezer keth zaaz hathwan harom eztendőben*”. Jelzői szerepben számállapotféle határozói bővítményt is felvehetnek: NádK. 569: „*ziletele vtan huz hean harom zaz eztendőbe*”; vö. még 1570: „*tyz hean harom zaz Iweget atthal*” (SzT.). — b) Főnévi jellegüket tárgyi, alanyi és határozói szerepük jelzi: MünchK. 84va: „*meglelec a tizènegget egbè golekezuè*”; ÉrdyK. 189: „*Tyzeeneeggyedyk ... monda*”; 1530: „*chak wth ezeren wagyon*” (MNy. 27: 74). Melléknévi és főnévi előfordulásaiban kapcsolódhat az *egy* számnévhez önmaga fosztóképzős származéka, melynek erős nyomatékosító hatása van: MünchK. 62ra: „*egètlèn eg fia*”; JordK. 114a: „*zýlee ... egýetlen eggyeet*”; ÉrsK. 279: „*az wr yftennek egyetlen eggye wr yefws*”. Melléknévi és főnévi használatban egyaránt járulhat a *két* és *három* lexémákhoz a *mind* általános névmás. Az ilyen szerkezetek szórójában azonban márcsak a számnevek csekély bővíthetősége miatt is szorosan kötődnek: ÉrsK. 533: „*mynd ket kezeyt*”; 1530: „*mýnd harman zembem lennethek*” (MNy. 37: 351); vö. még XVI. sz. 2. fele: „*mýnt ketten az azzon emberuel*” (RMNy. 2/2: 10); stb.

B) Jelentésük leginkább pusztán jelentésszerkezet: 1405 k.: *kilench zaz* : *nonaginta*, 1456 k.: *nocz zaz neg* : *octuaginta quatuor*, 1538: *harom ezer* : *Trin milia* (Gl.); stb.

Sajátosan alakult a felező számnevek jelentésszerkezete: 1516: *Neghwen ewthed fel* ('negyvennégy és fél') (Nyeml. 204); 1533: „*Masfel eztendő*”: *Sesquiannus* (Gl.); Land. 75: „*Masfeel zaaz Saykath*”; stb. Nem az alkotóelemek pusztán jelentésszerkezetét képviselik a kettőztető és választó mellérendelő számnévi szerkezetek. Ezek tudniillik osztószámnévi, illetőleg határozatlan számnévi jelentésűek: JókK. 129: „*boczata kettewt kettewt ... predicalny*”; VirgK. 91: „*kw eset boczatna mynt egi egi malom kw*”; 1538: „*ej keet holdnapigh ide Beechbe Jw*” (KLev. 163. sz.).

Tulajdonnevek

A közszoí szoros szókapcsolatokhoz és összetett szavakhoz hasonlóan a kései ómagyar kori tulajdonnévi anyag lenyűgöző gazdagsága egyebek mellett szintén az összetettség-keletkezés grammatikailag determinált voltát bizonyítja. A kötött és szoros szórendű lexémakapcsolódás eseteit azonban a tulajdonnévi részlegben további sajátos típusok is kiegészítik. Az egyik a tulajdonnévi bővítmény kapcsolódása tulajdonnévi alaptaghoz: 1399: *Ipolkeze* (Ipolykeszü) (Bakács 130); 1426: *Karakozurchek* (Csánki 3: 255); 1441: *Kecheth-Zylwas* (SzDmon. 4: 251). A másik a funkcionális szoros szórendűségnek nevezhető kapcsolódásmód. Tulajdonnévi használatú szerkezetek esetében tudniillik sajátosan érvényesülő szükség a jelölő és jelölt kapcsolatának egyértelmű, gyors és társadalmi érvényű biztosítása, a jeltárgynak a jelölő segítségével való tartós azonosíthatósága. Közszoí funkcióban csupán kötött, de nem szoros szórendű lexémakapcsolatok tulajdonnévi használatúvá válásával a lexéma-közbeékelődés lehetősége megszűnik: vö. 1301: *Noguch* (Nagyút) (AnjouOkm. 1: 3); 1313: *Noglok*, 1410: *Wyfału* (Györffy 1: 865, 2: 188) (másokhoz hasonlóan ezek is máig élő nevek); stb. Ez az állomány tehát számottevő mennyiségben tartalmaz olyan lexémakapcsolatokat, melyeknek a szintagmaszintről a lexémaszintre való átkerülése éppen a főnévi kategóriaváltás következménye: vö. 1197/: *Hegesholmu* (ÁÚO. 1: 85); 1304: *Hydegkvt* (ZalaOkl. 1: 123); 1405: *Zarwaskeu* (ZsigmOkl. 2/1: 423); stb.

Funkcionális körülményekkel függ össze a tulajdonnévi állomány leggazdagabb adatolható, földrajzi névi részlegének az a sajátossága is, hogy az összekapcsolódó lexémák száma olykor még a hármat, négyet is meghaladja. A nem földrajzi névi szerepük csoportjai szintagmatikai szempontból már kevésbé változatosak (viszont rendkívül sokféle névadási szemlélet, asszociáció érvényesül például a személynévi részlegben).

Személynevek

Körükben egy szembeötlően gazdagabb közszoí és egy kisebb tulajdonnévi eredetű részleg különíthető el. A közszoíak többsége a kategóriaváltást megelőzően is összetett szó volt. Kisebb számban azonban olyanok is adatolhatók, melyek eredetileg nem a lexéma-, hanem a szintagmaszint produktumai közé tartoztak. Tagjaik összeforrása elsősorban a tulajdonnévi használattal járó szoros szórendűségnek tulajdonítható.

1. A l a k i sajátosságuk a következők:

A) Eredeti szófaji minőségük szerint a személynevek jelentős része közszoí használatban is főnévi: 1416: „Ladislau dictum *Teyfel*”, 1477: „Laurencium *Hudnagh*”, 1497: „Anthonio *Chordapuzthor*” (OklSz.); stb. Mások viszont csak szófajváltás eredményeként főnevesültek (a váltás gyakran még közszoí használatukban bekövetkezett). Vannak köztük igenévi alaptagú szerkezetekre visszavezethetők: 1499: „Stephanum *Zappangyartho*”, 1513: „Johanne *Serneuelew*”, 1530: „Laurencii *Czypooztho*” (OklSz.); stb. Adatolhatók továbbá denominális melléknévképzős szerkezetekből főnevesült produktumok. Legnagyobb számban -ú/-ű képzősök: 1346: „Paulus *Noghlabu dictus*”, 1436: „Si-

monem *Nywlayakw*”, 1482: „Matheo *Aranlabo*” (Oklsz.); stb. De vannak *-si*, *-i* morfémát tartalmazók is: 1410: „Blasii de *Malonfalusy*”, 1469: „Bartholomeus *Falwegy*”, 1489: „Martino *Kerthmegy*” (Oklsz.). Az *-s* képző előfordulása viszont igen ritka: 1419: „Emericus *Teyfeles*” (Oklsz.).

B) Szintagmatikai felépítésük kevésbé változatos. Korszakunkban csupán alárendelő szerkezetfajtákkal találkozunk, ám azoknak sem minden lehetséges típusával. a) Alanyos alárendelést tartalmazó nevek csak kis számban tűnnek föl: 1480: „Nicolai dicti *Jstenwette*”, 1498: „Stephano *Hasfayo*” (Oklsz.). — b) Legnagyobb számban tárgyi alárendelő viszonyt tartalmazó, mindig melléknévi igenévi alaptagú szerkezetekből főnevesült nevek adathatók. A tagok jelentésviszonya szerint többfélék. Leggyakoribbak az iránytárgyat tartalmazók: 1397: „Bors et Stephanum *Feldwezthew*”, 1427: „Nicolai dicti *Wadwago*”, 1489: „Valentinum *Erdewewryzew*” (Oklsz.); stb. De eredménytárgyat tartalmazók is szép számban fordulnak elő: 1424: „Thome *Pereczsithew*”, 1464: „Mathews *Keepyro*”, 1519: „Gregorii *Harangetthew*” (Oklsz.); stb. Irány- és eredménytárgy közti átmenetet is jelez néhány adat: 1504: „Michael *Olaywerew*”, 1517: „Nicolao *Zamwethew*” (Oklsz.). — c) Határozói alárendelés a személynevek körében is csupán eredetileg igenévi alaptagú nevekben fordul elő. A lehetséges határozófajták közül csak néhány tűnik föl közöttük. Helyhatározó: 1355: „Petrus dictus *Dumbunylew*”, 1402: „Benedictum *Bothrafaragoth*”, 1499: „Nicolao *Farafolyo*” (Oklsz.). Időhatározó: 1364: „Gaal dictum *Eyeltudo*” (Oklsz.). Módféle határozó: 1481: „Michael *Iollako*”, 1484: „Gregorius *Naghrawago*”, 1522: „Demetrius *Zepenlephe*” (Oklsz.). — d) Minőségjelzői alárendelést tartalmazó nevek szintén csak kis számban voltak használatosak. Legtöbbjük melléknévi jelzős: 1469: „Benedictus *Hazülegyn*”, 1499: „Farkasio *Rythkazakalw*”, 1517: „Andrea *Kysberes*” (Oklsz.). De előfordulnak nem melléknévi jelzősök is: 1405: „Quidam Jobagio *Fatthiopap* nomine”, 1415: „Nicolaum dictum *Kerezthfyw*”, 1498: „Fabiano *Fakengyelew*” (Oklsz.). Illetőleg: 1419: „Georgio dicto *Harmadfyw*” (Oklsz.). — e) Mennyiségjelzős viszony szintén igen ritkán adatható: 1493: „Paulo *Felkez*” (Oklsz.); 1450: „Blasius *Kethneye*” (MNY. 10: 83); 1509: „Emerico *Hathwyw*” (Oklsz.). — f) Birtokos jelzői viszony a leggyakoribb, bár tipológiailag ebből is csak hiányos sor állítható föl. Az előforduló típusok a következők: Genitivus possessivus: 1347: „Gregorio dicto *Feuldura*” (Oklsz.). Rész — egész birtokviszonya: 1402: „Vrbanus dictus *Kapafok*”, 1420: „Jacobus *Falufel*” (a közszóként is adatható *falufél* jelentése 'a falu lakói közül való, falubeli' lehetett) (Oklsz.); 1463: „Michael *Therhegh*” (törhegy) (Oklsz.). Rokoni összetartozás birtokviszonya: 1376: „Muliere *paphwyiacabne dicta*” (az *uja* 'nagybátya' jelentésű szláv kölcsönszó szerepel e névben) (Oklsz. né a.); 1484: „Valentini *Anthalwey*”, 1492: „Georgii *Papeuche*” (Oklsz.). A személynevek egyik legsajátosabb fajtája, a *fi* alaptagú birtokos jelzősökre szintén ide sorolható. A viszony jelöletlen és jelölt is lehet: 1443: „Predium *Egiedfymyklosfewlde nuncupatum*”, 1451: „Bekefy Janus”, 1454: „Esthwanfypeterhaza” (Oklsz.). Illetőleg: 1366: „Gyurgyfanyklosfalua”, 1370: „Johannem dictum *Byrofsya*”, 1402: „Anthonio dicto *Jwanfsya*” (Oklsz.); stb. Társadalmi alá- és fölérendeltség birtokviszonya márcsak fogalomközi okokból is viszonylag gyakoribb; 1365: „Filius Nicolai *Ewrnog*”, 1483: „Valentino *Zolgabyro*”, 1520: „Simone *Faluban*” (Oklsz.); stb. A valamire valóság, valamihez való alkalmasság birtokviszonya — ugyan csak fogalomközi okokból (mivel főként foglalkozásnevek tartoznak közéjük) — szintén gyakoribb: 1350: „Egidy dicti *Ruhhuarrus*”, 1418: „Laurencio dicto

Thomester”, 1436: „Paulo dicto *Kemyes*” (Oklsz.); stb. — A szintagmatikus viszonyt nem tartalmazó nevek alkotóelemei közül az egyik lexéma mindig a *nem* módosítószó: 1438: „Johannis *Nemdeak*”, 1447: „terrarium ... *Janos-nemdeakfeldew*” (Oklsz.). (A két adat talán ugyanarra a klerikusra vagy világi személyre vonatkozhatott, akit esetleg valamilyen közjogi vétség miatt tilt-hattak el — például jegyzői — tevékenységétől.) Hasonló, szintagmatikus vi-szonyt nem tartalmazó többtagú név: 1442: „Petrus *Bornemyza*” (Oklsz.). Ezzel rokon, talán népetimológias eredetű (a közszavak sorából hiányzó és szintagmatikailag is szabálytalan felépítésű) lexéma még: 1427: „Ladislai *Izyabor dicti*”, 1470: „Stephano *Yzabor*” (Oklsz.).

2. Jelentéstani, névrendszertani sajátásaik a kö-vetkezők:

A) Szemantikai felépítésük és névvé válásuk gyakran szorosan összefügg-het. Legtöbbjük ugyanis különböző, az ’ember’ főfogalom alá vonható jelenté-sek hordozója. Az ilyenek fogalomkörileg a következő csoportokba sorolha-tók. a) Származás, rokonság: 1415: „*Demeter fya istwan*”, 1436: „*Ag Iwan fya in Horlyo*”, 1509: „*Alberto Demeternefya*” (Oklsz.); stb. — b) Foglalkozás: 1434: „*Anthonio Halarus*”, 1498: „*Andreas Delczegthaneytho*” (a *délceg* felte-hetőleg ’ménes’ jelentésű volt); 1522: „*Stefanus Gombenthe*” (Oklsz.); stb. Rendkívül gazdag a *gyártó* alaptagú személynevek csoportja (a közszoói részleg hasonló vallomására vonatkozóan l. 864–5): 1419: „*Bartolomeus Kutel-gartho*”, 1469: „*Georgius Nylgarto*”, 1510: „*Michael Nyereggartho*” (Oklsz.), l. még: *bőr-, eke-, erszény-, íj-, írha-, kanna-, kerék-, lakat-, süveg-, szappan-, szíj-, szita-, tegez-, toll-, üvegyártó* (Oklsz.). További, személynévi használat-ban adathozható foglalkozásnév-típusok: 1400: „*Petrum Felnagh*”, 1431: „*Nicolai dicti Odwarbyrow*”, 1499: „*Ladislau Zaznag*” (Oklsz.); stb. — c) Emberi tulaj-donságok: 1443: „*Ambrosio Zepzawo*”, 1479: „*Michaellem Gonozgondolo*”, 1499: „*Petrum Sokzerethe*” (Oklsz.); stb. — d) Személyek valahonnan való szár-mazását jelentők: 1462: „*Mathias Jofeldy*”, 1469: „*Paulus Felfuldi*”, 1478: „*Altera (vinea) hydegkwthygyerghhagyomana*” (Oklsz.). Kétségtelenül ezt a típust képviselik a latinositott változatok is: 1346: „*Nicolaus Peczwaradien-sis*” (Oklsz.). — e) Eredetileg is személyeket jelentő, fogalomkörileg többfelé is sorolható nevek még: 1360: „*Johannes filius Zepnep*”, 1451: „*Paulo Jole-gen*”, 1519: „*Valentinus Nemesember*” (Oklsz.).

A fentiektől merőben különböznek, és talán ritkábbak is az egyéb fogalom-köröket képviselő szerkezetek. Vannak köztük dolgokat, tárgyakat jelentők: 1410: „*Blasium Vasnyas*”, „*Johannem Vaskees*”, 1486: „*Gregorius Kardhy-wel*”, 1504: „*Sebastiano Kapwfele*” (Oklsz.). A növény- és állatvilág fogalom-körébe tartozók: 1348: „*Marcus dictus Hukurfew*”, 1351: „*Johannem Kese-leuforku*”, 1423: „*Petro Makzem*” (Oklsz.). Elvontabb dolgokat jelentők: 1478: „*Albertum Masfeel*”, 1483: „*Francisco Johalul*” (Oklsz.).

B) Névrendszertani hovatartozásuk, másfajta személynév voltak megállá-pítása inkább csak a kételemű személynevek mondatba fűzési szabályainak (családnév és egyedi név sorrendjének) leírása miatt tekinthető szintagmatikai kérdésnek. Részletesebb vizsgálatuk inkább a névtudomány feladata. A női ne-vek egyértelmű névtipológiai besorolása olykor különösen bonyolult feladatnak látszik: 1394: „*Domina Zypazon et Hewlgazon*”, 1431: „*Suhtompalgarne*”, 1434: „*Domina Miklosazon*” (Oklsz.); stb.

Földrajzi nevek

Két lexémából álló nevek

Mellérendelő viszonyt tartalmazók

Korszakunkban csupán tulajdonnévi tagokból felépülő produktumok sorolhatók ide. Mivel azonban a tulajdonnév + tulajdonnév szerkezetű jelöletlen szintagmatikus kapcsolatokban a viszony többféle is lehet, az egyes nevek hovatartozásának megállapításához az illető összetételi elemek más, de együttes (pl. kötőszóval kapcsolott) előfordulásainak, olykor pedig történeti földrajzi (pl. településtörténeti), esetleg különböző művelődéstörténeti tényeknek a figyelembevételére nyújthat segítséget: 1340: „de *Zonuk doboka* et de *Culus Comitatum*” (HazOkl. 223); 1355/: „p-em suam feudualet *Saulendrefelde* vocatum” (a tagok közti viszony valóban mellérendelő voltát bizonyítja 1286: „*Saulfelde! et Andreasfelde* vocatas, . . . t. *Andree* . . . t. *Sauli*”) (Györffy 2: 546); 1363: *Mathezalka* (KálOkl. 2: 104); de: 1354: *Mathe et Zalka* (AnjouOkl. 6: 255); 1519: *Ermenzeges* (Örményszékes) (TörtT. 1907: 117); de: 1291: *Zekes* és 1319: *Ermen* (Iczkovits 62, 60).

Alárendelő viszonyt tartalmazók

Két nagyobb csoportjuk, a tulajdonnévi és közszoí alaptagúak több szempontból is különböznek egymástól.

T u l a j d o n n é v i a l a p t a g ú a k. — Különböző társadalomtörténeti körülmények folytán a korai ómagyar földrajzi névi állomány számos tagja az országnak nemcsak egy, hanem több pontjáról is adatolható. Ez a névpoliszmiát képviselő részleg egyrészt törzs-, nemzetség-, nép- és foglalkozásnévi eredetű. De tartoznak még ide földrajzi névi szerephez jutott személynevek is (elsősorban különböző szentek nevei). A névismétlődés (ugyancsak névpoliszmiát képviselő) további esetei a (földrajzi tájékozódásban rendkívül fontos) környezeti tényezőket figyelembe vevő névadási gyakorlattal függenek össze.

A névismétlődésekkel természetesen együttjáró azonosítási nehézségek elhárítására az illető tulajdonnevekhez megkülönböztető szerepű jelzői tagok kapcsolódnak: 1353: *Nogkezen* (Györffy 3: 425) : 1346/: *Kwkezw* (Bakács 145) : 1398: *Eghazaskezy* (Csánki 2: 764); 1363 — 1374: *Eghazaskozar* (Csánki 3: 437) : vö. 1542: *Naghkozar* (Csánki 2: 499); vö. 1543: *Kys Nyires* (Suciu 1: 392) : 1456: *Zuznyires* (Suciú 1: 427); stb.

Az eredeti, egyelemű név jelzővel bővülése természetesen nem csupán a különbségtétel, tájékozódás megkönnyítését szolgálhatta, hanem a birtokviszonyokban bekövetkezett változások rögzítését is: 1358: *Chakberen* (Csánki 3: 319) (a jelzői tag a *Csáki* család nevét őrzi); 1462: *Pyspekhawana* (Csánki 1: 33) (az egykori földesúr, a váci püspökre utal a bővítményi tag); 1547: *Panczélcsch* (Suciú 2: 26) (a jelzői tag egy *Páncél* nevű birtokossal kapcsolatos).

A helynévkiegészülés olykor a település lakóinak státusát, jogait, függőségi viszonyait lehetett hivatott tükrözni: 1378: *Louazpathana* (Csánki 3: 214) (a királyi lovászok lakóhelye volt); 1526 e.: *Vasarosnomen* (Maksai 183) (a helységnek 1405 óta volt vásártartási joga); vö. 1549: *Nemesbyk*, *Parazthbyk*

(Dézsm. 41). A kiegészüléssel keletkezett nevek különböző viszonyfajtákat képviselnek.

1. A minőségjelzősők számbelileg is fölényben vannak, és lexikálisan is ezek a legváltozatosabbak. Némely típusuk általános elterjedésű, mások azonban bizonyos fokú táji tagolódást mutatnak. Jelentős részük eleve szoros kapcsolódású bővítményi tagot, kisebb részük pedig eredetileg csupán kötött szórendű bővítményt foglal magába. Az adatolható nevek a bennük található jelzők szófajisága szerint két nagy csoportba sorolhatók.

A) A minőségjelzőként szereplő melléknévek lehetnek morfológiailag egyszerű, különböző fizikai tulajdonságokat megnevező szavak. Csatlakozásukkal többnyire egymással korreláló nevek keletkeztek. Leggyakoribb a *nagy* és *kis* jelzőt tartalmazó, a korai ómagyar óta folyamatosan adatolható, a kései ómagyarban egyre szaporodó névpárok keletkezése. E névtípus rendkívüli gyakoriságára következtethetünk abból is, hogy a FNESz. névcikkei közül több mint hatvan jelez a kései ómagyarban is meglevő *nagy* : *kis* bővítményű — az ország egész területére kiterjedő — névpárhuzamot: 1372: *Kys Kozmal* : *Nagkozmal* (VSOS. 2: 221, 3: 246); 1398: *Nagtalya* : 1430: *Kystalya* (Csánki 1: 72); 1432: *Nagsenk* : 1434: *Kyssenk* (Suciu 1: 148, 149). A korrelációban olykor a bővítménnyel ellátott név és a pusztai tulajdonnév vagy ennek kicsinyítő képzős származéka vesz részt: 1453: *Nagerne* (Suciu 1: 221) : 1366: *Ernye* (Csánki 5: 876); 1454: *Naghalaz* (Csánki 1: 516) : 1319: *Halaz* (AnjouOkm. 1: 527); 1471: *Naghmegyer* (Csánki 3: 490) : 1247 u.: *Megerch* (Györffy 3: 439) (két, egymás közelében levő település). A *nagy*- bővítményű nevek még más korrelációban is előfordulnak: 1459: *Nagaytha* (Suciu 1: 27); az *Ajta* mentén fekvő további helységek: 1332—1337: *Zozacha* (Szárarajta) (Ortvay: EgyhFöldl. 2: 639); 1459: *Kewzepaijtha* (Suciu 1: 27); 1495: *Naghwason* (Csánki 3: 259) : 1319: *Toutwasun* (AnjouOkm. 1: 526); 1512: *Nagy Zelend* (Csánki 1: 748) : 1326: *Belzerend* (Csánki 1: 748); stb.

Névpárokat egyéb melléknévi jelzők csatlakozása is eredményezett: 1448: *Hydegzamus* : *Hewzamus* (Csánki 5: 360); 1479: *Fekethekeres* (Csánki 1: 609) : 1299: *Fejter keres* (KritJ. 2/4: 226). Közöttük is előfordul összetett név: egy lexémából álló név párhuzama: 1405: *Feyerzeek* (ZsigmOkl. 2/1: 446) : 1291/: *Zek* (Györffy 2: 87). A melléknévi jelzővel való bővülésnek egyszerűbb, korrelációhoz nem vezető esetei is adatolhatók: 1471: *Fefke]thewardo* (Csánki 1: 431) (a bővítményi tag a falun keresztül folyó *Feketevíz*-zel kapcsolatos): vö. 1552: *Fekethe Bathor* (Jakó 207—8) (a jelzői tag a *Fekete-Körös* mellékére utal).

A bővítményként szereplő melléknévek lehetnek denominális képzett szavak is. Két fajtájuk fordul elő. A *-só/-ső* képzős, térbeli viszonyítást jelentők rendszerint egymásnak — olykor egyéb jelzőknek — a korrelatív párjaként használatosak: 1389: *Alsousember* : 1483: *Felsewsember* (Bakács 221, 222); 1415: *Alsowfylld* : *Felsewfylld* : *Kezeffylld* (Csánki 5: 352, 353); 1468: *Felsewysso* : 1476: *Also vyso* (Bélay: Már. 218); stb. A ritkább típus az *-s* képzősöké: 1403: *Hagmasker* (KSztI. 81); 1400: *Eghazaskarcha* (ZsigmOkl. 2/1: 40). Körükben a névkorreláció is ritka: 1520: *Vamosperch* (Jakó 323) : 1415: *Mykeperch* (Jakó 322).

Melléknévi használatban állandósult igenévvel víznevek bővítményeként találkozzunk: 1418: *Holthryma*, 1440: *holthmorus*, 1464: *Holth Hernad* (OklSz.).

B) A tulajdonnévi alaptagot és minőségjelzői viszonyt tartalmazó nevek második nagy csoportjába a főnévi és szófajlag többértékű (fő-

név-melléknév) bővítményt tartalmazók sorolhatók, melyek morfológiai, de főként szemantikai tekintetben egymástól igen jól elkülönülő altípusokat képviselnek: a) Közülük legsajátosabb a *szent* jelzőt és személynevet tartalmazó helység- és egyéb földrajzi nevek csoportja. Alighanem a *szent* lexéma szorosan kapcsolódásának tulajdonítható e szerkezetfajták szinte általános egybeírása (l. OklSz. *szent* a., ahol az 1344. és 1433. közti időből való, több mint negyven adatból mindössze három tartalmaz különírást). A földrajzi névként előforduló szentnevek leginkább férfiszentekéi: 1380: „... de *Zenthyvan*”, 1453: „*Predium Zenthgerg*”, 1459: „*Ecclesie parochiali ZenthEmreh*” (OklSz.); stb. Női szentek neve ritkább: 1349: *Scenthagata* (Suciu 1: 26); 1390: „... de *Zenthelsebet*” (OklSz.); 1399: *Zenthanna* (ZsigmOkl. 1: 666). — b) A nem tiszta melléknévi minőségjelzők közül több szempontból is kiválnak az önálló lexémaként ekkor már nem használatos *al-*, *bel-*, *fel-*, *közép-*, *kül-* és más, térbeli viszonyítást jelentők, melyek olykor (-sól/-ső képzős származékaikkal változtatva) névpárok létrehozásában játszanak szerepet: 1377: *Felkytid* : *Alktytid* (Csánki 5: 101); 1407: *Aldyogh* (Csánki 5: 53) : 1410: *Felgyog* (Iczkovits 55); 1417 k.: *Felgew* (Csánki 1: 681) : 1514: *Algew* (PestyMoHn. 126). Hasonló a *bel-* és *kül-* tagúak szembenállása is: 1355: „*Laak Kylaak Beellak*” (OklSz.). A *közép-* jelzősök néha a -sól/-ső képzősökkel vannak — olykor kettőnél több névre kiterjedő — korrelációban: 1405: *Kuzepnempty* : 1427: *Felsewnenthly* : *Alsonemphy* (Csánki 1: 395); 1427: *Felsewpalotha* : 1436: *Alsopalalhtha* : 1473: *Kezeppalotha* (Bakács 67, 68). Előfordul az ilyenfajta jelzői tagok névkorrelációt nem eredményező szereplése is: 1347: *Belmura* (OklSz.); 1373 — 1377: *Bélmegyeri* (modernizált alak: Karácsonyi: Békés 2: 43); 1406: *Belwidyky* (ZsigmOkl. 2/1: 658). Helységnevek jelzőjeként (de közszavak jelzőjeként is) szórva nyosan fordul elő a fentiekkel azonos fogalomkörbe tartozó *vég* szó is: 1410: *Wegzalathnuk* (OklSz.). — c) Ugyancsak jól elkülönülő, szőrendileg is szorosan kapcsolódó jelzőtípust képviselnek a népnevek. Kapcsolódásuk gyakran vezetett névpárok létrejöttéhez. Adataink a következő (olykor tájegység-specifikus) szembenállási típusokról adnak hírt: 1345: *Magyerrazlaycha* (VSOS. 2: 313) : 1345: *Toth Raslawyza* (Csánki 1: 308); 1373: *Magyarapacha* : 1373: *Tothapacha* (Csánki 2: 98). Van *német* : *tót* korreláció is: 1493: *Nemethprona* (VSOS. 2: 304) : 1514: *Tothprona* (MNYTK. 45. sz. 15). Más szembenállások: 1404: *Magyarfilpes* : 1439: *Zaazphilpes* (Csánki 5: 704); 1478: *Olah Bykal* : 1481: *Magyarbykal* (Csánki 5: 335, 334); 1505: *Magyar-Chergewd* : 1303: *Bolgar-chergewd* (Iczkovits 52, 53). Ugyanígy 1406: *Eghazas Zecheud* : 1429: *Nemethzecheud* (Csánki 2: 795); 1424: *Tothpelscwch* (VSOS. 2: 397) : vö. 1243/: *Plesuck* (s: *Plesuch*: CD. 4/1: 290). Végül: 1370: *Cyganuaya* (TelOkl. 1: 166) : 1341: *Voya* (DocVal. 88); stb. A népnévvel bővült tulajdonneveknek olyan (földrajzilag szintén körülhatárolható előfordulású) változata is adatolható, mely nem képvisel névpárhuzamot: 1459: *Zaazkezd*, 1435: *Zazsebes* (Suciu 2: 98, 112); 1468: *Zazchanud* (Iczkovits 62); 1524: *Raackewy* (MonRustReb. 524), korábban *Keve* volt: 1453/: *Keve* (CsepSzig. 172). — d) Más fogalomkörökbe tartozó főnévi és két szófajú jelzők csatlakozása szintén eredményezett névpárokat: 1375: *Mezeuchokna* : vö. 1269: *Erdeuchuchuna* (Csánki 2: 598); 1395: *Mezewgyan* (Jakó 250) : VárReg. 350.: *Zobodian*; 1430: *Nemesker* : 1406: *Vyker* (Csánki 3: 614). További szembeállási típus: 1467: *Mezewkevesd* (BorsOkl. 111) : vö. 1321/: *Kwesd* (Györffy 3: 110). Természetesen az ilyenfajta jelzők felvétele sem képvisel mindig korrelációt: 1427: *Mezewnaryag* (Csánki 1: 176); 1494: *Mezelywaza* (Mezőliváda) (Csánki 5: 107). — e) Szintagmatikai szem-

pontból is igen sajátos csoport az eleve szoros szórend szerint kapcsolódó tulajdonnévi jelzővel bővült neveké. Bővítményi tagként hegy- és vízrajzi tulajdonnevek, városok, nagyobb települések, tájegységek, néha vármegyék neve szerepel. A szerkezetek alaptagja pedig olyan földrajzi tulajdonnév, mely a közelben, ritkábban távolabbi vidéken is előfordul: 1365: ... „in monte *Mezes Mezesapath*” (Oklsz.): 1445: *Nyarasapath* (Csánki 1: 32); 1403: *Somoghwyzlo* (Csánki 2: 656); 1340: *Vizlou* (CD. 8/4: 469); 1460: *Kolosnema* (Csánki 3: 509); 1226: *Nema* (Suciú 1: 426); stb. Leggyakrabban talán víznév szerepel bővítményi tagként: 1410: *Ér-Girolt* (Petri 3: 360); 1332–1337: *Gerolth* (SzDMon. 3: 520); 1429: *Balaton Zemes* (Csánki 2: 643); 1332–1337: *Pemes* (o: *Zemes*) (Ortvay: EgyhFöldl. 1: 306); 1476: *Tizabekch* (Csánki 1: 471); 1499: *Bench* (Becs) (Maksai 115).

2. M e n n y i s é g j e l z ő i viszony a tulajdonnevek körében is ugyanolyan szórványosan fordul elő. Korszakunkban az ilyen tulajdonnevek alaptagjai inkább helynevek: 1365: *Ketwyssou* (MagyRom. 1: 236); 1410: *Kethsopron* (ZsigmOkI. 2/2: 349). Illetve: 1418: *Harumdersk*, 1452: *Haromfyld* (Oklsz.). Más, például víznévi alaptag csupán szórványosan fordul elő: 1420: *Keethpalocha Keethgykenyes* (Oklsz.).

3. A b i r t o k o s j e l z ő s ő k ritka kivételektől eltekintve többnyire genitivus possessivusiak. Alakilag kétfélék.

A) A j e l ö l e t l e n e k között vannak tulajdonnévi és köznévi birtokos-szót tartalmazók. a) A tulajdonnévi birtokos jelzőt magukba foglalók csak nehezen különböztethetők meg a tulajdonnévi minőségjelzőt tartalmazóktól, mivel csupán a bővítményi tag névtipológiai milyenségében különböznek ama-zoktól. A birtokos jelzősők bővítményi tagja valamely személy vagy család neve (a minőségjelzősöké pedig földrajzi tulajdonnév): 1343: *Assakurth* (CD. 9/1: 135) (a helység egy *Assa* nevű nemesember birtoka volt); 1525: *Wzapanyk* (Uzapanit) (IIa 4: 161) (az *Uza* család volt birtokos érrefelé); 1531–1532: *Bathorkezy* (Csánki 3: 503) (a *Bátori* család volt birtoka). Ebben a névcsoportban is előfordul a korreláció: 1358: *Chakberen* (Csánki 3: 319); 1289/: *Nogberen* (ÁÚO. 4: 343); 1396: *Amadekarcha* (ZsigmOkI. 1: 487); 1358: „de villa *Karacha*” (AnjouOkm. 7: 184) (az előbbi 1396-ban a várkonyi *Amadé* fiainak birtokában volt); vö. még 1553: *Kanthorianosy* (ComSzathm. 82); vö. 1332: *Iwanissis* (SzabSzatm. 39) (az előbbinek a középkori birtokosa a *Kántor* család volt). — b) A köznévi jelöletlen birtokosszók mind az 'ember' főfogalom alá tartozó denotátumok megnevezői. A birtokviszony nem feltétlenül genitivus possessivusi. Olykor csupán metonimikus jellegű (térbeli közelség, különböző jogi, társadalmi természetű) kapcsolatokat alapuló összefüggés kifejezője. A birtokosszók közül egyesek foglalkozásnevek: 1367: *Oduornukteser* (Udvarnokteszer) (Oklsz.); 1378: *Louazpathana* (Csánki 3: 214); 1488: *Papkezy* (Csánki 3: 246). Mások rang- és méltóságnevek: 1526 e.: *Kyraldaroeh* (Maksai 127); vö. még 1572: *Király Helmetz* (MNyTK. 132. sz. 146) (hajdan királyi piac volt). Korrelációk ebben a típusban is előfordulnak: 1467: *Waydakamaras* (Csánki 5: 422); 1421: *Puztakamaras* (Csánki 5: 395); 1516: *Zakachkewked* (Oklsz.); vö. 1221/: *Kölked* (UrkBurg. 1: 83).

B) A z a l a p t a g o n j e l ö l t e k többnyire szintén genitivus possessivusiak, szórványosan térbeli összefüggésen alapuló kapcsolat kifejezői. Birtokosszavuk lehet tulajdonnév és köznév. Alaptagjukon keresztül a névállo-

mány egyéb tagjaival gyakran korrelációs viszonyban állnak. a) A tulajdonnévi birtokosszók olykor nemzetség- vagy családnevek: 1340: *Ayca Redneke*: 1487: *Rednek* (Csánki 3: 249) (az előbbi az *Ajka* nemzetség birtoka lehetett); 1429: *Both-Palagya* (ComSzathm. 29): 1477: *Noghpaladh* (ComSzathm. 184). Birtokosszóként földrajzi név is feltűnik: 1453: *Dwnaharazthia* (Csánki 1: 28): vö. 1280: *Poudharasta* (KritJ. 2/2–3: 267). — b) A közszavak közül birtokosszóként méltóságnevek fordulnak elő: 1449: *Erseklely* (Csánki 3: 506) < vö. 1075/: *Lelu* (CDES. 1: 57) (birtokosa az esztergomi érsek volt); 1462: *Pyspekhatwana* (Csánki 1: 33) < vö. 1264/: *Hotwan* (Györffy 3: 98) (a helység birtokosa a váci püspök volt).

Közszói alaptagúak. — Nemcsak névtani, hanem lexikális és szintagmatikai szempontból is jelentős mértékben különböznek a tulajdonnévi alaptagúak részlegétől. Míg ugyanis az utóbbiban névtanilag az egyik legszembeötlőbb sajátosság az úgyszólván rendszeres névkorreláció, a közszói alaptagúak állományában ez csupán szórványos. A lexikális vonatkozásban tapasztalható fő különbség a jelzői tagok feltűnően nagyobb fogalomkörü változatosága a köznévi alaptagúak körében. Szintagmatikai tekintetben pedig a genitívusi, tárgyi — genitivus obiectívusi és határozói viszony előfordulása.

1. A tárgyi — genitivus obiectívusi viszonyt tartalmazó alaptagja nem földrajzi közszói használatú *-ó/-ő* képzős melléknévi igenév, *-ás/-és* képzős deverbális főnév: 1369: „Possessionis ... *Mezmeueleu*” (Oklsz.); 1430: *Zenaweres* (Szénaverés) (Csánki 5: 894); 1463: „*silua seregel-fogo*” (Oklsz.). Az *-ás/-és* képzős alaptagúaknak csak egy része genitivus obiectívusi: 1478: „*Silua ... Gerendawagas*” (Oklsz.). E két csoportba tartozó szerkezetekben a tagok összetartozását külön is erősíti alaptagjuk igei tövének kötelező tárgyi vonzatot kívánó volta: 1417: „*possessionem Kenyer sythew*”, „*In possessione ... Ewkurytho*”, 1522: „*Plathea Kwegyethw*” (Oklsz.).

2. A határozószók alaptagja minden esetben mozgást, leginkább helyváltoztatást jelentő ige *-ó/-ő* képzős származéka: 1401: *Mesesrehagow*, 1422: *Zalogosradelew*, 1505: *Wyzredeluwbe* (Oklsz.). Bővítményi tagjuk *hova?*, *hol?*, ritkán *mikor?* kérdésre felelő ragos főnév. Maguk a nevek olykor képi átvitel alapján neveznek meg valamely helyet egy cselekvéssel: 1385: *HegbenJaro*, 1386: „*Piscinas ... Estuekelew*”, 1512: *Rakosra Menebe* (Oklsz.).

3. A minőségjelzősók mennyiségileg is igen gazdag, lexikálisan is igen változatos részlegében az alaptagok egy-két különálló típustól eltekintve földrajzi közszavak vagy tereptárgyak nevei. A jelzői tag milyensége alapján a következő csoportok különböztethetők meg.

A) A bővítményként alpmelléknévet tartalmazók közt település-, hegy- és vízrajzi nevek egyaránt nagy számban fordulnak elő. A jelzői tag fogalomkörü hovatarozása szerint a következő alfajaik adatolhatók.

Méretet, alakot, formát megnevező jelzősók: 1383: *Kysded-zurduk*, 1393: *Kurthapathak*, 1455: „*Silua Magaskerthuel*” (Oklsz.). Az adatokban szereplő további jelzők: *apró, görbe, homorú, horgas, hosszú, kerek, keskeny, kis, lapos, magas, nagy, rövid, széles, temérdek, vékony*. Előfordul az egyes szerkezetek metonimikus funkcióváltása is: vö. 1311: *Kerekeghaz*, 1435: *Temerdek-eghaz* (Oklsz.). **Színnévek** jelzőként való előfordulása is jóval sűrűbben

adatolható, mint tulajdonnevek mellett (ez utóbbiak körében gyakran víznevek bővítményeként tűnnek föl egyes színnevek): 1386: *Feketwtow*, 1451: *Kekkew*, 1453: *Weresthoron* (Oklsz.). Hasonló nevek még a *fehér*, *piros*, *sár* 'sárga', *szír* ~ *szür* 'szürke', *sző(d)*, *szög*, *szőke*, *zöld* bővítményi tagot magukba foglalók. Íz t, s z a g o t jelentő bővítmény a tulajdonnévi alaptagúak körében nem, csupán a köznévi alaptagúak sorában bukkan föl: 1389: *Sospatak*, 1411: „terra ... *Keserewperye*”, 1452: *Bydewstho* (Oklsz.); stb.

Szórványosan időbeliséget jelentő melléknévi bővítmény is előfordul: 1421: *Wyuduar*, 1514: „*Domus regia frispalotha*”, 1516: *Fyathal Erdeu* (Oklsz.).

Az egyéb fizikai tulajdonságokat megnevező melléknévek fogalomkörileg vegyes csoportot alkotnak: 1411: *Zeplak* (SzDMon. 6: 434); 1428: *Hymeseghaz*, 1429: *Zarrazer* (Oklsz.). Ide sorolhatók még az *aszú*, *csonka*, *éles*, *forró*, *gyakor*, *hegyes*, *hideg*, *hiú* 'üres', *hő* ~ *hé*, *kemény*, *likas*, *meleg*, *mély*, *meredek*, *odvas*, *sebes*, *sovány*, *sötét*, *süket*, *szár*, *tiszta*, *vad*, *világos* bővítményű nevek.

Elvont tulajdonságokat jelentő melléknévek is csupán közszói alaptagok mellett fordulnak elő: 1416: *Gylkoshegh*, 1454: *Jopathak*, *Gonozpatak* (Oklsz.).

B) A bővítményi tagként szabályosan elemezhető képzett melléknévek alapján is több csoport különíthető el:

Térbeli viszonyítást kifejező *-i*, *-beli*, *?-feli*, *-sól/-ső* képzős melléknévi bővítményt tartalmazók a legkülönbözőbb névtípusokban fordulnak elő. Az *-i* képzős bővítmények alapszáva nemcsak közszó, hanem helységnév is lehet. Az *-i* képzős névszók mindig csak kisebb nagyságrendű denotátumot megnevező alaptaghoz járulnak: 1386: *Retykwt*, 1402: *Erdeyfal*, 1480: *Zegymalom*, 1429: *Zewdyligeth* (Oklsz.). Hasonlóképpen a *-beli*, *?-feli* képzős bővítményűek: 1506: *Mezewbelireth*, 1515: *Rethfelyfewld* (Oklsz.). A *-sól/-ső* képzős bővítményűek olykor viszont névkorrelációt képviselnek: vö. 1343: *Felsewfal* (Csánki I: 134): 1434: *Alsufal* (IIa 2: 30) (egymás melletti községek); 1454: *Belsewhassas* *Kezesewhassas* *Kylsewhassas*; 1499: *Felsewzygeth* et *Alsozygeth* (Oklsz.).

A valamivel való ellátottságot kifejező *-s* képzőjű bővítmények szemantikailag is igen változatosak. Egy részükben az *-s* képző növényekhez járul: 1433: *Nadaszer*, 1456: *Somoskeu*, 1482: *Bykeshalom* (Oklsz.). Az előforduló további *-s* képzős növénynevek: *almás*, *bodzás*, *csalános*, *cseres*, *cseresznyés*, *csiperkés*, *diós*, *egreses*, *epres*, *fokhagymás*, *fűzes*, *gálnás*, *gubás*, *gyékényes*, *gyöngyös*, *halyagos*, *harasztos*, *hársas*, *kákás*, *kenderes*, *komlós*, *körtvélyes*, *lencsés*, *magyalos*, *makkos*, *meggyes*, *mogyorós*, *mohos*, *nyáras*, *rekettyés*, *sásos*, *sulymos*, *száldobos*, *szedres*, *szemerkes*, *szüles*, *szilvás*, *szőlős*, *tormás*, *tökös*, *tölgyes*. Fogalomkörileg ide vonhatók még a *gyepes*, *szénás*, *virágos*, *zsombokos* bővítmények. Az *-s* képzős állatnevek előfordulása már szembeötlően ritkább: 1401: *Kabalaswelgh*, 1413: *Chokastelek*, 1515: *Kygostho* (Oklsz.). Ilyenek még a *baglyas*, *békás*, *csíkos*, *darvas*, *disznós*, *ebes*, *gimes*, *gyíkos*, *hulas*, *hangyás*, *kárászos*, *kecskés*, *ludas*, *méhes*, *ölyves*, *pozsáros*, *rakos*, *szarkás*, *tyúkos*, *varjas* bővítményt tartalmazók. Az *-s* képzővel toldalékolt anyagnévi bővítmények sora még rövidebb: 1358: *Surkoscher*, 1461: *Fewenyessrew*, 1469: *Homokoszygeth* (Oklsz.). A további *-s* képzős anyagnevek: *agyagos*, *faggyas*, *köves*, *meszes*, *poklos* 'ragadós, szurkos föld', *sáros*, *sós*, *szikes*, *tejes*, *vizes*. Az ellátottságot jelentő bővítmények egy része fogalomkörileg nehezen csoportosítható (sokuk azonban

különböző fizikai tulajdonságokat nevez meg): 1476: *Marthostho*, 1491: *Kencheshgh*, 1505: *Chatornasmalom* (OklSz.). Továbbiak: *ágas*, *ajakas*, *árkos*, *bíboros*, *csegelyés*, *cseréklyés*, *cserétes*, *egyházás*, *fias*, *gyalmos*, *gyepűs*, *harangos*, *határos*, *hegyes*, *hidas*, *horgos*, *horhos*, *ikres*, *imolás*, *kardos*, *kávás*, *kebeles*, *kertes*, *küllős*, *lápós*, *malmos*, *mocsolyás*, *nyerges*, *ördögös*, *partos*, *piszkáros*, *rétes*, *sajtos*, *sátoros*, *séges*, *semlyékes*, *süveges*, *szarvas*, *szeges*, *táncos*, *tornyos*, *tömlős*, *vápás*, *vermes*. Szórványosan számnévhez járuló -s képzős szó a bővítmény: 1453: *Kethesfok*, 1455: *Hathoserde* (OklSz.).

Egészen ritkán denominális -*ltan/-tlen* fosztóképzős bővítményi tagot magába foglaló földrajzi név is adatható: 1378: *Foktalanpatak* ('levezető csatorna nélküli patak') (OklSz.).

c) Igei alapszóból képzett származékszó bővítményi tagként való előfordulása tulajdonnévi alaptag mellett csupán szórványos. Közzsók mellett azonban már valamivel gyakoribb. Az -ó/-ő képzős bővítményi tag lehet cselekvő jelentésű: 1359: *Bolgowkuth*, 1371: *Zugopatak*, 1509: *Forrokuth* (OklSz.). De jelentheti a cselekvés helyét is 1359: *Faizowelgh* ('ahol a jobbágyok a maguk számára vághattak fát'); 1383: *Mosoukuth*, 1452: *Akazthoheg* (OklSz.). A -*t* ~ -*tt* képzős melléknévi igenévi jelzők is többféle jelentésűek. Egyesek cselekvők: 1364/: *Zakadutzfeuld*, 1372/: *Holther*, 1430: „In loco *Turuthnyr*” (OklSz.). Mások szenvedők: 1384: *Zentheltheghaz*, 1447: *Wagothberek*, 1499: *fogothfewld*, *fogotherdew* (OklSz.). Egyéb deverbális származékszavak bővítményi tagként való előfordulása egészen ritka: 1345: *Tekeregweulg*, 1506: *Ozlaas Reeth*, 1524: *fogas fewld* (OklSz.). Továbbképzett deverbális származékszó meg különösen ritka: 1396: *Thekerestho*, 1476: *Vyzketegestho*, 1509: *Wethelewstho* (OklSz.).

D) Főnevek és főnév-melléknévi értékű lexémák minőségjelzői tagként való használata szinte gyakoribb, mint a melléknéveké és melléknévi igeneveké. A bővítmény fogalomkörü hovatarozása és az egyes szerkezetekben betöltött szerepe alapján a közzsói alaptagú földrajzi neveknek több csoportja különíthető el.

Térbeli viszonyítást kifejező (önálló szói használatból olykor már kiveszett) *al-*, *által-*, *elő-*, *fel-*, *köz-*, *közép-*, *oldal-*, *szél-*, *vég-* lexémák bővítményi tagként való használata közzsói alaptagok mellett ritkább, mint tulajdonnéviek mellett, de nem szórványos. Vannak köztük vízrajzi nevek: 1391: *Altalpaták*, 1406: *Elewthow*, 1436: *Alzygeth* (OklSz.). Mások külterületi helyeket neveznek meg: 1347/: *Oldolerdew*, 1461: *Kewzwelg*, 1466: *Weghzelew* (OklSz.). Egyéb földrajzinév-fajták is: 1386: „In loco *Felkuth*” (OklSz.); 1390: *Wegles* ('Végles') (ZsigmOkl. I: 177); 1400: „Locum piscature *Kuzeptanya*” (OklSz.).

Népnévek közzsói alaptagú szerkezetekben ritkábban adathatók, mint tulajdonnévi alaptagúakban: 1394: *Magyarhegh* (Bakács 56); 1438: *Zazberek* (Gyúrfás 3: 602); 1493: „In turri *magyar kappu*” (OklSz.); stb. Szórványosan ezek között is előfordul névkorreláció: 1512: „*Magyarwegh* ... *Zaazweg*” (OklSz.); stb.

A nyagnévi jelző inkább csak közzsói alaptag mellett fordul elő: 1364: *feuldgath*, 1383: „monte *Kupest*” (*pest* 'mészégető kemence; hánnya'), 1399: *vezzewgath* (OklSz.). Tulajdonnévvé válásukban szerepe lehetett az alaptagok földrajzi közzsó voltának: 1348: *Kuuarí*, 1390: *Borpatak* ('savanyúvíz-patak') (OklSz.); 1463: *Feldwar* (Csánki I: 696).

Az állapotot, helyzetet, időbeli viszonyítást, egyéb körülményt megnevező bővítmények köznevek mellett is előfordulnak. Egyesek alaptagja külterületi helyeket nevez meg: 1478: *Fyaderdew*, 1499:

Parlagzewlew, 1521: *Fatthywzygeth* (Oklsz.). Mások különböző tereptárgyakat: 1427: „Prediis Pogansyer”, 1438: *Zwzkwth*, 1518: *Pwzthamalon* (Oklsz.). A nevek egy része metonimikus alapon a helységnevek kategóriájába került át: 1325/: *Valazut* (Györffy 2: 93); 1427: *Derekeghaz* (Csánki 1: 680); 1526–1527: *Szabadszállás* (Bártfai Szabó: Pest m. 368). Külön altípust képviselnek a *szent* bővítményi tagot magukba foglaló nevek. Számuk a tulajdonnévi alaptagúakhoz képest igen kicsiny: 1391: „*possessione Zenthkerezth*”, 1496: „*Possessionibus Zenthkwth*”, 1479: „*Possessionem Zenthlelek*” (Oklsz.). Ezekhez hasonlóan az összes többi adatolható név is máig meglevő helységeket jelöl: 1369: *Scenthkyral*, 1461: „*Ecclesie de Zenthjog*” (Oklsz.); 1497: *Zenthgracia* ('Szentgerice') (Suciú 1: 253).

Tulajdonnevek (különösen víznevek) minősítő jelzői bővítményi tagként való előfordulása köznevek mellett kevésbé gyakori: 1332–1337: *Kukulewar* (Csánki 5: 858); 1421: *Kaposwar* (KapÚT. 15); 1456: *Deugmezew* (Suciú 1: 214) (a *Dög-patak* mosta mezőn települt helység). Víznevi bővítmény sűrűbben szerepel a *bánya* alaptag mellett: 1376: *Kurmuchbania* (Oklsz.); 1456: *Rymabanya* (VSOS. 2: 489); vö. még 1556: *Kapnykbania* (Com-Szathm. 35) stb. Előfordulnak alaptagként egyházi és világi közigazgatási egységet jelölő szavak is: 1476: „*Decimatoris cultelli Segesdkes*”; 1478: „*Decimatores cultelli Danch kees*”, 1508: „*In districtu sew sede Maroszeek*” (Oklsz.). Hasonlítást kifejező, metaforikus értelemben használt főnévi jelzők használatára csak közszoói nevekben van példa: 1376: *Zorwkw* (Szarvkvő), 1419: *Horogzeg*, 1478: *Chechtho* (Cseestó 'tápláló, vízzel ellátó tó') (Oklsz.).

Bonyolultabb képi és más asszociációkat kifejező minősítő jelzők előfordulása többnyire a kor gondolkodásvilágával függ össze: 1416: *Wrdegkw*, 1418: *Sarkankw*, 1461: *Orozlankw* (Oklsz.).

4. A mennyiségjelzős viszonyt tartalmazó szerkezetek a közszoói alaptagúak körében is ritkák. A tagok összeforrása leginkább funkcionális szoros szórendűség eredménye. Az alaptagok fogalomköri hovatartozása alapján e neveknek a következő csoportjai különíthetők el. a) Az alaptag hegy- és vízrajzi közszoó; 1346: *Keethholm*, 1384: *Hotzigeth*, 1417: „*possessione ... Negforras*” (Oklsz.). — b) Tereptárgyat jelentő közszoó: 1420: *Keetheghaz* (Karácsnyi: Békés. 2: 180); 1484: „*In possessionibus ... Ethwenablak*” (Oklsz.). Ide sorolható még: 1373: „*In loco Sokkertuel*” (Oklsz.); 1453: *Hedbyk* (Hétbükk) (Csánki 5: 708). — c) Mértéknévi alaptaghoz — kötelező bővítményként — járul tőszámnév: 1335: *Harumaruk* (Oklsz.) (az *árok* főként a Dunántúlon a szőlővel beültetett területek mértékegysége volt); 1367: *Feelkerth* (Oklsz.). Esetleg ide tartozhatik még: 1384: „*Possessiones thyzhaz*”, 1451: „*possessionis Hathhaz*” (Oklsz.) (a jobbágmunkaerő nyilvántartásának alapegysége korszakunkban a ház; a nagyobb településeken viszont a belső szerveződés módja volt a tíz házankénti beosztás). — d) Teljesen különálló típust képvisel még: 1301/: *Hétwr* (Györffy 3: 553) — e) Az *-ú/-ű* képzővel toldalékolt névszoói szerkezetek az egyéb kételemű földrajzi nevek körében tapasztalható teljes hiánnyal szemben a mennyiségjelzősök között szórványosan felbukkannak: 1465: „*Prediorum ... Kethfylew ... Haromlabw*” (Oklsz.).

5. A birtokos jelzősök a minősítő jelzőökhöz hasonlóan változatosabb állományt tesznek ki, mint a tulajdonnévi alaptagúak. A közszoói alap-

tagúak között ugyanis a genitivus possessivusi viszonyon kívül más típusokat képviselők is előfordulnak.

A tulajdonviszonyt kifejező (genitivus possessivusi) szerkezetek közt jelöletlenek és jelöltek is szerepelnek: a) A jelöletlen, feltehetőleg genitivus possessivusi szerkezetek igen ritkák. (Elkülönítésük a főnévi minősítő jelzősöktől olykor csak helytörténeti adatok birtokában lehetséges): 1326/: *Batorku* (VeszprReg. 76) (valószínű a *Báthori* család nevét őrzi); 1355: *Ahtunmonustur*, 1489: *Lwkachhawas* (Oklsz.). A közsői jelzői taggal keletkezettek ritkák: vö. 1242—1252/: *Kendtelek* (Györffy 2: 75) (a bővítményi tag valószínűleg a határőrző *kend* népelem neve). A genitivus possessivusiak alaptagja olykor személyt vagy személyek csoportját jelenti. Helynévvé válásuk természetesen metonimikus névkategória-változást képvisel: 1553: *Kyrálnep* (Var-sik: OšKošKotl. 2: 456). — b) A jelöltek bővítményi tagjának denotátuma is mindig az 'ember, személy' főfogalom alá tartozik. Lehet tulajdonnév, így nemzetségnév: 1497: *Achusfalwa* (Falu 159), 1384: *Laadylesy* (Oklsz.). Családnév: 1427: *Waryufalua* (Csánki 1: 315); 1514: *Pathohaza* (Maksai 171). A birtokosszóként előforduló tulajdonnevek közt vannak férfinév: 1346: *Balaschfalwa* (Falu 160) (Herbord ispán fia, Balázs templomos faluja); 1364: *Gebulfalua* (VSOS. 1: 254) (első tulajdonosa a lőcsei *Goblinus* scriptor volt); 1424: *Laczkhaza* (Csánki 3: 337). A bővítményi tag olykor női név: 1379: *Katharethe* (Oklsz.); 1460: *Margythfalwa* (Csánki 1: 263); 1488: *Klarafalwa* (Csánki 1: 699); továbbá: 1377: *Palnewelgy*, 1479: *Borosneganayosa* (Oklsz.).

A birtokosszóként előforduló közszavak között vannak foglalkozást, tiszt-séget, méltóságot stb.-t jelentők is: 1416: *Papfelde*, 1452: *Apathsallasa* (Oklsz.); 1505: *Kyralkwtha* (Bakács 133); stb. Ritkébbak a nőket jelentő birtokosszók: 1356: *Apachazeuleye* (Oklsz.); 1379: *Azunpataka* (DocVal. 284) (1361: *Ryuulo Dominarum* (Nagybánya) DocVal. 157); 1452: „Possessiones ... *Azzonnepe*” (Oklsz.). Igen kis számban -k többesjeles bővítményűek is előfordulnak: 1435: *Tharsakhalma*, 1467: *Remethek thawa* (Oklsz.). Viszonylag gyakori az intézményt, közösséget jelentő közszői bővítmény: 1364: *Eghazfelde*, 1424/: *Falwilese* (Oklsz.). Nagyon ritkán -i/-ai/-ei birtoktöbbsesítő jel tűnik föl az alaptagon: 1410: *papfeldey*, 1420: *Simonzeuley*, 1506: *Marthonalmay* (Oklsz.).

A rész — egész birtokviszonyt tartalmazó nevek gyakrabban jelöletlenek. Birtokosszavuk olykor tulajdonnév: 1364: *Sythwatew*, 1371: *Homorodfeu*, 1401: *Keurusfew* (Oklsz.); stb. Nemritkán közszó: 1364/: *Hegor* (Oklsz.); 1347: *Hydvyg* (AnjouOkm. 5: 42); 1436: *Thozad* (szád 'nyílás') (Oklsz.); stb. Adatolható e csoportban metonímián alapuló, szófajkategórián belüli (közszó → tulajdonnév irányú) váltás is: 1462: *Napfen* (Nagyfény) (Csánki 1: 682). A jelölt birtokos viszonyt tartalmazó nevek ritkébbak: 1399/: *Egresfeye*, 1480: *hosdad thoroka*, 1516: *Thowege* (Oklsz.); stb. Előfordul a jelöletlen és jelölt formák váltakozása is: 1418: *Kwfark*: 1485: *Keöfarka* (Suciú 2: 42).

A térbeli összetartozás birtokviszonya az előbbihez szemantikailag igen közel áll. A jelöletlen és jelölt szerkezetek gyakorisága viszonylag arányos, bár némi lexikálisan kötött megoszlás is körvonalazódik. Így például az Oklsz. mög szócikkében a jelöltség vezet: 1372: *Magyalmagy*, 1446: *Herendmege*, 1478: *Posamege* (Oklsz.); stb. Ezekkel szemben egyetlen (többször előforduló) jelöletlen birtokos jelzős név fordul elő: 1438: *Nyrmegh* (Oklsz.). Csak jelölt szerkezetekkel találkozunk az *al* szócikk adatai között: 1380: *Akulalya*, 1386: *Erezthuenaalya*, 1390: *Fenyewalya* (Oklsz.); stb. Ugyanez a helyzet az *elő* szócikk esetében is: 1360: *Kweley*, 1373: *Syluaseley*, 1419: *Ragozaeley* (Oklsz.);

stb. Sajátos módon azonban a jelölletlenség vezet a *köz* szócikk adatsorában: 1381: *Rabakuz*, 1390: *Bazakuz*, 1435: *Wyzkwz* (Oklsz.); de: 1454: *Labarczkewzy* (Oklsz.).

Dolgok valahol levését (genitivus loci) kifejező birtokviszony jelöletlen és jelölt formában egyaránt adatolható. A jelöletlen nevek alaptagja lehet földrajzi közső: 1409: *Sewghatar* (Szöghatár), 1430: „Siluas ... *Thokerek*”, 1472: *Zygethfalw* (Oklsz.); stb. Vagy valamilyen tereptárgy neve: 1396: *Zeguar* (CD. 10/2: 392); 1438: *Lygetheghaz* (Oklsz.); 1454: *Dombeghaz* (Csánki 1: 769); stb. A jelöltek birtokosszava inkább földrajzi tulajdonnév: vö. 1283/: *Colosmonostra* (Györffy 3: 353); 1340: *Kanysamunustura* (Györffy 1: 860). Gyakoribbak a víznévi bővítmények: 1345: *Samusfalua* (Csánki 5: 403); 1371: *Nadasdhege* (Oklsz.); 1534: *Hortobaghfalua* (Suciu 1: 166). Talán ide sorolható még: vö. ?1327/: *Nyrhyda*, 1430: *Kechkehyda* (Oklsz.).

Időbeli összefüggéseket kifejező birtokos szerkezeteknek inkább csak jelöletlen változata adatolható: 1360: *Narmolun* (Oklsz.); 1479: *Chetherthekhel* (Csánki 1: 250); 1520: *Zombathpyach* (Oklsz.); stb. Az előforduló — hasonló lexémákból álló — jelölt birtokos jelzős nevek feltehetőleg genitivus possessivusiak: vö. 1289/: *Pentekfolua* (Oklsz. *péntek* a.); 1456: *Zombathtelke* (Suciu 2: 124).

Ellátottságot, valamiben való bővelkedést kifejező birtokviszony jelöletlen és jelölt formában is adatolható. A jelöltenek inkább hegy- és vízrajzi nevek. Birtokosszavuk többnyire növény- vagy állatnév: 1368: *Choukamaal*, 1430: *kechkezurdwuk*, 1470: *Nyrwapa* (Oklsz.); stb. De egyéb birtokszók is előfordulnak: 1357/: *Halahweulg*, 1430: *Warzyget*, 1481: *Warzegh* (Oklsz.); stb. Az ellátottság, bővelkedés viszonyát képviselheti a lakosokra utalás is: vö. 1541: *Hwztwarus*, 1547: *Hustwar* (Binder: KM. 338) (a város egykori magyar neve a huszitákkal függ össze: 1420: „Sind etliche Ungarn wegen Johann Husz Lehre in die Moldau verjaget worden”: Binder: KM. 338).

A jelöltek közül több is külterületi helyek neve: 1390: *Sarcharete*, 1398/: *Oltarwelge*, 1429: *Zenauapaya* (Oklsz.); stb. Mások viszont keletkezésük óta helységnevek voltak: 1376: *Repafolua* (Oklsz.); 1487: *Pathakfalwa* (több forráság összefolyásánál települt falu) (Falu 273).

Az alkalmasság birtokviszonyát képviselő nevek biztosabbnak tekinthető adatai jelöletlen nevekre vonatkoznak: vö. 1324/: *Sowrew* (Oklsz.); 1327: *Boromlak* (Baromlak) (Györffy 1: 598); 1423: *Loorew* (Oklsz.). Talán ilyen lehet még: vö. 1325/: *hyrhyg* (Oklsz.). Az ide sorolható többi név alaptagjaként különböző tereptárgyakat jelentő lexémák szerepelnek (van köztük olyan, mely az előzőkhöz hasonlóan, metonimikus alapon településnévvé vált): 1451: *Zekerhyd*, 1458/: *Meneskwth* (Oklsz.); 1520: *Haranglaab* (Comber. 53) (a község — máshol is előforduló hasonlóval együtt — arról kaphatta nevét, hogy nem lévén temploma, a harangot csak lábra szerelve használhatták). Az idetartozó további nevek ugyancsak helységnevekké váltak: 1348: *Jhkuth*, 1405: *Mezpest*, 1429: *Menesakol* (Oklsz.). — Valószínűleg alkalmasság birtokviszonyát képviselő, jelölt viszonyt tartalmazó nevek ritkán keletkezettek: 1408: *Lwmezee*, 1460: *Dyznopathaka*, 1487: „*Leshegye* alias *Leshawasa*” (Oklsz.). Talán ide sorolható még az útnevek közül néhány. Esetükben tudniillik 'oda jutásra alkalmas' értelmezés is lehetséges (de lehetséges a 'valahol levés', esetleg 'valamivel való ellátottság' jelentés is): 1344: *Monusturuta* (Oklsz.); 1356: *Bechwtha* (Oklsz. Pótl.); 1418: *Mochaarwtha* (Oklsz.).

A genitivus subiectivusi viszonyt kifejező szerkezetek alap-tagja deverbális névszó. A tagok közti szintagmatikus viszony gyakran jelöletlen, a bővítményi tag közszó: vö. 1306/: „*Terram Wyzkeleth*”, 1389: *Kewzadus*, 1455 k.: *feldsakadas* (Oklsz.). Tulajdonnévi bővítményi tagként víz-nevek fordulnak elő: 1472: *Jalsarwafolyas Matwchinafolyas*, 1504: *Wngfolyas*, 1521: *Zylhwafolyas* (Oklsz.). A jelölt nevekben birtokosszóként közszó és tulajdonnév is előfordul: 1344: „*vallis Vrdrkzantasa*”, 1386: „*In loco Boromfekthyn*”, 1476: *Cher folyasa* (Oklsz.).

Szintagmatikus viszonyt nem tartalmazók

Ilyenfajta lexémapcsolatok elenyészően kis számban fordulnak elő. Az összetapadásban a tagok rendszeres együtthasználatának és a névszó + névutó kötött sorrendjének lehetett szerepe. Az eddig előkerült kései ómagyar adatok száma még a tizet sem éri el: 1367: *Magyalalath*, 1412: *Hegalath*, 1426: *Erezthweneleth* (Oklsz.).

Rész- és tükörfordítással, párhuzamos névadással keletkezettek

Egy-két esetet leszámítva, csupán a dokumentálható idegen nyelvi megfelelő figyelmeztet arra, hogy némely földrajzi nevünk rész- vagy tükörfordítás, gyakran párhuzamos névadás eredményeként keletkezett. Ezek a nevek ugyanis teljesen belesimultak a kétségtelenül belső nyelvi keletkezésűek átlományába. Ritkán azonban olyan magyar szó, esetleg idegen szó jelenik meg bennük, amely az állomány többi adata közt nem fordul elő (ilyen például a *viola* virágnév). Nyelvenkénti csoportosításban a következő földrajzi nevek tartoznak ide.

Latin előkép alapján elsősorban bibliai vonatkozású nevek részleges vagy teljes lefordítására került sor: 1456 k.: *holth thenghernel* (Gl.) < lat. *Mare Mortuum*; BécsiK. 18: „*a rëzës tënjezbol*” < lat. *Mare Rubrum*; MünchK. 59ra: *genazarënc tuua* < lat. *stagnum Genesareth*. Nem bibliai vonatkozású viszont: ErdyK. 237: „*az varat . . . newezeet anjal varaanak*” < lat. *Castrum Sancti Angeli*.

Német előkép alapján az országon kívüli helyeket jelölő nevek is keletkeztek: 1533: *Kopuz heg : Der kallenberg* (Bécs mellett) (Gl.); 1533: *Tegzús heg : Der Kochersberg* (Alsó-Elzász) (Gl.). Természetesen a legnagyobb számban a hazai vonatkozású névanyag lefordítása adatolható: 1358: „*Ryuulum Rehpol wlgariter Ewzpatak vocatum*”, „*locum aquosam Rothmos wlgö Weruspatak dictum*”, 1366: „*lilimperg saxonice nominati in wlgari autem nostro Wiolaheg*” (Oklsz.). A további, német → magyar tükörfordításokra, illetve kétnyelvűségre vonatkozóan l. még: 1440: *Kaposztafalva* (Csánki 1: 251) < ném. 1284: *Kapuzsdorf* (Csánki 1: 251); 1455: *Zenuwelgh* (Csánki 2: 796) < ném. R. *Hathal* (Szónásgödör); 1524: *Nádkuth* (Schwartz: NyNH. 199) < ném. 1427: *Rorprun* (Csánki 2: 789).

Szláv — magyar kettősségek, feltehető szláv → magyar tükörfordítások több névtípusban is előfordulnak. Domborzati és erdőnevek: 1408: „*Teyseshegh scaluonicum autem Mlechnahora uocatum*”, „*Circa Siluam Althalbyk sclauonicum autem Prechnabukorvyna vocata*”, 1411: „*Alpem Zephawasa alio nomine Crasnahawasa*” (Oklsz.). Ide sorolható még: 1429/: „*Ad magnam rupem Kamenneurutha wlgö Kwkapw*”, 1481: *Rygo Mezeye* (Oklsz.) < szb.-hv. *Kosouce*

Pole. Vízrajzi nevek: 1507: „*Theplicze alio nomine Melegwyz*”, 1509: „*Magos-parth alio nomine Wysokybre*” (Oklsz.).

Erdélyi román — magyar kétnyelvűséggel magyarázható kettős helynevek, esetleg tükörfordítások is viszonylag nagyobb számban adathozhatóak e korból. Egyesek hegyrajzi nevek: 1487/: „*montis altioris Dalul chore alias Waryuhegye*” (a név mai irodalmi nyelvi formában *Dealul ciorii* 'varjú dombja' lenne); 1487/: „*Wolahice Dalwlzwlycze hungarice vero Zwczahegye*” (Oklsz.) (a mai irodalmi megfelelő *Dealul sulitei* 'láncza, dárda, kéve, csóva dombja' lenne). Egyéb földrajzi nevek: 1363/: „*Ad vnum locum Teglaular uocatum wlgariter, secundum vero Olachos Charamida nominatum*” (Oklsz.) (a szó mai irodalmi nyelvi megfelelője *cărămidă* 'tégla'); 1487/: „*montem quem in Walahicali Thyzel in vngaricali vero Thyzahegh*” (Oklsz.) (talán 'Tizsácska' áll hozzá legközelebb); 1487: „*Riuulum Wallareh, in lingua autem hungaricali Pokolpathak appellatum*” (Oklsz.) (a mai irodalmi nyelvi megfelelője *Vale(a) rea* 'rossz, gonosz völgy' lenne).

Népetimológiai nevek

Az etimológia alapjául szolgáló nyelvi elemek hovatartozása szerint a következő csoportokba sorolhatók: a) összetett szó egyik tagjának kicserélése, magyar álexéma — lexéma kapcsolat helyettesítése egyszerű szóval: 1349: *Keethel* (Kéthely) (AnjouOkm. 5: 277) < 1332–1337: *Kedhely* (Ortvay: EgyhFöldl. 1: 299); 1366: *Tothselmes* (Tótselymes) (Csánki 1: 313) < 1313: *Thotsolumus* < 1307: *Solmus* (RDES. 1: 472, 266); 1489: *Vasalya* < 1418: *Auasalya* (Csánki 2: 734); 1538: *Pathafalwa* < korábbi, de csak 1553-ból adathozható: *Patakfalwa* (Schwartz: NyNH. 106); 1543: *Olthzemi* (Oltszem) (-i toldalékos származék) (SzékOkl. 406) < 1366: *Olthzemeny* (SzékOkl. 1: 71) < *Olt* + R. *Szemén(y)* személynév. — b) Magyarban már honos tulajdonnév felcserélése másik tulajdonnévvel, tulajdonnév helyettesítése közszóval: 1438: *Jankafalwa* (Csánki 1: 611) < 1397: *Iwankafalua* (Jakó 264); 1469: *Elezfalwa* (Bakács 113) < 1381: *Elekusfolua* (Bakács 113). — c) Idegen nyelvi (összetett) közszó helyettesítése magyar összetett szóval: 1345: *Waldhyd* (Váldhíd) (MagyRom. 1: 245) < ném. *Waldhütte* 'erdei kunyhó'; 1382: *Hofeld* (Hóföld) (MagyRom. 1: 256) < ném. *Hoch + Feld*. — d) Összetett név idegen elemének helyettesítése magyar közszóval: 1479: *Mesterhaza* < 1426: *Vesterhaza* (Csánki 3: 635) < talán ném. *Wester* tkp. 'az, aki nyugat felé lakik'; 1495: *Molomhaza* < 1411: *Monahhaza* < 1360: *Munichoff* (Csánki 3: 619). — e) Idegen tulajdonnév vagy közszó magyar összetett szóként való értelmezése. Az alapul szolgáló nyelvi elem eredetét véve figyelembe, az alábbi csoportok különíthetők el. α) Német eredetű lexéma felcserélése magyarral: 1322/: *Ludueghfalua* (Lúdvég) < 1332–1335: *Ludwig* (Györffy 3: 362); 1492: *Galbathew* (Csánki 1: 295) < 1247: *Gybothe* (CD. 4/1: 469) < 1277: *Guebold* (KritJ. 2/2–3: 193) < ném. *Giboalt* ~ *Gebald* szn. (Först.² 635). — β) Szláv név felcserélése magyar lexémakapcsolattal: 1335: *Buberek* (ZalaOkl. 1: 301) < *összl. *bobrŭ* 'hód'; 1534: *Sambok Rethe* (Zsámbokrét) < 1282: *Zabakrek* (MNYTK. 45. sz. 12) < cseh *Žabokrký* és más hasonló szláv nevek valamelyike válhatott helynévvé; 1594: *Nemesan* < 1570: *Namesan* (VSOS. 2: 292) < szl. **Namesčany* (toldalékolt névalak) < *Namesč* személynév (MNY. 32: 135). — γ) Román helynév magyar szóval való felcserélése: 1432: *Sescsori* (Szeszcsor) (Suciú 2: 108) < igen nagy valószínűséggel rom. (*sas* + *-cior* képző) 'szászocska' (Iordan: TopRom. 284); 1464: *Schekchuor* (Szászcsór) (MagyRom. 1: 252) < rom. *sas* + *-cior* (l. előbb).

Elhomályosult összetett nevek

A biztosan e korban elhomályosult neveknek alkotóelemeik etimológiai hovatartozása alapján két típusa különíthető el.

A) Egyesek magyar szavakból álló szerkezetek elhomályosulásával vehették föl későbbi alakjukat. Közülük többnek is ugyanaz a lexéma, az *aszó* az alaptagja: 1391: *Nyarzo* (Csánki 5: 387) < *nyár* 'nyárfa' + *aszó* 'időszakos vízfolyás, szárazpatak'; 1409: *Zarzo* (Balatonszárszó) (Csánki 2: 642) < vö. 1229: *Zarazozou* (PRT. 1: 695); 1440: *Berekzow* (Csánki 5: 75) < *berek* 'liget' + *aszó*. A többiek összetett szói előzményében azonban nincs közös tag: vö. 1341: *Bylok* (Suciu 1: 206) < vö. 1282: *Bylokul* (Györffy 2: 60) < 1246/: *Byolokol* (Oklsz.); 1592: *Porcsalma* (ComSzathm. 133) < 1389: *Porchhalma* (Szab-Szathm. 105).

B) Mások összetett szói előzménye idegen szót is tartalmazott: 1500: *Eurwysthye* (Nagyörvisty) (MNny. 6: 20) < *őr* + 1263: *Riuche* (PRT. 2: 323) < szlk. R. **Rvišcie* < összsl. **rvati* 'tép; szakít'.

Több lexémából álló nevek

Állományuk két forrásból, a már használatos összetett földrajzi nevekből és különböző közszoói használatú szerkezetekből táplálkozik. A kéttagú összetett szói állománnyal ellentétben itt már ritka a névkorreláció. Közvetlen össze-
tevíők igen sok esetben eleve szoros, mások csak kötött szórend szerint kapcsolódnak.

Mellérendelő viszonyt tartalmazók

Igen ritkák, és csupán névtörténeti előzmények ismeretében különíthetők el a tulajdonnévi minőségjelzősöktől: 1385: *Hodwasarhel*; de: 1266: *Wisarahel* (Györffy 1: 859) és 1231: *Houd* (Györffy 1: 858) (a két falu a XIV. században olvadt össze); 1497: *Petthry Kerezthwr* (Csánki 3: 70); de: 1407: *Petry* (Csánki 3: 94) és 1408: *Kerezthur* (MNyTK. 140. sz. 64) (a két helység a XV. század végére már összeolvadt).

Alárendelő viszonyt tartalmazók

A felépítésükben részt vevő lexémák számát véve figyelembe öt fő csoportjuk különíthető el. Az egyező számú lexémát tartalmazók közvetlen összetevők szerinti számbavételekor feltűnő gyakorisági és egyéb különbségek mutatkoznak.

Alaptagjuk egy-, bővítményi tagjuk kételemű. — Szintagmatikai felépítés tekintetében a közszoói alaptagú lexémát tartalmazók a változatosabbak. Körükben két fő kapcsolódásmóddal találkozunk.

I. A határozók jelentéstapadáson és főnevesülésen átment szerkezetek. Bővítményi tagjuk raggal kapcsolódik a közszoói alaptaghoz, mely igen gyakran helyváltoztatást jelentő ige származéka: 1412: *Alfalurameneben*, 1528:

Wayothkewre menew (Oklsz.). A bővítmény olykor kötelező vonzat: 1385: *Paulhegyben Jaro*, 1470: *Hydegkwthrayaro*, 1525: *wdwarywtradelew* (Oklsz.).

2. A minőségjelzősők két nagyobb csoportot alkotnak. A) A tulajdonnévi alaptagúak csupán szórványosan adatolhatók. Alaptagjuk településnév. Bővítményi tagként előfordul képzős melléknévi szerkezet: 1423: *BalatonmellekyZamard*, 1455: *Haromoltharwetethlen*, 1534: *Keethornyw Lak* (Oklsz.). De adatolható melléknévi igenévi szerkezet is: 1502: *Bothal-euthebesene* (Bottalütöbesenyő) (Györffy: BesMagy. 428) (a bővítményi tag, mely a besenyők sajátos fegyverfajtájára utal, eredetileg metonimikus szerepű, nem magára a településre, hanem lakóira vonatkozott).

B) Közszói alaptagúak bőséges számban adatolhatók. Alaptagjuk fogalomköri hovatartozása szerint két változatuk különíthető el: a) A földrajzi közszói alaptagúak bővítményi része igen sokféle lehet. α) Gyakran -i képzős összetett földrajzi név vagy földrajzi közszó: 1354: *Wasuaryulcha*, 1517: *Hegymegyreth*, 1524: *Loranthhazywth* (Oklsz.). Ezekhez állnak legközelebb a továbbképzett névutós bővítményűek: 1515: *Rethfelyfewld* (Oklsz.). Talán ilyen még: 1524: *karykathwlsofel*, *Karyka ennesewfel* (Oklsz.). — β) Nemritkán szerkezetes melléknévi igenévi bővítmény kapcsolódik az alaptaghoz: 1357: *Kyralalohygy*, 1360: *Vizalohely*, 1467: *Dyznoferthehel* (Oklsz.). Ezek alanyos alárendelésével szemben mások tárgyi alárendelést tartalmaznak: 1368: *farkasakazthocurtuel*, 1454: *Nykwagohegh*, 1489: *halothhordowth* (Oklsz.). A bővítményi tagként kapcsolódó szerkezet belső felépítése lehet határozós is: 1358: *kubenallokurtuel* (Oklsz.). Melléknévi igenévi elemük alapszava gyakran mozgást, helyváltoztatást jelentő lexéma: 1415: *Zygzoramenewpathak*, 1430: *vizyayarowiz*, 1434: *wyzafolowgy* (Oklsz.). — γ) A minőségjelzői szerepű bővítmény lehet főnévi alaptagú összetett szó vagy szó szerkezet: 1334: *Kukynzylwakerek* (Oklsz.); 1390: *Feyr-Keresbanya* (MagyRom. 1: 217). Ide sorolható a feltehetőleg szoros szókapcsolat értékű vármegyenevek némely korai típusa is: 1521: *bekes var megyeben* (MNY. 9: 445); 1530: *waswar meghebelj* (MNY. 37: 283). Ezekről jól elkülönülő típus a birtokos személyjeles főnévi bővítményűeké: 1366: *Waralyafahw*, 1393: *Waralyazena*, 1422: *Thelekalyarew* (Oklsz.). — b) A nem földrajzi közszói alaptagúak valamennyien metonimikus funkcióváltással lettek tulajdonnevekké: 1464: „Possessiones ... *Zempetherwr*”, 1483: „*de Zenthmyhalwr*”, 1492: „*In possessione Zenthandraswr*” (Oklsz.).

3. Birtokos jelzősők viszonylag nagy számban adatolhatók. Alaptagjuk szerint kétfélek.

A) Tulajdonnévi alaptagúakban elsődleges szintagmatikus viszonyként ritkán genitívus possessívus jelenik meg: 1476: *Apathwrmárothya* (Bakács 155). A birtokos viszony legtöbbször térbeli érintkezés főként jelöletlen birtokviszonya: 1382: *Balatomfeukayar* (Csánki 3: 236); 1415: *Thwrzeg Eger* (Oklsz.); 1428: *Hydwegardow* (Csánki 1: 237). A bővítményi tag ritkábban az ott lakókat nevezi meg: 1352–1355: *Wosuereuzek* (Csánki 2: 808) (az alaptag a helység közelében folyó *Szék patak* neve); 1355: *Keralyfyakarcha* (Györffy: IstvKir. 469) (a bővítményi tag a Szent Istvántól eredeztetett várjobbágyok neve); 1361: *Waryobagyakezeu* (Csánki 2: 764).

Teljesen elkülönülő csoport a bővítményi tagként templomok védőszentjeinek (vagy a templom oltára védőszentjének) nevét tartalmazó szerkezeteké. Vannak köztük jelöletlenek és jelöltek is: 1437 k.: *Menthzenthkaul* (Csánki 3:

66); 1493: *Zenth Emrehsarosd* (Csánki 3: 100); illetőleg: 1382: *Zenthbenedekala* (VeszprReg. 302); 1440: *Zenthmartonmachkasa* (Csánki 5: 375). Olykor névkorrelációval is találkozunk e csoportban: 1473: *Zenthlewrynczkathaya* (Csánki 1: 30) : 1426: *Zenthmartonkatha* (Csánki 1: 30).

Más (például társadalmi alá-, főrendeltséget képviselő) genitivusi viszony-nyal csak elvétve találkozunk: 1372: *Zenthkiralzabady* (Oklsz.); de: 1269: *Zubady* (MNY. 53: 52) (a név arra utal, hogy a helység lakosai a hagyomány szerint még Szent Istvántól, bizonyos szolgáltatások, kötelezettségek alól mentességet kaptak).

B) K ö z s z ó i a l a p t a g ú a k rendkívül nagy számban adatolhatók, és tipológiailag is igen változatosak. Alaptagjuk többnyire földrajzi közszó, ritkábban valamilyen tereptárgy neve. A birtokos viszony szemantikai milyensége alapján több alcsoportjuk különíthető el: a) A genitivus possessivusiak a legritkábban jelöltenek: 1351: *Erdeuouotelek*, 1493: *ThemelJanosEwren* (Oklsz.). A jelölt viszony előfordulása azonban rendkívül gyakori. A jelzői rész is többféle lehet. α) Kételemű személynév: 1428: *Molnar Andreas ortuana*, 1465: *kakasgurghele*, 1496: *Kewer Jakaberdeye* (Oklsz.). — β) A bővítmény tulajdonnévi jelző és az 'ember, személy' főfogalom alá tartozó közszó kapcsolata: 1394: *Jwanlegentheleke*, 1459: *Lazlbyroerdey*, 1526: *Myhalurwalala* (valál 'birtok, jószág') (Oklsz.). Asszonynévi jelzős szerkezetek is tartoznak ebbe a csoportba: 1459: *Naghandreasnehaza*, 1506: *Cecelye Azzon Rethe*, 1528: *Kysanthalne pwrthaya* (Oklsz.). — γ) A birtokos jelzői tag személyeket vagy személyek csoportját jelentő köznévi összetett szó: 1389: *Zyuggyarthouhaza*, 1364: *Varnepefelde*, 1461: *Nemesnepfalwa*, 1495: *Nemesemberrethe* (Oklsz.). A genitivus possessivusi szerkezetekhez állnak legközelebb azok, melyek bővítménye a vallási élettel kapcsolatos kételemű tulajdonnév: 1368: *Zenthlazlohalma*, *Zenthmihaltelke*, 1379: *Bodugazzunfolua* (Oklsz.); stb. A genitivus possessivusiak közt olyan is előfordul, mely feltehetőleg valamilyen képi asszociáció révén vált földrajzi névvé: 1417: „Cum piscina *Zenthistuanpalastya* vocata” (Oklsz.). — b) A rész—egész birtokviszonyát kifejezők ritkán jelöltenek: vö. 1295/: *Teluklabreth*, 1493: *Kerekkerad*, 1492: *Chegegyerpwfw* (Oklsz.); stb. A gyakoribb változat a jelölt: 1413: *kewagoalya*, 1430 k.: *Ingobereregberche* (Oklsz.); illetőleg: 1473: *Pynczeshegyebercze*, 1496: *BolthaMezeyeol-dala* (Oklsz.); stb. — c) A valamivel való ellátottság, valamiben való bővelkedés birtokviszonyát képviselő nevek között is ritka a jelöletlenség: 1413: *Regytoronhel*, 1450: *Fekethewzoldobzeg*, 1504: *Rakosthohath* (Oklsz.). Itt is a jelöltség dominál: 1351/: *Toluayuarhege*, 1473: *Rawazlykhegye*, 1522: *Fekethewwarywhegye* (Oklsz.); stb. — d) A térbeli összetartozás birtokviszonya jelöletlen nevekben csupán egy-két alkalommal jelenik meg: 1452: *Kysheghmegh*, 1484: *Janoshydaelwel*, 1520: *Kewhydelwew* (Oklsz.). A jelöltek viszont nagy bőségben sorjáznak. Alaptagjuk azonban lexikálisan szűkebb körből kerül ki, leggyakrabban az *alja* szó: 1419: *Bukmalalya*, 1430: *Kerekberekalya*, 1479: *Thyzthamarthalya* (Oklsz.); stb. Előfordul még a *melléke*, *tája*, *möge*: 1424/: *Fekethe Berek melleke*, 1459: *Naghnymarasthaya*, 1496: *Kyserdewmegy* (Oklsz.); stb. De elég sűrűn szerepel az *eleje*, *köze*, *elve* alaptag is: 1384: *Kweskuthelley*, 1405: *Kethsarkuzy*, 1520: *Kewhydelwew* (Oklsz.); stb. Ide sorolható altípust képviselnek azok a nevek, melyek birtokos jelzői része földrajzi tulajdonnevekből álló mellérendelő szerkezet: 1424: *Orsowarodnakwzy*, 1476: *EztheBatharkewzy* (Oklsz.). — e) A valahol levés birtokviszonyát a jelölt szerkezetek hoszszú sora képviseli. Vannak köztük hegy- és vízrajzi nevek: 1410: *Kelesesnelg-*

pataka, 1428: *Vasarhelhagoya*, 1461: *Mendzenthwelgye* (Oklsz.); stb. Mások (az erdő- és mezőgazdálkodás szempontjait tükröző határrész-, birtok- és egyéb) külterületi nevek: 1356: *Kendereszygeth Zenaya*, 1431: *Nagfalwerdeye*, 1492: *Zarrazthobercze* (Oklsz.); stb. Ugyanide sorolhatók az igen nagy számban jelentkező, kétszeres birtokviszonyt tartalmazó nevek: 1377: *Bochteleke pataka*, (Csánki 5: 321); 1419: *Wrhydawyze* (Oklsz.); 1468: *Fintakuta pataka* (SzDMon. 4: 250.); stb. — f) Egyéb birtokviszonyt csupán egy-egy jelöletlen szerkezet képvisel. Ezek: genitívus identitatisi birtokviszony: 1505: *Naghaghwyz* (Oklsz.) (ez a név — akárcsak a *Duna rize*-féle szerkezetek — feltehetőleg ugyanazt jelenti, mint a puszta bővítményi tagja); genitívus subiectívusi viszony: 1367: *feyeragugumlas* (Oklsz.).

Alaptagjuk egy-, bővítményi tagjuk három- vagy négyelemű. — Ritkább, és szerkezetileg is kevésbé változatos névtípus. Közvetlen összetevők szerinti tagolódásuk alapján két csoportjuk különíthető el.

A) Minőségjelzősnek és kétségtelenül összetett szónak tekinthető név nem, csupán kis számú, szoros szókapcsolatnak tekinthető szerkezet tartozik ide. Összeforrásuk egyik akadálya az lehetett, hogy felépítésükben különböző névutók és kopulaszerű funkciót betöltő igenevek vesznek részt. Helymegjelölő szerepük azonban kétségtelen, mert alaptagjuk mindig valamilyen földrajzi közszó: 1383: *Serdyafelhualofeld*, 1413: *parthfeletwalo Agyagus*, 1469: *Hawasmelleth walo Erdew* (Oklsz.).

B) A birtokos jelzősők száma jóval meghaladja a minőségjelzősöket, és összetett szónak minősítésük is indokoltabbnak látszik. A tagok feltehetőleg szemantikai viszonya több altípust képvisel, de közülük csak kettő látszik gyakoribbnak. a) Genitívus possessívusi kapcsolatfajtát csaknem kizárólag jelölt szerkezetek képviselnek: 1438: *Janosnemdyakfelde* (Oklsz.). Jelzői tagként (férfi és női) szentek nevei fordulnak elő leggyakrabban: 1400: *Zenthfabiansebestyenzallasa* (ZsigmOkl. 2/1: 68); 1444: *Zenthmarkwrfeld* (Csánki 3: 229). Illetőleg: 1388: *Zenthmargitaazonfelde*, 1392: *Zenthannaazonfalua* (Oklsz.). A birtokos jelzői tag gyakran maga is birtokviszonyt képviselő tulajdonnévi szerkezet: 1357: *Borsfyapeturfeulde*, 1359: *Lalfiaestephanfolua*, 1420: *Mihalfya Isthwanfelde*, *Demeterfyapetherfelde* (Oklsz.); stb. — b) A rész — egész birtokviszonyát képviselő, kis számú adat inkább jelölt szerkezeteket tartalmaz. Legtöbbjük hegyrajzi vonatkozású: 1451: *Keme János vésze feje* (Csánki 5: 353); 1514: *Kys Januskepe Bercze* (TelOkl. 2: 329); 1521: *Beerzc Felehalomhatha* (Oklsz.). Előfordul még vízrajzi név: 1363: *Zoldubagypataka-feye*, 1415: *Zydalmthauafoka* (Oklsz.); 1514: *Hozynthewwyspathakafeye* (SzT. fej 9. a.). — c) Egyéb birtokviszonyt már csak kevés név képvisel: 1479: *BerczallyaCzomogafolyasa*, 1522: *Nyolchholdfewldzere* (Oklsz.).

Alaptagjuk két-, bővítményi tagjuk egyelemű — Különböző jelzők vannak köztük.

A) A minőségjelzősők kétfélék: a) Tulajdonnévi alaptagúnak viszonylag nagy számban adathozható. Jelzői tagjuk szemantikai és morfológiai milyensége szerinti altípusaik a következők: α) Jelzőként egyszerű melléknevet tartalmazók: 1376: *Dychevzentmarton*, 1434: *Nagmyhalyfalua* (Érmihályfalva) (Jakó 302); 1467: *Kyskerekalmas* (Oklsz.). A nagy és kis jelző olykor különböző névkorrelációkat eredményez: 1358: *Kysekemezeu*; 1360 k.: *Noghekemezeu* (Csánki 5: 876); 1363: *Kysgermekzygeth Felseugermekzygeth* (Oklsz.). — β) Kép-

zett melléknévi jelzősök: 1423: *Alsowwyfalu* : *Felsowwyfalu* (VSOS. 2: 508); 1424: *Also Azywagh* : *Felse Azywagh* (Csánki 1: 551). Ugyanez a jelzőpár víznév mellett is előfordul: 1444 k.: *Also Waraswyze* : 1455: *Felsewaraswyze* (Csánki 5: 147) (alaptagjuk a *Városvíz* pataknév). További típus: 1473: *Zalayzenthygywrg* (Csánki 3: 105); 1530: *Kydywasarhel* [!] (Kézdivásárhely) (Suciú 2: 196); 1549: *Chehy Myndzenth* (FNESz.). Az -s képzősök ritkábbak, de olykor névkorrelációban is részt vesznek: 1419: *Wamuswyfalu* (ZichyOkm. 6: 535); 1420: *Wamus Wdwarhel* (Csánki 5: 899); 1539: *Székes fejér vár* (CorpGr. 20); 1488/: *Gyrolafeyerwár* (MNY. 12: 361). — γ) A főnévi és szófajlag többértékű lexémák közül összetett névhez sokkal kevesebb kapcsolódik, mint egyszerű tulajdonnévhez: 1411: *Kezpekorhanhalma*, 1442: *Fel heu vízi* (Oklsz.). Ide tartoznak még a viszonylag gyakrabban előforduló népnévi jelzősök: 1401: *Lengyeliacabfalva* (ZsigmOk. 2/1: 125); 1483: *Magyarkyskapus* (Csánki 5: 365). Ezek névkorrelációt is eredményezhettek: 1349: *Scekulwasarhel* (Suciú 2: 196) (a *Vásárhely* még nem nagy távolságban is több helységnek a neve, illetve néveleme); 1357: *Nandurfeiruar* (Oklsz.): 1488: *Gyrolafeyerwár* (MNY. 12: 361); ?1458—1466: *Nemethwywar* (Csánki 2: 721) (*Újvár* név egybeült való előfordulása ugyancsak adatolható). Jelzőként előforduló további közszavak az *erdő* és *mező*. Kapcsolódásuk olykor szintén névkorrelációt eredményez: 1347: *Mezewzentmartun* (Oklsz. Pótl.) (*Szentmárton* az ország számos pontján előfordul); 1463: *Mezewzombatelke* (Csánki 5: 414); 1456: *Zombathtelke* (Suciú 2: 124); 1501: *Erdewzenthygywrg* (Suciú 2: 127) (a *Szentgyörgy* helynév országszerte gyakori volt). — δ) Tulajdonnévi jelzők használata összetett tulajdonnevek mellett is adatolható: 1412: *Korogzenthmarthon* (Csánki 5: 885); 1470: *Thorozenzenthygywrg* (Csánki 5: 676); 1471: *Thopazenthykyl* (Csánki 5: 407); stb. A jelző lehet víznév: 1409: *Sayozenthpeter* (ZsigmOk. 2/2: 241); 1467: *Dwnafewldwar* (Csánki 3: 409); 1523: *Kalotha Zenthykyl* (Csánki 5: 407); stb. Ritkábban egyéb földrajzi nevek is betölthették minőségjelző szerepét: vö. 1339: *Heueswywar* (Oklsz.); 1394: *Wertheskerezhur* (Györffy 2: 415); vö. még 1569: *Gijergijo Zent Miklos* (Suciú 1: 257). — b) K ö z s z ó i a l a p t a g ú a k ritkábban adatolhatók, és csaknem kivétel nélkül hegy- és vízrajzi vonatkozásúak. A jelzői tag olykor egyszerű melléknév: 1481: *Feyerkewhegh*, 1502: *Kyschalustho* (Oklsz.). A bővítmény lehet származékszó is: 1412: *Chataryzewleuhel*, 1396: *feredewezhel* (Oklsz.). Egyéb névszói jelző előfordulása is csak szórványos: 1385: *Kwzephnoguth*, 1397/: *Kwzephomokhegh* (Oklsz.). A kételemű alaptagot és egyszerű bővítményi tagot magukba foglalók közt e korban csupán ritkaságként bukkan föl mennyiségjelzős szerkezet: 1372: *Kelhkuseg* (UrkBurg. 3: 248).

B) A birtokos jelzősök két nagyobb csoportot alkotnak. a) A tulajdonnévi alaptagúak közt jelöletlenek és jelöltek egyaránt előfordulnak. A tagok egymáshoz való szemantikai viszonya alapján két fajtájuk különíthető el: α) A genitivus possessivusiak közül a legtöbb jelöletlen. Birtokosszavuk lehet családnév: 1423: *Gyrewasarhel* (Csánki 5: 358); 1451: *Waydazenthywan* (Csánki 5: 735) (a birtokos *Vajda* családról); 1478: *Reche-Kercszthur* (Suciú 2: 73) (a falu egykor *Récsi Lőrinc* birtokában volt). Olykor személyeket jelentő közszó a jelző: 1358: *Apuchauasarhel* (VeszprReg. 196); 1411: *Porozlo Hathaz* (Oklsz.); 1488: *Gyrolafeyerwár* (MNY. 12: 361). A jelöltekben leginkább személynevek fordulnak elő birtokosszóként: 1399: *Fyntaholthdunaya*, 1457: *Andockkerekzigethe* (Oklsz.); 1506: *Kurczaghyzallasa* (Gyárfás 3: 723). — β) Egyéb birtokviszonyt kifejezők csak a legritkábban adatolhatók:

1461: *S(omlyo) Görgteleke* (Petri 3: 478) (a *Somlyó* tag azzal kapcsolatos, hogy a falu a szilágysomlyói várnak volt a része). — b) *Közszói alaptagúak* igen ritkák. Gyakoribbak köztük a *genitivus* possessivusiak. Birtokoszu-
vuk személynév vagy személyt jelentő közszó. Van köztük jelöletlen és jelölt
szerkezet is: 1383: *Wrazoufeld* (Oklsz.). Illetőleg: 1380: *Wrazowhege*, 1408:
Andrasweyzehele, 1451: *Papzenafewe* (Oklsz.).

Alaptagjuk két-, bővítményi tagjuk két-, ritkán
többelelemű. — Rendkívül ritkán fordulnak elő: 1463 k.: *Sarkwzwyłak*
(Maksai 226) (a név bővítményi tagja a közeli *Sárkőz* falunévvel azonos);
1405: *Sarfewmezado* (ZsigmOkI. 2/1: 531) (e többszörösen összetett név ha-
marosan elhomályosult). Az adathozható egyéb szerkezetek valószínűleg mind
rövid életűek lehettek. Van köztük minőségjelzős: 1407: *Tapolczamellekezenth-
gyurgh*, 1455: *Sarkewzy-Zenthgewrgh* (Oklsz.). De előfordul birtokos jelzős is:
1383: *Nogkuthfeluth*, 1492: *kekuth felyaro* (Oklsz.).

Az alaptagként kételemű összetett közszót vagy helynevet, bővítményi tag-
ként pedig háromelemű szerkezetet tartalmazó nevek igen ritkák: vö. 1338:
Zenthivanra menu golugwth, 1368: *Warhegaliabudusfolua* (Oklsz.). Másokhoz
hasonlóan az ilyen helymegjelölések sem tekinthetők összetett neveknek. Elő-
fordulásuk bizonyára csupán oklevélszövegekre korlátozódik.

Alaptagjuk három-, bővítményi tagjuk egy- vagy
kételemű. — A legritkábban bukkan föl ilyen felépítésű földrajzi név.
A közvetlen összetevők közti viszony mindegyikükben minőségjelzős: 1463:
Kerek Bodoghazon Eghazara (Oklsz.) (a jelző — más nevekhez hasonlóan —
ebben is a helység ún. rotunda típusú templomára utal; l. még 1459: *Kerek-
zeththamas*, 1462: *Kerekeghaz*: Oklsz.). Hasonló még: 1441: *Alsozenthmyhal-
falwa* (Falu 176); 1455: *Zekel Bodoggazonfalwa* (VSOS. 3: 17).

Egynél többelelemű bővítményi tagot magába foglaló név is csak alig fordul
elő: 1464: *Arokewzyzentpetherfalwa* (Oklsz.).

Egyéb tulajdonnevek

A hitélet tulajdonnevei

Mindegyikük szintagmatikusan kapcsolódó lexémákból épül föl. A tagok
összeállításában (a közszói használatban is szoros szórendű szerkezetek kivéte-
lével) funkcionális szoros szórendűségnek és jelentésszűkülésnek lehetett sze-
repe, mely azonban egy-két szerkezettől eltekintve nem vezetett a motívált-
ság megszűnéséhez. A nevek morfológiailag két csoportba sorolhatók.

A többség két lexémából áll. a) A tagok közti szintagmatikus
viszony olykor mellérendelő: MünchK. 90vb: „*ēzt ala iſtēn m̄g iēgzette*”;
JordK. 156a: „*azt mongya wz iſten*” : *dicat deus*. (E nevek azonban főnévi
minőségjelzősként is értelmezhetők.)

A többségben levő alárendelők közt vannak minőségjelzősök. Bővítményi
tagjuk lehet melléknév: ÉrdyK. 544: *bodog azzon*. Leggyakrabban azonban a
kettős szófajú *szent* lexéma: MünchK. 57rb: „*O ſcēt ſcētēbēn kēzēgtel*”;
DomK. 8: „*ragazkodýk vala az zent jrashoz*”; VitkK. 46: „*zent háromfagnat*[!] *neuet*”.

További, kettős szófajú bővítményi tagot magába foglaló név: DebrK. 48: *zibz Ania*. A jelző ritkán főnév: 1533: *Fiu isten : Deus filius* (Gl.). Szórványosan egyéb alárendelő kapcsolódás is előfordul. Így genitivus obiectivusi: BécsiK. 3: *medzhato*; és egyéb birtokos viszonyt tartalmazó: 1538: „*Mij attyaⁿ krol es aue mariarol*” : *Oratione dominica et Aue Maria* (Gl.). Ez utóbbi szerkezet lexikalizálódásában a jelentésszűkülésen kívül metonimikus jelentésben való használatnak is szerepe lehetett: vö. 1562: „Mond el ez *mi attyan-kat*” (TelKerF. 32).

Többlexémából felépülő név csak szórványosan fordul elő: ÉrdyK. 114: „*fyw wr Istennek erekkee valo Istenfseegheerol*”; TihK. 1: „monda *zent lelök isten*”. (További szerkezetek közszó vagy egyedi létezőt jelölő voltának megítélése természetesen nyelvtudományon kívüli diszciplínák szempontjainak figyelembevételét is szükségessé teszi.)

Csillagászati nevek

A forrásokból előkerült nevek feltehetőleg csak töredékét képviselik a korabeli teljes állománynak. Az adatolható nevek közös szerkezeti sajátága, hogy valamennyien közszói alaptagúak. E lexémák egy része csillagászati fogalomkör-kijelölő is egyben: 1405 k.: *fenes hug : lucifer*, 1490: *esty czyllagh : Vesper, stella vespertina* (Gl.). Az alaptagként szereplő más lexémák viszont nem ilyenek: 1405 k.: *fias tik : septemstiliu^m*, 1560k.: „*kenchel zekere : Vrsa dicitur: que et septentrioque septem stellis constat*” (Gl.).

Nyelvi szint szerinti hovatartozásukat illetően megállapítható, hogy legtöbbjük összetett szó. Néhányuk azonban talán a szintagma- és lexémaszint közti átmeneti, szoros szókapcsolati állapotot képviselhet: 1405 k.: *hadi vth : Galixia*, 1533: *Tauaz ielünttö czillagok : Die hen mit den henleyn oder siben gestirn : Pleiades* (Gl.).

A felépítésükben részt vevő lexémák száma szerint két- és háromtagú szerkezetek tartoznak körükbe. Ez utóbbiak közvetlen összetevők szerinti tagolódása szintén kéttagságot képvisel. A közvetlen összetevők szintagmatikus kapcsolódása minden esetben alárendelő.

Néhányuk minőségjelzős. Bővítményi tagjuk többnyire denominális vagy deverbális származékszó: 1405 k.: *fenes hug : lucifer*, 1533: *Estueli czillag : Hesperus, Melek teud czillag : Canicula : Der hundstern* (Gl.). Előfordul azonban metaforikus szerepben használt főnévi jelző is: 1405 k.: *zeker hug : plastru^m, kasa hug : adartica* (Gl.).

A birtokos jelzősök közt van jelöletlen (idő birtokviszonyát kifejező): 1405 k.: *est hug : vesp^{er}us*, 1533: *Ha.inal czillag : Lucifer : Morgenstern* (Gl.). De előfordul jelölt birtokviszonyt magába foglaló is: 1560 k.: *kenchel zekere : Vrsa* (Gl.).

Az ugyanazon lexémákat tartalmazó minőség- és birtokos jelzősök használatában azonban váltakozás is tapasztalható: 1490: *esti hwgy : Vesper, scilicet stella, esty czillagh : Vesper, stella vespertina* (Gl.); JordK. 194b: *hajnalij cýllagh*; ÉrdyK. 41: *haynal Cyllag*.

Irodalom

Általános kérdésekről: BEKE: Nyr. 41: 298–302, NyK. 42: 357–84, 59: 199; FOKOS: NyK. 62: 213–41; BENKŐ: MNyTK. 74. sz., NyK. 64: 132–5; FALUDI: FgrÉrt. 10. sz.; PAIS: MNy. 47: 135–54, 57: 266–73, 429–35, 62: 146–51, 436–41; BÁRCZI, Bev.* 38–81, MNyÉletr. 18, 258, 305; DEME: NyK. 54: 13–4, 17–9, NytudÉrt. 4. sz. 131–4; BERRÁR: MNy. 51: 80–3, 71: 35–40, 75: 385–95; ÚJVÁRY: NyK. 60: 368–88, MNy. 55: 80–7; B. LŐRINCZY: NyelvTan. 117–42, MMNyR. 1: 421–58; KÁROLY: NyK. 64: 252–53, I. OK. 23: 243–8, ANyT. 4: 91–104, NytudÉrt. 58. sz. 115–21, ANyT. 6: 271–329, SzófaITan. 121–56; MAJTYINSZKAJA: CIFU. 1960. 93–7; J. SOLTÉSZ: NyK. 67: 348–9, Tulnév. 33; FÁBIÁN: NytudÉrt. 58. sz. 439–42; DEZSÓ: ANyT. 6: 62–6; RÁCZ: MNy. 73: 447; H. MOLNÁR: NyK. 74: 96–8; NYIRKOS: MNy. 80: 455–63. — A mellérendelő összetett szavak kérdéseiről: PAIS: MNy. 47: 135–54, 50: 274–9, 55: 458–61, 56: 311–5, 57: 76–8, 63: 131–8; BÁRCZI: MNyÉletr. 18, 259, 306; KÁROLY: MNy. 56: 58–62, NytudÉrt. 58. sz. 115–21; B. LŐRINCZY: Pais-Eml. 151–4, MMNyR. 1: 421–58; MAJTYINSZKAJA: NyK. 65: 360–9; VELCSOVNÉ: NéprNytud. 11: 43–7, MMNy. 151–66; A. MOLNÁR: Nyr. 99: 474–9; TESZ., PAPP: MNy. 84: 66. — Az alárendelő összetett szavak kérdéseiről: SIMONYI: Nyr. 16: 3–4, Jelz., Nyr. 44: 73–5, 48: 49–53; KERTÉSZ: Nyr. 39: 397–409, NyK. 43: 1–101; Cs. FALUDI: NyK. 52: 214–5; N. SEBESTYÉN: NyK. 44: 117–60, 59: 48–101; KLEMM, TörtMondt. 283–302; IMRE: MNy. 54: 37–43; KÁROLY: MNy. 50: 43–9, NytudÉrt. 19. sz. 73–4, 77, 80, 82, 93–4, 99, NyK. 59: 130–50; B. LŐRINCZY: MNy. 56: 63–75, MMNyR. 1: 421–58; ELEKFI: MNy. 58: 92–103, 216–22, 371–8; PENTILÁ: NytudÉrt. 58. sz. 267–70; KIEFER: I. OK. 25: 185–209; HADROVICS, FunkMondt. 15, 20–9; M. VELENYÁK: NyK. 72: 164–7; DEZSÓ: ANyT. 6: 25–158, NyK. 72: 395–421, NytudÉrt. 76. sz.; FEHÉRTÓI: MNy. 71: 456; DÓKA: MNy. 71: 325–31; BENKŐ: NyK. 77: 343; NÉMETH: MNy. 73: 313–25; FÁBIÁN: Nyr. 103: 11; TESZ.; NYIRKOS: MNyj. 25: 194–5; TAMÁSINÉ: MNy. 82: 198–207; TÓTH, Apariția și răspunderea cifrelor în țările române. București, 1972. 81; T. TÓTH–SZABÓ: Matematikai műveltségünk keretei. Bp., 1988. 66–7, 77, 178–9; FNESz. — A szintagmatikus viszonyt nem tartalmazó összetett szavak kérdéseiről: B. LŐRINCZY: MMNyR. 1: 421–58; ELEKFI: Nyr. 82: 33–9; G. VARGA: MNy. 69: 315–24. — A népetimológiával keletkezett összetett szavak kérdéseiről: FOKOS: NytudÉrt. 40. sz. 85–8; DÉNES: MNy. 75: 209–14; HADROVICS: NytudÉrt. 88. sz. 100; TESZ. — A tükörfordítással keletkezett szavak kérdéseiről: KISS: NytudÉrt. 92. sz., FNESz.; NYOMÁRKAY: MNy. 76: 436–47; TESZ.; PAPP: MNy. 80: 48–59.

A KÉT- ÉS TÖBBSZÓFAJÚSÁG; A SZÓFAJVÁLTÁS

Írta: A. MOLNÁR FERENC

A két- és többszófajúságnak, a szófajváltásnak ebben a kötetben is csak azokat a fajtáit tárgyaljuk, amelyek a fő szófajok (ige, főnév, melléknév, számnév) között jelentkeznek, vagy amelyekben a szófajváltás a fő szófajok felé irányul: határozószó → főnév, melléknévi igenév → melléknév stb. A szófajváltást az egyes alcímekben általában nem tüntetjük föl. Az alkalmi szófajváltásra szintén kitérünk.

Az ige-névszók

1. Az ősmagyar és a korai ómagyar kor tárgyalásakor bemutattuk, hogy ige-névszóink — noha általában csak a kései ómagyartól adatolhatók — rendszerint alapnyelvi vagy ősmagyar eredetűek. Az ősmagyar kor folyamán ugyanis egyre több tőigénk továbbképződött, s eredeti abszolút tövük fiktív (passzívvá) vált, majd ezek analógiájára új, eleve fiktív tövű és képzős igék is születtek. Az ősmagyar kor végétől, az ómagyar kor elejétől pedig a nyelvünkben újonnan megjelenő igék közül a belső keletkezésűek szabályszerűen különböző képzőkkel alakulnak (*zörög, ordít*), a jövevényszavak pedig az *-l* vagy később még a *-z* képzőt veszik föl (*panaszol, trancsíroz*), ami lényegében megakadályozza újabb ige-névszók keletkezését. Így a kései ómagyar kor ige-névszói rendszere többé-kevésbé megegyezik azzal, amit — e korbeli adatok alapján — a korai ómagyarra rekonstruáltunk. Az ős- és a korai ómagyar kor tárgyalásakor számos példamondatot idéztünk, amelyekből most csak mértékkal ismételünk.

Egy-két esetben ige-névszó kivételesen, másodlagosan a kései ómagyarban is keletkezhetett, az állítmányi helyzetben álló névszó igésült. A *szeléd* melléknév szórványos igésülésével is létrejöhetett egy ige-névszó, illetve annak '(nép) fejletté, műveltté válik; (állat) megszeli' jelentésű igei tagja: Jókk. 150: „az farkas . . . el megyenuala zent ferencznek vtanna mykeppen *zeled* baran”; 1575: „őc is meg *szelédnénec*, és à regi oftobafághból ki tērnénec” (TESz.). A szláv eredetű *ábráz* 'kép, alak' főnév bizonyára a kései ómagyarban igésült: Jókk. 125: „meg *yelenek* neky . . . angyal yzanyw *abrazban*”; 1470: „*abraztassýg* tý henetek” (Gl.). A szófajváltást az magyarázza, hogy az *-áz* végű több szótagú magyar szavak rendszerint igék (vö. *aláz, deszkáz, magyaráz*,

példáz, ruház, vigyáz stb.). A szabad melléknév a kései ómagyar kor vége felé igesülhetett. Egyrészt az *akad, halad, marad, szalad* stb. igék alaki hatására is, és ('szabadulni igyekszik' →) 'tiltakozik' értelme fejlődött, vö. 1536: „Tehat kezdé *zabadnŷ* ees eskednŷ, hogŷ nem esmerne az embert” (PestiNTest 61v). Másrészt személytelen igeként 'lehet, meg van engedve' jelentést kezdve felvenni, még csak megindult az igesülés útján, igei toldalékok sem járulnak még hozzá: SzékK. 72: „meleket čak kezekwles nem *zabad* volna ylletnyek”, vö. még 1577: „licet: *zabad*” (Gl.). A *merész* : *merész(ik)* ige-névszó leginkább úgy jöhetett létre, hogy a melléknévet a R. *merész(ik)* ige továbbképzett *merész-kedik* alakjából vonták el: BécsiK. 63: *mèzèziè*, 211: *mèrezkedet*, 266: „*mèrez* zo”; SzabV.: *mereffegbe*.

Egy-két új ige-névszó keletkezése ellenére a kései ómagyarban tovább tart az ige-névszók számának fogyása. A *fen* 'fenőkö; élesít'; *gyak* 'szűrőeszköz, dárda; szűr, döf'; *lak* 'bűn; lakol' nomen-verbumok névszói, illetve az *iz* 'az izlelőszervben keltett érzet, szag; szagol'; *kész* 'készséges, felkészült; készlet, felkészít'; *zaj* 'zajongás; zajong' igei tagjára alig van adatunk. Ezek kettős szófajú szavakként vagy már a kései ómagyarban, vagy a korai ómagyarban is igen ritkák lehettek, a kései ómagyarban pedig még inkább azzá váltak: 1395 k.: „cos: *fen*”, 1560 k.: „*Megh fenóm*, *megh Elesyteóm*” (Gl.); 1584: „*felszél... fújj által kertemen, hadd legyen éze [aromata]*” (Hajdú-Eml. 277); Apork. 128: „ozzok vaŷon eŷ nem *eznek* [*odorabunt*]”.

2. Jellemző tendencia, hogy az ige-névszók csoportját több grammatikai változás is érinti, és ezzel együtt tovább apasztja:

a) Az ige-névszók közel egyharmadában az igei tag többnyire valószínűleg már a kései ómagyarban — egyes esetekben lehet, hogy csak a korai vagy a kései ómagyarban — ikessé válik, s ezáltal alapalakjában némileg elkülönül a névszói tagtól. A kronologizálásban biztos fogódzó nincs, mindegyik említett korszakra többnyire ugyanazokból a kései ómagyar, illetve középmagyar példákból következtethetünk: JókK. 9: „ffrater bernald *lakykuala* egy erdewben”; 1577 k.: „*fjngjyk, hugjyk* (OrvK. 345, 89); 1582: *villamic* (NySz); 1604: *fofic* (MA. *Foriolus* a.); 1617: *Agghik* (NySz.). Az ikes és az iktelen használat azonban esetenként váltakozhat: 1585: *Meg aggok, Pókók* (Cal. 559, 396); 1604: *pókóm* (MA.) KulcsK. 71: *folyamyk*; 1618: *folyam* (NySz.). Az *es(ik)* ige — nyilván az *es* 'eső; eső, csapadék hull' nomen-verbum főnévi tagjának hatására — csak akkor ragozódik iktelenül, ha eső vagy más csapadék eséséről, hullásáról van szó. Az ómagyar kor végére azonban az ikes formák már ilyen helyzetekben is megjelennek: BécsiK. 317: „Nem lezè qreiaioc ès [*imber*]”, 218: „Midènè èfic madar è földnèc tprebè”; MünchK. 71va: „legottan mondotoc *Es iq* [*Nimbus* venit]”, 11vb: „fél fenlèti q napiat iokra z gonozocra / z *es* [*pluit*] igazacra z hamiffacra”, 16 vab: „kèt vèzèbec... k9339l eg nem èfic földzè”; JordK. 272: „Megh bewlŷen mŷnt az *eff* en twdomanŷom”, 45: „az mazaŷ le *esŷk* az földze”, 564: „haaz haza *esŷk*”; DomK. 120: „*esŷev ees* vala”; 1405 k.: „*pluuia: es*”, 1490: „*nedwessegh* harmath *esŷ*”, 1533: „*essò essik*”, „*Kò essò es*”, „*Ho es*” (Gl.). A denominális -ász/-ész képzős ige-névszók igei tagja még ekkor is iktelenül ragozódik; vö. 1598: „Hamis prokátorsággal *haláz* más ember ioszága vtán” (NySz.); 1560 k.: *Madaraszok* (Gl.); 1643/1673: „Az orátor... kedvességet keres, *vadász*”, 1670: „A nagy pipesség Vénust *vadász* másokban” (NySz.); de: BécsiK. 67: „*fenki nē mèzèzikuala*” (elvonás a *merész-kedik*-ből).

b) Az igekötők ómagyar, főleg kései ómagyar kori erőteljes terjedése ugyan-csak nagyban csökkentette a nomen-verbumok előfordulási gyakoriságát, az igei és a névszói alapalakok egybeesését: JókK. 153: *meg aguan*; JordK. 832: *el eŷjk*; WeszprK. 40: *el esik*; JordK. 45: *le eŷjk*, 359: *le eŷwen*; NádK. 452: *el folamvan*; ÉrsK. 355: *ky folyamek*; JókK. 154: *meg mewuetes*; WinklK. 179: *megh mewetyk vala*; 1470: *lenijomoth* (Gl.); JordK. 225: *megh nyjomand*, 428: *kj pókjtek*; ÉrdyK. 15: *el veez*, 18: *el vez*; JordK. 88: *kj veez*, 299: *kj nem vez*.

c) Noha tőigéink egy részének továbbképződése, az eredeti tő fiktívvé válása általában még az ősmagyarban, valamint a korai ómagyarban lezajlott, olykor ez a változás a kései ómagyarba is átnyúlhatott, és egy-két, már a korábbi korszakokban bemutatott föltehető ige-névszót szintén érinthetett: *kész* :> *kész*t: JókK. 79: „*kyzjŷuala ew barattyt bezeduel es pelldaua*l ·/· el-tauoztatny az penzt”; 1479: „*suggestio: kŷztek*” (Gl.); *pih* :> *piheg*: 1430 k.: „*deplumare: pih*” (Gl.); 1669: „Csak alig léheg *piheg*, olly beteg” (TESz.). A továbbképzés által az igék alapalakjukban is elkülönültek névszói párjuktól (példáinkban a *kész* melléknévtől és a *pih* 'finom apró pehelytoll, bolyhosság, lehelet' főnévtől).

d) A kettős szófajú ige-névszó tagjai ugyancsak elkülönülnek, ha a névszói tagot az igei tag névszóképzős alakja helyettesíti vagy szorítja ki: a *lep* 'takaró; takar', a *mevet* 'nevetés; nevet' ige-névszók névszói tagja mellett, majd helyett a kései ómagyarban vagy még korábban megjelenik a *lepel* és a *mevetés*: 1395 k.: *agler* [o: *aglep*] (Gl.); BécsiK. 44: *ag lépélbèn*; DomK. 10: „*agya lepleet*”; GuaryK. 8: „*embgzoŷknece moute*”; JókK. 154: „*Ottuagyon ewuewltes meg mewuetes*”; BécsiK. 18: „*kazomlatot z meuetést tennè*”.

e) Az *es(ik)* 'eső; eső esik' ige-névszóban a névszói tagot az *eső* főnevesült folyamatos melléknévi igenév lassan kiszorítja. Ez már az *es* ikesedésére hozott példák közül is többől kitűnt, l. még: JordK. 24: „*kew effew*”, 573: „*effew yew*”. Arra, hogy a folyamatos melléknévi igenév a nomen-verbum névszói tagja helyett szintén állhat, más példák is vannak, de ezek a beszédben igen ritkán fordulhattak elő, inkább írott szövegekben latin hatásra jelentek meg: 1395 k., 1405 k., 1435 k., 1538: *halaz* 'piscator'; 1500 k.: *halazo* 'ua.' (Gl.); MünchK. 36va: „*tegelec tütøkèt èmbezece nec halaŷia [piscatores hominum]*”, 10rb: „*teglèc tütøkèt èmberece^c halazoia [piscatores hominum]*”; 1395 k., 1500 k., 1590: „*venator: vadaz*”; 1405 k., 1533: „*venator: vadazo*” (Gl.).

Az ige-névszókat a kései ómagyar korban érintő, többnyire korábbi gyökerű grammatikai változások láthatóan olyan tendenciát mutatnak, amely a kettős szófajúság fölszámolását, az alapalakok alakjainak elkülönítését célozza.

3. A kései ómagyar kor vége felé nyelvünkben a következő ige-névszókkal számolhatunk: *ábráz*, *agg(ik)*, *csal* 'csel, család; becsap', *fagy*, *fiŷg(ik)*, *fo-s(ik)*, *hang* 'hallószervünkkel érezhető rezgés; hangzik', *húgy(ik)*, *pök*, *lak(ik)*, *les*, *merész(ik)*, *nyom*, *szabad*, *szar(ik)*, *vész*, *zúz* 'zúza; összetör', valamint föl-tehetőleg az *ágy* 'fekvőhely, ágyás', N. 'szérűn kitergetett gabona(kévék); beágyaz, gabonát a szérűn elterít', a N. *er* ~ *év* 'genny, váladék' ?? : N. *évik* '(túl)érik, puhul' és a *tér*: JókK. 54: „*az Ewrdeg meg haraguauak eltere ezene vezuel*”; SzékK. 28: „*yzrahel népe ... vezzedelemvel vééz*”; 1405 k.: „*lab nom*” (Gl.); JókK. 142: „*hadapalokot [‘csókokat’] nyomua*la febeknek helye-re”. Szórványosan még előfordultak az *es*, a *gyak* 'szűrőeszköz; szűr', az *íz* 'az ízlelőszervben keltett érzet, szag; szagol' az *ok(ik)* 'gondosság, indok; okul, ért vmihez', a *szelid* és a *zaj*. Az ige-névszók közé sorolhatók ezenkívül

a már a kései ős- és a korai ómagyarra feltett — de többnyire csak a kései ómagyarból adatolt — homonim képzéssel alakult ige-névszók: *követ*, *madarász*, *mevet* (> *nevet*) stb. is. A *fen*, a *kész*, a *lak(ik)* '(bűn); lakol', azonban már valószínűleg nem ige-névszók, hanem csak egyszófajú szavak.

4. Az ige-névszók köréből az ős- és az ómagyar korban általában csak a teljes kettős szófajúságra vannak adataink. Részleges kettős szófajúságot a *marad* 'utód; létezése nem szűnik meg' szóban tehetünk föl (erre l. I, 560).

A szófajváltással keletkezett kettős szófajúságot alkalmi szófajváltás előzhette meg, s ez szórványosan egyébként is előfordulhatott. Az előfordulások ritkasága, jellege miatt az igék alkalmi szófajváltását szinte kivétel nélkül csak középmagyar (vagy újmagyar) adatok visszavetítésével említhetjük meg: TelK. 117: „aldot leg öröcke... zepőlötelen ziz maria:... mend atte zečuečyddel [*szedszvedsziddel* 'összeszedetteiddel, összegyűjtötteiddel'; vö. R. *szed-ved* < *szed-vesz*]: tegöd kőuetőckel: vtannad yarockal: vti tarfiddal”; 1590: „Lob az *vagyon az ninczennél*” (KárBibl. 1: 626); 1693: „Ez akkor Békséget viselt Esztergomban: | A' Kanisai tiszt változván azomban, | Hogy azt el-nyerheti, vala olly *bizomban*, | Ugy ment a' Vezérnek ez a' *ló adomban*.” (Gyöngyösi: ÖK. 2: 142). A Vizsolyi Bibliából vett mondat, amelynek kapcsán a határozott névelő főnevesítő szerepére már Szenci Molnár Albert fölfigyelt (CorpGr. 255), jellemző módon nem a Biblia szövegében, hanem a lapszéli jegyzetekben fordul elő. Az alkalmi melléknevesülésre való példánk pedig egy kézíratos bejegyzés: 1604 e.: „Az *nē alitom* bokorba lakik az niul” (RádGyűjtÉvk. 4–5: 128). Az adatolt alkalmi szófajváltások többnyire toldalékos igealakokat érintenek. Az alkalmi szófajváltásoknak, különösen a ritkább fajtájúaknak stilisztikai, a stílust élénkítő szerepe is lehet, mint ezekben a mondatokban is.

5. Ritkán igealakot, általában toldalékos igealakot tartalmazó szerkezet és mondat is főnevesülhet vagy melléknevesülhet. Ezekre, nyelvemlékeink jellege miatt is, korai adat alig van: 1434: „Demetrio *Boryza*” szn., „Nicolao *Bornemyza*” szn. (OkI Sz.), vö. még: 1548: Gondolkodnak *bornemiszják* [fn.], igen hallgatnak, | Részgösök mit csácsognak, azt mosolyogják... *Bormegiszják* [fn.] nékik ['egyesek'] vannak mikor akarják” (RMKT. 3: 267); 1582: „*Boriszzak* [fn. vagy mn.], korczoman heuerők ne legienek” (NySz. *issza* a.); 1716 k.: „*bornemisza* [mn.] ember” (SzT.); 1538 k./1549 k.: „*Iemmi iften fizesse nints náloc*” (DévTízPar. 48); 1577 k.: „[Pw]nkéfd hawaban zeggýed az *The mondad fweth*” (OrvK. 37); 1578: „Küszöb alá az *temon-dád*-tőben ott elásnak” (RMKT. 4: 257). A *bormegisza* alkalmi, a *borisza*, *bornemisza* tartós főnevesülés, illetve melléknevesülés, amely az összetétel létrejöttével egyidejűleg mehetett végbe. Az *-issza* utótag bennük valószínűleg az *iszik* ige kijelentő mód jelen idejű E/3. határozott ragozású személyragos alakja. Az idézett *Isten fizesse* egy mondat alkalmi vagy inkább már tartós főnevesülése (a XVII. század végéről, a XVIII. és a XIX. századból is vannak rá erdélyi adatok: MNy. 85: 341–2). A Bibliában is szereplő *Te mondad* (Máté 26/64: pl. MünchK. 33va; JordK. 443; 1536: PestiNTeszt. 61) mondat pedig növénynévként tartósan főnevesült. (E kérdéskörre l. még 927–8.)

Igei kettős szófajúság; igésülés más szófajokkal kapcsolatban

Ósmagyar kori igésülés eredményeképpen a kései ómagyarban is él a *jelen* 'ott, nyilván; láthatóvá válik' ige-határozószó; ÉrdyK. 514: „yelen valanak yro notariofok”; DomK. 127: „vygnak jelenyk vala”. A *jelen* ige az ős- vagy az ómagyar korban ikesedett, a kései ómagyarban pedig igekötők is járulhatnak hozzá: DöbrK. 49: *meg ielennik*; DebrK. 363: *ky ielōnic*. A *jelen* határozószót meg néha továbbragozták: JókK. 54: *yelennen*; BécsiK. 12: *iēlennēn*. A kései ómagyarban tehát a *jelen* ige-határozószóban grammatikai változások során — az ige-névszóknál is tapasztalt — alaki elkülönülés jegyei mutatkoznak, ami gyengíti a szó kettős szófajúságát.

Egy vagy két felszólító szerepű *indulatszó* alkalmi igésülésével is számolhatunk. Korai adat a *co* indulatszó igésülésére van: 1497/: „de dicta Ecclesia expulissent, hys verbis ad eas dicendo in wlgari *Czojathokkū* az Egh-hazbol” (MNy. 11: 320).

Megemlítjük, hogy az összetett jövő idő — a *fog* 'kezd' (vagy a *kezd*) igékkel mint segédigékkel és a főnévi igenévvel kifejezve — a kései ómagyarban alakul ki, de még igen ritka: JókK. 62—3: „ehfegtewl lok emberek *fognak meg halnū* [morientur]”, 125: „Es *gyczewlkewdny kezdnek*: [gloriabuntur] emberek gyczeretyben”.

Főnévi—melléknévi kettős szófajúság

Állomány és rendszer a kései ómagyar kor kezdetén

A melléknév alkalmi főnevesülése természetesen a kései ómagyar kor kezdetekor is lehetséges volt: ApMélt. 25: „*nagjōb* zentek vadnak az apostoloknal: merth *nagjōbbakath* zenwedenek”.

A kései ómagyarba sok teljes kettős szófajúságú főnév-melléknév öröklődött, s ezeknek már, mint láttuk, az ős- és a korai ómagyar korban bizonyos típusaik is kialakultak. Így voltak olyan főnév-melléknévek, amelyek főnévi használatban valamilyen jellemző tulajdonságú, állapotú vagy egy bizonyos csoportba tartozó embert, melléknévi értelemben pedig az illető tulajdonságot, állapotot vagy vonatkozást jelölték: *árva*, *beteg*, *bolond*, *bölcs*, *gazdag*, *görög*, *keresztény*, *kun*, *magyar*, *olasz*, *özvegy*, *paraszt*, *szűz*, *török*, *vak*, *vén* stb.: JókK. 102: „az Poelofokot hyuyauala *kerestjēneknek* [fn.]”; ÉrdyK. 22—3: „Ne hyzywunk benne hogy *keresztjēnek* [fn. vagy mn.] vagywnk . . . Ha kedeg wgy nem eelwnk mynt *keresztjēn* [mn.] embernek Keel celny”. Jellegzetes csoportként továbbra is külön említésre méltók a népnevek: ÉrdyK. 396: „*kun* koralhoz”, 401: „Az *kunoknak* maradekyt”; JókK. 108: „egū balgatag *olaz*”; 1451: „vulgo searlathe et *olazpaztho* vocatos” (Oklsz.).

Az -s képzős nevek egy része már a kései ős- és a korai ómagyarban főnév-melléknévnek tekinthető. Ezek szintén átkerülnek a kései ómagyarba. A melléknévi tagban az -s valamivel való ellátottságot, a főnéviben pedig többnyire foglalkozásnevet vagy — bizonyos növénynevekkel kapcsolatban — gyűjtő-

nevet, helynevet képez: *fazekas, hajós, sípos, szekeres; almás, fenyves, nádas* stb. Bennük az -s jól elhatárolható funkciói miatt tulajdonképpen képzőosztódással alakult kettős szófajúsággal számolhatunk: DebrK. 181: „kelh vala egi *haiof* uizőn altal kelye”; JordK. 919: „mýnden kozman taztok es *hayofok*”; 1482: *Bykeshalom*, 1291, 1429: „*Silvam Bykes*” (OkISz.); 1550 k.: „*faginetum: bijkes*” (Gl.).

A részleges kettős szófajúságnak a kései ómagyar kor elejére főleg egy olyan típusát rekonstruálhatjuk, amely már a kései ős- és a korai ómagyarban is meglehetett: néhány eredeti melléknév 'vminek vmilyen tulajdonságú része' jelentésben főnevesült: (fognak, szemnek, tojásnak) *fehér(je)*, (állatnak, húsnak) *kővérje* stb.: 1405 k.: *zem feyer*; 1560 k.: *Thykmony feyery* (Gl.); JordK. 83: „mýndennek hű *kőwezű, haýya es fagýya*”.

A kései ómagyar kor kezdetére rekonstruált nyelvallapot tulajdonképpen megegyezik a korai ómagyar kor végére vázolttal, sőt jórészt az egész ómagyar korival. (A további bővebb kifejtést és példákat l. I. 571–2.)

Változások a kései ómagyar korban

Teljes kettős szófajúság

Analogikus kettős szófajúság

A korai ómagyarból átöröklött típusok — az egyéb esetek mellett — a kései ómagyarban általában tovább bővültek. Így például az élőlényt, az arra jellemző tulajdonságot jelentő főnév-melléknévek csoportjába kerül az *álnok*: MünchK. 83ra: „*Vitetn^e uala ke mas kèt alnokoc*”; JóK. 122: „*Te alnok zolga*”; MünchK. 19ra: „*hèt zelleteket tölletöl alnocbakat*”; JóK. 67: *alnok-jagnakmyatta*.

Az újabban alakult, átvett népnevek ugyancsak ide sorolódnak: 1403: „*Johanne Rach*” (OkISz.); 1456 k.: „*rachiani: rutz*” (Gl.); 1494: *Raczkamuka* (OkISz.); ÉrdyK. 396: „*Racz* kyrálhoz”, 1405 k.: „*anglicus: anglis*” (Gl.); GuaryK. 20: „*anglis* országba”, vö. még *spanyol, sváb* stb. Több adatban, korai szójegyzékekben, a népnevek az *ország* szóval úgy alkotnak összetételt, hogy az utótagon -a E/3. birtokos személyjel van. Ezek — úgy tűnik — főnévnek tekintendők: 1395 k.: „*ermenia: ermen orzaga*; Polonus: *lengel*; polonia: *orzaga*; Sixilia: *zeker orsaga* . . . *chorinthia: horuath orsaga*; ethýephýa: *serechen orzaga*”, 1405 k.: „*grecus: gereg, greca: vrzaga*” (Gl.); stb. Ez azonban nem lehet általános használat, mert szövegekben a személyjel nélküli forma szerepel, s ez szójegyzékekben is megtalálható: JóK. 123: „*NEmýnemew nemei orzabely frater*”; MargL. 185: *nemet orzagban* . . . *mager orzagban*; BécsiK. 11: *Zèzèrè orzagnac*; ÉrdyK. 395: „*Andras Bele es Leuenthe* . . . *yeweenek ky Chew orzagbol, es meneenek lengyel orzagban*”, 397: „*nemeth orzagbol* . . . *nemeth orzag felee*”, 400: „*zent lazlo* . . . *haytaa magyar orzaghoz korontal orzagot es horicat orzagot*”; 1490: „*góróg orzagnak athenasnew varosabol*”, 1533: „*Bohemia: Cze orsag*” (Gl.).

A népnevekben egy-két esetben a melléknév az -i képző segítségével el is különülhet: SzabV.: „*magyarij Mathýas kyrálhoz*”; GyöngyK. 4: „*magyary*

wraknak ... *Magyar* orzagnak ... *magar* nepeknek"; ÉrdyK. 402: „az *magyary* wrakath wrffyakat es pyspekôket"; MargL. 187: „byzonsagot tevn ... alexander vr ... *dyakyj* nyelveen"; ÉrdyK. 184: „*dyaky* twdomanra tanoytaa"; 560: „*sydo* nyelről ... *deaky* nyelnek ertelmeere fordoytana ... mynd *deaky*, Geregh *Sydoj* twdomanban mynd *Syryay orzag bely* twdomanban"; de: DebrK. 88: „*gôrôg* nieluroi ... *deak* bôthwre magiaraza" stb. Az elkülönülés aránylag a *magyar*-ral kapcsolatban gyakoribb, s a *magyari*, általában 'magyarországi' jelentésű, ami ebben a szóban is az -i melléknévképző voltára mutat. A *magyar* 'Magyarország'-ra az ÉrdyK.-ból van is adatunk: 396: „Bela ... *magyarraa* yewt vona" ... 398: „mykoron azeert *magyarraa* yewttenek vona" ... 400: „Az kwn kyal ... nagy haddal be yewe *magyarraa*" (vö. 397: „nagy haddal be yewe elmeg *magyar orzagba*").

A népnév -ul/-ül raggal valamilyen nyelvvvel kapcsolatban főnévnek veendő ('vmilyen nyelven, vmilyen ember módjára'): MargL. 166: „nem tudot volna egyeb nyelvevn zolnÿ hanem chak *magÿjarvl* ... egez holnapÿg zola ez lean *nemetevl* · *totil* · es egyeb sok kevlemb kevlemb nyelveken" ... 167: „chak *magyarul* tud vala" ... 197: „evtet tanehta elevzer *deakvl*"; JordK. 695: „vala ýzwan *Sýdowl*, *Ghózóghwl* es *deakwl*".

Az -s képzős szavak közül jelentésszerkezetüknél fogva az analogikusan kettős szófajú főnév-melléknévek közé illeszkedett pl. a *jegy*es 'jellel ellátott, házastársul eljegyzett személy' és a *ház*as: GuaryK. 30: „züeket hamifoytaç, es *hazasokhoz* gonoz bizt koltez". A *ház*as-ban a szófajváltás talán tapadással is végbemehetett: 1456 k.: „*hazas* ember" (Gl.); ÉrdyK. 295: „*hazas* tarlfl", 409: „*hazas* tarlfl". Az újabb, újabban terjedő -s képzős foglalkozásnevek, növénynevekkel kapcsolatos gyűjtőnevek is analógiás kettős szófajúsággal ugyancsak főnév-melléknévek lettek: 1436: „Johannem *Kapws*" (Oklsz.); MargL. 206: „soror sabina zent margÿt azzon jdeeben · *kapus* vala"; 1581: „az *kapus* ember", 1524: „Eodem die *kochysok*nak pro marokwas lewch et aruina", 1552: „Senney vram *kochys* lowaynak chenaltak ket nyakbawethôt" (Oklsz.); vö. 1577: „vitriator: *eüeges*", 1590: „*Vueges* vag *üueg* színó"; 1395 k.: „fructuosus: *gemelches*" (Gl.); ÉrdyK. 400: „*gymólchóf* kerth", 1417: „Quedam particula pomerii *Gyemewelches* vocata" (Oklsz.). Hasonlóan: *asztalos*, *dobos*, *hegedűs*, *lakatos*, *lantos*, *trombitás*; JordK. 919–20: „*heghedűsók*nek · *keentalok*nak · *tzombitafók*nak *kýztefek*nek *zozattÿa*". A foglalkozásnevek után a *mester* szó használata a kései ómagyar végétől kezd terjedni, ami egyértelműen bizonyítja ezek másodlagos voltát, tehát a pusztá foglalkozásnevek nem ezekből keletkeztek tapadással. A *mester* szó általában a szaktudást mutatja, s a szakmán belüli differenciálódás jele: MargL. 107: „az *kevmÿves mesterek*", 108: „ezen lombardiaÿ *kev mÿves mesterevk*"; ÉrdyK. 665: *erthwes mestereknek*; 1541: „egÿ *fazakas mesternek* földit meguiuek" (SylvÚT. 1: 44b); de: ~ MünchK. 34ra: „veuec azockal eg *fazokafnac* földet".

Az eredendően, illetve analogikusan kettős szófajú főnév-melléknévekben a főnévi és a melléknévi szófaj nem feltétlenül különül el minden mondathelyzetben. Ez akkor fordulhat elő, ha a főnév-melléknév állítmányként vagy a névszói-igei állítmány névszói részeként áll, vagy ha főnévhez és melléknévhez egyaránt járulható határozóraggal van elkítva: MargL. 171: „vala egÿ marton nevev ember ... es ez vala *toot*", vö. még: 1551: „Mikor valaki feleséget veend, es *hazussa* teendi aszt" (NySz.). Az -s képzős foglalkozásnevek ugyanakkor általában állítmányként vagy a névszói-igei állítmány névszói részeként is elkülönülnek az -s nomen possessoris képzős melléknévektől: MargL. 206:

„soror sabina zent margýt azzon jdeeben · *kapus* vala”. Ezeket a kérdéseket az ős-, illetve a korai ómagyar kor kapcsán éppen a kései ómagyar példák visszavetítésével tárgyaltuk. (Részletesebb bemutatásukat l. I, 567–70.)

Főnevesüléssel keletkezett kettős szófajúság

Alkalmi tapadással, ráértéssel a kései ómagyarban is tulajdonképpen minden melléknév főnevesülhet: FestK. 375: „Tymporalyam *wygakat zomozokkal*”; NagyszK. 3: „tanof felyeb *magafukra* hagnod”. Ilyenkor a főnévnek megfelelő mondatnyi helyzetekben állnak, és megfelelő toldalékokat vehetnek föl. Az E/3. birtokos személyjellel ellátott alkalmilag birtokszóként főnevesült melléknévvel formált birtokos szerkezeteknek partitivusi értelmük is lehet: DöbrK. 365: „en apoftoloknak *kyssfebe* vağok”, vö. még: 1553: „Az egri népnek ... Az *jambora* bátor szível benn vala” (RMKT. 3: 164).

Néhány gyakori alkalmi főnevesülés jelzős szerkezetben való tapadással, vagy a dolog, élőlény és az illető tulajdonság között lévő szoros, asszociatív kapcsolaton alapuló szófajváltással a kései ómagyarban vált tartóssá. Az *erdei disznó* 'vaddisznó' szó szerkezetéből az *erdei* 'vaddisznó', a *kocsi szekér* 'Kocsban készült szekér'-ből a *kocsi*, a *komondor eb* 'kun kutya'-ból a *komondor*, a *száraz (föld, hely)*-ből a *száraz* tapadással, esetenként talán ráértéssel főnevesült, s lett kettős szófajúvá: 1533: „Carruca: *Koczy sekar* [ɔ: *seker*]” (Gl.); 1494: „Unum Currum *Kochy*” (OkLSz.); 1560 k.: „Carruca: *kűchy*” (Gl.); stb. Hasonlóságon alapuló jelentésátvitellet esetleg tapadással ekkor főnevesülhetett a *kővér* 'háj' és a *szakállas* 'egyfajta ágyú': KeszthK. 39: „*kewer* tulkok”; 1544: „*Vöttem köuert*” (OkLSz.); 1405 k.: „*barbatus: zakalus*” (Gl.); SzabV.: „*zakalofokwal* ... kwlwmb kwlwmb algýwkwál ... zwnetlen lwttek”.

Melléknevesüléssel keletkezett kettős szófajúság

A kései ómagyarban egy-két főnév hasonlítást kifejező minősítő jelzői, valamint állítmányi használatban melléknevesült. A melléknevesülés jelentés-tanilag hasonlóságon alapul, a jelzett szót a főnévi jelző jelölte élőlény, dolog egy jellemző tulajdonságával ruházzák föl. Így pl. a *derék* 'a test törzse, középső, legfőbb rész' szavunknak 'fő, igazi, valódi', a *dús* 'dózse, szenátor, oligarcha'-nak 'gazdag', a *ravasz* 'róka'-nak 'furfangos, cseles eszű', a *pokol*-nak 'gonosz', a *vitéz* 'katona, harcos'-nak 'bátor, hős' értelme is keletkezik: 1456 k.: „in homine est corpus: *derek*” (Gl.); ÉrdyK. 35: „az *deereek* yarthe wt mondatyk orzaag wtanak”, 395: „kýt neemet czazaar tett veneczeben *dwzfaa*”, 447: „Vala Conftantinapolban egy yeles *dwz* palogar”; MünchK. 14rb: „*Rauağacnac* likai vadnac”; ÉrdyK. 434: „Twggya vala kedeeg az *rawas* luppa”; 1350 k.: „*pulkul* pituaranak fugliabeleul”, 1456 k.: „*pokol* elethw ... *pokol* hir” (Gl.); JókK. 39: „Menenek az *vitezhez*”; SzabV.: „Mas Cheh *rytez* ... Menden ot *vitezfegeth* mutatta ... *Chehwyteznepek* ... *Vytez* Chehnep”. E melléknevesülések újabb voltát mutatja, hogy a jelentésváltozással is igazolható szófajváltás ellenére több szó nem, vagy csak ritkán vesz föl a melléknővre jellemző toldalékokat; de: 1536: *rauaffag* (PestiFab. 58a).

A melléknevesüléssel létrejött főnévi – melléknévi kettős szófajúságot alkalmi melléknevesülések előzhették meg, de ezt nehéz bemutatni, mert az adott esetekben a főnévi minőségjelző, valamint a főnévi állítmány használata összefolyik a főnév melléknévszerű, alkalmi melléknévi használatával.

A főnév - melléknévek szinonimikája. — L. az ős- és a korai ómagyar kor ilyen c. részében (1: I, 574), ahol e kérdést a kései ómagyar korból visszavetített példaanyaggal tudtuk bemutatni.

Részleges kettős szófajúság

A részleges kettős szófajúságnak a kései ős- és a korai ómagyarral rekonstruált, birtokos szerkezetben előforduló típusa a kései ómagyarban annyiban módosul, hogy különösen a kódexek nyelvében bizonyára gyakrabban fordulnak elő a birtokos jelző *-nak/-nek* ragos alakjai: 1405 k.: *zem feyer*, 1533: *Tikmon feer*, 1560 k.: *Thykmony feyery* (Gl.); SándK. 3: *Az tikmonnak az fejeren*; 1405 k.: *aglag* (Gl.); DebrK. 310: „az ő feienec layat [!]”. A főnevesült birtokszó általában a birtokos jelző után áll, de a kétszeresen jelölt szerkezetekben — a latinhoz hasonlóan — meg is előzheti, vö. 1536: „az *feketejét az ew hajjainak* mynd ky zagattya wala” (PestiFab. 88b); 1577 k.: „az veoréffelleo zém feyer annyira fel Newekeodýk hogy az *feketejénél az zémnek félýeb aal*” (OrvK. 68). Birtokos személyjellel ellátva főnevesül pl. a *titkos* szó, mivel azonban a vele alkotott szerkezetben ember a birtokos, a személyjel nem mindig E/3.: MargL. 206: „soror sabina vala zent margyt azzonnak kyualt keppen valo *týtkosa*”; DebrK. 545: „ky vala az Chazarnak fyw *tythkosa*”; 1552: „Oh én édes fiam . . . ki voltál *titkosom*” (RMKT. 6: 62). Ezenkívül legalábbis egy-két nyelvtani formában vagy kifejezésben a latin egyházi terminológia hatására is néhány melléknévünk már tartósan főnevesült. Az *egyházi*, a *meny-nyei* és a *világi* melléknévek többes számú alakja az egyházi szolgálatban lévőket, illetve a menyneket, a világi dolgokat, a világi embereket is jelenti: DebrK. 24: „akar parasztok akar *egihaziak*” (vö. VirgK. 101: „*egihazi* emberek és parasztok”); ApMélt. 46: „elmeýek az *mennyeyekreh* emeltetnek vala”; ÉrdyK. 275: „mynd teftewel lelkeewel az *mennyeyekre* vala figyelmezween”; 253: „Akar ember dycheerye az *mennyeyeket* akar ez *vylaghyakat*”; JókK. 39: „De az *vylagjak* [*saeculares*] kyk oda vyttekuala az barátokott”; ÉrdyK. 341: „mynd egyhazy zerzetes nepek, mynd ez *vylaghyak*”. Az ’öltözik, (ruhában) jár’-féle jelentésekhez kapcsolódva a *fekete* és a *fehér* — ilyen színű ruha értelemben — szintén főnevesülhet: JordK. 889: „es ýaznak en velem *fejeezben* [*in albis*]”, „Vala ky . . . zwhaztatýk *fejeezzel* [*vestietur vestimentis albis*]”; ÉrdyK. 7: „yo baraty fyrattyaak, es *feketeeben* ótöznek gyazolwan”.

Számnévi—főnévi és számnévi—melléknévi kettős szófajúság

1. A főnév és a számnév, valamint a melléknév és a számnév közti kettős szófajúság, szófajváltás a számnévnek — az ős- és a korai ómagyar kor kapcsán már tárgyalt — szófaji természete, szemantikája miatt a kései ómagyarban szintén igen ritka. A lehetőség viszont annyiban megvan rá, hogy a számnév fölveheti a névszói toldalékokat, s állhat ugyanolyan mondattani helyzetben, mint a főnév és a melléknév. Alkalmi tapadással, ráértéssel a számnév a kései ómagyarban is bármikor főnevesülhetett: DebrK. 392: „*Ezört*: kerdnec: a binős embörtől: *čac egré* lem felelhet”; NagyszK. 13: „ez nem adatoth min-

dönnec de keuefeknec". Ha egy meghatározott mennyiség bizonyos számú egyedéről van szó, a főnevesülést és a partitívusi értelmet az E/3. birtokos személyjel is jelölheti: MünchK. 76ra: „Nemdè tizèn tiztoltattac è meg z az kilènci hol vadnac [novem ubi sunt?]; 1493: „az zaz forintnak hvzat meg adta” (Nyeml. 156).

Az egész kései ómagyar korban a határozott számnévek, ezen belül a tőszámnévek közül továbbra is teljes kettős szófajúságú a két, a hét, a tíz, a száz és a tömény, amelyek lehetnek számnévek vagy ritkán főnevek: 1405 k.: „centurio: zaz nag”, „decenturio: tiz nag” (Gl.). (E számnévekre l. az ős- és a korai ómagyar kor megfelelő fejezetét, ahol kettős szófajúságukat kései ómagyar példák visszavetítésével tárgyaltuk.) Legalábbis a kései ómagyarban a hét főnév már eléggé elszakadhatott a számnévtől, s ezáltal a szó kettős szófajúsága meggyöngült: MünchK. 22rb: „veuen a hét kenèzè-kèt”, 76vb: „keécér bõitõlõc hèlebèn”.

Az egyellen egy (fia, gyermeke) szókapcsolatban az egy tapadással, ráértéssel 'egyszülött gyermek, fiú' jelentést vehet föl: MünchK. 62ra: „9 ānanac eggètlen eg fia”, 87ra: „iftènn^c eggetlèn eg jùlètet fianac nèuebè”; JordK. 522: „3ýlee hw^c elfõ egýetlen egýýeet”; ÉrsK. 279: „az wr yftennek egyetlen egýye wr yefws”. Itt a kettős szófajúság részleges, mert a szófajváltás lényegében erre a szerkezetre korlátozódik, és az egy birtokos személyjeles alakjait érinti.

Néhány törtszámnév egyes adófajták neveként főnevesült, és valamely terménynek, árunak bizonyos hányadát jelenti: WespzrK. 12: „arra mōgia vala hōgi tized [számn.] rezet el wrozhatta volna”; WinklK. 143: „ezenkeppen egeeb nemobel tyzedeth [fn.] el vroz vala”; JordK. 252: „mýkozon azezt megh fýzetended az týzedeth”; 1511/1592: „az vásárheliek az ő szőlőikből borkilenczedet az Asszonyoknak adnak” (TörtT. 1903: 416), vö. még: 1545: „Hamis harminczadot te nagy sokat leltél, Hamis ravást leltél, hamis dézmát leltél” (RMKT. 2: 195); 1552: „Sok gazdag áros nép győle az városba, Gazdag harminczadot szörzének városban” (RMKT. 3: 61). Ezekhez a kettős szófajú szavakhoz jelentésbeli eltérése miatt a sorszámnév csak távolabbról, képzőosztódással vagy inkább már csak homonimnak tekinthető képzője révén kapcsolódik: ÉrdyK. 387: „Ez may zent Innepnek Epiftolayaat yrtta meg bõlch kenyweenek tyzed rezeeben”. A számhatározó -szor/-szēr/-ször ragja mindig számnévhez járul: ÉrdyK. 623: „kylenczedzör hafonlatus leen az yo es ygaz zerzetõfõkhõz ... Tyzedzör ... mynden rendbely zentõkhõz”.

Mivel az ómagyar korban a számrendszer már kialakult, kiforrott, főnév már nem válhat határozott számnévvé, a szófajváltás iránya mindig fordított.

A határozatlan számnévek közül a sok 'számos; sokaság, település, falu' a kései ómagyarban is kettős szófajú, ekkorra azonban a helynevek utótagjaként élő 'település, falu' jelentés — vö. 1453: *Felsok*, 1469: *Chakaneghazsoka*, 1473: *Malomsok* (MNY. 10: 257) — már visszább szorul. Ugyanakkor valószínűleg latin hatásra is, az E/3. birtokos személyjeles alakokban — tehát részleges kettős szófajúsággal — a partitívusi értelmű 'sok közülük' nyomul előtérbe: MünchK. 9va: „a faduceofocnac fokit [multos ... sadducaeorum]”; MargL. 8: „Az eyeknek sokat. Sok eyeket ... jmadsgaban mulat vala el”; XVI. sz.: „Soc el hula, soka foglya akada” (NySz.). A birtokos szerkezeteknek a számjelzősők lényegében szinonimái.

2. Számnév melléknemesülésére nincs példánk. A határozott számnév körülhatárolt jelentése szinte kizárja a melléknévvé való átértékelődést, másrészt a

melléknévi jelentés nem értődhet rá a számnévre. Melléknév sem válik határozott számnévvé. A határozatlan számnevek és a mértéket, mennyiséget kifejező főnevek, melléknévek között viszont nem éles a szemantikai határ. A köztük lévő szófajváltás ezen alapul, és jelzői, valamint állítmányi helyzetben megy végbe, amit a melléknév és a számnév egyaránt elfoglalhat.

A *tömérdek* 'nagy, súlyos, vaskos, sűrű' melléknév — 1456 k.: „grossior: *temerdugb*” (Gl.) — már a kései ómagyar korban föltűnik határozatlan számnévi szerepben, 'sok', esetleg 'roppant sok' jelentésben: KazK. 72: „attyannak *temerdők* kencet: . . . mind az zegenőknek oztogatta”. A mondat gyakoriságát képzős igéje a *tömérdek* számnévi szófaja mellett vall. A *temérdek*-nek Ózoraitól (DeChristo 113) idézhető adata is minden bizonnyal 'sok' jelentésű, mert bűnökre vonatkozva több bűn felsorolása, említése után (és előtt) áll: 1535: „. . . lok emberek elnek orzasban, toluailasban, paraznagaban . . . Touaba ha ualakik magokat imez *temerdek* bűntől meg otak, hat ezők bűnnelkül ualoknak uelik magokat” (uo. 112–3).

Melléknévi igenévi—főnévi kettős szófajúság

1. A melléknévi igenevek a kései ómagyar korban is alkalmi tapadással, ráértéssel — többnyire emberre vonatkoztatva — gyakran szerepelnek főnévként: DöbrK. 491: „Es imagatok titeket *öldözókert* es *čalogatokert*”; ÉrdyK. 73: „ewrewlween az *ewrwöndőkkel*, fyrwan az *syrokka*”; DöbrK. 381: „lokan vannak *hyttak* [*vocati*]: de kevelen *valasztottak* [*electi*]”; JóK. 50: „nem uagý *yduewzewlendewk kewzewl* [*de praedestinati ad vitam*]”.

2. Az ős- és korai ómagyar korban már sok -ó/-ő képzős melléknévi igenév tartósan főnevesült, ezek kettős szófajú főnév-melléknévi igenevek lettek, s típusaik is kialakultak: foglalkozásnevek, eszköznevek stb. A típusok esetében a kései ómagyar korban ugyancsak képzőosztódással alakult kettős szófajúságról beszélhetünk. A képzőosztódással alakult korábbi kettős szófajú szavak általában a kései ómagyarban is tovább élnek: *ásó*, *emő* 'csecsemő', *evező*, *fedő*, *folyó*, *fűrő*, *menyegző*, *szabó*, *szántó*, *szülő*, *verő*; *gyertyatartó*, *nyereggýártó* stb., pl. BécsiK. 251: „bankoggal z *erokoggel* monnal *zölö*” [ign.], 4: „męghattad lęg te *zölėidę*” [fn.]. (Ezek részletesebb tárgyalását l. I, 575–8.) A képzőosztódással alakult főnév-melléknévi igenevek száma a kései ómagyarban szintén tovább emelkedik, sokszor nehéz is eldönteni, hogy a kettős szófajúság kialakulása a korai vagy a kései ómagyarban ment-e végbe. Az -ó/-ő külön foglalkozásnévképző, eszköznévképző stb. funkcióját a társadalmi, gazdasági fejlődéssel belépő számos új szó csak erősíti. A *folyó* folyamatos melléknévi igenév a *folyik* 'fut' jelentése alapján a BécsiK.-ben 'futár, követ' jelentésben pl. már foglalkozásnévként, főnevesülve is előfordul: 66: „Es ki męnenę agozs *foloc* [*vereduri*] a *kouętekę* *ęlękęluę*”; de: 99: „męzzęl *folo* földę”. A BécsiK.-ben még a következő -ó/-ő képzős foglalkozásnevek vannak: *arató*, *ezerlő* 'tribunus', *futó* 'kém', *hadakozó*, *lővő*, *megválasztó* 'separator', *meszelő* 'kőműves', *mérő*, *néző* 'jós', *nyíró*, *szántó*, *szolgáló*, *tanító*, *tanácsozó*, *tolmácsoló* ~ *tolmácsozó*, *törlejtő* 'fazekas', *vigyázó* 'őr', *adókérő*, *adószedő*, *ajótartó*, *hajléktartó*, *irástudó*, *kérekötő*, *szekérvezető*, *szőlőőríző*, *szőlőszedő*, *várőríző* (az összetételek

mindig tárgyasak). A felsorolt szavak közül néhány inkább alkalmi főnévnek vagy olyan igenévnek tekinthető, amely az alkalmi és tartós főnevesülés határára áll: 207: „mert atta tynéktec igaffagnac taneitoiat”. Példák még más foglalkozásnevekre: JóK. 130: „fem zolgalok fem zolgalo lanyk” (vö. még: ÉrdyK. 562: „az Calastromnak eegy zolgalo zamara”); ill. 1442: „Johannem Harangozo” (OklSz.); 1533: „Harangozo egyház őrző” (Gl.); MünchK. 44va: „ő ruhái lön^e fenelec ... mēl fenēlecke ē földön valo *fefetoc* nē tēhētic”, 26va: „A *penz ualtocnac* ke. aſtalocat / z a. *galamb azolocnac* zēkeket ēldōite”; 1533: „Pistor: eyn becker: *Sūtto*” (Gl.); ErsK. 360: „egy few *tyz tarto awagy ado zedew*”; VirgK. 10: „*vton iarokat* benemfogatam”. Az olyan tárgyas összetételek, amelyeknek az utótagja igenév ebben és a többi típusban is általában jelöletlenek.

A másik nagyobb idetartozó, már az ősmagyarban is meglévő csoport az eszközneveké: 1405 k.: *eger fogo* (Gl.); DöbrK. 218: „az *fogora* köteleť hvzának”; 1395 k.: „fabellum: *legezeu*, lintia: *lepedeu*” (Gl.); ÉrdyK. 384: „*olwasfoya* ees kezeeben lewen olwalwan es ymatkozwan”; 1456 k.: „quid ... lima ferro: *rezele*”, 1405 k.: „radius: *vetelw*, telax: *vetelw*” (Gl.) stb.

Az -ó/-ő képzős melléknévi igenév azonban még számos más funkciójánál fogva a kései őmagyarban is a legkülönbözőbb szerepekben főnevesülhet. Jelölhet például természeti jelenséget, kifejezheti a cselekvés helyét, idejét, lehet térszinformanév, helyiségnek a neve: FestK. 33: „Aldyaatok mynden *esew* ees hazmath wrath”; 1326: *Hwkurithou* hn. (OklSz.); JordK. 575: „hw őkzeeth ... az *ýtatoza vyžy*”; 1456 k.: „usque ad diem ascensionis (mind *aldozo* [‘áldozócsütörtök’] nap^yaygh)” (Gl.); ÉrdyK. 212: „ez may zent ynnep ... mondatyk ... *gyerttya zentőlőnek*”; 1533: „Carniualia: *Hus hagio*” (Gl.); 1344: *Felddelew* hn., 1401: „Ad vnum montem *Mesesrehagow* vocatum” (OklSz.); XVI. sz. második fele: „Az *hagoban* Zabo Lőrinczne földē mellett” (MNY. 60: 105); 1493: „Portas pontes *folyosoth*” (OklSz.); ÉrdyK. 287: „allattataak azért ewtet az templomnak *folyosoyara*”; VirgK. 140: „az *kerengwbe* [ambitus], loha zolni ne legyen zabad”. Egyéb példák még: DöbrK. 322: „vağon e itt valami *enni valo*”; 1533: „Lentigo: *Himlő*” (vö. R. *himlik* ‘szét-szóródik’), 1395 k.: „mappa, manutergium: *kezkenew*” (Gl.); WinklK. 326: „onek^y orchaja *keezkenowel* be kothwen vala”. Az igenévi utótagú összetételekben az összetétel létrejötte és a főnevesülés nyilván segíthette egymást, s analogikusan is alkothattak ilyen összetett szavakat.

A *hintó* *szekér* szerkezetből ekkor főnevesül tapadással a *hintó*: 1405 k.: „essedā: *hinto zeker*” (Gl.); 1490: *Hynthozeker*, 1500 k.: „Curus *hyntho* cum coopertura”, 1544: „az *hinto* czinaltatasaban” (OklSz.). A *hintó* ‘hintá’ jelentésben szintén főnevesül: 1405 k.: „ostilum: *hinto*” (Gl.).

Az egyházi terminológiába részben latin hatásra ‘Isten’ vagy ‘Krisztus’ jelentésben szintén bekerült néhány főnevesült, tulajdonnevesült igenév: BécsiK. 3: „igen kēlēzōplēggēl tōltōt bē ēngēmēt a. *mēndzható* [Omnipotens]”; JóK. 46: „Egy vala *teremtew*mnēk eľmeret^yrewl”, 140: „ygent zeret tyteket *teremtew* [Creator]”; KulcsK. 14: „Meg wydwlōk en *ydwēzeytembe*”; PozsK. 39: „edews *ydwēzyttem*”. Ezeknek tapadás vagy ráértés útján való keletkezésére szintén megvolt a lehetőség: JóK. 7: „*mēndenható* ýľtenec”; ApokK. 173: „[k]eğeo *mēndenható*: iften”; VirgK. 52: „*terwmtw* iftenek”; LobkK. 159: „*terōmto* iftenem”; BécsiK. 80: „*ēdwēzyto* vzat [salvatore^m Deum]”. A *teremtő*-nek és az *űdvőztő*-nek a latinban eredeti főnév felel meg (*creator*, *salvator*), mint több más magyar főnév-melléknévi igenév esetében is: 1395 k.: „agri-

cola: *zanthow*, excolator: *zanthow*, Cacabus: *fedew*”, 1405 k.: „mamilla: *emlw*” (Gl.) stb.

Az -ó/-ő képzős melléknévi igenevek mind cselekvő értelemben (foglalkozásnevek; *eső, dűlő, hintó* stb.), mind szenvedőben főnevesülhetnek. Az általában alanyi viszonyt kifejező cselekvő igenevek mellett a szenvedő értelműek tárgyas viszonyt (*adó, tömlő, hágó*), helyhatározós (*ítató, legelő*) és időhatározós viszonyt (*áldozó* 'áldozó csütörtök' *gyertyaszentelő*) fejeznek ki. Az eszköznevek általában a cselekvő és a szenvedő értelem határán állnak.

Mivel az igenevek többnyire általános használatban főnevesülnek, igekötős — tehát a cselekvés befejezett, mozzanatos voltát is kifejező — igéből alkotott igenév nem nagyon szokott főnévvé válni. Alkalmilag azonban ezek szintén főnevesülhetnek: BécsiK. 41: *felköltoctol*, 272: „tegedet *megzaggatoc*”; Apork. 44: „*q filei be zekeztoe*”.

Az ómagyar korban, az ómagyar kor végére egy-két korábbi főnév-melléknévi igenévben jelentéstani változások vagy alaki módosulások nyomán már nyilván megszűnt a kettős szófajúság. Így pl. a *tömlő* már elszakadt a *töm*, a *folyosó* a R. *folyos* 'gyorsan terjed' (vö. BécsiK. 66: *folofuan*) igéktől.

3. A -t/-tt képzős igenév főnevesülése ritka. Az ős- és a korai ómagyarban tapadással vagy ráértéssel főnevesült *halott, sült* és *szülött* szavak a kései ómagyarba is átkerülnek: ÉrdyK. 512: „*lyratty a eedes zylőtteed*” stb. Legalábbis a kései ómagyarban a főnevesült *halott*-tól többnyire elkülönül a *holt* igenév. A *halott* kódexeinkben általában nem fordul elő jelzőként, a *holt* ellenben igen, s a *halott*-tal szemben gyakran igekötős vagy határozóval bővített: JókK. 156: „*az halot fekeznuala*”, 162: „*holt* gyermeket”, 159: „*fyat ... hýrtelen meg holtat*”; BécsiK. 100: *ahalottac*, 239: „*nemberinéc megholt fiat*”; MünchK. 14va: „*had a holtacat temēflec el q halottakat*”: *dimitte mortuos sepelire mortuos suos*. Ráértéssel a kései ómagyarban főnevesülhetett az *esküdt* szó: 1465: „*Jacobo Esketh*”, 1504: „*Stephano Eskwth*” (OklSz.); 1597: „*birak ef eskötok elöt*” (RMNy. 2/2: 15).

4. Az -andó/-endő képzős igenév tartósan igen ritkán főnevesül. Az ős- vagy a korai ómagyarban főnevesült *jövendő* mellé a kései ómagyarban nemigen főnevesül újabb beálló melléknévi igenév.

5. Több, a középmagyar kor elejéről való adat arra mutat, hogy a kései ómagyar kor vége felé egy-két szóban néhány igével alkotott szerkezetben melléknévi igenévi — főnévi rész leges kettős szófajúság alakulhatott ki: az -ó/-ő képzős melléknévi igenév -ba/-be és -ban/-ben ragos alakja főnévi értékű és nomen actionis jelentésű: 1536: „*Egý nyaualyas kýchyn barany budofoba efek*” (PestiFab. 79b); 1553: „*Királfj anyjával most búdosóban volna ... És igen siratja ő nagy búdosását*” (RMKT. 3: 33), „*És az királ fia búdosóban volna*” (36); 1539: „*Sok jó híveidet bolygóban marasztasz*” (RMKT. 2: 29); 1544: „*Nagy szidalomságban, bolygóban maradánk*” (uo. 178); 1545: „*Urak, miattatok mind bolygóban vagyunk*” (uo. 175); „*Nagy kiáltás lön ott mind az egész táborban, | Mindnyájan azonnal esének ők bolygóban*” (RMKT. 5: 154); vö. még: 1553: „*Tűz esztendő ulta ilyen nagy bolygásba | Nem voltak magyarok hasonló szerencsába*” (RMKT. 3: 7).

A melléknévi igenévi — főnévi kettős szófajúság azonban általában mindig teljes kettős szófajúság. A szófajváltás iránya csak igenév → főnév lehet.

6. A főnév-melléknévi igenevek szinonimikája. — L. az ős- és a korai ómagyar kor megfelelő részében (I, 578—9), ahol e kérdést kései ómagyar példák visszavetítésével tudtuk vizsgálni.

Az alkalmi főnevesülés és a melléknévi igenévi—főnévi kettős szófajúság viszonya

A melléknévi igenevek a mondatban jelzői, valamint állítmányi szerepben állnak, főnevesülve azonban a többi mondatrész pozíciójában is, s ekkor a főnév toldalékait szintén fölvehetik. Az alkalmi főnevesülés és a kettős szófajúság kérdését lényegében a szófajváltás lexikalizálódott volta, azaz az előfordulások gyakorisága dönti el. Az *üdvözítő* szó például a JókK.-ben hatszor fordul elő, s mivel ebből ötször főnév, nyilvánvaló, hogy a főnévi szófajúság már tartós. Ha a főnevesült igenevek az igenévre jellemző határozói vagy tárgyi bővítménnyel állnak, akkor az eredeti igenévi szófaj jobban érződik, a főnevesülés csak alkalmi.

Részen kivétel a jelöletlen egyes számú tárgyas bővítmény, ez ugyanis a főnevesült igenévi utótagú összetételek közt is gyakori: DöbrK. 364: „Es be menven templomba. kezde ki v̋zni v̋ benne *arvloko* es *vevōkōt*”; MünchK. 26va: „A *penz ualtocnac* ke *aŋtalocat* / *z* a *galamb azolocnac* zēkeket *ēldōite*”, 47vb: „kēzde ki hanni az *azolocat* *z* a *veuoket* a templombol”; DöbrK. 490: „nem tehette e ez ki vakon *zōlōtnek* zemit *nita* hōg ez meg ne holt volna”; ÉrdyK. 111: „Leltek egy kyl *zylōttet* *rwhaczkakban* bel takargathwan”. E mondatok főnevesült igenevei közül az elsőben lévők állnak legközelebb az eredeti szófajhoz, bennük a szófajváltás csak alkalmi. A második és harmadik mondatban a nyelvemlékekben való előfordulások gyakorisága dönti el, hogy a *pénzváltó* és a *vevő* már tartósan főnevesült főnév, a *galambáruló* és az *áruló* pedig ebben a korban az alkalmi és a tartós főnevesülés között lehetett. A *szülött* az első példában igenév, a másodikban főnév.

Melléknévi igenévi—melléknévi kettős szófajúság

Az -ó/-ő képzős melléknévi igenév általános használatban, tartós, jellemző tulajdonságot kifejezve, a melléknévvel egyező funkciót tölt be, s így a köztük lévő szófajváltásra nincs szükség. Ha azonban az igei alapszó elavul, vagy ha az igei származék alakilag, szemantikailag eltávolodik az alapszótól, az igenév önállósodva melléknévesülhet, és annak jellemző toldalékait (-n, -an/-en mód- és állapothatározó-rag, középfokjel, elvont tulajdonságot kifejező -ság/-ség főnévképző) is fölveheti. A korai ómagyarban még élt egy *mēlt* ige — vö. JókK. 1: *Tudni mēlt* —, amely azonban nem sokkal később kiveszett. Ennek -ó/-ő képzős igeneve melléknévesült: JókK. 17: „nem vala *melto* angyalý bezedet hallanýa”; ÉrdyK. 512: „*melto* dolgokat hallywnk”; BécsiK. 68: *meltoŋaj*; 1584: *Mellobbat* (NySz.). A kései ómagyarban melléknévesült igenevek még többek közt valószínűleg a következők: ÉrdyK. 551: „*forro* kaad ferōdōben”; ÉrsK. 39: „*zynek* ayththatos *forroŋaguwal*”; 1517: „az *yngho* marhath ewth rezre oztotak volna” (OkISz.); ÉrdyK. 246: „*keefew* elthwe”; JordK. 557: „*keefen* tawozýk el”. A kései ómagyarban tovább élnek és keletkeznek is olyan melléknévi szófajú összetett szavak, amelyeknek az utótagja

melléknévi igenév: 1456 k.: „*kep mutalo auagh tettetes*” (Gl.); ÉrdyK. 40: „*vala . . . lelkeeben isten feelő*”; vö. még: 1602: *istenfelősegec* (NySz. *félő* a.). Az összetétellel válás és a melléknemesülés egymást is segíthette, erősíthette, s analogikusan is születhettek ilyen összetételek.

Ha a *-t/-tt* képzős melléknévi igenév előidejű jelentését többé-kevésbé elvesztve állandó tulajdonság jelölőjévé válik, akkor a melléknév szófajába kerül át: MargL. 5: „*malasztos meg ert erkevlc*”; SimK. 14: „*nağ ert erköllel*”; ÉrdyK. 244: „*feşlet elkechben eelny*”; TelK. 84: „*tekozlo lön: es feşlöt élet*”, 377: „*almafoc es zuñadazok auagy lankattak*”; VirgK. 10: „*lonkatsagal*”; WeszprK. 147: „*wassobtnuknak* [!] es beketelembeknek”, ÉrdyK. 291: „*vasothşagokath*”, 606: „*eze vezőt veelekődees*”.

Az *-andó/-endő* képzős igenév általános használatban utóidejűségét elveszítheti, s ilyenkor melléknemesülhet, tartós, szokásos tulajdonságot, szükségességet fejezve ki: JordK. 808: „*ağ hű tanaczanak allando voltaza*”; vö. még: 1621: *Allandofagh* (MA.); 1456 k.: „*non corruptibilibus: elmulando romlando*” (Gl.); WeszprK. 143: „*gondold meg howa meegy: merth meg romlandosagra. senwedesre*”; WinklK. 173: „*azoknak nem vala illendo awagh alkolmas thanosagok*”; vö. még: 1583: *illendőbb* (NySz.); 1585: *Illendőség* (Cal. 227).

A kettős szófajúság a melléknévi igenevek mindhárom csoportjában főleg a szófajváltás idejére áll, azután ezek — az igenevekkel megmaradható alaki, szemantikai kapcsolatuk ellenére is — már inkább csak egy szófajú melléknemeknek tekintendők.

Az igenévi — melléknévi kettős szófajúság mindig teljes, a szófajváltás iránya csak igenév → melléknév lehet.

Határozószói—főnévi kettős szófajúság

Határozószó alkalmi főnemesülésére a kései ómagyar korból vannak adataink. Ezeket és a határozószói használat példáit együtt idézzük: ÉrdyK. 6: „*ma ennekem. honap teeneked, ha maat attaak, honapot chak ygeerteek*”, 402: „*fwtoşwan teetowa*”; 1524: „*ha valamű Thethowath Thenne Benne*” (MNY. 13: 123); CornK. 5v: „*touab elmeg vgy mond*”; Apork. 91: „*mű eştendeink . . . hetuen eştendők . . . noleşuan eştendők es 9 touabiok mvnka es feşelm*”.

A határozószói—főnévi kettős szófajúság legtöbb esete már az ós- vagy a korai ómagyarban kialakulhatott. Főleg az időhatározószók között fordulnak elő, és a kései ómagyarban is megtartják kettős szófajukat. Így pl. az *este, haza, holval* 'korán, reggel', *reggel*: BodK. 1: „*Regyel . . . Es estwe azt mondjad*”; JordK. 262: „*ký aggya eezhethnem eştwe*”.

Az ós- és korai ómagyarból átöröklődő *elég* 'kellően; elegendő; elegendő mennyiség', a *közel* 'nem messze; közeli; rokon' és a *rokon* 'ua.' hármas szófajú. Az utóbbiak egymással is keveredhetnek, s ez is magyarázza a *rokon* fokhatározószói szerepkörének a kialakulását: JordK. 255: „*Athkozot kű ew zokon köşzeleewel* ['közeli rokonával'] haal”: *Maledictus, qui dormit cum sorore sua, filia patris sui, vel matris suae*; ÉrdyK. 3: „*rokon wtanna köwetközyk ez mayzent Epiftola*”, 7: „*az chodaak mynd rokon közel egymal wtan leeznek*”. Bizonyára a kései ómagyarban fejlesztette ki tapadással főnévi és melléknévi szófaját a *tulajdon*, amely eredetileg 'egyedül, egymagában' jelentésű határozószó lehetett: BécsiK. 202: „*mel tulajdon [proprie] nē füllēl dē zūuēl ertēttētic*”;

JordK. 267: „Azezh *tulaydon* csak te melletted vagyón”; PéldK. 33: „ez *tulaydonos* elejben”; TelK. 98: „ha mendőnőnkne *tulaydon* gertyat nem zerzende: m̃v es tenekőd valami *tulaydont* nem adonc”; KazK. 76: „ṽneky *tullaidon* hazat ada: es *tullaidon* zolgat zörze”.

A kései ómagyar korban, föltehetőleg inkább az írott nyelvben, erősödő tendenciának látszik, hogy ragtalan határozószók határozóragot vagy névutót kapnak. Ez csak részben tekinthető a főnevesülés jelének, mert ezek a ragok, névutók a határozószó jelölte határozói szerep speciális kifejezői, megerősítői, nemegyszer a háromirányúság megteremtői: BécsiK. 4: „*holuallol* foguā mēd *maiglan* al a mēzon”, 153: *ēstuēleiglēn*; MünchK. 29va: *matolfoguan*; JordK. 262: *efttennen*. A határozószói—főnévi kettős szófajúság általában teljes kettős szófajúság.

Az ős- és a korai ómagyarral kikövetkeztetett, birtokos szerkezetben álló és birtokos személyjeles alakban főnevesült *hátul*, *hon*, *utol* a kései ómagyarba is átkerül: BodK. 12: „mezze folde el budostanak volna. o *honnoktul*”. A r e s z l e g e s kettős szófajúságnak ezek az esetei a *túl* szófajváltásával bővülnek: SzabV.: „leg ottan *tulbelul* Twrwknepek | Nagy vyadalth vele *twrleten*”; JordK. 364: „Jozdan ṽyzenek *thwllýazol*”.

Határozószói—melléknévi kettős szófajúság

A határozószó alkalmi melléknevesülése legfeljebb kivételesen adatolható: ApMélt. 13: „*ala* nemből valok”. Az *alá* tapadással, ráértéssel az *alá való* helyett áll: ApMélt. 33: „*ala való* dolgokath”.

A határozószói—melléknévi kettős szófajúságnak az ős- és a korai ómagyar korra föltehető esetei a kései ómagyarban is tovább élnek. Ekkor is többszófajúak a *külön*, *messze*, *rokon* és *távol* szavak. A határozószó a kései ómagyarban gyakran fordul elő a *való* igenévvel alkotott jelzős szerkezetekben, amelyeknek a terjedése részben újabb fejleménynek tűnik. Mindemellett a kései ómagyarban is a melléknevesülés egyik útja és oka egy ellentétes folyamat, a *való* igenév kihagyása, jelentésének tapadása lehet: MünchK. 37ra: „Mennētec a *zokon* falucha / z vazofocha” ~ JordK. 457: „Mennýwnk ez *zokon való* falwkban es vazofokban”; MargL. 135: „mezze *való* helyekre”, 165: „ment volna *mezze való* vtra”, 154: „nagy *mezze* fevldrevl”; TelK. 223: „*kőlön való* lakodalmakat”; NádK. 587: „*külön* hazat”. A melléknevesült határozószó esetenként fokozható is, vagy a már fokozott határozószó melléknevesülhet: TelK. 99: „ő *tauolb* földön meg lattatuan”.

A kései ómagyarban a *-talan/-telen* fosztóképzős szavak határozószói használata a melléknévi javára egyre inkább visszaszorul: ÉrdyK. 553: „my magwnk *eztelenek erőtelenek es eelegtelenek* vagywnk reea”, 574: „meely yghen *foghatallanok* leegyenek wr iftennek yteelty es *yarallanok* az ew wtay”. Noha a fosztóképzős alapalakok mindmáig határozóként is állhatnak, a határozószói szófajt különösen akkor jogos nyilvántartani, ha ezt az előfordulás gyakorisága indokolja. A JókK.-ben pl. a *hirtelen* szóban 2 : 7, a *mezítelen*-ben pedig 2 : 9 arányban oszlik meg a melléknévi és a határozószói használat, a *szünetlen*-nek pedig mind a hét előfordulása határozószói. Ezeknek tehát a határozószóként való használata nyilvánvaló: JókK. 56: „hogy *mezeytelen* [hszó.] egy engalya ruhaban”, 137: „*mezeytelen* [mn.] fewuel”. A melléknév-határozószókban a két szófaj a megfelelő mondathelyzetben általában el-

különül: MargL. 95: „kyk az *mezehtelen* [mn.] iesust. *mezehtelen* [hsz.] kevuetytek”. A fosztóképzős alakok, ha melléknevek, többnyire minőségjelzőként, ha pedig határozószók, állapot- vagy módhatározóként állnak. Kétértelműség a névszói-igei állítmányban használatos igékkel kapcsolatban fordulhat elő: MünchK. 31vb: „*mèzeitèlen valec* / z engemet bè nem fèdèzetèc”. A melléknév és a határozószó elkülönítésére való törekvésre, e határozószók visszább szorulására utal, hogy nemegyszer már az *-ul/-ül* vagy az *-an/-en* mód- és állapot-határozóragos melléknévi alak szintén előfordul: JókK. 56: „es belmenuen varafba ezkeppen *mezejtelenewl*”; BécsiK. 167: „kègetlènec *kègetlènol* m̀v̀uèl-kednèc”, 176: *hìrtèlènol*, 247: „èlmegec meg foztatuā z *mèzeitèlenen*”, 14, 91: *èlèuènèn*; CornK. 102v: „Es nemelyeket lata *mezeytelenen* es zegenyevn”. A határozószói—melléknévi kettős szófajúság teljes kettős szófajúság.

Főnévi kettős szófajúság; főnevesülés más szófajokkal kapcsolatban

Alkalmilag elvben minden szófaj, a ritkébbak és a segédszók is főnevesülhetnek. Erre azonban, korai nyelvemlékeink jellege miatt is, csak néhány adatunk van. Példák az indulatszó, a névmás és az igekötő alkalmi főnevesülésére: ÉrsK. 306: „hol wannak maftan az oli bezedek . . . kyket nagy *hayya* Es meweteffel zokthatok wala ky mondanya”; vö. még: 1616: „Báar *hoppot* mondgiatok” (NySz.); ÉrdyK. 113: „Twlaydonaba yewe, es az *ewnnóny* ewteth bel nem fogadaak”; vö. 1648: „*Megmondom* nem válafztomel, mint fzoztuk *Meg-mondom*. Ha ugy lok *Megen* [fn.] kezdetett fzoz lefznek, mit árt?” (CorpGr. 703).

Az alkalmi főnevesülések olykor tartóssá is válhatnak, a *jaj* és *jajveszék* indulatszónak ’jajgatás’, ill. ’jajveszékelés’, az *ámen* ’(ima befejező szavaként) úgy legyen!’-nek pedig ’ima befejező szava’ értelme szintén van. Ezek az *i n d u l a t s z ó i*—*f ő n é v i* (teljes) kettős szófajúság esetei: BécsiK. 193: „*íay* [isz.] nèkie mikor èlmenèndèc *otqllqc*”; 1447: „*Benedicto Jayas*” (OklSz.); 1470 k.: „nag *íayth* kezde” (Gl.); JordK. 904: „Az malodýk *íay* el mwleek, es yme az hazmadýk *íay* hamaz el ýew”; ÉrdyK. 9: „az zent Ianos latafarol valo kenyben megh yrth *yayokat* [fn.] cap VIII. *yay yay yay* [isz.] ez feldõn lakozoo neepeknec”; GuaryK. 2: „mene nag *íay vezic* [fn.], es mene nag *zoznífegqs kín lezqn*”; ÉrdyK. 196: „ez yelen valo vylag . . . tellyes mynden nyawalyaffaggal es *yay vezykkel*”; ÉrsK. 143: „Oh *Iay wezyk* [isz.] mely yghen eles thõr leezen az, lebefythwen . . . mynd testeeth mynd lelkeeth”, 294: „Oh *yay wezyk* wallyon myt haznalt Ennekem cz wylagy keweelfegh”; MünchK. 12rb: „Mi atác ki vag mennèchèn . . . *Amen*”; ÉrdyK. 392: „Bator mynd be meennyenek az zent egyhazban . . . es *amennet* mongyanak”.

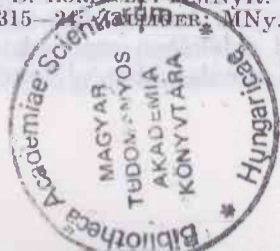
Legalábbis a kései ómagyar korban a *ha* feltételes *k ö t ő s z ó* is már tartósan főnevesülhetett: TihK. 273: „az zyzelfegõt cak keuanlagaba uallotta: es azt *hauul* [fn.] fogada: *ha* [ksz.] tudniamint iftennek kellene”; 1538 k./1549 k.: „AMicoron lelki dolgot kèrõnc az Iftentul . . . minden *ha* nekul, minden kètfèg nekul kell kèrõnc . . . De micoron ez világi dolgot kèrõnc, mindencor *hauul*, az az, *ha* Iftennec tizteffégére *ha* afáneciánac elõ mentére, *ha* nekõnc úduõlfègõncere vaqon” (DévTízPar. 87). Annak, hogy a kettős szófajú szó egy mondaton belül mindkét szófaji értékében szerepel, stilisztikai, nyomatékosító funkciója is lehet. Ezekben a mondatokban pl. feltétlenül van.

„Az ige-névszók” c. rész végén részben már volt róla szó, de itt is megemlítjük, hogy alkalmilag vagy tartósan egyes mondatok, mondatrészletek, szócsoporthoz szintén főnevesülhetnek: vö. 1538 k./1549 k.: „Iemmi isten fizesse nints náloc” (DévTízPar. 48.); 1645: „A’ szerént valót-is fokzor Izűkség küvöl Izoktuk a’ Izollásban bővölködtetni ... A’ nélkül valót-is gyakorta egy egy igével ki-mondhatná az ember” (CorpGr. 315–6). Az előbbieket alkalmi főnevesülések, ill. az *Isten fizesse* Erdélyben — mivel ott későbbi adatai szintén vannak (MNY. 85: 341–2) —, tartós is lehet. Tartós főnevesülésként leginkább olyan esetek említhetők, amikor szövegeket, imádságokat azok kezdő szavaiból alakult szóösszetételekkel neveznek meg: FestK. 171: „keeth *Idwezlegy mariath*, mongy”, 237: „Idwez legy maria malazthwal telyes wr wagyon the weled”; 1538 k./1549 k.: „nints am *Mi atáncba*” (DévTízPar. 52), „Ac kőnörgéfre tanit úduőzitenc Matthei, 6. és Luce. 11. Mi atanc ki-vağ menneceben” (uo. 84).

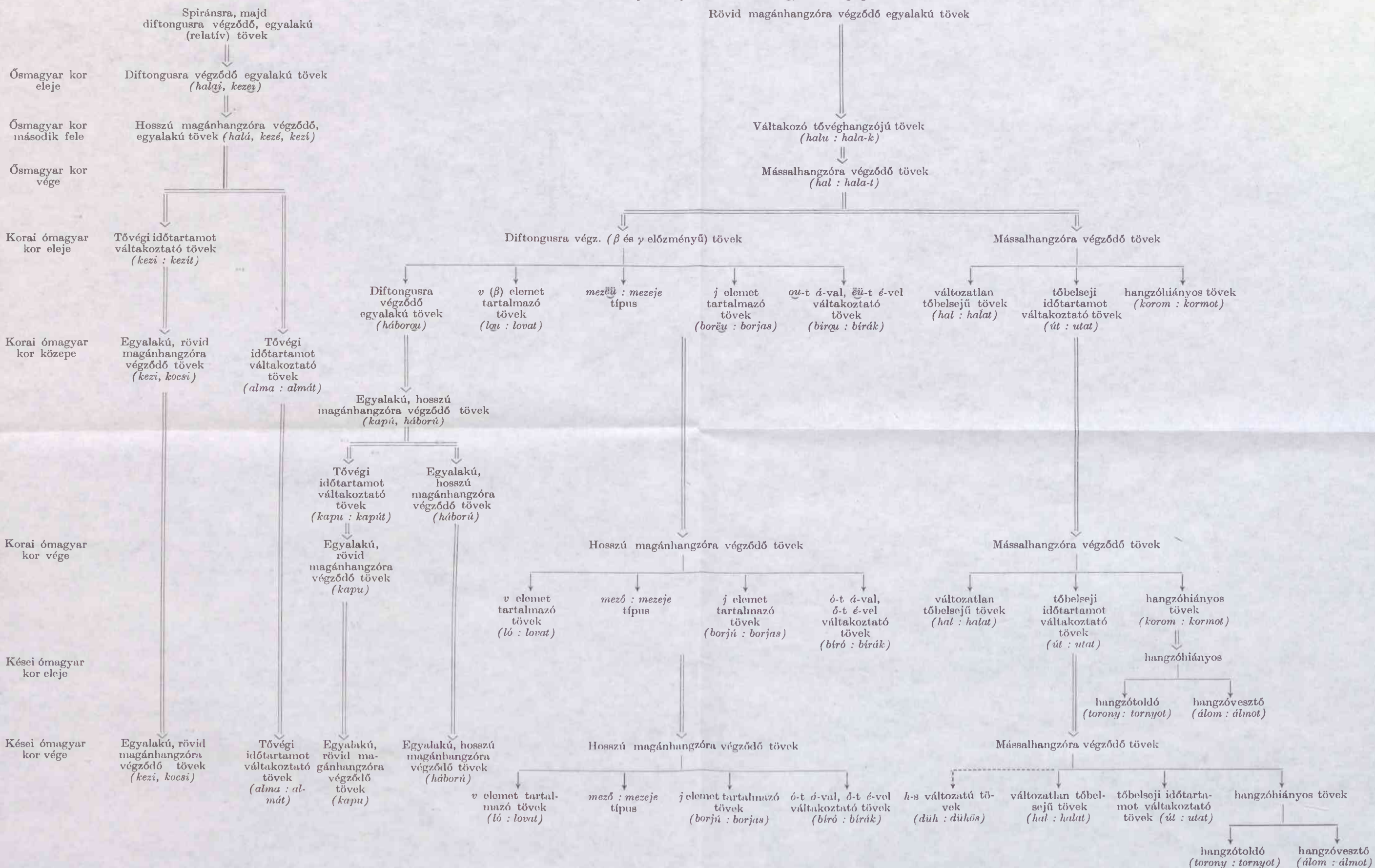
Mivel ezek az esetek a kései ómagyarban is csak ritkán adatolhatók, csupán itt tárgyaltuk őket, noha szórványos jelentkezésük az ősmagyar és a korai ómagyar korban is föltehető.

Irodalom

SZILASI: Nyr. 33: 481–9, 549–58; LAZICZIUS: NyK. 51: 14–25; KLEMM, TörtMondt.; Techert [Tompai]: MNY. 38: 254–67; KELEMEN: I. OK. 6: 155, 163–7; SZABÓ, MMNyelv. 166–9; BERRÁR, TörtMondt., MNYT. 185–200, 235–47; D. BARTHA, Szóképz.; TEMESI: MMNyR. 1: 176–200, NyelvtTan. 69–88, MNYtud. 125–36; VELCSOVNÉ: NéprNytud. 5–6: 9–11, MMNy. 11–6; PAPP F.: Nyr. 90: 404–8; TESZ.: MSzFgrE.; SIMON: SzófAlTan. 33–57; G. VARGA: SzófAlTan. 59–73; S. HÁMORI: MNY. 79: 429–45; FÁBÓ: Nyr. 108: 360–9; BALOGH: NyIrK. 30: 43–6. — A fenti szakirodalmat l. az alábbi részekhez is. Az ige-névszók; igei kettős szófajúság, igésülés más szófajokkal kapcsolatban: SIMONYI: Nyr. 7: 434–44, Nyr. 38: 241–7; SZILASI: Nyr. 33: 549–53; PETROVÁN: Nyr. 45: 318–24; BÁRCZI: MNY. 44: 89–94; PROHÁSZKA: Nyr. 77: 48–56; BENKŐ: MNY. 50: 254–74, SyntUrSpr. 36–45, Fiktlg.; TEMESI: MMNyR. 1: 210–1, 221–2, 228; B. LŐRINCZY: MMNyR. 1: 457–8; BERRÁR: MNYT. 189, 195, 197; JAKAB: Nyr. 95: 276; H. MOLNÁR: NyK. 74: 113–4; KISS: NyK. 74: 299–334, NyK. 76: 3–22; R. HUTÁS: MNY. 77: 436–40; A. MOLNÁR: Hajdú-Eml. 275–83, AnnBpL. 15: 159–64, NyK. 87: 37–48, Bereczki-Eml. 289–93, MNY. 85: 341–2; ZELIGER: MNY. 79: 300–9; E. ABÁFFY: MNY. 84: 215. — Főnévi-melléknévi kettős szófajúság: SIMONYI, Jelz. 32–44; KERTÉSZ: NyK. 43: 1–101, MNY. 10: 57–68; TEMESI: MMNyR. 1: 221, 227–8; BERRÁR: MNYT. 195–9, 327; KÁROLY, Jelt. 283–8, 302–5, 308–9; S. HÁMORI: MNY. 79: 429–40, 443–4. — Főnévi-számnévi, melléknévi-számnévi kettős szófajúság: PAIS: MNY. 10: 255–9; KERTÉSZ: Nyr. 64: 85–93; GYÖRFFY: II. OK. 22: 57–64; S. HÁMORI: MNY. 79: 442–3; J. SOLTÉSZ: Nyr. 110: 401–15; A. MOLNÁR: MNY. 85: 342–3. — Melléknévi-igenévi-főnévi kettős szófajúság, melléknévi-igenévi-melléknévi kettős szófajúság: KÖNNYE: Budenz-Eml. 195–203; MÉSZÖLY: MNY. 7: 246–9; KÁROLY, Igenévr. 148–59, 252–3, NytudÉrt. 10. sz., Jelt. 298–302; TEMESI: MMNyR. 1: 231–3; S. HÁMORI: MNY. 79: 440–2; A. MOLNÁR: MNY. 85: 343–4. — Határozószói-főnévi kettős szófajúság, határozószói-melléknévi kettős szófajúság: SIMONYI: Budenz-Eml. 48–80, Hat. 2: 328–70; ZOLNAI: NyK. 23: 164–5; MÉSZÖLY: MNY. 4: 410–1; TEMESI: MMNyR. 1: 221, 228. — Főnévi kettős szófajúság, főnevesülés más szófajokkal kapcsolatban: SIMONYI: Nyr. 7: 434–44; SZILASI: Nyr. 33: 549–53; PETROVÁN: Nyr. 45: 318–24; TEMESI: MMNyR. 1: 221–2; B. LŐRINCZY: MMNyR. 1: 457–8; BERRÁR: MNYT. 199, 336–7; G. VARGA: MNY. 69: 315–24; KERTÉSZ: MNY. 79: 305–6; A. MOLNÁR: MNY. 85: 341–2.

A névszótő-típusok fejlődése a kései ómagyar kor végéig

507910

—
A MAGGIARELLA
TORRENTI
—

WILKOTZ